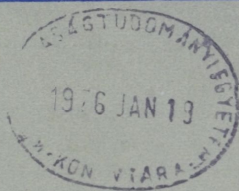

F0 5029
F3

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

KORNAI JÁNOS:

A gazdasági viselkedés normái és a norma szerinti szabályozás

BARTA IMRE:

A kapcsolódó (indukált) beruházásokról

FOHN JÁNOS:

A nemzeti jövedelem és a hitelállomány mennyiségi összefüggése

BENET IVÁN — PÉNZES BETHENNÉ:

Ár- és költségviszonyok a hústermelésben

LENGYEL LÁSZLÓ:

A terv és a piac szerepe a szocializmusban

XXIII. évfolyam

1976. január

TARTALOM

<i>Kornai János</i> : A gazdasági viselkedés normái és a norma szerinti szabályozás	1
<i>Barta Imre</i> : A kapcsolódó (indukált) beruházásokról	15
<i>Fohn János</i> : A nemzeti jövedelem és a hitelállomány mennyiségi összefüggése	28
<i>Benet Iván—Pénzes Bethenné</i> : Ár- és költségviszonyok a hústermelésben	39

VITA

<i>Lengyel László</i> : A terv és a piac szerepe a szocializmusban	57
<i>Pécsi Kálmán</i> : Megjegyzések a szocialista nemzetközi pénzügyi rendszer történetéhez	76

SZEMLE

A vezetői információs rendszerek és az ember—gép „párbeszéde” (<i>Kádár Iván—Barabás Péterné</i>)	94
---	----

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

„Operációkutatás a gyakorlatban '75” (<i>Hamza Lászlóné—Mihályffy László—Szokolczai György</i>)	99
---	----

FOLYÓIRATSZEMLE	104
------------------------------	-----

V. Uszoszkin: A pénz és a modern inflációs mechanizmus — L. N. Vologyin: Az amerikai gazdaság ágazati kapcsolati modelljei. Az alkalmazás területei — Az amerikai iparvállalatok külföldi beruházásai — Fritz Neumark: Ciklusok a közgazdasági eszmék történetében

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

„A NEP tapasztalatai a Szovjetunióban” és nemzetközi vonatkozásban (<i>Tolnai György</i>)	111
---	-----

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	121
--	-----

KÜL FÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	126
--	-----

E SZÁM SZERZŐI:

Barabás Péterné, a Magyar Nemzeti Bank munkatársa; *dr. Barta Imre*, az Állami Fejlesztési Bank Területi Fiókjának osztályigazgatója (Miskolc); *dr. Benet Iván* kandidátus, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa; *Fohn János*, a Magyar Nemzeti Bank Pest megyei Igazgatóságának igazgatója; *Hamza Lászlóné*, az INFELOR Rendszertechnikai Vállalat munkatársa; *dr. Kádár Iván* kandidátus, a Magyar Nemzeti Bank főosztályvezetője; *dr. Kornai János*, a közgazdaságtudományok doktora, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; *dr. Lengyel László*, a Pénzügyminisztérium Államigazgatási Szervezési Intézetének munkatársa; *Mihályffy László*, az INFELOR Rendszertechnikai Vállalat osztályvezető-helyettese; *dr. Pécsi Kálmán* kandidátus, a Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Kutató Intézetének osztályvezetője; *dr. Pénzes Bethenné*, az Agrárgazdasági Kutató Intézet munkatársa; *dr. Szokolczai György* kandidátus, az INFELOR Rendszertechnikai Vállalat osztályvezetője; *dr. Tolnai György* kandidátus, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem főmunkatársa.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovic Mária, *Bognár József*, *Csendes Béla*, *Csikós-Nagy Béla*, *Erdős Péter*, *Fekete Ferenc*, *Friss István* (elnök), *Ganczer Sándor*, *Hetényi István*, *Huszár István*, *Káplár József*, *Kornai János*, *Megyeri Endre*, *Nagy Tamás*, *Sipos Aladár*, *Szabó Kálmán*, *Szamuely László*, *Vincze Imre*, *Zsarnóczai Sándor* (főszerkesztő)

KORNAI JÁNOS:

A gazdasági viselkedés normái és a norma szerinti szabályozás

Cikkem *módszertani* problémát tárgyal. Gazdasági rendszerek működésének tanulmányozásakor azt tapasztaljuk, hogy a rendszer tagjai, egyének vagy csoportok viselkedésükben gyakran *normákhoz* igazodnak. Különböző *szabályozási mechanizmusok* érvényesülnek, amelyek a normától eltérő viselkedés esetében beavatkoznak, és a folyamatokat a norma irányába terelik. Cikkem tárgya a normák és a norma szerinti szabályozási mechanizmusok elemzése. Megvizsgáljuk keletkezésük és hatásuk, valamint empirikus megfigyelésük és elméleti modellezésük néhány problémáját.

Általános meghatározás

Lássunk mindenekelőtt egy példát. A magyar élelmiszer-kereskedelemben az árukészlet 1957 óta kb. 32 napi eladásnak felel meg. A készlet relatív, az eladáshoz viszonyított nagysága kissé ingadozik ugyan 28 és 34 nap között, de azért az átlag eléggé szilárdan 32 nap. Ehhez a *készletnormához* kapcsolódik az élelmiszer-kereskedelem beszerzési politikája. Ha az árukészlet felduzzad, akkor a beszerzés volumene csökken, ha a készlet lepad, a beszerzés volumene nő. A beszerzés a rendszer *szabályozási változója* (más szóval: *döntési változója*), a készlet pedig a szabályozás szempontjából megfigyelt *állapotváltozó*. A rendszerben „visszacsatolás” érvényesül. Attól függően, hogy az állapotváltozó tényleges nagysága mennyire tér el a norma szerinti nagyságtól, dől el a szabályozási változó nagysága. Példánkban: a tényleges készlet és a készletnorma különbségétől függ a beszerzés.

A cikkben tárgyalt értelmezésben *a norma a gazdasági rendszer valamely viselkedési változójának szokásos nagysága, a társadalmi gyakorlat által megmerevített átlaga*. A norma egy viselkedési változó (időbeli vagy keresztmetszeti) átlaga — de nem minden viselkedési változó átlaga norma. *Normáról csak akkor beszélhetünk, ha működik egy szabályozási folyamat, amely a tényleges viselkedést a norma irányába tereli*. A szocialista vállalatok által fizetett forgalmi adó kulcsainak nyilvánvalóan van átlaga. Nem érvényesül azonban semmiféle mechanizmus a kulcsok kiegyenlítésére. Tartósan, akár évtizedeken át lehet magas a forgalmi adó kulcsa az egyik ágazatban és alacsony a másikban. A forgalmi adó kulcsának nincs normája. Ezzel szemben a szabad verse-

nyes kapitalista iparban az átlagprofitráta profitnormának tekinthető. A tőke ágazatközi áramlása, reallokációja jelenti azt a szabályozási mechanizmust, amely a normától eltérő profitrátákat kiegyenlíti, vagy legalábbis a kiegyenlítésük irányába ható tendenciát hív életre.

A norma *nem elérendő cél*, hanem ténylegesen érvényesülő átlag. Kívánatos lenne, hogy hivatalainkban mindenki teljes munkaidejében dolgozzék. Jól tudjuk azonban, hogy nem ez a helyzet. A legtöbb irodában senki sem veszi zokon a tisztviselőtől, ha jó néhány magántelefont, személyes ügyet intéz a hivatalban, kicsit beszélget társaival, esetleg elmegy bevásárolni és így tovább. Ez „normálisnak” számít. Azt viszont már szóvá teszik, ha egy héten belül többször is órákra eltűnik magánügyei miatt — ez már túllépi az átlagosan megtűrt, „normális” szintet. Igaz viszont, hogy — ha mással nem is, gúnyos megjegyzésekkel, rosszálló pillantásokkal — reagálnak a kollégák a „normálistól” való ellenkező irányú eltérésre, a túlbuzgalomra, s stréberkedésre is. Egyszóval kialakul a kapun belüli munkanélküliségnek, a „lógásnak” is valamiféle társadalmilag elismert, konvencionális normája.

Ezzel kapcsolatban el kell oszlatnunk egy lehetséges terminológiai félreértést. A „normatív” kifejezést többnyire az „ajánlatos”, „kívánatos”, vagy pedig az „állásfoglaló” értelemben szokás használni — például szembeállítva a deskriptív és a normatív kutatást: az előbbi csupán megállapítja a tényeket, az utóbbi javaslatokat tesz. Cikkem *nem* ebben az értelemben használja a norma szót. Annak tudatában, hogy fennáll a félreértés veszélye, mégsem találok jobb szót a normánál. Már csak azért sem, mert a köznapi nyelv többnyire ugyancsak „tényleges átlagként” értelmezi a kifejezést. Például a teljesítménybérezésben a norma az a bizonyos 100 százalék, amelyet az átlag is elérhet: néhányan többet, mások kevesebbet teljesítenek. Az orvostudomány is lényegében az emberi szervezetek állapotának átlagát tekinti „normálisnak”.

A gazdasági élet sokféle folyamataiban érvényesülnek a normák. *Minden szinten*: egyéni viselkedésben, csoportok, intézmények működésében és országos gazdaságpolitikában egyaránt. *Minden társadalmi rendszerben*: mind a kapitalista, mind a szocialista gazdaságban. Éppen ez adja meg fontosságukat a tudományos kutatásban. *Egy rendszer változását az időben nem utolsósorban azzal jellemezhetjük, hogy bemutatjuk normáik változását. Két rendszer között lényeges különbségekre mutathatunk rá azzal, hogy leírjuk normáik eltérését.* Hosszú időn át, talán az 1929-es nagy válságig mindenki a kapitalista rendszer természetes velejárójának tekintette a hatalmas arányú munkanélküliséget és annak viharos ciklikus ingadozásait. Abban a korszakban a munkanélküliségnek nem is volt normája. Azóta sokféle tényező következtében megnőtt a tőkésállam szerepe a foglalkoztatás biztosításában. Ezzel együtt kialakultak a foglalkoztatás, illetve a munkanélküliség társadalmilag elfogadott normái. A második világháború után például az Egyesült Államokban sikerült hosszú időn át majdnem teljes foglalkoztatást biztosítani. A „majdnem teljes” úgy értendő, hogy kb. 4—5 százalékos munkanélküliséget „normálisnak” tekintettek. A gazdaságpolitika irányítói akkor érezték, hogy valami rendkívüli történik, ha a munkanélküliség aránya a 4—5 százalékos norma fölé nőtt. Ugyanakkor egész sor más tőkésországban más volt a munkanélküliség számszerű normája: Nyugat-Né-

metországban ennél alacsonyabb, Latin-Amerikában ennél magasabb. És gyökeresen más volt a helyzet a szocialista országokban: itt a munkanélküliség teljes felszámolása, sőt állandó munkaerőhiány vált „normálissá”.

A kapitalista országok munkanélküliség-normájáról szólva még egy kiegészítő magyarázatot kell fűznünk a norma fogalmához. Egy norma tényleges érvényesüléséhez nem szükséges teljes társadalmi konszenzus. Nemcsak a munkanélküliségtől közvetlenül szenvedők, hanem a társadalom széles rétegei ellenzik a néhány százalékos munkanélküliség fenntartását. Mégis fennmarad, mert van egy szabályozási mechanizmus, amely újratermeli.

A norma nem erkölcsi kategória. Nem azt adja meg, mi a „jó” a társadalomnak. (Különb is az lenne a kérdés: *kinek*, melyik csoportnak, rétegnek, osztálynak „jó”.) A norma szentesíthet „jót” is, „rosszat” is. *Empirikus* kategória: ténylegesen létező, hatást gyakoroló szabályozási folyamatok fontos paramétere.

Eddig a *gazdasági* viselkedés normáiról szoltunk, s a cikk későbbi részében is kizárólag ezekről lesz szó. Csupán rövid kitérőként jegyzem meg: a viselkedési norma és a norma szerinti szabályozás olyan kategóriák, melyek a társadalmi élet *nem gazdasági* szféráira is vonatkozathatók. Hasonló értelemben beszélhetünk a családi együttélés vagy a szomszédsági kapcsolatok, vagy az iskolai, egyesületi, szervezeti élet stb. normáiról is s mindazokról a szabályozási mechanizmusokról, amelyek a normától eltérő, „deviáns” magatartást igyekeznek „normális mederbe” terelni. Ha esetleg más terminológiát használ is, sokat foglalkozik e jelenségcsoporttal a szociológia, a szociálpszichológia, a pedagógia tudománya. A közgazdaságtudomány számára azonban még sok itt a feltáratlan terület.

A normák képződése

Hogyan alakulnak ki a normák? Tekintsünk először, az összehasonlítás kedvéért, másfajta, nem társadalmi rendszerekre.

A *biológiai rendszerekben*, például az emberi szervezetben számos olyan folyamat található, amelyben a norma szerinti szabályozás elve érvényesül. Az emberi vérnek van normális fehérvérsejtszintje. A vérképző szervek fehérvérsejt-termelése (szabályozási változó) megnő, ha valamilyen ok folytán a fehérvérsejtszint a normális alá süllyed (az állapotváltozó tényleges értéke eltér a normától), s a termelés csökken, ha a fehérvérsejtek száma több a normálisnál. Nincs szükségünk teleologikus szemléletre, a természetalkotó isteni célszerűség hitére, hogy megmagyarázzuk e jelenséget. A normákat és velük együtt a norma szerinti szabályozás mechanizmusát akkor értjük meg, ha megértettük *funkciójukat*, a szervezet egészének önreprodukciójában betöltött *szerpüket*. Átlagban 5—8000 fehérvérsejtnak kell lennie a vér egy-egy köbmilliméterében ahhoz, hogy a fehérvérsejtek ellássák szerpüket az anyagcseréhez nélkülözhetetlen enzimek termelésében, egyes idegen testek, baktériumok elnyelésében stb.

A biológiai rendszerben a genetikai fejlődés során évezredek vagy

évszázadok alatt, mutációk és természetes kiválasztódás révén „maguktól” (Marx kifejezésével: „naturwüchsig”, természetadta módon) alakulnak ki a normák és a rájuk épülő szabályozási mechanizmusok.

Más a helyzet a *műszaki rendszerekkel*. Ezek számára az ember, a tervező-szerkesztő mérnök alakítja ki a szabályozási mechanizmusokat. Vegyük a műszaki szabályozás klasszikus illusztrációját, a termosztátot. Beállítójele, „normája” a megkívánt átlagos hőmérséklet. Mitől függ a termosztáton beállított norma? Ha egy elektronikus számológép elhelyezésére szolgáló terem fűtéséről van szó, akkor a termosztát normáját a számológép *objektív* hőigényének megfelelően kell beállítani. A biológiai rendszerrel — legalábbis ebben a tekintetben — analóg esettel állunk szemben. A termosztát, tágabb értelemben, része az elektronikus számológépet üzemeltető műszaki rendszernek, annak egyik almechanizmusa. Ilyen körülmények között a hőmérséklet normája a gépterem hőellátásának *funkciójából* következik: ne legyen sem több, sem kevesebb annál, mint amit a számítógép üzemeltetése megkíván.

Más a helyzet, ha a termosztát egy lakás fűtését szabályozza. Itt a norma a lakók *szubjektív* igényeihez igazodik.*

Itt egy percre álljunk meg. A biológiai és a műszaki rendszerek tárgyalásánál kétféle problémát érintettünk. Noha összefüggnek egymással, logikailag szét kell választanunk őket:

1. probléma. A norma kialakulása spontán („naturwüchsig”) történelmi folyamat eredménye-e, avagy a normát az ember tudatosan állítja be?

2. probléma. A norma a funkció adta objektív igényekből vezetődik-e le avagy a döntéshozó szubjektív igényeiből?

És most már áttérhetünk a társadalmi-gazdasági rendszerekre, a gazdasági viselkedés normáira.

Ami az 1. problémát illeti: összefonódva — mégpedig különböző rendszerekben, különböző szabályozási folyamatokban eltérő arányokban összefonódva — jelentkezik a normák spontán kialakulása és tudatos kialakítása. Térjünk vissza a cikk bevezető példájához. A legtöbb vállalatnál, mégpedig mind a kapitalista, mind a szocialista gazdaságban, tapasztalati alapon, a „kísérlet és tévedés” módszerével alakították ki a készletnormákat. Az elmúlt évtizedekben a folyamat tudatossága erősödött: az operációkutatás kifinomult modelleket dolgozott ki, amelyek a valószínűségelmélet és az optimumszámítás bonyolult matematikai apparátusának felhasználásával határozzák meg a célszerű készletnormákat és beszerzési stratégiákat. Mind több az olyan vállalat, amelyben e modellek felhasználásával, azaz magas fokú tudatossággal szabják meg a készletnormát. S ez általánosságban is megállapítható. Tudományos módszerek alkalmazásával nőhet — és számos területen valóban erősödik is — a tudatosság szerepe a normák képzésében.

A 2. problémával is hasonló a helyzet. Többnyire összefonódnak a szóban forgó szabályozási folyamat funkciójából, a gazdasági rendszer egészének működtetésében betöltött szerepéből fakadó *objektív* követelmények és a folyamat közvetlen döntéshozóinak *szubjektív* igényei,

* Tekintsünk el attól, hogy a szubjektív hőigényeket is végső soron körülhatárolja az emberi szervezet biológiailag meghatározott, objektív hőigénye. Az objektív határokon belül ugyanis tág tér nyílik szubjektív választásra.

saját érdekei. Nincsen általánosan érvényes séma e kétféle hatás kombinációjára, a kombináció arányaira. A kétféle hatás között ellentmondás is lehet. Mindez a konkrét rendszertől s ezen belül is a konkrét szabályozási folyamattól függ. Bizonyos azonban, hogy egy norma nem érvényesülhet tartósan, ha a ráépülő szabályozás nem képes elfogadhatóan ellátni funkcióját a rendszer egészének reprodukciójában.

A normák egy része lokális jellegű: meghatározott szűk körben, például egyetlen vállalatnál van érvényben. Kialakításukban kizárólag a szóban forgó szűk körön belül ható tényezők működtek közre. Ezek a tudományos kutatás szempontjából kevésbé érdekesek. Fontosabbak a többé-kevésbé széles körben ható vagy éppenséggel egy egész országot befolyásoló normák. Ezeket rendszerint általános társadalmi konvenció, hagyomány rögzíti. Sok esetben *jogilag* is szentesítik e normákat: törvényként vagy kormányzati utasításként írják elő őket, betartásukhoz jogi szankciókat fűznek.

Különösen fontos szerephez jut a megszokás által rögzített norma és az állami előírás kapcsolata a szocialista gazdaságban. Nálunk elég gyakori, hogy egy norma az állami utasítás erejével bír. Gondoljunk például az államilag megszabott „normális nyereségráta” alkalmazására a vállalati ár kalkulációkban vagy — a már többször említett példához kapcsolódva — a kötelező készletnormákra. Emellett van egy közbeeső fokozat is a pusztán konvenció jellegű norma és a kötelező norma között: a felsőbb szerv „elvárása”, amely gyakorlatilag normává merevedhet.

Az elméleti elemzés céljaira érdemes absztrakt síkon szétválasztanunk két mozzanatot: a *normaképző folyamatot* és a már kialakult, adott normák mellett végbemenő *norma szerinti szabályozási folyamatot*. Térjünk vissza két, már említett példára. Az átlagprofitráta nagyságának kialakulása normaképző folyamat. A tőke reallokációja az átlagprofitrátától való eltérés alapján: norma szerinti szabályozási folyamat. A néhány százalékos munkanélküliségi norma kialakulása a fejlett tőkés gazdaságban: normaképző folyamat. Az állami pénzügyi, beruházási és hitelpolitika a munkanélküliség korlátozására: norma szerinti szabályozási folyamat.

Mind a normaképzés, mind a norma szerinti szabályozás *dinamikus* jelenség. A különbség az, hogy az előbbi rendszerint hosszabb, az utóbbi rövidebb időszak alatt megy végbe. A normaképzés csak *történeti* elemzés alapján érthető meg, míg az adott normák szerinti szabályozás esetleg többé-kevésbé megismerhető egy adott konkrét mechanizmus működésének közvetlen megfigyelése alapján.

Egy részfolyamathoz tartozó normák kialakulása rendszerint szorosan összefügg a rendszer más folyamataival. A jelenkori kapitalizmus profitnormáinak megértéséhez sokoldalúan tanulmányozni kell az egész rendszert: az árak, a bérek, a költségek alakulását, a beruházásokat és a foglalkoztatást, a tőkekoncentrációt és a verseny korlátait, az állami gazdaságpolitikát és így tovább. Ezzel szemben valamely konkrét — adott normák szerinti — szabályozási folyamat elemzése többé-kevésbé izoláltan is elvégezhető.

Az elmondottakból következik, hogy *a normaképző folyamat kutatása a mélyebb (és egyúttal nehezebb), az adott normák szerinti szabályozási folyamat kutatása a felszínibb (és egyben könnyebb) feladat.*

Végső soron mindkét feladatot meg kell oldani. Átmenetileg azonban nemegyszer meg kell elégednünk félsikerrel is. Még ha nem tudunk is teljesen kielégítően felelni a kérdésre: miért éppen akkora a norma, mint amekkora, gyümölcsöző lehet kutatni a kérdés második, könnyebbik felét: ha már adva vannak a normák, hogyan szabályozódik a rendszer. Ezt teszi sok esetben — és tegyük hozzá: nagyon eredményesen — az orvostudomány. Nem képes felelni arra, miért éppen 100 mg⁰/₀ és nem kétszer annyi vagy feleannyi a normális vércukorszint. De ha rejtély maradt is, attól még megérthették az orvosok: milyen mechanizmus szabályozza a vér cukorszintjét; mi történik a szervezetben, ha a normálisnál több vagy kevesebb a cukor; hogyan lehet — szükség esetén — kívülről beavatkozni ebbe a szabályozási folyamatba. Az analógiáról közelebbi témánkhoz visszatérve: a közgazdász gyakorlatilag alkalmazható javaslatokat tehet valamely norma szerinti szabályozási mechanizmus módosítására, javítására — esetleg akkor is, ha még nincs teljesen tudományosan tisztázva a folyamat társadalmi, történelmi magyarázata.

A normák képzéséről mondtak végére érve, néhány általános megállapítást tehetünk.

A szélesebb körben ható, tartósan érvényesülő normák és az ilyen normák szerinti szabályozási mechanizmusok a *társadalmi viszonyok* elemei közé tartoznak. Nem vezethetők le a termelés műszaki adottságaiból, fizikai input—output-arányaiból. Magyarázatukhoz meg kell értenünk a döntéshozók tulajdonviszonyait, hatalmi helyzetét, érdekelt-ségét, motivációit, függéseit, erőviszonyait, konfliktusait és kompromisszumait. Az egyén a társadalmilag érvényesülő normát többé-kevésbé készen kapja: örökli elődeitől, utánozva—követve átveszi kortársaitól. Rendszerint egymaga nem is képes a társadalmilag érvényes norma megváltoztatására.

Valamely konkrét gazdasági rendszerben hosszú történelmi időszakon át és széles körben érvényesülő legfontosabb normákban a rendszer *törvényszerűségei* fejeződhetnek ki. Az ilyen alapvető normák szerinti szabályozás a törvényszerűség érvényesülésének mechanizmusát jelenti. E lényeges, széleskörűen ható, tartós normákról elmondható az, amit Marx a gazdasági törvényszerűségekről állapított meg: „... az általános törvény mint uralkodó tendencia mindig csak igen bonyolult és megközelítő módon, mint örökös ingadozások soha nem rögzíthető átlaga érvényesül”.*

Stabilizálás és konzerválás

Amikor absztrakt síkon szétválasztottuk a normaképzés történelmi folyamatát és az adott norma szerinti szabályozást, ezzel már tulajdonképpen utaltunk arra, hogy egy-egy norma nem örökké érvényesül. Lévén maga is történelmi termék, megváltozik a történelmi körülmények lényeges változása esetén. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy — meghatározott körülmények között, bizonyos történelmi időszakon belül — viszonylag stabil ne legyen. Ez tulajdonképpen a fogalom meghatározásából következik. Nem minden viselkedési változónak van normája.

* [13], 157. l.

Csupán azokkal a viselkedési változókkal kapcsolatban jogosult normáról beszélni, amelyeknek meghatározott időszakon belül van jól érzékelhető „sűrűsödési” tartományuk, ingadozási középpontjuk. (Matematikai statisztikai elemzés esetén ez többnyire aránylag nem túl nagy szórásban mutatkozik meg.)

A norma megmerevedésének legegyszerűbb, leginkább kézenfekvő menete az *önismétlés*. A korábbi tényleges viselkedés vagy még inkább hosszabb időszak tényleges viselkedésének átlaga válik a mai viselkedés normájává. Példaként egy jelenséget említek, amely jól ismert tervezésünk gyakorlatából: keretek felosztása „a szokásos arányokban”. Tegyük fel, hogy az elmúlt években *A* terület kapta a beruházási keret 8 százalékát, *B* terület a 12 százalékát és így tovább. Mindenki „normálisnak” tekintené, ha idén is ez az arány érvényesülne. S ha most *B* terület esetleg lényegesen többet kapna, *A* terület elvárná, hogy jövőre kompenzálják. Ne higgyük azt, hogy ez a magyar tervezés speciális vonása. Ugyanez érvényesül bármely tőkésország egyetemén, amikor a betölthető állásokat osztják fel a tanszékek között, vagy a kórházakban, amikor az orvosi és ápolónői létszámot írják elő az egyes osztályok számára stb. A korábban kialakult felosztási arányok normává rögződnek.

A norma szerinti szabályozás rokonságban van azzal a jelenséggel, amelyet a gazdaságpszichológia *habituális viselkedésnek* nevez.* Ezt szembeállítják a „valódi” döntéssel, amelyet hosszabb mérlegelés, a körülmények, előnyök és hátrányok gondos számbavétele előz meg. A habituális viselkedés megszokáson, cselekvési rutinon, önismétlésen, esetleg igen szimpla szabályok betartásán alapul. Habituálisan viselkedik a háziasszony, amikor minden szombaton elvégzi megszokott boltjában a szokásos élelmiszer-mennyiségek beszerzését — pedig esetleg mérlegelhetné, hogy más napon vegyen, más boltban, más árut, más mennyiségi arányokban. Habituálisan viselkedik az üzemvezető, amikor a szokott ritmusban végezteti a karbantartást a gépeken, anélkül, hogy egyenként tanulmányozná a gépek állapotát, vagy pedig újra és újra átgondolná a karbantartás legcélszerűbb megszervezését.

Ezzel el is jutottunk a norma szerinti szabályozás egyik előnyös hatásához: *egyszerűsíti a döntés-előkészítést*. A rendszer takarékoskodik gondolkodási kapacitásával. Ha nem lennének normák (vagy még általánosabban: ha nem lenne rutinszerű, habituális viselkedés), akkor a társadalom csupa Hamletből állna, s megbénulna a töprengéstől.

A norma szerinti szabályozás másik előnyös hatása: *stabilizálja* a rendszer működését. A stabil norma segít stabilabbá tenni az általa szabályozott reálfolyamatokat. Előbbi példákat folytatva: ha az ágazatok részesedése az erőforrásokban többé-kevésbé állandó normák körül ingadozik, mégpedig nem túl nagy kilengéssel, akkor aránylag simán, törések, ugrások és visszaesések nélkül mehet végbe a fejlődés az ágazatok összességében.

Csakhogy a norma szerinti szabályozás előnyei, kedvező hatásai átcsaphatnak az ellentétükbe is. *A gondolkodással való takarékoság meggondolatlansággá válhat. A stabilitás tehetetlenséggé és konzervatívizmussá merevedhet.* Megtörténhet ez például a „normális arányok

* Lásd erről *Katona* könyvét [6].

szerinti keretfelosztás” rutinjával. Ez esetleg olyankor is érvényesül, amikor már ideje lenne radikálisan módosítani az ágazatok arányait.*

Nincs természetes határvonal *rugalmasság és túlérzékenység, stabilitás és túlzott merevség* között. Vegyük a relatív árak példáját. A tapasztalat azt mutatja, hogy egy-egy gazdasági rendszernek vagy ezen belül a különböző szféráknak van jelegzetes *árflexibilitási normájuk*. Érvényre jut a hajlékonyságnak és a merevségnek valamiféle tipikus kombinációja. Ahol az árflexibilitási norma a merevség—hajlékonyság skáláján a merevséghez áll közelebb, ott az árrendszer stabilabb — viszont kevésbé működhet közre a gazdaság alkalmazkodási folyamataiban. Ahol a norma ugyanezen a skálán közelebb van a hajlékonysághoz, ott az árrendszer aktív szerepet játszik a piaci adaptációban — ám könnyen válik instabillá. Nem ennek a cikknek a feladata állást foglalni, hogy mikor milyen árflexibilitás kívánatos. Itt csupán jelezni akarjuk, hogy erre vonatkozóan is, empirikus tényként, normák érvényesülnek minden rendszerben.

A gazdasági rendszernek adaptálnia kell körülményeihez. Az adaptációt jelentős részben a norma szerinti szabályozás különböző mechanizmusai vezérlik. Ez azonban csak addig mehet végbe nagyobb súrlódások és megrázkódtatások nélkül, amíg a körülmények — még ha változnak is — nem változnak meg alapvetően. Ugyanakkor a normák megmerevedése megnehezítheti a rendszer adaptációját az előzmények nélküli, a szokványostól eltérő sokkokhoz vagy a körülmények tartós és lényeges megváltozásához. Például a második világháború elején egész sor tőkésvállalat nagyon lassan állt át a hadigazdaság új körülményeinek megfelelő új normákra.** *A norma s a norma szerinti szabályozás, amely pedig a rendszer mindennapos operatív alkalmazkodásának szolgálatában áll, az adaptáció akadályává válhat.*

Gazdasági rendszerek elemzésekor néha „bűvös körökről” beszélünk. Ezen olyan folyamatot értünk, amely összes pozitív és negatív következményeivel együtt menthetetlenül újraszüli önmagát. Sok esetben éppen *a normák alkotják azt a kötést, amely a rendszert a „bűvös körbe” rögzíti*. Lássuk első példaként a tartalékkapacitás kialakulását a tőkés versenyben. Az Egyesült Államokban sok az olyan légiútvonal, amelyet több, egymással versenyző magán-légitársaság szolgál ki. Mindegyik társaság szeretné kihasználni repülőgépei utasszállító kapacitását, hiszen így nő a befektetett tőkére eső profit. Azt viszont szeretné elkerülni, hogy bárki más légitársasághoz pártoljon át azért, mert nála nem kapott helyet. Ezért a járatok nagy férőhelytartalékkal működnek. Kialakul a repülőgép kihasználásának egy normája, amely rendszerint jóval alacsonyabb, mint ott, ahol valamely állami vagy magántársaságnak monopóliuma van, s ezért nem fenyeget az utas „elpártolásának” veszélye.

* Érdekes példa található a norma konzerváló hatására *Ungvárszki Miklósné* tanulmányában [17]. Leírja a beruházási előirányzatok emelésének, majd végül is túlfeszítésének folyamatát az 1957–1960-as időszakban. A magyaróz tényezők közül elsőként emeli ki a következőket: „Az időszejek egészében visszatérően hangsúlyozott célkitűzés volt a termelő-beruházások korábbi »normális« arányának visszaállítása... A korábbi, pontosan nem is meghatározott arálynak a visszaállítására vonatkozó beruházáspolitikai célt — úgy tűnik — bizonyítást nem igénylő axiómaként kezelték a vezető szervek. Nem található valóban érdemi megindoklása annak, miért éppen ezt a »korábbi arányt« kell »normálisnak« tartani.”

** *Katona* már idézett művében [6] számos példát hoz fel erre. Még a békeévekben kialakultak a szezonvégi kiürítés árleszállítási normái. Számos kereskedelmi vállalat a háborús években is ezekhez tartotta magát, noha könnyűszerrel túladhott volna az árukon árleszállítás nélkül is.

Mármost ez a norma válik a légi forgalom és a beruházások megtervezésének szabályozójává. Ha a társaság azt tapasztalja, hogy valamely vonalon jóval a norma feletti a repülőgép átlagos kihasználása, akkor sűríti a járatot. (A járat sűrűsége a szabályozási változó, amellyel reagál a normától való eltérésre.) S már benne is vagyunk a bűvös körben: az alacsony kihasználási norma megőrökíti önmagát.

Lássunk egy ellentétes példát. Nálunk sok területen az állóeszközök magas kihasználását tekintik normának. Ha kiderülne, hogy egy kórházban rendszeresen nagyszámú üres ágy van, akkor ez a kórház jó ideig nem kap bővítő beruházást — amíg csak el nem éri a magas kihasználást. Gazdaságunk egyik problémája, hogy „beáll” a hiány különböző megnyilvánulásaira. Bizonyos mennyiségű hiánycikket, bizonyos időtartamú várakozást, bizonyos hosszúságú sort „normálisnak” tartunk. Beavatkozás olyankor történik, ha a „normálisnál” több és gyakoribb a hiánycikk, huzamosabb a várakozás, hosszabb a sor. S megfordítva: ha a megszokott sor eltűnik, a szokásos várakozás megszűnik, azt hajlamosak vagyunk intő jelnek tekinteni: ideje most már más területre fordítani a figyelmünket. S már benne is vagyunk a bűvös körben: a „hiány”-normák megőrökítik önmagukat.

Félreértések elkerülése végett: a norma nem *oka* a körnek, következésképpen egy adott bűvös körben mozgó szabályozási mechanizmust nem lehet megváltoztatni azzal, hogy megváltoztatják kvantitatíve a normát. A norma mennyiségi jellemzői és az erre a normára épülő szabályozási mechanizmus összetartoznak, s — amint arra már rámutattunk — mélyebb társadalmi tényezők hatására alakulnak ki. Csupán e mélyebb tényezők változásának hatására módosulhatnak tartósan a normák is.

A stabilitásról szólva még egy problémát kell megemlítenünk: egyes gazdasági folyamatok *ciklikus hullámozását*. A norma szerinti szabályozásnak sok esetben jellegzetes tulajdonsága, hogy periodikusan ingadozik. Ez matematikailag is igazolható, de közvetlenül is könnyen belátható a szabályozás természetének átgondolása alapján. Ha a normától való eltérésre „túlreagál” a rendszer, akkor legközelebb a másik irányban fog eltérni a normától. Erre ismét túl erős reakció következik, amelytől újra az első irányban lépi túl a normát, és így tovább. Csupán különböző tompító effektusok, stabilizátorok beépítésével csillapítható vagy küszöbölhető ki a periodikus hullámozás. Azt hiszem, a beruházások alakulása gazdaságunkban modellezhető lenne norma szerinti szabályozással. Normálisnak tekintik a beruházások anyagi-műszaki forrásainak feszített kihasználását. Amikor a gazdasági vezető érzékeli, hogy a források, kapacitások kihasználása még ezekhez a feszített normákhoz képest is túlfeszített — gyorsan „lefékeznek”. Az előbb említett túlreakció következik be. Ha viszont kitűnik, hogy a tervek lazák, s telne erő a felhalmozás gyorsítására, sor kerül a beruházási előirányzatok hirtelen felemelésére.* A beruházások fékezése-gyorsítása „berezhéshez”, ciklikus hullámozáshoz vezet.

* Sok példával szemlélteti e folyamatot Bauer T. és Soós K. A. tanulmánya [1]. Erre utalt Ungvárszkiné már idézett tanulmánya [17] is: a „normálisnál” alacsonyabb beruházási tevékenység a terv felemelésére készítet.

Matematikai szabályozáselmélet és optimalizálás

Röviden utalni szeretnék a norma szerinti szabályozás matematikai modellezésének lehetőségére. A probléma megfogalmazható a következő általános formában:

A gazdaságot vagy annak általunk vizsgált részét *dinamikus rendszernek* tekintjük, amelynek működését az x állapotváltozó és az u szabályozási változó írja le. Mindkettő lehet egy-egy valós szám vagy pedig vektor. A változók között kétféle összefüggés áll fenn:

$$(1) f(x, u) = 0 \text{ és}$$

$$(2) \dot{x} = \varphi(x^* - x)$$

Az (1) f -függvény (amely lehet sok függvényből álló rendszer is) jelképezi, általános formában, a rendszer mozgásának szabályosságait. A (2) φ -függvény írja le a norma szerinti szabályozást. Itt x^* az állapotváltozó normája. Attól függően, hogy x , az állapotváltozó tényleges értéke mennyire tér el x^* -tól, a norma szerinti értéktől, változik az időben az u szabályozási változó. (Az u fölötti pont az idő szerinti derivált szimbóluma.)

Az (1)–(2) modell legegyszerűbb speciális esete a lineáris rendszer, lineáris szabályozással, vagyis

$$(3) Ax + Bu = c \text{ és}$$

$$(4) u^* - u = g(x^* - x),$$

ahol A , B és c a mozgásegyenletekben szereplő konstansok, g pedig a szabályozási egyenletben szereplő alkalmazkodási együttható.

A formulák megvilágítására térjünk vissza egy már többször említett példára a készletjelzés alapján történő szabályozásra. Lássunk egy egyszerű esetet. Egy bolt árukészletéről van szó. A (3) egyenlet a termékmérleg: nyitókészlet + beszerzés = eladás + zárókészlet. A (4) egyenlet írja le a szabályozást. A beszerzendő áru mennyisége jelenti itt u -t, a szabályozási változót; normája, u^* a szokásos heti beszerzés. Az állapotváltozó, x példánkban a készlet; x^* a készletnorma. Képletünk tükrözi a boltvezető logikáját. Elég csak az előjeleket figyelni. Ha a készlet a norma alá süllyedt (az egyenlet baloldala negatív), akkor a boltvezető a szokásosnál többet rendel (az egyenlet jobboldalának is negatívnak kell lennie). Ha viszont a készlet megduzzadt, s nagyobb a normánál, a boltvezető a szokásosnál kevesebbet szerez be az áruból. A g együttható adja meg a reakció erősségét, az alkalmazkodás sebességét. Előjele negatív; a rendszerben úgynevezett negatív visszacsatolás működik.

Azért hivatkoztam az előbb az (1)–(2) szerinti nagyon általános, majd a (3)–(4) szerinti nagyon egyszerű formában a norma szerinti szabályozás matematikai megfogalmazásának lehetőségére, hogy a közgazdász olvasó számára jelezsem: a közgazdasági (és általában: a társadalomtudományi) elmélet itt érintkezik a matematika egyik ágával, a

szabályozáselemélettel.* A matematikának ez a területe — főként a műszaki alkalmazások, például a rakéatechnika, az űrhajózás igényeinek ösztönzésére — óriási fejlődésen ment keresztül, gazdag analitikus eszköztárt kínálva a társadalomtudományoknak a norma szerinti szabályozás modellezésére. Jóformán mindenütt, ahol a valóságban megfigyelhetjük a norma szerinti szabályozás érvényesülését, felhasználhatjuk elméleti elemzésre a matematikai szabályozáselemélet modelljeit. Eddig kevés kísérlet történt erre.** Jogos a várakozás, hogy a közgazdaságtudomány — amint korábban más matematikai eszközökkel tette — ezt is megragadja és eredményesen felhasználja.

Itt helyénvaló lesz néhány megjegyzést tenni a norma szerinti szabályozásnak az (1)—(2) formulákban jelzett matematikai aparátusa és a közgazdászok által leggyakrabban alkalmazott formalizmus, az *optimumszámítás* viszonyáról. A kétféle formalizmus nem zárja ki egymást. Elméletileg rendszerint megkonstruálhatunk egy célfüggvényt, amelyet optimalizálva a rendszer viselkedési változói éppen norma szerinti értékeket vesznek fel. Vagyis az (1) mozgásegyenlethez most nem rendelünk hozzá egy visszacsatolási szabályt, hanem megadjuk a $W(u) \rightarrow \max!$ célfüggvényt. Ez utóbbit úgy jelöljük ki, hogy az optimumfeladat megoldásaképpen kapott $\hat{u}$, $\hat{x}$ optimális pályák egybeessenek a normákkal: $\hat{u} = u$; $\hat{x} = x^*$.

A különbség lényegét nem a matematikai formában, hanem a közgazdasági megalapozásban kell keresnünk.

A norma és a hozzá tartozó szabályozási mechanizmus többé-kevésbé közvetlenül, tapasztalati úton megfigyelhető. A gazdaságstatisztika megfigyelheti a viselkedési változók tényleges értékeit. Matematikai-statisztikai módszerekkel elemezhető átlagok, szórásuk, tartós, trendjük. Megfigyelés alapján válaszolhatunk arra a kérdésre: létezik-e olyan mechanizmus, amely az átlag közelébe tereli a viselkedési változó nagyságát. És ha mindez az empirikus vizsgálat pozitív eredménnyel végződik — akkor, de csak akkor alkalmazhatjuk a norma szerinti szabályozás modelljét (és ha az elősegíti az elemzést, annak matematikai formalizmusát is).

Nyilvánvaló, hogy ez másfajta megközelítés, mint azt a tautologikus kijelentést tenni: a döntéshozónak van valamiféle hasznossági függvénye, amit maximalizál. És ha netán nem elégednénk meg egy üres, nem specifikált hasznossági függvény posztulálásával, hanem megpróbálnánk azt empirikus úton számszerűsíteni, akkor számos nehézséggel találánk szembe magunkat a paraméterek becslésében.***

* A leginkább elterjedt elnevezés a „szabályozáselemélet” (angolul: control theory). Ez ma már magában foglalja a matematikai kutatásnak néhány olyan irányzatát is, amely korábban még külön elnevezéssel vált ismertté: „kibernetika” (Wiener munkássága nyomán), „dinamikus programozás” (Bellman), „optimális folyamatok elmélete” (Pontrjagin és társai) stb. Magyar nyelvű tankönyv e tárgykörben Csáki [4] munkája.

** Néhányat említünk csak az úttörő próbálkozások közül: Tustin [16], O. Lange [11], Kendrick [7] és Chow [3] munkáit.

A szerző, Martos Bélával együtt a matematikai szabályozáselemélet formalizmusának felhasználásával modellezett egy norma szerinti szabályozási folyamatot. Olyan sokszektoros gazdasági rendszert, amely készletjelzők alapján szabályozza a beszerzést és a termelést. (Lásd [9].) E modellt alakították át, fejlesztették tovább Virág [18], Dancs—Hunyadi—Sivák [5] és Kornai—Simonovits [10] cikkei.

*** Matematikai nyelven a következőket mondhatjuk: A norma szerinti szabályozás modellezéséhez (például a (4) formula számszerűsítéséhez) csupán a normavektorokat és a szabályozási paramétereket kell megadnunk. Ezzel szemben egy hasznossági függvény számszerűsítéséhez ismerni kell a döntéshozó teljes preferenciarendezését az összes döntési alternatívák halmazán. Ez utóbbi összehasonlíthatatlanul információigényesebb feladat.

Az optimalizálási modell csupán azt próbálja megjelölni: *milyen irányban* mozog a rendszer, ha a célfüggvényben leírt motivációi tisztán érvényesülnek. Ezzel szemben a norma szerinti szabályozás modellje felelni próbál arra is: *milyen szabályozási mechanizmus* érvényesül a rendszerben, amely saját normáit legalább tendenciaszerűen érvényre juttatja, amennyiben különböző tényezők elterelnék a rendszert saját normáitól.

A valóságot leképező matematikai modellek gyakran egyoldalúan „stilizáltak”: a rendszert vagy „finális nyelven” írják le (valamilyen hasznossági vagy jóléti függvény maximalizálása a „cél”), vagy pedig „egyirányúan kauzális nyelven” (meghatározott impulzusokra meghatározott döntésekkel felel a rendszer).* A norma szerinti szabályozás matematikai formalizmusának vonzereje — talán azt is mondhatnám: szépsége — abban áll, hogy ebből a szempontból kevésbé egyoldalú, kevésbé stilizált. A modell nyelve sem nem finális, sem pedig egyirányúan kauzális. Ehelyett a rendszer belső kölcsönhatásait ábrázolja, a rendszer szabályozását funkciójában, a reprodukciót biztosító szerepében mutatja be.

Más viselkedésminták

Miközben hangsúlyozom a norma szerinti szabályozás fontosságát a gazdasági rendszerek működésében, nem szeretném azt a benyomást kelteni, mintha kizárólag ebben a formában menne végbe a rendszerek szabályozása. És ha e viselkedésmintának nincsen kizárólagos szerepe a társadalmi *valóságban* — akkor a norma szerinti szabályozás modelljének sem lehet kizárólagos szerepe a társadalmi viselkedés *modelljeinek világában*. Széles körben léteznek, hatnak más viselkedésminták is, s ezeket a cikkben eddig ismertetett modelltől eltérő módon kell leképeznünk a valóság tudományos leírásában. Csupán három példát említek.**

1. *Elfogadási korlátok*. Egy-egy viselkedési változónak lehetnek alsó vagy felső határai. Ezeket túllépve a helyzet elfogadhatatlanná válik vagy közvetlenül a döntéshozó számára, vagy pedig olyan egyének, intézmények számára, akiknek beleegyezésére a döntéshozónak szüksége van.

E viselkedésminta igen egyszerűen — egyenlőtlenségek, felső vagy alsó korlátok — formájában modellezhető.*** Más kérdés, hogy *dinamikus* modell esetén eléggé kényelmetlenné válhat az egyenlőtlenség formájában megadott összefüggések matematikai kezelése.

2. *Aspirációs szint*.**** Ez valamely viselkedési változó *kívánatos, óhajtott* értéke. Vegyük azt az esetet, amikor a döntéshozó szempontjából előnyös a viselkedési változó növelése. (Például ilyen változó lehet az értékesítés volumene a tőkésvállalatnál.) Hogyan viszonyul egymáshoz a norma, az aspirációs szint és a felső elfogadási korlát? Tipikus

* Lásd még ezzel kapcsolatban Bródy érdekes megállapításait a „teleologikus” és „determinisztikus” modellek kapcsolatáról, a [2] könyv 1.3. fejezetében.

** Ezek közül az első kettővel részletesen foglalkozott „Anti-Equilibrium” című könyvem [8].

*** A közgazdaságtudományban elsőként H. Simon foglalkozott e viselkedésminta elméleti tanulmányozásával [15].

**** A fogalmat K. Lewin vezette be a pszichológiába. (Lásd [12]).

esetben az aspirációs szint a norma felett van, a felső elfogadási korlát közelében, bár ez utóbbival nem kell egybeesnie.

3. *A beavatkozás kritikus értéke.** Az ehhez kapcsolódó mechanizmust a köznyelv „tűzoltó módszernek” nevezi. Itt a beavatkozás akkor történik, ha a megfigyelt állapotváltozás elér egy kritikus értéket, egy tűrési határt. Azaz ha „baj van”. Lényeges különbség van a norma szerinti és a kritikus érték szerinti szabályozás között. Az előbbinél a szabályozás *folytonos* függvénye az állapotváltozó tényleges és norma szerinti értéke közti különbségek. Kis eltérés — kis beavatkozás, nagy eltérés — nagy beavatkozás. Az utóbbinál a szabályozás *szakadósos*, nem folytonos. Amíg a megfigyelt változó nem éri el a kritikus értéket, nincs beavatkozás. Ha elérte: végbemegy a beavatkozás. A norma egy *középerérték*, s tipikus esetben a viselkedési változó tényleges értéke *szimmetrikusan* ingadozik a norma fölé és alá. Ezzel szemben a kritikus érték nem a viselkedési változó lehetséges tartományának a közepén, hanem inkább a *széle felé* helyezkedik el; a viselkedési változó tényleges értéke *aszimmetrikusan* mozog a kritikus érték körül.

Messzire kalandoznánk a cikk eredeti témájától, ha részletesen ismertetnénk e három viselkedésmintát s az őket leíró modelleket, vagy ha tovább folytatnánk, más példákkal, a felsorolást. Ennyi is elég a cikk módszertani végkövetkeztetéseinek levonásához.

A társadalomkutatás eszköztárában ma már sokféle viselkedési modell található. Feleslegesen szegényíti önmagát a kutató, ha mindig ugyanazt az eszközt — rendszerint az optimalizálás apparátusát — emeli ki a tárházból. Nemcsak gazdasági rendszerek valóságában, hanem a közgazdasági kutatásban is érvényesül habituális viselkedés, rutin, önisémités. „Mindenki odabiggyeszt a modelljéhez egy hasznossági vagy jóléti függvényt — miért ne tenném én is?” Ez a matematikai közgazdász modellépítési normája . . .

A tréfát félretéve: nem azt javaslom, hogy most már hasonló gépieséggel alkalmazzuk a norma szerinti szabályozás modelljét, bármiféle társadalmi viselkedés leírásánál. Nemcsak az optimalizálás — ez sem univerzális modellje a társadalmi viselkedésnek. Az alkalmas modell kiválasztásában a döntő szót nem a kutató ízlésének vagy megszokásának, még csak nem is a matematikai formalizmus kényelmességének kell kimondania. A döntő szó az *empíriát* illeti meg. Milyen a gazdasági rendszer vagy részrendszer a *valóságban*? Amilyenek a tapasztalat szerint mutatkozik, olyannak igyekezzünk leképezni a deskriptív modellben is.

S éppen ennek a perdöntő kritériumnak az alapján gondolom: ha nem is minden esetben, de eléggé gyakran a viselkedési norma és a norma szerinti szabályozás minősül a folyamat megfelelő tudományos leírásának.

* Nemrég Radner és Rotschild formalizálta e mechanizmust [14].

IRODALOM

- [1] *Bauer T.—Soós K. A.*: Beruházási feszültségek és a gazdasági mechanizmus. MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1975. (kézirat).
- [2] *Bródy A.*: Érték és újratermelés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- [3] *Chow, G. C.*: Optimal Control of Linear Economic Systems with Finite Time Horizont. International Economic Review. 1972. 13. évf. 16—25. l.
- [4] *Csáki F.*: Korszerű szabályozásmélet. Akadémiai Kiadó, 1970.
- [5] *Dancs I.—Hunyadi L.—Sivák J.*: Készletjelzésen alapuló szabályozás Leontief-típusú gazdaságban. Szigma, 1973. 6. évf. 185—208. l.
- [6] *Katona, G.*: Psychological Analysis of Economic Behavior. McGraw—Hill, New York—Toronto—London, 1963.
- [7] *Kendrick, D.*: Numerical Methods for Planning under Uncertainty. Institute for Mathematical Studies in the Social Sciences, Stanford, 1970. (sokszorosítva).
- [8] *Kornai J.*: Anti-Equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
- [9] *Kornai J.—Martos B.*: Gazdasági rendszerek vegetatív működése. Szigma, 1971. 4. évf. 34—50. l.
- [10] *Kornai J.—Simonovits A.*: Neumann-gazdaságok szabályozási problémái. Szigma, megjelenés alatt.
- [11] *Lange, O.*: Bevezetés a kibernetikába. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
- [12] *Lewin, K.*: A mezőelmélet a társadalomtudományban. Gondolat, 1972.
- [13] *Marx, K.*: A tőke, III. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [14] *Radner, R.—Rothschild, M.*: Notes on the Allocation of Effort. Berkeley, University of California, 1974. (sokszorosítva).
- [15] *Simon, H.*: Models of Man. Wiley, New York, 1957.
- [16] *Tustin, A.*: The Mechanism of Economic Systems. Heinemann, London, 1953.
- [17] *Ungvárszky M.*: Felhalmozási és fejlesztési politikánk néhány kérdése 1957—1960-ban. MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1975. (sokszorosítva).
- [18] *Virág I.*: Gazdasági rendszerek vegetatív működése sztochasztikus külső fogyasztással. Szigma, 1973. 6. évf. 261—268. l.

FRIGYES ANDOR—LEHEL CSABA—MEGYERI JÓZSEF:

A SZÁMÍTÓGÉPEK ALKALMAZÁSA A FOLYAMATIRÁNYÍTÁSBAN

(A számítógépek és alkalmazása sorozat)

A folyamatirányító számítógépek ma már szinte nélkülözhetetlenek a biztonságos üzemmenethez azoknál a vállalatoknál, ahol az analóg és digitális jelek ezreit kell figyelembe venni (például a villamosenergia-iparban, az atomerőművekben, vagy a vegyiparban stb.). A folyamatirányító számítógépek alkalmazása számtalan elvi és gyakorlati problémát vet fel (például a háttérberendezés biztosítása, a zavaró jelek biztonságos kiszűrése stb.), s a szerzők könyvükben a leggyakrabban felmerülő kérdésekre adnak választ. Nem kap ugyan az olvasó tőlük általános irányelveket, de a téma megközelítése során az előnyök és hátrányok felsorakoztatásával megfelelő képet nyerhet mindenki. Ismertetik az ilyen célú számítógépek jellemzőit, összehasonlítják az egyes szabályozási rendszereket, folyamatirányítási lehetőségeket és ezen keresztül bemutatják a különféle bonyolultságú vállalatirányítási megoldásokat. A könyv legnagyobb érdeklődésre számot tartó része az egyes alkalmazási területek bemutatása. Ez a rész a legkülönbözőbb vállalatoknál és intézményeknél már üzemelő folyamatirányító számítógépekkel kapcsolatos eredményeket ismerteti. A kötet vállalatvezetők, üzemgazdászok, szervezési kérdésekkel foglalkozók, számítástechnikai tanfolyamhallgatók érdeklődésére tart számot.

152 l., fűzve 14,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A kapcsolódó (indukált) beruházásokról

Tapasztalatokkal igazolható, hogy minden megvalósult beruházás, közvetlenül vagy közvetve, kisebb vagy nagyobb mértékben, hatással van a gazdasági jelenségek egész rendszerére — részben azért, hogy miközben kielégít már meglévő szükségleteket, egyben újabbakat hív életre. A beruházások által keltett szükségleteken belül ezúttal azokat vizsgálom, amelyek csak további beruházásokkal elégíthetők ki. Az elemzés tárgya tehát a beruházások további beruházást gerjesztő, indukáló hatása, s célja annak megállapítása, hogy gazdaságirányítási rendszerünknek mely elemei — tervezési, döntési és finanszírozási komponensei — segítik, illetve melyek hátráltatják az indukált beruházási szükségletek felszínre kerülését és kielégítésük feltételeinek megteremtését.

Egy adott beruházás beruházásindukáló hatása két tényezőtől függ: 1. a méretétől — ezt az egyszeri ráfordítások nagyságával fejezhetjük ki összehasonlítható módon; valamint 2. a jellegétől, vagyis az alkalmazni kívánt technika-technológia újszerűségétől, illetőleg a gyártani kívánt termék bonyolultságától, kooperációigényességétől. Például egy új vagy (és) bonyolult termék alkalmazásának beruházásokat indukáló hatása nyilvánvalóan erősebb, mint egy olyan beruházásé, amelyet kevésbé bonyolult vagy már megszokott termékekben jelentkező hiánynak a megszüntetésére, illetve ilyen termék iránti szükségletnövekedésnek, esetleg exportbővülésnek a fedezésére valósítanak meg.

Az alap- és a kapcsolódó beruházások elhatárolása

A közgazdasági szakirodalom az „indukált beruházás” és a „kapcsolódó beruházás” kifejezéseket szinonim fogalmakként kezeli. Az alapberuházások indukáló hatását a polgári közgazdaságtanból ismert multiplikátor-hatással is szokás azonosítani. Anélkül, hogy a multiplikátor-elv kahni vagy keynesi értelmezésébe bocsátkoznék, fontosnak tartom felhívni a figyelmet arra a nyilvánvaló különbségre, hogy jelen esetben a *különböző beruházások*, nem pedig a beruházások és a megtakarítás, illetőleg a beruházások és a fogyasztás (vagy nemzeti jövedelem) *közötti összefüggéseket keresem*.

Az alap- és a kapcsolódó beruházások viszonyának vizsgálatához mindenképpel tisztázni kell megkülönböztetésük ismérveit.

A beruházások rendjét szabályozó, jelenleg érvényes, 34/1974. MT. sz. rendelet az alap- és a kapcsolódó beruházások között döntően a meg-

valósító szervek és a földrajzi elhatárolhatóság alapján tesz különbséget. A rendelet kapcsolódó beruházásként csupán az alapberuházás működéséhez szükséges vagy azt elősegítő beruházást ismeri el.*

Az alapberuházás kategóriája ebben a megfogalmazásban közgazdaságilag alig értelmezhető; a „telekhatáron belülség” mellett ugyanis más objektív jeggyel nem rendelkezik, s az, hogy az adott létesítményt a telekhatáron belülré telepítették-e, a szóban forgó kérdés eldöntése szempontjából az esetek többségében közömbös. A kapcsolódó beruházások köre pedig e megfogalmazásban nyilvánvalóan szűkebb az alapberuházások által indukált összes beruházásokénál, mégpedig két szempontból is: 1. a termelő- és nem termelő (infrastrukturális) beruházások közül jóformán csak a térben is összefüggő; 2. a termelő célúak közül pedig általában a technológiai kapcsolatot felmutató, az alapberuházáshoz szükséges termékeket előállító fejlesztéseket ismeri el kapcsolódóként. Pedig legalább ennyire fontos lenne az alapberuházás által produkált termékek továbbfeldolgozásának, vagyis az input—output-kapcsolatok komplex figyelembevételének a biztosítása. Az igazsághoz tartozik ugyanakkor, hogy gazdaságunk nyitottságából eredően az export—import-lehetőségek a kapcsolódások beruházási konzekvenciáit módosíthatják: erősíthetik vagy gyengíthetik. Célszerű lehet félkésztermék eladása, illetőleg alkatrész importálása is. Az import egyébként a termelő jellegű alap- és kapcsolódó beruházásoknak egyaránt lehet alternatívája.

A beruházások kategorizálásának kérdése a polgári növekedési elméleteknek is témája. A vonatkozó elméletek szerint az *indukált beruházás* a nemzeti jövedelem növekedésével függ össze — az *autonóm beruházás* viszont a növekedési tényezők által kiváltott nyereséges beruházási lehetőségekkel kapcsolatos. Van tehát bizonyos átfedés e két fogalomban, s ami vizsgálódásunk szempontjából még nagyobb gond: az „autonóm” és az „indukált” fogalmak csak a termelőberuházásokra vonatkozathatók.

A vállalati indukált és autonóm beruházások kérdését hazai viszonylatban vizsgálva, Neményi István könyvében a következő megállapításokat teszi. „Kérdés, hogy a szocialista tervgazdálkodás viszonyai között a gyakorlatban érvényesül-e ilyen (t. i. induktív — B. I.) beruházás? A kérdésre igennel válaszolunk, ugyanis a szocialista állam terve eleve meghatároz (indukál) beruházásokat akkor is, ha a konkrét, vállalati szintű beruházási tevékenységet maga a terv részletes mutatók formájában nem tünteti fel.

Az autonóm beruházás viszont olyan beruházás, amelyet a vállalati nyereségben található beruházási lehetőségek kiaknázására valósítanak meg. Az autonóm beruházások szükségessége tehát elsősorban a piac által közvetített vállalati impulzuson nyugvó igények kielégítésére lép fel.

A beruházások e csoportját is meg lehet különböztetni a szocialista állam beruházási politikájában. Ehhez azonban az szükséges, hogy a

* „Alapberuházás minden — általában telekhatáron belül — olyan beruházás, amelyet a megvalósítás után a beruházó üzemeltet és állóeszközei között tart nyilván.

Az alapberuházás szempontjából kapcsolódó beruházás az alapberuházás működéséhez szükséges vagy azt elősegítő olyan — általában telekhatáron kívül — beruházás, amely más vállalat (szerv) fejlesztését szolgálja, nem az alapberuházó üzemelteti és más szerv veszi állóeszköz-állományba.” (A kiemelések tőlem — B. I.)

terv a reálisnál ne osszon el nagyobb összeget egyedi nagyberuházásokra, és tisztázni kell, hogy a beruházható összeg milyen hányada képezi valójában a vállalati döntés tárgyát. Számolni kell azokkal a kötelezettségekkel is, amelyeket egy-egy időszakban az új feladatoktól függően később, de feltétlenül meg kell valósítani.”*

Véleményem az, hogy az alap- és a kapcsolódó beruházások elhatárolásánál a megvalósításukat kiváltó elsődleges, közvetlen okokból célszerű kiindulni. Ezt rendező elvként elfogadva a beruházások e két típusára a következő definíciók javasolhatók.

— *Alapberuházás az a termelő- vagy nem termelő beruházás, amelyet a már meglévő állóeszköz-állomány pótlása, továbbá a direkt formában jelentkező szükségletek, a hazai és az exportigények mennyiségi növekedésére, minőségi változására visszavezethető okok következtében kell megvalósítani.*

— *Kapcsolódó beruházás az a termelő- vagy nem termelő beruházás, amelynek megvalósítását az előbbi értelmezés szerinti alapberuházás váltja ki, s amelynek rendeltetése az alapberuházás által gerjesztett újabb szükségletek kielégítése.*

Az alap- és a kapcsolódó beruházásoknak ez az elhatárolása már közgazdaságilag is értelmezhető, s a tervezési, döntési és finanszírozási feladatok meghatározása szempontjából a ma használatosnál előnyösebbnek ígérkezik.

Az alapberuházások újabb szükségleteket gerjesztő hatását — különösen elméleti megközelítésben — természetesen nem szabad abszolútizálni. Elvontan szemlélve ugyanis a szükségletek mindig komplexen jelentkeznek. Csupán arról van tehát szó, hogy a kapcsolódó beruházásokkal kielégítendő szükségleteknek a maguk konkrétságában — tartalomban, terjedelemben, térben és időben — az alapberuházások a hordozói: az alapberuházások megvalósítása nélkül említett konkrétságukban azok nem merülnének fel.

A vázolt összefüggések szemléletesebbé tételét szolgálja a túloldali sematikus ábra.

A jelentősebb kapcsolódó beruházások természetesen maguk is további beruházásokat indukálhatnak. Ezt azonban figyelmen kívül hagyhatjuk, mivel egyrészt a velük kapcsolatos tervezési, döntési, finanszírozási feladatok ugyanolyan jellegűek, s így hasonló módon oldhatók meg, mint a közvetlenül kapcsolódó beruházásokkal összefüggő problémák, másrészt az ilyen beruházások aránya amúgy sem számottevő. Az e területen nagy tapasztalatokkal rendelkező tervező- és pénzügyi szakemberek véleménye szerint a kapcsolódó beruházásoknak csupán mintegy tizede indukál újabb beruházásokat. A beruházási statisztikából ezek az arányok sajnos nem állapíthatók meg, sőt az első körre, az alapberuházások által közvetlenül indukált beruházások arányára is csupán becslésekből lehet következtetni. A tapasztalatok és a becslések szerint a nagyberuházások szinte mindegyike indukál — mégpedig egyszerre több — termelő- és nem termelő — beruházást; a még szintén jelentős méretű, 50 millió forint feletti termelőberuházások termelő és nem termelő jellegű, az ennél kisebbek viszont az esetek többségében már csak

* A magyar beruházási politika 30 éve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975. 54—55. l.

Az alapberuházást kiváltók:	Az alapberuházás jellege:	A kapcsolódó beruházás jellege:
a meglévő állóeszköz-állomány pótlása	pótló beruházás	általában nincs kapcsolódó beruházás
a műszaki fejlődés és a szükségletek minőségi változása	korszerűsítő vagy rekonsztruktív termelő jellegű beruházás	további korszerűsítő termelő jellegű beruházás — csak szórványosan fordul elő
az anyagi és nem anyagi jellegű szükségletek minőségi és mennyiségi változásának (növekedésének) együttes jelentkezése	termelő jellegű bővítő (új) beruházás	rekonsztruktív vagy bővítő (új) termelő jellegű beruházás
		nem termelő jellegű beruházás
	a nem termelő infrastruktúra bővülését eredményező (új) beruházás	további nem termelő jellegű beruházás bővítő jellegű, általában helyi jelentőségű újabb termelőberuházás (ez ritkább)

termelő jellegű újabb beruházásokat vonnak maguk után. A nem termelő infrastrukturális beruházások indukáló hatásának erőssége a méretükön kívül a telepítésüktől is függ. Ezt talán az új lakótelepek vagy az új kórházak példázzák a legmarkánsabban.

Az elmondottakat figyelembe véve — és a pótlási célú termelő jellegű beruházásoktól eltekintve — a beruházások darabszám szerinti megoszlásában 85—90 százalékra becsülhető az alap- s mintegy 10—15 százalékra a kapcsolódó beruházások aránya. Ez utóbbiak volumen szerinti aránya — érthetően — valamelyest kisebb, és feltűnően magas szóródást mutat.

A kapcsolódó beruházások elmaradásának következményei

Aligha vitatható, hogy a beruházások tervezésében a *komplexitás* követelménye — amelyet a termelőerők fejlődésének és a munkamegosztás fokozódásának hatására végbemenő, mind erőteljesebb specializáció s a kölcsönhatások figyelembevételének ebből adódóan növekvő fontossága tesz napjainkban elengedhetetlenné — a kapcsolódó beruházások figyelembevételét, megvalósításuk elősegítését is magában foglalja. Hiszen a gazdálkodó szervek és intézmények mindegyike ma már

ezer szállal kapcsolódik az alapanyagot, az energiát stb. szolgáltató, illetve az előállított terméket vagy szolgáltatást felhasználó többi szerv működéséhez s — részben rajtuk keresztül — természetesen a lakosság igényeihez is.

A közeljövőben újszerű feladatként vetődik fel a létrehozandó nagylétesítmények munkaerő-szükségletének kielégítéséhez megfelelő létszám felszabadítása a gazdaság más területén. (A prognózisok szerint ugyanis a munkaképes korú népesség 1990-ig mindössze 18 ezerrel bővül.) Mivel a termelőágazatok többsége számára a munkaerő-felszabadítás ágazaton belüli feladatként fog jelentkezni, az ilyen célú beruházások bizonyos részét is célszerű a kapcsolódó beruházások körébe sorolni.

A kapcsolódó beruházás elmaradásának következményei igen sokfélék lehetnek.

Tipikus eseteknek tekinthetők a következők: zavarok az anyag- és alkatrész ellátásban; a hiánycikkek körének bővülése, egyes termékekben választékhány; kihasználatlan kooperációs lehetőségek; felesleges import; ki nem használt exportlehetőségek; a szűk keresztmetszetet képező területek körének és arányának bővülése; egy kiinduló alapanyag teljes körű feldolgozásának hiánya (például a vegyiparban); nehézségek az ún. közbülső termékek (tovább-) feldolgozásában. *A következmények végső soron a gazdaságon belüli aránytalanságok keletkezésében, ebből eredően bizonyos feszültségek kiéleződésében, a gazdaság növekedési ütemének mérséklődésében s a gazdasági hatékonyságnak az elérhetőnél alacsonyabb szintjében összegeződnek.*

A kapcsolódó beruházás elmaradásának következményei függenek attól, hogy az egymással vertikális vagy horizontális kapcsolatban levő területeket érint-e. Ha a vertikális lánc szakad meg — ez a helyzet például a kohászatban, továbbá a gépipar és a vegyipar egyes alágazataiban —, általában nagyobbak a veszteségek, mint ha horizontális kapcsolódásokból esik ki láncszem, ahol a kedvezőtlen következmények importtal, illetve exporttal könnyebben elháríthatók. A kényszerű export vagy import azonban komparatív előny helyett — népgazdasági szinten — veszteséget okozhat.

Különösen kézenfekvők és közismertek az infrastrukturális kapcsolódó beruházások elmaradásának negatív következményei. Számos elemzés tanúsítja: *minél inkább nő az infrastruktúrának a termelőszektorhoz viszonyított elmaradottsága, annál rohamosabban csökken az új termelőberuházások marginális hatékonysága.* Mint ismeretes, népgazdaságunkban az infrastruktúra a termelőszektorhoz képest bizonyos — egyre kevésbé tolerálható — fáziskésésben van, amiben a kapcsolódó beruházások elmaradásának hatását aligha lehet kétségbe vonni. Külön is említést kell tenni az infrastrukturális beruházások közül azokról, amelyek a *környezetvédelmet* szolgálják. Az ad nekik különös jelentőséget, hogy az ilyen célú kapcsolódó beruházások elmulasztása, az itt elért megtakarítások okozta károk később csak többszörös ráfordításokkal ellensúlyozhatók.

A kapcsolódó beruházások megvalósulása napjainkban

A kapcsolódó beruházások megvalósulásának, illetőleg elmaradásuknak az arányairól, teljes körű felmérés hiányában, pontos adatokkal nem rendelkezünk. Az eddigi elemzések ugyanis szinte kizárólag a termelő jellegű nagyberuházásokhoz kapcsolódó és ugyancsak termelő jellegű beruházások elmaradásainak a következményeivel foglalkoztak.

A Pénzügykutató Intézetben készült egyik tanulmány* szerint: „A beruházási piac 1968—1972 közötti feszültségét döntő mértékben a központi szféra döntései vonzataként kiáramló többletvásárlóerő idézte elő.” Ez a megállapítás elgondolkoztató, még ha a következtetés „döntő mértékben” kitételét megkérdőjelezzük is. Tény ugyanis, hogy a központi fejlesztési programok további beruházásokat indukáló hatásának helytelen felmérése következtében 1971—1972-ben 7—8 milliárd forintot kellett e célok megvalósítására pótlólag biztosítani.

A központi fejlesztési program kapcsolódásait is elemző tanulmányban Bukta László például a következő megállapítást teszi: „A központi programokhoz való csatlakozás ösztönzésében nem mindig vettük kellően figyelembe a vállalatok teherbíróképességét, sajátos körülményeit. A fejlesztési elképzeléseket nem követte a megfelelő eszközkihelyezés, így szükségszerű volt a nagymértékű eladósodás. (Az eladósodott vállalatok felét érintik a központi programok.) Az eladósodás utólagos központi költségvetési beavatkozást igényelt a formálisan vállalati beruházásból eredő fejlesztésialap-hiány semlegesítésére (az alaphiányok csak mintegy 9—10 százalékát fedezték a vállalatok saját erőből).”**

A jelenlegi helyzetet áttekintve, ironizálás nélkül megállapítható: az eléggé drága tandíj nem volt egészen hiábavaló. Bár az időközben született felsőszintű párt- és állami határozatok kifizetési ideje a beruházások területén szükségképpen hosszabb, mint a gazdasági élet számos más területén, az 1968-ban választott s akkor még járatlan úton ma már kétségkívül biztonságosabban haladunk. A terv célrendszere és a szabályozók mint eszközrendszer közötti ellentmondások jó részét a beruházások területén is sikerült feloldani. A kapcsolódó beruházások megvalósulását például az ún. vegyes döntésű, az állami támogatásos és a hitelből megvalósuló vagy azzal kiegészített beruházások sávjában alkalmazott preferenciák, legalábbis a finanszírozási feltételek oldaláról, nagymértékben segítik. Az infrastrukturális kapcsolódó beruházások forrásainak biztosítása — 1975-től — ugyancsak megoldottnak tekinthető.

Ha az 1974-re, illetve 1975 első felére kialakult helyzetet át akarjuk tekinteni, eléggé tarka képet kapunk, amelyet legegyszerűbben táblázatos formában érzékeltethetünk.

A központi döntésű alapberuházások által indukált beruházások megvalósulásában a korábbi évekhez képest bekövetkezett lényeges javulás több tényező, illetve intézkedés együttes hatásának köszönhető. Közülük a két legfontosabb: a kapcsolódó beruházások egy részének be kalkulálása a nagyberuházások előirányzott költségvetésébe, valamint a

* Szalai Erzsébet: A beruházási piac feszültségeinek kvantifikálása. Pénzügykutató Intézet, 1972. (Sokszorosítás)

** Bukta László: A decentralizált beruházási szféra beruházási döntései. Közgazdasági Szemle, 1974. 1. sz. 33. l.

A kapcsolódó beruházások megvalósulásának mértéke

Az alapberuházás	Termelő jellegű	Infrastrukturális
	kapcsolódó beruházás	
Központi	++	+++
Tanácsi	++	++
Vállalati	+	+
Szövetkezeti	0	+

Jelölések:

- +++ nagy részük megvalósul;
- ++ kb. a fele valósul meg;
- + csak kisebb hányada valósul meg;
- 0 elenyésző hányada valósul meg.

vegyes döntésű sávban alkalmazott preferenciák. Még mindig előfordul azonban, hogy egy-egy nagyberuházás beruházási javaslatában nincsenek kellőképpen feltárva a szükséges kapcsolódó beruházások.

A *tanácsi* beruházások viszonylag kedvező helyzete döntően azzal magyarázható, hogy termelő jellegű kapcsolódásai az esetek egy részében ugyancsak tanácsi vállalatok tevékenységét érintik, a nem termelő kapcsolódások jelentős hányada pedig a középtávú tanácsi vagy a területi terv keretében rendezhető.

A *vállalati és a szövetkezeti* beruházások kapcsolódóberuházás-igényeinek kielégítését biztosító feltételek között tervezési, döntési, érdekeltégi és szabályozásbeli tényezők egyaránt találhatóak. Az indukált beruházások megvalósulásának kedvezőtlen aránya e tényezők összehanghiányára is utal.

A kapcsolódó beruházások megvalósulását befolyásoló fontosabb tényezők kritikai értékelése

A kapcsolódó beruházások esetében a megvalósítók (a továbbiakban: beruházók) — csakúgy mint az alapberuházásoknál — lehetnek vállalatok, szövetkezetek, tanácsok és ún. intézmények. Témánk szempontjából a kapcsolódó beruházásokkal szembeni magatartásuk következő főbb típusai érdekesek. A beruházók:

- nem ismerik fel a kapcsolódó beruházások iránti szükségletek kielégítésében rájuk váró feladatokat;
- felismerik, de nem fűződik érdekük a megvalósításukhoz;
- felismerik és érdekükben is áll azok megvalósítása, de nem rendelkeznek elegendő pénzeszközzel, s végül
- felismerik azokat, érdekeltek is a megvalósításukban, és rendelkeznek is a szükséges pénzeszközökkel.

A vázolt szituációkat befolyásoló tényezők bemutatására, értékelésére többféle csoportosítási lehetőség is kínálkozik. Legcélravezetőbbnek a tényezők alábbi csoportosítása ígérkezik:

- tervezési rendszer;
- a beruházók, vállalatok reagáló képessége és készsége;
- döntési, finanszírozási és érdekeltégi rendszer.

A tervezési rendszer

A népgazdasági és a vállalati tervek közül a beruházásokkal értelemszerűen a középtávú tervek hozhatók a legközvetlenebb kapcsolatba. Tervezési módszerünk lényegét tekintve *kétszintű*. A két szint közötti különbségek áthidalására a kapcsolódó beruházások szempontjából is a *területi tervek* hivatottak. Mint ismeretes, a IV. ötéves terv időszakától kezdve a megyei tanácsok — az Országos Tervhivatal által kidolgozott területi szintű elképzelésekre és a gazdálkodó szervek, valamint intézmények adatszolgáltatására támaszkodva és sokirányú konzultációk (a Tervhivatal mellett a minisztériumokkal, a tervkötelezett gazdálkodó szervekkel) alapján — területi terveket állítanak össze. Az első ilyen munka sok olyan tapasztalatot hozott, amely az V. ötéves terv időszakára vonatkozó területi tervek összeállításában jól hasznosítható. A területi tervek azonban, jellegükből eredően, a különböző döntési szférák által indukált beruházások közül elsősorban az infrastrukturális célúak megalapozását biztosíthatják. A termelő jellegű alapberuházások indukációs hatása ugyanis az esetek nagy részében inkább ágazati, mintsem területi vetületben követhető nyomon. Az ágazati fejlesztési koncepciók viszont gyakorlatilag a népgazdasági tervbe épülnek be, annak válnak szerves részévé. A tanácsok saját középtávú tervei pedig a híd szerepének a betöltésére — tartalmukból adódóan (miután a tanácsi gazdaságot érintő kérdéseket ölelik fel) lényegében a tanácsi célcsoportos beruházások körébe sorolható kérdésekre korlátozva — lehetnek alkalmasak.

A középtávú népgazdasági terv a fejlesztési célok közül tételelesen, érthető módon, csupán a nagyberuházásokat tartalmazza. A célcsoportos beruházások a tervben célcsoportonként naturálisan és értékben szerepelnek. A beruházások többi részét a terv összevontan — döntési kategóriánként és ágazatonként — és értékben határozza meg. A gazdaságirányítási rendszer indirekt típusával ugyanis a részletekbe menő naturális tervezés nem lenne összeegyeztethető. A tervezés adott módjának ugyanakkor megvan az a fogyatéka, hogy *érzéketlen* a központilag meghatározott célok által indukált beruházásokra és ezek bekerülési költségére. A népgazdasági tervezés során a központi fejlesztési programok és a nagyberuházások által indukált beruházások közelítő értékét — például az ÁKM-ből nyerhető fajlagos értékek segítségével — fel kellene tární ahhoz, hogy a feladatok terhei realisan számításba vehetők legyenek, továbbá hogy a források elosztása utólagos feszültségektől mentesen történhessen meg. A szóban forgó tervezési rendszert értékelve (bár más aspektusból közelítve) Huszár Józsefné és Mandel Miklós némileg rokon következtetésre jutottak. „Tervezési gyakorlatunk jelenleg csak az ágazati struktúra változásait tudja nyomon követni, ezért arra alkalmas, hogy bizonyos ágazatok beruházásainak összegét — valamennyi pénzügyi forrás figyelembevételével — meghatározza. E rendszer fő hibája, hogy mennyiségi szempontokat állít előtérbe, s így egyrészt nehezíti a hatékonyság tényleges javulását, másrészt — mivel csak meghatározott mennyiségek növelésére orientál — belső *aránytalanságokhoz* is vezet.”* (Kiemelés tőlem — B. I.)

* A beruházási döntések rendszeréről. Közgazdasági Szemle, 1972. 6. sz. 683. 1.

További probléma, hogy a középtávú népgazdasági tervek és a nagyberuházások megvalósítási ideje, illetve a tervezési és döntési időpontok az esetek jelentős részében nem esnek egybe. A középtávú tervben ez ellen megfelelő nagyságú tartalékképzéssel lehet védekezni. Hiszen a tervek készítéskor még csak embrionális állapotban levő fejlesztési elképzelések tovagyrúzó hatásainak felmérése egyetlen szervtől sem várható el, nem kérhető számon. *A központi döntések által indukált beruházások megvalósulása ezért a jövőben is csak több tényező — tervezés, döntés, finanszírozás — együttes hatásaként biztosítható.*

A középtávú tanácsi tervekkel szemben viszont — a lényegesen kisebb méretek s az érintett területtel való közvetlenebb kapcsolat folytán — már reális az a követelmény, hogy bennük a tanácsok felmérjék saját beruházásaik indukciós hatásait. A tanácsok azonban egyúttal beruházók is: rájuk hárul a központi és a vállalati szféra által indukált beruházások egy részének megvalósítása. A területi tervek kidolgozása révén s az információszerzésnek a — cikk következő részében említett — lehetőségeit jobban kihasználva a jövőben felismerhetik a rájuk háruló indukált beruházási feladatokat, még ha terveikbe nem tudják is teljesen beépíteni.

A vállalatok és szövetkezetek közül az V. ötéves tervidőszakban középtávú terv készítésére kötelezettekre vonatkozóan a 2/1974. OT. sz. utasítás előírja: „A vállalati beruházások tervezésének a gazdasági hatékonyság és a pénzügyi források biztosítása mellett az anyagi, műszaki megalapozottságokat és a kapcsolódó beruházási szükségletek alakulását is vizsgálni kell”. Az utasítás kiemeli továbbá: „Nagy fontossága van a kapcsolódó beruházási igények érintett vállalatokkal, valamint az illetékes szervekkel, tanácsokkal való egyeztetésének”. E tekintetben már a IV. ötéves terv összeállításakor — 1970-ben — is lényegében hasonló szabályozás érvényesült, a tervezési előírások oldaláról tehát a kérdés, legalábbis a szűkebben értelmezett kapcsolódó beruházásokat illetően, jó ideje rendezettnek tekinthető. A IV. ötéves tervidőszakra vonatkozó tapasztalatok szerint azonban a vállalatok a tervmunka e részét meglehetősen félvállról vették. Ezért a felügyeleti szerveknek és a területi párt-szerveknek a vállalati tervmunkára való befolyását (nem a beavatkozását!), a ráhatás lehetőségét fokozni kellene, már csak avégett is, hogy a kapcsolódó beruházások megvalósítói könnyebben tájékozódhassanak.

A beruházók reagáló képessége és készsége

A beruházó szervezetek (vállalatok) magatartása a kapcsolódó beruházások vonatkozásában (reagáló képességük és készségük) több tényező függvénye. Közülük a legfontosabbak az információs rendszer és a piac jelzőrendszerének funkcionálása, valamint a vállalati szervezet.

Az információs rendszer és a piac jelzőrendszerének funkcionálása

A termelő jellegű kapcsolódó beruházások megvalósításában érdekelt gazdálkodó szervek számára az „intézményesített” információs rendszer és a piac jelzései egyaránt fontosak. A nem termelő indukált

beruházások megvalósítói számára értelemszerűen az információs rendszernek van elsősorban jelentősége.

Az információs rendszerrel szemben — ilyen értelemben — az a legfontosabb követelmény, hogy az alapinformációk idejében eljussanak a kapcsolódó beruházások megvalósításában érdekelttekhez. Az alapinformációk megszerzésének, feldolgozásának és továbbadásának főbb lehetőségei:

- konzultációk a középtávú népgazdasági terv összeállításakor;
- az ágazati fejlesztési koncepciók, a területi tervek és a középtávú tanácsi tervek tanulmányozása;
- a beruházási alapokmányokban megtervezett kapcsolódó hatások feldolgozása;
- a Központi Statisztikai Hivatal és a bankok megyei szintű negyedévi és havi jelentéseinek tanulmányozása;
- a beruházási hitelezésről készült időszakos tájékoztatók és a beruházásokhoz nyújtott állami támogatások figyelemmel kísérése;
- a tanácsi koordinációs bizottságok hatáskörébe tartozó kérdésekben hozott határozatok nyomán követése.

Talán mondani is fölösleges, hogy *a felsorolt lehetőségeket a felügyeleti szervek, a tanácsok és a beruházó vállalatok és szövetkezetek még kcrántsem aknázzák ki abban a mértékben, amelyet a tervgazdálkodási viszonyok közepette normálisnak tekinthetünk.* Az információs rendszer működtetésében a központ s egyben a gazda teendőit a felügyeleti szervek feladatkörébe lenne célszerű utalni. A szóba jöhető szereposztások közül azért ígérkezik ez a legelőnyösebbnek, mivel az információáramlás a felügyeleti, illetőleg a funkcionális irányító, a tanácsi és a gazdálkodó szervek viszonylatában szervezhető meg a leghatékonyabban.

A piac jelzőrendszere a kapcsolódó beruházások tekintetében funkcionál ugyan, esetenként azonban csak utólag, megkésve. A gazdálkodó szervezeteknek ezért piackutató tevékenységük intenzívebbé tételén keresztül törekedniük kell arra, hogy mindinkább az események „elé menjenek”.

A piaci jelzések azonban önmagukban természetesen nem elegendők az indukált beruházások kiváltására: a feltétlenül szükséges transzmissziós eszköz szerepét ezért az „intézményesített” információs rendszer és a piac jelzőrendszere együtt töltheti be. Más oldalról azt is mondhatnánk: a kapcsolódó beruházások a tervszerűség és az értéktörvény, a terv és a piac összekapcsolásának tipikus területei lehetnek.

Vállalati szervezet

A vállalatok reagálási készsége, erőteljes szervezeti koncentrációjuk következtében, nem kifogástalan. A nagyvállalatok ugyanis, termelésük tömegszerűsége vagy termelési rendszerük zárttsága miatt, bizonyos — kiegészítő tevékenységet indukáló — impulzusokra érzéketlenek. A kisebb vállalatok és szövetkezetek reagálási készsége lényegesen jobb (olyannyira, hogy egy területet éppen azért éri vád, mert eltávolodik alaptevékenységének területétől), közismert azonban, hogy hazánkban kevésbé fejlett a nagyvállalatok működését hatékonyan kiegészíteni képes, műszakilag fejlett kis- és középüzemi háttér.

Bizonyos jelek alapján mindenesetre úgy ítéltethető meg, hogy a vállalatok kapcsolódó beruházásokkal összefüggő reagálási készségének fokozása már a közeljövőben szükségképpen előtérbe kerül. Hogy a probléma eddig nem éleződött ki jobban, abban a vállalataink többségére jellemző, végtermék típusú szakosodás is közrejátszott. Az alkatrész, a részegység szerinti specializálódás útján előrehaladva a kooperációs kapcsolatok bővülése s ezzel összefüggésben a vállalatok reagálási készségének fokozása szinte létkérdés.

A döntési, finanszírozási és érdekeltségi rendszer

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a kapcsolódó beruházásokra vonatkozó döntési, finanszírozási és érdekeltségi kérdések szabályozása — az 1968—1974. évek közötti időszakhoz hasonlóan — ma is csak részleges: a szabályozás tulajdonképpen csak a nagyberuházásokhoz kapcsolódó beruházások körére terjed ki.

A döntési rendszer egyoldalúságát eddig talán a külkereskedelem vezetői fogalmazták meg a legmarkánsabban. A XI. Közgazdász Vándorgyűlésen Veres Péter akkori külkereskedelmi miniszterhelyettes a következőképpen fogalmazott: „A döntési rendszer »létesítményekben« gondolkodik, és nem érvényesülhetnek igazán a konvertibilis árualapokat létrehozó exportkapacitások megteremtésére irányuló követelmények. A fizetési mérleg javítását csak a beruházási tevékenység egészétől és nem az egyes létesítményektől külön-külön lehet elvárni. A beruházási létesítmények összesített külkereskedelmi hatása a döntési rendszer keretein kívül marad.”

A beruházások rendjét szabályozó 34/1974. MT rendelet a korábbi jogszabályhoz képest így is előrelépést jelent. A korábbi jogszabály ugyanis a kapcsolódó beruházások kérdését nem érintette; a jogalkotó szervek álláspontja a rendelet egyik mellékletében került kifejezésre. Eszerint: „A beruházási javaslatban a kapcsolódó beruházásokat elkülönítve kell ismertetni. Ha a kapcsolódó jellegű beruházás megvalósítását az a szerv nem tudja vállalni, a beruházó helyette átvállalni kényszerül, akkor a beruházás részének kell tekinteni.” A kérdés részletesebb szabályozására nem került sor. Az infrastrukturális kapcsolódó beruházások megvalósulásában érdekelt szervek ösztönzése egyértelműen a nagyberuházások finanszírozásának terhére történt — mégpedig gyakran túlságosan is bőkezű módon, „mindent bele” alapon —, a termelő jellegű kapcsolódó beruházások vizsgálata, a nagyberuházásokra vonatkozó javaslatokon belüli kimunkálásuk pedig általában elsikkadt.

Az egyértelmű szabályozás hiányát némely gazdálkodó szervek igyekeztek a maguk javára kihasználni. Egyes építőipari és szerelőipari vállalatok például az általuk megvalósított nagyberuházások terhére kívántak — kétségekívül súlyos — kapacitásfejlesztési gondjaikon enyhíteni. Más kérdés azonban az építő- és szerelőipar fejlesztésének indokoltsága, hatékony és komplex módon történő megoldása, s megint más annak a gyakorlatnak a helytelen volta, amelyben a szükséges fedezetet a nagyberuházások előirányzatából „elcsipegetett” összegekből biztosítják. A kép tehát az 1974. augusztusi újraszabályozásig a nagyberuházások területén is eléggé tarka volt.

A célcsoportos, az egyéb állami, illetőleg a vállalati és szövetkezeti alapberuházások által indukált beruházások döntési, finanszírozási és érdekeltégi kérdéseit még csak nem is érintik sem a korábbi, sem a ma érvényes rendelkezések. Az pedig, hogy a kapcsolódó beruházások esetenként maguk is további beruházásokat indukálhatnak, a szabályozás alakítása során eddig jóformán szóba sem került. Mindezek alapján, a beruházások jelenlegi szabályozási rendjének kiegészítéseként, célszerű lenne legalább a jelentősebb *egyedileg is megtervezett célcsoportos beruházások és az alapokmány készítésére kötelezett vállalati és szövetkezeti beruházások körére vonatkozóan előírni a kapcsolódó beruházások iránti szükséglet feltárását.*

A nagyberuházások által kiváltott kapcsolódó beruházások tervezési döntési kérdéseiben a jelenleg érvényes 34/1974. MT rendelet a következőképpen foglal állást: „A beruházási javaslat kidolgozása során a beruházás üzembeállításához szükséges termékek szállításával és szolgáltatások nyújtásával kapcsolatos igényeket tisztázni és biztosításuk módját ismertetni kell”. A kibocsátott termékek felhasználásával összefüggő kapcsolódó beruházások (az „output-oldal”), azaz a nagyberuházások által indukált hatások teljes körű felmérése tehát továbbra sem tekinthető egyértelműen rendezettnek. Ezért a beruházások rendjének legközelebbi újraszabályozásakor az idézett mondatba a „szolgáltatások nyújtásával” szavak után be kéne venni azt a kiegészítést, hogy „továbbá az előállított termékek továbbfeldolgozásával”.

A nagyberuházások által indukált, szűkebb értelemben vett kapcsolódó beruházások finanszírozásának mai szabályozása korrektnek mondható. A célcsoportos beruházások körébe tartozó kapcsolódó beruházások fedezetét például az összevont célcsoportos előirányzat terhére, ha pedig annak jóváhagyása már megtörtént — például a tervidőszak második felében engedélyezett nagyberuházás esetén —, akkor a népgazdasági tartalékból kell fedezni. Az ipari vagy mezőgazdasági termelés bővítését célzó kapcsolódó beruházások finanszírozása az érvényes szabályok szerint a megvalósító vállalat, illetve szövetkezet feladata. Az összes többi kapcsolódó beruházás fedezetét csak abban az esetben lehet a nagyberuházások előirányzatán belül megtervezni, ha a megvalósításban érintett szerv saját vagy állami támogatással kiegészített, illetve hitellel megelőlegezett eszközeiből azt nem képes megvalósítani — amit természetesen bizonyítani kell. A kapcsolódó beruházások közül a nem termelők finanszírozásának kérdése tehát végeredményben rendezettnek tekinthető.

Ami a termelő jellegű kapcsolódó beruházásokat illeti, egy bizonyos körüknek a megvalósítását (például a központi fejlesztési programok teljesítését elősegítő beruházásokat) az évenkénti hitelpolitikai irányelvek preferálták, s preferálják ma is. Bizonyos esetekben — szűkebb körben — pedig állami támogatás is igénybe vehető.

A termelő szféra gazdálkodó szervei érdekelték tevékenységük bővítésében — még inkább, mint a korszerűsítésben — s így a termelő jellegű kapcsolódó beruházások megvalósításában is. A szolgáltatásokat nyújtó területeken és a kapacitások korszerűsítését is igénylő vagy a munkamegosztásnak a specializálódás irányába mutató, a korábbi tevékenység kooperatív jellegének fokozását igénylő esetekben viszont a

kapcsolódó beruházások megvalósulását gyakran (beruházási) preferenciával sem sikerült biztosítani. Ez a körülmény többek között arra is int, hogy a beruházások helyett inkább az általuk érintett tevékenységeket célszerű preferálni.

Cikkemben igyekeztem ráirányítani a figyelmet az alapberuházások indukciós hatása — másképpen szólva: a kapcsolódó beruházások — teljes körű feltárásának és megvalósításának a szükségességére. A tervezési, döntési és finanszírozási rendszerünkkel kapcsolatban tett megjegyzéseimben és észrevételeimben s különösképpen a javaslataimban természetesen nem törekedtem teljességre: tanulmányomat csupán szerény hozzájárulásnak tekintem a vitatott kérdések megnyugtató rendezését célzó kutató—elemző munkához.

Felhasznált irodalom

- Bukta László:* A decentralizált szféra beruházási döntései. Közgazdasági Szemle, 1974. 1. sz.
- Deák Andrea:* A nagyberuházások finanszírozási rendszeréről. Pénzügyi Szemle, 1974. 1. sz.
- Havas Gábor:* A beruházási döntések komplexitásáról. Pénzügyi Szemle, 1972. 11. sz.
- Huszár Józsefné—Mandel Miklós:* A beruházási döntések rendszeréről. Közgazdasági Szemle, 1972. 6. sz.
- Kopátsy Sándor:* A fejlesztési források allokációjának módszereiről. Közgazdasági Szemle, 1972. 10. sz.
- Kornai János:* Gondolatok a többszintű tervezési rendszerekről. Közgazdasági Szemle, 1971. 9. sz.
- Neményi István:* A magyar beruházáspolitikai 30 éve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.
- Rabi Béla:* A IV. ötéves terv beruházási politikájának néhány kérdése. Közgazdasági Szemle, 1970. 7—8. sz.
- Szalai Erzsébet:* A beruházási piac feszültségeinek kvantifikálása. Pénzügykutatási Intézet, 1972. (sokszorosítás)
- Veres Péter:* Termelési és külkereskedelmi szerkezet. Előadás a XI. Közgazdász Vándorgyűlésen.
- Wilczek Jenő:* Korszerű kis- és középüzemek a magyar iparban. Közgazdasági Szemle, 1970. 7—8. sz.

SZERKESZTŐSÉGÜNK ÚJ CÍME:

**Közgazdasági Szemle, Budapest, 1112 Budaörsi út 43-45.
Telefon: *850-777, 853-775, 853-776**

FOHN JÁNOS:

A nemzeti jövedelem és a hitelállomány mennyiségi összefüggése

A világszerte tapasztalható inflációs jelenségek indokoltá teszik, hogy az áru-pénz egyensúly megbomlásának okait és az egyensúly helyreállításának lehetőségeit pénzüldalról újból és újból vizsgálat tárgyává tegyük.

A befolyásolás kézenfekvő eszköze a pénzteremtés mechanizmusa, ez pedig a hitelmechanizmusnak a függvénye. Úgy tűnik tehát, hogy ha az objektív tényezőkből kiindulva kellő biztonsággal meg tudnánk állapítani a szükséges hitel összegét, akkor — a hitelmechanizmus segítségével — a kívánt egyensúly is megközelíthető lenne.¹ Sőt fogalmazhatunk határozottabban is: a hitel- és pénzülmélet eddigi eredményeinek megfelelő felhasználásával megtalálhatók azok a legfontosabb összefüggések, amelyek ismeretében a kérdés megoldásához eljuthatunk.

A hitel-, illetve a pénzüszükséglet mértékének levezetése közvetlenül a forgalmi folyamatokból nem látszik lehetségesnek. Lehetséges azonban a termelés és a fogyasztás érdekében felhalmozott anyagi értékek és a hitel, illetve a pénz mennyiségi viszonyának a megközelítése. A következőkben megkísérlem a felhalmozott anyagi értékek és a pénz mennyiségi viszonyának meghatározását (miközben számos vonatkozásban egyszerűsítésre kényszerülök).

A pénzteremtés folyamata

Az említett mennyiségi összefüggés megközelítése érdekében először a pénzteremtés folyamatát kell megragadni.² Ez a termelő vállalatok működésének ábrázolásával a legegyszerűbb.

A vállalatok akkor kényszerülnek hitel igénybevételére, ha további élő és holt munkát kívánnak felhasználni tevékenységük folytatásához, az ehhez szükséges szabad pénzeszközökkel azonban nem rendelkeznek. Ez olyankor következik be, amikor a vállalat saját tőkéjét már teljes egészében lekötötte álló- és forgóeszközök vásárlásával. Induljunk ki ezért abból, hogy a vállalatok álló- és forgóeszközeinek értéke éppen azonos saját tőkéjükkel. A hitelfedezet, a hitelállomány és a pénzüállomány ekkor a lehetséges pénzütulajdonosok mindegyikénél nulla.

¹ Csak a felhalmozott anyagi érték és a hitel egész mennyiségének összefüggésével foglalkozom, így egyensúlyon mindvégig globális egyensúlyt értek. A részegyensúlyok kérdése (az árucsoportokat érintő kereslet-kínálat problémája stb.) túlnő e cikk keretein.

² Dr. Riesz Miklós: „Pénzüforgalom és hitel” című műve alapján.

1. sz. táblázat

	Hitelfedezet (F)	Hitelállomány (H)	Pénzállomány (P)
Vállalatok (V)	—	—	—
Költségvetés (K)	—	—	—
Lakosság (L)	—	—	—

Ezt követően a termelés folyamán élők munkára fordítás történik, amely a készletek értékét megnöveli. A bérek kifizetéséhez hitelt kell igényelni, hiszen közben értékesítés nem történt, amit az is mutat, hogy a készletek értéke a vállalati saját tőkét meghaladó mértékűvé vált. Tegyük fel, hogy bérfizetésre a vállalatok 100 pénzegységet használnak fel. A pénzügyi helyzet ekkor a 2. sz. táblázat szerinti lesz:

2. sz. táblázat

	F	H	P
V	100	100	—
K	—	—	—
L	—	—	100
	100	100	100

Most bontsuk két csoportra a vállalatokat: a V_1 csoportba tartozzanak a hitelt felvevő vállalatok, a V_2 csoportba pedig azok, amelyek elegendő saját tőkével rendelkeznek, s így nem szorulnak hitelfelvételre.

3. sz. táblázat

	F	H	P
V_1	100	100	—
V_2	—	—	—
K	—	—	—
L	—	—	100
	100	100	100

Most tegyük fel, hogy a V_1 -es vállalatok készleteiből 40 egységet eladnak a V_2 -es vállalatoknak, 50 egységért. Az eladó vállalatok árbevételükből 40 egységet hiteltörlesztésre fordítanak, a realizált 10 egységnyi jövedelmüket pedig befizetik a költségvetésnek. Egyidejűleg a vásárló vállalatok (amelyek szabad pénzeszközökkel nem rendelkeznek) 50 egységnyi hitelt vesznek igénybe.

Mint látjuk, a hitel- és a pénzállomány növekedése a jövedelem realizálása során, azzal azonos mértékben következik be.

4. sz. táblázat

	F	H	P
V_1	60	60	—
V_2	50	50	—
K	—	—	10
L	—	—	100
	110	110	110

A hitelállomány növekedése azonban csak a megtakarítás mértékéig lehetséges, hiszen a végleges elfogyasztással a pénz- és a hitelállomány egyaránt csökken. Ha például a lakosság 30 egységnyi árut vásárol (fogyasztási céllal) a V_2 vállalatoktól, sémánk az 5. sz. táblázat szerint változik.

5. sz. táblázat

	F	H	P
V_1	60	60	—
V_2	20	20	—
K	—	—	10
L	—	—	70
	80	80	80

Nagyon fontos annak felismerése, hogy akárhányszor is cserél tulajdonost egy termék a vállalatok közötti áruforgalomban, az árumozgás — eltekintve a ráakódó jövedelemtől — az egyik vállalatnál ugyan hiteligenybevételt, ám a másikinál ugyanolyan mértékű hiteltörlesztést von maga után, s így az összesített hitel-, illetve pénzállomány nem változik.

Az eddig elmondottak összefoglalása első megközelítésben mutatja az anyagi értékek és a hitel- illetve a pénzállomány kapcsolatát:

— Az anyagi értékek — akárhány fordulatot tesznek is a csere folyamatában — csak az új érték és annak realizálása mértékéig indukálnak hitelt, illetve pénzteremtést.

— A hitel, illetve a pénz csak a végleges fogyasztással (annak mértékéig) semmisül meg.

A pénzteremtés tehát nem általában a realizálással, hanem az új érték realizálásával van mennyiségi összefüggésben, éspedig azzal a részével, amely nem kerül végleges elfogyasztásra. Ha a megtakarítást szélesen értelmezzük, a nemzeti jövedelemből mindaz megtakarításnak tekinthető, ami végleges elfogyasztásra nem kerül, vagyis:

$$\text{megtakarítás} = \text{nettó felhalmozás.}^3$$

³ Mind a megtakarítás és a felhalmozás, mind pedig a pénz és hitel vonatkozásában adott időszak alatt bekövetkezett állományváltozásról van szó, amely rendszerint növekmény. Lásd Arvay János: „Nemzeti termelés, nemzeti jövedelem, nemzeti vagyon” 255. l.

Ha pedig a hitel és pénz együtt keletkezett az új értékkel és együtt semmisült meg az új érték végleges elfogyasztásával, akkor az is igaz, hogy:

megetakarítás = hitel-, illetve pénznövekmény.

Ebből pedig nyilvánvalóan következik az a számunkra legfontosabb összefüggés, hogy

nettó felhalmozás = hitel-, illetve pénznövekmény ($N=H$, illetve P).

Ez az egyezőség azonban — mint már említettem — csak első megközelítésben igaz, a gyakorlatban számos tényező befolyásolására egyenlőtlenséggé válik. A legfontosabb befolyásoló tényezők a következők:

1. a Nemzetközi Elszámolási Mérleg egyenlege (a)
2. a költségvetésnek nyújtott hitel (b)
3. a technikai hitel volumene (c)
4. a pénzben felszabadult tőke (d)
5. a gazdálkodó szervek tőkenövelése (e)

A nettó felhalmozás és a hitel viszonyát tükröző egyenlet tehát jelentősen megváltozik, a hitelállomány növekménye nagyobb a nettó felhalmozásnál ($N < H = P$), s ha sorra vesszük a különbség elemeit,

$$N \pm a + b + c + d - e = H = P.$$

A továbbiakban a befolyásoló tényezőket vizsgálom.

A hitel- és a pénzállományt befolyásoló tényezők

a) *A Nemzetközi Elszámolási Mérleg* egyenlege — jellegetől függően — vagy növeli, vagy csökkenti a felhalmozásra fordítható nemzetijövedelem-részt. Ha ugyanis passzívumunk van, saját nemzeti jövedelmünkéből többet fordíthatunk felhalmozásra, míg aktívum esetén fordított a helyzet.

Passzívum esetében — amikor is a vásárolt áru egy részét nem egyenlítjük ki — megnövekszik az anyagi javak volumene, de e növekménynek ama része, amelyért nem fizettünk, pénzsükségletet nem támaszt. Tegyük fel, hogy a passzívum 15 egység. Sémánk ekkor — ismét egy csoportba összevonva a vállalatokat — a 6. sz. táblázat szerint változik.

6. sz. táblázat

	F	H	P
V	95	80	—
K	—	—	10
L	—	—	70
	95	80	80

Aktívum esetében, ellenkező irányú a változás. Több árut exportálunk, mint amennyit importálunk, így a készletek értéke csökken, a pénzvolumen változása nélkül. Tegyük fel, hogy a következő időszakban 10 egységnyi aktívumot érünk el:

7. sz. táblázat

	F	H	P
V	85	80	—
K	—	—	10
L	—	—	70
	85	80	80

A fedezeti érték és a hitel, illetve a pénz egyezősége az 5 egységnyi külföldi tartozás megszűnésével valósulhat meg ismét.

8. sz. táblázat

	F	H	P
V	80	80	—
K	—	—	10
L	—	—	70
	80	80	80

b) A költségvetésnek nyújtott hitelek

A költségvetésnek nyújtott hitel is olyan pénznövekmény, amely nem a nemzeti jövedelem felhalmozásával, nem új érték létrehozásával keletkezett.

Induljunk ki abból, hogy a költségvetés 15 egységnyi hitelt kap a jegybanktól. Sémánk így a 9. sz. táblázat szerint alakul.

9. sz. táblázat

	F	H	P
V	80	80	—
K	—	15	25
L	—	—	70
	80	95	95

Használja fel a költségvetés a hitelt — mondjuk — kórházak finanszírozására, amelyek a 15 egységnyi pénzből 8-at vásárlásra, 7-et pedig bérfizetésére költenek. Ennek nyomán a vállalatoknál levő fedezeti érték is, hitelállományuk is 8 egységgel csökken, míg a lakosság pénztulajdona 7-tel megnő. A változás a 10. sz. táblázat szerint ábrázolható.

10. sz. táblázat

	F	H	P
V	72	72	—
K	—	15	10
L	—	—	77
	72	87	87

Amikor pedig a lakosság a 7 egységnyi pénzt fogyasztásra elkölti, az anyagi érték tömege és a hitelállomány — megint csak azonos mértékben — tovább csökken.

11. sz. táblázat

	F	H	P
V	65	65	—
K	—	15	10
L	—	—	70
	65	80	80

Mindezek alapján megállapíthatjuk: a költségvetésnek nyújtott hitel lehetővé teszi — ha a megtakarítás⁴ nem növekszik — az előző időszakban felhalmozott anyagi értékek elfogyasztását.

Mindjárt hozzátehetjük azt is, hogy a megtakarítás növekedésével van lehetőség a felhalmozott vagyon szintentartására, sőt — amennyiben a megtakarítások növekedése meghaladja a költségvetésnek nyújtott hitel összegét — a felhalmozás növelésére is. Az anyagi érték és a hitel, illetve a pénzállomány közötti egyensúly azonban — feltételezve, hogy az egyensúlyt az egyezőség jelenti — ezzel nem áll helyre.

Az előbbieken azt állítottam, hogy a költségvetésnek nyújtott hitel lehetővé teszi a felhalmozott anyagi értékek csökkenését. Ez azonban önmagában nem biztos, hogy az áruellátás, vagy a termelő tevékenység területén nehézségeket okoz, a feszültség a felhalmozott értékek hatékonyabb felhasználásával elkerülhető.

A költségvetésnek nyújtott hitel mindaddig nem jár negatív hatásokkal, amíg a más területen elért megtakarítás vagy a felhalmozott termékek hatékonyabb felhasználása azt ellensúlyozza.

Ha viszont a készletek mennyisége a költségvetésnek nyújtott hitel miatt csökken (vagy nem növekszik a kívánt mértékben) és ez veszélyezteti a zavartalan termelést és realizálást, az egyensúlyt helyre kell állítani. Az anyagi értékek és a hitel, illetve a pénz egyezősége úgy állítható helyre, hogy a költségvetés bevételi többletet realizál, amelyet hiteltörlesztésre fordít.

A 11. számmal jelzett helyzetből kiindulva az egyensúly helyreállítására irányuló változás a következőképpen ábrázolható:

A vállalatok 15 egységnyi értéket és jövedelmet halmoznak fel:

12. sz. táblázat

	F	H	P
V	80	80	15
K	—	15	10
L	—	—	70
	80	95	95

⁴ A megtakarítás fogalmát a következőkben úgy értelmezem, hogy az egyszerre jelent el nem fogyasztott nemzeti jövedelmet és el nem költött pénzjövedelmet. Itt nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy azok a szervek, amelyek az anyagi értékeket felhalmozták, nem azonosak azokkal, amelyek az el nem költött pénzjövedelmek tulajdonosai.

A jövedelmet befizetik a költségvetésbe:

13. sz. táblázat

	F	H	P
V	80	80	—
K	—	15	25
L	—	—	70
	80	95	95

A költségvetés kiegyenlíti hiteltartozását:

14. sz. táblázat

	F	H	P
V	80	80	—
K	—	—	10
L	—	—	70
	80	80	80

Az egyensúly helyreállításának egyik módja lehet az is, hogy a vállalatok áremelés útján növelik a készletek értékét, a realizált többletjövedelmet pedig a költségvetés elvonja és hiteltörlesztésre fordítja. E folyamat ábrázolása — számszerűségét tekintve — megegyezik az előző három táblázatban levezetett változásokkal, a 13. sz. táblázat tartalma azonban más, hiszen a 15 egységnyi értéknövekedés most nem valóságos felhalmozásból, hanem áremelésből származott.

A költségvetésnek nyújtott hitel tehát nem anyagi értékek létrehozásával, hanem attól függetlenül keletkezett. Amennyiben a pénzügyiséget a felhalmozott anyagi értékek meghatározott tömegéből kívánjuk levezetni, akkor ezt a hitelt többletként kell számításba venni.⁵

c) A „technikai” hitelvolumen

Ennek a témának vizsgálatához célszerű az 1-es és a 2-es sz. táblázatban vázolt helyzetet felidézni. Ha a bank csak a nettó felhalmozás mértékéig nyújt hitelt (amelyet teljes egészében elköltötenek), akkor a hitelt igénybe vevő gazdálkodó szerveknél felszabadult pénzeszköz nem lehet. Ezt a helyzetet tükrözi a 2-es számú táblázat.

Ilyen helyzet azonban csak akkor lehetséges, ha a V_2 vállalatok hitelüket ugyanabban az időpontban veszik igénybe, amikor fizetnek is, a V_1 vállalatok pedig ezzel azonos időpontokban törlesztik hiteltartozásukat. Mivel azonban ez a gyakorlatban nem fordul elő, nézzük most meg a tényleges helyzetet, lépésenként követve az előbbi folyamatot. A V_2 -es vállalatok hitelt kérnek beszerzés céljára.

⁵ Számításainkban figyelemmel kell lenni egy fontos körülményre: miközben az állami költségvetés hitelt igényel — a költségvetési szervek esetleg elköltetlen pénzeszközökkel rendelkeznek. Ezért a sémában tulajdonképpen a hitel és az elköltetlen állami pénzeszközök különbségét kell szerepeltetni.

15. sz. táblázat

	F	H	P
V_1	100	100	—
V_2	—	40	40
K	—	—	—
L	—	—	100
	100	140	140

A V_2 -es vállalatok árut vásárolnak és a vásárolt áru ellenértékét kiegyenlítik.

16. sz. táblázat

	F	H	P
V_1	60	100	40
V_2	40	40	—
K	—	—	—
L	—	—	100
	100	140	140

A V_1 -es vállalatok visszafizetik árufedezet nélkül maradt hiteltartozásukat.

17. sz. táblázat

	F	H	P
V_1	60	60	—
V_2	40	40	—
K	—	—	—
L	—	—	100
	100	100	100

Az általános képet az egyenlőtlenséget mutató két táblázat (15, 16) tükrözi, hiszen a gyakorlatban a hitel- és pénzállomány jelentékeny mértékben meghaladja a fedezet értékét. Az ábrázolt esetben 40 egységnyi az árufedezetet meghaladó hitel- és pénzállomány. Amennyiben a jelenséget meg akarjuk fogalmazni, azt mondhatjuk, hogy a folyósított hitel egy része bizonyos időre mindig pénzként csapódik le a hitelt igénybe vevő vállalatoknál.

Itt általában nem arról van szó, hogy a vállalatok saját tőkéje a forgalomban időnként felszabadul. A gazdálkodó szervek döntő többsége ugyanis rendszeresen hitel igénybevételével gazdálkodik, a saját tőke teljes egészében lekötött állapotban van. Az ilyen vállalatok számláján csak akkor van pénz, ha a hitel a fedezeti értéket meghaladja. Ennek okait vizsgálva megállapítható, hogy

a) a vállalatok rendszerint korábban veszik igénybe a hitelt, mint ahogy elköltik, és

b) rendszerint később fizetik vissza a hitelt, mint ahogy a fedezet lecsökken.

Az említett okokból származó többlet hitel- és pénzállomány nem a felhalmozott anyagi értékek tömegével, hanem az értékesített, vagy beszerezni kívánt áruk értékével van kapcsolatban. Függetlenül attól is, hogy mennyivel kéri előbb a hitelt a vállalatok fizetési kötelezettségük időpontjánál, vagy mennyire sikerült a lejáratot helyesen megállapítani, mennyire esik az egybe a realizálás időpontjával. Amennyiben a lejárat megelőzi az anyagi értékek realizálását, a vállalatok prolongációt vagy újabb hitelt kérnek, ellenkező esetben viszont nem igen kerül sor lejárat előtti visszafizetésre. Bármilyen csekély is az így keletkező időeltolódás, a pénzforgalom egész volumenét figyelembe véve annak hatása a hitelállományokra jelentős mértékű. Ez a betétben kicsapódó többlethitel becslésem szerint az összes hitelállomány 10—15 százalékát is meghaladja.

Így a sok milliárdos hitel- és pénzállomány a felhalmozott anyagi értékektől függetlenül is csökkenhet, vagy növekedhet, s számításainkban erre figyelemmel kell lenni.

d) *A pénzben felszabadult tőke mint hitelt növelő tényező*

A pénz- és a hitelállományok vizsgálatakor rendszerint abból indulhatunk ki, hogy a gazdálkodó szervek tőkéjüket meghaladó mennyiségű anyagi értékkel — hitelfedezetet képező eszközökkel — rendelkeznek, tehát — feltételezve azt is, hogy az igénybevett hitelt azonnal elköltik — szabad pénzeszközök nincsenek.

Lehetséges azonban, hogy a gazdálkodó szervek egy része olyan mértékben van ellátva tőkével, hogy annak egy része — az értékek körforgása keretében — pénzformában szabaddá válik. Ilyen esetben a gazdálkodó szervek egyik csoportja saját tőkéjénél kevesebb anyagi értékkel rendelkezik, míg a vállalatok másik csoportja saját tőkéjét meghaladó anyagi értéket tart a birtokában. Az utóbbi csoport hitel igénybevételére kényszerül anélkül, hogy a másik csoport hitelt törlesztene.

Induljunk ki ismét a legegyszerűbb állapotból, abból, hogy a gazdálkodó szervek (amelyeket most is két csoportra bontunk) tőkéjük mértékéig rendelkeznek anyagi értékkel. (L. az 1. sz. táblázatot.)

Ebben az esetben nincs hitel, sem pénz a vállalatok közötti forgalomban. Ha viszont a V_1 csoport 10 egységet értékesít a V_2 -es csoportnak, a V_1 vállalatoknál pénz szabadul fel, míg a V_2 -es csoport a jövedelemrealizálástól ismét eltekintve — 10 egységnyi hitel felvételére kényszerül.

18. sz. táblázat

	F	H	P
V_1	—	—	10
V_2	10	10	—
K	—	—	—
L	—	—	—
	10	10	10

Mint a példából megállapítható, az ilyen okból folyósított hitel nem a nemzeti jövedelem termelésével, közelebbről annak felhalmozásra fordított részével van összefüggésben: az ilyen jellegű pénzügyi szükséglet mértéke a pénzben felszabadult tőkék összegével egyezik.

e) *A gazdálkodó szervezet tőkeelátottságának hatása a hitel- és pénzállományra*

Az előbbi téma tárgyalásakor is kitűnt, hogy a gazdálkodó szervezet tőkeellátottságának mértéke szoros összefüggésben van a hitel- és pénzállománnyal. A felhalmozott értékeket adottnak véve, a hitel- és pénzállomány annál nagyobb, minél alacsonyabb a saját tőke volume-ne. Tegyük fel, hogy 100 egység a felhalmozott anyagi érték, a tőkeellátottság mértéke 80 százalékos, a lakosság pénzmegtakarítása pedig 20 egység.

19. sz. táblázat

	F	H	P
V	20	20	—
K	—	—	—
L	—	—	20
	20	20	20

Ez a helyzet a tőkeellátottság mértékétől függően változik: 60 százalékos ellátottság esetén 40 egység a fedezet, a hitel, a pénz, 90 százalékos ellátottságnál 10. Némileg bonyolítja a helyzetet, hogy az eladásra szánt anyagi értékeket önköltségen vesszük számításba (és ilyen mértékben hitelez meg a Bank), realizálásakor viszont az árut piaci áron értékesítik. Vegyük azt az esetet, hogy a 19. sz. táblázatban ábrázolt helyzethez viszonyítva a vállalatok további 30 egységet halmoznak fel, amelyet azután 40-ért értékesítenek a lakosságnak.

Az elfogyasztható nemzeti jövedelem tehát megnövekszik 30-cal, és a lakossághoz jut bér formájában.

20. sz. táblázat

	F	H	P
V	50	50	—
K	—	—	—
L	—	—	50
	50	50	50

A lakosság azonban a 30 egységen nyilvántartott áruért 40-et fizet, 10 egység jövedelemként a vállalatoknál pénz formában kicsapódik, ugyanakkor a fedezet és a hitel egyaránt 30-cal csökken.

21. sz. táblázat

	F	H	P
V	20	20	10
K	—	—	—
L	—	—	10
	20	20	20

Ilyen esetben — meghatározott körülmények között — a vállalatok 10 egységnyi jövedelmüket tőkeemelésre fordíthatják, bekövetkezik a hitel- és a pénzállomány csökkenése, bár a felhalmozott anyagi értéktömeg nem változott.

22. sz. táblázat

	F	H	P
V	10	10	—
K	—	—	—
L	—	—	10
	10	10	10

A nemzeti jövedelemmel való számszerű kapcsolat csak a tőkenövelésre fordított jövedelem mint hitelcsökkentő tényező figyelembevételével biztosítható.

Itt kell megjegyezni, hogy a gazdálkodó szervek tőkeellátásának módszere, szintje a szocialista országokban a gazdaságirányítási rendszer, ezen belül a hitelrendszer, illetve a jövedelemelvonási rendszer függvénye. Bizonyos vonatkozásban tehát — azt mondhatjuk — „elhatározás” kérdése. Ezt látszik alátámasztani az a sokféle gyakorlat, amit folytattunk ezen a területen az elmúlt évtizedekben. Feltételezhető azonban, hogy minden irányítási rendszerhez tartozik egy optimális tőkeellátási módszer, mely a vásárlóerő és a pénz globális egyensúlya szempontjából is a legelőnyösebb.

Az áru-pénzviszonyok elemzésének nem utolsósorban az a célja, hogy lehetővé tegye az egyensúly megteremtéséhez szükséges intézkedések kidolgozását.

A hitel- és a pénzállományok alakulásának a nemzeti jövedelemmel összefüggésben való vizsgálata segíthet a hitel- és a pénzkibocsátás tervezésében, főleg pedig annak megakadályozásában, hogy a felhalmozott anyagi értékek és a pénz mennyisége elszakadjon egymástól.

HELYREIGAZÍTÁS

Lapunk 1975. 11. száma 1325. lapjának utolsó előtti mondata helyesen: A marxizmus klasszikusai sohasem vitatták ugyanis a lét—lényeg—fogalom felosztás jogosultságát.

Ár- és költségviszonyok a hústermelésben*

Az új irányítási rendszer bevezetésének egyik célja az volt, hogy közvetlenebb kapcsolatok alakuljanak ki a különböző árfajták között. Ezen belül az egyik preferált cél a termelői és a fogyasztói árak közötti feszültség csökkentése volt. Ez a feszültség már 1968-ban — sőt korábban is — a népgazdaság sok területén megmutatkozott, az élelmiszer-gazdaságban és a szolgáltatásoknál pedig az átlagosnál élesebben jelentkezett. A reform óta eltelt nyolc év alatt a belső és a kívülről jövő ármozgások együttes eredményeként a termelői és fogyasztói árak közötti aránytalanság egészében véve nem csökkent, bizonyos területeken pedig fokozódott.

Éz utóbbira példa a hústermelés is, amelynek árkérdései élenken foglalkoztatják a közvéleményt. Cikkünkben az 1968 utáni időszakot elemezve a sertéshús-, a baromfi- és a marhahústermelésre vonatkozóan a társadalmi ráfordítások számszerűsítésére és a fogyasztói árakkal történő összevetésére teszünk kísérletet. Vázlatosan áttekintjük a hústermelés teljes vertikális láncolatának ár- és költségviszonyait. Cikkünk tulajdonképpen egy „lábtól fejjig terjedő belgyógyászati vizsgálat”, amely azonban nem teljes, elvonatkoztat bizonyos körülményektől, és több fontos összefüggést nem elemez.

A téma közelítésének stratégiai kérdései

A blokk-képzés logikájának érvényesítése

A ráfordítás- és hozamviszonyok vizsgálatakor *élelmiszer-gazdasági szemléletet érvényesítünk*. Ezt a szemléletmódot csupán a lehetséges megközelítési módok egyikének tartjuk. A vertikális metszetű elemzés mellett továbbra is fontos, sőt nélkülözhetetlen az ár- és költségviszo-

* Munkánkat több korábbi kutatás is nagymértékben segítette. A tudományos korrekt-ség megköveteli tőlünk, hogy a legfontosabbakat külön is megemlítsük:

Komló László: Ipari mezőgazdaság felé (Franciaországi útinapló). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964.

Onköltség a szocialista mezőgazdaságban. (Szerkesztő: Erdei Ferenc—Fekete Ferenc) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

Benet Iván: Az élelmiszer-termelés beruházásigényessége. Közgazdasági Szemle, 1968/9. sz.

Szénay László—Újhegyi Gyula: A jövedelemszabályozás közelítésének főbb agrárgazdasági problémái az élelmiszer-gazdaságban. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1973.

Csepely-Knorr András—Csepinszky Andor—Horváth Pirooska—Szabó László—Szakonyi László: Az élelmiszer-gazdaság helyzete és jövedelmi kérdései. Agrárgazdasági Kutató Intézet Közleményei, 1973/2. sz.

nyok, illetve a jövedelmezőség horizontális vizsgálata. A téma vertikális feldolgozásával azonban a *nyersanyagtermelés—feldolgozás—forgalmazás egymással összefüggő relációi együttesen feltárhatók* és összehasonlíthatók. Annak érdekében, hogy az élelmiszer-gazdaság főbb területeiről az ár- és költségviszonyok tekintetében vertikális metszetű képet alkothassunk, a *blokk-képzés logikáját érvényesítjük*. Ez a közelítési mód ma már közismert és széles körűen elterjedt.

Élelmiszer-gazdasági önköltségszámítás alkalmazása

Vertikális metszetű ár- és költségvizsgálatainkat az élelmiszer-gazdaságra kiterjesztett, göngyölített önköltségszámításra alapozzuk. A nyersanyagtermelés és -feldolgozás magasabb szinten történő összekapcsolódása *új fejezetet nyithat* az önköltségszámításban is.

A *ráfordításoknak a nyersanyagtermeléstől a végtermékig történő kimutatása* a mezőgazdaságon belül az állattenyésztési ágazatokban már korábban előfordult, és az élsúlyra számított ún. teljes önköltség alkalmazásával ismertté vált. Az élelmiszer-gazdaság kialakulásával azonban a probléma szélesebb keresztmetszetben, általánosabb érvénnyel tör felszínre, és új típusú önköltségszámítást tesz szükségessé. Az állati eredetű termékekre konkretizálva például ez azt jelenti, hogy a takarmánytermelést, a tenyésztési és hizlalási tevékenységet, valamint a feldolgozást és a forgalmazást egységes folyamatként kell nézni, a termelési lánc teljes vertikumát át kell tekinteni.

A költséggöngyölítés néhány elvi kérdése

Az új típusú önköltségszámítás talán legnehezebb pontja a mezőgazdaságtól az élelmiszer-kereskedelemig terjedő költséggöngyölítés. Az önköltségszámításnak üzemi és gazdaságpolitikai funkciója lehet. Esetünkben ez utóbbiról van szó, mivel *keressük a végtermék társadalmi ráfordításait*. A termelőfolyamatnak ezen a hosszú vertikális láncán található állami és szövetkezeti vállalatok, továbbá mezőgazdasági és élelmiszeripari objektumok. Már ebből következően is a végtermék társadalmi ráfordításait csupán hozzávetőlegesen lehet meghatározni.

A végtermék társadalmi ráfordításainak nyomon követésénél kulcskérdés a közbenső fázisok termékeinek értékelése. Ez az értékelés többféleképpen történhet: önköltségen, elszámoló áron vagy tényleges áron. A szakirodalomban már több mint egy évtizedes múltra tekinthet vissza az erről folyó vita.

Ebben a vitában mi azokkal értünk egyet, akik a mezőgazdaságon belül is az áron történő továbbgöngyölítést tartják célszerűnek. A mezőgazdaság iparosodási folyamatának egyik eredménye az ipari takarmánygyártás általánossá válása, valamint a takarmánytermelés és az állattenyésztés üzemen belüli kapcsolatainak gyengülése. A saját termelésű takarmányok áron történő értékelése szarvasmarhatartás esetében kétségkívül erőltetett. Mégis előbb-utóbb napirendre kell tűzni a szálás és tömegtakarmányok árképzését, márcsak azért is, hogy az ágazati

önköltségszámítás egységes lehessen, de főként azért, hogy a növénytermelés hozamait az állattenyésztés eredményeitől különválasztva vizsgálhassuk.

A termelői és a fogyasztói árak kapcsolatának elemzése

Az élelmiszer-gazdasági szemlélet érvényesítése, valamint a göngyölítési logika alkalmazása lehetőséget teremt a *termelési és a forgalmi szféra együttes vizsgálatára*. Ez utóbbi vizont alapot nyújt a *termelői és a fogyasztói árak kapcsolatának*, viszonyának mélyrehatóbb elemzésére. Az élelmiszer-gazdaság árrendszerében — s a népgazdaság egészére nézve is — ma ez az egyik legidősebb probléma. A kérdésnek egyébként már történelmi hagyományai vannak. A hazai árpolitikai gyakorlat egyik jellemzője, hogy a termelői szféra ármozgásait nem engedi, illetve csak korlátozottan engedi begyűrűzni a fogyasztói árakba. A termelői és a fogyasztói árak közötti feszültség növekedése a támogatási rendszert tovább bonyolítja, s ezáltal nehezíti a probléma kvantifikálását.

Gyakorlati problémák, absztrakciók

Az előzőekben vázolt elvek alapján a felvetett kérdésekre csak korlátozottan, kompromisszumok árán lehet válaszolni. Mindjárt azzal kell kezdeni, hogy a végtermék társadalmi ráfordításainak megközelítéséhez országos átlagadatokra lenne szükség.

A *mezőgazdaságban* ilyen adatokat nem tudunk reprodukálni. Az állattenyésztésre például azért nem, mert az élősúlyban mért termelés fele-fele arányban oszlik meg a nagyüzemek és a kisüzemek között, s a kisüzemekre nincsenek megfelelő költségadataink. Így az ismert számok eleve legfeljebb a termelés 50 százalékára lehetnének jellemzőek.

Önköltségadataink azonban nem reprezentálhatják még ezt az 50 százalékot sem. Az állami gazdaságok esetében az Agrárgazdasági Kutató Intézet 33 állami gazdaságra vonatkozó adatgyűjtését vettük figyelembe. A termelőszövetkezetekre vonatkozóan 1968-tól 1971-ig a Központi Statisztikai Hivatal adataira támaszkodtunk, amelyek mintegy 300—500 gazdaságot reprezentáltak. 1972-től a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium Statisztikai és Gazdaságelemző Központ önköltségszámítását használtuk.

További probléma, hogy az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek önköltségszámítása a gyakorlatban nem teljesen azonos. Eltérés van az általános költségek felosztási módjában, valamint a saját termelésű anyagok értékelésében is. Fontos eltérés, hogy a termelőszövetkezetek a saját termelésű takarmányokat szűkített önköltségen, az állami gazdaságok pedig elszámoló áron értékelik. (Az is igaz viszont, hogy a szövetkezeti szektorban a keveréktakarmány-gyártás révén a takarmányok egyre nagyobb hányada áron kerül be az önköltségbe.) Az egységes felvásárlási árakon történő értékeléstől a gyakorlat még messze áll.

Az *élelmiszeripari* költségadatok jól közelítik az országos átlagot, a húsfeldolgozás mintegy 83 százalékát reprezentálják. Az összehasonlít-

hatóság azonban nemcsak a mezőgazdaságon, hanem az élelmiszeriparon belül is kérdéses. Arról van szó ugyanis, hogy 1971-től kezdve a baromfifeldolgozó-ipar és a húsipar költségadatai nem teljesen azonos tartalmúak, mivel az előbbi szabályozórendszere változott, az ágazat az ún. közelítő iparágak csoportjába került.

Ami a *mezőgazdaság és az élelmiszeripar összekapcsolását* illeti, itt is utalni kell néhány problémára. Az első mindjárt a reprezentáció fokában meglevő eltérés. További probléma, hogy a költség szerkezet nem teljesen azonos tartalmú. A húsipar és a baromfiipar költség tételei között ugyanis az eszközlektétési járulékot és a műszaki fejlesztési költség-hányadot is el kell számolni.

Utalni kell arra is, hogy az általunk vizsgált periódusban (1968 és 1972 között) az önköltség adatok változását az élelmiszeriparban is, de különösen a mezőgazdaságban nehéz kimutatni. Ez utóbbi fő oka az 1971-ben bevezetett új könyvelési rendszer.

Végezetül említést kell tennünk e cikkben alkalmazott kiemelésekről, absztrakciókról.

Ilyen kiemelés, hogy csak a hústermelésnek — s nem valamennyi állati eredetű termék előállításának — az ár- és költségreklációit kutatjuk. A tojás-, de különösen a tejtermelés vizsgálatának mellőzése több helyütt kifejezetten zavaró a cikkben.

Elégé nagyvonalú absztrakció, hogy a baromfi-termelést csupán a broilercsirkével reprezentáljuk. Ebben az esetben talán ez megbocsátható, mivel így jobban tudunk a három „nagyra” (a sertéshúsról, marhahúsról) koncentrálni.

Az egyéb húsfogyasztást nem elemezzük, mivel ennek nagyságrendje az össz fogyasztáson belül mindössze 5 százalékra tehető. A részletesebb vizsgálatot ezért e cikkben mellőzhetőnek tartjuk.

Elemzésünk nem terjed ki a különféle húskészítményekre. Vizsgálatunk csak a tőkehúsig terjed. Ez is azzal a törekvésünkkel függ össze, hogy csak a három „nagyra” koncentrálnunk. Az elemzés további részletezése a „tőkehús után” viszonylag könnyebben megoldható.

Ár- és költségviszonyok az egyes fázisokban

Köztudott, hogy az állati eredetű termékek termelésének a mezőgazdaságon, illetve az élelmiszer-gazdaságon belül kiemelt jelentősége van. Különösen igaz ez Magyarországon, ahol a belföldi fogyasztáson kívül jelentős a szerepük a külkereskedelemben is. Az állattenyésztés — közvetett módon ugyan (a takarmányok transzformációjával) — legnagyobb természeti kincsünk, a mezőgazdasági termőföld jobb kihasználását mozdítja elő.

Az állati eredetű termékek termelésének döntő hányadát a hústermékek teszik ki. Magyarországon az új irányítási rendszer bevezetése előtt, 1967-ben az egy főre számított húsfogyasztás 51—52 kg volt, azóta elérte a 67—68 kg-ot.

Az egy főre jutó húsfogyasztás 1967 utáni gyors, mintegy 32 százalékos növekedésén belül különösen a sertéshús fogyasztása lett nagyobb: nyolc év alatt mintegy 41 százalékkal nőtt. A fogyasztás szerkezetét vizs-

gálva megállapítható, hogy a sertéshúsnak domináns szerepe van (az összes húsfogyasztásnak 55,9 százaléka sertéshús), a marhahús csak a harmadik helyen áll (15 százalékos aránnyal). A sertés- és a baromfihús együttesen a fogyasztásnak mintegy a 80 százalékát adja. A baromfihús-fogyasztásnak kb. 83 százaléka csirkehús. A belföldi fogyasztó fejével gondolkodva és a húsfogyasztás szerkezetét ismerve eléggé egyértelműen kirajzolódik a célszerű tárgyalási sorrend: sertéshús, baromfihús, marhahús.*

A közelítési mód másik jellemzője az *élelmiszer-gazdasági szemléletmód* érvényesítésére irányuló törekvés. Esetünkben ez a hústermelés teljes vertikális láncának áttekintését jelenti. Ebből következően *elemzésünk a takarmánytermelésnél kezdődik és a fogyasztónál fejeződik be*. Ezzel vizsgálatunk az élelmiszer-gazdaság termelésének kb. felére fog kiterjedni.

A takarmánytermelés néhány jellemzője

Több hazai és nemzetközi kutatás bizonyítja, hogy az állattenyésztés fejlődésére ható tényezők közül a takarmánytermesztés áll az első helyen. A hústermelés költségalkulását is elsősorban a takarmánytermesztés befolyásolja.

1. Az *abráktakarmányok* képezik a sertés- és a baromfihús-termelés alapját. A termelés főbb jellemzőiről úgy adunk képet, hogy az 1971—1973. évek átlagát az 1965—1967 közötti időszak átlagához viszonyítjuk. A kukorica, az árpa, és a zab vetésterülete együttesen mintegy 1 százalékkal csökkent, ezzel egyidejűleg a keményítőértékben kifejezett összhozamuk 34,2 százalékkal nőtt, a termésátlagok növekedése pedig 35,8 százalékos volt.

Különösen nagy eredmények születtek a kukoricatermelésben. A kukorica vetésterülete az abráktakarmányokon belül 77 százalékról 88 százalékra emelkedett. Termésátlaga 30 százalékkal, az össztermelés pedig 47 százalékkal növekedett. Nem e cikk feladata az eredményeket kiváltó okok taglalása. Itt csupán arra utalunk, hogy a vizsgált időszakban tért hódítottak az iparszerű kukoricatermelés módszerei. 1974 tavaszán az állami gazdaságok kukorica-vetésterületének több mint 80 százalékára, a termelészövetkezetek nagyüzemi kukorica-vetésterületének több mint 40 százalékára terjedt ki az iparszerű termelés.

A kukoricatermelésben bekövetkezett forradalom minőségileg új helyzetet teremt az állattenyésztés számára. Az energiaigény oldaláról nézve úgy véljük, hogy *a sertéshús- és a baromfihús-termelés hosszú távra megalapozott, szilárd takarmánybázisra épülhet.*

Mi volt ennek a rohamos fejlődésnek az ár- és költségvonzata?

A fajlagos ráfordítások a vizsgált időszakban főként az időjárás befolyásoló hatásaként jelentősen ingadoztak. (L. az 1. táblázatot.) A vizsgált időszak első és második három évében azonban az önköltség becslült

* A félreértések elkerülése végett megemlítjük, hogy ez a sorrend nem jelent egyben népgazdasági rangsort. Ha egyáltalán felállítható valamilyen népgazdasági rangsor, akkor ahhoz a belföldi fogyasztáson kívül még nagyon sok egyéb tényezőt is mérlegelni kell, a többi között az exportban betöltött szerepét is.

A kukoricatermesztés önköltségének alakulása
1968—1973 között (Ft/q)

Év	Állami gazdaságok	Termelőszövetkezetek	Együtt
1968.	223,0	195,0	201,0
1969.	171,0	162,0	169,0
1970.	190,0	198,0	196,0
1971.	199,0	200,0	199,8
1972.	201,0	185,0	188,3
1973.	198,4	172,8	178,2
az 1968—1970. évek átlaga ...	191,8	183,0	185,1
az 1971—1973. évek átlaga ...	198,7	183,0	187,3

átlagos nagysága lényegében azonos volt. Mivel sok évtizedes hagyomány az ipari és mezőgazdasági árszínvonal eltérése, és általában ismert az élő és holt munka cseréjének költségnövelő hatása, a kukoricatermelésben az *iparszerű termelési rendszer térhódításával az önköltség színvonalának stabilizálódása kiváló eredménynek minősíthető.*

A termelés mennyiségi felfutásával egyidejűleg a kereslet—kínálati viszonyok stabilizálódtak, ami a szabadpiacon az árak csökkenéséhez vezetett. Ennek tudható be, hogy a kukorica és az árpa termelői értékesítési átlagára 1968—1973 között csaknem 40 százalékkal csökkent.

2. A *szálas és tömegtakarmányok* a szarvasmarhatartás szempontjából meghatározó jelentőségűek. Az eredmények általános áttekintésekor a szántóföldi szálas- és lédústakarmány-termelést, valamint a rét- és legelőgazdálkodást együttesen vizsgáltuk. A takarmánynövények e csoportjában a reform óta nem történt lényeges változás. Az összterület változatlan marad, a termésátlagok azonban — keményítőértékben kifejezve — együttesen 3 százalékkal csökkentek, s így az összhozam is csökkent.

Ez a tény világosan mutatja, hogy a szarvasmarhatartásban lényeges továbblépésre egyelőre kevés a lehetőség. Nagy jelentősége miatt a csoporton belül a lucernával és a rét—legelő-gazdálkodással külön is célszerű foglalkozni.

A lucerna vetésterülete a vizsgált időszakban 26 százalékkal, termésátlaga pedig 15 százalékkal növekedett, így az összhozam növekedése meghaladta a 44 százalékot. Ezzel egyidejűleg — az 1971—1973. évek átlagát az 1968—1970. évek átlagához viszonyítva — az önköltség mintegy 7 százalékkal emelkedett. Napjainkban van kialakulóban és elterjedőben a lucernatermesztés iparszerű termelési rendszere. Ettől nemcsak a termésátlagok emelkedését, hanem a betakarítási veszteségek jelentős csökkenését is várjuk.

A rét- és legelőgazdálkodás a szénát fogyasztó állatok szénaigényének kb. 40 százalékát elégíti ki. A szántóföldi szalastakarmány-termelés azonban nem tudja biztosítani a szükséges takarmánymennyiséget. További területbővítésének lehetőségei korlátozottak. Ilyen körülmények

között a szalastakarmány-ellátás javításának egyik legjárhatóbb útja a jelenleg gyengén kihasznált rét- és legelőterületek hozamainak növelése volna. A vizsgált években azonban az ágazat területe nem változott, a terméshozam pedig 18 százalékkal csökkent.

A szálás- és tömegetakarmány-termelésben tehát egészében véve stagnálást, egyhelyben topogást regisztrálhatunk. Az eredmények javítására számos intézkedés történt. Ennek ellenére ez a takarmányalap nem képez megnyugtató bázist a szarvasmarhatartás fejlesztése számára. Az is igaz persze, hogy a szarvasmarhatartás jövedelmezőségi problémái fékezik e takarmányok általános termelési színvonalának emelését.

3. A magyar takarmánytermesztésnek több évtizedes, sokat vitatott problémája a *fehérjekérdés*. Az általunk vizsgált időszakban a probléma tovább súlyosbodott. Ennek lényegében véve két összetevője van. Az egyik, hogy az új hibridek, intenzív hasznosítású állatfajták elterjedése, valamint a vágási átlagsúly csökkenése magasabb átlagos fehérjekoncentrációjú takarmányokat követel. A probléma másik összetevője, hogy az 1968 utáni időszakban a hazai eredetű takarmányalap átlagos fehérjekoncentrációját nem sikerült növelni, sőt a szint valamelyest csökkent. (Jelenleg 11—15 százalékra tehető attól függően, hogy a számításokban milyen módszert alkalmazunk.)

A fehérjekoncentráció némi csökkenésében az abraktakarmányok kettős szerepet játszottak. Fehérjekoncentrációjuk átlagos szintje a szálás- és tömegetakarmányokhoz viszonyítva kb. 50 százalékra tehető, s mivel súlyuk a hazai takarmányalapon belül növekedett, így az átlagos fehérjekoncentrációt csökkentették. Ebben az irányban hatott az is, hogy az abraktakarmányokon belül is valamelyest csökkent az átlagos fehérjekoncentráció, főként a kukorica térhódítása folytán, mivel egységnyi mennyiségében a fehérjetartalom viszonylag alacsonyabb. Számításaink szerint a kukoricában történő fehérjetermelés a többi abraktakarmányokhoz képest 20—50 százalékkal költségesebb is.

A kukoricatermelés forradalmának leírásakor elmondottakat a fehérjeprobléma bekapcsolásával célszerű kiegészíteni. Újólag hangsúlyozni kell azonban, hogy ennek a forradalomnak az eredményeit aligha lehet túlértékelni, hiszen hosszú távra megalapozta a baromfitartást és a sertéstartást, méghozzá úgy, hogy közben egységnyi mezőgazdasági terület állattartó képessége növekedett.

Mivel a hazai takarmányalap fehérjekoncentrációja stagnált (illetve csökkent), a fehérjeprobléma enyhítésében az importnak mind nagyobb szerep jutott. A reformot megelőző évhez képest a növényi eredetű fehérjetakarmány-import 1974-re kb. megháromszorozódott, az állati eredetű import pedig megkétszereződött. Így 1974-ben már több mint 650 ezer tonna fehérjetakarmányt importáltunk (1967-ben csupán 242 ezer tonnát). A fehérjetakarmányok importjának az állattartás fajlagos költségeire kettős hatása volt. Egyrészt a takarmányértékesülés általános színvonalát javították, másrészt a világpiacon jelentős emelkedése folytán még a fokozódó állami támogatás ellenére is drágították a felvetett takarmányok „átlagárát” a mezőgazdasági üzemekben.

Az állattenyésztés néhány jellemzője

A takarmánytermelő fázis rövid áttekintése után a hústermelés második láncszeme, az állattenyésztés vizsgálata következik. (Az ár- és költségadatokat a 2. táblázat tartalmazza.) Elemzésünket a sertéstartással kezdjük.

2. sz. táblázat

Az állattartás fajlagos költségei a nagyüzemekben (Ft/kg)

Megnevezés	Sertéstartás		Baromfitartás		Szarvasmarhatartás	
	1968	1973	1968	1973	1968	1973
Önköltség (Ft/kg) az állami gazdaságokban a termelősövetkezetek- ben	16,9	24,5	20,8	22,9	24,7	34,5
	22,4	25,4	17,1	24,1	28,9	29,6
Együttes önköltség (Ft/kg)	20,6	25,2	17,9	23,9	28,1	30,3
Értékesítési átlagár (Ft/kg)	21,4	24,2	23,7	24,0	18,9	31,8

1. A sertéstartás a belföldi húsfogyasztás oldaláról nézve meghatározó jelentőségű. Az élősúlytermelés 1967-hez képest 1973-ban 36 százalékkal volt nagyobb. Ezen belül különösen a kisüzemek élősúlytermelése nőtt gyorsan — mintegy 55 százalékkal —, s ezáltal részesedésük az össztermelésből 1973-ban 63 százalékra emelkedett.

A nagyüzemek élősúlytermelése 13 százalékkal növekedett. Emögött a termelési technológia minőségi változása is meghúzódik. A kormány ugyanis 1967 után meghirdette a sertésprogramot. Ennek célja az ipari módszerek meghonosítása s ezáltal a vágósertés-termelés gyors feltuttatása volt.

A költségalakulással kapcsolatban több tényezőre célszerű utalni.

— 1968 után az élősúly-önköltség mind az állami gazdaságokban, mind a termelősövetkezetekben emelkedett. Különösen jelentős volt az emelkedés az állami gazdaságoknál.

— Az élősúly-önköltség döntő költségtetele (70 százaléka) a takarmány. Annak ellenére, hogy az állami gazdaságokban a fajlagos takarmányfelhasználás csökkent, a fajlagos takarmányköltségek emelkedtek, amit a fehérjeárak, illetve a tápok és koncentrátumok áremelkedése magyaráz.

— Az élősúly-önköltségre a hízóalapanyag-önköltségek növekedése is hatott. A 40 Ft/kg feletti önköltség a sertéstartás egésze jövedelmezőségének egyik nagy problémája. A vizsgált időszakban a tenyésztői munka színvonalára és eredményessége csak kismértékben változott.

2. A baromfitartás a II. világháború után a magyar mezőgazdaság legdinamikusabban fejlődő ágazatának számított. Itt honosodtak meg elsőként a mezőgazdaságban az iparszerű termelés feltételei. Az általunk vizsgált időszakban ez tovább folytatódott.

1973-ban az élősúlytermelés 38 százalékkal haladta meg az 1967. évi szintet. Ezen belül a nagyüzemek termelése több mint duplájára emelkedett, ezzel szemben a kisüzemeké mintegy 10 százalékkal csök-

kent. Az iparszerű baromfitartás különösen a termelőszövetkezeti közös gazdaságokban terjedt el széles körűen. Főleg ennek eredményeképpen a nagyüzemek részesedése az élősúlytermelésben megközelíti a 60 százalékot. A kisüzemek súlyának csökkenése ellenére a baromfitartás változatlanul kétpólusú. A reform után kibontakozóban van egy új típusú háztáji broilergyártás.

A baromfitartás 1967 utáni változatlanul gyors fejlődésében tulajdonképpen két fő tényező játszott szerepet. Az egyik, a már többször emlegetett kukoricatermesztési forradalom, illetve általánosabban fogalmazva az abraktakarmány-termelésben beállott kedvező változások, a másik a piaci igények növekedése volt. Az 1 főre jutó baromfihús-fogyasztás jelenlegi szintjével Magyarország a világ élvonalába tartozik. Emellett *a baromfitermékek szerepe az exportban végig jelentős volt. 1974-ben a feldolgozott baromfihús kb. $\frac{2}{3}$ része külföldi piacokra került értékesítésre.*

A nagyüzemek fajlagos ráfordításai tehát növekedtek. 1968—1970 átlagához viszonyítva 1971—1973 átlagában az önköltség 33 százalékkal volt magasabb.

Az iparszerű broilertartás technológiája jól kidolgozott, bár nem tekinthető lezártnak. Jelentősebb változásokat a közeljövő nem ígér. A költségalakulást döntően a takarmányértékesülés és a takarmányárak determinálják. Az állami gazdaságokban 1 kg broilercsirkére 1968-ban 2,2 kg keményítőérték-felhasználás jutott, 1973-ban is lényegében ugyanennyi. 1973-ban a fajlagos takarmányfelhasználás költsége 30 százalékkal haladta meg az 1968. évi színvonalat. Az ágazatban felhasznált fehérjetakarmányok mennyisége 2,3-szeresére emelkedett. Mivel a baromfitartás relatíve magas fehérjekoncentrációjú takarmányozást igényel, a fehérje árának emelkedése itt különösen élesen hatott.

Az 1970-es években a broilertartásban már nem realizálódott jövedelem, ami a szükségessé váló rekonstrukció szempontjából külön problémát okozott és állami „beavatkozást” követelt.

3. *A szarvasmarhatartás.* A belföldi húsfogyasztásban a marhahús a harmadik helyen áll, az exportban való jelentősége viszont közismerten nagyobb. A vizsgált időszak egyik jellemzője, hogy a népgazdaság tőkésdeviza-bevételeinek minden hetedik dollárja vágómarha és marhahús kiviteléből származik.

Az élősúlytermelés 1973-ban nem egészen 8 százalékkal haladta meg az 1967. évi színvonalat. A fejlődés tehát lényegesen kisebb, mint a sertés- és baromfitartásban. Az élősúlytermelés az állami szektorban stagnált, a kisüzemekben — minden igyekezetünk ellenére — csökkent, a szövetkezeti közös gazdaságokban pedig emelkedett.

A vágómarha-termelés viszont 1973-ban — 1 tehénre számítva — meghaladta a 4 q-t, ami rekorderedménynek számít. A tejtermelés színvonala azonban alacsony, a hizó marhákat viszonylag nagy súllyra hizlalják, miközben a borjúvágásokat korlátozzuk, sőt a tehénállomány vonatkozásában a biológiai egyensúlyt megbontó gazdálkodást folytattunk.

A szarvasmarhatartás problémái arra készítették a kormányt, hogy 1972 júliusában az ágazat fejlesztésének fő irányvonalaira vonatkozóan határozatot hozzon. Nem tekintjük feladatunknak e határozat részletes ismertetését. Itt csupán két jellemzőjére kívánunk utalni. Az egyik a

komplexitás, a másik az, hogy középpontba állította a tenyészállomány hosszú távon kívánatos fejlesztésének kérdéseit, azaz a biológiai feladatokat. Erre vonatkozóan a határozat kimondja a hosszú távra szóló stratégiát: „A gazdaságos nagyüzemi szarvasmarha-tenyésztés megvalósításához a különböző hasznosítási irányok szétválasztására van szükség, fokozatosan ki kell alakítani a nagy tejhozamú tejelő, illetve a csak húst termelő tenyészeteket.”

Cikkünk a kormányhatározat stratégiai mondatának csupán a hústermelésre vonatkozó részével kíván — érintőlegesen — foglalkozni. Ebben arról van szó, hogy hosszú távon *a szakosított hústermelés speciális formájává az egyhasznú húsmarhatartásnak kell válnia*. Ennek lényege, hogy a tehénállomány „csak” borjút produkál s csupán annyi tejet, amennyi a borjúnak választásig szükséges. Ebben az esetben tehát a termelési vonal minden láncszemének teljes költsége az egyetlen végterméket, a vágómarhát terheli.

Az ár- és költségviszonyok szempontjából közelítve három összefüggésre célszerű utalni.

1. A specializált húsvonalból kikerülő végtermék, a hizott marha tulajdonságai az átlagosnál jobbak, a hús minősége kiváló. Világos azonban, hogy a húsvonalra történő szakosodás szempontjából az árak minőség szerinti differenciálásának központi jelentősége van. Mivel pedig a vizsgált időszak egyik jellemzője, hogy vágómarha-termelésünk 40 százalékát exportáltuk, az árkérdés eleve nemzetközi szinten jelentkezik. A magyar tarka jól értékesíthető termék volt, húsának minőségét a világpiac értékelte. A mostani program egyik nyitott kérdése, hogy a fajtacserét miképpen minősíti majd a világpiac az árakon keresztül.

2. A húsvonalból kikerülő borjak hizlalási tulajdonságai az átlagosnál jobbak. Gyorsabb a súlygyarapodásuk, a takarmányértékesülés hatékonyabb, s ez jelentős költségméréséklő, a jövedelmezőséget kedvezően befolyásoló tényező.

3. A húsvonalból hizlalásra kerülő borjak önköltsége általában magasabb, mint a vegyes hasznosítású vagy a tejtermelő állományé. Ennek az a kézenfekvő magyarázata, hogy a tehéntartás költségei nem oszlanak meg a tejtermelés és a hízóalapanyag-előállítás között, hanem teljes egészében az utóbbit terhelik.

A húsvonal azonban ma még nem jellemző a magyar szarvasmarhatartásban. Jelenleg a tehénállománynak kb. 90 százaléka kettős hasznosítású. A vágómarha élősúly-önköltségének az 1968—1973 közötti években megfigyelt adatait vizsgálva a következő megjegyzéseket tehetjük:

1. Az állami gazdaságokban az élősúly-önköltség gyorsan emelkedett. Ebben mind a tenyésztési fázis, mind a hizlalási fázis szerepet játszott. Ezzel szemben a termelészövetkezetekben az önköltség — bár ingadozott — az időszak első, illetve utolsó 8 évében lényegében azonos nagyságrendet mutatott.

2. A vágómarha felvásárlási ára jelentősen emelkedett. A nagyüzemek átlagában az élősúly-önköltség csekély növekedést mutat. E két tényező együttes eredményeként az ár a nagyüzemek átlagában fedezi az önköltséget.

3. Az élősúly-önköltségnek kb. 70 százaléka a takarmányköltség. Ebből a szempontból igen kedvezőtlen, hogy az 1 kg vágómarhára jutó

takarmányfelhasználás — az állami gazdaságok adatai alapján — az 1968. évi 5,3 kg keményítőértékről 1973-ban 5,9 kg-ra, azaz 11,7 százalékkal nőtt. Ez a növekedés forintra átszámítva már 42 százalékot tett ki, hiszen a fajlagos takarmányfelhasználás 17,5-ről 24,8 forintra emelkedett.

4. A fajlagos takarmányfelhasználás, illetve a költségek emelkedése elsősorban a hízóalapanyag-előállítás fázisára (fázisaira) jellemző. A tenyészállomány kihasználása a vizsgált periódusban nem javult. Országos szinten a 100 tehénre jutó hasznosult szaporulat 1973-ban 82,4 db volt, 1967-ben pedig 81,1 db. A nagyüzemi szarvasmarhatartás jövedelmezőségére kedvezőtlenül hatott az a tény, hogy a vizsgált időszakban a hízóalapanyag növekvő hányadát kellett maguknak a nagyüzemeknek előállítaniuk. 1967-ben például a hasznosult borjúszaporulat 55 százalékát, 1973-ban viszont már csaknem 60 százalékát a nagyüzemek állították elő.

5. 1968—1973 között az önköltség szerkezete is módosult. Az állami gazdaságokban a takarmányköltségek aránya 75 százalékról 80 százalékra emelkedett. Ezzel szemben a bér jellegű költségek aránya 14 százalékról 10 százalékra csökkent. Az állóeszközökkel kapcsolatos költségek aránya 2 százalékkal emelkedett, az energia és a szolgáltatások együttes költségének aránya pedig megkétszereződött, 1973-ban elérte az 1,4 százalékot.

Végezetül utalnunk kell arra, hogy a ráfordítások értékelésekor nem szabad elfeledkezni az állami támogatási rendszer hatásáról.

A feldolgozás—forgalmazás ár- és költségviszonyai

Az állattenyésztési fázis ár- és költségviszonyainak rövid áttekintése után elemzésünket kiterjesztjük a feldolgozás—forgalmazás szférájára. Cikkünk terjedelmi korlátai miatt a húsfeldolgozás és -forgalmazás költségeiről is csak nagyon összevont táblázatot adunk közre.

3. sz. táblázat

A húsfeldolgozás és -forgalmazás főbb költségjellemzői 1968-ban és 1973-ban (Ft/kg)

Megnevezés	Sertéshús ¹		Baromfi ²		Marhahús ³	
	1968.	1973.	1968.	1973.	1968.	1973.
Vételár.....	22,3	24,3	23,7	22,9	18,2	28,7
Nettó alapanyagköltség ...	25,7	27,6	27,7	26,2	25,2	39,2
Szűkített önköltség.....	34,0	36,9	30,6	29,4	29,2	45,8
Önköltség.....	34,0	40,3	32,6	30,7	29,2	49,3
Tiszta jövedelem.....	3,6	2,6	4,6	4,6	2,0	-2,0
Ipari termelői ár.....	37,6	42,9	37,2	35,3	31,2	47,3
Kereskedelmi árrés.....	3,6	2,6	3,6	5,4	2,4	2,4
Árkiegészítés.....	-8,7	-14,0	-8,8	-8,7	-6,5	-22,6
Fogyasztói ár.....	31,5	31,5	32,0	32,0	27,1	27,1

¹ Tőkehús. Adataink kizárólag a lehúzott vágásra kerülő sertésekre vonatkoznak, tehát sonka- és baconsertések a kalkulációban nem szerepeltek.

² Belezett csirkére átszámítva.

³ Tőkehús, negyedelt marha, eleje és hátulja együtt.

A sertéshús felvásárlási ára a vizsgált időszakban emelkedett. A vágósertés értékesítési átlagsúlya az 1967—1968. évi 115 kg-ról 1973-ban 108 kg-ra csökkent. Az állami gazdaságok által értékesített sertések átlagsúlya 1973-ban 106 kg, a termelősövetkezeteké pedig 107 kg volt. Ezzel egyidejűleg a csontoshús-kihozatali arány ebben az időszakban 45—48 százalék között ingadozott.

Mivel a vizsgált időszakban a beszerzési ár emelkedett, a szűkített önköltség a feldolgozóiparban nőtt, mégpedig 8,6 százalékkal. Ezzel összefüggésben a termelői árak 14,0 százalékkal növekedtek. Ezzel szemben a fogyasztói árak végig változatlanok maradtak. A termelői és a fogyasztói árak közötti feszültség, illetve aránytalanság növekedését a fogyasztóiár-kiegészítés mintegy 61 százalékos emelkedése hidalta át. Ennek következtében az árkiegészítés aránya 1973-ban már elérte a fogyasztói ár 44,4 százalékát. (1968-ban 27,6 százalék volt!)

A *baromfiússal* kapcsolatosan kedvezően befolyásolta a feldolgozás és forgalmazás jövedelmezőségi viszonyait az a tény, hogy a broilercsirke felvásárlási ára csökkent, ugyanakkor a fogyasztói ár változatlan maradt.

A mezőgazdaságból felvásárolt broilercsirke átlagára 1973-ban — 1968-hoz képest — 3,4 százalékkal, a feldolgozó ipar termelői ára pedig 5,1 százalékkal csökkent, miközben a fogyasztói árszínvonal változatlan szinten maradt.

Az önköltség színvonala 2 forinttal csökkent, aminek 40 százaléka a broiler árcsökkenéséből származott.

A forgalmi szférában az árrés fajlagos nagysága emelkedett, amit a kiskereskedelmi árrésnek 7,5 százalékról 13 százalékra történt 1972. évi felemelkedése idézett elő.

A *marhahúst* illetően több jelenség érdemel figyelmet. A húsiparban az átlagos beszerzési ár 18,2 forintról 1973-ban 28,7 forintra, azaz 57,7 százalékkal növekedett. A vágómarha felvásárlási árait ugyanis 1970. január 1-én és 1973 október 1-én is emelték. Ezzel egyidejűleg a felvásárolt vágómarha átlagsúlya növekedett, a csontoshús-kihozatal pedig javult. A költségekben és a termelői árakban lejátszódott nagy mozgás egyáltalán nem tükröződik a fogyasztói árszínvonalban: az végig 27.1 Ft/kg maradt. A fogyasztóiár-kiegészítés 1968-ban a fogyasztói árnak még 24,0 százaléka, 1973-ban viszont már 83,4 százaléka volt. S közben a termelői ár még így is 2 Ft veszteséggel realizálja a húsipari költségeket.

A három húsfajta feldolgozásának költségadatai két közös sajátosságra hívják fel a figyelmet. Az egyik, hogy az anyagköltségeknek meghatározó a szerepük, következésképpen a vételár változása döntően kihat a jövedelmezőségre. A másik jellemző, hogy a termelői árakban végbemenő változások nem gyűrűztek tovább a fogyasztói árak szférájába, amit az állami támogatások növekedése biztosított. Így tulajdonképpen ez a második tényező is döntő hatást gyakorol a jövedelmezőségre.

A társadalmi ráfordítások és a fogyasztói ár a hústermelésben

Az eddigiekben — nagyon vázlatosan — fázisonként áttekintettük az ár- és költségviszonyokat. Most a három fázist összekapcsoljuk, s a ráfordításokat üzemi szint helyett népgazdasági szinten közelítjük. Ez utóbbi feladat megköveteli a támogatási rendszer egészének kvantifikálását.

A társadalmi ráfordítások megközelítése a hústermelésben

Az állami támogatási rendszer hatásának számszerűsítésekor mind a beruházási, mind az üzemviteli támogatások arányos részét figyelembe vesszük, és kiszámítjuk, mennyi jut belőlük 1 kg húusra. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy *számításaink csupán becslésnek tekintendők*, amelyekben az élelmiszer-gazdasági keresztmetszetű önköltségszámítás egyik lehetséges módozatának alkalmazásával a társadalmi ráfordítások színvonalát igyekeztünk korrekt módon megközelíteni. A kapott eredményeket a 4. sz. táblázatban foglaltuk össze.

4. sz. táblázat

A társadalmi ráfordítások színvonala és a fogyasztói árak a hústermelésben Magyarországon 1973-ban*

Húsfajták	Húsfogyasztás (kg/fő)	Fogyasztói ár (Ft/kg)	Társadalmi ráfordítások	
			(Ft/kg)	a fogyasztói ár százalékában
Baromfihús	15,0	32,0	49,0	153,1
Sertéshús	35,7	31,5	52,2	165,7
Marhahús	9,6	27,1	59,5	219,6
Együtt	60,3	30,9	52,6	170,2

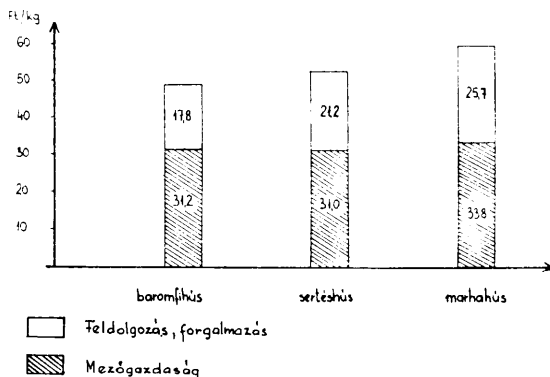
* Az állami támogatások számszerűsítésekor a beruházások esetében 20 éves megtérülést feltételezve korrigáltuk az amortizációs költségeket. A takarmányköltségek is korrekcióra szorultak. Itt az importtakarmányok felhasználásához nyújtott állami támogatás nagyságát kvantifikáltuk. Az állattenyésztésben, valamint a marhahús-feldolgozásban feltételeztük az arányos jövedelmezőség elvét. Gyakorlatilag azt az eljárást követtük, hogy az 1972. évi ágazati kapcsolati mérleg alapján kiszámoltuk a mezőgazdaság és az élelmiszeripar nyereség/bruttó termelés rátáját, ami 7,0, illetve 5,6 százalék. Ezek után, e ráták felhasználásával, jövedelmet „képeztünk” az állattenyésztési ágazatokban, illetve a marhahús-feldolgozásban.

1973-ban a hústermelés társadalmi ráfordításai csaknem 70 százalékkal felülmúlták a fogyasztói árakat. Másképpen fogalmazva, *a fogyasztói árak a hústermelés társadalmi ráfordításainak csupán az 59 százalékát fedezték*. A fogyasztói ár és a társadalmi ráfordítások eltérése húsfajtánként különböző. A marhahús esetében 120 százalékkal, a sertéshúsnál 66 százalékkal, a baromfihúsnál pedig 53 százalékkal haladja meg a ráfordítások a fogyasztói árakat. Mindez azt jelenti, hogy az árak a marhahús ráfordításainak 46 százalékát, a sertéshúsnál a ráfordítások 60 százalékát, a baromfihúsnál pedig a 65 százalékát fedezik. (Az 1973. évi arányokról van szó.)

Lássuk ezek után, hogyan oszlanak meg a társadalmi ráfordítások a mezőgazdaság és a feldolgozás—forgalmazás között (1. sz. grafikon).

1. sz. grafikon

A társadalmi ráfordítások megoszlása a hústermelésben (1973)

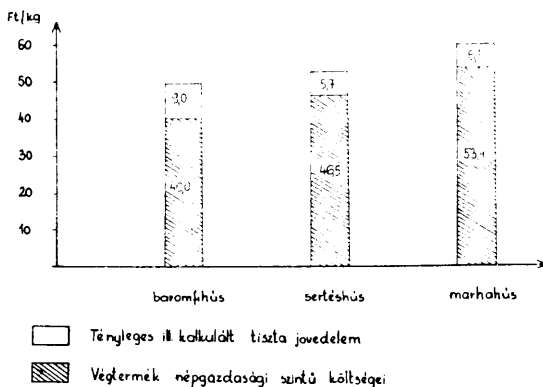

Számításaink szerint a baromfi-hús-termelésben a társadalmi ráfordítások 64 százaléka, a sertés-hústermelésben 59 százaléka, a marhahús-termelésben pedig 57 százaléka jut a mezőgazdaságra.

A hústermelés társadalmi ráfordításait más aspektusból is felbonthatjuk. Ebben az esetben az egyes fázisok költségeit és tiszta jövedelmeit összegezzük. A költségek göngyölitésekor természetesen népgazdasági szinten gondolkodtunk, vagyis az állami támogatások arányos részét is figyelembe vettük. A tiszta jövedelem meghatározásakor részint a tényleges jövedelmet, részint pedig a már korábban leírt módon általunk kalkulált tisztajövedelem-elemeket adtuk össze. (Lásd a 2. sz. grafikont.)

2. sz. grafikon

A társadalmi ráfordítások szerkezete a hústermelésben (1973)

A grafikonnal kapcsolatosan újólag hangsúlyozni kell, hogy az itt kimutatott tiszta jövedelem kalkulatív elemeket is tartalmaz, a valóságban ennek csak bizonyos hányada realizálódott az élelmiszer-gazdaságban. A társadalmi ráfordítások költséghányada is csupán becslésnek tekinthető, hiszen az állami támogatási rendszer számszerűsítése sok buktatót rejt magában. Csak ezek előrebocsátásával állapíthatjuk meg, hogy 1973-ban népgazdasági szinten 1 kg baromfiús előállítási költsége 40 Ft, 1 kg sertéshúsé kb. 47 Ft és 1 kg marhahúsé kb. 53 Ft volt. Ezen belül mintegy 40—50 százalékos részesedéssel a takarmányköltségeké a meghatározó szerep.

A húsfogyasztás viszonylag magas színvonala és további gyors növekedése, valamint a társadalmi ráfordítások és a fogyasztói árak jelentős eltérése külön is aláhúzza a téma nagy gazdaságpolitikai jelentőségét. Számításaink az 1973-as évre vonatkoznak. A későbbiek folyamán — amikor az adatszolgáltatás lehetővé teszi — az 1974. évet is elemezni fogjuk. Előzetes információink szerint az 1973. évi adatokhoz képest nem lesz lényeges módosulás.

A gazdaságpolitika számára azonban az is fontos lehet, hogy a jövőre vonatkozóan jelezzünk néhány valószínűsíthető változást. A társadalmi ráfordítások hosszú távú alakulására mi nem tudunk prognózist adni, arra viszont vállalkozunk, hogy a költségalakulás szempontjából általunk legfontosabbnak vélt tényezőcsoportokat felsoroljuk.

A fajlagos ráfordításokra ható főbb tényezők

Az 1968 utáni áttekintésből is láttuk, hogy a hústermelés teljes vertikumában a takarmányköltségek képezik a legjelentősebb költséghányadot. Ezen belül is központi probléma a fehérje. Mivel fehérjéből hosszú távon — hazai erőfeszítéseinkkel egyidejűleg — tartós, sőt növekvő importra kell berendezkednünk, *a fehérjetakarmányok világpiaci áralakulása a magyar hústermelés fajlagos költségeire ható egyik legfontosabb tényező* marad. Erre utal az a tény, hogy a hazai takarmánybázis átlagos fehérjekoncentrációja tartósan alatta marad a szükséges szintnek.

Utalni kell arra is, hogy a fajlagos költségeket emelni fogja a munkamegosztás további elmélyülése. Az állattenyésztésen belül összehasonlítható önköltségszámításra lenne szükség az egyes ágazatok, valamint az állami és a szövetkezeti szektor között, de előbb-utóbb minimális követelménynek kell tekinteni a növénytermesztés és állattenyésztés hozamainak korrekkt szétválaszthatóságát is.

Végeredményben *hosszú távon — önmagában véve — a takarmánytermelés és az állattenyésztés, valamint a tenyésztési és a hizlalási fázis „önállósodási” folyamata az élősúly-önköltséget fokozni fogja.*

Az állattenyésztésnek mind az egyszeri, mind a folyamatos ráfordításait döntően befolyásolja a szektorváltás. Köztudott dolog, hogy az átszervezés 1959—1961 között nem fejeződött be. Az állattenyésztésben 1968 után a szektorváltásnak egy újabb lépcsője jelentkezett (szakosított telepek). A szektorváltás a hosszú távú tervidőszakban is előrehaladó folyamat. Az élősúlytermelésre vonatkozó arányszámaink felte-

hetően érzékeltetni tudták a kérdés „mennysiségi” oldalát. A szektorváltás *nagyon beruházásigényes folyamat*: növeli az állattenyésztési ágazatok eszközigényességét, üzemi szinten pedig nagymértékben leterheli a fejlesztési alapot. A beruházási piacon végbemenő gyors áremelkedés az állattenyésztési beruházásoknál is érezhető. A baromfitartás épületeiben 1 m² bekerülési költsége 600 forintról 1500 forintra változott. A sertésstartásban 1 férőhely átlagos bekerülési költsége 1968-ban mintegy 3000, 1973-ban pedig 6000 Ft volt. A szarvasmarhatartás hasonló adatai: 12—13 000, illetve 16 000 Ft. Ha pedig nem nagyüzemi átlagban, hanem szakosított telepeken gondolkodunk, az emelkedés szinte megdöbbentő. Az 1970-es években ugyanis ezeken a telepeken 1 sertésférőhely bekerülési költsége 9000 Ft körül volt, 1 marhaférőhely pedig kb. 40 000 Ft. Ha pedig népgazdasági szinten nézzük, akkor a szakosított sertés-, illetve szarvasmarhatelepeken 1 férőhely beruházási költsége megközelíti a 20 000, illetve eléri a 80 000 forintot. Igaz, hogy ez a beruházás már lényegesen magasabb színvonalú termelés technológiai-műszaki feltételeit teremti meg. Mégis elgondolkoztató a költségek ilyen mértékű növekedése. Mindezeknek persze a *folyó ráfordítások* alakulásában is következményei vannak. Normálisan üzemelő ipari sertéstelepeken az amortizációs költségek aránya 10—20 százalék között mozog. 1973-ban a szövetkezeti közös gazdaságokban együttesen csupán 1,5—2,0 százalék volt. A marhahizlalásban a szövetkezeteknél az amortizációs költségek 1973. évi aránya 2—3 százalék — a szakosított szarvasmarhatelepeken ez az arány 8—10 százalék. Természetesen hangsúlyozni kell, hogy a kisüzemről a nagyüzemre való átváltás nem azonos a kisüzem vagy szakosított telep alternatívájával. Ez utóbbi ugyanis csupán az egyik variáns, amely a kérdést felnagyítva mutatja.

A váltással kapcsolatosan felhozott néhány adat arra is felhívja a figyelmet, hogy mennyire *fontos tovább kutatnunk azokat a nagyüzemi technológiákat, amelyek ökonomiai szempontból a leghatékonyabbak.*

A hústermelés vertikális láncolatán nagyon sok helyen tartalékok is találhatóak, amelyekkel a fajlagos ráfordítások mérsékelhetők. A forgalmi szféra árrésével kapcsolatosan nem tudunk semmi érdemlegeset mondani, mivel nem ismerjük a költségszint nagyságát a forgalmazásban. Anélkül, hogy az élelmiszeripar jelentőségét kisebbíteni akarnánk, világosan meg kell mondani: lehetőségei szűkre szabottak. A húsiparban és a baromfifeldolgozásban a jövedelmezőséget döntően determinálja a beszerzési ár és a fogyasztói árkiegészítések összege. A mezőgazdaságban viszont a lehetőségek széles skálája található.

Talán a legtöbb tennivaló és lehetőség a tenyésztési szférában akad. Nagyon nehéz forintosítani, de felbecsülhetetlen jelentősége volna, ha a hosszú távú tervidőszakban *csökkenthetnénk* (esetleg felszámolhatnánk) *a műszaki-technikai és a biológiai tényezők ellentmondásait.* 1961 óta az jellemző, hogy a biológiai tényezők lemaradása visszahúzta az állattenyésztés eredményeit. Egyrészt új, hatékonyabb fajták előállítására, kikísérletezésére, másrészt az elterjesztésükre gondolunk.

*Néhány megjegyzés a társadalmi ráfordítások
és a fogyasztói ár eltéréseiről*

A húsárak és a hústermelés ráfordításai között elmélyült szakadék mérséklése hosszú távra szóló gazdaságpolitikai feladat. Annak érzékeltetésére, hogy ez milyen súlyos kérdés, egy elméleti esetet veszünk, és bemutatjuk annak jövedelmi konzekvenciáit. Vizsgáljuk meg, hogy milyen többletköltségek jelentkeztek volna a fogyasztónál, ha 1973-ban a fogyasztói árak realizálták volna a társadalmi ráfordításokat, és a tényleges húsfogyasztás színvonala változatlan maradt volna.

Amint tudjuk, 1973-ban a fejenkénti húsfogyasztás 60,3 kg volt. Ebben 37,5 kg volt a sertéshús, 15 kg a baromfi-hús és 9,6 kg a marhahús fogyasztása. Figyelembe véve a fogyasztói árak és a társadalmi ráfordítások eltéréseit, 1973-ban egy fő sertéshúsfogyasztására 740 Ft, baromfi-hús-fogyasztására 255 Ft, és marhahúsfogyasztására 310 Ft állami hozzájárulást (támogatást) kapott. Ez összesen 1305 Ft. Hangsúlyozva számításaink közelítő jellegét, azt mondhatjuk, hogy *a húsfogyasztás állami támogatása 1 főre számítva havonta mintegy 110 Ft*. Egy 4 tagú család esetében tehát a társadalmi ráfordítás árként való funkcionálása kb. 440 Ft többletkiadást jelentett volna, ha a húsfogyasztás mennyiségét változatlanak feltételezzük.

Más aspektusból vizsgálva ezt a kérdést, a következőket mondhatjuk. Magyarországon 1973-ban — folyó árakon, szolgáltatásokkal együtt számítva — a lakosság 1 főre jutó fogyasztása 23 608 Ft volt. Ebből élelmiszer-fogyasztásra 7499 Ft jutott. Ezen belül a húsfogyasztás értéke 1864 Ft-ot tett ki. Amennyiben az elfogyasztott húsmennyiséget nem fogyasztói áron, hanem társadalmi ráfordításokon értékelnénk, nagysága megközelítette volna a 3200 forintot. A kérdést vizsgálhatjuk az átlagkeresetek bekapcsolásával is. Magyarországon 1973-ban például az állami szektorban az 1 főre jutó havi átlagkereset 2715 Ft volt. Egy 4 tagú, két keresővel rendelkező család esetében az átlagkereset 5430 Ft-ot tenne ki. Ezt az összeget „növeli meg” kb. 440 forinttal, azaz 8,1 százalékkal a hús fogyasztói árának a társadalmi ráfordításoknál alacsonyabb színvonala.

A húsárakkal kapcsolatosan egy másik fontos szempont az árarányok kérdése. A legkülönbözőbb közelítési módok egyaránt arra utalnak, hogy *Magyarországon a marhahús fogyasztói ára a sertés- és a baromfi-húshoz képest nagyon alacsony*. A társadalmi ráfordítások és a fogyasztói árak közötti szakadék itt a legmélyebb. Ehhez járul még, hogy a termelés szektorváltásának folyamatában mind érzékenyebben jelentkezik a kifejezetten magas tőkeigényesség, mint közgazdasági realitás. Ezekből az a tanulság adódik, hogy szükségesnek tűnik az eddigiekhez képest *a marhahúst relatíve drágábbá tenni*. A marhahús relatív drágulása feltehetően azt eredményezné, hogy a belföldi húsfogyasztásból történő 15 százalékos körüli részesedése valamelyest — legalábbis átmenetileg — csökkenne.

Összefoglalás

Cikkünkben kísérletet tettünk a hústermelésben a társadalmi ráfordítások nagyságának meghatározására. Figyelembe véve az adott lehetőségeket, többször hangsúlyoztuk, hogy becslésről, közelítésről van szó. Számításaink jelezték és konkrétan bemutatták, hogy ezen a területen a fogyasztói árak és a társadalmi ráfordítások eltérései 1968 után fokozódtak. Az 1973-as évre végzett számítások azt mutatták, hogy a társadalmi ráfordítások a baromfihúsnál 53, a sertéshúsnál 66, a marhahúsnál pedig 120 százalékkal meghaladják a fogyasztói árak színvonalát. A fogyasztói árak 1973-ban a társadalmi ráfordításoknak a baromfihúsnál a 65 százalékat, a sertéshúsnál a 60 százalékat, a marhahús esetében pedig csak a 46 százalékat fedezték. Mindez más oldalról nézve azt jelenti, hogy ha társadalmi ráfordítások vásároltuk volna 1973-ban az elfogyasztott húst, akkor éves viszonylatban 1 főre számítva kb. 1300 forinttal magasabbak lettek volna a kiadásaink.

Újólág hangsúlyozzuk, hogy cikkünk nem dolgozhatta fel a húsarárak problémakörét a maga teljességében. Ehhez a téma külkereskedelmi kérdéseit, valamint több más, fontos vonatkozásait is ki kellett volna fejtenünk. Mi elsősorban a társadalmi ráfordítások számszerűsítésére és azoknak a fogyasztói áraktól való eltérésére koncentráltunk. Tudatában vagyunk annak, hogy a problémakörnek még több olyan stratégiai fontosságú kérdése van, amelynek feldolgozása nélkül komplex elemzés nem adható.

Felhasznált irodalom

- Burgerné, Gimes Anna:* Az élelmiszer-termelés gazdaságtana. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974
- Csendes Béla:* Mezőgazdaságunk fejlesztése és eszközigényessége. Közgazdasági Szemle, 1967. 9. sz.
- Csikós-Nagy Béla:* A magyar árpolitika történeti áttekintése. Gazdaság, 1975. 1. sz.
- Csizmadia Ernő:* Bevezetés az élelmiszer-gazdaságtanba. Akadémiai Kiadó, 1973.
- Fekete Ferenc:* Iparosodó mezőgazdasági ágazatok eszközellátásának problémái. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz.
- Komló László:* A mezőgazdaság iparosodása a tőkés gazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
- Márton János:* Az élelmiszer-gazdaság új szerkezete. Kossuth Kiadó, 1970.
- Szlameniczky István:* Állati termékek a hazai és a világgazdaságban. Mezőgazdasági Kiadó, 1973.
- Varga Gyula:* A sertésállomány és a sertéshústermelés alakulása Magyarországon. Agrárgazdasági Kutató Intézet Füzetei, 1970. 13. sz.
- Vági Ferenc:* Milyen hatást tulajdonítunk a termelőszövetkezetek adóztatásának? Közgazdasági Szemle, 1975. 7—8. sz.
- Zsuffa Ervinné:* Az import fehérjetakarmányok áremelkedésének hatása az állattenyésztés jövedelmezőségére. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1975. (kézirat).

LENGYEL LÁSZLÓ:

A terv és a piac szerepe a szocializmusban

A Közgazdasági Szemle 1975. májusi számában megjelent Sinkovics Alfrédnak egy Vörös Gyulával vitatkozó cikke a terv és a piac szocializmusbeli szerepéről. Ez a cikk mind elméletileg, mind gyakorlatilag rendkívül aktuális, minthogy a piac és a terv viszonya a történeti és teoretikus kutatások ellenére — vagy talán épp e kutatások sokrétősége folytán — mindmáig vitatott, az ezzel kapcsolatos viták pedig szinte csokorba gyűjtik a közgazdaságtan, a szociológia, a jog és a filozófia néhány alapvető kérdését: az érdekviszonyok és az érdekstruktúrák, a tudatos világalakítás és a társadalmi természettörvény, a tulajdon és a tulajdonjog, a verseny és a versenyjog problémáját stb. Ebben a vitában különösen hasznos egy olyan cikk, mint Sinkovics Alfréd cikke, amely a kérdés totális, mindenoldalú felvetésére törekszik. A gyakorlat égető szükséglete, hogy az elméleti közgazdászok megbízhatóan és reálisan elemezzék a gazdasági stratégia főbb teoretikus pontjait.

Időszerűnek tartom Sinkovics vitára felhívó gondolatait, ezért is mondom el néhány megjegyzésemet cikke kapcsán.

1. A kapitalizmus klasszikus modellje és a szocializmus klasszicitása

A kapitalizmus általános törvényszerűségei és történetisége

Igaza van Sinkovicsnak, amikor vitatja a kapitalizmus és a szocializmus általános törvényszerűségeinek egyszerű összevetését, különösen akkor, amikor a szocializmus specifikus törvényeit még nem tártuk fel magukból a szocialista termelési viszonyokból. Az is igaz, hogy a szocializmus mint átmeneti társadalom magán viseli a kapitalizmus bizonyos jegyeit, a szocializmus törvényszerűségei az új társadalmi termelési mód által tagadott kapitalizmuséval összefonódva jelentkeznek, s így a szocialista termelési viszonyok, a többi formaviszonyokhoz hasonlóan, csak totalitásukban, a tőkés viszonyokkal való összefonódásukban szemlélhetők. Sinkovics hozzáteszi: „Még ebben az esetben is kérdéses” (ha a szocialista termelési viszonyok totalitását szemléljük viszonyítási alapként — L. L.), „hogy mely korszak és mely ország kapitalizmusának, valamint szocializmusának gazdasági termelési viszonyait vesse egybe elméleti következtetések levonása végett a kutató . . .”¹ Sinkovics lényeges dolgot lát, de nem ástott le a kér-

¹ Sinkovics Alfréd: Törvényszerű-e a piac fejlődése a szocializmusban? Közgazdasági Szemle, 1975. 5. sz. 635. l.

dés gyökeréig. Vörös Gyula ugyanis nem arra gondol, hogy egy adott korszak egyik vagy másik szocialista, illetve tőkésországát vesse össze (például Franciaországot és Magyarországot a 70-es években), hanem hogy a kapitalizmus Marx által feltárt, a „Grundrisse”-ben, „A tőké”-ben és más művekben leírt törvényszerűségeit vessük egybe a szocializmusnak „A tőké”-hez hasonló szerkezetű és rendszerű, a szocializmus általános törvényszerűségeit tartalmazó teoretikus feldolgozásával. Jogos-e ez a kívánság? Véleményem szerint igen. Marx feltárta a tőkés rendszernek mint társadalmi termelési módnak a törvényszerűségeit, amelyek egyaránt érvényesek a XIX. század végének Angliájára, illetve napjaink Svédországra. A szocializmus általános törvényszerűségeinek feltárása tehát a marxista elmélet művelőinek elengedhetetlen feladata. Sinkovics ellenvetésében azonban sok igazság van: Marx a kapitalizmus konkrét elemzéséből, meghatározott ország, országok gazdasági rendszeréből indult ki, és elméleti következtetései részben vagy egészben innen származnak. Sinkovicsnak nincs igaza annyiban, hogy ezt a kapcsolatot olyan közvetlennek mutatja be, mint-ha a konkrét, empirikus megfigyelések vezették volna Marxot például az érték és a használati érték kettősségének megfogalmazására.² Amikor Marx Anglia példáján mutatja be a polgári társadalmat, tulajdonképpen már egy elméleti alapfeltevésből indul ki: Angliában találja meg a tőkés társadalom típusországát, különösségét. A szocializmus esetében ugyanúgy (elméleti értelemben) az egyik munkafázis éppen a szocializmus klasszikus típusának megkeresése, ehhez pedig ismernünk kell e termelési mód általános törvényszerűségeit.

Amikor Sinkovics Alfréd tiltakozik Vörös Gyula gondolati kísérlete ellen, ezt elsősorban a konkrétságra való törekvés jegyében teszi. Túl sokat beszélünk általános törvényekről, annál kevesebbet a konkrét helyzet konkrét elemzéséről, amelyből végső soron levonhatjuk az elméleti tanulságokat — ellenvetésének ez a lényege. Marx a klasszikus kapitalizmus elemzéséből vonta le általános következtetéseit (említettük, hogy a típusország Anglia volt számára). Mint ismeretes, az imperializmus kialakulásával a Marx által felismert törvényszerűségek egy része formaváltozást szenvedett, nem jelent meg többé a régi formájában, és Lenin már Németországot, illetve az Egyesült Államokat elemezte klasszikusként. A kialakuló állami monopolkapitalizmus megint csak újabb elemeket vitt a klasszikus kapitalizmus és a monopolkapitalizmus összefonódott, átformálódott törvényszerűségeibe. Itt két törvényszerűség viszonylagos kapcsolatáról van szó: a kapitalizmus általános törvényei (a magántulajdon, a munkaerő áruvá válása stb.) lényegüket tekintve fennmaradnak, ugyanakkor az egyes mechanizmusok kialakítói, a specifikus törvények, és azok eredményei ráépülnek az általános törvényekre. A piac törvényei például — köztük maga a kapitalizmus egyik legfontosabb törvénye, az *értéktörvény* — jelentősen módosulnak az imperializmusban és az állami monopolkapitalizmusban. E törvények tehát nem absztrakt általánosságban léteznek és hatnak, hanem egy-egy mechanizmushoz kötődnek, annak kifejezői. Nem azonosak az egyes

² Lenin erre vonatkozóan a következőket mondja: „Az érték olyan kategória, amely nélkül az érzékiség anyagát, de igazabb mint a kereslet és kínálat törvénye.” (Lenin: Filozófiai füzetek. Művel 29. kötet. Kossuth Könyvkiadó 1972. 139. l.)

országok konkrét gazdasági struktúrájával sem, bár ezeknek az országoknak a gazdasági struktúrájában jelennek meg. A szocializmussal való összehasonlító elemzésben figyelembe kell tehát venni a törvények különböző hierarchiaszinteken való megjelenését, megkülönböztetve 1. a tőkés társadalom *általános törvényeit*; 2. a tőkés gazdaságon belüli konkrét mechanizmusok *mechanizmustörvényeit*; 3. az egyes összehasonlítandó tőkésországok *sajátos, nemzeti törvényszerűségeit*. Mindezek a törvényszerűségek — és ezt sohasem szabad szem elől téveszteni — tulajdonképpen a Sinkovics által említett klasszikus törvényfelosztásban *specifikusnak* nevezett törvényekből kiindulva ismerhetők meg.³

Klasszikus szocializmus?

Világos, ha a szocialista termelési viszonyokat egységes és különálló gazdasági egésznek tekintjük, akkor ebben a formációban is sajátos, csak erre a formációra jellemző törvényszerűségeknek kell kialakulnia. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű, mivel ez az átmeneti formáció egyszerre tartalmazza a tőkés társadalomban kialakult specifikus törvényeket, helyesebben azok módosult változatait és a kommunizmusra jellemző, kialakult vagy kialakulóban levő törvényeket. Egy bizonyos: a szocialista társadalomban nem érvényesülnek a tőkés társadalom törvényei egészükben úgy, ahogy azok a kapitalizmusban megjelentek, sőt e törvények részben vagy teljesen meg is szűnnek. Erre még vissza fogunk térni az értéktörvény elemzése kapcsán. Most feleljünk inkább arra a bonyolult kérdésre, hogy mit nevezünk a szocializmus klasszikus modelljének, és hogyan valósítható meg a kapitalizmus általános törvényszerűségeivel való összehasonlítás. Az általános törvényszerűségeknek elvileg egyaránt érvényeseknek kell lenniük az 1917 és 1975 közötti periódus bármely konkrét szakaszára, a Szovjetuniótól Kubáig, Jugoszláviától Kínáig stb.

E törvények feltárásának kettős jelentősége van: 1. az általános törvények mélyebb elvi alapot adnak a szocializmus struktúrájának kutatásához és a tervszerű gazdaságpolitikához; 2. a szocializmus gazdasági ismérveinek megállapítása (szoros összefüggésben a politikai ismérvekkel) lehetőséget teremt az egyes, a szocializmus irányába haladó országok helyzetének pontos meghatározására. Feltehetjük a kérdést: van-e a szocializmusnak klasszikus típusországa, olyan, mint annak idején Anglia volt a klasszikus kapitalizmusban, vagy az Egyesült Államok és Németország a monopolkapitalizmusban. Ez a típusország az egész átmeneti korszak (a szocializmus) típusországa-e, avagy csak a korszak meghatározott szakaszáé? Itt a tőkés rendszerrel való analógia eselik, mivel a tőkés fejlődésben az egyes stádiumokon (klasszikus kapitalizmus, monopolkapitalizmus, állami monopolkapitalizmus) belüli szakaszokban önálló típusország kialakulása igen ritka. Noha az analógia általában értelmetlennek látszik, az egyes tőkés stádiumokon belüli szakaszokban is megkülönböztethetők önálló típusok, így az állami monopolkapitalizmus meghatározott szakaszában a New-Deal és

³ Sinkovics Alfréd: I. m. 634. 1.

a fasizmus. Ez a példa azt is mutatja, hogy egy meghatározott szakaszban több „klasszikus” típus élhet egymás mellett. A szocializmusnak mint a kommunizmus egyik stádiumának szintén léteznek gazdasági szakaszai, amelyek megfelelő mechanizmusok formájában jelentkeznek egymás nyomában vagy egymás mellett: a hadikommunizmus, a NEP, a direkt tervirányítás, az indirekt tervirányítás, és megjelennek speciális szocialista gazdasági modellek (például Jugoszlávia sajátos fejlődése). Lehetséges-e, hogy itt nincs egy típusország, hanem valamennyi szocialista ország gazdaságpolitikai struktúrájának valamiféle általánosítható elemeiről van szó, amelyek ugyanakkor tisztán egyik országban sem jelentkeznek? A kérdés bonyolultságát világosan látta Lenin is, amikor a Szovjetunióban megvalósított szocialista eredmények esetében azok *különösségére, specifikusságára, nem klasszikus* voltára hívta fel a figyelmet.⁴ Az összevetés tehát a szocializmus esetében a következő törvények feltárását követeli meg: 1. a szocializmus általános törvényszerűségeit (valamennyi szocialista gazdaságra egyaránt érvényes, a tőkés rendszertől megkülönböztető törvények); 2. a szocialista struktúra egyes *mechanizmustörvényeit* (itt fontos elméleti kérdés, hogy a szocializmust magát a kommunizmus egyik „mechanizmusának” tekintjük-e, ahogyan az imperializmust a kapitalizmusénak, vagy olyan önálló termelési módnak, amelyen belül önálló mechanizmusok, gazdasági rendszerek alakulnak ki, sajátos, csak rájuk vonatkoztatható törvényekkel); 3. az egyes összehasonlítható szocialista országok sajátos, nemzeti törvényszerűségeinek (meghatározott korszakokban való) áttekintését, megértését és elemzését.

Módszertanilag teljesen egyetértek Sinkovics Alfrédnek azzal a kijelentésével, hogy a Marxra való hivatkozás nem mentesít a tévedésektől, kiegészítve azzal, hogy a szocializmus jelenlegi rendszerének kutatásakor tartuk szem előtt Leninnek a NEP bevezetése idején mondott szavait: „Egyes elvtársak most kutatnak Marxnál és Engelsnél bizonyos helyek után, de meg kell mondanom, elvtársak, hogy Marx és Engels meghaltak anélkül, hogy egy sort is írtak volna erről a kérdéstről...”⁵ Ezzel nem akarjuk visszautasítani Marx tanulmányozását, hanem ellenkezőleg, ennek a dialektikus tanításnak valóban dialektikus, a valóság konkrét feltárására irányuló felhasználását szeretnénk előtérbe helyezni.

2. Terv és piac

A tervezésről

Sinkovics Alfréd nem tartja elképzelhetőnek, hogy a gazdaság szabályozása a „szocialista viszonyok között nyugodhatna csak a központi tervezés vagy csak a piaci viszonyok alapján”.⁶ Ez az állítás (vagy helyesebben tagadás) elméletileg és történetileg egyaránt problematikus. 1. Sinkovics ezzel a kijelentéssel leszűkíti a szocialista gazdasági vi-

⁴ Vö. Lenin: Forradalmunkról. (Lenin Összes Művei 45. kötet.) Kossuth Könyvkiadó, 1975. 376–379. l.

⁵ Idézi Lukács György: Lenin című művében. Magvető, 1970. 214. l.

⁶ Sinkovics Alfréd: I. m. 636–637. l.

szonyokra ható tényezők körét, hiszen csak a tervezés, illetve a piac szabályozó szerepét ismeri el, pedig történetileg ismerünk olyan kor-szakot, a hadikommunizmus szakaszát, amelyben sem a tervezés, sem a piac szabályozó szerepe nem jelentkezett. Vitapartnerem a kérdést azért is leszűkíti, mivel a tervszerűséget a tervezéssel azonosítja, illetve a piacot meghatározatlan „tiszta” piacnak tekinti. Tehát, amit Sinkovics Alfréd tagad: a tiszta tervezés vagy a tiszta piac külön-külön. Az effajta tagadás viszont értelemszerűen ezt az állítást vonzza: a szocializmus adekvát gazdasági rendszere a tervezés (és nem a tervszerűség), illetőleg a piac (milyen piac?) egyvelege!

Az így felfogott két elem véleményem szerint semmiképpen sem illeszthető össze. Sinkovics Alfréd felfogásával szemben reálisnak tűnik egy ellenvetés: tendenciaként igenis lehetséges, hogy a szabályozás szinte általánosan tervezési jellegű (például a direkt irányítási rendszer klasszikus alakjában — nem zárva ki ezzel természetesen azt, hogy a verseny torz, adminisztratív formában létezik, ezt azonban semmiképpen sem tekinthetjük gazdasági-piaci versenynek). Ugyancsak elképzelhető, hogy egy szocialista gazdaság erőteljesen piaci jellegű (például a jugoszláv „klasszikus” modell esetében, vagy a NEP viszonyait tekintve). Másrészt a „tiszta” piacnál állandóan figyelembe kell vennünk, hogy a szocialista piaci viszonyok nem azonosak a klasszikus kapitalizmus értéktörvény szabályozta szabadverseny viszonyaival, már csak azért sem, mert ezek a piaci viszonyok már magán a tőkés rendszeren belül is megváltoztak. E sajátosan szocialista piaci viszonyok azonban nem azonosak a modern tőkés piaccal sem, hiszen a szocialista piac a tervszerűség által meghatározott gazdasági struktúrára épül, nem pedig egy piaci (legyen az klasszikus vagy monopolisztikus) rendszerre kívülről rátelepülő tervezést fejez ki. Sinkovics nemcsak a tervszerűséget (a gazdaságban kialakult objektív tervszerűséget) és a tervezést keveri össze, de a kialakítást magát is egyszerű információs rendszerré fokozza le. Bár sejtem a leegyszerűsítés célját (a piaci viszonyok létjogosultságát ily módon is igyekszik igazolni), vitatkoznom kell ezzel az eljárással. Sinkovics cikkében ezt mondja: „A népgazdasági tervezés célja a főbb arányok megszabása, a fogyasztás és a felhalmozás, a foglalkoztatottság, a közületi és az egyéni fogyasztás, a vállalati és a központi beruházások, az export-import stb. vonatkozásában.”⁷ A meghatározás, általánossága ellenére sem a tervszerűségre mutat, hanem az arányosság szükségességére, amelynek elméleti követelményét már az állami monopolkapitalizmusban is felismerték. Abban, hogy meghatározott arányokat alakítunk ki a gazdaságban, elsősorban éppen az arányok kialakításának *hogyanja* a lényeges kérdés. A kapitalizmusban is létrejön ugyanis egyfajta arányosság az áruter-melés törvényei alapján, csak hogy ez az arányosság utólagosan (post festum) alakul ki. A szocialista tervszerűség tartalma egyrészt az arányosság meghatározása a gazdaság valamennyi szférájában, másrészt a társadalmi szükségletek előzetes felmérése és a legszélesebb értelemben vett bevonása ebbe az előre kialakított arányosságba. Sinkovics Alfréd szerint a tervszerűség érvényre jutásához a következők

⁷ Uo. 637. 1.

kellenek: „A tervezés minősége függ attól, hogy 1. mennyire pontosak, lényegyet kifejezők az információk (ezek egy része például csak a piacról nyerhető); 2. milyen a tervező szervek felkészültsége és érdekelttsége a lehető legjobb tervek létrehozásában; 3. mennyire támaszkodhatnak a központi tervek készítésekor a vállalatok terveire, elképzeléseire; 4. mennyire jól hangolják össze ezeket a terveket...; 5. milyen közvetett és közvetlen szabályozók vezérlik a vállalatokat a tervek valóra váltásában.”⁸

Kérdéseink az egyes pontokkal kapcsolatban: 1. Miről szólnak az információk, és honnan nyerhetők? (Részben a piacról és részben honnan?) 2. Mit értünk gazdaságpolitikai (vagy súlyosabban: elméleti) szempontból „lehető legjobb terven”? (Akár a direkt irányításban, akár az indirektben, nem beszélve a „lehető legjobbság” önmagában véve is kifogásolható — normatív gondolkodásra valló — követelményéről. Mitől és hogyan alakul ki a népgazdasági terv *stratégiai* vonala? 3. Mit adnak a vállalati *taktikai* (népgazdasági szinten taktikai) tervek a stratégiai vonalhoz? Mit jelent a vállalati tervek egyeztetése, összehangolása? 5. Hogyan alakulnak ki a szabályozók?

Sinkovics itt nem válaszolja meg azt a kérdést, mi tekinthető a tervezés lényegének, és ráadásul erősen *szubjektívizálja* is a tervet, a piac egyidejű *objektívizálása* mellett. Nem veszi figyelembe, hogy a tervszerűség által kialakított arányok már beépültek gazdaságunkba, objektíve léteznek, és legalábbis döntően elfordították a valóságban létező gazdasági struktúrát attól a struktúrától, amelyet egy piaci mechanizmus feltehetően kialakított volna. Sinkovicsnak lényegében arra a kérdésre kell megfelelnie, hogy vajon a tervezésben „előzetes anticipációja történik annak, ami az ösztönös szabályozás esetén post festum (utólag) állapítódott volna meg...” (Buharin),⁹ vagy pedig a tervezés új arányosságok létrehozását is jelenti. A terv csak pusztá előrelátás, vagy tudatos világalakítás?

Az értéktörvényről

„A tervnek nem az értéktörvény korlátozása, hanem felhasználása a célja, s hogy ez mennyire sikerül, az kifejeződik egyebek között az értéktörvény gyakorlati működésében is. Példával élve: a repülőgép felszállása nem a gravitáció törvényének a korlátozását jelenti, hanem, hogy a repülőgép szárnyaira ható felhajtó erő nagyobb a gravitációs tömegvonzásnál. De nem jöhetne létre a felhajtó erővel azonos irányú és értelmű eredő erő, ha a gravitációs törvény nem működött volna. A felhajtó erő a két erő vektorális eredője, s ebben az eredőben mindaddig, amíg a gép a levegőben marad, végig »benne van«, megszüntetve-megőrizve a gravitációs tömegvonzás is.”¹⁰

Sinkovics Alfrédnek e sorai a szerző *naturális* értéktörvény-felfogására utalnak. Példája természetesen önmagában még nem mutat egyértelműen a *naturális* felfogás felé, mivel a természeti törvények

⁸ Uo.

⁹ Idézi Barta-Szabó Ödön: Az 1920-as évek gazdasági vitái a Szovjetunióban. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 227. l.

¹⁰ Sinkovics: I. m. 638. l.

példáját vitapartnerem analógiaként kívánja megjelentetni. Ez az analógia mégis helytelen, naturális irányba visz. Sinkovics hivatkozhat arra, hogy az értéktörvény a tőkés gazdaság fetisiztikus, anarchikus világában természettörvény, a természettörvény elemi erejével vakon töri át magát a jelenségeken, ahogy erre Marx és Engels is utaltak. Marx azonban számtalanszor hangsúlyozta az értéktörvény történeti, nem természeti jellegét, amennyiben meghatározott társadalmi korszakhoz kötötte azt.¹¹

Az értéktörvény naturális, természettörvényként való megragadása visszavisz minket a 20-as évek szovjet közgazdasági vitáihoz, amelyek anyagai igen hasznos ellenérveket szolgáltatnak a naturális felfogás ellen. A vita akkor is, most is, két kérdés felett folyt (folyik): 1. Történeti vagy naturális viszony-e az értékviszony? 2. Azonos-e az értéktörvény megjelenése valamennyi árutertermelési módban, vagy éppen ellenkezőleg, gyökeresen különböző?

A 20-as évek vitáiban az értékviszonyok naturális jellegét történeti szempontból megsemmisítő bírálatban részesítették, bebizonyítva, hogy a valamennyi társadalmi formációban létező munkaráfordítási arányok érték jellege csak történetileg meghatározott formációkban alakult ki. Marx hangsúlyozta, hogy a társadalom általános gazdasági törvénye a munkaráfordítás arányosságának törvénye, és ez az arányosság csak *különös*, speciális esetekben ölt értékformát. Erre mondja Preobrazsenszkij találóan: a vulgáris, naturális közgazdászok „összekeverik a gazdaság objektíve szükségszerű arányait, *ennek az arányosságnak az elérési módjaival*”.¹² Másutt pedig így ír: „leleplezték az értéktörvényről alkotott naturalista és történelmietlen koncepciójukat, amikor összekeverték a gazdasági folyamatoknak az árutertermelés rendszerében kialakult szabályozási formáját a szereppel, amelyet ez a ráfordítás játszott és játszan fog a társadalmi termelés *valamennyi* rendszerében.”¹³

Az értéktörvény naturális, illetve történeti jellegének problémája Buharin és Preobrazsenszkij vitájában is felmerült. Buharin kifejti az arányos munkaráfordítás törvényének a különféle társadalmi rendszerekben végbement metamorfózisát. „Mégis megkérdezhetjük: hogyan lehetséges, hogy egy anyagi alapjában azonos szabályozó annyiféle változatot von maga után a gazdasági viszonyok körében? Abból a tényből következik-e, hogy a különféle társadalmi struktúrákban nem azonosak a termelés különféle ágai közötti arányok? Ugyanez-e ezeknek a viszonyoknak és arányoknak a dinamikája? Végül pedig miből következik a fejlődés arányának hatalmas különbsége?” (Buharin) Preobrazsenszkij a következőket mondja Buharin fejtegetéseiről: „A fenti kérdésekre Buharin elvtárs ezt válaszolja: a szabályozás mechanizmusa oldja meg a problémát. Bizonyítékul felhossa a többi között azt a gondolatot, hogy maga az értéktörvény, noha egy és ugyanazon szabályozó kifejezési formája marad — tudniillik a munkaráfordítás törvényéé —, változáson megy keresztül az egyszerű árutertermelésből a tőkés árutertermelésbe való átmenet folyamán. Mégis, képtelenség azt mondani,

¹¹ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Marx—Engels Művei 46/1. kötet. Budapest, 1972. 88. l.

¹² Preobrazsenszkij: La nouvelle économique. EDI, Párizs, 1966. 121. l.

¹³ Ua. 40. l.

hogy a kapitalizmusban két értéktörvény van: az értéktörvény és a termelési ár törvénye; képtelenség azt mondani, hogy az egyik törvény ellentmond a másiknak, mivel a termelési ár törvénye az a mechanizmus, amelynek következményeként az értéktörvény működik.”¹⁴

Jogosan veti fel még mindezzel kapcsolatban Preobrazsenszkij: „A magántulajdon felcserélése a társadalmi tulajdonnal az összes kulcspozícióban csak egy üres, formális jogi aktus volna a rendszer lényegének megváltoztatása nélkül? Miért ne volna lehetséges olyan helyzet, hogy a számunkra szükséges arányokat *alapjában véve* módszereinkkel találjuk meg... a szükséglet és a fizetőképes kereslet statisztikai nyilvántartásának *módszere* segítségével tervezzük meg...”¹⁵

Buharin és Preobrazsenszkij vitájának felidézésével itt arra a kérdésre is válaszolni szerettem volna, hogy egybeesnek-e a terv által formált arányok és a piac tendenciái a maguk egészében. E probléma elemzésekor mindenképp figyelembe kell venni, hogy a modern monopolisztikus piac már csak szélesebb tendenciában tükrözi az értékarányokat, a klasszikus piac alapvető követelményei egy részének megszűnése erősen behatárolta az értéktörvény érvényesülését. Marx az értéken való csere feltételeit így foglalta össze: „Ahhoz, hogy az árak, amelyeken az áruk egymásra kicserélődnek, megközelítően megfeleljenek az áruk értékének, nem kell más, mint hogy 1. a különböző áruk cseréje ne legyen többé pusztán véletlen vagy csak alkalmoszerű; 2. hogy, amennyiben a közvetlen árucserét tekintjük, ezeket az árukat mindkét fél megközelítően a kölcsönös szükségletnek megfelelő mennyiségi arányban termelje...; 3. amennyiben eladásról beszélünk, ne legyen semmiféle természetes vagy mesterséges monopólium, amely a szerződő felek egyikének módot ad arra, hogy értéken felül adjon el, vagy arra kényszeríti, hogy értéken alul kótyavetyéljen el.”¹⁶ Fennállnak-e ma is a Marx által leírt feltételek? A második és harmadik feltétel semmiképpen sem: a kölcsönös szükségletek kielégítése már nem a modern fogyasztói piac sajátossága, a monopóliumok pedig nemcsak léteznek, hanem uralkodóvá váltak a piacon.

A klasszikus és a modern piac

A múlt században az árugazdaság elemzésének elméleti modellje a következő összetevőket tartalmazta: „1. szabad magánkezdeményezés (magántulajdon); 2. meghatározott árufajta nagyszámú termelője és vásárlója; 3. egynemű termékek; 4. szabad belépés vagy kiválás a gazdasági ágból (a termelési tényezők mozgékonyasága); 5. az árak a termelő akaratától függetlenül a piacon alakulnak ki.”¹⁷

¹⁴ Ua. 67. l.

¹⁵ Ua. 122. l.

¹⁶ Marx: A Tőke III. kötet. Marx–Engels Művei. 25. kötet. Budapest, 1974. 171–172. l.

¹⁷ Bulat: A piac és a terv szerepe az öngazgatási rendszerben. Fórum, Újvidék, 1973. 9. 1. „A folytonos egyenlőtlenségek folytonos kiegyenlítődése annál gyorsabban megy végbe, 1. minél mozgékonyabb a tőke, azaz minél könnyebb átvinni egyik szférából a másikba, és egyik helyről a másikra; 2. minél gyorsabban lehet a munkaerőt az egyik szférából a másikba, a termelés egyik helyi pontjáról a másikra átdobni. Az 1. sz. teljes kereskedelmi szabadságot tételez fel társadalmon belül és az összes monopóliumok megszüntetését... A 2. sz. előfeltétele... a munkás közömbössége munkájának tartalma iránt. A munkának lehető legnagyobb fokú redukálása egyszerű munkára a termelés valamennyi területén.” (Marx: A Tőke III. kötet. Marx–Engels Művei. 25. kötet. Budapest, 1974. 188. l.)

A klasszikus piac modellje, mint ismeretes, felbomlott és az imperializmusban kialakult a modern piac modellje. Vegyük egyenként a piac jellemzőit: 1. a magántulajdon fennmarad, de az állami beavatkozás következtében már nincs meg szabadon konkurráló formája; 2. egy-egy árunak immár nincs *nagyszámú* termelője és vásárlója, ellenkezőleg, kisszámú egyik is, másik is, a piacon nagy, gyakran óriási termelők lépnek fel egymással szemben; 3. egyre inkább megszűnik a termékek egyneműsége; 4. a) „minden ágban néhány nagy termelő, pusztán azért, mert eszközöket, tapasztalatot összpontosít és meghatározott tőkét vagy más eszközöket fektet be, lehetővé teszi mindenkinek, hogy reális konkurensként lépjen fel”; b) az állótoke specializálódása (felszerelés, gépek) szintén csökkenti a termelés tényezőjének mozgékonyosságát; 5. „az ötödik feltétel azért nem reális többé, mert az árak többé már nem a termelők háta mögött, kizárólag a piaci erők, illetőleg az értéktörvény objektív hatására alakulnak, vagy pedig a valamivel fejlettebb árugazdálkodásban a termelési költségek útján. A nagyfokú összpontosítás miatt lehetőség van arra is, hogy a termelő közvetlen hatást gyakoroljon az árakra, a termelés volumenére, a költségek alakulására és végül az árak struktúrájára. Az árak között hosszú időn át különbségek vannak, amelyek eltérnek a normális termelési költségektől.”¹⁸

Ez utóbbi megjegyzésre fényes igazolás a nyersanyagárak évtizedeken át tartó leszorítása, az értéktől való eltérítés lefelé. Figyelembe kell venni még azt a körülményt is, hogy Marx az értéktörvény működését a válságok időszakában félreszorítottak, felfüggesztetnek mutatta be, és a jelenlegi szakaszban a tőkés világgpiac válságát él át.

Sinkovics Alfréd álláspontja, amelyben nem — vagy csak mint zavaró elemek — kapnak helyet a monopóliumok, az értéktörvény naturális, természet törvényként való értelmezésén nyugszik, a klasszikus piacot kivetítő, klasszikus piac modelljét adaptáló „álláspont”, valamilyen módon kiegészítve azt a modern állam anticiklikus befolyásoló szerepével. Itt lényegében azzal a meglehetősen elterjedt állásponttal van dolgunk, amely az értéktörvény *objektív*, mindenható jellegét zavaró *szubjektív*, monopolisztikus elemeket az állami beavatkozással kívánja kiküszöbölni (trösztellenes törvényekkel, a verseny tisztaságának szabályozásával stb.). A tervszerűség így egyértelműen *kontemplatív* jelleget ölt, az értéktörvény kalkulatív elemévé válik: „Mert a racionális kalkuláció lényege végső soron arra épül, hogy bizonyos folyamatok — az individuális »önkénytől« független — kényszerű-törvényszerű lefolyását felismerik és számításba veszik. Hogy tehát az emberi magatartás, az ember szerepe e folyamat (melynek »törvényeit« már »készen« kapja) esélyeinek helyes kiszámításában, a zavaró »véletlenszerűségeknek« biztonsági rendszabályok, elhárító intézkedések általi ügyes kiküszöbölésében stb. (ezek ugyancsak efféle »törvények« felismerésén és alkalmazásán nyugszanak) merül ki; sőt igen gyakran megáll ott, hogy efféle »törvények« lehetséges kihatásának való-

¹⁸ Bulat: I. m. 10—11. l.

színűségét számítja csak ki, anélkül, hogy a dolgok menetébe más »törvények« alkalmazásával beavatkozzon . . .¹⁹

Ez a kontemplatív szemlélet annál is inkább veszélyes, mivel gyakorlati szakembereink körében is meglehetősen elterjedt. Az e szemlélet alapján állók így fogalmazzak: a múltban az értéktörvény, a piaci törvények kialakítottak egy értékmérő rendszert, amelyen áruink megmérték; a jelenlegi tőkés világpiaci válság új mércerendszerrel fogalmazott meg (szintén az értéktörvény, vagy valamiféle titkos „objektív” törvény alapján), alakítsuk gazdaságunkat ehhez az új mércerendszerhez. A problémát csak az okozza, hogy itt egy megkövesedett, megállapodott mércét tételezünk fel mind a múltban, mind a jelenben és a jövőben — valójában ilyen megállapodott mércét a monopolisztikus piac folyamatosan alakít ki, egyáltalán nem egynemű formában. Az értéktörvény és a piac túlobjektívizálása — a szemlélődő, kontemplatív felfogás mellett — erőteljes normativitást is tükröz. Ez a normativitás végighúzódik Sinkovics Alfréd cikkén is. Mivel az „objektív” piac meglepetéseit folyamatosan utólag észlelik, a feladat az, hogy ilyen körülmények között racionálisan megvalósítsák a gazdálkodás valamiféle kalkulálható „legjöbbságát”.

3. Gazdasági verseny és adminisztratív verseny

Gazdasági verseny

Sinkovics Alfréd a versenynek szentelt néhány oldalon lényegében Falusné Szikra Katalinnak „A gazdasági versenyről” című cikkében²⁰ kifejtett gondolataira támaszkodik. Így, amikor Sinkoviccsal vitatkozom, egyben Falusné cikkével is vitatkoznom kell.

Falusné Szikra Katalin említett cikke felsorolja a piaci verseny formáit és fajtáit. A versenynek két formája van: az árverseny és a minőségi-korszerűségi verseny. A verseny fajtái: az azonos termékek versenye; 2. az egymást helyettesítő termékek versenye, 3. különböző áruk versenye. Véleményem szerint ez a klasszifikáció nem teljes körű. Nézzük meg először is magukat a formákat, rögtön látjuk, hogy e formák a klasszikus piacon is léteztek már, ha nem is a jelenlegi formában. Kialakultak-e a modern piac sajátos versenyformái? A modern piac egyik jellegzetessége, hogy a termék nem valóságos szükségletet elégít ki, hanem a monopólium által mesterségesen teremtett szükségletet. Eörsi Gyula egyik kedves példája az az amerikai lemezjátzó, amely műszaki paramétereit tekintve tökéletes hangzást nyújt, e tökéletesség azonban fizikailag felfoghatatlan az emberi fül számára. Ezt az álszükségletet a modern piacon a hamis fogyasztói igény kialakítása céljából szervezett piackutató és reklámapparátus teremti meg a fo-

¹⁹ Lukács György: Utam Marxhoz I. Magvető, 1971. 283–284. l.

„A gazdasági tervet meg kell különböztetni a gazdasági összefüggésrendszertől (conjuncture) . . . amely nem tekinthető cselekvésnek, hanem *előrelátásnak*. Feltételezi, hogy a gazdaság spontán fejlődik, és kutat, hogy megjósolhassa, milyen lesz ez a fejlődés . . . Így bizonyos fokig egy olyan tudományhoz hasonlít, mint a *meteorológia* . . .” (Bettelheim: Problèmes théoriques et pratiques de la planification. PUF, Párizs, 1951. 7. l.)

²⁰ Falusné Szikra Katalin: A gazdasági versenyről. Közgazdasági Szemle, 1974. 3. sz.

gyasztóban. A valódi korszerűségi követelmények jegyében folyó verseny itt mellékessé válik, a termékek leglényegtelenebb megváltoztatása, az elnevezés stb. mind-mind verseny tárgyai, a fogyasztó manipulálásában folytatott versenyé. Az oligopóliumok versenye első-sorban tehát három területen folyik: 1. az árak; 2. a termelési differenciálódás; 3. a piackutatás és reklám.²¹ De versenyformának tekinthető tulajdonképpen a versenyt korlátozó *kartellizáció* is. Itt csak a gazdasági verseny formáiról beszélek (ez itt nem adminisztratívát is jelent), de fontosnak tartom az adminisztratív versenyhez közelálló versenyforma megemlítését is: a lobbyzmust. Ez a politikai-gazdasági versenyforma döntő jelentőségű a monopolisztikus-hegemonikus piacon.

További megjegyzéseim a klasszifikációhoz: versenyfajták esetében túl általánosnak tartom a *termék* kifejezést. Magában foglalja-e ez a termelési rendszereket, a know-how-kat, a szervezési rendszereket? Ha igen, akkor már csak egyetlen dolgot kifogásolok: a munkaerő piaci versenyének háttérbe szorítását, a munkaerőt, amelyet természetesen nem tekinthetünk terméknek, mégis igen lényeges a munkaerőért folytatott konkurrencia, illetve maguknak a munkaerőknek a versenye.

Piaci verseny és startviszonyok

Joggal felmerülhet az aggodalom, hogy a *nyereségmutatók* a szocialista gazdálkodásban *nemcsak a termelő munka hatékonysága, hanem a vállalati egyedi termelési-értékesítési feltételek különbözősége* (eladók, vevők monopolhelyzete, árrendszerbeli torzulások, eltérő korszerűség, eltérő ellátási kötelezettség stb.) miatt is *differenciálódhatnak*, s a versenyfeltételek eleve eltérő piaci startviszonyokat takarhatnak.²²

Sinkovicsnak ez a találó megjegyzése számomra érthetetlen okokból került feltételes módba, hiszen a modern piac sohasem biztosít egyenlő startfeltételeket. Természetesen a kérdésnek nem az a lényege, egyenlők-e a startviszonyok, hanem az, hogyan és miért alakult ki a startviszonyok egyenlőtlensége a kapitalizmus, illetve a szocializmus viszonyai között egyaránt. Éppen a történeti *hogyan* (a startviszonyok eltérő akkumulációs, koncentrációs és centralizációs folyamatokat tükrözhetnek) és a társadalmi-strukturális *miért* (a kapitalizmus sajátos tulajdonosi-technológiai struktúrájának és a szocializmus tulajdoni, állami irányítási struktúrájának az ellentéte) kérdésekre adott válasz lehet számunkra érdekes. Lássuk ezt a tőkés piacra kitekintve: „A gazdálkodás feltételei, ha a rajtot tekintjük, sohasem egyenlők. Egyesek a monopólium, a természetes monopólium, a kvázimonopólium, a részmonopólium, a technológiai monopólium pozícióit birtokolják, ismét mások a duopóliumét, ha a termelés, illetve a kínálat oldalán vannak, és a duoponét, ha a kereslet oldalán vannak. Ismét mások — és ez a leggyakoribb — az oligopólium és az oligoposon pozícióin vannak egyidejűleg. És végül vannak olyanok is, akik számára megvannak a konkurrencia feltételei (nagyobb

²¹ Vö. Bulat: A piac és a terv szerepe az öngazdalmi rendszerben. Fórum. Újvidék, 1973. 14. 1.

²² Sinkovics Alfréd: I. m. 642. 1.

számú önálló árutermelő). S minthogy elkerülhetetlenül egyenlőtlen feltételekkel rajtolnak (s mindezeket a piaci helyzeteket a mi gazdaságunkban is fellelhetjük), a vállalatok más-más jövedelmet valósítanak meg.²³

Bulat Jugoszlávia és a tőkés gazdaság viszonyáról, illetve a jugoszláv belső piacon létrejövő helyzetekről beszél, de az általa felsorolt esetek szocialista válfajai — bizonyos módosulással — nálunk is megtalálhatók. Az egyenlőtlenségek jellegzetes típusait felsorolva, hozzávehetjük még a jugoszláv szerző által említett motívumokhoz az ellátási kötelezettséget, az adminisztratív versenyből adódó egyenlőtlen szabályozási feltételeket és vállalati „védettséget” (erre még visszatérünk az adminisztratív versenynél). Természetesen szocialista központi irányításunk igyekszik kiküszöbölni a monopolizálás, a kartellizáció lehetőségét a verseny szabadsága, a verseny tisztasága végett és a fogyasztók érdekében, de az egyenlőtlen startviszonyok kiegyenlítése közben gyakran magát a versenyt szünteti meg, amikor egyes vállalatokat „kiemel” a versenyből, éppen a verseny egyenlőtlenségére hivatkozva. Magyarországon is számolnunk kell természetes „monopóliumokkal”, de fennmaradtak bizonyos mesterséges monopóliumok is a régi mechanizmus (de az objektív világszervi realitások) nyomán. Ez az egyenlőtlenség pedig lehetőséget ad egyes vállalatoknak arra, hogy kisebb költségfordítással nagyobb nyereséget érjenek el — az ágazat, a termelési ág monopolizálásával.

Az adminisztratív verseny

Az adminisztratív verseny kifejezést a francia közgazdaságtan szótárából kölcsönöztem. A *concurrence administrative* (adminisztratív verseny) és a *marché administratif* (adminisztratív piac) kifejezések a francia állami tervezés klasszikus korszakában alakultak ki. Eredeti értelmében szerint az adminisztratív verseny részben a magánvállalatok versenyét jelentette az állami megrendelések „piacán”, megfelelő állami dotációkért és szubvenciókért, valamint a tervcélok által meghatározott központi fejlesztési irányokba való bekerülésért; másrészt az állami vállalatok harcát az állami költségvetés juttatásaiért, a preferenciákért stb. Az erős állami bankrendszer a harcok egyik csomópontja volt, az állami tervet támogató hitelezési akcióival. Az ipari (egy-egy iparágak közötti) és a mezőgazdasági ágazat állammonopolista befolyásolása egész ágazatok versenyét hozta, amelynek célja különösen a Közös Piac integrált szervezetében folytatandó nemzeti politika befolyásolása. Milyen formában zajlik ez a verseny? A verseny az ún. nagy dialógus keretei között folyik, egy „adminisztratív piacon”, a magánvállalkozók szövetségei között, az állami vállalatok és végül az egyes ágazatok között, az állami gazdasági stratégiában elfoglalt kedvező pozíciókért. Maga a verseny egyszerre gazdasági, politikai és jogi, amelyben gazdasági eszközök éppúgy szerephez jutnak (a piaci verseny formái), mint a sajátos politikai fegyverek, hiszen ez a küzdelem a pártok, a pártokon belüli frakciók, valamint az egyes központi szervek, illetve a helyi közigazgatási egységek politikai harca egy bonyolult jogi rendszer keretein belül. „Az állami

²³ Bulat: I. m. 14—15. l.

tervek ugyanis nem prognózisok, hanem céljuk a gazdaság meghatározott irányba való terelése. A tervek tehát konkrét gazdaságpolitikai célokat tartanak szem előtt, stratégiai állami döntések alapján, a jövőbeli fejlődés alapirányaira nézve.”²⁴ Az egyes monopóliumok állami védetségért harcolnak (elsősorban a multinacionális vállalatokkal szemben), viszonylag jobb ár-, vám-, hitel- stb. feltételekért, az állami vállalatok ezeken felül még nagyobb állami támogatásért is.

Az adminisztratív verseny egyik előfeltétele az ágazatok gazdasági versenye. Falusné idézett cikkéhez írt egyik kitűnő jegyzete már felhívta a figyelmet az ágazatok gazdasági versenyére: „Mint ismeretes, Marx *A tőké*-ben megkülönbözteti a termelési ágon belüli és a termelési (ipar-) ágak közötti versenyt. Ez utóbbi a termelőerőknek a termelési (ipar-) ágak közötti allokációját, a termelés ágazati struktúráját szabályozza. Van olyan vélemény, hogy a társadalmi tulajdonon alapuló szocialista rendszer a verseny e két válfaja közül csak az előbbinek, az ágazaton belülinek adhat teret, s az ágazati arányokat a verseny nem befolyásolhatja. Ez az álláspont vitatható. Ha a vállalat fejlődése nyereségének, illetve értékesítési lehetőségeinek függvénye, ez kihat az ágazatok közötti arányokra is. Ilyen körülmények között ugyanis azok az ágazatok fejlődnek jobban, amelyekben a vállalatok zöme magas nyereséget ér el, mégpedig éppen a veszteséges vállalatok, alacsony jövedelmezőségű ágazatok rovására.”²⁵

Az ágazatok, az ágazati struktúrák versenyének egyik típusát az ágazatokhoz tartozó vállalatok eredményessége, hatékonysága határozza meg, de a modern piaci versenyben az ágazatok „közvetlen” stratégiai harcot is vívnak egymással, amely bizonyos mértékig vagy akár teljesen független az ágazat hatékonyságától, eredményességétől. Egy példa a világgpiacról: az olajáremelések hatalmas harcot és erőeltolódást hoztak létre az iparágak között. A nagy amerikai olajmonopóliumok például háttérbe szorították az autóipart (lásd a Rockefellerek előretörését, a General Motors és más autómonopóliumok visszaesését), amelynek igen komoly kihatásai vannak világpolitikára is. Az autóiparban nem változott jelentős mértékben a termelés hatékonysága, miként az olajkitermelésben sem, legalábbis semmiképpen sem olyan mértékben, amilyen mértékben a két ágazat aránya, viszonya megváltozott. Erre azt is lehetne mondani, hogy az ágazati arányok eltolódása nem a piaci verseny, hanem az objektív gazdasági feltételek megváltozásának az eredménye. De lehetséges lett volna-e valaha is ez az eltolódás, ha az olajmonopóliumok piaci hegemoniája nem olyan kiépített és szilárd?²⁶

²⁴ Sárközy Tamás: Az állami makroökonómiai tervezés egyes jogi kérdései Nyugat-Európában. Állam- és jogtudomány, 1974. 3. sz. 445. l.

A francia tervezési rendszert súlyos támadások érik a kormányon belül is. Poniatowski herceg, belügyminiszter 1974-ben megjelent könyvében így írt: „A tervezés Franciaországban ... egy jelentős voluntarista erőfeszítés iránti nosztalgia, amelyre közvetlenül a háború után Jean Monet-nak — a tervezés à la française atyjának — a pástortorbotja alatt vállalkoztunk. Ez a tervezés azonban ma már túlhaladott, ugyanúgy, ahogy a Szovjetunió által gyakrolt is, mivel lényegében kvantitatív és lineáris. Az ízlés és a törekvések rögtönzötten változhatnak ki, csakúgy, mint a nemzetközi és a technológiai környezet. Az Egyesült Államok termelésének 50 százaléka olyan szabadalmaktól függ, amelyek tízévesnél fiatalabbak. Próbáljuk meg akkor keretbe foglalni az ilyen gazdaságot a Goszplan vagy a francia tervezés úttörőinek módszerei szerint.” Lásd Poniatowski: *Conduire le changement*. Express, 1975. június 2–8. 70. l.

²⁵ Falusné Szikra Katalin: I. m. 279. l.

²⁶ A hegemonia kialakításában jelentős szerepe volt az amerikai államhatalomba való beépülésének, elsősorban a Kissingeri külpolitika, valamint a Simon-féle pénzügypolitika (mindketten a Rockefellererek közvetlen munkatársai voltak) közvetítésének. Az eredmény:

A szocialista piacon szintén érzékelhető bizonyos esetekben az ágazatok arányának, súlyának megváltozása az egyes vállalatok hatékonyságától függetlenül. Jól tudjuk, hogy például, a szénbányászat vállalatainak eredményessége nem változott, ugyanakkor az ágazat „piaci” részesedése, jelentősége megváltozott (természetesen itt objektív piaci arányról beszélünk, mivel maga a szénbányászat jelenleg nincs kitéve közvetlenül a versenynek).

Az adminisztratív verseny tehát — ha egészen más feltételek között is — a szocialista gazdaságban szintén megjelenik. A piaci-gazdasági verseny erősödése, szabadsága csökkenti az adminisztratív verseny hatását, és megfordítva, ha a piaci verseny háttérbe szorul, megerősödik az adminisztratív verseny. Ez a folyamat azonban nem jelenti azt, hogy az adminisztratív verseny nem gazdasági érdekből gazdasági célokért folytatott verseny. Az adminisztratív versenyben azonban főként a politikai és a jogi eszközök dominálnak a gazdasági versenyformákkal szemben. A piaci verseny háttérbe szorítása (ahogyan például az ötvenes években történt) nem jelentheti az egyéni, a csoport- és a társadalmi-népgazdasági érdekek összeütközésének teljes felszámolását, csupán ez az érdekösszeütközés és összehangolás a piacról adminisztratív-jogi keretek közé tevődik át. A gazdasági érdekviszonyok szervezeti-adminisztratív „érdekekké” lényegülnek át. Ez alapján véve a maga helyén nem volt egyértelműen negatív, negatívvá akkor vált, amikor a népgazdasági érdek eltorzult a „bürocélok” és a „büroérdekek” láncolatában. Az adminisztratív verseny bizonyos formái ma is léteznek gazdaságunkban.

Vállalati adminisztratív verseny. A vállalatok nem a hatékonyságért, a piaci versenyben való helytállásért küzdenek, hanem a rájuk nézve kedvező ágazati szabályozókért, ágazati védelemért. A vállalatok a piaci verseny elől gyakran az ágazathoz menekülnek támogatásért, a népgazdaságban betöltött szerepükre hivatkozva, amelyet a piac veszélyeztetet. A vállalatok egy része ily módon nem piacra orientált (bár objektív adottságai szerint erre lehetősége lenne), hanem a biztos ágazati támogatás vizein evez, nem vállalva a piacon megvalósuló hatékonyságmérés kockázatát. Ezért az ágazat is felelős, amikor meghatározott vállalatokat elmenekít a piaci verseny elől, szerény, de biztos alapot nyújtva továbbvegetálásukhoz. Az egyes vállalatok a bankkal a kedvező hi-

a General Motors negyven évi töretlen vezetés után átadta első helyét az Exxonak, és az első hét amerikai nagyvállalat között 4 olajtársaság van (a Texaco, a Mobil Oil, a Standard Oil of California és a Gulf Oil). A General Electric az ötödik helyről a nyolcadikra, az IBM a kilencedikről a tizedikre, a Chrysler a negyedikről a tizenegyedik helyre esett vissza. Vö. M. Calamandrei: E ora i piu poveri pagano il conto. Espresso, 1975. május 11.; továbbá M. Calamandrei: Una moneta estinta? Il dollaro go-go. Espresso, 1975. június 1.; Louis Safir: L'americano che paga il conto. Rinascita, 1975. február 21. 21. l.

A piaci hegemoniát csak erősíti a hitelezési rendszer: „Tekintetbe kell venni... hogy az amerikai gazdaságban jelentős készletek halmozódtak fel: egyrészt az energiaválság miatt (például a gépkocsik esetében), másrészt azért, mert az iparvállalatok nagy mennyiségű nyersanyagot és félkészterméket gyűjtöttek az áremelkedéstől és az ellátási zavarokból való féltelmükben. A készletgyűjtés egy ideig növeli a vállalatok hitelszükségletét és a kamatszint általános emelkedése irányában hat.

Egy bizonyos ponton azonban a felhalmozás már akkora, hogy a valóságos kereslet lanyhának minősül, a megrendelések leállnak, és emiatt már csökken a vállalatok hitelszükséglete. Ilyen körülmények között a hatóságok által alacsonynak tekintett kamatláb már magasabb lesz annál, amely a piac normális helyzetét visszaállítaná. Így a hatóságok közbelépése nem expanzív, hanem korlátozó jellegű, s ez pontosan ellenkezője annak, amit a körülmények indokolnának. H. Lepage: États-Unis: Une énorme erreur monétaire. Entreprise, 1974. november 21. 58—59. l.

A francia szerző ezt a pénzügyi politikát egyszerűen tévedésnek tekinti, de a „tévedés” mögött meghatározott érdekek dolgoznak. Kiket szorít le ez a politika, és kiket emel fel? Ki emelte csillagászatira az árakat, és kinek maradtak a nyakán a készletei?

telfeltételekért folyó harcukban az ágazatot „kijárónak” használják, illetve a többi ágazat elleni harc letéteményesévé teszik meg, függetlenül a népgazdasági érdektől.

„Alapjában fennmaradt a gazdasági egységeknek a tervutasításos rendszerben kialakult, szigorúan körülhatárolt feladatok, funkciók szerinti ágazati-területi tagozódása. Túl sok vállalat működik olyan szervezetben, amely a nehézipar néhány ágazatának testére van szabva. Még mindig eléggé merev a termelés, a nagy- és kiskereskedelem, a külkereskedelem és a szolgáltatás szervezeti elhatárolódása...²⁷ Itt lényegében a népgazdasági ágazat és az államigazgatási ágazat meg nem feleléséről van szó, amely nemcsak a „profilok szűkítését nehezíti meg”, hanem lehetőséget ad az egyes vállalatoknak az ágazaton belüli lavírozásra is. A feladat és a szervezeti rendszer összeütközése áll előttünk. Néhány ágazatunkban az érdekviszonyokat kifejezni kívánó szabályozók nem az egész ágazat érdekeit tükrözik, hanem az ágazat egy centrális helyzetet elfoglaló egységének érdekeit.

A népgazdasági érdekekkel, amely a gazdaságtalan termelőüzemek felszámolását diktálja, szemben áll az ágazat csoportérdeke (szintén a népgazdasági érdekre hivatkozva), amely ágazatát a maga egészében „fedezni” igyekszik. Ez a versenynek adminisztratív útra terelése, csökkenti a vállalatvezetők kockázatát, a vezetők egyéni felelősségét. Szociológiai értelemben a felelősség „társadalmasodik”, ennek a szónak itt most negatív jelentésében. Bizonyára hasznos, ha a vállalatvezetők érzik, hogy az ágazat nem hagyja őket cserben, háterszínre biztosít számukra, ahonnan elindulhatnak. Ugyanakkor elkényelmesedésre, a kockázat „megosztására”, a felelősség társadalmi szóródására is vezet. Ki tudná megállapítani a felelősséget egy gazdaságtalan vállalat átszervezésének vagy megszüntetésének többéves huzavonája után?

A vállalatvezetés az adminisztratív versenyben támaszkodik 1. saját (politikai, szakmai stb.) presztízsére; 2. az ágazat tekintélyére (amit a kifelé irányuló harcban rendszerint maga mellé állít); 3. a munkáskollektívára (mint valóságosra vagy mint hivatkozási alapra). A saját presztízis a múlt gazdasági-politikai sikereiből táplálkozik, amelyet a közéletbe való bekapcsolódás számos tényezője egészít ki. Az ágazat a hatékonyság méréséhez nem rendelkezik megfelelő mutatókkal (erre Sinkovics Alfréd nagyon helyesen rá is mutatott), bízik az érdekeinek megfelelő átszervezésben. A munkáskollektíva pedig sok esetben nem tud (nem is tudhat) a valóságos helyzetnek megfelelően állást foglalni (különösen a felszámolás esetén). Így a gazdaságtalan vállalatok megszüntetése körüli huzavona a népgazdaság egésze mellett a munkásokat érinti a legérzékenyebben, különösen akkor, ha a gazdaságtalan üzem az ágazattól és a népgazdaságtól adminisztratív kiharcolt engedményekkel tovább funkcionál. A jugoszláv gazdaságban a helyzet gyászosabb, érdemes tehát meghallgatni önkritikájukat: „nálunk a szükségesnél is nagyobb mértékben szocializálódott a kockázat és a felelősség. Minden kezdeményezésért teljes egészében a munkásosztályra hárulnak a következmények. Nem arról van szó, hogy ne legyen bizonyos, elengedhetetlenül szükséges mértékű szolidaritás, hanem, hogy mindenki

²⁷ Bauer Tamás: A vállalatok ellentmondásos helyzete a magyar gazdasági mechanizmusban. Közgazdasági Szemle, 1975. 6. sz. 729. 1.

napról napra viselje a felelősséget a munkájáért és munkájának eredményéért. Ezzel szemben nálunk mégis sokáig fenn lehet maradni és el lehet tengődni veszteséggel, elhibázott beruházással, fedezet nélküli kiadásokkal, elfekvő árukészletekkel és kifizetetlen tartozásokkal.”²⁸ Ismerünk-e hasonló jelenségeket? Sajnos igen.

Az egyes ágazatok harca a népgazdaság strukturális fejlesztésében elfoglalt kedvező helyért. Nyilvánvaló, hogy valamennyi ágazat saját fejlesztését igyekszik az állami tervezés előtt optimálisként bemutatni, és felhasználja a befolyásolás valamennyi eszközét ennek elérésére. Ez beruházási politikánk Achilles-sarka. E „harc” értékelése, a belőle adódó következtetések levonása, jelentős politikai kérdés.

Az adminisztratív verseny további, igen lényeges formája *a területi, lokális-partikuláris érdekek adminisztratív versenye*. Ezzel azonban e cikk keretei között nem foglalkozom.

Az operatív és az indirekt szabályozók stratégiai viszonya

A jelenlegi helyzet megköveteli az operatív szabályozás bizonyos kiszélesítését. Az operatív szabályozók felerősítése nem szükségképpen növeli az adminisztratív verseny negatív tendenciáit, ha megfelelően összhangba hozzák őket a távlati stratégiai szabályozókkal. Mit jelent az operatív döntések harmóniája. Nyilvánvalóan nem az operatív szabályozók belső, egymás közötti konzisztenciáját, hanem az operatív és az indirekt szabályozók harmonikus-diszharmonikus viszonyát. Az operatív szabályozók belső logikája, belső összhangja ugyanis állandósult operativitást tételez fel. El kell érni, hogy az ideiglenesen beépülő operatív döntés, céljának elérése után, kilépjen a gazdasági életből. Az operatív döntés előfeltétele: 1. az adott irányító szerv *egységes* állásfoglalása (ma egyes minisztériumi osztályok sem tudnak megegyezni egymással); 2. az irányító szervek koordinált, azonos irányban ható döntésstruktúrája; 3. az irányító szervek és a vállalatok aktív viszonya; 4. a munkahelyi demokrácia fokozása az operatív döntés meghozatalában, és a döntés egységes végrehajtásának megkövetelése.

Néhány lenini tanács a NEP bevezetésének idejéből, amelyek véleményem szerint ma is kiválóan felhasználhatók az adminisztratív verseny bürokratikus tendenciáinak leküzdéséhez: „A legfontosabb nézetem szerint az, hogy a súlypontot a rendeletek és utasítások írásáról... *áthelyezzük az emberek kiválasztására és a végrehajtás ellenőrzésére.*”²⁹

Másutt ugyanerről így ír A. D. Cjurupának: „ellenőrizze személyesen Ön, hogy... csökken-e az aktatömeg, az aktatologatás, jobban megfontolják-e a dolgokat, nagyobb felelősséggel dolgoznak-e a népbiztosok, *a végrehajtás körültekintő, tartós érdemi ellenőrzése és a tapasztalatok ellenőrzése, az egyéni felelősség bevezetése lép-e a sebtében hozott rendeletek helyébe.*”³⁰ Majd így ír: „A nevezett intézmények (a

²⁸ K. Gligorov: Az időszzerű társadalmi-gazdasági helyzet és a JK SZ feladatai. A JK SZ Választmányának II. ülése. Fórum, Újvidék, 1972. 56. l.

²⁹ Lenin: Levelek A. D. Cjurupához a Népbiztosok Tanácsa, a Munka és Honvédelmi Tanács és a Népbiztosok Kistanácsa munkájának átszervezése kapcsán. Művei 44. kötet. Kosuth Könyvkiadó, 1975. 359. l.

³⁰ Ua. 355. l.

Népbiztosok Tanácsa, a Legfelső Népgazdasági Tanács) fő fogyatékosága az, hogy túl vannak terhelve apró-cseprő ügyekkel. Ennek következtében elmerülnek a bürokrácia tengerében, ahelyett, hogy harcolnának a bürokrácia ellen. A baj okai: 1. hogy az ügyvezető gyenge; 2. hogy a népbiztosok képtelenek kimászni az apró-cseprő ügyek és a bürokratikus részletek hínárjából; 3; hogy a népbiztosok (s még inkább az illető hivatalokban őket taszigáló bürokraták) szeretnék magukról áthárítani a felelősséget a Népbiztosok Tanácsára; 4. utoljára és legfőképpen pedig az, hogy a felelős funkcionáriusok nincsenek tudatában annak, hogy most a papírtenger elleni harc került napirendre, hogy bizalmatlanoknak kell lenniök a papírokkal és az „örökös »átszervezésekkel« szemben, hogy most elsőrendű feladat: nem rendeletek, nem átszervezések, hanem az emberek kiválasztása, a teendőikért való egyéni felelősség megállapítása, a tényleges munka ellenőrzése.”³¹

Talán kissé keménynek tűnnek a lenini szavak, de tanulságos voltukat senki sem vitathatja el. Lehetne-e jobban megfogalmazni gazdaságunk jelenlegi helyzetének legfőbb problémáját, mint ahogy Lenin tette: „Tanulság: a gazdasági javulás elemei megvannak, de nem helyesen használják fel és osztják el őket (nemcsak a szétoztás értelmében, hanem a gazdasági tényezők kölcsönös viszonya értelmében).”³² Ahhoz pedig, hogy ezt a problémát megoldhassuk „a legnagyobb rugalmasságra, és ennek érdekében, a rugalmas manőverezés érdekében, az apparátus legnagyobb szilárdságára van szükség” — írta Lenin 1921 márciusában a X. pártkongresszus téziseihez.³³

Tulajdon, birtoklás — stratégia, taktika

A tulajdon megközelítési lehetőségei

Véleményem szerint Sinkovics Alfréd cikkének talán legértékesebb része a tulajdonnal kapcsolatos néhány oldal. Az absztrakt tulajdonviszony és a konkrét birtoklás érdekellentmondásának a felvetése lényegesen előreviszi a tulajdon dialektikus megközelítésének ügyét. A tulajdon alapjában véve két oldalról közelíthető meg: 1. a hatalom, a hatalmi döntés oldaláról; 2. az elsajátítás oldaláról. A két oldal természetesen szorosan összefügg egymással.

A tulajdonviszonyok hatalmi oldala. A hatalmi viszony felől közelíti meg a tulajdont (és a tulajdonjogot) Eörsi Gyula koncepciója, amikor a tulajdon kérdését a stratégiai és taktikai döntések oldaláról veti fel. A tulajdonos és a manager viszonyát így jellemzi: „A modern nagyüzem és nagykereskedelem viszonyai között a konkrét operatív vállalatirányítás külön szakma, amely sokoldalú képességeket, ismereteket igényel. Erre maga a tulajdonos ritkán képes. Ezért hatalmát úgy gyakorolja, hogy megszabja az üzletpolitikát és annak végrehajtását kéri szá-

³¹ Ua. 360. 1.

³² Lenin: A KB politikai tevékenységéről szóló beszámoló tervezetei (Anyagok az OK(b)P X. kongresszusához) Művei 43. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 343. 1.

³³ Lenin: A termékeleség kötelező beszolgáltatásának adóval való helyettesítéséről mondott beszéd tervezete. Művei 43. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 349. 1.

mon az alkalmazott managertól... a döntő »stratégiai« döntéseket meghozó tulajdonos a vállalatán bizonyos értelemben *kívül* kerül... a manager hozza meg a »taktikai« döntéseket...»³⁴ Melyek ezek a taktikai döntések? Pontosan azok, amelyekbe elsajátítási oldalról beleütközünk: a tulajdonjog klasszikus triász — birtoklás, használat és rendelkezés. A tulajdonos stratégiai döntései behatárolják ezeket a taktikai döntéseket, így csak bizonyos áttételeken keresztül sajátít el.” A tulajdonos által kívülről létrehozott gazdasági egységek megjelenése tehát a tulajdonosi hatalomtól elválasztja a hagyományos triászt. E hatalom minimuma: az elsajátításra vonatkozó stratégiai döntések meghozatala.”³⁵ De közelítsünk a szocialista rendszer problémájához, ne hanyagossa szemre vitapartnerem, hogy megkerülöm a szocialista rendszer kérdéseit. „Az állam a tulajdonosi hatalom kulcspozícióit megtartja, magának tartja fenn az egész állami tulajdonra vonatkozó *univerzális* kihatású *stratégiai* döntések jogát, és a vállalatra ebből a szempontból csak *taktikai* jogokat ruház át; a vállalati partikularitás, a vállalati relative önálló érdekelttség kiépítésének az áruterelésből folyó szükségessége ennyit igényel és ennél többet nem is enged.”³⁶ Ebből a szempontból tehát — véleményem szerint — az állami tulajdon és a vállalati csoportbirtoklás (a birtoklást itt nem jogi, hanem közgazdasági értelemben véve, ahogy ezt múltkori cikkemben megfogalmazni igyekeztem) a stratégiai és taktikai szinteknek felel meg. Hol helyezkedik el a munkás ebben a struktúrában? A munkás mint állampolgár a termelőeszközök közvetett tulajdonosa, ha úgy tetszik, absztrakt tulajdonosa. Tulajdonosi jogait csak választóként, képviselőin keresztül, állama útján stb. gyakorolhatja. Mint dolgozó, a vállalati közösség tagjaként a termelési eszközök (a vállalat eszközeinek) birtokosa lehet, de nem szükségképpen az. Ugyanis csak annyiban birtokos, amennyiben a vállalat taktikai döntéseinek, a termelésre vonatkozó elhatározásainak kialakításában részt vesz. Egyébként a termelési eszközök *közvetlen birtokosa*, amennyiben technológiai „hatalmat” gyakorol a termelési eszközök felett, de attól birtokosként „elkülönül”. Ez utóbbi esetben a munkás elidegenettségét megközelítheti a tőkés termelésben dolgozókét.

Hogyan fogalmazható meg mármost a stratégia és a taktika kapcsolata a szocialista tulajdonra vonatkoztatva? „A hadvezetés komplexusa, mint az összes többi, annak a társadalomnak a gazdasági-társadalmi lehetőségein alapul, amelyben megjelenik. Ezen az alapon alakul ki a taktika, ez a központi fontosságú kategória, amely a komplexus helyzetét, különösségét mindenkor specifikus módon fejezi ki. De hamis extrapoláció volna..., ha ennek a katonai főfogalmát, a stratégiát, szintén ugyanilyen módon akarnánk meghatározni. Clausewitz már akkor is bizonyította, hogy igazi filozófiai érzékkel közeledik a kérdéshez, amikor világosan felismerte, hogy a stratégia túlnyomórészt politikai jellegű, és túlhalad a pusztá katonatechnika körén. És e területnek mind elmélete, mind pedig gyakorlata azt mutatja, hogy milyen végzetes lehet — gyakorlatilag is — ha a stratégiát ismeretelméleti vagy logikai formában immanensen a taktikából bontakoztatják ki és fejlesztik to-

³⁴ Eörsi Gyula: Összehasonlító polgári jog. Akadémiai Kiadó, 1975. 231—232. l.

³⁵ Ua. 293. l.

³⁶ Ua. 302. l.

vább gondolatilag; a helyzet persze semmivel sem lesz jobb, ha a taktikát a stratégia így konstruált fogalmából mechanikusan vezetik le.”⁸⁷

Itt különösen az utolsó sort tartom fontosnak, mivel ma még csak a tulajdonjogban határolják el a jog sajátos módján a stratégiai és a taktikai döntések körét, míg a közgazdaságtanban a megfelelő disztinkció még hiányzik. Milyen hatalmi döntések jelennek meg a közgazdasági stratégiai döntésekben? Hogyan választhatók el ezek a ma még szervesen hozzájuk kapcsolódó tulajdonjogi viszonyoktól? Megannyi megválaszolatlan fontos kérdés.

A tulajdon elsajátítás oldala. Ezt az oldalt már részletesen elemeztem Bettelheim elmélete kapcsán, amikor megállapítottam a tulajdon, a birtoklás és a közvetlen birtoklás hármasságát.⁸⁸ Ez a hármasság az újratermelésben való részvétel fokát fejezi ki, azt, hogy mennyiben képes viszonyainak újratermelésében az egyes ember részt venni. Megállapítottuk, hogy a tulajdonos társadalmi viszonyait termeli újra, azokat a társadalmi termelési viszonyokat, amelyek a tőkést a termelőeszközök elsajátítása, illetve az újratermelt tőke elsajátítása folytán tőkessé és egyben tulajdonossá teszi, míg a munkás csak saját létét képes újratermelni, hogy újra eladhassa magát a tőkésnek. A termelési viszonyok szempontjából a munkás saját nem tulajdonosi viszonyait termeli újjá. A birtokosra igen jó példa a manager, aki anyagi-társadalmi viszonyait termeli újra, de hatalmi viszonyait nem, illetve csak taktikai szinten, a közvetlen elsajátítással. A probléma a szocializmusban lényegesen bonyolultabbá válik, mivel a munkás részben újratermeli saját tulajdonosi viszonyait nem gazdasági alapokon, megteremti birtokosi viszonyát csoportalapokon, és mindebből kizáródhat, közvetlen birtokossá minősülhet, ha a közvetlen csoportdemokrácia taktikai szintje nem jelenik meg, s ennek következtében a termelés tárgyai elidegenülnek tőle.

Ezek a gondolatok Sinkovics Alfréd cikkének csak néhány kérdését érintették, de úgy gondolom, itt nem az a lényeg, hogy vitapartnerem valamennyi tézisével kapcsolatban állást foglaljak, hanem, hogy megkíséreljem bizonyos gondolatok továbbfejlesztését.

⁸⁷ Lukács György: A reprodukció II. Magyar Filozófiai Szemle, 1974. 2—3. sz. 196. l.

⁸⁸ Lásd Lengyel László: A közgazdaságtani tulajdonfogalom kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1974. 12. sz.

PÉCSI KÁLMÁN:

Megjegyzések a szocialista nemzetközi pénzügyi rendszer történetéhez*

1950. március 1-én a Szovjetunió Minisztertanácsa határozatának alapján a rubelt aranyalapra helyezték, s aranytartalmát 0,222168 grammal határozták meg. A 25. évforduló és az indított vita jó alkalom arra, hogy a szocialista nemzetközi pénzügyi rendszer kialakulásának körülményeit, fejlődésének sajátosságait s ebben a rubel szerepét ne csak a jövő feladatai szempontjából — mint ahogyan ez általában szokásos —, hanem az elmúlt hosszú időszak eredményeinek figyelembevételével tekintsük át. Ilyen áttekintés során világossá válhatnak előttünk a szocialista nemzetközi pénzügyi rendszer fejlődésének főbb törvényszerűségei, mozgatórugói, s mindezek ismerete után nagyobb biztonsággal prognosztizálható e rendszer fejlődése.

A nemzetközi fizetési rendszer meghatározott sajátosságokkal rendelkező, elkülönült régióját alkotják a szocialista országok egymás közötti fizetési kapcsolatai. Ennek tanulmányozásánál és eredményeinek, de jelentős részben problémáinak a megértésénél is alapvető fontosságú a Szovjetunió nemzetközi pénzügyi kapcsolatai és valutáris törvényhozása fejlődésének vizsgálata. Egyrészt a II. világháború befejezéséig csak a Szovjetunióban valósult meg a szocialista nemzetközi pénzügyi kapcsolatok új rendszere, másrészt a szocialista valutamono-pólium a Szovjetunióban mint egyetlen szocialista országban alakult ki, s annak különböző fejlődési formáit a többi szocialista ország nemzetközi pénzügyi kapcsolatainak kialakításánál alapvetően figyelembe vették. Végezetül — de nem utolsósorban — a Szovjetunió gazdasági ereje, gazdasági potenciálja döntően meghatározza a KGST-országok egymás közötti külkereskedelmi forgalmának fejlődését, fejlődési törvényszerűségeit s ebből következően egymás közötti pénzügyi kapcsolataik, forgalmi és hitelvolumenük alakulását is.

Cikkemben alapvetően a rubel külgazdasági szerepével, pontosabban a szocialista nemzetközi pénzügyi rendszer kialakulásában, működésében játszott szerepével kívánok foglalkozni.

A rubel szerepe a Szovjetunió külgazdasági kapcsolataiban 1950-ig

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után kialakult új helyzet, az állami és gazdasági rendben bekövetkezett alapvető vál-

* A cikk hozzászólás Kiss Tibor: Nemzetközi tervezési együttműködés a KGST-ben című, lapunk 1975. évi 6. sz.-ban megjelent tanulmányához, amelyet „A KGST Komplex Programjának megvalósítása milyen gazdaságpolitikai azonosságokat követel, és milyen differenciákat tesz lehetővé” témában folytatandó vita indító cikkeket közzéltünk.

tozások szükségessé tették, hogy a külkereskedelmi és a nemzetközi fizetési kapcsolatok olyan rendszerét hozzák létre, amely a proletárdiktatúra feladatainak megfelel. 1917. december 14-én államosították a bankokat, majd 1918. április 22-én a külkereskedelmet. A külföldi katonai beavatkozás és a polgárháború időszakában, 1918-tól 1920-ig a Szovjetunió külföldi gazdasági kapcsolatai csaknem teljesen megszakadtak. A szovjethatalom devizapolitikája elsősorban arra irányult, hogy az állam kezébe koncentrálja az összes valutáris forrásokat, és hogy a külfölddel kapcsolatos pénzáttalásokat szigorú ellenőrzés alá helyezze. A külföldi fizetési eszközökkel kapcsolatos ügyeket adminisztratív úton intézték.

A szovjetállam belső gazdaságpolitikájának változása, a hadikomunizmusról a NEP-re való áttérés, a tőkésállamokkal való kereskedelmi kapcsolatok felvétele és a pénzreform végrehajtása szükségessé tették a hadikomunizmus időszakában alkalmazott devizapolitikai módszerek megváltoztatását. Az áru- és pénzviszonyok ismét előtérbe kerülése elkerülhetetlenül szükségessé tette, hogy a külföldi fizetési eszközökkel való forgalom hivatalos keretek között valósuljon meg. 1922 végére a szovjethatalom előtt feltétlenül megvalósítandó feladatként merült fel a szilárd nemzeti valuta megteremtésének és a külkereskedelem felélénkítésének kérdése. Ezzel kapcsolatos a valutapiac szabályozása is.

A későbbi pénzreform előkészítésének első lépéseként 1922. október 11-én felhatalmazták az állami bankot „cservonyec”-bankjegyek kibocsátására. (A cservonyec aranytartalmát 4,25 grammal határozták meg, és így árfolyama 1 cservonyec = 1,057 font, illetve 1 cservonyec = 5,146 \$ mértékben került megállapításra.) Ily módon a szocializmus történetében először, szilárd belső és bizonyos mértékig külső konvertibilitással rendelkező valutát hoztak létre. Ez abból következik, hogy az állami bank — megfelelő valutatartalékok mellett — gazdasági eszközökkel, arbitrázsügyletekkel és intervencióval szabályozta a cservonyec árfolyamát a kül- és belföldi piacokon. Ugyanakkor az állami bank valutatartalékai azt is lehetővé tették, hogy külföldi importüzletek elősegítésével hatást gyakoroljanak a belföldi árak alakulására. A valutatartalékokkal folytatott politika lehetővé tette a cservonyec árfolyamának az aranyparitás szintjén tartását, valamint a cservonyec vásárlóerejének szabályozását. Az állami bank intervenciói azt eredményezték, hogy a cservonyec árfolyama fokozatosan megszilárdult, a külföldi pénzpiacokon jegyezték, és 1924 elejére az aranyparitás szintjén stabilizálódott.

A szovjet devizapolitika 1922-től 1928-ig terjedő eredményei összefoglalóan a következők voltak:

Az érvényben levő devizajogszabályok lehetővé tették a valutaértékek szabad birtoklását és elidegenítését, valamint a külföldi fizetési eszközökkel és nemesfém-rudakkal való szabad rendelkezést. E jogszabályok azt a célt szolgálták, hogy a külföldi fizetési eszközöket és az aranyat az állam kezében összpontosítsák, valamint a külföldi fizetési eszközök és egyéb valutaértékek forgalmát az állami beavatkozás szférájába vonják. Az a gyakorlat, hogy az arany- és valutaárfolyamokat az állami bank gazdasági úton szabályozta, a pénzforgalom meg-

erősítésének egyik legfontosabb tényezője volt, és elősegítette a szilárd szovjet konvertibilis valuta: a cservonyec megteremtését. Ezzel egyidejűleg a belső forgalomban a rubel is érvényben volt.

Az új gazdaságpolitikáról és az annak megfelelő valutagazdálkodási módszerekről a tervutasításos rendszerre való áttérés kizárta a konvertibilis valuta további létezésének feltételeit. 1926 után megkezdődött a magántőke erőteljes kiszorításának folyamata. Az állami banknak a piac feletti ellenőrző funkcióját fokozatosan a nemzetközi valutáris és hitelkapcsolatok konkrét lebonyolítása váltotta fel. 1926. július 9-én a népbiztosok tanácsának rendelete megtiltotta, hogy szovjet bankjegyeket, kincstárjegyeket, valamint szovjet valutára szóló fizetési okmányokat az országból kivigyenek. Ily módon tehát a cservonyec külföldi forgalma megszűnt. 1928. március 21-én a népbiztosok tanácsának rendelete megtiltotta, hogy szovjet valutát és szovjet valutára szóló fizetési okmányokat a Szovjetunióba behozzanak. 1926-ban felszámolták a magán-valutapiacokat s az 1929—1930-as évek folyamán az áru- és értéktőzsdéket is.

Ha a folyamat lényegét röviden ki akarjuk fejteni, mindenekelőtt azt kell megemlíteni, hogy a devizapolitikában a húszas évek végén, ill. a harmincas évek elején végrehajtott fordulat nem következett szükségképpen az importhelyettesítő iparosítás koncepciójából, de következett a gazdaságfejlesztés ténylegesen megvalósított irányvonalából. Az öt-éves terv első éveinek erőltetett iparosítása — bár megkövetelte az aktív importtevékenységet — létrehozta azokat az aránytalanságokat is, amelyeknek következményei alig egy-két év múlva kikényszerítették az importpolitika radikális felülvizsgálatát. Ugyanakkor azok a valóban nagy eredmények az ipar fejlődésében, amelyekre való hivatkozással megtörtént a fordulat a lényegében autarkias gazdaságpolitika felé, megnövelték az ország gazdasági és védelmi erejét, s az iparosítás előtti helyzethez viszonyítva elviselhetőbbé tették a gazdasági elzárkózás következményeit.

Ez azonban csak a dolog egyik oldala. A szovjet devizapolitika változásait vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül ennek világ-gazdasági háttérét, a tőkés világ-gazdaság akkori fejlődési irányzatait sem. A tőkésvilág s különösen Európa gazdasági fejlődése, a válságot megelőző rövid fellendüléstől eltekintve, általában lassú volt vagy kifejezetten stagnált. A későbbiekben pedig az aktív devizapolitika visszaszorításának irányvonala *egybevágott* a válság, illetve a válságból való kilábalás során *világméretekben is igen általánosan követett módszerekkel*. Számos országban rendkívüli intézkedéseket vezettek be. A fizetésimérleg-válság — amelyet a nemzetközi hitelrendszer összeomlása elmélyített — csaknem minden tőkeszegény önálló országban együtt járt a kötött devizagazdálkodás bevezetésével, a vámok fel-emelésével, az import kontingentálásával, általában az autarkias tendenciáknak, a világ-gazdaság dezintegrációs folyamatainak a megerősödésével.

Az említett körülmények s a tervutasításos rendszerre történő áttérés szükségessé tette a rendelkezésre álló külföldi fizetési eszközök maradéktalan és központosított felhasználását. Lényegében 1930-tól a devizagazdálkodást átszervezték, és arra törekedtek, hogy a külfölddel

történő elszámolásban a Szovjetunió Állami Bankja mint egységes devizapénztár vegyen részt.

Az említett rendelkezések alapján, a külkereskedelemből — és minden más devizaműveletből — a Szovjetunióba befolyó külföldi fizetési eszközök egyetlen egységes devizaközpontban, az Állami Bank (Külkereskedelmi Bank) pénztáraiban és külföldi számláin összpontosultak, s onnan ezeket az összegeket a Szovjetunió külkereskedelmi, hitelügyi és egyéb külföldi kötelezettségeivel kapcsolatos fizetések teljesítésére használták fel. A bank ily módon a szovjet szervek és a külföldi felek közötti fizetési forgalomban közvetítő szerepet játszott, de egyúttal ellenőrzést is gyakorolt afelett, hogy a szovjet intézmények és gazdasági szervek hogyan használják fel a külföldi fizetési eszközöket.

Az ismertetett rendszer alapjaiban ma is érvényesül a Szovjetunió belföldi valutagazdálkodásában. E rendszer főbb alapvonásai:

a) a valutamonopóliumot gyakorló szervezetek kijelölése, illetve a nemzetközi elszámolási műveleteknek a központi bankba történő koncentrációja;

b) a valutáris értékek és külföldi valuták adásvételének országon belüli korlátozása;

c) a hazai valuták külföldi forgalmának megtiltása;

d) a valutaárfolyam gazdasági funkcióinak kiküszöbölése. (Ez érvényesült több-kevesebb sajátossággal a népi demokratikus országok II. világháború utáni valutagazdálkodásában is.)

A külkereskedelmi elszámolásoknál és egyéb devizaműveleteknél 1936-ig érvényben maradt az 1922-ben megállapított árfolyamparitás. 1936-ban letértek az aranyalapról, és egységes rubelárfolyamot vezettek be. Az új árfolyam szerint 1 rubel 3 francia frankkal lett egyenlő; ezen aránynak megfelelően vette es adta el az Állami Bank a devizát az export- és importvállalatoknak, s ezt alkalmazta az összes devizaműveleteknél. Az Állami Bank egyidejűleg engedélyt kapott arra, hogy arany- és devizakészletét az 1936. április 1-i állapotnak megfelelően ezen az árfolyamon értékelje át. Az a körülmény, hogy a rubel paritását nem közvetlenül az aranyhoz, hanem külföldi valutához, a francia frankhoz viszonyítva állapították meg, a továbbiakban még két ízben tette szükségessé a paritás megváltoztatását. Az első változást a francia frank 1936. október 1-i devalvációja váltotta ki. A frank aranytartalmának csökkentésével kapcsolatban az addigi 1:3 helyett 1:4,25 arányt állapítottak meg. A francia kormány 1937. július 30-án bejelentette, hogy a továbbiakban nem kíván szilárd kapcsolatot fenntartani a francia frank és az arany között. Ezért másodszor is megváltoztatták a rubel paritását. A frank helyett az amerikai dollárra esett a választás, s 1937. július 19-től a rubel külföldi valutaparitását 1 dollár = 5,30 rubel arányban fejezték ki. Ez az árfolyam 1950. március 1-ig maradt érvényben.

A II. világháború után a szocialista fejlődés útjára lépett országok között a valutáris és pénzügyi kapcsolatok fejletlenek voltak. Gazdaságuk alapvetően a vezető tőkésországok gazdasági és valutáris viszonyaihoz kapcsolódott. (A háború előtt a Szovjetunió részesedése a délkelet- és a közép-európai szocialista országok külkereskedelméből csupán kb. 1 százalékot tett ki.) Ezen országoknak a megváltozott körülmények között külkereskedelmük új orientációját kellett megvalósítaniuk,

különösen az imperialista hatalmak által röviddel a háború után megkezdett politikai és gazdasági diszkriminációs politikája miatt. A szocialista országok többsége a kapitalizmustól gyengén fejlett gazdaságokat örökölt, s a normális külkereskedelem megindításához szükséges valutáris tartalékok és aranykészlet is teljesen hiányzott.

A háború utáni első években a szocialista országok közötti kétoldalú klíringelszámolásokban különféle valutákat alkalmaztak. Magyarország például a háború utáni első fizetési megállapodását a Szovjetunióval kötötte 1945. augusztus 27-én. Ennek alapján, a központi bankok a kölcsönös fizetéseket magyar valutában, pengőszámlákon vezették, majd 1946 februárjában áttértek a dollárszámlák vezetésére. Magyarország és Csehszlovákia között 1951-ig forint- és koronaszámlákat vezettek. A Szovjetunió Albániával, Bulgáriával, Magyarországgal, Lengyelországgal és Romániával 1949-ig a kereskedelmi műveletekkel kapcsolatos fizetéseket dollárszámlán vezette.

A tőkésországok fokozódó diszkriminációja, a külkereskedelem átstrukturálódásának követelményei, valamint a KGST 1949-ben történt megalakítása valutáris-pénzügyi téren is szükségessé tette az előrelépést.

A rubel a szocialista nemzetközi pénzügyi rendszer fejlődési szakaszaiban

Kétoldalú klíring alkalmazása a szocialista országok között (1950—1964)

A szovjet rubel aranyalapra helyezése (1950. március 1.) után lehetővé vált, hogy a KGST-országok egymás közötti fizetési forgalmának elszámolási valutájává a kétoldalú klíringrubel váljon. A klíringrubel aranytartalma a belső szovjet rubel aranytartalmával lett egyenlő (azaz 1 rubel = 0,222168 gramm arany), s ebből következően dollárárfolyama 4 klíringrubel = 1 dollár arányban alakult a dollár aranytartalmának figyelembevételével. Ezzel a rubel — belső szerepének változatlanul hagyása mellett — nemzetközi szerepet is betölthetett, s a kialakuló szocialista nemzetközi pénzügyi rendszer vezető valutájává vált.

A kétoldalú klíringnek mint a nemzetközi pénzforgalom egyik szervezési formájának a lényege abban foglalható össze, hogy esetenként a részt vevő két ország egymással szemben keletkezett tartozásait, követeléseit kétoldalúan — általában harmadik fél bevonása nélkül — számolja el. A fizetési mérleg kiegyensúlyozása vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a felek a fizetési egyensúlyt egymással szemben közvetlenül biztosítják. Az ilyen követelés más valutára vagy aranyra nem váltható át.

E tanulmánynak nem az a célja, hogy a kétoldalú klíring lényegét részletesen kifejtse. Ebben a vonatkozásban csak arra kell rámutatnunk, hogy az 1950-es évet követően kialakult a kétoldalú klíringelszámolás mechanizmusára jellemző külkereskedelmi mechanizmus is. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy a felek kétoldalúan, államközi kontingensben biztosítják egymás számára a hosszú lejáratú árucsereforgalmi megállapodásban rögzített szállításokat. Ezen megállapodások alapvető tartalmát a bennük meghatározott árukontingensek alkotják.

E mechanizmus fontos sajátossága, hogy a szerződésekben rögzített mennyiségek kölcsönös szállítása kötelező jellegű.

A kétoldalú klíringben részt vevő országok között létrejövő fizetési megállapodások jellemző vonása volt, hogy a fizetési műveleteket a központi vagy speciális külkereskedelmi bankoknál összpontosították. A fizetési megállapodások a külkereskedelmi forgalommal és a forgalmi költségekkel kapcsolatos összes fizetéseket felölelték. Ily módon tehát a vállalatok egymás közötti fizetési kapcsolatainak feltételei kiküszöbölődtek. A megállapodásokban előírányzott fizetések teljesítésellenőrzése céljából klíringrubelben vezetett számlákat nyitottak a bankok egymás részére. 1961. január 1-én a Szovjetunióban megváltoztatták az ármércét, és a ma is érvényes szintre, 0,987412 grammra emelték a rubel aranytartalmát. Ennek megfelelően megváltozott a rubel dollárárfolyama — 1 : 0,9 dollár—rubel-arány alakult ki. Arányosan módosult a klíringrubel aranytartalma is, ezért a felértékelés dátumának megfelelően az összes klíringszámla-követelést és -hitelállományt átértékeltek az aranytartalom-változás arányában.

A két- és sokoldalú elszámolások párhuzamos működése (1957—1964)

Szocialista viszonyok között az első nagyobb szabású kísérlet a kétoldalú elszámolási és fizetési viszonyok által teremtett korlátok enyhítésére, a hitel- és elszámolási kapcsolatok sokoldalú alapon történő fejlesztésére 1957. június 20-án következett be. A KGST-országok kormányai megállapodást írtak alá a sokoldalú (multilaterális) klíringegyezmény létrehozásáról. A sokoldalú klíringelszámolások rendszere a kétoldalú klíringrendszerrel párhuzamosan működött. Ennek megfelelően a kétoldalú klíringrubel mellett multilaterális klíringrubel elszámolási valuta is létrejött. Ennek árfolyama, illetve aranytartalma a kétoldalú klíringrubelével egyezett meg.

A sokoldalú klíringre vonatkozó egyezmény alapelve az volt, hogy naptári évenként az egyezményben résztvevő minden egyes ország fizetéseinek egyeznie kellett a többi országból származó bevételével. Egyszerűbb szavakkal tehát a naptári éven belüli globális egyensúly követelményét állították fel. A sokoldalú klíring 1964. január 1-ig működött. A multilaterális áruforgalom a KGST-országok egymás közötti árucserforgalmában azonban nem játszott jelentős szerepet. Nyilvánvalóvá vált az első kísérlet sikertelensége. Ennek egyik fő oka a két- és sokoldalú elszámolási forma, illetve elszámolási valuta párhuzamos működésében keresendő. A résztvevők ugyanis nem voltak érdekeltek abban, hogy a kétoldalú klíringben szerzett követeléseket sokoldalú alapon ún. puha-áru-szállításokkal számolják el.

A másik ok az egyezmény hitelfeltételeiben rejlett. Ezek ugyanis a kétoldalú klíringmechanizmus hitelfeltételeinél sokkal szigorúbbak voltak. Csak viszonylag szűk, kamatmentes limitet állapítottak meg. A hitelmechanizmus restriktív vonásai az adós országokat olyan helyzetbe kényszerítették, hogy a kétoldalú klíringszámlákon kedvező hitelkondíciók mellett kiegyenlítő adósságaikat ne vezessék át a sokoldalú klíring-számlákra.

*A transzferábilis rubelben lebonyolódó,
Sokoldalú Elszámolási Egyezmény
s a Nemzetközi Gazdasági Együttműködés Bankja
(1964-től)*

A KGST-ben részt vevő szocialista országok 1964. január 1-től egymással szemben keletkezett tartozásaikat és követeléseiket a Sokoldalú Elszámolási Egyezmény alapján számolják el. A sokoldalú nemzetközi elszámolásokra történő általános áttéréssel a Nemzetközi Gazdasági Együttműködés Bankja (a továbbiakban: NGEB) elszámolási egységként létrehozta a transzferábilis (magyarul: átutalható) rubelt. A transzferábilis rubel aránytartalma a szovjet rubel aránytartalmával, azaz 0,987412 grammal egyenlő. Az új elszámolási egység a korábbi elszámolási rendszerben létező kliringrubelt váltotta fel.

E rendszer a kétoldalú kliringelszámolásokat, illetve a sokoldalú kliringre vonatkozó, 1957-től érvényes egyezményt váltotta fel. Az új elszámolási rendszerben a résztvevők a kölcsönös elszámolások egyenlegeit a résztvevők összességével mint egységgel szemben rendezik. Kötelezettséget vállaltak arra, hogy a külkereskedelmi megállapodások megkötésénél biztosítani fogják a transzferábilis rubelben felmerült bevételek és kiadások naptári éven belüli egyensúlyának követelményeit az összes többi részt vevő országgal mint egységgel szemben. Emellett figyelembe veendő a transzferábilis rubelben létrehozott tartalékok, valamint hitelműveletek is.

Az NGEB alapszabályának megfelelően, a tagországok külkereskedelmi és egyéb fizetési műveleteinek hitelezését látja el. A hiteleket meghatározott időre, visszatérítési, illetve törlesztési kötelezettség mellett nyújtja. Alapvetően rövid lejáratú hitelezéssel foglalkozik. A hitelek cél jellegűek. A hitelcélok, a hitelnyújtás és törlesztés rendjét az NGEB Tanácsa határozza meg. Hitelei ugyanakkor terv jellegűek is. Az általa nyújtott hitelekért kamatot számít fel. Kamatpolitikájában abból indul ki, hogy a pénzeszközök gazdaságos felhasználását, a fizetési fegyelem megszilárdítását és az NGEB rentabilitását együttesen kell biztosítani.

A legfontosabb azonban az, hogy az új feltételek között a sokoldalú elszámolási mechanizmus külkereskedelmi bázisának alapelvei változatlanok maradtak. Ez azt jelenti, hogy az éves külkereskedelmi megállapodások megkötésénél az adott naptári éven belül biztosítják az árucseret-forgalom kétoldalú kiegyenlítetttségét. Végeredményben tehát az elszámolási mechanizmus bázisa a kétoldalú külkereskedelmi mechanizmus maradt.

Nagy vonásokban tehát áttekintettük a KGST-tagországok egymás közötti pénzügyi rendszerének és elszámolási valutájának a fejlődési szakaszait. Most, a 25 éves működés után, amikor a tőkés pénzügyi rendszert az egyre jobban mélyülő valutaválság sújtja, különösen fontos annak vizsgálata, hogy melyek azok az előnyök, amelyeket a jelenlegi elszámolási valutánk és valutáris rendszerünk nyújt a tőkés piaci elszámolási és valutáris rendszerrel szemben.

1. A kétoldalú és a jelenlegi sokoldalú elszámolási rendszer, valamint ennek valutája lehetővé teszi, hogy az egymás közötti nemzetközi elszámolások jelentős valutatartalékok nélkül bonyolódjanak le. A tervszerű-

ség az elszámolási mechanizmusban szükségtelenné teszi jelentős eszköz tartós időre történő befagyasztását és ily módon improduktív célokra történő felhasználását. („Jelentős” alatt a tőkés valutáris forgalomban szükséges valutatartalékokat értjük, de ez nem jelenti azt, hogy elszámolási rendszerünkben a valutafelhalmozás kérdését nem kell felvetni.)

2. Piacunk elszámolási *valutájának vásárlóereje* eddig a külkereskedelmi árak hosszabb időre történő stabilizálása miatt *szilárdabb* volt. Ennek alapvető előnye az, hogy a tőkéspiac gazdaságon kívüli árnövelő hatását többé-kevésbé kiküszöböltük (például a koreai háború, a szuezi válság stb. miatt — tehát gazdaságon kívüli okokból — előállt vásárlóerő-romlás hatását), s így a világpiacon árakban bekövetkező strukturális változásokhoz való idomulás enyhé lefolyású volt.

3. Valutáris rendszerünk, éppen az említettek miatt, biztosítja az elszámolási *valuta fel- vagy leértékelése kockázatainak a kiküszöbölését*. Piacunkon nem zárulhat egy fel- vagy leértékelés veszteséggel vagy nyereséggel az elszámolási mechanizmusban részt vevő országok számára.

4. Az elszámolási valuta és a hozzá kapcsolódó külkereskedelmi rendszer, a kétoldalú kontingensek biztosították a *tervezés és a fizetések stabilitását*. Biztonságot nyújtottak az áruk elhelyezése területén. A szocialista piac, a maga jóformán korlátlan felvevőképességével — kétoldalú alapon — a résztvevők rendelkezésére áll. Biztosíték volt arra nézve is, hogy a tőkés piac konjunkturális ingadozásai a szocialista piac forgalmára alapvetően nem hatottak ki.

5. Az elszámolási és hitelméchanizmusban a kamat alárendelt szerepe, valamint a kedvező lejáratú idők következtében a *segély jelleg domborodott ki*. Ez segítette a gyors ütemű iparosítást.

6. Az 1964-ben bevezetett multilaterális elszámolási rendszer egyik igen jelentős előnye, hogy a korábbiakhoz képest *ismertebbé váltak az országok egymás közötti fizetési forgalmi számai*. Ez kétségkívül jelentős előny, mert áttekinthetőbbé vált az egyes országok fizetési lehetősége, és alkalmas ad két-, három- vagy többoldalú egyenleg kompenzálására.

Az eddigiekben alapvetően a KGST-országok fizetési forgalmának és elszámolási valutájának fejlődési szakaszait és eredményeit tekintettük át. A rubel azonban e fizetési körön kívül is szerepet játszik.

Az 1970-es évek elején a szocialista világrendszer országainak egymás közötti fizetési kapcsolatait, az elszámolás és az alkalmazott valuták rendszerét tekintve, öt csoportra oszlanak: 1. transzferábilis rubel, 2. klíringrubel, 3. klíringdollár, 4. nemzeti valuták, 5. konvertibilis valuták.

Transzferábilis rubelben bonyolítják le a KGST-országok a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bankon keresztül fizetési forgalmukat; klíringrubelben történik az elszámolás — kétoldalú kereskedelmi megállapodások alapján — a távol-keleti szocialista országokkal; nemzeti valutában és klíringdollárban Kubával és Jugoszláviával; és nemzeti, valamint egyéb nyugati valutákban bonyolítja le Kína az ázsiai és egyes európai szocialista országokkal megvalósított fizetési forgalmát. Nemzeti valutát alkalmaznak a KGST-országok a nem kereskedelmi fizetési forgalomban, bár ennek összegét meghatározott arányokban transzferábilis rubelben egyenlítik ki. Végezetül meg kell említeni, hogy a tőkés pénz- és áru piacok közvetítői használnak kikapcsolása céljából, valamint

egyéb okokból is bizonyos áruk elszámolásánál az egymás közötti forgalomban konvertibilis devizában történő elszámolás is előfordul.

A továbbiakban elsősorban a KGST-hez tartozó európai szocialista országok egymás közötti fizetési rendszerével s ebben is a rubel szerepével foglalkozom. A régió fizetési kapcsolatainak fejlődésére azonban a szocialista világrendszer összes országa fizetési kapcsolatainak alakulása hatást gyakorol.

Az elszámolási rubelvaluták jellege és a pénzfunkciók

Az elszámolási rendszer fejlődési szakaszainak vizsgálata mellett fontos szempont az elszámolási valuták (kétoldalú klíringrubel és kollektív transzferábilis rubel) jellegének vizsgálata. Miután a Szovjetunió a rubelt 1950 márciusában aranyalapra helyezte, létrejöttek a feltételek, hogy a rubelt a szocialista országok közötti elszámolásokban és az ármegállapításnál klíringvalutaként alkalmazzák. A klíringvalutában keletkezett követelést csak a kétoldalú klíringben részt vevő másik országgal szemben lehet érvényesíteni. *Ily módon tehát beszélhetünk szovjet, cseh-szlovák, bolgár stb. klíringrubelről.*

A klíringrubel zárt jellegű valuta. E jelleget mindenekelőtt az határozza meg, hogy csak két ország közötti elszámolásban használható fel, s csak azokra a célokra, amelyeket a kétoldalú fizetési megállapodás előír, és csak az ott meghatározott technikai formák között. A kétoldalú klíringrubel zárt jellege a következő főbb formákban jelentkezik:

— A klíringrubel mint elszámolási valuta elhatárolta a szocialista országok kölcsönös árucere-forgalmát a világ többi áru- és pénzpiacától. Mint a szocialista országok közötti nemzetközi gazdasági kapcsolatok mechanizmusának egyik eszköze, megvédte a szocialista országok külkereskedelmét a tőkés áru- és pénzpiacok konjunkturális ingadozásaitól. Ebben az értelemben a zártság kedvezően értékelhető. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a valuta zárt jellege a szocialista világpiac autarkijának bizonyos erősödéséhez vezetett.

— A klíringrubel mint kizárólagosan kétoldalú elszámolási egység elhatárolta egymástól a szocialista országok egymás közötti árucere-forgalmát is. Ennek következtében a szocialista országok közötti áru- és pénzkapcsolatokat — mivel a Szovjetunió kívüli KGST-országok egymás közötti hitelkapcsolatai erőteljes növeléséhez az eszközök nem álltak rendelkezésre — a kétoldalú árucere-forgalomban részt vevő felek közül a potenciálisan gyengébbek lehetőségei határozzák meg. Mivel a szocialista országok a szocialista fejlődés útjára nem azonos színvonalon léptek, s gazdasági fejlődésük üteme sem volt egyenlő, a zárt valuta e hatása bizonyos szakaszokban a szocialista tábor általános növekedési ütemének alakulását is befolyásolta.

— A klíringrubel mint zárt valuta elhatárolta egymástól a szocialista országok egymás közötti pénzforgalmát a szocialista világpiac határaitól. A kérdés e vonatkozása a valutaárfolyamok problematikájával kapcsolatos. Annak következtében, hogy az ár, az elszámolás és a hitelek valutája a klíringrubel lett, az egyes országok hivatalos valutaárfolyamai a kölcsönös árucere-forgalomban, az elszámolási és hitelkapcsolatokban

nem játszottak szerepet. E hatás következtében a szocialista országok gazdasági szabályozói, az ár-, a hitel-, a vám-, a devizális korlátozások, az adó-, a bér- és a jövedelemszabályozási rendszerek gyakorlatilag egymástól függetlenül fejlődtek. E tény a reális gazdasági integrációt, a gazdasági összefonódottság megvalósítását ma nehezíti, és nehezíteni fogja még a közeljövőben is. Ugyanakkor e hatás a gazdasági hatékonyság nem kielégítő növekedésében is visszatükröződik.

A sokoldalú nemzetközi elszámolásokra való áttéréssel az NGEB elszámolási egységként a transzferábilis rubelt hozta létre. A transzferábilis rubel aranytartalma, mint láttuk, a szovjet rubel aranytartalmával egyenlő. A transzferábilis rubel mint kollektív elszámolási eszköz a korábbi klíringrubelt váltotta fel.

A kétoldalú klíringben tulajdonképpen nincs pénzforgalom, mert az eszközök forgása a klíringben részt vevő két partner között kezdődik, és ott is fejeződik be. A pénzegység — mivel az elszámolások valutája — a forgalom pénzben kifejezett volumenét képviseli. A szaldólikvidálásokról az aktív egyenleget az adós nem pénzben, hanem áruban törleszti.

A sokoldalú elszámolások jelenlegi rendszerében a transzferábilis rubel funkciói elszámolástechnikai szempontból kibővülnek. A kölcsönös követelések sokoldalú kompenzációjának a lehetősége elvben lehetővé teszi a pénzegység szabad átutalását a tagországok között. Egy ország a másik részt vevő országgal szemben keletkezett aktív szaldóját felhasználhatja a harmadik vagy negyedik országgal szemben fennálló adósságának törlesztésére. A transzferábilis rubellel rendelkező ország követeléseit a következő célokra használhatja fel:

- a) Fizethet vele bármelyik résztvevő országból importált árukért.
- b) Transzferábilisrubel-követeléseit részben vagy teljes egészében betétként helyezheti el az NGEB-ben.
- c) Nemzeti valutára válthatja át a nem kereskedelmi fizetések rendszerében.

d) Transzferábilisrubel-követeléséből egy másik részt vevő országnak hitelt nyújthat.

e) Az NGEB alapszabálya elvileg lehetővé teszi, hogy a Bank transzferábilisrubel-csekket bocsásson ki. Ebből kiindulva bármely országnak elvi lehetősége van az NGEB közvetítésével különféle csekkműveletek végzésére.

A transzferábilis rubel emissziója, illetve a kibocsátás sajátossága az elszámolási rendszer hitelkapcsolatainak változásával függ össze. Míg a kétoldalú klíringben az egyik ország a másik ország részére a fennálló passzív egyenleg erejéig nyújtott technikai hitelt, addig az új elszámolási rendszerben e művelet helyére a bankhitel lépett. Ezzel kapcsolatban az elszámolási körben részt vevők számláján hitelpénz jelent meg. A hitelpénz mennyisége, illetve az emisszió az egyes országok passzív elszámolási egyenlegének növekedésével párhuzamosan növekszik. A kibocsátott pénz az NGEB által nyújtott technikai hitel mennyiségével egyenlő, s egyben az aktív elszámolási egyenleggel rendelkező országok számláján levő pénzeszközök összegének felel meg. Az NGEB az elszámolásokban és a hitelnyújtásokban a közvetítő szerepét tölti be. Részére azonban a tényleges hitelnyújtó az aktív elszámolási

egyenleggel rendelkező ország. Az emisszió alapja olyan áruszállítás, amely átmenetileg nem kompenzálódik a többi szerződő fél részéről történő párhuzamos áruszállítással.

A transzferábilis rubel gazdasági tartalma és kibocsátásának jellege határozza meg a tagállamok számláin levő pénzeszközök lényegét. A számlák aktív egyenlegei határidős betétekké alakíthatók át. A betétek határideje csakis a kölcsönös szállítások lebonyolítási időpontjának hozzávetőleges számításain alapulhat. E betétek gazdasági tartalma lényegesen eltér a tőkés pénzpiacon érvényben levő hagyományos bankbetétek tartalmától. Az utóbbiaknál ugyanis az a cél, hogy a realizált áruk értékét univerzális vásárlóerő, vagyis pénzeszközök formájában őrizték meg. Ezzel szemben az NGEB-tagországok számláin levő pénzeszközök az adott elszámolási körben pénzügyi műveletek forrását nem képezhetik.

Fontos sajátosság, hogy sem a kétoldalú klíringrubel, sem az azt követő kollektív elszámolási egység, a transzferábilis rubel nem váltható át más valutákra. Az elszámolási körből való esetleges kilépése tehát pénzformában nem lehetséges. Az elszámolási egységek emissziójának értékelése és felhalmozásuk körülményeinek figyelembevétel után megállapíthatjuk, hogy a pénzfunkciók az elszámolási rendszerben háttérbe szorultak. Mind a bilaterális, mind a sokoldalú transzferábilis rubelek mint értékformák az adásvételek sajátos egységét a bilaterális külkereskedelem kétoldalúan egyeztetett volumenű és összetételű áruháalmazai cseréjének nyilvántartásában hozzák létre. A pénzfunkciók háttérbe szorításának következtében az elszámolási egységek áruvá való átváltásának már eleve behatárolt, korlátozott és garantált jellege van. Ez mindenekelőtt az elszámolási rendszer bázisának, a kétoldalú külkereskedelemnek a jellegéből következik. A feltétlen realizálási biztonság és az önálló pénzforma kiiktatódása ily módon dialektikus egységbe fonódik össze. Az elszámolási egységek — a kétoldalú klíringrubel és a kollektív transzferábilis rubel is — a külkereskedelmi árat alapjában véve nyilvántartási kategóriaként kezelik. Ismeretes — és itt ezt nem kell külön bizonyítani —, hogy az eddigiekben a bukaresti árelv következtében a külkereskedelmi árak nem játszottak túlzottan aktív szerepet az árucseré-forgalomban.

Az említettek következtében a hitelek és a pénztartalékok mint a kétoldalúan egyeztetett termékkontingensekben előirányzott volumenű és szerkezetű terv szerinti és tényleges áruszállítások közötti eltérések (túlteljesítések, lemaradások, áthúzódások, előszállítások, összetételbeli eltérések) számviteli tükörképei jelentkeznek. A hitelek és pénztartalékok volumenét a kölcsönösen elismert bilaterális egyensúlyi elv korlátozza. Ezt az egyensúlyi elvet a kölcsönös érdekek összeegyeztethetősége és ellenmondásossága alakítja ki az egymással évente tárgyaló felek között.

A bilaterális egyensúly gazdasági hátterét a külkereskedelmi forgalomban szereplő egyes árucsoportok egymással történő szembeállítása szabja meg. Ily módon a kollektív, transzferábilis rubel elszámolástechnikai szempontból történő alkalmazása ellenére a kereslet és kínálat országpáronkénti kölcsönös és korlátozott kiegyensúlyozása valósul meg. Ennek eszköze az elszámolási egység. *A kollektív transzfe-*

rábilis rubel tehát csak formailag multilaterális, tartalmában bilaterális. Ezért a vásárlási szabadság az elszámolási körben bilaterálisan korlátozottá válik, s így a szocialista világpiac kétoldalúan elkülönült, szétaprózott piacokra oszlik. Az eladók és hitelezők, illetve az adósok és a vevők tehát kétoldalúan meghatározottak, bár az elszámolási egység sokoldalú és kollektív. Ily módon, illetve ezen a bázison alakul ki a kollektív valutát alkalmazó kétoldalú piacok áruválasztékainak, ár-színvonalainak, működési mechanizmusainak és elszámolási rendszerének, lényegében egységes, jellege.

Az elszámolási egység formailag multilaterális, tartalmilag bilaterális jellege ahhoz vezet, hogy az elszámolási kört a követelések nem hagyhatják el, s ezért a kereslet és a kínálat egyensúlya belső jelleggel alakul ki, ami az áruválaszték nemzetközi minőségi rangsorolásának problémáihoz vezet. A szocialista elszámolási valuta és a tőkés valuta-rendszer elkülönülésének mértékét és módját a két világgazdasági rendszer eltérő gazdasági fejlettsége, külkereskedelmi versenyképessége, a tőkés világgazdaság egyenlőtlen — ciklikus fejlődésével együttjáró valutáris kockázatoktól való elzárkózás, a két piac mechanizmusának különbözősége, valamint politikai okok szabják meg. Ennek következménye viszont a két piac közötti előnyös kapcsolatok korlátozott kihasználása, valamint a két rendszer közötti gazdasági versenyben elengedhetetlenül szükséges reális és közvetlen érték-összehasonlítási mérce hiánya.

A pénzfunkciók vázolt alakulása érzékenyen érinti a szocialista nemzetközi hitelrendszert. Ami a külkereskedelem finanszírozásának hitelrendszerét illeti, az NGEB létrehozott hitelméchanizmusa csak a korábbi kétoldalú technikai hitelrendszer — most már minden országra kiterjedő — alkalmazása, s így a strukturális problémák országok közötti áthidalásában túlzottan aktív szerepet továbbra sem játszhat. Változás csupán annyiban van, hogy míg korábban a technikai hitelek csak a nagy volumenű forgalmat lebonyolító országok között voltak meghatározott limit felett kamatozók, addig most az egyes országok többi országgal szemben fenálló technikai hitelkerete összesítetten kerül megállapításra, s így válik kamatozóvá. A hitel összege az év során aktív egyenleggel rendelkező országok követelésének összegével egyenlő. Az aktív egyenleggel rendelkező országok ezt a hitelt az NGEB-nek nyújtják, majd az a passzív egyenleggel rendelkező országok részére továbbközvetíti. A Bank tehát e folyamatban közvetítő szerepet tölt be, s saját forrásokkal nem rendelkezik. Ily módon a hitel gazdasági alapja a passzív egyenleggel rendelkező országok szállítási tervtől való elmaradása, illetve a szezonális okok miatti időleges ki nem egyenlítetttség. A hiteleket általában rövid lejáratra nyújtják.

Mivel az aktív sokoldalú hitelméchanizmus csak korlátozottan működik, s elvben a strukturális problémák áthidalására, a fizetési mérlegek kiegyenlítésére kétoldalú hitelmegállapodást kell kötni, illetve ez csak kétoldalúan realizálódhat, a hitel forgalombővítő szerepe két, nem egyforma külkereskedelmi potenciállal rendelkező ország között nem bontakozhat ki.

Kétségtől sem a kétoldalú, sem a jelenlegi sokoldalú elszámolási rendszernek nem előnye az, hogy a felgyülemlett követelések nem

mobilizálhatók. Az aktív egyenleggel rendelkező ország aktívumát addig befagyasztja, amíg az adós terv szerinti vagy kiegészítő áruszállítással azt nem rendezi. Ily módon nincs kellő ösztönzés az export növelésére. A pénzfelhalmozás tehát a szocialista országok között folyó külkereskedelem megoldatlan kérdése. Ennek következménye a globális egyensúly követelményének betartásából eredő korlátozó hitelpolitika, amely már az 1957-es multilaterális elszámolási rendszer nem teljesen kielégítő működésének is fő oka volt. Mivel a tranzszerábilis rubel a pénzfunkciókat korlátozottan tölti be, a külkereskedelmi hitelrendszer alapjában véve rövid lejáratú, technikai jellegű hitelrendszerré vált. A rendszerből a középlejáratú hitelek, a céghitelek, illetve a vállalatok egymás közötti hitelezése továbbra is hiányzik.

A hosszú lejáratú hitelek alapvetően kormányközi jellegűeké váltak. Ezeknél a hitelfeltételek (az alacsony kamatszint és az általában 10 éves lejáratú idő) elszakadtak a hitelszükségletek és -források egyensúlyának alakulásától. Ezért fordul elő hitelrendszerünk alkalmazásakor a tényleges lehetőségeket alábecsülő hitelnyújtás és a tényleges szükségleteket túlbecsülő hitelfelvétel, és mindez az extenzív fejlődés igencsak érzékeny bázisán. A hitelkategória lehetőségeit az integrált intenzív gazdasági fejlődés szempontjából nem használjuk ki. (Ettől eltérő problémákat vetnek fel a beruházási hozzájárulásokkal kapcsolatos hitelek és áruk, de ezek részleteit itt most nem érintjük.)

Az említettek következtében a hitelfelhasználás alacsony hatékonyságú, és visszahatása a hitelkínálat alakulására korlátozó jelegű.

Mivel az elszámolási egységek a pénzfunkciókkal korlátozottan rendelkeznek, a hitelkategória háttérbe szorult, így a bilaterális fizetési mérlegegyensúly mint látszólagos nemzeti érdek jelenik meg az eltérő gazdasági fejlettségű és struktúrájú, meghatározott koordináltsággal fejlődő népgazdaságok egymás közötti külkereskedelmi kapcsolataiban. Ily módon a külkereskedelmi forgalom globális és fő árucsoportonkénti egyensúlyának és viszonylati szerkezetének fenntartása az önálló extenzív termelés feltétele. Ennek következtében a fejlettebb országoknál korlátozódnak az integrált intenzív szakaszra történő átmenet lehetőségei. A nemzeti fizetési mérlegek globális és bilaterális egyensúlya a viszonylag alacsony hosszú lejáratú hitelállomány mellett úgy alakul ki, hogy a népgazdaságok dinamikusan a kétoldalúsághoz kapcsolódnak.

A bilaterális fizetési mérlegek egyensúlyban tartásának alárendelt külkereskedelmiforgalom-növekedésben a meglévő termelési és külkereskedelmi aránytalanságok újratermelődhetnek és felhalmozódhatnak. Így a növekvő termelés importnövekedéssel jár, a kiegyenlegező exporttöbblet pedig újabb importigényekhez vezet, ez pedig újabb — esetleg nehezen értékesíthető — termékek megtermelésének szükségességét veti fel. Ily módon a szaldó viszonylatonkénti alakulása, az export-import volumenének meghatározó tényezőjévé válik. Ennek szabályozásához a viszonylati export-import fékezését vagy a forgalom bilaterális egyensúlyának helyreállítása érdekében megvalósított ösztönzését alkalmazzuk a gazdaságossági, hatékonysági és áruösszetétel-beli követelmények nem mindig kellő figyelembevételével.

Az elszámolási egységek pénzfunkcióinak hatása az áruk alaku-

lásában is visszatükröződik. Az árak a bilaterális áruszállítások volumenének és áruösszetételének döntő szerepe mellett mint bilaterális cserearányok jelentkeznek. Az ármegállapításnál a központosítás mértéke a szállított áruk volumenétől és népgazdasági jelentőségétől függ. A külkereskedelmi árak arányai és színvonala az egyeztetett kontingensekben előirányzott áruszállítások zavartalan lebonyolításának vannak alárendelve. Az árviták gyakorlatilag az árösszegek kétoldalú egyensúlyi követelményeinek biztosítására irányulnak az exportőr és importőr országok ellentétes érdekeinek összehangolásával.

Az eddigiekben a rubelelszámolási egységek kialakulását és pénzfunkcióit vizsgáltuk. Az eredmények és problémák objektív értékeléséhez meg kell vizsgálnunk az elszámolási egységek alkalmazásának valutapolitikai céljait is.

Az elszámolási rubelvaluták alkalmazásának valutapolitikai stratégiája

A szocialista országok nemzetközi pénzügyi és elszámolási rendszerének és az elszámolás valutájának 25 éves fejlődése az említett és kétségtől mutató eredmények mellett bizonyos problémákat is felvet. A rendszer fejlődésének elemzésében eddig főleg a kimondottan valutáris-pénzügyi jellegű hatásokat és célokat elemeztem. Az ilyen elemzések azonban önmagukba fordulnak és a rendszer korlátozottan sajátos valutaelszámolási hatásainak vizsgálatára irányulnak.

Nyilvánvaló, hogy a szocialista országok nemzetközi pénzügyi elszámolási rendszerének fejlődése meghatározott gazdaságpolitikai és politikai körülmények között zajlott le. Nyilvánvaló az is, hogy e fejlődés az adott gazdaságpolitikai körülmények között bizonyos alapvető valutapolitikai stratégia elérésére irányult. A rendszer fejlődésének e vonatkozását, vagyis az esetleges stratégiai cél létezését eddig nem vizsgáltuk. Úgy tűnik, hogy egy ilyen elemzés is feltétlenül szükséges. A távlati tervezés szempontjából s egyáltalán az elszámolási rendszer továbbfejlődési lehetőségeinek értékelésénél elsőrendű jelentőségű, hogy tudjuk: várható-e a valutapolitikai stratégiában az elkövetkezendő 10—15 évben valamiféle változás. Ugyanakkor egy ilyen jellegű elemzés a szűkebben értelmezett valutáris szempontokat tágabb horizontba állítja, s az esetleges problémák megértése a politikai s gazdaságpolitikai helyzet függvényében könnyebbé válik. Sőt sok esetben az is kiderül, hogy a valutarendszer egyik vagy másik jellemzője épenséggel elkerülhetetlen szükségyszerűség a fejlődés adott szakaszában.

A valutapolitikai stratégia meghatározása és értékelése — a feladat nehézségei miatt — ma még csak kísérleti jelleggel történhet meg. Ennek folyamán mindig meg kell vizsgálni a nemzetközi gazdasági mechanizmus és a nemzeti mechanizmusok kialakulásának és kölcsönös összefüggéseinek esetleges egyeztetett vagy kölcsönös érdekeket képviselő céljait s hatásait a belső devizapolitikai stratégia kialakítására.

A szocialista országok nemzetközi pénzügyi és elszámolási rendszere a kialakult nemzetközi gazdasági mechanizmus része. A mechanizmus pedig a központosított gazdaságirányítási modellt megvalósító

szuverén tagországok nemzetközi gazdasági együttműködésének formája. E gazdasági együttműködési forma nemzeti keretei túlnyomóan a központosított tervezés, az adminisztratív befolyásolás, a termelés és a beruházások központi irányításának, finanszírozásának módszere jellemzi. Megállapíthatjuk tehát, hogy a kialakult nemzetközi mechanizmus az azt közvetlenül kiszolgáló nemzetközi pénzügyi elszámolási rendszer az említett jellegű népgazdaságfejlesztés terméke, és a tagországok egymás közötti gazdasági kapcsolatainak feltétlenül szükséges feltétele.

A közös valutapolitikai stratégia szerves részét képezi továbbá az országok által megvalósított belső devizapolitika. Az a kérdés, van-e közös vonás a szocialista országok nemzetközi pénzügyi és elszámolási rendszerének működését illetően a belföldi devizapolitikában?

Ha a valutapolitikai stratégia lényegét e szempontból próbáljuk megközelíteni, azt kell megállapítanunk, hogy a KGST-országok a kedvezőtlen világgazdasági és világpolitikai hatásoktól való elzárkózás megvalósításához a mennyiségi és devizakorlátozásokban testet öltő gazdasági fejlődést tűzték ki valutapolitikai stratégiai célként. Ennek lényege — véleményem szerint —, hogy egyre inkább váljanak függetlenné a világpiacon és általában a dezintegrálódó világgazdaságban végbemenő kedvezőtlen folyamatoktól, és belső intézkedésekkel teremtsék meg népgazdaságaik normális működési feltételeit a gyors gazdasági növekedés talaján. E stratégia a szocialista országok egymás közötti gazdasági kapcsolataiban egyrészt hozzájárult a gyors ütemű extenzív gazdasági növekedés feltételeinek külkereskedelmi-valutáris oldalról történő biztosításához, másrésztől biztosította az egyes nemzetgazdaságok viszonylag önálló fejlődésének lehetőségét. E fejlődéshez külső forrásként — legalábbis a hatvanas évek végéig — alapvetően a Szovjetunió hitelpotenciálját vették igénybe.

A valutapolitikai stratégiát végezetül a monetáris politika szemszögéből is értékelnünk kell. A 25 éves fejlődést áttekintve, ma már világosan megállapíthatjuk, hogy a KGST-országok által követett belső monetáris politika nem tűzte ki célul az elmúlt években valamiféle gazdasági és monetáris unió megvalósítását. Az is világos, hogy a közös stratégia inkább arra irányult, hogy a termelési tényezők nemzetközi áramlását pontosan meghatározott és meglehetősen szűk határok közé szorítsuk. Az áramlás főleg a termelés dologi tényezőire — beruházási javakra, nyersanyagokra, energiára, üzemanyagra stb. — vonatkozik. A monetáris politikát talán inkább úgy lehetne jellemezni, hogy annak célja a részt vevő országok gazdasági növekedésének biztosítása anélkül, hogy össze kellene hangolni a politikai tömörülésben részt vevő országok költségvetési és pénzügyi politikáját. A valutapolitikai stratégia alapvető jellegzetessége, hogy a gazdasági fejlődésért, az életszínvonal növekedéséért és a szociálpolitikáért az illető országok kommunista és munkáspártjai felelnek. Ily módon tehát nem engedhető meg, hogy az adott országok gazdaságpolitikájának szerves részét képező, említett három tényezőbe nemzetközi kompetenciával rendelkező szerv beleszólhasson, vagy azt nemzetközi valutapolitikai eszközökön keresztül megváltoztathassa. Gyakorlatilag tehát ez szabja meg a valutapolitikai stratégia lényegét.

A valutapolitikai stratégia alakulására ható tényezőkben a várható változások értékelése s a rubel szerepének további növekedése

Ha az előzőekben részletezett gazdaságpolitikai céloknak megfelelő valutapolitikai stratégiát összegezni akarjuk, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a szocialista országok nemzetközi pénzügyi rendszerének valutapolitikai stratégiája az önálló belső devizapolitika nemzetközi oldalról történő biztosítása az egymás közötti fizetési-elszámolási kapcsolatokban. Ez legfőképpen abban csúcsonyul ki, hogy a belföldi devizapolitika minden egyes országban kiküszöböli a nemzeti valuták gazdasági funkcióit. Ily módon a nemzeti valuták az egymás közötti fizetési forgalomban nem játszhatnak szerepet külkereskedelmi szempontból. Csak a nem kereskedelmi fizetési forgalomban jelennek meg, de fő következtetéseink szempontjából ez most elhanyagolható terület.

Ezek után arra kell válaszolni, milyen indítékok tették e valutapolitikai stratégiát 25 éven keresztül a KGST-országok egymás közötti fizetési rendszerének fő meghatározójává. E szempontból a kérdést ketté kell bontani.

A kérdés *egyik* oldala, hogy a Szovjetuniót a gazdasági és valutáris potenciál szempontjából külön kell tárgyalni. A Szovjetunió gazdasága ugyanis az egymás közötti kapcsolatok meghatározója, mégpedig azért, mert a legnagyobb gazdasági-kereskedelmi potenciállal rendelkezik, s az államközi jellegű hitelmogzások fő tényezője a szovjet gazdaság hitelnyújtó képessége. A Szovjetunió tehát az egymás közötti fizetési forgalomban valutáris szempontból is meghatározó és döntő szerepet játszik.

Kiterjedt, természeti erőforrásokkal rendelkezik, diverzifikált a struktúrája, nagy a felhalmozási képessége, a belső erőforrások könnyen átcsoportosíthatók, a tömegtermelésből származó megtakarítások teljes mértékben és széleskörűen kiaknázásra kerülhetnek, a világgazdasági konjunkturális hullámzásokkal szemben nagy a közömbössége, és bizonyos területeken, néhány nyersanyagfajtaiban, de valutáris szempontból is a világgazdasági folyamatok lényeges befolyásolására alkalmas potenciállal rendelkezik.

Tekintettel arra, hogy a Szovjetunió gazdaságfejlesztését és gazdasági növekedése problémáinak megoldását alapvetően saját erejére támaszkodva tudja végrehajtani, a rubel szerepének növelésére irányuló valutapolitikai stratégiája a gazdaságiakon kívül főleg politikai motívumokat foglal magában.

A kérdés *másik* oldala, hogy az elszámolási övezetbe tartozó többi KGST-ország részére a vázolt valutapolitikai stratégia megfelel-e. Úgy néz ki, hogy számukra az elmúlt huszonöt évben e stratégia járható út volt, sőt az elkövetkezendő tíz évre is járható útnak tűnik.

Az elmúlt fejlődés értékelése alapján ugyanis kérdéses, hogy a nemzetközi együttműködés eszközeiként a politikai-gazdasági uniók, integrált nagy egységek létesítése és az ennek megfelelő valutapolitika jelent-e a nemzetközi gazdasági kapcsolatok korlátainak lebontását és a termelésfejlesztés integráltságának legjárhatóbb útját. Hosszú távon két-ségkívül a termelőerők integrált fejlesztése a megoldás. Ennek korai

megoldása azonban számottevő ellenállást s esetleg gazdasági veszteségeket válthat ki. Számos tény utal arra, hogy a jelenlegi gazdasági együttműködés fokozása és javítása még jelentős tartalékokat rejt magában. A KGST-országokban gazdaságpolitikai, kül- és szociálpolitikai szempontból az egyeztetett és integrált valutapolitikai stratégiával szemben olyan érvek merülnek fel, amelyek szerint jelenleg a nemzeti állam feladatkörének e téren történő nagyobb mérvű szűkítése nem valósítható meg. Különösen a még számos megoldandó nemzeti feladattal rendelkező kisebb országok esetében merülne fel probléma, ha a nemzeti állam hatáskörét egy egyeztetett valutapolitikai stratégia érdekében egy nemzetek feletti szervre ruházzák át akár teljesen, vagy akár csak részben is.

A strukturális determináltság — nagyjából azonos nyersanyaghányad az importszerkezetben és kb. azonos gép- és fogyasztásicikk-hányad a kiviteli szerkezetben — ezen országokat arra ösztönzi, hogy az önálló valutapolitikai stratégiát a továbbiakban is fenntartsák. Ennek külső jelei abban nyilvánulnak meg, hogy az országok a Szovjetunióval való termelési integrációt, a külkereskedelmi árucere-forgalmat a pénz- és értékviszonyok felhasználása nélkül kívánják inkább fejleszteni. Erre ösztönzi őket az is, hogy élesedik közöttük a verseny a szovjet gépipportkontingensekért, a szovjet nyersanyagszállításokért, s élesedik az egymás közötti verseny a nyugati piacokon is.

Végeredményben tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az elszámolási valutában testet öltő önálló valutapolitikai stratégia fenntartása mind a Szovjetunió, mind a többi, kisebb KGST-ország gazdaságpolitikai érdekeinek alapjában véve megfelel. E valutapolitikai stratégia megfelel az árúkinálat és -kereslet e piacon fennálló színvonalának, azt a kívánt mértékben befolyásolja, a rubelen alapuló elszámolási valutáris rendszer összhangban van a kialakult, tervutasításon alapuló nemzeti tervezési rendszerekkel, s végezetül lehetővé teszi, hogy minden egyes ország a szabad devizapiacokon koordináltan, de nemzeti érdekeinek megfelelő valutáris politikát kövessen.

Ilyen álláspontot foglal el a KGST XXV. ülészakán jóváhagyott, a KGST-tagállamok szocialista gazdasági integrációjának fejlesztését célzó Komplex Program is. Ez az utóbb említett dokumentum a szuverén nemzetgazdaságok gazdasági integrációjának programját körvonalazza, s nem irányozza elő a nemzeti piacok egybeolvadását az elkövetkezendő három-négy ötéves terv időszakára. Leszögezi, hogy a KGST-tagállamok gazdasági és tudományos műszaki együttműködési rendszere a szocialista gazdaságirányítás alapelvein, a tervkoordinációnak mint az együttműködés alapvető módszerének az áru- és pénzkapcsolatok szélesebb körű felhasználásával történő szerves összekapcsolásán nyugszik.

Az elmondottakkal összhangban, a Komplex Program igen fontos része a valutáris-pénzügyi eszközök aktivizálása, azok komplex jellegű feladatainak megoldása. Ily módon a KGST-országok egymás közötti fizetési rendszere fejlődésének újabb szakasza bontakozhat ki. Ennek lényege, hogy a kollektív valuta továbbfejlesztésével kell tökéletesíteni az elszámolási rendszert.

A transzferábilis rubel szerepével kapcsolatos munkát alapvetően

a differenciáltság fogja jellemezni. Egyrészt a reálisan meglevő pozitív elemek hangsúlyozása kerül előtérbe, másrészt pedig az elszámolási rendszer jelenlegi konstrukciójában a még meglevő kihasználatlan tartalékokat kell majd mozgósítani. A Komplex Program erre vonatkozóan részletes tervet és határidőket tartalmaz, így például: „1976—1979 között a KGST-tagállamok tanulmányozzák az egységes árfolyamok bevezetési lehetőségeit és munkálatokat folytatnak a bevezetéshez.” Ezen belül: „a kollektív elszámolási egységen alapuló elszámolási rendszer lehetőségeket rejt magában a kereskedelem finanszírozásának továbbfejlesztésére.” Itt elsősorban a rendszer elszámolási-kamarai s ebből következőleg pénzügytechnikai módszereinek továbbfejlesztéséről lehet szó a szükséges előfeltételek megteremtésére. A nemzeti valuták árfolyamának bevezetéséről és a bevezetés időpontjáról 1980-ban döntenek.

Más kérdéseket vethet fel a nemzeti valuták s köztük a szovjet rubel vagy a transzferábilis rubel külső — korlátozott — konvertibilitásának megteremtése. Ez lehetőséget adhat a kelet—nyugati együttműködés pénzügyi problémáinak áthidalásához a Komplex Program előírásainak megfelelően a harmadik országok, elsősorban a fejlődő országok bevonására a rubelelszámolásokba vagy esetleg a kollektív valuta (transzferábilis rubel) alapján lebonyolódó sokoldalú elszámolási rendszerbe, s egyben az egymás közötti fizetési rendszer feltételei fokozatos szigorításának eszközévé is válhat.

A nemzeti valuták konvertibilitásának megteremtéséhez — rövid és középtávon szemlélve — a legnagyobb lehetőségekkel a Szovjetunió rendelkezik. A szovjet rubel külső konvertibilitásának megvalósítása lehetőséget adhat megfelelő stratégiai szempontú valutapolitika kialakítására a külkereskedelemben és a nemzetközi hitelműveletekben, viszont szükségtelessé teszi a Szovjetunió belföldi gazdaságának valamiféle idomulását a nemzetközi fizetési rendszer által támasztott követelményekhez. Az ilyen jellegű konvertibilitás megvalósítása épp e szempontból jelentene nagy lehetőséget a kisebb szocialista országok számára is, mert lehetővé válna a belső gazdasági mechanizmusok jelenlegi adottságoknak megfelelő alapon történő továbbfejlődése esetén is, valamint felismert érdekeiknek megfelelően a konvertibilis rubelelszámolásokban történő aktív részvétel. E megoldáshoz viszonyítva bonyolultabbnak látszik a kollektív valuta, a transzferábilis rubel külső konvertibilitásának megvalósítása. Mindenesetre ez a rubel vonzerejének további növelését — akár az egyik, akár a másik megoldást választjuk — a közeljövő aktuális feladatává teszi.

Az eredmények és a problémák áttekintése világossá tette, hogy a rubellel egy állandóan fejlődő, útkereső jellegű mozgás történt. E valuta alkalmazásának a valutapolitikai stratégia oldaláról való elemzése azt a nagyon fontos következtetést sugallja, hogy problémáinkat nem a más valutarendszerekkel való összehasonlításban kell elsősorban vizsgálnunk, hanem abból a szemszögből, hogy a rubel alkalmazása mennyiben felelt meg saját fejlesztési stratégiánknak, az integrálódó közösség kollektív és nemzeti érdekeinek, a gazdasági, politikai és gazdaságpolitikai feltételeknek. Úgy véljük, hogy elemzésünk egyértelműen arra mutat rá, hogy a rubel elszámolási valutaként való alkalmazása elkerülhetetlen, szükségszerű és hasznos volt, s a szocialista közösség sikereit támasztotta alá a külgazdasági kapcsolatokban.

A vezetői információs rendszerek és az ember—gép „párbeszéde”

Gazdasági problémák és „laboratóriumi” módszerek

A marxizmus—leninizmus klaszszikusai sok helyütt beszélnek arról, hogy milyen nagy jelentőségű lesz a társadalmi tevékenység kutatása szempontjából, ha — a természettudományi kutatásokhoz hasonlóan — azokat is laboratóriumi szinten lehet végezni. Ehhez igen nagy lépést jelent az elektronikus számítógépek felhasználása a társadalmi-gazdasági problémák megoldására. Amíg az első technikai forradalom egyik igen lényeges vonása volt, hogy a gépi nagyipar kialakulásával megteremtődtek a nehéz fizikai munkáktól való megszabadulás feltételei, addig a második technikai forradalom egyik lényeges vonása, hogy a számítógéppel lehetőség nyílik a sablonos szellemi tevékenység alóli mentesülésre.

A számítógép azonban nemcsak a sablonos szellemi tevékenység gépesítését teszi lehetővé, hanem csíráját jelenti annak is, hogy a gazdasági viszonyok mennyiségi összefüggései mellett minőségi összefüggéseiket is kifejezze. Ennek egyik eszköze a *szimulációs technika*. A szimulációs eljárás a vizsgált jelenség (probléma) képmásán végzi el a kísérleteket. Ehhez az eljáráshoz már meg lehet teremteni a kívánt „laboratóriumi” feltételeket. A szimulációs eljárással valamilyen modell segítségével utánozzuk a valóságot, azután módszeresen kísérleteket végzünk rajta. A szimuláción így a valóság valamilyen működőképes modelljét, illetőleg annak működő analógiáját kell értenünk, ami célszerűen kiemelt tulajdonságokban a szimulált jelenséghez hasonlít, anélkül, hogy vele azonos volna. Ebből ered az a feltételezés, hogy az analóg rendszeren reálisan megfigyelhetjük, mérhetjük, elemezhetjük a szimulált jelenség várható viselkedését. A számítógépes szimuláció más szavakkal tehát azt

jelent, hogy a gazdasági folyamat modelljét számítógépen ábrázoljuk, egyes paraméterek változtatásával figyeljük alakulását, és ebből képesek vagyunk megfelelő következtetéseket levonni.

Nézzünk előbbiekre egy példát. Az alkatrészek összeszerelése bizonyos tűrési határok között nem okoz gondot. Ha a tűrési előírásokat szigorítjuk, emelkednek a költségek. Az alacsonyabb tűrési határok megszabása esetén a szerelőknek hosszabb időt kell tölteniük a munkadarabok válogatásával. Ha ismerünk a tűrési százalék lecsökkentésével előidézett költségnövekedést, valamint azt, hogy az illeszkedő munkadarabok kiválogatásának költségét hogyan befolyásolja a tűrési százalék, könnyen meghatározhatnák a legkedvezőbb döntést. Mivel ezek az összefüggések az eddigi tapasztalatokból nem állnak rendelkezésre, a tapasztalatokat „mesterséges úton”, szimuláció segítségével szűrjük le. Az adott példában ez annyit jelent, hogy papíron, illetve számítógépen elméleti állítunk fel, amelyben kipróbáljuk a különféle kombinációkat. Mindenestre meg kell jegyezni, a szimuláció hátránya az, hogy — bár a megadott feltételek között választ kapunk a legkedvezőbb megoldásra — az ebben közrejátszó összefüggések ismeretlenek maradnak előttünk; az adottások megváltozása esetén a megoldás már nem használható.

A „laboratóriumi vizsgálatokhoz” természetesen nem csupán a mennyiségi (részben minőségi) összefüggések reprodukciójának lehetőségére van szükség, hanem a kérdésfeltevés flexibilitására, a kérdések sokféle kombinációjára, megváltoztatásának lehetőségére. Ebben a vonatkozásban is igen nagy jelentősége van annak, hogy a számítógépes eljárásen belül az *adatkezelés* minőségileg megváltozott, s ez a döntéseket megalapozó információs szolgáltatás szempontjából igen nagy je-

lentőségű. Ez a korszerű adatkezelésen alapuló vezetői rendszer (szak kifejezéssel a „Data Based Management System”) a vezetői döntések szempontjából igen fontos, lehetővé teszi ugyanis az ember és a számítógép közti — természetesen az ember által beprogramozott — „párbeszédet”.

A hagyományos és a számítógéppel működő adatkezelési rendszerek

Először is felmerül a kérdés, mit értünk adatkezelésen. Az adatkezelés az adatok, információk tárolása, karbantartása és visszakeresése. A hagyományos adatkezelési rendszert az jellemzi, hogy:

— A tárolás rendkívül hely- és időigényes (manuális, mechanikus eszközökkel dossziékban történik).

— Az információfeldolgozás nem racionális. Az ésszerűség megköveteli, hogy minél kevesebb alapadatot minél sokoldalúbban használjunk fel. A hagyományos módszereknél azonban ez nem így van, mivel az adatgyűjtés, csoportosítás stb. általában egyféle szempontból történik, ezért igen gyakori, hogy ugyanazok az adatok sok helyütt — tulajdonképpen azonos módon — kerülnek kigyűjtésre. (Lásd például a számviteli és a statisztikai adatfeldolgozás átfedéseit.)

— Az információk visszakeresése igen nehézkes, hiszen „hely szerint” történik (melyik dossziében található a keresett információ).

— Az információk visszakeresése nem szelektív (egyszerre csak egy szempontból történik).

— Az információk nagy valószínűséggel nem olyan kombinációkban, kapcsolódásban állnak rendelkezésre, mint ahogy azt a kérdést feltéve vezető elvárja.

Ettől eltérő a számítógépre alapozott, az ún. adatbankszerű adatkezelés, mivel:

— Az adatbázis strukturált, előre megtervezett. Ez azt jelenti, hogy az információk közti összefüggések hierarchiáját, logikai kapcsolódását stb. előre megtervezik. Ez egyebek

között lehetővé teszi azt is, hogy a vezető kérdésére a számítógép összefüggő információláncot adjon válaszul. Ezenkívül mód nyílik arra, hogy az adatbázishoz különböző matematikai programokat csatoljunk, amelyekkel prognosztikai, optimalizálási stb. számításokat végezhetünk.

— A számítógépes információvisszakeresés tartalmi, asszociatív. A számítógép nem hely szerint keres vissza (melyik dossziében található a keresett információ), hanem tartalom szerint. Tehát összehasonlítja a kérdésben szereplő információk tartalmát a gépen tárolt információk tartalmával. Ha például egy hitelpolitikai adatbanknál bizonyos értékhatár feletti fejlesztési hitelek és azok pénzügyi teljesítésének százalékát kérdezzük, akkor a számítógép kiírja a gépen tárolt összes — a kérdésben megadott értékhatár feletti — fejlesztési hitelt és teljesítési százalékát.

— Az információvisszakeresés szelektív. Ez azt jelenti, hogy többféle célra irányulóan is feltehetünk kérdést. Így nem csupán az információhiány küszöbölhető ki, hanem az „információáradat” is, mert a túl sok információ — amelybe szinte belefut a vezető — szintén nem információ.

— A gépi adatkezelő rendszer kiépítése moduláris. Különböző problémacsoportok lépésenként valósíthatók meg és kapcsolhatók az adatbankhoz.

— Az információátvitel racionális. Minden alapinformációt csak egyszer tárolunk, és megvalósítjuk a „kevés alapadat — sokirányú feldolgozás” elvét.

— Megvalósíthatók a szükséges biztonsági követelmények. A chiffrészerű vizsgálathoz hasonló módon megállapítható az információkhoz való hozzáférés jogosultsága.

— Az adatbank létrehozásával ún. thezaurus állítható össze, amely tulajdonképpen egy fogalmi szótár, s a felhasználóknak tájékoztatást ad arról, hogy mely problémakörökben tehet fel kérdéseket. Mivel a gazdaságosság megköveteli, hogy számí-

tógépen nagyon hosszú szövegeket ne tároljunk, csupán orientációul szolgáló információkivonatokat, a számítógépes rendszerhez kapcsolható egy mikrofilmtár, amely a teljes információszövegeket tartalmazza. Ha tehát a felhasználónak valamely információkivonat teljes szövegére lenne szüksége, ebből megkaphatja.

— A számítógépes adatkezelés lehetővé teszi a közvetlen információcserét megfelelő adathordozómás szervezetek hasonló adatbankjaival.

Az adatbankok működése és az operatív vezetői tevékenység

Az előbbieken vázolt, számítógépre épített adatkezelő rendszerek, adatbankok lehetővé teszik, hogy a vezetők információs igényeiket közvetlenül az igény felmerülésekor elégítsék ki. Módot kapnak a számítógép közvetlen igénybevételére anélkül, hogy az speciális szakismertetek elsajátítását követelné meg. Lehetővé válik az ún. terminálon, az adatvégállomáson a közvetlen lekérdezés. Ez a terminál egy írógéphez hasonló tasztatúrából és egy képernyőből áll, közvetlen összeköttetésben van a számítógéppel. A kérdést a tasztatúra billentyűzetének segítségével kell feltenni, és a válasz a képernyőn jelenik meg.

Adatbank a legkülönbözőbb területeken valósítható meg. Így például létrehozható jogi adatbank, amely megadja, hogy bizonyos területeken a felmerülő jogeset szabályozására milyen rendelkezések jelentek meg. Létesíthető világgazdasági tájékoztatósi adatbank, amely különböző információforrások (sajtó, jelentések, határozatok stb.) alapján a világgazdaság alakulásával kapcsolatban ad választ konkrét kérdésekre. Létrehozható helyfoglalási rendszer (szállodákban, közlekedésben stb.), amely jelzi, hogy van-e hely a repülőjáratokon, van-e üres szállodai szoba stb.

A Magyar Nemzeti Bankban tervezünk egy olyan adatbankot, amely fokozatosan a következő mo-

dulokat fogja tartalmazni: hitelpolitikai, devizapolitikai, személyzeti és munkaügyi.

A Magyar Nemzeti Bank gazdasági befolyásoló szerepe jórészt a hitelezésen keresztül valósul meg, amely a kormány által meghatározott hitelpolitikai irányelvek gyakorlati megvalósítását, a hitelformák érvényesítését szolgálja. Ennek az információrendszernek az alapadatai az országos hitelmérleg, az MNB-hitelmérleg, a gazdálkodó szervek számlaköveteléseit és betéteit, a vállalati felhalmozási célú elkülönített pénzeszközök, a beruházási hitel-folyósítás anyagi-műszaki összetételét tükröző információk, a készletadatok, a készpénzforgalom alakulásának adatai.

Ezek az adatcsoportok primér formájukban — felhasználva a különböző csoportosítási lehetőségeket — igen nagy informáltságot tesznek lehetővé. További hasznosításuknak fontos feltétele a megfelelő idősorok képzése, mivel trendextrapolációval a feldolgozott adatok pénzügyi tervezés céljaira is felhasználhatók.

A devizagazdálkodásnál, a bankári műveleteknél a reakcióidő rövidsége miatt elengedhetetlenül szükséges az adat-visszakeresési lehetőségek biztosítása. Úgy gondoljuk, nem kell különösebben indokolni azt a megállapítást, hogy a devizális területen gyors intézkedések szükségesek. E területnek másik sajátossága — amit az információrendszer kifejlesztésénél figyelembe kell venni — a naprakész tájékozottság a devizapolitikáról, a tőkés bankok bonításáról, azok és üzletfeleik pénzügyi-gazdasági helyzetének alakulásáról. Az informáltság szempontjából ugyanilyen fontos feladat az árfolyamváltozásokat jellemző adatok gyűjtése. A tervezett devizapolitikai adatbank ezért a következő fő adatcsoportokat tartalmazza:

- az ügyletek adattára;
- a lebonyolító bankok adattára;
- az áru- és pénzforgalommal kapcsolatos adattár;
- a devizaigérvények adattára.

A hatékony személyzeti munka és a munkaerő-gazdálkodás céljából szükségesnek mutatkozik e terület adatainak olyan tárolása, amely lehetővé teszi az adatok minden irányú csoportosítását és visszakeresését. Az adattartomány érzékeltetésére néhány jellemző adattípust sorolunk fel. Ilyenek a dolgozók szakképzettségére, munkakörére vonatkozó információk, oktatási és továbbképzési, valamint a káderfejlesztési terv megalapozásához szükséges adatok, a bér és jövedelem alakulására vonatkozó adatok.

Megítélésünk szerint ez az adattár a későbbiekben összhangba hozható az országos népességnyilvántartás átfogó rendszerével, amely egyrészt az információcserében, másrészt az érdekelt szervek számára biztosított információkban nyújthat segítséget.

A Magyar Nemzeti Bank adatbankja önmagában konzekvens rendszer lesz. Természetszerűleg a későbbiek során biztosítani kell a többi adatbankkal (Pénzügyminisztérium, Országos Tervhivatal, Központi Statisztikai Hivatal, Állami Fejlesztési Bank adatbankjaival) való összhangot és információcserét. Első lépésben egy működőképes modellt kívánunk létrehozni, amely elsősorban begyakorlás és bemutatás célját szolgálja Tapasztalatokat jelent a számítógépre alapozott rendszer létrehozásában és felhasználásában egyaránt.

Arra vonatkozó példaként, hogy az ún. párbeszédés üzemmódban az ember és gép „beszélgetnek” egymással, a hitelpolitikai adatbanknak nevezett fejlesztési témát szeretnénk részletesen megemlíteni. A vezetési információs rendszer egyik célja a közgazdasági elemzésekhez szükséges összehasonlítható adatsorok képzése és tárolása. Így nemcsak felállításának évétől kezdve kerülnek adatok az adatbázisba, hanem a MNB hitelpolitikai főosztályának adatai alapján a korábbi évekre vonatkozóan is lehet kérdéseket feltenni.

A rendszerünkbe a következő adatokat visszük:

1. Az országos hitelmérleg adatait.

2. Az MNB hitelmérlege eszközoldalának (hosszú, közép- és rövid lejáratú hitelek, követelések, egyéb aktívák és folyó források oldalának) lejárat, illetve közgazdasági megítélés alapján a tartós források, rövid lejáratú számlakövetelések, egyéb hitelforrások és egyéb passzívák adatait.

3. A hiteladatokat, és pedig

— költségvetés, gazdálkodó szervezetek, lakosság részére nyújtott hitelek szerinti bontásban, hitelfajtánkénti, lejáratonkénti (rövid, közép- és hosszú) csoportosításban, állományi és forgalmi adatokat egyaránt;

— a fejlesztési hitelek adatait, a hitel-, illetve kölcsönszerződések adataiból a teljes kötelezettségvállalásokat, azok évenkénti igénybevételi és törlesztési előirányzatait;

— az éves beruházási hitelfolyósítási kontingenst és az ehhez kapcsolódó folyósítási kötelezettségvállalásokat ágazati, cél- és elkülönített kontingensek szerint;

— a forgóeszközök finanszírozásában résztvevő források adatait;

— a tartós forgóeszköz-állomány növekedésének rendezésére vonatkozó adatokat.

4. A vállalatok (szövetkezetek) számlaköveteléseit és betéadatait: egyrészt betétfajtánként, másrészt a felhalmozási célú elkülönített pénzeszközöket képződési (maradvány, amortizáció, nyereség, állami támogatás, alap-megelőlegezési és cél jellegű hitelek, fejlesztésikölcsön- és egyéb források) és igénybevételi (beruházási, hitel-, kölcsöntörlesztés, egyéb felhasználás) jogcímek szerint. A záróállományból külön kiemeljük a tartósan leköötött célbetétek adatait.

5. A beruházási folyósítás anyagi-műszaki összetétel szerinti adatait.

6. A készletállományok adatait. A részletes készletadatokat a Pénzügyminisztérium adatbankja tárolja. A párhuzamosság elkerülése végett a vonatkozó adatokat onnan kívánjuk majd biztosítani.

7. A készpénzforgalom adatait:

— a forgalomban levő bankjegy- és érmeállományt;

— a lakossági betétállományt;

— a havi (ötnapos) készpénzforgalmi kifizetéseket és befizetéseket jogcímek szerint;

— a bruttó munkabért és a béren felüli személyi jövedelmeket.

A felsorolt adatokból — értelem-szerűen — bizonyos információkat ágazati, koordinációs egység, népgazdasági ág és népgazdaság össze-szinten mutatunk ki. Az előbbi adatállományok alkotják a jövőbeli adatbank *állandó* tartalmát 1971-től kezdve. Az adatbank állományait nem töröljük, minden új állomány csatlakozik a korábbiakhoz. Mivel az összevont adatok általában ha-vonta készülnek, az adatbevitelre a tárgyhónapot követő hónap első fe-lében kerül sor. A mindenkori tárgy-évre és az ezt megelőző négy vagy — ha szükséges — öt éves időszakra valamennyi állományt tárolunk, s a korábbi évekről az év eleji nyitó és negyedév végi záró adatsorokat tartjuk meg. A felsorolt célokat nem egyszerre, hanem fokozatosan érjük el.

Elsőként az Országos Hitelmérleg feldolgozása történik meg, ezért példaként ezzel kapcsolatban emlí-tünk kérdéseket. Egy kérdésben egyszerre három időpontra lehet kérdezni (például tetszőleges mér-legsorok állományváltozása: havi, negyedéves, év elejétől halmozot-tan). A kérdések vonatkozhatnak egyedi adataira (például a lakossági hitelekre), csoportos adataira (például a rövid lejáratú hitelek és követelé-sék részletezésére), teljes adatállomá-nyra (például az eszközoldal teljes részletezésére). A kérdésekhez kapcsolódhatnak számítások (a vál-tozások kiszámítása, megoszlási vi-szonyszámok számítása, bázis- és lánccindexek számítása).

A „párbeszédés üzemmód” kiala-kulásához tartozik az adatok struk-turálása, vagyis annak a közgazda-sági végiggondolása, hogy a külön-böző információk hierarchikusan és logikusan miként függenek össze, milyen típusúak azok a kérdések, amelyeket a vezetők általában fel-

tesznek. Ez alapos értékelést kíván, amiben igen nagy jelentőségűek azok a tapasztalatok, amelyekkel ebben a vonatkozásban a hagyomá-nyos módszerekre vonatkozólag az MNB hitelpolitikai főosztálya rendel-kezik. Az információbázis strukturá-lása során *adatkatalógusban* adjuk meg az adatok beviteli időpontját, az adatok megjelenési formáját és hosz-szúságát, a felhasználás módját (kapcsolódhat-e számítás az adatok-hoz), valamint az előfordulás gya-koriságát.

Az adatbankkal mód nyílik arra, hogy *hozzáférési jogosultsági szin-tek*et állapítsunk meg. Az illetékte-len hozzáférés elleni védelmet chif-fre-szerű megoldásokkal biztosíthat-juk. Például a kérdezők nevükkel vagy kódszámukkal jelentkeznek, és a válaszadás csak a hozzáférés jogosultságának gépi megvizsgálása után kezdődik. Az adatbanknak va-ló kérdésfeltevés kapcsán — az or-szágos hitelmérlegre vonatkozóan — kialakítottuk a *kérdések kataló-gusát*. A feltehető kérdések szöve-gesek, s tetszőleges az adatok és időpontok megválasztása, de a kér-désben szereplő szavaknak (adatne-veknek) és a dátumoknak (időpon-toknak) a meghatározott helyét és sorrendjét biztosítani kell.

A kérdések egy részének megvá-laszolása *számítási eljárásokat* is igényel az adatbankban tárolt ada-tokkal. A számításokat külön prog-ramokkal végzik. Az adatbank első — bemutatásra szánt — modelljé-nek működtetése után lépésenként, modulárisan történő előrehaladással fejlesztjük ki a „párbeszédés üzem-módot” az ember és a gép között. A későbbiekben a távadatfeldolgo-zás egyre közelebb visz azokhoz a „laboratóriumi” módszerekhez, amelyek az operatív vezetés haték-onyságát nagyban növelhetik. Mindez természetesen több év mun-káját igényli, de sok energiát szaba-dít fel azzal, hogy mentesít a sablon-szellemi tevékenységtől.

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

„Operációkutatás a gyakorlatban '75”

A Bolyai János Matematikai Társulat Matematika Alkalmazási Szakosztályának, valamint a Magyar Közgazdasági Társaság Matematika-Közgazdasági Szakosztályának aktív közreműködésével a Neumann János Számítógéptudományi Társaság Operációkutatási Szakosztálya által 1975. október 7—10 között Győrben megrendezett Operációkutatási Konferencia központi problémája — mint a címe is jelzi — a gyakorlati alkalmazás kérdése, vagyis annak felmérése volt, hogy elsősorban hol van lehetőség a kidolgozott módszerek tényleges alkalmazására, illetve mik a gyakorlati felhasználás legfőbb nehézségei.

A konferencia megnyitó ülésén elhangzott előadás, valamint a szekcióülések több előadása a szakma egészének, illetve egyes részterületeinek helyzetéről igyekezett képet adni. A továbbiakban megkíséreljük áttekinteni az egyes részterületek helyzetéről, perspektíváiról elhangzott főbb gondolatokat. Először a központi tervezéssel, majd az ipari, a mezőgazdasági, a vízgazdálkodási, a közlekedés-hírközlési, végül pedig az egyéb alkalmazásokkal foglalkozunk. Ezt követően a módszertani kutatásokról szólunk — ezen belül először a matematikai programozás kérdéseit, majd pedig az egyéb módszereket foglaljuk össze.

Operációkutatási módszerek és modellek a központi tervezésben

Az operációkutatás alkalmazási területei közül talán a központi tervezés döntéseit elősegítő matematikai módszerek és modellek rendelkeznek a legrégebb múlttal. Ma már a tervezés igen sok területén — a hosszú, közép- és rövid távú népgazdasági és ágazati tervezésben, továbbá a munkaerő-, az életszínvonal- és a beruházástervezésben, a gazdaságos exportstruktúra kialakításában stb. — nagy számban alkalmazunk matematikai modelleket és módszereket. A konferencián elhangzott előadások elsősorban a hosszú távú tervezésben alkalmazható, illetve alkalmazott modelleket ismertették.

A tervezési modellek gyakorlati felhasználásával kapcsolatban általános probléma, hogy a modellek számszerűsítése — bár a statisztikai és információs rendszer sokat fejlődött, és sokban „alkalmazkodott” a matematikai-közgazdasági modellezés igényeihez — még mindig nehézkes, s az adatokban rejlő bizonytalanságok miatt az eredmények nem mindig váltják be a hozzájuk fűzött reményeket. Ez az oka annak, hogy még ma is az olyan, elméletileg jól megfogalmazott, magas szintű matematikai módszereken nyugvó modellek a jóval gyakoribbakkal, amelyek számszerűsítésére és a tervezésbe történő bevezetésére még nem került sor. Ilyen körülmények között nagy jelentőségűnek tarthatjuk, hogy a konferencián — néhány elméleti jellegű modell mellett — megismerkedhettünk a hosszú távú népgazdasági tervezés gyakorlatában tényleges szerephez jutott modellekkel.

Az egyik előadás a hosszú távú népgazdasági szintű tervszámítások során kialakított modellek közül az ún. koordinációs modelleket ismertette. Ez egy lineáris programozási modell, melynek célja, hogy a népgazdaság különböző területeire (ágazatok, életszínvonal, külkereskedelem) kidolgozott („rész-”) variánsokból konzisztens, maximális fogyasztást eredményező népgazdasági szintű („makro-”) variánsokat állítson elő. Az eddigi számítások még nem az optimális variánsok meghatározását célozták, hanem inkább érzékenységi vizsgálatoknak nevezhető, melyek során különféle közgazdasági megfontolások, technikai megoldások alkalmazására volt szükség: ezek tanulságait rendszerezte az előadás. A hosszú távú tervezésben belül az iskolázatási előirányzatok meghatározásához nyújt segítséget egy másik ismertett modell.

A népgazdasági tervezés kérdéseivel foglalkozó többi előadás inkább elméleti jellegű volt, illetve módszertani problémákkal foglalkozott. Az ismertett modellek mindegyike valamilyen módon az ágazati kapcsolatok mérlegéhez kapcsolódott. Módszertani szempontból jelentős az ágazatközi kapcsolatok nem lineáris irányba való kiterjesztésének matematikai megalapozása. Az input—output-technikának a termelési függvényekkel való összekapcsolásán alapuló modell szintén matematikai szempontból vet fel érdekes problémákat. Beszámolót hallhattunk egy még le nem zárt kutatás eredményeiről, amelynek célja a hazai termelési fázisok hatékonysága szempontjából optimális exportstruktúra meghatározása volt; a modellezés kiin-

dulópontját ebben az esetben is az ágazati kapcsolatok mérlege szolgáltatta. Módszertani szempontból figyelmet érdemel az a modell is, amely az ágazati kapcsolatok mérlegének szimuláció segítségével való előrebecslését teszi lehetővé.

Az operációkutatás eredményeinek alkalmazása a népgazdaság főbb ágazataiban

Az *ipari* alkalmazásokat bemutató előadásokat a problémák és az alkalmazott módszerek sokfélesége jellemezte. Örvedetes tény — mert az operációkutatási módszerek gyakorlati alkalmazásának fokozódó elterjedését támasztja alá e területen —, hogy ezt a nem kisszámú megbízást ipari nagyvállalatok adták termelésük hatékonyabbá tétele végett, s hogy a kapott módszerek és eredmények valóban meg is felelnek várakozásaiknak.

A legtöbb vállalatnak, különösen a tömeggyártást végző termelőüzemeknek legfőbb problémája az optimális termelési terv meghatározása, ami magában foglalja az optimális gyártmányösszetételt, a műveletenkénti munkaerőigény felmérését, az egyenletes gépterhelést, az optimális sorozatnagyságot stb. A megoldást általában a matematikai programozási modellek szolgáltatták, a modell megszerkesztése azonban esetenként eltérő módszertani problémát vet fel. Némelykor az optimális sorozatnagyság kialakítása a lényeges szempont, és így szeparábilis programozást kell alkalmazni. Más esetben az igen nagyszámú termék és a gyártási technológia miatt 10—20 ezer változós lineáris programozási feladattal állnak szemben a kutatók, melynek megoldása speciális dekompozíciós módszer alkalmazását igényli. S van, amikor az a probléma, hogy a programozás feltételei változnak, bizonytalanok, ez pedig az ún. csúszótervezés alkalmazását teszi szükségessé.

Az előadások egy másik köre a gyártásütemezéssel kapcsolatos problémák megoldására ismertetett modelleket. Ezeket a problémákat a hálótervezés módszerének alkalmazásával vagy valamilyen matematikai-statisztikai modellel lehet megoldani. Az egyik előadás olyan dinamikus gyártásütemezési eljárást mutatott be, amely a megmunkálásra várakozó termékek közül a soron következő kijelölését tekinti feladatának, tehát egy soronállási hálózat kialakításán alapszik. Egy másik előadásból a Chinoin Gyógyszerárugyár gyártásütemezésére szolgáló modell ismerhettük meg. Az eljárás a gyártás műszakműködésű negyedéves ütemezést teszi lehetővé, figyelembe véve a kapacitást és a technológiai feltételeket, ezeken belül pedig a gyógyszergyártás speciális követelményeit is. A modell a hálótervezés módszerének felhasználásán alapszik, az algoritmus számítógépes programját a kutatók az ICL programcsomag megfelelő adaptálásával oldották meg. Az operációkutatás ipari alkalmazásával foglalkozó többi előadás olyan problémák megoldására ismertetett eljárást, mint a vállalati műszerkapacitás optimális elosztási programjának meghatározása vagy a megmunkáló géppark egyenletes terhelésének biztosítása.

Az operációkutatási módszerek *mezőgazdasági* alkalmazásával foglalkozó előadások elsősorban a mezőgazdaság fejlesztését célzó ágazati és üzemi szintű tervezési feladatok megoldására ismertettek modelleket. A bemutatott modellek mindegyike lineáris programozási modell, és céljuk közvetlenül a gyakorlati tervezés segítése, a mezőgazdaság hatékonyabb fejlesztési programjának kijelölése. A felvetett problémák tehát elsődlegesen nem módszertani természetűek voltak: a felhasználóknak itt főként olyan jellegű feladatokat kell megoldaniuk, mint a változók kijelölése, a korlátértékek elemzése, a célfüggvények helyes megválasztása stb.

Az egyik előadás az ágazat hosszú távú tervezéséhez felhasználható olyan, többperiódusú programozási modellt ismertetett, amelynél a három ötéves periódus programja összehangolt, optimális megoldást eredményez; ezt a periódusok közötti feltételek meghatározása biztosítja. Ilyen feltételeket a földterületre, a munkaerő- és állóeszköz-kapacitásokra s a pénzügyi változókra vonatkozóan építettek be a modellbe. Egy másik előadás a termelőszövetkezetek középtávú fejlesztési tervét meghatározó lineáris programozási modellt ismertetett, melynek célja, hogy bármelyik termelőszövetkezetről alkalmazható legyen a terv elkészítéséhez. Hasonló céllal dolgoztak ki más kutatók az egyes mezőgazdasági vállalatok termelési programjainak és komplex fejlesztési tervének megalapozására — például takarmány-gazdálkodásuk tervezésére, a növénytermesztés szerkezetének meghatározására, tovább a komplex termelészerkezet tervezésére — szolgáló lineáris programozási

modelleket is. A gyakorlati alkalmazás meggyorsítása céljából jelenleg a modell-szerkesztés gépesítésén dolgoznak a kutatók.

Többféle operációkutatási eljárás eredményes alkalmazásáról számoltak be az előadók a *vizgazdálkodás* különböző területein. A legtöbb tanulmány szerzője a tározórendszerek létesítésével és üzemeltetésével összefüggő kérdésekkel foglalkozott, így például a tározók optimális méretezésével, kiépítésük optimális sorrendjével, optimális irányításukkal stb. Emellett sikerült olyan feladatokat is megoldani, mint az öntözővezeték-hálózatok optimalása, valamint a rizstelepek tervezése és rekonstrukciója. A vizgazdálkodással kapcsolatos kutatás eredményességére jellemző például, hogy az öntözőhálózat optimalására vonatkozó programot ma már Bulgáriában is alkalmazzák.

Nyomon követhető itt az a stimuláló visszahatás is, amellyel a gyakorlat ösztönzi az elmélet továbbfejlesztését. Elegendő ezzel kapcsolatban csupán az új, többdimenziós gamma-eloszlás bevezetésének szükségességére utalnunk.

Az elhangzott előadások alapján a vizgazdálkodás szempontjából a sztochasztikus programozás tekinthető az operációkutatás legkorszerűbb módszerének, mivel ennek segítségével lehet legpontosabban figyelembe venni a vízhozamok véletlen ingadozását.

A sztochasztikus modellek gyakorlati alkalmazhatósága érdekében a kutatóknak tekintélyes volumenű számítástechnikai feladattal kellett megbirkózniuk. A programok gépidőigénye azonban így is nagyon tűnik, ha az egyéb optimalási eljárások alkalmazásához szükséges gépidővel vetjük össze. Nem meglepő tehát, hogy — amint ez a hozzászólásokból kiderült — vannak felhasználók, akik tudatosan vállalják azokat a hátrányokat, amelyek a kevésbé igényes matematikai segédeszközök alkalmazásából adódnak, ha ily módon a vizsgált rendszerben több változó szerepeltetése válik lehetségessé, és ezzel együtt a számítások lebonyolítása is olcsóbbá tehető.

A *közlekedés és hírközléssel* kapcsolatos problémák csak részben tartoznak a klasszikus értelemben vett szállítási feladatok közé, mely esetekben bizonyos útvonalak leggazdaságosabb megtervezése a cél. A konferenciának csak az egyik előadása foglalkozott ezzel a kérdéssel, és olyan országos szintű, hosszú távú fuvarfeladatok elvégzésére ismertetett számítógépes eljárást, melynél a cél a gépjárművek mindkét irányú leterhelésének megszervezése volt. Az ismertetett eljárás előnye, hogy kis számítógépen is elvégezhető, és üzemszerű alkalmazása minden érdekelt vállalat részére biztosítható.

A szállítással kapcsolatban más problémák is felmerülnek: a komplex anyagmozgató rendszerben a korszerűsítés egyik legfontosabb szervezési formája az egységirakomány-képzés. Ennek megoldására ismertetett néhány modellt egy másik előadás. A modellek módszertanilag a matematikai programozási modellek közé tartoznak, a legalkalmasabb egységirakomány-képző eszköz ugyanis bizonyos hatékonysági mutatók — például a térfogatkitöltés — maximalizálásával határozható meg. Egy másik előadás a cukorrépa szállítási problémájával foglalkozik. Közismert a cukorrépa szállítása, illetve a cukorgyárak közti elosztása közben fellépő nagy veszteség. Ez nem is annyira a szállítás, mint inkább a cukoripar és a mezőgazdaság közös problémája. A veszteségek csökkentése szempontjából nem kielégítő, ha csupán a szállítási távolsággal arányos költségeket minimalizáljuk, mert a gazdaságos elosztást nagymértékben befolyásolja, hogy gyáranként eltérőek a fajtálagos feldolgozási költségek és veszteségek, és még inkább az, hogy a tárolás során a répa cukortartalmának számottevő része elvész. Az ismertetett modell egyidejűleg veszi figyelembe a természeti és az ipari adottságokat. Előadás foglalkozott az aszfaltkeverő telepek biztonságos anyagellátásának problémájával. Itt is a keverőtelepek adott elhelyezkedése, tehát a szállítási távolságok és a kőbányák kapacitásának figyelembevétele okozott gondot.

A közlekedési vállalatok gazdaságosabb működését, a szervezettség fokozását, a közlekedés olcsóbbá tételét jól szolgálhatják az e területen alkalmazott operációkutatási módszerek. A konferencián elhangzott egyik előadás a menetrendben előírt járatok leggazdaságosabb összeállításának problémájával. Itt is a keverőtelepek megfogalmazása a gyakorlatban jól használható eljárásnak bizonyult. Szintén közérdekű probléma annak az előadásnak a témája, amely a városi közlekedésben az egyes közlekedési csomópontok forgalomirányításának összehangolásával foglalkozott. Ezt a problémát a kutatók irányított graf segítségével oldották meg.

Az egyéb alkalmazási területek közül kiemeljük mindenekelőtt a beruházások

tervezésére, az erőforrások elosztására kidolgozott, a hálótechnika alkalmazásán alapuló számítógépes eljárást. Az eljárás alkalmas a tervezett beruházási folyamat viszonylag részletes ütemezésére, fontosabb határidőinek, várható létszámigénynek és a pénzeszközök felhasználásának előrebecslésére.

A Fővárosi Tanács egy speciális rangsorolási problémájának megoldására javasolt számítógépes eljárás igyekszik minimálisra csökkenteni a szubjektivitást annak eldöntésében, hogyan osszák el a lakosság és az intézmények ellátását biztosító szolgáltatások fenntartásához és bővítéséhez rendelkezésre álló erőforrásokat.

A matematikai programozás újabb eredményei

A konferencián elhangzott módszertani előadások közül a legtöbb a matematikai programozás tárgykörébe tartozó problémával foglalkozott. Az előadók kutatási területük egészséges fejlődéséről számolhattak be. Megállapítható, hogy a programozási eljárások továbbfejlesztésére s új módszerek kidolgozására általában nem pusztán elméleti szempontból érdekes eredmények öncélú feltárása, hanem a gyakorlat mindenkorl igénye készítette a kutatókat. Jól szemléltetik ezt a lineáris programozással kapcsolatos problémafelvetések és megoldásaik, melyekre szinte kivétel nélkül a nagy méretek és a dekompozíciós technika alkalmazása a jellemző. Meg kell itt említenünk azt a termékösszetétel-optimalizáló modellt, amely eredeti megfogalmazásban 10 000—20 000 korlátozó feltételt és többmillió változót tartalmazott, s amelyet dekompozíció segítségével sikerült visszavezetni egy 500—600 feltételt és kb. ugyanennyi változót tartalmazó lineáris programozási feladatra, továbbá több, maximálisan 40 · 2000-es méretű szállítási feladatra és több, maximálisan 20 · 1000-es méretű általánosított szállítási feladatra ismételt megoldására.

A nem lineáris programozási eljárások vizsgálatának fontosságát egyrészt az a körülmény mutatja, hogy sztochasztikus modellek számszerűsítése általában ilyen típusú feladatra vezet, másrészt azok a közismert problémák, amelyek nem lineáris feladatok közelítő megoldásakor csaknem mindig felvetődnek. Azt lehetne mondani, hogy nincs olyan nem lineáris programozási eljárás, amelyet minden esetben egyértelműen hatékony eszközként lehetne javasolni az adott feladat megoldására. A nem lineáris jellegű feladatok megoldásához más és más módszer bizonyul hatékonyak. Úgy véljük tehát, elismerés illeti a nem lineáris programozási eljárásokkal foglalkozó előadások szerzőit, akik általában nem elégedtek meg a módszerek elméleti kérdéseinek tisztázásával, hanem algoritmusait a gyakorlatban is kipróbálták. Az elhangzott előadásokban többek között a Monte—Carlo-módszer és a redukált-gradiens-módszer kombinációjára, valamint a SUMT módszernek kvázi konvex feladatra való alkalmazására láttunk példát. Igen jelentősnek tűnik az a kezdeményezés, amely a lineáris programozásban sok eredménnyel alkalmazott dekompozíciós technika nem lineáris feladatokra való kiterjesztésére irányul.

Mint arra az előző részben utaltunk, a vizsgálgatók és a készletgazdálkodás feladatainak megoldására több kutató alkalmazta a sztochasztikus modellezés módszerét. Ezeket a sztochasztikus modelleket konvex programozási feladatokra sikerült visszavezetni; ez utóbbiakat az imént említett nem lineáris programozási eljárások felhasználásával oldották meg. Más előadók különböző — lineáris, kvadratikus, sztochasztikus stb. — programcsoportok elkészítéséről és az ezekkel szerzett számítástechnikai tapasztalatokról is beszámoltak.

Egyéb módszertani eredmények

Az egyéb módszertani jellegű előadások leg többje a hálótechnika és gráfelmélet tárgykörébe tartozott, de elhangzott néhány előadás a készletgazdálkodási modellekről, a szimulációs és az ökonometriai módszerekkel kapcsolatban is.

Az egyik előadás a *tervütemezési* feladatokra egy módosított CPM (PERT) algoritmust és programcsomagot ismertetett, a másik a tervütemhálóban az összes alternatív kritikus utak és második leghosszabb utak meghatározására mutatott be eljárást. A tervütemháló kiértékelésekor az erőforrások optimális elosztásának meghatározása is problémát jelenthet — ennek megoldására keresett algoritmust egy következő előadó.

A *gráfelméleti* módszerek a legkülönbözőbb problémák megoldására alkalmazhatók. Sok esetben a feladat véletlen gráfokkal való leírása és analízise kerül

előtérbe. Ezt elsősorban szimulációs eljárásokkal végzik, de mód van a hálózatelmélet topológiai egyenlete alapján egzakt módszerek alkalmazására is. Erre ismertetett számítógépes eljárást egy másik előadó.

A *készletgazdálkodási* problémákkal foglalkozó előadások főként módszertani jellegűek voltak. Az ismertetett modellek közül az egyikben az induló költségek adott biztonsági szint melletti minimálása, a másikkban pedig az anyagellátás biztonságának adott raktárkapacitás melletti maximálása volt a cél. Egy további előadásban olyan készletmodell hibájának becslésével foglalkoztak a kutatók, amelyben egyenletes eloszlásúnak tételezzük fel a raktárba érkező szállítmányok számát, mennyiségét és időpontját. A készletgazdálkodási feladatok vizsgálatában kétségkívül a sztochasztikus programozás játssza a legfontosabb szerepet; emellett gyakran alkalmaznak még szimulációs eszközöket is.

Az ökonometriai módszerek alkalmazása gyakran a termelési függvények elméletéhez kapcsolódik. Ezzel kapcsolatban is elhangzott egy előadás, mely a termelési függvények paramétereinek becslésével s a megbízhatóság problémáival foglalkozott.

A számítógépes *szimulációs* technika ma már egyre nehezebb problémák, egyre bonyolultabb rendszerek kísérleti vizsgálatára is alkalmasnak bizonyul. A vállalati alkalmazások területén ezt jelzi a „teljes vállalat”-modellek készítése és alkalmazása; az egyik előadás az ezzel kapcsolatos külföldi tapasztalatokról és hazai kísérletekről számolt be. A számítógépes szimulációs modellek egy részénél — például a készletgazdálkodási modelleknél — lehetőség van egy valós értékű célfüggvény definiálására, sőt arra is, hogy bizonyos paramétereket, az ún. döntési változókat szisztematikusan változtassuk. Az ilyen feladatok kezelésére alakult ki a „szimulációs optimalizálás” néven összefoglalt eljárás csoport, melyet szintén megismerhettünk a konferencia egyik előadásából.

ESZR

A konferencia befejező, plenáris ülésének előadása egy fontos gyakorlati kérdéssel: az Egységes Számítástechnikai Rendszer által az operációkutatás részére nyújtott lehetőségekkel foglalkozott.

Az előadás ismertette az ország számítógép-állományának jelenlegi összetételét, várható alakulását, az alkalmazással kapcsolatos problémákat és az Egységes Számítógéprendszer jelentőségét e problémák megoldásában.

Számítógép-állományunk, más országokéhoz hasonlóan, az utóbbi években erőteljes növekedésnek indult, és bővülése a jövőben még csak fokozódik: 1980-ra az állomány a mainak várhatóan több mint kétszerese lesz. Mint ismeretes, számítógépesítésünket a Számítástechnikai Központi Fejlesztési Program és az ESZR-program keretében kívánjuk megvalósítani; ennek megfelelően lényegesen megváltozik az állomány összetétele, elsősorban a hazai gyártású és a szocialista relációban beszerzett kis- és közepes méretű számítógépek hányada fog növekedni. A gépek kihasználtsági foka jelenleg mintegy 70 százalékos. A számítógép-alkalmazás legfőbb problémája még mindig az, hogy nincs elegendő jól képzett rendszerszervező.

Az ESZR jelentősége az operációkutatási módszerek gyakorlati alkalmazásának meggyorsításában kettős. Egyrészt általa várhatóan megszűnik a kapacitáshiány, de még nagyobb a fontossága az együttműködés keretében kidolgozott rendszer- és módszerorientált programcsomagoknak, melyek nagymértékben meggyorsítják az ilyen módszerek alkalmazását.

A konferencián elhangzott, egyes konkrét kutatásokról beszámoló előadások eléggé jó, de mégsem kellőképpen pontos képet rajzoltak a szakma egészének munkájáról. A programban szerepeltek ugyan a legfontosabb alkalmazási területek, de távolról sem szerepelt minden kutatási irány: volt olyan is, melynek a konferencián való szerepeltetése nem felelt meg tényleges súlyának, sőt olyan is, mely a konferencia anyagából teljesen kimaradt. Ez is azt mutatja, hogy ezek az évenkénti konferenciák önmagukban véve nem adnak kellő tájékoztatást e tudományág helyzetéről, és ezért meg kell teremteni a kölcsönös tájékozódás és a tudományos koordináció egyéb eszközeit is.

V. Uszoszkin: A pénz és a modern inflációs mechanizmus

(Mirovaja Ekonomika
Mezsdunarodnije Otnosenijja,
Moszkva, 1975. 8. sz.)

Az infláció az állammonopolista kapitalizmus gazdasági, társadalmi és politikai struktúrájában rejlő ellentmondások sajátos megjelenési formája. Ezért helytelen az az elterjedt álláspont, hogy az infláció a pénzügyi szféra egyensúlyának megbomlása, amelyet a forgalom szükségletei meghaladó többletpénz mennyiség vált ki. Valóban a pénzügyi szféra „táplálja” az inflációt, de ez csupán felszíni összefüggés, amelynek alapján nem sokat mondhatunk az infláció lényegéről, kiváltó okairól. A mai infláció mélyebben gyökeredzik: a tőkés újratermelés aránytalanságában, a tőkésállami beavatkozásban. Mivel az infláció összefügg az állammonopolista gazdasági és politikai struktúrákkal, az a következtetés adódik, hogy az inflációt sem lényegét, sem közvetlen kiváltó okait tekintve nem lehet egyetlen okra visszavezetni. Az infláció nem homogén gazdasági jelenség, hiszen nem szorul különösebb bizonyításra az, hogy lényeges különbség van a kúszó és „galoppinfláció” között, vagy akár a fejlődő és a fejlett tőkésországok inflációs folyamatai között. Ezért járnak tévúton azok, akik az inflációt annak egy-egy típusával vagy az áremelkedések mindenkorai közvetlen kiváltó okaihoz azonosítják. Vizsgáljunk meg néhányat ezek közül a leegyszerűsítő elméletek közül. Az infláció tisztán pénzügyi koncepciója végső soron a mennyiségi pénzelméletben gyökeredzik. A kölcsönös összefüggések bonyolult szövevényéből csak egy szálat ragad meg, azt, hogy a forgalomba kerülő pénzmennyiség hat az árakra. Ez a koncepció nem veszi figyelembe a jelenség mögött rejlő társadalmi viszonyokat, a gazdasági folyamatok pénzügyi és nem pénzügyi tényezői közötti összefonódást. Népszerűvé vált az importált infláció elmélete is,

amely szerint a világinflációs folyamat epicentruma az Egyesült Államokban van. Tény az, hogy a tőkés nemzetközi pénzügyi rendszer, az amerikai dollár mesterséges felértékeltsége nemzetközi inflációs folyamatok elindítója is, de nem lehet ezzel a jelenséggel azonosítani a modern inflációt. Az infláció importjában a belső pénzügyi rendszer egyáltalán nem passzív, semleges közvetítő. Az utóbbi időben visszavonulóban vannak azok, akik a szakszervezet „túlzott” bérköveteléseiben jelölik meg az infláció okát. 1974-ben több fejlett tőkésországban csökkent a reálbér, miközben az infláció száguldó ütemre váltott. Ma már a nyugati szakirodalmat olvasva is egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a reálbérek alakulásában talán az árnál is nagyobb szerepet játszanak a nominálbérek növekedésével progresszíven emelkedő adók.

Vitába szállunk a mennyiségi pénzelméletre alapító inflációs elméletekkel, és rámutatunk arra, hogy az infláció többtényezős, pénzügyi és nem pénzügyi mechanizmusokból táplálkozó folyamat. Mindez egyáltalában nem azt jelenti, hogy tagadnák a pénz kitüntetett szerepét. A tőkés gazdaság valamennyi fontos viszonyát a pénz közvetíti. A pénz az anyagi termelésből nőtt ki, de mint ilyen, szervesen kapcsolódik a termeléshez, azaz maga is aktívvá válik az újratermelési folyamatban. Tulajdonképpen a pénznek ezt a viszonylagos aktivitását használja fel a tőkésállam a konjunktúra befolyásolására. A pénzügyi egyensúly a népgazdasági egyensúly elengedhetetlen feltétele. Az előbbi lényegében két tényező által meghatározott: a népgazdaság pénzsükséglete (adott nemzeti jövedelem és árak mellett a pénztári kereslet) és a ténylegesen forgalomba kerülő pénz mennyisége (pénzemisszió) által. A népgazdaság pénzsükségletének kielégítésétől függ a fizetőképes kereslet, de ez utóbbit a bankrendszer tevékenysége is formálja. A mennyiségi pénzelmélet hívei a pénztári szükségletet viszonylag stabilnak tartják, a pénzügyi egyensúly megbomlásának vizsgálatát így mindig a másik oldalra, a pénzemisszióra

korlátozzák. A pénztári kereslet (a népgazdaság pénzüksége) azonban maga is konjunktúrális tényező. Hatást gyakorol rá az áruforgalom terjedelme, a felhalmozás, az inflációs várakozások és a kölcsöntőke piaca is.

A XX. században közeledett egymáshoz a pénz és a hitel, mind könnyebbé vált egymásba való átalakulásuk. Ha a jövedelmezőség az elsődleges szempont, akkor a gazdasági alanyok igyekeznek pénzüket pénzügyi aktívákba (bankbetét, értékpapír) fektetni. Ha ezzel szemben a likviditás kerül a rangsor élére, akkor a pénzzé tevés a legerősebb motívum. A pénztári kereslet tehát a kamatláb-alakulással és a termelési konjunktúrával is kapcsolatos, a korreláció közöttük annál erősebb, minél fejlettebb egy ország pénzügyi piacára és hitelrendszere. Más „technikai” tényezők is hatnak: így például a fizetési forgalom lebonyolításának módja, a készpénznélküli elszámolások fejlettsége, a fizetési információk sebessége stb. Mindezeket azért kell kifejtenuk, hogy rámutassunk annak a nézetnek a tarthatatlanságára, hogy az áruforgalom szigorúan és egyértelműen meghatározza a pénzforgalmat. Gyakori az a hiba, hogy eltekintenek a pénz forgási sebességének alakulásától és a normális pénztömeget (figyelmelen kívül hagyva a pénzegység vásárlóerejének alakulását) az áruforgalom fizikai tömegére vetítik. Azaz eleve kizárják, hogy fordított hatás is lehetséges, és az árak is diktálhatják az emissziót. A következtetést tehát már a kérdésfeltevés tartalmazza, hiszen az áremelkedés forrását már csak a pénzforgalom területén keresik. Az Egyesült Államokban például 1965 és 1973 között az árak megközelítőleg 40 százalékkal emelkedtek, a pénztömeg 60 százalékkal, a bruttó nemzeti termék pedig (folyó árakon) 85 százalékkal nőtt. Ezeknek az adatoknak az alapján nem lehet semmilyen következtetést levonni arról, hogy a pénz milyen szerepet játszott az áremelkedésekben. Ahhoz, hogy megállapítsuk, van-e többletpénz a forgalomban, a pénzügyi szféra sokoldalú elemzésére van szükség. E cikk keretei között e kérdés vizsgálatát nem tartjuk lehetségesnek, ezért csupán megemlítjük, hogy — mint az előzőekből következik — vizsgálni kell a pénztári kereslet és a pénzmisszió viszonyát is. A második világháború után valamennyi tőkésországban jelentős mértékben nőtt a pénz forgási sebessége, különösen gyorsan nőtt az Egyesült Államokban. Amerikai statisztikai for-

rások szerint a folyószámla-egyenlegek (ez a pénzforgalom döntő része) forgási sebessége 1964 és 1973 között az ország főbb pénzügyi központjaiban 2,8-szeresére emelkedett, más nagyvárosokban kétszeresére. Ebben közrejátszottak konjunktúrális tényezők, új fizetési eljárások bevezetése, a készpénznélküli elszámolások kibővülése, és a számítógépek forradalmasító hatása a bankgyakorlatra. A kamatlábak gyors emelkedése is a pénztári szükségletek viszonylagos csökkentéséhez vezetett. 1965 és 1973 között a rövid lejáratú kötelezvények kamatlába csaknem megkétszereződött, a hosszú lejáratúaké pedig megközelítőleg másfélszeresére emelkedett. Rendkívül gyorsan nőtt a rövid lejáratú (egy éven belül esedékessé váló) eladósodás, 88,9 milliárd dollárról, 250,7 milliárd dollárra. Ez azzal magyarázható, hogy e magas likviditású kötelezvény már majdnem pénz, ugyanakkor kamatgyümölcse is van.

A pénzükséglet alakulásában a pénz forgási sebessége nem csupán autonóm tényező, mivel bizonyos keretek között maga is meghatározott, alkalmazkodik a pénzforgalomhoz, az árak változásához.

Jó példa erre, hogy amikor az Egyesült Államokban vagy az NSZK-ban hitelkorlátozással kísérletet meg visszafogni a túlfűtött konjunktúrát, a pénzület erre a meglévő pénzkészletek jobb kihasználásával válaszolt, végeredményben a fizetési formák gazdagításával, a pénz forgási sebességének a növelésével szűkítették a pénztári keresletet. A második világháború után a pénztömeg aktivizálásában a hitel forradalmasító szerepet játszott. Ezt a következő jelenségek mutatják: az Egyesült Államokban a fogyasztói hitelek összege az 1965. évi 89,8 milliárd dollárról 1974-re 188 milliárd dollárra emelkedett. 1970-ben a háztartások 78,5 százaléka a kiskereskedelemben hitelre, csekkel vásárolt (charge account). A vállalatok adósságállománya 1972-ben 215,2 milliárd dollárra rúgott, szemben az 1962. évi 92,6 milliárd dollárral. E fantasztikus méretű hiteléptény jelensége alátámasztja érvelésünket is, amikor azt hangsúlyozzuk, hogy nem elegendés a pénzmennyiség és az áruforgalom szembéállításra ahhoz, hogy inflációs pénztöbbletre következtessünk. Továbbá: az áremelkedések okozói, a pénzügyi és a nem pénzügyi tényezők a valóságban egymással összefonódva, egymásról „leválaszthatatlanul” jelentkeznek, helytelen lenne ezért elméleti szétválasztásuk.

(Ism.: Szegő Szilvia)

L. N. Vologyin: Az amerikai gazdaság ágazati kapcsolati modelljei.

Az alkalmazás területei

(SZSA: *Ekonomika, Polityika, Ideologija*, Moszkva, 1975. 8. sz.)

Az amerikai gazdasági kutatásokban jelentős szerepet játszanak a gazdaságmatematikai modellek. A modern kapitalizmusra jellemző állammonopolista tendenciák erősödésével fokozódik az egész országot átfogó gazdasági szabályozás jelentősége. A polgári közgazdászok megpróbálnak olyan makroökonomiai modelleket felhasználni, amelyek révén befolyásolni lehet a tőkés újratermelés spontán folyamatait. Az egyik ilyen nagy gyakorlati jelentőségű modell az ágazati kapcsolatok modellje, amelynek alapjait annak idején még a Szovjetunióban dolgozták ki.

Az ágazati kapcsolatok mérlege (ÁKM) rendkívül rugalmas eszköze a gazdaság komplex vizsgálatának, éppen emiatt kidolgozása támogatásra talált az Egyesült Államok vállalkozói és kormányköreiből. Az ÁKM-ek kidolgozását W. Leontief kezdte el, s először az 1919 és 1929 közötti időszakra készítette ÁKM-et. Leontief e munkához már úgy fogott hozzá, hogy ismerte az első szovjet ágazati mérleg összeállításának módját.

Az Egyesült Államokban folytatott ÁKM-kutatások három szakaszát lehet megkülönböztetni: 1. W. Leontief által az 1930-as években az 1919—1929 közötti időszakra kidolgozott mérlegek. Ebben a szakaszban elsősorban a mérlegek felépítésének módszertani alapját dolgozták ki, s ezért akkor még nem került sor gyakorlati alkalmazásra. 2. Az 1940-es években a kormányzati szervek és más szervezetek fogták hozzá az ÁKM-ek kidolgozásához. Ezzel megkezdődött az ÁKM-eknek a gazdaság elemzésére és a várható tendenciák prognosztizálására történő gyakorlati alkalmazása. 3. Az 1960-as években új szakasz kezdődött az ÁKM-kutatásokban. Ekkor rendszeresen közzétették a mérlegeket az 1958., az 1963. és az 1967. évekre vonatkozóan. E szakasz fő jellemzője az volt, hogy a nemzetgazdasági számlák keretében a kormány az ÁKM-kutatások új programját dolgozta ki. Ez magában foglalja az ÁKM-ek időszakonkénti összeállítását oly módon, hogy azok összehasonlítha-

tók legyenek. Az új program előírja az ÁKM-ek kidolgozásának a nemzetgazdasági számlák rendszerével való egyesítését, ami a nemzetgazdasági számlák elemzési lehetőségeinek jelentős kitágulásához vezetne, mint-hogy lehetővé tenné a GNP előállítási és felhasználási struktúrájának feltárását. Az ÁKM-eket úgy kell összeállítani, hogy azok a gazdaságot legalább 82 összehasonlítható ágazat szerinti bontásban ábrázolják. Az ágazati osztályozásban a vállalatot tekintik számbavételi egységnek. Az új program alapján az ÁKM összes mutatóit termelői árakon veszik számba.

1974-ben tették közzé az 1967. évre vonatkozó ÁKM-et, amely eltérően a korábbi mérlegektől, a hozzáadott értéket alkotórészeire bontotta föl. Míg az 1958. évi és az 1963. évi mérlegekben a hozzáadott érték csupán egy sorban szerepelt, addig a legutóbbiban három alkotórészre (bérek, közvetett adók, profit) bontva. A legutóbbi mérlegben 82 ágazat szerepelt. (A szerző leegyszerűsített formában, 8 szektorra bontva közli a mérleget.) Az energiaválság azonban arra ösztönözte az ÁKM-eket összeállító Gazdaságelemzési Hivatalt (Bureau of Economic Analysis), hogy az ezzel kapcsolatos elemzéseikhez részletesebb bontásban szerepeltesse a fő energiatermelő és energiafogyasztó ágazatokat.

A mérlegek rendszeres kidolgozása megvetette az alapját a különféle struktúrakutatásoknak. Ezek közül kiemelkednek A. Carter munkái, amelyek az amerikai gazdaságban — a tudományos-technikai haladás és más tényezők hatására — 1939 és 1961 között bekövetkezett szerkezeti változásokat vizsgálják. E célra Carter az 1939. az 1947. és az 1958. évi mérlegek technológiai koefficienseit hasonlította össze. A struktúraelemzés alapján megállapítható, hogy 1947 és 1958 között az amerikai gazdaságban jelentős változások következtek be: növekedtek az „általános” költségek, amelyekhez az energiára, a csomagolóanyagokra és a szolgáltatásokra (hírközlés, kereskedelem stb.) fordított költségek tartoznak, ezt a növekedést azonban jelentős részben ellensúlyozta az anyagokra és félkésztermékekre fordított költségeknek a műszaki fejlődés hatására bekövetkezett csökkenése. Csökkent a fémekre, a fára, a természetes szálakra, a bőrre és más természetes anyagokra fordított költségek aránya, jórészt a szintetikus helyettesítőknél köszönhetően. A tech-

nológiai koeficiensek tehát a gazdálkodásnak nemcsak mennyiségi, hanem minőségi változásait is tükrözik.

Az egyes ágazatok foglalkoztatottsági színvonalának vizsgálatára kidolgozták a foglalkoztatottság ÁKM-jét, amely 80 ágazatot foglalt magában, és megadta az 1 milliárd dollár végső keresletre jutó összes foglalkoztatottak számát. A munkaerő-szükséglet nagyságának meghatározása céljából számításokat végeztek az ágazatok közvetlen és teljes foglalkoztatottságának megállapítására. Ahhoz például, hogy a bútoripar 1 milliárd dollár értékű árut szállíthasson a fogyasztóknak, összesen 137 ezer foglalkoztatottra van szükség, amelyből 74 ezret magában a bútoriparban foglalkoztatnak, 63 ezret pedig a kapcsolódó ágazatokban, vagyis az ágazatban foglalkoztatott minden 100 emberre 85 más ágazatban foglalkoztatott jut. Az 1962-re vonatkozóan elvégzett számítások azt mutatták, hogy az amerikai gazdaságban 1 milliárd dollár értékű termeléshez kb. 100 ezer foglalkoztatottra van szükség.

Az ÁKM felhasználható a környezetvédelem gyakorlati feladatainak megoldására is. W. Leontief és D. Ford egy olyan modellt dolgoztak ki, amely alkalmas a termelés során keletkező hulladékok légkörszennyező hatásának becslésére. A modell lehetővé teszi a levegőszennyeződés mértékének meghatározását az ágazatok 1 millió dollár értékű termelése mellett. A számítást először 80 ágazatra, az 1958—1963 közötti időszakra vonatkozólag végezték el. A számításokat később 1967-ig, majd 1980-ig terjesztették ki. Az 1967. évi termelési szerkezet elemzésénél a modell alapján megállapították, hogy például a kőolajfinomító-ipar 1 millió dollár közvetlen ráfordítás esetén 4 tonna szilárd részecskét, 92 tonna széndioxidot, 41 tonna szénhidrogént és 88 tonna széndioxidot bocsát a légkörbe.

Az ÁKM-et az Egyesült Államokban viszonylag nem régen kezdték el alkalmazni az ország gazdasági fejlődésének prognosztizálására. 1966-ban K. Almon közzétette az amerikai gazdaság 1975-ig terjedő fejlődési szakaszára vonatkozó prognózisát (Maryland-modell). E modell kidolgozásánál Almon mindenképp arra törekedett, hogy előre lássa a technológiai koeficiensek változásait. Jelenleg folyik a Maryland-modell tökéletesítése, az ágazatok számát 185-re növelték, az időhorizontot pedig 1985-ig terjesztették ki. (1985: Interindustry Forecasts of the American Economy.

Lexington, 1974.) Ez a modell az egyik legfigyelemreméltóbb prognózis az amerikai gazdaság várható fejlődésére vonatkozóan. A prognózis összeállítását igyekeztek rámutatni arra, hogy munkájuk az „érett virágzás” prognózisa, nem pedig a gazdasági pangásé. Mindazonáltal értékelésük szerint a GNP növekedése az 1970—1975 közötti évi 3,1 százalékról 1980—1985 között 2,2 százalékra fog csökkenni. Az ipar vezető ágazataiban a termelés növekedési ütemének lelassulása várható.

Az utóbbi időben széles körben elterjedtek a regionális és a régióközi ÁKM-ek. Jelenleg több mint 90 regionális modell létezik az Egyesült Államokban, amelyek 10-től 500-ig terjedő ágazatot foglalnak magukban. Egyebek között kidolgoztak egy 44 régiót átfogó modellt, amelyben mindegyik övezet 78 szektoros bontásban szerepel (Multiregional Input-Output-MRIO-Modell).

Az amerikai alkalmazott gazdasági kutatásokban tovább szélesedik az ÁKM-ek felhasználási területe. Egész sor intézetet hoztak létre, amelyek összegyűjtik és tárolják az ágazati kapcsolatokra vonatkozó adatokat, és összeállítják a mérlegeket.

(Ism.: Dobozi István)

Az amerikai iparvállalatok külföldi beruházásai

(BIKI, Moszkva, 1975. 112. sz.)

Az amerikai MacGraw—Hill Kutatóintézet közzétette az amerikai feldolgozó ipari és kitermelő ipari vállalatok külföldi beruházási tevékenységéről készített vizsgálatának eredményeit.

1975-ben az amerikai iparvállalatok külföldi beruházásai 12 százalékkal haladják meg az előző évi szintet, és a beruházott összegek elérik a 23,5 milliárd dollárt. A jövő évben a külföldi beruházások várhatóan 23,6 milliárd dollárt tesznek ki, 1977-ben pedig 24,7 milliárd dollárt. Az inflációs tendenciák erősödésének következményeként az elkövetkező néhány évben nem növekszenek majd az amerikai vállalatok beruházásai, sőt a következő két évben csökkenés várható.

A feldolgozó ipari vállalatok az 1974. évi 24 százalékos tényleges növekedéssel szemben 1975-re a külföldi befektetés

tések 5 százalékos növekedését tervezik. 1976-ra 3 százalékos, 1977-re pedig 10 százalékos emelkedéssel számolnak. Az amerikai vállalatok által eszközölt külföldi beruházások növekedési ütemének lassulása — úgy tűnik, elsősorban a késztermékek iránti — a vártnál sokkal kisebb világgiazi kereslettel magyarázható. A prognózisok szerint 1976-ban előreláthatólag bővülni fog a fő feldolgozó ipari ágazatok külföldi beruházási programja.

Az amerikai *kőolajipari* vállalatok

külföldi befektetései 1975-ben 21 százalékkal növekednek, szemben az előző évi 3 százalékkal. 1976-ban a külföldi beruházások 3 százalékkal csökkennek, és 10,3 milliárd dollárt fognak kitenni. 1977-ben pedig 2 százalékos növekedés várható.

Az amerikai *bányaipari* vállalatok 1975-re külföldi beruházásaik 10 százalékos növelését tervezik. 1976-ban 7 százalékos növekedéssel számolnak (1,3 milliárd dollár), 1977-ben pedig 15 százalékos csökkenéssel.

1. sz. táblázat

Az amerikai iparvállalatok közvetlen külföldi beruházásai
(milliárd dollár)

Megnevezés	1974	1975*	1976*	1977*
Feldolgozó ipar.....	11,10	11,65	11,95	13,09
Kőolajipar.....	8,80	10,65	10,33	10,54
Bányaipar.....	1,10	1,21	1,29	1,10
Összesen.....	21,00	23,51	23,57	24,73

* Becslés.

Az amerikai iparvállalatok külföldi beruházásaiból — akárcsak az elmúlt években — 1975-ben is a Közös Piac országai részesednek a legnagyobb arányban (24,8 százalék). A következő két évben ez az arány változatlan marad. A feldolgozó ipari vállalatok 1975-ben és 1976-ban külföldi beruházásaik több mint 40 százalékat a közös piaci országokban valósítják meg. A kőolajipari vállalatok külföldi beruházásaiból 1975-ben 10 százalék, 1976-ban 6 százalék jut az EGK-országokra. Kanada részaránya az összes külföldi beruházásokban 1974-ben 24,4 százalékot, 1975-ben 23,9 százalékot tett ki, s a következő két évben 25 százalékra nő: 1974—1976 között a közel-keleti országokra jut az összes külföldi befektetések 3,5 százaléka, 1977-ben pedig 4,1 százaléka.

Az amerikai iparvállalatok 1975. évi külföldi beruházásaiból a gépek és berendezések 68 százalékkal, az üzemi épületek 12 százalékkal, a földtulajdon pedig 20 százalékkal részesedik.

A külföldön működő amerikai vállalatok java része 1975-ben a környezetvédelemre fordított kiadások növekedésével számol. Az erre a célra fordított összeg 17 százalékkal növekszik, s eléri az 1,03 milliárd dollárt. E terv megvalósulása esetén a környezetvédelemre fordított kiadások az összes külföldi be-

ruházásokra fordított összeg 4,3 százalékat tennék ki. Az ország területén működő iparvállalatok esetében ez az arány 1974-ben 8,7 százalék, 1975-ben 9,3 százalék. A környezetvédelemre fordított kiadások 72 százaléka a kőolajipari, a cellulóz- és papíripari, valamint a vegyipari vállalatokra jut.

A beruházási programok megvalósulása esetén az amerikai feldolgozó ipari vállalatok 1975-ben 5 százalékkal bővítik külföldi vállalataik termelési kapacitását, szemben az előző évi 7 százalékkal. Ugyanez a mutató a belföldi vállalatok esetében 4 százalék lesz.

A tervek szerint 1975 végére a külföldön működő amerikai iparvállalatokban a termelési kapacitások kihasználtsága 81 százalékos lesz; ez 1 százalékkal alacsonyabb, mint az előző évi és jelentősen alatta marad az optimálisnak tekintett 94 százaléknak.

Az amerikai iparvállalatok külföldi leányvállalatainak eladásai 1975-ben 9 százalékkal emelkednek, s eléri a 277,1 milliárd dollárt; 1976-ban 14 százalékos, 1977-ben pedig 9 százalékos növekedés várható. A legnagyobb forgalomnövekedés a bányaiiparban lesz, ahol 1975-re 61 százalékos emelkedést iránynoznak elő. A külföldi leányvállalatok 1975-ben 12 százalékkal növelik exportjukat, s az export volumene eléri a 79,8 milliárd

dollárt. A kivétel 1976-ban 11 százalékkal, 1977-ben pedig 13 százalékkal növekszik majd. 1974-ben a külföldön működő amerikai ipari leányvállalatok 22,99 milliárd dollár értékű árut szállítottak az amerikai piacra, amely összeg az Egyesült Államok importjának 23 százalékát tette ki, a külföldi leányvállalatok forgalmának pedig 9 százalékát. 1975-ben a külföldi leányvállalatoktól származó behozatal 22,2 milliárd dollárra csökken, 1976-ban 4 százalékos, 1977-ben pedig 5 százalékos importnövekedés várható.

A MacGraw—Hill által végzett vizsgálat során a megkérdezett vállalatoknak csupán 45 százaléka számított arra, hogy 1975-ben külföldi leányvállalatainak profitja növekszik, a vállalatok 43 százaléka a profitok csökkenésével számolt.

A tőkésvilág gazdasági életében az utóbbi két évben tapasztalható visszaesés oda vezetett, hogy az amerikai iparvállalatok külföldi beruházásai finanszírozásában növelték a külföldi tőkepiacokon szerzett eszközök arányát.

2. sz. táblázat

Az amerikai vállalatok külföldi beruházásainak finanszírozási források szerinti megoszlása (százalék)

Megnevezés	A külföldi leányvállalatok saját eszközei		Külföldön szerzett eszközök		Az Egyesült Államokból származó eszközök	
	1974	1975	1974	1975	1974	1975
Feldolgozó ipar....	44	45	37	38	19	17
Kőolajipar.....	79	65	3	16	18	19
Bányaipar.....	99	98	0	1	1	1
Összesen.....	61	57	21	26	18	17

(Ism.: Dobozi István)

Fritz Neumark: Ciklusok a közgazdasági eszmék történetében

(Kyklos, Basel, 1975. II. negyedév)

Az elméleti közgazdaságtan fejlődését vizsgálva felvetődik a kérdés, vajon e folyamat egyenes irányban halad-e, vagy pedig ciklusokat fedezhetünk fel a gondolkodás fejlődésében: a múltban elterjedt eszmék — miután egy időre feledésbe merültek — újra életre kelnek.

A ciklikus fejlődés érdekes példái azok a tanok, amelyek egyik változata egy individualisztikus, szabad piacgazdasági rendet gondol el a gazdaság ideális működési módjaként, a másik, szembenálló változat hívei egy felülről irányított, a terv által gazdaságilag szervezett rendet képviselnek.

Az államilag irányított gazdaság szükségességének első megfogalmazása Platonnál található. Platon pénzüleleti nominalizmusát itt-ott a későbbi korok kutatói is említik. Az autarkia, a szabad

kereskedelmi áramlás meggátolása, a nemzetközi kapcsolatok erőszakos állami restrikciója a centralisztikus irányzat nemzetközi vetülete. Az autarkia gondolata a középkorban, sok merkantilistánál, a XIX. század utópistáinál és a jelenkorban az 1930-as évek gazdasági válságának idején újra feltámadt. A merkantilista tanok virágzása után felváltva a dirigizmus és intervencionizmus ellentétpárja irányította a gazdaságelméletnek, valamint a reális gazdasági problémák gyakorlati megoldási módjának dialektikus fejlődését. Jelenleg fennáll annak a veszélye, hogy az olajválság s a válság hátterében zajló politikai események hatására az autarkisztikus irányzatok ismét jelentősékké válnak, vagyis azok kerülnek az előtérbe, akik arra a veszélyre mutatnak rá, hogy egy nemzet egész gazdasága függőségbe kerülhet a létfontosságú nyersanyagok szállítótól. Az autarkia újjáéledését látszik igazolni, hogy a nemzetek közötti munkaerő-vándorlás visszafordított irányzatot mutat, restrikciók fékezik a bevándorlást.

A régi elméletek keretei között felve-

tett tételek tartalmi és módszertani kérdéseihez való ciklikus visszatérés bizonyos gazdasági tények és problémák általános, korról korra ismételt felbukkanó voltára enged következtetni. A helyes magatartás elméletileg és gyakorlatilag is csak az lehet, ha választunk a két ellentétes alternatíva között, vagyis állást kell foglalni a gazdasági élet szabadsága vagy kötöttsége mellett — akár általánosságban, akár kifejezetten az államközi áru- és tőkeforgalom vonatkozásában.

A ciklikusság egy másik vetülete a materialista és az idealista (metaközgazdasági) irányzatok váltakozása, amely kifejezi az embereknek a gazdasághoz való viszonyát, vagyis azt, hogy kívülről, felülről szemlélik-e a gazdaságot, vagy homo oeconomicusként a gazdaságban, a gazdaságért élnek.

A nemzetgazdasági tanok története azt mutatja, hogy a fejlődés nem egyenes irányú. Ez egyfelől nem zárja ki azt, hogy a gazdasági elmélet az egyes

tanok ciklikus, dialektikus változásaitól függetlenül — új felismerésekkel gazdagodva — felfelé ívelő trendet mutasson. Másfelől azonban a ciklikusság felismerése óvatosságra kell hogy intsen bennünket, és ellenállóképességet kell kialakítania a közgazdászokban a könyvelő általánosításokkal és prognózisokkal, elhamarkodott dicséretekkel vagy elítélő véleményekkel szemben. Az elmúlt néhány évtized tagadhatatlan fejlődése ellenére semmi esetre sem lehetünk biztosak abban, hogy az észszerűség elmélet — (Salin Rationaltheorie-je), amely első látásra annyira megfelel a jelenkori fejlődésnek, különösen a mindinkább előtérbe kerülő természettudományos kutatási módszereknek és a társadalmi élet egyre növekvő ökonomizálásának — nem jelent-e a közgazdaságtudomány történetében egy eddig nem ismert, új, magas szintet.

(Ism.: Kálmán Endréné)

GYEMENCEV, V. V.—VINOKUR, R. D.:

A TERMELÉSI EGYESÜLÉSEK ÖNÁLLÓ GAZDASÁGI ELSZÁMOLÁSA ÉS PÉNZÜGYEI

A Szovjetunióban 1965 óta komoly erőfeszítéseket tettek a gazdaságirányítási rendszer hatékonyságának fokozása végett. A kibontakozó gazdasági reform során jelentős szerephez jutottak a gazdasági „emelők”; az önálló elszámolás, a nyereség, valamint a pénzügyi és hitelrendszer.

A gazdasági reform megvalósításával egyidejűleg a Szovjetunióban ipari és termelési egyesületeket hoztak létre. Ezek az egyesületek részben közép-irányító, részben pedig gazdálkodó szervek, amelyek több vállalatot egyesítenek magukban.

Gyemencev, V. V., a Szovjetunió pénzügyminiszter-helyettese és Vinokur R. D. professzor könyve igen érdekesen és az aktuális problémák bemutatásával ismerteti a szovjet gazdasági reform leglényegesebb vonásait. A szerzők az eredmények mellett feltárják a hiányosságokat és a még megoldatlan problémákat. Bár a könyv középpontjában az egyesületek pénzügyei állnak, igen értékes információkat kaphat a könyv olvasója magáról a jelenlegi szovjet gazdaságirányítási rendszer egészéről is.

A könyv nagy érdeklődésre tarthat számot hazánkban, hiszen a gazdasági reform nálunk is az élő problémák közé tartozik. A magyar és a szovjet tapasztalatok összehasonlítása minden bizonnyal ösztönzőleg hat majd országunk gazdaságirányítási rendszerének továbbfejlesztésére.

138 l., füzve 17,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

„A NEP tapasztalatai a Szovjetunióban”^{*} és nemzetközi vonatkozásban

Lenin „új gazdasági politikáját” a NEP beindítása után a marxizmus—leninizmus művelői mindig elismerték mint a szocializmus építésének nagy jelentőségű elméleti és gyakorlati vezérelvét. A NEP sikeres megvalósítása után mégis sok vita folyt annak helyes értékelése körül. Ez a vita — mindig más és más tartalommal ugyan, de — a NEP egész történetét és részben utótörténetét is végigkísérte. Mindenekelőtt tartalmát, jellegét vitatták: vajon *átmenetgazdasági korszaknak tekinthető-e a kapitalizmus és a szocializmus társadalmi-gazdasági formációja között* (ahogy azt Lenin állította), vagy visszalépés-e a demokratikus forradalom alapjára; vajon — az előbbi kérdéssel is összefüggésben — *1921-től 1936—37-ig, vagyis a szocializmusnak a Szovjetunióban történt megvalósításáig tartott-e* (ahogy az a lenini koncepcióból következik), vagy pedig csupán 1927-ig, az ötéves tervek beindításáig; vajon *az áru- és pénzviszonyok, valamint a piaci mechanizmus végigkíséri-e, sőt módosult formában ez a szocializmus korszakában is szerepet kap-e* (ahogy azt a marxí—lenini koncepció tartalmazza), vagy pedig az ötéves tervek megindulásával, s különösen a szocializmus létrejöttével *kiszorítja-e* ezt a tervgazdálkodás.

Ilyen s ezekkel kapcsolatos kérdések kerültek újra és újra a viták napirendjére. Emlékeztet például az a szenvedélyes vita több hasonló problémáról, amely Liszicskinnek a „Terv és piac” című könyve körül a 60-as évek második felében kibontakozott a Szovjetunióban.

Nyilvánvaló, hogy a NEP jelentősége megkívánta — a helyes, a marxista—leninista szintézis érdekében —, hogy sokoldalú vizsgálat történjék kérdéseinek tisztázására, éspedig mindenekelőtt klasszikus területén, a Szovjetunióban. Olyan vizsgálat kellett, amely a meglevő szovjet irodalom nagyrészt csupán részletkérdéseket vagy részterületeket felölölő elemzései helyett átfogó elméleti megállapításokra vállalkozik mind a szovjetunióbeli, mind a nemzetközi tapasztalatokat illetően. Ezt a feladatot igyekezett megoldani a szovjet Marxizmus—Leninizmus Intézet tisztagú szerzői kollektívája, amely sokoldalú elemzést készített a NEP-ről s a vele kapcsolatban felmerült problémákról. Könyvük Moszkvában 1972-ben jelent meg, s a sajtóban, a szakkörökben, valamint az olvasóközönség széles körében egyaránt elismerést keltett.

„A NEP tapasztalatai a Szovjetunióban” *jelentős könyv, amely bizonyosan nagy segítséget nyújt a NEP-pel kapcsolatos problémák tisztázásához.* A történeti feldolgozás módszerével, s egyúttal gazdasági szemszögből közelít a témához. Sokoldalúan elemzi a NEP legfontosabb területeit: ismerteti a vele kapcsolatosan kialakuló jobboldali nézeteket, s foglalkozik értelmezésének dogmatikus hibáival is. A szovjet tapasztalatok mellett az utolsó fejezetben — röviden tárgyalja a népi demokratikus országok NEP-típusú átmenetgazdaságának tapasztalatait. Úgy véljük, hogy a könyv megállapításai, elemzései jelentősen hozzájárulnak a NEP tényleges leírásához, amely a munkás-paraszt szövetség gazdasági alapjainak kialakítása s tapasztalatainak általánosítása révén — bizonyított és objektív törvényszerű útját, s mindenütt — szükségszerű formáját képviselte és képviseli a jövőben is a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmenet korszakának. A lenini elméleti alap egyben segítséget nyújt annak megállapításához is, hogy ezen átmenet során mely területeken és milyen vonatkozásokban alakulhatnak ki helyi specialitások.

^{*} L. F. Morozov és munkaközössége: A NEP tapasztalatai a Szovjetunióban. (Összeállította az SZKP KB mellett működő Marxizmus Leninizmus Intézet szerzői kollektívája.) Kossuth Könyvkiadó, 1975. 355 l.

A szocializmus világrendszerének további kibontakozása szempontjából döntő jelentőségű a NEP nemzetközi alkalmazásának sokféle és sok irányból összegyűjtött tapasztalata. A szerzők utalnak arra, hogy a népi demokratikus úton haladó szocialista országokon kívül milyen fontos a tapasztalatok ismerete például „azoknak az országoknak a szempontjából, amelyek felszabadultak a gyarmati függőség alól, és a fejlődés nem-kapitalista útjára léptek”. (8. 1.) A kiadó hasznos vállalkozása volt a könyv magyar nyelvű megjelenése.

A továbbiakban a könyv legfőbb megállapításait igyekszünk ismertetni, s egyúttal megragadjuk az alkalmat, hogy néhány — a könyv mondanivalójával összefüggő — megjegyzést tegyünk a NEP-pel kapcsolatban a népi demokratikus, mindenekelőtt a magyarországi fejlődést illetően. Továbbá, néhány következtetést vonunk le a NEP szovjet és népi demokratikus útjainak tapasztalataiból a fejlődő országok NEP-típusú fejlődési lehetőségeire. Döntő fontosságú kérdések ezek. Végső soron a NEP elemeinek helyes alkalmazása egyik központi kérdése a harmadik világ gazdasági-társadalmi előrehaladásának is annak a világtörténelmi eseménysorozatnak a megvalósulásában, amelynek során fejlődő országok hatalmas tömbje a kapitalizmus tartalékából a szocializmus tartalékává, majd — leg-
alább részben — a szocialista világrendszert növelő területté válhat.

A NEP mint elkerülhetetlen átmeneti korszak a kapitalizmusból a szocializmusba vezető úton

Hogyan alakult ki a NEP marxista—leninista elmélete és gyakorlata a Szovjetunióban? — ebből a történelmi kérdésből indulhat csak ki e fejlődési szakasz elemzése, ebből indul ki a könyv is. Megállapítja, hogy a szovjethatalom első éveinek — az Október időszakának (1917—1918), majd az 1919—1920-as polgárháborús hadikommunizmusának és végül az 1921-től kezdődő NEP-nek — két általános, közös jellemvonása volt: először, mindhárom szakasz a *proletariátus diktatúráját* képviselte, másodsor pedig mindhárom a *munkásság és parasztság szövetségén* alapult. Ezek azonban az adott keretek között a gazdasági-politikai fejlődésnek — a gyakorlat által ellenőrzött és javított — *három elméleti fejlődés-fokát képviselték*, amelyek egymással dialektikus azonosság—ellentét viszony-párokban kapcsolódtak össze.

1917—1918-ban a szovjetállam — a leninizmus elmélete alapján — felvetette a munkás-paraszt szövetség anyagi alapjaként az ipari-mezőgazdasági *cseré* szükségességét, s e cserét egyértelműen a *közvetlen termékcseré* formájában képzelték el. Ekkor az áru- és pénzvviszonyok még kizárólag mint az állami ellenőrzés eszközei szerepeltek. Az áru- és pénzvviszonyokat mint a kapitalizmus megerősödésére vezető formát igyekeztek kiküszöbölni; 1917-ben állami ellenőrzés alá rendelték a magánkereskedelmet és megkezdték a közvetlen árucserére való berendezkedést (az Élelmezési Népbizottságon keresztül). „*Am ez a kísérlet nem sikerült*” — állapítja meg a könyv. (35. 1.) A forradalom során földhöz juttatott parasztság tömegei kisárutermelővé váltak — nem is szólva az élelmiszer biztosításában jelentős szerepet betöltő kulákságról. Ezek ragaszkodtak az áru- és pénz-, illetve a piaci viszonyokhoz. A munkásság is támogatta a termelés mennyiségétől függő — szintén az értéktörvény alapján álló — bérezési intézkedéseket. A város és a falu közti közvetlen termékcseré kibontakozásának ezenkívül súlyos akadálya volt a rendelkezésre álló iparcikkek csekély mennyisége — hiszen a nagyipar újjáépítése még nem történt meg.

Az idő is kevés volt a kísérlet teljes kibontakoztatására. Az 1919—1920-as polgárháborús-intervenció években a harcoló Vörös Hadsereg és a városok ellátása érdekében szükségessé vált a parasztok terményfeleslegeinek (és nem mindig csak a feleslegnek) a rekvirálása, elkobzása. Am nemcsak ez, hanem a meglévő ideológiai beállítottság is hozzájárult a hadikommunizmus teljes rendszerének kialakításához. A hadikommunizmus ti. annyiban közvetlen folytatása az 1917—18-as kezdeti évek intézkedéseinek, hogy az áru- és pénzvviszonyok, a piacmechanizmus betiltását tartalmazza, s ezt igyekezett teljes következetességgel végrehajtani. Ennek érdekében a teljes ipart (a kisipart is) államosították.

1920 elején alakult meg az Oroszországi Állami Villamosítási Bizottság (a GOELRO), mely elkészítette az első népgazdasági tervet. A hadikommunizmus az

elosztást is következetesen termékekbeni elosztássá igyekezett átalakítani. (A termelés csökkenése miatt a termékcseré különben is teljes háttérbe szorult.) A falusi rekvirálások biztosították a hadsereg és a városok ellátásának minimumát, s ezzel tették lehetővé a szovjet győzelmet. Ezek a rekvirálások azonban a kistermelő parasztok elégedetlenségébe ütköztek. A könyv ugyan nem ismerteti ezeknek az elégedetlenségeknek kirobbanásait, de Lenint idézve megállapítja, hogy „a szovjethatalom túlságosan messzire szaladt előre az ipar és a kereskedelem államosítása, a helyi forgalom leállítás útján”. (39. l.) S végkövetkeztetésként leszögezi: „a hadikommunizmus nem volt alkalmas arra, hogy a munkás-paraszt állam normális politikájává váljon a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában...” (41. l.)

Ily módon a Szovjetunió számára a történelem lehetővé és egyben szükségessé tette, hogy vezetői *gyakorlati úton* vizsgálják meg a munkás-paraszt államban a követendő helyes módszereket a város és a falu közti csere, a szocialista építést irányító gazdasági tervszerűség, valamint az áru- és pénzviszonyok, vagyis a piacmechanizmus vonatkozásában. Október időszakában bebizonyosodott — és a hadikommunizmus időszakában kialakult hiány következményei negatív is igazolták —, hogy a város és a falu közti cserekapcsolat fenntartása nélkülözhetetlen szükségesség egy munkás-paraszt állam keretei között. A hadikommunizmus idején azonban az is kiderült, hogy távlatokat mutató, irányító és lelkesítő szocialista tervek nélkül nem lehet szocializmust építeni. Mindkét szakasz problémái, válságai bizonyították, hogy a termékcseré, illetve az áru- és pénzviszonyok betiltása nem lehet tartós gazdasági alap a munkás-paraszt szövetség fenntartásához.

Ez a gyakorlati tapasztalat segítette elő a marxista—leninista elmélet továbbfejlődését. Mint Lenin megállapította: „a tisztán szocialista gazdasági formára, a tisztán szocialista elosztásra való közvetlen áttérés meghaladja erőnket, és ha nem leszünk képesek visszavonulni úgy, hogy könnyebb feladatokra szorítkozunk, akkor pusztulás fenyeget bennünket”. (46. l.) „Végeredményben az volt a lényeg — állapítja meg a könyv —, hogy miképpen határozzák meg a hatalom birtokába jutott proletariátusnak a burzsoá társadalomhoz, a kistermelőkhöz való viszonyát. Ez nem volt «specifikusan orosz» kérdés. Ez a világorradalom legbonyolultabb problémái közé tartozik, mert a parasztság a kispolgári rétegekkel együtt még a fejlett tőkésállamokban is, Nagy-Britanniát kivéve, akkoriban a lakosságnak több mint a felét alkotta.” (46—47. l.) Újra Leninre hivatkozva, itt a könyv megállapítja: most az a feladat áll az OK(b)P előtt, hogy a szabadpiacon szükségszerűen megerősödő kapitalista tendenciákat „az államkapitalizmus medrébe terelje, a szovjethatalom ellenőrzése alá helyezze és felhasználja a szocializmus sikeres építésének céljaira”. (48—49. l.) Ennek érdekében fel kellett használni minden olyan formát is, amelyek a kapitalizmus során az áruterelés kebelében keletkeztek, de egyben ezeket „új szocialista tartalommal töltik meg”. (205. l.) És „a felhalmozott tapasztalat megmutatta, hogy a NEP a proletárállam egyetlen helyes politikája az átmeneti időszakban”. (72. l. A könyv idézeteiben a kiemelések itt és a továbbiakban tőlem származnak. T. Gy.)

Ennek alapján az OK(b)P pléniumai a NEP szakaszainak olyan gazdaságfejlesztési sorrendjét állapították meg, amelyben „a népgazdaság helyreállítását és a szocialista gazdaság alapjainak lerakásához szükséges feltételek megteremtését a mezőgazdaságnak, a kis- és könnyűiparnak a fellendítésével kellett kezdeni”, s folytatásként szükséges volt „a nehéziparnak ezen az alapon való helyreállítása és egy új technikai bázis megteremtése az egész népgazdaság újjáalakításához; a dolgozó parasztság felkészítése a szocialista útra való áttéréshez és ennek az áttérésnek megvalósítása; a kapitalizmus maradványainak felszámolása, biztosítva ezzel a szocializmus győzelmét minden gazdasági ágba”. (132—133. l.) „Az ipar helyreállítása tervszerűen ment végbe” (132. l.) — már az első lépésben, a helyreállítás időszakában is (amely 1927-ig tartott). A második lépés pedig a két első ötéves terv korszaka volt (1928—1937).

Mivel a nehézipar helyreállításának, majd a szocialista iparosításnak a bázisát szükségszerűen — a külföldi koncessziók szerepének alárendeltsége folytán is — a mezőgazdaság és főként a kis- és könnyűipar felhalmozására kellett építeni, „a szovjetállam belső erőforrásokra támaszkodva lendítette fel a gazdaságot”. (133. l.) Ennek egyik döntő tényezője volt a paraszti mezőgazdasági és ipari (kustáripari) kisáruterelésnek — a kezdetben részben államkapitalista, majd a szocialista szövetkezetek révén való — nagyüzemi egyesítése. A szövetkezet nemcsak

„biztosította a magánérdek alárendelését a közérdeknek” (213. l.), hanem *egyesítette a kisárutermelők termelőerőit, s egyben folyamatosan szocialista arttyellé fejlődött át*. Így váltak a szövetkezetek az államkapitalizmus eszközéből a szocializmus falusi bázisává. Ez a fejlődés össz-szovjet méretekben a NEP második (az ötéves tervek) szakaszában alakult ki, egyidőben a helyreállítás utáni szocialista iparosítás kezdeteivel, a nehézipari fejlődés elsődlegessé válásával. Így érkezett el a Szovjetunió az 1936-os alkotmányhoz, amely kimondja a szocializmus felépítését a világrésznyi államszövetség egész területén.

Eközben azonban végleg eldőlt a „ki kit győz le” kérdése, amelyet a NEP — a proletariátus diktatúrája ellenére is — a piacmechanizmus felújításával, a tőkés tendenciák megerősödése következtében tudatosan, de a proletárhatalom eszközével korlátozva újra felidézett. Lenin alapján sokoldalúan elemzi a könyv az *osztályharc formáinak alakulását* a NEP első szakaszában, mint amely részben osztályok közötti *ellentétekben*, részben osztályok közötti *kapcsolatokban*, részben pedig a munkásosztály *öntudatosításának* feladataiban jelentkezik. Eszerint ez időszakban az osztályharc öt alapvető formája: „1. a megdöntött kizsákmányoló osztályok ellenállásának *elnyomása*, 2. a *polgárháború*, 3. a parasztságnak és a társadalom más közbülső rétegeinek a *megnyerése*, 4. a burzsoázis szakembereinek és általában a burzsoáziának a proletariátus érdekében való *felhasználása*, 5. az új társadalmi munkafegyelemre való nevelés.” (166. l.) A NEP fejlődése során az 1. (és részben a 2.) forma változatlanul fennállott, a 3. pedig a szövetkezetesítéssel feloldotta a paraszti-kispolgári szövetségek nem antagonisztikus ellentéteit a szocialista fejlődéssel, és a szocializmus táborába vitte őket. A 4. osztályharcos forma az „*útitárs-politika*” szabályai szerint nagyrészt antagonisztikus ellentété fejlődött a burzsoáziával. A városi tőkéseket (középiparosokat, magánkereskedőket) a szocializmus fölényével kialakuló versenyben kiszorították. A falusi burzsoáziát (a kulákságot) pedig mint osztályt adminisztratív eszközökkel kisajátították, és így felszámolták. Ide sorolható az az ideológiai harc is, amellyel a NEP-et demokratikus forradalomként értékelő burzsoá propagandát a Kommunista Párt megcáfolta.

Igen széles körű *osztályharcos feladattá vált* az 5. forma, amely a munkásosztály öntudatosítása vonalán jelentkezett. Itt is mindenekelőtt a NEP ideológiai tisztázásáról és a NEP eltorzítása elleni harcról volt szó s a párttisztításban csúcspontot ért el. A könyv részletesen ismerteti ez utóbbi vonatkozásban azt a harcot, amelyet az OK(b)P lenini erői folytattak a NEP jobboldali és álbaldali torzítóit, a „*pártellenzék*”, a „*baloldali kommunisták*”, Buharin és Trockij csoportjai stb. ellen. Szó esik olyan dogmatikus hibákról is, mint például az első ötéves terv elején adminisztratív eszközökkel erőszakolt kollektivizálás kérdése. Egyik jegyzetében megemlíti a könyv, hogy Sztálin „a NEP létezését nem általában az áruforgalommal és a pénzgazdasággal hozta összefüggésbe, hanem csupán a magánkereskedelem, a tőkés elemek, a »szabad« áruforgalom meglétével”. (268. l.) A város és a falu közti „*textilcserét*” „*gépcserével*” felváltó második NEP-fokozat korszakával kapcsolatban megállapítják, hogy bár a nemzetközi és belső „*kialakult helyzetben a szovjetállam nem korlátozódott arra, hogy a NEP elveinek megfelelően meghódítsa a piacot, hanem emellett kénytelen volt átmenetileg adminisztratív intézkedésekkel korlátozni az áru- és pénzvviszonyok szféráját*” (281. l.) — a második ötéves terv időszakában ez újra a piacmechanizmus irányába módosult. Itt ismerteti a munka az ideológiai fejlődésnek azt a fontos mozzanatát, amely szerint az SZK(b)P XVII. kongresszusa a NEP tapasztalataiból *kiindulva végérvényesen kimondta „a pártnak azt az irányvonalát, hogy a szocializmusban fel kell használni a kereskedelmet és a pénzt*” (290. l.), vagyis az árutermelést és a piac-kapcsolatokat.

Figyelemre méltó a könyv elemzése a szovjet népgazdaság tervezésének fejlődéséről; abban a mértékben, ahogy a NEP előrehaladása nyomán mindinkább leveti átmenetgazdasági korszakának elején még erősebben mutatkozó tőkés elemeket, mindinkább elhatalmasodnak benne a szocialista termelőmód elemei.

A népi demokratikus országok NEP-típusú átmenetgazdasági korszaka

„A NEP tapasztalatai a Szovjetunióban” című könyv utolsó fejezete a NEP nemzetközi jelentőségével foglalkozik, s ennek első részében azzal a lendületes propagandamunkával, amellyel Lenin a NEP szerepét méltányolta a szocialista forradalmak nemzetközi kibontakozása során. Lenin sok harcos és bizonyító erejű kiállításából kiderül, hogy a *NEP-elmélet az egyik legfontosabb ideológiai hagyatéka a nemzetközi munkásmozgalom számára.*

Ennek a hagyatéknek az értékét nem kevesebb bizonyítja, mint a népi demokratikus országok szocialista fejlődése, a szocialista világrendszer kialakulása. Megdönthetetlen bizonyíték ez, mert a fejlődés mindenütt a NEP-típusú átmenetgazdaság útján haladt. Ezt a tényt a könyv is kiemeli: „A NEP elveit különböző mértékben és különböző formákban, a konkrét történelmi körülményekhez alkalmazkodva felhasználták a szocialista társadalmat építő népi demokratikus országokban, s azokban az országokban, amelyek még nem alakították át teljesen a gazdaság preszocialista formáit, mindmáig megőrizték jelentőségüket”. (313. l.) Ez utóbbiak közé tartozik hazánk is, mely az elmúlt időszakban — éppen ezeknek az átmenetgazdasági elveknek érvényesítésével — biztosította a szocializmus alapjainak a megszilárdítását.

A népi demokratikus államok a második világháborúban a fasiszta uralom alól történt felszabadulásuk után általában *első lépésként földreformot*, a szegény- és kisparaszti földtulajdonnal történő ellátását, a nagybirtok felosztását iktatták törvénybe. Ez alapvetően *polgári demokratikus lépés*, s a feudalizmus maradványainak felszámolását szolgálja. A népi demokratikus forradalmak első lépése így általában polgári demokratikus folyamat, amelyben a munkásság és a nemzeti burzsoázia (útitársként) osztályszövetségben, koalícióban kormányoz.

A népi demokratikus forradalom első szakaszának demokratikus forradalmi jellegét éppen az domborítja ki, hogy a *legfontosabb ipari termelési eszközök társadalmosítása nem a földreformmal egyidőben, hanem azután zajlott le.* (Kezdetben elsősorban csak a faszizmussal összenőtt monopolizáció kisajátítása következett be.) A nemzeti burzsoáziával való koalíció másként nem állhatott volna fenn ez időben. Magyarországon például a földosztási törvény 1945. március 15-én született meg (még az ország teljes területének felszabadítása előtt). A legfontosabb (a száz munkásnál többet foglalkoztató) ipari létesítmények államosítása pedig már a népi demokratikus forradalom második — proletárforradalmi jellegű — szakaszában, 1948-ban következett be. Hasonlóan ehhez, a többi európai népi demokratikus országban is a földreform előbb zajlott le, mint az ipari üzemek államosítása.* A földreform persze így is haladás volt, mert szétzúzta a faszizmus és a reakció egyik fő erejét, a nagybirtokot, és így a parasztságot megindította az áru-termelés felé.

A paraszti áru-termelés megindulásának fontosságát egyébként könyvünk is megállapítja, tisztázva, hogy az áruforgalom kifejlődésének a népi demokratikus forradalmi folyamatban hasonló jelentősége van, mint a Szovjetunió NEP-korszakában. Sőt, ahol a parasztság egy része még patriarchális-naturális termelést folytatott, ott — mint ahogyan korábban a Szovjetunió elmaradottabb nemzeti vidékein is történt — e „patriarchális gazdaság általában *először az áru- és pénzviszonyok szférájába kapcsolódott be, áru-termelővé vált, s csak ezután tömörült szövetkezetekbe*”. (315. l.) (Például ez valósult meg Kína, Vietnam és Albánia több vidékén.) Ez nyilvánvaló szükségszerűség, mert a modern termelés felé csak az *áru-gazdaság* képes haladni, s *nem az ősi — faekés — termelési viszonyokban konzerválódott patriarchális termelés.*

A népi demokratikus forradalmaknak így már az első szakasza *sem tisztán* népi demokratikus forradalmi folyamat. Mint átmenet a későbbi, a NEP-típusú második szakaszra, szükségszerűen bizonyos elemeit már ennek is képviseli, és pedig annál nagyobb mértékben, minél közelebb van e fejlett szakaszhoz, egyben annál inkább levetkőzi demokratikus forradalmi jellegét is. Ehhez az átmenet-hez, a NEP-típusú népgazdaság kialakulásához azonban már szükség van a *munkás-paraszt szövetségre épülő proletárdiktatúra megvalósítására, a munkás-paraszt*

* Lásd a szerző „A népi demokratikus helyreállítási korszak kettős koncepciója és ellentmondásai” című cikkét. Valóság, 1967. 9. sz.

hatalom biztosítására. E proletárdiktatúra megvalósítása előtti NEP-elemek pedig éppen azért voltak fontosak, mert előkészítették a munkásosztálynak a dolgozó parasztsággal való hatalmi szövetségét.

Bár a földreform önmagában még csupán demokratikus forradalmi intézkedés volt, s mint tőkés forma már eleve magában hordozta a hiányos felszereltségű úgázdák kizorítását a burzsoázia és a helyi kulákság részéről, de azonnal a NEP elemévé változott, amikor a munkásosztály a dolgozó parasztság mellé állva megakadályozta annak tönkretételét. Az első lépést, a földvisszaperléseket meghíúsító „Földet vissza nem adunk!” jelszó kiadását és megvalósítását az MKP kezdeményezésére számos más — s nem kis részben gazdasági — lépés követte.

Így ugyancsak az MKP kezdeményezésére — röviddel a földreform bevezetése után a dolgozó parasztok támogatására megkezdődött a termelő-, értékesítő-, beszerzőtevékenységet folytató *földművelészeteket leétesítése és megsegítése*. 1945-től 1947-ig 2487 ilyen újgazdasóvetkezet alakult. Hasonlóképpen kommunista kezdeményezésre a munkáspártok fellépésének eredményeként a demokratikus állam különféle kedvezményeket nyújtott a dolgozó parasztnak (bevezette a progresszív adót és a beadási kötelezettséget, rendezte a parasztgazdaságok igaerejének felhasználását, fellépett az igazsora ellen, felemelte a mezőgazdasági béreket. Mindez „megteremtette a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségének minimális gazdasági alapját, mely szövetség kialakulása nemcsak a demokratikus vívmányok védelmének, hanem a szocializmusra való átmenet megkezdésének is legfőbb előfeltétele lett”.* Mivel mindez még a *proletárforradalmi „fordulat éve”*, 1948 előtt alakult ki, ezeket is a munkás-paraszt szövetség csíraformájának, a NEP korai elemének kell tekinteni.

Ebben az első korszakban a földhöz jutott és fokozottan árutermelővé váló parasztsággal az *áruzsere vonalán* is megkezdődött a munkásság kapcsolatának kiépítése. Ennek legfőbb beindítója azonban csak az 1946. évi forintstabilizáció lehetett, amely — mint az 1924. évi szovjet pénzreform — ugyancsak nagy lépéssel vitte előre a belső piaci forgalom normalizálódását, s vele a város és a falu közti csere (mindenekelőtt a textilcsere) kialakulását.

A magyarországi infláció a világtörténelem legsúlyosabb inflációja volt. 1 Ft érteke 400 ezer quadrillió pengő értékének felelt meg a stabilizáció időpontjában, 1946. augusztus 1-én. A pénzromlás oly nagy mértékű volt, hogy a pénz már nem volt alkalmas a csere közvetítésére, és az visszaesett a természeti csere, a batyuzás állapotába. A munkabérek nagy része is természetbeni szolgáltatás, főleg élelem (kalóriabér) volt. Ez a helyzet már kevésbé ösztönözte árutermelésre a parasztot és a munkást. A stabilizáció tehát létkérdés volt a magyar népgazdaság — és a lakosság — számára. Ugyanakkor döntő volt a város és a falu cseréjének újjáalakításában is.

A stabilizációs politika élén a kommunista vezetés alatt álló Gazdasági Főtanács mint a gazdasági tárcákat összefogó szerv állott. A stabilizáció időpontját augusztus 1-re tették, amikor a dolgozó parasztnak az *új termést betakarították*. A vidék élelmiszer-kínálatával szemben tehát biztosítani kellett az ipari ellenértéket, hogy az új pénz mögött fogyasztási cikkek (vásáruk, bőr- és háztartási cikkek, de mindenekelőtt az ekkor még legkeresettebb fogyasztási cikkek: textilárúk) álljanak, értékállóvá téve a forintot. Ezért — ugyanúgy, mint a Szovjetunióban, ahol a paraszti termelés helyreállításával szemben cserepartnerként a könnyűipar, mindenekelőtt a textilipar helyreállítását indították le — Magyarországon is a textilipart állították először helyre az összes iparág közül. Mint a korszak gazdaságát leíró egyik mű megállapítja, a hazai textilipar eddigre már erősen megközelítette a háború előtti szintet. Ezenkívül a magyar kormány kérést intézett a szovjet kormányhoz, hogy az ez időszakra esedékes textilbér munka-szállításokra feléves határidő-hosszabbítást adjon. Továbbá kérte a jövételi tartozások fizetésének könnyítését is.** Ily módon 1946 augusztusában megindult a város és a falu között a csere normalizálódása, egyelőre csak a textil-, vagyis a személyi fogyasztás területén. *S ezzel a munkás-paraszt szövetségnek újabb anyagi alapja,*

* Lásd Simon Péter: A párt agrárpolitikája a szocializmus alapjai lerakásának időszakában. Budapest. 1975. Eötvös Lóránd Tudományegyetem. Kézirat.

** Lásd Berend T. Iván: Az újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon, 1945–1948. Budapest, 1964. 184–185. és 326. l.

a NEP újabb eleme kovácsolódott ki Magyarországon mint előzetes hozzájárulás az 1948-as proletárforradalmi fordulat, a munkás-paraszt hatalom kialakításához.

E folyamat természetesen nem egyedül Magyarországon érvényes a népi demokratikus fejlődésű országok között — hanem általános jellegzetessége helyreállítási korszakunknak. A szovjet helyreállítási korszakhoz hasonlóan a népi demokráciákban is egyrészt a *paraszti árutermelés beindítása képviselte az első lépést*, s másrészt ennek városi cserepartnereként itt is *elsőnek a könnyűipart (mindenekelőtt a textilipart) állították helyre*. Az ázsiai, volt gyarmati, félgyarmati népi demokratikus országokban a könnyűiparon belül még a szovjet példánál is nagyobb *jelentősége volt a kisipar-parasztipar árutermelése helyreállításának*. Ebben az időszakban már mindenütt beindult — egyelőre csak a helyreállítás biztosítására — a tervezgádkodás is. S ez a következő fejlődési szakaszban mindinkább a szocializmus tudatos építésének eszközévé válik.

A népi demokratikus országok NEP-típusú — munkás-paraszt hatalom kialakulását képviselő — második fejlődési foka a szocializmus elemeinek folyamatos erősödésével járt. E korszak mindenekelőtt a tőkés iparvállalatok teljes szocializálásával, a szocialista iparosítás tervszerű biztosításával, s ennek nyomán és a mezőgazdaság gépesítése révén a falu szocialista szövetkezeti fejlődésével jellemezhető. A szocialista tervek „feszítése”, „megemlése” — s különösen Kínában a „nagy ugrás” — sok dogmatikus torzítással kapcsolódik össze. Ezeket azonban a legtöbb európai népi demokratikus országban viszonylag gyorsan leküzdötték. Mint a könyv megállapítja, ekkor már *„sikeresen alkalmazták az áru- és pénzviszonyok tervszerű felhasználásának, az önálló elszámolásnak és a dolgozók ösztönzésének azokat a formáit, amelyeket a szovjetállam hosszas kísérletezés során alakított ki.”* (315. l.) A mezőgazdaság kollektivizálását a fejlettebb országokban meggyorsította magasabb fokú gépesítettségük. „Csehszlovákiában, NDK-ban, Magyarországon és Romániában a tömeges kollektivizálás megindulásakor *nagyobb volt a traktorokkal való ellátottság, mint a Szovjetunióban 1937-ben, amikor már lényegében befejeződött a kollektivizálás.*” (318. l.) Ilyen körülmények között léptek a népi demokráciák a szocializmus alapjainak lerakása vagy a szocializmus megvalósítása szakaszába. S útjukat meghatározta a NEP-típusú irányítási módszer alkalmazása.

Úgy véljük, kimondható, a népi demokratikus országok gyakorlatának általánosításából származó hozzájárulás a NEP elméletéhez elsősorban az: hogy amíg a Szovjetunióban ez csak a munkás-paraszt hatalom kialakulása, a proletárdiktatúra létrejötte után, annak keretében alakult ki, addig a *népi demokráciákban a NEP bizonyos elemei már a proletárdiktatúra megvalósítása előtt bontakoztak ki* — a munkások és a parasztnok politikai és gazdasági összefogása révén — többek között hozzájárulva a munkás-paraszt hatalom kialakulása előfeltételeinek a megteremtéséhez.

Ennek a ténynek nyilván hatalmas szerepe van más — a demokratikus forradalom korszakába lépett — országok, éspedig *mindenekelőtt a fejlődő országok* nem tőkés, szocialista fejlődése szempontjából.

A NEP szükségessége és lehetőségei a harmadik világban

A NEP útmutatásának fontosságát a harmadik világra a könyv is megállapítja, amikor rámutat: *„nemzetközi jelentősége van a NEP-nek tágabb értelemben is, mint olyan politikának, amely a társadalom tökéletesebb szervezetének, a dolgozók érdekeit szolgáló gazdasági haladásnak a példájával kihathat a világméretű felszabadító mozgalomra.”* (300. l.) Ha ehhez hozzávesszük azt a forradalmi — pontosabban demokratikus forradalmi — helyzetet, amely a fejlődő országok nagy többségében ténylegesen vagy potenciálisan fennáll, nyilvánvalóvá válik, hogy a munkás-paraszt szövetség kezdeti, csíraformájában történő előzetes kialakításának kérdése a *kiindulópontja* minden további forradalmi fejlődésük létrejöttének.

Az Október utáni szovjetállam persze egészében fejlettebb volt, mint a fejlődő országok, de ázsiai köztársaságai általában nem voltak fejlettebbek. Az erről az időszakról adott lenini össz-szovjet társadalmi elemzés így bizonyos hasonlóságokat mutat a mai harmadik világ országaival. Lenin elemezte a patri-

archiális, vagyis a jelentős mértékben természetes parasztságot (ez a réteg a fejlődő országok társadalmának sokkal szélesebb tömegeit képviseli, mint annak idején a Szovjetunióban); *a paraszti kisárutermelőket* (itt fordított a helyzet, a fejlődő országokban ezek csekélyebb arányban vannak jelen, mint akkor és ott); *a magántőkés kapitalizmust*, továbbá *az államkapitalizmust* (mindkettő jelentős szerepet játszik a fejlődő országok nemzetgazdaságában is); s utolsónak a *szocializmust*, mely utóbbi hiányzik azokban a fejlődő országokban, amelyekben a proletárdiktatúra még nem valósult meg. (Ellentétben például Kínával.) *Nyilvánvaló, hogy a vertikálisan alacsonyabban elhelyezkedő gazdasági-társadalmi szférák hasonlósága a fejlődő országokban lehetővé teheti a NEP bizonyos elemeinek megvalósítását. A szocialista szektor, illetve az azt biztosító proletárdiktatúra hiánya azonban a NEP teljes kibontakozását még nem engedi meg.* Itt van jelentősége a népi demokratikus országok tapasztalatainak a demokratikus forradalmi helyzettel kapcsolatos bizonyos NEP-elemek előzetes alkalmazása vonatkozásában.

Az első lépés a fejlődő országokban is a parasztkérdés megoldása: a parasztok földhöz juttatása, a paraszti kisárutermelés kibontakoztatása. Hiszen az a történelmi tapasztalatunk, hogy a szocialista szövetkezetek kialakítása csupán az árutermelés bázisán lehetséges, s az is nyilvánvaló, hogy ez az árutermelés feltételezi a mezőgazdasági-ipari árucserét. Ezek azok a NEP-„elemek”, amelyeket a munkás-paraszt szövetség kezdeti problémái először követelnek, és ezek részben megoldást is adnak azokra a demokratikus forradalom keretei között.

Ezért foglalt állást a kérdések megoldása érdekében a Kommunista és Munkáspártok 1960. évi moszkvai értekezlete: „A munkásosztály és a parasztság szövetsége a legfőbb erő a nemzeti függetlenség kivívásában és megvédésében, a mélyreható demokratikus átalakítások megvalósításában és a szociális haladás biztosításában.”

A Kommunista- és Munkáspártok moszkvai nyilatkozata — ahogy az ilyen nyilatkozatok természetéből folyik — a nem tőkés fejlődésnek elsősorban az általános irányzatát tisztázta. Leninnek azonban a szovjet NEP kialakítása során olyan részletes, gyakorlati természetű, konkrét javaslati voltak a fejlődés kezdeti lépéseinek gazdasági megvalósítását illetően, amelyek a fejlődő országok szempontjából ugyancsak az *egyetlen* lehetőséget képviselik elmaradottságuk buktatóiból való kiemelkedésükhöz.

A fő kérdés itt az: mit kell tenni egy olyan ország mezőgazdasági-ipari árucseréjének létrehozásához, amelyben a nagyipar elmaradottsága nem teszi lehetővé a város és a falu közötti azonnali árucserét? Ez döntő kérdés. Helyes megválaszolása határozza meg azt az első lépést, amely a fejlődéshez vezet — s amelynek elmaradása egyszerűen nem enged meg semmilyen további haladást. Hiszen a mezőgazdasági-ipari árucserére nélkül a természetes gazdaság képtelenek árutermelővé válni. Eppen ipari árukkal való kicserélésük teszi termékeiket áruvá. S enélkül nem alakulhat ki a (majd szövetséggé alakuló) kapcsolatuk az ipari munkássággal sem; enélkül továbbá elmarad az áru- és pénzviszonyok ösztönző hatása termelésükre, a mezőgazdasági termelés emelésére. S fordítva, enélkül hasonlóképpen nincs ösztönzője (belső piaca) az ipari termelésnek. Enélkül nemcsak a mezőgazdasági felhalmozás marad el, de a sokkal gyorsabban növekvő ipari felhalmozás is. Végül enélkül nem valósulhat meg — ami a fejlődés igazi motorja kellene hogy legyen — a fejlődő országok munkásosztályának tömegméretekben való kialakulása.

A fejlődő országok mai modern nagyipara közismerten elsősorban nyersanyagokat, alapanyagokat (kohászati termékeket, ásványolajat stb.) termel, vagyis exportorientációjú. Feldolgozó — s ezek sorában szükségleti cikkek előállító — iparágak termelési volumene jelentéktelen. Többségükben még mindig előtérben áll a városi kisipar és a vidéki parasztipar, habár a belső piac hiánya miatt ez is kis jelentőségű. Így a nagyrészt természetesen gazdálkodó parasztság árutermelésre való ösztönzéséhez szükséges ipari fogyasztási (mindenekelőtt textil-) árutermelés volumene elégtelen. Úgy látszik tehát, hogy a fejlődő országokban a város és a falu között létező mai minimális csere és cserelhetőségek mellett a NEP-politika legfontosabb eleme nem valósulhat meg. Milyen tanácsot adhatna Lenin e kérdésben a Szovjetunióban szerzett tapasztalatok alapján?

Az általunk vizsgált könyv részletesen foglalkozik Leninnek „A terményadó-ról” szóló nagy jelentőségű — a NEP kezdeti szakaszának alapelveit tisztázó — munkájával (annak azonban az e kérdésre választ adó részére nem tér ki). Talán

azért nem, mert a Szovjetunióban ez a lenini megoldás csak rövid ideig volt központi kérdés, s a városi nagyipar gyors újjáépülése következtében hamarosan mellékúttá vált. De hát, ami akár csak egy rövid átmeneti időszakban is *döntő szerepet* tölt be, az mindenképpen fontos kérdés, hiszen *nincs fejlődés az ehhez vezető átmenet nélkül.*

A város és a falu árucseréjének Szovjetországban mutatkozó akkori nehézségeiről így ír: „A proletariátus helyes politikája — ha kisparaszti országban való-sítja meg diktatúráját — a gabona becsérése a paraszt számára szükséges ipar-cikkekre... A terményadó átmenet ehhez a politikához. Mi még olyan szegények vagyunk, még annyira ránk nehezedik a háború terhe..., hogy nem tudunk ipar-cikkeket adni a parasztnak az összes gabonáért, amelyre szükségünk van... A nyomor és pusztulás oly nagy, hogy nem vagyunk képesek egycsapásra helyre-állítani a nagyüzemi, gyáripari, állami, szocialista termelést. Ehhez az szükséges, hogy a nagyipari központokban nagy gabona- és fűtőanyag-tartalékaink legye-nek... * Minden probléma a mezőgazdaságtól az iparhoz vezet! Lenin gondolt a nyugati tőkés koncessziókra, de nemcsak ezek szűkös kínálata, hanem a szocializ-mus célkitűzése érdekében is a *belső ipari felhalmozásra fektette a fősúlyt.*

Ezért a belső árucserét — ha a város és a falu között még nem lehetett létre — a parasztságon belül kívánta létrehozni. Így tehát — írta — a parasztság „szá-moljon azzal, hogy minden szabad gabonafeleslegét kicserélheti, ha másra nem, a helyi kézművesipar termékeire. Ezért van a szovjethatalomnak szüksége erre a gazdaságpolitikára.”** A magyar szöveggel szemben, amely „kisipar”-ról beszél, az eredeti szöveg *félreérthetetlenül* a „kustár”-, vagyis a parasztiparra utal; ezzel átmenetileg a falusi helyi piacok kialakulását állítja előtérbe mint az összorosz piac kezdeti, illetve csíraformáját, amelynek ezekből a helyi piacokból való kifej-lődését majd a nagyipar helyreállítása fogja biztosítani. A kusztáripart — hús-bedolgozó munkásig, vagyis tőkés manufaktúrává fejlődéséig — is azzal a bátorí-tással indította útjának a szovjet kormány, hogy *sem államosítani, sem közszési-teni nem fogják*: a NEP szocializmusépítő jellegének megfelelően *azonban tervbe-vették, s hamarosan végre is hajtották szövetkezetesítésüket.* E vonalon — ahogy a mezőgazdaságban is — a szövetkezeti „államkapitalizmus a kisüzemi termelés egyesítése”*** volt.

Howy mit jelentett a kusztáripár a NEP e döntő kezdeti szakaszában — amely végső soron az *egész NEP-fejlődés kiindulópontja volt* — azt a korabeli statisztikák jól mutatják. Dzerzsinszkij 1925 decemberében erről azt jelentette a pártkongresszusnak, hogy 1923-24-ben a kusztáripár a *33 százalékát képviselte a Szovjetunió össziparának* (ebből szövetkezetesítve csupán 3,6 százalék volt).

A kusztáripár jelentős *társadalmi változásokat*, fejlődést hozott a mezőgazda-sági, vidéki területeken. A parasztipari termékek állami kereskedelmi igazgató-sága, a Glavkusztprom által ellenőrzött kusztáripari szövetkezeteknek 1922-ben már több mint egymillió tagja volt. Ha ezeknek a termelésben elfoglalt arányát (ez időben 11 százalékot) kivetítjük az egész kusztáripari termelésre, kb. 9—10 millió parasztiparossal számolhatunk (ehhez hasonló számot már a cári statisztikák is közöltek). Itt azonban most olyan iparostömegre kell gondolnunk, amely a szövetkezetesítés nagyüzemi formáiban az államkapitalizmusból a szocialista fejlődés irányába halad.

Nem kétséges, hogy a fejlődő országokban a város és a falu közti nagymér-tékben hiányzó csere megindítására — mivel általában nem rendelkeznek a falu ellátására elégséges textil- stb. ellátási iparral — a lenini NEP révén a Szovjet-unióban nyert e tapasztalatok nagy jelentőségűek; annál is inkább, mert a mil-liárdnyi természetes és kisárutermelő parasztsága körében még százmilliós nagyság-rendben található háziiparosok és kisárutermelő parasztiparosok.

S ahogy annak idején az elmaradt cári orosz kapitalizmus nem volt képes manufaktúrában, majd nagyüzemben egyesíteni a helyi kusztáriparosokat (s helyette ezt a NEP államkapitalizmusa tette meg), ugyanúgy a fejlődő országok el-maradt kapitalizmusa sem volt képes erre. Ezeknek az országoknak azonban je-lenlegi demokratikus fejlődése során kialakított jelentős államkapitalizmusa ugyancsak teljesítheti — a NEP előzetes eleme gyanánt — a város és a falu áru-

* Lenin: *A terményadóról*. V. I. Lenin Művei, 32. kötet. Budapest, 1953. 366. 1.

** Uo. 312. 1.

*** Uo. 315. 1.

cseréjének kezdeti feltételeként azt a lenini gyakorlatot, amely szerint „az államkapitalizmus a kisüzemi termelés egyesítése” kell hogy megvalósuljon mind a mezőgazdaságban, mind pedig a parasztiiparban. Erre már gyakorlati példák is vannak a fejlődő világban (India, Mexikó, Tanzánia stb.).

A szovjet-NEP tapasztalatait a helyi kommunista pártoknak lehet elsősorban hasznosítaniuk, ezek: az államkapitalista szektor támogatása; a dolgozó parasztok, parasztiipari munkások érdekeinek fokozott védelme; s a város és falu közti árucseré elősegítése s ezáltal a munkás-paraszt szövetség további elmélyítése. Vagyis azzal, hogy ezeket az egyelőre még államkapitalista intézményeket — országos méretekben elterjesztve — a szocializmus felé vezessék, a dolgozó parasztsággal való szövetségre támaszkodnak, végleg eldöntve a „ki-kit győz le” problémáját.

A NEP szovjet tapasztalatainak egyik fő tanulságát a fejlődő országok számára „A NEP tapasztalatai a Szovjetunióban” című könyv így foglalta össze: „A szovjetállam *belső erőforrásokra támaszkodva* lendítette fel a gazdaságot.” (133. l.) A külföldi nagytőke által igénybe vett koncessziók a népgazdaság egészéhez képest eltörpültek; „a Szovjetunió gyáriparában való részesedésük soha sem haladta meg a 0,6 százalékot.” (171. l.) Ezáltal a nyugati nagytőkéseknek az a törekvése, hogy a Szovjetuniót *függővé tegyék a tőkés világgazdaságtól*, szükségszerűen *csődbe* jutott; a tervek és nem a nagytőke befolyásolták iparosodásának irányát. Így lett a NEP *ipari növekedése* (1921—1936) *gyorsabb*, mint a nyugati — több nagy gazdasági válsággal megzavart — tőkés iparfejlődés; s így lett szovjet *fejlett nehézipari ország* ahelyett, hogy „az ipari hatalmak agrárfüggelékévé váljon.” (76. l.)

Természetesen a fejlődő országok számára is minden, az *önálló fejlődést biztosító külső segítség* örvendetes és elfogadásuk szükségszerű, ahogy a NEP idején az volt a koncessziós politika.

De végül is a NEP a szovjet fejlődést óriási túlsúlyban a belső felhalmozásra építette. A mezőgazdaság hozzájárult a könnyűipar újjá-, illetve felépítéséhez. A könnyűipari felhalmozás lehetővé tette a nehézipar fejlesztését, és a nehézipar az egész fejlett szocialista szovjet népgazdaság létrehozását. *Végső soron ez a NEP egyik legfőbb tanulsága minden ország, de mindenekelőtt a fejlődő országok számára.*

A NEP lenini politikája — a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban elért tapasztalatokon túlmenően — most, napjainkban válik az emberiség legszélesebb tömegeinek, a fejlődő országok önálló fejlődés útjára lépő népeinek közkincsévé, útmutatójává. Ezért fontos, hogy helyesen szűrjük le tapasztalatait. *A marxista-leninista elmélet jelentősége* ezen a téren — mint a „A NEP tapasztalatai a Szovjetunióban” is megállapítja — „*a békés szocialista építés viszonyai között mérhetetlenül megnőtt*”. De megnőtt azoknak az államférfiaknak és szakembereknek a felelőssége is, akik ezt az elméletet saját országuk, saját népük, saját társadalmi-gazdasági adottságaik helyi viszonyaira sikeresen kívánják alkalmazni.

Tolnai György

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Янош Корнай

Нормы экономического поведения и регулирование, основанное на нормах

В статье излагаются методические проблемы. При изучении экономических систем можно наблюдать, что члены системы: индивидумы или группы в своем поведении часто придерживаются *норм*. Норма — это общепринятая величина какой-либо переменной поведения в экономической системе; средняя величина, зафиксированная общественной практикой. При этом действуют различные *механизмы регулирования*, которые в случае поведения, отклоняющегося от нормы, вмешиваются и направляют процессы в сторону нормы.

С целью теоретического анализа в абстрактной плоскости можно разделить два момента: процесс *образования норм* (это исторический процесс, протекающий в перспективном плане) и *процесс регулирования на основании норм*, протекающий при уже сложившихся, данных нормах (и действующий на короткую перспективу).

Регулирование на основании норм упрощает подготовку принятия решений, стабилизирует функционирование системы. Стабильность, однако, может застыть по инерции и превратиться в консерватизм. Регулированию на основании норм во многих случаях присущи циклический характер, периодические колебания.

В статье автор коротко останавливается на возможностях математического моделирования регулирования на основе норм. Одна из важных отраслей математики: т. н. *теория регулирования*, в которой за последние десятилетия произошло огромное развитие, располагает богатым методическим арсеналом для моделирования регулирования на основе норм.

В статье сопоставляются математический формализм регулирования на основании норм и применяемый наиболее часто экономистами метод: расчет по оптимизации. Кроме того автор ссылается на существование других образцов поведения (например, границы приемлемости, уровни aspirations, критические величины вмешательства) и на возможности их математического моделирования. В заключение он констатирует: регулирование на основании норм не следует считать универсальной моделью экономического поведения. Но если даже и не во всех случаях, по крайней мере очень часто оно лучше всего подходит для должного научного описания процесса.

Имре Барта

О сопряженных (индуцированных) капиталовложениях

Автор, изучая едва затронутую до сих пор специальной литературой область — связанные с планированием, принятием решений, финансированием и заинтересованностью элементы системы хозяйственного управления, влияющие на сопряженные (индуцированные) капиталовложения, — акцентирует внимание на полное раскрытие индуцированных капиталовложений и на необходимость их осуществления.

Если рассматривать хозяйство как систему, то на его состояние и дальнейшее движение воздействие оказывает каждое осуществленное капиталовложение: удовлетворяя имеющиеся потребности, оно заодно рождает новые. Носителями новых потребностей — по крайней мере в их конкретности — являются основные капиталовложения, в силу чего их удовлетворение требует осуществления дальнейших, новых (индуцированных) капиталовложений.

По мнению автора, упускаемые сегодня определения понятий основных и сопряженных капиталовложений требуют уточнения. Поэтому в своей статье он, подчеркивая необходимость дальнейшего исследования темы, дает новые определения, пытается уточнить их.

Автор считает особенно важными теоретическое обоснование и дальнейшее исследование вопроса потому, что согласно его определению следствия невыполнения сопряженных капиталовложений в конечном итоге суммируются в возникновение диспропорций, в обострении определенных напряженных моментов, в более умеренном темпе экономического роста и в недостаточном высоком уровне экономической эффективности.

В дальнейшем автор представляет осуществление сопряженных капиталовложений по инвестиционным категориям. Также по инвестиционным категориям рассматриваются им

- система планирования,
  - способность и готовность инвеститоров реагировать, а также
  - система принятия решений, финансирование и заинтересованности,
- и формулируются предложения по их усовершенствованию, поправке.

Янош Фои

Количественная взаимосвязь между национальным доходом и объемом кредитов

Автор статьи исходит из того, что для любого хозяйства особенно важно поддерживать товарно-денежное равновесие. Если считать товарооборот заданным, то равновесие может быть обеспечено со стороны создания денег. Так как деньги создаются посредством предоставления кредитов, желаемое равновесие может быть достигнуто в том случае, если обоснованная потребность хозяйства в кредитах может быть определена, исходя из объективных факторов. Эта сумма одновременно означает и потребность обращения в деньгах.

При соответствующем использовании результатов кредитной и финансовой политики можно найти решение этого вопроса. Исходной точкой является механизм создания денег, согласно которому с возникновением материальных ценностей в обращение попадают кредиты, то есть деньги, а с их потреблением — путем возврата кредитов — сокращается количество денег. Таким образом объем кредитов, то есть денег приспосабливается к потребленным новым ценностям — к накопленному. В соответствии с этим согласно первому приближению рост объема кредитов и денег совпадает с размером «нетто» накопления. Однако в действительности это совпадение возможно лишь при комбинации с рядом факторов. Такими являются сальдо баланса

международных расчетов, сумма предоставляемого бюджету кредита, объем технических кредитов, размеры капиталов, освобожденных в деньгах, увеличение собственного капитала хозяйственных органов. Количественное определение этих факторов может быть использовано при планировании потребностей хозяйства в кредитах и деньгах, при контроле над объемом кредитов и денег.

Иван Бенет—Бетленне Пензеш

Отношения цен и издержек в мясопроизводстве

Авторы в своей статье представляют отношения цен и издержек в производстве мяса. Применяя современный подход к проблемам пищевкусового хозяйства, они изучают производственный процесс от производства сырья до поступления к потребителю. Таким образом они дают общую оценку отношений цен и издержек производства кормов, животноводства, обработки и обращения мяса.

В Венгрии общественные издержки значительно превышают уровень потребительных цен на мясопродукты. По расчетам авторов в 1973 году издержки превышали потребительские цены в производстве говядины на 120%, свинины — на 66%, битой птицы — на 53%. Такое большое расхождение сводится к двум моментам. С одной стороны, около десяти лет потребительные цены оставались без изменения, а с другой стороны за этот период значительно увеличились удельные издержки мясопроизводства. Последнее было вызвано в частности повышением цен на белковые корма на мировом рынке, а также секторными переменами в животноводстве.

В заключение авторы анализируют влияние расхождений между потребительными ценами и общественными издержками на жизненный уровень, а также пытаются охарактеризовать ожидаемое формирование удельных издержек в мясопроизводстве.

Ласло Пендел

План и рынок при социализме

В первой части статьи автор поднимает вопрос «классической» модели социализма, желая осветить проблему, связанную с тем, что для характеристики социализма как экономически-общественной тотальности нет соответствующей типовой страны (каковой в случае классического капитализма является изученная Марксом Англия), и что даже на отдельных этапах невозможно изучать какую-либо одну страну как носителя характерных черт механизма. Для того, чтобы понять роль плана и рынка при социализме, необходимо познать общие закономерности социализма, однако эти закономерности могут быть обобщены лишь на основе закономерностей в одной или нескольких типовых странах, характерных для того или иного этапа. Далее автор изучает взаимосвязь между плановостью и рынком, указывая на опасность нечеткого разграничения плановости и планирования и на ошибочность взгляда, старающегося противопоставить объективности рынка субъективность планирования, представляя последнее как простую информационную систему. Фетишизация закона стоимости непримемлема уже и при монополистически-гегемонистических рыночных условиях настоящего капитализма, а тем более — в условиях социализма, где элементы плановости уже объективно вошли в экономическую систему в целом. Согласно этой, критикуемой автором позиции плановость приобретает категорически *контемплиативный* характер, становясь *калькулятивным* элементом закона стоимости.

Вторая часть статьи занимается вопросами экономической и административной конкуренции. Классические формы и разновидности экономической конкуренции автор дополняет формами и разновидностями, характерными для современного потребительского рынка, перечисляя наряду со считающимися классическими конкуренциями цен и качества исследование рынка и рекламу, а также конкуренцию дифференциации и стандартизации производства. Среди новых видов конкуренции он упоминает картелизацию (на вид представляющую собой ограничение конкуренции, являясь на самом деле оружием монополий в борьбе) и «лоббизм», близкостоящий к административной конкуренции.

Административная конкуренция появляется во взаимосвязи и наперекор рыночно-экономической конкуренции. Это — такая объективно необходимая конкуренция, которая протескает в административной сфере государственного вмешательства (при капитализме) и государственной администрации, в экономических вентресах, при помощи административных мер. Ее основные формы при социализме: 1. административная конкуренция между предприятиями: борьба предприятий за выгодное государственное субвенционирование, уход от экономической конкуренции; 2. возможности конкуренции, вытекающие из расхождений между народнохозяйственной и административной отраслями; 3. конкуренция за развитие народнохозяйственной структуры; 4. конкуренция за территориальное размещение.

В третьей части статьи анализируются отношения между собственностью и владением, то есть непосредственным владением (детенцией), а также стратегией и тактикой. В заключительной части статьи автор отвечает на вопрос, какая структура складывается между определяемыми собственностью стратегическими «правами и властями» и тактической системой владения, как объединяются и разделяются прямые производители и производители во воспроизводстве своих общественных и материальных отношений.

Калман Печи

Замечания к истории социалистической международной финансовой системы

В дискуссиях, начавшейся о практическом выполнении Комплексной Программы СЭВ, автор выступает за необходимость исторического анализа. В своем анализе он изучает функцию социалистических национальных денег, прежде всего, рубля как международных денег. В развитии этих денег он различает этапы, продолжавшиеся до 1950 года, с 1950 года по 1964 год (в том числе с 1957 года по 1964 год), а также после 1964 года.

На первом этапе он устанавливается на обстоятельствах возникновения и прекращения червонца, на втором — на применении донстановских клирингов в том числе — на противоречиях двусторонних и первых многосторонних финансовых решений. И, наконец, он анализирует роль переводного рубля. Он приходит к выводу, что многосторонние расчеты, производимые Международным банком экономического сотрудничества, носят до сих пор технический характер, и в действительности все еще существующие двусторонние расчеты (которые в интересах дальнейшего развития следовало бы вообще прекратить) препятствуют осуществлению интеграции стран-членов СЭВ, ускорению их инвеляции и переходу на новый этап интегсивного развития. Именно поэтому, в интересах дальнейшей интеграции в рамках СЭВ, актуальной в течение 3—4 пятилетних планов, акцентирует внимание автор в своих предложениях (которые он приводит, анализирует и доказывает лишь в экспериментальном порядке) на форсированное укрепление роли рубля.

SUMMARY OF THE ARTICLES

János Kornai:

Norms of economic behaviour and control according to norms

The article discusses a methodological problem. When studying economic systems, it may be observed that the members of the systems, individuals or groups, are frequently conforming in their behaviour to *norms*. The norm is the standard magnitude of some behavioural variable of the economic system, its average established by social practice. There are various *control mechanisms* at work which interfere in the case of behaviour deviating from the norm and channel the processes in the direction of the norm.

For the purpose of theoretical analysis two movements are distinguished in abstract terms: the *process of formulating norms* (this is a historical process taking place in the long run), and the *control process according to norms* which are already established and takes place according to given norms (this is operative in the short run).

Control according to norms simplifies the preparation of decisions, stabilizes the functioning of the system. But stability may turn into inertia and conservatism. In many cases it is a characteristic feature of control according to norms that it is cyclical, periodically fluctuating.

The article briefly discusses the possibility of mathematically modelling the control according to norms. An important branch of mathematics, *control theory* has undergone tremendous development in recent decades and offers a rich armory for the purpose.

The article makes a comparison between the mathematical formalism of control according to norms and the apparatus most frequently employed by economists, the computation of optimum. In addition, it indicates the existence of other patterns of behaviour (limits to acceptance, aspiration levels, critical values for interference etc.) and the possibilities of their modelling. It is finally established: control according to norms cannot be considered to be a universal model of economic behaviour. But, even if not in every case, most frequently this is qualified as the most adequate scientific description of the process.

Imre Barta:

On consequential (induced) investments.

The author investigates a field hardly explored in economic literature. Analysing the elements of the system of economic control and management in the planning, decision, financing and interest relations influencing the realization of consequential (induced) investments, he directs attention to the necessity of fully exploring and implementing the induced investments.

When the economy is conceived of as a system, its state and movement is influenced by every investment implemented: while satisfying existing needs, it creates new ones. The carriers of the new needs are—at least in concrete terms—the basic investments and, therefore, their satisfaction requires the implementation of further new (induced) investments.

In the author's opinion the present definition of basic and consequential (induced) investments is not sufficiently exact. In his article he makes an attempt—while emphasizing the necessity of further research—at a reformulation of the definition, at making it more precise.

A theoretical foundation of and a further research into the problem is deemed particularly important by the author because, if the induced investments are not implemented, the consequences will be, in the last resort, the emergence of disproportions, certain $\tau_{\text{efficiency}} < \tau_{\text{possible}}$ the efficiency lower than the possible one.

Next the author presents the implementation of the induced investments as an investment category. He proceeds in the same manner with the factors influencing their implementation, namely,

- the planning system,
- the capability and readiness of the investors to react, and
- the system of decision, financing and interest relations.

In conclusion, he makes proposals on their further improvement and adjustment.

János Fohn:

Quantitative relationship between the national income and the credit stock

The article starts from the fact that equilibrium between commodities and money in circulation is highly important for every economy. If the commodity turnover is considered as given, equilibrium can be secured from the side of money-creation. Since the creation of money takes place through granting credit, the desirable balance can be attained if the

justified demand of the economy for credit can be derived from objective factors. This sum will be simultaneously the money needed for the transaction of turnover.

The solution can be found by adequately using the results of credit and monetary theory. The starting point is the mechanism of money-creation, according to which with the coming about of material values credit or money get into circulation and when they are consumed the amount of money diminishes with the credit repaid. Thus, the volume of credit and money conforms to the non-consumed new value, to accumulation. Accordingly, in first approximation the growth of credit and money agrees with the extent of net accumulation. In reality, however, this equality is possible only by combining several other factors. Such are the balance of international settlements, the credit granted to the budget, the volume of technical credit, the extent of capital released in money form, the growth of the own capital of the economic units. Quantification of these factors will help in planning the credit and monetary needs of the economy and in checking on the respective stocks.

Iván Benet—Mrs. B. Péntzes:

Price and cost relations in meat production

The authors undertake in their article a survey of the cost and price relations in meat production. They approach the problem from an up-to-date food economy point of view, tracing the production process from raw material production up to the consumer. They present the price and cost relations and their comprehensive evaluation in fodder production, animal husbandry, meat processing and trading.

In Hungary the social inputs considerably exceed the consumer price level of meat products. According to the authors' computations inputs exceeded the consumer prices in 1973 by 120 per cent in the case of beef, by 66 per cent in that of pork and by 53 per cent in the case of poultry. This may be traced back to two reasons. First, the consumer prices have remained constant for almost a decade, while the per unit inputs of meat production have significantly increased. In the latter — among other things — the rise in the world market prices of protein-fodder had a role as well as the fact that the raising of animals passed from the household plots into the common farms.

Finally, the effect of the deviation between consumer prices and social inputs on the living standard is analysed and an attempt is made to outline the expected development of per unit costs in meat production.

László Lengyel:

Plan and market under socialism

The first part of the article raises the questions of the "classical" model of socialism, trying to illuminate the problem that socialism, as the totality of economy and society has no adequate typical country (as was England studied by Marx as the classical capitalism), in fact, not even within the individual stages can a country be studied as a type characteristic of the mechanism. In order to understand the roles of the plan and the market in socialism, we must know the general laws of socialism but these laws can be deduced from the rules liable to generalization either of a typical country characteristic of some stage or from those of several countries. The article then analyses the interrelations between planned economy and the market, points to the dangers of confusing planned economy with planning, and to the mistake which tries to show planning to be *subjective*, a simple information system as against the *objectivity* of the market. Fetishtization of the law of value is untenable even under the present monopoly-capitalistic, hegemonistic market relations, but particularly so under the relations of socialism, where the elements of planned economy are objectively built into the whole of the economic system. According to the approach criticized by the author, planned economy assumes a *contemplative* nature, the law of value becomes an element of *calculation*.

The second part of the article treats the problems of economic and administrative competition. It complements the classical forms and kinds of economic competition with some forms and kinds characteristic of the modern consumers' market, and adds thus to the price and quality competition that might be considered as classic, the competition in market research, advertising and in production differentiation and standardization. Among the new forms are mentioned the cartels (which seemingly restrict competition, but are, in fact, weapons of monopolies in the fight) and the lobby-ism meaning administrative competition.

The administrative competition appears as related to the economic market competition and as its contrast; it is a necessary competition which takes place under capitalism in the fields of government interference and state administration with administrative measures for economic interests. Under socialism its main forms are: 1) administrative competition of the enterprises for a favourable support of the enterprise by the branch, in fact, a flight before economic competition; 2) possibilities of competition deriving from the differences between the national economic and the administrative divisions; 3) competition for structural national economic development; 4) competition for regional locations.

The third part of the article treats the relations between property and possession as well as immediate detention and strategy and tactics. It examines the structuration of property and strategic "rights and powers" with the tactical system of possession, how they are built up and how they are separated in the reproduction of the social and material relations of the immediate producers and non-producers. These questions are answered in the concluding part of the article.

Kálmán Pécsi:

Comments on the history of the socialist international monetary system

In the discussion started about the practical implementation of the Comprehensive Program of the CMEA the author advocates the necessity of historical analysis. He examines the international monetary functions of the socialist national currencies, above all that of the rouble. He distinguishes the stages: up to 1950, 1950—1964 (within the latter a sub period: 1957—64) and from 1964 onwards.

In the first stage the circumstances of the emergence and the abolition of the tshervonets, in the second the application of bilateral clearings and, within the contradictions between the bilateral and the first multilateral solutions are treated. Finally, the role of the transferable rouble is analysed. The conclusion is arrived at that at present the multilateralism realized in the framework of the International Bank for Economic Cooperation is merely of technical nature and in reality it is still bilateralism—that should be further developed by abolishing it altogether—that hinders the acceleration of levelling among the member countries of the CMEA and the transition to the intensive stage of development. This is why, in the interest of further integration that will follow after 3—4 five-year plan periods, the author puts the emphasis in his proposals on increasing the role of the rouble.

GYÖNGYÖSSY ISTVÁN:

A NEMZETKÖZI PÉNZMOZGÁSOK ÉS A VALUTAVÁLSÁG

A tőkés valutarendszer kiéleződő válsága, az egyre sűrűbben ismétlődő valutáris krízisek a figyelmet a nemzetközi pénzmozgások kérdésére irányították, hiszen a mind nagyobb volumenű pénzáramlások jelensége egyik oka és egyben következménye is ezeknek a válságoknak.

A könyv I. fejezete ismerteti a Bretton Woods-i rendszer idevágó rendelkezéseinek lényegét és fő következményeit.

A II. fejezet felvázolja a pénzforgalommal kapcsolatos alapfogalmakat és azt a közeget, amelyben a nemzetközi pénzmozgások a Bretton Woods-i rendszer keretei között érvényesülnek.

A következő két fejezet az eurodeviza-piacok és az egyes nemzeti pénzpiacok egymás közötti és az europiacokkal való kapcsolatát elemzi — egyben vizsgálja a nemzetközi pénzromlásnak a belső pénzpiacokra gyakorolt hatását.

Az V. fejezet az összefüggéseket belülről, a nemzetközi pénzpiacok oldaláról igyekszik szemlélni, különös tekintettel azokra az emissziós és hitelpolitikai lehetőségekre, amelyek a nemzetközi pénzmozgások befolyásolása céljából a jegybankok rendelkezésére állnak.

A zárófejezet az előző fejezetekben ismertetett és elemzett jelenségek szintetikus összefoglalását adja.

A színvonalas mű értékes hozzájárulást jelent a jelenlegi tőkés valutaválság problémáinak megértéséhez azáltal, hogy alapos, szakszerű vizsgálat alá veszi a nemzetközi pénzmozgások mechanizmusát, így fontos a külkereskedelmi és termelővállalatok vezetői és dolgozói, a deviza-, ár- és pénzügyi kérdésekkel foglalkozó dolgozók, tudományos kutatók, egyetemi hallgatók számára.

204 l., fűzve 18,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1975. évi 10. sz.

Skurko, Sz.: Az új bérezési feltételekről
Zaharov, A.: Kibővített ipari komplexum építésének megszervezése

Kocsetkov, A.: A városépítéset társadalmi-gazdasági aspektusai

Gorbunov, E.: Technikai haladás a lakosság kommunális ellátásában

Lukinov, I.: A mezőgazdaság fejlesztésének közgazdasági feltételei

Najdenov, V.: Jog és felelősség — különböző irányítási szinteken

Kamatov, R.—Hajretdinov, R.: A termelési szükségletek hosszú távú prognosztizálása (A vaskohászat példáján)

Takszir, K.: A „kutatás—termelés”-ciklus meggyorsítása; egyesülésekben

Jovic, B.: JSZSZK. Az építés és a fejlődés 30 éve

Smeljov, G.: Agrár-ipari szféra a KGST-tagországokban

Sztulov, A.: Burzsoá értekezések a társadalmi fogyasztási alapokról

Livsic, A.—Motiljev, V.: A valutareform burzsoá tervei

Abalkin, L.: Az objektív és szubjektív kombinálása az irányítási folyamatban

Meljnijk, M.—Szidorov, N.: A szocialista ipari termelés irányításának megszervezése (Nemzetközi konferencia a szocialista országok részvételével)

Livsic, N.—Szmirnova, N.: Az önálló elszámolás módszereinek alkalmazása a termelés hatékonyságának fokozásában

Fiatal társadalomtudósok III. és IV. összszövetségi munkaversenye az SZKP XXV. kongresszusának tiszteletére. Az eredmények értékelése.

POLITICKÁ EKONOMIE

1975. évi 10. sz.

Josef Brčák: A szocializmus politikai gazdaságtanának alapfogalmai és a szocialista gazdaság tervszerű irányításának elméleti alapjai

Josef Fogl: Növekedési ütem, beruházási hányad és a fogyasztói megtakarítások szerepe

Harry Maier: A tudományos-technikai forradalom és a dolgozók iskolázottságának és szakképzettségének növelése

Vaclav Jurecka: Kis tőkésországok külkereskedelmének néhány sajátossága

Jaroslav Kubík: A tudományos-technikai haladás irányítása

Kveta Ciháková: NDK-közgazdászok egyes nézetei a KGST-országok külkereskedelmi árképzéséről

Antonin Romanec: Az elmélettörténeti oktatás jelentősége

Jaroslav Nikl: Esettanulmányok a szovjet irányítási gyakorlatban

Josef Poulik akadémikus születésnapjára

Kamil Janáček: Szovjet—csehszlovák szimpózium az életszínvonal előrejelzésének módszertani kérdéseiről

Jozef Stanko: Személyes és közületi fogyasztás — nemzetközi áttekintésben

Zdeněk Hába: Fontos könyv a népgazdasági folyamatok elemzéséről és előrejelzéséről

Jaroslav Stoklasa: Az emberi környezet gazdasági problémái

Josef Krülek: A mezőgazdaság fejlődésének új szakasza közgazdasági szempontból

wirtschafts wissenschaft

1975. évi 10. sz.

Söder, G.: A gazdasági-társadalmi formáció marxista—leninista elméletének néhány módszertani aspektusáról

Sack, F.: Tapasztalatok és problémák a KGST-tagországok nemzetközi gazdasági szervezeteinek kialakításánál a szocializmus politikai gazdaságtana elméleti-módszertani alapkérdései szemszögéből

Heinze, M.: A KGST-országok nemzetközi gazdasági szervezeteinek jellegéről

Blessing, H.—Brendel, G.: A termelés szocialista nemzetközi kooperációjának és specializációjának gazdasági hatékonyságáról és mérésének kérdéseiről

Martin, R.—Umbreit, G.: Feladatok és problémák a szocialista gazdasági integrációra vonatkozó intézkedések tervezésének kvalifikálásánál a vállalati, kombináti és ágazati irányításban

Jordan, G.—Lehmann, K. H.—Walther, H.: Az ágazati kapcsolati mérlegkészítés alkalmazása és továbbfejlesztése a társadalmi össztermék tervezésénél és alakulásának elemzésénél az NDK-ban

Hausteint, H. D.: Az anyagi-műszaki alap kialakításának néhány gazdasági kérdése a fejlett szocializmusban

Hanke, D.—Müller, R.—Ritzschke, G.: A hatékonyságtervezés elméleti és gyakorlati problémái

Naumann, D.: A tudomány és termelés komplexuma a szovjet iparban — néhány megfontolás a szovjet tapasztalatok felhasználására

Stahl, R.: Az ágazati kapcsolati mérlegkészítés gyakorlatilag eredményes bevezetésének helyzete és problémái az NDK-ban

1975. évi 11. sz.

Koziolek, H.: A szocialista életmód és intenzíválás problémái

Boje, J.—Mittelbach, H.—Montag, R.: A munkából származó jövedelmek elosztásá-

nak és a fogyasztás társadalmi alapjának folyamatai, valamint visszatükröződésük a lakosság háztartásainak jövedelmében

Maier, H.: A termelő és nem termelő munka kölcsönös viszonya mint elméleti és gyakorlati probléma a fejlett szocialista társadalom megteremtésénél

Maier, S.: A munkatermelékenység tervezésének problémái az intenziválás feltételei mellett

Tomms, A.: A társadalmi munkavagyon mobilitásának aspektusai a szocialista népgazdaság intenziválásánál az NDK-ban

Blümel, H. stb.: Az anyagi és nem anyagi területek közötti gazdasági összefüggés ábrázolása a népgazdasági ágazati kapcsolati mérleg segítségével az NDK-ban

Kinze, H. H.: A népgazdasági tervezés felépítése és szervezete

Bert, E.: Az 1969. évi mezőgazdasági üzemszámlálás néhány fő eredménye az USA-ban
Kiskemper, W.—Schöneck, R.: Az újratermelési folyamat arányai a fejlett szocialista társadalom feltételei mellett

Kolbe, L.—Müller, P.: A dolgozók életszínvonalának emelése és a népgazdasági eredmények alakulása az NDK-ban

Haupt, V.—Natzek, K. H.: Energia, haladás, hatékonyság — a tudományos-műszaki haladás gazdasági problémái az energiatárolkodásban üzemgazdasági szempontból

Laudańska, J.: A nemzetközi ipari kooperáció fogalma és formái

Obrębski, T.: Az értékelés módszerének alkalmazása Lengyelország regionális fejlettségi szintjének vizsgálatában, az 1960–70-es években

Podgórski, Z.: A prognózisok rendszerének belső koordinációja

Osiatynski, J.: A Wicksell-effektusok és a beruházási hatékonyság

Meredyk, K.: Foglalkoztatottsági struktúra és a technika kiválasztása a mezőgazdaságban. (A trópusi Afrika példáján)

Tomala, J.: Elemzés: a kapitalista világrendszer és szerepe a társadalmi-gazdasági fejlődésben

économie appliquée

1975. évi 1. sz.

Charmeil, Cl.: A fejlesztési és regionális urbanizációs vagy városi sémákat alá lehet-e rendelni a gazdasági ésszerűségnek?

Paelinck, J.: Gazdaságpolitika vagy városfejlesztés?

Gobin, Ch.: A városi környezet jobb megismerése felé

Villeneuve, P. Y.—Ray, D. M.: Kanadai régiók strukturális dinamikája

Perrin, J. C.: Az iparosítás és urbanizálás kapcsolatai és a regionális szervezés Franciaországban

Goddard, J. B.: Szervezési információk folyamatok és a városi rendszer

Hansen, N. M.: Városi hierarchia, régió és közületi politika

Fleisher, A.—Harris, J.—Rodwin, L.: Javaslat városnövekedési stratégiák értékelésére szolgáló szimulációs modell felállítására

Boudeville, J. R.: Polarizáció és urbanizáció. (Kanadai és francia példák)

Weltwirtschaftliches Archiv

1975. évi 3. sz.

McKenzie, G. W.: A fizetési mérleg problémái rövid távra

Murray, T.—Walter, I.: Az exporttámogatás és az adók befolyása a tényleges vámvédelemre

Pagoulatos, E.—Sorensen, R.: Egy termék egyidejű importja és exportja: Ökonometriai elemzés

Tinbergen, J.: Diplomás munkaerők helyettesítése más munkaerővel

Kindleberger, Ch. P.: Németország megelőzi Angliát 1806-tól 1914-ig. II. rész.

Riedel, J.: Az exportra orientált külföldi közvetlen beruházások fajtája és meghatározói: Esettanulmány Tajvan példáján

Graf, G.: A nemzetközi konjunktúra-transzmisszió hipotézisei

Botsas, E. N.: Kereskedelmi stabilitás a Balkán-államok gazdaságában 1956-tól 1970-ig

Mujahid, G. B. S.: Falusi-városi migráció, nem kielégítő városi foglalkoztatottság és jövedelem-különbségek Pakisztánban

EKONOMISTA

1975. évi 4. sz.

Pajestka, J.: A szocialista országok és a kapitalista gazdasági rendszer fejlődése

Mieszczankowski, M.: A kapitalista társadalmi-gazdasági alakulat mozgástörvényéről

Cholewicka—Goździk, K.: A hatékonyság-számítás elemei a közszükségleti cikkek iránti igények kielégítésénél

1975. évi 9. sz.

Cserkovec, V.: A termelési viszonyok tőkéletesítése a fejlett szocializmus feltételei között

Koszicina, F.: Karl Marx nézetel a termelési mód lényegéről, és a szocialista termelési viszonyok vizsgálatának kérdései

Vigodszkij, Sz.: Karl Marx: „A tőke”. A második kötet, és ennek jelentősége a ma számára

Ginaite, Sz.: A szocialista életmód közgazdasági aspektusai

Pesszelj, M.: Forgóeszközök. Természetük és képzésük forrásai

Karnauhova, Je.: A különbözeti járadék mérésének néhány problémája a szocializmusban

Liszov, Je.: A különbözeti járadék képzése
Szkripka, N.: A diverzifikáció mint a termelés és a tőke koncentrációjának egyik formája

Szleszarjev, Je.: A nacionalizálás és a fejlett tőkésállamok társadalmi-gazdasági problémái (Nagy-Britannia példáján)

Leonyenko, P.: A szovjet közgazdasági gondolkodás történetének meghamisítása a „szovjetológusok” által

Szegov, I.: Az irányítás és a tervezés tökéletesítése. A szocialista gazdaság irányításának objektív alapjai.

Nyikolajeva, L.—Jarovoj, I.: A politikai gazdaságtan oktatásának időszzerű módszertani kérdései

Atlasz, M.: A politikai gazdaságtani oktatás színvonal-emelésének problémái közgazdasági főiskolákon

Sapovalov, P.: Az oktató-nevelő és a tudományos kutatómunka tökéletesítése — a politikai gazdaságtani tanszék fő feladata

Nyehorosev, J.: A „profilrozó” tanszékek előadójának tudományos kutató munkája, és a tanszékek feladatai

Tyitov, V.: A gazdasági törvények hatásának sajátos vonásai a szocialista világrendszerben

Szulajeva, L.: A nemzetközi szocialista hitel

1975. évi 10. sz.

Szolodkova, Sz.: A termelési viszonyok vizsgálata. A rendszermegközelítés néhány kérdése.

Vildanov, M.: A munka elemzése a szocializmus politikai gazdaságtanának kurzusában.

Zverjeva, N.: A politikai gazdaságtan és a demográfia összefüggései

Haverszon, M.: A szocialista munkaverseny irányításának tudományos alapjai

Studjuk, V.: Egyesületek létrehozása és a termelés szakosításának elmélyítése

Brazovszkaja, T.: A gazdasági komplexumok és az állami költségvetés kapcsolatának mai problémái

Volkova, I.: A hitelezés mechanizmusának tökéletesítése a termelési egyesületek létrehozásának feltételei között

Rudakova, I.: Hiábavaló kísérletek a természet megváltoztatására és a nagy korporációk céljai

Dvolajckij, S.: Marx értékelmélete. (A „társadalmilag szükséges munka” fogalmának többféle értelmezéséről)

Mendeljszon, A.: A „társadalmilag szükséges munka” fogalma mint a marx értékelmélet összetevője

Stundjuk, V.: Egyesületek létrehozása és a tervszűzű termelésirányítás ösztönzői

Kruk, L.—Levczenko, L.: A bővített szocialista újratermelés és gazdasági törvények alkalmazása

Grjaznova, A.: A társadalmi termelés hatékonyságának fokozása és a pénzügyi hitelkapcsolatok

Naumov, V.—Haszin, L.: A társadalmi termelés irányításával kapcsolatos problémák központja

Scotinnnyikov, P.: A Távol-Keleti Egyetem politikai gazdaságtani tanszékén

Fiatal tudósok III. és IV. össz-szövetségi munkaversenyének eredményei

Konsztantyinov, A.: Olvasói konferencia Minszkben

Kokin, Ju.: A munka mennyiségi és minőségi értékelésének módszerei a szocializmusban

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest 112 Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010

Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1975. november 21.

75.1185 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Monori István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADEMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488; az AKADEMIAI KÖNYVBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Янош Корнай</i> — Нормы экономического поведения и регулирование, основанное на нормах	1
<i>Имре Барта</i> — О сопряженных (индуцированных) капиталовложениях ...	15
<i>Янош Фон</i> — Количественная взаимосвязь между национальным доходом и объемом кредитов	28
<i>Иван Бенет—Бетленне Пензеш</i> — Отношение цен и издержек в мясопроизводстве	39
 ДИСКУССИИ	
<i>Ласло Лендел</i> — План и рынок при социализме	57
<i>Калман Печи</i> — Замечания к истории социалистической международной финансовой системы	76
 ОБЗОРЫ	
Информационные системы руководителей и «диалог» между человеком и машиной (<i>Иван Кадар—Петерне Барабаш</i>)	94
 НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
«Операционное исследование на практике '75» (<i>Ласлоне Хамза—Ласло Михайффи—Дьердь Саколцаи</i>)	99
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	104
 КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
«Исторический опыт КПСС в осуществлении новой экономической политики» в Советском Союзе и в международном отношении (<i>Дьердь Толнай</i>)	111
Резюме статей на русском и английском языках	121
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	126

CONTENTS

<i>János Kornai</i> : Norms of economic behaviour and control according to norms	1
<i>Imre Barta</i> : On consequential (induced) investments	15
<i>János Fohn</i> : Quantitative relationship between the national income and the credit stock.....	28
<i>Iván Benet—Mrs. B. Pézses</i> : Price and cost relations in meat production	39
 DISCUSSION	
<i>László Lengyel</i> : Plan and market under socialism	57
<i>Kálmán Pécsi</i> : Comments on the history of the socialist international financial system	76
 REVIEW	
Information systems for managers and the man—machine dialogue (<i>Iván Kádár—Mrs. P. Barabás</i>)	94
 SCIENTIFIC INFORMATION	
„Operations research in practice '75" (<i>Mrs. L. Hamza—László Mihályffy—György Szakolezai</i>)	99
REVIEW OF PERIODICALS	104
 BOOK REVIEW	
The experiences of the NEP in the Soviet Union and in international respects (<i>György Tolnai</i>)	111
Brief summary of the articles, in Russian and English	121
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	126

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

Hagelmayer István—Bánfi Tamás—Boros Imre:

AZ ARANYDEVIZA-RENDSZER KUDARCAI ÉS TANULSÁGAI

304 l., kötve 42,— Ft

Barbara, Ward—René, Dubos:

CSAK EGYETLEN FÖLD VAN

(Egy kicsiny bolygó karbantartási gondjai)

388 l., füzve 29,— Ft

CSOPORTDINAMIKA

(Válogatás Kurt Lewin műveiből)

(Válogatta: Mérei Ferenc—Szakács Ferenc)

514 l., kötve 70,— Ft

Kaufmann, Arnold:

A DÖNTÉS TUDOMÁNYA

(Bevezetés a praxeológiába)

315 l., kötve 36,— Ft

Blaskovits László:

KÉRDÉS—KÉRDŐÍV—MEGKÉRDEZÉS**A PIACKUTATÁS GYAKORLATÁBAN**

250 l., kötve 32,— Ft

Billingné Szőnyi Katalin—Csébfalvi Károly:

MIRE KÉPES A SZÁMÍTÓGÉP?

(A számítógép és alkalmazása sorozat)

91 l., füzve 9,50 Ft

Matók György:

A SZÁMÍTÓGÉPES INFORMÁCIÓRENDSZEREK ELLENŐRZÉSE,**BIZTONSÁGA, GAZDASÁGOSSÁGA**

(A számítógép és alkalmazása sorozat)

195 l., füzve 18,50 Ft

Gyemencev, V. V.—Vinokur, R. D.:

A TERMELÉSI EGYESÜLÉSEK ÖNÁLLÓ ELSZÁMOLÁSA ÉS PÉNZÜGYEI

137 l., füzve 17,— Ft

Horváth György—Torma István:

A VÁLLALATI SZERVEZETTSÉG TARTALÉKAINAK FELTÁRÁSA

(Vállalati gazdálkodás sorozat)

269 l., füzve 24,— Ft

Nyilas József:

A VILÁGGAZDASÁG ÉS FEJLŐDÉSÉNEK FŐBB TENDENCIÁI

520 l., kötve 69,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt

Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.

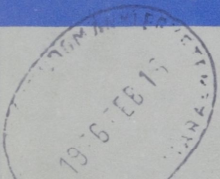
Eötvös Loránd Könyvesbolt

Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

dyl

2

A tartalomból

DÁNIEL TAMÁS:

A beruházott vagyon amortizálása

DÁNIEL ZSUZSA:

A gazdasági növekedés „optikája”

GYENIS JÁNOS:

Politikai és gazdasági feltételek
a mezőgazdaság szocialista átalakításában

LINDOW, WULF:

A társadalmi formák gazdasági alaptörvénye
és a politikai gazdaságtan feladatai

MARSHALL, R. L.:

A rochdale-i szövetkezeti elvek
és korunk szövetkezeti mozgalma

HERÉDI ISTVÁN:

A tulajdonviszonyok elméletéhez

XXIII. évfolyam

1976. február

10

TARTALOM

<i>Dániel Tamás</i> : A beruházott vagyon amortizálása	129
<i>Dániel Zsuzsa</i> : A gazdasági növekedés „optikája”	138
<i>Gyenis János</i> : Politikai és gazdasági feltételek a mezőgazdaság szocialista átalakításában	154
<i>Wulf Lindow</i> : A társadalmi formák gazdasági alaptörvénye és a politikai gazdaságtan feladatai	176
<i>R. L. Marshall</i> : A rochdale-i szövetkezeti elvek és korunk szövetkezeti mozgalma	188
V I T A	
<i>Herédi István</i> : A tulajdonviszonyok elméletéhez	191
S Z E M L E	
Burzoa elméleti koncepciók a tőkésvilág válságjelenségeiről (<i>Izikené, Hedri Gabriella</i>)	205
FOLYÓIRATSZEMLE	216
Harry Maier: A produktív és az improduktív munka kölcsönös viszonya mint a fejlett szocialista társadalom építésének elméleti és gyakorlati problémája — Sz. M. Visnyev: A burzoa közgazdászok új gazdasági stratégiát keresnek — Az élelmiszer-gazdaság fejlesztésének feltételei — Jacques Lesourne: Egy individuumból szóló elmélet vázlata — Ekkehard Bechler: Adók, vámok és a tőke nemzetközi mobilitása	
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
N. V. Faggyejev: KGST (<i>Kozma János</i>)	227
Széljegyzetek egy jelentős monográfiához (A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana) (<i>Bauer Ilona—Szabó Katalin</i>)	232
D. Bell: Az eljövendő posztindusztriális társadalom (<i>Kelen Zsuzsa</i>)	242
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	247
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	251

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bauer Ilona, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Dániel Tamás** kandidátus, a Pénzügyminisztérium főosztályvezető-helyettese; **Dániel Zsuzsa**, az Országos Tervhivatal Tervezési Intézetének munkatársa; **Gyenis János**, a Kossuth Könyvkiadó szerkesztője; **Herédi István** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem szociológiai csoportjának docense; **Izikené dr. Hedri Gabriella** kandidátus, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa; **dr. Kelen Zsuzsa**, a Magyar Nemzeti Bank munkatársa; **dr. Kozma János** kandidátus, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa; **Lindow, Wulf** közgazdász, az Einheits szerkesztője; **Marshall, R. L.**, a Longborough-i Szövetkezeti Vezetőképző Intézet igazgatója; **Szabó Katalin** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovic Mária, **Bognár József**, **Csendes Béla**, **Csikós-Nagy Béla**, **Erdős Péter**, **Fekete Ferenc**, **Friss István** (elnök), **Ganczer Sándor**, **Hetényi István**, **Huszár István**, **Káplár József**, **Kornai János**, **Megyeri Endre**, **Nagy Tamás**, **Sipos Aladár**, **Szabó Kálmán**, **Szamuely László**, **Vincze Imre**, **Zsarnóczai Sándor** (főszerkesztő)

DÁNIEL TAMÁS:

A beruházott vagyon amortizálása

Az amortizálás mint közgazdasági kategória a tőkés árugazdaság kiteljesedésével egyidejű. A korai kapitalizmus időszakában a beruházott tőke amortizálásának szükségessége valószínűleg nem vetődött fel. Az egykorú feljegyzések tanúsága szerint például Vasco da Gama portugál hajós a XVI. század elején, amikor kelet-indiai útvjáról hazaérkezett, beruházott tőkéjének 56-szorosát tudta a „keleti fűszerek” értékesítéséből realizálni. Ebben az időben a tét maximális volt, hiszen az ismeretlen hajóút és a tengeri kalózkodás támadásának veszélye közepette nagyobb volt az ott pusztulás veszélye, mint a túlélése. Ennek a kockázatnak az „ellentétele” az az óriási vagyon volt, amelyet egy-egy sikeres úton gyűjteni lehetett.

Amilyen mértékben a kereskedelmi utak egyre biztonságosabbá váltak, úgy csökkent a hajózás kockázata, s szaporodtak a kereskedelmi vállalkozások. Az így kibontakozó verseny a realizálható profit mérséklődését eredményezte; olyannyira, hogy idővel a beruházott vagyon (első sorban a hajóba fektetett tőke) megtérülését már csak két, esetleg több sikeres út jövedelmétől lehetett remélni.

Az amortizálás — mint ahogy a szó etimológiája tanúsítja — a befektetett tőke törlesztését, a kivonást megelőző likvid tétel aktusát jelenti. (Az amortizáció a késői latin *admortire* tőből származik, és szó szerinti fordításban a „halálíg”, *ad mortem* történő elerőtlenítést, kivonást jelentette.) A befektetés megtérülésének szükségessége olyan követelmény, amely *minden* gazdálkodásnak létalapja, így nemcsak a tőkés gazdálkodásban, hanem — a társadalmi-termelési viszonyok alapvető megváltoztatása ellenére — a szocialista gazdaságban is érvényesül. Némiképpen általánosítva úgy fogalmazhatunk, hogy az egyszer felhasználható eszközöknek ebben az egyszeri körforgásban, a többször felhasználható eszközöknek pedig annyi ciklus alatt *kell* megtérülniük, mint ahány ciklusban hasznosításukra sor kerül. Ha a megtérülés a hasznosításnál kevesebb termelési-értékesítési ciklusban megvalósul, ez nyilvánvalóan előny. Ezzel szemben a normális gazdálkodási rend felborulásához vezet, ha a befektetés (akár az egyszeri, akár a többszöri felhasználásra kerülő eszközöké) nem térül meg. Ilyen értelemben a befektetés megtérülésének szükségessége gazdasági törvény jellegű követelmény, amelynek figyelmen kívül hagyása éppúgy gazdálkodási zavarokhoz vezet, mint bármely más gazdasági törvény esetében.

A tartósan használható eszközök (állóeszközök) megtérülése a működési cikluson belül további vizsgáldást igényel.

Minden társadalom dinamikusan fejlődő rendszer. Ebből következik, hogy a befektetés ciklusidőn belüli megtérülésének követelményét nemcsak a vállalat szempontjából kell nézni, hanem a társadalom egésze oldaláról is. Ez utóbbi megközelítésben pedig nemcsak az szükséges, hogy a vállalat visszakapja a befektetett pénzt, hanem az is, hogy e pénz révén elegendő anyagi erő álljon a társadalom rendelkezésére a termelés folytatásához, *legalább az addigi színvonalon*. Ez a követelmény-kiegészítés, úgy gondoljuk, teljesen nyilvánvaló, hiszen a társadalom létszámában és igényekben állandóan bővül, a termelés egyszer már elért színvonalának fenntartását tehát minimumkövetelménynek kell tekinteni. Ha pedig ez így van, akkor ez azt jelenti, hogy a pénzbeli megtérülésnek a pénzérték változása, a munkaerő esetleges csökkenése, a műszaki színvonal állandó emelkedése esetén is módot kell adnia legalább a termelés egyszerű megújítására. Ezt a kiegészítést olyannyira lényegesnek tartjuk, hogy arra a későbbiekben még visszatérünk.

De haladjunk tovább. Ha a befektetés ciklusidőn belüli megtérülését evidens követelményként elfogadjuk, ezzel még nem adtunk választ arra, hogy mi legyen a megtérülés üteme, mértéke, és mindez hogyan viszonylik a beruházott vagyon értékcsökkenéséhez.

E kérdésben a tőkés árugazdálkodás kibontakozásától a mai napig kétféle szemlélet érvényesült. Az egyik szerint a leírást — nem adózási szempontból közelítve a kérdéshez — csak a realizált bruttó profit függvényeként kell kezelni; a követelmény csupán az, hogy a befektetett tőke a működési ciklus alatt megtérüljön. Ezzel szemben áll a másik, gyökerében legalább Adam Smith-ig visszanyúló álláspont. E szerint a tőkésállam adózási rendszerével szorosan összefonódott felfogás szerint *fokozatos* értékátadás történik; azaz a beruházott vagyon működési élettartama, produktuma és a beruházott vagyon leírása között valamiféle, esetleg matematikailag is formalizálható összefüggés van. [A tőkésállam adózási rendszerével való összefonódást úgy kell érteni, hogy az állam a tőkésvállalattól rendszeres „járadék”-ra (adóra) tart igényt; a maga folyamatosan nyújtott szolgáltatásai fejében megköveteli, hogy a vállalat is bizonyos folytonossággal adózzon. Ezért *kincstári megfontolásokból* nem járul hozzá, hogy a beruházott vagyont a képződött bruttó profit terhére egyszerre (vagy 1—2 év alatt) leírják, hanem — legalábbis az adóalap kiszámításához — csak a leírás hosszabb idő alatti „csöpögtetését” engedi meg. Különösen jellemző volt az adóhatóságoknak ez a magatartása a második világháború előtt, amikor az általános műszaki fejlődés üteme még korántsem volt olyan gyors, mint a legutóbbi harminc évben.]

Az előbbieken megfogalmazott gazdasági szükségesség nem ad közvetlen választ arra, hogy az említett két álláspont közül melyik a helyes. De már Marx felismerte, hogy az erkölcsi kopást semmi esetre sem lehet a fokozatos értékátadási funkció részeként kezelni, de ki sem lehet hagyni a megtérülés követelményéből; mindez azt a gondolatot ébreszti bennünk, hogy bármelyik értelmezés elfogadható, feltéve, hogy kielégíti a gazdasági törvényt (ti. a megtérülés) követelményét.

Figyelmünket eddig a befektetés megtérülésére koncentráltuk, s nem foglalkoztunk az értékcsökkenés, az értékcsökkenési leírás kérdésével. Teljesen nyilvánvaló, hogy a beruházott állóeszköz a használat során

veszít értékéből. Közismert igazság az is, hogy az értékcsökkenés nemcsak a használatnak függvénye, hanem számos járulékos tényezőé is. Például egy gépjármű értékcsökkenésénél lényeges körülmény, hogy azt a téli időszakban fedett helyiségben tartják-e, vagy pedig a szabad ég alatt. Azt is jól tudjuk, hogy bizonyos típusú állóeszközöknél, így elsősorban az ingatlanoknál, azok használati értéke, s így értéke is sokáig, esetleg évtizedekig változatlan marad. Ha e beruházott vagyon értékéből fokozatosan leírunk, ezzel híven követjük a fokozatosságot a likvididé válás *ütemében*, de semmi esetre sem az értékcsökkenés *mértékében*. Talán még az a megállapítás is elfogadható különösebb bizonyítás nélkül, hogy bekövetkezhet egy állóeszköz teljes leírása, noha még van valóságos értéke (amit eladáskor realizálni is lehet), és megfordítva: teljesen értéktelen lehet egy állóeszköz annak ellenére, hogy még nem történt meg a teljes leírása.

Hasonló felismerésre jutunk, ha a témát az értékátadás oldaláról közelítjük. Vitathatatlan, hogy a beruházott vagyon működésének időtartama alatt értékét átadja a vele előállított termékeknek. Nincs azonban semmi, ami a *fokozatosságot* kényszerítő módon követelné meg. Az irodalomból ismert, hogy a tőkés vállalkozó — az adózástól függetlenül — magas profittal záródó üzletév esetében nagyobb leírást eszközöl, különleges gazdálkodási körülmények között pedig (a pénzürték rohamos csökkenése, gazdasági válságok stb. idején) esetleg szünetelteti a beruházott vagyon törlesztésének folyamatát. Itt nyomatékosan hangsúlyozni kell az ideiglenességre való utalást, mert az nem sérti a megfogalmazott gazdasági szükségszerűséget (ellentétben azzal az állapottal, amikor a megtérülés véglegesen elmarad). Az elmondottakat úgy lehetne összefoglalni, hogy a működési ciklus időtartama alatti teljes értékátadás parancsoló szükségszerűség, ellentétben az egyenletes ütemmel, amely az adózás és — élesedő piaci verseny közepette — a tisztánlátás és így a döntés megkönnyítését szolgáló eljárási mód.

De térjünk vissza az árugazdaság múltjához. Ha a gazdaságtörténelem fejezeteiben a korai kapitalizmust követő időben előrehaladunk és a klasszikus kapitalizmust vizsgáljuk, eljutunk ahhoz a periódushoz, amikor a részvénytársaságok és egyéb jogi személyek váltak a fejlődés hordozóivá. Ezek körében már elhalványodtak azok a személyes megfontolások, amelyek egy-két évszázaddal előbb az egyéni vállalkozót esetleg arra készítették, hogy tőkéjét az adott vállalkozásból kivonja, és nagyobb kockázattal járó, de nagyobb profittal kecsegtető, vagy éppen kisebb kockázattal járó szerényebb profitot ígérő új vállalkozásba fektesse. A jogi személyek a rendelkezésükre bocsátott tőkét befektetik, amortizálják is, de nem az investorok (részvényesek stb.) részére, hanem saját maguknak, hiszen a rendelkezésükre bocsátott tőkét addig forgatják, amíg maga a jogi személy fel nem oszlik. Ebben az esetben tehát a befektetés megtérülése (amortizálása) elkülönül a tőkének a tulajdonoshoz való visszaáramlásától. Az amortizálódott, likvididé vált tőkét — a profit megfelelő részével együtt — maga a jogi személy fekteti be újból és újból. Ez az újbóli befektetés általában ugyanabban az üzletágban történik, mint amelyikben az eddigi tevékenység folyt, hiszen ebben a szakmában rendelkezik a vállalat azokkal a szakmai ismeretekkel, piaci kapcsolatokkal stb., amelyek a jövedel-

mező működést lehetővé teszik. Ezzel a megállapítással eljutunk annak felismeréséig, hogy a likviddé vált tőke profittal együttes újbóli befektetésében a pótlás, a szinttartás összeolvad a bővítéssel.

Amortizáció centralizált és „kvázi-decentralizált” szocialista gazdaságban

Az első szocialista állam (a Szovjetunió) vállalatgazdálkodási rendszerében a termelés konszolidálását követően az a gyakorlat alakult ki, hogy a vállalatok tartoznak az árbevételben realizált amortizációt az állami költségvetés javára befizetni; ezzel szemben a költségvetésből tervszerű kiutalásokat kapnak pótló és bővítő jellegű beruházásaik finanszírozására. A szovjet gazdasági vezetésnek ez az állásfoglalása logikus következménye volt annak a felismerésnek, hogy a tulajdonosnak szuverén kompetenciájába tartozik annak eldöntése, vajon a korábban befektetett eszközök törlesztéséből folyamatosan visszaáramló pénzeszközöket ismételtén ugyanabba a vállalkozásba kívánja-e fektetni, vagy más létesítménybe. A fejlődésnek egy későbbi fázisa volt (mondhatjuk úgy is: a decentralizáció bizonyos foka), amikor az értékcsökkenési leírást megosztották ún. *leírasi* (beruházási) hányadra, amely továbbra is a központi pénzalapba folyt be és *felújítási* hányadra, amelyről az ágazati, vállalati szervek rendelkeztek (és amely a szűken értelmezett felújítás, pótlás fedezetéül szolgált).

Magyarország a szocialista gazdaságvezetés kiépítése során ezt az utóbb említett gyakorlatot vette át és alkalmazta 1966-ig, amikor a felújítási hányad megszűnt. Ekkor — a vállalati önállóság erősítése jegyében — a felújítási tevékenységet finanszírozási szempontból összeolvasztották a kis- és közepes javítással, mindezt a termelés „rezi”-költségévé minősítve. Ezt követte 1968-ban az amortizációs kulcsok újbóli megállapítása és a decentralizáció következő fokának megvalósítása: most már nemcsak a felújítási hányad, hanem a szoros értelemben vett leírasi hányad nagyobbik része is visszamaradt a vállalatoknál.

Ismeretes, hogy a termelési költségek között elszámolt amortizációnak csak egy részét fizetik be a vállalatok az állami költségvetésbe, míg a visszamaradó részt, a nyereségági fejlesztési alappal együtt pótlásra, bővítésre lehet fordítani. Az alkalmazott rendszer közgazdasági értelmezéséhez hadd utaljak Marxra. Marx egyik levelében megjegyzi, hogy az amortizáció teljes összege nemcsak az egyszer befektetett tőke megtérülését biztosítja, hanem — bizonyos feltételek fennforgása esetén — a bővített újratermeléshez szükséges többletkapacitások megvalósításának forrása is lehet. A marxi útmutatás felhasználásával az 1960-as években számításokat végeztünk, amelyekből kitűnt, hogy rendszeresen bővülő állóeszköz-állomány esetén az egy-egy évben rendelkezésre álló amortizáció teljes összege több, mint amire az abban az évben esedékes pótlások fedezetére szükség van.* Amikor tehát a kormányzat úgy döntött, hogy az amortizációnak általában 60 százalékát visszahagyják a vállalatoknál, ezzel a decentralizáció jegyében elvileg megteremtette a fizikai szinttartás pénzügyi fedezetét. Mivel pedig ennek összege kiegé-

* Dániel Tamás: Az amortizáció szerepe az új gazdaságirányítási rendszerben. Pénzügyi Szemle, 1969. július.

szült a nyereségági fejlesztési alappal, lehetővé vált a fizikai szinttartást meghaladó *dinamikus szinttartás*, sőt esetleg bizonyos önerőből megvalósítható *bővítés* is.

Ha a most vázolt rendszer mélyére nézünk, eléggé összetett állapot-tal találjuk szemben magunkat. Mindenekelőtt arra kell utalni, hogy az amortizáció 100 százaléknál kisebb mértékű visszahagyása abban az esetben fedezi a beruházott vagyon egyszerű újratermelését, ha közben *más forrásból* az állóeszköz-állomány rendszeresen bővül.

Ha tehát egy centralizált gazdaságban intézményesen finanszírozzák az egyes vállalatok kapacitásbővítéséhez szükséges beruházásokat, akkor a mindenkor képződő amortizáció 100-nál kisebb százaléka jelentheti az állóeszközök egyszerű újratermeléséhez szükséges mértéket. Mivel azonban az 1968. év óta alkalmazott gazdaságirányítási rendszerben a vállalatok jelentős része nem részesül beruházási állami juttatásban, a képződő amortizációs alap egy részének elvonása — legalábbis első megközelítésben — veszélyezteti a befektetett vagyon megtérülését.

A befektetett vagyon megtérülése azonban gazdasági szükségesség, függetlenül a mindenkor állami előírásoktól, mely utóbbiak szerint különbséget kell tenni az önköltségben elszámolt amortizáció (annak visszamaradó része) és a nyereségből adózás után képződő fejlesztési alap között. Ha átmenetileg túltesszük magunkat ezeken az előírásokon, és a pótlásra, esetleg bővítésre ténylegesen rendelkezésre álló pénzügyi forrásokat vetjük egybe az amortizációval, azt látjuk, hogy a nyereségből és az amortizációból ténylegesen rendelkezésre álló fejlesztési alap az ipar egészét tekintve 1968-tól 1974-ig minden évben meghaladta a számított amortizáció összegét. Ilyen értelemben tehát a befektetett vagyon megtérülésének gazdasági követelményét — az amortizációs kulcsok helyességét feltételezve — népgazdasági méretekben nem sértettük meg.

Gondolatmenetünknek azonban még nem vagyunk a végén. A vállalatok termelésének megújítása szüntelenül változó gazdasági-műszaki feltételek között zajlik. Törvényszerűnek kell tekinteni, hogy az elhasználódott állóeszköz újjal történő pótlása egyre magasabb igényeket kielégítő berendezésekkel történik, s ez utóbbiak ára szükségképpen magasabb, mint amit az eredeti állóeszköz teljes összegű amortizációjából (vagy helyette az amortizáció 60 százalékából és az ezt kiegészítő nyereségági fejlesztési alapból) meg lehet vásárolni. Ezenkívül számolni kell azzal a jelenséggel, hogy a termelőeszközök árai rendszeresen emelkednek, a pénz értéke csökken, s ezért 8—10 év elteltével, amikor a beállított termelőberendezés pótlása, kicserélése időszerűvé válhat, az eredeti befektetéssel azonos összeg a műszaki fejlődéstől függetlenül is elégtelen a pótlás fedezetére.

Emellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy viszonylag egyre csökken az iparban foglalkoztatható munkaerő: a korábban emberi munkaerő segítségével végzett műveleteket gépeknek, automatikáknak kell ellátniuk, vagyis nő a termelés technikai felszereltsége; következőképpen még ugyanakkora termeléshez is — a termelőkenység növekedésével párhuzamosan — egyre több állóeszközre van szükség. Mindezek a tényezők (műszaki haladás, a pénzérték romlása, a technikai felszereltség növekedése) együtt gyakorta jelentenek az amortizáció teljes összegénél nagyobb dinamikus szinttartási igényt.

Mindebből arra az általánosítható megállapításra juthatunk, hogy a vállalatok, hacsak nem képződik az amortizáció elvont összegét jelentősen meghaladó nyereségági fejlesztési alapjuk, nem rendelkeznek elegendő eszközzel a befektetett vagyon dinamikus értelemben vett szinttartásához és *bővítéséhez*. Ha ez tartósan így van, szükségessé válhat kiegészítő állami eszközök rendszeres rendelkezésre bocsátása.

A termelési-műszaki színvonal „dinamikus” szintentartása

Jelenlegi iparirányítási gyakorlatunk (és a hozzá tartozó adózási rendszer) eléggé ellentmondásos. Tény, hogy már 1968-ban eléggé szűkre szabták, 1971-ben pedig tovább szűkítették a vállalatok önerőből végrehajtható beruházási lehetőségeit. Emellett tudvalevő, hogy a beruházási hitelek futamideje szinte kivétel nélkül mindig rövidebb, mint a leírasi ciklusidő. Következésképp a felvett beruházási hitelt az átlagos jövedelmezőségű vállalat csak úgy tudja visszafizetni, ha a létesített új kapacitásból származó, törlesztésre fordítható pénzügyi forrásait kiegészíti a meglévő kapacitásaiból származó, elsősorban a pótlás finanszírozására hivatott pénzeszközökkel. Mivel pedig gyakorlatilag minden vállalat bővülni kíván (erre serkenti őt minden erkölcsi és anyagi ösztönző), a vállalatok jelentős része a pótlás rovására csoportosítja át pénzeszközeit bővítések finanszírozására. Ennek pedig az a következménye, hogy e vállalatok termelő berendezései előbb-utóbb leromlanak, a rekonstrukció elkerülhetetlenné válik, s ehhez állami támogatás is szükséges. Iparirányítási rendszerünk ellentmondásossága abból adódik, hogy egyfelől biztosítjuk a vállalatoknak (azok túlnyomó részének) a dinamikus szinttartáshoz szükséges eszközöket, másfelől a pótlási ciklusidőnél rövidebb lejárati idejű beruházási hitelekkel — és a bővítésre serkentő ösztönzőkkel — gyakorlatilag gátoljuk a rendszeres korszerűsítéshez szükséges állóeszközcseréket, pótlásokat.

Jónak tekinthető-e ez a rendszer? Bizonyos értelemben okvetlenül, mert időszakonként *minden* vállalatot „beterel” az állami döntések (támogatások) szférájába; akkor ti., amikor támogatás nélkül a vázolt rendszer gazdasági lehetetlenülébe torkolna. Más megközelítésből kiindulva azonban ellenkezőképpen is lehet érvelni: mivel a vállalatok jelentős része előbb-utóbb állami segítségre szorul, ez arra indítja őket, hogy intézményesen számítsanak az állami támogatásra, ami a lehetségesnél kevésbé takarékos gazdálkodásra, az állami támogatás „idő előtti”, a szükséges mértéket meghaladó igénybevételeire vezethet.

Mi lehet ebből a zsákutcából a kiút? Elméletileg két megoldás kínálkozik. Az egyik: visszatérés a beruházások központi allokációjához, azaz gyakorlatilag az 1968 előtti állapothoz, amikor egy minimális mértéken felül *minden* beruházáshoz állami engedély (és pénzkiutalás is) kellett. A másik, ennél rugalmasabb megoldás: minden vállalatnak alapvető kötelességévé kell tenni a dinamikus szinttartást; posztulátumként elfogadva, hogy az amortizáció visszamaradó hányada és a nyereségági fejlesztési alap erre elegendő. E vonatkozásban a vállalatnak teljes — mindenféle korlátozástól mentes — önállósága maradéktalanul érvényesítendő. Amennyiben viszont a vállalat saját elhatározásából, vagy a gaz-

daságirányításban működő szervek ösztönzésére kapacitásának bővítésére határozza el magát, ehhez — de csak ehhez — szükséges a külső szervek egyetértésének és közreműködésének megszerzése. Ennek a módszernek „korszerű” formája az lehetne, ha a bővítések ügyében közös (vállalati és államigazgatási) döntés születne; a vállalat a számítható előnyök és kockázatok alapján foglal állást, az államigazgatási szervek pedig azt mérlegelik, hogy a koncepció beleillik-e a népgazdaság távlati fejlesztésére vonatkozó elgondolásokba.

Ennek a második változatnak van azonban egy nem elhanyagolható gyengéje: a mindennapi életben a pótlás és a bővítés tudvalevően gyakran összeolvad; nehéz tehát elválasztani, hogy egy beruházás, amely részben pótlás, részben bővítés, mikor esik abba a kategóriába, amelyben a vállalati elhatározás még teljesen autonóm, és mikor válik már szükségessé az érintett államigazgatási szervek állásfoglalása.

Mivel ezt a dilemmát nem lehet „elvi” alapon megoldani, kényszerű módon az államnak mint tulajdonosnak a vállalathoz való viszonyára kell visszanyúlni. A felügyeleti szervnek, amikor időszakonként értékeli a vállalat tevékenységét, vizsgálnia kell azt is, hogy a vállalat a rendelkezésre álló beruházási pénzeszközöket valóban arra fordította-e, amire azok elsősorban szolgálnak, azaz a szinttartás megvalósítására; vagy pedig — előírásellenesen — a pótlás, csere elhanyagolásával inkább a bővítés útjára lépett. (Az itt megfogalmazott, a felügyeleti szervekkel szemben támasztandó követelmény azonban csak abban az esetben tekinthető igazán reálisnak, ha párhuzamosan a vállalati gazdálkodás légkörét és az ösztönző rendszereket is megváltoztatják, oly módon, hogy azok ne serkentésre a vállalatokat — reális feltételek híján is — egyre bővülő termelésre.)

Az 1968 előtti helyzet elemzéséből annak idején világosan kitűnt, hogy a központi szervek nem alkalmasak a vállalati beruházások minden részletének eldöntésére. Úgy gondolom, ez a megállapítás azóta sem vesztett érvényéből, alapvető hiba volna tehát a beruházások központi allokációját — pótlásra és bővítésre egyaránt kiterjedő módon — ismét visszaállítani. Ennek az állításnak az erejét nem gyengíti az a tény, hogy a központi szerveknek szélesebb az áttekintésük; hogy a KGST-együttműködésben olyan ismeretekre tesznek szert, amelyekhez a vállalatok csak közvetve juthatnak hozzá, következőképpen az arányos fejlődés érdekében elkerülhetetlen a központi szervek közreműködése.

Mivel azonban vitathatatlan tény, hogy a társadalom előrehaladásához, a termelés mennyiségi és minőségi bővüléséhez az egyszer már elért színvonalat okvetlenül tartani kell, a vállalatoktól meg lehet és meg is kell követelni a szinttartást, méghozzá abban a korszerű értelemben, amit mi dinamikus szinttartásnak nevezünk. Ez lényegében azt jelenti, hogy a termelést az adott szakmában általában megvalósuló műszaki haladásnak megfelelő színvonalon tartjuk fenn. (Például a cipőiparban az elmúlt években áttértek a teljesen bőrből készült cipőkről a részben vagy egészen egyéb anyagokból készített cipőkre; nyilvánvaló, hogy a szinttartás ez esetben a módosított nyersanyagból kiinduló és az annak megfelelő más technológiával való termelés szinttartását jelenti.)

Az önfinanszírozás a mondott keretek között többféleképpen is értelmezhető:

a) A befektetett vagyon megtérülése szempontjából eleget tesz annak a gazdasági követelménynek, amely szerint a befektetésnek a ciklusidőn belül meg kell térülnie;

b) kielégíti a pótlás (korszerű értelmezésben dinamikus szinttartás) követelményét, eleget téve a tulajdonos (= állam) és a vállalkozó (= vállalat) azon együttes igényének, hogy az addig folytatott termelőtevékenységet a mindenkori magasabb követelményeknek megfelelően — legalább az adott terjedelemben — tovább kell folytatni, és ezzel lehetővé tenni, hogy a központi szervek nagyobb figyelmet fordíthassanak a bővítésekre (és rekonstrukciókra).

Kapacitásbővítés finanszírozása

Az előző fejezetben a működő vállalatok dinamikus szinttartását a mindenkori korszerűsítési követelményeknek megfelelően fogalmaztuk meg. Ha ennek finanszírozására a vállalatok képesek, vizsgálódásunkban tovább léphetünk, a befektetéseknek abba a szférájába, amelyben viszont a központi gazdaságirányítás szerveinek jut a vállalatokéval rokon szerep, ti. az, hogy a szükségletek részben tervezhető, részben csak prognosztizálható növekedését számításba véve el kell dönteni, hol mekkora kapacitásbővítésre kerüljön sor.

Az elmúlt évek tapasztalatai alapján döntés született arról, hogy a jövőben minden beruházást visszterhesen kell megvalósítani. Ez másként azt jelenti, hogy az „ingyenes” beruházási juttatást meg kívánják szüntetni, minden beruházást hitelből, kölcsönből, törlesztéses (amortizációs) alapon kívánnak finanszírozni. A törlesztés forrása az érvényes előírások szerint képződő fejlesztési alapon kívül adókedvezmény (adóelengedés) is lehet.

Mit jelent az, hogy a vállalatnak a beruházási hitelt (kölcsönt) 5—10 év alatt vissza kell fizetnie? Nyilván azt, hogy annyi tiszta jövedelmet kell termelnie, amelyből adózás után (amely kedvezményes is lehet) az igénybe vett hitelt vissza tudja fizetni.

A vázolt rendszerrel olyan állapotot hozunk létre, amelyben elmosódik a minőségi különbség az önköltségben elszámolt amortizáció és az önköltségen kívül megjelenő — a befektetést törlesztő — nyereségrész között. Végző soron eljuthatunk oda, hogy megerősítjük az árak piaci szerepét, amelyet a természetes ráfordítások (anyag, bér) és a piaci feltételek (beleértve a társadalmi preferenciákat) szabnak meg; elismerjük, hogy az árak a természetes ráfordításokon felül fedeznie kell a befektetett vagyon ésszerű ciklusidőn belüli törlesztését is, teljesen függetlenül attól, hogy számolunk-e el az önköltségben amortizációt és ha igen, mennyit.

Az elmondottak tulajdonképpen azt jelentik: a vállalatoknak biztosítani kell annyi beruházási pénzeszközt, amennyi a dinamikus szinttartáshoz szükséges. (Állítható, hogy a vállalatok túlnyomó része ezzel rendelkezik.) Ennél több „automatikusan képződő” beruházási eszközre a vállalatnak nem lehet igénye. Ha viszont kapacitásbővítésre kerül sor, lehetővé kell tenni az erre szolgáló hitel visszafizetéséhez a képződő és

egyébként az állami költségvetésbe befizetendő tiszta jövedelem egy részének felhasználását is.

A vázolt rendszer a bürokratikus kezelés veszélyét több vonatkozásban is magában foglalja:

a) Mivel tudjuk, hogy a szinttartó és a bővítő jellegű beruházások éles elhatárolása nem lehetséges, a felügyeleti szervnek kell — a tulajdonosra háruló általános felügyelet keretében — elbírálni, vajon a választ a rendelkezésére álló eszközökből valóban teljesítette-e a szinttartásra vonatkozó kötelezettségét.

b) Mivel a bővítések túlnyomó része pótlással, cserével párosul, a hitel törlesztési forrásainál számításba kell venni a szoros értelemben vett és a bővítés miatt direkt módon nem felhasznált, egyébként dinamikus szinttartásra szolgáló forrásokat is. Előfordulhat, hogy az igénybe vehető összeget nem helyesen számítják ki és ebből problémák adódhatnak.

c) A kapacitásbővítéshez több évre előre fel kell mérni és le kell kötni a képződő saját többletforrásokat, ámde nagy a valószínűsége annak, hogy a törlesztési ciklus alatt nem úgy alakulnak a források, ahogyan azokkal kalkuláltak. Szembe kell nézni például azzal a lehetőséggel, hogy az árak a jövőben gyakrabban fognak változni, a törlesztésre visszahagyott tiszta jövedelem mértéke az évek során túlzottan megnő, vagy erősen lecsökken, és mindez az eredeti törlesztési tervet elbizonytalanítja. Ha azonban erre előre felkészülünk (például úgy, hogy a terven felül realizált pénzügyi forrásból történő idő előtti visszafizetés előnyökkel járjon és megfordítva: a késedelmes fizetés hátrányokat vonjon maga után), akkor ez nem jelent leküzdhetetlen akadályt. Végző soron érvényesülhet az az elv, hogy a vállalat teljes felelősséggel tartozik a napi gazdálkodás optimális viteléért, beleértve az állóeszköz-állomány korszerű szinten tartását is, míg a termelés jövőbeli alakulásának előkészítése a vállalat és az illetékes államigazgatási szervek együttes döntésének függvényeként alakul.

DÁNIEL ZSUZSA:

A gazdasági növekedés „optikája”

Kísérleti számítások az értékben mért szintetikus outputmutatók felülvizsgálatára

A gazdasági elemzés, a tervezés és a gazdaságpolitikai döntéselőkészítés folyamatában állandóan feltesszük a kérdést: hogyan értékeljük a múltbeli fejlődés eredményeit, mik a jövő kilátásai, elért eredményeink és céljaink hogyan viszonylanak más országok eredményeihez?

A megítélésben és az összehasonlításban igen nagy — néha kizárólagos — szerep jut a szintetikus output-mutatóknak. A leginkább kézenfekvő, legelterjedtebb értékelés a következőképpen történik:

Nézzük meg, hogyan alakult az egy főre jutó termelés (társadalmi termék, nemzeti jövedelem, GDP) a múltban? Mi volt abszolút nagysága és növekedési üteme? Milyen ütemű növekedés várható a továbbiakban? Hasonlítsuk össze magunkat e mutató, illetve annak növekedési üteme alapján más országokkal. Javul-e a helyünk a nemzetközi rangsorban? Ha a növekedési ütem magas és még gyorsul is, s így a rangsorban előbbre kerülhetünk, akkor úgy érezzük: jól haladunk. Gazdaságpolitikánk igazoltnak látszik.

Nemcsak nálunk, hanem más országokban is a szokványos módon aggregált, értékben mért outputindexnek, illetve e mutató növekedési ütemének tulajdonítanak különösen nagy jelentőséget. Ezt tekintik a fejlődés alapvető jellemzőjének.

Az utóbbi években mind több kritika hangzott el a gazdasági fejlődés mérésének és értékelésének e szemléletével szemben. Külföldön széles körű vita bontakozott ki.* Magyarországon is többen felvetették a problémát.** Számos körülmény játszott közre abban, hogy a kérdés előtérbe került nálunk:

— Változások mentek és mennek végbe a magyar gazdaság ágazati szerkezetében. Nő az infrastrukturális ágazatok, az anyagi és a nem anyagi szolgáltatások szerepe. Felvetődik tehát a kérdés: vajon ezek az ágazatok kellő súlyt kapnak-e az aggregált mutatókban?

— Változások mentek és mennek végbe a gazdaságirányítási módszerekben, a mechanizmusban, s ezzel együtt az árrendszerben is. Vajon ezek egyöntetűen érvényesültek-e minden ágazatban? Hogyan hatnak e változások a szintetikus mutatóknál alkalmazott mérési módszerekre?

— Változások mentek és mennek végbe a magyar tervezésben, gaz-

* Nordhaus [11], Ruggles [13], Scitovsky [14], Stone [15].

** Arvay [1], Drechsler [6], Jánossy [8], Kornai [9], Rimler [12].

daságstatisztikában és ezek mutatószámrendszerében. Megindult a távlati tervezés. Milyen igényeket támaszt mindez a szintetikus mutatókra vonatkozóan?

Itt most csupán példaképpen soroltunk fel néhány változást — legyenek azok akár a reálstruktúra változásai, akár institucionális változások, akár pedig az ár- és értékelési rendszer változásai — amelyek mind ismételtlen időszerűvé teszik az aggregált mérés problémakörének elemzését.

Kutatásom célja nem egyetlen, a jelenlegi helyébe lépő aggregált mutatószám kidolgozása, hanem a jelenségeket sokoldalúan leíró, elemzésre és hosszú távú tervezésre alkalmas mutatószámrendszer létrehozása. Úgy vélem azonban, hogy az aggregált mutató kritikai elemzése az első lépés ehhez a munkához. Az elemzés elvégzését két okból is szükségesnek tartom. Egyrészt a folyamatok leírásának elkerülhetetlen módja a szintetizálás, az aggregált mérés. Ha a termelés és felhasználás reálfolyamatait kizárólag naturális vagy dezaggregált értékmutatókkal mérnénk, sok ezer vagy millió mutatóra lenne szükség. Ez a leírási mód „megemészthetetlen” lenne a döntéshozók és a tervezők számára. Szükség van tehát értékben mért, szintetikus mutatószámok alkalmazására is. Másrészt ahhoz, hogy bármely vonatkozásban is javítsunk a jelenlegi mérés rendszerén, meg kell ismernünk az aggregált mutatószámok tulajdonságait, az esetleges torzítások jellegét, irányát és mértékét.

A jelenleg érvényes, *tényleges folyó árakra* épülő aggregálás rendszere, a szintetikus mutatók képzéséhez használt súlyrendszer különböző nézőpontokból vizsgálható, hiszen többféle funkciót lát el. *Tanulmányomban a tényleges árrendszert mint a szintetizálás eszközt az elemzés és tervezés szemszögéből vizsgálom.* Arra a kérdésre keresek választ, vajon alkalmas-e a gazdaságpolitikai elemzés és tervezés céljaira, kellő objektivitással képes-e választ adni és segíteni a tervezőket a problémák megítélésében. A továbbiakban az ágazatonként egységes elszámolási elvre épülő kalkulatív súlyrendszerek képzésével statikus és dinamikus vizsgálatokat végzünk. Összehasonlítjuk ezeket a tényleges súlyrendszer alapján kapott eredményekkel. Megvizsgáljuk a mérés „optikai” hatását, szerepét a gazdasági elemzésben, az ítéletalkotásban, a gazdaságpolitikai döntésekben. A mérési módszerek továbbfejlesztése, az élet minőségi oldalát is jobban tükröző mutatószámrendszer kialakítása a kutatás későbbi feladata lesz.

Tényleges és kalkulatív súlyrendszerek

A szintetizálás egyik módja, hogy egy adott év pénzügyi elszámolásában, a jövedelemelosztásban, az adásvételi tranzakciókban használt *tényleges folyó árakat* használjuk fel súlyrendszerként. A gazdaságstatisztikai gyakorlat is az aggregálásnak erre az elvére épül.*

A tényleges folyó árak súlyrendszerként való felhasználása egész sor problémát vet fel.

* Az irodalom felvet más szintetizálási formulákat is. Így például Jánossy Ferenc [8] aránylag kisszámú (10–20) fizikai mutatószám nem lineáris függvényében adja meg a szintetikus mutatószámot, a „korrigált nemzeti jövedelmet, nominális dollárban mérve”. Rimler Judit [11] faktoranalízis, illetve diádanalízis segítségével jut el szintetikus indexekhez.

— Mi történik azokkal a társadalmi tevékenységekkel, amelyek kibocsátása nem válik áruvá, tehát nincs „tényleges folyó áruk”? (Például ilyen tevékenység az oktatás zöme.) Vagy, ha van is valamilyen ára, az inkább csak névleges jellegű, nem „igazi” ár, mert a ráfordítások zömét a társadalom közvetlenül dotáció útján fedezi (például tanácsi bölcsődei térítési díj).

— Mi történjék különböző szektorok outputjának összegezésekor, amikor köztudott, hogy az árképzés elve nem egységes? Például más elv szerint határozták meg a lakás használatának díját, mint az élelmiszeripar vagy a gépipar termékeinek árát.

— Mi történjék dinamikus összehasonlítás esetén, ha közben a folyó árak változtak?

— Mi történjék szintetikus mutatók nemzetközi összehasonlításakor, ha a különböző országokban nemcsak az átlagos árszint tér el, sőt nem is csak termelékenységi eltérések miatt különböznek a relatív árarányok, hanem az árképzés eltérő elvei miatt is?

Mindez elkerülhetlenné teszi különböző „mesterséges”, csupán a kalkuláció, elemzés, tervezés céljait szolgáló, de a tényleges pénzügyi elszámolásban nem használt *kalkulatív súlyrendszerek* kialakítását is. Tulajdonképpen kalkulatív súlyrendszernek minősül a „rögzített áron” történő számítás is: az ugyanis, ha valamely időpont tényleges folyó áráival számolják későbbi időszak termelését. Ugyancsak kalkulatív súlyrendszerrel dolgozunk, ha a magyar termelést egy külföldi ország árain, vagy a magyar export vagy import külföldi pénzneemben mért árain, vagy úgynevezett világszintű árakon számoljuk (utóbbi esetben valamilyen kiválasztással vagy súlyozással veszük számba a különböző külkereskedelmi ügyleteknél érvényesülő, eléggé szóródó árakat). Törekedhetünk azonban a kalkulatív súlyrendszerek „művi előállítására” is, matematikai modellek segítségével. Főként két eszközt szoktak erre felhasználni: ágazati-kapcsolatok mérlegeire épülő „ármodelleket” vagy lineáris programozási modellek duális megoldásaként kapott „árnyékárrendszereket”.

Mi az előbbi megoldást választottuk, vagyis a magyar ÁKM-re épülő speciális „ármmodell” segítségével „művi úton” különböző kalkulatív súlyrendszereket számítunk ki, s elemezzük ezek hatását a szintetikus mutatókra. A számított súlyrendszerek illusztratív jellegűek. Annak bemutatására szolgálnak, hogy a mérés, az aggregáció egyfajta szemüvegnek tekinthető, amelyen keresztül szemléljük a valóságot. A szemüveg lencséjének megválasztása meghatározza a valóságról alkotott képet, a reálfolyamatok optikáját.

A számítás módszertana jól ismert a közgazdasági irodalomban.* Ismertetésére a cikk keretében nem térünk ki, csupán a módszer alapfogalatait vizsgáljuk. Az ágazatok ráfordításai visszavezethetők két végső összetevőre: berráfordításra és tiszta jövedelemre. Egy-egy ágazat berráfordításainak összegét változatlanak tételezzük fel. A különböző kalkulatív súlyrendszerek éppen abban különböznek egymástól, hogy a tiszta jövedelmet illetően milyen *felszámítási elvet* alkalmazunk. Mindenesetre bármelyik tisztajövedelem-felszámítási elvet alkalmazzuk is

* Számításainknál messzemenően felhasználtuk az „ártípus-számítások” irodalmát, elsősorban Bródy—Rényi [2], Csepinszky [4] és Ganczer [7] eredményeit.

modellünkben, azt mindig egységesen, *valamennyi ágazatra nézve egyöntetűen* tesszük. Olyan súlyrendszert képezzünk, ahol az árképzés elve valamennyi ágazatban azonos. Célunk ezzel annak a különbségnek megszüntetése, amely a jelenlegi tisztajövedelem-felszámítási gyakorlatban elsősorban a termelő és szolgáltató szféra között fennáll. Elemzésünket tehát olyan szemüvegen keresztül végezzük, amely azonos „lencsével” méri a vizsgálatba bevont valamennyi ágazatot, szemben a tényleges méréssel, amely más „lencsén” keresztül méri az ágazatok egyik és ismét más lencsén keresztül a másik csoportját.

Miközben a különböző számításokban a tiszta jövedelem felszámításának más-más elvét érvényesítjük, biztosítjuk néhány mutató változtat-lanságát. Valamennyi számításban népgazdasági szinten azonos a bérek és a tiszta jövedelem összvolumene. Ezenfelül változatlan a bér, illetve bérjellegű jövedelem ágazati megoszlása is.

A vizsgálatban alkalmazott felszámítási elvek általában megegyeztek az ártípus-számítások irodalmában tárgyalt változatokkal.* Igyekez-tünk éppen a már ismert variánsokból kiindulni, megvizsgálva a legszél-sőségebb változatokat is.

Két szélsőséges súlyrendszert választottunk. Az egyikben a tiszta jövedelem felszámítása kizárólag az *élőmunka-ráfordítás* arányában, a másikkban kizárólag a *lekötött eszközök* (álló- és forgóeszközök) arányá-ban történt. A többi változat az első vagy második alapelv valamilyen kombinációját és (vagy) módosítását jelentette. Megkíséreltük például olyan számítások elvégzését is, ahol a lekötött eszközök értéke a föld ér-tékét is magában foglalja.

Számításaink kiinduló alapja az 1971. évi, a nem termelő szolgálta-tások szektoraival bővített és szervezeti elhatárolásban összeállított ága-zati kapcsolatok mérlege s annak kiegészítő adatai. A mérleg folyó áron készült, vagyis 1971. évi *tényleges árakat és elszámolási elveket* tükröz. Így az eredeti mérleg súlyrendszere reprezentálja a további összehason-lításokban a *tényleges súlyrendszert*.

Az ágazati kapcsolatok mérlege a népgazdaságot 11 szektoros bon-tásban írja le. Ebből 5 ágazat** képviseli a gazdaságfejlesztési ágazato-kat, továbbiakban G szektornak is nevezzük, és 6 ágazat*** az infrastruk-turális ágazatokat, azaz az I szektort.

Statikus számítások, globális mutatók, strukturális arányok, ráfordítási együtthatók****

A felszámítási elv változtatása természetesen elsősorban és közvet-lenül az ágazatokban kimutatott hozzáadott érték nagyságát befolyásolja. Az iparban, az építőiparban, valamint a kereskedelemben a tiszta jöve-delmek összege — a jelenleg számíthatóhoz viszonyítva — csökken. Mér-

* Lásd Csepely—Knorr [3], Ganczer [7], Nagy Tamás—Esze Zsuzsa [10]

** Ipar, építőipar, mezőgazdaság, belkereskedelem és külkereskedelem. A kereskedelmi ágazatokat azért soroltuk a G szektorhoz, mert az árképzésük elve nagyjából megegyezik a többi ágazatéval és eltér az infrastrukturális ágazatokétól.

*** Vízgazdálkodás, szállítás-hírközlés, személyi szolgáltatás, lakás, egészségügyi és kul-turális szolgáltatás, közigazgatás és egyéb szolgáltatás.

**** A statikus számításokban közreműködött Csepinszky Andor.

téke 20—50 százalék között mozog. Az emelkedés a lakásszolgáltatásban a legnagyobb. Az ott realizált tényleges tiszta jövedelemnek többszörösét éri el. De valamennyi, az I szektorhoz tartozó ágazatnál mutatkozik tisztajövedelem-növekedés, átlagosan mintegy ötszörös. Az adatokból egyértelműen következtethetünk arra, hogy a tiszta jövedelem tényleges felszámításának sajátos karaktere az I szektor nagyságát viszonylagosan kisebbnek mutatja, mégpedig *bármilyen* felszámítási elv alkalmazásához képest — feltéve, hogy ezt az elvet minden ágazatra *egységesen* alkalmazzuk.

A tiszta jövedelem ágazatonként egységes felszámolásának hatását még pregnansabban mutatják azok a mutatószámok, amelyek a bruttó termelési értékre gyakorolt hatást fejezik ki *árszorozók* formájában. Attól függően, hogy egyes ágazatok mennyire intenzíven kapcsolódnak be a népgazdaság vérkeringésébe — azaz hogyan alakulnak a közvetlen és közvetett ráfordításai —, a már említett közvetlen módosító hatás fokozódhat vagy tompulhat.

1. sz. táblázat

Az árszorozók áttekintése

Ágazat	A számított árszorozók átlaga (tényleges árszint = 1,0000)	A maximális és minimális árszorozó különbsége	Variációs együttható (szórás az átlag %-ában)
1. Ipar	0,8465	0,0836	0,0289
2. Építőipar	0,7921	0,1789	0,0807
3. Mezőgazdaság	1,1340	0,2999	0,0864
4. Külkereskedelem	0,2492	0,0225	0,0128
5. Vízgazdálkodás	1,6776	0,8969	0,1530
6. Szállítás és hírközlés	1,1802	0,2690	0,0677
7. Belkereskedelem	0,6401	0,0371	0,0156
8. Személyi szolgáltatás	1,0959	0,1564	0,0417
9. Lakásszolgáltatás	3,8900	4,4836	0,3622
10. Egészségügyi és kulturális szolgáltatás	1,2489	0,1391	0,0366
11. Közigazgatási és egyéb szolgáltatás	1,1246	0,1937	0,0540

Az 1. sz. táblázat adatai szerint a számított súlyrendszerek, noha a tiszta jövedelem eltérő felszámítási elveire épülnek, hasonló arányokat mutatnak. *A súlyrendszer meghatározásának a tervezés, a gazdaságpolitikai ítélet szempontjából tehát nem az a fő kérdése, hogy pontosan mi a tiszta jövedelem felszámításának elve, hanem az, hogy azonos vagy eltérő elvet alkalmazunk-e a népgazdaság különböző ágazataiban.* Ezzel természetesen nem az áríták létjogosultságát, szükségességét kívánjuk kétségbe vonni. A dolgozatban mi is megkíséreljük a különböző súlyrendszerek összehasonlítását. Csupán azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy bármely elvet is fogadjuk el, de azt következetesen, a választott súlyrendszer kevésbé zavarja a döntés optikáját, mint a jelenlegi nem egységes súlyrendszer.

A 2. sz. táblázat a legfontosabb összefoglaló mutatók alakulásáról ad áttekintést.

Fontosabb népgazdasági mutatók

Megnevezés	Tényleges áron	A számított változatok átlaga	Maximális eltérés	Variációs együttható
	milliárd forint		százalék	
Bruttó nemzeti termelés.....	823,6	777,8	105,8	0,0176
Fogyasztás.....	250,3	258,9	103,0	0,0094
Beruházás.....	112,7	98,6	111,6	0,0354
Állóalapok értéke.....	1302,2	1054,8	120,6	0,0415

Figyelemre méltó, hogy a tiszta jövedelem átrendezésének, a súlyrendszer megváltozásának hatására a bruttó nemzeti termék értéke csökken. Miközben tehát a *reálkibocsátás*, a fizikai valóság változatlan, a *bruttó termelési érték* módosult. A tényleges árrendszer a számított változatok átlagához képest átlagosan 40—50 milliárd Ft-tal értékeli fel a bruttó termelést, ami az 1971. évi kibocsátás 6 százalékának felel meg.

A tényleges súlyrendszer további tulajdonsága, hogy *relatív felértékeli a beruházást, ezzel szemben leértékeli a fogyasztást*. Valamennyi, a jelenlegitől eltérő súlyrendszerben a fogyasztás értéke, éppen az infrastruktúra arányának jelentősége miatt, a ténylegeshez képest megnő. A számított súlyrendszerek átlagát tekintve a fogyasztás aránya a GDP-n belül 0,689-ről 0,724-re nő, vagyis átlagosan mintegy 5 százalékkal lesz nagyobb.

Az állóalapok értéke pedig a vizsgálat során alkalmazott súlyrendszerekben leértékelődik.

Miután megvizsgáltuk az outputmutatókat, a belőlük származtatott további mutatókkal foglalkozunk: egyrészt G : I szektor arányokra vonatkozó *megoszlási viszonyszámokkal*, másrészt pedig a ráfordítás és kibocsátás arányait tükröző *hányados jellegű* mutatókkal.

A G és az I szektor arányaira vonatkozó szerkezeti mutatókban (3. táblázat) a súlyrendszerektől függően jelentős eltérések tapasztalhatók. Itt is közelebb állnak azonban a kalkulatív súlyok alapján számított mutatók egymáshoz, mint ezek átlaga a tényleges értékeléshez.

Az I szektor aránya eltérő súlyrendszerekben
(százalékban)

Megnevezés	Tényleges	Tiszta bérarányos	Tiszta eszközarányos	35% bér-, 65% eszköz- arányban kombinált
A bruttó nemzeti termelésben.....	15,6	18,9	25,4	22,9
A GDP-ben.....	18,9	26,7	38,9	34,4
A fogyasztásban.....	30,3	37,1	45,7	42,4
Az állóeszköz-állományban.....	62,6	58,8	61,8	62,1

Az I szektor aránya az állóeszköz-állományon belül a súlyrendszertől szinte függetlennek tekinthető. Érzékenyen reagált viszont a tisztajöve-

delem-felszámítási elvre a GDP-ből való részesedést jelző mutató. Az élő munka szerinti értékelés esetén a legalacsonyabb, de még így is meghaladja a jelenlegi árrendszer szerinti részesedést. A legrealisabbnak látszó elszámolási elv mellett — ahol a tiszta jövedelem 35 százaléka az élő munka, 65 százaléka a lekötött eszközök arányában kerül elosztásra — a jelenleginek mintegy kétszeresére növekszik az I szektor súlya. Igen jelentős mértékben nő az I szektor aránya a bruttó nemzeti termelésben és a fogyasztásban is.

Évtizedeken keresztül nem sok szó esett az infrastrukturális szféráról. Nemzeti elszámolási rendszerünkben — csupán az anyagi termelés ágazataira kiterjedő számbavétel alapján — az infrastrukturális szektoroknak csak az anyagköltségei jelentek meg a népgazdasági mérlegekben (azok is aggregált formában). Újabb elszámolási rendszerünk az ún. nem termelő szolgáltatásokkal is kibővült, de az infrastrukturális ágazatok súlya, teljesítményértékben mért jelentősége még mindig nem fejezte ki valóságos, naturális mutatók alapján megfigyelhető jelentőségüket az újratermelési folyamatban.* A kalkulatív súlyrendszerek alkalmazása nem oldja meg ezt a problémát, csupán az elemzés, a tervezés céljaira realisabb optikát biztosítva korrigálja a mai képet.

A tisztajövedelem-felszámítás elvének módosítása megváltoztatja a többi mutatók — közöttük a hányadosjellegű mutatók — megszokott nagyságát. Most csak a leginkább szokásos hányados jellegű mutatókkal foglalkozunk: az output/élőmunka-ráfordítás, illetve az álló-alaplekötés/output mutatóival. E mutatók globális értékeit a 4. sz. táblázat ismerteti.

4. sz. táblázat

Néhány hányados jellegű mutató népgazdasági szinten

A mutató megnevezése	Tényleges	Számított átlagosan	Különbség	Variációs együttható
Állóalap/bruttó nemzeti termelés Ft/Ft	1,581	1,343	15%	0,0450
Állóalap/GDP Ft/Ft	3,604	2,933	18%	0,0552
Bruttó nemzeti termelés/létszám ezer Ft/fő	153,8	135,0	12%	0,0183

Az output/létszám-mutató esetében a súlyrendszer csak a számlálóban, a kibocsátás vonatkozásában hat. A tisztajövedelem-felszámítás módosítása után az egy keresőre jutó bruttó nemzeti termelés értéke 12 százalékkal alacsonyabb, mintha tényleges árszinten mérjük az outputot. Lényegében arról van szó, hogy a nem anyagi szférában folyó tevékenységek sajátos elbírálásának megszüntetése szükségképpen redukálja ennek a mutatószámoknak az értékét is.

Más a helyzet az igénybe vett állóalapok szembeállításánál. Ennél a mutatószámnál a tiszta jövedelem felszámítási elvének megválasztása hat mind a termelés értékére (a nevezőre), mind a termelés érdekében igénybe vett állóalapok értékére (a számlálóra). Mivel az eszközök fő

* Itt jegyezzük meg, hogy az infrastrukturális ágazatok egészének vagy egy részének alulértékelése nem sajátosan magyar jelenség vagy csak a szocialista gazdaságok problémája. A tőkországok a nem piaci tevékenységek — például oktatás, egészségügy — értékelésénél hasonló problémákkal küzdenek.

előállítója az ipar és az építőipar, s a két ágazatnál, mint korábban említettük, a tisztajövedelem-tartalmat az átrendezés csökkentette, ezért a hányados nevezője is csökken.

A tényleges árrendszerben mért és a tiszta jövedelem kalkulatív ágazati átcsoportosítása után kapott mutatószámok szembeállításából önként adódik egy érdekes következtetés. *Nevezetesen az, hogy az élőmunka termelékenységének és az eszközhatékonyságnak a szokásos mutatókkal visszatükrözött viszonya szintén az érvényesített arányok, súlyrendszerek függvénye.* A két mutatószám egymás közötti helyzetében akár 20—30 százalékos eltolódást is eredményezhet az a tény, hogy a tiszta jövedelem felszámítását a népgazdaság egyes ágazataiban hogyan szabtuk meg.

A súlyrendszer változtatásának az indexekre gyakorolt hatása még fokozottabban mutatkozik meg a G szektor és az I szektor szerinti bontásban, amelyet az 5. és a 6. sz. táblázatok mutatnak be. Természetesen ezután sem változnak meg gyökeresen e két szektor alaptulajdonságai. Az egy forint termelésre jutó állóalap értéke bármilyen elszámolás és súlyozás szerint magasabb az I szektorban, mint a G szektorban, és az egy főre jutó termelés is általában magasabb a G, mint az I szektorban.* Az arányok azonban lényegesen változnak a súlyrendszer függvényében.

5. sz. táblázat

A tőke/termelés hányados alakulása a különböző súlyrendszerekben
Mértékegység: Ft/Ft

A súlyrendszer megnevezése	G szektor	I szektor
Tényleges	0,701	6,348
Tiszta béarányos	0,744	4,560
Tiszta eszközarányos	0,664	3,164
Inkább béarányos	0,671	4,028
Inkább eszközarányos	0,662	3,370
35—65 kombinált	0,667	3,696
Tiszta eszközarányos földértékkel együtt ...	0,625	3,332
Inkább béarányos földértékkel együtt	0,658	4,253
Inkább eszközarányos földértékkel együtt ..	0,633	3,511
Átlag a számított súlyrendszerek alapján	0,665	3,704

Az 5. sz. táblázat alapján megállapítható, hogy a tényleges jövedelemelosztás szerinti súlyozás és a számított súlyrendszerek átlaga között viszonylag nem nagy a különbség a G szektorban, ahol a tőke/termelés hányados szintje csupán 5 százalékkal csökken ($0,665 : 0,701 = 94,8\%$). Az I szektorban viszont a csökkenés mértéke meghaladja a 40 százalékot ($3,704 : 6,348 = 58,3\%$). Ez azt jelenti, hogy a jelenlegi értékelésünk szerint a tőke/termelés hányados tekintetében az I szektor fejlesztése 9-szer annyiba kerül, mint a G szektoré, miközben módosított értékelés szerint átlagosan csak 5 és $\frac{1}{2}$ -szer „drágább”.

* Az I szektor és G szektor mutatóinak összehasonlításával csupán illusztráljuk a súlyrendszer megválasztásának szerzteágazó hatását. Semmiképp sem szeretnénk, ha az olvasó arra a következtetésre jutna, hogy egy kalkulatív súlyrendszer megoldhatja a tőkehatékonyság vagy termelékenység összemérésének problémáját, s a mutatók szerinti rangsorolás például beruházási döntések alapjául szolgálhatna.

Az 1 főre jutó termelés mutatóinak alakulását a 6. sz. táblázat írja le.

6. sz. táblázat

Az egy főre jutó termelés alakulása különböző súlyrendszerekben
Mértékegység: ezer Ft/fő

A súlyrendszer megnevezése	G szektor	I szektor
Tényleges	269	101
Tiszta bérarányos	158	119
Tiszta eszközarányos	138	151
Inkább bérarányos	149	133
Inkább eszközarányos	141	147
35—65 kombinált	143	140
Tiszta eszközarányos földértékkel együtt ..	145	142
Inkább bérarányos földértékkel együtt....	154	127
Inkább eszközarányos földértékkel együtt ..	147	138
A számított súlyrendszerek átlagában	146	138

A tényleges árrendszerben az egy főre jutó termelés különbségei a két szektor között még számottevőbbek, mint a tőke/termelésmutatók különbségei. A tényleges árrendszerben a G szektorban 2 és félszer anynyi termelési érték jut egy főre, mint az I szektorban. A módosított súlyrendszerek átlagában viszont elhanyagolhatóan csekély, csak 5 százalék a különbség.

Dinamikus számítások: növekedési ütem, arányváltozások

Az előzőekben statikusan vizsgáltuk a tényleges és a kalkulatív súlyrendszerek hatását, egyetlen évre vonatkozóan elemeztük a népgazdaság főbb összefüggéseit jelző mutatószámokat. Most egy dinamikus vizsgálat keretében mintegy két évtizedet felölelő időszakra vonatkozóan vizsgáljuk meg, hogy a súlyrendszer miként befolyásolja a növekedésről, a népgazdasági arányok változásáról, a gazdaságpolitikai elhatározások dinamikus következményeiről alkotott képet.

A gazdaság fejlődését, az anyagi javak és szolgáltatások volumenének gyarapodását többnyire egy aggregált mutatószámmal, a GDP, pontosabban az egy főre jutó GDP növekedési ütemével mérjük.

A növekedés e mutatója két tényezőtől függ:

— a valóságos növekedéstől, a megtermelt anyagi javak és szolgáltatások fizikai értelemben vett gyarapodásától;

— a természetes javak és szolgáltatások összeadhatóságát biztosító aggregáló súlyrendszertől.

A növekedést jelző aggregált mutatószámában e két tényező együttes hatása adja a növekedés „optikáját”.

Számításainkban az aggregáló súlyrendszer megváltoztatásával megkíséreljük, ha nem is szétválasztani a két tényezőt, de megvizsgálni a mérés szerepét a növekedés megítélésében.*

* Számításainkban vizsgáljuk a volumenek dinamikáját, de az árakat nem kezeljük dinamikusan, hanem azok a termelés egész jövő pályáján változatlanok.

Statikus elemzéseink azt mutatták, hogy a kalkulatív súlyrendszerek eredményei nem térnek el túlságosan egymástól. Az is kitűnt, hogy 35 százalékos bérarányos és 65 százalékos eszközarányos tisztajövedelem-elosztás szerinti súlyrendszer jól reprezentálja a számított súlyrendszerek átlagát. Ezért a dinamikus számításokat csak a 35—65 százalékos kombinált és a tényleges súlyrendszer összehasonlítására korlátoztuk.

A dinamikai vizsgálatot a hosszú távú tervezés céljaira kidolgozott modellek egyikének, a Tervszonda-modellnek* a segítségével végeztük el.** Tulajdonképpen bármely más dinamikus tervmodell is alkalmas lenne mondanivalónk illusztrálására. Hogy mégis erre a modellre esett a választás, annak egyik magyarázata az a szubjektív szempont, hogy a szerző maga is részt vett az 1970—1985. évekre szóló hosszú távú tervezés céljaira végzett első tervszonda-számításokban. Így a korábbi számításokban szerzett tapasztalatait közvetlenül is felhasználhatta az összehasonlításban. További, ennél objektívebb indok: a tervszonda-modell egyszerűsége és áttekinthetősége. Ez a tulajdonság előnyös, hiszen sok számítást kellett elvégezni. Végül pedig a tervszonda-modell mellett szólt az a tény is, hogy a modell azokra az összefüggésekre koncentrált, amelyek mostani elemzésünk szempontjából is lényegesek.

A tervszonda-modellel korábban végzett számítások közül 16 pályát választottunk ki. Ezek egyike a *bázispálya*. Jellegzetessége, hogy a korábbi gazdaságpolitikai irányvonal folytatását reprezentálja. A többi 15 pálya karakterisztikusan eltérő gazdaságpolitikai célkitűzéseket fejez ki, s így alternatív fejlesztési útvonalakat reprezentál. A pályák ellentétes, gyakran egymással ütköző elgondolásokat mutatnak be. Egy-egy pálya 18 éves (1968-tól 1985-ig terjedő) időszakot fog át. Valamennyi pályára párhuzamosan két számítás készült, az egyik a tényleges súlyrendszer alapján, a másik a kalkulatív súlyrendszerből nyert árindexek felhasználásával.

A számítássorozat kiinduló pontja a *bázispálya* volt. A bázispályának nincs gazdaságpolitikailag hangsúlyozott szerepe. Csupán azt mutatja be, hogyan alakulnának a népgazdaság fő mutatói 1985-ig, ha mind a gazdaságpolitikai előirányzatokban, mind pedig a technikai paramétereiben, hatékonysági mutatókban továbbra is érvényesülnének az elmúlt évtized tendenciái.

A bázispályát a 7. sz. táblázat mutatói jellemzik.

7. sz. táblázat

A bázispálya fő mutatói
Évi átlagos növekedési ütem

Megnevezés	Tényleges	35—65 kombinált
	súlyrendszerben	
Bruttó nemzeti termelés	4,7	5,2
GDP	4,5	4,9
Beruházás	5,3	6,0
Fogyasztás	4,3	4,7
Állóalapotok	4,9	5,5

* Dániel Zsuzsa—Jónás Anna—Kornai János—Martos Béla [5].

** A számítássorozat elvégzésében közreműködött Vági Ferencné.

A bázispályát tekintve azonnal megállapítható, hogy a növekedés üteme a két súlyrendszerben eltérő. *Anélkül tehát, hogy a népgazdaságban, akár gazdaságpolitikai döntés hatására, akár a hatékonyság változásának eredményeként tendenciaváltás következne be, az optika módosulhat pusztán a mérés hatására.* Szembetűnő, hogy valamennyi mutatónak a kalkulatív súlyrendszerben mért növekedése gyorsabb, mint a tényleges árrendszerben. A fogyasztásénál gyorsabb beruházási ütem még gyorsabbnak tűnik, évi 1,0 pont helyett évi 1,3 ponttal haladja meg a fogyasztás ütemét.

További 15 pálya elemzésével a tendenciaváltozások hatását igyekeztünk mérni. A bázispálya adatait módosítottuk azzal a céllal, hogy megfigyeljük a módosítás hatásait. A módosítás során részben a modell technikai paramétereit változtattuk — ide soroljuk az állóeszköz-fajlagost, a készletnormát és az anyaghányadot —, részben a gazdaságpolitikai paramétereket: a beruházási hányadot, a fogyasztási hányadot, valamint az állóeszközök selejtezési normáit.

A kiszámított 16 pálya alapján a 8. sz. táblázat szerinti képet kapjuk.

8. sz. táblázat

A növekedési ütemek érzékenysége a mérésre

Megnevezés	Bruttó nemzeti termelés	GDP	Beruházás	Fogyasztás	Állóalapok
Növekedési ütem a 16 pálya átlagában					
Tényleges áron	5,3	5,2	5,8	5,0	5,1
Kalkulatív áron	5,9	5,7	6,3	5,5	5,9
Kalkulatív per tényleges ütem.....	112,1	110,7	108,4	110,0	116,0
Maximális ütem a minimális %-ában					
Tényleges áron	220,0	236,4	309,4	215,6	129,6
Kalkulatív áron	195,1	221,1	227,8	205,6	154,2
Variációs együttható					
Tényleges áron	0,0781	0,0863	0,1035	0,0809	0,0327
Kalkulatív áron	0,0776	0,0839	0,0815	0,0757	0,0478

A növekedési ütem mutatója a 16 pálya átlagában a kalkulatív súlyrendszerben mérve valamennyi folyamatnál meghaladja a tényleges súlyrendszerben mért ütemet. A bruttó nemzeti termelés és a GDP üteme a kalkulatív súlyrendszerben több mint 10 százalékkal — azaz 5—6 ponttal — magasabb, mint a jelenlegi optika szerint. Felgyorsul az állóalapok növekedése is és míg a tényleges árrendszerben átlagosan elmarad a GDP növekedési üteme mögött, a kalkulatív súlyrendszer szerint 2 ponttal meg is haladja azt.

A pályákat leíró mutatók sávja is eltér a kétféle súlyrendszer szerint. Az állóalapok maximális és minimális növekedési ütemét jelző sáv kivételével valamennyi mutató sávja szélesebb és variációs együtthatója magasabb a tényleges értékelés szerint, mint a kalkulatív súlyrendszerben. *Ez arra utal, hogy a jelenlegi árrendszerben a növekedési ütemek érzékenyebben reagálnak az alternatív gazdaságpolitikai változásokra,*

míg a kalkulatív súlyrendszer megfelelő mutatói stabilabban viselkednek, a gazdaságpolitikai célok változására kevésbé érzékenyen reagálnak.

Megvizsgáltuk 16 pálya alapján a gazdaságfejlesztő és az infrastrukturális ágazatok arányának változását az eltérő mérés tükrében. (Lásd a 9. táblázatot.)

9. sz. táblázat

Az I szektor arányának érzékenysége*

Megnevezés	Bruttó termelésben		Hozzáadott értékben		Beruházásban	
	Tényleges	Kalkulatív	Tényleges	Kalkulatív	Tényleges	Kalkulatív
I szektor aránya ... 1968.	15,1	21,8	19,0	31,6	42,9	42,8
1985.*	12,4	17,4	14,9	26,6	44,2	44,9
Maximális I arány a minimális %-ában 1985.	107,7	112,5	109,9	122,2	206,0	194,0
Variációs együttható 1985.	0,1359	0,1477	0,1351	0,2312	0,4894	0,4495

* 16 pálya alapján számított átlagmutatók.

Az I ágazatok aránya a bruttó termelésben csökken, annak ellenére, hogy a beruházásban való arányuk 1968—1985 között emelkedik. A bruttó termelés mutatója a tényleges súlyrendszerben kisebb arányú csökkenést jelez, mint a kalkulatív súlyrendszerben. Az is megállapítható, hogy az I ágazatok dinamikus arányváltozási mutatója kevésbé érzékeny a súlyrendszerre, mint az arány *statikus* mutatói. Mélyebb ágazati bontásban vizsgálva a mutatókat, hasonló eredményre jutottunk.

Összefoglalva: megállapíthatjuk, hogy az arányváltozás és struktúraváltozás optikája kevésbé függ a súlyrendszertől, mint a statikus arány, a struktúra optikája.

Optika, ítéletrendszer, gazdaságpolitika

A szintetikus méréssel kapcsolatos problémakör logikai szerkezetét a továbbiakban a következő lapon levő ábra segítségével tekintjük át.

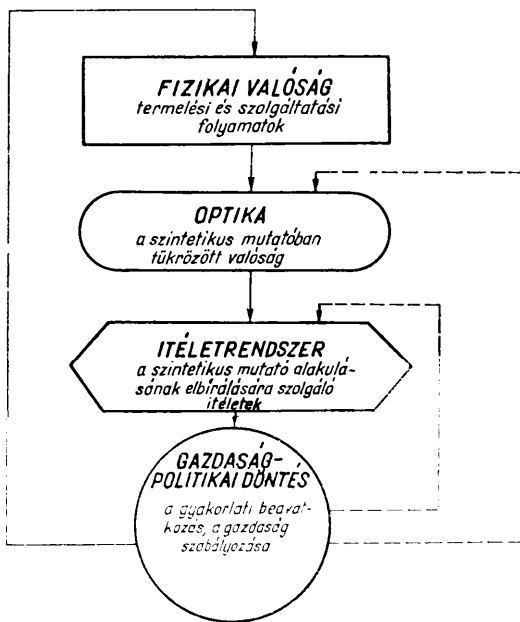
Az előzőekben igyekeztünk érzékeltetni és számszerűen bemutatni, hogy a fizikai valóság a szintetikus mutatókon keresztül a mérés, az aggregáló súlyrendszer megválasztásától függően a valóság más és más optikáját tükrözi. *Aki tehát a szintetikus mutatók alapján alakítja ki a véleményét a gazdaság helyzetéről, növekedéséről, az nem a milliányi részfolyamat tényleges valóságát látja (azt nem is láthatja), hanem annak „optikáját”, úgy, ahogy az a szintetizálás konkrét formájában tükröződik. Ezt mutatja a sémán a téglalapalakú és az ellipszis alakú mező.*

Ha mármost a gazdaságpolitikus, a tervező, vagy akár a gazdasági kérdések iránt érdeklődő közvélemény elé kerül a gazdasági fejlődés eredménye a szokásos optikában bemutatva, akkor azt minősítik, elbírálják, *ítéletet* mondanak róla. „Gyorsul az ütem — ez jó.” Vagy: „Megtorpant a növekedés üteme — az rossz”. Itt a közgazdasági ítéletalkotásnak egy „algoritmusával” állunk szemben. Megrögződött nézetek, helyes

elvek vagy megmerevedett előítéletek, gondolkodási rutinok, hüvelykujjszabályok — ezeket nevezzük együttesen *ítéletrendszernek*.^{*} Ne minősítsük most, hogy a mai Magyarországon a szintetikus outputmutatókhoz fűződő ítéletrendszer mennyire racionális, tudományosan mennyire megalapozott. S ne foglalkozzunk még azzal sem, hogyan jön létre, milyen történelmi-társadalmi folyamatok eredményeképpen. Egyszerűen szögezzük le, hogy ez adva van. Sémánkon ezt a felülről harmadik, hat-szög alakú mező jelképezi.

Az ítéletrendszer nem független az optikától. A szintetizálás szokványos módjához kapcsolódik az ítéletalkotás szokványos módja is. De azért ez logikailag szigorúan szétválasztható két külön mozzanat. Elképzelhető az egyik megváltoztatása a másik nélkül. Például megtartjuk a szintetizálás eddigi módszerét, de megváltoztatjuk a szintetikus mutatók megítélését. (A szokványos módon mérjük a GDP növekedési ütemét, de elhatározzuk: nem esünk kétségbe, ha ez az ütem csökken.) Vagy megfordítva: megváltoztatjuk a szintetikus mutató képzésének konkrét formáját, de közben nem változtatjuk meg az ítéletalkotás sablonjait.

A konkrét gazdaságpolitikai döntés, beavatkozás, szabályozás (a sémán a legalsó, kör alakú mező) annak alapján alakul ki, amit az „ovális” és a „hatszög”, azaz a szintetikus mutató optikája és a megrögződött ítéletalkotási rendszer sugall. Például „csökkent az ütem — növeljük hát a beruházást, különösen a leggyorsabban növekedni képes szektorokban”.

A gazdaságpolitika szabályozó tevékenysége nemcsak a végtelenül bonyolult fizikai valóság (a legfelső „téglalap”) közvetlen megfigyelésére reagál, hanem áttételek — az „ovális” és a „hatszög”, azaz az optika és az ítéletrendszer — befolyására is. Ez így van nemcsak a hagyományos módon hozott — a probléma átgondolására, s néhány egyszerű számításra alapozott — döntéseknél, hanem a matematikai tervezésnél is. Ha például lineáris programozási tervmodellünk van, úgy annak számos feltételében, s többféle célfüggvényében értékben mért mutatószámok szerepelnek. Például a modellben az egyik feltétel a beruházási keret

osztja el. Az együtttható egy hányados, amelyben a nevező az adott súly-

^{*} Szándékosan kerülöm az „értékelés” szót, mert azt sajnos a köznyelv is, a szaknyelv is kétféle értelemben használja: így nevezi azt, amit a fentiekben „súlyrendszernek” hívtunk, s így nevezi az „értéktételeket” (ez jó, amaz rossz”) is. Mi a probléma logikai szerkezetének áttekintésében igyekszünk szétválasztani ezt a két elemet, s ezért használunk *eltérő elnevezéseket* (súlyrendszer — ítéletrendszer) is.

rendszerrel összegezi az outputot, a számláló pedig az adott súlyrendszerrel összegezi a beruházást.

Az optika és az ítéletrendszer a gazdaságpolitika beavatkozó, szabályozó tevékenységén át visszahat a valóságra. Ezt jelképezi sémánkon a legelső mezőtől a legfelsőre visszanyúló, folytonos vonalú nyíl. Itt a gazdasági elemzés és szabályozás sajátos „Heisenberg-relációjával” van dolgunk: a megfigyelő és a megfigyelés konkrét módja visszahat a megfigyelt objektumra.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyetlen hurok érvényesül az ábrán szemléltetett visszacsatolásban. Rövid lejáratra az „ovális” és a „hatszög”, azaz az optika és az ítéletrendszer adva van, s hat a gazdaságpolitikára. Hosszú lejáratra azonban, a tartós történelmi-társadalmi folyamatot tekintve a kapcsolat fordított is lehet: a gazdaságpolitika tartós irányzata bizonyos fokig saját képére formálhatja mind a mérés, a szintetizálás módszertanát, mind pedig az ítéletalkotás rutinját. Ezt jelképezi sémánkon a két szaggatott vonalú nyíl, amely a legelső mezőtől a két felette levőhöz vezet. Egy példával illusztrálva, az erőltetett ütemű gazdaságfejlesztés nyilván szívesen látott egy olyan mérési módszertant, amely kizárólag a leggyorsabban növekvő anyagi termelési szférát foglalta bele a „legfőbb” mutatószámba, s így nem hozta olyan élesen felszínre a többi szféra (az infrastruktúra, a szolgáltatás, a tercier szektor) viszonylagos elmaradását. S ehhez kapcsolódott az ítéletalkotás rutinja is: az így leszűkített tartalmú szintetikus outputmutató minél gyorsabb növekedése minősült „jónak”.

Befejezésül csupán egyetlen példával szeretnénk illusztrálni az előbbi gondolatokat. Az infrastruktúra fejlesztése és a növekedési ütem közötti kapcsolat megítélése visszatérő probléma:

Az egyik álláspont szerint a következő évtizedekben a népgazdasági növekedés gyorsabb ütemére van szükség, mert ez teremti meg az infrastruktúra fokozott fejlesztésének anyagi bázisát. Ha nem biztosítható a gyorsabb ütem, nem hozható be az elmaradás.

A másik nézet szerint az aránytalanságok megszüntetéséhez a népgazdaság fejlesztését a jelenlegi pályáról egy másik, a harmonikus növekedést biztosító pályára kell terelni. Az áttérés ütemcsökkenéssel jár, de ezt vállalniuk kell, annak érdekében, hogy az infrastrukturális ágazatok fejlesztésének elhanyagolása ne vezessen jöváthetetlen mulasztáshoz.

Az említett nézetek figyelembevételével a következőket vizsgáltuk: az infrastrukturális ágazatok az eddiginél gyorsabb ütemű fejlesztése szükségszerűen együtt jár-e ütemcsökkenéssel a népgazdaság egészére vonatkozóan, vagy ez a jelenség csak a mérés, az optika következménye.

Két szélsőséges gazdaságpolitikai alternatívát vizsgálunk meg és hasonlítunk össze a 10. sz. táblázatban. A számítás az 1968. évi beruházások allokációs arányából indult ki. Az infrastrukturális ágazatok beruházási részaránya ekkor 40 százalékos volt. Ezt a beruházási részesedést az egyik számított pályán 1985-ig fokozatosan csökkentettük, amikor is az I szektor beruházási részaránya 36 százalékra csökken. A másik pályán fokozatosan növeltük az I szektor beruházásainak részarányát, 1985-ben már 67 százalékra.

A beruházási arány 4 százalékos csökkentése lényeges következményekkel jár. A Tervszonda-tanulmány felhívta a figyelmet arra, hogy

Az I szektor szélsőséges fejlesztési változatai
(Arányok és növekedési ütemek)*

A mutató	Értékelés	Gazdaság- fejlesztő	Infrastruk- túra fejlesztő	I fejlesztő per G fejlesztő %	
I szektor allokációs aránya	1968.	Tényleges és kalkulatív**	40%	40%	1,00
	1985.		36%	67%	1,86
I szektor részaránya	1968.	Tényleges	19,1%	19,1%	1,00
	1985.		13,3%	20,1%	1,51
I szektor növekedési üteme	1968.	Népgazdaság növekedési üteme	2,7	3,8	1,40
	1985.		5,0	3,3	0,66
I szektor részaránya	1968.	Kalkulatív	32,5%	32,5%	1,00
	1985.		23,4%	35,7%	1,53
I szektor növekedési üteme	1968.	Népgazdaság növekedési üteme	3,3	4,7	1,42
	1985.		5,4	4,1	0,76
I szektor részaránya	1968.	Kalkulatív per tényleges	1,70	1,70	—
	1985.		1,75	1,77	—
I szektor növekedési üteme	1968.	Népgazdaság növekedési üteme	1,22	1,24	—
	1985.		1,08	1,24	—

* A hozzáadott érték mutatója alapján.

** A beruházási részarány mindkét súlyrendszerben azonos.

ez a beruházási részesedés csupán évi 2,7-es növekedést biztosít az I szektor számára, miközben a népgazdaság átlagos növekedési üteme évi 5 százalék. Az ütemkülönbség az infrastrukturális ágazatok arányát a GDP-ben az 1968. évi 19 százalékról 1985-re 13 százalékra csökkenti.

Ha azonban a 40 százalékos beruházási arányt 1985-re 27 százalékra növelnénk, az outputrészesedés még mindig csupán 19-ről 20 százalékra növekedne. Mindez az infrastrukturális ágazatok évi 3,8 százalékos, a népgazdaság ennél alacsonyabb, évi 3,3 százalékos növekedési üteme mellett menne végbe.

Hogyan alakulnának az arányok egy másfajta, vagyis a 35—65 százalékos kombinált kalkulatív mérés mellett?

Ha az ágazatok tevékenységét egyöntetűen értékeljük, a beruházási arány csökkentése az I szektor outputjának arányát a népgazdasági outputban erőteljesebben csökkenti, mint a tényleges súlyrendszerben mérve. Míg a tényleges súlyrendszerben a csökkenés 5 pont, itt meghaladja a 9 pontot (32,5-ről 23,4-re). *Ez azt mutatja, hogy a jelenlegi optika kedvez az infrastruktúra fejlesztését elhanyagoló gazdaságpolitikának azáltal, hogy a visszafejlődést kevésbé jelzi.*

Megállapítható, hogy a G:I arány szempontjából harmonikusabb növekedést biztosító pályára való áttérés valóban ütemcsökkenéssel jár. Ez a megállapítás az értékeléstől függetlenül érvényes.* Hozzá kell tenni azonban, hogy az ütemcsökkenés mértéke a diszharmonikus pályá-

* Nem szólva persze olyan másik véletlet képviselő abszurd mérésről, ahol az I szektor ágazatal többszörösen nagyobb súlyt kapnának, mint a G szektor ágazatal, mert ebben az esetben az áttérés ugyancsak ütemnövelő hatású lenne.

ról a harmonikus pályára való áttérés során a mérés függvényében változik. (Már említettük, hogy a kalkulatív súlyrendszer esetén kevésbé csökken az ütem.)

Számításainkból még további példákat hozhatnánk a mérés eredményeként kialakult optika, az ítélet és gazdaságpolitikai döntés szoros kölcsönhatására. Úgy véljük azonban, hogy a közölt eredmények is igazolják megállapításunkat:

Ha lényeges és tartós változás megy végbe a gazdaságpolitikában (vagy ha minőségileg új szakaszába érkezett a növekedés történelmi folyamata), akkor szükségképpen napirendre kerül az optika és az ítéletrendszer felülvizsgálata is. S itt visszajutottunk a bevezető indító gondolatához, témánk aktualitásához. Amint hangsúlyoztuk: mélyreható változások mentek és mennek végbe a magyar növekedés jellegében, strukturális arányaiban, s ezzel együtt a növekedést közvetlenül szabályozó gazdaságpolitikában. A korábbi fejlődést kedvező színben mutató optika most egyszerre kedvezőtlenebb megvilágítást ad a jelenleginek. Éppen, mert változott a növekedés jellege és a gazdaságpolitika, érezzük, hogy a régi optika és a régi ítéletrendszer felülvizsgálata szorul.

Felhasznált irodalom:

- [1] *Árva János*: Nemzeti termelés, nemzeti jövedelem, nemzeti vagyon. Magyarország népgazdasági mérlegrendszere. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
- [2] *Bródy András—Rényi Alfréd*: Az árrendezés problémájáról. Magyar Tudományos Akadémia Matematikai Kutató Intézet közleményei 1956. évi 3. sz.
- [3] *Csepely Knorr András—Csepinszky Andor—Horváth Piroska—Szabó László—Szakonyi László*: Az élelmiszer-gazdaság helyzete és jövedelmi kérdései. Agrárgazdasági Kutató Intézet Közleményei 2. Budapest, 1973.
- [4] *Csepinszky Andor*: A népgazdasági ágak közreműködése a végső felhasználásban I—II. Statisztikai Szemle 46. évf. 5—6. szám, 1968.
- [5] *Dániel Zsuzsa—Jónás Anna—Kornai János—Martos Béla*: Terv-szondázás. Közgazdasági Szemle, 1972. 1031—1050. l.
- [6] *Drechsler László*: A szolgáltatások és a nemzeti jövedelem. Közgazdasági Szemle, 1964. 3. sz. 353—357. l.
- [7] *Ganczer Sándor*: Árszámítások modern matematikai módszerekkel. Kandidátusi értekezés, 1962.
- [8] *Jánossy Ferenc*: A gazdasági fejlettség mérhetősége és mérési módszere. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1963.
- [9] *Kornai János*: Erőltetett vagy harmonikus növekedés. Gondolatok a gazdasági növekedés elméletéről és politikájáról. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- [10] *Nagy Tamás—Esze Zsuzsa*: A „többszatornás” ipari termelői ártípus. Közgazdasági Szemle, 1963. 1. sz.
- [11] *Nordhaus, W. and Tobin J.*: Is growth obsolete? In Economic Growth, Fiftieth Anniversary Colloquium V. National Bureau of Economic Research, New York, 1972.
- [12] *Rimler Judit*: A gazdasági fejlődés vizsgálata matematikai-statisztikai módszerekkel. Kandidátusi értekezés, Budapest, 1974.
- [13] *Ruggles, N. and R.*: The Design of Economic Accounts. National Bureau of Economic Research, New York, 1970.
- [14] *Scitovsky, T.*: Economic Growth and its Discontents. Bulletin The American Academy of Arts and Sciences, 1973.
- [15] *Stone, R.*: What is wrong with the national accounts? Cambridge, 1974. Sokszorosítás.

GYENIS JÁNOS:

Politikai és gazdasági feltételek a mezőgazdaság szocialista átalakításában*

Az 1956 és 1961 közötti időszak gazdaságpolitikai kutatásainak egyik kulcsfontosságú problémája, miért jutott a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1958 decemberében arra a következtetésre, hogy: „... a politikai és gazdasági helyzet lehetővé teszi a termelőszövetkezeti mozgalomnak az eddiginél gyorsabb fejlődését már az 1959-es év folyamán.”¹

A Párttörténeti Intézet Archívumában végzett kutatások, de a megjelent párthatározatok, a párt- és az állami vezetők nyilvános beszédei is egyértelműen tanúsítják: a párt előtt az ellenforradalom fegyveres leverése óta, különösen pedig 1957 nyaratól nem volt kétséges, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezését rövid időn belül újra napirendre kell tűzni. Az átszervezés *feltételei és módszerei, az időpont és az ütem* körül viszont egészen 1958 decemberéig viták, nézeteltérések voltak a párton belül is, meg a párton kívül is. A viták és a nézeteltérések 1958 végére arra egyszerűsödtek le, hogy *a politikai vagy a gazdasági feltételeknek kell elsődlegességet tulajdonítani az átszervezés meggyorsításában.*

A politikai feltételek primátusa az MSZMP Központi Bizottsága 1958. decemberi határozatának megalkotásában

Az MSZMP KB 1958. decemberi határozatában a párt *a politika primátusának elvét érvényesítette*: a mezőgazdaság szocialista átalakítását mint politikai akciót, mint forradalmi mozgalmat fogta fel, s *ebben elsődleges szerepet tulajdonított a politikai feltételeknek.*

A mezőgazdaság átszervezésével kapcsolatos gazdaságpolitikai koncepció előzményei

Azt már az 1958. április 25-i KB határozat előírta, hogy el kell készíteni a mezőgazdaság szocialista átszervezésének részletes tervezetét, s azt 1958 szeptemberében a Központi Bizottság elé kell terjeszteni.

* Kivonat a szerző: „A Magyar Szocialista Munkáspárt agrárpolitikájának néhány főbb jellemzője az 1957–1961 közötti időszakban” című kutatási beszámolójának III. fejezetéből. A kutatómunka ismertetését lásd Friss István „Bevezetés a gazdaságpolitika tanulmányozásába” című cikkében. *Közgazdasági Szemle*. 1975. 11. sz.

¹ Közlemény az MSZMP KB 1958. decemberi ülésének határozatáról. A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 288. l.

Tehát már 1958 tavaszán újra napirendre került a mezőgazdaság szocialista átalakításának ügye, és *széles körű előkészületek bontakoztak ki az átszervezés részletes tervének elkészítésére*. Ekkor ismét kiderült, hogy a mezőgazdaság szocialista átalakításának lényeges kérdéseiről koránt sincs egységes és határozott gazdaságpolitikai koncepció. A vélemények sok fontos kérdésben megoszlottak. Voltak szélsőséges nézetek is, amelyek képviselői

egyrészt eltúlozták a gazdasági feltételek szerepét a mezőgazdaság szocialista átalakításában; lebecsülték a szövetkező parasztok saját erőforrásait, túlhangsúlyozták az állami támogatások jelentőségét a szervezendő szövetkezetek anyagi alapjainak a megteremtésében; túlértékelték a kisüzemi gazdálkodás fejlődési lehetőségeit; az önkéntesség elvét azonosították a spontaneitással; eltúlozták a fokozatosság jelentőségét a szövetkezeti mozgalomban;

másrészt felelevenítették azt a „klasszikusan ostoba, szektás, álbaldali tételt, amely szerint előbb... le kell szegényíteni... a jómódra kapott parasztokat...”, csak így lehet előrehaladni a szocialista átszervezésben.

A KB-határozat alapján készített tervezet *első* változata már 1958 közepére elkészült, benne egy viszonylag lassú ütemben megvalósítandó átszervezés koncepciója nyert megfogalmazást. A tervezet szerint „... a türelmi és gondolkodási idő, illetve az önkéntesség klasszikus követelményeit figyelembe véve... 1965-ig megteremthetők az anyagi, politikai és kulturális feltételei annak, hogy a mezőgazdaság termelőszövetkezeti szektora... elérje az ország szántóterületéhez viszonyítva a 60—65 százalékot.”³

A tervezetnek ezt az *első változatát* júniusban és júliusban a Pártközpontban, a Földművelésügyi Minisztériumban és a megyei pártbizottságokon mintegy 1300 funkcionárius vitatta meg. E vitákban is különféle nézetek csaptak össze. Képviselőik abban megegyeztek ugyan, hogy *mind erőteljesen hangsúlyozták az anyagi feltételek és az állami támogatás szerepét a szocialista átszervezésben*, az ütem, a szövetségi politika (különösen a középparasztokhoz való viszony), a fokozatosság, a földjáradék-fizetési kötelezettség kérdéseiben viszont továbbra is nagyok voltak az ellentétek.

A tervezetet e viták alapján átdolgozták. A *második (augusztusi) változat* már intézkedési terveket is tartalmazott a „kapitalista tendenciák visszaszorítása érdekében”, így sok szó esett benne a felvásárlási árak jelentős csökkentéséről, az iparcikkek árának emeléséről, a kiugróan magas paraszti jövedelmek csökkentéséről.⁴

Októberben a Politikai Bizottság további átdolgozásokat javasolt, s a nézetek tisztázására külön „*Előkészítő Bizottságot*” hozott létre „*Az MSZMP agrárpolitikájával kapcsolatos egyes vitás kérdésekről és a tsz-mozgalom továbbfejlesztéséről*” szóló előterjesztés elkészítésének feladatával. Ez az előterjesztés november végére elkészült, december elején pedig a Központi Bizottság elé került, amely több napos éles vita után, december 7-én, határozatot hozott.

² Kádár János: Felszólalás a KB 1962. márciusi ülésén. Társadalmi Szemle, 1962. május 5. 1.

³ Idézi Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. Akadémiai Kiadó, 1972. 212—213. 1.

⁴ Vö.: Orbán Sándor: I. m. 214. 1.

A szövetkezetszervezéssel kapcsolatos különféle eszmeáramlatok érvényesülése hatással volt a gazdaságpolitika gyakorlatára is. Az álbaldali nézetek nem tudtak a gyakorlatban érvényesülni, de a „fontolva haladó” elképzelések képviselői bizonyos alapot találtak koncepcióik kialakításához az MSZMP 1957. júliusi agrárpolitikai téziseiben, amelyek erőteljesen kiemelték a mezőgazdaság szocialista átszervezésének gazdasági feltételeit.

E nagy jelentőségű párthatározat néhány megfogalmazása módot adott a nem egyértelmű következtetésekre. Ilyen volt például a dokumentum III. fejezetének 8. pontja, amely szerint: „A mezőgazdaság szocialista átalakításának ütemét elsősorban a következő tényezők határozzák meg:

a) a meglévő nagyüzemek termelési színvonala, fölényük kialakulása az egyéni termelés felett a termelés, az árutermelés, az önköltség, az éltszínvonal stb. tekintetében;

b) a termelőszövetkezeti nagyüzemek megteremtésére rendelkezésre bocsátott állami eszközök és egyéb segítség mennyisége;

c) a dolgozó parasztság saját eszközeinek mennyisége, amelyek a nagyüzem megteremtésére szolgálnak, beleértve az egyszerűbb szövetkezeti formák elterjedését, s az ezekben kialakuló szövetkezeti akkuláció mértékét;

d) a párt-, állami és egyéb szervek által végzett agitációs, felvilágosító és oktató munka eredményeként a dolgozó parasztság kultúrszínvonalának emelkedése.

*A mezőgazdaság szocialista átalakítása tehát csak olyan ütemben lehetséges, amilyen mértékben a korszerű nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés e négy alapvető feltételét biztosítani tudjuk.*⁵

Mivel e megfogalmazás nagy jelentőséget tulajdonított a mezőgazdaság szocialista átalakításában a gazdasági feltételeknek, nem volt nehéz tendenciózan úgy értelmezni, hogy az értelmezés végül is a gazdasági feltételek primátusának elméletébe torkollják.

1958-ban azonban változott a helyzet: *a vártnál gyorsabb ütemben és erőteljesebben ment végbe a politikai és a gazdasági konszolidáció, s ez kitűnő politikai lehetőséget teremtett „merészebb”, forradalmi jellegű döntések meghozatalára.* A „fontolva haladó”, a gazdasági feltételek primátusát hangoztató nézetek képviselői nem érzékelték ezt a változást.

Igaz, az átszervezéssel kapcsolatos óvatos, a gazdasági feltételekre erőteljesen apelláló koncepció megjelent a második hároméves terv célkitűzéseiben is. A tervet készítő apparátus és a tervet első fokon jóváhagyó párt- és állami vezetés, majd az országgyűlés nem számított rá, és nem is készült fel arra, hogy a tervidőszak alatt lényegesen meggyorsul a mezőgazdaság szocialista átalakulásának üteme. Szolid, lassú tempót feltételezve, arra számítottak, hogy a tsz-ek területe három esztendő alatt talán kb. félmillió kat. holddal gyarapodik majd, s erre alapozva állították össze a mezőgazdaság fejlesztésére irányuló tervszámokat is.

A szövetkezetpolitikai koncepcióban azonban az 1958. decemberi KB-ülésem döntő változás következett be. Az 1958. decemberi határozat

⁵ Az MSZMP agrárpolitikájának tézisei. III. fejezet 8. pont. A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 111. l.

egységes és egyféleképpen értelmezhető agrárpolitikai koncepciót fogalmazott meg, amely ennek megfelelő agrárpolitikai gyakorlatot is követelt. A szocialista átszervezés lassú, minden lépést gazdaságilag megalapozó fejlesztése helyett, *a politikai feltételekre alapozott, gyorsabb, elsősorban forradalmi mozgalomként értelmezett koncepciója került előtérbe!*

A belpolitikai helyzet jellemzői

A politikai és gazdasági konszolidáció gyors előrehaladása és befejeződése kedvezett a Központi Bizottság azon többségének, amely az 1958. decemberi ülésen a mezőgazdaság szocialista átszervezésének meggyorsítását szorgalmazó párthatározatot megalkotta. A Központi Bizottság e többségének *történelmi érdeme*, hogy a kedvező bel- és külpolitikai situációt felismerte, s a társadalom szocialista fejlesztése érdekében *forradalmi módon* kiaknáztta.

A belpolitikai helyzetet a munkás-paraszt szövetségre épülő hatalom megszilárdulása jellemezte. Megszilárdultak a proletárdiktatúra mechanizmusának zavartalan működését biztosító szervezetek is.

A párt kisebb létszámú, de erősebb, egységesebb volt; középvezetésében, apparátusaiban *egészséges minőségi szelekció* ment végbe. Az állami vezetés is javult, a végrehajtott személycserék nagymértékben növelték az állami szervek, a tanácsok tekintélyét. Ugyanezt mondhatjuk el a tömegszervezetekről is. Nagyon fontos momentum volt, hogy *erősödött a párt vezetőszerpe*, jó irányban változott munkastílusa.

A *munkásosztály* bizott a párt agrárpolitikájában, s ez a bizalom az 1956 novemberétől hozott agrárpolitikai intézkedések kedvező eredményein (az élelmiszer-ellátás javulásán, az árak stabilitásán) alapult. Az élelmiszerek árának stabilitása nagymértékben hozzájárult, hogy 1958-ban is tartani lehetett az 1957. évi, nem kisméretű reálbér- és reáljövedelem-növekedést. Az ipari munkások és az alkalmazottak fogyasztásán belül 1958-ban még igen jelentős, 49,2 százalék volt az élelmiszerek és az élvezeti cikkek aránya. Ilyen fogyasztási struktúra mellett, *az életszínvonal szempontjából alapvető jelentősége volt a jó élelmiszer-ellátásnak és az élelmiszerárak stabilitásának.*

A *parasztság politikai közérzetét* jó irányban befolyásolta, hogy a párt betartotta ígéretét: politikájában és gazdaságpolitikájában figyelembe vette a parasztságnak a *szocializmus céljait nem sértő érdekeit*. A parasztság egyes rétegei felé irányuló szövetségi politika is erősítette a parasztság bizalmát.

Az állami támogatások fokozódása nyomán a tsz-ek nagy része megszilárdult. S ha a tsz-tagok reáljövedelme 1958-ban 1957-hez képest 5 százalékkal csökkent is, de *a mezőgazdaságból származó jövedelmük* 11 százalékkal haladta meg az egyéni gazdálkodókéét, s az adott jövedelmi viszonyok között kielégítő színvonalat ért el.

Kedvezően alakult 1958-ban a szegényparasztság helyzete is. Sokasodtak — különösen 1958 második felétől, az extenzív ipari fejlődés kibontakozásával — a mezőgazdaságon kívüli munkaalkalmak, s az ennek nyomán fokozódó kétlakivá válás a szegényparasztság anyagi helyzetének érezhető javulását eredményezte.

Az 1958. évi közgazdasági környezet — a kedvezőtlen időjárás és a reáljövedelmek csökkenése ellenére — még kedvezett az *árutermelő középparasztságnak* is. A 10 kh-on felüli gazdaságok átlagos és fajlagos jövedelme — nézzük akár az üzemi nettó, akár az összes nettó jövedelmet — messze felülmúlta a parasztság egészének átlagát, s még inkább a 10 kh alatti gazdaságok jövedelmi színvonalát.⁶

A parasztság politikai magatartását és gazdasági reagálásait döntően befolyásolta néhány fontos felismerés:

A hatalom megszilárdulása, s a nemzetközi helyzet alakulása eldöntötte, hogy a magyar mezőgazdaság milyen úton fog tovább fejlődni. A parasztság előtt világossá vált, *hogy a szocialista jellegű fejlődés együtt jár az egyéni gazdálkodás megszűnésével*. 1958 végére már nem az volt a vita tárgya a parasztsággal, hogy *legyen-e* szövetkezet vagy ne legyen, hanem az, hogy *mikor legyen*.

A parasztság egyre több közvetlen tapasztalatot szerzett a „szocializmussal való kapcsolatokról”. Ekkor már 153 ezer parasztcsaládból (a parasztcsaládoknak mintegy 20 százalékból) dolgozott egy-vagy két családtag, összesen 183 ezer ember, a szocialista szektorban. Ezenkívül sok parasztcsaládnak volt olyan tagja, aki 1956 előtt volt már bérkereső, s 1956 végén, 1957 elején tért vissza a mezőgazdaságba. Ehhez még hozzá kell számítani azokat a családokat, amelyekből a gyermek vagy a közeli rokon továbbtanult, vagy szakmát szerzett stb., s kivált a családból. Becslésem szerint a *kisárutermelő parasztságnak mintegy a fele közvetlen vagy közvetett „családi” kapcsolatban volt valamilyen szocialista szervezettel*, s így tapasztalhatta, hogy a szocialista szektorban is „meg lehet élni”, még könnyebben is, mint a parasztgazdaságban.

Ebben az időben már a magántulajdonhoz való görcsös ragaszkodás is engedett merevségéből. A parasztság egyre több olyan irányú tapasztalatot szerzett, hogy a megélhetéshez, sőt a tartós fogyasztási javak szerzéséhez szükséges jövedelmet *magántulajdon nélkül, a szocialista tulajdonhoz kapcsolódva* is meg lehet szerezni.

Végül — ha nem is döntő módon — befolyásolta a parasztság tudati változását az is, hogy 1958-ban már jó néhány (az országban mintegy 1000, s minden megyében 35—40, vagy még több) termelőszövetkezet nagyüzemi színvonalon gazdálkodott. 1958 második felében már minden járásnak megvolt a maga egy-két „minta-szövetkezete”.

A külpolitikai helyzet kedvező alakulása

1957—1958-ban a *szocialista világrendszer gazdaságilag és ideológiailag is offenzívába lendült. Erősödött a szocialista világrendszer egysége*. Ez az egység jutott kifejezésre az 1957. évi *Moszkvai Nyilatkozatban és Békekiáltványban*.

A szocialista világrendszer országaiban tartósan gyors ütemű gazdasági fejlődés bontakozott ki. A Szovjetunió Kommunista Pártjának 1959. januári XXI. kongresszusán a Központi Bizottság beszámolója megállapította: „A gyors ütem — a szocializmus általános törvényszer-

⁶ Vö.: A parasztság jövedelme és fogyasztás. KSH, 1959/8. 20. l.

*rúsége, amelyet ma már a szocialista tábor valamennyi országának tapasztalatai bizonyítanak.*⁷

1958 végén a Szovjetunió nyilvánosságra hozta hétéves tervének irányzásait, *a kommunizmus építésének programját*. A többi szocialista országban előrehaladt *a szocializmus alapjainak a lerakása*. „... most ezekben az években lerakták a szocialista társadalom alapjait Bulgáriában és Kínában, és az egész szocialista világ gyors ütemben halad előre a szocializmus teljes felépítésének útján. Minden feltétel megvan ahhoz, hogy mi magyarok is *kicsit gyorsabb léptekkel* haladjunk ezen az úton.” — mondotta *Kádár János* 1958. október 15-én az angyalfüldi választási nagygyűlésen.⁸

1958-ban a legtöbb szocialista országban pártkongresszust tartottak. E kongresszusokon imponáló eredményekről számoltak be a testvérpártok, és célul tűzték ki a szocializmus alapjainak lerakását, ezen belül a mezőgazdaság szocialista átszervezésének közeli befejezését, illetve a fejlett szocialista társadalom építésének kibontakozását.⁹

A szocializmus erőinek ez az általános offenzívája nyilvánvalóan hatással volt a magyarországi gazdaságpolitikai döntésekre is, kedvelt a szocialista fejlődés meggyorsítását sürgető erőknek.

A nemzetközi helyzet, ezen belül a szocializmus erőinek világméretű előretörése nemcsak a döntést hozókra volt hatással, *de a parasztokra*, s később *az átszervezést irányítókra és végrehajtókra is*. A parasztok előtt világosabbá tette a perspektívát, s meggyőzte őket: nincs sok idő a várakozásra; a döntést hozókat, az átszervezés irányítóit és végrehajtóit pedig megszilárdította igazukba vetett hitükben.

Az átszervezés meggyorsítására hozott határozatok gazdasági megalapozottsága

Az 1958. decemberi döntést tehát elsősorban politikai tényezők motiválták. A belső helyzet és a nemzetközi viszonyok alakulása kedvező légkört teremtett a szocializmus építésének meggyorsítását sürgető erők számára, s ezt a párt vezetése jó politikai érzékkel ismerte fel és használta ki a tsz-mozgalom előrelendítése érdekében.

A gazdasági feltételek már nem voltak ilyen egyértelműek. Még így utólag is jónéhány olyan kérdéssel találjuk magunkat szembe, amelyekre a közzgazdasági mérlegelések és számítások alapján nem lehet választ adni.

A gazdasági feltételek meghatározása

Az első probléma az: *kétlem, hogy egyáltalán lehetséges számszerűsíteni, vagy másképpen konkretizálni a mezőgazdaság szocialista átalakításának gazdasági feltételeit*.

1958-ban általánosan elfogadott volt, hogy egy kh föld nagyüzemesítése átlagosan 5000 Ft értékű beruházást kíván (1954. évi áron,

⁷ A kommunizmus építésének programja. N. Sz. Hruscov beszámolója az SZKP XXI. kongresszusán. Kossuth Könyvkiadó, 1959. 73—74. l.

⁸ Erőszítsuk a dolgozó nép cselekvő egységét. Népszabadság, 1958. október 17. (Kiemelés tőlem — Gy. J.)

⁹ Lásd például *Ovári Miklós*: A szocializmus ragyogó épületének küszöbén. Pártélet, 1958. augusztus.

az 1958-ban adott műszaki színvonalon). Így számították ki 1958 nyarán a Pártközpont Mezőgazdasági Osztályán, hogy 4 millió kh szántóterület kollektivizálása kb. 20 milliárd forintba kerülne.¹⁰

Az egyéni parasztgazdaságok összes mezőgazdasági területe azonban 1958-ban több mint 8 millió kh volt. Eszerint a *teljes átszervezés több mint 40 milliárd forint értékű beruházást kívánt volna meg.*

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének anyagi feltételeiről már 1954—1956-ban is készültek különféle számítások. E számítások szerzői — elsősorban állami gazdasági tapasztalatokból kiindulva — általában magasabb fajlagos beruházási értékeket jelöltek meg, mint a hivatkozott 5000 Ft-os változat. Volt 14 000 és 16 000 Ft-os beruházási igény is kh-anként, s a 10 000 Ft-os igény már „szerénynek” számított (1954. évi árakról van szó!).¹¹ Ebből aztán egyenesen adódott a következtetés: „A kollektivizálás költségeiként felmerült 100 milliárd forint előteremtése csak az 5-éves tervek egész során át biztosítható . . .”¹²

Az átszervezés ilyen anyagi feltételeit természetesen *soha nem sikerült létrehozni.* De ezek az anyagi feltételek így nem is számszerűsíthetők. Az anyagi, közgazdasági feltételek közé tartozik ugyanis *egyrészt* a nagyüzemi mezőgazdaság ipari előzményeinek és háttérének a kiépítése is; *másrészt* az átszervezés szükségszerűen magával kell hogy hozza az egész élelmiszer-termelő vertikum általános fejlesztését. Ha mindezt számszerűsíténénk, az előrelépés anyagi igényei az „egeket ostromolnák”. Nyilvánvaló: a népgazdaság soha nem kerülhetett volna olyan helyzetbe, amikor azt mondhattuk volna, hogy most már maradéktalanul megvannak a gazdasági feltételek, lehet szervezni! *Egy extenzíven fejlődő népgazdaságban a beruházási igények mindig meghaladják a lehetőségeket, a beruházási piac mindig feszült.* Igaz, a szocialista átszervezés ipari háttérének hiányosságait pótolni lehet a külkereskedelemben. De egy olyan fejlődési jellemzőkkel bíró népgazdaságban, mint a miénk, ez is mindig problematikus lett volna, hisz *állandó kísérője volt fejlődésünknek az is, hogy az importigények mindig meghaladták az exportlehetőségeket.*

A Központi Bizottság határozata — mint kiderült, igen helyesen — óvakodott minden számszerűsítéstől, mind a gazdasági feltételeket, mind pedig az átszervezés erre alapozott ütemét és határidejét illetően. Az átszervezést forradalmi mozgalomnak fogta fel, s a forradalmi mozgalmak előrehaladását éppen a nem számszerűsíthető tényezők szokták meghatározni!

Arra a következtetésre jutottam, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezésének meggyorsítására hozott döntéseket nem a számszerűsíthető gazdasági feltételek motiválták. Közgazdasági szempontból sürgették a döntést egyrészt az agrárszektorban 1958-ban már nyilvánvalóvá vált *ellentmondások*, másrészt inspirálták a népgazdaságban 1957—1958-ban kibontakozott *eredmények.* *Ugyanekkor negatívan hatottak e döntésekre azok a hiányosságok, amelyek a mezőgazdaság nagyüzemi rendszere kialakításának konkrét ipari feltételeiben mutatkoztak!*

¹⁰ Szabadság, te szűlj nekem rendet . . . Kossuth Könyvkiadó, 1970. 277. 1.

¹¹ Lásd például: Mezőgazdaságunk szocialista átszervezésének anyagi feltételei. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézet irattárában.

¹² Ugyanott, 14. 1.

A magyar agrárviszonyok 1958. évi állapotában rejlő ellentmondások

Az ország vezetésének alapvető politikai és közgazdasági érdekei fűződtek a mezőgazdasági termelés és árutertermelés növeléséhez, tehát a mezőgazdaság általános fejlesztéséhez. Az 1958. évi agrárviszonyok között a mezőgazdasági termelés és árutertermelés hosszabb távú fejlesztésére aligha volt más lehetőség, mint hogy az állam támogatja azokat a gazdaságtípusokat, amelyek az agrárviszonyok akkori állapotában egyáltalán képesek voltak fokozni a termelést és az árutertermelést. Ilyen szempontból a *szocialista szektor gazdasági és a középparaszti gazdaságok* jöhettek szóba.

A lehetőség egyik része — a szocialista szektor támogatása — megvalósult. A középparasztság támogatása a mezőgazdaság fejlesztésének olyan lehetősége volt, amely súlyos ellentmondásokkal volt terhes. Így 1957 első felében bebizonyosodott, hogy a paraszti árutertermelést *korlátozás nélkül* ösztönző agrárpolitika érhet el ugyan jó eredményeket a termelés területén, de nem képes megakadályozni a parasztság differenciálódását, utat nyit a parasztságon belül a kapitalizálódási tendenciáknak, s így a paraszti rétegek közötti ellentétek kiéleződéséhez, valamint a munkás-paraszt szövetség gyengüléséhez vezet. A differenciálódási tendenciákat radikális korlátozásokkal persze vissza lehet szorítani, de az ilyen korlátozó politika óhatatlanul szembekerül a kisárutertermelés törvényeivel, végül is — mint az 1950-es évek elején jellemző volt — *minimálisra csökkenti vagy megszünteti a magántermelőknek a termelésben és az árutertermelésben való érdekelttségét*, tehát akadályozza a kisárutertermelésre alapozott mezőgazdaság fejlődését.

A kisárutertermelők korlátozás nélküli ösztönzése tehát nem volt járható út, hiszen a szocializmust akartuk építeni, a radikális korlátozások pedig a termelési, árutertermelési érdekelttséget szüntették volna meg, s mindkét megoldás sértette volna a munkás-paraszt szövetséget. Maradt tehát a kettő közötti megoldás, vagyis egy bizonyos kompromisszum: úgy szabályozni a kisárutertermelők érdekelttségi viszonyait, hogy e szabályozás keretei között még működjenek a gazdasági ösztönzők is — a termelés fejlesztése érdekében —, de azért a kapitalista tendenciák se tudjanak kibontakozni.

Az 1957—1958. évi agrárpolitikai eszközrendszer — különösen 1957 második felétől — lényegében ilyen „korlátozva ösztönző” megoldásokat jelentett. A mezőgazdasági árszínvonal csökkentése, a jövedelemadó emelése és progresszivitásának fokozása, a mezőgazdaságban használatos ipari anyagok és eszközök árának emelése, az áruforgalom korlátozása — mindez a kapitalista tendenciák kibontakozását volt hivatva fékezni. Ezek az eszközök — együtt a föld adásvételének korlátaival, s a maximális birtoknagyság megállapításával — valóban visszaszorították a differenciálódási tendenciákat; 1958-ban már kevésbé szóródtak a jövedelmek birtoknagyságok szerint. A korlátozások azonban végül is azzal a következménnyel jártak — s ez 1958 második felében már világossá vált —, hogy megmerevedett egy egészségtelen birtokstruktúra, alacsony szintre süllyedt a beruházási hajlam, és a szocialista szektor mennyiségi fejlődése sem haladt előre.

Kibontakozott tehát az „egy helyben topogás” állapota a magyar mezőgazdaságban, amely az állam részéről is, meg a parasztság részé-

ről is a kölcsönös engedményeken alapuló megegyezéseken nyugodott. A „perspektíva” ekkor a szövetkezeti szektor hosszú ideig tartó, nagyon lassú, ellentmondásos fejlődése volt, miközben — az életbeléptetett jövedelemszabályozási intézkedések hatására — az egyéni parasztság termelése is csak szűkös korlátok között fejlődhetett volna.

Az előbbieken vázolt *politikai fejlődés* hatására az egyéni parasztság nem tekinthette többé perspektivikusnak gazdálkodását, jövedelméből nem költött többé gazdasága fejlesztésére, inkább tartós fogyasztási cikkeket vásárolt, felújította lakóházát, házat vett a városban gyermekeinek, vagy tartalékokat képzett a jövőre.

Ezek a tendenciák már 1958 második felében arra inspiráltak, hogy *alapvető agrárpolitikai változtatásokra van szükség.* Közgazdaságilag sem volt többé kétséges, hogy a szocialista államnak nem lehet előnyös az a helyzet, amelyben támogatnia kell egy magánparaszti, ezen belül is döntően „életképtelen” és perspektíva nélküli kisparaszti fejlődést, miközben a paraszt maga sem hisz a kisgazdaság jövőjében, mert tapasztalja a szocializmus erőinek hazai és nemzetközi stabilizációját, előretörését, ami számára holnap vagy holnapután szövetkezetet jelent. Nyilvánvaló, hogy *politikailag* sem előnyös a munkásparaszt szövetségnek egy olyan stabilizálása, amely az egyéni gazdálkodás körüli egyezkedés alapján, ennek konzerválása „árán” fejlődik tovább, s amelyet a parasztságon belüli öröklött, illetve újonnan kialakult rétegellentétek terhelnek (például a tsz-tagok és a kívülállók ellentétei).

Csak fokozta az agrárpolitika változtatásának igényét az az ellentét, amely *népgazdasági méretekben a termelőerők és a termelési viszonyok között* megvolt. Az ellenforradalom leverését követően a *szocialista iparban* gyors konszolidáció, majd nagyszabású fejlődés ment végbe. Az ipari termelés kibontakozó gyors ütemű növekedése, az ipar termelőerőinek dinamikus fejlődése egyre inkább kérdésessé tette az elaprózott, a technikai fejlődésre képtelen kisparaszti mezőgazdaság létjogosultságát egy olyan időszakban, amikor mind a szocialista, mind pedig a tőkésországokban gyors ütemben haladt előre a mezőgazdasági termelés „műszaki forradalma”.

A népgazdaság általános fejlődése mint az átszervezés gyorsításának feltétele

1958-ban a mezőgazdaság szövetkezeti szektora politikai, szervezeti és gazdasági szempontból egyaránt megszilárdult. A tsz-ek egy része a középparasztnak elismerését is kivívta már gazdálkodásával. A tsz-tagok jelentős részének a személyi jövedelme is elfogadhatóvá vált az egyéni parasztság előtt.

Mégsem mondhatjuk, hogy a mezőgazdaság szövetkezeti szektorának eredményei lényeges gazdasági feltételeket teremtettek egy nagyobb szabású átszervezési hullám megindításához. A jó tsz-ek mellett ugyanis gyengéek is voltak, s az idő is nagyon kevés (két év!) volt ahhoz, hogy a mezőgazdaság szövetkezeti szektora maga teremtsen meg továbbfejlődésének anyagi feltételeit. 1958-ban még a szövetkezeti szektor egésze erőteljes állami támogatásra szorult.

Amikor a Központi Bizottság a mezőgazdaság szocialista átalakítása meggyorsításának *gazdasági bázisát* mérlegelte, nem annyira a mezőgazdaság szocialista szektorának az eredményeiből indult ki, inkább a *népgazdaság 1958. évi kedvező helyzetéből*. A tervek túlteljesítésének pozitív jelei már év közben megmutatkoztak.

Az állami ipar *bruttó termelése* 1958 első felében 4 százalékkal, az év első kilenc hónapjában 3 százalékkal gyorsabban nőtt a tervezettnél. A külkereskedelem szempontjából oly fontos gépipar, ezen belül a villamosgépipar és a műszeripar, továbbá a vegyipar az átlagosnál is nagyobb tervtúlteljesítést ért el. Ugyanez vonatkozott a kőolaj és a villamos energia termelésére is.¹³

Meghaladta a tervezettet a *mezőgazdasági termékek felvásárlása* is. A kedvezőtlen időjárás ellenére jó kilátások voltak a mezőgazdasági tervek teljesítésére, a szocialista szektorban a hozamok meghaladták az egyéni gazdaságokét. Ellátási problémák csak néhány zöldségféléből és baromfi húsból voltak.

Különösen jól alakult a külkereskedelmi helyzet. A külkereskedelem már az első negyedévben túlteljesítette tervét. Az év első felében a behozatal 15 százalékkal kisebb, a kivitel 47 százalékkal nagyobb volt, mint az előző év azonos időszakában. A behozatali tervet 5, a kiviteli tervet 14 százalékkal sikerült túlteljesíteni. Az első három negyedévre szóló behozatali tervet 100,2 százalékra, a kiviteli tervet pedig 112,9 százalékra teljesítette a külkereskedelem, s a behozatal 13 százalékkal volt kevesebb, a kivitel pedig 43 százalékkal volt több az év első kilenc hónapjában, mint 1957 azonos időszakában.¹⁴

1958 júliusában az 1958. évi 9,5 milliárdos beruházási keretet 489 millió forinttal megemelték. Szeptemberben a kormány úgy ítélte meg a helyzetet, hogy az 1959. évi beruházási tervek felemelése is lehetővé válik.¹⁵

A fejlődés tehát biztató, de — mai tudásunk alapján — hozzá kell tenni, hogy bizonyos szempontból *megettévesztő* is volt. A párt- és az államvezetés helyes gazdaságpolitikája mellett a gazdaság „*öntörvényei*” alapján is *gyorsan helyreállt* a növekedés normális menete. Továbbfolyt az az extenzív jellegű fejlődés, amely 1956 előtt is alapvetően jellemző volt. A „*visszaállítás*” vagy „*helyreállítás*” időszakában tapasztalt ütemet azonban csak rövid ideig lehetett fenntartani, az ütem a későbbiekben mérséklődött.

A mezőgazdaság szocialista átalakításának ipari háttere

A korszerű mezőgazdaság eredményei legalább olyan mértékben függenek az ipartól, illetve az ország infrastruktúrájától — tehát a mezőgazdaságon kívüli erőforrásoktól —, mint a mezőgazdaság belső erőforrásaitól. A fejlődés kezdetén különösen a gépipar, az energiabázis, a vegyipar, az építőipar, illetve az építőanyag-ipar azok az ágazatok,

¹³ A KSH jelentése az év első kilenc hónapjának tervteljesítéséről. Népszabadság, 1958. október 18.

¹⁴ A félév mérlege. A KSH jelentése az 1958. első félévi tervteljesítéséről. Népszabadság, 1958. július 17. Tüteljesítjük a külkereskedelmi tervet. Népszabadság, 1958. szeptember 25.

¹⁵ Munkánk eredménye. Népszabadság, 1958. augusztus 19. *Műnnich Ferenc* beszámolója az 1958. szeptemberi országgyűlésen. Népszabadság, 1958. szeptember 27.

amelyek a mezőgazdaság korszerűsítésének „lökést” adnak, illetve amelyek iránt a mezőgazdaság elsősorban igényt támaszt.

Ahogy nem lehet számszerűsíteni a mezőgazdaság szocialista átszervezésének közgazdasági feltételeit, *nem lehet egyértelműen számszerűsíteni a mezőgazdaság szocialista átszervezésének konkrét ipari igényeit, illetve előfeltételeit sem.* Ez az igény nagyon is viszonylagos. Például nálunk a gépesítés nem megelőzte, hanem követte a munkaerő elvándorlását, illetve a fogaterő csökkenését. A munkaerő elvándorlása és a fogaterő csökkenése lökészerű volt, így a gépesítés iránti igény is lökészerűen, *előre számításba sem vehető ütemben, mennyiségben és összetételben* jelentkezett. Ilyen helyzetben a minőségi igények kielégítéséről vagy az igénykielégítés tervszerűségéről szó sem lehetett.

A második hároméves terv egyébként *a mezőgazdaság gépesítésével* kapcsolatban szerény fejlesztést irányzott elő. A fejlesztési tervek nem a magyar mezőgazdaság igényeire épültek, hanem arra, hogy *a külkereskedelem igényeinek* teljesítése után mi marad belföldre. A második hároméves terv időszakában *a magyar mezőgépipar termékeinek döntő hányada exportra került.*¹⁶

Az exportszerződéseket a második hároméves terv összeállításának idején kötötték meg, amikor még nem számoltak a szocialista átszervezés meggyorsításával, a belső igények megnövekedésével. Ezeket az igényeket így nem a hazai iparra, *hanem terven felüli (elsősorban KGST-) importra alapozva lehetett csak kielégíteni.* Az import előkészítése tehát nem lehetett tervszerű sem a behozott gépipari termékek mennyisége, szerkezete, sem pedig az importtal szembeállítható exportvolumen, illetve -összetétel szempontjából.

A hazai *vegyipar* jelentősebb fejlődése 1960-tól bontakozott ki, s eredményei csak az 1960-as évek második felében kezdtek realizálódni a mezőgazdaságban. Az egy hektár szántóterületre jutó *műtrágyatermelésben és -felhasználásban az európai országok sorában az 1950-es évek második felében az utolsók között voltunk.*

A hazai műtrágyatermelés elégtelensége miatt 1957-ben például 170 000 tonna nitrogénműtrágyát kellett importálni kb. 6 millió dollár értékben, de a hazai termelés és az import együttvéve is csak alacsony ellátási színvonalat tett lehetővé.

1958-ban a vegyipar összesen 366 ezer tonna műtrágyát termelt: 161 ezer tonna nitrogén- és 205 ezer tonna foszforműtrágyát. A mezőgazdaság felhasznált összesen 461 ezer tonna műtrágyát, ebből: 216 ezer tonna volt a nitrogén-, 187 ezer tonna foszforműtrágya és 57 ezer tonna kálium.¹⁷ (A különbözet export, illetve import.)

A második hároméves terv műtrágyatermelés-fejlesztési irányzásmai ugyan imponzáns *növekedési ütemet* írtak elő, *de a terv megvalósítása sem változtatott alapvetően a helyzeten.*

1958-ban tehát a vegyipar állapota és fejlesztésének kilátásai olyanok voltak, *hogy hazai termelésből — az akkori európai szintet véve alapul — egy belterjesebb mezőgazdaság műtrágyaigényeit nem lehetett*

¹⁶ A mezőgazdasági gépgyártás fejlődése a második hároméves tervben. KSH, 144/1961. október, 15—20. l.

¹⁷ Magyar statisztikai zsebkönyv. 1959. KSH, 1959. 66. és 93. lap. Nemzetközi statisztikai zsebkönyv. Közgazdasági Könyvkiadó 1962. 118—120. és 134. l.

tett kielégíteni. A mezőgazdasági hozamok fokozása szempontjából annyira fontos műtrágyázás szintje tehát teljesen az importlehetőségek alakulásától függött. Ugyanezt mondhatjuk a hozamfokozó eszközök másik nagy csoportjáról, a növényvédőszerokről is.

Az építőiparról és az építőanyag-iparról — mint a mezőgazdaság nagyüzemi rendszerére való áttérés ipari háttéréről szólva — abból kell kiindulnunk, hogy ezek az iparágak — néhány rövid átmeneti időszakot, például 1957 és 1958 első felét kivéve — mindig szűk keresztmetszetet jelentettek népgazdaságunkban, s azok is maradtak mind a mai napig.

Az 1958 decemberi döntést tehát olyan gazdasági helyzetben hozták, amikor a mezőgazdaság háttérét jelentő ipari ágazatok nem tudták műszakilag alátámasztani az átszervezés meggyorsítását. Azoknak az igényeknek a kielégítését, amelyek ezzel kapcsolatosan gépipari, illetve vegyipari vonatkozásban jelentkeztek, külső forrásokra, főleg a szocialista országok segítségére kellett alapozni, az építőipari kapacitásokat, illetve az építőanyagokat pedig más területekről kellett elvonni, a mezőgazdasági igények mégoly szerény kielégítéséhez is.

A mezőgazdasági átszervezés vártnál gyorsabb megvalósulásának okai

A mezőgazdaság szocialista átszervezése a vártnál gyorsabban, mintegy három esztendő alatt ment végbe. A Központi Bizottság 1958. decemberi határozata, de egyéb párthatározatok és a párt, illetve az állam vezetőinek különböző megnyilatkozásai sem tartalmaztak semmiféle „tervet” vagy elképzelést az átszervezés ütemére vagy befejezésének a határidejére. Sőt az 1958. decemberi határozat még úgy fogalmazott, hogy: „Az ugrásszerű fejlődés feltételei ma még nincsenek meg.”¹⁸

A várakozásokat azonban megcáfolta az élet. Ez természetesen nem a döntést hozók ellen, hanem erőteljesen mellettük szólt: 1958-ban még igen „merész” tettek számított az is, ami 1959-ben már természetes, sőt „kevés” is volt. Kádár János 1959. április elején így nyilatkozott: „Ez az előrelépés a termelészövetkezeti mozgalomban valamivel gyorsabban történt meg, és valamivel nagyobb volt országos vonatkozásban is, mint azt decemberben gondolni lehetett . . .”¹⁹

Lényegében az 1959. év elején elért átszervezési eredmények és az 1959. évi politikai, gazdasági helyzet pozitívumai és ellentmondásai vezettek el odáig, hogy az MSZMP VII. kongresszusán (1959. november 30.—december 5.) határozatba foglalták: „Befejezzük a szocializmus alapjainak lerakását, meggyorsítjuk a szocializmus építését hazánkban . . . Meg kell teremteni minden szükséges feltételét annak, hogy a még egyénileg dolgozó parasztokat meggyőzve, velük együttműködve a következő években befejezzük a mezőgazdaság szocialista átszervezését.”²⁰

¹⁸ Közlemény az MSZMP KB 1958. decemberi ülésének határozatáról. (1958. december 7.) A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956—1962. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 286. 1.

¹⁹ Kádár János nyilatkozata a Népszabadságnak a termelészövetkezeti mozgalom kérdéseiről. Népszabadság, 1959. április 4.

²⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1960. 559. 1.

*A politikai tényezők (módszerek) szerepe
az átszervezés sikeres megvalósításában*

Ahogy az átszervezés meggyorsítására hozott döntés a politikai feltételek elsődlegességére épült, úgy az egész átszervezési folyamatban is elsősorban a politikai tényezők és módszerek domináltak. A párt mindig hangsúlyozta és érvényesítette a politikai feltételek primátusát és a politikai tényezők, módszerek elsődlegességét az átszervezés egész folyamatában, *ugyanakkor szembeszállt azokkal, akik nem követtek el mindent a gazdasági feltételek megteremtéséért, a már megalakult szervezetek gazdasági megerősítéséért.*

Akkor tehát, amikor aláhúzzuk a politikai feltételek, tényezők és módszerek elsődlegességét, mindjárt azt is hozzá kell tenni, hogy mindezek a gazdasági tevékenységgel párosulva, a gazdasági feltételek megteremtéséért kifejtett erőfeszítésekkel együtt hatottak és érvényesültek.

Az átszervezéssel kapcsolatos sikerek politikai tényezői közül első helyen azt kell kiemelni, *hogy a szocialista átalakítás egész folyamatát, minden aktusát, akcióját részletekre menően a párt irányította.* Ez kiderül az átszervezés idején hozott, az átszervezéssel foglalkozó párt-határozatok számából,²¹ azok részletekbe menő jellegéből, ideológiai egyértelműségéből. A párthatározatok *egyrészt* konkrét utasításokat tartalmaztak az átszervezésben és megszilárdításban részt vevő pártszervek, apparátusok, pártszervezetek és párttagok részére; *másrészt* konkrét javaslatokat tartalmaztak az állami szervek, intézmények, sőt egyes állami vállalatok számára is.

Az átszervezésben részt vett a párt minden szerve, szervezete, egész apparátusa és sokezer tagja. A párt irányító tevékenységét 1958. december óta a cselekvésben való *politikai és ideológiai egység tette hatékonyá.* A hibák és az egységet bontó nézetek, tevékenységek ellen időben felléptek a felsőbb pártszervek, s a Központi Bizottság 1959. októberi határozata *már harcot indított az önkéntesség megsértése, a mennyiségi eredmények versenyszerű hajszolása, a megszilárdítási munkát lebecsülő nézetek és a háttáji gazdaságokat korlátozó, illetve elvtelenül támogató tevékenységek ellen.*

A párt vezetőszeropének érvényesülése, a politikai-ideológiai egység eredményeként a mezőgazdaság szocialista átszervezését sikerült *az egész társadalom ügyévé tenni.* Az átszervezésben részt vettek a munkásosztály tömegei, számos értelmiségi és alkalmazott, s részt vettek az átszervezésben a már tsz-taggá lett parasztok is.

Az átszervezés ügyét a párt *döntő láncszemként kezelte és az egész gazdaságpolitikai tevékenység centrumába állította.* A párt felhívására nagyszabású káder- és eszközátcsoportosítás ment végbe, kibontakozott és igen nagy méreteket öltött a patronázsmozgalom.

Az átszervezés sikerét nagymértékben előmozdították az átszervezés során alkalmazott *módszerek.* Lényegében — egyes helyi és szórványos túlkapasóktól eltekintve — sikerült kiküszöbölni az adminisztrá-

²¹ 1958. decembere után minden tavaszon külön KB-ülés foglalkozott az átszervezés eredményeivel és határozta meg a megszilárdítás feladatait, s minden őszön ugyancsak KB-ülés jeöltöte meg a továbblépés részletes feladatait. A KB-határozatok mellett a Politikai Bizottság és a KB Titkársága is számos határozatot hozott az átszervezéssel kapcsolatban. Részletesen foglalkozott az átszervezés kérdéseivel az MSZMP VII. kongresszusa is.

tív módszereket, az erőszakoskodásokat. Az önkéntesség elve a parasztsággal való viták, egyezkedések, a parasztság érdekeinek figyelembevételé, s a parasztság egyes csoportjai közötti ellentmondások feloldása alapján valósult meg.

Specifikus formát öltött a magyar szövetkezeti mozgalomban a fokozatosság elve, amelynek érvényesülése mind a mai napig jellemzi szövetkezeti mozgalmunkat. *Nálunk nem volt az átszervezésben lényeges szerepük az egyszerűbb szövetkezeti formáknak, s az átszervezés fő módszere a termelőszövetkezeti típus kialakítása volt.* Pedig szinte minden párthatározat felhívta a figyelmet az egyszerűbb szövetkezeti formák szervezésének jelentőségére, s a párt kimunkálta e formák nemzetközileg is figyelemre méltó, s a hazai adottságokhoz alkalmazkodó ismérveit és e szövetkezeti formák anyagi támogatásának elveit is.²²

Magán a termelőszövetkezeti típuson belül azonban a fokozatosság számos eleme alakult ki, amelyeknek a gazdasági kényszerhelyzeten túl politikai jelentőségük volt a parasztság megnyerése szempontjából is. Ilyen elemek például a földjáraadó kötelező fizetése; a háztáji gazdálkodás és a közös gazdaságok együttműködése; a helyi, ágazati, technikai fejlettségi stb. viszonyokhoz alkalmazkodó munkaszervezési (családi művelés, családi tervezés stb.) és jövedelemelosztási (munkaegységért kiegészítő prémiumok, a részes művelés számos változása stb.) módszerek kezdettől fogva történt rugalmas alkalmazása. Ezeket akkor első látásra-hallásra úgy lehetett tekinteni, mint bizonyos engedményeket a „paraszti birtokosi mentalitásnak”, a „régie rossz feudális szokásoknak”. Kétségtelen: engedménynek is felfogható ezeknek a módszereknek az „engedélyezése” vagy „megtűrése”, de ez az „engedmény” kezdetben a paraszttal való egyezkedés tárgya volt, később viszont egyre inkább gazdasági megfontolások tárgyát képezte.²³

Az átszervezés módszereiből ki kell emelni a *szövetségi politika helyes alkalmazását a középparasztnak irányában.* Az 1959—1961. évi tsz-mozgalom sikerét két szempontból is befolyásolta a középparasztságnak a szövetkezéshez való viszonya. *Egyrészt, a középparasztságra szövetkezetbe lépése nagyobb hatást gyakorolt a szegényparasztságra, mint a szegényparasztságra tsz-be lépése a középparasztnak.* Másrészt, az újonnan alakult tsz-ek gazdasági megalapozása (föld, vetőmag, takarmány, felszerelés, igás- és egyéb állat, szakértelem) az állami eszközök szűkössége miatt csak a középparasztságra tsz-be lépése útján volt biztosítható. Ezért volt elsőrendűen jól sikerült lépés, hogy az átszervezés során „... a figyelem a falu életében kulcs helyzetben levő tekintélyes, jól gazdálkodó egyénileg dolgozó parasztnak irányult.”²⁴

Nagyon jónak bizonyult az a párt által már korábban (1958 tavaszán) javasolt módszer, hogy az átszervezés során „súlypontokat” kell

²² Különböző — itt most nem részletezhető — okok miatt azonban az egyszerűbb szövetkezeti formák nem töltötték be a nekik szánt szerepet, inkább a kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági területek hasznosításában, illetve speciális kultúrák (szőlő, gyümölcs, zöldség) „átmentésében”, továbbá más sajátos mezőgazdasági tevékenység (kisállattenyésztés, prémes állatok tartása és tenyésztése, méhészet stb.) folytatásában volt és van még ma is jelentőségük.

²³ Vö.: Csizmadia Ernő: Két út — két világ. Kossuth Könyvkiadó 1962. 299—322. l.; Donáth Ferenc: A magyar szövetkezeti nagyzemlő mezőgazdaság kialakulásának vázlatos története. Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1972. 48—49. l.; Gyenes Antal: A termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang törvényének működése a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Kézirat.

²⁴ Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. Akadémiai Kiadó, 1972. 22. l.

kijelölni. Az az eljárás is bevált, hogy amelyik községben elkezdtek a szervezést, ott lehetőleg be is fejezték. Ez az eljárás egyrészt tetszett a parasztnak, másrészt a termelés visszaesése nélkül lehetett hasznosítani minden helyi adottságot; *s a már belépett parasztokat „csatasorba” lehetett állítani, a még kívül maradtak beszerzésére.* Így alakultak sorra a szövetkezeti falvak, s váltak a parasztnak egymás meggyőzőivé, ami olyan politikai erőt jelentett az átszervezés meggyorsítása mellett, amit előre fel sem lehetett mérni.

Az átszervezés jól bevált módszerei közé tartozott az is, hogy a párt megvédte *a tsz-ek belső demokráciáját*, támogatta az újonnan alakult szövetkezeteket abban, *hogy saját elképzeléseik szerint jelöljék ki és válasszák meg a vezetőiket.*

A párt az átszervezés egész folyamatában állandó figyelmet fordított az *egyéni gazdaságokra és az egyénileg gazdálkodó parasztnakra.* Nem volt egyetlen olyan párthatározat sem, amely ne hangsúlyozta volna az egyéni parasztnak való pozitív viszony megőrzését. „A szövetkezetfejlesztéssel kapcsolatban *az egyénileg gazdálkodó parasztnak terhei semmivel sem növekedtek, tőlük semmiféle kedvezményt nem vontak meg.* Így a szövetkezeti mozgalom fellendülése nem is járt együtt a munkás-paraszt szövetség lazulásával, hanem a parasztnak a munkásosztály, annak pártja és állama iránti szilárd bizalma alapján jött létre.”²⁵

A belpolitikai jellegű tényezőkön és az átszervezés jól bevált módszerein kívül nagyban segítette az átszervezés sikerét *a testvéri szocialista országok mezőgazdaságának átszervezésében elért sikerek itthoni hatása is.* A szervezőket ösztönözték, a szervezendőket pedig a várakozás értelmetlenségének egyre teljesebb felismeréséhez segítették hozzá a szomszédos országokból jött hírek.

A mezőgazdaság szocialista átalakításának gazdasági alátámasztása

A mezőgazdaság szocialista átalakulásának nem várt meggyorsulása nehézségek elé állította a népgazdaságot. Nagyszabású eszközát-csoportosítások, tervmódosítások, importnövelő intézkedések váltak szükségessé, hogy az újonnan alakult, vagy a lényegesen megnövekedett termelőszövetkezeteket el lehessen látni az induláshoz szükséges legfontosabb anyagi és pénzeszközökkel.

A dolog természetéből adódott, hogy szövetkezeti szektor ilyen nagyszabású mennyiségi fejlődésére *a népgazdaság nem volt felkészülve*, s a mezőgazdaság szocialista átalakításának gazdasági alátámasztásában nem érvényesültek a tervszerűség követelményei. Valóban, *a társadalom összes erőinek a mozgósítása, szilárd belpolitikai és kedvező külpolitikai helyzet, valamint egységesen értelmezett és fegyelmezett végrehajtott pártpolitika* kellett ahhoz, hogy ezek a gazdasági problémák ne okozzanak nagyobb megrázkódtatásokat.

A szocialista átszervezés sikeres végrehajtásához mindenekelőtt létre

²⁵ Friss István: A gazdasági törvények felhasználása az állam által a magyar mezőgazdaságban. Magyar Tudomány 1960. 8. sz. 451 l. (Kiemelés tőlem. Gy. J.)

kellett hozni az újonnan alakult vagy jelentősen megnövekedett szövetkezeti gazdaságok nagyüzemi állóalapjait, s biztosítani kellett a gazdálkodáshoz szükséges forgóeszközöket. Mindezt a parasztság saját erőforrásaiból rövid idő alatt nem tudta volna előteremteni. A tsz-ek tagjai és a tsz-be lépő parasztok maguk is jelentős mértékben hozzájárultak ugyan a megnövekedett, illetve az újonnan szervezett szövetkezeti gazdaságok eszközellátásához, de ez egyrészt nem volt elégséges, másrészt a kisgazdaságokban használt eszközök nagy részét nem is lehetett a nagyüzemekben felhasználni. A hiányt kölcsönökkel, juttatásokkal és más módon az állam pótolta.

A tsz-ek megsegítésének fő formája a közép- és hosszú lejáratú *hitelnyújtás* volt. Emellett jelentősek voltak a különféle *ár- és díj-kedvezmények*, valamint azok a *juttatások* (például gyenge szövetkezetek dotációja), amelyek a szövetkezeti gazdaságok megszilárdítását közvetlenül elősegítették. Az átszervezéssel kapcsolatban az állami költségvetést *szociális és kulturális, valamint egyéb többletkiadások* is terheltek (például az átszervezést végzők élelmezése, utaztatása stb.). Mind ezen felül közvetett terhet (bevételekiesést) jelentett az állami költségvetésnek az is, hogy a tsz-ek *lényegesen kevesebb adót fizettek*, mint korábban az egyéni parasztok.

1. sz. táblázat

A tsz-eknek nyújtott hitelek, kedvezmények és egyéb
költségvetési juttatások, 1959—1962.
(1959. évi árakon)

Megnevezés	Millió Ft	Az összes juttatás %-ában
A költségvetést terhelő összes hitelfolyósítás és visszafizetés egyenlege	11 820	45,9
Elengedés az előző években folyósított hitelállományból	2 778	10,8
Vissza nem térítendő állami támogatás és egyéb kedvezmények	7 073	27,9
Az átszervezéssel járó szociális és kulturális többletkiadások	2 700	10,9
Az átszervezéssel járó egyéb különféle kiadások	1 200	4,5
Összesen:	25 571	100,0

Forrás: Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején 1958—1962. Statisztikai Időszaki Közlemények 57. köt. KSH. 1963/7. 20. l.

A mezőgazdaság szocialista átszervezését „finanszírozó” költségvetési kiadások, különösen a visszafizetési kötelezettséggel nem terhelt állami támogatások, hitelengedések stb. tetemes összegre rúgtak, s abszolút összegüket tekintve évről évre növekedtek. A egy kat. holdra számított támogatási összegek viszont 1960-tól kezdődően csökkentek.

A mezőgazdaság szocialista átszervezéséhez nyújtott gazdasági segítséghez helyes még hozzászámítani a *gépállomások beruházásait és*

2. sz. táblázat

Egy kh év közepi termőterületre jutó, a termelőszövetkezeteknek nyújtott állami támogatás, 1958—1962
(Termelőszövetkezeti közös területre számítva, 1959. évi áron)

Év	Ft/kh.	1958 = 100
1958.	1035	100,0
1959.	1673	161,0
1960.	1197	115,0
1961.	827	79,0
1962.	853	82,0

Forrás: Idézett KSH kiadvány, 20. l.

a gépállomásoknak adott dotációt is. (Az árkiegyenlítés címén kapott dotációk a tsz-eknek olcsón végzett gépi munka miatti ráfizetést egyenlítették ki. Az újonnan alakult tsz-ek jelentős díjkedvezménnyel vehették igénybe a gépállomások szolgáltatásait.)

3. sz. táblázat

A mezőgazdaság állami szektorában végzett beruházások, 1958—1962
(1959. évi áron, millió Ft-ban)

Év	Állami gazdaságok	Állami erdőgazdaságok	Állami vállalatok és intézmények	Gépállomások	Összesen	Az állami szektorban végzett beruházások az összes mg-i beruh. %-ában
1958.	1113	215	461	357	2145	78,0
1959.	1526	220	576	1189	3511	61,3
1960.	1693	232	520	1778	4223	55,8
1961.	1416	204	477	556	2653	45,9
1962.	1941	254	523	798	3516	49,4

Forrás: Idézett KSH kiadvány, 24. l.

A visszafizetési kötelezettséggel nyújtott hitel elvileg nem tekinthető támogatásnak (bár nagy segítség volt akkor a tsz-eknek, s nem kis teher a népgazdaságnak!). De ismeretes, hogy e hitelek döntő hányadát a tsz-ek végül is nem fizették vissza: az esedékes hitelek visszafizetését később több ízben prolongálták, majd elengedték. Tehát nem követünk el durva hibát, ha e hiteleket is állami támogatásnak tekintjük.

A mezőgazdaságnak adott állami támogatások összege azonban csak egy része a szocialista átalakítás költségeinek. A teljes költséghez hozzá kell számítani azokat a ráfordításokat is, amelyeket a mezőgazdaság érdekében más ágazatok fejlesztésére vagy megsegítésére fordítottak.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában megnövekedett a mezőgazdasági beruházások aránya a népgazdasági beruházásokon belül; továbbá: a mezőgazdasági beruházásokon belül megnövekedett a termelőszövetkezetekben megvalósult beruházások aránya. A mezőgazdasági beruházások aránya a népgazdasági beruházásokon belül az 1950—1954. évek átlagában 13,8 százalék, az 1955—1957. évek átlagában pedig 16,9 százalék volt. 1958-ban ez az arány 12 százalékot

4. sz. táblázat

Mezőgazdasági állami támogatások 1958—1962-ben, szektoronkénti bontásban
(1959. évi árakon)

Év	Állami gazdaságok	Gépállomások	Termelőszövetkezetek	Gépállomások és tsz-ek összesen	Mindösszesen
<i>Millió forintban</i>					
1959	2153	669	5 138	5 807	7 960
1960	2156	1314	7 396	8 710	10 866
1961	1587	150	6 352	6 502	8 089
1962	2218	545	6 742	7 287	9 505
1959— 1962	8114	2678	25 628	28 306	36 420
<i>Százalékos megoszlás</i>					
1959	27,1	8,4	64,5	72,9	100,0
1960	19,8	12,1	68,1	80,2	100,0
1961	19,6	1,9	78,5	80,4	100,0
1962	23,4	5,7	70,9	76,6	100,0
1959— 1962	22,3	7,3	70,4	77,7	100,0

Forrás: Idézett KSH kiadvány. 21. l.

tett ki, 1959-ben már 17,8 százalékot, 1960-ban 20,3 százalékot, 1961-ben 17,2 százalékot. A mezőgazdaság szövetkezeti szektora 1958-ban 22 százalékkal, 1960-ban 44,2 százalékkal, 1961-ben pedig 54,1 százalékkal részesedett a mezőgazdasági összes beruházásokról.²⁶

5. sz. táblázat

A termelőszövetkezetek beruházásai 1958—1962-ben a beruházások forrásai szerint
(1959. évi árak)

Év	Hosszú lejáratú hitel	Vissza nem térítendő állami támogatás	Saját erő	Összesen
<i>Millió forint</i>				
1958	335	94	177	606
1959	1666	211	339	2216
1960	2003	242	1106	3351
1961	2001	132	1000	3133
1962	2553	147	900	3600
<i>Százalékos megoszlás</i>				
1958	55,3	15,5	29,2	100,0
1959	75,2	9,5	15,3	100,0
1960	59,8	7,2	33,0	100,0
1961	63,9	4,2	31,9	100,0
1962	70,9	4,1	25,0	100,0

Forrás: Idézett KSH kiadvány 25. l.

²⁶ Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1959. KSH, 1959. 43. l. és Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején stb. 20—25. l.

A tsz-beruházások fő forrása a *hosszú lejáratú állami hitel* volt, de éppen a szocialista átszervezés alatt igen jelentős volt a tsz-beruházásokban a *szövetkezeti saját források* részesedése is.

Problémák jelentkeztek az újonnan alakult, illetve a jelentősen megnagyobbodott tsz-ek *forgóeszköz-ellátásában* is. Az anyagi jellegű forgóeszközök mezőgazdasági eredetű részét, a mezőgazdaságban újra felhasználásra kerülő anyagokat és eszközöket az újonnan alakult, illetve a jelentősen megnagyobbodott tsz-ekben — a szervezés időszakában — a belépő tagoknak kellett volna biztosítaniuk. A belépő tagok azonban — a fennálló rendelkezések értelmében — csak a háztáji gazdálkodás méreteit meghaladó eszközeiket voltak kötelesek a közös termelés rendelkezésére bocsátani. A háztáji gazdaságokban is felhasználható és tárolható terményeket — amelyek a bevitt állatok takarmányozását, illetve a közös vetésekhez szükséges vetőanyagot biztosították volna — a belépők nem bocsátották a közös gazdaságok rendelkezésére.

Az alapszabály értelmében beadott forgóeszközök (és állóeszközök) árát a tsz-ek nagyobbrészt állami hitelből fizették ki. E hitelek *egy-részt* nagy mértékben igénybe vették a népgazdaság pénzeszközeit, *más-részt* a tsz-ek eladósodtak, mielőtt termelésüket megkezdték.

Végül is az új vagy jelentősen megnagyobbodott tsz-ek általában *elegendő mennyiségű és minőségű álló- és forgóeszköz nélkül* voltak kénytelenek a termelést és a gazdálkodást megkezdeni. Az 1959. szeptember 30. után alakult tsz-ek álló- és forgóeszköz-állományának értéke nem érte el a kh-ankénti 2000 (!) forintot.²⁷

Az újonnan alakult, illetve jelentősen megnövekedett tsz-ekben tehát az állami támogatások és a beruházások nagyarányú növekedése ellenére sem lehetett megteremteni az anyagi feltételeket a korszerű nagyüzemi gazdálkodás számára. Az anyagi feltételek létrehozása az átszervezés befejezése után még kb. egy évtizedet igényelt.

Ami az átszervezés időszakát illeti, erre a mezőgazdasági terület-egységre jutó *állóeszköz-ellátottság* lényeges csökkenése volt a jellemző. A mezőgazdaság sok új gépet, ipari eszközt és épületet kapott ugyan, de ezek nem pótolhatták az eltávozott munkaerőt, a kiselejtett lófogatókat, illetve a termelésből kiesett kisüzemi eszközöket és épületeket.

1958-ban a termelőszövetkezeti közös gazdaságok állóeszköz-állományának értéke (tenyész- és igásállatok nélkül) egy kh. termőterületre vetítve 1848 Ft volt, 1959-ben 1032 Ft, 1960-ban 1281 Ft, 1961-ben pedig 1569 Ft. Az állami gazdaságokban ez az érték 1961-ben 7401 Ft volt!²⁸

A *termelőszövetkezetek eszközellátottságán belül különösen sok gondot okozott a szövetkezeti vonóerő-kapacitás alacsony színvonala, főleg a lovak nagy tömegben való kiselejtése miatt.* 1959—1961-ben — traktor-vonóegységben kifejezve — évről évre több igásállatot selejtettek ki, mint amennyivel a traktorállomány növekedett. Ennek következtében *az egységnyi területre jutó összes vonóerő* (traktor + lófogat) 1958 és 1961 között 30 százalékkal csökkent. Az egységnyi terü-

²⁷ Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején stb. 30. 1.

²⁸ Ugyanott, 23. 1.

letre jutó vonóerő 1958. évi szintjét a tsz-ek csak 1965-ben tudták elérni.²⁹

További súlyos gondot jelentett a hiányos épületellátottság. A termelőszövetkezeti forma megszabta a háztáji gazdaságok állattartásának kereteit, s jöllehet ezt a keretet átmenetileg bővítették,³⁰ a közösbe vitt állatállomány elhelyezése nagy nehézségekbe ütközött. Szükségmegoldásként a nagyobb kapacitású kisüzemi épületeket használták fel, és sok ideiglenes jellegű új létesítményt is építettek, olcsó helyi anyagból. Nagy erőfeszítésekkel 1961-ben sikerült annyi állatférőhelyet létrehozni, amely az új üzemek állatállományának elhelyezésére megközelítően elegendő volt. A helyzet azonban több okból nem volt kielégítő:

— az országos átlagszámok kedvező alakulása ellenére sok üzemben súlyos épülethiány volt;

— a szerfás épületek nagy része nem volt alkalmas az állatállomány gazdaságos tartására, nagyon primitív — sokszor az egyéni gazdaságokénál is rosszabb — körülmények között éltek az állatok;

— ilyen körülmények között a közös állatállomány jelentős veszteségeket szenvedett (betegségek, elhullások, rossz takarmányértékesülés stb.);

— nem volt elég magtár, raktár, gépszín és más szükséges épület sem, amiből ugyancsak jelentős károk keletkeztek.

Az anyagi-műszaki bázis megteremtéséhez a szocialista országok is nagy segítséget nyújtottak, különösen mezőgazdasági gépek³¹ terven felüli szállításával. (Azt is figyelembe kell azonban venni, hogy a többi szocialista országban is zajlott még az átszervezés!) Mindezek ellenére sem az átszervezés időszakában, sem az átszervezést közvetlenül követő években nem sikerült megfelelő technikai színvonalon megalapozni a szövetkezetek nagyüzemi termelését és gazdálkodását. Az anyagi eszközök hiánya kielezte az átszervezés gazdasági vonatkozású problémáit.

Egyéb tényezők hatása a mezőgazdaság átszervezésének a vártnál gyorsabb ütemére

Az eddigiekben abból indultam ki, hogy az átszervezésben a politikai tényezők szerepe volt elsődleges, s ezt bizonyítottam azzal is, hogy a gazdasági tényezők bármilyen jelentősek is voltak — nem képviseltek igazi lendítő erőt (már csak azért sem, mert nagyon szűkösen tudták kielégíteni az igényeket). Az eddig felsoroltakon kívül most szólni kell még néhány olyan politikai és gazdasági tényezőről, amelyet az átszervezést irányító vezetés nem hagyhatott figyelmen kívül. Nevezetesen:

— egyrészt a kívül maradtak az idő múlásával egyre inkább úgy gazdálkodtak, hogy abból vajmi kevés hasznot remélhetett az ország;

²⁹ Vö.: Donáth Ferenc i. m. 45—46. l.

³⁰ A Magyar forradalmi munkás-paraszt kormány 31/1960. (VI. 14.) sz. rendelete a tsz-tagok háztáji gazdaságában átmenetileg tartható állatállományról. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek működésének szabályai. FM-kiadvány, 1960. 59—63. l.

³¹ 1958—1961. évek átlagában a mezőgazdasági gépipportunk 99,8 százaléka szocialista országokból, ezen belül 36,4 százaléka a Szovjetunióból, 25,1 százaléka Csehszlovákiából származott. (Lásd: A mezőgazdaság gépesítése 1959—1961. KSH 1962. 25. l.)

— másrészt a már tsz-be lépett parasztek „kifelé kacsingattak”, vajon folytatódik-e tovább a szervezés.

1959 nyarán fokozódott a külső (például Szabad Európa) és a belső tsz-ellenes agitáció. Olyan hírek kaptak lábra, mint: „Három évig felüggesztik a tsz-szervezést, mert az állam nem tudja pénzelni az alacsonyuló tsz-eket.” „Meg fog szünni a tsz-ek állami támogatása” stb. Az ellenséges tevékenységnek volt is hatása, annak ellenére, hogy az 1959. év jó esztendő volt a mezőgazdaság számára (a bruttó termelés még az 1958. évi kiemelkedő eredményt is 5,5 százalékkal felülmúlta, s a legmagasabb szintet érte el 1949 óta, a nettó termelésről ugyanezt mondhatjuk; a parasztság reáljövedelme és reál fogyasztása szintén emelkedett).

Mindenekelőtt súlyos problémákat okozott a tsz-mozgalomban, hogy az 1959 tavaszán alakult, de a közös munkát csak ősszel kezdeni szándékozó tsz-ek szétesésnek indultak, úgyszólván újra kellett őket szervezni. Egyes helyeken konfliktusokra (rendőri beavatkozásra) is sor került. Ez a helyzet kedvezőtlenül hatott a már közös munkát végző tsz-tagokra, közülük is sokan ki akartak lépni.³²

1959-ben fokozódott a mezőgazdasági népesség eláramlása. Míg 1957-ben 46,9 ezer, 1958-ban 41,3 ezer ember hagyta el a mezőgazdaságot, addig ez a szám 1959-ben ugrásszerűen 61,5 ezerre emelkedett. A kínálkozó ipari és más munkalehetőségek mind a már tsz-ben dolgozó, mind a még egyénileg gazdálkodó parasztekra „elszívó” hatást gyakoroltak.

Az egyéni parasztság termelése 1959-ben ugyan még nem csökkent, de gazdálkodásában már egészségtelen tendenciák uralkodtak el. „... tapasztalható... hogy az egyéni parasztság egy részénél a termelés színvonalja egyes területeken visszaesik. Tapasztalható ez a trágyázás elhanyagolásában, évelő kultúrák telepítésének csökkentésében, a termelési eszköz-vásárlás, fedeztetés visszaesésében. Tapasztalható továbbá a felvásárlás terén, ahol például a kenyér- és takarmánygabonából az egyéni parasztek tartalékolási törekvése erősödik.”³³

Ebben a helyzetben nyilvánvalóan helyesen járt el a Párt Központi Bizottsága, amikor 1959. októberi határozatában a „második hullám” kibontakoztatására, a tsz-mozgalom újabb erőteljes fellendítésére hívott fel. „A bizonytalanságot és passzivitást keltő helyzetet, valamint a belőle fakadó várakozásokat és rémhíreket csak az átszervezés folytatásával lehet visszaszorítani.”³⁴

A „harmadik hullám” kibontakoztatása — 1960—1961 telén — az 1959—1960-as évek előzményei után már elkerülhetetlen volt. Elkerülhetetlen volt annak ellenére, hogy ekkor már jelentős gazdasági nehézségekkel küszködött az ország.

1960-ban a mezőgazdaság termelése a nyári aszály, a koraőszi fagyok és az esőzések miatt 1959-hez viszonyítva majdnem 5 százalékkal visszaesett. Nem volt ez rossz eredmény, mert a bruttó termelés

³² Simon Péter: A mezőgazdaság szocialista átszervezésének meggyorsulása 1959 elején. Párttörténeti Közlemények, 1972. szeptember, 74—76. l.

³³ Az MSZMP KB határozata a tsz-mozgalom helyzetéről és továbbfejlesztéséről (1959. október 22.) A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956—1962. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 385. l.

³⁴ Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. Akadémiai Kiadó, 1972. 225. l.

színvonala így is elérte az 1958. évit, s a parasztság fogyasztásának a reálértéke is növekedett. *De az egyéni parasztság magatartása* miatt ez a termelési visszaesés is gondot okozott. „Ők ugyanis két év óta gazdaságukba semmit sem fektetnek be, főleg tavaly óta lényegében csak annyit termelnek, amennyi a családi szükségletükre kell. Vagy, ha egy részüknek van is árufeleslege, azt a padlásra hordja, tartalékolja” — mondotta *Fehér Lajos* a KB 1960. október 20-i ülésén,³⁵ majd az 1960. decemberi országgyűlésen hozzátette, hogy egy kh kenyérgabona vetésterületről a tsz-ek 372 kg gabonát adtak 1960-ban az országnak, az egyéniek pedig 136 kg-ot. A sertéseladás is igencsak akadózott az egyéni gazdaságokból. Az egyéni gazdaság tehát „... ebből a szempontból rosszabb a pillanatnyilag legrosszabbul gazdálkodó termelőszövetkezetről is, mert az utóbbi mégiscsak ad árut... az országnak.”³⁶

A másik súlyos gond az volt, hogy a rosszabb esztendő és a gazdálkodás kezdeti nehézségei miatt „... a termelőszövetkezetek zárszámadási eredménye gyengébb lesz a tavalyinál... Különösen a mintegy 700, nagyobb nehézségekkel küszködő, közülük 400 krónikusan gyenge tsz-ben... az átszervezéssel járó átmeneti nehézségek nagyobbak lettek, mint ahogyan az idei első félév eredményeinek összegezésekor láttuk...”³⁷

1960-ban a népgazdaság egészében is fokozódtak a nehézségek, kedvezőtlenül alakult a külkereskedelmi mérleg, növekedett a beruházási piac feszültsége, lassult a munkás-alkalmazotti népesség egy főre jutó összes reáljövedelmének és reálbérének növekedési üteme.

Mindezek következtében nem lehetett tovább fokozni az állami segítséget a kollektivizálás befejezéséhez, *de halogatni sem lehetett a befejezést, mert a halogatás újabb problémákat, az egyéni parasztság további gazdasági passzivitását; a tsz-tagok és az egyéniek közötti vitákat, a mezőgazdasági árutermelés jelentős visszaesését idézhette volna elő.* Ezért határozott úgy 1960 októberében a Központi Bizottság, hogy: „... figyelembe véve az ország politikai és gazdasági helyzetét, a termelőszövetkezeti mozgalom eddigi eredményeit — számolva az átmeneti nehézségekkel is — lehetségesnek és szükségesnek tartjuk, hogy a tél folyamán a mezőgazdaság szocialista átszervezése terén olyan jelentős lépést tegyünk előre, amellyel a tömeges számszerű fejlesztést, a mezőgazdaság szocialista átszervezését lényegében befejezzük.”³⁸

Így is történt...

³⁵ A termelőszövetkezetek szervezésének és megerősítésének teendői. *Fehér Lajos*: A szocialista mezőgazdaságért című kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 179. l.

³⁶ Felszólalás az országgyűlésen (1960. december 9.) I. m. 192. l.

³⁷ *Fehér Lajos*: A termelőszövetkezetek szervezésének és megerősítésének teendői. Beszámoló a KB 1960. októberi ülésén. I. m. 181. l.

³⁸ Az MSZMP KB határozata a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről és továbbfejlesztéséről (1960. október 29.) A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956—1962. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 492. l.

WULF LINDOW:

A társadalmi formák gazdasági alaptörvénye és a politikai gazdaságtan feladatai

Az eszme az embert körülvevő világ jelenségei között fennálló törvényszerű, kölcsönös viszonyról, valamint arról, hogy azok a törvények, amelyekkel összefüggésben az egész fejlődési folyamat a természetben végbemegy, az embertől függetlenül léteznek — több mint két és fél-ezer éve gazdagítja az emberiség tudásának tárházát. Azt pedig, hogy nemcsak a természetben, hanem a társadalomban is objektív törvények hatnak, a merkantilisták már körülbelül három évszázaddal ezelőtt felfedezték és megindokolták.

A gazdasági törvényekről szóló első tant abban az időben dolgozták ki, amikor a „politikai gazdaságtan”-terminust Antoine Monchrétien az európai irodalomba épp csak hogy bevezette. Az igazán tudományos politikai gazdaságtan azonban, amelynek tartalma a társadalom gazdasági szerkezetének és a gazdasági törvények hatásának mélyreható elemzéséből bontakozik ki, csupán a múlt századtól fogva, vagyis azóta létezik, hogy kezdetét vette a konkrét társadalmi formáknak megfelelő gazdasági alaptörvény célratörő vizsgálata.

A gazdasági alaptörvény helye a marxi rendszerben

Van a társadalmi forma gazdasági törvényei között egy törvény, amely annak termelési alapviszonyában gyökerezik, és a termelési mód lényegét, objektív alapkövetelményeit fejezi ki: ez a társadalmi forma gazdasági alaptörvénye. Lehetetlen nem látni, hogy *tudományosan megalapozott világnézetünk fejlődése, a marxizmus—leninizmus forradalmi tanításai — e tanok keletkezésének pillanatától kezdve — a legszorosabb kapcsolatban voltak az adott társadalmi forma gazdasági alaptörvényének hatásával összefüggő kutatásokkal.* Marx művének, „A tőké”-nek végső céljaként a modern, vagyis az ebben az időben az egész világon kialakulóban levő tőkés társadalom „gazdasági mozgástörvényének¹ a feltárását” jelölte meg.²

¹ Véleményünk szerint semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy Marx a „mozgástörvény” és az „alaptörvény” fogalmakat alapjában véve szinonimákként használta. Ez logikailag is, történetileg is következik munkáinak egészéből, és alátámasztható az alábbi idézettel. Marx már David Ricardo összes munkáinak kritikai elemzése során elismerőleg nyilatkozott arról, hogy Adam Smith és David Ricardo „... a gazdaság egész polgári rendszerét egy alaptörvénynek alávetettként ábrázolják, összesűrítve a kvintesszenciát a jelenségek szétszóródottságából és sokféleségéből...” (Vö. Marx: Értéktöbblet-elméletek — A tőke IV. könyve. Budapest, 1961. 151. l.)

² Marx—Engels Művei, 23. kötet. Budapest, 1967. 9. l.

Éppen a kapitalizmus gazdasági alaptörvényével kapcsolatos hatások feltárásának szentelte Marx egész tudományos tevékenységét — mi több, azután, hogy megértette, milyen jelentősége van a gazdasági szerkezet kutatásának, amely a társadalmi élet alapja — az egész életét.

Marx nemcsak a tőkés termelési mód lényegét elemezte, hanem az értéktöbblettörvény megjelenési formáit és hatásának változó feltételeit is vizsgálta.

Engels, felismerve Marxnak azt a törekvését, hogy munkáiban főként a társadalom fejlődési törvényszerűségeit akarja kiemelni, Marx sirjánál mondott beszédében hangsúlyozta, hogy „Darwin a szerves természet fejlődési törvényét fedezte fel — Marx az emberi történelem fejlődési törvényét . . . De ez nem minden. Marx felfedezte a mai tőkés termelési mód s az általa létre hívott polgári társadalom saját mozgástörvényét is. Az értéktöbblet felfedezése itt egyszerre világosságot teremtetett . . .”³

Marx azzal, hogy kimutatta: az értéktöbblet megszerzése a tőkés termelési mód lényege, így az értéktöbblettörvény a tőkés társadalmi forma gazdasági alap-, illetve mozgástörvénye, megadta a kulcsot a kapitalizmus egészének az elemzéséhez.

A klasszikusok sohasem steril összefüggéseket formuláltak meg, olyanokat, amelyek nem hozhatók kapcsolatba a valóságos társadalmi élet gazdaságával, sokszínűségével, ellentmondásos voltával. Ellenkezőleg. Marx maga hangsúlyozta, hogy „. . . ugyanaz a gazdasági bázis — fő feltételeiben ugyanaz — számtalan különböző empirikus körülmény, természeti feltétel, faji viszonyok, kívülről ható történelmi befolyások stb. következtében végtelen sok változatot és fokozatot mutathat megjelenésében, amelyeket csak ezeknek az empirikusan adott körülményeknek az elemzése útján lehet megérteni.”⁴

Mélyrehatóan elemezni egy társadalmi formáció gazdasági alaptörvényét mindenekelőtt annak megállapítását jelenti: mi ösztönzi az embereket a gazdasági tevékenységre, milyen anyagi ösztönző erők határozzák meg az alapvető társadalmi osztályok tevékenységét és e tevékenység irányát, s milyen érdekeket követnek az emberek. Ezek feltárásánál emlékeztetnünk kell arra a megállapításra, amelyet Engels „A lakáskérdéshez” című munkájában tett: „Egy adott társadalom gazdasági viszonyai mindenekelőtt érdekek képében jelentkeznek.”⁵ Az emberek tevékenységét ösztönző motívumokon alapuló érdekeknek a feltárásától jutunk el a társadalmi fejlődés objektív gazdasági törvényeinek a megismeréséig. Engels a következőképpen fogalmazta meg a tudománynak ezt a felszíntől a mélyebb összefüggésekig vezető útját „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása” című munkájában: „A mélyére hatolni azoknak az okoknak, amelyek itt a cselekvő tömegek fejében világosan vagy homályosan, közvetlen vagy ideologikus, sőt égiesült formában mint tudatos indítóokok tükröződnek vissza — ez az egyetlen út vezethet bennünket azoknak a törvényeknek a nyomára, amelyek nagyjában és egészében, valamint az egyes korszakokban és országokban a történelmen uralkodnak.”⁶

³ Marx—Engels Művei, 19. kötet. Budapest, 1969. 461. l.

⁴ Marx—Engels Művei, 25. kötet. Budapest, 1974. 746. l.

⁵ Marx—Engels Művei, 18. kötet. Budapest, 1969. 260. l.

⁶ Marx—Engels Művei, 21. kötet. Budapest, 1970. 286. l.

Kiindulópontok a szocialista társadalomban ható gazdasági alaptörvény feltárásához

A marxizmus—leninizmus klasszikusai a szocialista társadalom alapvető érdekeit és fejlődésének célját abban jelölték meg, hogy az emberek mind teljesebben akarják és tudják kielégíteni szükségleteiket, fejleszteni személyiségüket. Engels 1847-ben írt művében, „A kommunizmus alapelvei”-ben kimutatta, hogy a forradalmi változás nyomán — amikor a magántulajdont a termelőeszközök társadalmi tulajdona váltja fel — olyan új társadalmi rendszer jön létre, amelynek tartalma „A társadalom összes tagjainak általános társulása a termelők között és tervszerű kiaknázására, a termelés olyan fokú kiterjesztése, hogy mindenkinek a szükségleteit kielégítse . . .”⁷

Lenin — mindenekelőtt a Plehanov által előterjesztett pártprogram-tervezetek kritikájában — a későbbiek folyamán következetesen védelmezte és pontosabban körülhatárolta ezt az alap gondolatot. Az 1902 elején írt „Anyagok az OSZDMP programjának kidolgozásához” című munkájából kiderül, hogy az új társadalmi rend célja nemcsak a társadalomban élő emberek szükségleteinek kielégítése, hanem a társadalomnak biztosítania kell „... a társadalom valamennyi tagjának teljes jólétét és minden irányú szabad fejlődését”⁸ is.

A szocializmusban ható gazdasági alaptörvény — amelyet a szocialista termelési viszonyok lényege határoz meg, és amely a termelést az emberi szükségletek mind teljesebb kielégítésére orientálja — ugyanakkor nemcsak tartalmában különbözik a kapitalizmus alaptörvényétől. Az „Anti-Dühring”-ben Engels világosan kifejti, hogy amikor a termelőeszközök az egész társadalom kezébe mennek át, a tőkés társadalmi termelésben törvényszerűen uralkodó spontaneitást és anarchiát a termelésnek és az emberek valamennyi létfeltételének tervszerű, tudatos megszervezése váltja fel. „Saját társadalmi tevékenységük törvényeit, amelyek idáig idegen, rajtuk uralkodó természeti törvényekként állottak velük szemben, az emberek akkor majd teljes szakismerettel alkalmazzák, s ezzel uralkodnak majd rajtuk.”⁹

A szocializmusban ható objektív és szubjektív tényezők összefüggésében minőségileg új vonást fedezhetünk fel: A társadalomnak lehetősége van arra, hogy ellenőrzése alá vonja fejlődésének valamennyi objektív feltételét, és — ezt a lehetőséget valósággá változtatva — az objektív feltételeket — mint felismert szükségszerűségeket — a saját érdekében használja fel. Az emberi tudat által nem determinált gazdasági törvények tudatos alkalmazása semmit sem változtat ezeknek a gazdasági törvényeknek az objektív jellegén. „Egy társadalom, még ha nyomára jött is mozgása természeti törvényének . . . természetes fejlődési fázisokat sem át nem ugorhat, sem rendeletileg el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat.”¹⁰

A marxizmus—leninizmus klasszikusai így már jóval azelőtt, hogy a szocializmus valósággá vált, elvetették annak az elméletnek a magvait, amely objektív módon jellemzi az új, kommunista társadalmi formációt.

⁷ Marx—Engels Művei, 4. kötet. Budapest, 1939. 360. l.

⁸ Lenin Összes Művei, 6. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1964. 188. l.

⁹ Engels: Anti-Dühring. Marx—Engels Művei, 20. kötet. Budapest, 1963. 279. l.

¹⁰ Marx: A tőke. I. kötet. Marx—Engels Művei, 23. kötet. Budapest, 1967. 9. l.

Már akkor kifejtették, hogy — a fő vonásokat tekintve — milyen lesz majd társadalmunk gazdasági alapja. Nagy vonásokban felvázolták azt is, hogyan lehet az emberi társadalom továbbfejlődéséről kialakított, tudományosan megalapozott képzeteket az új alapon valósággá változtatni, amikor az első győztes proletárforradalom új korszakot nyit a világban, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakát. Marx, Engels és Lenin ugyanakkor mindig óvakodtak attól, hogy részletes „modellt” készítsenek a szocialista társadalom kialakulásának folyamatáról. Marx például arra a kérdésre, hogy a hatalom megszerzésekor milyen intézkedéseket kell hozniuk a szocialistáknak a politikában és a gazdaságra vonatkozóan a szocializmus győzelmének biztosítása végett, így válaszolt: „Hogy a jövőnek egy bizonyos adott időpontjában mit kell tenni, hogy közvetlenül mi a teendő, az természetesen teljes egészében azoktól az adott történelmi körülményektől függ, amelyek között cselekedni kell... Nem oldhatunk meg egy egyenletet, amely megoldásának elemeit előfeltételeiben nem foglalja magában.”¹¹

A gazdasági alaptörvény kutatásának néhány metodológiai problémája

A szocializmusban ható gazdasági alaptörvény irodalmi feldolgozásának története azt mutatja, hogy — eltekintve a marxizmus—leninizmus klasszikusainak a gazdasági törvények objektív hatásából levont következtetéseitől és a kommunista társadalom lényeges vonásainak elméleti előrejelzéseitől — korábbi időszakban is, amikor a „gazdasági alaptörvény” kategóriájának jogosságát a szocializmusra nézve elismerték, széles és gyümölcsöző eszmei harc bontakozott ki e kérdés körül.

Ennek a szocializmusban ható gazdasági alaptörvényt érintő, előbbre vivő félévszázados eszmei harcnak az elemzése teszi lehetővé, hogy levonjuk az alábbi fontos következtetést: vannak olyan, a marxizmus—leninizmus klasszikusainak következtetésein alapuló elméleti-módszertani előfeltételek, amelyek döntő jelentőségűek, és amelyeket a gazdasági alaptörvény jellegének és tartalmának, sőt a gazdasági törvények rendszerében elfoglalt helyének taglalásánál állandóan szem előtt kell tartanunk.

Melyek azok — a kommunista formáció gazdasági alaptörvényének további kutatására nézve fontos — tanulságok, amelyeket, úgy tűnik, a szovjet tudósok vitáiból levonhatunk?

Előszőr: a szocializmus gazdasági törvényeinek jellegét, mindenekelőtt e törvények objektivitását és stabil voltát illetően — szabatosabb fogalmazásra van szükség.

N. Buharin hatására a húszas években kétségbe vonták vagy egyenesen tagadták a szocializmus gazdasági törvényeinek objektív jellegét.

A tervezésnek — amelynek mindig van szubjektív oldala — vagy a terveknek — amelynek tartalma viszonylag változó — a későbbiekben megfigyelhető azonosítása a gazdasági alaptörvénnyel nem tükrözte

¹¹ Marx levele F. Domela Nieuwenhuishoz, Marx—Engels válogatott levelek. Szikra, 1950. 403. l.

adekvát módon a kommunista formáció gazdasági alaptörvényének objektív, anyagi jellegét, szilárd tartalmát.¹²

Napjainkban a szocializmus gazdasági törvényeinek s ezen belül a gazdasági alaptörvénynek a jellegével foglalkozó kutatások kiemelkedő jelentőségűek a szocializmus gazdasági törvényei hatásmechanizmusáról folytatott vitákban. Az NDK-ban a többi között a következőképp foglalnak állást ezzel kapcsolatban: a) a szocializmus gazdasági törvényeinek hatása közvetlenül összefügg a törvények ismeretével,¹³ és b) a szocializmus gazdasági törvényeinek tartalma nem marad változatlan, számolnunk kell e tartalom további fejlődésével és változásával is a szocialista építés különféle fejlődési szakaszaiban.¹⁴

Másodszor: Gondosan meg kell különböztetnünk a szocializmus objektív gazdasági törvényeit a szocialista fejlődés általános politikai törvényszerűségeitől.

Így például, a harmincas években egy ideig élt egy olyan hibás elképzelés, mintha a proletariátus diktatúrája lenne a szocializmus gazdasági alaptörvénye. A proletárdiktatúra, ahogy erre a Szovjetunióknak és a többi szocialista országnak a történelme tanít, kétségtelenül nagy szerepet játszik a szocialista gazdaság fejlődésében. Ebből nem következik azonban, hogy az új társadalmi rend fejlődésének ez a gazdasági alapja lenne.

A harmincas években meglevő szubjektív tendenciák egy olyan véleményben is kifejezésre jutottak, amely — azon kívül, hogy a proletárdiktatúráról szóló említett tételre is alapoz, vagyis a proletárdiktatúrát a szovjet gazdaság mozgástörvényének tekinti — a proletárállam gazdaságpolitikáját itéli a gazdasági fejlődést meghatározó döntő erőnek. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy nemcsak a tőkés, hanem a szocialista gazdasági fejlődés alapját is olyan objektív gazdasági törvények képezik, amelyeket nem hagyhatunk figyelmen kívül. Az állam nem szabhatja meg önkényesen a konkrét helyzetnek megfelelő gazdaság-politikai követelményeket.

A szocialista építés folyamán szerzett valamennyi eddigi tapasztalat azt mutatja: csak az a szocialista állam által folytatott gazdaságpolitika képes a szocializmusra jellemző erőket, előnyöket kibontakoztatni, érvényre juttatni, amely a szocializmus objektív gazdasági törvényein alapszik, még ha a politika szerepe törvényszerűen nő is a szocializmusban.

¹² A kérdés mai jelentőségét körültekintően alapozta meg Gerhard Schulz és Viktor Stoljarow cikke (Zur Frage des Materialismus in der politischen Ökonomie des Sozialismus. Wirtschaftswissenschaft, 1973. 5. sz. 641. l.). Munkájukban a gazdaság törvényeinek objektív jellege, valamint az emberek tudatos tevékenysége közötti dialektikus összefüggéssel foglalkoznak.

¹³ Ekkhard Lasow „A szocializmus törvényeinek hatásmodja (hatásmechanizmusa)” című cikkében, amely a „Deutsche Zeitschrift für Philosophie” folyóirat 1974. 8. számában jelent meg, határozottan szembeszáll az alábbi, úgy tűnik teljesen helyes tétellel: „Azt a képzetet, mintha a gazdasági törvények *felismert* szükségyszerűségek lennének csupán, és amely képzet . . . végső soron e törvények nem teljesen objektív jellegének elismeréséhez vezet, teljesen indokoltan emeli ki többek között Willi Becker az „Einheit” egyik 1973. évi számában közölt, a szocializmus politikai gazdaságtanával foglalkozó tudományos tanácsban lefolytatott vitát értékelő cikkében (L. Einheit, 1973. 1. sz. 35. l.) Lassow szó szerint azt állítja cikkében: „Felismerés nélkül lehetetlen . . .” Nyilvánvaló azonban, hogy gondosan meg kell különböztetnünk a szocializmus gazdasági törvényeinek hatását és felhasználását.

¹⁴ A gazdasági törvények hatásában beállott változásokat és a követelmények ebből eredő változásait egyes kutatók úgy ábrázolják, mint a termelési viszonyok mozgását tükröző alaptörvény módosulásának eredményeit. Ugy tűnik, e felfogás következményeként vetődik fel a gazdasági törvények stabilitásának kérdése. A továbbiakban alaposabban vizsgáljuk ezt a problémát.

Harmadszor: A gazdasági alaptörvényről szólva, számolnunk kell azzal, hogy itt mindig egy adott társadalmi forma gazdasági alaptörvényéről van szó.

A viták folyamán, amelyek a szovjet közigazdászok között, a háború utáni időszakban pedig a többi szocialista ország közigazdászai körében — a többi között az NDK-ban — is lezajlottak, egyre világosabbá vált: csak akkor vetjük fel helyesen a szocializmusban ható gazdasági alaptörvény problémáját, ha hatásának vizsgálatát és irodalmi feldolgozását a marxi—lenini tanításnak a társadalmi formáról levont következtetéseivel összhangban végezzük el. Marx a kapitalizmus példáján már kimutatta, hogy a gazdasági alaptörvény éppen azt fejezi ki, ami az adott formációra jellemző, következésképp Marx azt mutatja ki, ami az egyik formációt megkülönbözteti a másiktól. Emellett, az a törvény, amelyben egy formációnak csak egy adott fejlődési foka jut érvényre, nem tekinthető gazdasági alaptörvénynek.

Következésképp, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet gazdaságának nincs egyetlen egy különös alaptörvénye sem. Nem létezik olyan törvény, amely a kommunista formáció első fázisának, a szocializmusnak lenne specifikus törvénye.

Azon az alapon, hogy a gazdasági alaptörvény a kommunista formáció mindkét fejlődési szakaszára — ezáltal annak minden fejlődési fokára — nézve egységes, I. I. Kuzminov logikai úton az alábbi két következtetést vont le. 1. Helyesebb és tudományos szempontból pontosabb lenne, ha a kommunista formáció, nem pedig a szocializmus gazdasági alaptörvényéről beszélnénk. 2. Nem szabad megengednünk ennek a törvénynek olyan megfogalmazásait, amelyeket az első szakasz — a szocializmus — sajátos vonásaira akarnak alapozni.¹⁵

A gazdasági alaptörvényre vonatkozó vizsgálatok eredményeként és az ezzel a törvénnyel kapcsolatos eszmei harcokban — mindenekelőtt a szovjet közigazdászok munkái révén — olyan fontos új következtetésekhez jutottunk, amelyek gazdagítják az általános politikai gazdaságtani elméletet, és értékes gyakorlati útmutatásokkal szolgálnak.

Be kell azonban vallanunk: mindmáig nem sikerült egységes és szakszerű szempontokat megadnunk ehhez a szocializmus politikai gazdaságtana elméletének kidolgozása és a szocialista országok gazdaságpolitikájának tudományos megalapozása aspektusából oly fontos kérdéshez.

Ma a kommunista társadalmi forma gazdasági alaptörvényének megfogalmazásával kapcsolatos legfontosabb követelmények feltárásából kiindulva, mindinkább felismerjük annak szükségességét, hogy nem csupán a már levont következtetések alapos magyarázatát kell adnunk, hanem meg kell szüntetnünk a még meglevő „fehér foltokat”. Hiszen hogy lehet elérni a szocializmus politikai gazdaságtana produktív, sőt politikai-ideológiai funkciójának legteljesebb kibontakozását, amikor a szocializmusban ható gazdasági törvények rendszerének központi láncszemét feltárni akarván, a megismerés további előrehaladását késleltető, egymástól eltérő nézetek majdnem áthághatatlan dzsungelébe ütközünk.

¹⁵ Lásd: I. I. Kuzminov: *Ocserki politiceszkoy ekonomii szocializma* (A szocializmus politikai gazdaságtani füzetek, 243. 1. Izdatyelsztvo „Miszl”, Moszkva, 1971.)

Éppen ezért van, úgy tűnik, égető szükség arra, hogy minél gyorsabban elvégezzük a szocializmus gazdasági alaptörvényével kapcsolatban időközben felhalmozódott, tekintélyes mennyiségű anyagnak a gondos feldolgozását. Ennek a feladatnak a nehézsége abban rejlik, hogy: 1. Éppen a gazdasági alaptörvény hatásának elemzésében mint gyújtópontban összpontosul — a szocializmus politikai gazdaságtanának tárgyától kezdve — a tudomány valamennyi alapkérdése. 2. Itt tükröződik az, hogy a politikai gazdaságtan a marxizmus elválaszthatatlan része, és az általa felvetett problémákkal (mint például a gazdasági törvények jellege) összefügg az objektív és szubjektív viszonyok dialektikája, vagyis a filozófia alapkérdései, valamint a társadalmi formákról, illetve a társadalmi formák szakaszairól szóló tanítás. Éppen ezért gondolkodnunk kell azon, hogy egy igen nagy létszámú, a legkülönbébb társadalomtudományi diszciplínák képviselőiből álló kollektívát vonjunk be a vázolt feladat kidolgozásába.

A húszas és harmincas években folytatott elvi vitákra és az elmúlt évtized vitáira visszatekintve megállapíthatjuk, hogy most, a hetvenes években nagyjából a következő a helyzet az alaptörvény megismerésében.

Először: a marxista—leninista politikai gazdaságtan művelői ma majdnem egyöntetűen azon a véleményen vannak, hogy a szocializmus viszonyai között objektív jellegű gazdasági alaptörvény hat. Amennyire ismeretes számunkra, nem fér többé semmiféle kétség ahhoz, hogy a mozgástörvényként funkcionáló „gazdasági alaptörvény” értelmes, releváns kategória.

Másodszor: pozitív jelenséggé kell kiemelnünk azt, hogy bár napjainkban a legkülönbébb elképzelések élnek egymás mellett — az alaptörvény hatásának kérdéseit illetően — az elnevezésről, a tartalomról, sőt, e törvénynek a gazdasági törvények rendszerében betöltött helyéről, a marxista—leninista politikai gazdaságtani kutatók többsége mégis egységes állásponton van azokat az alapkövetelményeket illetően, amelyeket a gazdasági alaptörvény tartalmának megfogalmazásával szemben támasztanunk kell.

Milyen követelményeket kell — az elképzelések szerint — az alaptörvény definíciójának kielégítenie? A mi társadalmi rendünket uraló gazdasági alaptörvény megfogalmazásában az alábbiakat kell kifejeznünk:

1. Mint minden más gazdasági törvény, a gazdasági alaptörvény is objektív, szükségszerű, általános érvényű, és ezáltal lényegi, ismétlődő és viszonylag stabil összefüggéseket fejez ki.

2. Az alaptörvény meghatározó szerepe a szocializmusban ható törvények rendszerében sokkal világosabbá válik, ha az alapvető termelési viszony visszatükröződését a kommunista formáció mindkét szakaszára vonatkozó, egyaránt valóságos törvényként mutatjuk fel.

3. E törvény a társadalmi fejlődés hajtóereje, hiszen a gazdaság területén azok a dialektikus összefüggések és kölcsönhatások a társadalmi fejlődés célja és a cél elérésének eszközei között, amelyek a társadalmi újratermelési folyamat minden oldalát át- meg áthatják, úgy illeszkednek e törvényben s annak tartalmában egymáshoz, mint a termelés és fogyasztás belső egysége.

4. A gazdasági alaptörvény a kommunista társadalmi forma elvi fölényét fejezi ki.

5. Az alaptörvény működésében érvényre jutó minőségi követelményeknek és változásoknak mennyiségileg megragadhatóaknak kell lenni.

6. Az alaptörvény kutatásakor a tézisek általános érvényének biztosítása végett a lehető legmagasabb absztrakciós fokot kell elérnünk.

A gazdasági alaptörvény helye a társadalmi formáció gazdasági törvényeinek rendszerében

A szocialista világrendszer egész eddigi gyakorlata azt igazolja, hogy a kommunizmus mint társadalmi-gazdasági alakulat olyan bonyolult és sokrétű „társadalmi-történelmi” folyamat, amelynek alapját objektív gazdasági törvények képezik. Ezeknek a gazdasági törvényeknek a megismerésére és tudatos felhasználására igen nagy szükség van az új társadalmi rendszer sikeres felépítése szempontjából. Emellett, tekintetbe véve a gazdasági folyamatok fokozódó összefonódását, különös figyelmet kell szentelnünk a gazdasági törvények kölcsönhatása kutatásának a szocialista újratermelési folyamatban.

Ahogy Lenin a narodnyikság gazdasági tartalmával foglalkozó cikkében kimutatta, abból kell kiindulnunk, hogy minden társadalmi forma esetében „... a termelési viszonyok sajátos, történelmileg meghatározott rendszerének törvényeiről lehet szó”.¹⁶

A termelési viszonyok eme rendszerének a gazdasági törvények sajátos rendszere felel meg. Ez azt jelenti, hogy az egyes objektív gazdasági törvények nem külön-külön, elszigetelten, hanem egymással összefüggésben hatnak és működnek.

A szovjet közgazdászok az elmúlt években nagy figyelmet szenteltek a szocializmusban ható gazdasági törvények rendszerjellegének az elemzésére, s nagy súllyal jelenik meg ez a probléma az NDK közgazdasági irodalmában is.¹⁷

A kommunista formáció gazdasági törvényeinek rendszerében minden egyes gazdasági törvény a társadalmi viszonyok fejlődésének egyik lényeges oldalát fejezi ki. A gazdasági alaptörvény, kifejezve azt az objektív, dialektikus összefüggést, amely a szocialista termelés célja és a cél eléréséhez szükséges eszközök között fennáll, döntő szerepet játszik a gazdasági törvények rendszerében.

A gazdasági alaptörvény egységes irányt szab a szocializmus gazdasági törvényeinek, amelyek sohasem egymástól elszigetelten működnek, hanem mindig csak rendszerben. „Ez nem azt jelenti, mintha a gazdasági alaptörvény magában foglalhatná minden más törvény követelményeit.

¹⁶ Lenin Összes Művei, 1. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1963. 398. l.

¹⁷ Lásd Autorenkollektiv: Das System ökonomischer Gesetze des Sozialismus und die Berücksichtigung der objektiven Erfordernisse der ökonomischen Gesetze durch die Leitung, Planung und Stimulierung der schöpferischen Initiative der Werktätigen. (Thesen). Wirtschaftswissenschaft, 1973. 3. sz.; Dietmar Pflanz—Horst Zipser: Sowjetische Gesellschaftswissenschaftler zum System der sozialistischen Produktionsverhältnisse und dem daraus resultierenden System ökonomischer Gesetze. Wirtschaftswissenschaft, 1973. 5. sz.; Josef Ullrich: Sowjetische Gesellschaftswissenschaftler zum objektiven Charakter der ökonomischen Gesetze des Sozialismus und zu deren bewussten Ausnutzung durch die Wirtschaftswissenschaft, Wirtschaftswissenschaft, 1973. 5. sz.

Lásd még Rudolf Schoob: Einige Probleme der Analyse Systemcharakters der ökonomischen Gesetze in der politischen Ökonomie des Sozialismus. Wirtschaftswissenschaft, 1973. 1. sz.; Hans-Jürgen Kückler—Edith Muschwitz: Zur Klassifikation und deren Bedeutung für die Hierarchie ökonomischer Gesetze im Sozialismus. Wirtschaftswissenschaft, 1973. 7. sz.

A gazdasági alaptörvény nem kerettörvény, amelyből minden más törvény követelménye eredeztethető lenne.”¹⁸

Hogy helyesen határozzuk meg a gazdasági alaptörvény helyét a gazdasági törvények rendszerében, olyan kritériumok elemzésére kell alapoznunk, mint a gazdasági törvények hatásának időtartama és szférája. A gazdasági alaptörvény — hatásának időtartamát illetően — a társadalmi forma fennállásának egész ideje alatt ható, specifikus gazdasági törvények közé tartozik. Társadalmi formációkban ez azonban ugyanilyen mértékben áll a tervszerű arányos fejlődés törvényére is. Ha e két törvény helyének, szerepének és funkciójának további meghatározása végett bevonjuk a „törvény hatásának szférája” kritériumot is, valamint tekintetbe vesszük az alaptörvénynek mint a „rendszer lelkének” hatóerejét, akkor világossá válik a köztük fennálló alapvető különbség. A gazdasági alaptörvény mindazon általános érvényű, alapvető, lényegi és kölcsönös viszonyok összességének a megtestesítője, amelyekbe az emberek gazdasági tevékenységük folyamán kerülnek, és amíg léteznek osztályok, kifejezi a társadalom alapvető osztályai között kialakult alapvető termelési viszonyt. A tervszerű arányos fejlődés törvénye a gazdasági tevékenység meghatározott oldalait tükrözi csupán, következésképp nem lehet teljesen azonos az alaptörvénnyel. Egy formáció gazdasági törvényei rendszerének magva tehát a gazdasági alaptörvény.

A gazdasági alaptörvény nemcsak a szocialista termelés objektíve meghatározott célját, hanem valamennyi termelési mód célját is, mint a termelési viszonyok és termelőerők fejlődése dialektikájának egységét, fejezi ki; ezenkívül kifejezi mind az — ezen cél eléréséhez szükséges — objektív alapot, mind az ehhez szükséges eszközöket és módszereket.

Míg a kapitalizmusban „az eszköz — a társadalmi termelőerők feltétel nélküli kifejlesztése — folytonosan összeütközésbe kerül a korlátozott céllal, a meglévő tőke értékesítésével”,¹⁹ addig a termelőszközők társadalmi tulajdonának feltételei között ez az eszköz — valamennyi társadalmi termelőerő feltétel nélküli kifejlesztése — megfelel a termelési mód objektív — a társadalmi, a kollektív és az egyéni érdekek egybeesését jellemző — céljának. E cél elérésének eszközei: a szocialista termelésfejlesztés gyors üteme, a társadalmi termelés hatékonyságának fokozása az újratermelési folyamat folytonos intenzifikálásával, valamint az állandóan mélyülő szocialista gazdasági integráció, amely a műszaki haladás elősegítésére és a munkatermelékenység állandó növelésére irányul. Nem véletlen, hogy a további társadalmi fejlődés fő feladata — amelyhez az is hozzátartozik, hogy a tudományos-műszaki forradalom eredményeit szervesen összekapcsoljuk a szocialista gazdasági rendszer előnyeivel, s mind hatékonyabban használjuk ki a szocializmusra jellemző mozgatóerőket — része a fejlett szocialista társadalom további kiépítésének, kibontakoztatásának.

Leonid Brezsnyev, az SZKP KB főtitkára a Szovjetunió távlati tervéről szólva rámutatott arra, hogy e terv valóra váltása során a szovjet nép jólétét „olyan magaslatra kell emelni, amely szemléltetően megmutatja mindenkinek, még a legmeggröszöttebb szkeptikusoknak is, rend-

¹⁸ Autorenkollektiv: *Ökonomische Gesetze des Sozialismus in der Diskussion. — Ein methodologischer Abriss*, Dietz Verlag, Berlin, 1974. 59. 1.

¹⁹ Marx—Engels Művei, 25. kötet, Budapest, 1974. 238. 1.

szerünk lehetőségeit és előnyeit társadalmunk életének valamennyi területén”.²⁰

Itt azoknak a konkrét politikai, gazdasági követelményeknek a kidolgozásáról, valóra váltásáról van szó, amelyek a társadalmi fejlődés elért színvonalával összhangban, a kommunista társadalmi forma gazdasági alaptörvényéből erednek.

Változó-e a gazdasági alaptörvény tartalma?

A kiterjedt irodalomban, amelyet általában a kommunista társadalmi forma gazdasági alaptörvénye hatásának és különösen a törvénynek a gazdasági törvények rendszerében elfoglalt helyének szenteltek, van még egy sor olyan, nem eléggé megvizsgált vagy egyáltalában nem tisztázott kérdés, amelyre adott válaszuk végső soron döntő szerepet játszana a szocialista országokban folytatott gazdaságpolitika gyakorlati feladatainak meghatározásában. Az egyik eléggé szembetűnő fehér folt, úgy tűnik számunkra, a következő, mind módszertani és elméleti, mind gyakorlati jelentőségű alapprobléma: *Arról van szó, hogy fokozódnak-e egy formáció gazdasági alaptörvényének követelményei a társadalmi haladás folyamatában.*

Arra a következtetésre jutottunk, hogy egy formáció gazdasági alaptörvénye a formáció gazdasági törvényeinek állandóan fejlődő rendszerében működik. Abból a teljesen igaz állításból, hogy a szocializmusban a termelési viszonyok érettségének elérésekor olyan fejlődési folyamat játszódik le a gazdasági törvények rendszerének hatásában, amely a gazdaságpolitikával szemben támasztott objektív követelmények változásában jut kifejezésre, a legkülönbözőbb következtetéseket vonják le. Mint ismeretes, Lenin Hegel: „A logika tudománya” című művének konceptusában a jelenségről és a lényegről beszélve, a következőképp fogalmazza meg a törvényt mint az összefüggések különös formáját: „a törvény tükröződése annak, ami a világegyetem mozgásában lényegi”,²¹ „a törvény lényegi jelenség”, „a törvény az, ami tartós, marandandó a jelenségben”.²²

Itt kell megjegyeznünk, hogy a politikai gazdaságtan művelőinek egy része az NDK-ban úgy véli, hogy a gazdasági törvények tartalma — ezáltal a gazdasági alaptörvényé is — változó. Így például a gazdasági alaptörvény tartalmára vonatkozóan ellenérveket hoznak fel azzal az állásponttal szemben, hogy „a gazdasági törvények bármely társadalmi forma kezdetétől fogva ugyanazok maradnak”.²³ Ezzel az elképzeléssel kapcsolatban nyitva marad az a kérdés, változás áll-e be a törvény tartalmában, természetében s a gazdasági alaptörvény alapvető összefüggéseiben. Vajon változik-e ezen törvény társadalmi-gazdasági tartalma is, amely egy formáció gazdasági törvényeinek teljes rendszerében meghatározza a hatás irányát? Egy másik szerző szilárdan védelmezi a következő tételt: „Maguk a gazdasági törvények állandóan változnak, még ha stabilnak, állandónak, lényeginek tekintjük is őket a gazdasági viszo-

²⁰ L. I. Brezsnyev: A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének 50. évfordulójáról. Politizdat, Moszkva, 1972. 55. l.

²¹ Lenin Összes Művei, 29. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 124. l.

²² Ua. 123. l.

²³ Harry Maier: Die ökonomischen Gesetze als Bewegungsgesetze der sozialistischen Produktionsverhältnisse — ihr Charakter und ihre Wirkungsweise bei der Schaffung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft. Wirtschaftswissenschaft, 1973. 8. sz. 1122. l.

nyokban.”²⁴ A továbbiakban a következő érveket sorakoztatja fel ezzel kapcsolatban: „Így például a szocializmus gazdasági alaptörvényének kibontakozására nézve rendkívüli jelentőségű, hogy az alábbi időszakok melyikének szocialista termelési viszonyairól van szó: a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet, a háború utáni évek, a fejlett szocialista társadalom és a kommunizmusba való átmenet időszaka.”²⁵

Vitathatatlan, hogy a termelési viszonyok továbbfejlődnek, hogy a gazdasági törvények mint a termelési viszonyok mozgástörvényei a társadalmi fejlődés különböző szakaszaiban különböző igényeket támasztanak. De tényleg a formáció gazdasági alaptörvényének tartalmában beállott változásból következik mindez? Hol marad az objektív törvények lényegi ismérve — a stabilitás, ha a törvények tartalma s egy formáció gazdasági alaptörvényének tartalma változásokon megy keresztül? Lehet-e fogódzó általában az objektív törvényszerűség a társadalmi viszonyok rendszerének fejlődésében, ha maguknak a társadalmi viszonyoknak a tartalma állandóan fejlődik? Véleményünk szerint a következő alapelvől indulhatunk ki, és kell is kiindulnunk: Azt, hogy a gazdasági törvények tartalma — ebből következően a gazdasági alaptörvényé is — stabil marad, a termelési viszonyok típusa határozza meg, azt pedig, hogy változnak a formáció gazdasági alaptörvényének követelményei, más okok idézik elő. E körülmény figyelmeztet a gazdasági alaptörvény hatásával kapcsolatos objektív feltételek problémájára.

Bár nagy a jelentősége annak, hogy pontosan ismerjük a szocialista termelési viszonyok hatókörét és e viszonyok érettségi fokát, véleményünk szerint mégsem szabad csupán a szocialista termelési viszonyok fejlődésére és az azokkal összhangban levő gazdasági törvények tartalmára vonatkozó ismeretből közvetlen gyakorlati következtetéseket levonnunk a szocialista országok gazdaságpolitikájának konkrét kidolgozására vonatkozóan. Véleményünk szerint abból indulhatunk ki, és abból is kell kiindulnunk, hogy az egy és ugyanazon típusú termelési viszonyok mellett a gazdaságban egy és ugyanazon alaptörvény hat. Az ebből eredő feladat mindenekelőtt az, hogy a lehető legpontosabban vizsgáljuk meg ezen objektív hatást kifejtő törvény tartalmát. Ugyanakkor azt a lehetőséget és szükségszerűséget, hogy meghatározzuk a gazdaságpolitikának a formáció gazdasági alaptörvényéből eredő fő feladatait, mindig konkrétan határozzák meg az ennek a törvénynek a hatásával kapcsolatos legkülönbözőbb feltételek.

Az alaptörvény konkrét követelményrendszere és a szocialista gazdaságpolitika

Amennyiben egy társadalmi forma fejlődésének folyamán — amint ez a gyakorlatban újra és újra érvényre jut — a gazdasági alaptörvény hatásából újabb és újabb követelmények származnak, úgy szükség van arra, hogy minél gyorsabban és minél szélesebb körben vegyük számba a marxista-leninista párt gazdaságpolitikai elveiben és a szocialista állam politikai-gazdasági (gazdaságpolitikai) intézkedéseiben ezeket az objektív követelményeket. Eppen ezért kell tisztáznunk ezt a kérdést, amelynek a gazdaságpolitika területén hozott döntésekben a jelenlegi és a

²⁴ Waldfried Schliesser. *Theoretische und methodologische Fragen der ökonomischen Gesetze des Socialismus. Wirtschaftswissenschaft, 1974. 2. sz. 182. 1.*

²⁵ Uo.

jövőbeli érdekek közötti összhang megőrzésével kapcsolatosan van nagy jelentősége: *milyen hatást gyakorolnak a hely és az idő objektív feltételei a kommunista formáció gazdasági alaptörvényének működésére?*

A többi között:

1. Milyen speciális követelményeket szab a gazdasági alaptörvény a gazdaságpolitika számára a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában? Ide soroljuk azt a megvilágításra váró kérdést is, hogy általában mikor kezd hatni egy törvény, és hogyan tágul hatásának szférája.

2. Megváltozhat-e a gazdasági alaptörvény hatása a társadalmi fejlődés valamely szakaszában; ha igen, mely okból?

3. Azonok-e a gazdasági alaptörvény hatásából származó követelmények valamennyi olyan országban, amely a társadalmi fejlődés egy és ugyanazon szakaszában, a kommunista építés időszakában van?

4. Lehetnek-e a gazdasági alaptörvényből származó lényeges követelmények egyenlők meghatározott feltételek között a társadalmi fejlődés különböző fokán álló szocialista országokban, s ha igen, miért?

5. Amennyiben a különböző objektív működési feltételek hatást gyakorolnak a gazdasági alaptörvény működésére, úgy vajon a gazdasági sorrend mindig ugyanazt a helyet foglalja el?

6. Vannak-e lényeges különbségek azok között a gazdasági alaptörvény hatásából származó, a gazdaságpolitikával szemben támasztott követelmények között, amelyeket a fejlett szocialista társadalom felépítésének időszakában s amelyeket a fejlett szocialista társadalom felépítése utáni időszakban kell végrehajtani; ha igen, miben jutnak ezek kifejezésre?

Ha mindezeket és más kérdéseket tisztáztuk, el kell jutnunk a leglényegesebb, a kommunista társadalmi forma gazdasági alaptörvényének hatásával kapcsolatos feltételeknek és ezáltal e törvény hatásában beállott változás okainak a feltérítéséhez. Csak ilyen módon hajthatja igazán uralma alá az ember a gazdasági törvényeket.

Annak kapcsán, hogy a politikai gazdaságtan néhány művelője a gazdasági alaptörvény hatásában beállott, szemmel látható változásokból ezt a következtetést vonja le: egy meghatározott termelési mód keretei között a termelési viszonyok további fejlődésével, a gazdasági alaptörvény tartalma is változáson megy keresztül, égető feladat feltárni és megmutatni, milyen dialektikus összefüggés van a gazdasági törvény természete és hatásának feltételei között.

A politikai gazdaságtan művelőinek mindezeket a kérdéseket kutatásaik gyújtópontjába kell állítaniuk. Túl kell jutni tudományunk fejlődésének azon a fázisán, amelyre az jellemző, hogy éppen a politikai gazdaságtan alapkategóriáinak (kivált a gazdasági törvények rendszerének alapkérdése) tekintetében nem alakult ki még az álláspontok kellő összhangja.

Amennyiben a formáció gazdasági alaptörvényének hatásából ered a kommunizmus felé való előrehaladás egész társadalompolitikai koncepciója, úgy a tartalomnak — a gazdasági alaptörvény tartalmának — a helyes meghatározása és ezáltal az a kérdés: fejlődik-e a gazdasági alaptörvény magát a tartalmat tekintve, döntő jelentőségű a gazdasági gyakorlat szempontjából.

A rochdale-i szövetkezeti elvek és korunk szövetkezeti mozgalma

1844-ben a rochdale-i szövetkezők központi célja egy olyan vállalati forma kimunkálása volt — s ma is ez a szándék —, amely olyan sikeresen működik, hogy önmaga gazdasági és társadalmi fellendülését valószínűsítje meg, s ezáltal saját példáját szétsugározza a közösség életének egyéb területére is. A szövetkezés tervezői (a „kooperátorok”) már jó ideje szívélyes és szinte végelethetetlen vitát folytatnak arról, hogy a cél eléréséhez milyen cselekvési elveket kell követni. Csakhogy a rochdale-i úttörők nem vázolták fel az *elvek* valamiféle összegzését. Belefoglalták viszont az 1860-as évkönyvükbe a Társaság üzleti szervezetének néhány vezetési szabályát. E szabályok a következők voltak:

„A jelenlegi Szövetkezeti Mozgalomnak nem áll szándékában beavatkozni a társadalomban ma létező különféle vallási és politikai nézeteltérésekbe. A szándéka az, hogy az »önérdek« közös kötelékében egyesítse tagjai eszközeit, energiáit és képességeit mindnyájuk közös hasznára.

1. Mindenki a maga tőkéjét teremtsse elő, amely fix kulcs alapján kamatozik.
2. A tagokat a beszerezhető „legtisztább” anyagokkal kell ellátni.
3. Valódi súlyokat és mértékeket kell alkalmazni.
4. Piaci árakat kell felszámítani; és sem hitelezni, sem hitelt igényelni nem lehet.
5. A nyereséget az egyes tagok között vásárlásuk arányában kell szétosztani.
6. Az »egy ember — egy szavazat« elvének kell érvényesülni az igazgatásban s a nemek közötti egyenlőségnek a tagsági viszonyban.
7. Az irányítás funkcióját rendszeres időközönként választott tisztviselőkre és bizottságra kell ruházni.
8. A nyereség meghatározott százalékát oktatási célokra kell fordítani.
9. A tagok előtt rendszeresen ismertetni kell a számadásokat és mérlegkimutatásokat.”

E megszövegezésből tulajdonképpen kiszűrhetők azok az elvek, amelyek ezekben a szabályokban a gyakorlati tevékenységre vonatkozóan jutottak kifejezésre. A kérdés azonban, amit fel szeretnék vetni, az, vajon a szövetkezés úttörői a maguk módján nem voltak-e éppensé-

gel bölcssek, amikor figyelmüket nem az elvekre, hanem a tevékenységüket szolgáló fő eljárási módoknak a — szükségletek felmerüléséhez igazodó — ki- és átdolgozásra koncentrálták. Lássunk néhányat a kiszűrhető elvek közül — igen gyakran kimutatva a támaszul szolgáló szabályok hozzájuk illesztésének igényét.

a) Itt van mindjárt a bevezetőben részletezett „önérdek”-elv s összekapcsolása a kölcsönös érdekekkel és a „közös haszonnal”. Ez a realizmus és az idealizmus alapvető egyensúlyát jelenti a szövetkezésben, s a szövetkezeti fejlődés lépcsőfokain át mindmáig következetesen fennmaradt. Klimov beszámolójában (ICA Review, 63. k. 5. sz.) például ezt olvashatjuk: „... a lenini »szövetkezeti terv« fontos vonása volt az egyéni érdekek és a társadalom mint egész érdekeinek szerves egységbe foglalása.”

Az önérdeket szolgáló, a XIX. századi Rochdale viszonyaira kidolgozott mechanizmusokat azonban hozzá kell igazítani — s valójában folyik is e hozzáigazítás — az 1970-es éveket jellemző viszonylagos jóléthez. A mai bizalom az osztalékbélyegek, az árengedmények stb. iránt — mind az új helyzetre adott viselkedésbeli válaszreakciók.

b) Itt van azután a „*társadalmi tulajdon*” elve — erről az 1. szabály tanúskodik. A Rochdale-i Társaság és az összes később létrejött társaság is szolgálta a társasági tulajdonjognak a tagok által történő gyakorlását — nagymértékben a saját maguk által biztosított tőkeellátásokon keresztül. Csakhogy a tőkeforrások tekintetében alapos változások figyelhetők meg. Nagy-Britanniában például a társaságok tőkerészevényből eredő követeléseinek aránya állandóan csökken: 1964-ben 56,7 százalékot tett ki, 1973-ban viszont már csak 34,3 százalékot. Mi következik mindebből a szövetkezeti ügyek vezetésére vonatkozóan?

c) Itt van a „*demokratikus irányítás*” elve — ez jut kifejezésre a 6., 7. és 9. szabályban leszögezzett gyakorlati eljárásmódokban. Ezeknek az eljárási módoknak is bizonyára változniuk kell, ahogy a körülmények változnak. A 7. szabály például, úgy tűnik, bevonja a választott bizottságot a közvetlen vezetésbe, és ez a szövetkezeti szervezet egyszerű formájának velejárója. Világos ugyanakkor: ahogyan a társaságok nagyobb méretűekké és komplexebbekké váltak, kifejlődött a szakvezetés iránti igény. Ma már rendkívül bonyolult szervezetek jöttek létre, és az ilyen szakapparátusoknak jelentős hatalommal kell rendelkezniük. Továbbra is érvényesülnie kell viszont a demokratikus beszámolási kötelezettség elvének. Lényegében még mindig hiszünk abban, hogy az embereket inkább a saját életük irányítására kell képessé tenni, semminthogy irányíthatatlan és megfoghatatlan döntési folyamatok végpontjai legyenek. A szövetkezeti vállalatnak a szövetkezőket mind nagyobb önbizalommal kell felvérteznie és az önerőre való támaszkodásra felkészítenie. E folyamat fontos szervei a társaságokban működő választott bizottságok, és ezekre meghatározott funkciók ellátása vár: átfogó vizsgálata annak, hogy mi történik a társaságban; összekötőkapocs-szerep a központi igazgatás és a tagok között; döntés a társaság fejlődésére ható nagy horderejű javaslatok elfogadásáról és a közöttük felállítandó rangsorról. A szövetkezeti szervezetek korábbi formáival összehasonlítva azonban, bár magában a demokratikus vezetés elvében nem, a szabályokban módosulás megy végbe.

d) A következő elv „a fogyasztó szolgálatának” elve — ez nyilatkozik meg a 2., 3., 4. szabályokban. E szabályok az akkori helyzetre adott egyszerű válaszok voltak, márpedig ma egészen más feltételek között működünk. Nagy-Britanniában például a kormány jóval konkrétabban avatkozik be a fogyasztó oldalán. Az önkéntes fogyasztói mozgalom igen aktív erő — azokra a helyi és országos szintű magánkezdeményezésekre gondolunk, amelyek a fogyasztó érdekében végzendő ténykedésre irányulnak, beleértve ebbe a hivatalos szervek részéről megnyilvánuló figyelmet is. S ma már számos tőkés kiskereskedő is nyilvánosan elkötelezi magát a fogyasztók egy igen pozitív fajtájú támogatásának gyakorlata mellett. Ebben a helyzetben a szövetségi társaságoknak más és nehezebb szerepet kell vállalniuk, ha bizonyítani akarják, hogy kimagasló vezetői e szolgálatnak, és el kell látniuk azt a támogató funkciót, amelynek lényege: felvértezni a fogyasztókat minden olyan készséggel, amelynek birtokában jobb ítélőképességre tesznek szert, hozzásegítve őket ehhez ahhoz, hogy választásaik a lehető legkielégítőbbekké váljanak. Jelenleg a Szövetségi Szövetségben a fogyasztók szolgálatára vonatkozó „Okirat és gyakorlati kódex” megfogalmazásán dolgozunk, amelynek elfogadását fogjuk kérni minden kiskereskedelmi társaságtól; ennek nem az 1844-es, hanem az 1975-ös helyzettel kell összhangban lennie.

e) A „szövetségi oktatás” elvét a 8. szabály mondja ki explicit módon. A kezdeti időszakban ez a személyzet és a tagság oktatásának igen szerény formáját jelentette. Azoknak a munkáknak nagy részét, amelyeket a korai szövetségi oktatás magára vállalt, ma más — állami és magán- — szervek végzik; amiben azonban a társaságokra még mindig megkülönböztetett felelősség hárul, ez az igen szakszerű módszerek és a hatalmas erőforrások iránti szükséglet. Az elv marad — a módszerek és eszközök változnak.

És így tovább. A kérdést, úgy vélem, valójában nem is helyes úgy fogalmazni, hogy „le az elvekkal”, inkább azt kell sürgetni, hogy „előtérbe a szabályokkal” — mégpedig abban az értelemben, hogy a szervezet és a gyakorlat átalakítására kell koncentrálni. Ez feltétele a sikernek, sőt a társas intézmények fennmaradásának. A szövetségi társaságoknak ki kell elégíteniük a „tézis — antitézis — szintézis” tudományos követelményét abban az értelemben, hogy elemzés alá kell vonniuk ma létező formáikat, föl kell tárniuk a rájuk nehezedő új terheket, s a kialakult formákat az új feltételekhez kell igazítaniuk.

HERÉDI ISTVÁN:

A tulajdonviszonyok elméletéhez

Örvendetes tény, hogy Sárközy Tamás: „Indirekt gazdaságirányítás — vállalati árutermelés és a tulajdonjog” című könyvéhez¹ kapcsolódva vita indult a Közgazdasági Szemle hasábjain. Örvendetes ez egyrészt azért, mert társadalmunk fejlesztésének hosszú távú tervezéséhez még nem rendelkezünk kielégítő elmélettel a tulajdonviszonyokról. Jó alapról indult ez a vita másrészt azért is, mert egy olyan könyv tézisei körül bontakozhat ki az eszmecsere, amely a tulajdonviszonyokról eddig szerzett tudásunk színvonalas összefoglalását nyújtja, sőt számos vonatkozásban — szorosan a gyakorlathoz kapcsolódva — kísérletet tesz az elmélet gazdagítására is.

Hozzászólásom elsődlegesen a vitázók által felvetett kérdésekhez kapcsolódik, de néhány ponton túl is megy azokon. A vitakérdéseket kifejezetten az általános társadalomelmélet (filozófia, politikai gazdaságtan és szociológia) felől közelítem meg, s óvakodom attól, hogy a jogtudomány avagy a joggyakorlat illetékességi területére merészkedjem.

Meggyőződésem, hogy mind Sárközy Tamás, mind pedig az eddigi vita szereplői valóban a tulajdonviszonyokkal kapcsolatban felmerülő kardinális kérdéseket veszik bonckés alá — még ha közben periférikus problémákra is kitérnek —, ezért illő lelkiismeretességgel kell bekapcsolódni a vitába.

A tulajdonviszony általános tartalmához

A tulajdon értelmezésével kapcsolatos vitairásokban felmerült a fogalom meghatározásának igénye. Ezzel kapcsolatban röviden szeretnék utalni arra, hogy a marxista társadalomontológia és ismeretelmélet jelenlegi fokán bizonyítottan vehetjük: a tulajdonfogalom meghatározása nem lehet egy hosszabb vagy rövidebb definíció, hanem csak magának a fogalomnak a teljes kifejtése, amely az ilyen bonyolult társadalmi jelenség esetében azonos a jelenség elméletével. Ez az elmélet definíciók egész sorozataként fogható fel, de önmagában egyik definíció sem tükrözheti a jelenség teljes gazdagságát.

A vitában megjelent írások egybecsengnek a tekintetben, hogy az általános társadalomtudomány szempontjából a *tulajdon* nem dolog, nem tárgy, nem is a dolgok, tárgyak vagy emberek és dolgok, hanem *emberek közötti viszony*. Ez az egyezőség engedi meg, hogy a tulajdon és a tulajdonviszony fogalmakat a továbbiakban szinonimákként alkalmazzuk. Eléggé elfogadott az is, hogy a tulajdonviszonyok a termelési viszonyok összességét jelentik, de csak egy sajátos megközelítésben. Másképpen fogalmazva: a termelési viszonyok maguk relatív totalitásként értelmezhetők, vagyis számos meghatározás és vonatkozás egységként, amely totalitást különböző oldalak felől közelítve lehet és kell elemezni.

¹ Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.

Ha a termelési viszonyok ilyen *relatív teljességként* léteznek, akkor „jogunk” van arra, hogy ezt a relatív teljességet különböző vonatkozásai és meghatározásai felől vegyük szemügyre. A különféle megközelítések lehetőségét elismerve fel kell tételeznünk azonban, hogy az eltérő meghatározások, vonatkozások eltérő fogalmi jelet kapnak, továbbá azt is, hogy a relatív teljesség eme vonatkozásai, meghatározásai legfeljebb viszonylagosan önállóak, épp ezért csak viszonylagosan különíthetők el más vonatkozásoktól, meghatározásoktól.

A tulajdoni megközelítés a termelési viszonyok egyik lehetséges megközelítése. A kérdés az, hogy a termelési viszonyok relatív teljességének mely meghatározásait, vonatkozásait tárja fel, írja le számunkra?

Sárközy Tamás szerint a tulajdon (a tulajdonviszony) a termelési viszonyok *elsajátítási* aspektusból való vizsgálata, míg egy másik aspektus lehet a *termelési folyamat* felőli megközelítés. Mit jelent nála tartalmilag „a tulajdon mint elsajátítás”? Először egy formális megkülönböztetést alkalmaz: a tulajdon mint elsajátítás szerinte nem más, mint a jogi tulajdonfogalomtól tartalmilag megkülönböztetett materiális vagy közgazdasági tulajdon. Mi a közgazdasági tulajdon tartalma? A tulajdon a szükséglet kielégítését szolgáló elsajátítás, a természet tárgyainak hasznosítása. Ennek előfeltétele a dolgok feletti hatalom, amelynek azonban egyáltalán nem kell közvetlennek lennie (vagyis nem feltétlenül jelenti a tárgyak bírását). A szűkebb értelemben vett hasznosítás két alternatív irányt jelöl: a) az úgynevezett belső irány a termelés és a termelési eredményeinek saját fogyasztásra való felhasználása, azaz használati érték létrehozása, használata és elfogyasztása, a javak élvezete; b) az úgynevezett külső irány a termelési eredményeinek más szükségletkielégítésre alkalmas termékekre való elcserelése, azaz (némileg leegyszerűsítve) értéktermelés, árucseré. A belső irány valamennyi társadalomra jellemző, míg a külsőnek „csak” az áru gazdaságban van jelentősége.

Az elsajátítás alanyi szempontból egyetlen szóval kifejezhető: a hatalomban tartott dologgal való *rendelkezés lehetősége*; a rendelkezés pedig közgazdaságilag — az alany aspektusából — maga a tulajdon.

Ez azonban (Sárközy Tamásnál) még csak az elsajátítás-rendekezés technikai-gazdasági relációban megnyilvánuló tartalma; a társadalmi-gazdasági viszony abban áll, hogy az elsajátítás kizáró jellegű. *A dolog azért sajátja a materiális tulajdonosnak, mert valamilyen módon, formában és mértékben más emberek ki vannak zárva hasznosításából és a vele való rendelkezésből.*

Ebben a gondolatsorban Sárközy Tamás az elsajátítási aspektus társadalmi vonatkozására, azaz az ember—ember közötti viszony tartalmára is rámutat, kiküszöbölve azt az esetleges félreértést, hogy netán dolgok közötti vagy ember—dolog viszonyról lenne szó értelmezésében. Persze ezek a fejtegetések még viszonylag keveset mondanak az ember—ember közötti elsajátítási viszony közelebbi tartalmáról azon kívül, hogy a tulajdon valamilyen módon és mértékben kizáró jellegű. A további kifejtés során azonban Sárközy adalékokkal szolgál ehhez is: közgazdasági értelemben mindenki tulajdonos, aki hasznosít, aki rendelkezik, aki elsajátít. Ezért a közgazdasági tulajdon alapvető sajátossága az elrelativizálódás (helyesebben: relativizálódás)

ami azt jelenti, hogy egy és ugyanazon vonatkozásban többféle elsajátítás valósul meg, több közgazdasági tulajdonos azonos vagy eltérő mértékben sajátíthat el. Az eltérő mértékben való elsajátítás vagy az elrelativizálódás (osztódás) azonban még mindig viszonylag keveset mond az ember—ember közti elsajátítási viszonyok sajátosságáról. Tudja ezt Sárközy Tamás is, ezért felveti, hogy a tulajdonnal kapcsolatos konkrét kérdések megoldása előtt a materiális vagy közgazdasági tulajdon absztrakt fogalmát differenciálni, finomítani kell. Mielőtt azonban rátérnénk ennek a finomításnak az elemzésére, meg kell vizsgálnunk azokat az ellenvetéseket, amelyek az eddigi vitában felmerültek Sárközy koncepciójának e lényegi vonatkozásait illetően.

Ellenvetések Sárközy Tamás meghatározásaival szemben

Az eddigi vita során direkt módon leginkább Takács Béla (közvetve viszont Csillag István is) adott hangot elégedetlenségének Sárközynek a tulajdonfogalom lényegét illető megállapításaival kapcsolatban. Takács Béla szerint Sárközy Tamás könyvéből hiányzik az elsajátítás értelmének kifejtése, s így a tulajdon lényegéhez sem juthatunk el, illetve mindegyik válasz végső kicsengése: a *tulajdon* (vagy az *elsajátítás-rendelkezés*) — Sárközy Tamásnál — *emberek és dolgok közötti kapcsolatot jelent*. Az elmarasztalás után Takács Béla Marxra hivatkozva megfogalmazza a tulajdon általa helyesnek tartott definícióját: „A tulajdon a társadalom tagjai között az anyagi javakkal kapcsolatban fennálló társadalmi viszony. E viszonyok sokrétűek, közülük döntő jelentősége a termelőeszközök tulajdonviszonyainak van. A tulajdonviszonyok lényegét általában meghatározhatjuk mint a társadalom tagjai közötti gazdasági elsajátítási viszonyokat, de ebből visszafelé következtetni, vagy minden elsajátítást tulajdonnak tartani, legalább annyira problematikusnak látszik, mint a tulajdonról általában, annak konkrét formája nélkül az előbbinél többet mondani.”²

Ha összevetjük Takács Béla megfogalmazását Sárközy Tamás gondolataival, kiderül, hogy a két írás között nincs eltérés a tulajdon általános lényegét illetően. Amikor ugyanis Sárközy Tamás az elsajátítás tárgyi és alanyi vonatkozásainak egységében a hasznosítás-rendelkezés formulát alkalmazza, vagy amikor a kizáró jellegről, továbbá az elsajátításban jelentkező azonos vagy eltérő mértékről beszél, akkor mindig emberek közötti viszonyról van szó, materiális vonatkozásban. Igaz, Sárközy Tamás itt — legalábbis verbálisan — nem emeli ki, hogy az elsajátítási rendelkezési viszonyok között döntő súlya van a termelőeszközök elsajátításának. (Ugyanakkor írásából egyáltalán nem következik az, hogy tagadná ennek a jelentőségét.) Miért merül fel mégis Takács Béla ellenvetése? Miért nem utalt legalább a két értelmezés között meglévő érintkezési pontokra?

Takács Béla előbb idézett soraiból egyértelműen kiderül, az általunk érintkezési pontnak tartott megfogalmazáson túl nem tartja lehetségesnek, hogy többet is mondjunk a tulajdonról általában, azaz az általánosan vett tulajdonról. Sárközy Tamás ugyanis valóban többet mond Takácsnál, amikor arra utal, hogy a társadalom tagjai között az

² Takács Béla: Megjegyzések a marxi tulajdonfogalomhoz. *Közgazdasági Szemle*, 1974. 7—8. sz. 878. l.

elsajátításban kizárás is érvényesül, és így eltérő mértékben rendelkeznek — sajátítanak el. „Jogosak”-e elméletileg és módszertanilag Sárközy Tamás e kiegészítő meghatározásai? Ezt a kérdést az dönti el, hogy az általa használt olyan további meghatározások, mint a kizárás, az elrelativizálódás vagy másképpen az elsajátítás-rendekezés mértéke a tulajdonviszony általános, elvont fogalmának meghatározásai-e, vagyis érvényesek-e minden történetileg létező tulajdonviszony esetében. Takács Béla a közösségi társadalmak elsajátítási viszonyaira hivatkozva kívánja igazolni, hogy e meghatározások nem fogadhatók el. A vitában már Lengyel László is rámutatott az ezzel összefüggő érv gyengeségére. Ehhez csak annyit szeretnénk hozzátenni, hogy mind az osztálytársadalmak előtti közösségekben, mind pedig a majdani kommunista közösségben fel kell tételeznünk valaminő kizárást, valaminő különbséget a rendelkezés-elsajátítás mértékében. Az is bizonyosnak látszik azonban, hogy a kizárás és elrelativizálódás más jellegű ezekben a társadalmakban, mint a történelmileg „közbülső” osztálytársadalmakban.

Úgy véljük, hogy — az említettek mellett — Takács Béla más okból sem fogadja el Sárközy Tamás meghatározásait. Erre az okra Szabó Kálmán mutat rá, amikor azt írja, hogy Takács Béla valójában ingadozik a tulajdon jogi és közgazdasági fogalmai között, s emiatt veti el Sárközy Tamás értelmezését. Ezt a megállapítást hitelesíti Takács Béla következő megfogalmazása: „visszafelé következtetni, vagyis minden elsajátítást tulajdonnak tartani... (legalább annyira) ... problematikusnak látszik...”³ Máshol azt írja Takács Béla: „... a tulajdonviszonyok az elsajátítási viszonyok rendező elve”.⁴ Mind a két szövegrész arra utal, hogy a szerző a tulajdon fogalmán ténylegesen a jogi tulajdonfogalom tartalmát érti. Ezért nem érthet egyet tehát Sárközy Tamás felfogásával. Végezetül némi túlzással azt is mondhatjuk, hogy amidőn Takács Béla Sárközy Tamásnak tulajdonítja azt, hogy a tulajdont ember és dolog viszonyaként mutatja be, tulajdonképpen ez a bírálat nem Sárközy Tamásra, hanem inkább Takács Bélára érvényes.

Sárközy Tamás tanulmányának feltétlen érdeme, hogy a tulajdonviszonyokat mint a termelésben, forgalomban, elosztásban megnyilvánuló emberek közötti kapcsolatokat materiális (tárgyi, dologi) reflexiójukban is tárgyalja, szemben azokkal, akik a termelési viszonyokat valamiféle tiszta — a dolgok „élvezetétől”, hasznosításától független — emberek közötti viszonyokként ábrázolják. Másfelől arra is felhívja a figyelmet, hogy az elsajátítás-rendekezés nem csupán közvetlenül dologi vonatkozású (a dolgok bírása), hanem hatalmi-rendekezési viszony is. Sárközy Tamás ily módon mindkét lehetséges egyoldalúságtól elhatárolja magát. Ugyanakkor azt is meg kell mondani, ha valamivel többet is mondott volna — legalább illusztrációként — arról például, hogy az azonos, illetve eltérő viszony az elsajátításban-rendekezésben hogyan nyilvánul meg az emberek társadalmi helyzetében, mindennapi életében és viszonyaiban, akkor világosabb lenne az olvasó számára, hogy a tulajdonviszony Sárközy értelmezésében — emberek közötti viszony.

Csillag István Szabó Kálmán egyes elméleti tételein keresztül, indirekt módon vitatkozik Sárközy Tamás tulajdonviszony értelmezé-

³ Takács Béla: I. m. 878. l.

⁴ Uo. 877. l.

sének néhány meghatározásával. Szerinte Szabó Kálmán tagadja „A tulajdonnak mint az »objektív gazdasági viszonyok önálló elemének«... létezését és így a tulajdont teljesen azonosítja a „gazdasági viszonyainak, összefüggéseinek” rendszerével.⁵ Csillag István hibásnak tekinti ezt a tételt, s ebből az következik, hogy Sárközy tulajdonkonceptióját is elhíháztottnak tartja, amennyiben a Szabó Kálmánra vonatkozó íménti tételt Sárközy Tamás is magáévá teszi. Nagyon fontos arra válaszolni, hogy mi is tulajdonképpen itt Szabó Kálmán eredeti koncepciója, hiszen Csillag István éppen ezzel az eredeti koncepcióval nem ért egyet, s Sárközy Tamást — akinek a gondolatait egyébként újszerűnek, előremutatónak tartja — csak azért marasztalja el, mert ezekre a Szabó Kálmántól származó tázisekre támaszkodik.

Csillag István idézi vitapartneré (Szabó Kálmán) cikkének idevonatkozó részét: „A marxista politikai gazdaságtanban sem a tulajdont, sem a tulajdonformákat, sem a tulajdonviszonyokat nem értelmezhetjük az objektív gazdasági viszonyok önálló elemeként.”⁶ Szabó Kálmán érvelésének alapja — jegyzi meg Csillag István — Marx híres mondata: „A polgári tulajdont meghatározni tehát annyit jelent, mint a polgári termelés összes társadalmi viszonyait ábrázolni.”⁷ Csillag István a továbbiakban azt írja, hogy ha Szabó Kálmán hű akart volna maradni kiindulási alapjához, akkor cikkében ő sem térhetett volna ki a tulajdonviszonyok önálló — elsajátítási aspektusból való — értelmezése elől, hanem valóban a termelési viszonyokat kellett volna ábrázolnia (a „hogyan” kérdését). Csillag István említett megjegyzésével kapcsolatban a következő problémák merülnek fel:

1. Csillag István elfogadja, hogy a tulajdon nem ábrázolható önálló elemként. Elfogadja alapnak az idézett híres marxi formulát is.

2. Később arra utal, hogy erről az alapról kiindulva nem lehet kitérni a tulajdonviszonyok önálló elsajátítási aspektusból való értelmezése elől. Szabó Kálmán viszont kitért az elől.

3. Miután Szabó Kálmán megkerülte az előbb említett problémát, nem tudta ábrázolni a termelési viszonyokat.

ad 1. Ha Csillag István is elfogadja, hogy a tulajdon valóban nem ábrázolható önálló elemként, akkor miért rója fel ezt Szabó Kálmán hibájául?

ad 2. Miből következik az, hogy ezen az alapon nem lehet kitérni a tulajdonviszonyok önálló elsajátítási aspektusból való értelmezése alól, és Szabó Kálmán hol és miért tért ki ez elől?

Úgy látjuk, Csillag István állításainak ellentmondásossága elsősorban abból adódik, hogy azonosítja az „önálló elsajátítási aspektus”, valamint az „önálló elem” formulákat. Ezért értelmezi félre Szabó Kálmán megjegyzését. Szabó Kálmán azért tagadja, hogy a tulajdonviszonyok önálló elemként értelmezhetőek, mert az a véleménye, hogy ezek nem a termelési viszonyoktól független relációk, hanem azok elsajátítási aspektusai. Ebből következik, hogy Szabó Kálmán nem is teheti egyenlővé „teljesen a tulajdonviszonyokat a termelési viszonyokkal”.

⁵ Csillag István: A „megosztott” termelési viszonyok elméletéhez. Közgazdasági Szemle, 1975. 6. sz. 754. l.

⁶ Szabó Kálmán: A tulajdon és az elsajátítás kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1975. 4. sz. 498. l.

⁷ Marx—Engels Művei 4. kötet. Budapest, 1959. 159. l.

Csillag István későbbi fejtegetéséből kiderül: Szabó Kálmán ott követi el a hibát, hogy formálisan értelmezi az idézett marxi gondolatot, ezért jut el a tulajdonviszonyoknak mint önálló fogalomnak a teljes kizárásához. (Csillag István korábban önálló elemről beszélt, most pedig önálló fogalmat említ). De mit jelent a formális értelmezés? Szabó Kálmán — Csillag szerint — azért jár el formálisan, mert a marxi mondat csak a polgári tulajdon ábrázolására vonatkozik. Vagy másképpen fogalmazva: „... mert csak a gazdaság struktúrája, a tőkés termelés logikája mutatja meg a polgári tulajdon lényegét. Csak a termelés összes viszonyainak bemutatásakor tűnnek elő az elidegenülés viszonyai, amelyek mint elvonatkoztatások uralkodnak az egyéneken, mert kölcsönös viszonyaik önállósulnak velük szemben; akarataikat, céljaikat magukban foglalják a termelési feltételek, azaz a tőke.”⁸ Igaz, ezután az is kiderül, hogy a szocialista tulajdont szintén mint a termelés összes társadalmi viszonyait kell bemutatni. És az indoklás: „... mert a kapitalizmus lényegi sajátossága — a termelés társadalmasodása, a termelőerőknek »csak« a tőkeviszony által gátolt forradalmasodása — itt leveti ellentétes, a társadalmasodásnak inadekvát formát, az egyéni elsajátítás hatalmát”.⁹

Nincs vitánk abban a tekintetben Csillag Istvánnal, hogy a tőkés termelésre igaz a tulajdon meghatározásával kapcsolatos híres marxi mondás. Az azonban továbbra sem bizonyított, hogy csak a polgári tulajdon ábrázolásához szükséges a polgári termelés összes társadalmi viszonyainak az ábrázolása. Ily módon pedig az is homályban marad, hogy Szabó Kálmán miért értelmezi formálisan a marxi megjegyzést. Valószínűnek látszik, hogy Csillag István cikke befejezésének időpontjáig nem tudott elkészülni ezzel a tételével, ugyanis nem ad magyarázatot arra, hogy a kapitalizmus és a szocializmus miért kap kitüntetett szerepet, miért kell e két formában (míg az összes többiben nem) a tulajdont mint a termelés összes társadalmi viszonyait ábrázolni?

Talán ebből az ellenvetésünkből kitűnik, hogy véleményünk szerint Marx ama módszertani elve, miszerint a polgári tulajdont meghatározni annyi, mint a polgári termelés összes társadalmi viszonyait ábrázolni, nem csupán a polgári társadalomra érvényes. Ennek az elvnek az általános érvénye a társadalom totalitás jellegében gyökerezik, s ez a totalitás valamennyi társadalmi-gazdasági formációra, illetve termelési viszonyrendszerre érvényes. Ha pedig ezt elfogadjuk, akkor értelmét veszti a Szabó Kálmán tulajdonfelfogásával szemben alkalmazott érvelés is. (Mellesleg szólva túlzottnak tartjuk Csillag Istvánnak azt a követelményét, hogy akár Szabó Kálmán, akár más ábrázolja a szocialista termelés összes társadalmi viszonyait. Csillag István ugyanis ezt kéri számon Szabó Kálmántól cikke 766. lapján.)

Csillag István érveinek elemzése után — úgy véljük — nyilvánvaló, hogy Sárközy Tamás tulajdonkoncepciójának Szabó Kálmántól származó egyik elméleti alappillérevel szemben felhozott ellenvetések alaptalanok.

Még néhány szót Csillag István tulajdonviszony-felfogásának hipotézisszerű megfogalmazásáról. Idézzük: „A tulajdonviszonyt mind-

⁸ Csillag István: I. m. 764. l.

⁹ Uo.

ezek alapján olyan elsajátítási társadalmi viszonyoknak tekintjük, amelyben a tulajdonos társadalmi viszonyainak totalitását sajátíthatja el, termelheti újra és újjá a termelési folyamat (a termelési feltételek) uralása alapján.”¹⁰ Ez a hipotézis nem mond ellent Sárközy Tamás felfogásának, viszont részben gazdagabb, részben szegényebb tartalmú annál. Gazdagabb, amennyiben Csillagnál — Marx nyomán — a társadalmi viszonyok totális elsajátításáról van szó, míg Sárközy Tamás az elsajátítási viszony materiális mozzanataira, oldalaira teszi a hangsúlyt, s háttérben maradnak az ugyancsak materiális reflexióval is bíró olyan elsajátítási viszonyok, mint például a szükségletek, képességek, élvezetek egyetemessége, az emberi élet nem kimondottan anyagi-gazdasági viszonyai. Sárközy Tamás azonban nem marasztalható el azért, mert a tulajdonviszonyok materiális vonatkozásaira koncentrált. Sőt ez még érdem is, ha meggondoljuk, hogy a viszonyok elemzése során számos szerzőnél „eltűnnek” a materiális mozzanatok. Másfelől azonban az is elengedhetetlen követelmény, hogy a tulajdon- vagy elsajátítási viszonyok közvetlenül nem anyagi vonatkozásai ne maradjanak a háttérben, hiszen csak így kerülhetjük el az ökonomista felfogás torzításait.

Mivel az eddigiekben a tulajdonviszony olyan meghatározásait, mint a kizáró jelleget és az elrelativizálódást (osztódást) csak a tulajdonviszonyok első alpmeghatározása kapcsán, s csak röviden érintettük, most térjünk vissza az ezekkel szemben felhozott érvek vizsgálatára.

Az elrelativizálódás és elsajátítási-rendelkezési mérték fogalmához

Sárközy Tamás könyvében a tulajdonviszony általános meghatározásai körébe sorolja a kizáró jelleget és az elrelativizálódást (osztódást), majd részletesen illusztrálja ezeket a jelenségeket. Ezek a formulák — mint ismeretes — komoly ellenvetésekre találtak. Többen megkérdőjelezték azt a kitételt is, hogy a közgazdasági értelemben mindenki tulajdonos. Pedig ez teljesen érthető, hiszen a tulajdonnak az elsajátítással való meghatározásából következik: hogy mindenki tulajdonos, aki elsajátít. Nézzük először, hogy mit mond ezekről a kérdésekről Sárközy Tamás?

Arra a kérdésre, hogy „ki a közgazdasági tulajdonos?” Sárközynek az a válasza; hogy: „Az a tulajdonos, aki a dolgot hatalmában tartja, hasznosítja, rendelkezik vele”; „ha közgazdaságilag — függetlenül a tulajdonjog telepítésétől — mindenki tulajdonos, aki hasznosít, aki rendelkezik, azaz elsajátít, úgy a közgazdasági tulajdon jogi tulajdontól eltérő alapvető sajátossága az *elrelativizálódás (osztódás)* jelensége.”¹¹ Az elrelativizálódás jelenségének megmagyarázásánál Sárközynek segítségére van a Szabó Kálmán által 1964-ben bevezetett disztinkció a technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági relációk között. Sárközy Tamás a technikai-gazdasági reláció formula alapján beszél arról, hogy az elsajátítás-rendelkezés relativizálódik; az utóbbiak alapján pedig arról, hogy a tulajdonviszony kizáró jellegű. „A tulajdon társadalmi-gazdasági relációja főként a tulajdon kizáró jellegében jelentkezik . . . A dolog azért kap a tulajdonoshoz »hózzátartozó«, »saját« jelleget, mert a

¹⁰ Uo. 767. l.

¹¹ Sárközy Tamás: I. m. 41. l.

tulajdon technikai-gazdasági relációja, a hasznosítás, a tulajdon társadalmi-gazdasági relációja folytán másokat kizáró jelleggel bír... A tulajdon kizáró jellegét a társadalom többi tagjának tudomásul kell vennie — az úgynevezett saját hatalom tehát termelési viszony, más emberekhez való kapcsolatot jelez: a dolog azért a materiális tulajdonos »sajátja«, mert valamilyen módon, formában és mértékben más emberek ki vannak zárva hasznosításából és a vele való rendelkezéséből. A tulajdon tehát mint hasznosítás-rendekezés, kizáró jellegű.¹²

Az eddigi vitában főleg azzal a tézissel szemben jelentkezett ellenállás, hogy „mindenki tulajdonos, aki elsajátít”. Érthető az ellenvetés: ily módon elmoszuk az antagonisztikus osztálytársadalmak (elsősorban a kapitalizmus) kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályainak társadalmi helyzete közötti ellentétet, hiszen Sárközy formulájából az következik, hogy mivel a kizsákmányolt proletár is elsajátít, ő is tulajdonos.

A rövidség kedvéért kénytelenek vagyunk csupán a kapitalista formációra való hivatkozással illusztrálni, hogy Sárközy formulája nem feltétlenül vezet a polgári társadalom lényegének elmosásához, és a szocialista társadalmi valóság tulajdonviszonyainak elemzéséhez is jó módszertani kiindulópontul szolgál.

Ugy véljük, hogy a proletariátus társadalmi helyzete nem válik a termelőeszközök tulajdonosi osztályának társadalmi helyzetével azonosná azáltal, hogy kimutatjuk elsajátításának tényét. Mivel támaszt-hatjuk alá ezt az állítást?

Ismeretes, hogy a megelőző történeti-társadalmi formákkal szemben a kapitalizmusban a személyi függőségi viszonyok helyébe a dologi függőségi viszonyok lépnek. Marx itt kettős felszabadulásról beszél: a jogi értelemben vett tulajdonról és a személyi függőség alól való felszabadulásról. A személyi függőségre alapozott társadalomban a „munkás” még munkaerejének sem volt tulajdonosa, ezért ebben a tekintetben a tőkeviszony előrelépést jelentett: elvileg mindenki szabadon rendelkezik munkaerőárújával, s ennek alapján munkaereje mennyiségének, illetve minőségének arányában jogosult az elsajátításra. (Ennek a másik oldala — s ez a fontosabb —, hogy a tőke viszont jogot formálhat az értéktöbbletre.) Amidőn Sárközy Tamás megállapítja, hogy mindenki tulajdonos, aki elsajátít, még nem azonosítja a nem antagonisztikus és az antagonisztikus társadalmakat. Az persze világos, hogy a további meghatározásokban jelentkeznie kell a társadalmi forma szerinti különbségnek is. A további finomítás, differenciálás követelményét megfogalmazva azonban nem lehet kétségbe vonni (legalábbis az eddigi vita ellenérvei alapján), hogy Sárközy Tamás formulája nem banalitásokat fejez ki, hanem a tulajdonviszony egyik lényeges elvont meghatározását.

Az ellenvetéseknek, illetve Sárközy koncepciójának elemzéséhez azonban elengedhetetlen Szabó Kálmán disztinkciójának az áttekintése, a disztinkció ellen felhozott érvek szemrevételezése, mivel egyrészt a tulajdonviszony fogalmának Sárközy Tamás által adott finomítása Szabó Kálmán megkülönböztetésén nyugszik, másrészt a vitapartnerek közül többen kifogásolják Szabó Kálmán technikai-gazdasági reláció fogalmát.

¹² Uo. 38—39. 1.

Csillag István szerint Szabó Kálmán a termelési viszonyokat „megkettőzi”, „megosztja” technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági relációkra s az előbbi a termelési viszonyokat, ezek tartalmát, lényegét technológiai oldalról, a technikai-gazdasági relációk alapján írja le. Hacsak nem akarunk banalitásokat felmutatni — állítja Csillag —, egyetlen társadalmi réteg viszonyait sem tudjuk így leírni. S végül a következtetés: „A politikai gazdaságtan nem társadalmi technológia, hanem a termelési viszonyok tudománya”.¹³ A társadalmi rétegek viszonyait „... csak úgy írhatjuk le, hogy a munkamegosztásban elfoglalt helyét nem a technikai-technológiai körülmények, hanem a termelés »formameghatározása« szempontjából vizsgáljuk.”¹⁴

Az előbbieket alátámasztásul megkapjuk még a következő marxi figyelmeztetést: „Ha a polgári társadalmat nagyjában és egészében vesszük szemügyre, akkor a társadalmi termelési folyamat végső eredményeként mindig maga a társadalom jelenik meg, azaz, maga az ember a maga társadalmi vonatkozásaiban. Mindaz, aminek szilárd formája van mint termék stb., csak mozzanatként, eltűnő mozzanatként jelenik meg ebben a mozgásban.”¹⁵ A továbbiakban pedig megállapítja, hogy eme (általunk csak részben idézett) marxi megfogalmazás fényében Szabó Kálmán kategóriái mennyire üresek és statikusak.

Szabó Kálmán „A szocialista termelés alapvonásai” című munkájában a társadalmi munkamegosztás és tevékenységmegosztás jelensége alapján arra a következtetésre jut, hogy ha a gazdasági termelési viszonyokat újabb szempont szerint is osztályozzuk: e viszonyok újabb vonatkozásait és metszeteit tárhatjuk fel. Az új osztályozás a gazdasági tevékenységek megosztása szerint történhet, amelyeket közvetlenül az anyagi-technikai bázis határoz meg; a tagolódás foglalkozás, szakma, ágazat, a munka fizikai és szellemi jellege, a munkakör vagy a munkaszervezetben elfoglalt hely szerint megy végbe. Az e tekintetben fennálló különbségek és azonosságok nem pusztán technikai különbségek, hanem „bizonyos fokig az emberek társadalmi elhelyezkedéseinek különbségei is...” Szabó Kálmán ezeket a viszonyokat (a termelési viszonyoknak ezt az oldalát) „technikai-gazdasági viszonyoknak”¹⁶ nevezi. Ezt az oldalt — ahogyan ő fogalmaz — a gazdasági viszonyok *hosszmeteszében* való vizsgálata eredményeként kapja meg, míg a *keresztmetszetben* a társadalmi-gazdasági relációkat, amelyek a társadalmi függőség vagy a társadalmi egyenrangúság viszonyai lehetnek. Szabó Kálmán könyvében mintegy 75 oldalon keresztül indokolja, elemzi a technikai-gazdasági relációkat, illetve a termelési viszonyokon belüli megkülönböztetés értelmét, de ezt itt egy cikk keretében természetesen nem tudjuk nyomon követni. Az általa bevezetett megkülönböztetés lényege azonban így is előttünk áll. A minőségileg körvonalazott társadalmi-gazdasági viszonyok belső tagolásáról van szó. Ez a differenciálás már csupán elvontan, a mennyiség-minőség dialektikája alapján is jogos. Az persze nem bizonyos, hogy a belső arányok, a tagoltság érzékeltetésére ez a legjobb terminus technicus. Az azonban vitathatatlan, hogy 1964-ben nem kis gondolati merészség kellett a

¹³ Csillag István: I. m. 757. 1.

¹⁴ Uo. 757—758. 1.

¹⁵ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Marx—Engels Művei 46/2. kötet. Budapest, 1972.

¹⁶ Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai. Kossuth Könyvkiadó, 1964. 35—36. 1.

termelési viszonyok ilyen tagolásához (horizontális és vertikális síkon). Ez a tagolás azért is fontos, mert rámutat arra, hogy a technikai-gazdasági viszonyok — bármennyire is meghatározottak a társadalmi-gazdasági viszonyok által — maguk is meghatározzák a társadalmi-gazdasági relációk előtt nyíló lehetőségeket.

Mint ismeretes Csillag István sovány eredménynek tartja a Szabó Kálmántól eredő megkülönböztetést. Ezt egy Marx-idézetrel is alátámasztja. Ebben a marxi formulában azonban — Csillag István értelmezésével ellentétben — nincs kimondva semmi arra vonatkozóan, hogy ha a tulajdont „nagyjában és egészében” (Marx) megvizsgáltuk, ne lehetne többet is mondani a *nagyon fontos* általános és *elvont lényegen túlmenően*: a többi között a tulajdonviszonyok belső struktúrájáról, differenciáltságáról, tagoltságáról.

Sárközy Tamás nem alaptalanul ragadja meg Szabó Kálmán formuláját. Kézenfekvő ugyanis, hogyha többet akarunk mondani (különösen a gyakorlat számára), akkor ez a formula alkalmas erre. Sárközy Tamás ennek alapján tudja elméleti, illetve módszertani biztonsággal megmagyarázni azt az empirikus tényt, hogy például a szocialista társadalom feltételei között is eltérő az elsajátítás, vagyis relativizálódik a tulajdon, sőt bizonyos mértékig kizáró jellege is van, annak ellenére, hogy a szakirodalomban sokan elegendőnek látják csak a társadalom tagjai között fennálló azonosságot kimutatni a tulajdon vonatkozásában.

Sárközy Tamás könyvének nagyobbik felében a szocialista tulajdonviszonyok jogi szabályozásával foglalkozik, tehát a sokszínű és gazdag, heterogén valósággal, annak jogi kérdéseivel, amelyen a „technikai-gazdasági relációk” formulában összefoglalt mozzanatok elevenen hatnak. Ezért is jött kapóra neki Szabó Kálmán formulája, mert ez ezt az eleveiséget próbálta megragadni.

Kérdés, hogy ezen pozitívumok ellenére mennyiben indokoltak Csillag István ellentései a technikai-gazdasági relációkkal szemben?

Csillag Istvánnal ellentétben úgy látjuk, hogy Szabó Kálmánnál szó sincs megkettőzéséről, megosztásról, hiszen a technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági relációkkal ő nem két autonóm jelenségvilágot akar ábrázolni, hanem — a többi között — egy minőség kvantitatív oldalát, meghatározásait, s ezek a marxista dialektika értelmében egy „részteljesség” vonatkozásában maguk is minőségi meghatározások. Igaz, Szabó Kálmán csak kölcsönhatásukra utal általában, illetve megállapítja, hogy a technikai-gazdasági relációk nem technológiai viszonyok, hanem termelési viszonyok, de nem részletezi az itt érvényesülő dialektikát mennyiség-minőség relációjában. Ebből a hiányból magából azonban nem lehet dialektika tagadására következtetni, legfeljebb csak a kifejtés korlátozottságára. Szabó Kálmán disztinkcióját módszertanilag nem kifogásolhatjuk még 1975-ben sem, amikor már rendelkezésre áll — a többi között — Tőkei Ferenc Marx-rekonstrukciója is. (1964-ben sok tekintetben még az elszegényített Marx-ból kiindulva kellett gazdagítani a szocializmus politikai gazdaságtanát.) De más írók is lehetővé teszik, hogy viszonylag kevés ráfordítással több ponton tökéletesítsük a technikai-gazdasági relációk és a társadalmi-gazdasági relációk fogalmait. De semmiképpen sem kell eleve elvetnünk e kategóriákat, mint ahogyan Csillag István teszi.

Ezek után térjünk át a Sárközy Tamás által feszegetett elrelativizálódás problémájára.

Az eddigi vita összes résztvevője tesz valamilyen ellenvetést Sárközy Tamás e gondolati kísérletével szemben. Szabó Kálmán például elismeri azoknak a jelenségeknek, viszonyoknak a létezését, amelyet a fogalomnak kellene visszatükrözni, de ellenérzése van magával a kategóriával szemben. Takács Béla egyáltalában kétségbe vonja, hogy az elrelativizálódás Marxnál is megjelenik. Szerinte Marx alapján nem igazolható az elrelativizálódás ténye. Sárközy Tamás e fogalmát mi most nem elmélettörténeti aspektusból, hanem abból a szempontból szeretnénk megvizsgálni, hogy milyen tapasztalatok, tények fogalmi leképezésére szolgál s ez a leképezés mennyiben sikerül. (Azt mindenképpen szeretnénk megjegyezni, hogy amennyiben Sárközy Tamás a kizáró jelleget a monopóliummal azonos értelemben veszi, akkor Marxnál valóban nem találhatunk ehhez semmiféle támpontot.)

Az közvetlenül belátható, hogy a szocialista társadalomban — s erre utal Szabó Kálmán cikke is — egy sajátos egyenlőség és egyenlőtlenség érvényesül a társadalom tagjai között az elsajátítási-rendelkezési, hasznosítási viszonyokban még egy és ugyanazon tulajdonforma keretei között is.¹⁷ Lehetséges, hogy ezt a differenciálódást éppen Szabó Kálmán technikai-gazdasági relációk terminus technicusával lehet a leginkább ábrázolni, legalábbis politikai gazdaságtani vonatkozásban. A Sárközy Tamás által alkotott „elrelativizálódás” fogalom pedig alkalmas arra, hogy leírja, miszerint a szocialista társadalom osztályai és rétegei a hasznosítási mértéket illetően eltérő pozícióban vannak (s ez a jelenlegi fejlődési szakaszban mindenképpen így van).

Az elrelativizálódás fogalma ilyen megvilágításban érvényes fogalom, s valóban alkalmas vagy alkalmas lehet arra, hogy a szocialista tulajdonviszonyokon belül tükrözze a társadalmi viszonyok tagoltságát, a belső arányokat, a tendenciákat. Persze emellett feltétlenül szükséges *annak jelzése, sőt kiemelése, hogy éppen hosszabb távon az azonosság dominál a különbséggel szemben.* Ebben a megközelítésben ki kell mutatni, hogy az elrelativizálódásban jelentkező, a hasznosítási mértékben megmutatkozó különbségek mulékonyak. (Mint ahogyan a tőkés relációban ki kell emelni azt, hogy az elsajátítási „mérték” funkcionálásában milyen társadalmi antagonizmusok húzódnak meg.) Ha így járunk el, akkor valóban igen hasznossá válik Sárközy Tamás formulája.

A közgazdasági tulajdon absztrakt fogalmának további finomítása

Az eddigi vitában csak közvetve érintették Sárközy Tamásnak azt a tulajdon fogalmát tovább finomító tézisét, amely abban áll, hogy a társadalmi munkamegosztás, a gazdasági elkülönültség, a gazdasági érdekek, a gazdálkodási forma és az áruviszony tulajdonkategóriák is. Egyetértünk Sárközy Tamással abban is, hogy ezek a kategóriák elsajátítási vonatkozásokkal terhesek. Másfelől azonban úgy látjuk, hogy két ponton nem teljesen átgondoltak Sárközy előbbi meghatározásai, illetve

¹⁷ A Közgazdasági Szemle 1975. évi 6. számában ehhez bőséges adalékkal szolgál Ferge Zsuzsa: Társadalompolitika, szociálpolitika és a központosított újraelosztás típusai című cikke.

a közöttük levő kölcsönhatások elméleti kimunkálása, továbbá, hogy a szocializmusbeli áruviszonyok létezésére utaló marxí szövegek értelmezése is elnagyolt. Mire alapozzuk ezeket a kijelentéseket?

1. Sárközy Tamás azt írja, hogy a gazdasági elkülönültség alapja a társadalmi munkamegosztás, legalábbis a kapitalizmusban és a szocializmusban. Ugyanakkor szerinte nálunk azért van *társadalmi* munkamegosztás, mert a termelésben részt vevő emberek, illetőleg embercsoportok között még vannak társadalmi különbségek.

Ha Sárközy Tamás *a társadalmi munkamegosztás formuláján társadalmi helyzetkülönbséget (távolságot) ért*, abban az esetben ez a fejtegetés tautológia. Itt tehát nem sikerült felmutatni azokat az erőket és viszonyokat, amelyek fenntartják a helyzetkülönbségeket. Nem kielégítő tehát a gazdasági elkülönültség, a gazdasági érdekellentétek, valamint az áruviszony szocializmusbeli létezése titkának a megfejtése sem.

Sárközy okfejtése szerint a termelésben részt vevő emberek, illetőleg embercsoportok között a szocializmusban még meglevő társadalmi különbségek megszűnnek a termékbőséggel, a szükségletek szerinti elosztással, a munka életszükségletté válásával, az alacsony színvonalú nehéz fizikai munkák eltűnésével, a város és falu közötti különbségek meghaladásával. *A munkamegosztás ezzel megszűnik mint társadalmi munkamegosztás*; s technikai relációi nem töltődnek fel társadalmi tartalommal (legalábbis nem a jelenlegi értelemben) — írja Sárközy Tamás.

Úgy látjuk, hogy a „jelenlegi értelemben” vett társadalmi munkamegosztás megszűnését olyan tényezők komplexumára vezeti vissza itt Sárközy Tamás, amelyet ma a marxisták zöme elfogad. Ez a komplexum azonban egyben magyarázatot ad arra is, hogy melyek a *társadalmi* munkamegosztás létezésének (így az elkülönültségnek is) a forrásai: (sőt megkapjuk a *társadalmi* munkamegosztás azon viszonyait is, mint) a munkához való viszony, a munka mint életszükséglet vagy ennek éppen az ellentéte, az elosztási viszonyok stb. Végül is a társadalmi helyzetkülönbségek forrása itt a korlátozott termékbőségre képes termelőerő, s ezzel együtt járó munka- és elosztási viszonyok (filozófiai, szociológiai értelemben). Ha Sárközy Tamás ezeket figyelembe vette volna, megragadhatta volna az elkülönültség alapját: ez végső fokon az említett tényezőkben leli forrását, amennyiben a szocializmusban elsősorban a munka mértékét alkalmazzák mind a termelésben, mind az elosztásban, a termékbőség hiánya, a munkához való viszony stb. összefüggései következtében. A munka mértékének alkalmazása maga is termelési és elsajátítási viszonyként jelenik meg Sárközy Tamásnál, s ez tartalmazza az elkülönültséget is, amennyiben mind a termelésben, mind az elosztásban el is választja, megkülönbözteti az egyéneket és kollektívákat. Persze e mérték alkalmazása nemcsak elválasztást jelent, hanem egyben integrálást is, mert a mérce azonos. A többi között ezért is relatív az elkülönültség. És még azért is, mert már ezen elv alkalmazása közben érvényesül a „szocialista redisztribúció elve” mind a gazdaságpolitikában, mind pedig a gazdálkodási formában.

Itt egy pillanatra meg kell állnunk a redisztribúció fogalmának tisztázása végett. Az Idegen Szavak Szótárában erről nagyon röviden

csak annyi áll, hogy újraelosztás. Értelmezésünk szerint ez gazdagabb fogalom, amennyiben nem csupán szociálpolitikai vonatkozásban tekintjük. Olyan elvnek fogjuk fel, amely már a gazdaságpolitikában, s a gazdálkodási formákban is érvényesül — még ha csak közvetetten is. Ebből következik, hogy a redisztribúció elve már a termelésben is megjelenik, nemcsak az újraelosztásban. A munka szerinti elvet és a szocialista redisztribúció elvét együtt tehát felfoghatjuk úgy is, mint a szocialista társadalmi munkamegosztási viszonyok koncentrált kifejezését. Azt gondoljuk, hogy az előbbi két elv tükrében a hasznosítási és rendelkezési mérték Sárközy Tamás által bevezetett kategóriái is jobban értelmezhetők¹⁸, s a tulajdonosi-elsajátítási különbségek, valamint az elkülönültség közötti kapcsolat is közvetlenül beláthatóvá válik.

2. Sárközy Tamás idéz Marx: „A góthai program kritikája” című írásából: „... a termelési eszközök közös tulajdonán nyugvó társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket, a termékekre fordított munka szintén nem e termékek értékeként, nem a termékek dologi tulajdonságaként jelenik meg, mert akkor... az egyéni munka nem kerülő úton válik az összmunka részévé, hanem közvetlenül az.”¹⁹ Sárközy Tamás úgy értelmezte ezt a szövegrészt, hogy Marx arra utal, hogy a szocializmusban nem lesz árutermelés, áruviszony. Véleményünk szerint ez az értelmezés legalábbis kétségesnek látszik, mégpedig az alábbiak alapján.

a) Marx „A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai” (Nyersfogalmazvány)-ban kifejti, hogy az értékviszonynak és az értéken nyugvó termelésnek előfeltétele most és továbbra is a közvetlen munkaidő tömege... Mihelyt azonban „... a munka közvetlen formában többé nem a gazdagság nagy forrása, a munkaidő többé nem mértéke, és szükségképp nem lehet mértéke a gazdagságnak, és ezért a csereérték a használati értéknek... Ezzel a csereértéken nyugvó termelés összeomlik, és a közvetlen anyagi termelési folyamat levetkezi a szűkösség és ellenetesség formáját.”²⁰

Ha a marxi gondolatokat értelmezve figyelembe vesszük, hogy Marx már a múlt század második felének termelési bázisát elégségesnek tartotta a kommunizmus alsó fokának forradalmi úton történő létrehozásához, akkor Marx aligha feltételezhetette az áruviszonyok megszűnését már az alsó fokon.

Menjünk tovább. Sárközy Tamás felszínesen jár el, amidőn az előbbi idézetét kiragadja, s nem nézi meg a további szövegeket. Ugyan-ebben a tanulmányban olvashatjuk ugyanis a következőket: „nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a saját alapján kifejlődött, hanem ellenkezőleg olyannal, amely a tőkés társadalomból éppen hogy keletkezik; amely tehát minden vonatkozásban, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak az anyagjegyeit, melynek méhéből származik.”²¹ Nem szeretnénk halmozni az idézeteket, ezért ennek a szövegrésznek a máso-

¹⁸ Sárközy Tamás ebben az értelemben nem használja a redisztribúció fogalmát, azonban — különösen jogi fejtegetései közben, másként formulázva ugyan — figyelembe veszi ezt az elvet is.

¹⁹ Marx: A góthai program kritikája. Marx—Engels Művei 19. kötet. Budapest, 1969. 17. l.

²⁰ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. Marx—Engels Művei 46/2. kötet. Budapest, 1972. 169. l.

²¹ Marx: A góthai program kritikája. 18. l.

dik felét elhagyjuk, s folytatjuk a következő bekezdéssel. Ebben a következőt olvashatjuk: „...itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, amely az árucserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékek cseréje. A tartalom és a forma megváltozott, mert a megváltozott körülmények között senki a munkáján kívül egyebet nem adhat, és mert másfelől egyéni fogyasztási eszközön kívül semmi sem mehet át az egyesek tulajdonába. Ami azonban a fogyasztási eszközöknek az egyes termelők közötti elosztását illeti, ugyanaz az elv uralkodik, mint áru-egyenértékek cseréjénél; ugyanannyi egyik formában levő munka cserélődik ki ugyanannyi másik formában levő munkával.”²²

Úgy tűnhet, hogy mind a három szövegrész — benne a Sárközy Tamás által idézettel — a kommunizmus alsó fokára, tehát a szocializmusra vonatkozik. Valójában a gondos szövegelemzés kimutathatja, hogy az első a kommunizmus felső, míg a második és harmadik az alsó fokára vonatkozó meghatározásokat tartalmaz. Tudom, hogy a közvélemény nagyobbik része nem ért egyet ezzel az állásponttal. Éppen ezért nem szeretném ezt a megállapítást kategorikusan leszögezni. Mégis álláspontom valószínűsítése végett szeretnék hivatkozni arra, hogy Lenin az „Állam és forradalom” című munkájában, amidőn a forradalom elméleti előkészítésekor kivonatot készít Marxnak ebből az írásából — legalábbis meggyőződésünk szerint —, ilyen értelemben választja el egymástól az első, valamint a második és harmadik szövegrészt. Ha semmi más következtetést nem vonhatunk le mindebből, azt mindenestre megállapíthatjuk, hogy Sárközy Tamás értelmezése legalábbis kétséges.²³

E klasszikus szövegekre való hivatkozásnak azonban további jelentőséget is tulajdoníthatunk: amikor Marx annak ellenére, hogy előzőleg megállapítja, miszerint a tartalom és forma megváltozott, mivel munkáján kívül senki egyebet nem adhat, és mert másfelől egyéni fogyasztási eszközökön kívül semmi sem mehet át az egyesek tulajdonába, azt mondja, hogy itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, mint áru-egyenértékek cseréjénél. Legalábbis el kell gondolkodnunk azon, hogy az előbbieken ellenére ugyanazon elvről van-e szó. Lehetséges, hogy Marx itt az árutermelés újabb formaváltozására gondol, amely már nem kifejezetten árutermelés (nem polgári értelemben vett árutermelés), s amelynek fogalmi meghatározását talán nem tudta előlegezni számunkra? Ha újra átgondoljuk azt, amit Marx „A tőké”-ben és a „Nyers-fogalmazvány”-ban az áruviszony lényegéről a munkaérték-elmélettel való kapcsolatáról és a munka szerinti elosztási elvről mond, talán válasszani tudnánk eme lényeges kérdésre. Ez azonban már egy másik cikket igényelne, s ez nem is alapvető probléma sem Sárközy Tamás könyvében, sem pedig a vitában, amelynek eredményességéhez igyekeztünk e cikkkel hozzájárulni.

²² Uo.

²³ Tisztában vagyok azzal, hogy az elméletörténet közvetlenül „nem szól” bele az aktuális elméleti és gyakorlati problémák megoldásába, ugyanakkor az is elméletörténeti tény, hogy eddigi vitáinkban (s ez áll a tulajdonviszonyokkal kapcsolatos vitára is) olyan súllyal szerepelt a klasszikusok értelmezése, hogy szükségesnek látszott ez a kitérés Sárközy Tamás könyve kapcsán is.

Burzsoá elméleti koncepciók a tőkésvilág válságjelenségeiről

A tőkés világgazdaság jelenlegi válságjelenségei többsikúán tükröződnek a burzsoá közgazdászok nézeteiben. Megingott a bizalom a korábban nagy tekintélyű irányzatokban. Bizonyos csalódottság tapasztalható mindenekelőtt Keynes tanaival, a különféle ökonometriai irányzatokkal és a regionális integrációról szóló elméletekkel kapcsolatban.

A gazdasági életbe való állami beavatkozás eddig kimunkált módszerei nem bizonyultak alkalmasnak a válságjelenségek elfojtására; a kifinomult ökonometriai módszerekkel készült prognózisok pedig nem jelezték megfelelő időben előre a recessziót, s végül a sokak által csodaszernek tartott nyugati integrációs folyamat nem oldotta fel kellőképpen a felszínre tört ellentmondásokat.

A burzsoá közgazdaságtudomány mindebből levont néhány tanulságot.

Megérlelődött az a felismerés, hogy a gazdaság internacionalizálódásának mai fokán az egyes országok konjunkturális ingadozásai lényegében már nem kompenzálhatják egymást. Ha tehát a gazdasági élet nemzetközivé vált, hasonló utat kell követniük a gazdaság működésébe való állami beavatkozásoknak is. Ilyen nemzetközi szabályozás hiányában az egyik állam gazdasági intézkedései keresztetik a másikat, s az elszigetelt „nemzeti” beavatkozások nemcsak egymás hatásfokát csökkentik, hanem a világgazdaság dezorganizációjára is vezethetnek. Erre igen sok példát találhatunk. Közülük csupán egyet említünk. Az Európai Gazdasági Közösség közös agrárpolitikájának alapvető módszere az áralakulásba való beavatkozás. Az EGK mezőgazdasági

árait, lefölözéseit és exporttámogatásait dollárbázison kialakított elszámolási egységben állapította meg. Amikor a dollár árfolyama — illetve az egyes tagországok valutaárfolyama — változott, az elszámolási egység működésében zavarok keletkeztek, és a nehezen kialakított arányok felborultak.

Elméletileg tehát — jobban mint valaha — szükséges volna az állammonopolista beavatkozások „kollektivizálása”. Paradoxon, de ugyanakkor mégis tapasztalhatjuk, hogy a gazdasági életnek éppen azok a szférai bizonyultak a válságra leginkább érzékenynek, ahol már többé-kevésbé kialakult ilyen kollektív állammonopolista beavatkozási rendszer. Szemben azokkal a nyugati közgazdászokkal, akik a politikára hárítják ezért a felelősséget, egyre többen jutottak el addig a felismerésig, hogy a politika és a gazdaságpolitika összehangolására volna szükség az általuk normálisnak ítélt gazdasági folyamatok fenntartásához, illetve kibontakoztatásához.¹

Többé-kevésbé általánosan elfogadott, hogy a gazdasági életbe való állami beavatkozás — ami a klasszikus kapitalizmusban még idegen elemnek minősült — ma már nem nélkülözhető. S így a vita inkább arról folyik, miképpen lehetne a beavatkozások célszerűbb rendszerét megalakítani.

A polgári közgazdászok lényeges felismerése, hogy a válságjelenségek leküzdésében s általában a tőkés gaz-

¹ Vö. Josua Werner: Általános gazdaságpolitika és az új politikai gazdaságtan. Jahrbuch für Sozialwissenschaft, Zeitschrift für Wirtschaftswissenschaften, Göttingen, 1974. 3. sz.

daság irányításában a társadalomtudományok különféle ágainak — sőt a természettudományoknak is — együtt kellene működniök. Az élet új interdiszciplináris tudományterületek fejlődését kényszeríti ki. (Ilyen új terület például a környezetvédelem, amely legalább annyira társadalmi, mint technikai probléma.)

John Pinder² — az EGK aktív kül-gazdasági politikájának követelményét megfogalmazva — rámutat az integráción belüli és a kifelé irányuló gazdaságpolitika szoros összefüggésére. Hangsúlyozza, hogy az eredetileg neoliberais koncepciót az integráción belül is felváltja a strukturális fejlődésre és a társadalompolitikai megoldásokra irányuló gazdaságpolitika, ez viszont igényli az aktív kül-gazdasági politikát, az együttműködést a világ többi régióival.

Nyilvánvaló, hogy a válságjelenségek leküzdésére hivatott koncepciók egyike sem szorítkozhat csupán a fejlett tőkésországok csoportjára, hanem számolnia kell a világ többi országaival is. Mint majd arra visszatérünk, egyes teoretikusok igen torz módon kívánnák a fejlődő világgal való kapcsolatokat átalakítani, konzerválva a fejlettségbeli különbségeket s a fejlődő országok gazdasági kiszolgáltatottságát.

A polgári közgazdaságtan képviselői revízió alá vették a szocialista világrendszerre vonatkozó nézeteiket is. Eltűnőben van — legalábbis elméleti körökben — a szocialista országtól való fenyegetettség koncepciója. Egyre inkább felismerik, hogy a szocialista világrendszer a béke és az enyhülés biztosítója, gazdaságilag pedig a stabilitás szférája. Ugyanakkor még tekintélyes azoknak a burzsoá közgazdászoknak a száma, akik a két világrendszer gazdasági együttműködésének perspektíváit lebecsülik, s úgy vélik, hogy ez a kooperáció a fejlett tőkésországok számára távlatilag is csupán periférikus, jelentéktelen előnyöket hozhatna, s elsősorban a szocialista országoknak kedvezne. Ilyesféle nézet

tükröződik abban a tényben is — amire még visszatérünk —, hogy az EGK igényli ugyan a szocialista országokkal szembeni közös kereskedelempolitika alkalmazását, de nem alakított ki érvényes koncepciót a két európai integráció közötti együttműködés tartalmára vonatkozóan. A Közös Piacról szóló irodalomban alig találhatók elképzelések a kelet-nyugati kereskedelem előmozdítására. A Louvaini Katolikus Egyetem 1975 októberében „Integrációs erőfeszítések az EGK-ban és a KGST-ben” címmel rendezett kollokviumán is csupán a szocialista országok közgazdasági tarták fel az Európa két része közötti gazdasági együttműködés tartalmi aspektusait, míg a nyugatiak inkább a formai, a jogi, az intézményi vonatkozásokat elemezték.

E cikk kereteit meghaladná az egyébként széles körben ismert „nulla növekedés” elméletének bemutatása. Úgy véljük azonban, hogy a Római Klubban folytatott viták, elsősorban „A növekedés korlátai” című Meadows-jelentés koncentráltan tükrözi a tőkés világgazdaság ingatagságát, s talán a polgári közgazdaságtan perspektívtalanságát is. A nemzetgazdaság „nulla növekedése”, más szóval az egyszerű újratermelésre való berendezkedés járhatatlan út a tőkésországok számára, hiszen ellentétes a kapitalizmus alapvető törvényszerűségével: a profit növelésére irányuló törekvéssel.

Ezeknek az általánosítható nézeteknek a felvázolása után rátérünk néhány jellegzetes burzsoá irányzat ismertetésére.

Az állammonopolista beavatkozás eddigi rendszerének átértékelése

A fejlett tőkésországokban viszonylag hosszú ideig sikerült határok között tartani a kapitalizmus antagonisztikus ellentmondásait a keynesi koncepción nyugvó állammonopolista beavatkozással. A tőkés világgazdaságnak a II. világháborút követő közel három évtizedes virágzó korszakában (amelyet ugyan kisebb recessziók s az Egyesült Államok

² John Pinder: The Community's need for an active external economic policy. The World Today, London, 1975. szeptember.

által kezdeményezett háborúk időnként megszakítottak) Keynes fékjei és gyorsítói jelentős részben bevalótták a hozzájuk fűzött reményeket. Már ebben az időszakban is gondot okozott azonban, hogy a fejlett tőkésországok közötti gazdasági összefonódottság adott fókán az állammonopolista beavatkozások hatékonyságának egyik előfeltétele hiányzott, nevezetesen az, hogy az egymás gazdaságára ható országok — legálabbis az érintkező területeken — összehangolják beavatkozási módszereiket.

Ezt felismervén a nyugati közgazdászok és gazdaságpolitikusok többsége sikraszállt a különféle kollektív állammonopolista szabályozási rendszerek létrehozásáért. Ilyen kollektív szabályozásnak minősül: a nemzetközi monetáris rendszer, a GATT, az OECD, s — regionális keretek között — a nyugati integrációk. E rendszerek igen különbözőek. Az OECD és a GATT döntően a külkereskedelempolitikai kapcsolatok szabályozását tekintni feladatának, s úgy funkcionálhatott, hogy az elfogadott szabályozókkal egyidejűleg rögzítették a szabályok alóli kivételeket is. A későbbiekben a GATT kivételei egyre sokasodtak, olyannyira, hogy az eredetileg elfogadott szabályokkal szemben ma már túlsúlyba kerültek. (A GATT-tagországok egymás közötti kereskedelmének csak a kisebb részére vonatkoznak a legnagyobb kedvezmény elve szerinti vámok, s nagyobb részére a különféle preferenciák.) A gyakorlatban a GATT szabályait az államok lényegében következmények nélkül megszeghetik. (Ezt igazolja például, hogy az Egyesült Államok nem részesíti a legnagyobb kedvezmény elvének megfelelő elbánásban a GATT tagországai közül a szocialista országokat, még az alapító tag Csehszlovákiát sem. Az EGK agrárpolitikája ugyancsak elmentés a GATT kritériumaival, de néhány erre vonatkozó konzultáción túlmenően semmi sem történt ennek megszüntetésére.)

Más jellegű a nemzetközi monetáris rendszer, illetőleg e rendszer központi intézménye, az IMF (Nemzet-

közi Valuta Alap). Az IMF a valutaárfolyamok bizonyos mértékű stabilizálására törekedett. A stabilitásra törekvés záloga a dollár volt, ezt tekintették a rendszer sarkkövének, amelynek szilárdságát az Egyesült Államok gazdasági-politikai hatalma, a dollárnak más valutákhoz képest akkoriban nagyobb stabilitása és aranyra való átválthatósága adta. Amikor az 50-es évek végén az Egyesült Államok fizetési mérlegének krónikus és tetemes hiánya miatt a Nyugat-Európára korábban jellemző dollárszűkét egyre inkább a dollár túlzott bősége váltotta fel, már előrevetítette árnyékát a nemzetközi monetáris rendszer válsága. (Más kérdés, hogy az IMF-tagországok a válságot megelőzően is módosították valutáik árfolyamát, ha fizetési mérlegük helyzete úgy kívánta.) Amikor a 70-es évek elején az Egyesült Államok a dollárdömping eszközét vette be, a vezető konvertibilis valuták közötti viszonylagosan rögzített paritásrendszer teljesen felborult, s számos valuta árfolyamát lebegtetni kezdték.

A burzsoá közgazdászoknak és gazdaságpolitikusoknak az a felismerése, hogy a tőkés világ gazdasági rendszer normálisnak tekinthető működéséhez a nemzetközi áru- és tőkeforgalom szabadsága szükséges, azzal a felismeréssel társult, hogy a szabad forgalom nem tartható fenn spontán módon, hanem csak bizonyos állammonopolista szabályozóeszközök kollektív alkalmazásával.

A tőkés gazdaságtörténet legutolsó lapjai azt igazolják, hogy a kollektív állammonopolista beavatkozások rendszere beleütközött a tőkésországok közötti érdekellentétekbe. Mint ismeretes, az Egyesült Államok fizetési mérlegének jelentős és krónikus hiányát — figyelmen kívül hagyva ennek a partnerországokra gyakorolt hatását — egyre bővülő dollárkibocsátással kívánta enyhíteni. Ennek úgyszólván természetes következménye volt, hogy a dollár az Egyesült Államokból egyre nagyobb mértékben áramlott ki, főleg a nyugat-európai piacokra. 1970—1971-ben a dollárkiáramlás már óriási mérete-

ket öltött. A dollár 1973-ban bekövetkezett leértékelése sem bizonyulhatott már megfelelő ellenszernek, s így számos európai tőkésország — saját érdekeit szem előtt tartva — lebegtetni kezdte valutáját. Ezzel azonban a korlátok között tartott valutárfolyam elvén alapuló egész nemzetközi monetáris rendszer válságba jutott.

Így következhetett be az a paradox helyzet, hogy a világgazdaságban éppen az a szféra vált leginkább érzékennyé a válságra, ahol a vezető tőkésállamok a gazdasági életbe való beavatkozások kollektív megoldására törekedtek.

A nemzetközi munkamegosztás elmélyülése és ezzel kapcsolatban a tőkés gazdaság internacionalizálódásának folyamata új megvilágításba helyezi a hazai nemzetgazdaságra irányuló monopoltőkés állami beavatkozások és a nemzetközi gazdasági szféra összefüggéseit. Keynes még abban a hitben élt, hogy a tőkésországoknak az állammonopolista szabályozás eszközeivel megteremtett belső egyensúlya automatikusan egy harmonikus világgazdasági rendszer felé mutat. Híres könyvében ezt írta: „Ha azonban az államok megtanulják, hogyan biztosíthatják belső gazdaságpolitikájukkal a teljes foglalkoztatást (ehhez hozzá kell tennünk: ha a népszaporodásuk trendjét is ki tudják egyensúlyozni!), akkor nem kell semmiféle olyan fontos gazdasági erővel számolnunk, amely szembeállítaná valamely ország érdekeit a szomszédaiéval. Ilyenkor is meglennének a lehetőségei a nemzetközi munkamegosztásnak és a külföldi hitelnyújtásnak, megfelelő feltételek mellett. Nem lenne azonban olyan ok, amely arra kényszerítené az egyik országot, hogy ráerőltesse az áruit a másikra, vagy visszautasítsa a szomszédja kínálta árukat, nem azért, mintha különben nem tudná megfizetni a számára legszükségesebb importárukat, hanem azzal a kifejezett céllal, hogy felborítsa a fizetések egyensúlyát, és a maga számára biztosítsa az aktív kereskedelmi mérleget. Ma a nemzetközi kereskedelem a belföldi foglalkoztatás

biztosításának utolsó szalmaszála: a külső piacokon erölteti az eladásokat, az importot pedig korlátozza. Ez a manőverezés azonban legjobb esetben is csak áthárítja a munkanélküliséget a harcban alulmaradó szomszédra. Ezzel szemben az átalakulás után a külkereskedelem az áruk és szolgáltatások kölcsönösen előnyös, önkéntes, akadálytalan cseréjévé válik.”³

A jelenlegi recesszió kiváltó okai vizont Nyugat-Európában olyan periódusban és olyan országok között léptek fel, amikor és ahol a teljes foglalkoztatottságot az országon belül — szinte teljes mértékben — megvalósították, sőt vendégmunkásokat is alkalmaztak. Az Egyesült Államokban ugyan a fellendülés időszakában sem valósult meg a teljes foglalkoztatottság, de úgy tűnik, az amerikai munkanélküliség leküzdését az Egyesült Államok nem tekintette olyan problémának, amely beavatkozási módszereit döntően befolyásolta volna.

A nemzetgazdaságok és a világgazdaság között fellépő új összefüggések, s maga az internacionalizálódás folyamata nyilvánvalóan közrejátszott a gazdasági ciklus új jelenségeinek feltűnésében; elsősorban abban, hogy a főbb tőkésországok gazdasági fejlődése egymással szinkronba került, tehát nincs mód a konjunktúraciklusok kiegyenlítésére, az anticiklikus politika nem aknázhatja ki az országok konjunktúrahullámzásának időbeli eltéréseit. Új jelenségnek tekinthető továbbá, hogy az infláció révén megbomlott a tőkés újratermelés mechanizmusa, s hogy egyes országok az inflációt „exportálják”, illetőleg „importálják”.

A válságjelenségek okait keresve természetesen legkézenfekvőbb az indítékokat a külső tényezőkben, vagy pedig a munkásosztály követeléseiben keresni. S ha annak idején olyan neves közgazdász, mint Jevons, a napfoltok váltakozására vezette vissza a XIX. század végi Anglia 9—10 éves gazdasági ciklusait (ebben az

³ J. M. Keynes: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 406—407. 1.

időszakban ugyanis a csillagászat a napfolttevékenység 10 éves váltakozását feltételezte), nem is csodálhatjuk, hogy Nyugaton igen elterjedt az a nézet, amely szerint az energia- és nyersanyagárak robbanásszerű emelkedése az oka a válságjelenségeknek. Tény, hogy a szóban forgó áremelkedések miatt növekedett számos nyugati ország fizetési mérlegének a hiánya, gyorsult az infláció, s bizonyos arányeltolódások mutatkoztak a gazdasági életben.

A recesszió egyik fő góciát, az Egyesült Államokat azonban ez kevésbé érintette, nemcsak azért, mert energia- és nyersanyagszükségletének jelentős részét hazai termelésből fedezi, hanem azért is, mert az árrobbanás haszonélvezői nem kis mértékben éppen az amerikai tőkecsoportok, a tengerentúlról származó multinacionális monopóliumok voltak. Vigier francia professor egy interjújában⁴ nyíltan kimondta, hogy az energiaválságot az amerikaiak „távírányították”, ily módon fosztva meg nyugat-európai konkurrensüket az olcsó nyersanyagtól.

Az árrobbanásra való hivatkozás mellett szinte közhelyszámba menő nyugati érvelés az is, hogy a recesszióban döntő szerepet játszó vágatató infláció a munkabérek folyamatos emelésére irányuló követelések teljesítésére vezethető vissza. Ha a kormányok ellenállnának a szakszervezeteknek — mondják némely ideológusok —, a bérszínvonal stabilizálna, s az infláció ezáltal elviselhető mederbe kényszerülne, és megnyílna az út a válságjelenségek leküzdésére.

A sokat hangoztatott bér—ár—spirál már elnevezésében is azt sugallja, hogy kizárólag a bérek növekedése okozza az áremelkedéseket. A profit növekedésről — mint az árnövekedés elsődleges okáról — viszont (a burzsoá irodalomban) alig esik szó. Igen érdekesen elemezte ezt a problémakört egy fiatal osztrák közgazdász, Kurt Bayer.⁵ Az 1967. és 1974. kö-

zötti időszakot vizsgálva kimutatta, hogy Ausztriában a profitok növekedése kétszerese volt a bérek emelkedésének.

A tőkésvilág betegségeinek diagnosztizálásán és a kóros folyamatok okainak boncolgatásán túlmenően napvilágot láttak olyan átfogó koncepciók is, amelyek a válságjelenségek leküzdésének a módjára vonatkoznak.

Koncepció a tőke szabadságáról és biztonságáról

Herbert Giersch, a Kieli Világ gazdasági Intézet igazgatója a „Kapitalizmus ellentmondásai”⁶ című tanulmányában a következő tételt fejt ki: „Azok közül az ellentmondások közül, amelyeket a kapitalizmus antinómiáinak neveznek, sok nem is a kapitalizmusnak, hanem a kapitalizmus gazdaságpolitikájának az ellentmondása.”

Giersch fejtegetéseiben fellelhetők a korábban már említett elemek (a munkabérenövekedés fékezésének a követelménye, a fejlődő országokkal való kapcsolatok figyelembevétele stb.). A jelenlegi helyzetből való kilábalás perspektivikus módszereként az alábbiakat javasolja:

— A magántőkeexport csak a közvetlen beruházások vagy a tőkejavak exportjához kapcsolódó kivitel formáját öltheti. Előfeltétele azonban „a tulajdon védelme a politikai kockázatoktól.” Giersch szerint ugyanis mind Nagy-Britannia, mind pedig az Egyesült Államok hegemoniájának korszakában a nemzetközi tulajdonvédelem kielégítően funkcionált a katonai hegemonia erőterében. Meg kell találni az új megoldást a kapitalizmus jelenlegi korszakára is. Hosszú távon ugyanis a gazdag tőkésállamoknak a tőke kivitel ugyanolyan fontos, mint a szegényebb országoknak a tőkebehozatal — írja Giersch. Ennek okait az alábbiakban látja:

— A gazdag tőkésországok csoportjában már majdnem elérték a mennyiségi növekedés határait.

⁴ Vége a történelmi kompromisszumnak. Ferdinando Scianna interjúja Jean Pierre Vigier-vel. L'Europeo, 1975. február 10.

⁵ Kurt Bayer: Wer gewinnt die Inflation? Neues Forum, 1975. január 2.

⁶ Widersprüche des Kapitalismus. Herbert Giersch über die weltweite Rezession. Wirtschaftswoche, 1975. 10. sz.

— Ami a „minőségi” növekedést illeti, úgy tűnik, hogy a legfejlettebb országokban a következő évtizedben nem nyílnak majd valóságos lehetőségek a technikai haladásra. Legalábbis ma nem lehet ezeket a lehetőségeket egyértelműen prognosztizálni.

A struktúrapolitika ilyen körülmények között mindenképp regionális politika. (Regionális politikán az egyes régiók közötti fejlettségbeli különbségek felszámolásának elősegítését érti.)

Mindebből Giersch levonja azt a következtetést, hogy a kontinentális és világméretű regionális politika mindenképp a nemzetközi tőkeforgalom szabadságát és biztonságát követeli.

Giersch nézetei egyértelműek. A fejlett tőkésországoknak — szerinte — meg kell őrizniük monopolhelyzetüket a tudományos és technikai kutatásokban, s az egyszerű technikával előállítható termékek gyártását kell átadni a fejlődő országoknak. Ezzel azonban a szakadék a fejlett tőkésvilág és a harmadik világ között fennmaradna, sőt mélyülhetne.

A tőkés fejlődés jelenlegi szakaszában, amikor a fejlett tőkésországok már majdnem elérték a mennyiségi növekedés határait, a profit növelésére a fejlődő világban tág lehetőségek nyílnak. Giersch egyébként árnyaltabban fogalmaz, mint a „nulla növekedés” elméletének számos más propagálója, hiszen nem általában beszél a korlátokról, hanem a mennyiségi korlátok kifejezést használja, nem is szólva arról, hogy elméletében nyitva hagyja a profit további emelkedésének lehetőségét. Amit a tőke szabadságáról és biztonságáról mond, fenyegető és kihívó. A nem kapitalista utat választó fejlődő országokat eszerint meg kellene fosztani a külföldi beruházások ellenőrzésének és szabályozásának a jogától.

A világ országai fejlettségbeli különbségeinek kiegyenlítéséről szóló, elméletileg, politikailag és gazdaságilag egyaránt cáfolhatatlan tétel ily módon egyes burzsoá elméletekben

a nemzetközi tőkének a fejlődő országokba való politikailag és katonailag biztosított behatolását megfogalmazó tézissé torzul.

A világ haladó erői — s köztük a fejlődő országok ideológusai és politikusai — egyre határozottabban lépnek fel a neokolonializmus modern elmélete és gyakorlata ellen. Az amerikai vezetésű multinacionális vállalatnak, az ITT-nek a chilei puccsban játszott szerepe ismét rádobhentette a fejlődő országokat — és általában a világ haladó erőit — a nemzetközi tőke rendkívül veszélyes politikai lehetőségeire.

A tisztánlátás és a józanság erősödése tükröződik az ENSZ közgyűlésének 29. ülészakán elfogadott Kartában, amely az államok gazdasági jogait és kötelezettségeit rögzíti. Ez a nemzetközi munkamegosztás igazságosabb rendszerét igénylő deklaráció természetesen ellentmond mindazoknak a burzsoá elméleteknek, amelyek a kapitalizmus válságjelenségeit a fejlődő világ terhére kívánják leküzdíteni. A Karta szerint minden állam elidegeníthetetlen joga, hogy mind gazdasági, mind politikai, társadalmi és kulturális rendszerét népének akarata szerint — mindenfajta külső ráhatás, kényszer vagy fenyegetés nélkül — maga válassza meg. Részletesen foglalkozik a Karta a külföldi beruházások szabályozására és az azok feletti hatalom gyakorlására vonatkozó jogokkal is. Kimondja, hogy minden államnak jogában áll a területén megvalósított külföldi beruházásokat szabályozni és hatalmat gyakorolni felettük, nemzeti törvényhozása útján, jogszabályainak és rendelkezéseinek megfelelően, nemzeti céljával és preferenciáival összhangban. Egyetlen államot sem lehet arra kényszeríteni, hogy kedvezményes elbánásban részesítse a külföldi beruházásokat, s a beruházó nemzetközi társaságok nem avatkozhatnak be a vendéglátó állam belügyeibe. Bármely államnak joga van a külföldi vagyon államosítására, megfelelő kártérítés ellenében.

Az okmány rögzíti azt a követelést, hogy egyetlen állammal szemben sem

lehet diszkriminációt alkalmazni gazdasági-politikai, illetve társadalmi rendszerbeli különbségek miatt.

A Karta deklarálja, hogy az államok együttműködnek a fejlődő országok általános gazdasági fellendülését ösztönző intézkedések végrehajtásában, s hogy minden állam joga a tudomány és a technika vívmányainak hasznosítása, gazdasági és társadalmi fejlődésének meggyorsítása végett. A fejlett országoknak ezért a fejlett technikát és technológiát a fejlődő országok rendelkezésére kell bocsátaniuk.

Részletesen foglalkozik az okmány a világkereskedelem szabadságával, s rögzíti azt is, hogy „A fejlődő országoknak a különféle relációkba irányuló kereskedelmük növelésére tett erőfeszítéseik során megfelelő figyelmet kell fordítaniuk a szocialista országokkal való kereskedelem fokozásának lehetőségeire, oly módon, hogy ezeknek az országoknak sem biztosítanak rosszabb feltételeket, mint amilyeneket a fejlett piacgazdasággal rendelkező országoknak normális esetben szoktak.”⁷

Az okmány elítéli a neokolonializmus valamennyi formáját, s sikarszáll a békés egymás mellett élés politikája mellett. Mindezekon kívül felöleli a környezetvédelem problémáját, s aláhúzza a világméretű együttműködés szükségességét e tekintetben is. Hangsúlyozza, minden állam kötelessége a környezetet védeni és fejleszteni, s biztosítani, hogy a fennhatósága alatt folytatott tevékenységek ne okozzanak kárt más államok környezetében.

Az igazságosabb világ gazdasági rendszer igénye s egyúttal a harmonikus világ gazdaság illúziója elleni fellépés tükröződik több neves polgári közgazdász írásaiban, ahogyan azt Szentés Tamás — a többi között G. Myrdal, F. Perroux, T. Balogh munkásságát ismertetve — bemutatta.⁸

⁷ Az államok jogairól és kötelességeiről szóló Karta. Külpolitika 1975. 1. sz.

⁸ Szentés Tamás: A nemzetközi gazdaság konvencionális elméleteinek bírálata a polgári közgazdaságtanban. Közgazdasági Szemle, 1974. 11. sz.

Érdekes, hogy a „szabad piac” jelszavával fellépő amerikai szerzők között is akad olyan, aki a külföldi tőkebefektetéseket korlátok között tartaná. P. A. Samuelson⁹ például azért fél a fokozódó külföldi tőkebefektetésektől, mert arra számít, hogy a vendéglátó országok „nacionalizmusa” megfoszthatja az amerikai tőkét a külföldi befektetések gyümölcseitől, s így az amerikai beruházók nemcsak hogy szegényebbé válnak, hanem az amerikai gazdaságba behatolt külföldi tőke miatt gondot okozhat majd a nemzeti tőke hazatelepítése is. Egyébként — mint már említettük — az Egyesült Államokban is felismerik, hogy az állami beavatkozások visszaszorítása vagy kiküszöbölése a gazdasági fejlődés számára ma már nem reális alternatíva. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ha egyes tőkés csoportok érdekei összeütkeznek az adott állami beavatkozási módszerekkel, ne lépnek fel ezek ellen, s ne ideologizálnak meg azonnal e fellépésüket.

A válságjelenségek leküzdésének nyugati integrációs koncepciója

Cikkünk kereteit meghaladná annak a bemutatása, hogy a tőkés válságjelenségek mennyiben járultak hozzá az Európai Gazdasági Közösség jelenlegi dezorganizációjához. A marxista szerzők már a 60-as évek elején rámutattak arra, hogy az EGK eredményeit a kedvező konjunktúra talaján érte el, s az integráció nem állta ki a recesszió próbáját. Napjainkban ez a tétel már szinte közhellyé vált a nyugati irodalomban is. Az EGK-nak a gazdasági és monetáris unióra irányuló programja szertefoszlott, a tagországok valutárfolyamai egymástól függetlenül változnak, némelyek lebegnek, másoké a kívül álló országok árfolyamaival együtt mozognak. Az egyik legnagyobb vívmánynak tekintett közös agrárpiac szétterjedett, a kö-

⁹ P. A. Samuelson: International Trade for a Rich Country. Federation of Swedish Industries. 1972.

zős agrárpolitika reformjának követelménye évek óta napirenden van, anélkül, hogy kielégítő megoldás kínálkoznék. A nagyszabású integrációs programokból lényegében csak az iparcikkek vámuniója valósult meg és funkcionál; de az ipari áruk szabad kereskedelmét is zavarják a folytonos valutaárfolyam-változások. A Közösség tagországai között bizonyos polarizáció észlelhető, az NSZK és a Benelux-országok a jobban prosperáló; Anglia, Olaszország pedig a problematikus országok közé számíthatnak. Egyébként az integráció élő cáfolata a fizetési mérlegek kiegyenlítéséről szóló tannak, hiszen az Európai Gazdasági Közösségen belül is például az NSZK-ban az állandó aktívum okozott problémákat, Olaszországban, s bizonyos fokig Angliában, valamint Dániában, illetőleg Franciaországban a passzívum által kiváltott nehézségekkel kell megküzdeni.

A múlt év végén jelent meg öt neves nyugat-európai közgazdász könyve, amelyben új gazdaságpolitikát javasolnak az EGK számára.¹⁰ Az új gazdaságpolitika tervezete azonban igen sok vonatkozásban ismétlése a régi koncepcióknak, s mint látni fogjuk, a reformra felszólító tézisekben sok hagyományos polgári közgazdaságtani nézet ötvöződik a korábbiól ugyancsak jól ismert integrációs óhajokkal. Mindamellett a koncepció több figyelemre méltó új vonást is tartalmaz.

A szerzők kettős kiindulópontja, hogy mindenekelőtt a gyorsuló inflációt kellene megfékezni, másrészt az EGK integrációját a jelenlegi zsákutcából kimozdítani, megszilárdítani és megalapozottabbá tenni.

Melyek volnának — szerintük — az infláció ellenőrzésének feltételei?

— Pénzügyi és költségvetési eszközökkel mérsékelni kellene a keresletet, különösen olyan fázisokban, amikor a konjunktúra az EGK valamennyi tagországában hasonló irányzatú.

— Az importárak emelkedését nem volna szabad magas nomináljövödelmekkel kiegyenlíteni. Rövid távon a cserearányromlás finanszírozására a külfölddel szembeni eladósodás tekinthető járható útnak.

— Nagyobb ellenállást kellene tanúsítani a szakszervezetek bérköveteléseivel szemben.

— Bizonyos termékek árai csökkenhetnének, különösen olyan esetekben, ha az a fogyasztók szemszögéből jelentősnek tűnik.

Ami az integráció erősítését illeti, a szerzők már sokkal tágabb összefüggésekben gondolkoznak. Politikai síkon kiindulópontjuk, hogy Európa napjainkban már nem tekinthető a világbékét veszélyeztető feszültségócnak. Ellenkezőleg, a Szovjetunió és az Egyesült Államok között létrejött erőegyensúly aza a következménnyel járt, hogy csökkent az Egyesült Államok érdekeltsége a nyugat-európai integrációban. Elismerik ugyanakkor azt is, hogy Nyugat-Európa biztonságát, jólétét, haladását és stabilitását már nem fenyegeti a szocialista országok „agressziója”.

A nehézségek ily módon főleg gazdasági problémákkal: a nemzetközi kereskedelemmel, a nemzetközi monetáris rendszer válságával és a fejlődő országok problémáival hozhatók összefüggésbe. (Csupán zárójelben jegyezzük meg, hogy Kína ez év májusában éppen azért tett lépéseket az EGK irányában, mert Európa fokozódó biztonságát kívánta gyengíteni, s ezért tanácsolta a nyugat-európai országoknak, hogy saját hadipotenciált építsenek ki. Cikkünk kereteit meghaladná, de úgy véljük, nem is szükséges annak bővebb indokolása, hogy a fennálló erőviszonyok mellett mennyire irreális ez az agresszív kínai irányzat.)

A gazdasági helyzetet vizsgálva a szerzők feltárják, hogy a nemzetgazdaságok kölcsönös függősége ma sokkal erősebb, mint korábban volt, s ez jobban befolyásolja a kormányok közötti kapcsolatokat ma, mint az 50-es években. E világgazdasági összefonódottság felismerése mellett az integráció fejlődésének lehetőség-

¹⁰ Cairncross—Giersch—Lamfalussy—Petrij—Uri: Wirtschaftspolitik für Europa: Wege nach vorn. Piper Verlag, München—Zürich, 1974.

gét abban látják, hogy a tagországoknak egységes gazdaságpolitikát kellene bevezetniök, ami természetesen feltételezi politikájuk összehangolását is.

Az előrehaladás e követelményével az integráció teoretikusai kezdetül fogva tisztában voltak, s a problémát nem a politikai koordináció szükségességének felismerése, hanem éppen az okozta, hogy az egyes országok és nem utolsósorban a tőkéscsoportok érdekeit nem lehetett a kívánt mértékben összehangolni.

A koncepcióban más vonatkozásban is sokszor inkább óhajok jutnak kifejezésre, semmint reális lehetőségek. Ilyen óhaj annak megfogalmazása, hogy a legjobb volna, ha az „olajpénzeket” a fejlődő országokba fektetnék be. A könyvben helyet kap az ismert megállapítás, hogy a multinacionális vállalatok és a kormányok között a legfőbb feszültség abból adódik, hogy a kormányok elterő gazdaságpolitikát folytatnak, és ezzel kapcsolatban is csupán az óhajok és a kívánságok fogalmazódnak meg. (Például a világgazdaságban adóóázisok alakultak ki, de jó volna, ha ezek nem lennének; jó volna, ha a tagországokban a szociális szolgáltatások azonos minőséget képviselnének stb.)

Újabb momentum, hogy a koncepció szerzői a létrehozandó közös valutát bizonyos fokig függetleníteni szeretnék a dollártól, látván, hogy az amerikai valuta elvesztette a stabil nemzetközi pénz szerepét. Eredetileg az EGK valamennyi közös alapjának összegét, közösen meghatározott agrárárát ún. elszámolási egységben fejezték ki, és ez az elszámolási egység a leértékelés előtti dollárparitásnak felelt meg. Az új elgondolás — amelyet egyébként időközben az EGK Minisztertanácsa is elfogadott —, hogy az EGK-tagországok valutáinak súlyozott átlagárfolyamához kapcsolt új elszámolási egységet vezessenek be, amely egyben tartalékvaluta lenne, s a későbbiekben beruházásokra, nemzetközi bankműveletekre is felhasználható volna. Végül ebből alakulna ki a Közös Piac egységes, új valutája. Az EGK te-

hát továbbra sem mond le közös valutájának fokozatos kialakításáról. Úgy tűnik azonban, hogy ha ez az új valuta formailag független volna is a dollártól, a valóságban mégsem mentesíthető az amerikai valuta hatásaitól, hiszen az Egyesült Államoknak a tőkevilágban elfoglalt gazdasági, politikai és katonai pozíciója miatt a dollár várhatóan továbbra is kulcsvaluta marad, s éppen ezért a nyugat-európai valuták nem „szakadhatnak el” tőle teljesen. Az elgondolás másik gyenge pontja, hogy az országcsoport közös valutájának létrehozásához nemcsak közös monetáris politika kell, hanem közös gazdaságpolitika is, s — legalábbis lényegi kérdésekben — közös politika. S ez az a bűvös kör, amelyre más összefüggésben már utaltunk, és amelyet az EGK-tagországok gazdasági és monetáris uniójára irányuló erőfeszítések eddig soha sem tudtak áttörni. A tagországok érdekellentétei akadályozzák az integráció teoretikusai által kívánatosnak tartott politikai és gazdaságpolitikai koordinációt, s így a gazdasági és monetáris unió programja — akárhányszor deklarálják is — ingoványra épül. A szóban forgó szerzők sem tehetnek mást, leírják, mi mindent kellene összhangba hozni (a többi között a tagországok adórendszerét, a nemzeti konjunktúrapolitikát, a költségvetéseket stb.), hogy megteremtsek a feltételeket az integráció váltságának leküzdésére.

Új momentum viszont a közös agrárpolitika gyökeres reformjára irányuló javaslat. E tekintetben a szerzők ugyanarra a következtetésre jutnak, mint amelyet korábban mi is kifejtettünk,¹¹ nevezetesen arra, hogy át kellene térni a termelők közvetlen támogatásának rendszerére. Az EGK ugyanis az árakon keresztüli beavatkozás módszerével szándékozott a tagországok agrárpiacait egységesíteni. Ez azonban nem bizonyult megfelelő eszközhöz. A mesterségesen magasán tartott árszínvonal támogatásának költségei 1962—

¹¹ Izikné, Hedri Gabriella: EGK — Zsákutcában a közös agrárpolitika (Figyelő, 1974. november 13.)

1963-tól 1969—1970-ig megháromszorozódtak. A közös agrárpolitika konzerválta a gazdaságtalan termelési struktúrát, ahelyett, hogy a források hatékony allokációját ösztönözte volna. Visszapillantva, a szerzők megállapítják, hogy a közös agrárpolitika összeomlása csak idő kérdése volt. Rendkívül nehéz ugyanis egy szektort a gazdaság más részeitől elszigetelni, és egy kívül álló ország valutájában kifejezett közös árakkal védelmezni. A közös agrárpolitikát a világméretekben fellépő élelmiszer-szűke sem igazolja.

A könyv szerint ahhoz, hogy a mezőgazdaság ne terhelje túlzottan az adófizetőket vagy a fogyasztókat, több mint egyharmaddal kellene csökkenteni az e szektorban foglalkoztatottak számát. Csupán így lehetne a kívánt termelékenységgemelkedést elérni, s a mezőgazdasági jövedelmet az iparét megközelítő színvonalra emelni. A szerzők is megismétlik az ún. második Mansholt-terv javaslatait a mezőgazdaságban dolgozó fiatalok átképzésével, a nyugdíjazásokkal és a kártalanításokkal kapcsolatban. A mezőgazdasági termelők közvetlen támogatására tett javaslatukat a könyv szerzői azzal támasztják alá, hogy közvetlen támogatás esetén kikapcsolhatnák az ármechanizmust, és a nyilvánosság jobban áttekinthetné, mennyibe is kerül a közös agrárpolitika. Kifejtik még, hogy a probléma megoldása végett nemzetközi stabilizációs áruegyezményekre volna szükség, és fokozatosan csökkenteni kellene a közösségi árak és a világpiacon árközti különbséget.

Az EGK agrárarai és a világpiacon árközti különbségek ugyanis az 1973 végén bekövetkezett árrobbanás ellenére sem tűntek el, noha 1974-ben mérséklődtek. 1975-ben azonban már ismét növekedett a rés, s ez megnyilvánult a kívül álló országokból származó mezőgazdasági import-termékekre kivetett s újra jelentős mértékűvé vált lefölözésekben és pótlólagos lefölözésekben.

A könyv érdekes része a környezetvédelemmel foglalkozó fejezet, amely feltárja, hogy jelenleg magán-

cégek viselik a környezetvédelmi költségeket (már amennyiben egyáltalában hajlandók erre a célra bizonyos összegeket fordítani). A környezetvédelem jelenlegi „megoldása” a Közösségen belül — egyértelmű a környezetet veszélyeztető termelés támogatásával. A környezetvédelmet megnyugtatóan csak központilag lehetne megoldani, s e tekintetben az EGK szerveinek kezdeményezően kellene fellépni.

A világereskedelemről szólva a szerzők hangsúlyozzák, hogy a kívül álló országok ma fontosabbak az EGK szempontjából, mint korábban. Célserű volna a GATT keretében megállapodni az ipari vámok fokozatos megszüntetéséről. Ezzel véget vehetnének egy sor — az EGK és a kívül álló országok közötti — preferenciális megállapodás körüli vitának is.

Feltűnő, hogy az EGK perspektíváit felvázolva a tagországok és a szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatokról alig írnak a szerzők. E tekintetben megismétlik az EGK-ról szóló irodalom megrögzött tévedését, miszerint a szocialista országokból származó import vonatkozásában valószínűleg szükség van vámon kívüli korlátozásokra a „dömping veszélye miatt”, másrészt feltekezik, hogy a szocialista partnerek esetében az ellátás hirtelen megszakadhat, ami igen nagy kockázatot jelent.

Ebből a könyvből is kitűnik — amit a marxista elmélet és napjaink valósága egyaránt bebizonyított —, hogy a tökéletes regionális integráció nem képes a válságjelenségek kibontakozásának megakadályozására. Legfeljebb időszakonként tempíthatja a konjunkturális hullámválást, késleltetheti a hullámvölgyek kialakulását.

Az elmúlt két évben a nyugat-európai integráció nemcsak hogy képtelen volt az előrehaladásra, hanem korábbi vívmányai is veszélybe kerültek. A gazdasági és monetáris unióra irányuló ambiciózus program nem bizonyult megvalósíthatónak. Küszöbön van ugyan a közös agrárpolitika reformja, de a tagországok-

nak például már korábban sem sikerült közös nevezőre jutniuk más területen az energiapolitikában. Nehéz volna jóslásokba bocsátkozni, hogy ha a mostani recessziót újabb „hosszkonjunktúra” követné – amelyetől nem várhatjuk, hogy visszahozza a 60-as évek prosperitásának korszakát —, hogyan alakul majd az Európai Gazdasági Közösség sorsa. Az is elképzelhető, hogy a Közös Piac ismét előbbre léphet a gazdaságpolitika egyes területein. A válságokkal szemben azonban még a legnagyobb körültekintéssel kialakított gazdaságpolitika sem nyújthat kielégítő védelmet.

Cikkünk összegezeként megállapíthatjuk, hogy a sokféle formában fellépő tőkés válságjelenségek lényeges sajátosságának tűnik, hogy e jelenségek nemzetközivé válnak, és már most, de a jövőben egyre inkább úgyszólván valamennyi tőkésországot érintik majd. E tény elismerése csendül ki a jelenkori burzsoá közgazdászok koncepcióiból, s ezért került előtérbe a válságjelenségek leküzdésére irányuló javaslataikban a nemzetközi gazdasági kapcsolatok problémája.

Izikené, Hedri Gabriella

GYÖNGYÖSSY ISTVÁN:

A NEMZETKÖZI PÉNZMOZGÁSOK ÉS A VALUTAVÁLSÁG

A tőkés valutarendszer kiéleződő válsága, az egyre sűrűbben ismétlődő valutakrízisek a figyelmet a nemzetközi pénzügyi mozgások kérdésére irányították, hiszen a mind nagyobb volumenű pénzáramlások jelensége egyik oka és egyben következménye is ezeknek a kríziseknek.

A könyv I. fejezete ismerteti a Bretton—Woods-i rendszer idevágó rendelkezéseinek lényegét és fő következményeit.

A II. fejezet felvázolja a pénzforgalommal kapcsolatos alapfogalmakat és azt a közeget, amelyben a nemzetközi pénzügyi mozgások a Bretton—Woods-i rendszer keretei között érvényesülnek.

A következő két fejezet az eurodeviza-piacokkal és az egyes nemzeti pénzügyi piacok egymás közötti és az európai piacokkal való kapcsolatát elemzi — egyben vizsgálja a nemzetközi pénzügyi mozgásoknak a belső pénzügyi piacokra gyakorolt hatását.

Az V. fejezet az összefüggéseket belülről igyekszik szemlélni, különös tekintettel azokra az emissziós és hitelpolitikai lehetőségekre, amelyekkel a jegybankok befolyásolhatják a nemzetközi pénzügyi mozgásokat.

A zárófejezet az előző fejezetekben ismertetett és elemzett jelenségek szintetikus összefoglalását adja.

A színvonalas mű értékes hozzájárulást jelent a jelenlegi tőkés valutaválság problémáinak megértéséhez azáltal, hogy alapos, szakszerű vizsgálat alá veszi a nemzetközi pénzügyi mozgások mechanizmusát, így fontos a külkereskedelmi és a termelővállalatok vezetői és dolgozói, a deviza-, ár- és pénzügyi kérdésekkel foglalkozó dolgozók, tudományos kutatók, egyetemi oktatók és hallgatók számára.

301 l., fűzve 18,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Harry Maier: A produktív és az improduktív munka kölcsönös viszonya mint a fejlett szocialista társadalom építésének elméleti és gyakorlati problémája

(Wirtschaftswissenschaft, Berlin, 1975. 11. sz.)

A fejlődés intenzív szakaszába lépő szocialista gazdaságban központi kérdéssé válik a munka társadalmi termelékenységének emelése. A munkatermelékenység emelésének lehetőségeit pedig mindinkább meghatározza egy eddig kevésbé hangsúlyozott, a közgazdaságtanban kissé háttérbe szorított tényező: a gazdaság anyagi és nem anyagi szféráinak kölcsönös kapcsolata. Szembetűnő az olyan szektorok, szférák, il-

letve tevékenységek új és növekvő szerepe az újratermelésben, mint

— a tudományos, kulturális és szociális ellátás;

— a technikai haladást, valamint a szakképzettség és a képzési folyamat színvonalának emelését szolgáló tevékenységek;

— a lakás és a környezeti feltételek iránt támasztott szükségletek kielégítése, egészségügyi, szociálpolitikai stb. tevékenység révén;

— a szabad idő eltöltésének (a sportnak, a művészi önkifejezésnek és más, az ember önmegvalósítását szolgáló tevékenységeknek) keretet adó kommunális szolgáltatások.

A nem anyagi jellegű területek jelentőségének növekedését jól tükrözi a foglalkoztatásban betöltött szerepük dinamikus növekedése. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

A foglalkoztatottak számának növekedése az európai KGST-országokban 1960 és 1970 között
(Az 1960. évi adatok = 100)

Ország	Népgazdaság összesen	Nem termelő területek	Termelő területek
Bulgária	110	160	105
Csehszlovákia . . .	116	155	109
Lengyelország . .	138	161	135
Magyarország . . .	106	112	105
NDK	101	124	97
Románia	110	142	103
Szovjetunió	122	160	115

A szerző által összehasonlított európai KGST-országok mindegyikében a foglalkoztatottak létszámnövekedése a nem anyagi területeken többszörösen meghaladta a produktív szférában foglalkoztatottak létszámnövekedését.

Fontos jellemzője és egyben ellentmondása azonban e tendenciának, hogy a foglalkoztatottak számarányának a nem anyagi területek javára való eltolódását nem kíséri az állóeszközökkel való ellátottság hasonló eltolódása. Sőt

éppen az a jellemző, hogy a vizsgált KGST-országokban a produktív ágazatok technikai felszereltsége lényegesen gyorsabban nőtt, mint a nem produktív területeké, mi több, úgy tűnik, hogy — a rendelkezésre álló eszközök szükségessége következtében — a nem produktív területek állóalap-ellátottságának növekedése, az ideáramló foglalkoztatottak számához mérten, a minimális igényeket sem elégítik ki. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) Nyilvánvaló, hogy a nem anyagi

2. sz. táblázat

Az alapokkal való ellátottság növekedése az európai
KGST-országokban 1960—1973 között

(Az 1960. évi adatok = 100)

Ország	Népgazdaság összesen	Nem termelő területek	Termelő területek
Bulgária.....	271	184	316
Csehszlovákia ...	171	157	179
Lengyelország ..	169	138	202
Magyarország ...	185	154	205
NDK.....	161	125	195
Románia.....	269	181	332
Szovjetunió.....	274	232	305

területek javára történő létszám-felszabadítás megköveteli a produktív szféra állóalapjainak gyors ütemű modernizálását. Az is világos viszont, hogy a nem anyagi területeken történő nem kellően hatékony foglalkoztatás messzemenően visszahat az anyagi ágazatokra, gátolva azok intenzifikálását, tehát az odairányított modern eszközök hatékony felhasználását is. A vázolt ellentmondásnak (tehát hogy az intenzív növekedés szakaszában levő produktív területek extenzív jellegű nem anyagi szférára támaszkodnak) a feloldása csupán az utóbbiak intenzifikálásával képzelhető el. Ez azonban igen nehéz feladat, megoldása az állóeszköz-beruházások optimális allokációja mellett elsősorban az akkumuláció hatékonyságának gyors emelésével képzelhető el.

A produktív és improduktív munka viszonyát illetően az álláspontok sokszínűségéből érdemes a két szélsőséges és éppen ezért jellemző nézetet kiemelni. Az egyik vélemény képviselői a nem anyagi jellegű tevékenységeket az anyagi szféra passzív „környezeti feltételeként” ábrázolják, megengedhetetlenül egyszerűsítve és egyirányúvá téve ezáltal a két tevékenységfajta közötti kapcsolatok kölcsönös rendszerét. Ha az anyagi szféra meghatározó jellegét el-túlozzuk, a nem anyagi területeket a kapcsolat szempontjából passzívnek ítéljük, éppen az újratermelési folyamat, a körforgás lényegének a megértése válik lehetetlenné.

A másik vélemény képviselői, arra a tézisére támaszkodva, hogy a tevékenységek produktív vagy improduktív voltát a mindenkori társadalom alapvető célja szempontjából kell és lehet megítélni, a szocializmusban minden tevékenységet produktívnek tekintenek, és ezért elmosás az anyagi és a nem

anyagi tevékenységek között meglevő valóságos különbségeket. Akik ilyen módon a nem anyagi jellegű tevékenységeket mintegy „felértékelik” (értéket létrehozónak ismerik el), azok — paradox módon — éppen ezen tevékenységek valódi jelentőségét tévesztik szem elől, nevezetesen azt, hogy ezek a tevékenységeknek különös jelentősége van a produktív szféra effektivitásának növekedése szempontjából. Vagyis e felfogás — ahogy ez a szélsőségek esetében lenni szokott — éppen úgy lehetetlenné teszi az újratermelési folyamat lényegének a megértését, mint az első nézet, sőt a lényeget illetően ugyanarra az eredményre jut.

A produktív és a hasznos munkát összemósó koncepciók hívei Marxra hivatkoznak, aki műveiben több helyütt az orvos és a művész munkáját produktívként jellemezte. Észre kell azonban venni, hogy Marx pontosan és világosan megkülönböztette a produktív munkának a specifikus tőkés formáját a társadalmi újratermelés szempontjából meghatározott produktív munkától. A nem anyagi területen dolgozók munkája annyiban produktív, amennyiben a tőkés számára profitot „termel”, improduktív viszont, amennyiben pusztán magát a tevékenységet vizsgáljuk, miután nem képes azoknak az alapoknak a létrehozására (újratermelésére), amelyekből fizetik. Ez utóbbi megállapítással azonban semmiképpen sem vonjuk kétségbe az ilyen munkák társadalmi hasznosságát.

A produktív és improduktív munka lényegi kapcsolatára és különbségére, illetve a kölcsönös viszony történelmi változására vonatkozóan a szerző a tömörségében is világos marxi véleményt idézi: „Magával a munkafolyamat kooperatív jellegével ezért szükségszerűen

**Az anyagi termelésben kifejett munka bonyolultsági fokának fejlődése az NDK-ban
1962-től 1971-ig**

Megnevezés	Redukciós együttható*	Létszám-megoszlás 1962-ben (százalék)	Az 1. és a 2. oszlop szorzata	Létszám-megoszlás 1971-ben (százalék)	Az 1. és a 4. oszlop szorzata
	1.	2.	3.	4.	5.
Szakképzetlen és betanított munkás	1	61,0	61,0	40,7	40,7
Szakmunkás.....	1,70	33,7	57,3	47,9	81,4
Művezető és technikus.....	1,86	2,4	4,5	4,2	7,8
Felsőfokú szakiskolát (felsőfokú technikumot) végzett.....	2,37	2,3	5,5	5,6	13,3
Főiskolai és egyetemi végzettségű.....	3,42	0,6	2,1	1,6	5,5
Összesen	—	100,0	130,4	100,0	148,7

* A redukciós együttható kifejezi, hogy a különböző kvalifikáltaságú munkák bonyolultsága hány-szorosa a szakképzetlen (egyszerű) munkáénak.

kitágul a termelő munkának és hordozójának, a termelő munkásnak a fogalma. Az embernek ahhoz, hogy termelően dolgozzék, most már nincs szüksége arra, hogy a munkatárgyat maga vegye kezébe; elegendő az összmunkás szervének lennie, annak valamilyen al-funkcióját elvégeznie. A termelő munka fenti eredeti meghatározása, amely magából az anyagi termelés természetéből van levezetve, mindig igaz marad az összmunkásra mint összességre vonatkozóan. De nem érvényes többé az összmunkás mindegyik tagjára egyenként véve.”*

Az anyagi és a nem anyagi jellegű tevékenységek kölcsönös kapcsolatát vizsgálva a szerző kiemeli, hogy ez a kapcsolat a fejlődés jelenlegi szakaszában egy új minőséget testesít meg. Az új abban áll, hogy az anyagi szférák hatékonysága döntően a nem anyagi szférák fejlődésétől, illetve hatékonyságától függ. A nem anyagi tevékenységek jelentős része (például oktatás, tudományos kutatás stb.) úgy hat a produktív tevékenységre, hogy annak bonyolultsági fokát növeli, ez pedig az egységnyi idő alatt kifejett munka értékeremtő képességének fokozódását jelenti, annak az ismert marxi tézisnek az alapján, hogy a bonyolult munka

többszörösen vett egyszerű munkának tekintendő. A nem anyagi jellegű tevékenységek ilyen jellegű hatását az NDK gazdaságában a 3. sz. táblázat igyekszik érzékeltetni. A táblázat összeállításakor a dolgozók képzettségi színvonala növekedésén keresztül következtek a produktív munka nemzetijövedelem-termelő képességének emelkedésére.

A nem anyagi szférák bevonása a népgazdasági szintű hatékonyságszámításba egyike a legsürgetőbb feladatoknak. Az eddigi vitákban nagy hangsúlyt kapott az a követelmény, hogy pontosabban és jobban ragadjuk meg a nem anyagi szférák teljesítményét, s a nemzeti jövedelem eddig használatos mutatóját egészítsük ki, számba véve a nem anyagi területek teljesítményét is.

A probléma sokkal bonyolultabb annál, semminthogy a nem anyagi teljesítménynek a hagyományos nemzeti jövedelemhez való pusztá hozzáadásával meg lehetne oldani. A nem anyagi tevékenységek esetében az értékelés specifikus problémákat vet fel. E tevékenységek lényeges vonása, hogy egydimenziós mutatószámmal csak igen pontatlanul ragadhatók meg. Míg az anyagi termelés a költségek és árak segítségével elég jól értékelhető, a nem anyagi tevékenységeket illetően — amelyek igen gyakran nem is öltenek áruformát (szakképzés, képzés, oktatás, egészségügyi ellátás stb.) — a ráfordítások ki-

* Marx—Engels Művei, 23. kötet. A tőke. I. kötet. Budapest, 1967. 473. l.

számításánál és felmérésénél segítségül hívhatjuk ugyan az értékkategóriákat, de gazdasági és főként társadalmi hasznukat lehetetlen kizárólag értékkategóriákkal, illetve árakkal megragadni. Az anyagi termelés értékelési módszereinek sematikus alkalmazása olyan nem anyagi tevékenységekre, mint a képzés, oktatás, szociális ellátás, szükségszerűen egy „látszatökönómia” felé visz, amely figyelmen kívül hagyja e lényeges folyamatok valóságos társadalmi hatásait.

A tervezésben mind szélesebben alkalmazott költség—haszon-elemzés olyan differenciált eljárásnak bizonyult, amely segítségünkre lehet a nem anyagi tevékenységek hatásfokának megítélésében. Az eddigi, csaknem kizárólag egydimenziós mutatószámokat e szférák hatékonyságának értékelésekor az átfogó költség—haszon-elemzés keretei között kell integrálni. A nem anyagi területek hatékonyságának megragadására kitérő ez a módszer, hiszen az elemzésnél a hatékonyságnak mind a gazdasági, mind pedig a gazdaságon kívüli tényezőit tekintetbe lehet venni: vezetésen

— a társadalmi munkaráfordítások (az élő és a holt munka, az egyszeri és a folyó ráfordítások) alakulását;

— a minőségi és teljesítményi paramétereiket;

— az időtényezőt, különös tekintettel az eredmények felhasználhatóságára;

— a gazdaságon kívüli értelemben vett társadalmi effektivitásra (például a munkafeltételekre, az ember természeti környezetére, társadalmi és kulturális aktivitására) gyakorolt hatását.

A komponensek kiszámítása még egyáltalán nem minden. Az igazi nehézség abban áll, hogy az említett komponenseket folyamatosan összevessük, minthogy az egyiknél elért javulás többnyire valamelyik másik rovására megy. Például a tudományos eredmények siettetése az időtényező szempontjából javulást jelent, de rendszerint rontja a tudományos eredmények minőségét, illetve a felhasználásukkal elérhető teljesítményt. Ebből következik, hogy a követelmények és a lehetőségek átfogó mérlegelése van szükség.

(Ism.: *Hámori Balázs*)

Sz. M. Visnyev: A burzsoá közgazdászok új gazdasági stratégiát keresnek

(*Ekonomika i Matyematyicseskije Metodi, Moszkva, 1975. 5. sz.*)

Az 1960-as évekhez képest, amikor a tőkés világrendszer növekvő belső feszültségei és ellentmondásai a gazdaság viszonylag folyamatos növekedése közepette bontakoztak ki, az 1970-es évek elején a helyzet gyökeresen megváltozott, és a rendszer egészét mély megrázkódtatások érték. Mindez megmutatkozik a vágató inflációban, a termelés csökkenésében és a munkanélüliek számának gyors növekedésében, tükröződik az energiaválságban, a dolgozók életszínvonal-csökkenésében, a nagyvárosok közlekedési rendszerének krónikus válságában, az autógyártás visszaesésében, a természeti környezet leromlásában, valamint a nemzetközi valutarendszer dezorganizációjában. E kedvezőtlen jelenségek tulajdonképpen a háború utáni gazdasági fejlődés következményei, a „bűnös” a felelőtlen és tékozló gazdaságpolitika, valamint a tőkéshatalmak fegyverkezési hajszája. Az 1950-es és 1960-as években készült prognózisokban a tőkés közgazdászok nem tudták megjósolni a napjainkban zajló események menetét.

Az un. neoklasszikus elmélet szerint a modern kapitalizmus „beépített stabilizátorokkal” rendelkezik, amelyek biztosítják a termelés és a fogyasztás állandó növekedését, az árak viszonylagos stabilitása mellett. Ilyen elméleti bázisra támaszkodó modellekre épültek a prognózisok. E modelleknek a szerző szerint a következő lényeges hibái vannak:

1. Figyelmen kívül hagyják a külpolitikai, a külgazdasági, a társadalmi, az ökológiai és más tényezőket, amelyek jelentős hatással vannak a gazdasági fejlődésre.

2. Olyan exogén változókat visznek be a modellbe, amelyek valójában nem függetlenek a rendszer endogén változótól.

3. Túlértékelik a rendszer közömbösségét, a prognózisok nem számolnak a lehetséges variációkkal: egyesélyesek.

4. Megengedhetetlenül leegyszerűsítik a belső változók közötti reális kapcsolatokat és kölcsönös összefüggéseket.

5. Az extrapoláció módszerét nem korrekt módon alkalmazzák, vagyis

olyan időszakokra is kiterjesztik, amelyek egyáltalán nem tekinthetők folyamatosnak, állandónak és egyneműnek.

A válságjelenségek értékelése körül éles ideológiai viták bontakoztak ki a közgazdászok között. A haladás erői a válság megoldását a tőkésrendszer megváltoztatásában, a szocialista rendszerre való átmenetben látják. Ez nyert kifejezést 1972-ben a francia baloldal közös kormányprogramjában is. Mások, például Jan Tinbergen, a jövedelemkülönbségek csökkentésének fontosságát, a fizetési mérlegek deficitjének csökkentését, a szocialista és a fejlődő országokkal való kapcsolatok fejlesztését emeli ki. Galbraith is konstataálta, hogy nézetei közel állnak a francia baloldal programjához. Néhány közös vonás ellenére sem szabad azonban a tőkés közgazdászok reformjavaslatait összemosni azokkal az intézkedési javaslatokkal, amelyeket a kommunisták és más haladó erők fogalmaznak meg a fejlett tőkésországokban. Az előbbieket a tőkésrendszer megerősítésére törekszenek, míg a baloldal azt sürgeti, hogy a demokratikus erők vegyék kezükbe a politikai hatalmat, s a monopóliumok megtörésével mélyreható társadalmi átalakulást harcoljanak ki. Meg akarják teremteni a szocializmusból való átmenet lehetőségét. A két elmélet pregnánsan különbözik egymástól a multinacionális monopóliumok értékelése tekintetében is.

Galbraith, amikor legutóbbi könyvében „új szocializmusról” ír, a következő premisszákból indul ki. 1. Meg kell erősíteni a „piaci rendszert”, amelyen a nem monopolizált szektort érti. 2. Lényegesen növelni kell azokat a kiadásokat, amelyek az egészségvédelmet, az oktatást, a lakásépítkezést, a természetvédelmet stb. szolgálják. 3. Biztosítani kell a két rendszer kooperációját: a monopolizált (Galbraith szerint tervezett vagy tervezhető) és a piaci rendszerét, erre azonban csak az állam képes. A reformátorok többnyire tehát negatívan viszonyulnak a monopóliumokhoz: torz jelenségnek, a gazdaságban mutatkozó bürokratikus rendellenességnek tartják őket.

Az „új kapitalizmus” képviselői viszont a multinacionális monopóliumokban látják a kapitalizmus jövőjét. A reformátorokat a koncentráció hívei azaz ostorozzák, hogy nincsenek tekintettel a tudományos-technikai forradalomra, hiszen a modern technika megteremtésében, a számítógépek alkalmazásában kitüntetett szerepük van a nagy monopóliumoknak.

Meg kell még említeni a lassú vagy a „nulla növekedés” képviselőit, akik azt vallják, hogy a gyors növekedés a természeti erőforrások kimerüléséhez vezet, a fejlett országokat az a veszély fenyegeti, hogy függő viszonyba kerülnek a nyersanyagtermelőktől, a gyors növekedés a konjunktúra erőteljes ingadozásával jár, elkerülhetetlen az infláció, s a túlzott iparosodás és urbanizálódás a társadalmi konfliktusok élesedését idézi elő.

(Ism.: *Okruczky Katalin*)

Az élelmiszer-gazdaság fejlesztésének feltételei

(Nowe Drogi, Varsó,
1975. 12. sz.)

Az élelmiszer-gazdaság jelentőségére utal, hogy a táplálkozás színvonala a társadalom jólétének egyik legfontosabb mutatója, s az ember fizikai és szellemi fejlődésének meghatározó tényezője. Lengyelországban az élelmiszerek termelésében közvetlenül (a mezőgazdaságban valamint az élelmiszeriparban) és közvetve (a mezőgazdaság és a mezőgazdaságitermék-feldolgozás számára termelési eszközöket előállító iparokban) a keresőképes lakosság körülbelül 50 százaléka vesz részt, és e szektorban termelik meg a nemzeti jövedelem több mint egyharmadát. Éppen ezért az élelmiszer-termelés fejlődését nemcsak a szocialista társadalom fejlesztésének gazdasági és stratégiai céljai, hanem az időszerű társadalmi-politikai problémák fényében is vizsgálni kell.

A lengyel gazdaságpolitika, amely célul tűzte ki a lakosság reáljövedelmének gyorsított ütemű növelését, nagy követelményeket támasztott az élelmiszer-termelő ágazattal szemben. Ahogy egy nő a társadalom jóléte, úgy emelkedik az állati eredetű fehérjéket tartalmazó termékek iránti kereslet. Ebben a tekintetben Lengyelországot az új társadalmi-gazdasági stratégia meghirdetésekor még nagy távolság választotta el a magasban fejlett országok többségétől. További probléma, hogy az egy lakosra jutó átlagos húsfogyasztás 53 kg volt, a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelemmel rendelkező családok hús-

fogyasztási színvonalában meglévő különbséget az 1 : 2 arány fejezte ki. Ebben a helyzetben a pótlólagos jövedelmek, amelyekben 1971 után főleg az alacsony keresetű csoportok részesültek, mindenekelőtt az élelmiszerek és elsősorban a hús iránti megnövekedett keresletben mutatkoztak meg.

Az élelmiszerek viszonylagos olcsósága, amely az ipari fogyasztási cikkek elégtelen kínálatával párosult, ugyancsak az élelmiszerek, főleg az állati eredetű termékek keresletének növekedése irányában hatott olyan családoknál is, amelyek fiziológiai szempontból a hús és a húskészítmények fogyasztásának már viszonylag magas színvonalát érték el.

Az elmondottak érthetővé teszik, hogy bár Lengyelország az utóbbi években óriási erőfeszítéseket tett a hústermelés növelésére, mégsem sikerült megteremteni a piaci egyensúlyt e termékek vonatkozásában. 1971 és 1975 között a húsfogyasztás egy lakosra számítva 17 kg-mal nőtt. A korábbi időszakokban ilyen mértékű növekedés eléréséhez 20 évre lett volna szükség. Ehhez a gazdaságpolitika egész eszköztárát mozgósítani kellett, óriási volumenű anyagi eszközt kellett fordítani a mezőgazdasági termelés fellendítésére és az élelmiszeripar gyors kiépítésére.

A mezőgazdasági termelés évi átlagos növekedési üteme kétszer nagyobb volt, mint a megelőző tíz évben, az élelmiszeriparé pedig az 1966—1970. évek átlagos ütemének a négyszerese volt.

A társadalmi szükségletek változása miatt meg kellett változtatni a mezőgazdasági termelés szerkezetét. A társadalom egyre nagyobb mennyiségben igényelte a húst, a gyümölcsöt és a vitaminokban gazdag zöldségféléket. Míg 1971—1974-ben az egész mezőgazdasági termelés kb. 23 százalékkal nőtt, az állati eredetű termékek termelése több mint 30 százalékkal emelkedett, ezen belül a marha- és sertéshús termelése 40,5 s a szárnyasoké 52 százalékkal.

A kongresszus előirányzatok értelmében a piaci ellátást szolgáló élelmiszerek mennyiségét a tervidőszakban 35—37 százalékkal kell emelni, az egy főre jutó húsfogyasztás pedig — a tervek szerint — további 10 kg-mal nő. Az előirányzott növekedés viszonylag szerénynek tűnik az utóbbi években elért eredményekhez képest, de az értékelésnél két szempontot feltétlenül figyelembe kell venni. Először: a következő öt éves időszakban elég magas az a színvonal, amelyről a hús és a húskészít-

mények fogyasztásának fejlődése indul. A növekedés itt szükségszerűen fokozatosan úgy lassúbbodik, ahogy közelednek az optimális fogyasztási struktúrához. Másodszor: a húsfogyasztás növekedési ütemét meghatározó alapvető tényező a föld termőképessége; az állattenyésztés fejlődését egyre nagyobb mértékben meghatározza a belföldi takarmánykészletek növekedése.

Az 1971—1975 közötti időszakban az állati eredetű termékek termelésében a tervezettnél 45 százalékkal nagyobb növekedést értek el. A növénytermelésben viszont az előirányzatokat csak jelentéktelen mértékben teljesítették túl. A termés hozamok a vártnál nagyobbak, de a betakarított termés — a megművelt terület csökkenése következtében — éppen csak a tervezett színvonalat éri el. Minthogy az állattenyésztés jóval gyorsabb ütemben fejlődött, mint a hazai takarmánybázis (mind a gabona, mind a takarmánynövények tekintetében), a rést csak a gabona és a takarmányfélék behozatalának növelésével tudták áthidalni.

1970—1973 között a húsexport fedezte a megnövekedett takarmányimportot. Közben a világpiaci helyzet úgy alakult, hogy estek a húsárak. Ez is annak szükségességére utal, hogy erősebben kell támaszkodni a belső takarmánytermelésre. E probléma különösen kiéleződött az utóbbi két évben, amikor az időjárás Lengyelországban nem kedvezett a növénytermelésnek. A takarmányprobléma megoldása a gazdaság legkülönbözőbb láncszemeinek (a mezőgazdaságnak, az élelmiszeriparnak, a takarmányfeldolgozásnak, a takarmánykémianak, valamint a gépiparnak, illetőleg az építőiparnak) összehangolt tevékenységét követeli meg.

Fontos feladat a mezőgazdaság technikai felszereltségének javítása, különös tekintettel a munkaerőhelyzet várható alakulására: a foglalkoztatottak számán belül egyre nő a keresőképes koron túli aránya, tovább tart a fiatalok elvándorlása a faluról.

Olyan feltételeket kell teremteni a mezőgazdaságban, hogy a munka minden szektorban jövedelmezőbb legyen. Ezért a gazdaságpolitikának ösztönöznie kell a földek intenzívebb megművelését, és törekednie kell arra, hogy mind a kollektív, mind az egyéni gazdaságok bekapcsolódjanak a szakosítási és kooperációs folyamatokba.

A szakosítás és a kooperáció fejlesztésében az állami gazdaságok jó eredményeket értek el. Ezeket a szervezési

formákat ki kell terjeszteni az egyéni gazdaságokra is. Ez az útja annak, hogy meggyorsuljon a termelés koncentrációja, amely elősegíti a szakemberek képességeinek jobb kihasználását, a legkorszerűbb technika alkalmazását, és jelentős előrelépés történjék a munkatermelékenység növelésében.

(Ism.: *Kolos Miklós*)

Jacques Lesourne: Egy individuumról szóló elmélet vázlata

(Revue d'Economie Politique,
Párizs, 1975. 3. sz.)

A közgazdaságtudomány alapjainak kiszélesítését oly módon szeretnénk elősegíteni, hogy a meglévő modelleket általánosabb modellek sajátos eseteinek tekintjük. Olyan individuummal foglalkozó elmélet felépítését kíséreljük meg, amely megfelel a közgazdaságtudomány szükségleteinek, felhasználja az emberrel foglalkozó többi tudomány eredményeit, és a hasznossági elméletet általánosítva, kiterjeszti meglévő modellek érvényét.

A gazdaságot komplex rendszerként fogjuk fel, ahol a szinkron egyensúlyok kitermelik a diakron struktúra átalakulásait. A hagyományos négy alapfogalmat — 1. javak és szolgáltatások, 2. kizárólag fogyasztó, illetve termelő egyének, 3. vállalatok, 4. korlátozó feltételek — öt, ezeknél általánosabb fogalommal helyettesítjük. Ezek: az erőforrás, az egyén, a szervezet, a folyamat és a korlát.

Az *erőforrás* magában foglalja mindazokat a tényezőket, amelyeken keresztül egy egyén vagy egy szervezet egy másik egyént vagy szervezetet befolyásolhat. A közgazdaságtudomány által hagyományos tárgyalta javak és szolgáltatások is részei az erőforrásoknak, de ide tartozik például egy szavazólap vagy egy diplomakiadási jog is.

Az *egyén* hagyományos fogalma valójában csak az egyén bizonyos vonatkozásait tükrözi, és az egyén teljesebb fogalmával helyettesítendő. Az egyént az általa egyidejűleg betöltött sokféle szerep szociológiai valóságában kell szemlélünk.

A *szervezet* egyesíti az egyéneket, akik idejük egy részében közös célok

elérésére használják fel, illetőleg hozzák mozgásba az erőforrásokat. A vállalat a szervezetnek csak egy sajátos típusa.

A *folyamat* fogalmával jelöljük azokat az átalakulási módokat, amelyek során egy erőforrás-együttes más erőforrás-együttes alakul át (példa erre a választás, amelynek során a szavazatok révén jelöltek és bizonyos eszközök felhasználásával képviselőket „gyártanak”).

A *korlátok* között vizsgálunk kell az erőforrásokhoz tapadó korlátokat, az egyénekhez, a szervezetekhez, valamint a folyamatokhoz kapcsolódó korlátokat.

A cikkben szereplő modell felépítésekor három egyszerűsítő feltételt alkalmazunk (ezek többnyire feloldhatók egy bonyolultabb eljárás során): Az egyén pszichológiáját függetlennek tekintjük a társadalmi és gazdasági környezetétől, a jövőt egy periódusra korlátozva vesszük figyelembe, s bizonytalanságoktól mentesnek tekintjük.

Az egyén pszichológiai jellemzői

Az egyénre a következő tényezők hatnak: a motivációk, ezek kielégítése és a hasznosság; a társadalmi helyzet és annak felismerése; a tevékenység (szerep és viselkedés); az egyéni kompetencia; a tevékenységek és a társadalmi helyzet közötti kapcsolat.

A motivációkutatásokról — bár eltérő terminológiával — kibontakozik, hogy az emberek attitűdjeit és magatartását befolyásoló *motivációk*: a biztonság, a kényelem, a presztízis, a hatalom, a menekvés, a megismerés, mások védelme, az önimádat. A motivációk a hasonló kulturális környezetből származó egyéneknél a lényegre tekintve azonosak. Az egyén állapot modellezhető a motivációk kielégítettségi szintje alapján, ezek halmazaként. A kielégítettségi szintek helyettesíthetőségét és adott egyéni preferenciarendszert feltételezve — ebből egyéni hasznossági függvényt állíthatunk fel. Az állapotokat tehát az egyén motivációinak kielégítettségével és nem a gazdasági helyzettel vagy a fogyasztással mérjük. Számos gazdasági és társadalmi változás lehetséges anélkül, hogy ezt a hasznossági függvényt módosítanunk kellene. A marketing, a szociológia, a politológia, a szervezéstudomány eredményei ily módon beilleszkednek a közgazdaságtudományba, tartalommal töltve meg annak — nélkülük halott — szimbóliumait.

A gazdaság helyzete egy hosszú paramétersorral írható le. E paraméterek meghatározott értékeinek megfeleltethetjük a gazdaság egy-egy *társadalmi állapotát*. Az egyéni hasznosság korlátozottabb számú paramétert foglal magában, amelyek objektív értéke meghatározza az *egyén társadalmi állapotát*. Az egyén azonban nem közvetlenül az objektív helyzetére érzékeny, hanem annak az egyéni érzékelés révén deformált *képére*.

Az egyén a társadalmi helyzet paramétereire bizonyos tekintetben hatást gyakorolhat, bizonyos tekintetben azonban nem. Ezért meg kell különböztetni az egyén által „irányított” társadalmi helyzetet a nem irányíthatótól, valamint a participatívótól (amely azt jelenti, hogy az egyén másokkal együtt vesz részt a paraméterek értékének meghatározásában).

A társadalmi helyzet tehát az egyénben átalakul kielégültséggé, ennek során a tényleges állapotok képekké változnak és a képeket kielégítettségi szintekkel kapcsolják össze.

A tevékenységek, illetve a szerep és a viselkedés közül az utóbbi, a viselkedés, illetve a *magatartás* az, amely kifejezi, hogy az egyén hogyan oldja meg a környezetével kapcsolatban adódó konfliktusokat. Az adott periódusban az egyén tevékenységeinek összessége a magatartás, ami (a szervezetekkel együtt) hozzájárul a gazdaság társadalmi helyzetének változtatásához.

Az egyén adekvát elméletének a magatartást három változócsoport segítségével kell leírnia. Ezek: a szerepválasztások és a szerepeken belüli viselkedés, a szerepekre vonatkozó információ értéke és a szerepben vagy egy sajátos viselkedés megvalósításában kifejtett erőfeszítések.

Szerepen egy egyénnek egy adott szervezet által explicit vagy implicit módon elismert olyan lehetőségeit értjük, hogy e szervezet keretei között döntéseket hozzon meghatározott folyamatok elindításáról (szerepnek tekintetjük például a családapa-funkciót, a fogyasztó, illetve a vezérgazgató szerepet). Egy adott gazdaságban meghatározott időpontban léteznek olyan szereptípusok, amelyek átfogják a lehetséges szerepek összességét, s ennél fogva egy adott kollektíva valamennyi tagja besorolható e típusokba. A szerepek megválasztása után ezek nevében az egyén tevékenykedik, ennek során korlátokat állít fel vagy a szervezet által megindított folyamathoz erőforrásokat

rendel hozzá. Az egyénnek a szerepe alapján kialakított hozzárendeléseit vektorokkal írhatjuk le.

A szerepek és a hozzárendelések megválasztását nagymértékben befolyásolja a lehetséges szerepek ismerete. A lehetőségek kiszélesítésében az információ, a kutatás mellett a képzelőerő is szerepet játszik. Az ismeretszerző az egyén egyik fontos tevékenysége. Nagyon fontos, hogy a hozzárendelések minőségét beépítsük modelljeinkbe. A hozzárendelések minőségét az „erőfeszítés” fogalmával fejezzük ki, értve ezen a hozzárendelés megvalósításakor kifejtett erőfeszítést.

Az egyéni *kompetencia* fejezi ki az egyéneknek azon képességét, hogy megoldásokat találjanak, feladatokat hajtsanak végre, szerepeket töltsenek be. Az intelligencia több dimenziójú jelenség. Azonos kultúrkörbe tartozó egyéneknél a dimenziók azonosak. Ezek szintjéből felépíthető az egyének kompetenciavektora. (Megkülönböztetjük az egyénben rejlő potenciális kompetenciákat a ténylegestől, ami függ az időtényezőtől, a társadalmi helyzetétől, és az egyéni erőfeszítésektől.) Az egyén kompetenciája befolyásolja a közösség lehetőségeit, az egyének nem felcserélhetők, képességeik különböznek. Minden közösség szempontjából az a legfontosabb, hogy fejlessze a kollektíva valamennyi tagjának képességeit és — ezzel egyidejűleg — a legjobban hasznosítsa azokat.

A *tevékenység* és a reális, illetve az érzékelt *társadalmi helyzet* közötti összefüggés szoros. A tevékenységek között megkülönböztetjük az irányító és a résztvétel jellegű tevékenységet, illetve ezek hatását a társadalmi helyzetre. A magatartás és a társadalmi helyzet közötti kapcsolat tekintetében meg kell különböztetni a magatartás tényleges hatását az egyén társadalmi helyzetére, s a tényleges hatás belső vetületét. A hagyományos elmélet feltételezi az illúziók hiányát és a tökéletes egyéni értékelést. Valójában lehetséges illúziók alapján és ráadásul tökéletlenül értékelni.

A magatartás korlátozó feltételei

A közgazdaságtan felhasználja a korlátozó feltételek közepette megvalósuló maximálás módszerét. Míg azonban egy olajfinomító működtetésének vizsgálatánál például több ezer korláttal dolgoznak, az elméletben az egyénnek meg

kellett elégednie azzal, hogy környezetét egyetlen korlátként ábrázolják, s csak a jövedelmet tekintsék korlátozó tényezőnek. A reális korlátok: az idő, az egészségi állapot, a szerepek, a kompetencia, a tájékozottság korlátai, továbbá a jövedelem, a szabályozási, valamint a technikai korlátok.

Az *idő* mint korlátozó feltétel meg lehetőségen összetett. A kompetencia befolyásolja a feladatok időigényét. Az időkorlátot elég későn ismerték fel, noha fontos szerepet játszik a kereslet-kinálat elméletében is.

Az *egészségi* állapot mint korlát befolyásolja az egyén kompetenciáját, erőfeszítéseinek mértékét és indirekt módon hasznosságát függvényét is. Az egészség is vektorként fejezhető ki; függ az egyén múltjától, de az általa betöltött szereptől is. Függ továbbá az életmódtól és a társadalom jellemzőitől (egészségügyi ismeretek, gyógyszerellátottság stb.).

Ami a *szerepkorlátokat* illeti, közismert, hogy a társadalom adott fokán bizonyos szerepek tiltottak, más szerepek összeférhetetlenek egymással (például több elnöki funkció vállalása különféle részvénytársaságokban). Az egy egyén által betöltött szerepeknek be kell illeszkedniük az elfogadható egyéni szerepstruktúrák halmazába.

A *kompetencia* korlátai egyidejűleg behatárolják az egyén által vállalható szerepeket, valamint azokat a viselkedéseket, hozzárendeléseket, amelyek ezekből a szerepekből következnek. Az egyén bizonyos mértékig szélesítheti szerepei körét. Potenciális kompetenciájának színvonala azonban jelentősen behatárolja ezt. Az egyén lehetséges viselkedéseit (hozzárendeléseit) meghatározzák: kompetenciája, erőfeszítései, adott szerepe. A kompetencia korlátjainak figyelembevétele különösen fontos a nevelésben és a képzésben, valamint a bérek meghatározásakor.

A *tájékozottsági* korlát elsősorban azt fejezi ki, hogy milyen az egyén információbefogadó-képessége, illetve milyen intenzitással tudja tájékozódását elősegíteni. Másodsorban azt, mennyire képes új megoldásokat találni, hogy környezetét felhasználva felszabadítsa magát az exogén korlátoktól.

Az egyén a *jövedelem* korlátai között tölti be szerepét. De ez a korlát egyáltalában nem csak a fogyasztó szintjén érvényesül. A vállalatok vagy az állam keretei között ható jövedelmi korlátok többnyire egyéni korlátokká alakulnak át, a vállalati, illetve állami hierarchia

fokozatainak megfelelően. A korlátok a piramison lefelé haladva mind szigorúbbak. Így bomlik szét az állami költségvetés egyéni szerepekre.

A *szabályozás* korlátai sokrétűek (jogi, családi, nevelési stb.). Legfontosabbak a hivatásban realizálódó szerepből eredő korlátok. Az egyén viselkedésének meg kell felelni az illető szervezetben szokásos játékszabályoknak. Ha a szervezetnek presztízse van, akkor az egyén igyekszik vele azonosulni, elfogadja céljait, érzékennyé válik a szervezettel kapcsolatos presztízsszimbólumokra is. A szervezet az általa kibocsátott információk útján befolyást gyakorol a valóságnak a tudatba való befogadására, amelynek alapján az egyén dönt.

A *technikai* korlátok kisebb-nagyobb gyakorlati feltételek, amelyek az egyén életét befolyásolják. (Példa erre, ha valaki zongorát vásárolna, de kicsi a lakása, vagy ha nincs közlekedési eszköz, amivel a munkahelyét megközelítheti.)

A modell szintézise

A tényleges kompetencia függ a potenciális kompetenciától és az egyén erőfeszítéseitől. A megvalósuló egyéni társadalmi helyzet az egyéni cselekvéstől, a tényleges kompetenciától és a többi gazdasági tényező tevékenységétől függ. Az egyén azonban tényleges kielégülését nem valóságos egyéni társadalmi helyzetével hozza összefüggésbe, hanem azzal a képpel, amelyet a helyzetéről alkot. Az egyéni döntés azonban e helyzet elképzelt, várt képétől függ és az ettől várt kielégüléstől. Végül, a kompetenciát exogén adottságként is fel lehet fogni, vagy pedig a múlt, a társadalmi helyzet, pszichológiai tényezők, a kultúrkörhöz tartozó kompetenciavektor, valamint az egyén társadalmi helyzetéről alkotott képe függvényeként. (A szintézis során tudniillik figyelembe kell venni azokat a pszichológiai tényezőket is, amelyek a hasznossági függvényre hatnak.)

Az előzőekben leírt kölcsönhatások együttesen modellbe foglalható, a hasznosság maximálásának célfüggvényével és az elmondottakat szimbolizáló 15 korlátozó feltétellel. Ez a modell tovább finomítható; de ebben a formában is hozzájárulhat a közgazdaságtan embeerről alkotott képének tökéletesítéséhez.

(Ism.: Kálmán Endréné—

Makara Klára)

Ekkehard Bechler: Adók, vámok és a tőke nemzetközi mobilitása

(Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Stuttgart, 1975. 1—2. sz.)

A legújabb kori irodalom egyre nagyobb teret szentel a termelési tényezők nemzetközi mozgásának, még az ún. tiszta külkereskedelem-elmélet vonatkozásában is. Mind nyilvánvalóbb ugyanis, hogy mindazok a külkereskedelmi modellek, amelyek a termelési tényezők immobilitásának absztrakciójával élnek, elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt lényeges korrekcióra szorulnak, hiszen ma már nincs „tiszta” külkereskedelem, és — feltételezve a termelési tényezők országok közötti mozgását — a külkereskedelmi politika semiképpen sem csak kereskedelempolitika. Célunk tehát a külkereskedelmi politika jellemzése egy olyan modellben, amely számol a tőke és a munka mobilitásával is.

A modell a következő alapelemekre és alapösszefüggésekre épít: Két terméket termelnek (x_1 és x_2), belföldön (A ország) és külföldön (B ország), munka (L) és tőke (C) segítségével. A termelési funkciók: $f_1 = f_1(L; C)$ és $f_2 = f_2(L; C)$. A külföldre vonatkozó adatokat * -gal jelöljük. A továbbiakban p és p^* jelöli az x_2 termék x_1 -ben kifejezett belföldi, illetve külföldi árát, r_1 és r_1^* az x_1 termékben kifejezett kamatláb belföldön, illetőleg külföldön. Feltételezzük, hogy a termelési tényezőket a ténylezők határtermékével díjazza. Ekkor a nemzetközi tőkepiac egyensúlyi feltételei a következők:

$$r_1 = r_1^* = f_1 = f_1^* \quad [1]$$

ahol f a tőke határterméke n termékben.

Egyensúly akkor áll fenn, ha egyetlen tőketulajdonos sem kívánja tőkétjét jövedelmezőségi megfontolásból egyik országból a másikba átvinni.

Az egyensúlyi képlet

$$\text{az } \frac{r_1}{p} = r_2 \text{ és az } \frac{r_1^*}{p^*} = r_2^*$$

összefüggések felhasználásával átalakítható:

$$r_2 p = r_2^* p^* = f_2 p = f_2^* p^* \quad [2]$$

(Ez az egyenlőség már mutatja az

árak, a kamatok és a tőke határterméke közötti összefüggést.) Ha ezen kiinduló egyensúlyi állapotot megzavarják például azzal, hogy az A ország x_1 termékimportjára vámot vetnek ki, akkor az árak piacán az egyensúlyi feltételeket másképpen kell megfogalmazni: $p^* = p(1+T)$, ahol T a vám rátája. A Samuelson—Stolper-elmélet erről a szituációról a következőket mondja: az árvizonyoknak a vámok következtében végbemenő eltolódása megváltoztatja a tényezők árát is, azaz a tőkepiac egyensúlya felborul. Megindul tehát a tőkeáramlás A országból B országba (vagy fordítva) mindaddig, amíg a nemzeti kamatlábak módosításának eredményeként ki nem alakul egyenlőségük. Véleményünk szerint azonban még további tőkemozgással is számolni kell. Mivel $p^* < p$, az eredeti egyensúlyi egyenlet is módosul, a következőképpen:

$$r_2 > r_2^* \text{ illetve } f_2 > f_2^* \quad [3]$$

Ebből az következik, hogy A országban a belföldön termelt exportjavakban mért reálkamatláb nagyobb, mint B-ben, ami ösztönzi a tőke kivitelét B országból A országba. Ily módon ugyanis a B országbeli tőkések nagyobb mennyiségű x_2 termékhez juthatnak, mint ha ezt a terméket otthon termelnék. Az x_2 termék „kitermelése” tőkekivittel a gazdaságosság szempontjából felülmúlja azt a változatot is, ha az adott tőkét otthon x_2 -re kicserélhető exporttermék termelésébe fektetnék, mivel egyensúlyi képletünk szerint $f_2 > f_2^*$. Azaz a B országban befektetett tőke határterméke (f_1^*) p^* áron cserélhető ki x_2 -re, a kapott termékmennyiség így $f_1^* : p^* = f_2^*$. Az A országban befektetett tőkével viszont f_2 mennyiség nyerhető.

Hasonló okból tőke áramlik A országból is B felé, mivel az ott befektetett tőkével nagyobb mennyiségű x_1 termékhez juthatnak, mint ha ezt a tőkét otthon működtetnék, vagy ha x_2 terméket exportálnának. Az importált x_1 után ugyanis vámot is kell fizetni.

Végül is arra a következtetésre jutotunk, hogy a nemzetközi tőkemozgás mintegy „megkerüli” a külkereskedelmet akadályozó vámsorompókat. E tétel azonban csak bizonyos feltételek érvényesülése esetén igaz, akkor ugyanis, ha a repatriált kamattőke jövedelem fejében importált x_1 -re nem vetnek ki vámot. Ellenkező esetben az $r_1 = r_1^*$ egyensúlyi egyenlet $r_1^* = r_1(1+T)$ -re módosul, vagyis a nettó tőkejövedelmek egyenlő-

ségével megszűnik a tőkék áramoltatása. Ez utóbbi eset véleményünk szerint közelebb áll a valósághoz.

Állításunkat a következőkkel támaszthatjuk alá: A tőkeexportból származó jövedelem többnyire monetáris formát ölt. A tőketulajdonosok pénzjövelmüket alapvetően kétféleképpen használhatják fel: a) külföldön elvásárolják (x_1 terméket szereznek be, itt ugyanis kedvezőbb az ár); vagy b) a jövedelmet hazautalják, és „otthon” vásárolnak érte. Mindkét esetben elveszítik azonban a kedvezőbb külföldi áriszonyok alapján szerzett nyereséget: az első esetben a hazavitt árura vámot vetnek ki, a második esetben pedig a repatriált tőke csak a kedvezőtlenebb hazai áriszonyok mellett működtethető. Az x termék belföldi ára — a vámteher miatt — magasabb, mint a külföldi. A repatriált tőkejövedelmet a

valóságban tehát közvetlenül vagy közvetve szintén vám terheli.

Mindeddig azt feltételeztük, hogy csak a nemzetközi áruforgalmat korlátozzák vámokkal, a tőkeáramlás ezzel szemben szabad. Ez utóbbi feltételezés azonban szintén ellentmond a valóságnak. A tőkeáramlás korlátozásának egyik formája a külföldi jövedelmek megadóztatása. A külkereskedelem és a tőkemozgások közötti kapcsolatot az adók tovább bonyolítják. A tőkemozgás mindkét irányában megemelt jövedelemadók már önmagukban (azaz vámterhek nélkül) is megakadályozhatják, hogy a termelők tőke kivitelével megkerüljék a vámhatárokat. Végül kimutatható, hogy a vám- és adóterheknek nem minden kombinációja mellett lehet létre egyensúly az áruk és tőkék nemzetközi piacán.

(Ism.: *Szegő Szilvia*)

ANYAGNYILVÁNTARTÁS ÉS -ELSZÁMOLÁS SZERVEZÉSE

A Pénzügyminisztérium hivatalos kiadványa

(Számviteli Szervezési Útmutató sorozat)

Összeállította: *Bartók Nagy András—Csathó János—Ferenczy Endre—Öry Sándor—Tóth Antal—Ugrai László*

Szerkesztette: *Ferenczi István*

Az iparvállalatok számviteli rendszerében az anyagnyilvántartás és -elszámolás fontos szerepet tölt be. A pontos anyagnyilvántartás, az anyagok mozgásának követése számvitellel és bizonylatokkal a számviteli munka egyik alapfeltétele. A könyv első része foglalkozik az analitikus anyagnyilvántartás feladataival. Ismerteti a legfontosabb tudnivalókat az anyagszámrendszerekről, majd a könyv legjelentősebb részeként az anyagkészlet-változások, -tartások, raktári anyagnyilvántartások ügyvitelének megszervezésével foglalkozik. A második részben a technikai megoldások összefoglalását nyújtja, külön-külön tárgyalva a kézi elszámolást, a könyvelőautomaták alkalmazását, valamint a számítógéppel végzett anyagnyilvántartást és -elszámolást.

A kiadványt a gyakorlati munkában nélkülözhetetlen nyomtatványmin-ták egészítik ki.

340 l., füzve 52,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

N. V. Faggyejev: KGST

(Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 426 l.)

N. V. Faggyejev könyve a KGST negyedszázados évfordulóján jelent meg. Szerzője a KGST főtitkára, s ez jelentős mértékben meghatározza a könyv tartalmát, valamint a benne érintett kérdések kifejtésének mélységét.

A szocialista nemzetközi integráció elmélete néhány éve már kilépett a közgazdasági alapkutatások területéről — az általános elméleti fontolgatások köréből — és a KGST-országok nemzetközi gazdasági együttműködésének a gyakorlatában egyre inkább az alkalmazott elmélet szerepét játssza. Akkora szerepet persze még nem, mint amekkorát a napi sajtó nemegyszer tulajdonít neki. Sajnos, sokszor előfordul, hogy a KGST-integráció fogalmába sorolják be — minden megkülönböztetés nélkül — a szocialista nemzetközi gazdasági együttműködés valamennyi cselekvését.

Az író már könyve előszavában igyekszik tisztázni, miben különbözik az integráció fogalma a nemzetközi munkamegosztástól: „A szocialista gazdasági integráció minőségileg új szakasz a KGST-országok együttműködésének fejlődésében. Egyrészt természetes folytatása a KGST-országok közötti együttműködés eddigi eredményeinek, másrészt viszont új történelmi szakaszt jelent gazdasági és politikai közeledésükben.” (14. l.) A szocialista gazdasági integráció jellemzőjeként a következőket említi: „A KGST-országok gazdasági tevékenységének valamennyi lényeges oldalára kiterjedő integrációt az országok egymáshoz való közeledésének gyorsabb üteme, a nemzeti gazdaságok közötti mélyrehatóbb együttműködés, valamint a nemzetközi szocialista munkamegosztás és annak fejlettebb formái — a szakosítás és együttműködés alapján végbemenő kölcsönös összefonódottság jellemzi.” (15. l.)

A gazdasági integráció eme — a teljesség igénye nélküli — jellemzői általában elfogadottak a közgazdasági irodalomban, de e vonások mindegyike pontosításra, körülhatárolásra szorul. E követelmények elemzésénél más szerzők értelmezni szokták a jellegzetességeket — szerintük helyes — fogalmát és tartalmát. Viszont e részletezés sajnos a könyvből kimaradt. Egy másik megjegyzés, amely szintén ide kívánkozik. Második idézetünk végén egy olyan „jellemzi” kifejezés áll, amely a befejezettség látszatát kelti. A tények viszont nem azt bizonyítják, mintha az integrációs folyamat jellemző vonásai teljeskörűen érvényesülnének. Helyesebb inkább egyre erősödő — de nem töretlenül fejlődő — tendenciáról beszélni. A szerző maga is rámutat, hogy: „A KGST-országok gazdaságában végbemenő integrációs folyamatok kibontakozása összefügg bizonyos szubjektív és objektív jellegű ellentmondások és nehézségek leküzdésével, új feladatok és problémák megoldásával. A szocialista gazdasági integráció kibontakozása ugyanis olyan történelmi folyamat, amely a maga bonyolultságával, sokféleségével még ismeretlen az emberiség fejlődésében és jelentős erőfeszítéseket igényel ahhoz, hogy kihasználhassuk a benne rejlő összes lehetőségeket.” (10. l.)

Rokonszenves az a módszer, ahogyan az integrációval kapcsolatban felmerülő ellentmondások és problémák okait, jellegét, megoldásuk útjait-módjait elemzi a szerző. Hangsúlyozza, hogy: „A felmerült nehézségek csupán a marxista—leninista ideológia alapján, oly módon küzdhetők le, ha kiderítjük keletkezésük okait, figyelembe vesszük a társadalom fejlődéstörvényeinek követelményeit és a kölcsönös megértés és barátság jegyében hozunk megfelelő döntéseket.” (11. l.) Ez a megállapítás a szerző sokéves gyakorlati tapasztalatainak az eredménye, s e szavakban a KGST-országok együttműködésének egyik legfontosabb alapelvét és egyben munkamódszerét is megfogalmazta. Gyakorlati érvényesítése motorja lehet az integrálódási folyamatnak. *Elhanyagolása* viszont károkat okozhat, illetve *ellenkező hatásokat válthat ki.*

A könyv bevezető része tehát elméletileg és módszertanilag egyaránt tartal-

masnak mondható és felcsigázza az olvasó érdeklődését, várakozását a további fejezetek iránt.

A könyvben tekintélyes helyet foglalnak el az olyan kérdések, mint a KGST létrehozásának körülményei és objektív feltételei; céljai és elvei; szervezeti felépítése; együttműködése más nemzetközi szervezetekkel stb.

E részek pontosan megrajzolják a KGST-országok gazdasági együttműködésében megtett utat, e fejlődés fontos eseményeit és fordulópontjait. Mindez napjainkban már a gazdaságtörténet lapjaira tartozik, egyúttal azonban előfeltételét képezi együttműködésük további fejlesztésének. Kétségtelen érdeme Faggyev-nek, hogy fejlődésében mutatja be a KGST egész tevékenységét, és sokoldalúan bizonyítja az együttműködés céljainak és elveinek újszerűségét, szocialista jellegét.

E kérdésekről szólva, a szerző nagy figyelmet fordított néhány fontos elméleti kérdés kifejtésére, illetve értelmezésére. Különösen a KGST — mint szervezet — nemzetek feletti jellegének elutasítása kap nagy hangsúlyt, a polgári bírálóakra adott cáfolatában. Hasonlóképpen sokoldalúan elemzi a KGST-országok nemzeti szuverenitásának kérdését. Az egyenjogúság, az érdekelttség, a kölcsönös előnyök és a kölcsönös segítésvéneinek bemutatásával, értelmezésével meggyőzően bizonyítja az egyes tagországok nemzeti önállóságának jogi csorbitatlanságát.

Úgy véljük, a szocialista integráció egyik fő előnye az integrálódás kapitalista útjával szemben — egyebek között — abban is rejlik, hogy az integrálódásnak ezt a nehéz oldalát fontos és kényes kérdésként kezeljük, s megfelelő óvatossággal járunk el a nemzeti szuverenitást is érintő problémák megoldásában. Talán megkockáztathatjuk azt az állítást is, hogy a szocialista integráció folyamatában a tagországok tudatosan vállalják szuverenitásuk gazdasági korlátozását, ha az egyenlően vonatkozik minden tagállamra és nem juttat előnyökhöz más tagországokat.

A KGST-tagországok tényleges gazdasági együttműködésének alapja a szocialista nemzetközi munkamegosztás, ez képezi a szocialista gazdasági integráció objektív bázisát.

A szerző önálló fejezetet szentel a szocialista nemzetközi munkamegosztás elv-tartalmi bemutatásának, és külön foglalkozik e folyamat szervezésével is. Nem titkolja el, hogy ez a szervezés nehéz, bonyolult feladat, mivel, a gazdasági fejlettség színvonala tekintetében nem azonos fejlettségű országok vesznek benne részt. Fokozza e munka nehézségét az is, hogy az országok gazdaságfejlesztési érdekei egyes időszakokban és egyes problémák tekintetében nem mindig esnek egybe a többi ország hasonló érdekeivel. „Ezeknek az érdekeknek az egymáshoz való közelítése jelenti a KGST-államok közötti együttműködésben az egyik legfontosabb kérdést. Valamennyi KGST-állam és a tanács minden szervének feladata, hogy türelmesen, szigorúan tudományos alapon, minden egyes tagország és az egész közösség érdekeinek figyelembevételével fejlessze az együttműködést a nemzetközi szocialista munkamegosztás alapján.” (110—111. l.)

A szerző, „az önerőre való támaszkodás” tarthatatlanságát bizonyítva, meggyőzően mutatja be, hogy korunkban a fejlesztési, növekedési feladatokat *már nem lehet hatékonyan megoldani csak egy ágazat, vagy csak egy népgazdaság keretében*. Ez csak valamennyi szocialista ország kölcsönös együttműködésével lehetséges.

Az együttműködés tartalmi fejlődése során a hangsúly a minőségi oldalra, a társadalmi termelés hatékonyságának növelésére, a gazdaság fejlesztésének intenzív útjára tevődött át. Ezek a problémák komplex megoldást követelnek. Ez teszi különösen bonyolulttá korunkban a nemzetközi munkamegosztás szervezését. Ebben a tevékenységben a KGST egyre fontosabb szerepet játszhat és játszik mint olyan szervezet, amely fontos részt vállal a már meglévő együttműködési formák és módszerek tökéletesítésében, valamint az új, hatékony formák keresésében.

Ebben az összefüggésben érdemes megemlíteni a KGST szervei által kidolgozott és a tagországok párt- és állami vezetése által jóváhagyott két dokumentumot. Az első, a XV. ülésszakon (1961. december 12—16. Varsó) elfogadott „A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei”, lerögzíti a szocialista nemzetközi munkamegosztás *alapvető céljait és alapelveit*.

A másik dokumentum a XXV. ülésszakon (1971. július 27—28. Bukarest) elfogadott Komplex Program, amely az együttműködés továbbfejlesztésével kapcsolatos problémák *komplex* megoldását tűzte ki feladatul. A Komplex Program már a szocialista gazdasági integráció fejlesztési ajánlásait is tartalmazza. Az integrációs program — mint ez közsímert — komplex jellegű: felöleli a termelési,

a tudományos-műszaki, a külkereskedelmi, a valutáris-pénzügyi, valamint a gazdasági együttműködés szervezeti-jogi stb. problémáit.

A szerző arra törekszik, hogy az együttműködés különböző területeiről és formáiról szólva bemutassa a Komplex Programban foglalt célok teljesítésének állapotát is. Ez a program azonban nem rövid távra szól, így a könyv megírása idején még meglehetősen rövid időszakot lehetett csak elemezni.

Az együttműködés területei közül első helyen foglalkozik a szerző a *tervezési együttműködéssel*, amelyet az integrációs folyamatok tökéletesítése fő eszközének nevez. A könyv tartalmazza mindazon formák és módszerek felsorolását, amelyek összefoglalóan a Komplex Programban is alkalmazott osztályozásnak megfelelően tervezési együttműködésnek nevezünk. Erről szólva a szerző meghatározza az egyes formák, módszerek helyét és kölcsönös viszonyát e széles körű és bonyolult területen.

Szemben a korábbi megközelítési módokkal, a tervezési együttműködésben részt vevők körét a szerző kiterjeszti a központi tervező szerveken túl — amelyek természetesen a vezető szerepet játsszák — minden érintett és érdekelt szervezetre, leszögezve, hogy a *megfelelő minisztériumok, főhatóságok, nagyvállalatok bevonása nélkül* napjainkban *nem lehet eredményesen tevékenykedni* a tervezési együttműködésben sem.

A Komplex Program elfogadása óta szerzett gyakorlati tapasztalatok és az elvégzett kutatómunka alapján sok elvi és gyakorlati kérdés tisztázására nyílt lehetőség.

A szerző hangsúlyozza, hogy a tervek összehangolása a nemzeti szuverenitás, a kölcsönös előnyök és az internacionalizmus figyelembevételével történik, s eredményeként „egyetlen KGST-ország sem kerülhet előnyösebb helyzetbe, mint a többi...”, majd „...a KGST-szervek egyetlen olyan döntést sem hoznak, amely meghatározna az egyes országok gazdaságpolitikai irányvonalát...” (138—139. l.)

Rámutat arra, hogy a tervezézetések során a megoldandó feladatokra vonatkozóan a KGST-szervek ajánlásokat tesznek, amelyek nemzeti mérlegelése után a tagországok megfelelő szervei határozatokat hoznak megvalósításukra. A tervezézetés eredményeit az országok végül is hosszú lejárátú áruszállítási szerződésekben és különféle együttműködési megállapodásokban rögzítik, a kormányközi vagy a gazdálkodó szervezetek szintjén. A KGST-tagországok közötti gazdasági együttműködésnek ez a formája fejlődött a legeredményesebben az elmúlt évtizedekben, ha nem is volt teljesen mentes a problémáktól. Úgy véljük, hogy a tervezézetés sokoldalú jellegét, a hosszabb távra szóló népgazdasági tervek összehangolását feltétlenül erősíteni kell. Természetesen közben tekintettel kell lennünk a *világgazdasági helyzet* várható alakulására is. Az eddigi tervezési együttműködés egyik legfőbb hiányossága — megítélésünk szerint — a világgazdasági „közeg” nem kellő figyelembevétele volt. *További hiányosság volt a kétoldalú egyeztetések túlhangsúlyozása és egyúttal a közgazdasági feltételek elhanyagolása.* Ezekből a fogyatékoságokból lassan kezd kilábalni a tervezési együttműködés: bizonyítja ezt a KGST-tanács budapesti 1975. évi ülészakán elfogadott integrációs intézkedések terve is.

A *tudományos-műszaki együttműködés* egyre fontosabb részévé válik a tagországok együttműködésének. A könyv részletesen foglalkozik az e téren megtett úttal, az együttműködés egyre gazdagodó tartalmával és formáival, valamint a tapasztalható fogyatékoságokkal. Ismeretes, hogy a Komplex Program a tudományos-műszaki együttműködés területén is nagyon széles körű és konkrét feladatokat jelölt meg. A tudományos-műszaki együttműködés továbbfejlesztésében további jelentős lépés volt 1972 októberében a KGST Végrehajtó Bizottsága által jóváhagyott „A KGST-országok tudományos-műszaki együttműködésének szervezeti-módszertani, gazdasági és jogi alapjai, s a KGST-szervek e téren folyó tevékenysége” című dokumentum, amely átfogóan szabályozza és rendszerezi az e téren kialakult sokoldalú együttműködést.

Úgy tűnik, hogy a KGST-országok tudományos-műszaki együttműködése egyenletesen fejlődik, tartalmát és formáit tekintve egyaránt gazdagodik; mind nagyobb horderejű problémák összehangolt megoldását teszi lehetővé. Itt talán csak azt emelnénk ki, hogy egyre inkább sikerül kiválasztani a tudományos-műszaki együttműködésben azokat a főirányokat, témacsoportokat, amelyek mind az egyes tagországok, mind az egész közösség számára kulcsfontosságúak, és megoldásuk lényeges területeken viszi előbbre műszaki-gazdasági fejlődésünket.

Ez az együttműködési forma különösen a legutóbbi évtizedben gyorsult fel.

A tagországok egy sor jelentős nemzetközi tudományos kutatóintézetet, műszaki tervezési-szerkesztési szervezetet hoztak létre a fontosabb tudományos problémákkal kapcsolatos alap- és alkalmazott kutatások végzésére, megfelelő előjelzések készítésére, valamint a kutatási eredményeknek a tagországok gazdaságaiban való felhasználására vonatkozó javaslatok kidolgozására. Eredményesnek ígérkeznek a nemzetközi önálló elszámolású tudományos-termelési egyesülések is, amelyek lehetővé teszik a tudomány, a termelés és az értékesítés együttes koordinálását.

Bár ezek az egyesülések rövid ideje létesültek (például az Interatominstrument 1972-ben alakult), kétségtelennek látszik, hogy az ilyen, vagy hasonló típusú vállalkozások a jövőben hatékonyan erősítik majd a tudomány-technika-termelés összefüggő kapcsolatrendszerét.

Mint ismeretes, a KGST-országok gazdasági együttműködésében fontos helyet foglal el a *nemzetközi gyártásszakosítás és együttműködés*, amelyet a szerző a nemzetközi munkamegosztás magasabb formájának nevez, de nevezhetnének az integrálódási folyamat egyik fő összetevőjének, illetve hordozójának is.

A nemzetközi gyártásszakosítás és -kooperáció gazdasági előnyei jól ismertek, a viszonylag kis országok elvi érdekltsége általában is elismert. Ismeretes azonban az is, hogy a KGST-tagországok együttműködésének ez talán az egyik legproblematisabb területe, amely nyilvánvaló előnyei ellenére is csupán szerény ütemben bontakozik ki. Ezért a KGST-országok közvéleménye élénk figyelemmel kíséri mindazt, ami a specializációval és a kooperációval kapcsolatosan történik. A legtöbb jogos bíráló megjegyzés is itt éri a tagországok gazdasági együttműködését.

A gyártásszakosítás szervezéséhez elég régen, már az ötvenes évek közepén hozzáfogtak. (Például 1956-ban, a KGST-tanács VII. ülészakán, 600 gépipari termékfajta gyártásszakosítására fogadtak el ajánlásokat.) A könyv részletesen beszámol az összes fontosabb határozatról, ajánlásról, szervezeti tevékenységről, amely a gyártásszakosítást és a termelési kooperációt volt hivatva továbbfejleszteni. Ugyanakkor az előrehaladás mértékéről is képet kapunk. A szerző azonban kénytelen megállapítani: „Mindemellett figyelembe kell venni azt, hogy az eltelt időszak nem volt elegendő a gépiparban a nemzetközi sokoldalú gyártásszakosítás és -kooperáció irányában történő komoly strukturális változásokhoz. Ez rendkívül bonyolult folyamat, ami bizonyos időt igényel.” (256. l.)

Ez persze igaz, de kiegészítésre is szorul. A gyártásszakosítás nemcsak „bizonyos időt”, hanem bizonyos közgazdasági feltételekrendszer kialakítását is követeli, s ez utóbbi feladattal még mindig nem tudunk megbirkózni, noha elvileg már elég régen világos, hogy milyen problémák fékezik e folyamat erőteljesebb fejlődését.

Ez esetben is általánosan ismert tényezőkről van szó: ilyen például a gépiparban a tagországok párhuzamos gyártmányszerkezete. Nem véletlen, hogy kevésbé problematikus a szakosítás kialakítása az újonnan létesülő ágazatokban (vegyipar, számítástechnika, gépkocsigyártás stb.), mint a hagyományos, az „autarkia” korszakában kiépített ágazatokban. Az utóbbi ágazatokban kialakítandó szakosításra vonatkozóan helyesen állapítja meg a szerző: „Figyelembe véve, hogy az országokban beindították a gépipari végtermékek egész sorának párhuzamos gyártását, igen nagy jelentőségre tesz szert a fődarabok és alkatrészek nemzetközi gyártásszakosítása és kooperációja.” (257. l.) Ez már eltérés a hagyományos „végtermék” szemlélettől.

De a vegyipari, számítástechnikai és más területeken tervezett új szakosítások és kooperációk megnyugtató kibontakozását is fékezik a megoldatlan közgazdasági problémák. Erre a szerző is utal. Mint írja: „A termelészzakosítás és -kooperáció területén a sikeresebb együttműködés céljából a KGST-országok és a KGST-szervek fontos feladata marad továbbra is a gazdasági, jogi, valutáris és pénzügyi jellegű kérdések kidolgozása, a termékek szabványosítása, egységesítése és tipizálása, a tudományos-műszaki kutatások koordinálása stb.” (279. l.) E szűkszavú fogalmazásból azonban nem derül ki, hogy a szerző mit ért gazdasági, valutáris-pénzügyi feltételek alatt. A problémákkal azért is többet kellett volna a könyvben foglalkozni, mert megoldatlanságuk felettlébb fékezi a szakosítási és a kooperációs folyamat erőteljesebb kibontakozását. A jelzett problémák közül a könyv ad ugyan egy rövid áttekintést a szakosított termékek ármegállapításának problémáiról, de ez inkább csak jelzészerrű, nem pedig elemző feldolgozása a kérdésnek. Kevés szó esik például a kibontakozás főbb útjairól, módszereiről stb.

A szerző foglalkozik a *KGST-országok külgazdasági kapcsolataival*. Ország-csoportok szerinti bontásban elemzi a külkereskedelmi forgalom dinamikáját és szerkezetének fejlődését. Bemutatja a szocialista világpiacon árait és árképzési me-

chanizmusát. Mint ismeretes, az *árképzési mechanizmus* a könyv megírása óta jelentősen módosult. Igaz, az árképzés kiindulópontját ma is konjunkturális elemektől „megtisztított” tőkés világpiaci árak képezik, de a KGST-országok áttértek az évenkénti ármegállapításra. A korábbi ötéves szakasz helyett most az ún. csúszó árak rendszere jellemzi az árképzést. Ezenkívül jelentősen változtak a bázisul szolgáló világpiaci árak is, amelyek bizonyos korábbi árfeszültségeket feloldottak ugyan, de együtt újabb feszültségek forrásaivá váltak. Jelenleg a KGST-országokban és a KGST-szervekben aktív munka folyik, hogy az új feltételek között az együttműködő országok számára megfelelően oldják meg az árképzéssel kapcsolatos új problémákat. Különösen az új cserearányok kialakulása nyomán fellépő helyzet követel megnyugtatóbb megoldásokat.

A könyv foglalkozik a *valutáris-pénzügyi és hitelkapcsolatok* kérdéseivel. A szerző elvileg és gyakorlatilag is helyesen jelöli meg a valutáris-pénzügyi és hitelkapcsolatok helyét, gazdasági szerepét a tagországok gazdasági együttműködési rendszerében és erősödő integrálódási folyamatában. Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert a Komplex Program elfogadásáig nemcsak gyakorlatilag, hanem elméletileg sem nyert általános elismerést az áru- és pénzvviszonyok fontos szerepe az együttműködésben. A hetvenes évek első felében viszont „beérték” a korábbi széles körű viták „termékei”, és napjainkban már sok minden világossá vált e fontos szférában. S az elméleti felismeréseket — ha késve is — követik a konkrét gyakorlati intézkedések.

A szerző e kérdés kapcsán is a történelmi fejlődés megrajzolására törekszik. Így derül ki a könyvből, hogy a valutáris-pénzügyi mechanizmus kiépítésében és továbbfejlesztésében fordulópontot jelentett 1964., amikor sor került a transzferábilis rubel bevezetésére és a sokoldalú elszámolások rendszerének az elfogadására.

A valutáris-pénzügyi mechanizmus és a kollektív valuta kérdésében hosszú ideje igen kiterjedt viták folynak a közgazdasági életben, amelyek a Komplex Program elfogadásával sem csitultak el. A szerző átfogó képet rajzol az e területen végbement fejlődésről, de a helyzetet nem a maga problémagazdagságában mutatja be, tudniillik megoldottnak tekint olyan feladatokat is, amelyeknek megoldása még sokoldalú erőfeszítéseket követel mind a KGST megfelelő szerveitől, mind a tagországoktól. Ilyenek: a transzferábilis rubel világpián funkciójának a kibontakoztatása (amely jelenleg csak potenciálisan van meg); a sokoldalú elszámolások tényleges kifejlesztése a gyakorlatban; a hitelek valódi szerepének a kibontakoztatása; a reális valutaárfolyam, a valuta-átválthatóság kérdéseinek megoldása — mind olyan problémák, amelyek komplex gazdasági feltételrendszer kialakítását követelik és nem oldhatók meg rövid időszak alatt, viszont jelenleg gyenge pontjai együttműködésünknek.

Egy rövid fejezet ismerteti a *tagországok együttműködésének jogi alapjait*. Elemzi a KGST megfelelő szerveinek erőfeszítéseit azon kérdések, módszerek, eszközök kimunkálására, amelyek segítségével egységessé tehető a különféle területeken folyó együttműködést szabályozó nemzetközi jogi normák alkalmazása, illetve közelíthető a tagországok gazdasági, különösen külgazdasági tevékenységével kapcsolatos jogi szabályozás. Az ez irányú tevékenység eredményeként már egy sor dokumentumot fogadott el a KGST VB, amelyekben az áruszállítások általános feltételeit, a nemzetközi gazdálkodó szervezetek tevékenységét szabályozzák. Itt említhető meg az 1972 októberében jóváhagyott „A KGST-tagállamok tudományos-műszaki együttműködésének és a KGST-szervek tevékenységének szervezeti-módszertani, gazdasági és jogi alapjai” című dokumentum is.

Nagy jelentőségű az a munka is, amely előirányozza a találmányok, áruvédjegyek és ipari minták jogi oltalmával kapcsolatos együttműködést és más jogi problémák feldolgozását az integrálódási folyamat erősödésével kapcsolatban.

A KGST-országok közötti együttműködés fontos és időszerű kérdéseit tárgyaló, hasznos könyvet kap kezébe az olvasó. A szerző átfogó képet ad arról a hallatlanul bonyolult, sokoldalú tevékenységről, amelyet összefoglalóan gazdasági és tudományos-műszaki együttműködésnek nevezünk. A könyv igyekezett ezt a tevékenységet a maga teljességében megrajzolni. Ez alapján sikerült is. Ha kevesebb a konkrét példa, talán több lehetőség lett volna néhány fontos probléma árnyaltabb bemutatására és elemzésére, valamint a kibontakozás irányainak a felvázolására is.

Mindezeket figyelembe véve elmondhatjuk: N. V. Faggyejev könyve megírásával aktuális szükséglet elégit ki.

Kozma János

Széljegyzetek egy jelentős monográfiához

A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana

Felelős szerkesztők: N. N. Inozemcev, A. G. Milejkovszkij,
Sz. M. Menyikov, A. M. Rumjancev

Kossuth Könyvkiadó, 1974. 708 l.

E tanulmánykötet már jó ideje bevonult egyetemi oktatásunkba, ott van a kutatók, az oktatók és a tőkés fejlődés új jelenségei iránt érdeklődők könyvespolcán. Nincs tehát szükség a figyelem ráirányítására. A könyv már azelőtt felhívta magára a monopolkapitalizmussal foglalkozó közgazdászok figyelmét, mielőtt a Kossuth Könyvkiadó jóvoltából 1974-ben, rövidített formában magyarul is hozzáférhetővé vált.

Mégis időszerű szólni róla, annak kapcsán, hogy a szerzők kiegészítéseivel, bizonyos részek átdolgozásával a közeljövőben várható a második szovjet kiadás. „A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana” című könyvről szóló „szabálytalan” recenzióknak nem az „első olvasás” friss benyomásait rögzíti, kedvesinálót sem kíván lenni a terjedelmes könyv lapjainak forgatásához, bemutatni sem akarja a tanulmánykötetet, illetve a neves szerzői és szerkesztői gárdát a magyar olvasóknak. Mindezt megtették már előtünk mások. Csupán néhány olyan gondolatot szeretnénk közreadni, amelyek a monográfia „használatát”, alkalmazását, forgatását közben vetődtek fel bennünk. Úgy gondoljuk: minden szavakba foglalható dicséretnél többet jelent a szerzők számára, ha olvassák művüket, elgondolkoznak rajta, és így a benne található tézisek elméleti kiindulóponttá válnak. A felhasználással, a továbbgondolással, a vitatással való „értékelés” találkozik a szerzők szándékával is, hiszen az előszóban maguk írják: „...komoly figyelmet fordítunk azon problémák elemzésére, amelyekről az utóbbi időben vitáztak vagy vitáznak a marxista tudósok. Ennek azon jelenségek és folyamatok további elemzésére kell ösztönöznie, amelyeknek a lényege még nincs kellőképpen feltárva”. (14. l.)

Mielőtt azonban a könyv olvasása nyomán támadt gondolataink ismertetésére rátérnénk, szükségesnek látszik néhány szót ejteni a mű egészéről.

Egy nem szokványos megközelítés

A könyv öt nagy problémakört ölel fel, ezek: 1. az imperializmus helye a mai világban; 2. a monopoltőkés gazdaság fejlődésének fő tendenciái; 3. az állam szerepe a monopoltőkés gazdaságban; 4. a nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatok rendszere a mai kapitalizmusban; 5. az osztályharc és a világforradalmi folyamat. A könyv struktúrája egyértelműen tükrözi azokat az elméleti kiindulópontokat, premisszákat, amelyekre a szerzők az egész gondolati építményt alapozták.

1. A kapitalizmus megszűnt egységes világrendszerként létezni, a szocializmus a világfejlődés szerves részévé, meghatározó tényezőjévé vált, ezért a mai monopolkapitalizmus csak a szocialista világrendszerrel való kölcsönhatásában elemezhető.

2. Az imperializmus lényege a monopólium, amely elkerülhetetlenül áthatja a társadalmi élet valamennyi területét, központi kérdése tehát a monopolizálódás előrehaladó folyamatának az elemzése (talán nem kizárólag stilisztikai kérdés, hogy a szerzők a címben nem az állammonopolista kapitalizmus, hanem a mai *monopolkapitalizmus* kifejezést használják).

3. A tőkés világgazdaság mai fejlettségi fokán, a nemzetgazdaságokat összekötő kapcsolatok szálainak sűrűsödésével, az egyes tőkésországok problémái már nem vizsgálhatók elszigetelten, a nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatok bonyolult, sokrétű rendszerének elemzése nélkül.

4. A tőkésországokban kialakult viszonyokat és fejlődési tendencéket a gazdasági és politikai folyamatok szoros kölcsönhatása határozza meg, a gazdaság fejlődését tehát nem érthetjük meg a politikai tényezők elemzése nélkül, és fordítva, az osztályharc, a forradalmi mozgalmak perspektívájának reális megítélése feltételezi a mai monopoltőkés gazdaság, ezen belül az alapvető társadalmi osztályok és a különféle társadalmi rétegek helyzetének sokoldalú vizsgálatát. A mai monopol-

kapitalizmus politikai gazdaságtanának tehát a szó szoros értelmében vett *politikai* gazdaságtannak kell lennie.

Éppen a már jelzett alapelvekből kiindulva, a könyv szerzői a mai kapitalizmus vizsgálatát — a „hagyományostól” merőben eltérő módon — a kapitalizmus általános válságának többoldalú elemzésével kezdik.

Az elemzés központi problémája: milyen szerepet játszanak és milyen kölcsönhatásban vannak egymással a belső és a külső tényezők az általános válság kibontakozásában, a kapitalizmus mai arculatának meghatározásában.

A kapitalizmus általános válságának fő mozgatóerőiként a szerzők a tőkés világgazdaság belső antagonisztikus ellentmondásait jelölik meg. Mégis, miközben nagy figyelmet fordítanak a külső (elsősorban a szocialista rendszerben tetest öltő) és a belső tényezők kölcsönhatásának bemutatására, viszonylag háttérbe szorul a kapitalizmus, a tőkés világgazdaság immanens ellentmondásainak elemzése. Ezen a tényen még az sem változtat, hogy a későbbiekben külön fejezet szól a tőkés világgazdaság struktúrájában bekövetkezett változásokról.

A kapitalizmus általános válságának legfőbb megnyilvánulása, elmélyülésének fontos tényezője a két vilárendszer gazdasági vetélkedése. Képet kapunk a gazdasági verseny történelmi fázisairól, jelenlegi „állásairól”. Figyelemre méltónak tartjuk azokat a megállapításokat, amelyek szerint a verseny mai szakaszában olyan tényezők kerültek előtérbe, mint a termelés hatékonyságának növelése, a személyes fogyasztás bővítése, a nem termelő szféra fejlesztése, sőt ehhez még hozzáfűzhetnénk, a verseny egyre inkább kiterjed olyan szférákra is, mint az új erőforrások feltárása, a környezetvédelem, az ember életfeltételeinek, életmódjának formálása stb.

A két vilárendszer közötti gazdasági verseny kapcsán természetesen szó esik a versenynek, illetve a szocializmus létezésének a kapitalizmus fejlődésére gyakorolt hatásáról is. Erre vonatkozóan azonban csak igen általános utalásokat találhatunk. A szerzők tehát csak kijelölnek, megnyitnak egy eddig járatlan utat, a tőkés termelési mód vizsgálatában, a „szocializmus felőli” elemzés útját, amely éppen ismeretlenségénél fogva jelentős felfedezéseket ígér, és persze elméleti nehézségeket is jelent. A szerzők azonban maguk nem vállalkoznak ennek az útnak a feltörésére és kiépítésére. Az ma már általánosan elismert, hogy a születő szocializmus kibontakozó viszonyait nem lehet csak a saját alapjukról megérteni, nem lehet egy nagy gondolatjelet húzni a múlt és a jövő közé. A szovjet szerzők azonban azt mondják nekünk, hogy gondolatjelet az ellenkező oldalról kiindulva sem lehet meghúzni, a túlérlett kapitalizmus sem érhető meg csak a saját alapjáról, anélkül, hogy figyelembe vennénk a külső, szocialista környezet hatásait. Ha maguk nem is használnák ki ebből az új megközelítési módból adódó lehetőségeket, a szerzők mégis új kulcsot adtak ezzel a marxista politikai gazdaságtan számára bizonyos problémák megvizsgálásához, s úgy gondoljuk, ezt a kulcsot nagyon is érdemes lenne kipróbálni.

A mai monopolkapitalizmus és a tőketulajdon formái

Ha Marx szállóigévé lett mondásából indulunk ki, amely szerint „A polgári tulajdont meghatározni... annyit jelent, mint a polgári termelés összes társadalmi viszonyait ábrázolni”*, akkor csak a tanulmánykötet egészétől várhatjuk, hogy „meghatározza” a polgári tulajdon modern változatát, leírja a tulajdon mozgását, formáit, belső ellentmondásait.

A könyv felépítése azonban más elvárásokat kelt, minthogy a szerzők külön tárgyalják a tőkés gazdaság mechanizmusait, jelenségeit, tendenciáit, s külön fejezetben, sőt fejezetekben foglalkoznak a mai kapitalizmusban fellelhető tulajdonformákkal, mintegy történelmi sorrendbe állítva őket. A szerzők azzal, hogy ragaszkodtak a „történeti sorrendhez” — úgy tűnik — megnehezítették az olvasó számára az egyes problémák világos megértését, s ez a felépítés egyszersmind tartalmi hiányosságok okozójává is vált.

Ha a szerzők azt a feladatot tűzték volna ki, hogy feltárják a modern monopólium fejlődéstörténetét, természetesen nem nélkülözhatték volna a megfelelő formák (kisárutermelés, egyéni tőkés termelés stb.) történelmi rendben való kifejtését. A monográfia azonban nem hagy kétséget afelől, hogy a szerzők szándéka

* Marx—Engels Művei. 4. kötet, Budapest, 1959. 159. 1.

a második szakasz tizedik fejezetének e pontjával nem a „történelmi kistulajdon”, hanem a ma létező kistulajdon bemutatása, nem a Ricardo korabeli egyéni tőkék fejlődése, hanem e tőkék mai konstellációja a monopóliumok által behatárolt gazdaságban. Ebben az esetben viszont — vagyis ha egy adott konkrét termelési mód konkrét fejlődési szakaszát akarjuk bemutatni — csakis a rá jellemző uralkodó viszonyból indulhatunk ki, mivel valamennyi más formát, köteléket, viszonyt ez sugároz át, minden más tulajdonformát csak ebből kiindulva, ehhez való kapcsolataiban értékelhetünk.*

A „történelmi szerkezetből” következik az is, hogy a szerzők az egyes tulajdonformákat „önmagukban” elemzik, s csak később térnek át a más formákkal, s ami a legfontosabb, a gazdaságban domináns monopóliumokkal való kapcsolatukra. Ebből szükségképpen egyoldalú meghatározások születnek, hiszen nagyon nehéz úgy beszélni a mai tőkés kistermelésről, hogy egy időre félre tesszük a kistőkéket minden életmegtérülésükben meghatározó monopóliumot. A szerzők persze később korrigálják ezt a hiányosságot, s rámutatnak, hogy a monopóliumok erősebben vagy gyengébben, közvetlenül vagy közvetve áthatják az egész gazdaságot, meghatároznak valamennyi tulajdonformát. Az egyes tulajdonformák elszigetelt tárgyalása azonban félreértésekre adhat alkalmat. Egy példa erre: A szerzők egy helyütt leírják, hogy „Japánban a *nem monopolizált* szektor adja az ipari termelésnek és az exportnak majdnem a felét, a foglalkoztatottak több mint 70 százaléka ebben a szektorban dolgozik, és a vállalatok több mint 90 százaléka is ebben a szektorban található.” (Kiemelés tőlünk. — B. I.—Sz. K.) (205—206. l.) Ez az adat arra enged következtetni, hogy a szerzők a kis- és középtermeletést teljes egészében „nem monopolizált” szektornak tekintik, s az olvasó ennek alapján joggal gondolhatja, hogy a japán gazdaság tekintélyes része a monopóliumok hatókörén kívül esik. Valójában erről szó sincs, a szerzők más helyütt nagyon világosan kifejtik, hogy „a kis- és középtermeletés jelentős ágazatai a gazdaság *magasan monopolizált* alosztályaivá válnak, miközben továbbra is kis- és középvállalatokból állnak”. (211. l.) (Kiemelés tőlünk. — B. I.—Sz. K.)

A szerzők által is mesterségesnek és relatívnak nyilvánított elhatárolás, a monopolizált és „nem monopolizált” szektorra való felosztás (majd utólagos kifejtése annak, hogy a nem monopolizált szektort mégis csak monopolizálják) azonban olyan látszatot kelt, mintha bizonytalan lenne a „nem monopolizált” szektor helyzetének megítélése. E szektor vállalatai egyszer nagy lehetőségekkel rendelkező, megújulásra képes vállalkozásokként, egyszer pedig a monopóliumok gőzhengere által letarolt, sorvadó formákként tűnnek elénk.

Az igazság az, hogy a kisvállalkozás valóban ellentmondásos helyzetét a szerzők nagyon árnyaltan, differenciáltan elemzik, de hol az ellentmondás egyik, hol a másik oldalára helyezik a hangsúlyt, s így nem tűnik ki első pillantásra elemzésük sokoldalúsága. Mindezek alapján, úgy gondoljuk, célravezetőbb lett volna a tulajdon mai formáinak elemzésekor a monopóliumból és a monopolizálódásból kiindulni, s elsődlegesen nem e folyamat külső korlátait hangsúlyozni (hogy ti. megmaradnak a monopóliumtól érintetlen formák és területek), hanem inkább a monopólium belső korlátait kellett volna középpontba állítani. A régi kapitalizmus, a magánelsajátítás, a konkurrencia, az anarchia, a régi játékszabályok stb. nemcsak egy szűk — a szerzők szerint egyre szűkülő — nem monopolizált szférában kísértének, nem is csak a monopóliumok közötti kapcsolatokban, hanem magában a monopóliumban. A monopolizáltság, a monopólium nemcsak „extenzív” értelemben nem lehet soha teljes, hanem „intenzív” értelemben sem lehet „tökéletes”, nem létezik a szabad verseny, a klasszikus tőkeviszony örökségétől megszabadított monopólium. A monopóliumok, a korporációk, a kartellek önmaguk határain belül sem tudják leküzdeni az „egyesek” konkurrenciáját, feltétlenül, abszolútá tenni az egységet, kizárólagossá a monopóliumba egyesült tőkék kollektivitását.

A tulajdonnal kapcsolatos — egyébként a téma fontosságához mérten szűkre szabott — fejtegetések a könyv szerkezetéből következően elsősorban találhatók a munka legkülönbözőbb helyein. A kisárutermelő tulajdonnal például a szerzők megkettőzve, sőt megháromszorozva foglalkoznak. Egyszer „A kis nem tőkés tulaj-

* Ahogyan Marx írja egy helyütt: „... hibás dolog volna tehát a gazdasági kategóriákat abban a sorrendben felsorakoztatni, amelyben történelmileg meghatározók voltak. Sorrendjüket éppenséggel az a vonatkozás határozza meg, amelyben a modern polgári társadalomban egymással állnak, és amely pontosan fordítottja annak, amely természetszerű sorrendjüként jelenik meg, illetve a történelmi fejlődés sorrendjének megfelelő.” (Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Marx–Engels Művel. 13. kötet. Budapest, 1965. 172—173. l.)

don" című pontban, egyszer az ezt követő fejezetben belül „a gazdaság kisárutermelő és tőkés árutermelő szektorra” címszó alatt, egyszer pedig a mezőgazdasággal foglalkozó fejezetben belül, Noha elméletileg világos a szerkesztés szempontja, hogy először a tulajdonformát magát, azután a tulajdon funkcionálását kell megvizsgálni, ez a felépítés mégis problémákat okoz. A szerzőknek a kistermelés funkcionálását kifejtve értelemszerűen sok mindent meg kell ismételniük, amit a kistulajdont jellemezve már elmondtak. Az összefogottabb szerkesztést nemcsak „esztétikai” szempontból üdvözölhetnénk, hanem talán azért is, mert a párhuzamos-ságok kiküszöbölése esetén több hely és figyelem jutott volna olyan sorsdöntő kérdéseknek, mint a monopoltőkés állami tulajdon természeté, perspektívái.

Érdekes viszont, és bizonyos fokig kicsorbítja az előbb elmondottak életét az a differenciált megközelítés, ahogyan a szerzők a monopoltőkés állam gazdasági szerepét elemzik, hangsúlyozva, hogy az állam szokványos — konjunktúraszabályozó funkciójában történő — bemutatása mennyire egyoldalú, leegyszerűsített, mennyire nem lehet az állami beavatkozást, az állami tulajdont, valamint az állam gazdasági és ideológiai funkcióit elszakítani egymástól.

Fontos utalások találhatók a könyvben az állami szektor fogalmára vonatkozóan, ami csak megerősíti az elmondottakat. Hogyan határolják körül a szerzők az állami szektort? Véleményünk szerint helyesen nemcsak az állami vállalatokat, hanem a nem termelő szférában (tudomány, oktatás stb.) folytatott tevékenységet és a költségvetést is e szektor szerves részeként, állami tulajdonként értelmezik, amikor ezt írják: „Az állam által a költségvetésbe bevont nemzetijövedelem-rész jogilag nem az állam tulajdona. Ez a rész csak ideiglenesen kerül az állam birtokába, melynek funkciója az összpontosított jövedelmek újraelosztása. A költségvetésnek mint a gazdaságra gyakorolt öszlönzőnek a szerepe azonban az állammonopolkapitalizmus viszonyai közt annyira megváltozott, hogy annak gazdasági tartalma *messze meghaladja az ideiglenes birtoklás, illetve az újraelosztás funkciója jogi fogalmainak határait.*” (326. l.)

Ebből a megközelítésből már következik a szerzőknek az az álláspontja, hogy az állammonopolista kapitalizmus fejlettsége nem határozható meg olyan mechanikus mutatószámmal, mint a szűk értelemben vett állami tulajdon aránya a gazdaságban. Kiegészítésképpen ehhez fűznénk hozzá a következő gondolatot:

Az állammonopol-kapitalizmus rendszere az állam és a monopóliumok egybefonódásán nyugszik, s így fejlettsége nem mérhető egyoldalúan, kizárólag az állam felől kiindulva, még akkor sem, ha az állam gazdasági szerepét, ahogyan a szovjet szerzők helyesen hangsúlyozzák, nem mechanikusan egy-két mutató alapján, hanem komplexen ítéljük meg. (Lásd a könyv 324. lapján található fejtegetéseket.) Igazán csak az állam és a monopóliumok összeforrott hatalmát mérve ítélnék meg reálisan az állammonopol-kapitalizmus érettségét, érthetjük meg azt, hogy miért az Egyesült Államok az állammonopolkapitalizmus „klasszikus” hazája, noha nemcsak a szűk értelemben vett állami tulajdon kiterjedése, hanem a tervezés és a beavatkozás néhány más módszerének fejlettsége, intenzitása tekintetében is elmarad egyes nyugateurópai országok mögött. A szerzők is érzékelik, hogy nehezen lehetne az amerikai állammonopol-kapitalizmust fejletlenebbnek nyilvánítani európai vetélytársainál. Ezt a helyes gondolatot azonban nemcsak az állam felől kiindulva, az állami költségvetés magas arányával támaszthatjuk alá — amint azt a szerzők teszik. Feltétlenül hangsúlyozni kell (s ebben a vonatkozásban talán lényegesebb) az állami monopolkapitalizmus bázisát adó amerikai monopóliumoknak európai versenytársaikét meghaladó erejét, világhegemóniáját, szervezett-ségét is.

A monopolizálódás formái

A könyvnek nagy erénye, hogy érzékenyen reagál a monopolkapitalizmus néhány legújabb, igazából még ki sem bontakozott, éppencsak fejlődésnek indult jelenségre, hogy ez a reakció árnyalt, differenciált, s túlmutat a megtévesztő lát-szatokon. Ilyen differenciált marxista megközelítés jellemző a monopóliumok formáinak, illetőleg a monopolista struktúrának a tárgyalására is.

A gazdaság különféle módszereit a koncentráció szempontjából elemezve a szerzők helyesen mutatnak rá, mennyire korlátolt az „ipari szerveztség” és a „hatékony konkurrencia” teoretikusainak elképzelése, amikor a gazdaságot úgy ábrázolják, mint egyes ágazatok, ágazati piacok — oligopol-, duopol-, illetve mo-

nopolszervezeteit, illetve ezek kombinációit. E — néha még egyes szocialista közgazdászok szemléletében is kísértő — beszűkült ágazati horizontot eltereli a figyelmet a gazdaság tényleges szerveződéséről, arról, hogy a monopólizálás egyáltalán nem elszigetelt homogén ágazatok egymás mellé rendelt, nagyjából egyenrangú piacain megy végbe. A világgazdasági kapcsolatok erősödése, a tudományos technikai forradalom, a diverzifikáció, ez a viszonylag új keletű, de gyorsan előrehaladó folyamat lényegesen megváltoztatja az ágazatok helyét, szerepét a struktúrában, csakúgy, mint a monopóliumok formáit. A monopólizálódás formáinak elemzésekor megkülönböztetett figyelmet kell fordítani egy igen érdekes új monopolista egyesülésre, a konglomerátumra. A „konglomerátumok — írják a szerzők — különböző típusúak, de rendelkeznek bizonyos közös jellemző vonásokkal is: 1. rendszerint olyan pénzemberek állnak az élükön, akiket nem a termelés, hanem csak a profitráta érdekel. Saját kifejezésük szerint ők az „aktívákat irányítják”, és azok legelőnyösebb felhasználását valósítják meg; 2. hallatlanul rövid idő alatt növelték forgalmukat oly módon, hogy sok különböző céget nyeltek el, amelyek közt nem volt semmiféle termelési vagy funkcionális jellegű kapcsolat; 3. igyekeztek behatolni a perspektivikus ágazatokba, és olyan cégeket beolvasztani, amelyek szabadalmakkal és értékes káderekkel rendelkeznek; 4. sok konglomerátum forgalmának jelentős hányadát a hadimegrendelések alkotják.” (122. l.)

A konglomerátumok e jellemzéséhez szeretnénk néhány megjegyzést fűzni. Egyrészt, a második pontot kivéve, ezek a „specifikus” vonások többé-kevésbé valamennyi dinamikus nagy cégre ráruházható, ilyenképpen nem eléggé jellemzők, másrészt ez a leírás nem tartalmazza azokat a lényegi vonatkozásokat, amelyeket a konglomerátumok létrejötte a tőkés termelési viszonyokról elárul.

A sok ágazatra kiterjedő konglomerátum kifejezi a tudományos technikai forradalom következtében felgyorsuló változásokat, amelyek labilissá teszik az egyes ágazatok és az ágazatokba beruházott tőkék sorsát. A tőke nemcsak méreteit igyekszik a társadalmasodás felgyorsuló üteméhez igazítani, hanem struktúráját is minél „átfogóbbá”, minél „társadalmasodottabbá” tenni, amikor önmagába olvasztva bankot, üzletházat, kohót és szerszámgépgyárat több horgonnyal igyekszik magát stabilizálni a gazdasági hullámverésben.

A szerzők által elsőként említett jellemvonások — például hogy „olyan pénzemberek állnak a konglomerátumok élén, akiket nem a termelés, hanem csak a profitráta érdekel” — (ami egyébként valamilyen fokban minden tőkére jellemző, hiszen a tőke célja nem a termelés önmagáért, hanem az értékesítés) azt fejezik ki, hogy már a termelővállalatokban is végletekig hajtották a tőkének a termeléstől való függetlenedését, kidomborodik a spekulatív, fiktív karakter és alárendelődik a termelési-funkcionális karakter. Ez a szerzők által adott definíció 2. pontjában emlegetett vonással együtt (azaz, hogy ezek a társaságok önmaguk bankjai, tőkeáramoltatási feladatot látnak el saját határaikon belül) arra utal, hogy itt a fináncőke egy új formájával van dolgunk.

A szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy az önfinanszírozás növekedése — mint a modern konszernek sajátossága — nem egyszerűen pénzügyi kérdés. A könyv 177—179. lapján vitatkoznak e jelenség polgári megítélésével, azzal, hogy a nyugati közgazdászok a növekvő önfinanszírozásból a fináncőke elhalására* következtetnek. Érvelésükben — amely irányát tekintve helyes — arra hivatkoznak, hogy a bankellenőrzést a pénzüktetettekkel való kapcsolatott ezek a társaságok sem tudják megkerülni. A fináncőke megszűnéséről szóló polgári elméletekkel szemben azonban felvethető egy másik ellenérv is: a kereskedelmi hálózatot, biztosítókat és iparvállalatokat egyetlen cégbe tömörítő társaságok fejlődése, amelyek élén olyan *pénzemberek állnak, akiket nem a termelés, hanem a profitráta érdekel*”, „akik az aktívákat irányítják és azok legelőnyösebb felhasználását valósítják meg”, még ha bankkapcsolataikat ki is zárjuk, akkor sem jelenthetik a fináncőke elsorvadását. Sokkal inkább a fináncőke új formáit jelentik. Miért csak úgy valósulhat meg az ipari és a banktőke összefonódása, ha az a bankoktól indul ki? Miért állna a fináncőke körein kívül az IBM, amely 20 évig egyetlen bankhitelt sem vett igénybe? Miért nem tekinthető a fináncőke szerves részének a nagy multinacionális ipari vállalatok, amelyek valóságos mesterei a nemzetközi pénzügyi operációknak, és az idegen termelés ellenőrzésének? Akárhonnan is közelítjük meg a problémát, egyet kell értenünk a szovjet szerzőkkel abban, hogy a fináncőke elhalásáról szóló tétel semmivel sem támasztható alá.

* Ezt a felfogást képviseli például Baran és Sweezy is, akik a konszernek hatalmára, az iparnak a bankokról való függetlenülésére építik a fináncőke eltűnéséről szóló tételt.

Az áru, az ár és a monopolitkés viszonyok

A könyv második szakaszában két fejezet is foglalkozik az árutermelés jelle gével a mai monopolkapitalizmusban, valamint a monopolárrakkal. A szerzők azt a nézetüket fejtik ki, hogy az értéktörvény termelésszabályozó hatása a mai monopolkapitalizmusban jelentősen korlátozódik. A monopóliumok ipari termelésének nem jelentéktelen hányada a belső forgalomban realizálódik. Az adott korporációkhoz tartozó vállalatok közötti kapcsolatokban az árakat nem ösztönös piaci hatások, hanem a korporációk központi szervei határozzák meg (ezek az ún. egyezményes elszámolási vagy transzferárak); a monopolista egyesüléseknek lehetőségük van arra, hogy megközelítően felmérjék a piacot és aktív befolyást gyakoroljanak a kereslet alakulására az árakon keresztül. Evégett szabályozzák a kínálatot, csökkentik vagy bővítik a termelést (természetesen mindezt a konkurrenciához szabta keretek és korlátok között tehetik). Növekszik az árak megállapításában és ellenőrzésében a monopolitkés állam szerepe is. Ily módon a gazdasági döntésekben, az erőforrások elosztásában erősödik a „nem piaci mechanizmusok” szerepe.

A szerzők tehát elsősorban a keresleti-kínálati viszonyokban bekövetkezett változások oldaláról közelítik meg a problémát, vizsgálják a monopolista árképzés gyakorlatát, az áremelést korlátozó és az árnövelést ösztönző tényezőkét. Talán az ilyen megközelítéssel is magyarázható, hogy nem kapunk világos választ arra az izgalmas elméleti kérdésre: milyen kapcsolat van az áruk értéke (termelési ára) és monopolára között? Az olvasót elbizonytalanítják az olyan megfogalmazások, mint az itt következő: „A szabályozás spontán piaci mechanizmusa a magánmonopolista és állami szabályozás hatása alatt áll. A különböző áruk és szolgáltatások termeléséhez és értékesítéséhez *társadalmilag szükséges ráfordítások alakulása jelentős mértékben elvesztette objektív jellegét*. A tőkés tulajdon alapján azonban — bármilyen magas fokú a monopolizálás — nem jöhet létre az érték kialakulásának alapvetően más típusa, vagyis a gazdasági eszközöknek az egész társadalom érdekében történő centralizált, tervszerű irányítása.” (Kiemelés tőlünk. — B. I. — Sz. K.) (145 l.)

Hogyan értsük e meghatározásokat? A társadalmilag szükséges ráfordításokat — az értéknagyságot — objektíve nem a mindenkori átlagos termelési feltételek határozzák meg? Vagy a szerzők valamilyen „sajátos árcentrumra” utalnak? Vagy talán arra, hogy a monopolárak jelentősen és tartósan eltérnek mind az értéktől, mind a termelési ártól? Sajnos ezzel kapcsolatos álláspontjuk nem teljesen világos.

Mindez összefügghet azzal, hogy noha az adott fejezet alcímében szerepeltek „az árutermelés jellegének új jelenségei”, a szerzők mégis a piaci viszonyok, a konkurrencia, a piaci mechanizmus felőli megközelítést választották. Valószínűleg ezért nem elemezték behatóbban, hogy miben is áll az áruviszonyok lényege a mai kapitalizmusban, mit fejez ki az érték (nem mint értéknagyság, hanem mint termelési viszony). Ahhoz, hogy a monopolitke által irányított vállalatokban termelt árut a klasszikus áruhoz viszonyítsuk, megvizsgáljuk, mennyire tartotta meg, helyesebben hogyan változtatta meg árutertermését, elsősorban azt a kérdést kell feltennünk, hogy a magántulajdon, amelyre az áru- és értékviszonyokat visszavezetjük, milyen magántulajdon, pontosabban, a magántulajdon milyen történelmi típusáról van szó.

Közismert, hogy Marx a termelési ár kialakulását azzal a befolyásolással magyarázta, amelyet a tőkeviszony megjelenése gyakorolt az értéktörvény érvényesülésének feltételeire, s a tőkeviszony természetéből fakadó értéktöbblettörvény, valamint az értéktörvény együttes érvényesülésére vezette vissza az árcentrum módosulását. Az absztrakció hasonló szintjén folytatott vizsgálódásokra volna szükség ahhoz, hogy a mai jelenségeket egyértelműbben értékelhessük.

Ellentmondás fedezhető fel a szerzők értékre vonatkozó koncepciójában is (hogy ti. a társadalmilag szükséges ráfordítások elvesztették objektív jellegüket, és ugyanakkor mégsem beszélhetünk az érték alapvetően más típusáról). Ennek gyökere bizonyára az, hogy a szerzők érzékelik a monopolitkés áruviszonyok, illetve a mögöttük lévő mélyebb meghatározottság, a monopolitkés tulajdonviszonyok ellentmondásos jellegét, dialektikáját, de ezt nem fogalmazzák meg explicit formában, s inkább csak megnyilvánulását, az értéktől függetlenedő és mégsem függetlenedő árak ellentmondását írják le.

Így azután az a valóságban meglevő dialektikus ellentmondás az olvasók számára logikai ellentmondásnak tűnhet. A kollektivizálódó, az egyéni tőkés tulajdon határait átlépő, az elszigeteltséget feloldó monopoltőkés tulajdonformák — ahogy Lenin megfogalmazza — „az árutermelés aláásásához” vezetnek. Hiszen klasszikus értelemben vett árurol csak akkor beszélhetünk, ha valóban *független* magántulajdonosok állnak egymással szemben, s az elszigetelten termelt termékek cseréjénél „tényleges” tulajdonosváltozás megy végbe. A monopolista összefonódás, a kollektív finánctőkés ellenőrzés, a kölcsönös részesedés világában igen nehéz volna a szó klasszikus értelmében elszigetelt magántulajdont felfedezni. Az árutermelés kiváltó oka, a magántulajdon, ugyanakkor mégis fennmaradt, hiszen a kollektív formák mögött lehetetlen nem észrevennünk a megbúvó magánelsajátítást, a kollektivitás álarcát felöltő tőkés magánérdeket. (Egyetlen példa csak: a népi részvényekre épülő korporációkban a sokak által „összeadott” tőke valójában kevesek magántőkéjeként funkcionál, a hatalmat a gyakorló finánctőkés csoport magánelsajátítása hatékonyabbá tételére használja fel a kollektív tőkét.) Ezeket az összefüggéseket kellene tovább vizsgálni ahhoz, hogy eljussunk a lényegi viszonyhoz, a tulajdonhoz, amely új vonásokkal ruházza fel az árut, s új mechanizmusokat „visz be” az értéktörvény funkcionálásába. Ez határozza meg, hogyan és mennyire függetlenedhet az árak mozgása a mögöttük még mindig fellelhető értéktől, illetve miért nem függetlenedhet teljesen, miért nem szakadhat el az a köldökszínór — legyen bármilyen laza és elvékonyult —, amely a számos mechanizmus bonyolult kölcsönhatásának eredményeként kialakult árakat összeköti meghatározó alapjukkal, a társadalmi munkaráfordításokkal.

Az áralakulással szorosan összefüggő, az áralakulás ellentmondásosságában kifejeződő, a tulajdon kérdésénél felszínibb, de mégis igen lényeges probléma: a konkurrencia és a monopólium viszonya, vagy egy más megközelítésben az anarchia és a szervezetség viszonya. Akárcsak a monopólium és a „nem monopólium”, a kollektív tőke és az egyéni tőke ellentétét, a konkurrencia és a monopólium ellentétét, a szervezetség és az anarchia ellentétét is főként külső megjelenési formájában fogalmazzák meg a szerzők. A „szabad verseny zónáiról” beszélnek (idézójelben ugyan), s a tervszerűséget is úgy emlegetik, mint ami részleges — abban az értelemben, hogy csak a *monopóliumokon belüli*. Leninre hivatkozva a könyv helyesen hangsúlyozza, hogy teljes tervszerűséget a trócskók nem hozhatnak létre, ezt ma sem biztosíthatják és nem is biztosíthatják. Ez törvényszerű, mivel a konszern keretei között a centralizált irányzat fejlődése *nem képes teljesen megszűntetni* a piaci anarchiát a konszernek közti, valamint a monopóliumok és a nem monopolizált vállalatok közötti kapcsolatokban. (124 l.)

Véleményünk szerint azonban a tervszerűség a monopóliumon belül sem teljes. A monopolista „tervszerűség” a tervszerűség és a spontaneitás, az anarchia és a szervezetség dialektikájából születik. A szerzők, amikor a monopóliumon belül uralkodó tervszerűségről beszélnek, a klasszikus kapitalizmus „üzemen belüli szervezetségét” vetítik ki a modern kapitalizmus nagyobb egységére, a társaságra, a monopóliumra.

„A szervezetség az üzemen belül — anarchia társadalmi méretekben” formulát véleményünk szerint nem lehet változtatás nélkül alkalmazni a mai kapitalizmusra. Ez az ellentmondás — mindkét pólusát tekintve — megváltozott alakban van jelen a modern tőkés gazdaságban. Ha tetszik, mindkét pólus differenciálódott, bonyolultabbá vált. A tőkés korporáció ma már nem egy üzem, hanem több üzem, sőt több vállalat, társaság együttese, amely gyakran több finánctőkés csoport ellenőrzése alatt áll egyidejűleg. Ezért az üzemen belüli szervezetség egyáltalán nem egyszerű „technikai-szervezési” kérdés, mint talán korábban volt, hanem bonyolult érdekstruktúrák, konfliktusok, szövetségek és ellenségeskedések, centrális és autonómiaira törekvő erők eredőjeként alakul ki, magában rejtve már korlátait is. Az üzemen belüli szervezetség és a társadalmi anarchia ellentmondásával kapcsolatban nem lehet csak abban látni új motívumot, hogy az üzem „határai” kibővültek, noha természetesen továbbra is igaz, hogy a korporáción, konszernen vagy társaságon belül ma is a szervezetség minőségileg magasabb fokú valósítható meg, mint az állammonopol-kapitalista eszközökkel szabályozott gazdaságban. Az ellentmondás bonyolultabbá, áttételesebbé vált, csupán a lényeg változatlan: a szervezetség, a termelőerők fejlettségének megfelelő „tervszerűség” „küzdelmé” a magántulajdonból és a féktelenül hajszolt magánérdekekből adódó káosszal.

A modern ciklus

A mai monopolkapitalizmus fejlődésének az eddigiekben vizsgált kérdésekhez (tőkés tulajdon, konkurrencia, értéktörvény) szorosan kapcsolódó fontos elméleti problémája — a tőkés újratermelés ciklussága. Erről a könyvben a következőket olvashatjuk: „A tőkés gazdaságra természetéből adódóan jellemző az ellentmondásosság és az egyenlőtlen fejlődése. Bármilyen nagyok legyenek is azonban összességükben ezek az ellentmondások, a gazdaság mozgásában nem vezetnek sem káoszra, sem krónikus stagnációra, hanem meghatározott törvényszerűségeken fejeződnek ki, mégpedig a ciklikus mozgásban, azaz a termelés gyors növekedésének időszakait a termelés lassúbb növekedésének és abszolút csökkenésének időszakai következetesen periódikusan váltják... Ez a törvényszerűség az újratermelés terén a kapitalizmus alapvető ellentmondásának, azaz a termelés társadalmi jellegének összeegyeztetlensége az elsajátítás magántőkés formájával, egyik legvilágosabb megnyilvánulása. A tőkés újratermelés ciklikus mozgását előidéző törvényszerűségeket a kapitalizmus létezésének egész történelmi időszakában egyaránt fennmaradnak. Ezeknek a törvényszerűségeknek a mennyiségi kifejeződése azonban ciklusról ciklusra változik, működésük pedig (a ciklus mechanizmusa) mind az újratermelés külső körülményeinek, majd pedig a gazdaságban végbenemő, csak részben a ciklus által meghatározott hosszú távú strukturális mozgások hatására megváltozik.” (280—290. l.)*

Az idézetből kitűnik, hogy a szerzők az újratermelés ciklikus mozgását a kapitalizmus történelmi fejlődésének valamennyi szakaszára jellemzőnek tartják, az újratermelés megváltozott feltételeinek — köztük a hosszú távú strukturális változásoknak — a hatására azonban változik a ciklus lefolyása, a gazdasági válságok mélysége, a ciklus mechanizmusa.

A második világháború után — a szerzők véleménye szerint — a tőkés gazdaság három nagy válságmegrázkódást élt át. Az első válság 1948 őszén kezdődött az Egyesült Államokban, az 1951—1952-es nyugat-európai válság ennek a folytatása volt. A második válság 1957—1958-ban következett be, a legnagyobb mértékben az Egyesült Államokat érintette, de ugyancsak csökkent az ipari termelés Kanadában, Japánban, Angliában és később Franciaországban, részleges válság volt az NSZK-ban és Olaszországban. A világpiacon a válság a nemzetközi kereskedelem volumenének, valamint az áraknak a csökkenésében mutatkozott meg, ami elsősorban a fejlődő országokat sújtotta. A háború utáni harmadik válságra a nagymértékű aszinkronitás a jellemző. A válság először Olaszországban, Franciaországban és Japánban bontakozott ki, 1964-ben Olaszországban éles valutaválság robbant ki, ez vezetett az ipari termelés, a beruházások csökkenéséhez. Hasonló helyzet alakult ki Angliában. Itt a valutaválság végül 1967-ben a font devalválásához vezetett. A restriktív gazdaságpolitika elősegítette az ipari válság bekövetkezését. 1965-ben az NSZK-ban is kezdetét vette a stagnálás, amelyet a termelés abszolút csökkenése váltott fel. Az Egyesült Államokban 1966—1967-ben szintén csökkentek az ipari beruházások, az ipari termelés volumene.

Az újratermelés második világháború utáni alakulását elemezve a szerzők kimutatják, hogy a gazdasági válságok periodicitása ebben az időszakban is elég jól megfigyelhető volt. Magában a ciklusban azonban változások következtek be: csökkent az ipari termelés a beruházások visszaesésének abszolút mértéke és időtartama. A pénzügyi és hitelszférát elemezve a szerzők megállapítják, hogy a válság kevésbé érintette a bankokat, inkább a nemzetközi elszámolásokban jelentkezett, valutaválságok formájában. A világválság aszinkronizálódott, az egyes országokban jelentkező mélypontok, illetve csúcspontok időbelileg eltolódtak. A továbbiakban a szerzők sokoldalúan elemzik a ciklus módosulását előidéző tényezőket. A legfontosabb ideiglenes tényezők: a II. világháború, új iparágak létrehozása a nyugat-európai tőkésországokban és Japánban (ez utóbbi tényező — abban a mértékben, ahogy ezek az országok közelítenek az Amerikai Egyesült Államok ipari struktúrájához — fokozatosan kimerült). Állandóan ható tényezők: a két társadalmi rendszer közötti ellentét, az imperializmus gyarmati rendszerének széthullása, a monopóliumok szerepének növekedése és az állammonopolista kapitalizmus fejlődése, a modern tudományos technikai forradalom, a proletariátus osztályharca a tőkésországokban.

* Az utolsó mondatot, a fordítás pontatlansága miatt, nem a magyar fordítás, hanem az eredeti orosz nyelvű kiadás alapján idéztük. (B. I.—Sz. K.)

Az elemzés nyomán képet kapunk a II. világháború utáni időszakban kibontakozott gazdasági válságokról, s bizonyítva látjuk, hogy a kapitalizmus fejlődése nem válságmentes. Az elemzés néhány vonatkozásban mégis hiányérzetet keltet. Az újratermelés ciklikusságának olyan széles értelmezése, amely szerint a termelés növekedésének és csökkenésének vagy akár ütemcsökkenésének minden időszakos váltakozása, bármilyen közvetlen okra vezethető is vissza (például a monopolizáció államnak a fizetési mérleg egyensúlytalansága által kiváltott restriktív politikájára), az újratermelés ciklikus mozgását reprezentálja, nem teszi lehetővé a túltermelési válságok, a részleges és közbeeső válságok elméleti elhatárolását, s ily módon megnehezíti a ciklus mechanizmusának a leírását, a ciklus mechanizmusában bekövetkező változások feltárását. Úgy gondoljuk, az újratermelés ciklikusságának vizsgálatában központi kérdés az állótőke újratermelésének ciklikussága és az ennek nyomán kialakuló kumulatív folyamatok, valamint az ezekre ható tényezők — tehát az elemzésnek mindennekelőtt erre kell irányulnia. Ez egyben hozzásegíthetett volna a tőkés újratermelési ciklus jelenkori sajátosságainak jobb megértéséhez. (Csak megjegyezzük, hogy a könyv több helyén a II. világháború utáni újratermelési ciklusoknak az előbb mondottaktól bizonyos mértékig eltérő értékelését is megtalálhatjuk.)

A társadalmi struktúra megváltozása és a munkaerőúru értéke

A könyv ötödik szakaszának témája az osztályharc és a világgazdasági folyamat. Az érintett sok fontos kérdés közül mindössze kettővel foglalkozunk: 1. Milyen változások mentek végbe a fejlett tőkésországok társadalmi szerkezetében? 2. Mi jellemzi a munkásosztály helyzetét a jelenkori kapitalizmusban?

A termelőerők fejlődése, a kapitalizmus strukturális változásai szűkségképpen mélyreható változásokat idéznek elő az osztály- és társadalmi szerkezetben. A szerzők által közölt érdekes adatok azt bizonyítják, hogy napjainkban nemcsak hogy nem szűnt meg, de éppen ellenkezőleg, fokozódott a kapitalizmusra jellemző folyamat, a társadalmi polarizálódása. Minden fejlett tőkésországban tovább nőtt a bérből és fizetésből élők száma és aránya. A szerzők azonban teljes joggal mutatnak rá arra, hogy a proletarizálódás folyamata nem befejezett, és ellentétes irányban ható tényezők is működnek. Felmerül tehát a kérdés: hogyan határolható körül — ha nem is teljesen pontosan — a munkásosztály a mai monopolkapitalizmus körülményei között?

A szerzők a lenini osztálymeghatározásból kiindulva kísérletet tesznek az osztályhoz való tartozás elvi kritériumainak megfogalmazására. Ezek: a termelési eszközöktől való megfosztottság és a munkaerő eladásának kényszere; a munka társadalmi szervezetében betöltött szerep; a különféle munkafajták társadalmi különöneműsége, a végzett munka jellegének és tartalmának különbözősége; eltérő beosztás és lehetőségek az előrehaladásra; a bérek, a társadalmi helyzet és a társadalmi kapcsolatok stb. különbségei. (547. l.) Éppen mert az osztályhovatartozást sok tényező együttes elemzésével lehet csak eldönteni, értelemszerű az a következtetés, hogy a bérből élők tömege nem azonosítható a munkásosztállyal.

A konkrét és gazdag tényanyagon alapuló elemzés során, amikor a fejezetek írói azt vizsgálják, hogyan növekszik — főképp a tudományos-technikai forradalom hatására — a munkásosztály száma és változik belső struktúrája, már több olyan megfogalmazással találkozunk, amelyek érzékeltetik a körülhatárolás nehézségeit és bizonytalanságát. Ezek részben arra vezethetők vissza, hogy a kritériumok egy része nehezen vagy egyáltalán nem kvantifikálható. Az alkalmazottak bizonyos kategóriáiról (műszaki rajzoló, másoló, laboránsok, mérnökök, technikusok stb.) hol mint a munkásosztály új osztagairól, hol mint olyan rétegekről beszélnek, akik egyre közelebb kerülnek a munkásosztályhoz.

Részletes képet kap az olvasó a más társadalmi osztályokban és rétegekben végbement változásokról. A tőkésosztályon belül is jelentős differenciálódási folyamat zajlik le. Egyre nyilvánvalóbban elkülönül a monopolista felső réteg, amelyik kezében tartja a gazdaság parancsnoki pozícióit. A tőketulajdon és a tőkefunkció szétválása specifikus formát ölt: kialakul a magasban kvalifikált menedzserek rétege, akik ellátják a termelésirányítás alapvető funkcióit. Ugyanakkor tapasztalható a tőkefunkció és a tulajdon újraegyesülése is oly módon, hogy a menedzserek legfelsőbb rétegei „beintegrálódnak” a monopoltőkés soraiába. A könyvben nem esik szó róla, mégis itt kell megemlíteni, hogy a tulajdon és a

funkció összeolvadása nemcsak a tőkésosztályba felemelkedett menedzserek esetében mutatható ki. Talán ennél is nagyobb figyelmet érdemelnek a finánciókés csoportok vezetői, a fináncoligarchák, akik a társadalmi tőke működtetését, a termelés szervezését, a tőkés termelőfolyamatra vonatkozó stratégiai döntések meghozatalát a legmagasabb szinten egyesítik az elsajátítás, a kizsákmányolás funkcióival.

A munkásosztály helyzetének vizsgálatát a jelenkori kapitalizmusban a szerzők a tőkefelhalmozás általános törvényének, e törvény dialektikájának elemzésével kezdik: „... A tőkefelhalmozás általános törvénye saját fejlődésében belső dialektikus ellentmondást szül: kiváltja a proletariátus helyzetének rosszabbodását, ugyanakkor növeli a proletariátus létszámát, elősegíti szervezetségének és osztályöntudatának fokozódását. Ezzel maga a törvény teremti meg a feltételeket olyan tendenciák létezésére és fejlődésére számára, amelyek a munkásosztály helyzetének rosszabbodása ellen hatnak.” (589. l.)

A monográfia szerzői részletesen foglalkoznak továbbá a foglalkoztatottság és a munkabérek alakulásával, bemutatják a kizsákmányolás új formáit. A munkabérek vizsgálata kapcsán megállapítják, hogy a termelőerők fejlődésével növekszik a társadalom, ezen belül a munkásosztály fogyasztási színvonala is. Erről a következőket írják: „Napjainkban erősen megnövekedett a munkások és családjuk szükségleteinek körébe tartozó feltétlenül szükséges áruk és szolgáltatások köre és volumene, az új társadalmi szükségletek pedig a viszonylag alacsonyan fizetett munkásrétegek közé is behatoltak ...

Mindezek az új anyagi, szociális és kulturális szükségletek fokozatosan részévé válnak az egyes országok megszokott tradicionális életszínvonalának és *növelik a munkaerőúru értékét.*” (Kiemelés tőlünk. — B. I. — Sz. K.)

„Ugyanebben az irányban hat a munka intenzívebbé válása, amely egységnyi idő alatt több munkaerő felhasználását jelenti, tehát több létfenntartási cikk felhasználását követeli meg a munkaerő újratermeléséhez.” (605. l.)

Az elmondottakhoz a következő megjegyzést fűzhetjük: teljesen egyetértünk azzal a megállapítással, hogy nő a munkásosztály által elfogyasztott használati értékek volumene, illetőleg változik e használati értékek struktúrája. Ez azonban csak akkor vezet a munkaerő-áru értékének növekedéséhez, ha az átlagmunkás szükségse fogyasztási színvonala gyorsabban nő, mint amilyen mértékben a munka termelékenysége emelkedik. Ha elfogadjuk a munkaerő értékének növeléséről szóló tételt, és azt hosszú távú tendenciaként értelmezzük, óhatatlanul ellentmondásokba ütközünk. Ez esetben vagy nő az új értéken belül a szükséges munka aránya. tehát csökken a kizsákmányolás foka, vagy a munkaerőt állandóan értékénél alacsonyabb áron fizetik meg — ezt vallják a fejezet szerzői is —, és akkor hosszú távon sem biztosított a munkaerő normális újratermelése.

A munkatermelékenység növekedésének kettős hatása van: nő az időegység alatt előállított használati értékek tömege, ugyanakkor csökken az egységnyi használati érték előállításához társadalmilag szükséges munkamennyiség, tehát csökken az adott áru értéke. A két hatás közül az első a munkások használati értékben bővülő szükségleti színvonalát határozza meg. Ennek a bővülésnek az üteme, legyen bármilyen gyors is — éppen a tőkés profitérdek miatt — hosszú távon nem haladhatja meg a munkatermelékenység növekedésének ütemét, a két hatás eredője tehát a munkaerőúru értékének csökkenő tendenciája.

Véleményünk szerint ezen a bázison értelmezhető helyesen a munkaerőérték és a reálbér kapcsolata. A munkaerőúru értékének csökkenő tendenciája nem zárja ki, ellenkezőleg feltételezi a reálbérvi visszaeséseken keresztül történő emelkedését. A munkaerőúru értéke, éppen az előbbieken kimutatott ok miatt, lassabban csökken, mint ahogyan a munka termelékenysége emelkedik, és az a csökkenő érték is nagyobb használatiérték-tömegben ölt testet.

„*A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana*” című mű megírását joggal tekinthetjük a szó igazi értelmében nagy vállalkozásnak. A szerzői kollektíva két alapvető feladat megoldását tűzte ki célul: „az első a modern tőkésvilág képeinek sokoldalú elemzése és annak megvilágítása, hogy a tőkés világban a két ellentétes rendszer harcának, valamint a tudományos-technikai forradalomnak a hatására milyen fő változások következtek be. Ezt támasztja alá az állammonopolista kapitalizmus fejlődésében megmutatkozó új jelenségek feltárása.

A második feladat annak meghatározása, hogy az új jelenségek és folyamatok milyen hatást gyakoroltak az imperializmus egész korszakára jellemző alapvető ellentmondásokra, milyen új ellentmondásokat szültek, az imperializmus mennyiben képes választ adni azokra az alapvető gazdasági, tudományos-technikai, társadalmi és nemzeti problémákra, amelyek ma az emberiség előtt állnak.) (681—682. l.)

Úgy gondoljuk, a kitűzött feladatokat a szerzők sikerrel teljesítették. Külön szeretnénk kiemelni, hogy a könyvben tárgyalt elméleti összefüggések, tételek igen gazdag, átfogó, a legújabb jelenségeket is tartalmazó tényanyagon alapulnak. A könyv szerzői nem elégedtek meg bizonyított és ismert tételek lezsongésével vagy illusztrálásával. Egy ismert imperializmuskutató a következőképpen fogalmazta meg a politikai gazdaságtan művelői előtt álló feladatot: „Fontos bebizonyítani, hogy a kapitalizmus továbbra is kapitalizmus, még fontosabb megmutatni, hogy milyen kapitalizmus...”* A szerzőknek nagy érdeme, hogy ennek a „még fontosabb” kérdésnek a megválaszolására összpontosították elméleti erőfeszítéseiket.

Bauer Ilona—Szabó Katalin

D. Bell: Az eljövendő posztindusztriális társadalom

(The postindustrial Society)

Heinemann, London, 1974. 507 l.

Az utóbbi években gyakran találkozhatunk a posztindusztriális társadalom fogalmával, amely a nyugati szociológiában és közgazdaságtanban — több más hasonló kifejezéssel egyetemben — az „ipari” fejlődés utáni társadalmi fejlődési szakasz megjelölésére szolgál. A posztindusztriális társadalomelméletek egyik alapműve Bell könyve. A szerző — elődeitől eltérően, — a posztindusztriális társadalmat nem az iparítól minőségileg eltérő társadalmi rendszernek, különálló fejlődési szakasznak, hanem a legfejlettebb ipari társadalomban, az Egyesült Államokban érlelődő, komplex változások végkifejletének tekinti. E folyamatban levő változások jövőbe vetítése során Bell abból a feltételezésből indul ki, hogy azok öntvényeik szerint fognak kibontakozni, s ezt a folyamatot semmiféle „külső” politikai akarat nem zavarja meg.

Mely területen keresi Bell az ipari társadalmon túlmutató változásokat? Művében kísérletet tesz egy szociológiai előrejelzésre, amely a legátfogóbb, a többi részterület prognózisa szempontjából alapvető prognózistípusnak tekinthető. Valamely szociológiai prognózisnak módszere lehet: a meglévő tendenciák egyszerű extrapolációval történő kivetítése; a fordulópontok felismerése és továbbvezetése; végül az egyes társadalmi struktúrákon belül érlelődő változások végkifejletének logikai kikövetkeztetése. Bell a harmadik módszert választotta. Könyvében egyes — általa legfontosabbnak tartott — „struktúrákban” megfigyelt változásokat dokumentálja, rendszerezi, értelmezi, és kibontakozásuk irányát is előre jelzi, illetve logikailag végiggondolja. Azokat a „logikai konstrukciókat”, amelyek az elemzés fő ismervét vagy ismérveit képezik, Bell „tengelyeknek” nevezi. Ilyenek voltak például Marxnál a termelőerők és termelési viszonyok, vagy Max Webernél a racionalizálódás fogalma. Bell szerint azonban csak a „több tengelyen” nyugvó elemzés adhat hű képet a társadalomról. Ezzel szemben, amikor Marx megkülönböztette az egyes társadalmi rendszereket, akkor ehhez egyetlen tengelyelvet, nevezetesen a tulajdonviszonyokat vette alapul. A nyugati szociológiában alkalmazott felosztás (preindusztriális, indusztriális, posztindusztriális társadalom) egy másik tengelyelvet, mégpedig a termelés és a tudományos ismeretek színvonalát választotta ki a megkülönböztetés ismervéül. Míg tehát az Egyesült Államok és a Szovjetunió a marx-i tengelyelv alapján ellentétes viszonyban áll, addig a másodiknak említett tengelyelv alapján lényegében azonos kategóriába tartoznak (hiszen mindkettő ipari ország). A két ország viszonyának elem-

* Peter Hess: *Methodologische und theoretische Probleme der Imperialismusforschung*. Wirtschaftswissenschaft. 1974. 2. sz.

zésekor tehát — Bell szerint — helytelen akár abszolút ellentétességről, akár konvergenciáról beszélni. Ehelyett azt kell leszögezni, hogy mely tengelyekkel történik az elemzés, s *ettől függ*, hogy pl. egyes országok fejlődésének összehasonlításánál közeledés vagy távolodás mutatható-e ki.

Bell tehát egyrészt helyesen mutat rá a társadalmi elemzésnél a sokoldalú megközelítés szükségességére, másrészt azonban metafizikus az a felfogása, hogy a különböző tengelyelvek nem állnak egymással — a lényeg szempontjából — hierarchikus kapcsolatban, hanem egyenrangúak és egymástól függetlenek. Ebből az alapvető módszertani hibából következik, hogy az általa elemzett változások valójában nem rendszert, hanem halmazt képeznek, és ezért (tehát módszeréből és nem filozófiai alapállásából következően) a posztindusztriális társadalom — a szerző definíciója szerint — csupán logikai konstrukció.

Milyen tengelyeket választ az elemzéshez Bell? A társadalmat három szférára bontja: szociális, politikai és kulturális „struktúrára”. A szociális struktúrához tartozik a gazdasági, a foglalkoztatási és a technológiai rendszer. Minden tengelynek megvan a maga vezérelve: a szociálisé az ún. rentabilitási elv, amely a termelési tényezők allokálásakor követett szempontokat foglalja magában; a politikai rendszer tengelyelve a részvétel (a hatalom gyakorlásában); a kulturálisé pedig az önmegvalósításra való törekvés.

A *posztindusztriális koncepció* e három szféra közül az elsőre, tehát a *szociális struktúrára vonatkozik*. A posztindusztriális szociális struktúrát az ipariéhoz (indusztriális) képest a következő változások jellemzik. (E változások dokumentálására és részletes elemzésére épülnek a könyv egyes fejezetei.)

1. A posztindusztriális társadalomban — mind a foglalkoztatottak számát, mind a nemzeti össztermékhez való hozzájárulást tekintve — a terciér, vagyis a szolgáltató szektor kerül az első helyre. A terciér szektor gyors fejlődése már az ipari szakaszban megindul. A fejlődés különböző fázisaiban más és más terciér ágazatok dinamikája gyorsul fel: először a termelést kiszolgáló ágazatok, később a kereskedelem, a bank- és a biztosítástügy kerül előtérbe. A posztindusztriális fejlődési szakaszra az állami alkalmazottak számának és az állami szektor egészének rendkívül gyors növekedése is jellemző. Bell becslései szerint 1980-ban az összes foglalkoztatottnak már mintegy 17 százaléka állami intézményeknél fog dolgozni.

2. A foglalkoztatási struktúra kettős értelemben is eltolódik: az ágazatok közötti átcsoportosulás a munka jellegének tömeges megváltozásával párosul. Jelenleg a fehérgalléros munkások száma már meghaladja a kékgallérosokét. Ez az eltolódás egy sor következménnyel jár. Egyik ezek közül a szakszervezeti mozgalom visszaszorulása, annak következtében, hogy a fehérgalléros munkások (az állami intézményekben dolgozók kivételével) kívülrekednek a mozgalmon. A szakszervezeti mozgalom megszűnik a munkavállalók egységes mozgalma lenni. Speciális problémák és ennek megfelelően külön mozgalmak vannak a fiatal értelmiségieknek, a dolgozó nőknek, a négereknek stb. Bell a foglalkoztatási struktúra elemzéséből azt a következtetést vonja le, hogy az amerikai társadalom mindinkább olyan érdekcsoportokra szakad, amelyek nem az osztályszempontok, hanem egészen más jellegű, osztályellentéteken kívüli okok miatt ütköznek.*

3. Az ipari társadalom fő ismérve az volt, hogy egyesítette a munkást mint termelőt a géppel, vagyis a termelőeszközzel áruk előállításának céljából. A posztindusztriális társadalom ezzel szemben a tudás körül szerveződik, a társadalom feletti ellenőrzés megteremtése céljából. Az empirikus ismeretekkel szemben a teoretikus ismeretek kerültek előtérbe. A társadalmi élet valamennyi ágazatában (technikai, gazdasági, társadalomtudományi, természettudományi) az elméleti munka megelőzi a gyakorlatot és annak útmutatójává válik. Ezért a posztindusztriális társadalom tengelystruktúrájává az elméleti munkával, kutatással foglalkozó intézmények váltak.

4. Az új technikai és technológiai vívmányok — nagyrészt a társadalmi ellenőrzés kizárásával végbement — elterjedése olyan káros mellékhatásokkal jár (főként a környezeti ártalmak révén), amelyek szükségessé teszik, hogy a jövőben a technika fejlesztése több lehetséges megoldás közül a közérdeket leginkább szolgáló alternatíva kiválasztása útján valósuljon meg.

* A konfrontálódás a politikai szférában jön létre, de gyökerelt Bell a foglalkoztatási struktúra eltolódásaira vezeti vissza. Például: ellentét a menedzserek és a beosztottak, a hatalommal rendelkező államigazgatási „bürokraták” és a hatalommal nem rendelkező szakemberek között stb.

5. Az ötödik ismerv az „új intellektuális technológia” elterjedése. Ez azt jelenti, hogy a rendszerelmélet, amely az élet sok területén bevált, a társadalom-irányítás módszereként is elterjed és lehetővé teszi a „tömegettársadalom” egységes vezérlését.

Mint már említettem, a posztindusztriális társadalom — Bellnél — csupán logikai konstrukció, s a szerző a több, „egyenrangú” tengely mentén való ábrázolás híve. Konceptiója felállításának módszere azonban az, hogy a termelőerők (azaz a technika, a tudomány, a munkaerő) területén bekövetkezett változások hatásait vezetí végig a termelési viszonyok és a politikai felépítmény szféráinak vizsgálata során. Így a módszerbeli széttagoltság, a posztindusztriális társadalom új vonásainak egyenrangú dimenziókba sorolása ellenére mégis felszínre kerültek a dolgok valóságos összefüggései és egymásra épültségük. És jöllehet Bell azt állítja, hogy az ő kategóriarendszerében, a társadalom szféránkénti vizsgálatával a konvergenciaelv értelmét veszti, fejtegetéseivel mégis ide lyukad ki. Azt állítja, hogy a szovjet fejlődést ugyanaz a három lényeges vonás jellemzi, mint a nyugati ipari társadalmakét: az ipari vállalat átalakul a menedzserek megjelenésével és a vállalat kontrolljának kézbevetélével; a foglalkoztatási struktúra megváltozik és eltolódik az ipari proletáriátus rovására a technikai és egyéb szakemberek rétegének növekedése révén; végül az állami bürokrácia és a politikai technokraták egyre inkább a társadalom csúcsára kerülnek. A különbség a *politikai gyakorlatban* van, és ez szerinte az, hogy míg Nyugaton az érdekcsoportokat képviselő politikuskok és a politikai technokraták ütöknek össze egymással, addig a Szovjetunióban az „új osztályá szerveződött makrobürokrácia” fenyegeti s „aláássa a kommunista ideológia érvényét és a jövöbéli osztály nélküli társadalom ígérétét”. A technokrata rétegek erősödése szerinte mind a kapitalizmus, mind a szocializmus jövöjét kérdésessé teszi, mert a hatalom birtoklása nem a burzsoázia és a proletáriátus között döl el. Bell tehát mind a polgári, mind a szocialista *demokrácia* (egyébként egymástól gyökeresen eltérő) *problematikáját* a szakirányítás szerepének növekedésére vezetí vissza, és *közvetlenül a termelőerők fejlődése következményének tartja*.

Hogyan viszonyul Bell a marxizmushoz? Elismeri, hogy Marx nagyszerűen felismert néhány, már az ő idejében is előre látható változást, de nem juthatott helyes következtetésre ezeknek akkor még éretlen állapota miatt. Például — szerinte — Marx „A tőke” első kötetében arról ír, hogy a kapitalizmusban valamennyi más osztály fokozatosan feloldódik a két alapvető osztályban. „A tőke” harmadik kötetében azonban Marx már „felismert” három változást, nevezetesen: 1. a bankrendszer kialakulása révén nemcsak a munka, hanem a tőke is társadalmivá válik; 2. a régi kistulajdonosi osztályt egy új „harmadik” osztály, a hivatalnoksereg váltja fel; 3. a tőke tulajdonosi funkciója elválik az irányító funkciótól. Bell szerint e megállapításokból három következtetést von le Marx: a bankrendszer elmélyíti a kríziseket, mert elleplezi a válságjelenségeket; a fehérgalléros munkások társadalmi helyzetükben proletarizálódnak, és a tőke kiszolgálóivá válnak; a tőke két funkciójának elválása bizonyítja, hogy a termeléshez nincs szüksége a társadalomnak tőkésekre.

Kifejti, hogy ezek az állítások ma már nem állják meg a helyüket, mert a bankrendszer nem erősíti, inkább enyhíti a válságokat. A fehérgallérosok pedig a társadalom osztályai közül nemsokára első helyre kerülnek. Ami a tulajdon problémáját illeti, Bell szerint a posztindusztriális társadalomban a tőketulajdonosi funkció szükségképpen és *magától* elhalványul.

Meg kell említenem, hogy Bell fejtegetése a részvénytársaságok természetéről Galbraith gondolataiból táplálkozik. Mint ismeretes, Galbraith azt, hogy a tőke elvészti hatalmát a vállalatok irányításában, a következőképpen magyarázza: a hatalom mindig azoké, akik a legszükösebben rendelkezésre álló termelési tényezők felett rendelkeznek. Így a tőkésék azért kerültek hatalomra, mert a gépek korában a tőke lett a meggazdagodás forrása. A nagy részvénytársaságok maguk teremtik elő a funkcionálásukhoz szükséges tőkét, de szakképzett munkaerők nélkül nem létezhetnek. Ezért „a múlt tapasztalatai alapján feltehető, hogy az iparvállalatok belül ismét hatalomeltolódás megy végbe, mégpedig a tőkéről a szervezett szakértelem irányában”. A hatalom eme új birtokosát nevezte Galbraith technostruktúrának.

Galbraith „Idejében”, tehát a hatvanas években azok a részvénytársaságok élveztek társadalmi megbecsülést, amelyeknek mérete és teljesítménye (illetve növekedési képessége) megfelelt az elvárásoknak. A közvélemény a nagy rész-

vénytársaságokban a jólét forrásait látta. Ezek a vállalatok a rentabilitási elv szerint működtek: céljuk az volt, hogy az emberi és a dologi erőforrásokat a lehető leghatékonyabban használják fel. Közben azonban változott a helyzet amiatt, hogy míg korábban bizonyos javak (például a tiszta levegő és a víz) végtelen bőségben és ingyen álltak rendelkezésre, addig napjainkra ezek már szűkössé váltak. A rentabilitási szemlélet nem teszi többé lehetővé, hogy a társadalmi költségeket és hasznót az egyénivel (illetve a vállalattal) összhangba hozzák. A rentabilitási szemlélet mellett ugyanis a társadalmi költségek és a társadalmi haszon nem értékelhető. Erre csak az ún. szociális szemlélet képes, amellyel a társadalmat rá lehet venni arra, hogy közösségi érdekeit felismerve az öntudat magasabb szintjén cselekedjék. *S ezen a ponton Bell szemlélete eltér Galbraithétől*: míg utóbbi szerint a technostruktúra saját képére formálja a világot, azaz érdekeinek megfelelően alakítja a piacot — sőt a fogyasztást is —, addig Bell már a magánfogyasztás növelését célul tűző „rentabilitási szemlélet” válságáról ír. Míg Galbraith a tőke szűkösségének megszűntével hozza kapcsolatba a tulajdon hatalmának elvesztését, addig Bell a profitérdekeknek (vagy ahogyan ő mondja: a rentabilitási elvnek) alávetett termelés *közérdekeket sértő* hatásából vezeti le azt. Másfelől — Bell szerint — a vállalat ma már nem kezelheti az embereket a profitszerzés eszközeként, mert a mai modern vállalat egyik fő erőforrása és hajtómotorja dolgozóinak elégedettsége. A vállalatnak szerinte az emberek közösségi életének a színterévé kell válnia, ki kell elégítenie a biztonságot, az igazságszolgáltatást és a megbecsülés iránti emberi igényeket. Bell elismeri, hogy e követelményrendszer teljesítése a vállalatot olyan pótlólagos költségekkel terheli, amelyek a termelékenység emelkedésével nem mindig térülnek meg. Vagyis ellentétbe kerülnek a rentabilitási elvvel.

Mi a szerepe Bell szerint a tőketulajdonnak a „szocializáló” részvénytársaságokban? *Szerinte a tőketulajdon nem több, mint a részvényesek egy csoportjának igénye a profit egy részére.* Azaz a részvénytársaság ugyan magánvállalkozás, de nem a magántulajdon intézménye. A vállalat társadalmasodik: igazgató tanácsa a vállalat összes tagjának a megbízásából tevékenykedik majd. *S ezen a ponton Bell már utópikus vágyálmokat kerget.* Szerinte ugyanis az igazgatótestület megválasztásában, azaz pontosabban a választói rendszerben érvényre kellene juttatni ezt az elvet.

Bell a tudományos-technikai forradalom térhódításából és a foglalkoztatási struktúra eltolódásaiból vezeti le a politikai rendszer változtatásának az igényét. Szerinte a posztindusztriális társadalomban a műszaki képzettség a hatalom megszerzésének az alapja, a tanulás pedig a módja. A hatalom új birtokosai a tudósok, ők azonban nem képeznek egységes hatalmi elitet, hanem más elitcsoportokkal lépnek szövetségre. Tehát a politikai hatalom ma már nem kötődik a tulajdonhoz, mert a tulajdon gyakorlása is „testületív” vált, a tulajdon tárgyai pedig nem a tulajdonosok, hanem a menedzserek ellenőrzése alatt állanak.

A politikai döntésekben egyre több a technikai elem, az ügyek ezreiben mégis a politikai értékelés képezi a döntés alapját. A politikai és a technikai megfontolások aránya a következő évtizedekben az állami politika kulcskérdése lesz. A döntések „professzionális” csak a „participáció forradalmát” lehet szembeszékeztetni. *A részvételen alapuló demokrácia* azonban Bell szerint sem lehet csodaszer, mert a *csoportérdekek különbözősége miatt káoszhoz vezet.* A jövőről szóló fejezetben ezzel kapcsolatban arról ír, hogy a fokozott participáció paradox módon a hatalom elaprózódásához vezet.

Már az iparitársadalom-elméletek művelői is felismerték, hogy a termelőerők fejlődése minden vonalon magával hozza a munka társadalmasodásának fokozódását. *S ennek a folyamatnak különböző megnyilvánulásai feszítik a tőkés tulajdon hagyományos intézményeit, egész politikai rendszerét.* Bell könyvében a technika fejlődésének egy újabb keletű ellentmondása kap hangsúlyt: a környezetszennyezés és a korábban ingyenes „társadalmi javak” korlátozottá válása. A környezetszennyezés különösen élesen veti fel annak szükségességét, hogy a tömegek beleszóljanak a termelésbe és a környezetüket érintő döntésekbe. A szerző helyesen látja, hogy a régi mechanizmusban hozott profitmotivációs döntések a második világháború óta politikai-társadalmi feszültségekhez vezetnek. Helyesen vette észre, hogy ma — amikor a magánfogyasztói társadalom korlátai egyre élesebben megmutatkoznak — a technostruktúra döntései (objektíve!) mind kevésbé lehetnek politikailag semlegesek. A gazdasági döntések egyre inkább

politikaiak, s akarva, nem akarva a vállalati szférán túlmutató társadalmi tartalommal telítődnek.

A könyv írójának polgári korlátai egyrészt abban mutatkoznak meg, hogy a közérdek állami érvényesítésére nem lát megoldást. Nem elemzi az érdekkellentétek mélyebb osztálytartalmát. A kormányzás válságát a „plurális” demokrácia természetes következményének tartja, és azt a társadalmi csoportok érdekkellentéteire és politikai befolyásuk növekedésére vezette csak vissza. Az a következtetése, hogy a meglevő valóságos ellentmondások a vállalatok „szociális szemléletét” szükségszerűen kikényszerítik, nem felel meg a tényeknek. A nagyvállalatok *nem szemléletük megváltoztatásával*, hanem sokkal *inkább multinacionális terjeszkedéssel* próbálnak úrrá lenni a környezeti, valamint a termelési tényezők szűköséből, illetve drágulásából eredő problémákon.

Amikor Bell reálisan feltérképezi az amerikai társadalmat és gazdaságot feszítő ellentmondásokat, akarva, nem akarva a marxi „alapellentmondás”, vagyis a munka társadalmi és a kisajátítás egyéni jellege közötti ellentmondás különböző megnyilvánulásait mutatja meg. Az alapellentmondásból származó problémákat azonban megoldhatónak tartja, tőkés termelési viszonyok között. Nem foglalkozik azzal a kérdéssel, miképpen gátolják ezek az ellentmondások a termelőerők fejlődését. Szerinte a tőke továbbra is korlátlan expanzióra képes. A posztindusztriális társadalom fő ellentmondását is abban látja, hogy bizonyos javak és tényezők szűkösége még akkor is fennmarad. Így például emelkedni fog a koordináció, az információ és az idő költsége. A koordináció jelentőségét például az adja meg, hogy a piaci szabályozást felváltja egy nyílt politikai küzdőtér: nő a koordináció, a szabályozás és a tervezés jelentősége. Az idő szűkösége viszont a fogyasztó egyik legfőbb dilemmájává válik: egyre sokasodó javainak karbantartása időt vagy pénzt von el tőle. Állandóan döntenie kell, hogy igénybe vegye-e a mind drágább szolgáltatásokat és az ezzel járó költségek fedezetét többletmunkával keresse-e meg, vagy szabadidejét áldozza-e fel javainak saját kezű ápolására. Az ember egyre inkább „homo oeconomicus”-szá válik.

Bell társadalomprognózisa tehát ellaposodik: a demokrácia, az állami irányítás, a fogyasztás problémáit lényegében csak technikai oldalról világítja meg, a dolog költségkihatásait helyezve előtérbe. A jövő posztindusztriális társadalmát tehát könyvében úgy jelenik meg, mint egyre „plurálisabbá” váló társadalom. Ennek egységes irányítása az eltérő érdekű csoportok mind határozottabb politikai fellépése miatt egyre nehezebbé és költségesebbé, de amellet mind szükségesebbé válik. S az egyébként sok értékes részeredményt szolgáltatató társadalmi prognóziskísérlésében nem sikerült ennél tovább jutnia.

Kelen Zsuzsa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Тамаш Даниэл

Амортизация инвестированного имущества

Предприниматель-капиталист ставит перед собой целью достижение максимальной прибыли. При этом, само собой разумеется, он желает получить обратно и инвестированный им капитал. В период классического капитализма, когда индивидуального капиталиста сменили акционерные общества и прочие юридические лица, амортизация инвестированного капитала производилась уже не в пользу акционеров, а самого юридического лица, заново инвестировавшего становящийся ликвидным капитал. Обращение инвестиций является объективным экономическим требованием, в то время как функция постепенной передачи стоимости служит облегчению ясной экономической оценки и принятия решений.

Часть амортизации в венгерской системе хозяйственного управления централизуется. Из-за этого подавляющая часть предприятий располагает достаточными финансовыми средствами для целей динамического поддержания производственного уровня, только если они дополняют остающуюся у них часть амортизационных отчислений за счет фонда развития, образуемого из прибыли. Все это, однако, как правило, недостаточно для покрытия расширения производства, и предприятия, таким образом, могли производить расширение производственных мощностей при помощи привлечения кредитных средств только за счет замещения устаревших основных средств и их поддержания на уровне.

Плановое хозяйство требует сочетания самостоятельности предприятий и центрального управления. В этом свете систему хозяйственного управления следует развивать в таком направлении, чтобы предприятия были первоначально заинтересованы в динамическом поддержании своего производственного уровня, и чтобы они располагали для этого соответствующими финансовыми средствами. Это должно дополняться желанием развивать производство, но при осуществлении этого уже следует устанавливать тесную связь с органами управления в интересах как пропорционального развития, так и обеспечения требующихся финансовых средств.

Жужа Даниэл

«Оптика» экономического роста Экспериментальные расчеты по проверке синтетических стоимостных показателей «выпуск»-а

В процессе экономических анализов, планирования и принятия решений по экономической политике мы постоянно задаемся вопросом: как нам оценивать результаты прошлого развития, каковы перспективы на будущее, какими являются достигнутые результаты и намеченные в будущем цели по сравнению с результатами других стран?

В оценках и сопоставлениях очень большую — иногда исключительную — роль приобретают синтетические показатели «выпуск»-а. Не только у нас, но и в других странах особенно большое значение приписывается агрегированным обычным способом стоимостным показателям, темпу роста этих показателей — они рассматриваются как основные характеристики развития.

В статье анализируются характерные черты употребляемой в настоящее время агрегирующей системы взвешивания, строящейся на *действительных* расчетных ценах. Автор изучает, в каком направлении и в какой мере искажает различный учет материального производства и сферы обслуживания картину, складывающуюся о реальных процессах производства и потребления, оптику основных пропорций народного хозяйства. С использованием системы калькулятивных коэффициентов взвешивания, она производит статический и динамический анализ следствий измерения, а также рассматривает, какая взаимосвязь имеется между самим измерением и процессами формирования экономической оценки, принятия решений и экономического вмешательства.

Результаты расчетов доказывают, что наряду с настоящим способом измерения следовало бы создать для целей экономического анализа и планирования системы калькулятивных коэффициентов взвешивания. Дальнейший вывод сводится к тому, что сложную задачу долгосрочного планирования можно решить лишь посредством создания трактуемой в более широком смысле комплексной системы показателей, дополняющей настоящий агрегированный показатель.

Янош Дениш

Политические и экономические условия в социалистическом преобразовании сельского хозяйства

Автор ищет ответа на один из самых решающих вопросов социалистического преобразования венгерского сельского хозяйства, а именно: какую роль играли в успешном выполнении социалистической реорганизации венгерского сельского хозяйства политические и экономические условия. Статья является кратким обобщением обширного научно-исследовательского трактата, поэтому в ней в качестве положений и доказательств приводятся лишь примеры, однако эти примеры типичны и хорошо иллюстрируют сущность проблематики.

В первой части статьи автор представляет, что принятое в экономической политике решение о социалистической реорганизации сельского хозяйства мотивировалось приматом политических условий. Пленум ЦК ВСРП, состоявшийся в декабре 1958 года, — на котором было принято это решение — опирался на благоприятные международные условия, в том числе на упрочение быстрого темпа экономического развития социалистических стран, на единство мировой социалистической системы; а также на благоприятное внутреннее положение, на быструю политическую и экономическую консолидацию после контрреволюции.

Тот факт, что принявшие это решение опознали благоприятный характер политических условий и использовали ситуацию для подъема кооперативного движения, является их непреходящей исторической заслугой, так как он послужил основой успехов в социалистической реорганизации сельского хозяйства и стал весьма поручительным для изучающих социалистическую экономическую политику.

Экономические условия уже не были такими бесспорными. В статье дается краткий обзор и о дискуссиях, проводившихся в Венгрии относительно политических и экономических условий реорганизации, и констатируется, что социалистическое преобразование сельского хозяйства суть революционный процесс, в силу чего трудно найти количественное выражение его экономическим условиям. В то же время на примере машиностроения, химической промышленности и строительства автор анализирует и то, что во время реорганизации в Венгрии еще не имелись те промышленные способы ведения крупных хозяйств в сельском хозяйстве, которые являлись бы технической основой для такого быстрого и значимого изменения. Построение крупных в экономическом смысле хозяйств в венгерском сельском хозяйстве — в частности из-за относительно высокой капиталоемкости сельского хозяйства — заняло после реорганизации приблизительно десятилетие, представив значительное время для народного хозяйства.

Во второй части статьи автор анализирует, в силу чего осуществилось социалистическое преобразование венгерского сельского хозяйства быстрее ожидаемого. Автор и в этом вопросе приходит к такому выводу, что правильно опознанные политические условия, активно формировавшиеся политические факторы и правильно примененные политические методы были причинами нежданных быстрых темпов осуществления. В то же время партийное и государственное руководство уделяло должное внимание и экономическому обоснованию реорганизации: дело реорганизации удалось превратить в дело всего общества и таким образом максимально использовать ресурсы народного хозяйства в интересах упрочения заново организованных или значительно увеличившихся производственных кооперативов. Таким образом удалось достигнуть того, что вопреки недостаточному наличию должных экономических условий быстрый темп реорганизации сельского хозяйства в Венгрии на привлек к политическим и экономическим конфликтам.

Вульф Линдов:

Основа экономического закона общественных строев и задачи политической экономии

Научная политическая экономия существует только с тех пор, как началось целенаправленное изучение законов, в том числе основных законов, отвечающих конкретным общественным строям. У классиков марксизма-ленинизма уже можно найти те мысли и методы, которые могут послужить исходным пунктом к изучению основного закона коммунистического строя. Один из выводов, который может быть сделан на основе трудов Маркса, состоит в том, что для раскрытия законов ни в коем случае недостаточно дать определение стерильным взаимозависимостям. Так как законы конкретно проявляются в бесконечном множестве вариантов и степеней под влиянием обстоятельств, их никогда нельзя отрывать от противоречивости, богатства, многообразия действительной общественной и экономической жизни.

Об основном экономическом законе социализма дискуссии ведутся буквально с тех пор, как началось строительство социализма. Особенно благодаря трудам советских ученых об этом вопросе уже набралось такое количество материалов, что уже назрела необходимость их систематизации и обобщения. Вопреки тому, что основной закон занимает в политической экономии центральное место, следует признать, что в связи с этим получило распространение несчетное количество противоречащих друг другу взглядов, так что при изучении этого вопроса приходится сталкиваться с непроходимыми джунглями различных концепций.

Ведутся полемия о том, изменяется ли содержание, суть основного экономического закона социализма по ходу социалистического строительства. Ведутся дискуссии об объективном характере этого закона. И ставит даже под вопрос: правомерно ли расценивать этот закон как основной закон социалистического способа производства, или же было бы более правильным говорить об основном законе коммунистического строя. До тех пор, пока экономическая теория не устранил эти «белые пятна» в исследовании основного закона, социалистическая политическая экономия не будет в состоянии лучше выполнять свою политическую-идеологическую функцию, и, даже, — продуктивную, оказывающую помощь практике функцию.

Р. Л. Маршалл:

«Рощадальские» кооперативные принципы и кооперативное движение наших дней

Автор рассматривает, каких методов, форм организации и функционирования требует в изменившихся условиях второй половины XX-го века осуществление принципов, которые могут быть сформулированы на основе правил практической деятельности, руководства коммерческой организацией дела, зафиксированных в ежегоднике «Общества рощадальских кооперативов» за 1860 год. Автор имеет в виду следующие принципы: принцип «собственных интересов» и их увязка с взаимными интересами и с «общей выгодой»; принцип «общественной собственности»; принцип «демократического управления»; принцип «служения потребителю»; принцип «кооперативного обучения».

В конце своей статьи автор констатирует: принципы остаются те же — изменяются методы и средства, а значит, на передний план выдвигаются правила. Кооперативные общества должны проанализировать имеющиеся сегодня формы, раскрыть, какие нагрузки ложатся на них, и приспособить сложившиеся формы к новым условиям.

Иштван Хереди

К теории об отношениях собственности

Статья автора реагирует на дискуссию о толковании отношений собственности, развернувшуюся на основе книги Тамаша Шаркэзи «Косвенное хозяйственное управление — товарное производство и право собственности предприятий», в которой Шаркэзи делает попытку различить юридические и политикоэкономические аспекты понятия отношений собственности, а также — в особенности относительно социализма — вернуть общее и отвлеченное понятие отношений собственности, обозревая его внутреннюю структуру, подразделение.

На основе анализа результатов дискуссии автор приходит к выводу, что существо и богатство содержания отношений собственности не могут быть отражены единственной формулировкой, а лишь только целой теорией, так как эти отношения должны исследоваться в очень многих аспектах. Однако эти способы подхода лишь относительно, и их результаты могут быть поистине осмыслены лишь вместе с результатами, получаемыми путем иных подходов.

Многие полемизировали с правомерностью стремления, согласно которому для изучения внутренней структуры отношений собственности пригодны понятия «релятивизации» и «элиминирующего характера». Ибо посредством этих формул автор обсуждаемой книги пытается отразить, что в отношении освоения распоряжения (как одного из аспектов отношений собственности) имеются расхождения в соотношениях и способах между тождественными общественными классами и слоями.

Автор старается доказать, что дифференциация не затрагивает общих понятий собственности, зато обязательно нужна, например, для того, чтобы лучше разбираться в структуре классов и слоев нашего общества.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Tamás Dániel:

Amortization of the capital invested.

The aim of the capitalist entrepreneur is to earn the maximum of profits. In the meantime, quite evidently, he also wants to see his capital invested returned. In the era of classical capitalism when the individual entrepreneurs were replaced by companies limited by shares, and other legal entities, amortization of the capital invested benefited no more the shareholder, but the legal entity itself, which again invested the capital having become liquid. The return of capital invested is an economic necessity, as against the gradual transfer of value which serves economic clear-sight and facilitates decision making.

Part of the depreciation allowance is centralized in the Hungarian system of economic control. Owing to this fact, the overwhelming part of the enterprises can maintain the standards necessary even for simple reproduction only if the part of depreciation left with the enterprise is complemented from the development fund deriving from profits. But all that is insufficient for covering expansion, so that whenever an enterprise intends to expand productive capacity, it can frequently do so only by resorting to credit, and at the expense of replacement.

Planned economy requires a proper linking of enterprise autonomy with central control. Therefore, the system of economic control and management must be further developed in a direction that replacement necessary for maintaining capacities should be in their interest, that the means necessary for this purpose should be available to them, and this should be also complemented if the aim is to expand. In implementing the latter, close relations should be established with the control agencies partly in the interest of proportionate development and partly to secure the necessary financial funds.

Zsuzsa Dániel:

The "image" of economic growth. — Experimental computations to revise synthetic value indicators of output

In the course of economic analysis, planning and the preparation of economic policy decisions the questions is frequently asked how we evaluate the results of past development, what the future expectations are and how our results and future objectives compare to the results attained by other countries.

Both in evaluations and comparisons a great—sometimes an exclusive—role is played by the synthetic output indicators. Not only in Hungary, but in other countries as well, particularly great importance is attributed to the value indicators aggregated in the usual manner and to the growth rate of this indicator; this is considered to be a basic characteristic of development. The article analyses the properties of the weighting system actually used and based upon *factual* accounting prices. It examines into what direction and to what extent the picture about the real production and utilization is distorted by the different systems of accounting in material production and in the services. With the aid of calculative weighting systems the consequences of measurement are analysed from both static and dynamic aspects, how measurement itself is related to the processes of economic judgement, decision and interference.

The results of the computations prove that, beside the present method of measurement, also the creation of calculative weighting systems would be necessary for the purpose of economic analysis and planning. A further conclusion is that the complex task of long-term planning can be solved only if a more widely interpreted complex system of indicators is created to complement the present aggregated value indicator.

János Gyéms:

Political and economic conditions for the socialist reorganization of agriculture.

The author is seeking an answer to one of the most decisive questions of the socialist reorganization of Hungarian agriculture, namely, the role of the political and economic conditions in the successful realization of the socialist reorganization. The article is an abstract of a voluminous report on research made. Therefore, its statements and proofs are meant to serve as examples, though the latter are typical and illustrate the substance of the problem well.

The first part of the article shows that the economic policy decision on making the socialist reorganization of agriculture to unfold was motivated by the primacy of political conditions. The December 1958 session of the CC of the HSWP—where this decision of great portent was made—relied on the favourable international conditions, within them on the lasting fast economic growth in the socialist countries, further on the favourable internal political situation, on the quickly realized political and economic consolidation after the counterrevolution.

The recognition of the favourable political conditions, the utilization of the situation for furthering the cooperative movement is an unforgettable historical merit of those having taken the decision. This was the basis for the success of the socialist reorganization of agriculture and offers fundamental lessons for those studying socialist economic policy.

The economic conditions were not so unequivocal. The article also reviews the discussions then taking place in Hungary about the political and economic conditions of the reorganization and establishes that the socialist reorganization of agriculture is a revolutionary process whose economic conditions are, precisely on this account, difficult to quantify. At the same time, through the examples of machine building, the chemical and the construction industries the author also shows that the industrial conditions of large-scale agriculture had not been in a state to technically support a change taking place at such pace and being of such portent. The creation of large-scale agriculture in the economic sense took place in Hungary—among other things because of the higher than average ca-

pital intensity of agriculture—over a decade following the reorganization and this entailed considerable burden for the economy as a whole.

The second part of the article analyses the causes why the socialist reorganization of agriculture was completed in Hungary much quicker than had been expected. Also in this respect, the author reaches the conclusion that the correctly recognized political conditions, the actively established political factors and the well applied political methods were the causes of the unexpected fast rate of realization. At the same time, the party and government leadership paid attention also to economically supporting the reorganization. In this way the cause of reorganization could be made into an affair of the whole society and the resources of the economy could be mobilized to maximum extent for the consolidation of the newly formed or increased cooperatives. This is why, in spite of deficient economic conditions, the fast reorganization of agriculture did not cause political or economic conflicts in Hungary.

Wulf Lindow:

The basic economic law of social forms and the tasks of political economy

Scientific political economy exists only from that time onwards when the purposeful investigation of the principles and among them the basic principle corresponding to the given social form was started. With the classics of Marxism-Leninism the thoughts and methods can already be found which may also provide a starting point for the investigation of the basic principle of communist formation. One of these lessons, which can be concluded from the Marxian life-work is that formulating a sterile relationship is not enough to be able to grasp the principles. Since the principles in their concrete appearance — under the effect of conditions — present an infinite variety and grade, they should not be separated from the contradictions, richness and colourfulness of the real social and economic life.

About the basic economic principle of socialism a dispute is going on almost since the building of socialism has been started at all. Especially in the works of the Soviet economists so much material has been piled up about this question that its classification and generalization would be necessary by all means.

In spite of the fact that the basic principle occupies a central place in political economy — we must confess that in this respect there are several contradictory views and theories in use, inasmuch when by analyzing the question we meet a thick jungle of different concepts.

There are discussion whether the content and essence of the basic economic principle of socialism is changing in the course of socialist building. There are discussions about the objectivity of this principle. It is also questionable whether it is correct to consider this principle as the basic principle of the socialist mode of production, or it would be more correct to speak about the basic principle of communist formation.

As long as economic theory does not make disappear these "white spots" in the research work of the basic principle, the political economy of socialism cannot fulfil perfectly its political-ideological function, neither its productive function helping the practical life.

R. L. Marshall:

The Rochdale cooperative principles and the cooperative movement of our days

The author examines the methods, organizational and operational forms demanded under the changed conditions in the second half of the twentieth century when we wish to assert the principles as laid down by the Rochdale cooperators in their 1860 yearbook regarding practical activity, and business organization.

The principles whose assertion is examined are: the principle of self-interest and its linking with common interest and common gain; the principle of social property, the principle of democratic control, the principle of consumer service, the principle of cooperative instruction.

In the end the author states: the principles hold, only the methods and tools are changing, thus the rules must come to the fore. The cooperative societies must revise their forms existing today, explore the new burdens encumbering them and must adapt the established forms to the new conditions.

István Herédi:

Contribution to the theory of ownership relations

The article is linked to the discussion which has emerged in connection with the book by Tamás Sárközi: *Indirekt gazdaságirányítás, vállalati áruterelés és a tulajdonjog* (Indirect economic control, commodity production of the enterprises and the ownership right), in which Sárközi makes an attempt at distinguishing the legal notion of ownership relation from the political-economic one, as well as at enriching the general and abstract notion of the ownership relation by surveying its internal pattern and division—particularly under socialist conditions.

Analysing the results of the discussion up to now, the author of the article arrives at the conclusion that the substance and contentual richness of the ownership relation cannot be rendered by a single definition, only by a theory, since this relationship has to be examined from a great many aspects. These approaches, however, are but relative and the results can make true sense only together with results obtained by different approaches.

Many challenged the justification of the effort to apply for the examination of the internal pattern of ownership relations the notions of "relativizaton" and "exclusive nature". The book discussed wishes, namely, to make feel with the aid of these formulas that in respect of the extent and mode of appropriation and disposal (one aspect of the ownership relation) there are differences between identical social classes and groups.

The article tries to prove that this differentiation does not affect the general notions of ownership, but it is indispensable for a better understanding of the class and strata structure of our society.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1975. évi 11. sz.

Rumjancev, A.: A termelésirányítás gazdasági mechanizmusának tökéletesítéséről

Budajev, V.: A tudományos-műszaki haladás komplex tervezése (Módszertani kérdések)

Dzarsaszov, Sz.: A mezőgazdaság irányításának tökéletesítése

Jevsztijignyev, V.: Fém- és munkaigényes termelési felépítése a keleti rajonokban

Pravdin, D.: A tudományos-műszaki haladás irányításának gazdaságpolitikai problémái

Bsziljanszkij, Ju.: A fejlett szocializmus gazdasági törvényszerűségei

Afanaszjev, V.: A mai burzsoa politikai gazdaságtan irányzatainak felosztása (A kritériumok problémájához)

Loginov, V.—Felzenbaum, V.: Az új technikai terv szerinti és tényleges hatékonysága

Kuligin, P.: Az európai KGST-országok beruházásainak finanszírozása

Sztyepanyenko, Sz.: A szocialista gazdasági integráció és a standardizálás

Kalinovszkaja, T.: A gyártmányfejlesztés meggyorsításának szervezeti formái (Az USA ipari korporációinak példáján)

Kamenyicer, Sz.: A vezető munkájának szerepe a termelés hatékonyságának fokozásában

Zavlin, P.—Scserbakov, A.: Az ágazati tudományos kutatóintézetek és tervezőirodák munkája hatékonyságának értékelése

Mihljajev, A.: Az önálló elszámolás tökéletesítése az európai KGST-országokban

Ljubimov, R.: A nép jólétének növelése. A prognosztizálás módszertani kérdései

Baran, A.: Megjegyzések a közgazdasági alap kutatás tervéhez

Stibalová, B.: Az improduktív szféra prognosztizálási módszerének kérdései

Tikal, S.: A kieli egyetem Világ gazdasági Intézetének keresztmetszete

Kutil, J.: Jelentős hozzájárulás az agrár- ipari komplexum fejlődésének prognosztizálásához

Spisiak, J.: A tulajdon vizsgálatának módszerei Marx Tőkéjében

PLÁNOVÁNÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1975. évi 10. sz.

Riha, L.: A tudományos-műszaki információk szélesebb körű kihasználására van szükség

A kutatási célok rendszeres elemzése

Leinweber, L.: A lakossági fogyasztás fejlődése

Tomčík, P.: A munkatermelékenység a népgazdasági jövőbeli fejlődésében

Zeman, K.: A gazdasági növekedés beruházási igényessége

Churánek, M.: A fejlődő országokkal való gazdasági együttműködés és a nekik nyújtott segítség új vonatkozásai

Knobloch, V.: Az árképzés módszertanának néhány kérdéséről

Kabát, V.: A termelési gazdasági egységek szállítói-vevői kapcsolatai

Czesany, S.: Gazdasági szempontok a mezőgazdaságnak a társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolásánál

Nemec, V.: A gazdasági fejlődés mutatói feldolgozásának típus módszertana

1975. évi 11. sz.

Kluson, V.: Tervezés és a társadalmi értékelés folyamatai

Mervart, J.: A célprogramos megközelítés alkalmazása a hosszú távú tervezésben Csehszlovákiában

Arakeljan, A. A.: Önálló elszámolás és az állóalpok kihasználása

Foltyn, J.: Beruházási rendszer és a fejlesztés gazdaságtana. (Elméleti kiinduló pontok.)

Markus, J.: Az optimális tervezés és működés elmélete. Rövid történet.

Befejezetlen interjú a Csehszlovák Tudományos Akadémia Közgazdasági Intézetének továbbképző iskolájáról

Vostatek, J.: Az addó mint gazdaságpolitikai eszköz a kapitalizmusban

1975. évi 11. sz.

Nazarov, V.: Tulajdon: lényege és alapformái

Mazajev, M.: Produktivitás, produktív munkaerő és árúérték

Koga, A.: Marx termelésiár-elméletének néhány problémája

Siskan, N.: A nők részvétele a társadalmi termelésben

Poljakova, T.: A bonyolult munka visszavezetése egyszerű munkára

Bojarszkij, Sz.: A tudományos-műszaki forradalom és a munkatárgyak erkölcsi avulása

Oreskin, V.: A proletariátus gazdasági programja az első orosz forradalom idején

Afanaszjev, Sz.: A korporációk önfinanszírozó tevékenységének állami befolyásolása az Egyesült Államokban

Vosztrikov, P.: Monopóliarak; emelkedésük határai (Az NSZK példáján)

Poljanszkij, F.: Harc a szovjet gazdaság függetlenségéért az újjáépítés időszakában (az intervenció után)

Kozirjev, A.: A tudományos előrejelzés lenini elvei a GOELRO-tervben

Csicsinszkasz, I.: A társadalmi tulajdon szociálreformista értelmezése

Konyuhovszkij, A.—Poljanszkaja, Je.: A tudományos munkaszervezés és a munka kultúrája

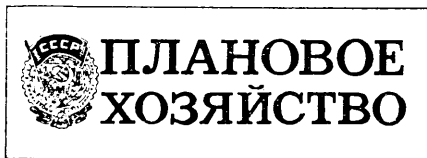
Dobrovolszkasz, A.: Politikai gazdaságtani kutatások a Litván SZSZK főiskoláin (Vilniusz)

Vanyukov, M.—Zemljanyuhina, Sz.—Kozlova, L.: A tudományos-műszaki forradalom társadalmi-gazdasági problémái (Kujbisev)

Sztojnnyik, A.: Egyesülések az ágazati irányítás rendszerében (Össz-szövetségi konferencia)

Omarovszkij, A.: Ipargazdaságtani tudományos irodalom

Radajeva, K.: Az önálló elszámolás általános és különös vonásai különböző irányítási szinteken.

1975. évi 10. sz.

Meliorációs program a gyakorlatban

Rjabov, Ja.: Az irányítás és a tömegek alkotó kezdeményezése

Hacsaturov, T.: A szovjet gazdaság a fejlett szocializmus időszakában

Celikov, A.: A fémkohászat időszzerű problémái

Vojtovics, Sz.: Építkezések a szállítás területén a mai szakaszban

Kurszkij, A.: SZUTA: A világ egyik legnagyobb tudományos központja

Dmitrijev, V.: Melloráció — a kiegyensúlyozott mezőgazdasági termelés kialakításának alapkérdése

Gocsijajev, G.: A tervek feszítetttségének ösztönzése a mezőgazdaságban

Kovalj, T.: Melloráció a nem feketeföldi övezetben

Bugajev, Je.: SZKP — a kommunizmus felépítésének szervezője és vezetője

Kronrod, Ja.: A gazdasági optimumról a szocialista politikai gazdaságtan módszertani elveinek fényében

Szamszin, A.: Galbraith „új szocializmusa” — a burzsoá reformizmus modern irányzata
Dolgov, G.: Szocialista munkaverseny és tudományos alkotás

Saburov, N.: Komplex nyersanyag-felhasználás — tervszerűen

Peruhin, A.: A beruházási hatékonyság meghatározásának módszeréről

Hajrullin, A.: Árképzés az olajkitermelő iparban

Oszmolvovszkij, G.: Strukturális változások. A munkatermelékenység mutatójára gyakorolt hatások kiküszöbölése

Pasztusenko, V.—Fatkullin, M.: Munkaerő-toborzás — tervszerűen

Anfinogentova, A.: A területközi sűrűipari szállítmányok tervezésének optimalizálása

Még egyszer a cement minőségéről...

Плановое стопанство

1975. évi 8. sz.

Szocialista gazdasági integráció — gyümölcsöző testvéri együttműködés

Georgiev, G.: A szocialista gazdasági integráció — a fejlett szocialista társadalom építésének fontos tényezője a Bolgár Népköztársaságban

Ganczer Sándor: A Magyar Népköztársaság a Komplex Program megvalósításának útján

Peuser, K.: A szocialista gazdasági integrációval kapcsolatos intézkedési tervek tapasztalatai az NDK-ban

Figuerola, Alvarez, O.: A szocialista együttműködés szerepe Kuba gazdasági fejlődésében

Knyziak, Z.: A nemzetközi tervezés elemei a gazdasági fejlesztés nemzeti terveiben

Inozemcev, N.: A KGST-országok népgazdasági tervkoordinációjának néhány sajátos vonása napjainkban

Sedivy, Z.: A CSSZK népgazdaságának alapvető fejlődési irányai és tervkoordinációja a szocialista országokkal az 1980-ig terjedő időszakra

Mecskov, R.—Ivanov, L.: A multilaterális integrációs intézkedések összehangolt terve az 1976–1980-as időszakban — a tervkoordináció új, magasabb formája

Szandev, V.: A hatodik öt éves terv előtt — fejlődés gyors tempóban

Salaverov, Z.: Veliko Tirnovo — a gyors társadalmi-gazdasági növekedés útján

Kalinov, Sz.: A társadalmi termelés hatékonysága fokozásának módszertani elvei

Tacsev, V.: UNIDO-konferencia ipari terv összeállítására és értékelésére

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó Igazgatója

Szerkesztőség: Budapest 1112 Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010

Terjedelem 7¼ iv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1975. december 19.

75.1265 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felöl vezető: Monori István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADEMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363

Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADEMIAI KÖNYVES-

BOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 855-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók

236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknel, a Posta

hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím:

1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162

pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

СОДРЖАНИЕ

<i>Тамаш Даниэл</i> — Амортизация инвестированного имущества	129
<i>Жужа Даниэл</i> — «Оптика» экономического роста	138
<i>Янош Дениш</i> — Политические и экономические условия в социалистическом преобразовании сельского хозяйства	154
<i>Вульф Линдов</i> — Основной экономический закон общественных строев и задачи политической экономии	176
<i>Р. Л. Маршалл</i> — «Рошдальские» кооперативные принципы и кооперативное движение наших дней	188
ДИСКУССИИ	
<i>Иштван Хереди</i> — К теории об отношениях собственности	191
ОБЗОРЫ	
Буржуазные теоретические концепции о кризисных явлениях в капиталистическом мире (<i>Габриэлла Хэдри, Изикне</i>)	205
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	216
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
<i>Н. В. Фаддеев «СЭВ» (Янош Козма)</i>	227
Заметки к значительной монографии («Политическая экономия сегодняшнего монополистического капитализма») (<i>Илона Бауэр—Каталин Сабо</i>)	232
<i>Д. Белл «Будущее постиндустриальное общество» (Жужа Келен)</i>	242
Резюме статей на русском и английском языках	247
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	251

CONTENTS

<i>Tamás Dániel</i> : Amortization of the capital invested	129
<i>Zsuzsa Dániel</i> : The "image" of economic growth	138
<i>János Gyenis</i> : Political and economic conditions for the socialist reorganization of agriculture	154
<i>Wulf Lindow</i> : The basic economic law of social forms and the tasks of political economy	176
<i>R. L. Marshall</i> : The Rochdale cooperative principles and the cooperative movement of our days	188
DISCUSSION	
<i>István Herédi</i> : Contribution to the theory of ownership relations	191
REVIEW	
Bourgeois theoretical conceptions about the crisis phenomena of the capitalist world (<i>Mrs. Izik, Gabriella Hedri</i>)	205
REVIEW OF PERIODICALS	216
BOOK REVIEW	
<i>N. V. Fadiev</i> : The CMEA (<i>János Kozma</i>)	227
Marginal notes on an important monography (The political economy of contemporary monopoly capitalism) (<i>Ilona Bauer—Katalin Szabó</i>)	232
<i>D. Bell</i> : The postindustrial Society (<i>Zsuzsa Kelen</i>)	242
Abstracts of the articles, in Russian and English	247
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	251

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL**ANYAGNYILVÁNTARTÁS ÉS -ELSZÁMOLÁS SZERVEZÉSE**

A Pénzügyminisztérium hivatalos kiadványa
(Számviteli Szervezési Útmutató)
Összeállította: Bartok Nagy András—Csathó János stb.
Szerkesztette: Ferenczi István
340 l., fűzve 52,— Ft

Balla László—Halász György:
KERESKEDELMI LEVELEZÉS, IRATFORGALOM
246 l., kötve 28,50 Ft

Blaskovits László:
**KÉRDÉS — KÉRDŐÍV — MEGKÉRDEZÉS
A PIACKUTATÁS GYAKORLATÁBAN**
250 l., kötve 32,— Ft

Billingné Szőnyi Katalin—Csébfalvi Károly:
MIRE KÉPES A SZÁMÍTÓGÉP?
(A számítógép és alkalmazása sorozat)
91 l., fűzve 9,50 Ft

Gyöngyössi István:
A NEMZETKÖZI PÉNZMOZGÁSOK ÉS A VALUTAVÁLSÁG
201 l., fűzve 18,50 Ft

Frigyes Andor—Lehel Csaba—Megyeri József:
A SZÁMÍTÓGÉPEK ALKALMAZÁSA A FOLYAMATIRÁNYÍTÁSBAN
(A számítógép és alkalmazása sorozat)
147 l., fűzve 14,50 Ft

Matók György:
**A SZÁMÍTÓGÉPES INFORMÁCIÓRENDSZEREK ELLENŐRZÉSE,
BIZTONSÁGA, GAZDASÁGOSSÁGA**
(A számítógép és alkalmazása sorozat)
195 l., fűzve 18,50 Ft

Gyemencev, V. V.—Vinokur, R. D.:
A TERMELÉSI EGYESÜLÉSEK ÖNÁLLÓ ELSZÁMOLÁSA ÉS PÉNZÜGYEI
137 l., fűzve 17,— Ft

Fülöp Sándor:
**VÁLLALATI ÉRTÉKESÍTÉSI ÉS ÁRPOLITIKAI DÖNTÉSEK
ELŐKÉSZÍTÉSE**
(Vállalati gazdálkodás sorozat)
174 l., fűzve 15,50 Ft

Nyilas József:
A VILÁGGAZDASÁG ÉS FEJLŐDÉSÉNEK FŐBB TENDENCIÁI
520 l., kötve 69,— Ft

Szakkönyvesboltok:
Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt
Budapest V., Kecskeméti u. 2

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

4 101

3

A tartalomból

HUSZÁR ISTVÁN:

Az új ötéves tervről

TIMÁR JÁNOS:

A munkaerő-struktúra és a munkahelyi struktúra megfelelése

NAGY LAJOS:

Az ipari és mezőgazdasági személyi jövedelmek aránya és arányos fejlesztése

GALASI PÉTER:

A községekben élő ipari-építőipari munkások mint a munkaerő sajátos csoportja

KOVÁCS JÁNOS—TARJÁN TAMÁS:

A családi struktúra gazdasági jelentőségéhez

10

XXIII. évfolyam

1976. március

TARTALOM

<i>Huszár István</i> : Az új öt éves tervről	253	
<i>Timár János</i> : A munkaerő-struktúra és a munkahelyi struktúra megfelelése	269	
<i>Nagy Lajos</i> : Az ipari és mezőgazdasági személyi jövedelmek aránya és arányos fejlesztése	279	
<i>Galasi Péter</i> : A községekben élő ipari-építőipari munkások mint a munkaerő sajátos csoportja	293	
<i>Kovács János—Tarján Tamás</i> : A családi struktúra gazdasági jelentőségéhez	302	
V I T A		
<i>Kozma Pál</i> : A társadalmi-gazdasági alakulat és a tulajdon fogalma	311	
S Z E M L E		
Az anyagmozgatás fejlesztéséről (<i>Győrfi Endre</i>)	326	
Kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek fejlesztése (<i>Lukács János</i>)	336	
A tőkés monetáris irányítás minőségi módszerei (<i>Ligeti Sándor</i>)	344	
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ		
Nemzetközi tudományos tanácskozás a mezőgazdaság és a népgazdaság más ágai közötti integrációról (<i>Marillai Vilmos</i>)	354	
FOLYÓIRATSZEMLE		357
T. Koloszov: A „turizmus ipara” — A fiatalok munkába állásának problémái a fejlett tőkésországokban — Wladislaw Misiuna: Az élelmiszer-gazdaság kialakulásának elméleti összefüggései — Emile Benoit: Infláció, munkanélküliség és fellendülés		
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ		
<i>Kovács Géza</i> : A jövő kritikus elágazási pontjai (<i>Schmidt Ádám</i>)	364	
A problémák még megoldásra várnak (<i>Árva László</i>)	369	
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	373	
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	378	

E SZÁM SZERZŐI:

Árva László, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó szerkesztője; Galasi Péter, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem munkatársa; Győrfi Endre, az Anyagmozgatási és Csomagolási Intézet igazgatóhelyettese; Huszár István, a Minisztertanács elnökhelyettese, az Országos Tervhivatal elnöke; Kozma Pál kandidátus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékvezető docense; Kovács János kandidátus, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének osztályvezetője; dr. Ligeti Sándor, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; dr. Lukács János, a Mezőgazdasági Tervező és Beruházási Vállalat osztályvezetője; dr. Marillai Vilmos, az Agrárgazdasági Kutató Intézet osztályvezetője; dr. Nagy Lajos kandidátus, a József Attila Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi tanára; Schmidt Ádám kandidátus; Tarján Tamás, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa; Timár János kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovic Mária, Bognár József, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István (elnök), Ganczer Sándor, Hetényi István, Huszár István, Káplár József, Kornai János, Megyeri Endre, Nagy Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szamuely László, Vincze Imre, Zsarnóczai Sándor (főszerkesztő)

Az új ötéves tervről*

A IV. ötéves terv teljesítésének főbb eredményei

Országunk életében nagy jelentőségű egy-egy ötéves tervidőszak lezárása és egy újabb kezdete. A terv mindenkor szocialista társadalmunk sokoldalú fejlesztését szolgálja, ezért teljesítése, egy-egy tervidőszak alatt megtett út értékelése, nemkülönben az elkövetkező időszak céljainak és feladatainak meghatározása legfontosabb politikai teendőink egyike, egész népünk ügye.

A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa a múlt év elején — mélyrehatóan elemezve gazdasági fejlődésünknek a X. kongresszus óta elért eredményeit — megállapította: „a népgazdaság a... jóváhagyott gazdaságpolitikai elveknek megfelelően, a IV. ötéves tervben meghatározott feladatok végrehajtásával tovább fejlődött... Bővültek a szocializmus anyagi-műszaki alapjai, gyarapodott a nemzeti vagyon, emelkedett népünk életszínvonala.” E megállapítás helyességét — a IV. ötéves terv teljesítésére vonatkozó, még teljesebb adatok alapján — a Központi Bizottság legutóbbi, 1975. november 26—27-i ülése is igazolta.

Az 1971—75. évekre szóló népgazdasági terv legfontosabb célként a társadalmi termelés hatékonyságának növelését, a kiegyensúlyozott és egyenletes gazdasági fejlődést, a termelés korszerűsítését és összetételének javítását, a nemzeti vagyon gyarapítását, a lakosság életszínvonalának folyamatos növelését, a kölcsönösen előnyös nemzetközi gazdasági kapcsolatok dinamikus bővítését, s ezen belül a KGST-országokkal való együttműködés elmélyítését, az ország védelmi erejének erősítését jelölte meg.

A kitűzött célokat elértük. A még sok tekintetben előzetes adatokból is megállapítható már, hogy a nemzeti jövedelem az előirányzott évi 5,5—6,0 százalékhelyett 6,3 százalékkal növekedett. Az ipari termelés évi átlagos növekedési üteme a tervezett 6 százalékkal szemben 6,5 százalékos. A mezőgazdasági termékek termelése is gyorsabban emelkedett, mint az előirányzott 2,8—3 százalékhelyett: az évi átlagos növekedési ütem 3,3—3,5 százalékhelyett.

Az elmúlt öt esztendőben a nemzeti jövedelem gyarapodását teljes egészében a *termelékenység növekedése* biztosította, a termelésben lekötött eszközöket is figyelembe véve pedig a nemzeti jövedelem növekedésének már mintegy 60 százaléka a hatékonyság javulásából származott.

A tervidőszakban az aktív keresők száma mindössze 1,8 százalékkal növekedett, a munkaidőalap pedig némileg csökkent, mert az országban

* Az országgyűlés ülésén — 1975. december 17.-én — elhangzott előadói beszéd alapján.

— néhány munkakör kivételével — lényegében befejeződött a rövidített munkahétre való áttérés.

Az *ipari* termelés növekedésének több mint 90 százaléka a termelékenység növekedéséből származott. (Összehasonlításul érdemes emlékeztetni magunkat arra, hogy például a III. ötéves terv időszakában az ipari termelés növekedésének még csak kétharmadát fedeztük a munka termelékenységének növekedéséből, és ezzel a IV. ötéves terv is csak mintegy 75—80 százalékos szinten számolt.) A *mezőgazdaságban* a termelés növekedése az aktív keresők számának mintegy 12 százalékos csökkenése mellett ment végbe.

A *foglalkoztatottság* szerkezetében társadalmilag is jelentős és gazdasági fejlettségünkkel összhangban álló változás következett be. Míg 1965—1970 között az anyagi termelés ágazataiban 8, és a nem anyagi termelés területén csak 5 százalékkal növekedett a foglalkoztatottak száma, addig a most záruló tervidőszakban az anyagi termelés ágazataiban foglalkoztatottak száma gyakorlatilag nem változott, a nem anyagi termelés ágazataiban azonban mintegy 12 százalékkal növekedett. Ez a gazdasági fejlődésnek és az életszínvonal növekedésének kísérő jelensége, következménye, s egyben feltétele is.

A *beruházásoknál* is előtérbe kerültek a nem anyagi jellegű ágazatok. Ezek beruházása 90 százalékkal, míg az anyagi termelést folytató ágazatoké csak 40 százalékkal nőtt. Így a nem anyagi ágazatok aránya a szocialista szektor összes beruházásaiban elérte a 21 százalékot.

A termelési és a ráfordítási *szerkezet* gyors ütemben változik. Ezt akkor is látnunk és értékelnünk kell, ha talán épp itt sürgetjük leginkább a még gyorsabb átalakulást. A szerkezeti változásokat elsősorban a központi fejlesztési programok segítik. Tovább korszerűsödött az *energiatermelés* és -felhasználás struktúrája. Gyors ütemben fejlődtek a műszaki szempontból *progresszív ágazatok*, mint a műszeripar, a híradástechnikai és számítástechnikai ipar, a közúti jármű-gyártás, a gyógyszeripar, a műtrágyagyártás, valamint a petrokémiai ipar. A gépipar termelésének kb. egyharmada új, legfeljebb három éve gyártott termék. Mindennek eredményeként a termelést meghaladó ütemben növekedett az ipari termékek értékesítése, elsősorban a külföldön értékesített termékek mennyisége.

A *mezőgazdaság* gyors fejlődését jól szolgálta az iparszerű termelési rendszerek megjelenése és elterjedése, a gépesítés színvonalának emelése, a korszerű vegyszerek — műtrágyák, növényvédőszer — egyre nagyobb mértékű alkalmazása.

Íme ezek a gazdasági növekedésnek talán a legfontosabb, az intenzív fejlődést leginkább jelző vonásai.

A népgazdaság hatékonyságának javulása aligha következhetett volna be, ha hazánk nem élt volna a nemzetközi munkamegosztásnak, mindenekelőtt a KGST-országok tervszerű együttműködésének a lehetőségeivel. Különösen gyümölcsözően fejlődött gazdasági kapcsolatunk a Szovjetunióval.

A terv a *külkereskedelmi* forgalomnak a nemzeti jövedelemnél gyorsabb növekedési ütemét irányozta elő. A fejlődés tényleges üteme az előirányzatokat is meghaladja, a külkereskedelmi áruforgalom azonos árakon számítva a tervezett 40—50 százalék helyett több mint 60 százalékkal emelkedett. Míg a kivitel 1970-ben a nemzeti jövedelemhez viszo-

nyitva 36 százalékot tett ki, addig ez az arány 1975-ben előreláthatóan 49—50 százalék.

Fejlődésünket a *beruházások* számottevő növelésével értük el. A most befejeződő ötéves tervben csaknem 50 százalékkal magasabb a beruházások volumene, mint a megelőzőben. Az átlagot meghaladó mértékben növekedtek a gépi beruházások.

Különösen gyorsan fejlődött a villamosenergia-ipar, az építőanyag-ipar és a vegyipar. A tervidőszakban 80 nagyberuházást fejeztünk be, közöttük olyan jelentőseket, mint a Thorez külfejtés, a Gagarin Hőerőmű, a Dunamenti Hőerőmű I. szakasza, a Székesfehérvári Könnyűfémű Szélesszalag hengerműve, a Lenin Kohászati Művek nemesacélhengerműve, a Magyar Vagon- és Gépgyár motorgyártó és futóműgyártó kapacitásának a fejlesztése, a Borsodi Vegyikombinát PVC-üzeme, a Tiszai Vegyi Kombinát Olefinműve, a Beremendi Cementgyár, a lábatlani vékonypapírgyár, a Borsodi Sör- és Malátagyár, a Kiskörei Vízlépcső I. üteme, a Metró kelet—nyugati vonala, a Szegedi Biológiai Kutatóintézet. A teljes befejezés előtt megkezdte termelését néhány olyan nagy létesítmény, mint a péti új műtrágyagyár, a Hejőcsabai Cement- és Mészmű.

A gazdasági építőmunka eredményeként tovább csökkentek az egyes országrészek közötti gazdasági szintkülönbségek. Az Alföld és a Dél-Dunántúl gazdasági fejlődése — a tervnek megfelelően — gyorsabb volt az országos átlagnál.

Gazdasági előrehaladásunk nem választható el bevált és időközben is fejlődő *gazdaságirányítási rendszerünk*től.

Gazdasági eredményeink alapján népünk *életszínvonalának* javításában, a szocialista életmód kiteljesedésében is számottevő eredményeket értünk el. Az egy főre jutó reáljövedelem a tervnek megfelelően 1975-ben várhatóan kb. 26, az egy keresőre jutó reálbér pedig mintegy 13 százalékkal lett magasabb, mint öt évvel ezelőtt volt. Az idős korúak és a gyermekes családok helyzetének javítására fontos szociálpolitikai intézkedések születtek. Javult a lakásellátottság. Öt év alatt a tervezett 400 ezer lakásnál mintegy 20—30 ezerrel több épült.

Jelentős eszközöket fordítottunk mind az egészségügyi és szociális ellátás javítására, mind a kulturális ellátás fejlesztésére. Az óvodai férőhelyek száma a tervezett 35 ezerrel szemben több mint 90 ezerrel, a bölcsődei férőhelyek száma a tervezett 9 ezer helyett 11 ezerrel növekedett. Népünk ma jobb, kulturáltabb körülmények között él, mint öt esztendővel ezelőtt.

IV. ötéves tervünk fő céljait annak ellenére teljesítettük, hogy gazdaságunkat érzékenyen befolyásolták a tőkés világgazdaságban 1973 őszétől kibontakozó, gyors ütemű inflációtól kísért válságjelenségek és a számunkra hátrányos árarányváltozások. Az a tény, hogy a terv fő céljait ilyen körülmények között is meg tudtuk valósítani, a szocialista tervezőgazdálkodás fölényét bizonyítja. Ebben kétségtelenül nagy szerepe volt és van a szocialista közösség országai összehangolt, tervszerű együttműködésének, mindenekelőtt a Szovjetunióval megvalósított szoros kapcsolatoknak. A KGST keretében folyó együttműködés gazdálkodásunk és fejlődésünk szilárd alapjának bizonyult. Hazánk gazdaságának tervszerű fejlődése elválaszthatatlan kölcsönhatásban van a szocialista országok közösségének tervszerű fejlődésével.

Az eredmények alapján állíthatjuk, hogy a *IV. ötéves terv megvalósulása az eddigieknél tervszerűbb volt*, hogy az eddigi tervek közül ennek a teljesítése esik leginkább egybe az öt évvel ezelőtt kitűzött termelési és felhasználási célokkal. A reális értékeléshez azonban az is hozzátartozik, hogy föltárjuk a nehézségeket és fogyatékoságokat, a fejlődés során keletkezett aránytalanságokat, a fejlődést befolyásoló — adott esetben nehezítő — belső és külső feltételeket. Gondjainkat ugyanis nemcsak a megváltozott világpiaci helyzet növelte. Nehézségeink egy része munkánk gyengéseiből fakad. Szocialista gazdaságunk sok tartalmát kihasználatlanul hagytuk. Nem voltunk elég következetesek gazdaságpolitikai elveink gyakorlati alkalmazásában, gyakran késlekedtünk a már felismert és elhatározott feladatok végrehajtásával, a szükségesnél és a lehetségesnél lassabban reagáltunk a világpiacon végbemenő változásokra. Pedig tartalékaink számottevőek: mindenekelőtt a munka- és üzemszervezésben, az állóeszközök hatékony működtetésében, a minőség javításában és a termelési szerkezet gyorsabb ütemű korszerűsítésében.

Az V. ötéves terv főbb céljai

Az elmúlt öt esztendő gazdasági fejlődése a vázolt nehézségek ellenére is jó alapokat teremt szocialista építőmunkánk folytatásához.

A terv elkészítése széles körű, kollektív munka eredménye. Kidolgozásában részt vettek az ország legnagyobb ipari és más vállalatai; szoros együttműködés alakult ki az országos irányító, illetve a helyi államigazgatási szervek és a tudományos kutatóintézetek között. A terv fő céljai — ismerve nehézségeink okait, a bizonytalanságok jellegét és nagyságrendjét — reálisak és megítélésünk szerint bizonyosan megvalósíthatók.

Az V. ötéves terv megalapozását és gazdaságpolitikai céljainak meghatározását elősegítette az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott határozat és programnyilatkozat, amelyek útmutatást adtak a tervezés számára is.

A tervben meghatározott célok kimunkálásában jelentős mértékben támaszkodni tudtunk az évek óta folyó hosszú távú (15 éves) tervezőmunka legfontosabb eredményeire. Nagy jelentőségű az a tény, hogy kialakult hazánkban az éves, az ötéves és a 15 éves népgazdasági tervezés egységes rendszere. Ez lehetővé teszi, hogy az ötéves terv a jelen, a közelebbi és a távolabbi jövő tudatos mérlegelésére épüljön.

A gazdasági fejlődés fő irányait, arányait és szerkezeti változásait tekintve a közép- és hosszú távú célok összehangoltak. Az V. ötéves terv gazdaságfejlesztési feladatai — mindenekelőtt a termelő ágazatokban, az energetikában és a mezőgazdaságban — összhangban vannak a gazdaság hosszú távú fejlesztésére kialakított fő irányzatokkal. Az ötéves és tizenöt éves célok tekintetében hasonlóképpen összhang van az életszínvonal fejlesztésében, a foglalkoztatás szerkezetének a módosulásában, a szolgáltató ágazatokban foglalkoztatottak arányának a növelésében, valamint a lakásellátás és az infrastruktúra fejlesztése tekintetében. Összhang van végül a területfejlesztési célok megjelölésében és abban is, hogy a terv a műszaki fejlődés meggyorsításához, a távlati célok megvalósításához szükséges, rangsorolt feladatokat emelte ki.

A távlati és a középtávú tervezőmunka azonban egyes területeken eltérő következtetésekhez vezetett. A következő évek fontos feladata a gazdaság külső és belső egyensúlyának megteremtése, ezért a távlati fejlesztés néhány fontos céljának a megvalósítását (például a megtermelt és a belföldön felhasznált nemzeti jövedelem növekedési ütemének a közelítését, a felhalmozási hányad, valamint a feldolgozó iparok arányának növelését) még az V. ötéves terv sikeres teljesítése esetén is csak a 80-as évtizedben lehet határozottabb célként megjelölni.

Tervünk megalapozásában fontos szerepe van a KGST-országokkal folyó két- és sokoldalú tervegyeztető munkának, a közép- és hosszú távú megállapodások rendszerének. E munka során nagy figyelmet fordítotunk gazdasági kapcsolataink folyamatosságára, bővítésére, és sok új együttműködési lehetőséget tártunk fel. A tervegyeztetés számunkra különösen fontos eredménye, hogy a Szovjetunió a mai világméretű energiahiány idején is saját termelésének növekedési ütemét meghaladó mértékben növeli Magyarországra irányuló energia- és energiahordozó-exportját. Biztos támpontot jelent számunkra, hogy meglevő egyezményeket meghosszabbítottunk és újakat hoztunk létre.

Tervünk megalapozásakor nem utolsósorban figyelembe vettük, hogy a KGST ez év nyarán, Budapesten tartott XXIX. ülészakán befejeződött a sokoldalú integrációs intézkedések 1976—1980. évekre szóló egyeztetett tervének kidolgozása. Ez rögzíti a következő ötéves időszakra az integrációs folyamatok elmélyítését szolgáló legfontosabb, közösen elhatározott és közösen megvalósítandó fejlesztéseket. Először készült ilyen sokoldalú egyeztetett terv, először kerül sor arra, hogy a sokoldalúan összehangolt együttműködési feladatok szervesen beépülnek a tagországok, s így Magyarország ötéves népgazdasági tervébe is.

A IV. ötéves tervidőszak eredményeiről és az V. ötéves terv előkészítéséről adott rövid áttekintésből is nyilvánvaló, hogy a gazdasági fejlődés üteme, a termelés hatékonyságának javulása és az egyensúlyi viszonyok alakulása között szoros összefüggés van. Ezért a terv a gazdasági növekedésnek olyan ütemét és arányait irányozza elő, amely lehetővé teszi, hogy a fejlődést nagyrészt a *gazdasági hatékonyság növekedése* biztosítsa, hogy ösztönözzön a *termelési szerkezet korszerűsítésére*, s ezzel egyidejűleg a *gazdasági egyensúly javítására*, s hogy gazdálkodásunk eredménye fedezetet nyújtson pártunk *életszínvonal-politikájának* folytatására.

A terv szerint a nemzeti jövedelem öt év alatt 30—32, az ipari termelés 33—35, az építési-szerelési tevékenység 30—33, a mezőgazdasági termelés pedig 16—18 százalékkal növekszik. A tervezett fejlődés üteme ugyan némileg lassúbb, mint amit az előző öt évben elértünk, de lényegében megfelel a IV. ötéves terv előirányzatainak. Hosszabb időszakot vizsgálva pedig közel áll az eddig elért átlagos növekedéshez. Mivel az V. ötéves terv időszakában sok tekintetben a korábbiaknál nehezebb feltételekkel kell számolnunk, a növekedés tervezett üteme az adott körülmények között és nemzetközi összehasonlításban is megfelelően dinamikus.

A szocialista építés töretlen folytatása, népünk életszínvonalának folyamatos emelése világosan bizonyítja *gazdaságpolitikánk stabilitását*. Ez a stabilitás azonban nem jelenthet változatlanyságot vagy éppen megmerevedést. Társadalmi és gazdasági fejlődésünk legfontosabb ered-

ményei éppen a tudatosan létrehozott változásokban tükröződnek. Ugyanakkor a bennünket körülvevő világ változásai sok tekintetben tőlünk függetlenül következnek be. A gazdaságpolitikai vezetés tehát akkor tölti be megfelelően feladatát, ha időben felismeri e folyamatok fő irányzatait, és a gazdaságpolitikai stabilitás követelményéből kiindulva megteremti azokat a társadalmi feltételeket, amelyek lehetővé teszik a népgazdaság számára a kedvező jelenségek kihasználását és a káros következmények elkerülését. Nincs tértől és időtől elvonatkoztatott gazdaságpolitika. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a rugalmassággal párosuló elvi következetesség, amely az MSZMP egész gazdaságpolitikai tevékenységét jellemzi. Ily módon a gazdaságpolitikának hol egyik, hol másik eleme kerül előtérbe, sőt új elemekkel, feladatokkal is gazdagodhat, miközben az egész gazdaságpolitika a korábban kitűzött stratégiai célok megvalósítását, sőt azok még következetesebb megvalósítását szolgálja.

Jelenleg a kitűzhető célok szempontjából az egyik ilyen meghatározó tényező, hogy a belföldi felhasználás meghaladja a rendelkezésre álló nemzeti jövedelmet, számottevő a költségvetés hiánya, és nem kiegyensúlyozott a nemzetközi fizetési mérleg. Ez az egyensúlyhiány, ha tartóssá válnék, gazdasági zavarokat, anyag- és áruhiányt okozhatna, ami aztán károsan befolyásolná a munkamorált, kedvezőtlenül hatna a társadalmi közérzetre.

Minden megfontolás amellet szól, hogy *a gazdasági egyensúly fokozatos javítását és a további folyamatos fejlődéshez szükséges egyensúlyi helyzet biztosítását alapvető gazdaságpolitikai feladatnak tekintsük.*

A nemzetközi gazdasági feltételek számunkra kedvező és számottevő javulására — az előrejelzések szerint — nem számíthatunk. Ezért a gazdasági egyensúlyt alapvetően *belső erőforrásainkra* támaszkodva kell helyreállítani.

Az egyensúly javításának egyik szükségszerű feltétele, hogy az V. ötéves terv időszakában a belföldi felhasználás növekedése a nemzeti jövedelem növekedésénél lassúbb ütemű legyen. Ennek megfelelően a nemzeti jövedelem 30—32 százalékos, a belföldi felhasználás 23—25 százalékos növekedését tervezhetjük. A növekedésnek ez az aránya ugyanakkor azt is lehetővé teszi, hogy a fejlesztés anyagi alapjai bővüljenek. Ily módon folytathatjuk tehát megkezdett fejlesztési programjainkat, sőt újakat is elkezdhetünk, kielégítő, bár a korábbinál szerényebb mértékben növelhetjük az életszínvonalat, és emellett a nemzeti jövedelem növekményének nem kis hányadát az egyensúly javítására használhatjuk fel.

A gazdasági egyensúly javítása az államháztartás pénzügyi helyzetének erősítését is szükségessé teszi. Ezért a társadalmi tiszta jövedelemnek az eddiginél nagyobb hányadát kívánjuk az államháztartás részére elvonni.

Az egyensúlyi helyzet tervben vázolt arányainak és irányzatának biztosítása csak úgy lehetséges, ha *a termelés hatékonyságát erőteljesen növeljük.* Ez egész tervünk megvalósításának a legfontosabb feltétele.

Gazdasági fejlődésünk adott fokán mindez objektív szükségszerűség. Ismeretes, hogy kimerültek a termelés fejlesztésének extenzív forrásai, már nincs lehetőség nagyszámú új munkaeőrenek a termelésbe történő bevonására és új munkahelyek tömeges létesítésére. Az aktív keresők

száma alig néhány tízezerrel növekszik majd. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a mezőgazdaságban tovább csökken az aktív keresők száma, az iparban lényegében változatlan marad, míg az építőiparban és a közlekedésben kismértékű létszámnövekedésre számíthatunk. Társadalmi és gazdasági megfontolásokból egyaránt csak a kereskedelemben és más szolgáltatási ágazatokban tervezhető számottevő létszámemelkedés, mivel a munkaerőhiány ma különösen ezeken a területeken okoz nagy gondokat.

Mindebből következik, hogy a változatlan vagy csökkenő, esetleg alig növekvő létszám az iparban, a mezőgazdaságban és az építőiparban sürgetővé teszi a munkaerővel való ésszerűbb gazdálkodást és a további gépesítést. Évek óta közismert, hogy nálunk még ma is számottevő a munkaidő-kiesés, sokszor rosszul használjuk ki a munkaidőalapot, nem mindenütt megfelelő az üzem- és munkaszervezés, sok helyen nem kielégítő a munkafegyelem. Jóllehet a munka termelékenysége a legutóbbi években gyors ütemben növekedett, a nemzetközi összehasonlítások azt mutatják, hogy a magyar gazdaság, különösen pedig az ipar termelékenységi színvonala a fejlettebb országokhoz képest általában indokolatlanul alacsony. A vizsgálatokból az is kitűnt, hogy ez nem annyira a technikai elmaradottsággal, mint inkább a nem eléggé hatékony munkával, a nem kielégítő munka- és üzemszervezéssel függ össze. Iparunk műszaki színvonala — ha jobb szervezéssel, vezetéssel párosulna — jóval magasabb termelékenységi színvonal elérését is lehetővé tenné.

A tervidőszakban az állóeszközök állománya a tervezett nemzeti jövedelem növeléséhez hasonlóan, mintegy 32 százalékkal nő. Mivel erőforrásaink nagy részét az energetikai és a nyersanyagbázis fejlesztésére kell fordítanunk, az állóeszköz-állomány növekedése is e területeken lesz a leggyorsabb. Más ágazatokban mind a beruházások, mind az állóeszközök bővülése az átlagosnál lassúbb lesz. Ezért különösen megnő az eszközök jobb kihasználásának a jelentősége. Nagy gondot kell fordítanunk arra, hogy e területeken a beruházási forrásokat szelektíven, a fő célokkal összhangban, a termelékenységet növelő, gyorsan megtérülő, a népgazdaság egyensúlyi helyzete javításához hozzájáruló kapacitások és gyártmányok fejlesztésére fordítsuk. A termelési feszültséget — mindenütt, ahol csak erre mód van — új, nagyobb építkezések helyett a berendezések modernizálásával, de főleg a szervezési intézkedésekkel kell feloldanunk.

Meglevő lehetőségeink nagyobb kihasználását jelentené, ha a beruházások megvalósítási idejét le tudnánk rövidíteni. Adataink szerint a beruházások átlagos megvalósítási ideje 1965—1966 óta növekedett. Ez nem törvényszerű! Figyelemre méltó az is, hogy a nagyjából hasonló célú és nagyságú beruházások megvalósítási ideje között nagy különbségek vannak. Ez is arra utal, hogy a beruházások szervezettsége sok helyen nem kielégítő.

Ésszerűbben kell gazdálkodni a meglévő állóeszközökkel is. Erre nyomatékosan felhívja a figyelmet az a körülmény, hogy az egységnyi gépállományra jutó termelés 1967 óta lényegében stagnál.

Nagy tartalékaink vannak a termelés *minőségének* és *gazdaságosságának* a javításában, *műszaki színvonalának* gyorsabb ütemű emelésében. Ezeket a lehetőségeket figyelembe véve azzal számolunk, hogy a

munka termelékenységét öt év alatt 32—34 százalékkal, azaz évente átlagosan közel 6 százalékkal kell növelni. Ez igen nagy feladat. Mértékében megfelel az előző öt évben elért növekedésnek, miközben a termelékenység javulását megalapozó beruházások csak mérsékeltebben emelkedhetnek.

A rendelkezésre álló eszközök értelmesebb, jobb felhasználását jelentősen szolgálhatja, és a gyorsabb fejlődés lehetőségét biztosíthatja az ésszerű és takarékos anyag- és energiagazdálkodás is. Ennek megvalósítása egész gazdasági életünket, gyakorlati munkánkat, szemléletünket érintő feladat. Ennek a termelési folyamat minden fázisában, az új gyártmányok kifejlesztésében, a technológiai megoldások, a megfelelő anyagok, a szükséges mennyiségű energia kiválasztásában éppúgy érvényre kell jutnia, mint a késztermékek szállításában, tárolásában és felhasználásában. El kell érniünk, hogy a termelés eszközellátottsága zökkenőmentesen ütemes legyen. Ennek megfelelően javítani kell a készletgazdálkodást. Az anyagellátást a készletek növekedésének mérséklődő üteme és növekvő forgás sebessége mellett kell biztosítani.

Vagyis: joggal és okkal hívta fel a Központi Bizottság ülése, valamint a parlamenti vita minden dolgozó, vezető és beosztott figyelmét arra, hogy *a gazdasági tevékenységet az ésszerűség, az egyre hatékonyabb munkára való törekvés hassa át*. Ehhez még sok régi terhes örökségtől, elavult szemléletmódtól kell megszabadulnunk. Nem azért, hogy a jövőben az eredményes gazdálkodás legyen a társadalmi cselekvés egyetlen és minden mást kizáró kritériuma. Az ember teljes kibontakoztatására törekvő szocialista társadalom más követelményeket is magának vall. De a szocialista társadalom kiteljesedésének és megvalósulásának egyik vitathatatlan feltétele az anyagi javak olyan bősége, amely nem érhető el magas színvonalú, korszerű gazdasági cselekvés, eredményes gazdálkodás nélkül.

A termelési előirányzatokról

A terv meghatározza a népgazdaság egyes ágazatainak termelési és fejlesztési előirányzatait, valamint a rendelkezésre álló erőforrásokat. Az erre vonatkozó legfőbb adatokat mutatja a következő oldalon levő táblázat.

Az átfogó adatok bővebb magyarázata helyett szeretnék kiemelni néhány különös figyelmet érdemlő megfontolást.

Tovább korszerűsítjük népgazdaságunk vezető ágát, az *ipart*. Termelését átlagosan évi 6 százalékkal kívánjuk növeíteni, mégpedig úgy, hogy a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása ennél valamivel gyorsabban, évi 7 százalékkal növekedjék.

Az ipar fejlődését öt év alatt összesen 340—350 milliárd forint beruházással segítjük elő. Folytatjuk a termelési szerkezet korszerűsítésében fontos szerepet játszó központi fejlesztési programok megvalósítását.

Terveinkben központi helyet foglal el az *energiatermelés és -ellátás*. A villamosenergia-ipar termelése a következő öt évben erőteljes ütemben, évenként közel 7 százalékkal nő majd.

A termelés és a beruházás főbb előirányzatai a megelőző időszak százalékában*

Ágazat	Termelés, illetve teljesítmény 1980/1975	Beruházás 1976—80/ 1971—75
Ipar	134	128
Ebből: Bányászat	107	137
Villamosenergia-ipar	139	198
Kohászat	125	132
Gépipar	136	114
Építőanyag-ipar ...	130	136
Vegyipar	155	99
Könnyűipar	133	88
Egyéb ipar	132	83
Élelmiszeripar	129	125
Mezőgazdaság	118**	103
Ebből: Növénytermelés ...	121**	.
Állattenyésztés	115**	.
Szállítás és hírközlés	131	126

* Számítási anyag, változatlan áron számított adatok alapján.

** Ötéves átlagok alapján.

A terv szerint továbbra is — bár az eddiginél lassabban — folytatjuk az energiaszerkezet átalakítását. 1980-ra az energiafelhasználásban a szénhidrogének arányát az 1975. évi 57 százalékról 64—66 százalékra növeljük. Ez azt is jelenti, hogy az energiaforrásokban az import aránya az idei 45 százalékról 1980-ra 56—58 százalékra növekszik. Szénhidrogén-szükségletünk kielégítésében továbbra is döntő szerepe lesz a Szovjetuniónak.

Az energiatermelésben, és még inkább a felhasználásban tovább nő a földgáz szerepe. 1980-ra már mintegy 10 milliárd köbméter földgáz felhasználásával számolunk. Ezzel függ össze, hogy a hazai termelést legalább 6 milliárd köbméterre kell növelni. A szovjet földgázbehozatal növelése céljából részt veszünk az orenburgi gázvezeték építésében.

1980-ban a népgazdaság villamosenergia-igénye mintegy 35 milliárd kWó lesz, az idei 25 milliárd kWó-val szemben. A növekvő import mellett tehát az erőművi kapacitások mintegy 1500 MW-os bővítésére is szükség van. Az energetikai kapacitások erőteljes fejlesztése következtében az energetikai beruházásoknak az ipar összes beruházásaihoz számított aránya az ez évi 30—32 százalékról mintegy 38—40 százalékra növekszik.

A többi ágazat közül a termelés a leggyorsabban a *vegyiparban* nő, évenként több mint 9 százalékkal. Ezen belül a petrokémia fejlődik a legdinamikusabban. Öt év alatt a műanyagtermelés több mint két és félszeresére, a poliakrilnitril-szál termelése több mint kétszeresére nő. 1980-ra az egy lakosra jutó műanyagfelhasználás az 1975. évi 24 kilóról 38—40 kilóra emelkedik. Számottevően növeljük a korszerű műtrágyák, növényvédőszeres, állatgyógyászati és takarmánykiegészítő szerek gyártását. Folytatjuk a gyógyszeripar fejlesztését. Ugyanakkor a bányászatban és a kohászatban az átlagosnál kisebb lesz a fejlődés üteme.

A strukturális változtatásokat segíti elő, hogy a *vas- és acélgyártás*-ban — a korszerűbb, értékesebb termékek gyártása végett — elsősorban az ötvözött és nemesacélgyártmányok, az acéllemezek, a betonacélok, valamint a kohászati másodtermékek előállítását növeljük.

Nagy figyelmet fordítunk a *gépiparra*, hiszen a gyártmányszerkezet átalakítására és korszerűsítésére kétségtelenül ez az iparág rendelkezik a legnagyobb lehetőségekkel. A gépipar fejlesztésében a legfontosabb feladat a gyártmányszerkezet folyamatos átalakítása és a gazdaságtalan termelés eddiginél gyorsabb ütemű korlátozása. Az összes ipari termelésnek mintegy 28 százalékát előállító gépipar a műszaki haladás hordozója és árukivitelünk fontos forrása. Termékeinek színvonala, gazdaságossága és versenyképessége tehát egész iparunk és egész népgazdaságunk hatékonyságát érzékenyen befolyásolja.

A gépipar rugalmasságának javítása céljából a terv az elő- és a félgyártmányok, az alkatrészek és a részegységek korszerű termelésének fejlesztését, a bel- és a külföldi kooperáció erőteljes bővítését irányozza elő. A következő öt évben meggyorsul a félvezetők, az átviteltechnikai berendezések, a villamos fényforrások, a távbeszélőközpontok, a vákuumtechnikai eszközök és a szerszámgépek termelésének növekedése.

Néhány fejlesztésre kijelölt területen — a jobb exportképesség végett — megkezdődik a fontosabb gyártmányok, gyártmánycsoportok technológiai rekonstrukciója.

A *könnyűiparban* folytatjuk a ruházati ipar rekonstrukcióját. A terv a korszerű, jó minőségű és könnyen kezelhető ruházati termékek fokozott gyártását irányozza elő.

Az *élelmiszeriparban* a lakosság ellátásának javítása, a gazdaságos kivitel növelése és ezzel összefüggésben a mezőgazdasági termékek minőségileg magasabb szintű feldolgozása és tárolása a feladat. A bel- és a külföldi értékesítés növelése megköveteli a csomagolás és szállítás javítását. A legjobban a hús-, a hűtő- és a növényolajipar fejlődik.

Az ipar termelésében tehát a tervidőszakban fontos változások következnek be. Ezek lényege az, hogy a termelés mennyiségi növelése mellett — a kereslethez való alkalmazkodás javítása céljából — *előtérbe kerülnek a minőségi tényezők*. Mivel pedig a belföldi felhasználás viszonylag mérséklődik, s a szocialista országokba irányuló kivittelt a kölcsönösen egyeztetett szállítási tervelőirányzatok lényegében egyértelműen és kötelezően meghatározzák, a vállalatok gyorsabb fejlődési lehetőségei az eddiginél nagyobb mértékben függenek attól, hogy milyen ütemben képesek a tőkés piacokon is keresett árut termelni.

Termelési és fejlesztési céljainkat csak úgy valósíthatjuk meg, ha — a XI. pártkongresszus határozatának és a kormány munkaprogramjának megfelelően — következetesebben élünk a nemzetközi szakosítással és kooperációval párosuló szelektív iparfejlesztés lehetőségeivel. Erre kényszerít bennünket erőforrásaink szűkössége, a munkaerő és az anyagi eszközök vonatkozásában egyaránt. Ezért a jövőben határozottabb intézkedéseket kell tennünk a gazdaságtalan termelés korlátozására, s ahol lehet, megszüntetésére. Ennek révén ugyanis gazdaságosabb tevékenységre átcsoportosítható termelési eszközök, munkaterület és mindenekelőtt munkaerő szabadul fel.

Ma még nem érvényesül kellően a szelektív iparfejlesztés koncepciója. Túlzott az óvatoskodás, lassú az előrehaladás. A vállalatok és az

üzemek vezetői érezzék át a feladat jelentőségét, értsék meg, hogy ez most a legfontosabb gazdaságpolitikai feladat.

Lehet olyan nézet is, amely szerint a cserearányromlás okozta veszteségeket nagyobb árukihittel kell „ledolgozni”. Ez azonban régi, a mennyiségi szemléleten alapuló elgondolás lenne. Ha az adott termék-szerkezetben gondolkodnánk, persze nem is lehetne más alternatívánk. Ez a megoldás azonban végső soron csökkentené a belföldön felhasználható nemzeti jövedelmet.

Korszerűen gondolkodó gazdasági vezető nem elégedhet meg azzal, hogy ugyanabból termeljünk és exportáljunk többet, amiből eddig. A nehézségekből csak az lehet a kiút, hogy a vezetők megvizsgálják: milyen változtatások szükségesek a vállalat termelési szerkezetében ahhoz, hogy az eddiginél értékesebb, jövedelmezőbb és kelendőbb termékeket gyártsanak; mit kell tenni ahhoz, hogy a rendelkezésre álló anyaghoz, energiához, munkához minél több olyan érték kapcsolódjon, amelyet a világpiacon is elismernek.

A gyártmány szerkezet korszerűsítése mellett javítani kell termelési kultúránkat, tökéletesíteni kell a meglévő termékek minőségét, a szállítókészség egyidejű javításával. Ennek is egyik módja a gazdaságtalan termelés korlátozása és megszüntetése. A másik módja új, versenyképes, jól értékesíthető, korszerű termékek előállítás. Általában olyan termékek gyártását célszerű fejleszteni, amelyek:

- „életpályájuk” kezdetén vagy felfelé ívelő szakaszában vannak;
- kvalifikált munkát tartalmaznak és magas vagy különleges minőségi igények kielégítésére alkalmasak;
- beilleszthetők a nemzetközi munkamegosztás kereteibe.

A drágább importot tehát nem csupán több, hanem elsősorban értékesebb termék kivételével kell ellensúlyozni. Ez a már oly sokat hangoztatott exportképesség javításának a lényege.

Hangsúlyozni szeretném a viszonylag *kis ráfordítással és rövid időn belül* versenyképesé tehető termékek kiválasztásának fontosságát. A gazdasági egyensúly helyreállításához fűződő érdekeink azt követelik, hogy gyorsan változó világunkban ne túlságosan hosszú átfutású, sok bizonytalansági elemet tartalmazó fejlesztéseket tűzzünk ki célul. Ezt a vállalatoknak is figyelembe kell venni.

A gyártmány szerkezet korszerűsítése persze nem rövid időre szóló feladat. Nem is most kezdtük. De elérkeztünk oda, hogy a folyamatot felgyorsítsuk, elgondolásainkat következetesebben és az eddiginél eredményesebben alkalmazzuk. Ebben a nagy munkában a központi irányítás épp úgy nem helyettesítheti a helyi vezetők kezdeményezését és felelősségteljes döntéseit, ahogy a gazdasági egységek vezetői sem nélkülözhetik a központi szervek világos útmutatásait és tanácsait.

A tervnek a *mezőgazdaság* fejlesztésére vonatkozó előirányzatai a Magyar Szocialista Munkáspárt bevált agrárpolitikájának a folytatását célozzák. A mezőgazdaságban a termelés 3,2—3,4 százalékkal növekszik, ami lényegében megegyezik az 1971—1975. években elért fejlődéssel. Ez a magasabb bázisra épülő növekedési előirányzat csak intenzív fejlesztéssel, a termőföld ésszerű kihasználásával, a hozamok és a termelékenység erőteljes emelésével érhető el.

A mezőgazdaság a jövőben is fontos exportágazatunk lesz. Arra törekszünk, hogy mezőgazdasági termékeinket minél értékesebb termé-

kekké feldolgozva exportáljuk, s lehetőleg mérsékeljük a tőkés világpiac konjunkturális ingadozásaiból számunkra hátrányos hatásokat, de kihasználjuk a lehetséges előnyöket. A tőkés konjunktúra ingadozásaiból fakadó károk elhárítását szolgálja a Szovjetunióval hosszabb időszakra — számunkra fontos, más cikkek szállítása ellenében — kötött zöldség- és gyümölcs, illetve előkészített gabonaszállítási egyezmény is.

A mezőgazdaság fejlesztését öt év alatt mintegy 105—107 milliárd forint beruházással segítjük. A fejlesztés középpontjában a gépesítés áll. A beruházási összegnek mintegy a felét erre fordítjuk.

A mezőgazdaság termelésének alapját továbbra is a szocialista nagyüzemek képezik, ezekben évente 4,5—5 százalékkal növekszik majd a termelés. Ennek megfelelően a nagyüzemek részesedése a mezőgazdaság össztermelésében a tervidőszak végére 64 százalékról 70 százalékra emelkedik. Emellett továbbra is jelentős feladatok hárulnak a háztáji és a kisegítő gazdaságok termelésére, amelynek ösztönzését és támogatását a jövőben is fontosnak tartjuk.

Az *építőipar* alapvető feladata ebben a tervidőszakban is az, hogy a népgazdaság (30—33 százalékkal növekvő) építési-szerelési igényeit tervszerűen kielégítse. Mivel új munkaerőre az építőipar is csak kismértékben számíthat, ezt csak a termelékenység fokozott növelésével lehet elérni.

Különös gonddal kell eljárni a *beruházások*, mindenekelőtt az állami nagyberuházások építési feladatainak előkészítése és megvalósítása során. Evégett a nagylétszámú, műszakilag jól felszerelt építőipari szervezeteket kell elsősorban fejleszteni, de fokozott gondot kell fordítani az ésszerű és takarékos tervezésre is. A gazdasági célú építkezések természetesen nem szoríthatják háttérbe a lakosság életkörülményeit befolyásoló lakás-, óvoda-, bölcsőde- és más építkezéseket.

Az építőipari fejlesztéshez a terv szerint mintegy 19—20 milliárd forint áll rendelkezésre. Ésszerű fejlesztési politikával, a meglévő állóeszközök eddigieknél sokkal jobb kihasználásával — úgy vélem — építőiparunk meg fog birkózni e feladatokkal.

Az előttünk álló tervidőszakban is erőteljesen növekszenek a *szállítással* és a *hírközléssel* szemben fennálló követelmények. Ezek kielégítését elsősorban a rendelkezésre álló anyagi lehetőségek célszerű felhasználásával, a műszaki színvonal és a biztonság fokozásával, továbbá a munkaszervezés tökéletesítésével lehet biztosítani.

A növekvő szállítási és hírközlési feladatok hatékony ellátására, valamint az állóeszközök elhasználódásából és a struktúraváltozásokból adódó igények kielégítésére öt év alatt összesen 105—107 milliárd forint beruházási összeget irányoz elő a terv.

Amint e vázlatos ismertetésből is kiderül, a termelési ágazatokban a terv *a fejlesztés minőségi tényezőire*: a hatékonyság és a versenyképesség javítására, s ennek feltételeként a termelési szerkezet korszerűsítésére *helyezi a hangsúlyt*.

A terv a korábbi évekhez viszonyítva markánsabban rajzolja fel a kívánatos struktúraváltoztatás irányát, fejlesztési súlypontokat képez, egyszóval a terv a differenciált fejlesztési politika kifejezője. Ugyanakkor jobban figyelembe veszi az ágazati kapcsolatokat és az arányos fejlesztés követelményeit.

Az elosztásról

Ötéves tervünknek szerves része a nemzetközi gazdasági kapcsolatok dinamikus fejlesztése és a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk elmélyítése. Nem is lehet ez másként, mivel a termelés szelektív fejlesztésének, a gyártmányszerkezet korszerűsítésének elengedhetetlen feltétele a nemzetközi munkamegosztásban rejlő előnyök kihasználása.

Ezt figyelembe véve, a külkereskedelmi forgalom öt év alatt 45—50 százalékkal növekszik, mégpedig úgy, hogy a kivitel a behozatalnál gyorsabban emelkedik. A szocialista országokkal lebonyolított külkereskedelmi forgalmunk 38—40 százalékkal emelkedik. A terv szerint az import növekedése 32—35, az exporté 42—45 százalékos. Legdinamikusabban a gépipari és a vegyipari termékek forgalma bővül. A nem szocialista országokkal mintegy 50 százalékkal tervezzük növelni a forgalmat úgy, hogy öt év alatt a tervezett gazdasági fejlődéshez feltétlenül szükséges 36—40 százalékos importnövekedés mellett a kivitelnek legalább 60—65 százalékkal, ezen belül az ipari exportnak 75—80 százalékkal, a mezőgazdasági és élelmiszeripari kivitelnek pedig 40—45 százalékkal kell emelkednie.

A behozatal — az ésszerű takarékoság keretein belül — ki fogja elégíteni a termelői és a fogyasztói szükségleteket. Rendkívül fontos azonban az importtal való ésszerű gazdálkodás, az importanyagok magasabb szintű feldolgozása. Tehát nem egyszerűen az anyagnormák csökkentéséről van szó, és szó sem lehet a technológiailag indokolt importanyag „megtakarításáról”. A rendelkezésre álló anyagokból, így az importanyagokból is *kiváló minőségű, versenyképes termékeket kell előállítanunk.*

Nemzetközi gazdasági kapcsolatainkban továbbra is *meghatározó szerepe lesz a szocialista országokkal, mindenekelőtt a Szovjetunióval és a többi KGST-országgal folytatott tervszerű együttműködésnek* és a kölcsönös áruforgalom erőteljes fejlesztésének. Kapcsolataink, s így áruforgalmunk a Szovjetunióval az átlagosnál erőteljesebben fejlődik, s így tovább növekszik a Szovjetunió szerepe népgazdaságunk dinamikus és kiegyensúlyozott fejlesztésében.

Fokozódik az új formáknak, a termelési együttműködéseknek, a nyers- és alapanyag-termelés közösen történő fejlesztésének a szerepe. Részt veszünk az orenburgi gázvezeték, az uszty-ilimszki cellulózkombinát, a kijembajevi azbesztkitermelő és -dúsító kombinát és a Vinnyica—Albertirsa közötti 750 kV-os villamostávvezeték építésében.

A feldolgozó iparban is bővülnek kooperációs és szakosítási kapcsolataink. Gépiparunk gyártmánykoncentrációját és szakosodását segítik azok az egyezmények, amelyeket ebben az évben írtak alá hazánk és a Szovjetunió képviselői. Hasonlóan előnyös szakosítás alapjait fektették le a vegyiparban, ezen belül a gyógyszeriparban, s választékcsere-megállapodás született a papíriparban.

A szocialista nemzetközi munkamegosztásnak nagy előnye, hogy tervszerű és stabil. Mindebből azonban nem szabad arra a következtetésre jutni, hogy a vállalatok elhanyagolhatják a gyártmány- és gyártás-fejlesztést. A KGST-országok igényei dinamikusán fejlődnek, és egyre inkább számolni kell a korszerű termékek versenyével is.

A kölcsönös előnyök és érdekek tiszteletben tartása elvének alapján fejlesztjük gazdasági kapcsolatainkat a fejlett tőkésországokkal. Gazdasági és politikai érdekeinkkel összhangban jelentősen bővülnek gazdasági kapcsolataink a fejlődő országokkal. Ebben a viszonylatban különösen fontos a termelési, fejlesztési és kooperációs együttműködési formák megteremtése.

Sokszor elmondjuk: eladni csak azt lehet, amit megtermeltünk. És ezzel az iparra vagy a mezőgazdaságra hárítjuk a felelősséget. Igaz, övék a felelősség nagy része. De azért nem feledkezhetünk meg a világgpiaccal közvetlenül érintkező külkereskedelem felelősségéről és feladatairól sem. Úgy vélem, a külkereskedelem piaci és ármunkáját lényegesen javítani kell: meg kell vizsgálni, hogy az alkalmazott külkereskedelmi formák mennyiben felelnek meg a korszerű nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerének.

A népgazdaság fejlesztésének célja a *dolgozók életszínvonalának növelése*, a szebb, kulturáltabb életfeltételek megteremtése.

Jövedelempolitikánk feladata a munka szerinti elosztás következetesebb megvalósítása, valamint az alacsony jövedelmű családok anyagi helyzetének átlagosnál gyorsabb javítása. Ezért a tervidőszakban öt év alatt 14—16 százalékos reálbérnövekedést és 18—20 százalékos reáljövedelem-növekedést tervezünk. Azzal számolunk, hogy a termelőszövetkezetekben dolgozók keresetének átlagos növekedése azonos lesz a munkásokéval, alkalmazottakéval.

Ezek az előirányzatok — feltételezve a terv termelési, külkereskedelmi és más fontos előirányzatainak a megvalósulását — reálisak, s biztosítják jövedelempolitikai céljaink megvalósítását: az életszínvonal emelését. A szociálpolitikai célokra rendelkezésre álló eszközökből elsősorban a gyermekek eltartásához és neveléséhez való hozzájárulás növelését, valamint az alacsony nyugdíjak emelését irányozza elő a terv.

Árpolitikánkat egész gazdaságpolitikánknak és életszínvonal-politikánknak alárendelten határozzuk meg. Ezért az eddiginél is gondosabban vizsgáljuk az árak alakulásának tendenciáit, az azokra ható tényezőket, és tervszerűen biztosítjuk, hogy a fogyasztói árszínvonal mindenkor gazdaságpolitikai és életszínvonal-politikai céljainkkal összhangban alakuljon. A következő években olyan fogyasztói árintézkedésekre kerül sor, amelyek a népgazdasági egyensúly javítását és a fogyasztók jobb orientálását, az ésszerűbb fogyasztási szerkezet és a takarékos fogyasztói magatartás kialakítását egyaránt szolgálják.

A tervidőszak első éveiben a fogyasztás mérsékeltebben, majd a gazdasági egyensúly javításának tervszerű megvalósításával összhangban gyorsabb ütemben növekszik.

Továbbra is kiemelt társadalompolitikai feladatunk az ország *lakásállományának növelése*. A terv összesen 430—440 ezer új lakás építésével, ezen belül — a beruházási lehetőségek figyelembevételével — legalább 150—160 ezer állami lakás felépítésével számol. Ebből a tanácsi bérlakások és a tanácsi értékesítésre kerülő lakások száma legalább 140—150 ezer lesz, 10—15 ezerrel több, mint a IV. ötéves terv időszakában. A műszaki-gazdasági normatívák következetes alkalmazásával, s más költségcsökkentő központi és helyi intézkedések végrehajtásával törekedni kell a lakásépítési költségek stabilitására, illetve növekedésük mérséklésére.

A terv előirányozza a *kulturális szolgáltatások*, mindenekelőtt az óvodák, az általános iskolák és a szakmunkásképző intézetek fejlesztését. A kulturális ellátásra előirányzott eszközökből növekvő hányadot fordítunk az oktatás céljaira.

A lakosság *egészségügyi és szociális ellátása* javítására rendelkezésre álló erőinket mindenekelőtt a kórházi ágyak számának növelésére, a betegellátás színvonalának emelésére, különösen a szülészeti és gyermekellátást szolgáló egészségügyi hálózat bővítésére összpontosítjuk. Emellett fontos feladatnak tekintjük a bölcsődei ellátás, nemkülönben az időskorúakról való gondoskodás feltételeinek javítását.

Társadalompolitikai és gazdasági feladataink megvalósításához a tervjavaslat *öt év alatt összesen 970—980 milliárd forint beruházását* irányozza elő. A szocialista szektorban 870 milliárd forint értékű beruházásra kerülhet sor. Ez 25—26 százalékkal több, mint 1971—75-ben. Az évenkénti átlagos növekedési ütem 3,9 százalék lesz, ami kisebb az elmúlt években elért növekedésnél.

Figyelembe véve azonban a gazdasági egyensúly követelményeit, a rendelkezésre álló anyagi eszközöket, valamint az építési előirányzat feszességét, ez a beruházási lehetőségek *felső határát* jelenti. Ezért társadalmi és gazdasági megfontolások alapján rangsorolni kellett az igényeket. Öszintén meg kell mondani: *a jelenlegi helyzetben nincs mód arra, hogy minden jogos és gazdaságilag ésszerű igényt kielégítsünk.*

Az előző tervidőszakban kialakult arányokhoz hasonlóan a beruházások 79 százaléka jut az anyagi és 21 százaléka a nem anyagi ágak fejlesztésére. Viszonylag kevés új nagyberuházással számolunk, és a terv most csak az 1976—77-ben megkezdődő beruházásokról döntött. A további beruházásokról a későbbiekben, a változó feltételek ismeretében kell határozni.

Gazdasági helyzetünkben fokozott követelmény a beruházások jó előkészítése, valamint gyors és pontos kivitelezése. A beruházások elhúzódnása és előirányzott költségeik túllépése ugyanis érzékenyebben érinti népgazdaságunkat, mint a múltban. Most minden késedelem és minden költségtúllépés azzal a közvetlen következménnyel jár, hogy más célok megvalósításától kell elvonni az eszközöket. Ezért a jövőben a beruházási tevékenységben az eddiginél szigorúbban kell megítélni minden tervszerűtlenséget.

V. ötéves tervünk előmozdítja az MSZMP XI. kongresszusán meghatározott politikai és gazdasági célok megvalósítását. A terv előirányzatai mind a gazdasági fejlődés, mind pedig az életszínvonal-emelkedés szempontjából dinamikusak, különösen a nemzetközi gazdaság jelenlegi bonyolult feltételei között. *A terv jellegetessége, hogy elsősorban nem mennyiségi, hanem mindenekelőtt minőségi célokat tűz ki.*

Az V. ötéves terv végrehajtása szempontjából kiemelt jelentősége van annak, hogy már a tervidőszak első évében határozott eredményeket érjünk el, főleg az egyensúlyi viszonyok javításában, a társadalmi termelés hatékonyságának fokozásában, az export kívánatos mennyiségének, minőségének és szerkezetének kialakításában. Éppen ezért, az 1976-os éves terv teljesítése minden tekintetben fontos követelmény.

A terv megvalósítása átfogó gazdaságszervező munkát követel. A Minisztertanács kidolgozta és kiadta a tervtörvény végrehajtásához szükséges intézkedéseket, kellő részletességgel meghatározva a konkrét feladatokat, határidőket és felelősöket.

A terv gazdaságpolitikai céljaival összhangban és az új gazdasági feltételeknek megfelelően került sor a *gazdasági szabályozórendszer* módosításaira. Ezek segítik a társadalmi tiszta jövedelem elosztási arányaiban korábban bekövetkezett kedvezőtlen eltolódások korrigálását, az erőforrásokkal való racionálisabb gazdálkodást, a fejlesztéshez és a termeléshez fűződő hatékonysági követelmények következetesebb érvényesítését és jövedelempolitikai céljaink jobb megvalósítását.

Kiadta a kormány, illetve kiadták a megfelelő kormányzati szervek azokat az intézkedéseket is, amelyek az új gazdasági feltételek alapján folyó gazdálkodásra való áttérést biztosítják. Gazdaságirányító szerveink figyelemmel fogják kísérni a gazdasági feltételek változásait és a vállalati magatartást, és ha indokolt, a tervszerű és arányos fejlődés érdekében módosítani fogják a gazdasági szabályozás egyes elemeit.

A népgazdasági terv az ország terve. Megvalósítása azonban a vállalatokon, a termelő és gazdálkodó kollektívákon múlik. Kezdeményező munkájuk nemcsak saját terveik, hanem az egész népgazdasági terv megvalósításának is feltétele. Nyíltan meg kell mondani: *a magunk elé tűzött célokat csak akkor valósíthatjuk meg, ha a munkafegyelmet, a munkaerkölcsöt megszilárdítjuk és magasabb szintre emeljük.* Olyan társadalmi légkört kell teremtenünk, amely nem tűri meg a hanyagságot, a nemtörődömséget vagy a taktikázó közönyt.

Ha értjük és megértjük az előttünk álló feladatok nagyságát, s az ennek megfelelő munka jellemzi társadalmi, gazdasági életünket, a népgazdasági tervben foglalt célok megvalósításában a siker nem maradhat el.

TÍMÁR JÁNOS:

A munkaerő-struktúra és a munkahelyi struktúra megfelelése¹

A kongruencia² problémája

A termelőerők és a termelési viszonyok fejlettségétől és struktúrájától függő munkamegosztás konkrét munkahelyek rendszerében, *munkahelyi struktúrában* ölt testet. E rendszerben minden egyes munkahely meghatározott követelményeket támaszt a munkaerővel szemben.

Az egyes munkahelyeken végzett munka termelékenységése és hatékonysága a *munkahelyi követelmények szempontjából* az elvégzett munka mennyiségét és minőségét együttesen kifejező *munkateljesítményben* jelenik meg. Ez a teljesítmény jelentős mértékben függ a munkaerő ismeretétől és készségeitől. A munkaerőnek az ismeretek színvonala és szakmai jellege szerint strukturált rendszerét nevezzük a *munkaerő szakmai³ struktúrájának*. Gyakorlati tapasztalatok és empirikus kutatások is azt mutatják, hogy minél jobb a munkahelyi struktúra és a munkaerő szakmai struktúrájának összhangja, annál magasabbak — egyébként azonos feltételek mellett — a munkateljesítmények. Ennek következtében a kongruenciának jelentős a szerepe a munka társadalmi hatékonyságában is.

A munkahelyi struktúra és a munkaerő szakmai struktúrájának összhangja a modern fejlődést megelőző századokban lényegében zavartalanul fennállt, mivel igen lassú volt a tudományos-technikai fejlődés és a gazdasági struktúra változása; a munkahelyi követelmények generációkon keresztül alig módosultak; a munkaerő szakmai struktúrája lényegében a családi keretekben végzett munka folyamatában alakult ki. A munkahelyi struktúrának és a munkaerő szakmai struktú-

¹ A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Munkatudományi Tanszékének kutatócsoportja elméleti kérdések tisztázására, valamint a munkaerő-gazdálkodás és az oktatás tervszerű fejlesztésének elősegítésére empirikus kutatást folytat a munkahelyi struktúra és a munkaerő szakmai struktúrájának megfeleléséről. Ez a tanulmány a kutatás elméleti hipotéziseinek tekinthető, és a KGST-országok munkaügyi kutatóintézetének 1975. decemberi budapesti tudományos szimpoziumán megtartott előadáson alapszik.

² A hazai közgazdasági irodalomban először a munkaerő-tervezéssel kapcsolatban merült fel a munkahelyi struktúra és a szakmai struktúra megfelelésének, illetve e struktúrák eltéréseinek problémája és a kongruencia értelmezése. (Lásd Timár János: A munkaerő-gazdálkodás tervszerűsége — a szakmunkás-szükséglet és -fedezet tervezése. Közgazdasági Szemle, 1960. 6. sz.) 1963-tól kezdve a Központi Statisztikai Hivatal „Képzettség és kereset” cím alatt folyó adatfelvételei széles körű statisztikai apparátussal vizsgálták a kongruencia jelenlétét. Átfogóbb értelmezésben merült fel később a kongruencia Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok című könyvében. (Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1966.)

³ Már Jánossy felhívta a figyelmet arra, hogy „a szakma szót nem a szokásos formában alkalmazzuk itt... a szakma nem az egyes ember... pillanatnyi tényleges foglalkozását jelzi, hanem *azt a konkrét tevékenységfaját*, amelyre tudása alapján a leginkább alkalmas.” (I. m. 233. l.)

rájának ezt az összhangját az iparosítás kezdeti szakasza alapjaiban megbontotta, majd az ismert súlyos ellentmondások útján kikényszerítette a munkaerő alkalmazkodását az új munkahelyi struktúrához. Az új feltételek között újra kialakult viszonylagos összhang, a legutóbbi évtizedeket kivéve, folyamatosan fennmaradt a modern gazdasági fejlődés korszakában.

Új módon vetődött fel azonban a kongruencia problémája a szocialista országokban, az iparosítással összefüggő gyors struktúraváltozás szakaszában, majd világméretekben a második világháborút követően, amikor a korábbiakhoz képest *lényegesen meggyorsult a tudományos-technikai fejlődés, a gazdasági struktúra változása*. Ennek következtében a munkahelyi struktúra olyan gyorsan változott és változik ma is, hogy a munkaerő szakmai struktúrája csak *társadalmilag szervezett, különleges módszerekkel igazítható* hozzá az új követelményekhez. Érthető tehát, hogy az elmúlt egy-két évtizedben Magyarországon, és más országokban is, nemcsak a munkahelyi teljesítmények szempontjából, hanem *általános társadalmi-gazdasági problémaként* vetődött fel a munkahelyi struktúra és a munkaerő szakmai struktúrájának megfelelése.

Ez a körülmény először az *oktatás és a szakképzés* tervszerű fejlesztésének fontosságára hívta fel a figyelmet, mivel egy ország oktatási rendszerének vertikális és horizontális tagozódása, az egyes korszaltályok iskolázása nagymértékben meghatározza a fiatalok pályaválasztását, a munkába állók általános műveltségét és szakmai ismereteit. Mindez végső soron az egész működő munkaerő-állomány szakmai struktúrájának változását is befolyásolja. Ezért ma már nemcsak a szocialista országokban, hanem világszerte arra törekszenek, hogy az oktatást mint a munkaerő társadalmi újratermelésének folyamatát a gazdasági és technikai fejlődés által meghatározott jövőbeni munkaerő-kereslettel *tervszerűen* összehangolják.

A munkahelyi követelmények és a dolgozók tudásának összehangolására „lent” (a munkahelyeken, a vállalatoknál) és „fent” (népgazdasági szinten) hosszú ideje állandó a törekvés. Ennek ellenére a hazai és a nemzetközi tapasztalatok egyaránt azt mutatják, hogy a munkahelyi struktúra és a munkaerő szakmai struktúrája között *jelentős az eltérés*. Az emberek egy része olyan munkahelyen dolgozik, ahol az elvégzendő munka színvonala alacsonyabb a munkaerő ismereteinél, tudásánál; a magasabb fokú ismereteket igénylő munkahelyek egy részét olyanok töltik be, akik a szükségesnél alacsonyabb szintű ismeretekkel rendelkeznek. A vertikális eltéréseknél is általánosabb jelenség az azonos szintekhez tartozó szakmák és foglalkozások szerinti *inkongruencia*. Ennek következtében az emberek egy része olyan munkát végez, amelyben hosszú évek során megszerzett ismereteit és készségeit csak részben vagy egyáltalában nem hasznosítja, míg mások a szükséges színvonalú vagy jellegű tudás nélkül végzik munkájukat.

Ezek a jelenségek lényegében azt mutatják, hogy a gyors tudományos és technikai fejlődés következtében, valamint a munkaerő szakmai struktúrájának viszonylagos inerciája miatt a munkaerő-struktúra és a munkahelyi követelmények összehangolására hozott társadalmi intézkedések nem eléggé hatékonyak. A munkaerő szakmai struktúrája

és a munkahelyi struktúra közötti inkongruencia nemcsak egyes munkahelyeken fékezi a munka termelékenységének növekedését, hanem társadalmi problémákat is okoz. Ezért fontos megvizsgálni, hogy mi e struktúrák megfelelésének modellje, és e modell működési mechanizmusának megismerése alapján elő kell segíteni *az emberek munkavégző képességének jobb hasznosítását*, az inkongruenciából eredő társadalmi problémák megoldását.

A szakképzettségi struktúra és a szakmai struktúra

A kongruencia társadalmi fontosságára és az inkongruencia társadalmi méretű jelenségére a népszámlálások és a foglalkozásstatisztika, valamint a Központi Statisztikai Hivatal ismétlődő, speciális statisztikai adatszerűen mutattak rá. E statisztikák ágazatonként, képzési szintek és szakmai csoportok szerint jelzik, mennyi azoknak a szakmunkásoknak, középfokú szakembereknek és felsőfokú diplomásoknak a száma, akik munkaidejük alatt, részben vagy egészben, szakképzettségüktől eltérő munkát végeznek. Ezzel e statisztikák nemcsak tájékoztatást adnak a munkaerő-struktúra és a munkahelyi struktúra kongruenciájáról, hanem elősegítik a népgazdaság szakmunkaerő-szükségletének és az oktatás fejlesztésének tervezését is.¹ A statisztika azonban csak *egyféle*, speciális szempontból vizsgálja a kongruenciát, mivel vizsgálatának tárgya „a munkakör betöltéséhez előírt, vagy szükségesnek tartott és az iskolai végzettség alapján szerzett szakképzettség közötti összefüggés megállapítása...”⁵

Az iskolázás évei és az oktatás záró dokumentumai (bizonyítványok, oklevelek stb.) formális módon jelzik a munkaerő ismereteit és szakmai tartalmát. *A munkaerőnek e formális kritériumok alapján meghatározott tudásszintje és specifikus szakmai tartalma szerinti rendszerét nevezzük szakképzettségi struktúrának.*⁶ Ez azonban szükségképpen eltér a szakmai struktúrától, amelyet az előzőekben a társadalmi tevékenységben részt vevő embereknek a munkaerő tényleges ismeretszintje és szakmai tartalma által meghatározott *munkavégző képessége* rendszereként definiáltunk.

A szakképzettségi struktúra egyes csoportjaiba már a munkába álláskor sem ugyanazok az egyének tartoznak, mint a szakmai struktúrába, és e két struktúra közötti eltérés az életpálya során mind vertikális, mind horizontális irányban tovább szélesedik.

Ez az eltérés bizonyos fokig szükségszerű és természetes, mivel a két struktúra különböző tényezők függvénye. A szakképzettségi struktúrát meghatározó fő tényezők: *az iskolarendszer vertikális és horizontális struktúrája; a fiatal generációk iskolázásának mértéke; az oktatás demokratizmusa; valamint a fiatalkori és felnőttképzés összekapcsolása, a permanens oktatás fejlettsége.*

¹ E statisztikai munkákról összefoglaló áttekintést ad Olajos Árpád: A szakképzett alkalmazottak képzettsége és munkaköre című tanulmánya. Statisztikai Szemle, 1974. 7. sz.

⁵ Képzettség és kereset, 1971. II. kötet, 805. l. Statisztikai Időszaki Közlemények, Központi Statisztikai Hivatal, 1974.

⁶ Nevezhetnénk ezt a struktúrát „iskolázottsági” struktúrának is, de a „szakképzettségi” struktúra elnevezés jobban érzékelteti a többi struktúrához fűződő kapcsolatokat. Ez azonban annál kevésbé jelenti az általános műveltség mellőzését e struktúrák gondolati rendszerében, mivel a „szakképzettség” mindig magában foglalja a szükséges színvonalú és struktúrájú általános műveltséget, hiszen a szakképzés eleve meghatározott szintű alapozó, általános iskolázásra épül.

A szakmai struktúrára ható fő tényezők közül az egyik — és kétségtelenül a legfontosabb — éppen az oktatás és szakképzés útján szerzett műveltség és szakképzettség. Ez az egyik legfőbb összekötő kapocs a szakképzettségi és a szakmai struktúra között. Az iskolázás útján szerzett műveltséget és alapozó szakképzettséget a *gyakorlati munkában* eltöltött idő, a tapasztalatok és a munkához kapcsolódó továbbképzés állandóan fejleszti és módosítja. E folyamatnak azonban önmagában még nem kell az inkongruencia felé vezetnie. Sőt, ellenkezőleg! Éppen a munka erősítheti és fejlesztheti tovább az iskolázás útján szerzett ismereteket, készségeket és képességeket, vagyis a *munkafolyamat általában erősíti a munkaerő szakképzettségi és szakmai struktúrája közötti kongruenciát*.

A két struktúra inkongruenciájának elsődleges oka az lehet, ha az *oktatási rendszer struktúrája és az egyes korosztályok iskolázása társadalmi méretekben eltér* a társadalmi-gazdasági fejlődés követelményeitől, a népgazdaság munkaerő-szükségletétől. A mai feltételek között ugyanis az oktatás „kibocsátása” fontos szerepet játszik a munkaerő-kereslet és a munkaerő-kínálat egyensúlyának alakulásában. Az egyensúlyzavarok miatt az egyes szakmai csoportokban jelentkező munkaerőhiány vagy munkaerő-felesleg eleve befolyásolja, hogy az iskolából kilépő fiatalok a tanult szakmájukat követik-e, vagy pedig a szakmai mobilitás révén a szakmai struktúra más elemébe kerülnek át.

Hasonlóan jelentős hatással vannak a két struktúra viszonyára az *oktató- és nevelőmunka tartalma és módszerei*. A túlzott szakmai specializáció, a gyakorlattól elszakadt képzés, az oktatás alacsony színvonalra vagy a nevelőmunka fogyatékoságai olyan pedagógiai tényezők, amelyek azt is nagyban befolyásolják, hogy az iskolából munkába lépők megtalálják-e helyüket a társadalomban, és a gyakorlatban tovább gyarapítják az iskolázás útján szerzett ismereteiket, vagy éppen ellenkezőleg: a képzés hibáiból és hiányosságaiból adódó nehézségek miatt más szakmában vagy a formális iskolázottságtól eltérő szinten keresnek — a valóságos ismereteiknek és képességeiknek megfelelő — munkahelyet.

Az előző tényezők elsősorban a munkába lépő fiataloknál idézik elő a szakképzettségi struktúra és a szakmai struktúra inkongruenciáját. Hasonló, de általánosabb hatást gyakorolnak az olyan tényezők, mint az *átlagosnál kedvezőtlenebb munkakörülmények, a munkahelyi szervezetlenség, az alacsony színvonalú vezetés*, mivel ezek hatására az emberek egy része inkább a tanult szakmájától eltérő munkát igyekszik találni.

A *szakmák és foglalkozások társadalmi presztízse, a kereseti arányok és az érvényesülési lehetőségek*, a társadalmi viszonyoktól és az egyes emberek munkahelyi szervezetének körülményeitől függően, differenciált módon befolyásolják az emberek szakmai fejlődését és életpályáját. Ezek a tényezők egyaránt erősíthetik vagy gyengíthetik a szakképzettségi struktúra és a szakmai struktúra összhangját, mivel kedvező esetben a tanult szakmában maradásra és a megszerzett alapismeretek továbbfejlesztésére ösztönöznek, ellenkező esetben pedig a szakma elhagyására késztetnek.

A munkahelyi struktúra és a funkcionális struktúra

A munkahelyi struktúrát a bevezetőben olyan rendszerként definiáltuk, amelyben az egyes munkahelyek az általánosan elfogadott normáknak megfelelő szintű (bonyolultságú) és specifikus (szakmai) tartalmú követelményeket támasztanak a munkahelyen dolgozó ember munkavégző képességével szemben. Az általános felfogás szerint e munkahelyi követelményeket alapvetően az *alkalmazott technika* határozza meg. Ugyanakkor a hazai tapasztalatok — és a nemzetközi összehasonlítás még inkább — azt mutatják, hogy az azonos technikát alkalmazó, de eltérő teljesítménnyel dolgozók teljesítménykülönbségei nem mindig magyarázhatók meg a mérhető s különösképpen nem a statisztikai módszerekkel mért tudással (ismeretekkel).

A munkahelyi követelményeket, ezek változását — az alkalmazott tudomány és technika mellett és annak alapján — jelentős mértékben és közvetlenül befolyásolja a *konkrét munkaszervezet, valamint közvetett módon az egész társadalmi-gazdasági környezet*. Ez a „környezet” — a struktúrák közti kölcsönhatás következtében — sajátos módon magában foglalja a rendelkezésre álló munkaerő munkavégző képességét, tehát a munkaerő szakmai struktúráját is. Mindebből következően a munkahelyi követelmények azonos technika mellett is különbözőképpen értelmezhetők, attól függően, hogy a marxi értelemben vett *konkrét munkával* szembeni követelményeket milyen szervezeti egységre érvényes (elfogadott) normák alapján állapítjuk meg.

Az előzőekből következik, hogy a munkahelyi struktúrát meghatározó legfőbb tényező a tudomány és a technika mellett a *munka szervezése és irányítása*. Ezekkel függnek össze az olyan további tényezők is, mint a *munka bonyolultsága, a szellemi és a fizikai erő kifejtés mértéke és aránya; végül a munka feltételei és a munkakörülmények*.

Megjegyezzük, hogy itt „technika” alatt mindazokat az eszközöket és módszereket értjük, amelyekkel az ember a természet és a társadalom felismert törvényszerűségeit a munka folyamatában felhasználja és alkalmazza.

A munkahelyi struktúra elemeinek objektív meghatározása még azoknak a *fizikai munkahelyeknek* az esetében sem könnyű, amelyeknél az alkalmazott munkaeszközök és munkatárgyak, valamint a rendszeresen elvégzendő munka *együttesen* viszonylag jól kifejezi a munkakövetelmények szintjét és specifikus szakmai tartalmát. Minél kisebb szerepet játszanak azonban egy-egy munkahelyen a gépek, s minél változatosabb és változékonyabb az elvégzendő munka, annál kevésbé ragadhatók meg a munkakövetelmények a tárgyiasult munkahely formájában.

Ez a probléma a *nem fizikai munkahelyek* többségénél, ahol a munkahelyet lényegében csak az *elvégzendő munka* jellemzi, amely viszont nagymértékben függ az adott munkaszervezettől. A helyi szervezetben érvényesülő munkakövetelmények azonban nem feltétlenül esnek egybe a nagyobb és összetettebb szervezet (például ágazat, népgazdaság) általánosan kialakult (elfogadott) normáival. Ezért az ilyen típusú munkahelyeken csak a szervezeti rendszerben elfoglalt helyük és a teljesítendő munkafeltételek alapján, *funkcionális munkaköri elem-*

zéssel állapítható meg, több-kevesebb pontossággal, az általánosan ki-
alakult normák szerint elvárható munkahelyi követelmény, amellyel a
 szakmai struktúra szembesíthető.

A munkahely adottsága és követelményei befolyásolják és számos
 vonatkozásban meg is határozzák a munkavégző képesség érvényesü-
 lését a konkrét munkában. Ezért a szakmai struktúra mint *a munka-
 erő potenciális kapacitása csak tényleges funkcionálása során, a mun-
 kahelyi struktúra feltételei által meghatározott működésében realizá-
 lódhat.* Ez az összefüggés még akkor is alapvető, ha számos tény jelzi,
 hogy — amint erre előzőleg már utaltunk — a szakmai struktúra maga
 is hatást gyakorol a munkahelyi struktúrára, vagyis *a munkahelyi kö-
 vetelmények is alkalmazkodnak a munkavégző képességhez, ha nincs*
 meg a lehetősége annak, hogy a fejlődés folyamatában a munkahelyi
 követelményeknek optimálisan megfelelő munkaerő kiválasztódjék.

A munkahelyi struktúra által meghatározott feltételek és körülmé-
 nyek, valamint a munkaerő tudásszintje és a tudás specifikus szak-
 mai tartalma által meghatározott munkavégző képesség közötti össze-
 függés és kölcsönhatás eredményeként kialakuló *s ténylegesen működő*
*munkaerő tevékenység szerinti összetételét nevezzük funkcionális struk-
 túrának.* Másképp megfogalmazva: a munkaerő funkcionális struktú-
 rája a munkaerő szakmai struktúrája és a munkahelyi struktúra viszony-
 nyai között realizált és a két struktúra kölcsönhatásaként módosított
 szakmai-munkahelyi struktúra.

Az előző definícióból következik, hogy a funkcionális struktúrát
 közvetlenül meghatározó legfőbb tényező éppen a szakmai struktúra
 és a munkahelyi struktúra, illetve azok a feltételek, amelyek között
 e két struktúra elemei *a konkrét munkafolyamatban illeszkednek és*
egyesülnek. Ezt a folyamatot viszont olyan *extern tényezők* alakítják,
 amelyek nemcsak a funkcionális struktúrára hatnak, hanem az eddig
 tárgyalt összes struktúrák kialakulását és egymáshoz való viszonyát,
 az általuk alkotott *egész modell működését, a szakmai struktúra és a*
munkahelyi struktúra folyamatos kölcsönhatását és illeszkedését be-
folyásolják. Miután azonban ezeknek az extern faktoroknak a hatása
 elsősorban a funkcionális struktúrában jelenik meg, ezért itt soroljuk
 fel őket.

A funkcionális struktúrára, illetve az egész modell működésére ható
 főbb külső tényezők *első csoportja a társadalmi-politikai környezetet*
 jelenti. Ide tartoznak a rendszer működésében megnyilvánuló lényeg-
 es társadalmi célok; az egyéni és csoportérdekek érvényesülésének
 társadalmi mechanizmusa; az egyes szakmák, foglalkozások társadalmi
 presztízse: végül — de nem utolsósorban — a vezetők kiválasztásának,
 ellenőrzésének és szelekciójának mechanizmusa.

A külső tényezők *második fő csoportja a gazdasági környezetet*
 fejezi ki. Ide tartozik: a gazdaság helyzete, fejlődése és struktúrája;
 a gazdasági szabályozás módszerei és hatékonysága; a termékek és szol-
 gáltatások értékesítési lehetőségei és feltételei; a munkapiac helyzete
 és strukturális egyensúlya, végül az egyes szakmák, foglalkozások ke-
 reseti-jövedelmi arányai.

A munkahelyi struktúrával kapcsolatban már vázolt okok miatt
 a külső tényezők *harmadik csoportjának* tekintjük az adott egységre

vonatkoztatott *munkaszervezetet*, amelyet olyan tényezők határoznak meg, mint az egység ágazati és szervezeti hovatartozása; nagysága, működésének jellege, fejlődésének perspektívái és feltételei; a belső és külső hatalmi és érdekviszonyok; a vezetés és irányítás színvonala és módszerei, a munka szervezetsége, a követelmények „keménysége”; a bér- és jövedelemviszonyok, valamint az ösztönzési módszerek és rendszerek; végül az egyén érvényesülésének lehetőségei, módszerei és útjai a szervezeti egységen belül.

A funkcionális struktúrára és az egész módszerre ható fő tényezők *negyedik* csoportjának a *munkaerő rétegződését* tekintjük, amely — a szokásos szociológiai értelmezésen túl — a következőket foglalja magában: szociális származás, életmód és életkörülmények, a lakóhely és a munkahely földrajzi-területi kapcsolatai és sajátosságai; a munkaszervezeten kívüli munkatevékenység szerepe és jellege (háztáji és kiegészítő gazdaság, magánmunka); a munkaszervezeten kívüli aspirációk és érvényesülési lehetőségek.

A kongruencia értelmezése és a kutatásának néhány módszertani problémája

A modeliben szereplő struktúrák viszonyát nem egyirányú ok—okozati kapcsolatok jellemzik. Az egyes struktúrák között alapvetően a *kölcsönös összefüggések* uralkodnak, bár egyes esetekben megállapítható például a munkahelyi követelmények hatása az ott működő munkaerőre vagy fordítva: a munkahelyi követelmények módosítása a rendelkezésre álló munkaerő munkavégző képességeinek megfelelően.

Az egész modellre ható extern tényezők közül egyesek csak az egyik vagy a másik struktúrára gyakorolnak hatást, és ebben az összefüggésben az egyes struktúrák egymástól függetlenül, autonóm módon is változnak. E változások azonban a struktúrák egymás közötti viszonyát is érintik, ezért az autonóm mozgás tartománya igen korlátozott.

A modell működésének vizsgálata nagymértékben függ attól, hogy annak középpontjába a *társadalom munkavégző képességének a vállalati hatékonyság szempontjából értelmezett racionális felhasználását* helyezzük-e, vagy pedig a vizsgálat célja a *munkaerő társadalmi újratermelése*, illetve az oktatás és szakképzés *társadalmi hatékonyságának* az elemzése.

A *munkavégző képesség racionális hasznosítása szempontjából az alapvető kérdés a szakmai struktúra és a munkahelyi struktúra kongruenciája*, illetve inkongruenciája. Ez a megfelelés csak *empirikusan* és csak a munkaerő működésében, vagyis a *munkaerő funkcionális struktúrájának* vizsgálata útján állapítható meg. A kérdés ebben az esetben a következő: az egyes emberek tényleges munkája megfelel-e egyfelől sajátos tudásuknak, munkavégző képességüknek, másfelől a munkahelyre általánosan érvényes munkakövetelményeknek. A társadalmilag szervezett munkában részt vevő emberek összességére vonatkoztatva a kérdés: *mennyire felel meg a funkcionális struktúra egyfelől a szakmai struktúrának, másfelől a munkahelyi struktúrának.*

A munkaerő társadalmi újratermelésének hatékonysága szempontjából a fő kérdés az, hogy az oktatás és szakképzés milyen hatékonyan tölti be szerepét a társadalmi újratermelésben. Ehhez a következő kiegészítő kérdés tartozik: mennyire felel meg a szakképzettségi struktúra a szakmai struktúrának és ezen keresztül a munkahelyi struktúrának. Ez adhat választ arra, hogy a formális iskolázás és szakképzés milyen módon és mértékben határozza meg a szakmai struktúrát, mennyire felel meg a munkahelyi követelményeknek.

Az eddigiekből következik, hogy a kongruencia és inkongruencia csak a modell működésének folyamatában érzékelhető és értelmezhető. *A kongruencia követelményét úgy értelmezzük, mint az egyes struktúráknak, illetve egymáshoz tartozó elemeiknek a vállalati hatékonyság szempontjából értelmezett racionális teljesítését, illetve igazodását.*

Inkongruensnek azokat az eseteket tekintjük, amikor az összehasonlított struktúrák egymáshoz tartozó elemei alapvetően nem felelnek meg egymásnak, *az egymáshoz igazodás tendenciája nem érvényesül*, és emiatt vagy a munkaerő tudása, munkavégző képessége nem hasznosul megfelelően, vagy a munkahely igazodik — a hatékonyság terhére — a munkaerő adottságaihoz.

Ez az inkongruencia határozottan különbözik attól a feszültségtől, ami a munkaerő-struktúra és a munkahelyi struktúra között a kongruencia esetében is fennáll és ami — az előbbivel ellentétben — a fejlődésnek (hatékonyságnak) egyik előrehajtó tényezője. A struktúrák közötti „feszültség” ugyanis azt jelenti, hogy a lényegbeli megfelelés mellett az eltérés csak annyi, ami adott esetben a munkaerőt kényszeríti arra, hogy „felnöjjon” a munkahely követelményeihez, vagy fordítva: a munkaerő törekszik a munkahelyet saját igényeinek szintjére fejleszteni.

Amikor a kongruenciát és inkongruenciát empirikusan vizsgáljuk, akkor a definiált struktúrák egymáshoz való igazodásának éppen tapasztalt állapota csak úgy értelmezhető, mint a modell működésének *időleges érvényességű keresztmetszete*. Ennek a keresztmetszetnek mint helyzetképnek és az ehhez vezető útnak a vizsgálata lehetővé teszi, hogy megismerhessük a modell valóságos működését és következtethessünk a fejlődés jövőbeli irányára és jellegére is.

A keresztmetszeti vizsgálat már csak azért is lehetséges, mivel a munkahelyi struktúra változása az egyes emberek számára, akiket e változás egy-egy munkahelyen közvetlenül érint, valóban gyors, sokszor drámai. A népgazdaság egészében azonban *a változások folyamatosak, fokozatosak és tendenciális jellegűek*. Az adott időpontban a maguk konkrét valóságában megjelenő struktúrák elemzése tehát nemcsak a statikusan észlelt állapotról ad képet, hanem a változások irányának, mértékének és jellegének megállapítására, vagyis *a modell dinamikus működésének* megismerésére is módot ad.

A munkaerő-struktúra és a munkahelyi struktúra egybevetése, a kongruencia és inkongruencia elemzése csak konkrét szervezeti egységek és ezeken belül az egyes emberek és munkahelyek, illetve az egyes esetek helyzetelemzése alapján történhet. *Az egyes esetek vizsgálata azonban csak kiindulópont, és azt a célt szolgálja, hogy feltárjuk a fejlődési folyamatokban érvényesülő fő tényezőket, hatásmecha-*

nizmusukat. Mindez alapot adhat egyfelől a munkavégző képesség racionális hasznosításának, másfelől az oktatás és szakképzés hatékonyságának az elemzéséhez. Az előzőekben kifejtett hipotetikus modellt tehát újból fel kell majd építeni az empirikus vizsgálatok alapján, mégpedig — ahol erre mód van — *a modell alkotóelemeinek kvantifikálásával*, ahol pedig erre nincs lehetőség, ott *legalábbis a modell formalizálásával*.

Nyilvánvaló azonban, hogy még ha elméleti modellünk minden vonatkozásban helyes lenne is, tehát a valóságnak megfelelne, a tények vizsgálata alapján rekonstruált modellt annál nehezebb lenne kvantifikálni, minél inkább törekednénk minden részlet feltárására.

Nemcsak a valóság feltárásának objektív akadályai szabnak határt *a pontosságra, illetve a részletességre törekvésnek*, hanem maga a vizsgálati cél is, amely a munkaerő és a munkahelyi struktúra megfelelését a népgazdaság fejlődése, illetve a gazdaság működésének racionalitása szempontjából kívánja vizsgálni. *E közgazdasági vizsgálat* azonban különösképpen nem nélkülözheti a társtudományok segítségét, hiszen ez esetben olyan tényezők és kapcsolatok rendszere a kutatás célja és tárgya, amelyben a szorosan vett gazdasági aspektusok mellett a *szociológiai és pszichológiai összefüggések különösen nagy szerepet játszanak*. Ezért e kutatás a *munkatudományok* több ágának módszereit komplex módon alkalmazni kívánja. Ugyanakkor a vizsgálat fő célja nemcsak lehetővé teszi, hanem meg is követeli, hogy az *egyénekre vonatkozó interdiszciplináris vizsgálati módszerek* alkalmazásakor is mellőzzük mindazokat az egyéni vagy társadalmi szempontból egyedinek tekinthető eseteket, amelyeket az egyénre vagy a csoportra irányuló és kizárólag pszichológiai vagy szociológiai célú vizsgálat egyébként aligha hanyagolhatna el.

Az előbbiekből az is következik, hogy a különböző *struktúrák összehasonlításához*, kongruenciájuk, illetve inkongruenciájuk megállapításához *olyan egységes mérési módszert* alkalmazunk, amely társadalmi szempontból még kielégíti a pontosság kritériumait, és előreláthatólag nem ütközik a megismerés objektív korlátaiba sem. Ezt a követelményt kívánja kielégíteni a kutatási programhoz készített *kétdimenziós skála*, amely a munkaerő ismereteit, készségeit és képességeit — vagyis tudását —, valamint a munkahelyi követelményeket *szintek és szakmai jelleg szerinti paraméterekkel fejezi ki*.

A paraméterek elemei a vizsgálat célja és a megismerés lehetőségei által meghatározott, aggregált munkaerőcsoportok, amelyeknél *az aggregáció elméleti kritériuma a munkaerő konvertibilitása*. Tapasztalati adatok és információk alapján feltételezzük, hogy az aggregált csoportot alkotó elemek specifikumaitól eltekinthetünk addig a határig, ameddig a munkaerő viszonylag könnyen alkalmazkodik az összevont csoporthoz tartozó mozgáster bármelyik pontjához, vagyis az összevont csoportot jellemző tudás a csoportot képező elemek bármelyikének lényegét alkotja.

Az így kialakított kétdimenziós skála *vertikális paramétere* az iskolarendszernek és a gyakorlatban végzett munkának minőségileg karakterisztikusan *elkülönülő szintjeit fejezi ki (8 fokozat)*, *horizontális paramétere* pedig a tartalmában *elkülönülő szakmai csoportokat* jelzi (48 csoport). Ez a kétdimenziós skála a modell kezelhetősége szempont-

jából még mindig túl részletesnek tűnik; a sokrétű és bonyolult valóság tükrében pedig túlzottan absztraktnak fog bizonyulni. Ezért részben, a vizsgálat tapasztalatai alapján, korrigálni kell majd a mérési módszert, részben logikai elemzéssel ellensúlyozni kell a mérés fogyatékosságait.

A kutatómunka nemrég megindult első munkaszakaszában az alkalmazott bonyolult módszerek kipróbálása és szélesebb körben alkalmazható módszertan kidolgozása a legfőbb cél. Az eddigi munka alapján számítani lehet azonban arra, hogy egyes vonatkozásokban a tartalmi következtetések is gazdagítani fogják ismereteinket a munkahelyi követelmények és a munkaerő ismereteinek—képességeinek megfeleléséről, a munkahelyi struktúra és a munkaerő struktúrájának kongruenciájáról.

ENGLANDER TIBOR—HARSÁNYI ISTVÁN—KOVÁCS ZOLTAN:

VEZETŐI ALKALMASSÁG — VEZETÉSI KÉSZSÉG

A párt- és kormányhatározatok nyomán különleges fontosságot kapott a vezetői kiválasztás, továbbképzés. Ehhez a témakörhöz többféleképpen lehet közelíteni. Vizsgálható például abból a szempontból, hogy az egyén készsége és a munka színvonala között megvan-e az összhang, de elemezhető az is, hogy a különféle vezetői szinteken milyen követelmények állíthatók fel, s ez mit kíván a felsőszintű vezetőktől.

Az eddigi — ilyen témájú — szakkönyvek többnyire egyoldalúan csak a vezető személyével, egyéniségével foglalkoztak. E könyv szerzői arra törekednek, hogy komplexen, a vezető és a kollektíva együttműködése alapján rajzolják meg a vezetői típusokat. Ennek során figyelembe veszik szakmai fejlődését, teljesítményét, munkamagatartását, helyzetét a munkacsoportban, társadalmi-politikai szerepét, így érdemlegesen meghatározhatják a célszerű vezetés kritériumait. A maga sokoldalúságában vizsgálják és értékelik — pszichológiailag is — a vezetői tevékenységet, annak külső és belső feltételrendszerét. Különböző tesztek ismertetnek, amelyek alkalmasak a vezetői munka megismerésére. Elemzik a vezető és vezetettek viszonyát. Rámutatnak arra, hogy a különböző csoportokban végzett vizsgálatok során az Sz- és D-készségeket a személyközi szituációkban lehet leginkább feltárni, amikor is azt mérik, hogy különböző helyzetekben miképpen reagál a vizsgált személy előre kidolgozott feladatok kapcsán, illetve váratlan helyzetekben hogyan érvényesíti személyiségét. A szerzők nem öncélúan mutatják be a különféle pszichológiai vizsgálatokat, vonják le következtetéseiket, hanem általános törvényszerűségeket igyekeznek felszínre hozni.

A könyvben ismertetett — a Műszaki Egyetem végzős hallgatói (és különböző vezetői helyeken már dolgozók) bevonásával végzett — pszichológiai felmérések gyakorlati segítséget is adnak az értékelések, minősítések elkészítéséhez. Hasonló érdeklődésre tarthat számot a műből egy NDK-vállalat sokoldalú értékelési rendszerének ismertetése.

A könyv szerzőinek legnagyobb érdeme, hogy egyértelműen összekapcsolják az elméleti és gyakorlati vonatkozásokat, s a kettő szintézise alapján fejtik ki mondanivalójukat. Egységes szemléletet igyekeznek kialakítani, ami hozzásegíti az olvasót az alkotó alkalmazásra.

260 l., kötve 36,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Az ipari és mezőgazdasági személyi jövedelmek aránya és arányos fejlesztése*

Az ipari (munkás) és mezőgazdasági (paraszti) személyi jövedelmek *színvonalára és arányára* napjainkban a tudományos kutatásban fontos helyet foglal el és a közérdeklődésnek is tárgya.

Az ipari és mezőgazdasági személyi jövedelmek összehasonlításának statisztikai adatbázisa meglehetősen bizonytalan. Nagyon bonyolult a különféle osztályok (inkább népességszociális csoportok) *körének* statisztikai behatárolása, a *személyi jövedelem különböző formáinak* összehasonlíthatóvá tétele. Gondot okoz a *munkaerőlétszám* meghatározása, ami pedig szükséges az egy főre (egy keresőre) jutó személyi jövedelmek megállapításához. Elég arra utalnunk, hogy a mezőgazdaságban az *aktív keresők* (munkaviszony szerinti dolgozók) száma 20 százalékkal meghaladja a foglalkoztatottak (statisztikai átlagos állomány szerinti dolgozók) számát. Még így is a „maradvány”-munkaerő egy része (a családtagok, a besegítők stb.) figyelmen kívül marad.

A mezőgazdaságban a személyi jövedelmek meghatározásának egyéb nehézségei is vannak.¹ A munkajövedelmek nemcsak munkadíjak, hanem áruértékesítésből származó jövedelmek is. A munkadíjak és a vállalati jövedelem között szorosabb a kapcsolat. A munkajövedelmek jelentős része a háztáji gazdaságból ered, a közös gazdaság és háztáji gazdaság termelési és értékesítési kapcsolatban van.

A munkás- és paraszti jövedelemarányokat a közvélemény gyakran egyoldalúan és helytelenül ítéli meg. A *szubjektív* megítélés egyrészt abból fakad, hogy a társadalmi rétegek jövedelemarányait csak a réteg hovatarozásából vezetik le, noha a jövedelemarányokat gyakran egészen más tényezők is motiválják. Így a többi között a városi és a vidéki élet különbsége, a magas és az alacsony jövedelmek szóródásának eltérése, a nehéz és a könnyű munka, a nagyüzemi és a kisüzemi munka különbsége. Például a parasztság kedvezőnek ítéli meg a munkásság helyzetét, mert a fogyasztói infrastruktúra és a kommunális ellátottság jobb a városokban. Csakhogy a munkásságnak mintegy fele a falvak-

* A tanulmány a szerző Akadémiához benyújtott doktori disszertációjának egyik fejezete, amelyet az Oktatásügyi Minisztérium Politikai Gazdaságtan Szakbizottsága 1975. decemberi ülésén megvitatott.

¹ A személyi jövedelem fogalomköre meghatározható szűkebben és tágabban: a) szűkebben a *munka szerinti jövedelmet*, b) tágabban a *munkajövedelmeket és a pénzügyi társadalmi juttatásokat* együttesen tartalmazza. Ezt a statisztika személyes rendelkezésű jövedelmeknek nevezi. c) Legtágabban értelmezve magában foglalja a munkajövedelmeket és társadalmi juttatásokat, amely személyijövedelem-kategória leginkább megfelel a *szükséges termékeknek*. A különböző személyi jövedelmekben közös az, hogy megkülönböztetendő a *vállalat és a költségvetés jövedelmétől*, továbbá, hogy *személyes joggyászásra (felhasználásra)* kerül.

ban él. Másrészt az egyik társadalmi réteg véleményét a másik társadalmi réteg *egy kis részének* jövedelmei alapján alkotja. Például a munkásság gyakran az ipari központok környékén lakó „kétlakiak” alapján ítéli meg az egész parasztság jövedelmét. A szubjektív álláspontokat és a részgazságokat a jövedelem- és életviszonyok objektív tényei is erősítik. Így az, hogy a jövedelmek szóródása nagyobb a parasztságnál, és a fogyasztói árszínvonal növekedése jobban érinti a munkásszótlyt. Más oldalról a városi munkásság infrastrukturális-kommunális ellátottsága jobb, és általában kedvezőbbek a munkakörülmények is.

Az említett okok miatt óvakodnunk kell a személyi jövedelmek alakulásának kisebb aránytalanságaiból elhamarkodott következtetéseket levonni. E témakörben két kérdés vizsgálatát tűztem ki célul: 1. az ipari és mezőgazdasági személyi jövedelmek arányának néhány gazdaságelméleti és gazdaságpolitikai kérdését; 2. az ipari (munkás) és mezőgazdasági (paraszti) személyi jövedelmek arányának alakulását.

Az ipari (munkás) és a mezőgazdasági (paraszti) személyi jövedelmek arányának néhány elméleti kérdése

A két népességcsoport személyi jövedelmének arányos fejlesztését vizsgálni nem egyszerű kérdés. A jövedelemparitáson — *szűkebben* értelmezve — az egy főre (egy keresőre) jutó személyi jövedelmek mennyiségi megfelelését értjük. A jövedelemparitásnak ez a fogalma figyelmen kívül hagyja azonban a személyi jövedelmek struktúráját (a munkajövedelmek és a közvetett juttatások, a pénz- és természetbeni jövedelmek arányát stb.) és a jövedelem megszerzésének munkafeltételeit (az egységnyi jövedelemre jutó munkaráfordítást, a munka körülményeit). Nyilván *átfogóbb* tartalmú a jövedelemparitás, ha a személyi jövedelmek struktúrája is megegyezik, és a jövedelem megszerzésének „környezete” is kifejeződik a személyi jövedelmekben. A jövedelemparitás *legtágabb* fogalma az említetteken kívül a jövedelem felhasználásának struktúráját (a fogyasztás struktúráját) és társadalmi környezetét is figyelembe veszi (például a jövedelem biztonságát, a szükségletek konvertálhatóságát stb.). Ez a jövedelemparitás felel meg leginkább az életszínvonal egyenlőségének. A jövedelemparitás tehát *szűkebben és tágabban* értelmezhető: tágabb értelmezésben a *mennyiségi és minőségi* (strukturális, társadalmi) tényezőket együttesen jelenti. Továbbá a jövedelemparitás nemcsak a jövedelemelosztást tartalmazza, hanem a *jövedelmek termelésének, felhasználásának (fogyasztásának)* mozzanatait is.

A munka szerinti elosztásból következő egyenlőség, a nem munka szerinti elosztásból eredő egyenlőtlenségek kiegyenlítése, a szocialista ember sokoldalú fizikai, szellemi és közéleti fejlődése képezi a személyi jövedelem kiegyenlítésének lényegét. A szocializmus célja az ilyen jövedelemparitás kialakítása. Az is nyilvánvaló, hogy ez csak fokozatosan teremthető meg, kiindulva a *mennyiségi paritásból*. A jövedelemparitást gyakran a *személyi jövedelmek mennyiségi egyenlőségeként* jellemzik, ezért helyesebb a *jövedelmek arányos fejlesztéséről* beszélni.

A jövedelemarány és a munka szerinti elosztás

A paritásos jövedelem ellen úgy is érvelhetnénk, hogy ez *vissza-tartja* a mezőgazdasági munkaerőt, noha a fejlett országokhoz képest a mezőgazdasági keresők száma nálunk még viszonylag magas. Fűzhetjük tovább e gondolatot úgy, hogy a mezőgazdasági keresők, főleg a fiatalok „átcsoportosulása” más népgazdasági ágakba alapvetően nem a reálkeresetek viszonylag alacsonyabb volta miatt megy végbe, hanem a *rosszabb munkakörülmények és az alacsonyabb társadalmi (közvetett) juttatások* miatt. Továbbá mondhatnánk, hogy sérti a munka szerinti elosztás gazdasági törvényét, ha a munkatermelékenységben diszparitás és a személyi jövedelmekben paritás érvényesül. Ezek a kérdések a munka szerinti elosztás *tartalmával és mechanizmusával* függenek össze.

A *munka minősége nagyrészt meghatározza a munka termelékenységét*, illetve a termelékenység a *munkateljesítménynek* egyik komponense.

A munka jellegének és a *munka szerinti elosztásnak* a következő sajátosságait kell figyelembe vennünk a mezőgazdaságban:

a) A mezőgazdasági személyi jövedelmek növekedésének egyik forrása a *felhasznált munkamennyiség növekedése*.

A foglalkoztatottra jutó munka szerinti jövedelmek mögött álló *munkamennyiséget* a következő tényezők határozzák meg: a keresők fő- és melléktevékenységben kifejtett munkaideje; a munka szervezettisége és intenzitása. Az egy főre jutó munkajövedelmeket befolyásolja még a keresők és eltartottak aránya. 1972-ben a parasztságnál 100 keresőre 96—100 eltartott jutott, a munkásságnál 80—85. Tehát, hogy a parasztság egy főre jutó jövedelme azonos legyen a munkásokéval, egy paraszti keresőnek több munkajövedelemre kell szert tennie.²

Az állami iparban 1967—1970 között a foglalkoztatottak átlagos havi munkaideje 175 órától 164 órára csökkent, a termelőszövetkezeti tagok *havi munkaideje* 166 órától 188 órára nőtt. Így 1970-ben egy dolgozó termelőszövetkezeti tag *havonta 15 százalékkal több munkaidőt* teljesített, mint az ipari munkás.

1972-ben a termelőszövetkezetek dolgozói (tagok és alkalmazottak) évi 252 (10 órás) munkanapot teljesítettek, az állami iparban 229 (10 órás) munkanapot. Az állami gazdaságokban 1972-ben a dolgozók 28,4 százaléka napi 8 óránál többet dolgozott, míg az iparban csak a dolgozók 0,1 százaléka.

A mezőgazdaságban nagy szerepet játszik a *háztáji és a kisegítő gazdaságokban végzett munka*. Ezt a mezőgazdasági keresők és eltartottak fejtik ki. Ilyen tevékenységgel találkozunk a munkások kisegítő gazdaságaiban is, ennek szerepe azonban jóval kisebb jelentőségű.

b) A *munkafeladat elvégzését nagymértékben befolyásolják a munkakörülmények is*. A munkahelyek a *munkafeltételekben és a munkaerő-kifejtés mértékében* különböznek. Legkedvezőtlenebbek az *egészségre ártalmas* (balesetveszélyes stb.) munkafeltételek és a *nagy munkaerő-kifejtést igénylő munkahelyek*.

A mezőgazdaság állami szektorában — s joggal feltételezhetjük,

² A munkásosztály és parasztság életszínvonalának és életkörülményeinek alakulása. Központi Statisztikai Hivatal, 1974. 39. 1.

hogy nem kedvezőbbek a körülmények a termelőszövetkezeti és a magánszektorban sem — a munkakörülmények rosszabbak, mint az állami iparban. Így 1972-ben például az iparban *nehéz fizikai munkát* végzett a termelőmunkások 46 százaléka, az állami mezőgazdaságban 57 százaléka. Nem arról van tehát szó, hogy a munkakörülmények csak a mezőgazdaságban lehetnek rosszabbak, hiszen ilyen munkahelyek az iparban is vannak, hanem arról, hogy ezek *aránya a mezőgazdaságban nagyobb.*

c) A mezőgazdaságban a *fizikai dolgozók szakképzettsége* alacsonyabb, mint az iparban. A mezőgazdaság állami és szövetkezeti szektorában 1967-ben a *szakmunkások* az összes fizikai dolgozóknak 15 százalékat, a betanított munkások 14 százalékat, a segédmunkások 71 százalékat tették ki. Az iparban ugyanebben az időszakban 46 százalék volt a szakmunkások aránya.

A mezőgazdasági munkát viszont az jellemzi, hogy a dolgozónak a gépi technikán kívül el kellett sajátítania a *biotechnikát is.*

d) A mezőgazdasági munkavégzés azért is kedvezőtlenebb, mert — főképpen a növénytermelésben — *a munkaidő egyenetlenül oszlik meg.*

Csúcsidőszakokban hosszú a munkanap vagy hiányzik a pihenőnap.

A munkának ezekről a jellegzetességeiről nem állíthatjuk, hogy csak a mezőgazdaságban lelhetők fel, de azt mondhatjuk, hogy itt *általánosabbak.* Azt sem mondjuk ezzel, hogy a mezőgazdasági munka magasabb szintű munka, csupán azt, hogy az ipari munka nagyobb *bonyolultságát az említett sajátosságok részben kompenzálhatják.*

A felhasznált munkamennyiség, a szakképzettség és a munkakörülmények stb. azonban hatással vannak a munka szerinti elosztásra (a munka és a jövedelem viszonyára). *Egyfelől a mezőgazdaságban tehát egységnyi munkára kisebb munkadíj jut, illetve ugyanolyan személyes jövedelem mögött nagyobb munkaerő-kifejtés van.* A kifejtett munkamennyiség a mezőgazdaságban nagyobb személyi jövedelmet indokolna. Ez a munka szerinti elosztás *bizonyos megsértése a mezőgazdaságban.* Másfelől a mezőgazdasági munka alacsonyabb szakképzettsége (és így kisebb bonyolultsága) a személyi jövedelmek viszonylagos visszamaradását indokolja. Ennek ellenható tényezők a mezőgazdaságban a *munkafeladatnak azok a jellegzetességei, amelyek a viszonylag magasabb személyi jövedelmek képződését indokolják.* Végül a munkajövedelmek növelésének tényezője a mezőgazdaságban a *rosszabb munkakörülmények nagyobb aránya.*

Ezek a munkafeladatot jellemző tényezők a mezőgazdaságban szorosan összefüggenek egymással. A rosszabb munkakörülmények a mezőgazdaságban (például a pihenőnap hiánya egyes időszakokban) nagyobb munkaintenzitásként minősülhetnek. A nehéz fizikai munka nagyobb aránya pedig csökkentheti a szakképzettség megszerzése iránti igényt.

A jövedelemparitás megteremtését tehát nem lehet leszűkíteni a munkatermelékenység és a munkadíj viszonyára, hiszen a személyi jövedelmek színvonala ezenkívül a munka szerinti elosztás egyéb jellegzetességeivel is összefügg.

A munkás-paraszt jövedelemparitást eddig a munka szerinti elosztás *tartalmi* oldaláról közelítettem meg. A továbbiakban röviden foglalkozom a *munka szerinti elosztás mechanizmusának* és a jövedelemparitásnak a viszonyával. A munka szerinti elosztás a mezőgazdaságban is

egyfelől a tervutasítások, másfelől a szabályozott piaci mechanizmus keretében valósul meg.

A jövedelemparitás azzal is indokolható, hogy a szükséges munkaerő mezőgazdaságban való megtartásának és a szakképzett munkaerő növelésének legalább olyan eszköze a megfelelő jövedelemszint, mint a munkakörülmények javítása. Ha a mezőgazdaság technikai-technológiai ellátottságát nem tudjuk még olyan szintre emelni, hogy jelentősen csökkenthessük a mezőgazdasági népességet, akkor a munkaerő megtartása céljából a *jövedelmi ösztönzést* is fel kell használni.

A jövedelemarány és a gazdaság aránytörvényei

A munkás és paraszti jövedelemarányokat a munka szerinti elosztás mellett meghatározzák a szocialista gazdaság *aránytörvényei is*,³ a többi között a *munkatermelékenység és a munkadíjak*, valamint a *fogyasztás és a felhalmozás viszonya*.

A *jövedelemarány és a munkatermelékenység* viszonyából a következőket állapíthatjuk meg.

A paraszti személyi jövedelmek időszakonkénti gyorsabb növekedésével és a *jövedelemparitás* megteremtésével szemben az egyik *ellenvetés* az lehet, hogy a személyes jövedelmek mindig függvényei a munka termelékenységének, s amíg a munka termelékenységének színvonala alacsonyabb a mezőgazdaságban, mint az iparban, addig a személyi jövedelmeknek is alacsonyabbnak kell lennie. Amennyiben ilyen feltételek mellett mégis létrejön a jövedelemparitás, azt az állam jövedlempolitikája hozza létre. A paraszti népességcsoport reáljövedelme nem vethető össze a munka termelékenységével, mert a paraszti reáljövedelem egyrészt a paraszti háztartásnak a jövedelme, amelyhez csak mezőgazdasági *fizikai dolgozó* tartozik (de szellemi vagy önálló dolgozó is tartozhat), másrészt a paraszti reáljövedelem *nem egy termelőre* számított, mint a munkatermelékenység, hanem a család *egy főjére*.

A munkatermelékenység és munkadíjak között hosszabb távon *kapcsolatnak* kell lennie, amely általában együttes *növekedésükben* fejeződik ki. A kapcsolat azonban közöttük gyakran *nem szoros* és növekedésük *mértéke különböző*. Ez érvényes növekedési ütemükre és színvonalukra is.

A *nem szoros* kapcsolat egyebek között abból ered, hogy a *munkadíjra* nemcsak a munkatermelékenység, hanem sok más tényező is hat:

1. a felhalmozás *aránya* a nettó termelésen belül;
2. a tiszta jövedelem *munkadíjjá váló* részeinek nagysága (a tsz-ekben például az év végi kiegészítő részesedés nagysága);
3. a munka termelékenységét általában a *reálmunkadíjjal* vetjük össze, amelyre a gazdasági mechanizmus is hat.

Az ipari és a mezőgazdasági termelékenységi szintek kevésbé térnének el egymástól, ha a változatlan árak a társadalmi ráfordításoknak felelnének meg. A jövedelmek újraelosztása (amely a jövedelmek egy

³ Az aránytörvények az újratermelés mennyiségi külső alakjának, az *arányoknak* általános érvényű szabályai, amelyek bizonyos határok között függetlenek a termelési mód jellegétől. Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai. Kossuth Könyvkiadó, 1964. 222. l.

részét visszajuttatja a mezőgazdaságba), közvetlenül vagy közvetve, növelheti a személyi jövedelmeket. A termelékenység és a munkadíj viszonya tehát nemcsak a termelési folyamattól, hanem a gazdasági szabályozástól (a gazdálkodási formáktól) is függ.

4. A munka szerinti elosztás teljesítmény oldalához tartozó tényezők is gyengítik a kapcsolatokat a munkatermelékenység és munkadíj között. Ilyenek a munka nehézsége, felelőssége és mennyisége.

A jövedelemparitásnak az a feltétele, hogy a munkadíjak ne növekedjenek tartósan gyorsabban, mint a munka termelékenysége, hosszabb távon a *munkatermelékenység gyors növekedése támassza alá a munkajövedelmek gyors növekedését*. Ez a feltétel hazánk mezőgazdaságában is kialakult, hiszen az 1961—1965, valamint az 1971—1973 közötti időszakban gyorsabban nőtt a munka termelékenysége, mint a munkadíj.

A jövedelemparitás kialakulásában nemcsak a munkatermelékenység növekedési ütemének, hanem a *munkatermelékenység meghatározott színvonalának* is jelentős szerepe van. Elszakadhat-e a jövedelemparitás megteremtése a munkatermelékenység meghatározott színvonalától? A többi között az, hogy a munkás és paraszti jövedelmek paritása korábban valósult meg, mint az ipar és a mezőgazdaság termelékenységi színvonalának a kiegyenlítődése. Továbbá a jövedelemparitás kialakulásának időszakában, 1966—1970-ben az ipar és a mezőgazdaság nettó termelékenységének aránya csaknem azonos volt, mint az előző 1961—1966-os időszakban. A jelenségek lényegét vizsgálva azonban megállapíthatjuk, hogy a jövedelemparitás a munkatermelékenység *meghatározott színvonalát követeli meg*. Ez a feltétel a magyar mezőgazdaságban is kialakult, mert a *mezőgazdaság termelékenységi szintje megközelítette az iparét*. 1966—1970-ben a mezőgazdasági nettó munkatermelékenység 82—84 százaléka volt az iparinak. Nyilvánvaló, hogy a termelékenység és a munkadíj arányára a nettó munkatermelékenység hat leginkább. Az arányos jövedelem kialakításáról nem beszélhettünk még 1956—1960-ban, amikor a mezőgazdasági munka termelékenysége mintegy 60 százaléka volt az iparinak.

Összefoglalva: először, a jövedelemparitás megvalósításának feltétele a munkatermelékenység megfelelő színvonala és növekedési üteme. Hosszabb időszakban a termelékenység növekedési ütemének meg kell haladnia a munkadíj növekedését. Szükséges, hogy a munka nettó termelékenysége a mezőgazdaságban megközelítse az ipar nettó termelékenységét.

Másodszor, a jövedelemparitást rugalmasan kell értelmezni. A munkás-paraszti jövedelem színvonalában és növekedési ütemében évenként néhány százalékos eltérés még nem jelent diszparitást. A mezőgazdaság és az ipar jövedelemszínvonalára több tényező hat, amelyek kompenzálhatják egymást, de eredői lehetnek kismértékű jövedelemdiszparitásnak is. A munka termelékenységére és a munkajövedelmekre a természeti tényezőkön kívül több tényező hat. A legfontosabbak: a beruházások üzembe helyezése, a termelési struktúra változása, a gazdasági szabályozók változása és ezek kihasználása a gazdasági egységek által. Az sem igazolható, hogy a mezőgazdasági és ipari munkajövedelmek „kergetik” egymást, az „elmaradás gyorsuló utólérési” tendenciát szül.

Részben azért nem, mert több évben a két ágazat jövedelemnövekedése azonos (vagy csaknem azonos) volt, részben azért nem, mert a jövedelemparitás létrehozása után a jövedelmek színvonala és a növekedési ütemek eltérése a néhány százalékos határon belül marad, amelyek egy középtávú terv időszakában kiegyenlítődnek. Ha a gazdasági (közvetett) szabályozók nem hatékonyak, akkor központi jövedelempolitikai intézkedéssel az ipar és a mezőgazdaság megfelelő munkadíjarányai kialakíthatók. Így történt ez 1973-ban, amikor központi bérintézkedéssel indokoltan növelték a nagyüzemi munkások jövedelmét.

A jövedelemparitás és -felhalmozás viszonyait a következők jellemezték: A termelőszövetkezeti gazdasági önállóság növekedése (visszaállítás) az utóbbi években olykor azt a véleményt alakította ki, hogy a szövetkezetek a bruttó jövedelem megosztása során túlzottan előnyben részesítik a személyes jövedelmeket a felhalmozással szemben. Ez nem következett be, a felhalmozás aránya nem csökkent a személyi jövedelemhez képest, az életszínvonal nem a „jövő fogyasztása”, a felhalmozás rovására nőtt.

Ezt megállapíthatjuk a termelőszövetkezetekre és a mezőgazdasági ágazatra is. A szövetkezeti bruttó jövedelemnek a fejlesztési alap (felhalmozás) folyó áron számolva 1966-ban 22 százalékát, 1969-ben 25, 1973-ban 22 százalékát tette ki. A termelőszövetkezeti munkajövedelmek tehát nem a felhalmozás rovására nőttek.⁴

Arra a kérdésre, hogy az arányos személyi jövedelem nem olyan áron jött-e létre, hogy a mezőgazdasági nettó termelést a mezőgazdasági üzemek a felhalmozás rovására osztották el, vagy a szocialista állam más népgazdasági ágak rovására osztotta el a nemzeti jövedelmet, csak úgy tudunk alaposan válaszolni, ha megvizsgáljuk a mezőgazdasági nettó termelés közvetlen elosztását és újraelosztását.

A hazai népgazdasági mérlegrendszer elsődleges elosztásként kezeli egyfelől a nettó termelés felosztását bérekre, (egyéni) jövedelmekre, másfelől *termelési elvonásokkal és termelési támogatásokkal „korrigált”* tiszta jövedelemre, amelyből aztán kialakul a vállalatok (gazdaságok) *nyeresége és a termelők munkadíja (bére és egyéni jövedelme)*. Az így képződő bér és nyereség közötti arány a mezőgazdaságban 1968-ban 30,3:19,7, 1970-ben 81,3:18,7, 1972-ben 83,3:16,7. Az iparban 1968-ban a bér és nyereség aránya 53,2:46,8 1972-ben 49,2:51,8 volt.⁵ A mezőgazdaságban 1968-ban képződött 11,4 milliárd Ft tiszta jövedelemből 1,8 milliárd volt az elvonás és támogatás egyenlege, 1972-ben pedig 4,2 milliárd Ft-ra rúgott. Igaz, ez az összeg 1972-ben az iparban 29,2 milliárd volt.

A nettó termelés *elsődleges elosztásából* milyen megállapításokat tehetünk a jövedelemparitás és a felhalmozás kapcsolatára?

Először: a nettó termelés megosztása munkabérré és tiszta jövedelemre másképpen alakult, ha *naturális* (változatlan áron) vagy ha *értékformában* (folyó áron) vizsgáltuk. Volumenben vizsgálva a mezőgazdaságban nagyobb a bér aránya, mint értékformában vizsgálva. Továbbá volumenben (változatlan áron) nézve nő a bér aránya, értékformában pedig nagyjából változatlan marad. Így a *folyó áron* számított nettó ter-

⁴ Jövedelemelosztás a népgazdaságban. Központi Statisztikai Hivatal, 1974. 21. 1.

⁵ Jövedelemelosztás a népgazdaságban. Központi Statisztikai Hivatal, 1972. 52–57. 1.

melés elosztása nem igazolja azt az állítást, hogy a mezőgazdasági jövedelmek növekedésének a felhalmozás csökkenése volt a forrása.

Mi az oka annak, hogy a nettó termelés megoszlása volumenben és értékformában mérve jelentősen eltérő? Főként az, hogy a mezőgazdasági bérekből (egyéni jövedelmekből) vásárolt fogyasztási cikkek árszintje viszonylag alacsonyabb, mint a tiszta jövedelemből vásárolt beruházási javak árszintje.

Az említettek részben azt mutatják, hogy a beruházási javak magasabb árszintje akadály a felhalmozási volumen növekedésének, *korlátozza a mezőgazdaság felhalmozóképeségét*. Részben arra is utalnak, hogy változatlan áron számítva a jövedelemparitás létrehozásának — ha nem is alapvetően, de — egyik forrása volt a tiszta jövedelem arányának csökkenése.

Másodszor: a nettó termelés elsődleges elosztásának mozzanata a tiszta jövedelem átalakulása (a termelési támogatások és elvonások révén) a gazdasági egységek nyereségévé és a költségvetés egyenlegévé. A mezőgazdaságban képződött tiszta jövedelemnek is csak egy része válik nyereséggé, mivel a termelési elvonások a mezőgazdaságban is nagyobbak, mint a termelési támogatások. A jövedelmek elosztásának ebben a mozzanatában tehát *a mezőgazdaság nem „dotált” termelési ágazat, s így a mezőgazdasági személyi jövedelem növelésének nem az állami termelési támogatás volt a forrása*. A mezőgazdaságban a bér—nyereség-arány növekedett a vizsgált időszakban. A bér arányának növekedése azonban nemcsak a bérek abszolút növekedésére vezethető vissza, hanem arra is, hogy a nyereség a termelési elvonások növekedése miatt alig nőtt a mezőgazdaságban.

A közvetlen jövedelmek újraelosztásának a következő mozzanatai vannak: a gazdasági tevékenységből származó nettó jövedelem, amely a fejlesztési (tartalék-) alapból és a munkából származó jövedelemből áll. Az újraelosztás során ez úgy képződik, hogy a nyereségből levonják a nyereség- (jövedelem-) adókat és a nyereségrészesedést, a bérekhez (egyéni jövedelmekhez) pedig hozzáadják a nyereségrészesedést és levonják a nyugdíjjárulékat.

A közvetlen jövedelmek újraelosztásának a másik mozzanata a felhalmozás forrásainak biztosítása. A nettó felhalmozás összetevődik a gazdasági egységek megtakarításaiból, tehát a gazdasági egységeknél képződő fejlesztési (tartalék-) alapból, a felhalmozási juttatásokból és a hitelműveletek egyenlegéből. A nettó termelés újraelosztása során a bér és felhalmozás aránya a következőképpen alakult a mezőgazdaságban: 1968-ban 84,3 : 15,7, 1970-ben 69,3 : 30,7, 1972-ben pedig 86,1 : 13,9 volt. Az iparban az arány 1968-ban 60,5:39,5, 1972-ben 67,6:32,4 volt.

A nettó termelési érték újraelosztása alapján a munkadíj és a felhalmozás viszonyára a következő megállapításokat tehetjük.

Először: a nyereség újraelosztása, mivel annak egy része személyi jövedelemmé és költségvetési befizetéssé válik, növeli a személyi jövedelem arányát a felhalmozáshoz képest. A bérek aránya a mezőgazdaságban nagyobb, és a vizsgált időszakban növekedett is.

Másodszor: a felhalmozási újraelosztás során a gazdasági egységek a mezőgazdaságban csaknem annyi nettó felhalmozási juttatást kapnak, mint amennyi saját megtakarításuk. A jövedelmeknek az az újraelosz-

tása nem növeli a bérjövodelemeket, így *növekszik a felhalmozás aránya a bérekhez képest.*

Harmadszor: igaz, hogy a mezőgazdasági bérjövodelemek gyorsabban nőnek ebben az időszakban, mint az ipariak, de adott időpontban is megváltozik a *bér—nyereség—arány* anélkül, hogy a bérek megnövekednének, a jövodelemek újraelosztása következtében. Szóltunk arról, hogy a mezőgazdaságban is a termelési-forgalmi támogatások és elvonások egyenlege negatív. (Például 1972-ben a támogatások és elvonások egyenlege a mezőgazdaságban a tiszta jövodelem 30 százalékát érte el.) Tehát *a bérek aránya nem a bérnövekedések miatt, hanem a nyereségelvonás miatt növekedett meg.*

Negyedszer: azt sem mondhatjuk, hogy a mezőgazdasági jövodelem növekedését *hosszabb* távon más népgazdasági ágak finanszírozzák. Igaz, a mezőgazdaságban 1968-ban a támogatás és elvonás egyenlegének csaknem kétszeresét tette ki a felhalmozási juttatás, de 1972-ben már az *elvonás* meghaladta a felhalmozási juttatást. (Felhalmozási juttatás a beruházások állami támogatására, a gépvásárlások ártámogatására stb. szolgált). Ezenkívül az ipar is *hasonló arányú* felhalmozási juttatásban részesül, mint a mezőgazdaság. Az is megállapítható, hogy *a társadalmi szükségletek* fedezésében az ipar sokkal nagyobb szerepet vállalt.

A mezőgazdasági nettó termelési érték elosztásának és újraelosztásának vizsgálata bizonyítja, hogy a jövodelemparitás nem úgy valósult meg, hogy összeteszükültek a felhalmozási források. Ugyanis *a folyó áron számított nettó termelési érték* belső aránya, a *munkadíjak* és a *felhalmozás* aránya nem változott. Igaz, a mezőgazdaságban nagy a munkadíjak aránya a bruttó jövodelemben. Ez azonban a mezőgazdasági újratermelés jelenleg meglévő jellemzőiből adódik, és nem abból, hogy a mezőgazdasági jövodelemek gyorsabban nőttek. A munkadíjak (bérek és egyéni jövodelemek) aránya részben az árdiszparitás miatt és részben a mezőgazdasági nettó munkatermelékenység alacsonyabb színvonala miatt nagyobb. Továbbá a mezőgazdasági-ipari jövodelemparitást nemcsak a nettó termelési érték belső arányai határozzák meg, hanem a termelők létszámának változásai is.

Gyakran magyarázzák a munkás- és paraszti jövodelemek paritását mint *politikai döntés* következményét. A jövodelemparitás kérdése valóban az általános *politika fontos kérdése. E döntésnél sem lehet más azonban a politika és a gazdaság viszonya*, mint a két osztály érdekét érintő más gazdasági kérdésnél. S mint tudjuk, erre a viszonyra egyfelől a „politika elsőbbsége a gazdasággal szemben”, másfelől „a politika a gazdaság sűrített kifejezése” összefüggés a *jellemző*. Ezért tehát *a jövodelemparitás nemcsak politikai döntés, hanem léteznie kell megfelelő gazdasági feltételeknek is.* A jövodelemparitás kulcsa a politikai-társadalmi és a gazdasági-anyagi feltételekben együttesen található meg.

Az ipari és mezőgazdasági *arányos* személyi jövodelem tehát nemcsak azt jelenti, hogy egyenlőség van e jövodelemek között, hanem azt is, hogy ez a kiegyenlítődési tendencia megfelel *egyfelől a munka szerinti elosztás szocialista törvényszerűségének, másfelől a munkatermelékenység és a munkadíj (jogasztás és felhalmozás) arányossági követelményének.*

Az ipari (munkás) és mezőgazdasági (paraszti) személyi jövedelmek arányának alakulása hazánkban

Az MSZMP XI. kongresszusa és a párt „Programnyilatkozata” is foglalkozik a jövedelemparitással. A kongresszus határozata megállapítja „Az alapvető osztályoknak és rétegeknek, mindenekelőtt a munkásságnak és parasztságnak a jövedelme arányosan növekedjék. A kereseti arányok javítása ösztönözzön a termelékenység emelésére, a nagyobb hatékonyságra”.⁶ Továbbá: „Gondoskodni kell róla, hogy a munkásosztály és szövetkezeti parasztság jövedelme azonos színvonalú legyen. A társadalmi juttatások területén meg kell szüntetni a még meglévő különbségeket a bérből és fizetésből élők, valamint a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok között”. A Határozatban *a jövedelmek arányos növeléséről*, a Programnyilatkozatban pedig *azonos jövedelmi színvonalról* van szó. Ha hosszabb távon nézzük, ez nem jelent ellentmondást, mert az minősül *arányos fejlesztésnek*, ami azonos jövedelemszínvonalat eredményez.

A népgazdaság két alapvető ágazatának (és a két népességcsoportnak) a személyijövedelem-arányait több oldalról is vizsgálnunk kell. Egyfelől azért, mert a különböző nézőpontbeli vizsgálat nagyon *eltérő* eredményekhez vezet, másfelől a többoldalú vizsgálat biztosíthat valamelyes *általánosítást*. A népgazdaság két alapvető területe között a jövedelemparányokat (a jövedelemparitást és diszparitást) a következőképpen vizsgáljuk: az ipari és mezőgazdasági *ágazat (tevékenység) jövedelme*, az egy foglalkoztatottra jutó munkadíjak (bérek és egyéni jövedelmek) alapján, a munkás és a paraszti *népességcsoport* egy főre jutó reáljövedelme szerint; és végül az *osztályismérvek*, a termelőszövetkezeti parasztság és az állami szektor munkásainak munkajövedelme alapján.

Az ipari és mezőgazdasági munkadíjak (bérek és egyéni jövedelmek) viszonya

A mezőgazdasági és ipari munkabéreket és egyéni jövedelmeket⁷ elsődleges elosztásban mint *közvetlen jövedelmeket reálértéken* vizsgálva, lényeges és meglepő eredményre jutunk. 1961—1972 közötti időszakban az egy főre jutó munkadíjak a mezőgazdaságban 24 százalékkal magasabbak voltak, mint az iparban. Az abszolút eltérés a mezőgazdaság javára mintegy 5000 Ft. 1 százaléknyi ipari bérnövekedésre 3,1 százalékos mezőgazdasági munkadíj-növekedés jutott.

A munkadíj-növekedés a mezőgazdaságban nem az 1966—1970-es években volt a legnagyobb, hanem 1961—1965-ben. A munkadíjakban az ipari és mezőgazdasági jövedelemparitás az 1968—1970-es éveknél korábban bekövetkezett.⁸

Mindenesetre arra következtethetünk, hogy a munkajövedelmek paritása — a vizsgált jövedelemformát tekintve — *az ipari és a mezőgazdasági ágazatok között* már a szocialista átszervezést követő időszak-

⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 173. l.

⁷ A bérek és egyéni jövedelmek bruttó bérek (levonás nélküli bérek) és nem tartalmazták a nyereség keresetté váló részeit.

⁸ A magyar népgazdaság ágazati kapcsolatának mérlege. KSH, 1975.

ban bekövetkezett. Sőt e jövedelemformát tekintve az ipar „rovására” van diszparitás. A *paraszti népességcsoport* egy főre jutó személyi jövedelmének szintje csak az 1960-as évek végén érte el a munkásokét.

Az egy főre jutó munkajövedelmek (bérek és egyéni jövedelmek) növekedésében a mezőgazdaságban nem a munkadíj növekedésének volt alapvető szerepe, hanem annak, hogy a foglalkoztatottak száma csökkent. 1971—1973-ban ugyanis mintegy évi 11 ezer Ft-tal lenne kisebb az egy főre jutó munkajövedelem, ha az 1956—1960. évi foglalkoztatottakkal számolunk.

A munkás és paraszti személyi jövedelmek aránya

A munkások és a parasztság személyi jövedelmét először a *reáljövedelmek forrásai alapján vizsgáljuk*.⁹ Az 1966—1970 közötti időszakban a parasztság egy főre jutó reáljövedelme évi 8,2 százalékkal nőtt, a munkásoké 7,0 százalékkal. 1971-ben a parasztság egy főre jutó reáljövedelme 6,7, a munkásoké 6,1 százalékkal nőtt. A harmadik ötéves tervben tehát a parasztság egy főre jutó reáljövedelme mintegy 12 százalékkal gyorsabban nőtt, mint a munkásoké.¹⁰ Ilyen növekedési különbségek alapján a parasztság személyi jövedelmének színvonala 1968-ban és 1970-ben érte el a munkásokét.

Hogyan alakul az összjövedelem két tényezője, a munka szerinti jövedelem és a társadalmi juttatás? A *munka szerinti jövedelem* a parasztságnál 1966—1970-ben 8,1 százalékkal, a munkásoknál 6,5 százalékkal növekedett. 1971-ben megegyezett a két népességcsoport munka szerinti jövedelmének növekedése. A *társadalmi juttatások* 1966—1970-ben a parasztságnál 8,3, a munkásoknál 8,9 százalékkal növekedtek. 1971-ben változott a növekedési ütem, mert a parasztság társadalmi juttatásai 9,6 százalékkal nőttek, a munkásoké 5,8 százalékkal emelkedett.

A parasztság munka szerinti jövedelmének színvonala — a vizsgált időszakban — mindig meghaladta a munkásokostyálját. 1966—1970-ben 108,8, 1971—1972-ben pedig 110,7 százalék volt a munkások jövedelméhez képest.

A társadalmi juttatások nagyságában azonban jelentős a paraszti társadalmi csoport elmaradása. A parasztság társadalmi juttatásai csupán 64,1 százalékát, illetve 66,1 százalékát érik el a munkásokénak.

Az összjövedelem *források szerinti szerkezetében* az a különbség a munkásság és a parasztság között, hogy a parasztság összjövedelmében kisebb (14 százalék) a társadalmi juttatások aránya, a munkásság jövedelmében nagyobb (22 százalék). Az is megállapítható, hogy a munkajövedelem és a juttatás aránya hosszabb idő alatt sem változott lényegesen.

Az életszínvonal emelkedésének fontos strukturális kérdése a mun-

⁹ A *paraszti népességcsoport* körét a statisztika a következőképpen határozza meg: a parasztsághoz tartoznak azok a családok, amelyekben a) a családfő mezőgazdasági fizikai munkát végez, b) a családban nincs más termelési ágban foglalkoztatott fizikai dolgozó. A paraszti családok egy főjére jutó személyi jövedelmeket vizsgálom. (A *munkás népességcsoportot* a parasztsághoz hasonló elvek alapján határozzák meg. Ide tartoznak a *mezőgazdaságon kívüli* ágazatokban fizikai munkát végzők.)

¹⁰ A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960—1971. Központi Statisztikai Hivatal, 1973.

kakeresetek és a juttatások viszonya. Elvontan vizsgálva azonos össz-jövedelem, függetlenül annak belső arányaitól, azonos életszínvonalat biztosít. A valóságban azonban ez nem így van, mert egyfelől az ingyenes juttatások olyan szükségleteket elégítenek ki, amelyeket az egyén (a család) még viszonylag magas pénzjövedelem mellett is hátrább rangsorol. (A művelődési, egészségügyi, szociális juttatásokra gondolunk.) Ezek viszonylag kisebb arányával is magyarázható a parasztság (és bizonyos értelemben a falu) alacsonyabb *általános és szakmai műveltségi* színvonala. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy a társadalmi juttatások alacsonyabb volta kikényszeríti a munka szerinti jövedelmek magasabb színvonalát (arányát), de ezt a nagyobb jövedelmet nem az említett szükségletek magasabb szintű kielégítésére használják fel.

Másfelől a társadalmi juttatásoknak nemcsak az a funkciója, hogy a munka szerinti elosztásból adódó *egyenlőtlenségeket* a család szintjén nivellálja, hanem az is, hogy a munka szerinti elosztásban rejlő egyenlőségeket érvényre juttassa. Ha ugyanis alacsony a társadalmi juttatások szintje, a nagyobb munkateljesítményű családokban, amelyekben több eltartott jut egy keresőre, a magasabb munkajövedelem nem „éreztetí” hatását a család jövedelmében.

Végül nyilvánvaló, hogy a mezőgazdaságban a munka szerinti jövedelmek nagyobb aránya a termelés és a termelékenység emelésének nagyobb ösztönzője. Ez nem indokolja azonban a társadalmi juttatások viszonylag alacsonyabb arát és lassúbb növekedését. A parasztság a mezőgazdaságtörténelmi elmaradottsága következtében azoknak a szükségleteknek a kielégítésében viszonylag visszamaradott, amelyeknek forrása a társadalmi (közvetett) juttatás. Ha a parasztság társadalmi juttatásai bizonyos ideig gyorsabban növekszenek, mint az összlakosság társadalmi juttatása (illetve mint a parasztság munkajövedelmei), ez nem jár a termelés gazdasági ösztönzésének „aláásásával”. A munkatermelékenység ösztönzéséről éppen ennek alacsony mezőgazdasági színvonala miatt nem lehet lemondani.

Ilyen feltételek mellett is a következők biztosítják a gazdasági ösztönzést:

Amennyiben *megfelelő jövedelemtöbblet* áll rendelkezésre évenként a személyes jövedelmek növelésére, és ezt osztják el a több és jobb munkára ösztönzés céljainak megfelelően, akkor a gazdasági ösztönzés megvalósulhat függetlenül a juttatások gyorsabb növekedési ütemétől. Továbbá az egymást követő tervidőszakokban a *mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a nem keresőkhez képest* csökken. Ezek önmagukban is biztosítják az egy főre jutó munkadíjalap (részesedési alap) növelését. A termelési folyamatban *működő paraszti munkaerő* munkadíja gyorsabban nőhet, mint a ráeső társadalmi juttatások, azért is, mert a pénzbeli társadalmi juttatások jelentős része, például a nyugdíj, a gyermekneveléssel összeüggő juttatások egy része, az ösztöndíj stb. nem a közvetlen termelők jövedelmei, hanem családi jövedelmek. Ezért a társadalmi juttatások nagyságánál különbséget kell tenni a *családi* jövedelemből egy főre jutó és a *termelőre* közvetlen jutó ingyenes társadalmi juttatások között.

Összefoglalva: először, a parasztság egy főre jutó reáljövedelme a harmadik öt éves terv időszakában gyorsan növekedett. Ennek követ-

keztében a munkásság személyi jövedelmének szintjét a parasztság 1968-ban érte el. 1969-ben azonban már 1,2 százalékkal újra alacsonyabb volt a paraszti jövedelem. Jövedelemdiszparitásról akkor beszélhetünk, ha néhány százaléknál nagyobb eltérés tartósan érvényesül.

Másodsor, az összes személyi jövedelem összetevőiben más és más a jövedelemarány alakulása. A munkából származó jövedelmekben a parasztság egy főre jutó jövedelme meghaladja a munkásokét.

A pénzbeli személyes jövedelmekben, a társadalmi juttatásokban és a pénzbeli társadalmi juttatásokban *jelentősen elmarad* a parasztság jövedelme.

A termelőszövetkezeti parasztság és az ipari munkások jövedelemarányai

A dolgozó termelőszövetkezeti tagok (nem nyugdíjasok) munka szerinti nominál jövedelmét az ipari munkásság, illetve az állami gazdaságok dolgozóinak ilyen jövedelmével összevetve, a következőket állapíthatjuk meg: A dolgozó szövetkezeti tagok munka szerinti jövedelme a III. ötéves terv időszakában 58 százalékkal, az állami gazdaságokban dolgozóké 38, az állami ipari munkásoké 18 százalékkal nőtt. 1971—1973-ban 25,5 százalékkal nőtt a tsz-parasztok, 12,9 százalékkal az állami gazdasági dolgozók és 17,7 százalékkal az ipari munkások havi nominál jövedelme.¹¹ A termelőszövetkezeti tagok nominál jövedelmének növekedési üteme *többszöröse* volt a munkásokénak, a *növekedési ütemkülönbségek* azonban jelentősen csökkentek.

Továbbá, a termelőszövetkezeti tagok havi nominál jövedelme még ma is kisebb, mint az állami ipar munkásaié: 1971—1973-ban 91,1 százalék. Még alacsonyabb a tsz-tagok jövedelme az *alkalmazottakéhoz* viszonyítva, ezek jövedelmének csak 81,4 százaléka.

Végül, különösen jelentős a termelőszövetkezeti tagok munkajövedelmének lemaradása a munkásokétól az *egy munkaóra*ra jutó jövedelemben (a tsz-tagok jövedelme 77,2 százaléka a munkásokénak). Ez arra utal, hogy a havi munkadíj magasabb színvonala mögött nagyobb munkaóra-teljesítmény húzódik meg. A termelőszövetkezetekben a cél a következő időszakban nem a *munkaóra-felhasználás* növelése, hanem a munkaóra-ra jutó munkadíj növelése. Az ismertetett jövedelemszínvonal a nagyüzemekből származó jövedelmekre vonatkozik. A háztáji gazdaságokból származó jövedelmek ezt még jelentősen kiegészítik. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a többletjövedelem nagy része a termelőszövetkezeti tag *háztáji gazdaságban kifejtett többletmunkájából ered*.

Mivel magyarázható, hogy a parasztság reáljövedelme már elérte a munkásokét, miközben a szövetkezeti tagok nominál jövedelme még elmarad attól? Ennek részben az a magyarázata, hogy a „paraszti” népességcsoportban szerepelnek az állami gazdasági dolgozók, a szövetkezeti alkalmazottak, az egyénileg dolgozó parasztok, és ezek reáljövedelme magasabb, mint a szövetkezeti tagoké, részben pedig az, hogy a parasztság jövedelmének egy részét a háztáji gazdaság adja, továbbá,

¹¹ Mezőgazdasági adatok 1969/2., 1972. 3. Központi Statisztikai Hivatal.

hogy a parasztság munkajövedelmének egy része természetbeni jövedelem. 1973-ban a háztáji gazdaságból származott a személyi jövedelem 25—30 százaléka. Igaz, hogy ennek egy része a termelészövetkezeti kereső többletmunkájából származik.

E tények alapján nem túlozunk, ha megállapítjuk, hogy a harmadik ötéves terv a parasztság életszínvonalának alakulásában döntő változást hozott, mert az életszínvonal legfontosabb jellemzőjét, a reáljövedelmet tekintve a parasztság elérte a munkásosztály jövedelemszintjét. *S mondhatjuk, hogy ez — a földreform és a mezőgazdaság átalakítása után — a szocializmus építésének a parasztságot érintő harmadik nagy vívmánya.*

Összegezőképpen a következőket állapíthatjuk meg:

1. Ahhoz, hogy a munkás—paraszt-jövedelmeket „arányosan növeljük”, hogy az ezt célzó gazdaságpolitikai döntéseket megalapozzuk, az ipari és a mezőgazdasági személyi jövedelmeket sokoldalúan kell elemeznünk. Hiszen a jövedelemparitás vizsgálatakor egészen más „eredmények” adódtak attól függően, hogy ezt ágazati szinten, a társadalmi csoportok szintjén vagy osztályismérvek alapján végeztük. Az arányos jövedelem megteremtésében a következő időszakban az állományi létszámra jutó keresetekben indokolt a paritás megteremtése, továbbá a személyi jövedelmek *struktúrájának* közelítésére kell nagyobb gondot fordítani.

2. A munkás és paraszti személyes jövedelmek *arányos* növelése nem egyszerűen azt jelenti, hogy a jövedelmeket mindkét népességcsoportban mondjuk évente 4—5 százalékkal kell növelni. Inkább azt, hogy összhangot kell kialakítani a szocializmus *gazdasági törvényszerűségei (a gazdasági feltételek) és a jövedelemnövekedés között.* Ezek a gazdasági feltételek a következők: a termelékenység színvonalának és ütemének változása, a munka szerinti elosztás követelményei, a felhalmozás és a fogyasztás megfelelő aránya és a gazdasági szabályozók konzisztens rendszere. A két osztály jövedelmének ezekkel arányosan kell növekednie.

3. A munkás és paraszti jövedelemparitás másként megfogalmazva azt jelenti, hogy nem alakulhat ki *jelentős és tartós diszparitás* a jövedelmekben. A gazdasági fejlődés számára azonban hasznos, ha a *kisebb arányú diszparitás az említett gazdasági feltételeknek* megfelelően alakul. Ezt különösen az ötödik ötéves terv első éveiben kell számon tartani, amikor is a nemzeti jövedelem termelésében és felhasználásában az egyensúly helyreállítása a fő feladat. Ilyen helyzetben ugyanis a nemzeti jövedelem növelésének szerény lehetőségei arra „ösztönöznek”, hogy a jövedelmek arányos növelése azok „egyenlő” növelését is jelentse.

A községekben élő ipari-építőipari munkások mint a munkaerő sajátos csoportja

Az elmúlt két-három évtizedben a foglalkoztatott munkaerő összetétele rendkívül dinamikus változáson ment át. Az átrétegződés során új kategóriák is kialakultak. Ilyen új kategóriának tekintjük a községi lakóhelyű ipari-építőipari fizikai munkások rétegét.

E réteg jelentőségéről hozzávetőleges képet kaphatunk néhány statisztikai adat alapján. Az 1970-es népszámlálás szerint az összes ipari dolgozók 2/5-e, az építőipari dolgozók több mint a fele községi lakos volt. A falvak felől nézve: az összes községi aktív kereső 37 százaléka dolgozott az iparban és az építőiparban.¹

Az ipar és az építőipar területi elhelyezkedéséből eredően, a falusi ipari és építőipari fizikai dolgozók nagyobb részének munka- és lakóhelye elkülönül egymástól.² Ezt a közhelyszámba menő megállapítást kiegészíthetjük azzal, hogy az elkülönülés viszonylag új keletű jelenség — az ingázás elsősorban a szocialista iparosítással függ össze —, s így vizsgálandó munkaerőcsoportunk, legalábbis ilyen tömegben, meglehetősen új formáció.³

Történelmi előzmények és az utóbbi három évtized tendenciái. A csoport fő vonásai

Az ingázó falusi ipari és építőipari fizikai dolgozók „elődei” az ipari forradalommal jelentek meg. Nem a mai értelemben vett ingázók voltak, inkább ipari idénymunkásoknak nevezhetjük őket. A magyar kapitalista fejlődés egyik jellegzetes alakjának tekinthető az ipari és mezőgazdasági munkát egyaránt végző félproletár törpebirtokos vagy nincstelen, aki falujához és földjéhez kötődik, ugyanakkor ipari munka vállalására kényszerül.

A magyarországi kapitalizmust elsősorban a gazdaság bővülésének viszonylag lassú üteme, valamint a nagy mezőgazdasági túlnépesedés

¹ Andorka Rudolf—Harcza István: A községi népesség társadalomstatistikai leírása. MTA Szociológiai Kutatócsoportja, 1973.

² Az MTA Szociológiai Kutatócsoportja által 1972—1973-ban végrehajtott reprezentatív felvétel szerint, mely a budapesti agglomeráció falvainak kivételével magában foglalja az ország községeit, az ipari és építőipari fizikai dolgozó családfők 66 százaléka ingázó: ezen belül az ipari szakmunkás családfők 66, a betanított munkás családfők 58, az ipari segédmunkás családfők 74 és az építőipari fizikai dolgozó családfők 66 százaléka.

³ A községi aktív keresők 30 százaléka ingázott 1960-ban, 1/3-a 1970-ben. Lásd Andorka — Harcza: I. m.

jellemezte. Az iparban az idény jellegű iparágaknak nagy szerepük volt, és a mezőgazdaság is jelentős számú idénymunkást alkalmazott. A csekély földdel rendelkező vagy nincstelen rétegek a szűk munkaerőpiacon nem találtak stabil munkahelyeket. A magyar nagybirtok csupán a kvalifikált és állandóan szükséges mezőgazdasági munkaerőt kötötte magához, az idénymunkák elvégzését az év közben rendszerint munka nélküli falusi proletár és félproletár rétegek alkalmazásával oldotta meg.

Az élelmiszeripar és a természeti erőforrásokhoz kapcsolódó egyéb iparágak nagy szerepe ugyancsak az idénymunkák növekedésének irányában hatott. Így a félproletárnak nevezhető ipari idénymunkások rétege, mely az iparban nem talált állandó alkalmazást, nem válhatott tisztán ipari bérmunkássá. Közülük a törpebirtokosokat földjük is a faluhoz kötötte, a kötöttség nélküli ipari idénymunkások viszont azért nem költözhetek a városokba, mert nem rendelkeztek elég anyagi erővel a városi egzisztencia megteremtéséhez.⁴ Ez a réteg mindvégig faluhoz kötődött, 1945-ig csupán a proletarizálódás némi előrehaladása figyelhető meg, a föld aprózódásával párhuzamosan.

Az 1945-ös földreform a falusi ipari-építőipari fizikai dolgozók potenciális bővülésének lehetőségét is magával hozta. A földbirtokviszonyok átalakulása ebből a szempontból a nagybirtokon végezhető munka megszűnését jelentette, tehát a mezőgazdasági munkaerőpiac radikálisan szűkült. Ugyanakkor a nincstelenek és a törpebirtokosok egy része egyáltalán nem jutott földhöz, így számukra csupán az ipari munka lehetősége maradt meg. A mezőgazdaságból kiszoruló idénymunkások számát jól érzékelteti az a tény, hogy a földreform után a mezőgazdasági keresők 47,2 százaléka mezőgazdasági munkás és 5 kh-on aluli birtokkal rendelkező törpebirtokos volt (12,9 százalék pedig földnélküli).⁵ Vagyis a mezőgazdasági keresők közel fele félproletár vagy proletár maradt. Ez a tömeg a földreform után lényegében elvesztette nem ipari munkaalkalmait. Elvileg természetesen a kisárutermelő mezőgazdaságban is találhattak volna munkát, azonban nem ez történt. A földreform befejezését követő években megindult extenzív, feszített ütemű iparosítás e munka—megélhetés nélküli tömeget elsősorban az iparba vontába, s ezzel gyors ütemben bővítette a falusi munkások számát. Az iparosítás szívó hatása már kezdetben sem csupán a korábbi mezőgazdasági vagy ipari idénymunkaerőt érintette, hanem a régebben viszonylag stabil egzisztenciával rendelkező, nagybirtokon dolgozó cselédeket is, akiknek jelentős része nem jutott földhöz, vagy a juttatott földből nem tudott megélni.

Az iparosítással párhuzamosan a mezőgazdaságban lezajló változások is siettették a falusi ipari-építőipari munkások rétegének bővülését. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének kezdeti szakasza s az ezzel összefüggő mezőgazdasági ár- és adópolitika, valamint a tagosítások gyorsan csökkentették a földjükből megélni nem tudó parasztcsaládok számát, egyre több paraszt hagyta el földjét, ment az iparba dolgozni.

Az extenzív iparosítás, később pedig a mezőgazdasági termelési

⁴ A törpebirtokos ipari idénymunkásokról l. Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság (Cserépfalvi); a magyar munkásosztály összetételéről l. Lackó Miklós: Gyári munkásságunk összetételéről az ipari forradalom időszakában (Századok, 1960. 4. sz.).

⁵ Fazekas Béla: Mezőgazdaságunk fejlődése a felszabadulás után. (Mezőgazdasági Kiadó, 1967. 43. 1.)

viszonyok átalakulása elsősorban a falusi ipari-építőipari munkások számát növelte meg. Ennek egyik oldala, hogy 1949 és 1972 között a mezőgazdaság aktív keresőinek száma mintegy a felére esett.⁶

E már sokszor leírt folyamatból egy sajátosságot emelek ki, mely a csoport lényeges vonásának tűnik: a dinamikus társadalmi mobilitás lassú területi mobilitással párosult.

A mezőgazdasági aktív keresők csökkenése a községi lakosság számának stagnálásával párhuzamosan ment végbe,⁷ miközben az ipari és az építőipari keresők számának növekedése elsősorban a parasztságból vagy a paraszt származású lakosságból táplálkozott.⁸ E folyamat vég-eredményét a községi aktív keresők népgazdasági ágak szerinti megoszlása jól mutatja.

1. sz. táblázat

A községi aktív keresők népgazdasági ágak szerinti megoszlása

Év	Ipar és építőipar	Mezőgazdaság	Egyéb	Összesen
1949.	12,0	76,0	12,0	100,0
1960.	23,8	59,5	16,7	100,0
1970.	36,3	42,2	21,5	100,0

Forrás: 1970-es népszámlálás, 24. kötet. Központi Statisztikai Hivatal, 1973.

A falusi ipari-építőipari munkások aránya az 1949. évi $\frac{1}{3}$ -ról 1970-re több mint $\frac{1}{3}$ -ra nőtt. A falusi népesség egésze is meglehetősen immobil területileg, s ezen belül a falusi ipari és építőipari munkásoknak csaknem a fele egész életében ugyanabban a községben lakott.⁹

A lakóhelyet változtató falusi építőipari-ipari munkások többsége nem városba, hanem egy másik faluba költözött. Megközelítőleg jelzi ezt a 2. sz. táblázat, mely a KSH Népeségtudományi Kutató Intézete 1962-es mobilitási vizsgálatának adataira támaszkodik.

2. sz. táblázat

A községekből elköltözött aktív nem mezőgazdasági fizikai férfi népesség lakóhely-változtatása

A mobilitás iránya	Szakmunkás	Betanított munkás	Segédmunkás	Együtt
Községbe	55,2	64,6	74,6	64,5
Városba	44,8	35,4	25,4	35,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Lásd a 9. lábjegyzetet.

⁶ 1947-ben 2 millió 158 ezer fő, 1972-ben pedig 1 millió 110 ezer fő. Lásd Fazekas Béla: I. m. és Mezőgazdasági adatok, 1972. 4. kötet (Központi Statisztikai Hivatal, 1973.).

⁷ 1930-ban (az 1972. december 31-i államigazgatási beosztás szerint) a községek lakossága 5 millió 358 ezer fő volt, 1973-ban pedig 5 millió 389 ezer. Ugyanakkor a városi lakosság száma növekedett. (Andorka Rudolf—Harcza István: I. m.)

⁸ Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése (Szociológia, 1972/1. sz.) és Ferge Sándorné—Láng Györgyné—Kemény István: Társadalmi rétegződés Magyarországon (Statisztikai Időszaki Közlemények, 11. kötet. Központi Statisztikai Hivatal, 1966.).

⁹ Andorka Rudolf adatai szerint a községi nem mezőgazdasági fizikai dolgozó férfiak 46 százaléka életében nem változtatott lakóhelyet. (Andorka: A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai Magyarországon. Központi Statisztikai Hivatal, 1970.)

A táblázatot kiegészíthetjük a már említett reprezentatív feltétel adataival. Ezek szerint az ipari és építőipari fizikai munkás családok 77 százaléka az előző 15 évben egyáltalán nem változtatott lakóhelyet, sőt az ipari szakmunkás családfelek 61 százaléka, az ipari betanított munkás családfelek 66 százaléka, az ipari segédmunkás családfelek 66 százaléka és az építőipari fizikai dolgozó családfelek 73 százaléka a felvétel időpontjában ugyanabban a községben lakott, ahol apja élt élete legnagyobb részében.

A 2. sz. táblázatból látható, hogy a területileg mobil falusi ipari-építőipari munkásoknak is csaknem $\frac{2}{3}$ része községi lakos maradt. Ez a rendkívül magas arány elsősorban az ipar területi szerkezetével és az infrastrukturális beruházások lemaradásával magyarázható.

A magyar iparfejlődés területi sajátossága, hogy az új ipartelepek rendszerint a már iparosodott területeken jöttek létre. Az infrastrukturális beruházások alacsony szintje is összefügg azzal, hogy az ipart elsősorban a működéséhez szükséges infrastruktúrával már rendelkező területeken fejlesztették. A folyamat másik oldala a lakossági infrastrukturális beruházások leszorítása, aminek egyik következménye az, hogy a gazdasági fejlettség színvonalához képest a városodási folyamat elmaradt.¹⁰ Az elmaradás éppen az itt vizsgált foglalkozási csoport területi mobilitásának lefékeződésében jelenik meg.

A magyar infrastrukturális fejlesztés és az ipartelepítés egyik fontos társadalmi következményeként a mezőgazdaságon kívül munkát vállaló falusiak nem költözhettek be a városokba annak ellenére, hogy nagyobb részük munkahelye a városokban van.¹¹

A falusi ipari-építőipari munkások lényeges jellemzője, hogy az ún. urbanizációs lejtő¹² alján élnek. A falusi és a városi lakóhelyek feltételei között nagyok a különbségek: a falusi ipari-építőipari munkás kevéssé urbanizált életkeretben él, életszínvonala azonos jövedelmi színvonal mellett is alacsonyabb, mint a városi munkásoké, a falvak infrastrukturális ellátottsága és intézményhálózata sokkal alacsonyabb szintű, mint a városoké.

Az „urbanizációs lejtő”, a már említett csekély területi mobilitással és ennek okaival is összefüggésben, „társadalmi lejtővé”¹³ vált. A magasabb társadalmi státusszal rendelkező rétegeket nagyjából városi, az alacsonyabb státuszú rétegeket inkább a falusi lakóhely jellemzi. Néhány munkajellegcsoportra vonatkozóan ezt mutatja a 3. sz. táblázat.

¹⁰ Infrastrukturális fejlettségünket történetileg és nemzetközi összehasonlításban vizsgálja Csernok Attila—Ehrlich Eva—Szilágyi György: Az infrastruktúra történeti fejlődésének néhány jellemzője című tanulmánya (Társadalmi Szemle 1971. 11. sz.). A gazdasági fejlettség és az infrastrukturális színvonal összefüggéseiről szólva a szerzők többek között azt állapítják meg, hogy „a szocialista országok infrastruktúrája mindinkább elszakad az országok általános gazdasági fejlettségétől” és „Magyarországon az infrastruktúra — különösen ami a tökeigényes területeket illeti — a vizsgált több mint száz év alatt lassan fejlődött, és ma elmarad gazdaságunk fejlettségi színvonalától”.

¹¹ Ezzel nem azt állítom, hogy a falun élő munkások a városokba akarnak költözni, csupán az átlagos beköltözési esélyekre utalok.

¹² „Urbanizációs lejtőn” azt értjük, hogy a települések az urbanizáltság foka szerint hierarchikus sorba rendezhetők, melyen felfelé haladva az egyes urbanizációs szintekhez tartozó települések lakóinak egyre jobb életkörülményeket biztosítanak. Ebben az értelemben a falvak általában a lejtő alján találhatók.

¹³ A „társadalmi lejtő” kifejezés azt kívánja érzékeltetni, hogy az egyes rétegek bizonyos — empirikusan is mérhető — dimenziókban hierarchikus sorba rendezhetők.

Néhány munkajellegcsoport településcsoportonkénti aránya 1968-ban

(Az alkalmazásban állók teljes száma = 100)

Az alkalmazásban állók munkajellegcsoportja	Budapest	Városok	Községek	Ország
Középszintű vezető és értelmiségi	9,5	7,8	3,8	6,3
Középszintű szakember	18,8	18,7	9,5	14,6
Adminisztratív foglalkozású	12,0	8,5	5,3	8,0
Ipari és építőipari szakmunkás	20,7	21,3	21,6	21,3
Segéd munkás	15,4	17,8	22,7	19,4

Forrás: A keresetek szóródása és szerepe a munkás-alkalmazott háztartások jövedelmében. Központi Statisztikai Hivatal, 1971.

A „társadalmi” és az „urbanizációs lejtő” összefüggéseit jól jellemzi, hogy a községekben körülbelül fele akkora a középszintű vezetők, értelmiségiek és szakemberek aránya, mint a városokban. A másik véglet a segéd munkások ellenkező irányú megoszlása. Ha csak a falusi ipari-építőipari munkásokat vizsgáljuk, kvalifikáltság szerinti hierarchiát találunk.

Az ipari és építőipari munkások megoszlása

Településcsoport	Szakmunkás	Betanított munkás	Egyéb fizikai dolgozó	Összesen
Budapest	45,8	35,3	18,9	100,0
Vidéki városok	42,7	36,0	21,3	100,0
Városok együtt	44,3	35,7	20,0	100,0
Községek	36,9	37,3	25,8	100,0

Forrás: Lásd az 1. sz. táblázatot.

Az egyéb fizikai dolgozók kategóriája túlnyomórészt segéd munkásokat takar. Azonnal szembevetünk, hogy míg a községekben ez a kategória az összes falusi ipari-építőipari munkás létszámnak több mint az $\frac{1}{4}$ -ét teszi ki, addig a városokban csak $\frac{1}{5}$ -ét, Budapesten pedig még ennél is alacsonyabb az arányuk. A szakmunkások aránya ezzel szemben egyértelműen alacsonyabb a községekben. (Lásd az 5. sz. táblázatot). Ugyanezt találjuk, ha csak a szakképzettségi arányokat nézzük.

A rendszeresen kereső fizikai dolgozók
közül a szakképzettséggel rendelkezők
aránya 1968-ban
(százalék)

Településcsoport	Ipar	Építőipar
Budapest	56,3	64,7
Vidéki városok	51,9	62,1
Községek	47,5	45,8
Ország	51,0	51,4

Forrás: Lásd a 3. sz. táblázatot.

Megállapításunk különösen a községi építőipari munkásokra igaz. A városokban a szakképzett építőipari fizikai dolgozók aránya csaknem eléri a $\frac{2}{3}$ -ot, a községekben ezzel szemben 50 százalék alatt marad. A falusi munkások alacsonyabb kvalifikáltsága abban az értelemben is megfigyelhető, hogy ha szakmunkássá válnak is, inkább a rövidebb betanulási időt igénylő, alacsonyabb képzettségi színvonalú szakmákba kerülhetnek be.

A falusi munkások eddig ismertetett lényeges vonásai tehát: a lakó- és a munkahely elkülönülése; a lakóhely alacsonyabb infrastrukturális ellátottsága; parasztszármazás; viszonylagos kvalifikátlanság; a területi mobilitás hiánya. Emellett talán a legfontosabb jellemzőjük a mezőgazdasághoz való kapcsolódás. A falusi lakóhelynek éppen ez az a specifikuma, mely alapvetően megkülönbözteti a városi és a falusi munkást. A falusi ipari-építőipari munkás nem klasszikus értelemben vett munkás, mivel jövedelmének, fogyasztásának egy részét rendszerint mezőgazdasági termeléséből közvetlenül fedezi.

Az 1972-ben végzett mezőgazdasági összeírás szerint a községi népesség $\frac{4}{5}$ része olyan családokban él, amelyek kisüzemi gazdasággal rendelkeznek. Gyakorlatilag tehát csaknem minden falusi közvetlenül kapcsolódik a mezőgazdasághoz. A falusi munkás is — vagy önmaga, vagy családtagja révén — részese a mezőgazdasági termelésnek. A falusi lakóhely következtében „közel van” a mezőgazdasághoz, ráadásul a falun élők, származásukból adódóan, termelési hagyományokkal is rendelkeznek. Ha maguk esetleg nem foglalkoznak is mezőgazdasággal, családjuk rendszerint kapcsolatban van mezőgazdasági nagyüzemmel vagy a kisgazdasággal.

Hogy ezt a kapcsolatot megközelítőleg érzékelnünk tudjuk, ahhoz a falusi munkások családjainak tevékenységi struktúráját és a családi jövedelmek belső megoszlását kellene ismernünk. Csak néhány adat áll rendelkezésünkre a már említett reprezentatív felvételből. Ezek szerint az ipari-építőipari fizikai dolgozó családfővel rendelkező családok több mint fele legalább egy sertést tartott, $\frac{1}{3}$ -a a felvétel évében árutermelő volt.

A családi termelőtevékenység és a jövedelem kettős (mezőgazdasági és ipari) jellege mellett a falusi ipari-építőipari munkások között számottevő lehet azoknak a száma, akik a munkacsúcsok idején a nagyüzemi mezőgazdaságban dolgoznak. Részben hétvégeken, részben szabadságuk alatt, részben pedig úgy, hogy a munkacsúcsok idejére kilépnek munkahelyükről. A nagyüzemi mezőgazdaságban végzett munka szempontjából a statisztikák alapján a falusi munkásokat nem lehet pontosan elkülöníteni az idénymunkát végző többi csoporttól, ezért meg kell elégednünk azzal a kijelentéssel, hogy a mezőgazdaságban a nagyobb munkák idején nagytömegű idénymunkaerő dolgozik, s ennek egy része a falusi ipari-építőipari munkásokból áll.¹⁴ A falusi ipari-építőipari munkások egy része tehát időszakosan mezőgazdasági bér munkássá, a községi népesség nem ipari-építőipari fizikai dolgozóinak egy része pedig, ugyancsak idő-

¹⁴ Az állami gazdaságokban például 1968-ban az összes munkások körülbelül 25 százaléka időszakos és alkalmi munkás volt. 1972-ben ez az arány megközelítőleg 20 százalék. (Mezőgazdasági adatok, 1972. 3. kötet. Központi Statisztikai Hivatal, 1973.)

A termelőszövetkezeti tagok nem mezőgazdasági munkaviszonyban álló családtagjainak száma 1966. júniusában körülbelül 47 ezret, az időszakos alkalmazottaké pedig 141 ezret tett ki. (Mezőgazdasági adatok, 1966. 4. kötet. Központi Statisztikai Hivatal, 1967.)

szakosan, ipari munkássá válik. Ez utóbbi csoport az év legnagyobb részében a nagyüzemi vagy a kisüzemi mezőgazdaságban dolgozik, s a mezőgazdasági holtidényben áramlik az iparba, elsősorban az élelmiszeriparba, ahol kvalifikálatlan munkát végez. 1968-ban körülbelül 300 ezer fő volt a mezőgazdasági holtidényben a munkaerő-felesleg.¹⁵ Ezt a létszámot elsősorban az élelmiszeripar szívta fel az idénymunkák időszakában.¹⁶

Mindez azt mutatja, hogy *a falusi fizikai munkaerő nem köthető szorosan egy foglalkozáshoz, illetve egy adott gazdasági ághoz, pontosabban az adott foglalkozás, illetve ágazat nem fejezi ki sem valóságos társadalmi munkatevékenységét, sem életmódját, s nem határozza meg érdekeit sem. Különösképpen igaz ez a falusi ipari-építőipari munkásokra, akik egyszerre kötődnek a mezőgazdasághoz és az iparhoz, egyszerre függenek a társadalmi munkaszervezetektől és saját kisgazdaságuktól, egyszerre vannak jelen a társadalmi munkaerőpiacon, és vonják ki munkaerejüket a hatása alól, egyszerre helyhez (a faluhoz) kötöttek, s ugyanakkor rugalmas munkaerők, kvalifikálatlanok, viszonylag alacsony jövedelemmel, s ezzel egyidejűleg konvertálható munkaerővel rendelkező, sajátos árutermelő „vállalkozók”.*

Ha az eddig felsorolt vonásokat egymás mellé helyezzük, és egymáshoz való viszonyukat tisztázni tudjuk, akkor egyrészt a falusi munkásokat elhelyezhetjük a gazdaság és a társadalom működésében betöltött szerepük szerint, másrészt feltárhatjuk a munkaerő-gazdálkodás számára lényeges funkcióikat.

A csoport sajátos funkciói, helye a gazdaságban és a munkaerő-gazdálkodásban

A csoport főbb vonásait vizsgálva, rögtön szembeűnik a csoporttagok munkatevékenységének gyakori változása, rendszeres munkaerőmozgásuk. Ebben az értelemben nem rendelkeznek stabil foglalkozással.

A falusi ipari-építőipari munkás három szempontból is mobil munkaerőnek tekinthető. 1. Munkaerejét különböző *ágazatok között* „mozgatja”: a) a gazdasági fejlődés irányának megfelelően, a csökkenő létszámú ágazatokból a növekvő létszámú ágazatokba áramlik (történetileg is megfigyelhető, hogy az ipar felfutása idején elsősorban itt keres munkát, a mezőgazdaság fellendülésekor pedig visszatér családi gazdaságába); b) adott időintervallumban rendszerint a mezőgazdasági termelésben is rendszeresen részt vesz (akár saját kisüzemi gazdaságában, akár nagyüzemben). 2. Nem csupán ágazatok között mozog, hanem *területileg* is mobil. A területi „mozgékonyosság” kettős értelemben igaz: a) a beruházások területi alakulásával egyirányban mozog; b) falusi lakóhelye rendszerint állandó, de munkahelye nem azonos a lakóhelyével, ezért állandóan ingázik. Végül: 3. *különböző társadalmi*

¹⁵ 70 százalékuk munkaképes korú, 40 százalékuk nő. (Somogyi István: A munkaerő-kooperáció szükségessége a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Munkaügyi Szemle, 1973. 6. sz.)

¹⁶ Egyes élelmiszeripari ágak, mint a cukor-, a dohány-, a baromfiipar, olyan mértékben idény jellegűek, hogy a legmagasabb munkáslétszám a legalacsonyabbnak mintegy a másfélszerese. (Dzur Gábor: Az idényágazatok idénymunkaerő-szükséglete kielégítésének vizsgálata az élelmiszeriparban. Munkaügyi Szemle, 1974. 2. sz.)

természetű munkaszervezetek közötti mozgást végez. A társadalmi munkaszervezetben klasszikus értelemben vett munkásként dolgozik, a kisüzemi gazdaságban pedig mint természetes gazdálkodást vagy árutermelést folytató paraszt, esetleg kisvállalkozó jelenik meg.

A három felsorolt „mozgás” már utal arra, hogy a gazdasági rendszer működésében a falusi ipari-építőipari munkások sajátos szerepet játszanak. Ha nyomon követjük gazdasági fejlődésünket, láthatjuk, hogy az elsősorban az ipar és építőipar növekedésére épül. Az ipar extenzív irányú növekedése csak hatalmas munkaerőtömeg bevonásával volt lehetséges. A munkaerő iránti keresletet elsősorban a mezőgazdaságból és a faluból felszívott nagyszámú munkaerő elégítette ki. Az ipar növekedésének forrása a falusi és a mezőgazdasági munkaerőn kívül részben maga a mezőgazdasági termelés volt: az ipari beruházások költségeinek bizonyos hányadát a különböző eszközökkel elvonásra került mezőgazdasági terméktöbbség fedezte.

A mezőgazdasági termelés visszaesései és e visszaesések következményei világossá tették, hogy a gazdaság (és ezen belül az ipar) fejlődése-növekedése tartósan nem valósítható meg a mezőgazdaság fejlődése nélkül: a falusi ipari-építőipari munkásoknak *lényeges szerepük van mindkét szektor növekedésében.*

A mezőgazdasági nagyüzemek és a különböző típusú kisüzemi gazdaságok munkamegosztása durván az intenzív-extenzív dimenzió mentén helyezhető el. A különösen fontos intenzív kultúrák (a zöldség-, a szőlő-, a gyümölcsstermesztés, valamint az állattenyésztés) termelésének jelentős része a kisüzemi gazdaságokban volt és maradt. A falusi ipari-építőipari munkásokban ebben a helyzetben egyaránt funkciójuk az ipari termeléshez szükséges (főként alacsony szakképzettségigényű) munkák elvégzése és az intenzív kultúrák (köztük exportképes termékek) termelése.

További lényeges funkciójuk az ipar területi fejlesztésével függ össze. A regionális fejlesztési irányok kidolgozásakor vagy változtatásakor az iparfejlesztésnek a munkaerő áttelepítésével járó költségtényezők jó részét (az ingázás közlekedési költségeit kivéve) nem kell figyelembe vennie. Egyrészt ugyanis a munkaerő költségeinek területi különbségei az ingázó falusi ipari-építőipari munkással olyan munkaerő jelent meg, lényegében eltűntek, másrészt (s témánk szempontjából ez a lényeges) amelynek lakóhelye állandó ugyan, de bizonyos határokon belül nem fontos számára, hogy a munkahely területileg hol helyezkedik el. Ennél fogva a falusi ipari-építőipari munkások munkahelyeinek egy része anélkül telepíthető át egyik területről a másikra, hogy lakóhely-változtatással összefüggő költség felmerülne. Az ipar területi fejlesztése szempontjából tehát a falusi ipari-építőipari munkás ebben az értelemben *„olcsó” és „könnyen mozgatható” munkaerő.*

A vizsgált réteg utolsó említendő sajátos funkciója a kvalifikátlanságából következő. A kvalifikátlanság a falusi ipari-építőipari munkást nemcsak területileg és ágazatilag, hanem *ágazaton belül is konvertálhatóvá teszi*, mivel a segédmunka és részben a betanított munka elvégzésére univerzálisan alkalmas.

Különösen lényeges a konvertálhatóság az iparban és a mezőgazdaságban gyakorta szükséges idénymunka ellátásához. Minden iparágban és üzemben vannak tartós vagy időszakos termelésingadozások. Amenny-

nyiben ezek az ingadozások a munkaerő-állomány csökkenését idézik elő, elsősorban a kvalifikálatlan ingázó munkaerő mozdul meg, és átkerül az éppen munkaerőhiánnyal küszködő területekre. Itt éppúgy képes elvégezni a szakképzettséget nem igénylő munkákat, mint az előző munkahelyén. Egyes iparágakban a termelés kifejezetten idény jellegű (például: élelmiszer-, építő-, építőanyag-ipar, bányászat, fakitermelő és -feldolgozó ipar), s ezekben az iparágakban a segéd munkások állandó fluktuációja figyelhető meg.

A „mozgások” és „funkciók” összekapcsolódásából következik a falusi ipari-építőipari munkások *sajátos helyzete*. A társadalmi munkaszervezetekhez való laza kötődés szükségessé teszi, hogy a társadalmilag szervezett munkaerőpiacon kívüli pozíciókat is megvizsgáljuk. A társadalmi munkaszervezetekhez való viszony mellett figyelembe kell vennünk a saját gazdaság szerepét ahhoz, hogy meghatározhassuk a falusi ipari-építőipari munkások funkciójukból eredő helyzetét.

A falusi ipari-építőipari munkások körében a saját gazdaság szerepe elsősorban származásuktól, árutermelési hagyományaitól, múltbeli vagyoni helyzetüktől, a falu regionális helyzetétől függ. A közép- vagy gazdagparaszt származású falusi ipari-építőipari munkás rendszerint rendelkezik valamelyes tőkével; árutermelési hagyományai, szakismeretei is lehetővé teszik, hogy kisüzemi gazdaságát árutermelővé tegye — különösen ha lakóhelye valamelyik városi agglomeráció. A cseléd- vagy zsellérszármazású, árutermelési hagyományokkal és szakismerettel nem rendelkező falusi ipari-építőipari munkás kevéssé válik kisárutermelővé, sőt valószínű, hogy gazdasága a család fogyasztását is csak részben fedezi. E két, példaként felhozott típus között és mellett sok átmenet lehetséges, minthogy (ellentétben a kevés számú és homogén munkajelleg-csoporttal) a származás, a vagyoni helyzet, a hagyományok szempontjából a falusi ipari-építőipari munkások igen heterogén csoportot alkotnak.

A munkaszervezethez való viszony és a saját gazdaság szerepéből adódó különböző típusok helyzete a munkaerő-gazdálkodás szempontjából is eltérő, mivel azonos szabályozásra másképpen reagálnak, s így más a „szabályozhatóság” lehetősége, módja is.

A családi struktúra gazdasági jelentőségéhez

Közismert, hogy a családi jövedelmek eloszlása, nivellálódása vagy differenciálódása több tényezőtől függ. Általában a következőket szokták meghatározónak tekinteni: 1. a keresetek nagyságrendi eltérése, relatív differenciálódása; 2. a társadalmi juttatások jelentősége a keresetekhez, illetve az átlagos megélhetési és nevelési költségekhez képest; 3. a családban levő eltartottak száma, illetőleg arányuk a keresőkhöz képest. Mi most egy negyedik tényezőre, a 3. pontban említett kereső—eltartott-arány mellett a családi *keresők összetételének* a jelentőségére szeretnénk rámutatni.

A családi jövedelem vizsgálatában induljunk ki a keresetből mint a munkából származó jövedelem legfőbb összetevőjéből.

Családi jövedelem, családi struktúra

A bérek, a keresetek és a munkából származó jövedelmek szintje és arányai önmagukban még nem nyújtanak felvilágosítást sem a lakosság életszínvonaláról, de még a vásárolt fogyasztás szintjéről és struktúrájáról sem. A munkából származó jövedelmek csak egy részét teszik ki a lakosság jövedelmeinek, és arányai, jóllehet rendkívül fontosak a hatékonyabb munkára való ösztönzés szempontjából, a lakosság jövedelemarányainak csak egyik oldalát jelentik. A különböző munkát végző emberek egyéni keresetei és egyéb munkából származó jövedelmei a családban összegeződnek családi jövedelemmé oly módon, hogy kiegészülnek nem munkából származó jövedelmekkel, amelyek döntő többsége szocialista társadalomban társadalmi juttatás formáját ölti magára.

A valóságban a családi jövedelmek esetenként továbbintegrálódnak, ha ti. egy háztartásba több család vagy családtörödék tartozik. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért vizsgálódásainkat mi mégis az egygenerációs családra összpontosítjuk, amelyben egy házaspár és gyermekeik élnek. Ez annál inkább megengedhetőnek látszik, minthogy egyrészt a társadalmi-gazdasági fejlődéssel mind általánosabbá válik az ilyen családtípus. Másrészt mondanivalónk lényegén ennek az egyszerűsítésnek a feloldása amúgy sem változtatna, a bizonyítást azonban bonyolítaná. Minthogy pedig célunk inkább elvi bizonyítás, semmint egy konkrét helyzet ábrázolása, úgy érezzük: egyszerűsítésünk nemcsak megengedett, de kívánatos is.

Kereset és családi jövedelem

Különböző munkaerő-kategóriába tartozók (például — durva aggregációban — 1. egyetemi végzettségűek; 2. főiskolai végzettségűek; 3. középfokú végzettségűek; 4. szakmunkások; 5. betanított munkások; 6. segédmunkások) meghatározott valószínűséggel lépnek egymással életközösségre, és alapítanak családot.

Jelöljük k_{ij} -vel annak valószínűségét (valójában feltételes valószínűségről van most szó), hogy egy i -edik kategóriájú (aktív) kereső egy j -edik kategóriájú keresővel életközösségre lép. A lehetséges változatok a következő módon ábrázolhatók.*

A táblázat (mátrix) átlójában annak valószínűsége szerepel, hogy egy meghatározott kategóriájú kereső saját kategóriájából választ élettársat, vagy egyáltalán nem választ.**

	j	1	2	.....	m
i					
1		k_{11}	k_{12}		k_{1m}
2		k_{21}	k_{22}		k_{2m}
.					
.					
.					
m		k_{m1}	k_{m2}		k_{mm}

Így egy meghatározott $i = h$ kategóriájú keresőre***

$$\sum_{j=1}^m k_{hj} = 1.$$

Legyen az i -edik kategóriájú keresők száma N_i és átlagkeresetük b_i .

A h -adik kategóriájú keresőknek a különböző típusú családokban kialakuló egy főre jutó átlagkeresete:

$$\bar{b}_h = \frac{N_h b_h + N_h \sum_{j \neq h} k_{hj} b_j}{N_h + N_h \sum_{j \neq h} k_{hj}} = \frac{b_h + \sum_{j \neq h} k_{hj} b_j}{1 + \sum_{j \neq h} k_{hj}}.$$

Ahhoz, hogy ebből az egy keresőre jutó átlagkeresetből egy családtagra jutó családi átlagjövedelemhez jussunk, ezt még el kell osztanunk az egy keresőre jutó családtagok átlagos számával, és meg kell szoroznunk az egy keresőre jutó, kereseten felüli jövedelmek arányával.

* Példánkban $m=6$ lenne, és például k_{11} annak a (feltételes) valószínűsége, hogy egy főiskolai végzettségűnek szakmunkás házastársa legyen.

** Vagyis az egyedülállókat úgy tekintjük, mintha saját kategóriájukból választottak volna („önmagukat választották”).

*** E mátrix elemeinek alakulásából a társadalmi átrétegződést illetően önmagában is érdekes következtetésekre lehetne jutni.

$$b_h^* = \frac{\bar{b}_h t_h}{c_h}, \text{ ahol}$$

t_h a kereseten felüli jövedelmek és a kereset összegének aránya a kéthez képest,

c_h az egy keresőre jutó összes családtagok száma.

Családi struktúra és a társadalom nyíltsága

Ahhoz, hogy a családi jövedelmeknek a jövőbeli alakulásáról, annak tendenciáiról valamit mondhassunk, a családi struktúra alakulását kell vizsgálat alá venni.

A családi struktúra nem csupán a jövedelmek alakulása szempontjából érdemel figyelmet: vizsgálata sok mindent mond arról a társadalomról, amelynek körülményei között létrejön. Az a megoszlás, amelyel a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó emberek a saját csoportjukból vagy más társadalmi csoportból élettársat választanak, bizonyos mértékig jellemzi az adott társadalom nyíltságát vagy zártságát. Hagyjuk most figyelmen kívül az egyedül élő embereket — tételezzük fel, hogy különélésüknek nincs köze a társadalmi értékrendhez —, s vizsgáljuk kizárólag a házasságban élőket.

Attól függően, hogy a környezet mennyire korlátozza a párválasztás lehetőségét, két szélsőséges esethez jutunk:

1. Teljesen zárt (kaszt-) társadalomról beszélhetünk, ha egy adott társadalmi csoporthoz tartozó ember csak a saját társadalmi csoportjából választhat élettársat.

2. Teljesen nyílt társadalomnak nevezhetjük azt a társadalmat, amelyben az élettársválasztást nem befolyásolja a társadalmi csoporthoz való tartozás.

Ha az egyedülállóktól eltekintünk, a teljesen zárt társadalomra egy olyan mátrix jellemző, amelynek fő diagonálisában csupa 1-es áll; a teljesen nyílt családi struktúrájú társadalom mátrixának fő diagonálisában pedig az egyes társadalmi csoportok relatív gyakoriságai vannak, s a mátrix minden egyes sora megegyezik.

Az eddig felkutatott statisztikák sajnos nem tették lehetővé olyan szerkezetű mátrixok megkonstruálását, ahogyan a munkaerőt általában csoportosítjuk. Ezért kénytelenek vagyunk megelégedni azzal, hogy — az 1960. évi népszámlálás adatai alapján — a házassági mátrixot a következő iskolázottsági bontásban mutatjuk be: 1. 1—7 osztályt végzettek; 2. 8 osztályt végzettek; 3. 9—12 osztályt végzettek; 4. 13 vagy annál több osztályt végzettek. Az így kapott mátrix:

i \ j	1	2	3	4
1	0,884	0,106	0,010	0,000
2	0,449	0,469	0,075	0,007
3	0,213	0,453	0,307	0,027
4	0,080	0,300	0,440	0,180

Ugyanakkor a teljesen zárt kasztársadalmat jellemző mátrix:

i \ j	1	2	3	4
1	1	—	—	—
2	—	1	—	—
3	—	—	1	—
4	—	—	—	1

És végül teljesen nyílt társadalom esetén az 1960. évi iskolázottsági struktúrájú házas lakosság párválasztási struktúrája a következő lett volna:

i \ j	1	2	3	4
1	0,728	0,197	0,061	0,014
2	0,728	0,197	0,061	0,014
3	0,728	0,197	0,061	0,014
4	0,728	0,197	0,061	0,014

A családi struktúra és a keresetek szórása

A matematikai statisztika szokásos tárgyalásához közelebb kerülünk, ha a feltételes valószínűségekről áttérünk a nem feltételes valószínűségekre. Ekkor, p_i -vel jelölve az i -edik társadalmi csoporthoz tartozó férfiak és p_j -vel a j -edik csoporthoz tartozó nők relatív gyakoriságát, olyan $[p_{ij}]$ valószínűségi mátrixhoz jutunk, amelyben már nem a sorösszeg, hanem a mátrix valamennyi elemének összege egyenlő eggyel. Ekkor a teljesen nyílt társadalomban annak valószínűsége, hogy egy i -edik csoporthoz tartozó férfi egy j -edik csoporthoz tartozó nővel házasságot kössön $p_{ij} = p_i \cdot p_j$, míg a teljesen zárt, kasztosodott társadalomban az egyáltalán házasságra lépők között $p_{ii} \leq \min(p_i \cdot p_j)$ a csoporton belüli házasságokra, és $p_{ij} = 0$ minden $i \neq j$ esetében, azaz különböző csoportokhoz tartozók között nem születik házasság.

Ebben az ábrázolási módban a h -adik kategóriához tartozó férfi keresővel rendelkező háztartások átlagkeresete

$$\bar{b}_h = \frac{\sum_{j=1}^m (b_h + b_j) p_{hj}}{p_h},$$

míg a h -adik kategóriájú női keresővel rendelkező háztartásoké

$$\bar{b}_{.h} = \frac{\sum_{i=1}^m (b_i + b_h) p_{ih}}{p_{.h}}$$

Azokban a családokban pedig ahol vagy a férfi, vagy a nő tartozik a h -adik kategóriába,

$$\bar{b}_h = \frac{p_h \bar{b}_{h.} + p_{.h} \bar{b}_{.h} - 2b_h p_{hh}}{p_h + p_{.h} - p_{hh}}$$

Ennek az ábrázolási módnak az az előnye, hogy az ún. széleloszlásoknak nem kell azonosoknak lenniük. Jóllehet közös nómenklatúrát (azonos számú kategóriát) definiálunk a férfiak és a nők számára, lehetséges, hogy az egyik kategóriában csupa férfi, a másikban pedig csupa nő van.

Ilyen ábrázolási móddal az 1960. évi népszámlálás adataiból egy abszolút zárt társadalom esetén a következő mátrixot nyertük volna:

i \ j	1	2	3	4
1	0,728			
2		0,197		
3			0,061	
4				0,014

Az abszolút nyílt helyzet:

i \ j	1	2	3	4
1	0,531	0,142	0,046	0,009
2	0,107	0,029	0,009	0,002
3	0,055	0,014	0,005	0,001
4	0,036	0,010	0,003	0,001

A tényleges helyzet:

i \ j	1	2	3	4
1	0,644	0,077	0,007	0,—
2	0,066	0,069	0,011	0,001
3	0,016	0,034	0,023	0,002
4	0,004	0,015	0,022	0,009

Ennek az ábrázolásmódnak a segítségével könnyen bebizonyítjuk azt a — különben is kézenfekvőnek látszó — összefüggést, hogy a családi jövedelmek szóródása kisebb, ha a társadalom a házasságkötések szempontjából nyitabb, s akkor minimális, ha a párválasztás független a foglalkozási-jövedelmi csoportba tartozástól.

Használjuk a következő jelöléseket:

b_i = az i -edik foglalkozási-jövedelmi kategóriába tartozó férfiak átlagkeresete;

b_j = a j -edik kategóriába tartozó nők átlagkeresete (b_i nem feltétlenül egyenlő b_j -vel);

$$\bar{b} = \text{a családi átlagkereset} = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m (b_i + b_j) p_{ij};$$

$$\bar{b}' = \text{a férfiak átlagkeresete} = \sum_{i=1}^m b_i \cdot p_i;$$

$$b^n = \text{a nők átlagkeresete} = \sum_{j=1}^m b_j \cdot p_j;$$

d = a családi kereset szórása;

d' = a férfi kereset szórása;

d^n = a női kereset szórása.

A családi átlagkeresetek szórásnégyzete:

$$d^2 = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m [(b_i + b_j) - \bar{b}]^2 p_{ij} = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m (b_i + b_j)^2 p_{ij} - 2\bar{b} \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m (b_i + b_j) p_{ij} + \bar{b}^2.$$

Figyelembe véve, hogy

$$\bar{b} = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m (b_i + b_j) p_{ij}, \quad d^2 = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m (b_i + b_j)^2 p_{ij} - \bar{b}^2.$$

Elvégezve a négyzetre emelést, és figyelembe véve, hogy

$$\bar{b} = \sum_{i=1}^m b_i p_i + \sum_{j=1}^m b_j p_j, \quad \text{ahol } p_i = \sum_{j=1}^m p_{ij} \text{ és } p_j = \sum_{i=1}^m p_{ij},$$

$$d^2 = \sum_{i=1}^m b_i^2 p_i + 2 \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m b_i b_j p_{ij} + \sum_{j=1}^m b_j^2 p_j - \left(\sum_{i=1}^m b_i p_i \right)^2 - 2 \left(\sum_{i=1}^m b_i p_i \right) \left(\sum_{j=1}^m b_j p_j \right) - \left(\sum_{j=1}^m b_j p_j \right)^2.$$

Célszerűen csoportosítva a tagokat:

$$d^2 = \left[\sum_{i=1}^m b_i^2 p_i - \left(\sum_{i=1}^m b_i p_i \right)^2 \right] + \left[\sum_{j=1}^m b_j^2 p_j - \left(\sum_{j=1}^m b_j p_j \right)^2 \right] + 2 \left[\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m b_i b_j p_{ij} - \left(\sum_{i=1}^m b_i p_i \right) \left(\sum_{j=1}^m b_j p_j \right) \right].$$

Vegyük észre, hogy az első szögletes zárójelben levő tag a férfi keresetek szórásnégyzete, a második tag a női keresetek szórásnégyzete, a

harmadik tag viszont a házastársak keresete közötti kovariancia (a két szórással szorzott korreláció) kétszerese:

$$d^2 = (d')^2 + (d^n)^2 + 2rd' \cdot d^n.$$

A negatív korreláltságnak itt nincs értelme, mert az azt jelentené, hogy a magasabb jövedelmű férfiak a párválasztásnál előnyben részesítik az alacsony jövedelmű nőket, és megfordítva. Ezért a harmadik tagból csak a nem negatívakat vizsgáljuk. Csak azokat az eseteket vizsgálva, amikor r nem negatív, d^2 nyilván akkor lesz a legkisebb, ha $r = 0$ (és ezzel a harmadik tag is nulla), feltéve, hogy a férfi és a nő kereseti struktúra adott.

Annak, hogy a

$$2 \left[\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m b_i b_j p_{ij} - \left(\sum_{i=1}^m b_i p_i \right) \left(\sum_{j=1}^m b_j p_j \right) \right] = 0$$

teljesüljön, elégséges feltétele az, hogy minden i -re és j -re teljesüljön a $p_i p_j = p_{ij}$ feltétel.

A házasságkötések szempontjából nyílt társadalmat éppen így definiáltuk.

Azt kaptuk tehát, hogy ha adottnak tekintjük a különböző foglalkozási-jövedelmi kategóriába tartozók átlagkeresetét, *a családi átlagkeresetek szórása akkor a legkisebb, ha a párválasztást nem befolyásolja a különböző kategóriába való tartozás.* Minél kevésbé befolyásolja a kategóriába való tartozás a házastárs kiválasztását (minél kisebb az r), annál kisebb a szórás, és megfordítva.

A nyíltság egy kézenfekvő mérőszáma

Az előzőekben számolt szórásnégyzet utolsó tagja — mint már említettük — a szórásokkal szorzott korrelációs együttható kétszerese, amiből a korreláció kiszámítható. Kézenfekvő az a gondolat, hogy a két eloszlás (a férfiak, illetve nők foglalkozási-kereseti csoportokba való tartozásának megoszlása) közötti korrelációt a családi struktúra nyíltságának — mint a társadalom nyíltsága egyik jellemzőjének — mérőszámként tekintjük. A korrelációs együttható értéke ugyanis -1 és $+1$ között mozog. A negatív korreláció itt azt jelentené, hogy a magasabb foglalkozási-jövedelmi csoportba tartozók előszeretettel választanak élettársat az alacsonyabb csoportba tartozók közül. Az általunk ismert társadalmakban ez legalábbis valószínűtlen, a negatív korrelációt tehát kizárhatjuk a lehetőségek közül. A korrelációs együttható nullává válik, ha a két eloszlás független: esetünkben ez a teljesen nyílt családi struktúrát jelenti. A korrelációs együttható akkor 1 , ha a két eloszlás azonos, és egymást determináló. Ez a családi struktúrában a teljes zártságot jelenti, vagyis azt, hogy mindenki csak a saját csoportjából választ(hat) házastársat.

Hajtsunk végre néhány elemi átalakítást a d^2 korábban ismertetett harmadik tagjának a felén.

$$\begin{aligned}
 & \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m b_i b_j p_{ij} - \left(\sum_{i=1}^m b_i p_i \right) \left(\sum_{j=1}^m b_j p_j \right) = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m b_i b_j p_{ij} - \\
 & - \left(\sum_{j=1}^m b_j p_j \right) \left(\sum_{i=1}^m b_i p_i \right) - \left(\sum_{i=1}^m b_i p_i \right) \left(\sum_{j=1}^m b_j p_j \right) + \left(\sum_{i=1}^m b_i p_i \right) \left(\sum_{i=1}^m b_j p_j \right) = \\
 & = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m b_i b_j p_{ij} - \sum_{i=1}^m b_i \left(\sum_{j=1}^m b_j p_j \right) p_i - \sum_{j=1}^m b_j \left(\sum_{i=1}^m b_i p_i \right) p_j + \\
 & + \left(\sum_{i=1}^m b_i p_i \right) \left(\sum_{j=1}^m b_j p_j \right) = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m b_i b_j p_{ij} - \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m b_i \left(\sum_{j=1}^m b_j p_j \right) p_{ij} - \\
 & - \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m b_j \left(\sum_{i=1}^m b_i p_i \right) p_{ij} + \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m \left(\sum_{i=1}^m b_i p_i \right) \left(\sum_{j=1}^m b_j p_j \right) p_{ij} = \\
 & = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m \left[b_i b_j - b_i \left(\sum_{j=1}^m b_j p_j \right) - b_j \left(\sum_{i=1}^m b_i p_i \right) + \left(\sum_{i=1}^m b_i p_i \right) \left(\sum_{j=1}^m b_j p_j \right) \right] p_{ij} = \\
 & = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m \left(b_i - \sum_{i=1}^m b_i p_i \right) \left(b_j - \sum_{j=1}^m b_j p_j \right) p_{ij}
 \end{aligned}$$

Ily módon a szórásokkal felszorozott korrelációnak ahhoz az alakjához jutottunk, amellyel a korrelációt definiálni szokás. A korreláció tehát a következő két, egymással ekvivalens alakból számolható:

$$r = \frac{\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m (b_i - \bar{b}') (b_j - \bar{b}'') p_{ij}}{d' d''}, \quad \text{illetve} \quad r = \frac{\left(\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^m b_i b_j p_{ij} \right) - \bar{b}' \cdot \bar{b}''}{d' d''},$$

$r = 0$, ha nyílt;

$0 \leq r < 1$ általános esetben;

$r = 1$, ha zárt,

ahol:

b_i = az i -edik kategóriába tartozó férfiak átlagkeresete;

b_j = a j -edik kategóriába tartozó nők átlagkeresete;

p_{ij} = annak a valószínűsége (relatív gyakorisága), hogy egy i -edik kategóriájú férfi j -edik kategóriájú nővel lép házasságra;

$$p_i = \sum_{j=1}^m p_{ij};$$

$$p_j = \sum_{i=1}^m p_{ij};$$

$$\bar{b}' = \sum_{i=1}^m b_i p_i = \text{a férfiak átlagkeresete};$$

$$\bar{b}'' = \sum_{j=1}^m b_j p_j = \text{a nők átlagkeresete};$$

$$d^i = \sqrt{\sum_{i=1}^m (b_i - \bar{b})^2 p_i} = \sqrt{\left(\sum_{i=1}^m b_i^2 p_i\right) - (\bar{b})^2} = \text{a férfi kereset szórása};$$

$$d^n = \sqrt{\sum_{j=1}^m (b_j - \bar{b}^n)^2 p_j} = \sqrt{\left(\sum_{j=1}^m b_j^2 p_j\right) - (\bar{b}^n)^2} = \text{a női kereset szórása}.$$

★

Tanulmányunk alapvető célja annak bizonyítása volt, hogy a családi jövedelmek szóródása a nyíltság fokozódásával csökken (a szóródás csökkenésének persze nem ez az egyetlen s talán nem is a legfontosabb tényezője).

Természetesen eszünk ágában sincs azt állítani, hogy az általunk definiált párválasztási mátrixszal egyértelműen meghatározható volna a társadalom nyíltságának (illetve zártságának) foka. A társadalom nyíltságára jellemző tényezők közé az életszínvonalra vonatkozó eddigi vizsgálatok az alábbi folyamatokat sorolják: 1. A fiatalok egyenlő esélye arra, hogy bármilyen funkciót a társadalmi újratermelési folyamatban betölthessenek. 2. A nők egyenlő esélye mindazon funkciók betöltésére, amelyekre biológiai adottságaik nem teszik alkalmatlanná őket. 3. A vezetők kiválasztásának hatékonysága (hogy ti. a szakmailag és politikailag legrátermettebbek kerüljenek vezetői funkcióba). Aligha vitatható azonban, hogy a vázolt megközelítési móddal a társadalom nyíltságának további lényeges jellemzőjéhez jutottunk, amely a családi jövedelmek szóródására gyakorolt hatásán keresztül gazdasági szempontból sem jelentéktelen.

Irodalomjegyzék

Andorka Rudolf: A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei. 30. sz. 1970.

Boudon, R.: Mathematical structures of social mobility. ELSEVIER, New York, 1973.

Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969.

Gadó Ottó—Hoch Róbert—Huszár István—Kovács János—Timár János: A munkaerő és az életszínvonal távlati tervezésének alapkérdései. Közgazdasági Szemle, 1972. 4. sz. 404—416. l.

Kovács János: A munkaerő újratermelésének három fázisa. MTA Közgazdaságtudományi Intézete (Kézirat)

Rényi Alfréd: Valószínűségszámítás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.

KOZMA PÁL:

A társadalmi-gazdasági alakulat és a tulajdon fogalma

Néhány gondolat a „megosztott” termelési viszonyokról

Csaknem negyedszázados a termelési viszonyokról folyó vita, amely az utóbbi másfél évtizedben főként a tulajdonviszonyok fogalma, tartalma körül gyűrűzik. E vitára kétségkívül alapot szolgáltatott a társadalmi gazdasági alakulat lineáris ok-okozati összefüggésként ábrázolt sémája, amely az oktatást megkönnyítette ugyan, de az élő, létező társadalom fejlődésének, mozgásának elemzését, feltárását megnehezítette, sőt szinte lehetetlenné tette. Különösen fontos szerepet játszottak ebben Sztálinnak „Marxizmus és nyelvtudomány”¹, valamint „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban”² című tanulmányai. Csak példaként szeretném idézni egy — ebben az ábrázolási módban tipikus — megállapítását: „Minden alapnak megvan a saját, neki megfelelő felépítménye... az alap éppen azért hozza létre a felépítményt, hogy ez szolgálatára legyen, hogy tevékeny segítséget nyújtson neki kialakulásában és megerősödésében... Mihelyt a felépítmény lemond erről a kisegítő szerepéről..., legott elveszti felépítmény minőségét és megszűnik felépítmény lenni.”³

Az idézet egyértelműen a lineáris ok-okozati összefüggésekből adódó hiányosságokat fejezi ki: minden jelenség világosan elkülönül, elhatárolódik a másiktól; egyik a másikat meghatározza, kölcsönhatás is elképzelhető ugyan, de csak a lineáris láncon „oda-vissza”.

Az azóta lefolyt viták már átsegítették a marxista—leninista társadalomtudományt e szemléleti mód korlátain. Ez a szemlélet azonban mind a mai napig kísért, amint azt a „Közgazdasági Szemle”-ben kialakult, a tulajdonról folyó vita is bizonyítja. A termelési viszonyokkal, de különösen a „relációkkal” kapcsolatban még ma is meglehetősen sok az eltérő vélemény, a félreértés.

Tudomásom szerint a relációk — a Csillag István⁴ által is bírált „megosztott” termelési viszonyok — elmélete először Lange⁵ munkáiban jelenik meg. Ezekben történt meg — az ötvenes évek végén — először a társadalmi-gazdasági alakulat hibásan leegyszerűsített sémáival való szakítás, s jelent meg az a feltételezés, hogy egy-egy kategória egyszerre

¹ Megjelent a „Pravda” 1950. július 21-i számában.

² Szikra, 1952.

³ Sztálin: Marxizmus és nyelvtudomány. Szikra 1950. 6—7. l.

⁴ Csillag István: A „megosztott” termelési viszonyok elméletéhez. Közgazdasági Szemle, 1975. 6. sz.

⁵ O. Lange: Politikai gazdaságtan II. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 50—52. l.

több jelenségnek is részét képezheti, s a kölcsönhatás — áttételezések révén — például hurkolt szabályozó kör alakjában is érvényre juthat. Lange a kooperációt a termelési viszonyok részének tekintette. A kooperáció esetében, írja „... a termelési viszonyoknak olyan elemeit vizsgáljuk, amelyek a különböző emberek tevékenységének a termelési folyamat anyagi tulajdonságai által meghatározott kölcsönös összefüggéséből erednek.”⁶ A kooperációs viszonyokat tehát a termelőerők és a termelési viszonyok közös részeként, közös elemeként értelmezi. Lange végzi el a termelési viszonyok „megosztását” is⁷, megkülönböztetve a kooperációs és a tulajdonviszonyokat. Munkájából azonban kitűnik: a megosztás célja a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának elemzése, leírása. Ez a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönös meghatározottságának egy sajátos — a valóságot jobban megközelítő — feltárására ad lehetőséget:

Szabó Kálmán: „A szocialista termelés alapvonásai”⁸ című munkájában Oskar Lange tételét fejlesztette tovább. A relációk kategóriájának alkalmazásával határozta meg⁹ a termelési mód két eleme közötti közvetlen kapcsolatot, s ezek felhasználásával írta le a termelési mód, valamint a gazdaságpolitika és a jogi szabályozás kölcsönhatásait. Nem a szerző hibája, hogy az általa dinamikusnak ábrázolt rendszer egyes munkákban¹⁰ — oktatási szempontból talán indokoltan — a régi lineáris ok—okozati láncca merevedett. Nem a „megosztás” okozta tehát a problémát, hanem ennek beillesztése a régi sémákba.

A marxizmus—leninizmus klasszikusainak fejtegetéseit, elemzéseit soha sem jellemezte túlzottan leegyszerűsített sémák alkalmazása. Az absztrakciók semmiképpen sem vezetnek olyan leegyszerűsítéshez, amely csak lineáris ok—okozati összefüggésként ábrázolható.

A Szabó Kálmán-féle „relációk” nem egyszerűen a termelési viszonyok kettéosztottságát jelentik, hanem olyan tényezők, amelyek mind a termelőerőknek és termelési viszonyoknak — technikai-gazdasági relációk —, mind a gazdasági rendnek és a felépítménynek — társadalmi-gazdasági relációk formájában — részét képezik.

A termelési viszonyok olyan ellentmondásos egységet alkotnak, amelyben egyidejűleg, egyszerre jelentkeznek a termelőerők fejlődéséből adódó dinamikus és a felépítményből, a gazdasági alap „rendezett-ségből” adódó stacioner hatások.

A marxizmus klasszikusai a jelenségek elemzését *létrejöttükben és felbomlásukban végzik*. Ez a szemléletmód a társadalmi-gazdasági alakulatra is érvényes. Az újratermelési folyamat vonatkozásában Marx egyértelműen veti fel¹¹ a stacioner állapot kialakulásának, s a szabályozottságnak, a rendeződésnek a szükségességét: „... a szabályozottság és rend maga is nélkülözhetetlen mozzanata minden termelési módnak, amelynek társadalmi szilárdságra és a pusztta véletlentől, vagy önkénytől való függetlenségre kell szert tennie. Éppen a szabályozottság és a rend a termelési mód megszilárdulásának ... formája.”¹² A rende-

⁶ Ua. 17. l.

⁷ Ua. 50—51. l.

⁸ Kossuth Könyvkiadó, 1964.

⁹ Vö. Szabó Kálmán: I. m. 38., 44., valamint 79. l.

¹⁰ A kapitalizmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, 1975.

¹¹ Vö. Marx: A tőke I. Marx—Engels Művei 23. kötet. Budapest, 1967. 474. l.

¹² Marx: A tőke III. Marx—Engels Művei 25. kötet. Budapest, 1974. 747. l.

zettség kialakulása teremti meg a stacioner állapotot, az újratermelési folyamat „zavartalan” ismétlődésének feltételét. E folyamat tulajdonképpen az adott társadalomra, korszakra jellemző termelési viszonyok megszilárdulása.

A termelési viszonyok jellemzésére a „stacioner” állapotban is szükség van. Valójában azonban ezek jellemzésére elegendő az alapvető viszonyok feltárása. „Minden társadalmi formában egy bizonyos termelés az, amely kiutalja valamennyi többi termelésnek — és amelynek viszonyai ennél fogva megszabják valamennyi többi viszonyoknak — rangját és befolyását.”¹³ E viszonyok leírása lehetővé teszi ad az adott társadalmi-gazdasági alakulat viszonyainak jellemzésére s más társadalmaktól való elhatárolására. E kategóriákat fel lehet és fel is kell használni egy mozdulatlan feltételezett rendszer leírására. Az 1950-es évek elején ez a módszer vált általánossá, s önmagában nem is elvetendő. Hibás eredményekhez vezet azonban, ha csak ezt a módszert alkalmazzuk, s a statikus elemzést nem egészítjük ki a dinamikus állapotok leírásával.

A *dinamikus állapot* a társadalmi-gazdasági alakulatot időbeli mozgásában, fejlődésében jellemzi. A termelési viszonyok vonatkozásában leegyszerűsítve ez kettős változást eredményezhet: a gazdasági mechanizmus megváltozását a rendezettség, a rendszer határain belül, vagy a rendszer teljes átalakulását, a társadalmi forradalmat.

Nyilvánvaló a két állapot közötti kapcsolat. Ennek a leírására, a kialakuló ellentmondások feltárására, a dinamizmus követésére a Szabó Kálmán által leírt relációk kiválóan alkalmasak. Értelmüket veszítik azonban, ha stacioner helyzetet jellemzünk velük. Hiszen a stacionernek tekintett rendszer egy — az egészét meghatározó — termelési típusal leírható. Ilyenkor a relációk alkalmazása legfeljebb néhány olyan általános megállapításra adhat lehetőséget, amelynek kizárólag az oktatás szempontjából van jelentősége.

A klasszikusok munkáiban számtalan példát találhatunk a dinamikus módszer alkalmazására. Marx 1881-ben Vera Zaszulicshoz írott levelében, a „földművelő közösség”-gel kapcsolatban éppen egy ilyen elemzést végez el: feltárja a termelési viszonyok alapját, a bomlás megjelenését, az azt kiváltó körülményeket s a fejlődés perspektíváit.¹⁴ Hasonló elemzések lehetőségére utal Lenin, amikor a „csomópontok” feltárásának szükségességéről, jelentőségéről ír: „... ezek a csomópontok (Knotenpunkte) ellentmondások egységét jelenítik meg, amikor a lét és nemlét, mint eltűnő mozzanatok egybeesnek, egy pillanatra a mozgás... adott mozzanataiban.”¹⁵

A társadalmi-gazdasági alakulat értelmezése és a totalitás

A marxi felfogás értelmében a társadalom bonyolult rendszerként létezik, fejlődik. Alkotóelemei között lényegi, szerves kapcsolatok vannak, s ennek következtében ha az egyikük változik, megváltozik a má-

¹³ Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Marx–Engels Művei 13. kötet. Budapest, 1965. 172. l.

¹⁴ Vö. Marx–Engels Művei 19. kötet. Budapest, 1969. 264–265. l., valamint Marx: A tőke III. kötet Marx–Engels Művei 25. kötet. Budapest, 1974. 826–827. l.

¹⁵ Lenin: Filozófiai füzetek. Művei 29. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 231. l.

sik is, gyakran az egész rendszer átalakul.¹⁶ A társadalmi-gazdasági alakulat helyes — a valóságnak megfelelő, vagy legalábbis azt megközelítő — értelmezése megköveteli e kölcsönhatások alapvető összefüggéseinek feltárását.

A totalitás lényege, filozófiai értelmezése ma már közismert, így ehhez különösen gazdasági oldalról nem sok hozzáfűzni való van. Úgy vélem azonban, hogy a társadalmi-gazdasági alakulattal kapcsolatban általánossá vált egy olyan szemlélet, amely a valóság feltárását akadályozza.

A klasszikusok álláspontja szerint az anyagi javak termelésének módja minden társadalomnak alapvető ismérve.¹⁷ A termelési mód — a termelőerők és a termelési viszonyok — ismeretében hajlamosak vagyunk arra, hogy az adott társadalmi-gazdasági alakulat jellemzést csak erre szűkítsük le. Szeretném elkerülni a belemagyarázást, de úgy tűnik, hogy ez a most folyó vitában is így van. Szabó Kálmán írja: „... a gazdasági viszonyoknak igenis sok aspektusa van, éppen mert a termelőmód „totalitás”...”¹⁸ Kétségtől igaz, hogy a termelőmód totalitás, de csak része a társadalmi-gazdasági alakulat egészének, amely rajta kívül tartalmazza a felépítményt is. A felépítmény vizsgálatát „leválasztani” a politikai gazdaságtani elemzésről alapvető hiba. Könnyen megérthető, hogy a stationer állapot kialakulása — ahogy Marx írja „a szabályozottság és rend” — elképzelhetetlen a felépítmény aktív szerepe nélkül. Jól tudom, hogy Marx munkáinak többségében a termelőmód totalitásáról ír. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy e munkákban a tőkés termelési módot elemezte, az eljövendő proletárforradalom elkerülhetetlen voltát bizonyította, a termelőerők és termelési viszonyok éleződő ellentmondásait tárta fel. Ehhez nemcsak hogy elegendő volt a termelőmód totalitásának az elemzése, hanem ennél szélesebb körű vizsgálat felesleges is lett volna.

Ha a marxista elmélet egészét vizsgáljuk, a kép megváltozik. Marx 1851-ben a francia eseményeket elemezve írja: „... a társadalmi létfeltételeken egy egész felépítmény emelkedik különböző és sajátosan alakult érzésekből, illuziókból, gondolkodásmódokból és életszemléletekből. Ezeket az egész osztály teremti meg és alakítja ki a maga anyagi alapjaiból és a megfelelő társadalmi viszonyokból. Az egyes egyén, akihez mindez hagyományon és nevelésen át jut el, azt, képzelheti, hogy ezek a tulajdonképpeni indítóokai és kiindulópontjai cselekvésének.”¹⁹ A felépítmény szerepe nem korlátozódik, s nem korlátozódhatik egyetlen aktusra, a hatalom átvételére, a rendezettség új állapotának létrehozására.²⁰ A stationer állapotot fenn is kell tartani.

A gazdasági folyamatban minden ember érdekeinek megfelelően tevékenykedik. Az érdek az emberben tudatosult szükséglet és a szükségletkielégítés módjának a tudatosulása. Az érdekek által motivált egyéni akaratok, döntések összeütköznek, szembekerülnek egymással.²¹

¹⁶ Vö. Afanaszjev: A társadalom tudományos irányítása. Kossuth Könyvkiadó, 1969. I. fejezet, valamint Agh Attila: A jövő mint történelem. Világosság, 1974. 7. sz.

¹⁷ Marx: A tőke I. Marx—Engels Művei 23. kötet. Budapest, 1967. 170—171. l.

¹⁸ Szabó Kálmán: A tulajdon és az elsajátítás kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1975. 4. sz. 501. l.; Vö. Lengyel László: A közgazdaságtani tulajdonfogalom kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1974. 12. sz.

¹⁹ Marx—Engels Művei 8. kötet. Budapest, 1962. 129. l.

²⁰ Vö. Marx—Engels Művei 3. kötet. Budapest, 1960. 34. l.

²¹ Uo. 34., 62. l.

Ez a mozgás olyan érdekantagonizmusok kialakulásához vezethet, amelyek már lehetetlenné teszik az újratermelési folyamat „zavartalan” fenntartását. Az érdekek új módon történő „rendeződése” az újratermelési folyamat szempontjából elsődleges szükségszerűséggé válik. Az érdekeiket védelmező egyének csoportba tömörülnek — nagyon leegyszerűsítve —, társadalmi rétegeket és osztályokat alkotnak. Az osztálytársadalmak viszonyait vizsgálva tapasztalhatjuk, hogy egy ezek közül az érdekek közül kiemelkedik és „illuzórikus” általános érdekként lép fel. Ez a neki megfelelő felépítmény segítségével biztosítja az uralkodó osztály számára kedvező gazdasági viszonyok kialakulását és tartós fennmaradását.

Az egyéni érdeket az osztály- és az általános érdek egyaránt befolyásolja, nyilvánvaló azonban, hogy mindaddig, amíg a társadalom képes a stacioner állapot fenntartására, az érdekek manipulálását az uralkodó osztály végzi el. E manipulálás nagyon sokrétű, magában foglalhatja az anyagi és az erkölcsi ösztönzést, az állam és a jog kényszerítő erejét, s mindezeket a tényezőket kombináltan használja fel.

Az adott társadalom viszonyai mindenekelőtt érdekek képében jelentkeznek — tanítja a marxizmus.²² Ezek az érdekek ellentmondásba kerülhetnek, de végbemehet az érdekek összehangolódása is. Az összehangolódás állapotában a gazdasági helyzet nem hat gépiesen²³, a felépítmény mintegy megszűri a gazdasági viszonyokat: egyeseket preferál, másokat igyekszik leépíteni és visszafogni, de esetleg egy idő múltán beépíti őket a gazdasági rendbe. A társadalmi-gazdasági alakulat szempontjából nem is ezek az egyéni döntések az érdekesek, hanem annak a felismerése, hogy totális rendszerrel van dolgunk, amelynek egyaránt része a termelési mód és a felépítmény.

Ha egy gazdasági rendszer stabilizálódott, konzerválódott, ez a totalitás nem szembetűnő, sőt ha egy adott osztály szempontjából végezzük a vizsgálatot, elhanyagolható. Valójában azonban ez a rendszer fenntartásának fontos eszköze, amely nélkül az érdek- és elsajátítási viszonyok alakulása nem határozható meg, s nem elemezhető a tulajdon.

Az idős Engels leveleiben erre számtalan utalást találhatunk. 1890. október 27-én a következőket írja Schmidtnek: „... az új önálló hatalomnak nagyjában-egészében követnie kell ugyan a termelés mozgását, de a benne rejlő, vagyis egykor ráruházott és fokozatosan továbbfejlesztett viszonylagos önállóság folytán maga is visszahat a termelés felteteleire és menetére... a gazdasági mozgás nagyjában-egészében utat tör magának, de ugyanakkor nem kerülheti el az önmaga által létrehozott és viszonylagos önállósággal felruházott politikai mozgásnak... a visszahatását.”²⁴

A marxizmus klasszikusai más módon is felhívták a figyelmet arra a veszélyre, amelyet a felépítmény elhanyagolása idézhet elő a gazdasági elemzésben. Engels rendkívül önkritikusan így ír erről: „Részben Marx és én magam voltunk nyilván okai annak, hogy az ifjabb gárda néha nagyobb jelentőséget tulajdonít a gazdasági oldalnak, mint aminő

²² Vö. Marx—Engels Válogatott Művei. III. kötet. Budapest, 1975. 107—108. 1.

²³ Vö. Marx—Engels Válogatott Művei. III. kötet. Budapest, 1975. 843—844. 1.

²⁴ Marx—Engels: Levelek „A tőké”-ről. Szikra, 1956. 290. 1., továbbá Engels levele Starckenburghoz. 1894. jan. 25. Ua. 324—327. 1. Vö. Marx—Engels Művei 8. kötet. Budapest, 1962. 140., 185. 1.

azt megilleti. Nekünk az ellenfelekkel szemben az általuk tagadott fő elvet kellett hangsúlyoznunk, s így nem mindig volt időnk, helyünk és alkalmunk arra, hogy *a kölcsönhatásban részt vevő többi mozzanatot* kellően méltassuk.²⁵

A termelési mód totalitásának bizonyítása mellett — úgy vélem — a marxista társadalomtudomány előtt még továbbra is ott áll a feladat: a társadalmi-gazdasági alakulat totalitásának, s ezen belül is a termelési mód és a felépítmény kölcsönhatásainak feltárása. Ennek megoldása bizonyos fokig egyszerűsítene a tulajdonnal kapcsolatos vitát is, világosan felismerhetővé válna: közel sincs akkora eltérés a jogi és a közgazdasági meghatározások között, mint amekkorának az egyes tanulmányok szerzői feltüntetik.

Az elsajátítás lényege

A „Közgazdasági Szemlé”-ben folyó vitában a többi között felmerült az a probléma is, hogyan értelmezzük az elsajátítást: viszonynak vagy folyamatnak tekintsük.²⁶ Ebben a kérdésben Csillag Istvánnal értek egyet²⁷: értelmetlennek tartom a kettő elválasztását. Sajátos veszélyt is látok itt: az elméleti kategóriák túlzottan „pontos”, a valóságtól, a lényegtől elszakadó, befelé forduló értelmezésével a politikai gazdaságtan művelői eltávolodnak a holt definícióknál sokkal fontosabb összefüggések felismerésétől. Ha az elméleti vitákban ez a megközelítési mód eluralkodna, a társadalomtudomány nagyon keveset adhatna a társadalom számára.

Véleményem szerint a probléma megoldásakor Marx meghatározásából kell kiindulni. Az elsajátítás fogalma Marxnál teljesen egyértelmű: *„A termelésben sajátítják el (állítják elő, alakítják) a társadalom tagjai a természeti termékeket emberi szükségletekre . . . az elosztásban a társadalom általános, uralkodó meghatározások formájában átveszi a közvetítést termelés és fogyasztás között; a cserében, ez a közvetítés az egyén véletlen meghatározottsága révén megy végbe.*

Az elosztás meghatározza azt az arányt (mennyiséget), amelyben a termékek az egyénnek kijutnak: a csere meghatározza azokat a termékeket, amelyekben az egyén az elosztás révén neki juttatott részt kívánja . . .”²⁸ (Kiemelés tőlem. — K. P.)

Marx az elsajátítást csak a termelésben látja megvalósíthatónak. Így — mivel a termelés folyamat — érthető: az emberek közötti viszonyok e folyamatban alakulnak, változnak. Marx arra is utal, hogy a termelést általános természeti törvények határozzák meg, az elosztást viszont a társadalmi viszonyok, s az utóbbiak — kedvezően vagy kedvezőtlenül — visszahatnak az előbbiekre.

Marxot tanulmányozva ismét felvetődik a társadalom stacioner állapotának problémája: *a társadalom általános uralkodó meghatározások formájában átveszi a közvetítést a termelés és a fogyasztás között.*

²⁵ Marx—Engels Válogatott Művei. III. kötet. Budapest, 1975. 826—827. l.

²⁶ Vö. Takács Béla: Megjegyzések a marxi tulajdontudalomhoz. Közgazdasági Szemle, 1974. 7—8. sz.; valamint Szabó Kálmán: A tulajdon és az elsajátítás kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1975. 4. sz.

²⁷ Vö. Csillag István: I. m. 754—755. l.

²⁸ Marx—Engels Művei 13. kötet. Budapest, 1965. 156. l.

Csak akkor érhet el tartós — hosszabb időre szóló — befolyást az elosztás, az elosztási arányok alakításában, ha képes fenntartani a termelés meghatározott rendjét. Rendezettség nélkül a termelés folyamata megszakad.

A termelés szabályozásánál elképzelhetetlen az elosztás, a csere és a fogyasztás mindenoldalú rendezése, „beszabályozása”. De erre tulajdonképpen nincs is szükség. Ha ez a beszabályozottság már megszilárdult, az uralkodó osztály — a termelés „parancsnoki magaslatait”, uralmi pozícióit elfoglalva — képes kézben tartani a társadalom egész élettevékenységét, minden más ehhez alkalmazkodik. Marx már idézett gondolatával erre hívja fel a figyelmünket: „Minden társadalmi formában egy bizonyos termelés az, amely kiutalja valamennyi többi termelésnek... a rangját és befolyását. *Általános megvilágítás ez, melyben az összes egyéb színek megmártóznak és amely különösségükben módosítja őket.*”²⁹ (Kiemelés tőlem. — K. P.)

A gazdasági alap, a rendezettség állapotában levő termelési viszonyok adják a termelés többi válfajának ezt az általános megvilágítást, biztosítva ezzel a szervezettségüket. A stacioner állapot arra kényszeríti a társadalom tagjait, hogy meghatározott — vágyaiktól, akaratuktól, szándékaiktól független — anyagi korlátok, előfeltételek és körülmények között tevékenykedjenek.³⁰

A termelés meghatározza az elosztást, a cserét és a fogyasztást is. Marx írja: „Az elosztás maga is a termelés terméke, nemcsak lárgya szerint... hanem formája szerint is... merthogy a termelésben való részvétel meghatározott módja határozza meg az elosztás különös formáit, azt a formát, amelyben az elosztásban való részesedés történik... ”

Az egyes egyénnel szemben az elosztás természetesen úgy jelenik meg, mint társadalmi törvény, amely megszabja az egyén helyzetét a termelésben, amelyen belül termel, tehát mint ami megelőzi a termelést.”³¹ Ismét kézenfekvőnek tűnik az utalás a társadalmi-gazdasági alakulat totalitására: ez a helyzet csak egy szabályozott — önvezérelt — stacioner rendszer állapotában állhat elő.³² A beszabályozottság miatt a társadalom tagjai szemében természetesnek tűnik ez az állapot, mindaddig, amíg a termelőerők fejlődésének a hatására olyan változások nem következnek be a termelésben, amelyek — egy idő múltán — a rendezettséget tűrhetetlennek tüntetik fel, s újabb társadalmi rend létrehozását sürgetik, majd kényszerítik ki.

Az ilyen változás — akár gazdasági mechanizmus átalakulásának, akár társadalmi forradalomnak a formájában megy végbe — egyben a termelés szervezetének, társadalmi formájának átalakulása. „Minden termelés a természet elsajátítása az egyén által egy meghatározott társadalmi formán belül és annak segítségével.”³³

A termelés fejlődése kényszeríti ki a társadalmi formáció megváltoztatását, majd az újabb rendeződés nyomán ez alakítja ki azt a játékteret, amelyen belül a termelés megvalósulhat.

²⁹ Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához, Marx–Engels Művei 13. kötet. Budapest, 1965. 172. l.

³⁰ Vö. Marx–Engels Művei 3. kötet, Budapest, 1960. 24. l.

³¹ Marx–Engels Művei 13. kötet, Budapest, 1965. 162. l.

³² Vö. Marx–Engels Művei 20. kötet, Budapest, 147. l.

³³ Marx–Engels Művei 13. kötet, Budapest, 1965. 155. l.

Az *elsajátítás* marxi értelmezéséből következik, hogy általános jelentése mellett meg kell találnunk, fel kell ismernünk valóságos megjelenési formáit is. Marx ehhez is ad bizonyos útbaigazítást: „Bármilyen is a termelés társadalmi formája, a termelés tényezői mindig a munkások és a termelési eszközök... Ahhoz, hogy egyáltalában termelni lehessen egyesülniük kell. A különös mód, ahogyan ez az egyesülés megvalósul különbözteti meg egymástól a társadalomstruktúra különböző gazdasági korszakait.” (Kiemelés tőlem. — K. P.)³⁴

Az egyesülés folyamatos megvalósulása követeli meg a társadalom fejlődésének valamennyi korszakában a szabályozottságot, s ez ad különleges szerepet a mindenkori felépítménynek. A felépítmény e funkciója valamennyi társadalmi formára jellemző. A társadalom fejlődésének egy meghatározott történelmi korszakában, az osztálytársadalmakban, e funkció betöltése az állam és a jog felhasználásához kapcsolódik. Teljesen egyetértek Szabó Kálmánnal abban, hogy a jog az adott rend fenntartásának fontos eszköze, s bár a gazdasági viszonyok által meghatározott, megvan önfejlődésének lehetősége is.

A társadalmi-gazdasági alakulat totalitása — az elsajátítás szintjei — az érdekviszonyok

Amikor az elsajátítás marxi meghatározását elemezzük, egy sajátos logikai rendszer körvonalai bontakoznak ki előttünk:

1. A *termelésben* sajátítják el a társadalom tagjai a természetben található javakat, emberi szükségletek kielégítésére. A termelést *általános természeti törvények* határozzák meg.

2. Az *elosztásban* a társadalom uralkodó meghatározások formájában átveszi a közvetítést a termelés és fogyasztás között; meghatározva azt az arányt, amelyben a termékek az egyes egyéneknek jutnak. Az elosztást *társadalmi véletlen* határozza meg, és ezért többé vagy kevésbé kedvező hatással lehet a termelésre.

3. A *csere* meghatározza azokat a termékeket, amelyek formájában kívánja az egyén az elosztásban neki juttatott részt elsajátítani. Az elosztás *formálisan társadalmi mozgás*.

4. Az egyéni *fogyasztás* végpont, végcél: tulajdonképpen *kívül esik a gazdaságtani vizsgáldás körén*.

A termelés termeli a fogyasztást azáltal, hogy létrehozza a fogyasztás meghatározott módját és megalkotja a fogyasztóképeséget mint szükségletet.³⁵

A kölcsönhatás e jelenségek között természetes: *együttesen alkotják a társadalmi termelési folyamatot*. Felismerve a totalitást, amelyben e folyamatok megvalósulnak, a lényeg — nagyon leegyszerűsítve — így lenne felírható: a termelésben természeti és társadalmi folyamatok fonnódnak össze. A társadalmi folyamatok oldaláról az elosztás játszik meghatározó szerepet. Az elosztás itt az arányok kialakítását is jelenti, magában foglalja a termelőeszközök — a pótlásra és felhalmozásra szánt

³⁴ Marx: A tőke. II. kötet. Marx—Engels Művei 24. kötet. Budapest, 1968. 37. l.

³⁵ Vö. Marx—Engels Művei 13. kötet. Budapest, 1963. 156—162. l.

termelőjavak —, valamint a fogyasztási cikkek mennyiségi meghatározását. Az elosztáshoz természetesen hozzátartoznak azok a társadalmi formák is, amelyekben a folyamat végbemegy. A stacioner állapot kialakulásakor, a beszabályozásban az elosztás „rendeződése” meghatározó. Az adott elosztási rendszer megszilárdulása nyomán alakul ki az önvezérlő rendszer legfontosabb eleme, amely tartósan képes az újratermelési folyamatot fenntartani. „Az egyes egyénnel szemben az elosztás... úgy jelenik meg, mint társadalmi törvény, amely megszabja az egyén helyzetét a termelésben, amelyen belül termel, *tehát mint* ami megelőzi a termelést.” (Kiemelés tőlem. — K. P.)³⁶

A társadalmi szabályozás csak a végső, nagy összefüggéseket fogja át, s ezek az egyén mindennapi viszonyainak szférájában csak közvetve fejthetik ki a hatásukat. Mindaddig ez a helyzet, amíg — a termelőerők fejlődésének hatására — nem jönnek létre olyan érdekcsoportosulások, amelyek veszélyeztetik a rendezettség állapotának fenntartását. Ilyenkor az adott szféra elsődleges fontosságúvá válhat, s közvetlen beavatkozást is igényelhet.

A gazdasági viszonyok elemzésekor a jelenségeket, viszonyokat nem lehet egy síkon levőknek egyenrangúaknak tekinteni. A jelenségek gyakran *egymásnak alárendelten, hierarchikusan egymásra épülő szférákban jelentkeznek. Bizonyos idő elteltével a közöttük levő kapcsolatok átrendeződhetnek, újabb elemek ékelődhetnek be közéjük stb.*

Ezeknek az összefüggéseknek a fontosságára a klasszikusok is felhívták a figyelmet. A termelési viszonyok elemzésére vonatkozó vázlatában írja Marx: „... azokra a pontokra vonatkozólag, amelyeket itt meg kell említeni és nem szabad elfelejteni: ... 3. *Másodlagos és harmadlagos*, egyáltalában levezetett, *nem* eredeti termelési viszonyok.”³⁷

A tudományos elemzések a társadalmi-gazdasági alakulat esetében általában csak a termelési viszonyok „elsődleges” megjelenését veszik figyelembe. Kétségkívül igaz az, hogy Marx az idézett gondolat kifejtésére tételesen nem tért vissza. Ha azonban egész életművét vizsgáljuk, szinte minden jelentős munkájában felismerhető a másodlagos, harmadlagos leszármaztatott viszonyok figyelembevétele. Csak példálódzva: Ha „A tőké”-ből kiemeljük az értékviszonyok elemzését, világosan kirajzolódik a következő gondolatmenet:

1. Az *érték* meghatározása arra mutat, hogy e kategóriában a termelési viszonyok sajátos vetülete jelentkezik: az emberek közötti közvetlen termelési kapcsolat dologiasul. Az érték a termelési viszonyoknak — az általánosnak — különös, másodlagos mozgásformája.

2. Az *ár* tájékoztatja a termelőt, a gazdálkodó egységeket. A termelők az ár és az értéknagyság eltéréseiből szereznek információkat a társadalmi termelés adott állapotára, egyensúlyára vagy egyensúlytalanságára vonatkozóan. Amennyiben elfogadható, hogy az érték termelési viszony — illetve az ártermelés tulajdonviszonyainak „másodlagos” formája —, annyiban az ár ennek az összefüggésnek mintegy „harmadik” szintjeként jelenik meg.

3. A *termelési ár* kialakulása megváltoztatja az árak értékcentrikus mozgását, s egyaránt érinti a társadalom jövedelemelosztási viszonyait,

³⁶ Marx—Engels Művei 13. kötet. Budapest, 1965. 162. 1.

³⁷ Uo. 174. 1.

gazdálkodási folyamatát: jelentős társadalmi változások kifejezője és konkrét vetülete.

4. A termelési viszonyoknak az érték formájában történő megjelenése, illetve e másodlagos termelési viszony vizsgálata több olyan szférát tesz felismerhetővé,³⁸ amelyek az emberi kapcsolatok alakulásának más-más indítékait adják. A társadalom tagjai gyakran fel sem ismerik e hatások eredőit, s csak tapasztalataik alapján hangolják össze velük gazdasági tevékenységüket. A gazdasági tevékenységek ilyen összehangolódása kiterjeszti az uralkodó termelés hatását. Az ilyen módosult, irreálisan „kiterjesztett” viszonyok tipikus példája: a föld ára. Az árutermelés szélességben és mélységben való fejlődése az érték kategória érvényét olyan általánossá teszi, hogy az olyan területeken is megjelenik, ahol tulajdonképpen hiányoznak létezésének elsődleges feltételei.

Marx utalása a másodlagos, harmadlagos, levezetett termelési viszonyokra nem csupán az érték kategória esetében ismerhető fel, e levezetett kategóriák és viszonyok hasonlóképpen szerepet játszanak a tőke, a „munka” ára stb. problémáinak kifejtésénél is.

A termelési viszonyok ilyen elemzése a valóság pontosabb feltárását teszi lehetővé: *a termelési viszonyok az emberek magatartását, viselkedését a gazdasági folyamatban ezeken az áttételeken keresztül határozzák meg.* A társadalom tagjainak döntéseit a termelési viszonyok másodlagos, harmadlagos, levezetett formái ösztönzik vagy korlátozzák. A termelési viszony az emberek közötti gazdasági kapcsolatokat csak a legátfogóbban jellemzi. Az emberek számára kapcsolataik ebben az absztrakt formában közvetlenül sohasem jelennek meg. Az absztrakttól a konkrét felé közeledve a termelési viszonyok „módosulnak”. Ezek a módosult formák, amennyiben az adott korszakot meghatározó termelési viszonyokat tükrözik, eme alapvető viszonyok hatását fokozhatják és széleskörűen kiterjeszthetik.

A felépítmény által védelmezett gazdasági rend az adott korszaknak csak a fő, meghatározó gazdasági viszonyait tartalmazza. Ezek mellett mindig megtalálhatók a már túlhaladott vagy éppen keletkezésben levő gazdasági viszonyok is. A felépítmény különleges szerepe egyaránt jelenti a termelési viszonyok módosult formáinak a szabályozását és a gazdasági viszonyok „osztályozását”, a gazdasági rend kialakítását. Mindez a társadalom tagjainak életében szokásként, kötelességként, jogként, erkölcsi normatívaként stb. jelentkezik, *amelyek együttesen kikényszerítik a megközelítőleg — vagy legalábbis fő vonásaiban — azonos magatartást a gazdasági folyamatban.*

Az egyének oldaláról szemlélve a gazdasági rendet, e konkrét felépítményi *formák alakítják ki az ösztönzési, érdekeltségi rendszert.* Ezen a formákon keresztül képes a felépítmény az emberek termelésben kialakuló magatartásait, kapcsolatait határok között tartani. Tulajdonképpen így valósul meg a felépítmény szerepe a stacioner helyzet kialakításában.

Természetesen a stacioner helyzet fenntartása bonyolult feladat, és az adott állapotot sohasem tekinthetjük véglegesnek. A változások ha-

³⁸ Vö. Marx: A tőke I. kötet. Marx—Engels Művei 23. kötet. Budapest, 1967. 67. I. Marx—Engels: Levelek „A tőké”-ről. Szikra, 1956. 94. I., Marx: A tőke III. Marx—Engels Művei 25. kötet. Budapest, 1974. 593. I.

tárok között, a rendszeren belül tartása csak az adott érdekstruktúra megszilárdításával lehetséges. A kialakuló feszültségek is az érdekstruktúra egyes elemeinek összeütközésében kerülnek felszínre, s teremtik meg az újraszabályozás lehetőségét.

„A napi történet eseményeinek és eseménysorozatának megítélésében sohasem lesz módunk arra, hogy végső gazdasági okokig menjünk vissza... lehetetlen lesz az ipar és a kereskedelem menetét a világpiacon, valamint a termelési módszerekben bekövetkező változásokat napról napra úgy nyomon követni, hogy az általános végeredményt ezekből a sokszorosan összekuszálódott és állandóan változó tényezők-ből bármely időpontra nézve megállapíthassuk, olyan tényezőkből, amelyek közül azonfelül a legfontosabbak többnyire hosszú ideig rejtve fejtenek ki hatást, mielőtt hirtelenül, erőszakosan a felszínre érvényesülnének... A materialista módszer ezért itt nagyon is gyakran kénytelen lesz arra szorítkozni, hogy a politikai összeütközéseket visszavezesse a gazdasági fejlődés által adott, készen talált társadalmi osztályok és osztályfrakciók érdekharcaira...” (Kiemelés tőlem. — K. P.)³⁹

A tulajdon lényege

A társadalmi-gazdasági alakulat totális rendszer, amelyben a *folytonosság és a megszakítottság* — a dinamikus és a stacioner állapotok — körülményei között érvényesül *az egész és a rész* — az általános, a különös és az egyes — viszonya. Ez az időben értelmezhető viszony olyan kölcsönhatásokból tevődik össze, amelyek tényezői *a mellé-, illetve az alárendeltség állapotában* vannak, s a fejlődés során állapotukat változtatják. A társadalmi-gazdasági alakulat valamennyi összefüggése a társadalom tagjai számára az érdek- és ösztönzési viszonyokban tükröződik, s ezek éppen úgy, mint a többi alkotóelem, önmozgásra képesek, miközben a mozdulatlanság állapotában stabil rendszert alkotnak.

Az adott társadalmi-gazdasági alakulat totalitását csak addig tudja megvalósítani, amíg a benne rejlő ellentmondások egy bizonyos érettséget, erősségi fokot el nem érnek. Ha az ilyen hatások felerősödnek, a rendszernek védekeznie kell. A védekezés megvalósítható az ellentmondások felerősödését kiváltó viszonyok kiküszöbölésével; de ha ezeket a viszonyokat a termelőerők fejlődése hívja életre, kiküszöbölésük lehetetlenné válik. Ebben az esetben számolni kell a rendszerbe való beépítésükkel. Ha a rendszer egyik megoldásra sem képes, a felfokozódó ellentmondások végül pusztulását okozzák.

A társadalmi-gazdasági alakulat bonyolult önvezérlő rendszerként képes megőrizni minőségi meghatározottságát. „Minden nagyobb méretekben végzett közvetlenül társadalmi vagy közösségi munkának többé-kevésbé igazgatásra van szüksége, amely közvetíti az egyéni tevékenységek összhangját és betölti azokat az általános funkciókat, amelyek a termelő összorganizmus — önálló szervei mozgásától megkülönböztetett — mozgásából fakadnak.”⁴⁰

³⁹ Marx—Engels Művei 7. kötet. Budapest, 1962. 531. 1.

⁴⁰ Marx—Engels Művei 23. kötet. Budapest, 1967. 310. 1.

A marxizmus klasszikusainak munkáit vizsgálva úgy tűnik, hogy *a tulajdon kategóriájával a társadalmi-gazdasági alakulat többféle összefüggését akarták leírni.*

1. „I. tulajdon... Minden termelés a természet elsajátítása az egyén által egy meghatározott társadalmi formán belül és annak segítségével.” (Kiemelés tőlem. — K. P.)⁴¹ Ez a marxi meghatározás az elsajátítást — konkrétan: a rendezettség, a beszabályozottság megvalósulása, megszilárdulása utáni „stacioner” állapotban végbemenő elsajátítást — jelöli meg a tulajdon lényegéként.

A termelést Marx mindig sokoldalú folyamatnak fogta fel, beleértőzőnek tekintette az elosztást, a cserét és a fogyasztást — mint az egész folyamat záróaktusát. Miközben az egyes részfolyamatok önállóságát hangsúlyozta, öninozgasukat feltételezte, a termelésnek meghatározó szerepet tulajdonított: „Bármilyen is a termelés társadalmi formája, a termelés tényezői mindig a munkások és a termelési eszközök... Ahhoz, hogy egyáltalán termelni lehessen, egyesülniük kell! A különös mód, ahogyan ez az egyesülés megvalósul, különbözteti meg egymástól a társadalomstruktúra különböző gazdasági korszakait. (Kiemelés tőlem. — K. P.)⁴²

2. „... a munkamegosztás és Proudhon úr többi kategóriája alkotja azokat a társadalmi viszonyokat, amelyeknek összessége az, amit ma tulajdonnak neveznek...”, majd arra utal, hogy ez az a kötelék „amely a polgári termelés valamennyi formáját összefogja...”⁴³

Marx itt a társadalmi viszonyok összességét tekinti tulajdonnak, azonban utal e viszonyok összehangolásának szükségességére is. Ez egybeesik azzal a jól ismert tételével, hogy minden társadalmi formában létezik egy termelés, amely meghatározza az összes többi rangját és befolyását. A kapitalizmusban a tőkéstulajdon határozza meg a polgári termelés valamennyi formáját. A leírtakból már következik: nincsenek „tisztá” formációk, a társadalmi viszonyok mindig gazdagabbak az őket meghatározó termelésnél. Ez az összetettség különösen nagy jelentőséget ad az önvezérlésnek, amelynek lanygulása az ellentmondások fokozódásához vezethet.

3. „Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőeri ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal, vagy ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között addig moztak.” (Kiemelés tőlem. — K. P.)⁴⁴ Marx e helyütt a tulajdonviszonyok fogalmát a jogviszony értelmében használja.

Az adott korszak jellemző, meghatározó termelését a felépítmény tükrözi, védelmezi: s osztálytársadalmakban a felépítmény konzerváló elemei szükségszerűen „jogi” formát is öltének. Ebben a formában jelennek meg a rendeződés elemei, amelyek a termelőerők fejlődése nyomán túlhaladottá válhatnak. Az új rendeződés jogi formában is lecsapódik a társadalmi felépítményben.

4. „A munka megosztásának különböző fejlődési fokai a tulajdon megannyi különböző formáját jelentik: vagyis a munka megosztásának

⁴¹ Marx—Engels Művei 13. kötet. Budapest, 1965. 155. l.

⁴² Marx—Engels Művei 24. kötet. Budapest, 1968. 37. l.

⁴³ Marx—Engels: Levelek „A tőké”-ről. Szikra, 1956. 20. l.

⁴⁴ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Marx—Engels Művei 13. kötet. Budapest, 1965. 6. l.

mindenkori foka meghatározza az egyének egymáshoz való viszonyait is a munka anyagára, szerszámára és termékeire vonatkozólag.” (Kiemelés tőlem. — K. P.)⁴⁵

Ez a tétel kettősen értelmezhető: a munkamegosztásnak van meghatározott tulajdonformája; avagy a tulajdonformához kapcsolódik a munkamegosztás meghatározott formája. A kettős értelmezés, ha a rendszer „dinamikus” állapotát vizsgáljuk, nem okoz problémát. Mindössze azt jelenti, hogy a szabályozott gazdasági rendre — a termelőerők oldaláról — a „külső” tényezők egy csoportja folyamatos nyomást gyakorol. Ennek figyelembevétele a „stacioner” állapotban külön gondot okoz, külön „igazgatást” igényel. E tényező jelentőségére Engels is felhívta a figyelmünket: „Tehát a munkamegosztás törvénye az, ami az osztálymegosztás alapjául szolgál.”⁴⁶

A felsorolt meghatározások — úgy tűnik — rávilágítanak a klaszrikusok gondolatmenetére.

1. A tulajdon megközelíthető adott korszak „rendezett” állapotának oldaláról, erre az elsajátítási viszonyok leírása ad módot.

a) Az elsajátítási viszonyok azonban összetettek. Feltárásukra a termelési viszonyok másodlagos, harmadlagos, módosult formáinak, végső soron az érdekvizonyoknak az elemzése ad lehetőséget.

b) Az adott korszak uralkodó elsajátítási viszonyát a felépítmény osztálytársadalomban jogviszony formájában tükrözi, védelmezi.

2. A tulajdonviszony elemezhető fejlődésében, változásában is. A társadalom osztály- és rétegviszonyai a termelőerők fejlődésének hatására változnak, s ez leginkább a munkamegosztási és kooperációs viszonyok megváltozásában tükröződik. Természetesen ez a dinamizmus csak szakaszosan érvényesül, de folyamatosan nyomást gyakorol a fennálló gazdasági „rendre”. Mindaddig, amíg a stacioner rendszeren belül a rendszer szétbomlását okozó ellentmondások fel nem erősödtek, a kooperációt is a „rendezettség” jellemzi.

A tulajdonviszony egyoldalú meghatározása lehetetlenné teszi a valóság leírását. Véleményem szerint a tulajdonviszonyt legalább három oldalról kell megközelíteni:

— *a tulajdonviszonyok stacioner oldala* meghatározható az adott korszakra jellemző elsajátítási viszonyok összességével, amelyeken belül szükségszerűen kiemelkedik egy meghatározó termelés;

— *a tulajdonviszonyok felépítményi oldalának* funkciója a stacioner állapot felépítményi szabályozása, a rendszer változásainak határon belül tartása, s a felépítményben létrejönnek ezek feltételei és eszközei is;

— *a tulajdonviszonyok dinamikus oldala*, amely a kooperációs viszonyok változásának követését, leírását teszi lehetővé.

A három oldal együttes vizsgálatával, meghatározásával jelölhető meg egy adott korszak alapvető tulajdöntípusa és írható le e sajátos tulajdon fejlődésének, változásának folyamata.

A tulajdonviszonyok ilyen értelmezése felveti a tulajdon *általános fogalma* jogosságának a kérdését. Erre Marx szavaival válaszolhatunk: „Az általában való termelés — elvonatkoztatás, de értelmes elvonatkoz-

⁴⁵ Marx—Engels Művei 3. kötet. Budapest, 1960. 77. 1.

⁴⁶ Marx—Engels Művei 19. kötet. Budapest, 1969. 215. 1.

tatás, amennyiben valóban kiemeli, rögzíti a közöset és ezzel megtakarítja nekünk az ismétlést... Bizonyos meghatározások közösek a legmodernebb korszakban és a legrégebben..., ámde ha a legfejlettebb nyelveknek vannak is a legfejletlenebbekkel közös törvényei és meghatározásai, éppen a különbség ettől az általánostól és közöstől az, ami fejlődésüket teszi.”⁴⁷ (Kiemelés tőlem. — K. P.)

Néhány megjegyzés a tulajdon értelmezéséhez

A tulajdon általános megközelítésétől való elfordulás elvezet két — szerintem alapvetően — hibás álláspont kialakulásához.

1. *Az önálló tulajdonkategória tagadása.*⁴⁸ Ha a tulajdont egy meghatározott korszak specifikus jelenségeként értelmezzük, akkor természetesen maguk az elsajátítási viszonyok tűnnek egyenlőnek vele.⁴⁹ Teljesen egyetértek Csillag Istvánnal: ez a klasszikusok félreértésén, hibás értelmezésén alapuló nézet. A stationer rendszerben vizsgált gazdasági viszonyok egyszerű összegezése adja ezt a képet. Ha a társadalmi-gazdasági alakulatot totalitásban ábrázoljuk, érthetővé válik, hogy a tulajdon a termelési viszonyoknak része és meghatározó eleme.

Az uralkodó termelés meghatározója a termelési viszonyok egészének, de ugyanakkor a gazdasági viszonyok — magukban hordván az elhaló régít és a keletkező újat — mindig többszínűek. A termelési viszonyok másodlagos, harmadlagos, módosult formái szinte állandóan „burjánzanak”, újabb és újabb ellentmondások kialakulásához vezetnek. Az önvezérléshez szükség van egy mércére, amelynek alapján korrekciókat lehet végezni, a stationer állapotot tükröző tulajdonnak ez is a funkciója. A stationer állapot fenntartása azonban természetesen csak egy bizonyos ideig lehetséges. A termelőerők fejlődésének hatására a társadalom általános érdeke módosul — előtérbe kerül a tulajdon dinamizmusa, amely lehetőséget ad a mozgásra, s megszabja e mozgás jellegzetes irányát is. Ez tulajdonképpen a rendszer felbomlásának és újrendeződésének, az önvezérlés újbóli kialakulásának folyamata.

2. *A tulajdon monopóliummá nyilvánítása a magántulajdon fogalmának és a tulajdon általános fogalmának (ami végső soron megegyezik a társadalmi tulajdonnal) összekeverése.* Marx a monopóliumot, a tulajdonból való kizárást a tőkés magántulajdonra, esetenként a tulajdon más típusára, de mindig magántulajdonra értette. Adott társadalom tulajdonviszonya — mint a stationer állapot létrehozásának alapvető feltétele — kétségkívül mindig tartalmaz kizárást, de ezt nem lehet egyszerűen a tulajdonosi jogosítványokkal leírni.

Marxot tanulmányozva, felismerhetjük a kollektív tulajdonnak a tőkés magántulajdontól eltérő kizárási célját és e kizárás formáját is: „A közösség fennmaradásának előfeltétele a közösség szabad önellátó parasztjai közötti egyenlőség fenntartása és a saját munka mint tulajdonuk fennmaradásának feltétele... Az egyén a létfenntartás olyan

⁴⁷ Marx—Engels Művei. 13. kötet. Budapest, 1965. 152—153. l.

⁴⁸ Vö. Szabó Kálmán: A tulajdon és elsajátítás kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1975. 4. sz. 498. l.

⁴⁹ Uo. 494. l.

⁵⁰ Marx: A tőkés termelési mód előtti tulajdonformák, Szikra, 1953. 12—13. l.

feltételei közé kerül, hogy célja szükségképpen nem a vagyonszerzés, hanem . . . saját magának, mint a közösség tagjának újratermelése . . ."⁵⁰ A tulajdonnak ez a Marx által leírt ősi formája a monopolizálhatóságot, a közösség kárára történő felhasználást zárja ki, s ezzel biztosítja az újratermelés adott formájának fenntartását. A tőkéstulajdon — s a vele összefüggő tulajdonjog — éppen ennek az ellenkezőjét rögzíti: a korlátlan vagyonszerzés lehetőségét, a dolgozó tömegek érdekeinek semmibe vételét. A kizárás tehát egyaránt megvalósulhat egy osztály vagy az egész társadalom érdekében. Mindkettőt monopóliumnak tekinteni legalábbis pontatlanság.

A „kizárás” tényének hangsúlyozása — önmagában, a társadalmi cél elhallgatásával, — egybemossa a különféle társadalmak tulajdöntípusait. „Eltünteteti” azt a fontos problémát, hogy kinek az érdekében történt a kizárás, milyen elvek alapján szerveződött meg az újratermelési folyamat. A társadalmi valóság helyébe a felépítmény egy általános funkcióját állítja, s annak a veszélyét idézi fel, hogy a formális azonosságok a különféle társadalmak között a „tartalmi” közeledés látszatát keltik.

FRIGYES ANDOR—LEHEL CSABA—MEGYERI JÓZSEF:

A SZÁMÍTÓGÉPEK ALKALMAZÁSA A FOLYAMATIRÁNYÍTÁSBAN

(A számítógép és alkalmazása sorozat)

A folyamatirányító számítógépek ma már szinte nélkülözhetetlenek a biztonságos üzemmenet megvalósításához azoknál a vállalatoknál, ahol analóg és digitális jelek ezreit kell figyelembe venni (például villamosenergia-ipar, atomerőmű, gyártásirányítás, vegyipar). A folyamatirányító számítógépek alkalmazása számtalan elvi és gyakorlati problémát vet fel (például háttérberendezés biztosítása, a zavaró jelek biztonságos kiszűrése), s a szerzők e kötetben a legjellemzőbb kérdések tisztázását tűzték ki célul. Nem adnak általános irányelveket, az előnyök és hátrányok felsorakoztatásával megfelelően orientálják az olvasókat.

Ismertetik az ilyen célú számítógépek jellemzőit, összehasonlítják a különböző szabályozási rendszereket, folyamatirányítási lehetőségeket, és ezen keresztül bemutatják az eltérő szintű vállalatirányítási egységeket.

A könyv legnagyobb érdeklődésre számot tartó része az egyes alkalmazási területek bemutatása. Ez a rész a legkülönbözőbb vállalatoknál, intézményeknél már üzemelő folyamatirányító számítógépek alkalmazásának eredményeit ismerteti.

Vállalatvezetők, üzemgazdászok, szervezési kérdésekkel foglalkozók, számítástechnikai tanfolyamok hallgatóinak érdeklődésére tart számot a kötet.

147 l., füzve 14,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Az anyagmozgatás fejlesztéséről

„Mivel a megmunkálást a gépek végzik, üzemünkben nagyon kevés munkást alkalmazunk, hacsak nem az anyagok mozgatására egyik helyről a másikra.” — olvashatjuk egy angol faipari manufaktúra tulajdonosának 1801-i keltezésű levelében.¹ Sajnos úgy tűnik, a dolgoknak ilyen állását, azaz hogy a *megmunkáló, alakító műveletek gépesítettek, a mozgatási műveletek azonban nem*, még ma is gyakran természetesnek vélik, és változtatására alig törekednek. A KSH által az állami iparban végzett vizsgálatok szerint 1972-ben az ún. alaptevékenység (azaz az alakító műveletek) 51 százaléka volt gépesített, míg az anyagmozgatásnak csak 30 százaléka²

Az utóbbi években, különösen az V. ötéves terv, valamint a 15 éves távlati terv előkészítő munkáinak megkezdése óta, megnövekedett az érdeklődés az anyagmozgatás helyzete és fejlesztési lehetőségei iránt, mert *távlati céljaink teljesítésének egyik előfeltételévé vált a „rejtett” munkaerő-tartalékok feltárása*, és a tartalékok között természetesen ötlött fel az anyagmozgatás a maga — ahogy ez néhány éve már szinte szlogenyszerűen tér vissza — egymillió emberével.³ A téma beható közgazdasági elemzése tehát fölöttébb időszerű.

Értelmezési, megítélési problémák

A gazdasági megítélés alapja az *anyagmozgatás mint gazdasági tényező* értelmezése.

A közgazdaság klasszikusai közül Thünen az, aki sokat idézett művében⁴ nemcsak a „távolsági” szállítás

¹ Gilbert, K. R.: *The Portsmouth Block-making Machinery. A Science Museum Monograph*, London, 1965.

² Az ipari munkások és a kisegítő alkalmazottak létszámának megoszlása végzett tevékenységük szerint. KSH. Statisztikai Időszaki Közlemények, 71. kötet (1965), 146. kötet (1969) és 307. kötet (1973).

³ Sötér Edit: *Egymillió ember*. Népszabadság, 1972. szeptember 10.

⁴ Thünen, Johann Heinrich: *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*. Hamburg, 1826.

és a különböző típusú gazdasági tevékenységek relatív térbeli elhelyezkedése kölcsönhatásainak tudományát alapozza meg, hanem az „üzemen belüli” mozgatását, rakodását is.

Néhány évtizeddel később Marx foglalkozott ismételten a „szállítóipar”-ral, és határozottan állást foglalt a tekintetben, hogy amikor az *úru „helyszerinti létezését megváltoztatják, ... ezzel változás megy végbe használati értékben ...*”, azaz hogy a „helyzetváltoztatás ipara” *termelő munka*.

A múlt század második felében a vasúthálózat növekedésével párhuzamosan meggyorsul a közlekedésgazdaságtan fejlődése. A nagyobb földrajzi léptékű mozgásokra kialakuló kategóriák tulajdonképpen már akkor rendelkezésre álltak a kisebb, termelőüzemi léptékű mozgások vizsgálatára is. A probléma azonosságát már Thünen is érzékelte. Hogy a termelőágazatok gazdaságtanának művelői ezzel mégsem éltek, annak fő objektív okát abban látom, hogy akkoriban alig volt termelőtechnológia, ahol üzemi méretű, térben és időben jelentős anyag-, illetve termékkoncentrációk keletkeztek, s így mozgásuk komoly gondot okozott volna. (Nagyobb aggregátumokban ilyen koncentráció már létezett: éppen ez tette időszerűvé a vasutat.) A koncentráció abban az időben a mezőgazdaságban volt aránylag a legnagyobb. Ezért nem véletlen, hogy az üzemi mozgatás műszaki-gazdasági kérdéseivel foglalkozó (általam ismert) legrégebbi könyv⁵ éppen mezőgazdasági tárgyú.

Fél évszázadnak kellett eltelnie, amíg időszerűvé vált, hogy Ford újra felfedezze a „*folyamatok folyamatosága*” már Marx által kimondott elvét, és majd még egyszer ennyinek, hogy az elv tudatos alkalmazása a termelésben többé-kevésbé magától értetődővé váljék.

Századunk első évtizedében jelen-

⁵ Perels, Emil: *Handbuch des Landwirtschaftlichen Transportwesens*. Jena, 1882.

tek meg — az akkor iparilag legfejlettebb két országban, Németországban és az Egyesült Államokban — az első cikkek, majd könyvek a termelőüzemen belüli mozgató költségeiről, kimutatva, hogy a termelési költségeken belül e költségek már nem elhanyagolható arányúak. A további fejlődést azonban gátolta egy — részben szubjektívnek is tekinthető — tényező. Mind élesebbé vált — marxí szóhasználatával élve — a „főmunkás” és a „segítő munkás” elkülönülése, s e két kategória a közfelfogásban egyre inkább a „produktív munka—improduktív munka” elentéppárral azonosult. Az improduktív munkákat pedig — szinte napjainkig — úgy tekintették, mint amelyek nem érdemelnek szót.

Az üzemen belüli mozgató gazdasági szemszögből vizsgáló első hazai monográfia 1957-ben jelent meg.⁶ Különös érdeme e könyvnek, hogy elemzéseinek középpontjába *nem annyira a mozgató műveletek költségeit állítja, mint inkább az anyagmozgató és az ipari termelés egésze kölcsönhatásainak gazdasági következményeit.* Visszatekintve úgy tűnik, hogy a helyzet akkor még nem volt eléggé érett a könyvben ajánlott komplexebb gazdasági vizsgálatok elterjedéséhez. Jelentősebb változást ezen a szakterületen is a hazai gazdasági gondolkodásnak a hatvanas évek közepe táján az új gazdaságirányítási rendszerre való előkészület idején bekövetkezett átalakulása hozott.

Az egyre komplexebbé váló felfogás megnyilvánulásai közé kell sorolni a KSH-ban *Nyitrai Ferencné* által kezdeményezett, a 2. lábjegyzetben hivatkozott munkát is, amelynek indítéka *éppen nem az anyagmozgató vizsgálata, hanem az ipari termelési költségét befolyásoló tényezők* elemzése volt.⁷

Ugyancsak a 60-as évek második felében következett be hazánkban az anyagmozgató besorolása a közleke-

déstudomány keretébe. A témát annak idején az ipargazdaság felől közelítő *Ladó László* későbbi könyvében már ezt olvashatjuk: „A közlekedés sajátos ága az, amely a vállalaton belül biztosítja a materiális javak szükséges helyváltoztatását.”⁸ A műegyetemi oktatás számára készült „Közlekedésgazdaságtan” című könyvében⁹ pedig *Kádas Kálmán* magától értetődően ad helyet az üzemen belüli mozgásoknak is.

Különösen az utolsó négy-öt évben, a népgazdasági növekedést a következő két évtizedben befolyásoló tényezők egyik legfontosabbjaként egyre többen az ország tovább már alig bővíthető munkaerőalapjának hatékonyabb felhasználását jelölik meg. A felismerés nyomán számos elemzés jelent meg a munkaerőhelyzetről. Ezek az írások eléggé gyakran érintik az anyagmozgatót, de fejlesztésének feladatát lényegében az élőmunka-megtakarításra szűkítik, az „anyagmozgató” fogalmát pedig többé-kevésbé azonosítják olyan kategóriákkal, mint „segédmunka”, „egyszerű munka”, „nehéz fizikai munka” stb.

Annak felismerése, hogy az anyagmozgató gépesítése jelentősen hozzájárulhat a munkaerőhiány enyhítéséhez, lökést adott az anyagmozgató fejlődésének. 1974 végén a Minisztertanács is ezért találta indokoltnak, hogy foglalkozzon a témával.

Az anyagmozgató szakmán kívül tevékenykedő olvasóban ezzel kapcsolatban számos kérdés merülhet fel. Tényleg *olyan súlyú, jelentőségű* az ügy, ahogy azt a szakma prófétái hirdetik? Valóban igaz, hogy *viszonylag elmaradott*? Ha igen, *milyen objektív vagy szubjektív tényezők* okozzák az elmaradást? Miért szükségesek *specifikus intézkedések* a fejlődés gyorsítására, nem oldják-e fel az *általános gazdaságpolitikai intézkedések* az e területen kialakult feszültségeket? *Hogyan térülnek meg* a fejlesztés költségei? — stb.

⁶ Ladó László: A gazdaságos belső szállítás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957.

⁷ Részletesebb kifejtését lásd Nyitrai Ferencné: Iparunk helye a világban. Kossuth Könyvkiadó, 1974.

⁸ Ladó László: Az ipari folyamatok mozgatói elemel. Műszaki Könyvkiadó, 1971. 11. l.

⁹ Kádas Kálmán: Közlekedésgazdaságtan. Tankönyvkiadó, 1972.

Az anyagmozgatás gazdasági súlya

Az anyagmozgatás gazdasági súlyának megítéléséhez a közgazdaságtól különösen az érdekelhetné, milyen a részesedése a költségekben. Sajnos, erre hiteles adatok nem állnak rendelkezésre, csak közvetett számítások lehetségesek, és az ehhez alapul vehető KSH-adatok is népgazdasági ágazatonként eltérő részletességűek. Légrészletesebb adatok az iparra (ezen belül különösen az állami iparra, illetve a gépiparra) vonatkozóan állnak rendelkezésre.

Ami az állami ipart illeti, a lábjegyzetben hivatkozott KSH-vizsgálatok kimutatják a felvétel napján *munkaidejük túlnyomó részében* anyagmozgatással foglalkozó munkás és kisegítő állományúak számát. Ha feltételezzük, hogy az anyagmozgatással foglalkozók átlagbére nem tér el lényegesen az illető ágazat átlagbéréntől,¹⁰ úgy az adódó létszámarány bérköltségarányként is értelmezhető. *Ez az arány 1972-ben az állami ipar összes foglalkoztatottjára vonatkoztatva kerekén 9 százalék volt, a munkás és kisegítő állományúakra vonatkoztatva pedig 15,6 százalék.*

A hivatkozott KSH-kiadvány arra is rámutat, hogy: „Az anyagmozgatási, szállítási, raktározási tevékenységre fordított munkaidő *feltehetően jóval magasabb* a létszám alapján mutatkozó hányadnál, tekintettel arra, hogy még az alaptevékenységen dolgozók egy része is végez — munkaidejének egy részében — anyagmozgatást.” Hogy ez pontosan mennyi, arra átfogó adat nincs, de van számos vállalati vizsgálat és becslés.

Ladó László szerint például: „... a moztatási műveletek ... kedvezőtlen esetben a gép mellett dolgozó munkás munkaidejének 30 százalékát is igénybe veszik. A 10—20 százalékos részarány igen gyakori.”¹¹ Hasonló számokat ad meg — főleg forgácsoló üzemekre — *Parányi György*, aki ar-

ra is rámutat, hogy a *korszerűbb munkagépeknél a növekvő fajlagos teljesítmény többnyire a mellékidők, ezen belül a munkahelyi anyagmozgatás arányának növekedését vonja maga után.*¹²

Ezt a munkaidőhányadot is figyelembe véve (a szakzsargon ezt „rejtett anyagmozgatás”-nak nevezi) okkal állítható, hogy az anyagmozgatás bérköltsége az iparban meghaladja az *összes bérköltség 10 százalékát.*

A többi népgazdasági ágban a KSH nem végzett vizsgálatokat, más szerveken azonban több reprezentatív vizsgálatot végeztek. Mindezek a vizsgálatok csaknem azonos eredményre jutottak: jelenleg a népgazdaság egészében a rendelkezésre álló munkaidőalap mintegy 20 százalékát, azaz mintegy 1 millió ember munkaidejének megfelelő munkamennyiséget fordítanak anyagmozgatásra. (Ha figyelembe vesszük, hogy a munka szervezethez és gépesítéséhez az iparban lényegesen nagyobb, mint a többi ágazatban, a 20 százalékos átlag nem tűnik túlzottnak.)

Következésképpen, a népgazdaság összes bérköltségének mintegy 20 százaléka, *évente mintegy 40 milliárd Ft, anyagmozgatási bérköltség.*¹³

A második költségtényező az *anyagmozgatással lekött eszközök költsége.* A KSH adatai¹⁴ szerint az anyagmozgatógépek *bruttó értéke* 1972. december 31-én a *népgazdaság egészében mintegy 20 milliárd Ft* volt, az összes gép és berendezés értékének 8,1, illetve 7,6 százaléka. Az anyagmozgatási célú *ingatlanok és járművek* értékére és arányára egy OMFB-tanulmány¹⁵ tartalmaz megközelítő számításokat; rendszeres, több irányból is közelítő, így az eredményeket kölcsönösen igazoló vizs-

¹⁰ Parányi György: Az anyagmozgatás technológiája, Budapesti Műszaki Egyetem Továbbképzés Intézete, 1971.; Parányi György: Munkahelyek elemzése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.

¹¹ Az adatok forrása (ahol más feltüntetve nincs) a KSH 1973. évi Statisztikai Évkönyve.

¹² A nemzeti vagyon és az állóeszköz-állomány, 1960—1973. Központi Statisztikai Hivatal, 1974.

¹³ Az anyagmozgatás és csomagolás gazdasági információs rendszere. 12—7310—ÁMÁB—IT, OMFB, 1975.

¹⁰ Ezt a feltételezést több vizsgálat is alátámasztja, így Fekete György és Végvári Jenő cikkei, a Közgazdasági Szemle, 1971. 3., illetve 7—8. számában.

¹¹ Ladó László: Az ipari folyamatok mozgási elemel 103. l.

gálatok azonban — tudomásom szerint — sehol sem folytak.

Ami az anyagmozgatással összefüggő rendelkezésű ingatlanokat illeti, ezek arányát a hivatkozott OMFB-vizsgálatok az anyagi ágazatokban 15—20 százalék körülinek találták. Az anyagi ágak épület- és építmény-állományát (bruttó értékben) kerekén 500 milliárd Ft-nak véve, ez 75—100 milliárd Ft ingatlanértéket jelent.

A népgazdaság mintegy 80 milliárdos járműállományából 3-4 milliárd értékűre teszem az anyagmozgatást szolgáló hányadot. (Nézetem szerint ez igen óvatos becslés.)

A teljes anyagmozgatási célú állóeszköz-állomány tehát mintegy 100—120 milliárd Ft bruttó értékű, a népgazdaság összes állóeszközállományának 6—8 százaléka.

Az állóeszközökkel kapcsolatos éves költségeket átlagosan bruttó értékük 10 százalékára véve (ez eléggé szerény becslés) az anyagmozgatás évi állóeszközköltsége a népgazdaság egészében mintegy 10 milliárd Ft.

Az anyagmozgatás összes költsége tehát évi 50 milliárd Ft-ra tehető, ami a bruttó nemzeti termelésnek mintegy 6 százaléka.

Számításaim realitásának alátámasztására hivatkozom Kádás Kálmán következő megállapítására: „Az ún. belső anyagmozgatás tevékenységi volumene pénzértékben kifejezve jóval nagyobb (mintegy kétszer akkora), mint a szoros értelemben vett közlekedés tevékenységi, teljesítményi volumene, ugyancsak pénzértékben kifejezve.”¹⁶ A szállítás és hírközlés ágazat összes hozzájárulása a bruttó nemzeti termeléshez 40 milliárd Ft.

Az anyagmozgatás tehát, akár munkaerő-lekötését, akár állóeszköz-lekötését, akár költségeit tekintjük, jelentős tényező a népgazdaságban.

Az anyagmozgatás helyzete, fejlődése

Mint láttuk, az anyagmozgatás a népgazdaság jelentős erőforrásait köti le. De vajon többet a kelletnél, vagy kevesebbet?

A választ nehezíti, hogy ezen a területen még sokkal inkább hiányoznak a megbízható viszonyítási alapok, mint más, hasonló kérdésekben. Mégis, igyekezni fogok a hazai adatok közt keresni olyan összefüggéseket, amelyek a kérdés megválaszolásához közelebb visznek.

Az egyes gazdasági tevékenységek fejlettségének, illetve fejlődésének egyik mutatója a tevékenységhez felhasznált élő munka és holt munka aránya, illetve ennek az arálynak a változása.

Az előbbi fejezet szerint a népgazdaság egészében az anyagmozgatás holtmunkaköltsége évi 10 milliárd Ft, élőlomkaköltsége 40 milliárd Ft körüli, azaz a holtmunka—élőlomka-arány 1:4, vagyis 25 százalék. A holtmunkaköltségeket az ágazati kapcsolatok mérlegének értéksökkenés és eszközjárulék rovatai összegének, az élőlomkaköltségeket pedig a bérék és a bérjárulékok összegének véve, a holtmunka—élőlomka-arány a népgazdaság egészében 37 százalék, az anyagi ágazatokban 47 százalék, az iparban 72 százalék, azaz lényegesen nagyobb, mint az anyagmozgatásnál. Véleményem szerint ez a tény már önmagában is bizonyítéka az anyagmozgatás viszonylagos elmaradottságának.

Ennek az elmaradottságnak meg kell mutatkoznia az egyes munkahelyek gépesítetttségében is. Erre vonatkozóan csak a minisztériumi iparban vannak átfogó adatok.¹⁷ A többi ágazat szórványosan rendelkezésre álló adataiból azonban eléggé megbízhatóan lehet következtetni arra, hogy a többi területen a helyzet csak rosszabb lehet. A minisztériumi iparban a munkások 39,2 százaléka dolgozott — a KSH meghatározása szerint — „gépesített munkán”, míg az anyagmozgatást végzőknek csupán 29,5 százaléka. Az átlagosnál éppen abban a három ágazatban rosszabb a helyzet, ahol az anyagmozgató munkásoknak több mint a fele dolgozik: az előbbi két arányszám a gép-

¹⁶ Kádás Kálmán: Közlekedésgazdaságtan. 176. l.

¹⁷ Az anyagmozgatás gépesítése a gépiparban, 1972. KSÉ, 1973. és a 2. sz. 14b.jegyzetben megjelölt mű.

iparban 33,9, illetve 21,4 százalék, a könnyűiparban 52,7, illetve 10,8 százalék (!), az élelmiszeriparban 29,4, illetve 16,3 százalék. E számok önmagukért beszélnek!

Sajnos, az anyagmozgatási munka gépesítettségének mutatói az utolsó két vizsgálat közti négy év alatt alig változtak. A gépesített munkát végzők aránya az ipari anyagmozgatóknál az 1968. évi 29,8 százalékkal szemben 1972-ben 29,5 százalék volt, az iparban az anyagmozgatógépek értékének aránya a gépek—berendezések kategórián belül 1968-ban 7,8 százalék, 1972-ben 7,6 százalék volt.

A már említett reprezentatív vizsgálat szerint az anyagi ágak közül az építőiparban a legmagasabb az anyagmozgatás munkai igénye: az összes munkán belül 45,7 százalék. Itt a legmagasabb az anyagmozgatásra használt állóeszközök aránya is: az összes állóeszközön belül 31, a gépek—berendezések kategórián belül 43,3 százalék. Bár ez az arány jónak tűnik, az építőipar gépesítettsége eléggé alacsony. A reprezentáció szerint az iparban egy munkásra 106 ezer Ft értékű anyagmozgató gép jut, az építőiparban viszont a két érték csak 30 ezer, illetve 28 ezer Ft. Ezekből az adatokból az a következtetés vonható le, hogy az építőiparon belül az anyagmozgatás gépesítésének viszonylagos elmaradottsága (a többi tevékenység gépesítéséhez viszonyítva) nem olyan nagy, mint az iparban; az ipari anyagmozgatás gépesítéséhez viszonyítva azonban számottevő az elmaradás.

A mezőgazdaságban bizonyos belső viszonyítási alapok is rendelkezésre állnak. Az egy anyagmozgatási munkanapra jutó anyagmozgatási állóeszközérték 1970-ben az *állami gazdaságokban* mintegy 70 százalékkal magasabb volt, mint a *termelőszövetkezetekben*, ennek megfelelően azonos hozamhoz a termelőszövetkezetekben 10—30 százalékkal több anyagmozgatási munkaidő-ráfordítás volt szükséges. A termelőszövetkezetek szállítási-rakodási munkanapjaiból 1968-ban 37,4 százalék volt a kézi munka, 1972-ben pedig 39,4 százalék, azaz az

anyagmozgatás gépesítési színvonala romlott! Hasonló eltéréseket mutatott ki a már hivatkozott OMFB-tanulmány. Adatai szerint az egy anyagmozgatóra jutó — anyagmozgatásnál használt — állóeszközérték az állami gazdaságokban valamivel több mint kétszer akkora, mint a termelőszövetkezetekben, az 1 millió Ft halmozott termelési értékre jutó anyagmozgatási munkaidő pedig mintegy 25 százalékkal kevesebb. E néhány kiragadott adat is példázza az anyagmozgatás technikai színvonalának emelésében rejlő tartalékokat.

Az anyagi ágak közül még szólni kell a belkereskedelemről, amely — főleg Budapesten — szinte már katasztrofálisnak mondható munkaerőhiánnyal küzd. Nem véletlen, hogy a munka gépesítésével, ezen belül kiemelten az anyagmozgatás gépesítésével, az ágazat felső vezetése is behatóan foglalkozik¹⁸. Az idézett cikkek egyebek közt megállapítják, hogy a fogyasztásicikk-kereskedelem 360 ezer dolgozójának kb. 40 százalékát, valamilyen módon, az anyagmozgatással foglalkozók csoportjába sorolhatjuk, és hogy a kereskedelemben a hálózat gépekkel, technikai eszközökkel való ellátottsága jelenleg a kívánalmakhoz képest csupán mintegy 50—60 százalékos.

Az említett adatok — amelyek szerint az anyagmozgatási munka gépekkel való ellátottsága alacsonyabb színvonalú, mint a fizikai munka gépeltettségével általában; az anyagmozgató gépek aránya az összes gépen belül minden ágazatban lényegesen alacsonyabb, mint az anyagmozgató munkások aránya az összes munkáshoz képest — bizonyítják, hogy az anyagmozgatás gépesítését illetően minden ágazatban kiegyenlítést igénylő feszültség van, s hogy az *anyagmozgató gépekkel való ellátottság nem megfelelő*.

A 14. lábjegyzetben említett adat-

¹⁸ Sággy Vilmos: Az üzem- és munkaszervezés kulcsfeladatai a belkereskedelemben. Kereskedelmi Szemle, 1973. 9.; Juhár Zoltán: Gyorsabb technikai fejlődés a belkereskedelemben. Kereskedelmi Szemle, 1973. 10.

gyűjtemény 5 év állóeszköz-állományi adatait öleli fel, 1968. január 1-től 1972. december 31-ig. Az anyagmozgató gépek állománya ebben az időszakban a népgazdaság egészében 34 százalékkal növekedett, míg a gépek és berendezések állománya 48 százalékkal. Az anyagmozgató munka gépesítettsége tehát abszolút értékben növekedett ugyan, a munka általános gépesítettségéhez viszonyítva azonban elmaradt, és alig van ágazat, amelyben az anyagmozgató gépek aránya növekedett volna.

Az anyagmozgatásra használt munkaerőről, mint már említettem, több éves adatsor csak az iparra áll rendelkezésre. A vizsgálatok tanulságai teljes mértékben összhangban vannak az anyagmozgatás gépesítettségének relatív elmaradásáról mondottakkal. Igaz, hogy az 1968—1972 időszakban az anyagmozgatók száma 10 százalékkal csökkent, de a csökkenés 80 százalékban két ágazatnak — a szénbányászatnak és az építőanyagiparnak — az eredménye. A szénbányászatban a létszámcsökkenés egy része a termelés csökkentése miatt következett be. Az ipar általában legprogresszívebbnek tekintett két ágazatát — a gépipart és a vegyipart — vizsgálva, azt látjuk, hogy a gépipar hat alágazatából négyben, a vegyipar nyolc alágazatából hatban *növekedett az anyagmozgatók aránya*. A gépipar egészében a teljes munkáslétszám a szóban forgó időszak alatt 3,9 százalékkal csökkent, ugyanakkor az anyagmozgatók létszáma 6,6 százalékkal növekedett.

A vegyipar egészében a teljes munkáslétszám 6,6 százalékkal növekedett, az anyagmozgatók létszáma 21,8 százalékkal. Jelentős romlás következett be a textiliparban is, ahol az összes létszám 10 százalékkal csökkent, az anyagmozgatóké viszont változatlan maradt.

E számok azt látszanak bizonyítani, hogy az anyagmozgatás gépesítésére fordított beruházások számos ágazatban, illetve alágazatban még az arányok megőrzéséhez sem voltak elegendők.

Az anyagmozgatás gyorsabb fejlesztésének célszerűsége

A fejlődés gyorsítását mindennek előtt a beszűkülő munkaerőpiac teszi sürögösen szükségessé. Az alapgonddal: gépesítsük a jelenleg kézi erővel végzett munkát, ezáltal munkaerő szabadul fel és csoportosítható át más területekre.

Itt mindjárt felmerül a kérdés: mennyi holt munka fektethető be ésszerűen az élő munka kiváltásához. Az élő munka pillanatnyi ára a mértékadó, avagy az átcsoportosítás eredményeképpen létrejövő nemzeti-jövedelem-többlet? Ebben a kérdésben nem kívánok állást foglalni, csak utalok a legutóbbi két-három évben „erőforrás-értékelés” címszóval folyt — gyakran igen heves — vitákra, s arra, hogy a vitázók többsége szerint a gazdasági szabályozók aláértékelik az élő munkát a holt munkához képest. (Ismeretes, hogy ennek korrekciójára az új ötéves tervidőszakban a bérjárulék megnőtt.) Annak a problémának az elemzésével viszont, hogy a *népgazdaság egésze számára „mennyit ér” egy munkaerő „felszabadítása”, s így munkába állíthatósága valamelyik másik, fejleszteni kívánt területen*, alig találkoztam. Pedig a munkaerő-megtakarítást célzó, népgazdasági szintű döntésekhez, akciókhoz előbb-utóbb szükség lesz valami jellegű irányszámra.

De az anyagmozgatás fejlesztése — az újabb, átfogóbb értelmezés szerint¹⁰ — nem korlátozódik a kézi munka gépesítésére, illetve az anyagmozgatásban foglalkoztatottak számának csökkentésére. Az új értelmezés a ma korszerű rendszerszemléletre épül. Abból indul ki, hogy a termelés társadalmasodása, a munka egyre nagyobb mérvű megosztása makro- és mikroszinten egyaránt (azaz a nemzetközi munkamegosztástól egészen a termelési folyamatok elemekre bomlásáig) egyre több moz-

¹⁰ Lásd Csernok—Ehrlich—Szilágyi: „Az infrastruktúra százéves fejlődése nemzetközi összehasonlításban” című cikket. Közgazdasági Szemle, 1972. 10.

gási elem beiktatódását is jelenti, amelyek összessége *egységes mozgásrendszer*t képez. Mind a mozgás-
elemek, mind a kisebb-nagyobb mozgás-részrendszerek, illetve — rendszerek — a szokásos „*ceteris paribus*” feltételezéssel — akár technikailag, akár gazdaságilag értelmezhetők, vizsgálhatók, fejleszthetők, „optimalizálhatók”, önmagukban is. Az ilyen eljárás azonban csak szuboptimumokhoz vezethet, szemben azzal a módszerrel, amely az újratermelési folyamatot, illetve annak valamely körülhatárolt részét tekinti az optimálandó rendszernek. Ebben a felfogásban — a „*ceteris paribus*” feltételezéssel ellentétben — éppen a kölcsönhatásokra helyeződik a hangsúly.

Egy példa a felfogáskülönbségre: A vasúti kocsik rakodása kezelhető önálló problémaként, és összehasonlítható vizsgálat végezhető a különböző rakodási módok gazdaságossága között. Teljesen megváltozik azonban a számítás, ha a közlekedési rendszer egésze szemszögéből vizsgáljuk a helyzetet, amely rendszernek a rakodási művelet csak egyik része. Domináns elemmé ez esetben többnyire az a kérdés válik, milyen gazdasági eredményt hoz a kocsi szempontjából állásidőnek számító rakodási idő csökkentése. Ekkor már egyáltalán nem biztos, hogy a legolcsóbb rakodási módszer bizonyul „optimalisnak”. Ez a modernebb felfogás vezette a Központi Szállítási Tanácsot a rakodásfejlesztési alap létrehozásához, amelynek fő célja nem a rakodás gépesítése, hanem a *vasúti kocsiforduló rövidítése*.

Az újratermelési folyamat és az általam most már „*mozgásrendszerként*” kezelt anyagmozgatás kölcsönhatásainak vizsgálatokor nem kívánok belebocsátkozni annak taglalásába, hogy e mozgásrendszer kezelhető-e önálló alrendszerként, avagy csak az újratermelési folyamat immanens részeként. A mozgásrendszer bizonytalannal tárgyalható azonban az újratermelési folyamat *infrastruktúrájaként*. Az infrastruktúra problémakörével az utóbbi években *Csernok Attila, Ehrlich Éva* és *Szilágyi*

György foglalkozott részletesen²⁰. Három megállapításukat idézem. Először is definíciójukat: „*Infrastruktúrán — elvi értelemben — a nemzeti (anyagi és szellemi) vagyonnak azt a részét értjük, amely a gazdasági fejlettség adott szintjén a mindenkori technika követelményeinek megfelelően a termelés-elosztás-fogyasztás folyamatának mozgásterét, ún. edényrendszerét hivatott biztosítani.*” Ez a definíció teljesen megfelel az általam — persze az idézett cikkhez képest szűkebben értelmezett — „*mozgásrendszer*”-felfogásnak. Másodszor, hogy: „*Hangsúlyozzuk, hogy az infrastruktúrához nem üzemi vagy vállalati aspektusból közeledünk (bár meggyőződésünk, hogy a fenti megállapítások ezekre a szintekre is érvényesek) . . .*” Eszerint ugyanis nem vétek az idézett szerzők intenciói ellen, ha fejtegetéseikre hivatkozom. Harmadszor, a számomra talán legfontosabb megállapításukat: „*Minél elmaradottabb az infrastruktúra, annál rohamosabban csökken az új termelőberuházások marginális hatékonysága.*”

Különös fontosságot azért tulajdonítok e megállapításnak, mert ha érvényét elfogadjuk a nemzetgazdaság egészénél kisebb struktúrákra (tehát ágazatokra, vállalatokra, üzemekre stb.) is — amivel messzemenően egyetértek —, akkor talán itt kellene keresni egyik kulcsát *annak a problémának, hogy gazdaságunkban nem megfelelő a beruházások marginális hatékonysága*. Véleményem szerint ez a megfontolás legalább olyan mértékben indokolja az anyagmozgatás gépesítésének gyorsítását, mint az elérhető munkaerő-kiváltás.

A fejlődést gátló tényezők

Jogosan tehető fel a kérdés: ha egyszerűen az anyagmozgatás fejlesztése annyi kedvező hatással jár, miért nem fejlődik gyorsabban magától is,

²⁰ Idézeteim Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi György: „Az infrastruktúra százéves fejlődése nemzetközi összehasonlításban” című cikkéből származnak. *Közgazdasági Szemle*, 1972. 10. 1292. l.

miért kell vele központilag foglalkozni? Az e kérdésre adható válasz fejlődésünk számos általános problémáját érinti.

A korlátozott fejlesztési alapok felhasználásakor a vállalatok elsődleges célja — véleményem szerint — a *termelés bővítése*. A bővüléstől remélhető leginkább a nyereség *tömegének* növekedése; a bővülés a fejlődés egyik elismert mércéje; presztizsnövekedést, egyes esetekben anyagi előnyöket is jelent; tervezése, lebonyolítása viszonylag egyszerű rutin-feladat stb. Mindezekon felül, a bővítés hatékonyságát könnyebb kimutatni, mint az intenzív fejlesztését. Például a fejlesztési hitel-igénylő űrlapok is elsősorban azt kérdezik: mennyi lesz a többletermék? A hatékonysági számítások alapját olyan nyersanyag-, illetve késztermékárak, valamint piaci keresleti remények képezik, amelyek realizálása több évre előre — azaz amikorra a bővítés üzembe lép — teljes objektivitással nem bizonyítható. Az intenzív — nem bővítő jellegű — fejlesztések ebből a szemszögből vizsgálva biztosan hátrányban vannak a bővítő variánsokkal szemben, így elfogadási esélyeik eleve gyengébbek. (E gondolatok, ha nem is pontosan ebben a megfogalmazásban, már Rabi Béla egyik cikkében²¹ is feltűntek.) Ezek közé a hátra szoruló, elmaradó fejlesztések közé kerül általában az anyagmozgatás fejlesztése is.

Gazdasági oldalról nézve, úgy gondolom, ez az alapok, amelyre aztán még egy sor járulékos probléma rakódik. A vállalatok megítélésében általában nagyobb hangsúlyt kap a kibocsátási érték alakulása, mint a hozzáadott értéke. Amint arra Faluvégi Lajos néhány éve rámutatott: „A magyar költségstruktúra sajátossága, hogy az élő munka költsége az összköltségnek viszonylag kis hányada. Ez nem eléggé ösztönöz a technikai fejlesztésre.”²² Ezt a hányadot 15 év-

re visszamenően vizsgálva az derül ki, hogy változása csekély, sőt inkább csökkenő: a bérjárulékok nélkül az állami iparban 1960-ban 14,0 százalék, 1969-ben (a hivatkozott cikk írásának évében) 12,2 százalék, 1973-ban 11,2 százalék volt. Tartok tőle, hogy ezen a tendencián az élőlétszámok költségei növelése sem változtat, mivel egyidejűleg a költségek csaknem 70 százalékát kitevő anyagok árai is növekednek. Nem tudom, nem inkább ez a körülmény az oka az élő munkával való nem eléggé hatékony gazdálkodásnak, mint a szakirodalomban annyit tárgyalt²³ „élőlétszám — holtmunka — diszparitás” — bár a két probléma természetesen nem független egymástól. Kétségtelen, hogy ez a diszparitás is jócskán hozzájárul a hatékonyságnövelő fejlesztések hátrányos helyzetéhez.

A gazdasági jellegű gátló tényezők mellett, amelyek az anyagmozgatás gépesítése iránti igényeket befolyásolják, szeretném felhívni a figyelmet az érem másik oldalára: az igények kielégítésére rendelkezésre álló források, az anyagmozgatógép-gyártás, illetve ellátás fejlődésére, helyzetére is.

A KSH ezt a témát összefoglalóan az 1960—1970-es időszakra elemezte. Egyetlen megállapítását idézem: „Az anyagmozgató gépek termelésének aránya a gépipari termékek termelésében az 1960-as évek 2,7—2,9 százalékával szemben, az elmúlt években 2,3—2,1 százalékra csökkent.”²⁴

A hazai gépgyártás és gépfelhasználás struktúrájának természetesen nem kell azonosnak lennie, az ellátottság helyesen csak a nemzetközi együttműködés, elsősorban a KGST-együttműködés keretében igénybe vehető források egyidejű mérlegelésével vizsgálható. Sajnos, a helyzet így sem mondható kedvezőnek. Szakosítási megállapodás a KGST keretében idáig csak két anyagmozgató-

²¹ Rabi Béla: A beruházások hatékonysága mérésének néhány népgazdasági szintű kérdése. *Gazdaság*, 1971. 3.

²² Faluvégi Lajos: Gazdasági eredményeink és a pénzügyi szabályozók. *Közgazdasági Szemle*, 1969. 12. 1409. 1.

²³ Legrészletesebben ezt a problémát Révész Gábor elemezte „Az élő munkát helyettesítő gépesítés korlátairól” című cikkében. *Közgazdasági Szemle*, 1972. 2.

²⁴ Az ipari anyagmozgatás helyzete és a fejlesztés ipari háttere. KSH, 1972.

gép-fajtára született: a futómacskákra és a villamos targoncákra.

Kevés olyan anyagmozgatógép-fajta van, amelyben bármely KGST-ország kínálata meghaladná a keresletet, mert — körülbelül hasonló fejlődési folyamat eredményeként, mint hazánkban — a többi KGST-országban is most vált aktuálissá az anyagmozgató gépesítése, és a gépgyártás erre egyik országban sem készült fel kellőképpen.²⁵

Elfogadva Erdős Tibor megállapítását, amely szerint „A korszerűsödés lényege tehát az, hogy *kapható, be-ruházható* olyan berendezés, olyan technika, amely *lehetővé teszi a termelőkenység emelését*,”²⁶ azt kell mondanom, hogy az *anyagmozgató fejlesztéséhez szükséges technika hiánya legalább olyan mértékben determinálja az elmaradást, mint a gazdasági környezet.*

A fejlődés előmozdítása

A fejlődést gátló tényezők — korántsem teljes — felsorolása talán eléggé érzékelteti, hogy az anyagmozgató gépesítettségét nem könnyű felemelni az általános fejlettségünknek megfelelő szintre. Ez a feladat *nem teljesíthető egyetlen intézkedéssel, hanem csak összehangolt intézkedések átgondolt sorozatával és nem rövid idő, hanem csak tervperiódus alatt*²⁷.

Ez az intézkedéssorozat nem mérülhet ki általános és speciális gazdasági szabályozók alkalmazásában: igénybe kell venni a tervgazdálkodás

²⁵ A helyzet ilyen alakulását és a KGM terveit a kibontakozásra Gácsi Miklós államtitkár fejtegette ki részletesen a VIII. Anyagmozgató Konferencián tartott előadásában. Anyagmozgató—Csomagolás, 1974. 12.

²⁶ Erdős Tibor: A termelés korszerűsödése és a gazdasági növekedés. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 15. l.

²⁷ A műszaki fejlődésnek számos más részterülete (a karbantartás, az ügyvitelgépésítés, az automatizálás stb.) is érinti áttételesen a szűkebb értelemben vett termelési tevékenységet. E területek fejlődési problémái számos analógiát mutatnak az anyagmozgatóról elmondottakkal. Utalok például Balázs Sándor—Horányi Miklós: Az automatizálás helyzete a gazdasági szabályozás rendszerében című cikkére, a Közgazdasági Szemle, 1974. 9. számában, mint amellyel cikkem sokban rokon.

egyéb módszereit, sőt — mivel a gátló tényezők közt szubjektív elemek is vannak — a tudatformálás eszközeit is. Megkísérlem néhány (egymással persze sok vonatkozásban kölcsönhatásban álló) fő kategóriában összefoglalni a fejlődést előmozdító tényezőket. Ezek a kategóriák: a gazdasági környezet (az általános szabályozók), különböző kényszerek, a speciális szabályozók, az általános technikai környezet, a speciális technika elérhetősége, a tudati tényezők és a társadalmi környezet.

Mint ismeretes, 1976. január 1-től az élö munkaterhek valamelyest növekedtek a holt munkaterhekhez viszonyítva. Feltételezem, hogy ez a tendencia hosszabb távon is érvényesülni fog, s hogy ez a gépesítési akciókat kedvezőbb helyzetbe hozza. Úgy gondolom, hogy strukturális változások előidézéséhez ennyi nem elegendő (gyors struktúraváltozások előidézése az általános szabályozóknak nézetem szerint nem is feladatuk). Emellett kérdéses, hogy az anyagárok változása hogyan befolyásolja majd a vállalatok teljes költségstruktúráját. Az 1974. évi adatok az anyagköltség-hányad növekedését mutatják. Ez a tendencia viszont csökkenti az előbbi kedvező hatás mértékét. Ebből következően nem hiszem, hogy néhány kiemelt területen történő speciális beavatkozás nélkül — pusztán a bérés és az eszközterhek arányváltozása nyomán — jelentősebb munkaerő-megtakarítást lehetne elérni.

A gazdasági érdekeltiség mellett számos *kényszerítő hatás* is befolyásolja a vállalatok tevékenységét, döntéseit. Az egyik ilyen kényszer maga az anyagmozgató vállalók körének szűkülése. Bizonyos hatósági kényszerek is működnek már, ha még nem is munkaerő megtakarítására, de legalább a munkahelybővítő fejlesztések fékezésére. Ha tehát a vállalat termelését bővíteni kívánja — mint ahogy az előző fejezetben elmondottak alapján véleményem szerint továbbra is ez lesz a fejlődés egyik fő rugója —, kénytelen lesz meglévő munkásállományából „kitermelni” a szükséges munkaerőt. Talán mód

lenne a jövőben más hasonló kény-szereket is teremteni. Újra utalok *Rabi Béla* cikkére (lásd a 21. lábjegyzetet), amely — egyebek között — az üzembe helyezett beruházások tényleges hatékonyságának értékelését és *szankcionálását* javasolja. (Meggjegyzem, hogy pillanatnyilag az említett hatósági kényszer sincs szankcionálva.)

A *speciális akciókat* illetően tisztában vagyok azzal, hogy a támogatási konstrukciók bármilyen bővítésével szemben igen nagy az ellenállás, kétségtelenül nem minden alap nélkül, hiszen — amint arra *Deák Andrea* annak idején felhívta a figyelmet — „... A felmérhető támogatások ma már a vállalatok összes nyereségének 93 százalékával egyenlők...”²⁸

Úgy vélem azonban, hogy néha egy kalap alá kerülnek a *gazdaságtalan termelést alimentáló és a népgazdaság szerkezeti változását célzó* állami dotációk. A helyes valóban az, amit *Trethon Ferenc* ír ezzel kapcsolatosan „... arra kell törekedni, hogy az állami »segítség« ne utólagos, improvizációs jellegű, a tények korrekcióját jelentő, hanem módszerében, mértékében előre meghirdetett és következetes legyen.”²⁹ A struktúra módosítására irányuló és ilyen felfogású közvetlen állami akciók a *tervgazdaság lényeges elemét képezik*. Ezt már sokan kimutatták. *Erdős Tibor* írja például: „Lényeges különbség a kapitalizmus és a szocializmus között az, hogy a szocializmusban a technikai fejlődés, az új technika születése, az új termelési eljárások bevezetése, elsősorban *központi*, makroszintű döntésektől függ...”³⁰

Bár *Erdős Tibor* itt inkább a koncentrált nagyberuházásokra céloz, megjegyzem, hogy szabályozórendszerünkben jelenleg is működik több olyan struktúramódosító állami akció, amely nem koncentráltan fejti ki hatását, például a különböző élelmi-

szergazdaság-fejlesztési, szolgáltatás-fejlesztési stb. konstrukciók. Amennyiben tehát sikerült bebizonyítanom, hogy az anyagmozgatás fejlesztésének viszonylagos gyorsítása a népgazdaság egésze szempontjából indokolt, akkor e gyorsítás *egyik* eszközeként elvileg és gyakorlatilag is indokolt speciális szabályozóeszközök igénybevétele, mérlegelve természetesen a gazdaság teherbíróképességét, de a fejlesztés elmaradásának következményeit is.

A rendszerelméletből következik, hogy az új *technika* elemeinek bevezetése akkor a leghatékonyabb, ha minél nagyobb egységben egyidejűleg és összehangoltan történik. Erre különösen a nagyberuházásoknál, ágazati rekonstrukciók keretében van lehetőség. Az anyagmozgatás gépesítésének, fejlesztésének „gyorsítása” itt abban nyilvánul meg, hogy a beruházás nagyobb hányada anyagmozgatás-gépesítési célú, mint az illető iparág gépállományának átlagában. Például a győri Magyar Vagon-és Gépgyár fejlesztése során a beruházásoknak kb. 20 százalékát fordították az anyagmozgatás gépesítésére, ugyanakkor a gépipar egészében az anyagmozgató gépek aránya az összes gépállományban csak 7,2 százalék.

Az anyagmozgatás gépesítésének gyorsulására van tehát remény az olyan fejlesztéseknél, amelyek *teljes folyamatok* létesítésére vagy rekonstrukciójára irányulnak. A *fejlettebb technikai környezet* azonban akkor is sokirányú kedvező hatással van az anyagmozgatás gépesítésére, ha a tudatos összehangolás elmarad. Például gépcserék után nemegyszer bizonyosodott be, hogy az új, nagyobb termelésességű gépnél az anyag odavitele és a késztermék elvitele nem oldható meg a korábban megszokott egyszerű módszerekkel. Az új technika többnyire magasabb szervezettséget igényel, egyebek közt éppen kötöttebb ütemű anyagáramlást, amellet általában magasabb kulturáltságú munkakörülményeket teremt, amelyek nem tűrik el a primitív eszközökkel végzett anyagmozgatást.

²⁸ Szakértői konferencia a hosszú távú, a pénzügyi és az ártervezés matematikai módszereiről. Közgazdasági Szemle, 1972. 10. sz. 1232. l.

²⁹ Trethon Ferenc: Pénzügyi politika és iparirányítás. Pénzügyi Szemle, 1975. április-május. 307. l.

³⁰ Erdős Tibor: I. m. 13. l.

Szeretném hangsúlyozottan megismételni azt a nézetemet, hogy az anyagmozgatás gépesítését leginkább a *szükséges speciális technikai eszközök* kellő mennyiségű, minőségű és választékú kínálata mozdítaná elő. *Kulcskérdésnek tartom ezért, hogy az anyagmozgatógép-ellátás javítására tervezett intézkedések mielőbb éreztessék hatásukat.* Meggyőződésem, hogy az anyagmozgató gépek iránti *fizetőképes kereslet* jelentősen megnő, amint ilyen gépek folyamatosan és rövid szállítási határidővel piacra kerülnek, és terjesztésük kellő szervezethez történik. Álláspontomat alátámasztja a szocialista anyagmozgatógép-import rohamos növekedése, miután ezek a gépek a termelőszekkereskedelemben megjelentek, vagy a korszerű raktártechnika iránt megnövekedett kereslet, amint megindult a szükséges elemek hazai gyártása és ezek rövid határidőre beszerezhetőkké váltak.

A várhatóan kedvezően ható *tudati tényezők* közt első helyre teszem — *Rabi Béla* cikkének szavaival élve — annak a társadalmi-gazdasági környezetnek a kialakítását, amely a hatékonysági megfontolásokat a beruházási döntések elengedhetetlen feltételévé teszi. A rendszerelmélet terjedése a műszaki és a gazdasági oktatásban egyre magától értetődőbbé teszi majd a hatékonysági megfontolásokban is a rendszerszemléletet: a teljes folyamatokra kiterjedő vizsgálatokat, amelyekben a folyamatokat hordozó mozgás műszaki-gazdasági hatékonysági vizsgálata a többi folyamatlelemmel adekváтан és kölcsönhatásokra is tekintettel történik. Kívánatos volna természetesen, hogy a mozgásrendszer jelentőségére — nagyságrendjéhez mért arányban —

nevezetten is történjék utalás minél több felsőoktatási és továbbképzési területen. Az általános tudatformálás mellett a szakma specialistáinak megjelenése sem nélkülözhető. Mint úttörő kezdeményezést érdemes megemlíteni, hogy az IKARUS-ban a közelmúltban megalakult az ország — tudomásom szerint — első iparvállalati anyagmozgatás-technológiai osztálya.

A *társadalmi környezet* várható változásai közül különösen az élet-színvonal és a kulturális színvonal emelkedése kerül szoros kölcsönhatásba az anyagmozgatás gépesítésével. *Ezen a területen kétségtelenül nem annyira az anyagmozgatás specialistái dominálnak, hanem általánosságban a társadalmi szembenállás a cikkem elején említett „segédmunkával”, „egyszerű munkával”, „nehéz fizikai munkával”.*

Befejezésként egy idézet *A tőke I.* kötetéből, amelyben Marx szabatosan megjelöli a fejlődés útját: „A kombinált munkagép — ebben az esetben különböző fajta egyes munkagépeknek és ezek csoportjainak tagozott rendszere — annál tökéletesebb, minél folyamatosabb az össz folyamat, azaz mennél kevesebb megszakítással megy át a nyersanyag az első szakaszából az utolsóba, tehát *mennél inkább maga a mechanizmus és nem az emberi kéz továbbítja az egyik termelési szakaszról a másikra.* A manufaktúrában a külön folyamatok elszigeteltsége magának a munkának a megosztása által adott elv, a *kifejlett gyárban ezzel szemben a külön folyamatok folyamatossága uralkodik.*”³¹

Gyórfi Endre

³¹ Marx: *A tőke I. kötet.* Kossuth, 1961. 4. kiadás. 355. l.

Kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek fejlesztése

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének első éveitől, a szövetkezeti gazdálkodás fejlesztésének mindig nyomasztó gondja volt a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkeze-

tek sorsa. Országosan mind a mai napig elsősorban a kivételes állami támogatások rendszere jelentett megoldást problémáikra.

Cikkemben — a Borsod-Abaúj-

Zemplén megyei üzemek tapasztalatainak ismertetésével — a helyi lehetőségek jobb kihasználását kívánom hangsúlyozni.

Megyénkben a mezőgazdasági üzemek egy része mostoha természeti adottságok között gazdálkodik. A felszíni viszonyokban a hegy- és dombvidéki tényezők az uralkodók. Az összterületnek több mint felét (62,8 százalékát) hegy- és dombvidéki erózió pusztítja, kb. egyharmada pedig javításra szoruló savanyú és szikes talaj.

A megyében 103 termelőszövetkezetet (az összes termelőszövetkezet 54,2 százaléka) és 5 állami gazdaság (az összes állami gazdaság 45 százaléka) hegy- és dombvidéken fekszik; s közülük 85 termelőszövetkezet a lejtős területen található. A megye sajátos jellegéből adódóan tehát a domborzati viszonyok következtében a gyenge termőhelyi adottságú területek túlsúlyban a lejtőn helyezkednek el.

Az üzemek épületellátottsága az országos átlagnál rosszabb, a kedvezőtlen adottságú üzemeké pedig jócskán a megyei átlag alatt marad. Egyik oldalról nagymérvű iparosodás és az ezzel összefüggő kétlakosság, a lejtős területek hiányos munkaerő-ellátottsága, más oldalról az aprófalvas települések nagy száma szintén negatív befolyásolta az itt működő üzemek gazdálkodási mutatóit.

A kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági üzemek gazdálkodását elsősorban a gyenge talajtermékenység, a lejtő hajlásszöge és fekvése határozza meg.

A felmérések szerint a 15 százalékánál nagyobb hajlásszögű lejtőkön a szántóterületek hozamai már nem fedezik a ráfordításokat.

A gazdaságtalan termeléshez nagymértékben hozzájárult az ésszerűtlen talajhasználat is. A földet nem mindig rendeltetésszerűen hasznosítják, az erdők, gyepes, szántók aránya és területi elhelyezése nem mindenütt megfelelő. Jelentős az erózió pusztító hatása a területeken. Az 1950—1960-as évek erőltetett tervszámai, az árvízviszonyok is kedvezőtlenül befolyásolták az erózió elleni

védekezést, gátolták a helyes termelészerkezet kialakítását.

A tényezők ismeretében a kedvezőtlen adottságú üzemek termelési sajátosságait a következőképpen lehet jellemezni:

— A természeti viszonyok — talaj, domborzat, éghajlati tényezők — együttes hatásaként a termelés feltételei rosszabbak az átlagosnál, ezért egységnyi termék előállítására magasabb ráfordításra van szükség.

— A ráfordításoknak az átlagosnál magasabb színvonala és a területek alacsonyabb hozama a termelés jövedelmezőségét hátrányosan befolyásolja, így az üzemek veszteségesen gazdálkodnak.

— A veszteséges termelés ellensúlyozására, illetve a veszteségek mérséklésére szolgáló megkülönböztetett támogatás a termőhelyi hátrányokat nem képes megszüntetni, csupán az ott élő népesség jövedelmének alakulását befolyásolja.

— A képződő jövedelem felhasználása során a személyi jövedelem iránti minimális igény kielégítésén túl nem képezhetők a termelés bővítésére szolgáló alapok, sőt az egyszerű újratermelés folytatása is gondot okoz.

— A területek eltartó képessége egyre jobban elmarad az ott élő népesség igényétől, s ez a foglalkoztatottak számának alakulásában okoz zavarokat.

— A hatékonyabb termeléspolitika érvényesítését, a termőhelyi adottságoknak jobban megfelelő termelészerkezet kialakítását akadályozza az is, hogy az anyagi érdeklésben rejlő lehetőségeket nem tudják kihasználni, a termelés élőmunka-ráfordításait — jelentős mértékben — szociálpolitikai szempontok is befolyásolják.

Ezek a körülmények mind az országos, mind a helyi szerveket a problémák megoldására irányuló kezdeményezésekre, intézkedésekre késztették. Megyénkben is kidolgozták a kedvezőtlen termőhelyi adottságú mezőgazdasági termelőszövetkezetek termelési feltételeinek fejlesztéséhez nyújtandó különleges tá-

mogatás rendszerét, hiszen e területek termelvényeit a népgazdaság egyelőre nem nélkülözheti.

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága 1973 áprilisában hozott határozatában a megye három mezőgazdasági termelőszövetkezetét „modellgazdasággá” jelölte ki, hogy azok mintául szolgáljanak a kedvezőtlen termőhelyi adottságú hegy- és dombvidéki termelőszövetkezetek fejlesztéséhez. Mindhárom gazdaság számára fejlesztési terv készült, melynek kidolgozására a Mezőgazdasági Tervező és Beruházási Vállalat (AGROBER) megyei kirendeltsége kapott megbízást.

Az AGROBER a fejlesztési tervek kellő megalapozása céljából — a MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központjával együttműködve — több változatban előzetes tervszámításokat végzett.* A továbbiakban a számítások előkészítését és tapasztalatait összegezem.

A kijelölt három modellüzem: a krasznokvajdai „Bástya”, a perkupai „Egyesült Dózsa” és a hangonyi „Hangonyvölgye” — a megye északnyugati részén helyezkedik el.

Mindhárom termelőszövetkezet középtávú üzemfejlesztési terve elkészült. A kísérlet elsősorban a hegyvidéki gazdaságok számára érdekes, mégis úgy érezzük, érdeklődésre tarthat számot az ország más területén működő kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági üzemek körében is a fejlesztési problémák megoldásában. A konkrét tervezetek csak a három gazdaságra vonatkoztathatók, a következtetések azonban túllépik ezen üzemek határait.

Fejlesztési célok

A fejlesztés fő gazdasági célja mindhárom termelőszövetkezetben az volt, hogy egyszeri (beruházási) támogatással középtávon jövedelmezővé tegyék a gazdálkodást, s ezzel feleslegessé tegyék az évenkénti üzemviteli támogatásokat, amelyben

* E munkában a szerzőn kívül részt vett Kovács Ferenc, Mészáros Sándor és Módos Gyuláné.

a kedvezőtlen termőhelyi adottságú termelőszövetkezetek részesülnek.

A fő cél érdekében a közös és háztáji gazdaság tiszta jövedelmének maximalizálására törekedtünk, amit az adott természeti és gazdasági viszonyok között egy optimális termelékenységű kialakításával és az alkalmazandó technológiák kiválasztásával kívántunk elérni.

Arra törekedtünk, hogy az érintett területet a népgazdaság szempontjából a legkedvezőbb módon hasznosítsák, s hogy emelkedjék az ott élő lakosság jövedelme és ezzel életszínvonala is.

Mind ezek eléréséhez a következő tényezőket kellett megtervezni: *ésszerű földhasználatot* (oly módon, hogy a művelési ágakat a jelenlegitől akár gyökeresen eltérően „rendezzük át”, s a talajok természetes termőképességét meliorációs beavatkozásokkal növeljük) és *optimális termelési szerkezet kialakítását*.

Az állattartásban az állatállomány számszerű növelését kellett megtervezni két ágazatban, a szarvasmarha- és a juhtartásban. A hasznosítási irányt a hústermelésben jelöltük meg. Törekedtünk a koncentráció elvének érvényesítésére, továbbá a háztáji gazdaságokból felvehető összes hízóalapanyag (borjú) felvásárlására.

A növénytermesztésben szem előtt tartottuk, hogy a közös és a háztáji állatállomány takarmányszükségletét — a tápok kivételével — saját termelésből lehessen kielégíteni; egyszerűsített és jól gépesíthető növény szerkezet alakuljon ki, és megfelelő legyen a talajfedettség.

Fontosnak tartottuk korszerű technológiák bevezetését a termelés minden területén, továbbá megfelelő irányítási és vezetési rendszer kialakítását, s végül a háztáji és a közös gazdaság szoros kapcsolatának jó megszervezését.

A tervezés módszere és menete

A szóban forgó tervezési problémák megoldására a matematikai programozás módszerét használtuk

fel. Mindhárom termelőszövetkezetre egy-egy statikus, lineáris programozási modellt dolgoztunk ki.

A modellek kialakításában (és a változatokban) figyelembe vettük a fő gazdasági célokat, s törekedtünk arra, hogy egy komplex termelési, technológiai, beruházási és finanszírozási programot kapjunk.

A középtávú fejlesztés központi kérdése az egész tervidőszak alatti beruházási, finanszírozási tevékenységek, az utolsó évi növénytermesztési, állattenyésztési és egyéb termelési tevékenységek, technológiai variánsok olyan optimális arányainak, illetve méreteinek a meghatározása, amelyek a gazdaságok adottságai és fejlesztési lehetőségei között — a szükséges agronómiai, üzemszervezési és közgazdasági összefüggések megtartása mellett — a legkedvezőbb eredmények elérését teszik lehetővé.

Lineáris programozási feladatunk összeállítására a következő lépéseket foglalta magában:

Első lépésben meghatároztuk a feladatban szereplő változókat és azok pontos jelentését úgy, hogy a hegyvidéki mezőgazdasági termelőszövetkezetek minden lehetséges fejlesztési irányba bekerüljön a feladatba. A változók kijelölésekor mérlegettük a különböző gazdasági, technológiai, üzemszervezési, biológiai körülményeket. A változók ily módon kialakított rendszere képezte a modell vázát, majd ennek alapján a korlátozó feltételek rendszerének kialakítása, a célfüggvények megalkotása következett.

A változókat a következő fő csoportokra bontottuk:

A termelési változók (technológiai változatok) között kiemeltük a szántóföldi növénytermelés, a gyepgazdálkodás, az erdőgazdálkodás, az állattenyésztés és a melléküzemek változóit.

A termékfelhasználási változók képezték a másik nagy csoportot.

Az erőforrás-szükségleti változók: a munkaező, a segédüzemek és a műtrágya.

A beruházási változókat az egész

tervidőszakra értelmeztük, s ezek az építési beruházásokat, a gépi beruházásokat, a meliorációkat, a tenyészállat-vásárlásokat és az egyéb beruházásokat reprezentálták.

A beruházások finanszírozási változói szintén az egész tervidőszakra, a költség, érték-, jövedelemváltozók az utolsó évre vonatkoztak.

A háztáji gazdaságot ugyancsak termelési változók, termékfelhasználási változók, valamint költség- és jövedelemváltozók jelentették meg.

Második fázisban egyenletek, illetve egyenlőtlenségek formájában írtuk le azokat a kötöttségeket, összefüggéseket — összefoglalóan a korlátozó feltételeket —, amelyek egy vagy több tevékenységre, esetleg minden egyes tevékenységre vonatkoztak. A korlátozó feltételek meghatározásában tehát az volt a kulcskérdés, hogy a fejlesztési program fő céljainak megvalósítását nagyobb mértékben meghatározó, tehát a tervezés szempontjából döntő jelentőségű összefüggéseket kiválasszunk, s azokat egyenlet vagy egyenlőtlenség formájában megfogalmazzuk.

A korlátozó tényezők a következő mérlegszerű összefüggésekben jelentek meg:

Területi mérlegek
Műtrágyamérlegek
Takarmánymérlegek
Termékfelhasználási mérlegek
Állatlétszám- és
állatállomány-mérlegek
Állatférőhely-mérlegek
Munkaerőmérlegek
Segédüzemi mérlegek
Költség-, érték- és
jövedelemmérlegek
Beruházások finanszírozási
mérlegei
Háztáji gazdaságok mérlegei.

A modell felépítésének befejező szakaszában fogalmaztuk meg a fejlesztés alapvető gazdasági céljait kifejező célfüggvényeket. A célfüggvények tartalmát a mezőgazdasági vállalatok társadalmi-gazdasági környezete és érdekeltiségi rendszere határozta meg. Így optimumkritériumként fogalmaztuk meg egyik gazdaságban a bruttó jövedelem maximál-

lását, minden gazdaságban a közös és a háztáji gazdaság tiszta jövedelmének maximálását. A fenti jövedelemmutatókat üzemviteli állami támogatásokkal együtt és anélkül is szerepeltettük a célfüggvényekben.

Két termelőszövetkezetben a közös gazdaság beruházási igényeinek minimalizálását is alkalmaztuk célfüggvényként. A főágazati és a gazdasági általános költségeket nem osztottuk fel előre az ágazatok között, így a termelési érték és a közvetlen költségek különbsége, az úgynevezett fedezeti hozzájárulás volt a jövedelemtartalmú célfüggvények ágazatonkénti koefficiense.

Tervváltozatok számítása

A középtávú termelésfejlesztés előkészítésének realitását szolgáló tervváltozatok megteremtették a lehetőséget arra, hogy a gazdaság vezetői figyelembe vegyék a feltételek megváltozásának vagy megváltoztatásának következményeit.

Lineáris programozási feladatainkkal gazdaságokként legalább 4 komplett optimális tervváltozatot számítottunk és értékeltünk. A változatok jellege és az ezzel kapcsolatos gazdasági koncepciók a második termelőszövetkezet tervének munkálatai során alakultak ki. A változatokat — a szarvasmarha- és a juhlétszámra vonatkozó egyedi kikötéseken kívül — főként a beruházásokhoz rendelkezésre álló összegek függvényében képeztük.

Ebből a szempontból 3 változat készült:

Az 1. változat jellemzői a következők: Cél a saját eszközből és megyei állami támogatásból fedezendő beruházások összegének minimalizálása. A gazdaság üzemviteli állami támogatások nélkül sem lehet veszteséges. A tervnek biztosítani kell egy bizonyos foglalkoztatottságot.

A 2. változatban a cél a közös és háztáji gazdaság tiszta jövedelmének maximalizálása. A beruházásokhoz rendelkezésre álló összeg korlátozott, de számolhatnak a megyei tanács által előzetesen biztosított támogatással.

A 3. változatban a cél ugyancsak a

tiszta jövedelem tömegének maximalizálása. A beruházási összeget nem korlátoztuk, hogy lássuk, milyen az optimális fejlesztési terv, ha minden hozzá szükséges beruházás megvalósulhat.

A döntéselőkészítés szervezése

Az eljárás első lépéseként a termelőszövetkezetek vezetőivel a kiválasztott gazdaságokban a helyszínen megvizsgáltuk a középtávon szóba jöhető ágazatokat, technológiai változatokat és fejlesztési (beruházási) lehetőségeket, tehát megalkottuk a modellel fő vázát képező változók rendszerét, majd kidolgoztuk a korlátozó feltételeket. Ezt követte az úgynevezett modell-séma kialakítása oly módon, hogy az mindhárom termelőszövetkezet adottságát figyelembe vevő programozási feladat összeállítására alkalmas legyen. A kitöltendő lapokhoz részletes tervezési útmutató készült. A számításhoz felhasznált részletes adatokat az AGROBER tervezői a gazdaságokkal együtt tervezték meg.

Az első változat eredményeit a gazdaságok szakembereivel megvitattuk, a matematikai optimumot felülvizsgálva és a szükséges korrekciókat elvégezve olyan eredményhez jutottunk, amelyet már lehetséges optimális cselekvési programként fogadhatunk el. Az első lehetséges gazdasági optimum eredményeinek értékelése után megtárgyaltuk a többi változat céljait és feltételeit.

A többi változat kiszámítása után elkészült az értékelő tanulmány, amely szöveges értékelésen kívül tartalmazta a növénytermesztés és az állattenyésztés szerkezetére, a termelés technológiájára, a beruházások összetételére és finanszírozására, a költség-hozam-jövedelem-mutatók alakulására, valamint a háztáji gazdaságok termelésére vonatkozó számszerű adatokat is.

A tanulmányt a megyei tanács és a gazdaság szakembereinek jelenlétében megvitattuk, az optimális programokat kiválasztottuk, amelyek az tán alapul szolgáltak a részletes vállalatfejlesztési tervek kidolgozásához.

Krasznokvajda és Perkupa esetében a nem korlátozott beruházású, Hangonynál a korlátozott beruházású változatot fogadták el a végleges és részletesebb fejlesztési terv alapján, amelynek megvalósítása 1974-ben kezdetét vette.

A terv végső formájának kialakítása

A lineáris programozási eljárás alkalmazásával készült és kiválasztott optimális tervváltozatok a részletes vállalatfejlesztési terv kidolgozása céljából az alábbiakkal bővültek:

A részletes helyzetkép kialakításával, ami kiterjed a jelenlegi gazdálkodás természeti-társadalmi-közgazdasági viszonyainak elemzésére, amely magában foglalja a talajadottságokat, az éghajlati adottságokat és a vízgazdálkodás értékelését, a települési viszonyokat, a munkaerő-ellátottságot, az üzemi szervezetet, a jelenlegi gazdálkodási színvonal szakterületenkénti elemzését.

A beruházások körében bővíteni kellett a számított tervváltozatokat a beruházásokra objektumonként részletezett költségekkel és fedezetekkel, a beruházási költségek és fedezetek évenkénti ütemezésével, a beruházások megvalósításának javasolt sorrendjével.

Végül az irányításra vonatkozólag mérlegelni kellett a vezetés és szakemberellátás problémáit, a szervezeti felépítést, a hatáskör és felelősség egységeit s a szakmai vezetés lét-számnormáit.

Eredmények és hiányosságok az eljárásban

Az említett döntéselőkészítési eljárás során szerzett tapasztalatok alapján eredményként állapíthatjuk meg a következőket:

1. A hegyvidéki termelőszövetkezetek számos lehetséges fejlesztési irányának vizsgálatára nyílt lehetőség;

2. az ágazatokat a költség- és jövedelemkalkuláció eredményei szerint rangsorolják;

3. a modell segítségével bizonyos szempontból optimális programokhoz jutottunk;

4. többváltozatú, komplett tervek álltak rendelkezésünkre;

5. a munka hozzájárult a közreműködő szakemberek tervezési szemléletének korszerűsítéséhez.

Az eddig elkészült modellek tapasztalatai alapján több körülmény nehezítette a tervezési és a programozási munkálatokat:

1. az ágazati jövedelemtervezés vontatottan haladt, ami elsősorban az ágazati költségszámítás hiányára vezethető vissza;

2. lassan körvonalazódtak a lehetséges beruházási tevékenységek, és a bekerülési költségek tervezésében is bizonytalanok voltunk;

3. csak a tervezési szakasz befejezése után alakult ki a gazdasági vezetésben az a modell-szemlélet, ami a modellek gazdasági koncepciójának újrafogalmazását, illetve bővítését tette szükségessé;

4. a feladatok teljesítésére vállalt határidők rendkívül rövidnek bizonyultak, így kevés idő maradt a technológiai koeficiensok szervezésére, a feladat indulótáblájának géprevitelére, a számítások elvégzésére, az optimális megoldások eredményeinek értékelésére és a tervvariánsok megtárgyalására;

5. a nehézségek java része a tervezési normatívák és technológiák adattárának hiányára vezethető vissza.

A modellüzemek tervezett fejlesztésének ismertetése

Az ésszerű földhasználatot a fejlesztés fő céljának eléréséhez jelentős eszköznek tekintettük. A viszonylagos gazdaságosság elvét követve, az adott üzem területét oly növények termesztésével célszerű hasznosítani, amelyek a legnagyobb hozamot, a legjövödelmezőbb, a leggazdaságosabb termelést teszik lehetővé. Erre szolgál az, ha a 17 százaléknál nagyobb lejtésű szántóterületeket gyeperesztjük, ezáltal biztosítjuk a talajvédelmi követelményeknek megfelelő talajfedettséget, és egyben megte-remtjük az állatállomány olcsó tömegtakarmánybázisát is. A 25 száza-

lékos lejtésnél meredekebb területeket erdősítésre javasoljuk.

A völgyekben elhelyezendő mélyfekvésű rétekből a vízrendezés után értékes, jó termőképességű szántóterületeket nyerünk. Új művelési ágak kialakítását is célszerűnek tartjuk: az *intenzív, extenzív és környezetvédelmi* gyepek, *környezetvédelmi* erdők létesítését javasoltuk a tervekben.

A környezetvédelmi gyepek, illetőleg az erdők nemcsak a gazdaságos termelést szolgálják, feladatuk a víz káros hatása elleni védelem, a víz-háztartás egyensúlyának biztosítása.

A művelési ágak arányváltozásaira jellemző, hogy mindhárom üzem tervében csökkent a szántó, az ültetvények területe, és nőtt a gyepeké, valamint az erdőké.

Az optimális növénytermesztési szerkezet kialakítása lehetővé tette, hogy a közös és a háztáji állatállomány takarmányszükségletét saját termelésből kielégítsék, és a meliorációs munkát is el tudják végezni.

Tervezésünk szerint jelentősen szűkül a termelendő növények köre. Az üzemek 20—22 féle növényt termesztettek, a jövőben alig 4—5 növényt irányoztak elő. Ezeket koncentráltan elhelyezve, géprendszerekkel, fejlett technológiával lehet termelni.

Jelentős hozamnövelést irányoztunk elő, amit a talajok tápanyag- és vízgazdálkodásának lényeges javításával támasztottuk alá. Hozzájárul ehhez a megfelelő biológiai értékű fajták alkalmazása.

A tervek alapján a talajpusztulás mértéke jelentősen csökken. A három üzemben az értékes termőföld lemosódásának éves mértékét jelentősen, az eredetinek mintegy $\frac{1}{8}$ -ára lehetett korlátozni.

Az állatállomány vonatkozásában — az összes körülmények, természeti és közgazdasági viszonyok figyelembevételével — a szarvasmarhatartás és a juhászat fejlesztése a célszerű. Az állatállomány hústermelésre való hasznosítása a belföldi fogyasztás és az export fokozása szempontjából egyaránt indokolt.

A szarvasmarhatartás a hízómar-

ha-kibocsátást szolgálja, tehát — a húshasznú közös tehénállomány utánpótlásán túl — az összes szaporulatot hízóalapanyagként vettük figyelembe. Ezenkívül beütemeztük a háztáji-ból felkinálható összes hízóalapanyag felvásárlását is.

Figyelembe vettük a meglévő férőhelyeket is elsősorban a növendék- és hízó marhák elhelyezésénél. A húshozamú teheneket koncentrált, új telepeken javasoljuk elhelyezni.

A telepeken a húshozamú tehenek esetében 200—300, a hízó marhánál 200—510 férőhelyet javasolunk. Az állomány elhelyezésénél a meglévő férőhelyeket, az újonnan építendő épületek helyeit és a csatlakozó takarmánytermelő területek, elsősorban gyepek telepítési feltételeit vettük figyelembe.

A juhászatban legalább 3000 és legfeljebb 6000 anyajuh tartása célszerű, amit szintén a takarmánytermő területek (gyepek) függvényében határoztunk meg.

A juhtelepek területi elhelyezését a meglévő férőhelyek átalakítási és korszerűsítési, illetve új férőhelyek építési lehetőségei, a koncentrációra való törekvés, valamint a takarmánytermő területek — gyepek — elhelyezkedése alapján állapítottuk meg.

Egyéb állatállományból a *lótartás* indokolt kismértékben a háztáji és majoron belüli belső szállítás megoldása végett.

Az állatállomány a közös és a háztáji gazdaságokban együttesen 31 százalékkal nő.

Az állatállomány növekedését követi a húskibocsátás volumenének növekedése is. Ez utóbbi dinamikája meghaladja a számosállatsűrűség növekedését.

Az üzemek *takarmányfejlesztése* meghatározó jellegű a termelési szerkezet összetétele szempontjából is, mivel célkitűzésünk szerint a növénytermesztés alá van rendelve a talajvédelmi követelményeknek, valamint az állatállomány takarmányigényének. A takarmányszükséglet összeállításánál messzemenően figyelembe vettük a nagykiterjedésű gyepek adta lehetőségeket. Gyepekről biztosít-

juk a legelőfüvet, a szenázst és a szénát. Két üzemnél (Perkupán és Krasznokvajdán) takarmányliszt-készítésre is szolgálnak.

Az új telepítésű, intenzív gyepek adják a tehenészeti telepek olcsó tömegtakarmányát 200–250 q/ha zöldhozam mellett. A meglévő gyepek lehetnek intenzív és extenzív kezelésűek, a fekvésük és a szükséglet szerint továbbá lehetnek környezetvédelmi gyepek takarmányhozam nélkül.

Vásárlást egyedül tápokból engedünk meg.

Mindhárom üzemben nagy kiterjedésű erdőterületek alakulnak ki, amelyek lehetővé teszik az erdőgazdálkodás, a fafeldolgozás további fenntartását és fejlesztését.

Perkupán a kőkitermelést, valamint a szén- és mészelőgépet a jövőben is célszerű folytatni.

A beruházások irányát és volumenét a szükségesség és az olcsóbb megoldásokra való törekvés határozta meg. Az építési beruházások között elsősorban az állattartást szolgáló építéseket említjük.

Az építési beruházások fő célja: a korszerű tartási viszonyok megteremtése — a takarmányozás, illetve az állategészségügyi követelmények figyelembevételével.

A gépi beruházások között fontos helyet foglalnak el a géprendszerek, valamint a takarmányszállítási és takarmánykeverő jellegű beruházások is.

A gépesítés lehetővé teszi a körülményekhez képest nagy taglétszám csökkenését és a munkák optimális időben való elvégzését. A gépi beruházások aránya mintegy 11–17 százalék között mozog.

Az egyik legjelentősebb beruházás a termőföld használatát, termőerejét javító *melioráció*.

E beruházások keretében a szántók és telepített gyepek kémiai és fizikai talajjavításban részesülnek. Megoldják a vízfolyások, a sík fekvésű területek vízrendezését, a földutak kiépítését. Itt szerepeltetjük a gyepekkel, erdősítésekkel kapcsolatos beruházásokat is.

A meliorációs beruházások aránya 25–36 százalék között változik, szükségességét a racionális földhasználat megvalósítása indokolja. A meliorációs beruházások elmaradása az egész fejlesztés megvalósítását veszélyeztetné.

A fejlesztési terv kiterjedt az üzemek vezetési, irányítási rendszerének kialakítására is. Mindhárom üzem esetében az ágazati irányítási rendszert ajánlottuk mint legmegfelelőbbet. Ebben a vezetési rendszerben a vezetés munkáját az egyes feladatok szerint osztják meg. Az üzem vezetése szakágazatok (szakterületek) szerint növénytermesztésre, állattenyésztésre, műszaki irányításra, erdőszetre és adminisztratív, illetve számviteli tevékenységre tagolódik.

Az egyes szakágazatokat az ágazatvezetők irányítják, akik közvetlenül a főmezőgazdászhoz — termelési elnökhelyetteshez — tartoznak.

Üzemeinkben a tervezett *jövedelemszint* jelentősen emelkedik és a tervezési időszak végére — a kedvezőtlen adottságok ellenére — üzemviteli állami támogatás nélkül is képesek jövedelmezően gazdálkodni.

A jövedelmek kedvező alakulásához a következő tényezők járultak hozzá: a struktúra nagymértékű változása, új technológia bevezetése, a hozamok növelése.

Jelentős helyet foglalt el a fejlesztésben a *háztáji gazdálkodás* terve.

A háztáji gazdaságok működését — összhangban a közös gazdaság üzemelésével — a következő szempontok szerint terveztük:

— a háztáji gazdaságok fejlesztésével a maximális háztáji jövedelem elérésére kell törekedni,

— a fejlesztés a szociális problémák megoldását, konkrétan a tagok jövedelmének emelését, a nyugdíjasok és családtagok foglalkoztatását is célozta.

— a közös és a háztáji gazdaság összehangoltabb együttműködése végett magas szintű vezető (elnökhelyettes, ágazatvezető) beállítását javasoltuk, aki szakmai felkészültsége alapján a háztáji gazdaságok agronómiai és közgazdasági szaktanács-

adási feladatát is ellátja, s egyben biztosítja a háztáji termelvények megfelelő szintű előállítását és értékesítését,

— terveünk szerint a termelőszövetkezetek adják a háztáji gazdaságok számára a szükséges gépi erőt, a fogatot és a tehergépkocsit, a szükséges műtrágyát és a növényvédelmet, továbbá a takarmányok egy részét a közös gazdaságok termelvényeiből.

— a termelőszövetkezetek felvásárolják a háztáji gazdaságokból az összes átvételre ajánlott hízóalanyagot (borjút),

— terveztük továbbá a háztáji gazdaságok termelvényeinek a közös gazdaságokon keresztül történő értékesítését.

A modellgazdaságokban az állatállomány dinamikus fejlesztése csak a háztáji gazdaságok bekapcsolásával lehetséges. A három üzem 481 hízóalanyagot szolgáló borjút vásárol fel, amit nem terhel a férőhely építési és amortizációs költsége. Ilyen volumenű hízó marhát kibocsátó telepek megépítése kedvezőtlen adottságú üzemekben gazdaságtalan, erejüket meghaladó feladat volna.

Lukács János

A tőkés monetáris irányítás minőségi módszerei

Napjainkban egyre tágabb lehetőség nyílik a szelektív gazdaságirányítási módszerek alkalmazása előtt. A szelektivitás különféle megnyilvánulásai és elemei fellelhetők a szocialista, a tőkés- és a fejlődő országok gazdaságirányítási rendszerében egyaránt.

Annak ellenére, hogy e kifejezést sokan használják, nem alakult ki egyértelmű állásfoglalás a tekintetben, hogy mit is értsünk szelektív gazdaságirányításon, miben áll annak lényege. A szelektivitás irodalmának tanulmányozása óhatatlanul egy olasz közgazdász inflációval kapcsolatban mondott szavait juttatja eszünkbe: „hogy őszinték legyünk, egy olyan jelenségről beszélünk . . . amelyről voltaképpen azt sem tudjuk, mi fán terem”.¹ E cikk keretében nem foglalkozunk a szelektív gazdaságirányítás módszereivel általában, figyelmünket kizárólag a monetáris irányítás szelektív módszereinek szenteljük.

Szelektív hitelezésen általában azt értjük, hogy a hitelek folyósításakor különbséget tesznek a gazdasági ágak, illetve a felhasználás célja szerint.²

Többnyire elismerik a szelektív hitelezési módszerek alkalmazásának szükségességét a fejlődő országokban. Ily módon a gazdaság irányítói akkor is a kívánt szektorokba tudják összpontosítani a fejlesztéseket, ha egyébként a fejleszteni kívánt ágazatba való befektetés nem jelent vonzó lehetőséget a bel- és külföldi tőke számára. Emellett fel tudják venni a küzdelmet a spekulációs és az inflációs tendenciákkal.

A szelektív hitelezésnek a kapitalista országokban való alkalmazása már egyáltalán nem magától értetődő, s nem következik egyértelműen a tőkés gazdaság természetéből. A szelektivitás kérdésében különféle irányzatok csapnak össze. Ez nyilvánvalóan része annak a vitának, amely napjainkban folyik a polgári közgazdászok között arról, hogy vajon fokozódjék-e az állami gazdaságirányító szervek beavatkozása a gazdasági életbe, vagy ellenkezőleg: ismételten szorítsák vissza a spontán folyamatokba való állami beavatkozást, engedjenek szabadabb teret a piaci hatásoknak. A szelektivitásról folyó vita tehát egyáltalán nem csupán a hitelezés módszereit, pénzügyi szakkérdéseket érintő vélemények összeütközése, hanem a tevről és a piacról, az állammonopol-kapitalizmus perspektíváiról folytatott széles körű polémiákba torkollik.

¹ P. Biacabe: *Analyse contemporaines de l'inflation*. Sirey, 1962.

² Ilyen értelemben használja a kifejezést például Riesz Miklós: *Pénzforgalom és hitel* című egyetemi tankönyve is. Tankönyvkiadó 1970. 331 l.

Milyen módszerek révén valósítható meg a hitelezés szelektivitása?

A szelektivitást a hitelezésben a monetáris hatóságok a legkülönbözőbb módszerekkel valósíthatják meg. Egyik ilyen lehetőség a banktartalékokon keresztül történő szabályozás.

1. A *likviditási ráták* vagy azok későbbi keletű változatai, a *kötelező tartalékráták* a bankok tartalékainak és kihelyezéseinek arányát szabályozzák. Amennyiben a kötelező tartalékráta nagyságát valamennyi bankra nézve egységesen állapítják meg, ez a mennyiségi irányítási eszközök közé sorolható. Ha azonban a bankok különféle típusaira, illetve a különféle pénzüintézetekre eltérő nagyságú tartalékrátákat állapítanak meg, ez már szelektív jellegű intézkedés. A szelektivitást szolgálja az is, ha a tartalékráták számításánál a más-más céllal folyósított hiteleket eltérő súllyal veszik számításba.

2. Ugyancsak a mennyiségi irányítás eszköze a *kvóták* megállapítása. A kvóták segítségével határozza meg a monetáris hatóság, a központi bank az egyes bankok, illetve pénzüintézetek által folyósított hitelek felső határát, illetve a meghatározott célra folyósítható hitelek nagyságát. Amennyiben a bankok és a pénzüintézetek számára különböző kvótákat állapítanak meg, ez szelektív hatású lehet. A szelektív módszerek közé soroljuk azt is, ha az egyes kölcsönfajtákra állapítanak meg kvótákat.

3. Sok országban alkalmazzák a *differenciált diszkontrátákat*, illetve az *eltérő rediszkontálási feltételeket* mint a szelektív irányítás módját. E módszer egyik változata az, hogy van egy általános diszkontráta, és a különböző típusú papíroknál kedvezményes leszámítolási rátákat alkalmaznak. Másik megoldás az, hogy a váltók különféle fajtáival szemben különböző jegybankképességi követelményeket támasztanak a rediszkontálásakor. A központi bank bizonyos tevékenység alapján kiállított váltókat kizár a rediszkontálásból, míg

más tevékenységeket előnyben részesít. Olyan megoldási forma is lehetséges, hogy a pénzüintézetek bizonyos nagyságrendet meghaladó, illetve bizonyos tevékenységet szolgáló hitelek folyósításakor kötelesek megszerzési a jegybank előzetes refinanszírozási ígéretét is.

4. Bár nem tartozik szorosan a hitelintézkedések közé, a szakirodalom mégis a szelektív hitel módszerek között említi az *importletét*-követelményeket is. Ennek oka az, hogy az importügyletek gyakran hitelműveletekhez kapcsolódnak, illetve az import a szelektív intézkedések egyik legjellemzőbb területe.

5. Számos országban alkalmazzák a monetáris hatóságok a központi bank *direktíváit* a kereskedelmi bankok és más pénzüintézetek irányítására. A direktívák szóbeli, illetve írásbeli kérések, figyelmeztetések. A direktívákkal mennyiségileg is befolyásolhatják a hitelezést, minthogy felszólíthatják a bankokat a hitelek általános korlátozására vagy növelésére. De e felhívások működhetnek a szelektíciót előmozdító eszközként is. Ebben az esetben a pénzüintézeteket arra kérik, hogy korlátozzák vagy növeljék egy-egy ágazat vagy tevékenység hitelezését. A direktívák igen sokrétűek, ebből következően igen differenciáltan hathatnak a banktevékenységre: spektrumuk a kötelező utasításoktól a jegybank kérésein keresztül az „erkölcsi ráhatás” jellegű intézkedésekig terjed.

Az *erkölcsi ráhatás* (moral suasion) eszközét választva a központi bank csupán kérések és figyelmeztetések formájában próbálja elérni célját. A reagálás ezekre a kérésekre hatással van a pénzüintézetek jegybanki megítélésére, s természetes, hogy a kereskedelmi bankok és más pénzüintézetek érdekeltek a kedvező megítélésben. Mindennek ellenére a polgári közgazdászok az erkölcsi nyomás békeidőben nem tartják hatásos eszköznek, mivel eltérő hatást fejt ki a „társadalmi felelősségtudattal” bíró, a „közvélemény megítélésére” érzékeny bankárookra és azokra a bankemberekre, akik híján vannak e tu-

lajdonságoknak.³ Az erkölcsi ráhatást célzó intézések közé tartozott például az Egyesült Államokban a koreai háború idején alkalmazott *Önkéntes Hitelkorlátozó Program* is.⁴

A program fő célja az infláció elleni küzdelem és az erőforrásoknak a háborús cél érdekében történő mozgósítása volt, a haditermelésre, illetve az ahhoz kapcsolódó fontos tevékenységekre nyújtott hitelek kiterjesztésével, a másodlagos vagy lényegtelen tevékenységek finanszírozásának korlátozásával. A program amerikai elemzői hangsúlyozzák, hogy az ilyen jellegű intézkedés háborús időkben sikeres lehet, mivel támaszkodhat a bankárok és a vállalkozók hazafias érzéseire, de nem tartják elképzelhetőnek ezt a módszert békeidőben, részben a mozgósító erő és az erkölcsi motívumok hiánya miatt, részben pedig azért, mert nem tartják összeegyeztethetőnek a „szabad” vállalkozás szellemével.

Mint láttuk, e módszerek a kereskedelmi bankok vagy más pénzügyi intézmények hitelnyújtását korlátozzák, illetve könnyítik meg. A tőkés gazdaságban többszintű bankrendszer esetén a gazdaság pénz- és hitellellátását elsősorban a kereskedelmi bankok és más pénzintézetek végzik. Ezen intézmények hitelezésének szabályozása tehát tulajdonképpen egyet jelent a gazdaság hitellellátásának szabályozásával. Ily módon nem a kölcsönvevő, hanem a kölcsönadó oldaláról szabályozzák a hitelállományt, a hitelfolyósítást.⁵

³ Vö. Beckhardt Benjamin: *Federal Reserve System. The American Bankers Association*. 1972.

⁴ A program ismertetése megtalálható G. V. Woodworth: *The Money Market and the Monetary Management* (New York, 1972.) című könyvében, továbbá H. Prochnow: *The Federal Reserve System* című kötetének (New York, 1960) D. Grove által írt *Selective Credit Controls* című fejezetében (141–176. l.).

⁵ A többszintű bankrendszer eme sajátossága a mennyiségi irányítás módszereiben is jelentkezik. A hitelállomány kiterjesztése vagy szűkítése ugyancsak az „alsó szinten álló” pénzintézetek tevékenységének szabályozásával történik, de természetesen, itt is előfordul, hogy a hitelt igénybe vevők magatartását, gazdálkodását szabályozzák különböző hitelfeltételek alkalmazásával.

A hitelfeltételeket kötelezően írhatják elő a hitelfolyósítók számára, kiküszöbölve ezzel köztük a versenyt (legalábbis a jobb feltételek biztosításával folytatott versenyt), minthogy az csökkentheti a szelektív hitelirányítás megvalósításának lehetőségeit.

Az eddigiekben nem soroltuk fel a különféle preferenciák, illetve restrikciók más módon történő megvalósítását. A hiteligénylők típusa, a hitel révén finanszírozott tevékenység jellege szerint különféle hitelfeltételeket alkalmazhatnak. Ilyen hitelfeltétel például a hitel után fizetendő kamat, a hitel lejáratí ideje vagy a hitelt igénybe vevőtől megkövetelt saját hozzájárulás nagysága, amelyeket valamilyen ismérv szerint, differenciáltan állapítanak meg. A szelektív hitelirányítás további eszközei: állami refinanszírozási lehetőségek biztosítása, bizonyos hiteleknél állami garancia megkövetelése, állami kamat-visszatérítés, vissztehermentes állami hozzájárulás a hiteltől megvalósítani kívánt célhoz, egyes esetekben pedig az adósságok elengedése stb.

Viták a szelektív hitelezés létjogosultságáról

A tőkés szakirodalomban meglehetősen eltérő álláspontok alakultak ki a szelektív hitelirányítás vagy ahogy sok helyütt írják, a szelektív hitelpolitika alkalmazásának szükségességéről. Mint ahogyan az lenni szokott, a vélemények már abban is eltérnek, ki hogyan definiálja a szelektív hitelirányítás lényegét. A rendelkezésünkre álló források közül Gafafer munkájában találtuk meg a legtömörebben és a legvilágosabban megfogalmazva a szelektív hitelpolitika lényegét.

„*Szelektív hitelpolitikán azt a jegybank által folytatott politikát kell érteni, amely konjunktúrális és növekedési célokra irányul, amelynyiben a pénz- és hitelpolitikai fegyverek összességével koordinálva oly módon gyakorol befolyást a népgaz-*

dasági összlikviditásra, hogy bizonyos gazdasági területeket a hitelkeresletnek bizonyos előfeltételekhez való kötése révén *hitel szempontból előnyben részesít vagy hátrányos helyzetbe hoz.*" (Kiemelés tőlem. — L. S.)⁶

Véleményünk szerint azonban a szelektív hitelpolitikát a tőkés gazdaságban sem lehet csupán a konjunkturális és növekedési célok megvalósítása eszközeként tekinteni, hiszen a tőkés gazdaságirányítási rendszerben is felmerül egyes gazdaságilag egyébként nem vonzó ágazatokba való befektetések szükségessége, illetve egyes társadalmi, szociálpolitikai, területfejlesztési célok kiemelése, amelyek megvalósítása végett élni kell a szelektív hitelirányítás eszközeivel is. Hogy a szelektív hitelirányítás fegyverét ilyen célok eléréseért is bevetik a jelenlegi tőkés gazdaságirányítási rendszerben, azt mind a tőkés gazdaságot leíró gyakorlati, mind a gazdaságirányítást, illetve a hitelek szerepét tárgyaló elméleti munkák tanúsítják, s így a definíció ilyen értelmű kiegészítése alátámasztható.

Bizonyos fókig minden definíció megállapodás kérdése. Ennek alapján elfogadhatónak találjuk az idézett tanulmány egy másik megállapítását; nevezetesen, hogy nem tekinti szelektív hitelirányításnak azt, ha biztonsági vagy más okokból változtatják meg a hitelezési szabályokat. Például ha megváltoztatják a váltó rediszkontálhatóságának lehetőségét, változtatva a szükséges aláírások számát stb. Szelektív jellegű viszont az intézkedés, ha a rediszkontálhatóságot a váltóval finanszírozandó alapügylet jelleg szerint változtatják meg.

A fogalmi problémákon túlmenően a vita inkább a szelektív hitelpolitika kifejlődésének okai és szükségessége körül lángett fel. A nyugati közgazdászok túlnyomó többsége a szelektív hitelirányítást csupán rendkívüli gazdasági körülmények között tartja elfogadhatónak. Példaként említik erre a háborús gazda-

ságot, a háború után megnövekedett kereslet okozta sajátos helyzetet stb. „Normális” körülmények között a szakemberek a mennyiségi hitelirányítást tekintik hatékonynak. (Itt elsősorban a hitelállományt mennyiségileg befolyásoló „klasszikus” eszközökre: a rediszkontál- és tartalékpolitikára, illetve a nyílt piaci műveletekre gondolnak.⁷ A közgazdászok másik csoportja megengedi a szelektív hitelirányítás módszerének alkalmazását, azonban csupán az alapvető mennyiségi jellegű intézkedések kiegészítőjeként fogja fel ezeket.⁸ A tőkés gazdaság jelenlegi állapota és az ennek következtében eluralkodó általános csaldóottság, a keynesi globális szabályozásba vetett bizalom megrendülése azt látszik bizonyítani, hogy az említett mennyiségi módszerekkel nem tudták pénzügyi oldalról biztosítani a gazdaságvezetés céljainak megvalósítását. Mégis elenyésző azoknak a polgári közgazdászoknak a száma, akik elismerik a szelektív hitelirányítás „önálló” létjogosultságát.⁹ Akadnak azonban a polgári közgazdászok között olyan „fehér hollók” is, akik a klasszikus mennyiségi módszereket ósdiinak minősítik, és úgy vélik, itt az ideje, hogy e módszerek átadják helyüket a modern minőségi módszereknek.¹⁰ Egy

⁷ Például E. Simmons: *The Role of Selective Credit Control in Monetary Management*. American Economic Review, 1947. 633–641. l.

⁸ A többi között P. Fousek: *Foreign Central Banking: The Instruments of Monetary Policy*. Federal Reserve Bank of New York, 1957.

⁹ W. L. Smith a „The Effects of Monetary Policy on the Major Sectors of the Economy” című tanulmányában (megtalálható a *Monetary and Economic Activity* című kötetben. — Szerkesztette L. S. Ritter — Boston, 1961.) a következőket mondja: „Nyilvánvaló, hogy az általános hitelirányítás, amely valamennyi szektort egyformán érint, nem lehet teljesen kielégítő stabilizációs eszköz, mivel nem akarjuk, hogy minden területen mindenkor azonos hatások érvényesüljenek. Ha jelentősen meg akarjuk javítani a stabilizációs politikát, a nagyobb szelektivitás felé kell elmozdulnunk. Ez nyilvánvaló volt eddig is, de e tanulmány mai megállapításai csak megerősíthetik e felismerésünket. Az általános ellenőrzés káprázat és csalás. Valószínű, hogy a monetáris irányítás (az általános, mennyiségi irányítást érti ezen — L. S.) nem nagyon hatékony, vagy amikor az volt, valószínűleg zűrzavart okozott.” (195. l.)

¹⁰ Lásd például Smith: I. m.

⁶ Gafafer H.: *Die selektive Kreditpolitik als Mittel der Konjunktur und Wachstums politik*. Zürich, 1967. (Nyersfordítás.)

koncepció helyes vagy téves volta természetesen nem attól függ, hogy hányan vallják magukénak. A tőkés gazdaságirányítás gyakorlatából levonható tanulságok mindenképpen a kevesek által vallott nézet igazságát bizonyítják: nevezetesen azt, hogy a gazdaság normális állapotában is szükség van szelektív monetáris irányítási eszközökre.

A szelektív hitelirányítás jellemzője: az állam megbíz egy gazdaságirányító szervet (ez legtöbbször a jegybank), hogy bizonyos hitelfajtákra különböző hitelfeltételeket határozzon meg, ily módon korlátozva természetesen a spontán pénz- és tőkepiaci mechanizmusokat. Ezt egyes közgazdászok a tőkés gazdaságirányítással kevésbé összeegyeztethető, adminisztratív kényszernek tekintik.

A szelektív hitelirányítás befolyásolja a pénz- és anyagi eszközök elosztását, illetve újraelosztását. Épp ebből táplálkozik azoknak a közgazdászoknak az ellenérzése, akik nem tartják elfogadhatónak, hogy a vállalkozók üzleti, illetve a fogyasztók piaci döntéseinek szabadságát, a piaci mechanizmust egy monetáris hatóság befolyásolja, vagy ha elfogadhatónak tartják is, nagyon szűken határozzák meg azt a kört, ahol létjogosultsága van a szelektivitásnak.

Sokan a szelektív hitelezés hátrányának tartják, hogy diszkriminatív jellegű, tehát a gazdálkodó alanyok egyes csoportjait preferálja, míg másokat kedvezőtlenül érint. A diszkriminációt egyrészt mint a gazdálkodás „szabadságába” való beavatkozást nehezményezik, másrészt a társadalmi és gazdasági „igazságtosság” megsértését látják az egyes gazdálkodó alanyok eltérő kezelésében.

A francia irodalomban felvetődött — s minden bizonnyal a többi tőkésországra is áll —, hogy nehézséget okoz a vállalatok szintjén megvalósítandó diszkrimináció, a hitelfeltételek vállalatok szerinti differenciálása.¹¹ A kedvezményeket és a kor-

látozásokat a gyakorlatban rendszerint ágazatokra állapítják meg. A hitelfeltételek differenciálása ily módon nem bizonyul olyan fegyvernek, amellyel valóban a gazdaság kívánt pontjait célozhatnák meg. Az ágazatok szerinti differenciálás elnaogyolt, s gyakran éppen az ellenkezőjét érik el vele, mint amit eredetileg akartak. Hiába tartozik ugyanis két vállalat ugyanabba az ágazatba, gazdasági környezetükben, tevékenységükben és perspektíváikban lényeges különbség lehet. A preferált ágazatban működő vállalat is folytathat gazdaságtalan tevékenységet, gyárthat értékesíthetetlen terméket, de az ágazat preferenciájára hivatkozva, hitelt „követelhet” a banktól. További nehézséget okoz, ha egy vállalat a tevékenysége alapján több ágazatba sorolható. A finanszírozó bankszervtől túl nagy ráfordítást követelne annak ellenőrzése, hogy a vállalat a preferencia jogcímén kapott pénzeszközöket kizárólag az adott tevékenység finanszírozására használja-e fel vagy sem.

A szelektív módszerek differenciáló hatását kifogásoló közgazdászokkal szemben érvként gyakran felvetik a szakirodalomban azt a gondolatot, hogy a mennyiségi irányítás is differenciáló hatású.¹² Az általános intézkedések sem érintik egyenlő mértékben a gazdálkodó alanyokat, mivel kiinduló feltételeik, helyzetük lényegesen különbözhet. A csaknem önfinanszírozó vállalatot például kevésbé érinti az általános hitelrestrikcio, mint a nagy hitelállománnyal rendelkezőt, mivel az utóbbi számára a további hitel-igénybevételi lehetőségek korlátozása nagyobb problémát okozhat. Ugyancsak a differenciálódás irányában hathat az, hogy általános hitelkorlátozás esetén a pénzintézetek nem lineárisan csökkentik kihelyezéseiket, hanem valamilyen szempont alapján szelektál-
nak adósaik között.

A második világháború után sok központi bankot felruháztak azzal a

¹¹ J. H. David: *Quelques Reflexions sur la Politique Selective du Credit Banque*. 1974. június. 559—566. 1.

¹² Többek között S. N. Sen: *Central Banking in Underdeveloped Money Markets*. Calcutta, 1967.

joggal, hogy a gazdaság bizonyos területein, illetve meghatározott célok elérésére speciális (szelektív) intézkedéseket hozzanak. Azt a nézetet, amely szerint a mennyiségi monetáris irányítási módszerek nem elegendők a tőkésgazdaság bajainak orvoslására, normális funkcionálásának biztosítására, magyar nyelvű munkákban is megtalálhatjuk.¹³ Véleményünk szerint a tőkésgazdaságban elengedhetetlenül szükséges a szelektív monetáris irányítás, és alkalmazzuk is a szelektív módszereket, de nem valószínű, hogy bármely tőkésgazdaságban a szelektív eszközök túlsúlyba kerülhetnének a mennyiségi irányítási módszerei rovására.

Szelektivitást nem csupán hitelpolitikával lehet megvalósítani, a szelektív gazdaságirányítás sok más eszköze is rendelkezésére áll. Itt elsősorban az adó- és szubvenciórendszereket kell megemlíteni.¹⁴ A vélemények többsége szerint az adók és szubvenciók hatékonyabban befolyásolják a gazdaság működését, mivel nagyobb területet fognak át, ugyanakkor költségeik is alacsonyabbak. Igaz, hogy az adók növelése például érinti a kevés hitellel — vagy hitel nélkül — gazdálkodókat is, szemben a hitelrestrikcióval, amely értelem szerűen csak a hitelt igénybe vevőt sújtja. Ez azonban önmagában nem jelenti azt, hogy a hitelkorlátozás nem hatékony módszer.

A szelektív hitellezés előnyeinek, illetve hátrányainak elemzésekor felmerült ezen irányítási forma adminisztrációigénye, „társadalmi költségei”. A közgazdászok többsége természetesen veszi, hogy a szelektív irányítási módszer, amely differenciáltan kezeli az egyes ágazatokat, többletadminisztrációval jár.¹⁵ Azt is hangsúlyozzák, hogy lassítja az ügyintézési folyamatot, ellenérzést kelt

az adminisztratív hatósággal, a központi bankkal szemben. Problémát jelent az is, hogy mind a kölcsönadóktól (kereskedelmi bankok, más pénzintézetek), mind a hiteligénylőktől több információt, adatot, jelentést kérnek, amelyeket azok nem mindig hajlandók a bank rendelkezésére bocsátani, és ezáltal is nehezítik a szabályozást.

Ami a szelektív hitelirányítás költségeit és adminisztrációigényét illeti, nehéz a konkrét számok ismerete nélkül eldönteni, hogy ez milyen többletet jelent más gazdaságirányítási módszerekhez viszonyítva. Nincs alapja annak a feltételezésnek, hogy a szabályozás költségei között lényeges különbség lenne, és a központi hitelirányító vagy adózási szervnél, illetve a gazdálkodó alanyoknál nagyobb költséget okozna a hitelirányítás, mint az adók és szubvenciók rendszere által igényelt többletadminisztráció.

Többek szerint a hitelkorlátozások elkerülésének a vállalatoknál felmerülő „költségei” egyértelműen a hitelintézetek hátrányát jelentik az adó-, illetve szubvenciórendszerrel szemben. Ez az érvelés nem állja meg a helyét, mivel a szubvenciók esetében például ugyanúgy felmerül a szubvencióra jogosultság „színlelésének” költsége, és nincs okunk feltételezni, hogy ez lényegesen kisebb lenne a szelektív hitelintézkedés kedvezőtlen következményeinek elkerülésére fordított költségnél. Jelentős társadalmi veszteségnek minősíthetjük az adócsalást és az adóeltitkolást is. Nem is beszélve arról, hogy könnyű a nem hitel jellegű szelektiót elfogadtatni akkor, amikor csak szubvencióról van szó. De az újabb adó bevezetése, illetve az adóemelések ellenérvét vált ki, és jelentős politikai ellenállásba ütközik.

Túlzottnak minősíthető az a vélemény is, amely szerint a kollektív hitelintézkedések megvalósítására és ellenőrzésére külön adminisztratív szerveket kellene létrehozni. Ugyanis nem a szelektív hitelintézkedések, hanem a hitelintézkedésekkel megvalósítani kívánt célok (regionális fej-

¹³ Riesz Miklós: I. m. 332–342. l.; Erdős Tibor: Az újratermelési ciklus alakulása az imperializmusban. Kossuth Könyvkiadó, 1961. 253–262. l.

¹⁴ E téma legjobb összefoglalásával Silber: *Selective Credit Policies: a Survey* (Banca Nazionale del Lavoro, Quarterly Review, 1973. december) című cikkében találkozzunk, ahol a szerző ismerteti és elemzi a különféle álláspontokat.

¹⁵ Lásd például Grove: I. m.

lesztés, szociálpolitika stb.) hívnak létre új szervezeteket, intézményeket. Ugyanez vonatkozik a meglévő szervek új feladatai által okozott többletadминистраcióra, illetve költségekre is. Nem érthetünk egyet azzal, hogy minden adminisztráció-, illetve költség-többletet egyszerűen károsnak, a Parkinson-törvény megnyilvánulásának minősítene.

A szakirodalomban a szelektív hitelezési módszerek ellen leggyakrabban felhozott érv az, hogy a módszerek beavatkozást jelentenek az egyének döntéseibe, korlátozzák a piaci mechanizmust. Ezeket csak háborús vagy háborút követő időkben tartják elfogadhatónak, amikor a hazafias érzésekre hivatkozva könnyebben elfogadtatni a kényszerrendszabályokat.¹⁶

A tőkés közgazdászok egy része azt vallja, hogy az egyének (mint gazdálkodók) boldogabbak, ha a piaci folyamatokhoz, nem pedig egyének (állami, félállami szervek) döntéseihöz kell igazodniuk.¹⁷ Nem kisebb közgazdász, mint Milton Friedman — igaz, a fogyasztói hitellel kapcsolatban — azt írja, hogy az egyének joga van saját hibái elkövetéséhez. Az utóbbi időszak gyakorlata azonban azt mutatja, hogy a kormányok egyre gyakrabban avatkoznak be a gazdaság irányításába, és gazdaságpolitikájuk részeként irányítják a hiteleket, megszabják a hitelfeltételeket.

A szelektív hitelezés alkalmazási területei

A szelektív hitelezés kérdéseivel foglalkozó tanulmányok elsősorban a fogyasztói, az értékpapír- és a jelzáloghitelek vonatkozásában írják le a szelektív módszerek alkalmazását. A fejlett tőkésországok gyakorlatában is ezeken a területeken érvényesül a leginkább a szelektivitás.

¹⁶ Grove: I. m.

¹⁷ Francis: I. m., továbbá M. Friedman: Consumer Credit Control as an Instrument of Stabilization Policy. Lásd Monetary and Economic Activity. Boston, 1961. (Szerkesztette: L. S. Ritter)

Még azok a közgazdászok is, akik általában fenntartással fogadják a szelektív módszerek alkalmazását, a *fogyasztói hitelek* esetében indokoltan tartják az ilyen jellegű szabályozást.¹⁸ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ebben a kérdésben teljes az egyetértés. Vannak, akik itt is szükségtelennek tartják a szelektív módszereket.¹⁹ A szelektív hitelezési módszereket a fogyasztói hitelek esetében azért tartják elfogadhatónak, mivel itt kevésbé érvényesülnek a mennyiségi szabályozás hatásai. A fogyasztói hitel kevésbé érinti a mennyiségi szabályozás, mivel a hitelfeltételek közül a fogyasztót elsősorban a havi törlesztőrészlet és a fizetendő előleg nagysága érinti, és ezt a leginkább szelektív szabályozással lehet befolyásolni. A fogyasztói hitelek szelektív szabályozásáról beszélve, csaknem kizárólagosan korlátozásra gondolnak, bár dekonjunkció esetén természetesen expanziós célokra veszik igénybe a fogyasztói hitelek eszköztét.

A fogyasztói hitelek korlátozása ugyancsak a háború alatt, illetve a háborút követő inflációs időszakban kezdődött.²⁰ Akik a fogyasztói hitelek békeidőben történő szabályozása mellett érvelnek, kiemelik a fogyasztási cikkek értékesítésének és a fogyasztói hiteleknek a tőkegazdaság növekedésében és stabilitásában betöltött szerepét. A hitelek szabályozása — más tényezőkkel együtt — mérésélkelheti a fogyasztási javak termelésének erős ingadozását, erősítve ezzel a gazdaság stabilitását.²¹

Egyes tartós fogyasztási cikkek (például az autók) termelésének alakulása mintegy az egész gazdaság helyzetét jelképezi, illetve az e cikket termelő iparágak helyzete —

¹⁸ Woodworth: I. m., továbbá Fousek: I. m.

¹⁹ M. Friedman: I. m.

²⁰ Az itt következő gondolatmenet a fogyasztói hitelek irányítását ellenző Milton Friedman kifejtését követi, aki a szelektív módszereket támogató, sok esetben meg sem nevezett közgazdászokkal vitázik. Friedman: I. m.

²¹ Hogy a fogyasztói és jelzáloghitelek feltételeinek változása milyen hatással van a konjunktúrára, Erdős Tibor elemzi idézett művének 239—252. lapján.

tovagyűrűző hatások révén — meghatározza a gazdaság helyzetének alakulását. Az ellentábor szerint a fogyasztói hitel szabályozása nem képes a fogyasztási javak termelésének ciklikusságát csökkenteni, és így nincs hatással a gazdaság stabilitására sem. Szerintük — ha a szelektív intézkedésekkel egyáltalán befolyásolni lehet a fogyasztási cikkek termelését és értékesítését — hatásosabb eszköznek bizonyulnak az adók, illetve a szubvenciók. Azt a vitát, hogy a fogyasztási cikkek termelését szabályozó különféle szelektív eszközök közül melyik a hatékonyabb, nehéz lenne csupán elméleti úton eldönteni. Logikusnak tűnik azonban az a felvetés, hogy új fogyasztási cikkek érintő adófajták bevezetése, illetve az adók emelése nagyobb politikai ellenállásba ütközhet, mint a fogyasztói hitelek szabályozása.

Ami a fogyasztói szuverenitást illeti, említettük, hogy Milton Friedman itt az egyén tévedésének szabadsága mellett száll sikkra. Úgy gondoljuk azonban, hogy struccként a homokba dugja a fejét az, aki a fogyasztói hitel-szabályozást tekinti a fogyasztók függetlenségét fenyegető legnagyobb veszélynek. Még a tőkés közgazdászok is vitába szállnak Friedman e koncepciójával, mondván, hogy az egyéni döntés sok esetben nemcsak szubjektív okokból lehet téves, hanem azért is, mert a monopolhelyzetben levő vállalatok képesek manipulálni a piacot, és ezzel megfosztják a fogyasztót a helyes értékítélet kialakításának lehetőségétől.²²

Az *értékpapír- (tőzsdei) hitelek* szabályozásának célja, hogy megakadályozza a túlzott mértékű hitelfelhasználást értékpapírok vásárlására.²³ A tőzsde nemcsak a vállalati tőkeszerzés forrása, hanem a spekuláció centruma, gyűjtőhelye is. A spekulánsok profitváromlásai érzé-

ketlenné teszik a hitelgénylőket az általános hitelszabályozással szemben, itt csak a szelektív intézkedés lehet hatásos (ez legtöbbször az értékpapír vásárlásához megkövetelt saját tőke arányának változtatása). Mivel még a polgári közgazdászok körében sem ildomos a pusztán spekulációból származó nyereségek mellett lándzsát törni, nem találkozhatunk olyan közgazdászokkal, akik az értékpapír-vásárlási hitelek szelektív (korlátozó) szabályozása ellen érveltek volna.

A *lakásépítési és jelzáloghitelek* szintén kevésbé érzékenyek az általános szabályozásra, ezért e hiteleket is szelektív módszerrel kell és lehet befolyásolni. A téma szakértői leírják²⁴ a korlátozó intézkedések szükségességét, de a gyakorlatban találkozhatunk a lakásépítkezéseket elősegítő hitelfeltételekkel is.

A tőkésgazdaság hitelezési gyakorlatából a preferenciális hitelfeltételek alkalmazásának eklatáns példaként emelhetjük ki az *export- és a mezőgazdasági tevékenység* hitelezését. A fizetési mérleg javítását célozza sok országban az export támogatása. Ennek egyik hatékony módszere az, hogy szelektív hitelfeltételeket állapítanak meg az exportra vonatkozóan. A mezőgazdasági tevékenység támogatását egyrészt a mezőgazdasági termelési sajátosságai, az ár- és jövedelemdiszparitás, másrészt a mezőgazdasági termékek iránti kereslet viszonylagos rugalmatlansága indokolja. E területeken kedvezményes hitelfeltételeket állapíthatnak meg, illetve sok esetben speciális (állami vagy államilag támogatott) pénzügyintézeteket hoznak létre, ugyancsak a hitelszerzés megkönnyítésére.

Fontos szerepe lehet a szelektív hitelirányításnak az ország egyes régiói között kialakult különbségek csökkentésében is. Kedvezményes feltételekkel folyósíthatnak hiteleket az elmaradott, fejlesztésre szoruló országrészekben; a visszafejlesztésre kijelölt területeken ugyanakkor korlátozhatják a hitelek folyósítását.

²² Friedman idézett tanulmányával száll vitába R. C. Turner: A Comment on the Need for Consumer Credit Controls című tanulmányában, megtalálható az idézett Ritter kötetben, 217—222. l.

²³ E témával foglalkozik többek között Grove: I. m.; Woodworth: I. m.

²⁴ A többi között Smith: I. m.; Woodworth: I. m.

Kedvezményes hitelfeltételekkel egyenlíthetik ki azt a hátrányt, amely a hitelek felvételénél a *kisvállalatokat* sújtja a tőkeerős nagyvállalatokkal szemben.

Néhány országban külön magán- és állami pénzügyintézeteket hoztak létre a kisvállalatok finanszírozására.

Sok országban selektív hitelfeltételeket érvényesítenek a *hitelek lejárata* szerint is. Franciaországban például a középlejártú hiteleket általában preferenciális feltételekkel folyósítják. Számos országban a hosszú lejártú hitelek folyósításakor a finanszírozó pénzügyintézeteknek bizonyos összeghatár felett a monetáris hatóság előzetes engedélyét kell kérniük.

Bár a selektív hitelirányítással foglalkozó szakirodalom nem tárgyalja külön, de gyakorlati tapasztalatok alapján feltétlenül meg kell említenünk a *fejlesztések, beruházások* selektív kezelését, amelyek e módszerek egyik legfontosabb alkalmazási területét jelentik. A fejlesztések finanszírozására kedvezményes vagy restriktív hitelfeltételeket alkalmazhatnak, sőt, sok tőkeországban külön pénzügyintézeteket hoznak létre bizonyos fejlesztési célok megvalósításának finanszírozására, amely intézmények tevékenységük során szintén alkalmaznak selektív módszereket.

Még egyszer a selektív hitelirányítás szükségességéről

Mint már említettük, a közgazdászok többsége csak a selektív hitelirányítás első megjelenési formáit (a fogyasztói, az értékpapír-, valamint a lakásépítési és jelzáloghitelek differenciált szabályozását) tekinti igazán selektív módszereknek. A mennyiségi módszerekkel „békésen egymás mellett élő” vagy éppen azok hatását keresztező selektív szabályozás történelmileg is később jelenik meg, mint a monetáris politika klasszikus módszerei, és fokozatosan újabb és újabb szférákban, tevékenységi területeken szünteti meg a mennyiségi módszerek kizárólagosságát.

A szakirodalom nem tárgyalja a selektív módszerek között a népgazdaság számára fontos fejlesztések preferálását, az export- és mezőgazdasági tevékenység kedvezményes hitelezését, a szociális szempontok érvényesítésének hitelezéssel való elősegítését.

Egy módszer létezését azonban nem a szakirodalmi utalások gyakorisága, hanem gyakorlati megjelenése alapján bizonyíthatjuk. Márpedig a gyakorlat azt mutatja, hogy a selektív hitelezés élő valóság a kapitalista gazdasági rendszerben.

Mindezek előrebocsátása után „csak” arra a kérdésre kell megkísérelnünk a választást, hogy milyen mélységben képesek hatni a selektív hitelmódszerek a tőkegazdaságban. Elsődleges kérdés az, hogy van-e lényeges hatása, jelentősége a selektív hitelirányításnak a reáljavak elosztásában, vagy inkább csak a pénz- és tőkepiaci eszközök elosztását képes befolyásolni. Úgy érezzük, erre a kérdésre egyértelműen válaszolhatunk: lényeges a hatása, még ha — tőkegazdaságról lévén szó — egyes hitelfeltételek (az értékpapír-hitelek némely fajtáival kapcsolatos, illetve a különféle bankokat és pénzügyi közvetítőket érintő szabályozások) közvetlenül valóban csak a tőke- és pénzpiac állapotát befolyásolják is. Ha elfogadjuk azt, hogy a selektív hitelintézkedéseknek szerepük van a pénz és az anyagi eszközök elosztásában, ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy jelentős szerepet játszhatnak a gazdaság egyes szektorainak fejlesztésében, különféle feladatok megoldásában, s lehetővé teszik a nem kívánt gazdasági különbségek csökkentését.

A másik kérdés az, hogy felhasználható-e a selektív hitelpolitika a gazdaság stabilizálására elősegítő szabályozó eszközként. Véleményünk szerint igen. A stabilitást ugyanis nem elég „globálisan” biztosítani, a stabilitás mindig meghatározott struktúra stabilitása, így megteremtése differenciálást, a problémák selektív kezelését igényli. Hiába hoznak ugyanis intézkedéseket az

összkereslet és az összkínálat viszonyának szabályozására, a kereslet és kínálat egyensúlyát nem lehet aggregáltan megteremteni; az egyensúlyt a fő piacokon külön-külön kell megvalósítani. A szelektív hitelezés erre igen alkalmas lehet.

Mégis, miért jelentkezik ennyi ellenérzés a gyakorlatban mind nagyobb teret hódító szelektív hitelezés módszerével szemben a tőkés szakirodalomban? Ennek egyik oka az, hogy a közgazdászok többsége nehezen szabadul konvencionális gondolkodásmódjától, és a legszívesebben mindent a piaci mechanizmusra bízna. Keynes egy megjegyzése kívánczik ide, aki szerint „Nem az új gondolatok megértése a nehéz, hanem a régiektől való megszabadulás, mert ezek behálózák agyunk minden zugát, annak a nevelésnek a következtében, amelyben legtöbbször részélt.”²⁵

Mindazok, akik nosztalgiát éreznek a „mindent elrendező” piac iránt, megfeledkeznek arról, hogy a mai piac már nem az a piac, ahol a kereslet és kínálat játéka szabadon érvényesül. A mai piac manipulált piac, ahol nem születnek — mert nem szülehetnek — önálló (szabad) döntések. Ha viszont az egyént amúgy is befolyásolják, miért kellene lemondani a termelés és a fogyasztás hitel útján történő, tudatos szabályozásáról?

A mai körülmények között a valóságtól elrugaskodott az az ellenvetés is, hogy az államnak vagy a központi gazdaságirányító szervezetnek nincs joguk beavatkozni a gazdaság menetébe. Napjaink tőkegazdasága egyenesen igényli az állam gazdasági semlegességének feladását, a központi beavatkozást a tőkestársadalom általános érdekeinek védelmében. Miért éppen a központi hitelirányításról mondanánk le a szelekció feladásával?

²⁵ J. M. Keynes: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 11. l.

Sokan felvetik, hogy a szelektív hitelintézkedéseket feleslegessé teszi az ugyancsak szelektív adó- és szubvenciórendszer. Nem tudják azonban meggyőzően bizonyítani azt, hogy e rendszer hatékonyabb, illetve kevesebb adminisztrációt és társadalmi költséget igényel, mint a szelektív hitelirányítás.

A mennyiségi és minőségi monetáris irányítási módszerek együttes alkalmazásával kapcsolatban elmondhatjuk, hogy a szelektív hitelezés nem tekinthető a tradicionális módszerek egyszeri kiegészítőjének. Hatásukban különben sincs olyan éles határ, mint azt az első pillanatra elképzelnénk. A mennyiségi módszerek is különbözőképpen érintik az egyes ágazatokat, gazdálkodó alanyokat, pénzintézeteket, tehát diszkriminatív hatásuk is van, és a szelektív intézkedéseknek is van több-kevesebb mennyiségi hatása.

Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy másképp érvényesül a szelektív hitelintézkedés hatása preferenciális, és másképp restriktív feltételek alkalmazása során. Míg az előbbi esetben csupán a kedvezményes hitel lehetőséget adják meg, amelynek igénybevétele természetesen nem kötelező, az utóbbi esetben, ha a kijátszási lehetőségektől eltekintünk, a valóságos hiteligények korlátozásáról van szó.

Az elmondottakból következik, hogy a tőkegazdaságban elméletileg nem tarthatók a szelektív hitelezési módszerek alkalmazásával szemben felhozott érvek. A szelektív monetáris módszerekre szükség van, amint ahogy szükség van az olyan rákellenes gyógyszerkerekre is, amelyek nem támadják meg az egészséges sejteket, csak a beteg sejteket pusztítják el. Ezzel szemben a mennyiségi irányítás korlátozó hatásai bizonyos esetekben olyan gyógyszernek tekinthetők, amely könnyen elpusztíthatja az egészséges sejteket is.

Ligeti Sándor

Nemzetközi tudományos tanácskozás a mezőgazdaság és a népgazdaság más ágai közötti integrációról

Az agrárökonómiai kutatások szempontjából igen fontos nemzetközi tudományos együttműködés öt éves szakasza fejeződött be az 1975. november 3—9. között Potsdamban megtartott tanácskozással. Ez az együttműködés a KGST-tagszágok agrárökonómiai kutató intézetei között öt éve kezdődött, és várhatóan az 1976—1980-as időszakban tovább folytatódik. Az agrárökonómiai kutatások fejlődése szempontjából az ilyen nemzetközi tudományos-módszertani együttműködések jelentőségét aligha lehet túlbecsülni. E helyen nincs mód arra, hogy a budapesti Agrárgazdasági Kutató Intézet koordinátori tevékenysége mellett öt éve folyó munkát akárcsak fő vonásaiban is ismertessük.

A potsdami konferencia vitaulésének témáihoz kapcsolódva csupán a mezőgazdaság és a népgazdaság többi ága közötti integrációs tendenciák nemzetközileg is általánosítható néhány kérdésének összefoglalására törekedhetünk.*

E nemzetközi kutatási együttműködés szükségességét a szocialista országok népgazdaságaiban, s ezen belül élelmiszer-gazdaságaiban megfigyelhető *legújabb fejlődési tendenciák* indokolják. Az együttműködés igen sokrétű: kiterjed az integrációs jelenségek elméleti alapjaitól e folyamatok népgazdasági irányítási problémáig, beleértve az integráció típusainak, formáinak értékelését is.

Nagy jelentőségű az együttműködő szocialista agrárgazdasági kutató intézetek tevékenységében az az előrehaladás, amely az *integrációkutatás terminológiai egyszerűsítésében*, a legújabb ökonómiai fejlődés vonásait hordozó fogalomalkotásban, e fogalmak rendszerezésében született.

A gazdasági integráció ma már valamennyi szocialista ország élelmiszer-gazdaságában megfigyelhető általános és gyorsuló tendencia. Alapját az *ipar és a mezőgazdaság termelőerőinek* hatalmas arányú megnövekedése képezi, úgy azonban, hogy mindez a termelés- és gazdaságifolyamat-szervezéssel szemben minőségileg is új követelményeket állít. A termelőerők robbanásszerű fejlődésének folyamatából ki kell emelnünk azt az átalakulást, amely magában a mezőgazdasági termelésben, az élő anyaggal való együttműködés feltételeiben zajlik viharos gyorsasággal. Egyre több ágazatban, a növénynevelésben és az állattenyésztésben tért hódít az új fajták alkalmazása, amelyek kielégítik a legfejlettebb gépi és vegyi technikák által támasztott bonyolult követelményrendszert. Ezek révén — a mezőgazdaság iparosodási folyamatában — csak a legkorszerűbb szervezési elvek és módszerek széles körű elterjesztésével, vagyis az ipari analógiák gyors térhódításával biztosíthatják a mezőgazdasági termelés gazdasági hatékonyságát.

A *gazdasági integráció* — akár ennek gazdaságpolitikai vagy vállalatökonómiai vonatkozásait, akár pedig a bonyolult gazdasági kapcsolatrendszerek összefüggéseit nézzük is — *tudatos gazdaságifolyamat-szervezés*. Olyan módszer, amely centrális irányítás mellett egybefoglalja meghatározott tevékenységek valamennyi technikai, gazdasági tényezőjét, abból a célból, hogy valamennyi termelési és fogyasztási szükségletet optimális struktúrában, mennyiségben és minőségben kielégítsen.

* A potsdami értekezleten öt témában 18 előadás hangzott el, amelyeket széles körű vita követett. Tárgyalták a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltató ágazatok közötti kapcsolatok, valamint a mezőgazdaság és a kereskedelmi tevékenységek gazdasági szervezeti közötti kapcsolatok ökonómiai, szervezeti feltételeit érintő kérdéseket. Az előadások másik csoportja az integráció fejlődésének alapkérdéseit elemezte, különös tekintettel a *központi területek szabályozórendszerére, valamint az irányítási módszerek tökéletesítésére*. Végül fontos szerepet kapott az *agrár-ipari integráció szervezeti megvalósulásában* jelenleg létező és perspektivikus formákat elemző téma is.

A népgazdasági tervek közvetett és közvetlen szabályozási mechanizmusa a gazdasági integráció vállalati megvalósításával a *tervszerű arányos fejlesztés mikrogazdasági érvényesítésére* ösztönöz.

A nemzetközi tanácskozás rendkívül gazdag tudományos anyagából kitűnik, hogy a szocialista országokban az integráció nem egyformán és nem azonos módon vagy uniformizáltan terjed. Annyi kétségtelenül megállapítható, hogy a mezőgazdasági termelés szakosodásának és koncentrációjának *gyorsítása végett csaknem valamennyi országban kiterjedt a horizontális integráció*. Nem ilyen általánosan elterjedt a *vertikális integráció*, amikor az egymásra épülő tevékenységek tervszerű folyamatszabályozása „a termőföldtől a fogyasztó asztalig” valósul meg. Különösen változatos az egybefoglalt tevékenységek terjedelme alapján a vertikális integráció kiterjedése. A szocialista országok azon csoportjában, ahol a vertikális integráció gazdasági szervezetei is jelentősen elterjednek — például a Bolgár Népköztársaságban, a Szovjetunióban, Magyarországon, Jugoszláviában —, a konkrét szervezeti felépítés igen változatos és a típusokat tekintve nagy formagazdaság jellemző.

A nemzetközi kutatási együttműködés nem terjed ki — a perspektivikus formák jellemzésekor sem — az integráció szervezeti formáira vonatkozó olyan ajánlások kidolgozására, amelyek tipizált vagy uniformizált gazdasági szervezetek gazdaságpolitikai eszközökkel történő, kampányszerű létrehozását sugallják. Nagyobb figyelmet fordítanak a gazdasági fejlődés törvényszerűségeire, s ebből a szemszögből nézve, az eddigi és a további kutatómunka *néhány alapvonását* érdemes kiemelni.

Ilyen mindenekelőtt az *élelmiszer-gazdasági szemlélet*. Ebben a kérdésben a szocialista országok agrárökonómiai kutató műhelyei körében egységes tudományos álláspont és megegyezés is született. Hangsúlyozni kell, hogy ebben *szemléletről* van szó, amely az élelmiszer-gazdaságot — csakúgy, mint a bővebb fogalmkör: a *népgazdasági* agrár-ipari komplexumot is — nem a népgazdaság elkülönült szervezeti egységeként, hanem szemléleti és *tervezési egységként* értelmezi. Alapját maga a fejlődés valósága szolgáltatta és eszerint kell megítélnünk a fogalomalkotás által „kezelhetővé tett” tendenciák életképességét is.

Az élelmiszer-gazdaság szemléleti és tervezési egységet jelentő értelmezésében is — a valóság változásai szerint — időről időre szükség van a fogalmak megújítására. Ezért az élelmiszer-gazdaságot — mint már utaltunk rá — népgazdasági irányítási szempontból is felfoghatjuk szűkebb vagy tágabb értelemben aszerint, hogy a termelőerők fejlődése, továbbá a munkamegosztás tervszerűen irányított folyamatai miként módosítják a termelési, társadalmi viszonyok összefüggésében a kapcsolódó tevékenységek tagoltságát és ennek következtében szükségessé váló újraszerveződését, majd az újratagolódás után az ehhez igazodó magasabb szintézis megteremtését. Ezért a *gazdasági integráció nem öncél*, és nem olyan „csodaszer”, amely megelőzhetné vagy főleg helyettesíthetné a termelőerőket és függetlenül lehetne a termelőerők adott fejlettségi színvonalától. Ez tehát a nemzetközi tudományos együttműködésben kialakított második fontos alapelv, amelyben a szocialista országok agrárszakemberei megegyeznek.

A társadalom szükségletei szerint meghatározott központi tervcélok a szabályozórendszer komplex követelmény- és feltételrendszere szerint realizálódnak a gazdasági folyamatokban. A közvetlen irányítás és a közigazdasági szabályozás által teremtett feltételrendszer szerves egységet képez, ezért az agrár-ipari integráció tervszerű és gyorsuló térhódításában az irányítás eszközeinek e két csoportja nem zárja ki és nem is helyettesíti egymást. Többségi álláspontként fogalmazható meg a tanácskozás tanulságaiból a *gazdasági integrációnak az a nagy előnye*, hogy ágazat- és tevékenységcentrikus folyamatszabályozás lévén, „*kikerüli*” a *mechanikus vállalategyesítések módszerét*, és alkalmas szervezeti kereteket biztosíthat a legfejlettebb specializációt és koncentrációt jellemző termelőerők hatékony működése számára. Ezért a gazdasági integráció nem szorítkozik kizárólag a termelőerők egybefogására és összehangolására.

A szocialista országok agrártudósai egyöntetű állásponton vannak abban, hogy a *gazdasági integráció sokoldalúan befolyásolja a termelési és társadalmi viszonyokat is*. E szempontból érdekesek a tanácskozásnak azon megállapításai, amelyekben a közigazdasági szabályozórendszer eltérő hatásmechanizmusára és eredményvonatára hívták fel a figyelmet a szocialista tulajdon két alapformájában működő (állami és szövetkezeti) vállalatok, gazdasági szervezetek tekintetében. A gazdasági integrációban megvalósítható legkorszerűbb gazdaságszervezési mód

révén megteremthető a két szocialista tulajdonforma magas szintű, új távlatokat nyitó szintézise. E fejlett viszonyok jellemvonásait illetően, ma még tudományos szempontból csak kevésbé kiérlelt általános megfogalmazások alapján, jobbára csak feltételezésekre szorítkozhatunk.

A tudományos kutatás további feladatai sokrétűek. Az integrációban koordináltan fejlődő, különböző tulajdonokat képviselő gazdasági szervezetek azonos minősége eltérő működésbeli sajátosságokat és jellemzőket takar. A szabályozók fejlesztésében mindennek különleges jelentősége van.

Még kevésbé feltárt terület az integrált szervezet belső, organikus élete. A számos kérdés közül csupán azt emeljük ki, hogy az integrált szervezeten belüli érdekeltiségi viszonyok, ezek jövedelemelosztási vonzatai, az integrált tulajdon „gondozottsága”, a legkorszerűbb vezetési és irányítási módszerek hatékony érvényesítése csaknem valamennyi szocialista országban a fejlődés kezdeti — esetenként kísérleti — szakaszára jellemző újszerű jelenségek nyomonkövetésével jellemezhető, és a tudomány lépéshátrányát mutatja a gyakorlati fejlődés tényeihez, még inkább pedig követelményeihez képest.

A szocializmus elidegeníthetetlen sajátja, hogy emberközpontú; mégpedig dolgozó-, alkotóember-központú. Ennek kell érvényesülnie akkor is, amikor a közös érdekeltiségű vállalatok, szövetkezetek munkásainak, tagjainak, kollektíváinak érzéseiről, értelmes emberi tevékenységeinek kibontakozásáról van szó olyan feltételek között, amelyek a mezőgazdaságban is a legfeszesebb munkaszervezés, a folyamatos „szalagszerű” termelés térhódítása közben hatalmas termelőerőket hoznak mozgásba.

A nemzetközi tudományos együttműködés eredményei és tapasztalatai alapján a KGST-tagországok agrárgazdasági kutató intézetei arra a következtetésre jutottak, hogy az együttműködési időszak elején kitűzött legtöbb témában a tudományos feltáró, elemző tevékenység korántsem befejezett. A gyorsan változó viszonyok és a tervszerű gazdasági építőmunka követelményei a szocialista országok mind-egyikében a sajátosságokhoz igazodó leghatékonyabb változatok kibontakoztatását sürgetik a gazdasági integráció fejlesztésében mind ökonómiai, mind szervezeti vonatkozásban. Ez gyakorlatilag a koordináció körébe vont kutatási témák művelésében a további együttműködés fenntartását jelenti. Más oldalról persze nem kevés múlik azon, hogy a soron következő ötéves időszakra kialakítandó új témák miként igazodnak a szocialista országok népgazdaságai előtt álló fejlesztési igények követelményeihez.

Marillai Vilmos

T. Koloszov: A „turizmus ipara”

(Mirovaja Ekonomika
i Mezdunarodnije Otnosenija,
Moszkva, 1975. 9. sz.)

Az 1950-es évektől kezdve a fejlett tőkésországokban a turizmus gyors növekedése figyelhető meg. 1973-ban mintegy 800 millió embert, azaz a föld lakosságának $\frac{1}{4}$ részét érintette. A turizmus erősen rányomja bélyegét az egyes országok gazdaságára és a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra. A tömeges turizmus következtében szolgáltatóvállalatok széles hálózatát kell kialakítani, korszerű, gigantikus hotelkomplexumokat kell építeni, s fel kell készíteni a turistákat kiszolgáló személyzetet feladatuk végzésére, azaz lényegében a gazdaság egy új szektora alakul ki.

A világ belföldi és külföldi turizmusból származó bevétele összesen mintegy 70–80 milliárd dollárt tesz ki, s az egyes országokban a nemzeti jövedelem 2–10 százalékát is eléri. Az Egyesült Államokban az üdültetési és turizmus „ipar” több mint 100 milliárd dollárt hoz a konyhára. Ez jóval nagyobb összeg, mint a mezőgazdaságban dolgozó farmerek jövedelme.

A turizmus a gazdaság egyik leghatékonyabb és legjövedelmezőbb ágazatává vált. Spanyolországban a nemzetközi turizmusból származó bevételek az összes valutabevétel $\frac{1}{3}$ -át teszik ki. Ausztriában több mint $\frac{1}{4}$ -ét, Svájcban és Olaszországban több mint 10 százalékát, Mexikóban ez az arány eléri a 40–50 százalékot. Az Egyesült Államokban a turisták közvetlen és közvetett kiszolgálásával foglalkozó alkalmazottak száma mintegy 4 millió. Csupán Nyugat-Európa szállodaiparában 4,5 millió ember dolgozik.

Nagy hatást gyakorol a turizmus a közlekedésre, az utépítésre is. Elég csak annyit mondani, hogy a transzatlantikus légi forgalom utasainak mintegy $\frac{3}{4}$ része turista. A férőhelyek számának növelése a repülőgépek turistaosztályainak jövedelmezővé tette a légi közle-

kedést, ami az 1950-es évekig nem volt rentábilis, s a légi közlekedési társaságok ebben az időben hatalmas szubvenciókat kaptak az államtól.

A nemzetközi turizmus szolgáltatásai („a láthatatlan export”) egyre jelentősebb helyet foglalnak el a világkereskedelemben és a nemzetközi elszámolások rendszerében. Az ebből származó bevételek nagysága meghaladja bármely más áru kereskedelmi forgalmát, s felveszi a versenyt az olajbevételekkel is.

A turisztikai szervezetek nemzetközi szövetségének adatai szerint a világ lakossága által turizmusra fordított pénzüsszegek 70–80 százalékban a belföldi turizmust finanszírozzák. Még a külföldi utazásokra legtöbbet költő országokban (Egyesült Államok, NSZK, Franciaország, Nagy-Britannia) is a belföldi turizmus vezet. Van természetesen nem egy olyan állam is (például Spanyolország), ahol a valutabevételek nagy része külföldi utasoktól származik, s a turizmusból eredő összbevétel 60 százalékát adja a külföldi turizmus.

A fejlett tőkésországokban a lakosság fogyasztási kiadásainak 4–8 százaléka turisztikai kiadás, a külföldi utazások részesedése a kiadásokban 0,6–3 százalék. Az Egyesült Államokban a fogyasztói kiadások 1 százaléknyi növekedésére a turizmusra fordított kiadások 1,2 százalékos növekedése jut, Angliában ugyanez a viszony 0,8, Japánban 1,3, Franciaországban 1,4, az NSZK-ban 1,7, Olaszországban 2 és Svédországban 2,1 százalék.

A turizmussal kapcsolatos kiadások volumene elsősorban a gazdasági fejlettség szintjétől és a lakosság pénzjövedelmeinek nagyságától függ. A turizmus bővülésére — a műveltségi és a kulturális színvonal mellett — jelentős hatással van a munkabérek emelkedése, valamint a fizetett szabadság idejének növekedése.

A polgári közgazdászok és szociológusok a tömeges turizmusban a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklődését látják. Pedig a tőkésországokban éppen a turizmus az, ahol világosan kirajzolódik a polgári elit és a dolgozó tömegek le-

hetőségeinek különbözősége. Ez utóbbiak hosszú takarékoskodás árán vagy turistahitel felvétele révén tölthetik utazással 2—3 hetes szabadságukat.

A turizmusra az egyre fokozódó urbanizáció ösztönzi az embereket. A pihenés a munkaerő újratermelésének szükséges eleme, s azon szociális követelmények egyike, amelyekért a munkások és alkalmazottak kitartó harcot folytatnak munkáltatóikkal és a tőkésállammal. A jelenkori turizmus mindenekelőtt a pihenés igényéhez kapcsolódik, orvosság a huszadik század betegsége, az elégtelen mozgás ellen.

A mai turizmus elsősorban autós turizmus. Nyugat-Európában az 1950-es évek közepétől az 1960-as évek közepéig háromszorosára nőtt az autós turisták száma, a világ utasforgalmában pedig átlagosan 70 százalék a gépkocsiforgalom aránya. Jelentős szerepet kapnak a turizmusban a bérelt gépkocsik.

Az autós turizmus bővülése speciális szolgáltatások: motelek, kempingek kifejlesztéséhez és speciális alvási lehetőségek: lakókocsik, sátrak termelésének megszervezéséhez, illetve expanziójához vezetett. A lakókocsi-park 1970-ben Nagy-Britanniában 440 ezer, Franciaországban 300 ezer, az NSZK-ban 216 ezer darabot tett ki. Az Egyesült Államokban 1972-ben 4 millió lakókocsi regisztráltak.

A turizmus a világgazdaság regionális ágazata, főleg a fejlett európai tőkésországokra és Észak-Amerikára korlátozódik. A turizusból származó bevétel a fejlődő országok közül egyedül Mexikóban teszik ki a valutabevételnek mintegy 50 százalékát, s ott is főként az amerikai autós turistáktól származik. A turistákra épülő „iparág” ugyanakkor igen dinamikusan fejlődő ágazat. A turizmus volumene 1950 és 1973 között 8,5-szörösére nőtt, a belőle származó jövedelmek pedig — folyó árakon — 14-szeresükre. Változatlan áron számítva 1960 és 1970 között a turizusból származó bevételek megkétszereződtek. E bevételek a legtöbb országban stabilan növekvő tendenciát mutatnak szemben a szokásos export-bevételek ingadozásával.

A nemzetközi turizmus expanziójában igen nagy jelentőségük van a nemzetközi konferenciáknak, a kongresszusoknak, a kiállításoknak. Fontos szerepet töltenek be a sporttalálkozókat és rendezvényeket is. Az országok versengenek ezek megrendezéséért.

A minél több turista odacsalogatása és a nyereség növelése végett az erre

specializálódott cégek dinamikusan fejlesztik az utaztatási ipart. Korszerűsítik a régi szállodákat, ultramodern turista-kombinátókat építenek, s a legfényűzőbb szolgáltatásokat találják ki. Az Egyesült Államokban például víz alatti éttermeket üzemeltetnek, egy japán szállodában pedig a vendégeknek aranyból építettek úszómedencét. A turizmus fejlesztésének azonban az a legfőbb tendenciája, hogy a tömeges turizmust ösztönzik, és az átlagos turisták igényeit akarják kielégíteni. A tőkésállamok emellett, hogy jelentős költségmentes juttatásokkal segítik az utak, a szállodák és a motelek építését, a turizmussal foglalkozó cégeknek hitelt, szubvenციót, adókedvezményt is adnak.

Míg az 1960-as években a tőkésorszá-gok turizmussal foglalkozó vállalatai között a kis és közepes cégek foglalták el a fő helyet, addig az utóbbi években ebben a szférában is előrehaladt a tőkekoncentráció. Tíz évvel ezelőtt az Egyesült Államokban alig 100 olyan turizmussal foglalkozó cég volt, amelynek az évi forgalma meghaladta az 1 millió dollárt, ma pedig ez a szám majdnem kétezer. A „nagyok” csoportja az összes cégek 30 százalékát teszi ki, s a szolgáltatások 60 százalékát ők végzik. A „turista-business”-be is behatoltak már a bankok, a kereskedelmi és a közlekedési cégek.

Az 1970-es évekig viharosan fejlődő ágazat volt a tőkésországokban a „turizmusipar”. Azonban már két alkalommal is komoly visszaesést élt át: 1968-ban és 1974-ben. Jelenleg is a stagnálás állapotában van — a világgazdasági konjunktúra romlása, az energia-válság, a valutaválság és az erősödő infláció következtében —, s egyelőre nem nagy reményeket fűznek fellendüléséhez.

(Ism.: Juhász Attiláné)

A fiatalok munkába állásának problémái a fejlett tőkésországokban

(OECD Observer, Párizs, 1975.)

A foglalkoztatottság csökkenő színvonalá miatt a fiatalok — akárcsak a bevándorlók, a nők, az öregek és az etnikai kisebbségek — úgynevezett hátrányos helyzetű csoporttá váltak. A közvélemény és a hatóságok figyelmét elsősorban a munkanélküliség növeke-

dése irányította a fiatalok problémái felé. Világosan látni kell azonban, hogy bár a munkanélküliség maga is igen jelentős probléma a fiatalok körében, azonban csupán egy általánosabb tendencia megnyilvánulása. A következőkben az OECD Szociális, Munkaügyi és Oktatási Igazgatóságának jelentését foglaljuk össze röviden e témára vonatkozóan.

Természetes, hogy nem minden fiatalot kell „hátrányos helyzetűnek” tekinteni. Sokak számára előnyösnek bizonyult az oktatás kiszélesítése, s vannak, akik sikeresen állnak munkába az iskolai évek után. Mindazonáltal nagyon sok fiatal az oktatási éveket kudarcként könyvelheti el. Az oktatási rendszer nem tudta leküzdeni a tömegoktatás okozta nehézségeket, képtelen volt alkalmazkodni a fiatalok egyéniségéhez. Az iskolapadból a munkába vezető út így azután igen gyakran rögsönk bizonyult. Nagyon sokan, akik a kötelező oktatást befejezik, arra kényszerülnek, hogy mechanikus és primitív munkát végezzenek, az előmenetel minden reménye nélkül. Új jelenség, hogy egyre több olyan fiatal, aki a kötelező oktatáson túl folytatta tanulmányait — akár egyetemet is végzett — ilyen helyzetbe kerül.

A munkaadók egyre inkább olyan fiatalokat keresnek, akiknek valamiféle szakképzettsége van, és mind kevésbé érdeklődnek azok iránt a fiatalok iránt, akik általános képzésben részesültek. Ezt a megállapítást igen jól illusztrálja az a tény is, hogy nagyon sok fiatal — bármilyen szintű képzettsége legyen is — szakképzettség híján kénytelen közepes vagy annál rosszabb, különösebb perspektívát nem nyújtó munkát vállalni. A jelenlegi helyzet alapvetően különbözik a néhány év előttről, amikor egy egyetemet végzett fiatal — akinek egyébként semmiféle szakmai képzettsége sem volt — könnyen juthatott felelősségteljes és jó előmenetelt biztosító álláshoz.

A fiatalok növekvő munkanélkülisége miatt a kormányok szükségesnek érezték, hogy — általában az általános gazdaságpolitikai intézkedések keretében — külön intézkedéseket foganatosítsanak a fiatalok foglalkoztatásával kapcsolatban. E gazdaságpolitikai törekvések eredményessége azonban meglehetősen kétséges, mivel a fiatalok általában nincsenek abban a helyzetben, hogy az aktív munkaerőre vonatkozó munkaerő-politikai döntések áldásaihoz részesüljenek. Ezért a fiatalok

esetében új megközelítési módokra van szükség. Mi a megoldás? Eltekintve most a szakképzés és általános képzés hagyományos dilemmájától, mindenképpen szükséges, hogy a kötelező oktatás éveit után a fiatalok előtt több választási lehetőség legyen. Evégett nagyobb rugalmasságra van szükség a kötelező oktatási időn túli képzésben. Az iskolákban speciális időbeosztást kell kialakítani, amely lehetővé teszi, hogy a fiatalok más tevékenységet is végezzenek; olyan új képzési formákat kell bevezetni, amelyek sem a hagyományos iparitanuló-képzéssel, sem a részidős esti iskolai képzéssel, nem azonosak, hanem valahol a kettő között helyezkednek el. Ezen túl természetesen meg kell vizsgálni a főiskolai képzést is.

Mivel a hagyományos foglalkoztatottságot növelő intézkedések haszna erősen kétséges a fiatalok esetében, szükségesnek látszik, hogy egy átmeneti időszakot iktassanak be az iskolaévek és a munkába lépés közé. Ez különösen azok számára tűnik előnyösnek, akiknek nincs szakképzettségük. Egy ilyen átmeneti időszak társadalmi elismerése egyrészt folytonos segítséget és támaszt jelentene a kötelező oktatást befejezett fiatalok számára, másrészt pedig segítené munkahelyi beilleszkedésüket, adaptációjukat. Felül kell vizsgálni a szakképzett, illetve a csak általános képzettségű munkavállalók jövedelmi viszonyait, illetve az ezt meghatározó jövedelempolitikát. Azok a fiatalok, akik valamilyen módon szakképzésben részesültek, gyakran anyagilag hátrányos helyzetbe kerülnek a fennálló jövedelemarányok miatt. Olyan bérrendszer, amely jutalmazná a képzettséget, nyilván több fiatal vonzana a technikai jellegű pályákra. Feltétlenül szükség van ilyen bérézésre, mivel a jelenlegi minimumbérrendszer, illetve a kétkezi munka felértékelődése egyértelműen hátrányos helyzetbe hozta — legalábbis relative — azokat a fiatalokat, akiknek valamilyen szakképzettségük van.

Problémát okoz mindezekon kívül az is, hogy a beiskoláztatási és pályaválasztási tanácsadás, illetve irányítás nélkülözi az objektív kritériumokat, és nincs kapcsolatban a munkaerő-kereslettel, illetve a munkaerővel szemben támasztott elvárásokkal. Ez nyilván az iskolarendszer szigorúságából, merevségéből fakad. Ezért szükségesnek látszik, hogy egy felelős szervezet bízzanak meg a beiskolázási és pályaválasztási tanácsadás, a munkaerő-kereslet és

-kínálat információellátása, a fiatalok speciális elhelyezkedését elősegítő szervezetek, illetve az iskola—munkahelykapcsolat felülvizsgálata és ellenőrzése feladatával.

A kormányoknak ezenkívül speciális programokat kell életbe léptetni, hogy a fiatalok számára munkaalkalmat teremtsenek. De ha ezeket a munkaalkalmakat nem csupán a bajok átmeneti enyhítéseként akarják létrehozni, akkor feltétlenül lehetőséget kell adni a fiataloknak olyan szakmai ismeretek megszerzésére is, amelyek majd lehetővé teszik, hogy valóban elkezdhessék alkotói életüket. A fiatalok munkába állítását úgy kell megszervezni, hogy lehetővé váljon olyan szakismeretek elsajátítása, illetve konzerválása, amelyekre a jelenlegi piaci viszonyok mellett egyébként nem volna szükség. A kormányoknak bármily eszközöket is használnak fel a fiatalok munkanélküliségének enyhítésére — tisztában kell lenniük azzal, hogy ez a munkanélküliség alapvetően strukturális, és nem csupán ciklikus természetű. A fejlett tőkésországok kormányainak ezért — ha valóban eredményt akarnak elérni — mindenekelőtt a rövid távú intézkedések és a hosszú távú szociálpolitikai elképzelések konvergenciáját kell biztosítaniuk. Azon túl, hogy időlegesen munkát vagy segélyeket biztosítsanak a fiataloknak, szükség van olyan programokra is, amelyek emelik az általános szakképzettséget és javítják a munkafeltételeket avégett, hogy csökkentsék ezáltal a fiatalok, illetve a számukra kínált munkák között meglévő egyensúlytalanságot.

(Ism.: *Árva László*)

Władisław Misiuna: Az élelmiszer-gazdaság kialakulásának elméleti összefüggései

(Politická Ekonomie, Prága, 1975.

5. sz.)

A vezető lengyel agrárközgazdász a csehszlovák folyóirat felkérésére írott cikkének bevezetőjében rámutat: a fejlett országok — köztük a szocialista országok — agrárfejlődésében tapasztalható új jelenségek nem érthetők meg a mezőgazdaság és a népgazdaság más ágai között kibontakozó integrációs

kapcsolatok figyelembevétele nélkül. Az ágazatok közötti integrációval függ össze az élelmiszer-gazdaság kialakulása.

Az élelmiszer-gazdaság kifejezés annak a folyamatnak az elméleti lecsapódása, hogy a szocialista országok népgazdaságában fokozatosan egységes, a többitől elkülönülő szektorrá válik a mezőgazdasági cikkek termelésének, fogyasztásra való alkalmassá tételének és a fogyasztókhoz való eljuttatásának komplexuma. E folyamat még nem fejeződött be, emiatt azután nem is határolhatjuk körül egyértelműen az élelmiszer-gazdaság szféráját. Nem vitatható azonban, hogy e folyamat előrehalad, s ezt segítik a gazdasági reformok által teremtett új feltételek: a gazdálkodó egységek nagyobb önállósága, önálló kezdeményezései.

A mezőgazdaság és a népgazdaság más ágai közötti integráció kibontakozása a jelenlegi szakaszban szükségszerű, s összefügg a mezőgazdasági tevékenység és az azt kifejező fogalom megváltoztatásával. A hagyományos mezőgazdaság helyébe olyan mezőgazdaság lép, amely csupán része, eleme az élelmiszer-gazdaságnak, s már nem önállóan tölti be korábbi funkcióját. A mezőgazdaság fejlődésének eredményeként megjelenik az ipari mezőgazdaság, az iparszerű hizlalás, a tojás- és baromfitermelés, amely már független a hagyományos mezőgazdaságtól, és közelebb áll az ipari jellegű termeléshez.

A mezőgazdasági vállalatok, üzemek fogalma is változik: a korábbi gazdaságok helyén, amelyek „minden” olyan terméket termeltek, amely az adott klimatikus és talajadottságok, illetőleg értékesítési lehetőségek mellett egyáltalán termelhető volt, olyan mezőgazdasági vállalatok és üzemek alakulnak ki, amelyek szűkebb profilra, esetleg csak a termelési folyamat egyes fázisaira specializálódnak, s tevékenységük az élelmiszeripar nyersanyag-szállítójának szerepére korlátozódik. Másfelől kialakulnak a különféle agrár-ipari és ipari-agrár kombinátok.

A mezőgazdaság helyzetének ezt az átalakulását a szerző történelmi perspektívában elemzi. A naturális gazdaságban a mezőgazdasági üzemek maguk állították elő a földek megműveléséhez szükséges eszközöket, és maguk tették fogyasztásra alkalmassá a termékeket. Az élelmiszer-gazdaság ily módon a mezőgazdaság keretei között maradt. Az árutermelés fejlődésével leváltak az élelmiszer-gazdaságnak azok

az ágai, amelyek nem kapcsolódtak szorososan a hagyományos értelemben vett mezőgazdasághoz. Ezeknek az ágaknak a leválásával és gyors fejlődésével az élelmiszer-gazdaság kilépett a mezőgazdaság keretei közül. A mezőgazdaság mellett az élelmiszer-gazdasághoz tartoznak a mezőgazdasági termelőeszközöket gyártó iparágak, a mezőgazdasági eredetű nyersanyagokból élelmiszereket előállító és azokat fogyasztásra alkalmassá tevő iparágak, valamint az élelmiszereket a fogyasztóhoz eljuttató ágaikat.

A mezőgazdaság és az élelmiszer-gazdaság más ágazatai között kezdetben a piac és a kereskedelem teremtett kapcsolatot. Idővel azonban megnövekedett a közvetlen kapcsolatok jelentősége. A fejlett áruterelés szakaszában megjelent az állami intervencionizmus, amely a közgazdasági eszközök mellett gazdaságon kívüli döntéseket is érvényre juttat. A szocializmusban az állami intervenció új formákat ölt: a központi tervezés és irányítás módot nyújt arra, hogy a gazdasági és gazdaságon kívüli szempontok összehangolása a társadalmi célokkal összhangban történjék.

A mezőgazdasági üzemek és a népgazdaság kapcsolatában kiemelkedő szerepet játszik az élelmiszeripar. A tendencia: az élelmiszeripar a mezőgazdasági termékeknek mind nagyobb részét szívja fel. Ez eleinte kereskedelmi vállalatok közvetítésével történt, a későbbiekben az élelmiszeripar egyre inkább közvetlen kapcsolatba lépett a mezőgazdasággal. A mai mezőgazdaság már elképzelhetetlen az élelmiszeripar és a kereskedelem nélkül; a mezőgazdaságnak alkalmazkodnia kell az élelmiszeriparhoz és -kereskedelemhez, elvesztette önállóságát, az élelmiszerek iránti igények kielégítésében játszott fő szerepét. E folyamattal párhuzamosan végbemegy az élelmiszeripar viszonylagos önállósulása, különösen az állati eredetű nyersanyagok esetében. Az iparszerű állattenyésztés (hízalás, baromfi- és tojástermelés) elterjedésével ezeknek az élelmiszeripari ágazatoknak a mezőgazdasággal való kapcsolata a takarmánybeszerzésre korlátozódik. A mezőgazdasági üzemek pedig arra kényszerülnek, hogy földművelésre, takarmánytermelésre szakosodjanak.

Hasonló folyamatra került sor a mezőgazdaságot termelőeszközökkel ellátó ágazatok esetében is. A mezőgazdaság fejlődése, intenzifikálása során egyre bonyolultabb termelőeszközök felhasználása vált szükségessé, s ezeket már

nem állíthatta elő maga a mezőgazdaság: a mezőgazdaságon kívülről kellett eszközöket beszerezni. Kifejlődtek a mezőgazdasági termelőeszközöket gyártó iparágak (különösen a gépipar és a vegyipar keretei között), s velük a mezőgazdasági termelőeszköz-kereskedelem is. Így jött létre az ipar függése a mezőgazdaságtól.

Az iparilag előállított termelőeszközök fokozódó felhasználása a mezőgazdaságban és a mezőgazdasági termékek fokozódó felhasználása az iparban szükségessé tette a termelő szolgáltatások elkülönülését, mivel a kereskedelem egyre kevésbé tudta ellátni az ezzel összefüggő funkciókat. Megjelent az élelmiszer-gazdaság egy új ágazata: a termelő és kereskedelmi szolgáltatások.

A mezőgazdaság és a népgazdaság többi ága között tehát új típusú kapcsolatok vannak kialakulóban. A kölcsönös függőség azonban nem közvetlenül a népgazdaság egészéhez köti a mezőgazdaságot, hanem csupán az élelmiszer-gazdaság körét fogja át; az élelmiszer-gazdaságon belül viszont olyan fokot ér el, hogy ez a szektor szinte autarkká válik.

(Ism.: *Bauer Tamás*)

Emile Benoit: Infláció, munkanélküliség és fellendülés

(The American Journal of Economics and Sociology, New York, 1975. október)

Azt szokták mondani, hogy még egy papagályból is képzett közgazdász faraghatunk, ha megtanítjuk erre a két szóra: *kereslet* és *kinálat*. Manapság már inkább azt lehetne mondani, hogy a modern nyugati gazdaságpolitika elsajátításához csak annyit kéne megtanítani a papagályal, hogy „Phillips-görbe”. A Phillips-görbe, mint az közismert, a munkanélküliség színvonala és az inflációs ráta között fennálló negatív kapcsolatot írja le. Eszerint általában alacsony munkanélküliséghez magas infláció, alacsony inflációhoz pedig magas munkanélküliség tartozik. A Phillips-görbe által leírt összefüggésben kevesen kételkednek, s inkább csak akörül folyik a vita, hogy a görbe mely pontjával kívánatos egybeesnie a valóságos gazdasági helyzetet jellemző pontnak.

Azok, akik az emberi és természeti erőforrások pazarlása miatt aggódnak,

úgy vélik, hogy a munkanélküliség alacsony színvonalának adva elsőbbséget magasabb inflációs rátát kell elfogadnunk. Mások — mint például a jelenlegi Ford-kormányzat szakértői és gazdaságpolitikusai is — inkább az infláció miatt aggódnak, s hajlandók akár 7 százalékos munkanélküliséget is elfogadni, ha ez reményt nyújt az infláció lelassítására.

A következőkben kénytelen leszek kihívni magam ellen a közvélemény haragját, mivel vizsgálódásaim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a Phillips-görbében megtestesülő elmélet és az azon alapuló gazdaságpolitika nem állja ki a valóság próbáját.

Az egyik legfontosabb ellenvetés az, hogy az Egyesült Államokban a létfenntartási költségek 1950 óta folyamatosan emelkedtek, még a stagnálás és visszaesés idején is. A recesszió és a stagnálás nem állítja meg tehát az inflációt, legfeljebb valamicskét mérsékelheti annak ütemét. Sőt, az elmúlt két évben az infláció és a munkanélküliség rátája párhuzamosan növekedett az Egyesült Államokban, s így leszűrhetjük azt a megállapítást, hogy nincs alku, a „*trade off*” a munkanélküliség és az infláció között.

A Phillips-görbén alapuló leegyszerűsített gondolatmenet szerint az inflációt csak úgy lehet megfékezni, ha a pénzkínálat és a kormányzati kiadások megszorításával jelentős kihasználatlan kapacitásokat, „*slack*”-eket hozunk létre a gazdaságban. Ezért — az elmúlt években — a kamatlábat erősen feleremelték és ezáltal az Egyesült Államokban az áremelkedéssel korrigált pénzkínálat végül is 10 százalékkal csökkent. Ugyanakkor — ezt általában már ritkán veszik figyelembe — 1968 és 1974 között az összes javak és szolgáltatások megvásárlására fordított szövetségi kiadások is (reálértékben) 28 százalékkal csökkentek. Ez az első eset a második világháború óta, hogy a szövetségi és helyi kormánykiadások reálértéke csökkent. Mindez valóban „*slack*”-ot hozott létre, s a termelés egytizedével esett vissza, míg a munkanélküliség egyhatedével nőtt. De az árak továbbra is emelkedtek. A jelentős visszaesés és a gyors ütemű infláció a közgazdasági elmélet alapvető gyengeségét igazolja.

A deflatorikus gazdaságpolitika hívei vissza akarják fogni az összes kiadásokat, mivel úgy vélik, hogy az infláció nem más, mint az a szituáció, amikor túl sok dollár túl kevés áruért verse-

nyez. A defláció mellett lándzsát törő gazdaságpolitikusok azt azonban már elfelejtik, hogy mivel az áruk azért termelik, hogy valaki megvegye őket, ha a keresletet visszafogjuk, valószínű, hogy a kínálat is csökkenni fog. A dollárok és az árucikkek (a kereslet és a kínálat) közötti szakadék ebből következően csak kissé mérséklődik majd a deflatorikus gazdaságpolitika hatására — ha egyáltalán bekövetkezik a szakadék csökkenése.

Mindezzel azt akarom alátámasztani, hogy az infláció leküzdésére — és ugyanakkor a gazdasági fellendülés biztosítására — a termelés visszafogásánál sokkal hatásosabb eszköz a *termelés bővítése és a kereslet-kínálati állapotok összehangba hozása. Tehát ceteris paribus nem a keresletet kell csökkenteni, hanem inkább a kínálatot növelni, miközben a kereslet változatlan.* A kereslet változatlanságát az adózás útján lehet biztosítani.

A monopolizált iparágakban — ahol a termékek zömét termelik — erős hajlandóság mutatkozik arra, hogy az árak emelésével és ne a termelés fokozásával reagáljanak a megnövekedett keresletre. Ha viszont a kereslet lanyhul, akkor a termelési költségek nőnek, mivel az üzemek az optimális termelési szint alatt kénytelenek termelni, s ez újra áremelési tendenciákat hív életre. A nagy monopóliumok — piaci hatalmuknál fogva — még lanyha kereslet esetén is fenn tudják tartani magas áraikat. A magas árak tartására az is ösztönzi a monopóliumokat, hogy egyoldalú árcsökkentéseikre versenytársak minden bizonnyal büntetőszankciókkal fognak reagálni, s így — még ha igen lanyha is a kereslet — a nagy monopóliumok semmiképpen sem csökkentik áraikat.

Ilyen körülmények között a valódi prosperitást csak olyan gazdaságpolitika révén lehetne elérni, amely biztosítaná, hogy a kínálat szabadon és kellő érzékenységgel reagáljon a kereslet alakulására. Általános alapelvként azt kell elfogadni, hogy a *béremelések pontosan megfeleljenek a munka termelékenységének, és ugyanakkor egyetlen olyan áremelést sem szabad megengedni, amely felülmúlja a kimutatható költségemelkedéseket.*

Amint már szó volt róla, a feszültségek megszüntetésének leghumánusabb és legcélszerűbb módja az lenne, ha a termelés és a foglalkoztatás bővítésével állítanánk helyre a kereslet és a kíná-

lat egyensúlyát, miközben a többlettermelés által generált többletjövedelmeket — az adózás és egyéb ellenőrzés segítségével — szorosan kézben tartanánk. Ugyanakkor azonban felmerül egy újabb bonyodalom is, amelyet egyetlen — sem liberális, sem konzervatív — fellendülési program sem szorított figyelembe venni. Nevezetesen az, hogy nem elég elérni a teljes foglalkoztatottságot, s helyreállítani a foglalkoztatás és termelés korábbi struktúráját. Nem a meglévő struktúra újratermelése van szükség, hanem arra, hogy szelektív kormánytámogatások és megszorítások segítségével olyan iparágak fejlődését mozdítsuk elő, amelyek az ország jövője szempontjából hasznosak és ésszerűek.

Az egyik ilyen iparág például a vasúti szállítás, amely az elmúlt években — nem utolsósorban a politikailag erős „*high-way lobby*” működése nyomán — darabokra hullott szét. A vasúti szállítás ugyanakkor sokkal gazdaságosabb és kevésbé környezetszennyező, mint a közúti. Egy másik iparág, amelyet gyors ütemben kellene fejleszteni, az a *methanol-* (más néven *faszesz-*) *termelés*. A faszeszt városi szemétből és egyéb

szerves hulladékokból olcsón lehet előállítani. A benzin és methanol keveréke kiváló — olcsó, kevésbé környezetszennyező — üzemanyaga lehetne a gépjárműveknek szerte a világon.

E két iparágat csak véletlenszerűen kiválasztott példaként említettem arra, hogy milyen célokra kellene jelentős fejlesztési kiadásokat fordítani, mely iparágakat kellene szövetségi alapokból finanszírozni. Akik amiatt aggódnak, hogy képes-e az ország ma jelentős szövetségi programok megvalósítására, azokat emlékeztetni kell arra, hogy 1968—1974 között a szövetségi kiadások reálértékben 28 százalékkal csökkentek az Egyesült Államokban, s a mai kiadások 1968-as értéken mérve csupán 45 milliárd dollárt tesznek ki.

Ha mátol kezdve évente újabb 45 milliárd dollárt fordítanánk a környezeti ártalmak leküzdésére, az valószínűleg igen hamar véget vetne a jelenlegi visszaesésnek. S akkor — mivel jelenleg csökkenne a munkanélküli-segélyek összege és más transzfer-tételek — nyilván mérséklődnének az ország költségvetési nehézségei is.

(Ism.: *Árva László*)

Kovács Géza: A jövő kritikus elágazási pontjai

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975. 285 l.

Magyarországon a jövőkutatás — a prognosztika, de különösen a futuroológia — viszonylag későn zárkózott fel a többi szocialista országban és a fejlett nyugati országokban elért szinthez. A hatvanas évek második felétől — vagy inkább végétől — azonban a jövőkutatás hazánkban is fokozatosan utat tört. Különböző kutatóhelyeken a jövőnek egyre több problémájára vonatkozóan kezdődtek tudományos igényű vizsgálódások. Az eredményeket jelzi a jövőkutatási irodalom fel lendülése, a jövőkutatási tárgyú vagy vonatkozású publikációk számának emelkedése. Az elmúlt évtizedben folyóiratainkban több száz jövőkutatási tanulmány, cikk, közlemény jelent meg. Kevésbé látványos a fejlődés ilyen témájú jelentősebb monográfiák tekintetében; a hazai irodalom ilyen munkákban meglehetősen szegényes — nem a minőséget, hanem a mennyiséget illetően. Éppen ezért, nálunk a jövőkutatás körébe tartozó könyvek megjelenése fokozott figyelmet érdemel, különösen akkor, ha a munka a jövő fontos problémáit eredeti módon és színvonalasan dolgozza fel. Ez a helyzet Kovács Géza könyvével is.

Kovács Géza, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem professzora, a tervezési tanszéken működő kutatócsoport vezetője, új könyvét egy korábbi munkája* folytatásának tekinti azzal, hogy az új munka döntően a fejlődés forduló-pontjaival (s nem irányzataival) foglalkozik. Célja elsősorban — a problémák felvetésével — gondolatok ébresztése. A könyv olvasója valóban fokozott érdeklődéssel fordul a tárgyalt kérdésekhez, elgondolkozik rajtuk, s így a szerző ezt a célját mindenképpen elérte. De ennél többet is: a könyv bevezet a jövő izgalmas problémáinak világába s megkönnyíti a tájékozódást és eligazodást.

A könyv négy részből áll. *Első részében* mintegy tudományelméleti megalapozásként tudományrendszerezési és -politikai kérdésekkel foglalkozik. Ennek során az először a tudomány, az ideológia, az utópia és a jövőkutatás fogalmainak, különbségeinek és összefüggéseinek tisztázására, a rájuk vonatkozó nézetek marxista bírálatára törekszik. A jövőkutatás szükségessége mellett azzal érvel, hogy a tudomány termelőerővé válásának szakaszában, a tudományos előrelátás iránti társadalmi igény keletkezésével rendelkezünk kell olyan szellemi termékekkel, amelyek a tudomány és a képzelet határterületén foglalnak helyet, és nemcsak műszaki, hanem társadalmi kérdésekre is kiterjednek. A jövőkutatásnak a tudományok rendszerében elfoglalt helyét keresve hangsúlyozza, hogy e rendszerezésben nem lehetnek merev határvonalak, már csak a jövőkutatás interdiszciplináris jellege és a többféle rendszerezés lehetősége miatt sem. Ehhez kapcsolódóan a nyugati és a szocialista országokbeli jövőkutatatók nézeteit elemezve behatóan vizsgálja a jövőkutatás körébe tartozó futuroológia fogalmát és helyét. Arra a következtetésre jut, hogy a futuroológia a társadalomtudományok, köztük is a jövőtudományok körébe tartozó tudományterület, mégpedig alapkutatási irányokkal erősen megtüzdelt alkalmazott tudomány.

A jövőkutatás tudományosságával szemben gyakran azzal érvelnek, hogy a jövőkutatási eredmények bizonyíthatósága kétséges. Érthető tehát, hogy a könyv behatóan vizsgálja a verifikálás problémáját. Megállapítja, hogy a jövőkutatási tételek — vagyis az előrejelzések, jövőképek — tekintetében a valósággal való teljes megegyezés nem tekinthető feltétlenül általános igénynek. A jövőtudománytól nem várható el az abszolút biztos felismerések szolgáltatása, minthogy a jövő jellegzetessége a bizonytalanság, s a jövőkutatás eleve a bizonytalanság csökkenését tűzi ki célul. A jövőkutatás tételeinek szükségszerűen folyamatos jellegű bizo-

* Kovács Géza: A nagy távlatok és a tervezés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1970.

nyítása szocialista tervgazdaságokban a jövőkutatáson alapuló tervek teljesülésével fejeződik be azáltal, hogy a legjobbnak ítélt jövő történelmi múlttá válik.

Az első rész nem csupán szorosabb értelemben vett jövőkutatási elméleti kérdéseket, hanem — mintegy kitérésként — néhány általános tudományelméleti kérdést is tárgyal. A többi között kifejezi azt a reményt, hogy az ezredfordulóig a fejlettség tekintetében a társadalomtudományok is felzárkóznak a természettudományok színvonalára, fokozatosan hasznosítják a biológiai kutatások eredményeit, komplex jellegűvé válnak s kiemelkedő társadalmi szerephez jutnak. Az új tudományterületek kezdetben perifériákra szorulnak, de az újabb tudományos irányzatokból kibontakozó új tudományok beilleszkednek az egyre gyorsabban változó tudománystruktúrába. A tudományok fejlődésében egyébként kellő súlyt kell kapnia a hazai gyakorlati igények kielégítésének, s a kutatásban nemcsak a ma, hanem a holnap gyakorlati igényeit is tekintetbe kell venni.

Az első rész végén a szerző visszautasítja azt a gyakran hangoztatott vádat, hogy a jövőkutatás: menekülés a jövőbe. Ezt a diszciplínát az egyre gyorsuló változások időszaka, a jövőnek a jelentől való egyre fokozódó eltérése szükségszerűen hívta életre. Egyik célja és feladata annak előmozdítása, hogy a jelen döntéseit a múlt következményei helyett minél inkább a jövő igényei formálják. Másik célja, hogy a jövőbeli alternatívák feltárásával a még távolabbi jövő igényeinek mérlegelését lehetővé tegye, s a későbbi haladás lehetőségeit megteremtse. A jövővel komplexen és integratívan foglalkozó sajátos tudományak, a jövőtudományak s benne a futurológiának tehát mindenképpen megvan a létjogosultsága.

A második rész a tartós irányzatok és a fejlődési fordulópontok problémáit vizsgálja. Elsőnek metodikai kérdésekkel, a többi között a matematikai modellek, a kvantifikálhatóság, a jövőkutatás és a tervezés közötti viszony kérdéseivel, a rendszerszemlélet alkalmazásának problémáival foglalkozik. Ezután megkísérli a fejlődésszemlélet és a jövőkutatás szempontjából alapvető fontosságú jelenségek: a növekedés, a haladás és a fejlődés fogalmának, összefüggéseinek és konfliktusainak tisztázását, illetve feltárását. Haladáson a társadalom korszerűbbé válásának folyamatát, fejlődésen viszont a növekedés és a haladás együttes halását érti. A növekedés értékelésében a haladás szempontjainak nagyobb jelentőséget tulajdonít. Hangsúlyozza, hogy a szocialista — és a fejlődő — országokban a növekedés viszonylag gyors üteme a társadalmi haladást szolgálja, s a növekedés szempontjából az az előnyös, ha az ütem viszonylag állandó tartós irányzatot mutat.

Mélyrehatóan (és nemcsak metodikai szempontból, hanem általánosabb elméleti igényrel) tárgyalja a szerző a fejlődést leíró görbéket s azok alkalmazásának kérdéseit. A lineáris, exponenciális és logisztikus fejlődéstípusokat széles irodalmi bázison, számos statisztikai adat felhasználásával, konkrét példák alkalmazásával, grafikus ábrákkal illusztrálva elemzi és jellemzi. A jövőkutatás — és a tervezés — egyik fontos problémáját látja abban, hogy nem mindig tudjuk, milyen típusú görbével írható le legpontosabban a vizsgált, illetve tervezett fejlődés. Rámutat arra, hogy az átfogóbb összefüggéseket illetően a fejlődés rendszerint nem lineáris; az exponenciális fejlődés bonyolultabb és messzebbmenő — gyakran negatív — következményekkel is jár; a logisztikus görbe behatódó elemzésre szorul, különösen az inflexiók pontok, a fejlődési ütemet érintő fordulópontok tekintetében. A fejlődés során a logisztikus görbék egymásra következnek, egymásba fonódnak, mégpedig egyre rövidebb időintervallumban, ami azt jelzi, hogy a fejlődés hajtóerői kimerülőben vannak, és újabb hajtóerők bekapcsolódására kell felkészülni. A fejlődés problematikájába tartozik a szintáttörés, ezen minőségileg újnak a megjelenését, a régi kiszorítására vezető fordulópontot kell érteni. A vizsgálódásokban a jövőben nem annyira a fejlődési tendenciákra, irányvonalakra, hanem a tendenciaváltozásokra, fordulópontokra kell a fő figyelmet fordítani.

Míg az említett görbék a részfolyamatokat írják le, addig az összefolyamatokat a görbéket átfogó ún. burkológörbék jellemzik. Az egyes görbék oldalain alsó és felső burkológörbék rajzolhatók meg, a közéjük eső sáv a fejlődés során általában szélesedik. A fejlődés elemzésében és előrejelzésében mind az egyes görbék, mind a burkológörbék figyelmet érdemelnek. A burkológörbék számos területen (így például a műszaki fejlődés, a tudományos kutatás, a gazdasági növekedés esetében) alkalmazhatók az elemzésre és előrejelzésre. A burkológörbékben rejlő lehetőségek gondolatát továbbfejlesztve Kovács Géza arra a feltételezésre jut, hogy a gazdasági növekedés burkológörbéjét egy még átfogóbb burkológörbével lefedve a társadalom fejlődését leíró burkológörbét kaphatunk.

A fejlődést leíró görbék társadalmi általánosítása a problémák sokaságát foglalja magában és többféle törvényszerűsége enged következtetni. A történelmi fejlődés általános vonása, hogy automatizmusa hatékonyságnövekedésre vezet; az egymást követő termelési módok egyre rövidebb idő alatt futják le a logisztikus görbének megfelelő fejlődésüket; feltételezhető, hogy a társadalmi szintáttörés után, a kommunizmusban a logisztikus görbe jelensége tovább él. Itt is lesznek tehát minőségi ugrások, szintáttörések, ami a kommunizmus fejlődési szakaszainak kutatását kívánja meg. A kommunizmusban a fejlődés a felső burkológörbét fogja megközelíteni, a fejlődés egyre inkább a maximum felé közeledik, jelezve, hogy a szabadság egyenlő a felismert szükségszerűséggel. Az osztályforradalmak felszámolásával az emberiségnek csak előtörténete zárul le, s ezután kezdődik meg igazi története.

A fejlődéstudomány érdekesen továbbfejlesztő fejtegetése után a szerző a Kahn—Wiener-féle „A 2000 év” című könyv, valamint a Meadows féle, „A növekedés határai” című könyv világmodelljeihez fűz helytálló bíráló megjegyzéseket. Szellemes megjegyzése szerint a világmodelleknek az a legfőbb közös hibájuk, hogy nem marxisták készítették azokat, ez azonban a mi hibánk is. A szocialista országok tudósai hiánypótló tevékenységet végeznének, hogyha ők is kidolgoznák saját világmodelljüket, s ebben részletesebben felvázolnák az új társadalmi rend gyözelmének távlatait.

A könyv *harmadik része* — mintegy az említett feladat elvégzéséhez való hozzájárulásaként — a jövő néhány társadalmi modelljét vizsgálja fel. A jövő előrejelzése megkívánja a tudományos-technikai forradalom fogalmának tisztázását, elemzését és jelentőségének felmérését. A tudományos-technikai forradalom végső fokon társadalmi forradalom, amelynek következménye az új társadalom, a kommunizmus létrejötte. Ezért annyira jelentős feladat feltárni a tudomány technikává való átalakulásának társadalmi következményeit és feltételrendszerét. A forradalom ismérvének a minőségi változást és az ugrást tekintve, a szerző arra a következtetésre jut, hogy napjainkban valószínűleg még nincs tudományos-technikai forradalom, hanem csupán felgyorsult tudományos haladás. Forradalomról csak akkor beszélhetünk, ha a modern technika gyökeresen megváltoztatja a termelőerőket, a termelés szerkezetet, szervezetet és a társadalmi-termelési viszonyokat. Valóságos tudományos-technikai forradalomhoz az a folyamat visz, amelyben a mennyiségi felhalmozódás bizonyos pontokon új minőséget eredményez, vagy az új minőség hirtelen, váratlanul, robbanásszerűen alakul ki.

A tudománnyal leginkább összefonódott egyes termelőerők a tőkés társadalom keretei közt is kifejlődhetnek; a szocialista országokban viszont ezek az utoléréshez szükséges termelőerők. A jövő speciális termelőerejének forradalmian új vonása a biológia széles körű alkalmazása, amely jelentős hatással lesz az ember genetikai felépítésére, értékrendjére, s magára a tudományos kutatásra. A biológia gyakorlati felhasználásának lehetnek negatív következményei is, de éppen ennek elkerülése végett szükséges őket alaposan tanulmányozni. A kommunizmus speciális termelőerejének tekintendő a társadalom irányítása is. A kommunista társadalomban a termelőerők magasabb fejlettségi foka összekapcsolódik a munka-termelőkenység fokával, s az anyagi javak minőségileg más struktúrája, a hasznosítás minőségileg más módja jön létre. A termelőerők fejlődésével elérhető egy főre jutó termelés (vagy nemzeti jövedelem) évi 4000 dolláros színvonalát a szerző úgy tekinti, mint a bőség társadalmaként jellemezhető kommunizmus anyagi feltételeinek alsó határát. A posztindusztriális társadalom egy főre jutó termelésének (nemzeti jövedelmének) felső határaként megjelölhető évi 20 000 dolláros színvonal pedig magában foglalhatja a tudományos-technikai forradalom következtében létrejövő új, egységes társadalom anyagi feltételeit. A posztindusztriális társadalom tehát — legalábbis alternatív formában — kommunista társadalmat is jelenthet.

A könyv tárgyalja a tőkés és a szocialista társadalmi rendszer esetleges közleledésének kérdését, az ún. konvergenciaproblémát. A szerző rámutat arra, hogy a konvergenciaelmélet törvényszerű tudományfejlődési folyamat, amely a két rendszer egymás mellett éléséből fakad. A két társadalomban konvergáló hatások figyelhetők meg, s ezek még erősödhetnek is. A polgári irodalomban a konvergáló jövőkép inkább egy javított kapitalizmusra, mint a szocializmus tovább tökéletesítő változatára hasonlít. Ez felveti a kérdést: nem kellene-e olyan „konvergenciaelméleteket” kidolgozni, amelyekben a szocialista alternatíva kapna hangsúlyozott szerepet. A konvergenciaelmélet és a szociáldemokrácia viszonya különösen politikai

szempontból érdekes téma. Míg a konvergenciaelmélet konzisztens gondolati rendszer, addig a szociáldemokratizmus eklektikus programokon alapuló eklektikus politikai gyakorlat, amely feltehetőleg a szocialista és a tőkésvilág erőterének érintkezési sávjához kötődik. A szociáldemokrata pártokhoz és kormányzatokhoz való viszonyt távlati, stratégiai problémaként szükséges kezelni.

Konvergáló folyamatok mellett azonban divergáló folyamatok is tapasztalhatók. A fejlettség magasabb fokán egyre inkább olyan vonások jelennek meg, amelyek jobban mutatják az új társadalmi rend fölényét. Az azonos gazdasági fejlettséghez tartozó nagyobb társadalmi előnyöket, az új társadalmi rend fölényét kifejező vonásokat a szerző „társadalmi résnek” nevezi. (Ez valójában és konkrétan a szocialista országokban elért gazdasági fejlettségi szint nagyobb társadalmi előnyeit jelenti az azonos gazdasági szinten álló tőkésországokhoz viszonyítva.) A társadalmi rés hasznosításának alternatívái közötti választás alapvető politikai és fejlesztési problémákat foglal magában. Ilyen alternatívák például: a gazdasági fejlettséget jelentő utolérés és az életszínvonal közbeeső folyamatos emelése; a szabad idő növelése és a továbbdolgozás; a főként kollektív igényektől vezetett társadalompolitika és az adott érdekeltégi rendszer keretében differenciáltabb elosztás alternatívája. Ezeket illetően a szerzőnek az az álláspontja, hogy az utolérés a belső társadalmi problémák megoldása szempontjából is fontos; megvalósítható lenne a szabad idő terhére való továbbdolgozás, számos változatban, de bizonyos súlypontok képzésével (a nők helyzetének javítása, sport stb.); az elosztásban kitüntetett figyelmet érdemel a népesedési kérdés, a lakásprobléma, az oktatás fejlesztése. Az elosztás tőkésletésítése végett fokozott figyelmet kell fordítani az alsó és felső jövedelemhatárokra, az erkölcsi ösztönzés szerepére s a túlzott jövedelmek keletkezésének megakadályozására.

A fejlődés távlatait tekintve a szerző megkísérli felrajzolni a jövő emberét. Sötét vonása a képnak az a megállapítás, hogy az ember mint biológiai rendszer különböző okokból elsatnyulási folyamatot mutat; ez azonban pozitív beavatkozásokkal ellensúlyozható és kiküszöbölhető. Remélhető, hogy a jövő emberének ideális modelljében — mind a termelésben, mind a szabad idő értelmes felhasználásában — az alkotómunka hangsúlyozott szerepet kap. Az alkotótevékenységgel kapcsolatosan várható a döntéselőkészítésben való aktív részvétel fokozódása, s az alkotóképesség kibontakozási lehetőségeinek kiszélesedése. A jövő társadalmát a mainál harmonikusabb értékrend jellemzi, de teljesen gondtalan, feszültségektől mentes életforma az egyén számára aligha lesz biztosítható.

A *negyedik rész* a „jövőrészvényes tevékenységek” kérdéseit veszi sorra. Közülük a tervezés köréből — amelynek különböző kérdéseivel a szerző már több korábbi művében foglalkozott — főként a hosszú távlatú tervezés problémáit vizsgálja. Hangsúlyozza, hogy a hosszú távlatú tervezés továbbfejlesztését a nagy időhorizontú jövőkutatásra való támaszkodás teszi lehetővé. Ehhez módosítani kell a tervezés információs bázisát, fejleszteni kell a tudományos kutatási terv, a műszaki fejlesztési terv és a népgazdasági terv rendszerét és új alapokra kell helyezni kapcsolataikat. A modern műszaki megoldásokat a népgazdaságba oly módon kell beépíteni, hogy korszerűsítő hatásuk más területekre is átgűrűzzön.

Részletesen és némileg újszerűen tárgyalja a regionális makrorendszerek kiépítését és működtetését. Ezek közé tartoznak például a nemzetközi villamosenergia-rendszerek, csőhálózatok, légiút-, vasút-, víziút- és közúthálózatok, településtengelyek, komputerhálózatok, tömegkommunikációs hálózatok. Mindezek közös vonása, hogy hálózatot képeznek, rendszer jellegűek, nemzetközi célokat szolgálnak és a távlati tervezéssel kapcsolatban szerepük különösen jelentős. E jellegzetességekből a tervezésre fontos következtetések adódnak; az időhorizontjuk szélesebb, csak nemzetközileg tervezhetők, kölcsönös összefüggéseik feltétlenül figyelembe veendőek. Térségformáló szerepet töltenek be, annyiban, hogy regionális erőterek kialakítására alkalmasak. A hazai regionális makrorendszerek jól illeszthetők a nemzetközi regionális makrorendszerekhez.

A jövőrészvényes tevékenységek közé tartozik az utóbbi években olyannyira jelentőssé vált környezetvédelem (illetve helyesebben talán környezetgazdaság, amely a védelmet, hasznosítást és fejlesztést egyaránt magában foglalja). A környezetszennyeződés problémájának megoldása nemzetközi tervezési és intézkedési rendszert igényel, de semmiképpen sem növekedésellenes pozícióból és a kevésbé fejlett országok rovására. A probléma megoldása a környezetvédelem oktatásának általánossá tételét is megkívánja.

Az oktatás egyébként is tipikusan jövőérzékeny terület, szinte a leglényegesebb kritikus elágazási pont. Az oktatási világválság megoldása az oktatás egész rendszerének felülvizsgálatát és gyökeres megváltoztatását követeli meg. A lexikális ismeretek oktatásának korlátozása mellett az oktatás egész struktúrájának megváltoztatása szükséges. Jelentős szerep vár a tömegkommunikációs eszközökre, valamint az iskolai, otthoni és munkahelyi oktatás helyes összekapcsolására. Mind e problémák megoldásának feltétele a pedagógia forradalmának kibontakoztatása, az oktatás technikai bázisának korszerűsítése, az iskolai demokrácia kifejlesztése s néhány szervezeti tökéletesítés is. Bár az oktatógépes és programozott oktatás jelentősége és szerepe a jövőben előreláthatólag növekszik, elsősorban mégis az emberi kapcsolatok lesznek döntőek.

A könyvet széles és szerteágazó tudományterületekre vonatkozó hazai és külföldi munkákat tartalmazó irodalomjegyzék egészíti ki.

Kovács Géza itt csupán vázlatosan ismertetett munkája a hazai jövőkutatói irodalom legújabb fejlődésének figyelemre méltó és jelentős bizonyítéka. A szerző rendelkezik a jövőkutatáshoz szükséges képességekkel: nemcsak szakterületi, hanem széles körű tudományos tájékozottság, a jövő problémáinak felismerése és helyes értelmezése, alkotó képzelet és kellő bátorság az ún. kényes kérdések felvetéséhez; a képzelet elszaladását megakadályozó józan mértéktartás.

A könyv első részének legfőbb érdeme, hogy a jövőkutatás (s benne a futrológia) főbb problémáiról jó áttekintést, helyes értékelést ad, s a dolgokat a tudományban, tervezésben, politikában a „helyükre teszi”. Az olvasónak feltehetőleg a második rész mondja a legtöbb újat és érdekeset a növekedés, a haladás és a fejlődés értelmezésétől a fejlődési görbék és irányzatok, valamint fordulópontjaik elemzésén és elméleti továbbfejlesztésükön keresztül társadalmi általánosításuk gondolatáig. A harmadik rész bátran és élénk képzelőerővel tárgyalja szocialista társadalmi rendszerünk fejlődésének néhány döntő problémáját, távlatait, bekövetkezésük feltételeit, feladatait, politikai és tervezési problémáit. A negyedik rész néhány kiemelt jövőérzékeny tevékenységi terület egyes kérdéseinek vizsgálatával mintegy illusztrációszerűen konkretizálja a korábban előadottakat.

A jövőkutatás a tudományok világában még fiatal diszciplína, amelyben az alkotómunka olykor vitatható megállapítások és állítások mellett vezet új tartalmú és helyes eredményekhez. Vitatható például az a szerzőnek az az álláspontja, hogy a jövőkutatási tételek igazolását a tervteljesüléssel azonosítja (43. l.), hiszen itt már a megismerésen túl az akarati elem érvényesül (a tétel egyébként nincs is egészen összhangban az aktív-és passzív prognózis fogalomparájának elvetésével, a 75. oldalon). Vitatható, hogy a matematikai modellek általában ágazati szemléletűek (73. l.), hiszen a jelentős szerepet játszó makromodellekre ez a megállapítás aligha vonatkozik. Nem teljesen meggyőző a tudományos-technikai forradalom tagadása (145. l.), legalábbis ilyen kategorikus és nem kellően árnyalt fogalmazásban. Az adott szövegezésben kissé homályos és magyarázatra szorult volna a „társadalmi rés” fogalma (174. l.). Az irányítás, a tervezés és a szabályozás termelőerőnek való minősítése (156. l.) a termelőerő-fogalom túlzott kiterjesztésének látszik. A könyv, mivel a jövőkutatás sok fontos problémájával (s néhány mellékesebb kérdéssel) kívánt foglalkozni, a tárgyalást és a megalapozást tekintve helyenként nem hatolhatott a kívánatos mélységre.

Az említett — s még néhány kisebb — fogyatékoság azonban nem csorbítja a szerzőnek azt a tudományos érdemét, hogy több vonatkozásban járatlan terepen haladva, a problémákat eredetien és érdekesen tárgyalva mind az elmélet szempontjából, mind a hazai — tervezési és politikai — gyakorlat szempontjából számos értékes és figyelemre méltó eredményhez jutott.

Schmidt Ádám

A problémák még megoldásra várnak

Pongrácz László: A kereseti arányok távlati fejlesztése
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975. 211 l.

A közgazdászok már több száz éve felfigyeltek a különböző foglalkozások, szakmák eltérő jövedelmezőségére, és megkísérelték a különbségek okait feltárni. Adam Smith 1776-ban megjelent „A nemzetek gazdagsága” című munkájában egy teljes fejezetet szentelt a különféle foglalkozású emberek jövedelemelterései vizsgálatának, s megállapításai elméleti szempontból még ma is igen érdekesek. Smith úgy találta, hogy a foglalkozási ágak jövedelemkülönbségeit elsősorban öt tényező okozza. Ezek a következők:

„Az első, kellemes-e vagy kellemetlen maga a terület; a másik, könnyű-e és olcsó vagy nehéz és költséges a megtanulása; a harmadik, állandó-e a foglalkoztatottság az illető területen vagy sem; a negyedik, csak kisebb, vagy pedig nagyobb szerepet játszik-e a bizalmi elem a területen; és az ötödik, mekkora a siker valószínűsége.”*

A közgazdászok érdeklődése a kereseti arányok, illetve az egyes foglalkozási ágak jövedelmezősége iránt napjainkban sem lanyhult. A kereseti arányok meghatározó faktoraként a téma szakértői ma is ugyanazokat a tényezőket említik, amelyeket Adam Smith kiemelt. A különbség ebben a vonatkozásban legfeljebb csak annyi, hogy a tényezőket „modernebb” terminus technicusokkal jelölik, s a munka jellegéről, az egyénre háruló képzési költségekről, a munkakör betöltésével járó felelősségről stb. beszélnek. Ha túllépünk a kereseti arányokat befolyásoló tényezők egyszerű meghatározásán, regisztrálhatjuk, hogy a modern közgazdasági vizsgálatok nem csupán a terminus technicusokban hoztak újat Adam Smith-hez képest. Smith csupán felsorolta a kereseti arányokat meghatározó tényezőket. Igaz, hogy lényegretörően és biztos kézzel tapintott rá a legfontosabb faktorokra, arra azonban már nem volt — nem is lehetett — képes, hogy az egyes tényezők szerepét értékelje, az egyes faktorok relatív súlyát meghatározza, vagy hogy hatásukat számszerűen is kifejezze. A modern kereseti arány-vizsgálatokat végző közgazdászoknak — anélkül, hogy olyan új meghatározó tényezőket fedeztek volna fel, amelyekről Adam Smith még nem tudott — sikerült a már ismert faktorok hatását statisztikai és ökonometriai módszerekkel egzakt módon számszerűsíteniük.

A kereseti arányok problémája hazánkban is nagy érdeklődésre tarthat számot. Közismertek a kereseti arányokban rejlő azon ellentmondások, amelyeknek minél gyorsabb megoldása az ország társadalmi-gazdasági fejlődésének elengedhetetlen előfeltétele. Elég itt csupán a pedagógusok igen alacsony jövedelmére; a nők és férfiak közötti jövedelemaránytalanságokra; a magas szakképzettséget igénylő szakmák, foglalkozások, illetve a szakképzettséget nem igénylő foglalkozások közötti elégtelen vagy éppen fordított előjelű jövedelemkülönbségekre; egyes foglalkozások — alapvetően borraivalón, hálapénzen alapuló — túlzottan magas jövedelmezőségére utalni. E kérdések megoldatlansága társadalmi feszültségek forrásává válhat — s részben már azzá is vált. Ilyen körülmények között egy olyan tanulmány, amely a kereseti arányok problémáit elemzi, minden bizonnyal azért is különösen érdekes, mert nem csupán a kialakult kereseti arányokat vizsgálja, hanem — amint ez a könyv címéből is kiderül — a kereseti arányok távlati fejlesztésének a kérdésével is foglalkozik, tehát nemcsak a mai helyzetet, hanem a mai problémák távlati megoldásának perspektíváit is vizsgálja.

Pongrácz László a KGST-országok közötti megállapodás alapján, a negyedik ötéves terv kidolgozásával párhuzamosan elkezdődött hosszú távú tervezés keretében folyó, a munkából származó jövedelmek növekedési ütemére, színvonalára és arányaira vonatkozó előrejelzésekkel kapcsolatos munkákat foglalja össze könyvében.

A kereseti arányokat a szerző nem kizárólag foglalkozások és szakmák szerint elemzi, hanem egy sor más ismerv szerinti bontásban is. A könyv bevezetőjében a vizsgálódás ilyen értelmű kiterjesztését Pongrácz László azzal indokolja, hogy népgazdasági szinten szükség van a kereseti arányoknak a szakmák és munkakörök, a képzettségi szintek, a munka nehézségi foka, a munkakörülmények, a munkával együtt járó felelősség, a munkában eltöltött évek, a nemek és egy sor egyéb tényező szerinti vizsgálatára.

* Adam Smith: A nemzetek gazdagsága. Akadémiai Kiadó, 1959. 149. l.

A szerző a későbbiek során e tényezőket elemzi könyvében — kivéve a munkával együtt járó felelősséget, amelyet valószínűleg e tényező mérésének nehézségei miatt mellőzött.

Pongrácz László könyve — bár ez szerkezetében kevésbé tükröződik — tartalmilag alapvetően két részre osztható. Az első részben a hazánkban jelenleg meglevő kereseti arányokat, s azok kialakulásának körülményeit vizsgálja a szerző, míg a második részben — vagy hogy a könyv eredeti szerkezetéhez tartunk magunkat, az V. és a VI. fejezetben — a kereseti arányok távlati fejlesztésével kapcsolatos feladatokkal ismerkedhet meg az olvasó.

A könyv első részében először a bér- és kereseti arányok elméleti alapjait tárgyalja a szerző. E gondolatmenet egyik legérdekesebb része a kereseti arányokat befolyásoló tényezők elemzése. A szerző következtetéseit így summázza:

„Összefoglalva: a kereseti arányokat alapvetően az egyéni képzési költségek arányai határozzák meg. Az azonos szakképzettséggel rendelkezők keresete között különbségeket hoznak létre az eltérő munkakörülmények, a munkával együtt járó fizikai és idegrendszeri igénybevétel, valamint a felelősség. Az így kialakult kereseti arányokat módosítja a munkaerő-kereslet és kínálat viszonya.” (39. l.)

Kár, hogy a szerző nem indokolta meg részletesebben, miért tartja a képzési költségeket meghatározónak. Elég lett volna az egyes foglalkozások képzési költségeit és a később elért átlagos keresetet összehasonlítani, esetleg a köztük levő korrelációt meghatározni. Pongrácz László azonban ezt az összehasonlítást nem végezte el, sőt, az egyes foglalkozások képzési költségeire sem találunk a könyvben becslést. A szerző végkövetkeztetését így nem tekinthetjük bizonyítottnak. Más megfontolások pedig éppen a szerző tézisével ellentétben konklúziókhöz vezetnek. Közismert, hogy hazánkban az értelmiség elég jelentős hányadát kitevő pedagógusok jövedelme meglehetősen alacsony. Még egy közepes keresetű szakmunkás jövedelme is eléri a tanárok havi jövedelmét, nem is beszélve a „menő” szakmák képviselőiről, az autószerelőkről, a tv-szerelőkről stb. Mi több, nem egy szakképzetlen segédmunkás havi keresete nemcsak a pedagógusok, illetve a szakmunkások jövedelmét múlja felül, hanem még a viszonylag jól kereső mérnökök és közgazdászok jövedelmét is. Később Pongrácz László is elismeri, hogy „A képzettség szerinti differenciáltság nálunk igen mérsékelt — különösen a tőkésországokhoz, de néhány szocialista országhoz képest is (NDK, Jugoszlávia).” (93. l.)

Sajnálatos, hogy Pongrácz László — sem az első fejezetben, ahol a kereseti arányok elméleti alapjait vizsgálta, sem a harmadik fejezetben, ahol a bér- és kereseti arányok alakulásának főbb vonásait elemezte — nem igyekezett statisztikai elemzési eszközök segítségével feltárni a kereseti arányokat meghatározó tényezők szerepét, relatív súlyát. Ehelyett a könyv első fejezetében megelégedett az általános verbális elemzéssel, illetve azzal, hogy a harmadik fejezetben bemutassa, miként alakultak egymáshoz képest a munkások és alkalmazottak, a vállalati dolgozók és a költségvetési szervek alkalmazottai, a szakképzett és a szakképzetlen munkások, a nők és férfiak stb. kereseti arányai. Természetesen, ezeknek az adatoknak az alapján is igen érdekes következtetések levonására nyílik mód, s a szerző e következtetéseket a megfelelő helyen le is vonta — a kereseti arányokat meghatározó tényezők fontosságát, relatív súlyát azonban csupán e mutatókból kiindulva nem lehet meghatározni.

A képzettség jövedelemmeghatározó szerepével kapcsolatban igen érdekes lett volna — legalább néhány foglalkozás, illetve szakma esetében — megvizsgálni az egyéni képzési költségek „hozadékát”. Az egyéni képzési költségek hozadékának meghatározása lehetővé tenné annak eldöntését, hogy egy gyermek taníttatásának összes költsége végül is megtérül-e a magasabb szakképzettséget igénylő foglalkozás magasabb jövedelméből, vagy sem. Az Egyesült Államokban a többi közt Gary S. Becker végzett vizsgálatokat a „tanulás hozadékának” meghatározására. A magasabb szakképzettség megszerzésének költségei közé nemcsak a tényleges oktatási költségeket, tandíjakat, tanszerek költségeit stb. számította be, hanem az iskolába járás miatt kieső keresletet is. A költségek közt tehát reálköltségek és „opportunity cost” jellegű veszteségek is szerepelnek. A nyereség oldalon pedig a szakképzetlen munkások jövedelmén felül elért többletjövedelmet veszi számításba. Becker vizsgálatai azt mutatták, hogy egy átlagos, fehér bőrű amerikai főiskolás „oktatási hozadéka” kb. 12—13 százalékot ér el.*

* „A gazdasági növekedés feltételei” (Szerkesztette: Szakolczai György. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 342—352. l.)

Minden jel arra mutat, hogy Magyarországon ennél jóval alacsonyabb hozadékrátákat kapnánk. Igaz, hogy a családot terhelő oktatási költségek alacsonyabban, mint a kapitalista országokban, de az oktatás által elérhető többletjövedelem is csekélyebb. Igen valószínű, hogy néhány foglalkozás esetében — és itt újra a pedagógusokat említem — negatív hozamot mutathatnánk ki.

A könyv IV. fejezetében a szerző — a III. fejezet igen részletes adatai alapján — összefoglalóan értékeli a kereseti arányokkal kapcsolatos aktuális problémákat. Sajnálhatjuk, hogy Pongrácz László alapvetően csak a problémák egyszerű felsorolását végzi el anélkül, hogy a fennálló kereseti aránytalanságokból kiolvasható távlati társadalmi-gazdasági feszültségeket is feltárná. A kereseti aránytalanságokra ugyanis éppen az a jellemző, hogy nemcsak ma, itt és most okoznak problémákat, lényegesebb, hogy az ország hosszú távú fejlesztését is akadályozhatják. Egy példa erre: Említettük, hogy a pedagógusok fizetését elemezve, valószínűleg azt az eredményt kapnánk, hogy egy tanár kiképzésének a „hozadéka” negatív, tehát képzési költségei soha sem térülnek meg számára a magasabb jövedelem által. Ez önmagában is feszültségeket okozhat, de az igazi veszély az, hogy az alacsony tanári fizetések miatt fokozatosan csökken a tanári pálya presztízse. A hazánkban végzett ilyen jellegű vizsgálatok egyébként tényszerűen is ezt bizonyítják. A tanári pálya presztízisének csökkenése egyúttal csökkenti a pálya vonzását is. Nyilvánvaló, hogy a legjobb képességű, legtehetségesebb gyerekek másfelé orientálódnak, és csak a kevésbé tehetségesek mennek tanárnak. Mivel az oktatás tulajdonképpen beruházás az „emberi tőkébe”, a kevésbé tehetséges pedagógusokkal, illetve az alacsonyabb szintű oktatásban részesülő, következőképpen képzetlenebb munkaerővel csak lassabb társadalmi-gazdasági fejlődésre leszünk képesek. Erre a hosszú távon jelentkező negatív hatásra kell a hangsúlyt helyezni a kereseti arányok elemzésekor.

Pongrácz László könyve második részében — vagy pontosabban: az V. és a VI. fejezetben — ráter a keresetek távlati fejlesztésének problémáira, s vázolja a keresetek távlati tervezésének nehézségeit, megismertette az olvasót a távlati tervezés eszközrendszerével, körvonalazva a vállalati bérpolitika feladatait a kereseti arányok fejlesztésében.

A szerző nemcsak a keresetek fejlesztésének általános alapelveit ismerteti, hanem — a IV. fejezet alapján — konkrét javaslatokat is tesz a kereseti arányok módosítására. Ezek a javaslatok, előrejelzések általában nem számszerűsítettek, hanem csak a kívánatos — vagy várható — változások irányát jelzik. A dolgozók képzettségi szintek szerinti csoportjait illetően viszont számszerű előrejelzést is kapunk az 1990-es kereseti arányokra vonatkozóan. Ez a képzettségi szintekkel kapcsolatos előrejelzés azonban túlzottan aggregált csoportokra vonatkozik. Hiába kapunk előrebecslést például arra, hogy a „szakmunkások” és az „egyetemi és főiskolai képzettségű alkalmazottak” kereseti arányai miként változnak, ha feszültségek nemcsak e csoportok között, hanem az aggregált csoportokon belül is jelentkeznek. Az „egyetemi és főiskolai képzettségű alkalmazottak” kategóriája magában foglalja a rosszul fizetett röntgenorvost és a csillagászati jövedelemmel rendelkező nőgyógyász-főorvost, az alacsony keresetű tanárt és a jól kereső vezető mérnököt, a szűkös fizetésből élő népművelőt és a kiemelt jövedelmű vállalati „tanácsadót” is. E problémákon csak az aggregátság mértékének csökkentésével lehetne segíteni, ami kétségtávolú nagyon megnehezítené az előrejelzés amúgy sem egyszerű feladatát.

Pongrácz László — véleményem szerint igen izgalmas és aktuális problémát tárgyaló — könyvével szemben azonban nem elsősorban az egyes részproblémákat, hanem magát az alapkoncepciót illetően merül fel az olvasóban szükségképpen elvetetés. Pongrácz László a kereseti arányok távlati fejlődésének vizsgálatát tűzte ki célul maga elé, de a vizsgálat során — valószínűleg statisztikai-adatszolgáltatási problémák miatt — igen szűken értelmezve elemezte a kereseteket. A könyv bevezetőjében írja:

„Mind a bérek (munkadíjak), mind a keresetek tekintetében csak a főállásból származó személyi jövedelmek képezik a vizsgálódás tárgyát; a másodállásból, mellékfoglalkozásból, megbízások jogviszonyból, vállalkozásból eredő jövedelmeket és a személyi jövedelmek újraelosztásából származó jövedelmeket — mind például a borrhálót, vagy az egészségügyi dolgozók egy részénél jelentős jövedelmet eredményező ún. hálapénzt — a vizsgált adatok nem tartalmazzák.” (17. l.)

A keresetek ilyen értelmű leszűkítése a módszertani nehézségek miatt érthető, de semmiképpen sem helyeselhető. Az ilyen leszűkítés nem fogadható el, mivel a

borravalók és más, nem a fő tevékenységből származó jövedelmek jelenleg hazánkban egyes foglalkozások esetében olyan jelentős szerepet játszanak, hogy azok figyelmen kívül hagyása teljesen eltorzíthatja a jövedelemelosztásról, s a kereseti arányokról kialakult képet.

Különösen helytelen egy olyan könyvben figyelmen kívül hagyni a borravalókat és mellékjövedelmeket, amely a kereseti arányok távlati fejlesztésével kíván foglalkozni. A borravalóktól való „elvonatkoztatás” torz képet ad a mai jövedelemelosztásról, elleplezi a valódi jövedelemaránytalanságokat, és elfedi a borravalókból és más mellékjövedelmekből származó igen magas jövedelmek miatt kialakult társadalmi feszültségeket is. A jövedelmi arányok távlati fejlesztését vizsgálva, azért is feltétlenül ki kellett volna térnie a borravalókra, mert nem lehet célunk e „láthatatlan” bevételek jelenlegi súlyának a fenntartása, s mindenképpen arra kell törekednünk, hogy csökkenjen szerepük a jövedelemelosztásban. Ezt nem csupán morális vagy társadalompolitikai megfontolások követelik, hanem elsősorban az, hogy igen nehéz tudatos központi jövedelempolitikát megvalósítani akkor, amikor a mellékjövedelmek torzító hatása ilyen mértékben érvényesül. A borravalók megnehezítik tehát mind a valóságos jövedelemarányok feltárását, mind pedig a kívánatosnak tartott jövedelemarányok kialakítását.

Árva László

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Иштван Хусар

О новом пятилетнем плане

Статья основана на докладе, сделанном на заседании Парламента, состоявшемся 17-го декабря 1975 года. В ней дается обзор о выполнении предыдущего, четвертого пятилетнего плана, и затем представляются важнейшие целеустановки пятой пятилетки, наметки в области производства и концепция разделения.

Автор подчеркивает, что выполнение четвертого пятилетнего плана происходило более планомерно, чем ранее. Были выполнены основные целеустановки, намеченные в плане, вопреки тому, что на наше хозяйство сильно действовали развернувшиеся в мировом капиталистическом хозяйстве с осени 1973 года кризисные явления, сопровождаемые быстрыми темпами инфляции, а также невыгодные для венгерского хозяйства изменения ценовых пропорций. Кроме того остались неиспользованными и многие резервы социалистического хозяйства. Такими являются лучшая организация труда и производства, эффективное использование основных средств, повышение качества и более быстрая модернизация производственной структуры.

В пятом пятилетнем плане предусматривается рост национального дохода на 30—32%, промышленного производства — на 33—35%, строительного-монтажной продукции — на 30—33%, сельскохозяйственного производства — на 16—18%. Эти цифры означают несколько более медленный рост, чем было достигнуто в предыдущей пятилетке, и акцент делается на качественных факторах развития, на повышении эффективности и конкурентоспособности, на усовершенствовании производственной структуры.

Основной целью экономической политики является постепенное улучшение экономического равновесия. Так как одновременно с этим она направлена и на постоянное повышение жизненного уровня и на удовлетворение важнейших потребностей в области развития, в особенности важным является общее повышение экономической эффективности.

Янош Тимар

Соответствие структуры рабочей силы и структуры рабочих мест

В статье подытоживаются гипотезы и основные методологические соображения недавно начатого эмпирического исследования, проводимого научно-исследовательской группой Экономического института им. Карла Маркса в интересах выяснения теоретических вопросов указанной в заглавии темы, а также с целью способствования планомерному развитию рационального использования и обучения рабочей силы.

Исследования не ограничиваются упрощенной трактовкой качественной структуры рабочей силы, характерной для заключительных документов обучения: в их рамках различается структура рабочей силы по квалификации, профессиям и функциям, и рассматриваются многосторонние взаимозависимости этих структур между собой, а также со структурой рабочих мест, изучаются воздействие важнейших внешних факторов на действие модели.

Автор подчеркивает, что соответствие и несоответствие ощутимы и имеют смысл лишь в процессе действия модели: структуры рабочей силы и рабочих мест совпадают, если напряженные моменты, проявляющиеся при соответствии по существу, являются одним из факторов поощрения развития (эффективности), вызывая сближение двух структур на более высоком уровне. В случае же несоответствия не проявляется тенденции взаимного приспособления друг к другу.

В заключение автор суммирует некоторые прочие методические соображения исследования.

Лайош Надь

Соотношения личных доходов промышленного и сельскохозяйственного населения, вопросы паритета доходов

Статья занимается теоретическими вопросами и аспектами экономической политики соотношения личных доходов рабочих и крестьян. Автор останавливается на динамике соотношения доходов, на причинах расхождений и на тех мероприятиях экономической политики, направленных на повышение жизненного уровня, которые оказали влияние на соотношение доходов рабочих и крестьян.

Автор подчеркивает, что пропорциональное повышение доходов рабочих и крестьян должно быть достигнуто не посредством механических мер политики заработной платы, а, прежде всего, путем должного обеспечения взаимозависимой системы экономических условий (производительности труда, разделения по труду, накопления и потребления, экономических рычагов). По мнению автора между доходами рабочих и крестьян не должен складываться устойчивый значительный диспарат, однако меньший диспарат возможен на основе упомянутых экономических условий и в некоторой мере может даже стимулировать в направлении их улучшения.

Петер Галаши

Промышленные и строительные рабочие, живущие в селах, как своеобразная группа рабочей силы

Автор считает рабочих промышленных и строительных специфическим слоем рабочей силы. Он описывает, как сложился этот слой; его важнейшие общие характерные черты; специфику, проявляющуюся, по его мнению, в функциях, выполняемых этим слоем в хозяйственной деятельности.

Основные характерные черты этого слоя — это нестабильное место работы; наряду с появлением на общественном организмом рынке рабочей силы — наличие мелких производящих хозяйств. Эти черты ложатся в основу роли слоя в хозяйстве: речь идет об отсутствии квалификации, конвертируемости, территориальной мобильности. Живущие на селе промышленные и строительные рабочие играют определенную роль как в деятельности промышленности и строительства, так и в сельскохозяйственном мелкотоварном производстве.

Янош Ковач—Тамаш Тарья

К экономическому значению семейной структуры

Авторы в своей статье дают определение такой т. н. матрице вступления в брак, элементами которой выражается, какова вероятность вступления в брак лиц, относящихся к различным категориям рабочей силы (располагающих различным школьным образованием). Они выявляют, что, если не считать не состоящих в браке, то для совершенно замкнутого в данном аспекте общества характерна матрица, на главной диагонали которой расположены лишь единицы; а на главной диагонали матрицы общества с совершенно открытой семейной структурой располагаются относительные частоты отдельных общественных групп, и все строки матрицы совпадают.

Более детальные математические анализы доказывают, что дифференциация семейных доходов — при прочих неизменных условиях — сокращается с усилением открытого характера; конечно это не единственный и, возможно, не самый решающий фактор сокращения дифференциации.

Авторы подчеркивают: они не утверждают, что при помощи сформулированной или матрицы вступления в брак можно категорически определить степень открытости или замкнутости общества. Однако вряд ли поддается сомнению — говорят они —, что при помощи такого метода приближения можно познать существенный параметр открытости общества, имеющий — посредством влияния, оказываемого на дифференциацию семейных доходов — немалое значение с экономической точки зрения.

Пал Козма

Понятия социально-экономической формации и собственности

При анализе социально-экономических формаций следует различать раскрытие стационарных и динамических ситуаций. В то время, как для описания первой достаточно изучать определенный тип производства — которым определяется место и влияние остальных, — при раскрытии динамических ситуаций к лучшим результатам можно прийти посредством изучения имеющихся между ситуациями взаимосвязей, отношений.

Формирование стационарных ситуаций требует упорядочения, что в свою очередь стоит в тесной взаимосвязи с надстройкой. Социально-экономическая формация — это тотальность, в которой — в стационарной ситуации — проявляется взаимодействие между экономическими отношениями и надстройкой. В этом взаимодействии могут проявляться как упорядоченность, так и динамизм.

Маркс в своих трудах пользуется многообразными понятиями собственности в зависимости от того, рассматривает ли он данное явление в стационарной или динамической ситуации, со стороны надстройки или экономических отношений и т. д. Эти категории — оторванные от данных взаимосвязей — сами по себе не пригодны для описания собственности. Открытию имеющихся между ними взаимосвязей служит определение понятия собственности.

В силу вышесказанного общественное развитие следует анализировать как в определенный период, так и во временной зависимости. Эти сложные взаимосвязи могут изучаться и со стороны отношений интересов.

Эндре Дьерфи

О развитии промышленного транспорта

В статье сначала анализируются изменения, происшедшие в последние 15—20 лет в толковании и оценке промышленного транспорта в Венгрии. В рамках этого автор подчеркивает, что, с одной стороны, на этапе интенсивного экономического развития экономичное использование рабочей силы стало первостепенным требованием, что в свою очередь вызывает повышенную потребность в развитии промышленного транспорта, и что, с другой стороны, промышленный транспорт и с точки зрения научной классификации во все большей мере рассматривается как часть науки о передвижении.

Далее автор, опираясь на обширные статистические данные, представляет большое экономическое значение промышленного транспорта, его важную роль в использовании рабочей силы и прочих ресурсов. На основе анализа данных он приходит к выводу, что развитие промышленного транспорта отстало от народно-хозяйственного развития в целом, что снижает эффективность всего народного хозяйства.

На основе всего этого автор приходит к заключению: ускорение развития промышленного транспорта представляет собой обоснованную и даже неотложную задачу. В заключение автор дает обзор факторов, препятствующих и способствующих этому.

Шандор Лигети

Качественный метод капиталистического монетарного управления

Автор не берется анализировать селективные методы хозяйственного управления и аспекты селекции. Он занимается исключительно только вопросом возможности применения метода селективного кредитования в капиталистическом хозяйстве. Он перечисляет методы управления путем селективного кредитования: нормы ликвидности, квоты, дифференцированные условия редискутирования, требование депозитирования в связи с импортом, а также различные директивы по кредитованию, издаваемые центральными банками, моральное воздействие и прочие методы применения предпочтений и рестрикций.

О правомерности наличия методов селективного кредитования в капиталистической специальной литературе ведется полемика. Селективными считаются те методы, при применении которых устанавливаются различия между отдельными областями экономики. Большинство буржуазных экономистов выступает за количественные методы монетарного управления. Главная причина этого заключается в том, что по их мнению государственное вмешательство в управление хозяйством не отвечает «правилам игры» капитализма. Кроме того селективные методы вызывают отрицательные мнения и потому, что они имеют дискриминативное воздействие, и их применение связано с дополнительными общественными издержками.

Общеприятными областями применения селективного кредитования являются потребительские, биржевые (под ценные бумаги) и ипотечные кредиты. Хотя в специальной литературе можно встретиться и с такими мнениями, которые отрицают правомерность существования селективных методов и в этих областях. Дальнейшими областями являются кредитование экспорта и сельского хозяйства, а также сокращение различий между регионами внутри страны посредством селективных методов кредитования. Наконец, но не в последнем счете, с селективными условиями часто можно встретиться и при финансировании инвестиций.

Управление при помощи селективного кредитования — живая сущность в капиталистическом хозяйстве. Одна из причин этого состоит в том, что конвенциональный образ мышления представляет в более притягательном свете рыночный механизм, чем интенсивное и детальное вмешательство в хозяйственную жизнь государственных, монетарных ведомств.

BECK BÉLA:

JUGOSZLÁVIA GAZDASÁGA

A szerző közvetlen tapasztalatok alapján részletesen elemzi a második világháborútól napjainkig Jugoszlávia gazdaságának fejlődését, azon belül az ipar, a mezőgazdaság helyzetét, eredményeit, a jugoszláviai munkaerő-helyzetet, a külgazdasági kapcsolatokat, a magyar—jugoszláv gazdasági kapcsolatok alakulását, perspektíváit. Megismerkedhetünk a szomszédos ország gazdaságirányítási elveivel és fő eszközeivel, a gazdasági öngazdátás elméletével és gyakorlatával. A könyv igen értékes ismereteket ad.

A mű gazdasági szakembereken, politikusokon, újságírókon kívül az újságolvasók érdeklődésére is számot tart.

260 l., kötve 31,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SUMMARY OF THE ARTICLES

István Huszár:

On the new five-year plan

The article is based on the author's speech in Parliament on December 17th, 1975. It surveys the fulfilment of the fourth five-year plan and outlines the main targets of the fifth plan, the production estimates and the conception of distribution.

It is emphasized that the implementation of the fourth five-year plan corresponded to the original targets much better than any of the previous medium-term plans. The main objectives set in the plan have been attained, in spite of the fact that the crisis phenomena emerging in the capitalist world economy beginning with 1973 accompanied by a fast-rate inflation strongly affected the Hungarian economy, as did the changes in relative prices which were detrimental to the economy. At the same time, many reserves of the socialist economy were left unutilized. Such were: a better organization of work and plant, a more efficient utilization of fixed assets, improvement in quality and a faster updating of the production pattern.

The fifth five-year plan provides for a 30–32 per cent growth of national income, a 33–35 per cent increase of industrial output, while the corresponding figures are 30–33 per cent for construction and 16–18 per cent for agricultural output. These figures involve a slightly slower development than the one attained in the preceding five years. Emphasis should be laid on the qualitative factors of development, on the improvement of efficiency and competitiveness, on the updating of the production pattern.

The basic economic policy aim of the plan is to gradually improve economic equilibrium. Since it simultaneously strives at continually raising living standards and at meeting the most important development demands, the general raising of efficiency obtains particular importance.

János Timár:

Correspondance between labour structure and job structure

The study summarizes the hypotheses and basic methodological considerations of an empirical research project recently started by a research group at the Ergonomic Department of the Karl Marx University of Economics to clarify the theoretical problems indicated by the title as well as to promote the planned development of labour management and education.

The research transcends the simplified interpretation of the qualitative composition of manpower, narrowed down to the official documents testifying the completion of some grade of education, and distinguishes the structures of manpower by qualification, trades and functions. It examines the manysided interrelations of the structures with each other and with the job structure, as well as the influence of major external factors on the functioning of the model.

The author emphasizes that congruence and incongruence can be felt and interpreted only in the course of the functioning of the model. The labour structure and the job structure are congruent if the tension manifest beside essential correspondence is a propelling force of development (efficiency) and evokes an approximation to each other of the two structures on a higher level. In the case of incongruence, however, the tendency of adjustment does not assert itself.

At the end of the article some other methodological considerations are summarized.

Lajos Nagy:

Relative ratio of personal incomes in industry and agriculture, problems of income-parity

The article discusses the problems of the relative ratios of worker and peasant incomes from the points of view of economic policy and theory. The income ratios are examined, together with the bases for the deviations, and the economic policy measures raising living standards which influence the ratios of worker to peasant incomes.

It is emphasized that a proportionate raising of worker and peasant incomes might be attained not with mechanical measures of wages policy but first of all by developing a consistent system of economic conditions (labour productivity, distribution according to work, accumulation and consumption, economic regulators). According to the author, no lasting and considerable disparity should be allowed to emerge between the personal incomes of workers and peasants, but a minor disparity may come about on the basis of said economic conditions and may even stimulate an improvement of these conditions.

Péter Galasi:

The industrial and construction workers living in vilages as a particular group of the labour force

The author considers the workers indicated in the title to constitute a specific stratum of the labour force. He describes how this stratum emerged, its main common features, and the specific features he believes to find in their functions fulfilled in the operation of the economy.

The most important features of this stratum are: unstable workplaces, the existence of small-scale plants beside appearing also on the socially organized labour market. The basis of their role played in the economy is: lack of qualification, convertibility, territorial mobility. The industrial and construction workers in the vilages play equal roles in the operation of industry and construction, in agriculture and, within the latter, particularly in small-scale commodity production.

János Kovács—Tamás Tarján:

On the importance of the family structure

The authors define in their study a so-called mating matrix, whose elements express the probability that those belonging to different labour categories (having different school

qualifications) will marry. They show that, if we neglect single persons, a society which is closed from the given viewpoint is characterized by such matrix whose main diagonal comprises only unity. In a society with a completely open family pattern, however, the main diagonal of the matrix comprises the relative frequencies of the individual groups of society, while each row in the matrix is identical.

A more detailed mathematical analysis proves that the dispersion of family incomes diminishes—*ceteris paribus*—with growing openness; though this is not the only and perhaps not even the most decisive factor in diminishing dispersion.

The authors stress that they do not allege that the degree of openness or closedness of a society can be unequivocally determined with the aid of the mating matrix defined by them. It can be hardly doubted however, they say, that with this approach an important characteristic of the openness of society has been arrived at, which, through its effect on the dispersion of family incomes, is not negligible even from the economic point of view.

Pál Kozma:

The notions of socio-economic formation and ownership

In analysing a socio-economic formation a distinction should be made between exploring stationary and dynamic situations. While for describing the former it is sufficient to investigate a certain type of production—which determines the rank and influence of the others—in exploring dynamic situations the highlighting of links and interrelations among them may bring more favourable results.

The emergence of stationary situations demands an ordered state, whose coming about is closely linked to the superstructure. The socio-economic formation is a totality where—in a stationary state—the mutual effects of economic relations and superstructure become manifest. The mutual effects may express both ordered state and dynamics.

Marx uses in his works many kinds of notions for ownership, depending on his approach to the given phenomenon in a stationary or dynamic situation, from the aspect of the superstructure or the economic relations. Torn out of context these categories are not suited in themselves to describe ownership. Definition of ownership serves to disclose their interrelations.

This requires that social progress should be analysed both at a given date and as a function of time. These complicated interrelations may be approached also from the aspect of interest relations.

André Györfi:

On the development of materials handling

First the article analyses the changes in the interpretation and judgement of materials handling in Hungary over the last 15–20 years. It is stressed that in the intensive stage of economic development economical use of labour has become of prime importance and this raises increased requirements towards improving materials handling, and, on the other hand, from the point of view of scientific classification, materials handling is more and more regarded as a part of transportation science.

Next, relying on a rich statistical basis, the great economic weight of materials handling is shown, its role played in the engagement of labour and other resources. The analysis of the data allows to conclude that materials handling is lagging far behind the general development of the economy and this impairs the efficiency of the whole economy.

The final conclusion is that an acceleration of the development of materials handling is a justified and undelayable task. The article is concluded by a survey of the factors hindering and promoting this development.

Sándor Ligeti:

The qualitative methods of capitalist monetary control

The article does not undertake an analysis of the selective methods of economic control, or of the viewpoints of selection. The author discusses exclusively the applicability of selective methods of crediting in the capitalist economy. The methods of selective credit control are listed: liquidity rates, quotas, differentiated conditions of rediscounting, the requirement of import deposit, as well as the various credit guidelines of the central bank, the moral influences and the application of preferences and restrictions in other ways.

In capitalist literature a discussion is going on about the justification of selective crediting methods. Those methods are considered to be selective which make distinctions between the individual fields of the economy. The majority of bourgeois economists advocate the quantitative methods of monetary control. The main reason is that they believe that the interference of the state with the control of the economy is incompatible with the "rules of the game" of capitalism. Further resentment is felt against the selective methods because they have discriminatory effect and cause additional social costs.

The fields where selective crediting is accepted are consumer credits, credits on securities and mortgage credits, although even such opinion is met with in literature which denies the justification of selective methods even in these fields. Further fields are the crediting of exports and agriculture as well as the reduction of differences between regions of a country with the aid of selective methods of crediting. Last but not least, selective conditions can be frequently found in financing development projects.

Selective credit control is a living reality in the capitalist economy. Still, many economists deny its justification. One of the reasons is that conventional reasoning makes the market mechanism more acceptable to them than intensive interference of the governmental, monetary agencies with the economic life, going even into details.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1975. évi 12. sz.

Jefimov, K.: A tudományos-műszaki haladás és a termékmínőség javítása
Kapusztjin, Je.—Vojejkov, M.: A szocialista munkaverseny fejlesztésének közzgazdasági problémái
Bacsurin, A.: A pénzügyi és hitelmechanizmus tökéletesítése
Kosszov, V.: A gazdasági növekedés és fejlődés mutatói
Moszkovics, V.: A kérdésképzésről és a termelés szakmunkásszükségleteiről
Fjodorova, M.: Női munka. Felhasználása a mezőgazdaságban
Szolodkova, Sz.: A gazdasági érdekek természet és funkciói a szocializmusban
Pliszkevics, N.: A dekabristák gazdasági programja
Pokratin, A.: Termelési viszonyok és gazdaságpolitika
Rimasevszkaja, N.—Satalin, Sz.: A személyi és a társadalmi fogyasztás struktúrája a szocialista országokban
Sztarodubrowszkaja, V.: Az agrár-ipari integráció és a falu társadalmi-gazdasági fejlesztése (Az európai KGST-országok példáján)
Pravdin, D.: A vezetői munka hatékonyságának mutatói és kritériumai
Szicseva, Je.: A munkaerő sajátos vonásai a szocializmusban
Ejhvald, I.: Új vállalatok rekonstrukciója, bővítése és építése
Lojter, M.: Szovjet—magyar szimpozion a beruházások hatékonyságának problémáiról
Oreskin, V.: Megemlékezés A. I. Paskov születésének 75. évfordulójáról

Планово стопанство

1975. évi 9. sz.

Gagamov, N.: Az öt éves terv eredményeket hoz az élet minden területén
Sarepkov, Sz.—Draganov, E.: Nemzetközi szocialista munkamegosztás. A Bolgár Népköztársaság részvételének elmélyítésével kapcsolatos kérdések
Konarjev, A.—Lukanov, K.—Andrejeva, Je.: A cukoripar termelésének ütemessége és az ütemesség hatása néhány műszaki-gazdaságossági mutatóra
Ambre, K.: Nyagkereskedelmi árak tervezésének alapelvei és feladatai
Markelov, F.: Az ipari termelés területi telepítésének további tökéletesítéséről

Alcsev, T.: A naptári tervezés tökéletesítése közepes szériájú termelés esetén
Armencev, V.: A jó előkészítés és tervezés — a beruházási építés sikerének záloga
Greskov, P.: Műanyagtermelés és felhasználás a bolgár népgazdaságban
Ivanov, Ny.—Nyikolov, F.: A KGST-tagországok tervező szervei képviselőinek tanácskozása a területi tervezés problémáinak tapasztalatcseréjéről (Szlincev, 1975. szeptember 20.)

1975. évi 10. sz.

Panajotov, I.: Munkasikerek minden területen a hatodik öt éves terv éveiben — a további eredmények alapjai
Petrov, Je.: A föld — termelő állólap a mezőgazdaságban
Angelov, T.: Néhány, az integrációs intézkedések tervének összeállításával kapcsolatos probléma a KGST-tagországokban
Hadzšipetrova, Je.—Dobroszlauzka, L.: Munkatermelékenység. A tiszta termelés mutatójával való mérés lehetőségei
Najdenov, N.: A perspektivikus területi tervezés gazdaságmatematikai modellje
Kaszabova, Sz.: Az energiatyagaszts tervezési módszereinek tökéletesítése egy fémkohászati üzemben
Kojnov, G.: UNIDO-konferencia a Bolgár Népköztársaságban (Szófia, 1975. október)
Aszenov, D.—Milev, A.: Nyolc köztársasági fiataljainak tudományos-műszaki szimpoziuma, (Szófia, 1975. október 1—2.)

1975. évi 10. sz.

Krasztev, G.: Módszertani problémák a legvégösszennyeződs következményeinek közzgazdasági értékelésénél
Kovacev, I.: A termelési és irányítási struktúrák kialakításának problémái a népgazdaságban
Oszmova, M.: A tervegyeztetési tevékenység tökéletesítése a szocialista integráció folyamataiban
Mirceev, A.: Rekonstrukció, modernizálás és technológiai struktúra ipari beruházásoknál
Grigorov, V.: Árak és árképzés a tiszta jövedelem alapján a mezőgazdaságban
Milev, Je.—Assza, I.: A klegyensúlyozott nyereséges optimális szabályozásának lehetőségei, állami gazdasági egyesülésekben
Valcsev, T.: Az infláció hatása a valutarendszer válságára és reformjára
Kucarov, P.: Lineáris gazdaságmatematikai modellek megoldásának elemzése
Minkova—Velcseva, J.: Agrár-ipari komplexumok. Az optimális tervezés gazdaságmatematikai modellrendszer
Fiatal tudományos munkatársak szeminariuma: „Közzgazdaság, matematika, optimum”. (A Bolgár Tudományos Akadémia Közzgazdasági Intézete, Szófia, 1975. II. hó 25.)

wirtschafts wissenschaft

1975. évi 12. sz.

Dörschel, E.: A szocialista termelési viszonyok rendszere és tökéletesítése a fejlett szocialista társadalom felépítésénél az NDK-ban

Kratsch, O.: A szocialista termelési viszonyok fejlődési tendenciái

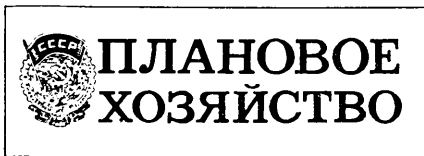
Müller, L. O. W.: A baloldali radikálisok és felfogásuk a politikai gazdaságtanról. A „baloldali” revizionizmus a jelen politikai gazdaságtanában

Brossmann, K. U.—Scholl, G.: Az állóalakok és beruházások tervezése

Chodow, L. D.—Sokolow, A. I.: A szocialista országok gazdasági együttműködése a termelésnövelés és a fogyasztási cikkek cseréje növelésének szolgálatában

Grote, G.—Lange, A.—Manz, G.—Wolf, H.: A „Bruno Leuschner” Közgazdasági Főiskola, 1950—1975.

Anders, H. D.—Schilar, H.: Nemzetközi szeminarium a modellrendszerek alkalmazásáról a tervezésben

1975. évi 11. sz.

Tökéletesítsük a tudományos-műszaki eredmények termelésbe való bevezetésének tervezését

Lebegyev, V.: A tervezés és a tudományos-műszaki haladás

Zsigalín, V.: Műszaki haladás a gépgyártásban

Artyemjev, Je.—Kravec, L.: A műszaki és a találmányi színvonal szabályozása

Ivanov, G.—Kalasnyikov, Sz.: A tudomány és a termelés komplex tervezése

Bezrukov, V.—Ananyev, A.: A munkaerőforrások ágazatközi megoszlása hosszú távon

Szidorov, A. stb.: Vállalati ráfordítások tervezése az automatizált irányítási rendszer feltételei között

Sumenykov, P.—Marijahn, G.: Gazdaságmatematikai módszerek alkalmazása a munkatermelékenység prognosztizálására

Melescsenko, V.: A komplex regionális tervezés. (Leningrád és Leningrád-terület példáján)

Gadzsiyev, A.—Gladisev, A.—Eljsoz, V.: A Dagesztáni ASZSZK gazdaságának perspektívikus fejlesztése

Andrejev, P.: A fejlett szocialista társadalom felépítése és a párt szerepének növelése a Szovjetunióban

Szergejev, G.: Női munka a Szovjetunióban

Gorszkaaja, A.: A gazdasági vezetés lenini stílusa és módszerei

Pavlova, A.: A szocialista termelés koncentrációja a mai szakaszban

Badajan, R.: A regionális tervezés néhány kérdése (az Örmény SZSZK-ban)

Fedorenko, K.: A gazdaságos építkezés a tervezésnél kezdődik

Karcev, V.: Bulgária külkereskedelme

Szociális és ideológiai munka és gazdasági tervezés (Leningrád)

Az irányítás ágazati és területi szempontjai (Moszkva)

A szabványok és a műszaki haladás (Kisinyov)

A Szovjet Állami Tervbizottság (Goszplan) legmagasabb közigazgatási kurzusai az új tanévben

Tervezési tapasztalatsere a KGST-tagországok között

1975. évi 12. sz.

Muhin, P.: A főiskolákon folyó tudományos kutatások fejlesztéséről

Kozeljcskij, N.: A szocialista termelés legnemesebb célja és a szocializmus politikai gazdaságtana logikájának kérdései

Alikulov, E.—Tuhtijev, N.: A szocializmus fejlődési szakaszainak kérdéséhez

Loszkutov, V.: A társadalmi termelés strukturájának kategóriái

Szemjonov, K.: A társadalmi munkamegosztás kategóriáinak korrelációjáról

Krasnyikova, E.: A szükséges termék jellemzői a szocializmusban

Hajkin, V.: Egy termék gyártásbavétele folyamán bekövetkezett ráfordítás-csökkenés modellezéséről

Aszovszkij, N.: A szabad idő és felhasználása

Nyitsznaja, Sz.: A szocialista világgazdaság kutatásának gazdaságpolitikai problémái

Promszkij, N.: A külföldi KGST-tagországok külgazdasági tevékenységének megszerzése

Barlibajev, H.: A fejlődő országok alapvető gazdasági ellentmondásának jellegéről

Fokin, V.: Nyugatnémet tőkeexport a fejlődő országokba

Goljeva, A.: A neoliberalizmus megoldhatatlan problémákkal találja magát szemben

Fatkin, L.: Szociálpszichológiai módszerek a vezetésben

Alekszejev, V. stb.: Főiskolák marxizmus-leninizmus tanszékeinek felajánlái az SZPK KB XXV. kongresszusának tiszteletére

Miljgram, M.—Hamitov, N.—Subin, Sz.: Az önálló elszámolással és a termelés hatékonyságával foglalkozó tudományos tanács ülése (Alma-Ata, 1975. június)

Kazakov, A.—Lihogyed, V.—Mukomelj, V.: Kerekasztal-tanácskozás a migrációs folyamatok irányításáról a fejlett szocializmus feltételei között (Moszkva Állami Egyetem, demográfiai központ, 1975. április)

Jevdokimova, T.: A leningrádi, A. N. Voznyeszenszkijről elnevezett Pénzgazdasági Intézet munkájáról

Mogilnyickaja, K.: Olvasói konferencia Tomszkban, 1975. szeptemberében

EKONOMISTA

1975. évi 5. sz.

Secomski, K.: A mai társadalmi-gazdasági fejlődés és a klasszikus gazdasági növekedési modell

Lukaszewicz, A.: A társadalmi-gazdasági fejlődés adaptációs, valamint abszorpciós tényezői és erői

Nasilowski, M.: M. Kaleckij képletének alkalmazása a gazdasági növekedés elemzésében

Kerczynski, M.: Optimizációs számítások alkalmazható volta a tervezésben

Piotrowszki, K.: Információ a döntéshozatal folyamataiban

Sikorski, Je.: A közvetlen magántőke-beváltások

Bossiak, Ja.: Keiretsu — a japán szuperkonglomerátumok tevékenységének szervezete és mechanizmusa

tási megtakarításokra és a fogyasztásra; kezeszmetszeti vizsgálódás

Albert G. Schweinberger: A tiszta kereskedelmi forgalomban részt vevő termékek és a Heckscher—Ohlin-teoréma

William L. Springer: Valóban hatékony volt az 1968. évi felár?

J. A. Ordover—E. S. Phelps: A gazdaság lineáris adóztatása és a generációk közötti egész életen át tartó igazságosság; néhány esettanulmány

Jacob A. Frenkel—Carlos A. Rodriguez: Az értékpapír-egyensúly és a fizetési mérleg; pénzügyi megközelítés

The ECONOMIC JOURNAL

1975. december

D. E. W. Laidler—J. M. Parkin: Infláció — Attekintés

W. Jaffé—Léon Walras: Egy „elvesztett” gazdasági tanácsadó

G. Meeks—C. Whittington: Oriásvállalatok Nagy-Britanniában, 1948—1949.

M. J. Ellman: Mezőgazdasági többlettermelés és a beruházások növekedése. Szovjetunió, 1928—1932.

M. Slater: Az élet minősége és a marginális veszteséggörbék alakulása

H. W. Singer—L. Reynolds: Technológiai elmaradottság és a termelékenységnövekedés

T. Mayer: A gazdasági hipotézisek szelekciója az alkalmasság foka szerint

H. M. Begg—C. M. Lythe—R. Sorley—D. R. MacDonald: Regionális ipartámogatási kiadások: 1960/1—1972/3.

R. C. Stapleton—C. M. Burke: Adók, tőke-ráfordítások és a beruházáselmélet

N. Kaldor: Gazdasági növekedés és a Verdoorn-törvény; Kommentár Rowthorn cikkéhez

R. W. Routhorn: Válasz Lord Kaldor kommentárjára

B. Smith—F. H. Stephen: Költség—haszon-elemzés és a kompenzációkritérium. Megjegyzés

The American Economic Review

1975. szeptember

Az elnök Gazdasági Tanácsadó Testületének 1975. évi jelentése:

Harold O. Carter: Élelmezés és mezőgazdaság

William Poole: Sok elemzés, kevés koncepció

Jürg Niehans: Kamat és hitel a tranzakciós költségek általános egységűsülnél

Kelvin Lancaster: Társadalmilag optimális termékelosztás

Thomas W. Epps: Biztonsági árváltoztatások és az ügyletek volumene. Elmélet és bizonyítás

Morton Paglin: Az egyenlőtlenség mértéke és tendenciája; alapvető áttekintés

Paul A. Meyer—John A. Neri: A Keynes—Friedman-féle pénzszükségleti függvény

Irwin Friend—Charles Lieberman: A rövidtávon keletkező aktívumok hatása a háztar-

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó Igazgatója

Szerkesztőség: Budapest 1112 Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010

Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdábaadásának időpontja: 1976. január 22.

76.0104 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felölts vezető: Monori István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADEMIAI KIADONÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADEMIAI KÖNYVES-

BOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Posta-

cím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Иштван Хусар</i> — О новом пятилетнем плане	253
<i>Янош Тимар</i> — Соответствие структуры рабочей силы и структуры рабочих мест	269
<i>Лайош Надь</i> — Соотношения личных доходов промышленного и сельскохозяйственного населения, вопросы паритета доходов	279
<i>Петер Галаши</i> — Промышленные и строительные рабочие, живущие в селах, как своеобразная группа рабочей силы	293
<i>Янош Ковач—Тамаш Тарьян</i> — К экономическому значению семейной структуры	302
 ДИСКУССИИ	
<i>Пал Козма</i> — Понятия социально-экономической формации и собственности	311
 ОБЗОРЫ	
О развитии промышленного транспорта (<i>Эндре Дьерфи</i>)	326
Развитие производственных кооперативов с неблагоприятными условиями (<i>Янош Лукач</i>)	336
Качественный метод капиталистического монетарного управления (<i>Шандор Лигети</i>)	344
 НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Международное научное совещание об интеграции между сельским хозяйством и другими отраслями народного хозяйства (<i>Вильмош Мариллаи</i>)	354
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	357
 КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Геза Ковач «Критические точки разветвления в будущем» (<i>Адам Шмидт</i>)	364
Проблемы пока еще не решены (<i>Ласло Арва</i>)	369
Резюме статей на русском и английском языках	373
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	378

CONTENTS

<i>István Huszár</i> : On the new five-year plan	253
<i>János Timár</i> : Correspondence between labour structure and job structure	269
<i>Lajos Nagy</i> : Relative ratio of personal incomes in industry and agriculture, problems of income parity	279
<i>Péter Galasi</i> : The industrial and construction workers living in villages as a particular group of the labour force	293
<i>János Kovács—Tamás Tarján</i> : On the importance of the family structure	302
 DISCUSSION	
<i>Pál Kozma</i> : The notions of socio-economic formation and ownership	311
 REVIEW	
On the development of materials' handling (<i>Endre Györfi</i>)	326
Development of agricultural cooperatives working under adverse natural conditions (<i>János Lukács</i>)	336
The qualitative methods of capitalist monetary control (<i>Sándor Ligeti</i>)	344
 SCIENTIFIC INFORMATION	
International scientific consultation about the integration of agriculture with other branches of the economy (<i>Vilmos Marillai</i>)	354
REVIEW OF PERIODICALS	357
 BOOK REVIEW	
Géza Kovács: Critical points of future development (<i>Ádám Schmidt</i>)	364
The problems are still unsolved (<i>László Arva</i>)	369
Abstracts of the articles, in Russian and English	373
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	378

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

Barbara Ward—René Dubos:

CSAK EGYETLEN FÖLD VAN(Egy kicsiny bolygó karbantartási gondjai)
388 l., füzve 29,— Ft

Kaufmann, Arnold:

A DÖNTÉS TUDOMÁNYA(Bevezetés a praxeológiába)
315 l., kötve 36,— Ft

Beck Béla:

JUGOSZLÁVIA GAZDASÁGA

260 l., kötve 21,— Ft

Eillingné Szőnyi Katalin—Csébfalvi Károly:

MIRE KÉPES A SZÁMÍTÓGÉP?(A számítógép és alkalmazása sorozat)
91 l., füzve 9,50 Ft

Gyöngyössy István:

A NEMZETKÖZI PÉNZMOZGÁSOK ÉS A VALUTAVÁLSÁG

201 l., füzve 18,50 Ft

NYELVOKTATÁS FELSŐFOKON Szerkesztette: Zachenski Józsefné
248 l., füzve 35,— Ft

Frigyes Andor—Lehel Csaba—Megyeri József:

A SZÁMÍTÓGÉPEK ALKALMAZÁSA A FOLYAMATIRÁNYÍTÁSBAN(A számítógép és alkalmazása sorozat)
147 l., füzve 14,50 Ft

Matók György:

**A SZÁMÍTÓGÉPES INFORMÁCIÓRENDSZER ELLENŐRZÉSE,
BIZTONSÁGA, GAZDASÁGOSSÁGA**(A számítógép és alkalmazása sorozat)
195 l., füzve 18,50 Ft

Gyemencev, V. V.—Vinokur, R. D.:

A TERMELÉSI EGYESÜLÉSEK ÖNÁLLÓ ELSZÁMOLÁSA ÉS PÉNZÜGYEI

137 l., füzve 17,— Ft

Fülöp Sándor:

**VÁLLALATI ÉRTÉKESÍTÉSI ÉS ÁRPOLITIKAI DÖNTÉSEK
ELŐKÉSZÍTÉSE**(Vállalati gazdálkodás sorozat)
174 l., füzve 15,50 Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.**Eötvös Loránd Könyvesbolt**
Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁG SZEMLE

F

A tartalomból

SZABÓ ISTVÁN:

Mezőgazdasági szövetkezetek az V. ötéves terv kezdetén

HOFFMANN ISTVÁNNÉ:

A magyar háztartások gazdálkodási modellje

SIVÁK JÓZSEF—VÁGI FERENCNÉ:

A társadalmi termelés hatékonyságának mérése és tervezése

SIMAI MIHÁLY:

A nemzetköziesedés gazdasági „költségei” a tőkésországokban és az átállás problémája

FARKAS GYULA:

A tulajdonról és a megkettőzött termelési viszonyok elméletéről szóló vitához

4

XXIII. évfolyam

1976. április

TARTALOM

<i>Szabó István</i> : Mezőgazdasági szövetkezetek az V. ötéves terv kezdetén	381
<i>Hoffmann Istvánné</i> : A magyar háztartások gazdálkodási modellje	394
<i>Sivák József—Vági Ferencné</i> : A társadalmi termelés hatékonyságának mérése és tervezése	408
<i>Molnár László</i> : Kísérlet a különbözőzeti földjára nagyságának megállapítására	426
<i>Simai Mihály</i> : A nemzetköziesedés gazdasági „költségei” a tőkésországokban és az átállás problémája	440
V I T A	
<i>Farkas Gyula</i> : A tulajdonról és a megkettőzött termelési viszonyok elméletéről folyó vitához	457
S Z E M L E	
A kis- és középüzemek szerepéről japán és olasz tapasztalatok fényében (<i>Varga György</i>)	472
A komplett technológiák szállításának igénye a fejlődő országokban (<i>Harsányi László</i>)	480
Az arab tőke kivétel helyzete (<i>Najem Harchan</i>)	486
FOLYÓIRATSZEMLE	491
A. Nyikolajev: A tudományos-kutatási termékek mérésének néhány problémája — Wolfgang Zapf: A társadalmi mutatók rendszerei — Judith Gurney: Északi-tengeri energia (Az északi-tengeri olaj és földgáz jelentősége Nyugat-Európa szempontjából)	
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Nyilas József: A világgazdaság és fejlődésének főbb tendenciái (<i>Tálas Barna</i>)	497
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	502
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	506

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Farkas Gyula, az MSZMP KB alosztályvezetője; dr. Harsányi László, a KOMPLEX Külkereskedelmi Vállalat Algériai Létesítményi Irodájának vezetője; Hoffmann Istvánné, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; dr. Molnár László kandidátus, az MSZMP Hajdú-Bihar megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának tanszékvezetője; Najem Harchan aspiráns (Irak); dr. Simai Mihály, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatóhelyettese; dr. Sivák József, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa; Szabó István, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának elnöke; dr. Tálas Barna kandidátus, a Magyar Külügyi Intézet igazgatóhelyettese; dr. Vági Ferencné, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; dr. Varga György c. egyetemi docens, a Figyelő főszerkesztő-helyettese.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bognár József, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István (elnök), Ganczer Sándor, Hetényi István, Huszár István, Káplár József, Kornai János, Megyeri Endre, Nagy Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szamuely László, Vincze Imre, Zsarnóczai Sándor (főszerkesztő)

Mezőgazdasági szövetkezetek az V. ötéves terv kezdetén*

Az országgyűlés a múlt év decemberi ülészakán elfogadta és törvényerőre emelte a népgazdaság ötödik ötéves tervét, szocialista építésünk nemzeti programját. Az 1976-tól 1980-ig terjedő időszakra szóló terv meghatározza a népgazdaság — s azon belül az egyes ágazatok, köztük a mezőgazdaság — fejlesztésének irányát, ütemét, megvalósításának anyagi-műszaki feltételeit és szabályozórendszerét.

A népgazdasági tervből a mezőgazdasági szövetkezetekre háruló feladatok ismertetése előtt indokolt röviden áttekinteni a negyedik ötéves terv teljesítését. A további munka szempontjából nagy jelentősége van annak, hogy reálisan ítéljük meg az 1971—1975 közötti évek gazdálkodását — az eredményeket s a tervtől való lemaradást — és a szerzett tapasztalatokból helytálló, reális következtetéseket vonjunk le az új teendőkre.

Az elmúlt tervidőszakról

A negyedik ötéves terv a mezőgazdasággal — s ezen belül a mezőgazdasági szövetkezetekkel — szemben azt a követelményt támasztotta, hogy:

— tervszerűen és kiegyensúlyozottan biztosítsa a mennyiségben növekvő, szerkezetében és a minőségben fokozott követelményeket támasztó hazai és külkereskedelmi igények kielégítését;

— fokozza a termelékenységét és a hatékonyságot, s ezzel is mozdítsa elő a termelés javodalmozzabbé válását;

— biztosítsa a dolgozók életszínvonalának terv szerinti emelkedését, az élet- és munkakörülmények javítását;

— erősítse a szövetkezetekben továbbra is a szocialista vonásokat.

Már az elmúlt időszakra megfogalmazott feladatok is új minőségi igényeket fejeztek ki. Mindemellett a mennyiségi célok teljesítése csak a termelés növekedési ütemének meggyorsításával volt elérhető. Ennek érdekében az anyagi-műszaki lehetőségeket bővítve, az iparszerű termelés új technológiai módszereinek elterjesztését, az eszközállomány gyors bővítését és a háztáji gazdaságokban a termelési lehetőségek kihasználását kellett a gazdasági munka középpontjába állítani.

A tervidőszakban, egész társadalmunk erőfeszítése és a szövetkezeti parasztság szorgalmas munkája következtében, a közös gazdaságok fejlődése megfelelt a várakozásnak. Az 1971—75 közötti években — a harmadik ötéves terv átlagához viszonyítva — mezőgazdasági termel-

* A cikk a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa 1976. januári ülésén elhangzott és megvitatott referátum alapján készült.

sünk változatlan áron számítva évi 4,5 százalékkal emelkedett. Ezen belül a növénytermesztés 4,1 százalékkal, az állattenyésztés pedig ennél nagyobb ütemben, 5,1 százalékkal nőtt.

A szövetkezetek tevékenységének dinamizmusát még jobban kifejezi a folyóáras halmozott termelési érték tervezettnél nagyobb arányú — évenkénti 14 százalékos — növekedése. Ezen belül a nem mezőgazdasági tevékenység növekedési üteme évi 15 százalékos volt.

Az elmúlt időszakban a termelés bővülése teljes egészében a munka termelékenységének növekedéséből származott. A tervidőszak alatt 130 ezerrel csökkent az aktív tagok száma és 80 százalékkal nőtt az egy dolgozóra jutó termelési érték. A termelékenység nagy javulásával egyidejűleg teljessé vált a szövetkezetekben az aktív állományban levő férfi tagok teljes foglalkoztatása, jelentékenyen fellendült a nők termelésbe vonása, továbbá számottevően emelkedett az ipari eszközök és anyagok felhasználása a termelésben. Ezeket az eredményeket csak a termelési tényezők jobb kihasználásával, az üzem- és munkaszervezés, a vezetés színvonalának a javításával érhették el a szövetkezetek.

Az országos átlagot meghaladó termelésnövekedésen belül azonban az egyes ágazatok fejlődése egyenlőtlen volt, így a termelés ágazati szerkezete a tervezettől némiképpen eltérően alakult.

A növénytermesztés lényegében a tervezettnek megfelelően fejlődött. A tervidőszak végére előirányzott 40 milliárd forintos termelési érték megvalósult. A szántóföldi növénytermesztésben, azon belül is főleg a kenyér- és takarmánygabona-termesztésben figyelemre méltóak az eredmények. A közös gazdaságokban az 1971—75. évek átlagában például búzából 9 q-val, kukoricából 10 q-val, cukorrépából pedig több mint 50 q-val volt nagyobb a hektáronkénti hozam, mint a megelőző öt év átlagában. A tervhez viszonyítva jelentősebb lemaradás a zöldség-, a szőlő- és a gyümölcsstermelésben következett be.

Az állattenyésztésben a számottevő fejlődés ellenére sem sikerült a tervelőirányzatot teljesíteni. A tervidőszak végére előirányzott 24,4 milliárd forint termelési értékkel szemben 20 milliárd forintos teljesítéssel lehet számolni. A közös gazdaságokban a tervidőszak végére 1205 ezer szarvasmarhával, s ezen belül 462 ezer tehénnel számoltunk. Ezzel szemben az állomány csak 1100 ezer darabra gyarapodott, amelyből 417 ezer a tehén. Az átlagos tejhozam 1975-ben az előirányzott 2750 literrel szemben csak 2300 liter volt, alacsonyabb, mint a tervidőszak kezdetén.

A sertésállomány az előirányzatnak megfelelően alakult ugyan, de a kocák száma kevesebb a tervezettnél. A vágósertés-termelés lemaradását a nem kielégítő tenyésztési színvonal és a hízók csökkenő átlagsúlya okozta. A baromfiágazatban a termelési feladatokat mind az állomány, mind a hús- és a tojástermelés növekedése tekintetében túlteljesítették.

Meg kell azonban jegyezni, hogy az állattenyésztés országos teljesítményét (tehát a nagyüzemek és háztáji gazdaságok, valamint az egyéni gazdaságok teljesítményét) jórészt a takarmánygabona és elsősorban a kukorica termelésének jelentős fejlődése alapozta meg, biztosítva a bel-földi abraktakarmány-ellátást. A gabona- és kukoricatermelés kedvező változása jelentősen hozzájárult a népgazdasági devizabevétel növeléséhez is. Az előző tervidőszakhoz viszonyítva a kenyérgabona külkereskedelmi forgalmának pozitív egyenlege ötszörösére nőtt, a takarmányga-

bona külkereskedelmi forgalmának negatív egyenlege mintegy 600 ezer tonnával csökkent a negyedik ötéves tervben.

Jelentősen javult a tervidőszakban a termelés feltételeit segítő anyagi-műszaki ellátottság. A közös gazdaságokban a műtrágya-felhasználás csaknem 60 százalékkal nőtt, s hasonlóképpen emelkedett a növényvédőszer felhasználása is. Mindezt természetesen az a tény tette lehetővé, hogy sikerült kiegyensúlyozott belső árakat tartani és a tőkés piacokon végbement nagyarányú műtrágya-, növényvédőszer- és fehérje-áremelést közömbösíteni. Ehhez szükség volt a szocialista világpiac segítségére és népgazdaságunk erőfeszítésére egyaránt. Világossá vált azonban az is, hogy a belső árakat nem lehet tartósan függetleníteni a külső áráktól, mert ebből gazdasági hátrány származik, a termelők nem szereznek tudomást a tényleges árviszonyok alakulásáról.

Az 1971—75. években az előirányozottnál nagyobb — 53 milliárd forintot meghaladó — beruházás valósult meg, s ez jól megalapozta a növénytermesztés és az állattenyésztés fejlődését. A tervidőszak elején, főleg a szakosított telepek létesítése következtében, az építési beruházások aránya volt nagyobb, a későbbi időszakban viszont a gépi beruházások kerültek előtérbe. A megvalósult beruházásokkal az állóeszközök értéke csaknem megkétszereződött, a forgóeszközök pedig 60 százalékkal növekedtek. Tovább gyarapodott a szövetkezeti közös tulajdon: a közös vagyon értéke az 1970. évi 78 milliárd forintról 130 milliárd forintra, a tiszta vagyoné pedig 56 milliárd forintról 100 milliárd forintra emelkedett. Erősödtek a szocialista vonások. 1975-ben a földterület 45 százaléka már közös szövetkezeti földtulajdonban volt.

A termelés növekedése lehetővé tette, hogy a szövetkezetekben dolgozók jövedelme folyamatosan emelkedjék. Az egy aktív tagra jutó havi átlagkereset az 1970. évi 1790 forintról 1975-ben mintegy 2700 forintra növekedett. Ezzel párhuzamosan a rendelkezésre álló munkaidőalap kihasználása számottevően javult. A munka — főleg a termelési rendszerekben — az ipari munkához hasonlóvá vált. Javultak a szövetkezeti dolgozók élet- és munkakörülményei is. Szociális és kulturális területen is számottevőek az elért eredmények. A szövetkezeti parasztság munka- és életkörülményeiben közeledett a munkásosztályhoz, bár e tekintetben a különbségek még számottevőek.

Az elmúlt tervidőszakot tekintve még jelentősebb a megtett út, ha figyelembe vesszük, hogy a negyedik ötéves terv indulásakor — 1971-ben — nehéz helyzetben volt a szövetkezetek jelentős része. Az 1970. évi ár- és belvízkárok a termelésben 9—10 milliárd forint termelés-csökkenést okoztak. Ennek következtében sok szövetkezet csak minimális termelési alappal, biztonsági tartalék nélkül, a személyi jövedelem színvonalának csökkenésével, óvadék formájában vállalt terhekkel kezdte meg a negyedik ötéves tervet. Tetézte a gondokat, hogy több mint 500 szakosított szarvasmarha- és sertéstelep építése volt folyamatban, s közben jövedelemcsökkentő intézkedésekre is sor került.

Az elmúlt időszak újra azt bizonyította, hogy — a természeti feltételek különbözősége ellenére — a termelésben az ember a legfontosabb. Erre mutat a szövetkezetek eltérő fejlődése is. A tervidőszak kezdetén sem voltak egyformák a szövetkezetek. Ma nem ugyanazok az élenjárók és a lemaradók, mint korábban. Azok az üzemek, amelyek bátran építet-

tek az emberre, a leggyorsabban fejlődtek, sokszor a mostohább természeti adottságok ellenére is.

A kedvezőbb termelési feltételek között gazdálkodó üzemek számára nincs mentség, ha stagnálnak vagy visszaesnek. Jó feltételek között gazdálkodni egyben hatalmas kötelezettség a szövetkezeti dolgozókkal, de a társadalommal szemben is. Az ilyen helyen dolgozó vezetőkre egyik legnagyobb nemzeti kincsünk, a jó termőföld hasznosítása van bízva. Nem dicsérhetjük ezért azokat az üzemeket, amelyek a velük azonos vagy hasonló kategóriákhoz képest lényegesen alacsonyabb hozamokat érnek el, rosszabb határfokkal termelnek. De az üzemek felé irányuló intézkedéseket is jól át kell gondolni. Fontos, hogy időben történjenek és ne mérsékeljék az üzemek felelősségét. Ez ugyanis magában hordja az újabb hibák elkövetésének veszélyét. Terveink teljesítése nemcsak az anyagi ráfordításokon múlik, hanem az irányító, végrehajtó embereken is.

A helyes döntésekhez segítségül lehet és kell hívni a kollektívák, testületi szervek demokratikus fórumait, a szocialista brigádokat. Ez azonban nem pótolhatja, nem helyettesítheti a vezetők felelősségét és meghatározó szerepét.

A tervciklusban egyes ágazatokban a legkorszerűbb technika tört be. Csakhogy ez olykor nem járt együtt megfelelő termelés- és munkaszervezéssel. Az új technika alkalmazása soha meg nem torpanó, hanem állandó folyamat. Ebben nincs megállás, mert aki lépéshátrányba kerül, már holnap lemarad és holnapután visszafejlődik. De az új sohasem lehet öncél vagy divat. Csak akkor hasznos, ha együtt jár a hozamok és a jövedelem növekedésével.

Gyakran hivatkozunk arra, hogy a termelőeszközök drágák, áruk gyorsabban nő, mint a velük előállított termékek ára. De eközben elfelejtjük, hogy mindig eredményszemléletben kell döntenie a pótlólagos eszközbefektetésekről.

Egybevetve gyengeségeinket és erényeinket, az elért eredmények nagyok. Azokat az egész társadalom erőfeszítéseként a párt bevált agrárpolitikájára alapozta meg, amely összekapcsolta a parasztság érdekeltégi rendszerét a terv fő termeléspolitikai céljaival, biztosította a mezőgazdaság anyagi, műszaki bázisának és a szellemi kapacitásnak termeléssel összehangolt növekedését.

A következő tervidőszakról

Az 1976—80. évekre szóló tervidőszak a mezőgazdasági szövetkezetek fejlődésében minőségileg új feladatot jelent. A megfogalmazott és kitűzött célok feszítettek. Az anyagi-műszaki lehetőségek korlátozottabbak az eddigieknél, tehát a tervet a rendelkezésre álló erőforrások hatékonyabb felhasználásával lehet csak megvalósítani.

Ötödik öt éves tervünk az előző tervidőszak eredményeire és tapasztalataira épít, s a népgazdaság helyzetéhez igazodva határozza meg a mezőgazdaságtól várt teljesítményeket. *A mezőgazdasági termelés évi 3,2—3,4 százalékos növelése szükséges a tervezett belföldi ellátás és az export teljesítéséhez.* Figyelembe kell vennünk a számok értékelésénél, hogy a mezőgazdasági nagyüzemeknek ehhez legalább évi 5—6 százalékos termelésnövekedést kell elérniük. A termelés szerkezetét oly módon

kell változtatni, hogy az állattenyésztés — s benne a szarvasmarhatartás — részaránya növekedjék. Márpedig ez különösen eszközigényes ágazat.

A bővített újratermelés lényegében a nagyüzemekben valósul meg. A gyorsabb fejlődés továbbra is elsősorban a jó természeti és üzemi adottságokkal rendelkező mezőgazdasági nagyüzemekben lesz a jellemző. A terv eszközrendszerre nagy figyelmet fordít a közepes természeti és közgazdasági adottságú gazdaságok fejlesztésére is, ahol a gyors és hatékony növekedésnek még jelentősebb tartalékai vannak. A kedvezőtlen termőhelyi adottságú szövetkezetekben a fejlesztés fő útja az adottságaiknak legjobban megfelelő, egyszerűbb termelési szerkezet kialakítása lehet. Ezekben a területeken jelentős segítséget nyújt a termelés, a felhalmozás és a személyi jövedelmek terv szerinti növeléséhez az adó- és a támogatási rendszer is.

A terv a mezőgazdasági szövetkezetek kiegészítő tevékenységének — a mezőgazdasági termelést meghaladó ütemű — évi 8 százalékos növekedésével számol, amit döntően a lakossági szolgáltatásoknak, valamint a mezőgazdasági termékek feldolgozásának a jelentősebb fejlesztésével lehet elérni. A háztáji gazdaságokban fontos feladat a termelés színvonalát fenntartani. Ez a közös gazdaságok aktív, termelésszervező munkájával biztosítható.

A növénytermesztés előirányzott fejlődése országosan évi 3,6—3,8 százalék. A tervszámítások ehhez a termelőszövetkezeti közös gazdaságokban 4,4 százalékos növekedést feltételeznek. Lényeges szerkezeti változások a növénytermesztésben a terv szerint nem várhatók. A jelenlegihez képest az őszi árpa, a kukorica, a rizs, a rostkender, a dohány, az olajnövények és a zöldségfélék vetésterületének kisebb arányú növelése szükséges a tömegtakarmányok és az egyéb növények területének rovasára.

A szükségletek kielégítését kizárólag a területegységre jutó hozamok emelésével lehet elérni. Ennek megfelelően a tervidőszak végére a főbb növények közül például búzából 44, kukoricából 52, cukorrépából 400, burgonyából 180, napraforgóból 17 mázsás hektáronkénti átlaghozam elérése szükséges.

— Gabonatermelésben — főleg a búzából — az átlagosnál gyorsabb fejlődést lehet elérni. E cél valóráváltásának útja: új fajták keresése, a műtrágyaellátás növelése, a gépesítés színvonalának emelése, a modern termelési módszerek terjedése. Az ágazat viszonylagosan kedvező jövedelmi helyzete biztosítékul is szolgál a gyorsabb fejlődésre.

— Az olajnövények közül a napraforgó és a szója termelésének eddiginél gyorsabb fejlődése szükséges. Ez mind a vetésterület, mind az átlaghozamok jelentősebb növelését feltételezi.

— A cukorrépa-termelésben cél, hogy a termés mennyisége teljes egészében elégítse ki a növekvő belföldi szükségleteket. Ehhez a tervidőszakban a jelenlegi cukorrépa-vetésterület változatlanul tartása mellett a hozamoknak és a cukorrépa beltartalmi értékének a növelése szükséges.

— Az igényeknek megfelelően a dohánytermelés számottevő növelésével számol a terv. A vetésterület és az átlaghozam növelésével a termelésnek 50 százalékkal kell gyarapodnia a tervidőszakban.

— A terv szerint a kertészeti ágazatokban a termelést a termőterület lényeges változtatása nélkül kell fejleszteni. A hozamnövelést a megfelelő fajta és technológia összhangjának megteremtésével a természetes gépesítése, a korszerű termelési eljárások terjesztése, továbbá a növényházi és fólia alatti termelés növelése, valamint az öntözött zöldségtermelés fejlesztése eredményezheti.

— A szőlő- és gyümölcsstermelésben lényeges területváltozást nem irányoz elő a terv. Elsősorban a kiöregedett telepítések nagyüzemi pótlása, a rekonstrukció fokozása, az átlaghozamok és a termelési színvonal emelése a cél.

Az állattenyésztés fejlődési ütemét országosan a szertörvény évi 3 százalékbán határozza meg. Megvalósulásához a szövetkezeti közös gazdaságokban 5—6 százalékkal szükséges a termelést bővíteni.

— A legnagyobb erőfeszítést igénylő feladat a szarvasmarha-tenyésztés fejlesztése. A tervidőszak folyamán a szövetkezetek közös gazdaságaiban a szarvasmarha-állományt 13 százalékkal, ezen belül a tehénállományt 24 százalékkal szükséges növelni. Folytatódik a hasznosítási irányok szerinti szakosodás. A húsirányú szakosodás ütemét és mértékét elsősorban a tej iránti igények befolyásolják. A tejelő tehének számának növelése mellett a tejhozam jelentős emelése szükséges. A tervidőszak végére kitűzött cél: a közös gazdaságokban tehenenként a 3020 literes tejhozam elérése. Ez 700 literrel több a jelenleginél. A terv a háztáji gazdaságok szarvasmarha-állományának mérsékeltébb ütemű csökkentését feltételezi. Az átlagos tejhozam-előirányzat itt a tervidőszak végére tehenenként 2900 liter.

— A sertésenyésztésben a közös gazdaságok sertésállományának 15 százalékos — ezen belül a kocaállománynak 10 százalékos — növelése a feladat. A fejlesztés alapjait a sertéslepek férőhelyeinek technológiai korszerűsítése és bővítése alkotja. Ezzel egyidejűleg az egy hizóférőhelyre, kocára jutó fajlagos termelés növelésével a vágósertés-termelésnek 30—32 százalékkal kell bővülnie. A háztáji gazdaságban a sertésállomány utóbbi években kialakult szintjének a fenntartása a cél.

— Juhtenyésztésben az előirányzat az állomány 20, a gyapjútermelés 22 százalékos növelésével számol.

— A vágóbaromfi- és a tojástermelésben a terv a várható belföldi fogyasztás növelése és a gazdaságos export kiaknázása végett a közös gazdaságok termelésének nagyobb arányú növelését irányozza elő. Teljesítéséhez a törzsállomány 14 százalékos, a vágóbaromfihús 21 százalékos s a tojástermelés 24 százalékos növelésére lesz szükség. A háztáji gazdaságokban a jelenlegi állomány szintentartása, a baromfihús és a tojás termelésének mérsékelt — mintegy 5 százalékos — növelése kívánatos.

— Az állattenyésztés tervezett fejlesztésének megvalósításához elengedhetetlen feltétel a szálás- és tömegtakarmányok termelési színvonalának emelése. Ezt a zöldliszt, valamint a lucernaliszt termésének mintegy 40 százalékos bővülése segítheti elő, ami a belföldi igények kielégítése mellett lehetővé teszi az exportot is.

A növénytermelés és állattenyésztés hozamainak emeléséhez előirányzott eszközrendszer — annak hatékony felhasználása esetén — elegendő biztosítékot nyújt. A tervidőszakban a műtrágyaellátás tervezett

folyamatos javulása lehetővé teszi, hogy 1980-ban az egy hektár területre jutó műtrágyamennyiség — a választék bővítésével egyidejűleg — 36 százalékkal haladja meg az 1975. évi szintet. A növényvédő- és gyomirtószer-ellátás pedig várhatóan 50 százalékkal nő.

A tervtörvény a mezőgazdaság fejlesztéséhez 105—107 milliárd forint beruházást irányoz elő, amelyből a szövetkezetek mintegy 75 milliárd forinttal részesednek. (Ez az összeg az elmúlt időszak beruházási metodikájával számítva — ahol a géptámogatás nem szerepelt a beruházásokban — 61,2 milliárd forintnak felel meg.) A beruházási előirányzat a szövetkezetekben folyó áron számítva mintegy 15 százalékkal magasabb, változatlan áron számolva megközelítően a negyedik öt éves terv színvonalának felel meg.

A mezőgazdasági beruházások szerkezetében jelentősebb változások várhatók. A beruházásokon belül a gépek és gépi berendezések aránya számottevően növekszik, az építési beruházásoké pedig csökken. A gépesítésre fordítható összeg 48 milliárd forint, mintegy 40 százalékkal haladja meg az előző időszakét, és az összes beruházás csaknem 60 százalékát jelenti. A beruházás lehetőséget nyújt a munkaerő-helyettesítés gépigényének kielégítésére, továbbá a gépállomány gyors elhasználódásával, valamint a termelési rendszerek növekvő gépszükségletével összefüggő bővítésre és cserére. Az állattenyésztésben is növekednek a rekonstrukciós jellegű, főként technológiai berendezéseket igénylő beruházások.

Az építési beruházás mintegy 28 milliárd forintos előirányzata az összes beruházás 37 százalékát jelenti. Ez az összeg folyó áron mintegy 5 százalékkal alacsonyabb a negyedik öt éves tervben felhasználnál. Ezért a mezőgazdasági épületállomány bővítése mellett elsősorban a meglévő férőhelyek rekonstrukcióját, illetve korszerűsítését, valamint a kevésbé költségigényes egyszerűbb kivitelezésű építési módok megvalósítását kell ismételten előtérbe állítani.

A tervidőszakban csak kisebb mértékben növekedhetnek a termelés infrastrukturális beruházásai (út, víz), ami pedig nélkülözhetetlen feltétele az iparosodó és koncentrálnó mezőgazdasági termelésnek. A célcsoportos állami útépítés lehetősége is csökkent. A terv az öntözéses gazdálkodás erőteljesebb fejlesztését irányozza elő. Az öntözött terület előreláthatóan 100 000 hektárral növekszik, főleg a meglévő öntözőberendezések felújításával, valamint a Tisza II. térségében az öntözőrendszerek kiépítésével.

A tervciklusban a fejlődés továbbra is a termelékenység erőteljes növelésén alapul. A foglalkoztatottak száma előreláthatóan 120—130 ezerrel csökken. Változik a munkaerő szakmai struktúrája is. Növekszik a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező vezetők, valamint a szakmunkások száma. A tervezett létszámcsökkenést is figyelembe véve, a dolgozók átlagkeresete a szövetkezeti közös gazdaságokban átlagosan évi 6—6,5 százalékkal emelkedhet. A termelőszövetkezeti dolgozók reálkeresete a munkásokéval és az alkalmazottakéval azonos ütemben emelkedik. Ennek megfelelően a reálbér 14—16 százalékos növelésére lesz mód, amit a számításba vett hatékonysági követelmények teljesítése alapoz meg. A növekedés üteme az időszak első éveiben az átlagosnál mérsékeltebb lehet.

A feladatok megvalósulásának fontos eszköze a gazdasági szabályozórendszer, amely lehetővé teszi, hogy a tervben előirányzott mértékben növekedjenek a költségvetési befizetések.

— Az ipari eredetű termelőeszközök, anyagok áremelkedésének kihatása a közös gazdaságokban mintegy évi 5,6, a háztáji gazdaságokban pedig 0,6 milliárd forintot tesz ki. Ez az árváltozás a termelési költségeket 9—10 százalékkal növeli.

— A begyűrűző ár- és költségemelkedések ellensúlyozására egyidejűleg széles körben emelkedett a mezőgazdasági termények, állatok, állati eredetű termékek felvásárlási ára is. Ezek kihatása a termelőszövetkezeti közös gazdaságokban kb. 4,5, a háztájiban pedig 0,9 milliárd forint. Az ármódosítás a mezőgazdasági termékek árszínvonalát mintegy 8 százalékkal növeli. Az átlagos árszínvonal-emelkedésen belül azoknak a termékeknek az ára növekedett nagyobb mértékben, amelyeknél ezt a terv termeléspolitikai céljai indokolták (élőmunka-intenzív növények, olajnövények stb.), továbbá, ahol a költségbegyűrűzés miatt a jövedelmezőség különösképpen csökkent, valamint ahol a belföldi és az exportigények a termelés fokozottabb ösztönzését indokolták. Az állati eredetű termékek termelői árának nagyobb arányú növelését — amelyet az ágazat alacsony jövedelmezősége jogosan megkívánt volna — a fogyasztói árak behatároltsága nem tette lehetővé.

— Az új termelői árak hatása az átlagosnál jobb termőhelyi adottsággal és nagyobb eszközellátottsággal rendelkező szövetkezetekben várhatóan nagyobb jövedelmet eredményez. A további differenciálódást okozó árintézkedések ellensúlyozására az elvonások és támogatások rendszere is módosult. Ennek megfelelően — az azonos adóösszeg fenntartása mellett — a földadókulcsok progresszivitása fokozódott, a termelőszövetkezetek új földadózási rendszerében a jobb minőségű földek nagyobb, a rosszabbak kevesebb adót viselnek. Emellett nőtt a földminőségi kategóriák száma, és ezért az átmenet fokozatosabbá vált közöttük.

— Az élőmunka-intenzív ágazatok adóterheinek csökkentését és a hatékonysági követelmények érvényesítését szolgálja a bruttó jövedelem alapján bevezetett jövedelemadó. A nyereségképződéshez jobban igazodó és az alacsonyabb jövedelmi kategóriákban kisebb, a jobb jövedelmi helyzetben levő szövetkezetekben nagyobb adóterhelés némiképpen mérsékli a jövőben a szövetkezetek egyenlőtlen fejlődését, de nem okoz érdektelenséget a nyereségnövelési törekvések iránt. Az adóprogresszió felső határa magasabb, mint az állami gazdaságok nyereségadója. A változások lehetővé teszik, hogy a szövetkezetekben visszamaradó üzemi és személyi jövedelmek színvonala kiegyenlítettebbé váljék, és különösen a fejlesztés lehetőségeiben meglévő különbségek mérséklődjenek. Túlzottan előtérbe kerül azonban a létszám, mint az adózás vetítési alapja, ami ösztönözhet improduktív létszámartásra.

— A személyi jövedelmek színvonalát szabályozó adó lehetővé teszi, hogy a szövetkezetekben dolgozók munkaideje közeledjék a népgazdaság más területein dolgozókéhoz. Magasabb jövedelemszínvonal esetén mérsékeltébb, alacsonyabb jövedelemszínvonalnál nagyobb az adómentes jövedelemnövelés lehetősége. Ez segíti a munkadíjak és munkabérek szintjében ma még meglévő indokolatlan különbségek kiegyenlítését. Lényeges új eleme a szabályozásnak, hogy a fel nem használt

adómentes jövedelem növelésének lehetőségét a szövetkezetek a következő években is igénybe vehetik. Ez a megalapozottabb és hosszabb távú üzemi jövedelemfejlesztési előirányzatok megvalósítását teszi lehetővé.

— A termelői árakban meg nem téríthető fejlesztési forrásokat a beruházások támogatási rendszere biztosítja. A szövetkezetek a tervben előirányzott saját fejlesztési forrásaik kiegészítésére — az építési és telepítési beruházásoknál a korábbinál viszonylag alacsonyabb mértékű — támogatásban részesülnek. A támogatás volumene azonban nem csökken. A beruházások koordináltabb megvalósítása, valamint a szakmai követelmények fokozottabb érvényesítése a pályázati rendszerben történő elbírálás növelését tette szükségessé. A fejlesztési támogatások bővítése a kedvezőtlen termőhelyi adottságú és gazdaságilag elmaradt mezőgazdasági szövetkezetekben az adottságaiknak megfelelőbb, a jelenleginél jövedelmezőbb termelési szerkezet kialakítását is lehetővé teszi. Emellett a kedvezőtlen termőhelyi adottságú szövetkezetek többletköltségeik fedezetéhez továbbra is árkiegészítésben részesülnek. A jövedelemkiegészítő támogatás összege csökken, s a tervidőszak folyamán meg is szűnik.

Összességében a tiszta jövedelem nagyobb mértékű központosításával az alkalmazott szabályozórendszer biztosítja a szövetkezetek hozzájárulását a népgazdaság pénzügyi egyensúlyhelyzetének javításához. Így az 1976. évtől az üzemanyag-támogatás megszüntetése, a szövetkezeti tagok jövedelme után fizetendő társadalombiztosítási járulék 3 százalékpontos emelése a szövetkezetek átlagában mintegy 15—20 százalékkal csökkenti a felosztható nyereséget. Ezen belül az elvonás differenciált, a jobb adottságú szövetkezeteknél nagyobb (20—30 százalékos), a gyengébbeknél kisebb (5—8 százalékos) arányú.

Az általános gazdasági magatartásról

Népgazdaságunk tervszerűen fejlődő szocialista gazdaság. A célokat meghatározni, a végrehajtás eszközeit körvonalazni csak megalapozott, a dolgozók által megvitatott és általuk elfogadott terv alapján lehetséges. Minden szövetkezetnek érdeke, hogy a gazdasági realitásokból kiindulva hozza létre cselekvési programját az elkövetkező esztendőkre.

A terv támaszkodjon a már elért eredményekre. Azokat őrizze és fejlessze tovább. Nem lehet ez a stagnálás és az óvatosság terve. Minden üzem — az adottságainak megfelelően — induljon ki abból, hogy a korábban elért színvonalhoz képest nem kisebbek, hanem nagyobbak a feladatok.

Legyen a középtávú tervnek éves ütemezése. Ezért egymásra épülve készüljön az 1976. évi és az ötéves terv. Mindkettő kidolgozása előtt a már elért eredményeket, az elkövetett hibákat, a meglévő és a várható feszültségeket alaposan tárják fel. Csak a helyzet reális mérlegelése lehet a kiindulás alapja. Ökonómiai igény a tervvel szemben a termelés ésszerű szakosodása. Egyszersmind azonban a mi természeti adottságaink mellett összességében ki kell elégítenünk a belföldi szükségleteket, és emellett az exportfeladatokat is okvetlenül teljesítenünk kell.

Különösen fontos a közelmúltban egyesült szövetkezetek egyeztetett, reális terveinek elkészítése. Náluk nemcsak a múlt egyszerű továbbviteléről van szó, hiszen a megnövekedett üzemméret új ágazati szerke-

zet kialakítását igényelheti. Mégis, ezekben a szövetkezetekben sem lehet teljesen szakítani a termelési hagyományokkal, hanem a változás és az állandóság ésszerű kombinációjára épüljön a szerkezet módosítása.

A gazdasági egyensúly folyamatos fenntartása a tervezés fontos feladata. A népgazdasági egyensúly alapja a szocialista vállalatok és szövetkezetek gazdálkodási egyensúlya. Ezért minden szövetkezetben olyan mértékben és ütemben lehet előrehaladni a felhalmozás és a fogyasztás növelésében, ahogyan ezt a javuló munka, a növekvő szövetkezeti eredmény megalapozza. A szabályozórendszer ennek keretét megszabja, de mindenki saját munkájával töltheti ezt meg tartalommal.

Számitanunk kell arra, hogy a tervidőszak első két éve lesz a nehezebb. Ezért ebben az időszakban megkülönböztetett jelentősége van az anyagi és szellemi tartalékok feltárásának. Ezek az évek az egyensúly megteremtésében döntő jelentőségűek.

Jellegzetessége fejlődésünknek, hogy a terv céljai csak a munka-termelékenység emelésével valósíthatók meg. Feltétele ennek a magasabb színvonalú üzemszervezés, a rendelkezésre álló dolgozói létszám és a munkaidőalap hasznosítása. Különösen fontos, hogy folyamatosan értékeljük — a dolgozók bevonásával — a teljesítményeket, amelyek álljanak arányban a jövedelmekkel. Szükséges, hogy minél konkrétábban és minél kisebb egységekben alakuljon ki az önálló felelősség és elszámolás, a teljesítmények és az eredmények egybevetése. Egyértelműen meg kell fogalmazni a vezetők politikai és szakmai felelősségét a tervek végrehajtásáért.

A tervezés általános követelményei mellett az egyes ágazatokban és gazdálkodási területeken a terv teljesítése érdekében a termelés minden posztján a következő fő kérdésekre szükséges összpontosítani.

Az állattenyésztés bizonyos ágaiban elsőrendű cél a hozamok növelése, a termelés színvonalának emelése és a jövedelmezőség javítása. Ezen belül a legszűkebb keresztmetszet a szarvasmarha-tenyésztés, illetve a tejtermelés. Szembe kell nézni azzal, hogy a jövőben változik a lakosság fogyasztásának szerkezete. Feltehető, hogy a folyadéktej és feldolgozott tejtermék iránt nő az igény. Ezt a mai termelési színvonallal nem lehet kielégíteni. Az állattenyésztés egyéb területein figyelembe kell venni, hogy a tervidőszakban megvalósulhat a hústermelés és -feldolgozás egyensúlya, jelentős feldolgozókapacitások jönnek létre. Ezzel megnyílik a lehetőség a nagyobb feldolgozottsági fokú, s így értékesebb termékek forgalomba hozatalára. A hústermelésnek az export-árualapok létrehozásában, s így az ország gazdasági egyensúlyának javításában döntő jelentősége van. Ezért eredményeinket, teljesítményeinket nemcsak megőrizni, hanem jelentősen emelni, gyarapítani is szükséges.

Az ötéves terv a növénytermesztésben a jelenlegi vetésszerkezettel számol. Fontos feladat a hozamok és a jövedelmezőség jelentős növelése. A növénytermesztés egyes ágazataiban eddig elért színvonalhoz a többi ágazatot is fel lehet sorakoztatni. Ennek egyik útja a termelési rendszerekben rejlő lehetőségek további kiaknázása, de emelni kell a rendszeren kívüli termelést is. Reálisan azzal kell számolni, hogy az anyagi-műszaki ellátás területén az igényeket nem lehet korlátlanul kielégíteni. Ezért számos termelési ágban a meglévő, hagyományos termelési eljárásokat is indokolt lesz fenntartani. Különösen igaz ez a munkaigényes

kultúrákra. Nincs szégyelleni való a hagyományos kézi munka alkalmazásában, legyen az zöldség, cukorrépa, dohány vagy bármely más növény.

Külön gondot fordítsanak a szövetkezetek a zöldségtermesztésre, hogy a növekvő igényeknek megfelelő árualap rendelkezésre álljon. Sajnos, e téren a múltban is voltak nehézségek és 1976 tavaszán is lesznek. Nem lehetünk elégedettek azzal, hogy az éves előirányzat szerinti termés csak külön ösztönzéssel valósul meg. E téren a területi szövetségeknek is szerepet kell vállalniuk a termelési feladatok egyeztetésében.

Már az elmúlt időszakban tapasztalhattuk, hogy nem mindig az a korszerű épület, amelyik a legdrágább. Okulva ezen, törekedjünk az elkövetkezendő időszakban az olcsóbb építési módok meghonosítására. Nem kell visszatérnünk a szerfás létesítményekhez, de ha a termelési célt kielégíti az olcsóbb megoldás, ezt kell követni. Erre készlet az építkezés drágulása is.

Ésszerűen takarékoskodjunk az energiával. Az elmúlt időben az üzemi energiaszerkezet meghatározásakor nem mindig voltunk erre tekintettel. A legnagyobb takarékoság az energiafelhasználásban természetesen a működő gépek és berendezések fajlagos fogyasztásának csökkentése. Ervényt kell szerezni a kormány takarékosági határozatának a szövetkezetekben is. Ezért vizsgáljuk felül a munka- és erőgépek üzemanyag-fogyasztását. A terv a műszaki fejlesztésre, a gépesítésre nagyobb súlyt helyez, mint korábban. Ezzel szemben az építés aránya csökken. Emellett is gondoskodnunk kell a traktor- és gépjárműpark folyamatos javításáról és fenntartásáról.

Ésszerű döntések szükségesek a felújítás és javítás, valamint a kicserélési költségek helyes arányának megállapításához. Amennyire indokolt az elavult technika kicserélése, legalább annyira fontos a már meglévő kapacitások kihasználása. Sokszor hivatkozunk rá, hogy a működésbe vont erő- és munkagépek hamarabb használnódnak el, mint a leírási idő. Ez igaz, de nem vezethet oda, hogy működőképes eszköz kerüljön a roncstelepre. Ugyanis minden gép mögött közvetlen gépimport vagy közvetett anyagimport áll, amelyért jelentős devizaterheket kellett vállalni.

A terv feladatai csak akkor valósíthatók meg, ha az előirányzott anyagi-műszaki ellátás mennyiségben, de még inkább minőségben és időben biztosított lesz. Ha tegnap igaz volt, hogy a mezőgazdasági termelés hatékonyságának színvonala nagyobb részt az általa felhasznált ipari anyagok minőségétől függ, akkor ez holnap még inkább igaz. Még jobban fedezze fel a hazai ipar a mezőgazdaságot, mint elsőrendű piacot, és a külkereskedelem olyan termelőeszközök importjáról gondoskodjék, amely megfelel a mezőgazdaság mai igényeinek. Ezen a téren voltak és vannak nyugtalanító gondok. Nem megnyugtató számunkra, hogy a nagy értékű és nagy teljesítményű erőgépekhez nincsenek megfelelő minőségű munkagépek, és kis számban állnak rendelkezésre az egyre növekvő hozamot vesztésmentesen betakarító géprendszerek. Sokszor előfordul, hogy sokmillió értékű gép használata válik lehetetlenné alkatrészhány miatt.

A szükségleteknek megfelelően az eddiginél gyorsabban kell eldönteni és lebonyolítani az importgépek és alkatrészek beszerzését. A hazai

gépipar csak olyan gépek gyártását vállalja, amelyet gazdaságosan használni is tudnak a mezőgazdasági üzemek.

Termelési feladataink teljesítésében szorosabb kapcsolatot keresünk partnereinkkel a feldolgozás és az anyagi-műszaki ellátás területén egyaránt. Messzemenően érdekeltek vagyunk a szerződéses fegyelem megjavításában, a minőségi követelmények emelésében. Ezért fontos, hogy a szövetkezetek kössenek hosszú távú többéves szállítási szerződést, ezekben állapotodjanak meg az alapvető minőségi és mennyiségi feltételekben, kössék ki a teljesítés, illetve az attól való eltérés eseteit. Az állami és a szövetkezeti kereskedelemtől egyaránt azt várjuk, tájékoztassanak a bel- és külpiazi igényekről, s megfelelőképpen részesítsenek az ezekből származó előnyökből, adott esetben természetesen vállalva a hátrányokat is.

A termelők számára az értékesítés biztonsága legalább olyan fontos, mint a megfelelő minőségű és választékú áru a fogyasztó számára. Ezért van arra szükség, hogy jó együttműködés alakuljon ki a szövetkezetek és értékesítő partnereik között, hogy amikor elkészült az állati eredetű termék, megtermett a termés, időben és megfelelő minőségben vegyék át azt a szövetkezetektől. Ne rontsa hírnevünket a világban a késői átvételből származó minőségromlás, a fogyasztó is kapja meg azt, ami legfrissebb, minőségben számára a legjobb.

A termelésben a kooperációs lehetőségeket nem minden területen használtuk ki. Az élelmiszeripari és -kereskedelmi vállalatok, valamint a szövetkezeti vezetők tartózkodása az együttműködésektől hátráltatta a jó kezdeményezéseket. Az exportigények mennyiségi és minőségi kielégítésére jó lehetőséget biztosítana, ha egy-egy ágazatban előbbre lépnenék a közös műszaki fejlesztésben, az alapanyagfeldolgozó-, tároló és szállító kapacitások társulások alapon történő létrehozásában.

Ma megnövekedtek a mezőgazdasági termelőszövetkezetek feladatai a háztáji gazdálkodás és általában a falusi lakosság mezőgazdasági tevékenységének szervezésében. Agrárpolitikánknak mindig erőssége volt, hogy a gyakorlatban jelentkező ellentmondásokat szerencsésen feloldotta a mezőgazdasági termelés korszerű, nagyüzemi, valamint a hagyományos vagy a háztáji termelés józan értékelésével.

Agrárpolitikánk felismerte, hogy e tekintetben nincsenek egymást kizáró lehetőségeink, együttesen, egymás mellett kell kihasználnunk minden erőforrást. Ugyanakkor azt sem veszítjük szem elől, hogy távlati céljaink elérését csak a nagyüzemre alapozhatjuk. Iparszerű fejlesztés nélkül nem tervezhetnénk ezen a szinten növénytermesztést, állattenyésztést, biztonságos exportárualapot és belföldi ellátást.

Ehhez azonban az eddiginél következetesebb munkát kell végezni a háztáji termesztés szervezésében is. A termelőket nem hagyhatjuk bizonytalanságban az ellátási, értékesítési kilátások, a gazdálkodási feltételek kérdésében. A tervteljesítéshez szükséges termelési kedvet csak a múltbelinél egyértelműbb ösztönzéssel tarthatjuk fenn. Ebben a legmozgékonyabb és legnagyobb erő a szövetkezet. Ma már politikai követelmény a szövetkezetekkel és vezetőikkel szemben, hogy szervezzék és segítsék elő a termékek termelését, forgalmazását, értékesítését.

Mindez nemcsak jog, hanem kötelesség, felelősség is. Mindannyian tudjuk, hogy a kisüzem jövedelemérzékenysége rendkívül nagy, mozgékonyágánál fogva a leggyorsabban igazodik a piaci viszonyokhoz. Sú-

lya a termelésben és a lakosság fogyasztásában is nagyon jelentős. Az általuk meg nem termelt árualapokat a nagyüzemek egyelőre nem tudnák pótolni. A szövetkezetek jó munkáját azon keresztül is mérik, milyen színvonalon marad meg a háztáji gazdaság termelése. Megfelelni ennek társadalmi és üzemi érdek egyaránt.

Az elmondottakból látható, hogy az ötödik öt éves terv a korábbinál magasabbra tette a mércét. Csak a hozamok jelentékeny javulásával, a kapacitások maradéktalan kihasználásával, a ráfordítások nagyon meggondolt növelésével érhető el egy oldalról a termelési cél, más oldalról a tervezett üzemi és személyes jövedelem, amely a termelőszövetkezeti parasztság tervszerű ösztönzését segíti, a tervezett fejlesztések anyagi feltételeit megteremti, és a gazdálkodás pénzügyi egyensúlyát lehetővé teszi.

A terv kidolgozásakor tudomásul kellett venni, hogy erőforrásaink nagyon is végesek, s a fejlesztési igényeket nem finanszírozhatjuk vágyaink szerint. Számításba kellett venni, hogy az iparszerű mezőgazdaság megvalósítása hosszú, és nagy befektetéseket igénylő folyamat, amely a népgazdaság kialakult helyzetében csak fokozatosan, a rendelkezésre álló anyagi eszközök gondos, takarékos felhasználásával folytatható. Erre a terv előírásait az elengedhetetlenül szükséges keretek között lehetőséget is adnak.

Közismert, hogy az új szabályozórendszer jelentősen eltér az előzőtől. Nagyobb a követelmény a nyereség és a jövedelem növelésével szemben. Átrendeződés megy majd végbe a szövetkezeti és az állami jövedelmek arányaiban. Ezért az eddigi fejlődési ütem tartása végett nagyobb eredményt kell elérni. A szabályozás nem töri meg a szövetkezetek fejlődését és az átmeneti megtorpanás elkerülése nagyrészt a vezetés munkáján múlik. Különösen nagy fontossága van a fogyasztásra, a személyi jövedelem növelésére vonatkozó előírányzatok betartásának, de az életszínvonal tervszerű emelése a legfontosabb eszköze a jobb és több munkában való érdekeltiségnek.

Az új tervidőszak nagy változást hoz a szövetkezetek belső viszonyaiban is. Ez alatt az időszak alatt válik nyugdíjassá az a korosztály, amely alapítója volt a szövetkezeteknek. Az apák után a fiúk veszik át a szövetkezeti zászlót, eközben új, képzetesebb parasztság végzi majd a dolgát. A nyugdíjrendszer fokozatos egységesítése szocialista államunk nagy vívmánya. Azt, aki erőt érez magában a munkára, nyugdíjazás után is hívják dolgozni a szövetkezetbe. Ma még vannak tartalékok a nők és családtagok foglalkoztatásában. Folyamatos bevonásuk a munkába a mezőgazdasági és az ipari munkaalkalom megteremtésével, népgazdasági érdek. Ennek ellenére a kiegészítő tevékenység előírányzatai a legfejlettebbek. Csak akkor valósulhatnak meg, ha a szövetkezetek erkölcsi és politikai támogatást kapnak e tevékenységek folytatásához.

A tervidőszakban erősödnek a szocialista vonások, tökéletesednek az elosztási viszonyok. Általánossá válik a szövetkezeti földtulajdon. A szövetkezetek társadalmi és gazdasági tevékenysége kiteljesedik, széleskörűvé lesz a falu lakosságának igényeit kielégítő szolgáltató, kereskedelmi tevékenység. A falusi életkörülmények megváltoztatásában döntő szerepet játszanak majd a szövetkezetek. Mindannyiunknak kell érte munkálkodnunk.

A magyar háztartások gazdálkodási modellje*

A szocialista gazdaság szükségletre orientált, ez tükröződik az általános gazdaságpolitikában, a közép- és hosszú távú népgazdasági tervek tartalmában, valamint a vállalati tervekben egyaránt. A szükséglet az életszínvonal és a lakossági pénzjövedelmek emelkedésével differenciálódik, a kielégítettség új tartalmat nyer.

A szükségletek kielégítésében az újratermelés során időben változó tényezők hatása érvényesül. A szükségletek kielégítése, a kereslet-kínálat összhangjának megteremtése attól is függ, hogy milyen mennyiségű és minőségű információval rendelkezünk az egyes jövedelemcsoportok vásárlási elképzeléseiről.

A vásárlási elképzelésekről a statisztikák — jellegükből következően — nem adnak felvilágosítást, ezért elkerülhetetlen a szükségletek szélesebb körű kutatása, amelynek egyik lehetséges iránya a háztartások gazdálkodásának s e gazdálkodás tervszerűségi fokának a vizsgálata.

Kutatásaink során a háztartások gazdálkodásának megismerése végett részben hipotetikusan kiválasztott és meghatározott tényezőcsoportokat képeztünk, vizsgáltuk ezek egymásra hatásának mechanizmusát, amelyet modell segítségével is leírtunk.

A tényezőcsoportokat hároméves kutatási programunk első két szakaszában végzett megfigyeléseink alapján alakítottuk ki. Az ismételt vizsgálatokat évenként ugyanannak a sokaságnak (0,5% reprezentatív háztartásminta) a szóbeli kikérdezésével végeztük.

Tapasztalati modellünk 16 paraméterét számítástechnikai eszközök igénybevételel választottuk ki. Azzal a feltételezéssel éltünk, hogy a háztartások gazdálkodási magatartását valószínűsíthető tényezőcsoportok alakíthatják. Ezek a következők:

- a) jövedelem és annak felhasználási módja;
- b) fölszereltség (lakás, tartós fogyasztási cikkek állománya);
- c) magatartási tényezők;
- d) tervezési hajlandóság.

A modellünkben szereplő elemek bonyolult kapcsolatrendszerrel al-

* Háztartásgazdálkodási vizsgálataink az interdiszciplináris kutatások körébe tartoznak, minthogy sem módszereinket, sem következtetéseinket nem korlátoztuk egyetlen szigorúan körülhatárolt diszciplinára.

Kutatásunk — alapvető céljait tekintve — illeszkedik ugyan a fogyasztással kapcsolatos gazdasági prognózisokhoz és tervekhez, a *fogyasztáscikk-kereslet* tendenciáinak megismeréséhez szükséges információforrások feltárásához, alap kutatás jellegéből adódóan azonban tartalmilag ennél tovább megy, s — közvetve — újszerű szempontokat adhat a vállalati középtávú tervezés számára a várható szükségletek jobb becsléséhez. A csak rétegspecifikusnak ítélt magatartási, viselkedési tényezők jövedelemérzékenységének vizsgálata gazdaságpolitikai intézkedésekhez szolgálhat alapul. Alkalmass lehet arra, hogy elvezessen a szocialista fogyasztási modell egyik hiányzó láncszemének megismeréséhez, és segíthet a fogyasztási modell vizsgálati módszereinek kimunkálásában.

kotnak, de értelmezésük lehetséges, befolyásoló hatásuk mértéke vagy megismerhető vagy — bizonyos absztrakciók alkalmazásával — megközelíthető. A modellelemek kiválasztása éppen emiatt bizonyos fokig önkényesnek tűnhet, minthogy a kvantifikációs törekvések előtérbe állították a kvantifikálható tényezőket.

A szocialista fogyasztóegység modelljének elemei és szerkezete

Modellünk a maga elvont eszközeivel hármas követelménynek kíván megfelelni. Tartalmának és a feltárt szabályszerűségeknek *társadalmi, vállalati és egyéni* szinten egyaránt helytállónak és a tervezésben felhasználhatónak kell bizonyulnia.

A társadalmi oldal a modellben rendkívül fontos szerepet játszik. Modellünknek vannak paraméterei, amelyek a termelőerők adott színvonalán bármilyen társadalmi rendszerben élő fogyasztóra jellemzőek lehetnek. Más karakterisztikák kizárólag a szocialista fogyasztókra jellemzőek.

A fogyasztóegység jellemzői, amelyek egyben a modell építőelemei is, a következők:

1. a családnagyság,
2. a jövedelemnagyság,
3. a kiadási szerkezet jellemzői,
4. a tartós fogyasztási cikkek állománya és kora,
5. a diszkrecionális jövedelem nagyságrendje,
6. a megtakarítások nagyságrendje,
7. az első látásra megvett termékek jellege és értéke,
8. a lakáshelyzet,
9. a részletvásárlási készség,
10. a gépkocsi megléte vagy hiánya,
11. a takarékoskodás módja,
12. a beszerzési tervek jellege,
13. a jövedelem beosztásának módja,
14. a pénzjövedelmek kezelésének módja,
15. a vásárlás előtti döntések jellege,
16. a reklámbefogadó-képesség.

A jellemzők körének ily módon való meghatározásakor elsősorban arra törekedtünk, hogy a mennyiségi ismérvek mellett olyan minőségi jellemzőket találjunk, amelyek értelmezhetők, sőt számszerűsíthetők, hogy csökkentjük a nem prognosztizálható elemek arányát. Emellett túl sok változóval sem kívántunk dolgozni, hiszen a szimultán modellben szinte minden faktor minden faktoralal összefüggésben van.

A modell paramétereinek rendszerezése

Paramétereink bizonyos szempontok szerint csoportosíthatók, például: értelmezhető — nem értelmezhető; befolyásolható — nem befolyásolható; számszerűsíthető — nem számszerűsíthető; prognosztizálható — nem prognosztizálható; mennyiségi — minőségi; objektív — szubjektív stb. tényezők szerint.

A paraméterek csoportosításakor követhetünk olyan eljárást is, amely a paraméterekre való hatás lehetséges mechanizmusait tükrözi.

Bármilyen eljárást alkalmazzunk is, modellünkben mindenképpen egymás mellett fordulnak elő gazdaságpolitikai intézkedésekkel és vállalati eszközökkel befolyásolható paraméterek. Ez a látszólagos ellentmondás logikus következménye annak a követelménynek, hogy a modellnek társadalmi, vállalati és egyéni szempontokból is optimálisan felhasználhatónak kell lennie.

A paramétereket először két csoportra bontva mutatjuk be. Az egyikbe azok tartoznak, amelyeknek közvetlenül valószínűsíthető értékeket tulajdonítunk, a másikba azok, amelyeknek nincsenek természetes számszerű mértékei. Hogy mégis kvantifikálhatók legyenek, ez utóbbiak némi átalakításra szorulnak, s ily módon az egyes *minőségi* fokozatokat *mennyiségileg* jellemezhetjük. Az egyszerűség kedvéért nevezhetjük tehát a csoportokat mennyiséginek és minőséginek is, hangsúlyozva, hogy a minőségi ismervek nem kis hányada a mennyiségiek változásának függvényében alakul.

Valószínűsíthető értékkel bíró paraméterek:

1. a család nagysága,
2. a jövedelem nagysága,
3. a kiadási szerkezet,
4. a tartós fogyasztási cikkek állománya és kora,
5. a diszkrecionális jövedelem aránya,
6. a megtakarítások nagyságrendje,
7. az első látásra megvett termékek értéke.

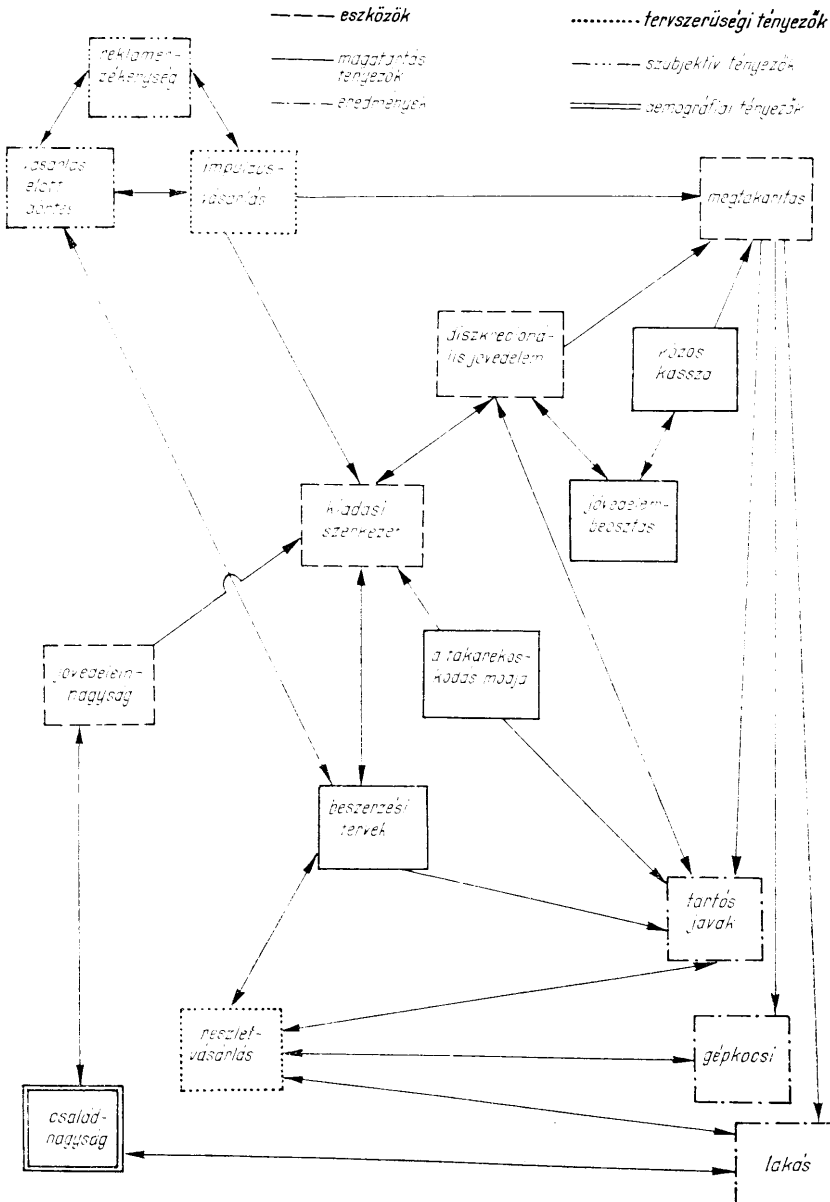
Kvantifikálható minőségi ismervek:

8. a lakáshelyzet,
9. a részletvásárlási készség,
10. a gépkocsi megléte vagy hiánya,
11. a takarékoskodás módja,
12. a beszerzési tervek jellege,
13. a jövedelem beosztásának módja,
14. a pénzjövedelem kezelési módja,
15. a vásárlás előtti döntések jellege,
16. a reklámbefogadó-képesség.

A paraméterek feltételezhető összefüggéseit a következő csoportosítás alapján közelíthetjük meg:

Eszközök és eredmények, kvázi objektív tényezők	Magatartási, tervszerűségi, kvázi szubjektív tényezők
<i>Eszköztényezők</i>	<i>Magatartási tényezők</i>
2. jövedelemnagyság	12. a beszerzési tervek jellege
3. kiadási szerkezet	11. a takarékoskodás módja
5. a szabad rendelkezésű jövedelem aránya	13. a jövedelembeosztás módja
6. a megtakarítások nagyságrendje	14. a pénzjövedelmek kezelési módja
<i>Eredménytényezők</i>	<i>Tervszerűségi tényezők</i>
8. lakáshelyzet	9. részletvásárlási-készség
4. a tartós fogyasztási cikkek állománya	7. az első látásra megvett termékek jellege és értéke
10. a gépkocsi megléte vagy hiánya	16. reklámbefogadó-képesség
	15. a vásárlás előtti döntések jellege
<i>Demográfiai tényezők</i>	
1. családnagyság	

E tényezők egymásra hatásának mechanizmusát a következő ábrán mutatjuk be:

A modell paramétereinek tartalma

1. *Családnagyság*: Modellünk családnagyság paramétere, minthogy az egyén vagy a házaspár legszubsjektívebb, szinte privilegizált döntésétől függ, vitathatóan befolyásolható. Társadalmi, népesedéspolitikai szempontból azonban a befolyásolás eszközeinek és azok hatékonyságának meghatározása mégis nagy jelentőséggel bír. Az új családügyi törvény és más népesedéspolitikai intézkedés eddig tapasztalt hatása optimista előrejelzésre bátorít bennünket. A lehetőségektől persze nem távolodunk el olyan mértékben, hogy a következő 10—15 esztendő uralkodó családtípusának a két- vagy annál több gyermekes családot tekintsük. Azzal számolhatunk, hogy a korábbi évek növekedési üteme felgyorsul. Ezt a tendenciát a lakosság jövedelmeinek emelkedése is elősegíti.

2. A *jövedelem nagyságát* társadalmi és egyéni oldalról egyaránt befolyásolhatónak ítéljük. A társadalmi befolyás a távlati jövedelemszabályozás formájában jelenhet meg, de bizonyos társadalompolitikai intézkedéseknek is lehet ilyen hatásuk. Gondolunk itt például az iskolaköteles kor felemelésére, amelynek hatására kitolódik a kiskorú családtagok keresőképessé válása és így a fogyasztóegység jövedelemforrásainak száma csak később szaporodhat.

Az egyén befolyásolhatja jövedelmét magasabb iskolai végzettség, képesítés megszerzésével, az inaktív keresők esetében aktív tevékenységből származó bevételekkel stb.

Ellenőrizhetetlen voltak miatt nem vesszük figyelembe a szabad időben végzett tevékenységből származó jövedelmeket.

A fogyasztóegység jövedelmén a pénzbeli bruttó jövedelmeket értjük*, és — a nyugdíjakon kívül — nem számolunk a társadalmi juttatásokkal.

A házastársak jövedelmének nagyságát vizsgálataink szerint a férj és a feleség munkájának jellege mellett befolyásolja a települési hely is.

1. sz. táblázat

A háztartások jövedelemforrásainak szerkezete százalékban

Forrás	Budapest	Város	Község
Az apa jövedelme	42,0	44,6	55,9
Az anya jövedelme	32,1	25,2	21,7
A kereső gyerek jövedelme	24,6	22,8	15,6
Haszontelekből származó bevétel	1,0	6,8	6,5
Nyeralóbból származó bevétel	0,3	0,6	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0
Aránya mintában	22,6	25,4	52,0
Számított átlagjövedelem Ft/hó	5849	4802	3573
Bevallott átlagjövedelem Ft/hó	5004	4760	3671

3. A *kiadási szerkezet* a fogyasztóegység kiadási csoportjainak egymáshoz viszonyított arányaival, illetőleg a jövedelemből való részesedésükkel jellemezhető.

* Kutatásaink során nem mértük fel a mellékjövedelmeket, de adataink utalnak ezek nagyságrendjére, s így prognózisunkban e tényezőt is figyelembe vehetjük.

Fogyasztóegységünk állandó kiadási kötelezettségeit három csoportba soroltuk:

I. lakás, fűtés, világítás, gáz, villany, közlekedés, óvoda, iskola, tv, rádió, telefon stb. (Közhasználatú kifejezéssel: rezsiköltségek.)

II. élelmiszer, piperecikkek, mosó- és tisztítószeresek, mosás és tisztítási szolgáltatások,

III. gépkocsiköltségek, egyéb (nem lakás) törlesztések (tartós fogyasztási cikkek részletei stb.).

E három fő kiadási csoport mellett a nem állandó kiadásokra elköltethető jövedelemhányaddal számolunk, amelyből a fogyasztóegységünk ruházatközlési kiadásait, készpénzzel fizetett nagyobb értékű beruházásait és megtakarításait fedezi.

A kiadási szerkezetet a jövedelem nagyság és a kialakult fogyasztási szint mellett befolyásolja a fogyasztóegységre jellemző takarékoskodási mód, az első látásra megvett termékek jellege és értéke, a beszerzési tervek típusa; ezek sajátosan egyéni tényezők.

A társadalmi faktorok közül leginkább az árszínvonal-változás hatásával, valamint a társadalmi juttatások befolyásával kell számolni.

A vállalati eszközök közül az árpolitika mellett a választék, az új termékek és a helyettesítő termékek, a reklám, a részletvásárlási feltételek, valamint a szabad idő kulturált eltöltését elősegítő propaganda befolyása említhető.

Panelháztartásaink kiadási szerkezetére vonatkozó adataink szerint: törlesztésekre 15 százalékot, az I. és a II. kiadási csoportra (rezsire és élelmiszerre) 20 és 42 százalékot, gépkocsival és telekkel kapcsolatos kiadásokra 7 százalékot, a nem állandó kiadásokra pedig 15 százalékot fordítanak jövedelmükből a fogyasztóegységek.

Tapasztalataink szerint az, hogy a családfő szellemi vagy fizikai dolgozó, az I. és a II. kiadási csoport nagyságrendjét alig befolyásolja. A paraszti rétegek és az inaktív keresők viszont az I. kiadási csoportban kevesebbet, a II.-ban viszont többet adnak ki, mint az előző kettő.

A háztartás jövedelmének emelkedésével mindkét fő kiadási csoport aránya csökken. Az abszolút összegeket összehasonlítva a legkisebb és a legnagyobb jövedelmek között a különbség — a jövedelmek egészére vonatkoztatva — nyolcszoros, az I. kiadási csoportban 4,2-szeres, a II.-ban 3,6-szoros. A közepes (4001—5000 Ft/hó) jövedelmekkel rendelkezőket a legnagyobb jövedelmű (8001-től Ft/hó) csoporthoz hasonlítva, a magasabb jövedelmű osztályban az utána következőhöz képest a két fő kiadási csoport már csupán 20 százalékos emelkedést mutat.

4. *A tartós fogyasztási javak állománya és kora.* Panelháztartásaink fölszereltségének megítéléséhez fokozatokat, ellátottsági skálát alkalmaztunk. Vizsgálataink szerint az ország háztartásainak 40 százaléka fölszereltnek tekinthető.

A háztartások fölszereltsége szoros korrelációt mutat a jövedelemmel és a területi elhelyezkedéssel (Budapest, város, község). A gépkocsi azonban — amelyet a vidéki lakosok gyakran más tartós javak elé sorolnak — kivételnek tekinthető. A fölszereltség és a jövedelem lakóhely szerinti összefüggését területenként a 2. sz. táblázatban mutatjuk be.

A vizsgált háztartások fölszereltsége a lakóhely jellege szerint

Lakóhely	Teljes fölszereltség + gépkocsi			Teljes fölszereltség		
	saját kifizetett	saját törlesztendő	bérelt	+ lakás		
				saját kifizetett	saját törlesztendő	bérelt
	a háztartás átlagos havi jövedelme (Ft)					
Budapest ...	5487	5053	6255	5187	6300	4328
Város.....	3269	4733	5171	4066	4256	4404
Község	4454	4203	4931	3390	3472	3863
Összesen ...	4424	4691	5602	3791	4762	4309

Figyelemre méltó, hogy a lakóhely típusa szerint eltűnik a korreláció szorosságában mutatkozó eltérés. A kirajzolódó kép: a 3100 forintos vagy annál is kisebb havi jövedelemmel rendelkező háztartások beruházásai — a lakóhelytől függetlenül — lassúak, inkább csak a lakással kapcsolatos törlesztési kiadásokat tartalmazzák.

A háztartások tulajdonában levő készülékek beszerzési hierarchiájában bizonyos szabályszerűség állapítható meg. Vizsgálataink során a teljesen fölszerelt háztartásokban regisztrált ideális állapotra való törekvése utaló megnyilvánulásokkal találkozhatunk.

E javak állományát és korát befolyásolhatja a jövedelempolitika, az általános árszint, az új lakások „komfortosítása”, fölszereltsége stb.

A vállalati befolyásoló eszközök közül meg kell említenünk az árpolitikát, a garanciális és a szavatossági szolgáltatások színvonalát, az elosztási formát, a reklámot és az új, több kényelmet nyújtó termékeket.

Az egyéni befolyásoló tényezők közül talán legfontosabb a nem állandó kiadásokra elköltethető jövedelemhányad, a takarékoskodási mód, a beszerzési tervek jellege, a részletvásárlási készség és a vásárlás előtti döntések jellege. Említhető még a divatra és a presztízsrre való érzékenység (részben negatív jellemző).

5. A szabad rendelkezésű jövedelem arányát a fogyasztóegység bruttó jövedelmének százalékában fejezzük ki.

Szabad rendelkezésű jövedelemnek tekintjük, ami a kiadási szerkezet leírásakor már ismertetett I., II. és III. kiadási csoportra, a nem elemzett ruházzkodásra és a gyermekek neveltetésére fordított jövedelmeken felül megmarad.

Háztartásaink esetében ez a jövedelemhányad 20—25 százalék körül mozog, s ingadozását kismértékűnek találtuk.

Tapasztalataink szerint a jövedelem emelkedésével a ruházzkodási és a szórakozási kiadások is emelkednek, ezért modellünkben a szabad rendelkezésű jövedelem hányadát középtávon csaknem változatlanak tekintjük. Ha arányában nem is változik, volumenét tekintve természetesen nő az ilyen célokra elköltethető jövedelem.

6. A megtakarítások nagyságrendjét a fogyasztóegység jövedelmének százalékában fejezzük ki. A megtakarítás a tervszerű egyéni (családi) gazdálkodás fontos feltétele. A fogyasztóegységnek jövedelme egy

bizonyos hányadát „akkumulálnia” kell, hogy beruházásokat valósíthasson meg.

Feltételezzük, hogy a „szubmikro” gazdasági egységben is — a népgazdasághoz hasonlóan — érvényesülnie kell valamilyen szintű: tervszerűségnek. Enélkül kutatásainknak sem volna értelme, hiszen a háztartások — legalább bizonyos fokig — tervszerű gazdálkodása nélkül sem vállalati, sem népgazdasági szinten nem lehetne hasznosítani a háztartásokban születő döntésekre vonatkozó információkat.

Feltételezésünket kutatásaink igazolták: Háztartásaink 57 százaléka takarékoskodik, bár eltérő módon és mértékben. A takarékoság módjára a későbbiekben még visszatérünk.

A háztartások megtakarításának nagyságrendje — a jövedelem- és a családnagyság függvényében — 2—13 százalék között változik; a súlyozott átlagérték 12 százalék (4249 forintos átlagos havi háztartási jövedelemből).

A háztartások a megtakarításoknak mintegy 80 százalékát tartalékolják hosszabb távra szóló terveik megvalósítására. Ez a magyarázata — a többi között — az OTP-betétállomány gyors növekedési ütemének.

Vizsgálatainkból nyert adatok szerint a takarékoskodó háztartások megtakarításainak nagyságrendje 1973-ban mintegy tízmilliárd forint volt. (4249 Ft/hó jövedelemmel és 12 százalékos megtakarítási rátával számolva, s 1 980 000 háztartást véve alapul.) 1973-ban az OTP betétállomány-növekménye csaknem 7,5 milliárd forint volt.

7. *Az első látásra megvett termékek jellege és értéke* tükrözi az új iránti érzékenységet, illetőleg a kis értékű vásárlásokkal kapcsolatos szokásos magatartásra utal, de a szükségletek hierachiájában és kielégítettségének színvonalában fellelhető különbségekre is következtethetünk belőle. A vásárlói magatartásnak ez a megnyilvánulása vállalati és kereskedelemtechnikai szempontból (a „kínálat” szempontjából) egyre fontosabbá válik.

E követelményeknek megfelelően határoztuk meg az első látásra megvett termékek jellegét és értékét. E körbe az élelmiszerek, a kultúrcikk (könyv, hanglemez, színházjegy stb.) és a kis értékű iparcikkek tartoznak.

Ez a tényező alapvetően magatartási, vásárlási szokásokra, életstílusra, életmódra utaló minőségi ismérv, de — ilyen megközelítésben — mennyiségi paraméterré válik.

Háztartásaink átlagosan 245 forintot adnak ki gondolkodás nélkül, első látásra. A megvásárolt termékek 21 százaléka élelmiszer, 7 százaléka kultúrcikk és 42 százaléka kis értékű iparcikk. Az élelmiszerekre fordított „ad hoc” kiadás tekintetében az olyan háztartások, ahol a családfő szellemi dolgozó, nem térnek el lényegesen azoktól a családoktól, ahol a családfő munkás. Ha jövedelmük azonos, kultúrcikkre hozzávetőleg egyformán költenek a szellemi foglalkozásúak és a munkások.

A nem tervező típusú háztartások értelemszerűen nagyobb összeget adnak ki első látásra, mint a tervezők. Élelmiszerre például a nem tervező háztartások 132 forintot adnak minden megfontolás nélkül az átlagos 107 forinttal szemben, kis értékű iparcikkre az átlagos 330 forinttal szemben 416 forint, kultúrcikkre 137 az átlagos 121 forinttal szemben.

8. *Lakáshelyzet.* Az 1973. évi mikrocenzus adatai szerint 1970 óta átlagosan évi 1 százalékkal növekszik a saját tulajdonban levő lakások aránya, és 1973-ban elérte a 67 százalékot.

Háztartásaink 70,8 százaléka 1974. január 1. adatok szerint saját lakásban lakott, és ezek 72,9 százaléka ki is fizette már a saját tulajdonában levő lakást. Az átlagos havi törlesztés összege 392 Ft, a lakbér 1973-ban 192, 1974-ben 205 Ft volt átlagosan. A hátralevő törlesztési évek száma 13.

A lakástulajdon-viszonyokban figyelemre méltó különbségek vannak a családfő foglalkozása szerint és a lakóhely jellege szerint is.

3. sz. táblázat

A háztartások lakáshelyzete a családfő foglalkozása szerint
(százalékban)

A családfő foglalkozása	Saját kifizetett	Saját törlesztendő	Bérelt	Összesen	Bér, Ft/hó 1974-ben	Törlesztés, Ft/hó
	l a k á s					
Értelmiségi	12,2	29,3	58,5	100	339	380
Alkalmazott	25,0	25,6	49,4	100	257	397
Munkás	49,4	23,5	27,1	100	186	418
Paraszt	80,1	13,9	6,0	100	83	343
Inaktív	63,9	2,6	33,5	100	128	288
Összesen	51,6	19,2	29,2	100	205	392

A lakóhely szerinti vizsgálat azt mutatta, hogy a budapesti lakosok 32 százaléka, a vidéki városokban lakók 62,8 százaléka, a községekben élők 91,5 százaléka lakik saját tulajdonú lakásában.

Az adatok értékelésekor tekintetbe kell venni, hogy a fővárosi lakosság összetétele eltér az országotól, minthogy a szellemi foglalkozásúak aránya itt 40 százalékkal magasabb az ország egészére vonatkozó arányuknál. Ez természetes és magyarázatra sem szorul. Véleményünk szerint éppen ezért a fővárosban kellene szorgalmazni azoknak a kisebb épületeknek a személyi tulajdonba kerülését, amelyekben csak néhány lakás van.

9. *A részletvásárlási készség* modellünk szükségszerű tényezője, minthogy feltételeztük, hogy fogyasztóegységünk — legalábbis bizonyos fokig — tervszerűen gazdálkodik, törekszik a kulturált környezet megteremtésére, amiből eleve következik, hogy nem lehet rá kizárólag jellemző a készpénzért való vásárlás.

Háztartásaink 30 százalékanak van havi törlesztési kötelezettsége, amely a havi kiadások 15,3 százalékát teszi ki.

A törlesztések megoszlása a különféle beszerezhető javak szerint nagyságrendileg megegyezik a belkereskedelmi hitelezésekével. A legnagyobb összeget — a *bútor*, a *tv-készülék* és a *hűtőszekrény* — a felsorolás sorrendjében — köti le az áruvásárlási hitelek közül. Háztartásaink törlesztési kötelezettségei ezzel tökéletesen azonos irányúak, 9,7, 8,5 és

6,3 százalékot tesz ki a bútorra, a tv-készülékre, illetve a hűtőszekrényre fizetett törlesztés (a gyakoriságok alapján).

A részletvásárlás lehetősége társadalmi, vállalati és egyéni szempontból egyaránt előnyös. Népgazdasági szempontból a piac bővítésének, a gazdasági növekedésnek elengedhetetlen feltétele, a vállalatok számára pedig előre hozott kereslet, amely a vásárlóerő nagyobb hányadának lekötését teszi lehetővé. A részletvásárlási készség ismerete ezért fontos mindkét gazdasági szint tervezői számára.

Háztartásaink 1973. évi beszerzési terveikben jelezték az elképzelt fizetési módot is: a tv-készülékek 40 százalékát, a magnetofon 50 százalékát, a mosógép 29 százalékát, a hűtőgép 50 százalékát, a bútor 30 százalékát szándékoztak részletre megvásárolni. A kiskereskedelem tényleges hitelezésainak alakulása 1973-ban a javak előbbi sorrendjében: 61, 41, 32 és 39 százalék.

A jelzett szándék és a tényleges adatok közötti eltérés nem olyan nagy, hogy kétségessé tenné a háztartási információk keresleti prognózisokban való felhasználhatóságát, de arra figyelmeztet, hogy ilyen eltérésekkel mindig számolni kell.

10. A *gépkocsi megléte* vagy hiánya szükségszerű paramétere modellünknek, nem csupán azért, mert gyorsult a gépkocsibeszerzés üteme, hanem azért is, mert gépkocsival rendelkező fogyasztóegységünk mozgásterét, szabadidő-felhasználása, utazása és pihenése minőségileg, tartalmilag megváltozik. Ismeretei gyarapodnak, látókörre bővül, a családtagok együtt töltött ideje növekszik, élményeik közössé válnak. Mindez együtt — véleményünk szerint — szorosabb családi kötelékek kialakulásához is vezet.

Háztartásainknak ez idő szerint 12 százaléka rendelkezik gépkocsival, az 1973. évi tervezett kiadásoknak pedig 5 százaléka gépkocsi-beszerzésre irányult.

A „Nemzeti vagyon és állóeszközök” című statisztikai forrás 1973. évi adatai szerint 1972. december 31-én 340 202 gépkocsi volt személyi tulajdonban. Ezzel az állománnyal számolva — exponenciális trenddel közelítve — 1985-re 1 250 000 személyi tulajdonban levő gépkocsira lehet számítani, vagyis a háztartások 30—35 százaléka rendelkezik majd gépkocsival. A prognosztizált trend szerint évi 2,3 százalékkal növekszik a gépkocsival rendelkező háztartások aránya. Ez évi 70 000 új gépkocsi értékesítését jelenti.

A prognózis évi növekedésre vonatkozó becslésekor háztartásaink beszerzési ütemének mintegy a felével számolnak, ami az ágazati kereskedelem tapasztalataival is megegyezik. Ez figyelemre méltó még akkor is, ha a kutatási eredményként kapott értékben nemcsak azok szerepelnek, akik első kocsijukat szerzik be, hanem a cserélni szándékozók is.

11. A *takarékoskodás módja* tapasztalati adataink szerint meghatározó tényezője a háztartás fölszereltségének. A havi fix összeget megtakarító családok jobban ellátottak tartós fogyasztási javakkal, mint az alkalmszerűen takarékoskodók, s e családok esetében az évi megtakarítások is nagyobb összeget tesznek ki.

Adataink szerint a takarékoskodó magatartás általánosan jellemző a háztartásokra, s a jövedelem emelkedésével csupán a megtakarított összeg, illetőleg a megtakarítás lehetősége növekszik.

Legnagyobb összegű évi megtakarítás a havi fix összeget félreteljesítő mutatóknál mutatkozott, évi 11 281 forint az átlagos 5198 forinttal szemben. A havi fix összeget megtakarítók magatartására jellemző, hogy a fizetések kézhezvételekor a szokásos összeget OTP-betétként helyezik el. Mintánkban az ily módon takarékoskodók aránya 14,2 százalék, s ezzel számolva évi 5,4 milliárdos OTP-növekményt kapunk.

12. A *beszerzési tervek jellegét* a modellben úgy szerepeltetjük, hogy fogyasztóegységünk nagyobb beruházásait előre jelzi, azoktól csak kényszerítő körülmények hatására tér el.

Ez az értelmezés túlzottan determinisztikusnak látszik, mert olyan magatartást feltételez, amelyet céltudatos tervezés, szigorú családi gazdálkodás jellemez. Vitatható, hogy az emberek többsége megfelel-e egy ilyen magatartási mintának, vagy sem, sőt az is, hogy megengedhető-e egyáltalán egy ilyen zárt viselkedési forma leírása. Fogyasztóegységünk nem légüres térben él, külső és belső, tudatos és tudat alatti tényezők, elkerülhető vagy elkerülhetetlen események stb. hatnak rá, amelyek eltéríthetik eredeti szándékától, sőt felfogását is megváltoztathatják.

Mégis úgy véljük, e determinisztikus paraméterek inkább fokozzák, mint csökkentik modellünk rugalmasságát, kölcsönhatásban például olyan faktorokkal, mint a szabad rendelkezésű jövedelem aránya, az első látásra megvett termékek értéke és jellege, a takarékoskodás módja stb., amely tényezők az életstílust is meghatározzák.

Háztartásaink „nagyberuházásai” megvalósításakor 68—78 százalékban követik ezt a viselkedési mintát, vagyis a beszerzések teljes volumenében ilyen arányú az előre tervezett. A közepes értékű tartós javaknál (porszívó, tűzhely, magnetofon) a tervszerű beszerzések aránya 18—34 százalék, a hűtőszekrényénél azonban már eléri az 55 százalékot.

A tervtől való eltérés okai sokfélék. Leggyakoribbak a kínálati hiányosságok, de okozhatnak ilyen eltérést a vásárlói magatartás sajátosságai is, például az, hogy — különösen a vidéki lakosok — előnyben részesítik a készpénzért történő vásárlást, és ha a megfelelő összeg nem áll rendelkezésükre, a beszerzést inkább elhalasztják.

Vizsgálataink szerint a beszerzési tervek megvalósításának fokára hatással van a vásárlást megelőző döntésekben részt vevő családtagok magatartása, továbbá a részletvásárlási készség. Az előzőre jellemző, hogy olyan háztartásokban, ahol a döntésben legnagyobb súllyal az anya vesz részt, a tervek az átlagosnál nagyobb arányban valósulnak meg.

13. A *jövedelem beosztásának módját* együtt tárgyaljuk a „közös kassza” problémáival, minthogy ezek összefüggő, egymást meghatározó paraméterei modellünknek.

Fogyasztóegységünk jövedelmét a kereső családtagok bevonásával osztja be, oly módon, hogy közös kasszát létesít, amelyből az egyes szükségletfajták kielégítésére a gazdálkodásban részt vevő személyek pénzt vehetnek ki. (A „közös kasszát” eleve a kiadások különféle típusainak megfelelő összegekre osztják fel.)

Háztartásaink 79 százalékában van közös kassza, amelyet úgy értelmeznek, hogy valamennyi kereső egy családtagnak adja oda a jövedelmét. Az ily módon befolyt jövedelmeket azután eltérően osztják be vagy

kezelik. A gazdálkodás, illetve a jövedelem beosztása módjának meghatározó tényezője a feleség foglalkozása.

4. sz. táblázat

A „közös kasszával” rendelkező családok aránya és a közös kassza kezelési módja a feleség foglalkozásának függvényében
(százalékban)

A feleség foglalkozása	Közös kassza van			Összesen	Közös kassza nincs	Összesen
	bárki kivehet belőle	meghatározott személy kezeli	más módon kezelik			
Értelmiségi	45	7	—	52	48	100
Alkalmazott	73	11	3	87	13	100
Munkás	69	12	3	84	16	100
Paraszt	71	12	1	84	16	100
Inaktív	62	12	2	76	24	100
Összesen	65	12	2	79	21	100

Háztartásaink fölszereltsége, vagyis anyagi javakkal való ellátottsága és a jövedelem beosztásának módja között összefüggést találtunk. A teljesen fölszerelt háztartások 14—23 százalékában közösen döntenek a jövedelmekről, szemben a rosszul fölszerelt háztartásokkal, ahol ez az arány 2—17 százalék között változik. A kevéssé fölszerelt háztartásokban az anya személyes felelőssége nagyobb, 33—38 százalékban az anya viseli a felelősséget a jövedelmek elköltéséért.

E tapasztalatok arra engednek következtetni, hogy a jó gazdálkodás előfeltétele a jövedelem felhasználásáért viselt közös felelősség, amely természetesen nem zárja ki a személyek között megosztott pénzkezelési funkciót.

15. A vásárlást megelőző döntések jellege szorosan kapcsolódik az eddig leírtakhoz, vagyis a gazdálkodásban való részvételhez, a közös felelősség vállalásához. A közös kassza léte a családi demokratizmus egyik kifejezője; a másik (töbttényező) paraméter: a beszerzési döntések mechanizmusa.

Kutatásaink azt bizonyították, hogy a „szubmikro” gazdaságban is elkülöníthetők a funkciók és a feladatok, akárcsak a termelőszervezetekben. A gazdálkodásban részt vevők ismeretei nem azonosak, személyiségük is eltérő. Befolyásuk a demokratikusan funkcionáló családban hozzáértésüknek és részvételi készségüknek megfelelően érvényesül.

Kutatásaink során a családi gazdálkodásban elhatárolható funkcióként kezeltük a pénzügyi, az ételmezési, a ruházkodási, a lakberendezési, a háztartásigép- (és nagyobb értékű tárgy) beszerzési, a családtervezési, a gyermeknevelési és pályaválasztási, a nyaralási, szórakozási és a művelődési feladatokat.

Az egyes háztartásokra jellemző válaszok figyelemre méltó megoszlást mutatnak.

A családi funkciók megoszlása az említések százalékában

A funkció megnevezése	A felelős családtag				összesen
	apa	anya	közösen	egyéb*	
Pénzügyi	7,3	62,7	12,2	17,8	100
Élelmezési	4,4	67,3	6,1	22,2	100
Ruházkodási	3,1	46,1	21,1	29,7	100
Lakberendezési	6,1	22,2	34,5	37,2	100
Háztartásigép-beszerzési	16,2	15,2	31,9	36,7	100
Gyermeknevelési	5,6	24,6	13,9	55,9	100
Nyaralási, művelődési ..	16,4	8,8	16,4	58,4	100
Családtervezési	8,4	13,0	57,6	21,0	100

* Gyerekek, nagyszülők, nem választott.

A funkciók egyes családtagokra való kiosztásának okait is vizsgáltuk, s meglepően nagy számban kaptunk erre irányuló kérdéseinkre érdemleges választ. A családok magatartását az említett funkciók megoszlásában és gyakorlásában inkább befolyásolja a felnőtt családtagok iskolai végzettsége, mint kora vagy foglalkozása. Az apa és az anya döntésekre való befolyásának indokait halmozottan mutatjuk be.

Az egyes személyek által a legnagyobb súllyal viselt funkciók vállalásának indoklása az említések százalékában

A felelősségvállalás indokai	Az anya a				Az apa a	
	pénzügyi	élelmezési	ruházkodási	gyermeknevelési	háztartásigép-beszerzési	nyaralási
	funkciók felelőse					
Jobban ért hozzá ..	86,9	90,2	91,1	70,9	51,1	39,9
Otthon van	86,2	77,3	84,5	84,0	—	22,2
Jó ízlése van	—	—	58,9	—	—	44,1
Tájékozottabb	—	25,0	75,0	50,0	—	38,9

Háztartásaink tehát meghatározott viselkedési mintát követnek, amelyben a családtagok önként vállalt vagy rájuk osztott funkciókat látnak el, hozzáértésük függvényében. A kutatás eredményei egybenek a nemzetközi tapasztalatokkal és a kutatók elképzeléseivel is.

16. A reklámbefogadó-képesség a termelési és kereskedelmi döntéseket megelőző információ-kibocsátási feladatok felmérése szempontjából fontos paramétere modellünknek. Feltételezzük, hogy a tömegkommunikációs eszközök hatása alól a családok nem tudják teljesen kivonni magukat, és döntéshozó tevékenységük során támaszkodnak a reklám által közvetített információkra. Hat rájuk a környezetükben élő, velük különféle kapcsolatban levő személyek és családok véleménye is.

A háztartások magatartásának vizsgálata azt mutatta, hogy reklámeszközaink és reklámaink hatékonysága csekély. A vásárlók elsősorban a kirakatok nyújtotta információkra, a kereskedelmi eladók tanácsaira, s

nem utolsósorban a szomszédok, ismerősök tapasztalatainak figyelembevételére építették döntéseiket. Ez utóbbi tényező arra hívja fel a figyelmet, hogy a vásárlók egymás közötti információcseréje nagyban befolyásolja a termékekről kialakult véleményt.

Az, hogy a vásárlók miért részesítették előnyben a tanácsadó személyeket vagy eszközöket, többféle okkal is magyarázható. Ezek ismeretében a reklámozó vállalatok nagyobb hatásokkal közvetíthetik érveiket a vásárlók felé. A kereskedelmi eladót hozzáértőbbnek és tájékozottabbnak tartják a vásárlók, mint önmagukat. A kirakat az új termékek közötti választást, a termékekkel kapcsolatos tájékozódást segíti, a televízió és a reklám „házhoz hozza” az új termékekről szóló információkat.

A reklámbefogadó-képesség nagyobb jelentőségű az impulzusvásárlásoknál, mint a tervszerű beszerzéseknél.

A magyar háztartások gazdálkodási modelljének paraméterei bonyolult és sokirányú kapcsolatrendszer alkotnak, ezért tartalmilag csak modellek sorozatával írhatók le. Ez a körülmény azonban nem akadályozza meg a tervezés eszközeként való felhasználásukat sem a mikroszférában, sem a makroszférában.

A modell elemei között valószínűsített kapcsolatok alapján történő elemzés lehetővé tette a modell „verbális” leírását, amelyben a vállalati eszközökkel befolyásolható paraméterek csakúgy szerepelnek, mint a tartós fogyasztási cikkek potenciális piacának becsléséhez felhasználható mutatók.

Végezetül néhány szóval érzékeltetni szeretnénk kutatásaink lehetséges felhasználási irányait: 1. Háztartás-gazdálkodási kutatásaink a szocialista fogyasztási modell egyik empirikus adatforrását képezhetik. 2. A távlati tervezés figyelmét ráirányíthatják a kvantifikálható minőségi változókra. 3. E kutatások a szélesebb körű háztartásokonómiai vizsgálatok előmunkátaiként is felfoghatók.

Vizsgálataink alap kutatás jellegéből természetszerűen következik az elemzőmunka nagy súlya. Elemzéseink elsődleges feladata — a tapasztalati tényekre támaszkodva — annak az elméleti alapnak a megteremtése, amelyből kiindulva a szükségletek felismerése és kielégítése — a szocialista társadalomra jellemző sajátos módon — magasabb szintre emelhető.

SIVÁK JÓZSEF—VÁGI FERENCNÉ:

A társadalmi termelés hatékonyságának mérése és tervezése

A KGST-országokban folyó kutatások újabb tapasztalatai

Az utóbbi években a szocialista országokban megjelenő közgazdasági irodalomban és a különféle közgazdasági fórumokon előtérbe kerültek a társadalmi termelés hatékonyságának elméleti, valamint gyakorlati-tervezési kérdései. A KGST-országok tervbizottságai mellett működő tervgazdasági intézetek 1974 áprilisában, az akadémiák közgazdaságtudományi intézetei pedig 1974 novemberében tartottak nemzetközi konferenciát azzal a céllal, hogy összegezzék a társadalmi termelés hatékonyságával foglalkozó kutatások eredményeit és kijelöljék a további kutatómunka fő irányait.¹

1974 májusában a Voproszi Ekonomiki hasábjain vita indult a társadalmi termelés hatékonyságáról. A 18 cikkből álló vitasorozatban 45 szerző foglalta össze kutatási eredményeit és fejtette ki álláspontját. A cikkekben megfogalmazott nézetek, javaslatok sok kérdést érintettek és egy-egy problémakör tekintetében nagyon eltérőek voltak. Ezért is hangsúlyozta *T. Hacsaturov* a vita összefoglalójában,² hogy a társadalmi termelés hatékonyságának problémaköre továbbra is a közgazdasági kutatások fontos területe lesz.

A következőkben megkíséreljük összefoglalni a hatékonysággal kapcsolatos mai viták és kutatások középpontjában álló kérdéseket. A fejlett szocialista társadalom építésében a mi körülményeink között is nagy jelentősége van a hatékonyság növelésének. Gondolataink rendszerezésében segíthet, ha megismerjük az eddig elért eredményeket és érzékeljük a vitatott s további elemzést, vizsgálódást igénylő kérdéseket.

Összefoglalónk — a probléma szerteágazó jellege miatt — nem teljes, csupán néhány, a tervezési alkalmazás szempontjából általunk különösen fontosnak tartott témát emelünk ki: a hatékonysággal összefüggő problémák helye az újratermelés elméletében, a hatékonyság kritériumai, a hatékonyság mérése és tervezése, valamint a problémakörrel kapcsolatos főbb kutatási irányok. A hatékonyság fogalmát sajátos nézőpontból közelítő matematikai irányzat képviselőinek (V. V. Novozsilovnak, L. V. Kantorovicsnak, N. P. Fedorenkónak) az 1960-as években kifejtett álláspontjára nem térünk vissza, ismertetésünk csak a már említett újabb forrásokra támaszkodik.

¹ L. Sivák József—Vági Ferencné: A társadalmi termelés hatékonyságának mérése és tervezése a KGST-országokban. (Ütőbeszámoló.) Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet, 1974. június. 55 l.; Végső Béla: Nemzetközi konferencia a szocialista termelés hatékonysági kérdéseiről. *Ipargazdasági Szemle*, 1975. 1. sz. 91—95. l.

² T. Hacsaturov: *Effektivnoszty obsesztvenno proizvodstva*. Voproszi Ekonomiki, 1975. 6. sz.

Hatékonyság és újratermelési elmélet

A hatékonyság kategóriájának a szocializmus politikai gazdaságtanában elfoglalt helyéről már a beruházások hatékonyságáról folyó korábbi polémiákban is szó esett. Akkor az az álláspont alakult ki, hogy a beruházáshatékonyság elmélete az újratermelési elmélet része. A vita azonban most ismét fellángolt. Néhány szerzőnek ugyanis az a véleménye, hogy a hatékonyságnak nincs politikai gazdaságtani tartalma, jelentősége. E kérdésben háromféle álláspont vált ismertté.³

Néhányan a hatékonyság kategóriáját alapvetően a termelőerőkhöz és nem a termelési viszonyokhoz kapcsolják, amiből már logikailag következik, hogy e jelenség nem is lehet a politikai gazdaságtan tárgya. Más szerzők a probléma megközelítésekor a hatékonysági mutatókból indulnak ki. Felfogásukban a hatékonyság statisztikai kategória, s ebből a szempontból csak a különféle mutatók elemzése, előrejelzése lehet a feladat. Végül, sokan azonosítják a társadalmi termelés hatékonyságát a munkatermelékenység kategóriájával, s ezáltal megkérdőjelezzik annak objektív jellegét.

A legtöbb szerző azonban *objektív kategóriának* tekinti a hatékonyságot. Szorokin például kiemeli, hogy a hatékonyság lényegét nem a különféle viszonzyszámokban kell keresni, hanem a termelési, elosztási és csereviszonyokban, amelyek keretei között lehetővé válik a hasznos eredmény eléréséhez és növeléséhez szükséges ráfordítások csökkentése.⁴

A hatékonyság kategóriájának és az újratermelési elméletnek kapcsolata Szorokin szerint akkor válik érthetőbbé, ha feltárjuk e kategóriáknak a gazdasági törvényekhez, továbbá más kategóriákhoz való viszonyát. A társadalmi termelés mindig céltudatos tevékenység, amely a termelési viszonyok meghatározott konkrét rendszerében folyik. A *hatékonyság végső soron az élő és a holt munka hatásfokának a kifejeződése*. Politikai gazdaságtani értelemben ez a hatékonyság legáltalánosabb megfogalmazása, s a továbbiakban ebben az értelemben fogjuk használni.

A bővített újratermelés konkrét történelmi típusát a termelőerők és a termelési viszonyok adott fejlettségi foka határozza meg. A szocializmus fejlődésének mai szakaszában a bővített újratermelés új típusa van kialakulóban. Ezt a szakaszt A. Notkin a *sokoldalú intenzív gazdasági fejlődés* szakaszának nevezi. A sokoldalú intenzív szakasz fő jellemzője, hogy a munkatermelékenység növelésén alapuló fejlődés mellett egyre inkább előtérbe kerül az álló- és a forgóalapokkal, valamint az anyagi erőforrásokkal való takarékoság. A sokoldalú intenzív bővített újratermelési folyamatra való áttérés időszakának egyik központi feladata éppen ezért a társadalmi termelés hatékonyságának növelése. A munkatermelékenység rendszeres növelésében már eddig is eredményeket ért el a szocialista gazdaság, megoldatlan maradt azonban az alapigényesség és a nemzeti jövedelem alakulása közötti kedvező viszony kialakítása.⁵

³ Lásd: Sz. Csernecov: *Effektivnoszty obscsesztvenno proizvodszta kak katygorija polityicseszkoj ekonomiki cikkét az Ekonomicseszkiye Nauki 1974. 2. számában.*

⁴ G. Szorokin: *K tyeoril ekonomicseszkoj effektivnosztyi pri szocializme. Voproszi Ekonomiki, 1974. 5. sz.*

⁵ A. Notkin: *Tyip raszsirennovo voszproizvodszta pri razvitom szocializme. Voproszi Ekonomiki, 1975. 8. sz.*

A szocialista társadalmi termelés olyan célszerű folyamat, amely a társadalom anyagi létalapjának gazdagítására irányul. Ez a folyamat összekapcsolja a termelés eredményét (célját) az eléréséhez szükséges eszközökkel. A kapcsolat a legáltalánosabban a következő:

$$E = f(R, H),$$

ahol E a termelési folyamat anyagi javakban megtestesülő eredménye,
 R a felhasznált erőforrások összessége,
 H a felhasználás hatékonysága.

A termelési folyamat eredményessége tehát egyrészt a rendelkezésre álló erőforrásoktól, másrészt azok kihasználásának fokától függ. Végső soron tehát *a hatékonyság az újratermelési folyamat lényeges vonatkozása, a társadalmi termelési folyamat legáltalánosabb jellemzője*. Mint követelmény pedig egyet jelent azzal, hogy a társadalmi munkaráfordításokkal minél nagyobb eredményt érjünk el, illetve az adott eredményeket minél kisebb ráfordításokkal érjük el.

A hatékonyság kritériuma és mérése

E hatékonyságot kifejező nagyon általános összefüggés elemei egyúttal a szocializmus gazdasági alaptörvényében is megfogalmazódnak. Az alaptörvény ugyanis három elemet egyesít:

— a társadalmi *célt* (a társadalom állandóan növekvő szükségleteinek lehető legteljesebb kielégítése és a társadalom valamennyi tagjának minden irányú fejlődése),

— a cél elérésének *eszközét* (a társadalmi termelés szakadatlan bővítése a termelőerők — munkaerő, eszközök, erőforrások — adott színvonalával),

— a cél és az eszköz összekapcsolásának *módját* (a legfejlettebb technika alkalmazása).

A társadalom rendelkezésére álló munkaerő, munkaeszközök és természeti erőforrások mennyisége korlátozott. A kérdés most már az, hogyan osszuk el a társadalmi munkaerőt a különféle tevékenységek között. Ha pontosan ismernénk a társadalmi szükségletek rangsorát, súlyát, akkor ez a feladat elvben „egyszerű” lenne. „Elméleti és gyakorlati megfontolások mellett szólnak, hogy ilyen koncepció nincs, illetve nem állapítható meg.”⁶

Ha viszont ilyen koncepcióval nem rendelkezünk, akkor olyan kritériumot (kritériumokat) kell találni, amelyek a társadalmi munkaidőnek a szükségletek szerinti elosztását (végső soron az újratermelés hatékonyságát) jellemzik. Így került előtérbe a hatékonysági kritérium kérdése (a szocialista gazdaság optimumkritériuma). Valójában ez kritériumokat illetően találkozunk a legtöbb ellentétes nézettel.

Abban valamennyi közgazdász egyetért, hogy a hatékonysági kritériumnak meg kell felelnie a szocialista termelési mód gazdasági *alaptörvényének*. A kritérium legáltalánosabb megfogalmazása maga az alaptörvény. Megfogalmazható azonban kevésbé általános formában is. Ilyen kevésbé általános forma a kritérium „verbális” leírása. A legkonkrétabb megfogalmazás a kritérium kvantifikálása.

⁶ Friss István: A gazdaságpolitika kutatása. Gazdaság. 1975. március, 38. l.

A legutóbbi vitákban kifejtett álláspontok között az egyik választóvonal éppen az, hogy az álláspontok képviselői melyik szinten közelítik meg a hatékonyság kritériumát. Némely közgazdászok megelégszenek a hatékonyság általánosan megfogalmazott kritériumával, mások viszont a kvantifikálást állítják előtérbe.

A továbbiakban azt írjuk le, hogy a témával foglalkozó közgazdászok milyen hatékonysági kritériumokat fogalmaztak meg eddig. Ezután a hatékonyság mérésének szintetikus és részmutatószámairól folyó vitát foglaljuk össze. Ily módon a kritérium és a mérés kérdését egymástól elkülönítve elemezhetjük.

A hatékonyság kritériumai

Ami a kritériumot illeti, két alapvető kérdést fogalmazhatunk meg:

a) Egyetlen kritérium van-e, vagy egy kritériumrendszer kidolgozására kell törekedni?

b) Érvényesnek kell-e tekinteni a hatékonysági kritériumot a nép-gazdaság valamennyi szintjére, vagy külön-külön léteznek globális és lokális kritériumok.

A szovjet közgazdák többsége szerint szükség van egy ún. globális hatékonysági kritériumra. Meghatározására a következő javaslatok születtek:

— Némely szerzők szerint a rendelkezésre álló erőforrásokat adott-nak feltételezve *a társadalmi termék bármilyen növekedése* egyet jelent a termelés hatékonyságának növekedésével. Ezt az ismérvet *abszolút hatékonysági kritériumnak* is szokták nevezni. Hozzá hasonló kritérium: a nemzeti jövedelem fizikai volumenének maximálása. Az ezzel az állásponttal vitatkozók szerint azonban azok, akik ezt képviselik, a helyes premisszákból való kiindulás ellenére hibás következtetésekre jutottak. Az abszolút hatékonyság kritériuma ugyanis elszakítja a termelés célját az eléréséhez szükséges eszközöktől, s így az alaptörvénynek is ellentmond. A társadalmi termék növelése csak akkor jelent egyúttal hatékonyságjavulást, ha ez a növekedés az erőforrások előre tekintő gazdaságos felhasználásával, a jövőbeli tartós termelésnövekedés feltételeinek megteremtésével párosul.

— *B. Minc* szerint a hatékonyság kritériuma a fogyasztási alap volumenének maximálása az eleven- és holtmunka-ráfordításokhoz képest. Ez a kritérium csak akkor fogadható el — vitatkozik vele *Bacsurin* —, ha nem egyoldalúan, a felhalmozástól teljesen elszakítva értelmezzük. Felhalmozás nélkül ugyanis nem biztosítható a jövőbeli gazdasági fejlődés elfogadható és stabil üteme.⁷

— Többen (például *Sz. Sztrumilin, V. Novozsilov*) a munkatermelékenység növelésének maximálisan lehetséges ütemét fogadják el hatékonysági kritériumnak. Ezzel az állásponttal azonban azt vetik fel, hogy a munkatermelékenység növelésének magas üteme az alkalmazott erőforrások ésszerűtlen kihasználása esetén is elérhető. Ha viszont eltekintünk a fogyasztás és a felhalmozás optimális arányától, akkor a gazdasági alaptörvény lényegét hagyjuk figyelmen kívül.

⁷ A. Bacsurin: Az irányítás és tervezés kérdései. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 379. l.

— A *nyereség* maximálását érvényesítő kritériummal szemben első-sorban azt hozzák fel érvként, hogy a szocialista társadalom nem egyszerűen a többlettermék elérésében és növelésében, hanem a *szükséges és többlettermék* kívánatos szintjének elérésében érdekelt.

— A felmerült kritériumok között megemlítjük még a *szabad idő* maximálását (vagy ami ezzel egyenértékű: a munkaidő-ráfordítások minimalizálását), az előre kitűzött célok eléréséhez szükséges *idő* maximális lerövidítését.

— Az utóbbi időben azonban mind többen képviselik azt az álláspontot, hogy a szocialista társadalmi termelés hatékonysági kritériuma *a nemzeti jövedelem volumenének maximálása a megtermeléséhez szükséges élő- és holtmunka-ráfordítások minimuma és a felhalmozás, valamint a fogyasztás kívánatos aránya mellett*. Ennek a kritériumnak két jellemző megközelítése van. Az egyiket a Goszplan Közgazdaságtudományi Kutatóintézetének *A. Toljacsov* által vezetett kutatócsoportja képviseli. Szerintük a hatékonyság kritériuma: az alkalmazott munkaerőre és a termelőalapokra vetített nemzeti jövedelem volumenének maximálása bizonyos korlátok között mozgó termelő felhalmozási ráta mellett.⁸

A másik megközelítést *A. Notkin* javasolta, aki a kritériumot a nemzeti jövedelem fizikai volumenének növekménye és az előállításához szükséges összes ráfordítás növekménye közötti arányként fogalmazta meg.⁹

Az utóbbi két megközelítés esetében fontos szempont volt, hogy a kritérium mennyiségileg is kifejezhető legyen. Az említett kritériumokhoz kapcsolódó kvantifikálási problémákra a mérésből szóló pontokban még visszatérünk.

Valamennyi javasolt általános (globális) kritérium vitatható valamilyen szempontból. A kritériumok mindegyikének megfogalmazásakor a társadalmi szükségletekből indulnak ki, feltételezik, hogy a szükségleteknek meghatározott struktúrájú nemzeti jövedelem felel meg legjobban. Az alaptörvény céloldala ezzel elég jól jellemezhető. Mint később a mutatószámok vizsgálatokor is látni fogjuk, e kritériumok megfogalmazásában nem kap kellő súlyt a ráfordításoldal (az alaptörvény eszközoldala). Ez jut kifejezésre például azokban a nézetekben, amelyek csak a nemzeti jövedelem volumenét tekintik kritériumnak.

Egyetlen kritérium (sőt kvantifikálható kritérium) keresése helyett — éppen az említett elméleti és gyakorlati nehézségek miatt — többen *kritériumrendszer*t javasolnak. E javaslatok közül *R. Schöneck* koncepcióját ismertetjük röviden.¹⁰

A népgazdasági hatékonysági kritériumok meghatározásakor az alaptörvényből kell kiindulni, amelynek két fontos eleme: a szükségletek és a ráfordítások. A kritériumoknak is két oldala van: mennyiségi és minőségi. A minőségi oldallal jellemezhető néhány fontos összefüggés, a gazdaság állapota. A hatékonysági kritériumok mennyiségi vonatkozá-

⁸ A társadalmi termelés hatékonysági kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975.

⁹ A. Notkin: *Tyeoreticeszkij problem efektyivnosztyi obcsesztennovo proizvodszta*, *Voproszi Ekonomiki*, 1971. 4. sz. 45—57. l.; A. Notkin *Krityerii ekonomiceszkoi efektyivnosztyi szocialiszticeszkovo proizvodszta*, *Voproszi Ekonomiki*, 1974. 5. sz. 109—122. l.

¹⁰ R. Schöneck: *Effektivität, Kriterien, Proportionen*. Akademie Verlag, Berlin, 1974. 153. l.

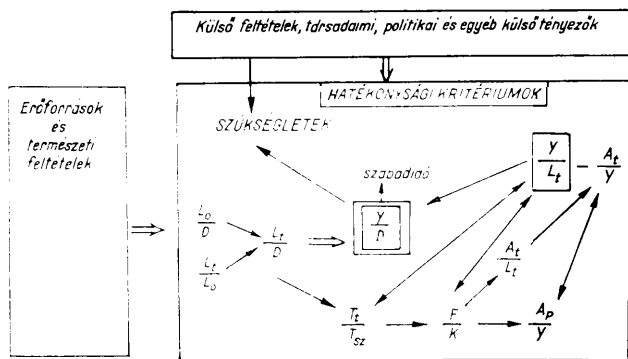
sait közgazdasági mutatókon keresztül lehet értékelni. A mutatók egyik csoportja az illető gazdaság elért színvonalát, potenciálját jellemzi, a másik része normatív jellegű. Az újratermelési folyamatban értelmezett hatékonyság R. Schöneck szerint is az élő és a holt munka együttes hatásfokát fejezi ki.

R. Schöneck szerint jelenlegi ismereteink szintjén a minőségi összetevőknek csak kis hányada kvantifikálható. A mennyiséginek nevezett mutatók viszont nem képesek az egész újratermelési folyamat hatékonyságát jellemezni, csak annak egy-egy oldalát. (A probléma megszűnne, ha rendelkezénk olyan szupermutatóval, amely valamennyi részmutató hatását együttesen fejezné ki.) Mindezekből kiindulva a legjobb megoldásnak az látszik, ha a *részkritériumok összefüggő rendszerét* alakítjuk ki, s megkeressük a közöttük levő kölcsönös kapcsolatokat.

A kritériumrendszer összeállításával kapcsolatban Schöneck a következő követelményeket fogalmazza meg:

- A rendszer középpontjában a nemzeti jövedelemnek kell állnia;
- a rendszer összeállításakor komplexitásra kell törekedni;
- olyan rendszerre van szükség, amelyik alapot ad a hosszú távra szóló értékelésekhez is.

A rendszer elemei így a következők lesznek:

- Y a megtermelt nemzeti jövedelem,
- D a népesség száma,
- L_0 összes foglalkoztatott,
- L_t anyagi termelésben foglalkoztatottak száma,
- T_t többletermék,
- T_{sz} szükséges termék,
- F felhalmozási alap,
- K fogyasztási alap,
- A_t termelő állóalapot,
- A_p pótlási alap.

A javasolt rendszer középpontjában — mint látható — a társadalmi munkatermelékenység $\left(\frac{Y}{L_t}\right)$, valamint az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem mutatója áll. E rendszernek az a lényeges új eleme, hogy megkülönböztetett figyelmet fordít a legfontosabb népgazdasági arányok

megvalósítására. A rendszer elemei között ebből következően meghatározott relációknak kell kialakulni. Ilyenek például:

$$\Delta \left(\frac{Y}{L_t} \right) > \Delta \left(\frac{A_t}{L_t} \right) \quad (1)$$

$$\Delta Y > \Delta A_p \quad (2)$$

$$\Delta T_t > \Delta T_{s_t} \quad (3)$$

(A Δ jel a növekményekre utal.)

A tervezés során e kritériumokat, relációkat mennyiségi szempontból is értékelni kell. Teljesítésükhöz szükség van a kritériumok rangsorára. A kritériumok rangsorát Schöneck heurisztikusan a *közvetlen hatások matrixának* összeállításával kapja.

	1	2	3	4	5	6	7
1. $\frac{Y}{D}$							
2. $\frac{Y}{L_t}$	+		+	+	+	+	+
3. $\frac{A_t}{L_t}$		+		+		+	
4. $\frac{A_t}{Y}$		+					+
5. $\frac{T_t}{T_{s_t}}$		+				+	
6. $\frac{F}{K}$		+	+				
7. $\frac{A_p}{Y}$		+		+		+	

A + jel utal a közvetlen kapcsolatra.

E hatásmatrix alapján a kritériumok következő sorrendje állítható össze:

$$1. \frac{Y}{L_t}, \quad 2. \frac{F}{K}, \quad 3. \frac{A_t}{Y}, \quad 4. \frac{A_t}{L_t} \quad \text{és} \quad \frac{A_p}{Y}, \quad 5. \frac{T_t}{T_{s_t}}, \quad 6. \frac{Y}{D}.$$

A következőkben a Schöneck-féle kritériumrendszer alkalmazásának néhány tanulságára hívnánk fel a figyelmet:

— A rendszerszemléletű megközelítés több információt ad, mint az egyes részmutatók elkülönült elemzése.

— A kritériumrendszer segítségével feltárt tendenciák hosszú távon is érvényesek.

— A hatékonyság elemzése ily módon folyamatossá tehető, mivel ezeknek az arányoknak a vizsgálata is folyamatos tevékenység.

A hatékonysági kritériummal kapcsolatban vita folyik a népgazdasági és az ún. *lokális* kritériumok viszonyáról. Némelyek szerint a lokális kritériumok a *globális* kritériumok kiegészítői. Mások viszont úgy vélekednek, hogy a lokális kritériumok sok esetben ellentmondanak a globális kritériumoknak. A feladat éppen az, hogy ezeket a kritériumokat összehangoljuk. Több szerzőnek (A. Bacsurin, B. Plisveszkij) az az álláspontja, hogy a szocialista gazdaság termelési viszonyából következően megvan a lehetősége az összhangnak. A probléma inkább az, hogy milyen módszerekkel tudjuk ezt az összhangot megvalósítani.

A hatékonyság mérése

A hatékonyság mérését két fő módon közelítik meg. Az egyik megközelítés a *szintetikus* mutatóval történő mérés. Ennek az a lényege, hogy a hatékonyság sok összetevőjének változását egyetlen mutató számértékének változásával fejezi ki. A másik megközelítés képviselői a *részmutatókból* való kiindulást szorgalmazzák. Mindkét megközelítés erősen vitatott. Egyre jobban érzékelhető azonban az a törekvés, hogy — mai ismereteink korlátai miatt — a két szemlélet kedvező vonásait egyesítő *mutatószám-rendszerrel* jellemezzék a hatékonyság változását.

Mérés szintetikus mutatókkal

A szintetikus mutatók megalkotói e mutatókkal a hatékonyság kritériumát próbálják kvantifikálni. A kritérium körül kialakult vitában összeütköző vélemények mögött is az a kérdés húzódik meg, milyen eredményeket lehet tenni a kritérium megfogalmazásakor a kvantifikálás kedvéért, illetve a mutatószámból való kiindulás mennyire szűkíti a kritérium tartalmát.

A szintetikus mutatókkal szemben a következő követelményeket lehet megfogalmazni:

- valamennyi népgazdasági szintre érvényesek legyenek,
- értékük vertikálisan összehasonlítható legyen,
- változásuk tendenciájában fejeződjék ki a termelési tényezőkben elért tényleges megtakarítás,
- adjanak átfogó képet a gazdasági-társadalmi fejlődésről,
- legyenek alkalmasak a tervvariánsok egyértelmű értékelésére.

Sok kutató egyeért abban, hogy jelenleg nem rendelkezünk olyan mutatóval, amelyik valamennyi követelményt kielégítené.¹¹

Hasonló álláspontot képvisel *Falusné Szikra Katalin* is. „Nem hiszem, hogy közülük (a szintetikus mutatók közül — S. J.—V. F.) bármelyikre is azt lehetne mondani: ez az egyedül, helyes üdvözítő módszer... a probléma gyökere nem számítási, hanem közzgazdasági jellegű.”¹²

A legtöbb eddig kidolgozott szintetikus mutatóban főleg a gazdasági tényezőket veszik figyelembe, s a társadalmi szempontokat is kifejező kritériumot legfeljebb csak megközelítik.

¹¹ P. Pocskin: Izmerenyije efektyivnosztyi obscsesztvennovo proizvodsztva. Voproszi Ekonomiki, 1974. 6. sz.; N. Grigorjev: Ekonomicseszkaia efektyivnosztyi obscsesztvennovo proizvodsztva — Naucsnaia diszkusszija. Voproszi Ekonomiki, 1974. 3. sz.

¹² Falusné Szikra Katalin: A népgazdasági hatékonyság alakulása az európai szocialista országokban 1950—1968. Közgazdasági Szemle, 1970. 9. sz.

A szintetikus mutató a népgazdasági eredmény és a népgazdasági ráfordítások viszonyát fejezi ki.

a) A népgazdasági eredmény mérése

A népgazdasági szinten értelmezett eredményt legjobban a nemzeti jövedelem mutatja, ez a véleménye a legtöbb kutatónak. Milyen érvek szólnak a nemzeti jövedelem mutatója mellett? A legfontosabbak a következők:

A nemzeti jövedelem mutatója közelíti meg a legjobban az alaptörvény céloldalát. A szocialista társadalom nem egyszerűen a fogyasztási alap növelésében érdekelt, hanem a nemzeti jövedelem egészének növelésében.

— Az adott struktúrájú nemzeti jövedelemből elégítjük ki a népesség szükségleteit, beleértve a társadalmi szükségleteket, s az ezekhez szükséges felhalmozási szükségleteket is.

— A szocialista gazdaság mind a szükséges termék, mind a többlettermék növelésében érdekelt, s a nemzeti jövedelem a kettő összege.

— A nemzeti jövedelem mennyiségileg meghatározható.

A népgazdasági eredmény mérésével kapcsolatban felvetették még a bruttó társadalmi termék mutatóját mint az eredményt legjobban kifejező mutatót, továbbá a népgazdasági tiszta jövedelem mutatóját is. Ezeket a feltevéseket azonban élesen elvetették. A bruttó termelést a halmozódás teszi alkalmatlanná, a tiszta jövedelem pedig nem tartalmazza a szükséges terméket.

b) A népgazdasági ráfordítások mérése

Amennyire közelednek a vitatkozók az egységes állásponthoz az eredmény mérésének kérdésében, annyira nem egységesek a nézetek a ráfordítások mérését illetően. A nézetek a mérés tekintetében világosan elhatárolódnak. Az egyik nézet képviselői szerint a népgazdasági összráfordítás nem is mérhető, mert a különféle ráfordításelemek (élő munka, holt munka) nem összegezhetőek. Az e felfogást valló közgazdászok szerint az lenne helyes, ha a népgazdasági eredményt csak az egyes ráfordításfajtákhoz viszonyítanánk, és így próbálnánk képet kapni a hatékonyság változásáról.

A másik nézet szerint a ráfordításokat egy mutatóval kell megközelíteni és ehhez kell viszonyítani a nemzeti jövedelem értékét.

Természetesen megtalálhatók a két szélsőséges nézet különféle kombinációi is, amelyek végül is a mutatószámrendszer szükségességét megfogalmazó koncepcióhoz vezetnek.

A következőkben néhány szintetikus mutatót ismertetünk. A. Notkin 1971-ben megjelent cikkében¹⁸ a következő mutatót javasolta:

$$\frac{\Delta(v + m)}{\Delta c + \Delta v + m_0} \quad (1)$$

¹⁸ A. Notkin: Tyeoreticeszkije problemi efektyivnosztyi obszsesztyvennovo proizvod-sztva. Voproszi Ekonomiki, 1971. 4. sz.

ahol c a termelés anyagráfördítása,
 v a munkaerő-ráfördítés,
 m a többlettermék értéke,
 m_a a termelő felhalmozásra kerülő többlettermék értéke.

A mutatót bíráló közgazdászok ellenetesként három problémát említenek. Az egyik, hogy a c számbavételét szükségszerűen halmozódás torzítja. A másik probléma: a nemzeti jövedelem értékének növekedéséhez a kulturális, a tudományos, valamint az oktatási célokra történő felhalmozás eredményei is hozzájárulnak. A nevezőben ez nem szerepel, mert kihatásuk bizonytalan és csak hosszú távon mérhető le. A harmadik probléma, hogy a ráfordítások között nem csupán a ténylegesen működő állóalapot kellene figyelembe venni, hanem a potenciális állóalapot is.

A. Tolkacsov és szerzői kollektívája a következő mutatót javasolja:

$$\frac{Y}{\alpha A + \beta O + \gamma L}, \quad (2)$$

ahol Y a nemzeti jövedelem bázisáron
 A a termelési állóalapot volumene
 O a termelési forgóalapot volumene
 L az anyagi termelésben foglalkoztatottak létszáma
 α, β, γ olyan koefficiensek, amelyek segítségével K, O és L összehadhatóvá válik.

A Notkin egy későbbi — 1974-ben megjelent — cikkében háromféle szintetikus mutatót javasolt:¹⁴

$$H_1 = \frac{Y_u}{\frac{L_u \cdot a_u + A_u \cdot b}{a + b}}, \quad (3)$$

ahol Y_u a nemzeti jövedelem növekedési üteme,
 L_u, A_u a munkaerőlétszám, illetve az állóalapot növekedési üteme,
 a és b az élő munka és az állóalapot súlyozási együtthatója.

$$H_2 = \frac{Y}{L + A}, \quad (4)$$

$$H_3 = \frac{Y}{\alpha A + \beta O + \gamma L}, \quad (5)$$

ahol Y a nemzeti jövedelem összehasonlítható áron,
 O a forgóalapot értéke,
 α, β, γ redukciós koefficiensek.

J. Kvasa a következő formulát tartja alkalmasnak a hatékonyság mérésére¹⁵

¹⁴ A. Notkin: Krityerii ekonomicseszkoj efektyivnosztyi szocialiszticicseszkoivo proizvodstva. Voproszi Ekonomiki, 1974. 5. sz. 109—122. l.

¹⁵ J. Kvasa: Izmerenyije efektyivnosztyi obszcsesztvennoivo proizvodstva. Voproszi Ekonomiki, 1974. 5. sz. 123—135. l.

$$Y_a = \frac{Y_1}{Y_0} : \left(\frac{L_1}{L_0} a + \frac{A_1}{A_0} b + \frac{O_1}{O_0} c + \frac{E_1}{E_0} d + \frac{S_1}{S_0} e \right), \quad (6)$$

ahol 0 és 1 indexek a bázis-, illetve a tervévre vonatkoznak,
E nem reprodukálható természeti erőforrások,
S termelési célú tudományos kutatások ráfordításai,
a, b, c, d, e súlyok.

P. Pocskin mutatóját a következőképpen szerkesztette meg:¹⁶

$$\Delta H_i = \frac{\Delta Y}{\alpha_0 \Delta L_i + \beta_1 \Delta A_i},$$

ahol *i* a vizsgált időszak éveinek sorszáma (*i* = 1, 2, ... *n*),

$$\alpha_0 = \frac{Y_0}{L_0},$$

$$\beta_1 = \frac{\Delta Y_1 - \alpha_0 \Delta L_1}{\Delta A_1}. \quad (7)$$

Nem folytatjuk a szintetikus mutatók felsorolását. Ehelyett néhány olyan problémára szeretnénk kitérni, amelyek e mutatók alkalmazásakor felvetődnek.

Milyen erőforrásokat vegyünk figyelembe a ráfordítások kiszámításakor? A (3) és az (5) mutató csak a munkaerőt és a termelőalapokat vonja be a számításba, míg a (6) kitér a potenciális erőforrásokra, a tudománnyal kapcsolatos ráfordításokra. Vannak szerzők, akik az erőforrásokat és a ráfordításokat különválasztják, s a szintetikus mutatót szélesebben értelmezik, nemcsak a pillanatnyi ráfordításokat veszik figyelembe.¹⁷

A legnehezebb kérdés, hogyan lehet a munkaerőt és az állóalapokat összemérhetővé tenni. Az egyszerű összegzés az eltérő dimenziók miatt nem lehetséges. Elvileg kétféleképpen lehet egységes mértékegységet biztosítani:

a) A munkaerőt az újratermeléshez szükséges pénzárfordításokkal vesszük figyelembe. (Ezt javasolja Notkin, aki a létszámot a képzési költségekkel szorozva jut el a kívánt ráfordításokhoz.)

b) Minden ráfordítást élőmunka-ráfordításra vezetünk vissza. Erre legtöbb szerző az ÁKM-mel végzett teljes tartalomszámítások felhasználása révén lát lehetőséget. Bármelyik megközelítést alkalmazzuk is, további nyitott kérdések maradnak. Csak példaképpen: hogyan lehet értelmezni¹⁸ a képzési költséget?

¹⁶ P. Pocskin: Izmerényije efektyivnosztyi obszesztyvennovo proizvodstvva. Voproszi Ekonomiki, 1974. 6. sz. 84—94. l.

¹⁷ T. Cseceleva: Narodnohozjajsztvennaja efektyivnoszty: metodi jijo ocenka i analiza. Voproszi Ekonomiki, 1975. 5. sz. 127—138. l.

¹⁸ Lásd erről Falusné Szikra Katalin: I. m.; továbbá A. Notkin. I. m.

Ugyancsak nehezen oldható meg a súlyozás problémája. A nemzeti jövedelem előállításában valamennyi rendelkezésre álló erőforrás „részt vesz”, de ismeretes, hogy ezek eltérő módon viselkednek az újratermelési folyamatban. Ezt a problémát is igen sokféleképpen közelítik meg. A (4) képlet szerint minden súlyozás nélkül össze kell adni a két termelési tényezőt. A (6) formulában az egyes erőforrásokat a teljes munkaráfordításokhoz viszonyított hányaduk alapján súlyozzák. Az élő és a holt munkának a technikai haladás következtében változó viszonya bonyolult helyettesítési folyamat eredménye. Ilyen helyettesítési folyamat például az állóalap-felszereltség növekedése révén megvalósuló élőmunkamegtakarítás. Notkin szovjet tapasztalatok alapján már idézett cikkében ezt számszerűen is jellemzi.

Mérés részmutatókkal

A részmutatók körébe soroljuk a következő mutatókat: nemzeti jövedelem/létszám; nemzeti jövedelem/állóalap; anyagfelhasználás/nemzeti jövedelem; nemzeti jövedelem/beruházások stb.

A részmutatókkal kapcsolatosan egységes álláspont alakult ki a következő kérdésekben:

A részmutatók az újratermelési folyamatnak csak egy-egy oldalát jellemzik, az összráfordításnak egy tényezőjét emelik ki a nevezőben, ezért nem alkalmasak a teljes hatékonyság jellemzésére.

Külön-külön valamennyi fontos, de szintetikus mutatóként mégsem vehetjük őket figyelembe.

Az egyes részmutatók nagyon eltérő módon viselkednek. A Szovjetunióban például 1960—1972 között a nemzeti jövedelem 220 százalékra nőtt, a nemzeti jövedelem/létszám 189 százalékra. Ugyanakkor a termelő felhalmozás 250 százalékra, a termelő állóalapok volumene 270 százalékra nőtt, miközben a nemzeti jövedelem/állóalapérték mutató 18 százalékkal csökkent, a beruházási igényesség pedig 125 százalékra emelkedett.¹⁹

A részmutatók felhasználásával kapcsolatban a vita résztvevői a következőket javasolják:

1. E mutatók legyenek elemei egy egységes mutatószámrendszernek. Egy-egy területre vonatkozóan sok részmutatót kell kiszámítani.²⁰

2. A részmutatókat fel kell használni a szintetikus mutatók kiegészítésére, információsháttérük bővítésére.

3. Notkin javaslata szerint a különféle elaszticitási koefficiensek felhasználásával lehetővé kell tenni az egyes részmutatók összekapcsolását. Így például a munkatermelékenység és az állóalap-koefficiens mutatóit össze lehet kapcsolni.

4. A részmutatók alakulása tendenciájának és egymással való kapcsolatuknak a megfigyelésére a faktoranalízis módszereit lehet felhasználni.²¹

¹⁹ A. Notkin: I. m.

²⁰ L. M. Csisztyjakov: *Planyirovanyie efektyivnosztyi obscsesztyvennovo proizvodstva. Voproszi Ekonomiki*, 1974. 8. sz. 103—114. l.

²¹ B. Plisevszkij: *Planyirovanyije efektyivnosztyi obscsesztyvennovo proizvodstva. Voproszi Ekonomiki*, 1974. 9. sz.

5. Törekedni kell a természetes mutatók körének bővítésére. A szerzők többsége szerint azonban a természetes mutatók semmiképpen sem léphetnek az értékmutatók helyébe. A feladat inkább a mutatók két típusa közötti kapcsolatok további tisztázása.

A hatékonyság mérése — mint utaltunk rá — csak a szintetikus és részmutatók együttesével oldható meg. A továbbiakban a mutatószám-rendszer kérdéseivel foglalkozunk.

A hatékonyság mérésének mutatószám-rendszere

A hatékonyság mérésével kapcsolatos vitákban az a nézet kristályosodott ki, hogy a népgazdasági hatékonyság alakulását mutatószám-rendszer alapján lehet legjobban jellemezni. A mutatószám-rendszerről folyó viták főképpen akörül folynak, hogyan kell felépíteni a mutatószám-rendszert, és miképpen lehet biztosítani az egyes részek közötti kapcsolatokat.

A mutatószám-rendszerrel szemben megfogalmazott legfontosabb követelményeket a következőképpen foglalhatjuk össze:

— A mutatószám-rendszernek át kell fognia az újratermelési folyamat valamennyi oldalát.

— A rendszer elemeinek összhangban kell lennie a népgazdasági terv minőségi és mennyiségi mutatóival.

— A mutatószám-együttesnek azokra az információkra kell épülnie, amelyek az érvényes tervezési, számviteli és statisztikai metodikáján egyébként is rendelkezésre állnak.

— A rendszernek a hatékonyság előbbiekben vázolt kritériumát kell megközelítenie.

— Biztosítani kell a különféle gazdaságirányítási szintekre érvényes mutatók közötti kapcsolatot, illetve az átmenetet az egyes szinteket jellemző mutatók között.

E mutatószám-rendszer kidolgozása és gyakorlati bevezetése tekintetében ez ideig a Szovjetunió és az NDK tervezési gyakorlatában érték el a legtöbb eredményt. A Szovjetunióban az 1974-ben elfogadott tervezési metodika az 1976—1980 közötti évekre vonatkozóan — a tervezési gyakorlatban első alkalommal — olyan fejezeteket tartalmaz, amely az egységes és átfogó hatékonysági mutatószám-rendszer kidolgozására vonatkozik.²²

Az NDK-ban ugyancsak az 1976—1980 közötti éveket átfogó ötéves terv kidolgozásában alakították ki a tervezési munkában a hatékonyság mutatószám-rendszerét.²³

Az NDK, a Szovjetunió és Csehszlovákia állami tervbizottságai mellett működő intézetek javaslatot tettek egy KGST-metodika összeállítására.²⁴

²² M. Csisztjakov: O metodicseszkah ukazanyijah k razrabotke goszudarsztvennih planov razvityija, narodnovo hozajszta SZSZSZR. Planovoje Hozajsztvo, 1974. 7. sz. 44—53. l.; M. Csisztjakov: Planyirovanijje efektyivnosztvi obszeszvennovo proizvodstva. Voproszi Ekonomiki, 1974. 8. sz. 103—115. l.

²³ S. Schmidt: Zum Kennziffersystem für die Planung der Effektivität in der volkswirtschaftlichen Gesamtrechnung. Wirtschaftswissenschaft, 1974. 12. sz. 1794—1806. l.

²⁴ A társadalmi termelés hatékonysága tervezési metodikájának sémája a KGST-tag-államokra. Az NDK, a Szovjetunió és Csehszlovákia tervezési intézetei igazgatóinak 1973. áprilisi értekezletén készült emlékeztető melléklete. (Nyersfordítás.)

A következőkben e metodikák alapján ismertetjük a mutatószám-rendszer különféle megközelítési módjait.

1. A Szovjetunióban alkalmazott mutatószám-rendszer

A mutatószám-rendszert két szintre dolgozzák ki: a Szovjetunió egészére, illetve a köztársaságokra (I. szint), valamint az ágazatok, minisztériumok, egyesülések és a vállalatok szintjére (II. szint). A mutatószám-rendszerhez tartozó mutatóknak két nagy csoportja van. Az első csoportot az aggregált mutatók képezik, míg a második csoportba az ún. részmutatók tartoznak. Ennek alapján a mutatószám-rendszer négy fejezetre bomlik: a) aggregált mutatók, részmutatók; b) az élő munka hatékonysági mutatói; c) az állóalapok hatékonysági mutatói; d) az anyagfelhasználás mutatói.

a) Aggregált mutatók

I. szintre	II. szintre
Az egy főre jutó megtermelt nemzeti jövedelem növekedési üteme	A termelés növekedési üteme a) Nettó termelésre b) Áru- (bruttó) termelésre
A fogyasztási források növekedési üteme	Egy rubelre jutó nettó termelés
Egy rubel ráfordításra jutó nemzeti-jövedelem-termelés	

Relatív megtakarítások

1. Az állóalapokban	1. Állóalapokban
2. Normázott forgóalapokban	2. Normázott forgóalapokban
3. Anyagfelhasználásban (amortizáció nélkül)	3. Anyagfelhasználásban
4. Az anyagi termelésben foglalkoztatottak beralapjában	4. A beralapban

Jövedelmezőség

Az álló- és forgóalapok évi átlagos értékére jutó nyereség + forgalmi adó.

Az álló- és normázott forgóalapok évi átlagos értékére jutó nyereség. Egy rubel társadalmi termékre jutó termelési költségek.

Az álló- és forgóalapok évi átlagos értékére jutó mérleg szerinti nyereség.

b) Az élő munka hatékonyságát jellemző mutatók

I. szint	II. szint
<p>Az élő munka termelékenysége (az anyagi termelésben foglalkoztattak egy főjére jutó nemzeti jövedelem) növekedési üteme</p> <p>A nemzeti jövedelem növekedése a termelékenység emelkedése révén</p> <p>Élőmunka-megtakarítás</p>	<p>A munkatermelékenység növekedése</p> <p>1. Nettó termelés alapján</p> <p>2. Ártermelés alapján</p> <p>A termelékenység növekedésével elért nettó termelésnövekmény</p> <p>Élőmunka-megtakarítás</p>

A relatív élőmunka-megtakarítást úgy számítják ki, hogy veszik a bázisidőszak termelékenysége alapján tervezett termelési volumenhez tartozó foglalkoztatott létszámnak és a termelékenység növekedésével képzett létszámnak a különbségét.

c) *Az álló és forgóalapok, valamint a beruházások hatékonyságának jellemzésére szolgáló mutatók*

E csoportból — a rövideg kedvéért — csak az I. szintre javasolt mutatókat soroljuk fel:

— az állóalap-koefficiens (a termelő állóalapok évi átlagos értékének egy rubeljére jutó nemzeti jövedelem);

— a nemzeti jövedelem évi növekményének és az évi beruházások volumenének hányadosa;

— a beruházások megtérülése.

d) *Az anyagfelhasználás hatékonysági mutatói*

Az anyagfelhasználás hatékonysági mutatóival a legfontosabb anyagrafordításokban (energia, fűtőanyag, nyers- és alapanyagok) elért megtakarításokat jellemezzük elsősorban. Az anyagigényességi számítások feltárják a fajlagos anyagköltség, valamint a termelési struktúra változása révén elért megtakarítások nagyságát is.

E mutatószám-csoportban kiemelendők a különféle naturális hatékonysági mutatók, különösen a II. irányítási szinten.

2. Az NDK-ban alkalmazott mutatószám-rendszer

Az NDK-ban kidolgozott metodika ugyancsak négy mutatószám-komplexumot javasol. Ezek a következők:

a) a lakosság életszínvonalának jellemzésére szolgáló mutatók,

b) a munkatermelékenység és az állóalap-állomány kihasználásának növekedését jellemző mutatók,

c) a felhalmozási tevékenység hatékonyságának mutatói,

d) pénzügyi (jövedelmezőségi) mutatók.

Az egyes csoportokba sorolt mutatószámok hasonló tartalmúak, mint a Szovjetunióban alkalmazott metodika megfelelő fejezeteiben említett mutatószámok.

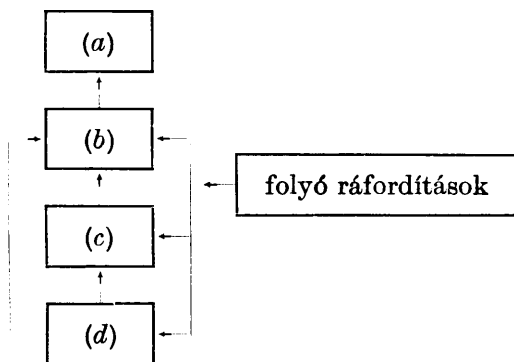
Az NDK-ban kidolgozott mutatószám-rendszerrel kapcsolatban a mutatók felsorolása helyett inkább egyes csoportjaik közötti kapcsolatokra térünk ki.

Viszonylag egyértelműen tisztázható a kapcsolat a *b*), *c*) és *d*) csoportok között. A *b*) csoport mutatóinak tendenciáiban, a mutatók által adott jelzésekben kifejeződnek a *c*) és a *d*) csoport jelzései is.

Nem ennyire egyszerű az *a*) és *b*) csoport kapcsolata. A munkatermelékenység növelése fontos feltétele az életszínvonal emelésének, következésképpen a *b*) csoportnak prioritása van az *a*) csoporthoz tartozó mutatókkal szemben. Ha abból indulunk ki, hogy a szocializmusban a munkatermelékenység nem cél, hanem csupán a célok elérésének egyik eszköze, akkor a két csoport kapcsolatát olyan dialektikus viszonyként kell felfogni, amelyben az *a*) csoport kap elsőbbséget.

Mindezek alapján a mutatószám-rendszerben a következő módon jönnek létre kapcsolatok:

A mutatószám-rendszer felhasználásakor nemcsak az egyes részek egymás közötti kapcsolatait kell tisztázni. Az újratermelési folyamat komplexitása szükségessé teszi, hogy szem előtt tartsuk a hatékonysági mutatók és az újratermelési folyamat alapvető arányai közötti megfelelő kapcsolatokat is. Ezekkel az arányokkal ugyanis egyfelől befolyásolható a hatékonyság, másfelől a hatékonyság alakulása kihat az arányok alakulására.

Az alapvető arányok egyúttal kijelölik az egyes csoportok közötti kapcsolatokat is. A fogyasztás és a felhalmozás aránya például összekapcsolja az *a*) és a *c*) csoportot, az anyagi és nem anyagi szféra közötti arány az *a*) és a *b*) komplexumokat. Hasonló kapcsolatokat tárhatunk fel a többi csoport között is.

3. Javaslat egy KGST-metodikára

Az említett három ország által javasolt metodika a következő előnyökkel járna:

— Az egyes országok terveiben a hatékonyságot egyöntetűen értelmeznék, ami előrelépést jelentene a tagállamok terveinek koordinációjában.

— Értékelhető lenne a Komplex Program keretében megvalósítandó közös intézkedések hatása, eredménye.

— Közvetlenül összehasonlítható lenne az egyes országok termelési hatékonyságának színvonala és dinamikája.

— A KGST-metodika hozzájárulna egyes országokban kialakult tervezési metodikák egymáshoz való közelítéséhez.

A javasolt metodika a következő fejezetekből állna:

1. Az élőmunka-felhasználás hatékonyságának mutatói,
2. A termelési állóalapok hatékonyságának mutatói,
3. A beruházások hatékonyságának mutatói,
4. Az anyagfelhasználás hatékonyságának mutatói,
5. A műszaki-tudományos haladás, a termelékenység mutatói,
6. A jövedelmezőség mutatói,
7. A tagállamok közösen megvalósítandó intézkedéseinek hatékonysági mutatói (például integrációban készülő objektum építésére nyújtott hitel hatékonyságának mérése),
8. A KGST-országok hatékonyságának összehasonlítására kiemelt mutatók: a munkatermelékenység, az alapterület, az anyagigényesség, a jövedelmezőség.

Nyitott kérdések

Az eddigiekben azt tartottuk szem előtt, hogy elsősorban a vitatott problémákra irányítsuk a figyelmet. Mindezek alapján — csak a fontos kérdések jobb kiemelése végett — összefoglaljuk a hatékonysági probléma kutatásával, illetve a hatékonyság mérésével kapcsolatos valamennyi KGST-országra vonatkozatható jellegzetességeket.

A legfontosabb közös vonások:

— A társadalmi termelés hatékonyságának problémaköre a KGST-országok közgazdasági életének egyik legpezsgőbb területe.

— A témát valamennyi országban marxista—leninista elméleti alapkorról kiindulva közelítik meg.

— Általánosan törekszenek arra, hogy a hatékonyságot népgazdasági oldalról közelítsék, és ebből vezetik le a mikroszféra hatékony működésének kritériumait is.

— A kutatások középpontjában álló kérdések valamennyi országban hasonlóak: így a termelékenység, az állóalap-hatékonyság, valamint a tudományos-technikai haladás hatékonysága tekinthető a leginkább feltárt területnek.

— A társadalmi termelés hatékonysága — közelítsük azt akár elvont elméleti, akár teljesen gyakorlati oldalról — szoros kapcsolatban áll a fejlett szocialista gazdaság elméletének fejlesztésével, a tervezés és az irányítás tökéletesítésével.

A hatékonyság problémakörének *vitatott területei* — amelyek egyúttal a további kutatások irányát is megszabják — a következők:

— Nincs egységes álláspont a hatékonyság alapvető kritériumának meghatározásában. Nem tisztázott a globális kritérium és a lokális krité-

riumok közötti kapcsolat, valamint az sem, hogy miképpen kellene mérhető formában kifejezni ezt a kritériumot.

— A népgazdasági eredmény mérésében egységes a felfogás, vitatott azonban az egyes újratermelési fázisok, az alacsonyabb irányítási szintek, valamint a nem termelő szféra eredményeinek a mérése.

— Még nem kellően feltárt az egyes részmutatók eltérő alakulása mögött megbúvó mélyebb gazdasági törvényszerűségek természete (például a munkatermelékenység és az eszközhozam mutatójának dinamikája közötti összefüggés gyökerei).

— Kialakulatlan az álláspont abban is, hogy a különféle időtartamú tervekben miként vegyék figyelembe a hatékonysági mutatók egyes csoportjait.

— Tisztázatlan az áraknak és a hatékonyság szintetikus mutatóinak kapcsolata.

— Végül fontos kutatási feladat egy oldalról a társadalmi termelés hatékonysága, más oldalról az arányosság, a stabilitás és a struktúrávaltozás összefüggéseinek vizsgálata.

Közgazdasági operációkutatási problémák

(Tanulmánykötet)

Az operációkutatás oly sokoldalú, szerteágazó téma, hogy egyetlen ország matematikusai, számítástechnikai szakemberei sem tudnak minden részterületen kutatni, önálló eredményeket elérni. Éppen ezért választották ezt a témakört a szocialista országok közgazdasági könyvkiadóinak budapesti konferenciáján az első közös kiadású könyv témájául.

A kötet tanulmányait szovjet, lengyel, NDK-beli és magyar szerzők írták, az alkalmazhatóságra, a gyakorlat által felvetett kérdésekre összpontosítva figyelmüket, erőfeszítéseiket.

A témák sokrétűek és a tanulmányok több oldalról tárgyalják őket. A könyvet egyaránt jól hasznosíthatják az elméleti és a gyakorlati szakemberek, és azok is, akik csak most ismerkednek a témával.

A ma már klasszikusnak számító lineáris programozási módszerekkel a kötet több tanulmánya foglalkozik, részletesen három problémát vizsgál: 1. a nagy lineáris rendszerek megoldása dekompozíciós módszerrel; 2. a diszkrét optimumszámítás alkalmazása, korlátai; 3. a nemlineáris feladatok megoldása lineáris módszerekkel.

A gazdasági életben és általában a gyakorlati problémáknál nem rendelkezünk pontos adatokkal — ezt a nehézséget a sztochasztikus közelítéssel hidaljuk át. Kötetünk ismerteti a sztochasztikus programozást és annak alkalmazását. Számos más kérdéssel is foglalkoznak a szerzők — önálló tanulmányban például a hálótervezéssel és a játékelmélettel —, s mindegyik méltán számíthat a közgazdasági matematikusok, számítógépes szakemberek érdeklődésére.

400 l., kötve 77,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

MOLNÁR LÁSZLÓ:

Kísérlet a különbözeti földjáraadék nagyságának megállapítására*

A szocialista termelési viszonyok szükségszerű vonása a tervszerűen szabályozott árutermelés és a munka szerinti elosztás is.

A munka szerinti elosztást az árutermelés viszonyai között kell érvényesítenünk. Az *árutermelés automatizmusai* viszont *önmagukban*, természetüknél fogva nem képesek a munka szerinti elosztás követelményeinek megfelelő jövedelemarányok kialakítására általában sem, még kevésbé a mezőgazdaságban. Bár kétségtelen, hogy az említett automatizmusok a gazdasági élet minden területén, tehát a mezőgazdaságban is differenciálják a jövedelmeket, egyebek között a végzett munka mennyisége, minősége, hatékonysága és társadalmi hasznossága szerint, tehát a szocialista elosztás követelményeinek megfelelően is. A jövedelmek differenciálódnak a kereslet-kínálat, a piaci monopolhelyzet, a társadalmi preferenciák hatására is. Bár ezek a hatások nincsenek eleve kibékíthetetlen ellentmondásban a munka szerinti elosztás követelményeivel, mégis jelentősen keresztelhetik annak érvényesülését. E tényezők hatásával, érvényesülésük mechanizmusának gondos feltárásával jövedelempolitikánk igyekszik is számolni.

A mezőgazdaságban egy további tényező is szerepet játszik a jövedelmek differenciálásában: nevezetesen a monopolizálható természeti tényezők, vagyis a különbözeti földjáraadék. A járaadék meghatározásával kapcsolatos elméleti munka gyakorlati jelentőségét számos neves hazai közgazdász, köztük Erdei Ferenc is hangsúlyozta: „A különbözeti tiszta jövedelemnek és a különbözeti földjáraadék meghatározási módszereinek, kiszámítási eljárásainak kidolgozásával fűzhető szorosabbra az elmélet és a gyakorlat kapcsolata, ezzel elégítheti ki a közgazdasági elméleti munka a gyakorlati igényeket talán leginkább a földjáraadék problematika területén”.** A földjáraadék mennyiségi meghatározására irányuló törekvéseknek azonban ellenzői is vannak. Az ellenérzések nagyrészt azzal magyarázhatók, hogy a járaadékviszonyok s a járaadékelmélet a közgazdaságban egyik legbonyolultabb problémája. A marxizmus klasszikusai a járaadékviszonyok vizsgálatával a tőkés termelési viszonyoknak a

* A cikkben felhasznált adatok forrása a következő: Az országos termelőszövetkezeti bűzatermelés differenciáltságát bemutató táblázatok adatait, külön e célra készült adatgyűjtés alapján, a Központi Statisztikai Hivatal bocsátotta rendelkezésemre. A Hajdú-Bihar megyei termelőszövetkezetek gazdálkodásának eredményei és ráfordításai között számolt két és többváltozós regresszió tsz-soros alapadatait — szintén e célra készült adatgyűjtés alapján — a Központi Statisztikai Hivatal Hajdú-Bihar megyei igazgatósága bocsátotta rendelkezésemre. A számításokat a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem számítógépén végeztettem el.

** Önköltség a szocialista mezőgazdaságban. Szerkesztette: Erdei Ferenc és Fekete Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 178. l.

mezőgazdaságban érvényesülő sajátosságait kívánták bemutatni, így csak a probléma elméleti oldalával foglalkoztak, ezért nem várhatunk műveiktől közvetlen és konkrét megoldást a szocializmusbeli földjáradék mennyiségi meghatározásához.

A termőföldnek és minőségének a mezőgazdasági termelésben betöltött kiemelkedő szerepe elengedhetetlenné teszi, hogy hatását az eddiginél pontosabban ismerjük, vagyis megkíséreljük kiszámítani a realizált földjáradékot.

A járadékviszonyok szemléltetésének klasszikus példája a búzatermelés. Amellett, hogy a búza lakosságunk fő növényi táplálékának alapanyaga, a szántóföldi növénytermelés legnagyobb vetésterületet elfoglaló termékeinek egyike. Indokolt tehát a járadékszámításokat a búzatermelés vizsgálatával kezdeni.

A földminőség kifejezésére szolgáló aranykorona-érték szerint csoportosítva az üzemeket, megállapítható, hogy a búzatermelés hozamai jelentősen differenciálódtak. Ennek szemléltetésére először a termelőszövetkezetek 1962—1966. évi búzatermelésének hozamait mutatom be. A 4 aranykorona-érték alatti földön gazdálkodó üzemekben ebben az időszakban az egy kh-ra jutó átlagtermés 7,3 q volt, míg a 18 aranykorona-érték feletti földön gazdálkodó üzemekben 12,8 q.

1. sz. táblázat

Az őszi búza termésátlagai a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben

Megnevezés	—4	4—6	6—8	8—10	10—12	12—14	14—16	16—18	18—
	aranykorona								
Hozam kh ...	7,3	8,5	9,0	10,2	10,7	11,1	11,7	12,5	12,8
Különbőség... 4 AK alatti=	0	1,2	1,7	2,9	3,4	3,8	4,4	5,2	5,5
100	100	116	123	140	147	152	160	171	175

Megjegyzés: 1962—1966. évi átlagadatok. Az átlagos hozam 10,6 q.

A differenciáltság a folyamatosan megvalósított pótlólagos befektetésekkel, az agrotechnikai színvonallal együtt növekvő átlaghozamok ellenére sem csökken, hanem — az ingadozásoktól eltekintve — inkább növekvő tendenciát mutat.

Bár a differenciáltságot mutató hányados értéke 1968-ban csak 163 százalék, de az előző évhez viszonyított csökkenés ellenére is magasabb, mint az összehasonlítás bázisében volt.

2. sz. táblázat

Az őszi búza hozamának differenciáltsága

Megnevezés	1964	1965	1966	1967	1968
4 AK alatti üzemek átlagos hozama (q/kh)	7,9	8,2	8,5	8,4	10,4
18 AK feletti üzemek hozama (q/kh) ..	12,2	15,0	14,6	17,9	16,9
A 18 AK feletti üzemek hozamtöbblete a 4 AK alatti üzemekben elért hozamokhoz képest (q/kh)	4,3	6,8	6,1	9,5	6,5
Differenciáltsági mutató (%).....	154	183	172	213	163

A hatvanas évek végétől a KSH megváltoztatta a csoportosítást, összevonta a 4 aranykorona-érték alatti és a 4—6 aranykorona-érték közötti földterületekkel rendelkező üzemek adatait, amelyek ezért nem hasonlíthatók össze közvetlenül a korábbi évek adataival. További változás, hogy a hozamadatokat és az aranykorona-értékeket is hektárra vonatkozóan közlik. Végül, a 18 aranykoronán felüli csoportból leválasztották a 20 aranykoronán felüli földek adatait is. Az összehasonlíthatóvá tett adatok alapján a tendenciát tekintve 1968 után is növekszik a hozamok földminőség szerinti differenciáltsága, bár a differenciálódás lassult. Az 1968—1973 közötti években a 18 aranykoronán felüli földek búza-hozama a 6 aranykoronás földek hozamának százalékában kifejezve 1968-ban 146, 1969-ben 164, 1970-ben 140, 1972-ben 152 és 1973-ban szintén 152 volt.

Az átlaghozamok további jelentős javulása mellett a differenciálódás lassúbb növekedése ellenére az utóbbi két évben a 6 aranykorona alatti és a 20 aranykorona feletti földön gazdálkodó üzemek hozamainak különbsége 1972-ben már 13,2 q-ra, 1973-ban pedig 15,2 q-ra nőtt. Természetesen ezek a hozamkülönbségek nemcsak földjáradékot testesítenek meg, hanem több eleven- és holtmunka-befektetést, magasabb technikai színvonalat, tehát ideiglenes extra jövedelmet is. A magas szerinti elosztás következetesebb érvényesítéséhez éppen azt kellene tudni, hogy *ebből mennyi a több és jobb munka eredménye, s mennyi származik a földek jobb minőségéből.* Ezt a témát próbáltam megközelíteni Hajdú-Bihar megye termelőszövetkezeteinek egyrészt a területegységre jutó és az egy dolgozó tagra jutó szövetkezeti bruttó jövedelme, másrészt a ráfordítások mennyisége és a föld minősége között fennálló kapcsolat szorosságát kifejező kétváltozós korrelációs hányadosok kiszámításával. A számításokat négy fajta függvénytípus alapján készítettem el. A legszorosabb kapcsolatot harmadfokú parabola alkalmazása esetén kaptam. (L. a 3. sz. táblázatot.)

A számítások szerint a területegységre jutó álló- és forgóvagyon együttes értékétől és a folyamatos ráfordítások mennyiségétől függ elsősorban mind a területegységen realizált, mind az egy dolgozó tagra jutó szövetkezeti bruttó jövedelem. Abból azonban, hogy az élő- és holtmunka-ráfordítások volumenével az összes realizált jövedelem szorosabb kapcsolatban van, mint a földminőség, korántsem állapítható meg, hogy a különbözőzeti járadék összege jelentős vagy elhanyagolható, sőt még a járadék jövedelmeken belüli viszonylagos nagyságáról sem kaphatunk képet. Ezek a számítások csak azt bizonyítják, hogy a földminőség, ha nem is a legjelentősebb, de igen erős jövedelembefolyásoló tényező. Hogy a földminőség milyen jelentős tényezője a jövedelmek alakulásának, azt a további számítások alapján próbáljuk számszerűsíteni. Egyrészt a területegységre jutó szövetkezeti bruttó jövedelem, másrészt a felhasznált élő munka, az álló- és forgóvagyon, az állatsűrűség és a földminőség között számított többváltozós összefüggés alapján megállapítható volt, hogy a földminőség erőteljesebben befolyásolja a területegységen elérhető jövedelmet, mint a ledolgozott munkanapok száma. A négy tényező együttes hatásán belül a területegységre jutó jövedelmek különbségeit 25 százalékban a földminőség indokolja. A területegységre jutó ledolgozott munkanapok hatása mintegy 15 százalékban, az álló- és forgóva-

Kétváltozós függvények korrelációs hányadosai

X jelentése	Alkalmazott függvénytípus			
	Lineáris	Hatványkitevős	Másodfokú parabola	Harmadfokú parabola
Y = az egy kh-ra jutó szövetkezeti bruttó jövedelem				
1 kh-ra jutó ledolgozott munkanapok száma	0,5563	0,4241	0,5573	0,5805
1 kh-ra jutó állóvagyon értéke	0,5865	0,6009	0,5995	0,5996
1 kh-ra jutó álló- és forgóvagyon értéke	0,6667	0,6645	0,6757	0,6766
1 kh-ra jutó aranykorona.....	0,5976	0,6049	0,6088	0,6089
100 kh-ra jutó halmozott termelési költség	0,6685	0,6476	0,6737	0,6758
Y = az egy dolgozó tagra jutó szövetkezeti bruttó jövedelem				
1 kh-ra jutó ledolgozott munkanapok száma	0,3397	0,2852	0,3521	0,3548
1 kh-ra jutó állóvagyon értéke	0,5086	0,4960	0,5196	0,5203
1 kh-ra jutó álló- és forgóvagyon értéke	0,5626	0,5368	0,5696	0,5732
1 kh-ra jutó aranykorona.....	0,3822	0,4487	0,3890	0,4004
100 kh-ra jutó halmozott termelési költség	0,4801	0,4616	0,4805	0,4847

gyoné, valamint az állatsűrűségé megközelítően 30—30 százalékban számszerűsíthető.

Hasonlóan jellemző képet mutat egyrészt az egy dolgozó tagra jutó szövetkezeti bruttó jövedelem, másrészt a területegységre jutó ledolgozott munkanapok, az álló- és forgóvagyon, az aranykorona és a számosállat között számított többváltozós összefüggés. A számítások alapján itt is egyértelmű, hogy a földminőség erőteljesebben befolyásolta az egy tagra jutó szövetkezeti bruttó jövedelmet, mint a ledolgozott munkanapok száma. Sőt itt a ledolgozott munkanapok száma negatív kapcsolatot mutat a területegységen elért jövedelemmel.

A négy tényező hatásának mértékét a következők jellemzik: az egy kh-ra jutó ledolgozott munkanap hatása 3,95 százalék, az egy kh-ra jutó álló- és forgóvagyoné 59,32 százalék, az egy kh-ra jutó aranykoronáé 5,9 százalék és az egy kh-ra jutó számosállat-állományé 38,73 százalék. (A korrelációs együttható értéke: $R = +0,5951$.)

Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen a jobb földeken általában nagyobb a tagsűrűség, ezért a foglalkoztatottság biztosítása olyan termelési szerkezet kialakítását indokolja, amelyben nagyobb a súlya a kedvezőtlenebb árfekvésű, élömlenke-intenzív termékeknek. Az egy tagra jutó jövedelmet a földminőség csak 6 százalékban befolyásolja. Megjegyezzük azonban, hogy a jobb földek nagyobb eltartóképesége és nagyobb tagsűrűsége következtében a jobb földek területegységén realizált nagyobb járadék egyúttal több tag között oszlik meg.

Itt különösen fontos figyelembe venni a következőket. A két utóbbi számítás szerint a realizált jövedelmek összege elsődlegesen a felhalmozott vagyon (álló- és forgóvagyon, továbbá az állatállomány) függvénye. Ez azonban nem mond ellent a földminőség jelentős szerepének. Könnyű belátni, ha a realizált jövedelmek összege függ a föld minőségétől, továbbá, ha a személyes jövedelmekben csak a végzett munka szerint lehetne különbség, akkor a felhalmozott földjáradék összege, azonos szabályozást (támogatást, elvonást) feltételezve, a jobb földek jobb eszköz-ellátásához kell hogy vezessen. Tehát a felhalmozott földjáradék az eszközellátottság különbségein keresztül a jövedelmeket legjobban befolyásoló tényezőkben is szerepet játszik. Tulajdonképpen az állatállomány is felfogható felhalmozott vagyonként. De ezen túl a jobb földek nagyobb takarmányhozamai lehetővé, a nagyobb tagsűrűség szükségessé is teszi a jelentősebb állattartást. A földminőség jövedelmeket befolyásoló szerepe tehát bonyolult áttételeken keresztül, esetleg hatványozottan is hathat. De vajon így van-e? Erre a kérdésre is csak a realizált földjáradék kiszámítása után kísérrelhetünk meg válaszolni.

Az előző számítások, a hozamok differenciáltsága, a két- és többváltozós függvények és korrelációs számítások korántsem képesek a járadékviszonyok bonyolultságát, a járadék képződésének rendkívül összetett folyamatát kifejezni. A konkrét járadékszámításokhoz egyrészt arra van szükség, hogy megkísérljük a marxi járadékelméletet a szocialista gazdaság viszonyaira alkalmazni*, másrészt hogy kidolgozzuk az erre épülő járadékszámítási modell elveit.**

A következőkben megkísérlem az említettekkel kapcsolatos kutatásaim főbb következtetéseit vázlatosan összefoglalni.

A tőkés földjáradék mennyiségi meghatározásában Marx által alkalmazott igen sokféle feltétel következő fő csoportjait különböztetjük meg:

1. Ismerjük a termékek társadalmi értékét (és annak módosult formáit).
2. A gazdaság optimális egyensúlyi állapotát tételezzük fel, amelyben a termelés a szükséglettel, a kínálat a kereslettel azonos, és így a termékek piaci ára megfelel a termék értékének.
3. A termelők (tőkés bérlők) jövedelemérdekeltsége az ipari átlagprofit realizálására irányul, amelyet csak átlagos technikai színvonalú befektetésekkel érhetnek el.

Az első két feltétel a következő problémát veti fel: le kell-e mondanunk a járadék mennyiségi meghatározásáról azért, mert nem ismerjük a termék társadalmi értékét és annak módosult formáit, és ezért (ha a számítások időpontjában a gazdaság optimális egyensúlyi állapotáról sem győződhetünk meg) a piaci árról sem tudhatjuk, hogy egybeesik-e a termék értékével. Arra a következtetésre jutottam, hogy a termékérték és ennek módosult formái ismeretének hiányában az optimális egyensúlyi helyzetben realizálható járadékot nem tudjuk kiszámítani. A piaci ár ismeretében viszont kiszámítható a gazdaság adott állapotában *ténylegesen realizált* járadék. A gyakorlati gazdaságpolitika számára éppen ennek van nagy jelentősége. Ha ismernénk is a termékek értékét, de a

* Dr. Molnár László: A marxi földjáradékmodell mennyiségi összefüggéseinek alkalmazása a szocialista gazdaságra. Tanulmányok a marxizmus-leninizmus témaköréből. Debrecen, 1974. 43–61. l.

** Dr. Molnár László: Kísérlet a különbözeti földjáradék mennyiségi meghatározására. Debreceni Agrártudományi Egyetem Tudományos Közleményei 1970. XVI. k. 247–257. l.

piaci árak nem esnének egybe velük, a ténylegesen realizált járadékot ebben az esetben is csak a tényleges árak mellett a földminőség alapján keletkezett jövedelemkülönbségekként mutathatnánk ki. A ténylegesen realizált járadékot csak a tényleges árbevételben belül lehet keresni. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a ténylegesen realizált járadék megismerésének fontosságáról vallott felfogásom nem mond ellent a marxi koncepciónak, hiszen a marxi modellekben kimutatott földjáradék, mivel az érték és a piaci ár egybeesésének feltevésére épül, nemcsak az optimális egyensúlyi helyzetben realizálható járadék, hanem egyben a ténylegesen realizált járadék is. A járadék mennyiségi meghatározásának elméleti előfeltétele az előzőek alapján arra a kérdésre egyszerűsödik, hogy az árbevételnek mekkora részét lehet különbözőzeti járadéknak tekinteni.

A termelők jövedelemérdekeltségének feltárása nem a járadékszámítások feladata. Ez a feladat csak a termelési viszonyok komplex elemzésével oldható meg. Az azonban bizonyos, hogy a szocialista mezőgazdaságban a termelők jövedelemérdekeltsége nem jellemezhető az ipari átlagprofit realizálásának igényével. Ezt nemcsak a tulajdonviszonyok elemzéséből levont következtetésekkel támaszthatjuk alá.

A mezőgazdasági árakat a szocialista gazdaság több évtizedes történetének tanúsága szerint nem az érték feletti színvonal, hanem a tartós ár- és jövedelemdiszparitás jellemzi, vagyis nemcsak a „határ”-földön, hanem a mezőgazdaság egészében a befektetésekhez viszonyítva kevesebb jövedelem realizálódik, mint az iparban. Ebből azonban nem következik, hogy a szocialista gazdaságban nem is lehet különbözőzeti földjáradék. Az persze nyilvánvaló, hogy itt nem lehet a földjáradékot az ipari átlagjövedelmen felüli jövedelemrésznek tekinteni. Alaposabban megvizsgálva Marx járadékelméletét, beláthatjuk, hogy modelljeiben létezik olyan logikai összefüggés is, amelyet a szocialista járadékviszonyokra minden nehézség nélkül alkalmazhatunk. Eltekintve az árszínvonal feltelezett mértékétől és a tőkés bérlő konkrét jövedelemérdekeltségétől: *a különbözőzeti földjáradék az átlagos volumenű és technikai színvonalú befektetésekkel minden üzemben elérhető jövedelemtől való olyan eltérés, amelyet kizárólag a föld minőségének, a monopolizálható természeti tényezőknek a különbségei, valamint a föld fekvése, piactól való távolsága indokolnak.* Tehát olyan jövedelemrész, amelyet sem a befektetések különbségeivel, sem azok technikai színvonalával nem magyarázhatunk. Feladatunk most már az, hogy meghatározzuk az egyes termékek termelésében alkalmazott átlagos befektetést és technikai színvonalat és a vele elért jövedelem nagyságát. Tekintsük az adott termék termelésében részt vevő üzemek átlagát képviselő modellüzemet. Ez az átlagüzem azonban átlagos minőségű földön is gazdálkodik. Ha a különbözőzeti járadékot az *átlagos földminőségű, átlagos volumenű és átlagos technikai színvonalú befektetést alkalmazó modellüzem átlagos jövedelmétől* való eltéréseként állapíthatjuk csak meg, akkor ebből szükségszerűen következik, hogy az ideiglenes extra jövedelem és a földjáradék egyaránt csak mint az alapjövedelemtől *pozitív és negatív irányban eltérő jövedelemkülönbség határozható meg.*

A különbözőzeti járadék mennyiségi meghatározásához szét kell választanunk a különböző típusú jövedelemdifferenciáló tényezők hatását.

Meggyőződésem, hogy ez csak a költségek (ráfordítások) és a hozamok külön-külön vett elemzésével oldható meg.

A *költségelemzéshez* mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy az adott termék termeléséhez a vizsgált üzemek milyen élő- és holtmunka-ráfordításokat használtak fel, továbbá, hogy az egyes ráfordítások mekkora költséggel jártak. Az adatok összesítésével könnyen megkapjuk egyrészt minden egyes üzem területegységre jutó tényleges termelési költségét (jelöljük: TK-val), másrészt az összes üzem átlagos termelési költségét (jelöljük: ÁK-val).

Abból indulunk ki, hogy minden üzem tényleges termelési költségének és az üzemek átlagos termelési költségének különbsége három részre bontható.

a) A különbségek egyik része azzal magyarázható, hogy naturálisan az eszmei átlagüzemétől eltérő mennyiségű ráfordítást alkalmaztak. (Jelöljük ezt a ráfordítás-szint-különbséget $\pm$ RSZK-val);

b) Másik részük azzal magyarázható, hogy a naturálisan azonos ráfordítások költsége a földminőségtől is függ. (Jelöljük: $\pm$ FMK-val.)

c) A harmadik rész pedig azzal indokolható, hogy a naturálisan azonos ráfordításokat technikailag, tehát a földminőség hatásától függetlenül is eltérő költséggel valósították meg. (Jelöljük: $\pm$ IEK-val.)

Az adott termék területegységre jutó *hozamának adatait* hasonlóan kell elemezni. Itt is abból indulunk ki, hogy minden egyes üzem tényleges hozamának (jelölése: TH) és az üzemek átlagos hozamának különbsége három részre osztható:

a) a ráfordítások volumenével arányos hozamra (jelölése: RAH),

b) a földminőség különbségei által indokolt hozamkülönbségekre, tehát a hozamokban jelentkező járadékhányadra (jelöljük: $\pm$ FJH-val),

c) a technikai színvonalkülönbségek által indokolt hozamkülönbségekre, vagyis a hozamok ideiglenes extra jövedelem jellegű részére (jelöljük: $\pm$ IEH-val).

A hozamelemzésnél mind a technikai színvonal, mind a földminőség hozamokra gyakorolt hatását természetes mértékegységben kaptuk meg, viszont a költségelemzésnél e tényezők hatását értékformában mutattuk ki. Ezért összesítésükhöz vagy a költségkülönbségeket kell hozamkülönbségekben, vagy a hozam jellegű különbségeket értékformában kifejezni. Az átszámítás után mind a földminőség, mind a technikai színvonal költségekre és hozamokra gyakorolt hatása összevonható, s így megállapítható a realizált földjáradék és az ideiglenes extra jövedelmek teljes összege.

$$\begin{aligned} (\pm \text{FMK}) + (\pm \text{FMH}) &= \pm \text{FJ} \\ (\pm \text{IEK}) + (\pm \text{IEH}) &= \pm \text{IE} \end{aligned}$$

Az elmúlt két évben lehetőséget kaptam arra, hogy a járadékmodell gyakorlati alkalmazhatóságát kipróbáljam.* A MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központ adatbázisára építve 309 termelőszövetkezet búza-termesztésének hozam- és költségviszonyait vizsgáltuk meg.

A naturális ráfordítások, majd a továbbiakban a termelési költségek elemzéséhez a következő ráfordítástípusokat különböztettük meg:

* E munkákban jelentős segítséget nyújtott Némethy László kandidátus, a MEM STAGEK főigazgatója és Tóth Bertalan osztályvezető.

vetőmag-felhasználás, munkanap-ráfordítás, traktorüzemi szolgáltatás, kombájnüzemi szolgáltatás, igaerő-felhasználás, gépi szállítás, öntözéses költségek, műtrágya-felhasználás (hatóanyagban), istállótrágya-felhasználás, növényvédőszer-felhasználás, üzemi általános költségek.

E csoportokon belül összesen mintegy 300-féle ráfordítást különböztettünk meg. Természetesen nem minden üzemben alkalmaztak minden lehetséges ráfordítást. Ennek ellenére a feldolgozás során összesen több mint 45 000 alapadatból indultunk ki.

A feldolgozás első fázisában az elméleti modell alkalmazhatóságát, összefüggéseinek logikai rendjét, elektronikus számítógépre való alkalmazásának lehetőségét vizsgáltuk. Sikerült az elméleti modellt gépi feldolgozásra alkalmas formában is megfogalmazni.

Az adatok újabb feldolgozása során termelészövetkezetenként felbontottuk a költségekben és hozamokban mutatkozó különbségeket ideiglenes extra és járadék jellegű jövedelemkülönbségekre, majd kiszámítottuk a mai árviszonyok mellett a búzatermelésben realizált különbözeti földjáradékot. A feldolgozásnak ez a fázisa az alapadatok ellenőrzését is szolgálta. Az alapadatok pontatlansága miatt 29 termelészövetkezetet ki kellett hagyni az elemzésből. A feldolgozás harmadik fázisában 280 termelészövetkezetre ismételtük meg a számításokat. A könnyebb áttekintés végett az üzemeket aranykorona-érték szerint hat csoportba soroltuk. A számítások összefoglaló eredménye szerint az egyes csoportokban az ideiglenes extra jövedelem és a különbözeti földjáradék összege a 4. sz. táblázat szerint alakult hektáronként.

4. sz. táblázat

Ideiglenes extra jövedelmek és különbözeti földjáradék csoportonkénti megoszlása

Az üzemek		Ált. AK.	Ideiglenes extrajövedelem	Földjáradék
csoportjai	száma			
—10 AK-ig	22	6,93	+274,20 Ft	—2172,02 Ft
10—16 AK-ig	71	13,41	+396,55 Ft	+ 405,19 Ft
16—22 AK-ig	89	18,80	—315,62 Ft	— 161,41 Ft
22—28 AK-ig	60	25,00	—149,31 Ft	+ 332,67 Ft
28—35 AK-ig	20	30,97	+454,71 Ft	+ 375,13 Ft
35—AK felett	18	39,20	—215,57 Ft	+ 968,26 Ft

A földjáradék forintösszege kifejezhető mázsákban is, ha a forintban számított járadék összegét osztjuk az elemzésbe bevont üzemek átlagos elszámoló árával (294,95 Ft/q). A természetes mértékegységben számított járadék az alkalmazott modell logikája szerint eredetileg szintén pozitív és negatív előjelű, amit a földjáradéksémák szokásos módján is kifejezhetünk, ha a legrosszabb számításba vont földminőség járadékát tekintjük 0 pontnak, és az ennél jobb földek járadéktöbbletét mutatjuk ki.

A realizált földjáradék összege hektáronként a búzatermelésben mázsákban kifejezve az 5. sz. táblázat szerint alakult.

A járadék összege hektáronként búzában (q)

AK	Az átlag hozamhoz viszonyított járadék	Járadék a legrosszabb földhöz viszonyítva
—10-ig	—7,36	0,00
10—16-ig	—1,37	5,99
16—22-ig	—0,55	6,81
22—28-ig	1,13	8,49
28—35-ig	1,27	8,63
35-felett	3,28	10,64

A számítások azt bizonyítják, hogy a földjáradék erősebben differenciálja az üzemek jövedelmét, mint amennyire az általános felfogás szerint ismert. Különösen hátrányos a 10 aranykorona alatti földdel rendelkező üzemek helyzete. A legrosszabb földeken gazdálkodó üzemek e csoportjában átlagos nagyságú és technikai színvonalú befektetésekkel, tehát pusztán a föld gyenge minősége következtében, 7,36 q-val kevesebb búzatermés valószínűsíthető, mint az átlagos földminőséggel rendelkező üzemek csoportjában. A legjobb földeket művelő üzemekhez viszonyítva átlagos technikai színvonalon 10,64 q-val kevesebb hozam elérése valószínűsíthető. Forintban kifejezve ez azt jelenti, hogy a 10 aranykorona-érték alatti földdel rendelkező üzemek az átlagos földminőségű üzemekhez képest hektáronként 2172 Ft-tal kevesebb jövedelmet realizáltak, a legjobb földön gazdálkodó üzemekhez képest pedig 3138 Ft-tal kevesebbet, pusztán gyengébb földminőségük következtében.

A járadék összege hektáronként Ft-ban

AK	A járadék összege az átlagos földminőséghez viszonyítva	A járadék összege a legrosszabb földhöz viszonyítva
—10-ig	—2172,02	0,00
10—16-ig	— 405,19	1766,75
16—22-ig	— 161,41	2008,61
22—28-ig	332,67	2504,13
28—35-ig	375,13	2545,42
35 felett	968,26	3138,27

A számítások során az is bebizonyosodott, hogy a technikai színvonalbeli különbségek alapján realizált ideiglenes extra jellegű jövedelmek különbségek egyrészt lényegesen kisebbek, mint a különbözőzeti földjáradék, másrészt nincsenek szoros kapcsolatban a földminőséggel.

A számítások érdekes eredményének tartom, hogy a földminőség szerint csoportosított üzemek tényleges hozamai közötti különbségek kisebbek, mint az a földminőség alapján várható volna. A számításba bevont 10 aranykorona alatti földdel rendelkező üzemekhez képest a 35 aranykorona feletti földdel rendelkező üzemek ténylegesen 8,45 q-val nagyobb termést értek el, a teljes földjáradék-különbözet pedig 10,64 q volt. Ez arra utal, hogy végső soron a területegységre jutó pótlólagos

befektetések volumenének és technikai színvonalának megoszlása mérsékelte a földminőség differenciáló hatását. Ez csak azért lehetséges, mert a pótlólagos befektetések vagy a jobb földeken már kevésbé hatékonyak, mint az eredetiek, vagy a rosszabb földön hatékonyabbak, mint az eredetiek, vagy egyszerre mindkét eset fennáll. Ez a tény arra hívja fel a figyelmet, hogy a befektetések földminőség szerinti tudatos, tervszerű megosztását elmélyültebben kell vizsgálni. A tényleges hozamkülönbsétek még mérsékeltébbek, mint a járadék jellegű teljes hozamkülönbsétek (ami az előzőn kívül a költségekben keletkező járadék jellegű különbséteket is magában foglalja.) Ez arra utal, hogy a földminőség jobban differenciálja a hozamokat, mint a termelési költségeket. Ez az eredmény megerősítette azt az eredeti feltevésemet, hogy a járadékviszonyokat nem lehet torzítás mentesen csak a hozam oldaláról vizsgálni és megítélni.

7. sz. táblázat

A különböző jellegű hozamkülönbsétek hektáronként (q)

AK	Tényleges hozam	Tényleges hozamkülönbsétek	A teljes járadék hozamkülönbsétekben kifejezve	A hozam jellegű járadék
—10-ig	24,31	0,00	0,00	0,00
10—16-ig	25,78	1,47	5,99	6,95
16—22-ig	29,12	4,81	6,81	7,20
22—28-ig	31,42	7,11	8,49	9,32
28—35-ig	31,13	6,82	8,63	11,16
35 felett	32,76	8,45	10,64	11,39

A számítások igen lényeges eredményének tartom, hogy bizonyíthatóvá vált: a földminősítés jelenlegi rendszere, az aranykorona-értékek és arányaik a kialakulásuk idején létező költség-, hozam- és járadékviszonyoktól lényegesen eltérő mai viszonyok között már nem fejezik ki sem az átlagos befektetéssel elérhető hozamok, sem az elvárható tiszta jövedelmek tényleges összegét és arányait. Ezért a földminősítés mai rendszere a befektetések allokációjában, a szükséges támogatás és elvonás mértékének vagy azok arányainak megállapításában nem orientálhat kielégítően, nem nyújthat közvetlen segítséget. Ez annak ellenére igaz, hogy egyrészt az aranykorona-érték, másrészt a hozamok, a jövedelmek, tehát a járadék között a korrelációs számítások eredményeinek tanulsága szerint közepes vagy annál erősebb szorosságú kapcsolat van. A gazdálkodás folyamatainak szabályozása azonban konkrétan ismereteket kíván. Ehhez már tudni kell a realizált járadék mennyiségét. Olyan földminősítési rendszer alapján, amely a földminőség eltéréseit a realizált járadék arányaitól lényegesen eltérő arányokként tükrözi, vitathatatlanul nehezebb kidolgozni és megítélni a szabályozás rendszerét és mértékeit.

A vizsgálatba bevont termelőszövetkezetek csoportjainál az átlagos aranykorona-értékek differenciáltsága sokkal nagyobb (5,66-szoros), mint az adott földminőségi csoport tényleges volumenű és technikai színvonalú befektetéseitől elvárható hozamok aránya (1,47-szeres), de lényegesen nagyobb az átlagos befektetéssel elvárható tiszta jövedelmek (3,4-

A föld minősége szerint csoportosított termelészövetkezetek adatai

Átlagos AK-érték	Az AK-értékek aránya	A szokásos befektetéssel elvárható hozam (q) (1)	Az elvárható hozamok arányai	A szokásos befektetéssel elvárható tiszta jövedelem (Ft) (2)	Az elvárható tiszta jövedelem arányai
6,93	1,00	22,70	1,00	1308,30	1,00
13,41	1,94	28,69	1,26	3075,13	2,35
18,80	2,71	29,51	1,30	3318,91	2,54
25,00	3,61	31,19	1,37	3812,99	2,91
30,97	4,47	31,33	1,38	3855,45	2,95
39,20	5,66	33,34	1,47	4448,58	3,40

szeres) differenciáltságánál is! Ez egyértelműen azt jelenti, hogy a földminőség régi viszonyait kifejező aranykorona-értékekhez képest a földminőség mai viszonyai (a búzatermelésben legalábbis) kevésbé differenciáltak, mint a múlt század végén voltak. A földminősítés meglévő rendszere tehát lényegesen nagyobbnak tünteti fel a földminőség különbségeit a valóságosnál.

A földminősítési rendszer tökéletesítésének igényével kapcsolatban csak akkor lehetne megalapozottan elutasító álláspontra jutni, ha bizonyítható lenne, hogy a földminőségnek a gazdasági (többek között a hatékonysági, elosztási) folyamatok objektív menetében nincs jelentős szerepe. Ennek azonban éppen az ellenkezője igazolható. A számításba bevont termelészövetkezetekben például az átlagos hozam 30,06 q, vagyis 8866,20 Ft volt, hektáronként 5385,88 Ft átlagos termelési költség mellett, a tiszta jövedelem átlaga tehát 3480,32 Ft. A már kimutatott járadékösszegek ennek az átlagos nagyságú jövedelemnek az egyes földminőségi csoportokban a 9. sz. táblázatban feltüntetett hányadát képviselték.

9. sz. táblázat

A földjáradék aránya a tiszta jövedelemben és a földjáradék rátája (%)

AK	A járadék aránya az átlagos tiszta jövedelemben	A különbözeti földjáradék rátája
—10-ig	—62,4	—40,3
10—16-ig	—11,6	— 7,5
16—22-ig	— 4,6	— 3,0
22—28-ig	9,6	6,2
28—35-ig	10,8	7,0
35-felett	27,8	18,0

A földjáradék rátáját a 9. sz. táblázatban a tényleges ráfordítási szint százalékában mutattam ki. A számításokból kiderült, hogy a 10 aranykorona-érték alatti földeken csupán a földminőség következtében az átlagos tiszta jövedelemnél 62 százalékkal kevesebb, míg a legjobb földeken 28 százalékkal több jövedelem realizálható, mint a számításba vont termelészövetkezetek átlagos területegységre jutó jövedelme. A földjáradék rátája azt mutatja, hogy a földminőség differenciáltsága következ-

tében a rossz földek befektetéseinek jövedelmezőségi rátája 40 százalékkal alacsonyabb, a legjobb minőségű földeken pedig 18 százalékkal magasabb az átlagosnál.

A számítások csak a termelőszövetkezetek búzatermesztésére — és itt is csak az üzemek kisebb részére — terjedtek ki. Kétségtelen az is, hogy a számítások csak kísérletet jelentettek egy elméleti modell gyakorlati használhatóságára. Mégis úgy érzem, hogy a kísérlet hasznos volt, eredménynek tekintve azokat a tapasztalatokat is, amelyek a módszer továbbfejlesztését alapozzák meg. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy a továbbiakban a munkás- és paraszti jövedelmek arányos növelésének a járadékviszonyokkal való néhány összefüggését tárgyalva, számításaim eredményeivel összhangban álló, de annál lényegesen szélesebb körű tapasztalatokra épülő, általánosabb érvényű megállapításokból célszerű kiindulni.

A földminőség hozamokat differenciáló hatását a búzatermesztésben Villányi Miklós a következőkkel jellemezte: hektáronként 3,5 ezer forint termelési költséggel a gyengébb minőségű földeken átlagosan 8 mázsa, a közepesen 14 mázsa, a jó földeken 20 mázsa kenyérgabona termelhető meg.* E megállapításokból kiindulva a probléma szemléltetésére szerkesztünk egy szokásos földjáradék-sémát, amely tükrözi, hogy az egyes üzemek azonos volumenű és technikai színvonalú befektetést alkalmaznak, de eltérő földminőségben.

10. sz. táblázat

Járadékviszonyok sémája a búzatermesztésben

Fm	c	v	m	Egyéni érték	Termelés q	Árbevétel	Különbözeti járadék
A	2500	1000	700	4200	8	2400	—1800
B	2500	1000	700	4200	14	4200	0
C	2500	1000	700	4200	20	6000	+1800
	7500	3000	2100	12 600	42	17 600	0

Induljunk ki abból, hogy a munkások és a termelőszövetkezetek dolgozóinak közösből származó jövedelme már kiegyenlítődött. Tegyük fel, hogy a munkás- és paraszti jövedelmek arányos növelése egy hosszabb időszakban a paraszti jövedelmek 1/3-dal való növelését teszi indokolttá, mivel a munkások jövedelmei is hasonló mértékben fognak nőni.

Már a tulajdonviszonyok különbözőségéből adódóan is az állami iparban a bérek növeléséhez eleve más gazdaságpolitikai eszközök használhatók fel, mint a termelőszövetkezeti parasztság jövedelmének növeléséhez. Az előzőben alkalmazható a központi béremelés, az utóbbiban nem. Itt a jövedelmek növelésének következő fő módjai képzelhetők el:

1. olcsóbban kellene adni az ipari termelési eszközöket, vagy
2. hatékonyabb termelési eszközöket kellene adni, vagy
3. az (eleven) munka termelékenységét kellene növelni, vagy
4. az állami elvonást kellene csökkenteni, vagy

* Villányi Miklós: A kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek fejlesztése. Társadalmi Szemle, 1974. 8—9. sz. 37. l.

5. a mezőgazdasági felvásárlási árakat kellene emelni, vagy

6. növelni kellene az állami támogatást,

mégpedig pontosan olyan mértékben, hogy az arányos jövedelemnövekedést biztosítson a parasztság számára. Természetesen a tényezők többé-kevésbé együttesen hatnak. Ez azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az egyes tényezők hatását külön is megítéljük.

Az 1. megoldás minden bizonnyal a továbbiakban is lehetetlen. Az ipari eredetű mezőgazdasági termelési eszközök ára nem csökkenő, hanem növekvő tendenciát mutat — ami a problémát súlyosbítja, s nem a megoldása irányába mutat. A 2. és 3. eset egyaránt új, hatékonyabb termelési eszközök, eljárások alkalmazását követeli meg, pótlólagos befektetést igényel. A 2. esetben azt kellene várni a pótlólagos befektetésektől, hogy megfelelő mértékben csökkentsék a termelési holtmunkaköltségét. Ezt a lehetőséget 1. esettel kapcsolatban kifejtettek miatt valószínűtlennek lehet tekinteni. A 3. esetben a pótlólagos befektetések a hozamok növelése nélkül csak akkor vezetnek a bérek emelésére, ha eleven munkát takarítanak meg éppen a béremelés szükséges mértékéig. Bár az eleven munka termelékenységének gyors növekedése mezőgazdaságunk fejlődésének fontos és nagy jelentőségű tényezője, ez a lehetőség azért rendkívül labilis, mert nem valószínű, hogy pont a szükséges mértékben, időpontban és üzemekben csökkentené az eleven munka iránti igényt. A fő probléma azonban itt is az, hogy a termelékenység növekedését jelentősen kompenzálja a holt munka költségeinek gyors növekedése.

A szükséges megoldást látszólag jobban megközelítené, ha a pótlólagos befektetések olyan mértékben növelnék a hozamokat, amelyből a szükséges béremelés biztosítható. A mértéket tekintve itt is óriási a bizonytalanság. De nem is ez a fő gond, hanem az, hogy a költségeket csökkentő és a hozamokat növelő azonos pótlólagos befektetések hatékonysága a földminőségtől függően eltérő lenne. Így szükségszerű, hogy azonos pótlólagos befektetések során a különböző minőségű földeken gazdálkodó üzemek csak jelentősen eltérő mértékű béremeléshez vásárolhatják meg a feltételeket, vagy megfordítva, jelentősen eltérő befektetéssel kell fizetniük azonos béremelési lehetőségért. E tekintetben a problémát tovább súlyosbítja, hogy a pótlólagos befektetések forrásai éppen azokon a jobb földeken állnak bőségesebben rendelkezésre, ahol a hatékonyság kisebb ráfordítással növelhető. A dolog lényege, hogy a földjáradék figyelembevételét ezekben az esetekben sem lehet mellőzni, mert a hatékonyságnövelés feltételei a földjáradék realizálásának törvényszerűségei szerint oszlanak meg az üzemek között.

A 4. és 5. esetben már eleve lehetetlen a problémát megközelíteni, ha nem ismerjük a földminőség jövedelemdifferenciáló hatását. Az állami elvonás csökkentése — amennyiben egységes elv alapján és azonos mértékben valósul meg — eltérő béremelést tenne lehetővé az egyes üzemekben. A differenciált elvonás-csökkentés csak akkor jelentene azonos béremelést az egyes üzemekben, ha figyelembe venné a földminőség-különbségek okozta jövedelemdifferenciáltságot. A termelői árak emelésével a szektor egészének nyújtott béremelésre szánt alap is csak a földminőség különbségeinek arányában osztható meg az egyes üzemek között.

A 6. eset vagy a szektor egészének nyújtott állami támogatás növelését vagy differenciált támogatási rendszert tételezi fel. A szektor egé-

szének nyújtott egységes támogatásnövelés azonban a földminőség arányában oszlana meg. A differenciált támogatás mértékének megállapítása viszont eleve feltételezi a földminőség jövedelemdifferenciáló hatásának ismeretét.

A lehetséges megoldásoknak van egy közös vonásuk: *bármely egységes intézkedés hatása a földminőség jövedelemdifferenciáló hatásának arányában oszlik meg az üzemek között.* E hatás szemléltetésére a legegyszerűbb példa az áremelés. Kiinduló sémánkat módosítsuk a következőképpen: az árakat úgy emeljük, hogy a kívánt béremelésre a szektor egészében, általában lehetőséget nyújtson. A béreket összesen 1000 pénzegységgel kell növelni, amit az árak megfelelő növelésével biztosítsunk. A 42 q termék árösszege tehát 13 600-ra növelendő, vagyis 1q új ára 323,8 lesz. Eredeti sémánkat a 11. sz. táblázat szerint bővíthetjük ki.

11. sz. táblázat

A szektor egészének biztosított 33 százalékos béremelés 7,9 százalékos áremeléssel (új ár = 323,8)

Fm	Eredeti árbevétel	Árbevétel új áron	Árbevétel-növekmény	Lehetséges béremelés
A	2400	2591	191	19%
B	4200	4533	333	33%
C	6000	6476	476	48%

A számítások egyértelműen és igen határozottan bizonyítják, hogy a szektor egészének nyújtott 33 százalékos béremelés a földjáradék realizálásának törvényszerűségei szerint oszlik meg. A példában szereplő gyengébb minőségű földeken csak 19 százalékos béremelést tenne lehetővé, míg a jó földeken 48 százalékos. Ez a megoldás rendkívül hátrányos lenne a kedvezőtlen adottságú üzemek számára. Ahhoz azonban, hogy számukra is biztosítsuk a 33 százalékos bérnövekedést, az árakat az előbb feltételezett 7,9 százalékos növelés helyett 13,9 százalékkal kellene növelni. Ez az áremelés azonban a szektor egésze számára már 58 százalékos, a jó földeken gazdálkodóknak pedig 83 százalékos bérnövekedést biztosítana.

A számításokból nyilvánvalóan következik, hogy a munka szerinti elosztás elvének következetesebb, tudatosabb alkalmazása és ezen belül a munkás- és a paraszti jövedelmek arányos növelése nem kizárólag népgazdasági kérdés és nem is osztályok jövedelemarányának kérdése csupán, hanem jelentős részben ágazaton belüli, vállalatok (üzemek) egymáshoz való viszonyának kérdése, ha úgy tetszik osztályon belüli kérdés is.

Úgy gondolom, hogy a munkás- és a paraszti jövedelmek arányos növelése, a munka szerinti elosztás elvének következetesebb alkalmazása a mezőgazdaságban csak a földjáradék képződésének tudatosabb figyelembevételével kialakított differenciált elvonási és támogatási rendszerrel oldható meg. Nem állítom, hogy gazdaságpolitikánk eddig nem számolt e követelményekkel, csupán azt szeretném hangsúlyozni, hogy a következetesebb, tudatosabb alkalmazáshoz a megalapozott járadékszámítások mindinkább szükségessé válnak.

24

SIMAI MIHÁLY:

A nemzetköziesedés gazdasági „költségei” a tőkésországokban és az átállás problémája

A világtermelés gyors bővülése a második világháború óta oka s egyben következménye is volt a nemzetközi gazdasági kapcsolatok igen intenzív fejlődésének. Az államok közötti gazdasági viszonyok erősödése különösen szorosan kapcsolta össze a vezető tőkésországok termelését és fogyasztását. A kölcsönös függőségi viszonyok növekedése nemzetközi síkon hasznos volt, egyszersmind azonban sok új problémát jelentett az érintett országok számára. Hozzájárult a műszaki fejlődés gyorsításához, a műszaki, tudományos, szervezési ismeretek nemzetközi terjedése révén, segítette a termelés és a fogyasztás összetételének átalakulását, hatékonyságának növelését. Sok országban mozdította elő a jövedelmeknek, különösen a nemzetközi nagyvállalatok hasznának az emelkedését. A világgazdaság nagyobb mértékű integrálódásának egyik lényeges következménye azonban az is, hogy a főbb, a fejlődés szempontjából jelentős országokban vagy a gazdasági kapcsolatok rendszerében keletkezett zavarok sokkal gyorsabban terjednek, mint korábban.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok intenzívebbé válása emiatt is fokozott követelményeket állít az államok elé gazdaságpolitikájuk cél- és főleg eszközrendszerének átalakításával kapcsolatban. E követelményeknek a gazdasági irányítás állami szervezetében s a monopoltőkés vállalati struktúrában végbement változások csak részben feleltek meg. Az új követelmények közül az egyik leglényegesebb az alkalmazkodó képesség, az „átállási gyorsaság” biztosítása a külgazdaságból eredő kedvezőtlen hatások esetén. E tekintetben az állami gazdaságpolitika nem vagy csak igen kevésé volt felkészülve lényeges problémákra, jelentős megrázkódtatások kivédésére vagy enyhítésére.

Az „alkalmazkodás”, a gazdasági reagálás külső hatásokra természetesen nem új probléma a vezető tőkésországok gazdaságpolitikájában sem. Az új világgazdasági helyzet azonban minőségileg más feltételeket teremtett: még tovább fokozta az államok külső gazdasági sebezhetőségének veszélyességét.

Tulajdonképpen az 1973. évi olajembargó tette világossá a fejlett ipari tőkésországok számára, hogy nemcsak a „hagyományos” külső hatások érvényesülhetnek, hanem ezek új elemekkel is gazdagodhatnak. A politikai motiváció és a gazdasági ösztönzők összefonódása az 1973-as helyzetben és a pusztán gazdasági jellegű problémák szerepének megnövekedése a világgazdaság fejlődésének jelenlegi szakaszában különösen nagy fontosságú kérdéssé tette azt, hogy az egyes államok milyen gyors-

san és mennyire képesek a külső impulzusok hatására átállni, mennyire tudnak a változásokhoz alkalmazkodni, azokat kivédeni. Az 1970-es évek első felében a fejlett tőkésországokat ért kedvezőtlen külső gazdasági hatások közül főleg a következők járultak hozzá a zavarok növekedéséhez:

1. Az infláció „nemzeti forrásai” a nemzetközi gazdasági viszonyok rendszerének közvetítésével sajátos módon összekapcsolódtak, s egymást gerjesztették. Különösen súlyos hatással volt az Egyesült Államok gazdasági problémáinak nemzetközi kisugárzása.

2. Az árrobbanás az 1970-es évek első felében végiggyűrűzött a tőkés világgazdasági rendszeren, s elsősorban a nyersanyagimporttól való függőség növekedése következtében, valamennyi fejlett ipari tőkésországban jelentős szerepet játszott az 1974—1975-ös gazdasági válság ki-robbanásában.

3. Az olajárak emelkedése, az 1973—1974-es árrobbanás egyik fontos tényezője, az olcsó energiahordozókra épült termelési és fogyasztási struktúrát különösen nagymértékben érintette, nemcsak közvetlenül, hanem közvetett módon is.

4. A termelés és a kereslet csökkenése, a termelőkapacitások fokozódó kihasználatlansága sokoldalúan hatott az államok külgazdasági kapcsolataira. 1975-ben, a második világháború óta először, csökkent a világvitel (7 százalékkal), miközben a tőkésállamok termelése csak 3—4 százalékkal esett vissza. Romlottak a tőke értékesülési feltételei is, ami kihatott a nemzetközi tőkeáramlás terjedelmére és struktúrájára. Nehezebbé vált, legalábbis átmenetileg, a hosszú távú finanszírozás.

5. 1974—1975-ös időszak azt bizonyította, hogy a termelés csökkenése a bruttó nemzeti termék emelkedésének importelaszticitásánál nagyobb mértékben vezet az import csökkenésére. A nyugat-európai tőkésországokban az 1955—1969 közötti időszakban a bruttó nemzeti termék növekedésének importelaszticitása 1,8 volt. Ennél némileg magasabb (1,9) volt a késztermék és valamivel alacsonyabb (1,2) a nyersanyagok importja esetében. Az 1974—1975-ös válság idején az import kb. kétszer olyan gyors ütemben csökkent, mint a bruttó nemzeti termék. Ennek oka az, hogy az iparilag fejlett tőkésállamok elsősorban belső termelőkapacitásukat igyekeznek működtetni, és ennek nem megfelelő kihasználása esetén gyakran közvetett vagy közvetlen protekcionista intézkedéseket vezetnek be.

Az import és az export természetszerűleg rendkívül szorosan összefüggnek egymással. A gazdasági növekedés lassulása általában fokozza az exportőr országok erőfeszítéseit kivitelük növelésére és az exportösztönzés különféle formáinak alkalmazására.

6. Az infláció és a fejlett tőkésországok viszonylagos nemzetközi egyensúlyhelyzetének felbomlása — az egyenlőtlen fejlődés egyik következménye — válságba juttatta bretton—woods-i rendszert. A dollár aranya való átválthatóságának megszüntetése, a valuták ellenőrzött és korlátozott lebegtetése és új valutáris centrum megjelenése nem minden tőkésország gazdaságát érintette kedvezőtlenül. A rendszer alappilléreinek összeomlása azonban mindenütt hozzájárult a gazdasági bizonytalanság külső eredetű tényezőinek erősítéséhez.

7. A fejlett ipari tőkésországok közötti versenyharc élesedése is

egyik fontos része a kedvezőtlen külső hatásoknak a nyugati világ államaiban. A verseny erősödése a válság és az azt követő megélénkülés időszakában nemcsak az értékesítési nehézségeket növelte a külső piacon. Megmutatta az egyes államok tényleges erejét és gyengeségeit is, s ezek hátterében a nagyvállalatok közötti erőviszonyok realitásai is felszínre kerültek. Néhány nagyvállalat tönkrement, vagy a csőd szélére jutott. Japánban a hatalmas Kodzsin társaság tönkremenetele volt a második világháború utáni leghatalmasabb üzleti csőd, miközben kis és középvállalatok ezrei mentek tönkre 1975-ben. Több hatalmas francia óriásmonopólium is nehéz helyzetbe került. A jól ismert Rhone Poulence vegyipari és gyógyszeripari társaság, történetében először, 200 millió dolláros ráfizetéssel zárt. Az Air France légiforgalmi társaság vesztesége 100 millió dollár volt. A Német Szövetségi Köztársaság nagy iparvállalatai közül a Volkswagen került súlyos helyzetbe, fő exportpiacai nem vásároltak, s 25 000 munkást volt kénytelen elbocsátani. Az Egyesült Államok történetében először fordult elő az, hogy egy óriási supermarket-hálózat, a Grant csődbe jutott.

A gazdasági alkalmazkodás az új feltételekhez minden körülmények között bonyolult feladat. Több szinten jelentkező, nemegyszer ellentétes hatásokra reagáló problémákkal kell ugyanis egyidejűleg megbirkóznia a gazdaságnak. Nemzetgazdasági szinten az államnak az általános gazdasági egyensúly fenntartására kell törekednie. Ennek eszköztára, az állami monetáris és költségvetési politika a múltban és jelenleg is elsősorban nemzeti célokhoz kapcsolódik. A termelés és fogyasztás szférájában, tehát a mikrogazdaság szintjén ösztönöznie, segítenie kell az átállás végrehajtását. Olyan érdekeket kell ebben a szférában befolyásolni és koordinálni, amelyek gyakran nemcsak nemzeti keretek között ellentétesek, hanem amelyekre a nemzetközi problémák is igen jelentős mértékben hatnak, nem utolsósorban a transznacionális vállalatok tevékenysége nyomán, amelyek súlya elérte a tőkésvilág ipari termelésének 20—25 százalékát. A makro- és mikroszféra között természetesen állandóan megfelelő kapcsolatot kell teremteni és fenntartani az új körülményeknek megfelelően. Olyan feltételeket is ki kell elégíteni, hogy a nemzetgazdasági szintű egyensúly fenntartására irányuló erőfeszítések ne korlátozzák a mikroszféra szükséges átállását, illetve fordítva: a vállalatok adaptációs erőfeszítései ne okozzanak nemzetgazdasági szintű zavarokat. Nem könnyű feladat a strukturális átállással szemben jelentkező belső ellenállás leküzdése sem.

Az átállás és a nemzeti gazdaság

Az 1974—1975-ös gazdasági válság során a termelésnövekedésből és az elmaradt termelésnövekedésből származó veszteség, tehát a válság „közvetlen költségeinek” összege mintegy 500 milliárd dollárra tehető. A válságon tulajdonképpen valamennyi állam veszített. A veszteségek a jövedelemelosztási viszonyoknak megfelelően sújtották a dolgozó tömegeket, kihatottak a bérekre, s befolyásolták a profitokat is. A veszteségek az államok között természetesen egyenlőtlenül oszlottak meg.

A közvetlen veszteségek mellett (s általában ezektől függetlenül) az

átállás költségei is igen jelentősekké váltak. Ezeket a költségeket az egyes államok világgazdasági pozíciói természetesen számottevően befolyásolják, s befolyásolták a válság során is. A tapasztalatok szerint egyes államok átmenetileg vagy tartósan esetenként előnyökre is tehetnek szert, különösen azok, amelyek képesek voltak a világgazdasági helyzetet érdekeiknek megfelelően befolyásolni. Más fejlett tőkésországok hátrányos s igen sok fejlődő ország hirtelen súlyos helyzetbe került.

Elvileg az egyes államok különböző módon, különböző irányban reagálhatnak a számukra kedvezőtlen külső gazdasági hatásokra.

a) Olyan intézkedéseket tesznek, amelyek tartósan korlátozzák a nemzetközi kapcsolatokat (import- és devizakorlátozások, importhelyettesítés, a belső termelés és fogyasztás csökkentése).

b) Rövid távon igyekeznek felfogni a külső kedvezőtlen hatásokat, miközben hatékony intézkedéseket tesznek közép- és hosszú távú semlegesítésükre termelési struktúrájuk modernizálásával.

c) Átmenetileg csökkentik importjukat (takarékossgal, a termelés korlátozásával, a fogyasztás visszaszorításával), s minden eszközzel fokozni igyekeznek exportjukat.

d) Az érdekek egyezése alapján, átmeneti vagy tartós csoportosulások kialakításával, nemzetközi megállapodásokra törekednek, s közösen lépnek fel a problémák rendezésére (például a fő nyersanyagfogyasztó államok kísérlete az OECD keretében közös politika kialakítására).

e) Együttes erőfeszítéseket tesznek a meglévő regionális együttműködési szervezetek keretében a külső kedvezőtlen hatások kiküszöbölésére vagy enyhítésére. A „mezőgazdasági közös piac” mechanizmusa egyik jellemző példája annak, miképpen nemzetköziesítenek veszteségeket vagy kártalanítással kapcsolatos kiadásokat.

f) Globális nemzetközi rendezésre irányuló intézkedéseket tesznek, amelyek átfogják a különböző érdekű államokat (a változások nyerteseit és veszteseit), s megkísérlik az érdekek egyeztetését megfelelő kompromisszumok kialakításával.

Az említettek különböző módon hathatnak a kedvezőtlenül érintett országok belső helyzetére. Tartósan csökkenthetik a nemzetközi gazdasági kapcsolatokból élvezhető előnyöket. Súlyosbíthatják az átállás, az alkalmazkodás költségeit. Ugyanakkor lehetőséget is adhatnak arra, hogy az átállás nyomán az érintett ország kárpótláshoz jusson a korábban elszenvedett veszteségeiért.

A nemzetközi együttműködés elvileg jó lehetőséget adhat az érintett országoknak. Megkönnyítheti a veszteségek arányos elosztását, a kedvezőtlen következmények részleges kivédését, s segítheti a szükséges átállások végrehajtását. Ezek azonban elméleti sémák, a valóságban a problémák sokkal összetettebbek.

Az országok adottságai a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerében eleve rendkívül különbözőek.

Nemcsak a nemzetközi gazdasági kapcsolatoktól való függőség mértéke, hanem az adott ország termelőerőinek fejlettsége, gazdasági szerkezetének jellege, gazdasági vezető intézményeinek tapasztaltsága, rugalmassága és gazdasági vezetésének rátermettsége is meghatározzák képességeit az alkalmazkodás, az átállás veszteségeinek csökkentésére. Az is lényeges természetesen, hogy az érintett ország mennyire tud hatni

világgazdasági környezetére, s mennyire passzív részese csupán a változásoknak.

Vitathatatlan az is, hogy az ország közvéleményének hozzáállása is döntő szerepet játszik az átállási képességben. Különösen így van ez szocialista államok esetében, de rendkívül fontos kérdéssé vált a közvélemény magatartása a fejlett tőkésországokban is, amelyekkel e tanulmány keretében foglalkozunk.

Az alkalmazkodóképesség, az átállás problémájával foglalkozó polgári közgazdák többsége a nemzeti gazdaságok közötti viszonyok vizsgálatánál gyakran leegyszerűsített feltételezésekből indul ki. Általában a verseny szabadságát, a tőke, az áruk, a munkaerő szabad áramlását tételezik fel, s a nemzetgazdaságokat úgy tekintik, mint amelyek ezek fenntartásáért mindenkor hajlandók az átállás költségeinek vállalására.

A valóságban a modern tőkésállamok létezése óta ezek a feltételezések sohasem érvényesültek az államok közötti kapcsolatokban. Az egyes országok nemzetgazdaságában végbemenő változások hatását a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszere a másik állam nemzetgazdaságára mindig csak számottevő torzítással közvetítette. Vámok, kvóták, exportösztönző vagy -korlátozó rendszabályok, a valutakorlátozások különböző rejtett vagy nyílt fajtái, időnként közvetlen politikai eszközök torzítják ma is az ún. tiszta gazdasági hatások érvényesülését az államok között. Ezért a külső eredetű zavaró hatások forrásainak pontos meghatározása is összetett feladat, s természetesen még bonyolultabb az érintett államok reagálása mértékének és eszközeinek a kialakítása.

Elvileg is a nemzetközi gazdasági kapcsolatok által közvetített zavaró hatások, keletkezésük jellegét, a hatás mélységét, intenzitását tekintve, igen különbözőek lehetnek. Az 1974—1975-ös válság is azt bizonyította, hogy egy adott időszakon belül is — lényegében: egyidejűleg — az államokra az egyes tényezőknek nem mindegyike s mint említettük, nem is mindig azonos módon hat. Nemcsak azok intenzitásában vannak azonban eltérések, hanem az egyes államoknak a válság során felmerülő külső problémákkal kapcsolatos strukturális „immunitása” is különböző.

A reagálás mértéke, a keletkező problémák megoldásához szükséges intézkedések jellege miatt igen fontos a külső hatások pontos feltérképezése és értékelése.

A tőkés világgazdaság normálisnak tekinthető funkcionálása esetén is keletkezhetnek egyes államokban olyan problémák, amelyek partnereikre kedvezőtlenül hatnak.

Hirtelen változások a világgazdasági kapcsolatok szemszögéből fontos szerepet játszó államok gazdaságpolitikájában, konjunktúrapolitikájában s ennek nyomán gazdasági helyzetében súlyos problémákat okozhatnak számos más államban is. Az 1960-as években például az Egyesült Államok nemzeti gazdaságpolitikájának súlyos zavarai igen komoly gondokat okoztak egy sor iparilag fejlett tőkésországban.

A tőkésállamok közötti kapcsolatokban a külső eredetű zavarok nemegyszer a nemzetközi valutáris viszonyokkal (fel- vagy leértékelt valuta, fizetésimérleg-problémák stb.) függhetnek össze. Különösen veszélyesek az egyes államok termelési és fogyasztási struktúrájából kiinduló zavaró hatások más államok gazdaságára. A technika vagy egyes termelési ágak hirtelen felfutása némely államokban nehézségeket okoz-

hat a „hagyományos” termelőknek és exportőröknek. Hasonló problémák adódhatnak egyes fontos ágazatok lemaradásából, nemzeti gazdasági struktúrák „megmerevedéséből”. Különösen súlyosak a strukturális problémák azokban az államokban, amelyek termelése és kivitele néhány terméktől függ. A strukturális függőség a nemzetközi kizsákmányolási viszonyoknak is legfőbb közvetítője a tőkés világ gazdasági rendszerben. Az ebből eredő gazdasági nehézségek gyakran rejtve maradnak, s a felszínen „technikai” problémaként jelennek meg.

A gazdaságpolitika nemzetközi kisugárzásai

A „nemzetgazdaság” gazdaságpolitikai eszközei a konjunktúra szabályozására néha magukban foglalnak olyanokat, amelyek közvetlen nemzetközi hatásúak (például vámpolitika, importkorlátozás, exporttámogatás). A tőkésállamok nemzetközi gazdaságpolitikája ugyanis általában nem független az általános konjunktúrapolitikától, hanem annak igényei szerint változik. Gyakori jelenség azonban, hogy a kifejezetten a nemzetgazdaság szabályozását, befolyásolását célzó intézkedések hatnak más államok gazdaságára, különösen az olyanokéra, amelyek a világgazdaság főbb országhaihoz kapcsolódó kisebb egységek.

Nemcsak szabad áru mozgás esetén — bár akkor nagyobb mértékben —, hanem importkorlátozások esetén is, a gazdasági expanzió az egyik országban például jelentős importot vonzhat, különösen a termelés bővítéséhez szükséges, a hazai termeléssel tehát nem versenyező behozatalt. Ez a másik államban keresleti tényező, s az export megnövekedésében jut kifejezésre. Ez a keresletnövekedés megfelelő mértékben visszahat a külső keresletet kihasználó exportőr állam importjának növekedésére is. A külső konjunktúra keresletnövelő hatása — abban az esetben, ha az exportőr állam érdekelt a kivitel növelésében — általában a gazdaság egészét tekintve kedvező hatású. (Ez volt például a helyzet a vezető tőkésországokban a hatvanas években.) Az export gyors bővülése azonban lehet kedvezőtlen is (például belső áruhiányhoz, áremelkedéshez vezethet, mint 1972—1973-ban több tőkésországban).

Az előzőekben vázolt folyamatnak a fordítottja is végbemehet, vagyis a kereslet csökkenését is exportálhatják az egyik államból a másikba. A tőkés gazdaságban ez történik például válságok, recessziók esetében vagy a gazdasági növekedést fékező intézkedések nyomán. E jelenségnek voltunk tanúi az 1974—1975-ös válság idején.

Ismét bebizonyosodott, hogy a nemzetközi árukapcsolatok, abban az esetben, ha a forgalom lényegében közvetlenül reagál más országbeli keresleti tényezőkre, csökkentik az államok nemzeti gazdaság szabályozási autonómiáját, s növelik nehézségeiket a gazdasági egyensúly fenntartása terén.

A külső tényezők hatására fellépő nemzetgazdasági problémákat nemcsak az áru-, hanem a tőkekapcsolatok is bonyolítják. Más államok konjunktúrapolitikájának változásai a tőke mozgásokra is hatnak (hosszú és rövid távon), s ezek szabadsága esetén még több irányból érhetik váratlan külső hatások a különböző nemzetgazdaságokat (például magas kamatláb esetén hirtelen nagy „kőbortőke”-beáramlás).

A hosszú lejáratú tőkemozgások is lényeges gondokat okozhatnak mind a tőkeexportőr, mind pedig a fogadó országokban.

A külföldi magántőke-beruházások célja gyakran a külföldi piacok biztosítása az exportőr számára olyan esetekben, amikor a kereskedelmi korlátozások az export megszakadásával fenyegetnek. Ez esetben az exportőr állam külkereskedelme (s termelése) is csökkenhet.

A tőkeexportőr célja legtöbbször az, hogy előnyökre tegyen szert a költségkülönbségekből vagy a gazdasági növekedési (piacnövekedési) differenciákból. Ez esetben a tőkeexport hatása a hazai termelésre különösen kedvezőtlen. Potenciális exportpiacok mellett importverseny is jelentkezik. A hazai termelés adaptációja ilyenkor, a tőke és a munkaerő szükséges átcsoportosítása miatt, számottevő átállási költségekkel járhat. A tőkeimportőr államokban más jellegű adaptációs problémák lépnek fel. A munkaerő ugyanis olyan szektorok felé áramlik a tőkeimport hatására, ahol a termelékenység növekedése gyorsabb, és a bérek magasabbak, s ha a gazdaság többi része elmaradottabb, nehézségek jelentkezhetnek más szektorokban, mivel a képzett munkaerőt elvonja a nemzetközi tőke. A nemzetközi tőkemozgások nyomán a külső hatások között egészen sajátos jellegűek is felléphetnek. Az eurodollárnak vagy az olajdollárnak a — részben spekulatív célokkal, részben hosszú távú beruházásként történő — beáramlása egyes fejlett tőkésországok pénzpiacára igen jelentős gazdasági és nemegyszer politikai problémákhoz is vezethet. A gazdasági problémák között az érintett országok gazdasági stabilitását veszélyeztető spekuláció az egyik leglényegesebb, nem utolsósorban a tőkemozgások terjedelmének növekedése nyomán. Ugyancsak sajátos gazdasági és politikai problémákat vetett fel a transznacionális vállalatok tevékenységének kiszélesedése.

Az elmúlt évtized tapasztalatai még a legnagyobb tőkésállamokban is azt bizonyították, hogy az olyan konjunktúrapolitikai modell, amelyik csak a nemzetgazdasági feltételekből indul ki, s nem számol a nemzetközi kölcsönhatásokkal, szükségképp éles belső, sőt nemzetközi konfliktusokhoz vezet a kölcsönös függőségi viszonyok erősödésének világában. Az is tény viszont, hogy az új világgazdasági feltételeket figyelembe vevő, a nemzeti gazdaságpolitikákat koordináló fórum még nem alakult ki a tőkés világgazdaságban, s arra sincsenek megállapodások, hogy a kormányok milyen mértékben reagálhatnak a más államok gazdaságpolitikájában végbemenő hirtelen, számukra kedvezőtlen változásokra (például megtorló intézkedések vagy különböző korlátozások bevezetése). Az érvényes megállapodások szinte kizárólag a külgazdaság-politikában alkalmazható eszközökkel kapcsolatosak. A GATT keretében megkötött kereskedelmi egyezmények például „kibúvó záradékot” tartalmaznak, amelyik megengedi az államoknak, hogy váratlan változások esetén, ha nemzeti érdekeik veszélyben forognak, importkorlátozásokat vezessenek be. Az Általános Kereskedelmi és Vámegegyezmény XIX. cikkelye megengedi rendkívüli intézkedések alkalmazását az import korlátozására, ha a hazai ipar tényleges károsodása vagy ennek veszélye bizonyítható. Feltételezi azonban, hogy az érintett országok előzetesen konzultálnak egymással, s hogy a bevezetett importkorlátozások nem megkülönböztetőek és csupán ideiglenesek.

A GATT-kibúvót a kormányok mindaddig nem szívesen alkalmaz-

ták. Egyrészt nem egyértelmű, mit jelent a nemzeti érdek veszélyeztetettsége, másrészt a kormányok félnek az előzetes konzultációktól, mert attól tartanak, hogy hirtelen megrohanják az importőrök a piacot. Nem akarják „dobra verni” szándékukat. Az érintett partnerek általában kártalanítást is követelnek, ami a cikkelyt alkalmazó számára többletköltség. A „nem megkülönböztető” kikötés alkalmazása különösen problematikus sok esetben.

Lényegesen sokoldalúbb és átfogóbb együttműködés alakult ki az államok között a nemzetközi pénzügyi rendszer keretében, valutapolitikai kérdésekben. Ennek eredményeként például a bretton—woods-i rendszer összeomlása nem vezetett a multilateralizmus felszámolásához. Az államok tudatosan szervezték és biztosították is a nemzetközi együttműködés olyan szintjének fenntartását, amely elegendő volt annak elkerüléséhez, hogy az 1931. évihez hasonló helyzet álljon elő. Legmesszebbre e tekintetben a Közös Piac tagállamai jutottak, ahol már korábban is előtérbe került a monetáris unió megteremtésének lehetősége is.

A monetáris unió megteremtésével kapcsolatos problémák egyébként jól illusztrálják a gazdaságpolitika összehangolásának nehézségeit a Közös Piac tagállamaiban. Nem csupán a tőkés világ gazdaság zavaraiból, hanem az integráció logikájából is következik, hogy annak továbbfejlődése megkövetelné a monetáris unió megteremtését. A vámunió, a mezőgazdasági közös piac megteremtése, a tőke- és pénzpiacok integrációja olyan messze jutott, hogy fix árfolyamok fenntartása mellett az államok nem követhetnek „büntetlenül” eltérő monetáris politikát. Ilyen irányú kísérleteik nagy külkereskedelmi deficithez, hatalmas tömegű kóbortőke-áramláshoz és fizetésimérleg-válságokhoz vezetnének. (A monetáris unió a Werner-jelentés megfogalmazása szerint „a keretek között teljes és visszavonhatatlan valutaátválthatóságot, az árfolyamok ingadozásában megengedett sáv teljes kiküszöbölését, az árfolyamok szilárd rögzítését és a tőkeozgás teljes szabadságát” jelentené. A Werner-jelentés a költségvetés-politikák összehangolását is célul tűzte ki, s számos egyéb feltételt is megállapított, egyebek között centralizált, EGK-szintű monetáris intézmények kialakítását.)

A legsúlyosabb problémák a monetáris integráció felé vezető úton a teljes monetáris integráció megteremtéséhez szükséges átmeneti lépésekkel kapcsolatban merültek fel. A „monetáris” iskola hívei szerint, pozitív lépések a monetáris integráció irányában erősítenék és gyorsítanák a gazdasági integrációt. E lépések arra kényszerítenék a tagállamokat, hogy koordinálják gazdaságpolitikájukat, s csökkenték a különbségeket az árak és bérek mozgásában. A „közgazdasági” iskola hívei azt vallják, hogy először a gazdaságpolitikák összehangolását kell végrehajtani, s további lépéseket a monetáris integráció irányában addig nem szabad tenni, amíg a bér- és ármozgások nem „konvergáltak”, s nem fejezték be a strukturális átállást, amelyet a közös piacon belüli gazdasági kapcsolatok szükségessé tettek.

A vita központjában továbbra is az alkalmazkodás problémája áll. Sok közgazdász osztja azt a véleményt, hogy az átállás elviselhetetlenül s politikai szempontból is indokolhatatlanul nagy terheket hárítana a nemzeti gazdaságokra. Olyan egyensúlyi zavarok keletkeznének ugyanis (például a tőke- és munkaerő-áramlás intenzívebbé válása nyomán),

amelyek áthidalása a ma rendelkezésre álló vagy belátható időn belül kialakítható eszközökkel lehetetlen.

A konjunktúrapolitika fő kérdéseit illetően, az 1974—1975-ös válság sem jelentett elegendő ösztönzést az összehangolás átfogó vagy akár a vezető tőkésországok közötti megteremtésére, bár kétségkívül történtek lépések, főleg egymás jobb informálására. Ez a múltban szinte kizárólag a fejlett ipari tőkésországok együttműködési szervezetének: az OECD-nek, pontosabban az OECD Gazdaságpolitikai Bizottsága munkacsoportjainak s főleg az ún. 3. sz. munkacsoportjának a keretében ment végbe, ahol a tagállamok vezető gazdasági szakemberei évente többször is találkoztak, s üléseiken megtárgyalták — indokolták, illetve bírálták — az egyes államok nemzeti gazdaságpolitikáját. Egy 1972-ben megjelent munka a Bizottság tevékenységéről a következőket írta: „Nemzeti szakértők tájékoztatását gazdaságuk helyzetéről elfogadják vagy kétségbe vonják külföldi kollégáik. Követett vagy tervezett politikákat támadnak vagy védenek meg. Arról, hogy mindennek mi a következménye a kormányok cselekedeteiben, milyen változtatásokat hajtanak végre, nincs világos információ. Az egyes kormányok keretein belül is nézeteltérések vannak a legtöbb kérdésben, s a külföldi reagálás szerepet játszhat a mérleg nyelvének átbillenésében. Az is tény egyébként, hogy a jövő politikájának, döntéseinek kialakítását a többi ország szándékai vagy várható állásfoglalásai is befolyásolják”.*

Az 1972 óta történt változások egyrészt erősítették az OECD szerepét. A szervezet keretében azonban még nem történt minőségi változás a konjunktúrapolitika összehangolását illetően. Sokkal több jel mutat arra, hogy egyes államok továbbra is maximális szabadságot szeretnének maguknak biztosítani minden tekintetben, s nem hajlandók alávetni magukat semmi olyan megállapodásnak, amelyik a nemzetközi következmények miatt korlátozná nemzeti gazdaságpolitikájuk változtatását lényeges területeken. Különösen áll ez az Egyesült Államokra. Ezt bizonyította a vezető tőkésállamok gazdasági csúcstalálkozója is 1975 decemberében. Ugyanakkor azonban az új nemzetközi pénzügyi rendszer megteremtése irányában tett lépések fokozták a gazdaságpolitikai együttműködést bizonyos területeken.

Problémák forrása az is, hogy a tőkésországokban a vállalatok s különösen a legnagyobb vállalatok, a nemzetközi társaságok rendszerint képesek arra, hogy az állami gazdaságpolitikát negligálják, azt figyelmen kívül hagyva cselekedjenek, s nemzetközi kapcsolataik révén „megkerülik” a korlátozásokat, vagy a belső konjunktúrát ösztönző eszközöket nemzetközi expanziójukban használják fel (például olcsó hitelek), s ezzel csökkentik a gazdaságpolitika hatékonyságát.

A mikro- és makroszféra közötti ellentmondások különösen nehezítik az állami gazdaságpolitika érvényrejuttatását olyan esetekben, amikor az adott ország tőkés csoportjai között érdekellentétek vannak a gazdaságpolitika alapkérdéseivel kapcsolatban.

* William Diebold: *The United States and The Industrial World*. N. Y. 1972. 352—353 l.

Az adaptáció és a nemzetközi pénzügyek

A külső eredetű zavarokat igen gyakran a nemzetközi pénzügyek szférája közvetíti. Az ilyen hatások legtöbbször nem magában a rendszerben, hanem az egyes nemzetgazdaságokban keletkeznek. Maga a pénzügyi rendszer is képes azonban arra, hogy ezeket a zavarokat „fel-nagyítsa”, vagy ezek bázisán „önállóan” is problémákat okozzon. Az 1971 előtti fix árfolyamok esetén átváltható valutánál a fizetési mérleg tartós hiánya a valutatartalékok kiapadására, az államok eladósodására vezetett, amelyet az államok természetesen igyekeznek elkerülni. Erre elvileg több lehetőségük van.

a) Restriktív belső gazdaságpolitikát alkalmaznak, vagy az exportot ösztönzik (vagy mindkettőt egyszerre alkalmazzák).

b) Korlátozzák az importot, s a szükségleteket hazai termeléssel vagy kedvezőbb feltételek mellett importforrásokból elégítik ki.

c) Azok az államok, amelyek erre valutájuk különleges szerepe folytán képesek (például az Egyesült Államok), átmenetileg — mindaddig, amíg a többi állam hajlandó elfogadni — pénzkibocsátásuk és -kiáramoltatásuk fokozásával finanszírozhatják a fizetési mérleg hiányát (ahhoz hasonlóan, amikor egy országban a költségvetés hiányát az ország papírpénz-kibocsátással vagy fedezetlen bankkölcsönök felvételével hidalja át).

Az első esetben az alkalmazkodás „ára” termelés-csökkenés, foglalkoztatottság-csökkenés vagy ráfizetés a fokozott exportra. A második esetben — amikor az importkorlátozások és az ellenőrzés növekedése a fő eszköz — az ár, amit a gazdaság fizet: az esetleges drágább hazai termelés, a hazai erőforrások nem gazdaságos átcsoportosítása, a beruházások hatékonyságának csökkenése. A harmadik esetben kezdetben más államok fizetik az alkalmazkodás elhúzódásának költségeit, valutatartalékaik reálértékének csökkenésével. Később azonban az adott ország valutája sínylí meg a következményeket, annak értéke csökken.

A veszteség mértéke az egyensúlyhiány forrásaitól függ. Ha csak az irreális árfolyamok okoznak problémákat, azok könnyebben enyhíthetők, mint a strukturális zavarok. Ha a zavarok belső inflációval is párosulnak, az adaptáció sokkal nehezebb. Sok függ attól is, miképpen viselkednek a partnerek, például a többlettel rendelkező államok. Nehezebb lesz az alkalmazkodás, ha állandósítani igyekeznek többlettüket. A többlettel rendelkező országok maguk sem mentesek az átállási költségektől. Esetleg alacsonyabb hatékonysággal termelt javakat exportálnak, s nagy hatékonyságú tőkebeáramlástól esnek el, jövedelmet nem hozó tartalékokért. (Ugyanakkor azonban nyerhetnek a tőkeexport-lehetőségekből.) A probléma enyhítésére egyoldalúan enyhíthetik importkorlátozásaikat, visszafoghatják a tőkeexportot, s expanzív gazdaságpolitikát folytathatnak.

Az 1974—1975-ös válság időszakában s különösen a nemzetközi pénzügyi rendszer jövője szempontjából az egyik alapvető kérdés az volt, hogy a lebegő árfolyamok mennyire korlátozhatják az adaptációs költségeket. Elvileg a lebegés eszközül szolgálhat az átállás késleltetésére. Hozzájárul azonban a zavarok halmozódásához. Lebegtetés esetén a defícites országok valutája leértékelődik, a többlettel rendelkezőké felérté-

kelődik. A kereslet és kínálat törvényei ily módon megszüntetik a fizetési mérleg problémáját. Ez azonban egyrészt a valóságban egyáltalán nem ilyen egyszerű. Először is, nincs szó „tisztá lebegtetésről”. A két monetáris tömörülés keretein, a dollár- és a márkablokkon kívüli államok is bizonyos pontokon kénytelenek beavatkozni valutáik védelmében. Az együtt lebegő valuták esetében is szükséges az esetenkénti beavatkozás. A lebegtetés növeli a rövid lejáratú spekulációs tőkemozgásokat, amelyek anticipálják az árfolyamváltozásokat, ily módon elmélyítik a problémákat is, és megnehezítik azok rendezését. A lebegtetés védelmezőinek fő érve, hogy az nehezíti az infláció exportját. Elvileg ez abban az esetben lenne igaz, ha a tőkés világgazdaságban csak egy inflációs forrás lenne. A valóságban azonban az infláció nemzeti forrásai a legdöntőbbek. Ezeket a lebegtetés nem küszöböli ki. A gyakorlatban a nemzetközi gazdasági kapcsolatok valamennyi formájára jelentős hatással van az infláció. A lebegés tehát nem végleges megoldás, elsősorban azért nem, mert növeli a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a bizonytalansági tényezőket.

Azok az erőfeszítések, amelyek a tőkés nemzetközi pénzügyi rendszer reformjának megteremtését célozták, három, egymással nem könnyen összeegyeztethető célt igyekeztek elérni: 1. az államok alkalmazkodóképességének elősegítését s az alkalmazkodás nemzeti költségeinek csökkentését egyebek között a nemzetközi hitelforrások bővítésével; 2. a rendszer rugalmasabbá tételét az ellenőrzött, ún. piszkos lebegtetés intézményesítésével s 3. a rögzített árfolyamok bevezetése lehetőségének biztosítását — regionálisan vagy megfelelő feltételek megteremtése esetén átfogó rendezés keretében is.

Az 1976. január 7—8-i jamaicai konferencián a bizottságban megfogalmazott javaslatok sajátos kompromisszumot képviselnek. Annak ellenére, hogy elsősorban a jelenlegi gyakorlatot szentesítik, végső soron a vezető tőkésországok szándékát jelzik a további eltávolodásra a nemzeti és nemzetközi méretekben is rendkívül költséges korábbi mechanizmusoktól az átfogóbb, államközi szabályozás és koordináció irányában. Nemcsak az kérdéses, hogy a meglévő vagy felmerülő új ellentétek mennyire teszik lehetővé egy ilyen rendszer megteremtését és működtetését. Egy ilyen rendszer működése technikai-gazdasági szempontból is problematikus. A SDR, a különleges lehívási jog értéke meghatározásának módja, a dollár különleges fontosságának fennmaradása, új lehetséges párhuzamos kulcsvaluták kialakulása nemcsak a rendszert teszik bonyolultabbá (nem szükségképp rugalmasabbá), hanem az államok alkalmazkodóképességét, reagálását is megnehezíthetik.

A nemzetgazdaság szerkezeti zavarai s a külgazdaság

A gazdasági alkalmazkodóképesség szemszögéből a legsúlyosabb problémák akkor jelentkeznek, ha a külgazdaságból eredő bajok forrásai az érintett nemzetgazdaság szerkezeti zavarainal kapcsolatosak. A terelés és a fogyasztás szerkezeti zavarai ugyanis a gazdasági folyamatok mély, belső összefüggéseit érintik. Minél fejlettebb egy ország gazdasága, annál bonyolultabbak, sokrétűbbek ezek az összefüggések. Minél fejlettebb a világméretű nemzetközi munkamegosztás, annál nagyobb mér-

téekben kapcsolódnak össze a világtermelésben és a -fogyasztásban a nemzeti szerkezeti zavarok nemzetközi méretekben is.

A termelési és fogyasztási szerkezet zavarainak kiküszöbölése az egyes nemzeti gazdaságokban is igen összetett folyamat. Még nehezebb ennek megvalósítása nemzetközi méretekben.

A világtermelés és -fogyasztás növekedésének, differenciálódásának, szerkezeti átalakulásának szakadatlan folyamatában ugyanis különböző intenzitású és jellegű konfliktusok keletkeznek, s megoldásuk vagy enyhítésük bonyolult mechanizmust követel. A struktúra átalakítását célzó politika ugyanis nemzeti keretekben is közvetlenül hat a profit, a bérek, a foglalkoztatottság szintjére. Az államok gazdaságpolitikája vagy a vállalatok üzleti politikája, amikor a szerkezeti változások irányát előre meghatározott célokkal befolyásolni, összehangolni igyekeznek, s enyhít vagy megold konfliktusokat, általában új konfliktusokat is teremtet. Nemzetközi méretekben a szerkezeti változások összehangolására irányuló erőfeszítések szükségképp nemzeti érdekekbe ütköznek, és az egyes államok kormányai általában törekednek az ilyen célú erőfeszítések kedvezőtlen hatásainak kivédésére, akár integrációs szervezetek, akár pedig nemzetközi monopoltársaságok igyekeznek az összehangolást végrehajtani.

A szerkezeti problémák eredete gyakran az egyes államok iparágai relatív helyzetének, versenyképességének változása. Ezt a folyamatot pedig lehetetlen nemzetközileg koordinálni a tőkés rendszerben.

A hazai termelés egy tőkésországban, potenciálisan, mindig versenyben áll a hasonló vagy azonos szükségletek kielégítésére szolgáló importárukkal. A nemzeti termelők igyekeznek áruiknak védelmet biztosítani a behozatallal szemben. Az elmaradottabb nemzeti gazdasági struktúra védelme importkorlátozásokkal azt jelenti, hogy az alacsony hatékonyságú egységek számára is kifizetődik a termelés, sőt a termelés bővítése is. Mivel a gazdasági növekedés mindig egyenlőtlen folyamat, egyes iparágak (vagy vállalatok) versenyképessége állandóan csökken, másoké javul. A hanyatló iparágak, elmaradott vezetési módszereikkel, elavult technikájukkal s gyártmányszerkezetükkel, állandó forrásai a behozatali korlátozások, a „nemzeti elzárkózás” politikája ösztönzésének. Az átállás elmaradásának költségei ilyen esetben elsősorban a fogyasztókra hárulnak, de végső soron az egész nemzetgazdaságra kihatnak. A szükséges ellenlépések ilyen körülmények között sokkal költségesebbek lesznek a későbbiekben. Ezért is igyekeznek egyes szélesebb látókörű tőkésállamok a nemzetközi monopoltársaságok gyakorlatát követni: tudatosan visszaszorítani egyes iparágak termelését, kiépíteni azokat a belső ütköző mechanizmusokat (átállási, átképzési segélyek rendszere a dolgozóknak, állami átállási szubvenciók a magánvállalkozóknak), amelyek csökkentik a strukturális átalakulással összefüggő megrázkódtatásokat, ugyanakkor ösztönzik bizonyos iparágak kitelepítését más, kevésbé fejlett országokba, ahol az adott költségviszonyok mellett azok még jövedelmezők. Az áttelepítés esetenként fontos ösztönzője, „hordozója” lehet a gazdasági kapcsolatok fenntartásának és fejlesztésének az elmaradottabb és a fejlett gazdaságú országok között, egyszersmind eszközül is szolgálhat a gazdasági függőség láncolatának kiépítéséhez a mai világ-gazdasági helyzetben.

Az iparágak kitelepítése azonban egyáltalán nem problémamentes, sőt súlyos belső és nemzetközi konfliktusok forrása is lehet.

A világgazdasági adaptációval kapcsolatos strukturális eredetű nehézségekre az egyik legszemléletesebb példa a textil- és a konfekcióipar. Ezek az iparágak rendkívül munkaintenzívek, s világszerte nagyban befolyásolja az olcsó bérű országok versenye, ugyanakkor elég jelentős iparágak is. A legtöbb fejlett ipari országban a munkaerő több mint 10 százalékát foglalkoztatják. Gyors termeléseszközökkel éppen ezért számottevő munkanélküliséghez vezet. Az is problémákat okoz, hogy sok szakképzetlen, betanított munkaerőt alkalmaznak. Emellett ezek az iparágak „érettek”, s mindenki számára könnyen elérhető technikával működnek, fejlesztésükhöz nem kellene nagy beruházások, s ha az iparágat egyszer kialakítják, mind a hazai szakképzetlen, mind pedig a külföldi munkaerőt foglalkoztathatják. A textilipar tehát rendkívül mobil, és azonnal fejleszthető a fejlődő országokban is. Ugyanakkor szolgálhatja a hazai és a külföldi piacokat is.

A második világháború előtt az Egyesült Államok és Nyugat-Európa nettó exportőrök voltak, míg Japán gyorsan fejlődő kivitele súlyos problémákat okozott egyes piacokon a hagyományos termelőknek és exportőröknek. A fejlődő országok az ötvenes évek végéig nettó importőrök voltak az iparágak termékeiből.

A helyzet azonban rövid idő alatt megváltozott. A fejlődő országokban igen gyorsan építették ki a textilipart. Az ötvenes évek végén például Angliában az átállás olyan súlyos problémává vált, hogy a kormány kénytelen volt korlátozni az Indiából, Hongkongból és Pakisztánból származó importot.

Rendkívül gyorsan nőtt a japán export az Egyesült Államokba. A hatvanas évek elejétől Hongkong, Dél-Korea és Tajvan ugyancsak számottevő textiláru-exportőrré vált. 1962-ben, főként az Egyesült Államok ösztönzésére, a GATT keretében hosszú lejáratú megállapodás született (Long Term Agreement Regarding International Trade in Cotton Textiles — LTA). Ennek célja, hogy segítse az importőrországok hosszú távú adaptációját az új világkereskedelmi struktúrához.

Eredetileg az LTA-nak öt évig kellett volna érvényben maradnia, s ezután felszabadították volna a korlátozásokat. A valóságban az LTA az importkorlátozások átfogó eszközévé vált a legtöbb vezető tőkésállamban. Egy „gentleman agreement” alapján csak a fejlődő országokból és Japánból származó importot korlátozták, erre vezettek be mennyiségi kvótákat.

Az egyes országok eltérő módon alkalmazták az LTA-t. Az Egyesült Államokban — a legnagyobb textilimportőrnél — a részletes importellenőrzés eszköze volt, amely minden egyes kategóriára s esetenként országonként is eltérő rendszer bevezetésére adott alapot. Eszközül szolgált arra, hogy a belső piac árszintjét elszigetelje az olcsóbb importáruk versenyétől. Az importkorlátozásokkal is igyekeztek az iparban fenntartani a beruházások és a foglalkoztatottság megfelelő szintjét. Az LTA ugyanakkor hozzájárult az alkalmazkodási folyamat, az átállás lassításához. Az alapanyagok magas árai csökkentették a rendkívül fejlett amerikai konfekcióipar nemzetközi versenyképességét.

Anglia nem az LTA-t, hanem helyette a már korábban életbe lép-

tett importkorlátozó intézkedéseit alkalmazta. A fejlődő országokból származó import a belső fogyasztásnak már meglehetősen magas százalékat tette ki. 1972-re a textilipar munkaerő-állománya az 1951-es (csúcs-) szintnek az egyharmadára csökkent. A textilipari foglalkoztatottság gyors csökkenése nem okozott munkanélküliséget a textilipari körzetekben, éppen ellenkezőleg: a textilipar végig munkaerőhiánnyal küzdött, mivel az alacsony bérek és a rosszabb munkafeltételek nem vonzották, hanem taszították a munkaerőt az iparágból.

Az átállást támogató állami programok az 1930-as években kezdődtek, a legjelentősebb az 1959. évi volt, amikor is a brit kormány „felvásárolta” a felesleges kapacitásokat, s lehetővé tette, hogy a vállalkozók vagy kivonják tőkéjüket a textiliparból, vagy számottevően korszerűsítsenek bizonyos vállalatokat.

A többi nyugat-európai országban a hetvenes évek első feléig kevés átállási intézkedésre került sor. Az EGK-országok közötti kereskedelem gyorsan fejlődött, alig enyhítették azonban a fejlődő országokból származó importra vonatkozó korlátozásokat. Mennyiségi korlátozások maradtak érvényben a konfekcióárakra és fehérneműárakra is, ami ellenében áll az LTA-val. A fonalimportot kevésbé korlátozták, de itt a vám 30 százalék felett volt.

A fejlődő országokból származó textilimport a belső fogyasztás igen kis százalékát tette ki.

Az iparággal kapcsolatos félelmek azon alapultak, hogy az iparág Franciaországban és Olaszországban jelentős részben nyomorvidékekre települt. Bizonyos fókig hasonló a helyzet az NSZK-ban is. Sok helyütt a textilgyárakban főleg nők dolgoztak, s ezekben a körzetekben a textilipari foglalkoztatottság az egész gyáripari munkaalkalmak 40—50 százalékára rúg. Egészében véve azonban ezekben az országokban is állandó munkaerőhiány volt a textiliparban, s ezért a foglalkoztatottak jelentős hányada külföldi.

1972-ben az EGK textilipari átállási és modernizálási programba kezdett. Ez azonban eddig inkább az olasz textilipar finanszírozását segítette, nem pedig az átállást.

Japánban a gazdaság gyors növekedésével a textilipar relatív fontossága számottevően csökkent. 1962-ben a japán munkaerő (feldolgozó ipari) 18 százaléka a textiliparban dolgozott, s Japán kivitelének 23 százaléka textiliákból állt. Ezek az arányok azóta számottevően módosultak. Jelentős kormánytámogatással építették le a felesleges kapacitást, nem annyira a termelés csökkentésével, hanem az iparág számottevő korszerűsítésével, versenyképességének fokozásával. Főleg az alacsony hatékonyságú kisüzemeket építették le.

Az 1973—1975-ös válság időszakában más — különösen a válság által sújtott — iparágak kitelepítéséről is sok szó esett. Ilyen például a hagyományos gépkocsigyártás. Ez esetben sem arról van szó azonban, hogy a termelés a fejlett tőkésországokban csökkenne, másutt pedig nőne. Inkább a régebbi modellek gyártását telepítik ki, miközben ők a fejlettebb típusok gyártására térnek rá.

A strukturális problémák által okozott külső hatások nemcsak az elmaradott, hanem a fejlett, exportképes vállalatok számára is igen fontosak helyzetük, versenyképességük szempontjából. Egyáltalán nem mel-

lékes számukra, hogy a gazdaságpolitika miképpen reagál a nemzetközi kapcsolatokkal összefüggő strukturális eredetű problémákra.

A legutóbbi évek tapasztalatai is azt bizonyítják a fejlett ipari tőkésországokban, hogy a hazai protekcionizmus erősödése — mint gazdaságpolitikai reakció — szelektív alkalmazás esetén is több oldalról rontja a fejlettebb szektorok helyzetét. Megnehezíti termelésük bővítését, mert a nemzeti akkumuláció jelentős részét leköti az alacsony hatékonyságú vállalatok fenntartásának és termelésbővítésének tökeigénye. Teljes foglalkoztatottság mellett nehezebben jutnak munkaerőhöz stb.

A magas importárak (amennyiben az export az import állandó fenntartásától függ) ugyancsak nehezítik külső expanziójukat. Mindehhez járulnak egyéb problémák is, például a partnerországok gazdaságpolitikájának reagálása az exportőrállam importprotekcionizmusára stb.

A nemzetgazdaságot tehát a protekcionizmus irányában történő „túlreagálás” vagy a korlátozó intézkedések tartósítása több területen is nehéz helyzetbe hozza.

Logikai megfontolások alapján is világos, hogy a strukturális problémákból eredő zavarok esetén, minél lassúbb az átállás szükségessége, annál kisebbek annak társadalmi és gazdasági költségei, s fordítva: minél gyorsabb alkalmazkodásra van szükség, a költségek annál magasabbak.

Ha a változások túlságosan gyorsak, a költségek gazdaságilag és politikailag elfogadhatatlanul magasak lehetnek. Az egyik szektorban felszabaduló források ugyanis nem lesznek azonnal vagy gyorsan alkalmazhatók a másik szektorban. Az 1974—1975-ös válság is azt bizonyította több vezető tőkésországban, hogy ha nem sikerül az átállás folyamatának lelassítása olyan ütemre, amelyik azt irányíthatóvá teszi, tömegmértűvé válik a strukturális problémákkal kapcsolatos munkanélküliség.

Lényeges különbség van azonban a lassított átállás vagy az „át nem állás” között. Az átállás lassítása címén néha erős protekcionista intézkedésekkel reagálnak bizonyos államok, s igen hosszú időre akarják elhúzni az „alkalmazkodást”.

Egyes iparilag fejlett tőkésállamok az elmúlt 20—25 esztendőben a szinte töretlen fellendülés körülményei között (amelyet csak rövidebb és enyhébb válságok, recessziók szakítottak meg) a strukturális zavarokra rendszerint rövid távú intézkedésekkel reagáltak. Fő eszközük az időnyerés, a következő fellendülés kivárása volt. Ily módon megengedték a strukturális elmaradottság mértékének veszélyes növekedését. Nem voltak hajlandók vállalni a hosszú távú intézkedések költségeit, az átállás szükséges terheit. Az 1974—1975-ös válság különösen súlyos helyzetbe hozta az ilyen államokat. Bebizonyosodott, hogy a védekezés elhúzásával egyetlen ország sem kerüli el az átállási költségeket. Nagy és tartós terhet vesz azonban magára s különösen azokra a szektorokra, amelyek képesek helytállni a világpiacon. A többi iparág finanszírozza tehát a hanyatló szektorokat vagy vállalatokat.

Az átállási költségek, a megrázkódtatások csökkentésére természetesen indokolt eszköz az átállási folyamat lassítása, megfelelő szabályozó intézkedésekkel az első „lökések” elhárítása, új fejlesztési stratégia előkészítése végett. Ez esetben azonban gazdaságpolitikai és szervezeti garanciák kellene arra, hogy az átállást valóban végre is hajtják. Meg

kell teremteni a szükséges anyagi eszközöket az átállás végrehajtására (hitel, költségvetés, technika stb.). Olyan eszközöket kell alkalmazni, amelyek a tartós tudatos késleltetést lehetetlenné teszik (például néhány évre előirányzott s évről évre csökkentett szubvenciók).

A fejlett tőkésállamok tapasztalatai arra is utalnak, hogy a világ-gazdasági változásokhoz való strukturális alkalmazkodás gyors és eredményes végrehajtásához önmagában véve még nem elég a versenyszellem megteremtése vagy egyes iparágak fejlesztésének elszigetelt állami ösztönzése. Az alapvető feladat a belső mobilitás intézményes segítése. Ezért sem célravezető hosszú távon az államok gazdaságpolitikája például abban az esetben, ha a termelés hanyatlása idején a költségvetés terhére eszközölt megrendelésekkel vagy állami közmunkákkal csupán arra törekcszenek, hogy a foglalkoztatottságot a meglévő struktúrában tartsák fenn. Sokkal eredményesebb a munkaerő megfelelő, szervezett átcsoportosítása és átképzése (elsősorban azokból az ágazatokból vagy vállalatokból, amelyek visszaszorítása célszerű). Ehhez állami támogatással működő átképző központok kelleneek. Gyakran végterméket gyártó vállalatok termelési profilját kell alárendelni az új gyártmány kooperációs szükségleteinek s alkatrész- vagy részlemezgyártásra átállítani (nemegyszer nemzetközi termelési rendszer keretében).

A struktúrafejlesztés konkrét, gyártmányokra, gyártmánycsoportokra vonatkozó koncepciója — az adott gyártmányok jellegétől, gazdasági és politikai jelentőségétől függően — eltérő módon alakul ki. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a vállalatok rövid távú „piaci impulzusokra reagálnak”, hiszen rendszerint 5—8 évre előre kell gondolkodniuk struktúrafejlesztési döntéseikben. A szükségletek s a fizetőképesség kereslet, valamint a műszaki fejlődés előrejelzése is csak fő vonalakban ad támpontot. Az ún. nemzetközi húzó iparágak is túlságosan általános és a konkrét gazdaságpolitikai, üzletpolitikai döntéseket csak fő vonalaikban orientáló irányt képviselnek. Ezért is igyekeznek a kisebb tőkésállamok — néhány nagyvállalat kivételével — a közepes vagy nagyobb államok mikrogazdaságához kapcsolódni struktúrapolitikájukban. E feladatok gyors lebonyolításához még így is megfelelően sokoldalú műszaki-szervezési apparátusra, piackutatásra és tervezésre van szükségük. A legnagyobb vállalatok s különösen a nemzetközi monopóliumok előnye a gyengébb versenytársaikkal szemben e téren óriási. Különösen nehéz feladatokat kell megoldani akkor, ha a tudományos kutató-fejlesztő apparátus átállítása is szükséges a világ-gazdasági változások hatására. E feladatok egyidejű megoldására még a leghatalmasabb nemzetközi monopoltársaságok is csak számottevő állami segítséggel és a nemzetközi munkamegosztásból adódó erőforrások maximális hasznosításával képesek.

Az 1974—1975-ös válság egyik legfőbb és talán legmaradandóbb következménye a fejlett tőkésállamok gazdaságpolitikájában átállási készségük, alkalmazkodóképességük gyengeségeinek s a gyengeségek következményeinek felismerése. Az átállás, az alkalmazkodás meglévő mechanizmusának felülvizsgálata nemcsak az egyes államok gazdaságpolitikai eszközrendszerében hozhat lényeges változásokat, hanem az államok közötti kapcsolatok szervezeti kereteiben is. Erősítheti egyebek között az olyan törekvéseket, amelyek jelentős kérdésekben (például: energiater-

melés) az államok közötti fokozott együttműködés segítségével igyekeznek a strukturális problémák nemzetközi szintű rendezésére. A strukturális adaptáció problémája növekvő mértékben nyomja rá bélyegét a GATT keretében folyó multilaterális kereskedelmi tárgyalásokra és a nemzetközi pénzügyi rendszer reformjának koncepciójával kapcsolatos vitákra is. Azok a strukturális eredetű nemzetközi gazdasági problémák, amelyek az 1980-as évek látóhatárára kirajzolódnak — a társadalmi, gazdasági és műszaki fejlődés új irányjai és intenzitása, Japán és az NSZK növekvő világgazdasági szerepe, több fejlődő ország iparosodásának meggyorsulása és készárú kivitelük növekedése, a nyersanyag helyzet és a nyersanyagtermelő és -exportőr fejlődő országok problémái — súlyos konfliktusok forrásaivá válhatnak a tőkés nemzetközi munkamegosztás rendszerében. Eleve kudarca ítéelhetik a tervezett nemzeti és nemzetközi szervezeti megoldásokat, ha azok nem számolnak a kialakuló új erőviszonyokkal, az átalakuló struktúrával. A nemzetközi eredetű problémák, a nemzetköziesedés költségei növekedésének egy másik következménye volt egyes nyugati tőkésországokban bizonyos körökben a neoprotekcionizmus megjelenése az ún. gazdasági autonómia visszaállítása szükségességének jelszavával. Ez az irányzat azonban még az 1974—1975-ös válság idején sem kerekedett felül, s csak néhány országban vezettek be importkorlátozásokat — hangsúlyozottan átmenetileg. A mai helyzetben a vezető tőkésországok számára a nemzetköziesedés költségeinél sokkal nagyobbak lennének ugyanis az elzárkózás költségei, gazdasági és politikai téren egyaránt.

BUCSY LÁSZLÓ:

Az innovációk rendszere és vállalati fejlődése

A gazdasági-műszaki fejlődés szempontjából nagy jelentőségű és időszzerű munka a technikai haladást megvalósító és a piaci versenyt viselő vállalatoknak ad összefoglaló iránymutatást. Magyar nyelven elsőként foglalja össze — főleg a vállalati gyakorlatból kiindulva — a szocialista vállalati rendszer fejlődését, a növekedési korlátokat, a termékelettartam-vizsgálatokat. A diverzifikációs fejlődés és az új termékfejlesztés kritikus pontjai feldolgozásával tisztázza — az idő függvényében — az elvégzendő feladatokat és az ezekhez tartozó konkrét intézkedéseket. A szerző részben a saját gyakorlatában kidolgozott esettanulmányokon, részben az egyetemi oktatásban irányítása alatt dolgozó mérnök-közgazdászok munkáiból felhasznált esettanulmányokon mutatja be az innovációs elmélet gyakorlati alkalmazását. A mű aktuális, mert kapcsolódik ipargazdaságunk jelenlegi problémáihoz: az optimális gyártmány- és technológiastruktúra kialakításához, s jó módszertani áttekintést nyújt a gyakorlati gazdasági szakembereknek. A kötetet gazdag ábraanyag és számos táblázat teszi teljessé.

Kb. 330 l., kötve kb. 64,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

FARKAS GYULA:

A tulajdonról és a megkettőzött termelési viszonyok elméletéről folyó vitához

A Közgazdasági Szemle hasábjain 1974. áprilisa óta közölt elméleti vitacikkek nemcsak a társadalomtudományok képviselőinek érdeklődését váltották ki, figyelemmel kísérték és kísérik pártmunkások, a marxista politikai gazdaságtan oktatói, a propagandisták, sőt sokan a pártoktatásban részt vevők közül is.

Ennek egyik oka feltehetően az, hogy a vita középpontjában álló tulajdon — ahogyan Szabó Kálmán fogalmazta — valóban „magasfeszültségű” kategória. A másik ok az lehet, hogy még elég sok az elméleti bizonytalanság a tulajdonnal kapcsolatos marxi fogalommeghatározásoknak szocialista viszonyainkra történő alkalmazása tekintetében. Ez egyértelműen kiderül az eddigi vitából, illetve a kifejtett álláspontok egybevetéséből is.

Takács Béla szerint például: „A tulajdon (viszonyok) az elsajátítási viszonyok rendező elve. A tulajdonviszonyok az elsajátítási viszonyok csomópontjain találhatóak, a nagyon különböző elsajátítási viszonyok általánosítható vonásait foglalják magukban. ... A tulajdonviszonyok tehát azonosak is az elsajátítási viszonyokkal, meg nem is.”¹ Lengyel László szerint (aki Bettelheim meghatározását felhasználva definiálja a tulajdont): „A tulajdon ... 1. közvetlen vagy nem közvetlen ügynökök; 2. meghatározott termelőeszközökön keresztül meghatározott tárgyakra kiható; 3. hatalmi viszonya; 4. a termelési folyamat uralása révén.” ... „A termelőeszközök tulajdonviszonya magában foglalja a termelési folyamat és eredménye elsajátítását, valamint mindenki más kizárását a viszonyból.”²

Szabó Kálmán: „... sem a tulajdont, sem a tulajdonformákat, sem a tulajdonviszonyokat nem értelmezhetjük az objektív gazdasági viszonyok önálló elemeként. Marx nyomán nemcsak a kapitalizmusra, hanem a szocializmusra vonatkozóan is olyan fogalomként használjuk, amelyben mindig az adott társadalmi formáció — adott fejlődési stádiumában fennálló és állandó mozgásban levő — gazdasági viszonyainak, összefüggéseinek rendszere jut jogi kifejezésre.”³ ... „A tulajdont, a tulajdonviszonyokat ... az első megközelítésben úgy kell felfogni, mint az állam-

¹ Takács Béla: Megjegyzések a marxi tulajdonfogalomhoz. Közgazdasági Szemle, 1974. 7–8. sz. 877. l.

² Lengyel László: A közgazdasági tulajdonfogalom kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1974. 12. sz. 1429–1430. l.

³ Szabó Kálmán: A tulajdon és elsajátítás kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1975. 4. sz. 498. l.

rend gazdasággal közvetlenül kapcsolatos — történeti és gyakorlati szempontból egyaránt nagy jelentőségű — jogi intézményeit . . .”⁴

Nemes László: „A tulajdon — elsajátítás, de olyan elsajátítás, amely egyenlőtlenségen és mások kizárásán alapszik. A tulajdon mások számára nem tulajdon.”⁵

Csillag István: „A tulajdonviszonyt, mindezek alapján olyan elsajátítási társadalmi viszonyoknak tekintjük, amelyben a tulajdonos társadalmi viszonyainak totalitását sajátíthatja el, termelheti újra és újjá a termelési folyamat (a termelési feltételek) uralása alapján.”⁶

Belvaracz János: „. . . a tulajdondefiníció elszakíthatatlan kettős viszonyt tartalmaz: ember és természet, valamint ember és ember viszonyát. A fogalom maga ezen túl a kettő egysége is. . . Ez esetben viszont önként adódik, hogy a tulajdonfogalom tartalma az ember és a természet viszonya, míg formái az ember—ember közötti viszony lehetséges változatai.”⁷

Ez — röviden — a vitában részt vevők álláspontja, a tulajdonfogalom körül zajló vita eddigi eredménye. „Itt tartunk most — írja Belvaracz János — és a helyzet egyáltalán nem szívdertítő.”⁸ Annál is kevésbé az, mert egyrészt a vitában részt vevők között a tulajdon értelmezésében lényeges különbségek vannak, másrészt mert mindegyik vitázó Marxtól vett idézetekkel is „bizonyítja” saját álláspontjának helyességét, tehát meggyőződése — és ezt a jogot szubjektíve nem is lehet elvitatni —, hogy saját álláspontja a helyes marxista álláspont.

Joggal vetődik fel hát a kérdés: kinek van igaza. A vitát nem lehet lezáratlanul hagyni. Ugyanakkor — különösen napjainkban, amikor a tulajdonfogalom értelmezésében olyan sokféle álláspont és téves vagy egyoldalú nézet van — jó lenne megtalálni a kivezető utat. A véleménycserét tehát folytatni kell. Ennek — úgy gondolom — egyik módja lehet, ha hozzászólásomban kifejtem nézeteimet a vitában felmerült következő fogalmakról, kategóriákról: 1. a tulajdon, a tulajdonviszony; 2. a tulajdonforma; 3. az elsajátítás, az elsajátítási viszony; 4. az elosztás, az elosztási viszony; 5. a termelőerők és a termelési viszonyok s végül 6. a termelési mód kategóriákról, úgy, hogy a fogalmi meghatározáson túl megkísérlem felvázolni az ezek között fennálló kölcsönös összefüggéseket és eme összefüggések formáit is. Végül (mert a vitában felmerült és ez az igazán lényeges), magam is szeretnék néhány megjegyzést tenni a szocialista társadalom termelési viszonyainak jellegére vonatkozóan, elsősorban azért, mert így plasztikusabban mutatkozik meg, hogy a hozzászólásomban kifejtett gondolatok „munkaképesek-e”, használhatók-e valaminek vagy sem.

Bevezetésként még egy megjegyzést tennék. Fejtegetéseim sokban eltérnek a vitában elhangzottaktól, de szándékom szerint ezek is marxista indíttatásúak, nem újítások, inkább a jó értelemben vett „hagyományos” álláspont alapján fogalmazódtak meg.

⁴ Ua. 504. l.

⁵ Nemes László: A termelési viszonyokról folyó vitához. Közgazdasági Szemle, 1975. 10. sz. 1189. l.

⁶ Csillag István: A „megosztott” termelési viszonyok elméletéhez. Közgazdasági Szemle, 1975. 6. sz. 767. l.

⁷ Belvaracz János: A tulajdon mint történelmi kategória. Közgazdasági Szemle, 1975. 11. sz. 1315. l.

⁸ I. m. 1312. l.

Mindezek előrebocsátása után — Szabó Kálmánhoz hasonlóan — tézisszerűen felvázolom az egyes fogalmakat, kategóriákat először általában, elvont formájukban és azután konkrétan is. Hogy az elvonatkoztatásnak van-e itt értelme, hogy szófecsérlésről van-e szó vagy értelmes absztrakciókról, azt végül is az dönti el, hogy e kategóriák általános meghatározásával közelebb jutunk-e a valóságos emberi kapcsolatok totalitásának feltárásához, vagy sem.

Tulajdon és elsajátítás

E kategóriák értelmének tisztázásához úgy gondolom helyes, ha Marxnak — Belvaracz János által is idézett — egyik meghatározásából indulunk ki, nevezetesen abból, hogy: „A *tulajdon* tehát eredetileg csak azt jelenti, hogy az ember úgy viszonyul természeti termelési feltételeihez, mint amelyek hozzátartoznak, az övéi, amelyek *saját meglétével együtt előfeltételezettek*; úgy viszonyul hozzájuk, . . . mint amelyek úgyszólván csak testének meghosszabbításai. Tulajdonképpen nem viszonyul termelési feltételeihez, hanem kettősen van meg, mind szubjektíve, mint ő maga, mind objektíve, létezésének ezekben a természeti szervetlen feltételeiben.”⁹

Az ember (az egyén) természeti termelési feltételei kétféleképpen: egyrészt önmaga és a másik ember, másrészt az egyént körülvevő természeti tárgyi világ (a föld, a nyersanyagok, a szerszámok, a gépek stb.) mint olyan.

Ha a tulajdon az egyén (az egyes ember) viszonyulása természeti termelési feltételeihez, akkor (általános értelemben) az egyén kettős viszonya (viszonyulása) e kétféle természeti termelési feltételéhez, de nem kétféle módon, hanem együtt, egyetlen viszonyulásban; létének eme kettős oldalaként.

Az egyénnek ez a kettős viszonyulása az egyén állapota, amennyiben kettősen van meg; megkettőzött létezik. Mindezekből következik, hogy a tulajdon általános értelemben az egyén állapota, helyzete a másik egyénhez és a természeti tárgyi világhoz való viszonyulásában. Egy elszigetelt egyénnek — amint már Marx is felhívta erre a figyelmet — ugyanúgy nem lehetne földtulajdona, mint ahogyan beszélni sem tudna.

Vizsgáljuk meg most, mit lehet kezdeni a tulajdonnak ezzel a meghatározásával? Ez az általános meghatározás nyilvánvalóan csak akkor értelmes, ha lehetőséget ad más, a tulajdonnal összefüggő kategóriáktól, a tulajdonviszonytól, a tulajdonformától, az elsajátítástól, az elsajátítási viszonyoktól stb. való elhatárolásra.

Az elhatárolást kezdjük talán a tulajdonnak az elsajátítás fogalmától történő megkülönböztetésével; annál is inkább, mert a vitában részt vevők többségének is egyértelműen az az álláspontja, hogy a tulajdon közgazdasági értelemben elsajátítást jelent.

Ha a tulajdon az egyén e kettős viszonya, akkor (a logika törvénye szerint) itt akár a rész viszonyáról van szó az egészhez, vagyis egy egyén viszonyáról az összes többi egyénhez, akár a rész (az egyén) viszonyáról a másik részhez (a másik egyénhez), ez a viszony mindenképpen a rész (az egyén) egyfajta helyzete, állapota, amelyben viszonyul.

⁹ Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Szikra, 1953. 23. 1.

Az elsajátítás viszont folyamat; az anyagi javak sajátta tételének folyamata, amely szükségképpen nem állapot, tehát — a vázolt értelemben — nem lehet a tulajdon.

A tulajdon állapotként való megfogalmazása természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy lehetséges tulajdonról beszélni elsajátítás nélkül. A két fogalom viszonyában azonban nem tartalmi azonosságról van szó, hanem a forma és a tartalom viszonyáról. A tulajdonnak állapotként való meghatározása lehetőséget ad arra, hogy ezt a kategóriát az elsajátítás oldaláról ez utóbbi formájaként, az elsajátítást pedig a tulajdon tartalmaként ragadjuk meg.

A tulajdonnak állapotként és az elsajátításnak (tulajdonbavételnek) folyamatként való meghatározása adja meg a lehetőséget a vitacikkekben több helyütt is idézett marxi álláspont megértéséhez is, amelynek értelmében: „azt mondani, hogy nem lehet szó termelésről, tehát társadalomról sem ott, ahol a tulajdon valamely formája nem létezik, tautológia”, továbbá, hogy „olyan tulajdonbavétel, elsajátítás, amely *semmit sem vesz tulajdonba, tesz sajátta*, *contradictio in subjecto*”.¹⁰ (Kiemelés tőlem. — F. Gy.)

Az egyértelmű elhatárolás hiánya — a tulajdon mint állapot és az elsajátítás mint folyamat között — okoz problémát Takács Béla fejtegetéseiben. Bár Takács nem tesz azonossági jelet a tulajdon és az elsajátítás közé, mert jól érzékeli, hogy ez vagy az egyiknek vagy a másiknak pontatlan megfogalmazása, éppen azt nem látja, hogy e két kategória viszonyában az általános meghatározásnak csak a tartalom és forma viszonyaként van létjogosultsága.

Ha ezt a felfogást valljuk, akkor természetesen Belvaracz Jánosnak azt az álláspontját sem lehet helytállónak tekinteni, hogy „... a tulajdonfogalom tartalma az ember és természet viszonya, míg formái az ember—ember közötti viszony lehetséges változatai.”¹¹

Ha ugyanis a tulajdonfogalom tartalmaként — általában — az ember és a természet viszonyát határoznánk meg, akkor ez a kategória aligha lenne képes választ adni a „hogyan” kérdésére, tehát arra, hogy miként, milyen formában valósul meg az elsajátítás, hogyan sajátítja el az egyén saját tárgyi világát. Ez esetben a tulajdon legfeljebb arra a kérdésre adna választ, hogy az egyén mit és milyen eszközökkel sajátít el. A tulajdon általában vett tartalmaként tehát inkább az elsajátítás lehetséges változatát kell megjelölnünk, amelyekben az ember és a természet viszonya megvalósul: munkájának konkrét formáit, a munkamegosztást, a specializációt stb.

A vitában a tulajdonfogalommal kapcsolatos álláspontok legsebezhetőbb pontja éppen az, hogy a tulajdont azonosítják az elsajátítással (a tulajdonbavétellel) és úgy fogalmazzák, hogy az elsajátítás a tulajdon közgazdasági tartalma, ahelyett, hogy e két kategóriát mint a tartalom és a forma viszonyát határoznák meg.

Az elsajátításnak (a tulajdonbavételnek) és a tulajdonnak az öszszemosása miatt tűnik szinte megoldhatatlan problémának a tulajdon jogi és közgazdasági értelemben vett azonosságának, illetve különbözőségének a megragadása. Természetes, hogy a tulajdonnak elsajátítási

¹⁰ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai, Marx—Engels Művei. 46/1. kötet. Budapest, 1972. 15. l.

¹¹ Belvaracz János: I. m. 1316. l.

folyamatként való megragadására a jog a maga sajátos (statikus és formális) eszközeivel nem képes, mert nem képes a társadalmi-gazdasági életnek, az elsajátítás folyamatának visszatükrözésére sem. Hogy a folyton változó társadalmi-gazdasági életet visszatükrözze, a jog kategóriáinak is folytonosan változóknak kellene lenniük, akárcsak az elsajátításnak.

Ha viszont a tulajdont mint az egyén, illetve egyének meghatározott kettős viszonyulását mint természeti és társadalmi állapotukat tételezzük, akkor erre a tulajdonfogalomra mint az anyagi javak elsajátításának formájára a jog statikus kategóriái nemcsak hogy ráépülhetnek, hanem képesek is azt helyesen tükrözni. Ha a tulajdont mint az egyén e kettős viszonyulását állapotnak tekintjük, akkor a jognak a tulajdonra vonatkozó kategóriái — a birtoklás (hatalomban tartás), a rendelkezés, a használat és a hasznélvezet a tulajdon valóságos közgazdasági fogalma közvetlen közelségébe kerülnek.

Ebben a megfogalmazásban a jogi tulajdon már úgy is elhatárolható a közgazdaságitól, ahogyan ezt Szabó Kálmán teszi, aki szerint a tulajdon (jogi értelemben) olyan kategória, amelyben mindig az adott társadalmi formáció gazdasági viszonyainak, összefüggéseinek rendszere jut jogi kifejezésre. Szabó Kálmán e megfogalmazásában legfeljebb anynyi a pontatlanság, hogy a tulajdont a gazdasági viszonyok összefüggéseinek (és ezzel összességének) jogi kifejeződéseként fogja fel, holott a tulajdon és éppen ezért az erre épülő tulajdonjog bizonyos szempontból kevesebb annál. Az elsajátítás a tulajdonbavétel viszonyai például az egyén gazdasági viszonyai, de ezt a mi szocialista társadalmunkban nem a tulajdonjog, hanem a munkajog tükrözi vissza. A másik pontatlanság Szabó Kálmán megfogalmazásaiban az, hogy ő a gazdasági jogviszonyok összességét azonosítja tulajdonviszonyok összességével, holott nyilvánvaló, hogy jogviszonyok összessége mint a társadalmi termelési viszonyok felépítményi visszatükröződése, nemcsak a tulajdon általános kategóriájának a megjelenési formája.

A tulajdon és tulajdonviszony

Kíséreljük meg ezután a tulajdon és a tulajdonviszony kategóriáinak egybevetését, és próbáljuk meg megállapítani eltérésüket vagy azonoságukat. Induljunk ki a tulajdon előbb kifejtett meghatározásából. Ha a tulajdon az egyén kettős viszonyulása, akkor tulajdonviszonya éppen e kettős viszonyulás a másik egyén hasonlóképpen kettős viszonyulásához. Az egyik egyén viszonyulásának feltétele a másik egyén megléte és ezzel együtt a másik viszonyulása. Az elszigetelt egyénnek nem lehet tulajdona, szükségképpen tulajdonviszonya sem, mert nem képes viszonyulni.

Annak igazolására viszont, hogy lehet-e a viszonyulást állapotként meghatározni; talán elegendő Marx következő megállapítását idézni: „A társadalom nem egyénekből áll, hanem azoknak a vonatkozásoknak, viszonyoknak az összegét fejezi ki, amelyekben ezek az egyének egymással állnak.”¹² Ebből logikusan következik, hogy az egyén állapotát csak mint a másikkal való viszonyát értelmezhetjük. Ezért mondhatjuk

¹² Idézi Tőkei Ferenc: A társadalmi formák elméletéhez. Kossuth Könyvkiadó, 1971. 37. 1.

— véleményem szerint —, hogy a tulajdon és tulajdonviszony azonos fogalmak.

A tulajdon és a tulajdonviszony fogalmak közül tehát, ha ez utóbbi egyáltalán „több”, mint az előbbi, akkor legfeljebb annyival több, hogy az egyén állapotát kizárólagosan viszonyként fejezi ki, vagyis pontosabb fogalom. Ebből következik, hogy igaza van Szabó Kálmánnak akkor, amikor kifogásolja Takács Bélának azt a meghatározását, amely szerint az elsajátítás a társadalom tagjai közötti gazdasági viszonyoknak tekinthető, és kijelenti, hogy „Ez nyilván pontatlan megfogalmazás, mert az elsajátítás — *folyamat*, s így az nem lehet azonos az emberek közötti *viszonyokkal*, amelyek magában a folyamatban jönnek létre.”¹³

Csillag István kritikai megjegyzése, mi szerint Szabó Kálmán fel fogásában vagy időbeli különbség tételezése van az elsajátítási folyamat és az elsajátítási viszonyok között, vagy pedig, hogy elsajátítás viszonyok nélkül is létezik — erőltetett okoskodás.¹⁴ Álláspontjának éppen az a hibája, hogy ő sem tesz különbséget a tulajdon és a tulajdonbavétel (elsajátítás) között. A tulajdonbavétel folyamat, ami nem azonos az ember viszonyulásával léte természeteti feltételeihez. A tulajdon az a forma, amelyben e viszonyulás ténylegesen megvalósul. A tartalom és a forma viszont időben nem válik és nem válhat ketté, mert az állapot is és a folyamat is időben együtt létezőek, egyik mint a tartalom, a másik pedig mint e tartalom formája.

A konkrét tulajdonforma és a forma tartalma

Ha a tulajdon az egyének e kettős viszonya, ha állapot, akkor a tulajdon konkrét formája nem lehet más, csak a kettős viszonyulás megjelenési formája. A tulajdon így már nem ragadható meg általános fogalomként, hanem csak konkrét mivoltában. (Nem lehet tehát értelmesen általában vett tulajdonformáról beszélni, minthogy a tulajdon konkrét forma nélkül nem tulajdon.)

De mi a konkrét tulajdonforma lényege, milyen alapon nevezzük a tulajdon egyik konkrét formáját eredeti köztulajdonnak, a másikat antik, esetleg feudális vagy tőkés magántulajdonnak? (Itt tehát még nem arról van szó, hogy mi határozza meg a tulajdon konkrét formáját, hanem csupán arról, hogy mi az adott konkrét tulajdonforma tartalma, belső lényege, szubsztanciája.)

„Bármilyen is a termelés társadalmi formája — írja Marx —, a termelés tényezői mindig a munkások és a termelési eszközök. De egymástól elválasztott állapotban egyik is, másik is csak lehetőség szerint az. Ahhoz, hogy egyáltalában termelni lehessen, egyesülniük kell. A különös mód, ahogyan ez az egyesülés megvalósul, különbözteti meg egymástól a társadalomstruktúra különböző gazdasági korszakait.”¹⁵

A tulajdon konkrét formája tartalmaként tehát nem egyszerűen az egyén természeteti termelési feltételeinek elsajátítása jelenik meg, hanem

¹³ Szabó Kálmán: I. m. 495. 1.

¹⁴ Csillag István: I. m.

¹⁵ Marx: A tőke. II. kötet. Marx—Engels Művei 24. kötet. Budapest, 1968. 172. 1.

éppen az a különös, ahogyan, amilyen módon az egyén természeti termelési feltételeihez kapcsolódik az elsajátítás folyamatában. Az egyesülés adott különös módját, formáját pedig a társadalmi termelőerők fejlettsége és fejlődése határozta és határozza meg.

A történelem azt mutatja, hogy a tulajdon első eredeti formája a köztulajdon. Az a különös mód, ami ennek a formának a tartalmát megadja, egyfelől az egyének közötti természetes (vérségi, rokoni, törzsi) kapcsolat, másfelől kapcsolatuk a földhöz, létezésük objektív tárgyi feltételéhez. E kapcsolat különössége éppen az, hogy viszonyulásuk olyan, mintha a természeti feltételek nem lennének egyebek, mint saját testük meghosszabbításai, amelyek saját létükkel együtt előfeltételezettek.

Hogy az első eredeti köztulajdoni formák tartalmát miért éppen ez a különös kapcsolatforma adja, annak oka a primitív társadalom termelőerőinek primitív voltában keresendő, abban, hogy az egyén léte csak a közösséghez való vérségi, rokoni, törzsi kapcsolatban volt meg, és csak a közösség, a törzs mint olyan volt képes egyáltalán az elsajátításra, a tulajdonbavételre.

Az antik társadalom tulajdonformája — az első különös magántulajdoni forma — éppen abban különbözött a köztulajdon eredeti formájától, hogy az egyén már képes volt önmaga (családja) létezésére tárgyi feltételeinek elsajátítására, de csak a közösségben (mint római polgár) volt képes erre.

Hogy a tulajdonforma lényegét, szubsztanciáját jobban megérthessük, vizsgáljuk meg a szocialista köztulajdont, ennek is egyik különös formáját — az állami tulajdont.

Mi adja e különös köztulajdon (állami tulajdon) tartalmát? Nyilvánvalóan itt is az a különös mód, ahogyan az egyének kettős viszonya megjelenik. A mindkét irányú összekapcsolásnak egy különös formája, a munkaviszony. A szocializmusban a munkaviszony — amelynek tartalma mindig egy konkrét munkakör — az a különös mód, amelyben a termelőeknek a termelés természeti, objektív feltételeivel való összekapcsolása ténylegesen megvalósul.

A tőkés magántulajdont is éppen az különbözteti meg a magántulajdon minden más formájától, hogy ott a tőkéseknek egymáshoz és a munkásokhoz, valamint ez utóbbiaknak a termelés tárgyi feltételeihez való viszonya — adásvétel.

De ne fejtessük tovább e gondolatokat. Tőkei Ferenc ezeket részletesen és elmélyülten elemzi már idézett munkájában. Itt csak annak kimutatását tartom lényegesnek, hogy egyfelől a tulajdon konkrét formájának tartalma mindig az a különös mód, ahogyan az egyének a már kifejtett — kettős viszonyulása — ténylegesen megvalósul: másfelől azt, hogy az összekapcsolás különös módját mindig az adott társadalom termelőerőinek fejlettségi foka és fejlődése határozza meg. A konkrét tulajdonforma eme tartalmának a megértése vezethet csak el bennünket a termelőerők és a termelési viszonyok marxi értelemben vett dialektikus kapcsolatának a megértéséhez, de e helyütt ezzel nem foglalkozhatunk részletesebben.

Maradjunk inkább a tulajdonnál. Kísérleljünk meg választ adni arra a vitatott kérdésre is, hogy lehet-e valamely konkrét tulajdonformát a társadalmi termelési viszonyok önálló elemének tekinteni.

A tulajdon mint a társadalmi viszonyok önálló eleme

A hagyományos felfogás szerint a társadalmi termelési viszonyoknak három elemét szokás megkülönböztetni: 1. a tulajdonviszonyokat, illetve az ezeket kifejező konkrét tulajdonformákat, 2. az osztály- vagy rétegvizonyokat és végül 3. az anyagi javak elosztásának viszonyait.

E hagyományos felfogás szerint a tulajdonviszonyok (a konkrét tulajdonformák) egy adott társadalom termelési viszonyainak, ha nem is önálló, de az osztályviszonyoktól vagy az elosztási viszonyoktól megkülönböztethető elemét adják. A termelési viszonyok e három eleme közül a meghatározó természetesen a tulajdonviszony, és ezen belül is a termelési eszközök konkrét tulajdonformái.

A hagyományos felfogás képviselői számára az is nyilvánvaló, hogy e három elem között kölcsönhatás áll fenn; de ez nem zárja ki azt, hogy e három elemet — köztük a tulajdonviszonyokat — a termelési viszonyok önálló elemeként értelmezzük.

Azt az álláspontot, hogy a tulajdont, a tulajdonviszonyokat és a tulajdonformákat nem lehet a termelési viszonyok önálló elemeként felfogni — Szabó Kálmán képviseli. Álláspontja kialakításában — feltehetően — a szocialista tulajdon elemzéséből leszűrhető tapasztalatok játszottak közre, nevezetesen, hogy a szocialista köztulajdon — helyesebben annak állami formája, nem határoz meg osztályviszonyokat, és — legalábbis a felszíni tapasztalat szerint — az elosztási viszonyokat sem ez a forma határozza meg.

A szocialista köztulajdon (annak állami formája) valóban nem tételez osztályviszonyokat, szükségképpen tételez azonban különbségeket a társadalom tagjai között. Annak ellenére, hogy az a különös mód, ahogyan a munkásoknak, az értelmiségieknek és az alkalmazottaknak az összekapcsolása a termelés természeti feltételeivel megvalósul, a társadalom minden tagjára nézve egyformán a munkaviszony.

Miből fakad tehát az, hogy e társadalomban az egyének viszonyai rétegvizonyokként is megjelennek, és az elosztásban — a munka szerinti elosztás különféle formái mellett — létezik a termékek másfajta (egyenlő) elosztása is.

E kérdésre a választ ugyancsak Marx adja meg: „Képzeld el végül, a változatosság kedvéért, szabad emberek egyesülését, akik közösségi termelési eszközökkel dolgoznak és sok egyéni munkaerejüket öntudatosan egy társadalmi munkaerőként fejtik ki... Az egyesülés összterméke társadalmi termék, egy része ismét termelőeszközül szolgál. Ez a rész társadalmi marad. Egy másik részét azonban létfenntartási eszközként elfogyasztják az egyesülés tagjai. *Ezt tehát el kell osztani közöttük.* Ennek az elosztásnak a módja változik majd magának a társadalmi termelési organizmusnak a különös fajtája és a termelőerők megfelelő történelmi fejlődési foka szerint.”¹⁶

Ahhoz, hogy erről az egyesülésről beszélhessünk, a termelési eszközök közös tulajdonát, ezt a különös formát már eleve tételeznünk kell. Ebből következően viszont az egyéneknek meg kell egyezniük a közös termelési eszközök elsajátításának módjában. E közös megvezetés formája értelemszerűen csak kölcsönös akaratnyilvánításuk lehet. Ez a forma a

¹⁶ Marx: A tőke. I. kötet. Marx—Engels Művei 23. kötet. Budapest, 1967. 80—81. l.

munkaszerződés, amelyben a társadalom munkaképes tagjai (az egyének) az anyagi javak termelésében való részvételük módjára és a termelt anyagi javak egymás közötti elosztásának módjára vonatkozóan egymással kölcsönösen megállapodnak. E szerződés nyilvánvalóan az egyének azon kölcsönös és együttes akaratának kifejezése, amelynek lényege, hogy egyfelől mindegyikőjük munkát végez a közösségben a közösség gazdasági céljának és érdekének alárendelten, másfelől, hogy a megtermelt anyagi javakból végzett munkájuk mennyiségének és minőségének arányában részesednek. Az egyesülés tagjait mint tulajdonosokat legalábbis azért, mert egy kölcsönös akaratukat kifejező szerződés szerint egyesülnek, jogilag egyenlőeknek kell tételezni. „Ez az egyenlő jog egyenlőtlen jog egyenlőtlen munkáért. Nem ismer el osztálykülönbségeket, mert mindenki csakúgy munkás, mint a másik; de hallgatólagosan elismeri természetes kiváltságként a munkások egyenlőtlen egyéni tehetségét és ennek folytán egyenlőtlen egyéni teljesítőképességét.”¹⁷ (Mellékesen hadd jegyezzem meg, hogy ez a csak jogi egyenlőség az az „anyajegy”, amelyet a kapitalista társadalomból éppen megszületett szocializmus magán visel és nem az áruviszonyok.)

A társadalmi rétegek és a rétegviszonyok viszont, amelyek a vázolt módon a köztulajdon e különös formájára épülnek, éppen az egyenlőtlen egyéni teljesítőképességből adódnak. E rétegek — alapvető egyenlőségük ellenére fennálló — helyzetkülönbségei nem mások, mint az egyéneknek a termelési folyamatban munkaképességük alapján kialakuló helyzetkülönbségei. Ez utóbbinak tartalmát az a munkakör adja, amelynek ellátását az egyének kölcsönös szerződésben, a munkaszerződésben vállalták.

A termékek munka szerinti — tehát az „egyenlő jog” szerint történő — elosztása feltételezi, hogy egyfelől minden termék esetében pontosan állapítsák meg az előállításukra ténylegesen, átlagosan fordított munka mennyiségét, másfelől, hogy az egyének munkájának mennyiségét egymáshoz viszonyítva kölcsönösen lemérjék és elismerjék.

Minthogy azonban ez az elosztás a termelés és a fogyasztás között helyezkedik el, az elosztás viszonyai és formái visszahatnak a termelésre, az újratermelésre, továbbá nemcsak a munkaképes egyént kell újratermelni, hanem a termelés eszközeit is, a termékek elosztása nemcsak munka szerinti, hanem van egyenlő „ellenérték” nélküli és szükségletek szerinti elosztás is. Az elosztás ez utóbbi válfájának különféle konkrét formái vannak, amelyek a tulajdonformából fakadnak, de amelyek — akárcsak a rétegviszonyok — attól mégis megkülönböztethetők, mint a társadalmi termelési viszonyok önálló elemei.

A tulajdon kizáró jellege

Ahhoz, hogy e vitatott kérdés lényegét megvilágíthassuk, félreértésmentesen le kell szögezni, ha a tulajdon kizáró jellegéről van szó, akkor már nem a tulajdon általános fogalmával van dolgunk. A tulajdon általános fogalma, az „egyének kettős viszonya” ugyanis már csak logikai okokból sem fér össze a kizáró jelleggel.

¹⁷ Marx: A góthai program kritikája. Marx—Engels Művei 19. kötet. Budapest, 1969. 18. 1.

E kérdésben vallott nézeteim kifejezéséhez — úgy tűnik — elegendő csak kétféle konkrét tulajdonformát megkülönböztetnünk: nevezetesen a magántulajdont és a köztulajdont. Minthogy mindkettő konkrét tulajdonforma, nyilvánvaló, hogy mindkettőnek van kizáró jellege is, de mindjárt tegyük hozzá: éppen a tulajdon konkrét formája az, ami a kizáró jelleget meghatározza.

Abban tehát igaza van Szabó Kálmánnak, hogy még a szocialista köztulajdon formái, sőt még a különös állami tulajdonforma is tartalmaz valamiféle kizárást, de e kizárás jellege, az, hogy ez abszolút vagy csak viszonylagos, az a konkrét tulajdonforma alapján dől el.

A magántulajdon kizáró jellege abszolút; e tulajdonforma mindenki mást kizár a dologra való minden ráhatásból. A magántulajdon kizáró jellege mögött tehát valóban monopólium húzódik meg. Nem így van ez a köztulajdonforma esetében. Itt a kizárás ugyanis egyrészt nem abszolút, másrészt nincs monopol jellege sem. A kizáró jelleg — véleményem szerint — éppen a tulajdonhoz való kapcsolat módjának konkrét meghatározása.

Belvaracz János álláspontjától eltérően — úgy gondolom — a szocialista köztulajdonnak nincs monopoljellege még a nem állampolgárokkal szemben sem. Egyébként az ösközösségi társadalom köztulajdon formájának sincs kizáró jellege a törzshöz stb. tartozó egyénnel szemben, csak a kívülállókkal, törzsen kívüliekkel szemben. Itt azonban már a tulajdon — magántulajdonként — a törzs magántulajdonaként tételeződik a másik törzssel vagy hordával szemben.

A köztulajdon kizáró jellege tehát relatív, amennyiben bárki, bármelyik egyéni tulajdoni viszonyát csak meghatározott konkrét formában ismeri el. Ez a konkrét forma a köztulajdon állami formája esetén a munkaviszony. A kizáró jelleg tehát itt a tulajdonlás mibenlétében és nem egyik vagy másik egyénnek a tulajdonból — e kettős viszonyulásból — való abszolút kizárásában mutatkozik meg. Ez annyira nyilvánvaló, hogy különösebb bizonyításra sem szorul. Mégis hadd említsem meg: ha a köztulajdonnak abszolút kizáró jellege lenne, akkor a hazánkban élő külföldi állampolgárokat eleve létezésük társadalmi feltételeitől fosztanánk meg.

A konkrét tulajdonforma kizáró jellege elismerésének vagy tagadásának, illetve az ekörül folyó vitának a lényege azonban — ha jól értem — abban van, hogy elismerik-e a köztulajdon (a szocialista köztulajdon, sőt ezen belül is az állami tulajdon) „elrelativizálódását”, a gazdasági elkülönültséget vagy tagadják annak létezését. Magam azon az állásponton vagyok, hogy a szocialista köztulajdonon belül gazdasági elkülönültségről beszélni annyit tesz, mint a magántulajdon abszolút kizáró jellegét valamiféle „megszelídített” formában elismerni. Mindenki, aki tagadja a köztulajdon valamiféle abszolút kizáró jellegét, az tagadja a gazdasági elkülönültség létezését is.

A gazdasági elkülönültség létét tagadóknak viszont szembe kell nézniük valóságunk felszíni jelenségeivel, azzal, hogy a szocializmusban is vannak értékviszonyok, létezik pénz, ár, önköltség stb. A szocializmusban is jelen vannak tehát olyan felszíni kategóriák, amelyek formájukban az árutermelés, sőt a tőkés árutermelés kategóriáihoz hasonlóak, s létezésük vitathatalanul a magántulajdonnak éppen e másokat abszolút

módon kizáró jellegét tükrözi vissza. Hiszen a magántulajdon abszolút kizáró jellege vezet ahhoz, hogy a tulajdonosok közötti — a munkamegosztásból fakadó kapcsolat — formája szükségszerűen az adásvétel, az árucserre. Ebből önként adódik a következtetés: ha van érték, ár, pénz stb., akkor a szocialista köztulajdon vonásához is hozzátartozik valamiféle kizáró jelleg. Ez állítólag nem tulajdonosi, csak „gazdasági elkülönültség”. Azt, hogy e jelenség elfogadhatónak tűnő magyarázatát egyesek a termelőerők vagy a tudat viszonylagos fejletlenségében vagy esetleg másban vélik megtalálni, most elhanyagolható. Ha a gazdasági elkülönültség létezését tagadjuk, de ugyanakkor elismerjük a szocialista köztulajdon lényegi vonásaihoz tartozónak az értéket, a pénzt, az ár stb. kategóriákat, s azt állítjuk, hogy ezek nem a „gazdasági elkülönültségre”, a köztulajdon természetétől idegen, abszolút kizáró jellegre épülnek (akár megszelídített formában is), akkor bizonyítanunk kell, hogy e kategóriák éppen az egyéneket természeti termelési feltételeikkel összekapcsoló különös módra, a munkaviszonyra épülnek. A munkaviszony nem kizárja, hanem ellenkezőleg, szorosan összekapcsolja az egyéneket egyetlen nagy társadalmi termelőközösséggé.

A tulajdonos egyének összekapcsolódásának ez a különös módja — mint már említettem — a közös akaratukat kifejező munkaszerződés, amelyben nem nyilvánulhat meg abszolút kizáró jelleg az egyén számára, hiszen akkor nem lehetne a közösség tagja, nem lehetne tulajdonos. Az egyén kizárása tehát csak viszonylagos, és abban ölt testet, hogy az egyik egyén az egyik szerződésben meghatározott feladatkört, munkakört lát el, a másik pedig értelemszerűen más szerződésben rögzített munkakört.

A munkakör a munkaszerződésben meghatározott konkrét munkafeladatoknak egy csoportja, amelyet az egyénnek folyamatosan, munkaképessége kifejtésével kell ellátnia. A közösség számára szükséges munkakörök mennyiségileg meghatározottak; ennyi, meg ennyi főmérnöki, bérszámfejtői, művezetői, lakatosi, gépkocsivezetői, marósi stb. munkakört kell ellátni. E munkakörök számát nyilvánvalóan a közösség termelőerőinek (az egyének munkaképességének, munkaeszközeinek stb.) fejlődése és fejlettsége határozza meg. Ettől függ az egy-egy konkrét munkakörhöz kapcsolódó feladatok mennyisége és ennek változása is. Egy adott fejlettségi fokon egy adott konkrét munkakör nyilvánvalóan csak annyi munkamennyiséget tartalmazhat, amennyit egy átlagos képességű és felkészültségű egyén valóban el tud látni. Ennek ellenére az egyes konkrét munkakörök ellátása egymáshoz viszonyítva több vagy kevesebb munkát jelenthet és jelent. Minthogy a szocialista köztulajdon csak az „egyenlő jogú” tulajdonosok tulajdona, és mert a „munkakörök” maguk ennek az egyenlő jogi helyzetnek a megnyilvánulási formái, ezért és ennnyiben a munkakörök mint minőségek egymással összehasonlítható különböző munkamenységek hordozói. Mint ilyenek egymáshoz való viszonyulásukban „értékek”, értéként jelennek meg.

Ebből fakad, hogy a szocialista köztulajdon viszonyai „értékviszonyok” s nem abból, hogy ennek a tulajdonnak van valamiféle megszelídített abszolút kizáró jellege. Ebből következik „gazdasági elkülönültség” és ezzel összefüggésben az árúviszonyok létezése is, amelyek csupán megjelenési formák.

E kérdés részletesebb taglalása természetesen nem lehet egy vitacikk feladata. Hogy mégis kitértem rá, abban szerepe van a közel 50 éve tartó őrlődésnek a között a két álláspont között, hogy 1. a szocialista köztulajdon immanens tartozékai az áruviszonyok, és 2. az áruviszonyok nem tartoznak szervesen a köztulajdonhoz. Ezt az őrlődést a vitacikkek közül talán legjobban Nemes László írása fejezi ki: „A szocialista állami vállalatok között, mint az osztársadalmi tulajdonnak a munkamegosztás révén önállósult részei között azonban éppen a tulajdon jellege miatt nem kellene, hogy áruviszonyok alakuljanak ki. Hogyan magyarázzuk meg az áruviszonyokat akkor, ha a tulajdoni elkülönülést kizárjuk?” És a válasza: „Az árban történő nyilvántartás a parciális érdekek miatt érdekeltté teszi a vállalatot az árban. Az árukapcsolati formákat ez a tény korlátozott mértékben tényleges árukapcsolatokká változtatja, noha a vállalat nem résztulajdonosa sem a termelési eszközöknek, sem a termékeknek.”¹⁸ Ez a magyarázat viszont azt hiszem, tényleg tautológia. Mi mást jelenthetne a „parciális érdek”, ha nem a köztulajdon — általam megszelídítettnek nevezett — abszolút kizáró jellege meglétének elismerését. Ezt Nemes László maga is megfogalmazza, mint korlátozott mértékben meglevő árukapcsolatokat.

A megosztott termelési viszonyok kérdéséhez

A kérdésben — amint az feltehetően az eddigiekből is kiderül — osztom Csillag István véleményét, nevezetesen, hogy a társadalmi termelési viszonyoknak (a tulajdonviszonyoknak, az osztályviszonyoknak, az elosztási viszonyoknak) nincs két oldala. Inkább formáról és tartalomról célszerű beszélni velük összefüggésben. Egyetértek azzal is, hogy a politikai gazdaságtanban a kérdések kérdése mindig a hogyan és nem a ki, illetve a mit. A hogyan kérdésre Szabó Kálmán technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági relációi valóban nem képesek választ adni. A politikai gazdaságtannak — a szocializmus viszonyai között — nem arra kell választ adni, hogy az egyes egyén mennyit sajátít el a megtermelt anyagi javakból, amit Szabó Kálmán szerint a technikai-gazdasági relációk határoznak meg, a kérdés az, hogy az egyén hogyan sajátít el? Ezért tartom helytállónak Csillag István kritikáját.

Szabó Kálmán álláspontja azonban mindaddig rendíthetetlennek tűnik — bármennyire is nem ad választ a hogyan kérdésre —, amíg az eltérő véleményen levők nem adnak erre — általában és különösen a mi szocialista viszonyainkra vonatkoztatva — elfogadható, kielégítő feleletet. A válaszhoz induljunk ki talán Szabó Kálmánnak abból az álláspontjából, amelynek helyességét nem lehet elvitatni, nevezetesen, hogy: „Mivel pedig az újratermelés összefolyamatán belül a közvetlen termelés a perdöntő, azt mondhatjuk, hogy *a tulajdonviszonyokban* is megnyilvánuló gazdasági *tartalomnak* ama bizonyos *lényeges eleme* (a szűken vett) termelőviszonyokban rejlik.”¹⁹

Szabó Kálmán helyesen látja azt is, hogy a szocializmus termelőviszonyait „a tevékenységek egy másik megoszlása is jellemzi, egyfelől

¹⁸ Nemes László: I. m. 1194. l.

¹⁹ Szabó Kálmán: I. m. 500. l.

a technika és a munkaerő differenciáltságával kapcsolatos munkamegosztás... , másfelől e munkamegosztás által hordozott más metszetű munkamegosztás is...”, de éppen ebből fakad a tévedése. Ő ugyanis a szocialista köztulajdonforma (az állami és a szövetkezeti tulajdonformák) lényegének, tartalmának a munkamegosztásnak éppen csak ezt az utóbbi típusát tartja. (Abból az általános fogalomból kiindulva, hogy a tulajdon elsajátítás.) Ezért nem magyarázható meg Szabó Kálmán álláspontja alapján Csillag István „művezetőjének” helyzete az elsajátításban. A technika és a munkaerő differenciált voltával kapcsolatos munkamegosztás jellemzi a tőkés termelési folyamatot is, amelyben a művezető elhelyezkedik. E művezetőnek az újratermelésben elfoglalt helye azonban semmiben sem különbözik a segéd munkások helyzetétől, mert hozzájuk hasonlóan ő is munkaereje eladásából él. A mi viszonyaink között ugyancsak munkamegosztási különbség van a munkás és művezető helyzetében, bizonyos értelemben azonban ez esetben is azonos a helyzetük, mert mindkettő a munkájából és nem munkaereje eladásából él.

Mindkét társadalomban létrejön tehát a társadalmi újratermelési folyamatban betöltött munkafunkció és szükségletkielégítő funkció „perszonáluniója”, az egyikben a társadalmi-gazdasági viszonyok mégis uralmi és alárendeltségi viszonyok, a másikban pedig valóban az egyenrangúság viszonyai. Miért és hogyan, ez az alapvető kérdés.

Tőkés viszonyok között a tőkés előbb megvásárolja a művezető munkaképességét, és ezután saját akaratának és gazdasági céljának megfelelően egyesíti azt a magántulajdonban levő termelési eszközökkel. A munkaerő adásvétele tehát a tőkés termelés specifikuma.

A szocialista termelési viszonyok specifikumát pedig éppen az adja, hogy az egyének kölcsönösen megállapodnak, munkaszerződést kötnek egymással a közös tulajdonukban levő termelési eszközök képességeik szerinti használatára. A termelési eszközök működtetésének célja, hogy kölcsönösen kielégítsék egymás szükségleteit, illetve mindannyiuk közös szükségleteit. Ez a helyes válasz a hogyan kérdésre, s ez határozza meg a két társadalmi rendszer közötti lényeges különbséget. A kapitalizmusban a művezető bérmunkás. Alárendelt, mert úgy kapcsolódik a termelési eszközökhöz, hogy előbb eladja munkaerejét a tőkésnek. A mi viszonyaink között a művezető egyenrangú az igazgatóval és a segéd munkással is, mert valamennyien úgy kapcsolódnak a termelési eszközeihez, hogy előbb szerződésben megállapodnak egymással: ki milyen feladatot lát el a közös munkából. Az egyének termelési eszközökkel való összekapcsolódásának ez a különös módja a specifikuma a szocialista termelési viszonyoknak.

És itt az alapvetően fontos megkülönböztetés és nem az elsajátított anyagi javak mennyisége. Egyébként is, lényegében ez utóbbi sem attól függ, hogy az egyén hol helyezkedik el a társadalmi munkamegosztás rendszerében, hanem sokkal inkább a „birtokba vehető termelőerők” mennyiségétől. Napjainkban egy segéd munkás annyit vagy többet sajátít el, mint mondjuk 15 évvel ezelőtt a gyárigazgató, s nálunk egy gyárigazgató talán kevesebbet, mint egy fejlett tőkésországban a művezető. Miért lenne hát akkor ez a szocializmus specifikuma? E kérdés tisztázatlanságából fakadnak Szabó Kálmán más tévedései is.

„Mi adja a szocialista elsajátítási mód általános lényegét?” — kérdezi. És válasza: „Az emberi termelőerőknek az anyagi termelőerőkkel oly módon való összekapcsolása, amely biztosítja, hogy miközben a társadalom tagjai mint dolgozók a technológiailag determinált függőségi rend szerint ellátják a munkakörüket, aktív szerephez jutnak, annak a gazdasági folyamatnak az irányításában, amelynek társadalmi és helyi szinten ők a megvalósítói.”²⁰

Ha viszont e tézissel kapcsolatban is feltesszük a hogyan kérdést, a válasz csak az lehet: saját államukon keresztül közvetve, s az üzemi demokrácia különféle formáiban és fórumain közvetlenül.

A hagyományos marxista felfogás szerint az állam, az üzemi demokrácia és minden más intézmény a társadalmi-gazdasági alakulathoz tartozik, a termelési mód felépítményi része. Azt természetesen senki sem vitatja, hogy a felépítmény a termelőerőkkel és termelési viszonyokkal kölcsönhatásban változik, de semmiképpen sem azonos azokkal.

A szocialista termelési mód hazánkban — a lényegét tekintve — hosszabb idő óta változatlan, és ez így lesz a jövőben is. A felépítményben azonban már eddig is elég gyakori és jelentős változások mentek végbe. Ez érthető és világos.

A szocialista társadalom termelési viszonyainak az a specifikuma, hogy itt a termelő egyént a másik egyénnel és a termelés természeti feltételeivel a munkaszerződés kapcsolja össze. A munkaszerződés az a kapocs, amely a szocializmus termelőerőit és termelési viszonyait dialektikus egységbe ötvözve, ha úgy tetszik, elsajátítási móddá teszi.

Mire használható a „hagyományos” felfogás?

Végezetül szeretnék röviden az alcímben feltett kérdésre is rátérni, mert a vitában részt vevők közül Szabó Kálmán például azt veti Takács Béla szemére, hogy nehezebbre esik Sárközy Tamás új törekvéseinek méltánylása. Szabó Kálmán szerint Sárközy megkísérli „a szocialista viszonyok politikai gazdaságtani elemzéséből levont (helyes vagy vitatható, *mindenesetre valamire használhatónak bizonyult*) következtetéseinket a jogtudomány sajátos szemléletmódja és logikája szerint értelmezni.”²¹ (Kiemelés tőlem. — F. Gy.)

Belvaracz János Szabó Kálmán elméleti rendszerét *munkaképesnek tartotta és ma is annak tartja*. A baj az — írja —, hogy azok, akik elméletét ellenzik, miközben Marxra hivatkoznak, ténylegesen csak „egyfajta marxizmusra” hivatkoznak.²² Nem tudom, mire gondolt itt Belvaracz János. Ezt az utalást viszont úgy is lehet érteni, hogy Sárközy és Szabó koncepcióit ellenzők álláspontja alapvetően dogmatikus és a személyi kultusz gondolati maradványaként értékelhető. Szabó Kálmán ezt így fogalmazta meg: „Nevén nevezve a dolgot, arra a nem éppen termékeny hagyományra gondolok, amely a személyi kultusz hajtásaként a politikai gazdaságban meghonosodott.”²³

²⁰ Szabó Kálmán: I. m. 502. l.

²¹ Ua. 491. l.

²² Belvaracz János: I. m. 1314. l.

²³ Szabó Kálmán: I. m. 493. l.

Ezzel a címkézéssel szemben én viszont a „nem éppen termékeny hagyományokat” megtörő újítók néhány tévedésére szeretnék rámutatni. Ez a felfogás az utóbbi években ugyancsak meghonosodott a politikai gazdaságtanban. A ma használatos egyetemi tankönyvből vett idézetekkel lehetne ezeket az elméleti újításokat a legjobban jellemezni. „Marx és Engels, a marxista politikai gazdaságtan alapjait lerakó klasszikusok... nem foglalkozva részletesen az elkülönültség felszámolásának különböző lépcsőfokaival — azt feltételezték, hogy... már a szocializmusban megszűnik az áruterelés...”

Hasonló módon gondolkoztak Lenin és más marxista teoretikusok is a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt. A polgárháború után Lenin, megalkotva a NEP koncepcióját, elméletileg is megalapozta az áruterelés szükségességét a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmenet időszakára, de nyitva maradt az áruterelés szükségességének problematikája a szocializmus felépítése utáni időszakra vonatkozóan.

Az 50-es évek elején... a viták újra fellángoltak... „Sztálin... az áruterelés szükségességét kizárólagosan abból a különböző tulajdonosok közötti elkülönültségből vezeti le, amely a csoporttulajdon léte miatt áll fenn.” „Sztálin — hibásan — kijelentette: ... a termelési eszközöket a mi rendszerünkben semmiképpen sem lehet az áruk kategóriájába sorolni.” „... az 1960-as években a közgazdaságtani kutatások fejlődése, valamint a szocialista országok gyakorlati tapasztalatai egyaránt elősegítették helyesebb álláspontok kialakulását a marxista közgazdászok körében.”

A gazdasági elkülönültség elemzése... hozzájárult az áruterelés, áruviszonyok és érték kategóriák szocializmusbeli szerepének teljesebb és helyesebb megismeréséhez.”²⁴

E nézetek képviselői rövidlátással vádolják a marxizmus klasszikusait, kijelentve, hogy elméletüket a szocialista országok gyakorlati tapasztalatai nem igazolják.

A marxizmus klasszikusainak meghaladása helyett — meggyőződésem szerint — fontosabb lenne megértésük. Mindaddig amíg a marxista társadalomtudomány e cikkben tárgyalt kategóriái nem kapják vissza eredeti, Marx által megfogalmazott értelmüket, nem tudunk sem az elméletben, sem a gyakorlatban lényegesen előrelépni. Ennek egyik módja lehet — a gyümölcsöző vitákon túl — az is, ha ismételten megkíséreljük a szocialista termelési mód termelőerőinek és társadalmi termelési viszonyainak összefüggéseit feltárni „az egyszerűtől a bonyolult felé haladva”, ugyanazzal a módszerrel, ahogyan azt Marx a tőkés társadalomra vonatkozóan elvégezte. Így lehetővé válna, hogy az elméleti kutatások az eddiginél jobban szolgálják a párt politikáját, s a párt segítségére legyenek való világunk jobb megismerésében, a társadalmi tudat alakításában.

²⁴ A szocializmus politikai gazdaságtana tankönyv. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 121—123. 1.

A kis- és középüzemek szerepéről japán és olasz tapasztalatok fényében

A tőkekoncentráció és -centralizáció a termelőerők fejlődésének következménye. A kapitalizmus fejlettségének mai fokán a tőkék centralizációja már nemzetközi méreteket ölt; hatékony bővített újratermelés és megfelelő profit egyre több területen a multinacionális vagy a transznacionális vállalkozások keretében valósítható meg.

A tőkés fejlődésnek ez a fő tendenciája azonban nem zárja ki egy másik, ennek alárendelt tendencia érvényesülését, amely lehetőséget ad, sőt teremt a kisebb tőkés vállalkozások, a kis és közepes méretű üzemek, vállalatok számára. A munkamegosztás kifinomult rendszerében a nemzetgazdaságok — s ezen belül az ipar — a legkülönbözőbb nagyságú vállalatok működési tevékenységére épülnek.

Egyes nyugati közgazdászok és menedzsment-szakértők az utóbbi időben megkérdőjelezik az óriási monopóliumok — mindenekelőtt a túlságosan sokirányú tevékenységet folytató konglomerátumok — irányításának hatékonyságát; számos szerző úgy véli, hogy az utóbbi időben az ipari társaságok méretei gyorsabb ütemben növekedtek, mint ahogy a rendelkezésre álló irányítási módszerek és vezetői képességek fejlődnek. Olyan vélemény is van, hogy a munkaerőpiac — az óriási zárt rendszerek következtében — elveszti rugalmasságát. Az utóbbi időben, a tőkés gazdaság pangása folytán, a rugalmas alkalmazkodás különösen fontos követelménnyé vált, aminek egyes nyugati szakértők a *kis- és középüzemi szektor* — az árnyékipar —

erősítésével kívánnak eleget tenni. Ez az árnyékipar objektíve mindenekelőtt a nagytőke, a nagyvállalkozás érdekeit szolgálja és a mentési akciókat — az egyéb politikai motívációktól eltekintve — részben ez a közvetlen gazdasági érdek váltja ki. A kis- és középüzemek támogatása céljából sok tőkésországban állami szervezeteket és szövetségeket hoztak létre, sőt, néhány évvel ezelőtt a Közös Piac szervezetében külön irodát létesítettek a kis- és középüzemek nemzetközi közös vállalkozásainak támogatására.

Azt, hogy valamely országban milyen arányú az árnyékipar, sok tényező befolyásolja: az iparosítás történelmi előzményei, az ipar területi elhelyezkedése, az ipari termelés szerkezete, a tőkepiac jellege és sok más egyéb tényező. Úgy vélem, a fő kérdés valójában nem az, hogy a kis- és középüzemeknek van-e létjogosultságuk vagy sem, hanem csak az, hogyan valósul meg beilleszkedésük a munkamegosztás rendszerébe, mi-
ben rejlik életképességük „titka”, s milyen szerepet játszik ebben az üzemmegvalósulás.

E kérdésre — általános elvek helyett — az Olaszországban és Japánban szerzett tapasztalatok és vizsgálatok alapján igyekszem választ adni.

Az olasz iparra vonatkozóan végzett különféle vizsgálatok azt mutatják, hogy a kis termelőegységekben *a bérszínvonal alacsonyabb*, mint a nagyvállalatoknál, ám a két szektor termelési szintjében s még inkább fajlagos költségszínvonalában nincs lényeges különbség. (A kisebb termelőegységekben a termékegység-

1. sz. táblázat

A foglalkoztatottak és az üzemek megoszlása néhány gépipari ágazatban és gyártási ágban Olaszországban a foglalkoztatottak nagyságcsoportjai szerint (%)

Létszám	Nem villamos motorok gyártása		Emelőgépek gyártása	
	üzemek	létszám	üzemek	létszám
10 és kevesebb	33,1	1,3	37,9	2,2
11—50	41,3	7,4	38,3	10,0
51—500	19,8	18,2	21,4	31,6
501-nél több	5,8	73,1	2,4	56,2

Létszám	Szerszámgépipar		Villamos-gépipar	Műszeripar
	üzemek	létszám	a létszám megoszlása	
10 és kevesebb	52,8	8,3	3,9	19,9
11—50	35,1	27,1	13,2	20,9
51—500	11,3	50,4	42,4	26,9
501—1000	0,8*	14,2*	17,2	7,3
1000-nél több	—	—	23,3	25,0

* Az összes 500 főnél nagyobb vállalat adata.

Forrás: A magyar gépipari termelés belföldi és nemzetközi szakosításának fejlesztése. OMF, 1975.

re jutó irányítási költségek számottevően kisebbek.) A kisebb termelőegységekben a részműveletekre specializált technológia színvonala — a tapasztalatok szerint — megközelíti a nagyüzemi technológiáét.

Olaszországban a gazdasági válság elsősorban a *bedolgozást*, tehát a nagy monopóliumokat kiszolgáló kisüzemeket érinti. Ezen üzemek tevékenysége rendszerint a nagyvállalatok termelési programjának szerves részét alkotja; létük a felhasználó nagyvállalatoktól függ. A kis- és középüzemeknek azonban létezik egy másik kategóriája is: ezek az *önálló profillal rendelkező független, rendszerint magas műszaki, minőségi követelményeket, speciális igényeket kielégítő termelést folytató üzemek*.

A milánói BOTTI és a Milánó környéki DUPLOMATIC cégek vezetői — olaszországi utam alkalmával — elmondották, hogy ők az értékesítési hálózat, a korszerű piaci munka és természetesen a piaci ráfordítások tekintetében nem vehetik fel a ver-

senyt a nagyvállalatokkal. Ezért olyan termékstratégiát választanak, amely nem tömegáruk, hanem viszonylag kisebb piaci ráfordítást követelő *magas műszaki tartalmú, speciális termékek* fejlesztésére irányul.

Rendkívül aktív fejlesztő munkát végeznek. Mindkét cégnél a létszám 5—7 százaléka végez fejlesztő munkát. Egyidejűleg legfeljebb két-három témán dolgoznak. Ez a kis számú fejlesztési program jobban beépül az üzemek működésébe és szorosabb kapcsolatban van a termeléssel, mint a nagyvállalatoknál. Ennek az is kedvez, hogy a meglátogatott üzemekben a *fejlesztő személyzet nincs elválasztva a termelési folyamatától, sőt a fejlesztők maguk végzik az üzemésítést, maguk is folytatnak piactutató vagy termelésirányító tevékenységet*. Mindkét vállalat arra törekszik, hogy viszonylag gyorsan megtérülő fejlesztési témákat finanszírozzon.

A nagy pontosságú másolóberendezéseket és hidraulikákat gyártó DUP-

LOMATIC cégnél elmondták, hogy gyártmányaik 4—5 évenként teljesen kicserélődnek. Erdemes figyelemmel kísérni a DUPLOMATIC termékstruktúrájának változását a vállalat alapításától napjainkig.

1951: Az alapítás éve. Az üzem területe 200 m². Az összes létszám 22 (ebből 14 fő termelő). Első gyártmányuk a forgácsoló gépekhez szükséges másolóberendezés.

1954: Másolóberendezések gyártása marógépekhez és kéttengelyű másolóberendezések gyártása nagygépekhez.

1960: Hidraulikus berendezések, részegységek gyártása automata berendezésekhez.

1963: Forgácsoló gépekhez új típusú másolóberendezések gyártása kis mennyiségben. Új típusú kéttengelyű másolóberendezés kifejlesztése.

1964: Fejlesztő központ létesítése a vállalat keretében.

1965: Legyártják az első automatikus menetvágó gépet. A marógépekhez szükséges másolórendszerek termelési profilját kiegészítik koordinált kéttengelyű szelepek előállításával.

1970: Tartalékalkatrész-bázis létesítése.

1972: Megkezdik egy új típusú másolóberendezés tömeggyártását forgácsoló gépekhez.

1973: A DUPLOMATIC két önálló gyáregységre válik szét. Az egyik automatikus elven működő hidraulikus berendezéseket, részegységeket gyárt, a másik hidraulikus elven működő másolóberendezéseket szerzőgépekhez.

1974: Az üzemi összterület 45 ezer m² (ebből 15 ezer m² fedett). A létszám 500. A gépek száma: 140. Az NC-gépek és a speciális szállítógépek száma: 40.

A DUPLOMATIC olyan gyártmányokat választott, amelyeknek ő az egyik legnagyobb termelője és üzgszólván az egyetlen olyan vállalat, amely teljes választékban állít elő fémvágó készülékeket. Hidraulikus berendezései igen jó minőségűek.

A termékstratégiára jellemző az

olyan gyártmányok kiválasztására való törekvés, amelyeknél nem kell számolni a tömegtermelés konkurrenciájával, s viszonylag gyors ütemben lehetett újabb fejlesztési eredményeket elérni. A DUPLOMATIC lényegében egy szűk *gyártmánycsalád körében képes időről időre új, tökéletesebb típusokat alkotni*. Gyártmányaikhoz magasan kvalifikált szakmunka, különleges pontosság, egyik-másik gyártmányhoz különleges kezelés szükséges. E gyártmányok értékesítéséhez nem kell kiterjedt hálózat, de a sikeres piacpolitikának nélkülözhetetlen feltétele a javítószolgálat és az alkatrész-utánpótlás hatékony megszerzése. Ezért Olaszország öt városában, továbbá valamennyi külföldi főpiacon javítóbazist létesítettek. Különleges igényeket kielégítő, bizalmi cikkeknel ez elengedhetetlen feltétele a piaci hírnév megőrzésének.

Nagy figyelmet szentelnek a rugalmasságnak, a termékek konvertálhatóságának. Ezért arra törekednek, hogy gyártmányaikat az *építőelemek* elve alapján alakítsák ki. Mindössze néhány alaptermékük van, de ezeket a vevő igényének megfelelően kiegészítik, műszaki színvonalukat is e szerint alakítják. (Például az azonos alapgyártmányt a kézi vezérléstől a teljesen automatikus vezérlésig valamennyi fokozatban készítik.) A termelés rugalmasságát javítja a számjegyvezérléses (NC) technika alkalmazása is.

Az ilyen független középüzemek maguk is nagyszámú bedolgozó kisüzemmel állnak szemben. A DUPLOMATIC termelési értékének 70 százalékát vásárolt kooperációs termék. A középüzem tevékenysége így elsősorban a fejlesztésre, az alapgyártmány elkészítésére, a különleges kikészítésre, egyezőval a teljes *termelési folyamat legértékesebb részére koncentrálódik*.

Hasonló termékstratégiát követ az olajozó, kenő berendezéseket gyártó BOTTI cég. A 190 főt foglalkoztató üzem ennek az egy gyártmánycsoportnak az előállítására specializálódott. Ez az egy termékfunkció azon-

ban sokféle gyártmányban ölt testet, attól függően, hogy tehergépkocsikhoz, szerszámgépekhez vagy textilgépekhez rendelnek kenő- vagy olajadagoló berendezést. Az olajárák növekedését követően a fejlesztés mindenekelőtt a kenőanyagokkal való takarékosagra irányult, s berendezéseiken ennek megfelelő módosításokat hajtottak végre. Ennek köszönhető, hogy forgalmuk az általános gazdasági pangás közepette is növekedett.

★

Japánban eddig elsősorban az egyszerűbb alkatrészeket gyártó, bedolgozó jellegű kis- és középüzemek játszottak fontos szerepet. Ezek az üzemek sokáig a biztonsági szelep szerepét töltötték be, amelyeken keresztül levezethetők voltak a gazdasági ingadozások. A nagytőke gyakorlatilag ennek a szektornak a rovasára hajtotta végre a strukturális átalakítások egy részét, ez a szektor ilyenkor gyakran költségzínvonalának drasztikus csökkentésére kényszerült. Ugyanakkor a bedolgozó árnyékpiar a fellendülés rugalmas követésére is képesnek bizonyult.

Az árnyékpiar — mindenekelőtt a középüzemek — jellege változóban van: *a középüzemek mind nagyobb mértékben válnak az eddiginél bonyolultabb és komplettebb részegységek és alkatrészek gyártóivá, illetve összeszerelőivé.* Például a szerszám-gépiparban egyre nő az ilyen típusú alvállalkozó üzemek száma.

A japán szerszámgépgyártás racionalizálásával foglalkozó tanulmányok szerint a nagyvállalatok fokozott mértékben kötnek alvállalkozói szerződéseket. A szerződéskötések indítékai általában a következők:

1. Azokban az esetekben, amikor a gyártás műszaki követelményei viszonylag alacsonyak, de az élmunkaigény nagy, a gyártási költségek csökkentése végett a nagyvállalatok a viszonylag alacsonyabb bérszínvonalú alvállalkozó üzemekkel szerződnek.

2. A nagyvállalatok keresik alvállalkozók közreműködését, ha valamely szükséges speciális és egyébként csak esetenként kihasználható berendezéssel, géppel ők maguk nem rendelkeznek.

3. Alvállalkozói szerződéskötésre kerül sor olyan esetekben is, amikor a rendelésállomány növekedése ideiglenes jellegű és a nagyipar nem vállalja a termelési kapacitások növelésével járó kockázatot.

4. Amikor olyan speciális eljárást vagy know-how-t kell alkalmazni, amellyel a nagyvállalat nem rendelkezik, a megfelelő specializált kis- és középüzemet bízzák meg a gyártással.

A nagy- és kisüzemek közötti munkamegosztásnak e formáin kívül, speciálisan a szerszámgépiparban, még az alábbi okok is közrejátszanak az alvállalkozói rendszer fejlődésében:

a) A szerszámgépiparban a tömegszerűség más gépipari ágakhoz (a gépkocsigyártáshoz, a híradástechnikai vagy a műszeriparhoz) képest viszonylag kicsi, de nagyon sokféle típusú gépet gyártanak, s ezekhez *igen nagyszámú, sokféle változatban* előállított alkatrészre és részegységre van szükség.

b) A szerszámgépipar érzékenyen reagál a konjunkturális ingadozásokra, a versenyképességet azonban túlsúlyosan nagy termelési kapacitás maradna kihasználatlanul.

Az alvállalkozói rendszernek (a szerszámgépiparban) általában négy típusa alakult ki:

— *Részműveletekre vonatkozó alvállalkozás.* Ez a szerszámgépgyártás olyan mozzanatait tartalmazza, mint a hőkezelés, a lemezmegmunkálás, a festés stb.

— *Alkatrészgyártásra* vonatkozó alvállalkozás. Ez a teljes technológiai folyamatra vonatkozik. Többnyire nagy tömegű alkatrészek (csapágycsavarok, reteszek, csavarházak stb.) előállítására kötnek ilyen típusú szerződéseket.

2. sz. táblázat

A japán szerszámgépgyártó nagyvállalatok függősége az alvállalkozóktól*

Megnevezés	Az alvállalkozók száma	Az alvállalkozóktól való függőség (százalék)
Komplett gép	2	10
Gépi megmunkálás	52	40
Sajtolás	1	50
Öntés	20	50
Kovácsolás	4	100
Lemez megmunkálás	13	90
Hőkezelés	5	10
Festés	8	75
Lemezburkolás	5	100
Csavar- és fogaskerékgyártás	7	30
Szerkezeti egységek, alkotóelemek	20	40
Egyéb	18	30
Összesen	155	

* Öt vezető nagyvállalat átlaga alapján.

Forrás: „Machine Techniques” 22. kötet, 7. sz. Nikkan Kogyo Shimbun.

— *Szerkezeti egységekre* vonatkozó alvállalkozás. A szerkezeti egység ebben az esetben a komponensek valamely gépi funkció ellátására képes együttesét (összeszerelését) jelenti. Az alvállalkozói szerződést ilyenkor bizonyos részegységek előállítására és összeszerelésére kötik.

— *Komplett szerszámgép* előállítására vonatkozó alvállalkozói szerződés. A szerszámgép gyártása a megrendelő vállalat rajzai és technológiai előírásai alapján történik. A 2. sz. táblázat adatai szerint az ilyen típusú szerződések aránya kicsi.

A gyakorlatban az alvállalkozói szerződéseknek ezt a négy típusát rendszerint együttesen alkalmazzák. Előfordul, hogy a részegységek előállítására vonatkozó alvállalkozói szerződés keretében maga a *megrendelő szállít alvállalkozójának* egyes alkatrészeket, vagy végez el bizonyos műveleteket.

Eddig úgy tárgyaltuk az alvállalkozói rendszert, mint ami kétoldalú

szerződéses kapcsolat keretében jön létre. A kétoldalú szerződések kétségkívül a legfontosabbak. E mellettük *kialakult az alvállalkozók más alvállalkozókkal kötött megállapodásának egész hierarchikus rendszere.* Ennek a hierarchiának a csúcán a végső felhasználó, a megrendelő nagyvállalat áll.

Egy tanulmány („Machine Techniques” 22. kötet, 7. sz. Nikkan Kogyo Shimbun) 43 szerszámgépgyártó nagyvállalat alvállalkozói szerződés-láncolatát követi nyomon. E szerint az elsődleges bedolgozó cégek száma 1013. Az 1013 elsődleges alvállalkozó cég közül 546 komplett részegységeket gyárt és szerel össze, 215 öntöde, kovácsoló és hőkezelő üzem, 82 sajtoló és lemezmegmunkáló üzem, 41 festő és lemezburkoló üzem. 67 csavart és fogaskereket gyárt, 62 egyéb üzem. Az 546 komplett részegység-gyártó és összeszerelő üzem 5864 *másodlagos* alvállalkozóval volt szerződéses kapcsolatban, ez utóbbiak pedig további 10 861 bedolgozó üzemet foglalkoztattak.

A forgácsoló szerszámgépek azon részeinek megmunkálását és szerelését, amelyek a forgácsolós *pontosságát és érzékenységét* meghatározzák, többnyire maguk a nagyvállalatok végzik; ezeket a gyártási műveleteket és részeket nem adják ki alvállalkozóknak. Az egyik szerszámgépgyártó vállalat az alkatrészek alapján mintegy 50, az átlagos gyártási normaidő alapján 30—40 százalék erejéig szerződött alvállalkozókkal. Két nagyvállalat a forgácsológépek előállításával kapcsolatos gépi megmunkálás és a szerelési munkák mintegy 30 százalékára szerződött (az átlagos normaidő alapján). Egy negyedik nagyvállalat az alkatrészek 50 százalékát gyártatta alvállalkozókkal; a foglalkoztatottak száma alapján 23—25 százalékra tehető az alvállalkozóknál végeztetett munkák aránya.

Más kép alakul ki a munkamegosztás arányairól a *termelési költségek* alapján. (L. a 3. és a 4. sz. táblázat.)

3. sz. táblázat

A japán szerszámgyártás költségárányai (%)

Anyagköltség	10,5
Gyártási költség	19,9
Ebből:	
gépi megmunkálási költség	10,4
szerelési költség	5,0
hőkezelés, menetvágás stb. költsége	4,5
Csereszabatos alkatrészek költsége	29,0
Alvállalkozásban gyártott alkatrészek költsége	20,6
Ebből:	
késztermék vásárlására fordított költség ...	1,1
öntés, kovácsolás stb. költsége	5,0
részegységek költségei	10,2
egyéb	4,3
Egyéb ráfordítások	20,0
Összes ráfordítás	100,0

Forrás: „Machine Techniques” 22. kötet, 7. sz. Nikkan Kogyo Shimbun.

4. sz. táblázat

Gyártási költségek megoszlása néhány japán gépipari vállalatnál (%)

A vállalat neve	Összes költség = 100. Ebből:			Egyéb kiadásból: Alvállalkozói költség
	Anyagköltség	Béreköltség	Egyéb kiadások	
Ikegai Vasművek	47,3	23,1	29,6	16,1
Okuma Gépgyártó Művek	49,2	24,0	26,8	20,1
Hitachi Gépgyár	54,0	23,4	22,6	9,8
Toshiba Gépgyár	60,9	23,8	15,3	6,4
Toyoda Gépgyártó Művek	63,2	22,1	14,7	5,6
Tsugami Művek	41,4	39,3	19,3	5,4
O. M. Seisakusho	44,5	29,4	26,1	15,3
Enshu Seisakusho	51,3	33,6	15,1	6,1

Forrás: Report on Securities 1972. október—1973. március, Engineering Industries of Japan, 1975. 10. sz.

A termelési költségek alapján tehát az alvállalkozásban végzett munkák aránya kisebb — 20,6 százaléka —, mint amit a ráfordított idő vagy a gyártási folyamatok alapján láttunk.

Az érvényes japán számviteli szabályzatok szerint abban az esetben, ha az anyagot a megrendelő adja az alvállalkozónak, az csak a megmunkálási költséget számíthatja fel; ha az anyagot az alvállalkozó adja, kü-

lön kell elszámolni az anyagköltséget és külön a megmunkálási költséget; végül, ha az alvállalkozói megbízás nem alkatrészekre vagy részegységekre vonatkozik, akkor az egyes termelési folyamatok — öntés, kovácsolás stb. — költségei számolhatók el.

Japánban az alvállalkozók zöme olyan kisüzemekből fejlődött ki, amelyeknek tulajdonosai valamikor nagy szerszámgyártó vállalatok

szakmunkásai voltak, majd nyugdíjazásukat követően a nagyvállalat bocsátott rendelkezésükre induló tőkét és megfelelő gépi berendezést. Ily módon a nagyvállalat saját igényeinek és követelményeinek megfelelően képes alakítani az alvállalkozói rendszert. A nagy megrendelő vállalatok arra is törekednek, hogy a hatásos ellenőrzés és a szállítási költségek minimalizálása végett területileg koncentrálják az alvállalkozókat. A már korábban is említett négy vállalat közül az egyikben az alvállalkozók 80 százaléka 6 kilométeres sugarú körön belül helyezkedett el. Három vállalat esetében az alvállalkozók többsége nem volt távolabb 15 kilométernél.

A japán szerszámgépiparban a végtermék-kibocsátó vállalatok

— az alkatrészek, illetve a termelési folyamatok alapján átlagosan mintegy 50,

— az átlagos gyártási normaidő alapján 25—40,

— a gyártási költségek alapján 20—25 százalékban függenek az alvállalkozóktól.

A termelési költségek alapján kimutatott „függőségi együttható” azért kisebb az átlagos normaidőben vagy a termelési folyamat alapján kimutatottnál, mert az alvállalkozók elsősorban a munkaigényes gyártási folyamatokat végzik (lásd az 1. sz. táblát), ám a bérszínvonal ebben a szektorban viszonylag alacsony, a termékre jutó általános üzemi (irányítási stb.) költség pedig elenyésző. Ezt bizonyítja egy korábbi vizsgálat, amely Japán *gépiparában* kimutatta, hogy a hozzáadott értékben a bér jellegű költségek — vagyis az élő munka részesedése — a 20—29 fős üzemekben 53 százalék, az 1000 főnél többet foglalkoztató vállalatoknál viszont csak 34 százalék. *A technikai felszereltség, a termelékenység és az egy főre jutó bér* egymáshoz viszonyított aránya fontos szerepet játszik abban, hogy az alvállalkozói szektor jövője hogyan alakul Japánban és más tőkésországokban.

A japán iparban az a törekvés, hogy a kisüzemekben a nyomott bér-

színvonalat, a nagyvállalatokban pedig a korszerű technika előnyeit használják ki.

A kis- és középüzemek létével, helyzetük stabilizálásával, s különösen e szektornak az új gazdasági feltételekkel összhangban levő megreformálásával — az országok sajátosságainak megfelelően — Japánban és Olaszországban is állami szinten foglalkoznak.

Japánban, ahol napirenden van az ipar strukturális átépítése, úgy vélekednek, hogy a feldolgozó ipar versenyképességének gyorsabb ütemű javítását elsősorban az árnyékiparban folyó alkatrész- és részegységgyártás nem kielégítő műszaki színvonalára gátolja. A műszaki fejlesztési személynzet nagy része a monopóliumokban koncentrálódik, míg a kis- és középüzemekben ezen a téren számottevő elmaradás van. A kis- és középüzemek versenyképességének javítása céljából azt ajánlja a gyáriparosok szövetsége, hogy a nagyvállalatok műszaki személynzetük egy részét átmenetileg bocsássák a kisüzemek rendelkezésére, és tegyék lehetővé, hogy ezek az üzemek hozzájuthassanak a számukra fontos műszaki információkhoz. Ilyen módon a nagyvállalatok a műszaki fejlesztésben is együttműködhetnek a kisüzemi szektorral.

Az ipari struktúra megújításában fontos tényező a kis- és középüzemek rugalmassága és alkalmazkodókészsége. Ezért szorgalmazza a kis- és középüzemek részvételét a különösen magas műszaki színvonalat igénylő és nagy kockázatokkal járó tevékenységekben.

Ugyanakkor tartanak attól, hogy a kis- és középüzemek korlátozott lehetőségei gátolják a műszaki fejlődést, lassítják a strukturális megújulást. Az ellentmondás áthidalása végett a kis- és középüzemek világában is reformokra van szükség. A reform keretében bizonyos területeken célszerű a kisüzemeket nagyobb egységekbe tömöríteni, de még inkább *közös vállalkozásokat* alapítani számukra. Ezen az alapon a specializáció meggyorsulhatna. Keresik az

alkalmas pénzügyi módszereket is, amelyekkel ebben a vállalati szférában is fellendíthető a műszaki fejlesztés és ösztönözni lehet a nagy kockázatú vállalkozásokra. A kormány felhívta a nagy társaságokat: ne terjesszék ki tevékenységüket olyan területekre, amelyek tipikusan a kis- és középzemek szférájába tartoznak, nehogy aláássák a kis- és középzemek strukturális megújítására irányuló erőfeszítéseket.

Olaszországban olyan — országos és tartományi szinten is érvényesülő — gazdaságpolitikát sürgetnek, amely hatékonyan előmozdítja a kis- és középzemek hatékonyságának és versenyképességének javítását. Érdekes módon itt is elsősorban a *társulások támogatásának és a termelési szakosítás fejlesztésének a gondolata merült fel.*

Legfontosabbnak a kis- és középzemek különféle *társulásainak* (konzorciumainak) kialakítását tartják:

— nyersanyagok és féltermékek beszerzésére;

— a termékek értékesítésére, különösen külföldi piacokon;

— a kis- és középvállalatok bekapcsolására a nagy nemzetközi vállalkozásokba, a nemzetközi gazdasági együttműködés keretében;

— közös kutatási programok megvalósítására;

— végül, a bankokkal folytatott tárgyalások lebonyolítására, hogy kedvezőbb hitelkondíciókat harcolhassanak ki.

Az olasz és a japán tapasztalatok fényében választ kaphatunk arra a cikkünk elején felvetett kérdésre, hogy a *gyakorlatban* miképpen valósul meg a kis- és középzemek beilleszkedése a munkamegosztás rendszerébe.

E tapasztalatokat általánosítva arra a fontos következtetésre juthatunk, hogy az árnyékipar életképessége, versenyképessége *a helyesen megválasztott funkcióban és straté-*

giában rejlik; abban, hogy bizonyos ismeretekben, tevékenységekben, gyártmányokban *specialisták*. Tehát nem azért versenyképesek, mert kicsik vagy viszonylag kicsik; *hatékonyaságuk „titka” nem nagyságukban, hanem sajátos tevékenységükben rejlik*. A vállalkozás *tartalmának* tehát elsőbbsége van a vállalkozás *nagyságával* szemben. (Ezt az is bizonyítja, hogy nagyon sok kis- és középzem elbukik, elsősorban azért, mert rosszul választotta meg tevékenységi körét.) Természetesen fontos követelmény, hogy a választott funkció, tevékenység és az üzemenagyság között összhang legyen. A szóban forgó üzemek megkeresték és megtalálták azokat a speciális ismereteket és felkészültséget igénylő gyártmányokat (tevékenységeket), amelyeket éppen közepes méretű üzemekben lehet versenyképesen, hatékonyan előállítani. Ez a dolog lényege! És egyben ez a magyarázata annak is, hogy ebben a szférában a legnagyobb arányú a „fluktuáció”: éveken vagy évtizedeken át virágzó kis- és középzemek csödbe mennek, miközben új, sikeres kis- és középvállalkozások létesülnek. Ha a kis- és középzem által nyújtott speciális szolgáltatás (termék) iránt megszűnik a kereslet, vagy ha a műszaki fejlődés és a piac kitágulása folytán a szóban forgó gyártmányt már csak nagyüzemi méretekben lehet racionálisan előállítani, akkor a korábbi termelőt vagy felszippantja a nagyvállalkozó, vagy megsemmisül. Arra is van példa, hogy az idők folyamán a kisüzem fokozatosan nagyvállalattá válik. Erre azonban egyre ritkábban van lehetőség. A jövevények rendszerint új utakat törnek, létüket elsősorban nem a tőkeerejük, hanem az általuk választott gyártmány, termelési eljárás vagy szolgáltatás újszerűsége vagy speciális jellege biztosítja.

Varga György

A komplett technológiák szállításának igénye a fejlődő országokban

A fejlődő országok politikai öntudatosodása, gazdasági önállóságra való törekvése szemünk előtt bontakozik ki. A nyersanyagpiacokon végbemenő gazdasági változások módosítják a fejlődő országok piaci igényeit. Az igények módosítják a piacokon végzendő eladói tevékenységek formáit. Napjainkban új kapcsolati forma van kialakulóban a fejlődő országok és a velük kapcsolatba lépő fejlettebb országok között, amely fokozatosan átalakítja az eddigi külkereskedelmi formákat, s egy bizonyos területen — a komplett technológiák szállítása területén — *minőségileg is új helyzet* kialakulásához vezet. Ennek elemzése népgazdaságunk, külkereskedelmimérleg-helyzetünk és a magyar szakemberek szakmai fejlődése szempontjából egyaránt indokolt.

A komplett technológiák gondolata; a „termelést folytató üzem” szállítása

A legtöbb fejlődő országra jellemző:
— az alap- és egyéb iparok fejletlensége, esetenként teljes hiánya, amelyet a megtermelt nyersanyagok exportja kísér;

— a fejlesztendő vagy létrehozandó iparágakban a szakszemélyzet és a haladottabb technika gyakorlati ismereteinek hiánya;

— az alkalmazott kutatói szervezet kialakítására, iparági központi laboratóriumok létrehozására irányuló törekvés;

— a meglévő oktatási hálózat elégtelensége;

— a létrehozandó szervezetekre, az alkalmazott kutatási bázis megteremtésére irányuló elképzelések útkeresése, és ehhez megfelelő szakemberek, szaktanács igénylése.

Az elmondottakból kiderül, hogy a szándékon kívül gyakorlatilag semmi

sem áll rendelkezésre a megvásárolt komplett berendezések *kihasználásához*, állaguk *megőrzéséhez*. Semmi biztosíték sincs tehát arra, hogy a *megvásárolt technológiát* kielégítően alkalmazzák. Hiányzik a szervezeti keret az új iparok tevékenységének *minőségi ellenőrzésére*. Ilyen körülmények között a fejlődő technika követésére sem kerülhet sor.

Az elmondottak persze nem valamennyi fejlődő országra érvényesek. Néhány ipari hagyománnyal rendelkező fejlődő ország (Egyiptom, India) esetében találkozni lehet a megvásárolt technika kielégítő, szakszerű alkalmazásával. A fejlődő országok túlnyomó többségénél azonban lépétnyomon nehézségek merülnek fel. Különösen vonatkozik ez azokra a fejlődő országokra, ahol a *nyersanyag-áremelkedések ugrásszerűen megemelték a külkereskedelmi bevételeket*. Ezekben az országokban ma már általános törekvés — részben a nemzetközi monetáris helyzet ismeretes problémái miatt is —, hogy az exportjövendelmeket mielőbb elköltsék, s még a maradi társadalmi rendszertől országokban (például Szaud-Arábiában) is utat tör az igény, hogy e jövendelmeket termelő kapacitások létrehozására fordítsák. Az adott bázis és az exportjövendelmek által engedett fejlesztési ütem között olyan feszültségek keletkeznek, amelyeket a meglévő erővel feloldani nem tudnak. Tetézi a gondokat, hogy ezek az országok szinte jelszószerűen, néha kritika nélkül követelik a legmodernebb technológia szállítását, ezáltal megnő a szállított gépek által támasztott műszaki, karbantartási igény, tovább nő a távolság az eddigi gyakorlat, s a belépő új között.

Jó tükre ennek a helyzetnek az a jelenség, amikor újonnan épült üzemek — a garanciaidőt követően — apróbb meghibásodás miatt leállnak, amikor választani kell a külföldről, drágán hozatott szerelők igénybevételére, vagy a termelés kieséséből fakadó

kár között. Ugyanez az oka annak, hogy alig néhány éves berendezések meghibásodása esetén sem tudják a szükséges javítást elvégezni, egyszerűbb alkatrészigény esetén sem ismerik fel a javítás lehetőségét, s a csekély ráfordítással megjavítható berendezést eldobják, újra cserélik. A fejlődő országok termékeinek gyenge versenyképessége a beruházott javak nem megfelelő, nem szakszerű kihasználásával is összefügg.

A „know-how” átadása jelent ugyan ismereteket a vevőnek, de az így kapott ismeretek és a tulajdonképpeni igény között úr mutatkozik, ami kitöltésre vár. A know-how átadása a szerelési, üzembehelyezési és üzemelés alatti tevékenység sajátos összessége, amely csak akkor éri el célját, ha hozzá megfelelő emberanyag, szakmabeli jártasság is rendelkezésre áll. Ennek hiányában az átadás a fejlődő piacok igényeit nem elégítheti ki.

Ezek az okok magyarázzák, hogy manapság a komplett berendezések szállítói kilépnek a korábbi keretektől, s tevékenységük eltolódik a fejlődő piacok által oly sokat emlegetett „komplett technológiák szállításának” irányába. Ennek lényege a felsorolt hiányosságok megszüntetésére való törekvés, nevezetesen:

— saját (eladói) szakértők delegálása a vevő beruházási és termelőértékesítő apparátusába, sajátos szervezeti megoldással;

— e szakértők sokoldalú tevékenysége, amely a vevő szakembereinek mind fokozottabb bevonásával, előzetes képzésével, a szakértők jelenlétével egybekötve a gyakorlati munka mindennapjaiban lehetővé teszi, hogy a megvásárolt komplett berendezés a műszaki próbák és átadás után a kitűzött gazdasági célt minden irányban (mennyiség, minőség, anyagfelhasználás, selejtmentesség, piaci kelendőség stb.) tartósan megvalósítsa;

— szakoktatási tevékenység, ideértve a szakmai tanintézetek szervezésében való közreműködést;

— új vagy nagymértékben bővülő iparág esetén központi laboratóriumi

(kutató) bázis megszervezése; tudományos hálózat kiépítése.

A „komplett technológiák” szállításának gyakran hangoztatott igényét másként is fogalmazzák. Ez pedig úgy hangzik, hogy a „kulcsrakész” üzemek szállításának gyakorlatáról át kell térni a „termelést folytató üzemek” szállítására. Mindkét megfogalmazás ugyanazt az igényt fejezi ki: olyan műszaki-tudományos segítséget kérnek a fejlődő országok, amelyet a *közvetlen termelés* szférájában hasznosíthatnak. A „komplett technológiák” igénye a mutakozó szükségletek összevont fogalma, a „termelést folytató üzem” a fejlődő országbeli igények e fogalomba sűrített megtestesülése.

Már első pillantásra jól látható követelmény: a szolgáltatásokban megmutakozó újszerűség, különleges jelleg. Meg kell vizsgálni, hogy a fejlődő országoknak nyújtott műszaki-tudományos segítség változatos szervezeti formái közül melyikkel lehet az igényeket a legjobban kielégíteni.

A műszaki-tudományos segítség formái

A fejlődő országok problémáinak megoldásában, felemelkedésük segítésében fontos szerepet töltenek be az ott tevékenykedő külföldi szakemberek. Ezeket a szakembereket különböző szervezetek különféle akciók keretén belül delegálják a fejlődő országokba.

Az ENSZ különböző szervezetei meghatározott, csoportos szervezeteket küldenek ki egyes, pontosan körülhatárolt *programok* megvalósítására, ezek a szervezetek a helyi erővel karöltve, de saját munkaterv szerint fejtik ki tevékenységüket (például dokumentációk nyilvántartási rendszerének megszervezését, exportfejlesztő irodák indítását, a regionális fejlesztés fő irányainak kijelölését stb.). Ezek a szervezetek nyilvánvalóan a fejlődő országok felemelkedési lehetőségének *előfeltételeit* kívánják megteremteni. Segítenek kidolgozni, megszervezni azokat a kereteket,

amelyeken belül az információáramlás, az ismeretek cseréje megtörténik, a konkrét fejlesztés iránya meghatározható, amelyek segítségével lehetővé válik később a „komplett technológiák” minél hatékonyabb alkalmazása vétele.

A fejlődő országokba irányuló szakemberek küldésének másik formája az *egyéni küldés*. Ennek keretében egyszerre több száz vagy több ezer szakember küldéséről is megállapodhatnak, de ezeket a szakembereket a *fogadó ország saját igénye és döntése szerint* állítja munkába, egyes szervezeteinél, egyéni elosztás, kijelölés alapján. Ilyen egyéni küldés történhetik az ENSZ-szervezetek, vagy egyes államok részéről is, minden esetben *kormány szintű* megállapodások alapján. Ezek a szakemberek legnagyobb részét a felső irányításban, országos hatáskörű szerveknél tevékenykednek, feladatuk a tanácsadás vagy partikuláris elképzelések kidolgozása, egyes részterületeken a szakmai közreműködés. Legjellemzőbb tulajdonságuk a jelen vizsgálódás szempontjából, hogy *általában nem* a közvetlen termelés szférájában működnek, vagy ha valamilyen oknál fogva termelő vállalatokkal kerülnek is kapcsolatba, ez irányú tevékenységük *esetleges*. Ugyanazon a munkahelyen esetleg több országból származó szakértő működik. Feladatukat a helyi személyzet koordinálja anélkül, hogy az optimális hasznosításukhoz szükséges tapasztalattal, ismerettel, áttekintő képességgel rendelkeznek. Ezért előfordul, hogy a kapott szakmunkaerő a lehetségesnél jóval kisebb hatásfokkal dolgozik. Beosztásuk, tevékenységi körük általában olyan, hogy csak részletkérdésekben adhatnak tanácsokat.

Ismeretesek a szocialista országok erőfeszítései, amelyekkel a fejlődő országokat szakemberekkel is segítik. A szocialista országok által a fejlődő országokba küldött szakemberek között sok a magyar. A fejlett tőkésországok közül mindenekelőtt a volt gyarmattartók adnak nagyszámú szakembert. Ezek révén belülről is megismerik a fejlődő országok fej-

lesztési terveit, s tovább tudják őrizni még mindig meglévő, jelentős gazdasági pozícióikat. Az egyéb fejlett tőkésországok közül különösen Kanada és Japán képviselteti magát jelentős számú szakemberrel. Mind a szocialista, mind a tőkésországok kiküldötteit megtaláljuk a fejlődő országok minisztériumaiban, országos hatáskörű szerveinél, felsőfokú oktatási intézményekben, tervehivatalokban, tervező-, beruházó irodákban stb.

Ha mindezt egybevetjük a bevezetőben mondottakkal, megállapítható, hogy a szakemberküldés ismertett formái — noha nélkülözhetetlen segítséget jelentenek a fejlődő országoknak — felmerülő igényeiknek egyik oldalát, az irányítási-igazgatási oldalt hivatottak kielégíteni. A komplett technológiákkal kapcsolatos igények ezen felül mutatkoznak. Ha egy-egy szakember el is jut az említett keretekben a fejlődő ország egy-egy termelővállalatáig, az ott felmerülő (technológiák átadására, felhasználására vonatkozó) igényeket már csak a szervezeti formákban rejlő sajátosságok miatt sem tudják kielégíteni.

— Az adott szakember meghatározott időtartamot tölt a szóban forgó országban, s két-három év után esetleg más országbeli szakértőnek adja át a tevékenységi területet.

— Nem biztos, hogy olyan részterületen kap feladatot, amelynek éppen a specialistája. Emellett a különböző országokból érkezett szakértők nem egy esetben nem ismerik a szállító cég berendezéseit, különböző műszaki megoldásait.

A komplett technológiák átadását vétele más együttműködési formákat kíván. Ebben az együttműködési formában — amennyiben hatékony, eredményes kíván lenni — a következő szervezeti feltételeket kell megvalósítani:

— a szakembereket az adott gyár, berendezés szállításával (felszereléssel) egyidejűleg kell rendelkezésre bocsátani;

— e szakembereknek az adott egy-egy igényeiből kiindulva úgy kell el-
látniuk szakfeladataikat, hogy együt-

tesen képesek legyenek a teljes létesítmény üzemeltetésére vonatkozó ismeretek átadására (gyárvezetés, termelésirányítás, minőségellenőrzés, javítás-karbantartás, beszerzés-felhasználás-értékesítés stb.);

— a szakemberek ne elszigetelten működjenek az egyes posztokon, hanem olyan *együttest* kell alkotniok, amely a kiküldő szervvel szemben felelősséggel tartozik, az együttesen belül pedig bizonyos *hierarchia* alapján megvannak az előfeltételek az optimális együttműködéshez.

Kézenfekvő, hogy a *szakemberek beállítását az együttműködés alapját képező szállítási szerződés* keretében szabályozzák.

Az új igények következményei

Ezekből az igényekből fakadnak azok a következmények, amelyek a komplett berendezések szállítása esetén *minőségileg új helyzet* elé állítják a szállítót.

Az új helyzetet a vevő oldaláról jól érzékelteti a „kulcsrakész üzem” kifejezés helyett a „termelést folytató üzem” kifejezés használata. Mit jelent e kifejezés, mit takar az új igény? A fejlődő országok gyorsított iparosodása során hamar rá kellett jönni, hogy a kulcsrakész üzem szállítása ugyanúgy nem oldja meg a vevő problémáit, mint a korábbi gyakorlatban az egyszerű gépszállítás. Az egyszerű gépszállítás és a kulcsrakész üzem szállítása között a szolgáltatásokban mutatkozó különbségek a következők:

— a gépek felszerelése, üzemkész állapotba hozása; ezen belül a szállított gépeknek nem egyedi darabonként történő, hanem összehangolt egységként való szolgáltatása;

— a beruházás megvalósítása során a több fővállalkozó (tervező, építő, gépszállító stb.) rendszerének elkerülése és a megvalósítás valamenyny szakszának egy kézbe adása;

— a beruházás szállítóival szemben érvényesíthető szankcióknak egyetlen (jogi) személyre és általában egyetlen időpontra (az egész üzem

átadásának időpontjára) való rögzítése.

Ezek az ismérvek a vevőt sok vonatkozásban biztosított helyzetbe hozzák. Mindemellett, a „kulcsrakész” szállított üzem még mindig nem elégíti ki a fejlődő országokat. Rájöttek, hogy hiába kulcsrakész az üzem, az üzembe helyezést követően számtalan egyéb feltétel is szükséges ahhoz, hogy a beruházástól várt gazdasági eredményt elérhessék. A kulcsrakész üzem nem termel önmagától, nem biztosítja a teljes kapacitáskihasználást, nem mutatja meg a munkaerő ésszerű felhasználásának módzatait, nem figyelmeztet az anyagtúllépésre, nem képes ellenőrizni a termelt termék minőségét, s nem segít az értékesítés megszervezésében sem. Szóval: a kulcsrakész üzem gazdaságos működtetéséhez elengedhetetlenül hozzátartozik a szakképzett, tapasztalattal rendelkező ember. És éppen ez hiányzik a fejlődő országok legtöbbjében.

Ha összevetjük a kulcsrakész üzem és a termelést folytató üzem ismérveit, szembeötlik, hogy nem csupán a szolgáltatások mennyisége közötti különbségről van szó. A kulcsrakész üzemmel szemben támasztott követelményeket — úgy lehet mondani — *technikai eszközökkel* ki lehet elégíteni. Az ott folytatott eladói tevékenység — noha terjedelmében, vertikálisában jelentősen kibővül — megmarad a *szállító oldal* hatáskörében, ellenőrzése alatt. Egybevetve a „termelést folytató üzem” ismérveivel, e technikai jellegű szolgáltatások elégtelennek mutatkoznak, mert:

— biztosítani kell a kapacitások kihasználását,

— meg kell szervezni a gyártást olyképpen, hogy a berendezések a vállalt paraméterekkel működjenek, de ne csupán a teljesítménypróbák ideje alatt, hanem a folyamatos üzemelés idején, huzamosan is;

— az így létrehozott termékmennyiség forgalmazásával a termelő-folyamat egészét gazdaságossá kell tenni;

— mindehhez rendelkezésre kell állnia annak az irányító és végrehaj-

tó személyzetnek, amely e teljesítményekre képes.

E célok eléréséhez nem elegendő az eladó szolgáltatása, s nem elegendő a vevő elszigetelt tevékenysége sem. A *szereződő felek mindegyikének* olyan együttműködése szükséges, amelynek csak bizonyos, *külső jegeit* lehet szerződéses rendelkezéssel meghatározni. Az érdemi siker csak állandó helytállás, együttműködés, közös erőfeszítés nyomán következhet be. Ez jelenti az eladó és vevő együttműködésében azt a *minőségileg új vonást*, amelynek szembeötlő és kevésbé látható, szabályozható és nehezen szabályozható, pénzben kifejezhető és ki nem fejezhető elemei egyaránt vannak.

Természetesen végül is szerződésről, szolgáltatásokról van szó, a tényleges megállapodás a jogok és kötelekességek aprólékosan körülhatárolt megfogalmazása útján jön létre. E tevékenység során a vevő törekszik elgondolásait keresztülvinni, az eladónak pedig elébe kell mennie a vevő igényeinek. A fejlődő országok jelentősebb beruházásai kapcsán újabban létrehozott szerződések ezeket az új vonásokat tükrözik. Az új vonások tükröződése az *eladói szolgáltatások szerkezetének változásában* a legszembetűnőbb.

Az eladói szolgáltatások szerkezetének megváltozása; módosulás az árszerkezetben

Az *egyszerű szállítási szerződés* adott termék szállítását írja elő meghatározott mennyiségben és minőségben, adott szállítási határidőre, s a kikötött szankciók e kötelezettségek megsértésének eseteire vonatkoznak. Az eladó szolgáltatása teljes egészében az ottani termelés-értékesítés szféráján belül szerveződik.

A „*know-how*”-átadással *egybekötött* klasszikus gép- és berendezésszállítás már kilép az otthoni szférából, a tevékenység egy részét átteszi a vevői szférákba, a tevékenység jellege azonban változatlanul befelé, a szállítói oldal felé fordul. Ezt érzé-

kelteti az, hogy az eladó tevékenységét az adott *beruházás részeként*, az egyéb beruházási (tervezési, építkezési stb.) tevékenységtől függetlenül folytatja, azzal semmiféle kapcsolatot, közösséget nem vállalva.

A *kulcsátadásos formák* esetén a szolgáltatások gyűrűződése már szembeötlő. A gépek szállításán és szerelésén, a „*know-how*” átadásán túl az eladó számos kockázati elemet vállal: tervez, kivitelezet, szervez, szóval *vállalkozik*; s a vállalkozás sikere érdekében számos olyan szolgáltatást teljesít, amely túllép a szorosan vett szállítási tevékenység keretein.

A „*termelést folytató üzem*” *szállítója* a sokféle szolgáltatáson belül mintegy *átfordul* a vevői koncepció vonalába: a gépek, berendezések szállítása alárendelt eszközzé válik a fő cél: a megvásárolt berendezések szakszerű, huzamos és teljes kihasználása érdekében. Ennek következtében a szerződés keretében nyújtott szolgáltatások közül az anyagi szolgáltatások (gépszállítás stb.) szerződésen belüli súlya csökken, a nem anyagi szolgáltatások (képzés, oktatás, szervezés, ismeretadás, tanácsadás) javára. Nem elegendő tehát, hogy az eladó jól, jól és időben szállítson, hanem közre kell működnie abban is, hogy a teljesítést követően a vevő a szállított berendezéssel képes legyen elérni kívánt gazdasági célját.

Felvetődik a kérdés: nem nehezítheti meg ezeknek az új elemeknek a beáramlása a szerződések teljesítésének ellenőrzését; nem jelent-e veszélyt az eladóra, aki szeretné, ha szolgáltatása megtörténtét jól mérhető, egyértelműen bizonyítható ismérvek alapján ellenőrizniék.

Ebben a vonatkozásban is kialakultak a megfelelő gyakorlati formák. A teljesítések — most már nemcsak a szállításra, hanem a szervezésre, oktatásra, ismeretátadásra stb. vonatkozóik is — mérhetőek, ellenőrizhetőek. Kétségtelen, hogy ez a mérés csak anyagi ismérvekre épülhet, tehát a szerződésnek is ebben a keretben kell maradni. Mennyiséget

(szakemberek száma, munkaórák, átadott szakmai oktatási anyag stb.) és időtartamokat mérnek, ezek szolgál-
nak a kifizetés alapjául is. Ami módosul, az az *előlegezett bizalom formája és terjedelme*. Minden olyan szerződés előzetes bizalmat feltételez, ahol a megállapodás és a teljesítés között időbeli eltérés van, sőt, az egyidejű teljesítés is. Az eladó és a vevő itt változt új típusú kapcsolataiban ez a bizalom fokozottabb, mert a vevő nemcsak anyagi teljesítést vár (amit mérni tud, s amiért fizet), hanem egy nem anyagi eredményt is, amit mérni nem lehet, s amit nem szabhat meg a fizetés előfeltételeként. Sem egyik, sem másik fél nem tudhatja előre, milyen eredménye lesz az ismeretátadási munkának. A vevő fokozott bizalmat előlegez, az eladó részéről pedig *fokozott felkészülés*, a rutintevékenységeken túlmenő, újszerű szervezés szükséges.

E kényes területen annál is inkább szükséges az eladó magasfokú felkészültsége, mert a vevő oldalán sok a bizonytalansági tényező. Ezt előre látva szokták a nem anyagi szolgáltatások terjedelmét úgy meghatározni a szerződésekben, hogy nyitva hagyják a lehetőséget a *további bővítésre, időbeli meghosszabbításra*, olyan helyzetre, amelyben az eladó az eredetileg megszabott tevékenységeken túl (terjedelemben vagy időben) *többlettevékenységet teljesít, s ezért megfelelően nagyobb ellenértéket is kap*.

E szerkezeti változás az *árszabásban* is új helyzetet teremt. A „termelést folytató üzem” árszerkezete merőben különbözik a gépszállítások kalkulációjától. Jelentős hányaddal szerepelnek ebben az árban a kért sajátos szolgáltatások. Ebben a felépítésben egy-egy berendezés ára többszöröse az önállóan eladott gép elérhető árának, a *gépek „csupasz” ára* az összárnak gyakran csupán a kisebb részét teszi ki.

Az így kialakult ár nyilvánvalóan annak a szellemi többletnek az eredménye, amelyet az eladó nyújt, más-
képpen: ugyanaz a termék e többlet-
szolgáltatások keretében ágyazva *érté-*

kesebb, magasabb fokú terméké válik. Mindez beleillik a „minél értéke-
sebb termék minél kevesebb anyag felhasználásával” koncepcióba. A „komplett technológiák” szállítása-
kor *ugyanaz a termék* válik értéke-
sebbé, tehát nem a korábbi fejlesztések, befektetések eredményeként ér el ártöbbletet az eladó, hanem a szállítás folyamatában, előlegezés nélkül.

Hangsúlyozni kell azonban azokat a követelményeket, amelyek a megfelelő eredmény eléréséhez nélkülözhetetlenek.

Iparági szintű fellépés

A megkívánt komplett szolgálta-
tásra a legritkábban képes egyetlen szállító cég. Van ugyan példa erre is, általában azoknál a szállítóknál, amelyek a termékeikhez szükséges szer-
számgepeket is maguk állítják elő (például gépkocsigyárak). Itt ugyanis nemcsak a gépgyártási tapasztalat áll rendelkezésre, hiszen a szállító egy-
szersmind a gépek működtetésében és a velük gyártott *termék forgalmazásában is járatos*.

Ilyen vertikális hiányában — tehát az esetek túlnyomó többségében — szélesebb alapokra kell helyezni a belföldi háttér kapcsolatait. Legtál-
lóbb talán az a megfogalmazás, hogy *iparági szintű* fellépésre van szükség. Egy-egy komplett berendezés szállí-
tása esetén a gépgyártó (gépexportőr) cég tevékenysége mellett be kell vonni a munkába a szállító vállalat hazai gépfelhasználó iparágát, annak termelési, technológiai, szervezési szakembereit s a mögöttük tevékeny-
kedő tudományos apparátust, olyan mértékben, amennyire ezt a vevő adottságai, igényei megkívánják. A gépgyártó cég ugyanis nem rendelkezik mindazokkal az ismeretekkel, amelyek a gépein gyártott termékek termelésének egész vertikumában szükségesek.

Mint látjuk, a „komplett technológiát”, „termelést folytató üzemet” szállító szervezet előtt rendkívül sokrétű, bonyolult feladatok állnak, amelyek teljesítéséhez

— ki kell lépnie a szokásos, az egyszerűbb gépszállítások, vagy akár „know-how”-átadással egybekötött szállítások hagyományos kereteiből;

— ehhez a tevékenységéhez már előzetesen szerteágazó szervező, koordináló tevékenységet kell folytatnia belföldön is;

— egész sor területről kell szakembereket igénybe vennie, hogy tevékenységét „iparági szintű” fellépéssé tudja szélesíteni;

— e tevékenységgel olyan magas szintű értékesítési lehetőséget teremthet meg termékei számára, amelyben mind kisebb arányú lesz az anyagokra fordított költség, s *mind magasabb hányadot foglalnak el az egyéb szolgáltatásért felszámítható költségek.*

Átalakulások a szállítások belföldi hátterében

A „komplett technológiák” szállítása esetén módosulnia kell a belföldi háttérnek is, többé nem a *gyártási* bázis bővítése lesz az *egyetlen*, sőt nem is a fő feltétele az exportárbevétel fokozásának.

A *külkereskedelmi tevékenység* összetettebbé, magasabb rendűvé válik. Az összetettségéből következően nagyobb értékű üzletek köthetők. Nagyobb értékű kötések irányában hat az a kialakuló vállalatközi kapcsolat is, amely segít a bonyolult feladatok megosztásából adódó nehézségek fokozatos leküzdésében. Ez a helyzet közelíti egymáshoz a tevékenységi körüket nézve egymástól távolabb álló szervezeteket. Így alakulhat ki fokozatosan az a szállító közösség, amely képes *minden tekin-*

tetben versenyképes ajánlatokat adni a fejlődő országok által igényelt, szélesebb vertikumú — egyben nagy értékű — termelőberendezések szállítására.

A *kiküldendő szakembereket* nemcsak a berendezéseket gyártó vállalat adja, hanem tervezőintézetek, a szállítás tárgyát képező gépeket belföldön üzemeltető vállalatok, iparági kutatóintézetek is. E szervezetek egy időre nélkülözni kénytelenek ugyan néhány jó szakemberüket, de ez az átmeneti veszteség számukra is jó befektetés. Kiküldött szakembereik a szakmai fejlődésnek más módon — és ilyen mértékben, mélységben — alig megteremthető lehetőségeihez jutnak. A szakértők egyéni tapasztalatainak, ismereteinek gyarapodása az érdekelt szervezetek számára is jelentős haszon.

★

A fejlődő országokkal folytatott kereskedelem új típusú formáiról szóló rövid áttekintés a *gyakorlatot* kívánja szolgáltatni. Az új formák a korábbiaknál kedvezőbb hatásfokú, gazdaságosabb ügyletek kötését teszik lehetővé, és egyidejűleg eleget tesznek a fejlődő országok igényeinek. A piacon tapasztalható, hogy az új formák jegyében számos szerződés születik: kiélezett verseny folyik ezeknek a bonyolultabb, egyszerűsített kifizetődőbb üzleteknek az elnyeréséért. A versenyben ott vannak a szocialista és a tőkésországok szállítói egyaránt. Az érintett magyar vállalatok is megtették a kezdeti lépéseket, s jó lehetőségek vannak az eredmények növelésére.

Harsányi László

Az arab tőkekivitel helyzete

A multinacionális olajvállalatok vagyonának egyes fejlődő országokban bekövetkezett államosítása, az olaj világpiaci árának lényeges emelkedése a javak bizonyos fajta világméretű „újraelosztásához” vezetett.

A változást élvező országok közötti méretbeli és minőségi különbségek-ből adódóan az „újraelosztási” folyamatban strukturális eltolódások észlelhetők: a csoporton belül egyesek a szükségletüknél nagyobb, mások

kisebb mértékben részesülnek az előnyökből.

Az arab világ, nevezetesen az arab olajkitermelő országok olajbevételei egyik évről a másikra ugrásszerűen megnövekedtek: 1973-ban a bevételek 13 milliárd dollárt tettek ki, 1974-ben viszont 64,5 milliárd dollárt.¹ Országokénti megoszlásuk 1974-ben az 1. sz. táblázat szerint alakult.

1. sz. táblázat

Az arab országok olajbevételei

Ország	Milliárd \$
Szaúd-Arábia.....	25,0
Líbia	10,0
Kuvait	9,0
Irak	7,5
Algéria	5,5
Katar	2,0
Egyesült Arab Emírátsok	5,5
Összesen	64,5

Forrás: Financial Times, 1974. december 10.

Mint a táblázatból kitűnik, az olajbevételek olyan országokban koncentrálódnak (Szaúd-Arábia, Líbia, Kuvait, Katar és az Egyesült Arab Emírátsok), melyek lakossága együttesen alig tesz ki tízmilliót. Az arab olajbevételeknek majdnem kétharmada az említett országokba s ezen belül több mint a fele két országba irányul.

A nagyarányú hirtelen tőkefelhalmozódás olyan országokban történt, ahol a lakosság csekély száma, az infrastruktúra rendkívüli elmaradottsága és a szakképzett munkaerő hiánya következtében a gazdaság tőkeabszorbeáló képességének szintje olyannyira alacsony, hogy ezek az országok jelenleg az olajbevételeknek átlagosan alig 16 százalékát használják fel belföldön. A szakértők becslése szerint 1974-ben az összes arab országban investált olajbevételek legfeljebb 16 milliárd dollárt tettek ki.² Így csupán az 1974. évi olajbevételekből hozzávetőlegesen 40

milliárd dollár felesleg halmozódott fel. Ebből Szaúd-Arábia, Kuvait és az Egyesült Arab Emírátsok 31,4 milliárd dollárral részesedett.³

A többi olajkitermelő arab ország — például Irak és Algéria — ambiciózus fejlesztési tervei viszont majdnem teljesen felemészítik az olajvilágpiaci áremelkedése és az idegen beruházások államosítása következtében megnövekedett bevételeket.

A felhalmozott tőkealapok sorsa

A néhány arab országnál felhalmozódó valutamilliárdok szükségسرűen azt a kérdést vetették fel: Hol kellene ezeket az eszközöket felhasználni? Kinek az érdekében és milyen formában kellene beruházni? Az arab világ jelenlegi elmaradottsága azt követeli, hogy a bevételek legnagyobb részét az itt élő több mint 100 millió lakos életszínvonalának emelésére, az arab világ egészének gazdasági fejlesztésére fordítsák. A terület nagy kiterjedése, a lakosság nagy száma, gazdasági adottságai, természeti erőforrásokkal való ellátottsága és a szakképzett munkaerőben helyenként mutatkozó viszonylagos felesleg — mindez ideális feltételeket teremt e bevételek racionális, gazdaságfejlesztő felhasználására.

Ehelyett, az egyes arab országokban uralkodó politikai-társadalmi körülmények és a vezető tőkésországok manőverei folytán, az említett arab országoknál évről évre felhalmozódó tőkefeleslegek inkább egyes családoknak és egyéneknek, valamint a vezető tőkésországok monopóliumainak az érdekeit szolgálják.

A hirtelen olajár-emelkedés a tőkésvilág korábban megindult gazdasági válságát nagymértékben felgyorsította, a tőkésvilág pénzügyi helyzetét megingatta. A legtöbb tőkésország fizetési mérlegében nagy deficiteket idézett elő. Mindez az említett országokat az egyes arab országoknál felhalmozott tőkék visszacsalogatására készítette. Ennek jelszava

¹ Alem Al-Nafit, 1974. december 29.

² International Affairs, 1975. 10. szám.

³ Financial Times, 1974. december 10.

a tőkék úgynevezett „recycle”-ása olyan formában, hogy a monopóliumok ideiglenes nehézségeit megoldják, de működésük ne veszélyeztesse a monopóliumok profitját.

A felhalmozott tőkék ilyen jellegű visszaáramlási mechanizmusa, amely bankbetétekben, állami hitelekben és kötvényekben jelentkezett, egybeesett néhány arab ország uralkodóinak érdekeivel.

Az arab tőkekivitel alakulása

Az arab tőkefeleslegek eddig a következő formákban áramlottak külföldre:

— Nagyobb részük tőkésbankoknál elhelyezett letét vagy rövid lejáratú pénzügyi befektetés, amely végül is kölcsönként a tőkésállamoknál és magáncégeknél kötött ki.⁴ Az amerikai bankoknál és pénzintézeteknél elhelyezett szaúd-arábiai betétek 1974-ben több mint 20 milliárd dollárt tettek ki.⁵

— Különböző kölcsönök és hitelek a fejlett tőkésországoknak, vagy jövőbeli — évek múlva esedékes — importért fizetett összegek.

— A fejlődő országoknak közvetlenül nyújtott segélyek hitelek és adományok formájában vagy a Világbanknak és a Nemzetközi Valutaalaprak juttatott alapok az „olajdeficités” fejlődő országok megsegítésére.

— A feleslegek kisebb részéből tőkésországokban történő ipari- és ingatlanrészvény-vásárlás.

A főlös alapok felhalmozódása több arab országot ösztönzött arab regionális pénzügyi és hitelező intézetek létesítésére. Ezek az intézetek arra hivatottak, hogy közreműködjenek a többi arab ország és más fejlődő országok gazdaságfejlesztési programjainak finanszírozásában. Mint már említettük, a főlös alapokból csekély rész jut erre a célra. De ezeknek az intézeteknek a szerepe nem hanyagolható el, különösen ha figyelembe vesszük a fejlődő országok jelenlegi helyzetét.

1975 első felében négy arab ország (Kuvait, Szaúd-Arábia, Egyesült Arab Emirátusok és Líbia) saját pénzügyi intézetei vagy a multinacionális intézetek révén hárommilliárd dollárt⁶ juttatott más arab és fejlődő országoknak.

Az arab országok által létrehozott fejlesztési alapok a következők:⁷ Kuvaiti Arab Gazdasági Fejlődési Alap 3,3 milliárd dollár alaptőkével; Abu Dhabi Arab Gazdasági Fejlődési Alap 5 milliárd dollár alaptőkével; Szaúdi Gazdasági Fejlődési Alap 2,8 milliárd dollár alaptőkével; Iraki Gazdasági Fejlesztési Alap, Arab-Afrikai Bank, Arab Gazdasági-Társadalmi Fejlődési Alap 13,2 milliárd dollár alaptőkével (az Arab Ligához tartozik); Arab-Afrikai Fejlődési Alap 4 milliárd dollár alaptőkével; Islam Bank 9 milliárd dollár alaptőkével; Afrikai Ipari-Mezőgazdasági Fejlesztési Arab Bank 2,75 milliárd dollár alaptőkével.

Emellett a főlös alapokkal rendelkező arab országok több pénzügyi intézetet hoztak létre a nemzetközi tőkepiacokon történő befektetések lebonyolítására. Ezek közül a legfontosabbak: Kuwait International Investment Co.; Kuwait Foreign Trading, Contracting and Investment Co.; Afro-Arab Company for Investment; Banque Arabe International d'Investments; Arab Finance Corporation és más nyugati pénzintézetek, mint például az Arab és Francia Bankok Szövetsége, a Francia-Arab Nemzetközi Beruházási Bank, az Arab-Európai Bank (Luxemburg).

A tőkekivitel földrajzi megoszlása

Az olajbevételekből képződött alapok olyan országokban koncentráálódtak, ahol az uralkodók alapvető célja, hogy — bizonyos mértékű jövedelemszerzés mellett — tőkekivitel révén teremtsék meg a tőke biztonságát és értékének a védelmét az inflációval és az árfolyamváltozásokkal szemben. E megfontolások az arab tőkekivitel irányainak változásaiban

⁴ Herald Tribune, 1975. december 11.

⁵ Szaut Al-Talia, 1975. július.

⁶ The Financial Times, 1975. november 25.

⁷ Euromoney, 1975. július.

tükröződtek. E változásokban ugyanakkor, lévén a tőke legnagyobb része állami, bizonyos fokig politikai motivációk is szerepet játszanak.

Az arab tőke kivétel fő célpontjai a fejlett tőkésországok, főleg az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán. A többi arab ország és a fejlődő országok megsegítését a kivitt tőkének csak kis része szolgálja. 1974-ben az olajexportáló országok 60 milliárd dollárt (ennek zöme arab eredetű) a nyugati pénzpiacokon, főleg Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban fektettek be, csupán az Egyesült Államokba tízmilliárd jutott.⁸ Hivatalos amerikai statisztikai adatok szerint 1975 első felében szembetűnően felszökött egyes arab államoknak amerikai államkötvényekben, papírpénzben, részvényekben és hosszú lejáratú letétekben lekötött tőkéje. Szemben a megelőző félév 367 millió dolláros adatával, ebben az időszakban 1,6 milliárd öszszegű értékpapírt vásároltak; részvényvásárlásaik ugyanezen időszakban 659 millió dollárral emelkedtek. Az arab országok pénzügyi befektetései az Egyesült Államokban kétszer gyorsabban nőttek 1975-ben, mint egy évvel korábban.⁹ Ez kétségkívül összefügg a magasabb amerikai kamatlábakkal és a dollár kilitásainak javulásával. Az Angol Bank decemberben közzétett negyedévi jelentése megállapítja, hogy az Egyesült Államok részesedése a fölös olajalapokból az első negyedévi 7 százalékról a harmadik negyedévben 30 százalékra nőtt.

Az arab pénzintézetek kifejlődése és erősödése, az arab pénzügyi szerkezeti struktúrában létrejött változások, valamint a rövid lejáratú bankbetétek kamatának erős csökkenése (1975 közepén 7 százalék), az euro-pénzpiacra uralkodó fix kamatrata, az erős valuta (DM) túlsúlya, a megbízható hiteligenylok gyakorisága az utóbbi időben egyre jobban vonzza a fölös arab alapokat.

Az OPEC-országok eddig a petrodollár-feleslegek egynegyedét, azaz

több mint 30 milliárd dollárt az euro-piacon fektettek be. 1975 első tíz hónapjában az OPEC-országok euro-piaci befektetései összesen 7,5 milliárd dollárt tettek ki, ami nagyjából az egész felesleg 24 százalékának felel meg.¹⁰ A bevételek fölös alapjából kisebb mértékben Anglia, Franciaország és Japán is részesedik. A szocialista országok részesedése eddig csekély mértékű volt, mindössze néhány esetre hivatkozhatunk (például a magyar—kuvaiti, a lengyel—kuvaiti dinárban kötött hitelügyletekre és néhány arab ország részvételére az Adria-olajvezeték beruházásaiban). De úgy ítéljük meg, hogy a feltételek nagy része adott az arab tőke kivétel szocialista orientációjának fokozásában.

A tőke kivétel perspektívái

Mínt hogy az arab tőke kivétel anyagi forrásai az olajbevételek fölös alapjai, ez utóbbiak nagysága az „olajdeficites” országok és az olajexportáló országok fizetési mérlegei közötti egyensúly kérdésével nagymértékben összefügg. A tőke kivételre rendelkezésre álló alapok értékelése gyakorlatilag az „olajtőke”-exportáló országok pénzügyi mérlegei elemeinek analizálását jelenti.

Az olajtőke-felesleg pontos meghatározását sok tényező nehezíti. Ez kitűnik az 1980-ig terjedő időszakra különböző kutatóintézetek által készített becslések közötti igen nagy eltérésekből.

Így az arab tőke kivétel perspektíváját — a meghatározó trendek felvázolásával — a következőképpen lehetne megközelítőleg körülhatárolni.

a) Az olaj exportvolumene

A legutóbbi időnkig nagymértékben támaszkodott a világ az olajra mint olcsó energiaforrásra, s mellőzte az energiahordozók sok más fajtáját. Az utóbbi évek olajár-emelkedése azonban kiegészítő energiaforrások

⁸ International Affairs, 1975. 10. szám.

⁹ Euromoney, 1975. november.

¹⁰ Világgazdaság, 1975. december 12.

Olajtőke-felesleg az OPEC-országokban
(milliárd dollár)

Megnevezés	Évi			Főlhalmozott		
	1975.	1977.	1980.	1975.	1977.	1980.
Walter I. Lewy	47	73	47	122	264	449
Morgan Guaranty	57	40	—56	137	231	179
Irwing Trust						
A változat	64	34	—17	149	234	248
B változat	64	8	—106	149	208	22
Citibank	36	30	—7	102	169	189
OECD	45	37,05	25,5	144,55	165	215
Swiss Bank Corporation ...	51	58	44	—	—	385

Forrás: Euromonay, 1975. november.

kutatására készítette a fogyasztókat, s ez hatással lehet az olajfogyasztás növekedésére. Hosszabb távon a növekedés évi átlaga — figyelembe véve az olajár alakulását — 3 százalékkal körül mozoghat, vagyis alacsonyabb lesz az 1972 előtti növekedési ütemnél.

b) Az olajár

Az olaj világpiaci árának egyoldalúan az OPEC által történő megállapítása véleményünk szerint folytatódni fog mindaddig, amíg a tagországok gazdasági struktúrája közötti különbségek olyannyira ki nem éleződnek, hogy az egységes árpolitika már túl nehézé válik. Az olajár figyelemre méltó esésére nem lehet számítani, mivel a fogyasztók táborában inkább szaporodnak azok, akiknek érdekük fűződik a jelenlegi árszint fenntartásához (Amerika, Anglia). Másrészt pedig a nyugati infláció tovább növekszik, ami maga után fogja vonni az olajárszint további emelkedését. Megítélésünk szerint az olajár-emelkedés üteme a jövőben is általában az infláció rátája mögött marad: kb. évi 5 százalékos árnövekedésre lehet számítani.

c) Az OAPEC-országok¹¹ importvolumene

Az import volumenének és értékének alakulása nagy befolyással van a hitel céljára felszabaduló tőkék

nagyságára az OAPEC országaiban. A befolyás mértéke országokonként változik. Egyes országoknál (Kuvait, Egyesült Arab Emírátságok, Katar, Szaúd-Arábia) a volumen 1975 utáni nagy növekedésének objektíve határt szab az abszorbeálási kapacitás korlátozottsága.

Az OAPEC-országok importvolumenének növekedési üteme, amely 1975-ben 40—50 százalék volt, 1976-ban és a következő években — az évtized végéig — több tényező hatására csökkenni fog, és az 1980-as évek elejére 12—13 százalékra süllyed.

Az említett trendek mellett más tényezők is befolyásolhatják az arab tőkekivitel perspektíváit. Ilyenek: a közel-keleti helyzet alakulása; az országokon belüli politikai viszonyok hirtelen változása; a fegyverkezés ütemének alakulása; a szakképzett munkaerő importjának növekedése; a fejlesztési tervek végrehajtásának üteme stb.

Az OAPEC-en belül az alacsony abszorbeálási kapacitású országok a befolyásoló tényezők nem lényeges változásai esetén továbbra is szert tesznek majd főlős alapokra, következőképpen képesek lesznek a tőkekivitelre. Számításaim szerint az 1980-as évek elején a tőkekivitel várhatóan évi 15—20 milliárd dollár körül alakul.

Najem Harchan

¹¹ Az olajkitermelő arab országok szervezete.

A. Nyikolajev:

A tudományos-kutatási termékek mérésének néhány problémája

(Mirovaja Ekonomika i
Mezsdunarodnije Otnosenija,
Moszkva, 1975. 9. sz.)

A kutatók figyelme ma mindinkább a tudományos tevékenység intenzifikálása, a tudomány hatékonyságának fokozása felé fordul, a hatékonyság növelése pedig feltételezi a kutatás termékeinek mérését, illetve a mérés lehetőségeinek és módjainak megtalálását. A tudomány szférájában is szükséges a munka eredményeinek számbavétele ahhoz, hogy pontosabban meg tudjuk határozni a társadalmi össztermék, illetve a nemzeti jóvedelem nagyságát.

A korszerű tudomány a kutatások sok válfaját és formáját foglalja magába, s mindegyiknek megvannak a maga sajátosságai. Ezek figyelembevétele nélkül nem lehet megérteni a tudományos dolgozók munkájának jellegét, értékelni eredményességét. A termelési kutatások szférájában végzett mérésekről már tettünk közé cikket, e tanulmány az alap-kutatások termékeinek mérésével kapcsolatos módszertani aspektusokat fejti ki. Ezzel kapcsolatban találkozhatunk a legtöbb problémával.

A tudományos kutatások termékei mérésének kérdése mindenekelőtt azért vetődik fel, mert megnőtt a tudományos kutatások beruházási igényessége, s e kutatások mélyen beépültek a termelésbe. Nem kevés olyan próbálkozással találkozhattunk már, amelyek a tudomány szférájában ugyanazokat a mérési elveket kívánták alkalmazni, mint a termelésben. A javasolt számítási sémák a termelési és a tudományos kutatási folyamatok külső jellemzőinek hasonlóságán alapultak: mindkét esetben felhasználónak anyagi erőforrásokat, munkát végeznek, technikát alkalmaznak, terméket állítanak elő. Kiderült azonban, hogy a jelenségek külső analógiájára épített orientációs számítások gyakran téves eredményekre vezetnek. Nyilvánvalóvá vált, hogy a tudományos kutatási folyamat és e folyamat „termékei” specifikumainak elméleti átgondolása nélkül nem lehet továbblépni.

A kutatások hosszadalmasságát és alacsony hatásfokát látva, önkéntelenül arra a következtetésre jutunk, hogy nem lehet olyan megoldást találni, amely a szokásos elképzelések keretei között marad. Felvetődik a kérdés: nem valami-

féle objektív tényezők akadályozzák vagy legalábbis nehezítik a pontos mérések „technikájának” kidolgozását. Az is felmerül, hogy vajon nem a konvencionális gondolkodásmód okozza-e a nehézségeket. A tudományban nincs veszélyesebb, mint egyes posztulátumok megszokottsága.

Bármely mérési eljárásról legyen szó, először azt kell tisztázni, hogy mit is akarunk mérni. A „kutatási termék” fogalmát illetően sok ellentmondás található az egyes kutatók nézeteiben.

Miközben azt kutatjuk, hogyan lehet mérni a tudományos kutatók munkájának termelékenységét, meg kellene vizsgálni, helyes-e az az axióma, amely szerint a tudományos termékeket a publikációk számával lehet mérni — ahogyan azt Preis, a neves amerikai tudománytörténész, a tudománymetrikai irányzat megalapítója tartja.

A szovjet közgazdasági irodalomban azt a tézist fejtették ki, miszerint a kutatási termékek néhány paraméterének mérése azáltal lenne lehetséges, hogy megvizsgálánk: milyen változásokat idéznek elő a termékek a társadalmi termelés folyamatában.

A tudományos kutatásoknak annyiban van értelmük, amennyiben meghatározott társadalmi szükségleteket elégítenek ki, társadalmi funkciókat látnak el. Első számú társadalmi funkciójuk: a természet és a társadalom objektív fejlődéstörvényeinek megismerése. A második: a megismert fejlődéstörvények gyakorlati felhasználási lehetőségeinek a feltárása. Harmadik: az objektív törvényszerűségek felhasználása a környező valóság átalakítására. E funkcióit a tudomány konkrét termék „kibocsátásával” tölti be. A tudományos termék az előbb felsorolt funkciók hordozója. A tudományos-kutatások termékeinek mérése és meghatározása ezért mindenekelőtt feltételezi a tudomány társadalmi jelentőségének tisztázását, a tudománynak a társadalmi újratermelés sajátos láncszemeként történő vizsgálatot.

A kutatási folyamat egymást követő, egymással kölcsönösen összefüggő szakaszokból áll: elméleti kutatás, feltalálói tevékenység, tervek kidolgozása, operatív kutatások. Minden egyes szakaszban specifikus feladatot oldanak meg, és külön étellel bíró terméket állítanak elő.

Mérni kell tehát mind az egyes, viszonylag önálló kutatási szakaszok termékeit, mind pedig a végtérmeiket. Ilyen szemlélettel kell megközelíteni az elméleti kutatások termékeinek mérését.

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy

az elméleti tudományos tevékenység közvetlen termékei az objektív valóság összefüggéseit és törvényszerűségeit leíró új ismeretek. Mielőtt megoldanánk azt a problémát, hogy miképpen mérhetjük az új tudományos ismereteket, válaszolnunk kell arra is, hogy egyáltalán a tudományos ismeretek milyen paraméterei mérhetőek. A mérésnek azt a feladatát kell betölteni, hogy mennyiségileg és minőségileg kifejezze a társadalmi újratermelés szerepét a tudományos termékek létrehozásában, illetve az utóbbiak szerepét az újratermelés megvalósulásában.

Lássuk tehát közelebről, hogy a tudományos ismereteknek milyen paraméterei mérhetőek.

Mivel eme ismeretek minden eleme holt- és élőmunka-ráfordítások eredménye, pontos képet kell alkotnunk e ráfordítások nagyságáról. Az utóbbi évtizedben felmerült az az igény, hogy ne csak azon új ismereteknek minőségi jellemzőit prognosztizálják, amelyeket a konkrét kutatási tervek megvalósításának eredményeképpen kapunk, hanem az ismeretek megszerzésére felhasznált anyagi és emberi erőforrásokat is.

A kapitalizmus viszonyai között a tudományos kutatások munkaráfordításait más módon kell figyelembe venni, mint más ráfordításokat. Ha az elméleti kutatások nem kapcsolódnak közvetlenül a termeléshez, akkor az erre fordított munka nem alkot értéket, következésképpen e kutatásokat nem szabályozzák a piaci viszonyok. A számbavétel ez esetben tisztán könyvelési jellegű. Más a helyzet, ha az elméleti kutatás mind technikailag, mind gazdaságilag a termelés szerves láncszeme, ekkor ugyanis az elméleti kutatások munkaráfordításait beszámítják a termelési folyamat végtermékeinek árába.

Mit kell és lehet figyelembe venni az elméleti tudományos ismeretek sajátos „használati értékének” vizsgálatakor? Először: a természet, illetve a társadalom mely vonatkozása, szférája tükröződik az új ismeretben? Másodsor: mennyire pontosan, kimerítően és milyen széleskörűen tükrözi a környező valóság törvényszerűségeit. Harmadsor: milyen hatást gyakorolt, illetve gyakorolhat a társadalmi termelésre.

E meghatározás értelmében mérni kell tehát azt, hogy az új ismeret milyen hatásokkal tölti be funkcióit. Nézetünk szerint a tudományos ismeret használati értékét nem lehet semmilyen más módon kvantifikálni.

A publikációk elolvasása után még

nem tudjuk mi a használati értékük. A publikáció a tudományos ismeret hordozója, de nem maga a tudományos ismeret. Nem más, mint az információ terjesztésének történelmi formája. Ma már a publikációt korszerűbb formák váltják fel.

Helytelen lenne teljesen tagadni a Preis által elemzett információmozgások, a publikációkban testet öltő eredmények jelentőségét és törvényszerűségeit. Nem szabad azonban összekeverni az információáramlás mérését a tudományos termékek mérésével.

Hogyan lehet mennyiségileg pontosan mérni az ismeret használati értékét? Nézetünk szerint az új ismeret mérésének, általános értékelésének kritériumait a következő szempontok jelentetik:

1. a tanulmányozott jelenségek és folyamatok egyes objektív, külső és belső összefüggéseinek a feltárása;
2. ezek tükröződése a tapasztalatokban (mindenekelőtt a kísérletekben);
3. a kutatótt jelenségek és folyamatok genesisének ismertetése;
4. ez utóbbiak irányítása.

A gyakorlatban ezek a fokozatok konkrétan jelentkeznek. Például az első fokozat még további lépcsőket foglal magában:

- a) a tény felfedezését,
- b) a jelenségnek mint ténynek sokaságának regisztrálását,
- c) a jelenség külső és belső összefüggéseinek feltárását stb.

A tudományos ismeretek mérését az eddigiekben statikusan vizsgáltuk, annak megjelölése nélkül, hogy a megismerés alanya egyetlen ember, egy kollektíva vagy a társadalom. A tudományos ismeret csak akkor válik valóságos erővé, ha bekerül a történelmileg változó társadalmi gyakorlatba. A tudományos ismeret így a valóságban bonyolult viszonyrendszer eleme, mérése – ezt is tekintetbe véve – új problémákat vet fel.

Az új ismeret értéke nemcsak annak mélységétől és kiterjedésétől függ, hanem attól is, hogy a társadalmi gyakorlat mennyire képes befogadni és alkalmazni a tudomány eredményeit. A tudomány potenciális használati értékének tényleges használati értékévé válása nem mindig egyszerű és könnyű. A társadalmi fejlődés minden egyes új stádiuma a tudományos ismeret „volume-ne” és mélysége mérésének új megközelítést kívánja meg.

Az elméleti ismeretek használati értékét mérhetjük objektív és szubjektív eljárással egyaránt. Objektíve mérhető

az ismeret felhasználása, a potenciális használati érték tényleges használati értéké válása.

Az elméleti eredmények mérésének szükségessége rendszerint még a társadalmi gyakorlatban való tömeges alkalmazásuk előtt fellép. Az esetek túlnyomó részében a kutatások befejezése és a kapott ismeretek gyakorlatban való alkalmazása között meghatározott idő telik el. Ma, amikor a kutatások kollektív jelleget öltenek, egy konkrét kutatási terv befejezése felveti a kutatókollektíva további „felhasználásának”, finanszírozásának a kérdését is. A költségek elkülönítése végett értékelni kell a kollektíva potenciálját a kutatómunka eredményessége alapján.

A kutatási eljárások fejlődése kiváltja az elméleti ismeretek szubjektív mérésének a szükségességét is. A szubjektív megítélés alapján történő mérésre a prognózisok, előrejelzések készítésekor van szükség. A szubjektív mérés nem más, mint annak vizsgálata, hogyan tükröződik a potenciális használati érték tényleges használati értéké válása a kutatás várható eredményeit megítőlok fejében.

Az elméleti kutatásokra jelentős öszszégeket fordító tőkésvállalatok számára természetesen nem elegendő a tudományos ismeret lehetséges alkalmazási területeinek prognosztizálása. Az érdeklőket, milyen terméket, milyen volumenű gyártást, illetve jövedelmet jelent az új tudományos ismeret, s hogyan befolyásolja a létrehozandó termék árát és költségeit.

Még ha konkrét találmányról van is szó, a feltalálás és a termelés között jelentős idő telik el. Amerikai közgazdászok számításai szerint ez a ciklus a gyógyszeriparban átlagosan 5 év, a kőolaj-feldolgozó iparban 11 év, a feldolgozó iparban átlagosan 14 év. Az 1970-es években az E. Mansfield által vezetett kutatások azt mutatták, hogy a gyógyszeriparban tervbe vett 100 kutatási témából 37 kutatási eredményét alkalmazazzák a termelésben, s ezek közül is csak 12 javítja a jövedelmezőséget.

Az elmondottak arról tanúskodnak, hogy a tudományos ismeret használati értékének pontos matematikai értékelése ma még nem lehetséges, bár sok kísérlet történt a mérési módszerek ki-munkálására.

A már említett tudománytörténész, Preis az ún. hivatkozási index módszerét javasolja (az egyes dolgozatokra történő hivatkozás gyakoriságát), ami szerinte megmutatja az egyes kutatási

eredmények hatásának mértékét a tudomány fejlődésére. Ezt a módszert a többi között azért sem fogadhatjuk el, mert köztudomású, hogy ebben a szférában az egyes szerzők öns érdekai gyakran felszínre kerülhetnek. A tudományos termékek mérésének problémáját tehát nem a publikációkkal kapcsolatos mutatószámok tökéletesítésével kell megoldani, hanem azoknak a társadalmi-gazdasági körülményeknek a vizsgálatával, elmélyült elemzésével, amelyek közepette a tudományos tevékenység folyik.

(Ism.: *Juhász Attiláné*)

Wolfgang Zapf: A társadalmi mutatók rendszerei

(International Social Science Journal, UNESCO, Párizs, 1975. 3. sz.)

A társadalomtudományokkal és a politikával foglalkozó szakirodalomban egyre inkább jelentkezik az az igény, hogy kifejlesszék a társadalmi mutatók különféle rendszereit. Nem világos azonban: milyen jelentése van a „rendszer” szónak a társadalmi mutatókkal összefüggésben; milyen haszna lehet a társadalmi mutatók rendszereinek; az absztrakció mely szintjén kell alkalmazni őket; milyen dimenziókat kell magukban foglalniuk; és hogyan kell a különböző dimenziókat súlyozni, illetve kombinálni. A szerző cikkében megkísérli, hogy a felsorolt kérdések közül néhányra válaszoljon.

A társadalmi mutatók rendszerén a szerző a jólét különféle dimenzióit alkotó komponensek mérésére irányuló kísérleteket érti. A jólét komplex fogalom és tágabb, mint a bruttó nemzeti termék kategóriája. A jóléti komponensek operacionális vizsgálása és mérése történhet pénzegységben, természetes vagy „pszichikai” egységekben — e két utóbbit nevezhetjük társadalmi mutatóknak.

A legnagyobb problémát a társadalmi mutatók különféle rendszereinek megszerkesztésekor a jólét fogalmának meghatározása jelenti, továbbá a jólét „struktúrájának” definiálása; a mutatók kiválasztása; és a mérés tényleges folyamata. E folyamatokat át meg átszövi a statisztikai munka: vagyis a létező adatok rendszeres gyarapítása. A szerző — táblázatban összeállítva —

tíz példát mutat be a társadalmi mutatók rendszerére.

A társadalmi beszámolórendszerét kialakító szakértőknek kétségtelenül a gazdasági beszámolás sokkal jobban fejlettségi rendszeréből kell kiindulni, illetve példáikat egy pontosabb és részletesebb statisztikai adatszolgáltatást feltételezve kell kialakítani. A szerző felsorolja a társadalmi beszámolás öt megkülönböztető funkcióját: a mérési, az értékelési, az elszámolási, az értelmező és az újító funkciókat, majd elemzi ezeket az említett tíz példával összefüggésben.

A továbbiakban a cikk írója újabb táblázatot mutat be, amely az elemzés legfontosabb szintjeit és a jólét mérésének leglényegesebb komponenseit tartalmazza. Javaslatára szerint egy ilyen táblázatban legalább négy elemzési szintet kell megkülönböztetni: nevezetesen az egyének, csoportok, a szervezetek (intézmények) és a társadalom mint egész szintjét. A szerző a jóléti komponensek három osztályát emeli ki: az életkörülményeket, a célok megvalósítását és a magatartást. Fontosabbnak tartja az utóbbiak szerinti differenciálást.

Véleménye szerint, amikor a társadalmi mutatókkal foglalkozni kezdtek, a figyelmet főként az egyéni életkörülményekre és az egyének elégedettségére fordították. Ez a leszűkítés eleinte hasznos volt, most azonban már ki kell terjeszteni a vizsgálódásokat; a csoportok és szervezetek ebből a szempontból történő elemzése éppolyan fontos, mint a társadalmi jólét értelmezése az egyének és a nemzet szintjén. A célok (értékek) vonatkozásában végbement változások megfigyelése ugyanolyan jelentőséggel bír, mint az életkörülmények és a magatartás vizsgálata.

A cikk befejező részében a szerző egy kutatási tervezetet mutat be, amelynek kidolgozásában maga is részt vesz. A SPES (Sozialpolitisches Entscheidung- und Indikatorensystem für die BRD — szociálpolitikai döntések és mutatók rendszere az NSZK számára) megalkotói egy olyan modellt próbálnak szerkeszteni, amelynek célja, hogy bizonyos meghatározott szférákban végbemenő folyamatokat szimuláljon a társadalompolitikai döntések előkészítéséhez. A modell meghatározza az életkörülményeket és az életszínvonalat czeken a területeken, rögzíti az e szférákra vonatkozó alternatív intézkedések (programok, „politikák”) hatásait, különös tekintettel a jólétre, s összekap-

csolja az egyes szférákat a közöttük fennálló kölcsönhatás megfigyelése céljából.

A SPES tervezet két fő részből áll — a döntéshozatali (szimulációs) rendszerből és a mutatók rendszeréből —, valamint az ezeket magyarázó, értelmező tanulmányokból. A döntéshozatali rendszer kilenc alrendszerből vagy „modulból” épül fel, amelyeket összekapcsoltak egymással. E modulok külön-külön külső rendszerekhez is kapcsolódnak. A döntéshozatali rendszer középpontjában a népességi modul áll.

A mutatók rendszere az egyes modulok függő változóit határozza meg. A társadalmi mutatók alakulása, fejlődése olyan területeken, mint a közbiztonság, a szabad idő vagy a társadalmi részvétel, túlmutat a döntéshozatali rendszer tervezetének első fázisán. Ezzel összefüggésben új modulokat készítenek elő. Két további lépés: a szubjektív mutatók (értékek, magatartások) beépítése a társadalmi beszámolás rendszerébe és a szimulációs eredmények értékelésének, valamint a célelemzéseknek a megszilárdítása.

(Ism.: Lengyel András)

Judith Gurney: Északi-tengeri energia Az északi-tengeri olaj és földgáz jelentősége Nyugat-Európa szempontjából

(Europa Archiv, Bonn, 18. sz.
1975. szeptember)

A szerző először táblázatban tekinti át Nyugat-Európa energiafelhasználását azért, hogy reálisan felbecsülhesse az északi-tengeri olaj- és földgázartalékokat, valamint várható kiaknázásukat. 1974 végén az Európai Gazdasági Közösség tervet terjesztett elő, amely szerint évi 3,5 százalékra kell csökkenteni az energiafelhasználás növekedését a Közösségen belül. Az olaj jelenlegi 61 százalékos részesedését a teljes energiafelhasználásból 49 százalékra kell csökkenteni, az atomenergia súlyának növelésével, a földgáz- és kisebb mértékben a szénkészletek feltárása révén. Ha az 1980-as évek elejére 1600 millió tonna olajegységnyi (1 kg olaj = 1000 Kcal) összenergia-felhasználást prognosztizálunk, akkor az olajszükséglet 800 millió tonna lesz.

Választ keresve arra a kérdésre, hogy az így számszerűsített összes szükséglet mekkora részét lehetne az északi-tengeri készletekből fedezni, a szerző elemzi az érdekelt országok mai és jövőbeli lehetőségeit. Dánia és Hollandia északi-tengeri olaja csak a hazai piac szempontjából jelentős. A Német Szövetségi Köztársaság részesedése sem becsülhető túl magasra. Egyedül Nagy-Britannia és Norvégia tartalékai jelentősek világgazdasági szempontból is, és a jövőben valószínűleg még csak növekszenek.

A brit kormány adatai alapján a szerző ismerteti a brit kontinens tényleges, valószínűsíthető és lehetséges olajtartalékait, valamint azoknak a területeknek a becslött készleteit is, amelyekre vonatkozóan még nincsenek érvényben koncessziók.

A norvég terület tartalékaira vonatkozó adatokat még inkább spekulatív alapon számította ki, mivel Norvégiában kevesebb koncessziót adtak ki, és nem végeztek kiterjedt kutatásokat. A norvég kormány 1975 januárjában nyilvánosságra hozott adatai alapján az összes feltárható tartalék 860 millió tonna.

Ami az olajtartalékok kihasználását illeti, a cikk írója szerint, ha az északi-tengeri olajtermelés vagy az európai olajszükséglet nem változik meg gyökeresen, akkor az északi tengeri olaj nem szabadítja meg Nyugat-Európát teljes mértékben a közel-keleti olajszállításoktól való függőségtől. Ennek alátámasztására továbbra is a két legjelentősebb olajtartalékokkal rendelkező ország, Norvégia és Nagy-Britannia adataira hivatkozva megállapítja, hogy az összesen 200 (50+150) millió tonnára rugó olajtermelés az említett 800 millió tonna olajfelhasználással szemben azt jelenti, hogy az északi-tengeri olaj a nyugat-európai olajszükségletnek csak a negyedét tudja fedezni.

A továbbiakban a szerző az északi-tengeri földgázzal foglalkozik. Néhány szakértő véleménye szerint a földgáztermelés az 1980-as évek elején fedezni fogja a nyugat-európai szükségletet. A szakemberek egy része ugyanakkor úgy véli, hogy a földgáz felhasználása az elkövetkezendő 10 évben rendkívül erősen emelkedik majd, ami részben arra vezethető vissza, hogy az északi-tengeri földgáz árát alacsonyan tartják, részben pedig arra, hogy a szükséglet igazodik a Szovjetunióból, Algériából, Líbiából és Iránból történő behozatalhoz.

A továbbiakban a cikk a gazdaságosság kérdését elemzi. A szerző véleménye szerint igen nagy jelentősége van az északi-tengeri olaj- és földgázterületek vonatkozásában az ár alakulásának, mivel a készletek feltárása és kiaknázása hatalmas tőkebefektetéseket követel. A termelési költségeket részben a természeti adottságok határozzák meg, de a költségalakulásban fontos szerepe van a szállítási módjának is. A kitermeléssel kapcsolatos ráfordítások nagymértékben függnek külső gazdasági tényezőktől is, például az inflációtól és a beruházási klímától. Indirekt módon a politikai tényezők is szerepet játszanak, amelyek befolyásolják a kormányoknak az adókról és a termelési korlátozásokról hozott döntéseit.

Nagy gondot okoz, hogy a közel-keleti és kisebb mértékben az észak-afrikai olaj kitermelési költségei az északi-tengeri olajéval összehasonlítva nagyon alacsonyak. Az északi-tengeri olaj kiaknázása szempontjából döntő jelentőségű, hogy az OPEC fenntartja-e magas árait. Ha az OPEC árait az északi-tengeri olaj barrelenkénti kitermelési költségei alá szorítaná, súlyosan veszélyeztetné az északi-tengeri termelés gazdaságosságát. Minél tovább tartja azonban az OPEC magasán az árakat, annál több nagy olajtársaság kényszerül az északi-tengeri készletek feltárására.

A 80-as évek elejére vonatkozó előrejelzések készítői abból indultak ki, hogy az északi-tengeri olaj és földgáz potenciáljának feltárásához a szükséges beruházások rendelkezésre állnak. Eddig több mint 10 milliárd dollárt fordítottak feltárásra, és a becslések szerint további 65 milliárd dollár van szükség. A beruházások azonban nemcsak a gazdasági helyzettől függenek, a beruházási tevékenység szempontjából igen fontos a politikai stabilitás is. A multinacionális olajtársaságok, amelyekről nagymértékben függ az északi-tengeri olajkészletek feltárása, különösen érzékenyen reagálnak a kormányintézkedésekre vagyis a magas adóra és a bevételeket ellenőrző politikára, illetve állami olajtársaságok létrehozására. Ha a kormányok nagyon szigorú ellenőrzésre törekednének, a multinacionális olajtársaságok valószínűleg nem lennének hajlandók bekapcsolódni az átfogó programok végrehajtásába, és nem vállalnák a kockázatot, hogy további tartalékok után kutasanak. Ebben az esetben a bankok és beruházók más vizek felé eveznének.

Végül a szerző tárgyalja az északi-tengeri olaj és az európai egyensúly kérdését. Az északi-tengeri energiaforrások meg fogják változtatni az egyensúlyi helyzetet Európában. Nagy-Britannia és Norvégia minden bizonnyal más szerepet játszanak majd, mint korábban. A szerző véleménye szerint a gazdaságilag gyenge Nagy-Britannia inkább kockázat, mint áldás Európa számára. Számolni lehet azzal, hogy számos kérdésben gyakori súrlódásokra kerül majd sor a kontinens és Nagy-Britannia között. Európa szempontjából nagyon kedvező lenne, ha Norvégia még

intenzívebben aknázná ki lehetőségeit, bár ez a norvég kormány gyakorta hangoztatott politikája miatt nem látszik nagyon valószínűnek. Nehezen képzelhető el, hogyan lehetne nyomást gyakorolni Norvégiára termelési programja meggyorsítása végett.

A norvég álláspont mögött politikai megfontolások húzódnak meg, mivel a szóban forgó olajlelőhelyek (a 62. szélességi foktól északra) a Szovjetunióval határos területeken vannak.

(Ism.: Lengyel András)

KÁPOLNAI GYÖRGY—VÁRKONYI LÁSZLÓ:

Anyagi és erkölcsi ösztönzés a munkaszervezés szolgálatában

(Munkaszervezési sorozat)

A Munkaszervezési sorozatnak ez a kötete jól fogja össze az elvi és gyakorlati szempontokat, amelyek érvényesítése a vállalatoknál hozzájárulhat az ösztönzés eredményessé tételéhez.

Az I—II. fejezet az ösztönzés feltételeit, lehetőségeit, a vezetők és a besztottak közötti kapcsolatokat ismerteti, s kiemeli azokat a motiváló pszichológiai tényezőket, amelyek eleve befolyásolják az anyagi ösztönzők nagyobb hatékonyságát. A vezetés stílusa meghatározója az emberi kapcsolatoknak, a munkahelyi légkörnek. A szerző ugyanakkor rendkívül fontosnak, elengedhetetlennek tartja a vezetés- és szervezéstudomány eredményeinek alkalmazását, hiszen a legoptimálisabb ösztönző is elveszti hatását, ha nincsenek meg a feladat teljesítéséhez szükséges feltételek (anyag, szerszám, dokumentáció). A könyv foglalkozik az üzemi demokrácia, a termelési értekezletek hatásával, a társadalmi szervek felelősségével — egyebek között — a dolgozók világnézeti és erkölcsi nevelésével.

A mű második része az anyagi ösztönzés vállalati kereteit elemzi, amely tulajdonképpen forrása az anyagi fedezetnek. Ezen belül tárgyalja a vállalati nyereség, a bér- és jövedelemszabályozási rendszer szerepét, az ösztönzés külső és belső feltételeit. Vizsgálja a pénzbeli és nem pénzbeli jutatók arányát, hatását, a besorolások funkcióját a munkavállaló orientálásában, a szakmai bértáblázatot mint az ösztönzés eszközt, s végül mindezek eredményeként a munkaerő célszerű és hatékony felhasználását, a minőség javulását, a gazdaságosság növekedését. A továbbiakban az alkalmazottak ösztönzését tárgyalja. A példák (letéti rendszer, kapcsolt rendszer, pontozásos rendszer) igen jól alkalmazhatók a gyakorlatban. Végül azokkal a szervezési tapasztalatokkal foglalkozik, melyek általánosítása elősegítheti a vállalatok hatékonyabb, gazdaságosabb működését.

A kötet nemcsak az alsó és középszintű vezetők, hanem a vállalati vezetők számára is hasznos.

Kb. 140 l., fűzve kb. 17,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Nyilas József: A világgazdaság és fejlődésének főbb tendenciái

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975. 521 l.

Az elmúlt évek, de különösen a legutóbbi egy-két év fejleményei hazánkban is felfokozták az érdeklődést a világgazdaságban végbemenő folyamatok, megnyilvánuló jelenségek mélyebben fekvő okainak és mozgatórugóinak megismerése iránt. Ez az érdeklődés, sőt egyre inkább mondhatni: igény, ma már nemcsak a külkereskedelem és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egyéb területein dolgozó közgazdász-szakemberek részéről tapasztalható. Mind gyakrabban jelentkezik ez a különböző szinteken dolgozó vállalati és irányító apparátusbeli műszaki-gazdasági vezetők, politikai munkások, sőt a műveltebb, az előttük álló termelési feladatok leglényegesebb közgazdasági összefüggéseit ismerni akaró fizikai dolgozók körében is. Ezért mondható ma különösen időszerűnek és szakmai, politikai szempontból egyaránt igen fontosnak és hasznosnak e könyv megjelenítése.

Nyilas József ebben a munkájában több mint másfél évtizedre visszanyúló világgazdasági kutatásainak legfontosabb elméleti eredményeit és az utóbbi 7—8 évben a gazdasági gyakorlat igényeit is messzemenően figyelembe vevő elemzéséből levont következtetéseit összegezi, s foglalja jól felépített, áttekinthető monográfiaiába. A könyv alapkonceptiója: megfelelő elméleti alapozással annak megvilágítása, hogy a világgazdaság és világpiac második világháború utáni, sok esetben minőségileg új jelenségeit, folyamatait milyen társadalmi-gazdasági erők váltották ki, s hogy a világgazdaság, a világpiac új jelenségei, folyamatai milyen társadalmi követelményeket állítottak a különböző országcsoportok, s ezeken belül az egyes országok elé.

Ezt követően a szerző részletesen megvizsgálja, hogy a fejlett tőkés, a fejlődő és a szocialista országcsoportokhoz tartozó országok hogyan, milyen eszközökkel és milyen eredménnyel kísérelték meg az alkalmazkodást a világgazdaság és a világpiac állandóan változó, új követelményeihez. Ennek kapcsán különösen nagy figyelmet szentel a KGST-tagországok előtt álló legfontosabb feladatok és területek — s ezek közül is különösen a tudományos-technikai együttműködés és szellemi-termék-forgalom — súlyának és jelentőségének érzékeltetésére ezen alkalmazkodás szempontjából. E fejezetekben különösen nagy számban szerepelnek a magyar népgazdaság jelenlegi, valamint közép- és hosszú távú fejlesztési céljait, alkalmazkodási követelményeit érintő, rendkívül tanulságos és még tartósan időszerű következtetések és megállapítások. A könyv záró fejezetében a világgazdaság fejlődésének várható főbb tendenciáit mutatja be röviden a szerző.

Könyve első részében Nyilas József a világgazdaság főbb tényezőit mutatja be, a szabatos tudományos meghatározás és rendszerbe foglalás, valamint az elméleti általánosítás igényével. Elemzését a világgazdaság fogalmának tisztázásával, a világgazdaság alkotórészeinek, s azok specifikus kapcsolati rendszereinek ismertetésével vezeti be. Abból indul ki, hogy az emberi társadalom legátfogóbb gazdasági egysége a világgazdaság, amely ugyanakkor nem egyszerűen csak összessége alkotórészeinek: az egyes nemzetgazdaságoknak és azok csoportosulásainak. A világgazdasági folyamatok — bár az alkotórészekben végbemenő gazdasági tevékenységsorozatok váltják ki őket — a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egész világot átfogó hálózatában, a nemzetközi politikai tényezőktől is motiváltan létrejövő, önálló, objektíve létező, külső erőként hatnak vissza a részegységek (az egyes nemzetgazdaságok vagy azok részegységei) gazdasági folyamataira.

A világgazdasági folyamatokban tehát, a rész és egész dialektikus kölcsönhatásainak eredményeként, olyan immanens törvényszerűségek és tendenciák is érvényesülnek, amelyek feltárása és megismerése elengedhetetlen a világgazdaság és a világpiac változó követelményeihez való alkalmazkodás szempontjából. A szerző elemzéséből az is világosan kitűnik, hogy a világgazdaság és a világpiac történelmileg kialakult, szakadatlanul változó és fejlődő társadalmi-gazdasági képződmény és kategória. Fejlődésének jelenlegi szakaszára az a jellemző, hogy a termelési viszonyok tekintetében két ellentétes részből: a szocialista és a tőkés világgazdaságból, illetve világpiacból áll. A világgazdaság mint egység jelenleg csak e két ellentétes társadalmi-gazdasági rendszer sajátos, antagonisztikus egységként létezik. Ebből következik, hogy a világgazdasági kapcsolatok jelenlegi rendszerében a nemzetközi munkamegosztás jellegére, lehetőségeire, sőt bizonyos mértékben még formáira is hatnak — a közvetlenül érintett államok és gazdasági egy-

ségek érdekein kívül, hovatartozásuktól függően — a szocialista vagy a tőkés világgazdaság követelményei, törvényszerűségei. Ezek mellett azonban — mutat rá a szerző — a világgazdaság mindkét részére hatással vannak az egész világgazdaság sajátos követelményei, törvényszerűségei, amelyek a szocializmus erőinek növekedéséből, a két ellentétes társadalmi-gazdasági rendszer versenyéből és harcából, kölcsönös hatásaiából, továbbá az egyetemes társadalmi-gazdasági fejlődés követelményeiből erednek. Nyilas József a világgazdaság fogalmát a következőképpen határozza meg: „A világgazdaság a termelőerők és a termelési viszonyok olyan világméretű rendszere, amelyben a lényegessé vált nemzetközi munkamegosztás alapján sokrétű nemzetközi termelési viszonyok kapcsolják össze az egyes nemzetgazdaságokat, azok elemeit, és amelyben sajátos törvényszerűségek érvényesülnek.” (54. l.)

Az első rész második fejezete a nemzetközi munkamegosztás főbb típusait és meghatározó tényezőit taglalja. Ennek során utal az országok természeti adottságainak és az ágazatok közötti munkamegosztásnak *csökkenő*, a belső piac nagyságának és a gazdasági fejlettségi szint különbségeinek *módosuló*, továbbá az ágazaton belüli munkamegosztásnak *növekvő* szerepére, szoros összefüggésben a második világháború utáni időszakban kibontakozott tudományos-technikai forradalommal. Az egyes országok nemzetközi munkamegosztásban való részvételének mértékét befolyásoló természeti, technikai-gazdasági tényezők szerepének rövid összefoglalásaként a szerző megállapítja: „a természeti adottságok, a belső piac nagysága egy adott időponban közvetlenül, a termelőerők fejlődése és fejlettségi színvonala pedig az előző tényezőktől függően közvetve hat a nemzetközi munkamegosztás szélességére, mélységére és formáira. A termelőerők fejlődése a nemzetközi munkamegosztás hosszú távú alakulásának döntő tényezője.” (70. l.) Ezt követően a termelési viszonyok jellegének meghatározó szerepét ismerteti a könyv, a nemzetközi munkamegosztás társadalmi-gazdasági kritériumok alapján való osztályozása szempontjából, majd rámutat a technikai-gazdasági szempontból kiinduló, ún. alaptípusokba való sorolás létjogosultságára, sőt szükségességére.

A harmadik fejezetben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok és a nemzetközi tudományos-műszaki együttműködés főbb területeit és fejlődésük főbb tendenciáit mutatja be a szerző. Foglalkozik a világereszkedelem második világháború utáni meggyorsult fejlődésének különböző tényezőivel, a termelés és a tudományos-műszaki haladás internacionalizálódásának gyorsuló folyamatával. Ugyanakkor rámutat arra is, hogy a nemzetközi tudományos és műszaki együttműködés világméretűvé válását és elmélyülését még számos — politikai, gazdasági, biztonsági, nyelvi stb. jellegű — akadályozó tényező hátráltatja.

Az első rész negyedik fejezetét Nyilas József a világgazdasági kapcsolatok fejlődéséből adódó fontosabb következtetések ismertetésének szenteli. A „világgazdasági kapcsolatok” fogalmát a szerző itt olyan gyűjtőfogalomként vezeti be, amely egyesíti magában a nemzetközi gazdasági kapcsolatok és a nemzetközi tudományos-műszaki kapcsolatok fogalmát. Kutatási eredményeinek összegezéséeként felvázolja a világgazdasági kapcsolatok legfontosabb sajátosságait, s megállapítja, hogy „a világgazdasági kapcsolatokban az országok világgazdasági függésének mértékével összhangban rendkívül fontos — és a függés mértékével arányos — az alkalmazkodás szükségessége a világgazdasági folyamatokhoz”. (110. l.) Ezt követően a világgazdasági kapcsolatok fejlődési szakaszait ismerteti a szerző. Rámutat, hogy a világgazdasági kapcsolatok fejlődése a termelés társadalmi jellegének mindinkább világméretűvé válását tükrözi. Ez a folyamat korunkban történelmi fordulópontonhoz érkezett a nemzetközi ipari kooperációk, a nemzetközi gazdasági integrációk megjelenésével. A termelés internacionalizálódásában történelmileg 3 szakaszt különböztet meg a szerző: 1. az egyes országok újratermelési folyamatai közötti közvetett, forgalmi kapcsolatokat, 2. a közvetlen termelési összefonódás kialakulását, 3. a korábban kialakult integrációs egységek fokozatos „integrálódását”. A világgazdasági kapcsolatoknak a gazdasági fejlődésben betöltött szerepével foglalkozva megállapítja, hogy „azok mozgásformát jelentenek a nemzeti elkülönülés és az egyes országok termelőerőinek lehetőleg nagyobb kihasználása közötti történelmileg elmélyülő ellentmondás feloldására”. (117. l.)

A könyv első részének ötödik fejezete a világgazdaság termelési viszonyaival és főbb törvényszerűségeivel foglalkozik. A nemzetközi termelési viszonyok általános vonásainak felvázolása kapcsán rámutat, hogy a nemzetközi társadalmi-gazdasági viszonyok történelmileg kialakult két alaptípusa: a szocialista és tőkés nemzetközi termelési viszonyok mellett, három átmeneti konglomerátum is léte-

zik. Ez utóbbiak közé a két rendszer országai közötti, valamint a két rendszerhez tartozó országoknak a fejlődő országokhoz fűződő kapcsolataiban tükröződő termelési viszonyokat sorolja.

A világgazdasági kapcsolatokban és magában a világgazdaságban érvényesülő törvényszerűségeket vizsgálva a törvények 3 fő csoportját különbözteti meg:

1. Azokat a törvényeket, amelyek az egyes nemzetgazdaságokban is érvényesülnek, de specifikusan hatnak a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban is.

2. Csak a tőkés, illetve csak a szocialista világgazdaságban érvényesülő autonóm világgazdasági törvényeket.

3. A világgazdaság egészére jellemző, autonóm világgazdasági törvényeket.

Az első rész befejező fejezetében a világgazdasági kutatások és a társadalmi gyakorlat kapcsolatát és összefüggéseit vizsgálja a szerző. Első helyen a világgazdasági kutatások kibontakozásának okait igyekszik feltárni a szocialista országok viszonylatában, majd a világgazdasági kutatásoknak a társadalmi gyakorlatban való hasznosításáról mond véleményt. A világgazdasági kutatások világszerte növekvő szerepet kapnak a társadalmi gyakorlatban, a nemzetközi munkásmozgalom stratégiájának és taktikájának kialakításában, az ideológiai harcban, a szocialista országok külpolitikájának tudományos megalapozásában és az oktatásban is.

Könyve második részében Nyilas József a világgazdaság második világháború utáni fejlődése új jelenségeinek, folyamatainak, azok mozgatóerőinek és követelményeinek az elemzéséből vonja le következtetéseit, törekedve a népgazdaságunk tervszerű és arányos fejlesztése kapcsán felmerülő gyakorlati kérdések megválaszolására is. Ebben a részben összegezi a szerző azon tapasztalatait, amelyeket az elmúlt 7—8 évben, a hosszú távú tervezésben és a KGST-országok tudományos-műszaki integrációjával kapcsolatos elméleti és elvi-gyakorlati tevékenységben részt véve szerzett.

A második rész első fejezete világgazdasági kapcsolataink és a népgazdaság távlati fejlesztésének szoros kapcsolatát bemutatva hangsúlyozza, hogy „a népgazdaság egy meghatározott távlati gazdaságpolitikai koncepcióknak alárendelt távlati fejlesztése elképzelhetetlen egy távlati nemzetközi együttműködési koncepció és annak a hosszú távú népgazdasági tervben történő realizálása nélkül”. (178—179. l.) Véleményem szerint ezen a ponton a szerző tovább léphetett volna és következetesebben érvényesíthetné — egész munkáját egyébként magas színvonalon jellemző — tudományos rendszerezési elveit. Megítélésem szerint ugyanis ma már indokolt a *gazdaságfejlesztési stratégia* és a *gazdaságpolitika* fogalmainak megkülönböztetése, amennyiben a távlati fejlesztés nem egyszerűen gazdaságpolitikai koncepció, hanem a távlati társadalomfejlesztési és társadalompolitikai célok anyagi feltételeinek megteremtését biztosító távlati gazdaságfejlesztési stratégiai koncepciók kidolgozását igényli. A mindenkori gazdaságpolitika e távlati gazdaságfejlesztési célok elérését és fejlesztési stratégiák megvalósulását hivatott előmozdítani, tehát elsősorban egy állandóan fejlődő, változó s az adottságokhoz és lehetőségekhez alkalmazkodó eszközrendszerrel jelent, amelynek a gazdaságfejlesztési koncepciókhoz való viszonya leginkább a taktikának a stratégiához való viszonyára emlékeztet. Ennek megfelelően egy ország világgazdasági kapcsolataiban, nemzetközi gazdasági és tudományos-műszaki együttműködési gyakorlatában egyszerre kell érvényre jutniuk a távlati fejlesztési stratégiai céloknak és koncepcióknak és az e célok megvalósítását szolgáló taktikai elgondolásoknak. Az előbbieket realizálása a hosszú és középtávú, az utóbbiaké pedig a középtávú és éves népgazdaságfejlesztési tervek keretében történik.

E rész második fejezete a társadalmi-politikai tényezőknek a világgazdaság fejlődésében a második világháború után játszott megnövekedett szerepével foglalkozik. Bemutatja a technikai haladás mozgatóerőinek változásait a fejlett tőkésországokban, utal a tudományos technikai kutatásoknak a tőkekoncentrációt követő nagyfokú koncentrációjára, a monopóliumok és a tőkésállam részben azonos, részben ellentétes érdekelttségére a technikai haladásban. Részletesen ismerteti a fegyverkezésnek a tudományos-technikai haladásra gyakorolt egyrészt serkentő, másrészt fékező hatását, s a két rendszer versenyének folyamatában a két tudományos-technikai centrum és világhatalom kialakulását. Megállapítja, hogy az iparilag fejlett tőkésországokban a második világháború óta meggyorsult technikai haladás ésszerűtlen és antihumánus folyamat, amelyben a termelőerők fejlesztésének gyorsítását — paradox módon — mindenekelőtt a hanyatló kapitalizmusnak a társadalmi haladás és a szocializmus erői elleni harca váltotta ki. Ennek az ésszerűtlen és antihumánus fejlődésnek egyik legsúlyosabb következménye: a

fejlődő és a fejlett tőkésországok műszaki-gazdasági fejlettségében mutatkozó szakadék állandó mélyülése. „Az emberiség történetében még sohasem volt olyan hatalmas különbség az ismert tudományos-technikai lehetőségek és azok gyakorlati alkalmazása között, mint jelenleg” — állapítja meg Nyilas József. (226. l.) Ezt követően adatokkal is alátámasztva bemutatja a világgazdasági és világpolitikai erőviszonyokban az elmúlt évtizedekben bekövetkezett gyökeres változásokat.

A harmadik fejezet a termelőerők forradalmi átalakulásának kibontakozásával és az ezzel járó legfontosabb társadalmi-gazdasági következményekkel foglalkozik. A szerző rámutat, hogy a második világháború utáni időszakban, a társadalmi-politikai változásokkal párhuzamosan, a gépi civilizáció egy új szakaszának kibontakozása kezdődött meg, s ezzel egyidejűleg egyre szélesebb körben tapasztalható a tudomány közvetlen termelőerővé válása. A tudományos-technikai forradalom (továbbiakban: TTF) fordulópont a társadalmi fejlődésben, mivel olyan új tudományos-technikai vívmányok kialakulásához vezetett, amelyek társadalmi kihatásai a maguk teljességében ma még egyszerűen beláthatatlanok. „Korunk új termelőerői utópiából realitássá változtatják a minden emberre kiterjedő bőség társadalmának megteremtését, de ennek csak tudományos-technikai feltételeit hozzák létre. A társadalmi feltételek kiharcolása a most élő és a közvetlen utánunk következő nemzedékek feladata” — írja a szerző. (243—244. l.) Ezt követően a TTF legfőbb tényezőit ismerteti, majd az új tudományos-technikai vívmányokkal létrejött gazdasági-társadalmi lehetőségeket vázolja. Utal arra, hogy az új tudományos-technikai lehetőségek valóra váltása nem megy magától, s csak komplex, a legújabb technika társadalmi-gazdasági követelményeit figyelembe vevő, tudatos erőfeszítésekkel érhető el. E követelményekből vezeti le az átfogó, távlati tervezésnek, valamint a termelés országok közötti távlati megosztásának szükségességét.

A második rész legterjedelmesebb, negyedik fejezetét a világgazdaság új követelményeihez történő alkalmazkodás főbb módszereinek és eszközeinek ország-csoportonként differenciált, elemző bemutatásának szenteli a szerző. Előljáróban rámutat, hogy jelenleg csak két világhatalom — az Egyesült Államok és a Szovjetunió — képes megfelelni azoknak a gazdasági, tudományos-technikai követelményeknek, amelyeket a TTF vívmányai teljes spektrumának hasznosítása és további fejlesztése igényel. A világ összes többi országában mindinkább előtérbe került és kerül az új technikához, a TTF-fel járó követelményekhez történő alkalmazkodás problémája. A tőkés világgazdaságon belül az új követelményekhez való alkalmazkodás más problémákat vet fel a fejlett tőkés- és a fejlődő országok esetében.

Ami a *fejlett tőkésországokat* illeti, megállapítható, hogy az alkalmazkodás fő ereje és végrehajtó szerve: a tőkésállam. Az állami beavatkozás azonban a tőkés tulajdonviszonyok mellett nem képes kiküszöbölni a tőkés monopóliumok és államok közötti konkurenciaharcot, a tőkés gazdaság lényegéből fakadó spontán tendenciák érvényesülését. A tőke és a termelés centralizációjának meggyorsulásával párhuzamosan, a kis európai tőkésországok a különféle korszerű termékek gyártásmegosztásával, termékstruktúrájuknak a nemzetközi specializáció és a nagy sorozatban folyó gazdaságos termelés követelményeihez való idomításával igyekeztek maguk számára kedvező pozíciókat elérni. Ennek ellenére, az új tudományos-technikai vívmányok fő hasznélvezői jelenleg is a legnagyobb nemzetközi monopol-társaságok. A világgazdaság új követelményeihez való alkalmazkodás az utóbbi években egyre nehezebben és egyre több válságjelenség kíséretében megy végbe a fejlett tőkésországok ország-csoportján belül is, ami a társadalmi-politikai ellentétek kiéleződését vonta maga után.

Jóval súlyosabb és sok tekintetben egyre tűrhetlenebbé válik a *fejlődő országok* helyzete a világgazdaság új követelményeihez való alkalmazkodás szempontjából. Ezekben az országokban többnyire egyáltalán nincsenek meg, vagy csak igen korlátozott mértékben és kedvezőtlen járulékos következményekkel találhatók meg az új tudományos-technikai vívmányok alkalmazásának, illetve hasznosításának belső és külső feltételei. A fejlett tőkésországok segíelyei többnyire a meglévő neokolonialista gazdasági függés szálait erősítik, s csak csekély mértékben járulnak hozzá a belső erőforrások hatékony kiaknázásához. Jól tükrözi ezt, hogy a fejlődő országoknak a világereszkedelemben elfoglalt súlya a második világháború óta, egészen a legutóbbi 2—3 évig, állandóan csökkent.

A fejezet befejező részében a *szocialista országok*, főképp pedig a KGST-tagországok gazdasági fejlődését vizsgálja a szerző, abból a szempontból, hogyan jelent-

keznek és érvényesülnek benne a világgazdaság fejlődésének új tendenciái. A KGST-országok — mint országcsoporthoz — az elmúlt két évtizedben a történelemben példátlan társadalmi-gazdasági fejlődést értek el. Gazdasági fejlődésükben azonban a '60-as években jelentős problémák is mutatkoztak. A nehézségek fő oka — csaknem valamennyi országban — a technikai haladás nem kielégítő alakulása, s ennek nyomán az intenzív típusú gazdaságfejlesztésre való átmenet anyagi, technikai és szervezeti feltételeinek nem kielégítő biztosítása volt. Ennek kapcsán a szerző részletesen kitér a gazdaságirányítási módszerek változásaira és az e változásokat meghatározó tényezők vizsgálatára, majd a szocialista gazdasági integráció megvalósításának legfontosabb problémáit veszi elemzés alá. A fejezetnek ezek a részei — amelyek napjaink leglényegesebb gazdaságpolitikai feladataihoz is kitűnő háttéranyagul szolgálnak — szinte teljes keresztmetszetét adják a szocialista integráció megvalósítása során a KGST-országok előtt álló sokrétű és sajátos feladatoknak.

A második rész ötödik fejezetében a szerző a világgazdaság új követelményeire való alkalmazkodás két növekvő fontosságú területével: a tudomány-technikai együttműködés és a szellemtermék-forgalom területeivel foglalkozik. E témák Nyilas József tudományos kutatásainak is jelentős specifikus területeit képezték az utóbbi 7—8 évben. A fejezet bevezető részében összefoglalja a világgazdaságban az elmúlt két évtizedben hatott főbb erőkre és ezek következményeire vonatkozó legfontosabb tudnivalókat. Ezt követően a gazdasági, tudományos-technikai együttműködésnek a termelőerők fejlettségi színvonalával összefüggő lehetőségeit és feltételeit veszi vizsgálat alá. Véleménye szerint a jelenlegi világgazdaságban legalább 5 különböző technikai színvonal létezik együtt, az egyes országok általános fejlettségi szintjétől függően. Az országok fejlettsége és az egyes országokban létező technikai színvonalak jelentősen meghatározzák a lehetséges együttműködés mértékét, jellegét és módszereit. A továbbiakban a tudomány-technikai ismeretek nemzetközi forgalmának elvi kérdéseit taglalja a szerző. Foglalkozik a nemzetközi szellemtermék-forgalom sajátosságaival, a szellemtermék-import és a saját kutatás optimalizálásának tényezőivel, a kutatással és fejlesztéssel járó kockázat minimalizálásának lehetőségével. Rámutat, hogy a gyors tudományos-technikai haladás feltételeinek biztosítása az államok gazdaságpolitikájának egyik új és fontos területévé vált. A KGST-országok vonatkozásában Nyilas József a tudományos-műszaki együttműködés fő irányát és célját a kutatási-fejlesztési kapacitások optimális fejlesztésének és fokozatos integrálódásának biztosításában látja. Ennek kapcsán ismerteti az optimális fejlesztés kritériumait és főbb követelményeit, s foglalkozik a közös távlati kutatási-fejlesztési koncepció és a kutatás-fejlesztés gazdaságossága kérdéseivel is.

A második rész (s egyben a könyv) utolsó fejezetében a világgazdaság fejlődésének várható főbb tendenciáit vázolja fel a szerző. Bemutatja a társadalmi-politikai tényezők várható alakulását, a tudományok szerepének és a tudományos kutatásokban való nemzetközi együttműködésnek és munkamegosztásnak a várható növekedését, valamint a technikai haladás várható alakulását. Végezetül a termelési és a realizálási feltételek oldaláról vizsgálja a jövőben várható fejlődés tendenciáit.

Összegezőként megállapítható, hogy Nyilas József könyve jelentős új eredménye a Marx Károly Közgazdasági Egyetem Világgazdasági Tanszékén már közel másfél évtizede — a szerző közvetlen irányításával és részvételével — folyó világgazdasági kutatásoknak. E munkáért a Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottsága 1974-ben Nyilas Józsefnek a „közgazdasági tudományok doktora” tudományos fokozatot ítélte oda. A doktori értekezés igényes megjelentésével a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó e kutatási eredményeket a világgazdasággal kapcsolatos tudományos ismeretek iránt érdeklődők szélesebb köre számára is hozzáférhetővé tette. Bár a könyvben a legnagyobb súlyt a termelőerők fejlődésével — s ezen belül is a tudományok és a technika második világháború utáni és várható további fejlődésével — kapcsolatos kérdések és problémák kapták, az olvasó mégsem érez aránytalanságot. E problémák ugyanis mindvégig a marxista közgazdaságtudomány dialektikus és történelmi materialista szemléletének megfelelően, a maguk társadalmi-politikai és ideológiai vonatkozásaival szoros összefüggésben kerülnek bemutatásra, úgy is mint a két rendszer közötti verseny és harc attribútumai.

Tálás Barna

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Иштван Сабо

Задачи сельскохозяйственных производственных кооперативов в начале V-го пятилетнего плана

Автор в вводной части статьи дает оценку результатам, достигнутым сельским хозяйством за прошедшую пятилетку и, исходя из этого, характеризует новые задачи, стоящие перед производственными кооперативами.

V-ый пятилетний план выдвигает более серьезные требования, чем предыдущий. Темп роста производства должен оставаться приблизительно на том же высоком уровне, который был достигнут в предыдущую пятилетку. При этом необходимо ускорить развитие более фондоемкого и менее рентабельного животноводства. В области растениеводства значительное развитие должно быть достигнуто в разведении масличных растений, производстве сахарной свеклы и табаководстве; в разведении злаковых следует распространить по всей стране уже применяемые хорошие сорта и современную технологию, а также высокую техническую оснащенность. В этом плановом периоде имеются более скромные возможности для развития. Численность занятых в сельском хозяйстве сократится приблизительно на 130 000 людей. Реальные доходы, связанные с коллективным трудом, в расчете на одного человека могут увеличиться на 14—16%.

Увеличившиеся плановые задания требуют изменения подхода в общем хозяйственном поведении. Необходимо повысить планомерность, осуществляемую при помощи обоснованных пятилетних и годовых планов. Планы хозяйств должны строиться на реальной специализации, однако сельскохозяйственное производство в целом по стране должно удовлетворять внутренние и внешнеторговые экспортные потребности на основе сегодняшней смешанной структуры производства. Целесообразно организовывать различные программы мероприятий по повышению производительности труда и экономической эффективности. К выполнению задач, стоящих перед сельским хозяйством, следует подготовиться путем осуществления хорошо обоснованного технического развития, экономии ресурсами, координации деятельности по материально-техническому снабжению и закупкам.

Иштванне Хофман

Экономическая модель венгерских домохозяйств

В статье используются результаты исследований, анализировавших — с участием автора — экономические аспекты венгерских домохозяйств.

Полученные в рамках исследований данные позволяют охарактеризовать модель домохозяйств. От взаимозависимостей между параметрами модели (их детерминированного или стохастического характера) зависит возможность влияния на факторы.

В экономике домохозяйств «планомерность» (влияние окружающей среды) проявляется в запросах относительно дорогостоящих благ, в различных способах и формах сбережения средств, в определяющей быт степени оснащенности и т. д. Приобретенные об этих взаимозависимостях познания косвенно могут послужить информационным источником для экономической политики, мер политики жизненного уровня и доходов. Кроме того они могут послужить опорной точкой и при составлении планов производственных и торговых предприятий, при согласовании спроса и предложения.

Исследования указали и на своеобразные характерные черты социалистического быта, направив внимание и на то, что наши познания в этой области проистекают, как правило, не из целенаправленных исследований. Возникает настоятельная потребность в проведении основных исследований, направленных на решение этой проблемы. С целью осуществления таких исследований следовало бы организовать более тесное сотрудничество специалистов из области социологии, философии, политэкономии, экономики, экономики домохозяйств, эргономии и т. д.

Йозеф Шивак—Ференце Ваги

Измерение и планирование эффективности общественного производства

В статье дается обзор о теоретических и практических — связанных с планированием — вопросах эффективности общественного производства, на основе дискуссий, проводившихся в экономической литературе и на различных экономических форумах социалистических стран. Авторы подытоживают результаты исследований, занимающихся взаимосвязью между эффективностью и воспроизводством, критериями и измерением эффективности, детально останавливаясь на агрегированных, синтетических и частных показателях эффективности, а также на предложениях относительно разработки системы показателей эффективности. В значительной части статьи авторы ссылаются на методику по измерению эффективности, предлагаемую Советским Союзом, Чехословакией и ГДР для СЭВ, а также на еще нерешенные проблемы в области измерения эффективности.

Ласло Молнар

Эксперимент определения размера дифференциальной земельной ренты

В мнениях относительно возможности количественного определения дифференцированной земельной ренты и ее роли в экономических процессах имеются существенные расхождения.

Автор статьи на основе данных относительно производства пшеницы в производственных кооперативах выявляет, что различия и дифференциация урожая, достигнутых на единице территории земель различного качества, продолжали увеличиваться. При помощи корреляционных расчетов с двумя и несколькими переменными он показывает, что качество земель играет большую роль в доходах, реализуемых с единицы

территории, чем потребление живого труда, хотя и меньшую, чем снабженность основными и оборотными фондами. Однако расчеты, показывающие степень взаимозависимости, лишь подчеркивают вес качества земель, но не пригодны для раскрытия сложных взаимозависимостей образования ренты, для определения реализуемой ренты.

На основе марксовской модели ренты, примененной к социалистическому хозяйству, автор анализирует отношения образования ренты при производстве швейцарии у 280 производственных кооперативов. Норма дифференцированной земельной ренты показывает, что на землях с невыгодными природными условиями в результате одних этих факторов при помощи единичи затрат было достигнуто на 40% меньше, а на землях с лучшими природными условиями — на 18% больше дохода, чем на землях среднего качества.

Таким образом, в результате одних лишь природных условий хозяйства, работающие в лучших условиях, реализовали на почти 60% больше дохода, чем хозяйства с неблагоприятными условиями. Эта разница настолько значительна, что было бы нецелесообразно пренебрегать ею как при распределении вложений между хозяйствами, так и при разделении доходов по труду, то есть при регулировании системы субсидий и отвлечений.

Михай Шимау

Экономические «здержки» интернационализации в капиталистических странах и проблема перехода

Интернационализация в развитых капиталистических странах выдвинула на передний план ряд новых проблем. Ибо повышение интенсивности связей между государствами привело к тому, что отрицательные следствия экономических изменений в усиленной мере воздействуют на хозяйства других стран. Кризис 1974—1975 годов является особенно наглядным доказательством вредных следствий проблем, возникающих в международной сфере. Инфляция, «взрыв цен», сокращение производства и спроса, спад в мировой торговле и неурядицы в международной денежной системе ложатся бременем на все государства. Помехи могут возникать и при нормальном функционировании капиталистического хозяйства. Их вызывают главным образом государственная конъюнктурная политика, международные финансы, структурные диспропорции в производстве и потреблении. Цели и средства национальных хозяйств в сегодняшних условиях недостаточны для устранения таких помех. Координация экономической политики на международном уровне становится необходимой не только в рамках Общего Рынка, но и в более широких масштабах. Переговоры относительно реформы международной денежной системы и многосторонние совещания в рамках ГАТТ также могут привести к усилению международной координации. Немалую угрозу означает и неопротекционизм. Однако он связан с весьма высокими общественными, экономическими и политическими «здержками».

Дюла Фаркаш

К дискуссии о собственности и о теории удвоенных производственных отношений

Собственность, форма собственности, усвоение, разделение, производительные силы, производственные отношения и способ производства суть основополагающие категории марксовской политической экономики. Между выраженными в дискуссии мнениями о содержании этих категорий наблюдаются существенные расхождения, не во всем отвечающие первоначальному марксовскому толкованию.

— Понятию собственности можно дать короткое определение. В общем плане его содержание — это состояние, положение индивидуума, отдельного человека по отношению к другому индивидууму и к естественному веществу миру, то есть двойственная сторона его существования.

Собственность не тождественна усвоению. Усвоение — это процесс присвоения материальных благ, и поэтому оно не может быть состоянием индивидуума. Таким образом во взаимоотношении этих двух понятий речь идет не о тождественности, а об отношении между содержанием и формой. Собственность — в общей трактовке — есть форма усвоения. В то же время содержанием конкретной формы собственности является не усвоение, а как раз тот своеобразный способ, при помощи которого в процессе усвоения индивидуум связывается с естественными производственными условиями. Эта форма связи всегда определяется развитием и степенью развития производительных сил. Капиталистическая частная собственность, например, тем различается от всех остальных форм частной собственности, что при ней особым способом связи являются товарные отношения, купли-продажи. Это и дает содержание форме капиталистической собственности.

Социалистическая всеобщая собственность и одна из ее специфических форм — государственная собственность — получают содержание от особого способа установления связей индивидуума в обоих направлениях — трудовых отношений. Это и есть форма, в которой действительно устанавливается связь между производительными силами и естественными производственными условиями.

— Этимизирующий характер может иметь лишь конкретная форма собственности. В случае формы частной собственности он является абсолютным, в случае коллективной социалистической собственности — относительным. Из этого следует, что внутри социалистической собственности нет «экономического обособления» и нет товарных отношений. В таком случае, однако, следует объяснить причины наличия при социализме характерных для товарных отношений категорий денег, цен, себестоимости и т. д. Установление связи между производительными силами и находящимися в общей собственности средствами производства есть трудовые отношения, содержанием которых является определенный круг работ. Отношения между отдельными кругами работ появляются как стоимость, на которой основываются и характерные для товарных отношений категории: деньги, цены и т. д. Причина отношений между кругами работ состоит в том, что социализм до сих пор является лишь обществом «равных прав».

— Производственные отношения социалистического общества не имеют двух сторон (качественной и количественной), зато имеют три элемента, которые располагают конкретными формами и содержанием. Существенная специфика этих отношений заключается не в персональной унии функций труда и удовлетворения потребностей, а как раз в упомянутом особом способе установления связи — трудовых отношениях. На этом строятся классовые отношения, отношения слоев, а также отношения разделения. В этом и состоит отличие социалистической эпохи общественной структуры от всех предшествующих общественных структур, а также и от будущей коммунистической общественной структуры.

SUMMARY OF THE ARTICLES

István Szabó:

The tasks of the agricultural cooperatives at the start of the fifth five-year plan

In his introduction, the author evaluates the results attained by agriculture in the course of the last five-year plan and outlines the new tasks of the cooperatives by setting out from this basis.

The requirements raised by the new five-year plan are higher than those under the previous one. The growth rate of production must be maintained close to the high level attained. In addition, the development of animal husbandry must be accelerated, which is more capital intensive and less profitable. Within plant cultivation there are major development tasks in the production of oil-seeds, sugar-beet, tobacco, while in grain production the yields must be increased by generally spreading the good species already in use, together with up-to-date technologies and by increasing technological equipment. The development possibilities are more modest than in the previous plan period. Employment will decline by about 130 000. Per capital real income from common farming may increase by about 14–16 per cent.

The greater tasks demand a change in approach in general economic behaviour as well. Performance according to the plan must be better observed in the well founded five-year and annual plans of the cooperatives themselves. The plans of the farms must be based on a realistic specialization but the domestic needs of the country and the export demanded by foreign trade can be satisfied by the whole agricultural production essentially in the present mixed production pattern. It is justified to organize various action programs to raise productivity and efficiency. Preparations must be made for the fulfilment of the tasks facing agriculture by means of well founded technological development, economizing on resources and by harmonizing the material-technical supply and the procurement activities.

Mrs. I. Hoffmann:

Economic model of the Hungarian households

The article is a product of research—with the participation of the author—examining the economy of Hungarian households.

The data derived from the research provide an opportunity for building an economic model. On the relations between the parameters of the model (their deterministic or stochastic nature) hinges to what extent the factors can be influenced.

A "planned nature" (environmental effect) is perceivable in the economy of the households: demand for goods of high value, various modes and forms of saving, the fact that the equipment of the household influences the way of life etc. Knowledge acquired about these interrelations may serve as a source of information for measures of economic policy, living standard and income policy measures. In addition, they may provide a point of departure for the plans of productive and commercial enterprises, for harmonizing demand and supply.

The research project highlighted some particular characteristics of the socialist way of life, and also called attention to the fact that our knowledge of the area does, generally, not derive from problem-oriented research. Basic research aimed at solving this problem has become urgent. For this purpose a closer cooperation should be established between specialists dealing with sociology, philosophy, political economy, household economy, ergonomy etc.

József Sivák—Mrs. F. Vági:

The measurement and planning of the efficiency of social production

The article surveys the theoretical aspects of the efficiency of social production as well as its practical planning problems, relying on discussions having taken place in the literature and on the various forums and meetings of the socialist countries. The authors sum up the results of researches dealing with the relation between efficiency and reproduction, the criteria and measurement of efficiency, they survey the aggregate, the synthetic and the partial indicators of efficiency in detail, together with the attempts at working out a system of indicators of efficiency. In conclusion the CMEA methodology proposed by the USSR, Czechoslovakia and the GDR for the measurement of efficiency is reviewed and the related unsolved research tasks are indicated.

László Molnár:

An attempt at establishing the size of differential land rent

There are essential differences in the opinions about the possibility of quantifying the differential rent and its importance in economic processes.

The article shows, relying on data of wheat production in cooperatives, that the differences in the yields per unit of area on lands of different quality have increased in recent years and so has their dispersion. It is shown with the aid of two and multivariable correlation computations that the quality of land has a greater role in shaping the incomes realized per unit of area than the use of live labour, though smaller than equipment with fixed and circulating assets. The computations showing the closeness of relations underline, however, only the importance of the quality of land, but they are not suited for exploring

the complicated interrelations in the formation of rent, for the quantification of the realized rent.

The article analyses the rent relations in the wheat production of 280 cooperatives by relying on the Marxian model of rent, applying it to the socialist economy. The rate of the differential rent shows that with a unit of investment those farming on lands with unfavourable natural endowments attain an income which is 40 per cent lower and those farming under the best conditions one 18 per cent higher than the farms having lands of average quality.

Thus, merely as a result of natural factors, the farms working under good conditions realized with a unit of investment almost 60 per cent higher income than those with unfavourable endowments. This difference is so important that it is not expedient to leave it out of account in either the allocation of investments among farms, or in the distribution of income according to work, or as a consequence, in regulating the supports and the taxes.

Mihály Simai:

The economic "costs" of internationalization in the capitalist countries and problems of reorientation

Internationalization has pushed a whole series of new problems to the fore in the developed industrial countries. The growing intensity of relations among countries has, namely, resulted in the fact that the disadvantageous consequences of economic changes also affect the economies of other countries to a growing extent. The crisis of 1974-75 is a particularly illustrative example of the detrimental effects deriving from the international sphere. Inflation, the "price explosion", the decline in production and demand, the decline in world trade and the disturbances of the international monetary system have afflicted every country. The troubles may arise even when the capitalist economy is functioning in a normal way. The main generators of the disturbances are government business policies, the structural troubles of international finances, of production and consumption. Under the present conditions the aims and tools of national economic policies are insufficient to ward off these disturbances. Coordination of economic policies on international level becomes necessary not only in the framework of the Common Market, but in much wider dimensions as well. The discussions about the reform the international monetary system and the multi-lateral negotiations within the GATT may also lead to a strengthening of international coordination. Neo-protectionism is a not negligible danger, either. But its social, economic and political "costs" are extremely high.

Gyula Farkas:

On the discussion about ownership and the theory of duplicated relations of production

Property, the form of ownership, appropriation, distribution, forces of production, relations of production and the mode of production are basic categories of the Marxian political economy. The opinions voiced in the discussion about the contents of these categories widely differ and they do not correspond in every respect to the original Marxian notion.

1. The notion of ownership can be briefly defined. Its general contents is the situation, the state of the individual, the single man, in relation to the other individual and to the objective natural world, as a double aspect of his existence.

Ownership is not identical with appropriation. Appropriation is the process of appropriating material goods, and, therefore, it cannot be a state of the individual. Thus, as regards the relation of the two notions to each other, we cannot speak of an identity, but of the relations between contents and form. In the general-sense, ownership is the form of appropriation. But the contents of the concrete form of ownership is no longer appropriation, but the special way in which the individual is related to the natural production conditions in the process of appropriation. This form of relations is always determined by the state and the development of the forces of production. Capitalist ownership, for instance, is distinguished from every other form of ownership by the fact that special mode of the relation is the commodity relation, purchase and sale. This is what lends the contents to the form of capitalist ownership.

Also the contents of the socialist public ownership, and of one of its special forms, the state ownership, is given by a special mode of the two-directional linking of the individual: the employment relation. This is the form in which the linking of the forces of production with each other and with the natural production conditions is actually realized.

2. Only a concrete form of ownership can be exclusive. In the case of private ownership this is absolute, in that of collective socialist ownership, however, only relative. It follows that within socialist ownership there is no "economic separation", nor are there commodity relations. In this case, however, the cause for the existence under socialism of categories characteristic of commodity relations, as money, price, cost, etc., must be explained. The linking of the forces of production with the commonly possessed means of production is the employment relation, whose contents is always a given concrete job. In their relation to each other the jobs appear as *values*, and it is on these that the categories characteristic of the commodity relations, as money and price etc., are built. The reason why jobs are related to each other in this manner is that socialism is still the society of "equal rights".

3. The relations of production of socialist society do not have two aspects (quantitative and qualitative), but they have three elements which have concrete forms and contents. The essential specific of these relations is not the personal union of the labour function and the need-satisfying function, but precisely the special way of the linking, the employment relation. On this are built up the class and stratum-relations as well as the distribution relations. This is what distinguishes the socialist era of the structure of society from every previous one and from the structure of the society of communism to come.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1976. évi 1. sz.

Ilijn, V.: Az építkezések ütemének megysorítása — fontos népgazdasági feladat
Szterkin, Ja.—Frolov, A.: A szocialista munkaverseny és a műszaki haladás
Lojter, M.: A környezetvédelmi beruházások hatékonysága
Poljak, A.: Beruházási ágazatok anyagigényességének csökkentése
Levin, A.: A lakossági kereslet hosszú távú prognosztizálása
Basin, M.: A tudományos-műszaki információ gazdasági hatékonysága
Kvasa, Ja.: A gyártási idő és a gyártmány költségszerkezetének kiszámítása
Kandelj, A.: Az újratermelés burzsoá koncepciói: az elméleti feltételek tarthatatlansága
Rudakova, I.: A monopolista szabályozás sajátos vonásairól
Bicskov, G.: A KGST-országok együttműködése a mezőgazdasági gépgyártás területén
Kapusztyin, Je.: A munkatermelékenység mérésének módszertani problémái
Guszarov, A.: A döntéshozatal mint a gazdasági törvények irányításban való alkalmazásának formája
Repenko, A.: Az új technika hatékonyság-számításainak tökéletesítése
Varakin, G.—Salabljev, V.: Kolhozközi kooperáció Kubanyban
Merkina, G.: Ökológiai beruházások
Buzdalov, I.—Kuznyecova, T.—Sztrongina, M.: A falu és a város közötti társadalmi-gazdasági különbségek leküzdése

POLITICKÁ EKONOMIE

1975. évi 12. sz.

Cholaj, Henryk: A pártosság elve a közgazdaságtudományban
Sebek, Jozef: A kockázat néhány problémája a szocialista gazdaságban
Rubik, Imrich: A horizontális integráció azonosítása a mezőgazdasági-élelmiszeripari komplexumban
Kociánová, Helena: A nem termelői fogyasztás és a fejlett tőkés gazdaság újratermelési folyamata
Vejvoda, Jaroslav: Kritikai megjegyzések a volumenmutatók kérdéséhez
Fremer, Miroslav: Gondolatok a politikai gazdaságtan tankönyvéről és a CSTA közgazdasági tudományos bizottságának feladatairól
Markus, Jozef: Az optimumtervezés és működés elmélete: A népgazdasági optimalizáció értelmezésének fejlődése

Machová, Dusana: Vita az árutermelés cskairól a szocializmusban
Kvetoslav Roubal ötvenéves
Gürlichová, S.—Tepper, T.: A szocialista országok fiatal közgazdászainak 7. nyári egyeteme
Spreňár, Oldrich: A közgazdasági információ jelenlegi helyzete Csehszlovákiában

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1975. évi 11. sz.

Zlocha, N.: A tervszerű irányítási rendszer tökéletesítése
Horálek, V.—Filip, V.: A tervszerű irányítás rendszere a VI. ötéves tervben
Mikes, E.—Steinich, J.: A munkatermelékenység növelésének problémái az iparban
Telegin, N. A.: Új tevékenységi rendszer a Szovjetunió műszeripari minisztériumában
Mitřr, J.: Az anyagfelhasználás és a készletek matematikája a csehszlovák gazdaságban
Herold, I.: A vállalatok automatizált irányítási rendszerei
Buriánek, E.: A KGST-országok együttes tervezése
Safár, J.: A gazdasági kutatás feladatai a nyersanyagforrások kihasználásában
Drevikovsky, F.: A tudományos-technikai haladás vezető kutatóintézte
Bláha, V.—Cerny, M.: A csehszlovák gépipar szerkezete az V. ötéves tervben
A beruházások, a tudományos-technikai haladás és az irányítás

1975. évi 12. sz.

Matousek, J.: A mezőgazdaság és az élelmiszeripar további fejlődése
Brabec, F.: A hatékonyság értékelése az ipar fejlődésében
Fronková, V.—Svaralová, M.: A lakossági szükségletek differenciált kielégítésének alapvető jellemzői Csehszlovákiában
Vrbová, M.—Smidková, D.: Strukturális modellek alkalmazása a vegyiparban
Bones, J.: A vegyipar műszaki fejlődése
Blatny, M.: Megjegyzések az anyagi ösztönzés irányításának kérdéséhez
Marszalek, A.: Közös tervezés — a KGST-országok együttműködésének új formája
Kuderiková, H.—Papezová, V.: A Szovjetunió 1976—1980-as tervekészítésének módszertana
Személygépkocsi-gyártás a KGST-országokban

1976. évi 1. sz.

Hula, V.: A két ötéves terv határán
Rybñikár, K.: A népgazdaság fejlődésének 1976. évi terve
Hill, T.: A termékminőség egységes állami szabályozási rendszerének elvei
Holcová, J.: A CSKP XIV. kongresszusi irányelveinek megvalósítása az egészségügy területén
Virius, M.—Bálek, J.: A KGST-országok együttműködése a tüzelőanyag- és energiatermelésben

Schorcht, J.—Zalud, J.: A tudomány és technika közös prognózisrendszerének kidolgozása a KGST-országokban

Strucková, N.: Az ifjúság gazdasági aktivitásának kérdései

Zemlicka, J.: A világiaci árszínvonal megállapításának problematikája

Drobik, M.: Az építőipari kapacitások és a befejezetlen építkezések Csehszlovákiában

Thurzo, I.: A közép-szlovákiai települések néhány aspektusa

Dolezal, B.: Csehszlovákia kül gazdasági kapcsolatainak problematikája

Trefny, M.: A nemzeti vagyon jobb kihasználása

Smetana, T.—Zaviral, J.: A mezőgazdaság és az élelmiszeripari ágazatok kapcsolatainak fejlődése

A kommunizmus építésének soron levő feladatai a Szovjetunióban

Mazur, S.: A Balti-tenger központi partvidékének fejlesztési problémái és irányai

Gajda, J.: A beralap növekedését szabályozó koeficienssek

Porvit, K.: Megjegyzések a beralap növekedését szabályozó koeficienssek kérdéséhez

Visnievski, P.: Tudomány — technikai haladás — társadalom

POLITICKÁ EKONOMIE

1976. évi 1. sz.

Roubal, K.: Adam Smith és a produktív munka a tudományos-technikai forradalom folyamatában a szocializmusban és a kapitalizmusban

Mach, M.: A szocialista termelési (tulajdon-) viszonyok és a tervszerűség

Soukup, P.: A tervszerű árképzés új koncepciói

Brydlová, H.: Az anyagi érdekelttség és a termelőbázisok szervezése

Dvorák, J.: A nettó termék mint a gazdasági eredmények mutatója és az anyagi érdekelttség

Borovy, R.: A népgazdasági hatékonyság fokozásának ösztönzése

Heretik, S.: A jelenlegi polgári közgazdasági elméletek kritikája

Vecer, J.: A cseh közgazdászok állásfoglalása a vulgáris politikai gazdaságtan kérdéseiben a XIX. század második felében

Bagrinovszkij, K. A.: Az optimális területi tervezés modellrendszere

Jaks, J.: Az NSZK gazdasága és gazdaságpolitikája a kapitalizmus általános válságának kiemelkedésekor

gospodarka planowa

1975. évi 10—11. sz.

Secomski, K.: A Tervezési Intézet tevékenységének tíz éve

Mujzel, J.: A népgazdaság központi irányításának tudományos alapja

Glinski, B.—Topiński, A.: A komplex gazdasági-pénzügyi rendszer bevezetése 1973—1975-ben; aktuális problémák

Zekonski, Z.: A lakáshelyzet tervezését érintő irányzatok és kutatási problémák

Biernat, J.—Wdowiak, J.: A nyersanyag-gazdálkodás hosszú távú optimalizációja Lengyelországban

Wojciechowski, T.: A felesleges készletek felhasználásának szervezése és módszerei

Gmytrasiewicz, M.: A felsőoktatás költségei Lengyelországban

Gapiński, S.: Agrár-ipari egyesülés Ketzynben: az élelmiszer-gazdaság új szervezési formája

Fiszal, H.: A termelőkapacitások optimális elhelyezése

Lisovski, A.—Pavelczyk, E.: Az analitikus tervezési és elszámolási munkák számítógépesítésének komplex modellje a lengyel közszabványzatban

Poznanski, K.: A beruházási rendszer fejlődése a magyar gazdaságban

Szostak, M.: A regionális tervezés kísérlete a fejlődő országokban

1975. évi 12. sz.

A további tökéletesítés irányai a gazdasági szervezetek pénzügyi-gazdasági rendszerében

(J. Pinkovskij, K. Secomski, J. Pajeska)

Gradowski, T.: A hetvenes évek társadalmi-gazdasági politikája

Dobiegala-Korona, B.: A KGST-országok társadalmi-gazdasági fejlődésének céljai 1986—1973 között

Gortel, J.: A beralappal való gazdálkodás az új pénzügyi-gazdasági rendszer bevezetése óta eltelt két év tapasztalatai alapján

Pierzchałowa, B.: Az anyagköltségek a hozzáadott érték számításában

The ECONOMIC JOURNAL

1976. évi március

I. B. Kravis: A termelékenység nemzetközi összehasonlításának áttekintése

H. Pack: A munkaerő állóeszközökkel való helyettesítése a kenyai feldolgozó iparban

P. Mosley: Egy „kielégítő” gazdaságpolitikai elmélet felé

Y. Huang: Az adóterhek megosztása Tanzániában

J. M. Finger: A Kennedy-forduló hatása a vámkedvezményekre

M. L. Greenhut és H. Ohta: Joan Robinson kritériuma annak eldöntésére, vajon a piacon érvényesülő diszkrimináció csökkentie a termelést

N. Doherty, D. Lees és Bates; R. Kidner és K. Richards: A baleseti áldozatok családtagjainak kártérítése

P. K. Sawhney, D. Jackson: Bérpolitika és ipari kapcsolatok Indiában

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1976. évi 1. sz.

Kurszkij, A.: A szovjet ötéves tervek a gyakorlatban — az ország gazdasági potenciálját növelik

Csernyak, V.: A gazdasági fejlődés kutatásának rendszerközelítése

Bazsan, A.: Érdekek a gazdasági viszonyok rendszerében

Szergejevam L.: Gazdasági érdekek és megvalósulásuk szintje szocialista társadalomban

Csisztov, L.: A termelési ráfordítások jellemzőiről

Bajandin, E.: Az állólapok regresszív amortizációja és egy termék gyártásának költségei

Egiazarjan, B.: Állólapok élettartama és kísérletjezése

Butasina, N.: Galbraith — Új szemlélet, régi célok (Az „Economics and public purpose” című könyv ismertetése)

Moszejenko, N.—Popov, M.: Matematika alkalmazása a politikai gazdaságtan oktatásában

Peruvsin, V.: „A mai burzsoá közgazdasági gondolkodás bírálata” című speciálközlégiumról

Kuznyecova, T.—Rukoszev, P.: Össz-szövetségi tudományos konferencia a SZUTA Közgazdasági Intézetében (1975. június): „A város és a falu közötti társadalmi-gazdasági különbségek leküzdése”

Tamboucev, V.: Matematikai módszerek alkalmazása a gazdasági elemzésben. (A Moszkvai Állami Egyetem egyik tanszékének munkájáról)

Weltwirtschaftliches Archiv

1975. évi 4. sz.

Tower, E.: Pénzkereslet és a külkereskedelmi cserearányok

De Grauwe, P.: A monetáris integráció feltételei

Korkman, S.: Hozzáigazítás és tartalékpolitika ellentétes és összeegyeztethető célok esetében

Bronfenbrenner, M.: A forgalmi egyenlet egy elaszticitási változata

Baumann, H. G.: Fúzióelmélet, tulajdonjogok és az USA közvetlen beruházásainak szerkezete Kanadában

Sellekaerts, W.: Optimális és tényleges intézkedések az árstabilitás és a teljes foglalkoztatottság fenntartására és a kanadai ármunkanélküliségi ciklus

Pomfret, R.: Néhány kölcsönös kapcsolat az importhelyettesítés és az exporttöznzés között egy kis népgazdaságban

Gottinger, H. W.: A szabályozási elmélet egy eredményének néhány alkalmazása gazdasági tervezési modellekre

Chittle, C. R.: Közvetlen külföldi beruházások egy szocialista munkásönigazgatású gazdaságba. A jugoszláv tapasztalat

wirtschafts wissenschaft

1976. évi 1. sz.

Mikulski, K. I.: A társadalom- és gazdaságpolitika lényeges vonásai a fejlett szocialista társadalom felépítésének és tökéletesítésének szakaszaiban

Klein, I.—Luft, H.: Fejlett szocialista társadalom és a szocializmus alapvető termelési viszonya

Thiede, U.: A KGST-tagországok szocialista gazdasági integrációjának problémái a mezőgazdaság területén

Biebler, E.—Wölfling, M.: Az egyéni fogyasztás matematikai-statisztikai modellezésének problémái

Lehmann, H.: Ricardo és Thünen munkáérték-elméleten alapuló határérték-elemzése

Reuss, K. H.—Strauss, C. J.: Az anyaggazdálkodás fő tényezőinek elemzése

Uhlig, K. H.—Pampel, R.: „Franchising” — a tőke elkendőzött monopolista centralizációjának egy változata

Donnert, H. J.—Simon, V.: Ésszerű vállalati anyagmozgatás — hozzájárulás az intenzifikáláshoz

Fischer, S.—Jacobi, H. J.—Sabisch, H.: Szocialista intenzifikálás a vállalatban. Problémák, megoldások és további feladatok

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest 1112 Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010

Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1976. február 19.

76.0234 — Kossuth Nyomda

Felelős vezető: Monori István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADEMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488; az AKADEMIAI KÖNYVES-BOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Иштван Сабо</i> — Задачи сельскохозяйственных производственных кооперативов в начале пятого пятилетнего плана	381
<i>Иштвание Хофман</i> — Экономическая модель венгерских домохозяйств	394
<i>Йозеф Шивак—Ференце Ваги</i> — Измерение и планирование эффективности общественного производства	408
<i>Ласло Молнар</i> — Эксперимент определения размера дифференциальной земельной ренты.....	426
<i>Михай Шимаи</i> — Экономические «издержки» интернационализации в капиталистических странах и проблема перехода	440
 ДИСКУССИИ	
<i>Дюла Фаркаш</i> — К дискуссии о собственности и о теории удвоенных производственных отношений	457
 ОБЗОРЫ	
О роли малых и средних предприятий в свете японского и итальянского опыта (<i>Дьердь Варга</i>)	472
Потребность развивающихся стран в поставках комплектного оборудования (<i>Ласло Харшани</i>)	480
Положение вывоза арабского капитала (<i>Хаем Хархан</i>)	486
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	491
 КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
<i>Йозеф Нилаш</i> «Мировое хозяйство и основные тенденции его развития» (<i>Барна Талаш</i>)	497
Резюме статей на русском и английском языках	502
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	506

CONTENTS

<i>István Szabó</i> : The tasks of the agricultural cooperatives at the start of the fifth five-year plan	381
<i>Mrs. I. Hoffmann</i> : The economic model of Hungarian households	394
<i>József Sivák—Mrs. F. Vági</i> : The measurement and planning of the efficiency of social production	408
<i>László Molnár</i> : An attempt at establishing the size of differential land rent	426
<i>Mihály Simai</i> : The economic "costs" of internationalization in the capitalist countries and problems of reorientation	440
 DISCUSSION	
<i>Gyula Farkas</i> : On the discussion about ownership and the theory of duplicated relations of production	457
 REVIEW	
On the role of the small and medium-sized plants — Experiences in Japan and Italy (<i>György Varga</i>)	472
The demand for the delivery of complete technologies in developing countries (<i>László Harsányi</i>)	480
The situation of capital exports from Arab countries (<i>Nayem Harchan</i>)	486
REVIEW OF PERIODICALS	491
 BOOK REVIEW	
<i>József Nyilas</i> : The world economy and its main development tendencies (<i>Barna Tálas</i>)	497
Abstracts of the articles, in Russian and English	502
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	506

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

Barbara Ward—René Dubos:

CSAK EGYETLEN FÖLD VAN(Egy kicsiny bolygó karbantartási gondjai)
388 l., fűzve 29,— Ft

Kaufmann. Arnold:

A DÖNTÉS TUDOMÁNYA(Bevezetés a praxeológiába)
315 l., kötve 36,— Ft

Beck Béla:

JUGOSZLÁVIA GAZDASÁGA

260 l., kötve 21,— Ft

Billingné Szőnyi Katalin—Csébfalvi Károly:

MIRE KÉPES A SZÁMÍTÓGÉP?(A számítógép és alkalmazása sorozat)
91 l., fűzve 9,50 Ft

Gyöngyössy István:

A NEMZETKÖZI PÉNZMOZGÁSOK ÉS A VALUTAVÁLSÁG

201 l., fűzve 18,50 Ft

NYELVOKTATÁS FELSŐFOKON Szerkesztette: Zachenski Józsefné
248 l., fűzve 35,— Ft

Frigyes Andor—Lehel Csaba—Megyeri József:

A SZÁMÍTÓGÉPEK ALKALMAZÁSA A FOLYAMATIRÁNYÍTÁSBAN(A számítógép és alkalmazása sorozat)
147 l., fűzve 14,50 Ft

Matók György:

**A SZÁMÍTÓGÉPES INFORMÁCIÓRENDSZER ELLENŐRZÉSE,
BIZTONSÁGA, GAZDASÁGOSSÁGA**(A számítógép és alkalmazása sorozat)
195 l., fűzve 18,50 Ft

Gyemencev, V. V.—Vinokur, R. D.:

A TERMELÉSI EGYESÜLÉSEK ÖNÁLLÓ ELSZÁMOLÁSA ÉS PÉNZÜGYEI

137 l., fűzve 17,— Ft

Fülöp Sándor:

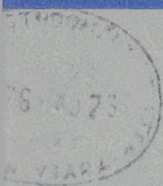
**VÁLLALATI ÉRTÉKESÍTÉSI ÉS ÁRPOLITIKAI DÖNTÉSEK
ELŐKÉSZÍTÉSE**(Vállalati gazdálkodás sorozat)
174 l., fűzve 15,50 Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.**Eötvös Loránd Könyvesbolt**
Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

del

5

A tartalomból

HORVÁTH LÁSZLÓ:

A szocialista iparvállalatok mérete,
tulajdonosi integrációk

SIMÁN MIKLÓS:

A termelési szerkezet korszerűsítéséről

LACKÓ MÁRIA:

Lakossági megtakarítás és ellátási helyzet

GÁLIK MIHÁLY—ONDVÁRI ÁRPÁD:

A hazai K + F hatékony irányításának
néhány lehetséges módszeréről

10

XXIII. évfolyam

1976. május

TARTALOM

<i>Horváth László</i> : A szocialista iparvállalatok mérete, tulajdonosi integrációk	509
<i>Simán Miklós</i> : A termelési szerkezet korszerűsítéséről	522
<i>Lackó Mária</i> : Lakossági megtakarítás és ellátási helyzet	535
<i>Gállik Mihály—Ondvári Árpád</i> : A hazai K + F hatékony irányításának néhány lehetséges módszeréről	552
<i>Makaruk Ludwik</i> : Exportorientáció és importhelyettesítés	567
<i>Köves András</i> : Az európai szocialista országok és az Egyesült Államok közötti kereskedelem néhány tapasztalata	579
<i>Mihalik István—Szigeti Endre</i> : Egy klasszikus mű jubileumára (Kétszáz éves A. Smith: „A nemzetek gazdagsága” című műve)	596
S Z E M L E	
Gazdasági összefüggések a bauxittól a készáruiparig terjedő alumíniumipari komplexumban (<i>Timár Vilmos—Farkas György</i>)	607
FOLYÓIRATSZEMLE	617
Bohdan Glinski—Andrzej Topinski: A komplex gazdasági-pénzügyi rendszer bevezetése — Sz. Epstein: A monopóliumok és az ipari kémkedés az Egyesült Államokban — Wilfred A. Ndongko: A gazdasági fejlődés stratégiái: Kiegyensúlyozott versus, kiegyensúlyozatlan növekedés — Pierre Daurés—Jean-Romain Frisch: Mindent egycsapásra. Energiapolitikai ellentmondások	
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Kiváló könyv a termelés háttérágazatáról. Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi György: Infrastruktúra, korok és országok (<i>Berend T. Iván</i>)	624
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	629
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	634

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Berend T. Iván akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora; **Farkas György**, a Magyar Alumíniumipari Tröszt osztályvezetője; **dr. Gállik Mihály**, az Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt munkatársa; **dr. Horváth László** kandidátus, nehézipari miniszterhelyettes; **dr. Köves András** kandidátus, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdasági Információs Csoportjának főmunkatársa; **Lackó Mária**, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa; **dr. Makaruk Ludwik** kandidátus, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa; **dr. Mihalik István** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **Ondvári Árpád**, a Magyar Tudományos Akadémia Központi Hivatalának munkatársa; **Simán Miklós**, a Gazdaságkutató Intézet osztályvezetője; **dr. Szigeti Endre** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **Timár Vilmos** kohómérnök

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovic Mária, Bognár József, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István (elnök), Ganczer Sándor, Hetényi István, Huszár István, Káplár József, Kornai János, Megyeri Endre, Nagy Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szamuely László, Vincze Imre, Zsarnóczai Sándor (főszerkesztő)

HORVÁTH LÁSZLÓ:

A szocialista iparvállalatok mérete, tulajdonosi integrációk

A probléma, előzmények

A szocialista állam hatásköre — a tulajdonos jogán — az, hogy vállalatokat alapítson, változtassa azok szervezeti formáját összevonással, leválasztással, megszüntetéssel vagy beolvasztással. Az állam e jogával él is; a gyakorlat azonban eléggé vegyes képet mutat. Olykor e szervezeti változások kampányszerűen, nagyobb számban fordulnak elő, máskor viszont csak szórványosan, amikor is néhány rosszul működő vállalatot szanálnak vagy egy-egy kiemelt beruházás nyomán új összevont, vagy megváltoztatott szervezetet hoznak létre. A vállalatok szervezeti kereteinek meghatározása azonban nemcsak jognak tekinthető. A szocialista állam *felelős* azért, hogy a vállalat működésének körét és keretét a *legcélszerűbben* vonja meg, a társadalom érdekeit ezáltal a leghatékonyabban szolgálja. *A termelési erőforrásokat tehát optimálisan kell csoportosítani, kombinálni*, s nemcsak a jelen adottságait, hanem a jövő változásait is figyelembe kell venni. A tőkésállamnak ilyen beavatkozási joga és felelőssége nincs. Belátható, hogy a szocialista rendszer számára ezek a lehetőségek igen előnyösek, ha célszerűen ki tudjuk aknázni. További előny a szocialista állam számára, hogy korlátlanul hozhat létre ún. tulajdonosi integrációkat.¹

Azért, hogy az állam tulajdonosi jogai gyakorlását illetően pontosabb ismeretekhez jussunk, vizsgáljuk meg a szervezeti változások rövid történetét az államosításoktól napjainkig.

Közvetlenül az államosítások után — a 40-es évek végén és részben az 50-es évek elején — elindult egy folyamat, amely nagyszámú szervezet megszüntetését és újak alapítását eredményezte. (L. a táblázatot.) *Az állami vezetés a szervezeti formák változtatásakor abból indult ki, hogy a nagyszámú tőkésvállalat ésszerűtlen versenyével anarchiát okoz a piacnak*, a termelőerőket pusztítja, és igen káros a gazdasági fejlődésre. Ezért az úgynevezett tiszta profilú — általában nagyobb — egységek kialakítására törekedett, egyszerűsítve ezzel a gazdaság ellenőrzését, a tervezést, jobban koncentrálna a fejlesztési erőforrásokat. Az így kialakult szervezetek a 60-as évek elejéig keveset változtak, legfeljebb néhány összevonás történt vagy új vállalat létesült.

¹ A tulajdonosi integráció olyan csoportosulás, összevonás stb., amelyben az új szervezet tulajdonosi jogokat gyakorol valamennyi résztvevő egység tekintetében, míg a kvázi integrációban a résztvevők tulajdonosi jogai, bár bizonyos mértékig korlátozzák azokat, megmaradnak. Lásd Horváth László: A vállalat távlati terve. Időhorizont — ciklusok — stratégia című könyvét. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 236—237. 1.

A 60-as évek elején ismét nagyszámú szervezet jogállása változott, módosult. Ebben az időben — főleg összevonások útján — arra törekedtek, hogy az egyes iparágakban koncentrált nagy szervezetek (trösztök, országos vállalatok) alakuljanak ki, amelyek képesek az erőforrások koncentrálására, hatékony fejlesztésre, egy-egy területen az ország szükségleteinek jobb kielégítésére. Mivel ezzel a folyamattal együtt járt az államigazgatás átszervezése is, megszüntették a főhatóságoknál az iparági szervezeteket, s az új egységekre több-kevesebb hatósági (közép-irányító) funkciót is bízta.

A gazdálkodó egységek számának alakulása 1938 és 1972 között

Év	Állami vállalatok	Szövetkezetek	Összesen
1938	328	52	4075*
1950	1427	352	1779
1955	1441	1204	2645
1960	1368	1251	2619
1965	840	811	1651
1970	812	821	1633
1972	814	835	1649

* A magánvállalatokkal együtt.

A 60-as évek végén s a 70-es évek elején az ipar szervezetének alakulását sok közgazdász bírálta. A mechanizmusreform megvalósítása egyben felszínre hozta azokat az ellentmondásokat is, amelyek az ipari szervezetekben már korábban felismerhetők voltak. Főleg azt bírálták, hogy a nagy szervezetek azokon a területeken is kizárják a versenyt, ahol pedig az a fogyasztók jobb ellátása érdekében szükséges lenne. Kifogásolták, hogy hazánkban hiányoznak azok a kis és közepes nagyságú szervezetek, amelyek rugalmasan képesek kielégíteni a speciális igényeket, kifejleszteni új termékeket stb. A koncentrációvizsgálatokkal kimutatták, hogy a magyar ipar egyedülállóan koncentrált, telepi koncentrációja nagyobb — Csehszlovákiát kivéve —, mint a többi szocialista országé, sőt nagyobb, mint akár a fejlett tőkésállamok iparának koncentráltága.² Kifogásolták, hogy a trösztök, vállalatok hatósági funkciókat lássanak el. Ennek megfelelően egyes trösztöket vállalatokra bontottak, illetve laza, ún. egyesülési formákat (kvázi-integrációkat) alakítottak ki. Napjainkban ismét előtérbe kerültek az integrációs törekvések. Ezeknek keretében úgy kívánják fokozni a vállalatok fejlődőképességét, versenyképességét a nemzetközi piacokon, hogy a szervezetek növelését javasolják, belátva, hogy a magyar vállalatok a viszonylag nagy koncentráció ellenére is nemzetközi méretekben többnyire csak közepes szervezeteknek tekinthetők.³

A mintegy három évtizedes történetet áttekintve tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az egyes szervezetek méretét, struktúráját

² Lásd Központi Statisztikai Hivatal Gazdaságkutató Intézet: Az ipari nagyvállalatokról. Budapest, 1973. június. 8. l.

³ Uo.

különböző időpontokban eltérő módon, más és más elvek alapján ítélték meg. Ezeknek az elveknek egyike-másika 1. gazdasági-műszaki természetű volt, mint például a profiltisztítás, a gazdasági verseny kizárása, illetve ébresztése; 2. államigazgatási jellegű volt, mint például a közép-irányító szervek létrehozása vagy a hatósági vállalati funkciók megszüntetése. Ezek az elvek gyakran ellentmondottak egymásnak, ezért ellentétes irányban hatottak. *Mindez azt jelzi, hogy valójában az elvek nem eléggé tisztázottak.* Elvek hiányában az ipari szervezetek kialakítása révén *a tulajdonosi jogokat gyakorló irányító szervezetek aktuális, gyakran rövid távú gyakorlati problémáik megoldására törekedtek.* Bizonyos esetekben nemkívánatos szubjektív törekvések is érvényesültek a döntésekben. Nem segíthette az irányító szervek munkáját a tudomány sem, hiszen a vállalatgazdaságtan embrionális állapotában nem tudott megbirkózni olyan problémákkal, mint a vállalati optimális méretek bonyolult kérdése. (Ez a fogalom korábban egyébként gyakran keveredett a gazdaságos üzemméret fogalmával.)

E cikknek az a célja, hogy néhány elvi kérdés megvilágításával segítse egy olyan — elméletileg is megalapozott — kritériumrendszer kialakítását, amely helyes, az optimális megoldáshoz közelálló konkrét gyakorlati döntéseket tenne lehetővé a vállalati szervezetek, az integráció kérdésében.

A vállalat fő funkciója

A szocialista vállalat méretét nagyban determinálja, hogy milyen feladatokat kell ellátnia, mi a fő társadalmi funkciója. Ezért szükséges, hogy a szocialista vállalatelmélet néhány — a témánk szempontjából fontos — részkérdésével is foglalkozzunk. A klasszikus közgazdaságtan a vállalatot olyan szervezeti egységnek tartja, amely a *ráfordításokat kibocsátásokká alakítja*, és eközben profitra tesz szert azáltal, hogy a termelési tényezőket kedvezően képes kombinálni. A szocializmus politikai gazdaságtana — a többi között — azt tanítja a vállalat társadalmi funkciójáról, hogy a szocialista vállalat társadalmi szükségleteket elégít ki, és eközben a vállalati kollektívák a termelési tényezők kombinálásával többletjövedelmet kívánnak elérni. A politikai gazdaságtan megfogalmazása azonban nem mondja ki — és nem is mondhatja ki —, hogy milyen méretű vállalatok tekinthetők optimálisnak a társadalmi szükségletek optimális kielégítése szempontjából. Ennek a problémának a közelítésére, a szocialista vállalat fő funkciójához — azaz a társadalmi szükségletek kielégítéséhez — kapcsolva még egy követelményt kell vizsgálnunk. A szervezetnek e funkcióját *optimális hatékonysággal* kell ellátnia. Ilyen megfogalmazásban azonnal felvetődik az a jogos kérdés: miként határozzuk meg ezt az optimális hatékonyságot. Belátható, hogy elméleti meghatározása az ismert okok miatt igen nehéz. Gyakorlatilag azonban a kívánt hatékonyságot meghatározza az a körülmény, hogy más termelők milyen ráfordításokkal képesek a társadalom számára szükséges termékeket előállítani. Az azonos ráfordításokkal való termelés csak akkor lehetséges, ha például a termelés *mérete* hasonló a versenytársakéhoz, hiszen ellenkező esetben sokkal

nagyobb fajlagos ráfordítások szükségesek a fejlesztés céljára, sokkal kisebb mértékű mechanizálás és automatizálás lehetséges, növekednek a fajlagos értékesítési költségek stb. *A szükségletek kielégítését semmiképpen sem lehet olyan módon felfogni, hogy minden hazai szükséglet egyben indokolja a hazai termelést is.*

A szükségletek optimális hatékonyságú kielégítése tehát feltételez bizonyos *termelési struktúrát*, amely lehetővé teszi e követelmény kielégítését. Sőt, kis ország esetében — amilyen hazánk is — *elkerülhetetlen, hogy termékeink nagy hányadát csere céljából termeljük a nemzetközi piacokra*, ahonnan nekünk szükséges, de az általunk hatékonyan nem termelhető cikkeket megvásároljuk. A cserére gyártott termékek gyártásában is el kell várnunk *azt a hatékonyságot, hogy a ráfordítások ne legyenek nagyobbak, mint a csereképpen behozott termékek ráfordításai* (ha az utóbbiakat saját magunk állítottuk volna elő).

A szocialista vállalatok fő funkciójának — a társadalmi szükségletek kielégítésének — ilyen pontosabb megfogalmazása már tartalmaz utalást arra is, hogy milyen méretű és jellegű szervezetekre van szükségünk. Ehhez meg kell vizsgálnunk, hogy az adott termékeket miképpen, milyen mennyiségben állítják elő a világ más termelői, és az esetek nagy részében nekünk ehhez kell igazodnunk. Még akkor is, ha mi vagyunk a világ élenjáró termelői és mi diktáljuk a verseny tempóját, a versenytársainkra figyelniük kell, ügyelve arra, hogy a számunkra előnyös körülmények ne változzanak, és tartani tudjuk vezető helyzetünket.

Ez a közelítési mód lehetővé teszi, hogy megkíséreljük a választ arra a kérdésre is, hogy *a jelenlegi szakaszban mi a fő tendencia a szervezeti forma megválasztásánál*. Az-e a fő tendencia, hogy nagyvállalatainkat felbontsuk kisebb termelőegységekre — bővítve ezzel a versenyző szervezetek körét —, vagy pedig az, hogy növeljük a vállalati méreteket, a tulajdonosi integráció mértékét? E kérdés megválaszolásához azt kell vizsgálnunk, hogy milyen méretekben állítják elő a magyar iparra jellemző termékcsaládokat, gyártmányokat, anyagokat a világ vezető termelői. Az összehasonlításnál célszerűen nem vállalatot vállalatlal hasonlíthatunk össze, hanem homogén technológiával gyártott termékcsaládokat, vagy a gyártmányok nagyobb körét magában foglaló gyártási ágakat.⁴ Ilyen vizsgálatokat már végeznek, de a részletes eredmények ismerete nélkül is megállapíthatjuk, hogy *ilyen összehasonlítást a hazai termelési méretek csak kivételes esetekben bírnak el* (járműipar, egyes vegyipari termék gyártása, konfekcióipar, építőanyagipar stb.), a termékek túlnyomó többségénél a termelési méretek lényegesen — gyakran nagyságrendekkel — kisebbek, mint a vezető termelők méretei. Minthogy a hazai ipari termelés túlnyomó része a kompetitív gyártási ágak körébe tartozik, ez a körülmény azt jelzi, hogy *a jövőben a fő fejlődési tendencia a szervezetek, vállalatok méretének növelése lesz*, ami nem zárja ki azt, hogy esetenként ezzel ellentétes intézkedésekre is szükség lehet (például a ruházati iparban).

⁴ E fogalom közelítő pontosságú meghatározását lásd a Központi Statisztikai Hivatal: Az ipar gyártási ágainak jegyzéke és tartalmi meghatározásai című anyagában. Budapest. 1974.; valamint Horváth László: I. m. 62. l.

A versenyhelyzetről

A gazdasági verseny az elmúlt években sok publikáció és tanulmány tárgya volt. Vezető közgazdászok a mechanizmusreform szerves részének tekintették; az indirekt irányítási rendszer tartozékának,⁵ sőt úgy vélték, hogy az indirekt irányítási rendszer nem is működhet a gazdasági verseny erősítése nélkül. *Ezek a felfogások lényegében helyesek voltak.* Nagyban és egészében igazoltnak tekinthető az a modell is, ahogyan a szocialista tervgazdálkodás által szabályozott piac keretei között elképzelték a szervezetek, a termékek és a szolgáltatások versenyét. Azokat az eseteket is kielégítő pontossággal leírták, ahol a nagy eszközkoncentráció igénye, vagy más okok miatt hazai körülményeink között ilyen verseny nem lehetséges. Amiatt azonban, hogy a téma vizsgálata — maga a koncepció — elsősorban a hazai piaci viszonyokra szűkült, a versenyről, az ún. monopolhelyzetről sok téves, gyakran vulgáris nézet keletkezett. A többi között ezek a nézetek is hozzájárultak ahhoz, hogy intézkedések történtek vagy javaslatok születtek a valójában helyes integrációk újbóli felbontására, abban a hiszemben, hogy ezzel is serkentjük a gazdasági versenyt.

A gyakorlat azonban ezeket a felfogásokat nem igazolta, a nagyvállalatok, nagy szervezetek fejlődése, magatartása többnyire rácafoltt ezekre a nézetekre. A nagyvállalatok, trösztök nem emelték az árakat, új exportpiacokat szereztek, jelentős fejlesztéseket hajtottak végre saját erőből stb. Ugyanakkor jó néhány kis szervezet ügyeskedett, kihasználta az időszakos áruhiányt, felhajtotta az árakat, megfizettette a vevőkkel a kevésbé hatékony termelés költségeit, a lehetségesnél lényegesen kisebb termelékenységet „produkált”, emellett sok minőségi kifogás is előfordult a termékekkel szemben (persze a kis szervezetek esetében is volt bőven példa ennek az ellenkezőjére).

Aligha szorul bizonyításra: *ma már a nagyvállalat, a nagy szervezetek versenyhelyzete a legritkább esetben vizsgálható nemzeti keretek között.* Ez a helyzet egyébként nemcsak a kis országokra jellemző. Ma már az olyan jelentős ipari hatalmak is, mint az NSZK vagy Franciaország, kénytelenek jóval szélesebb keretek között gazdálkodni (Európai Gazdasági Közösség), ha versenyképesek kívánnak maradni a tengerentúli termelőkkel vagy a Szovjetunió termelőivel szemben. *Magyarország esetében pedig a nemzeti keretekben gondolkodás ebben az összefüggésben beláthatóan irreális.* Gazdaságunk szükségszerűen nyitott, a versenyhelyzetet tehát csak nemzetközi méretekben lehet vizsgálni. Hangsúlyoznám, hogy a nemzetközi jelző mindenképpen világméretű vizsgálódást jelent. Teljesen elhibázott az a nézet, amely szerint elég nekünk az európai versenytársakra figyelni, mivel történelmileg ebbe a keretbe ágyazódtunk, és forgalmunk túlnyomó része is ezekkel az országokkal bonyolódik le. A multinacionális vállalatok terjeszkedésének időszakában azonban ilyen korlátozásra nincs lehetőség, mert a tengerentúli versenytársak új technikával vagy egyéb előnyökkel rendelkezve, bármikor megjelenhetnek termékeikkel — rendszerint leányvállalataik útján — Európában is. Ha a hazai termelők versenyhelyzetét ily módon,

⁵ Lásd Csikós-Nagy Béla és társai: A vállalatok közötti verseny lehetőségei, formái és eszközei. Zrínyi Nyomda, 1967. november. (Sokszorosítás.)

tágabban értelmezzük, arra a következtetésre jutunk, hogy a világ „le-
szükülése”, s a gazdasági-technikai információk gyors terjedése miatt
*a szocialista vállalat akkor is versenyben van más termelők termékeivel,
ha azokkal a hazai piacon nem találkozik.* Egyrészt versenyez velük
azért, mert a világpiacon az ő termékeik is megjelennek, másrészt azért,
mert a hazai vagy a szocialista felhasználó valamennyi olyan adat bir-
tokába juthat, amely jellemző a versenytárs termékeire (műszaki para-
méterek, árak, szállítási feltételek, szolgáltatások stb.).

A következőkben kíséreljük meg a verseny *konkrét tartalmának*
megállapítását. E cikkben csak arra szorítkozhatom, hogy összefoglalóan
felsoroljam az egyes elemeket.⁶

— a gazdasági pozíciók erőssége, az anyagi források nagysága a
különböző akciók végrehajtásához;

— termelőképeség, műszaki pozíciók, technikai tudás, a gyárt-
mányfejlesztés helyzete; a vezetés-szervezés minősége; a káder- és
munkaerő-állomány felkészültsége; a kutatás, a fejlesztés minősége stb.;

— a technikai felszereltség;

— a káderek és a munkaerő mennyisége;

— a vállalat nagysága, működési területe;

— a vevőkör, az üzleti kapcsolatok terjedelme, az értékesítési há-
lózati;

— a hitelképesség, azaz, hogy a vállalat milyen hiteleket képes
nyújtani a vevőknek, illetőleg milyen hiteleket, milyen feltételekkel
képes szerezni a maga számára;

— a vállalat szövetségeseinek száma, potenciálja, pozíciói, beleértve
valamennyi integrációs formát;

— a versenytársak potenciálja, hitelképessége, szövetségesei, piaci
helyzete stb.;

— a termelés háttere, a gép-, az anyag- és az alkatrész-szállítás,
valamint az infrastruktúra megbízhatósága;

— a szellemi háttér, az egyetemi, a kutató, a tervező és egyéb in-
tézmenyek megléte;

— a mikroklíma, a vállalaton belüli kapcsolatok minősége (a mun-
kaerőért folyó verseny, a bérpolitika stb.);

— az erkölcsi és az anyagi érdekeltégi rendszer;

— a káder- és a munkaerő-állomány törekvései, adottságai;

— a vezetés egyéni adottságai, érzék a változások előrelátásához,
és a hozzájuk való alkalmazkodás;

— a vállalat társadalmi megítélése és kapcsolatai (public relations);

— a piac ítélete a vállalatról, az elismert márkák, jó hírnév a pia-
con, rugalmas alkalmazkodóképesség.

A szocialista vállalat tehát valóban versenyben van a világ más
termelőivel. A verseny létezésén nem változtat az sem, hogy a vállalat
kollektívája tudatában van-e ennek vagy sem, s hogy ehelyett úgy véli:
„megélhet” a kedvező hazai eladási árból vagy — ami még gyakoribb
eset — a szocialista exportból. Éppen a legutóbbi események mutattak
rá, hogy az említett előnyök mennyire bizonytalanok, s hogy az adott

⁶ Részleteiben lásd Horváth László: A szocialista vállalat stratégiai pozíciói — verseny-
képesség. Pénzügyi Szemle, 1971. 453—464. l.; valamint Horváth László: A vállalat távlati
terve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 229—243. l.

árviszonyok nagyon is gyorsan megváltozhatnak, a lazább követelményeket támasztó, elnéző piacok „megkeményedhetnek”. Azok a vállalatok, amelyek nem ismerik fel e versenyhelyzetet, és ráfordításaik lényegesen nagyobbak a külföldi termelők ráfordításainál (ez gyakran a kirívóan magasabb anyag- és energiafajlagosokban, a jóval magasabb értékesítési költségekben, jóval kisebb termelékenységben stb. jelentkezik), a társadalom, a népgazdaság szempontjából valójában káros tevékenységet folytatnak, pazarolják az erőforrásokat, *a termékek előállításához szükséges ráfordítások a társadalmilag szükségesnél nagyobbak lesznek*. Ez a veszteség nyomban jelentkezik, ha az adott terméket exportálják és az export csak kedvezőtlen cserearányokkal bonyolítható.

A versenyhelyzet pontosabb kifejtése olyan követelmények megfogalmazását teszi lehetővé, amelyek összefüggésben vannak a *vállalati mérettel*. Belátható, hogy ezek a követelmények elsősorban a verseny konkrét tartalmához kapcsolódnak, és többnyire számszerűen is kifejezhetők egy-egy iparágban, gyártási ágban. Az is mérlegelhető, hogy az adott termelőterület kompetitív jellegű-e, s hogy mennyire determinálják a versenyt egyéb tényezők (a szállítási költségek, az áru romlékonysága), amelyek eleve helyi vagy hazai értékesítésre készítetik a termelőt, s kizárják a külföldi termelők termékeinek (bizonyos építőanyagok, építőelemek, élelmiszerek stb.) szolgáltatásainak megjelenését a hazai piacon.

A félreértések elkerülése végett: az a tény, hogy a szocialista vállalatok ilyen versenyhelyzetben vannak a világ más termelőivel, nem jelenti azt, hogy minden esetben mammutszervezeteket kell létrehozni. Egy-egy kis szervezet is lehet „nagy”, ha olyan speciális termékeket, szolgáltatásokat bocsát ki, amelyek számára világméretben is komoly piaci pozíciókat jelentenek, ha az ilyen termékeket élenjáró technikával (például saját szabadalom alapján) állítja elő, és az alkalmazott technikai felszerelés megfelel az adott termelési méretnek. Azaz e méretek soha sem valamilyen *abszolút* mennyiséggel írhatók le, hanem *relatív* mértékekkel határozhatók meg. A választék, a szükséglet és az alkalmazott technika — egymással szoros összefüggésben — dönti el a kívánatos vállalati méreteket. A versenyhelyzet ilyen tágabb értelmű felfogása a következő megállapításhoz vezet: *A hazai vállalatok a versenyhelyzettől függően kis, közép- és nagy szervezetekbe egyaránt szervezhetők, de nem választhatók meg a méretek önkényesen, ha már a termékcsaládot és a gyártási technológiákat megválasztottuk.*

Az önfenntartó vállalati rendszer

A vállalat fő funkciójának és versenyszituációjának vizsgálata tájékoztat arról, hogy egy-egy technológiai körben (termékcsalád, gyártási ág esetében) milyen *termelési méretekben* kell gondolkodnunk. Önmagában azonban ezek az adatok még nem elegendőek ahhoz, hogy konkrétan meghatározzák: Magyarországon milyen típusú és nagyságú vállalatokat kell kialakítanunk. *A vállalat ugyanis több egy egyszerű szervezetnél, amelyet az állam bizonyos termékek, szolgáltatások előállítására hoz létre*. Egyrészt azért több, mert a vállalat a termékeket nem-

csak előállítja, hanem folyton megújítja, fejleszti önmagát, másrészt azért is több, mert a vállalatnál sok ember dolgozik, akiknek a szerepe, magatartása meghatározó a termelési, gazdasági folyamatokra. E helyütt csupán hivatkoznék a korszerű szervezésemélet megállapításaira.⁷ A vállalat nemcsak a termékkel, hanem dolgozói révén is dinamikus kölcsönhatásban áll mikro környezetével és a makroszférával. *Mindezt figyelembe kell vennünk akkor, amikor egy-egy termelőszervezet optimális méretének meghatározására törekszünk.* Az általános megállapításokon kívül a szocialista vállalatok esetében egyéb körülményeket is figyelembe kell venni. Ezek főleg azzal a függőségi viszonytal kapcsolatosak, amelyek a vállalatot — mint az állami tulajdon egy részét — összekapcsolják a makroirányítási rendszerrel. Különösen figyelembe veendő tényezők:

1. A vállalat *diverzifikált vagy monokulturás jellege.* Ez döntő hatással van a vállalat távlati helyzetére, sorsára. Könnyen bizonyítható, hogy az egyetlen terméket előállító vállalat tevékenysége során — jól meghatározható okok miatt, és rendszerint előre láthatóan — időközönként veszteségesé válik, képtelen önmagát fenntartani és az innovációhoz külső erőforrásokat kénytelen igénybe venni. Viszont a *diverzifikált, több gyártási ágban működő vállalat képes ezeknek a ciklusosan kialakuló veszteséges periódusoknak a kiegyenlítésére*, ily módon az egyenletes, nagyobb megrázkódtatástól mentes fejlődésre. Amikor tehát meghatározzuk egy-egy szocialista vállalat *működési körét*, akkor — akarva-akaratlanul — meghatározzuk a vállalat jövőbeli fejlődési lehetőségeit, illetve gazdasági helyzetét is.⁸

2. A kommunális jelleg ugyancsak meghatározó lehet egy-egy vállalat önfenntartó képességére. Ezekről a vállalatoktól főleg olyan szolgáltatásokat kívánunk, amelyek nélkülözhetetlenek a kisebb-nagyobb közösségek számára. A társadalom rendszerint nem tűri el, hogy ezeken a termékeken és szolgáltatásokon a vállalat nyereszkdjék. Ilyen esetekben a szervezet nem képes önmaga megújítására, fejlesztésére, e feladatokat társadalmi erőforrásokból kell megoldani. E kommunális jelleg megítélése időről időre változhat, más és más lehet az adott termékeket, szolgáltatásokat illetően.⁹

3. A tulajdonos állam különleges esetekben meghatározott célra szervezeteket hozhat létre. Ilyen célra orientált szervezetek például a különösen fontos — a struktúra átalakítását szolgáló — fejlesztések, vagy az ország biztonságát szolgáló létesítmények, esetleg kiváltképpen a nagy társadalmi feszültségeket feloldó szolgáltatások stb. Az e feladatokat ellátó szervezeteknél is háttérbe szorulhatnak a gazdaságosság, a jövedelmezőség kérdései.

Fenntartva azt az elvet, hogy egy-egy vállalatot általában attól függően tekintünk önfenntartó, nyílt rendszernek, hogy az állam (a közösség) milyen módon avatkozik bele a szocialista vállalat működésébe, *az életképesség kritériumait különböző fokozatokban állapíthatjuk*

⁷ L. például R. Cyert—J. March: A Behavioral Theory of the Firm című könyvét. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. Y. 1963.

⁸ L. bővebben Horváth László: A vállalat távlati terve. I. m. 207—211. l.

⁹ L. a közüzemi-intézményi típusú vállalatok érdekelttségéről Gergely István: Gazdaság-irányítás és a vállalatok három alaptípusa című cikkét. Közgazdasági Szemle, 1973. 7—8. sz.

meg a különböző szervezeteknél. (Természetesen ezek a kritériumok nem alkalmazhatók kategorikusan, a gyakorlatban sokféle átmenet, kompromisszum lehetséges.) E fokozatok az életképesség kritériumaiban a következők:

— *életképesnek* tekinthetjük azt a szervezetet, amely bizonyos társadalmi szükségleteket kielégít, képes erőforrásait (munkaerőt, állóeszközt, forgóeszközt) legalább olyan szinten tartani, hogy az a bővített újratermeléshez elegendő legyen, társadalmi tiszta jövedelmet produkáljon;

— *fejlődőképesnek* ítélni lehetjük azt a szervezetet, amely képes az innovációkra, azaz egy-egy avulási ciklus végén termékeit, berendezéseit meg tudja újítani, ehhez a munkaerő átképzésére vagy új munkaerő és az egyéb erőforrások megszerzésére saját erejéből képes, s a népgazdasági célokhoz igazodva részfeladatokat önállóan meg tud oldani legáltalában átlagos szintű társadalmi tiszta jövedelem termelésével;

— *versenyképesnek* tekinthető az a vállalat, amely képes termékeit a világ más termelőivel azonos hatékonysággal előállítani és értékesíteni, a világpiacon viszonylag jelentős piaci pozíciót (részesedést) kialakítani, képes önállóan eredeti műszaki vagy gazdasági természetű alkotásra, dinamikus fejlődésre, átlagon felüli szintű társadalmi tiszta jövedelem kitermelésére.

A makroszintű irányítás és a szervezet

A szocialista vállalat esetében figyelembe kell venni, hogy az csupán egy integrált népgazdasági rendszer *részrendszere*. A vállalatnak részérdekeit alá kell rendelnie az egésznek és nemcsak saját céljait kell megvalósítania, hanem részt kell vállalnia a népgazdasági célok megvalósításában is. *A vállalati méret meghatározásánál*, főleg a szervezeti forma kiválasztásánál *döntő szempont, hogy a népgazdaság makroszintű irányítása miképp tudja befolyásolni a vállalatot* a népgazdasági célok és érdekek megvalósítására. Azok a meggondolandó fontosabb szempontok, amelyeket a szervezeti forma megválasztásánál érvényesítenünk kell, a következők:

— A gazdaságpolitika, illetve a kormány konkrét iparpolitikája céljait, elvárásait a vállalatok működésében érvényesíteni kell. El kell érni, hogy a vállalat egésze e politika szellemében tevékenykedjék. Meg kell vizsgálnunk tehát, hogy milyen vállalati szervezeti forma biztosítja leginkább az ehhez szükséges garanciákat.

— A népgazdasági terv tartalmaz olyan kiemelt fejlesztéseket, amelyek az ország gazdasági, termelési struktúráját hivatottak megváltoztatni, s amelyek rendszerint döntő fontosságúak az ország nemzetközi gazdasági kapcsolataiban, az ország biztonsága szempontjából stb. A szervezeti forma megválasztásával biztosítani kell, hogy ezek tervszerinti időpontban és körülmények között megvalósuljanak.

— Az állam biztonsága, a lakosság szükségleteinek ellátása megkövetelheti, hogy egyes létfontosságú szükségletek iránti igényeket változó körülmények között is biztosan kielégíthessünk. E célból is indokolt lehet az erre orientált szervezetek kialakítása.

— A népgazdaság integrált jellegéből következik, hogy a központi gazdasági irányítás makroszintű gazdálkodói funkciókat lát el. Népgazdasági szinten tehát a makroszervezetek felelősek azért, hogy az ország termelőerői optimálisan fejlődjenek, hogy a fejlesztési erőforrásokat a népgazdasági célok elérésére koncentrálják, hogy az ország erőforrásait a leghatékonyabban használják ki. Lényegében a gazdaság egész területén a *szintetizálás és a rangsorolás az állami szervek feladata*. A makroszervezetek tehát a feladatokkal összhangban alakítják ki a vállalati szervezeteket, illetve funkciókat.

— Kiemelkedő feladat az alkotóképes vezető káderállomány hatékony csoportosítása, az optimális kombináció kiválasztása. Mivel ezen a területen korántsem rendelkezünk korlátlan lehetőségekkel a vállalati szervezetek megválasztásakor, ezt a korlátot kénytelenek vagyunk figyelembe venni.

— A kormány gazdaságirányító funkciójából következik, hogy egy-egy időszakban közvetlen operatív beavatkozásokra kényszerül, amelyeket a vállalati szervezetekkel kell végrehajtania. A szervezet formálásánál e beavatkozás lehetőségét is biztosítani kell, megteremtve a központi akarat érvényesülésének garanciáit.

— Gondoskodni kell a megfelelő ellenőrzési rendszerről s az ezt lehetővé tevő információs rendszerről, az integrált népgazdaság egészére.

— A vállalat közvetlen hatással van annak a területnek a fejlődésére, mindennapi életére, amelyben működik. Ezért figyelembe kell venni a vállalati forma megválasztásánál a területfejlesztési elveket, a környezetvédelmet stb.

— A vállalat mérete, magatartása, működése jelentősen befolyásolhatja a hatalmi struktúrát. Adott esetben ez károsná, társadalomellenessé válhat (például a visszaélés a monopolhelyzettel). Ezekkel a veszélyekkel már a vállalat alapításakor, a működési kör meghatározásánál számolnunk kell.

A döntés sémája

E néhány elvi kérdés tisztázása, illetve pontosabb megfogalmazása után önként adódik az a kérdés, hogy milyen — gyakorlatilag is alkalmazható — módszer következik ezekből a megállapításokból. Anélkül, hogy komplex metodika körvonalazására törekednék, néhány logikus lépés felvázolását kísérem meg, amely segítheti e bonyolult problémák elvileg is helyes megoldását.

Elsőként tekintsük át, milyen szervezeti formák között választhatunk:

- rugalmas, többcélú kis szervezet;
- rugalmas, többcélú középszervezet;
- szakosodott kis szervezet;
- szakosodott középszervezet;
- szakosodott nagy szervezet;
- koncentrált nagy szervezet horizontális vagy vertikális felépítésben;

— integrált nagy szervezet horizontális vagy vertikális felépítésben;

— trösztök, soktelepes nagyvállalatok stb.

A kialakítandó szervezetről kell ezután megfelelő információt szerezni. Csak nagyon vázlatosan felsorolva, a következő jellemzőket vizsgáljuk:

— a szervezet célja, funkciói;

— helyi igényeket elégít ki (például lakossági szolgáltatásokat végez);

— országos szükségleteket elégít ki;

— kiemelt struktúramódosítási célokat valósít meg;

— jelentős szerepe van-e a nemzetközi együttműködésben;

— milyen a termékek, technológiák jellege, de fontos az is, hogy egyedi termékeket gyárt-e változó technológiával, kis-szériákat rugalmas technológiával, jelentős kooperációs tevékenységet végez-e, nagy tömegű terméket állít-e elő bonyolult technológiával;

— milyenek a marketingtevékenység jellemzői, helyi piacra dolgozik-e, ellátja-e az egész hazai piacot vagy főleg a szocialista, esetleg főleg a tőkésországokban értékesít;

— milyen a kutatási, fejlesztési (szellemi kapacitás-) igényesség. Vizsgálandó, hogy lassú fejlesztés várható-e a szervezeteknél, viszonylag kis számban igényelnek-e nagyfelkészültségű kádereket, átlagos-e az ilyen igény vagy dinamikusan fejlődő tevékenység a jellemző, ahol a fejlődés döntő feltétele esetleg éppen a kutató-fejlesztő kapacitás milyensége;

— mekkora az eszközigeny (relatív kicsiny, átlagos vagy nagy eszközigeny jellemző-e az adott szervezetre);

— mekkora a létszámgigeny (kicsiny, közepes vagy nagy létszám szükséges-e a jellemző technológiákhoz, termelési módszerekhez).

Természetesen ezeken kívül számításba vehetők mindazok a tényezők, amelyeket az elvi részben a verseny konkrét tartalmaként megjelöltünk. Különösen fontos annak a megállapítása, hogy az adott technológiai kör, gyártási ág *kompetitív* jellegű-e vagy sem. Számba kell vennünk, hogy kommunális jellegű-e, közvetlenül egy fontos népgazdasági cél megvalósításáról van-e szó vagy sem. Csak a makroszintű irányításnál leírt szempontokat figyelembe véve alakíthatjuk ki elképzeléseinket arról, hogy az adott esetben milyen szervezeti forma a legcélszerűbb. De azt is meghatározhatjuk, hogy a kialakítandó szervezettől az önállóság, az önfenntartás milyen mértéket kívánjuk meg, tudva, hogy ez a döntés befolyásolja a jövőbeli állami támogatás mértékét s a makroszintű irányítás jellegét is.

Olyan vállalatoknál, amelyek helyi vagy hazai szükségleteket elégítenek ki, és a működési körük nem igényel nagy erőforrás-koncentrációt, nagy szellemi kapacitást vagy nagy tömegű állóeszköz-koncentrációt, *különösen ügyelnünk kell arra, hogy ne gátoljuk a gazdasági verseny kibontakozását.* Az a megállapítás, hogy a fejlődés tendenciája a nagy, integrált szervezetek felé mutat, egyáltalában nem jelenti azt, hogy ez minden termelőterületre egyformán érvényes. Sőt, olykor kifejezetten káros lehet a túlzottan nagy méret, a versenylehetőségek korlátozása.

Nem szabad engednünk a szervezeti formák uniformizálására csábító kísértéseknek. Bizonyos esetekben a legcélszerűbb a tröszti forma, vagy más hasonló nagy szervezet, különösen akkor, ha kiemelt, illetve koncentrált fejlesztési feladatokat kell megoldani, s a szervezet nemzetközi piacokra dolgozik, esetleg jelentékeny szerepet játszik a szocialista integrációban, ha nagy szellemi kapacitásokat kell koncentrálni stb. Bizonyos esetekben célszerűbb a nagyvállalati forma, különösen akkor, ha jelentős változásokat, struktúraátalakítást kívánunk a szervezeten belül elérni, és az meghatározott vállalati stratégia követését teszi szükségessé. Célszerű az úgynevezett kombinátforma is, amely életképesen egyesít területileg koncentrált, egymáshoz vertikálisan szorosan kapcsolódó egységeket. De ugyanúgy életképesek a kis- és középüzemek is, amelyek sajátos technológiákkal dolgoznak, és fejlődésüket, versenyképességüket ezekben a keretekben is biztosítani tudják, sőt adott esetekben gyors változásokra sokkal jobban képesek reagálni, mint a nagy szervezetek.

Általában *arra kell törekedni, hogy felelős gazdálkodó-vállalkozó szervezeteket hozzunk létre, azaz valóságos, tulajdonosi integrációkat létesítsünk.* Az ún. kvázi-integrációk csak nagyon indokolt és kivételes esetekben lehetnek célszerűek. Ezek egyrészt korlátozott felelősséggel, részterületükön működnek, és ez zavarja a szervezetet (nem érvényesül az osztatlan vállalkozói jog és felelősség); másrészt működésük kevésbé hatékony, a döntési folyamatok bonyolultak. A kvázi-integrációk létezése a tőkés rendszerben természetes; ha több tulajdonos van, más szervezeti formák nem hozhatók létre. Szocialista rendszerben azonban minden esetben van lehetőség a valóságos, a tulajdonosi integrációk létrehozására.

Gyakorlatias okokból megemlíteném, hogy bizonyos elvek tüzetesebb vizsgálatuk után nem bizonyulnak célszerű rendezőelveknek. *Nem látszik helyesnek az igazgatási szempontok előtérbe kerülése* a szervezeti formák meghatározásánál, bár kétségtelen, hogy az irányít-hatóság, az igazgatási eljárások bizonyos egységesítése szükséges és figyelembe veendő szempont. Elvileg sem helyeselhető az olyan csoportosítás, amely a fogyasztói területek szerint kívánja összefoglalni a szervezeteket, mert így egészen eltérő technológiájú szervezetek kerülhetnek össze, márpedig a különböző termékek terítése azonos fogyasztók esetében is egészen eltérő marketing-módszereket igényelhet. Nem kaphat túl nagy hangsúlyt — a vertikálisan összefüggő üzemeket kivéve — a területi koncentráció elve sem, mert ily módon egymással össze nem függő technológiájú szervezetek összekapcsolására is sor kerülne. Azt sem szabad megengedni, hogy túlsúlyra jussanak a szervezetekkel kapcsolatban a szubjektív tényezők, amelyek a vezetők ambíciójával, illetve a területi szervek meg nem értésével kapcsolatosak. Egyes területeken az iparág jövője kifejezetten veszélyeztetve van, ha nem sikerül változtatni a szervezeti formákon. Szeretnék azonban kiemelni néhány olyan körülményt is, amelyeknek eddig nem tulajdonítottunk kellő jelentőséget.

A szervezet méretét döntően befolyásolja, hogy milyen piaci munkát igényel az adott termékek értékesítése. Ezek a tevékenységek sokkal költségesebbek, mint ahogyan feltételezzük. Ahhoz, hogy a nemzetközi

piacokon jó nevünk, bizalmat ébresztő márkáink legyenek, évtizedekre van szükség. Mindaddig, amíg ilyen nevet nem tudunk szereznii, az azonos műszaki paraméterek esetében is termékeink többségét csak jelentős árvesztéssel értékesíthetjük. Ilyen név, pozíció megszerzése tehát egyrészt aktív költségekben (reklám-, propagandaköltségben) és passzív költségekben (árvesztésekben) igen nagy ráfordításokat igényel. Értethető, ha arra törekszünk, hogy ezek a költségek nagy szervezetekben jobban megosztódjanak. További ilyen — keveset vizsgált — körülmény, hogy milyen nagy szellemi kapacitásra, esetleg háttér-kapacitásra van szükség ahhoz, hogy az adott termelési területeken korszerű termékeket gyártsanak korszerű technológiákkal. Ha ilyen gyártási ágról van szó (például gyógyszeripar, növényvédőszer-gyártás, elektronikus számítógépek stb.), tekintetbe kell venni, hogy ez a legszűkösebb erőforrásunk, tehát ilyen esetben is a koncentrált, nagy szervezet kialakítása indokolt.

★

Remélem, hogy e gondolatok felvetése és néhány általános probléma kifejtése, az utalások mind jobb gyakorlati megoldásokhoz segíthetik az állami vezetőket és a vállalati szakembereket. Fontos lenne, hogy az ilyen jellegű intézkedéseket folyamatosan, az objektív társadalmi-gazdasági törvényszerűségek megismerése alapján, a végletes megoldásoktól tartózkodva hozzák meg. Csak így képzelhető el, hogy az egyébként teljesen ki nem kapcsolható szubjektív elemek ne jussanak túlsúlyra. Másrészt így remélhető, hogy az optimálisához közelálló kompromisszumok születnek, hiszen a különféle, gyakran egymásnak ellentmondó követelmények csak kompromisszumokkal eléghetőek ki.

MAJER JÁNOS:

**A BOLTI ÁRUKÉSZLETEK ANALITIKUS NYILVÁNTARTÁSA
— A PÉNZÜGYMINISZTERIUM HIVATALOS KIADVÁNYA —**

(Számviteli Szervezési Útmutató)

A kötet a kereskedelmi vállalatok boltegységeinek elszámolását foglalja össze. Részletesen ismerteti a bolti ügyvitel valamennyi területén a követelményeket és a lehetséges megoldásokat. A bolt áru- és göngyöleg-, valamint pénzforgalmának elszámolásán kívül foglalkozik a bolti ügyvitel szerepével, a bizonylatok kiállításával és ellenőrzésével, az árnyilvántartással, a bolti eszközökért fennálló felelősséggel. Az egyéb elszámolások és nyilvántartások fejezetben pedig a bolt olyan egyéb feladatait is felsorolja, amelyeket eddig még egyáltalán nem dolgoztak fel. Együtt tárgyalja az állami és a szövetkezeti boltokra egyaránt érvényes szabályokat és ahol szükséges, a szövetkezeti sajátosságokat külön kiemeli.

A műben feldolgozott gyakorlati példák a vállalat (szövetkezet) szervezési, ellenőrzési szakemberei és a bolti dolgozók számára egyaránt hasznos ismereteket nyújtanak. A kötet felsorolja az árukészletek nyilvántartásával kapcsolatos főbb rendelkezéseket is.

216 l., füzve 37,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SIMÁN MIKLÓS:

A termelési szerkezet korszerűsítéséről

A termelési szerkezet javítása a jelen időszakban gazdasági fejlődésünk kulcskérdésévé vált. Ez abban is megmutatkozik, hogy a gazdaságpolitikai tárgyú állami és pártdokumentumok (legújabban az V. ötéves tervről szóló törvény), valamint — beszédeikben — a vezető politikusok és gazdasági vezetők ismételten hangsúlyozzák e feladat fontosságát. A gazdasági szerkezet persze eddigi fejlődésünk során is változott. Korábban azonban inkább kísérőjelensége volt annak, hogy szabad erőforrásaink gyors ütemű bevonásával extenzív módon bővítettük a termelést (miközben a hatékonysági szempontok nem ritkán háttérbe szorultak). Napjainkban a szerkezet változtatása nehezebb feladatot jelent, mivel a fejlesztéssel együtt egyes tevékenységek korlátozására is szükség van. Az ily módon értelmezett szerkezetjavítás előtérbe kerülésében több belső és külső tényező játszott közre.

A belső körülmények változásai közül az *erőforrások fokozódó szűkössége* a legfontosabb. A foglalkoztatottság elérte azt a szintet, amikor a létszám növelésére már alig van lehetőség. (A következő ötéves időszakban az újonnan munkába lépők száma alig valamivel magasabb, mint a nyugdíjba vonulóké.) A beruházási lehetőségek is korlátozottak: a terv szerint a beruházások az előző időszakokban megszokottnál csak jóval lassabban nőhetnek. Ami a természeti erőforrásokat illeti, a megművelt földterület némileg csökken, a bányák egyre mélyebbek, a kitermelés egyre költségesebbé válik. Ilyen körülmények közt főleg két lehetőség kínálkozik a termelés növelésére: 1. a meglévő erőforrások jobb kihasználása az adott munkahelyen, tehát a tartalékok hasznosítása; 2. az erőforrások átcsoportosítása olyan területekre, ahol a felhasználással elérhető hozam nagyobb.

Növelhető az elosztható nemzeti jövedelem a *külkereskedelemből* származó előnyök fokozott feltárása révén is. A hetvenes évek közepén a külföldi árarányokban bekövetkezett változások kedvezőtlenül érintettek minden olyan országot — így hazánkat is —, amely viszonylag sok anyagot importál és főleg készterméket exportál. Az újonnan kialakult fő árarányok tartósan ígérkeznek. Ezért a bekövetkezett cserearány-veszteséget csak a termelési, export- és importszerkezet változtatásával tudjuk enyhíteni.

Gazdaságunk termelési szerkezetének változása nem tartott lépést a követelmények növekedésével. Ennek oka — azt hiszem — nem az, hogy adott növekedési ütem, illetve a gazdasági fejlettség elért szintje mellett nem lehetett volna a termelés szerkezetét is megfelelően módosí-

tani, s nem magyarázható valami más objektív, általunk nem befolyásolható belső vagy külső körülménnyel sem. Sokkal inkább az az ok, hogy nincs elfogadott mércénk a jó szerkezet megítéléséhez, s hogy nem alakult ki egyértelműen, mikor és hogyan van szükség központi beavatkozásra, végül hogy nincs megfelelő erő, ami a vállalatokat a termelés összetételének változtatására kényszerítené. Ezekről a kérdésekről kívánok e cikkben néhány gondolatot felvetni.

A szerkezet változtatását nyilvánvalóan a termelőegységeknél kell végrehajtani. Ennek ellenére, a problémákat főleg makroökonómiai nézőpontból vetem fel. Úgy vélem, hogy a vállalati szándékok is visszavezethetők a kívülről jövő hatásokra, a vállalaton belüli szerkezetváltoztatási akciók jórészt a vállalaton kívüli folyamatok, intézkedések, szabályozók nyomán alakulnak. Most nem foglalkozom olyan, egyébként nagyon lényeges kérdésekkel, hogy milyen a jó szerkezet, milyen intézkedésekkel lehet a vállalatoknál a szerkezet kedvező irányú változtatását előmozdítani stb. Valószínű, ha a központi irányok, tennivalók jobban kikristályosodnak, akkor a vállalatok tevékenysége is alkalmazkodik ehhez.

A szerkezetváltoztatás értelmezése

A szerkezet változása mindig arányváltozás, egyrészt a termékek (termékcsoportok, gazdasági ágak, ágazatok, al- és szakágazatok, vállalatok) között, másrészt a termeléshez igénybe vett erőforrások arányaiiban, illetőleg területi megoszlásában.

E meghatározás szerint szerkezetváltozás az is, ha termékcsoporton, illetőleg vállalaton belül módosulnak az egyes gyártmányok arányai és az is, ha a gyártási ágak, iparágak vagy akár a három fő termelőág (ki-termelés, feldolgozás, szolgáltatás) arányai tolnak el. Természetesen a különböző szinteken bekövetkező változások hatásaikban eltérőek (miközben kölcsönhatás is van közöttük). Elképzelhető például, hogy a vállalati termékszerkezet változtatása jelentős népgazdasági hatással jár, miközben az ágazati szerkezet nem változik.

A szerkezeti változások fogalmának helyes értelmezése korántsem öncélú fogalommagyarázat. Van olyan vélemény is, hogy szerkezetváltozásnak csak a nagyobb aggregátumokban végbemenő jelentős arányváltozások tekinthetők, és így a mi gazdasági feltételeink között számottevő változás eleve csak hosszabb távon érhető el.

Ez a nézet — megítélésem szerint — egyoldalú. Igaz ugyan, hogy az ágazatok, gyártási ágak vagy termékcsoportok arányaiban csak hosszabb idő alatt valósítható meg jelentős változás, már azért is, mert többnyire sok erőforrást, alapos előkészítést, tervezést és széles körben koordinált végrehajtást igényel.

Az ilyen nagyszabású szerkezeti változások mellett azonban fontos szerepük van a viszonylag rövid idő alatt végrehajtható szerkezeti mozgásoknak is. Ezek egy része a meglévő kapacitásokon, azok jobb összehangolásával, kihasználásával, kisebb átcsoportosításával, kiegészítésével is végrehajtható. A változó kereslet-kínálati viszonyok, a konjunkturális árváltozások szükségessé is teszik a gyártmányszerkezet gyors,

rugalmas változtatását, egyes kapacitások fokozott, mások csökkenő kihasználását. Mindez együtt viszonylag rövid időn belül is jelentős népgazdasági többlet hozamokat eredményezhet.

Míg a szerkezetváltozás egyoldalúan perspektivikus felfogása olyan gazdaságpolitikai igényt támaszt, hogy a gazdálkodó szervek számára tartós stabilitást biztosítsunk, a gazdasági szabályozók által létrehozott környezeti feltételek lehetőleg ne (vagy csak ritkán) változzanak, az utóbbi felfogás — éppen ellenkezőleg — azt kívánja, hogy a vállalatok minél gyorsabban érzékeljék a külső környezeti változásokat, s így azonnal tudjanak reagálni azokra.

A szerkezeti változások e két típusa között a gyakorlatban természetesen nincs éles választóvonal. Ennek ellenére, kimondhatjuk, hogy gazdálkodásunkban a legutóbbi időig inkább az első felfogás érvényesült (távoltartottuk a vállalatoktól a konjunkturális külpiazi hatásokat). Sőt, még a legutóbbi szabályozásmódosítás is több éves stabilitást ígér.

A konjunkturális hatásoknak az eddiginél nagyobb mértékű érvényesítése nem jelentene lemondást a perspektivikus célok megvalósításáról. A hosszabb távú vállalati tervcélok — helyes vállalati gazdálkodás esetén — amúgy sem alakíthatók ki a pillanatnyi nyereségarányok alapján: sokkal inkább a hazai és külföldi műszaki és gazdasági tendenciák, a középtávú népgazdasági tervekben megfogalmazott célok mérlegelésére kell épülniük. (Természetesen a konjunkturális hatások érvényesítésének célszerű mértéke, területe, módja külön — alapos vizsgálatot igénylő — téma.)

A szerkezetváltoztatást befolyásoló adottságok

A termelési szerkezet változtatásának lehetőségét számos adottság befolyásolja. Nyilvánvaló például, hogy az ország természeti adottságai — földrajzi fekvése, bányakincsei, éghajlati körülményei, mérete stb. — sok tekintetben meghatározóak, egyes fejlesztési irányoknak kedveznek, másokat viszont akadályoznak, egyszóval: befolyásolják a fejlesztési célok kiválasztását. A hazai nyersanyagok hiánya például a kevésbé anyagigényes termelésre, éghajlati körülményeink a mezőgazdaság fejlesztésére, az ország mérete a jelentős nemzetközi együttműködés vállalásának és a világ műszaki fejlődésével való lépéstartásnak a szükségességére hívják fel a figyelmet.

Hasonlóképpen adottságot jelentenek a meglévő termelőerők: a dolgozók képzettsége, begyakorlottsága, a termelőeszköz-állomány terjedelme, szerkezete, korszerűsége stb. Ezek egyrészt meghatározzák a rövid távú szerkezetváltoztatási lehetőségeket, másrészt „tehetetlenségi nyomatókként” befolyásolják a hosszú távú, jelentősebb strukturális változtatásokat is.

Vegyünk most szemügyre néhány olyan adottságot, amelynek befolyásoló szerepe nem egyértelmű, vitatott, illetőleg hatásukat — megítélésem szerint — nem értékeljük megfelelően.

Számos nemzetközi összehasonlítás, elemzés bizonyítja, hogy az országok mérete és termelési szerkezete között szoros összefüggés van. Minél nagyobb egy ország, annál inkább képes autarkiára berendezked-

ni, a hazai szükséglet mind nagyobb részét képes belföldi termelésből kielégíteni. Minél kisebb, annál inkább rászorul a nemzetközi együttműködésre: hazai szükségleteinek egy részét importból, más termékek exportja ellenében fedezi. Ez a tendencia korábban is érvényesült, a technikai fejlődés, a gazdaságos üzem- és gyártási méretek növekedése azonban egyre fontosabbá teszi a kis országok részére a külkereskedelem szerepének növelését. Ezt a tendenciát az 1. sz. táblázat adatai is tükrözik.

1. sz. táblázat

**Ország nagyság és az exportintenzitás
összefüggése***

Országcsoportok átlaga	Az export aránya a bruttó hazai termék (GDP) százalékában
9 igen nagy ország..	7
24 nagy ország	18
43 közepes ország ...	27
24 kis ország	32
100 ország együtt	13

* 1971. évi adatok alapján számítva. A méretek szerinti csoportosítás az országok területének, lakosságának és az évi GDP figyelembevételével történt.

Az országok mérete annyiban játszik meghatározó szerepet, hogy kis országokban biztosan kevesebbféle terméket szabad gyártani, mint a nagy országokban. Továbbá egyértelmű, hogy az importnak diverzifikálnak kell lennie (mivel számos olyan terméket kell a hazai szükségletek kielégítése érdekében behozni, melyet nem gyártanak otthon), míg az exportban előnyös a nagyfokú koncentrálttság (hiszen csak így valósítható meg a gazdaságos méretek és az erőforrások koncentrációja néhány „vivő” ágazatra).

Gazdasági szerkezetünk alakításakor törekedtünk is arra, hogy e követelménynek eleget tegyünk. Az eredmény azonban korántsem kielégítő. Az export nem eléggé koncentrált: az exportban legnagyobb arányban részt vevő 5, 10 vagy 20 termék, termékcsoporthoz jóval kisebb súlyt képvisel nálunk, mint más hasonló méretű országokban. Kevés az olyan termék, amelynek gyártását abbahagytuk és importjukra rendezkedtünk be. A kizárólagos importtól az is visszatartott, hogy a biztonságos, megfelelő minőségű hazai ellátást külföldi forrásokból gyakran nem sikerült elérni. A túlságosan széles körben belföldi termelésre alapozott ellátásnak azonban túlságosan széles és sajnos még mindig bővülő hazai termékszerkezet az ára, a termelőeszközök és a fogyasztási cikkek gyártásában egyaránt.

A termelési szerkezet szempontjából alapvető jelentőségűek a nemzetközi kapcsolatok. Elsősorban a szocialista integráció fejlődésétől függ, hogy megfelelő biztonsággal építhessünk a nemzetközi együttműködésre. Akkor hagyhatjuk abba itthon bizonyos termékek gyártását, ha azokat megbízható partnerek a szükséges mennyiségben és választékban, megfelelő időben és kielégítő minőségben szállítani tudják. E szál-

lításokat természetesen nekünk is hasonló feltételek mellett kell ellen-tételeznünk.

Összefüggés van a *gazdasági fejlettség* szintje és a termelési szerkezet között is. Egyes területeken ez az összefüggés egyértelmű, sőt, egyes vélemények szerint függvényszerű kapcsolatról is beszélhetünk. A három fő gazdasági ág aránya például szoros összefüggésben van az egy főre jutó GDP-vel, oly módon, hogy a gazdaságilag fejlettebb országokban a terciér szektor aránya csaknem mindig magasabb, a bányászaté és a mezőgazdaságé együttesen pedig alacsonyabb, mint a gazdaságilag kevésbé fejlettekben.

2. sz. táblázat

A fő gazdasági ágak arányai százalékban*

Országcsoportok	Ki- termelő	Fel- dolgozó	Szolgál- tató	Összesen
32 gazdaságilag fejlett or- szág	10	38	52	100
30 gazdaságilag közepesen fejlett ország	27	29	44	100
38 fejlődő ország	47	22	31	100
100 ország együtt	14	36	50	100

* Lásd az 1. sz. táblázat lábjegyzetét.

A termelési szerkezet és a gazdasági fejlettség összefüggéseiről szólva gyakran felmerül a kérdés: képes-e egy közepesen fejlettnak minősíthető ország, mint amilyen hazánk, olyan szerkezeti elemek kiépítésére a termelésben, amelyek a fejlett országokban léteznek? Vagy ellenkezőleg — s most már konkrétabban —; nálunk nem lehetnek életképesek azok a termelési irányok, amelyek a fejlettebb országokban is viszonylag újnak számíthatnak (például számítógép, automatikaelemek stb.)?

Az ötvenes-hatvanas években végrehajtott, egyes esetekben túlságosan gyors iparosítás tapasztalatai alapján sokan kétségbe vonják az utóbbi fejlesztési mód helyességét, azt, hogy egyáltalán képesek volnánk igen korszerű termékek gyártására. Övnek az „előreszaladástól”, amelynek eredménye — szerintük — csak kudarc lehet.

Kétségtelen, hogy a megalapozott fejlesztésnek számos előfeltétele van: képzett fejlesztő és gyártó szakembergárda, megfelelő gyártási tapasztalat, korszerű termelési eszközök, ipari háttér stb. Ilyenekkel azonban ma már számos területen rendelkezünk. Amennyiben csökkenteni akarjuk technikai elmaradásunkat, néhány területen túl kell jutni a közepes fejlettségen és — az élenjáró szintet elérő saját kutatási-fejlesztési eredményekre alapozva, vagy ilyeneket adaptálva — stratégiai-lag új, világviszonylatban élenjáró megoldásokkal is bővítenünk kell termelési szerkezetünket. (Különösen fontos az ilyen fejlesztési céloknál a stabil és megfelelő minőségű termelési háttér — anyagellátás, alkatrész-utánpótlás stb. — biztosítása, hazai termelésből vagy külföldről, vagy a kettő kombinációjával.)

Az ilyen, valószínűleg jelentős erőforrásokat igénylő, de jelentős eredményeket is hozó fejlesztések száma természetesen nem lehet nagy.

Ezek képezhetik azonban a szélesebb körben kibontakozó technikai fejlesztés *magját*. Termelési szerkezetünk változtatásának nagyobbik részét továbbra is a követő jellegű fejlesztési taktikára kell építeni. Ennek megvalósításához az a legfontosabb, hogy biztosítsuk a megfelelő szervezetségi színvonalat és behozzuk a termelést kiegészítő területeken (piaci munka, szervíz) ma mutatkozó elmaradásunkat.

A vélemények nemcsak a fejlettségi szint és a szerkezet kapcsolatát illetően megoszlóak, hanem a termelési szerkezet és a *növekedési ütem* közötti összefüggés vonatkozásában is. Sokáig az a nézet volt uralkodó, hogy a szerkezetváltozásnak nálunk *feltétele a lassúbb növekedés*. Ma inkább az a felfogás van előtérben, hogy a szerkezetváltozás éppen gyorsabb gazdasági növekedés esetén lehet intenzívebb. A tények viszont azt mutatják, hogy a szerkezet (viszonylagos) *állandóságát* éppúgy „tartani tudtuk” gyors, mint lassú növekedés mellett. A tőkés gazdaságban az a tapasztalat, hogy válsághelyzetben a gazdaságtalan vállalkozások tönkremennek, gyors fejlődés esetén pedig minden tevékenység fejlődni tud, ha nem is egyformán. Okkal feltételezhető, hogy a tervgazdálkodásban — megfelelő határozottságú intézkedések esetén — *bármilyen fejlődési ütem mellett lehet a szerkezeten változtatni*. A gyorsan fejlesztendő területek kijelölésével és preferálásával egyidejűleg azt is meg kellene határozni, hogy mely termékek, gyártási ágak termelésének korlátozására, megszüntetésére van szükség. Így a szerkezet alakításában nem csak a *bővítés* játszik szerepet, hanem a *visszafejlesztés* is. Ezért a gyorsabb szerkezetváltoztatás elsősorban nem a fejlődési ütemmel, hanem a gazdálkodás rugalmasságával, az intézkedések határozottságával és hatásosságával függ össze.

A termelési szerkezet változtatási lehetőségét a *társadalmi rend* is befolyásolja. Néhány példa erre.

A teljes foglalkoztatás biztosítása nálunk egy-két évtizeddel ez előtt meghatározott strukturális fejlődéssel járt együtt, miközben a hatékonysági szempontok sokszor háttérbe szorultak. A foglalkoztatási szempont egyoldali érvényesítése az utóbbi években is hatott az ipari fejlesztésre, főleg a vidéki kisüzemek létesítésekor. Ma elsősorban a munkaerő átcsoportosításának nehézségei lassítják a termelési szerkezet átalakítását. Társadalmunk nehezen viseli el, ha a szerkezet átalakításához egyes területeken a termelés megszüntetése válik szükségessé.

Hasonló hatású az is, hogy a biztonságos ellátás érdekében a gazdaságossági megfontolások ellenére is fenntartjuk számos cikk (alapvető élelmiszerek, olcsó ruházati cikkek, egészségügyi eszközök, gyermekellátással kapcsolatos termékek stb.) hazai gyártását. Mindez egyes területeken érezhetően csökkenti a szerkezetváltoztatás lehetőségeit.

Bár a felsorolás példaszzerű, jelzi a tendenciát és a szükséges szemléletváltozás irányát is. Nyilvánvaló, hogy egyre kevésbé lesz a hazai ellátás kizárólagos bázisa a hazai termelés, s így ellátási szempontokkal egyre ritkábban igazolható a gazdaságtalan tevékenységek fenntartása.

Természetesen a külföldi beszerzési forrásnak tartósnak és biztonságosnak kell lennie, az importárnak mennyiségben, választékban, minőségben és árban is meg kell felelnie a hazai igényeknek.

A termelési szerkezet minősítése

A struktúra alakításakor az egyik legnehezebb feladat annak megítélése, hogy *milyen a jó szerkezet*, milyen alapon lehet jónak vagy kedvezőtlennek minősíteni az egyes gyártási ágak, kapacitások, termékek arányait.

A termelési szerkezet minősítésének egyik módja a *nemzetközi összehasonlítás*. Általános tapasztalat ugyanis, hogy az országok fejlődésében sok a hasonló tendencia, miközben persze minden országnak megvannak a maga adottságai, fejlődésének jellegzetességei, fáziskülönbségei. Óvatosan kell tehát bánni a nemzetközi összehasonlítás eszközeivel; a termékek, a gazdasági ágak, a beruházások, a foglalkoztatottság, az export- és importadatok stb. arányainak nemzetközi összehasonlítása inkább illusztrációs, sem mint bizonyítási célra használható.

Fontos minősítési ismérve a termelési szerkezetnek, hogy az menyire elégíti ki az *arányosság követelményét*, amelyen sokan azt értik, hogy hazai termelésből kell fedezni a reális igényeket. Ez a követelmény persze indokolt olyan területeken, ahol a szükségletek kielégítésére csak hazai termeléssel számolhatunk (nem kompetitív tevékenységek, főleg a tercier szektorban). Indokolt lehet e szempont érvényesítése biztonsági szempontok, illetve a hagyományos vertikális kapcsolatok miatt is, feltéve természetesen, hogy az igények tényleg megalapozottak, a kapcsolatok pedig gazdaságosak. Nem szabad ugyanis megengedni, hogy az ilyen típusú kapcsolatokra való hivatkozás gazdaságtalan tevékenységek fenntartásának ürügyéül szolgáljon.

A termelés legtöbb területén azonban a *hatékonyság* lehet a fő ismérv a szerkezet minősítésekor: az a jó szerkezet, amely mellett egy-egy erőforrással a legnagyobb hozamot érhetjük el. Országunk nyitott gazdaság lévén, ez a szempont különös jelentőséget kap.

A hatékonyság mérési módja azonban vitatott, a különféle módszerek más-más szerkezetet mutatnak hatékonynak. Ezért a határozott változtatásokat gyakran gátolják a mérési bizonytalanságok.

Teljesen indokolt követelmény például a gazdaságtalan termelésnek, a ráfizetéses termékek gyártásának a megszüntetése. Közismert azonban, hogy ma nálunk az árak és így a nyereség sem tükrözik a népgazdaságilag értelmezhető hatékonysági arányokat (egyebek közt az erősen differenciált adózási és támogatási rendszer, az árakban eltérően halmozódó nyereség stb. következtében). Ilyen körülmények között nehéz egyértelműen állást foglalni egy-egy veszteséges termelőtevékenység megszüntetése mellett, hiszen lehet, hogy a nyereségesnek látszó termékek között ennél nagyobb ráfizetéssel termelt termék is található, illetve hogy a veszteségesnek látszó termék népgazdasági szinten tulajdonképpen nem is ráfizetéses.

Mindeme mérési bizonytalanságok ellenére nap mint nap állást kell foglalnunk a szerkezetet (vagy azt is) érintő kérdésekben. Mire alapozzuk állásfoglalásunkat?

A folyó termelés szerkezetére vonatkozó vállalati döntéseknél a belföldi jövedelmezőség mellett nagyobb mértékben kellene támaszkodni az export- és importáraink alapján végzett, lehetőleg a termelési vertikum minél nagyobb részét átfogó számításokra. Természetesen

ilyen számítások inkább csak a nagyobb termékcsoportokat érintő döntésekhez készíthetők. Emellett a választék, a gyártmány szerkezet alakításakor, sőt már a gyártmánytervezésben (anyagok megválasztásakor) is jobban figyelni kellene a külföldi árakra.

A fejlesztési jellegű egyedi döntéseknél általában meg kellene követelni, hogy a számításokat külföldi árak alapján is elvégezzék („D” mutató). A jelentősebb beruházásokra ma is készülnek ilyen számítások, csak éppen kevésbé befolyásolják a döntéseket.

A külpiaci árakon végzett számítások súlyát csökkenti, hogy a vállalatok érdekei elsősorban a belföldi árakhoz, a nyereséghez kapcsolódnak. A gyakorlat azonban azt bizonyítja, hogy a népgazdasági szemlélettel gondolkodni képes vállalati vezetők — főleg a sokat exportáló, illetve az importigényes vállalatok vezetői — már ma is végeznek ilyen elemzéseket. A külföldi árak alkalmazása ellen szól azok bizonytalansága, gyakori konjunkturális változása is. A konjunkturális lehetőségek kihasználása azonban — amint arra már utaltam — fontos célunk; már csak ezért sem nélkülözhetjük az aktuális vagy várható külföldi árakon végzett számításokat. (Egyébként hazai árainkkal szemben is egyre gyakrabban támasztanak olyan igényt, hogy jobban alkalmazkodjanak a külföldi árarányokhoz.)

A külföldi árakon végzett gazdaságossági, hatékonysági számítások mellett még más módszereket is ismerünk a hatékonyság jellemzésére. Ilyen például az a *kritériumrendszer*, amely a termelés hatékonyságának, a termékek versenyképességének *egy-egy tényezőit* vizsgálja. Ennek az elemzésnek az a feltételezése a kiindulópontja, hogy ha valamely termékünk eleget tesz a versenytársak által teljesített követelményeknek, akkor a kedvező hatékonyság is valószínűsíthető.

Ilyen kritériumok például: a termelés gazdaságos méretei; a termékek, a technikai felszereltség, az alkalmazott technológia korszerűsége; a jó szervezethez; a munkaerő megfelelő képzettsége és begyakorlottsága; a tudományos, technikai és ipari háttér; végül a kedvező értékesítési feltételek. Mindezen kritériumokat a potenciális piacokra jellemző feltételek alapján, az ottani versenytársakhoz hasonlítva értékeljük. Előnyösebb számunkra az a struktúra, amely viszonylag kevés anyagot és energiát s több magasan kvalifikált hazai munkát igényel, hazai természeti erőforrásokra, gyártási hagyományokra, szilárd fejlesztési bázisra támaszkodik, rugalmasan változtatható, termelési kooperációkkal megalapozható, és a természeti környezetet kevésbé károsítja.

Amennyiben valamely termelési szerkezet az értékalapon végzett hatékonysági számítások és a vázolt kritériumok szerint egyaránt kedvező vagy rossz minősítést kap, a döntés viszonylag egyértelmű lehet. Ha a kétféle módszer ellentétes minősítést ad, akkor operatív, rövidebb távra szóló döntéseknél inkább az értékmutatók alapján (külföldi árakon) végzett számításokra, hosszabb távú döntéseknél inkább a kritériumrendszerre indokolt támaszkodni.

A termelési szerkezet változtatása kapcsán a fejlesztési *döntések különféle típusait* különböztethetjük meg. Célul tűzhetjük ki a műszaki fejlődés *élenjáró* eredményének hasznosítását, továbbfejlesztését, és az ennek eredményeként létrejövő korszerű és gazdaságos termékekből, tevékenységekből származó exportot is tervezhetünk. Ilyen típusú fej-

lesztésre — hazánk kis méretei mellett — természetesen csak viszonylag szűk körben kerülhet sor. Már szélesebb az a terület, ahol a nemzetközi eredmények adaptálásával, termelési kooperációkkal, tehát ún. *követő technikával* tehetjük gazdaságosabbá a termelést és a bővülő exportot. A termékek egy további körében a *hazai szükségletre* való termelés lehet a célszerű — biztonsági vagy gazdaságossági okokból —, míg az export perspektívában nem gazdaságos, ezért legfeljebb a hazai célra szolgáló termelés gazdaságos szinten tartása indokolt. Végül azokon a területeken, ahol nem tudunk gazdaságosan termelni, szükségessé válhat a termelés *csökkentése, korlátozása, megszüntetése* (a hazai szükségleteknek tartósan és biztonságosan importból vagy helyettesítő termelésből való kielégítésével egyidejűleg), ami lehetővé teszi a felszabaduló erőforrások más területeken történő hasznosítását.

A kompetitív termelési területeken tehát a *hatékonyság* vizsgálata a szerkezeti változtatások értékelésének legfontosabb módszere. Előfordulhat azonban, főleg az operatív gazdálkodásban, hogy átmenetileg *más szempontok* kerülnek előtérbe. Korábban ilyen volt például a teljes foglalkoztatottság biztosítása, napjainkban pedig ilyen a külkereskedelmi egyenleg javítása. E szempontok érvényesítése átmenetileg ellentétbe is kerülhet a hatékonyság javításának a követelményével. A hatékonyság javításával ellentétes intézkedések azonban — bár átmenetileg szükségesek lehetnek — nem alkalmazhatók tartósan és tömegesen, hiszen egyensúlyi problémáinkat végső soron csak a hatékonyság javításával lehet megoldani.

A termelési szerkezet javítását akadályozó tényezők és hatásuk enyhítésének útjai

A termelési szerkezet változtatásával kapcsolatos vállalati magatartást szubjektív és objektív tényezők befolyásolják. A szubjektív tényezők (kényelemszeretet, konzervativizmus, kockázatvállalástól való túlzott félelem stb.) hatását különféle társadalmi hatásokkal enyhíteni lehet. Az objektív hatásokat (keresleti-kínálati helyzet, irányítás, szabályozók stb.) azonban nem lehet ilyen eszközökkel áthidalni. Nem lehet ugyanis tartósan elvárni a vállalatoktól, hogy megfelelő mérőeszközök hiányában is felismerjék a népgazdasági érdekeknek leginkább megfelelő szerkezetet, vagy hogy hosszabb időn át a népgazdasági szempontok szerint, saját érdekeik ellen cselekedjenek.

A termelési szerkezet javításához először is *fel kell ismerni* a változtatások helyes irányát. Az előzőekben bemutattam néhány olyan módszert, amely megkönnyítheti a szerkezeti szempontból előnyös döntések meghozatalát. A legjobb persze az volna, ha maguk a *belföldi árak* tükröznék jobban a népgazdasági hatékonyságot. Az 1976. év elején végrehajtott árváltoztatások ebből a szempontból kedvezőek. A kívánatos céltól azonban még messze vagyunk. Egyrészt a rendezés *részleges* volt (jó néhány kompetitív területen még számottevően eltérnek az árak a mércének tekinthető tartós külföldi árarányoktól). Másrészt a rendezés — ott is, ahol megvalósult — csak közelítette ezeket az arányokat. Végül, egyszeri árrendezéssel nem érhető el tartósan helyes orientáció, hiszen az árak folyamatosan változnak, s a mindenkori kon-

junkturális helyzet érzékeléséhez a változások gyors követésére van szükség.

A termelési szerkezet célszerű alakításához nemcsak az áraknak, hanem a költség- és adózási feltételeknek is a reális viszonyokhoz kell idomolniuk. A *költségkalkulációk* ma — számos ok miatt — eltérnek a tényleges költségarányoktól. Egyrészt a költségek között számos tisztajövedelem-elem szerepel, termékeként igen eltérő mértékben (elvonások, támogatások hatásai, előző termelési fázisok hasonló elemei, a feldolgozottsági foktól függően halmozódó magas nyereségek stb.). Másrészt, a vállalati kalkulációk a közvetett költségek eltérő és sokszor mechanikus, nem kellően megalapozott szétosztási módszerei következtében is torzítanak. Ezért a jelenlegi vállalati költségszámítások alapján nehéz a reális hatékonysági arányokra következtetni. A kalkulációkba beépülő tisztajövedelem-elemek számottevő mérséklésével és egységesítésével, továbbá a kalkulációs módszerek fejlesztésével ezeken a torzító hatásokon enyhíteni lehetne.

Tegyük fel, hogy sikerül olyan elszámolási módszert kialakítani, amely jobban lehetővé teszi a gazdasági tisztánlátást. A soron következő feladat: a szerkezetjavítás érdekében teendő intézkedések feltételeinek a tisztázása. Ezek közül a legfontosabb a *keresleti tényezők* vizsgálata. Akármilyen korszerű termék termelésének bővítéséről is van szó, meg kell győződni az értékesítés növelésének lehetőségéről, a belföldi és külföldi piacok várható felvevőkéességéről. A piaci lehetőségek felmérésére vannak módszereink, bár ezek továbbfejlesztése és gyakorlati alkalmazásuk körének szélesítése bizonyára indokolt. Vizsgálni kellene azt is, hogy a hosszú távú államközi megállapodásokkal vagy mesterségesen, támogatásokkal fenntartott kereslet mennyiben erőlténíti el a szerkezet változtatására kényszerítő hatásokat.

Kevesebb tapasztalattal rendelkezünk a tekintetben, hogy milyen eljárást kellene követni a termelés csökkentése, megszüntetése esetén. Gyakran felmerül, hogy valamely termék hazai gyártása nem hatékony és nem is tehető azzá, ezért megszüntetendő. Ilyen esetben — feltéve, hogy a termék iránt van hazai fogyasztói vagy termelői szükséglet — az igényeket itthon gyártott helyettesítő termékekkel vagy külföldi forrásokból kell kielégíteni. A hazai termelés beszüntetése azonban gyakran kiváltja a felhasználó, a fogyasztó — vagy az azt képviselő kereskedelem — ellenkezését. Hivatkoznak az ellátás biztonságához fűződő érdekre, az átállással kapcsolatos — esetleg átmeneti — többletköltségekre stb. A felhasználók ellenállása gyakran akadályozza a termelési szerkezet fejlesztését. Ha indokoltnak fogadjuk el a nemzetközi együttműködés bővítését, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy bizonyos termékekből, alkatrészekből tartósan importra rendezkedünk be. Természetesen az ellátásról hosszabb távra, biztonságosan, megfelelő minőségben kell gondoskodni, alkalmas kooperációs vagy más, kellő biztosítékokat nyújtó szerződésekkkel. Ma nem egyértelműen szabályozott, hogy ilyen esetekben kinek kell az utánpótlásról gondoskodni: az eddigi termelőnek, a felhasználónak, a termelőeszköz- (nagy-)kereskedelemnek vagy pedig a külkereskedelemnek. (Kérdés: történhet-e egyáltalán rendeleti úton a szabályozás, nem inkább az ésszerű kereskedelem szokásai, szabályai szerint kellene-e rendezni e kérdéseket.)

Gyakran akadályozta a termelési szerkezet fejlődését a meglévő *erőforrások* adott elhelyezkedése, sőt gyakran a régi szerkezetben történő újratermelődése. Az erőforrások (a munkaerő és a beruházási források) gyakran nem ott állnak rendelkezésre, ahol azokra a leginkább szükség volna.

A *munkaerő-átcsoportosítás* nehézségei közismertek. A problémát az teszi különösen nehezzé, hogy a munkahelyek száma nagyobb a rendelkezésre álló munkaerő-létszámnál, ezért jelentős és tartós munkaerő-túlkéréslet mutatkozik. (Más kérdés, mennyi maradna ebből a túlkérésletből színvonalasabb szervezés esetén.) Ezért ki kellene alakítani a munkaerő-átcsoportosítás megfelelő formáit. Egyes területeken már erre is vannak tapasztalataink. Az átcsoportosításnak az egyéni és a társadalmi érdekek egyidejű figyelembevételével kell történnie. A megszüntetendő munkahelyekről úgy kell átcsoportosítani az embereket a jobb termelési szerkezetet eredményező munkahelyekre, hogy az lehetőleg összhangban legyen az érintett dolgozók személyes érdekeivel. Gondoskodni kell arról, hogy az új munkahelyen szükséges szakismertetet megszerezhessék, biztosítani kell az új munkahelyen a méltányos jövedelemszerzési lehetőséget és a kielégítő munkafeltételeket.

A szerkezet átalakítását gyakran akadályozza a meglévő *állóeszközök* kiselejtezésétől való viszolygás. Olykor korszerűtlen — már rég leírt — állóeszközöktől sem hajlandók megválni, amelyeknek karbantartására jelentős — néha az új gép beszerzési költségeit megközelítő — összegeket kell fordítani. (Ezt a helyzetet a szabályozó rendszer is erősíti azzal, hogy a „beruházási pénz” drágább — az adózási rendszer következtében — és kevesebb van belőle, mint a „karbantartási pénzből”.)

A szerkezet korszerűsítéséhez szükséges fejlesztési alapok eddig általában aszerint képződtek, hogy mekkora volt az adott vállalat jövedelmezősége. Ez a helyzet — a jövedelmezőség és a hatékonyság már említett eltérésein kívül — azért sem kedvező, mert egyáltalán nem biztos, hogy ott érdemes beruházni a szerkezet változtatása érdekében, ahol a termelés korábban jövedelmező volt. Lehet — sőt egyes vélemények szerint az egyenlőtlen fejlődés tendenciái alapján inkább lehet — jó fejlesztést végrehajtani ott, ahol korábban gazdaságtalan volt a termelés (ahol azonban éppen ezért nem volt mód „előfelhalmozásra”). Ezen úgy lehetne segíteni, ha nagyobb lehetőség nyílna a fejlesztési források hitelek útján történő átcsoportosítására.

A jó struktúraalakításnak fontos feltétele a *döntési szintek* helyes meghatározása. Elvileg persze könnyű elhatározni, hogy minden kérdérről azon a szinten kell dönteni, ahol az informáltság a legjobb. De melyik ez a szint? Az már bebizonyosodott, hogy nem helyes a döntések teljes központosítása. Az sem valószínű azonban, hogy minden szerkezeti kérdésben a vállalatok önálló döntése vezetne a legjobb megoldásokhoz.

A döntéshozatal célszerű szintje minden bizonnyal eltérő, attól függően, hogy taktikai (rövid távú) vagy stratégiai (hosszabb időszakra kiható) döntésekről van szó. A *taktikai, rövid távú*, főleg a folyó termelés és a gyártmányszerkezetre vonatkozó döntéseket jórészt a konjunkturális feltételek határozzák meg. (Ide értendők a fenntartást és a

kisebb fejlesztést szolgáló beruházások is.) Éppen ezért az ilyen típusú döntéseket többségükben *vállalati szinten* célszerű meghozni.

A *stratégiai döntések* legnagyobb része *központi elhatározást* igényel vagy azzal függ össze. Ennek megfelelően központi döntés szükséges az energiahordozók, a villamos energia, az alapanyagok és általában a homogén félkésztermékek termelése területén, ahol a jelentősebb fejlesztések rendszerint új üzem létesítésével (vagy a meglévők hasonló nagyságrendű rekonstrukciójával) járnak. Központi intézkedést tesz szükségessé e területeken az is, hogy a vállalatok rendszerint nem rendelkeznek akkora fejlesztési eszközökkel, amekkora e tőkeigényes fejlesztésekhez szükséges.

A feldolgozó iparban is központi döntés szükséges, ha a fejlesztés szocialista szerződéses kapcsolatokkal függ össze, vagy tartós tőkés termelési kapcsolatok kialakítását jelenti, illetve a belföldi kapcsolatok jelentős, tartós átalakítását eredményezi, vagy biztonsági szempontokat befolyásol, végül ha viszonylag jelentős területeken igényel átállást a hazai helyett importforrásra. Hasonló a helyzet, ha a fejlesztés jelentős kutató-fejlesztő tevékenységgel vagy licencvásárlással jár, továbbá, ha jelentős központi erőforrás igénybevételét is szükségessé teszi.

Központi döntésre van szükség — az eddigi tapasztalatok alapján — akkor is, ha egy vállalatnál, üzemnél a termelést korlátozni, csökkenteni vagy éppen teljesen leállítani akarjuk.

A feldolgozó iparban mindezen szempontok figyelembevételével végső soron arra kellene törekedni, hogy kijelöljük a termékeknek, termékcsoportoknak, gyártási ágaknak azt a „felső” sávját, amelynek fejlesztését a kedvező minősítés (vagyis a kiemelkedően jónak ígérkező hatékonyság) alapján különösen fontosnak tartjuk. Egyidejűleg ki kellene jelölni azt az „alsó” sávot, amelyben a kedvezőtlen minősítés (vagyis az átlagosnál jóval rosszabb hatékonyság) alapján a termelés korlátozását, fokozatos megszüntetését kívánjuk célul kitűzni. (Egy-egy „sáv” a termelés 10—20 százaléka lehetne.) A felső sávban a termelésnek és a fejlesztésnek „zöld utat” kellene biztosítani, mindenféle kedvezmények, preferenciák stb. segítségével. Az alsó sávban a termelés fokozatos el-sorvasztását kellene megvalósítani, részben a fejlesztést fékező szabályozással, részben egyedi döntésekkel.

A stratégiai döntések ilyen mértékű centralizálása látszólag csorbítja a vállalati önállóságot. Valójában azonban csupán a gyakorlati helyzet elismerését jelenti, hiszen jelentősebb fejlesztésekhez a vállalatok nem rendelkezhetnek a szükséges feltételekkel. Fontos azonban, hogy a központi döntés — az információs lehetőségeknek megfelelően — korlátozott legyen, tehát az operatív részletekben megfelelő döntési szabadságot — és hozzá eszközöket — adjon a vállalatoknak. Szükséges továbbá az is, hogy a stratégiai döntések előkészítésébe a vállalatokat minden esetben bevonják, részben úgy, hogy támaszkodnak kezdeményezéseikre, javaslataikra, részben pedig azzal, hogy lehetőséget engednek a vállalatoknak a központi döntés keretei között az alkalmazott eljárások kiválasztására, a termékválaszték alakítására, a mindenkori konjunkturális helyzethez való alkalmazkodásra.

Különösen fontos a szerkezeti változások folyamatában az *időtényező* szerepének kellő értékelése. Jelenleg az a helyzet, hogy csaknem

minden, a tervvel összhangban levő termelés értékesítése eleve biztosított (belföldi és szocialista vagy más hosszabb távú megállapodások alapján). A biztosított piac nagy előny, de lehetővé teszi, hogy a kívánatos struktúraváltozás késsen. (Ezt — mint már említettük — a sokszor konzervatív igények is alátámasztják.) Ha a kereslet gyorsabban változhatna, ha a külföldi árányváltások hamarabb elérnék a vállalatokat, ha kevesebb lenne az „üvegházi eszközökkel” biztosított értékesítési lehetőség, a preferencia és támogatás, akkor mindjárt rugalmasabb gazdálkodást, gyorsabb szerkezetváltoztatást várhatnánk a vállalatoktól. Javulna a vállalatok adaptációs készsége, hamarabb korszerűsíté-
 nek termelési szerkezetüket, rövidebb idő alatt valósítanák meg a beruházásokat, gyorsabban történne a megvásárolt licencek alkalmazása, az új termékek bevezetése stb.

A struktúra korszerűsítésének fontos feltétele, hogy az érintett kollektívák (vállalatok) és személyek kellően *érdekeltek* legyenek a változtatásban. A struktúraátalakítás ugyanis, mint minden változtatás, eltérést jelent a megszokottól, új megoldásokat, fokozott erőfeszítéseket igényel. Ezt a többlet-erőfeszítést pedig vagy valamely többletjuttatással (anyagi vagy erkölcsi elismeréssel), vagy elmaradásának szankcionálásával lehet elérni.

A szerkezet változtatása, a gyártmánystruktúra megújítása természetesen bizonyos *kockázattal* jár. Gazdaságunk működésének jó néhány eleme azonban a kockázatvállalás ellen hat. Például, gazdaságossági számításainkban nem számolunk az „elmaradó hozammal”; a konzervatív gazdálkodást folytató vállalatoknak (és vezetőiknek) a jövedelme általában stabilabb és sokszor magasabb is, mint a többlet kezdeményezőké. Ezért lehetővé kellene tenni, hogy a nagyobb eredmény reményében reálisan, megalapozottan többlet újító, a termelést átalakító vállalatok dolgozóinak és vezetőinek jövedelme meghaladhassa az átlagosakét. Mivel pedig a kezdeményezések esetenként veszteséggel is járhatnak, módot kellene adni e veszteségek átmeneti áthidalására.

A *társadalmi légkört* is abban az irányban kellene fejleszteni, hogy az ilyen típusú jövedelemeltéréseket közvéleményünk elfogadja, s így ezek másokat is az újítók példájának követésére ösztönözzenek.

A termelési szerkezet-változtatás célszerű irányaira is érvényesek a költő Kazinczy Ferenc klasszikus szavai: „*jót, s jól*, ebben áll a nagy titok”. A gazdasági tudományoknak persze ennél konkrétabb iránymutatást kell adniuk. Ebben a cikkben is ehhez kívántam hozzájárulni néhány aktuális, a szerkezetváltozásra és annak nehézségeire vonatkozó gondolatsor kifejtésével.

Lakossági megtakarítás és ellátási helyzet

Cikkemben a lakossági megtakarítások és a piaci ellátási helyzet közötti összefüggéseket vizsgálom.¹ A magyar közgazdasági irodalomban meglehetősen elhanyagolt terület a fogyasztói megtakarítások kutatása. Különösen az olyan jellegű munkák hiányoznak, amelyek a fogyasztói magatartás *egészének* vizsgálatába építenék bele e sokszor elhanyagolt tényező leírását, elemzését. A külföldi irodalom azonban sokat foglalkozik a lakossági megtakarításokkal, s ezért — a magyarországi tapasztalatok elemzése előtt — röviden áttekintjük a legismertebb álláspontokat.

A megtakarítások irodalmáról

A *fejlett tőkésországok* közgazdasági irodalmában jelentős helyet foglal el a megtakarítások vizsgálata, közgazdasági értelmezése. A kutatások során két fő irányzat alakult ki. Az egyik kidolgozott elméletekre, matematikai modellekre támaszkodik, s a megtakarítások és azok forrása, a jövedelem kapcsolatát elemzi sokoldalúan. Ehhez az irányzathoz fűződik az abszolútjövedelem-hipotézis, a relatívjövedelem-hipotézis és az állandójövedelem-hipotézis kidolgozása.²

A másik irányzat a jövedelemváltozón kívül egyéb tényezőket is figyelembe vesz, mégpedig: a háztartások társadalmi-gazdasági jellemzőit, az életkort, a foglalkozást, a nevelést, különböző pénzügyi jellemzőket, vagyont stb., valamint az emberek vásárlási magatartását, szándékait és várakozásait. Ez az irányzat viszonylag közel áll tanulmányunk szemléletéhez, elsősorban azért, mert megkülönböztetett figyelmet szentel a vásárlásoknak, s — a piaci helyzettől nem függetlenül — a vá-

¹ A kutatást Farkas Katalinnal közösen kezdtük el, az alkalmazott közelítésmód fő vonásai is ekkor alakultak ki. A téma kidolgozását egyedül végeztem el. A számításokat Kapitány Zsuzsa végezte.

² Az abszolútjövedelem-hipotézis Keynesnek azon a gondolatán alapul, hogy a fogyasztás növekedése lassabb, mint a jövedelemé. Különböző tanulmányok, amelyek *háztartási adatokhoz* illesztettek fogyasztási függvényt amerikai és nyugat-európai adatok felhasználásával, megerősítették Keynesnek ezt a feltevését (Samuelson). S. Kuznets *idősorok elemzése* alapján viszont azt tapasztalta, hogy a fogyasztásnak a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya 1869 és 1929 között az Egyesült Államokban konstans volt. A *relatívjövedelem-hipotézis* ennek a látszólagos inkonzisztenciának a feloldását tűzte ki célul. E hipotézis azon a feltevésen alapul, hogy a megtakarítási ráta nem a jövedelem szintjétől függ, hanem az egyének a jövedelmi skálán elfoglalt relatív helyzetétől (D. Brady, R. Friedman, Duesenberry, Modigliani).

Az *állandójövedelem-hipotézis* szerint a háztartások fogyasztása állandó jövedelmüktől, nem pedig a megfigyelt jövedelmüktől függ: a háztartások rögzítik fogyasztásukat egy bizonyos szinten, s így a kiugró jövedelem nem kerül elfogyasztásra, hanem megtakarítást eredményez, míg a jövedelmek ideiglenes csökkenését a már összegyűjtött megtakarításból fedezik M. Friedman, Modigliani, Brumber, Ando).

sárlás motívumait is bevonja a megtakarítások magyarázatába.³ A piac szerepének hatását azonban ez a megközelítés — egyébként érthető módon — egyoldalúan szemléli: a vásárlásoknak csak az önkéntes elhalasztását kíséri figyelemmel, s nem tér ki olyan esetekre, amikor a vásárlás elhalasztásának kényszerítő okai vannak.

A *szocialista országok* közül főképpen Csehszlovákiában foglalkoztak a lakossági megtakarításokkal, bár egy-két tanulmány másutt, például Magyarországon is megjelent. Az irányzatok nem különülnek el élesen egymástól, s nem is olyan kidolgozottak, mint a nyugati elméletek, mégis figyelmet érdemelnek.

Az egyik irányzat a megtakarítások és a jövedelem kapcsolatát hangsúlyozza, s a dolog lényegét tekintve, a nyugati jövedelemhipotéziseket alkalmazza a szocialista országokra — [11], [14], [10].

A másik irányzat a fogyasztói megtakarításokat a jövedelmen kívül a piaci helyzettel is kapcsolatba hozza, s különösen fontosnak tartja elkülöníteni a megtakarítások azon részét, amely a *piaci kínálat hiányából* fakad. Ezt a nem szándékolt megtakarítást két szinten is értelmezik. Vannak, akik a megtakarításokat makroegyensúlyi szempontból közelítik meg: eszerint a felhalmozás nagyobb ütemű növekedésével, amellyel párhuzamosan jövedelemkiáramlás is bekövetkezik, nem tart lépést a fogyasztói árualap növekedése. Így a jövedelem szükségképpen nem realizálható, s nem szándékolt megtakarítások alakulnak ki⁴ — [14], [15]. E szemlélet a fogyasztói döntéseket nem tartja fontosnak. Mások a fogyasztói döntések oldaláról figyelik a megtakarításokat, s a piac ellátásának konkrétabb hiányosságait hozzák összefüggésbe a megtakarításokkal — [18], [23].

A megtakarítások alakulásának és a hiányhelyzet változásának összekapcsolására — ha nem is elméleti szinten, hanem gyakorlatias, időszerű problémákkal foglalkozó gazdasági elemzésekben — gyakran kerül sor Magyarországon is. Ez különösen olyan időszakokban fordul elő, amikor a megtakarítások népgazdasági szinten ugrásszerűen megnövekednek. Az elemzések — akárcsak Csehszlovákiában — rendszerint arra a kérdésre keresik a választ, hogy nem „túlzott”-e a megtakarítások növekedése. Ilyenkor általában kétféle választ adnak: az egyik vélemény a kényszerszűkítésség létét hangsúlyozva túlzottnak minősíti a megtakarításokat. Azt emeli ki, hogy a fogyasztók a piaci ellátás nehézségei miatt nem tudják arra költeni a jövedelmüket, amire kívánják. A másik fel fogás — az előbbit cáfolva — a piac globális ellátottságának általában vett javulásával magyarázza a megtakarítások növekedését, s így szükségyszerűnek tartja annak mértékét. Eszerint a jövedelmek emelkedésének következtében nő a megtakarítást igénylő fogyasztási cikkek iránti kereslet, s az ellátás javulása lehetővé is teszi e cikkek megvásárlását; ez a helyzet készteti a lakosságot a megtakarítások növelésére. E szerint az érvelés szerint a piac javuló ellátása fokozatosan megszünteti azokat a hirtelen vásárlásokat, amelyek a hiánygazdaság tipikus kísérőjelenségei.

Mindkét vélemény a fogyasztói piac *globális* helyzetéből indul ki,

³ Az irányzat fő képviselői: G. Katona és E. Müller. Lásd Ferber [3], Malinvaud [17].

⁴ E „makroszemléletnek” egy fordított logikájú érvelése is létezik: „A megtakarítási hajlam 1968. évi ismételt növekedése *tehermentesítette* a fogyasztói piacot a terven felül kiáramló vásárlóerő nagy részétől, nyugodt körülményeket teremtett a kereskedelem részére készletpolitikájának megvalósítására.” Lengyel [16].

amelyet egyszerre jellemez hiány és javuló ellátás. Így mindkét álláspont „megtalálja a maga közegét”, ahol illusztrálni tudja állítását. A *globális piac* egyensúlyi helyzetének változása nem egyértelmű, s mérésére nincsenek megfelelő módszereink. Az egymásnak ellentmondó vélemények valószínűleg emiatt létezhetnek, s bizonyíthatják állításaikat egy időben.

Elemzésemben szeretném elkerülni a „globális egyensúly” nem egyértelmű fogalmát, s ezért *két konkrét részpiac* (a lakás- és az autópiac) egyensúlyi helyzetét fogom a fogyasztói megtakarításokkal összekapcsolva vizsgálni. A már említett megközelítési mód — a kínálathiány konkrét hatásának elemzése a fogyasztói döntések oldaláról — általános kifejtésével s a fogyasztói elméletbe való beépítésével foglalkozott Kornai János „Az adaptáció csikorgó gépezete” című tanulmánya [15]. Dolgozatom e tanulmányhoz kapcsolódik, s az ott bevezetett fogalmakkal kísérli meg bemutatni *hiány és megtakarítás* néhány összefüggését Magyarországon az 1960—1974-es időszakban.

A lakáspiac

A két kiragadott részpiac, amelyet a megtakarításokkal összefüggésben vizsgálni fogok, mint említettem, a *lakás- és az autópiac*. Ezek ugyanis azok a javak, amelyek vásárlása a legnagyobb mértékű megtakarítást igényli Magyarországon. Az OTP vizsgálatai szerint⁵ a betétkönyves megtakarítók 30 százaléka elsődlegesen lakásra, 18 százaléka elsődlegesen autóra gyűjt, s hasonló a megtakarított betétösszeg megoszlása is.

A lakásra és autóra takarékoskodók magas aránya természetesen nem véletlen. Magyarázata az ország gazdasági-társadalmi színvonalában, szokásaiban s általában az életkörülményekben található. Az Egyesült Államokban például — a társadalombiztosítás egészen másfajta rendszere miatt — nagyrészt öregkorra, „szorult helyzetre” takarítanak meg. Ezzel szemben lakásra, házra, autóra, amelynek elterjedt vásárlási módja a részletre történő vásárlás, igen kevesen tesznek félre.⁶

Lássuk először a *lakáspiac* jellegzetességeit. Közismertek a lakáshiány s a lakásra való várakozás jelenségei. A legújabb adatok alkalmassak arra, hogy érzékeltessék a lakáshiány globális nagyságát: az elvégzett vizsgálatok szerint 1974 végén a családok száma, a részcsaládokkal és egyedül élőkkel együtt, mintegy 400 ezerrel haladja meg a lakott lakások számát.⁷

A lakáselosztás, illetve lakáspiac — elsősorban a szűkösség miatt — rendkívül szövevényes képet nyújt: a lakások egy része állami erőből épül, s ezek elosztása — legalábbis első lépésben — hatóságilag történik; másik része magánereőből épül, s ez a rész sokkal inkább rendelkezik piaci jelleggel.

Az állami lakások nagy részét a *bérlakások* és a *tanácsai értékesítésű lakások* teszik ki, a *magánlakások* körébe pedig a különböző szervezésű *társasházlakások* és *családi házak* tartoznak.

⁵ Az OTP 5—6 évenként reprezentatív felméréseket végez a lakosság megtakarítási szokásairól.

⁶ Katona [12].

⁷ Némethy [19].

Létezik ugyanakkor a használt lakások piaca, amelynél a legerősebben hatnak a kereslet— kínálat viszonyai. Bár tisztában vagyok ennek fontosságával, egzakt adatok hiányában dolgozatomban nem foglalkozom vele.

Az állami lakások szűkösségét a számadatok meggyőzően tükrözik. Bár ezek nem a mára vonatkoznak, a vizsgált időszakra mindenképpen jellemzőek: 1966-ban 100 lakásigénylőre Budapesten 2, a megyei jogú városokban 4 újonnan épült lakás kiutalása jutott.⁸

Az évenként épülő mintegy 20—30 ezer állami lakás tehát távolról sem elégíti ki az igényeket. Azzal itt nem foglalkozhatunk részletesen, hogy milyen problémák merülnek fel a hatósági elosztásnál. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy sok esetben az alacsony jövedelműek kénytelenek nagy pénzüsségeket felemészteni magánépítkezésekbe kezdeni. Ezt támasztja alá az a vizsgálat is, amely szerint a családiház-építők nagyjából kis keresetű emberek: a megvizsgált családők 83 százalékának havi jövedelme 2500 forintnál, 27 százalékának pedig 1500 forintnál is kisebb volt.⁹

Azok, akik rövid időn belül lakáshoz szeretnének jutni, végigjárják a kényszerhelyettesítés egymást követő lépcsőfokait: beadják tanácsi igénylésüket, itt azonban sokat kell várni, ezért megpróbálják a drágább szövetkezeti lakást, s ha ez sem megy, akkor egy még drágább megoldást kénytelenek választani. Ez a teljes „kényszerhelyettesítési pálya” azonban csak *elvileg* lehetséges: „Jelenlegi lakásellátási rendszerünk elvileg minden állampolgárnak lehetőséget biztosít arra, hogy lakásépítési konstrukciók bármelyikében részt vegyen. A gyakorlatban azonban legtöbbször nincs meg a választási lehetőség. Több, jelenleg különösen kedvező feltételeket biztosító építési forma meghatározott foglalkozási réteghez kapcsolódik.” Valamint: „a lakáshoz jutás módja jelentősen változik területenként is, ahol állami erőből nem építünk lakásokat (például községekben), még elvileg sincs lehetőség a kedvező lehetőségeket biztosító, állami bér- vagy szövetkezeti lakásból való részesedésre.”¹⁰

A magán-lakásépítés Magyarországon jóval nagyobb arányú, mint az állami, s ez az arány lényegesen eltér attól, amit az 1960—1975. évek-re vonatkozó 15 éves lakásfejlesztési tervben előirányoztak. A terv az 1 millió lakás 40 százalékának felépítését tervezte a lakosság magánerejéből. Ehelyett a 15 év alatt a lakások $\frac{2}{3}$ -a magánereőből épült, vagyis a magánlakások túlsúlyban vannak.

Magyarországon a 15 éves időszakban nem volt mindig ilyen az arány: a vizsgált időszak elején, az 1961—1965-ös időszakban a magánereőből épített lakások száma kevesebb volt, mint az azt megelőző öt évben. Az 1966—1970-es években sokkal élénkebb volt a lakosság építési tevékenysége, s ez maradt jellemző az 1971—1974-es években is. Ezt mutatja az 1. sz. táblázat is.

A lakásépítés és -vásárlás fontos jellemzője még, hogy rendkívül nagy szerepe van benne a *hitelnek*: a magánereőből épített lakások nagy részéhez, valamint az államilag értékesített lakások $\frac{1}{3}$ -ához a vásárlók úgy jutnak hozzá, hogy a lakás értékének csak egy részét kell készpénz-

⁸ Szelényi—Konrád [21].

⁹ B. Gorzó [8].

¹⁰ Uherezky [22].

A lakásépítés volumene és megoszlása

Megnevezés	Második	Harmadik	1971	1973	1974
	ötéves tervidőszak				
Magánlakás:					
— volumen	179 789	218 642	52 831	57 217	57 000
— arány	63,7	66,8	70,2	67,2	64,8
Állami lakás:					
— volumen	102 567	108 788	22 471	27 984	31 000
— arány	36,3	33,2	29,8	32,8	35,2

Forrás: [28]

ben lefizetniük, míg a többi fokozatos törlesztéssel egyenlítik ki.¹¹ Amikor lakásvásárlásra irányuló megtakarításról beszélünk, mindig a *hitel nélküli* (természetesen nem magánhitel nélküli) *induló összeget* értjük alatta.

A 2. sz. táblázat azoknak a lakásoknak százalékos megoszlását s a lakosság „hozzájárulásának” mértékét mutatja, amelyek a lakosság magánerejét használják fel.

Az átlagos lakásonkénti bevont magánereő (Ft) és a lakástípusok súlya (%)

Lakástípus	1966—1970.		1972—1974.	
	Ft	A lakás-típusok súlya, %	Ft	A lakás-típusok súlya, %
Tanácsi értékesítésű (szövetkezeti) lakás	17 800	16,3	26 200	15,6
Magánszervezésű társasházlakás ...	83 600	12,3	93 300	7,2
OTP-beruházású társasházlakás....	85 100	7,0	67 800	15,7
Öröklakás	168 000	1,4	422 000	0,2
Családi ház kölcsönrel	86 000	63,0	139 300	43,4
Családi ház kölcsön nélkül	—	—	215 000	15,4
Lakásépítő szövetkezeti szervezésű társasházlakás	—	—	...	2,5

Forrás: OTP-jelentések [27].

E táblázatból jól kivehető, hogy az egyes lakástípusoknál a bevont magánereő mértékét illetően az 1966—1970-es években milyen nagy különbségek voltak: három, egymástól messze eső lépcsőfok (18, 83—86, 168 ezer Ft) fedezhető fel. Az 1972—1974-es években ez módosult (átlagos értékek: 26, 68, 93, 140, 215, 422 ezer Ft), mégpedig a vállalati támogatású munkáslakás-akció térnyerése következtében, amelyet a lakásépítés és -elosztás *félpiaci* formájának is neveznek.¹² Ebben az akcióban csak az kaphat vállalati támogatást, aki az általánosan érvényes jogszabályok szerint is igényjogosult, bizonyos kötelezettségeket vállal, valamint saját anyagi fedezettel is rendelkezik.

¹¹ 1961-ben a lakások 43 százaléka, 1968-ban több mint 70 százaléka részesült hitelben — Uherezky [22].

¹² Garzó—Ladányi [7].

Az egyes lépcsőfokok között még most is nagy a távolság, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy bizonyos lakástípusok csak bizonyos rétegekhez, illetve területekhez kapcsolódnak.

A bevont magánérő összege persze szoros kapcsolatban áll a hitel-feltételekkel, azok változása is hat a megtakarításokra. De ugyanígy hat a lakásépítés költségeinek és árának emelkedése is; ez a hitelfeltételek javulása ellenére is növelheti a befizetési összegek nagyságát.

Az autópiaç

A másik piac, amelyet közelebbről meg akarunk vizsgálni, az autópiaç. Az 1960-as évek végéig szintén a hiány jellemezte. A választék nagyon szűk volt, 1966-ban például csak 7 autótípus került forgalomba. Ebben az időben a jelek szerint magas volt a valóságos fizetőképességgel és komoly vételi szándékkal nem fedezett „fiktív kereslet”. Erre akkor derült fény, amikor az autóhiány szinte egyik évről a másikra megszűnt, s több ezer autót nem tudott átvenni az igénylője.

Ez az 1960-as évek végén következett be, amikor megnőtt az autókínálat volumene, és bővült a választék is. 1970-ben már 17—20 típus volt forgalomban, szélesítve a kényyszerhelyettesítés lehetőségeit. A MERKUR, a személyautót forgalmazó egyetlen vállalat, amely a múltban kizárólag elosztóként funkcionált, és szinte hatósági szerepet töltött be, ma már egyre több piaci, kereskedelmi módszer alkalmazására kényyszerül: új telephelyeket létesít, reklámoz.

A hiány megszűnése azonban korántsem egyértelmű, enyhülése vagy fokozódása márkánként, típusonként eltérő. A sorbanállók száma egyes márkák esetében csökkent, a várakozási idő 3—5 év helyett néhány hónaptól egy-két évig terjed, de van jó néhány olyan márka is, amelynek szállítását csak 5 év múlva ígérik.¹³

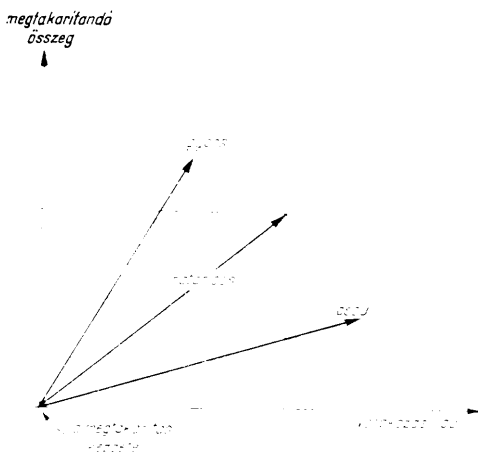
Megtakarítói típusok

Most már, pontosabban ismerve a lakás- és az autópiaç jellegét, tekintsük át, milyen típusú megtakarítási viselkedések képzelhetők el ezeken a piacokon.

Szemléltetésül vegyük egy konkrét lakástípus, a kölcsönrel épülő családi ház esetét (lásd az 1. sz. ábrát). A 2. sz. táblázat szerint az ehhez szükséges magánerejű hozzájárulás átlagosan kb. 140 000 Ft. Itt (és hasonlóképpen persze a többi lakástípusnál vagy az autóvásárlásnál is) három megtakarítói fő típust különböztethetünk meg. A választóvonalat közöttük a határidőre ütemezett megtakarító adja. Ő éppen olyan sebességgel takarít meg, amelyet az adott ár és a várakozási idő megkíván. Ez a típus tehát teljesen alkalmazkodik a piac jellegéhez, s nála a várakozási idő leteltéig fölös megtakarítás nem csapódik le. A rövidség kedvéért „határidős”-nek nevezzük e típust. Van, aki ennél az ütemnél gyorsabban takarít meg, („gyors” típus); mások viszont lassabban („lassú” típus).

¹³ Az autópiaç esetében sem foglalkozunk a használt autók forgalmával, bár tisztában vagyunk a fontosságával.

A megtakarítók fő típusai

E típusok nagyságrendjét közvetett úton s nem is teljes egészükben tudjuk csak kimutatni. 1968-ban a Központi Statisztikai Hivatal közzé tette annak a kérdőíves felmérésnek a lakásdemográfiai adatait, amely a megkérdezettek 5 éven belül megvalósítható lakásváltoztatási terveivel foglalkozott.¹⁴ Ezek szerint a lakásváltoztatást a háztartások 21 százaléka lakáscserével kívánta megoldani — velük itt nem foglalkozunk. A többiek — 79 százalék — új lakásba kívánt költözni. Megkíséreltük e más célra készült statisztikát értékelni az 1. sz ábra megtakarítói típusai szerint. A statisztika szerint azoknak a háztartásoknak a 23 százaléka, amelyeknél 3000 Ft fölötti költségkiadást jelent a lakásváltoztatás, *megelevő készpénzéből* óhajtott finanszírozni a lakásváltoztatás költségeit. Ezek joggal tekinthetők a mi „gyors” típusunknak. További 21 százalék *későbbi megtakarításaiból* óhajtotta fizetni a lakást. Ezek vagy a „határidős”, vagy a „lassú” típusnak felelnek meg. Sajnos a sokaság 56 százaléka nem értékelhető a mi tipológiánk szerint.

Összehasonlításként megemlítem, hogy 1963-ban is készült hasonló felmérés: ekkor a megkérdezetteknek 18 százaléka tartozott a „gyors” és 32 százaléka a „határidős” vagy „lassú” típusba.¹⁵ Ebből látható, hogy az egyes típusok időben változó súlyúak: 1963-tól 1968-ig nőtt a „gyors” típus részaránya.

Ha valaki képes gyorsan megtakarítani, akkor feltehetően meg is teszi, abból a megfontolásból, hogy a piaci ellátás javulása lerövidítheti a várakozási időt is. Arra törekszik, hogy ne a pénzen múljon, ha nem kap lakást. Ennek megfelelően valamely lakástípusra várakozók közül sokan már a típushoz tartozó normális várakozási idő letelte előtt rendelkeznek a szükséges összeggel. Így az ellátás javulásakor azonnal realizálni tudják lakásvásárlási szándékukat. (Ez tehát a „gyors” típus.) Lehetséges, hogy ez a gyors megtakarítási ütem egy magasabb árfekvésű, kisebb várakozási időt igénylő lakástípus megszerzését is lehetővé teszi.

¹⁴ Az 1968. évi próbaszámlálás (mikrocenzus) lakásdemográfiai adatai [25].

¹⁵ Lakásdemográfiai adatok, 1966/2. [26].

Ezért a „gyors” megtakarítók egy része átáll egy másik, „drágább” sorba, ha ott rövidebb várakozási időre számíthat.

Ha valaki a „határidős” típusnál lassabban képes csak megtakarítani, akkor az ellátás javulása esetén magánhitelek és rokoni, baráti kölcsönök segítségével igyekszik előteremteni a szükséges pénzt.

Az ellátás romlása esetén mindhárom típus kénytelen tovább várni. Ha azonban az ellátás romlása olyan erős, hogy teljesen kilátástalanná válik a vásárlási szándék megvalósítása, a megtakarítók esetleg elköltik már összegyűjtött pénzüket, és nem takarékoskodnak tovább.

Így viselkednek az *egyes* megtakarítók megtakarítói sebességük és a kínálat függvényében: bizonyos mértékig alkalmazkodnak az említett piacokhoz.

Mi az eredője ezeknek a mozgásoknak, hogyan reagál *makroszinten* a megtakarítás az ellátás változására?

Makroszinten a megtakarítások évi egyenlegét vizsgáljuk, amely tartalmazza egyrészt az OTP betétállományának, másrészt a lakosság pénzkészleteinek évi növekményét.

Az ellátás javulása makroszinten csökkenti a megtakarításokat, míg a kínálat csökkenése növeli azt. Az összefüggés nem áll fenn olyan esetekben, mikor a piacon egyik évről a másikra hirtelen változások történnek: az ellátás jelentős javulásakor ugyanis nagyon megemelkedhet, romlásakor pedig nagyon lecsökkenhet a takarékoskodást *kezdők* száma, s ez ellensúlyozhatja az évi kínálat megtakarításra való hatását.

Az általunk vizsgált piacokon azonban általában nem történtek és nem is várhatók olyan drasztikus változások, hogy ezek jelentősen befolyásolják a takarékoskodást *kezdők* számát. Így a makroszinten mért megtakarítások jól jelzik a piac kínálatának változását.

Megtakarítási függvények: a lakás- és az autópiacon közvetlen hatása

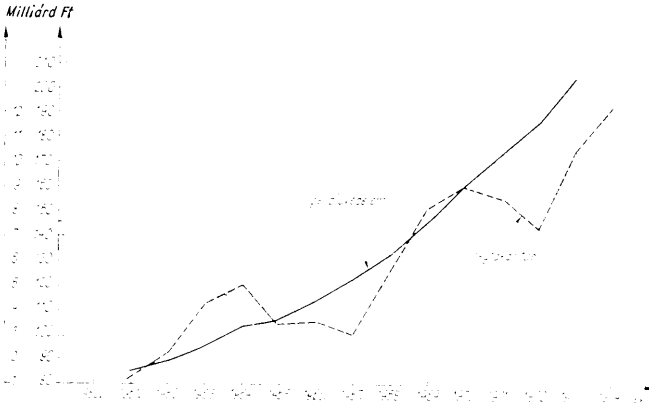
Az előző szakaszban jeleztük, hogy elvi megfontolások alapján mi-ként tükröződik a makroszintű megtakarítások változásában az ellátás változása. A továbbiakban a megtakarítások *konkrét idősorait* vetjük össze a lakás- és a gépkocsivel, valamint a jövedelem konkrét idő-soraival.

Ha végigkövetjük a népgazdasági szinten mért jövedelmek és a megtakarítások idősorait (2. és 3. sz. ábra), láthatjuk, hogy vannak időszakok, amikor jövedelemnövekedés megtakarításcsökkenéssel párosul, és fordítva: a jövedelem csökkenése megtakarításnövekedéssel jár együtt. Ennek nyilvánvalóan az a magyarázata, hogy olyan tényezők is befolyásolják a lakossági megtakarításokat, amelyek a jövedelemtől függetlenek.

Milyen kapcsolat található a megtakarítások és a lakásszaporulat változása között? A 4. és 5. sz. ábrából kiolvasható, hogy a lakások számának növekedésével a megtakarítások általában csökkennek, míg a lakásépítés növekedési ütemének csökkenése többnyire a megtakarítások növekedését eredményezi. A kapcsolat első része világos a korábban tisztázott összefüggés alapján: a megvásárolt lakásokat nagyrészt a megtakarításokból fizetik ki. A lakások számának gyarapodása emellett

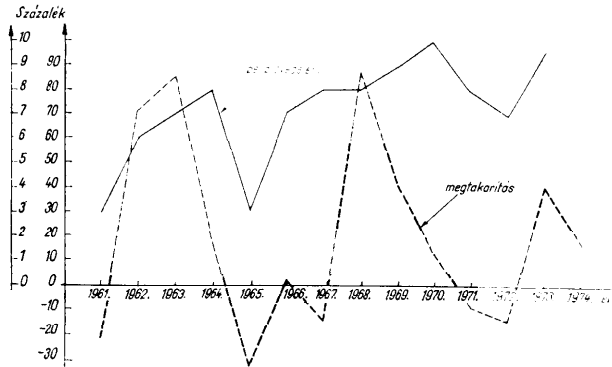
2. sz. ábra

A lakosság pénzjövedelme és megtakarítása

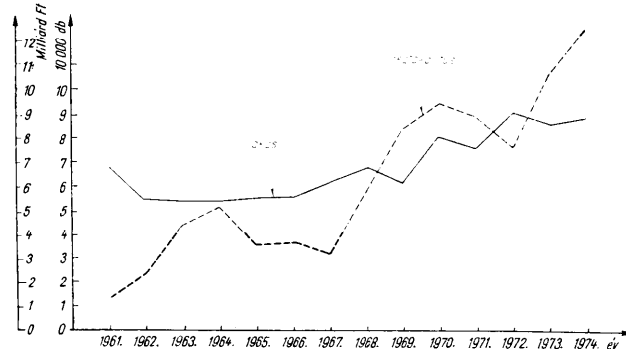
3. sz. ábra

A lakosság pénzjövedelmének és megtakarításának növekedési üteme

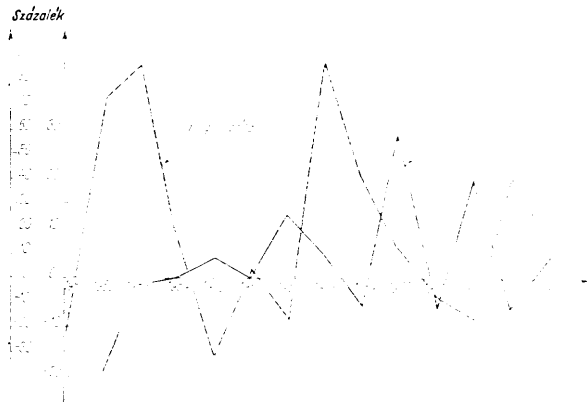

1. sz. ábra

A felépített lakások számának és a lakosság megtakarításának növekedési üteme

A lakások számának és a lakosság megtakarításának növekedési üteme

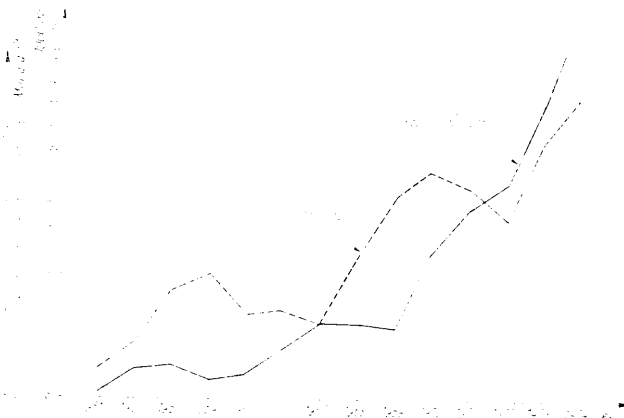

nemcsak direkt formában csökkenti a megtakarításokat: az új lakások egyben pótlólagos családi kiadásokat implikálnak. Az új lakótelepre való beköltözés után például 3—4 esztendő alatt a családok átlagosan 20 000 forintot meghaladó összeget fordítanak lakásuk felszerelésére.¹⁶

A kapcsolat másik része — vagyis hogy a lakásszaporulat csökkenése a megtakarítások növekedését eredményezi — illusztrálja a lakáshiányból adódó, nem szándékolt megtakarításokat. Ebben az esetben is érvényesül bizonyos komplementer jelenség, csak fordított előjellel: a lakáshiányból fakadó nem szándékolt megtakarítás nemcsak a lakás árát foglalja magában, hanem azoknak a már elhatározott vásárlásoknak (új bútor, autó) az árát is, amelyek az új lakás nélkül nem születhetnek meg.

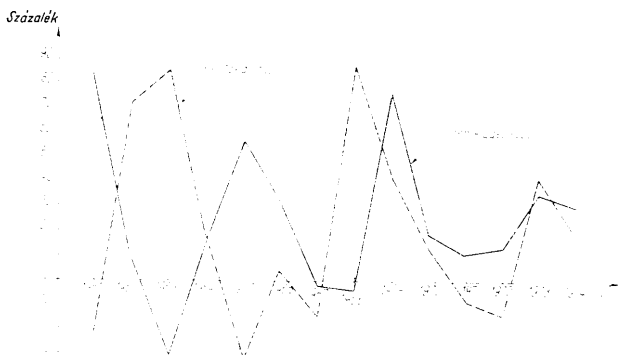
A lakásokéhoz hasonló a helyzet a személygépkocsi-eladási forgalom területén is: ha csökken az autók kiskereskedelmi forgalma, akkor általában növekednek a megtakarítások és fordítva. (L. a 6. és 7. sz. ábrát.)

Az értékesített személygépkocsik száma és a lakosság megtakarítása

¹⁶ Szelényi—Konrád [21].

Az értékesített személygépkocsik számának és a lakosság megtakarításának növekedési üteme

Az előbbieken jelzett kapcsolatokat számszerűsítve is megvizsgáljuk a következő függvény segítségével:

$$(1) \quad M_i = b_0 + b_1 J_i + b_2 L_i + b_3 A_i,$$

ahol:

M_i — az i -dik időszak (év) megtakarítása (md Ft);

J_i — az i -dik időszak lakossági jövedelme (10 md Ft);

L_i — az i -dik időszakban épített lakások száma (10 000 db);

A_i — az i -dik időszakban értékesített autók száma (1000 db).

Később ugyanezeknek a betűknek a kisbetűs alakjával jelöljük majd a változók évi növekedési ütemét.

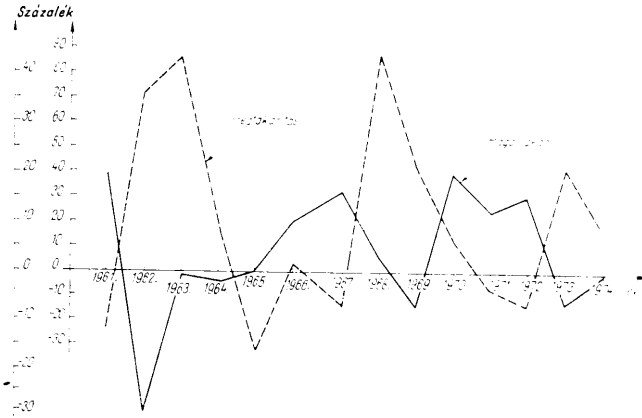
A függvény b_2 és b_3 paraméterei feltételezésünk szerint tehát negatívak, míg b_1 pozitív.

A függvény a jövedelem és a legnagyobb megtakarítást igénylő két termék piaci helyzetét jellemző változók hatását mutatja a népgazdasági szintű megtakarításokra, ahol a piaci helyzetet jobb híján e termékek eladási forgalmának változásával reprezentáljuk. A függvény változóiin kívül, mint említettük, egy sor más tényező is befolyásolja a megtakarításokat, ezektől azonban kénytelenek vagyunk eltekinteni, illetve időben változatlanoknak feltételezni őket.

A lakáspiac két teljesen különböző mechanizmus alapján működő részből áll: a hatósági elosztású, állami erőből épített lakásokból, valamint a piaci forgalmazású, magánereőből épített lakásokból. Az állami lakások száma nem hat a megtakarításokra, így a továbbiakban csak a magánlakásokkal foglalkozunk. (L. a 8. sz. ábrát.)

A jövedelem és a megtakarítás nagyfokú együttmozgása miatt eleendőnek tűnt csak egyidejű jövedelemváltozó szerepeltetése. Az autó és az állami lakások esetében nem volna jogos késleltetést figyelembe vennünk, tekintettel arra, hogy a pénzkifizetés és a használatba vétel időben nagyon közel állnak egymáshoz. A magánlakásoknál viszont jogos a késés vagy elrakozás bevezetése, hiszen az idej megtakarítások nemcsak az idén elkészülő lakásokkal, hanem a már most épülőfélben levő, de csak 1-2 év múlva tető alá kerülő lakások számával is kapcsolatban állnak. Először az egyszerűség kedvéért csak egyidejűséget téte-

A felépült magánlakások számának és a lakosság megtakarításának növekedési üteme

lezünk fel, tehát a befejezett lakások számát vesszük tekintetbe. A későbbiekben ezt az egyszerűsítést feloldjuk.

A függvény lineáris. Próbálkoztunk nem lineáris függvény illesztésével, az eredmény azonban nem mutatott szorosabb kapcsolatot sem az együttható szignifikanciájában, sem a korrelációs index nagyságában, mint a lineáris függvény.

A függvény paramétereinek becslése a legkisebb négyzetek módszerével történt. E módszerrel a paramétereket akkor fogadhatjuk el, ha hibájuk (amely az egyes paraméterek alatt zárójelben található) kisebb, mint maga a paraméter. Ennél jóval szignifikánsabb az eredmény, ha a hiba legfeljebb fele a paraméter értékének.

A becslés során a következő függvényt kaptuk:¹⁷

$$(1/a) \quad M_i = -2,4802 + 1,044 J_i - 1,1274 L_{im} - 0,0178 A_i; \quad R_1 = 0,9548, \\ (0,2686) \quad (0,5743) \quad (0,0478)$$

ahol: L_{im} a magánérből épített lakások száma.

Annak bizonyítására, hogy e változók között nem csupán idősorok esetén mindig fennáll az összefüggésről van szó, tekintjük meg a növekedési ütemeikből felépített függvényt:¹⁸

$$(1/b) \quad m_i = -0,9771 + 4,2035 j_i - 1,7218 l_{im} - 0,4329 a_i; \\ (3,9643) \quad (0,6009) \quad (0,2754) \\ R_2 = 0,7683.$$

A függvény illeszkedése az $R_1=0,9548$ és az $R_2=0,7683$ korrelációs index alapján jónak mondható.

¹⁷ Első lépésként a készpénzes eladású tartós fogyasztási cikkek is szerepeltek a változók között. A jövedelemmel való szoros kapcsolatuk miatt azonban ez nem értelmezhető eredményre vezetett.

¹⁸ A regressziós függvényhez tartozó, autokorrelációt mérő Durbin–Watson-féle d -mutató értéke az abszolút adatokból számított függvény esetén éppen az ún. tudatlansági zónába esik: nem tud az autokorreláció létéről semmit sem mondani. A növekedési ütemekből felépített függvény épp ezt az esetleg fennálló torzítást küszöböli ki, itt ugyanis nem áll fenn autokorreláció.

Mit mutatnak az egyes paraméterek?

A jövedelemhez tartozó paraméter azt jelzi, hogy ha egy adott évben tízmilliárd forinttal több a lakosság pénzjövödelme, akkor a népgazdasági szinten mért megtakarítások kb. egymilliárd forinttal növekednek. Ez az arány elég nagy, s közvetve szintén az ellátás változásából adódó megtakarításnövekedést vagy -csökkenést mutatja: a paraméter ugyanis azt a hipotetikus — néha nem is annyira hipotetikus — helyzetet tükrözi, amikor sem a lakásellátásban, sem az autóellátásban nem történik változás. Ebben a helyzetben a lakosság többletjövödelmének 10 százalékát takarítja meg.

A magánlakások számának növekedése átlagosan negatívan hat a megtakarításokra. Ha tehát 10 ezer lakással több épül, ez 0,98 milliárd forinttal csökkenti a megtakarítást. Fordított esetben, ha tehát 10 ezer lakással kevesebb épül az adott évben, akkor 0,98 milliárd forinttal növekednek a megtakarítások. Ez annyit jelent, hogy átlagosan egy lakásra 98 ezer forintnyi megtakarítás jut. (Ez a lakásárak szintje és az építetők saját munkájának magas aránya mellett reálisnak tűnik.)

A személygépkocsi-eladási forgalom szintén ellentétesen hat a megtakarításokra. Ha egy adott évben több személygépkocsi kerül forgalomba, akkor megcsappanak az az évi megtakarítások, és fordítva: ha csökken az autók száma (1000 darabbal), akkor népgazdasági szinten (0,063 milliárd forinttal) nőnek a megtakarítások. A standard hiba az abszolút értékekből felépített függvényben meglehetősen nagy. Ennek oka az autó- és a jövedelemváltozó közötti lineáris összefüggés, amelyet e két változó közötti 0,9-es korrelációs együttható bizonyít.

A függvény korrelációs indexe (0,95) igen erős kapcsolatot jelez. Azt az állítást, hogy a megtakarítások nagyságát nagymértékben befolyásolja a lakás- és a személygépkocsi-piac ellátásának változása, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a jövedelemváltozó elhagyásával képzett függvény $[M_i = f(L_i, A_i)]$ korrelációs indexe erős, 0,84-es kapcsolatot mutat, s az ütemekből képzett függvény:

$$(2) \quad m_i = 3,6 - 1,7 l_{im} - 0,5 a_i : \quad R = 0,70 \\ (0,6) \quad (0,2)$$

is erős kapcsolatra utal.¹⁹

A fogyasztói magatartás elméletének egyik legelterjedtebb tétele az, hogy a fogyasztók rendkívül erősen reagálnak az árakra, s ez határozza meg vásárlásaikat és megtakarításaikat is.

Annak bemutatására, hogy Magyarországon az elemzett összefüggések, *nem pedig a piaci árak változása hat* jelentősen a megtakarításokra, bevezettünk egy olyan megtakarítási függvényt, amely a jövedelmet és a piaci árindexet vonatkoztatja a megtakarításokra:²⁰

¹⁹ Ebből a jövedelem hatása azonban nincs teljes mértékben kiküszöbölve, a jövedelem és az autó eladási forgalma között ugyanis pozitív lineáris kapcsolat áll fenn. A lakás és a jövedelem kapcsolata sokkal lazább, így itt sokkal kisebb a multikollinearitás veszélye. Az autó eladási forgalma és a magánlakás pedig nincs szignifikáns kapcsolatban egymással.

²⁰ J. Klacková [14] tanulmányában az árakat a megtakarítás fontos mozgatórugójának tekintti a szocialista országokban is.

$$(3/a) \quad M_i = 1,2990 + 0,6906 J_i - 2,1535 P_i; \quad R = 0,91, \\ (0,1005) \quad (4,5253)$$

ahol: P_i az i -dik év piaci árindexe.

Növekedési ütemekre:

$$(3/b) \quad m_i = -5,2259 + 6,8412 j_i - 0,85 P_i; \quad R = 0,4151. \\ (5,6825) \quad (1,35)$$

Láthatjuk, hogy e függvényekben az árváltozásokhoz tartozó paraméterek sem szignifikanciájuk, sem pedig korrelációs együtthatóik alapján nem mutatják az árak jelentős hatását a megtakarításokra. Különösen akkor állíthatjuk ezt, ha e függvényeket összehasonlítjuk olyan kétváltozós függvényekkel, ahol a jövedelmen kívül a magánlakások száma szerepel:

$$(4/a) \quad M_i = -1,6440 + 0,9164 J_i - 1,1567 L_{im}; \quad R = 0,9541; \\ (0,1235) \quad (0,5462)$$

$$(4/b) \quad m_i = -3,7 + 6,3 j_i - 1,8 l_{im}; \quad R = 0,70.$$

Még egy megtakarítási függvény: a hiányhelyzet közvetett tükrözése

Az eddigiekben a megtakarításokat a jövedelmen kívül az állami, a magánlakások, valamint az autó eladási forgalmának összefüggéseivel magyaráztuk.

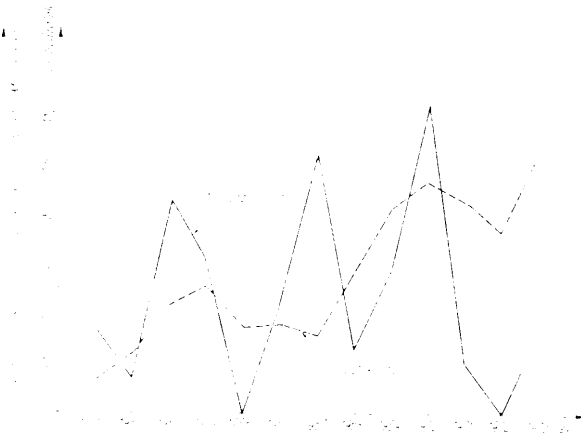
A következőkben egy újabb változót vonunk be vizsgálatunkba: az építőanyag-ellátást. Ezt az a körülmény indokolja, hogy az eddigiek során a hiány enyhülését vagy fokozódását — erős egyszerűsítéssel — csupán a kínálat változásával reprezentáltuk. Lehetséges viszont olyan helyzet is, hogy a kínálat növekedésével párhuzamosan — ha közben gyorsabban nőnek az igények, s így nő a hiány intenzitása — nem csökkennek, sőt növekednek a megtakarítások. Fordított esetben pedig: csökken a kínálat, de az igények is erősen csökkennek, s ezért csökkenhet a makroszintű megtakarítás.

Ennek vizsgálatára kapcsoltunk be a függvénybe egy olyan változót, amely a *hiányt*, vagyis az igények és a kínálat kapcsolatát fejezi ki.

Az építőanyagok esetében rendelkezünk egy olyan indikátorral — ez az építőanyag-ipari import növekedési üteme —, amely az e piacon megmutatkozó *hiányt* vagy *felesleget*, ha nem is abszolút mértékben, de relatív mozgásában, az időben összehasonlítható módon jól jellemzi.²¹ Az építőanyagok behozatala ugyanis általában meglehetősen gazdaságtalan. Az építőanyag-import nagyobb arányú növekedésére többnyire akkor kerül sor Magyarországon, ha a hazai piacon erős hiány van, a kereslet jóval túlhaladja a kínálatot. (L. a 9. sz. ábrát.)

²¹ Gács [6].

Az építőanyag-import növekedési üteme és a lakosság megtakarítása

A változó bevezetése alapján a függvény így módosul:

$$(5/a) \quad M_i = -4,5271 + 0,8891 J_i - 0,9091 L_{im} + 1,8038 E_i;$$

$$(0,1467) \quad (0,6138) \quad (1,5440)$$

$$R = 0,9434;$$

$$(5/b) \quad m_i = -4,1 + 6,6 j_i - 1,9 l_{im} + 0,2 E_i;$$

$$(4,8) \quad (0,6) \quad (0,4)$$

$$R = 0,74.$$

A függvényben az új változóhoz tartozó paraméter szignifikáns. E paraméter nem direkt módon értelmezendő. Csak annyit jelent, hogy az építőanyag-import mint a hiány indikátora szignifikánsan pozitív kapcsolatban áll a megtakarításokkal. Az E_i változó teljesebbé teszi a függvényt olyan szempontból is, hogy nemcsak az adott évben befejezett lakások számának hatását tekinti a megtakarításokra, hanem érzékelte az adott évben meglévő építéskezdesi lehetőségeket is.

A növekedési ütemekből felépített függvényben E_i nem szignifikáns, aminek oka szoros együttmozgása a jövedelemnövekedési ütemekkel.

★

A bevezetőben ismertettük a megtakarítás értékelésének irányzatait. Az egyik felfogás a kényszertakarekosság, tehát a kínálat hiányából fakadó el nem költött jövedelmek létét hangsúlyozta, míg a másik éppen ellenkezőleg, a piac javuló ellátásában látta a megtakarítások növekedésének okát.

A dolgozatban jeleztük, hogy általánosságban nem dönthető el, melyik álláspont az igaz, mivel a globális piacon hiány és felesleg egyidejűleg van jelen. A konkrét részpiacok és a megtakarítás együttes elemzésével sem jutottunk azonban egyértelmű képhez.

Az elemzett részpiacokon kialakult tartós hiányhelyzet ugyanis olyan módon befolyásolja a megtakarítási szokásokat (sebességet), hogy a megtakarítók adaptálódnak a piacokon kialakult helyzethez, megtaka-

rítási képességüket a várakozási időhöz idomítják, s így *mikroszinten* nem feltétlenül jön létre fölös (kényszer-) megtakarítás. Az ellátás változására azonban, mint láttuk, élesen reagál a *makroszintű* megtakarítás, függetlenül attól, hogy annak mekkora hányada szándékolt vagy nem szándékolt: az ellátás romlása esetén el nem költethető összegek jönnek létre, és fordítva.

Befejezésül hangsúlyozni szeretném: tisztában vagyok azzal, hogy dolgozatom a megtakarításra ható egy sor fontos tényezőt figyelmen kívül hagyott. Feltárásuk csak széles körű további kutatásokkal lehetséges. Ennek keretében nélkülözhetetlennek látszik többek között a kikérdezéses módszer alkalmazása: a fogyasztó—megtakarító személyek közvetlen megkérdezése megtakarításuk motívumairól.

Irodalom

- [1] *Barczaházi I.*: A lakosság pénzalapjainak változása és rendeltetés szerinti megoszlása. Bankszemle, 1972. 10. sz.
- [2] *Bognár J.*: A takarékoság és kereslet összefüggései a munkás és alkalmazotti háztartásokban az 1957—60-as években. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962.
- [3] *Ferber, R.*: A Review in Consumer Behaviour. Selected Readings ed. Ehrenberg, A.S.C. and Pyatt, F.G., 1971.
- [4] *Fogl, J.*: Odležená kupní síla, spotřeba a rovnováha. Politická Ekonomie, 1968. 10. sz.
- [5] *Fogl, J.*: K problematice vývoje vkladů a odlaženě kupní síly. Statistika, 1968. 2. sz.
- [6] *Gács J.*: Hiány és támogatott fejlesztés. Az építőanyag-ipari tervezés és irányítás története, 1949—1974. Konjunktúra- és Piacutató Intézet, 1975. (kézirat)
- [7] *Garzó L.—Ladányi J.*: Beszámoló a Csepel Vas- és Fémművek, a Ganz-MÁVAG és az Egyesült Izzó által szervezett lakásakciókról készített vizsgálatokról. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságpszichológiai Kutatócsoportja, 1973. (sokszorosítás)
- [8] *B. Gorzó J.*: A magán-lakásépítkezések néhány problémája. Statisztikai Szemle, 1970. 5. sz.
- [9] *Hulyák K.*: A multikollinearitásról. A KSH Ökonometriai Laboratóriuma, 1972.
- [10] *Husztai E.—Lengyel L.*: A lakosság pénzfelhalmozásának főbb jellemzői és társadalmi hasznosítása. Gazdaság, 1973. 3. sz.
- [11] *Janáček, K.*: Kúloze úspor obyvatelstva v čs. ekonomice (A megtakarítások szerepe a csehszlovák gazdaságban. A Csehszlovák Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete, 1974. (sokszorosítás)
- [12] *Katona G.—Strumpel, B.—Zahn, E.*: Aspirations and Affluence. Comparative Studies in the United States and Western Europe. McGraw-Hill Book Company, 1971.
- [13] *Kirschner Gy.—Romhányi E.*: A fővárosi lakosság jövedelme és kiadásai. Területi Statisztika, 1970. 1. sz.
- [14] *Klacková, J.*: Někteře determinanty úspor obyvatelstva a hotovostního oběživa. (A lakossági megtakarítások és a készpénzforgalom néhány meghatározója.) A Csehszlovák Tudományos Akadémia Gazdaságmatematikai Laboratóriuma, 1973. (sokszorosítás)
- [15] *Kornai J.*: Az adaptáció csikorgó gépezete. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1975. (sokszorosítás)
- [16] *Lengyel L.*: Új tendenciák a lakosság pénzbevételeinek és pénzgazdálkodásának 1968. évi alakulásához. Pénzügyi Szemle, 1968. 11. sz.
- [17] *Malinvaud, E.*: Az ökonometria statisztikai módszerei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974.

- [18] *Misař, M.*: Hlavní činitelé vývoje nerealizované kupní síly obyvatelstva v ČSSR (A nem realizált lakossági vásárlóerő alakulásának fő tényezői). Politická Ekonomie, 1962. 6. sz.
- [19] *Némethy L.*: A lakásellátás hosszú távú tervezésének főbb célkitűzései. Építésügyi Szemle, 1974. 9. sz.
- [20] *Szecső M.*: Lakossági jövedelmek — lakossági betétek. Pénzügyi Szemle, 1969. 8—9. sz.
- [21] *Szelényi I.—Konrád Gy.*: Új lakótelepek szociológiai problémái. Akadémiai Kiadó, 1968.
- [22] *Uherezky O.*: A lakásellátás társadalmi hatásai. Építésügyi Szemle, 1969. 6. sz.
- [23] *Vsetička, J.*: Dlouhodobý vývoj vkladů v ČSR (A betétek hosszú távú alakulása Csehszországban). Plánovaně Hospodarství, 1972. 4. sz.
- [24] A lakásellátás fejlődése az elmúlt 20 évben. (Összeállította: Soltész László.) Építésügyi Tájékoztatási Központ, 1972. (sokszorosítás)
- [25] Az 1968. évi próbaszámlálás (mikrocenzus) lakásdemográfiai adatai. Központi Statisztikai Hivatal, 1969.
- [26] Lakásdemográfiai adatok, 1966 2. A KSH Népeségtudományi Intézete Kutató Csoportjának közleményei, 10. sz.
- [27] Az Országos Takarékpénztár 1969—1974 közötti évi jelentései a lakásépítési, -hitelezési és -értékesítési tevékenységről.
- [28] *Beruházási—Építőipari Adatok, 1974.* Negyedéves Statisztikai Közlemények, KSH. Bp.

MUNKAKÖZÖSSÉG:

MANAGEMENT MODUL RENDSZER

(A kisszámítógépes vállalati információrendszer moduláris felépítése)
(SZÁMKI KÖNYVEK sorozat)

A munkaközösség vezetője: Siklaky István

Az ESZR-rendszer megteremtette a kisszámítógépek gyakorlati alkalmazásának alapját, s ebben különösen Magyarországra hárult jelentős feladat, mivel az R-10-es számítógép gyártása nálunk valósul meg. Hazánk különösen alkalmas a kisszámítógépes információrendszer kialakítására, miután a viszonylag kisméretű szervezetek, intézmények bármely alrendszerét vagy alrendszeregyüttesét meg lehet szervezni kisszámítógéppel.

A modul rendszer lényege ugyanis az, hogy a kezdeti alkalmazás új lehetőségeire hívja fel a figyelmet, amelyek modulárisan kielégíthetők anélkül, hogy új számítógéprendszert kellene vásárolni.

Az MM típusprogramok alapján a vállalati szakemberek könnyebben valósíthatják meg saját információrendszer-terveiket, vagyis kidolgozott modellek szerint építhetik fel saját MM-rendszerüket. A különböző vállalatok információrendszerében ugyanis elhatárolhatók a közös struktúrájú adatfeldolgozási folyamatok, amelyek csak paramétereikben térnek el egymástól. Ennek alapján általános folyamatok és általános alrendszerek választhatók ki. Ez — igen rövid idő alatt — lehetővé teszi a meglévő információrendszerek bővítését számítógépes folyamatokkal.

A mű szerzői ezzel összefüggésben a törzsadattár-aktualizálás, az anyagkatalógus-és raktárforgalom-vezetés, az állóeszköz-nyilvántartás, a TMK-tervezés általános alrendszerét ismertetik. Ezek az alrendszerek minden vállalatnál léteznek, s megfelelnek a fokozatos fejlesztés követelményeinek is. Ismertetik egy gépipari és egy élelmiszerkereskedelmi vállalat információrendszer-modelljét is: Ezeket a típusprogramokat a Videoton megbízásából az Infelcor dolgozta ki s helyezte üzembe.

A mű egy már üzemelő MM-rendszert ismertét, aminek az a jelentősége, hogy az olvasó nyomon kísérheti az elhatározástól a végső megvalósításig mindazokat a tevékenységeket, amelyek a hatékony működéshez szükségesek. Az MM-rendszert bevezetni kívánó vállalatok igen sok elméleti és gyakorlati segítséget kapnak a kötetből.

212 l., kötve 42,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A hazai K + F hatékony irányításának néhány lehetséges módszeréről

Napjainkban hazánkban s egyúttal világszerte is, divattá vált a kutatás-fejlesztés jelentőségét fejtegetni. Nemcsak könyvtárnyi tudományos igénnyel megírt tanulmány, cikk, könyv boncolgatja e témát, hanem a tömegkommunikációs eszközök „össztüze” révén nap mint nap hallunk a világban végbemenő tudományos-technikai forradalomról, a tudomány és a termelés integrációjáról, a tudomány termelőerővé válásáról, a kutatás-fejlesztés szerepéről gazdaságunk extenzív fejlődési szakaszából az intenzív fejlődési szakaszba való átmenet során. Meggyőződésünk, hogy a kutatás-fejlesztés iránt nálunk tapasztalható érdeklődés jóval túlmutat azon, amit a természetes emberi kíváncsiság indokol, s csak azzal magyarázható, hogy széles rétegek ismerték föl a kérdés társadalmi horderejét.

A tudomány, az emberi ismeret természetesen nem önmagától válik termelőerővé, hanem a társadalmi munkamegosztásba való beilleszkedés útján. Felesleges hangsúlyozni, hogy szocialista gazdaságban ez a beilleszkedés nem lehet spontán hatások eredője (egyébként a jelentős K + F eredményeket felmutató fejlett tőkésországokban sem az), hanem a népgazdaság tervszerű fejlesztésével tudatosan összehangolt folyamatnak kell lennie. Köztudott, hogy hazánkban a szocialista gazdaságépítés első időszakában a saját kutató-fejlesztő bázis megteremtése volt az elsődleges feladat, melyet sikerrel teljesítettünk is. Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy a gyors ütemű növekedés szakaszában a minőségi követelményeknek már kevésbé sikerült eleget tenni. A kutató-fejlesztő bázis fokozatos kiépülésével — összefüggésben a népgazdaság egyéb területein is felvetődött, az intenzív fejlesztés elemeinek kibontakoztatására irányuló törekvésekkel — a hatvanas évek végére mind élesebben kezdtek körvonalazódni a tudománypolitika s ezen belül a kutatás-fejlesztés irányításának új céljai.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1969-ben megfogalmazott tudománypolitikai irányelvei [5] kimondják, hogy az országban folyó K + F tevékenységnek a hagyományos célon, a tudományok önfejlődésének biztosításán túlmenően, a gazdaság szükségleteiből következő konkrét témák meghatározása és művelése révén, aktívan hozzá kell járulnia a népgazdaság intenzív fejlesztése feltételeinek kiépítéséhez. Az 1972-ben kormány szinten elfogadott országos távlati tudományos kutatási terv e követelményt a következőképpen fogalmazta meg: „A tudomány társadalmi szerepéből fakadóan a kutató-

munkának kettős szerepe van: egyrészt konkrét és aktuális gazdasági, valamint egyéb társadalmi feladatok megoldását kell előmozdítania, másrészt az előbbiekkal szerves egységben a tudományok belső fejlődéséből fakadó kutatási feladatok megoldásával kell a figyelmet ráirányítania a távlati célokra, előkészítve ezek kitűzését és megoldását is.”¹

Az országos távlati tudományos kutatási terv kialakításával a makroszintű K + F irányítás igen fontos lépést tett, hisz mind az alap-, mind az alkalmazott és fejlesztési célú kutatások terén a főirányok és célprogramok kialakításával kijelölte az ország előtt álló legfontosabb K + F feladatokat. A terv megalkotása természetesen csak az első — jóllehet alapvető jelentőségű — lépés. Az az irányítási „know-how” ismeretanyag, mellyel a K + F szférát irányító központi szerveknek (Magyar Tudományos Akadémia, ágazati minisztériumok, Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság) kell rendelkezniük a főirányok hatékony műveléséhez, a célprogramok sikerre viteléhez, nem „a priori” adott a terv megalkotásánál, hanem fokozatosan alakul ki, esetenként gyökeresen más, újszerű, a megszokottól eltérő módszerek alkalmazását (és kikísérletezését) követelve meg az irányító szervek dolgozóitól.

A ráfordítások oldaláról érzékeltetve a K + F szféra súlyát, azt látjuk, hogy 1974-ben országos szinten a nemzeti jövedelem 3,29 százalékát költöttük kutatás-fejlesztésre, az aktív kereső népesség 1,60 százaléka dolgozott a kutatás-fejlesztés területén, a népgazdaság összes beruhásából pedig 1,96 százalékot tett ki a kutatás-fejlesztés részesedése. Elgondolkodtató, figyelemre méltó számok ezek, hisz a nemzetközi összehasonlító statisztikai elemzések adatai szerint ezen értékek megfelelnek a gazdaságilag fejlett országokban szokásos arányoknak, ugyanakkor a szakirodalom s — horribile dictu — a kutatók jelentős része és a közvélemény szerint egyaránt az e téren elért K + F eredményekkel összességükben nem lehetünk elégedettek.

Ennek okát természetesen abban is lehet keresni (nem egy kutató hajlamos is rá), hogy a ráfordítások még mindig nem érték el azt a „kritikus tömeget”, amely elengedhetetlenül szükséges az eredményes kutatáshoz és a kutatási eredmények gyakorlatba való átültetéséhez. Azonban szinte bizonyosra vehető, hogy nem ebben áll a probléma lényege.² A statisztikai adatok bizonyítják: nálunk az *utóbbi másfél évtizedben a kutatás-fejlesztés ráfordításainak növekedési üteme durván kétszer akkora volt, mint a nemzeti jövedelemé*, és egyre világosabban látszik, hogy a *ráfordítások további ilyen ütemű növelése önmagában nem vezet a kívánt eredményhez, azaz a gazdasági fejlődés gyorsításához, minőségi elemei kibontakozásához*.³ A termelőszférában megvalósítható változások üteme — a mindenkori „fogadóképesség és -készség” — már egyébként is korlátozza a kutatás-fejlesztés ráfordításainak további hatékony növelését.

Véleményünk szerint tehát hazánkban jelenleg nem a ráfordítások abszolút összegének elégtelenségében kell keresni a kutatásra-fejleszt-

¹ [7] I. fejezet, 1. pont.

² Ez az állítás nincs ellentétben azzal, hogy egyes K+F témák ráfordításai nem érik el a téma sikerre műveléséhez szükséges küszöböt, az ún. kritikus tömeget. Mi a globálisan a K+F-re rendelkezésre álló erőforrásokat tartjuk elegendőnek — ezeknek az egyes témák közötti elosztása már más kérdés.

³ A törvényerőre emelt V. ötéves népgazdasági terv [10] nem is irányozza elő a K+F ráfordítások nemzeti jövedelemhez viszonyított arányának további növelését, hanem mértékét a kialakult szinten, a nemzeti jövedelem 3 százalékában rögzíti az 1976–1980 időszakra.

tésre felhasznált erőforrások relatíve alacsony hatékonyságát: *a nem kielégítő hatékonyság okai* elsősorban a — különben kielégítőnek ítéltető — globális ráfordítások felhasználási folyamatában keresendők.

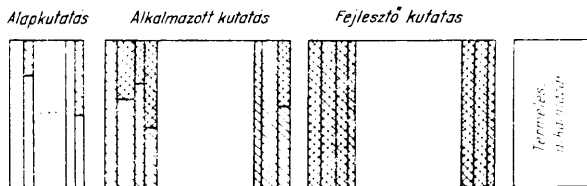
A K + F ráfordítások felhasználásának folyamatát a K + F szféra mindenkori irányítási rendszere döntő mértékben meghatározza. A továbbiakban a K + F szféra hazánkban jelenleg megvalósuló irányítását vizsgáljuk, mégpedig több oldalról. Ezek: a kutatás-fejlesztés országos szervezete; a tudományszervezés; a kutató-fejlesztő helyek tevékenységének finanszírozása és érdekeltisége; az erőforrások kutató-fejlesztő helyen belüli elosztási mechanizmusa, belső érdekeltiségi rendszere. Célunk, hogy részint a problémákra való rámutatással, részint az eddigieknél hatékonyabbnak látszó eszközök, módszerek felvázolásával hozzájáruljunk az irányító munka arzenáljának bővítéséhez, hatékonyságának fokozásához.

A hazai K+F szféra tagolódása, szerkezete

A hazai kutatás-fejlesztés országos szervezetét (a K + F szférát) az akadémiai kutatóintézetek, az ágazati kutatóintézetek,⁴ a termelővállalatok K + F részlegei és az egyéb kutatóhelyek (kiemelten: egyetemek, főiskolák) alkotják. A K + F szervezeti kereteit vizsgálva szembeötlő, hogy azok a tudományok hagyományos felosztásához igazodnak elsősorban. A természettudományi, műszaki tudományi, agrártudományi stb. — tehát a tudományok ágazati, illetve alágazati osztódásához igazodóan kiépített — kutatóhelyeken belül újabb, a tudományos kutatás típusaihoz⁵ igazodó tagolódásként alap-, alkalmazott- és fejlesztő kutatással foglalkozó kutatóhelyeket találunk. A K + F szféra előbbieket szerinti tagolódása hazánkban az általánosan jellemző tagolódás, jóllehet nem az egyetlen, hisz mellette találunk termékcsoport, illetve termék fejlesztésére orientált kutatóhelyeket is. (Az intézeti szférát példának hozva, ilyen elveken szerveződött a Vasipari Kutató Intézet, a Dohánykutató Intézet stb.)

A K + F szféra szervezeti jellemzőit jól — bár természetesen erősen leegyszerűsítetten — tükrözi az 1. sz. ábra.

A K+F szféra tagolódásának sémája

1. sz. ábra

⁴ Beleértve a trösztök, országos nagyvállalatok keretein belül működő kutatóintézeteket is.

⁵ Egyes kutatók, tudományszervezéssel foglalkozó szakemberek szerint a kutatási folyamat alap, alkalmazott, fejlesztő részekre való tagolása ma már túlhaladott, helytelen. Véleményük szerint az utóbbi időben felbukkanó újabb osztályozások, mint például az „érdeklődésre orientált kutatás (COR) — célra orientált kutatás (MOR)” kategorizálás, nem helyettesítik, hanem kiegészítik e felosztást.

Az ábrán a tudományágak szerinti ágazati, illetve alágazati tagolódást az oszlopok képviselik, amelyek az esetek jó részében egy-egy kutatóhelyet jelentenek. A blokkok között láthatók a K + F folyamat szakadási helyei, amelyeknek kiváltó okai elsősorban szervezeti, szervezési és érdekeltégi elemekben keresendők.

Az alap kutatás-blokkban, ahol a kutatóhelyek felügyeletét zömében a Magyar Tudományos Akadémia és az Oktatási Minisztérium látja el, a tudományágazati, illetve alágazati kutatási területekre (oszlopok) szervezett, irányított kutatóhelyek némelyike a főtevékenységéhez, alap kutatásához közvetlenül kapcsolódó alkalmazott kutatásokat is folytat, ezt ferde vonalkézással jelezzük.

Az alkalmazott kutatás-blokkban, ahol a kutatóhelyek a legkülönbözőbb főhatóságok felügyelete alá tartoznak, szintén érvényes a tudományok ágazatai, alágazatai szerinti tagolódás. Egyes kutatóhelyek a szférában foglalkoznak az alaptevékenységükhöz (alkalmazott kutatás) kapcsolódó fejlesztő kutatással is, ezt kétszeres vonalkézással jelzi. Lényegesen kisebb mértékű az idetartozó kutatóhelyen folyó alap kutatás, ezért ezt nem tüntetjük fel.

Végezetül találunk — elsősorban a termelés szférájában — kizárólag fejlesztő kutatással foglalkozó kutatóhelyeket is; az előbbieken felvázolt általános tagolódás itt is jellemző.

A hazai K + F szféra szervezeti struktúrájának vizsgálatából lezűrhető, hogy *ez a tudományágak elkülönültségéhez igazodó kutatóhálózat megteremti az alapot a tudományágak, -ágazatok, alágazatok önfejlődéséhez, de a szervezeti elkülönültség miatt rendkívül megnehezíti az interdiszciplináris kutatások folytatását és a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazását.* Megjegyezzük, hogy az általunk említett másik, „nem jellemző” szervezeti tagolódást képviselő, a konkrét termékre, termékcsoporthoz orientált, az alap-, az alkalmazott- és a fejlesztő kutatási típust egyaránt magukban foglaló kutatóhelyek a gyakorlati hasznosítás szempontjából ugyan eredményes megoldások, viszont speciális témáik miatt a tudományágak, -ágazatok egészének fejlődése ebben az esetben elmarad, ezért ez a megoldás meglehetősen rugalmatlan, és elsősorban a „ma” igényeire helyezi a hangsúlyt: a jövő szempontjai a szükségesnél kevésbé érvényesülnek. A kutatási eredmények alkalmazási nehézségeit enyhíti valamelyest, ha a kétféle „szervezeti telepítést” vegyesen alkalmazzuk, azonban tényleges megoldáshoz nem ez, hanem egy jól működő összekötő, áthidaló szervezési megoldás vezet. (Itt kell megjegyeznünk, hogy a kutatók rendszeresített kommunikációs lehetőségei — könyvek, cikkek írása, előadások tartása, meghallgatása, osztályülések, MTESZ-rendezvények stb. — főleg az adott tudományágak önfejlődését szolgálják.)

Termék- és technológia-célprogramok mint a K+F irányításának hatékony eszközei

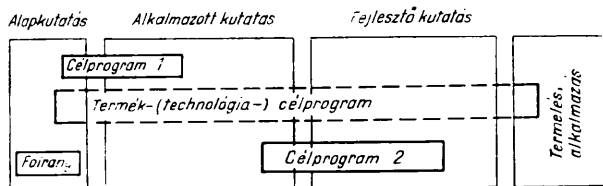
Világszerte vitatott kérdés, hogy milyen szervezeti megoldásokkal lehet a leghatékonyabban érvényre juttatni a kétféle tudománypolitikai célt: a tudományok önfejlődéséhez szükséges kereteknek és a K + F eredmények alkalmazásba vételének biztosítását. A tőkés világ

vezető államában, az Egyesült Államokban tradicionálisan nagy a gigantikus méretű ipari szervezetekben, világkorszerekben folyó, államilag finanszírozott alap- és alkalmazott kutatások súlya, azaz igen jelentős hányadban a tudományok önfejlődéséből fakadó, jóllehet államilag preferált kutatások termelőszervezetekben folynak, keretet adva ezzel a „transzfer” gyorsítására, az elért eredmények minél előbbi gyakorlati alkalmazására. A szocialista világ vezető államában, a Szovjetunióban, központilag meghatározott tervek szerint, főként a kutatóintézeti szférában valósulnak meg a tudományok önfejlődését biztosító kutatások, s jóllehet az utóbbi években megindult és egyre szélesebbé válik a kutató- és tervezőintézetek nagy termelési egyesülésekbe való beolvasztása, valamint a kész $K + F$ eredmények alkalmazásba való átvitelére szakosodó szervezetek kialakítása, mégsem e szervezeti megoldások, hanem a $K + F$ és termelőszféra kapcsolatait szabályozó direkt előírások, valamint az ezekre épülő, az alkalmazásba vételt ösztönző érdekeltiségi viszonyok központi kialakítása a döntő a „transzfer” megvalósulásában.

Egyéb példákat is idézhetnénk, hisz az idevágó ismeretanyag valóban igen gazdag, azonban mégsem tesszük, hisz véleményünk szerint *nálunk nem alapvető szervezeti változtatásokra kell koncentrálni a szellemi energiákat, anyagi ráfordításokat, hanem a meglévő szervezeti keretekre épülő hatékony tudományszervezésre.*⁶ A konkrét szervezési megoldásokat a kialakult helyzetben a *főirányok, célprogramok létesítése és hatékony működtetése* jelentik.

A *főirányokat és a célprogramokat* az 1972-ben kormány szinten elfogadott országos távlati tudományos kutatási terv, illetve ennek későbbi kiegészítése jelölte ki. A *főirányok szerepe elsősorban az az inter- és multidiszciplináris alapkutatások bitosításában, a célprogramok jelentősége a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazásában nyilvánul meg.* Szemléltetésül a 2. sz. ábrán elhelyezünk egy főirányt, két célprogramot és egy termék- (technológia-) célprogramot.

A főirányok és célprogramok szerepe a $K + F$ irányításában

2. sz. ábra

Megjegyzés: Az alap-, az alkalmazott és a fejlesztő kutatás blokkjának belső részletezésére lásd az 1. sz. ábrát. A berajzolt főirány, illetve két célprogram példaszzerű, elhelyezkedésük jellemző a ténylegesen kialakult helyzetre.

⁶ Állításunk nem azt jelenti, mintha örökérvényűnek tekintenénk a $K + F$ szférában kialakult szervezeti tagolódást, s mindenféle e téren előirányzott változtatást látatlanban elutasítanánk. Azt valljuk; a reálfolyamatokból kinövő, jelentős energiákat felszabadító szervezeti változtatásokra van szükség, nem pedig öncélú, a párt- és kormányhatározatnak csak formailag eleget tevő szervezésekre.

A főirány művelése során tehát több tudományágot, tudományágazatot érintő és ennek megfelelően — az előbbieik szerint — külön-külön kutatóhelyeken folyó *alapkutatások összehangolása, koordinálása folyik*. A célprogram 1 és 2 megvalósítása (szervezési oldalról) különböző tudományágazatokat érintő, számos kutatóhely *alap- és alkalmazott, valamint (vagy) alkalmazott és fejlesztő kutatásainak koordinálását jelenti*. Az említett két fő szervezési forma (főirány, célprogram 1; 2) érvényesítésénél jelentős könnyebbség, hogy még a kutatás szféráján belül vagyunk; ezek a termelés, alkalmazás problémáit közvetlenül nem érintik.

A *termékcélprogram* korszerű, népgazdasági szempontból kiemelt jelentőségű termék (esetleg termékcsoport) létrehozására, gyártási feltételeinek biztosítására, értékesítési lehetőségeinek felkutatására, felhasználási feltételeinek megteremtésére irányul. A *technológia-célprogram* korszerű, népgazdasági szempontból kiemelt jelentőségű, egyértelműen körülhatárolt technológia kidolgozására, bevezetési feltételeinek megteremtésére és elterjesztésére irányul.

A *technológia-célprogram tehát komplex célprogram*,⁷ ilyenformán egyrészt a kutatás szféráján belül több főirány és célprogram hatékony művelését igénylik, másrészt itt a *termelés megszervezését és a technológia bevezetését is meg kell oldani*. A termékcélprogram és a technológia-célprogram esetén a legnagyobb gondot a kutatási és a termelési szféra eltérő gondolkodásmódjának, érdekeltségi rendszerének az összehangolása, valamint a tárcák közötti egyeztetés okozza. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a gyakorlati alkalmazás oldaláról nézve kizárólag termék- és technológia-célprogramot szabadna indítani, mert csak ezeknél a szervezési megoldásoknál lehet alapos reményünk az új terméknek, az új technológiának a gazdasági élet szempontjából hasznosítható időpontban való megjelenésére. Jelenleg azonban ilyen ún. *termék- vagy technológia-célprogramunk nincs*. Ennek egyetlen oka van, nevezetesen: *szervezési kultúránk fejletlensége miatt képtelenek vagyunk az ilyen program megszervezésére*. Lehet, hogy túlzónak tűnik ez az állítás, de tény, hogy sokkal könnyebb feladatok, főirányok, célprogramok megszervezése is jelentős nehézségeket okoz számunkra, és közülük nem egy szinte csak névlegesen működik.

Vannak, akik feleslegesnek ítélik a főirányok művelését, arra hivatkozva, hogy még ha jól folyik a koordinálás, akkor sincs konkrét, gyakorlatilag alkalmazható eredmény — s ezt az ítéletüket a célprogramokra is kiterjesztik. Rövidlátó álláspont ez! *Kell a főirányok művelése, kellene a koordinálási, szervezési tapasztalatok, ugyanis csak ezek birtokában tudunk a jövőben nagy valószínűséggel előrejelezhető eredményű főirányokat, célprogramokat indítani, amelyek feltétlenül szükségesek a termék- és technológia-célprogramok megvalósításához*. *A termék- és a technológia-célprogramok pedig, mint gazdaságunk műszaki fejlődésének alapjai, hordozói, tulajdonképpen már ma is nélkülözhetetlenek*.

A főirányok gondos megválasztása a hatékony K + F tevékenység egyik alapfeltétele. Ezt annál is inkább hangsúlyozni kell, mert az elkö-

⁷ Az országos távlati tudományos kutatási terv célprogramjait [7] eredetileg feltehetően hasonló tartalmúnak képzelték, mint mi az ún. termék- és technológia-célprogramokat. A gyakorlati tapasztalatok szerint azonban döntő többségük csak úgy működik, mint a vázolt „célprogram 1”, „célprogram 2”.

vetkező években az egyes főirányokra fordítható szellemi és anyagi erőforrásaink csak szerény mértékben emelkedhetnek. A nemzeti jövedelemből a tudományos kutatásra fordított mai, több mint 3 százalékos arány szinte maximális, kizártnak látszik, hogy az elmúlt másfél évtizedhez hasonlóan a $K + F$ ráfordítások növekedési üteme meghaladja a nemzeti jövedelem növekedési ütemét. Az alapkutatások finanszírozására fordított összegek összes $K + F$ ráfordításon belüli, mintegy 15 százalékos aránya nagyságrendileg megfelelő, ennek jelentős részét viszont felemésztik a diszciplináris kutatások.⁸

A diszciplináris kutatások rovására véleményünk szerint nem szabad növelni a főirányokra fordított anyagi és szellemi erőforrásokat, mert ezzel a világszerte gyors diszciplináris fejlődéstől elmaradnánk, s egyúttal az indítandó új főirányok diszciplináris megalapozása sem lenne kielégítő. Miközben tehát a főirányok szerepét hangsúlyozzuk, fontosságukat joggal kiemeljük, nem szabad szem elől tévesztenünk a kutatási folyamat jellegét, dialektikáját, mert különben — minden jószándék ellenére — a várt hatások ellenkezője következik be. Azt is figyelembe kell venni, hogy egy új főirány beindításának és vitelének megvan a maga célszerű alsó határa a ráfordítások oldaláról, s egyúttal megvan a kutatás természetéből fakadó kockázata is, azaz bár a nemzeti jövedelem abszolút összegének növekedéséből jutunk többletforrásokhoz, hatékony új főirányt indítani csak ritkán nyílik lehetőség. Mindéből adódik, hogy szinte szükségszerűen van kevés számú főirányunk, ezek kiválasztását különös gonddal kell előkészíteni, a kiválasztott főirányok sikeres művelésére pedig maximális erőfeszítéseket kell tenni.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a főirányok kijelölése még nem jelenti tényleges művelésüket, tehát beszélhetünk egy „főirányosodási” folyamatról, amely a kijelöléstől egy témakonzentrált távlati kutatási terv szervezettel, felszereltségileg megalapozott megvalósításának kezdetéig tart. Az elmúlt három évben a főirányok művelésével kapcsolatban szerzett tapasztalatok azt mutatják, hogy a főirányok koordináló tanácsaik működésétől függően rendkívül különböző mértékben haladtak előre a „főirányosodás” útján. Ezeknek a tapasztalatoknak az alapján tehetők bizonyos javaslatok a főirányok művelésében alkalmazandó új tudomány szervezési módszerekre.

Itt említjük meg, hogy a termék- és a technológia-célprogramok sikeres műveléséhez néhány alapfeltétel ma nem látszik biztosítottnak. A korábbi években, amikor tudománypolitikánk fő célja a tudományok belső fejlődéséből fakadó kutatási feladatok megoldása volt, nem jelentkezett olyan élesen a $K + F$ irányításában részt vevő számos főhatóság (Magyar Tudományos Akadémia, minisztériumok, Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság stb.) egymás közötti kapcsolatainak nehézsége, mint ma, amikor a kutatásoktól megköveteljük, hogy konkrét és aktuális gazdasági, valamint egyéb társadalmi feladatok megoldását is előmozdítsák. A főhatóságok közötti munkakapcsolatok rugalmassága ugyan szubjektív tényezőktől is függ, azonban a kapcsolatok kényszerpályának a mainál jóval racionálisabb, egyszerűbb kialakítása is tudomány szervezésünk lényeges és időszerű feladata.

⁸ Diszciplináris kutatásokon értjük a hazai körülményekhez igazodó, a tudomány önfejlődéséből következő előrehaladását bármely vonatkozásban szolgáló kutatásokat.

Nem hagyható említés nélkül az *országos kutatás—fejlesztés-statisztikával*, mint a tudományszervezési munka egyik fontos információs bázisával kapcsolatos problémák köre. A Központi Statisztikai Hivatal évenként kiadott „Tudományos kutatás” című kötetei, melyek szinte teljeskörűen átfogják a hazai K + F szférát, nem az operatív irányítás, tudományszervezés igényeit tartják szem előtt, a bennük foglalt nagy tömegű adathalmaz az operatív munkavégzéshez alig használható. Olyan alapkérdésekre nem kapunk választ a vasok kötetekből, hogy milyen a kutatóintézeti szféra bevételi-kiadási szerkezete akadémiai, vállalati gazdálkodási rend szerint működő ágazati, egyéb (tröszt) ágazati kutatóintézetek szerinti bontásban, milyen ugyanezen bontásban e szféra kutatási szerződéseinek szerkezete a díjazás meghatározásának módja szerint, mire fordítódik az ágazati minisztériumhoz befolyó központosított műszaki fejlesztési alap stb. A statisztika mereven ragaszkodik az „egy intézet — egy ágazat” besorolási elvhez, ami — gondoljunk csak a Központi Fizikai Kutatóintézet fizika tudományágazatba való besorolására a természettudományokon belül — nem kis torzítást okoz; más esetben kimutat több mint 800 kutatói szinten működő szervezőt, ami nyilván csak rossz definíció eredménye lehet; tömegével tartalmaz legfeljebb a kíváncsiskodó laikust érdeklő adattömeget (például a külföldre történő kiutazások apró részletekbe menő közlését). Nem mellékes kérdés, hogy az országos K + F statisztikák gyűjtésével, feldolgozásával kapcsolatos jelentős munkaráfordítást célirányosabbá tegyük, az operatív K + F vezetés szolgálatába állítsuk.

A K + F finanszírozási és érdekeltiségi keretei

Az *akadémiai kutatóintézetek* költségvetési rend szerint gazdálkodnak. Emellett szerződéses alapon vállalhatnak külső megbízást, illetve folytathatnak termelőtevékenységet, amennyiben ezek szervesen kapcsolódnak az intézet terveiben rögzített feladatokhoz, s e munkák révén is képződnek saját jogon felhasználható alapjaik. (A külső megbízások — ún. egyéb szerződéses — tevékenység aránya mindenekelőtt a természettudományi kutatóintézetekben jelentős, a Központi Fizikai Kutatóintézetnél például a teljes árbevétel kétharmada.) Meg kell jegyezni, hogy az utóbbi években hazánkban is — a többi szocialista országhoz hasonlóan — jelentősen megnövekedett a költségvetési finanszírozáson belül a *feladatfinanszírozás aránya a globális intézetfinanszírozás terhére*. Ez általában kedvező jelenségként értékelhető, hisz a központi akarat érvényesítése a konkrét feladatfinanszírozás alkalmazásával hatékonyabban valósítható meg, mint az intézeti tevékenység globális finanszírozásával, azaz a diszciplináris önfejlődést szolgáló intézetfinanszírozást hatékony szervezési módszerek alkalmazásával a feladatfinanszírozás jól kiegészítheti.

Az *ágazati kutatóintézetek* egy része vállalati gazdálkodási rend szerint működik, másik része tröszt kutatóintézet formájában. Ezekre az intézetekre egyaránt jellemző, hogy önfinanszírozók, azaz szerződéses megbízások alapján teljesített munkák bevételeiből fedezik kiadásait, azonban a tröszt szervezetbe tartozó kutatóintézetek alapkép-

zési és érdekeltségi rendszere az állam számára adóalanyt jelentő tröszt érdekeltségi rendszerével egyezik meg, s eltér az „önálló” vállalatként funkcionáló ágazati kutatóintézetek alapképzési és érdekeltségi rendszerétől. Ez a finanszírozási és érdekeltségi rendszer, amely fő vonásai-ban a gazdaságirányítás mai rendszerére való áttérés (1968. január 1.) óta van érvényben, elvben tág teret biztosít a termelővállalatok és a kutatóintézetek közötti közvetlen kapcsolatok kialakításának. A bázisát képező kutatási szerződések ugyanis módot adnak arra, hogy a vállalkozó (a kutatóintézet) részesedjék a saját maga által teljesített kutatási-fejlesztési szolgáltatás gyakorlatban való alkalmazásának eredményéből, a megrendelőt (a termelővállalatot) pedig a saját érdekeltsége készíti arra, hogy a gyakorlatban hatékonyan alkalmazható kutatási-fejlesztési eredményhez jusson. A kutató- és a termelőszféra érdekeltségének összekapcsolódása előtt nincs jogi akadály, a lehetőségek azonban mégis kihasználatlanul maradnak.

Egy reprezentatív felmérés tanúsága szerint — idézi [4] — a megkötött kutatási-fejlesztési szerződések 88 százaléka fix díjtételt rögzít az elvégzendő szolgáltatásért, s mindössze 9,3 százalékban találkozunk kalkuláción alapuló díjmeghatározással. Elenyészően alacsony (1,2%) azoknak a szerződéseknek az aránya, ahol a díj meghatározását valamilyen formában hozzákapszolja a kutatási-fejlesztési tevékenység hatékonyságához. Az országos statisztika [8], bár sajnálatos módon össze-mossa az akadémiai és az ágazati intézetek szféráját, az idézett reprezentatív felmérés által mutatott képet teljes mértékben alátámasztja, amint az a táblázatból is kitűnik.

A kutatóintézeti költségek finanszírozásának szerkezete 1973-ban

Megnevezés	Millió Ft	Százalék
<i>Szerződés, megbízás, illetve megrendelés alapján:</i>		
Központi MÚFA terhére..	533,1	19,3
Ebből: OMFB-től.....	90,7	3,3
minisztériumoktól .	442,4	16,0
Állami költségvetés terhére	284,1	10,3
<i>Központi szervektől.....</i>	<i>817,2</i>	<i>29,6</i>
<i>Más kutatóintézettől.....</i>	<i>55,9</i>	<i>2,0</i>
<i>Vállalatoktól.....</i>	<i>962,6</i>	<i>35,0</i>
Ebből: fix áras.....	818,4	29,7
utókalkulált.....	77,8	2,8
eredménytől függő.	7,9	0,3
<i>Egyéb szervektől.....</i>	<i>92,5</i>	<i>3,4</i>
<i>Szerződés, megbízás, illetve megrendelés.....</i>	<i>1928,2</i>	<i>70,0</i>
<i>Globális költségvetési intézmény-finanszírozás.....</i>	<i>699,1</i>	<i>25,4</i>
<i>Egyéb források.....</i>	<i>127,0</i>	<i>4,6</i>
Összesen.....	2754,3	100,0

Forrás: [8], 72. l.

Véleményünk szerint a *termelő- és a kutatószféra közti közvetlen érdekkapcsolatok hiánya az egyik fő oka a kutatási-fejlesztési ráfordítások nem kielégítő hatékonyságának*. Természetesen feltehető a kérdés, hogy ha jogilag mód van a közvetlen érdekkapcsolatok kialakítására, s ha mind a termelő-, mind a kutatószféra vállalati nyereségérdekltségben dolgozik, miért nem alakultak ki az új gazdaságirányítási rendszerre való áttérés óta eltelt nyolc év alatt ezek a kapcsolatok. Az okokat minden bizonnyal az indirekt irányítási rendszer szabályozóinak gyengeségeiben — tompított nyereségérdekltség mind a kutató-, mind a termelőszférában, az érdekltség rövid távú jellege, a távlati szempontok kívánatosnál kisebb súlya; a termelővállalatoknál a kutatás-fejlesztés finanszírozását célzó műszaki fejlesztési alap képzésének anakronisztikus rendszere stb. — kell keresnünk, melyek következtében sem a kutatóintézeteknek, sem a termelővállalatoknak nem létérdeklük a kutatási ráfordítások népgazdaságilag hatékony felhasználása. E területeken minden bizonnyal alapvető változtatásokra van szükség, hisz világszerte is az a gyakorlat, hogy a fejlesztő kutatás szférájában kötött szerződések a díjtételt (vagy mint egyes szocialista országokban: a vállalkozó érdekltségi alapjainak képzését) összekötik a kutatási eredmény gyakorlati alkalmazásba vételének eredményével. Magunk is belátjuk, hogy e területen nem kevés „mérési” probléma akad. Ezek hangoztatásával önmagában azonban nem lehet továbblépni: a változtatás a szerződéses kapcsolatokban a népgazdasági szinten értelmezett hatékonyság emeléséhez nélkülözhetetlen.

A termelővállalatok, mint az közismert, központi előírások szerint egy sajátos pénzügyi állapot, ún. műszaki fejlesztési alapot képeznek kutatás-fejlesztési költségeik fedezésére; ilyen alap hiányában vagy az azt meghaladó mértékben pedig ráfordításaik között számolhatják el a kutatási-fejlesztési költségeket. Ez a finanszírozási rendszer fő vonásait tekintve 1959 óta van érvényben (azóta lényegében csak a kulcsok változtak), s elméletileg a termelés és a kutatás-fejlesztés kölcsönös követelményére, az önfinanszírozás elvére épül. Minden jel arra mutat, hogy ez a finanszírozási rendszer, mely bevezetésekor jól szolgált a tervlembontásos direkt irányítási rendszer központi tervezőit, ma idejétmúlt, s egyik oka a kutatás-fejlesztési ráfordítások relatíve alacsony hatékonyságának. Mivel a műszaki fejlesztési alapokból fedették 1973-ban az országban felmerült összes kutatási-fejlesztési ráfordítás 67,3 százalékát [8], a probléma súlyát hiba volna alábecsülni.

Ma hazánkban a termelővállalatoknál képződő *műszaki fejlesztési alap felhasználásának hatékonysági követelménye alacsony: mindössze el kell költeni, hogy árbevétel képződjék belőle, és megtérüljön a vállalat számára*.⁹ Ez a rendszer nyíván minimális ösztönzést ad ezen összegek népgazdaságilag hatékony felhasználására, és „nagyon sok vállalatnál folyik alacsony hatékonyságú, drága K+F, egyszerűen azért, mert van rá elkülönített, eredményt nem befolyásoló fedezet”.¹⁰ Lehet

⁹ Egyebek mellett ez is a magyarázata annak az általános gyakorlatnak, hogy a vállalatok a kiadott külső K+F megbízásaik teljesítése színvonalától függetlenül kifizetik a szerződésben rögzített díjakat.

¹⁰ [3] 135. l. A hivatkozott cikkben egyébként a szerző is javasolja a műszaki fejlesztési alap képzése és felhasználása rendszerének megreformálását. Sok érdekes mozzanatot tartalmazó elképzeléseire, melyeket jó alpnak tartunk a szükséges továbblépéshez, e helyütt nem térünk ki.

persze arra hivatkozni, hogy maga a nyereségérdekeltségi rendszer jelenti a hatékony ösztönzőt a vállalatok számára a műszaki fejlesztési alapok felhasználásában, ez az érvelés azonban gyenge lábakon áll a nyereségérdekeltségi rendszer már idézett problémái miatt. Hozzáteszszük, hogy mivel a $K+F$ eredmény termelésben való alkalmazásához szükséges ráfordításokat a fejlesztési alapból kell fedezni, s ennek a műszaki fejlesztési alap képződésével való kapcsolata igen laza, egyáltalán nem biztos, hogy a vállalat a „transzfer” pénzügyi forrásaival rendelkezik. Ezt az ellentmondást elvileg egy jól működő, rugalmas hitelrendszer feloldhatja ugyan, de a tapasztalatok szerint a gyakorlatban megvalósult hitelrendszer — minden szándék ellenére — csak korlátozottan képes erre.

A kutató-fejlesztő szervezetek irányítása összetett tevékenység, melynek fő fázisai a következőkben foglalhatók össze:

- a feladatok hosszabb és rövidebb távra való tervezése a rendelkezésre álló erőforrások elosztásával egyidejűleg;
- a szervezeti feltételek kialakítása;
- a döntési kényszerpályák kijelölése (problémagyűjtés, elemzés, döntés, végrehajtás, ellenőrzés);
- az ösztönzési rendszer meghatározása.

Mivel a kutatási-fejlesztési döntések a legtipikusabb „hosszú távon ható”, a vállalatok jövőbeli fejlődését sokszor alapvetően meghatározó döntések, a *tervezési tevékenység során a távlati terveknek primátus kellene biztosítani*. Ennek legfőbb nehézségeit az jelenti, hogy a $K+F$ döntések túlnyomó többsége természeténél fogva nem ismétlődő, az átlagosnál jóval nagyobb bizonytalanság közepette kell e döntéseket meghozni, aminek következtében a bennük foglalt gazdasági kockázat is nagy.

Meglehetősen széles körben tapasztalható, hogy a termelővállalatokon belüli kutató-fejlesztő helyeken — a termelési oldal túlsúlya következtében — a *kutató-fejlesztő tevékenységet jórészt alárendelik a termelés operatív problémáinak*, valódi műszaki fejlesztés helyett napi és rövid távú rutinvizsgálatokkal foglalkoznak. A *kutatóintézeteknek kiadott vállalati megbízásoknál* sem sokkal jobb a helyzet: *a szerződések túlnyomó többsége rövid távra szól, sokszor külön-külön kötnek szerződéseket összefüggő kutatási-fejlesztési problémák egyes szakaszaira*. (A már hivatkozott reprezentatív felmérés tanúsága szerint a mintába bekerült 266 szerződésből például 74,8 százalék egy évnél rövidebb időtartamra szól.) Tapasztalataink szerint igen sok vállalat — köztük országos jelentőségű nagyvállalatok, trösztök — nem rendelkezik távlati vagy akár középtávú kutatás-fejlesztési (műszaki fejlesztési) tervvel, vagy ha kidolgoznak is ilyet, a tervfejezetnek nincs kapcsolata a vállalat egészére vonatkozó távlati, illetve középtávú elképzelésekkel, tervekkel.

Jóllehet a dolog természeténél fogva nincsenek rá kvantitatív felmérések, a kutatás-fejlesztés konkrét folyamatát vizsgálók egyik általános tapasztalata, hogy a *rendelkezésre álló erőforrások elosztásában az egyes kutatóhelyeken belül igen nagyfokú a szubjektív tényezők szerepe*. A legkirívóbb példákat itt a kutatóintézetek (akadémiaiak és ágazatiak egyaránt) szolgáltatják. Az egyéni elképzelések, ambíciók függ-

vényében nemegyszer kerülnek be az intézetekbe drága műszerek, kísérleti anyagok, melyekre a témavezető „gondosan vigyáz”, mások elől sokszor szó szerint elzár („nehogy elrontsák”), majd hónapok, esetleg évek múltán előrukkol a „kutatási eredménnyel” (szakcikk, disszertáció, könyv stb.), mint a téma legnagyobb hazai szakértője (vetélytárs híján, hisz monopolizálta a kutatási eszközöket). Közben kiderül, hogy a szóban forgó kutatási eredmény a gyakorlat számára csekély értékű, *hisz a kutató nem a ténylegesen meglevő termelési háttérből, objektív lehetőségekből és szükségletekből indult ki.* A dolgok iróniája, ha emellett az is kiderül, hogy a kutató csak itthon számít nagy szakértőnek, mert a világ — nem utolsósorban a kollektív erőfeszítések, nyílt eszmecsere eredményeként — az ő eredményeitől már messze jár. A kör itt bezárul, az erőforrásokat felhasználták, a valódi tudományos és gyakorlati értékű eredmények azonban elmaradtak.

Az előbbi kép bár karikatúraszerű,¹¹ de valóságos: ha nehezen (ha egyáltalán) számszerűsíthető is, a szubjektív tényezők eredőjeként sok kutatási-fejlesztési ráfordítás megy veszendőbe a kutatóhelyeken. Ezt kivédő mechanizmusokat találni nem könnyű, de a helyzeten lehet és kell javítani tudatos irányítói munkával (tervezéssel, a döntési kénszerpályák következetes betartásával és betartatásával, ösztönzési módszerekkel). Emberileg érthető, ha a kutatók saját ambícióikat követik, ezeket azonban a valódi szükségletek felé kell terelni: a kutatói szabadságot a kutatóhelyeken is csak engelsi módon szabad értelmezni.

Az alkalmazott és fejlesztő kutatást végző ágazati kutatóintézetekben (beleértve a trösztök, az országos nagyvállalatok kutatóintézeteit is) *tipikus az a belső érdekeltégi rendszer, hogy az egyes kutatóknak bizonyos, személyre lebontott árbevételi tervet kell teljesíteniük.* Ez csak látszólag ösztönzi megfelelően a kutatókat az erőforrások hatékony felhasználására. Egyrészt a termelő- és kutatószervezetek közötti szerződések zöme véget ér a kutatási eredmények szolgáltatásánál (azaz a kutatóintézet árbevétele nem függ a kutatási eredmény alkalmazásától), másrészt pedig a termelővállalatok szinte minden teljesítést — színvonalától függetlenül — elfogadnak. A vállalati gazdálkodási rend szerint működő intézetekben a végzett munka hatékonysága alapján történő differenciálás lehetősége nem nagy, hisz a központilag eddig biztosított évi 4,5 százalékos bérfelvezetésből, a belső feszültségek fokozását elkerülendő, keveset fordítottak az intézetek a bérdifferenciálásra, s a részesezési alap korlátozottságán keresztül a premizálási rendszerben érvényre juttatható differenciálás lehetősége sem kellő súlyú. A tröszt keretek között működő kutatóintézeteknél sem jobb a helyzet, jóllehet ha a tröszt források engedik, a 4,5 százalékot meghaladó bérfelvezetés is megvalósítható volt, s premizálásra is nagyobb összegeket fordíthattak.

Elismerjük, hogy az anyagi erőforrások e téren meglehetősen szűkösen állnak rendelkezésre. Mégis azt kell mondanunk, hogy a kutatóintézeti belső érdekeltégi rendszerek nem töltenek be olyan szerepet, amit a lehetőségek nyújtanak: sokszor nem vagy nem megfelelő módon

¹¹ Dévényi Tibor közelmúltban megjelent szellemes pamfletje, a „Dr. Ezésez Géza karrierje” amellett, hogy remekül szórakoztat, elgondolkodtatja az olvasót arról, mennyibe is kerülnek az országnak az ilyen karrierok.

és mértékben differenciálnak, nem veszik figyelembe az egyes folyamatok eltérő jellegét, s az e folyamatokat végzők, irányítók eltérő szerepét. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy egy kutatóközpont, amely az alap kutatások mellett korábbi kutatási eredményei konkrét megvalósítására irányuló szerződéses munkát is vállal, alkalmazottait illetően rendkívül heterogén szerkezetű. Véleményünk szerint az olyan, különböző tevékenységet végző alkalmazottak anyagi ösztönzésének, mint például a kutatóintézet gazdasági vezetője, valamely vezető alapkutatója, az eredmények alkalmazását elősegítő mérnöke, valamely szakmunkása, a számviteli apparátus egyik dolgozója, az intézet kutatás-szervezője stb., feltétlenül igazodnia kell tevékenységük sajátosságaihoz.

Tanulmányunk elején abból indultunk ki, hogy tudománypolitikánk kettős célja — a tudományok önfejlődésének biztosítása, valamint a konkrét, aktuális társadalmi-gazdasági problémák megoldásához való hozzájárulás — újszerű irányítási eszközök, módszerek alkalmazását követeli meg. Azt a véleményünket is kifejtettük, miszerint e kettős cél elérését nem az anyagi eszközök növelésével, hanem az irányítási munka hatékonyságának fokozásával kell biztosítani, mivel a $K+F$ szféra további extenzív fejlesztési lehetőségeit már kimerítettük. Erről az alapról kiindulva, a $K+F$ irányítási tevékenység területeire vonatkozó konkrét javaslatunk a következőkben foglalható össze:

a) *A főirányok művelésének javára szolgálna, ha a már meglevő főirányok tematikáján belül témaszelekcióra kerülne sor. Ez a témaszelekció egyrészt a főirányhoz nem tartozó témák kizárását, másrészt a főirány művelését — a jelenlegi fázisában — elősegítő témák tervbe való felvételét jelentené. Mindezt természetesen úgy kell végrehajtani, hogy a megmaradó témák szinte kizárólag olyanok legyenek, amelyeket a főirány művelésébe „beszállt” kutatóhelyek egyértelműen helyeselnek, és adott esetben a nekik jutó témát művelni akarják és tudják. A főirányok tematikai tervét „egyszeresen összefüggő” részekre kell bontani („egyszeresen összefüggő” részen értendő az olyan kutatási témák egymásutánja, amelyeknél láncszerűség áll fenn, tehát az egyik téma eredménye szükséges valamely másik téma műveléséhez). Az „egyszeresen összefüggő” részek témáihoz hozzá kell rendelni a téma művelését végző kutatóhelyeket. Ki kell dolgozni egy olyan érdekeltségi rendszert, amely az utolsó láncszem (tehát az utolsó téma) sikeres megoldására ösztönöz.*

Koordináló tanácsaink működését, az előbbieknél megfelelően, a fokozatosság elvére ügyelve, tovább kell fejlesztenünk. A főirányok koordinálását három szinten ajánlatos megoldani:

— *a meghatalmazottak szintjén, ahol a feladat a főirány népgazdasági jelentőségű céljainak kialakítása, a kutatási programok elfogadása, a kutatási tervek és szerződések realizálása, a főirányon belül az egyes feladatok megoldásához szükséges pénzügyi fedezet biztosítása, a kutatás műszaki bázisának fejlesztése és koordinálása, a nemzetközi együttműködés elősegítése, a kutatási eredmények gyakorlati szempontból történő értékelése és felhasználásuk elősegítése [9]. Célszerű szervezeti forma ún. meghatalmazottak tanácsa létrehozása. A meghatalmazottak*

tanácsának tagjai a főirány művelésében részt vevő kutatóhelyek vezetői, a főirányért felelős főhatóság képviselője és a főirány tudományos tanácsának titkára; elnöke a főirányt koordináló intézet vezetője;

— a *vezető kutatók szintjén*, ahol a feladat: állásfoglalás a főirány céljainak megvalósításához szükséges tudományos vizsgálatok tárgyában és a megvalósítás alapvető módozataiban, a kutatási programok és jelentések megvitatása [9]. Célszerű szervezeti forma ún. *tudományos tanács létrehozása*. A tudományos tanács tagjai a főirány „egyszeresen összefüggő” részei megvalósításáért felelős vezető kutatók és a meghatalmazottak tanácsának titkára, elnöke a főirány tudományos céljainak megvalósításáért felelős „főirányvezető”;

— a *kutatók szintjén*, ahol a feladat a főirány „egyszeresen összefüggő” témái megvalósításának elősegítése, a főirány tudományos tanácsának tájékoztatása. Célszerű szervezeti forma ún. *kutatói tanács létrehozása*. A kutatói tanács tagjai az egyes „egyszeresen összefüggő” kutatási feladatok témavezetői. A főirány minden „egyszeresen összefüggő” kutatási feladatának külön kutatói tanácsa van.

A koordinálás tehát három szinten folyik, összhangban a szintek által megkövetelt eltérő jellegű információs igényekkel.

A főirányok koordinálását valószínűleg segítené, ha a meghatalmazottak tanácsának munkájába bevonnának egy *szervezési szakértőt* is, aki kettős feladatot látna el: egyfelől a meghatalmazottak tanácsa döntéseinek előkészítését, határozatai megvalósításának elősegítését, másfelől az adott főirány eredményeinek más főirányok, célprogramok számára való közzétételének biztosítását. Ugyancsak a főirány sikeres művelését szolgálná, ha a tudományos tanácsnak lenne egy *tudományos összekötője*. A tudományos összekötő feladata a főirány műveléséhez szükséges információk gyűjtése, főirányon belüli terjesztése, a főirány más főirányokkal és célprogramokkal való együttműködésének biztosítása lenne.

b) *Termék- és technológia-célprogramok szervezése.*

c) *Az országos kutatási statisztikával kapcsolatban* javasoljuk, hogy a K + F szférát irányító főhatóságok konkrét — konzultációkkal, felmérésekkel tisztázandó — igényeit szem előtt tartva, a KSH hajtsa végre a szükséges változtatásokat a megfigyelt adatok körében és feldolgozásában.

d) *A kutató- és a termelőszféra közötti szerződéses kapcsolatok díj-meghatározása terén* javasoljuk, hogy a fejlesztő kutatásokra — az eddigi gyakorlat, a két fél önkéntes megállapodása helyett — a jogszabály kötelező erővel írja elő a K+F eredmények alkalmazásba vételére ösztönző fizetési módok alkalmazását. Szerintünk a kutató-fejlesztő tevékenységgel szükségképpen párosuló bizonytalanság és az ebből fakadó gazdasági kockázat leginkább olyan díjmeghatározási módok alkalmazását indokolja, melyek egy bizonyos fix díjtétellel mentesítenék a kutatóhelyet a túlzott kockázatvállalás kényszerétől, ugyanakkor a kutatás-fejlesztés eredményétől függő, az alkalmazásából származó gazdasági haszonból való százalékos részesedéssel érdekeltté is tennék a ráfordítások hatékony felhasználásában és a kutatási-fejlesztési eredmény alkalmazásában. (A javasolt megoldás végeredményben analóg a licenccszerződések gyakorlatában tapasztalható fizetési módokkal, azzal az

eltéréssel, hogy azok a megoldások a termelővállalat kockázatát csökkentik.)

e) *A műszaki fejlesztési alap képzése és felhasználása módszerének megreformálása [3].*

f) A d) és e) pontokban említettekkel összefüggésben, a kutatóintézeti *belső érdekeltségi rendszerek hozzáigazítása a kutatóintézeti dolgozók tevékenységének jellegéhez.* Alapvetően négy főcsoport elkülönítése ajánlatos: 1. a kutatóintézet egészének működésében érdekelteltek köre; 2. az alapkutatások előrehaladásában érdekelteltek köre; 3. a szerződéses kutatások volumenében és teljesítésében érdekelteltek köre; 4. a szakmájuk ellátásában érdekelteltek köre.

E négy eltérő érdekeltségű csoporthoz, sajátos jellegüknek megfelelően, külön-külön ösztönzési rendszer kidolgozása szükséges. Világos, hogy ezen belül a szerződéses kutatáson dolgozó kutatók érdekeltségének fokozása a felhasznált erőforrások hatékonyságának növelésében csak akkor valósítható meg, ha a kutató- és a termelősféra közötti szerződéses kapcsolatok jelenlegi gyakorlatában változás áll be, s előtérbe kerülnek azok a szerződések, ahol a szolgáltatott kutatási eredmény alkalmazásba vételétől is függ a kutatóintézet bevétele. Ehhez természetesen az is szükséges, hogy változás következzen be a kutatóintézetek érdekeltségi alapjainak képzési rendszerében, mert a mai érdekeltségi rendszer egyáltalán nem ösztönzi őket az ilyen szerződések megkötésére. Amennyiben az előbbi változások megvalósulnak, a szerződéses munkán dolgozó kutatók érdekeltségének összekapcsolása a teljesítéssel viszonylag egyszerű feladat, azaz az erőforrások hatékony felhasználására vonatkozó személyi ösztönzés biztosítható.

Felhasznált irodalom

- [1] *Farkas János*: Az ötlettől a megvalósulásig (Akadémiai Kiadó, 1974);
- [2] *Gálik Mihály*: Vállalati kutatás-fejlesztés és beruházás (Egyetemi jegyzet, Tankönyvkiadó, 1975);
- [3] *Havas Gábor*: A vállalati kutatás-fejlesztés finanszírozásáról (Pénzügyi Szemle, 1975. 2. sz.);
- [4] *Lontai Endre*: A kutatási szerződések (Akadémiai Kiadó, 1972);
- [5] Az MSZMP KB tudománypolitikai irányelvei (Társadalmi Szemle, 1969. 7—8. sz.);
- [6] 8/1971. (II. 15.) PM sz. rendelet „A vállalati műszaki fejlesztés költségeinek elszámolásáról, valamint a műszaki fejlesztési alap képzéséről és felhasználásáról” (Magyar Közlöny, 1971. 10. sz.);
- [7] 1012/1972. (IV. 27.) Mt. h. „Az 1971—85 közötti időszakra szóló országos távlati tudományos kutatási tervről” (Magyar Közlöny, 1972. 33. sz.);
- [8] Tudományos kutatás, 1973. (Központi Statisztikai Hivatal, 1975);
- [9] Az ország természeti erőforrásainak kutatása és feltárása. Tárcaszintű kutatási főirány — továbbfejlesztett változat (Központi Földtani Hivatal, 1975);
- [10] 1975. évi IV. tv. „A népgazdaság ötödik ötéves tervéről” (Magyar Közlöny, 1975. 86. sz.).

Exportorientáció és importhelyettesítés

Ismert kérdésfeltevés, hogy az importhelyettesítő vagy az exportra orientált politika előnyösebb-e — általában, illetve egy-egy országban. Így feltéve a kérdés persze gyakorlatiatlan, hiszen tiszta formában sehol és soha nem érvényesül egyikük sem, csak *egyidejűleg* létezik mind a kettő, különféle kombinációkban. Helyesen a kérdés tehát az lehet, hogy a kettő közül melyik fejlesztési stratégia van túlsúlyban. Ez azonban korántsem csupán elhatározás kérdése: a döntés függ — a megfelelő szemlélet kialakítása mellett — az objektív feltételektől.

Az importhelyettesítő és az exportra orientált politika közötti elsődleges különbség a beruházási és termelésfejlesztési döntésekhez alapul szolgáló kritériumrendszerben van. A többi különbség, de legalábbis azok túlnyomó része, ebből következik. Az, hogy a fejlesztési koncepciók kialakítása milyen kritériumrendszer alapján történik, a népgazdaság elért fejlettségi szintjétől, az ezzel szorosan összefüggő gazdaságpolitikától, ennek célkitűzéseitől, preferenciáitól függ. Következésképpen, a fejlődés minden szakaszának megvan a saját kritériumrendszere. Ha a gazdaság új fejlődési szakaszba lép, a fejlesztés kritériumrendszere azonban nem változik, akkor a gazdasági fejlődés akadozni kezd, számos területen feszültségek keletkeznek.

Az importhelyettesítési politika az iparosítás kezdeti időszakára jellemző. Új iparágak (mindenekelőtt a termelőeszközyártás) létrehozása és fejlesztése ugyanis vagy az eddigi importot helyettesíti, vagy a potenciális, a közeli jövőben várhatóan szükségessé váló importot. A gazdasági struktúra gyökeres átalakításának, a komplex fejlődéshez tartozó alapok létrehozásának időszakában a szűken értelmezett gazdaságossági kritériumok háttérbe szorúlnak, mert az iparosítás kezdetén alig van olyan iparág, amely mindjárt induláskor megfelelne e követelményeknek. Ennek ellenére, az iparosítás nyomán jelentősen nő a munka népgazdasági termelékenysége, javul a termelőkapacitások kihasználása, gyorsul a technika és a tudomány fejlődése, emelkedik a népgazdaság általános műszaki színvonala. Mindez lendületet ad az egész gazdaság dinamikus fejlődésének.

Az iparosítás *kezdetén* az importhelyettesítési politika túlsúlya és az ennek megfelelő kritériumrendszer helyessége nem vitatható. Később azonban, a népgazdaság komplex fejlődéséhez szükséges alapvető feltételek megteremtése után, az importhelyettesítési kritérium egyoldalú érvényesítése — azt termelni, amire a népgazdaságnak szüksége van, és amit a hazai ipar gyártani tud — kifejezetten a népgazdasági hatékonyság romlásához, káros autarkias tendenciákhoz vezet.

Az iparosítás eredményeként ugyanis jelentősen bővül azoknak a termékeknek a köre, amelyeket a hazai ipar elő tud állítani. Az iparosítással meggyorsul a termelőerők fejlődése, egyre újabb és újabb cikkek termelését indítják meg. Ez a folyamat — a politikai-társadalmi rendszertől függetlenül — minden iparosodó országban megfigyelhető.

A gyártott termékek körének állandó bővítése biztosítja ugyan a gyors gazdasági fejlődést, de egyidejűleg növeli az importot is. Az új termékek hazai termelésének fejlesztése az iparosodó, illetve középe-sen fejlett országban többnyire csak a külföldi technika átvétele — gépek és berendezések, licencek, know-how vásárlása — útján lehetséges. Másfelől az új termelőkapacitások működése nyersanyagokban szegény országban sok esetben a nyers- és alapanyagok, illetve félgyártmányok behozatalán alapszik. Ezenkívül egyes ipari és mezőgazdasági termékek hazai termelése nem elégséges a belföldi szükségletek kielégítéséhez. A népgazdaság zavartalan fejlődéséhez, a kitűzött életszínvonalpolitikai és más társadalmi célok érvényesítéséhez ezt a hiányt ún. kiegészítő importtal kell pótolni. Már csak ezért is elkerülhetetlen az import gyors növekedése. Mivel a gyorsan növekvő, nélkülözhetetlen import exporttal való fedezése nehézségekbe ütközik, egyre nyílik az olló, az import és az export növekedési üteme közötti különbség egyre nagyobb lesz, s ezért az importhelyettesítési politika folytatása tűnik célszerűnek. A hazai és a külföldi tapasztalatok azonban egyaránt azt mutatják, hogy ezzel a problémák súlya többnyire nem csökken, hanem inkább nő; az importhelyettesítő politika továbbfolytatása — az iparosítás kezdeti feladatainak megoldása után is — ellenkezik a fejlődés objektív követelményeivel. Megoldást ekkor már csak az exportra orientált fejlesztésre való áttérés hozhat, amelyhez éppen az iparosítás kezdetén alkalmazott importhelyettesítési politika nyitotta meg az utat.

A kis és a közepesen nagy országok számára az exportra irányuló — specializálódó — termelés a gazdasági fejlődés nélkülözhetetlen feltétele, mivel — a nagy országoktól eltérően — korlátozott nyersanyagbázissal, szűk belső piaccal, alig vagy egyáltalán nem növelhető mezőgazdasági területtel, viszonylag szerény kutatási-fejlesztési potenciállal rendelkeznek, következésképp a nemzetközi munkamegosztásba való intenzív bekapcsolódás nélkül semmiképpen sem fejlődhetnek hatékonyan.

Az exportorientáció az alapvető iparosodás befejezésével válik időszzerűvé, amikor ennek során az extenzív fejlődés forrásai teljesen, illetve jelentősen kimerülnek. Ettől kezdve a kis és a közepes országok fejlődése lényegében már csak szelektív és intenzív lehet. Ez a megállapítás teljes mértékben igaz a magyar népgazdaságra is. Hazánkban már kimerültek a munkaerő-tartalékok; az iparosítás, az urbanizáció, az úthálózat fejlesztése és egyéb okok következtében jelentősen csökkent a szántóterület. Emiatt a gazdasági növekedés eddigi dinamikájának fenntartása, a termelés korszerűsítése és a többi fontos társadalmi-gazdasági cél megvalósítása a rendelkezésre álló erőforrások hatékony felhasználásától függ. Ehhez pedig szelektív fejlődés szükséges, amely a hazai viszonyok között — kis ország lévén — objektíve az exportorientációval fonódik össze.

Az exportorientáció túlsúlyba kerülésével megváltozik a gazdasági kritérium. A népgazdaság további fejlődésének alapvető forrá-

sává a hatékonyság fokozása válik, ami a feldolgozó ipar sok területén csak az export növelésével biztosítható, mert a belső piac túlságosan szűk ahhoz, hogy a kizárólag belföldre irányuló termelés gazdaságos legyen. E helyzetben nem lehet többé autonóm módon, csak a nemzeti kereteken belül dönteni az új cikkek termelésének megkezdéséről. A döntést valamennyi — a kiválasztott termék termelésének gazdaságosságát, belső és külső piacokon történő tartós értékesítési lehetőségeit befolyásoló — belső és külső tényező gondos mérlegelésével kell megalapozni. Ha a sokoldalú összevetésből az derülne ki, hogy a hazai termelés drágább, mint a behozatal, illetve hogy a deviza-árbevétel nem biztosítja a népgazdasági szintű termelési költségek teljes fedezését és legalább az átlagos nyereség realizálását, akkor az adott termelés fejlesztése nem gazdaságos, a szükségletet saját termelés helyett behozatalból kell kielégíteni.

A szóban forgó gazdaságossági kritériumot azonban a gyakorlatban nem lehet mereven alkalmazni. Vannak ugyanis esetek, amikor politikai, társadalmi, védelmi szempontokból vagy a jövőbeli gazdaságosság miatt akkor is indokolt a saját termelést fejleszteni, illetve fenntartani, amikor az import rövid távon gazdaságosabb volna. Előfordul az is, hogy az import bővítésére nincs megfelelő lehetőség. Ezek azonban kivételek. Tipikusnak a gazdaságossági kritérium megkövetelését és kielégítését kell tekinteni. Tehát „a belföldi szükségletek jelentkezése önmagában még nem indokolhatja valamilyen termék gyártását, illetve új termék termelésének megkezdését”.¹ Ez természetesen nem jelenti a belföldi szükségletek kielégítésének háttérbe szorítását, hanem csak azt, hogy a szükségletek kielégítése a gazdaságossági kritériumnak megfelelően, a termelés és az import egyidejű bővítése útján megy végbe.

Az elmondottakból egyértelműen következik, hogy a hazai termelés fejlesztéséről általában csak akkor lehet szó, ha a hazai tervezett (kalkulált) teljes termelési költségek nem haladják meg az import beszerzési költségét. A hazai termelés fejlesztésének nemzetközi összehasonlítására támaszkodó gazdaságossági vizsgálat a feltevések egész sorára épül. Ezért vizsgálni kell, mennyire reálisak a feltevések, s a kapott mutatószámok mire használhatók. Köztudott, hogy minden ipari terméknel — akár termelőeszköz, akár fogyasztási cikk — van a termelésnek egy technológiai és gazdasági alsó határa (minimális nagysága).² Kézenfekvő tehát, hogy a hazai termelés csak a minimális követelményt elérő termelési volumen esetén lehet gazdaságos. Ha a hazai piac felfelvőképessége a gazdaságos volumennél kisebb, akkor már a termelési költségek kalkulációjakor felmerül, hogy a termelés egy részét külföldön kell majd realizálni. Ebből pedig egy sor további különbség származik az exportra orientált és az importhelyettesítési politika között.

Importhelyettesítés esetén a tervezett termelési volument és a ter-

¹ Radó László: A nemzetközi munkamegosztás, a külkereskedelem és a népgazdaság fejlődésének összefüggései Magyarországon. Minőség és megbízhatóság, 1975. 2. sz. 110. l.

² Erdemes itt megjegyezni, hogy a nagy sorozatú termelés nem feltétlenül azonos a tömegtermeléssel: ez a termék jellegétől függ. Így a tudományos kutatási berendezések, a speciális mérőkészülékek, a komplett gyári berendezések gyártása mindig kisebb sorozatban folyik, mint a gépkocsiké, a hűtőszekrényeké stb. Sőt, a jobb minőségű ruházati cikkeket sem termelik nagy sorozatban. A kis sorozatú termékek exportjának néhány darabbal való növelése ugyanúgy javíthatja a termelés hatékonyságát, mint a tömegtermelés százezernyi darabbal való bővítése.

melési kapacitást alapvetően a belső szükségletek döntik el. Exportra orientált fejlesztés esetén viszont egyrészt a gazdaságossági követelmény (a technológiai és a gazdasági alsó határ betartása), másrészt a belföldi és a külföldi piacokon előrelátható együttes értékesíthetőség határozza meg a termelési szintet. Az exportra orientált fejlesztés azáltal, hogy nem kénytelen igazodni a belső piac szűk kereteihez, módot ad a megfelelő nagyságrend kialakítására és az abból adódó számos előny kihasználására. Itt nemcsak a termelési költségek különféle módon elérhető csökkentéséről van szó, hanem arról is — ami különösen a munkaerőhiány miatt fontos —, hogy csak a termelés megfelelő nagyságrendje mellett alkalmazhatók gazdaságosan célgépek, speciális berendezések, készülékek.³ Ebben az esetben a végtermékeket, részegységeket gyártó vállalatnak nem kell minden alkatrészt magának készítenie, mert kooperálhat kisebb vállalatokkal. Mindez pedig a munkatermelékenység emeléséhez vezet, gyorsítja a nemzeti jövedelem növekedését.

A gazdaságossági számításokban, valamint a tervezett termelési volumen meghatározásakor az export lehetőségét adottnak tekintik. Ez azonban csupán feltételezés, amelynek realitása több követelmény betartásától függ. Mindenekelőtt, a gyártani tervezett terméknek meg kell felelnie a külföldi piacon támasztott műszaki, minőségi, korszerűségi, megbízhatósági követelményeknek. Ez pedig jórészt meghatározza az alkalmazandó gyártási eljárást, a termelésben felhasznált alapanyagok, féltermékek és szerelvények minőségét, származását, a kivitelezés pontosságát stb. Emellett a termék minőségi-műszaki színvonalát állandóan javítani kell, hogy a termék versenyképessége a nemzetközi piacokon ne csökkenjen, és lépést tudjon tartani a fejlesztési tendenciákkal. Enélkül nem lehet bejutni a fejlett tőkésországok piacára, sőt a már megszerzett pozíciót sem lehet megtartani, gyakran még a jövedelmezőségről való lemondás árán sem.⁴

A fejlesztési döntéseknél feltételezett exportlehetőséget abból a szempontból is vizsgálni kell, hogy az adott termék iránti kereslet a világpiacon emelkedik, stagnál vagy pedig csökken. Minden ipari terméknek (sőt egyes mezőgazdasági termékeknek is) van életkora, s a népgazdaság és a vállalat számára egyáltalán nem mindegy, hogy az exportra szánt termék újdonságnak számít-e, vagy pedig már műszakilag elavult. Ettől is függ, hogy a tervezett termelési volumen és ebből adódóan a termelőkapacitás meghatározása reális-e. (Erre különösen akkor kell ügyelni, ha a termelés fejlesztése licencvásárláson alapul.)

A hazai fejlesztési koncepció és a világpiacon előrelátható fejlődési tendenciái figyelembevételével helyesen kiválasztott termék termelésének az ipari termelés átlagos növekedésénél sokkal gyorsabban kell bővülnie. Csak így teljesítheti az exportorientáció egyik alapvető feladatát: a népgazdasági fejlődés meggyorsítását, a nemzeti jövedelem növelését. Ez a többi között azt jelenti, hogy a kifejezetten exportra gyártott termékek kivitele gyorsabban nő, mint az egész export és így növekvő mértékben járul hozzá az exportból származó devizabevételek növelé-

³ Román Zoltán: A termelés méretei és hatékonysága. Népszabadság, 1973. december 17.

⁴ „Ezen országok (a gazdaságilag legfejlettebb tőkésországok — M. L.) magas bérszínvonalra és az ezzel összefüggő magas fenntartási és javítási költségek okozzák általában azt, hogy a nem minden tekintetben tökéletes vagy aránytalanul sok meghibásodást mutató termékek a piacokon nem adhatók el még igen alacsony áron sem.” Jaha Sereghyova: Konkurencia és koordináció a világpiacon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 41. l.

séhez. Így lehet megbirkózni az importhelyettesítési politika mellett megoldhatatlannak bizonyuló kérdésekkel. Például fokozatosan megszüntetni vagy lényegesen csökkenteni a gazdaságtalan termékek kivitelét, a külkereskedelmi mérleg egyensúlyi helyzetét tartósan javítani, ezzel a behozatali lehetőségeket növelni, a termelési szerkezetet gyorsabb ütemben átalakítani stb.

A szorosan vett külkereskedelmi szempontok szintén az export célú termelés gyors ütemű fejlesztését diktálják. A külföldi vevő (az importőr) ugyanis nemcsak azt várja el az exportortól, hogy a termék lépést tartson a világtendenciákkal a technológia, a korszerűség, a minőség tekintetében, hanem azt is, hogy az exportőr képes legyen a növekvő keresletnek megfelelően növelni szállítását. Ha az exportőr a vevő növekvő keresletét nem képes maradéktalanul fedezni, a vevő esetleg nemcsak a hiányt pótolja más forrásból, hanem egész szükségletét másuttal fedezi. (A vevő számára ugyanis az utóbbi megoldás rendszerint előnyösebb, mint a több forrásból való beszerzés.)

A belföldi ellátás szempontjából is kedvezőbb az exportorientáció, mint az importhelyettesítési politika. Az export célú termékek termelésének gyors fejlesztése ugyanis lehetővé teszi, hogy a belőlük belföldi piacra kerülő áruk tömege is évről évre gyorsabban növekedjék, mint a főleg vagy kizárólag hazai piacra gyártott termékeké. Ez a növekedés folyamatos, ami egyenletes fejlődést, ésszerű készletgazdálkodást tesz lehetővé. Az importhelyettesítési politikával ellentétben, exportorientáció esetében kevésbé okoz gondot, hogyan osszuk el a termelést a hazai piac és az export között. A hazai piac felvevőképességét meghaladó kapacitások és a termelés gyors ütemű fejlesztése feleslegessé teszi az egyes értékesítési irányok preferálását, az importhelyettesítési politika e megszokott kísérő jelenségét.

A befelé forduló gazdasági fejlődés talaján kialakult importhelyettesítő fejlesztést és az ezzel szervesen összefüggő gazdaságtalan termelés hosszabb időn át történő folytatását főképpen az ország szűkös devizahelyzetével szokás magyarázni, vagyis azzal, hogy az export — a hazai viszonyok között a fejlett tőkésországokba irányuló export — nem képes ellentételezni az importot. Következésképpen minden tőkés importot kiváltó fejlesztés kedvezőnek tekinthető, mert javítja a fizetési mérleg egyensúlyát, és fordítva.

Ez az érvelés azonban sok szempontból hibás. Valóban, egy olyan országban, mint hazánk, ahol majdnem teljesen az exportra hárul a konvertibilis devizák előteremtése, tartós importtöbblet esetén a tőkés fizetési mérleg egyensúlyja csak külföldi hitelek rendszeres felvételével lenne biztosítható. A probléma azonban nem csak az, hogy a hitelek költsége — a kamat — progresszíven csökkenti a felhasználható nemzeti jövedelmet, hanem főképpen az, hogy a növekvő eladósodás esetén a termelési kapacitás és a tőkés viszonylatú export eleve lassabban nő, mint az onnan származó import. Ez esetben ugyanis a külföldi eszközök igénybevétele csak részben szolgálja a termelési kapacitások bővítését, korszerűsítését, másik részét rendszeresen a folyamatok fogyasztás fedezésére, valamint a készletfelhalmozás finanszírozására használják fel. Ilyen helyzetben a fizetési mérleg egyensúlyi helyzetének javítása, a külfölddel szembeni eladósodás fékezése végett időről időre szüksé-

gessé válik az import megszorítása, a beruházások és a készletnövekedés korlátozása, illetve a fogyasztási cikkek behozatalának mérséklése útján, miközben egyidejűleg az exportot is erőltetni szokták, ami szintén a belső ellátás rovására megy.

Importra erősen ráutalt gazdaság esetében azonban a behozatalt nem lehet hosszabb időn át korlátozni, mert az elkerülhetetlenül fékezi a fejlődés dinamikáját. Emiatt az importvisszafogas fázisát mindig liberálisizálódási időszak követi. A két irányzat váltakozása a külkereskedelmi forgalom, valamint a beruházások ciklikus fejlődéséhez vezet, a fejlődés előrehaladtával egyre magasabb volumen mellett. A ciklikus fejlődés jelensége viszont erősíti az importhelyettesítő tendenciákat, és így akadályozza, késlelteti az exportorientáció erőteljes kibontakozását és a népgazdaság fejlődésének a hibás körből való már régen kívánatos kitorrését.

A statisztikai adatok azt mutatják, hogy külkereskedelmi forgalmunk ciklikus fejlődése az 1968. évi gazdaságirányítási reform után sem szűnt meg, ami világosan mutatja, hogy népgazdaságunk — ha értünk is el eredményeket az export fejlesztésében — még nem eléggé exportra orientált. Ennek következtében a tőkés viszonylatú import sokkal gyorsabban nő, mint az export.

Az import és az export növekedési dinamikája közötti különbség magyarázatát keresve, fel kell figyelni arra, hogy a beruházások túlnyomó részének, a beruházási javak importjának pedig általában nincs közvetlen kapcsolata az exporttal. Ez azt jelenti, hogy a beruházások zömének még mindig nem az export növelése a célja, hanem a belső piaci ellátás javítása. Ehhez még további tényezők is kapcsolódnak: a belföldi piacra gyártott termékek közül kevés felel meg a külföldi piacok magasabb minőségi, műszaki stb. követelményének; egyes feldolgozó ipari termékeknek, amelyekből többet lehetne gazdaságosan értékesíteni a legigényesebb piacokon is, kicsi a termelési volumene. A feldolgozó ipar e belső piaci orientációja miatt jelent állandó problémát a tőkés viszonylatú import fedezéséhez szükséges exportárualap kitermelése.

Míg az importhelyettesítési politikát a hazai termelés választékának folytonos bővítése jellemzi, addig az exportra orientált fejlesztés ezzel ellentétes folyamatot indít el: a gyártmányválaszték szűkítését, a termelés fokozódó szakosodását és koncentrációját. A gazdaságossági kritérium és a külföldi piac követelményeihez való rugalmas és gyors alkalmazkodás kényszere szükségszerűen ebbe a mederbe tereli a fejlődést, hiszen mindkét tényező erőteljes, állandóan érvényesülő szelektív hatást fejt ki.

A specializált, gazdaságos sorozatnagyságban folyó termelés feltételezi a gyártmányválaszték szűkítését. Ez természetesen sok problémát vet fel és kezdetben nehézségeket okoz. A termelési szerkezet átalakítása, a szakosított gyártási profil kialakítása a munkaerő üzemen belüli és üzemek közötti átcsoportosítását igényli. A dolgozók átcsoportosítását, amely eddig többé-kevésbé spontánul ment végbe, a jövőben a kiemelt termelésfejlesztési célokkal összhangban, tervszerűen, körültekintően, a munkásokról messzemenően gondoskodva kell lebonyolítani. A munkaerő átcsoportosítását rövid idő alatt, gyorsan kell megvalósítani, hiszen az átcsoportosítás elhúzódása miatti bizonytalanság végső

soron a dolgozók számára is hátrányos. Nem lehet halogatni a munkaerő átcsoportosítását, különösen most nem, amikor a korszerű kapacitás növekvő része kihasználatlan munkaerőhiány miatt, miközben az elavult kapacitások még mindig jelentős munkaerőlétszámot kötnek le.

Az exportra orientált politikának egyik fontos előnye az import helyettesítésével szemben az, hogy bár általában preferálja a műszakilag igényes termékeket, nem ragaszkodik eleve valamely termék termeléséhez. Ennek a „közömbösségnek” két oka is van.

Az első ok az, hogy az export célú termelés számára a termék, vagyis a konkrét használati érték nem több, mint az áruvásárlásra felhasználható valuta megszerzésének, kitermelésének eszköze. Következésképpen a termelő olyan termékek gyártásában érdekelt, amelyeknél a nemzeti ráfordításoknak a nemzetközi ráfordításokhoz való viszonya a legkedvezőbb. Ilyen termék pedig több is lehet.

A második — az előbbivel szorosan összefüggő — ok az értékesítési szempont feltétlen elsőbbsége. Emiatt a gyártandó termék kiválasztásakor nem lehet eltekinteni a külföldi piac — mindig konkrét termékekre irányuló — igényeitől, a kereslet-kínálat közötti viszonytól, a piac hozzáférhetőségétől, a verseny élességétől stb.

Ezek miatt a termelőnek azt kell kiválasztania a potenciálisan gazdaságosan gyártható termékek közül, amelynek minden valószínűség szerint a legtöbb esélye van a tartós eladásra és a volumen perspektivikus növelésére. Tehát a termékek közötti választási lehetőség szűkül, miközben a hibás döntések esélye és a kockázat nő.

A kockázattól való félelem azonban nem indokolhatja az exportra orientált fejlesztésre való átmenet elhúzódsát. A világpiacon állandóan végbemenő változások ugyanis mindig áremelkedésben vagy árcsökkenésben fejeződnek ki, de az árváltozások soha nem terjednek ki *minden* termékre. A világpiaci árak ingadozásait a kereslet és a kínálat tényleges alakulása, a technikai haladás következményei, a gazdasági konjunktúra változásai, a spekulációs tevékenység stb. idézik elő.

A tőkésországokkal való gazdasági kapcsolatokra vonatkozó fejlesztési döntéseknél e tényezőkkel okvetlenül számolni kell. Ezért nagy jelentőségű a tőkés konjunktúra prognosztizálása, a piackutatás, a minél több információval való rendelkezés.

Exportorientáció mellett a nemzetközi keresleti-kínálati viszonyok, a műszaki fejlődés iránya, a vállalat piaci részesedése alakulására vonatkozó sokoldalú és folyamatos információra támaszkodva lehet csak megfelelő időben kellő döntéseket hozni. Így érhető csak el, hogy a feltelezett állapot és a tényleges fejlődés eltéréseinek negatív következményeit csökkentjük, a kedvezőket pedig minél teljesebben kihasználjuk. Fontos az is, hogy az anyagi és szellemi kapacitás koncentrációja az export célú termelésben lehetővé tegye a gyártott termékek minőségének, műszaki színvonalának a világ gazdasági követelmények szintjére való emelését, a termelési költségek jelentős csökkentését, a beruházási eszközök jobb kihasználását. Mindez a termelés hatékonyságának olyan mértékű javulását eredményezheti, hogy az bőven kompenzálhatja a konjunkturális ingadozásokból származó esetleges veszteségeket. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a bizonytalan körülmények

között előállított és értékesített termékek általában megfelelően nyereségesebbek is, mint a biztos helyzetben termelt és eladott termékek. Enélkül senki se vállalná a kockázatot. (A világpiacon honorálja a kockázatos vállalkozást — ha az sikeres is.)

A kockázat persze csökkenthető az egyes tőkésországokkal kötött államközi hosszú lejáratú gazdasági együttműködési szerződésekkel, a tőkés cégekkel folytatott termelési kooperációkkal és más tartós kapcsolatokkal.

A termelés szakosítását nemzetközi szerződésekre, hosszú lejáratú megrendelésekre alapozni teljesen érthető, szükséges törekvés. Ez logikusan adódik a modern termelés lényegéből. Jelenleg ahhoz, hogy a beruházások, a munkaerő kiképzési költségei és a kutatási-fejlesztési ráfordítások megtérüljenek, tömeges, illetve nagyszorozatú termelésre van szükség. Ez pedig kis ország esetében feltételezi a külső piacokon való biztosított értékesítést. Csak a világméretben is legnagyobb termelők (amelyek gazdasági erejükönél fogva ki tudják a versenytársakat a piacról szorítani, vagy amelyek az adott terméket legelőször gyártják, vagy amelyek a kutatás-fejlesztésben élen járnak) kezdhetik meg enélkül is az exportra való termelést. Az ezzel járó kockázat tanulságos példája a Concorde esete.

Mivel a hazai vállalatok közül egyik se hasonlítható össze olyan óriási nemzetközi vállalatokkal, mint amilyen a Philips, a Telefunken, az AEG, a Siemens, a Bayer, a Volvo stb., természetes, hogy Magyarország csak két- vagy többoldalú szerződésekkel megalapozottan fejlesztheti specializált termelését. A jelenlegi, még viszonylag kisszámú kifejezetten specializált termék gyártásának fejlesztése alapvetően a szocialista, különösen a KGST-országokkal megkötött szerződések szerint ment végbe. E szerződések szilárd alapot adtak az exportra való biztonságos specializálódáshoz. Hazánk termelési specializálódásában, nemzetközi gazdasági kapcsolataink erre épülő fejlesztésében továbbra is kiemelkedő szerep jut tehát a szocialista országokkal, kiváltképpen a KGST-országokkal kiépített tervszerű együttműködésnek, a Komplex Programban rögzített szocialista integrációnak.

A szocialista gazdasági integráció megvalósítása a nemzetközi specializáció és kooperáció fejlesztése révén — hazánk és a többi KGST-ország stabil és folyamatos társadalmi-gazdasági fejlődésének alapvető külső biztosítója. Ennek jelentősége különösen most domborodik ki, amikor a tőkésvilág még mindig nem találta meg a kiutat a gazdaság mély válságából.

Ilyen helyzetben teljesen érthető és kedvezőnek tekinthető, hogy V. ötéves tervünk kidolgozását megelőzte a KGST keretében végzett terv-egyeztetés és a kétoldalú gazdasági együttműködés egyéb eszközökkel folyó szervezése, s hogy a korábbi időszakhoz képest rendkívül megélenkült az integrációs tevékenység. Ennek nyomán a magasabb rendű tartós együttműködési formákból — a termelési kooperációkból, a gyártás-szakosításokból — származó szállítások a tervidőszak végére elérik a KGST-országokkal lebonyolított árucseré 12—13 százalékát, vagyis ez az arány megkétszereződik. Különösen örvendetes, hogy a Szovjetunióval folytatott árucseré-forgalmunknak mintegy felét e fejlett együttműködési formák keretében bonyolítjuk le. Így is keresni kell az együtt-

működés fejlesztésének lehetőségeit. Mindenekelőtt kezdeményezni kell, hogy vállalataink a Szovjetunióban tervezett új termékek gyártásába termelési kooperációval kapcsolódjanak be. Mihelyt értesülünk az új fejlesztési programokról, jelentősebb beruházási tervekről, célszerű gyorsan és alaposan elemezni, hogyan lehet azok megvalósításába bekapcsolódni, és ki kell dolgozni ajánlatunkat. Az ajánlat elfogadása esetén döntéseket kell hozni a beruházások és más szükséges intézkedések gyors és kellően összehangolt megvalósítására. Mőfdelett fontos itt a gyors vállalati kezdeményezés. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy a szovjet megrendelésekért, a szovjet iparral való kooperációért nemcsak más KGST-országok, hanem a legnagyobb tőkés cégek is versenyeznek.

Sokkal nehezebb kiválasztani a termelési specializáció irányait a többi KGST-országok viszonylatában. E nehézség elsősorban abból az objektív körülményből adódik, hogy a többi KGST-ország kis, illetve közepes nagyságú ország. Ennek következtében egy-két országnak a szükséglete egyúttvéve sem elég nagy a gazdaságos tömegtermeléshez.

Az elmúlt években a dinamikusan fejlődő KGST-országokban a fejlettségi színvonal nagyjából kiegyenlítődött, miközben az ipari termelés szerkezete jórészt azonos irányban fejlődött. Ennek következménye a gyakran emlegetett termelési párhuzamosság és az abból származó nehézségek a hagyományos feldolgozó ipari termékek értékesítésében, miközben az érintett KGST-országokban más termékekből hiány van. Ez a helyzet készítette a KGST-országokat egyrészt a szocialista gazdasági integráció elmélyítésére, másrészt a fejlett tőkésországgal, valamint a fejlődő országokkal kiépített gazdasági együttműködés különböző formáinak intenzívebb fejlesztésére.

Figyelembe véve a tapasztalatokat, úgy tűnik, hogy a végtermékek gyártásában csak nagyon szűk keretek között lehet a magyar ipar szakosodását a többi KGST-ország szükségleteire alapozni. Jó lehetőségek vannak viszont a főegységekre, alkatrészekre és részegységekre irányuló gyártásszakosításban. Ez egyébként megfelel a világgazdaság általános tendenciájának. Számos gyakorlati példa igazolja, hogy nem akkor kell gondolni a termelési szakosodásra, amikor a többi KGST-országban már létrehozta termelési kapacitásokat és folyik a termelés, hanem akkor, amikor a termék gyártása még csak a kutatási-fejlesztési stádiumában van. A jó időben tett konkrét együttműködési ajánlatnak nagyobb esélye van arra, hogy a partner elfogadja.

A specializációról, a termelési kooperációról és a hosszú lejáratú áruforgalmi egyezményekről szóló nemzetközi megállapodások jelentősen csökkentik a jelenlegi világgazdasági helyzetben a nemzetközi specializálódással járó kockázatot. Ez azonban egy esetben sem csökkentheti a helyes kiválasztás problémáját és nehézségét. A nemzetközi egyezmények ugyanis csak az értékesítést biztosítják, de nyílt kérdés marad, hogy a specializációs termék kiválasztása helyes vagy elhibázott volt. Ez csak utólag derül ki.

A gazdaságossági kritérium következetes érvényesítése a szakosítottan gyártani kívánt termék kiválasztásakor természetesen nem zárja ki az egyes termékek, különösen a különböző árucsoportokhoz, alágazatokhoz tartozó termékek közötti jelentős gazdaságossági különbséget. Ezek

mindegyikének a gyártása gazdaságos lehet, csak éppen az egyikre való specializálódás előnyösebb, a másiké kevésbé előnyös.

Körülményeink között, amikor az import gyorsabban nő, mint az export, a specializációs döntések meghozatalakor szükségszerűen nagy súlyt kap az értékesítés szempontja. Lehet ugyanis oly termék gyártására szakosodni, amely:

— egy piacon értékesíthető (növekvő, változatlan vagy csökkenő mennyiségben);

— meghatározott piacokon értékesíthető (növekvő, változó, illetve csökkenő mennyiségben);

— bármely piacon értékesíthető (növekvő vagy változó mennyiségben).

A jelenlegi helyzetben hazánkban mindenekelőtt olyan termékek gyártását kívánatos fejleszteni, amelyek bármely piacon, tehát a konvertibilis valutájú piacokon is értékesíthetők. Ez pedig azt jelenti, hogy előtérbe került az export kiegyenlítő funkciója (az import fedezése).⁵ Ez viszont magában rejti a veszélyt, hogy a koncentrálás helyett folytatódik a termelés szétaprózása, ami mind a termelés, mind az értékesítés gazdaságosságát egyaránt csökkentheti. Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne volna célszerű a vállalatokat arra ösztönözni, hogy viszonylag kis és gyorsan megtérülő befektetésekkel növeljék a gazdaságos exportot. Emellett azonban különbséget kell tenni a pragmatikus, taktikai jellegű feladatok, intézkedések — az export növelése — és a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünket javító stratégiai jellegű feladatok — a termelés nemzetközi specializálása — között. Az aktuális pillanatnyi célok kitűzése persze nem kereshet a magasabb rendű, hosszabb távú célok megvalósítását.

A fentieknek megfelelően lényegesen változnak az export és az import feladatai is. Az export feladata többé nem csupán a nélkülözhetetlen import ellentételezése, hanem emellett a specializált, erősen koncentrált termelés folyamatos és nyereséges értékesítése is. Ezzel válhat az export a gazdasági növekedés motorjává.

Az exportra orientált fejlesztés mellett fokozódik az import szerepe. Az importnak — elsődleges ellátási, műszakihaladás-átvételi funkciói ellátása mellett — egyre növekvő mértékben kell hozzáigazítania az országon belüli kínálat árústruktúráját a belső kereslet egyre inkább differenciálódó áruszerkezetéhez. Ezzel kapcsolatban átalakul az import áruszerkezete: a nem-kompetitív import aránya csökken, a kompetitív pedig növekszik. A kompetitív termékek súlyának növekedése a behozatalban jelzi, hogy a népgazdaságban szelektív fejlődés megy végbe, hogy az ország a nemzetközi munkamegosztásból adódó előnyök teljesebb kihasználására törekszik, s hogy az áruszere lebonyolítási feltételei megfelelnek a népgazdaság elért fejlettségi szintjének. A kompetitív import ugyanis módot ad arra, hogy a népgazdasági szükségleteket olcsóbban elégítsük ki, mint a hazai termelés fejlesztése esetén.

Az exportorientáció következetes érvényesülése a dinamikus fejlődő kivitel mellett az import gyors növekedését is feltételezi. E köve-

⁵ „Nem szocialista exportunkat 1972. évi változatlan árakon több mint 60–65 százalékkal kell növelni. Folyó árakon számolva azonban nem szocialista exportunkat több mint kétszeresére kell növelni öt év alatt.” Székér Gyula: Dinamikus fejlesztjük külgazdasági kapcsolatainkat. Népszabadság, 1975. december 12. 2. l.

telmény kielégítése teljesen egybeesik a népgazdaság alapvető érdekeivel. A nemzetközi munkamegosztás előnyeit kihasználni — a nemzeti jövedelem fizikai volumenét növelni — csak az exporttal és az importtal együttesen lehet. A népgazdaság számára tehát nem előnyös hosszabb távon az olyan áruforgalom, amelyben akár az export, akár az import egyoldalúan növekszik, az áruforgalom két oldala között hiányzik a kellő összefüggés.

Bilaterális elszámolások esetén az export tartósan egyoldalú növekedése — hacsak nem a külkereskedelmi, illetve a fizetési mérleg korábban kialakult passzívumának törlesztéséről van szó — gyakorlatilag lehetetlen. Ennek megfelelően a szocialista országok, valamint a fejlődő országok többsége viszonylatában exportunk hosszabb távon csak akkor nőhet, ha importunk is emelkedik. Ez nemcsak az áruforgalom egészére, hanem mindinkább az egyes termékcsoportokra is vonatkozik. Ezért az export célú fejlesztési döntésekkel párhuzamosan gondoskodni kell az import kellő növeléséről is. Ez azonban tapasztalat szerint a KGST-országokkal, valamint a fejlődő országokkal való kapcsolatokban korántsem egyszerű feladat.⁶

Emellett mérlegelni kell, hogy az import bővítése, különösen ha a hazai termelés visszafejlesztésével párosul, milyen hatást gyakorol az exporttermék piacképességére, az export jövedelmezőségére és a termelés hatékonyságára, valamint arra, hogy megfelel-e a hazai piac igényeinek. Amikor az idézett szempontok miatt az adott termék kivitelét nem célszerű növelni, akkor meg kell vizsgálni, hogy az adott terméket lehet-e más viszonylatokban értékesíteni, s milyen árakon; nem kell-e a termék műszaki-technológiai paramétereit javítani, s mindez hogyan változtatja meg a termékek és az export gazdaságosságát.

Végeredményben az export és az import csak egymással szoros összefüggésben értékelhető. A nemzeti jövedelem fizikai volumenének növekedése szempontjából nemcsak az a fontos, hogy az export gazdaságosan előállított termékekből álljon, hanem az is, hogy olyan termékeket importáljunk, amelyeknek hazai gyártása az importárnál nagyobb ráfordításokat igényelne. A gazdaságtalan importot érdemes belföldi termeléssel helyettesíteni, a gazdaságtalan exportot pedig megszüntetni. Ilyen döntést természetesen csak akkor célszerű hozni, ha a termelés és az import közti választáskor a ráfordítások nagysága az egyetlen, illetve a döntő kritérium. Azokon a területeken, ahol ez a kritérium érvényesül, az exportra gyártott és az importált termékek között nincs és nem is lehet merev határ. A termelési ráfordítások változásával, valamint az értékesítési feltételek módosulásával az exporttermék importtermékké válhat, más, addig importhelyettesítő termék pedig az exporttermékek körébe kerülhet. Emiatt nem különíthető el mereven — exportorientáció esetén — az export az importtól.

Az exportra orientált termelésben szükségszerűen változnak a minőségi kritériumok is. Az exportra gyártott termékeknek természetesen

⁶ „... a hazai erőforrásokat és a KGST-n belül adódó anyagbeszerzési lehetőségeket azért nem tudjuk maradéktalanul kihasználni, mert az ipar egyes esetekben nincs felkészülve azok fogadására. Nem egyszer kényszerültünk KGST-anyagok tőkés lecserelésére (például a pamutnál). A KGST-n belül az olefinprogram sikeres teljesítése révén kiépülőben van a műanyagipar, de a feldolgozó iparok erre való előkészítése tőkés anyagbázison történt. Ha nem időben történnek intézkedések és a tudományos kutatómunka nem nyújt segítséget, nagymértékben csökkenhet a fejlesztési hatásfoka.” Csikós-Nagy Béla: Középtávú anyag- és energiapolitikai koncepciónk. Valóság, 1975. 7. sz. 6—7. l.

meg kell felelniök az adott értékesítési piac minőségi, műszaki, technológiai követelményeinek. Nagyon fontos az is, hogy az importált termékek is megfeleljenek a világpiaci követelményeknek. Silány alapanyagokból, félgyártmányokból egyáltalán nem, vagy csak aránytalanul nagy ráfordítással lehet a külpiaci igényeknek megfelelő árukat gyártani. Az utóbbi esetben viszont romlanak a termelés és a kivitel gazdaságossági mutatói, ami célszerűtlenné teheti a termelés fejlesztését. Hasonlóan fokozódnak az importból beszerezhető gépekkel és berendezésekkel szemben támasztott követelmények is. Ezeknek ugyanis olyan technológiát kell képviselniük, amely biztosítja a gyártott termékek előre meghatározott minőségét.

Az említett szigorú minőségi követelmény nem csak az exportra gyártott, illetve az importált termelési eszközökre és fogyasztási cikkekre vonatkozik, hanem érvényes a belföldi piacra termelt termékekre is. Az exportra, kiváltképpen a fejlett tőkésországokba irányuló exportra és a belföldi piacra gyártott termékek között jelenleg fennálló jelentős minőségi, korszerűségi, műszaki különbségnek meg kell szűnnie! Az efféle dualizmus megszüntetése rendkívül növelné az exportkinálat rugalmasságát, jelentősen csökkentené a nemzetközi munkamegosztásba való intenzívebb bekapcsolódással járó kockázatot. Igaz, a belső piacra termelt termékek minőségének világszínvonalra való emelése valamelyest növelné a termelési költségeket. Mégis ezen az úton kell haladnunk. A termelési költségek némi emelkedését a népgazdasági szinten keletkező előnyök bőségesen ellensúlyoznák.

Érdemes tehát költeni a hazai piacra gyártott termékek minőségének emelésére. Sőt, mást nem is lehet tenni.⁷

Az exportra orientált fejlesztés sokkal nehezebb és több feltételhez van kötve, mint az importhelyettesítés. Éppen ezért az exportorientáció kibontakozását nem lehet kizárólag a vállalatok kezdeményezésére, anyagi érdekeltiségére bízni. Szükség van erre is, de emellett szükség van következetes központi irányításra, átgondolt, hosszú távú gazdaságpolitikai stratégiára, valamint ezzel adekvát és rugalmas közgazdasági szabályozórendszerre is.

⁷ „A nem megfelelő minőségű termék gyártása pazarlás, drága import és hazai anyagok, energia elpocsékolása, az egyre szűkebbé váló élő munka elfecsérlése.” Sóvári Gizella: Minőség, hatékonyság, takarékoság. Figyelő, 1975. november 12.

KÖVES ANDRÁS:

Az európai szocialista országok és az Egyesült Államok közötti kereskedelem néhány tapasztalata

Miután Kelet- és Nyugat-Európa országai között már jó ideje intenszív kereskedelem alakult ki, a hetvenes évek első felében — a nemzetközi enyhülés folyamatával összefonódva — fejlődésnek indultak az európai szocialista országok és az Egyesült Államok gazdasági kapcsolatai is. Ezeket a kapcsolatokat cikkünkben a kelet—nyugati kereskedelem fejlődésének általános keretében vizsgáljuk. A szocialista országok és az Egyesült Államok közötti kereskedelem strukturális kérdéseinek áttekintése módot ad számos — a magyar—amerikai kereskedelem problémáinak megértése szempontjából is fontos — tapasztalat összegezésére.

A kelet—nyugati kereskedelem növekvő szerepe

A mai folyamatok vizsgálatakor figyelembe kell vennünk, hogy a hidegháború idején a kelet—nyugati kereskedelem a gazdasági kapcsolatok korábbi állapotához képest rendkívül alacsony szintre süllyedt, miközben a szocialista országok egymás közti kereskedelme gyorsan felfutott, jócskán megelőzve gazdaságaik tényleges integrálódását. Ezért természetes folyamatnak tekinthetjük, hogy a politikai feltételek megteremtése után a Nyugattal folytatott kereskedelem csaknem valamennyi KGST-országban gyorsabban nőtt, mint a KGST-beli partnerekkel megvalósított, ugyancsak dinamikusan bővülő áruforgalom.

Az 1. sz. táblázat bemutatja, hogyan alakult 1960 óta a fejlett tőkésországok részesedése a KGST-országok teljes külkereskedelmében.

1. sz. táblázat

A fejlett tőkésországok részesedése az európai KGST-országok külkereskedelmében

Országok	Behozatal (Teljes behozatal = 100)					Kivitel (Teljes kivitel = 100)				
	1960	1965	1970	1973	1974	1960	1965	1970	1973	1974
Bulgária	13,7	22,3	19,1	15,9	22,5	12,5	15,8	14,2	13,5	11,7
Csehszlovákia ...	18,9	18,8	24,5	25,4	27,7	16,7	17,1	20,4	21,8	24,0
Lengyelország ..	29,7	24,5	25,8	44,4	50,8	29,9	28,7	28,4	34,2	36,3
Magyarország ...	24,7	25,5	28,8	30,0	34,6	21,9	22,3	28,0	26,7	26,1
NDK	22,0	22,7	26,7	32,6	34,1	20,2	20,7	21,9	22,9	27,4
Románia	23,4	33,3	39,5	44,8	48,6	21,3	24,9	31,9	38,8	42,1
Szovjetunió	19,8	20,3	24,0	29,5	32,6	18,2	18,3	18,7	23,7	30,2

Forrás: Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego 1975. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny, 1975. 63—64. l.

Míg a hatvanas évek elejének irányzatairól kapott kép elég vegyes (a KGST-országok nagy része az akkori politikai feltételek miatt még nem törekedett a tőkésországokkal folytatott külkereskedelem erőteljes fellendítésére), 1965 óta egyértelműen kimutatható az általános növekedés trendje, amitől csak a Bulgáriára vonatkozó adatsor mutat markáns eltérést, és kevésbé markánsat (bár ahhoz eléggé eltérőt, hogy a magyar közgazdászok felfigyeljenek rá) a magyar kivitelre vonatkozó két utolsó adat.¹ De látható az is, hogy egyrészt az importban általában mindig nagyobb volt a Nyugattal való forgalom aránya, mint az exportban, másrészt az *aránynövekedés* is gyorsabb az importban, amely így a kapcsolatok legdinamikusabb elemének tekinthető.

1965-ben még csak egyetlen KGST-ország behozatalában haladta meg a fejlett tőkésországok részesedése a 30 százalékot; tipikusnak inkább a 20—25 százalékos arány volt mondható. 1974-ben viszont a tőkésországok importaránya — két olyan ország (Lengyelország és Románia) mellett, ahol a fejlett tőkésországok részesedése az összes behozatalban 50 százalék körül alakult — már az „erős középmezőnyhöz” tartozó országok (a Szovjetunió, az NDK és Magyarország) esetében is hozzávetőlegesen elérte az egyharmadot. A jelenlegi helyzet megítélése szempontjából közömbös, hogy az egyes országokban az arányok növekedésnek tetemes része már a hatvanas évek második felében végbement, másutt csak a hetvenes években gyorsult fel, s volt olyan ország is, ahol az elmúlt tíz évben a növekedés többé-kevésbé egyenletesen zajlott le.

A hetvenes években (főként 1973 óta) ezt a — folyó áras adatok alapján számított — trendet kétségtelenül még inkább felerősítették a tőkés világpiacon végbement jelentős áremelkedések, természetesen nem függetlenül attól, hogy a KGST-n belüli áruforgalom árszínvonala 1975-ig gyakorlatilag változatlan maradt. De a növekedés gyorsítását elsősorban a KGST-országok előtt álló új gazdasági feladatok indokolták. Ezeket általában abban foglalják össze, hogy a tudományos-technikai forradalom körülményei közt — különös tekintettel arra, hogy a gazdaságfejlesztés extenzív forrásai a legtöbb KGST-országban már kimerültek, vagy kimerülőben vannak — a műszaki fejlesztés, a hatékonyságnövelés, a gazdasági (és termék-) struktúra korszerűsítése, sőt az életszínvonal emelése is szükségessé teszi a nemzetközi munkamegosztásba való fokozott, s a korábbinál sokoldalúbb bekapcsolódást.

Ezek a tényezők különösen erősen hatottak a Szovjetunióban. A hetvenes években gyakorlatilag elvetették azt a korábbi — a Szovjetunióban és Nyugaton egyaránt uralkodó — nézetet, amely szerint a szovjet gazdaság fejlődésében — már az ország és gazdasága hatalmas méreteinél fogva is — csak alárendelt, korlátozott jelentőségük van a külgazdasági kapcsolatoknak, főként az ellentétes társadalmi berendezkedésű országokkal. Az 1973 óta eltelt időszak fejleményei azt bizonyítják, hogy a Szovjetunióban a nemzetközi munkamegosztással mindinkább a gazdasági fejlődés állandó tényezőjeként számolnak, nem pedig — mint korábban — marginális, csak *egy* — bár felettebb fontos —

¹ A későbbiekben még alátámasztjuk (lásd a 4. sz. táblázatot) e trend valóban figyelemre méltó voltát. A fejlett tőkésországokba irányuló magyar export ugyanis a hetvenes évek elején lassabban nőtt, mint — Bulgária kivételével — a többi európai szocialista ország nyugati viszonylatú exportja.

feladatok, vagy az egyes területeken időről időre jelentkező feszültségek megoldására alkalmas eszközként. Az aktivizálódó szovjet külgazdasági politika a korábbinál kedvezőbb lehetőségeket teremtett általában a kelet—nyugati kereskedelem fejlesztéséhez, egyben — mint erre később még kitérünk — előtérbe helyezte az Egyesült Államok szerepét ebben a kereskedelemben.

A hetvenes évek megváltozott helyzetének még egy vonatkozására kell utalnunk.

Amint erről a szocialista gazdasági integráció 1971-ben elfogadott komplex programja is tanúskodik, a KGST tagországi gazdasági fejlesztésüknek mind nagyobb feladatait kívánják megoldani az egymással való együttműködés elmélyítése útján. Ez is sok tekintetben új megvilágításba helyezi a külgazdasági tevékenység egészét. A legutóbbi éveknek egyik fontos mozzanata éppen az, hogy mind világosabb: a KGST-n belüli áruforgalom fokozása, az együttműködés magasabb szintre emelése a korábbinál nagyobb kitekintést igényel a külvilágba. Miről van szó? Eddig is köztudott volt, hogy az egymás közti gépkereskedelem fejlesztéséhez (de a fogyasztásicikk- és élelmiszer-forgalom növeléséhez is) jelentősen hozzájárul a Nyugatról származó gép- és anyagimport. Ezért nem is lehetett egymástól mereven elválasztva kezelni a szocialista és a tőkés relációt. Amikor azonban kiderült, hogy az olyan nagy közös programok, mint a petrolkémiai együttműködés vagy az orenburgi gázvezeték felépítése is szorosan kapcsolódik a fejlett tőkésországokkal való gazdasági kapcsolatok fejlesztéséhez, ez nagymértékben hozzájárult egy új szemlélet megerősödéséhez. Ennek a lényege az, hogy az *egyes szocialista országok számára a KGST-beli és a fejlett tőkésországokkal való kereskedelem növelése nem alternatíva, hanem egymást kiegészítő és kölcsönösen erősítő lehetőség és szükségesség*. Más szavakkal: a szocialista integráció céljaival nem ellentétes, s irántuk még csak nem is közömbös, hanem azok megvalósítását segítő folyamatként kell kezelni a fejlett tőkésországokkal való kereskedelem növelését.

Más tényezőkkel együtt mindez hozzájárult a szocialista országoknak a kelet—nyugati kereskedelem élénkítését célzó törekvéseikhez. Az exportáruhalapok növelésének ismert — nagyrészt strukturális okokból fakadó — gondjai, az exportnak az import növekedése mögötti lemaradása ellenére a nyugati konjunktúra lehetővé is tette a kapcsolatok gyors bővülését. Ez finanszírozási oldalról sem ütközött áthatolhatatlan nehézségbe, mivel a nemzetközi pénzpiacok 1974 közepéig likvidek voltak, a szocialista országok adósságállománya viszonylag alacsony volt, s megbízható adósként tartották őket számon. Ez szolid alapot adott a kapcsolatok fejlesztéséhez, jöllehet a legtöbb tőkésország külgazdasági kapcsolatainak egészében a szocialista országokkal való kereskedelem aránya még igen csekély. De számos — főként nyugat-európai — tőkésországban egyre inkább felismerik azokat az előnyöket, amelyekhez a KGST-országok nagy, stabil piacára történő bejutás, a tőlük való energia- és nyersanyag-behozatal, a munkamegosztás tartós alapokra helyezése kínál. Jellemző például, hogy 1974 decemberétől, amikor az amerikai kongresszus az ismert diszkriminációs módosítással szavazta meg a Kereskedelmi Reformtörvényt, valamint az Export-Import Bank hitelnyújtási tevékenységének szűk határokat szabó módosításokat, 1975 au-

gusztusáig (tehát a konjunkturális visszaesés időszakában) a vezető nyugat-európai országok és Japán 8,8 milliárd dollár összegű, nagyrészt kedvezményes hitelkeretet bocsátottak az elkövetkező évekre legnagyobb KGST-partnerük, a Szovjetunió rendelkezésére.²

Az Egyesült Államok és a kelet—nyugati kereskedelem

Az Egyesült Államok a legmerevebben és a leghosszabb ideig tartotta magát az Export Control Act és a Battle Act „fémjelezte” embargópolitikához, s ezért évtizedünk elejéig lényegében kimaradt a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok fő áramlatából.³

Még a hatvanas évek közepén is, amikor — messze elmaradva a nyugat-európaiak mögött — utat tört magának az az álláspont, hogy a nem „stratégiai” árukra korlátozott kereskedelem a szocialista országokkal legalábbis nem kifogásolható, e nagyobb rugalmassággal akkor is a selektív kereskedés, azaz a szocialista országok közötti diszkrimináció gondolata párosult. Mint a Johnson elnök által 1965-ben kiküldött ún. Miller-bizottság jelentése hangsúlyozta: „... a kereskedelmet... az alkalomnak és a körülményeknek megfelelően célszerűen és rendszeresen kell felajánlani vagy megtagadni... Az elnöknek selektív alapon, belátása szerint kell megszüntetnie vagy újra életbe léptetnie a korlátozásokat, ahogy ezt kapcsolataink az egyes kommunista országokkal megkövetelik”.⁴

Talán fölöslegesnek tűnne előhozakodni ezzel az évtizedes okmány-nyal, ha már a múlté volna az Egyesült Államokban az a felfogás, amely a szocialista országokkal való kereskedelmet csak a közvetlen politikai engedmények fejében adandó „jutalomként” hajlandó fejleszteni. Ezt azonban sajnos még nem mondhatjuk el. A hetvenes évek elején az Egyesült Államok és a szocialista országok közötti kereskedelem gyors növekedésnek indult ugyan, de az említett koncepció még 1974 decemberében is olyannyira élőnek bizonyult, hogy az Egyesült Államok volt kereskedelmi miniszterének megállapítása szerint ismét visszavetheti a fejlődést és megkérdőjelezheti Amerika jövőbeni szerepét a kelet—nyugati kereskedelemben.⁵

Az 1974 végén hozott kongresszusi döntések értelmében továbbra is hatályban maradtak azok a megkülönböztető rendszabályok, amelyek

² R. Morton: The United States Role in East-West Trade. Problems and Prospects. U.S. Department of Commerce. 1975. augusztus. „E” melléklet, 3. l.

³ 1970-ben John Montias professzor, az Egyesült Államok és az európai szocialista országok gazdasági kapcsolatainak a Nyugat- és Kelet-Európa közti kereskedelemhez képest is mutatózó jelentéktelensége illusztrálására egybevetette ezeket a húszas évek végének kereskedelmi irányzataival. 1928-ban — amikor az első világháború gazdasági következményei már, a nagy válság pedig még nem torzította el a „természetes” kereskedelmi irányzatokat — az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország egyaránt exportjának 2–2,5 százalékát bonyolította le azokkal az európai országokkal, amelyek ma a KGST-hez tartoznak (az NDK-t nem számítva). 40 évvel később ezek az országok novváétőlegesen hasonló arányban részesedtek az angol és a francia exportból, az amerikai kivitelnek azonban csupán 0,6 százaléka irányult feléjük. (J. M. Montias nyilatkozata a kongresszus külgazdasági kérdéseket tárgyaló albizottsága előtt. Lásd: A Foreign Economic Policy for the 1970's. Hearings before the Subcommittee on Foreign Economic Policy of the Joint Economic Committee. Congress of the United States. Part 6. East-West Economic Relations. December 7, 8, and 9, 1970. Government Printing Office, Washington, 1232—1233. l.)

⁴ Report to the President of the Special Committee on U.S. Trade Relations with East European Countries and the Soviet Union. 1965. április 29. Lásd: A Foreign Economic Policy for the 1970's... 1159. l.

⁵ R. Morton: I. m. 24. l.

addig is fékeztek az Egyesült Államok és a szocialista országok közötti kereskedelmet. A KGST-országok közül csupán Lengyelország (1960 óta) és — legújabban — Románia viszonylatában alkalmazzák a legnagyobb kedvezmény elvét. A legnagyobb kedvezmény kérdése (a diszkrimináció megszüntetésének alapvető politikai jelentőségén túl) mindenekelőtt azért fontos, mert mutatja, milyen biztonsággal lehet az üzleti kapcsolatokat fejleszteni az illető országok politikai viszonyának adott szintjén. Mennél jelentősebbnek ígérkezik valamely üzlet, annál biztosabbnak kell lenniük a potenciális üzletfeleknek abban, hogy megvalósítását politikai kockázatok nem fenyegetik. De igencsak elbizonytalanít és tartózkodásra késztet, ha széles körű közvélemény előtt zajló hosszas vitákban kiderül: a politikai kapcsolatok még nem értek meg a vám- és egyéb diszkrimináció megszüntetésére. Emellett a legnagyobb kedvezmény hiánya kiváltképpen azokat az országokat — például Magyarországot — terheli gazdaságilag is közvetlenül, amelyeknek Nyugatra irányuló kivételében viszonylag nagy a késztermékek aránya. Andrew *Elias* és Marjory *Searing* például a diszkrimináció következményeivel foglalkozó tanulmányukban megállapították: megkülönböztetéstől mentes kereskedelem esetén 1971-ben az amerikai behozatal 6 európai KGST-országból⁶ a ténylegesnek a hatszorosa, ezen belül a Bulgáriából származó behozatal a ténylegesnek a tizenegyszerese, a Magyarországról történő import pedig tízszerese lehetett volna.⁷

Az amerikai exportkorlátozások — ha a néhány évvel ezelőttinél már szűkebb körre terjednek is ki — továbbra is akadályozzák a kereskedelem fejlődését, mégpedig pontosan azokon a területeken (korszerű gépek és berendezések megvásárlása), ahol — mint erre még kitérünk — számottevő a kölcsönös érdekelttség. Az exportengedélyezési rendszer kötöttségei az „Y” csoportba sorolt országokat (azaz Lengyelország és Románia kivételével valamennyi KGST-országot) más országoknál nagyobb mértékben sújtják, s negatívan hatnak az ezekbe az országokba irányuló amerikai export volumenére és összetételére egyaránt. *Brada* és *Wipf* szerint egyedül az exportengedélyezés megkötöttségeinek enyhítése (az előbb említett két országgal azonos elbánás) legalább 10 százalékkal növelné például Magyarország vásárlásait az Egyesült Államokban.⁸

Érvényesül a diszkrimináció a hivatalos hitelnyújtás területén is. Az Export-Import Bank ugyan 1971 novemberétől a Romániába, 1972 őszétől kezdve pedig a Szovjetunióba és a Lengyelországba irányuló amerikai exportot is hitelnyújtással támogathatja, s 1975. június 30-ig összesen 689 millió dollár összegű hitel nyújtására vállalt szerződéses kötelezettséget ebben a három relációban⁹ (469 millió dollárra a Szovjetunióknak, 220 millió dollárra Lengyelországnak és Romániának), de 1974 decemberében a kongresszus szinte nevenségesen alacsony határt szabott a Szovjetunióknak nyújtható Eximbank-hiteleknek: azok összegét a következő 4 évre 300 millió dollárban limitálta, s még ezen belül is kü-

⁶ Lengyelország nélkül.

⁷ A. *Elias*—M. *Searing*: A Quantitative Assessment of U.S. Constraints on Trade with Eastern Europe and the U.S.S.R. Lásd: Reorientation and Commercial Relations of the Economies of Eastern Europe. A Compendium of Papers, Submitted to the Joint Economic Committee. Congress of the United States. Washington, 1974. GPO. 601. 1.

⁸ *Josef C. Brada*—*Larry J. Wipf*: The Impact of U.S. Trade Controls on Exports to the Soviet Bloc. Southern Economic Journal, 1974. július, 54. 1.

⁹ *Morton*: I. m. 6. táblázat.

lön korlátozta — 40 millió dollárban — azt az összeget, amelyet fosszilis energiahordozók kutatásához és feltárásához lehet a Szovjetunió rendelkezésére bocsátani. Emellett kerekén meg is tiltotta az állami hitelnyújtást a Szovjetunió számára a fűtőanyagok kitermeléséhez, feldolgozásához és elosztásához.¹⁰ Magyarországra és más szocialista országokra az Eximbank hitelnyújtási tevékenysége egyáltalán nem terjed ki.

Az Eximbank-hitelek korlátozásával, illetve nem nyújtásával kapcsolatban a probléma nem egyedül — sőt nem is elsősorban — a hivatalos hitelnyújtás elmaradásának közvetlen negatív kihatásaiban, azaz a potenciális ügyletek kedvezőtlenebb finanszírozási feltételeiben van. Ennél súlyosabb nehézséget okoz az, hogy (s itt teljes egyetértéssel idézhetjük R. Morton volt amerikai kereskedelmi miniszter — hivatalos állásfoglalásnak tekinthető — értékelését) „az Eximbank részvételét a magánbank-körök az adott hitelfelvevővel való kereskedelmi kapcsolatok iránti hivatalos bizalom és támogatás mércéjének tekintik. A mostani helyzetben tehát az a tény, hogy az Eximbank nem nyújt hitelt a legtöbb szocialista országnak, leüti a kereskedelmi bankok érdeklődését ebben a térségben, ami negatívan hat ki versenyhelyzetünkre.¹¹ Vagyis immár összefoglalóan megállapítható, hogy a formális politikai-kereskedelempolitikai keretek létrehozása a kereskedelem bővítése szempontjából sokkal fontosabb a szokásos vám-, finanszírozási, exportengedélyezési stb. gyakorlat bevezetésének közvetlen, számszerűsíthető hatásainál.

Elsősorban a politikai nehézségek miatt a szocialista országok is sokáig felettlébb korlátozottnak látták az Egyesült Államokkal való kereskedelem fejlesztési lehetőségeit. Kiváltképpen vonatkozik ez azokra a kisebb szocialista országokra, amelyeket az amerikai diszkrimináció — deklarált „rugalmassága” ellenére — különösen erősen sújtott.¹² Ezért aztán nem meglepő (bármennyire is szűk szemléletet tükröz), hogy Magyarországon még nem is olyan régen számos közgazdász kelet—nyugati kereskedelmen mindenekelőtt — vagy csaknem kizárólag — a Kelet- és Nyugat-Európa közötti kereskedelmet értette. A kisebb kelet-európai országok Nyugattal való kereskedelméről, vagy konkrétan Magyarország külgazdasági kapcsolatairól szólva pedig sokan még akkor is elhanyagolhatónak tartották az Egyesült Államokkal kiépíthető kereskedelem lehetőségeit — csupán véletlen vagy legalábbis erősen specifikus tényezők hatásának tulajdonítva azt a fejlődést, amely egyes más kisebb szocialista országok és az Egyesült Államok kereskedelmében ekkorra már ténylegesen végbement —, amikor 1972-től kezdve a szovjet—amerikai kapcsolatok is fejlődésnek indultak.

A szovjet—amerikai kereskedelem lehetőségei kétségkívül sok tekintetben eltérőek a többi európai szocialista ország és az Egyesült Államok közti kereskedelemétől. Fejlesztését nemcsak a két ország politikai kapcsolatainak a jelentősége indokolja, hanem emellett méreteiknek, természeti viszonyaiknak, bizonyos gazdaságfejlesztési adottságaiknak a hasonlósága is. Azok a legfontosabb gazdasági feladatok, amelyeket ma szovjet részről a külgazdasági kapcsolatok eszközeit is bevonva igyekez-

¹⁰ International Herald Tribune, 1974. december 21., 1974. december 26.

¹¹ Morton: I. m. 37. l.

¹² Lásd erről Vátyi Péter: A magyar—amerikai gazdasági kapcsolatok kilátásai. Kül-gazdaság, 1973. 8. sz. 565. l.

nek megoldani, különösen kívánatosnak teszik az Egyesült Államokkal való kereskedelmet. A hatalmas beruházási tervek megvalósítása például óriási befektetések, a legkorszerűbb, egyben pedig a méreteknél leginkább megfelelő technika igénybevételét teszi szükségessé. A másik oldalon a hatalmas tőkeerővel rendelkező amerikai (vagy amerikai bázisú multinacionális) cégeknek kiváltképp az ilyen nagy ügyletek megvalósításához fűződnek érdekeik.

A felsorolt — és más — tényezők valóban arra utalnak, hogy a szovjet—amerikai kereskedelemnek — kedvező politikai viszonyok megléte esetén — különösen nagyok a perspektívái.¹³ Az elmúlt néhány év külkereskedelmi adatai azonban arról tanúskodnak, hogy ha a legfrappánsabb, a leginkább szenzáció erejével ható fejlemények valóban a szovjet—amerikai viszonylatban következtek is be, ezzel párhuzamosan számottevően fejlődött a többi KGST-ország és az Egyesült Államok kereskedelme is. Általában megnőtt az európai KGST-államok részesedése az amerikai külkereskedelemben. Összesített arányuk az Egyesült Államok importjában az 1970. évi 0,56 százalékról 1974-re ugyan csak 0,88 százalékra emelkedett, s 1975 első felében ismét 0,69 százalékra esett vissza, az exportban azonban e növekedés jóval meggyőzőbb: az 1970. évi 0,82 százalékról 1974-re 1,45 százalékra nőtt, 1975 első félévében pedig 1,87 százalékot tett ki.¹⁴

Ha pedig azt vizsgáljuk, hogy a KGST-országok Nyugattal való növekvő külkereskedelmében milyen súllyal szerepelt ezekben az években az Egyesült Államok, akkor meggyőződhetünk arról, hogy a növekedés 1970 és 1974 között ebben a relációban még dinamikusabb volt, mint a kelet—nyugati kereskedelem egészéé. E fejlődés eredményeként az Egyesült Államok részesedése az európai KGST-országok fejlett tőkés-országokba irányuló kivitelében 3,3-ról 4,8 százalékra, az onnan származó behozatalban pedig 5,1-ről 6,8 százalékra emelkedett.¹⁵

A kapcsolatok fejlődésére vonatkozó adatok is jelzik, hogy a kisebb kelet-európai országok és az Egyesült Államok közötti gazdasági kapcsolatok fejlesztése mellett mindkét oldalon nyomós érvek szólnak. Ezek az országok — köztük Magyarország — erősen külkereskedelem-érzékenyek. Nemcsak a gazdaság fejlesztéséhez, de egyáltalán a gazdaság működéséhez is nagymértékben importra vannak utalva. Ezért fejlesztésük maga is erősen exportra orientált, így összességükben a fejlett tőkés-országok számára is fontos piacot jelentenek. Ezzel magyarázható az is, hogy — 1972-t és 1973-at kivéve — eddig az Egyesült Államok összesített áruforgalma a kisebb európai szocialista országokkal meghaladta a Szovjetunióval folytatott kereskedelem volumenét. A legújabb amerikai prognózisok ugyan azzal számolnak, hogy a szocialista országokkal foly-

¹³ Ide kívánczik azonban az elmúlt néhány év tapasztalatai alapján egy igen erős korlátozó megjegyzés: olyan körülmények között, amikor az enyhülés előrevitele, a bizalom légkörének megteremtése még további erőfeszítéseket igényel, s befolyásos körök a kereskedelem bővítését a politikai nyomás eszközeként kívánnák felhasználni, sok nyomós gazdasági érv, amely mindkét oldalon az együttműködés kibontakozását sürgetné, önmaga elmentébe csaphat át, s a növekedés gátjává válhat. A tervezett ügyletek hatalmas méretei óriási hitelek nyújtását tennék szükségessé, ami a jelenlegi helyzetben még irreális; az amerikai technika megvásárlása pedig bizonyos területeken a nyugat-európainál súlyosabb akadályokba ütközik. Ez úgyszintén korlátozza azt a szerepet, amelyet az Egyesült Államok játszhat a Szovjetunió kül gazdasági kapcsolataiban.

¹⁴ OECD Statistics of Foreign Trade. Serie A. 1972. júliusi és 1975. szeptemberi szám alapján számítva.

¹⁵ OECD Statistics of Foreign Trade. Serie A. 1972. júliusi és 1975. szeptemberi szám alapján számítva.

tatott kereskedelem normalizálása esetén ez a helyzet megváltozhat, s 1980-ban — ha csak csekély mértékben is — a Szovjetunió részesedése az amerikai külkereskedelemben nagyobb lehet majd, mint a többi európai KGST-ország összesített részesedése, de az utóbbi országok akkor is megőrzik jelentős szerepüket az Egyesült Államok keleti kereskedelmében.¹⁶

Kétségtelen, hogy a szovjet piacra való bejutás — mint perspektivikus cél — szintén fontos szempont az amerikai cégek számára a többi szocialista országgal való kereskedelemben, különösen akkor, amikor a szovjet—amerikai kereskedelem még távolról sincs „sínen”. Egyetérthetünk Paul Marer és Egon Neuberger megállapításával, akik szerint az egyes kelet-európai országok belső piacainak viszonylag szűk voltát az amerikai cégek szempontjából nemcsak az ellensúlyozza, hogy mivel állami cégekkel kerülnek kapcsolatba, módjuk van valamely cikkből egy-egy ország szükségletének nagy részét kielégíteni, hanem az is, hogy ezáltal a többi kelet-európai országban — elsősorban pedig a legnagyobb piacot jelentő Szovjetunióban — is újabb értékesítési lehetőségek nyílnak meg a számukra.¹⁷

Valóban indokolt, s egyben időszerű is most ez a megközelítés, amikor a KGST-n belüli gépipari szakosítás és kooperáció továbbfejlesztése szükségessé teszi a Nyugatról való gépimport fokozását is. Ebben az Egyesült Államok részesedése még ma is csaknem elenyésző: 1974-ben például 426 millió dollárral mindössze mintegy 7 százalékban részesedett az európai KGST-országok Nyugatról származó gépimportjában.¹⁸

Ez természetesen fontos találkozási pont a kisebb kelet-európai országok kereskedelmi érdekeivel. Ezekben az országokban ma már elég általános a meggyőződés, hogy nekik is érdekük az Egyesült Államok irányában szélesíteni nyugati beszerzési és elhelyezési piacukat. Erre nemcsak, sőt nem is elsősorban azért van szükségük, mert bizonyos területeken az európai kelet—nyugati kereskedelem fejlesztésének is számottevő korlátai vannak (elsősorban a Közös Piac protekcionista rendszabályai), amelyek számos szocialista ország legfontosabb nyugati viszonylatú exporttermékeinek, a mezőgazdasági és könnyűipari cikkeknek a kivitelét akadályozzák. Ennél jóval fontosabb egy másik szempont: valamennyi szocialista országnak érdeke közvetlenül is hozzájutni a legkorszerűbb amerikai technikához, műszaki, termelészervezési stb. ismeretekhez, nemcsak nyugat-európai közvetítéssel. A közvetítés jókora késést jelent, vagy inkább a legkorszerűbb mai technika helyett a tegnapi vagy tegnapelőtti technikának a megvásárlását, s ezzel a műszaki-termelési színvonalban ma mutatkozó lemaradásnak a konzerválását is. De a technika importja mellett ezek az országok érdekeltek az amerikai agrártermékek behozatalában is, s mint látni fogjuk, ma éppen a mezőgazdasági szektorban a legjelentősebb Amerika részvétele a kelet—nyugati kereskedelemben.

¹⁶ Az amerikai kereskedelmi minisztérium becslése szerint 1980-ban összesen 8,6 milliárd dollárra rúgna az Egyesült Államok kereskedelmi forgalma az európai KGST-országokkal, s ebből 4,2 milliárd jutna a kisebb KGST-országokkal lebonyolítandó forgalomra. (R. Morton: I. m. „C” melléklet, 3. 1.)

¹⁷ Paul Marer—Egon Neuberger: Commercial Relations Between the United States and Eastern Europe: Options and Prospects. Lásd: Reorientation and Commercial Relation of the Economies of Eastern Europe. 588—589. 1.

¹⁸ Morton: I. m. 43. 1. és OECD Foreign Trade. Serie B. 1974. január—december alapján számítva.

Az áruforgalom alakulását és az árústruktúrát meghatározó tényezők

A 2. sz. táblázat közli az európai KGST-országok és az Egyesült Államok közötti áruforgalom alakulásának az adatait.

2. sz. táblázat

Az európai KGST-országok és az Egyesült Államok közötti kereskedelem
(millió dollár)

Országok	1970			1971			1972		
	Export	Import	Egyenleg	Export	Import	Egyenleg	Export	Import	Egyenleg
Bulgária.....	2,4	15,4	—13,0	2,6	4,4	— 1,8	2,9	3,2	— 0,3
Csehszlovákia ...	23,9	22,6	1,3	23,6	37,9	— 14,3	28,0	48,9	— 20,9
Lengyelország ..	97,9	70,0	27,9	107,2	73,1	34,1	139,2	111,5	27,7
Magyarország ...	6,2	28,3	—22,1	7,8	27,7	— 19,9	12,8	22,4	— 9,6
NDK.....	9,4	32,5	—23,1	10,1	24,9	— 14,8	10,3	14,8	— 4,5
Románia.....	13,4	66,4	—53,0	13,8	52,4	— 38,6	31,5	66,7	— 35,2
Szovjetunió	72,4	118,4	—46,0	56,8	160,5	—103,7	95,4	483,6	—388,2
Összesen.....	225,6	353,6	—128,0	221,9	380,9	—159,0	320,1	751,1	—431,0

1973			1974			1975 I. félév			Kumulált szaldó
Export	Import	Egyenleg	Export	Import	Egyenleg	Export	Import	Egyenleg	
4,5	6,5	— 2,0	8,4	22,0	— 13,6	19,2	20,3	— 1,1	— 31,8
35,2	71,9	— 36,7	45,6	48,6	— 3,0	17,0	27,4	— 10,7	— 84,0
181,9	349,3	—167,4	265,9	394,6	—128,7	124,3	252,7	—128,4	— 334,8
16,4	32,8	— 16,4	75,4	56,2	19,2	20,9	52,1	— 31,2	— 80,0
10,5	28,0	— 17,5	14,1	20,9	— 6,8	5,0	5,1	— 0,1	— 66,8
55,7	116,5	— 60,8	130,5	277,1	—146,6	35,9	121,8	— 85,9	— 420,1
214,6	1187,1	—972,5	349,5	611,9	—262,4	133,8	525,2	—391,4	—2164,2
518,8	1792,1	—1273,3	889,4	1431,3	—541,9	356,1	1004,6	—648,5	—3181,7

Forrás: 1970-re: OECD Foreign Trade. Serie A, 1972. július. 1971—75-re: R. Morton: The United States Role in East-West Trade. Problems and Prospects. GPO, 1975. 1. sz. táblázat.

E táblázatból kitűnik, hogy három ország — a Szovjetunió, Lengyelország és Románia — intenzív kereskedelmet folytat az Egyesült Államokkal, szemben a többiekkel — köztük Magyarországgal —, ahol a fejlődés üteme és a forgalom abszolút értéke is messze elmarad mögöttük. 1974-ben az említett három országra jutott az európai KGST-országok Amerikába irányuló exportjának 84 százaléka, onnan származó importjának pedig 90 százaléka. Rájuk jut a 3,2 milliárd dollárt kitevő passzív szaldó 92 százaléka is. 1970 és 1974 között az Egyesült Államokból származó román import több mint négyszeresére, a szovjet import több mint ötszörösére, a lengyel pedig öt és félszeresére emelkedett. Ezzel szemben ezekben az években a magyar import nem egészen kétszeresére nőtt, s így Magyarország részesedése az európai KGST-országoknak az Egyesült Államokból való behozatalában 8 százalékról 4 százalékra esett vissza. Eléggé kézenfekvő tehát az, hogy a magyar—amerikai áruforgalom nehézségeire és fejlesztési lehetőségeire vonatkozó következtetéseket is levonhatunk, ha az országaink közötti kereskedelmet

összevetjük az előbb említett három ország Egyesült Államokkal folytatott kereskedelmével.

Első megállapításunk — már az eddig elhangzottak alapján is — valószínűleg nem is igényel különösebb bizonyítást: a magyar—amerikai kereskedelem növekedésének relatív elmaradása összefügg azzal, hogy a szocialista országokat általában sújtó amerikai diszkrimináció Magyarországgal szemben még erősebb, mint egyes más országokkal szemben, minthogy a „liberalizálás” épp a mi hátrányunkra volt szelektív. Az országaink közötti politikai kapcsolatok, magas szintű állami érintkezések fejlődése elmaradt az Egyesült Államok és más szocialista országok közötti kapcsolatokétól.¹⁹

Fel kell tennünk azonban a kérdést: vajon *kizárólag* a néhány más szocialista országénál is kedvezőtlenebb politikai, illetve kereskedelem-politikai feltételek okozzák-e a magyar—amerikai kereskedelem relatív lemaradását? Ha erre igennel válaszolhatnánk, megtakaríthatnánk a további vizsgálódással járó vesződést. Csakhogy az egyes szocialista országok Amerikával folytatott kereskedelmének alakulása nem csupán a diszkrimináció, illetve a diszkrimináció-mentesség fokával mutat korrelációt. Sőt, a megkülönböztetések enyhítése és a kereskedelem növekedése közötti összefüggés sem automatikus, megértése nem nélkülözheti a komplexebb történeti-gazdasági vizsgálatot.

Ehhez csupán adalékként jegyezzük meg, hogy az amerikai—lenygel kereskedelem például már a hatvanas évek elejétől nagyrészt normalizáltnak volt tekinthető, mégis a hatvanas évek derekán nagyon visszaesett, majd egészen 1971-ig időről időre erős ingadozások szakították meg a lassú növekedést (1967 és 1971 között az amerikai export mindössze 20 százalékkal nőtt, a következő három évben azonban 5,4-szeresére!). Viszont a szovjet—amerikai kereskedelem dinamikus növekedése — noha a kezdeti fellendülés 1972-ben és 1973-ban számos kétoldalú egyezmény megkötésével, az institutionális keretek megteremtésével, hivatalos hitelek nyújtásával járt együtt — megelőzte a tulajdonképpeni normalizálást, a legnagyobb kedvezmény megadását, a két ország közötti kereskedelmi szerződés érvénybe lépését. A fellendülés természetesen a normalizálás reményében ment végbe. Az elmaradt normalizálás azonban már inkább a perspektívákat befolyásolta negatívan; a kezdeti eufória megalapozatlannak bizonyult: a normális kereskedelmi és hitelfeltételek megteremtése nélkül nem valósulhattak meg azok az ipari együttműködési tervek, amelyeket a további dinamikus kapcsolatbővítés fő hordozóiként dolgoztak ki.

Mindez arra utal, hogy vizsgálatunkat a megvalósult kapcsolatok gazdasági tartalmának elemzésével kell folytatnunk. Megkísérlünk ezért az eddig említetteken túl néhány további összefüggést is kimutatni. Híven eddigi gondolatmenetünkhöz, az Egyesült Államok és a szocialista országok közötti kereskedelmet továbbra is a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok részeként vizsgáljuk. A 3. és a 4. sz. táblázatot az elemzésbe bekapcsolva mindenekelőtt a következő ötlik szembe: azok az országok, amelyek a hetvenes évek első felében az Egyesült Államok legnagyobb KGST-beli kereskedelmi partnerei, egyúttal a leggyorsabban növelik az Amerikával való forgalmukat, *általában is* a legdinamikusabb növe-

¹⁹ Vályi Péter: I. m.

kedést mutatják fel nemcsak a fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelemben, hanem teljes külkereskedelmükben is. Mi több: jóllehet ezeknek az országoknak a külkereskedelmében a fejlett tőkésországok részesedése ebben az időszakban gyorsabban nőtt, mint a többi KGST-országában, KGST-beli kereskedelmük volumenének növekedése sem maradt el az átlagtól (1970 és 1974 között például a többi KGST-országba irányuló export növekedési ütemét tekintve Lengyelországot, a Szovjetuniót és Romániát csak Magyarország előzte meg).

Ha figyelmünket az említett KGST-országok és a fejlett tőkésországok közötti kereskedelemre fordítjuk, azt láthatjuk, hogy azon belül

3. sz. táblázat

Az európai KGST-országok behozatalának alakulása 1970 és 1974 között

Országok	1970		1974		A teljes behozatal	A fejlett tőkésországokból származó behozatal		
	Összesen	Ebből: fejlett tőkésországokból	Összesen	Ebből: fejlett tőkésországokból				
	(millió rubel)						növekedése (1974/1970)	
	(1)	(2)	(3)	(4)			(3:1)	(4:2)
Bulgária	1 648,0	314,8	3 195,6	719,0	1,94	2,28		
Csehszlovákia	3 325,6	814,9	5 496,7	1522,7	1,65	1,86		
Lengyelország	3 246,8	837,7	7 835,1	3980,2	2,41	4,75		
Magyarország	2 217,7	638,8	3 844,5	1330,0	1,73	2,08		
NDK	4 359,1	1163,9	7 188,3	2451,9	1,65	2,11		
Románia	1 763,2	696,4	3 832,6	1862,8	2,17	2,68		
Szovjetunió	10 558,5	2534,0	18 834,4	6139,9	1,78	2,42		

Forrás: Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego 1975. 63. l. alapján számítva.

4. sz. táblázat

Az európai KGST-országok kivitelének alakulása 1970 és 1974 között

Országok	1970		1974		A teljes kivitel	A fejlett tőkésországokban menő kivitel		
	Összesen	Ebből: fejlett tőkésországokban	Összesen	Ebből: fejlett tőkésországokban				
	(millió rubel)						növekedése (1974/1970)	
	(1)	(2)	(3)	(4)			(3:1)	(4:2)
Bulgária	1 803,5	256,0	2 863,8	335,1	1,59	1,31		
Csehszlovákia	3 413,1	696,2	5 151,5	1236,4	1,51	1,78		
Lengyelország	3 192,9	906,8	6 215,6	2256,3	1,95	2,49		
Magyarország	2 085,0	583,8	3 597,6	939,1	1,73	1,61		
NDK	4 119,9	902,3	6 518,9	1786,2	1,58	1,98		
Románia	1 664,9	531,1	3 632,1	1529,1	2,18	2,88		
Szovjetunió	11 520,1	2154,2	20 738,8	6362,2	1,80	2,95		

Forrás: Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego 1975. 64. l. alapján számítva.

az Egyesült Államokkal folytatott kereskedelmük az átlagosnál sokkal gyorsabban nőtt. De ugyancsak az átlagosnál dinamikusabban bővült kereskedelmük az NSZK-val, amely nekik is — akárcsak a többi európai KGST-országnak — változatlanul első számú nyugati kereskedelmi partnerük maradt, valamint Japánnal is. Vagyis a Nyugattal folytatott kereskedelmük — *mindenekelőtt importjuk* — számottevően eltolódott annak a három tőkésországnak a javára, amelynek a tőkeereje, gazdaságának műszaki színvonala és struktúrája a leginkább alkalmas nagyvolumenű együttműködésre és a legkorszerűbb technika és technológia átvételére. 1970 és 1974 között az említett három ország aránya a Nyugatról származó szovjet importban 29 százalékról 44 százalékra, a lengyel importban 24-ről 37 százalékra, a román importban — 1970 és 1973 között — 32-ről 42 százalékra emelkedett.²⁰ Látszatra hasonló folyamat zajlott le a fejlett tőkésországokkal folytatott magyar külkereskedelemben is: e három ország aránya 1970-ben a magyar importban 22,5 százalék volt, 1974-ben pedig már 36 százalékot tett ki. Ez az aránynövekedés azonban túlnyomórészt az NSZK arányának emelkedése nyomán ment végbe.

Az Egyesült Államokkal való kereskedelem árstruktúrájának áttekintése arról tanúskodik, hogy az onnan származó import két okból került előtérbe a KGST-országokban: egyrészt az amerikai agrártermékek, másrészt pedig a fejlett technika beszerzése szempontjából. A szocialista országok vásárlásainak kétharmada-háromnegyede ugyanis élelmiszerekből és gépekből áll.

5. sz. táblázat

Az európai KGST-országok élelmiszer- és gépiportja a fejlett tőkésországokból, illetve az Egyesült Államokból (millió dollár)

Országok	Élelmiszerimport				Gépiport			
	1973			1974	1973			1974
	Össze- sen	Ebből az USA- ból	%	az USA- ból	Össze- sen	Ebből az USA- ból	%	az USA- ból
Bulgária.....	13,5	1,8	13,3	15,0	147,0	1,6	1,1	3,9
Csehszlovákia.....	99,9	38,6	38,6	16,0	431,5	6,3	1,5	11,8
Lengyelország.....	378,1	214,7	56,8	171,5	1074,7	26,6	2,4	81,3
Magyarország.....	113,1	17,9	15,8	29,1	280,6	9,8	3,5	11,7
NDK.....	191,1	23,5	12,3	16,1	476,4	1,3	0,2	1,9
Románia.....	85,5	38,2	44,7	93,4	548,4	20,4	3,7	88,2
Szovjetunió.....	1366,8	841,7	61,6	291,6	1572,0	204,3	13,0	224,6

Forrás: R. Morton: I. m. és U. S. Trade Status with Socialist Countries, 1975. július 30. alapján számítva.

Eddig elsősorban az élelmiszerimport bizonyult jelentősnek. 1973-ban — amikor különösen nagy mennyiségű vásárlásokra került sor — az európai KGST-országok amerikai vásárlásainak 66 százaléka, sőt még 1974-ben is 44 százaléka, 1975 első hét hónapjában pedig mintegy 48

* Az exportban azonban ez az aránynövekedés csak a Szovjetunió esetében következett be, s ott is szerény volt.

százaléka²¹ élelmiszerekből állt. De az Egyesült Államokból származó élelmiszer-behozatal fontosságát a leginkább az mutatja, hogy 1973-ban az európai KGST-országok fejlett tőkésországokból származó teljes élelmiszer-behozatalának 52 százaléka, 1974-ben pedig 41 százaléka amerikai eredetű volt.²² Az agrárimport legnagyobb része azokra az országokra jut, amelyek az Egyesült Államok legnagyobb KGST-beli partnerei. Ez azzal magyarázható, hogy az élelmiszert nagyobb mennyiségben importáló szocialista országok a nyugati agrárpiacon sajátos koncentrátsága folytán vásárlásaik jelentős részét az Egyesült Államokban eszközlik. Ezért — vagy mint látni fogjuk, pontosabban ezért is — van olyan nagy súlyuk Amerika szocialista kereskedelmi partnerei között.

A mezőgazdasági import területén a magyar—amerikai forgalom fontos sajátosságával találkozunk. Az Amerikából származó magyar importban is az „Élelmiszerek és élő állatok” árufejzete foglalja el az első helyet. Struktúrája ennyiben nem különbözik a többi KGST-országtól. Csakhogy míg ezek többsége főként gabonát vásárol (1974-ben ez tette ki az Egyesült Államokból származó KGST-élelmiszerimport 74,6 százalékát), addig Magyarország — és Csehszlovákia — vásárlásainak nagy részét a szójabab teszi ki.

Miközben az élelmiszerimport főként a hazai takarmánybázis javítását szolgálja, a magyar—amerikai mezőgazdasági kapcsolatok legfőbb sajátossága, hogy a magyar érdeklődés homlokterében az amerikai *agrotechnika* áll. A hatvanas évek vége óta jelentős vállalatközi együttműködés is kialakult, mindenekelőtt az iparszerű kukoricatermelésben a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát és a Corn Production System chicagói cég között. A kölcsönösen előnyös együttműködés előmozdította a zárt rendszerű kukoricatermesztés gyors hazai elterjedését, a termésátlagok ugrásszerű javítását, s ezzel egyrészt az állattenyésztés takarmánybázisának bővítését, másrészt pedig azt, hogy Magyarország kukoricaimportőr országból jelentős exportórré váljon. További érdekessége ennek az együttműködésnek, hogy — jellegeből adódóan — viszonylag számottevő gépimportot indukált és magyarányú ipari kooperáció kiindulópontjául is szolgált. Az eredeti konstrukció szerint az iparszerű kukoricatermesztés géprendszeréhez tartozó gépek nagy részét (kukoricaexport ellenében) Magyarország importálta. Eppen ezért az Egyesült Államokból származó magyar gépimport nagy része mezőgazdasági gép. Többségüket azonban ma már amerikai és nyugatnémet cégekkel kooperációban Magyarországon állítják elő.

Térjünk át most az 5. sz. táblázat második részére, a szocialista országok gépvásárlásaira. Az országoként részletezett adatokból is kitűnik, hogy a fejlett tőkésországokból származó gépimportban az Egyesült Államok részesedése jóval alacsonyabb, mint az élelmiszerimportban. 1973-ban ez a részesedés csak a Szovjetunió esetében volt valóban jelentős, 13 százalék, amivel az Egyesült Államok az NSZK után a második helyre került a Szovjetunió nyugati gépszállítói között. 1974-ben viszont — mint a táblázatból látható — már a lengyel és a román gépvásárlások is jelentékenyek voltak. (A szovjet és a lengyel vásárlások 1975-ben is dinamikusan nőttek — a román import azonban visszaesett.)

²¹ U.S. Trade Status with Socialist Countries 1975. október 1. alapján számítva.

²² OECD Foreign Trade. Serie B. 1974. január—december alapján számítva.

Az 5. sz. táblázatban közölt — részletes összehasonlítást lehetővé tevő — 1973. évi adatokból az is kiderül, hogy ugyanazok a KGST-országok, amelyek az Egyesült Államokban a legtöbb gépet vásárolják, importálják a legtöbb gépet a fejlett tőkés reláció egészéből is. Nyilvánvaló tehát, hogy az élelmiszerimport mellett *beruházási és műszaki fejlesztési politikájuknak is függvénye, hogy importjukban milyen helyet foglal el az Egyesült Államok.*

Az eddigiekből az a tanulság, hogy a fejlett tőkésországokkal folytatott magyar kereskedelem jelenlegi árústruktúrája is bizonyos mértékig korlátozza vásárlási szándékainkat az Egyesült Államokból. Nyugatról származó teljes behozatalunkban ugyanis igen nagy az anyagok, tüzelőanyagok és féltermékek aránya. Ezzel szemben a gépimport volumene és aránya másokhoz hasonlítva viszonylag alacsony. A szocialista országok amerikai vásárlásaiban azonban — mint láttuk — az anyagok szerepe másodrendű, valószínűleg azért is, mert a szükséges anyagokat hasonló minőségben jórészt a „hagyományos” nyugat-európai piacokon is be lehet szerezni, így azokat nem érdemes a fokozott exportengedélyezési és hitelmegkötöttségek, valamint a nagy távolság miatt nehezebb és költségesebb amerikai piacon beszerezni. Ezért az, hogy nyugati beszerzéseinknek a jövőben milyen része származhat majd az Egyesült Államokból, attól is függ, hogy bekövetkezik-e valamilyen eltolódás a gépimport javára a Nyugatról származó teljes importunkban.

Lezárva az áruforgalom importoldalának az elemzését, tekintsük át röviden az exportoldalán jelentkező problémákat. Figyelemre méltó, hogy az Egyesült Államokkal legnagyobb volumenben kereskedő KGST-országok egyben a legnagyobb ásványinyersanyag-, mindenekelőtt fűtőanyagexportőrök is. Ez a tény az Egyesült Államokba irányuló exportjuk árústruktúráját is meghatározza, vagy legalábbis erősen befolyásolja. 1974-ben például a mintegy 350 millió dollár értékű szovjet exportnak csaknem 80 százalékát tette ki a kőolaj, a kőolajtermék és a színes fém (főként palládium és platina), a román exportnak pedig csaknem kétharmada egyetlen árucsoportból: a kőolaj és kőolajtermékek árucsoportjából állt. Itt tehát arról van szó, hogy a kereskedelmi cserearányok kedvező változását 1972 és 1974 között — akárcsak nyugati exportpolitikájuk egészében — az Egyesült Államokba irányuló eladásai dinamikus növelésére is ki tudták használni.

Más a helyzet a lengyel export esetében, amely ugyancsak erőteljesen nőtt ezekben az években. Itt a magyar elemző több érdekességgel is találkozhat. Az ásványi fűtőanyagok (szén és koks) ugyanis — ezek alkotják Lengyelország teljes nyugati exportjában az egyik legnagyobb tételt — az Egyesült Államokba irányuló kivitelben elhanyagolhatók. Jelentősen növelni tudta viszont Lengyelország vas- és acél-, színesfém- és fémgyártmányexportját — kétségtelenül szintén a kedvező ártrendek kihasználásával.

Akárcsak a fejlett tőkés forgalma egészében, Lengyelország Amerikába irányuló kivitelében is az élelmiszer-kivitel szerepel az első helyen. (1974-ben például 82 millió dollár értékkel a forgalom 31 százalékát tette ki²³; s ebből a legnagyobb tétel a hús és húskészítmény). A fejlett tőkésországokba és ezen belül az Egyesült Államokba irányuló ma-

²³ U.S. Trade Status with Socialist Countries, 1975. október 1.

gyar exportban az élelmiszerek aránya hasonló, mint a lengyel exportban. Minthogy azonban abszolút értékben az Egyesült Államokba menő lengyel élelmiszerexport a magyaroknak a kilencszerese, ezen belül a hús-export pedig a tízszerese, a magyar export növelésének egyik legfontosabb tartalékát találhatjuk meg ezen a területen, egyebek között azért is, mert az Egyesült Államokban élő nagyszámú magyar származású lakosság csaknem korlátlan piacot jelenthet a magyar élelmiszereknek. E tartalék bevetését azonban egyrészt akadályozza a vámdiszkrimináció (a lengyel exportnak ezzel nem kell megbirkóznia), másrészt az, hogy a magyar élelmiszeripar választékban és minőségben megfelelő exportáru-alapjai korlátozottak. E tapasztalat, és a Nyugat-Európába irányuló élelmiszerexportunkat súlyosan gátló közös piaci rendszabályok is arra figyelmeztetnek, hogy élelmiszeripari exportunk növelésének fontos feltétele a magasabb feldolgozottsági fokú termékek exportálása.

Az Egyesült Államokba irányuló lengyel és magyar export összehasonlításából az is kitűnik, hogy míg Lengyelországnak 1972 és 1974 között 80 százalékkal sikerült növelni textília- és ruházaticikk-exportját, s ennek értéke az utóbbi évben csaknem 20 millió dollárt ért el, addig a magyar export ezekben az években mindössze 1,2 millió dollár körüli összeggel stagnált. Ezért a helyzetért megint csak egyfelől a diszkriminációt, másfelől a megfelelő exportáru-alapok növelésének nehézségeit kell okolnunk, hozzátevé, hogy a diszkrimináció negatív hatása itt talán még erősebb, mint az élelmiszerexportnál. (De nem *kizárólag* erről van szó: ezt mutatja, hogy a Magyarországgal azonos vámelbánásban részesülő Csehszlovákia e két év alatt meg tudta kétszerezni textília- és ruházaticikk-exportját az Egyesült Államokba.)²⁴

Végül — 1974. évi adatok szerint — a KGST-országok közül Lengyelország exportál az Egyesült Államokba a legnagyobb mennyiségben gépeket és szállító berendezéseket; 16 millió dollár értékben. Itt is mindenfajta összehasonlításnál figyelembe kell vennünk, hogy a legnagyobb kedvezmény hiánya a késztermékek behozatalát fokozottan sújtja. Ám a magyar gépexport (3 millió dollár értékben) valószínűleg a rendelkezésre álló áru-alapok korlátozott piacképessége miatt is alacsony. Ismét a csehszlovák példára hivatkozunk. Az Amerikába menő export volumenét tekintve ugyanis Csehszlovákia a második helyen áll a KGST-országok között — Romániát és az NDK-t megelőzve — 11 millió dolláros gépexporttal, amely 1974-ben az Egyesült Államokba irányuló teljes kivitelének 24 százalékát tette ki.²⁵

Összegezve a KGST-országok exportjának árústruktúrájáról elmondottakat, szoros összefüggés mutatható ki az Egyesült Államokkal lebonyolított forgalom növekedése és az egyes KGST-országok nyugati külkereskedelme cserearányainak alakulása között. Másrészt, néhány szocialista ország példája azt mutatja, hogy az exportáru-alapok bővítésével és műszaki színvonaluk, választékuk javításával a forgalom ettől függetlenül is jelentősen növelhető. Ehhez lényegében ugyanazokat az akadályokat kellene elhárítanunk, amelyek exporttevékenységünket általában is nehezítik.

²⁴ Morton: I. m. „B” melléklet, 13., 19. és 22. l.

²⁵ Uo., „B” melléklet, 12., 18. és 21. l.

A szocialista országok exportjának vizsgálata elsősorban azért érdekes számunkra, mert mutatja, milyen lehetőségeik vannak az Egyesült Államokból származó importjuk áruexporttal való ellentételezésére. Látjuk azonban, hogy valamennyiük kereskedelme Amerikával erősen deficit. Bár a szaldóhelyzetet módosíthatja a különféle szolgáltatások mérlege (köztük a legjelentősebb a turizmus, amely azonban egyelőre viszonylag szerény bevételhez juttatja csak a szocialista országokat), az Egyesült Államokkal folytatott kereskedelmükben keletkező mérleghiányt alapvetően két forrásból lehet fedezni: amerikai hitelekből, vagy azokból a szabaddeviza-bevételekből, amelyekhez más relációkban jutnak hozzá. Amerikai hivatalos adatok szerint 1975 júniusában az európai KGST-országoknak nyújtott amerikai hitelek állománya 1,5 milliárd dollárt tett ki.²⁶ Vagyis az európai KGST-országok 1972 és 1975 júniusa közötti 5 milliárd dollár értékű amerikai vásárlásaiból 3,5 milliárdnyi bonyolódott le készpénzfizetés, illetve rövid lejáratú hitelek ellenében. Minthogy ezek az országok ugyanebben az időszakban csak 2,1 milliárd dollár összegű árut adtak el az Egyesült Államokban, mintegy 1,4 milliárd dollár értékű áru megvételét extern forrásokból kellett finanszírozniuk. Ezek a források ugyan nagyon sokfélék lehetnek — a más országokkal való forgalomban keletkezett szabaddeviza-aktívumoktól az eurohitelek felvételén keresztül a szabadpiaci aranyeladásokig —, de közvetlenül vagy áttételesen mindenképpen az adott ország külkereskedelmi vagy általánosabban devizális teljesítményétől függnnek. Az európai KGST-országok és az Egyesült Államok közötti kereskedelem így *finanszírozási oldalról is* millió szállal kötődik a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok egészéhez.

Néhány következtetés

Az elmondottakból egyértelműen kitűnik, hogy Magyarország és az Egyesült Államok kereskedelmének fejlődése mind ez ideig elmaradt más szocialista országok Amerikával való gazdasági kapcsolataitól. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a diszkriminatív amerikai rendszabályok hazánkat különösen erősen sújtották, s ez Magyarországon más szocialista országoknál is nagyobb tartózkodást váltott ki az Egyesült Államokkal való kereskedelem fejlesztése iránt. A viszonylag lassú fejlődés másik oka az, hogy a fejlett tőkésországokkal folytatott magyar kereskedelem — részben strukturális okok miatt — éppen abban az időszakban növekszik más KGST-országokénál némileg lassabban, amikor az Egyesült Államokkal való kapcsolatok a kelet—nyugati kereskedelem egészében a korábbinál jóval fontosabb helyet kaptak. Ez pedig azt jelenti, hogy a *magyar—amerikai kereskedelemnek a politikai és a gazdasági szférában egyaránt jelentékeny tartalékok vannak — még akkor is, ha összehasonlítási alapnak az Egyesült Államok és a KGST-országok kapcsolatainak mai általános szintjét tekintjük.*

További következtetésünk éppen az, hogy az Egyesült Államok mai részvételét a kelet—nyugati kereskedelemben — a néhány éve megkez-

²⁶ Ennek megoszlása: magánbankhitelek 930 millió dollár, Eximbankhitelek 227 millió dollár, Commodity Credit Corporation-hitelek (az agráréxportot finanszírozó kormányhitelek) — 299 millió dollár. (Morton: I. m. 31—34. l.)

dődött gyorsabb növekedés ellenére is — elégtelennek kell minősítenünk. Az áruforgalom és az árstruktúra elemzése alapján ugyanis nemcsak azt kell megállapítanunk, hogy a forgalom volumene a felek külkereskedelmi tevékenységének össz volumenéhez képest még viszonylag csekély (ez önmagában még magyarázható azzal, hogy a kapcsolatoknak az elején tartunk), hanem azt is, hogy *egyelőre nem alakult ki az Egyesült Államok és a KGST-országok közötti kereskedelemnek az a struktúrája, amely a kölcsönös érdekeknek a legjobban megfelel, s a hosszú távra szóló fejlődést a leginkább megalapozhatja.*

Az Egyesült Államok ebben a kereskedelemben ma főleg agrártermékei exportőreként lép fel. Vitathatatlan, hogy ezen a területen valamennyi fél számára előnyös kereskedelem folyik. De Amerika mind ez ideig nem — vagy csupán igen korlátozott mértékben — használta ki a többi tőkésországgal szemben számos területen meglevő versenyelőnyeit a legfejlettebb technikának a szocialista országokba való kivitelére, illetve erre épülő kooperációk kialakítására. Pedig a világon vezető helyet elfoglaló kutatás-, fejlesztés- és beruházásigényes ágazatok további fejlődésének, élenmaradásának kulcsa lehet az újabb és újabb exportpiacok megtalálása, és a szocialista országok nagy, stabil, hosszú távon is állandóan bővülő piacot kínálhatnak ezeknek az ágazatoknak a termékei számára.

A KGST-országok ugyanis elsősorban olyan gazdasági kapcsolatok kialakulásában érdekeltek, amelyek alapvető eleme a legfejlettebb, legkorszerűbb technikához való hozzájutás, s e technika gyors elterjesztése. Ez szükséges ahhoz, hogy a tudományos-technikai forradalommal lépést tartva dinamikusan növeljék gazdaságaik műszaki fejlettségi szintjét, korszerűsítsék termelésük struktúráját, egyben fokozottan és hatékonyan bekapcsolódhassanak a nemzetközi munkamegosztásba, így növelhessék kivitelüket, s ezáltal az Egyesült Államokból való bővülő importjukat is finanszírozhassák.

Mindez nagy távlatokat nyithat az amerikai gépek és berendezések behozatala, az amerikai cégekkel való kooperáció előtt. Példaként a magyar—amerikai kapcsolatok korábban már ismertetett példájára hivatkozunk. A kukorica termésátlaga Magyarországon — szemben a néhány évvel előbbi helyzettel, amikor még nagy volt az elmaradás — ma megközelíti a nyugat-európai átlagot — jórészt az amerikai technika széles körű bevezetésének eredményeként. Vagyis, ha a fejlesztésben nem is lehet átugrani egy-egy lépcsőfokot, az éppen soron következő fokozat elérése is sokszor az adott pillanatban legfejlettebb technika alkalmazását kívánja meg, nem pedig azét a technikáét, amely éppen hogy előtünk jár.

Összefoglalva: az amerikai gépexport fokozása a KGST-országokba a tartós közös érdekeltség egyik rendkívül fontos elemének bizonyulhat. Ezen a területen azonban a hosszú távra szóló, nagy volumenű együttműködés megkívánja a kelet—nyugati enyhülés elmélyítését, az Egyesült Államok által alkalmazott hátrányos megkülönböztetések következetes megszüntetését, a szocialista országokhoz fűződő gazdasági kapcsolatok normális feltételeinek létrehozását.

Egy klasszikus mű jubileumára

Kétszáz éves A. Smith: „A nemzetek gazdagsága” című műve

Ez év március 9-én volt 200 esztendeje annak, hogy Londonban megjelent a könyvtárosok polcain Adam Smith „Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations” című műve. A könyv joggal kellett nagy feltűnést, és váltott ki élénk visszhangot, mivel szerzője a közgazdaságtudomány első kiemelkedő rendszeralkotójaként lépett — már nem ismeretlenül — az e témakör iránt fogékony közönség elé. A nagy érdeklődés fő oka a kor társadalmi viszonyaiban rejtett. Anglia a XVIII. század második felében polgári fejlődésének abba a szakaszába lépett, amelyben egyrészt lehetővé, másrészt szükségessé vált a tőkés gazdagság tényeinek — az empirikus feldolgozások túlmutató — tudományos általánosítása.

A kor szükségletei általában megszülik a megfelelő embert. Smith személyes adottságai szerencsésen találkoztak a társadalmi igényekkel. Absztrakciós képességeihez a jelenségek érzékletes leírására való hajlama, enciklopédikus műveltségéhez rendkívüli tudományos lelkiismeretessége társult. Smith gondolkodásában a tudományok eredményeinek tiszteletben tartása és alkotó felhasználása nagyfokú önállósággal és kritikával érzékkel párosult. Bátor szókimondás és egyben tudományos megfontoltság hatja át munkáit.

A kort az angol kapitalizmus fejlődésének manufaktúrakorszakaként szokás jellemezni. E meghatározás azonban pontosításra szorul. Manufaktúrakorszakon általában a manufaktúrák megjelenésétől — amelyet a szakirodalom a XV. század elejére tesz — a gépi termelésen alapuló gyáripár kialakulásáig terjedő időszakot értik. A XVIII. század közepén a virágzó manufaktúrákban hatalmas lendületet kapott az a folyamat, amely a XIX. század elejére a gépi nagyipar uralmához, a klasszikus kapitalizmus létrejöttéhez vezetett. A század 60-as éveitől egyre-másra jelentek meg az új technikai csodák, amelyek viszonylag rövid idő alatt a hétköznapok megszokott elemeivé váltak. Kiemelkedő szerepe volt e folyamatban a textiliparnak. A növekvő kereslet kielégítésére ebben az iparágban alkalmaztak elsőként tömegesen gépeket a termelésben. Arkwright 1767-ben megjelenő fonógépe számos más technikai újdonsággal együtt, az ipari forradalom jelentős állomásának tekinthető. A döntő lépést Watt gőzgépe jelentette, 1765-ben. Watt különben Glasgow-ban dolgozott találmányán, és Smith jó ismerőse volt. Smith természetesen nemcsak Watt révén, hanem egyébként is figye-

lemmel kísérte a termelés gyors fejlődését. Így joggal állíthatjuk, hogy — ámbár világszemlélete még a manufaktúrakorszak virágzása idején alakult ki — az ipari forradalom első periódusának közgazdása is volt.

A XVIII. századi angol polgári forradalmi folyamatok eredményeképpen meggyorsult a tőkés fejlődés. A hatalmi viszonyok azonban változékonyak voltak, ami gátolta az előrehaladást. A polgárság harca az új világért még nem ért véget. A politikai hatalom megszerzéséért, a gazdasági pozíciók további erősítéséért folytatott küzdelemben a polgárság nem nélkülözhetette a megfelelő ideológiai fegyverzetet. A feudalizmus elleni fellépés megkívánta a kibontakozó új társadalom megismerését. A feltörekvő polgárság tudásszomját a közgazdaságtanban Smith tudta leginkább oltani, szolgálatait csak Ricardo szárnyalta túl.

Ők ketten voltak azok, akik a polgári közgazdaságtanban legmesszebbre jutottak a tőkés gazdaság törvényeinek feltárásában. Az akkor még haladó tőkésosztály álláspontjáról vizsgálva a gazdaságot, olyan eredményeket értek el, amelyek a marxizmus klasszikus forrásává tettek a két nagy gondolkodó örökségét. Hibáik pedig tudományos kritikára ösztönözve váltak a tudomány fejlődésének elemeivé.

I.

Adam Smith 1723. június 5.-én született Kirkcaldyban. (Skócia, Fife grófság.) Apja különböző foglalkozásokat űzött. Volt többek között gróf Loudoun magántitkára, nagyobb földbirtokosok vagyongazdálkodója és vám-tisztviselő. Anyja John Douglas strathendry-i földbirtokos lánya. A gyermek nevelésének gondjai teljesen az anya vállára neheztedek, mivel az apa a fiú születése előtt néhány hónappal meghalt. Smith 1737-ben, 14 éves korában a glasgow-i egyetemre került. Itt matematikát és bölcsészetet tanult. Hutcheson lebilincselő előadásai csakhamar a híres filozófiaprofesszor szellemi hatása alá vonták a fogékony lelkű ifjút. Smith már tanulmányainak kezdeti időszakában kitűnt bámulatos emlékezőtehetségével, elemző-kutató hajlammal.

1740-ben alapítványi ösztöndíjjal (Snell-exhibicion) Oxfordba került. Az oxfordi egyetem szelleme nem hasonlított ahhoz, amit Smith Glasgow-ban megszokott. A professzorok és tutorok szigorúan távol tartották a hallgatókat a szabadelvű olvasmányoktól. Smith-t például szigorú büntetéssel sújtották Hume egyik művének olvasása miatt. Érdeklődése széles körű volt, de ebben az időben még nem különösebben vonzotta a közgazdaságtudomány. Ekkoriban sokat betegeskedett. Végeredményben teljesen érthető, hogy életének erre a szakaszára Smith nem szívesen emlékezett vissza, és Oxfordot többé nem kereste fel.

1746 nyarán visszatért Kirkcaldy-ba, és itt önképzéssel készült tovább a tanári pályára. Gyakran utazott be Edingburgh-ba, ahol megismerkedett lord Kames földbirtokossal és mecénással. A lord támogatásával előadás-sorozatot tartott az angol irodalomról, majd a természet-jogról. Smith érdeklődése ekkor fordult a közgazdasági kérdések felé. A természetjog, mint ismeretes, a XVIII. században a jogon kívül politikai, szociológiai és közgazdasági ismereteket is magában foglalt. Smith előadásainak nagy sikerük volt.

1751-ben jelentős fordulat következett be Smith életében. A glasgow-i egyetemen a logika tanszék, majd az erkölcsfilozófiai tanszék tanára lett. E társadalomtudományi tantárgy keretében Smith erkölcsi, jogtudományi, politikai gazdasági (államtani) kérdésekkel foglalkozott.

A Glasgow-ban eltöltött 13 évet tekintette Smith élete legboldogabb szakaszának. A kollégák és a hallgatók tisztelték a jeles szónokot, a közismert professzort, sok barátja volt, gondtalanul dolgozhatott és élhetett a tudományak.

Glasgow gyors ipari és kereskedelmi fejlődése egyre inkább a gazdasági kérdésekre terelte Smith figyelmét. A tudományos klubokban és a társaságban élénk viták folytak a kereskedelem, a vámok, a munkabér, a bankügyletek, a földbérleti szerződések, a gyarmatok, az államügyek stb. kérdéseiről. Smith-re ezek a viták és Hume-mal kötött barátsága, a nagy filozófus nézetei komoly hatást gyakoroltak. Smith és Hume 1739 óta leveleztek egymással, de személyesen csak Smith glasgow-i letelepedése után találkoztak.

Smith első tudományos műve a „Theory of Moral Sentiments”, (Az erkölcsi érzelmek tana) 1759-ben jelent meg. Ez a mű — írja 1891-ben Kautz Gyula, az ismert magyar elméletörténész — „oly feltűnést keltett, hogy szerzőjét rövid idő alatt a legünnepelebb angol bölcsészeti írók sorába emelte; államférfiak és szakemberek, theologok és tanárok körében a legnagyobb érdeklődéssel olvastatott; más nyelvekre lefordítottatott, és épp napjainkban ismét s ujólagos beható tanulmány tárgyává tétetett”.¹ E mű hatására, valamint Hume tanácsára kérte fel Townshend, későbbi gyarmatügyi miniszter Smith-t arra, hogy idősebb mostohafiát, Buccleugh herceget kísérelje el európai tanulmányúttjára. A többszöri kérésnek engedve, Smith 1764 februárjában indult el Európába. Az európai körút során hosszabb időt töltött Toulouse-ban, Genfben és Párizsban. Genfben megismerkedett Voltaire-rel. A párizsi társasági körökbe az angol követségen titkárként dolgozó Hume vezeti be. Így került Smith személyes ismeretségbe D’Alambert-rel, Holbach-kal, Helvetius-szal, Abbé Morelet-vel, Rousseau-val, Quesnay-vel, Turgot-val, Neckerrel. A kor szellemi kiválóságaival folytatott eszmecsere, a fiziokrata nézetekkel való megismerkedés mély hatást gyakorolt Smith-re. Az európai utazás Smith jellemére is kihatott. Agilisabb, célratörőbb, energikusabb lett.

1766 novemberében visszatért Angliába. Londonban sajtó alá rendezte „Az erkölcsi érzelmek tana” harmadik kiadását, majd 1767 májusában hazautazott anyjához Kirkcaldy-ba. Itt kizárólag a tudománynak élve, rendezte közgazdasági ismereteit és gondolatait, s elmélyülten dolgozott fő művén. 1773-ban Londonba ment, hogy művét kiadja. A sok évig tartó megfeszített munka miatt azonban egészsége súlyosan megrendült. Annyira rosszul érezte magát, hogy végrendelkezve Hume-ra ruházta át irodalomhagyatékát. Londonban szerzett tapasztalatai arra készítették, hogy művét még egyszer alaposan átdolgozza. Ezt a munkát jórészt Londonban végezte. 1776. március 9-én jelent meg „A nemzetek gazdasága”. Az első kiadás hat hónap alatt elfogyott, s a szerző még is-

¹ Smith Adám mint a közgazdaságtudomány megalapítója. Smith „Vizsgálódásai” magyar nyelven való megjelenésének és elhalálózása százados évfordulójának alkalmából. Kautz Gyula által. Pallas rt. Budapest, 1891. XII. 1.

mertebb lett Anglia-szerte. Többször utazik Londonba és fordul meg a legfelsőbb körökben is.²

1778-ban a buccleugh-i herceg közbenjárására Smith-t Edinburghben magas vámhivatalnokai beosztásba nevezik ki. A XVIII. században ilyen fényes karriernek számító állami hivatalhoz (évi 600 £ fizetés és viszonylag kevés munka) csak ismeretség révén lehetett hozzájutni. Mindemellett Smith hivatali kötelezettségeit nagy lelkiismeretességgel, sőt, bizonyos értelemben túlbuzgóan teljesítette. A komoly tudományos munkának vége szakadt. Smith tervezte egy harmadik nagy mű megírását is, amely a kultúra és tudomány történetével foglalkozott volna. E témakörből hagyatékában találtak különböző vázlatokat, egy részük meg is jelent (például a *History of Astronomy. An Essay on the Imitative Art*), de a tervezett mű megírásáról Smith lemondott. Tudományos tevékenysége két korábbi művének új kiadásaira korlátozódott. „Az erkölcsei érzelmek tana” hat kiadásban, „A nemzetek gazdagsága” pedig öt kiadásban jelent meg Angliában Smith élete végéig.

Élete utolsó éveiben sokat betegeskedett, és 1790. július 17-én súlyos gyomorbetegségben végzett vele.

II.

„A nemzetek gazdagsága”-t a magyar olvasók többsége feltehetően az 1959-es kiadás alapján ismeri, amely — minthogy Smith fő művének csak első két könyvét foglalja magában — nem ad teljes képet a polgári klasszikus gondolatrendszeréről. E kiadás bevezető tanulmánya, amely színvonalasan elemzi A. Smith elméleti tételeit és az elemzés szerzőjének, Mátyás Antalnak idevágó összefoglaló munkái, Marx és mások Smith-re vonatkozó írásai azonban — közismertségünknel fogva — felmentenek bennünket a smith-i elmélet részletes tárgyalásának kötelezettsége alól. „A nemzetek gazdagsága”-nak a kifejtés sorrendjében haladó vázlatos tartalma ismertetését mégis indokoltnak tartjuk, mert a mű szerkezetének sajátosságait, a gondolatmenetet, a nézetek kibontakozását az elmélet fontos elemének tekintjük.

„A nemzetek gazdagsága” öt könyvből áll; az első kettő azzal foglalkozik, amit ma politikai gazdaságtannak nevezünk. Az első könyv a munkamegosztás elemzésével kezdődik. Mi a munkamegosztás jelentősége a nemzetek gazdagságában, melyek kialakulásának okai, mely tényezőktől függ. Ezután Smith a pénz keletkezésének okait tárgyalja, majd rátér a fő kérdésre: az áruk csereértékére. E probléma tárgyalása után az elosztás következik: a jövedelem három fő formájának — a munkabéreknek, a profitnak, a járadéknak — az elemzése. Az elméleti szempontból döntő első könyv gondolatmenete tehát: munkamegosztás — pénz — csereérték — s ennek megoszlása a három osztály jövedelmére. A tőkés társadalom osztályszerkezetének ábrázolásában Smith

² Ennek illusztrálására majdnem minden Smith életrajz megemlíti azt az esetet, amikor a közismerten szórakozott tudós kissé elkésve érkezett a tiszteletére lord Melvillnél rendezett ebédre. Ekkor a vendégek mindnyájan felálltak és megvárták, míg Smith helyet foglalt. A szabadkozó, bocsánatot kérő Smith-nek az ifjabb Pitt (az „új-toryk” vezetője, 1783–1801-ig miniszterelnök) a következőket mondta: „Állva maradunk mindnyájan, míg Ön le nem ül, mert hiszen mi mind az Ön tanítványai vagyunk!”.

jelentős lépést tesz előre a fiziokratákhoz képest. A társadalmat a termelési eszközökhöz való viszony és a jövedelemelosztás jellege szerint bontja osztályokra.

A második könyv tárgya a tőke. A kiindulópont a készletek tanulmányozása. A felhalmozott készletek Smith-nél két részre oszlanak: az egyiket az egyének elfogyasztják, a készletek másik formáját jövedelemszerzésre használják. Ez utóbbi a tőke. Smith a tőke összetételét vizsgálva álló- és forgótőkét különböztet meg. A kölcsöntőkét elkülöníti az ipari és kereskedelmi tőkétől, végül a tőkebefektetések formáit, különösen az ipari és a mezőgazdasági tőkét elemzi. Visszatér a pénzhez is, de itt más szempontból — mint a tőkeként működő készletek részét — vizsgálja. A tőkefelhalmozást összekapcsolja a termelő- és a nem termelő munka problémájával. A termelő- és a nem termelő munka értelmezésében, noha felfogását kettősség jellemzi, jelentősen előre lép a fiziokratákhoz képest. Számára minden munka — fejtsék ki azt akár a mezőgazdaságban, akár az iparban — egyaránt termelő, amennyiben árut vagy tőkét hoz létre.

A harmadik könyvben gazdaságtörténeti fejtegetések találhatók, amelyekben Smith a római birodalom bukásáig nyúl vissza. Itt ismét felveti a munkamegosztást, de az első könyvtől eltérő aspektusból: a város és falu közötti munkamegosztást vizsgálja. A könyv további fejezeteiben ebből a szempontból elemzi a gazdaság történetét, amelyben két egymást követő folyamatot különböztet meg: a városok hanyatlását, majd felvirágzását.

A negyedik könyv a közgazdasági elméletek történetével foglalkozik. Ebben Smith nagyrészt a merkantilizmust tárgyalja, amelyet sokoldalúan és keményen bírál. A fiziokratizmussal — amelyet mezőgazdasági rendszernek nevez és csupán egy fejezetben vizsgál — jóval elnézőbben bánik.

Az ötödik könyvben Smith a pénzügyi és adópolitikát elemzi. A könyv három részből áll: az elsőben az állami kiadásokkal, a másodikban az állami bevételekkel, a harmadikban az államadóságokkal foglalkozik.

Első pillantásra az öt könyv olyan ismeretek enciklopédiájának tűnik, amelyeket legfeljebb az fűz össze, hogy valamennyi a gazdaságra vonatkozik. Figyelmesebb tanulmányozás után azonban kirajzolódik az a belső összefüggés, amely az öt könyvet egységes egészé teszi. Ezt az összefüggést főleg a vizsgálódás azonos tárgya és a valamennyi könyvön végighúzódo eszmei fonál teremti meg.

A vizsgálódás tárgya az egész műben a nemzetek gazdagsága. Smith azokat az okokat és tényezőket akarta feltárni, amelyek segítik vagy gátolják a nemzetek gazdagodását. Az első és döntő tényezőt a munkamegosztásban látja, amely elősegíti a munkatermelékenység, következésképpen a gazdagság növekedését. A munkamegosztás azonban Smith szerint csak akkor növeli a gazdagságot, ha a csere a „természetes ár” alapján történik. Ily módon a munkamegosztásnak mint a gazdagság tényezőjének problémája magában foglalja a „természetes ár” problémáját is. Az utóbbi viszont a jövedelemelosztásra épül, mivel Smith szerint az áruban rejlő munka a csereértéket csak az őállapotban határozza meg, a későbbiekben ezt a szerepet a jövedelmek veszik át. Ezek a prob-

lémakörök tehát belsőleg összefüggnek, s vezérfonalként húzódik végig rajtuk a munkamegosztás problémája.

A gazdagság növekedésének másik tényezője Smith elméletében a tőke.

A harmadik könyvben ugyan megváltozik a vizsgálat jellege, Smith itt más szemlélettel közelít (történetileg dolgozza fel az anyagot), az anyag azonban ugyanaz, mint az első könyvben.

Smith-t a gazdaságtörténet nem önmagáért érdekli, hanem a munkamegosztás fejlődése szempontjából. Azt vizsgálja, hogyan alakul a város és a falu közötti munkamegosztás a római birodalom bukásától saját koráig, és a helyes politika hogyan segítette, a helytelen pedig hogyan gátolta ezt a folyamatot. Így jut el Smith a nemzetek gazdagságának fejlődésében szerepet játszó harmadik tényezőhöz, a politikához. A legjobb politikának azt tartja, ha az állam nem avatkozik be a gazdasági életbe.

A negyedik könyv a harmadiknak a folytatása. Miként a harmadik könyvben a gazdaságtörténet, úgy ebben a könyvben a közgazdasági nézetek története az eszköz, amelyen keresztül Smith igazi tárgyát megközelíti. Smith azt akarja megmutatni, hogy a hibás közgazdasági tételekre épülő gazdaságpolitika, különösen a hosszú ideig uralkodó merkantilista politika zavarta a munkamegosztás szabad, vagyis „optimális” fejlődését. Míg az első könyvben a gazdaság pozitív tényezőit vizsgálta, addig a 3. és 4. könyvben Smith a negatív tényezőket elemzi.

„A nemzetek gazdagsága”-nak másik összekapcsoló elve a gazdasági szabadság gondolata, amely következetesen végigvonul mind az öt könyvön. A gazdasági szabadság eszméje nem Smith szülötte, ezt az eszmét az egész megelőző fejlődés termelté ki. Smith hozzájárulása ezen eszme kibontakozásához azonban nem lebecsülendő, hiszen elméletileg megalapozta, történeti kutatásainak és a megelőző közgazdasági nézetek bírálatának alapjává tette ezt a gondolatot. Ráépítette az államháztartás — az állami kiadások, bevételek, adósságok — egész elméletét és gazdaságpolitikai koncepcióját is.

A gazdasági szabadság Smith-nél a „természetes rend” eszméjén nyugszik — amely szintén nem az ő találmánya. A „természetes rend” már a fiziokratizmusnak is sarkköve volt. Smith-nek azonban sikerült a természetes rend eszméjét megszabadítani a feudális „anyagjegyeektől”, az idegen elemektől, amelyek a fiziokraták elméletében még fellelhetőek voltak.

Smith-nél a természetes rend az egyéni kezdeményezésre, a személyes érdekeltségre, az önzésre épül.

Az első két könyvben kifejtett gazdasági elmélet nem más, mint a természetes rend gazdasági kategóriákban való kifejezése. A munkamegosztás, a pénz, a természetes ár, a természetes munkabér, a profit és a járadék, a tőke, a tőke alkotórészei, a tőke felhalmozása — mindezek a természetes rend kifejeződésői és megnyilvánulásai. A 3. és 4. könyvben Smith megmutatja, hogyan küzd a természetes rend a „mesterséggel”, hogyan tör magának utat a különböző gazdaságpolitikai rendszerek legkülönfélébb akadályain át. Az ötödik könyvben meghúzza az államháztartás határait, meghatározza a helyesen felfogott természetes rendből következő állami bevételeket és kiadásokat.

Smith képes volt arra, hogy korának összes közgazdasági ismereteit egyetlen vizsgálati tárgyban egyesítse és egyetlen eszmével hassa át. Ez tette művét korszakalkotóvá a tudomány fejlődésében. Smith művének eszmei egysége azonban nem jelent elméleti és módszerbeli egyöntetűséget. Ellenkezőleg, a korszakalkotó művek között igen kevés olyan található, amely annyira kiáltó ellentmondásokat tartalmazna, mint „A nemzetek gazdagsága”. Smith gyakran különböző, egymást kizáró magyarázatot ad ugyanazon gazdasági jelenségre, különféle módszerek alkalmazásával gyökeresen ellentétes elméleteket állít fel.

Különböző érték-, profit-, járadék- stb. elméleteket alkot, s nem veszi észre ezeket az ellentmondásokat. Mindamellett Smith műve a legnagyobb mértékben eredeti munka. Még az ellentmondások is az eredetiség jegyeit viselik magukon, miután tanulságosak és kiindulópontul szolgáltak a közgazdasági gondolat továbbfejlesztéséhez.

A smith-i ellentmondások a tőkés gazdaság ellentmondásainak elméleti kifejeződései, és alapjában véve két csoportra oszthatók. Az egyikbe azokat az ellentmondásokat sorolhatjuk, amelyek a kapitalizmus éretlenségéből fakadnak, míg a másikba azokat, amelyek a tőkés termelési mód természetéből következnek. Az első csoport ellentmondásait a tőkés termelési mód fejlődése nyomán maguk a polgári közgazdászok (elsősorban Ricardo) oldották fel; a másodikba tartozókat — a polgári látókör korlátozottsága és az ennek megfelelő metafizikus módszer miatt — nemcsak hogy nem voltak képesek feloldani, hanem meg sem értették. A smith-i rendszer ellentmondásosságát elemezve Marx a következőket írja: „Smith maga nagy naivitással folytonos ellentmondásban mozog. Az egyik oldalon nyomon követi a gazdasági kategóriák belső összefüggését, vagyis a polgári gazdasági rendszer rejtett szerkezetét. A másik oldalon melléállítja az összefüggést, ahogyan az a konkurrencia jelenségeiben látszólag adva van, tehát a nem tudományos megfigyelőnek jelentkezik, éppúgy, mint annak, aki a polgári termelés folyamatának gyakorlatilag foglya és érdekelt benne. Ez a két felfogási mód — amelyek közül az egyik behatol a polgári rendszer belső összefüggésébe, úgyszólván fiziológiájába, a másik csak leír, katalogizál, elbeszél és szkematizáló fogalmi meghatározások alá sorolja azt, ami az életfolyamatban külsőleg megmutatkozik, úgy, ahogyan megmutatkozik és megjelenik — Smith-nél nemcsak elfogulatlanul egymás mellett, hanem keresztül-kasul fut és folytonosan ellentmond egymásnak. Nála ez jogosult, . . . mivel az ő dolga valóban kettős volt. Egyrészt az a kísérlet, hogy behatoljon a polgári társadalom belső fiziológiájába; másrészt azonban részben az, hogy előbb leírja külsőleg megjelenő életformáit, ábrázolja külsőleg megjelenő összefüggését, részben pedig még az, hogy ezekhez a jelenségekhez nómenklatúrát találjon és megfelelő értelmi fogalmakat, tehát részben hogy előbb reprodukálja ezeket a nyelvben és a gondolkodási folyamatban. Az egyik munka éppúgy érdekli, mint a másik, és minthogy a kettő egymástól függetlenül megy végbe, itt egy egészen ellentmondó elképzelési mód jön létre; az egyik többé-kevésbé helyesen, kimondja a belső összefüggést, a másik ugyanezzel a jogosultsággal és bárminő belső viszony nélkül — minden összefüggés nélkül a másik felfogási móddal — a megjelenő összefüggést mondja ki.”³

³ Marx: Értéktöbblet-elméletek. II. rész. Budapest, 1961. 147–148. 1.

A kapitalizmus éretlensége meghatározó volt a közgazdasági gondolkodás fejlettségére nézve. A közgazdaságtan még kevésbé differenciálódott, nem léteztek elkülönült gazdaságtudományok. Csak egyetlen közgazdaságtudományi diszciplína létezett, amelynek vizsgálódásai átfogták az egész gazdaságot. Ennek az átfogó közgazdaságtannak a lecsapódása „A nemzetek gazdagsága”. Smith azonban e tekintetben is meghaladta elődeit. A merkantilisták munkáiban nehéz meghúzni a határt a politikai gazdaságtani kutatások és a gazdaságpolitikai, gazdaságtörténeti vagy más gazdaságtudományokhoz sorolható fejtegetések között. Ez vonatkozik a fiziokratákra is. A tiszta termékről szóló elméletük egyszerre a gazdagság lényegét és forrását feltáró elmélet, illetve a különféle adónemek egységes adóval való felváltásának elmélete.

A fiziokraták kirándultak a gazdaságtörténet területére is. Kutatásaik azonban annyira összekapcsolódtak egymással, hogy differenciálódásról és az általános közgazdaságtudomány részstudományokra bomlásáról esetükben még nem beszélhetünk. Másként áll a dolog Smith-szel.

Habár különféle kutatásainak eredményeit egyetlen műben összegezi, ezek — mint láttuk — különböző könyvekben találhatók, vagyis jól elkülönülnek.

Az a tény azonban, hogy Smith mindezen kutatásai egy — a gazdagság okainak és természetének feltárásának szentelt — műben egyesülnek, arról tanúskodik, hogy a polgári klasszikus a közgazdasági nézetek összességére mint a nemzetek gazdagságával foglalkozó egységes tudományra tekintett.

III.

Smith fő műve, „A nemzetek gazdagsága” igen gyorsan ismertté vált egész Európában. Művét lefordították németre (1778), spanyolra (1794), hollandra (1796), franciára (1802), oroszra (1802—1806). Könyvét Spanyolországban az inkvizíció betiltotta. A dekabristák vallomásaikban a „szabadelvű és liberális gondolatok” forrásaként Voltaire és Montesquieu írásai mellett Smith művét tüntették fel.

Marxista közgazdaságtudományunk adós még Smith hazai hatásának feltárásával. Kétségtelen, hogy az osztrák merkantilista gazdaságpolitika ellen a haladó magyar nemesség képviselői a kereskedelmi szabadság, a klasszikus polgári közgazdaságtan — a többi között Smith nevével fémjelzett — tételeivel léptek fel. A smith-i nézetek hatásának valószínűleg első jelentős megnyilvánulása hazánkban Berzeviczy Gergely nevéhez fűződik. A jeles magyar közgazdász minden bizonnyal göttinga-i egyetemi tanulmányai során ismerkedett meg „A nemzetek gazdagsága”-val.⁴ A „Magyarország kereskedelméről és iparáról” címmel 1797-ben Lőcsén megjelent első jelentős közgazdasági munkájában már világosan érzékelhető volt Smith hatása. Egy későbbi művében pedig a közgazdaságtan elhanyagolt voltára és kezdődő fellendülésére

⁴ Lásd H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus. Akadémiai Kiadó, 1967. 103. l.

utalva a következőket írta: „Az angol Smith a gazdaságról írt munkájában először törte meg a jeget és ragadta meg a közfigyelmet.”⁵

A reformkori irodalomban sűrűn találkozhatunk már Smith nézeteivel és nevével. Pándi Pál a kor eszmeáramlatait elemző monográfiájában joggal emeli ki a smith-i nézetek hatását a reformkor szellemi áramlataira.⁶

Kezdetben Kossuth Lajos is Smith nézeteit vallotta. A reformkor másik kiemelkedő személyisége, Széchenyi István kifejezetten nagyra értékelte Smith-t. Az 1831-ben Pesten megjelent „Világ” című művében Angliáról a következőket írta: „A' bámulásra méltó szigetnek mindazon csudái, amellyek előtt az igazságos ember megilletődéssel nyúl süvegéhez, egy Bacon, Gibbon, Joung, Watt, Smith's t. i. lelkéből vevék valódi eredetöket.”⁷ Smith-ről szólván kiemelte, hogy ő az „... ki legelső rakta dönthetetlen sarkalatokra le a' nemzeti gazdagság elveit, s úgy szólván egészen új, előtte csak sejdített tudománynak vala feltalálója.”⁸

A magyar társadalmi és gazdasági haladásért küzdő erők képviselői az 1848-as forradalmat megelőző évtizedben kezdtek elfordulni Smith-től. Felismerték, hogy az ország gazdasági függetlenségéért és fejlődéséért vívott harcban a liberális eszmék, a szabad kereskedelem tanai nem megfelelő fegyverek. E felismerésben jelentős szerepet játszott List Frigyes 1841-ben németül megjelent „A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere” című könyve.⁹

Némi túlzással írta ezzel kapcsolatban Kautz Gyula, hogy „List... tanrendszere a 40-es évek folyamatában Kossuth által felkaroltatván, majdnem evangéliumszerű tekintélyre emelkedett.”¹⁰

A negyvenes években tehát jelentősen megváltozott Smith értékelése a hazai közgazdasági irodalomban. Korábban osztatlan elismerésnek örvendett, amelyben lényeges szerepet játszott nézeteinek sajátos ellentmondásossága. Ez lehetővé tette, hogy viszonylag széles körben, lényegesebb fenntartások nélkül elfogadhassák Smith rendszerét. A negyvenes években azonban előtérbe került az a felfogás, amely az éleződő társadalmi küzdelmekben — nem kis mértékben List hatására — a fejlettebb országokban már túlhaladottá vált merkantilista eszmék alkotóelemeit használta fel. A klasszikusok listi bírálatának — a hazai előzményeket figyelembe vevő — sajátos megjelenése olvasható Karvassy Ágoston 1843-ban kiadott művében. Az alábbi sorok érdekessége és összefoglaló jellege miatt reméljük, az olvasó nem veszi rossz néven, hogy az idézet kissé terjedelmes: „Noha Smith Ádámnak tagadhatatlanul nagy érdemei vannak, mert a két első rendszerben (a merkantilizmusban és a fiziokratizmusban — M. I. — Sz. E.) uralkodó tévedéseket világosságra állította és a statusgazdasági tudománynak új irányt jelölt ki..., mégis meg kell vallani, hogy Smith munkája megjelenése óta a két előbbi rendszer felett gyakran igen feltétlenül töretett el a pálcza,

⁵ Berzeviczy Gergely: A közgazdaságról. 1819. Megjelent Gaal Jenő: Berzeviczy Gergely élete és művei című kötetben. Budapest, 1902.

⁶ Pándi Pál: „Kísérletjárás” Magyarországon. I. kötet. Magvető Kiadó, 1972. 108., 162., 187. stb. l.

⁷ Széchenyi István: Világ. Budapest, 1904. 57. l.

⁸ Széchenyi István: I. m. 284. l.

⁹ Egyébként ez volt az első magyar nyelvre lefordított közgazdasági munka. Sárváry Antal fordításában adták ki Kőszegen, 1843-ban.

¹⁰ Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon. Az 1868. évi kiadás változatlan lenyomata. Budapest, 1911. 349. l.

ellenben Smith Ádám túlzólag és csaknem istenítésig magasztaltatott. Az elfogulatlan vizsgáló Smith rendszerében is nem csekély tévedést és hiányt... lelend. Smith munkáját legközelebb az a szemrehányás éri, hogy benne a rendszeres előadás egészen hiányzik, hogy az egyes részek önkényleg, egymás mellett sorozva vannak, mi a tudományban csak zavart okoz, továbbá, hogy Smith a munkájában kijelentett elvek alkalmazásában általjában közvetlenül csak Nagy-Britannia viszonyait tartotta szeméi előtt, mit némely írók, kik Smithet szolgálilag követték, szemek elől elvesztettek; hamis Smithnek az az állítása is, hogy a munka egyedül a nemzeti vagyonosságnak forrása, mert a természetnek is nagy befolyása tagadhatatlan, különösen pedig a korlátlan világherkedés szabadsága iránti állításai megszorítást érdemelnek. Smith Ádám itt igen cosmopolitikus szempontból indult ki, és arra, hogy különböző nemzetiségek különféle nemzeti érdekekkel léteznek, s azok közt nincsen mindig örökös béke, nem figyelmeztet. Smith a kereskedésben csak csereértéket, nem pedig productív erők nyerését tartotta szem előtt, hamis tehát azon véleménye is, hogy a kormánynak a kereskedésbe soha nem kell beavatkozni. Ilyen, és még több tévedése miatt legújabb időben Smith Ádám tekintetéből mind az elméleti tudósoknál, mind a gyakorlatban sokat vesztett, mi is valamint az előbbi két rendszernek, úgy az övének sem hódolunk vakon, hanem sok állításainkban tőle eltávozunk, mert azt tapasztaltuk, hogy mindenik rendszerben túlzás és egyoldalúság foglaltatik.”¹¹

Mindemellett Smith nézeteit a közgazdaságtan hazai művelői később is szem előtt tartották. E tanok további sorsának nyomon követése azonban már meghaladja írásunk kereteit. Szándékunk nem is lehetett több, mint néhány vonással kiegészíteni a Smith nézeteinek magyarországi elterjedéséről kialakult rendkívül hiányos képet.

„A nemzetek gazdagsága” magyar nyelvű kiadásának gondolata komoly formában először az 1830-as évek elején, majd az 1850-es években vetődött fel. A Tudományos Akadémia azonban anyagi eszközök híján sem az első, sem a második esetben nem jutott túl a tervezés stádiumán. A mű első magyar kiadása — Enyedy Lukács és Pólya Jakab fordításában — 1891—1894 között jelent meg, 4 kötetben, a Nemzetgazdasági Írók Tára sorozatban. A Magyar Tudományos Akadémia Nemzetgazdasági és Statisztikai Bizottsága gondozásában a Pallas rt.-nél kiadott munkát Kautz Gyula látta el 75 oldalas bevezető tanulmánnyal. Ebben a mű megjelenését a következő szavakkal üdvözli: „Nincs túlzás abban, ha azt állítjuk, hogy alig lett még tudományos munka hazai nyelvünkre lefordítva, amely úgy belső érték és irodalmi becs, mint általános jelentőség és világhírnév tekintetében párvonalba helyeztethetnék azzal, a melyet itt vesz a magyar olvasó közönség: Smith Ádámnak, a nagy angol állambölcseletnek, annyiszor emlegetett «Nemzetgazdasági Rendszerével».

Smith Adam «Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations» című, 1776-ban megjelent munkája, a világ tudományos irodalmának kétségtelenül egyik legjelentősebb és legbecsesebb terméke; magában foglalja korunk egyik vezérlő tudományának, a nemzet-

¹¹ Karvasy Agoston: A politikai tudományok rendszeresen előadva. Második kötet. Bevezetés a statusgazdasági tudományba, Győrött, 1843. 157. l.

gazdaságtannak, első összefüggő s kimerítőbb *rendszerét*, a mely mind formai, mind anyagi tekintetben, az összes társadalom-tudományok elméletére a legmesszebb ható befolyást gyakorolja, a szorosán úgynevezett „közgazdaságtanra” nézve pedig azt az *alapot* képezi, a melyből mindenkinek, a ki e tudománnyal foglalkozik, s a ki a nemzetvagyonossági viszonyok gyakorlati alakulására befolyjni van hivatva; ki kell és kellend mindég és szükségképpen indulnia.

Egy ilyen remekműnek magyarul való közzétételével hazánk (s különösen Tudományos Akadémiánk) csak egy rég fennálló nagy adóságot ró le; annyival inkább, hogy csakugyan alig létez ma már európai nemzet és nyelv, a mely Smith világraszóló munkáját irodalmi kincskörré föl nem vette volna!”¹²

A második kiadásra közel ötven évet kellett várni. A Magyar Közgazdasági Társaság Éber Ernő fordításában, „Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól” címmel két kötetben adta közre, 1940-ben.

A harmadik és egyben utolsó kiadás 1959-ben, az Akadémiai Kiadónál látott napvilágot „A nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata” címmel, Bilek Rudolf fordításában, Mátyás Antal csaknem negyvenoldalas bevezető tanulmányával. A kötet — mint már említettük — az eredeti műnek csak az első és a második könyvét tartalmazza. Kár, hogy a mű további három könyvének megjelentetésével a kiadó mindmáig adós maradt, s a „Nemzetek gazdagsága” hosszú évek óta nem kapható.

Úgy véljük, hogy a marxizmus egyik forrását jelentő kiemelkedő alkotást helyes lenne ismét és teljes terjedelemben az olvasók kezébe adni.

¹² Smith Ádám: *Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól*. Budapest, Pallas rt. 1891. VII—VIII.

Gazdasági összefüggések a bauxittól a készáruiparig terjedő alumíniumipari komplexumban

Az alumíniumipar vertikumai

A gazdasági összefüggések ismerete, a gazdasági környezet egyes változásaira való gyors reagálás a költségkihatások gyors felmérését kívánja meg a gazdasági élet vezetőitől. A bauxitkitermeléstől a készáruiparig terjedő alumíniumipari komplexum az egymás termékeit továbbfeldolgozó olyan gyártási ágak láncolata, amely jól körvonalazható összefüggései alapján különösen alkalmas arra, hogy a gazdasági kérdések elemzésére és az összefüggések világos és gyors áttekintésére felhasználható módszer egyik példáját mutassa be.

A világ elsődleges alumíniumtermelése 1974-ben 13,7 millió tonna volt. Az ipari alkalmazás mintegy 120 évéből különösen az utolsó 40 évben az alumíniumfelhasználás

sen egységkapacitásuk nagyságrendjében — messze elmaradnak a maiaktól, de a technológiai alapelvei ma is változatlanok:

— a Bayer-eljárás csaknem kizárólagosnak mondható érce a bauxit;

— az alapanyaggyártás első lépése a timföldgyártás, amely a bauxitból iparilag tiszta alumíniumoxidot állít elő;

— a második lépés a timföld kohósítása, olvadékelektrolízis útján;

— a fém alapanyag első feldolgozási fokozata: a félgyártmányok és formaöntvények előállítása;

— a feldolgozás második fokozata: a készáruiparig terjedő alumíniumipari komplexum (nagy alumíniumtartalmú ún. alumíniumhordozó készáruk és az egyéb készárukba beépített alumínium alkatrészek előállítás).

A teljes termelési vertikum tehát:

bauxit → timföld → alumíniumalapanyag $\begin{matrix} \nearrow \text{félgyártmány} \\ \searrow \text{öntvény} \end{matrix}$ → készáru

rendkívül dinamikus növekedését tapasztalhattuk. Csak a második világháborút követő néhány évben volt átmeneti visszaesés. 1935 és 1974 között az elsődleges alumíniumtermelés 53-szorosára emelkedett.

Az alumíniumtermelés gyors növekedése szakadatlanul tart, attól fogva, hogy a termelés ma is használatos, nagyüzemi gyártásra alkalmas, többlépcsős technológiája kialakult. (A Hall-Heroult szabadalom éve 1886.; a Bayer-szabadalmaké 1887. és 1892.) Az alapanyaggyártás technológiája természetesen nagyot fejlődött az alapszabadalmak bejelentése óta. Az első megvalósításukkor használt gyártó berendezések — külön-

A „fogyasztó” számára persze tulajdonképpen érdektelen, hogy a termék, amelyet megvásárol, milyen gyártási folyamaton megy keresztül; őt a használhatóságára jellemző mutatók és a termék ára érdekli. A termék ára azonban nem független a termelési költségektől, esetünkben a feldolgozási vertikum egyes lépcsőiben felhalmozódott költségektől. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy nemcsak az alumínium vagy az alumínium tartalmú készáru vásárlója vevő, hanem azok az ipari üzemek is vevők, amelyek a vertikum egyes lépcsőinek végtermékét továbbfeldolgozásra megvásárolják.

A továbbfeldolgozók köre nem szo-

rítkozik az előzőekben említett vertikális lépcsőket képviselő vállalatokra; a bauxitnak, a timföldnek és az alumíniumnak egyéb fogyasztói is vannak. Közülük a fontosabbak:

— a korund csiszolószemcse-gyártás, amely bauxitból színes korundszemcsét, timföldből nemeskorundszemcsét állít elő;

— az ömlesztett korund tűzállóköveket gyártó ipar, amely timföldet használ fel;

— az alumíniumszulfát-gyártás, amely az alumíniumhidroxidból (a timföldgyártás közbelső termékéből) indul ki;

— a vaskohászat, amely salakképzésre és dezoxidálásra használ bauxitot, illetve alumíniumot.

Egy elméleti vertikális modell

A világ alumíniumalapanyag-gyártó és -feldolgozó iparának teljes vertikuma országoként más és más módon oszlik meg a kisebb és a nagyobb vállalatok között. Néhány nagy vállalat a teljes vertikumban részt vesz, más vállalatok csak a vertikum egyetlen vagy néhány lépcsőjével foglalkoznak.

A teljes vertikum gazdasági összefüggéseinek bemutatására induljunk ki egy olyan képzeletbeli gazdasági egységből, amelyben a vertikális teljes. Tétélezzük fel, hogy a vertikum egyes lépcsőiben előállított termékekből bizonyos mennyiséget a rendszeren kívül is értékesítünk, de annak pótlására azonos mennyiségű terméket a rendszeren kívül eső vállalatoktól vásárolunk.

Ezen az elméleti gazdasági egységben belül tétélezzünk fel olyan részegységeket, amelyek önmagukban is kielégítik a korszerű, gazdaságos egységkapacitás követelményét, tehát a gazdaságos kapacitás alsó határát vagy annak többszörösét képviselik. E követelményeknek megfelelően az elméleti gazdasági egység a következő részegységekből tevődik össze.

Az alapanyaggyártásban

— Bauxitbányászat: $3 \cdot 600$ et/év = 1800 et/év mélyműveléses bauxitbánya;*
— Timföldgyártás: $2 \cdot 300$ et/év vagy $1 \cdot 600$ et/év;

— Alumíniumkohászat: $2 \cdot 150$ et/év = 300 et/év.

Az első feldolgozási fokozatban

— Hengereltáru-termelés: 140 et/év;

— Sajtoltáru-termelés: 100 et/év;
— Durvahuzalgyártás: $3 \cdot 15$ et/év = 45 et/év;

— Öntvénygyártás: 70 et/év.

A második feldolgozási fokozatban

— Alumíniumhordozó készárúk gyártása: 160 et/év;

— Gyártmányba beépített alumínium készárúk gyártása: 190 et/év.

Az öntvénygyártás és a második feldolgozási fokozat üzemei között a gyártó kapacitás sokkal nagyobb mértékben megosztható, mint az alapanyag- és félgyártmányiparban, anélkül, hogy a decentralizálás a gazdaságosnak tekinthető alapkapacitásnál kisebb üzemegységeket hozna létre.

A költségeket és az árbevételt meghatározó világpiaci árakat 1975. évi árszinten, dollárban fejeztük ki, megkísérelve kiszűrni a konjunktúrális hatásokat. Emiatt egyes termékáraink nem annyira a ma, mint inkább a holnap árainak tűnnek.

Az első és a második feldolgozási fokozat termékszerkezete — feltételezésünk szerint — közel áll a világ statisztikai átlagához, s főképp az európai szerkezetet tükrözi. A félgyártmányok megoszlása százalékban: hengerelt termék 49; rúd, cső, idom 35; durva huzal 16⁰/₀.

A hengerelt termék 10 százaléka fólia.

* A bemutatott modellben általában az Európára jellemző viszonyokból indulunk ki.

A félgyártmány és az öntvény aránya 4 : 1, az alumíniumhordozó készáru és a gyártmányokba beépített alumíniumtartalom arány 45 : 55.

A felhasznált alumínium alapanyag 15—16 százaléka másodlagos alumínium.

A teljes vertikum fejlesztési költsége (álló- és forgóeszköz) mintegy 1,8 milliárd dollár, amelyből a bauxitbányászatra 4, a timföldgyártásra 12, az alumíniumkohászatra 26, a félgyártmányiparra 32, az öntvénygyártásra 6, a készáruiparra 20 százalék jut.

Az álló- és a forgóeszközök aránya a teljes vertikum fejlesztési költségén belül 84 : 16, persze ez gyártási fázisonként eltérő.

Az egyes továbbfeldolgozó fázisok költségeinek egymáshoz viszonyított arányai, ha a timföld fázisköltségét egynek vesszük:

— alumíniumkohászat	3
— első feldolgozási fokozat	4
ebből félgyártmányipar	2
öntvénygyártás (a felhasznált másodlagos alumíniummal és ötvözetgyártási költséggel együtt)	2
— második feldolgozási fokozat (készárugyártás)	5

A rendszer teljes költsége (a fázisköltségek összege) a következő költségszerkezettel jellemezhető:

	Százalék
Anyagköltség (a rendszerbe kívülről behozott vásárolt anyagok)	33
Energiaköltség	12
Béreköltség	26
Egyéb költség	6
Nettó költség	77
Tőketerhek	23

Összes költség: 100

A teljes feldolgozási folyamat végtermékeként létrejövő készáruérték 870 millió dollár/év.

Az 1 dollár beruházással termelhető végtermék értéke mintegy 0,5 dollár/év (ha a teljes vertikumot létrehozunk és a rendszert csak készáru hagyja el, mint értékesítendő áru).

Az eszközarányos nyereség az alapanyag-termelő fázisokban és a félgyártmányiparban 6—7 százalék, az öntvénygyártásban és az alumíniumhordozó készáruiparban ennek mintegy 3-szorosa, a gyártmányba beépített alumíniumalkatrész-gyártásé ennek mintegy 1,5-szerese.

A gazdasági egység teljes nyeresége kb. 140—150 millió dollár, az előállított értéknek 16—17 százaléka.

A termelési és a fejlesztési költségek részleteit, valamint a nyereséget az 1—3. sz. táblázatok tartalmazzák.

Az alumíniumipar teljes vertikumát magában foglaló elméleti-gazdasági egység bemutatott modellje áttekinthetően mutatja be a vertikum költség- és értékarányait. De a modell összeállításával más célunk is volt.

Költségarányok és -összefüggések

A modell segítségével követni tudjuk a gazdasági környezet egyes változásainak költségkihatását a vertikum egyes fázisaiban, a vertikális folyamat egyes fázisainak telepítéséből származó költséghatásokat; az alapvető nyersanyag, a bauxit minőségének költséghatását a vertikum egyes fázisaiban gyártott termék termelési költségeire stb. Az összeállított modell tehát jól használható a gazdasági összefüggések elemzésére.

Nézzünk ezek közül néhányat:

A rendszer költségarányainak ismerete lehetővé teszi, hogy az egyes fázisokban bekövetkező költségnövekedés vagy -csökkenés hatását az utánuk következő fázisok termékeinek költségére számszerűleg is nyomon kövessük. Például:

— *A bauxit költségének 10 százalékos változása*, — a timföldig felmerülő összes költségekben 2,2 — az alumíniumig felmerülő összes költségekben 0,3 — a félgyártmányig felmerülő összes költségekben 0,2 — az alumíniumhordozó készáru gyártásáig felmerülő összes költségekben 0,1 százalék költségváltozást okoz.

— *Ha a timföldgyártó fázisban a*

1. sz. táblázat

Fajlagos költségek

Megnevezés	Termelés 1000 t/év	Fajlagos befektetés \$/t			Fajlagos fázisköltségek \$/t					Töke- teher	Összesen
		Álló- eszköz	Forgó- eszköz	Összesen	Anyag	Énergia	Bér	Egyéb			
Bauxit	1800	40	2,80	42,80	1,50	1,00	2,00	0,65	3,85	9,00	
Tímföld	600	320	40	360	31,40*	17,40	8,00	3,20	32,70	92,70	
Alumínium	300	1440	160	1600	134*	160	80	22	145	541	
Hengerelt félgártmány	140	1550	372	1922	78	45	68	34	175	400	
Rúd, idom, cső	100	2330	560	2890	104	52	78	26	260	520	
Durva huzal	45	250	35	285	20	5	15	10	30	80	
Öntészet	70	1300	260	1560	270	100	260	100	140	870	
(Szekunder fémhulladék)	(55)	—	—	—	**911 (815)	—	—	—	—	**1511 (815)	
Alumíniumhordozó készárú	160	720	230	950	450	20	640	100	90	1300	
Gyártmányba beépített készárú	195	800	280	1080	100	20	100	30	100	350	
Tímföldfázisig	600	440	48	488	36	20	14	5	45	120	
Nyersalumínium-fázisig	300	2320	257	2577	206	201	108	32	233	780	
Félgártmány fázis	285	1619	385	2004	78	41	63	27	182	391	
Első feldolgozási fokozat	355	1556	360	1916	242	53	102	42	173	612	
Második feldolgozási fokozat	355	764	258	1022	258	20	343	62	95	778	
Teljes vertikum	355	4280	835	5115	674	242	537	130	467	2050	

* Bauxit, illetve tímföld fuvarköltiséggel.

** Másodlagos alumíniummal.

Összes költség

Megnevezés	Termelés 1000 t/év	Befektetés millió dollár/év		Fázisköltségek millió dollár/év						
		Alló- eszköz	Forgó- eszköz	Összesen	Anyag	Energia	Bér	Egyéb	Tőketeret	Összesen
Bauxit	1800	72	5	77,0	2 700	1 800	3 600	1 170	6 930	16 200
Timföld	600	192	24	216,0	18 840	10 440	4 800	1 920	19 620	55 620
Alumínium	300	432	48	480,0	40 200	48 000	24 000	6 600	43 500	162 300
Hengerelt félgártmány	140	217	52,1	269,1	10 920	6 300	9 520	4 760	24 500	56 000
Rúd, idom, cső	100	233	56	289,0	10 400	5 200	7 800	2 600	26 000	52 000
Durva huzal	45	11,3	1,6	12,9	900	225	675	450	1 350	3 600
Öntészet	70	91	18,2	109,2	18 900	7 000	18 200	7 000	9 800	60 900
(Szekunder fémhulladék)	(55)				*63 750 (44 850)					105 750 (44 850)
Alumíniumhordozó-készaru	160	115,2	36,8	152,0	72 000	3 200	102 400	16 000	14 400	208 000
Gyártmányba beépített készaru	195	156	54,6	210,6	19 500	3 900	19 500	5 850	19 500	68 250
Timföldfázisig	600	264	29	293	21 540	12 240	8 400	3 090	26 550	71 820
Nyersalumínium-fázisig	300	696	77	773	61 740	60 240	32 400	9 690	70 050	234 120
Félgártmányfázis	285	461,3	109,7	571	22 220	11 725	17 995	7 810	51 850	111 600
Első feldolgozási fokozat	355	552,3	127,9	680,2	85 970	18 725	36 195	14 810	61 650	217 350
Második feldolgozási fokozat	355	271,2	91,4	362,6	91 500	7 100	121 900	21 850	33 900	276 250
Teljes vertikum	355	1519,5	296,3	1815,8	239 210	86 065	190 495	46 350	165 600	727 720

* Másodlagos alumíniummal.

Termelési érték, költség, nyereség

Megnevezés	Termelés 1000 t/év	Ár \$/t	Bevétel millió \$/év	Fázis- költség	Költségek millió \$/év			Nyereség millió \$/év		
					Előző fázisok költsége	Értéke	Halmozott költség		Halmozva	Fázisban
							nettó	bruttó		
Bauxit	1800	12	21 600	—	—	16 200	16 200	5 400	5 400	
Timföld	600	150	90 000	16 200	21 600	71 820	77 220	18 180	12 780	
Alumínium	300	930	279 000	162 300	90 000	234 120	252 300	44 880	26 700	
Hengerelt félgyártmány	140	1450	203 000	56 000	109 256	130 200	186 200	37 744	16 800	
Rúd, idom, cső	100	1630	163 000	52 000	78 040	93 000	145 000	32 960	18 000	
Durva huzal	45	1030	46 350	3 600	35 118	41 850	45 450	7 632	0 900	
Öntvény	70	2000	140 000	105 750	11 706	13 950	119 700	22 544	20 300	
Alumíniumhordozó-készárú	160	3000	480 000	208 000	203 479	248 946	456 946	68 521	23 054	
Gyártmányba beépített készárú	195	2000	390 000	68 250	247 991	303 404	371 654	73 759	18 346	
Félgyártmány összesen	285	1447	412 350	111 600	222 414	265 050	376 650	78 336	35 700	
Készárú összesen	355	2451	870 000	276 250	451 470	552 350	828 600	142 280	41 400	
Összesen	355	—	870 000	727 720	—	—	—	—	142 280	

timföldgyártásig felmerülő összes költség 10 százalékát kitevő változás megy végbe, ez — az alumíniumig felmerülő költségben 3, a félgártmányig felmerülő költségekben 2, az alumíniumhordozó készárugyártásig felmerülő költségekben 1 százalékos költségváltozást eredményez.

— *Ha az alumíniumtermelés fázisában következik be az alumíniumtermelésig felmerülő összes költség 10 százalékát kitevő költségváltozás, ez — a félgártmánytermelésig felmerült költségekben mintegy 7 százalékos, — az alumíniumhordozó készárugyártásig felmerülő költségekben mintegy 3 százalékos költségváltozást eredményez.*

— *A félgártmánytermelésben bekövetkező — a félgártmány fázisig felmerülő összes költség 10 százalékát kitevő — változás az alumíniumhordozó készárugyártásig felmerülő összes költségekben 4 százalékos változást hoz létre.*

A bauxitköltségekben a modellhez képest lényeges változást okozó néhány tényező hatása a költségek továbbgyűrűződésében

— Ha a bauxit termelési költségeit nem a mélyműveléses technológia, hanem az igen kedvező körülmények között folytatható külfejtés határozza meg (például ahol csak vékony takaróteget kell elhordani), akkor a bauxit költsége a modellben feltüntetettnek mintegy fele vagy kétharmada lehet, vagyis a bauxitköltség csökkenése 33 vagy 50 százalék. Ez a timföldgyártásig 7—11, az alumíniumfázisig 1—1,5, a félgártmányokig 0,7—1, az alumíniumkészáru-fázisig 0,3—0,5 százalék költségcsökkenést jelent.

— Ha a vertikum nem teljes, a timföldtermelő a bauxitot vásárolja (s ezért a modellben felvett 9 dollár/t termelési költséggel szemben 12 dollár/t vételárral kell számolnia), a bauxitot még nagyobb távolságra el is kell szállítania, ezen felül a fejlődő ország a kitermelt bauxitra még adót is vet ki, könnyen előfordulhat, hogy

a bauxit tonnáját a timföldgyárban már összesen 20 dollár/t költség terheli. Ez a drága bauxit a modellben eredetileg felvett 9 dollár/t bauxitköltséghez képest 122 százalékos költségnövekedést okoz. A növekedés a modell feltételei között: — a timföldfázisig felmerülő költségekben 27, az alumíniumfázisig felmerülő költségekben 3,7, a félgártmányokig felmerülő költségekben 2,4, az alumíniumhordozó készárukig felmerülő költségekben 1,2 százalékos emelkedést okoz.

A timföldtermelés költségeit befolyásoló néhány tényező hatása

— A modellben szereplő timföldgyár európai típusú bauxitot, s ennek megfelelően „európai Bayer-technológiát” feltételez. A világ timföldgyártásának nagyobbik része azonban a költségek szempontjából lényegesen kedvezőbb nyersanyagot, ti. trópusi bauxitot dolgoz fel, az ún. amerikai Bayer-technológiával.

A költségkülönbséget okozó tényezők közül csupán a gőzenergiát kiragadva (1/t timföldre 1,7 t fajlagos gőzfelhasználás jut az európai 2,4 t helyett), a timföldgyártásig felmerülő költségek csökkenése mintegy 3 százalékos.

Ehhez járul még a kisebb állóeszköz-szükséglet és a technológiának a kedvező nyersanyagból származó egyéb előnyei, amelyek együttes hatásaként a költségek 10 százalékkal csökkenhetnek.

Korábban már láttuk, hogy 10 százalékos költségcsökkenés, az alumíniumfázisig felmerülő költségek 3 százalékos, az alumíniumkészáruig szükséges költségek 1 százalékos csökkenését idézi elő.

Ha a timföldgyár a modellben feltételezett kb. 20 hányadosú bauxit helyett közepes minőségű, 8 hányadosú bauxitot dolgoz fel, az egy tonna timföldre jutó nátronvesztésig mintegy 90 kg-mal nő. Ennek költségnövelő hatása a modell költségeit 1 t timföldre számítva 11,7 dollárral, vagyis csaknem 10 százalékkal növe-

li. Az egyéb kedvezőtlen hatások az összes költségnövekedést 10 százalékos fölé viszik.

Az egyszerűség kedvéért a hatást csak 10 százalékos költségnövekedésnek véve, ez alumíniumig 3 százalékos, készáruig 1 százalékos költség-többletet okoz.

Ma sok szó esik azokról a törekvésekről, amelyek célja, hogy nem bauxit nyersanyagokból (ún. másodlagos nyersanyagokból, például agyagból), új technológiával állítsunk elő timföldet. E törekvések sikere a nyersanyagbázist nagymértékben szélesítené.

Tegyük fel, hogy a fáradozásokat siker koronázza, s hogy az átmeneti (vagy végleges) gyártási költség a hagyományos nyersanyagból hagyományos technológiával előállított timföld költségénél 10 százalékkal nagyobb. Ez esetben az új technológia szerint gyártott timföld már versenyképes a közepes minőségű bauxitból „európai Bayer-eljárással” előállított timfölddel, vagy egy olyan timföldgyár termékével, amely a bauxitot vásárolja, nagy távolságon szállítja, s a bauxitot a fejlődő ország megnövelt adója is terheli.

Az *alumíniumtermelés költségét befolyásoló tényezők* közül emeljük ki azt, amire e fázis költsége a legérzékenyebb. Ez a villamosenergia-felhasználás költsége, melyet elsősorban a villamos energia ára, másodsorban a fajlagos villamosenergia-felhasználás mennyisége határoz meg.

Modellünkben az alumíniumelektrolízishez felhasznált villamos energia ára 1,0 cent/kWó, az 1 t alumíniumra jutó fajlagos felhasználás pedig a blokkánodagyártás szükségletével együtt 16 000 kWó. Az egyes alumíniumkohók villamosenergia-költsége a különféle árak és fajlagos felhasználások eredője. Tegyük fel, hogy a villamosenergia-költség a modellben felvett 160 dollár/t értékhez képest ± 30 százalékkal változik.

A költségkülönbség tonnánként ± 48 dollár, ami az alumíniumfázisig felmerült összes költségeknek kerekén ± 6 százaléka, a félgyárt-

mányfázisig felmerülő költségeknek ± 4 százaléka, az alumíniumhordozó készárukig felmerülő költségeknek ± 2 százaléka.

Az alumíniumfeldolgozás szerteágazó technológiai folyamatait átlépve, *nézzünk most néhány olyan tényezőt, amely az egész vertikum költségeire kihat.*

Az elméleti modellben feltételezett termelőüzemek mai árszintnek megfelelő, teljes értékű állóeszközökkel dolgozó, új üzemek. A valóságban a modell szerinti méretű koncentrált gazdasági egység folyamatosan fejlődik ki, üzemének életkora más és más.

Az alumíniumipar háború utáni termelési és fogyasztási statisztikája azt mutatja, hogy a növekedés átlagos évi üteme mintegy 9 százalékos volt, vagyis magasabb, mint az ipari termelés éves átlagos növekedési üteme.

Egy évi 9 százalékos ütemben fejlődő iparág termelőkapacitásának életkor szerinti megoszlása a következő:

0 és 10 év közötti életkorú mintegy	62 százalékos,
10 és 15 év közötti életkorú mintegy	16 százalékos,
15 év feletti életkorú mintegy	22 százalékos.

Az alumíniumipar átlagos amortizációs ideje 15 év, az alumíniumipar állóeszközeinek mintegy 22 százaléka 0-ra leírt értékű. A valóságban tehát az amortizációs költség a modellben felvett értéknél 21,5 százalékkal alacsonyabb. Ezt figyelembe véve a modellben számított összes költség mintegy 3 százalékkal lenne alacsonyabb, ennek megfelelően az eszközarányos nyereség 1,2 százalékkal növekedne.

A felgyorsuló infláció miatt egyébként a még nem amortizált állóeszközök könyv szerinti értéke sem felel meg a mai értéknek, hanem attól — az eszköz (üzem) életkorától függően — kisebb-nagyobb mértékben eltér.

Mivel a beruházási javak árai az utolsó 15 évben (1960 és 1975 között) jelentősen emelkedtek, éspedig az első 5 évben évi 4—5 százalékkal, a második 5 évben évi 8—13 százalékkal, a harmadik 5 évben évi 8—9 százalékkal,

— a 10—15 éves életkorú állóeszközök (16 százalék) könyv szerinti értéke a mainak 43 százaléka,

— az 5—10 éves életkorú üzemeké (24,6 százalék) a mainak 50 százaléka,

— a 0—5 éves életkorúaké (37,9 százalék) pedig a mainak 85 százaléka.

A 0—15 éves életkorú állóeszközök átlagos értéke tehát a mai értéknek mintegy 65 százaléka.

A gyakorlatban tehát a 0—15 éves életkorú állóeszközök mai értékének 65 százaléka után kell amortizációt elszámolni. A rendszer teljes költsége emiatt csökken, s az eszközarányos nyereség mintegy 1,5 százalékkal emelkedik.

Mindkét tényező együttes hatását figyelembe véve, az amortizációs költség csökkenése az elméleti modellhez képest 2,7 százalékos eszközarányos nyereségnövekedést hozna létre. A nyereségnövekedés a modell szerinti vertikum teljes nyereségének 15,5 százaléka.

Hasonló elemzésekre gyakran van szükség az inflációs hatás kiszűrése céljából, amikor új létesítmények vagy bővítések gazdasági hatékonyságát kell előzetes számításokkal ellenőrizni. Ha ugyanis az eszközbefektetés hatékonyságát a bázisüzemek hatékonyságához kell mérni, a beruházási eszközök drágulása miatti költségtöbblet többszörösen elviszi egy korszerűbb üzem vagy rekonstrukciós bővítés tényleges hatékonysági többletét.

Sok szó esik ma a világ energiaellátásáról, az energiahordozók árának emelkedéséről. E probléma az alumíniumipar szempontjából különösen nagy jelentőségű, hiszen a timföldgyártás és az alumíniumelektrolízis kifejezetten energiaigényes technológiák.

Az elméleti modellben ábrázolt

gazdasági egység összes energiaköltsége a teljes költség 12 százaléka. Ha tehát az energia ára 10 százalékkal emelkedik, az egész rendszer költsége 1,2 százalékkal nő, ami az eszközarányos nyereséget 0,5 százalékkal csökkenti.

A felhasznált energia szerkezete természetesen a vertikum egyes iparágaiában különböző.

Az olajár (mintegy 2,2-szeres) emelése a rendszer teljes termelési költségét 13,2 százalékkal növeli meg, ami az eszközarányos nyereséget — ha feltesszük, hogy a gyártott termékek ára nem emelkedik — 8 százalékról 2,6 százalékra csökkenti.

A költségnövekedés az egyes fázisokban előállított termékek 1 tonnájára jutó költséget a következőképpen növeli meg:

bauxit: 0,73 dollár/t, a fázisköltség 8,1 százaléka,

timföld: 17 dollár/t, a fázisköltség 18,3 százaléka,

alumínium: 17,6 dollár/t, a fázisköltség 32,5 százaléka,

félgyártmány: 39,0 dollár/t, a fázisköltség 9,9 százaléka,

öntvény: 96,3 dollár/t, a fázisköltség 11,1 százaléka,

öntvény (az öntészeti ötvözetgyártás energiaköltség-növekedésével együtt): 270,3 dollár/t, a teljes fázisköltség 17,9 százaléka,

készáru: 14,7 dollár/t, a fázisköltség 1,9 százaléka.

A halmozottköltség-növekedés a kohófémfázisig bezárólag 214,3 dollár/t (az ár 23 százaléka); a félgyártmányokig bezárólag 253,3 dollár/t (az ár 16,9 százaléka); a készáruig bezárólag 271,3 dollár/t (az ár 11,0 százaléka).

A világ alumíniumipara természetesen nemcsak olajat, hanem gázt és szenet is használ, villamosenergia-szükségletét pedig az olajra épített hőerőműveken kívül — gáz- és széntüzelésű hőerőművek mellett — víz-erőművekből fedezi. Az olajár változása azonban nemcsak közvetlenül, hanem áttételesen a többi energia-

hordozó árának emelésével is befolyásolja az alumíniumipari termékek termelési költségeit.

Fázisonkénti árbevétel és nyereség

A modell a teljes vertikális folyamat költségalakulását mutatja be, azzal a feltételezéssel, hogy a továbbfeldolgozás a vertikum minden lépcsőjében 100 százalékos. Valójában azonban a rendszer vertikuma ritkán teljes, a termékek egy részét — egy-egy kiinduló fázisban esetleg teljes egészét — a rendszeren kívüli gyártóktól vásárolják; illetve a rendszer egyes fázisai több-kevesebb terméket további feldolgozás nélkül, közvetlenül értékesítenek.

A vásárolt anyagok rendszerint a gyártó üzem termelési költségeitől eltérő piaci árakon lépnek be a rendszerbe.

Az elméleti rendszerben elérhető nyereség (amelyből még le kell számítani az értékesítéssel járó költségeket) fázisonként, egységnyi termékre vetítve dollárban a következő:

	Ár/t	Nyereség/t
bauxit	12	3
timföld	150	21,5
alumínium	930	89
hengerelt		
termék	1450	120
sajtolt termék	1630	180

durva huzal	1030	20
öntvény	2000	290
aluhordozó		
készáru	3000	150
készáru alumí-		
niumalkatrész	2000	100

Az elméleti modell nyeresége (amelynek még fedezetet kell nyújtania az értékesítéssel járó költségekre is) százalékban a következőképpen oszlik meg az egyes fázisok között:

bauxit	3,8
timföld	9,0
alumínium	18,8
félgyártmány	25,0
öntvény	14,3
készáru	29,1
Összesen:	100,0

A bemutatott modell és példák együtt alkalmas keretet adnak az alumíniumipar néhány gazdasági kérdésének elemzéséhez. Bár a modell egyes (főleg ár-) paraméterei idővel elavulhatnak, maga a modell használható marad, csak a konkrét árakat kell aktualizálni. Célunk az összefüggések és elemzési lehetőségek bemutatása volt, amelyek alapján akkor is érvényesek, ha a modell egyes számszerű értékeit módosítani kell.

Timár Vilmos—Farkas György

Bohdan Glinski— Andrzej Topinski: A komplex gazdasági-pénzügyi rendszer bevezetése

(Gospodarka Planowa, Varsó,
1975. 10—11. sz.)

Lengyelországban 1971—1975 között kidolgozták és fokozatosan bevezették a gyakorlatba a komplex gazdasági-pénzügyi rendszert, amelyet még „a nagy gazdasági szervezetek rendszere” vagy „a kezdeményező egységek rendszere” névvel is szoktak illetni. 1971-ben közös párt- és kormánybizottság kezdett el foglalkozni a gazdaság működési rendszerének tökéletesítésével. A bizottság 1972-ben programot dolgozott ki a tervezési és irányítási munka megjavítására. E program alapján ugyancsak 1972-ben kormánybizottságot hívtak életre az ún. kezdeményező egységek rendszerének bevezetésére.

Az új gazdasági-pénzügyi elvek szerint dolgozó kezdeményező egységek köre fokozatosan bővült. Jelenleg ezek állítják elő az ország ipari termelésének kétharmadát. E rendszer elterjedt még a belkereskedelemben és a vendéglátóiparban, a szövetkezeti kereskedelemben, valamint néhány külkereskedelmi, közlekedési és építőipari szervezetben is.

Az új elvek szerint dolgozó gazdasági egységek általában eredményesen gazdálkodnak. A hagyományos irányított ipari szervezetekkel összehasonlítva, előnyük különösen a következőkben domborodik ki: 1. értékesítésük mind a tőkés, mind a belső piacokon gyorsabb ütemben nő; 2. munkatermelékenységük nagyobb ütemben emelkedik, az átlagbérek alacsonyabb ütemű növekedése mellett.

A kedvező eredmények nem kizárólag az új rendszer hatásának tudhatók be. Az eredmények elérésében nem elhanyagolható tényező az adott egységeknek és dolgozóiknak, valamint a különböző szintű felső szerveknek a megvál-

tozott gazdasági magatartása. Azt is látni kell, hogy az új rendszer bevezetése egybeesett az ország gazdasági fejlődésének felgyorsulásával.

Az új rendszer működésének is megvannak a fogyatékoságai. Az egyik ilyen probléma, hogy milyen rugalmasan képes reagálni a komplex gazdasági-pénzügyi rendszer a tágabb értelemben vett gazdasági környezet változásaira. 1974 második felétől kezdve ugyanis éppen a környezeti változásokkal összefüggő kérdések vetődtek fel különösen élesen. E tekintetben mindenekelőtt két lényeges mozzanatra kell figyelni: 1. a tőkés piacokon erőteljes infláció bontakozott ki, ami számos nyers- és alapanyag, valamint késztermék árának emelkedésében jutott kifejezésre; 2. a lengyel gazdaság gyors ütemben fejlődik, de a gazdaság jelentős részében még érvényben vannak a tervezés és irányítás régi módszerei. Ez az ellentmondás számos feszültség forrása, ami negatívan befolyásolja a kezdeményező egységek működését.

Az inflációs jelenségeket feltétlenül tekintetbe kell venni. Ugyanis az új gazdasági-pénzügyi rendszerben a hozzáadott termelés — e mutató szerint határozzák meg a beralap méreteit — kiszámításának alapja az értékesítési áron, azaz az exportban használt tranzakciós áron számított eladás. Ez az exportárak inflációs növekedése megnöveli a hozzáadott termelés terjedelmét, következesképpen a nagy gazdasági szervezetek felhasználó beralapját is. Ilyen körülmények között nehéz feladat a jobb munkával (például a kereskedők jobb munkájával) elért eredmények elkülönítése az inflációs áremelkedésnek tulajdonítható „eredményektől”.

A világpiac inflációs jelenségei a belső költségek növekedését is befolyásolták, és egyúttal a hazai piacon a termékek bizonyos mozgását idézték elő. Egyes ágazatokban a hozzáadott érték nem csak az üzemi dolgozók jobb munkája következtében nőtt. Ily módon lehetővé vált, hogy egyes egységek könnyebben növeljék beralapjukat. Ez pe-

dig azzal fenyeget, hogy meggyengül az új rendszer ösztönző ereje.

A világgiacon kibontakozó infláció újabb intézkedéseket követelt, ugyanis az új gazdasági-pénzügyi rendszert (amelynek alapjait 1972—1973-ban dolgozták ki) e hatást figyelmen kívül hagyva építették ki. Sőt a rendszer előkészítésekor azzal a nagyfokú stabilitással számoltak, amely a hatvanas éveket jellemezte.

A központi szervek a gazdasági egységek tevékenységét alapvetően a több évre érvényes normatívák segítségével szabályozták. További szabályozó eszközként használják a változó általános paramétereket, amelyek átfogó tájékoztatást adnak azokról az objektív feltételekről, amelyek között a gazdasági szervezetek és az egész népgazdaság működik. Ilyen jellegű információt tartalmaznak az árak, az amortizációs kulcsok, a valutaszorzók stb. Léteznek ezenkívül változó kiegészítő paramétereknek is neveznek. Rendeltetésük az általános paraméterek nyújtotta információk kiegészítése vagy korrigálása.

Az eddig felsoroltak a közvetett szabályozást szolgálják. Ezenkívül a gazdasági szervezetek irányításában felhasználják még különféle direktívákat és limiteket. Ezek közé tartoznak az alacsony jövedelmezőségű termékek termelésével kapcsolatos feladatok, a legfontosabb beruházási döntések, az exportkvóták, az importlimitek stb. A komplex gazdasági-pénzügyi rendszer előnyben részesítette a közvetett szabályozást a direktívákkal szemben.

A megváltozott gazdasági környezethez való alkalmazkodás kényszere a szabályozásban bizonyos módosításokat vont maga után. Legfőképpen három változásra kell rámutatni; 1. nagyobb fontosságot tulajdonítanak a másodrendű paramétereknek, főként a forgalmi adónak; 2. bővült a direktívák alkalmazási köre; 3. korlátozásokat léptettek életbe, amelyek szűkítik a kezdeményező egységek rendelkezésére álló alapokat.

A módosítások egyik lényeges eleme minisztériumi tartalékok képzése a gazdasági szervezetek eszközeinek terhére. A vállalatok felosztható beralapjának felhasználását oly módon szabályozták, hogy a munkatermelékenység-növekedés ösztönzésére szolgáló mutatót direktívává alakították át.

(Ism.: *Kolos Miklós*)

Sz. Epstein: A monopóliumok és az ipari kémkedés az Egyesült Államokban

(Mirovaja Ekonomika i Mezsduarodnije Otnosenija, Moszkva, 1975. 10. sz.)

Az utóbbi években fantasztikus méreteket öltött és egyben komoly problémává vált az ipari kémkedés Amerikában. A nemrég még szegényletesnek tartott tevékenység ma már üzleti körök, kutatók, tudósok figyelmének középpontjába került.

1974-ben a „Harvard Business Review” olvasóinak — többségükben felső szintű vezetőiknek — kérdőívet küldött szét és a válaszokat egy cikkben értékelte. A válaszadók többsége — kompetens személyek — elismerik a gazdasági kémkedés expanzióját, és ennek okát a konkurrencia erősödésében látják. Az üzleti érdek teszi szükségessé az információk gyűjtését a konkurens cégekről, mégpedig fontossági sorrendben a következő kérdésekre vonatkozóan:

1. árpolitika,
2. expanziós tervek,
3. konkurens ötletek,
4. a vezetés erősítésének stratégiája,
5. termelési tartalékok,
6. értékesítési adatok,
7. tudományos-fejlesztési tervek,
8. termékkorszerűsítés,
9. termelési technológia,
10. szabadalmak és a szabadalmi előírások megsértése,
11. pénzügyek,
12. vezető alkalmazottak díjazása.

Az ipari titkok védelme a konkurrenciaharc piacon kívüli eszköze. A nagy ipari monopóliumok titokban megegyeznek az árakban és felosztják a piacot (gentlemen's agreement-et kötnek). Titokban maradnak a monopóliumok stratégiai elképzelései (expanziós tervek, a kutatási irányai, ezek finanszírozása), de gondosan eltitkolják a termelési tartalékokat és a profitok valóságos nagyságát is. Nem tárják fel a nagyközönség előtt a kormánnyal, valamint a politikai pártokkal fentartott kapcsolataikat sem.

Már Napóleon jutalmazta a gazdasági kémkedést. Kruppék az acélöntés ang-

liai titkának megszerzésére építették ipari birodalmukat. A múlt század végén a japán ipar viharos fejlődésében nem kis szerepet játszott az idegen technikai eredmények megszerzése. A világcipő fejlődésével, az olajért, a nyersanyagokért folyó harc éleződésével az ipari kémkedés méretei kifágultak. Az első ipari kémhálózatot Basil Zaharov építette ki a század elején. A két világháború között az ipari kémhálózat újból feléledt, de ekkor a magánkémkedés mellett megjelent az állami kémkedés is.

A mostani korszakot e tekintetben új mennyiségi és minőségi jegyek jellemzik. A tudomány fejlődésével megnőtt az ipari titkok száma. Egy technikai elképzelést vagy technológiai eljárást könnyebb, gyorsabb és olcsóbb ellopni, mint kidolgozására létrehozni egy apparátust.

Az Egyesült Államokban mintegy negyven céget tartanak számon abban az új iparágban, amely a kémkedéshez használatos elektronikus berendezéseket gyártja, s e vállalatok még reklámozni is magukat. Vevőkörükbe nemcsak üzletek tartoznak, hanem újságírók, politikai csoportosulások, a rendőrség, egyes kormányhivatalok, a maffia stb. Ezeket az eszközöket már külföldön is kipróbálták.

Az ipari kémkedés fontos vadászterületei az agytrösztök, a kutató-fejlesztőkísérletező centrumok és a laboratóriumok. A kémeket főleg a komputerekben őrzött adatok érdeklik, s a kémkedés új formája a titkok kiderítése a számítérek memóriablokkjai alapján.

A kémszervezetek figyelmét különösen a szabadalmak vonzzák magukra. E szabadalmak az Egyesült Államokban 17 évre biztosítják egy-egy termék vagy technológia monopóliumát. Az összes szabadalom mintegy $\frac{3}{4}$ részét birtokolják a nagy korporációk, s csak $\frac{1}{4}$ részét magánszemélyek, illetve állami intézmények. A szabadalmak titkát a kidolgozás viszonylag korai stádiumában igyekeznek megszerezni, s mire szabadalmaztatják az adott terméket vagy technikát — ami 2—3 évet is igénybe vesz —, már az eredeti szabadalom továbbfejlesztett változatával lehet a piacon megjelenni. Igen gyakori, hogy a találmányokat nem is szabadalmaztatják, ha a titkot meg akarják őrizni. Nem is lehet mindent szabadalmaztatni, így például az alaputatásokat, s rendszerint a know—how-kat sem. Sokszor nem is a legutolsó tudományos kutatási

eredmény érdekli a kémeket, hanem a know—how. Ennek „élő hordozói” fontos ipari információs források.

A nagy korporációk rendszeresen anyagot gyűjtenek a versenytársakról. Speciális osztályok foglalkoznak ezzel a munkával, amelyek „piackutató osztály”, „termelési információs osztály”, „statisztikai osztály” elnevezés alatt működnek.

Az információgyűjtés módszere sokszor átlépi a törvények és az etika szabta határokat. Megvásárolják a konkurens cég szakembereit, telefonokat hallgatnak le, mintadarabokat és dokumentációkat lopnak el. Általában a cég nem maga csinálja ezt a munkát, hanem kívülállót bíz meg, s azt nem is közvetlenül fizeti, közvetítőkön keresztül tartja a kapcsolatot. Gyakran még a kém sem tudja, hogy kinek dolgozik.

A titkok megszerzésének számos útja van. Gyanús a vevő, az üzemlátogató, az idegenvezető, a tolmács, a reklámügynök, az újságíró stb. Az üzem dolgozója is gyanús, mert titkot ismerhet. Óvakodni kell a tudományos konferenciáktól, mert ott sok mindent el lehet árulni. Vigyázni kell a tudósokra, mert nemegyszer a hiúságuk beszélteti őket. Minél kevesebben ismernek egy titkot, annál nagyobb a valószínűsége, hogy titok marad.

Veszélyes, ha egy sokat tudó munkatárs más céghez megy dolgozni. A munkahelyet cserélő vezető alkalmazottak meg is fizették a „tudást” a konkurens céggel.

A tőzsde is reagál a jelentősebb vezető szakemberek munkahelycseréjére: igen gyakori, hogy az elhagyott cég részvényeinek árfolyama esik, s az új cégé emelkedik.

Az ipari kémkedés — kivéve a hadiipar területeit — gyakorlatilag büntetlen marad. A sérelmet szenvedett cégek ritkán perelik be volt alkalmazottaikat. A tetten ért ügynököket, ha bíróság elé is állítják őket, nem fenyegeti komoly büntetés. Mintha a felek kölcsönös amnesztijáról lenne szó, hiszen aki ma vádló, holnap könnyen kerülhet a vádlottak padjára. Ha mégis vannak ilyen ügyek, akkor a hozzá nem értő polgári bíróság tárgyalja azokat. Az eljárás igen sokba kerül, s ráadásul a cég hírnevét is rontja, nem beszélve arról, hogy így a titok még nagyobb nyilvánosságot kap.

Nem ritka, hogy egy-egy társaság a versenytársak elleni védekezés céljából a „biztonság biztosítására” specializá-

lódott cégek szolgálatait veszi igénybe. Ezek közül a legnagyobb 1886 óta áll fenn az Egyesült Államokban.

Az amerikai cégek évente csak szerződéses alapon mintegy félmilliárd dollárt fizetnek ki biztonságbiztosítási célokra. Az ilyen „biztonságszolgáltató” cégek közül a közepes nagyságúak is évi 5—6 millió dollár jövedelemre tesznek szert, s a „periferián” található kb. 5 ezer kisebb cégnek évi átlagban 80—100 ezer dollár a jövedelme. Igen sok magas szinten képzett szakembert foglalkoztatnak, de nem ritka, hogy éjjeliőr, irodai alkalmazott, takarítónő beosztásban. Különösen szívesen foglalkoztatják azokat, akik korábban a szövetségi hírszerző iroda ügynökei voltak, és nemcsak nagy tapasztalattal, de jó kapcsolatokkal is rendelkeznek. E cégek igen sokirányú szolgáltatást nyújtanak, lehallgatnak, illetve lehallgatás ellen védenek, berendezéseket szerelnek fel, „lehallgatásmentes” tárgyalótermeket bocsátanak rendelkezésre stb. Számátlan tudományos kutatási centrum foglalkozik a biztonsághoz szükséges készülékek kidolgozásával. Az Egyesült Államokban a kémkedés nemcsak az ipari titkokra terjed ki, hanem a munkaszervezők, a szakszervezeti aktivisták tevékenységére is.

★

A tőke — az eredeti tőkefelhalmozás korszakától kezdve — sohasem volt híján a profit maximalizálására irányuló eszközöknek. A monopolkapitalizmus kibővítette az ipari kémkedés szféráját. A monopólium mindenhová és minden eszközzel utat ter magának, a megvesztetéstől a dinamitig. Az ipari kémkedést a termelési eszközök magántulajdona szüli, s innen ered a kémkedés hallgatélagos védelmezése a polgári társadalomban.

Nem lehet felmérni azt a veszteséget, amely társadalmi szinten keletkezik azáltal, hogy a termelési eszközök tulajdonosai titokban tartják a kutatásokat, a találmányokat, s így mesterségesen akadályozzák az új technika általános elterjedését. Azt sem számítják ki, milyen veszteséget okoznak a párhuzamos kutatások. Az ipari kémkedés „ágazatában” sok szakembert foglalkoztatnak, akiknek tudásához más munka lenne méltó.

(Ism.: *Juhász Attiláné*)

Wilfred A. Ndongko: A gazdasági fejlődés stratégiai: Kiegyensúlyozott versus — kiegyensúlyozatlan növekedés

(Intereconomics, Hamburg,
1975. 3. sz.)

A „kiegyensúlyozott”, illetve a „kiegyensúlyozatlan” növekedés elemzésére mindenekelőtt azért van szükség, mert a fejlett országok multi-, illetve bilaterális segélyező szervei és a fejlődő országok gazdaságpolitikusi nap mint nap elkerülhetetlenül szembekerülnek azzal a problémával, hogy mely ágazatnak vagy szektornak biztosítsanak elsőbbséget a szűkös beruházási források elosztásakor. A döntést csak nehezíti, hogy a tervezők és gazdaságpolitikuskok egyidejűleg több társadalmi és gazdasági programot kezdeményeznek, s ezek mindegyike versenyre a rendelkezésre álló szűkös — anyagi, pénzügyi és emberi — erőforrásokért. Az erőforrások elosztásának ez a problémája két közgazdasági iskolát hívott életre, s az egyik képviselői a „kiegyensúlyozott növekedés”, míg a másik hívei a „kiegyensúlyozatlan növekedés” mellett törnek lándzsát.

A „kiegyensúlyozott növekedés” hívei feltételezik a tőke- és a munkakinálat rugalmasságát, s ezért azt javasolják, hogy a fejlődő országokban a gazdaság több, kölcsönösen kapcsolódó szektorát kell fejleszteni egyidejűleg. Az elmélet hívei azt is feltételezik, hogy tökéletesen ismerjük a technikai és kereseti viszonyok, a tőkefelhalmozás, valamint a munkaerő tekintetében meglévő korlátokat, illetve e korlátok jövőbeli helyzetét. Ezekből kiindulva javasolják a kiegyensúlyozott növekedés hívei, hogy a multi-, illetve bilaterális segélyszervezetek a fejlődő országokban egyidejűleg finanszírozzanak ipari és mezőgazdasági, illetve szociális és infrastruktúrát fejlesztő programokat.

Ha el is tekintünk a kiegyensúlyozott növekedési stratégia megvalósításának a fejlődő országokban jelentkező konkrét gyakorlati nehézségeitől, már az elmélet teoretikus alapjait szolgáltató feltevések is eltűzöttaknak bizonyulnak. Először is, ha figyelembe vesszük, milyen lassan csordogálnak a segélyek a harmadik világ országaiba, beláthatjuk, hogy sem a tőke, sem a munkaerőforrások nem alakulnak úgy, ahogyan ezt a kiegyensúlyozott növekedési stratégia

elmélete feltételezte. A segélyek és kölcsönök felhasználásában, illetve elosztásában jelentkező tökéletlenségek ráadásul újabb szűk keresztmetszeteket hoznak létre.

A munkaerő korlátlan kínálatának feltételezése szintén irreális. Amikor a fejlett országokból a fejlődő területek felé áramló szakképzett munkaerő mozgását elemzik, általában elfeledkeznek arról, hogy a fejlett országok szakemberei helyi viszonylatban tapasztalatlankok. A fejlődő országok egyre inkább olyan szakembereket igényelnek, akik tanácsot adnak, javaslatokat dolgoznak ki, sőt gyakran végrehajtó feladatokat is ellátnak fejlesztési politikájukra vonatkozóan. S mindehhez még figyelembe kell venni azt is, hogy a fejlődő országokban dolgozó szakemberek létfenntartási költségei állandóan növekszenek.

A kiegyensúlyozott növekedés elméleti alapfeltevéseivel és gyakorlati követelményeivel szembeni elégedetlenség életre hívott egy másik közgazdasági elméletet, amelynek képviselői a kiegyensúlyozatlan növekedés mellett foglalnak állást. Ez az elmélet intellektuálisan legalább olyan vonzó, mint az előző volt, de amint látni fogjuk, ez sem mentes a megoldatlan problémáktól.

Ez az elmélet elismeri az elégtelen tökékinálatból, a szervezési és üzleti érzék hiányából, valamint az innovációs hajlam elégtelenségéből fakadó nehézségeket, s ennek megfelelően azt javasolja a fejlődő országoknak, hogy az erőfeszítéseket következetesen egy ágazatra vagy régióra koncentrálva, kihasználva az egyre növekvő volumenhozadék előnyeit, az adott ágazatban kell a gazdaságban frontáttörést végrehajtani, amely aztán újabb növekedés forrásává válhat más szektorokban.

Hirschman szerint a kiegyensúlyozatlan fejlődésnek azon az elven kell alapulnia, hogy azt az ágazatot ragadjuk meg, amelynek a legtöbb kapcsolata van a termelés folyamatában „előre” és „hátrafelé” egyaránt. Ilyen terv végrehajtása egy fejletlen területen stimulumató hatást fejt ki a már ott működő többi vállalkozás számára is. Úgy látszik, hogy a kölcsönadók általában Hirschman elméletének megfelelően építik fel terveiket, míg a külföldi magánberuházók a fejlődő országokban a

már egyébként is profitábilis területeken szoktak beruházni.

Kiváló példa az olyan gazdasági tevékenységre, amely erősen kapcsolódik más tevékenységekhez „előre” és „hátrafelé” egyaránt, a vasúti szállítás. Ezt a gazdasági ágat rendszerint multilaterális segélyszervezetek finanszírozzák. A vasúti szállítás fejlesztése közvetlenül ösztönzi a vas-, az acél- és a széntermelést, valamint az egyéb kapcsolódó iparágakat. A vasúti szállítás révén jelentős területek nyílnak meg a kereskedelem számára. Így tehát a vasútépítés ösztönzi a kereskedelmet, lehetőséget nyújt az iparnak, tehát egyben profitnövelő szerepe is van.

A kiegyensúlyozatlan növekedésnek azonban egy sor problematikus vonatkozása is van, amelyek miatt ez a stratégia nem válhat a fejlődő országok kizárólagos növekedési stratégiájává. Hirschman elképzelése az „előre” és „hátra” mutató gazdasági kapcsolatokról meglehetősen félrevezető. Hirschman számszerű vizsgálatai olyan fejlett országokra vonatkoznak, ahol az alapvető gazdasági tevékenységek — például a szállítás és hírközlés, közszolgáltatások stb. — viszonylag már magas szinten vannak.

Az elméleti tisztázatlanságokon túl azért is problematikus elfogadni a Hirschman-féle kiegyensúlyozatlan növekedés stratégiáját, mert — bár e stratégiát alkalmazva gyorsabb gazdasági növekedést lehet a fejlődő országokban elérni, de — az ennek nyomán kialakuló aránytalanságok egy ponton túl robbanáshoz vezethetnek mind társadalmi, mind gazdasági vonatkozásban. Egy példa: Ha a szállítási és a hírközlési ágazataira való elsődleges koncentráció azt jelenti, hogy elhanyagoljuk más alapvető szolgáltatásokat — mondjuk az egészségügyi ellátás és a vízszolgáltatás — fejlesztését, akkor ez ahhoz vezet, hogy lelassul a külföldi magántőke beáramlása az illető országba, s ez lelassíthatja az egész ország gazdasági fejlődését. A multilaterális és bilaterális segélyszervezetek számára fontos lenne megvizsgálni a segélyezett országokban kialakult egyensúlytalanságokat és aránytalanságokat. További tevékenységüket pedig oly módon kellene alakítani, hogy mindent tegyenek meg ezeknek az aránytalanságoknak a felszámolására.

(Ism.: *Árva László*)

**Pierre Daurés—
Jean-Romain Frisch: Mindent
egycsapásra — Energiapolitikai
ellentmondások**

(Revue d'Economie politique,
Párizs, 1975. november—
december)

Az 1973—1974-es gazdasági évet az energiaellátás nehézségei jellemezték, valamint annak felismerése, hogy az iparosodott országok a világgpiactól való függőségük miatt sebezhetők. Ez a nyugati kormányokat arra készítette, hogy az azonnali és teljes csőd elkerülése végett gyors, rövid lejáratú, átmeneti intézkedéseket hozzanak, „tűzoltómunkát” végezzenek.

Az 1974—1975-ös viszonylag nyugodtabb időszak árnyaltabb és érdemi értékelést tett lehetővé, amely az események reális mérlegelésén nyugodott. Az energiaprobléma – bár igen jelentős – már nem az egyetlen a világgazdasági válság tényezői között.

A nemzetközi porondon két különböző irányú diplomáciai mozgás volt megfigyelhető. Az egyik az Egyesült Államok által támogatott Nemzetközi Atomenergia Ügynökség szervezőtevékenysége, amely mozgósította a nyugati olajimportőröket (OPEC) az olajexportáló országok kartelljével szemben. Az Ügynökség eddig meglehetősen kevés eredményt tudott felmutatni, csupán néhány – inkább jelképes – intézkedést, amely egy esetleges újabb konfrontáció esetén fenntartaná a jelenlegi helyzetet. A másik diplomáciai lépést a franciák kezdeményezték, akik háromoldalú összehangolást javasolnak: az olajimportőrök, az olajexportőrök, illetve a harmadik világ között. E kezdeményezésüket azonban nem tudták kibontakoztatni. A nagy nemzetközi manőverekből, amelyek részben a konfrontációt, részben az összehangolást célozták, eddig nem származott más, mint zűrzavar. Nem maradt más hátra, mint hogy minden nemzeti és nemzetközi egységként nyitottan saját stratégiát követni.

Az atomenergia fejlesztésére vonatkozó egymástól erősen elütő elképzelések élénk vitát váltottak ki. Az atomenergiára koncentrált fejlesztés ellenzőinek mozgalma meglepetés volt az illetékesek számára. Azt várták, hogy az olajválság okozta riadalom a közvéleményt a függetlenség irányában befolyásolja majd. Nem gondoltak arra,

hogy az energiafogyasztás ezekben az országokban egyben jelkép is: a növekedés jelképe, de ugyanakkor éppen ebben fejeződtek ki a társadalmi-gazdasági ellentmondások. Az emberek aggodalmukat az atomenergiára, a belőle fakadó ökológiai veszélyekre koncentrálják. A gazdaság és a stratégia oldaláról nyilvánvalóknak látszó elképzelések ökológiai téren eddig még nem eléggé elemzett, megmagyarázhatatlannak tűnő indulati reakciókat váltanak ki.

A válság bekövetkeztéig az energia-gazdaságban állandó, egyenletes fejlődés volt. E folyamatot az erőteljes urbanizálódás, a háztartások növekvő felszereltsége, valamint a magángépkocsik szaporodása táplálta. Minthogy olyan gazdasági tényezőkről van szó, amelyek szorosan kapcsolódnak a mindennapi élethez, a hétköznapiak kényelméhez, előre láthatók azok a nehézségek, amelyeket az okozna, ha a fogyasztókat szigorú takarékosági intézkedések korlátoznák. A fogyasztás motivációin túlmenően az is nehézséget jelent, hogy az energiatakarékosság bevezetésére tett intézkedések eleve hosszú távra szólnak. A strukturális változtatások rövid távon nem hoznak eredményt. Az iparilag fejlett társadalmaknak viselniük kell az energiaforrások struktúraátalakítási költségeit, méghozzá a dekonjunktura körülményei között, annak reményében, hogy ennek hasznát látják majd 1985-ben, amikor a helyzet talán kedvezőbb lesz. Az energiafogyasztás jelenlegi stagnálása részben a fogyasztó felegyelmzettségét mutatja, részben a gazdasági fejlődés visszaesését. Ez a második tényező annál is inkább említésre méltó, mert ebben a helyzetben még nehezebb a feltétlenül szükséges beruházások finanszírozása, amelyek pedig elengedhetetlenek a gazdaság energiaellátásához.

Amikor az ökológusok és a Római Klub azt tudatosítják, hogy véges világban élünk (Föld-úrhajó), amelyben a világ erőforrásai és a szűk tartalékok egymástól nem függetlenek, akkor paradox módon egy ellenkező előjelű irányzat is kibontakozik, amelyet az energiaválság következtében fellépő sokk váltott ki. Az az óhaj, hogy az erőforrások felett autartikus módon, ki-ki biztonsággal rendelkezze, feudális vonásokat kölcsönöz a gazdaságnak. A cél az, hogy egy-egy ország minél kevésbé legyen sebezhető a nemzetközi piac bizonytalanságai következtében. A misztikus féltelmet nehéz legyőzni, különösen olyan

országokban, amelyek nem rendelkeznek feltárható erőforrásokkal. A potenciális nyersanyagok és a gazdasági feltételek különbözősége minden országban egyéni fejlesztéshez vezet. Ez semmiképpen sem teremt harmóniát az országok között. Az a tény, hogy előnyben részesítik a nemzeti megoldásokat egy iparilag fejlett világban, visszajára fordítja a technika uniformizálódásának irányzatát. visszaveti továbbá azt a folyamatot, amely az elmúlt húsz év alatt megvalósulni látszott: a nemzeti fejlődés függetlenülését a természeti kincsekben való gazdaságtól. Európa példája igen érdekes ebből a szempontból. Észak-Európa viszonylag gazdag szénhidrogénekben, míg Dél-Európa arra kényszerül, hogy minél előbb helyettesítő energiahordozót találjon a kőolaj helyett.

A fejlett országok elhatározásából született döntések nagy horderejű, koncentrált megoldásokhoz vezetnek majd, magas műszaki fejlettségi fokon, olyanokra, amelyekre már ma is megvan a lehetőség, például az atomenergia fejlesztésére. Ugyanez azonban nem valószínű meg a harmadik világ korlátai között. Akadályozó tényezők például a lakosság szétszórtsága, az energiahálózat és általában az infrastruktúra hiánya, a fogyasztás alacsony színvonala. Számos fejlődő ország még sokáig arra kényszerül, hogy válasszon, kész technológiát importáljon-e, amelynek a kezelését még nem sajátította el, de amely gyors továbbfejlődést ígér, vagy pedig saját technikát dolgozzon ki, amelynek a bevezetése esetén egy fejlettebb formát tudna megvalósítani.

Az atomenergia bevezetése új helyzetet teremt a végső felhasználó számára: a fogyasztónak nincs többé közvetlen kapcsolata az elsődleges energiával. A fosszilis tüzelőanyagok esetében mindenki el tudja képzelni magának a ke-

letkező energiát, közvetlenül tapasztalja az azzal kapcsolatos előnyöket és hátrányokat. Ez az atomenergia esetében teljesen elesik, mert az energia gerjesztése és a végső felhasználás közé ékelődik az elektromos vezeték. Ez meghatározza a lakosság magatartását az energiával kapcsolatban. A fogyasztó nem akar lemondani komfortjáról vagy életstílusáról, vagyis nem mond le az energiáról; ugyanakkor nem fogadja el azokat a hátrányokat, amelyek az energia termelése következtében keletkeznek. Minthogy nem rendelkezünk olyan módszerrel, amely egységes álláspontra vezetne, a műszaki-gazdasági, társadalmi, ökológiai, sőt biológiai szempontok, illetőleg a fogyasztó szempontjai között a politikai felelősöknek kell dönteni és fontossági sorrendet teremteni a különböző álláspontok között, egyeztetve a döntést a mindenkori körülményekkel, a gazdasági és társadalmi szükségességekkel. Ellenkező esetben elégedetlenség támad, és lehetetlen az összehangolás.

A minden társadalmi réteg által helyesnek tartott, elfogadott növekedésre való törekvés ellentétben áll az atomenergia ellenzőinek téziseivel. Az észszerű érvek nem befolyásolják a nézeteket. Az energia fogalma szimbólummá vált (akár az ördögi atomenergiáról, akár az egészséges napenergiáról legyen szó) és olyan reakciókat vált ki, amelyek a nyilvánosság számára érthetetlenek. Olyan kérdésekről van szó, amelyek nyilvánvalóan túlnőnek a gazdasági számításokon.

A technokrata előtt a kérdés úgy merül fel: fejlessze tovább a műszaki lehetőségeket vagy ilyen irányú törekvéseit rendelje alá azoknak a követelményeknek, amelyek az életet befolyásolják.

(Ism: *Kálmán Endréné*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Kiváló könyv a termelés háttérágazatáról

Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi György: Infrastruktúra, korok és országok

Kossuth Könyvkiadó, 1975. 390 l.

Lehet, hogy nem sikerül, de meg kell kísérelni közérthető, jó magyar kifejezést találni az eredetiben is értelmetlen, a hazai közönség számára pedig idegen formájában hozzáférhetetlen „infrastruktúra” magyarítására. A szerzőhármas ki-váió könyvéről írva hadd kezdjem ezzel a nyelvújítási javaslattal: infrastruktúra helyett használjuk a termelés *háttérágazata* kifejezést.

Nem könnyű egyértelmű kifejezést találni, hiszen a fogalom tartalmát is különféleképpen értelmezik, s szerzőink el sem kerülhették, hogy munkájuk első fejezetét magának a fogalom tisztázásának szenteljék. Felsorakoztatták a nemzetközi szakirodalomban fellelhető különböző értelmezéseket, leszögezték a szabatos meghatározás nehézségeit (mivel a termelés háttérágazatába rendkívül heterogén elemek tartoznak). De ha nem is kizárólagosnak tekintve, természetesen körvonalozták saját definíciójukat, ami szerint „Az infrastruktúrán a nemzeti vagyonnak azt a részét értjük, amely közvetlenül nem szolgálja sem a javak létrehozását, sem azok elfogyasztását, de amely a gazdasági fejlettség adott szintjén, a mindenkori technika követelményeinek megfelelően a termelés-elosztás-fogyasztás folyamatának zavartalan mozgásterét, ún. edényrendszerét hivatott biztosítani.” (15. l.)

A kötet ezt követően az alábbi fejezetekben tárgyalja témáját: „II. Az infrastruktúra a termelési tényezők oldaláról” (ami az ágazat munkaerő- és beruházási helyzetét tekinti át); „III. Az infrastruktúra mint egész” (amiben a szerzők részletesen bemutatják a kötetben alkalmazott statisztikai, összehasonlítási módszert, majd az ennek felhasználásával végzett számítások eredményeit s a termelés háttérágazatának az iparosodás összefüggésében végbement fejlődési útjait); „IV. Az infrastruktúra szerkezeti változásai — infrastrukturális területek” (ebben a közlekedés, a hírközlés, a lakásellátottság, az egészségügyi ellátottság, az oktatási színvonal összehasonlító vizsgálatára kerül sor); „V. Néhány következtetés” (ami a vizsgálatok tanulságait hivatott összegezni, beleértve a termelés háttérágazatainak hazai fejlesztési politikájára vonatkozó javaslatokat is).

Mindez azonban csak a kötet fele, hiszen a szokásos jegyzetanyag mellett rendkívül gazdag „Függelék” mutatja be a kötetben vizsgált téma fellelhető nemzetközi adatait, amikből a szerzők dolgoztak, s mutatószámrendszerüket kialakították.

S ezzel máris a munka egyik nagy értékénél tartunk. A szerzők ugyanis a témára vonatkozó lehetséges *adatbázis teljességének* összegyűjtésére törekedtek. S hogy ez mit jelent, ahhoz elég hozzátenni: száz év időtávlátában és — ahol csak lehet — mintegy harminc országra terjesztve ki a vizsgálódást! Az adatok összegyűjtésének nehézségeit minősítve azonban már a munka másik nagy értékét is említettem: a napjainkban oly nagy figyelmet kiváltó témát *történetileg* és a legszélesebb *nemzetközi összehasonlítás* módszerével közelítették. Ez a szemléleti-módszertani kiindulás rendkívül széles és megbízható alapokra helyezte a termelés háttérágazatáról eddig rendelkezésünkre álló ismereteket, egyben valószerűtlenül nagy mértékben ki is egészítette azokat. Úgy vélem, a téma komoly tudományos tárgyalása csak ezáltal vált igazán lehetséggé.

Ahogy azonban, hogy e törekvésüknek eleget tegyenek, igen nehéz akadályokat kellett leküzdeniük. A heterogén fogalom hosszú távú nemzetközi összehasonlítása ugyanis módszertanilag mindeddig megoldatlan volt. Hogyan is lehetett volna mondjuk a belga és a bulgár termelési háttérágazatot összevetni, mi az, ami

összemérhető az ágazatban foglalkoztatott munkaerő arányán túl? (A szerzők részletesebben is bizonyítják, miért nem reális a nemzeti vagyon mutatószámai vagy az ágazat „termelési értéke” alapján történő összehasonlítás.) De igen szellemesen ezt a nehézséget is leküzdötték, amikor Bennet nemzetközi életszínvonal-összehasonlítási módszerét (natúrális mutatók alapján történő összehasonlítás, amikor is az egyes mutatók tekintetében legkedvezőbb helyzetű ország adata a bázis, amelyhez a többi ország mutatóját viszonyítják) alkalmazták. Hozzátehetem, más hazai statisztikus eredményét is felhasználva tovább finomították. (A kézirat korábbi vitáján például még magam is szóvá tettem, hogy a módszer egyik torzítási veszélye: a történelmileg speciális helyzetben levő ország sajátos okból kiugró mutatója a többi ország szintjét irreálisan alacsonyra torzíthatja. A szerzők egyszerű, de hatásos módszert alkalmaztak: az ilyen okokból kiugró országmutató helyett a második helyen álló ország mutatóját tekintették bázisnak és a kiugró mutatót azzal egyenlően ugyancsak maximálisnak.) Hadd tegyem hozzá, rendkívül szimpatikus, hogy az alkalmazott módszer magyarázatára úgy szólván egész fejezetet szántak. Ez önmagában is tanulmányértékű. Különösen megnyerő, milyen nyíltan előadják a módszer erőnei mellett gyengéit, megoldatlanságait (például az egyes alágazatok közötti súlyozás hiányát az átlagolásban). Nem akarnak hamis látszatot kelteni. Jelzik, hogy az eredmény csak korlátozott lehet, de a benne rejlő lehetőségeket azután annál teljesebben kiaknázzák.

Ezzel összefüggésben szeretném hangsúlyozni, hogy a kötetet példamutatóan igényes, kiterjedt, ötletes és elmélyült statisztikai munka támasztja alá. Mindennek következtében, miközben a termelés háttérágazatának minden fontosabb részterületét egyedileg is vizsgálják, egy-egy ország infrastrukturális fejlettségét végül is egyetlen szintetizált mutatóban fejezik ki, s ezzel az 1860-as évektől úgyszólván napjainkig tudják nyomon követni a vizsgált országok történelmi fejlődését. A módszer beigazolódik, mert bármennyire sok viszonylagosság rejlik is a natúrális bázison felépített összesített mutatóban, végül a fő mozgástendenciák kifejezésére mindenképpen alkalmasnak bizonyul. Másra a szerzők nem is törekednek. Éppen e mozgástendenciák nyomon követése alapján jutnak el mondanivalójuk lényegéhez: a típusalkotáshoz. „Tanulmányunknak az infrastrukturális típusokra vonatkozó megállapításából indulunk ki — olvashatjuk a kötet utolsó, következtetéseket tartalmazó fejezetében — már csak azért is, mert ezeket tekintjük a legfontosabb mondanivalónknak.” (154. l.)

Elemzésük alapján a szerzők három fő fejlődéstípusot konstatálnak a termelés háttérágazatainak százéves nemzetközi fejlődési útján. Az első, amit „megelőző” típusnak neveznek, és egyedinek, megismételhetetlennek ítélik, elsősorban Anglia történeti fejlődésében jelent meg. Ez esetben már a nagyarányú iparosodást megelőzően kiépültek bizonyos keretek, így például nagy létszámú városok jöttek létre viszonylag nagyarányú lakásállománnyal, kifejlődtek a városok ellátásához szükséges anyagi eszközök és intézmények, vagyis a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet több évszázados folyamatában a leggazdagabb országok bővebb, szélesebb kereteket teremtettek gazdaságuk számára, mint amit a termelőágazatok valóban maradéktalanul kitölthettek volna. Így azután a később meginduló gyors ütemű iparfejlődés egy ideig különlegesen kedvező feltételeket talált a megelőzően kiépült háttérágazatban.

A második típus, amelynek legjellegzetesebb megtestesítője az Egyesült Államok (de ide sorolják Kanadát és egyes nyugat-európai országokat is) nem rendelkezett olyan felhalmozott gazdagsággal, hogysem megelőzően építhette volna ki a háttérágazatot. Ennek s természetesen néhány konkrét történeti hatásnak a következtében a kiépítés az iparosodással egyidejűleg, azzal párhuzamosan indult meg. A szerzők ez esetben „láncszerűen együtt fejlődő típusról” beszélnek, s ezt összekapcsolják a technikai haladásnak a XIX. század végétől jelentkező új eredményeivel, a termelés háttérágazatának szerkezeti és technikai újrarendezésével. Ez utóbbi típusot technikailag értelemyszerűen fejlettebbnek találják, az iparosodás követelményeivel közvetlenül lépést tartónak. (Rávilágítanak egyébként, hogy ez utóbbi típus kifejlődésének történelmi körzetében már a „megelőző” típusba tartozó országok is „felérték” a korábban kiépített keretek belső tartalék-lehetőségeit, s maguk is áttértek a láncszerű együttfejlődés útjára.)

Végül harmadik típusként a szocialista iparosítást, az európai szocialista országok második világháborút követő fejlődését jelölik meg. Ebben a modellben a tudatos állami beavatkozás és gazdaságpolitika nyomán a korábbi gazda-

sági elmaradottság önerőből történő leküzdése a termelési tényezők maximális koncentrálását követelte meg a termelőágazatok javára. Nem juthatott tehát, s a fejlesztési politika ezt konzekvensen képviselte is, megfelelő eszköz a termelés háttérágazatának fejlesztésére. Azt az iparosítás leggyorsabb periódusában szűkséggéppen s tudatosan lefékeztek, mintegy elnapolták. A kelet-európai szocialista országok tehát e vizsgált ágazat fejlődése szempontjából — a szerzők kifejezésével — „utólagos” fejlődési típust testesítettek meg. A szerzők egyébként úgy vélik, hogy ezt az utat a fejlődésben elmaradott és felzárkózni törekvő, ezért a spontán folyamatokat tudatos tervezéssel felváltó országok a jövőben is követni fogják. Ezt az utat azonban 10—20 éves távnál tovább nem tartják követhetőnek, hiszen az »utólagos» fejlődéstípus magában hordja azt, hogy az infrastruktúra erőteljes fejlesztése csupán *elhalasztódik*. Egy ponton túl a gazdasági növekedés ütemét már csak növekvő mennyiségű és megváltozott szerkezetű infrastruktúrával lehet fenntartani. Ebben a típusban az infrastrukturális hiányok felszámolása olyan időszak terheként jelenik meg, amikor már kimerülőben vannak az iparosodás indulásakor potenciálisan létezett és tudatosan felszínre hozott munkaerő és tőke tartalékai.”

A vázolt típusalkotást, mint már említettem, a szerzők mondanivalójuk központi mozzanatának tekintik, mintegy ebben összegezve a hosszú időszorra vonatkozó nemzetközi összehasonlító elemzés tanulságait. Tipizáló törekvésüket magam is igen fontosnak és értékesnek tartom. Valóban nagyban hozzásegít a folyamatok jobb megértéséhez. Számításaik, adataik s ezekre alapozott következtetései éppen ezért meggyőzőek és hasznosak. Ezek után aligha lehet félreérteni, ha bizonyos vonatkozásban mégis vitathatónak tartom az előbbieken vázolt típusok elkülönítésének jogosultságát. Hadd induljak ki maguknak a szerzőknek az állításáiból. Már említettem, hogy a „megelőző” típus esetében hangsúlyozzák, hogy ez hamarosan átnő a láncszerűen fejlődő típusba, s a későbbiekben már nem ismétlődik. Most hozzátehetem a kötet III. fejezetének végén található itt következő megállapítást: „Minden ország fejlődésében előfordulnak olyan szakaszok, amikor bizonyos — főleg hosszú megtérülési — infrastrukturális szükségletek megvalósulása későbbre halasztódik. Ilyenkor a gazdaság a korábbi időszakokban létrehozott infrastruktúra-állományt fogyasztja, éli fel.

Más esetben viszont a nagyarányú infrastruktúra-fejlesztés (például városépítés, a közlekedés teljes szerkezeti átalakulása stb.) az ország erőforrásainak tekintélyes részét felemészti és ilyenkor a gazdasági fejlődésütem átmenetileg lelassul.

Ha tehát egy-egy időszak gazdasági és infrastrukturális szintje között lehetnek is egyik vagy másik ország tekintetében eltérések, hosszú távú tendenciaként a kettő harmonikus együttmozgása jut érvényre... Hosszú távon tehát nem úgy merül fel a kérdés, hogy gazdasági növekedés vagy infrastruktúra, hanem úgy, hogy milyen gazdasági növekedéshez milyen méretű és szerkezetű infrastruktúra szükséges, milyen az az infrastruktúra, amely hosszú távon is képes biztosítani a gazdaság különböző szféráinak többé-kevésbé egymáshoz illeszkedő fejlődését.” (97—98. l.)

Ez az idézet mintha valamelyest ellentmondana a típusokról szóló gondolatmenetnek. Itt ugyanis azt is megtudtuk, hogy *minden* ország esetében vannak periódusok, amikor az „utólagos” fejlődés figyelhető meg. De azt is megtudjuk, hogy vannak más esetek, amikor a „megelőző” fejlődés a jellemző. Magyarán nem annyira eltérő típusok, mint az egyes országok, illetve országcsoportok esetében a termelés háttérágazata tekintetében eltérő *fejlődési korszakok* különböztethetők meg. S úgyszólván minden ország vagy országcsoport fejlődéstörténetében fellelhetők e különböző periódusok (típusok). Hadd jellemezzem ezt a bennünket legközvetlenebbül érintő közép—kelet-európai fejlődéssel. Kétségtelen, hogy a szerzők által tárgyalt szocialista iparfejlesztési korszakban a második világháborút követően e régió országai az „utólagos” háttérágazat-fejlesztési típusba sorolhatók. Csakhogy ez esetben figyelmen kívül hagynánk a térség országainak megelőző fejlődéstörténetét. Az „utólagos” fejlesztési út ugyanis csakis azért vált ebben a sajátos fejlesztési korszakban egy ideig lehetségessé, mert előzetesen, a tőkés gazdaság korszakában a közép—kelet-európai országok inkább a „megelőző” fejlesztési „típus” jellegzetességeit mutatták. Ebben a régióban a XIX. század második felétől, utolsó harmadától a modern tőkés gazdaság kialakulása és az ezzel összekapcsolódó nagy tömegű tőkeimport közismerten nem a gyors iparosodással kapcsoló-

dott össze, hanem elsősorban a modern tőkés agrárátalakulás, szállítás, hírközlés és általában a termelési háttérágazat általános fejlődési szintnél jelentékenyebb kiépülésével járt együtt. Magyarországon például a beruházások több mint 50 százalékat felszívó háttérágazat az első világháború előtti időszakra egyes mutatóit — például a vasútsűrűséget — tekintve elérte a legfejlettebb nyugat-európai színvonalat. A vasút esetében olyan keretek jöttek létre, amelyek — legalábbis mennyiségileg — több mint fél évszázadra biztosították a termelő szektorok szállítási feltételeit. Az ipar szempontjából tehát a háttérágazatok megelőzően fejlődtek ki, és relatíve magasabb színvonalat képviseltek. A legtöbb háttérágazati területen ez volt érvényes a felszabadulás időszakában. A gyors ütemű iparosítás megindítása idején éppen ezek az előzmények adtak bizonyos reális bázist a háttérágazat további fejlesztésének elnapolására, de a realitásoknál is erősebb látszatot ezen ágazat fejlesztésének „feleslegességére”. Nem véletlen, hogy az első tervek formálódásakor Rákosi Mátyás például kijelenthette, hogy a telefonhálózathoz 50 évig nem kell nyúlnunk, mert azt a tőkésék kiépítették. Az üzlethálózatra vonatkozóan egyenesen az volt a hiedelem, hogy túlfellett, részlegesen leépíthető. Az üdülőhálózat, legalábbis egy időre, biztosítottak tűnt az arra alkalmas épületek államosítása útján stb. A rohamosan sokszorosára növekvő iparfejlődés korszakában a háttérágazat „utólagos”, elhalasztott fejlesztése másként, mint a korábbi periódus „megelőző” fejlődési útja után egyszerűen képtelenség lett volna.

Amikor úgy vélem, hogy típusok helyett inkább periódusokról ajánlatos beszélni, akkor ezzel természetesen nem állítom azt, hogy az egyes országok, illetve országcsoportok háttérágazatainak fejlődése azonos korszakokban azonos periódusban volt. A periódusok valóban jelentős regionális eltolódásokat, ellentmondásokat mutatnak, s ezért ugyanazon történelmi korszakban különböző országok vagy országcsoportok a háttérágazat fejlődése szempontjából gyökeresen eltérő periódusban járhattak. Szükséges ezért talán tisztázni, hogy az elmúlt évszázad gazdaságfejlődésében a termelés háttérágazata általában három nagy, egymástól elkülöníthető szakaszt mutat. Az első nagyjából a XIX. század második és harmadik harmadában fél-háromnegyed évszázadra teremtette meg a XIX. századra jellemző és nagyjából az első világháborúig hatékony közlekedési, hírközlési, oktatási, lakásellátottsági stb. hátteret. Nyilvánvaló, hogy ennek kiépítése rendkívüli szerepet játszott a XIX. század közepétől a világháborúig lejátszódó nagyarányú termelésnövekedésben a fejlett országokban. A két világháború közötti időszakban azonban a tőkés gazdaság megrázkódtatásainak egyik elemeként mind az iparban, mind a háttérágazatban nagyarányú strukturális válság játszódik le, a már „kinőtt” szerkezet teljes átalakítását követelve. Leegyszerűsítve úgy is fogalmazhatnánk, hogy a fejlett országok ebben az időszakban építik ki a termelés XX. századi háttérágazatát új közlekedési rendszerrel, új energiahálózattal, modern egészségügygel stb. S ez mintha újabb, megközelíthetően fél évszázadra biztosított volna teret a termelés növekedésének, hiszen enélkül a második világháborút követő tőkés konjunktúra aligha lenne érthető.

Tanúi vagyunk annak a folyamatnak, amely napjainkban a termelés rohamos fejlődése alapján ismét megújítja a háttérágazatot, részben a XX. század továbbfejlődése, de talán már a XXI. század termelési fejlődése kereteként.

Nyilvánvaló, hogy e történelmileg kitapintható nagy fejlődéshullámok nem ragadhatták magukkal a világ minden országát s különösen nem egyidejűleg. Kelet-Európa iparosodása annyira elmaradt a felszabadulás előtti korszakban, hogy tulajdonképpen az ötvenes évektől meginduló iparfejlesztés még leginkább a XIX. század háttérágazati keretei között haladhatott előre. Itt ugyanis a két világháború közötti megújulási hullám is csak nagyon részleges volt, amit az előtűnk fekvő kötet tényei gazdagon bizonyítanak.

Mindez, úgy érzem, nem gyengíti a szerzők mondanivalóját, de talán még inkább alátámasztja. Mindegy, úgy fogalmazunk-e, hogy az „utólagos” fejlesztési típusról elkerülhetetlenül át kell térni a láncszerűen történő fejlesztésre, vagy azt mondjuk, hogy a „megelőző”, illetve „utólagos” periódusok váltakozásában már ismételtelen elodázhatatlanul újabb váltási korszakhoz értünk. A kötet által tanúsított tények, a háttérágazat egészében észlelhető lemaradási tendencia, amely egyes részterületeken különösen erőteljesen mutatkozott, történelmileg vitathatatlanul napirendre tűzte ezen ágazat fejlesztésének előtérbe helyezését a kelet-európai szocialista országokban. Hogy már nem is sokszorosan elreztelt kapukat döngtet ez a felismerés, azt a kötet tényei is mutatják, amikor egyértelműen bizonyítják,

hogy a háttérágazat relatív romlási folyamata, amely az ötvenes években még erőteljesen megfigyelhető volt, a hatvanas évtizedtől már egyre több területen megállt. Hogy ez az igazság még nem elcsépelet közheiy, aminek ismételt hangoztatása már felesleges, azt meggyőzővé teszi, hogy mind a beruházási arányok, mind a munkaerő-megoszlás és a háttérágazat fejlettségi szintje tekintetében a felzárkóztatás és ezzel egyben a termelő szférák biztonságos fejlesztési lehetőségének meg-alapozása — ismét az adatok tükrében tekintve — még előttni áll.

Mindezzel természetesen nem vállalkoztam a hihetetlenül gazdag, sok tanulás levonására alkalmas kötet részletes bemutatására. El kell olvasni! Hogy érdemes, arra a gondolatmenet magvát jelentő kérdéskörön túl a részletek izgalmassága is alapot ad. Mennyire elgondolkodtató például — s most majdnem taláalomra tallózok a témák sokaságából —, hogy a foglalkoztatottak képzettségi struktúrájában 1950—1970 között valóságos forradalom játszódott le hazánkban. Míg az előző időszakban a foglalkoztatottaknak majdnem 80 százaléka nem rendelkezik 8-osztályos iskolai végzettséggel sem, addig az utóbbi időszakban arányuk már 38 százalékra csökkent. Ugyanakkor azonban nagyon szembetűnő, hogy a felsőfokú oktatásban részt vevők magyarországi, nem egészen 7 százalékos aránya messze elmarad a kelet-európai szocialista országok 7—14 százalékos, a nyugat-európai tőkésországok 10—16 százalékos és az észak-európai országok 16—18 százalékos aránya mögött. Ugyancsak figyelmet érdemel, hogy míg ez utóbbi országcsoportokban — nem utolsósorban a háttérágazatok gyors fejlődése következtében — a második világháborút követően erőteljesen növekedett a humán szakképzés aránya (1965-ben már a hallgatók több mint 70 százaléka bölcsész, pedagógus, jogász és közgazdász volt), addig nálunk — nyilvánvalóan kapcsolódva a gyors iparosításhoz — a műszaki és mezőgazdasági szakok dominálnak, ezek aránya 1955—1965 között alig süllyedt, és nem áll messze az összes hallgatók 50 százalékától. Izgalmas, érdekes tények, amelyek a történeti fejlődésmenetbe ágyazva és a széles nemzetközi összehasonlításban olyan következtetéseket inspirálnak, amelyek önmagukban is kötetet megtöltő további vizsgálódásra ösztönöznek.

Az egy-egy részterületre vonatkozó megállapítások mellett ugyancsak különösen gondolatébresztő a háttérágazat egyes területeinek egymáshoz viszonyított színvonalvizsgálata egy-egy országon belül, annak bemutatása, hogy melyek a leg-elmaradottabb és legfejlettebb területei a háttérágazatnak, s mekkora a rés az élenjáró és a lemaradó területek között.

Szerzőink nem sokat beszélnek, szűkszavúak. Annál inkább beszéltetik a tényeket, miközben csoportosításban, számításban és következtetéseik frappáns levonásában igen erőteljesen bontakozik ki koncepciójuk. Ennek mintegy betetőzőseként a kötet utolsó fejezetében még javaslatokat is megfogalmaznak a termelés háttérágazatának magyarországi fejlesztési politikájára vonatkozóan. Az elégedhetetlenül napirendre kerülő fordulat a felhalmozási ráta mintegy 2—3 százalékos emelésével s egyidejűleg a termelő beruházások mintegy 5 százalékos csökkentésével elérhető, hiszen ezáltal — a jelenlegi felhalmozás mellett — a háttérágazat beruházásai mintegy egynegyeddél növelhetők. Ez bizonyos növekedésiütem-mérséklődés ellenére mind a termelés, mind az életszínvonal-politika szempontjából nélkülözhetetlen. Az elvont statisztikai, módszertani fejtegetésektől a gyakorlati gazdaságpolitikai javaslatokig, az 1860-as évektől a következő évtizedek magyar gazdaságáig igen széles a vizsgálati skála. A szakközönség nyilván nagy örömmel fogadja majd a könyvet, s kár, hogy az olvasóközönség jó része valószínűleg kívülrered a kötet olvasótáborán, mert számukra ez a „szikár” stílusban, tömören megírt munka nyilván nem lesz eléggé olvashányos; a főként számokban, grafikonokban gondolkodó és író szerzők ezúttal nem elsősorban rájuk gondoltak. Mindez nem változtat azon, hogy közgazdaságtudományi kutatásunk egyik jelentékeny új teljesítményét regisztrálhatjuk.

Berend T. Iván

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Ласло Хорвант

Величина и Интеграции собственника социалистических промышленных предприятий

Определение оптимальных размеров организуемых предприятий, в том числе трестов и других форм интеграции, действующих как предприятия, является правом и обязанностью социалистического государства. Можно установить, что за прошедшие годы произошло несколько компанеобразных перестроек организаций, однако не были полностью выяснены принципы и критерии. Из-за этого возникло несколько таких организаций и интеграций, размеры которых подпадают под критику. Хотя задача определения оптимальных размеров предприятий ещё не полностью решена с теоретической точки зрения, однако могут быть зафиксированы определенные критерии, при применении которых могут быть обоснованы практические решения. Такие критерии, с одной стороны, могут быть выведены из индивидуальных свойств деятельности микросферы, с другой стороны, — из механизма экономической политики или управления макроэкономической системы. Изучая основные функции и назначение предприятия, выводы в отношении размеров могут быть сделаны в том случае, если основная функция будет сочетаться с критерием оптимальной эффективности. В значительной мере размер определяется ситуацией конкурентности социалистического предприятия. Это понимается таким образом, что параметры изделий, технологическая готовность, опыт и знание персонала, деятельность маркетинга, экономический потенциал социалистического предприятия соревнуются с организациями всего мира, действующими в подобных технологических рамках, даже в том случае, если изделия и обслуживание этих предприятий не встречаются на данном конкретном рынке. С точки зрения макроуправления следует принимать во внимание первостепенные задачи преобразования и развития структуры, обеспечение потребностей населения, кадровый состав, оптимальное сочетание производственных факторов страны и т. д. Подходя таким образом к теме, можно создать определенную схему практических решений, определенную систему критериев, при последовательном применении которой можно практически установить размеры социалистических предприятий и других хозяйственных единиц.

В статье эта схема рассматривается более подробно.

Михай Шиман

О модернизации производственной структуры

Улучшение производственной структуры является на настоящем этапе решающим вопросом экономического развития. В статье дается обзор причинам этого явления, различным формам структурных изменений и условиям, воздействующим на изменение структуры. Из числа последних значительную роль играют масштабы страны, ее международные отношения и уже достигнутый уровень экономического развития, в то время, как темп развития в меньшей мере влияет на изменение структуры.

Производственную структуру можно охарактеризовать в свете международного сопоставления на основе критериев пропорциональности и с точки зрения ее влияния на экономическую эффективность. Трансформация производственной структуры в свою очередь оказывает воздействие и на методы хозяйственной деятельности: значительное изменение отраслевой структуры требует иных методов, чем быстрое изменение структуры продукции. И с точки зрения изменения структуры в благоприятном направлении важными являются усовершенствование системы цен, рациональное размещение ресурсов (предполагающее возможность их перегруппировки), правильное разграничение сфер принятия решений, правильная оценка фактора времени и общественных факторов, а также их целенаправленное использование.

Мария Лацко

Сбережения населения и положение снабжения

Автор во вступительной части своей статьи представляет два крайних типа мнений относительно сбережений: согласно одному из них речь идет о принудительных сбережениях, то есть о неистраченных из-за нехватки предложения доходах; согласно другому же причина увеличения сбережений кроется в лучшем снабжении рынка. Автор указывает на то, что в общем эту полемику рассудить нельзя, так как на рынке одновременно проявляется и нехватка и избыток предложения.

Не дает безоговорочно ясной картины и совместный анализ конкретных частных рынков и сбережений. Ибо утойчивое дефицитное положение на анализированных частных рынках в такой мере воздействует на обычай (скорость) сбережений, что те, кто сберегают средства, приспосабливаются к сложившемуся на рынке положению, уязвывая свою способность сбережения средств с периодом ожидания, и, таким образом, на микроуровне не обязательно возникают излишние (принудительные) сбережения. Однако, как доказывает автор, на изменения в снабжении остро реагируют сбережения на макроуровне, независимо от того, какая их доля предана: в случае ухудшения снабжения возникают суммы, которые не могут быть истрачены, и наоборот.

В заключение автор ссылается на то, что ряд прочих факторов, воздействующих на сбережения, можно раскрыть лишь путем дальнейших исследований, которые должны быть направлены на опрос потребителей, сдвигающих сбережения, относительно их мотивов!

Михай Галик—Арнольд Ондвари

О некоторых возможных методах эффективного управления сферой научных исследований и развития

В 1974 году в Венгрии 3,29% национального дохода было обращено на научно-исследовательские работы и техническое развитие; 1,6% работающего населения было занято в этой сфере; 1,96% всех капиталовложений народного хозяйства было использовано в этой области. В то время, как — согласно статистическим анализам по международным сопоставлениям — эти данные отвечают соотношениям, характерным для экономически развитых стран, в совокупности мы не можем быть довольными результатами, достигнутыми нами в этой области.

В своем анализе авторы исходят из того, что процесс использования затрат по осуществлению научных исследований и развития в решающей мере определяется данной системой управления этой сферы. В соответствии с этим в своей статье они изучают имеющееся в настоящее время у нас управление этой сферы, причем в нескольких аспектах: организационную структуру научно-исследовательской деятельности и развития в стране; организацию науки; финансирование и материальную заинтересованность учреждений этой сферы, а также механизм разделения, систему заинтересованности внутри этих учреждений.

Цель авторов заключается в том — как они об этом говорят в вводной части статьи — чтобы отчасти посредством выявления проблем, отчасти представлением до сих пор не использованных средств и методов способствовать расширению арсенала управления этой сферы, повышению его эффективности.

Людвик Макарук

Ориентация на экспорт и замена импорта

Политика замены импорта, суть которой состоит в том, что создание и развитие новых отраслей промышленности направляются главным образом на замену импорта, характерна для начального периода индустриализации. С обеспечением фундаментальных условий комплексного развития народного хозяйства она попадает затем в противоречие с объективными требованиями развития, и в силу необходимости в стратегии развития доминирующей становится ориентация на экспорт.

Основное различие между политикой замены импорта и ориентацией на экспорт заключается в системе критериев, лежащих в основу принятия решений в сферах капиталовложений и производства. А то, какой системой критериев определяются концепции развития, зависит от уровня развития народного хозяйства, от экономической политики, от ее целей и предпочтений.

Андраси Кэвеш

Из опыта торговли между европейскими социалистическими странами и США

В статье торговля между социалистическими странами СЭВ и Соединенными Штатами, развернувшаяся в начале семидесятых годов, рассматривается в общих рамках экономических связей между Востоком и Западом. Автор указывает на то, что эта торговля в семидесятых годах играет растущую роль во внешне-экономических отношениях стран-членов СЭВ, и что это мотивируется, в частности, характером задач в области экономического развития этих стран.

Несколько социалистических стран — в первую очередь те, внешняя торговля которых за прошедшие годы развивалась наиболее быстро — уже осуществляют значительную торговлю со Соединенными Штатами. В их обороте наибольшая доля приходится на американские аграрные продукты, но растущий интерес проявляют страны-члены СЭВ и к приобретению наиболее современной техники из Америки. Учитывая перспективные потребности социалистических стран и конкурентоспособность США, последняя область представляет наиболее благоприятные возможности для более интенсивного участия Америки в торговле между Востоком и Западом. Предпосылкой для лучшей реализации этих возможностей является то, что США должны прекратить дискриминацию в отношении торговли с социалистическими странами.

Иштван Михалик—Эндре Сегети

К юбилею классического произведения. Произведению А. Смита «Богатство наций» 200 лет

Авторы в вводной части статьи констатируют о развитии Англии XVIII века, что оно, с одной стороны, позволило, а с другой стороны, потребовало, чтобы факты капиталистического хозяйства не только были описаны эмпирически, но и обобщены в научном плане. Эту задачу было призвано выполнить главное произведение Смита. В первой части статьи описывается жизнь Смита.

Во второй части статьи авторы коротко характеризуют костяк содержания произведения, указывая на то, что предметом всех пяти книг является изучение причин и факторов, способствовавших или препятствовавших обогащению наций: основной идеей, проходящей красной нитью по всем пяти книгам, является мысль экономической свободы.

В третьей части статьи авторы устанавливают, что наша марксистская экономическая наука еще не раскрыла, какое воздействие оказал Смит на венгерскую экономию. Авторы указывают на то, что первое значительное проявление этого влияния связано вероятно с именем Гергея Берзевици; что вначале и Коштут высказывал взгляды Смита; что Иштван Сечени высоко оценивал Смита; что в годы, предшествовавшие революции и освободительной борьбе, взгляды Смита, обосновавшие либеральную экономическую политику, во многом потеряли свою популярность.

В заключение авторы останавливаются на трех изданиях (1891—94 гг.; 1940 г.; 1959 г.) главного произведения Смита на венгерском языке.

Вильмош Тимар—Дьердь Фаркаш

Экономические взаимозависимости в комплексе алюминиевой промышленности, начиная с боксита и кончая производством готовой продукции

В статье в рамках представления модели дается обзор об отношениях издержек производственного процесса, начиная с бокситов и кончая алюминиевой готовой продукцией. Авторы на основе модели представляют различные возможности анализа издержек в алюминиевой промышленности. Хотя отдельные параметры (особенно относительно цен) могут со временем устареть, сама модель может употребляться и в перспективе, при актуализации конкретных цен.

SUMMARY OF THE ARTICLES

László Horváth:

Size of socialist industrial enterprises and their integration

Specification of the optimal unit size of an enterprise—including trusts with enterprise profile and other forms of integrated organizations—is the right and obligation of the socialist state. It has been found that sometimes a reorganization of the above mentioned institutions was carried out intermittently, but the principles and criteria of the reorganization were not clear enough. As a result, the size of certain organizations and integrations, formed at that time, is criticizable. Although a theoretical definition of the optimal unit size of an enterprise has not yet been established, some criteria can be found on whose basis practical decisions can be made. These can be deduced from the characteristics of the functions of the microsphere on the one hand and from the economic policy or the control mechanism of the macroeconomic system on the other hand. Regarding the main functions of an enterprise the unit size can be determined only by combining the main function with the criterion of optimal efficiency. The size is considerably determined by the competitive situation between the socialist enterprises. It can be interpreted as follows: regarding the characteristics of products, the technological level, the experiences and knowledge of the staff, the marketing-activity and economic potential, the socialist enterprise is in competition with all organizations of the world, acting in the same technological sphere, even when the products and services are not realized on the same market. From the point of view of macro-control we have to consider the major tasks for reorganization, the structure, the satisfaction of demands by the population, the optimal combination of the staff and of the production factors of the country etc. In this approximation a certain model of practical decisions can be built, a system of criteria with whose consequent application the sizes of the socialist enterprises and other economic units can be practically determined.

The article reviews the model in greater detail.

Miklós Simán:

On updating the production pattern

To improve the pattern of production has become a key question of the development of the Hungarian economy. The article surveys the causes, the various forms of structural movements and the endowments influencing the changes in structure. From among the latter the size of the country, its international relations and the level of economic development attained have particularly important roles, while the rate of growth influences structural changes to a lesser extent.

The structure of production may be judged by international comparison, on the basis of proportionality criteria and from the point of view of its effect on efficiency. Interpretation of the production patterns also reacts on the methods of management: significant changes in the pattern by branches demand other methods than quick changes in the product pattern. From the point of view of favourable changes in the structure it is important to improve the price system, to allocate the resources rationally (assuming, of course, a possibility of reallocation), to delimit the levels of decision correctly, to evaluate the time factor and the social effects correctly and to use all these purposefully.

Mária Lackó:

Savings of the population and the supply situation

In the introduction the author presents the two extreme types of concepts related to savings: one of them emphasizes the existence of forced savings, that is, of unspent incomes owing to lack of supply, while the other finds the reason for the growth of savings in the

improving market supply. The author indicates that the correctness of neither stand-point can be decided in general terms, since shortages and surpluses appear on the market side by side.

Nor does the combined analysis of the concrete partial markets and savings yield an unequivocal picture. The lasting shortages developed on the partial markets analysed influence, namely, the savings customs (its rate) in such a way that the savers adapt themselves to the situation developed on the market, adapt their saving capacity to the waiting time and thus on the *micro-level* it is not necessary for a surplus (forced) saving to develop. But, as proved by the author, *micro-level* savings sharply react to changes in supply, independently of what part of it is intentional and what not: in the case of a deteriorating supply unspent incomes will come about, and *vice versa*.

Finally, the author indicates that the exploration of a whole series of factors affecting savings is possible only through further research, which cannot dispense with directly interviewing the saving persons about their motives.

Mihály Gálik—Árpád Ondvári:

On some possible methods of controlling efficiently Hungarian research and development

In 1974 3,29 per cent of national income was spent on R and D; 1,6 per cent of the economically active population were engaged in R and D; and the share of these activities in total investment amounted to 1,96 per cent. While—according to international statistical comparisons—these data correspond to the usual ratios in economically advanced countries, the results attained do not give rise to satisfaction in their totality.

In their analysis the authors set out from the fact that the utilization of R+D inputs is decisively determined by the control system applied in this sphere. Accordingly, in the study they analyse the present control system of R+D in Hungary from several aspects: the national organization of R+D; organization of science; financing and stimulation of R+D places, the mechanism for distributing resources within the R+D places, the internal interest relations etc.

As formulated by the authors in their introduction, the aim of the study is to point out problems and to contribute, by outlining means and methods pointing beyond those now used, to an expansion of the arsenal of control and to increasing its efficiency.

Ludwik Makaruk:

Export orientation and import substitution

Import substitution policy, whose substance is to create and develop new industries to substitute for imports is characteristic of the early stage of industrialization. With the coming about of the basic conditions securing the complex development of the economy, it gets into conflict with the objective requirements of progress and it becomes necessary for export-orientation to come to the fore in formulating a development strategy.

The fundamental difference between import substitution policy and export-orientation consists in the decision criteria of investment and production. All the rest, at least their majority, derives from this. The system of criteria determining the formulation of development concepts depends on the development level of the economy policy, its aims and preferences.

András Köves:

Some experiences of the trade between the European socialist countries and the United States

The article examines the revival of trade in the early seventies between the European socialist countries and the USA in the general framework of East—West economic relations. It shows that his trade has been playing a growing role in the seventies in the external relations of the CMEA countries. This can be explained among other things, by the nature of their economic development.

Several socialist countries, mainly those whose trade increased fastest also in general, are already transacting considerable trade with the USA. The greatest weight in this trade is represented by American agricultural products, but there is a growing interest in the CMEA countries also for procuring the most up-to-date technologies from the United States. In view of the perspective needs of the socialist countries and the competitive position of the USA, the latter field provides the best opportunities for an intensive participation of the USA in East—West trade. It is, however, a precondition of realizing these possibilities that the USA should abolish the discriminatory measures applied to the trade with the socialist countries.

István Mihalik—Endre Szigeti:

On the 200th anniversary of the "Wealth of Nations"

In their introduction the authors state about the development of England in the 18th century that it partly allowed and partly demanded not only an empirical description of the facts about the capitalist economy but also their scientific generalization. Smith's main oeuvre was called upon to fulfil this task.

The first part of the article reviews Smith's life. In the second part the authors outline the scheme of the work and show that the subject of the five books is an examination of the causes and factors promoting or hindering the nations' becoming wealthy. The idea of economic freedom is a basic idea running through all five books.

In the third part the authors state that Marxist economics still owes the exploration of Smith's effect in Hungary. They point out that the first important manifestation of Smith's effect is related probably to the name of Gergely Berzeviczy; also Kossuth adhered initially to the ideas of Smith; István Széchenyi highly esteemed Smith. In the years preceding the revolution and the fight for independence the Smithian ideas advocating liberal economic policy lost much of their popularity.

In conclusion the authors review the three Hungarian editions of Smith's main oeuvre (1891-94, 1940 and 1959).

Vilmos Timár—György Farkas:

Economic interrelations in the complex aluminium industry—from bauxite to the finished products

In the framework of a model the study surveys the cost relations of the productive process beginning with bauxite up to the finished aluminium products. It presents various possibilities for the analysis of costs in the aluminium industry on this basis. Though some parameters of the model (mainly those related to prices) may become obsolete with time, the model itself may be useful for a long time if prices are updated.

KÁPOLNAI GYÖRGY—VÁRKONYI LÁSZLÓ:

ANYAGI ÉS ERKÖLCSI ÖSZTÖNZÉS A MUNKASZERVEZÉS SZOLGÁLATÁBAN
(Munkaszervezési sorozat)

A munkaszervezési sorozatnak ez a kötete jól fogja össze az elvi és gyakorlati szempontokat, amelyek érvényesítése a vállalatoknál hozzájárulhat az ösztönzés eredményességéhez.

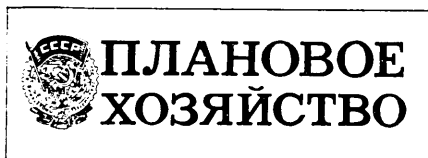
Az I—II. fejezet az ösztönzés feltételeit, lehetőségeit, a vezetők és beosztottak közötti kapcsolatokat ismerteti, s kiemeli azokat a motiváló, pszichológiai tényezőket, amelyek eleve befolyásolják az anyagi ösztönzők nagyobb hatékonyságát. A vezetés stílusa meghatározója az emberi kapcsolatoknak, ezek viszont a munkahelyi légkört befolyásolják, ami elősegítheti vagy gátolhatja a kötődést. A szerző ugyanakkor legalább annyira elengedhetetlennek tartja a vezetés- és szervezéstudomány eredményeinek alkalmazását, hiszen a legoptimálisabb ösztönző is elveszti hatását, ha nincsenek meg a feladatok teljesítéséhez szükséges feltételek (anyagok, szerszámok, dokumentációk). Az MTA ilyen irányú vizsgálataiból levont következtetések, javaslatok, a csoportok egységű tartozását elősegítő törekvések irányítása, az ilyen célú módszerek ismeretése szerencsésen egészíti ki az anyagot.

A mű második része a vállalati anyagi ösztönzést elemzi. Ezen belül tárgyalja a vállalati nyereség, a bér- és jövedelemszabályozási rendszer szerepét, az ösztönzés külső és belső feltételeit. Vizsgálja a pénzbeli és nem pénzbeli juttatások arányát, hatását, a besorolások funkcióját a munkavállaló orientálásában, a Szakmai Bértáblázat ösztönzési szerepét, s végül mindezeket mint a munkaerő célszerű és hatékony felhasználásának, a minőség javulásának, a gazdaságosság növekedésének feltételeit. A továbbiakban az alkalmazottak ösztönzését tárgyalja. A példák (a letéti rendszer, a kapcsolt rendszer, a pontozásos rendszer) igen jól alkalmazhatók a gyakorlatban. Végül a szerzők azokkal a szervezési tapasztalatokkal foglalkoznak, amelyek általánosítása elősegítheti a vállalatok hatékonyabb, gazdaságosabb működését.

A kötet igen hasznos az alsó- és középszintű, valamint a vállalati vezetők számára is.

192 l., fűzve 14,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

1975. évi 12. sz.

Jog és gazdasági mechanizmus
Ivanov, G.: A népgazdasági tervezés jogi kérdései

Kuznyecov, I.: A tudomány szerepe a mezőgazdaság fejlesztésében

Morozov, N.: A standardizálás mint a gépgyártási technológia fejlesztésének tényezője
Makarevics, G.: Moszkva általános városrendezési tervének kivitelezése

Kolibab, K.: A gazdasági törvényhozás problémái

Tancsuk, I.: Gazdasági kötelezettségek a termelőszköz-forgalmazás szférájában

Popadjuk, K.: A megtermelt és a felhasznált tiszta termék volumenének, struktúrájának számításai közigazgatási körzetek szerint

Filatov, O.: „Szvetlana” nevű termelési egység: az irányítási megszervezésének tapasztalatai

Rotstejn, L.: A Belorusz SZSZK Építésügyi Minisztériuma: Az önálló elszámolás módszereinek alkalmazása az építkezések irányításánál

Lejno, K.: Kubai Köztársaság: a gazdasági fejlődés tendenciái

Rogovszkij, N.: Jutalmazási alapok tervezése és felhasználása

Abatkin, L.: Az SZKP gazdaságpolitikája a mai szakaszban

Karpenko, B.: Az irányítás tökéletesítésének terve — a gazdasági vezetés hatékonyságfokozásának alapja

Grecsinnyikov, P.: A szocialista munkaverseny és a népgazdasági fejlesztésének tervszerűsége

Dorohov, M.—Vasziljev, A.: A tervszámításkor automatizált rendszere és a kérdések

Vasziljev, Ju.—Komina, L.: Gazdasági szankciók alkalmazása komplett berendezésszállítmányok megbontásánál

1976. évi 1. sz.

A tizedik ötéves terv
Jefimov, A.—Budavej, V.: A népgazdasági terv kidolgozási sémájának tökéletesítése a tervszámítások automatizált rendszerének segítségével

Prosztyjakov, I.: A szovjet nép új tervei
Szmirnov, A.: A tizedik ötéves terv szocialista programja

Gorskov, P.: Az új ötéves terv első éve

Gohberg, M.: A tudományos-termelési komplexumok hosszú távú, tervszerű szabályozása Moszkvában és Moszkva területén

Szemonov, M.: Kazahsztán területén termelési komplexumainak kialakításával kapcsolatos gazdasági problémák

Halanszkij, V.: Az állólap-felhasználás tökéletesítése

Pan, A.—Jonov, V.: A vállalati jövedelmezőség és a tervdöntések gazdasági megalapozása

Zubatkin, G.: Az építőipari termelés tervezése

Matlin, A.: Még egyszer az ágazati kapcsolatok mérlegéről és annak felhasználásáról
Szatanovszkij, L.: A Cobb—Douglas-függvény nyomában

Kacsalina, L.: A vezetői munka gépesítésének és ésszerűsítésének fő irányai

Volujszkij, N.: A népgazdasági tervben rejlő pénzügyi tartalékok mérlegéről

Bjelova, E.—Korjagina, T.—Hohlov, A.: Közszolgáltatás a Távól-Eszak és a Távól-Kelet rayonjaiban

Romanovszuk, G.: A szocialista munkaverseny gazdasági hatékonysága kereskedelmi vállalatokban

Lihacsov, V.: Az összehasonlító bázis kiválasztása az új technika bevezetéséből adódó komparatív gazdasági hatékonyság nagyságrendjének megállapításánál

Dubovik, V.—Fiscsuk, B.: Állólapok és termelési kapacitások kihasználása a villamosenergetikában

Sarnopoljcskij, B.—Rahman, A.—Guszkov, V.: Béralaptervezés a személyzeti létszám ágazati normatíváinak alapján (A villamosenergetika példáján)

1976. évi 2. sz.

A szociális fejlesztés és az életszínvonal emelésének programja

Majer, V.: A lakosság jövedelmei és foglalkozása a tizedik ötéves terv időszakában

Rutgajzer, V.: A szolgáltatási szféra fejlesztésének perspektívái

Braginszkij, B.: Ötvenöt éve jelent meg a Pravdában V. I. Leninnek „Az egyéges gazdasági tervről” című cikke

Ribakov, O.—Hmelevszkij, N.: A KGST-tagországok tervezőszervei közötti együttműködés megszilárdítása

Borozdin, Ju.—Zangvilj, A.: Árak és a tudományos-műszaki haladás ösztönzése a KGST-tagországokban

Nagovicsin, A.: Ipari egyesülések tevékenységének tökéletesítése a KGST európai tagországokban

Tolkacev, A.: A tervek optimális jellege és a társadalmi termelés társadalmi-gazdasági hatékonysága

Bunyics, P.: Az ágazati önálló elszámolási rendszer fejlesztése az építőiparban

Csüdnovszkij, D.—Sapiro, I.—Baranova, Sz.: Ágazati építőipari komplexum tervezésének módszertani problémái

Semjatenkov, V.: Az SZKP külpolitikája a mai szakaszban

Nyikityin, D.: Az árfegyelem megszilárdítása — a szocialista gazdálkodás legfontosabb feltétele

Szergejev, N.: Jobban hasznosítsuk a fémét
Sztyerkin, V.: Tudományos-műszaki ágazati szervezetek tervezése és önálló elszámolása

Vosztrjakov, P.—Popov, G.—Szemkin, Sz.: Mezőgazdasági és kistermelő gazdaságok északon

Szizsizs, M.: Kell-e tervezni a műszakgyűjtőket?

Alekszejev, N.: Vízügyi beruházások gazdasági hatékonyságának meghatározása

Mihaljov, V.: A jövedelmezőségi szint meghatározása a „Szelhoztchnika” önálló elszámolási viszonyok között működő vállalatai és szervezetei számára

Ickovics, Ja.: A termékmínőség közgazdasági szabályozásának ösztönzői

Összszövetségi tudományos-műszaki konferencia: „Az önálló elszámolási rendszer tökéletesítése ipari ágazatokban”

Ágazati tudományos-műszaki konferencia Brestben: „Irányítási rendszerek elemzése és prognózisa”

Gyakorlati konferencia Nalcsikban: „A komplex regionális fejlesztés módszertana”

Információk a Goszplanról

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1976. évi 2. sz.

Ivancsenko, V.: Az ágazati tervezés és a termelési ösztönzés tökéletesítése

Cigankov, Ju.: A beruházási építés folyamatos tervezésének hatékonysága

Egiazarjan, G.: Az önálló elszámolás főbb fejlesztési irányai az iparban

Lokisin, R.—Tyukov, V.: A közszükségleti cikkek forgalmának meggyorsítása

Uszmanov, K.: A mezőgazdaság komplex fejlesztése újonnan művelés alá vett földeken

Kormnov, Ju.—Petrov, I.: Feszültség-nyúlás és gazdasági együttműködés

Jevsztyignyjeva, L.: A szocialista termelés hatékonyságának kritériuma

Gojlo, V.: Polgári elméletek a munkaerő újratermeléséről

Oszipenkov, P.: A vezető szerepe a munkaverseny megszervezésében

Sztiov, V.: Szocialista integráció és termelés-fejlesztés Bulgáriában

Rogovszkij, N.—Kiperman, G.: A nettó termelési mutató alkalmazásának tapasztalatai

Kerekasztal-beszélgetés: A mezőgazdasági termelés kiszolgáltatásának (infrastruktúrájának) szférája

Szovjé—amerikai szimpozion. Leningrád, 1975. június: „Gyakorlati módszerek kidolgozása az adatszolgáltatás gazdasági hatékonyságának értékelésére”

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1976. évi 2. sz.

Szmirnov, A.: A párt szociál- és gazdaság-politikájának magasabb célja

Oligin-Nyeesztyerov, V.: A szocializmus politikai gazdaságtanának módszere (Az általános és különös egysége)

Grigorjan, G.: A szocializmus gazdasági alaptörvényének hatásáról szóló kérdéshez

Maljcev, N.: A munka szerinti elosztási viszonyok tartalma

Budnyik, G.: A jövedelem kategóriájának lényegéről

Szigov, I.: A vállalat mint a szocialista gazdaság irányításának tárgya és alanya

Volovics, V.: Az irányítási viszonyok jellege és struktúrája

Valujev, B.: Irányítási rendszerek megszervezésének programcélus módszere

Zsupljev, A.: Az általános foglalkoztatottság és a nemzeti jövedelem elosztása

Zsitkova, A.: A szocialista országok együttműködése a környezetvédelem területén

Szorokin, O.: Az ipari termék önköltség-kalkulációjának módszerei a KGST-tagországokban

Nyekipelov, A.: Burzsoá koncepció. „A központi irányított szocialista gazdaságok kölcsönhatása”

Kicsigin, B.: Szocialista munkaverseny és irányítás

— A Belorusz Népgazdasági Főiskola, a Szaratovi Közgazdasági Főiskola, a Moszkvai Állami Egyetem politikai gazdaságtani tanszékeinek felajánlása az SZKP XXV. kongresszusára

— Köztársasági konferencia, Rosztov-Nadon, 1975. október 23—24. „Az agrár-ipari integráció elméleti problémái”

— Az OSZSZSZK Közép- és Felsőoktatási Minisztériuma mellett működő témabizottság munkájáról: „A szocializmus gazdasági törvényei és alkalmazásuk a kommunista építés gyakorlatában”

economia y desarrollo

1975. évi 30. sz.

Castro, Fidel: A jelenlegi nemzetközi gazdasági válság és az el nem kötelezett országok mozgalma

Torras, Jacinto: Kuba kereskedelmi politikája 1935 és 1948 között

Hernandez, Bartolomé: Chile: egy modell mérlege

Baro, Silvio: Megjegyzések az energetikai válságról

Albuera, Pedro: Fejlesztési tapasztalatok a cukoriparban kialakított számítástechnikai rendszerről

García, Luis: Latin-Amerika tengeri szállításáról

— Latin-Amerika iparosításáról tartott konferencia: kubai vélemények

— Deklaráció egy új nemzetközi gazdasági rend létrehozására

— Az államok gazdasági jogainak és kötelesegeinek okmánya

wirtschafts wissenschaft

1976. évi 2. sz.

A népgazdasági hatékonyság növelésének és a szocialista takarékosági elv megvalósításának elméleti és gyakorlati problémái

Ehrlich, H.—Schilling, G.: A szükségletnek megfelelő termelés jelentősége a népgazdaság intenzíválása és hatékonyságának növelése szempontjából és néhány ebből adódó következtetés az irányítás, a tervezés és a gazdasági ösztönzés számára

Hoss, P.: Az intenzíválás további elmélyítésének elősegítése az üzemek és kombinátok eredményeinek helyes értékelése révén

Gabler, U.: Az üzemi tervezés további tökéletesítésének problémái

Neelsen, K.: A monopoltöke vizsgálatának és ábrázolásának néhány kérdéséről
Sachse, E.—Stiller, E.: A társadalmi munkaerő-források tervezése
Salecker, W.: A Szovjetunió és az NDK közgazdasági közös bizottságot alakítottak
Graupner, K.—H.—Krzyszowski, W.—Wiesner, H.: A Tudományos Közgazdaságtudományi Kutatótanács 15. ülészaka
Berger, L.—Grzeja, S.: Kollokvium a beruházási folyamat hatékonyságának növeléséről

1976. évi 1. sz.

Kubiczek, F.: Lengyelország társadalmi-gazdasági fejlődésének programja az 1976—1980-as évekre
Milewski, S.: Az új ötéves terv első éve (az 1976-os terv megvitatása)
Zalenski, G.: Az 1976—1980-as tervezés új módszertani alapjai
Pietrzkiwicz, T.: A fejlesztés programozása a központi tervezésben
Urinson, G. M.: Az ágazati kapcsolatok modelljének tervezésben való felhasználásáról
Sikorska, J.: A dolgozó lakosság fogyasztási modelljeinek megkülönböztetése
Niewacki, D.: A szolgáltatások iránti kereslet globális prognózisa Lengyelországban 1980-ig
Koczonski, F.—Suchta, J.: Warnia és Mazury regionális tervezésének koncepciója 1990-ig

1976. évi 2. sz.

Bombera, Z.: Közös vállalatok a KGST keretén belül és helyük az integráció folyamatában
Marszalek, A.: A világpiaci ár mint a cse-rearány kiegyenlítésének kategóriája a nemzetközi piacon

Jewstigniejew, R.: A szocialista országok irányítási rendszereinek közeledése és a gazdasági integráció fejlődése
Prochowski, A.—Wierczorek, M.: A nemzetközi tudományos-technikai együttműködés értékelési módszere
Ostrowski, M.—Sadowski, Z.: A fejlesztési tervek hatékonysági számításai
Bocian, A.: A makroökonomiai modellek felépítésének és alkalmazásának problémái
Musial, A.: Megjegyzések a beruházás-gazdasági számítások módszeréhez a kohóipari nyersanyagok példáján
Zytominky, Z.: A szellemi termékek importjának néhány tapasztalata
Bialon, L.: A foglalkoztatás ágazati szerkezetében bekövetkezett változások hatása a lengyel ipar termelékenységére az 1960—1973-as években
Michocki, M.: A vállalat funkcióiban bekövetkezett változások hatása a vállalatnak az ipari szervezetben elfoglalt helyére
Gordon, J.: Az irányítás elmélete és gyakorlata

PLÁNOVÁNÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1976. évi 2. sz.

Az 1976-os terv — ahogy a minisztérium látja
Pytel, J.—Safár, J.: Csehszlovákia természeti forrásai és kihasználásuk
Svábensky, O.: Az élelmiszeripar technikai fejlődése
Kociskák, M.: A csehszlovák építőipar fejlődési tendenciái
Kosco, L.—Svratecky, J.: A csehszlovák építőipar bekapcsolása a nemzetközi szocialista integrációba
Chomát, G.: A népgazdaság energiaigényeségének csökkentése
Horáček, K.—M. Hájek: A lakosságnak nyújtott szolgáltatások színvonala
Nezhyba, F.: A szállítási rendszerek racionalizálása és fejlesztése
Štádková, G.: A külkereskedelmi árak és az újratermelési folyamat
 A szocialista tervszerű gazdálkodás sikerei a KNDK-ban

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest 112 Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.
 Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010
 Terjedelem 8 iv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1976. március 22.

76.0376 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Monori István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
 az AKADEMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488; az AKADEMIAI KÖNYVES-BOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautóvalnyonon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Ласло Хорват</i> — Величина и интеграции собственника социалистических промышленных предприятий	509
<i>Миклош Шиман</i> — О модернизации производственной структуры	522
<i>Мария Лацко</i> — Сбережения населения и положение снабжения	535
<i>Михай Галик</i> — <i>Арпад Ондвари</i> — О некоторых возможных методах эффективного управления сферой научных исследований и развития	552
<i>Людвик Макарук</i> — Ориентация на экспорт и замена импорта	567
<i>Андраш Кэвеш</i> — Из опыта торговли между европейскими социалистическими странами и США	579
<i>Иштван Михалик</i> — <i>Эндре Сигети</i> — К юбилею классического произведения. Произведению А. Смита «Богатство наций» 200 лет	596
ОБЗОРЫ	
Экономические взаимозависимости в комплексе алюминиевой промышленности, начиная с боксита и кончая производством готовой продукции (<i>Вильмош Тимар</i> — <i>Дьердь Фаркаш</i>)	607
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	617
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Замечательная книга об отрасли, служившей фоном для производства. Атила Чернок—Ева Эрлих—Дьердь Силади «Инфраструктура, периоды и странь» (<i>Иван Т. Беренд</i>)	624
Резюме статей на русском и английском языках	629
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	634

CONTENTS

<i>László Horváth</i> : Size of socialist industrial enterprises and their integration	509
<i>Miklós Simán</i> : On updating the production pattern	522
<i>Mária Lackó</i> : Savings of the population and the supply situation	535
<i>Mihály Gálík—Árpád Ondvári</i> : On some possible methods of controlling efficiently Hungarian research and development	552
<i>Ludwik Makaruk</i> : Export orientation and import substitution	567
<i>András Köves</i> : Some experiences of the trade between the European socialist countries and the United States	579
<i>István Mihalik—Endre Szigeti</i> : On the 200th anniversary of the "Wealth of Nations"	596
REVIEW	
Economic interrelations in the complex aluminium industry—from bauxite to the finished products (<i>Vilmos Timár—György Farkas</i>)	607
REVIEW OF PERIODICALS	617
BOOK REVIEW	
An excellent book on the infrastructure of production. Attila Csernok—Eva Ehrlich—György Szilágyi: Infrastructure, ages and countries (<i>Iván T. Berend</i>)	624
Abstracts of the articles, in Russian and English	629
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	634

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

Barbara Ward—René Dubos:

CSAK EGYETLEN FÖLD VAN

(Egy kicsiny bolygó karbantartási gondjai)

388 l., füzve 29,— Ft

Kaufmann, Arnold:

A DÖNTÉS TUDOMÁNYA

(Bevezetés a praxeológiába)

315 l., kötve 36,— Ft

Beck Béla:

JUGOSZLÁVIA GAZDASÁGA

260 l., kötve 21,— Ft

Billingné Szőnyi Katalin—Csébfalvi Károly:

MIRE KÉPES A SZÁMÍTÓGÉP?

(A számítógép és alkalmazása sorozat)

91 l., füzve 9,50 Ft

Kozma Ferenc:

GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓ ÉS GAZDASÁGI STRATÉGIA

317 l., kötve 65,— Ft

NYELVOKTATÁS FELSŐFOKON

Szerkesztette: Zachenski Józsefné

248 l., füzve 35,— Ft

Frigyes Andor—Lehel Csaba—Megyeri József:

A SZÁMÍTÓGÉPEK ALKALMAZÁSA A FOLYAMATIRÁNYÍTÁSBAN

(A számítógép és alkalmazása sorozat)

147 l., füzve 14,50 Ft

Matók György:

A SZÁMÍTÓGÉPES INFORMÁCIÓRENDSZER ELLENŐRZÉSE, BIZTONSÁGA, GAZDASÁGOSSÁGA

(A számítógép és alkalmazása sorozat)

195 l., füzve 18,50 Ft

Gyemencev, V. V.—Vinokur, R. D.:

A TERMELÉSI EGYESÜLÉSEK ÖNÁLLÓ ELSZÁMOLÁSA ÉS PÉNZÜGYEI

137 l., füzve 17,— Ft

Fülöp Sándor:

VÁLLALATI ÉRTÉKESÍTÉSI ÉS ÁRPOLITIKAI DÖNTÉSEK ELŐKÉSZÍTÉSE

(Vállalati gazdálkodás sorozat)

174 l., füzve 15,50 Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.**Eötvös Loránd Könyvesbolt**
Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

CSIKÓS-NAGY BÉLA:

A gazdasági kalkulációról

BÓC IMRE:

A fogyasztási cikkek minőségében rejlő
erőforrás-tartalékok

RIPP GÉZA:

A válság gazdaságtana

BONIFERT DONÁT:

„Piaci szocializmus”
vagy tervszerű gazdaságirányítás?

XXIII. évfolyam

1976. június

TARTALOM

<i>Csikós-Nagy Béla</i> : A gazdasági kalkulációról	637
<i>Bóc Imre</i> : A fogyasztási cikkek minőségében rejlő erőforrás-tartalékok	650
<i>Donáth Ferenc</i> : A kollektivizált mezőgazdaság iparosodása Magyarországon	661
<i>Bíró Zoltán</i> : Változások a tőkésországok energiahelyzetében ...	679
<i>Ripp Géza</i> : A válság gazdaságtana	692

VITA

<i>Bonifert Donát</i> : „Piaci szocializmus” vagy tervszerű gazdaság-irányítás?	708
---	-----

SZEMLE

Egy kis ország (Hollandia) nagy nemzetközi vállalatai (<i>Sándor Anna</i>)	724
--	-----

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Tulajdon, szükségletek, érdekek, ösztönzés. Szovjet és magyar közgazdászok párbeszéde a fejlett szocializmus kérdéseiről a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen (<i>Hámori Balázs</i>)	735
A. G. Aganbegján a Szovjetunió X. ötéves tervéről (<i>r. n.</i>)	745

FOLYÓIRATSZEMLE .....

748

<i>N. Gubanov</i> : Mindig ismert-e a győztes? — <i>James J. Hughes</i> : A munkanélküliség méréséről — <i>F. S. Idachaba</i> : Jövedelmi instabilitás a fejlődő országokban (Ghanai esettanulmány)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

<i>Égető Emese</i> : Felhalmozás és jövedelmezőség a termelőszövetkezetekben (<i>Forgács Katalin</i>)	754
---	-----

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	757
--	-----

<i>KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL</i>	762
---	-----

E SZÁM SZERZŐI:

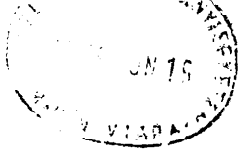
Bíró Zoltán kandidátus, közgazdász; **Bóc Imre**, a Gazdaságkutató Intézet főmunkatársa; **Bonifert Donát**, a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet munkatársa; **dr. Csikós-Nagy Béla**, a közgazdaságtudományok doktora, az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke; **Donáth Ferenc** kandidátus, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **dr. Forgács Katalin** kandidátus, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa; **dr. Hámori Balázs**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **dr. Ripp Géza**, a közgazdaságtudományok doktora, a Kossuth Könyvkiadó osztályvezetője; **Sándor Anna**, a Magyar Tudományos Akadémia Világ gazdasági Kutató Intézetének munkatársa.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, **Bognár József**, **Csendes Béla**, **Csikós-Nagy Béla**, **Erdős Péter**, **Fekete Ferenc**, **Friss István** (elnök), **Ganczer Sándor**, **Hetényi István**, **Huszár István**, **Káplár József**, **Kornai János**, **Megyeri Endre**, **Nagy Tamás**, **Sipos Aladár**, **Szabó Kálmán**, **Szamuely László**, **Vincze Imre**, **Zsarnóczai Sándor** (főszerkesztő)

CSIKÓS-NAGY BÉLA:

A gazdasági kalkulációról*

Kalkulációs viták

A gazdasági életben makro- és mikroszinten naponta hoznak rövid, közép- és hosszú távú döntéseket, amelyek termelési és elosztási folyamatokat szabályoznak. Az a kívánatos, hogy ezek a döntések a gazdasági *ésszerűség* szempontjából megalapozottak legyenek. A *kalkuláció* az a módszer, amelyre támaszkodva e követelménynek eleget lehet tenni. A gazdasági hatékonyság oldaláról nézve a kalkulációk

— *makroszinten* az input-output elemzés, illetve a termelési tényezők ágazati elosztását megalapozó matematikai programozás keretei közé illeszkednek,

— *mikroszinten* a termelési tényezők kombinációjával, illetve a vállalati jövedelmezőséggel állnak szerves összefüggésben.

A *kalkulációs viták* a szocialista tervgazdaság megalapozása óta jelentős helyet foglalnak el a tudomány fejlődésében. Ez nem véletlen. A szocialista tervgazdaság viszonyai között meg kell határozni a cselekvés normáit, ki kell dolgozni a racionális magatartás kritériumrendszerét és egész módszertanát. A gazdasági racionalitásban — tűnjék bármennyire különösnek — ideológiai állásfoglalás is kifejeződik. Ezért a szocialista társadalom nem is teheti magáévá azokat az elveket, amelyeket a tudomány a tőkés szabadpiaci modell számára fogalmazott meg. A történetileg kialakult kalkulációs módszereket aszerint kell megvizsgálni, hogy melyek azoknak a tőkés viszonyokból következő, illetve azoktól független elemei.

A kalkuláció mint a döntéselőkészítés mechanizmusa behatol a gazdaság minden területére. Két vonatkozásban azonban, a termelési szerkezet formálásában és az árképzésben, a kalkulációnak különös jelentősége van. Ezt mutatja az a vita is, amit az elmúlt hónapokban közgazdasági hetilapunk, a *Figyelő* szervezett oly módon, hogy nagy publicitást biztosított a gazdasági kalkulációról vallott felfogások kifejtésére. Aki nyomon követi a kalkulációs vitákat, két fő irányzatot figyelhet meg. Az egyik a tervszerű árképzés, a másik a gazdaságos termékszerkezet oldaláról elemzi és bírálja a létező viszonyokat.

A *tervszerű árképzés aspektusából* a legnagyobb figyelem — a társadalmilag szükséges munkaráfordítás értelmezése,

* A Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztálya Iparstatisztikai és Üzemgazdasági szekciójának VII. (dunaújvárosi) vándorülésén 1976. május 10-én elhangzott előadás.

- a termelési tényezők értékelése,
- a közvetlen és az általános költségek elhatárolása,
- a tisztességtelen haszon, valamint
- a költséghalmozódás (a burkolt nyereségképződés) kérdései körül bontakozott ki.

A *társadalmilag szükséges munkaráfordítás* vitái a nemzeti és nemzetközi érték, illetve az átlag- és határérték körül adódnak. Többször is megfogalmazódott az a kívánalom, hogy mind a valutaárfolyam, mind a termékár képzésekor az átlagértékről a határértékre térjünk át,¹ a kompetitív termékeknél pedig a nemzetközi értéket tekintsük meghatározónak.²

A *termelési tényezők értékelése* körüli vita korábban azt a célt szolgálta, hogy megszűnjön a gazdasági erőforrások ingyenes juttatása. Fontosnak tűnt annak leszögezése, hogy minden olyan erőforrást be kell építeni a kalkulációba, amellyel a társadalom korlátozottan rendelkezik és így a termelés bővítését korlátozza.³ Az illetményadó, az SZTK-járulék, az eszközköztési járulék és a telekhasználati díj bevezetését követően vita bontakozott ki a termelési tényezők viszonylagos értékeléséről. Sokan és sokszor fogalmazták meg a következő hipotézist: *olcsó a munkaerő és drága az új technika*. Ilyen megfontolásból javasolták a bérjárulék jelentős emelését,⁴ noha többen is rámutattak, hogy konzisztens árrendszerben csak az eszközjárulék nagyságának változtatása befolyásolhatja a termelési tényezők viszonylagos értékelését.⁵

A *közvetlen és az általános költségek elhatárolása* körüli vita a termékönköltség pontosításával, de talán még inkább a gépi technika térhódításával kapcsolatos. Vannak, akik egyenesen leszögezik: olyan körülmények között, amikor egy üzemen belül különböző termékek gyártása olcsó és drága gépen folyik, új szemléletű kalkulációs rendszerekre kellene áttérni. Olyan kalkulációs rendszerekre gondolnak, amelyekben a közvetlen költségek köre jelentősen bővül, az átlagosítások, vetítések a lehetőség szerint elkerülhetők.⁶

A *tisztességtelen haszon* — miként ismeretes — a vegyes ármechanizmus 1968. évi bevezetése óta árrendszerünk fontos kategóriája. Az e körül zajló vita a hetvenes évek elején különösen éles volt. Sokan kifogásolták, hogy a szabadáras termékek körében az állami árpolitika nem határoz meg nyereségnormatívákat; továbbá, hogy a tisztességtelen haszonról szóló rendelkezés ezt alapvetően nem termékhez kapcsolódó, hanem vállalati kategóriaként értelmezte.⁷ Ez a vita a vállalatok közötti verseny jogi szabályozásának jellege és tartalma körében mutatkozó nézeteltéréseket fejezi ki. A tisztességtelen haszonról szóló 1967. évi ren-

¹ Balázs Sándor: Termelői árak—devizaárak—árkiegyenlítés. Közgazdasági Szemle, 1965. 8—9. sz.

² Liska Tibor: Kritika és koncepció. Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz.

³ Csikós-Nagy Béla: Eszközgazdálkodás és az árrendszer. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1964. Havas Gábor—dr. Róka Róbert—Szajáni Béla: Az eszközköztési járulék. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964.

⁴ Antal László: Az élő munka és a lekötött eszközök költségtérheinek szerepéről. Pénzügyi Szemle, 1973. 12. sz.; Vincze Imre: Gondolatok a vállalati adórendszer egyes elemeinek módosítására. Pénzügyi Szemle, 1971. 5. sz.

⁵ Rác László—Vissí Ferenc: Az erőforrások lineáris adóztatása vagy korszerű ár- és jövedelemszabályozás. Közgazdasági Szemle, 1973. 9. sz.; Szakolczai György: Az erőforrások értékelése; egy álbizalmi és egy látszólagos megoldás. Pénzügyi Szemle, 1974. 9. sz.

⁶ Meszlényi Mario: Kalkuláció — valós költségek. Figyelő, 1976. I. 7.

⁷ Aczél György: Gazdasági bírság — tisztességtelen haszon. I. és II. rész. Népi ellenőrzés, 1973. 9. és 10. sz.

delkezés nem taxatív felsorolás, hanem keretjogszabály kialakításával igyekezett korlátokat szabni a piaci verseny számára. Az tűnt helyesnek, hogy az emberi magatartás általános erkölcsi normáiból induljunk ki. Innen a rendeletben megfogalmazott kitétel: tisztességtelen az a haszon, amihez a vállalat fondorlattal, csalárdsággal (például áruvisszatartással) jut. Úgy véltük, minden közelebbi megjelölés korlátozza a verseny kibontakozását és szubjektív megítélésre nyújt lehetőséget. A vegyes ármechanizmus bevezetését követően mégis mind határozottabban fogalmazódott meg az a kívánság, hogy az állam egyértelműbb kritériumokat határozzon meg a vállalati árpolitika elbírálására.

1972—1973-ban számos rendelkezést hoztunk az állami árszabályozás és árelenőrzés megszigorítására. Elegendőnek látszik a legfontosabbakra utalni. A kalkulációkészítési kötelezettséget kiterjesztettük a szabadáras termékek és szolgáltatások teljes körére. A szakmai árvetési, költségkalkulációs irányelveket tartalmazó jogszabályok hatálya alá nem tartozó szabadáras ipari termékeknél is szabályoztuk az árvetési költségkalkulációba állítható költségtényezők körét, meghatározásuk módját és előírtuk, hogy a szabadáras cikkeknel a nyereség nagyságát az ilyen módon kalkulált önköltség és a piaci tényezők figyelembevételével kialakított ár különbözeteiként tüntessék fel. A tisztességtelen haszonnál kiadott új rendelkezés körülírta azokat az eseteket, amelyek az árak emelését indokolhatják, illetve azokat a kritériumokat, amelyek esetén az áremelés indokolatlan, vagyis kifogásolható, így szankciókat von maga után. A vitát mindez nem szüntette meg. Olyan vélekedés is van, hogy az általános költségeknek a termékek költségviselőképesége szerinti feloszthatósága a tisztességtelen haszonnál szóló rendelet kijátszását teszi lehetővé.⁸

Napjainkban a világpiacon felgyorsult infláció révén adódó *burkolt nyereségeképződés* ad okot a kalkulációs rendszerrel szemben kifogásokra. Másképpen kifejezve, az importált termelőeszközök áremelkedése kiélezte a „költséghalmozódás” problémáját. A költséghalmozódás abból adódik, hogy az árképzésben az általános költségeket az előző évi tényleges pótlékolási kulcsok segítségével számítják ki. Anyag- és béremelések esetén így a kalkuláció valójában fel nem merülő költségeket számol el az önköltségben. Többen javasolták, hogy az általános költség vetítési alapjának megváltoztatásával akadályozzuk meg a burkolt nyereségeképződést.⁹

A *termékszerkezet* oldaláról nézve, a kalkulációs viták főleg

- az export gazdaságosságát,
- a beruházás hatékonyságát, valamint
- a vállalati nyereség optimalizálását szolgáló módszerek körül bontakoztak ki.

Az *exportgazdaságossági* vita kezdetben annak a kalkulációs rendszernek a körülírására irányult,¹⁰ amely célszerűen felhasználható olyan körülmények között, amikor a belföldi ár nem orientálhat a gazdasági

⁸ Tompa Miklós: A korszerű árképzésért. Figyelő, 1975. IX. 10.

⁹ Varga György: Vita a kooperációról. Figyelő, 1973. VIII. 15; Pappné, dr. Ritter Jolán: A kalkuláció korszerűsítésének lehetősége. Figyelő, 1976. II. 4.

¹⁰ Szanyi Jenő: Az export gazdaságosságának mutatói. Közgazdasági Szemle, 1955. 6. sz.; Erős Gyula—Wiesel Iván—Zentai Dezső: Az exportgazdaságosság gyakorlati számítási módszere. Közgazdasági Szemle, 1967. 8—9. sz.

döntésekben. Később merült fel, hogy az export gazdaságosságának mérhetőségét az árrendszerrel szembeni követelménynek kell tekinteni.

A beruházáshatékonysági vitának sok, az exportgazdaságossági vitával rokon vonást kölcsönzött népgazdaságunk külkereskedelem-érzékenysége. Ilyen gazdaságban ugyanis a legtöbb produktív beruházás vagy importhelyettesítést, vagy exportnövelést szolgál. Következésképpen beruházáshatékonyság a világszerződési (külkereskedelmi) áraktól elvonatkoztatva nem számítható. A beruházáshatékonysági módszertan specifikus vonásai abban jelölhetők meg, hogy a létező árakkal szemben a prognosztizált árakra épül, hiszen középtávon mérlegeli a termelési szerkezet célzerű átalakítását.¹¹

Ha a kalkulációs módszereket a *vállalati jövedelmezőség optimalizálása* szempontjából vizsgáljuk, az *értékelemzés*,¹² illetve a *fedezeti pontelemzés*¹³ kerülnek a figyelem előterébe. Széles körű alkalmazásuk a nemzetközi munkamegosztásban mutatkozó, számunkra kedvezőtlen változások folytán különösen indokolt. Ezért öröndetes, hogy az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság és a Közgazdaságtudományi Egyetem Továbbképző Intézete 1975-ben pályázatot hirdetett gyártmányok és gyártási eljárások értékelemzéssel történő korszerűsítésére.¹⁴ A termelési szerkezet hatékony átalakítását megalapozó gazdasági kalkuláció körüli vitákból érdemes kiemelni Fülöp Sándor fejtegetéseit az ún. fedezeti elv, illetve a direkt költség-számítás felhasználásáról,¹⁵ továbbá a Budapesti Műszaki Egyetemen 1965 óta oktatott költség- és nyereségfedezeti számítást, amit több vállalat is használ.¹⁶

A legutóbbi időben a vállalati jövedelmezőség optimalizálását megalapozó számítások kérdései általánosságban is a kalkulációs viták középpontjába kerültek. Ahogy erősödött a felismerés, hogy ezek a számítások nélkülözhetetlenek, az is felmerült, hogy összhangba hozhatók-e az árvetési költségkalkulációs irányelvekkel, illetve azzal a másikkal, hogy a kalkulációs rendszer maximálisan támogassa a hatékony árelenőrzést. A „Figyelő” című hetilap által szervezett vitában két irányzat figyelhető meg: az egyik a tervszerű árképzés, a másik a gazdaságos termékszerkezet oldaláról elemzi és bírálja a létező viszonyokat. Első pillanatban vitázárának tűnhet Pappné, dr. Ritter Jolán megállapítása: „A kalkuláció megjavítására irányuló javaslatok tartalmilag is eltérnek egymástól. Az eltérések elsősorban abból származnak, hogy a kalkulációval előteremthető információkat más és más célra kívánják felhasználni. Nyilvánvaló, hogy más kérdések kerülnek előtérbe, ha a kalkulációt a termékszelekció megalapozásához, a termékek gazdaságosságának rangsorolásához használják. Megint más kérdések kapnak hangsúlyt, ha az árképzés-árelenőrzés oldaláról vetődik fel a kalkuláció fejlesztésének

¹¹ Rabi Béla: A beruházások hatékonysága mérésének néhány népgazdasági szintű kérdése. *Gazdaság*, 1971. 3. sz.; Berta István: A népgazdasági szemléletű beruházás-gazdaságossági módszer továbbfejlesztéséről. *Gazdaság*, 1972. 4. sz.

¹² Az értékelemzés körüli vitáról lásd: Krautz, J.: „Die Wertanalyse als Instrument der Unternehmensführung” című dolgozatában. Institut für Unternehmensführung und Unternehmensforschung, Bochum, 1972.

¹³ Lásd *Encyclopedic Dictionary of Business*, 3. kiadás. New York, 1953. A. J. Ammon: *Flow To Compute and Use the Breakeven Point*. In *Corporate Treasurer's and Controller's Handbook*, edited by Lillian Doris. New York. Prentice-Hall, Inc., 1950.

¹⁴ Hegedűs József: Munkában az értékelemzők. *Figyelő*, 1976. II. 11.

¹⁵ Fülöp Sándor: Vállalati értékesítési és árpolitikai döntések előkészítése. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest 1975.

¹⁶ Ladó László: Gazdálkodás a kalkulációval. *Figyelő*, 1975. XII. 24.; Varga Lászlóné: *Rendszerszemlélet a kalkulációban*. *Figyelő*, 1976. II. 18.

igénye, vagy ha készletértékelés a feladat és így tovább. Vagyis a különböző célokból szükséges kalkulációkat nem lehet egyetlen módszer alkalmazásával elkészíteni.”¹⁷

De ha így van, mi magyarázhatja, hogy a gazdasági kalkuláció autonóm vállalati módszerei ez ideig nem terjedtek el? Miért nevezi ezeket Ladó László „második eljárásnak”, amit „saját használatra” készítenek?¹⁸ Gerencsér Ferenc érvelésére is fel kell figyelni: „A vállalati gazdálkodásban — írja — a mai és a holnapi jövedelem előteremtése szétválaszthatatlan feladat. Ha a jövedelmezőségi mutatók vagy a belföldi árak nem is egyedüli kritériumai a gyártmány- és gyártásfejlesztésnek, jelenlétüket a fejlesztés indítékai közt lebecsülni nem lehet. Elvégre folyamatosan éppen a napi gyakorlat figyelmezteti a vállalatokat: az árbevétel, a nyereség, a jövedelmezőség alakulása, hogy milyen irányban kell fejleszteni.”¹⁹ Úgy tűnik tehát, célszerű kissé közelebből is szemügyre venni azokat a megfontolásokat, amelyekre a kalkulációs vitákban a kétféle irányzat támaszkodik.

A tervszerű árképzés néhány kérdése

Vegyük először szemügyre a *tervszerű árképzés* problematikáját. Már csak azért is indokolt így eljárni, mert a rövid távú döntéseket megalapozó kalkulációs rendszerek között az árrendszer teremt kapcsolatot. A kalkulációs vitákban éppen azért alakulhattak ki különböző irányzatok, mert a tervszerű árképzést közgazdászaink eltérően értelmezik.

Vannak, akik az államhatalmi szerv jogi lehetőségeit hangsúlyozzák, és a tervszerű árképzést az anyagi-műszaki kritériumok által vezérelt „autark” gazdaságpolitika nézőpontjából fejtik ki. Feltételezik tehát, hogy a népgazdaság fejlődésének törvényszerű folyamata az ár szempontjából a priori meghatározott, az ár pedig mint ösztönző mechanizmus a vállalati érdeket a társadalmi érdekekkel harmonizálja. Eszerint az állami árszabályozásnak a népgazdasági tervben meghatározott fejlesztések, termelési programok kivitelezésében kell megfelelő anyagi érdekeltiséget biztosítania.

Alapvetően más a tervszerű árképzéssel szembeni követelmény, ha a gazdasági hatékonyságot az ár orientáló funkciójával szoros összefüggésben értelmezzük. Ez esetben ugyanis fel kell tételeznünk, hogy az ár makro- és mikroszinten egyaránt a gazdasági döntések, a tervezés és a szervezés egyik fontos kritériuma. Az viszont népgazdaságunk külkereskedelem-érzékenységből folyik, hogy a kompetitív termékek körében a gazdasági hatékonyság csak a nemzetközi versenyképesség útján mérhető. Következésképpen, az a nagyság, amit társadalmilag szükséges ráfordításként ismerhetünk el, nem vonatkoztatható el a nemzetközi értéktől. E tanulmánynak is ez a kiinduló hipotézise.

A *nemzetközi érték* mint ilyen nem kvantifikálható. A nemzetközi értékviszonyokról csak indirekt úton, az export- és importárak révén tájékozódhatunk. *Mihelyst azonban az érték pénzformát ölt, új tulajdonságokra tesz szert.* Az érték képlete árképletté alakul át: a termelési-

¹⁷ Pappné, dr. Ritter Jolán: I. m.

¹⁸ Ladó László: I. m.

¹⁹ Gerencsér Ferenc: *Jövedelmezőség — házi használatra.* Figyelő, 1975. IX. 24.

eszköz-érték (c) meg az új érték ($v + m$) önköltséggé meg nyereséggé változik. Ez az átalakulás azt jelenti, hogy az egyes országok nemzeti árai közötti különbségekben egyaránt kifejeződnek

- a munka termelékenységében,
- a lakosság életszínvonalában (és a jövedelemelosztásban),

valamint

- a kalkulációs-pénzügyi rendszerekben mutatkozó különbségek.

A KGST-országok, miként ismeretes, éppen a nemzeti árrendszerek e sajátosságai miatt határozták el az önköltség nemzetközileg összehasonlítható módszertanának kidolgozását, és vezették be az ún. reálönköltség kategóriát. Ez a bérszintű önköltség, amely a nemzeti önköltségnek a társadalmi tiszta jövedelemtől való megtisztításával adódik.²⁰ A reálönköltség eliminálja az elszámolási viszonyok eltéréseit, de meghagyja a munkatermelékenység és a jövedelmi viszonyok eltéréseit. Kiküszöböli a vállalati önálló elszámolás nemzeti sajátosságait, de tükrözi az országok termelésének természeti, műszaki, gazdasági adottságait és azokat a különbözőségeket is, amelyek az életszínvonal tekintetében mutatkoznak; mindezt a bérköltségre redukált önköltség formájában.

A reálönköltség kategória gyakorlati felhasználására a nemzetközi munkamegosztás szervezésében mind a mai napig nem került sor. A KGST szocialista gazdasági integrációs megállapodást követően inkább azoknak a feltételeknek a vizsgálata került előtérbe, amelyek mellett a kalkulációs rendszerek közelítése, a nemzeti vállalati önelszámolási rendszerekben mutatkozó eltérések csökkentése megvalósítható lenne. Bár ennek a KGST-n belüli hatékony együttműködés szempontjából mutatkozó jelentőségét aligha vonhatjuk kétségbe, a nemzeti árkalkulációs rendszerek fejlesztésénél nem hagyhatók figyelmen kívül azok az árképzési elvek, amelyek szerint a KGST szerződéses árak meghatározása folyik.

A KGST által 1958-ban meghatározott irányelvek (az ún. bukaresti árelv) szerint a KGST szerződéses ár alapja a rendellenes elemektől megtisztított világpiaci ár. Ilyen körülmények között nagyon is érdekelhet bennünket, milyen kalkulációs-pénzügyi rendszerben képezik az árakat azok a tőkésvállalatok, amelyek a világpiaci áralakulásra jelentékeny hatást képesek gyakorolni.

Ilyen megvilágításban célszerű újra végiggondolni az átlagérték-határérték körüli vitát. Nemegyszer és már régen megfogalmazódott az a kíváncsi, hogy mind a valutaárfolyam (kereskedelmi árfolyam), mind az árak (a termelői árak) képzésekor — a világpiaci árakkal való összehasonlíthatóság és általában a racionalitás jobb érvényesítése végett — térjünk át az átlagértékekről a határértékekre. De nálunk (és általában a hatóságilag szabályozott szocialista árrendszerben) az átlagérték központilag szabályozott normatív önköltség mellett adódik. A világpiacon (és általában a tőkésországok piaci árrendszerében) a határértéknek — éppen a kalkulációs rendszerbeli különbségek miatt — más a tartalma.

Piaci árrendszerben az ár ágazaton belül *határvállalat* esetében esetleg csak az amortizáció nélküli önköltséget fedezi, vállalaton belül *határtermék* esetében pedig esetleg a rezi nélküli közvetlen költséget. A költ-

²⁰ Csikós-Nagy Béla: Az önköltség nemzetközi összehasonlíthatóságának kérdése. Közgazdasági Szemle, 1959. 10. sz.

ségek ilyen értelmezésére az árvetési költségkalkulációs irányelvek — ahogyan azok a KGST-országokban kialakultak — nem adnak lehetőséget. Ezek szerint ugyanis a teljes amortizációt akkor is költségként kell elszámolni, ha a tőkebefektetés részben-egészben leírásra került, és a termékek közvetlen költségét arányosan kell a vállalat általános költségeivel terhelni.

Néhány KGST-ország a tőkésországokban alkalmazott kalkulációs rendszerekhez való közeledés célzatával éppen e vonatkozásokban hajtott végre változtatásokat. Mi például az 1968. évi gazdasági reform során két lényeges intézkedést tettünk: 1. Kimondottuk, hogy a 0-ra leírt állóeszközöket a mérlegben *képletes értéken* kell szerepeltetni. 2. Megengedtük, hogy — meghatározott területeken — a vállalatok az általános költségeket a *költségviselő képességnek* megfelelően oszthassák fel a termékek között. Mindez mégsem volt alapvető fordulat. Először is az új leírási rendszerre való áttéréskor az állam kötelezően előírta a teljesen vagy jórészt már leírt, de még működő állóeszközök újraértékelését, mégpedig a becsült hátralevő üzemelési idő alapján. Az állóeszközértékek folyamatos „karbantartási” lehetősége 1976-ban szűnt meg. Másodszor a rezisíviselő-képességen alapuló vállalati árpolitikát nagymértékben gyengítették az árellenőrzés szigorítására 1972—1973-ban hozott intézkedések.

Problémákat okoz az is, hogy nálunk a vállalatoknak az állóeszközök értékét — általános érvénnyel — 8—15 évi *egyenletes részletben* kell elszámolniuk az önköltségben. A járműveknél és a bányavagyon kitermeléséhez használt speciális állóeszközöknél teljesítményarányos leírást kell alkalmazni. A tőkésországokban ilyen megkötés nincs, illetve az adórendelkezések ösztönözik az erkölcsi kopást szem előtt tartó gyorsított leírásra, és a tőke vállalaton belüli újrabefektetésére.²¹ De mód van késleltetett leírás alkalmazására is. A leírási politikában követett nyugati gyakorlat bizonyos feltételek között jobb, rugalmasabb árpolitika kialakítására ad lehetőséget. Ez a helyzet az olyan ágazatokban, ahol a műszaki fejlődés folyamatos, amikor is az ár szempontjából az *időtényező* is meghatározó. A termék életciklusaihoz igazodó módon több esély van viszonylag magas induló ár érvényesítésére, mint a bevezetett ár hosszú éveken át való tartására. Más esetekben viszont (például hagyományos termékeknél) az ár nem emelhető a felfutás időszakában még alacsony volumenű termelés magasabb fajlagos költségei miatt. Ilyenkor a késleltetett leírás alkalmazása mellett a kezdeti időszakban el nem számolt leírás a felfutás utáni időszakban kalkulált magasabb leírásban jelenik meg.

A magyar gyakorlatban 1976-tól az illetékes szervek engedélyével lehetőség nyílik a változatlan leírási időn belül az általános érvényű lineáris leírástól eltérni. A vállalat a gyors műszaki-gazdasági avulás vagy a kedvező piaci helyzet feltételeihez igazodóan kérheti a gyorsított leírás engedélyezését. A leírás gyorsítása nem járhat belföldi áremeléssel. A nagyberuházásoknál pedig késleltetett leírás engedélyezése kérhető. Ez esetben a teljes leírás időtartama nem hosszabbodhat meg.

²¹ Rott Nándor: A nyugat-európai amortizációs rendszerek és hatásuk a vállalatok beruházási versenyére. Pénzügyi Szemle, 1974. 7. sz.

A rugalmasabb leírási módok érvényesítésével az árpolitika a jövőben nagyobb teret kap a termékek életciklusaihoz, illetve az átmenetileg magasabb ráfordításokhoz igazodó árkialakításra.

Utalni kell még a *beruházás és a felújítás elhatárolása* tekintetében mutatkozó különbségekre is. Nálunk a beruházás tőkejavak befektetését jelenti, függetlenül attól, hogy pótlást szolgál vagy kapacitást bővít. Vagyis a felújítás kategóriája leszűkül. Ebből több probléma adódik. A leírási kulcsok alacsonyak, de a karbantartási költségek túlságosan magasak. A műszaki fejlesztés szempontjából hátrányos, hogy a termelő-vállalat az önköltség terhére szinte korlátlanul számolhat el olyan költségeket, amelyek a meglévő állóeszközök állagának megőrzése címén merülnek fel, gépcseré esetén viszont túl szigorú a korlátozás.

Külkereskedelem-érzékeny népgazdaságban a reális kalkuláció fontos feltétele, hogy az *importált termelési eszközök valóságos költségükön épüljenek be a kalkulációba, a hatékonyságot pedig az exportáron számított tőkemegtérülés mérje*. Ilyen célból vezettük be 1968-ban a külkereskedelmi árszorzót és szüntettük meg az importált termelési eszközök költségvetési dotációját. Úgy véltük, hogy a belföldi árak a világpiaci konjunkturális ármozgás mellett is tarthatók, ha a nagy tömegben felhasznált importált termelőeszközök körében vállalati önfinanszírozó árkasszákat alkalmazunk. Ez a feltételezés reálisnak bizonyult, az ármechanizmus — legalábbis 1973 őszéig — kielégítően működött.

A világpiacon 1973 őszétől felgyorsult az infláció; különösen gyorsan emelkedett az anyagok és az energiahordozók ára. Olyan robbanás-szerű folyamat zajlott le, hogy a magyar árpolitikát teljesen lekötötte az infláció elhárítása, amire csak az egyre dráguló import költségvetési támogatásával nyilott lehetőség. Az importdotáció 1973-ban a világpiaci áremelkedés 30 százalékát, 1974-ben azonban már 70 százalékát közömbösítette. Ezáltal gyengült az ár orientáló funkciója. Ezért új árpolitikai koncepciót kellett kidolgozni, amely a belföldi és a külkereskedelmi árak megbomlott összhangjának helyreállítását a forint felértékelésével és részleges árrendezésekkel irányozta elő. Ez volt a tartalma az 1975. és az 1976. évi ár- és árfolyamintézkedéseknek.

1976. január 1-től a külkereskedelmi árszorzó *kereskedelmi árfo-lyamként* működik. Ez egyrészt jelzi, hogy helyreállt a belső és a külső árak összhangja, másrészt kifejezi, hogy kapcsolatuk tartós megőrzése az eddiginél szigorúbb követelmény. Ugyanakkor hangsúlyozni kell: a termelőeszköz-import dotációjának megszüntetése, illetve jelentős mérséklése nem jelenti azt, hogy az anyag és az energia a világpiac „napi” ármozgásai szerint épül be a gazdasági kalkulációba. Erre a szelektív árpolitika viszonyai között, amikor az ármozgást központilag vezérlik, a kulcsfontosságú termékek körében nincs lehetőség. A *tartós* ártenden-ciákhoz való igazodásról van szó. Ezért tűnt indokoltnak az *exportkalku-láció elkülönítése* a rendes kalkulációtól. A nagy tömegben importált és hatósági áras termékek előállításához felhasznált nyersanyagok esetében működtetni kell az anyagárkülönbözeti adót, illetve támogatást, amit azok a vállalatok fizetnek, illetve kaphatnak, amelyek importanyag felhasználásával készült félgyártmányokat, illetve készárukat értékesítenek a világpiacon. Az ezzel kapcsolatos, még 1975-ben kiadott rendelkezés így sem oldotta meg maradéktalanul ezt a problémát, mindenekelőtt

azért nem, mert a vállalat számára nem biztosítja automatikusan a költségkülönbözetek megtérülését, ha a konjunkturális tényezők az anyagárat a világpiacon a belföldi elszámolási ár alá csökkentik.

A hatékonyság üzemgazdasági háttere

Közelítsük ezek után a kalkulációs problémát a *gazdasági hatékonyság* aspektusából. Ez esetben az ár—költség—nyereség összefüggések kerülnek a figyelem előterébe. A probléma bonyolultsága pedig abból ered, hogy *míg az ár termék kategória, addig a hatékonyság vállalati kategória*. Következésképpen, az egyes termékek költsége és nyeresége csak a kapacitáskihasználás függvényében és adott termékszerkezetben, a vállalati jövedelmezőség optimalizálása pedig csak a kapacitáskihasználási és termékszerkezeti változatok összefüggésében ítélni lehet meg. Itt egyben ahhoz a ponthoz érkeztünk, ahol jól érzékelhető az a nézetkülönbség, amely a hatékony termékszerkezet megítélésében a felügyeleti szervek egyes munkatársai és a gazdasági kalkuláció kérdéseiben otthonosan mozgó vállalati szakemberek között mutatkozik.

E nézetkülönbséggel és a mögötte meghúzódó okokkal már csak azért is behatóan foglalkoznunk kell, mert az 1976. évi népgazdasági tervről szóló minisztertanácsi határozat a *minisztereket olyan intézkedési program* kidolgozására kötelezte, amelynek révén a gazdaságtalan termelés visszaszorul és növekszik a népgazdaság exportpotenciálja. Mi lehet ezeknek a programoknak a tartalma? Miképpen határozható meg ezen intézkedések kapcsolata a vállalati gazdálkodással? Ilyen és ehhez hasonló kérdések egész sora vetődik fel, amikor konkrétan meg kell határozni

— azokat a kritériumokat, amelyek alapján elbírálni, mit kell gazdaságtalannak tekintetni, továbbá

— azokat az együttműködési formákat, amelyeket a felügyeleti szervek és a vállalatok viszonyában kell alkalmazni a gazdasági hatékonyság növelése végett.

Akadnak, akik a minisztériumi intézkedési programok készítését az ötvenes évek elején követett gyakorlat felújításaként értelmezik. Ezek lehetségesnek tartják, hogy az ár kalkuláció céljait szolgáló normatív költség számítás, vagy annak valamilyen módosított változata segítségével informálódjanak a *termékek jövedelmezőségi rangsoráról*, és ennek alapján mintegy a „külső” szférából befolyásolják a vállalatok termékszerkezeti elhatározásait. Bár a káros rutinnak ez a felélesztése nem általános, mégsem lehet szó nélkül hagyni, mert a vállalatoktól kért információk feltűnő megszorodása e tendencia térhódítására utal. De hát mit is értsünk *káros rutinon*? Ezzel összefüggésben nem árt emlékezni a szocialista tervgazdaság kiépítésének kezdeti időszakára. Az idő tájt az volt a vélekedés, hogy

— a gazdaság *szerkezetét* érintő minden döntést makroszinten kell meghozni,

— a vállalati hatáskör pedig csak a *munkaidő-megtakarítást* célzó műszaki-szervezési intézkedésekre korlátozódhat.

A szocialista építésnek ebben a szakaszában a *vállalat ügy jelent*

meg, mint a termelési-elosztási folyamat technikai bázisa, amelynek fő feladata, hogy a központilag szabályozott beruházási, termelési és anyag-szerkezet, a hatóság által megállapított bérek és árak mellett érjen el maximális eredményt a munkatermelékenység emelésében, illetve a gyártmányönköltség csökkentésében. Mindezzel összhangban olyan vállalati számviteli rendet alakítottak ki, amely a központi döntések előkészítéséhez ad megfelelő információkat. Ekkor került a könyvvitel középpontjába a *termelési folyamat költségszámítása*. A könyvelést úgy szervezték meg, hogy lényegében megoldja az összevont költségszámítás feladatait.²²

Az ötvenes évek elején kialakított számviteli rend az alapvető célt a vállalatban lezajló gazdasági folyamatok hűségese regisztrálásában látta, hogy így a központi szabályozás folyamatosan megfelelő információkat kaphasson. Ezért nyert a vállalati önelszámolás értelmezésében olyan nagy hangsúlyt a *termékráfordítás számbavétele*, az önköltségalakulás nyomon követése. Szükségesnek tűnt ez a hatósági árképzés, az önköltségtervezés, s nem utolsósorban a vállalati nyereségterv készítése szempontjából is. Az, hogy a számvitel a vállalat és a külső világ kapcsolatát tükrözze, nem is tűnt különösen fontosnak. Ezekre a viszonyokra a vállalat úgysem tudott hatást gyakorolni, hiszen azokat a felügyeleti szervek döntései határozták meg és a tervelőírások, tervmutatók rögzítették. Ha pedig a vállalati tevékenység feladata a tervek végrehajtása, akkor a számvitelnek természetesen az a fő feladata, hogy a terv- és a ténymutatók összefüggő rendszerében informáljon. Ezért azok az igazgatási, ágazati stb. rendszerezések tűntek fontosnak, amelyek a vállalati adatok összegezését teszik lehetővé.

Az így értelmezett vállalati önelszámolás a *termékszerkezet alakítását és a gazdasági hatékonyság ezen alapuló érvényesítését a felügyeleti szervek hatáskörébe tartozónak tekinti*. Az ötvenes évek első felében így mintegy feltételeztük, hogy az értéktörvény működéséből folyó követelményeknek az állami tervezésre támaszkodva akkor is eleget lehet tenni, ha a vállalati operatív irányítás — a lényegre tekintve — felügyeleti, vagyis államigazgatási hatáskörben történik. Ez a szabályozás akkoriban nagyon is aktív volt. A termelési szerkezet aspektusából nézve a *profilgazda-rendelet* (a párhuzamos gyártás megszüntetése), a *profiltszítítás* (az ún. gazdaságtalan termékek gyártásának leállítás), valamint a *nagyipar és a helyi ipar közötti profilmegosztás* voltak az intézkedések leglényegesebb megnyilvánulási formái.

Ma már tudjuk, hogy ezen intézkedések nyomán a gazdasági hatékonyság nem javult, s a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek körében nagy számban keletkeztek hiánycikkek. Az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus indokoltan minősítette a népgazdasági tervben meghatározott korlátok figyelembevételével a nyereségérdekeltségen alapuló vállalati önállóságot a gazdaságirányítás fontos alapelveként. Azok a feltételezések, amelyek mellett valamely döntés racionális, a döntéshozókon kívül álló (természeti, külgazdasági stb.) tényezők hatására megváltozhatnak. Ezért beszélünk oly gyakran a gazdasági döntésekben rejlő *kockázatról*. És ezért tűnik a közgazdasági gondolkodásban

²² Wilczek Jenő: Az önköltség tervezése és ellenőrzése. Közgazdasági és Jogi Könyvtár, 1952.

oly fontosnak egyfelől a döntés — felelősségvállalás — kockázatviselés *egységén* alapuló hatáskörmegosztás, másfelől a változó feltételekhez való *rugalmas igazodást* megkönnyítő gazdaságirányítási rendszer.

A gazdaságyszabályozás új rendszerére való áttérést számviteli reformmal is meg kellett alapozni. Az iparvállalatok 1968-ban bevezetett új kötelező számlakerete már arra az elvre épült, hogy a könyvvitelnek mind a népgazdaság, mind a vállalat részére megfelelő információt kell nyújtania. E *kettős feladatnak* úgy tettünk eleget, hogy a népgazdasági információs igényeket kielégítő adatszolgáltatás körét, elsősorban a mérleg- és eredményszámlák rendszerét és azok tartalmát egységes szempontok szerint kötelezően szabályoztuk, a vállalati belső információs körhöz tartozó adatszolgáltatási és nyilvántartási rendszerre vonatkozó számlakeretelírások viszont messzemenő lehetőséget adtak a vállalati adottságok és követelmények érvényesítésére.

Mindezzel összhangban határoztuk meg a *költségszámítás új rendjét is*. A termelési költségek elszámolására vonatkozó központi előírások csak azok költségnemenkénti kimutatásának *tartalmát* szabályozták, a költségelszámolás *módját* azonban nem. A termék önköltségszámítási módszereinek megválasztásában így messzemenően érvényesülhet a vállalati önállóság. Az önköltségszámítás a vállalati önálló elszámolás eszközzé vált, gyakorlati formáinak és módszereinek megválasztása pedig alapvetően vállalati feladat lett. Az állam csak arra kötelezte a vállalatokat, hogy *az általuk alkalmazott önköltségszámítás rendjét foglalják szabályzatba*, s így az ellenőrzések során a kapott adatok tartalmilag is megíthetők legyenek.

A termelési szerkezet alakításának fő kereteit az V. ötéves tervidőszakra a központi beruházási előirányzatok, fejlesztési programok, valamint az 1976-ban bevezetett gazdasági szabályozók határozzák meg. A vállalatoktól pedig azt várjuk, hogy mindent tegyenek meg a termelés gazdaságosságának fokozásáért, a minden relációban értékesíthető (konvertálható) termékek arányának növeléséért.

Az Állami Tervbizottság egyeztető tevékenysége nyomán az is tisztázódott, hogy a minisztériumi intézkedési programok mindenekelőtt az exportáruaalapok bővítését szolgáló beruházási hitelek elbírálását, valamint a konvertálható exportáruaalapok dinamikus növeléséhez nyújtható pénzügyi kedvezmények odaítélését hivatottak elősegíteni. A felügyeleti szervek feladata továbbá

- a vállalatok által felismert racionális megoldások támogatása, azoknak az akadályoknak az elhárítása, amelyek leküzdésére a vállalatoknak nincs elegendő erejük;

- egyes vállalati döntések felülvizsgálata, ha ezt az ellátási felelősségből eredő kötelezettségek szükségessé teszik, végül

- a célszerűnek ítélt kapacitás- és munkaerő-átcsoportosítási folyamatok irányítása.

A minisztériumi intézkedési programok értékelésekor okvetlenül figyelembe kell venni két körülményt: 1. A vállalat nem szüntetheti meg a termelést; a vállalatok öntevékeny módon közös vállalatot alapíthatnak ugyan, de nem egyesülhetnek. Ilyen döntést csak a felügyeleti szervek hozhatnak, ha a hatékonysági követelmények csak ilyen vállalati átszervezést megkívánó kapacitás- és munkaerő-átcsoportosításokkal ér-

vényesíthetők. 2. A termékeket a vállalat csak a jövedelmezőség-optimalizálás függvényében ítélni meg. Népgazdasági szinten viszont a gyártott termékeket még két további kritérium alapján minősítik. Az egyik népgazdaságunk korlátozott exportpotenciáljából következik, ami miatt minden alapvető termékszerkezeti változást a külkereskedelemre gyakorolt hatását tekintve is minősíteni kell. A másik a termelőszervezet interdependenciáiból következik, ami miatt valamely termék gyártásának gazdaságossága bizonyos esetekben nem vonatkoztatható el a kooperáló vállalatok azzal összefüggő eredményétől.

A megoldandó probléma tehát kétségtelenül bonyolult. Ezért nem is kell azon csodálkoznunk, hogy sokan lebecsülik a gazdasági kalkulációból nyerhető információkat és lehetségesnek tartják a kizárólag műszaki információkon alapuló döntéseket. De a tapasztalatok figyelmeztetnek a társadalmi-gazdasági közegetől elvonatkoztatott technokrata döntések hibáira.

Néhány következtetés

Az eddigiekben a gazdasági kalkulációval összefüggő problémák sok vonatkozását érintettük. Mindebből levonhatunk néhány következtetést. Mindenekelőtt, nem feledkezhetünk meg arról, hogy az államigazgatás bürokratizálódási tendenciái, de a vállalati ügyvitel túlburjánzása miatt is *létszámstopot* kellett elrendelni. Következésképpen nem volna reális, ha a kalkulációs rendszerek továbbfejlesztését — a megszokott módon — az igazgatási feladatok további szaporításaként értelmeznénk.

Ezért célszerű volna csökkenteni a központi szerveknek a vállalatokkal szemben támasztott információs igényét, lehetőséget adva arra, hogy a vállalati adminisztráció bővítése nélkül fejleszthessék ki a *saját döntéseik előkészítésére szolgáló kalkulációs mechanizmusokat*. A különféle típusú gazdasági kalkulációkkal foglalkozó szakembereknek el kell ismerniök: az, amit a vállalatoktól a számvitel és a költségszámítás területén a tervszerű árképzés biztosítása érdekében megkövetelünk, inkább *sok*, mint *kevés*, sőt mondhatjuk így is: több mint megengedhető. Ebben fejleszthető ki az információáramlás *lényeges* megváltoztatásának szükségessége.

A Magyar Közgazdasági Társaság által szervezett 1976. február 18-i vitában figyelemre méltó egyetértés mutatkozott a tekintetben, hogy a munkahelyi, mindenekelőtt a gépköltségeket közvetlen termék költségként kell kezelni, lehetővé téve ezzel az általános költségek körének szűkítését. A vitában részt vevők úgy ítélték meg, hogy ez

— egyrészt lehetővé tenné a *termékönköltség* pontosabb megközelítését, és így javítaná a tervszerű árképzés információs bázisát;

— másrészt jobb feltételeket teremtené a vállalati termelési döntéseket megalapozó kalkulációk készítéséhez is, hiszen a helyes döntések feltételezik a gyártmányokra történő *közvetlen ráfordítások* lehető legpontosabb ismeretét.

A közvetlen költségek kiterjesztése tehát időszerű feladat, indokoltságában aligha kételkedhetünk. De tegyük mindjárt hozzá: itt sem szabad erőltetni a formális megoldásokat. Nem volna helyes az általános költ-

ségek teljes eliminálására törekedni. Senki se tételezze fel, hogy kevesebbet tudtak nálunk azok, akik meghonosították a költségátlagosítást, egyes ráfordítások általános költségkénti kezelését. Mindenféle kalkulációnak (a matematikai programozásnak is) sajátja a megtúrt hibahatár; a túlságosan nagy pontosságra való törekvés csak értelmetlen kiadásokhoz vezethet. Az iparágak gépesítettségének foka, a gyártástechnológiai sajátosságok, a termékszerkezet, az adott kapacitások mellett lehetséges termékhelyettesítés, általában a helyettesítési költség ágazatonként eltérő sajátosságai specifikus módon vetik fel a gazdasági kalkuláció fejlesztésében kitűzhető célokat.

A felügyeleti szervek ne azon munkálkodjanak, miképpen lehetne elsorvasztani a „Vállalati Önköltségszámítási Szabályzatok”-at, hanem azon, miképpen lehetne ezeket „Vállalati Gazdasági Kalkulációs Szabályzatok”-ká fejleszteni. Ennek kapcsán konkrétan is megjelölhetik, milyen területeken csökkentik saját információs igényeiket. Mindez aligha képzelhető el önkritika nélkül. A határkötség elemzése, az értékelemzés, a fedezeti költségszámítás stb. iránti közönyösség háttérben legtöbb esetben fogyatékos ismeretek húzódnak meg. Ezért az üzemgazdaságtan oktatásának színvonalát is jelentősen emelni kell.

Pénzügyi és árrendszerünk tökéletesítése is állandó feladat. 1968-ban csakúgy mint 1976-ban több intézkedés szolgálta a gazdasági kalkuláció jobb megalapozását. Pénzügyi rendszerünket illetően fontos lenne egyfelől a beruházás és a felújítás elhatárolására, másfelől a leírások szabályozására vonatkozó rendelkezések felülvizsgálata.

RADÓ LÁSZLÓ:

KÜLKERESKEDELMI ELMÉLETEK

Régóta érezhető hiánynak tesz eleget a kiadó e külkereskedelmi elméleteket összefoglaló munka közreadásával. Olyan anyagot kap az olvasó, amely Magyarországon eddig nem került feldolgozásra, sőt még fordítás sem jelent meg ebben a tárgykörben.

A szerző elsősorban azokat az elméleti összefüggéseket elemzi, amelyek a mai kereskedelempolitikai gyakorlatban hasznosíthatók, illetve amelyeknek ismerete segítséget nyújthat a külgazdaság területén dolgozó szakemberek számára.

A könyv öt fejezetben tárgyalja a témát. Az I. és II. fejezetben a szerző a nemzetközi munkamegosztás és a külkereskedelem kialakulását és fejlődését ismerteti, s az első külkereskedelmi elméleteket vizsgálja történelmi megközelítésben. A III. fejezetben a komparatív előnyök elméletének ismertetését és marxista bírálatát adja, valamint a klasszikus elméleteket tárgyalja. A IV. fejezetben a neoklasszikus elméletekkel foglalkozik. Az V. fejezetben a gazdasági növekedés és a külkereskedelem összefüggéseinek tudományos vizsgálatára és az azokból levont következtetések elméleti általánosítására helyezi a hangsúlyt.

A könyv legfigyelemreméltóbb részei azok, amelyek a neoklasszikus elméletekkel és a növekedési elméletek külkereskedelmi tényezőivel foglalkoznak. Ezekből a fejezetekből megismerjük a Heckscher-Ohlin elméletet, a modern növekedési elméleteket, a Leontief-féle paradoxont, a dinamikus elméletet, a termelékenység elméletet, a reprezentatív keresetelméletet, valamint áttekintést kapunk a gazdasági növekedés és a nemzetközi integráció összefüggéseiről és egymásra gyakorolt hatásáról.

A mű a kereskedelem munkaterületein dolgozó szakemberek számára igen hasznos kézikönyv. Egyben tankönyvként szolgál a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem külkereskedelem-szakos hallgatóinak. Az anyagból a hallgatóknak szigorlatot kell tenniük. Használják továbbá az egyetemet végzett szakemberek továbbképzésében, valamint a Külkereskedelmi Főiskolán is.

231 l., fűzve 26,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

BÓC IMRE:

A fogyasztási cikkek minőségében rejlő erőforrás-tartalékok

Technikai fejlődés — tartósság

„Ha megunjuk, el vele, így jutunk csak
felfele.” (Huxely: Szép új világ)

A technikai fejlődés egyik világméretekben tapasztalható tendenciája, hogy a gyártás tömegszerűségének fokozódásával, a gyártási technológia változtatásával, új anyagok alkalmazásával, új konstrukciók létrehozásával az ipari termékek használati-minőségi paraméterei is megváltoznak. E változások egy része növeli a termék használhatóságát vagy bővíti a felhasználás területét — más része viszont az élettartammal, tartóssággal összefüggő paraméterek romlásával jár.

Tőkés termelési viszonyok között a fejlesztés utóbb említett tendenciájában tudatos törekvések is érvényesülnek. Egyes termékek élettartamát szándékosan csökkentik, hogy így bővülő piacot biztosítsanak a növekvő termelésnek. A *fizikai* avulás időtartamának lerövidítésén túl igyekeznek csökkenteni az *erkölcsi* avulás idejét is.

Az új választékok szerkezete, konstrukciója többnyire bonyolultabb a korábbiakénál — ezzel indokolják a termelők a magasabb árat. A komplikáltabb, összetettebb áru azonban gyakran nem jelent a vásárlók által ténylegesen kihasználható előnyöket. A konstrukciókat néha jelentéktelen módosításokkal változtatják, de ezeket „korszakalkotó technikai újításoknak” tüntetik fel, hogy a korábbi — még jól használható, rendeltetésüknek közel ugyanolyan mértékben megfelelő — termékek elavultnak tűnjenek. A formatervezés irányzatainak gyakori változtatásával divatigényeket támasztanak olyan árukkal szemben is, amelyek alapvetően nem divatcikkek. Mindezt erőteljes árureklámkampányok kísérik, amelyek elsősorban a vásárlók ösztöneire apellálnak — hiúság, presztízs, szex —, és ügyes lélektani fogásokkal szinte rákényszerítik őket az idő előtti cserére. Mindezek következtében a társadalmi munkának a szükségesnél nagyobb részét kötik le olyan áruk előállítására, amelyekre ilyen mennyiségben és minőségben tulajdonképpen nem is volna szükség.

A termékek élettartamának csökkenése, a fizikai és erkölcsi avulás gyorsulása szükségessé teszi a gyakoribb cseréjüket. Ez az erőforrások pazarlását jelenti (ugyanazon szükségletek kielégítéséhez az indokoltnál nagyobb kapacitást kell létrehozni, több anyagot, munkaerőt kell

felhasználni), s így feleslegesen emésztí fel a lakosság jövedelemnövekményeinek egy hányadát. A fogyasztónak ugyanazon vagy közel azonos szükséglet kielégítésére — a gyorsabb elhasználódás következtében — még akkor is többet kell költenie, ha az egyes termékek ára nem emelkedik: jövedelemnövekményének jelentős részét a gyakoribb csere-szükséglet köti le.

Hibás fejlesztési tendenciák

„De azért olyan illúziókat se tápláljunk, hogy a »használd és dobd el« fogyasztási elv, amely társadalmi méretekben irracionális képtelenségekhez vezet, nem hatott és nem hat a hazai szemléletben.” (Rózsa László: Mi változik? Népszabadság, 1975. január 23.)

A szocialista gazdaság — éppen a termelőeszközök társadalmi tulajdona folytán — nem kényszerül a tőkés gazdálkodást jellemző ésszerűtlen, pazarló gazdasági magatartásra; a fejlett tőkésországok gyártmány- és gyártásfejlesztésében tapasztalható torzulások behatolását megakadályozhatjuk vagy korlátozhatjuk. Ez nemcsak azért szükséges, hogy hatékonyabban használhassuk fel a szűkös erőforrásokat, s így a szükségleteket magasabb szinten elégíthessük ki, de azért is, mert e tendenciák behatolása gazdaságunkban további torzulásokat okoz.

Ha egyes gyártmányok élettartama rövidebb, erkölcsi és fizikai avulása gyorsabb, mint amilyen ütemű cserét a hazai termelési kapacitások és jövedelemviszonyok lehetővé tesznek, akkor ez társadalmi elégedetlenséget szül. A használhatóság szempontjait teljesen figyelmen kívül hagyó — vagy a hazai viszonyoktól (időjárás, gépkocsiellátás stb.) idegen — nyugati divatirányzatok tömeges átvételének is lehetnek ilyen hatásai. Az erőforrások pazarlását fokozhatja, ha ezek a káros tendenciák olyan technológiai és szervezeti szinten, olyan ipari szerkezet és nyersanyagellátás mellett érvényesülnek, amelyek miatt a termék használati tulajdonságai fokozottan romlanak.

Tipikus példa a műszaki-gazdasági környezettel összhangban nem álló fejlesztési irányzatok átvételére a bőr- és cipőipar. Az 1960-as évektől a bőr- és cipőipar szinte ugrásszerűen vette át a világméretekben tapasztalható technikai változtatásokat anélkül, hogy ennek feltételei biztosítottak lettek volna. 1958-tól kezdve áttértek a korrigált felsőbőrök használatára, a korrigálási technológia megfelelő színvonalra fejlesztése nélkül. Ennek következtében a bőr nyúlásával a festékréteg könnyen repedezett, a bőr ráncosodott, a cipők esztétikai kopása meggyorsult. A felsőbőrökben bekövetkezett szerkezeti eltolódás (korrigálás, hasított bőrök fokozott alkalmazása stb.) folytán a cipők élettartama mintegy 15—50 százalékkal csökkent. A talpragasztásos technológia bevezetése is csökkentette a cipők élettartamát. Kezdetben még jelentős mértékben alkalmaztak bőrtalpakat ragasztásos technológia mellett, amely erre kevésbé alkalmas. A szegett vagy varrott bőrtalpak 45—50 nap alatt kopnak 1 mm-t, a ragasztottak 35—40 nap alatt. A műanyag- — elsősorban a thunit- — talpakra való későbbi áttérés sokat javított a helyzeten, de a

hazai ragasztott talpú cipőkkel szemben még így is sok volt és sok ma is a kifogás. Ennek nem a ragasztásos technológia az oka, hanem az, ahogyan azt hazai gyáraink alkalmazták.

A ragasztásos technológia szigorú munkafegyelmet, a technológiai paraméterek pontos betartását és állandó ellenőrzést kíván. E feltételek cipőgyárainkban nincsenek megfelelően biztosítva, ezért oly gyakori a talpleválás, -átázás. A korszerű külföldi gyártástechnológiák átvétele a szükséges feltételek megteremtése nélkül a termékek élettartamának, használati értékének jelentős romlásához, így anyag-, munka-, kapacitás-pazarláshoz vezetnek. Nem véletlen, hogy még ma is a cipőkkel szemben a legnagyobb a fogyasztói reklamációk aránya.

A *Világgazdaság* 1973 végén így írt az exportált cipők minőségéről: „A ma még gyártás közben előforduló lazaságok a technológiai fegyelem további javításával megszüntethetők. Így például a ragasztott-talpas technológiánál rendkívül fontos az előírások pontos betartása, a ragasztóanyag minősége, az előírt nyomás, száradási stb. idő betartása. Ugyanilyen gondokat okoz a hőre lágyuló műanyagkérgék bedolgozásánál tapasztalt technikai lazaság. Ezeket a kérégeket nem melegítik fel eléggé, s így nem simulnak fel tökéletesen a fára. Ez később, a kész cipőknél utólag elhúzódasokat és ezzel jogos kifogásokat okoz.”*

A Központi Statisztikai Hivatal egyik tanulmánya („A bőr- és cipőipari termékek minősége és választéka”) már 1968 novemberében, tehát öt évvel korábban hasonló hibákat jelzett. Azóta is, bármely KERMI-jelentésben megtaláljuk az utalásokat ugyanezekre a hibákra.

Minőség és hatékonyság

A téma gyakorlati megközelítése előtt, vessük fel, elvileg mi értendő az előállított fogyasztási cikkek élettartama és minősége szempontjából hatékony erőforrás-felhasználáson.

Induljunk ki abból a meghatározásból, amely szerint a minőség a termék hasznos tulajdonságainak összessége, a szükségletek kielégítésére való alkalmassága. Ebből adódik, hogy bár a termelés során dől el egy áru minősége, de a használat során értékelhető.

A termékek minősége és az előállításukra fordított erőforrások felhasználása között többnyire szoros kapcsolatot mutatható ki, amennyiben azonos rendeltetési célú termékek különböző minőségben történő előállításának a költségei is eltérőek. A tapasztalatok szerint azonban a két tényezőben mutatkozó eltérés nem arányos: csekély költségmegtakarítás is járhat nagymértékű minőségromlással, és fordítva, az önköltséget alig növelő többlet-munkaráfordítás esetleg jelentős minőségjavulást eredményez.

V. *Trapeznyikov* egyik cikkében** több példát hoz fel a minőség és a termelési költségek ilyen fajta összefüggéseire. A Moszkvai Gumiabroncsgyár autógumi-abroncsainál a futási idő 10 százalékos növelése 0,18 százalékos önköltségemelkedéssel volt elérhető. A villanykörték élettartamának 40 százalékos emelése 20 százalékkal drágítja meg előállításiukat.

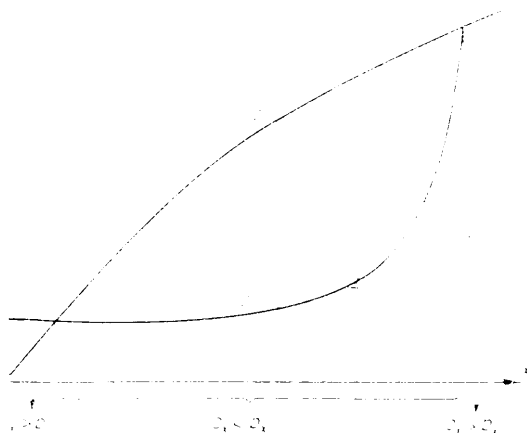
* Az exportált cipők minősége. *Világgazdaság*, 1973. november 29.

** Ismérv — a minőség! *Pravda*, 1953. október 20.

J. Sittig tanulmánya* a minőségi szintek költségalakulását vizsgálva adott termék esetében függvényszerű kapcsolatot mutat ki a jobb minőség „haszna” és elérésének költségei között, az adott termék különböző minőségi szintjein. A minőség *hasznán* Sittig a magasabb minőségi színvonalból adódó értékesíthetőségjavulást, árbevétel-növekedést érti, a *költségein* pedig az egyes minőségi szintekhez tartozó termelési költségeket. Az előbbi degresszíven, az utóbbi progresszíven nő a minőségi szint emelkedésével. Ezt fejezi ki az 1. sz. ábra, ahol a költségek alakulását leíró görbe konvex, a „hasznon” görbéje pedig konkáv.

1. sz. ábra

A minőségi szint emelkedésének költségei és „haszna”

Alacsony termékminőség mellett a költségek színvonala még magasabb a „hasznon” szintjénél, a silány minőség annyira korlátozza az eladhatóságot. Az ezt követő minőség tartományban a „hasznon” haladja meg a költségeket, végül ismét a költségek válnak nagyobbá; ettől kezdve a minőségi szint már csak aránytalan költségtöbbletek árán emelhető. Sittig optimálisnak azt a minőségi szintet tekinti, ahol

$$b(x) - c(x) \rightarrow \max!, \text{ illetve } \frac{b(x)}{c(x)} \rightarrow \max!$$

Sittig szerint a fogyasztó szempontjából optimális minőségi szint magasabb, mint amit a gyártók tekintenek optimálisnak. Bár ő nyilvánvalóan a termelő, a tőkés oldaláról nézi a kérdést — számára az optimumot a tőkés számára maximális hasznot biztosító minőségi szint jelenti —, mégis figyelemre méltó az az alapkövetkeztetése, hogy a minőségi

* Defining Quality Cost, E Quality, Quality EOQC Journal, Rotterdam, 1963. VII. k. 67. l.

szintek megválasztása nem lehet tetszőleges, véletlenszerű, hanem gazdasági számításokon kell alapulnia.

Haustein munkája* a termelési költségek, a fogyasztói előnyök és a minőségi szint összefüggéseit már szocialista viszonyok között, a társadalmi hasznosság és a társadalmimunka-megtakarítás szemszögéből vizsgálja. A hasznosság- és költségszintekből viszonzyszámokat képez, s ezeket hatékonysági koefficienseknek nevezi. Adott termék lehetséges szintjének mindegyikéhez tartozik egy-egy ilyen hatékonysági koefficiens, amely a költségmegtakarításban kifejezett hasznosság (a felhasználás során kimutatható költségmegtakarítás) és az összes termelési ráfordítás (összköltség) viszonzyszáma:

$$n_q = \frac{E}{A},$$

ahol:

n_q = a hatékonysági koefficiens;
 E = az összes megtakarítás, értékben kifejezve;
 A = a költségek.

A megtakarítások (E) kiszámítása persze nehézségekbe ütközik, és termékenként más és más módon közelíthető meg. Például a minőségjavításból következő élettartam-növekedés gazdasági haszna (megtakarítás) az amortizációs eszközmegtakarítással jellemezhető, a következőképpen:

$$E_a = \frac{K_1}{T_1} - \frac{K_2}{T_2},$$

ahol:

E_a = az amortizációs eszközmegtakarítás;
 T_1 és T_2 = a régi és a tökéletesített termék élettartama;
 K_1 és K_2 = a régi és a tökéletesített termék ára (önköltsége).

Hasonlóképpen kiszámítható a teljesítményjavulással elérhető megtakarítás is.

A társadalmilag legkedvezőbb minőségi szint meghatározásához *Haustein* a hatékonysági koefficiens (n_q) és a minőségi szinteket kifejező minőségi koefficiens (k_q) között állít fel függvényösszefüggést:

$$n_q = f(k_q).$$

A függvény maximumát tekinti a társadalmilag legkedvezőbb minőségi szintnek. Az optimálisnál rosszabb minőségű termék hatékonysági koefficiense a maximum alatt van, mert termelési költségei (A) az esetek többségében alacsonyabbak ugyan, de a magtakarítások (E) is alacsonyak, s az $\frac{E}{A}$ hányados értéke alatt marad az optimumnak. Ilyen esetben a termék előállítására igénybe vett erőforrásokat nem a leghatékonyabban

* Messung der Erzeugnisqualität. Wirtschaftswissenschaft, Berlin, 1963. X. évf. 884. l.

használták fel. A függvény maximumához tartozó szintnél magasabb minőségi szinteken a jó minőség elérésének többletköltségei meghaladják a felhasználói megtakarításokat.

2. sz. ábra

A hatékonysági és a minőségi koefficiens kapcsolata

Nem állítom, hogy ilyen fajta számítások minden termékre egzaktt módon elvégezhetők. De súlyos hiányosságnak tartom, hogy jelenleg az új konstrukciók kialakításakor vagy a meglévők változtatásakor többnyire még csak kísérletet sem tesznek, hogy számszerűen szembeállítsák a gyártási költségek változását a felhasználónál mutatkozó előnyökkel vagy hátrányokkal. A termelők a költségváltozásokat csak az elérhető árváltozáshoz viszonyítva értékelik, s nem vizsgálják a társadalmi ráfordítások és a létrehozott minőségi szint közötti összefüggést.

A gazdaságos minőségi színvonal a társadalom és a nyereségre orientált vállalat számára nem mindig esik egybe. A társadalom szempontjából az a minőségi szint a leggazdaságosabb, amelynél adott szükséglet a legkevesebb erőforrással elégíthető ki, azaz meghatározott mennyiségű ráfordítással a szükségletek minél nagyobb tömege elégíthető ki. A termelőüzem viszont azt a minőségi szintet tekinti a leggazdaságosabbnak, amelynél az egységnyi termékre jutó ráfordítás a legkisebb.

Tegyük fel, hogy egy pár cipőt 200 forintnyi ráfordítással olyan minőségi szinten lehet előállítani, amely 6 havi kihordási időt biztosít, 300 Ft-os ráfordítással viszont 4 hónappal hosszabb kihordási idő érhető el. Ez esetben az alacsonyabb önköltségű cipőkkel a lakosság cipőszükséglete 10 százalékkal több társadalmi ráfordítással elégíthető csak ki, következésképpen az alacsonyabb önköltség itt voltaképpen pazarlás.

A valóságos társadalmi hasznosságot gyakran elkendőzik a reálflow folyamatokat nem híven tükröző pénzügyi folyamatok. Az élettartam, a minőség rovására elérhető létszám-megtakarítások a felszínen a termelési költségek megtakarításaiként mutatkoznak, biztosítják vagy növelik a vállalati nyereséget s — a nyereségelvonáson keresztül — a költségvetési bevételeket. De ez csak látszat. Valójában, az erőforrások nem kellő hatékonyságú kihasználása miatt, a szükségesnél nagyobb kapacitásokat (üzemeket, gépeket stb.) kell üzemeltetni, illetve létrehozni, az adott ter-

mék termelésére a szükségesnél több munkaerőt kell fordítani, több anyagot kell felhasználni stb.

Mindebből az is következik, hogy a társadalmi termelékenység alakulását sem lehet a termékek minőségétől függetlenül értékelni: a termelékenység valóságos növekedését nem az egységnyi termék előállítására, hanem az egységnyi szükséglet kielégítésére fordított munkaráfordítás csökkenése jelenti.

Csak az így értelmezett termelékenységemelkedés teremt valóságos lehetőséget a fogyasztás növeléséhez; ha a kimutatott termelékenység-növekedés csak a termékegységre, nem pedig a szükségletkielégítés egységére jutó ráfordítások csökkenéséből adódott, úgy nem lehet arányosan több vagy magasabb szintű szükségletet kielégíteni. Ehelyett a lakosság megnövekedett bevételeinek nagyobb hányadáért vásárol alacsonyabb élettartamú termékeket, ami fékezi a hatékonyabb termeléssel egyébként elérhető életszínvonal-emelkedést.

Tanulságos példák

A televíziókészülékek konstrukciós változtatásai bizonyíthatóan csökkentették azok élettartamát. Az előfizetők számának és a kiskereskedelmi értékesítés adatainak összevetése alapján megállapítható, hogy az 1963—1965 előtt gyártott készülékek 9—10 éves élettartamához képest a maiaké legalább 2—3 évvel rövidebb. A műszaki-laboratóriumi vizsgálatok szerint, az első készüléktípusoknál az alkatrészek túlméretezésére törekedtek; a jelenlegi konstrukcióban viszont az alkatrészeket a biztonsági határig terhelik. Rövidebb a képcsövek élettartama is. Figyelembe véve a készülékek csaknem 7000 Ft-os átlagárát, egy készülék éves amortizációja 200—300 Ft-tal emeli a háztartások évi televízióvásárlási kiadásait, ami egyenértékű a készülékek árának 2000—2500 Ft-os emelkedésével.

Ugyanakkor a készülékek műszaki paramétereit érintő technikai fejlesztésnek csak egy hányada jelent a vásárlók által valóságosan kihasználható többletelőnyöket. Ezek: a készülékek méretének csökkenése, a jobb képminőség (robbanásmentes képcsövek bevezetése), a készülékek szolgáltatási körének bővítése. A többletszolgáltatások egy része viszont a vásárlók többsége számára teljesen felesleges: a többnormás vételi lehetőséget csak az ország kisebbik részében lehet realizálni; a mindössze két csatornán folyó hazai adások mellett nem sok kényelmi többletet jelent a programozható állomásválasztó. Az egyéb szolgáltatások (fülhallgató-, magnó-, hangszórócsatlakozás) is csak keveseknek jelent előnyt. Természetesen történtek pozitívan értékelhető fejlesztések is, de ezek mind drágították a készülékeket. Ugyanakkor a legutóbbi időkig számottevően elmaradtunk a világszínvonaltól a készülékek megbízhatóságát növelő fejlesztések (integrált áramkörök alkalmazása stb.) tekintetében. A műszaki fejlesztés tehát sok tekintetben „függetlenítette” magát a gazdasági környezettől és igényektől. Ennek hatása hamarosan megmutatkozott a készülékek értékesítésének visszaesésében. Piaci lehetőséget ugyanis immár nem annyira az ellátottság további növelése jelentett, hanem inkább az elavult készülékek előbb-utóbb esedékessé váló cseréje,

ami azonban az igényekhez nem igazodó kínálat miatt elhalasztódott. A tulajdonosoknak még mindig vonzóbb 10—15 éves megbízható készülékek kijavíttatása párszáz forintért, mint egy olyan új készülék vásárlása 7000-ért, amely alig nyújt többet a meglévőnél, ugyanakkor számolni kell azzal, hogy drága képcsöve 2-3 éven belül kiég.

Nem kapható olyan, hazai gyártású, egyszerű, de megbízható, hosszú élettartamú, a két magyar programot venni tudó készülék, amely mérsékelt áron képes lenne ténylegesen meglévő tömegigények kielégítésére. Évekkel ezelőtt ugyan az ORION bejelentette azt a szándékát, hogy megkezdje egy olyan készülék gyártását, amely „2000 Ft-tal lesz olcsóbb a most forgalomban levő nagyképcsöves készülékek átlagáránál”, de ez mindmáig ígéret maradt.*

A tartósság, megbízhatóság és a vásárlókat terhelő — bár csak az újravásárláskor érzékelhető — évi értékcsökkenés számszerű összefüggésének jó bizonyítéka a használtautó-árak alakulása Nyugat-Európában. A Volkswagen-gépkocsi értékcsökkenése mintegy évi 5 százalékkal kevesebb (használtpiaci ára ennek megfelelően magasabb), mint a többi gépkocsié, mert élettartama (a nagyobb lemezvastagsága, dupla dukkózása stb. miatt) hosszabb, szerkezete megbízhatóbb (kevesebb a javítási költség), mint a többi hasonló kategóriájú márkáé. Ez az árkülönbség annak ellenére alakult ki, hogy a Volkswagen sok szempontból — például a vezetési kényelmet, a végsebességet, a gyorsulást stb. tekintve — korszerűtlenebb sok más, újabb típusnál.

Hasonló problémákat vet fel a mosógépek kínálata is. A hazai piacot — a csekély mennyiségű importtól eltekintve — a monopolhelyzetben levő Hajdúsági Iparművek látja el mosógéppel. A HIM a hatvanas évek elején állt rá a nagysorozatú tömeggyártásra, és — akkori üzletpolitikája szerint — egy olcsó, az igényeknek megfelelő típust alakított ki: a forgótárcsás mosógépet. A hazai háztartások mosógép-ellátottsága azután néhány év alatt elérte a fejlett európai országok színvonalát, és ma már 80 százaléknál feletti. A forgótárcsás gépek élettartama — kétszeri javítást számolva — mintegy 12—15 évre tehető. Eszerint az 1960-tól 1965-ig vásárolt gépek (mintegy 800 ezer darab) cseréje most esedékes. Azóta azonban a textilipar jelentős fejlődésen ment keresztül — megváltoztak az alapanyagok, a gyártási és kikészítési technológiák —, s a korszerű textíliák a gépekben egyáltalán nem moshatók, vagy legalábbis erősen rongálódnak. Az 1700 Ft körüli árú forgótárcsás gépekkel szemben azonban a HIM egyedüli alternatívaként az egyébként valóban korszerű, de többszörös (csaknem 9000 forintos) árú automata forgódobos mosógépet kínálta, aminek egyébként a megbízhatóságával is számos probléma merült fel (üstlyukadás, érintkezőbeégés a programkapcsolónál stb.). A HIM-nek ez a szuperautomatája a legtöbb új lakásban el sem fér; üzembeállítása bonyolult, költséges; áramfelvétele pedig olyan magas — 2200 Watt —, hogy sok helyen a vezeték, illetve a mérőóra nem bírja el.

A HIM üzletpolitikája lényegében két végletben mozog. Az egyik: világszínvonal az ellátottságban és elmaradás a gép korszerűségében — ez 1960-ban még elfogadható, sőt helyeselhető volt. A másik: világszínvonal a termék konstrukciójában és elmaradás az ellátottságban, a csak

* Jövőre kezdik gyártani az olcsóbb televíziós készülékeket. Népszava, 1972. október 8.

kevesek által megfizethető ár miatt. Jelenleg tehát a HIM nagysorozatban tovább gyártja a ma már végképpen elavult forgótárcsás gépeket. Az adott árukinálat mellett, a kieső készülékek zömét megint forgótárcsás gépekre cserélik, ami további 11—15 évre konzerválja a műszaki színvonalbeli elmaradottságot, és a nagyfokú ruharongáláson keresztül jelentős károkat, pazarlást okoz.

A műszaki-gazdasági környezetnek s a jövedelem- és árviszonyoknak valójában olyan készülék vagy készülékek felelnének meg, amelyek a két véglet között helyezkednek el, például félautomata forgódobos gép, lengőlapátos gép, kisebb méretű félautomata gépek stb.

Az ugyancsak a HIM által gyártott boylerek korszerűsítése számos vonatkozásban hasznos a fogyasztóknak (a hőszigetelés javítása s ezzel az energiaveszteség csökkentése, a hideg- és melegvíz keveredését gátló kiképzés, a fűtést szabályozó automatika korszerűsítése, a biztonsági berendezések jobb kiképzése stb.). Ugyanakkor az alkalmazott anyag, gyártási technológia jelentősen lerövidítette a készülék élettartamát. A tartály gyakran már 3—4 év után kilyukadt. A korábbi üvegyapot-, salakgyapot-szigetelés helyett poliuretán szigetelést alkalmaznak, ami a gyártástechnológia szempontjából sokkal termelékenyebb (a palást és a tartály közé egyszerűen befújják a poliuretánt, ahol megköt), és csökkenti a boylerek súlyát. De a kilyukadt tartály nem javítható. A tartályjavítás ugyan nem olcsó — kb. 1000 Ft —, de a korábbi boylereket az első, esetleg a második kilyukadásnál még többnyire kijavíttatják. Ma már ilyen esetben kb. 2000—3000 forintért új boylert kell venni, s megfizetni a mintegy 1000 forintot kitevő le- és felszerelési költségeket.

A műanyagok nem megfelelő alkalmazása is sok területen veszteségek forrása.

— Számos szerelvény élettartamát, használhatóságát erősen csökkenti a nem megfelelően megválasztott, illetve kiképzett műanyag. A vízcsapoknál, zuhanyoknál alkalmazott műanyagok gyorsan elhasználódnak; a bútorok élettartamát is csökkentik a műanyag zsanérok, kulcscímkék, díszítőelemek, s a kárpitozásnál alkalmazott poliuretán hab is viszonylag rövid időn belül „előregszik”, elveszti rugalmasságát, s ezáltal a bútor kárpitozása deformálódik, használati értéke csökken. A műanyag szifonok élettartama töredéke a korábbi fémszifonokénak, a műanyag kilincsek néhány éves, néha néhány hónapos használat után eltörnek.

— Egyes műszaki cikkeknel alkalmazott műanyagbetétek rontják azok minőségét, csökkentik élettartamukat. Ilyen például az írógépeknél alkalmazott műanyagfedél, fogaskerék, a fényképezőgépek, hajszárítók, diavetítők, filmvetítők műanyagburkolata. Különösebb számítások nélkül is elképzelhető, mekkora pazarlás egy viszonylag csekély értékű alkatrészt műanyaggal helyettesíteni, ha ez a hozzá képest sokszoros értékű készülék idő előtti elhasználódását okozza.

— A műanyag poharak, tányérok, sámfák stb. igen rövid idő alatt tönkremennek, eldobhatók.

Hangsúlyozni kell, hogy nem általában a műanyagok alkalmazása okoz problémát, hanem az, hogy vagy nem a megfelelő anyagot alkalmazták, vagy nem megfelelő helyen alkalmazzák a műanyagot.

Említsük meg végül az NDK gyártmányú Erika táskairógepek példáját, melyekről a következőket állapították meg a műszaki vizsgálatok:

„Az Erika táskairógépek hosszú évtizedekig a világszínvonal élvonalában álltak, és rendkívül könnyű járásuk és tartós, megbízható konstrukciójuk alapján a legkedveltebb táskagépek közé tartoztak. A gyártástechnológia előrehaladásával ezeket a gépeket átkonstruálták. Az új konstrukció sok új, szellemes megoldást hozott, de a változtatásokat nem tekinthetjük csak pozitívaknak. A korábbi konstrukcióval szemben a betűváltást (nagy betű) nem a kocsi, hanem a betűkosár mozgatásával oldja meg; a billentyű segítségével az Erikánál a hagyományos és jól bevált fogasléces kiváltás helyett az egyéb gyártmányoknál közismert osztókeres, billenő késtömbs konstrukciót alkalmazták; a régi, tömör acélrúdból forgácsolt prizmás kocsisínek helyett préselt s perforált acéllemezből sajtolt síneket alkalmaznak; a régi fém fedőlemezek helyett túlnyomórészt nem elég szilárd műanyag burkolatot használnak. A tapasztalat azt mutatja, hogy a gép járása lassúbb és nehezekebb lett . . .”*

Néhány példával próbáltam érzékeltetni a társadalmi erőforrások egy részének elpazarlását előidéző fejlesztési tendenciákat. De vajon hogyan kerülhetők el — vagy legalábbis mérsékelhetők — az egyes termékeknél és egyes területeken tapasztalható, rosszul értelmezett korszerűsítési tendenciák?

Új szemléletet!

A probléma lényege: hogyan lehet a termelőüzemekben olyan szemléletet és érdekeltséget kialakítani, amely a gyártmányfejlesztés során nemcsak a *termelés*, hanem a *felhasználás* gazdaságosságát is figyelembe veszi.

Természetesen nem kívánom abszolutizálni az élettartam, a tartóság jelentőségét, hiszen:

— Az exporthoz fűződő érdekek bizonyos mértékig korlátozhatják a műszaki-gazdasági optimum kialakítására való törekvést.

— Vannak termékek, amelyeknél az exportigények befolyásolhatják az egyidejűleg belföldre is gyártott termékek minőségét, különösen ha a gazdaságos szérianagyság nem teszi lehetővé a kétféle minőségben történő gyártást.

— Olyan termékeknél, ahol a technikai fejlődés még rendkívül gyors, indokolt, hogy a fizikai élettartam ne haladja túl jelentősen az erkölcsi avulás idejét.

— Ahol az ellátottság szintje még alacsony, indokolt lehet, hogy az igények gyorsabb kielégítése végett átmenetileg engedményt tegyünk a minőség és az élettartam rovására.

De ha el fogadjuk is az ilyen kivételek létjogosultságát, szükségesnek látszik, hogy az új gyártmányfejlesztéseknél rendszeresen megfelelő gazdasági számításokat végezzenek az optimális szint tisztázására. Hogyan lehetne ezt általános gyakorlattá tenni? Erre nem lehet valamiféle egységesen érvényes receptet adni, annyi azonban bizonyos, hogy előírások és ösztönző eszközök együttes és egyidejű alkalmazásáról lehet szó. Például:

— A bank és egyéb szervek (például az Országos Műszaki Fejlesztés-

* Táskairógépek. Nagyító, 1971. december.

tési Bizottság) által nyújtott gyártmányfejlesztési hitelek folyósításához meg lehetne követelni ilyen jellegű, műszaki-gazdasági paraméterekkel alátámasztott számítások előzetes benyújtását.

— A fogyasztási cikkek széles körére jelenleg is előírt előzetes prototípusvizsgálatnak ki kellene terjednie arra is, hogy a szóban forgó árucikk kielégíti-e a társadalom jogos minőségi igényeit. A jelenlegi szabályozás szerint a prototípus visszautasítására csak akkor kerülhet sor, ha az alkalmatlan az alapvető rendeltetési cél kielégítésére, súlyosan sérti a fogyasztói érdekeket, vagy valamilyen szabványelőírásnak nem tesz eleget. Elő lehetne írni — akár a szabványügyi szervek útján is — azokat a minimális élettartam-követelményeket, amelyek ki nem elégítése esetén a gyártási engedély megtagadható.

— Az árrendszeren keresztül is ösztönözhető a vállalatok a tartósabb, jobb minőségű termékek előállítására. Például ha a gyengébb minőségű vagy rövidebb élettartalmú termékekre csak kevesebb nyereséget kalkulálhatnának, mint a jó minőségűekre. Az olyan tartós fogyasztási cikkek gyártóit pedig, akik az előírtnál lényegesen hosszabb jótállási időt vállalnak, nagyobb nyereségkulccsal, esetleg adókedvezménnyel lehetne jutalmazni.

— Jó eredményeket hozott az NDK-ban bevezetett minősítési rendszer is. A műszaki cikkek prototípusát a DAMW (Deutsches Amt für Messwesen und Warenprüfung) három kategória szerint (Q = világszínvonal; 1 = jó minőség; 2 = még éppen megfelel a szabványnak, szabványos) minősíti, s ezt a minősítő jelzést a termelőüzem a terméken feltünteti. A gyártó anyagilag érdekelt termékeinek minőségi (minősítési) kategória szerinti megoszlásában: mennél nagyobb a Q minősítésű termékek aránya, annál több az érdekelték személyi juttatása és a vállalati nyereség, prémium is. Nálunk a KÁF (Kiváló Áruk Fóruma) minősítési rendszerét lehetne ilyen irányban továbbfejleszteni, amire alkalmat adhatna a 2001/1974. (I. 9.) MT határozat KÁF-ra vonatkozó pontja.

— A közületek igényt támaszthatnának — nagy tömegben fogyasztott áruk esetében — a fokozott közületi igénybevételnek jobban megfelelő, speciális termékek előállítására. Ilyenek lehetnek például a szállodaiparban a lepedők, törülközők, a vendéglátóiparban a vendéglátóipari fogyóeszközök (poharak, tányérok, étkezészetek), az iskolákban a taneszközök stb.

A megfelelő intézkedések meghozatala természetesen részletes előkészítő munkát igényel, megfelelő (műszaki-gazdasági, pénzügyi) szakértők bevonásával.

TISZTELT ELŐFIZETŐNK!

A **Közgazdasági Szemle** legközelebbi, összevont 7—8. száma augusztus 13-án jelenik meg.

A kollektivizált mezőgazdaság iparosodása Magyarországon*

A mezőgazdaság iparosodása — a korszerűen gépesített, nagy tömegű szakosított termelés — a magyar mezőgazdaságban a kollektivizálás befejezése, különösen pedig a gazdaságirányítás reformja után meggyorsult. A tudományos és technikai forradalom eredményei lehetővé tették, a már kialakított nagyüzemi keretek pedig elősegítették ezt a folyamatot.

A folyamatot főként a munkaerő rohamos csökkenése gyorsította meg. Arra ösztönözte az államvezetést és a gazdaságok vezetőit is, hogy az emberi munkát gépekkel, anyagokkal (holt munkával) pótolják, illetve cseréljék fel. Az iparosodást gyorsította a termőterület csökkenése is, és az, hogy mindezek a körülmények a népgazdaság szükségleteinek növekedésével egyidejűleg jelentkeztek. A munkaerő és a termőterület csökkenését csupán az ipartól nyert termelőeszközökkel lehetett pótolni. A szakképzettség mellett a termelőeszközök súlya és szerepe megnőtt a mezőgazdasági termelésben. Fontos kísérő jelensége a kollektivizált mezőgazdaság iparosodásának, hogy e folyamat előrehaladásával csökkent a természeti tényezőknek a termés nagy ingadozásában mutatkozó hatása.

Az iparosodás több formában is halad előre.

Legátfogóbb formája: az ipari eredetű termelőeszközök mennyiségének és arányának gyors növekedése. Évek alatt kicserélődött a magyar mezőgazdaság energiabázisa: az állati vonóerőt a gépi vonóerő váltotta fel a nagyüzemekben. A mezőgazdaság elveszítette őstermelő, természetes jellegét. Megsokszorozódtak árukapcsolatai, gyorsan nőtt az ipartól való függése. A mezőgazdaság elsősorban az ipar és a közlekedés fejlettségétől és fejlődésétől erősen függő gazdasági ágga alakult át. A mezőgazdasági

1. sz. táblázat

A mezőgazdasági termelés anyagfelhasználása és összetétele eredet szerint
(1968. évi áron)

Év	Mezőgazdasági eredetű	Ipari eredetű	Összesen	Mezőgazdasági eredetű	Ipari eredetű	Összesen
1960	100,0	100,0	100,0	75,8	24,2	100,0
1965	96,2	234,5	116,9	61,2	38,8	100,0
1970	100,4	416,5	152,6	49,9	50,1	100,0
1974	114,4	514,8	178,6	48,5	51,5	100,0

Megjegyzés: A tanulmány adatai a Központi Statisztikai Hivatal kiadványaiból valók, illetve számításain alapulnak.

* Részlet a szerző „Reform és forradalom” című tanulmányából.

termékek előállításában gyorsan nő, vagy már döntő az ipari munka jelentősége.

A kollektivizálás befejezése után mintegy megötszöröződött az ipari eredetű anyagok felhasználása, és 1970 után már nagyobb részét teszi ki a mezőgazdasági termelés összes anyagfelhasználásának. Ez a mennyiségi növekedés egy bizonyos szinten túl az üzemszervezet, a vezetés, a munkaszervezet, a munkaerő-összetétel stb. átalakulásához vezetett a nagyüzemben.

Az iparosodás olyan formában történt és történik, hogy a termelés egyes fázisai ipari jellegű tevékenységgé alakulnak át. (Újabb példák a légi növényvédelem, a keveréktakarmány-készítés stb.)

Magyarországon a 60-as években új és nagy jelentőségű formája kezdődött az iparosodásnak: *egy-egy termék termelésének egész folyamata ölt iparszerű jelleget.*

Az iparosodás mostani szakaszának jellegzetes vonása, hogy az említett formákban egyidejűleg folyik, egymást feltételezve és kölcsönösen erősítve, mégis oly módon, hogy feltehetőleg az iparszerű termelési rendszerek a termelésnek mind több ágazatát és mind nagyobb hányadát fogják majd át.

Elementáris, vissza nem fordítható folyamat az iparosodás, amely a gazdaság egészének fejlődéséből szükségszerűen fakad. Miközben átalakítja a mezőgazdasági termelést, új gazdasági és társadalmi problémákat vet fel. Átalakítja az emberi munkát és a termelő embert; elkerülhetlenül átalakítja majd a tulajdonviszonyokat is.

E tanulmányban az iparosodás egyes jelenségeit és összefüggéseit csupán a szövetkezeti nagyüzemekre vonatkozóan vesszük szemügyre. A mezőgazdaság állami és egyéni szektorában az iparosodás problémái részben mások, az eltérésekkel e helyütt nem foglalkozunk.

Koncentráció és specializáció

A koncentráció és a specializáció a mezőgazdaság iparosodásának világszerte megfigyelhető *kísérő jelenségei*. Ilyen irányban ösztönöz a modern élelmiszeripar, amely egész évben folyamatos, nagy tömegű nyersanyagot igényel a mezőgazdaságtól. A termelőerők fejlődése, az ipari eredetű termelőeszközök, elsősorban a gépek nagy és növekvő határfoka nyújtja az alapot a termelés összpontosításához és szakosításához. Egyre inkább a technikai elem határozza meg az ésszerű üzemméretet és üzemszerkezetet. A gépek, illetve géprendszerek, az épületek és berendezések jobb kihasználása, egyáltalán a nagy tömegű termelésnek

2. sz. táblázat

A gazdaságok területének átlagos nagysága (hektár)

Megnevezés	1950	1956	1961	1965	1970	1974
Állami gazdaság	1269	2077	3869	4615	5444	6607
Termelőszövetkezet	205	322	1083	1421	1984	2559
	Százalékban (1961 = 100,0)					
Állami gazdaság	32,8	53,7	100,0	119,3	140,7	170,7
Termelőszövetkezet	18,9	29,7	100,0	131,2	183,2	236,2

a termékegység költségét csökkentő hatása hajtja előre a termelés koncentrálását.

Feltűnő azonban, hogy az üzemi koncentráció sokkal gyorsabban halad előre a kollektivizált mezőgazdaságokban, mint a tőkés mezőgazdaságban. Az egy gazdaságra jutó termőterület, a termelőeszköz és a munkaerő nagysága gyorsan emelkedik azután is, hogy befejeződött a kisgazdaságok összevonása. Különösen a gazdaságok termőterületének növekedése dinamikus.

Mi lendíti előre a gazdaságok átlagos területének ezt a gyors növekedését? A termelés anyagi-műszaki fejlődése? A termelőeszközök hatékony felhasználása, amely a termőterület kiterjesztését igényli?

Kétségtelenül a termelés növekvő technikai felszerelése állandóan feszíti az üzemek területi keretét.

Ám nyilvánvaló, ha a gazdaságok területi koncentrációját csupán a termelőeszközök hatékonyabb felhasználására irányuló törekvés váltja ki, úgy a terület növekedésével párhuzamosan javulnia kellene a termelés és a gazdálkodás színvonalának is. Magyarán: a nagyobb területű gazdaságokban fajlagosan nagyobbak kellene lennie a termelési értéknek, az eszközök hatékonyságának, az élőmunka termelékenységének, a nyereségnek is, és kisebbnek kell lennie a költségnek, mint a kisebb területű gazdaságok átlagában.

A számok azonban nem ezt mutatják.*

3. sz. táblázat

A termelőszövetkezetek gazdálkodásának alakulása a termőterület nagysága szerint 1974-ben (százalék)

Megnevezés	1000- nél kisebb	1001— 1500	1501— 2000	2001— 2500	2501— 3000	3001— 4000	4001— 5000	5001— 6000	6000- nél na- gyobb
	hektár								
1 ha termőterületre jutó halmozatlan termelési érték	153,6	100,0	89,7	89,3	81,6	79,6	84,2	76,2	92,3
1000 Ft bruttó állóeszköz-értékre jutó halmozatlan termelési érték	121,6	100,0	91,1	95,0	84,6	84,4	87,2	83,0	89,4
1000 Ft halmozott termelési értékre jutó termelési költség	98,6	100,0	100,2	101,0	100,4	100,9	100,7	103,3	99,0
1 ha termőterületre jutó nyereség	152,0	100,0	88,1	83,9	82,8	75,1	75,1	65,0	88,7
A termőterület megoszlása, együtt = 100,0	3,1	7,2	11,8	13,5	13,2	22,5	14,9	6,5	7,2
A termelőszövetkezetek számának megoszlása, együtt = 100,0	10,9	14,6	17,1	15,1	12,1	16,3	8,5	3,0	2,5

* Az 1000 ha-nál kisebb területű szövetkezetek adatait is bemutatjuk, az összehasonlításhoz és a következtetéshez azonban nem vesszük figyelembe, mivel kiemelkedően jobb eredményeknek speciális okai vannak (igen kedvező piaci, közlekedési viszonyok, a jövődelmezőbb melléküzemágaknak az átlagosnál jóval nagyobb aránya). A 6000 ha-nál nagyobb, kisszámú gazdaság viszonylag jobb eredményének oka is speciális; nem utolsósorban, hogy részben régóta kialakult és preferált nagyüzemek.

Tehát: 1. A gazdaságok területének nagyságával nem emelkedik az egy hektárra jutó termelés értéke, hanem kis mértékben csökken.

2. Az állóeszközök a nagyobb termelőszövetkezetek csoportjában nem hatékonyabbak, sőt a gazdaságok területének növekedésével némi-leg csökken az egységnyi állóeszközzel előállított termelési érték.

3. Nem csökken a nagy területű gazdaságokban az egységnyi termelési érték előállítására fordított költség; nagyjából ugyanakkora, mint a kisebb területű gazdaságokban.

4. Egy hektárra számítva nem nagyobb a nyereség, nem halmoznak fel többet és átlagosan nem fizetnek többet a dolgozóknak a nagy területű szövetkezetekben, mint a kisebbekben.

Egyedül az élő munka termelékenysége mutat szerény, de határozottan javuló tendenciát, ha a gazdaságok területe nagyobbodik.

4. sz. táblázat

Az élőmunka termelékenységének alakulása a termelőszövetkezet termőterületének nagysága szerint 1974-ben (%)

Halmozatlan termelési érték	1000- nél kisebb	1001— 1500	1501— 2000	2001— 2500	2501— 3000	3001— 4000	4001— 5000	5001— 6000	6000- nél na- gyobb
	hektár								
1 foglalkoztatottra	109,3	100,0	98,1	107,0	104,4	106,1	113,2	108,3	134,5
1 munkanapra	106,9	100,0	101,4	109,2	109,0	111,1	118,2	112,9	132,3

Az erőltetett területi koncentráció gazdasági eredményeinek értékeléséhez vegyük még figyelembe azt a társadalompolitikai szempontból is igen elgondolkoztató tény, hogy a *nagyobb gazdaságok egységnyi terület után kevesebb adót fizetnek és viszonylag is nagyobb állami támogatásban részesülnek*. Tehát a nagyobb gazdaságcsoporthoz tartozó gazdaságok átlagosan nem jobb eredményeinek eléréséhez az egész társadalom nagyobb mértékben járul hozzá.

5. sz. táblázat

Az állami támogatás és az adózás alakulása a termelőszövetkezeti gazdaságok termőterületének nagysága szerint 1974-ben (%)

1 ha termőterületre jutó	1000- nél kisebb	1001— 1500	1501— 2000	2001— 2500	2501— 3000	3001— 4000	4001— 5000	5001— 6000	6000- nél na- gyobb
	hektár								
Állami támogatás	128,5	100,0	103,5	103,1	113,6	99,0	103,0	105,8	132,3
Beruházási állami támo- gatás	122,3	100,0	124,9	103,6	126,7	121,8	142,8	135,6	172,4
Adók	167,0	100,0	80,5	70,8	63,2	62,7	66,2	60,0	61,2

Szembeszökő és fontos körülmény, hogy a gazdasági növekedést igen jelentősen előmozdító állóalapok növeléséhez a nagyobb gazdaságok *sokkal nagyobb állami támogatást kapnak*, mint a kisebbek. Igaz viszont,

hogy az üzemvitelhez a kisebb gazdaságok kapnak több támogatást, úgy azonban, hogy az egységnyi területre jutó összes támogatásuk egészében véve mégis kevesebb, mint a nagyobbaké. Még szembeesőbb ez a megkülönböztetés az adózásnál.

Egyetlen év adataiban mutatkoznak csupán az említett jelenségek? A Statisztikai Hivatal kiszámolta 5 év (1968—1972) átlagolt adatait, s a számok *ugyanazt a tendenciát* tárják elénk (miként az 1973. év adatai is).

6. sz. táblázat

Egy hektár termőterületre jutó halmozatlan termelési érték alakulása a termelőszoövetkezetek nagyságcsoportjai szerint

Év	1000- nél kisebb	1001— 1500	1501— 2000	2001— 2500	2501— 3000	3001— 4000	4001— 5000	5001— 6000	6000- nél na- gyobb
	hektár								
1968—72	138,6	100,0	102,9	92,2	94,7	92,7	88,2	89,1	103,1
1973	139,6	100,0	101,5	94,5	93,8	90,9	88,9	89,0	112,8

Tehát öt év átlagában és az 1973. évben is az egységnyi területre jutó termelési érték a 2—6000 hektár közötti gazdaságokban átlagosan kisebb, mint az 1—2000 hektáros gazdaságokban.

Önmagában a gazdaságok összevonása nem vezet tehát a termelés és a gazdálkodás eredményeinek javulásához. A kisebb és a nagyobb területű szövetkezetek között egyaránt vannak jó és rossz eredményt felmutató gazdaságok.

Kimutathatóan szoros viszont a kapcsolat a termelés színvonala és az *egységnyi területre jutó álló- és forgóeszköz-állomány nagysága* között. Minél több álló- és forgóeszköz jut valamely gazdaságban az egységnyi területre, annál nagyobb a termelés értéke és a szövetkezeti bruttó jövedelem.

Az is kitűnik a Statisztikai Hivatal számításaiból, hogy minél tőkeerősebb a gazdaság, egységnyi területre számítva annál több állami támogatást és hitelt kap a beruházáshoz. Ez a körülmény fokozza a szövetkezeti termelés és jövedelem differenciálódását.

A termelőeszközök koncentrációjának tehát primér jelentősége van. A földterület koncentrációja pedig akkor és annyiban növeli a gazdálkodás eredményességét, amennyiben összhangban van a termelőeszközöknek és a termelés egyéb fontos tényezőinek hatékonyabb felhasználásával.

A kollektivizálás során mindjárt nem alakultak ki a megfelelő nagyságú szövetkezeti üzemek. A települési és a népesedési viszonyok is olyan módon hatottak, hogy sok kis határú, egymáshoz közel fekvő faluban önálló kis szövetkezet alakult. A nagyobb községekben viszont gyakori volt, hogy a kollektivizálás befejezése után még több szövetkezet működött. Általában a nagyüzemi gazdálkodás kedvező feltételét teremtették meg az apró szövetkezetek egyesítésével, a terület és a munkaerő kedvezőbb arányainak kialakításával, és akkor is, midőn az egyesítés azt szolgálta, hogy a rosszul gazdálkodó szövetkezetet tapasztalt vezetés alá vonják. *Am ha a terület növelése nem az optimális arányok kialakulását*

mozdítja elő, a megnagyobbított termelőszövetkezet nem mutat fel jobb eredményeket. A gazdaság optimális nagyságát tehát a termelés szempontjából fontos valamennyi tényező optimális összhangjában kell keresni. Amíg ez nagyobb területen magasabb szinten megvalósítható, emelkedik a fajlagos termelési érték és a jövedelmezőség is. A szocialista nagyüzemi mezőgazdaságban azonban a koncentrációnak és a rentabilitásnak nincs az a szoros időbeli kapcsolata, mint a tőkés mezőgazdaságban.

A termelés hatékonysága szempontjából rendszerint egy-egy ágazat (búza, kukorica stb.) területét szükséges növelni, s csak kivételesen a gazdaságét.

Mi mozgatja tehát előre a kollektivizált mezőgazdaságban a termőterület koncentrációját, a szövetkezetek területének folyamatos növelését, összevonását?

Természetesen ilyen irányban hat az egész népgazdaság növekedése, a termelőerők fejlődése a mezőgazdaságban és a mezőgazdaságon kívül.

Am a területi koncentráció gyors ütemét nem csupán, sőt nem is elsősorban a technika és a gazdaságok belső fejlődése határozza meg, hanem részben gazdasági, részben gazdaságon kívüli megfontolások. Ez a körülmény a magyar (és nemcsak a magyar) mezőgazdaság koncentrációs folyamatának *sajátos jelleget ad*, és sajátos problémákhoz vezet.

a) A területi koncentrációt gyorsítja az irányító szerveknek az a meggyőződése, hogy önmagában a gazdaságok nagyságának növelése, azaz egy termelőszövetkezet keretébe nagyobb termőterület, több munkaező és termelési eszköz összpontosítása feltétlenül a termelési költségek csökkenésére, a jövedelem és a felhalmozás növekedésére vezet.

Ez ugyanaz a feltételezés, amely a kollektivizálás módjának és ütemének megválasztásában is szerepet játszott. A nagygazdaságok összevonása olyan tekintetben is rokonságot mutat a kisgazdaságok összevonásával, hogy a termelési-üzemi viszonyok megváltoztatásának ad *elsőbbiséget*, amelyet csak követ a termelőerők fejlesztése.

A már kialakult arányok megbontásának negatívumai — ezt mutatják az adatok — közömbösítik vagy éppenséggel évekre lerontják az összevonás következtében ésszerűbbé vált termelés- és munkaszervezés pozitívumát, az eleven munka termelékenységeinek növekedését.

b) Ugyancsak gyorsítja a területi koncentráció ütemét az a feltételezés, hogy a szövetkezeti gazdaságok egyesítése erősíti a termelési viszonyok szocialista jellegét. Két ideologikus jellegű megfontolás is szerepet játszik ebben.

Az egyesítés csökkenti a szövetkezetek termelési és jövedelmi színvonalát közötti különbségeket. Elősegíti tehát a munka szerinti elosztás elvének fokozottabb érvényesülését azáltal, hogy mérsékli a szövetkezeti dolgozók keresete közötti különbségeket. A területi koncentrációnak kétségtelenül van ilyen hatása, de nem zárja el a differenciálódás mélyebbről fakadó forrásait.

A gazdaságok összevonása előmozdítja az egységes tulajdoni viszonyok kialakulását, mert a nagyobb gazdaságban meggyorsul a munka társadalmisítása.

c) Gazdaságon kívüli szempont a közép- és alsófokú igazgatás szempontja is, amely némelykor oly erőteljesen érvényesült, hogy a párt köz-

ponti vezetőségének kellett határozatot hozni (1960. X. 29.) az egyesítési kampány leállítására. Ezekben a szervekben az irányítási rendszer reformja után is megvan a törekvés arra, hogy kiterjessék hatáskörüket, a szövetkezetekkel helyreállítsák a fölé- és alárendeltség reform előtti viszonyát, a tulajdonost megillető jogot gyakoroljanak. Ennek a tendenciának az érvényesülését megkönnyíti a termelőszövetkezetek számának és önállóságának csökkentése.

A közép- és alsófokú területi irányítási szervek szempontja az is, hogy az egyesítéssel eltüntesse a veszteséges termelőszövetkezeteket, amelyek nemcsak többletfeladatot és gondot okoznak az igazgatásnak, de rontják azt a képet is, amelyet a területi szervek tevékenységéről a felsőbb szervek kialakítanak.

A másik szembeeszköz jelenség, hogy a szövetkezeti nagygazdaság fejlődésében *nincs szoros kapcsolat* a gazdaságok területi nagyobbodása és a termelés szakosodása, a *koncentráció és a specializáció között*. Pedig a korszerű nagyüzemi termelést elsősorban egy-egy termék termelési méretének növekedése és technológiájának átalakulása jellemzi, nem pedig a gazdaság területének általános növelése. Gazdasági szempontból egy-egy termék nagy tömegű, korszerű és rentábilis termelése indokolhatja a gazdaság területének bővítését.

A hatvanas években gyors ütemben nőtt a termelőszövetkezetek területének átlagos nagysága, a termelés szakosodása viszont csak később indult el és lassabban haladt előre. Nem sokkal kedvezőbb a helyzet az állami gazdaságokban sem. A hatvanas évek második felében is a termelőszövetkezetek 50, az állami gazdaságok 40 százalékában 16—20 növényt termeltek. Húsznál is több növényt termeltek a nagyüzemek harmadában. Búzát, kukoricát, lucernát, napraforgót csaknem minden gazdaság termelt. A termelőszövetkezetek zöme gyümölcs-, a fele szőlőtermeléssel is foglalkozott. Ügyszólván minden nagygazdaságban tartottak szarvasmarhát és sertést. A szakosodás csupán egy-egy élenjáró gazdaságra volt jellemző. A *növekvő területű nagygazdaságok zömében tehát fennmaradt a termelés hagyományos szerkezete*. S ahol ki is alakult egy-egy termékcsoport termelésének a túlsúlya, a „specializálódott” gazdaságok eredményei nem javultak szembetűnően.

A *szakosodás folyamata 1968 után válik erőteljesebbé*. Ez a technikai haladásnak köszönhető, amely kiterjeszti a gazdaságban egy-egy termék termőterületét. A különböző kapacitású gépsorok szerint a kukorica területminimuma az iparszerű termelési rendszerben 4—800 hektárra, a cukorrépáé 150 hektárra emelkedett. Meggyorsul a gazdaságok közötti munkamegosztás. A 70-es évek elején szélesebb utat tört magának a gazdaság méreteit meghaladó tevékenység *vállalatok közötti* formában való megszervezése: bizonyos tevékenységeket kiemeltek az üzemből, és speciális közös vállalatokat hoztak létre.

A baromfi után a sertés-, a szarvasmarha-hústermelés is növekvő mértékben szakosított telepekre koncentrálódik, a baromfit kivéve egyelőre még nem kielégítő eredménnyel. Éspedig nemcsak az ágazat mérete növekszik egy-egy gazdaságon belül, hanem *a gazdaságok között is* kialakul bizonyos munkamegosztás: szakosodnak a hústermelés egy-egy fázisára (tenyészállat-nevelésre, növendékállat-nevelésre, hizlalásra).

A növénytermelésben az iparszerű termelési rendszerek térhódítása

ad lendületet a specializálódásnak. A géprendszerek, a nagy kapacitású alapgépek kihasználása egy-két társítható növény nagy tömegű, szakosított termelése irányában viszi a fejlődést. A specializálódás azonban a 70-es években is elmaradt a gazdaságok területi növekedése mögött. A gazdaságok egyesítése és a szakosodás előrehaladása között csekély a kapcsolat.

Miért lassú a kollektivizált mezőgazdaság specializálódása? Főbb okait így foglalhatjuk össze:

1. A szakaszos gépesítés nem tette jövedelmezővé a nagyméretű szakosított termelést; egy-egy növény komplex gépesítése csak az utóbbi években oldódott meg. A komplex gépesítést és ezzel a szakosodást akadályozza, hogy a gazdaságok nagy része nem rendelkezik a szükséges anyagi erővel és műszaki felkészültséggel.

2. Speciális okai is vannak annak, hogy a termelőszövetkezetek tartósan megőrzik vegyes árutermelő jellegüket.

A falusi ellátás visszamaradottsága következtében részben a közös gazdaságok látták, illetve látják el a tagokat különböző élelmiszerekkel.

Az alacsony anyagi, műszaki színvonalú termelés esetén az időjárás okozta kockázat kisebb, ha az több termékre oszlik meg.

A specializálódás vonzatosságának legfőbb oka azonban, hogy a termelőszövetkezeteket a tagok foglalkoztatási kötelezettsége terheli. A specializálódás következtében felszabaduló munkaerőt nem minden szövetkezet tudja megfelelően munkával ellátni. A szakosodásnak határt szab, hogy a szövetkezetnek a tagok foglalkoztatása révén biztosítani kell a már elért jövedelmi szintet.

Kooperáció és integráció

A mezőgazdaság iparosodása, a termelés koncentrációja és szakosodása *megváltoztatta és megsokszorozta a mezőgazdaság termelési kapcsolatait*. Az autark, zárt jellegű mezőgazdaság helyébe olyan mezőgazdaság lépett, amelyet a sokrétű kapcsolatok hálózata jellemez. A termelési és forgalmi kapcsolatok új rendszere a termelés *új szervezeti formáit teremtette meg*, amelyeket több szempontból lehet számba venni és értékelni. Mi azonban ezekre a sarjadó, erősödő kapcsolatokra és szervezeti megjelenésükre egyetlen aspektusból s csak futólagosan vetünk pillantást. Nevezetesen: ezek a gazdasági-műszaki-szervezeti jellegű kapcsolatok milyen hatást gyakorolnak a termelőszövetkezetek termelési-tulajdoni viszonyaira?

Magyarországon a 70-es évek közepén a termelési kapcsolatok új szervezeti formái olyan *társulások*, amelyek alapjaiban nem érintik a társuló gazdasági egységek külön létét és önállóságát. A társuló termelőszövetkezetek megőrizték korábbi szövetkezeti jellegüket, akár egymással, akár állami tulajdonú gazdaságokkal és vállalatokkal kooperálnak különböző termelési célok megvalósítására vagy szolgáltatások nyújtására. A gazdaságok kezdeményezik a társulást, amely közvetlenül vagy közvetve (a társulásból nyert jövedelem révén) a társuló gazdaságokat szolgálja. Akár horizontális, akár vertikális irányú az együttműködés, a termelés koncentrálásának és szakosodásának olyan jelenségével állunk

szemben, amelyet a nagy hatásfokú termelőeszköz és technológia nagy anyagi és szellemi igénye hoz létre

Egyszerű társulás vagy önálló jogi személyiséggel rendelkező (önállóan jogokat szerző, illetve kötelezettségeket vállaló) *közös vállalat* a társulások fő formája. Ám ebben vagy abban a formában működik is a társulás, a *dolgozók jogállása az állami vállalatok dolgozóinak jogállásához hasonló*, nem a szövetkezeti tagokéhoz. Az alapító vagy társuló termelőszövetkezetek tagságának döntése és ellenőrzése is *közvetettebb és korlátozottabb* a társulásnak átadott termelőeszközök (vagyon) felett. A termelőszövetkezetek társulásai révén létrejött új *gazdasági szervezetek termelési viszonyai kevésbé szövetkezeti jellegűek, mint az alapító szervezeteké*; a szervezeti önkormányzat érvényesítése a szervezetekben bonyolult feladat.

1973-ban mintegy 300 szövetkezeti társulás működött a magyar mezőgazdaságban. Ezeknek egyharmada építőipari tevékenységet fejtett ki. Fejlődésük lassú, általában a tőkehiány miatt, de a szövetkezetek és az állami vállalatok kooperálását jogi akadályok is nehezítik.

A mezőgazdaság és az ipar közötti kapcsolatok sokasodásának következménye, hogy az élelem olyan közös produktummá lett, amelyben növekvő súlya van az iparnak, az ipari jellegű munkának. A társadalmi munkamegosztás elmélyül, s ezzel együtt növekszik a társadalmi termelési folyamat részei közötti összhang megteremtésének szükségessége és jelentősége. *Ez a fejlődés objektív tendenciája*. Hogyan biztosítható ez az összhang?

Úgy — hangzik az adminisztratív gazdaságvezetés képviselőinek válasza —, hogy az eddiginél nagyobb mértékben *központosítani kell a gazdasági folyamatok koordinálását*. Miként a gazdasági folyamatok tervezésében a népgazdaság külön szektoraként helyes számba venni az agráripari komplexumot vagy élelmiszer-gazdaságot — ahogyan Magyarországon nevezik —, hasonlóképpen kívánatosnak és elkerülhetetlennek tekintik, hogy a vállalatokra tagolódo ipari és mezőgazdasági termelési folyamatokat *egységes irányítású vállalatkomplexumba integrálják*. Az állami tulajdonú ipari és szövetkezeti tulajdonú mezőgazdasági vállalatok összevonása, integrálása azonban mindjárt *felveti az eltérő termelési-tulajdoni viszonyok egységesítésének kérdését*. Azoktól a nyíltan vagy burkoltan jelentkező törekvésektől eltérően, amelyek az integrációból is az állami tulajdonú vállalatok termelési viszonyainak általánosítását kívánják előmozdítani — tehát a termelőszövetkezetek államosítását —, a párt XI. kongresszusán elfogadott program leszögezi, hogy fejlődésünk későbbi szakaszában a két szocialista tulajdonforma egymást kölcsönösen gazdagító fejlesztésének útján fog kialakulni a termelési eszközök és egyéb közjavak magasabb szintű ösztönési, kommunista tulajdonosa.

Iparszerű termelési rendszerek

Magyarországon a hagyományos nagyüzemi termelést, amelyben viszonylag még nagy a szerepe az emberi erőfeszítésnek, *fokozatosan felváltják* a termelés egész folyamatát *komplexül gépesítő*, nagy kap-

citású erő- és munkagépeket, *hatékony kemikáliát* nagy mennyiségben alkalmazó termelési rendszerek. Ennek következtében gyökeresen megváltozik a *termelés technológiája*. Kedvező esetben már a rendszer bevezetésénél új, nagyobb teljesítőképességű, a tömegkezelést jól tűró növény- és állatfajta képezi a termelés átalakulásának *biológiai alapját*. Nem utolsósorban a reform következtében, a szövetkezeti nagyüzemekben is meggyorsult a szellemi tőke felhalmozása: az iparosodás új folyamatának befogadására és adaptálására alkalmas vezető- és szakembergárda alakult ki a 70-es évek elejére a termelőszövetkezetekben is.

Először a mezőgazdaság leginkább gépesíthető, az éghajlattól, a föld természeti termőképességétől leginkább független ágazatában alakultak ki termelési rendszerek Magyarországon is. A korszerű nagyüzemi csirkehús- és tojástermeléssel indult el a folyamat a hatvanas évek közepén. Ennek sikere is ösztönözte a sertéshústermelés korszerűsítését az évtized végén. A sertés- és marhahús iparszerű termelését szakosított, sokférőhelyes, gépesített állattelepeken igyekeznek megoldani, egyelőre még nem kielégítő eredménnyel.

A 70-es évekkel kezdődött az ipari jellegű termelési rendszerek térhódítása a szántóföldi növénytermelésben. Az Egyesült Államok szervezési és műszaki tapasztalatait is felhasználva, részben onnan importált géprendszerekkel elsőnek és leginkább sikeresen a kukoricatermelésben alkalmazták az új rendszert. 1974-ben a nagyüzemek szántóterületének 15 százalékát már iparszerű termelési rendszerben művelték; a kukoricának mintegy felét, a cukorrépának csaknem egyharmadát termelték iparszerűen. Kidolgozták és már a gyakorlatban is alkalmazzák a burgonya, a rizs, a szója, a lucerna, a napraforgó, sőt egyes kertészeti termékek iparszerű termelését.

Mi a lényege ezeknek a rendszereknek? *A termelési tényezők optímális egyesítése.*

A termelés fejlesztése érdekében a korábbi gyakorlattól eltérően nem hol egyik, hol másik — a hozam emelkedésére ható — tényező hatását növelik csupán, hanem valamennyit számba veszik: *a termelés biológiai, technikai, kémiai és emberi tényezői között tudományosan megalapozottabb összhangot teremtenek.* Szervezetten és folyamatosan törekednek a világ más részein is elért tudományos, technikai eredmények és termelési tapasztalatok felhasználásával a rendszer elemeinek tökéletesítésére, az összhang egyre magasabb szinten való biztosítására. A termelési rendszerekben tehát minden munkaművelet hatékonyabb elvégzésének szükséges feltételét tervszerű munkaszervezéssel egységes rendszerben kapcsolják össze. Az így szervezett munkafolyamat hasonlít az ipari üzemekben folyó munkához. A hagyományos nagyüzemi termelés-től eltérően, egy-egy termék előállításának zárt technológiáját állapítják meg, amelyet az egyes gazdaságok adaptálnak s ennek betartását tekintik a siker legfőbb feltételének.

Az iparszerű termelési rendszerek elterjedése *a gazdaságok új típusú kapcsolatainak rendszerét hozza létre.* A nagyüzemek túlnyomó többsége ugyanis nem képes még ilyen rendszer kidolgozására. A rendszer folyamatos tökéletesítése pedig feltehetőleg a jövőben is egy üzemre vagy intézményre koncentrált feladatkör marad. A gazdaságok egy része alkalmas a rendszer befogadására, mert rendelkezik megfelelő nagyságú

termőfölddel, a beruházásokhoz megkívánt saját eszközzel és a rendszer működtetéséhez szükséges szakértelemmel. Ezért egy-egy termék rendszerben való termelésének sajátos formája és feltételei alakultak ki.

A rendszer fókuszában az a nagyüzem áll, amely kezdeményezte és kidolgozta valamely termék iparszerű termelésének új technológiáját. Rendszerközpontnak, rendszergazdának, gesztornak nevezik. Elvileg bármelyik nagyüzem kidolgozhatja valamely termék termelési rendszerét, az állami elismerés azonban előfeltétele a rendszer fejlesztésének. Tehát nincs monopóliuma valamely nagygazdaságnak, s így több nagyüzem — egymással versenyezve — szervezi ugyanannak a terméknek rendszerben való termelését. Ez fontos körülmény.

Mindjárt szembetűnik, hogy a termelési rendszerek új típusú munkamegosztást hoztak létre a nagyüzemek között. A rendszergazda közreműködik a társ gazdaság termelésének megszervezésében (szakembert képez, a termelés anyagi-műszaki feltételeit biztosítja), és rendszerenként némi eltéréssel az illető termék termelését irányítja. (Kidolgozza — az illető gazdaságra adaptálja — a technológiát és ellenőrzi betartását.) Ez a körülmény már az első években surlódásra vezetett a rendszergazda és a társ gazdaságot irányító szakvezetők között.

A mezőgazdasági minisztérium miniszterhelyettese e kérdésben így foglalt állást: „A termelési rendszerek bevezetésével a mezőgazdasági üzemek vezetőinél nagyfokú szemléletváltozásra van szükség. Valamilyen termelési rendszer tagjának lenni azt jelenti, hogy a szakmai vezetés az adott ágazatban alárendeli magát a gesztornak, szigorú technológiai előírások szerint szervezi a termelést. A rendszerint sok mindenre foglalkozó szakember tudomásul veszi, hogy a specialisták jobban értenek az adott ágazathoz, mint ő . . . A mezőgazdasági üzemek vezetőinek zöme: »az én házam, az én váram« alapján gondolkodik. A szakmai hiúságot a vállalati önállóság fegyverével védi.”* Feltehető azonban, hogy a társ gazdaságok szakemberei nem csak hiúságból vetették fel: ki is irányítja gazdaságukban a termelést?

Nem üzemi-műszaki, hanem elsősorban anyagi akadályai vannak, hogy Magyarországon gyorsabb ütemben áttérjenek a főnövények iparszerű termelésére. A komplex gépesítés és a kemizálás, a korábban kézi munkát végző dolgozókat szorítja ki a termelésből. A nagy kapacitású gépek például a kukorica termelésében a traktor- és kombajnvezetők, szerelők és munkagépkezelők nagy részét teszik feleslegessé. Egyre gyakoribb az a jelenség, hogy egy-egy termelészövetkezet más-más növényvel több rendszerhez kapcsolódik. Kire és milyen mértékben lesz szükség a termelészövetkezetek vezető szakembereiből, ha a rendszerközpontok specialistái veszik át a főnövények termelésének irányítását?

Egyes állami gazdaságok olyan konstrukciójú rendszereket hoztak létre, amelyekben ezek a gazdaságok mint rendszerközpontok (gesztorok) csak a hozamnövelésben érdekeltek. Mint vállalkozók lépnek a megrendelő termelészövetkezetekkel szerződéses viszonyba, akkor is, ha közös vállalatot létesítenek a társult gazdaságokkal. Vállalkozásuk annál eredményesebb számukra, minél inkább emelkedik a termés hozam, amelynek meghatározott része a vállalkozót illeti. A rendszerben való terme-

* Váncsa Jenő: Iparszerű termelési rendszerek a mezőgazdaságban. Társadalmi Szemle, 1974. 5. sz.

lés és a hozam növelése a társ gazdaság számára azonban csak akkor kifizetődő, ha a költségek növekedése nem közömbösíti vagy teszi egyenesen veszteségessé a hozam emelkedését. A rendszerközpont érdeke a hozam emelkedése akkor is, ha ez a társ gazdaság számára a jövedelmezőség csökkenésével jár együtt. Ezek figyelemre méltó, de nem szükségszerű jelenségei az iparszerű termelésre való áttérésnek.

Magyarországon a termelési rendszer kidolgozása és terjesztése szerencsére *nem egyik vagy másik gazdaság monopóliuma, hanem több rendszer is versenyez egymással*. A termelőszövetkezetek olyan termelési társulást hoztak létre a kukorica és más növények termelési rendszerére, amelyben fokozottabban érvényesülnek a társult gazdaságok egyenjogúsága és szövetkezeti elvek. A népgazdaság fejlődésének általános iránya dönti majd el, hogy az iparszerű termelésre való áttérés olyan szervezeti formát ölt-e, amelyben a gazdasági egységek még hosszú időre megőrzik önállóságukat és mai szövetkezeti jellegüket, vagy ezek elhalványulnak.

Az iparszerű növénytermelési rendszerek bevezetése óta eltelt néhány év és elterjedésük mértéke már ad valamennyi tapasztalatot bizonyos következtetések levonására.

1. 1974-ben 124 állami gazdaság 188 ezer hektár területen és 605 termelőszövetkezet 412 ezer hektár területen — a nagyüzemek szántóterületének 15 százalékán — folytatott valamely rendszeren belül iparszerű termelést. A gazdaságok szántóterülete (átlagosan 3000 hektár) több mint 30 százalékkal meghaladta a nagyüzemek szántóterületének országos átlagát. Tegyük mindjárt hozzá, hogy ezek a gazdaságok a termelőalapok, a tiszta vagyon, a termelés színvonalá tekintetében is jóval az országos átlagon felüli gazdaságok.

2. 1974-ben a rendszerben termelt kukorica átlaga hektáronként 55 q volt, a 45,5 q-s országos átlaggal szemben. Ez 20 százalékos többlet. A cukorrépatermelés átlaga mindössze 5 százalékkal haladta meg az országos átlagot (393, illetve 372 q/ha volt).

3. Ez a viszonylag csekély többlet a *gazdaságonkénti hozam nagy különbségeit takarja*. A gazdaságok egyhatodában hektáronként több mint 75 q kukoricát termeltek, a gazdaságok más részében az átlagnál jóval kevesebbet. A műtrágya és más anyagok fajlagos felhasználásában is jelentősek a különbségek.

4. A hektáronkénti műtrágya-felhasználás a rendszerben termelt termékeknél kétszer annyi volt, mint az országos átlag. A rendszerhez csatlakozott gazdaságok egy részében a költségek jobban emelkedtek, mint a hozamok. A gazdaságok nagyobb részében az iparszerű termelés jelentős gazdasági eredményeket hozott.

5. Az iparszerű termelési rendszer elvei és módszerei termékenyítően hatottak a rendszeren kívüli gazdaságokra is, és előmozdították a rendszeren kívüli termelés színvonalának emelkedését.

6. A búza hozamainak gyors emelkedése Magyarországon azt igazolja, hogy a gazdaságok — bizonyos elvek alapján és feltételek biztosítása esetén — rendszeren kívül is igen eredményesen tudnak termelni. A rendszerben való termelés perspektivikus előnye, hogy a társult gazdaságok *olyan szellemi központot tartanak fenn*, amely rendszeresen és folyamatosan tökéletesíti a technológiát a társ gazdaságok termelési ta-

pasztalatainak, a tudományos és technikai haladás eredményeinek felhasználásával. A rendszerek bevezetésének talán ez a legelőremutatóbb vonása, amely előbb-utóbb jelentős eredmények elérését teszi lehetővé.

7. A termelési rendszerek bevezetése előreviszi a gazdaságok szakosodását és a termelés koncentrálását.

A korszerűsítés fő problémái

A mezőgazdaság korszerűsítésének Magyarországon két fő problémája van: a) a termelészövetkezetek munkaerő-állománya nem felel meg a korszerű termelés igényeinek és b) a termelőalapok (a tőke) alacsony hatékonysága — a tőkeszegénység.

Az iparosodás új igényt támaszt a munkaerő-állomány nagyságával, összetételével és minőségével szemben. Összefoglalóan azt mondhattuk: *a jelenleginél jóval kevesebb, de szakképzettebb és több fiatal férfi munkaerőt kíván.* A termelészövetkezetek munkaerő-állománya nem alkalmazkodik kellően ehhez az igényhez.

Az iparosodás új szakaszában a munkaerő nagymértékben szabadul fel és válik a racionális termelés szempontjából feleslegessé a termelés technológiájának megváltozása, különösen a szakaszos gépesítés felváltó komplex gépesítés és az új nagy teljesítményű gépek használata következtében. Főként a növénytermelésben, de az állattenyésztés ágazataiban is egységnyi termék termeléséhez jóval kevesebb eleven emberi munkára van szükség. Néhány példával csupán érzékeltetni kívánjuk, hogy a *munkatermelékenység* mennyire emelkedett egyes fontos termelési ágakban.

Az 50-es évek első felében a kisüzemekben átlagosan mintegy 31, 1973-ban a nagyüzemekben 6,5, iparszerű termelési technológia alkalmazása esetén 4, illetve 1,4 kézi-munkanapot fordítottak *1 hektár kukorica termelésére*. Mivel az egy hektárra jutó átlagtermés nagy különbséget mutat (21, 45, 47,4, 56,8 q), *egy mázsa kukorica* termelésére a kisüzemben 14,8, a nagyüzemben (1973-ban) 1,43, iparszerű termelés mellett 0,84, illetve 0,25 kézi munkaórát fordítottak csupán.

A *cukorrépa*-termelés kézimunkaerő-szükséglete ugyancsak lényegesen csökkent, illetve tovább csökkenthető. Ugyanazokra az évekre vonatkozóan 1 q cukorrépa termeléséhez kisüzemben 4,2, nagyüzemi termelésben 1,6, iparszerű termelés esetén 0,4, illetve 0,3 kézi-munkaóra szükséges. Az iparszerű termelési technológia általános alkalmazása esetén tehát a legmunkaigényesebb szántóföldi növények egységnyi termékének kézimunkaerő-szükséglete negyedére, ötödére vagy ennél is kisebb hányadára csökkenthető. Illik ez a megállapítás más növényekre is és előbb-utóbb a zöldségfélék termelésére is.

Az állati eredetű termékek termelésének kézimunkaerő-szükséglete is hasonló tendenciát mutat. Kisüzemben 100 l tej előállításához 17, nagyüzemben 9,35, iparszerű rendszerben 4,6 kézi-munkaóra, 1 q marhahús termeléséhez 52,6, 40,4, illetve 18,2, 1 q sertéshús termeléséhez 25, 11, illetve 3,7 munkaóra szükséges.

Ezek a megközelítő pontosságú adatok megfelelően érzékeltetik, hogy a mezőgazdaságban és különösen a termelészövetkezetekben már

ma is igen nagy mértékben lehetne tovább csökkenteni a kézi munkát, illetve a munkaerő létszámát, ha a korszerű termelés általánosításának anyagi és személyi (a munkaerő-állomány megváltozását érintő) feltételei meglennének. Amíg azonban a mezőgazdaságból a munkaerő a 60-as évek közepéig gyors ütemben áramlott ki, az utolsó évtizedben a csökkenés lelassult és egyenletesebb lett.

7. sz. táblázat

Megnevezés	1960	1965	1970	1973
Mezőgazdasági aktív keresők száma (1000 fő)	1784,1	1274,2	1193,7	1110,0
Az aktív kereső népességhez viszonyított aránya (százalék)	37,7	27,4	24,0	21,9

A termelősövetkezetekben a termelés korszerűsítése ellenére a foglalkoztatottak száma 6 esztendő alatt (1968—1973) csupán 10 százalékkal, átlagosan évente 1,7 százalékkal csökkent. A szövetkezetek munkaerőhelyzetét jellemzi, hogy erőteljesebben az aktív korú tagok és a foglalkoztatott családtagok száma apadt, viszont a nyugdíjas és a foglalkoztatott nyugdíjas tagok száma is jelentősen emelkedett. Kisebb mértékben növekedett az állandó alkalmazottak száma.

A szövetkezeti dolgozók kor és nem szerinti összetétele nem követi a korszerűsödő termelés igényét. A tagok több mint $\frac{3}{4}$ része 40 évesnél idősebb volt 1968-ban és 1972-ben is. A nő tagok kb. 40 százalékos aránya sem mutat változást. A szövetkezeti tagok utánpótlása a falusi fiataliságból az emelkedő kereset ellenére is csak minimálisan javult. A községi tanuló ifjúságnak csak kis része választja a mezőgazdasági termelést, s ezeknek is tekintélyes része néhány év után elhagyja a termelősövetkezetet. 1966—1970 között 150 ezer 27 éven aluli dolgozóból csak minden harmadik állapodott meg tartósan a termelősövetkezetekben. A szövetkezeteknek csak kis része tud olyan keresetet és munkafeltételeket nyújtani a fiataloknak, amelyek versenyképessé teszik az ipari vállalatokkal.

A korszerű termelés növekvő mértékben igényli a szakképzett munkaerőt. Ám 1972-ben is a termelősövetkezetekben a fizikai munkát végzőknek nem egészen 4 százaléka (24 000 fő) csupán mezőgazdasági szakmunkás, és nem egészen 10 százaléka (60 000 fő) ipari szakmunkás. A szakképzettek száma alig változik, holott az iparosodásnak egyik fő feltétele a megfelelő számú képzett munkaerő. De itt is az a helyzet, hogy a kiképzett szakmunkások egy része a szövetkezeten, illetve a mezőgazdaság körén kívül helyezkedik el.

Mik az okai annak, hogy a termelősövetkezetek munkaerő-állománya nem alkalmazkodik rugalmasan a termelés igényeihez? A tagok foglalkoztatásának kötelezettsége és az ipari munkahelyekhez képest ma is kedvezőtlenebb munkafeltételek.

A gazdaságirányítás reformja több tekintetben alkalmassá tette a termelősövetkezetek külső (az állami igazgatáshoz és vállalatokhoz fű-

zódó) és belső viszonyait a termelés korszerűsítésének meggyorsítására. Különböző intézkedéseivel elősegítette a racionális gazdálkodást, amelynek azonban ellentmond a termelészövetkezeteknek tagjaikkal szemben fennálló foglalkoztatási kötelezettsége, mivel megnehezíti a munkaerő és a termelés egyéb tényezői közötti optimális arány kialakítását.

Nincs ugyan szankciója annak a jogszabálynak, amely kimondja, hogy a szövetkezet köteles tagjait foglalkoztatni. Mivel azonban a vezetőket a szövetkezeti tagok választják, illetve a tagokhoz hasonlóan a vezetők is bizonyos morális elveket előnyben részesítenek a rentabilitás feltétlen érvényesítésével szemben, a termelészövetkezetekben tízezrével foglalkoztatnak olyan nem teljes értékű munkaerőt, akiknek tudását a technikai haladás devalválta, és akiknek tisztességes megélhetését a nyugdíj nem biztosítja.

A termelészövetkezetekben a *technikai fejlődéssel párhuzamosan a munkaerő-állomány bifurkációja megy végbe*. A foglalkoztatás szempontjából a munkaerő egyik felét az jellemzi, hogy a népgazdaság más ágaiban — életkoránál, képzettségénél, illetve életkörülményeinél fogva — munkát vállalni nem tud. Ez az *immobil állomány*. Egzisztenciálisan rá van utalva, hogy mint szövetkezeti tag háztáji gazdálkodást folytasson, és a közös gazdaságban is kisebb-nagyobb mértékben foglalkoztatást, illetve keresetet találjon.

A *mobil munkaerő-állományhoz* tartozókat a népgazdaság más ágaiban is szívesen foglalkoztatják. A mobil állományhoz főként munkaerejük teljében levő, részben szakképzett, a közös gazdaság nagyüzemi, ipari vagy iparszerű tevékenységében folyamatosan foglalkoztatottak tartoznak. A termelészövetkezetek nagyüzemi gazdaságaiban a munkaidő 75 százalékát a mobil réteghez tartozók teljesítik.

Az is jellemzi a munkaerő-állománynak ezt a bifurkációját, hogy a mobil réteghez tartozók kapják a közös gazdaság által kifizetett személyi jövedelemnek mintegy 80 százalékát. E réteg személyi jövedelmében kis súllyal (20 százalékkal) szerepel a háztáji gazdálkodásból nyert jövedelem, míg az immobil réteg személyi jövedelmében 70—80 százalék a háztáji gazdálkodásból származó jövedelem aránya.

Jellemző körülmény az is, hogy a létszám folyamatos csökkenése döntően (80 százalék) a mobil állományt, főként a férfi munkaerőt érinti, az immobil munkaerő-állományban csupán a nyugdíjazás és a halálozás okoz változást. Az újonnan belépők pedig inkább a nagyobb mozgékonyt biztosító alkalmazotti munkaviszonyt választják a szövetkezeti tagság helyett.

Ezek a körülmények világosan utalnak arra, hogy a mezőgazdaság iparosodásának előrehaladásával a termelészövetkezetek a munka országnak végző munkaerőt csak úgy tudják megtartani, illetve az utánpótlást biztosítani, ha a munkafeltételek (jövedelem, munkaidő, a munkahely kulturáltsága) tekintetében versenyképesé lesznek, illetve maradnak.

A termelés korszerűsödésével a termelészövetkezetek munkaerő-állománya *polarizálódik*.

A foglalkoztatottaknak csaknem *egyharmada* 1970-ben 100 munkanapnál kevesebbet dolgozott a szövetkezeti közös gazdaságban, s mintegy 44 százaléka teljesített 150 munkanapnál kevesebbet. Ezek az *alul-*

8. sz. táblázat

A termelőszövetkezetek munkaerő-állománya
1972 XII. 31-én (ezer fő)

Immobil állomány			Mobil állomány		
férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen
357	320	677	306	104	410

Megjegyzés: A szövetkezeti munkaerő-állomány mobil és immobil részre való bontása, a két kategória jellemzése, Novobáczky Ivántól, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának titkárától ered. Népszabadság, 1973. X. 3.

foglalkoztatottak, akik évi jövedelmük kisebb részét vagy töredékét kapják csupán a közös gazdaságból.

Amennyiben az alulfoglalkoztatottak egyúttal az immobil állományhoz tartoznak — többségük idős, nő, illetve családtagok —, főként az intenzív háztáji gazdálkodásban hasznosítják munkaerejüket. Ez a magyarázata annak, hogy országosan a *háztáji gazdaságokban azonos mennyiségű munkanapot használnak fel, mint a szövetkezeti közös gazdaságokban*. Az immobil munkaerő jövedelmének nagyobb részét fejlődő árutermelő kisgazdaságából nyeri. Ez a körülmény természetesen óhatatlanul befolyásolja a közös gazdasághoz való viszonyukat. Viszont a foglalkoztatottnak *ugyancsak egyharmada* túlfoglalkoztatott, 250 (10 órás) munkanapnál is többet dolgozik.

Helytelen lenne azonban az elmondottakból azt a következtetést levonni, hogy az immobil munkaerő a nagyüzemi termelés szempontjából egészen felesleges. Egyrészt a termelés korszerűsítése fokozatosan halad előre, a termékek egy részét még hosszú ideig a szakképzetlen munkát is igénylő hagyományos technológiával állítják elő. Gazdaságunként szintén igen eltérő a korszerűsödés üteme. Emellett a legkorszerűbben termelő nagyüzemnek is szüksége van könnyen mozgósítható marginális munkaerőre a termelés szakaszossága, az időjárás okozta munkatorlás következtében.

Minél inkább megteremtik azonban a korszerű termelés műszaki és anyagi feltételeit, annál inkább fékezi a haladást a fölösen nagy immobil munkaerő foglalkoztatási kötelezettsége.

A mezőgazdaság iparosodásának másik fő akadálya, hogy *igen költséges*. Olyan mértékben emeli a termelés költségét, amellyel nem tart lépést a termelés, még kevésbé a jövedelem növekedése.

9. sz. táblázat

A termelési érték és a nem mezőgazdasági eredetű
anyagfelhasználás alakulása a termelőszövetkezeti
közös gazdaságokban 1968. évi áron (1961 = 100)

Megnevezés	1965	1973
Bruttó termelési érték	125,3	186,0
Nem mezőgazdasági eredetű anyagfelhasználás	164,4	339,8
Nettó termelési érték	117,7	148,1

Ennek következtében a gazdaságok a mezőgazdasági termékek növekvő hányadát fordítják az újratermelés során anyagfelhasználásra, és pedig ipari eredetű anyagokra és eszközökre. Csökken tehát a megtermelt új érték, a nemzeti jövedelem *hányada*, a szövetkezeti gazdaságok nettó jövedelmének *hányada*. Az iparosítás következtében emelkedik a mezőgazdaság teljesítménye, ám egységnyi termék termelése növekvő költségbe kerül, romlik a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége. Ez a magyar nagyüzemi mezőgazdaság fejlesztésének legfőbb problémája. Ezt szemléleti 10. sz. táblázat adatsora.

10. sz. táblázat

A bruttó termelési érték megoszlása a termelőszövetkezetekben 1968. évi áron

Év	Bruttó termelési érték	Mezőgazdasági	Ipari	Összes anyagfelhasználás	Értékcsökkenés	Nettó termelési érték
		eredetű anyagfelhasználás				
1960	100	30,0	15,5	45,5	1,2	53,3
1965	100	27,1	24,3	51,4	3,9	44,7
1973	100	22,7	33,8	56,5	5,6	37,9

Mivel magyarázható, hogy *korszerűsítés és rentabilitás* között nincs tartósan pozitív korreláció a magyar mezőgazdaságban? Ennek több oka van, mi csupán a fontosabbakra mutatunk rá.

A mezőgazdasági termelés *eszközigénye* — más népgazdasági ágazatokhoz mérten — a termelés korszerűsítése során mindenütt erősen emelkedik, nemcsak a szocialista mezőgazdaságban. A mezőgazdasági termelés szakaszossága és nagy területi kiterjedése Keleten és Nyugaton egyaránt ilyen irányban hat.

A termelés nagy eszközigényének *speciális kelet-európai* tényezője azonban, hogy a szocialista országokban egybeesett a termelés korszerűsítése és a mezőgazdaság strukturális átalakítása. Ez a körülmény a kollektivizálás befejezése után is hatott, mivel a munkaerő gyors kiáramlása és a kisüzemi gazdasági épületek nagyon sürgető pótlása következtében a termelés korszerűsítésének elkerülhetetlenül *bizonyos kényszer jellege* volt. A folyamatos termelés érdekében a munkaerőt gépekkel kellett helyettesíteni, és nagyüzemi épületeket kellett emelni a költségekre való tekintet nélkül. A rentabilitás szempontja háttérbe szorult.

Jórészt ez a körülmény adja a magyarázatát annak, hogy miközben *emelkedett az eszközigény, csökkent ennek hatékonysága*. A Statisztikai Hivatal számítása szerint 1969-ben 50 százalékkal több állóeszköz jutott egységnyi nemzeti jövedelem előállítására. Viszont az egységnyi anyagfelhasználásra jutó nemzeti jövedelem csökkenő tendenciát mutat, ami a 70-es években mérséklődött. 100 Ft anyagköltségre jutó nettó termelési érték 1960-ban 116, 1965-ben 98, 1973-ban 75 forint volt.

A 60-as évek első felében a beruházások túlnyomó része csupán pótolta a termelésből kiesett kisüzemi termelőeszközöket, a csökkenő munkaerőt és a termőföldet. Az évtized második felében is a beruházások tetemes része csak kis részben szolgálta a termelés bővítését, mivel

a gyors ütemű strukturális átalakulás következtében úgyszólván elkerülhetetlen téves, hibás és gyorsan avuló korábbi beruházásokat újakkal kellett pótolni.

A *kényszerű helyettesítés* bizonyos elemei mérsékeltebben ugyan, de továbbra is jelen voltak és vannak: a) egyes termelési ágazatok erőltetett és nem mindig rentábilis gépesítése például sürgössé válik azért, mert a terhes kézi munka végzését már nem vállalják; hasonlóképpen sürgető a munkahelyek korszerűsítése, mert a nemzedékváltás következtében a gazdaságok csak így tudják pótolni a kieső munkaerőt; b) az állam több és jobb minőségű terméket igényel. Ám az állam igénye nem minden termelési ágazatnál találkozik a gazdaságok jövedelmi igényével. Ez is óhatatlanul a termelés hatékonyságának romlására vezet.

Még egy fontos oka van annak, hogy a termelés korszerűsítésének költségei gyorsabb ütemben emelkednek, mint a termelés és a gazdaságok jövedelme. Nevezetesen, hogy a *korszerűsítés ipari háttere* nem kellően fejlett. A gépipar és vegyipar drágán állítja elő a mezőgazdaság modern termelőeszközeit, illetve ezeknek tetemes részét az ország kénytelen importálni.

A mezőgazdaságban lassú a felhalmozás és ennek mértéke gazdaságonként igen eltérő. Még a jól gazdálkodó termelőszövetkezetek jövedelme sem elegendő, hogy saját erejükből fedezzék a termelés korszerűsítését. Az ár- és jövedelmi viszonyok ezt nem teszik lehetővé. Ezért az állam hitellel és dotációval támogatja a mezőgazdaság korszerűsítését. A korszerűsítés finanszírozásának ez a módja azonban a beruházások gazdaságossága és hatékonysága szempontjából nem a legkedvezőbb. Emellett az állami támogatásnak és hitelnyújtásnak eléggé szoros határt szab az ország *tőkeszegénysége*, illetve a mezőgazdaságra fordított beruházás viszonylagos szűkössége. Elsősorban ezek a körülmények fékezik a termelés fejlesztése számára egyébként kedvező nagyüzemi feltételeket nyújtó magyar mezőgazdaság gyorsabb ütemű korszerűsítését.

BIRÓ ZOLTÁN:

Változások a tőkésországok energiahelyzetében

Az elmúlt években kirobbant energiaválság — a nyersanyagproblémák kiéleződésével együtt — megrendítette a tőkésországok gazdasági alapjait, és még hosszú ideig érezteti hatását a tőkésvilág gazdasági fejlődésére.

Cikkünk keretében nincs lehetőség az energiaválság okainak, lefolyásának és következményeinek sokoldalú vizsgálatára, csak arra vállalkozhatunk, hogy e válság néhány lényeges megnyilvánulását jellemezzük.

Az energiaválság kialakulása

A II. világháború után, az első békés évektől kezdve döntő befolyást gyakorolt a tőkésországok energiahelyzetére az Egyesült Államoknak az a törekvése, hogy — kihasználva a katonai és gazdasági fölényét — megszilárdítsa Nyugat-Európa és Japán energiatülszórását az amerikai szén- és olajvállalatok behozatalától.

Az 1957—1958. évi világgazdasági válság éveiben a nemzetközi olajkartell nagy mennyiségű olcsó olajjal árasztotta el a világpiacot. Ennek következtében 1957 és 1959 között a Közös Piac országaiban 10 százalékkal csökkent a szénfogyasztás, ugyanakkor 15 százalékkal nőtt az olaj-, illetve az olajtermékek behozatala. A tőkésországok széntermelése — az állami dotációk és az olajra kivetett magas adók ellenére — a hatvanas évek olajdömpingjének hatására rohamosan csökkent.

1960-ban az OECD (Gazdasági Együttműködés és Fejlesztés Szervezete) — amelyben a nyugat-európai országokon kívül részt vett az Egyesült Államok, Kanada és Japán is — új energiaprogramot fogadott el az 1960—1975 közötti időszakra. E program szerint nem ésszerű a hazai energiaforrások erőltetett és a rentabilitás elvének ellentmondó kihasználása, az atomenergia-termelés fejlesztését pedig el kell halasztani, mert ez az energiafajta csak az 1970-es években válik versenyképessé.¹ Ennek megfelelően a nyugat-európai országok szélesre tárták kapuikat a nemzetközi olajkartell olcsó közel-keleti olaja előtt, és csaknem teljesen megszüntették beruházásaikat az energiahordozókat kitermelő iparágakban. Nyugat-Európa energiahordozó-termelése 1961 és 1971 között 3,9 százalékkal, energiafelhasználása 62,5 százalékkal emelkedett. Az energibehozatal hányada az összes energiatülszórásban ez alatt a tíz év alatt 36,5 százalékról 64,5 százalékra, Japánban 54,5 száza-

¹ OECD. L'énergie en Europe. Párizs, 1960.

lékről 98 százalékra nőtt. Nyugat-Európa szénfogyasztásának súlya az összes energiafelhasználásban 59 százalékról 30 százalékra esett vissza.²

A hatvanas években a tőkésországok energiahordozókkal való ellátottságát az évszázad végéig biztosítottak tekintették. Az 1968. évi moszkvai Világenergetikai Kongresszusra beküldött tanulmányok a világ hagyományos energiahordozó-vagyonát kb. 10 trillió tonnára (szénegyenértékű tonna = 7000 Mcal) becsülték, s ebből a biztos tartalékokat kb. 500 milliárd tonnára, ami az 1968. évi fogyasztásnak kb. százszorosa. A biztos olaj- és földgáztartalékok az 1972. évi fogyasztás 34—37-szeresére rúgnak, a széntartalékok pedig a 283-szorosára, a valószínű energiahordozó-vagyon pedig a biztos tartalékok sokszorosa. A fejlődő országok és a tengerfenék geológiai feltérképezése csak az utóbbi években kezdődött el. A hasadóanyagok — az urán- és a tóriumkészletek — bőséges új energiaforrások. Mindez azt bizonyítja, hogy az 1973—1974. évi energiaválság és az energiahordozó-árak ugrásszerű emelkedése nem függött össze közvetlenül az energiátartalékok közeli kimerülésének lehetőségével.

Az alacsony olajár következtében a tőkésországok energiafogyasztásának szerkezete ellentmondásba került a világ hagyományos energiahordozó-tartalékainak szerkezeti összetételével. Az energiahordozó-tartalékok 93 százalékát szénfélék, 7 százalékát szénhidrogének alkotják, míg a világ energiahordozó-fogyasztásában az 1970-es évek elején a szén aránya 23,3 százalék, a szénhidrogéneké 73,8 százalék volt. Az energiahordozó-források egyenetlen földrajzi elhelyezkedése hozzájárult a fejlett tőkésországok energiaellátásának a fejlődő országoktól való fokozódó függőségéhez, ami az energiaválság kirobbanásának egyik lényeges feltétele volt. Észak-Amerika részesedése a világ feltárt olajtartalékaiból 1938 és 1973 között 63,9 százalékról 9,8 százalékra, Dél- és Közép-Amerikáé 13,1 százalékról 6,2 százalékra csökkent, míg a Közép-Kelet részesedése 16,5 százalékról 66,2 százalékra, Afrikáé 0,07 százalékról 13,3 százalékra emelkedett. Egészében a fejlett tőkésországok részesedése az olajtartalékokból 64,2 százalékról 11,4 százalékra esett vissza, miközben az olajfogyasztáson belüli részesedésük 90 százalék körül mozgott.³

A hatvanas évek második felében — a tudományos-műszaki forradalom lényeges tényezőjeként — megnövekedett a fejlett ipari országokban az energiahordozók, elsősorban az olaj és a földgáz fogyasztása, részben a közlekedés és az ipar, részben a háztartások gépesítése és fűtőolajra való áttérés, valamint a petrokémia gyors ütemű felfutása következtében. Míg a hatvanas évek elején a világ energiahordozó-fogyasztása évi 4,5 százalékkal nőtt, addig a hatvanas évek végén már 5,6 százalékkal.⁴ Bár az Egyesült Államokban az olaj- és földgáztermelésben növekedtek a beruházások, s az amerikai olajvállalatok külföldi olajipari beruházásai 1970-re elérték a 20 milliárd dollárt, a beruházások üteme alig követhette az olajfogyasztás 1961—1970 közötti évi átlagos 7,9 százalékos növekedését.

A nemzetközi olajkartell az alacsony olajárakkal távol tartotta a többi tőkésországot a költséges és kockázatos olajkutatótól és -feltá-

² U. N. World Energy Supplies. 1961—1970. 1. 2. sz. táblázat. New York, 1973.

³ Uo.

⁴ Uo.

rástól, a közel-keleti országokkal kötött szerződéseik alapján pedig megakadályozták, hogy más vállalatok is behatoljanak a gazdag olajmezőkre. Az olajkartell az 1960-as években a tőkésországok olajforgalmának kb. 80 százalékát ellenőrizte.

Az amerikai olajtársaságok olajbehozatali kvótákkal védték a hazai olajpiacot az olcsó közel-keleti olaj versenytől. Az olajár szintjét az Egyesült Államokban központilag szabályozták, az árak meghatározását nagymértékben befolyásolták az olajfogyasztó monopóliumok. Hogy az olajárat az amerikai hazai piacon felemelhessék, az olajtársaságok korlátozni kezdték beruházásaikat. A világ 30 legnagyobb olajtársasága 1968—1972 között csak 16 százalékkal növelte olajipari beruházásait, az olajfogyasztás viszont 30 százalékkal növekedett.⁵ Az Egyesült Államokban az olajfúrások száma 1972-ben az 1957. évi szint felére esett vissza.⁶

Az energiahordozókat kitermelő iparban történő beruházások és a népgazdasági beruházások közötti rés növekedésével 1971—1972-ben megváltozott a helyzet a világ energiahordozó-piacán — az olajpiac a vevők piacából az eladók piacává kezdett átalakulni.

Az energiával összefüggő műszaki fejlesztés is főleg az atomenergia felhasználására irányult, amelynek kutatási és fejlesztési kiadásai szorosán összefonódtak a hadiiparával. A szén-, az olaj- és a villamosenergia-ipari vállalatok az Egyesült Államokban csupán jövedelmük 0,2 százalékát költötték kutatásra és fejlesztésre. Az energiaválság kirobbanása előtt ezek a vállalatok megakadályozták, hogy az állami költségvetésből jelentősebb összegeket fordítsanak új energiaforrások kifejlesztésére. A nemzetközi olajtársaságok az alacsony olajárakkal és jelentős megvesztegetésekkel az olajimportáló országokban is hátráltatták az ez irányú kutatásokat, hogy megőrizték az utóbbiak olajbehozataltól való függőségét.

Az energiagazdaság itt vázolt fejlődése magában rejtette az imperialista ellentétek kiéleződését az olajimportáló fejlett tőkésországok és az Egyesült Államok között.

1968-ban az Európai Gazdasági Közösség, az Európai Atomenergia Közösség és az Európai Szén- és Acélközösség Egyesített Energiabizottsága határozati javaslatot fogadott el az európai olaj- és földgázvállalatok megvédéséről, „a külföldi hatalmas olajvállalatok versenytől”, a közösség olajvállalatainak állami támogatásáról, külföldi olajkoncessziók megszerzése és közös energiahordozó-kutatási és -feltárási program megvalósítása végett. A Közös Piac minisztertanácsa azonban a tagországok közötti nézeteltérések miatt a javaslatokat nem fogadta el. E döntésben fontos szerepet játszott az amerikai külügyminisztérium befolyása is.

A haladó arab országokban ugyanekkor felvetették az olajvállalatok államosításának és az olajexport korlátozásának a kérdését. Az Egyesült Államok és a nemzetközi olajtársaságok a számukra veszélyes fejlődés megakadályozására meghírdették a harcot az arab olajtermelő országok részéről az egész Nyugat energiaellátását fenyegető veszély ellen.

Nixon az Amerikai Egyesült Államokat fenyegető energiaválság el-

⁵ Petroleum Press Service, 1973. november.

⁶ Petroleum Economist, 1974. január

leni harc jegyében, a csökkenő olajtermelés következtében előállott olajhiány enyhítésére fellazította az olajbehozatali kvótákat. Az Egyesült Államok olajbehozatala az 1970. évi 66 millió tonnáról 1972-ben 273, 1973-ban 300 millió tonnára nőtt. Ez 1973 első felében az olajkereslet és kínálat közötti viszonylagos egyensúly felbomlásához vezetett a világpiacon. Az olajimportáló fejlett tőkésországok egymással versenyezve növelték felvásárlásaikat nemcsak a jó konjunktúra miatt növekvő szükségleteik fedezésére, hanem egy új közel-keleti konfliktus esetére szükséges készletek felhalmozása végett is. Bár 1973 első felében a Perzsa-öböl országainak olajtermelése 16 százalékkal nőtt, a világ olajtermelése pedig 10,7 százalékkal 1972 első feléhez képest, a nemzetközi olajvállalatok különböző mesterkedései következtében a tőkés világpiacon olajtermék- és olajhiány lépett fel. Az amszterdami tőzsdén jegyzett olajtermékek az 1973. év januárja és júniusa között 2—3-szorosukra szöktek fel.

Az 1973. évi olajválság oka tehát az arab olajexportáló országok által októberben meghirdetett részleges olajembargóig nem a tényleges olajhiány volt, a hiányt a nemzetközi olajvállalatok árfelhajtó manőverei okozták.

Az OPEC megszilárdulásával és a szocialista tábor országainak támogatásával az arab országoknak 1973 októberében sikerült az ellenük irányuló imperialista agressziót visszaverni. Megerősödött pozícióik lehetővé tették számukra, hogy meghirdessék a részleges olajembargót, és az olajárakat az 1973. januári szint négyeszeresére emeljék. Az olajválság ezzel a „drága olaj” válságává változott át, mivel a rendelkezésre álló drága olaj, az új cserearányok jelentős veszteségeket okoztak az olajat importáló tőkésországok kereskedelmi és fizetési mérlegében, s megingatván egész pénzügyi helyzetüket, elmélyítették az általános gazdasági válságot.

Az energiaválság alatt nőtt az olajexportáló országok nemzeti, túlnyomóan állami tulajdonban levő vállalatainak súlya a tőkésországok olajtermelésében. Az olajexportáló országok állami vállalatai a fejlett tőkésországok hasonló állami tulajdonban levő társaságaival együtt részesedésüket a világ olajtermelésében az 1973. évi 43,5 százalékról 1974-ben 59,5 százalékra emelték, míg az amerikai transznacionális vállalatok aránya 45 százalékról 34 százalékra, az angol, illetve az angol—holland transznacionális vállalatoké 11,5 százalékról 6,5 százalékra csökkent.⁷

Összefoglalva az eddigieket, az energiaválság kialakulásában a következő okok játszottak fontos szerepet: az energiahordozó-termelés fokozatos lemaradása a tőkésországok gyors ütemben növekvő szükségletei mögött, az energiafogyasztás szerkezetének eltorzulása, valamint a nemzetközi olajkartell és vele együtt a neokolonializmus pozícióinak gyengülése a fejlődő országok függetlenségi törekvéseinek megerősödése következtében. Az olajárak növekedésével meggyorsult a többi energiahordozó és nyersanyag árának emelkedése, ami tovább mélyítette a világgazdasági válságot.

⁷ Petroleum Economist, 1975. augusztus, 246. l.

A válságból kivezető utak

A válságból való kilábolásra vonatkozó tervek, programok és távlati prognózisok az utóbbi két év folyamán gyakran változtak: az energiapolitikai koncepciók egyes vezető tőkésországok 1976. évi választási kampányával összefüggésben is módosultak.

Az energiapolitikai koncepciók rövid és középtávon arra irányulnak, hogy az energiafelhasználás évi növekedési ütemét az eddiginek a felére csökkentsék. Ugyanakkor — a programok szerint — a lehető legnagyobb mértékben meg kell gyorsítani a hazai energiaforrások feltárását és kitermelését. Minél több olajat, földgázt és atomenergiát, valamint szilárd tüzelőanyagot kell előállítani, továbbá növelni kell a szintetikus fűtőanyagok termelését, ily módon csökkentve az OPEC-országokból származó szénhidrogénektől való függőséget. A közel-keleti olaj árát az 1975. évi szintnek kb. a felére kell lenyomni.⁸

Az energiahordozók felhasználásának csökkentése

Az olajárnövelés következtében a fejlett tőkésországok fizetési mérlegében támadt 35 milliárd dolláros deficit (1974.) csökkentése végett a kormányok energiatakarékossági intézkedéseket léptettek életbe. A takarékosági intézkedések hatását az összes energiafelhasználás csökkenésében nem könnyű kimutatni, mert a gazdasági válság és a rendkívül enyhe időjárás döntő mértékben befolyásolta az energiafelhasználás alakulását.

A tőkésországok energiafelhasználása az utóbbi 30 évben első ízben 1974 folyamán csökkent 1 százalékkal, Nyugat-Európában 3 százalékkal, az Egyesült Államokban 2,2, Japánban 1 százalékkal csökkent, míg a keleti félteke fejlődő országaiban 5 százalékkal emelkedett. Ennél jelentősebb mértékben esett vissza az olajfelhasználás a tőkésországokban — összesen 3,6 százalékkal — a fejlett tőkésországokban 4,4 százalékkal, ezen belül Nyugat-Európában 6, az Egyesült Államokban 4,5, Japánban 2,1 százalékkal.⁹

1975-ben tovább csökkent az olajfogyasztás, az NSZK-ban például 4,5 százalékkal, Angliában 10 százalékkal.¹⁰ Az olajbehozatal 1975 első négy hónapjában kb. 20 százalékkal esett vissza Franciaországban és Angliában, 17—18 százalékkal az NSZK-ban és Dániában.¹¹ A takarékoság eredményeként az NSZK-ban 1 százalékkal csökkent az összes energiafelhasználás 1974-ben.¹²

A válság következtében 1,8 százalékkal visszaesett a tőkésországok szénfogyasztása és villamosenergia-fogyasztása, míg a földgázfelhasználás ugyanilyen mértékben megnőtt. A fűtőanyag-fogyasztás csökkenése az ipari üzemekben és az erőművekben felhasznált pakurában és nehézoilajokban, valamint a fűtésre használt tüzelőolajban volt a legnagyobb mértékű, a benzinfelhasználás alig csökkent. Minthogy

⁸ Petroleum Economist, 1976. január, 9. l.

⁹ Petroleum Economist, 1975. július, 226. l.

¹⁰ Financial Times, 1975. december 4.

¹¹ Petroleum Economist, 1975. július, valamint BIKI, 1975. augusztus 12.

¹² Petroleum Economist, 1976. január, 9. l.

a világ olajtermelése 1973-hoz képest 1974-ben alig változott, az olaj világgpiacán olajfelesleg keletkezett. Az olajfelesleg 1975-ben még tovább növekedett, az OPEC-országok további 2,6 százalékos termelés-korlátozással számolnak. 1975 folyamán tovább növekedtek a felhasználatlan szénkészletek, a villamosenergia-ipar kihasználatlan kapacitása (tartaléka) nagyobb volt, mint az utóbbi 20 év folyamán bármikor. Mindezek következtében az energiaválság jellege megváltozott — az energiahordozók világgpiacán a kínálat felülmúlta a keresletet.

Egyes országokban (például Franciaországban) a kormány rendeletekkel korlátozza az olajbehozatalt. Az energiahordozó-árak emelkedése súlyos teherként nehezedik a tömegeknek az infláció és a munkanélküliség következtében amúgy is süllyedő életszínvonalára.

Az energiahordozók iránti szükséglet korlátozására vonatkozó programok két lényeges tényezőt alapulnak: 1. a bruttó társadalmi termék növekedésének lelassításán és 2. a GNP egységére vonatkoztatott fajlagos energiahordozó-fogyasztás csökkentésén. ENSZ-szakértők véleménye szerint ilyen irányban hat a kormányok deflációs politikája, a demográfiai fejlődés, a munkaerő korlátozottsága, a felhalmozás korlátozottsága következtében keletkező tőkehiány, a szolgáltatási szektor további növekedése, a nyugdíjkorhatár leszállítása és a környezetvédelemmel járó növekvő kiadások is. A GNP évi növekedési üteme Nyugat-Európában számításaik szerint az 1961—1971 közötti 4,7 százalékról az 1976—1990 közötti időszakban 3,2—4,2 százalékra csökken. A GNP növekedésére vonatkoztatott fajlagos energiahordozó-felhasználás 1985-ig 1-ről 0,85-re csökken. Ennek következtében az energiahordozók fogyasztásának évi növekedési ütemét 5 százalékról 2,7—3,6 százalékra mérsékelhetik majd az ipari szerkezet kevésbé energiaigényes irányban való változtatásával és az energiaforrások hatékonyabb felhasználásával. Ebben az irányban hatnak a munkaerő energiával történő helyettesítésének fokozódó nehézségei is.¹³

Az Egyesült Államok „energiafüggetlenségi programja”

Az 1973—1974-ben kidolgozott amerikai energia-önellátási programok azt célozzák, hogy állami irányítással és részvétellel központosítsák az energiagazdaság irányítását, szervezését és finanszírozását, hatékonyabbá tegyék az energiagazdálkodást, s mindezek révén megszilárdítsák az Egyesült Államok vezető szerepét az energiahordozók világgpiacán.

1973—1974-ben a többtucat szövetségi, minisztériumi, tagállami, valamint államközi energiagazdasági szabályozó szervezet a Szövetségi Energia Hatóságba (Federal Energy Administration, FEA) fogták össze, amelyet közvetlenül az elnöki hivatalnak rendeltek alá. Létrehozták az Energiakutatási és -fejlesztési Hivatalt (ERDA), amelynek 1975—1979. évi költségvetését az eddigi évek hasonló célú költségvetési összegének háromszorosára, 11,3 milliárd dollárra növelték. A kutatási alapot 12,5 milliárd dollárral¹⁴ egészítették ki a magánvállalatok terve-

¹³ Commission Économique pour l'Europe. Comité du Charbon. Rapport établi par le Secrétaire. Coal (WP. 1) R. 25. Add. 1975. október, 2—5. 1.

¹⁴ P. L. Ray: The Nation's Energy Future. Washington. 1973. augusztus 1.

zett hozzájárulásával. Ezeknek az összegeknek a 90 százalékát új energiaforrások kifejlesztéséhez szükséges alapkatatásokra és kísérleti üzemek létrehozására fordítják.

Ford elnök 1975 szeptemberében javasolta egy vegyes (szövetségi, illetve magántulajdonban levő) beruházó társaság (Financial Public Corporation) létrehozását, amely elősegíti a tőkének az energiaszektorba való áramoltatását mind az Egyesült Államokban, mind a nemzetközi tőkepiacon, s amelynek alaptőkéje 10 milliárd dollár lenne. Az alaptőke és a kölcsönök együttes összege elérheti a 100 milliárd dollárt.¹⁵ Az Egyesült Államok energiafejlesztésének költségeit 1985-ig 600 milliárd dollárra becsülik. Simon pénzügyminiszter és más befolyásos személyiségek azonban ellenzik a tervet, minthogy az növelné az olajtársaságok hatalmát más gazdasági szektorok rovására.¹⁶

Az Egyesült Államok függetlenítését az energiabehozattól 1985-re tüzték ki. E célból egyfelől az energiahordozó-fogyasztás évi növekedését 4 százalékról 1,5 százalékra kívánják csökkenteni, másfelől a hazai olaj- és szénttermelés 30 százalékos növelésével a szintetikus olaj- és gáztermelés megindításával, s az atomenergia termelésének az 1973. évi mennyiség 15-szörösére emelésével¹⁷ kínálati oldalról is megalapozzák az energiafüggetlenséget.

Az olaj- és földgázkitermelés fejlesztési tervében kitüntetett szerepe van az alaskai olajnak, amelynek évi termelése 1980—1982-re elérheti a 100 millió tonnát. Kitermelése és olajvezetéken, majd tankhajókon történő szállítása azonban rendkívül költséges, barrelenként legalább 11 dollár. Az Atlanti és a Csendes-óceán szárazföldi padozatában több milliárd tonna új olajtartalék feltárását tervezik. Ezt a munkát eddig részben környezetvédelmi szempontok akadályozták, részben pedig az, hogy az itt található készleteket a hadiflotta stratégiai tartalékainak tekintették.

A „Függetlenségi Program” célul tűzi ki 150 millió tonna olajkészlet tárolását polgári célokra, szükségállapot esetére. Ez a mennyiség a FEA szerint fedezi az ország egy évi importszükségletét.¹⁸ A készletezési költségeket (7—8 dollár/barrel) az olajvállalatok nem hajlandók fedezni.

Az 1974. évi terv szerint 1985-ig el kell érni az évi 50 millió tonnás szintetikus fűtőanyag-termelési szintet. Javasolják, hogy a szénből előállított államilag szubvencionált szintetikus fűtőanyagokat minősítsék „stratégiai nyersanyagnak”.¹⁹

Egy kormánytervezet szerint 11 dollár/barrel olajárszint mellett — jelentős állami dotációval — 1985-re évi 50 millió tonna olajpala kitermelése válna elérhetővé.²⁰

A bitumenes homok (másképpen olajhomok) kiaknázása, amelyből Kanadában kb. 50 milliárd tonna olajnak megfelelő tartalékok vannak, jelenleg nem rentábilis. Egy kísérleti üzem Athabasca körzetében évi 3—4 millió tonna olajat termel. A kísérleti üzem tulajdonosa, a Syncrude konzorcium számítása szerint barrelenként 16 000 dollár beruházás volna szükséges az ipari méretű termelés megindításához, 15,60 dol-

¹⁵ International Herald Tribune, 1975. augusztus 23—24. 3. 1.

¹⁶ Petroleum Economist, 1975. október, 378. 1.

¹⁷ Bulletin Européenne d'Information Charbonnière. 21. sz. 1974. november, 8. 1.

¹⁸ Weekly Energy Report, 1975. április 14. 10. 1.

¹⁹ BEIC, 18. sz. 1975. szeptember és 20. sz., 1975. október.

²⁰ BEIC, 21. sz. 1974. november.

lár/barell termelési költség mellett. A termelési költséget 1995-re barrelenként 9 dolláros szintre lehetne csökkenteni.

Az ERDA kutatási programja szerint 1985-ig (20 szénből nyerhető) szintetikusgáz-, illetve olajtermelő üzemet kellene létesíteni, 20 milliárd dolláros beruházással. Ezekben az üzemekben 1985-re évi 50 millió tonna olajnak megfelelő szintetikus fűtőanyagot lehetne termelni. Az ERDA jelenlegi kísérleti üzeimei még a II. világháborúban a németek által alkalmazott technológia alapján működnek. Modernebb üzemeket várhatóan csak 1982—1983-ban létesítenek, vagyis az egész szénleparlási program az 1985 utáni évekre húzódik át.

Az Egyesült Államok „energiafüggetlenségi tervét” az utóbbi időben számos bírálat érte: megvalósításának célját és időtartamát még kormánykörökben sem tartják reálisnak. A stratégiai energetikai autarkiaóra való törekvés kiélezi az ellentéteket Nyugat-Európával és Japánnal, de a fejlődő országokkal is. A tervben foglalt célok az utóbbi két évben nem valósultak meg. 1974-ben és 1975-ben az olajbehozatal hányada az olajfogyasztásban tovább növekedett, és jelenleg megközelíti a 40 százalékot. Az olajbehozattal való függés a legközelebbi két évben — egy újabb szövetségi tanulmány szerint — további 50 százalékkal növekszik majd. Bár az olajfúrások száma 1974-ben 20 százalékkal nőtt, jelentősebb új feltárásokról nem közöltek adatokat. 1975-ben az olaj- és földgázkutatások üteme újra lanyhulni kezdett: ezt a tendenciát az olajtársaságok az alacsony hazai olajárakkal indokolják. Ford elnök az 1976. évi választási kampányra való tekintettel kénytelen volt lemondani az olaj és a földgáz árának emeléséről, a benzin ára pedig még csökkent is. Az olajár korlátozása fékezi az új energiaforrások felkutatására és fejlesztésére irányuló egész tevékenységet.²¹ Ugyanakkor az állami eszközökkel megindított energetikai alap kutatások túlságosan széles tematikája az eszközök szétforgácsolásához és a kitűzött határidők jelentős eltolódásához vezet. Bár az utóbbi két évben új hatalmas központi energetikai kutatóintézeteket hoztak létre, csak 1980-ra számolnak a szűk kutatókapacitás lényegesebb kibővülésével.

Az OECD-országok középtávú energiaellátási tervei (1985)

Az energiaválság az Európai Gazdasági Közösség (EGK) országait és Japánt érintette a legnagyobb mértékben. Ezekben az országokban volt a legnagyobb az elmaradás a legutóbbi két évtizedben az energia-hordozók termelésében, itt torzította a népgazdasági struktúrát a legerősebben az olcsó olaj növekvő behozatala. Az EGK-országok energiaellátási gondjai 1980-ig alig enyhülnek.

Az energiaválságból kivezető út keresése jegyében közös energiapolitika kidolgozására volna szükség, de e tekintetben a Közös Piac országai 15 év óta nem tudtak egységes álláspontra jutni. 1974 februárjában Kissinger külügyminiszternek sikerült az OECD keretében az Energia Koordináló Csoport megalakításával összefogni a legjelentősebb olajimportáló országokat az OPEC elleni harcra. Csupán Franciaország maradt ezen kívül az OPEC-ellenes tömörülésen.

²¹ U.S. News and World Reports, 1976. január 5.

Az Energia Koordináló Csoport energiapolitikai koncepcióját W. Levy amerikai professzor, a nemzetközi olajkartell ismert szakértője ismertette 1974. júniusában. A koncepció lényege a Ford elnök által meghirdetett „függetlenségi program” kiterjesztése volt az OECD-országokra. Levy javaslata szerint az OECD-országok együttes energiafogyasztásának évi növekedési ütemét 1973 és 1980 között 5,1 százalékról 3,3 százalékra kell csökkenteni, az olajfogyasztás évi növekedési ütemét 8 százalékról 2,7 százalékra, az olajbehozatalt 1985-ig az 1972. évi 900 millió tonnás szinten kell rögzíteni. Ennek következtében az OECD-országok olajfüggettsége a közép-keleti országoktól energiaszükségletük néhány százalékára mérséklődne.²² Levy terve az EGK-t a számára földrajzi szempontból legközelebbi körzetből, a Perzsa-öböl országaiból származó olajtól fosztaná meg. A szükséges évi több száz millió tonna olajat Nyugat-Európa főleg az amerikai olajtársaságok közvetítésével, más földrajzi körzetekből szerezné be, egész energiaszükségletének s ezzel feltehetően gazdasági növekedésének ütemét pedig csaknem a felére csökkentené.

Az Energia Koordináló Csoportból 1974 novemberében létrehozták a Nemzetközi Energia Ügynökséget, amely az Egyesült Államok vezetésével a világ 18 legnagyobb olajimportáló fejlett tőkésországát tömöríti. Ez a világméretű állammonopolista integrációs intézmény 25 milliárd dollár alaptőkével működne. Céljai között fontos helyet foglal el a biztonsági olajkészletek felhalmozása, szükségállapot esetén ezek elosztása, új szénhidrogén- és más energiaforrások felkutatása, feltárása, kitermelése és elosztása. Az új energiaforrásokat a lehetőség szerint földrajzilag diverzifikálják, az OPEC-országokon kívül eső, az OECD-országok — elsősorban az Egyesült Államok — számára megbízhatóbb körzetekben összpontosítják. Az egyesülés egyik jelentős célja az olaj vilápiaci árának szabályozása, messzemenően tekintetbe véve az Egyesült Államok érdekeit.

A Nemzetközi Energia Ügynökség további feladata: az OPEC szervezetének felbomlasztása és politikájának hatástalanítása; a közép-keleti országokkal folytatott kereskedelem közös alapokon, kétoldalú külön szerződések kizárásával megszervezendő lebonyolítása (a különszerződés jogát az Egyesült Államok persze fenntartja magának), a közép-keleti országok szembefordítása a Szovjetunióval és új NATO-támaszpontok építése a Perzsa-öbölben.

A Nemzetközi Energia Ügynökség programja nemcsak Franciaország, hanem az EGK más tagországainak az ellenállását is kiváltotta. Az EGK Bizottsága 1975. novemberi határozatában javasolta az EGK Minisztertanácsának, hogy a Közös Piac országaiban a közösség érdekeinek megfelelő energiapolitikai rendszabályokat léptessenek életbe.

Ez a lépés válasz volt az amerikai vezetők — Kissinger, Ford, Schlesinger — 1975 első felében több ízben elhangzott fenyegetéseire, amelyek szerint az Egyesült Államok fegyverrel lép fel az OPEC-országokkal szemben, ha azok tovább emelik az olaj árát. E fenyegetés lényegében az EGK és Japán ellen is irányult, mivel egy új közel-keleti konfliktus esetén az ő energiaellátásuk kerülne súlyos veszélybe. A fenyegetésekkel az amerikai vezetők vissza akarták tartani az EGK-országokat attól, hogy kétoldalú szerződések kötésével versenyezzenek az amerikai

²² Foreign Affairs, 1975. július.

társaságokkal a Perzsa-öbölben, amely — az amerikai sajtó szerint — az Egyesült Államok számára legfontosabb stratégiai körzetté vált.

Az említett ellentétek kifejezésre jutottak az 1976 februárjában az olajimportáló fejlett tőkésországok, az OPEC-országok és más fejlődő országok háromoldalú tanácskozásain. A tanácskozás témája egy új világgazdasági rend kialakítása, a világ energia- és nyersanyagellátásának megoldása, a fejlett, valamint a fejlődő országok közötti kapcsolatok rendezése volt.

Az OECD 1974 végén nyilvánosságra hozott, 1985-re vonatkozó terve egyértelműen arra mutat, hogy megvalósítása esetén tovább erősödnének az Egyesült Államok energetikai pozíciói a társországokkal, elsősorban az EGK-tagországokkal szemben.²³

Az EGK energiámérlegében 1980-ra az olaj részesedése 54 százalék marad, a földgázé 21,6, a széné 20,9, a víz- és az atomenergiáé 3,5 százalék, tehát az 1975. évi energiafogyasztási szerkezethez képest alig lesz lényeges változás.²⁴

1985-ben az EGK energiaszükségletének mintegy 40—50 százalékát kellene behozatallal fedezni. Mivel a közös piaci országok szűkös szénhidrogén-forrásai 15—20 év alatt várhatóan kimerülnek, az EGK energetikai függősége még súlyosabbá válik, szemben a „független” amerikai energiagazdasággal.

Az EGK-országok igyekeznek meggyorsítani energiaellátásuk diverzifikálását: a különféle energiaforrások típusainak kibővítését és földrajzi diverzifikálását. Anglia és Norvégia északi-tengeri olaj- és földgáz-tartalékait használják fel. Más országok is érték el bizonyos eredményeket, amennyiben saját olajtársaságaikon keresztül közvetlenül az olaj-exportáló országokból szerzik be a számukra szükséges energiahordozókat vagy olajlelőhelyeket tárnak fel és olajat dolgoznak fel saját finomítóikban. Ily módon fokozatosan visszaszorítják a nemzetközi olajtársaságokat a hazai piacról.

Részben az említett nemzeti olajvállalatok tevékenysége nyomán, csökkent a nagy amerikai olajtársaságok külföldi olaj- és olajtermékforgalma, annak ellenére, hogy 1974-ben összes forgalmuk növekedett.

Nyugat-Európa energiahordozó-felhasználásában a szénhányad az 1973. évi prognózis szerinti 11—13 százalékkal szemben, az 1975. évi program szerint 1985-re 21 százalékkal növekszik.²⁵

A gazdasági válság következtében a szén-szükséglet valóban csökkent. A széntermelés 1975-ben csak Angliában emelkedett, ez azonban lényegében az 1974. évi bányászstrájk miatt kiesett mennyiség pótlását szolgálta. A többi országban tovább csökkent a széntermelés és növekedtek a szénkészletek. Az NSZK-ban felújították a szénelgázosítási kísérleteket.

Az atomenergia szerepe a távlati energetikai programokban

A tőkésországok távlati energetikai programjainak egyik legjelentősebb célja a villamosenergia-termelés eddiginél gyorsabb ütemű fejlesztése, elsősorban atomerőművek létesítése révén. Az atomerőművek-

²³ Petroleum Economist, 1975. szeptember, 349—350. 1.

²⁴ OECD. Energy Prospects to 1985. I—II. kötet, 1974.

²⁵ CEE. Comitée du Charbon Coal. (WP/R. 25) Add. 1. 1975. október, 4—5. 1.

ből nyert energiával kívánják helyettesíteni az olajat. Ennek megfelelően egyes távlati energiaprognózisokban a villamosenergia-hányad az 1975. évi 25 százalék helyett 2000-re az összesített energiafogyasztásban 50—60 százalékot, ezen belül az atomenergia hányada 30—40—50 százalékot ér el. Az atomerőművekre jutna így az erőművek kapacitásának 40—60 százaléka.²⁶

A tőkésországok villamosenergia-fogyasztásának növekedése az eddigi évi átlagos 7—8 százalékos értékkel szemben 1974-ben ennek a felét sem érte el. Az EGK-országok villamosenergia-fogyasztása 2 százalékkal nőtt, az Egyesült Államoké évtizedek óta első ízben nem növekedett, s még 1975 májusában is alacsonyabb szinten volt, mint az előző év májusában. 1975-ben az áramfogyasztás Franciaországban 1,1 százalékkal csökkent, s az NSZK-ban csak 0,2 százalékkal nőtt.²⁷

Az atomerőmű-megrendelések száma az 1970-es években gyorsan nőtt. 1975. év végén az üzemelő, épülő és megrendelt atomreaktorok száma elérte a 474-et, s még további 186 atomreaktor létesítésére merült fel igény.²⁸

Az Egyesült Államokban 1975 márciusában az üzemelő, az épülő és a megrendelt atomerőművek kapacitása elérte a 226 000 MW-ot. Ebből 1975 végén 39 900 MW üzemelt, a tervbe vett 75 000 MW helyett.

Az atomerőművek építési határidejének eltolódását a reaktorépítőkapacitás szűkössége, a szakemberhiány, a szerkezeti anyagok hiánya, a tőkehiány, az építési és engedélyezési eljárás elhúzódása, az üzembe lépési időszak meghosszabbodása okozta. Mindezek következtében az át-futási idők 5—6 évről 8—10 évre nőttek.

Az 1973—1974. évi gazdasági válság idején ellentmondásos jelenségek mutatkoztak az atomerőművek fejlesztésében. A villamosenergia-ipari vállalatok az Egyesült Államokban — energiahordozó-hiánytól és jelentős árnövekedéstől tartva — újabb atomerőműveket rendeltek vagy rendelési igényt jelentettek be (1973-ban 36, 1974-ben 27 atomreaktorra). Másfelől az áramszolgáltató vállalatok az eddig megkötött 170 atomerőmű-rendelésből 1974-ben 14 rendelést storníroztak, 126 megrendelésnek határidejét pedig 6 hónapnál hosszabb időre halasztották.²⁹

A francia kormány 1985-re kidolgozott atomenergia-fejlesztési programjában az atomerőművek részesedését az erőművi összkapacitásban 70 százalékra emelte. Ezt az arányt a megépült hagyományos erőművek 50 százalékának a leállításával akarják elérni. Az NSZK-ban 1985-ben az erőművek összes kapacitásának 35 százalékát atomerőművek adnák. 1975-ben azonban a kihasználatlan erőművi kapacitások gyorsan növekedtek, ami a kormánykörököt a távlati fejlesztési tervek módosítására készítette. Úgy tűnik, hogy a hagyományos erőművek kapacitása fedezi Nyugat-Európa 1980. évi villamosenergia-igényét. Ez a megállapítás részben még az 1980-as évek elejére is érvényes. Ezért a távlati atomerőmű fejlesztési terveket egy sor fejlett tőkésországban lefagyasztották.

Ugyanakkor néhány nagyobb fejlődő országban jelentős új atomerőmű-fejlesztési igényeket jelentettek be. Irán 10 atomerőmű létesítését tervezi, Brazília 5 milliárd dollárt kíván atomenergia-fejlesztésre for-

²⁶ E. Goodman, Krymm (IAEA) EP (SEM. 3) R. 77. Athén, 1975. május.

²⁷ Atomwirtschaft, 1976. február, 51—53. l.; továbbá 1976. március, 99. l.

²⁸ Economist, 1975. december 6. 74. l.

²⁹ Atomwirtschaft, 1976. február, 50. l.

dítani. Egyes szakértők szerint e tervek és más fejlődő országok hasonló törekvései mögött atomfegyverkezési szándékok húzódnak meg.

1975 első felében Japán 50 százalékkal csökkentette az 1985-ig szóló atomerőmű-program keretében tervezett létesítményeket. Ugyancsak visszafogta a fejlesztést Franciaország, az NSZK és Anglia is.

1975 első felében az egész világon csak 11 új atomerőmű-megrendelés vált ismeretessé, az 1974. első félévében megrendelt 24 erőművel szemben. Az Egyesült Államokban 1975-ben 5 új szerződést kötöttek atomerőmű létesítésére, 19 megrendelést pedig elhalasztottak, míg 1974-ben 27 új megrendelés vált ismeretessé.³⁰

Egy — az Egyesült Államok Atomenergia Bizottsága megbízásából készült — tanulmány adatai szerint az Egyesült Államokban az atomerőművek beruházási költségeiben a közvetett költségek hányada — amely döntő részben tőkeköltség — 1967 és 1973 között 17 százalékról 40 százalékra emelkedett. A fajlagos atomerőmű-építési költségek kb. ötszörösükre növekedtek, így a termelési költségek fűtőanyaghányada mindinkább csökken, s már ma kisebb 10 százaléknál. Ezért, ha az építési költségek tovább emelkednek, elmosódik a különbség az atomerőművek és a hagyományos erőművek fajlagos termelési költségei között.³¹

Ilyen körülmények között a Szövetségi Villamosenergia Bizottság (Federal Power Committee) tanulmánya szerint az erőművek 1980. évi energiafordozó-szükségletében az atomenergia-hányad a tervezett 25 százalék helyett csak 20 százalék lesz, az olajszükséglet 1973—1980 között megkétszereződik, a szénszükséglet kb. 30 százalékkal nő, a földgáz-szükséglet 20 százalékkal csökken.³²

Az atomerőműveket fűtőanyaggal ellátó iparágak — az uránbányászat, a dúsítás, a besugárzott fűtőanyag reprocellálása — tőkeigényesek és néhány, főleg amerikai és angol monopólium ellenőrzése alatt állnak. Ennek következtében az urán ára 1973 és 1975 között fontonként 7 dollárról 25 dollárral nőtt,³³ az urándúsítás díja pedig több mint megháromszorozódott. Reális veszéllyé vált, hogy az atomipari monopóliumok — az árak további felhajtása céljából — mesterséges uránhiányt idéznek elő az 1980-as években.

Mindezek alapján azt a feltevést, hogy az atomerőművek fajlagos termelési költsége csak 50 százaléka lesz a hagyományos erőművek költségének, a szakemberek jó része túlzottan optimistának tekinti. Az államosított energiagazdaságban azonban, ahol a kutatási és fejlesztési kiadások jelentős részét az állami költségvetés katonai célokra szolgáló kereteiből fedezik, az atomenergia olcsóbb lesz a hagyományosnál.

Egyes új reaktortípusok, elsősorban a gyorszaporító reaktorok kifejlesztése gyorsabban haladt előre az EGK-országokban, mint az Egyesült Államokban. E tekintetben szerzett előnyüktől az EGK-országok az 1980-as évek végére az Egyesült Államoktól való energiafüggőségük felszámolását remélik. Amerikai társaságok már több ízben tárgyaltak a francia gyorszaporító reaktor technológiájának megszerzéséről, ennek fejében támogatnák Franciaországot a Westinghouse-licenc alapján épülő könnyűvízes reaktorok elterjesztésében.

³⁰ Ua. 51. 1.

³¹ I. N. Nassikas. Chairman. FPC. Washington. EP SEM. 3) R. 1. 2. Athén, 1975. május. 14. 1.

³² Ua. 14. 1.

³³ Business Week, 1975. augusztus 18. 32. 1.; BEIC. 23. sz. 1975. 9. 1.

Az Egyesült Államokban új törvényt fogadtak el, amelynek értelmében egyoldalúan szabályozza a külföldre kerülő nukleáris berendezések és anyagok szabványait és kivitelét. Ez lehetővé teszi, hogy átmenetileg visszatartsák a külföldre kivitt hasadóanyagokat (mint azt 1975 márciusában már meg is tették), vagy módosítsák már megkötött hosszú lejáratú reaktor- és fűtőanyag-szállítási szerződéseit.

Az atomerőmű-fejlesztés beruházási igénye az OECD-országokban a legközelebbi 10 évben az elfogadott programoknak megfelelően kb. 350—400 milliárd dollár, e létesítmények finanszírozása azonban még megoldatlan kérdés.

Az utóbbi években mind gyakrabban vetődik fel az atomerőművek biztonságos üzemeltetésének kérdése. Az üzemeltetés nem kielégítő biztonsága következtében az atomerőművek kapacitáskihasználási foka 10—20 százalékkal kisebb a hagyományos erőműveknél. Különös élességgel vetik fel ezt a problémát az Egyesült Államok szakértői, mivel az erőművek szabványosítása kapcsán kitűnt, hogy még számos biztonsági probléma megoldatlan.

Egyes korábbi prognózisok szerint az atomerőmű-beruházások 1980-ig a beruházási összegek 3 százalékát kötötték le. Az új gyorsított fejlesztési programok megvalósítása esetén ez a hányad 1985-re eléri a 7—8 százalékot. Ez nem képzelhető el állami részvétel nélkül. Egyes OECD-szakértők azzal számolnak, hogy az OPEC-országok kölcsönöket nyújtanak majd az OECD-országoknak erre a célra.³⁴

A tőkés energiagazdaság helyzetének és kilátásainak megítélése szempontjából igen nagy jelentőségű, hogy a népgazdaság e szférájában az állammonopolista szervezetek már eddig is viszonylag magas színvonalat értek el, különösen a legfejlettebb tőkésországokban. Az energiagazdaság további fejlesztéséhez azonban az államapparátus és a monopóliumok összefonódásának, a nemzetközi integrációnak még átfogóbbá és tervszerűbbé kellene válnia. Csak ez tenné lehetővé, hogy a tőkésországok megbirkózzanak a tőkeigényes energiaellátás — a nemzetgazdaság fejlődése szempontjából döntő — problémájával. Ez a követelmény azonban a tőkés gazdaság belső ellentmondásai és tervszerűtlensége következtében csak részlegesen és lassan valósulhat meg. Az imperialista ellentétek éleződése mind az imperialista hatalmak között, mind a fejlett tőkésországok és a fejlődő országok között jelentős mértékben bonyolítja a tőkés világ energiaellátási nehézségeinek megoldását, fékezi az energiagazdaság általános fejlődését és csökkenti hatékonyságát.

³⁴ Nuclear Engineering International, 1975. február, 121. l.

RIPP GÉZA:

A válság gazdaságtana*

A tőkés gazdaság állammonopolista szabályozásának az 1960-as évek végétől megfigyelhető mind súlyosabb funkciózavarai, amelyek az 1973 végén megkezdődött gazdasági válságban tetőztek, egyben a mai polgári politikai gazdaságtan általános válságának egyre nyilvánvalóbb jeleit is felszínre hozták. 1971 decemberében tartott előadásában Joan Robinson „a gazdasági elmélet nyilvánvaló csődjéről” beszélt, kijelentve, hogy a közgazdaságtan „már másodízben nem tud semmit sem mondani azokról a kérdésekről, amelyek megválaszolása a közgazdászokon kívül mindenkiket a legjobban érdekelne”.¹ Rostow, aki korábban a fejlett tőkésországokban jelentkező társadalmi konfliktusok végét proklamálta — a felhalmozódó válságjelenségekkel szembenézve — arról kényszerült írni, hogy „az ipari társadalom emberének életében valóságos törés figyelhető meg — bizonyos értelemben az első lényeges törés a kibontakozás (take-off) óta”.² A polgári politikai gazdaságtan alapállásában az objektív feltevések módosulása eredményeként bekövetkezett változást a legjellegzetesebb és legátfogóbb formában — a *Time* felmérése szerint — a jelenleg legolvasottabb és legbefolyásosabb amerikai közgazdász, J. K. Galbraith „Közgazdaságtan és társadalmi cél” című műve tükrözi. Különösen szembeütő ez a változás, ha ez utóbbi mű szemléletét összevetjük a szerzőnek 1967-ben megjelent „*Az új ipari állam*” című könyvével. E változás lényege abban áll, hogy a mai kapitalizmus uralkodó szektorának tekintett ipari rendszer szilárdsága helyett e rendszer fokozódó ingatagsága került a közgazdasági vizsgálódások középpontjába.

A mai kapitalizmus ingatagságának tükröződése

A polgári közgazdaságtan ideológiai funkciója, a kapitalizmus apológiája korábban az ún. ipari rendszer szilárdságának bizonyítását követte, ma viszont az ingatagság *beismerését kényszeríti ki*. Az új válsághelyzetre való reagálás ókonzervatív képviselői (F. Hayek, L. Robbins stb.), valamint ezek némileg korszerűbb öltözékben föllépő követői (M. Friedman stb.) szerint a fokozódó ingatagság a tőkés rendszer alapelveitől való eltérés következménye, s a kiútnak az ő szemükben az állammonopolista szabályozás leépítése látszik. Velük ellentétben viszont

* A tanulmány a szerző közeljövőben megjelenő hasonló című könyvének felhasználásával készült.

¹ J. Robinson: *The Second Crisis of Economic Theory*. *The American Economic Review*, 1972. május. 10. l.

² W. W. Rostow: *Politics and the Stages of Growth*. London — New York, 1971. 253. l.

Galbraith az egyedüli megoldásnak e szabályozás további kiterjesztését tekinti, s ezt az „új szocializmus” programjában foglalja össze.

Galbraith korábban is elismerte bizonyos korrekciók szükségességét az „új ipari társadalomnak” a gazdaságon kívüli szférájában, mivel szerinte a termelés hatékonysága az ipari rendszeren belül nem párosul a fontos társadalmi célok szolgálatával. A hatékonyságot képviselő nagyvállalati vezető réteggel, az ún. technostruktúrával és az állami bürokráciával szemben a „nagy szervezeteken” kívül álló értelmiségi rétegekben vélte megtalálni azt a társadalmi erőt, amely a társadalomnak a termelésen kívül eső értékeit megvédelmezheti. Korábbi felfogása szerint az ipari társadalom potenciális belső harmóniáját, a szükséges korrekciókat az teszi lehetővé, hogy a szembenálló erőknek *nincsenek totális céljai* — mindkét erő csupán a saját érdekeltségi területén igyekszik potenciálját érvényesíteni, így a kompromisszum lehetősége adott. „Az új ipari állam”-ban tárgyalt problémakörben a gazdaság ingatagsága kérdésének még nem jutott hely.

A nagy monopóliumok mindenhatóságába vetett hit készítette korábban Galbraith-t arra a feltételezésre, hogy az ipari rendszerben a termelői szuverenitás, a manipulált fogyasztó teljes kiszolgáltatottsága minden objektív akadályt eltávolít az óriásvállalatok tevékenysége és terjeszkedése útjából. A termelői szuverenitás e felfogását nem indokolatlanul tekintette Lindbeck svéd közgazdász a realizálás problémáját eleve megoldottnak tekintő ún. Say-törvényhez való rejtett visszatérésnek, természetesen a megváltozott viszonyoknak megfelelő formában. „A közgazdasági elmélet terminológiájának kontextusában azt mondhatjuk — írta —, hogy ennek az állásfoglalásnak az erősebb változata a nevezetes Say-törvény új formája, amely szerint »a kínálat megteremti a saját keresletét.«.”³

A Keynes előtti polgári közgazdaságtanban a Say-törvény az érték-törvény korlátlan és zavartalan működéséhez kötötte a piacprobléma kiküszöbölését a kapitalizmusban. Galbraith-nél viszont az ipari rendszer harmóniáját az érték-törvény — és vele a piac — kikapcsolása és a tervezéssel való felváltása teszi lehetővé és szükségessé.

„Az új ipari állam”-ban kinyilvánított Say-törvény új változata ideológiai funkciójának megvalósítása azon múlik, hogy sikerül-e fenntartani azt a fikciót, amely tagadja az állammonopolista kapitalizmusban immanensen bennerejlő, a rendszer lényegéhez tartozó működési zavarok létezését. E fikció életben tartását szolgálta az az állítás, hogy az ipari rendszerben a termelés célja elveszíti társadalmi meghatározottságát, a kapitalizmus és a szocializmus ugyanazon tartalom pusztán külső formáivá válnak, és a tényleges döntés olyan csoportok kezébe kerül, amelyek cselekvését a technikai haladás, a gazdasági növekedés társadalmilag semleges szempontjai motiválják.

A Say-törvénynek ebből az új változatából következik az a posztulátum, hogy az árak és bérek alakulását ne a piaci erők spontán játéka, hanem az ipari rendszer által megkívánt tervezés szabályozza. Galbraith leszögezte: „... az ipari tervezés megköveteli az árak ellenőrzését”.⁴

³ A. Lindbeck: *The Political Economy of the New Left. An Outsider's View*. New York — Evanston — San Francisco — London, 1971. 41. l.

⁴ J. K. Galbraith: *The New Industrial State*. Boston, 1967. 189. l.

Majd később hozzátette: „... a bérek és árak korlátozásának rendszere elengedhetetlen az ipari rendszerben. Amint megjegyeztük, sem az infláció, sem a munkanélküliség nem elfogadható alternatíva.”⁵ Galbraith szerint a munkanélküliség mindinkább csak mint az ipari rendszeren — tehát a gazdaság nem monopolizált szektorán — *kívüli* jelenség fordulhat elő. „A hagyományosan értelmezett munkanélküliség fogalma — irta — évről évre veszít jelentőségéből. Egyre inkább az a helyzet, hogy a munkanélküliség adataiban azok a munkavállalók szerepelnek, akik jelenleg az ipari rendszerben alkalmazhatatlanok.”⁶ Mindezek a megállapítások azon a meggyőződésen alapultak, hogy a szakszervezetek szerepe — az ún. kékgalléros munkásokéval együtt — elkerülhetetlenül és folyamatosan csökken. Galbraith megfogalmazásában: „... a szakszervezetek az ipari rendszerben már régóta nem terjeszkednek, hanem teljesen visszaestek. Magatartásuk csaknem minden szempontból kevésbé harcias, és a politikában kevésbé hatalmasak, mint korábban.”⁷ Majd hozzátette: „Világos, hogy az ipari rendszer kedvezőtlen a szakszervezetek számára.”⁸ Végso következtetésként pedig megállapította: „Az ipari rendszer fölemelkedésének együttes hatása az, hogy nagyban gyöngíti a szakszervezetet mint társadalmi erőt.”⁹

„Az új ipari állam” című könyvében Galbraith kimutatta ugyan a fogyasztói szuverenitás, sőt az állampolgári szuverenitás illuzórikus voltát a „nagy szervezetek” uralmával szemben, s a polgári gazdaságtan — és nemcsak a gazdaságtan — e kedvelt dogmaiban az ipari rendszer érdekeit kifejező ideológia megnyilvánulásait tárta fel, de az ebből fakadó veszélyeket éppen abból vezette le, hogy a maga szférájában az ipari rendszer stabilitása kikezdzhetetlen és megingathatatlan. Az ipari rendszer szilárdságának fikciója burkoltan az állammonopolista szabályozás mindenhatóságának fikcióját fejezte ki. Eszerint a gazdaság uralkodó, monopolista szektorában a piaci erők hatása kiküszöbölődött, s ennek következtében az árak, valamint a bérek szabályozásának, az infláció és a munkanélküliség együttes felszámolásának lehetősége kétségbevonhatatlan dogmává lépett elő.

A valóság tényei azonban nem hagyták magukat zavartatni attól, hogy Galbraith az általa megkonstruált ipari rendszerben nem hagyott helyet a tőkés termelési viszonyokból fakadó törvényszerűségeknek. A nagy társaságok elméleti „mentesítése” az értéktörvény hatásától már a hetvenes évek fordulóján sem akadályozta meg azt, hogy jó néhány óriásmonopólium (Penn Central Railroad, Lockheed stb.) az úgymond nem létező piaci tényezők hatására csődbe menjen vagy a csőd szélére kerüljön. A bérek és az árak ellenőrzésére, az infláció kiiktatására vonatkozó magabiztos feltételezés pedig valószínűleg díjazásra esélyesen szerepelhetne a közgazdasági képtelenségek vetélkedőjén. Hasonlóképpen groteszk a mai olvasó szemében az olyan ábrázolás, amely szerint a munkanélküliek serege legfőlőbb az ipari rendszerben alkalmazhatatlan páriákból állhat, amikor köztudomású, hogy 1974 utolsó és 1975 első hónapjaiban a munkanélküliség különösen kirívóan éppen a Galbraith

⁵ Ua. 259. 1.

⁶ Ua. 233—234. 1.

⁷ Ua. 263. 1.

⁸ Ua. 274. 1.

⁹ Ua. 275. 1.

szerint is az ipari rendszer legfontosabb részét jelentő gépkocsiiparban növekedett. S ha a burzsoá tömegpropaganda egész gépezete a szakszervezeteket próbálja felelőssé tenni az inflációért, akkor a sorból időnként kitáncoló, óvatos duhaj Galbraith-nek is módosítania kell a szakszervezetek elkerülhetetlen tévesztéséről szóló tételét.

A termelőerők és a termelési viszonyok közti, a mai kapitalizmusra jellemző ellentmondást Galbraith korábban oly módon próbálta meg eltüntetni, hogy egyrészt a termelés és a tőke koncentrációja és centralizációja által létrehozott ipari rendszert a termelési viszonyok jellegétől független képződményként ábrázolta, másrészt pedig a stabilitás alapjaként tüntette föl. A megváltozott körülmények a továbbiakban már nem tették lehetővé e két tétel összekapcsolását. A Galbraith által képviselt — a mai polgári közgazdaságtanban döntő szerepet játszó — közgazdasági felfogás ideológiai funkciója az lett, hogy továbbra is megpróbálja az ipari rendszer társadalmilag semleges jellegét fenntartani, *fel kellett adnia azonban az e rendszer stabilitásáról oly nagy gonddal szőtt illúziókat*. Hogy e kettős feladat végrehajtása nem kis nehézségekbe ütközik, az világosan kitűnik Galbraith-nek a konvergenciaelmélettől való hallgatólagos visszavonulásából. Hiszen az ipari rendszer társadalmilag semleges jellegének és belső ingatagságának az együttes elméleti feltételezése csak akkor felelne meg a konvergenciaelmélet követelményeinek, ha az ipari rendszer ingatagságának tényezőit nemcsak a mai monopolkapitalizmusban, hanem a szocializmusban is ki lehetne mutatni. E feladat megoldásának feltételei azonban nincsenek meg a magát valamenynyire is komolyan vevő polgári politikai gazdaságtan számára. E területen ezért az ideológiai visszavonulás elkerülhetetlen. A megváltozott helyzet egyik legfontosabb következménye, hogy a polgári politikai gazdaságtan többé nem térhet ki az elől, hogy — legalább közvetett módon — ne ismerje el a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondást a mai kapitalizmusban. Ez gyökeres változás a burzsoá ideológiának az 1950—1960-as években elfoglalt alapállásához képest.

A „Közgazdaságtan és társadalmi cél” című munkában az ingatagság oka éppen az, ami korábban a stabilitás alapja volt: a termelés és a tőke koncentrációja, illetve centralizációja eredményeként létrejött, az immár tervezési rendszernek elkeresztelt ipari rendszer túlsúlya és az ebből fakadó egyenlőtlenségek. Ez az ingatagság és a vele összekapcsolódó egyenlőtlenségek meghatározó oka Galbraith szerint a tervezési rendszer (a gazdaság monopolizált szektora és általában a „nagy szervezetek” uralmának szférája) és a piaci rendszer (a gazdaság nem monopolizált része, valamint a „nagy szervezetek” szféráján kívül álló intézmények, tevékenységek stb.) egyenlőtlen fejlődése.

Galbraith új könyvének minduntalan visszatérő alap gondolata, hogy „A modern gazdaság központi problémája az egyenlőtlen fejlődés.”¹⁰ Ebből az egyenlőtlen fejlődésből vezeti le a szerző a mai gazdaság alapvetőnek tekintett ellentmondását, a tervezési és a piaci rendszer közötti egyenlőtlenséget: „... a tervezési és a piaci rendszer között — írta — nem az egyenlőség a tendencia; az alapvető tendencia az egyenlőtlenség. A tervezési és a piaci rendszer közötti viszony, fejlődési ütemük egyenlőtlensége, az utóbbinak az előbbi általi kizsákmányolása, a jövedel-

¹⁰ J. K. Galbraith: *Economics and the Public Purpose*. Boston, 1973. 276. 1.

mek ebből adódó egyenlőtlensége a modern gazdaság központi vonásai.”¹¹

A piaci és a tervezési rendszer fejlődése közötti egyenlőtlenségben Galbraith egy olyan mágikus formulát vél felfedezni, amelynek segítségével egycsapásra megmagyarázható a mai világ valamennyi fontos elentmondása. Így a mai imperializmus Galbraith szerint nem más, mint a tervezési és a piaci rendszer közti egyenlőtlenség nemzetközi kivetítő-dése: „Ez határozza meg az imperializmus jellegét a harmadik világban. Ez annak a viszonyoknak a kiterjesztése, amely a magas fejlettségi fokon álló országokban a tervezési és a piaci rendszer között uralkodik. Akár a fejlett országok piaci rendszerében: a kínálat bősége, a minimális vagy semmilyen ellenőrzés az árak felett, az önmagát a kizsákmányolásra alkalmassá tevő munkaerő-kínálat — mindez ténylegesen kedvezőtlen cse-rearányt jelent. Az eredményt a jövedelmek egyenlőtlenségének ugyanaz a tendenciája a fejlett és fejletlen országok között, amely az ipari ország-on belül a tervezési és a piaci rendszer között figyelhető meg.”¹² Ebben az ábrázolásban tehát a mai kapitalizmus nem egyéb, mint a piaci rendszer uralma alatt álló elmaradott országok nemzetközi cserearányromlása a fejlett országokkal szemben, amelyekben a tervezési rendszer uralkodik. De ez a mágikus formula arra is alkalmasnak látszik, hogy igazolja az amerikai hegemoniát az imperialista világrendszeren belül: „Magasabb ipari fejlettségének megfelelően az Egyesült Államoké a legfejlettebb tervezési rendszer. Ennek megfelelően sokkal több transznacionális mű-veletekre felkészült társasággal rendelkezik, mint bármely más ország. Nincs semmi amerikai abban, amit amerikai kihívásnak neveztek el; ez a modern tervezési rendszer kihívása.”¹³ A tőkés világrendszer ingatag-ságának az egyik legfőbb okát jelentő nemzetközi társaságok így pusztán a *termelés koncentrációjának* és *centralizációjának* a következményei-ként jelennek meg, s teljesen elvész az az összefüggés, hogy e folyamat társadalmi oldala a *monopoltőke koncentrációja* és *centralizációja*. Homály borul arra is, hogy a világ gazdaság ingatagságában nem egyszerűen a termelés koncentrációja és centralizációja eredményeként létre-jött, szociálisan semleges tervezési rendszernek, hanem az állammonopolista kapitalizmusnak, a tőkésországok nemzetközi kapcsolatainak, a neokolonializmus elveire épített gazdaságpolitikának a mélyülő funkció-zavarai mutatkoznak meg.

Az állammonopolista szabályozás fokozódó funkciózavarait Galbraith arra próbálja visszavezetni, hogy a tervezési rendszer, amely a második világháború után alkalmasnak bizonyult a két világháború közötti hanyatlás okozta stabilitáshiány megszüntetésére, az utóbbi időben forrása lett egy emelkedő irányzat által kiváltott ingatagságnak — az infláció-nak. A tervezési rendszernek az egész gazdaságban betöltött uralkodó szerepéből következik, hogy a stabilitásnak ez a hiánya a gazdaság valamennyi szektorában megmutatkozik. Ez a megváltozott helyzet Galbraith gondolatvilágában a következőképpen tükröződik: „Az elmúlt negyedszázadban valamennyi ipari ország ellenőrzés alá vonta a »lefelé« tartó ingatagságot. Az árak, a bérek és a termelés lefelé vezető kumulatív spirálisának kísértete visszavonult. Ehelyett az ipari országok egysé-

¹¹ Ua. 132. l.

¹² Ua. 125. l.

¹³ Ua. 170. l.

gesen az emelkedő irányzatú instabilitás — az infláció — elleni küzdelemben találták magukat. A kumulatív recesszióhoz hasonlóan ez az infláció, a tervezési rendszerből szétáradva, megingatta a piaci rendszer és a gazdaság társadalmi szektora bér- és más költségstruktúráit is.”¹⁴

Az inflációnak mint alapvető destabilizáló tényezőnek a kiemelése annak beismerésével volt egyértelmű, hogy a tervezési rendszeren belül hiányzik az árak és a bérek stabilitásának fenntartásához és helyreállításához, a spontán inflációs folyamatok kiküszöböléséhez szükséges mechanizmus. A tervezési rendszerben az árak és bérek meghatározása többé már nem a nagy társaságok egyoldalú akciója, hanem a szakszervezetekkel való kényszerű kompromisszum eredménye. „Az új ipari állam”-ban a szakszervezetek még az ipari rendszerből fokozatosan kiszoruló erőnek tűntek, a „Közgazdaságtan és társadalmi cél” viszont már a tervezési rendszer egyenrangú alkotórészeként — mint a „nagy szervezetek” egyikét — ábrázolta őket. Az árak feletti hatalmat a nagy monopóliumok most már csak az infláció elszabadítása árán tudják megvalósítani. Az állásfoglalásnak ez a megváltozása jól kivehető Galbraith következő megállapításából: „Az árakat (ti. a tervezési rendszerben) szintén ellenőrizni kell, mivel némely költségek alakítása, nevezetesen a munkaerőköltségeké nem áll teljesen a vállalat hatalmában. A vállalatnak, hogy megvédje magát, képesnek kell lennie az árak növelésére, hogy így ellensúlyozza a bérköltségek emelkedését, amelyet nem tud kivédeni. Inflációs következményeit figyelembe véve ez nem kis fontoságú dolog.”¹⁵

A tervezési és a piaci rendszer közti egyenlőtlenség egyik döntő tényezőjét Galbraith éppen abban látja, hogy a piaci rendszerben működő inflációelhárító mechanizmus a tervezési rendszerben inflációteremtő mechanizmusnak adja át a helyét. „A piaci rendszerben — írta — az árak fölötti ellenőrzés hiánya azt jelenti, hogy a vállalatnak, legalábbis kezdetben, a bérnövekedés egy részét vagy egészét fel kell szívnia. Ezzel ellentétben a tervezési rendszerben a megnövekedett bérköltségeket könnyen át lehet hárítani a közösségre. A munkásokkal való minden konfliktusnak egy harmadik fél költségére való megoldási lehetősége azt jelenti, hogy az ipari rendszeren belül nagymértékben csökken a munkások és a technostruktúra közti feszültség. Ez azt is jelenti, hogy az általános béremelkedést várhatóan általános áremelkedés követi...”¹⁶

Az állammonopolista kapitalizmusnak az 1970-es évek elejétől mind jobban kibontakozó válsága a Galbraith által képviselt polgári közgazdasági felfogásban a következő tétel formájában jelenik meg: bár a tervezési rendszer fő alkotóelemei — a „nagy szervezetek” — között nagyjában-egészében megvalósítható a harmónia, ez azonban — az egyenlőtlen fejlődés következményeként — társadalmi méretekben nem stabilitást, hanem ingatagságot hoz létre. Az ipari rendszer és a társadalom céljai közötti, korábban is elismert ellentmondások — az ökológiai válság, az alapvető közszolgáltatások elhanyagolása, az egészségügy botránys helyzete, a szegénység a bőségben stb. — mellé lép a gazdaság alapvető ingatagsága, amely e koncepció szerint is lényeges reformokat kíván.

¹⁴ Ua. 188. l.

¹⁵ Ua. 113. l.

¹⁶ Ua. 118. l.

A polgári politikai gazdaságtan apologetikus funkciója megköveteli, hogy a válság elismerését elszakítsák a válság valóságos okaitól, s ily módon a mai állammonopolista kapitalizmus *reális világát* egy, az apológia megváltozott szükségleteinek megfelelően *megkonstruált világ* helyettesítse. Ez mindenekelőtt abban a szemléleti torzulásban mutatkozik meg, amely a válság valóságos oka — a monopóliumok uralma — helyébe a „nagy szervezetek” uralmát állítja. A korábbi ipari rendszert felváltó tervezési rendszerben a technostruktúra és az állami bürokrácia mellett a szakszervezetek is a hatalom birtokosai — s a rendszer ingatagságának egyik legfőbb tényezőjévé lépnek elő. Mindezzel Galbraith nézeteinek sajátos metamorfózis-sorozata újabb állomásához jutott el: az 1950-es években a szakszervezetek mint a nagy monopóliumok uralmát „kiegyenlítő erők” biztosították az amerikai kapitalizmus stabilitását; az 1960-as években befolyásuk fokozódó visszaszorulása volt az ipari rendszer feltartóztathatatlan előrehaladásának és zavartalan működőképességének a feltétele; az 1970-es évek elején a nagy monopóliumok szinte egyenrangú szövetségeseiként lépnek fel a tervezési rendszeren kívüli erőkkel szemben, s mint e rendszer alkotóelemei válnak a rendszer ingatagságának forrásaivá. A közös vonás mindezekben a koncepciókban az, hogy a szakszervezetek szerepe sohasem tényleges helyzetükből, hanem abból az ideológiai funkcióból következik, amelyet Galbraith váltakozó koncepcióiban be kell tölteniük.

A fejlett tőkésországok érlelődő válságával szembenézve Galbraith az állammonopolista szabályozás korlátozottságát abban az ellentmondásnak látszó formában is megfogalmazza, hogy *a tervezési rendszeren belüli stabilitás szükségszerűen növekvő ingatagsághoz vezet társadalmi méretekben*. A technostruktúra és a szakszervezetek érdekegyeztetése — s ez éppen a szakszervezetek jelentőségének újraértékeléseiből következik — a tervezési rendszerben nem valósítható meg a bérek és az árak stabilitása útján, de az összehangolás megvalósítható a bérek és a profitok reálértékének a megőrzésével, sőt emelésével oly módon, hogy a megnövekedett bérköltségeket az árak emelésével a fogyasztókra hárítják át. Ebben eltorzítva — egyebek között — az a reális folyamat tükröződik vissza, hogy az elszabadult infláció viszonyai között, amikor az áremelkedés üteme krónikusan felülmúlja a termelékenység növekedését, a bérek és a profitok reálértékének megőrzését is csak az árak állandó emelésével lehet elérni. (Az természetesen a valóságos összefüggés fejtegetőre állítása, hogy az inflációnak a mai monopolkapitalizmusban rejlő strukturális okai helyett a szakszervezetek által kikényszerített bérnövekedés válik az általános áremelkedés előidézőjévé.)

A tervezési rendszernek ez az így értelmezett belső stabilitása azzal jár, hogy egyre fokozódó mértékben végbemegy a jövedelmek átcsoportosítása a tervezési és a piaci rendszer között, az előbbi javára — vagyis az infláció következményeként a megtermelt nemzeti jövedelemnek egyre nagyobb része jut a nagy monopóliumok tulajdonába. Nemzetközi vonatkozásban pedig ugyanez a folyamat megy végbe az iparilag fejlett és az elmaradott országok között — az imperialista hatalmak egyre jobban kizsákmányolják a neokolonialista függésben levő országokat. A valóságos kapcsolatokat elleplező és eltorzító terminológián kívül mindebben nincs semmi olyasmi, ami a marxisták szemében újdonságnak számítana.

A nagyon is szemérmes beismerésen kívül az az igazán figyelemreméltó, hogy a kizsákmányolási mechanizmusnak ez a nemzetközi formája a kapitalizmus válságának új fokán — nem utolsósorban a belső és a nemzetközi fizetési rendszer erőzójának következményeként — a mai polgári közgazdaságtan egyik vezető képviselője szerint jelenleg már a monopolkapitalista gazdaság uralkodó szektorainak a pozícióit is közvetlenül veszélyezteti.

A „nagy szervezetek” fétise

A „nagy szervezetek” mint a „modern ipari társadalom” jellegét meghatározó alapvető intézmények szerepének előtérbe állítása Galbraith rendszerében több, egymással összekapcsolódó ideológiai feladat megoldására szolgál. *Először is* e felfogás szerint a „nagy szervezetek” uralma a felelős a társadalmi-gazdasági ingatagság fokozódásáért. Ily módon eleve kiküszöbölődik e szervezetek társadalmi meghatározottságának, s ezen belül a fennálló szervezetek struktúrája és a társadalom osztályszervezete közti összefüggésnek a problematikája. A nagy monopóliumok és a szakszervezetek viszonyának galbraith-i ábrázolásában eltűnik a burzsoázia és a proletariátus közötti ellentét. *Másodszor* a „nagy szervezetek” hermetikus elszigeteltségének azt az értelmezését rejti magában, hogy tevékenységükben kizárólag a maguk autonóm fejlődéstörvényeit követik, és ezek a minden konkrét történelmi-társadalmi tartalmat nélkülöző törvényszerűségek szabják meg tevékenységük jellegét. És végül *harmadszor* a „nagy szervezetek” adott formájukban egyszerre lesznek a mai társadalom intézményi rendszerének szükségszerű, uralkodó alkotóelemei és az általuk előidézett ingatagság megszüntetésére irányuló reformprogramot megalapozó kritika célpontjai. E fiktív összefüggések ideológiailag megkonstruált rendszerében a kritikának a felszínen nagyon radikálisnak tetsző szövegei azonban kiáltó ellentétben vannak a bírálatból folyó gyakorlati konzekvenciák „mértéktartó” szerénységével.

A koncepcióban bekövetkezett változás ellenére a „nagy szervezetek” öncélúságának, a társadalmi környezethez — a kapitalizmushoz vagy a szocializmushoz — fűződő kapcsolataik semlegességének a tétele *maradandó vonás* Galbraith nézeteinek evolúciójában. Ez tükröződik a következő állításában is: „Valamilyen véletlen csoda vagy esetleges szándékosság eredményeként a szervezetek céljai talán ugyanazok, mint a közösségéi. Nem meglepő, hogy az ilyen csoda vagy elrendezés hiányában a szervezet és nem a közösség céljai teljesülnek.”¹⁷ A szervezetek abszolút öncélúságának dogmája még annak a feltevését is kizárja, hogy a társadalmi viszonyok változása kihathat a szervezet jellegére és tevékenységének tartalmára. Galbraith fontosnak tartotta, hogy ezt explicit módon is kifejezésre juttassa: „... a hatalom problémája nem a magán-szervezetből, hanem a szervezetből ered.”¹⁸ Az elvontan felfogott szervezetnek a társadalom egésze fölötti hatalmából következik Galbraith rendszerében az arc nélküli bürokrácia mindenhatósága, ami a kapitalizmus és a szocializmus közötti választás értelmetlenségének ideológiai

¹⁷ Ua. 3. l.

¹⁸ Ua. 219. l.

igazolására szolgál: „A magánbürokrácia saját érdekeinek megfelelően uralkodik. Ugyanezt teszi az állami bürokrácia is. Miért cserélnénk fel az egyik bürokráciát a másikra?”¹⁹

A „nagy szervezetek” szerepének ez a fetiszizált ábrázolása teszi értethetővé Galbraith nézeteinek népszerűségét a mai társadalom objektív realitásai ellen a kispolgári-anarchista szabadságfogalom jegyében tiltakozó új baloldal ideológusai körében. Erre a különös eszmei rokonságra figyelt fel Samuelson is, amikor Lindbeck már említett könyvének előszavában ezeket írta: „Nevetséges John Kenneth Galbraith-t forradalmárnak vélni, bár az új baloldal köreiben gyakran idézik; nincs hiány e baloldal kritikájából sem, amely Thorstein Veblen visszhangját és a saját maga által leírt új ipari állam apologétáját látja benne. Mégis Galbraith eszméinek a mai jelentősége messze túlszárnyalja azt a befolyást, amelyet Veblen életében vagy halála óta gyakorolt.”²⁰ Maga Lindbeck ezt a nem minden pikantériát nélkülöző eszmei kapcsolatot a két ideológia között így körvonalazta: „A »manipulált fogyasztó« elmélete is összecseng Galbraith-nek arra vonatkozó nézeteivel, hogy hogyan alakítják a nagy társaságok a fogyasztói preferenciákat. Ténylegesen az új baloldalnak számos, a fejlett tőkés társadalmak ellen felhozott érve szembetűnően hasonlít azokhoz, amelyeket Galbraith „Az új ipari állam”-ban fejtet ki, noha Galbraith-nek a nagy társaságok iránti csodálata és konkrét javaslatai (vagy inkább messzemenő javaslatainak a hiánya) természetesen elfogadhatatlanok az új baloldal számára. Ezért úgy látszik, hogy a Galbraith és az új baloldal közti hasonlóságok inkább kiinduló feltételezéseikben, semmint következtetéseikben állnak fenn.”²¹ A kiinduló feltételezéseknek ez a rokonsága teszi lehetővé, hogy az új baloldal a maga kritikáját az általában vett „ipari társadalomra” terjessze ki, s ezzel nagyvonalúan eltekintsen a kapitalizmus és a szocializmus megkülönböztetésétől.

Ha a „nagy szervezetek” iránti csodálat „Az új ipari állam” megírása óta a kapitalizmus kifejlődő új válságjelenségeinek hatására lankadt is, semmit sem változott azonban az a fetiszizált szemlélet, amely a társadalom egész viszonylatrendszerében eligazító koordinátákat a teljesen formálisan felfogott intézményi-szervezeti struktúrában vélte fölfedezni.

Galbraith a „nagy szervezetek” mindenhatósága nélkülözhetetlen kiegészítőjének tekinti, hogy az ideológia tudományos formáit — ezen belül különösen a közgazdaságtudományt — saját érdekeiknek vessék alá, és egyidejűleg kezükben tartásuk a tömegtájékoztató eszközöi fölötti tényleges hatalmat. Galbraith nézőpontjából úgy látszik, mintha az ideológia nem a társadalom uralkodó termelési viszonyait tükrözné, hanem az elvontan-formálisan értelmezett intézményi-szervezeti struktúra függvénye volna. A közgazdaságtan így nem a monopoltőkének, hanem az öncélú, önmagáért való szervezetnek az érdekeit szolgálja. „A szervezetek saját érdekeinek megfelelő, de társadalmilag kifogásolható hatalomgyakorlása így ki van űzve — vagy alapjában véve ki van űzve — a hivatalos közgazdasági elméletből.”²² A tömegtájékoztató eszközöi

¹⁹ Ua. 277. l.

²⁰ A. Lindbeck: I. m. XIV. l.

²¹ Uo. 9. l.

²² J. K. Galbraith: Economics and the Public Purpose. 6. l.

fölötti ellenőrzés hatékonyságáról a szerző a következőképpen fogalmazza meg nézeteit: „A tömegtájékoztatási eszközök vonatkozásában a tervezési rendszer hatalma nem a vélemények nyílt ellenőrzésében ölt testet, hanem abban a képességében, hogy saját érdekeit azonosítja azzal, ami a hétköznapi politikában alapvetőnek és tiszteletre méltónak látszik. Ezért, noha a tőle eltérő érdekes vélemények nehézségek nélkül hangot kaphatnak, a tervezési rendszer szükségletei alkotják a normát, amelyhez a vita végül is visszatér.”²³

Ezt a pluralista demokráciáról szőtt illúziókat szertefoszlatozó, nem érdektelen beismerést azonban ideológiailag a mai kapitalizmus korszerű apológiájának követelményei motiválják. A polgári közgazdaságtan — és a polgári ideológia egyéb eszközei — e felfogásból következően nem a mai monopolkapitalizmus, hanem a „nagy szervezetek” uralmát szolgálják; a szervezetek uralmának fétise az okok és okozatok hamis láncolatát hozza létre, amelyben éppen a meghatározó láncszemeknek, a társadalmi viszonyoknak nem jut hely. E viszonyok megváltoztatása a formálisan felfogott intézményi-szervezeti struktúrát — nagy társaságok, állam, szakszervezetek stb. — nem szünteti és nem is szüntetheti meg, ezért a fennálló társadalmi rendszert nem lehet felelőssé tenni a fölismert anomáliákért. Ilyen körülmények között az egyedüli konstruktív megoldásnak a fennálló állapotok fenntartása látszik, kisebb kozmetikai műveletekkel. A „nagy szervezetek” fetiszizált szemléletéből ezért nem a mai kapitalizmus valamiféle radikális kritikája, hanem az apológia korszerűsített — bár korántsem eredeti — formája következik.

Ez a fetiszizált szemlélet Galbraith-nél az ipari társadalom elméletének szinte minden irányzatára jellemző technicista felfogással párosul. A vállalat jellegét így a vállalat mérete, technikai felszereltsége, belső szervezetének bonyolultsága stb. határozza meg. A vállalat ily módon pusztán szűken értelmezett gazdálkodási szervezetnek tűnik, nem pedig a társadalomban uralkodó termelési viszonyok konkrét megjelenési formájának. Az elmélet látókörén kívül marad mind a szocialista és a tőkés-vállalat, mind pedig a kapitalista országokon belül a nagy monopóliumok és a monopolizált szektoron kívüli vállalatok közti lényeges különbség, s ezt a vállalatok méretbeli, a szervezetségi és a technikai színvonal tekintetében fennálló eltérései helyettesítik.

E megközelítési mód lehetőséget nyújt Galbraith-nek arra, hogy a „nagy szervezetek” apológiája elleni támadás ürügyén fejtsse ki a mai kapitalizmus modernizált apológiáját. Különösen érdekes ebből a szempontból az, amit 1974-ben egy amerikai folyóiratban közölt tanulmányában fejtett ki. Ebben egyebek között a következők olvashatók: „A modern nagy társaságok központi tendenciája — és az egyre erősödő vitát kiváltó problémák forrása — nagyjából így összegezhető: növekvő mérete és feladatának fokozódó műszaki és társadalmi bonyolultsága miatt a társaság idővel elveszti azt a jogát, hogy vállalkozói és tőkés intézménynek tekintse . . .” Majd hozzátette: „Haggyák, hogy a radikális inkább a tőkést, mint az arc nélküli ipari bürokratát tartsa ellenségének . . . A modern nagy társaság hatalmas erő. És valójában a saját

²³ Ua. 159. l.

bürokráciájának a teremtménye — annak a hatalmas szervezetnek, amelyet másutt technostruktúrának neveztem el.”²⁴

A tervezési rendszer uralmának azonosítása a „nagy szervezetek” uralmával az elméletben odavezet, hogy a tervgazdaság *nem a társadalom tulajdonviszonyaival, hanem a vállalatok méreteivel* összefüggő kategória lesz. Így lehetséges — legalábbis elméletileg — az értéktörvény mechanizmusának, a piaci konkurrenciának kiküszöbölése a termelés szabályozásából a fejlett tőkésországok gazdaságában. Az alapvető közgazdasági kategóriáknak ez a technicista interpretációja a modern nagyvállalatok termékstruktúrájának és az ehhez tartozó technikai-technológiai feltételeknek, valamint a piacszerzés korszerű módszereinek a szükségszerűen hosszú távú vállalati tervezését teszi meg a tervgazdaság döntő kritériumává. Csakhogy mindez még egyáltalán nem jelenti a vállalatok egymás közötti, valamint a vállalatok és a fogyasztók közötti viszonyainak a népgazdaság egészét átfogó tervszerűségét — még a tőkésállam eleve korlátozott gazdasági szabályozó rendszerének a bekapcsolásával együtt sem. Galbraith ezt a dilemmát a „termelői szuverenitás” koncepciójával próbálta megoldottnak feltüntetni. Bár a „termelői szuverenitást” levezetve találon mutatta ki az állítólagos fogyasztói szuverenitást központba helyező piaci önszabályozó rendszerekre építő egyensúlyi elméletek tarthatatlanságát, mégsem volt képes arra, hogy a „nagy szervezetek” szuverenitásának fétisével tartósan elleplezze a mai kapitalizmus valóságát. A termelői szuverenitás fikciója csak addig lehetett ideológiailag hatékony, amíg a gazdasági fellendülés a kapitalizmus lényegéből fakadó realizálási problémát időlegesen elrejtette. Amikor a termelői szuverenitást (Galbraith szerint) a legjobban reprezentáló amerikai gépkocsigyártó óriásmonopóliumoknál 1974 őszén százezerszámra halmozódtak fel a raktárakban az eladhatatlan gépkocsik, és piaci kereslet híján a gépkocsigyártók termelésük 30—50 százalékos csökkentésére kényszerültek, az így előállt helyzet a tervgazdaság fogalmának technicista értelmezését alapjaiban ingatta meg. Az a kényszerű beismerés, hogy a mai kapitalizmus ingatagsága az ún. tervezési rendszerben gyökerezik, egyúttal az érlelődő elméleti csőd előrejelzése volt.

Az óriásmonopóliumok és a piac közötti kapcsolat jellegében ténylegesen bekövetkezett változásnak a polgári közgazdaságtanban tükröződő és Galbraith eszmerendszerében is fontos szerepet játszó jellegzetes „hamis tudata” ezt a változást a piacnak a tervezéssel való fölváltásával azonosítja. A termelői szuverenitás elmélete valóságos változások illuzórikus kifejeződése, amennyiben az értéktörvénynek az új feltételekhez igazodó sajátos érvényesülését az értéktörvény megszüntetésével teszi egyenlővé.

A mai kapitalizmus az állítólagos tervezési rendszerben gyökerező belső ingatagságának éppen amiatt kellett kifejezésre jutni Galbraith közgazdasági elméletében, mert a „nagy szervezetek” nem tudnak rugalmasan reagálni a tőkésgazdaság le nem küzdött — illetve csak a polgári politikai gazdaságtanban leküzdött — spontán-anarchisztikus folyamataira, amelyeknek természetes és legközvetlenebb megnyilvánulása a piac. Ha a „nagy szervezetekből” összetevődő tervezési rendszer nem

²⁴ J. K. Galbraith: *What Comes after General Motors*. The New Republic, 1974. november. 14. l.

tudja kézben tartani a tőkésországok gazdaságában végbemenő folyamatokat, sőt rugalmatlansága folytán a növekvő ingatagság legfőbb forrása, akkor a tervgazdaság technicista ihletésű kategóriája nem más, mint a tőkés piaci anarchia nyelvi szempontból nem éppen adekvát megjelölése.

A tervezési rendszerként feltüntetett állammonopolista kapitalizmus tényleges ingatagságát az okozza, hogy a termelés célját továbbra sem a társadalom szükségletei, hanem az elméletben felszámoltnak tekintett piaci konkurrenca törvényszerűségei határozzák meg, bármennyire is megváltoztak ezek érvényesülési formái az új objektív körülmények között. Mindaddig az értéktörvény uralkodik a termelésben, amíg az objektív viszonyokból következően a termelés a társadalmi szükségletekhez csak annyiban alkalmazkodik, amennyiben azok közvetetten, a piac közvetítése útján jelentkeznek. Vagy másképpen, mindaddig nem küszöbölődhet ki az értéktörvényből fakadó szabályozás, amíg a vállalati tevékenységben a profit a meghatározó szempont, aminek *immanens követelménye a termékek használatiérték-formája iránti közömbösség*.²⁵ Ha a nagy monopóliumok a hosszú távú profitmaximalizálás szempontjából döntenek el — és a monopolista konkurrenca követelményeiből folyóan csak így dönthetik el —, hogy gépkocsit vagy harckocsit gyártsanak-e, akkor társadalmi méretben vett tervgazdálkodásról beszélni csak a polgári politikai gazdaságtan ideológiai funkciójából következően — a valóságos társadalmi összefüggéseknek a burzsoázia érdekeinek megfelelő értelmezéseként lehet.

Galbraith a „nagy szervezetek” érdekeinek megfelelő ideológiai manipuláció különösen jellegzetes megnyilvánulásaként tünteti fel azt, hogy a közigazgatási elmélet az óriásmonopóliumokban — az ún. érett társadalmakban — még mindig valamiféle kapitalista intézményt lát. A fennálló helyzet kritikusai így szerint az arc nélküli bürokrata helyett a már csak statisztaszerepet betöltő tőkésben látják az ellenséget. A *gazdálkodás szervezeti formáinak társadalmi tartalmától eltekintő fetisizált szemlélet így vezet el az értéktörvény „kiiktatásától” az értéktöbblet létezésének tagadásáig*, és ezzel a kizsákmányolás sajátos értelmezéséig. E fetisizált szemlélet ugyanis a kizsákmányolást nem a társadalom termelési viszonyaiból, hanem intézményi struktúrájából eredezteti. A kizsákmányolás ily módon nem a tőkés társadalom két alapvető osztálya, hanem mindenekelőtt az ipari társadalom két szektorához — a tervezési és a piaci rendszerhez — tartozó szervezetek közti kapcsolatot fejezi ki. A tervezési rendszer — a nagyvállalati bürokráciát megtestesítő technostruktúra, a vele mind szorosabb szimbiózisba kerülő állami bürokrácia és a szakszervezetek — zsákmányolja ki a számára kedvező — erőfölényével kikényszerített — cserearányokon keresztül a piaci rendszert. A tradicionális értelemben vett kizsákmányolás csak a piaci rendszeren belül létezhet. Egyrészt azért, mert itt még a hagyományos vállalkozói és tőkés szervezetek működnek, másrészt pedig abból következően, hogy a

²⁵ „... a tőkés termelés önmagában véve közömbös az általa termelt áru meghatározott használati értéke, egyáltalában a különössége iránt. Minden termelési szférában csak az a fontos neki, hogy értéktöbbletet termeljen, hogy a munka termékében egy meghatározott mennyiségű meg nem fizetett munkát elszámoltson. S ugyanígy a tőkének alávettett bérmunka természetében rejlik, hogy közömbös a maga munkájának sajátos jellege iránt, a tőke szükségleteinek megfelelően át kell változnia, s el kell tűnie, hogy egyik termelési szférából a másikba dobják.” (*Marx—Engels Művei*. 25. kötet. Budapest, 1974. 187. l.)

gazdaságnak ebben a szférájában a szakszervezeti befolyás gyöngesége miatt alacsony a bérszínvonal. Ezt egészíti ki az ugyancsak a piaci rendszeren belül érvényesülő „önkizsákmányolás”, vagyis az itt dolgozó tulajdonosok, önálló egzisztenciák túlhajszolt erőfeszítése fennmaradásukért. A munkásosztály tehát éppúgy lehet kizsákmányoló — amennyiben a tervezési rendszerhez tartozik —, mint kizsákmányolt, ha a piaci rendszerben tevékenykedik. E koncepció szerint a kizsákmányolás a kifejezés legvulgárisabb értelmében egyszerűen alacsony bért, illetve alacsony jövedelmet jelent. Az így felfogott kizsákmányolásnak semmi köze sincs a burzsoáziának és a proletariátusnak a termelésben kialakult viszonyához.

Marx kimutatta, hogy a termelési folyamatnak és a termelés irányításának a kapitalizmusban két oldala van. Ezek egyfelől magukban foglalják a termelőerők adott fejlettségi fokának megfelelő méretű vállalatokban, szervezettségi fokon, technikai és technológiai feltételek szerint végbemenő munkafolyamatot és ennek irányítását, másfelől tartalmazzák a kizsákmányolási — értékesítési — folyamatot és a neki megfelelő irányítást. A tőkének mint a burzsoázia és a proletariátus közötti viszonyoknak, valamint az értéktöbblet-termelésnek az eltüntetése a szervezeti fetisizmus ideológiai ködfüggönyében azt eredményezi, hogy a kizsákmányolási folyamat és ennek irányítása feloldódik az ipari társadalomban zajló munkafolyamat és a neki megfelelő irányítás önmagában nézve társadalmilag semleges jellegzetességeiben.

A vulgáris politikai gazdaságtan korábbi képviselőit és sok mai — különösen a neoklasszikus iskolához tartozó — hívét az jellemzi, hogy a munkafolyamat általános sajátosságait azonosítja a tőkés termelési folyamat specifikus vonásaival. Ez a termelés társadalmi meghatározottságától eltekintő, a tőkés termelési viszonyokat a termelőerők anyagi szubsztanciájában feloldó, eldologiasított, fetiszizált szemlélet a társadalmi-gazdasági alakulat konkrét történelmi formáját egy ideológiai transzformáció eredményeként megkonstruált, művi világgá alakítja át. E konstrukcióban a munkafolyamat tényezői természeti formájukból adódóan a tőkés termelési viszonyok meghatározó jellegzetességeit viselik magukon. Ez a szemlélet egyben meghatározza a lehetséges változások kereteit: a termelőerők fejlődésének eredményeként bizonyos változások történhetnek a munkafolyamat jellegében, a munkafolyamat alkotóelemei összetételében és hierarchiájában, az irányítás módszereiben stb., a termelés társadalmi meghatározottságának problematikája azonban nem fér bele ezekbe a keretekbe — vagyis a kapitalizmus marad a „természeti rend”.

A vulgáris politikai gazdaságtan újabb, Galbraith és követői nevével fémjelvezhető áramlatában viszont a munkafolyamat meghatározott, a gazdálkodás vállalkozói-tőkés keretei közötti — tehát lényegében a monopolkapitalizmus előtti, illetve a gazdaság monopolizált szektorán kívüli — formái azonosulnak a kapitalizmus jellegzetességeivel. A „nagy szervezeteken” belüli — a munkafolyamat, az irányítás a vállalatok megváltozott méretei következtében kibontakozó — új sajátosságok, a termelés és az értékesítés új adottságai stb. e felfogás szerint önmagukban is túlmutatnak a kapitalizmuson, meghaladják ezt a társadalmi rendszert. A termelés tőkés módja így a vállalkozói-tőkés gazdálkodáson alapuló

piaci rendszerre korlátozódik, a technostruktúra hatalmát megtestesítő ipari vagy tervezési rendszer pedig olyan értelmet kap, amely a kapitalizmus automatikus-evolúciós meghaladását jelenti.

A vulgáris politikai gazdaságtan e két irányzatának közös vonása, hogy mindkettő eltekint a kapitalizmus történelmi specifikumától, az értéktöbblet-termelés által meghatározott tőkés—bérmunkás viszonytól. Igaz, Galbraith a műltra vonatkozóan és részlegesen a jelent tekintve is elismeri a kizsákmányolást, de ezt a tőkés termelési viszonyok meghatározó vonásaitól megfosztott piaci rendszerre korlátozza, s így lényegében a gazdálkodás szervezeti formáiból, a vállalatok méreteiből magyarázza. Galbraith szerint a kapitalizmus meghatározó sajátossága, hogy a tőkés részt vesz a munkafolyamatban, a valóságban viszont a „tőkés munkája egyáltalában fordított arányban áll tőkéje nagyságával, vagyis azzal a fokkal, amelyben tőkés”.²⁶ Nála az egyik osztálynak a másik osztály általi kizsákmányolását az egyik vállalati szervezeti formának a másik vállalati szervezeti forma általi kizsákmányolása helyettesíti. Szavakban Galbraith a kapitalizmust nem tekinti a „természetes rend”-nek, de a kapitalizmus túlszárnyalása a „nagy szervezetek” uralmát megtestesítő tervezési rendszerrel azonosul, ami viszont nem más, mint az állammonopolista kapitalizmus álneve. A termelés társadalmi meghatározottságától való elvonatkozás így egyaránt szolgálhat arra is, hogy a kapitalizmust a „természetes rendnek” tekintsék, és arra is, hogy a tőkés termelés formaváltozását a kapitalizmus meghaladásának tüntessék föl.

A termelés társadalmi formájától való elvonatkoztatás természetesen azzal jár, hogy az értéktörvény és az értéktöbblet-törvény nem kap szerepet az uralkodó gazdasági viszonyok jellegének meghatározásában. Ebből viszont logikusan folyik, hogy az ún. ipari társadalomban a termelés koncentrációja és centralizációja nem foglalja magában a *tőke* — pontosabban a *monopolítottőke* — koncentrációját és centralizációját. Ily módon e felfogás szerint a gazdasági növekedés szociálisan semleges folyamatként megy végbe, amely csupán a társadalom intézményi-szervezeti struktúrájában hoz létre változásokat. A növekedés előrehaladó folyamata így nem a monopolkapitalizmushoz és az állammonopolista kapitalizmushoz, hanem a tervezési rendszer uralmához vezet, ami önmagában a kapitalizmus meghaladásával egyértelmű. Ebben az ábrázolásban elvész a felhalmozás forrása — az értéktöbbletet létrehozó értékesítési folyamat —, eltűnnek a termelés bővítésének a tőkés termelési viszonyokból fakadó korlátai, teljes homály borul a *tőke* koncentrációjából és centralizációjából fakadó társadalmi konfliktusokra. A termelés koncentrációját és centralizációját a „nagy szervezetek” öncélúságára, önmozgására visszavezető szemléletből az következik, hogy a dán királyfi nélkül kell vállalkoznia a Hamlet előadására — a tőkés gazdaság fejlődését a kapitalizmus létezését tagadva kell bemutatnia.

Galbraith nem utolsósorban amiatt kárhoztatja a hagyományos közgazdasági elméleteket, hogy azok egyoldalúan a gazdaságra koncentráltak, és így elemzésükből kizárják a társadalom intézményi-szervezeti rendszerének vizsgálatát. A társadalom intézményi-szervezeti rendszere azonban Galbraith szerint független az alaptól, a termelési viszonyok jellegétől, s így az alap által meghatározott felépítmény elemei közé sem

²⁶ Ua. 235. 1.

sorolható be. A társadalomnak az ily módon felfogott intézményi-szervezeti rendszer általi meghatározottsága így vezet el az áltársadalmiság közgazdasági koncepciójához, ami a „nagy szervezetek” fétisének elkerülhetetlen konzekvenciája. Galbraith a közgazdasági elemzést nem a valóságos társadalmi viszonyok, hanem a szociális jellegűktől megfosztott, a társadalom tényleges viszonyrendszerén kívül lebegő intézményi-szervezeti struktúra bevonásával „gazdagítja”. A régebben a piac kategóriáinak tulajdonított rejtélyes hatalom most az intézményekre, szervezetekre száll át. Az emberek, akik korábban a piac vak erőinek voltak kiszolgáltatva, most a személytelen szervezetnek és a belőle kinőtt bürokráciának. Ismét csak az történik, hogy meghatározott társadalmi képzetelményeket megfosztanak társadalmi tartalmuktól, s így az a látszat keletkezik, mintha az emberek nem e társadalmi tartalomnak, hanem a pusztá formának lennének alávetve.

Mihelyt a piaci kategóriák (áru, pénz stb.) elvesztik fétis jellegüket — vagyis többé már nem az emberek fölötti elidegenült hatalom megtestesítői —, a termelők uraivá válnak azoknak a folyamatoknak, amelyek az általuk életre hívott és tudatosan formált termelési viszonyok között mennek végbe. Az áru, a pénz elveszíti mindazokat a sajátosságait, amelyek azt a látszatot kelthették, mintha ezek dologi mivoltuknál fogva uralkodhatnának az emberek fölött. A piaci kategóriák fetiszizált értelmezése a mai kapitalizmus apológiája ideológiai funkciójának betöltéséhez már nem elég, ki kell egészíteni azt a „nagy szervezetek” fétisével és erre a teoretikus varázslatra Galbraith vállalkozik. A „nagy szervezetek” dologi formája e fetiszizált szemléletben elleplezi a tartalmukat meghatározó, az állammonopolista kapitalizmus lényegéből következő viszonyokat. Az a látszat keletkezik, mintha nem a mai kapitalizmus objektív viszonyai, hanem a minden tényleges társadalmi jellegűktől megtisztított „nagy szervezetek” uralkodnának a társadalom életében. A polgári politikai gazdaságtan témakörének a burzsoá szociológiai institucionalizmus szemléletével való kiegészítése csak áltársadalmisághoz vezet: a gazdaságilag atomizált szubjektumok helyébe — vagy melléjük — a formálisan felfogott intézményi-szervezeti struktúra lép, amely a „technika hatalmát” képviseli. Ezzel a tőkés gazdaság alapvető formái az általában vett társadalom termelési technikája formáiként tűnnek fel.

A „nagy szervezetek” és a „technika uralma” a mai polgári ideológia egészét átható válságtudat sajátos komponense, amelyeknek az a szemléleti torzulás a közös alapja, hogy az ipari vagy technológiai társadalomként felfogott mai kapitalizmusból hiányoznak a tőkés gazdaság meghatározó vonásai. Ebből adódóan a mai kapitalizmus válsága automatikusan a technikai fejlődés válságaként jelenik meg. J. Ellul munkáiban ez a felfogás — bizonyos mértékben előlegezve a „növekedés végét” sürgető elméletek mondanivalóját — már csaknem az apokaliptikus vízió formáját öltötte. „A technika — írta — autonómmá vált; egy mindent elnyelő világot hozott létre, amely saját törvényeinek van alávetve és minden hagyományt elvetett.”²⁷ A „nagy szervezetek” mindenhatóságának galbraith-i tételében a technikai fejlődés autonómiájának ugyanez a feltevése jut érvényre, noha — a szélesebb társadalmi következményeket tekintve — kevésbé fatalista módon.

²⁷ J. Ellul: *The Technological Society*. New York, 1965. 14. 1.

A mai kapitalizmus intézményi-szervezeti struktúrája Galbraith-féle ábrázolásának azonban még formális szempontból nézve is van egy szembeötlő hiányossága: nevezetesen, hogy Galbraith teljesen megfelelt a finánc-tőke megnyilvánulási formáiról — s ezen belül a bankrendszerrel. A pénzügyi élet és a bankszféra e sajátos elhanyagolása már „Az új ipari állam”-ra is jellemző volt, jogosan tette szóvá B. Fitch, amikor ezeket írta: „A társasági tervezés Galbraith-féle mesevilágában a társaságoknak nem kell figyelmet szentelniük arra, mi történik a tőkepiacon. Az érett társaságnak saját »tőkeforrása van, amely saját jövedelméből származik, vagyis teljesen saját ellenőrzése alatt áll. Egyetlen bankár sem szabhatja meg a feltételeket, hogy a fel nem osztott jövedelmeket hogyan használják fel«. Ha másként volna, ismeri el Galbraith, a bankárok kezében volna a gyeplő, és ők mondanák meg a technostruktúrának, hogy mit tegyen. Az amerikai gazdaság valóságos világában ténylegesen éppen valami ilyesmi történik. Például 1966-ban a társaságok fejlesztésre felhasznált alapjainak mintegy a fele külső forrásokból származott. Csak ebben az évben a részvénykibocsátások és a bankkölcsönök a fel nem osztott profitok kb. kétharmadát tették ki.”²⁸

A tőkepiacról való elfeledkezés nem valamiféle amnézia jele, hanem annak a kiinduló tételnek a logikus következménye, amely szerint a „nagy szervezetek” uralmának feltételei közt a piac törvényeinek nincs szerepe, kiszorítja őket a tervezés. A piac törvényeiből folyó — szélesen értelmezett — árufetisizmus jelenségei csak a közgazdasági elmélet apologetikus funkciójának kontextusában választhatók el a „nagy szervezetek” fétisétől, ténylegesen ugyanazoknak az objektív viszonyoknak a megnyilvánulásai. S hasonlóképpen: a piaci kategóriák fetiszizált szemléletére építő neoklasszikus közgazdasági elmélet és a „nagy szervezetek” fétiséből kiinduló, a gazdaság állammonopolista szabályozását továbbfejlesztő institucionalista irányzat — minden valóságos, le nem tagadható különbözőségük ellenére — nem annyira ellentétei, mint inkább kiegészítői egymásnak a mai kapitalizmus eszmei védelmezésében.

²⁸ B. Fitch: *A Galbraith Reappraisal: The Ideologue as Gadfly. A Critique of Economic Theory* című kötetben. Bungay, Suffolk, 1973. 459. l.

BONIFERT DONÁT:

„Piaci szocializmus” vagy tervszerű gazdaságirányítás?

A piac szocializmusbeli szerepéről folytatott vita időnkénti felújulásakor fontos szerepet kapnak a marxi gondolatok, a klasszikus tételeket a vitában részt vevők megkísérlik az új körülményekre alkalmazni. Az új jelenségek (sőt a róluk folyó vita időnkénti fellángolása is) csak a marxi elméleti örökség alkotó felhasználása, a marxi gondolatokhoz való ismételt visszatérés révén érthetők és magyarázhatók meg. Ezért kell jelentőséget tulajdonítani Vörös Gyula törekvésének, aki a szocializmus politikai gazdaságtanának néhány alapproblémáját Marx „Grundrissé”-je nyomán igyekszik megközelíteni.¹

Vörös Gyula módszere

Vörös Gyula kiindulópontja alapján véve jó, hiszen egyet lehet érteni azzal, hogy „... különösen jelentős az alapkérdések újbóli felvetése a szocializmus gazdaságának és politikai gazdaságtanának mostani helyzetéből adódóan. A gazdaságirányítási reformok néhány éves tapasztalatai elméleti általánosítást kívánnak.”² Ehhez a „Grundrisse” valóban kiindulópontul szolgálhat, ha a benne foglaltakat a „tapasztalatok” által felvetett problémák magyarázatára alkalmazzuk. Ehhez azonban valóban az *alapelvekből* kell kiindulnunk, s a „tapasztalatokat” helyesen kell értékelnünk.

Sinkovics Alfréd cikkének bevezetőjében azzal vádolja Vörös Gyulát, hogy nem rendelkezik „... a mai valóság ismeretének, az abból való kiindulásnak az erényével”.³ Hogy Vörös Gyula mennyire ismeri a valóságot, írásából nehéz megítélni. Többször hivatkozik a „gyakorlatra” („a gazdaságirányítás tapasztalatai”, „a tapasztalat azt mutatja”, „a gyakorlat is bizonyítja”), azonban többnyire nem részletezi, hogy milyen tapasztalatokról van szó. Így csupán feltételezni lehet, hogy vannak bizonyos ismeretei a valóságról, ezeket azonban nem jól értelmezi, s így sokszor helytelen következtetésekre jut. Véleményem szerint a helyes következtetések levonásában Vörös Gyulát egyrészt az általa helytelennek ítélt nézetek nem megfelelő értékelése, másrészt a tapasztalatok helytelen értelmezése akadályozza meg.

¹ Lásd: Vörös Gyula: A szocializmus politikai gazdaságtanának néhány alapproblémája Marx „Grundrissé”-je nyomán. Közgazdasági Szemle, 1974. 3. sz.

² Vörös Gyula: I. m. 290. l.

³ Sinkovics Alfréd: Törvényszerű-e a piac fejlődése a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1975. 5. sz. 633. l.

Módszere mindjárt cikke elején szembe tűnik. „Ismeretes, hogy némelyek a szocializmusra alkalmazott neoliberalizmus értelmében fogták és fogják fel a szocialista gazdaságirányítás elveit.”⁴ Ezek után rövid eszmefuttatás következik „régén megcáfolt és illuzórikusnak bizonyult receptek”-ről, majd mindezt kiegészíti egy lista, amely az általa „neoliberálisnak”, „piaci szocialistának” minősített közgazdák tartalmazza. Vörös Gyulának tehát előre elkészített címkéi vannak, amelyeket az általa helytelennek ítélt nézetekre, illetve ezek képviselőire ragaszt (ilyenek például a későbbiekben a „polgári liberális”, az „ábaloldali álláspont” stb. is), majd e címkékkal ellátott nézeteket a „Grundrissé”-ben foglalt alapelvek felsorakoztatásával támadja. Ez módszerének egyik jellegzetessége.

Kik is azok a „neoliberálisok”? Néhány pontatlanság . . .

Vörös Gyula — mint írja — nem a „neoliberális” felfogás képviselőit, hanem magát a felfogást, ennek alapjait bírálja. Nézzük meg, mit tekint e felfogás alapjának? „. . . a neoliberális irányzat a piacot uralkodónak akarja megtenni, vagyis szerinte végső soron a spontán árváltozásoknak és vállalati nyereségnek a konkurrencián keresztül kellene a döntőeknek lenniük a termelőeszközök elosztásában, a jövedelmek átcsoportosításában stb.”⁵ Az ilyen felfogást persze jogosan lehet neoliberálisnak nevezni. Más kérdés, hogy ez azonosítható-e az ún. piaci szocializmus elméletével?

Nézzük azonban meg előbb, kiket tart Vörös Gyula „neoliberálisnak”. Abból ugyanis, hogy mennyire pontatlanul alkalmazza idézett megfogalmazását, világosan kitűnik, mennyire téves ezzel kapcsolatos felfogása.

Vörös Gyula szerint: „Nálunk a legszélsőségesebb formában Liska Tibor képviselte ezt az irányzatot: azt javasolta, hogy olyan magyar gazdasági mechanizmust kell létrehozni, amelynek működését végső soron a tőkés világpiaci árak változásai határozzák meg.”⁶ Itt rögtön szükségesnek látszik egy helyreigazítás: Liska Tibor 1963-ban megjelent cikkében, amelyre Vörös Gyula hivatkozik, nem a *tőkés világpiaci árak*, hanem a *világpiaci árak* alapulvételét javasolta. Liska Tibor cikkében igen keveset foglalkozott azzal, hogy *milyen* legyen a létrehozandó mechanizmus, és *mi határozza meg* a kívánatosnak tekinthető gazdaságirányítási rendszer *működését*. Cikkének lényege csupán az volt, hogy szerinte az árképzésben világpiaci árbázisra kellene áttérni, s az árakat ennek alapján rugalmasan kellene alakítani. Az általa javasolt módszert figyelembe is vették az 1968-as árreform során.⁷ Liska Tibor tehát egy jelentős probléma (a hazai áraknak a világpiaci ártól való jelentős és indokolatlan eltérése, az árrendszer rugalmatlansága) megoldására tett javaslatot. A probléma ma is élő, sőt a világgazdasági körülmények számunkra kedvezőtlen megváltozása miatt kiélezettebb, mint korábban.

⁴ Vörös Gyula: I. m. 290—291. l.

⁵ Vörös Gyula: I. m. 295. l.

⁶ Vörös Gyula: I. m. 291. l.

⁷ „A tőkés világpiaci importárát tettük meg a belföldi árképzés centrumává azokban a termelési ágakban, ahol jelentős a tőkés anyagbeszerzés és a remélt gyorsított fejlesztés csak járulékos tőkés import révén lehetséges . . .” (Csikós-Nagy Béla: Tartható-e a felgyorsult gazdaságnövekedés? Közgazdasági Szemle, 1974. 5. sz. 521. l.)

„A világgpiaci inflációs nyomás új jelenség, amit az 1968. évi gazdasági reform nem vehetett számításba. Nem állt rendelkezésünkre olyan racionális rendszer, amely a külkereskedelmi és a belső árak összekapcsolásának tartós szabályozójaként alkalmazható olyan körülmények között is, amikor az országon belüli viszonylagos árstabilitást a világgpiaci infláció mellett kell érvényesíteni.”⁸ Persze ahogyan Liska Tibor az ármechanizmus működését elképzeli, az sok mindenre enged következtetni. Az általa elgondolt „kiegészítő” elvekből mindenesetre az derül ki, hogy az árak megállapítását valamilyen központi szerv végezné, amely ezeket az elveket alkalmazná. Semmi alapja sincs tehát annak a vádnak, hogy Liska Tibor a piacot uralkodónak, meghatározónak tekinti a szocializmusban. Mindössze arról van szó, hogy az árak meghatározását, és nyilván az egész tervszerű gazdaságirányítást is másképpen képzelte el, mint ahogyan az cikkének megírásakor a valóságban történt. Ettől persze még nem lesz valaki „neoliberális”.

Az újabb hazai irodalomban jelentkező „neoliberalizmust” Vörös Gyula Tardos Márton írásában véli felfedezni. A következőket idézi tőle: „Ha a vállalat felett a hierarchikusan szervezett szakágazati rendszer áll, akkor . . . rányomja bélyegét a vállalati érdekekre, az önállóság mindenfajta deklarációja ellenére is.”⁹ Van azonban egy ellenkező előjelű jelenség is, nevezetesen, hogy „. . . az ágazati hierarchiára épülő, központositottnak látszó rendszer éppen annak a társadalmi tulajdonnak az érvényesítésével szemben hat, amellyel igazolja magát, amelyre hivatkozik . . . Az iparágak, iparcsoportok, tárcák szakapparátusai azonosulnak az irányításuk alá tartozó gazdálkodási egységekkel . . . Természetes céljuk, hogy a hozzájuk tartozó területek vállalatai fejlődjenek, és érdekeltek a fejlődésükhöz szükséges eszközök megszerzésében . . .”¹⁰ A valóság tehát „neoliberálisabb”, mint Tardos Márton.

Ennél lényegesebb azonban Tardos Márton cikkében a Vörös Gyula által is idézett részlet: „. . . a gazdaságirányítási rendszer feladata olyan önszabályozó rendszer kialakítása, amely lehetővé teszi a versenyszférában a tervszerű állami intézkedésekkel is befolyásolt kereslet és a termelés viszonylagos összhangjának megteremtését . . .”¹¹ Tehát Tardos szerint — ellentétben azzal, amit Vörös Gyula neki tulajdonít — nem a piac uralkodik, nem a spontán árváltozások a döntőek, hanem az *állami gazdaságirányítási rendszer alakít ki egy önszabályozó rendszert*, mechanizmust, sőt a versenyszférában is tervszerűen befolyásolja a keresletet. Tardos Márton tehát Vörös Gyulával ellentétben mond valamit arról is, hogyan működik a piac a szocialista tervgazdálkodásban: ti. a gazdaságirányítás által kialakított önszabályozó mechanizmuson keresztül. Ez a mechanizmus az, amellyel a központi gazdaságirányítás szabályozza, megfelelő mederbe tereli a piac működését, amely ezáltal nem „spontán” és nem „meghatározó”, hanem *szabályozott* és az állami gazdaságirányítás által *meghatározott*. Tehát úgy véljük, hogy Tardos Márton nevét is kihúzzhatjuk a „neoliberális” közgazdák listájáról.

Vörös Gyula „címkéző” módszerének alkalmazása — mint látjuk — semmiképpen sem segíti elő a piac szocializmusbeli szerepéről, működé-

⁸ Csikós-Nagy Béla: A magyar árpolitika történeti áttekintése. Gazdaság, 1975. 1. sz. Vörös Gyula: I. m. 291. l.

¹⁰ Mandel Miklós: A fejlesztési célok meghatározásának érdekeltségi vonatkozásai. Közgazdasági Szemle, 1974. 7–8. sz. 884–885. l.

¹¹ Vörös Gyula: I. m. 291. l.

séről folyó vita előrehaladását, a gazdaságirányítás rendszerének, módszereinek fejlesztését szolgáló javaslatok helyes értékelését. Pedig ez Vörös Gyula szerint is alapvető feladata lenne a közgazdászoknak.

A neoliberális felfogás korszerű bírálata

Vörös Gyula azzal kívánja érveinek meggyőző erejét növelni, hogy a piaci mechanizmus bármilyen alkalmazását javasoló közgazdákát nyilvánosan neoliberálisnak nevezve, azonosítja felfogásukat a „piaci szocializmus” elméletével. Ez utóbbi megnevezéssel illetett elméletek azonban, mint azt Vörös Gyula maga is mondja, reformista, burzsoá tudósok konstrukciói, kísérletek arra, hogy a kapitalista szabad verseny mechanizmusát beépítsék a szocializmus elméleti modelljébe. A piaci *mechanizmusnak* és a közvetett közgazdasági eszközöknek a *tudatos* alkalmazását a gazdaságirányításban nem lehet ezekkel a reformista koncepciókkal azonosítani, s „piaci szocializmusnak” minősítve eleve megcáfoltnak és illuzórikusnak tekinteni. Egykor „illuzórikusnak bizonyult és megcáfolt” elméletek egyébként sem örökérvényűen azok, és az sem biztos, hogy kizárólag cáfolni érdemes őket. A francia *utópikus* szocialisták nézetei például valóban illuzórikusak voltak eredeti formájukban, Marx mégis felhasználta azokat a *tudományos* szocializmus elméleti kidolgozásához. Valahogy így kellene kezelnünk a „piaci szocializmus” elméleteit is: meg kellene mutatni, hogy a „... vállalatok közti elementárisan, automatikusan, spontán módon, vakon ható konkurrencia...”¹² (ahogyan Vörös Gyula elrettentés gyanánt megfogalmazza) valóban nem lehet a szocialista gazdaság szabályozója (mint ahogyan nem szabályozója már a fejlett tőkés gazdaságokban sem), a szabályzott, tervezett piaci automatizmus azonban (legalábbis a gazdaság bizonyos területein) igen.

Aki tehát ma a piac mindenhatóságát, a szabad konkurrencia elvét, a gazdaság központi irányításának káros voltát (tehát valóban a „neoliberális” felfogást) vallja, annak nézeteit Keynes, Galbraith elméleti tételeivel a tőkés gazdaságpolitika mai gyakorlatával kell szembesíteni, megmutatva, hogy az igazi neoliberalizmus ma már a fejlett tőkésországok polgári közgazdászainak szemében is anakronisztikus.

Aki viszont — mint Vörös Gyula — a szocialista gazdaságirányítás rendszerének megjavítását a piaci viszonyok jobb felhasználásától és hatékonyabb irányításától váró közgazdászokat „piaci szocialistáknak” nevezi, azt Marxnak (egyébként éppen a „Grundrissé”-ben található) szavaival kell szembesíteni, amelyek szerint: „Az állótoke fejlődése jelzi, hogy milyen fokig vált az általános társadalmi tudás, ismeret közvetlen termelőerővé, és ezért milyen fokig kerültek magának a társadalmi életfolyamatnak a feltételei az általános intellektus ellenőrzése alá és vannak neki átformálva.”¹³ A gazdaság terszerű irányítása, az „általános intellektus” ellenőrzése végső soron az „állótoke”, a termelés anyagi vetületei fejlődése által meghatározott mértékben bontakozhat ki. Mindez persze nem lehet meglepő annak, aki jól ismeri a marxi politikai gazdaságtan „alapproblémáit”, s az egyik legalapvetőbb törvényét, a termelő-

¹² Vörös Gyula: A „piaci szocializmus” védelmezése ellen. *Közgazdasági Szemle*, 1975. 10. sz. 1176. l.

¹³ Marx—Engels Művei, 46/2. kötet, Budapest, 1972. 170. l.

erők és a termelési viszonyok dialektikus összhangjának törvényszerűségét. Ebből a törvényből ugyanis az következik, hogy a fejlődés adott szintjén szükségszerű a piaci viszonyok fennmaradása. (Ezt Vörös Gyula tulajdonképpen nem is vitatja.)

Hogy melyik az a fejlődési szakasz, amelyben a piaci viszonyok már önmaguk „ássák alá” magukat és szükségessé válik a tervezés bizonyos elemeinek kiterjedtebb alkalmazása, azt a jelenlegi legfejlettebb gazdasággal rendelkező tőkésországok példáján mérhetjük le. Ehhez bizonyos értelemben segítséget nyújt Galbraith a „tervezési rendszer” koncepciójával.¹⁴ Ez a „tervezési rendszer” csak a gazdaság egyes nagy monopóliumok érdekkörébe tartozó szelvényeinek a tervezését jelenti, tehát *lényegileg* különbözik az egész népgazdaság központi tervirányításától, mégis jól jelzi a modern technika és gazdasági fejlődésből következő tendenciákat. A termelőerőknek, valamint az állótőkének hatalmas méretűvé növekedése, s ezzel párhuzamosan a társadalomtudományok, a közgazdasági, a szociológiai ismeretek kibővülése megteremti a fejlődési folyamatok tervezésének szükségességét és bővíti lehetőségeit is. Mint Bernal írja: „... a technikai haladás elkerülhetetlenül alapvető gazdasági változásokat feltételez. A tudományos és computer korszak szükségszerűleg szocialista.”¹⁵

Nem lehet a szocializmus politikai gazdaságtanában meghatározott fejlettebb viszonyok kialakulását deklarálni tehát mindaddig, amíg azokat a termelőerők fejlesztése útján nem hoztuk létre. S e fejlődés gyorsításához — a termelőerők és termelési viszonyok összhangjának törvénye alapján — a termelőerők fejlettségi szintjének megfelelő gazdaságirányítási rendszert, módszereket kell alkalmazni. Ha tehát valaki a piaci viszonyok kibontakoztatását javasolja a gazdaságirányítási rendszer javítása végett, azt nem lehet „neoliberálisnak” nevezni anélkül, hogy megvizsgálánánk, megfelelnek-e az ilyen javaslatok a termelőerők mai fejlettségi szintjének, vagy sem. Vörös Gyulának — még mindig csupán az alapelveknél maradva — erre is ki kellett volna térnie, ehelyett azonban csupán néhány általánosságban mozgó kijelentést tett, minden közelebbi meghatározás nélkül utalva a termelőerők jelenlegi terjedelmére és a munka társadalmasodottságának jelenlegi színvonalára. Márpedig a termelőerők jelenlegi fejlettségi fokának tudományos meghatározása nélkül, anélkül, hogy a „piaci szocialisták” javaslatait egybevetnénk a termelőerők által meghatározott lehetőségekkel, a „neoliberálisok”, a „piaci szocialisták” bírálata üres vádaskodás marad.

Mit mutat a „tapasztalat”?

Vörös Gyula azt írja ugyan, hogy csupán a szocializmus politikai gazdaságtanának néhány fontos kérdésére kívánta felhívni a figyelmet egy alapvető marxi munkára támaszkodva, következtetéseit azonban valójában nemcsak a „Grundrissé”-ben foglaltak alapján vezeti le, hanem igyekszik igazolást találni azokra napjaink valóságában is. Módszerének

¹⁴ J. K. Galbraith: *Economics and the Public Purpose*. Boston, 1973.

¹⁵ Idézi Bánsági Pál: *A technikai fejlődés — intenzifikálás. Kandidátusi értekezés*. 1972.

másik lényeges fogyatékosága azonban — mint már említettük — éppen az, ahogyan a valóságot, a „tapasztalatokat” értelmezi.

A következőket írja például: „Elméleti megfontolások és a gazdaságirányítás tapasztalatai azt mutatják, hogy egyfelől a tervszerűség, a terv és másfelől a vállalati elkülönültség, a piac ellentmondásában az uralkodó, végső soron meghatározó elem a tervszerűségé, oly módon, hogy a tervben kellőképpen figyelembe kell venni a piaci jelenségeket és össznépgazdasági célok szerint tervszerűen kell alakítani magát a piacot is . . .”¹⁶ Ha Vörös Gyula e megállapítását a „Grundrissé”-ből, a politikai gazdaságtan alapelveiből vezetné le, semmi kifogást sem lehetne találni benne, ő azonban a „gazdaságirányítás tapasztalataira” hivatkozik. A tapasztalatok azonban nem mutathatják, hogy „az uralkodó, végső soron meghatározó elem a tervszerűségé”, hanem legfeljebb azt, hogy annak *kell* lennie (ha az), vagy hogy annak *kellene lennie* (ha nem az). Ha ugyanis egy szocialista országban például valóban „piaci szocializmust”, tehát a szabadpiaci konkurencián, a piac uralkodó voltán alapuló gazdasági rendszert vezetnének be, akkor ott az igazság legfőbb kritériuma, a „tapasztalat” azt mutatná, hogy a „meghatározó elem” a *piac*. Más a „tapasztalat”, és más az, amit a tapasztalat „mutat”, amit a tapasztalatokból következtetésként le kell vonni. Vörös Gyula a kettő között nem tesz különbséget, így szerint a „tapasztalat” mindig azt mutatja, amit teszünk, tehát ez a helyes. Fel sem vetődik elképzeléseiben az a lehetőség, hogy viszonyainkat rosszul, elhibázottan is lehet alakítani, s akkor a „tapasztalattól” egész más következtetéseket kell levonni.

Hasonló gondolkodásmódra utalnak Vörös Gyulának a konkurenciával kapcsolatos fejtegetései is: „A vállalatok szabad konkurenciájához hozzátartozna termelési eszközök és munkaerő spontán vándorlása az egyes vállalatok nyeresége és más adottsága szerint, de ilyen feltételek megteremtése ellentmond a szocialista termelés alapviszonyainak és a termelőerők elért fokának, vagyis az erre való törekvés — mint ahogy a gyakorlat is bizonyítja — irreális.”¹⁷ Népgazdaságunk egyik komoly problémája a gazdaságtalan termelés visszaszorításának, a gazdasági szerkezet korszerűsítésének nem kielégítő üteme, s ez különösen élesen jelentkezik a mostani világgazdasági helyzetben. Legsúlyosabb problémáink egyik oka éppen az, hogy az eszközöknek az egyik vállalatból a másikba történő átcsoportosítása a jelenlegi gazdasági mechanizmusban túlságosan lassú, csaknem kizárólag az állami költségvetésen keresztül bonyolódik le. Márpedig ez a legkevésbé sem következik a szocialista termelés alapviszonyaiból, sem pedig a termelőerők elért fokából. A termelési eszközök és a munkaerő bizonyos fokú átcsoportosítása a várható nyereség alapján az államilag szabályozott piac keretei között egyáltalán nem tekinthető spontán folyamatnak. S vajon miért válik „irreálissá” mégis az erre való törekvés? Azért, mert a gazdaságirányítási rendszer bizonyos elemei túlzott mértékben korlátozzák ezeket a folyamatokat. Gazdaságunkban az utóbbi években éppen az volt a baj, hogy a vállalatok közötti verseny — a gazdaságirányítás szándékai ellenére — nem bontakozott ki megfelelően.

Vörös Gyula második cikkében is sokat hivatkozik a „valóságra”,

¹⁶ Vörös Gyula: A szocializmus politikai gazdaságtanának néhány alapproblémája Marx „Grundrissé”-je nyomán. 297. l.

¹⁷ Ua. 297. l.

a „tapasztalatokra”. Mit mutat a valóság, a „gyakorlat”? Vörös Gyula szerint a következőket: „... ahol a »piaci szocializmus« elvét követik... ott... negatív hatások érvényesülnek: munkanélküliség, inflációs jelenségek, a beruházások szétaprózása, a jövedelmek jelentős eltérése a szocialista elosztási rendszertől stb. ...”¹⁸ Ez rendkívül hasznos megfigyelés lenne, ha megtudnánk, hogy ez az „*ahol*” hol van. Kísérreljük meg azonban megtalálni a felsorolt „negatív” hatások alapján.

1. *Hol van munkanélküliség?*

Nemcsak a közgazdasági szakirodalomban, hanem a napi sajtóban is sűrűn találkozunk nálunk ezzel a kifejezéssel: „kapun belüli munkanélküliség”. Magyarországon tehát van munkanélküliség, csak hogy ez „kapun belüli”. Miben különbözik ez a valóságos munkanélküliségtől, amit megkülönböztetésül célszerű lenne „állásnélküliségnek” nevezni? Természetesen lényeges a különbség: a „kapun belüli munkanélküliség” nem állandó jelenség (esetleg egy munkanapig sem tart), hanem időleges, továbbá nem a gazdaság konjunkturális ingadozásaitól függ, hanem a vállalaton belüli vagy azon kívüli szervezetlenségből fakad. Ez a szervezetlenség azzal jár, hogy a vállalaton belül a munkaellátottság, a munkaerőintenzitás nem egyenletes, vannak „munkacsúcsok”, „hóvégi”, „évvégi” stb. hajrák, és vannak kényszerszünetek, állásidők. A vállalatok tehát kényszerűségből nem annyi embert foglalkoztatnak (mégpedig természetesen állandó jelleggel), amennyire az elvégzendő munkához egyenletes munkatempó mellett szükséges lenne, hanem ennél többet, annyit, amennyit a „munkacsúcsok” megkövetelnek. A „munkacsúcsok” közötti periódusokban ezért munkanélküliség van a vállalatoknál, ami az egyes egységeknél esetleg eltérő időpontban fordul elő. A lényeges tehát az, hogy noha mi Vörös Gyula szerint sem honosítottuk meg a piaci szocializmust, a rendelkezésre álló munkaerőt mégsem tudjuk teljes munkaidőben, hasznosan foglalkoztatni.

2. *Hol mutatkoznak inflációs jelenségek?*

Ennek kimutatásakor könnyű helyzetben vagyunk, hiszen jelentős publikációkra lehet hivatkozni. „A szocialista országok közgazdasági rendszeresen utalnak az inflációs nyomás jelenlétére, noha ezt a szóhasználatot általában kerülik.”¹⁹ E közgazdászok között, mint az idézett publikációból kitűnik, magyar és szovjet közgazdászok is vannak. Továbbá: „A gyakorlatban azonban a túlkereslet beépül a szocialista társadalmak gazdaságába, vagyis a gazdaságnövekedés inflációs nyomása mellett megy végbe.”²⁰ Mivel a magyar társadalom is szocialista társadalom, gondolom Vörös Gyulának nem lehet kifogása az ellen, ha a fenti megállapításokat a magyar népgazdaságra is vonatkoztatjuk.

¹⁸ Vörös Gyula: A „piaci szocializmus” védelmezése ellen. *Közgazdasági Szemle*, 1975. 10. sz. 1176. l.

¹⁹ Csikós-Nagy Béla: Adalékok az inflációelmülethez. *Közgazdasági Szemle*, 1975. 5. sz. 570. l.

²⁰ Ua. 572. l.

3. Hol figyelhető meg a beruházások szétaprózása?

Többek között Magyarországon is. Lassan hagyomány, történeti probléma, hogy túlzottan nagy a befejezetlen beruházások állománya. Ennek egyik lényeges oka, hogy rendszeresen több beruházást kezdünk meg, mint amennyit — erőforrásaink szabta korlátok között — normális idő alatt be is tudunk fejezni. Eerre számtalan tanulmány, cikk felhívta már a figyelmet, és intézkedések is történtek a helyzet javítására. A probléma azonban ezzel még korántsem szűnt meg.

4. Hol térnek el a jövedelmek jelentősen a szocialista elosztási rendszer elveitől?

Szintén közismert, hogy nálunk eddig érvényben volt bérszabályozási rendszer kedvezőtlen tendenciákat váltott ki a bérarányok vonatkozásában.²¹ Hasonlóképpen vélekedik Hoós János is, aki a következőket írja: „Mindinkább kiküszöbölendő... az a most még előforduló jelenség, hogy azonos munkát esetenként még eltérően díjaznak, vagyis erősiteni kell az egyenlő munkáért egyenlő bér elvét.”²²

Több ilyen „negatív hatást” Vörös Gyula nem említ, de azt hiszem ennyi elengedő is. A felsorolt kedvezőtlen jelenségek mindegyike megtalálható a magyar népgazdaságban és nagyobbbrészt a többi szocialista ország gazdaságában is. Ha tehát hihetünk Vörös Gyula érvelésének, akkor Magyarországon a piaci szocializmus elvét követik, aminek a követése vitapartnerünk szerint kapitalista irányú fejlődést jelent. Tehát Magyarországon kapitalizmus van, vagy legalábbis ilyen irányú a fejlődés. Váratlan következtetés, s talán éppen Vörös Gyula számára lenne a legmeglepőbb. Mindezt azonban Vörös Gyula elkerülhette volna, ha gondosabban jár el a „tapasztalatok”, a „gyakorlat” által kínált tanulságok levonásában. Például jobban megnézi: melyek azok a tények, amelyek bizonyítják, hogy a piaci önszabályozó rendszer elve, ahol átültették a gyakorlatba, csődöt mondott. Az 1968-as csehszlovákiai fejleményekre való hivatkozás a legkevésbé szerencsés ebben a vonatkozásban. Bizonyítani kellett volna azt az állítását is, hogy a vállalatok közti konkurrenca a szocialista országokban sehol sem bontakozhatott ki. Hogy miért nem, ennek okait itt még csak nem is érinti Vörös Gyula, így tőle nem tudhatjuk meg, hogy vajon a szocializmus specifikus viszonyainak érvényesülése, vagy éppen ezek helytelen értelmezése akadályozza a vállalatok közti konkurrenca kibontakozását.

A tulajdonosi funkciók és a szocialista vállalat

Vörös Gyula írásából általánosságban az tűnik ki, hogy a szocializmus politikai gazdaságtana alapkérdéseivel kapcsolatban meglehetősen merev álláspontot képvisel, s ez nyilván annak következménye,

²¹ Eerre utal például Timár András „A bérszabályozási rendszer 1976. január 1-i módosításáról” című cikkében, a Munkaügyi Szemle 1975. évi 5. számában.

²² Hoós János: A szocializmus elosztási és érdekeltségi viszonyairól. Társadalmi Szemle, 1975. 8–9. sz. 21. 1.

hogy az övétől eltérő nézeteket és a gyakorlat, a valóság problémáit pontatlanul és helytelenül ítéli meg.

Kifogásolja, például, hogy Sinkovics Alfréd „... a vállalati irányítást *tulajdonosi* funkciónak nevezve valamilyen újfajta szindikalizmus értelmében állítja be felfogásunkat az irányításról”.²³ Ismét egy címke: „újfajta szindikalizmus”! De vajon kiknek a felfogásáról van szó? Hogy a vállalatok funkciója mennyiben tulajdonosi és mennyiben nem, nagyon sok közgazdászt foglalkoztat, a többi között szovjet közgazdászokat is (Vörös Gyula ugyanis álláspontjának alátámasztására „a szovjet gazdaságpolitikát megalapozó irányzathoz tartozó” közgazdászokra hivatkozik). A szovjet közgazdászok véleménye azonban korántsem olyan merev, mint Vörös Gyuláé. Két szovjet közgazdász magyarul megjelent cikkében a következőket olvashatjuk (persze nem tudom, hogy ők a „szovjet gazdaságpolitikát megalapozó irányzathoz” sorolhatók-e): „A szocializmusban... a viszonylagos gazdasági elkülönülés lényegét tekintve az ösztönei tulajdon realizálásának módjaként jelentkezik. Ugyanakkor a gazdasági elkülönülést nem lehet csupán a tulajdonviszonyokból levezetni... (a szocialista) tulajdont magát is determinálja a termelés formája, amelynek alkotó része a termelőerők színvonala és jellege mellett a társadalmi munkamegosztás és a munka társadalmosodásának szintje.”²⁴ A szocialista tulajdonviszonyokat tehát korántsem tekinthetjük olyan egyszerű, könnyen áttekinthető viszonyoknak, amint az Vörös Gyula felfogásából következne. A szocialista tulajdonnak meghatározott szerkezete, struktúrája van.

Vörös Gyula elismeri ugyan, hogy „... ez a viszony nem teljesen, hanem csak *alapjában* jön létre a termelési eszközök társadalmi tulajdonbavételével...”, hogy jelenleg „... a termelőeszközöket és az ösztársadalmi munkát kétféleképpen kell alkalmazni: közvetlen és közvetett kapcsolatok útján”,²⁵ ezt a kettősséget azonban erősen leegyszerűsített formában ragadja meg. „... közvetlenül határozzák meg főleg a társadalmi termelés egészének arányait... Közvetett módszereket alkalmaznak főleg az egyes vállalatok közötti irányításában.”²⁶ A termelés fő arányait valóban közvetlenül határozza meg a terv, ezek az arányok azonban a vállalatok tevékenysége révén realizálódnak, amelyet viszont az állami gazdaságirányítás csak közvetve befolyásol. A közvetlen és közvetett irányítási módszerek a mai magyar gazdaságirányítási rendszerben meglehetősen bonyolult, összetett rendszert alkotnak, egymással összefonódva jelentkeznek, ami megfelel a szocialista tulajdonviszonyok jellegének, dialektikájának.²⁷

Sinkovics Alfréd cikkében jobban belemélyed a szocialista tulajdonviszonyok elemzésébe s azokat a munkamegosztás viszonyaiból vezeti le, majd azt a következtetést vonja le, hogy: „A *tulajdonviszonybeli és a termelési tevékenységben végbemenő munkamegosztás egyaránt szerepet játszik a piac fennmaradásában*...”²⁸ Véleményem sze-

²³ Vörös Gyula: A „piaci szocializmus” védelmezése ellen. 1176. l.

²⁴ A. K. Tumasov, V. F. Scserbina: Össznépi és kollektív gazdasági érdekek ellentmondásainak jellege a szocializmusban. Társadalmi Szemle, 1973. 8–9. sz. 97. l.

²⁵ Vörös Gyula: A szocializmus politikai gazdaságtanának néhány alapproblémája Marx „Grundrissé”-je nyomán. 294. l.

²⁶ Uo.

²⁷ Mandel Miklós már említett tanulmányából például kitűnik, hogy az ágazati irányítás is bizonyos értelemben önálló érdekek hordozójaként lép fel. A szocialista tulajdon tehát, azt mondhatnánk, lépcsőzetesen tagozódik.

²⁸ Sinkovics Alfréd: I. m. 648. l.

rint azonban a tulajdonviszonyokban és a termelési tevékenységben kialakuló megosztottságot nem lehet így egymás mellé tenni. A helyes logikai sorrend ugyanis az, hogy a termelőerők jelenlegi szintjének megfelelő munkamegosztás szükségességéből következik a tulajdonviszonybeli megosztottság, s ez utóbbi a piac fennmaradásának konkrét oka. A termelőegységek munkamegosztásából következő ellentmondást ugyanis az állami gazdaságirányítás — ha eltekintünk a tulajdon adott állapotától, fejlettségétől, szerkezetétől — elvileg részletekbe menő tervutasításokkal is közvetíthetné.

Tanulságos lehet a szocialista állam és a szocialista vállalat viszonya szempontjából — de a szocialista társadalmi tulajdon szerkezetének feltárása szempontjából is — a tőkésgazdaság vállalati struktúrájának elemzése. „Egy-egy nagy korporáció esetenként 100 vagy ennél több egységgel rendelkezik, amelyeket több szempontból korlátozott, de mégis önálló vállalatok formájában működtet. Ezt... egyéb okok mellett mindenekelőtt a hatékonyabb vezetés szempontjából látják hasznosnak.”²⁹ Hasonló jelenséget ír le Szabó Katalin is „A bolygóvállalatok — a kiscégek beépülése a tőkés nagyvállalati rendszerbe” című tanulmányában,³⁰ amelyben bemutatja, hogy a nagyvállalatok a mai tőkésgazdaságban lényegében — még ha nem is abszolút értelemben — részükké teszik a kicsiket anélkül, hogy azok önállóságát formálisan megszüntetnék. A gazdasági fejlettség bizonyos szintjén tehát a tőkés gazdaságban létrejött, a termelőeszközök és a munkaerő jelentős mennyiségét mozgásba hozó gazdasági egységek saját tevékenységüket és az érdekszférájukba vont kisebb egységek tevékenységét terv alapján irányítják, e kisebb egységek önállóságát azonban nem szüntetik meg teljesen, hanem építenek a viszonylagos különérdekekre is. Azt mondhatnánk, hogy ezeket a kisebb egységeket nemcsak „adminisztratív” módon vezérlik, hanem „közgazdasági” eszközökkel is.

A valóságban a szocialista ösztönei tulajdon, az osztálytársadalmi érdekek sem valamiféle elvont, mindenek felett álló lényeg. Az érdekek mindig eleven emberek, konkrét embercsoportok érdeke, s az osztálytársadalmi érdekek nem független ezektől, ezekből „tevődik össze”. A központi gazdaságirányítás feladata tehát nem az, hogy valamilyen elvont, semmihez sem kapcsolódó „osztálytársadalmi” érdeket képviseljen, hanem az, hogy a társadalom egyes rétegeinek, csoportjainak érdekeit egymással összhangba hozza, tervszerűen irányítsa, s megakadályozza, hogy egyes csoportok vagy rétegek érdeke a többiével szemben, azok rovására érvényesüljön. A korábbi adminisztratív, tervutasításos gazdaságirányítási rendszer elméleti alapja éppen az volt, hogy a szocialista tulajdon homogenének, szerkezet nélkülinek tartották, e tulajdonon belül nem ismerték el különálló érdekek létezését, ezért a vállalatok önállóságát csak „elszámolási” önállóságnak tekintették. Ebből következett, hogy a központi gazdaságirányítás egy mindenek felett álló, elvont „osztálytársadalmi” érdeket igyekezett képviselni, ami oda vezetett, hogy ez a mindenek felett álló „érdek” valóban mindenek felett lebegett, elszakadt a társadalom valóságos érdekeitől. Így adódhatott elő olyan helyzet, amikor (amint erre Sinkovics Alfréd utal, és Vörös

²⁹ Román Zoltán: A vállalati keretek megvonása. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz. 79. l.

³⁰ Közgazdasági Szemle, 1974. 9. sz.

Gyula hevesen cáfolni igyekszik) jogosan merült fel a kérdés: Egyáltalán azonos-e az állami tulajdon a társadalmi tulajdonnal? Az össztársadalmi érdek „társadalom felettiként” való elképzelésének a nyomai fedezhetők fel Vörös Gyula álláspontjában is, amikor az önálló vállalati érdekek létezését elismeri ugyan, mégis tagadja a vállalatok közötti konkurrenciát, a vállalatok tulajdonosi funkciói kibontakoztatásának lehetőségét, mondván, hogy az „ellentmond a szocialista termelés alapviszonyainak...”

A tulajdonról, a jogi és közgazdasági tulajdonfogalomról a Közgazdasági Szemle hasábjain lefolyt vitából is leszűrhető véleményem szerint az a következtetés, hogy a szocialista tulajdon hordozójának nem lehet kizárólagosan az állami gazdaságirányítást tekinteni. A tulajdonosi funkció gyakorlása a gazdaság egészét tekintve sokkal bonyolultabb, sokrétűbb, aprólékosabb feladat annál, hogy azt egy bármilyen jól szervezett központi apparátus önmagában kielégítően gyakorolhatná. A szocialista tulajdonosi funkciókat a központi gazdaságirányító szerveknek s a vállalatoknak együttesen kell gyakorolniuk, „szerves egységben”. Az ezen az egységen belül a vállalatokra háruló feladatokat is tulajdonosi funkcióknak kell tekinteni. A központi gazdaságirányítás szerepének azonban elsődlegesnek, végső soron meghatározónak kell lennie. A központi gazdasági irányítás a tervvel, bizonyos gazdasági döntések révén, ill. a gazdasági környezet tudatos alakításával (a többi között) a piaci automatizmus meghatározott elemein keresztül a gazdaság fejlődését általában, s ezen belül az egyes vállalatok tevékenységét részben közvetlenül, részben közvetve irányítja, befolyásolja, s a vállalatok közti versenyt megfelelő mértékben kibontakoztatja és a szükséges keretek között tartja.

A terv és a piac viszonya. A specifikus viszonyok

Vörös Gyula véleményünk szerint nagyon jól emeli ki, magyarázza meg a specifikus viszonyok meghatározó szerepét: „A szocializmusbeli áru- és pénzviszonyok helyes megértésének kulcsa éppen az, hogy... világosan látjuk: azok már *nem* a magántulajdon, *nem* a vállalatok atomisztikus és antagonisztikus szembenállását, *nem* a tőkés konkurrenciát, a tőkés piac utánczát jelentik, hanem a szocialista termelés *specifikus* viszonyainak, mindenekelőtt a szocialista tulajdonviszonyoknak, a termelési eszközök társadalmi tulajdonának alárendelve, azokat kifejezve érvényesülnek.”³¹ (Vörös Gyula tehát elméletileg pontosan látja, hogy az áru- és pénzviszonyok a szocializmusban is érvényesülnek, de itt, szemben a kapitalizmussal, ahol szerepük uralkodó jellegű, „a termelési eszközök társadalmi tulajdonának alárendelve” fejtik ki hatásukat.) A hiba tehát az általa oly sokat emlegetett „gyakorlat”, a „tapasztalatok” értékelésében lehet; Vörös Gyula azt nem érti, *hogyan, milyen eszközökkel valósul meg* az áru- és pénzviszonyoknak a termelési eszközök társadalmi tulajdona alá történő rendelése. Erre vonatkozóan ugyanis a marxizmus klasszikusai nem adnak útbaigazítást. Márpedig a gazdaságirányítási rendszer kialakításakor a sorsdöntő kér-

³¹ Vörös Gyula: A „piaci szocializmus” védelmezése ellen. 1175. l.

déseket a klasszikusokra támaszkodó elméleti premisszák figyelembevételével, de alapvetően a gyakorlati tapasztalatokból kiindulva kellene megoldani.

„Szocializmusban végül is áttör az a törvény, hogy az igazi költség az áruban tárgyiasult *egész* munka, munkaidő”³² — írja Vörös Gyula. Az izgalmas azonban az lenne, ha Vörös Gyula bemutatná, hogyan következik be ez az „áttörés”. Hogyan lehet alárendelni a „szocialista gazdaságkodásban a vállalati nyereségesség és a jövedelmezőség elvét a népgazdasági értelemben vett munkatermelékenység és a termelési eszközökkel való takarékoskosság, valamint a tervszerűség elvének...”³³ Erre két megoldást lehet elképzelni: 1. központi tervtvasításokkal, 2. egy a gazdaságirányítás által kialakított önszabályozó mechanizmus segítségével. Minthogy Vörös Gyula ez utóbbit „kapitalista irányú fejlődésnek” tartja, ezek szerint el kell fogadnunk, hogy csak az előbbi megoldás a reális.

Vörös Gyula érdemei közé tartozik, hogy rámutat a terv és a piac viszonyának döntő mozzanatára, arra, hogy a szocialista gazdaságban *végső soron a meghatározó, az uralkodó a terv, a tervszerűség*. Ennek hangsúlyozása a gazdaságirányítás rendszeréről, a piac szocializmusbeli szerepéről folyó viták során elkerülhetetlen. Bármennyire elismeri is látszólag Vörös Gyula a vállalatok elkülönült érdekeinek, a piac létezésének a szükségességét, valójában tagadja a piac működésének minden konkrét jelét, s ezáltal a piacnak a tervre gyakorolt *objektív* hatását. A piacnak a tervgazdaságban betöltött szerepét Vörös Gyula meglehetősen szubjektívan fogja fel (mint írja: „... a tervben kellőképpen figyelembe kell venni a piaci jelenségeket...”), s így valójában a gazdaság *tervtvasítások* formájában történő irányítása mellett tör lándzsát. Nem ismeri el, hogy a piac létezése, a tervre gyakorolt *objektív* hatása következtében a terv jellege, formája is megváltozik: nem utasítás jellege, hanem általános szervező, orientáló, a szabályozókat (azok működését) megalapozó, terelő jellege domborodik ki. A „valóság”, a „tapasztalatok” a magyar gazdaságirányítási rendszerben éppen ezt mutatják.

Mindezekből az tűnik ki, hogy Vörös Gyula tulajdonképpen nem fogadja el a közvetett, közgazdasági eszközökkel történő gazdaságirányítás lehetőségét. Az a meggyőződése, hogy ha a szocialista gazdaságban az eszközök elosztása a vállalatok között a várható nyereség alapján történik, vagyis a piac *működésének* a legcsekélyebb jele is tapasztalható, az már kapitalista irányú fejlődésneként értékelhető. Nem látja igazán (pedig ő maga is megfogalmazza), hogy ez „nem a tőkés konkurrencia, a tőkés piac utánzását”, hanem az áru- és pénzvviszonyok tudatos alkalmazását jelenti. Mi történik Vörös Gyula szerint például akkor, amikor a bank a megtérülési mutatók szerint sorolja a vállalatok hitelkérelmeit, s a legjobb mutatóval rendelkező, tehát a leggyorsabban megtérülő fejlesztésekre ad hitelt? Szerintünk az történik, hogy a termelési eszközök a piaci helyzetnek megfelelően, a várható nyereség szerint áramlanak az egyik vállalattól (amelytől a központi költségvetés adók formájában elvonta azokat) a másikhoz (amely a hitelt meg-

³² Vörös Gyula: A szocializmus politikai gazdaságtanának elméleti alapproblémája. 299. l.

³³ Uo.

kapja). Vagyis a piac a központi gazdaságirányítás által szabályozott és ellenőrzött formában működik. Vajon kapitalista irányú fejlődést jelentene ez? Nyilvánvaló, hogy nem. A piacot ugyanis nem figyelembe venni, hanem alkalmazni, „működtetni” kell. Jogosan írja Sinkovics Alfréd: „*Abban . . . kételkedem, hogy a piac egésze — még akár egy kis szocialista ország központi tervezésében is — szimulálható volna.*”³⁴

Vörös Gyula gondolatmenete téves irányba fordul, és ez abban is megmutatkozik, hogy különösen akkor támadja élesen Sinkovicsot (akárcsak a többi állítólagos „neoliberális” közgazdát), amikor vitapartnere a piaci viszonyok alkalmazásának konkrét módszereivel foglalkozik: „Ha meggondoljuk, elképesztő dolog 1975-ben azt állítani, hogy a szocialista gazdaságirányítás elve »egy piaci önszabályozó rendszer«.”³⁵

Vörös Gyula címkéző módszere azonban folytonosan megbosszulja magát: az előre elkészített címke itt sem került megfelelő helyre. Sinkovics írásában ugyanis szó sincs arról, hogy ez az „önszabályozó” rendszer a gazdaságirányítás elve lenne. A „piaci önszabályozó rendszer” mindössze egy eszköz, amely mint Sinkovics írja: „. . . hatékonyabb ösztönzést biztosít a népgazdasági makrocélokat kifejező tervek teljesítésére, mint a tervlebonthatós, direkt utasításokkal operáló gazdaságirányítási rendszer.”³⁶ Más dolog a gazdaságirányítás elve, és más dolog az eszköz, amely az elv megvalósításának szolgálatában áll. Lehet, hogy Sinkovics valóban nem hangsúlyozza ki eléggé, hogy az elv: a gazdaság központi terv szerint történő irányítása, s nem emeli ki jelentőségének megfelelően a terv uralkodó, meghatározó szerepét, s ez persze hiba. A lényeg azonban az, hogy a mai magyar gazdaságirányítási rendszerben a közvetett irányítási módszereknek is megvan a maguk szerepe, s a közvetett módon irányított gazdasági folyamatok egy adott időszakban (amíg a gazdasági szabályozók változatlanok vagy a gazdaságirányítás valamilyen okból közvetlenül nem avatkozik be az említett folyamatokba) lényegében önszabályozóak. S hogy valaki Magyarországon, 1975-ben, nyolc évvel az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése után efelett háborog, az valóban „elképesztő dolog.”

Vörös Gyula első cikkében befejezésül a következőket írja: „. . . távolról sem az volt a célom, hogy gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztéséhez bárminemű konkrét javaslatot tegyek.”³⁷ Kétségtelenül igaz, vitapartnerünk óvakodott attól, hogy konkrét javaslatokat tegyen, csupán annyit tett, hogy néhány ilyen javaslatot „neoliberálisnak”, „piaci szocialistának” minősített. Mégiscsak állást foglalt tehát ebben a kérdésben is, mivel az ilyen viták során lehetetlen a gyakorlati következtetésekkel járó állásfoglalást elkerülni. Valószínűleg kevésbé lehetne vitatni azonban mondanivalóját, ha valóban csak „az alapkérdések újbóli végiggondolása” mellett marad.

³⁴ Sinkovics Alfréd: Törvényszerű-e a piac fejlődése a szocializmusban. *Közgazdasági Szemle*, 1975. 5. sz. 636. l.

³⁵ Vörös Gyula: A „piaci szocializmus” védelmezése ellen. 1175. l.

³⁶ Sinkovics Alfréd: I. m. 636. l.

³⁷ Vörös Gyula: A szocializmus politikai gazdaságtanának néhány alapproblémája. 302. l.

A piac szerepét befolyásoló tényezők

A piaci viszonyok felhasználásának szükségessége végső soron a termelőerők fejlettségének jelenlegi színvonalából következik. A központi tervezés és a piac viszonyát, a közvetlen és a közvetett irányítási módszerek egymáshoz viszonyított súlyát azonban számos más tényező (például az adott ország gazdasági és politikai helyzete, méretei, hagyományai stb.) is befolyásolja.

A termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának törvényéből az következik, hogy a szocialista viszonyok fejlettsége jelenlegi fokának a közvetett, közgazdasági módszereken alapuló gazdaságirányítási rendszer felel meg. A történelmi távlatokat tekintve azonban azt kell mondanunk — és ez a fejlett tőkésországokból vett példákon is megfigyelhető —, hogy a tervezés szükségessége egyre több területen nyilvánul meg, a tervezés szerepe tehát fokozódik. Az összefüggés azonban fordítva is igaz: minél fejletlenebbek az ország termelőerői, annál nagyobb szerepet kell kapniuk — ha egyéb körülményektől eltekintünk — a piaci viszonyoknak, s ennek megfelelően a közvetett gazdaságirányítási eszközöknek. A szocialista gazdaság irányítására tehát nálunk — néhány éves átmeneti időszaktól eltekintve — már az ötvenes években is a közvetett módszereken alapuló mechanizmus felelt volna meg (hiszen akkor az ország termelőerői még fejletlenebbek voltak, mint ma). Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy az állami gazdaságirányítás közvetlen szerepe nem lehetett volna meghatározó. A közvetlen központi irányítás meghatározó szerepe a közvetett gazdaságirányítás rendszerén belül is eltérő lehet, attól függően, hogyan alakítja ki az állami gazdaságirányítási rendszer az önszabályozó mechanizmust, és hogyan határolja be a versenyszférát, amelyre a mechanizmus önszabályozó szerepe korlátozódik. Lehet tehát a gazdaság irányítása erősen központosított anélkül, hogy maga az irányítás döntően tervutasításokkal történne.

Az 50-es évek voluntarista gazdaságpolitikája bizonyos előítéleteket váltott ki a központosított gazdaságirányítással szemben (az elvétel valóban tapasztalható „neoliberális” megnyilvánulások valószínűleg éppen erre vezethetők vissza). Ezek azonban indokolatlanok: bizonyos helyzetekben éppen a központi irányítás szerepének fokozódása hozhat megoldást a gazdasági fejlődésben mutatkozó problémákra. Ezt bizonyítja egyebek között számos tőkésország második világháború utáni fejlődése is (például Japáné vagy a kevésbé ismert példák közül Belgiumé). Az 50-es évek hazai gazdaságfejlődési problémáit sem önmagában a gazdaságirányítás erős centralizációja okozta, hanem a hibás gazdaságpolitika és jórészt a nem megfelelő gazdaságirányítási (ti. a tervutasításos) rendszer alkalmazása. A piaci viszonyok, a közvetett gazdaságirányítási eszközök alkalmazása esetén a gyakorlat kontrollja jobban érvényesül a terv felett, s így a lényeges gazdaságpolitikai hibákat is bizonyára előbb fel lehetett volna fedezni, s ezáltal valószínűleg könnyebben kiküszöböltük volna a fogyatékoságokat.

Hogy a tervlembontásos rendszer csak néhány éves átmeneti időszak gazdaságirányítási módszere lehet, azt az is mutatja, hogy a Szovjetunióban a polgárháború befejezése után szinte azonnal megkezdő-

dött a vita a gazdaságirányítás szükséges új rendszeréről. Ugyanígy nálunk is már az 50-es évek első felében megkezdődött a túlzottan merev, tervutasításos rendszer bírálata, azonban a viták — kisebb módosító jellegű intézkedésektől eltekintve — csak 1966-ban hoztak eredményt. A tervutasításos rendszer feletti vita tehát nálunk kétszer olyan hosszú ideig tartott, mint ameddig ez a rendszer a vita megkezdése előtt egyáltalán működött. Ebben természetesen közrejátszott az, hogy az átmeneti korszak gyakorlati feladatairól a marxizmus klasszikusai keveset írtak, így ezekre vonatkozóan nem alakultak ki „biztos” elméleti támpontok. Nem kevés szerepet játszott — és játszik még ma is — a marxi politikai gazdaságtan alapelveinek merev értelmezése.

Figyelembe kell venni továbbá azt is, hogy Marx és Engels feltételezték: a szocialista társadalmak először a legfejlettebb országokban alakulnak ki. Ebben az esetben a központi tervezés bevezetése, a piac szerepének visszaszorítása olyan helyzetben kezdődhetett volna meg, amelyben — a társadalmi feltételek, a szocialista tulajdonviszonyok létrehozásakor — a termelőerők fejlettségén alapuló feltételek is érettebbek lettek volna. A klasszikusok nem vették számításba azt a lehetőséget, hogy a szocialista rendszer egy kevésbé fejlett országban is győzelemre juthat, és jelentősen gyorsíthatja egy ilyen országban a gazdasági-társadalmi fejlődést. Mindebből az következik, hogy a piac szocializmusbeli szerepéről folyó viták felüljárása már csak azért is szükségszerű, mert a piac fejlődése a szocialista társadalmak eddigi története során nem volt egyenes vonalú. A piac visszafejlődésének szükségszerűsége a termelőerők kibontakozásának párhuzamosan ugyanis csak tendenciaszerű, és feltételezi, hogy a piac egy olyan fejlettségi szinten áll, amely megfelel a termelőerők adott színvonalának. Amennyiben a piaci viszonyok „felszámolásában” előre siettek, szükség lehet — az általános fejlődési iránytól eltérően — a piac szerepének erősítésére is. Abból tehát, hogy a szocializmus végül nem a legfejlettebb országokban alakult ki és indult fejlődésnek, az következik, hogy ez a fejlődés bonyolultabb, ellentmondásosabb, mint ahogy azt a marxi politikai gazdaságtan alapelveiből ki lehetne következtetni.

Minden bíráló megjegyzésünk ellenére, végezetül hangot kell adni annak a véleményünknek, hogy Vörös Gyula, akinek koncepciójával e cikkben elsősorban foglalkoztunk, az „alapkérdések újbóli végiggondolása” során számos hasznos gondolatot vetett fel. Kihangsúlyozta azt, ami e vitában talán a legfontosabb: hogy a gazdaságirányítás felhasználja ugyan az áru- és pénzviszonyokat a szocialista gazdaságban, de csak a tervszerűség elvének alárendelten. A baj Vörös Gyula gondolatmenetében mindig ott kezdődött, amikor a mai valóságos viszonyokkal, a gyakorlati problémákkal kezdett foglalkozni.

A szocialista társadalom alapviszonyainak kifejtése néha valóban csupán „ájtatos propagandának” látszik Vörös Gyula előadásában, mivel elhallgatja ezeknek napjaink valóságában tapasztalható eltorzulásait. Elhallgatja (vagy nem is veszi észre?), hogy a *terv* szerinti fejlődés nem mindig jelent valóban *tervszerű* fejlődést; az adminisztratív tervek sokszor csupán a tervszerűtlen, spontán fejlődést legalizálják. Hogy a fejlődés ténylegesen előre megszabott, *terv szerinti* irányba ha-

...adjon, ahhoz nem utolsósorban közvetett szabályozó eszközökre: megfelelően kialakított piaci automatizmusra is szükség van. Ezen túlmenően: ha a gazdaságban minden pontosan *terv szerint* történik, az még nem jelenti azt, hogy *jól* is történik, hiszen kiderülhet: tartalmaz a terv hibás elemeket is. Néha éppen a tervtől való eltérés jelenti a helyes irányú fejlődést, és ez nem csak a túlteljesítésre érvényes (erre az ötvenes évek gazdaságirányítási tapasztalatai éppen elég példát szolgáltatottak). Az elmúlt években a szabályozó rendszer működésének tanulságaiból is ezt lehet leszűrni. A vállalatok önállóságának fokozatos csökkenése természetes folyamat volt. Abból következett, hogy a piac maga területén nem működött megfelelően, mert különböző elemei nem voltak összhangban egymással. A piaci hatások kibontakozásához szükséges mozgásformák nem fejlődtek ki eléggé, s a piaci hatások sem orientálták megfelelően a vállalatokat (gondoljunk például az árrendszer torzulásaira, amit a tőkés világpiaci árváltozások még súlyosbítottak). A gazdaságirányító szervek ezért szinte törvényszerűen nyúltak a közvetlen irányítási eszközökhöz. Az ily módon szükségessé vált adminisztratív beavatkozás azonban nem jelenthet végső megoldást. Az adminisztratív megoldások prototípusa, a kardvágás, amellyel a legendabeli hadvezér „megoldotta” a gordiuszi csomót, valójában a problémát nem oldotta meg. Az adminisztratív intézkedések egy része ugyanígy nem oldja meg azt a problémát, amelynek megoldására hozzák, hanem többnyire csupán „elvágja” a fejlődésnek a gazdaság adott szférájában kibomló, helytelennek ítélt fejlődési fonalát, ahelyett, hogy azt helyes irányba terelné. A megfelelő közvetett, közgazdasági módszerek hatása persze csak bizonyos idő után bontakozik ki, s nem látható azonnal. Annak ellenére, hogy a közvetett módszerek sohasem „százszázalékosan”, mindig csak tendenciaként jutnak érvényre, a vállalatok tevékenységének befolyásolására mégis nagyrészt ezeket célszerű alkalmazni, mert hosszabb távon csak ezek hozhatnak tartós, kedvező irányú változásokat.

Egy kis ország nagy nemzetközi vállalatai*

(A Shell, a Philips, az Unilever, az Akzo és az Estel Hollandiában)

Mielőtt a címben szereplő transznacionálisoknak¹ az anyaországban betöltött szerepét elemeznénk, tekintsük át röviden az egyes vállalatokat, különös tekintettel a kevésbé ismert kisebbekre.

Royal-Dutch Shell

A jelenlegi Shell holland és angol ága még a század elején közösségre lépett egymással. A két társaság viszonylagos önállóságát megtartotta, de harmadik személyekkel szemben közösen lépnek fel, és az eredményben 60:40 százalékban osztoznak (a

holland ág javára). A közösségre lépett két vállalat az együttműködés kb. 70 éve alatt számos újabb vállalatot hozott létre. A létrejött leányvállalatok, valamint a két anyavállalat együttes neve: Royal-Dutch Shell, amely ma már több mint 100 ország egész sor iparágában, így a kőolaj-, a földgáz-, a vegyészeti és a fémiparban, újabban pedig az atomipar területén is működik. A Shell — az Egyesült Államokon kívül — a világ legnagyobb vállalata, éves forgalma megközelíti a világ legnagyobb vállalatát, az amerikai General Motors forgalmának a felét.²

* Az érdemi adatokat, különösen azokat, amelyek az egyes országokra gyakorolt hatásokról szólnak, a transznacionálisok igen diszkrétén kezelik. A vizsgált transznacionális vállalatoknak Hollandia gazdaságára gyakorolt hatását jelző adatok ugyan megvannak a hágai Központi Statisztikai Hivatalban, de nem hogy e tanulmány írója, hanem még a holland gazdaságügyi miniszter is csak különleges engedéllyel juthat hozzájuk.

E tanulmány mozaikrendszerrel összeállított adatokon alapszik: forrásaim az alábbiakban felsorolt kiadványok, illetve a személyes beszélgetések folyamán elhangzott adatok voltak:

Shell:

— Maatschappijen der Koninklijke (Shell) Groep Financiele en Bedrijfsgegevens 1964—1973, Hága);

— N. V. Koninklijke Nederlandsche Petroleum Maatsch. Jaarverslag, 1973, Hága;

— Shell in Nederland in 1973, 1974. március;

— Maatschappijen van de Koninklijke (Shell) Groep in Nederland; 1973. július;

— Notes et Etudes Documentaires; Fusion et concentration d'entreprises au Benelux; 1972. július 2. N. 3896;

— a Shell elnökének, G. A. Wagnernek 1973. november 5-én Genfben a transznacionális vállalatok működésének következményeit tanulmányozó Group of Eminent Persons elnöke vezetésű ENSZ-bizottság előtt tartott előadása;

— személyes beszélgetés a Shell sajtófőnökével, Stenekerral, valamint általános közgazdászával, A. Terlaakkal;

Philips:

— Philips Jaarverslag 1972; Philips Annual Report 1973;

— Facts about Philips 1970; Handelsblad 1974. március 28., május 14. és 15.;

— személyes beszélgetés S. Glastra regional manager-rel, valamint P. F. J. M. Brouwers, sajtóképviseivel;

Unilever:

— Unilever Jaarverslag en Jarrekening 1972, 1973;

— Facetten van Unilever 1973; About Unilever 1973;

— angol újságírók számára az Unilever—Rotterdamnál 1974. október 15-én tett látogatás alkalmából megtartott előadássorozat; Handelsblad, 1974. április 10.

AKZO:

— AKZO Jaarverslag 1973; Handelsblad 1974. április 18.

ESTEL:

— ESTEL NV Jaarverslag 1973;

— De unitdaging van een intereuropese onderneming, 1972.

— Handelsblad 1974. január 25., április 9., május 2.

¹ Az ECOSOC egyik bizottságának 1973-ban meghozott ajánlásával összhangban, *transznacionálisokon* az eddig multinacionálisoknak nevezett vállalatokat értem.

² A Shell 1973. évi forgalma 49,6 milliárd gulden, a General Motorsé pedig 35,7 milliárd dollár volt.

Unilever

Az Unilever két holland és egy angol társaság fúziójával jött létre. Az Unilever alapját jelenleg a rotterdami székhelyű Unilever N. V. és a londoni székhelyű Unilever Limited képezi. A két vállalat a jövedelmen fele-fele arányban osztozik, s több mint négy évtizedes közös tevékenységük folyamán több mint 500 leányvállalatot hoztak létre. Az Unilever leányvállalatai jelenleg 75 országban a termékek széles skáláját állítják elő. A vállalat forgalmának több mint a felét élelmiszerek, mintegy 30 százalékát pedig mosószerek és kozmetikai cikkek alkotják. A többi vegyipari termék, papír, műanyag, állati tápszer stb. Az Unilever a Shell után (az Egyesült Államokon kívül) a világ második legnagyobb vállalata.

Philips

Tevékenységének kezdete a múlt század végére nyúlik vissza: naggyá válását saját belső fejlődésének köszönheti. Termékei: fényforrások, rádió, televízió, lemezjátszó, elektromos háztartási készülékek, elektromos alkatrészek, elektroakusztikai berendezések, távközlési és védelmi rendszerek, számítástechnikai és ipari berendezések, orvosi műszerek és komplett berendezések, gyógyszererek, vegyipari termékek stb.

AKZO

Az AKZO egész fúziósorozatnak az eredménye. Az AKZO magvát képviselő KNZ (Koninklijke Nederlandsche Zoutfabrieken) még a század elején, a tízes években jött létre. A KNZ fúziósorozata 1959-ben kezdődött meg, nyugatnémet, francia és holland vállalatokkal, majd a holland AKU-val 1969-ben történt egyesüléssel jött létre a mai AKZO. A KNZ és az AKU egyesülése abban tér el a korábbi fúzióktól, hogy míg a korábbiakban azonos profilú vállalatok olvadtak össze, addig az AKU új profilt hozott az egyesült vállalatba. Az

AKZO 1973-ban a 35. legnagyobb vállalat volt az Egyesült Államokon kívül; 45 országban működnek vállalatai; fő profilja a műszál (ez forgalmának 46 százaléka), különféle vegyipari és gyógyszeripari termékek, valamint fogyasztási cikkek.

ESTEL

Míg az előző négy vállalat a hagyományos úton (több évtizedes belső fejlődés és számos fúzió után) vált transznacionálissá, addig az 1972-ben létrejött ESTEL-konzern már két — különböző nemzethez tartozó — transznacionális vállalat egyesüléseként jött létre. A több mint 50 éves holland Hoogovens (Ijmuiden-ben) és a 100 éves dortmundi Hoesch 1972 júliusában létrejött fúziója szakértők szerint mintául szolgál majd a *Közös Piac iparának jövőbeli fejlődéséhez*. (Ezt látszik igazolni a Philips gyógyszer- és vegyipari részlegének az AKZO-val történt 1974 végi fúziókísérlete is.)

A két transznacionális acélvállalat fúziójának természetesen előzményei is voltak. A holland Hoogovens már 20 éve rendelkezett a Hoesch részvényeinek bizonyos hányadával (közvetlenül a fúzió előtt a részvények 14,5 százalékát mondhatta magáénak). A két transznacionális vállalat egyesülésével létrejött ESTEL — ezt a fantázianevet hosszas tanulmányozás után választották — a *Közös Piac* második legnagyobb vas- és acélipari vállalkozása lett, de e fő profil mellett egyéb tevékenységgel (például alumínium- és cementgyártással) is foglalkozik. Az ESTEL a két anyaországon kívül több mint 10 más országban tevékenykedik. A vállalat — forgalmát tekintve — 1973-ban az Egyesült Államokon kívüli vállalatok sorában a 48. helyen volt.

A gazdasági hatalom koncentrációja

1973-ban a *három legnagyobb holland multinacionális vállalat* (Shell, Unilever, Philips) *forgalma* meghaladta a 100 milliárd holland forintot, ami *Hollandia évi bruttó nemzeti ter-*

mékének több mint 60 százalékával volt egyenlő. Ha pedig az AKZO és az ESTEL forgalmát is hozzászámítjuk, az öt nagyvállalat 1973. évi összesített forgalma — 118 milliárd holland forinttal — a bruttó nemzeti termék 71 százalékát adta. Ez az adat magában is bizonyítja a transznacionális vállalatok súlyát a holland gazdaságban.³

A gazdasági koncentráció további vizsgálatához nézzük meg, mekkora hányadát alkotja az öt transznacionális vállalat 1973. évi forgalma Hollandia első 200, majd első 100, továbbá az első 50, azt követően az első 25, és végül az első 10 vállalat együttes forgalmának.

nacionálisok forgalmának országok szerinti megoszlása a féltve őrzött titkok közé tartozik!), de ez mit sem változtat a vállalatok gazdasági hatalmán.

Kis országokban általában nagy a vezető vállalatok súlya, de a holland transznacionálisok túlsúlya egyedülállóan nagy. Ezt igazolja 9 ország — az NSZK, Franciaország, Japán, Kanada, Svédország, Anglia, Egyesült Államok, Svájc és Hollandia — hasonló jegyek alapján vizsgált gazdasági koncentrációjának vizsgálata. E kilenc ország 1973. évi adatai alapján azt vizsgáltuk, mekkora hányadát alkotja a illető ország első, illetve első három vállalatának forgalma az

1. sz. táblázat

A vezető holland transznacionálisok súlya a holland gazdaságban (%)

Vállalat(ok)	Részesezés				
	az első 200	az első 100	az első 50	az első 25	az első 10
	vállalat összes forgalmában				
Shell	19,6	22,2	25,7	29,7	35,7
Shell—Unilever—Philips	40,4	45,3	52,3	60,6	72,8
Shel—Unilever—Philips— AKZO—ESTEL	46,8	53,0	61,4	70,9	82,2

Forrás: Az első 200 vállalat 1973. évi évkönyvének forgalmi adatai alapján végzett számítás.

Az öt transznacionális vállalat együttes forgalma tehát az első 200 holland vállalat forgalmának majdnem a felét, az első 50-nek több mint 60 százalékát, az első 25-nek több mint 70, s az első tíz vállalat forgalmának több mint 80 százalékát teszi ki. Igaz, e forgalomnak viszonylag kis része jut Hollandiára (a transz-

első tíz vállalat összforgalmának (százalékban kifejezve):

NSZK
Volkswagen (12,3)
BASF
Siemens 35,0

Franciaország
Renault (14,3)
Gie Franc. Petrol.
Péchiney Ugine K. 37,9

Japán
Nippon Steel (16,0)
Hitachi
Toyota Motor 40,3

³ Minél kisebb egy ország, annál nagyobb a vezető vállalatok súlya az ország gazdaságához mérten. Ez érthető is, hiszen a kis országok transznacionálisainak ahhoz, hogy a világpiacon versenyképesek lehessenek, hasonló erővel kell rendelkezniük, mint más, jóval nagyobb országok konkurrens vállalatainak. Így érthető, hogy az anyaország gazdaságához mérten nagyobb gazdasági potenciállal rendelkeznek, mint nagyobb országbeli versenytársaik.

<i>Kanada</i>	
Alcan Aluminium (16,0)	44,0
Massey Ferguson	
Canada Packers	
<i>Svédország</i>	
Volvo (17,8)	40,0
SKF	
Statsföretag Groep	
<i>Anglia</i>	
British Petroleum (20,2)	45,2
ICI	
British Steel	
<i>Egyesült Államok</i>	
General Motors (22,3)	52,9
Exxon	
Ford Motors	
<i>Svájc</i>	
Nestlé (28,5)	54,6
Ciba-Geigy	
Brown Boveri & Cie	
<i>Hollandia</i>	
Shell (35,7)	72,8
Unilever	
Philips	

Forrás: a Fortune 1974. augusztusi, a Die Zeit és a holland Het Financieele Dagblad 1974. szeptember 12-i számában közölt forgalmi adatok alapján történt számítás.

Az adatok szerint Hollandiában a koncentráció kétszer akkora, mint az NSZK-ban vagy Franciaországban, s még jóval nagyobb a közvetlenül utána következő Svájcénál is.

A transznacionálisok hatalma tehát nagy. De vajon növekvő is? Hogy e kérdésre választ adhassunk, vessük egybe Hollandia nemzeti jövedelmének, valamint a transznacionális vállalatok forgalmának elmúlt 10 évi változását. Hollandia nemzeti jövedelme (bruttó nemzeti terméke) 10 év alatt az 1964. évi 61,5 milliárdról 1973-ra 167,5 milliárd holland forintra, folyó áron 2,72-szeresére emelkedett. A Shell forgalma ugyanezen 10 év alatt — 23,52 md-ról 49,63 md-ra növekedve — csak 2,1-szeres növekedést ért el. Az Unilever sem

tudott lépést tartani a nemzeti jövedelem növekedésének ütemével: forgalma az 1964. évi 17,1 md-ról 1973-ra 29,2 md-ra emelkedett, azaz a növekedés 1,71-szeres volt. A Philips viszont a holland nemzeti jövedelem növekedési üteménél nagyobbat ért el: 1964. évi 7 milliárdos forgalma tíz év alatt 3,21-szeresére növekedett. (Az AKZO és az ESTEL — mai formájában — 10 évvel ezelőtt nem létezett.) Az eltérő növekedési ütem együtt járt a transznacionálisok erőviszonyainak egymás közti eltolódásával: a Philips 10 évvel korábban a Shell forgalmának mintegy egyharmadát, 1973-ban pedig már csaknem a felét bonyolította le.

A transznacionálisok forgalma az elmúlt tíz évben — a Philips kivételével — lassabban nőtt, mint a közepes nagyságú holland vállalatok forgalma. Ennek több oka van: egyrészt az elmúlt 10 év folyamán sok holland vállalat fuzionált, s a fúziók különösen a közepes nagyságú vállalatok forgalmi adatait duzzasztották fel. További ok a valutaparítások változása, amire a transznacionálisok — a világgazdaság egyéb változásaival egyetemben — érzékenyebben reagáltak. Ugyanez érvényes a nyersanyagárak emelkedésére is.

A transznacionálisok nyeresége

A transznacionálisok hatalmának, illetve növekedési lehetőségeinek jellemző mutatója a nettó nyereség (megadózottat nyereség mínusz kifizetett osztalékok).⁴ Nos, a három „nagy” nettó nyeresége az elmúlt 10 év alatt legalább megduplázódott, a Shell-é pedig több mint megháromszorozódott. Az AKZO nyeresége öt-évi fennállása alatt csökkent. Ez azonban csak a nyereség dinamikáját mutatja.

⁴ Nettó nyereségen a szakirodalom általában az adólevonás után megmaradó profitot érti. Ebből levonva az osztalékot, a visszatartott (vagy fel nem osztott) profitot kapják. A transznacionálisok évkönyvei azonban a kifizetett osztalékkal csökkentett megadózottat nyereséget mutatják ki nyereségként.

A három, illetve öt holland transznacionális tiszta nyereségének nagyságát jobban érzékelteti, ha azt egybevetjük Hollandia teljes évi beruházási összegével. Eszerint az öt vállalat által 1973-ban elkönyvelt nyereség Hollandia az évi beruházásának egyötöde.

Még többet mond a nettó nyereség mértékéről, illetve koncentrációjáról a többi vállalat nyereségével való egybevetés. A Shell 1973. évi nyeresége nagyobb volt, mint Hollandia első 100 vállalata összesített nyereségének 40, s az első 25 vállalat nyereségének 50 százaléka.⁵ *A Shell, az Unilever és a Philips 1973. évi nettó nyeresége* összesen pedig 1973-ban nagyobb volt, mint az első 100 holland vállalat összesített nyereségének a fele, s megközelítette az első 25 vállalat nyereségének 80 százalékát. Az, hogy a nyereség mekkora hányada termelődik ki Hollandiában, illetve kerül az anyaországba, a vállalatok féltve őrzött titka.

A nyereség alakulása az elmúlt tíz évben az Unilevernél volt a legenyedetesebb: 10 év alatt összesen 210 százalékkal emelkedett. A legrosszabb években is csupán 3 százalékkal csökkent a nyereség (1965 és 1969), a legjobb években pedig 18 százalékkal emelkedett (1971). A legnagyobb ingadozást a Shell nyeresége mutatta: az elmúlt tíz év alatt ugyan több mint háromszorosára növekedett, de a legkedvezőtlenebb évben a nyereség 24 százalékkal csökkent (1972), a legkedvezőbb évben pedig 148 (!) százalékkal emelkedett (1973—olajválság!). A Philips nyeresége 1964 és 1973 között több mint kétszeresére (221 százalékkal) emelkedett. Ezen belül 1972-ben a nettó nyeresége 109 százalékkal emelkedett, a legkedvezőtlenebb évben (1971-ben) pedig 21 százalékkal csökkent. Az AKZO nyeresége a megalakulást követő évben csökkent, s a csökkenés csak 1972-ben állt meg, de a vállalat azóta sem érte el az 1969.

évi nyereségszintet. Ami az ESTEL nyereségét illeti, a fúziót követő évben, 1973-ban csaknem kétszeresére emelkedett. (Egy év adataiból azonban nem vonhatunk le érdemi következtetéseket.)

A transznacionális vállalatok által fizetett adók az állam fontos bevételei. E nagyvállalatok a bruttó nyereségnek megközelítően a felét fizetik be adóba azokban az országokban, ahol a nyereség létrejött. De hogy melyik országban mennyi nyereség „jött létre”, az múlik azon is, hogy a vállalatok miképpen manipulálják eredménykimutatásaikat. A manipulációk célja az, hogy több nyereséget mutassanak ki azokban az országokban, ahol az adóterhek kisebbek és kevesebbet ott, ahol az adók magasabbak. E manipulációkról azonban — érthetően — nincsenek nyilvános adatok, aminthogy az adók országonkénti megoszlásáról sem. Ismerjük azonban a nyereségadók összegét, továbbá az egyes vállalatok tevékenységének kontinensek szerinti megoszlását. Ezekből is vonhatók le bizonyos következtetések.

Az öt legnagyobb holland transznacionális vállalat nyereségadója 1973-ban a következő összegeket tettenek:

Shell	7775 millió Ft
Unilever	1189 millió Ft
Philips	966 millió Ft
AKZO	283 millió Ft
ESTEL	106 millió Ft

Ha ezt a nyereségadót mind a holland kormány kapná, az fedezné a holland költségvetés egyötödét. Márpedig a holland költségvetés adóbevételeinek kevesebb mint egyötöde vállalati adó. Vagyis *ha a nagy transznacionálisok minden adót a holland kormánynak fizetnek, az több lenne, mint amennyit most valamennyi Hollandiában működő vállalat fizet. A Shell nyereségadója egymagában elég lenne Hollandia teljes védelmi kiadásának fedezésére!*

Az Unilever, a Philips, az AKZO és

⁵ Az NRC Handelsblad 1974. október 22-1 külön kiadásában közölt nyereségadatok alapján végzett számítás.

az ESTEL befektetéseinek legalább a 70 százaléka Európában van. Ezzel szemben a Shell beruházásainak csaknem a fele az amerikai kontinensen működik. 1973-ban a négy transznacionális vállalat tőkeberuházásai a következőképpen oszlottak meg az egyes kontinensek között (az ESTEL beruházási adatait nem sikerült megszerezni, de tudjuk, hogy a leginkább Európára koncentrált transznacionálisok közé tartozik).

A transznacionálisok és a foglalkoztatottság

Ha csak az ipari lakosságot tekintjük, úgy megállapítható, hogy Hollandiában majd minden ötödik ipari alkalmazott az öt transznacionális egyikében dolgozik jelenleg. Az öt vállalat által foglalkoztatottak száma kerekén 1,1 millió, ebből 188 ezer dolgozik Hollandiában. Az Unilever alkalmazottainak kerekén 5 százalé-

2. sz. táblázat

A 4 legnagyobb holland multinacionális vállalat 1973. évi beruházásainak kontinensek közötti megoszlása (%)

Megnevezés	Shell	Unilever	Philips	AKZO
Európa	37	78	79	70
Amerika	47*	10	13	22
Egyéb	16	12	8	8
Összesen	100	100	100	100

* Ebből Észak-Amerika 40 százalék.

A Shell eltérő beruházási arányai abból adódnak, hogy e cég beruházásai az olajkitermeléssel kapcsolatosak. Tíz évvel ezelőtt még Amerika volt az olajtermelés szempontjából legfontosabb földrész, azon belül is elsősorban Venezuela és az Egyesült Államok. A hatvanas évek vége óta azonban Közép-Kelet vált a legfontosabb olajkitermelővé. Ez az oka annak, hogy a transznacionálisok közül a Shell beruházásain belül jutott a legnagyobb hányad az ázsiai, illetve afrikai országokra. 1974-ben mind az Unilever, mind a Philips vezetősége úgy döntött, hogy növeli az Észak-Amerikában eszközölt beruházások arányát.

A beruházások fenti megoszlásából következtethetünk arra, hogy a holland transznacionálisok nyereségének túlnyomó része Európából, azon belül is a Közös Piac országaiból származik, így a forgalmi és nyereségadó túlnyomó része is ezen országok kasszájába kerül.

ka, a Philips és az AKZO foglalkoztatottainak több mint egynegyede holland.

3. sz. táblázat

Az öt vezető holland transznacionális által a világban és ezen belül Hollandiában foglalkoztatottaknak a száma, 1973-ban (1000 fő)

Vállalat	Összesen	Hollandiában
Philips	403	97
Unilever	353	18
Shell	168	18
AKZO	105	30
ESTEL	75	25
Összesen	1104	188

Míg tehát forgalom és nyereség szempontjából a Shell a legnagyobb a holland transznacionálisok között, addig a foglalkoztatottak számát illetően a Philips vezet. A Philips fele-

annyi munkaerőt foglalkoztat, mint a világ legnagyobb forgalmát lebonyolító, és egyúttal a legtöbb munkást alkalmazó cég, az amerikai General Motors, és többet, mint legnagyobb „szakmabeli” versenytársa, a General Electric (1973-ban 388 000 alkalmazottal).

Ha azt vizsgáljuk, hogy a transznacionális vállalatok mennyiben járultak hozzá a foglalkoztatottság növekedéséhez, a kapott kép meglehetősen kedvezőtlen. A legnagyobb forgalmat lebonyolító Shell által foglalkoztatottak száma 10 év alatt nem növekedett, sőt néhány százalékkal csökkent, miközben forgalma több mint kétszeresére, nyeresége pedig több mint háromszorosára növeke-

A részvénytulajdon országok közötti megoszlása és koncentrátsága

Vajon képes-e a holland állam befolyásolni a transznacionálisok stratégiáját? Ezek részvényeinek jelentős része ugyanis más országbeli tulajdonosok kezében van. A Shell és az Unilever angol ágának részvényei szinte teljes egészében angol kézben vannak. Az Unilever holland ágának részvényei — hasonlóan a Philips, az AKZO és az ESTEL részvényeikhez — többségében holland kézben vannak. A Shell holland ágának csak valamivel több mint egyharmada holland tulajdon, igaz, a gyakorlatban ez is elegendő a vállalat irányításához.

4. sz. táblázat

Négy holland transznacionális vállalat részvénytulajdonának országonkénti megoszlása 1973 végén
(százalék)

Ország	Shell	Unilever*	Philips	AKZO
	holland ág			
Hollandia	36,2	59	54	69
Svájc	22,2	13	19	12
Anglia	6,1	14	—	3
Franciaország	13,2	3	9	—
Egyesült Államok	14,1	3	6	—
NSZK	3,2	4	4	6
Belgium—Luxemburg	4,4	2	—	5
Egyéb országok	0,6	2	8	5

* 1972. decemberi adatok.

dett. (1964-ben a Shell által foglalkoztatottak száma még 180 000 volt.) Az Unilever sem jár elől a foglalkoztatottság növelésében, összes létszáma 10 év alatt csupán 10 százalékkal emelkedett. A Philips viszont 10 év alatt 60 százalékkal emelte foglalkoztatottainak számát.

Miközben tehát a holland transznacionálisok erősödnek, terebélyesednek, a foglalkoztatottságra gyakorolt közvetlen hatásuk nem túl nagy. Nem elhanyagolható azonban az a közvetett hatás, amit e nagyvállalatok egyrészt beruházásaikkal, másrészt a más vállalatoknak adott megrendelésekkel gyakorolnak a foglalkoztatottságra.

A 4. sz. táblázatban már az amerikai tőke visszahúzódása után bekövetkezett helyzet tükröződik. Tíz évvel korábban a Shell részvényeinek még kb. 30 százaléka, s az Unilever valamint a Philips részvényeinek is 25—30 százaléka amerikai kézben volt. A hetvenes évek elejére-közepére az amerikai részvénytulajdon aránya visszaesett. Az AKZO és az ESTEL iránt az amerikai tőke korábban sem mutatott érdeklődést.

A részvények kapcsán érdemes szólni néhány szót a holland részvénytulajdonosi piacról, illetve a transznacionálisoknak e részvénytulajdonosi piacon betöltött szerepéről. A részvénytulajdonosi piacon szerepet játszó 12 legfontosabb ország kö-

zül Hollandia az egyetlen, ahol az első három legnagyobb vállalat részvényeinek akkora az értéke, mint a teljes részvényállomány felének. A részvénytulajdon hollandiai koncentráltasága más fejlett kis országokhoz képest is kimagaslóan nagy. Jól mutatja ezt az 5. sz. táblázat.

hatná el a világgazdaságban mai helyét.

A transznacionálisok jelentős szerepet játszottak a háború utáni struktúraváltásban, s nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a második világháború után Hollandia mezőgazdasági országból ipari orszaggá

5. sz. táblázat

Nyolc tőkésország legnagyobb három vállalatának súlya
az egyes országok részvényállományában
(1973. évi adatok)

Ország	A 3 legnagyobb vállalat	Százalék
Egyesült Államok	IBM, AT&T, EXXON	12,3
NSZK	Siemens, Daimler-Benz, Bayer	13,9
Japán	Nippon Steel, Sanwa Bank, Sumitomo Bank	4,7
Anglia	BP, Shell T&T, ICI	13,3
Svájc	Nestle, Hoffmann-La Roche, Ciba-Geigy	35,7
Hollandia	Royal-Dutch Shell, Philips, Unilever N. V.	53,6
Belgium	Petrofina, Ebes, Solvay	26,0
Svédország	Ericsson, Volvo, Elektrolux	20,8

Forrás: A Capital International Perspective adatai (idézi Het Financieele Dagblad 1974. szeptember 14.) alapján végzett számítás.

Mit jelentenek a transznacionálisok Hollandiának?

A holland transznacionálisok hatalmát mérlegelve, gyakran vetettük egybe e nagy nemzetközi vállalatok jellemző adatait Hollandia megfelelő adataival. Mivel azonban ezek a vállalatok egész sor országban tevékenykednek, felmerül a kérdés: mit is jelentenek ezek a vállalatok kifejezetten Hollandia számára.

A transznacionálisoknak a holland gazdaságra gyakorolt hatását abban foglalhatjuk össze, hogy az ország e vállalatok nélkül egyrészt más irányban, másrészt lassúbb tempóban növekedett volna. Ezt a Shell elnöke, G. A. Wagner, az erasmusi egyetemen (Rotterdam) 1974. október 28-án tartott előadásában úgy fogalmazta meg, hogy ha a transznacionálisok nem léteztek volna, úgy Hollandia ma nem tartana ott, ahol tart, s az ország — tekintettel kicsinyiségére, nyersanyagszegénységére és nagy népsűrűségére — nem foglal-

vált. A ma már tekintélyes holland vegyipar például a második világháború után bontakozott ki, és mind a létrehozása, mind a felfuttatása a transznacionálisok nevéhez fűződik: az öt transznacionális közül négy (Shell, Unilever, AKZO, Philips) vegyipari vagy azzal kapcsolatos tevékenységet is folytat. 1949 és 1973 között a vegyipari termelés csaknem ötszörösére emelkedett. Ha pedig az elmúlt 20 évi — 1954 és 1973 közötti — vegyiparitermelés-növekedést vetjük össze az általános ipari növekedéssel — amelyet pedig a hatvanas évek végétől a földgáztermelés meglehetősen „felhúz” —, azt tapasztaljuk, hogy a vegyipar 60 százalékkal gyorsabban növekedett.⁶ Ha a holland vegyipar elmúlt 10 éves növekedését — 1964 és 1973 között — a közös piaci országok vegyiparának fejlődésével vetjük egybe, az évi átlagos 13,5 százalékos holland növekedés

⁶ AMRO-Bank, Economische Kwartaaloverzicht, 1974. június.

felülmúlja valamennyi tagország növekedési ütemét, még az e szempontból is dinamikusan fejlődő nyugatnémet vegyiparét is.⁷

A háború utáni struktúraváltásban a Philips is jelentős szerepet vállalt, amennyiben számottevően hozzájárult az ipari termelés és export fel-futásához. Hollandia számára már a háború utáni struktúraváltáskor is létkérdés volt az export fokozása, s a struktúraváltás egyik eszköze éppen az ipari termékek exportjának fel-futtatása volt. A vegyipari termékek exportja — aminek nagy részét a Shell, az AKZO és az Unilever bonyolítja le — jelenleg a harmadik legnagyobb exportárcsoport, amely 1974-ben a teljes export 15 százalékát adta. A vegyipar növekedésével a vegyipari export is jelentősen emelkedett; 1958 és 1970 között a teljes holland export valamivel több mint ötszörösére, a vegyipari kivitel viszont több mint tízszeresére növekedett. A Philips exportja az ipari-termék-kivitel mintegy tizedrésze. A transznacionálisok közvetetten is hozzájárulnak az exporthoz, amennyiben a holland iparnak adott megrendeléseik egy része — a Shell esetében például a megrendelések kb. egynegyede — külföldi leányvállalataik részére történik.

Ami a foglalkoztatottságot illeti, a hollandiai Philipsnél körülbelül annyian dolgoznak, mint a másik négy transznacionálisnál összesen. (1973-ban a Philips akkora létszámot foglalkoztatott, mint a teljes holland vegyipar.) A transznacionálisok — beruházásaik és ipari kooperációik révén — közvetetten is jelentősen befolyásolják a foglalkoztatottságot.

Elsőrendű szerepet játszanak a transznacionális vállalatok a Hollandiában folyó kutatásban és fejlesztésben. Valamennyi transznacionális jelentős kutatóbázissal rendelkezik. A Shell 1973-ban 134 millió dollárt költött kutatásra és fejlesztésre, s Amszterdamban a világ egyik legjelentősebb ipari kutatóközpontját tartja fenn.

Az Unilever 33 országban évi 100 millió dollár körüli összeget költ kutatásra (a kutatások jelentős része 6 országban koncentrálódik). A legnagyobb kutatóközpont persze Hollandiában van.

A holland vállalatok a hatvanas években Hollandia összes kutatási és fejlesztési kiadásainak a felét, 1974-ben pedig már a kétharmadát finanszírozták. A magánkutatások tetemes része a transznacionálisoknál folyt.⁸

A Shell jelentős szerepet játszott abban, hogy ma Hollandia egyike az energiával legjobban ellátott országoknak. Hollandia energiaszükségletének csaknem 90 százalékát önerőből képes fedezni. A nagy holland gázmezők felfedezése a Shell és az ESSO által közösen létrehozott Holland Olajtársaság (Nederlandse Aardolie Maatschappij B. V., rövidítve NAM) nevéhez fűződik. A kedvező energiahelyzet alapját persze a gazdag gázlelőhelyek alkotják. Tény azonban, hogy ha a Shell nem kezd meg kutatásait az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején, akkor 1972—1973-ig Hollandia gáztermelése és gázexportja sem futott volna fel a jelenlegi szintre.

Az olajválság idején a transznacionálisok tevékenysége holland szempontból előnyösnek bizonyult. Az, hogy a majd háromnegyed évig tartó olajbojkott Hollandiában nem okozott különösebb problémát (legalábbis nem többet, mint a bojkottal nem sújtott nyugat-európai országokban), a Shell tevékenységének is köszönhető.

A transznacionálisok tevékenysége az ország egész gazdaságát érinti. Amellett, hogy fontos termékcsoportok fő szállítói, jelentős megrendelői az ipar szinte minden ágának, számos vállalattal kooperálnak. A Shell például főszerepet játszik a földgáz ki-termelésében, elosztásában, szállításában és exportjában, tulajdonában van a hollandiai kőolajfinomító-kapacitás egynegyede, finomítóiban kb. 1200 féle olajterméket termel, emellett szerepet játszik a közúti szállítás-

⁷ Chemisch-weekblad, Jaargang 70, 1974. október 18.

⁸ A Shell einöknének már említett előadásából.

ban, a hajózáásban, a műtrágyagyártásban stb. Az Unilevernek csak Hollandiában több mint 40 jelentősebb leányvállalata van.

A kormány és a transznacionálisok kapcsolata

Az utóbbi időben világszerte egyre több szó esik arról, hogy a transznacionálisokat a nemzeti kormányok és a nemzetközi szervezetek ellenőrzése alá kellene vonni. Ezzel kapcsolatban érdeklődésre tarthat számot a holland kormány és a transznacionálisok kapcsolata, kormányellenőrzésük mértéke.

A holland kormány a transznacionálisok tevékenységét csak nagyon általánosan, közvetetten befolyásolja. A közvetett gazdasági szabályozók *valamennyi* vállalatra érvényesek, nincs különbség a tekintetben, hogy transznacionálisokról van-e szó, vagy sem. A kormány beruházási vonatkozásban sem alkalmaz külön megkötéseket a transznacionálisokkal szemben, a kormány csupán ösztönöz bizonyos típusú, illetve bizonyos földrajzi elhelyezkedésű beruházásokat — a szelektív iparpolitika jegyében. Igaz, Den Uyl holland miniszterelnök a munkaadók szövetségében tartott 1974. októberi beszédében utalt arra, hogy az ipari termelést és a beruházásokat a jövőben nem csak a piaci faktorok és a vállalkozói elképzelések szabályozzák majd, hanem társadalmi ellenőrzés is szükséges. Ez azonban csak általánosságban mozgó óhaj, amelyet korántsem kívánnak érvényesíteni minden vállalkozóra. A kormány az iparágak külföldre telepítését sem akadályozza. Ha egy transznacionális vállalat gazdasági megfontolásból ki akar költöztetni egy-egy részleget, s ezt a kormány, illetve a szakszervezet foglalkoztatottsági szempontból ellenzi, akkor gazdasági ösztönzőkhöz nyúlnak, például a kormány átvállalja a gazdasági terhek egy részét. Ez történt nemrégiben az AKZO esetében, amikor is a vállalat egyik részlegét ki akarta telepíteni, de a szakszervezet

közbenjárására a kormány anyagi támogatást adott, s így a részleg ki-telepítése elmaradt.

A transznacionálisok felett egyelőre semmi külön ellenőrzés nincs. A kormány elégedett transznacionálisaival, az olajválságban tanúsított szerepükért pedig — amikor megoldották azt, amit kormány szinten nem sikerült megoldani — hálás nekik, elsősorban a Shellnek. Így aztán az ellenőrzés nem jut túl azon, hogy országos plenumokon időnként elhangzik a transznacionálisok feletti kontroll igénye. Említést érdemel az is, hogy a királyi család a nagy transznacionális vállalatok részvényeinek jelentős hányadát birtokolja, s a minisztereknek, sőt a miniszterelnöknek is lehet korlátlan mennyiségű részvénye.

A kormány és a nagyvállalatok így is sajátos függőségi viszonyban vannak. A transznacionálisok egy része — elsősorban a Philips — a hadiipar, s így a NATO jelentős szállítója. A gazdaság, a politika és a transznacionálisok között szövevényes kapcsolatrendszer, sokoldalú függőségi viszony alakult ki. Szemléltető példája ennek az Olaszországgal kötött többéves gázszállítási szerződés. A gázexportban érdekelt Shell kénytelen volt belemenni abba, hogy a kormány több évre szóló fixáras szerződést írjon alá Olaszországgal, mert a NATO úgy találta, hogy Olaszország gázimportjában veszélyes méreteket ölt a szovjet gázszállítás részesedése, s ezért Luns NATO-főtitkár interвениált a holland kormánynál — az pedig a Shellnél — az Olaszország számára kedvező szerződés aláírása érdekében. Vita tárgyát rendszerint az árak alkotják; e témában a kormány elsősorban a Shell-lel ül egyre gyakrabban tárgyalóasztalhoz. Az infláció fékezésére törekvő kormánynak ugyanis alapvető célja az olajtermékek árak nagymértékű emelkedésének megakadályozása, a Shell pedig — hivatkozva az ismert világgazdasági körülményekre — emelni kívánja árait.

Az árkérdés mellett állandó vitatéma még a környezetvédelem, s az

ehhez szükséges beruházások volumene. A környezetvédelmi problémák most újabb struktúraváltást sürgetnek. E problémák megoldására a Shell külön környezetvédelmi osztályt szervezett, s új beruházásainak 5—10 százalékát fordítja környezetvédelemre, illetve ilyen célú berendezésekre.

A legtöbb súrlódást a kormány és a transznacionális vállalatok között a kormány és a munkaadók között általában meglévő konfliktus okozza. Ennek az a lényege, hogy a Den Uyl vezette munkáspárti többségű kormány — az infláció, a munkanélküliség és a szociális feszültségek enyhítése, valamint az új struktúraváltás megvalósítása céljából — ki akarja venni a gazdasági klíma befolyásolásának eszközeit a vállalkozók kezéből, és átadni a kormánynak, a szakszervezetnek, amit a vállalkozók a holland gazdaságra nézve veszélyesnek találnak.⁹ Ugyanakkor a kormány hajlandó más funkciókat a nagyvállalatoknak átadni.

E nézetkülönbségek azonban mit sem változtatnak azon, hogy a kormány végül is hasznosnak tartja transznacionálisainak tevékenységét. Hasonlóan vélekedik erről az első Nobel-díjas közgazdász, a holland J. Tinbergen professzor is. Amint azt a Római Klub 1974. őszi, nyugat-berlini konferenciáján, de egy személyes beszélgetés alkalmával is elmondotta,¹⁰ a transznacionálisok szerepét több szempontból hasznosnak tartja. Ezek a vállalatok hatékonyak, jó szakemberekkel dolgoznak, illetve jó szakgárdát képeznek ki, erőforrásaikkal nemzetközi síkon operálva

módjukban áll a világszinten optimális megoldásokat kiválasztani, s ami a leglényegesebb: képesek nemzetek feletti döntésekre. Tinbergen professzor szerint a világgazdaság jelenlegi körülményei között egyre több olyan kérdés halmozódik fel, ami csak nemzetek feletti szinten oldható meg, s erre egyelőre még csak a transznacionális vállalatok képesek. (Emellett azonban Tinbergen professzor is szükségesnek tartja a transznacionálisok tevékenységének nemzetközi ellenőrzését.)

Ebből a szempontból speciális helyzetet jelent, hogy Hollandiában van a központja az Egyesült Államokon kívüli világ három legnagyobb transznacionálisának. Ezért elképzelhető, hogy Hollandia vezető szerepet játszik majd a transznacionálisok ellenőrzésére alkalmas új módszerek kialakításában és gyakorlati működtetésében. Azt már tudjuk, hogy a második világháború után Hollandia volt az első ország, amely a nemzetközi gazdasági együttműködés érdekében vállalta nemzeti szuverenitásának korlátozását. A holland kormány vonta le elsőként azt a következtetést, hogy általános közös piacra lenne szükség, és sokat tett azért, hogy erre a környező országokat is rávegye. (Hollandia persze mindezt szükségből tette.) Elképzelhető, hogy Hollandia — amely mindig kitűnt jó alkalmazkodási képességével, s szorongatott helyzetekben mindig „előre menekült” — új formákat alakít majd ki a kormány és a transznacionálisok közötti kapcsolatokban is.

Sándor Anna

⁹ Ez irányú aggodalmát fejtette ki például a közelmúltban az AKZO egyik vezető embere, Jhr. G. Kraijenhoff a holland gazdasági klímáról 1974 novemberében tartott előadásában. (Het Financieele Dagblad, 1974. november 4.)

¹⁰ Egy 1974. november 18-án készített interjú alkalmával.

Tulajdon, szükségletek, érdekek, ösztönzés

Szovjet és magyar közgazdászok párbeszéde a fejlett szocializmus kérdéseiről a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen

Az utóbbi néhány évben új kifejezés nyert polgárjogot a szocializmussal foglalkozó politikai gazdaságtani elemzésekben: a fejlett szocializmus. Szakmai szükségletre vallana, ha az új elemzési tárgyat kisajátítanánk, hiszen a tudományos szocializmus művelői, a filozófusok vagy a szociológusok éppoly fontos feladatuknak tartják e tárgy vizsgálatát, akárcsak az elméleti közgazdászok. Ezt bizonyítja a Moszkvai Közgazdasági és Statisztikai Intézet és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem marxizmus tanszékeinek 1976. március 16—17-én Budapesten megtartott közös tudományos ülésszaka, amelyen a különféle tudományágak képviselői együtt keresték a választ azokra a nemzetközi szakirodalomban is mind gyakrabban felvetett kérdésekre: mi a fejlett szocializmus lényege, melyek a kritériumai, hogyan jut kifejezésre a gazdasági, társadalmi, politikai viszonyok rendszérében, s mi különbözteti meg a szocialista fejlődés és a magasabb fázisát — anélkül, hogy bárki is éles választóvonalakra gondolna — a szocializmus korábbi fejlődési szakaszaitól.

A fejlett szocialista társadalom képének felvázolása nem abból a törekvésből fakad, hogy a szocializmus egy fejlődési szakaszának állóképszerű leírását adjuk. Ellenkezőleg, éppen abból az igényből keletkezik, hogy megértsük a változást, felfedezzük a társadalom minőségileg is új vonásait, érzékeljük a fejlődésük intenzív szakaszába lépő szocialista társadalmak korábbiaktól elütő problémáit, amelyek új megoldásokat, új gondolatokat követelnek.

A fejlett szocializmus kutatása nem elméleti konstrukciók kiagyaltása, nem valamiféle akadémikus szocializmus-modell feltalálása, hanem a valóságos szocializmus dinamikájának, előrehajtó erőinek tudományos megfogalmazása.

A szovjet—magyar tudományos tanácskozás mottóját Lenintől kölcsönözhetnénk: „... fontos, hogy tisztán lássuk, milyen végtelenül hazug az a közkeletű polgári elképzelés, hogy a szocializmus holt, megdermedt, egyszer s mindenkorra adott valami... a valóságban csak a szocializmussal kezdődik majd a gyors, igazi, valóban a tömegeket átfogó, a lakosság többségének, azután pedig az egész lakosságnak a részvételével végbemenő haladás a társadalmi és az egyéni élet minden területén.”*

A viták a fejlett szocializmusról három szekcióban (filozófia, tudományos szocializmus, politikai gazdaságtan) folytak. A szekcióüléseket megelőző közös tanácskozást Kirilov tanszékvezető professzornak, a filozófiai tudományok doktorának előadása vezette be „A fejlett szocializmus mint a kommunista társadalmi formáció keletkezésének szakasza” címmel.

A bevezető előadás után a három szekció elkülönülten folytatta munkáját. A közgazdasági közvélemény érdeklődésére természetesen elsősorban a politikai gazdaságtani szekció tarthat igényt, ezért beszámolónk csupán az e szekción elhangzott előadásokra és referátumokra szorítkozik. Annál is inkább figyelemre méltóbbak a szekcióüléseken megfogalmazott tézisek, mert az első előadók és hozzászólók a fejlett szocializmust a szocialista tulajdon prizmáján keresztül világították át, ez volt az egyik legélénkebben vitatott problémakör. A *Közgazdasági Szemle* hasábjain csaknem két éve folyik a vita a tulajdonról; az ülésszakon elhangzottak ezért adalékul is szolgálhatnak a magyar közgazdászok körében folyó polémiához.

* Lenin: Állam és forradalom. Lenin Összes Művei 33. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1965. 91. l.

1. Viták egy magas feszültségű kategóriáról

A vitában részt vevő Szabó Kálmán találó és gyakran idézett kifejezésével élve: a tulajdon magas feszültségű kategória. A fejlett szocializmus gazdasági rendszerében, a gazdálkodási gyakorlatban végbemenő változásokat azonban csak úgy lehet kellő mélységben feltárni, ha felvetjük a gazdasági alap legmélyebben fekvő, leglényegesebb meghatározottságát, vagyis nem kerüljük ki a tulajdon problémáját. A politikai gazdaságtani szekcióban — amelynek társelnökei A. D. Szmirnov, a közgazdaságtudományok doktora, tanszékvezető professzor és Szabó Kálmán akadémiai levelező tag, tanszékvezető professzor voltak — az első előadás éppen a tulajdon kérdéseit boncolgatta. A probléma azonban — amint azt A. Sz. Pikin docens referátumában hangsúlyozta — már a fogalom meghatározásával kezdődik.

A közgazdászok egy része a tulajdon fogalmát azonosítja egy meghatározott termelési mód termelési viszonyainak egész rendszerével. Ezzel nem érthetünk egyet — mondta az előadó. A tulajdon jellegzetes megkülönböztető jegyekkel bír, amelyek sajátos közgazdasági kategóriává emelik. Egyike a fő megkülönböztető vonásoknak a tulajdon tárgyaival való akadálytalan, korlátlan rendelkezés. Más emberek, csoportok és a társadalom nem akadályozhatják a tulajdonosnak az anyagi javakkal való teljes rendelkezését. A tulajdon másik megkülönböztető vonása a lehetőség a tulajdon tárgyainak átengedésére vagy át nem engedésére más személyeknek, illetve csoportoknak, akik használhatják azokat. Megkülönböztetünk teljes és részleges tulajdont. A tulajdon mint teljes elsajátítás úgy értelmezendő, hogy a tulajdonos szabad az elsajátítás tárgya felhasználási vagy fogyasztási módjának megválasztásában. A részleges tulajdon szintén reális termelési viszony. Olyan közgazdasági kategóriákban talál kifejezést, mint a birtoklás és a használat.

A birtokost korlátozzák a tulajdon tárgyának felhasználásában és fogyasztásában. A használat az elsajátítás legalacsonyabb foka. A használat rendszerint a tulajdon tárgyának fogyasztására korlátozódik. A felhasználó számára a felhasználás minden más módja (eladás, átadás, megsemmisítés stb.) kizárt.

Amiként a termelés a gazdasági viszonyok meghatározó szférája, akként a termelési eszközök tulajdona elsődleges, alapvető termelési viszonyt fejez ki. Minden más viszony (elosztás, csere és fogyasztás) levezetett (származékos) vagy másodlagos.

A társadalmi tulajdon a termelési eszközök közös elsajátítása a társadalom minden tagja által. A fejlett szocializmus viszonyai között a társadalmi tulajdon más sajátosságokat mutat, mint a szocializmus első szakaszában. A termelőerők hatalmas fejlődése, a szocialista termelés növekvő társadalmasodása, a koncentráció, specializáció és kombináció alapján biztosítja a társadalmi tulajdon érettségének magasabb fokát. Miben nyilvánul ez meg?

— Többszörösére bővül a társadalmi tulajdon terjedelme mennyiségileg és minőségileg egyaránt.

— Fokozódik a munkamegosztás, a termelés új ágainak, szféráinak százaik jönnek létre, széleskörűen fejlődnek a különféle területek és ágazatok közötti termelési kapcsolatok. Mindez a szocialista vállalatok közötti elkülönültség fokozatos gyengüléséhez vezet.

— Erősödik a közvetlen termelők kapcsolata a termelési eszközökkel, nő a munkások szerepe az irányításban, a tervezésben és a szocialista versenyben.

— Erősödik a társadalmi tulajdon meghatározó szerepe.

— Dinamikus fejlődés jellemzi a szövetkezeti tulajdont is, végbemegy e tulajdonforma közeledése az ösztársadalmi tulajdonhoz.

— A termelési eszközök társadalmi tulajdonának az erősödése lendületes fejlődéshez és gyors korszerűsödéshez vezet az elosztási, csere- és fogyasztási viszonyok területén is.

— A társadalmi tulajdon teljes mértékben megfelel a termelőerők jellegének. Ez az összhang korlátlan lehetőséget tár fel a termelőerők további hatalmas fejlődése, a tudományos-technikai haladás előtt az érett szocializmusban.

A következőkben Pikin docens a két tulajdonforma — az állami és a szövetkezeti tulajdon — problémáival foglalkozott, amelyek sajátos jegyei, fejlődésük eltérő útjai még a fejlett szocializmus stádiumára is jellemzőek.

Az állami tulajdon a szocializmusban össznépi tulajdont jelent. Átfogja a nép-

gazdaság legjelentősebb területeit, a tulajdon túlnyomó részét teszi ki, annak meghatározó formája. A Szovjetunióban állami tulajdonban van az alapvető termelési eszközök több mint 90 százaléka. Az állami tulajdon a szocializmus stádiumában előfeltételezi a gazdálkodó egységek közötti viszonylagos gazdasági elkülönültséget. Az állami tulajdonviszony további korszerűsítése a fejlett szocializmus időszakában feloldja a szocialista vállalatok gazdasági elkülönültségét, illetve lehetővé teszi ennek az elkülönültségnek fokozatos leküzdését a termelés további társadalmasodásának folyamatában, a koncentráció, specializáció és kooperáció alapján.

A szövetkezeti tulajdon, az állami tulajdontól eltérően, nem minősül össznépi tulajdonnak, csoportkaraktert hordoz: az egyes szövetkezetek, és egyesületek kollektív tulajdona, a tulajdon szocialista formájának kevésbé érett fokát képviseli.

A szövetkezeti tulajdon legfontosabb elemét az oszthatatlan alapok jelentik, amelyek jelenleg az összes alapok 99,5 százalékát teszik ki. Lényegében az oszthatatlan alapok alakulnak át társadalmi alapokká. A szövetkezeti alapok másik összetevőjét alkotó részjegyek (részvényösszegek) pedig meghatározott szociális-gazdasági funkciót töltenek be.

A szövetkezeti tulajdon továbbfejlődése a fejlett szocializmus periódusában a szocialista tulajdon két formájának a közeledéséhez vezet. A tulajdon mindkét formájának a fejlődésére és korszerűsítésére meghatározó hatást gyakorol az össznépi (állami) tulajdon. A kolhoztulajdon össznépi tulajdonhoz való közeledésének fő útja a termelőerők modernizálása, a koncentráció és a centralizáció folyamatának erősítése, a termelés tudományosan indokolt allokációja. A szövetkezeti tulajdon fejlődésének egyik legfontosabb faktora a szövetkezetek méreteinek kitágítása. Ez nem egyszerűen a termelési eszközök centralizációja. Itt nem elszigetelt magángazdaságok termelési eszközei egyesülnek, hanem a szocialista kollektív gazdaságoké.

A kolhoztulajdon korszerűsítése kifejezést nyer a kolhozközi vállalatok, egyesületek és szervezetek fejlődésében. A szövetkezetközi tulajdon közös tulajdona a részt vevő kolhozoknak, és a szövetkezeti tulajdonhoz viszonyítva az érettség magasabb fokát jelenti. Mindazonáltal a szövetkezetek közös tulajdona csoporttulajdon marad.

Az állami—szövetkezeti egyesülésekben szövetkezetek, állami gazdaságok és más állami vállalatok vesznek részt. Így létrejön az állami—szövetkezeti tulajdon. Ez egyfajta vegyes tulajdon, amely nem az egyes szövetkezetek tulajdonának kereteiből nő ki, hanem a szövetkezeti tulajdonból mint olyanból. A gazdasági viszonyok érettségének a foka az állami—szövetkezeti egyesülésekben magasabb, mint a szövetkezetek egyesüléseiben. Az állami—szövetkezeti egyesülés új lépést jelent a termelés specializációjának és koncentrációjának további elmélyítése felé. A magas fokú specializáció alapján létrehozva a sokágazatú gazdaságot. Mindezekben a formákban a csoporttulajdonnak az össznépi tulajdonhoz való közeledése jut kifejezésre.

A mezőgazdasági termelés új szervezeti formáinak mintaképe az agrár-ipari egyesületek. Ezek az állami, a szövetkezeti vagy a vegyes állami—szövetkezeti tulajdon bázisán jönnek létre. Az ilyen egyesületek nem feltétlenül jelentenek átmenetet az egyik tulajdonformáról a másikra, noha létrejöttük és fejlődésük elősegíti a csoport-tulajdonformák közeledését az össznépi tulajdonhoz. Az agrár-ipari egyesületek megteremtik az ágazatközi termelési kapcsolatok modernizálásának a viszonyait, az alapanyag és a termelési-technikai bázis arányos és kölcsönös kapcsolatokon nyugvó fejlődését, valamint a mezőgazdasági és az ipari termelés komplex tervezését. Az agrár-ipari integráció tehát tovább emeli a társadalmi termelés hatékonyságát — fejezte be előadását Pikin docens.

Vámosi Sándor adjunktus referátuma bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a társadalmi tulajdon lényegének és fejlődési irányainak megértésében kiemelkedő jelentőségűek azok a tapasztalatok, amelyek a két tulajdonforma közeledésének folyamatában tárulnak fel a Szovjetunióban. A termelési egyesületek, a tudományos termelési egyesületek, az agrár-ipari komplexumok a szocialista tulajdon funkcionálásának olyan új formái, amelyekben egyszerre fejeződik ki a termelés és az elsajátítás társadalmi jellegének erősödése.

A kommunista termelési mód kialakulásának — mint folyamatnak — a legbensőbb lényege, hogy az emberek közötti viszonyok az egyenlőtlenegtől a teljes társadalmi-gazdasági egyenlőség irányában fejlődnek. A termelési eszközök társadalmi tulajdona már e folyamat kezdetén megteremti az emberek alapvető

egyenlőségét, ám nem lehet egycsapásra felszámolni mindenféle egyenlőtleniséget.

A szocializmus elsajátítási viszonyaiban az egyenlőség és az egyenlőtleniség együttes jelenlétét tapasztalhatjuk, a meghatározó pólus azonban az egyenlőség. Elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt fontos, hogy a fejlődés minden fázisában helyesen értékeljük e dialektikus viszony pólusainak tartalmát és mozgását. Ehhez ad kulcsot a szocialista társadalom érdektudományának tanulmányozása, mivel mint Engels írja: „Egy társadalom gazdasági viszonyai mindenkéltől érdekek képeben jelentkeznek.”*

A szocializmus gazdasági viszonyainak tartalma nyilvánul meg az osztály- és társadalmi, a kollektív (csoport-) és az egyéni érdekek mozgásában. Ahogyan a szocialista gazdálkodás egyik legbonyolultabb feladata az érdekek összehangolása a társadalmi-közösségi érdekek alapján, ugyanígy az elmélet számára is bonyolult probléma, hogy helyes következtetéseket vonjon le ebből a gazdasági viszonyok belső tartalmára nézve. Viszonylag „egyszerűbb”, legalábbis kidolgozottabb a társadalmi és az egyéni érdekek kapcsolatának az értelmezése. A munka szerinti elosztás szocialista elve biztos elméleti alapot ad az ösztönzős olyan eszközeink alkalmazásához, amelyek összehangolják ezeket az érdekeket. Jóval bonyolultabb a termelőkollektívák és az osztálytársadalom érdekeinek összehangolása, az eközben kibontakozó viszonyok ábrázolása, értelmezése. Ez a szocializmus termelési viszonyainak olyan vonatkozása, amelyben testet ölt a viszonylagos gazdasági elkülönültség. A közgazdasági elmélet előtt álló egyik legfontosabb feladat, hogy teljesebb, pontosabb magyarázatot adjon az elkülönültségi viszonyok lényegéről. Különösen fontos ez az állami-össznépi tulajdon vonatkozásában. Elvont modellek helyett (amelyek száma az utóbbi időben jócskán megsaporodott) a gyakorlati tapasztalatokból kell kiindulni. A gazdaságirányítás gyakorlatában a kérdés úgy fogalmazódik meg, hogy mi legyen az állami vállalatok önállóságának tartalma és milyen legyen ennek az önállóságnak a mértéke. Elvont fejtegetések mögött nemegyszer bukkanunk olyan koncepciókra, amelyek az önállóság öncélú fejlesztését szorgalmazzák. Néhány közgazdász eljut az önálló vállalati tulajdon koncepciójáig. Ez megfelelő lehet valamiféle elvont piaci modellnek, de semmiképpen sem adekvát elméleti visszatükrözése a szocialista tervgazdálkodás gyakorlatának. A szocialista országok tapasztalatai — közöttük saját tapasztalataink is — azt mutatják, hogy a vállalati önállóság és érdekelttség, ezzel összefüggésben a mikro-ökonómiai döntések és folyamatok, az áru- és értékviszonyok csak a szocialista gazdaság egészének mozgásával összefüggésben értékelhetők.

A társadalmi újratermelés növekedésének üteme, a népgazdasági hatékonyság és az egyensúly, a gazdasági struktúra hosszú távon realizálódó változásainak követelményei alapján lehet meghatározni a vállalati szféra önállóságának olyan paramétereit, mint a tiszta jövedelem megoszlása az állam és a vállalatok között, a fejlesztési eszközök elosztása, a beruházások finanszírozása, a vállalati eredmények és a személyes jövedelmek kapcsolata stb. E paramétereket nem lehet a konkrét gazdasági helyzetből és a gazdasági viszonyok változásaitól elvonatkoztatva, valamiféle logikai modellből levezetni.

A vállalati önállóság értelme és ezzel a gazdasági elkülönültség tartalma az, hogy elősegíti a társadalmi tulajdonban levő termelési eszközök hatékony felhasználását, a népgazdasági tervekben meghatározott fejlődés realizálását. A vállalatok, a vállalati kollektívák e keretekben megvalósuló gazdasági önállósága és érdekelttsége azt jelenti, hogy a vállalatok a szocialista elsajátítási viszonyok rendszerének önálló csomópontjai. Ez megnyilvánulhat a vállalatok helyzetkülönbségeiben, a termelés volumenének és vállalati szintű hatékonyságának eltérő alakulásában, amely kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásolja a kollektíva tagjainak személyes jövedelmét is. Az érdekek helyes összehangolásával a kollektívák és az egyének elkülönült érdekei pozitív hajtóerőként segítik a termelőerők fejlődését, ezen keresztül a stratégiai cél: a teljes társadalmi-gazdasági egyenlőség megvalósulását — zárta le a szocialista tulajdonnal és érdekekkel kapcsolatos gondolatsort Vámosi Sándor.

2. A gazdasági alaptörvény és a fejlett szocializmus viszonyai

Az utóbbi években a Szovjetunióban és az NDK-ban vita bontakozott ki a szocializmus gazdasági alaptörvényének értelmezéséről, s úgy tűnik, hogy e vita hullámai már hazánkat is elérték. Alapvető közgazdasági kategóriákat többnyire

* Marx—Engels Művei 18. kötet, Budapest, 1969. 260. 1.

akkor gondolnak át újra a közgazdaságtudomány művelői, ha a valóság a kategóriák mögött megváltozik vagy változóban van. Úgy gondoljuk, pontosan ez a helyzet a szocializmus gazdasági alaptörvénye esetében. A fejlett szocializmus fogalmában összesűrítethető valóság változásai készítették minden bizonnyal szovjet és NDK-beli kollégáinkat, hogy újra szembesítsék e törvényt, illetve a benne feltárolt tudományos összefüggésrendszerrel a szocializmus gyakorlatával. Lényegében ezt célozta A. D. Szmirnov professzor előadása, amelyben a gazdasági alaptörvény érvényesülésének a fejlett szocializmusra jellemző sajátosságait boncolgatta.

Mi a tartalma a gazdasági alaptörvénynek? A nép növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek mind teljesebb kielégítése a társadalmi termelés dinamikus fejlesztése és modernizálása útján. Ez megfelel a marxizmus-leninizmus klaszszikusainak a jövőendő szocialista termelés céljáról vallott nézeteinek.

A gazdasági alaptörvény tartalmának (csak e tartalom pontos elemzése alapján mutathatjuk meg e törvény hatásának különleges vonásait a fejlődés egyes szakaszaiban) jellegéből következően alá kell húznunk néhány fontos vonatkozást:

1. A szükségletek mind teljesebb kielégítése — vagyis dinamizmusa, folyamatosága, korlátlanága minden adott pillanatban — a termelőerők fejlettségének színvonalára által meghatározott. A szükségletkielégítés egy adott fokának elérése egyet jelent a következő szakaszra való áttéréssel.

2. A gazdasági alaptörvényben a társadalom minden tagja szükségleteinek a kielégítése fogalmazódik meg, nem pedig egyes személyeké, illetve csoportoké.

3. A szocializmus gazdasági alaptörvényének lényegi oldala az állandóan növekvő szükségletek kielégítése, vagyis e törvény a szükségletek túlnyomó részének állandó dinamikus változását feltételezi.

4. A szükségletek kielégítése két módon történik, anyagi és ami nagyon fontos, szellemi formában. Mindkét esetben a végső cél a harmonikusan fejlett ember kialakítása, formálása. Amilyen mértékben a szocialista termelés kifejlődik a gazdasági alaptörvény alapján, olyan mértékben terjed ki folyamatosan a gazdasági alaptörvény működésének (hatásának) szférájára.

A gazdasági alaptörvény megvalósulásában sajátosságokat fedezhetünk fel, amelyek megkülönböztetik egymástól a kommunista társadalmi-gazdasági formáció kifejlődésének különböző szakaszait.

Az átmeneti időszakban az alaptörvény korlátozott hatáskörű. Mégis már az első két ötéves terv időszakában a dolgozók életkörülményeinek lényeges javulásáról beszélhetünk (a munkanélküliség felszámolása, a hétérték munkanapra való áttérés, a kulturális forradalom megvalósítása).

A szocializmusra az alapvető gazdasági törvény érvényesülési szférájának lényeges kiterjesztése és hatáskörének növekedése jellemző.

Milyen sajátosságokat mutat a gazdasági alaptörvény érvényesülése a fejlett szocializmusban?

1. A szovjet nép anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítése a tervek legfőbb feladatává vált. Ez nem valamiféle ideiglenes irányzat, amely egy adott ötéves tervre vonatkozik, hanem hosszú távra érvényes orientáció.

2. Jelentősen növekedett a szocialista országok gazdasági potenciálja, ezzel a szükségletek kielégítésének a lehetősége. De jelentősen növekedtek maguk a szükségletek is, és nemcsak mennyiségi növekedésüket, hanem minőségi változásukat, a szükségletek struktúrájának megváltozását is regisztrálhatjuk. Ezen túlmenően lényeges fejlemény, hogy

a) a lakosság különféle csoportjai között e tekintetben korábban fennálló különbségeket mindinkább leküzdjük, s

b) ugyanakkor a szükségletek és a reális fogyasztás közelednek egymáshoz.

3. Teljesebbé válik a dolgozók kulturális és szellemi szükségleteinek a kielégítése. Ha a szocializmus korábbi időszakában a központi feladat az embereknek személyes fogyasztási tárgyakkal való ellátása (élelmiszer, ruházat stb.) volt, a fejlett szocializmusban hangsúlyeltolódás megy végbe a szellemi szükségletek, a személyiség harmonikus fejlődése, az egészségügyi körülmények megjavítása és a szabad idő értelmes eltöltése javára.

4. A személyiség mindenoldalú fejlődése nemcsak humánus társadalmi cél, hanem mindinkább magának a termelésnek a belső szüksége.

5. Egyre sikeresebben oldjuk meg az adott pillanatban meglévő termelési színvonal és az állandóan növekvő társadalmi szükségletek közötti ellentmondást. Ezt az ellentmondást a termelőerők fejlődésével leküzdjük, de az ellentmondás

magasabb színvonalon újra keletkeznek. A termelés az állandóan növekvő szükségletek sarkában jár, a közöttük levő szükségserű távolság azonban csökken.

A fejlett szocializmus korszakában közvetlenül az alapvető gazdasági törvény válik a tervezés kiindulópontjává — ezzel a gondolattal zárta előadását Szmirnov professzor, a szekciósülés társelnöke.

A következő referátum a Szmirnov professzor által elemzett tárgy egy meghatározott metszetének „nagyító üveg alatt” történő vizsgálataként is felfogható. *Kappanyos Vince* kandidátus, egyetemi docens ugyanis a gazdasági alaptörvény egyik lényeges mozzanatára, a szükségletek koncentrált referátumában.

A szükségletek egységes kategóriaként is felfoghatók, de ugyanekkor összetett rendszert alkotnak. Ennek megfelelően többféle módon is csoportosíthatók (anyagi és nem anyagi, személyes és közösségi, alapvető és nem alapvető stb. szükségletek). A politikai gazdaságtan nézőpontjából azonban a szükségletfogalomnak csak a munkához való viszony által van értelme. Ezért függetlenül attól, hogy anyagi vagy nem anyagi stb. szükségletekről van-e szó, úgy is fel kell osztani azokat, hogy egyesekhez a munka szolgáltatja a tárgyat, másokhoz viszont nem. Az előbbieket gazdasági szükségleteknek nevezzük.

Ez a felosztás nem egy a többi között, hanem különös csoportosítása a szükségleteknek; ezért nem is engedhető meg az olyan osztályozás, amelynek lényege az anyagi, a szellemi és (!) a gazdasági szükségletek megkülönböztetése.

A gazdasági szükségletek természetesen mindig konkrét szükségletek, amelyeket adott használati érték elégít ki. Ez esetben a szükségletkielégítés tárgyai a munkának köszönhetik a létüket. Ezzel összefüggésben nem hagyható figyelmen kívül, hogy az összes rendelkezésre álló munka meghatározza a szükségletkielégítés színvonalát, az egyes használati értékek előállításához szükséges munkák arányai pedig a szükségletek egymáshoz való viszonyát.

A munka természetesen nem csak az eredményeképpen létrejött használati értékek alakjában vesz részt a szükségletek kielégítésében; a tevékenység társadalmi formájával szemben is meghatározott igényeket támasztanak. Egy dolog azonban, hogy a munka önmagában, minden mennyiségi meghatározottság nélkül és más dolog, hogy használati értékek alakjában és mennyiségileg rögzödvé vesz részt a szükségletek kielégítésében. Bizonyos körben még a legnagyobb termékbőség esetén is jellemző, hogy a szükségletkielégítés tárgyai mint a társadalmi össz-munka meghatározott darabkái szolgálják a szükségletek kielégítését. A gazdasági szükséglet tehát nemcsak különös, hanem egyben mennyiségi kategória is. Ezért zavaró az olyan értelmezés, amely minden munkával kapcsolatos szükségletet, illetve minden olyan szükségletet, amely a gazdaság számára szükséges (például a népszaporulat) „egy kalap alá vesz”, ráadásul gyakran „közös nevezőre is hoz”, és ezen az alapon következtet a szükségletkielégítés általános színvonalára.

Nem mondunk újat azzal, hogy a munka sohasem csak anyagi javakat állít elő. Mindig is létezett az orvos tanácsa, a tanár magyarázata, a színész által nyújtott művészi élmény stb., amelyek szintén használati értékek, noha az ezekben kifejeződő munka nem mint dolog, hanem mint élő tevékenység vesz részt a szükségletek kielégítésében. Amíg azonban a termelőerők terjedelme (és hatékonysága is) alacsony, addig a munka elsősorban anyagi javakat állít elő. Ily módon a két kör: az, amelyben a munka szolgáltatja a tárgyat a szükségletek kielégítéséhez és az, amelyben a szükségletkielégítés tárgyai anyagi javak, megközelíthetőleg egybeesik. Ezért volt megengedhető a gazdasági és az anyagi szükséglet „azonosítása”.

Ma azonban más a helyzet. A gazdasági alapok, a foglalkoztatott munkaerő és a jövedelemfelhasználás szerkezete arról tanúskodnak, hogy a társadalmi össz-munka jelentős s egyre növekvő hányada mint közvetlen tevékenység — és nem mint dolog — vesz részt a szükségletek kielégítésében. A korábban használatos megfogalmazást tehát, miszerint a gazdasági szükséglet javakkal kapcsolatos hiányérzet, most úgy kell átalakítani, hogy a gazdasági szükséglet: munkajavakkal kapcsolatos hiányérzet. Ezzel ugyanis azt emeljük ki, ami lényeges, nevezetesen azt, hogy a munka sokkal szélesebb körben szolgáltat tárgyat a szükségletek kielégítéséhez, mint amilyen körben anyagi javak alakjában jelenik meg.

Az anyagi szükségletek és az anyagi fogyasztás meghatározó szerepéhez — indokolni nem szükséges, hogy miért — nem fér kétség. A közgazdaságtudomány azonban időben ismerte fel, hogy a munka szükségletek kielégítésében betöltött

szerepéről is csak úgy kaphatunk hű képet, ha a nem anyagi javak termelését és fogyasztását is számba vesszük. (Ez nálunk kereken tíz év óta statisztikai gyakorlat is.)

Nyilvánvaló ellentmondásnak tűnik: büszkék vagyunk és joggal lehetünk büszkék arra, hogy az emberek többet járnak moziba, színházba, hogy magas színvonalú egészségügyi ellátást vehetnek igénybe, hogy növekszik azoknak a száma, akik hasznosan töltik el a szabad időt stb., de nem tudatosítjuk, hogy ezeknek a szükségleteknek a kielégítése is a fogyasztás körébe tartozik. Mindez arra figyelmeztet, hogy tartózkodnunk kell az általános megfogalmazásoktól és ítéletektől. Ha ehhez hozzátesszük, hogy fogyasztásunk ma még elmarad sok más ország növekedésétől; egyes rétegek fogyasztásának színvonalával pedig különösen nem lehetünk elégedettek, akkor kitűnik, hogy sem elméleti, sem gyakorlati érvek nem szólnak amellett, hogy életmódunk szocialista jellegét éppen a fogyasztástól kellene féltetni — mondotta befejezőképpen Kappanyos Vince.

3. Párbeszéd az érdekekről

G. A. Ligaj docensnő az érdekek rendszerét állította referátuma középpontjába. Bevezetesként hangsúlyozta, hogy az érdekek fogalmának meghatározásához elkerülhetetlen a szükségletekből való kiindulás.

A közgazdászok többsége úgy véli, hogy a szükségletek kielégítése során keletkező viszonyok az érdekek kategóriájában fejeződnek ki. Ez a meghatározás azonban túlságosan általános. Ligaj docensnő úgy határozta meg — mintegy e definíciót konkretizálva — a gazdasági érdeket, mint a szubjektum valamilyeni anyagi szükségletének és annak a gazdasági formának az egységét, amelyben megvalósul e szükségletek kielégítése. Gazdasági érdekekről csak akkor beszélhetünk, ha több szubjektumban támad szükséglet egy adott használati érték iránt.

A használati értékek — amennyiben korlátozottan állnak rendelkezésre, és amennyiben kielégítésük közben keletkező viszonyok egyben az elsajátítás viszonyai, annyiban az elsajátítás konkrét formája egyben a szükségletkielégítés módja.

A szükségleteket és a gazdasági érdekeket természetszerűleg összefüggésbe kell hozni a tulajdonnal, amelyet a referátum szerzője nem tekint az elsajátítással azonos fogalomnak. A lényeg — a tulajdon — a kommunista formáció valamennyi fázisában azonos, s ebből már következik, hogy a szocializmusban is össznépi tulajdonról kell beszélnünk. Amit azonban vizsgálnunk kell, az a gazdagabb tartalmú, változékonyabb elsajátítási viszonyok specifikuma a szocialista fejlődés különböző fázisaiban. Az alapvető viszonyok, a lényeg feltárása meghatározza — úgymond — a társadalmi fejlődés stratégiáját, míg a változó elsajátítási viszonyok felismerésétől függ fejlődésünk taktikája. Az elsajátítás specifikumainak felismerése azonban egyáltalában nem egyszerű, minthogy azokat elfedik a jogi normák, s ezeket a fedőrétegeket lehántva juthatunk csak el a valóságos érdekek meghatározásáig.

A szocializmusban az össznépi érdek az össznépi tulajdonnal kapcsolódik össze. A termelőeszközök tulajdonosa az állam képviseli egyben a személyes szükségletek összességét is.

Az osztársadalmi—gazdasági anyagi javak és szolgáltatások megtermelésére és előállítására irányuló érdek nem kapcsolódik feltétlenül értékviszonyokhoz. Az osztársadalmi gazdasági érdek realizálása soha sem mehet csoport- és személyes érdekek rovására. Megfordítva azonban ez nem igaz: a csoport- és személyes érdekek realizálása korlátozhatja az osztársadalmi érdek érvényesülését. A termelés fázisában keletkező érdekek csak a társadalomhoz mint egészhez kapcsolódnak. Bár a termelés a vállalatokban folyik, ezek nem tulajdonosai az eszközöknek és a termékeknek. Következésképpen a vállalat érdeke az elosztás szférájához kapcsolódik. Ha a vállalatnak termelési érdekei lennének, akkor nem volna szükség ösztönzési rendszerre. A társadalom felhasználva a vállalati érdeket, felépíti az érdekeltiségi rendszert.

Az elosztás mind használati érték, mind pedig értékformában megvalósulhat. A jelenlegi fejlődési periódusban az értékformában történő elosztás a jellemző. Mind a vállalatok, mind az egyének az elsajátítás arányának a növelésében érdekelték. Magát az elsajátítást azonban megelőzi a csere. Ha a vállalatok a cserében nem jutnak mennyiségi és minőségi tekintetben egyaránt megfelelő

berendezésekhez, az érdek realizálása nem teljes. Mivel a vállalati érdek inkább a tevékenységek és a termékek értékdalához kötődik, az érdekeltségi rendszernek is értékkategóriákhoz kell kapcsolódnia.

Mindaddig, amíg a társadalom nem tudja teljesen kielégíteni a szükségleteket, fennmarad az érdekek elkülönülése, a különböző típusú (egyéni, csoport-, társadalmi) érdekek rendszere. Az érdekek hierarchiája tehát a szocializmus egész korszakában jellemző. Ha azt vizsgáljuk, hogy a különböző érdekek egyeztetésének melyek a sajátosságai a fejlett szocializmus viszonyai között, azt mondhatjuk, hogy elsősorban a termelési és a személyes szükségletek súlya (aránya) változik meg. A szocialista társadalom fejlődésének első periódusában a termelési szükséglet dominál, sokszor a személyes szükséglet rovására. Ez nem a szocialista termelés stratégiai céljának a módosulását vagy éppen kiiktatását jelenti, hanem a cél megvalósítása érdekében egy taktikai feladat megoldását: a szocializmus anyagi-műszaki bázisának a megteremtését. A fejlett szocializmusban éles fordulat következik be a személyes szükségletek irányában: a termelési szükségleteket a személyes szükségletek határozzák meg — fejezte be referátumát G. A. Ligaj.

G. A. Ligaj referátumához kapcsolódva ezután *Varga Emília* docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa fejtette ki gondolatait a fejlett szocializmus érdekrendszeréről. Az előadás azt a meggyőződését hangoztatta, hogy a szocializmusban az osztálytársadalmi-gazdasági érdeket olyan totalitásként kell felfogni, amely tartalmazza és meghatározza a szocialista különérdekeket, azok specifikumait, tehát nem valamiféle „elvont, képzeletbeli” társadalom érdekéről van szó. A lényeg éppen az, hogy az ösztönei tulajdon tárgyainak funkciójában valamilyen módon mindig tükröződik az osztálytársadalmi-gazdasági érdek, éppen ezért mondhatjuk, hogy a szocialista társadalom termelésének jellemző vonása a szükségletcentrikusság.

A gazdasági elkülönült vállalati és egyéni különérdekek létezésével jár együtt. Az előadó ezt a körülményt úgy értékeli, mint egy újabb objektív erőt, amely a gazdasági tevékenység irányát eltérítheti az osztálytársadalmi érdek által indukált iránytól. Ez az érdekelletmondás a szocializmus egyik lényeges belső ellentmondása, de nem dilemmája. A különérdekek által indukált tevékenység ugyanis nem jelent elszakadást a szükségletcentrikusság követelményétől. A különérdekek mozgása a szükségletekre orientált társadalmi termelés általános keretei között az érintett érdekhordozók „tűrés határt” túllépő, egyenlőtlen (jobb vagy rosszabb) helyzetéhez vezet.

A különérdekek egyenlőtlenséget fokozó hatása nemcsak negatív, hanem pozitív is, a különérdek a szocializmus egész történelmi korszakának nélkülözhetetlen hajtóereje.

A gazdasági érdekrendszer és az egyenlőtlenség kérdésével kapcsolatban az előadó a következőket fejtette ki:

1. Az „egyenlőtlen”, a társadalmi átlagnál színvonalasabb munka- és gazdálkodási tevékenység a különérdek hordozóinak jobb pozícióját eredményezi, ám ugyanakkor a társadalom „jobb pozícióját” is megalapozza. A tevékenység megfelelő struktúrája esetén a különérdek az osztálytársadalmi gazdasági érdek vállalati szintű közvetlen realizálódása, ebből következően nincs szükség e különérdek valamiféle mesterkéltn alárendelésére. A különérdekhez kapcsolódó ilyen típusú egyenlőtlenség kibontakoztatása saját megszüntetésének irányában hat:

2. Egy másik fajta egyenlőtlenséget okoz a piaci viszonyok olyan felhasználása, amely vagy a vállalati nyereség növekedéséhez vezet anélkül, hogy az együtt járna a társadalmi munka megtakarításával, vagy eltéríti a termelést a társadalmi szükségletek optimális kielégítési szerkezetétől. Ez esetben a különérdekek által indukált gazdasági mozgást alárendeljük az egész társadalom érdekének.

3. Végül — s ez okozza a legtöbb fejtést a gazdaságirányítási rendszer kialakításakor — a vállalatok olyan egyenlőtlensége is kialakulhat, amely eredeti adottságaik, a rendelkezésükre álló termelőeszközök fejlettségének egyenlőtlenségében gyökerezik. Hazánkban a gazdaságirányítási rendszer reformjának nyolcéves tapasztalata igazolja, hogy e rendkívül differenciált gazdasági adottságok nem tűrik az „egységes játékszabályokat”. Rendkívül nehéz megtalálni az irányítási rendszer olyan konstrukcióját, amelyben úgy tudjuk közvetíteni az osztálytársadalmi-gazdasági érdeket a különérdekek hordozóihoz, hogy az ne egyedi feladatmegszabás legyen. Az ilyen címre szóló feladat ugyanis lefejezi a különérdeket mint

hajtóerőt. A konstrukciónak mégis alkalmasnak kell lennie arra, hogy a vállalatok differenciált voltából fakadó egyenlőtlenségek társadalmi feszültséget okozó hatását megelőzze.

Az előadó ezután a vizsgált kérdéskör fejlett szocializmusbeli megnyilvánulásaira fordította figyelmét. A különérdeket mint hajtóerőt nem nélkülözhetjük a fejlett szocializmusban sem; a különérdekek pozitív hatását pedig a következő tényezők segítik elő:

1. A termelőerők fejlődése magasabb színvonalat ér el és modernebb struktúrát eredményez. Csökken a vállalatok helyzetkülönbsége, ezért könnyebb lesz az osztársadalmi-gazdasági érdekek közvetítése a különérdekek hordozóihoz.

2. A termelőerők fejlődése a termelés ésszerűbb koncentrációját teszi lehetővé. Ez előrelépést jelent az ösztönei tulajdon funkciójának helyes megosztásában az állam és a vállalatok között.

3. A lakosság társadalmi helyzetében nivellálódás megy végbe (elsősorban a társadalmi juttatásokon keresztül), nő a lakosság képzettségének, műveltségének színvonala a gazdasági és társadalmi élet sok szférájában. Ez lehetővé teszi az osztársadalmi-gazdasági érdekek helyesebb és teljesebb felismerését mélységben és szélességben egyaránt. Ennek alapján a dolgozók az üzemi demokrácia nyújtotta keretek között közvetlenebbül kapcsolódhatnak be vállalati szinten a társadalmi érdekek realizálásába és védelmébe. Végül, ami talán a leglényegesebb, a fejlett szocializmus korszakában erősödnek azok a hajtóerők, amelyek lendületét nem kifejezetten és nem közvetlenül az adott vállalatnál élvezhető anyagi ellenszolgáltatások határozzák meg.

A különérdekek megvalósulásában tehát a kibontakoztatás és az alárendelés mozzanata egyszerre és együttesen jellemző.

4. Szovjet és magyar tapasztalatok a gazdasági ösztönzésről

A politikai gazdaságtani szekció kétnapos tanácskozása végén a legelvonhatóbb törvényektől és kategóriáktól elérkezett az eleven gazdasági gyakorlathoz, napjaink égető kérdéseihöz, amelyekre a tulajdon, a szükséglet, az érdekek fogalmát boncolgatva az előadók már addig is gyakorta hivatkoztak. *E. Ja. Szorokin* tanácskezelő professzor referátumát a vállalatokban folyó gazdasági tevékenység közgazdasági ösztönzésének szentelte. A Szovjetunió fejlődésének mai szakaszában előtérbe kerültek a gazdasági növekedés intenzív, minőségi tényezői. A X. ötéves tervben a lakossági jövedelmek növekményének $\frac{3}{4}$ része bérnövekedésből adódik, ami nem egyszerűen csak fogyasztási, hanem fontos ösztönzési tényező is. Az igazi problémát azonban az jelenti, hogy amíg a termelési eredmény kollektív eredmény, addig a munkabér elsősorban és alapvetően az egyéni teljesítményeket ösztönzi. Márpedig nem igaz az, hogy az egyéni erőfeszítések egyszerű aritmetikai összegeződéséként adódik a kollektíva számára a helyes eredmény. Tehát a kollektívát magát is ösztönözni kell, és az érdekeltiségi alapoknak is ennek megfelelően kell képződniök. Emellett természetesen a céloknak megfelelő, helyes gazdasági döntésekre és helyes gazdasági kapcsolatrendszerre van szükség. Azt mondhatjuk tehát, hogy a különböző jellegű és típusú mutatók olyan rendszerére van szükség, amely biztosítja az érdekek egységét.

Az érdekeltiségi alapok normatíváit a vállalatok jelenleg egy tervperiódusra, tehát öt évre, de évekre lebontva kapják meg. A normatívák stabilitása ily módon biztosítja a vállalati munka stabilitását. Jellegzetessége a mai érdekeltiségi rendszernek a hangsúlyozott törekvés a feszített tervekben való érdekeltiség növelésére. Természetesen a „feszítés” elsősorban a termelői munka minősége és intenzitása vonatkozásában szükséges. A népgazdasági tervben megfogalmazódó arányossági és egyensúlyi követelmények betartása megköveteli a tervek túlteljesítésének a tervezését is: azaz a vállalatok nem dönhetnek szabadon a túlteljesítés mértékéről és arányairól. Evégett a vállalatnak évente meg kell terveznie, kívánja-e a tervben meghatározott mutatók túlteljesítését, és ha igen, milyen mértékben. Amennyiben az így kialakított feszített tervet elfogadják, ez válik a vállalati munka mércéjévé, ehhez is megkapja a vállalat (progresszíven) az érdekeltiségi alapokat. Amennyiben azonban a vállalat nem tervezi túlteljesítést és mégis túlteljesít, illetve a tervezett túlteljesítés mértékétől eltér, akkor nem képződnek megfelelő ütemben érdekeltiségi alapok, illetve depresszíven változnak; azaz a tervszerűtlen vállalati túlteljesítést „büntetik”. Világos ugyanis, hogy a tervezés és népgazdasági koordináció nélküli vállalati túlteljesítések kivált-

hatják a népgazdasági tervben megfogalmazott termelési, kooperációs és cserekapcsolatok rendszerének zavarait. Ilyen körülmények között, ami az egyik vállalatnál túlteljesítésként jelentkezik, az a másik vállalatnál könnyen elégtelen termeléshez vezethet. Hasonló okokból ugyancsak fontos jellemzője a jelenlegi érdekeltégi rendszernek a kooperációs tervek teljesítésére irányuló ösztönzés. Az alapok képzésének normatívái csökkennek, ha a vállalat a kooperációs terveket nem tartja be.

Az előadó kiemelte a demokratikus ellenőrzési formák megerősödésének fontosságát az ösztönzési alapok egyes formáinak képződésével kapcsolatban, különös tekintettel a szakszervezetek szerepének megnövekedésére a vállalati tevékenység komplex megítélésében és az ehhez kapcsolódó érdekeltégi alapok képzésének vonatkozásában.

Befejezésül E. Ja. Szorokin hangsúlyozta, hogy szerinte az új érdekeltégi és ösztönzési rendszer garanciát nyújt a X. ötéves tervben a terveyszerűség, az egyenlőség és a szükségletek kielégítésének magasabb színvonalra elérésére.

Fekete Ferenc egyetemi tanár, a közgazdaságtudományok doktora hozzászólásában a termelés anyagi ösztönzésének néhány aktuális hazai kérdéséről beszélt. Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy mind a Szovjetunióban, mind Magyarországon a jelenlegi periódusban már a gazdasági fejlődés intenzív szakaszának a jellemzői a meghatározóak. Minthogy mindkét országban a hatékonyság fokozása és a minőség javítása tűnik alapvető feladatnak, a gazdaság és a társadalom által megoldandó problémák szempontjából, különösen fontos az e téren felgyülemlett tapasztalatok rendszeres cseréje és tudományos feldolgozása.

A hatékonyság fokozása és a minőség javítása elválaszthatatlanul összekapcsolódik azzal a követelménnyel, hogy a termelésnek a korábbiaknál sokkal jobban kell igazodnia a szükségletekhez, közvetlenül pedig a lakosság fizetőképes keresletéhez. Az előadó annak a véleményének adott hangot, hogy az előbbieken vázolt feladatnak a megoldását ez idő szerint Magyarországon kivételesen nehezíti a tőkés világ gazdasági válság és a gazdasági erőviszonyok átrendeződése. Jelenleg szükségszerű és igen nagy erőfeszítéseket igényel az a tevékenység, amely az export számottevő növelését a gazdaságos struktúrájának kialakítását célozza mind a tőkés, mind a szocialista világpiacban.

A továbbiakban az előadó a gazdasági növekedés intenzív szakaszával kapcsolatban a termelőerők összetételének változásaival foglalkozott. Utalt arra, hogy hazánkban 1960 és 1974 között az élő munka eszközellátottsága (egy aktív keresőre jutó felhalmozott termelőeszköz-állomány) megkétszereződött. Az aktív keresők létszámának a gyarapodása szerény mértékű, hétszázalékos volt. A termelés anyagi ösztönzésével kapcsolatban tehát döntő, meghatározó jelentőségű tényezővé vált a munkaerő szűkössége, a munkaerő iránti „túlkereslet”. E tendenciák szükségessé teszik a műszaki haladás meggyorsítását és az eszközhatékonyság javítását. Évéggett a „szelektív fejlesztési politika” keretében, elsősorban a gépipar területén fokozottabban törekszünk az ésszerű specializáció és koncentráció megvalósítására, kihasználva a KGST keretében fejlődő nemzetközi munkamegosztás és árucseréje lehetőségeit és előnyeit.

Fekete Ferenc rámutatott arra, hogy a hatékonyság fokozásában és a minőség javításában a technikanál semmivel sem kisebb jelentőségű az „emberi tényező”: a munkaszervezés, a vállalatvezetés szakszerűsége és demokratizmusa, a dolgozók aktivitása. A leggyorsabban fejlődő vállalatunk gyakorlata ezt napnál világosabban bizonyítja. A dolgozók tevékeny részvétele a tervek kialakításában, az üzemi és vállalati célok kijelölésében — az anyagi stimulációval összekapcsolva — eredményes ösztönzési forma.

Azért, hogy a termelés anyagi ösztönzése jobban megfeleljen az új körülményeknek és kellően hatékony legyen, megváltoztattuk a vállalatoknál alkalmazott technika és élő munka költségeit terhelő járulékok arányait, mégpedig oly módon, hogy az eszközök járuléka 30 százalékkal csökkent, míg a munkabérek járuléka 40 százalékkal nőtt. (Az 5 százalékos eszközjárulékot most nem bruttó, hanem nettó érték után számítják; a bérek járuléka pedig 25-ről 35 százalékra emelkedett.)

A minőség, a korszerűség és a versenyképesség fokozott ösztönzése új viszonylatokat és prioritásokat állít előtérbe a termelés anyagi ösztönzésének rendszerében. A termékminőség javítását szolgáló ösztönzés például csak akkor éri el célját, ha vele összhangban támogatjuk az önköltségsökkentést és az anyagtakarékoskosságot. Az új (jobb minőségű) termékek és az új (hatékonyabb) techno-

lógia alkalmazásának — ésszerű termelői árrendszerben — az átlagosnál gazdaságosabbnak (jövedelmezőbbnek) kell lennie. Az előadó véleménye szerint a világpiacon árral és a nemzetközi cserearányokkal jobban számoló árképzés egyidejűleg tervszerűen kifejezi a minőségi és korszerűségi követelményeket is.

Végül Fekete professzor rámutatott arra, hogy alapvető jelentőségű a tudományos eredmények minél gyorsabb alkalmazása a termelésben. Az ezt előmozdító ösztönzés eredményeivel nem lehetünk elégedettek, ezért az ilyen jellegű ösztönzési rendszerek tanulmányozása s fejlesztése hazánkban és minden szocialista országban megkülönböztetett figyelmet érdemel.

A tudományos ülészak politikai gazdaságtan szekciójában folyó kétnapos eszmecsere, a referátumokat követő élénk és alapos vita Szabó Kálmán tanszékvezető „házigazdai” zárszavával ért véget. Szabó Kálmán felszólalásában részletesen reflektált az elhangzott véleményekre és kiemelte annak szükségességét, hogy legyen szó a politikai gazdaságtan bármely kérdéséről, a kutató számára a gyakorlatiasság, azaz a társadalomépítés folyamatos segítése az alapvető feladat. Rámutatott arra, hogy a két intézmény közötti kapcsolat nagy szolgálatot tesz a vélemények cseréjében és a nézetek közelítésében.

Hámori Balázs

A. G. Aganbegján a Szovjetunió X. ötéves tervéről

Abel Gezovics Aganbegján Lenin-díjas akadémikus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája szibériai tagozata ipargazdasági intézetének igazgatója, aki a Magyar Tudományos Akadémia meghívására hazánkban tartózkodott, április 2-án az Akadémia székházában előadást tartott „A szovjet népgazdaság fejlődése a X. ötéves tervben” címmel.

Az előadó a bevezetőben vázolta annak a sokéves előkészítő, tervező munkának a főbb állomásait, amely tudományosan megalapozta az SZKP XXV. kongresszuson elfogadott irányelvek kidolgozását. Az 1976-ban induló X. ötéves terv fontos sajátosságaként emelte ki, hogy kimunkálását megelőzte a fejlesztési irányok 15 évre szóló meghatározása.

A gazdasági fejlődés mélyreható elemzése alapján a gazdaságpolitika stratégiai fővonalát már a XXIV. kongresszus meghatározta — mondotta —; e fővonal a XXV. kongresszuson sem változott. A X. ötéves terv a *minőség és a hatékonyság ötéves terve*, hiszen a Szovjetunió fejlődésének mai szakaszában a növekedés fő forrása a társadalmi munka hatékonyságának emelése.

Ezután néhány adattal jellemezte a IX. ötéves tervidőszakban elért fejlődést. 1975-ben a nemzeti jövedelem 28 százalékkal volt nagyobb, mint 1970-ben. Ezt a gyarapodást azonban az állóalapot 50 százalékos, a felhasznált anyagok 35 és a termelésben foglalkoztatottak számának 5 százalékos növekedése mellett érték el. Azt jelenti ez, hogy a nemzeti jövedelem minden 1 százalékos növekedéséhez az állóalapot 1,7, a felhasznált anyagok 1,2 százalékos növekedésére volt szükség. E számok azt is mutatják, hogy a nemzeti jövedelem növekedésének mintegy négyötöde már a termelékenység növekedéséből származott, de rávilágítanak arra is, hogy igen nagy anyagi erőfeszítésekre volt szükség a növekmény eléréséhez, a fejlődés tehát igen magas áron következett be. Az arányokat rontotta az is, hogy az 1970-es viszonylag jó termésű mezőgazdasági évhez képest 1975-ben csak mintegy 2 százalékkal volt nagyobb a mezőgazdaság termelése, átlagos időjárású és ennek megfelelő hozamú esztendő esetén a nemzeti jövedelem 1970-hez mért növekménye 28 helyett mintegy 34 százalékos lett volna. (Mint ahogyan ekkora a növekedés, ha a IX. ötéves terv egész időszakát vetjük össze az előző öt évvel.)

A X. ötéves tervben a célok eléréséhez erőteljesen javítani kell mind az állóalapot, mind a munkaerő hasznosítását. Szükség van erre már azért is, mert a beruházások ütemének növekedése 1976—80 között lelassul. Míg a IX. ötéves tervben 42 százalékkal nőtt a beruházások volumene, a X. ötéves tervben a növekedés 24—26 százalékos lesz. Mindez azt jelenti, hogy nemcsak a beruházás ütem-

növekedése alacsonyabb, hanem a növekmény abszolút összege is. Míg a IX. ötéves tervben 150 milliárd rubellel ruháztak be többet, mint az azt megelőzőben, a X. ötéves tervben az előirányzott, rekordot jelentő 630 milliárd rubelnyi beruházás is csak 130 milliárddal haladja meg a IX. ötéves terv időszakának beruházási volumenét.

Változik a beruházások összetétele is. A X. ötéves tervben tulajdonképpen minden harmadik rubel beruházás közvetlenül vagy közvetve — például a műtrágyagyártás vagy a mezőgazdaságigépgyártás fejlesztése révén — a *mezőgazdaságot* szolgálja. Mivel a Szovjetunió mezőgazdaságilag művelt területének nagyobb részén kevés a csapadék, a jó terméshez különösen nagy beruházásokra van szükség.

Ugyancsak nagy eszközöket kell fordítani a *nyersanyagtermelő ágazatok* fejlesztésére. A Szovjetunió óriási nyersanyagtartalékokkal rendelkezik, ezek feltárása, kitermelése azonban egyre költséesebb. Jelentősen növekszik a szállítási távolság is. Az olajipar fő bázisa például már a IX. ötéves tervben Nyugat-Szibériába tolódott át, és a leggazdaságosabban kihasználható mezőkön kívül kevésbé gazdaságos mezőket is művelés alá kell venni. A földgáz legfőbb lelőhelye, a tyumeni körzet, több ezer kilométerre van a felhasználóktól. Így érthető, hogy a gázipar beruházásainak 80 százalékát a vezetéképítés teszi ki. A Szovjetunió fűtőanyagforrásainak 80 százaléka Szibériában van, ugyanakkor a feldolgozó ipar körülbelül hasonló arányban az európai részen koncentrálódik. Már most mintegy 200 millió tonna egységfűtőanyagot kell az európai részre szállítani, és ez a mennyiség 1980-ra félmilliárd tonnára növekszik.

A X. ötéves tervben növekszenek az infrastruktúra fejlesztésére, különösen a környezetvédelemre szánt kiadások is.

Az ismertetett adatok még világosabbá teszik, miért is kapott olyan nagy súlyt a XXV. kongresszuson a *meglevő termelőberendezések korszerűsítése és a kapacitások fokozottabb kihasználása* — mondotta Aganbegján.

Míg a hatvanas évek elején az iparban az átlagos műszakszám megközelítette az 1,7-et, ma ez 1,3—1,4. A műszakszám növelése s ezáltal a kapacitások jobb kihasználása alapvető követelmény. A XXV. kongresszuson sok bírálat hangzott el a beruházások megvalósításáról. Az új üzemeknek mintegy a fele a tervezett határidőre nem éri el a tervezett kapacitást. A beruházási munka nagyobb koncentráltasága és tervszerűsége a termelés növelésének ugyancsak nagy tartalékát képezi. Gyorsítani kívánják az elavult gépek modernekkel történő cseréjét is. A X. ötéves tervben először haladja meg a beruházások géphányada az 50 százalékot.

Új módon vetődik fel a *munkaerőkérdés* is — hangsúlyozta az előadó. A hatvanas évektől a Szovjetunióban is csökkent a születések aránya. Ennek következtében 1978-tól csökkenni fog az új munkaerők száma. A jelenlegi ötéves terv alatt a számítások szerint csaknem hétmillióval kevesebb új dolgozóra számíthatnak, mint amennyivel az előző ötéves tervben növekedett a dolgozók száma. A munkaerőhelyzet radikális változására utal, hogy míg a VII. ötéves tervben az iparban foglalkoztatottak száma 22 százalékkal, a VIII.-ban 14, a IX.-ben 8 százalékkal nőtt, a X. ötéves terv 4 százalékos növekedéssel számol, s a távlati terv számításai szerint a XI. ötéves tervben már csökkenni fog az iparban foglalkoztatottak száma. Ötéves tervről ötéves tervre nőtt tehát a termelékenység növekedésének fontossága, s a megtett intézkedések, a beruházások eredményeként nőtt a termelékenység növekedési üteme. Míg a VII. ötéves tervben 25 százalékkal, a IX.-ben már 34 százalékkal nőtt a munka termelékenysége az iparban, s a X. ötéves terv hasonló arányú, 30—34 százalékos növekedési ütemet irányoz elő. Ennél is nagyobb ütemű növekedésre van szükség az építőiparban és különösen a mezőgazdaságban, ahol a foglalkoztatottak száma, a nemzetközi tendenciáknak megfelelően, a X. ötéves tervben is csökken.

De nemcsak demográfiai okokból csökken az újonnan munkába lépők száma. Jórészt kimerült ugyanis az a tartalék, amit korábban a háztartásokban foglalkoztatott nők termelésbe történő bevonása jelentett. A hatvanas évek elején a munkaképes korú nők 18 százaléka csak a háztartásban dolgozott. Az ötnapos munkahét bevezetése, a bérek és a szociális juttatások növekedése eredményeként azóta 15 millió nő állt munkába és most 100 munkaképes korú nő közül mindössze hét, a nagyvárosokban csak négy van otthon. A munkaerő-probléma enyhítése érdekében ösztönzik, hogy a mintegy 45 millió nyugdíjasból is a vállalatok minél többet foglalkoztassanak legalább részmunkaidőben.

Az így kialakult helyzetben tehát a nemzeti jövedelem növekedésének előbb-utóbb kizárólagos forrásává a termelékenység növelése válik. Ezzel számolva, a X. ötéves terv jelentős intézkedéseket tartalmaz a kézi munka és általában a segédmunka gépesítésére, eszközöket koncentrálni a kézi munka gépesítését szolgáló gépgyártás fejlesztésére.

A termelékenység növekedésének serkentésére a XXV. kongresszus szorgalmazta a munkamegtakarítást célzó, ezt *osztónzó bérézési rendszerek* elterjedésének gyorsítását is: az előadó utalt ezzel kapcsolatban a cscekinói kísérletek hasznosítható tapasztalataira. A terv nagy gondot fordít az *anyagigényesség csökkentésére*; intézkedéseket tartalmaz a fűtőanyagok, fémek, papír stb. takarékosabb felhasználására.

A hatékonyság fokozottabb előtérbe állítása ezt szolgáló *tervezési és irányítási módszereket* kíván. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a kérdések ágazati megközelítése ma már nem elegendő. Ezért a X. ötéves terv is a célok, a végső népgazdasági eredmény oldaláról szabta meg a fejlesztés feladatait. Elmúltak azok az idők — hangsúlyozta Aganbegján —, amikor az extenzív eszközök széles körű felhasználásával lehetett növelni a termelést, amikor a tervek, érthetően, elsősorban a mennyiségek (tonnák, köbméterek) növelésére irányultak.

A feltételek változásával már eddig is jelentős módosulások történtek a tervezés, irányítás rendszerében. Az iparban a Központi Bizottság és a Minisztertanács határozatai alapján áttértek az irányítás két- és háromlépcsős rendszerére, megalakultak a termelési egyesülések. A X. ötéves terv éveiben megkezdődik az erre történő áttérés az építőiparban is. A mezőgazdaságban elterjednek a kolhozközi és kolhoz—szovhoz egyesülések, társulások, agrárripari kombinátok alakulnak. A vállalatok gazdálkodásában növekszik a nyereség, az ár, a hitel jelentősége.

A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésénél fontos szempont a felhasználók, a fogyasztók szerepének növelése. Ezt szolgálják a termelők és forgalmazók közötti közvetlen kapcsolatok s a termelési eszköz-kereskedelem tevékenységének bővülése.

Az intenzív fejlődés forrásainak kiaknázása, az erre történő fokozottabb áttérés természetesen nem egy ötéves terv feladata. A X. ötéves terv e tekintetben átmenetet képez egy olyan tervidőszakról, amikor egyre szűkülnek a növekedés extenzív forrásai, arra az időszakra — a XI., XII. ötéves terv idejére —, amikor ilyen források már egyáltalán nem állnak rendelkezésre.

A X. ötéves terv dinamikus gazdaságfejlesztési programja a szovjet emberek növekvő *jólétét* szolgálja. Öt év alatt 20—22 százalékkal nő az egy főre jutó reáljövedelem, 28—30 százalékkal gyarapodnak a társadalmi fogyasztási alapok, 16—18 százalékkal nő a reálbér. A felépülő 550 millió négyzetméternyi lakóterületen mintegy 50 millió ember, a Szovjetunió lakosságának csaknem egyötöde kap új lakást. A mezőgazdaság, az élelmiszeripar és a könnyűipar fejlesztése eredményeként jelentősen javul a közellátás, bővül a választék. Az oktatás, az egészségügyi hálózat fejlesztése ugyancsak hozzájárul a szovjet dolgozók életköri eredményeinek további javulásához.

Az előadást követő konzultációban felvetett kérdésekre nem kívánunk részletesen kitérni. Csupán érzékeltetni szeretnénk tematikai sokféleségüket.

Többségük a beruházási tevékenységre (nevezetesen: a beruházási előirányzatok várható teljesítésére, a beruházások megkezdésének és üzembe lépésének egy-egy tervperióduson belüli alakulására, a beruházások finanszírozási formáira, forrásaira, a központi szervek beruházási döntéseiben alkalmazott rangsorolási eljárásokra stb.) vonatkozott. Fölmerült továbbá, hogy valójában milyen szerep számítható a vállalati ötéves tervezésnek. Az egyik hozzászóló az előadásban népgazdasági méretekben tárgyalt anyagigényesség ágazatok közötti eltéréseit tudakolta. Végül a bérézés-osztónzés témája kapcsán szóba került: hogyan ellensúlyozható a tervutasításos irányítási rendszernek a vállalatokat tartalékolásra készítő hatása; nem kell-e tartani attól, hogy a cscekinói módszerek szélesebb körű elterjesztésétől várható fokozott keresetdifferenciálódás túlzott feszültségeket okoz.

A konzultációt Nyers Rezső, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója zárta, megköszönve a magas színvonalú előadást és a kérdésekre adott nyílt válaszokat.

N. Gubanov: Mindig ismert-e a győztes?

(Ekonomicsecszkaja Gazeta,
Moszkva, 1976. március, 13. sz.)

Gazdaságunk jelenlegi fejlettségi szakaszában kulcsfontosságú a termelés hatékonyságának emelése, s ez új feladatokat állít a szocialista munkaverseny középpontjába. A verseny rendkívüli hatással van a gazdasági fejlődésre, az ország társadalmi-politikai életére, s befolyásolja a közhangulatot, a társadalom morálját is. Ezek a megállapítások nagyon fontosak. Mégis szükség van arra, hogy a versenyt a gazdasági hatékonyság aspektusából is értékeljük, s kidolgozzuk a kollektívák teljesítményének összehasonlító kritériumait.

Hogyan értelmezhetjük a szocialista munkaverseny gazdasági hatékonyságát? A mindennapi gyakorlatban ezt úgy igyekeznek megközelíteni, hogy a tényszámokat összehasonlítják a tervszámokkal, vagy a bázisidőszak számával vetik azokat össze. Minél nagyobb a javulás, annál nagyobb a verseny gazdasági hatékonysága — ez a szemlélet alakult ki. Ennek jegyében egyáltalán nem vizsgálták, hogy túlfeszített volt-e a terv, de azt sem, hogy a versengő kollektívák milyen „minőségi” lépéseket tettek. Ha azonban éppen ebből következően torzító értékelések jelennek meg, csökken a kollektívák és a munkások teljesítménye, romolhat a verseny társadalmi hatékonysága is.

A verseny hatékonyságát tehát célszerűbben kellene értékelni. Alkalmass lehet erre a normatív tiszta jövedelem növekedési ütemének elemzése. E mutató kidolgozása a vállalatoknak az 1976—1980 közötti időszakot átfogó távlati tervei alapján történt. A kialakított módszer alkalmas a részt vevő kollektívák gazdasági eredményének megközelítően pontos mérésére. A verseny gazdasági hatékonyságát csak akkor értékelhetjük pontosan, ha figyelembe vesszük azt is, milyen ráfordítások árán sikerült biztosítani a növekedést.

Ez azt jelenti, hogy a szocialista verseny gazdasági hatékonysági koefficiens megállapításához munkaráfordítások utólagosan korrigált összege is szükséges. A munkaráfordításokat értékformában kell összevetni az eredményekkel. Jelenleg ez semmilyen módon sem épül be a gazdasági hatékonyság számításába.

Vegyünk például két üzemet (ame-

lyek közül az egyik hűtőgépeket, a másik élelmiszeripari és könnyűipari gépeket gyárt), ahol a technikai felszereltség és a munka jellege hasonló. A következőket tapasztaljuk: A hűtőgépgyár a tervét 102,3 százalékra teljesítette és a terven felül 1500 hűtőgépet értékesített. A gépgyártó vállalat az értékesítést tekintetbe véve, tervét csak 101,1 százalékra teljesítette. Ha a hagyományos értékelést nézzük, arra a megállapításra jutunk, hogy a hűtőgépgyár jobb eredményt ért el. De vajon erre a következtetésre jutunk-e, ha a szocialista munkaverseny értékelését más alapokon végezzük el?

Természetesen más képet kapunk, ha az adott üzemben lekötött eszközöket és ezek eredményét (az elért normatív tiszta jövedelmet) vetjük össze.

Nézzük meg hát a szocialista munkaverseny gazdasági hatékonysága meghatározásának egy járható módszerét. Ez a formula:

$$E = \frac{P_a - P_d}{Z_d} \cdot T, \text{ ahol}$$

- E — a szocialista verseny gazdasági hatékonysága,
- P_a — az 1 munkásra jutó pótlólagos normatív tiszta termelés,
- P_d — az egy munkásra jutó azon pótlólagos normatív tiszta termelés, amelyet a vállalat az adott periódusban a termelés rekonstrukciójának eredményeként vagy az új gépek alkalmazásával, az alapok újabb koncentrációja révén ért el; s az nem a kollektíva kezdeményezőképeségén alapult. Az ezen felüli pótlólagos termelést minősíthetjük a saját kezdeményezés eredményének. Így tudjuk tehát kiszűrni a kollektíva mozgalma hatására jelentkező pótlólagos normatív termelést.
- T — az egy munkásra jutó normatív tiszta termelés növekedési üteme. (Látható, hogy a gazdasági hatékonyság emelése lehetséges a tiszta termelés olyan növelésével, amely a termelőkollektívák kezdeményezőképeségén alapul, s a ráfordítások csökkentésében nyilvánul meg.)
- Z_d — a vállalatok nyereségéből a termelés fejlesztésére fordított pótlólagos ráfordítás, a bank-

hitel, a munkabér növelése a vállalati és a társadalmi szervezetek alapjaiból. Mindezek szintén a pótlólagos termelés növekedését szolgálják.

Z₄ — -t tehát az egy főre jutó pótlólagos munkabérek és prémium összege határozza meg, amelyet anyagi ösztönzésre fordítottak.

E számítás, mint látjuk, mindazokat a gazdasági tényezőket tekintetbe veszi, amelyek a dolgozó kollektívák tevékenységét jellemzik, befolyásolják. Hiszen a normatív tiszta termelés függ a termék önköltségétől, az alapok hatékonyságától, az alapigényességtől, a munkatermelékenység alakulásától, valamint az értékesített termékek mennyiségétől.

Az ajánlott formula nemcsak univerzális jellegű, nemcsak orientáló szerepet tölt be a szocialista munkaverseny ösztönzésében, hanem egyszersmind arra ösztönöz, hogy mindenekelőtt a termelés növelésének minőségi mutatóit javítsák, kihasználva a hatékonyság emelésének minden lehetőségét.

A verseny gazdasági hatékonyságának számításakor az értékmutatókhoz kell nyúlnunk. Ez lehetővé teszi a vállalatok lekötött alapjainak az összehasonlítását is. Az eredményeket az összehasonlított alapok figyelembevételével lehet csak értékelni. Ha például két bányauzem egy tonna szén önköltségét egyformán csökkenti, rangsorukat az határozza meg, hogy milyen alapok álltak rendelkezésükre e teljesítményhez, melyik használt fel kevesebb alapot az önköltség csökkentéséhez.

A nagykereskedelmi áron vagy a piaci áron számszerűsített tervek túlteljesítése bizonyos értelemben elferdítheti a verseny gazdasági hatékonyságának reális mutatóját. Az ár ugyanis gyakran az adott munka alá- vagy fölértékeltségét tükrözi. Ilyen esetekben korrekciós együtthatókat kell bevezetni.

A szocialista verseny értékelésére ajánlott formula kiküszöbölheti a esetleges, véletlen tényezőket, sokoldalúvá és objektívebbé teszi a szocialista munkaverseny közgazdasági értékelését. Örvendetes lenne azonban, ha széles körű véleménycsere indulna a szocialista munkaverseny fokozásáról, szervezésének tapasztalatairól és hatékonysága értékeléséről.

(Ism.: *Vajda Lajos*)

James J. Hughes: A munkanélküliség méréséről

(British Journal of Industrial Relations,
London, 1975. november)

1972 elején a munkanélküliek száma Nagy-Britanniában újra túllépte a büvös egymillió határt. Az 1974-es tüzelőválságot leszámítva, 1940 óta nem volt ilyen hatalmas méretű munkanélküliség. Természetes, hogy ilyen körülmények között a munkanélküliség szintjét már a hetvenes évek elejétől kezdve aggodalommal figyelték szerre Angliában. Ugyanakkor azonban egyre több olyan vélemény is elhangzott, amely megkérdőjelezte a munkanélküliség számbavételének jelenlegi rendszerét. E vélemények szerint — amelyeket a többi között *John Wood*, az Institute of Economic Affairs munkatársa, valamint *Jim Bourlet*, *Adrian Bell* és *Sir Keith Joseph* képviselt széles nyilvánosság előtt — a munkanélküliség szintjét a jelenlegi statisztikai számbavételi rendszer eltűnőre, s így az nagyobbak látszik, mint amekkora a valóságban. *Ebből következően tehát teljesen felesleges, sőt káros volna a kormány részéről gazdaságpolitikai intézkedéseket tenni a kereslet felénkítésére, s megkísérelni a munkanélküliséget a jelenlegi igen magas szintről visszaszorítani.* A gazdaságpolitika ilyen próbálkozásai szerintük csupán az inflációt gyorsítanák meg, hiszen *e szerzők szerint a gazdaság most érte el a foglalkoztatottság normális színvonalát, és csupán a statisztikai számbavétel torzításai miatt tűnik úgy, mintha Angliában jelenleg a munkanélküliek száma jóval egymillió felett volna.*

A korábbi időszakban Angliában „negatív munkanélküliség”, vagyis munkaerő-túlereslet, munkaerőhiány volt, s ez az abnormális állapot az idézett szerzők szerint a statisztikában alacsony szintű munkanélküliségként tükröződött a számbavétel hibái miatt.

Mivel a munkanélküliség statisztikai mutatója hagyományosan az egyik legfontosabb indikátora a gazdasági helyzetnek s így közvetve a gazdaságpolitikának is, ezért alaposan meg kell vizsgálni a munkanélküliség-statisztikával szemben felhozott kifogásokat. Mielőtt azonban a munkanélküliség-statisztika kritikájának a kritikáját elvégeznénk, meg kell ismerkednünk néhány alapvető fontosságú definícióval.

A munkanélküliséget különböző mó-

don lehet meghatározni, s ennek alapján a munkanélküliség több típusa különböztethető meg. A leggyakoribb osztályozás szerint megkülönböztünk *súrlódásos* (frikciós), *strukturális*, *szezonális* és *keresletelégtelenségből származó munkanélküliséget*. Az utóbbi fajta munkanélküliség oka — amint azt a neve is mutatja — az elégtelen kereslet, és így a kereslet fokozására irányuló *keynesi gazdaságpolitikai eszközökkel* általában — legalábbis napjainkig úgy tűnt — orvosolható. Ezért az effajta munkanélküliséget *keynesi munkanélküliségnek* is szokták nevezni. Súrlódásos munkanélküliségről akkor beszélhetünk, ha — bármilyen okból — a munkás az egyik helyről, az egyik foglalkozásból a másikba vándorol, s közben bizonyos ideig nincs munkája. A súrlódásos munkanélküliség a piaci tökéletlenségekből, a kellő információk hiányából fakad. Strukturális munkanélküliség akkor jelentkezik, ha súlyosabb aránytalanságok alakulnak ki a munkaerőpiacon. A piaci viszonyok változása folytán az egyéni képzettség bizonyos fajtái értéktelenekké válnak, míg másfajta képzettségű emberek iránt aránytalanul megnő a kereslet. Azoknak a szakmáknak művelői, amelyek iránt a kereslet visszaesett, munka nélkül maradnak mindaddig, amíg az új, keresett szakmákat el nem sajátítják, vagy amíg a piaci helyzet meg nem fordul. Mivel az ilyen alkalmazkodási folyamat az egyének számára hosszabb időt vesz igénybe, a *strukturális munkanélküliség ezért az egyes dolgozóknál hosszabb időtartamú, mint a súrlódásos munkanélküliség*. Mind a strukturális, mind a súrlódásos munkanélküliség független az aggregált kereslet volumenétől.

A szezonális munkanélküliséget gyakran emlegetik a súrlódásos munkanélküliség részeként. Ha az aggregált kereslet kielégítő volumenű, a szezonális munkanélküliség egybeesik a súrlódásos munkanélküliséggel, ha azonban a kereslet elégtelen, a szezonális munkanélküliségnek csak egy része tudható be súrlódásos munkanélküliségnek.

Fontosabb megkülönböztetés a munkanélküliség *önkéntes és nem önkéntes munkanélküliségre* való felosztása. Mint ismeretes, Keynes nem értett egyet a klasszikus közgazdaságtan hagyományos álláspontjával, amely szerint minden munkanélküliség önkéntes, vagyis a munkás vonakodásából fakad, aki az adott helyzetben nem fogad el alacsonyabb reálbért, inkább a munkanélküliséget választja. Keynes e felfogásnak

ellentmondva bevezette a nem önkéntes munkanélküliség fogalmát, amelyet az jellemez, hogy adott pénzber és adott árszínvonal esetén a munkát keresők száma felülmúlja a munkalehetőségek számát. Keynes szerint teljes foglalkoztatottságról akkor beszélhetünk, ha nem létezik *nem önkéntes munkanélküliség*, bár ebben a helyzetben is elképzelhető, hogy egyes munkások strukturális vagy súrlódásos okok miatt munka nélkül vannak. Úgy tűnik azonban, ha valaki a piaci „súrlódások” vagy a termelési struktúra megváltozása következtében az utcára kerül, számára ez semmiképpen sem „önkéntes” munkanélküliség. Joggal merülhet fel tehát az a kérdés, hogy a számbavétel szempontjából indokolt-e a keynesi különbségtétel önkéntes és nem önkéntes munkanélküliség közt. Ha feltesszük, hogy valaki önként hagyja ott az állását egy jobb munkakörért, s ha végül nem talál megfelelő munkát, akkor — bármennyire is önként mondott le előző állásáról — mégsem tekinthető önkéntes munkanélkülilinek.

A hivatalos munkanélküliség-statisztika havonta a *Department of Employment Gazette*-ben jelenik meg. A számbavétel az *illető hónap egy napját tükrözi*. Így tehát csak azokat veszik figyelembe, akik az adott hónap adott napján a munkaközvetítő irodában mint munkaképes munkanélküliek számba vétették magukat. Aki munkanélküli segélyt kíván, annak mindenképpen be kell jegyeztetni magát mint munkanélkülit. A *munkanélküli segélyre jogosultak körében hat az ösztönzés, hogy munkanélküliként számba vétsék magukat*. Mivel azonban elég sokan vannak olyanok, akik — minthogy nem folyamodnak munkanélküli segélyért, illetve nem jogosultak segélyre — munkanélküliek ugyan, de mégsem szerepelnek a *munkanélküli statisztikában*. A hivatalos munkanélküli statisztika tehát, amely a be nem jegyzett, rejtett munkanélkülieket nem veszi számba, mindenképpen alábecsüli az angol munkanélküliek számát. A rejtett munkanélküliek számát — amely recesszióban minden bizonnyal magasabb — csak akkor lehetne pontosan meghatározni, ha a munkanélküliség számbavételére a felmérés módszerét alkalmaznánk. A következőkben nem foglalkozunk részletesebben a rejtett munkanélküliség problémájával, hanem azokat az álláspontokat igyekszünk bemutatni és lehetőség szerint értékelni, amelyek éppen ellenkezőleg azt állít-

ják, hogy a hivatalos munkanélküliség-statisztika eltúlozza a munkanélküliek számát. Milyen érveket sorakoztat fel Wood, Bell és Bourlet érveik alátámasztására?

Wood, Bell és Bourlet szerint Anglia összes munkanélkülijének számbavételénél a következő kategóriákat, illetve csoportokat kellene figyelmen kívül hagyni:

1. azokat, akik éppen most fejezik be tanulmányaikat;
2. a sűrűlódásos és a rövid távú munkanélküliséget;
3. az önkéntes munkanélkülieket;
4. a nem foglalkoztathatókat;
5. a „csaló munkanélkülieket”;
6. azokat, akik „kényelemből” munkanélküliek.

A jobb megértés végett szükséges megvizsgálni, kik tartoznak ezekbe a kategóriákba, s egyúttal el kell dönteni azt is, hogy valóban jogos-e az említett szerzőknek az a követelése, hogy ezeket a csoportokat hagyják ki a munkanélküli statisztikából.

1. Minden évben számos fiatal hagyja abba, illetve fejezi be tanulmányait s munkát keres. Angliában az új munkát keresők száma az összes munkaerőforrásnak mintegy 2 százalékára rúg. Az iskolát éppen befejező fiatalokat általában nehezebben szívja fel a termelés, s így közöttük a munkanélküliség magasabb, mint más csoportokban. Nem lehet belátni, miért kellene e fiatalokat figyelmen kívül hagyni a munkanélküliek számbavételekor, annak ellenére, hogy — mivel eddig még nem dolgoztak — nem jogosultak munkanélküli segélyre. A jelenlegi rendszerben nagy részüket nem is veszik számba, mert nem jegyeztetik be magukat munkanélküliként. Mindazonáltal *semmi oka sem lehet az iskolát befejező fiatalok kihagyásának a munkanélküliek csoportjából.*

2. Bourling és Bell „legradikálisabb” javaslata az, hogy a munkanélküli statisztikából ki kellene hagyni a munkaerő „körforgásával” összefüggő nyolc hetet még nem haladó munkanélküliséget. Ahogyan írják, „rendelkezésre állnak e munkanélküliek számára olyan állások, amelyeket képesek betölteni, és amelyek előző munkahelyükkel összevetve kielégítő jövedelmet nyújtanak számukra. Csak idő kérdése, hogy ezekre az állásokra ráakadjanak...”

Ezt az érvelést mégsem lehet elfogadni, s a rövid távú „sűrűlódásos” munkanélküliséget nem lehet egyértelműen

„önkéntesnek” tekinteni. Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy még ha lehetséges volna is a rövid távú munkanélküliséget az összmunkanélküliségből levonni — ami véleményünk szerint technikailag elképzelhetetlen —, nem lenne reális a számbavétel, mert ezáltal alábecsülnénk a „nem önkéntes munkanélküliek” számát.

3. Hasonlóképpen elfogadhatatlan az az elképzelés, hogy a munkanélküliek számából le kellene vonni az „önkéntes” munkanélkülieket. Bourlet és Bell ezzel az érveléssel a neoklasszikus közgazdaságtan gondolkodásmódját próbálja feleleveníteni, amikor úgy definiálja az önkéntes munkanélkülieket, mint azokat a dolgozókat, akik számára ugyan van munka, de a felkínált állásokat az adott bérek mellett nem hajlandók elfogadni. Ez valójában nem más, mint *strukturális munkanélküliség*, amelyet semmiképpen sem lehet figyelmen kívül hagyni.

4. „Nem foglalkoztathatók” alatt azokat a munkásokat értik, akik szellemi, illetve fizikai képességük vagy koruk miatt nem „alkalmasak” a foglalkoztatásra. Azt a tényt, hogy időről időre mégis változik ezeknek a száma, Wood úgy próbálja megmagyarázni, hogy feltételezi a „negatív foglalkoztatást”, amikor a munkaerő-keresletet a kínálat semmiképpen sem elégítheti ki. Ilyenkor kerül sor a nem foglalkoztathatók foglalkoztatására. Az a tény, hogy az úgynevezett foglalkoztathatatlanokat mégis időről időre alkalmazták, azt bizonyítja, hogy e „csoportot” sem lehet kihagyni a statisztikából és nem létezik negatív foglalkoztatás.

5. „Csaló munkanélkülieken” az említett szerzők azokat a munkásokat értik, akiknek van ugyan alkalmi munkából származó más keresetük, mégis munkanélküliként jegyeztetik be magukat a segély reményében. 1971-ben azonban csupán 8371 „csaló munkanélküli” ügye került napvilágra. Ez mindenestre kevesebb, mint az összes munkanélküliek fél százaléka, s még ha feltételezzük, hogy vannak olyan „csaló munkanélküliek” is, akik nem lepleződtek le, e csoportot akkor sem tarthatjuk olyan jelentősnek, amely miatt a jelenlegi munkaügyi statisztikát ne tekinthetnénk elfogadhatónak.

6. Végül Bourlet és Bell szerint ki kell hagyni a statisztikából azokat a munkanélkülieket, akik „kényelemből” munkanélküliek, vagyis akik nyugdíjkorhatár előtt nyugalomba vonultak megfelelő nyugdíjjal, ennek ellenére

mégis munkanélküliként jegyeztetik be magukat, egészen addig, amíg el nem érik a nyugdíjkorhatárt, amikor is jogosultak lesznek teljes összegű nyugdíjra. Bár ez a csoport valóban zavart okozhat a számbavétel során, elkülönítésükre a jelenlegi rendszerben nincs lehetőség. Létszámuk egyébként valószínűleg nem túl jelentős, bár az előbb említett „csaló munkanélkülieknél” valamivel többen tartozhatnak ide.

Mindazok, akik a jelenlegi munkanélküliségi statisztikát azzal vádolják, hogy túlbecsüli a munkanélküliek számát, a kormányzatot arra akarják rábírni, hogy ne bővítsé a munkaerő-kínálatot a munkanélküliség elleni harc során.

Az eddigiekből ki kellett derülnie, hogy a munkanélküliségi statisztikával szemben felvetett kifogások nem jogosak. A munkanélküliség valóban nő, és a növekvő munkanélküliség a termelés, az output csökkenésével jár. Az össz-munkanélküliség a Keynes-féle keresleti munkanélküliség mellett több más komponensből tevődik össze, a gazdaságpolitikusoknak tehát nem szabad csak a keresleti munkanélküliségre összpontosítani a figyelmüket. Mindazok, akik csak a keresleti inflációt akarják figyelembe venni, okot adnak arra a jogos kritikára, hogy a munkanélküliség kérdését kevésbé komoly problémának akarják feltüntetni, mint amilyen az a valóságban.

(Ism.: *Árva László*)

F. S. Idachaba: Jövedelmi instabilitás a fejlődő országokban. Ghanai esettanulmány

(Public Finance/Finances
Publiques,
Hága, 1975. XXX. kötet)

A fejlődő országok gazdasági vezetői rendszerint két alapvető problémával találják magukat szemben. Az egyik a kormányzati kiadások stabil, hosszú távú növekedése, a másik a pénzügyek nagyfokú instabilitása ezekben az országokban. A kormányzati kiadások folyamatos növekedését a fejlődő országok tradicionális gazdaságainak az átférfálásával, illetve ezzel szoros összefüggésben az infrastrukturális hálózat kiépítésével kapcsolatos egyre növekvő

kiadások okozzák. A pénzügyek instabilitása viszont a fejlődő országokra mint agrártermelőkre jellemző nagyfokú jövedelmi instabilitás miatt alakul ki. Ilyen körülmények között igen nehéz költségvetési többletet kialakítani a fejlődés finanszírozására.

A jövedelmek instabilitását különösen azért érdemes megvizsgálni, mert míg a hosszú távon egyre növekvő kormányzati kiadásokról meglehetősen nagy számú elemzés látott már napvilágot, addig a jövedelmek instabilitásával viszonylag sokkal ritkábban foglalkoznak a fejlődő országok problémáit elemző közgazdászok. A jövedelmek instabilitását a következőkben Ghana példáján tanulmányozzuk.

A gazdaságpolitika felől közelítve megállapítható, hogy a jövedelmek nagyfokú instabilitásának, illetve az ebből fakadó, a költségvetési instabilitásnak két „kölségghatása” is felmerül. A felmerülő „kölségek” első típusa a jövedelmi hullámzásoknak a központi tervezésre gyakorolt kedvezőtlen hatásával függ össze. A jövedelmehullámzások jelentős kárt okoztak Ghanának az 1963/64—1969/70-es hétéves fejlesztési terv megvalósítása során is. A kakaó világgiazi árának hullámzásából fakadó jövedelmehullámzások kedvezőtlen hatását a tervek teljesítésére a ghanai tervezők a következőképpen fogalmazták meg:

„Jelenlegi számítások szerint a rendelkezésre álló bevételekben előreláthatóan 54 millió fontos hiány mutatkozik majd a tervidőszak végéig, ami közvetlenül kihat a kormány beruházási programjára. Ez a *financiális szakadék* egészen addig fenn is marad, amíg a kakaó világgiazi helyzete nyomott lesz. Így egyes, a tervben szereplő létesítmények megvalósítását a következő évekre kell halasztanunk...”

A jövedelmehullámzás másik „kölsége” azzal kapcsolatos, hogy az ellenőrizhetetlen jövedelmehullámzások bizonytalanná teszik azokat a közszolgáltatásokat, amelyeket nagy részben állami bevételekből valósítanak meg. A közszolgáltatások bizonytalansága megrendíti a magánberuházók bizalmát, ennek következtében visszaesnek a magánberuházások, a beruházások visszaesése pedig negatívan érinti a nemzeti jövedelem növekedési ütemét. A jövedelem-instabilitásnak ez a „kölsége” tehát tulajdonképpen az elmaradt beruházások miatti nemzeti jövedelem-kiesés.

A fejlődő országokban megfigyelhető jövedelem-instabilitás elsődleges oka a

gazdasági szerkezetben rejlik. Ezen országok gazdaságában — a hozzáadott új érték arányát tekintve — a mezőgazdaság dominál, s az állami bevételek is jórészt ebből a szektorból származnak. Közismert azonban, hogy a mezőgazdaság jelentős mértékben függ az időjárás szélszéyleitől. 1961 és 1968 között például Ghanában az állami bevételek megoszlása a következő volt:

a) Jövedelem- és vállal- kozási adók (vagyis kamat-, profit-, osztalék- és járadékadók)	1 százalék
b) Termelési és értékesi- tési adók (vagyis export- és importilleté- kek)	46,9 százalék
c) Jövedelem- és bányaadók	19,7 százalék
d) Egyéb (vagyis bünte- tések, illetékek, enge- délyek díjai)	14,9 százalék

A b) pont alatt összefoglalt export- és importilletékek zöme a kakaóexport-
ra kivetett illeték volt.

Érdekes megvizsgálni, hogy a ghanai kormány bevételeinek egyes tételei milyen stabilitást, illetve instabilitást mutatnak az évek során. A rendelkezésre álló adatok alapján 1953/54-re, 1961/62-re, illetve az 1961—1968 közötti időszakokra számításokat végeztünk arra vonatkozóan, hogy a kormányzati bevételek konkrét forrásai (vagyis az egyes adónemek, illetékfajták stb.), illetve az ezek mögött álló jövedelmek (profitok, járadékok, exportjövedelmek stb.) miként változnak, illetve milyen mértékű változékonyságot mutattak. Az instabilitás mértékéül a következő mutatószámot választottuk:

$$I = 100 \frac{(S)}{R}, \text{ ahol}$$

- I — az instabilitás mérőszáma,
 S — a ghanai kormány bevételeinek trendegyenletére vonatkozó *standard hiba*,
 R — a vizsgált periódus átlagbétele.

A kormányzat bevételeit a

$$R_j = a_0 + a_1 T$$

trendegyenlettel közelítettük, ahol R_j a j -edik fajta kormányzati bevétel, T

pedig a trendváltó. Miután minden egyes kormányzati bevételfajta, illetve a bevételek mögött meghúzódó jövedelemtípusra kiszámítottuk a megfelelő $R = a_0 + a_1 T$ trendet, ezt követően a trend *standard hibája*, illetve az adott jövedelemtípus R átlaga alapján megkaptuk minden egyes jövedelemfajta, illetve kormányzati bevételfajta az I *jövedeleminstabilitási mutatót*. E mutatók alapján megállapítottuk, melyek azok a bevétel-, illetve jövedelemfajták, amelyek elsősorban felelősek a ghanai kormányzati bevételek instabilitásáért.

Az így kiszámított I jövedeleminstabilitási mutatók általában összhangban voltak előzetes információinkkal és a vizsgált időszak keresleti-kínálati viszonyairól rendelkezésre álló ismereteinkkel. 1953/54—1961/62 között a kakaóexportilletékek mutatták a legnagyobb instabilitást (59,46 százalék). A következő a sorban az „összes exportilletékek” csoportja volt. Ezek a magas instabilitási mutatók feltehetően a kínálati és a keresleti oldal együttes változásait tükrözik. Különösen azért valószínű az a feltevés, mert a kakaó, illetve „egyéb exportcikk” világgpiaci árával összefüggő jövedelemelaszticitás feltehetően pozitív.

Milyen gyakorlati következtetések adódnak vizsgálatunkból? A ghanai tapasztalatok azt mutatják, hogy az olyan országokra, ahol az állami bevételek nagyrészt export-, illetve importadók útján keletkeznek, viszonylag magas jövedeleminstabilitás a jellemző. Különösen igaz ez olyan országok esetében, ahol a jövedelem zöme egyetlen termék — például a kakaó — exportjából származik. Mivel az elemzés azt bizonyítja, hogy a bevételeknek csupán egy része mutat magas jövedeleminstabilitást, a kormányzati bevételek diverzifikálása jelentősen csökkenthetné a jövedeleminstabilitás káros hatásait. Oly módon kellene átformálni a kormányzat bevételi struktúráját, hogy a struktúraátalakítás nyomán csökkenjen az export- és importilletékek részesedése, egyúttal csökkenti kellene az adminisztratív hibákból, illetve a korrupcióból fakadó instabilitást is. A gazdaság diverzifikálása több más probléma mellett orvosolhatná a kormányzati bevételek instabilitásának problémáját is.

(Ism.: *Arva László*)

Égető Emese:

Felhalmozás és jövedelmezőség a termelőszövetkezetekben

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 187 l.

Ez a könyv agrárközgazdasági irodalmunk legjobb alkotásai közé tartozik. Szerzője igényesen és sokoldalúan tárgyalja a termelőszövetkezeti szektor kezdeti és mostani szakaszának legfontosabb fejlődési tendenciáit. Legfőbb érdeme, hogy a komplexitásra, a termelőszövetkezeti gazdálkodás belső összefüggéseinek feltárására törekszik.

Mezőgazdaságunkban a társadalmi tulajdon csoportformája a kisárutermelő tulajdont váltja fel. A termelőszövetkezeti gazdálkodásnak ez a közvetlen történelmi előzménye a szocialista átszervezés feladatait annyiban módosítja, hogy a tulajdon mellett a termelés társadalmisítását is szükségessé teszi. A termelés nagyüzemi módjának teljes kialakítása hosszadalmas folyamat, hiszen a közös gazdaság szomszédságában — mintegy a múlt örökségeként és a jelen szükségleteként — tartósan fennmarad a háztáji gazdaság is.

A közös és a háztáji gazdaság közötti kapcsolat módosul a termelőszövetkezeti gazdálkodás feltételeinek megváltozásával. E folyamat nyomon követésében a szerző új és jelentős megállapításokat tesz. Szerinte a hatvanas években az egyik sajátos induló feltétel az, hogy a szövetkezetek a gépekkel nem rendelkeznek sajátjukként. Ekkor csak a föld és a munkaerő centralizálására kerül sor, amelyek mennyisége és egymáshoz való aránya a termelőszövetkezet számára adott. Ha a szövetkezetek igényt tartanak a tagok földjére, akkor kötelesek őket munkával és jövedelemmel ellátni. Teljes foglalkoztatásukra azonban a technikai eszközök szükségése miatt objektíve képtelenek, ezért a megfelelő jövedelmet sem tudják biztosítani számukra. Ily módon szükségképpen ellentmondás keletkezik az alapellátottság és a munkaerő-ellátottság között, ami gyakorlatilag a rendelkezésre álló munkaerő — pontosabban a munkaidő — kihasználatlanságában nyilvánul meg.

A termelőszövetkezeti gazdálkodásnak ez az akkori belső ellentmondása a háztáji gazdaság létezésében nyer mozgásformát. A hatvanas évek elején a tagok munkaidejüknek mintegy felét a háztáji gazdaságban hasznosítják. Innen származik a család jövedelmének több mint 50 százaléka. „A háztáji gazdaság szükségességét tehát mindenekelőtt a tagok közös gazdaságban ki nem fejthető munkájának lekötése és az ennek következtében hiányzó jövedelem megszerzése indokolja, de nemcsak ez.” (21. l.) Nem lebecsülhető szerepe van a lakosság ellátásában is. Az egész mezőgazdaság bruttó termelési értékének kb. egynegyede, vagyis az állami gazdaságok termelési értékének csaknem a kétszerese származik ekkor a háztájiból.

Sajátos munkamegosztás alakul ki a közös és a háztáji gazdaság termelési szerkezetében. A nagyüzemi módon termelhető, viszonylag könnyen gépesíthető termékek zömét a szövetkezetek közös gazdaságaiban, a sok eleven munkát igénylő és a kisüzemi feltételekhez igazodó termékeket pedig elsősorban a háztáji gazdaságban hozzák létre. A közös és a háztáji gazdaság tehát nemcsak a termelési tényezők felhasználásában, hanem a termelési szerkezet kialakulásában is szerves egységet alkot és kölcsönösen kiegészíti egymást.

A termelőszövetkezeti szektor kezdeti modelljéhez szorosan hozzátartozik a nyomott mezőgazdasági árszínvonal. Az árakban többnyire a nagyüzemek ráfordításait sem térítik meg. A fejlesztéshez szükséges pénzeszközök csak a legjobb feltételek között gazdálkodó üzemekben képződnek, de ezekben is az a kifizetőbb, ha a holt munkát eleven munkával helyettesítik és nem fordítva. Az ipari árak magasabb színvonalra folytán minél több ipari eredetű termelési eszközt használ-

nak fel az üzemekben, annál inkább nő a termék önköltsége, és ezáltal a felhalmozás lehetősége. „Ez viszont arra utal, hogy az árrendszer olyan feltételeket teremtett, hogy — egy ún. piaci modell esetén — a legkevésbé nagyüzemi módon gazdálkodó üzemek lennének a legversenyképesebbek.” (24. l.)

A mezőgazdasági árrendszer „kisárutermelő” jellege — Égető Emese felfogása szerint — az alapellátottság és a munkaerő-ellátottság ellentmondásából és annak mozgásformájából következik. A háztáji gazdaságban megtermelt új érték ugyanis teljes egészében a termelészövetkezeti tagok fogyasztását szolgálja, és nem képződik belőle a közös gazdaság eszközállományát bővítő felhalmozási alap. Éppen ezért viszonylag alacsony szinten tartják azoknak a termékeknek az árát, amelyek nagyobb részét a háztáji gazdaságban termelik meg, mindaddig, amíg a nagyüzemekben való előállításuk feltételei létre nem jönnek. Ellenben viszonylag magas nettó jövedelmet tartalmaz azoknak a termékeknek az ára, amelyek nagyüzemi módon való termelése megoldott. Ebből az is következik, hogy „a nagyüzem térhódítása termékenként történik meg: bizonyos termékek termelése megszűnik a kisüzemekben és a nagyüzemi termelés feltételeinek létrejöttével a közös gazdaságok termelése helyettesíti az adott termék vonatkozásában a kisüzemek termelését”. (129. l.)

Mezőgazdasági árszínvonalunk tehát nem általában alacsony, hanem az egyes termékárak nyereségtartalma között vannak igen nagy eltérések. „Olyan mértékben szűnhet meg a mezőgazdasági árak diszparitása, amilyen mértékben növekszik a csak nagyüzemi módon termelt termékek száma.” (129. l.)

Napjainkban a termelészövetkezeti gazdálkodás sajátos induló feltételei jelentősen átalakulnak. A szövetkezetek ma már önálló gépparkkal rendelkeznek, amit részben saját erőből, részben állami hitelből tovább bővítenek. Az eszköz-állomány növekedése, a munkaerő elvándorlása és a tevékenységi kör kiterjesztése miatt a korábrinál kisebb gondot jelent az a kötelezettség, hogy a szövetkezet tagjait elegendő munkával és megfelelő jövedelemmel lássa el. Az eszköz-ellátottság és a tagsűrűség közötti ellentmondás feszültsége mérséklődik ugyan, de maga az ellentmondás teljesen nem szűnik meg. Ebből következően a háztáji gazdaság fennmaradása továbbra is szükséges, bár a közös gazdasággal való kapcsolata lényegesen átalakul.

A közös és a háztáji gazdaság kapcsolatában a legfőbb változás a rendelkezésre álló munkaerő újfajta hasznosítása. A termelészövetkezeti tag munkaidejének teljes kihasználásában csökken a háztáji gazdaság jelentősége, mivel szerepét ebben a vonatkozásban mindinkább átveszi a terjeszkedő melléküzemágak. A közös gazdaságok többsége ma már leköti a szövetkezeti tagok teljes munkaidejét és egyben biztosítja az ipari munkásokéval csaknem azonos kerestet is. Ezért a háztáji gazdaságban csupán a töredék munkaerő tevékenykedik. „Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a családtagok részvétele a közös munkában csökkenő tendenciát mutat, méghozzá nagyobb mértékben, mint ahogyan az összes foglalkoztatottak száma csökken.” (150. l.)

A termelészövetkezeti családok munkából származó jövedelme a közös és a háztáji gazdaságban végzett tevékenység eredménye. Egy parasztszalad munkából származó jövedelmének együttes összege magasabb, mint egy munkácsolad összkeresete, viszont a parasztság kevésbé részesedik a társadalmi juttatásokból, mint a munkásság. A parasztság egy főre jutó, munkából származó jövedelmének magasabb és a társadalmi juttatásoknak alacsonyabb szintje kiegyenlítheti egymást és az összes jövedelmek azonosságához vezethet.

A végzett munka mennyisége — a szerző véleménye szerint — még az összes jövedelmek azonossága esetén sem egyenlítődik ki. A háztáji „csak akkor eredményez pótlólagos jövedelmet, ha pótlólagos munkát fektetnek bele”. (152. l.) Ilyen áron érik el a termelészövetkezeti családok az ipari munkácsoladokéval azonos jövedelemszínvonalat. Tehát napjainkban a háztáji gazdaság nem annyira a munkaidő teljes kihasználása, hanem inkább a társadalmilag indokolt jövedelem megszerzése végett szükséges, „valamiféle jövedelemkiegészítés, pótlólagos juttatások szerepét tölti be. Jelleget tekintve tehát sokkal inkább illetményföld, mint a közös gazdálkodás szerves kiegészítője”. (151. l.)

A háztáji gazdaság elvesztette a tulajdonformával való kapcsolatát. Háztáji területet ugyanis mindenki kaphat, még azok a szövetkezeti tagok is, akik semmiféle anyagi eszközzel nem járultak hozzá a közös gazdaság vagyonához.

Egyidejűleg csökken a háztáji tevékenységben való érdekelttség. A tagok a legmunkaigényesebb, a nehéz fizikai munkát igénylő és a legkevésbé jövedelmező

termékek termelését ma már nem szívesen vállalják. Erre mutatnak legutóbb a zöldségfélék termesztésével és a sertéstartással kapcsolatos gondok is. Pedig a háztáji gazdaságok termelését ma és a jövőben is igényli a népgazdaság, mivel a nagyüzemek még nem képesek elég gyors ütemben pótolni a kisüzemek kieső termelését. Néhány alapvető termék vonatkozásában máris felborult a mezőgazdasági termelés és a népgazdaság termékszükséglete közötti egyensúly. Végleges megoldást természetesen csak a nagyüzemi termelés további jelentős fejlesztése hozhat, de átmenetileg célszerű fokozni a háztáji gazdaságban való termelési kedvet is. Az árutermelő kisüzem fokozatosan elveszti ugyan azt a korábbi szerepét, hogy a termelőszövetkezeti szektor belső ellentmondásának feszültségét mérsékelje, de még viszonylag hosszú ideig a mezőgazdaság belső egyensúlyának feltétele marad.

A nagyüzem és a kisüzem összekapcsolásának legmegfelelőbb formája a termelőszövetkezet. Ezért mindaddig, amíg a kisüzemek termelésére a népgazdaságnak szüksége van, addig a csoporttulajdon szövetkezeti jellegét is célszerű erősíteni. A gazdaságpolitikai döntések meghozatalakor arra kellene törekedni, hogy lassítsák az egységes kollektív tulajdon kialakulását és egyben erősítsék a tulajdonos kollektívák vagyoni és személyi alapon való szerveződését. Ennek egyik módszereként Égető Emese azt javasolja, hogy a termelőszövetkezeti tagok a kapott háztáji terület után bizonyos mértékben járuljanak hozzá a közös gazdaság felhalmozásához. Ma még reális lehetőség van arra, hogy az állam tudatosan befolyásolja a termelőszövetkezeti szektor fejlődési tendenciáit.

Az ismertetett fő gondolatmenet mellett a szerző még sok más érdekes kérdésben mondja el véleményét. A legidősebbeknek mégis az említett összefüggéseket találok, és ezek egyikéhez kapcsolódik bíráló megjegyzésem is.

A szerző szerint a termelőszövetkezeti tagok a munkásoknál magasabb, munkából származó jövedelmüket a háztáji gazdaságban végzett többletmunkával érik el. Ezt a következtetést a háztartás-statisztika átlagszámaiból vonja le. Ezek az adatok önmagukban is vitathatók, de most mégsem a forrást, hanem annak értelmezését teszem szóvá.

Az 1972. évi adatok szerint egy háromtagú parasztcsalád munkából származó együttes jövedelme mintegy 12 százalékkal magasabb a munkáscsalád ugyanezen jövedelménél. Ezen a jövedelemnagyságon belül a munkás családfő keresete ugyan kb. 7 százalékkal magasabb, de a családtagok keresetének nagyságában a parasztság javára billen a mérleg. Ebben az összehasonlításban éppen a családtagok elfoglaltsága az, ami feltűnik. A munkás-családtagok többnyire a szocialista szektorban helyezkednek el, a paraszt-családtagok pedig főképpen a háztáji gazdaságban hasznosítják munkaerejüket. (Az utóbbit Égető Emese is említi könyve 150. oldalán.) Véleményem szerint azonban a szakirodalomban nem hangsúlyozták eléggé, sőt elhanyagolják azt a nyilvánvaló tényt, hogy a parasztcsaládnak a háztájiban végzett munkájához hasonlóan a munkáscsaládok többségében az első kereső mellett a családtagok szintén dolgoznak. A munkáscsalád nem tudja egyedül a családfő keresetével elérni a parasztcsalád középső és háttájából származó együttes munkajövedelmét. A családtag munkavállalása nélkül ugyanis a munkáscsalád munkából származó jövedelme csupán 67 százaléka volna a parasztság együttes munkajövedelmének. Ezért a közösben és a háttájiban ledolgozott munkaidő együttes összegét a munkáscsalád egy teljes és egy részleges munkaidővel számításba vett tagjának összes munkaidejével kell összevetni. A helyes módszerrel történő összevetéskor a háztáji gazdaságban végzett munka az „átlagcsalád” esetében nem bizonyul túlmunkának, mert akkor ugyanilyen többletmunka lenne a munkás-családtagok tevékenysége is. Ismétlem, hogy a háztartás-statisztika átlagszámai maguk is vitathatók, de mivel „forgalomban” vannak, pontos értelmezésük is szükséges.

Égető Emese ismertetett gondolatmenete és egész könyve hasznos segítséget adhat a gazdaságpolitikai döntések meghozatalához. Mindenekelőtt a termelőszövetkezeti szektor új fejlődési tendenciáira és kibontakoztatásukban a helyes mérték megtalálására hívja fel a gazdaságpolitikával foglalkozó elméleti és gyakorlati szakemberek figyelmét.

Forgács Katalin

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Бела Чикош-Надь

Об экономической калькуляции

В хозяйственной жизни повседневно как на макро-, так и на микроуровне выносятся решения по регулированию процессов производства и разделения на близкую, среднюю и долгую перспективу. Желательно, чтобы такие решения обосновывались в экономическом плане. Это требование можно удовлетворить, опираясь на экономическую калькуляцию. Рассматривая с точки зрения экономической эффективности, такие калькуляции на макроуровне выполняются в рамках анализов «затраты-выпуск» или математического программирования, обосновывающего отраслевое разделение производственных факторов, на микроуровне же они находятся в органической взаимозависимости с совмещением производственных факторов и рентабельностью предприятий.

В статье дается обзор дискуссий, ведущимся в Венгрии в связи с вопросом калькуляций. В аспекте планового ценообразования наибольшее внимание уделяется вопросам оценки производственных факторов, разграничения прямых и общих затрат, необоснованной прибыли и, наконец, повторного покрытия издержек (образования скрытой прибыли).

В аспекте структуры продукции дискуссия о калькуляции развертывается большей части в отношении методики экономической эффективности экспорта, экономической эффективности капитальных вложений, а также оптимизации прибыли предприятий.

Имре Боц

Резервы ресурсов, кроющиеся в качестве предметов потребления

Одна из наблюдающихся в мировых масштабах тенденций технического развития состоит в том, что с увеличением массовых серий в производстве, с изменением технологии изготовления продукции, с применением новых материалов и созданием новых конструкций изменяются и потребительские-качественные параметры промышленных товаров. С одной стороны эти изменения связаны с повышенными потребительскими качествами товаров или с расширением области их применения, с другой стороны же — с ухудшением параметров возможного срока их использования, их прочности. При капиталистических отношениях производства в такой тенденции развития проявляются сознательные стремления: продолжительность пользования отдельными товарами сокращается сознательно в целях обеспечения таким образом более широкого рынка растущему производству, помимо сокращения продолжительности физического износа стараются сократить и срок морального износа.

Автор дает краткий обзор и оценку основным соображениями относительно природы взаимосвязи между качеством товаров потребления и эффективностью использования ресурсов, встречающимися в специальной литературе капиталистических и социалистических стран. После этого он на ряде примеров показывает, какие тенденции развития в отечественном производстве товаров длительного потребления могут привести к частичному перерасходу общественных ресурсов.

В заключение в статье содержится предложения относительно того, каким образом можно избежать или уменьшить в плане отечественного производства неправильно трактуемые тенденции модернизации, не учитывающие должным образом общественные интересы.

Ференц Донат

Индустриализация коллективизированного сельского хозяйства в Венгрии

В статье рассматриваются важнейшие явления индустриализации сельского хозяйства в крупных кооперативных хозяйствах. Темп индустриализации повысился после окончания коллективизации (1961 г.). К 1973 году количество используемых в производстве средств производства промышленного происхождения увеличилось в четыре раза; отдельные фазы производства приобрели промышленный характер, и даже целые производственные процессы по отдельным видам продукции.

Индустриализация сопровождается концентрацией производства. В особенности быстро росла общая площадь хозяйств: в 1973 году средняя площадь производственных кооперативов составляла 2200 гектаров, что ровно в два раза больше, чем в 1961 году. Однако увеличение площади хозяйств само по себе еще не означает повышения производственного уровня. В то же время рост количества основных средств в расчете на единицу площади уже привело к повышению производственного уровня. Как правило, таким образом, между концентрацией земельной площади и рентабельностью хозяйствования нет тесной взаимосвязи. Это вытекает из того, что в объединении крупных хозяйств определенную роль играли и не экономические аспекты.

Не было тесной взаимосвязи и между территориальным ростом хозяйств и специализацией производства. Специализация развернулась после 1968 года. При этом не только объемы отдельных отраслей увеличивались внутри хозяйств, но и между хозяйствами сложилось определенное разделение труда. Специализация способствовала тому, что можно было осуществить комплексную механизацию отдельных культур, но в то же время препятствовала тому, что кооперативы обязаны заботиться об обеспечении занятости своих членов.

Индустриализация сельского хозяйства изменила и расширила взаимосвязи сельского хозяйства в сферах производства и обращения, создала новые организационные формы производства. В 1973 году в сельском хозяйстве функционировало приблизительно 300 кооперативных объединений. Производственные отношения этих организаций носят менее кооперативный характер, чем основанные их хозяйства.

Распространение производственных систем промышленного характера началось в середине 60-ых годов с производства битой птицы и яиц в современных рамках крупного производства. Их суть состоит в том, что между факторами производства обеспечивается научно более обоснованная согласованность. В 1974 году на 15% пашен крупных хозяйств осуществлялось производство промышленного характера; урожайность хозяйств превышает средней по стране уровень, однако их показатели весьма различны. Перспективное преимущество систем состоит в том, что объединяющиеся хозяйства содержат такой умственный центр, который постоянно и во-время заботится об использовании результатов науки и техники.

В заключение статья останавливается на двух основных проблемах индустриализации сельского хозяйства: а) рабочая сила производственных кооперативов не отвечает требованиям современного производства; б) эффективность производственных фондов является низкой, страна и хозяйства не располагают достаточным капиталом.

Золтан Биро

Изменения в энергетическом положении капиталистических стран

В возникновении энергетического кризиса значительную роль играло то обстоятельство, что производство энергоносителей в растущей мере отставало в 60-ых годах от растущей быстрыми темпами потребности народного хозяйства в энергии. В то же время развитые капиталистические страны, односторонне удовлетворяя свое потребление энергии ввозом углеводородов и отнеся на задний план вскрытие собственных энергетических ресурсов, в большой мере попали в зависимость как от экспорта нефти экспортирующими нефть странами, так и от предприятий Международного нефтяного картеля. Борьба развивающихся стран за приобретение суверенного права распоряжения над собственными энергетическими ресурсами привела к ограничению влияния международных нефтяных компаний на мировом рынке нефти и к повышению цен на энергоносители, углубив кризис мирового хозяйства. Развитые капиталистические страны ищут выхода из энергетического кризиса посредством дальнейшего сокращения своих потребностей в энергии, ограничения ввоза нефти, значительной диверсификации энергетического обеспечения и вскрытия новых собственных энергетических источников. Однако осуществление программы Соединенных Штатов по обеспечению энергетической независимости сталкивается со значительными препятствиями, и зависимость остальных развитых капиталистических стран частью от Соединенных Штатов, частью от стран ОПЕК в течение ближайших 10 лет не уменьшится в существенной степени. Развитие производства атомной энергии только к концу столетия сможет покрыть приблизительно одну четверть энергетического потребления мира и поэтому ещё не в состоянии в решающей мере изменить структуру энергетического баланса.

Геза Рипп

Экономия кризиса

С конца 1960-ых годов все углубляющиеся затруднения функционирования государственно-монополистического капитализма показывают очевидность краха господствующих направлений буржуазной политической экономики. Наступила ситуация, которую Джоан Робинсон назвал «вторым кризисом экономической теории». Для реакции на эту кризисную ситуацию наиболее характерным является произведение Дж. К. Гэлбрейта «Экономия и общественная цель».

Новая концепция Гэлбрейта одновременно и отражает, и искажает факторы, вызвавшие кризис сегодняшнего капитализма. Поэтому экономия кризиса одновременно будет отражать и кризис экономики. Эта двойственность проявляется и в том, как Гэлбрейт отождествляет затруднения функционирования государственно-монополистического капитализма с неустойчивостью сконструированной им самим системы планирования. Эта двойственность отражается и в том, как излагает Гэлбрейт противоречия между плановой и рыночной системой, последствия неравномерного развития, проявления сегодняшнего империализма и проблемы инфляции.

Прежние направления буржуазной политэкономии, для которых характерным был товарный и денежный фетишизм, дополняются Гэлбрейтом фетишизированным подходом к «крупным организациям». Государственно-монополистический капитализм появляется у него, как господство «крупных организаций», лишенных общественной определенности, и выросшей из них великой бюрократии.

Во второй части статьи автор рассматривает, какую роль играет это изменение в трактовке в выполнении идеологических функций нынешней буржуазной политической экономией.

Донат Бониферт

«Рыночный социализм» или планомерное управление хозяйством

Опыты, накопленные за несколько лет с введения реформ хозяйственного управления в социалистических странах, требуют теоретического обобщения. Для этого следует исходить из основных принципов марксовской политэкономии, правильно оценивая при этом и накопленный опыт.

Критически подходя к «неолиберальным» взглядом, прежде всего необходимо дать точную оценку предложениям, связанным с действием рынка в социалистическом хозяйстве, отличая их от действительно «неолиберальных» соображений, подчеркивающих *господствующий* характер рынка. Этим взглядам следует противопоставлять то обстоятельство, что рынок не является *господствующим* уже и в капиталистической хозяйстве. При оценке же опыта не может быть принято в качестве доказательства то, что было до сих пор, а следует проанализировать и то, было ли правильным сделанное нами до сих пор. Можно поставить под сомнение, например, является ли ограничение конкуренции между предприятиями доказательством того, что так и должно быть, или же это является скорее следствием неправильного толкования марксовских основных принципов.

Нет основания ссылаться и на то, что там где применяется принцип «рыночного социализма», наблюдаются безработица, инфляция, распыление капиталов вложений, диспропорции в доходах. Дело в том, что такие явления в большей или меньшей мере наблюдаются во всех социалистических странах, только мы неохотно говорим о них, или что, например, безработица проявляется не вне предприятий, а внутри них. К понятию общественной собственности также следует подходить более гибко, так как при социализме и предприятия выполняют определенные функции собственника.

Во взаимоотношениях между планом и рынком определяющую роль должен, естественно, играть план, однако и рынок должен *воздействовать* на план. Недостаточно лишь «принимать во внимание» рынок. Рынок *действует* при социализме, но в *регулируемой* и *контролируемой* посредством центрального хозяйственного управления форме.

По мнению автора, роль рынка уменьшается пропорционально уровню развития производительных сил. Это отвечает основным принципам марксовской политической экономики. Из этого следует, что система хозяйственного управления посредством плановых директив (за исключением несколькихлетнего необходимого переходного периода) уже в 50-ых годах не отвечала уровню экономического развития, однако введение новой системы управления запаздывало из-за затянувшихся полемий. Главная причина полемий заключалась в том, что согласно предположению Маркса и Энгельса социалистические общества должны были бы возникнуть сначала в наиболее развитых странах. Настоящие социалистические страны не относятся к экономически наиболее развитым, в силу чего социалистическое развитие чревато большими противоречиями, чем это следовало бы из марксовских основных принципов.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Béla Csikós-Nagy:

On economic calculation

In the economic life decisions are taken on macro and micro-levels every day: short-medium- and long-term decisions on the regulation of production and distribution processes. It is desirable that these decisions be economically well founded. This requirement can be met by reliance on economic calculation. From the aspect of economic efficiency the calculations fit on macro-level into the framework of input-output analysis and mathematical programming founding the allocation of production factors among branches, on micro-level they are related organically to the combination of factors in production and to enterprise profitability.

The article surveys the discussions going on in Hungary about calculation principles. From the point of view of *planned price formation* attention focused mostly on the problems of valuating the factors in production, on the delimitation of direct and overhead costs; on unfair profits; and, finally, on the cumulation of costs (concealed profit formation).

From the aspect of the *product pattern* the discussions are mostly grouped around the methods serving to work out export efficiency, investment efficiency and the optimization of enterprise profit.

Imre Bóc:

Resource reserves inherent in the quality of consumer goods

It is a world-wide tendency of technical progress that with increasing mass production, with changes in production technology, with new materials and new constructions also the utility and quality parameters of the industrial products are changing. A part of these changes increases the usability of the products or expands the field of utilization, another part, however, involves a deterioration in lifetime and durability. Under capitalist relations of production also deliberate efforts are asserted in this tendency of development. The lifetime of some products is deliberately diminished in order to secure expanding market for the growing production.

The author surveys and evaluates the major concepts to be found in the literature of capitalist and socialist countries on the nature of relations between the quality of consumer goods and the efficiency of the use of resources. Then he illustrates with several Hungarian examples the development tendencies to be found also in the domestic production of consumer durables which may cause partial wasting of social resources.

Finally the study makes proposals for avoiding or mitigating such tendencies of modernization which do not sufficiently observe the global interests of society or interpret them wrongly.

Ferenc Donáth:

Industrialization of the collectivized agriculture in Hungary

The study examines the most important phenomena of the industrialization of agriculture in the cooperative large-scale farms. Industrialization accelerated after the completion of collectivization in 1951. By 1973 the volume of the means of production of industrial origin used in agricultural production increased to fourfold; some phases of production have been transformed into industrial activities, and respect of some products the whole production has assumed industrial characteristics.

Industrialization is accompanied by a concentration of production. Particularly the average area of farms increased fast: in 1973 the average area of the cooperatives was 2200 hectares of the double of the area in 1961. But a mere increase in area does not involve a rising level of production. As against that the increase in the volume of equipment per unit of area was coupled by rising production standards. In general, there is no close relationship between the concentration of land area and the profitability of production. This is a consequence of the fact that in the amalgamation of large-scale farms also non-economic viewpoints have a role.

Nor was there a close relationship between the growth of area and the specialization in production. Specialization gathered momentum after 1968. Not only the volume of individual branches increased in the farms, a certain division of labour also developed among the farms. Specialization promoted the complex mechanization of the production of individual plants but hindered the full employment of cooperative members to which the cooperative is obliged.

Industrialization of agriculture has changed and multiplied the production and turnover relations of agriculture, and has created new organizational forms. In 1973 about 300 cooperative unions were active in the country. The production relations of these organizations are less cooperative in nature than those of the founding farms.

The spread of the industry-like production system started in the mid-sixties with the large-scale production of poultry (meat) and eggs. The substance is to create a scientifically founded harmony among the factors in production. In 1974 industry-like production was carried on in about 15 per cent of the arable area of the large-scale farms. The yields in these farms are higher than the national averages, but, for the time being, they still show large dispersion. In the longer perspective it is an advantage of the system that the associated farms are maintaining an intellectual center which utilizes the results achieved by science and technology continuously and in time.

Finally two major problems of industrializing the Hungarian agriculture are dealt with: a) the manpower available in the cooperatives does not answer the requirements of up-to-date production; b) the efficiency of the productive equipment is low, the country and the farms are short of capital.

Zoltán Biró:

Changes in the energy situation of the capitalist countries

The increasing lagging behind of the production of primary energy behind the fast increasing demand for energy of the national economy played an important role in the emergence of the energy crisis. At the same time, the advanced capitalist countries satisfied their needs for energy onesidedly by importing hydrocarbons and, pushing into the background the exploration of their own energy resources, they have become highly dependent both on the oil exports of the producing countries and on the enterprises of the International Oil Cartel. The fight of the developing countries for acquiring sovereign rights over their own sources of energy restricted the influence of the international oil companies on the world market of oil and has led to an increase in the prices of primary energy and further aggravated the crisis of world economy. The developed capitalist countries are looking for a way out of the energy crisis by further reducing the demand for energy, restricting the import of oil, diversifying the energy supply to a large extent, and by exploring new own sources of energy. But the implementation of the independence project of the USA is meeting with considerable difficulties and the dependence of the other advanced capitalist countries partly on the USA and partly on the OPEC countries will not considerably diminish in the next ten years. Development of atomic energy will cover about a quarter of the world consumption of energy only by the end of the century and cannot thus decisively change the pattern of the balance of energy.

Géza Ripp:

Economics of the crisis

Beginning with the late sixties the ever deepening functional disturbances of state monopoly capitalism have rendered the failure of the ruling schools of the bourgeois political economy apparent. A situation emerged which was called by Joan Robinson "the second crisis of economic theory". The most characteristic product of reaction to this crisis situation is J. K. Galbraith's work: "Economics and the Public Purpose". Galbraith's new concept simultaneously reflects and distorts the factors creating the crisis of contemporary capitalism. The economics of crisis thus becomes at the same time an expression of the crisis of economics. This duality appears in the manner in which Galbraith equates the functional disturbances of state monopoly capitalism with the lability of the planning system constructed by himself. This duality is expressed in the mode how Galbraith discusses the contradiction between the planning and the market systems, the consequences of uneven development, the manifestations of present-day imperialism and the problem of inflation.

The commodity and money-fetishism characteristic of the earlier trends of the bourgeois economics is complemented with Galbraith by the fetishistic approach to the "large organisations". State monopoly capitalism appears as the rule of "large organisations" deprived of social determination and of a faceless bureaucracy grown out of them. The second part of the study examines the role of this change in approach in the ideological function of present-day bourgeois political economy.

Donát Bonifert:

„Market socialism“ or planned control of the economy

Experiences of a few years of the reforms of economic control and management in the socialist countries require theoretical generalization. For this we must set out from the principles of Marxist political economy, but the experiences must be also correctly evaluated.

Criticizing the neoliberal attitude, we must first of all correctly judge the proposals related to the functioning of the market in a socialist economy and must distinguish them from the really neoliberal ones, that is, those advocating the dominating role of the market. Against the latter views it must be objected that the market is no longer dominating even in the capitalist economy. And in evaluating the experiences the existing state cannot be accepted as a proof, it must also be examined whether we have correctly done what we have done. It is, e.g. questionable whether the present restriction of competition among the enterprises is a proof that this must be so, or rather a consequence of an incorrect interpretation of the Marxian principles.

Nor is it correct to quote that wherever the principle of „market socialism“ is followed, unemployment, inflation, fragmentation of investments and income disparities can be observed. Such phenomena are, namely, observable to some extent in every socialist country, only they are grudgingly mentioned if ever, or, e.g. unemployment appears not outside but within the factory. Nor can the notion of social ownership be rigidly interpreted, since also the enterprises fulfil certain ownership functions under socialism.

In the relationship between the plan and the market, of course, the plan must be determinative, but also the market must exert an effect on the plan. It is not enough merely to „take into account“ the market. The market is operating under socialism, but in a way regulated and controlled by the central economic agencies.

The opinion of the author is that the role of the market diminishes with the development of the forces of production. This is in agreement with the principles of the Marxian political

economy. It follows that the system of economic control based on plan-instructions did not correspond — apart from a transitory stage lasting a few years — to the level of economic development even in the fifties. But the introduction of the new control system was delayed by the prolonged discussions. The main reason of the discussions was that Marx and Engels had assumed that the socialist societies would emerge first in the most developed countries. The socialist countries of our days do not belong to the economically most advanced countries, thus socialist development is more contradictory than what would follow from the Marxian principles.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A KGST Közgazdaságtudományi Bizottság pályázatot hirdet „Magyarország és a KGST-országok együttműködése fejlesztésének lehetőségei” című tanulmány megírására.

A pályázatra olyan, még nem publikált, illetve másutt fel nem használt művek nyújthatók be, amelyek a fent megjelölt téma keretében a magyar népgazdaság komplex fejlődési irányával vagy ezen belül egy-egy ágazat fejlődési irányával, illetőleg egy-egy nagyobb jelentőségű gazdasági folyamattal (így a termelési kooperációval, az árrendszerrel, a valutáris rendszerrel stb.) foglalkoznak.

A pályázók gondolataikat tömören és világosan, minél konkrétan fejtsek ki, törekedjenek a KGST-integrációban való részvételünk, gazdasági együttműködésünk fejlesztését szolgáló konkrét javaslatok kimunkálására.

A pályaművek terjedelme ne haladja meg a 2—3 szerzői ívet.

A pályázatok beadási határideje: **1976. december 31.**

A beérkezett pályaműveket bizottság bírálja el. Eredményhirdetés 1977. március 31.

A bizottság az alábbi díjakat tűzi ki:

I. díj 15 000 Ft

II. díj 10 000 Ft

Ezenkívül a felhasználhatónak és értékesnek ítélt pályaműveket a bizottság külön díjazásban részesíti.

A pályázatokat a következő címre kérjük eljuttatni:

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete, 1361 Budapest, Pf. 11.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1976. évi 3. sz.

Hacsaturov, T.: A szovjet népgazdaság helyzete a tizedik ötéves terv időszakában

Tolpigin, V.: A műszaki haladás és az ipari építkezések határidejének csökkentése

Vorobjov, G.: Az erdőgazdaságok munkájának intenzívebbé tétele

Palterovics, D.: A műszaki haladás és a géprendszer tervezése

Orlov, Ja.: Tömegcikkek gyártása nehéz-ipari vállalatokban

Tonkonog, R.: A mezőgazdasági fejlődés közgazdasági viszonyainak kiegyenlítődése

Mihajljuk, V.: A női munka társadalmi-gazdasági problémái (Buzszoá koncepciók bírálata)

Oblomszkaja, I.: Szükséges termék — fejlett szocialista gazdasági viszonyok között

Afanaszjev, V.: Adam Smith elméletének ellentmondásai és a marxizmus közgazdaságtan

Anyikin, A.: Adam Smith és az orosz közgazdasági gondolkodás

Kowalewski, J.: Lengyelország szerepe a nemzetközi ipari együttműködésben

Gavrilov, R.: Munkatermelékenység-mérés a szovjet iparban

Ljusic, N.: Önálló elszámolás és termelési hatékonyság (Össz-szövetségi tudományos konferencia Moszkvában, 1975 végén)

Cserkasov, G.: A SZUTA társadalmi-gazdasági problémákkal foglalkozó intézetének létrehozása 1974-ben, Leningrádban

Altinov, A.—Dunyin, V.: Munkaerőforrások: a kihasználás hatékonyságának fokozása (Kihelyezett ülés Alma-Atában, 1975 szeptemberében)

Gavi, R.—Gugusvili, V.: Szovjet—svéd szimpozion Batumiban (1975. október 20—25.)

1976. évi 1. sz.

Mircsev, M.: A gazdaság intenzifikálása és a gazdasági szervezetek hatékonyságértékelésének kritériumai

Coneva, M.: A mezőgazdasági termék önköltség-kalkulációjának módszertani problémái

Takszir, K.: A tudomány és a termelés egyesítésének formái a szocializmusban

Docsev, I.: Ágazati modellek alkalmazása a társadalmi munkatermelékenység mérésében és elemzésében

Dzungurov, T.: Agrárreform Algériában

Sztojcsev, At.: „Lebegő” valutaárfolyamok

Kanaliiev, T.: A gazdaság strukturális változásainak hatékonyság-elemzésével kapcsolatos problémák megoldása

Szpirkov, P.: Gazdasági válság az NSZK-ban

Petrov, K.: Érdekes kiadvány a mai imperializmus problémáiról

Csolakov, St.: Költségvetés és makroökönómia a kapitalizmusban

Ецова, V.: A tudományos-műszaki haladás hatékonyságának problémái. (Nemzetközi KGST-tanácskozás, Szófia, 1975. szeptember 22—27.)

1976. évi 3. sz.

Holdakovski, M.: A piac az 1976—1980-as években: a fogyasztás növekedése, egyensúlyi feltételek, a kereskedelem tökéletessítése

Cyganek, J.: Az optimalizáció kérdései a gazdasági elgondolásokban

Polaczek, S.: A nemzetközi gazdasági együttműködés problémáinak tanulmányozása

Marszalek, A.: A nemzetközi vállalat a KGST-országok szocialista integrációjának megvalósításában

Kulpa, F.: Az importált licenck hatékony-ságtértékelési kérdései

Domanski, R.: A termelési struktúra változása mint az ipari termelésnövekedés önálló tényezője

Lesz, M.: A többéves tervezés automatizált modellje az ipari minisztériumokban

Rakovski, M.: A lakosság időmegtakarításának hatékonyságáról

Néhány adat a jelenlegi gazdasági helyzet-ről és a terv teljesítésének menetéről

Vlodarczyk—Guzek, V.: A Nemzetközi Beruházási Bank hiteltevékenysége

EKONOMISTA

1976. évi 1. sz.

Rychlevski, E.: Az iniciatív egységek behu-ruházási rendszere

Kuczynski, V.: A gazdasági szervezetek beralap-szabályozása

Pohoriile, M.: A szabad idő „ára” és az anyagi javak, szolgáltatások fogyasztása

Levandovska, Z.: A fogyasztási modell és annak fejlődése Lengyelországban

Miastkovski, L.: A szocialista termelési ár

Jermakovicz, V.: A környezetvédelmi poli-tika fő elvei

Krzyzciak, E.: Az Egyesült Államok külke-rekedelmében érvényesülő trendek a nem-zetközi csere mai elméleteinek tükrében

Borovy, M.: Az újítások gazdaságtana és a technológiaátvitel

Józefiák, C.—Mujzel, J.: Újratermelés a szocialista gazdaságban

Nasilovski, M.: Az LNK gazdasági fejlődése tényezőinek elemzése

A fogyasztás és élelmiszer-gazdaság érté-kelése és perspektívái

Drabovski, E.—Javorski, V.—Kryzkie, Z.: A szocialista gazdaság bankrendszer

Piotrowska-Hochfeld, K.: Az ENSZ és a Harmadik Világ. Gazdasági kérdések
Müller, A.: A Harmadik Világ fejlődési perspektívái. A gazdasági struktúra átalakítása

Frenkiel, I.: A lengyel mezőgazdaság foglalkoztatási struktúrájának változásai az 1950–1970-es években

Siemion, L.: A másodlagos nyersanyagokkal való gazdálkodás rendszere

Matulevicz, K.: A magángazdaságok és a technikai haladás

Планово стопанство

1976. évi 1. sz.

Az 1976. évi terv — újabb eredmények elérésének kezdete a hetedik ötéves terv időszakában

Vidinszki, L.: A párt áprilisi irányvonalának teljes érvényre jutása

Iliev, E.: Jobb mutatókra van szükség a társadalmi munkatermelékenység mérésénél

Nikolova, G.: A forgóeszközhitel tervezésének néhány problémája

Bracskov, A.: Városok infrastrukturális költésmérésének módszertani kérdései

Nikolov, H.: Beruházások jogi szabályozásának problémái

Popova, T.: Gazdaságmatematikai modellek alkalmazása a tervezésben Magyarországon

Sztancsina, P.: A szocializmus anyagi-műszaki bázisának megteremtése a Bolgár Népköztársaságban

1976. évi 2. sz.

Bonev, Sz.: A nép életszínvonalának emelése — a Bolgár Kommunista Párt figyelmének középpontjában

Najdenov, N.: A termelés teljes intenzifikálása és a termelési hatékonyság növelése — állandó pártfeladat

Georgiev, R.—Taszkov, N.: A gyorsított tudományos-műszaki fejlődés szilárd bázisa

Mecskov, R.: A Bolgár Népköztársaság részvétele a szocialista gazdasági integrációban — a párt kül gazdasági politikájának fő iránya

Kondov, I.—Geron, S.—Vilov, A.—Milenkov, Sz.: Az energetikai bázis bővítése és hatékonyságának fokozása

Grigorov, I.: Gépgyártás — döntő tényező Bulgária további iparosításában

Kirjakov, K.: A párt áprilisi agrár-irányvonal — az alkotás és felfejlődés irányvonal

Volkov, V.: A szállítási rendszer tökéletesítése — a szocialista gazdaság stratégiai irányvonal

A KGST tervezési és együttműködési (tervkordinációs) bizottságának XI. ülése (Moszkva, 1976. február 3–4.)

Információk az Állami Tervbizottságról
Szemelvények az új közgazdasági irodalomról

POLITICKÁ EKONOMIE

1976. évi 2. sz.

Tikal, S.: Új jelenségek a modern kapitalizmus nemzetközi munkamegosztási rendszerében a tudományos-technikai forradalom időszakában

Leschnitzky, V.: Az építőipar termelőerőinek szociális aspektusa

Janacek, K.: A lakossági megtakarítások szerepe a csehszlovák gazdaságban

Kreuter, J.: A neoklasszikus közgazdasági elmélet általános módszertanához

Stouracová, J.: A kül gazdasági kapcsolatok hatékonyságának növekedésében való érdekelttség

Lom, F.: A mezőgazdaság komplex társadalomtudományi vizsgálata

Sobeck, O.: Az elosztási folyamatok és életszínvonalra gyakorolt hatások kutatásának eddigi eredményei és feladatai

Sujon, I.—Kolek, J.: Makroökonómiai modellek a szocialista országokban
Szeminárium a politikai gazdaságtan tankönyvéről

Az új közgazdasági irodalomról:
Stanko, J.: A politikai gazdaságtan kategóriáinak és törvényeinek rendszeréről

Vecer, J.: A tudományos technikai haladás és a fejlett szocializmus gazdasága

Matousková, J.: A szovjet falu fejlődésének új szakasza

The American Economic Review

1975. évi 12. sz.

J. R. Crotty—L. A. Rapping: Az Elnök Gazdasági Tanácsadói Bizottságának 1975. évi jelentése: radikális kritika

M. Rubinstein: Biztonsági piacok hatékonysága egy Arrow—Debreu-féle gazdaságban

F. Modigliani—E. Tarantelli: A fogyasztási függvény egy fejlődő gazdaságban és az olasz tapasztalat

W. E. Weber: Kamatlábak, infláció és a fogyasztói kiadások

R. Dornbusch: Devizaárfolyam és pénzügyi politika a nemzetközi kereskedelem egy népszerű modelljében

B. J. Moore: Alapötke, tőkenyeresség és a finanszírozás szerepe a felhalmozásban

D. F. Bradford: A kormány beruházási lehetőségeinek feszültségei és a leszámítolási kamatláb kiválasztása

I. Friend—M. Blume: A kockázati aktivitások iránti kereslet

J. M. Barron: Munkaerőpiaci kutatás és a munkanélküliség időtartama: néhány gyakorlati tapasztalat

R. Deacon—P. Shapiro: A közösségi termékek iránti egyéni kereslet preferenciáinak feltárása egy referendum szavazás útján
 C. R. Hulter: Műszaki váltás és a tőke reprodukálhatósága
 G. R. Faulhaber: Keresztben történő állami támogatás: az állami vállalatok ármeghatározó tevékenysége
 H. Hori: A közösségi termékek iránti preferencia feltárása

wirtschafts wissenschaft

1976. évi 3. sz.

PLÁNOVÁNÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1976. évi 3. sz.

Az SZKP XXV. kongresszusa — világtörténelmi jelentőségű kongresszus
 Kolár, J.: A munkások irányításban való részvételének elemzése
 Pytel, J.—Safar, J.: Csehszlovákia természeti forrásainak kihasználása
 Cibula, M.: A nukleáris energia szerepe az energetikai bázis fejlesztésében
 Bohác, M.: A minőség szabályozásának kérdései a vegyiparban
 Joza, F.—Pavlu, L.: A vasúti közlekedés és az új bérrendszer
 Hudák, I.: A munka és a bérrendszer racionalizálásának eredményei a Szlovák Szocialista Köztársaságban
 Tekáč, V.: Az állóeszközök újratermelése és kihasználása a csehszlovák iparban
 Kriz, M.—Matejovsky, I.: Az irányítás automatizált rendszereinek fejlődése
 Puffler, G.: Az iskolarendszer és a művelődésügy feladataihoz
 Churánek, M.: A közlekedés és Csehszlovákia külgazdasági kapcsolatai
 Fořtyn, J.—Pipek, J.: A fejlődő országok integrációja és dezintegrációja

Schulz, G.: Az egységes kommunista társadalmi formáció mindkét szakasza tanításiának jelentősége a szocializmus politikai gazdaságtana számára

Morgenstern, K.: A szocialista nemzetközi munkamegosztás elemzése és döntési kritériumai

Liebsch, H.—Proft, G.: Az új dimenziók új formákat követelnek a KGST-országok tervezési együttműködésében

Krause, G.: A „piacgazdaság” doktrínájának szerepe az NSZK polgári politikai gazdaságtanában

Lange, O.: A tudomány és technika tervezése az NDK népgazdaságában

Fischer, I.—Leger, H.—Opel, G.: A munkásszaktály vezető szerepe és a tudományos-műszaki haladás

Horsch, H.—Kaden, J.: A szocialista termelés hatékonysága és jövedelmezősége

Kurzthals, S.—Pinkau, K.: „Matematika és kibernetika a gazdaságban”. IV. nemzetközi konferencia Drezdában.

Weise, W.: Gazdasági és jogi problémák a KGST-tagországok közös vállalatainak létesítésénél

Seickert, H.—Schindler, J.—Selle, A.: Az NDK Tudományos Akadémiáján folyó alap kutatásokból származó eredményeknek az anyagi termelésbe való bevezetésénél felmerülő problémák

Wetzel, G.: A kutatás- és technológiapolitika alakulásának tendenciái az NSZK-ban

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.
 Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010
 Terjedelem: 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1976. április 22.

76.0502 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felölös vezető: Monori István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Бела Чикош-Надь</i> — Об экономической калькуляции	637
<i>Имре Боц</i> — Резервы ресурсов, кроющиеся в качестве предметов потребления	650
<i>Ференц Донат</i> — Индустриализация коллективизированного сельского хозяйства в Венгрии	661
<i>Золтан Биро</i> — Изменения в энергетическом положении капиталистических стран	679
<i>Геза Рипп</i> — Экономия кризиса	692
 ДИСКУССИЯ	
<i>Донат Бониферт</i> — „Рыночный социализм“ или планомерное управление хозяйством	708
 ОБЗОРЫ	
Крупные международные предприятия малой страны (Голландия) (<i>Анна Шандор</i>)	724
 НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Собственность, потребность, интересы, стимулирование. Диалог советских и венгерских экономистов о вопросе развитого социализма в Университете экономических наук им. Карла Маркса (<i>Балаж Хамори</i>) ..	735
А. Г. Аганбегян о десятой пятилетке Советского Союза (<i>Р. Н.</i>)	745
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	748
 КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Эмеше Эгетё: «Накопление и рентабельность производственных кооперативов» (<i>Каталин Форгач</i>)	754
Резюме статей на русском и английском языках	757
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	762

CONTENTS

<i>Béla Csikós-Nagy</i> : On economic calculation.....	637
<i>Imre Bóc</i> : Resource reserves inherent in the quality of consumer goods	650
<i>Ferenc Donáth</i> : Industrialization of the collectivized agriculture in Hungary	661
<i>Zoltán Biró</i> : Changes in the energy situation of the capitalist countries ..	679
<i>Géza Ripp</i> : Economics of the crisis	692
 DISCUSSION	
<i>Donát Bonifert</i> : „Market socialism” or planned control of the economy	708
 REVIEW	
Large international corporations of a small country — the Netherlands (<i>Anna Sándor</i>)	724
 SCIENTIFIC INFORMATION	
Property, needs, interests and stimulation. — Dialogue at the Karl Marx University of Economics between Soviet and Hungarian economists about the problems of developed socialism (<i>Balázs Hámosi</i>) ..	735
A. G. Aganbегian on the tenth five-year plan of the USSR (<i>n. r.</i>)	745
REVIEW OF PERIODICALS	748
 BOOK REVIEW	
Emese Égető: Accumulation and profitability in the farmers' cooperatives (<i>Katalin Forgács</i>)	754
Abstracts of the articles, in Russian and English	757
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	762

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

Erdős Péter:

BÉR, PROFIT, ADÓZTATÁS

(Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának vitatott kérdéseiről)

550 l., kötve 99,— Ft

Kozma Ferenc:

GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓ ÉS GAZDASÁGI STRATÉGIA

317 l., kötve 65,— Ft

Beck Béla:

JUGOSZLÁVIA GAZDASÁGA

260 l., kötve 31,— Ft

Radó László:

KÜLKERESKEDELMI ELMÉLETEK

231 l., füzve 26,50 Ft

Siklaky István és munkaközössége:

MANAGEMENT MODUL RENDSZER(A kiszámítógépes vállalati információrendszer moduláris felépítése)
(SZÁMKI KÖNYVEK sorozat)

209 l., kötve 42,— Ft

NYELVOKTATÁS FELSŐFOKON

Szerkesztette: Zachenski Józsefné

248 l., füzve: 35,— Ft

Frigyes Andor—Lehel Csaba — Megyeri József:

A SZÁMÍTÓGÉPEK ALKALMAZÁSA A FOLYAMATIRÁNYÍTÁSBAN

(A számítógép és alkalmazása sorozat)

147 l., füzve 14,50 Ft

Matók György:

**A SZÁMÍTÓGÉPES INFORMÁCIÓRENDSZEREK ELLENŐRZÉSE,
BIZTONSÁGA, GAZDASÁGOSSÁGA**

(A számítógép és alkalmazása sorozat)

195 l., füzve 18,50 Ft

Gyemencev, V. V.—Vinokur, R. D.:

A TERMELÉSI EGYESÜLEK ÖNÁLLÓ ELSZÁMOLÁSA ÉS PÉNZÜGYEI

137 l., füzve 17,— Ft

Fülöp Sándor:

**VÁLLALATI ÉRTÉKESÍTÉSI ÉS ÁRPOLITIKAI DÖNTÉSEK
ELŐKÉSZÍTÉSE**

(Vállalati gazdálkodás sorozat)

174 l., füzve 15,51 Ft

Szakkönyvesboltok:

Eötvös Loránd Könyvesbolt
Budapest V., Kecskeméti u. 2.**Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt**
Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.

Fo 5029
115

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

7-8

LÁZÁR GYÖRGY:

A tudomány hatékony, intenzív fejlődése:
társadalmi-gazdasági céljaink megvalósításának
fontos feltétele

BOGNÁR JÓZSEF:

Az energia- és nyersanyag-gazdálkodás
új feltételei a világ gazdaságban

BEREND T. IVÁN:

Gazdaság — műveltség — társadalomtudomány

BELVARACZ JÁNOS:

Hogyan lehet a marxizmusból eltüntetni
a dialektikát?

GYENES ANTAL:

Az állami és a szervezetkezeti szocialista
tulajdon néhány kérdéséről

XXIII. évfolyam

1976. július-augusztus

TARTALOM

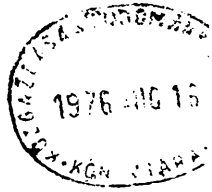
<i>Lázár György</i> : A tudomány hatékony, intenzív fejlődése; társadalmi-gazdasági céljaink megvalósításának fontos feltétele	76
<i>Bognár József</i> : Az energia- és nyersanyag-gazdálkodás új feltételei a világgazdaságban	77
<i>Berend T. Iván</i> : Gazdaság — műveltség — társadalomtudomány	78
<i>Juhász Ádám</i> : A termelési és termékszerkezet javításáról, az anyagi igényességről és a műszaki fejlesztésről	80
<i>Vissi Ferenc</i> : Az adórendszer és a kétszintű árrendszer	81
<i>Pirityi Ottó</i> : A bérpolitika és a bérszabályozás funkcióiról	83
<i>Hajnal Albert</i> : Szemléletek népgazdasági információellátó rendszerekhez	84
<i>Laczó Ferenc</i> : Az indexelmélet elégtelen közgazdasági alapjai	86
V I T A	
<i>Belvaracz János</i> : Hogyan lehet a marxizmusból eltüntetni a dialektikát?	88
<i>Gyenes Antal</i> : Az állami és a szövetkezeti szocialista tulajdon néhány kérdéséről	89
S Z E M L E	
Az alacsony árfekvésű áruválaszték terminológiai megközelítése és sajátosságai az élelmiszeriparban (<i>Kőbor Kálmán</i>)	91
A mezőgazdasági vezetők és szakemberek tevékenységének struktúrája (<i>Laczkó István</i>)	92
Az európai fejlett tőkésországok vendégmunkarendszerének néhány időszerű kérdése (<i>Zboróvári Katalin</i>)	93
A fejlődő országok és a nemzetközi valutarendszer (<i>Farkas György</i>)	94
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ	
A közgazdaságtudományi kutatások helyzete	95
A KGST-tagállamok közgazdaságtudományi, tervgazdasági folyóiratai főszerkesztőinek harmadik, szófiai tanácskozása (<i>S. A.</i>)	96
„Operációkutatás és számítástechnika a mezőgazdaságban” (<i>Cs.—M.</i>)	96
FOLYÓIRATSZEMLE	
<i>V. Gojlo</i> : Polgári elméletek a munkaerő újratermeléséről — <i>B. Dolezal</i> : Csehszlovákia külgazdasági kapcsolatainak problematikája — <i>Dieter Spaetling</i> : Az időallokáció problémája a háztartásemelésben — <i>A szabadversenyes vállalati magatartás megváltozása a gazdasági válságban</i> — <i>I. B. Kravis</i> : Áttekintés a termelékenység nemzetközi összehasonlításairól — <i>Norman Macrea</i> : A japán gazdaság jövője	97
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
<i>Csikós-Nagy Béla</i> : Szocialista árelmélet és árpolitika (<i>D. Szabó József</i>)	98
<i>M. Venyige Júlia—Józsa Ödön—Gyetzvai László</i> : Munkaerő-szerkezet és mobilitás (<i>Orolin Zsuzsa</i>)	98
<i>Csáki Csaba—Vági Ferenc</i> : Mezőgazdasági vállalatok gazdaságtana (<i>Homolya Ferenc</i>)	98
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	99
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	100

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bognár József, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István (elnök), Ganczer Sándor, Hetényi István, Huszár István, Káplár József, Kornai János, Megyeri Endre, Nagy Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szamuely László, Vincze Imre, Zsarnóczai Sándor (főszerkesztő)

LÁZÁR GYÖRGY:

A tudomány hatékony, intenzív fejlődése: társadalmi-gazdasági céljaink megvalósításának fontos feltétele*

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága és a Minisztertanács nevében tisztelettel köszöntöm a Magyar Tudományos Akadémia tagválasztó és tisztújító közgyűlését. Engedjék meg, hogy az üdvözlét szavait tolmácsolva felelősségteljes munkájukhoz mindannyiuknak sok sikert kívánjak.

A Tudományos Akadémia közgyűlése fontos esemény, amelynek most külön jelentőséget ad az, hogy a tudományos élet területén is lezárult egy tervidőszak. Értékelni kell eddigi munkánkat, és számvetést végezve, meg kell határozni további teendőinket. A tudomány képviselői és a kormányzat között jó és gyümölcsöző a kapcsolat, s nem korlátozódik csupán az ünnepi alkalmakra. Az együttműködés a hétköznapokon, a munkában is rendszeres, és kifejezi a politikának, a gyakorlatnak és a tudománynak azt az egymásra utaltságát, szövetségét, amely a szocialista társadalomban minden eddiginél kedvezőbb feltételeket teremt a tudományok fejlődése, a haladás számára.

Tudomány és politika jó együttműködésének immár hosszú ideje tartó — lényegében töretlen — fejlődése és elért eredményeink a legszorosabb kapcsolatban vannak, összefüggnek pártunk közel két évtizede követett irányvonalával, azzal a politikával, amelynek következetes továbbfolytatását határozta el az MSZMP tavaly megtartott kongresszusa.

Ez a politika kivívta egész dolgozó népünk egyetértését, megvalósításában társadalmunk minden rétege aktív részt vállal.

Eredményeink, további előrehaladásunk feltételei elválaszthatatlannak a nemzetközi élet kedvező alakulásától, a béke és a haladás, a szocializmus erőinek világméretű gyarapodásától. Társadalomépítő munkánk — ezen belül a tudomány további fejlődése is — csak a béke és az enyhülés légkörében maradhat töretlen. Ezért a párt és a kormány a jövőben is mindent megtesz, hogy erőink és lehetőségeink arányában részt vállaljunk az enyhülésért, a békéért, a társadalmi haladásért, egy háborúk nélküli világot kívó nemzetközi küzdelemből.

Perspektívánk jó. Népünk e harcban a szocialista országok közösségének tagjaként együtt halad a világ békeszerető erőivel, mindenekelőtt a Szovjetunióval, amelynek ereje, az emberiség sorsáért érzett felelőssége, eltökéltsége, áldozatvállalása szilárd biztosítéka annak, hogy a békéért és a nemzetközi együttműködésért folytatott harc programja megvalósul. A Szovjetunió Kommunista Pártja nemrég megtartott XXV. kongresszusán megerősített békeprogramot joggal vállalhatjuk sajátunknak is, amit népünk az egész békeszerető emberiséggel együtt támogat.

* A Magyar Tudományos Akadémia 1976. májusi közgyűlésén elhangzott beszéd.

Eredményes fejlődés

A Magyar Tudományos Akadémia mostani közgyűlésének egyik központi kérdése annak megítélése, hogy az akadémiai kutatóhelyeken és a tudomány más műhelyeiben milyen eredménnyel folyt a munka az elmúlt években. A tudomány művelői, irányítói előtt álló új feladatok meghatározása ahhoz a számvetéshez kapcsolódik, amelyet a múlt évben lezárult IV. ötéves tervről, az V. ötéves terv feladatairól pártunk Központi Bizottsága és az országgyűlés végzett el.

Népgazdaságunk a IV. ötéves terv időszakában a gazdaságpolitika által megjelölt irányban és eredményesen fejlődött. Ezt tanúsítja a termelésnek és a nemzeti jövedelemnek a tervezettnél valamivel nagyobb emelkedése, a korábbinál egyenletesebb üteme, az a fontos tény, hogy a nemzeti jövedelem növekedése csaknem teljes egészében a munka termelékenységének javulásából származott.

A termelési szerkezet korszerűsítését, hatékonyságának fokozását eredményesen segítették elő a központi fejlesztési programok. Nagy ipari létesítmények születtek az elmúlt öt évben, amelyek nemcsak a jelen büszkeségei, de a jövő gazdagon megtérülő befektetései is. A mezőgazdaságban a hagyományos termelési formák és a háztáji gazdaságok lehetőségeinek teljesebb kihasználásával egyidőben széles körben meghonosodtak az iparszerű termelési rendszerek. Mindez jelentősen meggyorsította a termelés növekedését.

Bővültek nemzetközi gazdasági kapcsolataink, dinamikusan fejlődött külkereskedelmi áruforgalmunk, erőteljesen fokoztuk a termelési együttműködést a Szovjetunióval és a KGST-közösség országaival. Megvalósítottuk az életszínvonal tervezett növelését, jelentősen továbbfejlesztettük a szociális gondoskodást. E tények ismeretében megalapozottan állíthatjuk, hogy bár a külgazdasági feltételek a tervidőszak második felében számunkra kedvezőtlenekké váltak, az elmúlt öt esztendő gazdasági építómunkánk sikereiben gazdag időszaka volt.

Nyomatékosan alá kell húzni, hogy népgazdaságunk eredményeiben — elsősorban a termelékenység növekedésében — döntő szerepe volt a kutatás és fejlesztés mind szélesebb körben érvényre jutó hatásának, a műszaki színvonal emelésének. A tudományos kutatás és a műszaki fejlesztés megnövekedett társadalmi, népgazdasági jelentőségének megfelelően nőttek az e célra fordított összegek. Emelkedésük gyorsabb volt, mint a nemzeti jövedelem növekedési üteme.

Az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv segítette a társadalmi igények és a kutatómunka összehangolását. Nőtt a gyakorlatban közvetlenül hasznosítható kutatási eredmények, s általában a népgazdasági célokat szolgáló kutatások aránya. Nemzetközi mércével mérve is jelentős eredmények születtek például a gyógyszerkutatásban, a növénynevelésben, a fehérjekutatásban, a geológiai kutatásokban és az ország ásványvagyonának feltárásában.

A társadalomtudományi kutatások is tervszerűbbé váltak, közelebb kerültek a gyakorlathoz. Nagyobb szerepet kaptak a kutatómunkában szocialista jövőnk legfontosabb kérdései: társadalmi-gazdasági fejlődésünk, a szocializmus építésének távlati feladatai.

E jelentős eredmények számbavétele, tapasztalataink, eddigi mun-

kánk tanulságainak elemzése azért is elengedhetetlen, mert V. ötéves tervünk feladatait a korábbinál sok szempontból bonyolultabb, objektíve is nehezebb feltételek között kell megvalósítani.

A tudomány szerepe az előttünk álló feladatok megoldásában

Mivel számoltunk a tervezésnél? Egyebek között azzal, hogy a következő öt évben a növekedés hazai erőforrásai közül a beruházási, az energia- és nyersanyagforrásokat, ha a korábbiaknál kisebb mértékben is, de tovább bővíthetjük. A terv megvalósításánál figyelembe vettük a világgazdasági helyzet kedvezőtlen alakulását, és azt, hogy e folyamatok negatív hatásainak ellensúlyozása várhatóan hosszabb időt igényel. Azzal számoltunk, hogy még szorosabbra fűzzük a Szovjetunióval és a KGST-országokkal az együttműködés, a gazdasági integráció szálait.

A népgazdasági tervezés és irányítás színvonaláról szólva: tudnunk kell, hogy a tudomány és a technika eredményeinek széles körű felhasználása, a termelés korszerűsítése és bővítése, a nemzetközi gazdasági együttműködésből — különösen a KGST-országok közötti gazdasági együttműködésből — adódó lehetőségek kihasználása terén még nagy tartalékaink vannak. A fejlődés intenzív jellegét erősítve, a tudományos-műszaki haladás meggyorsítására, a munka termelékenységének további dinamikus növelésére, az állóeszközök hatékonyabb kihasználására, a jó minőségű, korszerű és versenyképes termékek termelésének fokozására van szükség.

Bonyolult feladatokat kell megoldanunk a hatékonyság emelésében, a minőség javításában, s mindezek a feladatok csak úgy oldhatók meg, ha az eddigieknél is nagyobb mértékben támaszkodunk a tudomány segítségére, eredményeire és azok minél gyorsabb alkalmazására. A tudományos eredmények hatékonyan hozzájárulhatnak a termelési szerkezet további korszerűsítéséhez, új, fejlettebb technológiák bevezetéséhez, s ezzel a gazdasági tevékenység jövedelmezőségének növeléséhez. Növeli a tudomány társadalmi, népgazdasági jelentőségét az is, hogy a gazdasági növekedés forrása már fejlettségünk jelenlegi szintjén is, a jövőben pedig még inkább csak a termelékenység növekedése lehet, ez pedig elképzelhetetlen a kutatás és fejlesztés eredményeinek gyors realizálása nélkül.

Hazánk — méretei és szűkös természeti erőforrásai miatt — nagy mértékben rá van utalva a külkereskedelem bővítésére, hiszen nemzeti jövedelmünknek mintegy a fele a külkereskedelemben realizálódik. Nyersanyagforrásaink korlátozott volta miatt behozatalra szorulunk. Ennek ellenében elsősorban olyan termékeket kell értékesítenünk a nemzetközi piacokon, amelyek műszaki paramétereit — mindenekelőtt a benünk megtestesülő szellemi munka révén — versenyképesek. Ha nyersanyagforrásaink nem is, a tudomány fejlődésében, új műszaki vívmányok alkalmazásában rejlő lehetőségeink és tartalékaink gyakorlatilag kimeríthetetlenek. E tartalékainknak az eddiginél hatékonyabb kihasználása fontos kötelességünk.

Gazdaságpolitikánk egyik alapvető célja az V. ötéves tervben a népgazdaság termelési szerkezetének további gyors ütemű korszerűsítése. Ennek fontos feltétele egy hosszabb távra szóló, szelektív fejlesztési po-

litika kialakítása, amelynek megalapozásában és megvalósításában szintén döntő szerepe van a tudománynak. Másrészt csak a fejlesztési célok rangsorolása képezheti az alapját a kutatás-fejlesztés szelektivitásának is. Ily módon határozhatók meg legfontosabb kutatási feladataink, amelyekre a rendelkezésre álló eszközöket és kutatói kapacitást koncentrálnunk kell.

E megnövekedett követelményeknek tudományos életünk csak akkor tehet eleget, ha biztosítjuk, hogy a gazdaságpolitikai célok és a tudománypolitika még szervezesebb kapcsolatba kerüljön. Ez azt jelenti, hogy a tudományos kutatásoknak és a termelésnek közelebb kell kerülnie egymáshoz, úgy, hogy a népgazdaságban, a vállalatok munkájában a tudomány eredményei a termelés hajtóerejévé váljanak.

A társadalomtudományok fontosságáról

Mi előre néző, jövőbe tekintő társadalmat építünk. Szép kifejezője ennek pártunk programnyilatkozata, amely az elkövetkező 15—20 évre meghatározza a szocialista építés céljait.

A fejlett szocialista társadalom felé való haladásunkat csak úgy tehetjük tervszerűvé és megalapozottá, ha előre felmérjük és tudatosan kijelöljük a fejlődés alapvető irányait. A tudomány termelőerővé válásának folyamatában a tudományos előrelátás reális társadalmi igényként jelenik meg. Kidolgoztuk és a KGST-országokkal egyeztetve véglegesítettük 1990-ig szóló legfontosabb fejlesztési céljainkat. Ennek során a tervező szakemberek építhettek a tudományos kutatók tevékeny közreműködésére. Hosszú távú fejlesztési céljaink kimunkálásában alkotó módon vette ki részét a Magyar Tudományos Akadémia is.

A fejlett szocialista társadalom szükségleteinek felmérésében, a haladás irányának kijelölésében fokozódó szerepet töltenek be a társadalmi, gazdasági prognózisok. Örvendetes, s úgy vélem, egyben törvényszerű tény, hogy a szocialista országok tudósai e téren is egyre termékenyebb együttműködést valósítanak meg.

Szocialista jövőnk építésében a hosszabb távra szóló gazdasági, műszaki-technikai feladatok meghatározása és megvalósítása mellett mindinkább munkánk középpontjába kerül a társadalmi életviszonyok tudatos alakítása, a tudati viszonyok fejlesztése. Elő kell mozdítanunk társadalmi szocialista létviszonyaink gazdagodását, a szocialista erkölcs és életmód szabályai szerint élő, dolgozó, alkotó közösségek kialakulását, fejlődését.

A szocializmus lényegéből, a társadalom tudatos építésének szándékából fakad a tudomány és a politika szerves összhangja. Ennek a termékenyítő viszonyoknak egyik biztosítékát a társadalomtudományok fejlődése nyújtja, hiszen a politika és a tudomány dialektikus kölcsönhatása elsősorban a társadalomtudományok területén megy végbe. A társadalomtudományok integrálják és részben közvetítik a többi tudományág eredményeit a gazdasági, politikai fórumok felé.

A társadalomtudományi kutatók, szakemberek, akik az új tapasztalatok összegezését, a társadalmi folyamat tudományos szintézisét végzik, egyben részt vállalnak a politikai döntések előkészítésében, életmódunk, a köztudat és a közerkölcs formálásában. A szocializmus viszonyai között

a marxista társadalomtudományok a társadalom önismeretének fontos eszközei. Olyan szüntelenül gazdagodó ismeretrendszernek jelentenek, amely a gazdasági és politikai építőmunka tapasztalatait és a tudományok eredményeit szocialista társadalmunk építésének szolgálatába állítja. Érzékelik a keletkező ellentmondásokat, s segítenek azokat feloldani.

Ez igaz akkor is, ha időnként a társadalomtudományok egyik-másik szakágazata még nem tud megfelelő választ adni korunk vagy hazánk társadalmának problémáira, nem képes, vagy legalábbis nem eléggé képes a politikai döntéseket alátámasztó, az ellentmondások megoldását segítő javaslatokat tenni. A társadalomtudományok területén is a tudományos kutatás szabadságát valljuk. Támogatunk minden előre vivő, a társadalmi folyamatok reális feltárására és megismertetésére irányuló munkát, de fellépünk a téves, torz nézetek, a hamis orientáció ellen.

A társadalomtudományoknak fontos szerepük van a tudományos-technikai fejlődés meggyorsításában, társadalomépítő hatásának kibontakoztatásában. A társadalomtudomány feladata annak feltárása és tudatosítása is, hogy a gyors ütemű tudományos-technikai fejlődés nem az emberektől függetlenül jön létre, hanem éppen az emberek, emberi közösségek által létrehozott, a közösség fejlődését szolgáló eszköz. Ebben a folyamatban szükségesnek tartjuk a különféle tudományágak művelőinek egymás gondolatvilágát kölcsönösen megtermékenyítő együttműködését.

Társadalomépítő tevékenységünkhöz nélkülözhetetlen, hogy mind többet tudjunk az emberről. Ez nemcsak a gazdasági hatékonyság szempontjából fontos. Nélkülözhetetlen azért is, mert semmiféle tudományos ismeret alkalmazásánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy milyen emberi viszonyokba szólunk bele egy-egy új felfedezéssel, milyenek az alkalmazás emberi feltételei. Tudnunk kell, érdekelték-e az emberek az új ismeretek megfelelő cselekvésben, avagy ellenkező az érdekük. Mindezeknek a kérdéseknek a tisztázásához nélkülözhetetlenek azok a tudományok, amelyek az ember közösségeivel, gazdasági és társadalmi viszonyaival, kapcsolataink erkölcsi, jogi szabályozásával és mindezt egységbe foglaló világnézetével foglalkoznak.

Elmondhatjuk tehát, hogy jövőnk, társadalmunk építésében a tudásnak, a tudománynak új, az eddiginél is meghatározóbb szerepe van kialakulóban. Ez megnöveli a tudomány munkásainak feladatát, de társadalmi felelősségét is.

Intenzív fejlődést — a tudományban is

Pártunk XI. kongresszusa áttekintette és meghatározta a tudományos élet továbbfejlesztésének feladatait. Hangsúlyozta, hogy fokozni kell a tervezés, a gazdálkodás, az irányítás módszereinek tökéletesítését, az anyagi és szellemi erők jobb koncentrációját, a hazai és a nemzetközi kutatások teljesebb összehangolását, a tudományos munka hatékonyságának növelését, amit a tudományirányítás egységes rendszerének kialakításával kívántunk előmozdítani.

A kongresszus határozatainak végrehajtása e területen is megkez-

dődött. Szükségessé vált, hogy értékeljük a Központi Bizottság tudománypolitikai irányelveinek megjelenése óta megtett utat, és meghatározzuk a további tennivalókat.

Jobbító szándékkal, de kritikusan megvizsgáljuk, hogy a tudománypolitikai irányelvek megvalósításában hol tartunk, mely területen sikerült kellő előrehaladást elérnünk, s hol maradtunk el a szükségletektől, a lehetőségektől.

A Központi Bizottság határozata már 1969-ben kimondta, hogy az extenzív fejlesztés korszaka a tudományos élet területén is befejeződött. A IV. ötéves terv összefoglaló adatai azonban azt mutatják, hogy az extenzív növekedés tovább folytatódott. Még ma is él és megtalálható az a szemlélet, amely szerint az új feladatok megoldását csak új anyagi eszközök bekapcsolásával, új kutatóhelyek, intézetek létesítésével, a kutatók számának növelésével lehet megoldani.

A rendelkezésre álló szellemi kapacitás koncentrálása, belső tartalékaink mozgósítása és takarékosabb felhasználása az intenzív fejlesztés alapvető követelménye. Ennek az erő és eszközök oldalán is következetesen érvényt kell szerezni, mert csak így biztosíthatjuk a tudomány fejlődésének eddigi dinamikáját, társadalmi szerepének növelését. Ebben van a tudomány művelőinek és a tudományirányítást végzők közös feladata, a magyar kutatás-fejlesztés alapvető érdeke.

Az intenzív és szelektív fejlesztés azt is szükségessé teszi, hogy az eddigieknél aktívabban kapcsolódjunk be a nemzetközi tudományos munkamegosztásba. A KGST Komplex Programjának végrehajtása — együttműködésünk a szocialista országokkal, elsősorban a Szovjetunióval — ehhez jó lehetőséget ad és az egyik legfőbb biztosítéka annak, hogy közös összefogással nagy tudományos feladatokat oldhatunk meg.

De a hazai munkamegosztás tervszerűségének javításában is van tennivalónk. Kutatóink 37 százalékát az egyetemi oktatók teszik ki, ennek ellenére részesedésük a kutatás-fejlesztés anyagi eszközeiből mindössze 8 százalék. Az egyetemi oktatók többsége színvonalas tudományos munkát végez. De részben az anyagi eszközök elégtelensége, részben a kutatási feladatok hiánya miatt nem, vagy alig alakulnak ki tudományos kutatóműhelyek, s a meglévők is nehezen tudnak versenyezni a kutató-intézetekkel. Ezen nemcsak a magyar tudomány veszít, hanem az oktató-nevelő munka is.

Önmagukban már ismert feladatok is megsokszorozott felelősséget és energiát követelnek valamennyiünktől. Ezért most vizsgáljuk, hogy tudományirányításunk egész rendszere, azon belül az egyes irányító szervek milyen mértékben képesek megfelelni a megnövekedett társadalmi igényeknek, s milyen irányban kell tevékenységüket változtatni, javítani.

A jelenleginél jóval egyszerűbb, bürokráciamentesebb, ugyanakkor határozottabb, dinamikusabb irányítási rendszert kívánunk kialakítani. Továbbra is jelentős teret szánunk a kutatóhelyek és a vállalatok közvetlen kapcsolatának — hiszen ez garanciát jelent a gyakorlati, rövid távú igények kielégítéséhez —, ugyanakkor nagyobb hangsúlyt helyezünk hosszabb távú társadalmi, gazdasági céljaink érvényesítésére. Ennek megfelelően olyan központi irányítási gyakorlat kialakítására törekszünk, amely a társadalmilag legfontosabb tudományos kérdésekre

összpontosít, előteremti a megfelelő feltételeket, s ezek megoldásában a kutatók, tudományszervezők kezdeményezésére, alkotókészségére épít.

Munkánk számára jó keretet adhat az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv, ha azt az eddigieknél programozottabbá, élőbbé, rugalmasabbá tesszük, feltételrendszerét következetesen megteremtjük.

Szocialista tudományos életünk három évtizedes tapasztalatait felhasználva, elsősorban a központi tudományirányítás szervezeti kereteit szeretnénk egyszerűsíteni, egyértelműbbé tenni. Ma a központi tudományirányításban az indokoltnál több országos szerv vesz részt, közöttük az együttműködés, a koordináció nem kielégítő.

Ez hátráltatja tudományos életünk tervszerű, szelektív fejlesztését, mozgósítását, intenzív bekapcsolódásunkat a nemzetközi tudományos munkamegosztásba. A kutatás-fejlesztés központi irányításában tehát olyan továbblépésre van szükség, amely egyidejűleg segíti a helyi és a központi érdekek érvényesülését, s egyben lehetővé teszi a kutatás szabadságáról vallott elveink tiszteletben tartását is.

Ebben a most folyó munkában — akárcsak a tudománypolitikai irányelvek kidolgozásában és végrehajtásában — tudósok, kutatók, tudományszervezők, gyakorlati szakemberek, köztük az Akadémia vezetői, tagjai, munkatársai vesznek részt. Biztosak vagyunk abban, hogy a készülő értékelés, a javaslatok és a nyomukban születő intézkedések tudományos közvéleményünk egyetértésével fognak találkozni.

Az Akadémia — a Központi Bizottság és a kormány véleménye s értékelése szerint — eredményes munkát végzett.

Előrelépett az akadémiai reform valóra váltásában, eredményesen kereste a testületek országos szerepének érvényesítését biztosító új tevékenységi formákat, hasznos segítséget nyújtott a kormánynak és a párt vezető szerveinek.

Nőtt az Akadémia és az egész magyar tudomány társadalmi megbecsülése, tekintélye és a nemzetközi elismertsége is, amit méltón reprezentált a tavalyi, jubileumi közgyűlés. Az Akadémia nemcsak a tudományos életben, hanem közéletünkben is méltón képviseli a tudomány jelentőségét. Tudósaink felelősséget és aktív részt vállalnak szocialista társadalmunk építésében.

Megtisztelő kötelességem, hogy most, amikor a jelenlegi közgyűlés új tagokat és új testületi vezetőket választ, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága és a kormány nevében megköszönjem az Akadémia eddigi testületi vezetőinek munkáját, és mindannyiuknak sok sikert, eredményes további tudományos és közéleti tevékenységet kívánjak.

Egyben hadd kívánjak sok sikert a megválasztandó új testületi vezetőknek és a Magyar Tudományos Akadémia új levelező és rendes, valamint külföldi tiszteleti tagjainak is. Kívánom, hogy tevékenységükkel legyenek méltók az Akadémia legjobb hagyományaihoz, s erejükhöz mértén járuljanak hozzá a Magyar Tudományos Akadémia, a magyar tudomány és az egész szocialista társadalmunk előtt álló feladatok megoldásához, közös ügyünk, a fejlett szocialista társadalom építéséhez, népünk jövőjének, további felemelkedésének biztosításához.

Az energia- és nyersanyag-gazdálkodás új feltételei a világ gazdaságban*

A gazdasági növekedés erőforrásigénye

Az emberi gazdálkodás és a természeti erőforrások — különösen a nyersanyagok — történelmileg változó viszonya önmagában véve is létünk és fejlődésünk egyik döntő kérdése. Korunkban e viszony különböző összetevői a tudományos kutatás és gondolkodásmód középpontjába kerültek, mivel egyfelől mind több embert, mind magasabb színvonalon és egyre hosszabb ideig kell eltartani, másfelől a bolygónk törékeny egyensúlyát biztosító komplex ökológiai rendszerben rejlő korlátok erőteljesebben jelentkeznek. E problémák megértését és megoldását nehezíti, hogy azok olyan átfogó kérdések egyik tényezőjeként jelennek meg, mint a racionális gazdálkodás feltételrendszerének átalakulása, a világgazdaság funkcionális zavarai és a tőkés gazdaság *hosszabb időszakra* kiterjedő válságjelenségei. E válságot hosszabb időszakra szóló, a rendszer működésében rejlő, súlyos zavarnak tekintem, amely befolyásolja a gazdasági ciklusok alakulását, de nem zárja ki a megélénkülést (amely most éppen folyamatban van) s a viszonylagos fellendülést sem.

A növekedés korlátait vizsgáló kutató számára nyilvánvalónak látszik, hogy az ún. exponenciális fejlődés (az ipari társadalom fejlődésének ilyen jellegét elsősorban a Római Klub körében működő tudósok hangsúlyozták) erőforrásokat pazarló szakasza végetért. A gazdasági növekedésre egy olyan világnak, amelynek a népessége a századfordulóig még 2,5 milliárddal gyarapszik, okvetlenül szüksége van; az ún. O-növekedés azt jelentené, hogy a *későbbi* katasztrófa elkerülése érdekében önként és saját elhatározásunkból idézzük elő a katasztrófát *ma*. Kétségtelen azonban, hogy a gazdasági növekedésnek — amelynek voltak racionális korlátai a közgazdaság eddigi rendszerében is — új korlátai jelentkeznek. A lehetőségek és a korlátok között olyan növekedési típust kell kialakítani, amely ésszerűbben és körültekintőbben használja fel a természeti erőforrásokat, takarékosabban szervezi meg az energiahordozók és a nyersanyagok átalakítását, egyrészt integráltabb, másrészt ésszerűbb fogyasztási szerkezeteket alakít ki a különböző élet-színvonalú társadalmakban.

A természeti erőforrások, a technológiai hatalom és a tudás rendkí-

* Az MTA közgyűlésén, a X. osztály ülésének keretében, 1976. május 3-án elhangzott előadás kissé módosított szövege.

vül egyenlőtlen elosztása miatt szükség van a nemzetközi gazdasági rendszer megjavítására is, noha a világban egyidejűleg különböző társadalmi-gazdasági rendszerek vannak jelen, azok a gazdasági fejlődés céljait és feltételeit nagyon eltérően ítélik meg.

Posztulátum gyanánt egy olyan világ gazdasági rendszer szükségessége merül fel, amely az erőforrások, a technológia, a tudás egyenlőtlen elosztásából eredő problémák többségét még a kölcsönös előnyök jegyében kialakuló árucserén keresztül képes megoldani, de a kialakult rendszerben kielégíthetetlen alapvető szükségleteket — a katasztrófák elkerülése végett — *speciális rendszerben* oldja meg. E rendszer működési elvei nincsenek alávetve a gazdasági racionalitás azon értelmezésének, amely a mai világgpiacból fakad. A három tényező rendkívül egyenlőtlen elosztása miatt elképzelhetetlen, hogy az e tényezők szűkösségével és a népességrobbanás következményeivel küzdő nemzeti gazdaságok képesek lennének a klasszikus csere rendszerében kiegyenlíteni azon szállítások és szolgáltatások ellenértékét, amelyeket az említett tényezőkkel jobban ellátott — és egészséges népességnövekedési trendben működő — gazdaságoktól kapnak. Ha e kiegészítő rendszer nem jön létre, vagy nem képes hatékonyan működni, úgy a világ egyes pontjain helyi katasztrófák (éhínségek) alakulnak ki, amelyek egy interdependens világban az egész egyensúlyt veszélyeztetik.

Az energiahordozók és a nyersanyagok mai helyzetével összefüggő világproblémák tehát rendkívül bonyolultak, de azok áttekintése és minősítése előfeltétele annak, hogy a várható fejleményeket prognosztizálni tudjunk.

A világ nyersanyaghelyzete 2000-ig

Áttekintve az energiahordozók és a legfontosabb fémek fogyasztását és a rendelkezésre álló készleteket,* nyugodtan elmondhatjuk, hogy

- a) 2000-ig e nyersanyagforrások kimerülése nem fenyeget;
- b) feltehető, hogy a felfedezések (új lelőhelyek) és a találmányok (helyettesítések) az erőteljesen ösztönző közgazdasági klímában gyorsuló ütemben folytatódnak;
- c) feltehető, hogy az energiahordozók és a nyersanyagok átalakításában, valamint feldolgozásában jelentős megtakarítások érhetőek el.

E kedvező kép felvázolása mellett is utalni kell azonban arra, hogy a Föld ásványi vagyona mindenképpen véges, és a termelés geometriai trend szerinti folytatása lényeges nehézségekbe ütközik. Az exponenciális növekedés természete sok tekintetben félelmetes. Például az alumínium eddigi növekedési trendjének rátáját (évi 8 százalék) az ezredfordulóig extrapolálva évi 540 millió tonnás bauxittermelést kapunk a jelenlegi 73 millióssal szemben. Az ilyen ütemű növekedésből következik, hogy az emberiség:

- a) egyre rosszabb minőségű ércek kiaknázására és feldolgozására kényszerül;
- b) a termelés egyre távolibb lelőhelyekre összpontosul, ami hatal-

* Resources for the Future; US Bureau of Mines, Economic Impact, 1975/4. 14. 1.

mas infrastrukturális beruházásokat és lakosság-átcsoportosításokat feltételez;

c) a rosszabb és távolibb lelőhelyek kiaknázása és az ércek feldolgozása egyre több energiát és egyéb gazdasági erőforrást igényel;

d) az ásványi nyersanyagok kitermelése során különlegesen nagy gondot kell fordítani a természet, a környezet védelmére, ami szintén nagyon költséges.

E tendenciákat mérlegelve a természeti-technikai tényezők értékelése alapján azt kell mondanunk, hogy az ásványi nyersanyagok árának emelkedése indokolt, hiszen a kitermelési költségek szükség-szerűen folyamatosan nőnek, amit az eddig ismert technikai tényezők (a műszaki haladás és az ún. gigantizálás) nem ellensúlyoznak. A magasabb ár ösztönözi fogja a termelőket a kutatás tökéletesítésére, a tartalékok feltárására és a termelés — bizonyos korlátok között megvalósuló — emelésére. A felhasználókat és a fogyasztókat ugyancsak a magas ár ösztönzi a takarékosagra és a gazdaságosságra.

A nyersanyagprobléma megoldásának közgazdasági feltételei

A természeti-technikai tényezők ilyen alakulása és a fogyasztás-felhasználás ésszerűbb megszervezése azonban még nem jelenti azt, hogy az ellátás mindenkor folyamatos és zavaroktól mentes lesz. Ez ugyanis elsősorban nem a rendelkezésre álló természeti erőforrások mennyiségétől, hanem a világ igen különböző tényezőkből összeálló közgazdasági rendszerétől függ. A kitermelés növeléséhez szükséges döntések, a kutatás, a tőkemozgás és a szellemi erők mozgósítása csak abban az esetben valósul meg, ha a szóban forgó nyersanyagoknak az adott költség-színvonalon történő termelése és felhasználása összhangban van

a) a gazdasági racionalitás kritériumrendszerével,

b) a döntést hozó szervezetek érderendszerével.

Utalva e nagyon fontos összefüggésekre, emlékeztetni kell arra, hogy a vezető tőkésországok egyrészt gazdasági energiáik és mobilitásuk struktúrájánál, másrészt történelmi okoknál fogva (a gyarmatosítás) nagyobb szerepet játszanak a világ áru-, tőke- és technikai mozgásaiban, mint a világ termelésében. Részesedésük a világtermelésben mintegy 58 százalékos, a világkereskedelemben mintegy 70 százalékos, a tőke és a hitel nemzetközi mozgásában pedig még ennél is nagyobb.

A szocialista országoknak ebben az értelemben vett struktúrája és mobilitása ettől gyökeresen eltérő, hiszen a világtermelésben mintegy 30 százalékkal, a világkereskedelemben viszont mindössze 10 százalékkal részesednek. (Ennek a helyzetnek gazdaságtörténelmi és gazdaságpolitikai okai eléggé ismertek; ezért magyarázatába nem kívánok elmélyedni.)

Számolni kell azzal is, hogy a történelmi előzmények (a gyarmatosítás), a gazdasági értelemben vett neokolonializmus, valamint a vezető tőkésországok nagyobb nemzetközi gazdasági mobilitása folytán a nyugati országok befolyása a fejlődő országok nemzetközi gazdasági tevékenységére is kiterjed. Az utóbbiak részesedése a nemzetközi kereskedelemben 20 százalék körül mozog, de 1973-ig meredeken csökkent. (Az

1973 óta bekövetkezett javulás az energiahordozók és a nyersanyagok áremelkedésének köszönhető.) Ilyen körülmények között a világ közgazdasági rendszerének teljesítőképessége igen nagy mértékben a tőkés-országoktól függ. Erre az összefüggésre nemcsak azért utalunk, hogy a szocialista gazdaság bizonyos fokú súlypontváltoztatásának elkerülhetlenségére figyelmeztessünk, hanem azért is, hogy a kialakult helyzet és erőviszonyok „zavarkeltő” jellegére utaljunk.

A súlypontváltoztatás kapcsán arra gondolunk, hogy a békés együttélés körülményei között a KGST-országok világgazdasági pozícióit okvetlenül meg kell erősíteni, és e feladat megoldására jelentős gazdasági erőket kell koncentrálni. A nemzetközi élet ezen rendkívül érzékeny és interdependens szektorában ugyanis nehézségek és kilengések keletkezhetnek azért is, mert a tőkés gazdaság spontán mozgástörvényei számos vonatkozásban ellentétesek a korábbiakban felvázolt követelményrendszerrel.

A várható helyzet előrevetítése során 10—15 éves viszonylatban a *fokozatosan korrigálódó* nemzetközi gazdasági rendszer teljesítőképességéből kell kiindulni. *Történelmi távlatban* természetesen nyilvánvaló, hogy a nem kielégítően működő közgazdasági rendszert a különböző nemzetek, majd az emberiség mással fogja helyettesíteni, de ennek időpontja és módja aligha látható előre. Kétségtelen, hogy a tőkés gazdaságot a második világháború óta a legnagyobb és a legtartósabbnak ígérkező megrendülés sújtja. Vitathatatlan az is, hogy a válság külső (az egyes nemzeti gazdaságokon kívüli) összetevői ma legalább olyan erősek — sőt talán erősebbek —, mint a belsők. Nyilvánvaló azonban, hogy a jelenlegi világgazdasági erőviszonyok fennmaradása — vagy csekély módosulása — esetén csak a világgazdasági rendszer korrekációjával számolhatunk, hiszen a *gyökeres* változásnak az erőviszonyok igen lényeges módosulása (eltolódása) az előfeltétele. Egy ilyen lényeges változás átfornálná a fejlődő országok magatartását is.

A világgazdasági rendszer egyrészt a nemzeti gazdaságokból (számuk jelenleg közeledik a 150 felé), másrészt a különböző közgazdasági és termelési tényezők mozgását befolyásoló feltételrendszerből és intézményekből tevődik össze. Ebben a feltételrendszerben olyan közgazdasági tényezők találhatók együtt, mint a fizetőképes kereslet, a kínálat, az árak, a hitel- és tőkemozgás, a technikai transzfer és egyebek.

A nemzetközi transzfer szerepe

Ha a világon levő szükségletek kielégítésére gondolunk — egy olyan időpontban, amidőn a természeti erőforrások, a gazdasági-technikai hatalom és a tudás egyenlőtlenül oszlanak meg —, a nemzeti gazdaságok és a világpiac (az összes fizetőképes kereslet) közötti legjobb kapcsolódásnak különleges fontossága van. E tényezők alakulását és kapcsolódását eddig elsősorban a nemzeti gazdaságok belső fejlődési potenciáljából és érdekrendszeréből kiindulva vizsgálták. Ez a nézőpont továbbra is természetes és szükséges, hiszen e tényezők „termelése” (mennyiségének megsokszorozása) mindenekelőtt az egyes nemzeti gazdaságokban történik. De az időhiányra való tekintettel jelenleg nagy

szerepet játszik a *nemzetközi transzfer* (az erőforrásoknak a világgazdasági folyamatoktól független áthelyezése). A kapcsolódás olyan formáit kell tehát megtalálni, amelyek révén a nemzeti gazdaságok a világgazdaság oldaláról is megfelelő ösztönzést kapnak arra, hogy növekedési típusukat és struktúrájukat a megfelelő sávon belül hozzák összefüggésbe a világgazdaság szükségleteivel. (E világgazdasági szükségletek mögött más nemzeti gazdaságok tevékenységei és törekvései húzódnak meg.) Ugyanakkor minden nemzeti gazdaságnak meg kell kapnia a világból azt, amire szüksége van, ha az ezzel kapcsolatos ellentételeket nyújtani képes.

Az itt leírt posztulátumok talán még napjainkban is utópisztikusnak látszanak. De gondolni kell arra, hogy a múltban a gazdasági kapcsolatok jelentős részét katonai, politikai vagy gazdasági túlhatalommal (túlerővel) kényszerítették rá az egyes gazdaságokra. A nemzetközi erőviszonyok változása, a szocialista világ nemzetközi politikai befolyásának erősödése és a fejlődő országok erőteljesebb, valamint összehangoltabb akciói következtében e tényező jelentősége fokozatosan csökken; így a túlhatalom által megteremtett „részleges szervezethez” fel kell váltani a szervezethez olyan formájával, amely az önkéntesség és a kölcsönös előnyök alapján, az együttműködés szellemében jön létre.

Feltehető, hogy a fejlődő országok politikai és gazdasági vezetői is erre a fordulatra gondoltak, amikor az új gazdasági világgazdasági rendszert kidolgozták. Más kérdés — bár igen sajnálatos —, hogy az új modellben nem fordítottak elegendő figyelmet a szocialista országok világgazdasági szerepére és érdekeire, elmulasztották azok bevonását az új világgazdasági megteremtésébe.

Az átalakulás a békés együttélés körülményei között csak fokozatosan — részben kumulatív folyamatok eredményeként, részben lökészerűen, a jelenségek szélesebb körére kiterjedő válságok formájában — *kompromisszumok alapján* mehet végbe. Arra kell törekedni, hogy az átalakulással járó zavarok elviselhető keretek között maradjanak, mert azokat egy nagyon érzékeny és interdependens világgazdaságban mindenki megszervezi. A legnagyobb körültekintés mellett is számolni kell nemcsak fordulatokkal és meglepetésekkel, hanem gazdasági eszközökkel vívott elkeseredett küzdelmekkel is, amelyek a közgazdasági feltételrendszer stabilitását számos ponton megingathatják.

Az energia- és nyersanyagtermelés változó feltételei

A továbbiakban elsősorban azzal foglalkozom, hogy miképpen befolyásolja az átalakulóban levő világgazdasági rendszer az energia- és nyersanyagtermelés feltételeit.

A közgazdasági rendszer számos tényezője (összetevője) mozdítja elő a költségek és az árak emelkedését. Költség- és árnövelő hatásúaknak tekinthetjük a következőket:

a) A világgazdasági kereslet növekvő nagysága (általános konjunktúra), amit alapvetően befolyásol az a tény, hogy az emberiség lélekszáma a következő 24 esztendőben 2,5 milliárddal nő. Mivel a 2,5 milliárdból kb. 1,8 milliárd a fejlődő világ polgára lesz, a fizetőképes kereslet lassabban

növekszik, mint a világ népessége. Nyilvánvaló azonban, hogy az adott nemzetközi körülmények között a „nem fizetőképes kereslet” is nagy politikai nyomást fejt ki a nemzetközi gazdasági és politikai rendszerre.

b) A kialakult és a kialakulóban levő értékesítési szervezetek (államközi kartellek) tevékenysége, bár azt a nagyfogyasztók ellen-szervezetei ellensúlyozni igyekeznek. A kartellek közül az OPEC kilátásai maradnak a legkedvezőbbek, hiszen az olajkereslet évi 4 százalékos növekedése esetén — amit a megélénkülés után várnak — újra szükség lesz az olajtermelés növelésére. A továbbiakban a bauxitkartell kilátásait kell megemlíteni, mert az a világvagyon 80 százalékával rendelkezik. (A kartell tagjai Ausztrália, Görögország és Jugoszlávia is.) Javítja a kartell kilátásait az alumíniumfogyasztás gyors emelkedése, bár az alumínium a helyettesítésre lényegesen érzékenyebb, mint az olaj. Helyettesítő anyagok a rozsdamentes acél, a réz, a műanyag stb. A réz- és a vasérckartell kilátásai általános megítélés szerint kevésbé kedvezőek.

Az ellenszervezetekkel kapcsolatban utalni kell arra, hogy a tőkésországokban található a nem szocialista világ ma ismert ásványnyersanyag-vagyonának jelentős része, így a szénvagyon 60, a hasadóanyagok 50 százaléka, a rézvagyon fele stb. Figyelembe kell venni azt is, hogy gabonából jelentős felesleggel csak az észak-amerikai kontinens rendelkezik, ahol a nyersfoszfát- és kálisóvagyon is jelentős. A gabonafélék jelentősége a következő években és évtizedekben egyre nő, mert a világ élelmezési problémái egyre súlyosabbak lesznek.

c) A termelésbővítő beruházások általában tovább tartanak és több anyagi eszközt fogyasztanak el, mint amire a beruházók számítanak. Ennek következtében átmeneti hiányok, kínálati ingadozások és áremelési tendenciák keletkeznek.

d) A fejlődő világ harca a további nacionalizálásért, a magasabb járadékért és a nyereségek újraelosztásáért.

e) A kölcsönös félelemből és bizalmatlanságból eredő túlreakciók, elszettett lépések és döntések.

E szociálpszichológiai tényezők mind a tőkés gazdaságban, mind a fejlődő országokban igen nagy szerepet játszanak. Az előbbieken azért, mert a kis és középtulajdonosok döntései rengeteg szubjektív elemet tartalmaznak. Az utóbbiakban azért, mert a döntéseket ugyan kormányzati szervek hozzák, de azok értelmi-indulati töltése még igen erős.

Vannak természetesen olyan tényezők is, amelyek az *áremelkedések ellen* hatnak. Ilyenek:

a) A fajlagos nyersanyag-felhasználás csökkenése. Az eddig ismert technikával is csökken a fajlagos felhasználás azon országokban, amelyekben az egy főre jutó nemzeti jövedelem meghaladja az évi 2500 dollárt. Feltehető, hogy az új helyzetben ez a tendencia a jövőben kiterjed és erősödik.

b) A helyettesítés lehetőségei. A kiugróan magas ár olyan területekre is áttérhet a fogyasztást, amelyekkel az áremelés során nem számolnak.

c) A nyersanyagtermelés megindításához, illetve fejlesztéséhez *külföldi tőkére* van szükség, amit általában csak a vezető tőkésországok

képesek biztosítani. A hitel nyújtása vagy elutasítása azonban az általános viszonyok és a közös érderendszer függvénye.

d) A technikai fejlődés előre nem látható változatai, amelyek komoly meglepetéseket okozhatnak az elhamarkodottan cselekvő kartelleknek.

e) A tőkés világ várható ellenlépései; azaz a fogyasztó országok tömörülése és felkészülése az esetleges árharcra.

Mindkét oldalon vannak még más, hatásos gazdasági eszközök (fegyverek) is, ezek alkalmazása azonban a jelenlegi korlátozott, helyi, taktikai harcokat *általános gazdasági háborúvá* fejleszthetné. E fegyverek alkalmazását az is megnehezíti, hogy egy interdependens világ-gazdaságban egy-egy rendszabály nemcsak azt veszélyezteti, *aki ellen* alkalmazzák, hanem azt is, *aki* alkalmazza.

Például a fejlett tőkés világ az olajtermelők ellen bevetette a *kereslet csökkentésének fegyverét*. E fegyver gyakori alkalmazása azonban a növekvő instabilitás viszonyaival küzdő tőkés gazdaság fennmaradását is veszélyezteti. Nem is került volna sor e fegyver bevetésére, ha 1973-ban az infláció nem vált volna kétszámjegyűvé, és nem erősödött volna meg az a vélemény, hogy a felgyorsult infláció fékezésére jelenleg a tőkés gazdaság más eszközökkel, mint a kereslet csökkentése, nem képes.

A fejlődő világ használhatja a *kínálat visszatartásának fegyverét*. De ehhez olyan anyagi erő szükséges, mint amilyenell az OPEC rendelkezett és rendelkezik.

Látva az érdekek eltérő voltát, de azok egyoldalú érvényesítésének korlátait is, valamint mérlegelve a kölcsönös kockázatok nagyságrendjét és minőségét, úgy gondoljuk, hogy a váltakozó szerencsével folyó harcok után létrejönnek a termelők és a fogyasztók hosszú távú megállapodásai. E megállapodások az *eladónak* viszonylag magas árakat és a bevételek tervezhetőségét biztosítják, ami a fejlődő országok gazdasági növekedésének fontos feltétele, a *vásárlónak* pedig biztonságot adnak az ellátás és az ár szempontjából.

Lényegesen befolyásolja az energiahordozók és a nyersanyagok helyzetét a tőkés világ gazdasági konjunktúrájának alakulása. Kétségtelen, hogy a fejlett tőkésországok csak olyan típusú és ütemű gazdasági növekedést valósíthatnak meg, amely a külső és belső forrásokból származó inflációt elviselhető keretek között tartja. Napjainkban az infláció a tőkés világgazdaság olyan alapvető problémájává vált, mint a *kereslethiány* volt a klasszikus válságok idején. Felmerül a kérdés: miből származik végső soron — azaz a rendszer működését irányító tényezők szempontjából — a mai infláció. Véleményem szerint elsősorban az elosztási szférából, azaz abból a körülményből, hogy a tőkésosztály tovább növelte saját jövedelmeit (profitját), noha az elosztás során a külső és belső erőviszonyok változása következtében többet kellett átengedni egyrészt a fejlődő világnak, másrészt a gazdasági tevékenység belföldi részvevőinek. Ily módon a fejlett tőkés társadalom gazdasági gépezetében többet osztanak el, mint amennyit termelnek. A tőkés társadalom jelenlegi állapotában és helyzetében egyszerűbb a külső és belső nyomások terhét a fogyasztókra áthárítani, mint azoknak ellenállni.

Ebből következik, hogy egy bizonyos nagyságrendű infláció (amely lényegesen nagyobb, mint amekkorát Keynes és követői elkerülhetetlennek minősítettek, talán évi 7—8 százalékos), hozzátartozik a rendszer „normális funkcionáláshoz”. Ennél nagyobb arányú infláció azonban veszélyes és akadályozza a gazdasági körforgás célszerű menetét. Más megközelítéssel élve: eddig a tőkés rendszer évi 1—3 százalékos infláció árán volt fenntartható, napjainkban csak 6—7 százalékkal lesz az.

Az adott körülmények között tehát a korábbinál alacsonyabb növekedési ütem, a külső és belső okok miatt felgyorsult infláció és a viszonylag számottevő munkanélküliség lesznek a következő időszak fejlődésének jellemzői.

Az infláció — formáját illetően — *költséginfláció marad* (a béreket ebben a vonatkozásban is a költségek egyik összetevőjének tekintjük); azaz a viszonylag magasabb energia- és nyersanyagköltségek beépülnek a költségek és a profit struktúrájába.

Ettől eltérő fejlődés abban az esetben következhetne be, ha a tőkés gazdaság „új növekedési modellje” csődöt mondana. Erre abban az esetben kerülhet sor, ha a külső és a belső nyomások összege nagyobb a „kívánatosnál”, és az inflációs nyomás az évi 6—7 százalékos rátát meghaladó árszintemelkedést idéz elő.

A hazai nyersanyaghelyzet

Engedjék meg, hogy végül arról a magyar gazdaságpolitikai koncepcióról szóljak, amelynek jegyében az új világgazdasági helyzetben energia- és nyersanyagellátásunkat — részben belső termelés, részben import útján — biztosítanunk kell.

Mindenekelőtt szeretném kiemelni, hogy a magyar földtudomány (geológia) legkiválóbb művelőinek nagy részük van abban, hogy energia- és nyersanyag-ellátottságunkat ma kedvezőbben ítéljük meg. A közgazdászok „hagyományos” véleménye ebben a kérdésben az volt, hogy hazánk energia- és nyersanyagellátottság szempontjából Európa legszegényebb országa. Nyilván azonban, hogy egy ilyen értékítélet kialakításakor sokkal több tényezőt kell figyelembe venni, mint azt a közgazdászok régebben tették; egyebek közt a kutatásra és feltárára fordítható anyagi eszközök mennyiségét, valamint az ipari termelés struktúráját is. Az anyagi eszközök szűkössége természetesen ma is fennáll. De ezen egyszerű tőkeimporttal is lehet segíteni, ha a nyersanyagok megvannak; és évről évre növekvő mennyiségű áruimporttal kell segíteni, ha azok nem állnak rendelkezésre. Korábban az iparpolitika kialakítása és a technika megválasztása során a nyersanyag-takarékosság sohasem volt vezető szempont. Elfogadom tehát azt a tételt, amelyet Fülöp József tagtársunk mai közgyűlési előadásában is kifejtett, hogy az energiahordozókkal és nyersanyagokkal *közepesen* ellátott országok közé tartozunk.

Nyilvánvaló, hogy ellátásunkban a hazai termelés fejlesztése mellett az *import* továbbra is döntő szerepet játszik. Politikánkban tehát három követelménynek kell egyidejűleg eleget tennünk:

a) A hazai nyersanyagkutatás és -termelés fejlesztése, annak figyelembevételével, hogy a kitermelés gazdaságosságának határai lényegesen eltolódtak, s hogy anyagi eszközeink szűkössége miatt egyes esetekben a külföldi tőke bekapcsolása egyrészt elkerülhetetlennek, másrészt megvalósíthatónak látszik.

b) A nyersanyagimporton belül előnyben kell részesíteni a Szovjetunióból és más KGST-országokból származó importot, illetve a KGST-országokkal megvalósítható olyan kooperációkat, amelyek bizonyos nyersanyagok harmadik piacon történő közös beszerzésére irányulnak.

c) Figyelembe kell vennünk, hogy az energiahordozók és az ércek nemcsak drágulnak, hanem „keményednek” is, mind a KGST-n belül, mind azon kívül; ezért a nyersanyagimportért technikailag korszerűbb és a másik fél szükségleteihez jobban alkalmazkodó árukkal kell fizetnünk.

A nemzetközi gazdaságban csatlakozni kell minden olyan árujegyzményhez, amely nagyobb biztonságot és kedvezőbb feltételeket jelent számunkra, de nyersanyagot kétoldalú árucserében és a szabadpiacon is lehet vásárolni.

Indokolt lenne megvizsgálni szolgáltató jellegű vegyes vállalat létesítését is, viszonylag tőkeerős, de know-how és szakértelem átvételét igénylő országban. Ez a Geominco vállalat mai politikájának gyökeres átalakítását jelentené.

Gazdasági fejlődésünk és egyensúlyunk biztosítása végett egyrészt a kitermelési és felhasználási veszteségek csökkentésére, másrészt energia- és nyersanyag-takarékos struktúra kialakítására kell törekednünk. Ennek a törekvésnek mind az ipari és a gyártmányszerkezet kialakításában, mind a technikai megoldások megválasztásában kifejezésre kell jutnia.

E gazdaságpolitikai törekvések megvalósulása esetén is, a nyersanyagimporttal kapcsolatos terhek lényeges problémát jelentenek gazdaságunk számára a következő évtizedekben. Számolnunk kell azzal is, hogy a technikai fejlődés gyorsítása és exportképességünk növelése miatt egyre több technikát kell importálnunk. Az import e két fajtája — amely mellett a többi csak korlátozott szerepet játszik — olyan magasra emeli gazdaságunk importigényét, hogy azt nem lehet az exportot hagyományos módon kezelő gazdaságpolitika eszközeivel kiegyenlíteni.

Ezért olyan *külgazdasági stratégia* kialakítására van szükség, amely az export koncentrált fejlesztésével biztosítja az ország külgazdasági pozícióját. Ennek a fejlesztésnek ki kell terjednie egy túlnyomóan exportra termelő szektor kialakítására, s ez a termelést és az értékesítést ösztönző közgazdasági rendszabályok összefüggő rendszerét és a gyorsan változó világpiacon igények kielégítéséhez szükséges döntési rugalmasságot is megkívánja.

Ilyen külgazdasági stratégia kialakítása és megvalósítása az előfeltétele annak, hogy gazdaságunk egyensúlyát helyreállítva folytatni tudjuk a növekedés és az életszínvonal-emelkedés azon politikáját, amelynek megvalósításában a hatvanas évektől fogva számottevő eredményeket értünk el.

FK

BEREND T. IVÁN:

Gazdaság — műveltség — társadalomtudomány*

A címben jelzett három fogalom összefüggése rendkívül sokrétű. Szeretném tehát előrebocsátani, hogy rövidre szabott előadásomban számos lehetséges aspektustól eleve el kellett tekintenem. Ezzel, annak ellenére, hogy megkísérlem bekapcsolni a közgazdaságtudomány, sőt a tervezési gyakorlat, valamint a szociológia idevágó elemzéseit is, az egyoldalúságok és leegyszerűsítések elkerülhetetlen veszélyeinek teszem ki magam. Fokozza ezt a veszélyt, hogy a három terület összefüggésében figyelmemet tulajdonképpen eleve *egyetlen* (természetesen önmagában is szerteágazó) kapcsolódásra koncentrálok: az oktatásra. Ez a témaszűkítés önmagában is a valóság egyetlen metszetének középpontba állítását jelenti. Úgy vélem azonban, hogy a vizsgált téma szempontjából központi jelentőségű kérdésről van szó, hiszen a műveltség legfőbb hordozója, közvetítője az oktatás. Ez határozza meg, hogy az emberek mit tudnak vagy mit nem tudnak később befogadni a műveltség más hordozóinak közvetítésével. Kivétel, eltérítés nyilván rengeteg van, a tömeges jelenségek esetében azonban mégis ez a folyamatok lényege.

A téma oktatáscentrikus vizsgálatát az a törekvés is befolyásolta, hogy közvetlenül kapcsolódjon napirenden levő gyakorlati tennivalókhoz. Ma, amikor az 1972-es oktatáspolitikai alapelveknek megfelelően különböző fórumokon és formákban nagyszabású oktatási átalakítás előkészítésén dolgozunk — amelyet remélhetőleg nem lesz túlzás az Eötvös-féle vagy a felszabadulást követő oktatási reformokhoz hasonlítani —, különösen fontos szerepe van a vizsgálódásoknak, vitáknak. Ezek tanulságai és eredményei befolyásolhatják az 1990-re tervezett reformot, de részben már a következő évek oktatási gyakorlatát, tanterveit is.

A gazdaság és a műveltség kölcsönös meghatározottsága

A gazdaságelmélet hosszú ideig elhanyagolta a műveltség, a képzettség szerepét a gazdasági folyamatokban. A növekedés tényezői között még a marxista közgazdaságtudomány is megfeleledkezett ezen összefüggéstről, amely pedig minden alapfokú összefoglalás legelején, az alapfogalmak tisztázásaként hűségesen megismételte azt a marxi gondolatot, hogy a legfőbb termelőerő az ember *a maga tapasztalataival*, isme-

* A Magyar Tudományos Akadémia 1976. májusi közgyűlésének keretében, a II. Történeti-Filozófiai Osztály ülésén elhangzott előadás.

reteivel. A marxista közgazdasági elmélet megújulására, a közel fél évszázada folytatott szovjet közgazdasági viták elméleti felismeréseinek újrafelfedezésére, Kalecki elméleti teljesítményeire volt szükség, hogy e gondolat eredeti erejével hassa át a közgazdasági gondolkodást. A polgári közgazdaságtanban nem csak a statikus szemléleti rendszerű gazdasági teóriák, de a helyükre lépő dinamikus növekedési elméletek is kapcsolódtak e tényezőhöz. Tőkecentrikus szemléletük ellenére, a munkaerő jelentősége ekkor sem merült feledésbe, de elsősorban mennyiségi tényezőként jelentkezett. Mi sem szemléletesebb ennek illusztrálására, mint hogy az azóta Nobel-díjas angol közgazda, Hicks 1946-ban megjelent „Tőke és érték” című munkájának egyik világhírűvé vált lábjegyzetében egyenesen azt a megállapítást tette, hogy az elmúlt 200 év egész iparosodási modernizálódása sajátos konjunktúrahatásnak a következménye, amely a népesség nagyarányú létszámgyarapodása révén következett be.

Ma aligha található olyan egyetemi hallgató, aki ezt az állítást elfogadná. Szélsőséges egyoldalúságát semmi sem bizonyíthatja volna jobban, mint az azóta eltelt három évtized egyik legsúlyosabb világtragédiája: a fejlődésben elmaradott országok kitörési kísérleteinek kudarcai, a szédületes mértékben növekvő lakosság és munkaerőlétszám fejlődést *gátló* hatásainak kiteljesedése, nem utolsósorban éppen a rendkívül alacsony képzettségi-műveltségi szint, a túlnyomó (és reprodukálódó) analfabetizmus talaján. Ez az összefüggés ma már, részben egy másik Nobel-díjas közgazda, G. Myrdal hatalmas erejű „Ázsiai drámá”-ja alapján tudományos közhelynek számít. Az ötvenes évek második felében azonban valóságos forradalomként hatott R. Solow és M. Abramovitz fellépése, ami erőteljesen ráirányította a figyelmet a technikai fejlődés növekedési jelentőségére. Innen már csak egy lépés volt Denison, Bertram és követőinek szélsőséges, de mégsem hatás és eredmény nélküli munkássága, amikor is megkísérelték kvantifikálni az oktatásnak, a képzettségi szint emelkedésének a hatását a gazdasági növekedésre. Ha megmosolyogtatónak ítélnéjük is az olyan kutatási eredményeket, amelyek szerint a II. világháborút követő amerikai gazdasági növekedés 23 százaléka (Denison végkövetkeztetése) vagy az 1911 és 1961 közötti kanadai növekedés kerekén 25 százaléka (Bertram számítási eredménye) a képzettségi szint emelkedéséből származott, nagyon is üdvözlünk kell azt a szemléletet, amely — nem utolsósorban ezen kutatások nyomán — ma már egyre inkább áthatja a közgazdasági gondolkodást, s a műveltségi-képzettségi szint emelkedését a növekedés egyik központi fontosságú tényezőjének tekinti. Az elmaradott országokban a modern gazdasági növekedésre való áttérés előfeltételének tartják a képzettségi-műveltségi szint emelését, amelyhez az analfabetizmus felszámolása nyitja meg az utat. A korábban elmaradott, szocialista útra tért országok példája, a forradalmat követő Szovjetunió hatalmas kulturális-oktatási átalakulásától Kuba közoktatási forradalmáig, nemcsak rendkívül impozáns, de gyakorlatilag is perdöntő bizonyíték.

A közepesen fejlett országokban ugyan gyökeresen másként jelentkeznek ezek a gondok, de súlyuk — ha más szinten is — ugyancsak nagy. A műveltségi, képzettségi szint különböző fokú elmaradásai

helyenként a legkorszerűbb technika adaptációjának s mindenhol a korszerű innovációs képességeknek a rovására megy. Ez utóbbi jelenségre hazai közgazdáinktól is egyre több panaszt hallhatunk.

Összegezeként tehát elmondhatjuk: ma már, legalábbis elvileg mindenki nagy jelentőséget tulajdonít a képzettségi-műveltségi szintnek, a gazdaság műveltségi-képzettségi meghatározottságának.

A műveltség gazdasági meghatározottsága — hogy rátérjek az összefüggés másik oldalára — a marxi gazdasági-társadalmi formáció és a történelmi materializmus elméletének megszületése óta legfőbb elvi összefüggésében nyilvánvaló. Ma természetesen már erről is bősegebb ismeretekkel rendelkezünk. Nem utolsósorban a közgazdaság gyakorlati kérdései és elméleti kutatásai adtak újabb inspirációt a társadalomtudományok más ágainak is műveltségi-képzettségi normáink elemzéséhez, a korszerű műveltségtartalom felülvizsgálatához. Nyilvánvalóan messzeemenően egyszerűsíti a valóságot, de mégis kiélezetten utal annak tendenciáira, ha a következő összefüggésláncre utalok: gazdasági fejlődés — a gazdasági szerkezet változásai — a munkaerő szerkezeti átalakulása — a képzési-műveltségi szerkezet módosulása. Bővebben dokumentálhatnám — s a későbbiekben erre még visszatérek —, miként határozta és határozza meg a gazdaság a műveltséget és képzést. Hadd utaljak most ehelyett arra, hogy legutóbb Ferge Zsuzsa kísérelte meg feltárni* — megnyerően és meggyőzően, ismereteim szerint úttörő vállalkozásként, a témába vágó korábbi kutatásokat nem csak felhasználva, de jócskán meg is haladva — az iskola által közvetített műveltség meghatározottságát. A gazdaság meghatározó szerepe nem csak abban az összefüggésben nyert világos bizonyítást, hogy a középkorban „felülről lefelé” kiépült szűk elitképzés, amely az egyetem előkészítőjeként teremtette meg közép- és alsófokú előzményét, eleinte elsősorban az ún. ünnepnapi tudás (főként az ún. magas kultúra, humán műveltség) képzési-műveltségi eszményére épült. A tőkés fejlődés gazdasági igényeihez igazodva vált az elitképzés a magas szintű szakmai tudás és az ezzel máig összekapcsolódó magas szintű kultúra intézményes közvetítőjévé. A gazdasági-társadalmi fejlődés követelményei azonban éppen a modern tőkés gazdaság, az ipari forradalomtól kibontakozó folyamatok nyomán termelték ki az „alulról felfelé” épülő népiskolai rendszert, mely először az elemi szintű alapozást biztosította, majd ennek szakmai meghosszabbításával elsősorban az alap- és középfokú szakmai ismereteket, valamint az ezekhez kapcsolódó, a mindennapi életben szükséges gyakorlati és társadalmi, ún. „hétköznapi” ismereteket hordozza, bár elkerülhetetlenül tartalmazza az „ünnepnapi ismeretek” bizonyos elemeit is. A két rendszer azonban, minden látszólagos közelítése, sőt esetenként egybeépülése ellenére, megőrizte elkülönültségét, elsősorban a képzés tartalmát tekintve. Éppen e sajátosan elkülönülő népiskolai tömegképzés és az elitképzés kettőssége biztosítja a modern gazdaság műveltségi-oktatási igényeinek kielégítését úgy, hogy közben töretlenül (vagy minél kisebb törésekkel) védje az osztálytársadalom princípiumát. Hozzá kell azonban tenni, hogy a modern gazdaság igényei mindenhol lényegesen

* Ferge Zsuzsa: Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Akadémiai Kiadó, 1976.

meghosszabbították a hagyományos népiskolai képzést, sőt e meghosszabbítás már a középfokú képzésen is túlhaladt (az Egyesült Államokban a megfelelő korosztály 60 százaléka kezdi meg tanulmányait a középiskolát követően a college-okban). Ferge Zsuzsa könyvének — melynek gondolatmenetére és a machlupi, scheleri tudáskategorizálást felhasználó és meghaladó kategóriarendszerére itt utaltam — legfőbb érdeme azonban éppen annak történelmi bizonyítása, hogy az oktatás determináltsága egyszerre gazdasági és társadalmi, s amikor a gazdaság a képzés idejének hosszabbítását, tartalmának — főként szakmai — gazdagítását igényli, a társadalom osztályfalainak védelmében mégis kitermeli a népiskola és az elitképzés elkülönítését, napjainkban leginkább az oktatás tartalmának kevésbé áttekinthető, ravaszabban manipulált megoldásaival. A kettős iskolarendszer, ennek ellenére, nem csak a tőkés világ létező valósága. Minden vizsgálat — ezek között a pedagógiai kutatás is — azt bizonyítja, hogy 1948. évi alapvető jelentőségű iskola-reformunk ellenére rejtve nálunk is tovább él a felülről kiépített elit-típusú és az alulról kiépített népiskola jellegű iskolázás, s ezen az iskolai zsákutcák formai felszámolása sem változtatott maradéktalanul.

De ha a szociológia történelemhez forduló kutatásaira utaltam, hadd illesszem e képhez a közgazdasági tervezés jövőbe mutató munkálatainak eredményeit is. A gazdaság szerkezetéhez kapcsolódó munkaerő-tervezés és különösen a hosszú távú tervezés keretében kidolgozott munkaerőmérlegek ma már a műveltség-képzettség olyan gazdasági meghatározottságait tárják fel, melyek alapján nagyjából a század végéig előre láthatjuk, milyen képzettségi szintű (és nagyjából milyen műveltségi felkészültségű) szakemberekre lesz szüksége az országnak. Számítások állnak rendelkezésünkre, melyekből kitűnik, hogy 1970 és 1990 között 146 ezer egyetemi, 166 ezer főiskolai, 680 ezer középiskolai képzettséggel rendelkező munkaerőre lesz szükség. A számítások szerint ugyanezen évtizedek szakmunkásszükséglete 712 ezer, betanított- és segédmunkás-szükséglete 788 ezer fő. A számítások részletes szakmai bontásban készültek, tehát becslésünk van például a mérnök és a pedagógus, az ápolónő és az ügyviteli szakember iránti igényekre.

Ezek a jórészt az Országos Tervhivatalban készített számítások a népesség létszámadatainak, valamint az iskolázási, képzési létszámoknak a figyelembevételével — erre legutóbb Timár János értékes tanulmánya* is felhívta a figyelmet — egyben azt is megvilágítják, hogy a következő évtizedekben a már várható (és tervezett) kibocsátás esetén mintegy egyötöddel több főiskolai végzettséggel rendelkező, 50 százalékkal több felsőfokú agrárszakember, több mint egynegyeddal több üzemmérnök nyer képesítést, mint amire a népgazdaság igényt támaszt. Ugyanakkor, a betanítottmunkás-igényeknek csak felét, a segédmunkás-igényeknek alig több mint egytizedét elégíthetnénk ki, miközben a kiképzett szakmunkásoknak várhatóan a fele — a minden területen jelentkező hiány ellenére — „felesleges” lesz, és amint a jelenben is a szakmunkások egyötöde betanított vagy segédmunkásként dolgozik, e területeken helyezkedik majd el.

* Timár János: A köznevelési rendszer távlati fejlesztésének néhány kérdése. Valóság, 1976. 1. szám.

Ezen nem is kicsiny „zavarok” ellenére, a szakmunkások, a középszintű és a felsőfokú képzettséggel rendelkező szakemberek iránt jelentkező gazdasági-társadalmi igényt ki tudjuk elégíteni — legalábbis, ami a különböző képzettségi fokozatok iránt jelentkező absztrakt igényeket illeti, hiszen az oktatás tartalma nyilvánvalóan külön vizsgálandó és értékelendő kérdés.

Már ez a néhány, hosszabb távra szóló munkaerőmérleg-adat is rávilágít azokra a gazdasági meghatározókra, melyek a képzettség és műveltség fejlődési folyamatait — a közoktatási, képzési rendszer keretei révén — befolyásolják.

Gazdaság és műveltség meghatározottsága az oktatási rendszer fejlődési útjában

De — s most forduljunk a történelemhez — hogyan is érvényesült a gazdaság és a műveltség kölcsönös meghatározottsága az európai és a magyar fejlődés elmúlt évszázadában?

A most vizsgált összefüggésben felesleges visszanyúlni a tőkés viszonyok s azon belül is az ipari forradalom nyomán kiépített tömegoktatás kialakulása előtti időszakra. Vizsgálatunk szempontjából elegendő kiindulás, hogy az ipari forradalom előtt, amikor a túlnyomóan mezőgazdasági lakosság a család gyakorlatában sajátította el az élethez szükséges tradicionális szakmai — mezőgazdasági, de bizonyos ipari — és mindennapi gyakorlati társadalmi ismeretek minimumát, amikor a szűk ipari népeesség szakmai képzésének — legalábbis Európa nagy részén és Magyarországon is — merev és szigorú kereteket teremtettek a céhek, a rendkívül szűk egyházi és világi uralkodó-adminisztrációs elit kiképzéséhez elegendő volt az egyetemekre (és egyházi intézményekre) épített elitképzés. A 18. század vége és az I. világháború közötti periódusban azonban nélkülözhetetlenné vált a modern tömegoktatás. Ez alig tett többet ebben az első periódusban, mint hogy — teljesen vagy részlegesen — felszámolta az analfabetizmust. Ha meggondoljuk, hogy a 19. század elején Európa lakosságának még mintegy $\frac{2}{3}$ -a írástudatlan volt, ez nem is kevés, hiszen ha az írni-olvasni tudás és az egyéb elemi ismeretek önmagukban nem jelentenek is sokat, mégis ez teremtett alapot minden további előrehaladáshoz. Mint az egyetemesebbé váló világ újabb gondjai mutatják, ez az alapozás nem is olyan egyszerű, s mint számításokkal is bizonyítani igyekszem, nem is olyan kicsiny „beruházás”.

A 19. századi világ leggazdagabb és legfejlettebb országai közül gyakorlatilag Anglia, Hollandia, Svájc és Németország tudta csak maradéktalanul felszámolni az analfabetizmust és általánossá tenni az alapfokú képzést a 20. század elejéig. (Franciaországban még az iskolaköteles korú lakosság $\frac{1}{6}$ -a, Belgiumban $\frac{1}{5}$ -e, Ausztriában pedig $\frac{1}{4}$ -e maradt írástudatlan.) Ha még a fejlett európai centrum alapfokú iskolázási eredményei is hézagosak voltak századunk elején, az elmaradott európai periféria bizony nem sokat tudott felmutatni. Szerbiában és Romániában a lakosság közel 80 százaléka, az európai Oroszország

lakosságának pedig 70 százaléka még változatlanul írástudatlan volt. Amint azt Csernok Attila, Ehrlich Éva és Szilágyi György legújabb munkája* (melyre a továbbiakban is építünk még) 14 ország adatai alapján kimutatta, a 19. század hetvenes éveiben a legjobb iskolázási arányt (iskolai tanulók az összes népesség százalékában) elért országokhoz képest Ausztria teljesítménye 50 százalékos volt. Ehhez közelített a magyar, valamint kissé elmaradva, a spanyol is. Görögország azonban még 30 százalékot sem ért el, Portugália pedig mindössze 17 százalékos szintet reprezentált. Vagyis az európai Délen, Dél-keleten és Keleten egyaránt csak *elindult* az analfabetizmus felszámolása. A magyarországi eredmények az európai tablóban jó közepes színvonalat tükröznek, közelebbit a fejlettebb országokéhoz, mint az elmaradottakéhoz. Tekintjük át ezt közelebbről.

A kötelező és ingyenes népoktatás bevezetése Mária Terézia Ratio Educationisához nyúl vissza, de a modern tömegoktatás valódi alapjait csak Eötvös József európai színvonalú 1868. évi 38. törvénycikke vetette meg. Igaz, hogy 1869-ben még a tanköteles korú gyermekek fele sem látogatta az iskolákat, és 1870-ben a lakosság mindössze 31 százaléka tudott írni és olvasni, de ezt követően az alfabetizmus fejlődése rohamosan meggyorsult. Az I. világháború előtt csaknem 18 ezer elemi iskolában 44 ezer tanító az iskolaköteles korúak majd 90 százalékát tanította már, és az iskolaköteles korú népesség több mint 2/3-a már tudott írni és olvasni. Az analfabetizmus egyre inkább az idősebb generációkra szorult vissza. A kereső népesség körében még kedvezőbb volt a helyzet, hiszen a gazdaság igényeiből adódóan az iparban foglalkoztatottak között már csupán 12 százalék, a közlekedésben, kereskedelemben és hiteléletben pedig kevesebb mint 10 százalék volt az írástudatlanság aránya. Csupán a mezőgazdaságban található még kedvezőtlenebb körülmények: itt az írástudatlanság aránya megközelítette a 40 százalékot.

Ebből is látható, hogy a lakosság tömegeinek elemi szintű felkészítését célzó népiskolai tömegoktatás elsősorban azt szolgálta, hogy a lakosságot alkalmassá tegye a modern gazdaság gyári, szolgáltatási munkaterületeinek ellátására, illetve az e területeken szükséges szakismertek befogadására.

Ennek megfelelően, az elemi képzés a legnagyobb tömegek számára nemcsak alapozást nyújtott, hanem egyben a képzés egészét, befejezését is. A továbbtanulás csupán kicsiny töredék útja volt. A középfokú iskolázás rendkívül lassan terjedt el, és a világháború előtt is a megfelelő korosztálynak csak 5 százalékát érintette. Ellentétben a tömeges népoktatással, a falu osztatlan, zsúfolt iskoláival, a középiskolák, főleg a gimnáziumok jól felszerelt tanintézményeiben 20 tanuló sem jutott egy osztályteremre, s az egy tanerőre jutó tanulók száma nem haladta meg a 14 főt. Valódi elitképzés volt ez, a kor szintjén magas rendű tantervek alapján, jól képzett tanerőkkel, magas követelményekkel. Az európai színvonalon álló magyar középiskolai rendszer hagyományos latinos képzési struktúrájával természetesen nem volt gazdasági írá-

* Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi György: Infrastruktúra, korok és országok. Kossuth Kiadó, 1975.

nyultságú. A középiskolai végzettségűek elsősorban a közszolgálati területeken, esetleg a kereskedelemben, a bankokban helyezkedtek el, s 15 százalékukat sem találhatjuk az ipar és a mezőgazdaság területén.

E szűk körű középiskolai elitképzés a legszorosabb összefüggésben állt a felsőfokú oktatással, annak előkészítője volt. Az egyetemi oktatás exkluzív jellegére utal, hogy a mintegy 90 ezer középiskolai hallgatóhoz képest is igen kevés, az első világháború előtti csúcsponton is mindössze 14 ezerre emelkedő egyetemi hallgatói létszám inkább az egyetemi oktatás régi középkorig nyúló jellegére utal, semmint a modernizálódó gazdaság és társadalom követelményeit tükrözné. Ezt támasztja alá az egyetemi oktatás rendkívül elmaradott, hagyományos szerkezete is. Századunk elején a magyar egyetemi hallgatók 15 százaléka teológus, 43 százaléka pedig jogász volt. (Maga a „jogász”-kategória, sőt a képzés tartalma korántsem azonosítható a maival.) Az orvos- és gyógyszerész-hallgatók aránya 20 százalék körül mozgott, a mérnökhallgatóké 12 százalékot sem ért el. Az egyetemi végzettségűek rendkívül szűk köre és korszerűtlen képzési struktúrája folytán a felső szintű képzés gazdasági jelentősége elenyésző volt, a termelő ágazatokban foglalkoztatottak körében arányuk százalékosan úgyszólván ki sem fejezhető.

Ezeket az európai mércével mérve tehát jó közepesnek mondható oktatási eredményeket természetesen akkor értékelhetjük csak igazán, ha figyelembe vesszük, hogy Magyarország általános gazdasági-társadalmi fejlettsége — már amennyire az összehasonlítás kvantifikálható — messze elmaradt a „jó közepes” európai átlagtól. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem alapján készített számításaink, valamint a gazdaság és a foglalkoztatottak szerkezetére vonatkozó korábban publikált összehasonlító vizsgálataink megalapozottá teszik a megállapítást: Magyarország a gyenge közepes fejlettség színvonalán állt, vagyis közelebb az elmaradottakhoz, mint a fejlettekhez.

Az oktatási rendszernek a kor követelményeivel mért eredményei tehát bizonyos értelemben meglepőek. Ennek történelmi okai, a monarchiai keretek ebben a vonatkozásban vitathatatlanul inspiratív hatása, Eötvös József személyes teljesítményeinek jelentősége stb. túlzottan szerteágazóak ahhoz, hogy megkíséreljem elemzésüket. Egy tényezőt azonban, éppen a gazdaság oldaláról — mint előre is bocsátottam — mégis kiemelek, s ez a beruházások jelentősége. Ha erre a korszakra általában is elmondható, hogy a gazdaságfejlesztés középpontjában a modern termelés előfeltételeit biztosító háttérágazat (infrastruktúra) kiépítése állt, úgy ez nem csak a közlekedésben vezetett olyan eredményre, hogy a nyugat-európai átlag egyharmada körül mozgó nemzeti jövedelem-szint ellenére a legfejlettebb nyugat-európai szintet nagyjából elérő vasúthálózat épült ki, hanem az oktatási rendszerben is. Ennek megfélelően meglepően nagy oktatási beruházásról adhatunk számot. Az egy tanulóra jutó 1910. évi kiképzési költségen számítva, a dualizmus egész időszakában a lakosság képzésére költött összes közoktatási ráfordítás elérte a 2,5 milliárd koronát. Hogy ez mekkora összeg volt, arra egyértelműen fényt vet, ha hozzáteszem: 1867 és 1913 között az összes *belső* tőkefelhalmozásból ténylegesen a gazdaságba fektetett tőke összege kereken 10 milliárd koronát tett ki, vagyis a képzési „beruházás” egyenértékű volt az összes *belső* forrásokból eredő investáció

összegének mintegy negyedével. E rendkívül magas arány nem is lenne érthető, ha nem vennénk figyelembe, hogy egyrészt ezekben az évtizedekben az összes magyarországi beruházásnak csak 60 százaléka eredt belső forrásokból, míg 40 százalék külföldi tőke volt, másrészt, hogy éppen ezek az évek az iskolahálózat tulajdonképpeni kiépítésének, a tanítóképzés megalapozásának stb. éveit. Mindezekhez járultak azután a nem is túl hosszú időre nyúló kiképzés költségei. Érdeemes megemlíteni, hogy az ilyen módon a lakosság iskolázására fordított „beruházás” csak részlegesen, vált közvetlen termelési hatóerővé, amennyiben a kiképzett emberekben megtestesülő „beruházások” nem egészen $\frac{1}{5}$ -e jutott az iparra, s mintegy $\frac{1}{4}$ -e a mezőgazdaságra. E „beruházási” összegeknek több mint a fele tehát nem közvetlenül a termelési, hanem inkább az adminisztratív, szolgáltatási területeken realizálódott. Közvetve természetesen ez utóbbi területek jelentős része is gazdaságfejlődési tényezőnek tekinthető.

A 20. század elejétől és különösen a két világháború között, az európai oktatási rendszer s ezzel a népesség általános műveltségi színvonala rendkívül nagy előrehaladásról tanúskodott. Ennek gazdasági alapját, igényét elsősorban a nehézipar rohamos térhódítása, az ipar szerkezetében bekövetkező lényeges átalakulás és a gyakran „második ipari forradalomnak” is nevezett hatalmas technikai előrehaladás határozta meg. Ez nem csak azzal járt, hogy a 19. századi vállalati formákat, a kisszerű „tulajdonosi vállalatot” vagy a még mindig egyszerű, alapjában a vállalkozó által irányított „vállalkozói vállalatot” egyre jobban felváltották a modern, hivatásos szakemberek vezetésére bízott „menedzseri vállalatok”, amelyek igen bonyolult szerkezetet öltöttek (a hosszú távú döntések, fejlesztési tervek csakúgy, mint a gyártmányokkal összefüggő kutatások elkülönültek az operatív termelési és termelésirányítási folyamatoktól). Kialakult a nagyszériás tömegtermelés és a mindezzel összefüggő tudományos üzemszervezés.

A fejlett tőkés világban lejátszódó átalakulások sorában a 20. század első felében ugyanakkor nem kisebb szerepet játszott az új, 20. századi háttérágazat kiépítése sem, amit a közlekedésben a vasútkorszakot felváltó automobilizmus, az energiarendszerben a villamosenergia-hálózat kiépítése, a hírközlésben a rádió és a televízió megjelenése fémjelez. Nem feledhetjük azonban el, hogy ezekben az évtizedekben épül ki a modern értelemben vett egészségügy, a tömeges sportolás „infrastruktúrája” stb.

Mindezzel szoros összefüggésben már nem volt elegendő a 19. századra szabott elemi népoktatás, az általános írni-olvasni-számolni tudás alapképzése. Rohamosan terjedt a középfokú képzés, és a század közepére, a II. világháború éveire Nyugat-Európában a megfelelő korosztálynak már $\frac{2}{3}$ -a, $\frac{3}{4}$ -e középfokú végzettséggel rendelkezett. Ezzel a korábbi, az elitképzés részét képező, egyetemet előkészítő képzési forma részben a tömegoktatás meghosszabbításává vált, részben szélesebb „merítést” biztosított az önmagában is jelentősen kibővülő, bár a megfelelő korosztályoknak még csak 3—5 százalékát bekapcsoló felsőoktatásnak, ami most már jóval nagyobb mértékben biztosította a bonyolulttá vált gazdaság irányításához értő műszaki-gazdasági szakembereket.

A fejlett tőkés világban tehát valamiféle második képzési forradalomról beszélhetünk, még akkor is, ha az oktatás tartalmában ez jóval kevésbé jelentkezett, mint kereteinek minden irányú kibővülésében.

Úgy vélem, ezen ponton a magyar oktatásügy fejlődésének egyik ugrópontjához érkeztünk. Egyértelművé válik ez, ha a hazai folyamatokat a fejlett Nyugat-Európában érvényesülő tendenciákkal szembesítjük. Míg az előbbi országokban *minőségi* változás következett be, addig Magyarországon csupán a 19. századra jellemző folyamatoknak — a korábbiaknál jóval lassúbb — *mennyiségi* előrehaladásáról adhatunk számot.

A képzési keretek kibővülésére utal, hogy a két világháború között a tanköteles korosztályoknak már 92 százaléka járt iskolába. Az oktatás körülményei is javultak, a viszonylag jelentősebb iskolaépítési tevékenység nyomán az egy tanteremre jutó tanulók száma 60-ról 40-re csökkent, az egy tanerőre jutó tanulói létszám 80-ról 42-re mérséklődött. Ez azonban nem változtatott azon, hogy az iskolai képzés továbbra is elsősorban a 4—6 elemi osztály elvégzésére korlátozódott. Míg az I. osztályokban általában 200 ezer gyermek kezdte meg tanulmányait a harmincas években, addig a VII—VIII. osztályoknak megfelelő szintű fokozatokban mindössze 35 ezer körüli tanulói létszámokat találhatunk.

A középiskolai oktatásban sincs minőségi fordulat. Igaz, a képzés keretei itt is bővültek, és a megfelelő korosztály 5 százaléka helyett már 10 százaléka járt középiskolába. A képzés jellege azonban mit sem változott, s az sem, hogy továbbra is megmaradt a szűk körű, jól ellátott, magas szintű elitképzés kereteiben.

A közoktatás legfontosabb eredményének tehát ebben az időszakban még mindig az analfabetizmus visszaszorítását tekinthetjük. Az írástudatlanok aránya a lakosság közel $\frac{1}{3}$ -áról 10 százaléka alá szorult, igaz, ez újra is termelődött, hiszen a tankötelesek 8 százaléka ezekben az években sem látogatta az iskolákat.

Az iskolázás közvetlen gazdasági összefüggésére utal, hogy a keresők körében majdnem eltűnnek az írástudatlanok, jelentősebb számban már csak a mezőgazdaságban találhatók, de ott sem haladják meg a keresők 15 százalékát. Hozzátehetjük azonban, hogy a foglalkoztatottak képzettségi szintje a 20. század közepéig is rendkívül alacsony maradt, hiszen ha az analfabéták aránya az összes foglalkoztatottnak már csak alig több mint 3 százalékát tette is ki, további 25 százalék csak I—V. osztályt végzett, és a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségűek aránya megközelítette a foglalkoztatottak 80 százalékát. Az eredmény tehát kétségekívül szerény, és az előrehaladás ezzel nagyjából ki is merült. A középiskolát végzettek aránya a keresők körében még mindig elenyésző maradt, mindössze 3 százalék körül mozgott.

Talán jelentősebb az előrehaladás a felső szintű képzés igényeinek kielégítésében. Ez esetben nem annyira a létszámemelkedés a jelentős, bár az 1930-as évek 15 ezer körül mozgó egyetemi hallgatói létszáma, a lakosság számát is figyelembe véve, jóval több, mint kétszerese az I. világháború előtti aránynak. Mégis, talán fontosabb előrehaladásra utal a képzési szerkezet modernizálódása. A 14 százalék orvos és gyógyszerész mellett már 17 százalék műszaki és közgazdasági tanulmányo-

kat folytat; igaz, a hallgatóknak még mindig közel 40 százaléka teológus és jogász volt. A felső szintű végzettségűek főleg közszolgálati területeken dolgoztak, de már nagyobb számban jelentek meg a közlekedés, a kereskedelem és az ipar területein is. Az egyetemi végzettségűeknek mintegy 13 százaléka az iparban és a mezőgazdaságban dolgozott.

A két világháború között végbement lassú előrehaladás tehát tulajdonképpen nem tartott lépést a kor növekvő képzési követelményeivel, csupán az I. világháború előtti elmaradás egy részének utólagos pótlásához volt elegendő.

A magyar oktatási rendszerben bekövetkezett előrehaladás ellenére, növekvő elmaradás képe rajzolódik ki a felszabadulás idejére. Az ezt követő időszak, vagyis a szocialista átalakulás három évtizede azonban nem csak azt a teendőt fogalmazta meg, hogy pótoljuk a korábbi lemaradásokat. A fejlett gazdasággal rendelkező országok oktatási-műveltségi szintje ugyanis ebben a periódusban ismét korszakos minőségi változásokat mutatott. Az ún. harmadik szektor, a szolgáltatások növekedésének előtérbe kerülése a gazdasági élet egyik legszembetűnőbb jelenségévé vált. A legfejlettebb országokban ez az ágazat szívta fel a beruházások $\frac{2}{3}$ -át, s a II. világháború után az egyetlen olyan ágazat volt, mely — az iparból is elszívva a munkaerőt — lényegesen növelte létszámát. Az oktatás, az egészségügy, a bonyolult-differenciált szolgáltatások, az iparban bekövetkező automatizálási és kompjuterizálási folyamatok, a mezőgazdaság iparrá válásának rohamos előrehaladása a komplex gépesítés-kemizálás-nemesítés és iparszerű állattenyésztés révén, mindez ugrásszerűen növelte a képzettségi szint iránti igényeket. Ez az oktatásra fordított összegek gyors növekedésében is kifejezésre jutott. A fejlett tőkésországok 1950-ben bruttó nemzeti termékük 2—4 százalékát fordították oktatásra, s a rendkívül gyorsan megnövekedett nemzeti termékből 1970-re az oktatási kiadások aránya már 4—8 százalékra ugrott. A középfokú oktatás úgyszólván általánossá válása mellett a legfőbb új minőségi tényező a felsőfokú oktatás tömegessé válása: a megfelelő korosztálynak a II. világháború idején megfigyelhető 3—5 százaléka helyett 10—18 százaléka szerzett felsőfokú képesítést. Hozzá kell tenni, hogy a gazdaság strukturális változásának megfelelően a század első felében előretörő műszaki-jellegű felsőoktatással szemben sajátosan ismét a humán szakok kerültek előtérbe. Nyugat-Európában például már 1955-ben is a felsőfokú oktatási intézményekbe beiratkozott hallgatók $\frac{2}{3}$ -a humán szakot választott, napjainkra ez az arány már a 70 százalékot is meghaladta.

A modern gazdaság igényei mellett természetesen a felszabadulás utáni oktatási fejlődést erőteljesen meghatározták a szocialista átalakulásból következő preferenciák, melyek, többek között, az oktatási rendszert is a szocialista egyenlőségi elv érvényesítésének szolgálatába állították.

A felszabadulást követő első évektől hatalmas lendülettel, úgyszólván egyidejűleg indult meg a sokféle tennivaló megvalósítása. Az Eötvös-féle iskolatörvényhez fogható új rendelkezések a közel évszázados kereteket is átalakították. Mindenekelőtt megszüntették az alapképzés régi, alacsony színvonalú 4—6 osztályos rendszerét és az erre épülő polgári iskolai zsákutcát, s kialakították a 8 osztályos általános

iskola egységes alapképzési rendszerét. A kötelező népoktatás kereteit az iskolaköteles korú fiatalság tulajdonképpen csak ezekben az évtizedekben tudta valóban kihasználni és kitölteni. A számszerű fejlődés legfőbb elemeként emelhetjük ki, hogy a tanköteles korosztályoknak már úgyszólván az egésze részt vett az oktatásban, s ami még lényegesebb előrehaladásra utal: mind többen végzik el az általános iskola nyolc osztályát. A hatvanas évek végén a nyolcadik osztályt elvégzett 180 ezer tanuló már megközelítette az első osztályba lépők számát.

E történelmi előrehaladás összekapcsolódott a képzés lényeges tartalmi fejlődésével. Míg a korábbi elemi iskolában alig lehetett többről szó, mint az írás-olvasás-számolás alapjainak elsajátításáról s a legminimálisabb egyéb alapismeretek megszerzéséről, a nyolcosztályos általános iskola a modern tudományos világkép alapjait nyújtja. Ehhez az oktatás feltételei is javultak a közel háromszorosra emelkedő tanerői létszámmal; az egy tanerőre jutó tanulók száma a felszabadulás utáni évtizedekben felére csökkent. Az iskolák zsúfoltsága azonban sajnos nem mérséklődött, s még az 1968/69-es tanévben is eggyel több tanuló jutott egy osztályra, mint 1930/31-ben. Az osztatlan iskola azonban eltűnően van. Míg 20 évvel ezelőtt is a tanulók több mint egynegyede járt osztatlan vagy részben osztatlan iskolába, addig ma már csak mintegy $\frac{1}{7}$ -ük tanul ilyen formában.

Mindennek nyomán a kereső népesség iskolázottsága ugrásszerűen emelkedett. Az írástudatlanok aránya 1 százalék alá szorult, és az 1970. évi népszámlálás adatai szerint a mindössze 1—5 általános iskolai osztályt végzettekkel együtt is csak az összes keresők $\frac{1}{10}$ -ét érték el. Igaz, hogy a többieknek több mint $\frac{1}{4}$ -e csak a VI—VII. osztályig jutott el, de közel 40 százalék már nyolcosztályos végzettséggel rendelkezik. Ez kétségtelenül fordulatra utal a régi elmaradások behozása tekintetében.

Hasonlóan nagy horderejű változás a középfokú oktatás tömegessé válása is. Már az előző adatok is mutatják, hogy a keresők viszonylag milyen nagy hányada rendelkezik az általános iskolánál magasabb végzettséggel.

A megfelelő korosztály mintegy 10 százalékát bevonó középfokú elitképzés helyett 1960-ra már a korosztályok $\frac{1}{3}$ -a tanult középiskolákban. (Talán éppen ez a rohamos fejlődés szolgált alapul 1961-ben olyan döntésekhez, amelyek a kötelező középiskolai képzés bevezetését deklarálták, és egyben az iskolás korhatárt azonnal 16 évre emelték.) Az időközben eltelt másfél évtized azonban, sajnos, nem jelentette e tendenciák folytatását, hiszen 1970-ben a megfelelő korosztályoknak már csak alig több mint $\frac{1}{4}$ -e, 1974-ben 23,6 százaléka tanult középiskolában.

A középfokú oktatás eleinte gyors terjedése, tömegessé válási folyamata minden esetre feltörte e képzési forma korábbi elit jellegét. Ezt a képzés iránya és tartalma is erőteljesen dokumentálja. Az ötvenes években a középiskolai képzés terjedése még elsősorban a hagyományos gimnáziumi formára épült. Sőt, az ebben az iskolatípusban tanulók aránya emelkedett is. 1955-ben az összes középiskolás 60 százaléka, 1960-ban több mint 70 százaléka gimnáziumokban tanult. Mivel a gimnáziumok tanterve a különféle változtatások ellenére is alapjában a hagyományos műveltségstruktúrát képviselte, az általános alapozás-

sal tulajdonképpen továbbképzés-előkészítő jellegű maradt. A már említett 1961. évi iskolai reform nemcsak általánossá akarta tenni a középiskolai képzést, hanem szerkezetét és tartalmát is alaposan meg akarta változtatni. Ezt szolgálta a gyakorlattal és a szakmatanulással való kapcsolat megteremtésére irányuló törekvés, az ún. 5+1-es oktatási rendszer bevezetése és a különböző típusú szakközépiskolák előtérbe állítása. A gyakorlattal való kapcsolat, az általános képzés és a szakmatanulás koncepciója ugyan megghiúsult az anyagi feltételek hiányában (nem álltak rendelkezésre iskolai tanműhelyek, szakoktatók, felszerelések, sőt a középiskolák általános felszereltsége és ellátottsága is hanyatlott, a harmincas évekhez képest nőtt az egy tanteremre és egy tanteremre jutó tanulók száma stb.), a középfokú képzés szerkezetében azonban valóban hatalmas átalakulás indult meg és van változatlanul folyamatban. Ennek legfőbb mozzanataként a gimnáziumban tanulók arányának állandó csökkenése figyelhető meg: a gimnáziumi tanulók aránya az 1960. évi több mint 70 százalékról 1965-re már csak 62, 1970-re 53, 1974-re alig több mint 48 százalékra csökkent a középiskolások között, míg a különböző szakközépiskolákban tanulók aránya 30 százalékról közel 52 százalékra ugrott. A szakközépiskolák erőteljesen szakmatanulásra orientált iskolák, melyekben az általános képzés szűk keretek közé szorul, s bár formailag és deklaráltan egyenlő lehetőséget biztosítanak minden továbbtanulási irányban, a valóságban ez csak kevesek számára járható út. Egyet kell érteni azzal a megállapítással, hogy ez esetben nem az *egységes* iskolarendszer fontos intézményéről, hanem sokkal inkább a régi népiskolai tömegoktatás valamelyes szakmaorientált meghosszabbításáról van szó. De csakis ebben a folyamatban értelmezhető az előbb már említett jelenség: a középiskolai tanulók arányának a hatvanas évek második felétől megindult csökkenése, közel $\frac{1}{3}$ -ról $\frac{1}{4}$ alá szorulása a megfelelő korosztályokban. Ezzel a tendenciával egyidejűleg ugyanis az általános iskolai képzést követő szakmunkás-képzés rohamos bővülése volt megfigyelhető. 1949-ben a megfelelő korosztálynak még csak 8 százaléka volt szakmunkástanuló, a hetvenes évekre ez a korosztály $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$ közötti szintre emelkedett. A középfokú oktatásnak ebben a formájában, bár van bizonyos általános képzés, értelemszerűen a szakmatanulás dominál.

Végül rendkívül meglepő és sajátos jelenséget észlelhetünk: bár az egységes, zsákutcákat kizáró iskolarendszer megteremtésének és a minél tömegesebb, sőt általános középfokú képzés bevezetésének törekvése elvezetett odáig, hogy az 1940-es kereken 20 százalék helyett napjainkra a megfelelő 15—19 év közötti korosztály 45—50 százaléka továbbtanul, ez a nagy jelentőségű tömegesedés sem változtatott azon, hogy végül is a továbbtanulási előkészítés, az általános alapozást és nem közvetlen szakmatanulást szolgáló iskolázás, ami leginkább a gimnáziumokban valósul meg, úgyszólván változatlan keretek között, a korosztály 10 százaléka körül mozgó, vagyis a felszabadulás előtti középiskolai arányt konzerváló elitképzésként különül el.

Ennek ellenére, a felsőfokú képzés maga is jelentős előrehaladást tett a tömegessé válás útján. Ez már a létszámból is kitűnik. 1900-ban és 1920-ban egyaránt kereken 10 ezren, 1938-ban 11 ezren tanultak felsőfokú intézményekben. Ez a létszám már 1949-re megkétszerező-

dött, 1960-ra ismét, 1974-re pedig ez utóbbihoz képest is kétszeresére ugrott: a felsőfokú intézmények hallgatóinak száma napjainkban meghaladja a 100 ezer főt. A leggyorsabb számszerű növekedést tehát éppen a felső oktatásban tapasztalhatjuk. Ennek ellenére, a megfelelő korcsoportokat figyelembe véve, a korosztálynak csak nem egészen 7 százaléka részesül felsőfokú oktatásban, ami ugyan jóval magasabb a korábnál, sőt megközelíti a felszabadulás előtti érettségizők arányát, de mégis nagyságrendileg alacsonyabb az európai szintnél. Az észak-európai 16—18 százalékos és a nyugat-európai 10—16 százalék közötti arányt az óriási hátránnyal indult szocialista országok is megközelítették a maguk 10—15 százalékos körüli felsőoktatási arányával. A különleges képzési preferenciát érvényesítő Kuba 100 ezer lakosra jutó egyetemi hallgatói létszáma — anélkül, hogy a munkaiskola tartalmi problémáiba ezúttal belebocsátkoznék — már elérte a magyar szintet, s mivel dinamikus fejlődésben van, előreláthatóan 5—8 éven belül jelentősen, közel kétszeresen túl is szárnyalja majd azt.

Ugyanakkor a felsőszintű oktatás szerkezete teljesen átalakult. A jogászok és a teológusok 40 százalékos s a műszaki, közgazdasági tanulmányokat folytatók 20 százalékos részesedésével szemben gyökeresen megváltozott képet mutat, hogy az előbbi szakmák részesedése 1974-ben alig haladta meg a 4 százalékos, míg a műszaki, mezőgazdasági és közgazdasági képzésben részesülők teszik ki a felsőoktatásban tanulóknak több mint a felét. Meg kell azonban jegyezni, hogy a közgazdasági képzés *arányai* a felszabadulás előtti 8 százalékkal szemben nem mutatnak lényeges eltolódást (1965 és 1975 között 8—10 százalék között mozogtak). A nagy előretörés tehát a műszaki-mezőgazdasági képzésben következett be. Ez a folyamat nagyjából a 20. század első felének nyugat-európai tendenciáira utal, s — érdemes felfigyelni rá — eléggé ellentétes a 20. század második felében kibontakozott folyamatokkal, amelyekre mint említettem, a szélesebb értelemben vett humán szakok előretörése a jellemző. Míg a magas gazdasági fejlettségi szinten álló országokban a felsőoktatásban 70 százalék fölé emelkedett a bölcsészek, jogászok, pedagógusok és közgazdászok aránya, addig Magyarországon az ezeken a szakokon tanulók — a pedagógusképzők adatait is figyelembe véve — csak a főiskolások és egyetemisták 40 százalékát érik el, az óvónő és tanítóképzők nélkül pedig csak 30 százalék körül mozognak.

Ez utóbbi jelenségek (melyekre a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottságának Nemzetközi Összehasonlító Tervezési Munkacsoportja „A felsőoktatás fejlődése és ágazati struktúrájának alakulása nemzetközi összehasonlításban” című 1972-ben készített tanulmányában hívta fel a figyelmet) mind a felsőoktatás létszámadatait, mind szerkezetét tekintve önmagukban is felvetik a további elemzések, vizsgálatok szükségességét. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy elhibázott volna minden olyan összehasonlítás, amely két *különböző* gazdasági fejlődési stádiumban levő országot vagy régiót mechanikusan egybevetve von le következtetést. Mint már utaltam rá, a gazdasági fejlődés meghatározott szakaszában természetesen kerül előtérbe a mérnökök és agrármérnökök tömeges képzése. Nyilvánvalóan ez sem kapcsolhatja azonban ki a szocialista preferenciaelvek érvényesítésére való törekvést, ami-

nek az ember szellemi és fizikai állapotával való különleges törődésben, az ennek megfelelő szakemberek képzésének preferálásában is érvényesülnie kell. Ez azonban a legkevésbé sem egyszerűen oktatáspolitikai elhatározás, hanem csakis együttes gazdaság- és oktatáspolitikai döntés lehet. Ha például megfelelő kórház- és iskolaépítés nélkül növelnénk az orvos- és tanárképzés arányait (mert az 1974. évi orvos- és gyógyszerész-hallgatói arány az összes felsőoktatási létszám 8 százalékaival a lényeges — mintegy négyszeres, illetve kétszeres — mennyiségi növekedés ellenére is elmarad az 1940-es, illetve 1950-es 12—14 százalékos arány mögött), akkor nyilvánvalóan feleslegét képeznénk. Tehát felsőoktatásunk szerkezeti fejlődési tendenciái lényeges korszerűsödést mutattak a 20. század első fele *akkor* elmaradt folyamatainak pótlása tekintetében, de nem tudták követni a század második felének tendenciáit, akkor ez elválaszthatatlan attól a gazdasági stratégiától, mely a növekedés különlegesen gyors ütemével (elsősorban az iparosítás révén) törekedett a viszonylagos elmaradás felszámolására, és ehhez elsősorban a korábban kiépített háttérágazat (infrastruktúra) kereteit igyekezett maximálisan kihasználni. Fejlődésünk mai szakaszán azonban a gazdasági és társadalmi igények már másként jelentkeznek. A termelő és az ún. nem termelő ágazatok fejlődése közötti különbségekből eredő konfliktusok, a háttérágazat legkülönbözőbb területeinek (hírközlés, közlekedés, egészségügy, oktatás) elmaradása nyilvánvalóan a gazdaság további fejlődésének fékjavé válik. Miközben a gazdasági fejlettség magasabb osztályába lépünk, nem tartósíthatjuk a fejlesztés korábbi szakaszainak arányait. Márpedig az elmúlt másfél évtizedben és a most következő években, vagyis a hatvanas évek elejétől 1980-ig a nem termelő ágazatokra fordított beruházások aránya változatlanul 37—38 százalék között mozgott, illetve mozog. Számításba kell vennünk, hogy az egészen más szintet jelentett másfél évtizeddel ezelőtt, és mást a jelenben vagy a közeljövőben elért fejlettségünk esetében. Számításba kell vennünk, hogy nagyjából ezen a fejlettségi szinten indult meg — az eddigi történelmi példák szerint — a nem termelő ágazatok fejlesztésének felgyorsulási folyamata, amely a legfejlettebb gazdaságok esetében a beruházások $\frac{2}{3}$ -át is igénybe vette. (Csakis ebben az összefüggésben érthető a humán ágazatok 70 százalék körüli aránya a felsőoktatásban.)

Mindezekből nyilvánvalóvá válik, hogy ha a képzési folyamatokat a *jövő* szempontjából elemezzük, és a most következő években és évtizedekben egy Eötvös-féle vagy felszabadulás utáni horderejű oktatási reformot készítünk elő, akkor a gazdaságban és az oktatásban egyaránt számolnunk kell lényeges szerkezeti változásokkal, századunk második felének utat törő igényeivel, melyek egyben mind jobban kibontakoztathatják szocialista preferenciáinkat is.

Ha a jelenben érvényesülő és a jövőbe futó történelmi tendenciák, érthetően, lekötik is a történész figyelmét, az utolsó kérdéskörre való áttérés előtt hadd szögezzem le, hogy a szocialista átalakulás időszakában elért gazdasági fejlődésnek, ellentmondásaival együtt is, hatalmas tényezője volt a képzés területén megtett fejlődés, amely a hetvenes évekre tömegméretekben emelte magasabbra a lakosság és a foglalkoztatottak képzettségi-műveltségi szintjét. Csupán a legutóbbi negyedszázadban 10—12 százalékról a foglalkoztatottak mintegy $\frac{1}{4}$ -ére emelkedett azok-

nak az aránya, akik több mint 8 osztályos iskolai végzettséggel rendelkeznek. A most élő generációk kiképzésébe fektetett költségek — az 1960. évi kiképzési költségeken és az akkori szinthez viszonyítva — az egész népgazdaság generációk sora által megteremtett állóalapjai értékének mintegy 10—15 százalékaival érnek fel, a gazdaság vezető ágazatában, az iparban dolgozók képzésébe fektetett összegek pedig akkorák, mint a hatalmasra növelt ipari állóalapok értékének $\frac{1}{5}$ -e, $\frac{1}{4}$ -e. E számítások, minden korlátozottságukat s talán inkább becslés jellegüket hangsúlyozva is, nyilvánvalóan utalnak az oktatási tényezőnek, a műveltségi-képzettségi szint emelkedésének rendkívüli jelentőségére legközvetlenebb múltunkban.

A társadalomtudományok helye és szerepe

Gazdaság és műveltség összefüggésének eddigi tárgyalása során is szó esett már — ha csak érintőlegesen is — a műveltség tartalmáról. A továbbiakban most ezt a kérdést állítom középpontba. Témám önkéntes korlátozásának megfelelően mellőzöm azonban a műveltség korszerű szerkezetéről évek óta folyó viták eredményeinek reprodukálását, a természettudományos oktatás jelentőségének, a műszaki-gyakorlati ismeretek szerepének, a fizikai készségek fejlesztésének, általában a sokféle képesség egységének hangsúlyozását. A műveltségszerkezetben — természetesen továbbra is az oktatásra egyszerűsítve és szűkítve a vizsgálatot — ezúttal kizárólag a *társadalomtudományok* helyével foglalkozom.

Már az eddig elmondottakból is kitűnhetett, mennyire ellentmondásos kép tárul fel a vizsgálódó előtt. Két, látszólag egymásnak élesen ellentmondó tendencia rajzolódik ugyanis ki mind a történeti folyamatokban, mind azok jelenbe és jövőbe nyúló folytatásában. Az egyik fontos jelenség kétségtelenül a társadalomtudományok képzési szerepének kiszélesedése. A kezdetleges, 4—6 osztályos alapfokú képzés esetében még egyáltalán nem lehet társadalomtudományi alapképzésről beszélni. Amint az oktatás kibővült, általánossá vált a 8 osztályos képzés, már a társadalmi ismeretek viszonylag szélesebb alapozása valósult meg. A középfokú képzés különböző formáinak tömegessé válásával további előrehaladást tapasztalhattunk, akkor is, ha a társadalomtudományi ismeretanyag a szakközépiskolákban és különösen a szakmunkásképzésben csupán igen szerény szerepet játszik. Csakhogy ez a folyamat mégis azt a sajátosságot mutatta, amiről korábban azt a minősítést idéztem, hogy az alulról kiépített és folytonosan tovább és tovább hosszabbított népi iskolai képzés egyre inkább magában foglalta az általános műveltségi ismeretek bizonyos elemeit is. Ez egyébként elengedhetetlen volt abból a szempontból is, hogy az iskolai zsákutcák még formailag sem küszöbölhetők ki, ha a különböző iskolatípusok nem adnak legalább bizonyos minimumot az általános műveltségi ismeretanyagból, mivel a magas szintű szakmai tudás szorosan összekapcsolódik ezekkel, s megszerzésük, vagyis a „továbbtanulásnak” előfeltétele az általános műveltség bizonyos szintjének birtoklása, beleértve a társadalmi ismereteket is.

Ugyanakkor azonban a társadalomtudományok körébe tartozó ismeretek zöme hagyományosan „általános műveltségként”, magas szintű kultúraként szerepelt az oktatásban. Ezért, bármennyire kiszélesedett is szerepük az előbb említett oktatási formákban, komoly súlyuk csak az általánosan képző iskolákban, vagyis a tisztán (egyetemi) továbbtanulást előkészítő képzésben van. Éppen ezért, az elmúlt évtizedekben, különösen az 1960-as évektől kezdve, a társadalomtudományok iskolai közvetítésének visszaszorulási folyamatai is kibontakoztak. Ez már a korábban idézett adatokból is kirajzolódik. Miközben a középfokú képzés gyors bővülésnek indult, az általánosan képző iskolatípus, a gimnázium szerepe, részesedése állandóan csökkent, és alig van év, amelyben ne hallhatnánk újabb és újabb gimnáziumok bezárásáról. És itt sietve jegyzem meg: a társadalomtudományi jellegű oktatás még az általánosan képző gimnáziumokban is rendkívül szerény, az idevágó tárgyakat, sőt tárgyrészleteket (például a földrajz tantárgyban foglalt társadalomtudományi elemeket) is figyelembe véve, az összes óraszámnak csak 12—14 százalékát teszi ki. (Ma már eltűnőben van az a szemlélet, amely ellen 1—2 évvel ezelőtt még az Akadémia közoktatási reformot előkészítő bizottságában is szót kellett emelni, hogy tudniillik mindazt, ami nem természettudomány, hanem úgynevezett humán tárgy, ide értve a nyelvi és esztétikai képzést szolgáló tárgyakat, társadalomtudományként tartották nyilván, s ennek alapján legbuzgóbb természettudós kollégáink néha a társadalomtudományi képzés rovására kértek nagyobb teret.) A szakmára orientált képzési intézményekben még kedvezőtlenebb a helyzet. Ha túlterhelést, oktatási zsúfoltságot, túl nagy óraszámokat akartak és akarnak — joggal — csökkenteni, úgyszólván magától értetődően nyirbálják, korlátozzák a „díszítő” elemként, ünnepnapi tudásként, fogalmazzuk élesen: kicsit talán feleslegesként kezelt társadalomtudományi képzési kereteket. Ha az érettségi nem minden tárgyból kötelező, akkor elsőként a történelem akad fenn a rostán; ha az óraszám magas, akkor — például a szakközépiskolákban — a négy évi 8 órás tantervi keretből a történelmet szorítják 5 órára, mégpedig úgy, hogy éppen az utolsó évben már nem is oktatják a tárgyat. (Ezt 1978-tól tervezik életbe léptetni.)

S ha az iskolai rendszerünkben megbúvó elitizmus ellen, a rejtetten élő kettős iskolarendszeri maradványok ellen, a szocialista iskolarendszer mélyebb demokratizálódásáért, tartalmi egységességéért lépünk fel, akkor — a legjobb szándéktól vezérelve is — a már-már felesleges ünnepi díszítményként kezelt képzési területek kezdenek egyre zavaróbbá válni. Ezt a kritikát tartalmazza még az olyan *elvi* állásfoglalások is, mint például Ferge Zsuzsáé, aki — ha jól értelmezem — a magas szakmai tudás és az ún. ünnepnapi tudás összekapcsolódásában mintha *első-sorban* társadalmi-oktatási elitizmust érezne, az osztálytársadalmakból visszamaradt belső, oktatástartalmi diszkriminációs elemeket, a kettős iskolarendszer maradványait fenntartó tényezőt. De vajon az „ünnepnapi tudásnak”, az általános műveltségi szint emelésének és ezen belül a gyakorlati-szakmai feladatok szempontjából talán feleslegesnek tartott ismeretanyagok milyen szerepe van a mai gazdasági-társadalmi közegben, a mai — sokszor elmondjuk — gyorsan avuló praktikus, szakmai ismeretek későbbi megújítási képességében, egyszerűen az önfejlesztő

továbbtanulási *készségek* kifejlesztésében? Ugyanezt a kritikát tartalmazza az olyan *gyakorlati* intézkedések is, amelyek a felsőfokú szakmai képzés szempontjából nem tekintik előfeltételnek az „ünnepi díszítő elemek” elsajátítását, ezek sorában a társadalomtudományok iskolai oktatásának zömét, és a szakmunkások számára elvileg is, gyakorlatilag is lehetségesnek nyilvánítják a középiskolai végzettség nélküli egyetemi továbbtanulást.

Mindezek a tendenciák, de hadd utaljak vissza olyanokra is, mint a felsőoktatás műszakiismeret-centrikus szerkezeti egyoldalúságai vagy a középfokú iskolai hálózat csendes, nagyobb reform nélküli, de állandó és radikális átalakulása a szakmai jellegű képzés előtérbe állítása jegyében, a társadalomtudományi képzési elemek említett kiszélesedése ellenére, a társadalomtudományi ismeretek lényegi háttérbe szorulásának erőteljes folyamataira utalnak.

Elfogadható, ösztársadalmi szempontból méltányolható jelenséggel állunk-e szemben, amit fájdalommal ugyan, de mégis tudomásul kell vennünk? A pedagógiai nyelvben azt hiszem „sugalmazó”-nak nevezett kérdés magában rejti a választ is. Semmiképpen sem! Mégpedig nemcsak azért, mert a társadalomban való tájékozódás, a világnézeti szilárdság és a társadalmi cselekvési képesség, a tudományos nemzetfogalom, a racionálisan is megalapozott patriotizmus, a népek és nemzetek összetartozása, a tudományos világképpel megalapozott nemzetköziség igénylése, a nacionalizmus elvetése, mindez egyszerűen komolytalan követelmény lenne megfelelő társadalomtudományi műveltség nélkül. Nem is csak azért, mert a társadalomtudományi képzés, a társadalmi ismeretek gyengesége esetén bizonytalan bázisra helyeznénk az egyéniség fejlesztésének, választási szabadságának, magasabb kultúrszintre emelkedésének, a szabad idő értékes-okos felhasználásának, a tartalmas életforma kialakításának minden lehetőségét. Nem is csak azért, mert társadalomtudományi képzés nélkül lehetetlen lenne a szilárd és tartós képzési-műveltségi alapok lerakása. E műveltségi alapok látszólag kétségkívül „öncélúak”, nem térülnek meg egy ügyes szakmai fogás termelékenységét növelő hatásában, a tartozik és követel oldal világos megkülönböztetésének biztos könyvelői ismeretében. De vajon roboghat-e a 200 km-es sebességre képes gyorsvonat régi vasúti alépítményen, új, szilárdabb alapok nélkül? Vagy kétségbe vonható-e a ház alapozásának gyakorlati haszna, mondjuk szembeállítva egy lakás oldal- és közfalainak, a konyhába és fürdőszobába beépített szerelvényeinek *közvetlen* hasznosságával, mivel ez utóbbiak teszik lakhatóvá, használhatóvá a lakást?

Ezekről, bár önmagukban is elegendő érvet adnának, mint sokszor vitatott és nyilvánvalónak tekintett összefüggésekről nem is szólok, amikor a társadalomtudományi képzés jelentőségét hangsúlyozni akarom.

A gazdaság és műveltség összefüggésében most inkább azt emelem ki, hogy a társadalmi ismeretek nélkülözhetetlenek a tömegek részvételét igénylő mindennapi cselekvéshez, a munkahelyi demokrácia gyakorlati megfogalmazott igényének realizálásához, a mindennapokat átható gazdaság megértéséhez, a társadalmi döntésekben való valóságos részvételhez. (Ha csak nem akarjuk szűk kör monopóliumaként fenntar-

tani az ilyen kérdésekben való eligazodást.) És ezen a ponton a társadalmi ismeretek általános, „díszítő” műveltségi elemből kezdenek nagyon is gyakorlati jelentőségű ismeretté válni. A közgazdaságtan ugyanúgy kezd termelőerővé válni, mint a technika és a mögötte álló természettudomány. Talán hibásan szembeállító és túlzó is, de e felismerésre jól utal a New Statesman 1976. január 23-i száma, amikor a közgazdaságtudomány mai bizonytalankodásairól írva, eddigi teljesítményeiről megállapítja: „A teljes foglalkoztatottság fenntartása és a vele járó gazdasági növekedés egészen a legutóbbi időkig kétségtelenül nagyobb mértékben járult hozzá az emberiség jólétéhez, mint a természettudósok és technikusok összes háború utáni fölfedezése együttvéve”. Számunkra ez kevésbé meglepő, mert a marxizmusnak mindig is fontos tétele volt a termelőerők és a termelési viszonyok közötti kölcsönhatás s azon belül a termelési viszonyok gazdaságfejlődést meghatározó szerepe. Nemcsak teória, de valóság, hogy a tervezés mint a termelési viszonyok fontos eleme milyen döntő „termelőerővé” vált a Szovjetunió fejlődésének elmúlt félévszázadában és a többi szocialista ország gazdaságában. Nemcsak teória, de valóság, hogy a termelési viszonyok fejlesztése, például a tervezési-irányítási rendszer tökéletesítését célzó reform útján, hogyan vált maga is növekedést tápláló termelőerővé.

A példát azért vettem erről a területről, mert igen alkalmas annak megvilágítására is, hogy a termelési viszonyok tudatos fejlesztése nem egyszerűen közgazdasági feladat. Egy-egy közgazdasági lépés tucatnyi társadalmi összefüggésben jelentkezik, s a közgazdaságilag „önmagában” jó társadalmilag visszájára fordulhat. Ezt csakis a társadalmi-politikai összefüggések alapos szociológiai, filozófiai elemzése, a történeti folyamatok pontos felmérése és nem utolsósorban a szociálpszichológiai hatások figyelembevétele ellensúlyozhatja.

Ha tehát azt mondjuk, hogy a társadalomtudomány is termelőerővé válik, akkor ez korántsem a társadalomtudomány egyik vagy másik ágára igaz, hanem a társadalomtudomány egészére és csakis arra!

A gazdaság mai fejlett, bonyolult rendszerében, amelyen belül a szolgáltatási szektorok jelentősége egyre inkább előtérbe kerül, amikor a termelés folyamata és irányítása egyre komplikáltabbá válik, s amikor a technika hasznosítása éppen fejlődési gyorsasága révén folyamatos társadalmi elemzéseket követel, az új és új helyzetek, a tennivalók társadalmi követelményeinek meghatározását igényli, a társadalomtudományok számára is mindennapian érezhető igazsággá vált a baconi felismerés, amit ő a maga korában még csak a természettudományok összefüggésében fogalmazott meg: „Ne a tudás kedvéért tudjunk, hanem hogy cselekedhessünk”, s ezért „... minden tudományt vissza kell tudn. vezetni a hasznosságra és a cselekvésre”. De a szemlélődő arisztotelész: tudáseszmenyt, mely a társadalomtudományokat az újkorig végig kísérte, már Marx meghaladta, amikor a baconi igazságot a társadalommal foglalkozó tudományokra is kiindulásnak tekintette: nem az a feladat, hogy csak magyarázzuk a világot, hanem hogy megváltoztassuk. fogalmazta meg híres Feuerbach-téziseiben. S a gyakorlatilag hasznos- a valóságot közvetlenül befolyásoló társadalomtudomány igénye a leg: utóbbi évszázadban ugrásszerűen nőtt. Áthatja a mindennapokat. A m: esetünkben rendkívül plasztikusan tükrözi azt az MSZMP 1969-ber:

kiadott tudománypolitikai határozata, amely a társadalomtudományok esetében „egyik legfontosabb” kérdésként éppen a politika és a tudomány kapcsolatát jelölte meg a „gyakorlati következtetések érvényre jutásában”. Gunnar Myrdal fogalmazásában: a kor várja a gyakorlati feladatok megoldásában való közreműködést.* Az orvostudomány már régen kitermelte a terápiát, a természettudományok pedig a technikát, mivel ilyen feladatokat, igényeket régen megfogalmaztak velük szemben. „De egyetlen társadalomtudomány sem lett terápiikus, mint az orvostudomány, s nem is változott technikává, mint a természettudományok. A körülmények miatt ez érthető. A társadalomtudósokat nem kérték fel gyakorlati feladatok végrehajtására.” Most azonban, amikor világszerte jelentkezik ez az igény, és a kormányok megrendeléseket adnak, a társadalomtudományok — melyek természetesen eddig is nagy közvetett hatással voltak a társadalmi-gazdasági fejlődésre — maguk is kénytelenek eljutni a „terápiához” és a „technikához”.

Hadd idézzem tovább e kiválóan megfogalmazott gondolatokat: „A ma és még inkább a holnap integrált és tervezett társadalmát nemcsak igényt fog támasztani a tervezés funkcióiban a társadalomtudósok iránt, hanem a társadalomtudományokat is sokkal inkább a társadalmi folyamatok empirikus megfigyelésére fogja alapozni, és intenzívebben rá fogja kényszeríteni a társadalmi viszonyok elemzésére.

A társadalomtudósok gyakorlati feladatokra való növekvő felhasználásának egyik egészséges hatása a számos tradicionális diszciplína között fennálló határvonal fokozatos lerombolása lesz.”

„Ennek igazsága akkor érezhető legerőteljesebben, ha azt kívánják tőlünk, hogy olyan gyakorlati problémákat oldjunk meg, melyek természetesen soha nem rendeződtek el a tradicionális tudományos formuláknak és diszciplínáknak megfelelően...” „Tradicionális akadémikus diszciplínáinkban sok volt és még most is sok az intellektuális betenyészet. A gyakorlati feladatokkal való szembesítés, együttműködés más diszciplínák tudásaival és a régi határvonalak állandó áthágása mindnyájunkat új eszmékkel fog ellátni. Ez a körülmény arra fog készíteni bennünket, hogy összekapcsoljuk a részt az egésszel, és a tudományos gondolatot az egész területen gyümölcsöztessük.”

Mindaz azonban — végezetül — elvezet egy további kérdés megfogalmazásához. Nem elég ugyanis azt kérdeznünk: vajon lehet-e, szabad-e elegendő társadalomtudományi képzés nélkül útra bocsátani az iskolákból az új nemzedéket. A magunk számára legalább ennyire fontos az is: lehet-e, szabad-e a társadalomtudományok iskolai oktatását azokra a keretekre korlátozni, melyek sajátos okok és körülmények között történelmileg kialakultak és — gyakorlatilag — napjainkig konzerválódtak.

Mindazokra a feladatokra ugyanis, amelyekről inkább csak utalás-szerűen ejtettem szót, nem lehet felkészíteni a régi értelmű társadalomtudományi képzéssel, amely megrekedt az irodalomtörténet, a múlt korokra koncentráló erőteljesen lexikális és politikatörténet-centrikus történettudomány szűk falai között.

* G. Myrdal: Érték a társadalomtudományban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 132–134. l.

A társadalomtudományi képzésre tehát nem csak nagyobb szükség van oktatási rendszerünkben, nem csak elfogadhatatlan képzési kereteink zsugorítása, de ugyanilyen szükséges belső tartalmi megújítása is! A társadalomtudósok erre a felismerésre — már akik egyáltalán eljutottak idáig — egyelőre többféle megoldási választ fogalmaztak meg. Vannak, akik a társadalomtudományi képzést úgy kívánják megújítani, hogy újabb, eddig hiányzó diszciplínák vagy diszciplínacsoportok beiktatását javasolják. A legfőbb rendező elveket ehhez abban jelölik meg, hogy *kétféle* társadalomtudományról beszélnek, s új kategóriaként a „szűkebb értelemben vett társadalomtudományok” fogalmát iktatják be. Hadd idézzem erre az Akadémia jubileumi közgyűlésén a Gazdaság- és Jogtudományi Osztályon tartott előadásából Szalai Sándor álláspontját, melyet bevezető szavai igen világosan megfogalmaznak: „Társadalomtudományokon a következőkben a szűkebb értelemben vett társadalomtudományokat fogjuk érteni. Aligha vonható kétségbe, hogy éppen korunkban például a közgazdaságtudománynak, az állam és jogtudománynak, a szociológiának, a demográfiának s általában a szűkebb értelemben vett társadalomtudományoknak *más* a konkrét társadalmi praxissal való kapcsolata, mint — mondjuk — az ontológiának, az esztétikának, a nyelvtudománynak, a történettudománynak, a régészetnek vagy az irodalom- és művészettörténetnek.”* Mások társadalomtudományi „hardware”-ről és „software”-ről, „kemény” és „puha” társadalomtudományokról beszélnek a közvetlen társadalmi gyakorlattal való kapcsolódás választóvizével különítve el a társadalomtudományi ágakat. S ezen az alapon a hagyományos (vagy „puha”) társadalomtudományi ismeretek mellé az új stúdiumba szervezett „szűkebb értelemben vett” (vagy „kemény”) társadalomtudományi képzés bevezetését javasolják. Igaz, olyan rendező elvet is megfogalmaztak, hogy a tömeges jelenségeket és folyamatokat vizsgáló társadalomtudományi ismereteket az oktatásban ki kell egészíteni az *egyénre* orientált társadalmi ismeretekkel.

Ezek az álláspontok azonban komoly elvi, módszertani és gyakorlati buktatókat rejtenek magukban. *Elvileg* azt tartom leginkább elhibáztottnak, hogy szétválasztanak szétválaszthatatlant, hogy például elkülönítenek a társadalomra vonatkozó, mondjuk így, szociológiai, jogi ismereteket a történelmi folyamatoktól, vagy akár a közgazdasági ismereteket a történelemtől. Ez éppen a legfontosabbtól, a társadalmi jelenségek történetiségének megértésétől és ezzel a jelenségek történelmi szemléleti készségének kialakításától fosztaná meg a tanulókat. Ezzel pedig a nélkülözhetetlen új társadalomtudományi elvek is értelmüket veszíteneék. A társadalommal foglalkozó legkülönbözőbb tudományágak ugyanis csakis történelmileg nyúlhatnak vizsgálati anyagukhoz, mivel a társadalom, annak általuk vizsgált szegmentuma vagy az abban elhelyezkedő ember, annak belső lelkivilága mind része a történelemnek. Ez meghatározóan vonatkozik a „horizontális” vizsgálati aspektust megtestesítő társadalomtudományi ágakra is. Marx és Engels a szociológiai kategóriákra vonatkozóan írta: „Ezeknek az elvonatkoztatásoknak önmagukban, a valóságos történelemtől elválasztva egyáltalán nincs érté-

* Szalai Sándor: A társadalomtudományok és korunk fő feladatai. Valóság, 1975. 6. sz. 1. l.

kük... Semmiképpen sem adnak receptet vagy szkémát, amelyhez a történeti korszakokat hozzá lehet nyesegetni. Ellenkezőleg...”* Ami pedig az „embercentrikus” társadalomtudományok elkülönítését illeti, sem az embert természeti lényként megközelítő antropológia, sem a pszichológia nem tud *önmagában* felelni arra a kérdésre: mi az ember. Erre Diltheyvel egyetértően azt mondhatjuk, hogy „csak a történelem adhat választ”. Félreértés ne essék: nem is *önmagában* a történettudomány, hanem a történetiség rendező elvét érvényesítő társadalomtudományok együttesen. A szembeállítást tehát — szemléletünkben is — *egymáshoz kapcsolással* kell felváltanunk.

A történelem és a történetiség tehát sehogyan sem kapcsolható ki a társadalomtudományok bármely néven is elkülönített csoportjából. Ugyanilyen könnyű lenne bizonyítani a filozófia kikapcsolhatatlanságát, hiszen a társadalomtudományok értékpremisszákkal dolgoznak. A közgazdaság vagy a szociológia kimondott vagy kimondatlan premisszái filozófia nélkül meg sem határozhatók, márpedig enélkül a szaktudományok teljesítménye bizonytalan feltételezésekre vagy kétes előítéletekre épülne.

De nem folytatom, mert nemcsak elvileg tartom hibásnak a hivatkozott válaszokat, hanem *módszertanilag* is. Ezek a különböző társadalomtudományi blokkok ugyanis éppen a tudományfejlődés módszertanában előtérbe került és talán legfontosabbá vált integrációs szemléletet és készséget ásnák alá. Amikor a társadalomtudományok éppen gyakorlathoz fordulásuk nyomán csakis interdiszciplináris szemlélet és kutatás esetén válaszképesek, amikor a társadalomban tájékozódni kívánó embert fel kell vértetni a jelenségek összefüggésekben szemlélésének természetes készségével, a gazdaságnak a társadalommal, a jelennek a múlttal való együttlításával, akkor minél többfelé bontjuk, tagoljuk a társadalomtudományi ismereteket, annál kevesebbet érthetünk meg a lényegből.

Ha ezek után *gyakorlatilag* is károsnak tartom a társadalomtudományi oktatás különböző blokkokba szervezését, a hagyományos társadalomtudományi ágak, a művészeti-esztétikai területekhez kapcsolódó ismeretek, az egyéncentrikus stúdiumok és a „szűkebb értelemben” vett ún. praxishoz kapcsolódó tárgycsoportok elkülönítését, az arra vezethető vissza, hogy irreálisan nagy, elérhetetlen helyet kellene ehhez biztosítani az iskolai tantervekben a társadalomtudományok céljaira. Az önálló blokkok önmozgása, bevezetése, diszciplináris ismereti követelményei, kategóriáinak gazdag bemutatása, módszertanának ismertetése meggyőződésem szerint iskolai szinten részben felesleges ismereteket zsúfolna az amúgy is zsúfolt tantervekbe, részben az egyéb jogos igények (természettudományos, technikai, nyelvi stb. képzés fejlesztése) miatt eleve inadekvát, alkalmatlan kereteket teremtené. Minden pedagógiai vizsgálat egyértelműen bizonyítja, hogy a sok, viszonylag kicsiny volumenű egy-egy éves tárgyacska iskolai jelentősége majdnem a nullával egyenlő.

Gyakorlatilag csakis a nagy volumenű tárgyak képesek maradandó ismeretek hordozására s főleg szemlélet és készségek formálására. Így

* Marx és Engels Művei. 19/3. kötet, Kossuth Kiadó. 25—26. l.

azután a gyakorlati követelmények szerencsésen egybeesnek a módszertani és elvi igénnyel: az új, szükséges és eddig hiányzó társadalomtudományi ismereteket be kell kapcsolni az oktatásba (az életkori szintnek megfelelő fokon), de nem új tárgy vagy tárgyak keretében, hanem elsősorban egy gyökeresen új tartalmú integrált társadalomtudomány tárgy formájában. Hogy ez mi és milyen legyen, arról módomban volt a Magyar Történelmi Társulat és az Akadémia Elnöki Közoktatási Bizottsága fórumain részletesebben is szólni.*

A társadalomtudományok iskolai oktatását elsősorban olyan, a marxi történelmi totalitás jegyében felépített, integrált tárgyban tartom a legjobbnak, mely a történelem közös rendező elvével összekapcsolt diszciplínákból épül fel. A társadalomtudományi ágak kapcsolatrendszerében, az ember és a társadalom fejlődésmenetében, az összefonódó halott és élő, vagyis a társadalomban élő ember általános megértésében a történelem primus inter pares szerepet játszik. A jelent is részletesen tárgyaló, jelenig nyúló történelem keretében valószínűleg megköszönés és demográfia, szociológia és néprajz, tudomány- és eszmetörténet, régészet és más társadalomtudományi ismeretek integrációja. Ezt a koncepciót a tanárképzés lényegi, tartalmi fejlesztése, a legjobb szakértők bevonására épített tankönyvmunka, a pedagógus hivatás (és színvonal) hanyatlása folyamatának radikális megállítása és megfordítása segíthet realizálni. Mindezt azonban meg is kell indítani a nagyszabású, jövőbe mutató reform előkészítési periódusában, vagyis a következő egy-másfél évtizedben.

E fórumon nem szeretném azonban részletesen megismételni az e témakörben már kifejtetteket. Elegendő annak hangsúlyozásával zárni mondanivalómat, hogy megújult, a hagyományokhoz képest rendkívül kibővített társadalomtudományi oktatásra van szükség, hogy ezzel társadalmunk műveltségének új rétegeit alapozhassuk meg, és eleget tehesünk a kor, pontosabban a *jövő* gazdasági-társadalmi igényeinek, hogy összhangot teremtsünk a gazdaság és a műveltségi szint (tartalom) között, hogy utóbbi az új fejlődési szakaszban is hajtóereje lehessen az előbbinek. Mindebben nem zsugorodó, visszaszoruló, dísztó, hanem egyre fontosabb szerepe van az egymásra ható, új integrációs utakat kereső társadalomtudománynak.

* Berend T. Iván: A történelem mint tudományos diszciplína és mint iskolai stúdium. Valóság, 1976. 3. sz.

A termelési és termékszerkezet javításáról, az anyagigényességről és a műszaki fejlesztésről

A termelési és termékszerkezet hatása a nemzeti jövedelem alakulására

A társadalmi termelés alapvető célja a termelőeszközök és a munka szintézise alapján többletérték létrehozása, amelyet nemzeti jövedelemként vagy hozzáadott értékként definiálnak. A nemzeti jövedelem növelhető:

1. *extenzív* úton, amikor a termelés volumenét a termékek változatlan — esetleg csökkenő — nemzetijövedelem-tartalma mellett növeljük;

2. *intenzív* (minőségi) úton, amikor a termelés volumenének szinten tartása — esetleg csökkentése — mellett növeljük a termékek értékének nemzeti jövedelemként megjelenő hányadát.

A termelés hatékonyságát a nemzeti jövedelem növelésének jelzett útjai nem determinálják, azt mind extenzív, mind intenzív módon* lehet hatékonyan vagy rossz hatásokkal növelni. Az esetek nagy részében e kétféle úton egyaránt haladnunk kell. Például a meglevő termelőberendezések intenzifikálásával, kapacitásbővítő rekonsztrukciójával mind a termelés fizikai volumenét, mind a termék értékének nemzetijövedelem-hányadát növelhetjük, mivel a rekonstrukcióval termékegységre számolt kisebb fajlagos ráfordításokat, nagyobb termelékenységet és kisebb önköltséget érhetünk el.

A hatékonyság növelésének egyik alapvető módja a *műszaki fejlesztés*: a tudományos-technikai eredmények gyakorlati alkalmazásba vétele. A tudomány mint termelőerő, a műszaki fejlesztésen keresztül realizálódik. Így a műszaki fejlesztés — mint a tudomány transzmisziója — hozzájárul a nemzeti jövedelem növekedéséhez, vagyis a fajlagos nemzetijövedelem-hányad bővítéséhez.

A műszaki színvonal és a nemzeti jövedelem alakulása egymással szoros kapcsolatban áll. A termelés nemzeti jövedelmet hozó képessége — amelyet a termékegységre vagy az egy foglalkoztatottra vonatkoztatva mérhetünk — nagymértékben függ a termelés és a termék műszaki színvonalától.

* Az extenzív és intenzív meghatározást itt és a továbbiakban nem a szokásos — az erőforrások hasznosítására vonatkozott — értelmezésben használjuk, hanem a nemzeti jövedelem növelésének módjára. Így tehát például az extenzív mód párosulhat intenzív előmunkafelhasználással (változatlan, vagy csökkenő létszámmal többet termelünk) és fordítva; növelhetjük a nemzeti jövedelmet intenzív módon, a termelékenység egyidejű romlása (extenzív jellege) mellett.

A megtermelt hazai termék nemzetijövedelem-tartalma az értékesítéskor realizálódik, s nyitott gazdaság lévén, jelentős súllyal az exportban. Az értékesítési tevékenység színvonala (hatékonysága) növelheti vagy csökkentheti a termékek potenciálisan meglevő nemzetijövedelem-tartalmát. A műszaki és az értékesítési színvonal természetesen nem függetlenek egymástól, hiszen a korszerű terméket könnyebb jól értékesíteni, mint a kevésbé korszerűt. A piaci hatások, szélsőséges esetben, a termelés nemzetijövedelem-tartalmát „nemzeti veszteséggé” alakíthatják át. Ez a veszély korszerűtlen, vagy korszerűtlenül előállított termékek esetében fokozott mértékű.

A nemzeti jövedelem növelése — csekély kivételtől eltekintve — valamilyen formában a fejlesztéssel, a beruházással függ össze. Gondosan ügyelnünk kell arra, hogy az adott, korlátozottan rendelkezésre álló fejlesztési erőforrásokat úgy használjuk fel, hogy a fejlesztéssel, a beruházás egységnyi értékével kitermelhető nemzetijövedelem-többlet maximális legyen. Felületesen nézve egyértelmű: az intenzív (minőségi) fejlesztés ezt a követelményt mindig jobban kielégíti, mint az extenzív. Ez azonban nem általános érvényű szabály, mert az intenzív fejlesztés nemegyszer beruházásigényesebb, lassabban megtérülő, mint az extenzív fejlesztés.

Bár elterjedt, de téves az az általánosítás is, hogy az erősen extenzív (mennyiségi) jellegű alapanyaggyártásba és az anyagigényes gyártástechnológiák fejlesztésébe fektetett eszközök fajlagosan szükségképpen kisebb mértékben növelik a nemzeti jövedelmet, mint az alapanyagok, félkésztermékek feldolgozása. Ebből az következne, hogy a feldolgozás további lépcsői szinte automatikusan növelik a termékegységre jutó nemzeti jövedelmet. Ez még az egységnyi felhasznált anyagmennyiségre sem mindig érvényes (a feldolgozás egy további lépcsője nem egyszer csökkenti a termék nemzetijövedelem-tartalmát) és *gyakran* érvénytelen akkor is, ha az egységnyi fejlesztési költségre számoljuk a nemzetijövedelem-növekményt.

Az anyagigényesség fogalmának abszolutizálása, a jó termékszerkezet iránti követelmények leegyszerűsítése (korszerű termékszerkezet = alacsony anyagfelhasználás) semmivel sem igazolható általánosítás, s gyakran nem egyéb az autarkiára való törekvés „korszerű” formájánál. Az ilyen általánosító szemlélet hibás voltát több hazai példa is mutatja: importált alapanyagból tipikusan „anyagigényes” terméket is lehet egy feldolgozási lépcsőben gazdaságosan termelni (például a gumiiparban, a petrolkémiaiában, a színesfém-feldolgozásban), s a gyakorlatilag teljesen importbázisú, japán vagy svájci, anyagigényes ágazatok gazdaságossága is mutatja az ilyen általánosítás megengedhetlenségét.

A termelési szerkezet hatékonyságát a nemzeti jövedelem termelése szempontjából a szerkezetet kialakító egyedi tevékenységek, illetve a belőlük származó termékek nemzetijövedelem-hozadéka mutatja a ráfordításokhoz viszonyítva, amelyet súlyozott átlagként számíthatunk. Ebben a képletben nem szerepel (csak nagyon áttételesen) a termeléshez felhasznált anyagok és energia volumene vagy értéke. Ezzel nem kívánom az anyagigényesség jelentőségét a struktúrafejlesztés vonatkozásában kétségbe vonni, ez szintén megalapozatlan általánosítás lenne. (Az itt tárgyalttól teljesen független és nagyon fontos kérdés az anyag-

takarékosság, az anyag- és energiatakarékos gyártmányok, valamint technológiák fejlesztése, alkalmazása. E feladat megoldását a termék-szerkezetre vonatkozóan mindenkor célul kell kitűzni.)

A hatékonyságot — tehát a realizálható nemzeti jövedelem és a ráfordítások hányadát — nagymértékben meghatározzák:

1. a természeti (geológiai, földrajzi, éghajlati) adottságok;
2. a termelés műszaki, gazdasági színvonala;
3. a kereskedelmi tevékenység színvonala és a külgazdasági helyzet.

Nyilvánvaló, hogy a gazdaságos termék-szerkezet kialakításánál ezeket a tényezőket messzemenően figyelembe kell venni.

1. A természeti adottságok

A természeti adottságok (az ásványvagyon bősége vagy hiánya; az energiaellátás gazdaságossága; az ásványok, ércek feldolgozhatósága; az éghajlati viszonyok; a szállítási lehetőségek [például tengerpart, vízi utak]) az alapanyag-termelés meghatározói.

Másodlagos, gyakran elhanyagolható a természeti adottságok jelentősége a feldolgozó iparban, bár a szállítási lehetőségek az import és az export szempontjából is fontosak lehetnek. Alacsony anyagigényesség esetén a természeti adottságok szerepe gyakorlatilag elhanyagolható. Erre példaként megemlíthetők a japán ipar által termelt gépek és fogyasztási cikkek — még a viszonylag anyagigényesek is —, melyek a világon mindenütt versenyképesek.

Hazánk természeti adottságai nem olyan kedvezőtlenek, mint ahogyan azt gyakran állítják. Szén-, szénhidrogén-, bauxit-, réz- és szilikát ásványvagyonunk jelentős és gazdaságosan hasznosítható. Ezeket az alapanyagokat átlagos — vagy esetenként az átlagosnál kedvezőbb — feltételek között termelhetjük ki, ezért az említett nyersanyagok feldolgozásának korszerű technológia és megfelelő üzemméret esetén nyereségesnek kell lennie. Ezt a megállapítást alátámasztja az a tény, hogy a nyers- és az alapanyagok világpiaci árainak alacsony szintje ma már megszűnt, vagy megszűnőben van. A KGST-országok egymás közötti kereskedelmében pedig éppen a korábbi alacsony árak miatt érvényesült, és még feltehetőleg sokáig érvényesülni fog az „anyagot anyagért” elv.

Szénbázisú energiatermelésünk az energiahordozókat tekintve, évtizedekre előre nincs behatárolva, s az olaj robbanásszerű árnövekedése miatt potenciálisan gazdaságosabbá vált, mint a világ energiatermelésének nagy hányadát kitevő szénhidrogén-bázisú energiatermelés. Hasonló potenciális lehetőséget jelent viszonylag bőséges hazai és importbázisú földgázellátottságunk is. Ma már tehát nem eleve kizárt, sőt komparatív előnyös lehet olyan — viszonylag energiaigényes — termékek előállítása, mint a nitrogénműtrágya, a földgázbázisú petrolkémiai termékek, az alumínium, a réz, a cement stb., amelyeknek a termeléséhez

egyéb feltételekkel (például a szakmai kultúrával, a piaccal) is rendelkezünk. *Ez a helyzet az anyag- és energiaigényesség struktúrabefolyásoló szerepének alapos átértékelését teszi szükségessé.*

A termékszerkezet szempontjából fontos tényező a termékeket terhelő szállítási költség, amely egyes nyersanyagok (például a vasérc, a bauxit, a szén) nagy távolságra történő szállításakor lényegesen nagyobb lehet, mint a helyi átvételi ár. Ez teszi komparatív gazdaságossá a drágán termelhető bauxitjaink hazai feldolgozását a lényegesen jobb minőségű ausztrál bauxitot feldolgozó nyugat-európai üzemekhez viszonyítva, még akkor is, ha minden más költségtényezőt (a béreket, az amortizációt stb.) azonosnak veszünk. Ez természetesen fordítva is érvényesül, s így a szállítási költség gazdaságtalanná tehet egyébként előnyös tevékenységeket is.

Az elmondott szempontok és konkrét számítások alapján — annak ellenére, hogy alapanyagtermelők — egyértelműen *struktúrajavító* fejlesztésnek tekintjük az alumíniumipart, a réztermelést, a nitrogénműtrágya-előállítást, az érc-, réz- és ásványbányászat több ágát, mivel a befektetett eszközök megtérülése biztosított, a nagy értéket képviselő termékek minden piacon jól értékesíthetők. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az említett termékek hazai feldolgozását nem tartjuk célszerűnek, ellenkezőleg, de csak akkor, ha a további feldolgozási fázisok is kielégítik a korszerű, a gazdaságos termék és termelési szerkezet kritériumait.

2. A termelés műszaki-gazdasági színvonala

A feldolgozó ipar ágainak többségében a természeti (geológiai-földrajzi) adottságok szerepe másodlagos. Itt a termelés és a termékek műszaki-gazdasági színvonala a döntő — struktúrameghatározó — tényező. A műszaki-gazdasági színvonal szerepe a természeti adottságoktól jobban függő területeken is rendkívül fontos, mivel a kedvező adottságok realizálása vagy az átlagos adottságok mellett is *tartósan* gazdaságos tevékenység csak megfelelő műszaki-gazdasági színvonalon lehetséges. Alacsony műszaki színvonalon a természeti előnyök is elvesznek, átlagos körülmények között pedig a termelés gazdaságossága az elérhetőnél kisebb lesz vagy éppen gazdaságtalanná is válik.

A termelés műszaki-gazdasági színvonalának meghatározása nem egyszerű feladat. A gyakorlatban jellemzőként általában az olyan fajlagos értékeket veszik figyelembe, mint például a munka- és eszközráfordítást, a fajlagos energia-, nyers- és segédanyag-felhasználást, valamint a termelési volument, szérianagyságot.

A termékek műszaki színvonala (korszerűsége) sok, nehezen mérhető tényező összességéből alakul ki. Ilyenek például:

- az újdonság, a korszerűség,
- a használati érték és ár,
- a minőség, a megbízhatóság, a tartósság,
- a fajlagos súly, a gyárthatóság, a tetszetősség, a completektség

stb.

A termék műszaki színvonala elsősorban az értékesíthetőség és az értékesítési ár oldaláról, a termelés színvonala pedig a ráfordítások, az önköltség oldaláról befolyásolja a hatékonyságot, a termék nemzetijövedelem-tartalmát. E két oldal relatív fontossága termékenként eltérő. Alapvetően megkülönböztethető szélsőségek:

— az *állandósult*, nagy tömegben igényelt, egyetlen vagy néhány minőségi választékban, esetleg méretválasztékban gyártott anyagok (alapvető bányászati, szilikátipari, kohászati, vegyipari és mezőgazdasági termékek, energia), amelyeknél a termelés és a termékek műszaki színvonalát a termelőrendszer egyértelműen meghatározza;

— a divat, a biológiai inaktíválódás és a rohamos műszaki fejlődés miatt *állandóan változó* termékek (textil- és konfekcióipari termékek, gyógyszerek, továbbá növényvédőszer, híradástechnikai áruk, gépek, személygépkocsik), ahol a viszonylag lassan változó termelőrendszerek mellett is állandóan változó termékpaletta kibocsátása a követelmény.

E két szélsőség között *átmeneti esetek* széles köre ismerhető fel.

Az *alapanyagok és félkésztermékek* (hengerelt áruk, kábelek, műanyagok, vegyianyagok, szilikátipari, mezőgazdasági termékek) minőségét az esetek nagy részében néhány jellemző adattal jól meg lehet határozni, és betartásuk megfelelő termelési technológia esetén nem okoz különösebb gondot. A minőségi követelmények szigorodása viszonylag lassú, megfelelő erőfeszítéssel bármely termelő számára követhető folyamat. E termékek egy részének árát jegyzi a tőzsdén vagy a kereskedelmi forgalomban minden vevő és eladó számára ismert (vagy megismerhető) kötési árak mellett. Az alapanyagok és félkésztermékek ára nem — vagy alig — függ a termék származási helyétől, a gyártó hírnevétől. Ezek az ún. névtelen termékek, amelyeknél a márkának alig van jelentősége. A termékeket mi is tudnánk vagy tudhatnánk átlagos, vagy akár jobb minőségben is előállítani. E termékek gyártásának nemzetijövedelem-hozamát nem a termék, hanem elsősorban a termelés műszaki színvonala (beleértve a termelés volumenét is) határozza meg. A piaci tevékenység színvonalának kisebb a jelentősége.

A *készárúk* (gépek, járművek, fogyasztási cikkek) értékesíthetőségét és árát a termék minősége alapvetően befolyásolja. Itt a valóságos minőségi különbségek mellett nagy szerepet játszik a márka, a termék iránti bizalom, vagyis a „goodwill”. A jó hír, a márka, a bizalom megszerzése hosszú és nehéz folyamat (elvesztése könnyebb), de megléte lehetőséget ad a termék relatív felértékelésére, mert a termék reális, objektíve meglévő minőségén felül szubjektíven értékelt többlettel, „immaginárius minőség-többlettel” járul hozzá az ár kialakulásához. Jellemző példa erre, hogy a hazai vevők a belföldön gyártott — s az ÁFOR által forgalomba hozott — kenőanyagokat aláértékelik az azonos minőségű, de nyugati márkájú, lényegesen drágábban forgalomba hozott termékkel szemben. Hasonló eset, hogy a közhiedelem lényegesen hatékonyabbnak tartja az „eredeti” aspirint a tökéletesen analóg istopirinnél. A márka miatti ártöbblet olykor a 20—30 százalékot is elérheti az azonos minőség ellenére. Az ilyen termékek gazdaságossága egyaránt függ a termék valóságos és imaginárius minőségétől, valamint a termelés gazdaságosságától.

A tőkés piacon viszonylag kevés termékünknek van átlagos goodwill-je, immaginárius minőségből pedig alig származik előnyünk (szalámi, borok). A szocialista piacon termékeink goodwill-je megfelelő, de a tőkés piac azokat általában aláértékeli, ami árvesztiséget jelent.

A magas feldolgozási fokú termékek gazdaságos gyártása nagy szériákat igényel (eltekintve az egyedi jellegű gyártástól), ezért a szűk belföldi piac miatt e termékeket a kis országoknak, így nekünk is, exportálni is kell. Amíg a nagyvolumenű tőkés viszonylatú export megvalósítása nem egyszerű feladat, addig a szocialista export — szakosodással — lényegesen hatékonyabban és gyorsabban megoldható. Jó példa erre a közismert Zsiguli-kooperáció.

Itt is ki kell térni az anyag- és energiaigényesség jelentőségére a termékszerkezet fejlesztésével összefüggésben. Ez a kérdés ugyanis az utóbbi időben nemeegyszer helytelen következtetések levonásához vezetett.

Feldolgozó iparunk túlnyomó része nyersanyag-adottságainkra kevéssé érzékeny, mert az egyes területeken nálunk is megvannak a világpiacon árszintet meghatározó átlagos feltételek. Ez esetben nem meghatározó, hogy valamely adott feldolgozási tevékenység (például a gépgyártás, a vegyipar, a műanyag-feldolgozás, az alumíniumkészáru-gyártás) során hazai vagy importnyersanyagot használunk-e fel. *Egy-egy adott feldolgozó fázis gazdaságosságát a termékszerkezet szempontjából önmagában is vizsgálni kell.* Nem reális és félrevezető, ha a feldolgozási vertikumok egy-egy — a piacon önmagában értékesíthető terméket előállító — fázisának gazdaságosságát az előző vagy a következő fázisból származó nyereséggel, esetleg veszteséggel „korrigáljuk”, vagy pedig egy-egy fázis kiinduló és végtermékének belföldi árait, exporttámogatását a valóságos értékarányokat torzító módon határozzuk meg. Belföldi árrendszerünkre jellemző az alacsony feldolgozottságú termékek alulértékeltisége, ami nem kevéssé járult hozzá a termékszerkezet torzulásához.

A timföldtermelésnek például akkor is gazdaságosnak kell lennie, ha a timföldet exportáljuk és nem itthon dolgozzuk fel alumíniummá. A hazai alumínium előállításának belföldi vagy importált timföldből is kifizetődőnek kell lennie és az alumíniumfélgymártmány-, illetve készáru-termelést is önmagában, nem pedig a feldolgozott alumínium világpiacon érték alatti figyelembevételével kell gazdaságossá tenni. Az említett példához hasonlóan a feldolgozási vertikumban levő ártámogatások és költségmanipulációk félrevezetőek, téves fejlesztési döntéseket okoznak. Ez történt például a hazai gyógyszergyártásban, ahol a hatóanyaggyártás és a kiszerezés mesterségesen megnövelt nyereségessége az intermediergyártás visszafejlődéséhez, elhanyagolásához vezetett.

Természetesen ettől az elvtől esetenként *tudatosan* el lehet és el is kell térni. Nyilvánvaló, hogy egy többlépcsős vertikum valamelyik közbülső lépcsőjét nem lehet kihagyni vagy átugrani, ha az egész vertikum fejlesztése célszerű a struktúrafejlesztés dinamikus szemléletéből adódó perspektívák, piaci igények (például a komplettség stb.) átgondolt figyelembevételével. A szocialista piacon történő értékesítés esetén a cserébe kapott termék tőkés viszonylatú importot gazdaságosan kiváltó

volta is hatékonnyá teheti egy egyébként gazdaságtalan termék termelését.

Hiba volna tehát minden esetben a készáru vagy a magas feldolgozottsági fokú termék kibocsátását tekinteni a vertikumok gazdaságossági kritériumának. Ha ugyanis a gazdaságos termelés követelményeit (például a tömegszerűséget, a korszerűséget, a piacképességet) a feldolgozás egy további fázisában már nem tudjuk (esetleg átmenetileg) kielégíteni, akkor ezt a fázist már (vagy még) nem szabad megvalósítani, mert ez a fázis nem növeli tovább a termék nemzetijövedelem-hozamát, hanem esetleg éppen csökkenti is. Vizsgálni kell azonban annak lehetőségét, hogy esetleg később a nemzetközi — elsősorban szocialista — munkamegosztás fokozottabb érvényesítésével, hogyan tudnánk a feldolgozottságot gazdaságosan növelni. Indokolatlan tehát bármilyen általánosítás. A struktúrafejlesztés konkrét döntéseit az összefüggések és a tendenciák hosszabb távra történő értékelése alapján lehet és kell meghozni.

3. A kereskedelmi tevékenység színvonala és a külgazdasági helyzet

A kereskedelmi tevékenység színvonala az adott termék előállításával kapcsolatos vásárlásokon (anyag és gép) s a termékkeladáson keresztül hat vissza a hatékonyságra. A termékszerkezet optimalitása szempontjából természetesen nemcsak az export- és importtevékenység hatékonysága a fontos, hanem a hazai értékesítés gazdaságossága is. (Például rosszul megállapított belső árak esetén gazdaságos export ellenére is stagnálhat, esetleg le is állhat a termelés.) A legelőnyösebb piaci helyzetben azok a termékek vannak, amelyeket mindhárom (belföldi, szocialista és tőkés) piacon egyidejűleg tudunk értékesíteni.

A „névtelen” termékek értékesítése könnyebb, a számunkra (akár mint eladók, akár mint vevők számára) elérhető ár közel lehet az átlagos piaci árszinthez (eltekintve a vámterhektől és a szállítási költségektől, melyek esetenként jelentős áreltérítést eredményezhetnek). Itt nem a márkának, hanem a tartós piaci kapcsolatoknak, a megbízhatóságnak van nagyobb jelentősége. Ilyen területeken ez a „goodwill”. A tőzsdei cikkek forgalmának jelentős hányada a tőkés piacon is a tőzsdén kívül, tartós szerződések keretében bonyolódik le. (Ilyen például a szovjet—amerikai gabonaügylet.) Ezeknek a termékeknek a forgalma a szocialista országok között majdnem kizárólagosan a tartós kapcsolatokon alapul.

A „neves” (márkás) termékek tőkés kereskedelmi forgalmában a piaci tevékenység eredményt befolyásoló szerepe nemegyszer nagyobb, mint a termék és a termelés műszaki színvonaláé. Értékesítési eredményeink a tőkés piacon ebben az árukategóriában lényegesen gyengébbek, mint azt termékeink valóságos minősége vagy használati értéke indokolná. Itt elsősorban nem arról van szó, hogy külkereskedőink „nem elég ügyesek”, hanem az imaginárius minőség miatti piaci fel-, illetve aláértékelésről, ami számunkra egyenlegében veszteséget okoz. Ez ellen csak kitartó, átgondolt, tervszerű, koncentrált marketingmunkával lehet küzdeni, felhasználva a reklámtól a szervizszolgálatig a kereskedelmi tevékenység teljes fegyvertárát. Ide tartozik továbbá az igé-

nyek gyors és maximális kielégítése: a komplettség, a fővállalkozás, a megfelelő referenciák tervszerű kialakítása és a tudományos propaganda is.

A tőkés piacon legtöbbször jónevű tőkés cégekkel kialakított, tartós kooperáció keretében tudunk eredményesebben fellépni. Ez esetben ugyanis a tőkés partner goodwill-jét mi is élvezzük és termékeinket a piacon azok valóságos értékén, kedvező esetben még bizonyos imaginárius értékötobblettel is realizáljuk.

A szocialista piaci gyakorlat is mindinkább elismeri és lehetővé teszi a valóságos (és részben az imaginárius) minőség realizálását az értékesítési árban. Természetesen ez csak jó minőségű, korszerű termékek gyártása esetén jelent számunkra előnyt!

A termékszerkezet tervszerű fejlesztésénél mindezeket a szempontokat figyelembe kell venni, exportstruktúránkat a piaci igényeknek és a piaci értékesítés feltételeinek gondos mérlegelésével kell kialakítanunk. Még mindig találkozunk azzal a termelői szemlélettel, hogy az ipar feladata a termelés, a külkereskedelemé pedig az exportra felajánlott termékek értékesítése, a veszteséget pedig viselje az állam. Nyilvánvaló, hogy azt kell termelni, amit tartósan jó áron tudunk értékesíteni: *a termékszerkezet fejlesztésében meghatározó szempont a gazdaságos, minél nagyobb nemzeti jövedelmet biztosító értékesítés.*

Természetes, hogy az optimális termékszerkezetet a kevéssé anyagigényes, minimális importot tartalmazó, kelendő, márkás, imaginárius többletet reprezentáló, minden piacon korlátlanul és jó áron értékesíthető termékek alkotják. Ilyenekkel azonban, különösen tőkés relációjú export szempontjából, csak igen korlátozottan rendelkezünk. Márkaigényes („neves”) termékeink nagy részét a tőkés piac aláértékeli, ezek exportja tehát gyakran gazdaságtalan, és gazdaságossá csak hosszabb idő alatt tehető. Kézenfekvő, hogy nagyobb figyelmet kell fordítanunk a minden piacon jó feltételekkel értékesíthető „névtelen” termékek termelésének fejlesztésére, de ez nem mond ellent annak, hogy minden erővel törekedni kell „neves” termékeink goodwill-jének fejlesztésére is. E kétirányú tevékenység egymást nem zárja ki, hanem kiegészíti.

A „névtelen” termékek exportja azzal az előnnyel is jár, hogy szinte korlátlan mennyiségben értékesíthetők bármely relációban. A márkaigényes termékek értékesítésének expanziója sokkal korlátozottabb az általában telített piac felvevőképessége miatt. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a legtöbb fejlett tőkésország vámrendszere lényegesen nagyobb vámokkal terheli a feldolgozott termékek importját, mint az anyagokét vagy a félkésztermékekét. Ezzel szemben áll viszont az anyagok és anyagjellegű termékek esetenként nagyobb fajlagos szállítási költsége.

A cserearányok az utóbbi időben mindkét relációban számunkra kedvezőtlenül alakultak, s ennek egyik fontos oka a neves termékek viszonylag magas aránya exportunkban. A tőkés piaci recesszió csak növelte e termékeink korábban is meglevő leértékelttségét, ezzel is fokozva cserearányaink romlását. „Névtelen” termékeinknél a cserearányok egyáltalán nem vagy csak az átlagosnál lényegesen kisebb mértékben romlottak. (Itt cserearányról és nem abszolút árszínvonalról beszélünk.)

A műszaki fejlesztés jelentősége a termékszerkezet fejlesztésében

A termelésben a nemzeti jövedelem növelésének (sőt fenntartásának) legfontosabb eszköze és módja a műszaki fejlesztés. A műszaki fejlesztésen tágabban a gyártási eljárások, gépek, berendezések, felzerelések és termékek fejlesztését értjük mind saját erőből, mind vásárolt ismeretek alapján; az utóbbihoz sorolva a komplett üzemek, berendezések vásárlásával együtt megszerzett és hasznosított ismereteket, eljárásokat (know-how-t) is.

Műszaki fejlesztésnek csak az anyagi és nem anyagi tevékenységben *valóban hasznosított* ismereteket, eredményeket tekinthetjük, megkülönböztetve tőle a tudományos eredményeket, melyek éppen a műszaki fejlesztésen keresztül válnak termelőerővé. A műszaki fejlesztésnek egyaránt kell a termék és a termelés fejlesztésére irányulnia, az egyes konkrét tevékenységekben eltérő hangsúllyal.

Gyakori és hibás értelmezés a műszaki fejlesztést a kutatásra szűkíteni vagy általában a kutatást tekinteni a műszaki fejlesztés legfontosabb elemének. A kutatás önmagában még nem műszaki fejlesztés, csak része annak, pontosabban csakis a gyakorlati alkalmazás (üzemelés) során válik azzá. A tapasztalatok szerint a kutatási eredmények üzemelésre többszörösen (átlagosan 5—10-szeresen) munka- és költségigényesebb, mint maga a kutatás. A kutatási tevékenység nagy veszélye „a raktárra termelés”, ami e területen még kevésbé engedhető meg, mint az anyagi termelésben.

Természetesen differenciáltan kell néznünk ezt a kérdéskomplexumot is. Az alap kutatásokban nyilván maga a kutatás a döntő, az alkalmazott (műszaki fejlesztési) kutatásokban pedig az üzemelés. Ez utóbbi kategóriába tartozik a termelőlőállítás üzemi technológiájának kikísérletezése, a szükséges gépek és berendezések kifejlesztése, gyártásuk megvalósítása, az üzembe helyezés és az automatizálás is. Ezek azonban nem elsősorban kutatóintézeti, hanem jórészt tervezői, konstruktori, gépgyártási és termelőüzemi feladatok. Az üzemektől szervezetenként elválasztott kutatóintézetek éppen e komplex feladatok ellátásában korlátozottak, s gyakran emiatt is halad oly lassan (vagy sehogyan) a kutatási eredmények üzemelésre. Ennek másik, nem kevésbé lényeges oka az, hogy kutatási kapacitásaink meghaladják az üzemelésre fordítható szellemi és anyagi lehetőségeinket.

A gazdaságosság és versenyképesség követelményét csak az a termelési szerkezet elégítheti ki, amely a termékek és a termelés korszerűségét *tartósan* biztosítja. Csak tartós bázison lehet márkát, goodwill-t és előnyös piaci (export-import) kapcsolatokat kiépíteni és fenntartani, s ehhez állandóan és szívesen kell fejleszteni a termékek minőségét és tulajdonságait, valamint a gyártástechnológiát. Csak műszaki fejlesztés segítségével lehet optimálni a termékszerkezetet. Ebből pedig következik, hogy kizárólag azt kell gyártanunk, amit a gyártással együtt folyamatosan fejleszteni tudunk.

Az exportstruktúra is csak a termékszerkezet fejlesztése révén alakítható, fejleszthető. Ennek érdekében hosszú távú beruházási (termelési, illetve kapacitásfejlesztési) műszaki fejlesztési (technológiai, illetve

termékminőségjavítási) s értékesítési (egyezményekre, hosszú lejáratú szerződésekre) koncepciókra és tervezésre van szükség. Az említett tevékenységek egymástól nem választhatók el, de a kulcsszerep a műszaki fejlesztése.

Minden alkalmazott technológiát és gyártani kívánt terméket folyamatosan szinten kell tartani, illetve fejleszteni a versenyképesség fenntartásához és fokozásához. Általában *csak a korszerű és a korszerű technológiával előállított termékek exportja lehet gazdaságos!* Mivel azonban egy kis ország korlátozott erőforrásai csak korlátozott számú termék és technológia folyamatos szintentartását teszik lehetővé, a termékszerkezet fejlesztésének alapvető iránya a specializáció és a koncentráció, azaz a termékek számának szűkítése és a kapacitások növelése. Ennek oka nem elsősorban az, hogy a nagykapacitású *automatikus* gazdaságosak lennének, hanem az, hogy a tömegtermelés lehetővé teszi és elbírja a termelés folyamatos műszaki fejlesztését, míg az elaprózott termelésnél ez megvalósíthatatlan. A specializált tömegtermelésből származó előny csak akkor lesz *tartós*, ha a műszaki fejlesztés hatékony és folyamatos. Ennek nem mond ellent az sem, hogy kis szériáknál a termékváltás, a termék korszerűsítése sokkal könnyebben, gyorsabban valósítható meg (divatcikkék, kozmetikai szerek, gyógyszerek, egyedi gépek és berendezések, mikrohullámú átviteli rendszerek).

A *tömegtermelés* fogalma ugyanis relatív. A turbinagyártásban például már évi néhány egység is tömegtermelésnek számít, a személygépkocsi-gyártásban pedig még évi többezres széria sem az. A kohászatban évi 1 tonna gallium termelése relatíve olyasféle tömegszerűséget jelent, mint többszázezer tonna alumínium vagy néhány millió tonna acél termelése. Ezért a gazdaságos termelési volument nem az abszolút mennyiség, hanem a nemzetközi gyakorlatban az adott időszakban kialakult (illetve biztosra vehetően néhány éven belül kialakuló) gyártó kapacitások, szérianagyságok határozzák meg. A folyamatos fejlesztés kényszere azonban a kis- és nagy szériákra egyaránt vonatkozik. A különbség csak az, hogy a műszaki-fejlesztési költségek a nagyobb szériákat, volumeneket fajlagosan általában kevésbé terhelik, mint a kisebbeket. De ezen a törvényszerű különbségen belül is érvényes, hogy az a termelő van előnyösebb helyzetben, az tud többet áldozni műszaki fejlesztésre, aki az adott termékből a konkurens termelőnél többet, nagyobb szériában termel. Ez a körülmény a termelők fokozott specializálódását és a relatíve kisebb termelők elsovadását idézi elő.

A termékszerkezet korszerűsítésére rendelkezésre álló *műszaki-fejlesztési kapacitáson* a saját fejlesztő kapacitásnak és az importált ismeretek felvevőképességének az összességét értjük. Tévedés lenne azt hinni, hogy a szellemi importnak csak költségkorlátai vannak. A korszerű ismeretek fogadásához is megfelelő bázis kell, aminek a megléte az ország általános technikai kultúrájával függ össze. (Ez a tény a fejlődő országok iparfejlesztési törekvéseiben sokszor nagyobb problémát jelent, mint a tőkehiány!)

Az előzőekből következik, hogy a műszaki-fejlesztési kapacitás csak a szükséges mértékben koncentrálva hatásos. Az elaprózott, felületes „fejlesztgetés” az esetek többségében nem térül meg. Egy kis ország kapacitása csak kevés területen teheti lehetővé az önálló fejlesztést úgy,

hogyan az élvonalba kerüljön és ott tartósan meg is maradjon. Csak vásárolt ismeretekkel sem lehet az élvonalba kerülni („követő fejlesztés”), mert az ismeretek tulajdonosai csupán a már üzemeltetett, bevált, referenciákkal igazolt technológiákat adhatják el garanciákkal. (Ez alól kivételt jelent az utóbbi évek japán gyakorlata, mely tudatosan törekszik a még kutatási-fejlesztési stádiumban levő ismeretek vásárlására, azok hazai kifejlesztése és üzemeltetése céljából, de ez számunkra aligha járható út. Ezek belföldi üzemeltetése éveket és igen jelentős költségeket igényelne.)

A vásárolt ismeretek fogadóképessége korlátozott, továbbá az ismeretek erkölcsi kopását újabb vásárlásokkal vagy saját fejlesztéssel folyamatosan pótolni kell. Ez egyértelművé teszi, hogy a gazdaságos gyártás és gyártmányszerkezet kialakításának, a fejleszthető területek kiválasztásának, a meglévő szerkezet szűkítésének, a szűkítés szükséges mértékének a műszaki fejlesztési kapacitás a meghatározója.

A hozzánk hasonló nagyságú, de gazdaságilag nálunk fejlettebb tőkésországok (Svájc, Belgium, Hollandia) és különösen a velünk csaknem azonos gazdasági fejlettségi szinten állók (Görögország, Spanyolország) termékszerkezete és kutatási-fejlesztési kapacitása a miénknél lényegesen koncentráltabb, ami nyilvánvalóan előnyös, de szükséges is ahhoz, hogy a piacon termékeik versenyképesek maradjanak. A műszaki fejlesztési kapacitás determináló szerepe az egyes termelési területeken eltérő mértékű és jellegű, de mindenütt érvényesül.

A *nyers- és alapanyag-termelésben* (bányászatban, kohászatban, nehézszegegyiparban, mezőgazdaságban, élelmiszeriparban stb.) a termékek minőségi fejlődése — mint erről már szó volt — viszonylag lassú és az átlagos minőségi igények kielégítése általában nem kíván túlzottan költséges műszaki fejlesztést. Itt a termelési-technológiai szerkezet (kapacitás, technológia, termelékenység) fejlesztése a költségesebb feladat. Ez viszont legtöbbször szakaszosan, időszakonként, a meglévő termelőkapacitások rekonstrukciójával, új kapacitások létesítésével és az elavultak leállításával történik.

Ezek a területeken a termelés világszínvonalát a fejlesztés nagy tőkeigényessége miatt néhány, az adott területre specializált vezető, tőkeerős (szocialista és tőkés) vállalat képviseli, ők diktálják a fejlődés iramát is (utóbbiak néha egymással versenyezve, néha koordináltan, esetenként még lelassítva is a fejlődés ütemét, hogy a meglévő állóeszközök amortizálódjanak).

A műszaki fejlesztés itt azért rendkívül költséges, mert nemcsak a technológiát kell fejleszteni, hanem a hozzá tartozó berendezéseket és készülékeket is. Ez utóbbiak, szemben a technológiával, nem vagy csak nehezen modellezhetők, ezért nagyméretű üzemi berendezésekkel kell kísérletezni, amit — különösen új technológiák esetén — csak kevés cég engedhet meg magának. Állami támogatásra ezen a területen a legnagyobb tőkés cégeknek is szükségük van. Az ilyen jellegű műszaki fejlesztést ezért a tőkésállamok különböző eszközökkel (például az adó terhére engedélyezett fejlesztéssel) hatékonyan támogatják. Az élenjáró cégek fejlesztési eredményeiket jó áron értékesíthetik, ezért a fejlesztés számukra jó üzlet a jelentős kockázat és a nagy befektetés ellenére is.

A nyers- és alapanyag-termelés területén mi csak igen kedvező, objektív és szubjektív körülmények tartós megléte esetén tudunk ilyen jellegű fejlesztést túlnyomóan önerőből vállalni. Természetesen ekkor sem nélkülözhető a fejlesztéshez szükséges ismeretek és technológiák egy részének megvásárlása. Az igen költséges fejlesztés csak ismételt felhasználással, vagy a megszerzett ismeretek értékesítésekor térül meg. Ez viszont potenciálisan további gazdaságos exportot lehetővé tevő terület, mert a termék exportján kívül lehetőség van az ismeretek exportjára (szellemi exportra) és az ismereteket megtestesítő komplett üzemek exportjára is. Ez általában az átlagos gépipari exportnál kedvezőbb devizakitermelési mutatókat eredményez. Kedvező esetben így a befektetett fejlesztési költség többszörösen megtérül. (Persze az üzemexport-hoz megfelelő szervezeti feltételek — például fővállalkozás — is szükségesek.) Üzemexportra vonatkozó ilyen lehetőségeink az alapanyag-gyártásban például bizonyos mezőgazdasági és élelmiszeripari technológiák és a timföldgyártás területén vannak. Ezekben a területeken a szellemi javak export-import mérlege számunkra igen pozitív. A szabadalmakat és know-how-ot is értékesítő kombinátüzem-export megkülönböztetett figyelmet és támogatást érdemel.

Sajnálatos, hogy a szocialista országok mind ez ideig csak kevésbé tudták nemzetközi méretekben szakosítani a költségigényes fejlesztéseket, és nem eléggé használták ki az ebben rejlő igen nagy gazdasági előnyöket. Ezekben a lassan változó termékminőséggel és gyorsabban változó technológiával jellemezhető gyártási ágakban vásárolt ismeretekkel (ez legtöbbször a vásárolt berendezések és technológiák tartozéka) is lehet tartósan gazdaságos termelést és termékexportot megvalósítani, ha a kapacitás eléri a gazdaságos méreteket.

Ezekben az esetekben a termelés gazdaságossága azon alapszik, hogy bár a piacon a konkurráló újabb üzemek lényegesen jobb műszaki mutatókkal, nagyobb kapacitásokkal és termelékenységgel működnek a régebbieknél, de termékeik önköltségét kezdetben igen nagy amortizáció és kamat terheli, viszont a régebbi üzemek kisebb hatékonyságát a kisebb eszköztérhek egy ideig kompenzálják. A beruházási költségek inflációja miatt az új üzemek tőketerhei gyakran már olyan nagyok, hogy az új, korszerű alapanyag-termelő létesítmények az első években általában veszteségesek és csak állami támogatással tudnak működni, még a tőkésországokban is. Amikor azután az újabb (és még drágább) üzemek magasabb termelési költségei a termékek árszínvonalát is megemelik, a korábban épült üzemek ezáltal gazdaságossá válnak. Ez az infláció törvényszerű következménye, de egyben oka is. Természetes, hogy ez a jelenség új, korszerű üzemek létesítésekor nálunk is fellép.

Ebből következik az is, hogy a korszerűség fogalma nehezen megfogható, mert *a műszaki korszerűség és a gazdaságosság nem mindig esik egybe*. A „legkorszerűbb” teljesen (vagy túl-) automatizált, számítógép-vezérlésű üzemek termelési költségei gyakran tartósan magasabbak (a tőketerhek miatt), mint a „korszerűtlenebbek”. Ez a probléma nemcsak teljes üzemek, hanem egyes gépek és berendezések esetében is fennáll.

A feldolgozó iparban (ezen belül különösen az egyedi gépek gyár-

tásban, a híradástechnikában, a gyógyszeriparban, a könnyűiparban) a termék gyorsabban változik, mint a technológia, vagy mind a kettő gyakran és gyorsan változik. Ezekben a területeken a nemzetijövedelményad szempontjából nem a termelés, hanem a termék minősége, a valóságos és imaginárius érték a meghatározó. A termékszerkezet meghatározásának az útja itt is a műszaki fejlesztés, de a követelmények még differenciáltabbak.

Ahol a termék minőségét a gyártás technológiája és a felhasznált anyag milyensége determinálja (ilyenek például a textilipar egyes területei), a műszaki fejlesztés jellege és szerepe hasonló, mint az alapanyagtermelésben.

Ahol a termék minőségét és korszerűségét annak konstrukciója határozza meg (ilyen például a gépgyártás) és a gyártástechnológia elsősorban a minőség és a költségek alakulására hat, a műszaki fejlesztés kevésbé költséges, ezért gyorsabb a termékváltás is. Ebben a csoportban is meg kell különböztetni a nagy szériájú gyártást (járművek, textilgépek) a kis szériájú vagy egyedi gyártástól (például vegyipari és energetikai gépek); az előbbieknél a gyártástechnológia szerepe fontosabb, mint az utóbbiaknál, s ennek megfelelően alakulnak a műszaki fejlesztéssel szemben támasztott követelmények is.

Az utóbbi kategóriában a műszaki fejlesztésben dominál a konstrukciófejlesztés, s mint ilyen, biztosítja a termék korszerűségét. Folyamatosan kell a terméket, de a hozzá tartozó gyártástechnológiát is fejleszteni ahhoz, hogy a termék versenyképes legyen. Bár egy-egy termék szinten tartásának vagy új termék kifejlesztésének a költsége viszonylag nem magas, a gyakori termékváltás nagy anyagi és szellemi erőket köt le. Különösen jellemző ez a gépiparra, a híradástechnikai iparra, s a gyógyszer- és növényvédőszer-iparra, ahol a leggyorsabb a termékek cserélődése. Itt a korszerű, versenyképes termelés előfeltétele és alapja a saját fejlesztés (a vásárolt ismeretek több éves késése miatt), amit célszerűen ki lehet és ki is kell egészíteni vásárolt vagy átvett ismeretekkel. Könnyű belátni, hogy a fejlesztési igényeket így még inkább csak a termékválaszték szűkítésével, a fejlesztési erők és eszközök koncentrálásával, a műszaki fejlesztés és a termelés közvetlen kapcsolatával lehet kielégíteni. Ma már megállapítható, hogy a termelőüzemek tervező-fejlesztő részlegeinek visszafejlesztése miatti fejlesztési kapacitáshiányt a létrehozott központi kutató- és tervezőintézetek nem pótolják, és a szoros szervezeti kapcsolat hiányában nem is pótolhatják.

E területen néha túlzott jelentőséget tulajdonítanak az egyébként igen fontos és hasznos, licencvásárlással megvalósított fejlesztésnek. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az ismeretek fogadására való képességet nem, vagy csak lassan, sok hibával és többletköltséggel lehet megszerezni, ha az adott területen járatlan üzem kísérel meg a számára teljesen új termék licenc alapján való gyártását és értékesítését.

Segítséget jelent, ha a licencadó a gyártás megszervezését (beleértve az irányítást, az alkatrészellátást és a minőségellenőrzés megszervezését stb.) is vállalja, s hajlandó közreműködni az értékesítésben (az exportban) is. A termék korszerűségének szintentartásához ezekben az

esetekben is szükség van azonban a fejlesztési eredmények folyamatos átvételére, vagy a saját fejlesztési apparátus erősítésére. Mivel ilyen szolgáltatásokra a licencadók (nem akarván konkurrenciát támasztani maguknak) általában csak az értékesítési terület erős behatárolásával hajlandók, adódik a következtetés, hogy saját fejlesztés nélkül sok esetben tartósan itt sem boldogulhatunk.

A jelentős feldolgozó ipari exportot lebonyolító hazai cégek (IKARUS, Egyesült Izzó, Rába, MEDICOR Művek, TAURUS, LEHEL, gyógyszergyárak) példája is mutatja, hogy a *saját fejlesztés és a licencvásárlás*, sőt a licenceladás, illetve -csere *célszerű kombinációja és a jó piaci munka a siker alapja*. Ezek az üzemek nemcsak fogadni tudják az új ismereteket, hanem exporttevékenységükben egyre nagyobb helyet kapnak a szellemi és üzemexport, valamint a kooperáció legkülönbözőbb, igen előnyös formái. Népgazdaságunk túl széles termékválasztéka következtében, a szellemi és fejlesztési erők s eszközök nem megfelelő mértékű koncentrálása, valamint szervezeti problémák miatt e vállalatok száma a lehetségesnél és a kívánatosnál jóval kevesebb. A területek tervszerű megválasztásával és az erők koncentrálásával további területeken is az élmezőnybe tudnánk kerülni.

A szocialista tervgazdálkodás sokkal nagyobb lehetőséget ad a tervszerű koncentrálásra, szakosításra, mint a tőkés gazdaság, de ezzel a potenciális lehetőséggel eddig csak kevéssé tudtunk élni. A szocialista integráció szakosítási programja létrehozta a szervezeti keretet, ami alkalmas ad a lehetőségek jobb kihasználására. Az integrációs program megvalósítása során már sok példa van arra, hogy a szakosodott termelés a világszínvonal élén van (például a bolgár targoncák és emelőberendezések, a lengyel kénsavgyárak, a román kőolajtermelő-berendezések, a szovjet olajfeldolgozó- és energetikai gépgyártás, az NDK textilipari gépgyártás, a magyar timföldgyártó berendezések stb.).

A műszaki fejlesztés meghatározó szerepe a struktúra fejlesztésében szervezeti konzekvenciák levonását is szükségessé teszi. Megállapítható, hogy az a szervezési koncepció, amely a fejlesztés hatékonyságát központi, a vállalatoktól különválasztott kutató- és tervezőintézetek létrehozásával, s az üzemi műszaki-fejlesztési kapacitások visszafejlesztésével kívánta megoldani, a termelésbővülés és a szakemberellátottság alapvető javulása következtében felülvizsgálandó, és bizonyos területeken dekoncentrációt kell végrehajtani. Erre elsősorban ott van szükség és lehetőség, ahol a termelés koncentrált, nagy szervezetekben (trösztök, nagyvállalatok) folyik, s amelyek nem rendelkeznek integrált kutató-fejlesztő szervezetekkel.

Végül meg kell említeni, hogy hazánkban — fejlettségi szintünket tekintve — sok a jól felkészült szakember, de kihasználtságuk nem elég hatékony. Ez arra vezethető vissza, hogy viszonylag túl sok mérnök dolgozik közvetlenül a termelésben (ahol inkább adminisztrálnak és diszpécserkednek), viszonylag kevés az üzemi műszaki fejlesztés területén.

A műszaki fejlesztési, a termelési, valamint a termékszerkezet javítását célzó egyéb tevékenységek jobb összhangját elősegítenék a következők:

1. A gyártás- és gyártmányfejlesztési kutatást, valamint a kapcsolódó műszaki tervezést a műszaki fejlesztés szerves részévé kell tenni és szervezetenként is össze kell vonni a fejlesztő intézetek létrehozásával, amelyeket bizonyos esetekben fővállalkozói tevékenységgel is meg kell bízni, illetve fel kell jogosítani. Ezeket a szervezeteket azokon a területeken, ahol a termelés integrált szervezetben (tröszt, országos nagyvállalat, nagyüzem) történik, a termelővállalattal össze kell vonni, illetve annak keretében kell megszervezni.

2. Változatlanul központilag kell megszervezni az alap- és „szolgáltatási” kutatásokat, mivel azok magas fokú műszerezettségű, valamint szakmai specializációt igényelnek, s szolgáltatásaik több irányban hasznosíthatók. Ezek a szervezetek szolgálnák ki a kisebb termelőüzemeket és közreműködnének a vásárolt ismeretek adaptálásában is.

3. A meglevő, illetve a létrehozandó (az adott, de decentralizáltan, a termelésben és nem a fejlesztésben foglalkoztatott szakemberek átírányításával) fejlesztési kapacitásokkal összhangban álló mértékre kell szűkíteni a termékválasztékot.

4. A licencvásárlást koordinálni kell és a termelés, valamint a termékszerkezet fejlesztésének szolgálatába kell állítani, s csak ott szabad engedélyezni, ahol megvan vagy legalábbis létrehozható a fogadóképeség.

5. A kutatási és fejlesztési tevékenység összhangját hatékonyabbá kell tenni (technológiai és apparatív fejlesztés) ott is, ahol a technológiai fejlesztés és a berendezésgyártás más szervezeti egységben történik. Erre a célra eseti vagy tartós fejlesztési egyesülések hozhatók létre.

6. A műszaki fejlesztés piacentrikusságát fokozni kell szervezeti és szervezési eszközökkel is (például fővállalkozások révén).

7. Az értékesítés a struktúrafejlesztés integrált része, ezért a piaci munkát közvetlenebb kapcsolatba kell hozni a termelés- és termékfejlesztéssel. Ez a termelés és értékesítés szorosabb szervezeti kapcsolatát igényli a külkereskedelmi monopólium fenntartása mellett (az export-import jog kiterjesztése, közös értékesítési irodák stb.).

8. Tudatosítani kell a struktúrafejlesztés és a műszaki fejlesztés összefüggésének egy nem eléggé figyelembe vett szempontját: a szubjektív tényezőt, ezen belül a vezetők szerepét az irányításban, a munkaszervezésben. Időben kell gondoskodni arról, hogy az egyes vezetők ne okozhassanak helyrehozhatatlan hibákat olyan esetekben, amikor más, rátermett vezető — és az általa kialakított vezetés — koncentrált szelektív fejlesztéssel, az export fokozásával kiugró eredményeket tudna produkálni.

Ezzel a néhány gondolattal kívántam hozzájárulni a termék- és termelésszerkezet fejlesztésének meggyorsítását és a tudatos tevékenység szerepének fokozását célzó országos tevékenységhez. Arra kívántam rámutatni, hogy ebben a tevékenységben nincs helye a megalapozatlan általánosításnak, az egyes fogalmak (például az anyagigényesség) sematikus kezelésének. A műszaki fejlesztés és az optimális termékszerkezet szoros, sőt determináló összefüggéseinek az elemzése hozzájárulhat a

most folyó tárcaszintű és vállalati elemzések jobb megalapozásához. Az elmondottak természetesen bizonyos mértékig általánosítások, ezért alkalmazásuk nem mindenütt és nem egyformán érvényes, de mint vizsgálandó szempontok nem elhanyagolhatók.

Irodalom

- Harminc év gazdasági fejlődésének adatai. *Gazdaság* 1975. 1. sz.
- Bokor János—Sugár Dezső*: A termékszerkezet gazdaságosságának javításáról. *Pénzügyi Szemle*, 1975. 1. sz.
- Csurgay Dezsőné dr.*: A műszaki fejlesztés és a termelési költségek, árak kölcsönhatása. *Ipargazdaság*, 1974. 7. sz.
- Darvas György*: A hosszú távú tervezésből levonható fontosabb következtetések az V. ötéves terv számára. *Gazdaság*, 1973. 4. sz.
- Drecin József*: Gondolatok a gazdasági növekedésről az V. ötéves terv küszöbén. *Társadalmi Szemle*, 1975. 10. sz.
- Erdős Tibor*: A termelés korszerűsödése és a gazdasági növekedés. *Kossuth Könyvkiadó*, 1974.
- Faluvégi Lajos*: Gazdasági fejlettség, gazdasági szerkezet, a külgazdaság új jelenségei. *Gazdaság*, 1975. 3. sz.
- Hoós János*: A gazdasági növekedés alapvető tényezői. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest, 1970.
- Horváth László*: A gyártmány szerkezet átalakításának kérdőjelei — gyakorlati tapasztalatok. *Gazdaság*, 1975. 2. sz.
- Jávorka Edit*: A műszaki fejlesztés hatása a költségek és az árak színvonalára és mozgására. *Gazdaság*, 1975. 3. sz.
- Korányi György—Práger István*: A vegyipari kutatás helyzete és fejlődése a felszabadulás után. *Magyar Kémikusok Lapja*, 1970. 4. sz.
- Németh Károly*: Gazdaságpolitikánk és gazdasági feladataink. *Gazdaság*, 1975. 2. sz.
- Németh Károly*: A gazdasági építőmunka feladatai. *Társadalmi Szemle*, 1975. 11. sz.
- Nyitrai Ferencné dr.*: Az ipari hatékonyság alakulása. *Társadalmi Szemle*, 1974. 1. sz.
- Nyitrai Ferencné dr.*: Iparunk helye a világban. *Kossuth Könyvkiadó*, 1974.
- Román Zoltán*: A termelés méretei és hatékonysága. *Népszabadság*, 1975. december 17.
- Somló György—Kováts Gábor*: A műszaki alkotások korszerűségének közgazdasági vonatkozásai. *Közgazdasági Szemle*, 1963. 2. sz.
- Szekér Gyula*: Energiagazdálkodásunk helyzete és távlatai. *Társadalmi Szemle*, 1974. 6. sz.
- Tóth Miklós—Simon Kálmán*: Ásványinyersanyag-vagyonunkról. *Közgazdasági Szemle*, 1975. 12. sz.

VISSI FERENC:

Az adórendszer és a kétszintű árrendszer

Az elmúlt néhány év nagy változásokat hozott a világgazdaságban. Lényegesen módosultak Magyarország számára is a nemzetközi gazdasági feltételek. A módosult feltételek szinte minden szinten arra kényszerítették — és kényszerítik — a gazdasági folyamatok irányítóit, hogy rendkívül gyorsan reagáljanak e változásokra, és cselekvéseiket a változásokhoz elengedhetetlenül szükséges alkalmazkodásnak rendeljék alá. Ha nemzetközi szinten felgyorsulnak a gazdasági folyamatok, az minket is arra kényszerít, hogy a reakcióidőket lerövidítsük. Ehhez olyanná kell formálnunk a belső közgazdasági feltételeket, a közgazdasági szabályozó rendszert, hogy az jól betölthesse a jelzőrendszer funkcióját és megbízható alapot teremtsen a várható hatások megítéléshez. Az új keresése már jó ideje valamennyi irányítási szinten megindult. A közgazdasági vitákban eléggé eltérő koncepciók csapnak össze. Részből új töltéssel felélénkülnek a 10—15 évvel korábbi viták, részben új elemek jelennek meg a feladatok megoldására vonatkozó elképzelésekben. A vitákban a konkrét javaslatok mellett az árrendszerrel kapcsolatban egy általánosabb jellegű módosítás körvonalai is megfogalmazódtak. Ezek egyike a kétszintű árrendszer létrehozásának gondolata.

Még a kétszintűséggel kapcsolatos fogalmak tisztázása előtt röviden érdemes utalni a téma 25 éves „történelmére”. Közgazdaságilag és politikailag alátámasztott koncepciónk volt arra, hogy lényegében miért kell az 1950-es évek elejére kétszintű árrendszert létrehozni. Az 50-es évek végétől a 60-as évek közepéig azok a nézetek kerültek túlsúlyba, amelyek az árrendszer egységét hangsúlyozták. Az egységes árrendszer feltételei eszerint egyszintű árrendszerben — vagy a fogyasztói árakénál minimálisan alacsonyabb termelői árszint esetén — teljesülnek. Nagyjából ez a követelmény tükröződött már az 1959. év során életbe léptetett árrendszerben, de főként e követelmény szerint építettük fel az 1968-ban életbe léptetett árrendszert is. Ma viszont egyre többen valljuk: bizonyítható, hogy *a jelenlegi és a jövőbeli közgazdasági viszonyoknak szocialista rendszerünkben a kétszintű árrendszer jobban megfelel, mint az egyszintű.* Ez nem jelent mást, mint azt, hogy megváltoztak a feltételek, de amiért ma a kétszintű árrendszert létrehozánk, az alapjaiban is más, mint amit az 50-es évek kétszintű árrendszere szolgált.

Egyáltalán nem mindegy, hogy a kétszintű árrendszer milyen adó- és pénzügyi rendszerre épül. A kétszintű árrendszer létrehozása önmagában értelmetlen lenne; azt a gazdaság érdekeit tükröző — feladatainak megoldásában segítő — adó-, illetve jövedelemszabályozási rendszerrel kell kitölteni azért, hogy az adó- és az árrendszer kölcsönhatásai-

ban legyen képes a legfontosabb ösztönzési funkciók betöltésére. A vállalati adózást is módosítani kell tehát ahhoz, hogy az ár- és az adórendszer működési mechanizmusa — kétszintű árrendszer keretében — a jelenleginél jobb legyen.

E cikk elsősorban nem azt a célt szolgálja, hogy ebben konkrét javaslatot tegyek egy kétszintű árrendszerre, hanem hogy benne a kétszintű árrendszer elemeit, mindenekelőtt az adórendszer és az árrendszer kapcsolatát mutassam be. A vállalati adózás és a kétszintű árrendszer kapcsolatában ugyanis — mint a későbbiekben látni fogjuk — a közgazdasági szabályozás alapvető kérdései vetődnek fel.

Általában az árrendszer kétszintűsége annyit jelent, hogy a termelői és fogyasztói árszínvonal között lényeges különbség van, s a társadalmi tiszta jövedelem jelentős részét csak a termékek és szolgáltatások végső fogyasztásakor realizálják. Tehát a társadalmi tiszta jövedelemnek egy viszonylag jelentős hányadát úgy realizálják a fogyasztói árakban, hogy ugyanez a tisztajövedelem-hányad nincs a termelői árakban. Az árrendszer kétszintűsége ily módon a belföldi termelői és fogyasztói árszint közötti viszony. Egyszintű az az árrendszer, amelyben a fogyasztási cikkek végső eladása során (például a fogyasztásicikk-kereskedelemben, a szolgáltató vállalatoknál) — a kereskedelmi tevékenység jövedelmeinek adóztatásán kívül — az állam nem jut számottevő tiszta jövedelemhez, adóbevételekhez: a tiszta jövedelem legnagyobb hányadát már a termelési folyamatok korábbi fázisaiban realizálják, illetve központosítják a költségvetésbe.

A termelői és fogyasztói árszínvonal különbségét határozzuk meg a lakossági fogyasztásra kerülő termékek és szolgáltatások termelői, illetve fogyasztói árösszegeinek a különbségeként. E különbségnek alapvetően a következő tényezői vannak: 1. A kereskedelemben (illetve a szolgáltatásoknál) ahhoz, hogy a termékek eljussanak a végső fogyasztóhoz, a társadalmi fejlődéssel párhuzamosan egyre több szolgáltatást kell végezni, relatíve nőnek a kereskedelmi, szolgáltatási ráfordítások. Ez a komplex tényező a termelői árakhoz képest emeli a fogyasztói árak szintjét, összegét. A termelői és a fogyasztói árak közti különbségnek ez a tényezője a társadalmi fejlődésből fakad, és a fejlettség egy viszonylag magas fokáig hatásuk biztosan növekszik is. 2. A termelői és a fogyasztói árak különbségének további tényezője a fogyasztót kiszolgáló vállalatok által fizetendő forgalmi adó (az egyszerűsítés kedvéért ezt a részt adórendszer indítékúnak nevezhetjük). 3. A termelői és a fogyasztói árszínvonalak (árösszegek) különbségét az egyes társadalmi-gazdasági rendszerekben eltérő mértékben befolyásoló egyéb tényezők is vannak. A legfontosabb ezek közül az, hogy a tőkésországokban a kereskedelmi tőkének jelentős részben más a funkciója, mint a szocialista gazdaságban. Ott a kereskedelmi tőke ipari, mezőgazdasági stb. termelést finanszíroz, hitelez, és így a kereskedelmi tőke és az azt bővítő rész egyik fontos eleme az árösszegek különbségének.

Az előbb felsorolt tényezők közül a továbbiakban részletesen csak az adórendszerrel, tehát a tisztajövedelem-szintek különbségével foglalkozom. Az elsőként említett tényező nem is tartozhat bele a kétszintű árrendszerrel és összetevőiről történő döntések közé. A gazdaságvezetés nagyobb szabadságfokkal választhat viszont abban, hogy a megtermelt

társadalmi tiszta jövedelmet az újratermelési folyamat melyik szakaszában gyűjtse össze. Pusztán a tiszta jövedelem realizálásának szempontjából is van a kétszintűség mértékének egy olyan tartománya, amelyből ki lehet választani a racionálisnak tűnőt. Az árösszeg különbségének ezen összetevője az adórendszer típusától függően növekedhet vagy csökkenhet. Ha hosszabb időn keresztül csökken a két árszint között az adórendszer indítékú rész, az azt jelzi, hogy az árrendszerben — a termelői és fogyasztói árszínvonal relatív mozgásában — megbomlott egy harmóniakövetelmény. Dinamikus gazdasági egyensúlyt feltételezve, az adórendszer indítékú árszinteltérés mértéke hosszabb távon nem változik, vagy enyhén növekszik. A kétszintűségnek az egyes nyugati országokban lényeges eleme a harmadikként jelzett tényező. Szocialista viszonyok között ennek van a legkevésbé kiforrott rendszere, de bizonyos mértékben és formában e tényező is létezik, és hat. Valószínű, hogy e tényező szerepe is növekedni fog a szabályozás, a fejlesztésfinanszírozás eszközrendszerének továbbfejlesztése kapcsán.

Megítélésem szerint az egy- vagy kétszintűségről való állásfoglalás végett az adórendszernek az árrendszer működésére gyakorolt hatásait, az adó és az ár egymással kölcsönhatásban érvényesülő orientációs és ösztönző szerepét kell elemezni; megvizsgálva, hogy az adó- és az árrendszer együttvéve milyen módon képes az optimális irányában befolyásolni a gazdálkodást. Vizsgálni kell, hogy egyéb megoldásokkal szemben a kétszintűséget eredményező adó- és árkoncepciónak milyen előnyei és hátrányai lehetnek.

A kétszintű árrendszer és az azt kitöltő adórendszer — mint azt szeretném bizonyítani — következetesebb, alkalmasabb közeget biztosít a piaci hatások lereagálására, mint az egyszintű. A kétszintű árrendszerben nincs mód például az eszközlekötés árban való túlzott kifejezésére, kisebbek — de reálisabbak — az eszköz- és a bérigényes termékek közötti áreltérések. Az adóterhek növelésének korlátot szab a körülmény, hogy a tőke adóztatása nem emelhető a szükséges szint fölé. Ez az, ami az árarányokat reálisabbá, a piaci fellépést biztosabbá, a költségvetést egyszerűbbé, és annak bevételeit biztonságosabbá teszi.

Az egyszintű árrendszerben, ahol a munkaerőn kívül a többi termelési tényezőt, illetve erőforrást is jelentős adó terheli, a termelés szférájában az árarányokat szükségszerűen sokkal inkább meghatározzák az egyszintűséget eredményező tisztajövedelem-formák, mint a kétszintű árrendszerben. Az adórendszer árarányokat befolyásoló hatása annál nagyobb, minél kevésbé kötődnek az adóformák közvetlenül a bérhez. Azt hiszem, nem szorul bizonyításra, az árarányoknak nem elsősorban az adók által kell meghatározódnuk, hiszen minél erősebb az adórendszernek a termelői árarányokra gyakorolt hatása, annál inkább autotarkok az árak.

A kétszintű árrendszert eredményező adórendszer racionális formájának az olyan adórendszert tekintem, amelyben az árak kétszintűsége jelentős mértékben az általános jellegű forgalmi adó által jön létre, s amely mellett szükségszerűen léteznek a diszpreferenciákat kifejező egyedi luxusadók. A forgalmi adó formája sem lényegtelen kérdés, de a konkrét formák közötti választás már egyszerűbb, mint annak eldöntése, hogy legyen-e egyáltalán kétszintű az árrendszer. A kétszintűségnek egy

adott mértéke megközelítően azonos közgazdasági hatások mellett alakítható ki többfázisú nettó forgalmi adóval (hozzáadottérték-adóval) vagy az egyfázisú, kereskedelmi-forgalmi adóval.

Olyan rendszert tartok a termelői áron belüli adórendszer optimális változatának, amelyben két domináns elem van: a béradó (vagyis a személyijövedelem-adó) és a nyereségadó. Mind a személyijövedelem-, mind a vállalatnyereség-adózást progresszív rendszerként képzelem el, abból az elvből indulva, hogy nagyobb jövedelem adóképessége is nagyobb. A személyijövedelem-adózás rendszerét alapjaiban a személyijövedelem-politikának és részben a szociálpolitikának lehetne alárendelni. A nyereségadózás rendszerében pedig elsősorban az önfinanszírozás gazdaságpolitikailag megalapozott koncepciójának és mértékének, valamint a termelési-fejlesztési preferenciák rendszerének kellene kifejeződnie.

Magyarországon jelenleg a termelés adóterhelése nagyon magas, a társadalmi tiszta jövedelem centralizációja meghaladja a 70 százalékot. Ma a termelői árak tartalmazzák az összes megtermelt tiszta jövedelmet és a tiszta jövedelem említett, magas centralizációja mellett még az amortizációt is jelentősen adóztatjuk. Egyenlegében a termelői árak kumulált adótaralma 32—35 százalék, de ha a termelői árak teljes adótaralmát számoljuk, 40—43 százalék közötti értéket kapunk. (Az adótaralom ugyanis növeli az árfolyamot is és a termelőeszközök árán keresztül az amortizációs költségek szintjét is.) A termelés ilyen magas adóterhelése ráadásul nagyon differenciált adórendszer mellett jön létre: adóztatjuk a termelési tényezőket, a termelés eredményeit egyrészt mint terméket, másrészt mint jövedelmet. A termelői árak ilyen magas adóterhelése mellett csak a fogyasztói forgalmi szférában realizált társadalmi tiszta jövedelem a következőkkel jellemezhető:

1. a lakossági és a közületi fogyasztásban realizált forgalmi adók és árkiegészítések egyenlege negatív;

2. a fogyasztói forgalmi adóban nem számolt egyéb, a fogyasztási cikkek termelői és fogyasztói árarányait eltérítő elvonások és támogatások egyenlege szintén negatív.

Az előbbi két körülmény miatt árrendszerünket összességében fordítottan kétszintűnek vagy negatív kétszintűnek lehet nevezni — ami-

1. sz. táblázat

Az árrendszer kétszintűségének mértékét bemutató adatok (Milliárd Ft)

Megnevezés	1968	1976 tervezett
1. Forgalmi adó	18,7	28,9
2. Fogyasztói árkiegészítés	13,0	36,1
3. Nettó forgalmi adó (1.—2.)	5,7	-7,2
4. Az egyéb támogatások és elvonások egyenlege*	-4,2	-4,7
5. Nettó árteltérítés összesen (3.+4.)	1,5	-11,9
6. A nettó árteltérítés		
— a fogyasztói forgalomhoz viszonyítva**	1,1	-4,3
— az összes társadalmi tiszta jövedelemhez viszonyítva**	1,4	-5,4

* Az adatok tartalmazzák a benzin és tüzelőolaj 1976. évi termelési adóját; a személygépkocsik import forgalmi adóját; a gyógyszerek társadalombiztosítási hozzájárulását; az állami lakások lakbértámogatását; a könyvek, színházak, valamint az időszaki sajtótermékek támogatását. A felsorolt támogatások és elvonások általános tulajdonsága szintén az, hogy a fogyasztói árakat eltéríti a „termelői” ráfordításoktól.

** Százalékban.

nek mértékét az 1. sz. táblázat adatai mutatják. A rendelkezésre álló nemzetközi statisztikák alapján világviszonylatban is egyedül állunk árrendszerünknek ezzel a sajátosságával.

A táblázat 1976-os adatait célszerű tovább bontani azért, hogy a kétszintűség nálunk kialakult formájáról és mértékéről kicsit részletesebb információt kapjunk, bár az 1. sz. táblázat adatai nagyon jól kifejezik a termelői és fogyasztói árszintek egymáshoz viszonyított, 1968 óta bekövetkezett változásait. A 2. sz. táblázatban a forgalmi adóktól külön választottam az ún. luxusadókat (amiket csupán a vizsgálat kedvéért az élvezeti cikkek forgalmi adójával és a személygépkocsik import-forgalmi adójával azonosítottam) és az árkiegészítésekből a másik szélsőséget jelentő szolgáltatási támogatásokat. (Természetesen ezt is csupán az elemzés kedvéért tettem, hiszen egyáltalán nem bizonyított az, hogy a szolgáltatásokat a jelenlegi mértékben kell preferálni.)

2. sz. táblázat

A nettó áreltérítés változása 1968 és 1976 között
(Milliárd Ft)

Megnevezés	1968	1976 tervezett
1. Nettó áreltérítés összesen	1,5	—11,9
2. Az élvezeti cikkek és a személygépkocsik forgalmi adója	7,6	17,2
3. A szolgáltatások árkiegészítése	5,3	12,5
4. Nettó áreltérítés a 2. és a 3. nélkül	—0,8	—16,6
5. A nettó áreltérítés az előbbieknél megfelelően korrigált fogyasztói forgalom százalékában	—0,9	— 9,1

Ha a szélsőséges pozitív és negatív irányú eltéréseket elhagyjuk, és a maradék nettó forgalmi adó alapján számolunk, az a látszat, mintha nálunk inkább a negatív forgalmiadó-rendszer lenne az általános. Ez valóban csak látszat, de az adatok mindenesetre azt mutatják, hogy a lakossági fogyasztásnak mintegy 80 százalékánál az élelmiszerek és az iparcikkek fogyasztói ártámogatása összességében lényegesen — a fogyasztásra vetítve közel 10 százalékkal — meghaladja az ugyanezen volumenű fogyasztáson realizált pozitív forgalmi adót.

Mindkét táblázat adatai azt bizonyítják, hogy az 1968-as árrendezés után a tisztajövedelem-realizálás szempontjából egyszintű árrendszer volt érvényben. Az egyszintűség 1976-ra 4,3 százalékos negatív kétszintűséggé fejlődött. Ez még nagyobb mértékű akkor, ha nem a teljes fogyasztásra számolunk, hanem csak arra a volumenre, amelyiken általában 10—20 százalékos nettó pozitív forgalmi adó realizálódik más országokban.

A termelői áron „belüli” adórendszer és a kétszintűség

Az árrendszer egy vagy kétszintűségének és az adórendszernek a kapcsolatát akkor érthetjük meg, ha a belföldi munka adóztatásának elvi követelményeiből indulunk ki. A gazdasági fejlődéssel az összes szocialista országban egy olyan folyamatnak lehetünk szemtanúi, amelynek

az a lényege, hogy a gazdaság irányításában egyre tökéletesebben fel lehet és fel is kell használni — a tervgazdálkodás keretei között — az áru- és pénzviszonyokat, a piac racionalitásra ösztönző vagy kényszerítő hatását. Ugyanakkor — különösen ha a piac jól működik — az áru- és pénzviszonyok hatására a szabályozó rendszerben is építenünk kell.

A piacnak — a szabályozás szempontjából — az egyik leglényegesebb hatása, hogy a pénzben kifejezett eredmények, a jövedelmek differenciálódnak. (Természetesen a piacnak egyáltalában nem az egyetlen fő hatása a pénzügyi eredmény differenciálása. Vannak körülmények, amikor a partner — a vevő, illetve az eladó — választásának lehetősége, a kereslet-kínálat közelítése stb. még a vállalati eredmény differenciálódása nélkül is lényeges és fontos hatása a piacnak.) De olyan körülmények között, amikor a gazdasági folyamatok jelentős részét a pénzügyi eredményben (nyereségben) való érdekeltség alapján szervezzük, azaz mintegy követelményként állítjuk azt, hogy a vállalati pénzügyi eredmény komplexen fejezze ki a hatékonyságot (amelyben a piacképesség sokrétű követelménye is benne van), *szükségszerű az eredménydifferenciálódás*. A differenciálódás nagyon szorosan kapcsolódik az adórendszerhez, s ezen keresztül az árrendszer kétszintűségéhez.

E kapcsolatot az adórendszerrel szemben azt a követelményt támasztja, hogy az adózás úgy legyen egységes, hogy a jövedelmek szükségszerű differenciálódására (nem lineáris alakulására) is tekintettel legyen. Emellett általános követelmény, hogy mind az egy-, mind a kétszintű árrendszerbe be kell illeszteni a gazdaság preferenciarendszerét. E preferenciarendszer főként a technikai haladás területileg és időbelileg eltérő mértékű ugrásai, a gazdaság érdekei által diktált termelésfejlesztéshez; a mezőgazdaság sajátos termelési feltételeihez és nem utolsósorban a mindenkori külkereskedelmi érdekeknek megfelelő ösztönzési rendszer kiépítéséhez kötődik. A preferenciák általában valami egységes alóli kivételt jelent. A preferenciák tradicionális formái szinte állandóan egymás mellett, egymással egyenrangúan léteznek. Egy ország adó-, pénzügyi és árrendszerének fejlettségét monetáris rendszerében azon is lehet mérni, hogy mennyire kifinomultak a gazdaság preferenciarendszerének pénzügyi formái. A kifinomultság esetenként azt is jelenti, hogy a preferenciákkal együtt élő adórendszer elveiben feltétlenül egységes lehet az egész termelősférában.

Nézzük először az egyszintű árrendszert eredményező adórendszerünk néhány jellemzőjét.

1. A termelősférában az erőforrások (munka, tőke) adóztatása elvileg egységes, de gyakorlatilag — különösen az eszközöknél — nagyon differenciált. Az adózási rendszer befolyásolja az árarányokat. A hazai ráfordítások más árarányokat indukálhatnak, mint amilyenek a külpiacokon érvényesülnek. Az adózással ilyen vagy olyan irányt szabhatunk az eltérések pénzbeli kifejeződésének. Az erőforrások adóztatására építő — egyszintű árrendszert eredményező — koncepcióról is feltételezhető, hogy az adó és az ár együtt gazdaságunk érdekeinek megfelelő kapcsolat kiépítését célozza egyrészt a belföldi és a világpiaci árak, másrészt az exportőr és importőr vállalatok, valamint a hazai vállalatok jövedelmei között. Ezekben a kapcsolatokban az az eltérés is kifejeződik, amit az erőforrások adóztatása vált ki az ár- és jövedelemarányokban. Ezeknek

az eltéréseknek — s az eltérések egyszintű árrendszer által való kiélelésének — viszont csak akkor van értelmük, ha az eltérések a termelő-szféra egészében érvényre juthatnak. Csak abban az esetben lehet mérce a társadalmi ráfordítás, ha azt egységesen értelmezzük.

Az egységes — azonos mértékű — és lineáris erőforrás-adóztatást gyakorlatilag nem lehetett megvalósítani. Részben ugyanis tudtuk, *részben azonban csak közben derült ki, hogy az egységes mértékű adóztatás összeegyeztethetetlen preferenciarendszerünkkel.* Ezen keresztül az adórendszernek az érdekviszonyokhoz való illesztése is nehézségekbe ütközik. Ilyen esetben például az eszközkötési járulék — részben vagy egészében — nem fért bele az árba, ha az adott áron belül meghatározott mértékű nyereséget is akartunk hagyni. Általános jelenség, hogy a használati érték alapján vagy — még általánosabban — *a goodwill alapján kialakult árarányok*, ha ezek kifejeződése egy rendszerben követelmény, *még véletlenszerűen sem esnek egybe az erőforrások lineáris adóztatására felépülő adórendszer által is kiváltott árarányokkal.* Időközben derült ki az is, hogy az érdekeltségi viszonyok formálásához nincs is szükségünk arra az árarányhatásra, amelyet az erőforrásadók váltottak ki.

2. Az adózás és a jövedelmek realizálása között olyan szakadék van, amely óhatatlanul zavarja az ésszerű gazdálkodást, s ezáltal lehetetlenné teszi az adózás és a realizálás szükséges egységét. Erőforrásadóink karakterisztikusan kifejezik azt, hogy *feltételezett jövedelmet gyűjtünk össze*, hiszen akkor adóztatunk, amikor valaki (a termelő) az erőforrást igénybe veszi, és nem akkor, amikor már az igénybevétel eredménye is adott. Amikor még nincs eredmény, s a termelést terheljük adóval, akkor szorít a rendszer. E szorítást sokan nem tudják elviselni, legtöbbször támogatást kérnek és kapnak, amikor viszont megvan az eredmény, úgy tűnik, hogy bőség van, mert vagy elfelejtettük a támogatást, vagy pedig az egyéb áttételes támogatások olyan mértékűek, hogy fel sem tudjuk mérni: az adott fázisban mit jelentenek a korábbi fázisokban adott támogatások. Ahol az erőforrásadók és az adóvisszatérítési igény kapcsolata viszonylag közvetlen volt, ott fokozatosan — eddigi gyakorlatunkban is — differenciáltuk az erőforrásadókat.

Tételezzük fel, hogy megvalósítható az erőforrások egységes és lineáris adóztatása. Ez esetben azzal kell számolnunk, hogy az egyszintű árrendszerhez vezető egységes adózás mellett — a többi országhoz viszonyítva — csak speciális módon oldhatjuk meg az árfolyamhoz kapcsolódó szabályozást. Az árfolyam ugyanis a velünk szoros kapcsolatban levő más országokban általában kétszintű árrendszer keretei között szabályoz. Sajátos eszközökre van tehát szükségünk az import- és exportadózás kapcsolatának biztosítására. A fogyasztói árpreferencia-rendszer olyan formáját kell megtalálnunk, amely nem torzítja a termelés jövedelemviszonyainak megítélését, s amely miatt nem kell feladni az általános rendszert a termelőszférában. (E kérdésekről a későbbiekben még részletesen lesz szó.) Ezek a speciális megoldások általában bonyolultak, s emiatt eleve nagy a veszélye annak, hogy az egységes adóztatás elvei a speciális megoldásokon keresztül eltorzulnak.

Azok is, akik az egyszintű árrendszer mellett szállnak síkra, szintén úgy ítélik meg, hogy egyszintű árrendszerben az adó- és árrendszer összhangjának egyik legfontosabb minősítő ismérve, ha a hazai munkát vagy

annak eredményét — függetlenül a termelési ágazattól, a tevékenységtől, az értékesítési iránytól — azonos elvekre épülő rendszerben adóztatjuk.

Az áru- és pénzviszonyok alapján is lebonyolódó gazdasági folyamatok esetében viszont két olyan körülménnyel kell számolni, amelyek a mi viszonyaink között a legfőbb indítékai az egységes adórendszer torzulásának. Ezek: a) a piac működhet jól vagy rosszul; b) az adott pénzügyi rendszerben a piac bizonyos mértékű jövedelem-differenciáló hatásait már nem lehet vállalni.

Bármelyik miatt következik is be az adórendszer egységének torzulása, az egyúttal lényeges deformálódást okozhat az adórendszer árarányhatásaiban, és ezzel az egyszintű árrendszerben. Egyrészt az elmúlt néhány évben sok példa volt arra, hogy a piac rosszul működött, emellett gyakran adminisztratív eszközökkel is monopols helyzeteket hoztunk létre, fékeztük a kívánatos importversenyt, a külpiacon egyes — számunkra fontos — területein viszonylag hosszú időre megszűnt a stabilizáció. Másrészt úgy építettük fel a szabályozó rendszert, hogy abban kifejeződjenek a piac által okozott jövedelem-differenciák is. A keresetek növekedését például jórészt a nyereségtől tettük függővé. E területen egy idő után nem lehetett vállalni a jövedelem-differenciálódást, és ezért gyakran utólag korrigáltunk. Amikor ma az adó- és szabályozó rendszerünk túlzott differenciáltságot bíráljuk — amely azért jött létre, hogy a jövedelmek differenciáltságát korrigálja, mérsékelje — a bírálatok ellenére részben jónak is kell minősíteni a differenciálódást.

A differenciálódás esetenként azt jelenti, hogy az egységes és merev rendszer alól valós okok miatt mentesítünk, és így ez pozitív hatású. Ma már viszont nemcsak emiatt vannak differenciák, ellenkezőleg, sok tekintetben az egyedi vált általánossá.

Kétszintű árrendszerben — egy nagyon általános modell szerint — a termelői árak két fő adót tartalmaznak: a személyi jövedelmek adóját és a vállalati nyereségadókat. Ha a termelést a külkereskedelemhez kapcsolódó adókon és az előbbieken kívül lényegében más adókat nem terhelnének, akkor a termelői árakban a „jövedelem-puffer” csak a nyereség lehetne, s nem alakulhatna ki olyan helyzet, hogy gyakorlatilag minden termelést terhelő adó — az erőforrásadó, a termelési adó, a nyereségadó stb. — egyaránt játszhatja ezt a pufferszerepet.

Kívánatos, hogy ahol a tervgazdálkodás nem zárja ki a piacot, s a piac megfelelően működik, ott annak jövedelem-differenciáló hatása kifejeződjön. Ennek közvetlenül a nyereségben kell kifejeződjön. Ilyen körülmények között a vállalati adórendszer az egész termelői szférában egységes elvekre épülhetne, és az adóterhek, valamint a velük szoros összhangban levő fejlesztési preferenciák csak a realizált eredmények függvényében differenciálódhatnának. *Lényeges körülmény az, hogy a nyereség komplex hatékonyságot kifejező funkciójának megvalósulásához nem elég csak a piaci ár, ahhoz meghatározott elvek szerint működő adórendszer is szükséges.*

A tervszerű piacgazdálkodás egyik legnagyobb problémája, és gyökükhöz, eddig nagyon bonyolultan szabályozott kérdése az önfinanszírozás és az állami finanszírozás ellentmondása. Ma a termelés bővítésének finanszírozása 50—60 százalékban állami feladat, amihez adók ki-

vetése útján kell dinamikusán biztosítani a szükséges bevételeket. A probléma ott van, hogy tevékenységenként nem választhatók el az állami finanszírozású területek a vállalati finanszírozásúaktól, és így *nem követhető egyértelmű koncepció az önfinanszírozáshoz szükséges jövedelmet biztosító árak tekintetében sem*. Az elmúlt néhány évben csak a termelés és a vállalati jövedelmek igen magas adóztatásával volt módunk arra, hogy a kettő közti szükséges kompromisszumokat megkeressük, és az a tény, hogy mindezt egyszintű árrendszerben kellett megvalósítani, elhomályosította az önfinanszírozás s az önfinanszírozáshoz elegendő jövedelmet biztosító árak kapcsolatát. Adórendszerünk rugalmatlansága miatt a vállalatok ma sok esetben arra kényszerülnek, hogy ár-emeléssel jussanak hozzá ahhoz a többletjövedelemhez, amiből a termelés viszonylag szerény bővítését vagy modernizálását finanszírozhatják. Tehát fejlesztési forráshiány az árémelés inspirálója akkor, amikor az árak által tartalmazott amortizációt és nyereséget — tehát a fejlesztési forrásokat — 40, 50 vagy 60 százalékos átlagos adó terheli.

Egy általam elképzelt — kétszintű árrendszert eredményező — adórendszerben véleményem szerint könnyebben meg lehet oldani az előbbi problémát. Ehhez mindenekelőtt két követelmény megvalósítására van szükség:

a) A termelői árak a lehető legszélesebb körben annyi bruttó amortizációt és nyereséget tartalmazzanak, amennyi a hitelmechanizmus mellett dinamikájában elég az önfinanszírozáshoz;

b) A bevezetendő progresszív nyereségadó-rendszer egyértelműen a fejlesztés ösztönzésének legyen alárendelve. A progresszív nyereségadó-rendszerben egyik fő követelmény az, hogy a fejlesztésre rendelkezésre álló források együttes adóztatását is megvalósítsák.

Az egyes területeken — a termelés vállalati és állami finanszírozásának arányától függően — differenciálásra csak a nyereségadó rendszerén belül lenne szükség. Pozitív hatással járna, hogy ahol az önfinanszírozás magas, ott nem sújtanak a termelést vagy annak eredményét magas adóval pusztán azért, mert más területeken az önfinanszírozás mértéke alacsony.

A termelői árakban foglalt másik fő adó — mint említettem — a progresszív személyijövedelem-adó lenne, amit személyijövedelem-politikai és szociálpolitikai követelmények határoznának meg. Nem kívánok belemenni e két alapelvből eredő követelmények tárgyalásába, csupán az adó hatását illusztrálok néhány jellemzővel:

— A jövedelem keletkezésekor az adó progresszivitásának kihasználásával aktív személyijövedelem-politikát és szociálpolitikát is lehet folytatni. A fogyasztói preferenciarendszerben nagyon lényeges az, hogy amit jövedelemmel és jövedelemdifferenciálással meg lehet oldani, azt nem célszerű árpolitikával helyettesíteni. Ezzel a jelenlegi fogyasztói árpreferenciák jelentős része átkerülne a személyi jövedelemben kifejeződő preferenciák közé;

— A személyijövedelem-adó mellett a bér — ösztönzést kifejező és megvalósító — nominális emelkedése úgy is jelentős lehet, hogy annak nincs teljes egészében fogyasztóiár- és vásárlóerő-vonzata;

— A személyijövedelem-adó mértékének megfelelően az állam úgy jut a személyi jövedelmek keletkezésével egyidejűleg növekvő bevéte-

lekhez, hogy közben a személyijövedelem-adóval automatizmust teremtsen az élő munka relatív felértékelésére;

— Az előbbiekkal összhangban jól érvényesülhet az a bérszabályozási követelmény is, hogy a magasan kvalifikált munka nagyobb értékelést kapjon, s a nagyobb értékelés egyben valós, magasabb hozamú követelményt is támaszon a kvalifikáltabb munkával szemben. Ennek az a feltétele, hogy ne legyen minden költségnövekedés automatikusan áthárítható a végtermék áraiba, tehát az árak legyen korlátja.

A termelési tényezők adórendszeren keresztüli értékelésével kapcsolatban lényeges az a hatás, amit a kétszintű árrendszer kiválthat. A vázolt adórendszerben ugyanis az élő munka értékelése, a tőkéhez viszonyítva az adórendszerrel való drágítása jelentős, ami abból adódik, hogy a tőke terhei viszonylag alacsonyak, és az adóbevételek igen nagy hányada többé-kevésbé bérarányos. Ez úgy értendő, hogy például a személyijövedelem-adó benne van a bruttó bérben, a társadalombiztosítási járulék függetlenül attól, hogy a vállalat vagy a dolgozó fizeti, szintén bérarányos. A fogyasztási forgalmi adók minden formájának közvetlen van bérvonzata úgy, hogy azokat abból a nettó bérből kell megfizetni, ami a személyijövedelem-adó befizetése után a munkavállalónak marad.

A külkereskedelemmel kapcsolatos ösztönzés

A külkereskedelmi ösztönzés esetenként szoros, máskor közvetett kapcsolatban van az árrendszer egy- vagy kétszintűségét eredményező adórendszerrel. E tényező nagyon rövid tárgyalását csak azért kíséreltem meg, mivel nálunk az árrendszer egy- vagy kétszintűségétől függetlenül is szükség van a külkereskedelmi ösztönzésre, csupán az ösztönzés működési mechanizmusai és formái különbözhetnek egymástól, attól függően, hogy milyen adórendszer érvényesül a termelőszférában.

A *kereskedelmi árfolyam* (a továbbiakban: árfolyam) funkciói — és az, hogy miként tölti be az árfolyam a feladatait — nem függetlenek az adórendszerrel és az árrendszer egy- vagy kétszintűségétől. Adott szabályozó rendszerben az árfolyamot csak az összes funkciójára tekintettel lehet jónak, célszerűnek minősíteni. Ebből az aspektusból jelentős különbségek adódnak az árfolyam — egy-, illetve kétszintű árrendszerben kifejtett — hatásaiban. Mindenekelőtt szintbeli különbség van az egy- és a kétszintű árrendszerben érvényesülő árfolyam között. A különbség a kompetitív szférák végtermékeinek termelői áraiban realizálódó halmozott társadalmi tisztajövedelem-szintek közti eltérésből adódik. A szintbeli eltérésnek az a következménye, hogy a magasabb árfolyam nemcsak egyszerűen beleillik a termelési belföldi ár-, illetve adószintjébe, hanem öncélúan drágít is. Ha egyszintű árrendszerben az árfolyamot olyan magasan állapítjuk meg, hogy az árfolyam szintjében lényeges exportot ösztönző hatás fejeződjék ki — azaz a belföldi valuta leértékelődik —, a magas árfolyam szükségszerűen „feszíti” a fogyasztói árszínvonalat. Kétszintű árrendszerben viszont a leértékeltebb árfolyam nem „feszíti” a fogyasztói árszínvonalat, mivel a leértékeltségből adódó eltérés adószínvonalbeli különbséggel levezethető. A kétszintű árrendszer csupán emiatt is kedvezőbb közeget biztosíthat az árfolyamon keresztüli export-ösztönzésre.

Egyszintű árrendszerben szükségszerűen kettős árfolyamot kell működtetnünk, míg a kétszintű árrendszer — az ár- és az adórendszer oldaláról — lehetőséget nyújt az egységes árfolyam bevezetésére. Az egységes árfolyamnak természetesen a kétszintű árrendszer csak az egyik feltétele. Az egységes árfolyam fenntartása az ár- és az adórendszerünkkel szemben is többféle követelményt támaszt. (E követelményrendszer tárgyalásától itt eltekintek.) Egy ilyen változtatással természetesen még nem szűnik meg a valutának a termelésben és a fogyasztásban mért vásárlóereje közötti differencia, amely elsősorban az eltérő fejlettségi szintek miatt jön létre, csupán az történik, hogy e különbség — a jelenlegi helyzettől eltérően — monetáris eszközökkel levezethető.

A gazdaságnak szüksége van arra, hogy a közgazdasági szabályozás változtatása kapcsán olyan feltételeket hozzunk létre, amelyek segítenek abban, hogy az árfolyam betölthesse egyensúlyi és ösztönző funkcióját. A továbbiakban e funkciók két vetületét emelem ki: az exportösztönzést és az importadóztatást. A preferenciarendszer eleme az *exportösztönzés* komplex rendszere is. Ennek létjogosultsága az árrendszer kétszintűségének mértékétől függetlenül is fennáll. Azon viszonylag kis népességű országok számára, amelyek gazdasága nem rendelkezik a legfejlettebb technikával, rugalmas termelési struktúrával, szükségszerű, hogy exportösztönzési rendszert működtessenek, amely egyik eleme az ország érdekeit kifejező szabályozó rendszernek.

Feltételezem, hogy az egyszintű árrendszerben a tisztajövedelem-elvonás és -kiegészítés konkrét formáit éppen azért alkalmazzák, mert azok közgazdaságilag indokoltak, és mértékükben is összhangban állnak az érdekviszonyokkal. Az is kívánatos, hogy ezek az árarányokban is kifejtsék hatásukat. Ilyen árrendszerben, az előbbieken leírt tulajdonságokkal jellemezhető gazdaságokban — legtöbbször az adott külkereskedelmi pozíció miatt — olyan szabályozók bevezetésére van szükség, amelyekkel a külkereskedelmi érdekeltségi viszonyokat az árrendszer egyszintűségében megtestesülő belső érdekeltséggel összehangolják. Nálunk ezt a célt szolgálja az állami visszatérítés rendszere, a komplex exportösztönzés keretében biztosított fejlesztési preferenciák stb., amelyek azon kívül, hogy fejlesztési forrást keletkeztetnek, szükségszerűen korrigálják a termelés adórendszerének hatásait.

Az exportösztönzés rendszerének kialakításához a kétszintű árrendszer eredményező adórendszer pozitívan járulhat hozzá. Az *exportösztönzést* az adórendszerrel és a kétszintűség mértékétől függetlenül *alapvetően az árfolyampolitikával kell elősegíteni*. A lényegesen leértékelt árfolyamban — ha egyébként az árfolyam működésének feltételei adottak — már keletkezik akkora többletjövedelem, amely komoly ösztönző hatást képes kiváltani. Az árfolyamon belül megvalósított exportösztönzés csak akkor lehet reális alternatíva, ha a keletkező többletjövedelemnek általánosan értelmes elköltési lehetőséget tudunk biztosítani. Mindenekelőtt tudjuk biztosítani azt, hogy ahol e többletjövedelem keletkezik, ott fejleszteni lehessen belőle, és nem követhető az a megoldás, hogy e többletjövedelmet általánosan elvonjuk valamilyen adóval. Ha a fejlesztési elképzeléseink — különösen azokon a területeken, amelyeken az átlagosnál gyorsabb fejlődés kívánatos — egybeesnek az exportképes árualapok növelésének biztosításával, akkor az árfolyammal biztosított

exportösztönzés és a keletkezett többletjövedelem képes hatékonyan tölteni a termelés- és az exportfejlesztés feladatát. Mivel ilyen te- egybeesés nincs, az árfolyamon keresztüli exportösztönzésnek és az- zel párhuzamosan biztosított fejlesztési preferenciáknak együttesen- gendőknek kell lenniük ahhoz, hogy erősödjön vállalataink verseny- pessége a világpiacon, de ugyanakkor bizonyos védelmet is élvezze a világpiac néha drasztikus, romboló hatásaival szemben.

Az import és a hazai termelés eltérő kezelése az árfolyam szintjén és az importhoz kapcsolódó vámmal, pénzügyi hidakkal, az importra helyezett adókkal és támogatásokkal érhető el. Az árfolyam és a kapcsolódó adórendszer egyenlegében meghatározza, hogy az erőforrások szűkösségének a hazai termelés szükséges védelmének, a külkereskedelmi és a nemzetközi mérleg helyzetének figyelembevételével mennyivel drágább vagy olcsóbb az import a hazai termelésnél. Az importot különféle okok terheli külön adó*, például azért, mert az árfolyammal átszámított import nem illeszkedik a belföldi árszinthez, vagy mert az árfolyamszintjével biztosított védelmen kívül a hazai termelésnek további védelmre is szüksége van, és ezért protekcionista politikát kell folytatni.

Tételezzük fel, hogy a gazdaságpolitikai célokkal összhangban a hazai termelésnek bizonyos védelemre van szüksége. Azt a védelmi szintet, amely adott árfolyam mellett viszonylag magas vámokkal érhető el, biztosítani lehet magasabb — az említett képesten leértékelt árfolyammal és relatíve alacsony vámszinttel is. Ugyanez a leértékelt árfolyam az import oldalán is hozzájárulhat egyensúlyi gazdaságpolitikai célja megvalósításához.

A kétszintűség és a fogyasztói preferenciarendszer kapcsolata

Az árrendszer kétszintűségének sajátos kapcsolata van a fogyasztói jövedelempolitikával és a fogyasztói preferenciarendszerrel. A fogyasztói jövedelempolitikának a termeléstől — annak jövedelmezőségétől — főként a termelés rövid távú ingadozásaitól — bizonyos fokig függetlennek kell lennie. A fogyasztói jövedelempolitika eszköztárában vannak jövedelempolitikai, ár- és adópolitikai eszközök. Mindegyik más és más szolgál, de mind a fogyasztó, mind a termelő szempontjából ezek összhangban kell lenniük. A személyi jövedelmek — az egyes termelők nagyon eltérő munkaigénye és a bérjövedelmek differenciáltsága miatt — befolyásolják a termelői árarányokat. Ugyanakkor a fogyasztói árpreferencia-rendszer lényeges ismérve, hogy fogyasztói árarányokat teremt el a termelői árarányoktól.

A tiszta jövedelem realizálásának az a racionális koncepciója, az nagyrészt akkor történik meg, amikor a termék a végső rendeltetési helyére jut. Nem célszerű tehát olyan adórendszert felépíteni, amely látszólagos jövedelmeket is lehet realizálni, olyan jövedelmeket, amelyek az újratermelés egy későbbi fázisában esetleg vissza kell adni.

Egyszintű árrendszerben a fogyasztói ártámogatásokban kifejezett preferenciák legtöbbje szükségszerűen már begyűjtött, látszólag realizált

* Azokról az adókról van szó, amelyek az árfolyam adótartalmán kívüliek, hiszen a termelést adók terhelik, azok meghatározott része szükségszerűen része az árfolyamnak.

jövedelmek visszaadása. Az igazi probléma az, hogy a látszatjövedelmeket a termelés különböző fázisaiban különféleképpen kalkulálják az árakban, és ez — ahogy mondani szoktuk — nem valóságos ár- és jövedelemviszonyokat hoz létre. A torzítás a szükséges gazdasági kapcsolatok függvényében kumulálódik, halmozódik.

Kétszintű árrendszerben, különösen akkor, ha a kétszintűség viszonylag jelentős, lényegében minden preferencia abban fejeződhet ki, hogy a terméket a termelői árakban realizálódó adón felül a forgalmi fázisban több adóval nem terhelik*, vagy csak az átlagosnál lényegesen kisebb fogyasztói forgalmi adóval sújtják. Csak lényeges kétszintűség esetén építhető fel olyan rendszer, amelynél a termelés fázisában nem kalkulálnak és nem realizálnak olyan jövedelmet, amelyet a későbbi fázisban preferencia címén vissza kellene adni. *A fogyasztói preferenciák csak kétszintű árrendszerben egyértelműek*, hiszen a preferencia mindig konkrét terméket vagy szolgáltatást érint, az egyszintűséget eredményező adók viszont általában nem termékekhez kötődnek.

Kétszintű árrendszerben jelentős általános forgalmiadósáv van. Ennek az adósávnak nagy jelentősége lehet a fogyasztók ellátásának racionális szervezésében. Ez az adósáv — illetve annak elengedése — hivatott kijelölni azt a szélső mértéket, amelyet a fogyasztói árpreferencia terén még nyújthatunk. Mint említettem, az árpreferencia ez esetben a forgalmi adó (vagy annak egy része) elengedésének formáját ölti. Olyan körülmények között, amikor a személyijövedelem-adóztatás átveszi a preferenciális árpolitikára ma nehezedő terhek egy részét, mintegy 10—15 százalékos forgalmiadósávon belül le lehetne vezetni a fogyasztás befolyásolását célzó preferenciákat, és ezzel kivételessé lehetne tenni a fogyasztás költségvetési támogatását.

A kétszintű árrendszer és az ármechanizmus

A társadalmi fejlődéssel az állam által finanszírozott, megvalósított feladatok legalább olyan mértékben nőnek, mint a megtermelt társadalmi tiszta jövedelem. Az állami feladatok dinamikus finanszírozása nemcsak az állami bevételek növelését követeli meg, hanem azok reálértékének tartását is. Ez alatt azt kell érteni, hogy az állami jövedelmek dinamikában nézve nem inflálódhatnak jobban, mint ahogyan mások jövedelmei.

Nyilvánvaló, hogy a kétszintű árrendszerben az állami feladatok dinamikus finanszírozása komoly követelményt támaszt a kétszintűség mértékének fenntartására. *A kétszintű árrendszer csak akkor biztosít az egyszintű árrendszerrel szemben pozitívumokat (a kétszintű árrendszert eredményező pénzügyi és adórendszer is racionálisabb és önmagában is konzisztensebb), ha biztosítják a kétszintűség mértékének dinamikus fenntartását.* A kétszintűség dinamikus fenntartása esetén minimális követelmény, hogy *a fogyasztói árszínvonal tendenciájában legalább olyan mértékben növekedjék, mint a termelői árszínvonal.* Az ármechanizmusnak az árszínvonalak párhuzamos növekedését tehát dinamikusán kell biztosítania.

* Itt nem a kereskedelmi tevékenység jövedelmeinek adójáról van szó, hanem a forgalmi adó formáiról.

Az árumozgások egyenlegében minden bizonynal csak árszínvonal-növekedésről lehet szó, hiszen — még ha a nemzetközi viszonyok hatásától el is tekintünk — az, hogy a pénz betöltheti funkcióit; hogy a növekedés előmozdítása érdekében különböző formákban többletkeresletet, illetve vásárlóerőt kell teremteni; hogy valóban szocialista tartalommal megtöltött ösztönzést alkalmazunk; hogy a jövedelemérdekeltséggel támogatott progresszív struktúraváltozást segítünk elő stb., mind olyan tényezők, amelyek eredményeként az egységnyi pénz értéke belföldön csökken. A pénz belföldön csökkenő értéke természetesen még nemzetközileg jelenthet relatíve növekvő pénzértéket. Ugyanakkor joggal lehet olyan igényünk is, hogy stabil viszonyok között a tömegtermelés, a lényeges technológiai modernizálás esetenként lehetőséget adjon az egységnyi használati érték árának csökkentésére is.

A termelői és a fogyasztói árszínvonal közel azonos mértékű emelkedésének biztosítása természetesen sokoldalú követelmény. Ennek jelentős momentuma a termelői árak emelkedésének korlátozása, a korlátozás mechanizmusa. A korlátozást a szabályozó és az érdekeltségi rendszernek kell automatikusan biztosítania. Az a követelmény, hogy a termelői árszínvonal ne emelkedjék jobban, mint a fogyasztói árszínvonal, csak akkor valósulhat meg, ha létezik olyan mechanizmus is, aminek eredményeképpen a termelési költségekben bekövetkező inflációt a termelékenység növekedése részben ellensúlyozza. Olyan érdekeltségi rendszer, amely nem kényszerít arra, hogy a vállalatok a bekövetkezett költségnövekményt jórészt termelékenységük növekedésével finanszírozzák, és csak a „maradékot” hárítsák tovább az árban, nem képes betölteni a kétszintűség tartós fennmaradásának és a nem állami feladatok finanszírozásához szükséges bevételek dinamikus növekedésének együttes követelményét. Az előbbi követelmény úgy is megfogalmazható, hogy *az áraknak a belföldi piacon is létezzék korlátja* — ami természetesen lehet a potenciális importár is —, *és a termelői árak csak a termelékenységemeléssel nem fedezhető költségek miatt emelkedhessenek.*

A gyakorlat megmutatta, hogy az egyszintűség elvi alapján állva sem lehetett megakadályozni, a termelői árszintnek a fogyasztói árszintnél gyorsabb növekedését is. Az a tény, hogy a fogyasztói árpreferencia részben a dotáció formáját öltötte, nem tudta ezt megakadályozni. Az igazi probléma tehát az, hogy:

- a termelői ár mozgásának tudunk-e ésszerű korlátot állítani;
- a fogyasztói árban vállaljuk-e annak a gazdaságsszervező munkának a következményeit, amely a termelői árban kifejezésre jut.

A kétszintű árrendszerben realizálódó 10—15 százaléknál kisebb adókulcs éppúgy képes jelezni a gazdasági vezetés számára a preferencia tényét, mint egyszintű árrendszerben a dotáció. Ez csak szokás kérdése. Következetes rendszerben pedig racionálisabbak a szokások, és könnyebb alkalmazkodni hozzájuk. A kétszintű ár- és az azt kitöltő adórendszer következetesebb: a szabályozás eszközei egyértelműbben és folyamatosan képesek kifejezni azokat a gazdasági érdekeket, melyek miatt létrehoztuk őket. Természetesen a vázolt ár- és adórendszer létrehozása nem egyszerűen elhatározás kérdése: csak a gazdálkodás egészének javításával együtt valósítható meg.

A bérpolitika és a bérszabályozás funkcióiról

Az V. ötéves népgazdasági terv az elkövetkező években visszafogott, óvatos bérpolitikát irányoz elő, mivel a felhasználható nemzeti jövedelem évi növekedése kisebb mértékű lesz a megtermelt nemzeti jövedelem növekedésénél. Ilyenkor szükségképpen előtérbe lép az országos bérpolitika és a bérszabályozás kereteket megszabó jellege, valamint korlátozó funkciója. A hivatalos szervek nagy figyelmet fordítanak a vásárlóerő kézben tartására, a helyes bérarányok kialakítására, a vállalatok, ágazatok közötti bérdifferenciálódás mérséklésére, a béraránytorzulások — akár adminisztratív eszközökkel való — fékezésére. Emellett a helyzetet munkaerőhiány nehezíti. A bérpolitika fokozottan kénytelen a munkaerő-politika segítségére sietni azért, hogy az egyes szakmákban, területeken, vállalatoknál levő munkaerő-hiányt csökkentse.

Ezek a bérpolitikai feladatok szükségképpen erős differenciálást hoznak a központi keresetszabályozásban, szükségessé teszik a gyakori kivételezéseket bérkedvezmények útján, az adminisztratív módszereket a fékek beépítésében és alkalmazásában, jelentős bérpolitikai tartalékok készítését az állami költségvetésben. A beszabályozásban, bekorlátozásban szükségképpen az az elv jut érvényre, hogy addig nyújtózkodjunk, amíg a takarónk ér, illetve csak azt lehet elosztani, amit megtermeltünk.

Mindez — érthetően — az állami bérpolitika rugalmasságát és ösztönző erejét akarva, nem akarva, sajnos csökkenti. *Az ösztönző erőről azonban nem mondhatunk le.*

Az új helyzet, a módosult adottságok szükségessé teszik az országos bérpolitika legfőbb elméleti-gyakorlati kérdéseinek átgondolását, majd ennek alapján egy hosszú távú bérpolitikai koncepció kidolgozását. Az ilyen bérpolitikai koncepciót nem helyettesíthetik az ismert elvi követelmények (a munka szerinti elosztás, s az egyenlő munkáért egyenlő bért elve stb.), mivel a bérpolitikai koncepciónak reális szintézist kell teremtenie lehetőségeink és a bérpolitikai, életszínvonal-politikai alapelveink között. E koncepciónak szempontokat, funkciókat, célpreferenciákat, feltételeket és eszközöket kellene megjelölnie. Elsőként kutatnunk kell a téma közelítésének módját. E cikkben egy ilyen közelítési módszert szeretnék — ha vázlatosan is — ismertetni. Sorra veszem az elméletben, a politikai megnyilatkozásokban és a konkrét gazdaságpolitikai gyakorlatban általánosan tartott főbb bérszabályozási funkciókat, majd ezek rövid kritikája alapján szeretnék néhány következtetést levonni e funkciók általam szükségesnek tartott „súlyozására”, az ösztönző funkció erősítésének feltételeire és korlátaira.

Végeredményben a következőkre keresek választ: A bérszabályozás korlátozó jellegének erősödése nem mehet-e az ösztönző funkció rovására? *Lehet-e a bérszabályozás egyszerre jó regulátor és akcelerátor?* Milyen mértékű a szabadságunk a bérszabályozási funkciók „súlyarányainak” kialakításában? Elkerülhetetlen-e, hogy amikor a népgazdaság „jól áll”, akkor van pénz az ösztönzésre, ha rosszul, akkor nincs? Szükségszerű-e az, hogy a bérszabályozás rendszerében gazdasági élénkítés idején bérrel is élénkítünk, nehézségek idején a szabályozás ösztönző erejének tompításával az egyéni érdekeltiséget is csökkentjük? Az életszínvonal-politikai, szociálpolitikai, költségvetési, béraránytartási, foglalkoztatási, pénzügyi-stabilitási érdekek háttérbe szoríthatják-e a bérszabályozásban az ösztönzési szemléletet? Vajon nem üt-e ez vissza éppen a többi „szemlélet” érvényesülésére?

Igen nehéz és alapvető kérdések ezek. Ahhoz azonban, hogy a bérpolitika — ezen belül a bérszabályozás — funkciórendszere egészséges és hatékony legyen, alapvető érdekek fűződnek. Így nem térhetünk ki e kérdések vizsgálata elől.

A bérszabályozási funkciókról

Az 1976. évi szabályozómódosításokat megelőzően számos cikk és előadás szolt a szabályozók funkcióiról. Ezek alapján — attól függően, hogy melyik funkciót állítják az élre — négy szemléletről beszélhetünk: 1. tervszemlélet; 2. aránytartási szemlélet; 3. allokációs szemlélet; 4. gazdaságossági (ösztönzési) szemlélet.

Az ösztönzést és az elosztást mindegyik szemléletben a bérszabályozásnak egységes folyamatban kell érvényre juttatnia, hiszen ezek alkotják a munka szerinti elosztás két, szoros kölcsönhatásban levő oldalát. Mindegyik szemlélet képviselői egyetértenek abban is, hogy a központi irányításnak nagyobb operativitást kell biztosítani, de úgy, hogy lehetőleg csökkenjen az egyedi beavatkozások száma, sűrűsége. Vegyük röviden sorra a különféle szemléletek jellegzetességeit.

A tervszemléletről

A gazdasági szabályozók a népgazdasági terv teljesítésének fontos, alapvető eszközei. Elvárjuk tehát tőlük, hogy segítsék a tervben kijelölt fő arányok és fejlődési irányok teljesülését. *A bérek szabályozása a tervszerű vásárlóerő-kibocsátást és a terv szerinti reálbéremelést szolgálja.* A progresszív bérfejlesztési és alapképzési adó a részesedési alap növelését — bizonyos határon túl — értelmetlenné, sőt lehetlenné teszi. Így megakadályozza a bérterv „túlteljesítését”. A bérszabályozás hatékony eszköz arra is, hogy az állami költségvetés és a vállalatok közötti elsődleges jövedelemmegosztást az államháztartás javára módosítsa.

Az aránytartási szemléletről

Nem elégedhetünk meg a kereseti aránytalanságok utólagos korrekciójával. A bérszabályozásnak úgy kell a hatékony gazdálkodásra ösztönöznie, hogy egyidejűleg megakadályozza az aránytalanságok kialakulását. A termelési alapok adójával csökkenteni kell a vállalatok in-

duló helyzetében meglévő aránytalanságokat. Az eszközigényes vállalatokat viszonylag előnyös helyzetbe kell hozni. Ahol a korábbi években az átlagosnál jóval magasabb részesedési alapot képeztek, ott a személyi-jövedelem-növekedés differenciálódó ütemét mérsékelni kell. Az erős progresszív adóztatással korlátozzuk az általánostól jelentősen eltérő, kiugró részesedési-alap-képzést. Csökkenni fog a kiugró béremelést végrehajtó vállalatok száma. A részesedési alapok különbségei társadalmilag elviselhető keretek között maradnak. Azoknál a vállalatoknál, ahol a mutató növekedése viszonylag nagyarányú bérfejlesztést tesz lehetővé, ennek túllépése lényegesen nagyobb terhet jelent a vállalat számára, mint ahol a túllépés kisebb bérnövekedési szinten következik be. Ebből eredően az adórendszer csökkenti a bérszínvonal-növekedés szóródását a bérfejlesztési mutató szóródásához képest. Mérsékli a jövedelemaránytalanságot a pénzbeli nyereségkifizetés felső határának 25 százalékról 20 százalékra való csökkentése és a kis nyereségű vállalatoknál a 6 napi bérnek megfelelő, soronkívüli részesedési-alap-képzés lehetősége.

Az allokációs szemléletről

Az, hogy a részesedési alapok a nyereség függvényében a korábbiakhoz viszonyítva kisebb, a fejlesztési alapok pedig nagyobb mértékben differenciálódnak, segíteni fogja a munkaerő racionálisabb allokációját a gazdaságban. Ugyanezt szolgálja az a változás is, hogy az élőmunka-felhasználással és az eszközlektéssel összefüggő terhek változása az eszközigényes és a bérigényes vállalatok jövedelmezőségi arányait is módosítja az előbbieik javára.

A gazdaságossági (ösztönzési) szemléletről

Lényege a következő: a szabályozómódosítások célja olyan közgazdasági környezet létrehozása, amely a gazdálkodás hatékonyságának növelésére, az erőforrások gazdaságosabb hasznosítására, fegyelmezettebb munkára, a termékszerkezet korszerűsítésére, az exportképesség növelésére és ésszerű takarékosagra ösztönöz. A nyereségelvonás új rendje növeli a nyereségérdekeltség intenzitását, ösztönzi a gazdasági hatékonyság emelését. A bérpreferenciákat a jövőben elsősorban a hatékonyságot növelő konkrét vállalati kezdeményezések segítésére, ösztönzésére kell adni, csökkentve a preferenciák passzív — a kedvezőtlen külső körülményeket kompenzáló — szerepét.

A vázolt szemléletek különválasztása nem azt jelenti, hogy egy-egy szakember vagy szerv csak az egyik vagy csak a másik felfogásra „esküdne”. Általános az a vélemény, hogy mindegyik funkció szükséges. Legfeljebb akkor lehet probléma, ha valamely funkciót valamilyen megfontolás miatt túlzottan „kiemelnek”.

A különféle szemléletek problémái

Igen veszélyesnek tartom azt a keresetszabályozási rendszert, amely csupán abból indul ki, hogy az adott évben mekkora a fogyasztási alap, mekkora annak a lakossági része stb. A merev „tervszerinti-

ség”, a terven belül tartás fékrendszere elmerévíti a bérszabályozást, nagyok lehetnek annak a lassító, energiapocsékló hatásai. *Olyan fékeket eddig még nem tudtunk kidolgozni, amelyek csak a béreket tartják kezetek közt, de a teljesítményeket nem.*

A bérszabályozásnak csak egyik funkciója az, hogy lehetőleg a tervszámokat „hozza”, a fő feladata, hogy segítse elő a munkatermelékenység növelését, a rendszer tervezettnél jobb arányok szerinti fejlődését. *A népgazdasági terv számait normatív arányszámokként kell felfogni.* Ha várhatóan egymillió forintnyi többletbér valahol három vagy négy millió többletet hoz anyagmentes termelési értékben, akkor ezt a bért ki kell adni, hiszen önmaga bőségesen megteremti saját fedezetét.

A halmozott progresszív adóval létrehozott kemény bérlafon — a nyereségorientáció ellenére — sok vállalatot arra kényszeríthet, hogy mind a béreket, mind a teljesítményeket visszafogja a magas adósávok elkerülésére. Hiszen a vállalatoknak arra kell ügyelniük, nehogy a bérfejlesztési adó forrásául szolgáló részesedéialap-rész alapképzési adója elvigye az év végi nyereségrészesedést, esetleg a fejlesztési alapot is.

A következő években a központi bérlitikai tartalékokat elsősorban nem aránykorrekciókra kellene felhasználni, hanem arra, hogy a vállalatok hozzájussanak a nagy hozadékú többleteljesítések bérfedezetéhez. Fontos természetesen a centralizált pénzforrások arányának növelése, az árstabilitás keresleti oldalról való biztosítása, az állami költségvetés pozíciójának javítása. De ehhez nem elegendő a terv szerinti kereseti arányokra irányuló törekvés, ösztönözni kell a termelékenység javítását, az önköltség csökkentését, a munkaerőhiány megszüntetését, a munkafegyelem megszilárdítását, a termelési, technológiai, minőségi és bérézési fegyelem javítását.

Érthető és szükségszerű az, hogy a népgazdaság és az állami költségvetés pozíciójának jelentős romlása idején a gazdasági szabályozók veszítsenek ösztönző erejükből, és mindinkább terelő korlátokká váljanak. *De az a szemlélet, amely szerint addig nyújtózkodjunk, amíg a takarónk ér, szélsőséges formájában igen veszélyes lehet, ha éppen a „nyújtózkodás” lenne képes egyedül a „takarót” növelni.*

Igaz, a bérlitikának az ösztönzés és az elosztás egyaránt feladata. Az arányokat is tartani, javítani kell; de szükség van erőteljes ösztönzésre is. Az arányok tartására, az „elfutások” megakadályozására eddig csak olyan eszközöket találtunk, amelyek tompították a vállalati érdekeltséget, visszafogták a teljesítmények emelkedését. *A haszon tehát kárral járt.* Az arányok pedig mindezek ellenére folyamatosan torzulnak. A torzulás fő oka nem a vállalati nyereségérdekeltségben volt — bár sokan ezt vallják —, hanem az országos munkaerőhelyzetben.

Az állami bérlitika jelenleg két alapvető problémával küzd: egyrészt a maga eszközeivel csökkentenie kell az országos létszámfeszültségeket, másrészt gátat kell vetnie a kereseti arányok további torzulásának. Az előbbi — egyebek között — olyan vállalati érdekeltséget kíván, amelyben a vállalati kollektiva meg kíván szabadulni a „vattalétszámtól”. Az ilyen vállalati érdekeltség következményeiben szükségképpen nehezen tervezhető és szabályozható bérarányváltozásokkal jár.

A kereseti arányok torzulásának akadályozása olyan vállalati keresetszabályozást kíván, amelyben a keresetek kiugró növelése szinte le-

hetetlen az erőteljes és halmazott progresszív adóztatás révén. Így a vállalati érdekeltség degresszívú válik, ami megnehezíti az ösztönző bérformák alkalmazását, a teljesítmények növelését, a munka szerinti bérezést, a hatékony minőségi és anyagmegtakarítási premizálást stb. Ugyanakkor érdektelenné teszi a kollektívát a felesleges létszám elbocsátásában, a kapun belüli munkanélküliség megszüntetésében.

A két egyenrangú feladatot tehát nem lehet egyszerre tökéletesen megoldani: az egyiket előnyben kell részesíteni a másikkal szemben, de *elvi kompromisszum szükséges*. Ebben az esetben az elvi kompromisszum azt jelenti, hogy azt a feladatot kell előnyben részesíteni, amelyiknek a megoldása a pillanatnyilag diszpreferált feladat teljesítésének is megteremti a feltételeit. *Ha ez igaz, akkor a preferált cél nem lehet a kereseti arányok helyreállítása*, a további arányváltozások megakadályozása, hiszen a kereseti arányok legfőbb torzítója napjainkban az országos és a globális munkaerőhiány. *A preferált, elsőrendű cél csakis az országos munkaerőhelyzet feszültségeinek enyhítése lehet*, még akkor is, ha az ezzel kapcsolatos intézkedések a kereseti arányokat — csekély mértékben — esetleg tovább torzítják. Csak később, amikor megszűnik az aránytorzulások fő tényezője, akkor foghatunk hozzá — most már nem árral szemben evezve — az arányok korrekciójához, a további aránytorzulások fékezéséhez.

Jelenleg a drága kapacitások kihasználatlansága, a munka- és bérezési fegyelem szinte elviselhetetlen fellazulása, a teljesítmény- és kereseti szintek tartós elszakadása mind egy irányba mutat: tartalékaink gyors feltárásának és mozgósításának az irányában. Ennek első előfeltétele olyan vállalati érdekeltségi rendszer kialakítása, amelyik erőteljesen ösztönzi a létszámgazdálkodás megszigorítását, a fegyelem megszilárdítását, az egyéni és brigádteljesítmények növelését, a munkaidő teljesebb kihasználását, az anyag- és az energiatakarékosságot. Egy ilyen típusú vállalati érdekeltség szükségképpen azzal jár, hogy a bérhányad ugyan nem nő, de a kereseti színvonal egyik évről a másikra jelentősen és egyenetlenül megugrik. A felszabaduló munkaerő bértömegének egy jelentős része a vállalatnál marad, és emeli a kereseti színvonalat. Ezért az átcsoportosuló létszám az új munkahelyeken bértöbbletet jelent, amelyet e létszámnak saját teljesítményével kell kitermelnie.

Természetesen az aránykorrekció és az ösztönzési szemlélet néha egyszerre is érvényesíthető. A szemléletpár szintézisére példaként szolgálhat egy széles körű központi bérintézkedés végrehajtási módja. Tegyük fel, hogy az állami nagyüzemek munkásainak kereseti szintjét valamelyik évben 6 százalékkal kell majd megemlíni, egyrészt azért, hogy a korábbi kereseti arányok helyreálljanak, másrészt hogy a munkásosztály „derékhada” anyagi vonatkozásban is érezze a vezető szerepét. A béremelést végre lehet hajtani úgy, hogy a vállalatok béremelési kéréteket kapnak, és ezeket adott határidőre szétosztják alapbéremelésként. De végre lehet hajtani az intézkedést úgy is, hogy *az adott évben* növeljék a bérfeljesztési mutatóhoz kapcsolódó szorzószámot — mondjuk 0,3-ról 0,4-re vagy 0,5-ről 0,6-ra —, vagy a szorzószámot változatlanul hagyva, csökkentik az adóprogresszió mértékét. Ez utóbbi lehetővé teszi ösztönzőbb bérformák alkalmazását, a hatékonyságjavítás pre-

mizálását, a teljesítmények növelését, a holt munka jellegű megtakarítások nagyobb hányadának berré való konvertálását stb. Egyszerre valósul meg tehát a korrigálási és az ösztönzési cél.

Bár napjainkban a béropolitika elsődleges célja a hatékonyság növelését célzó ösztönzés, ezen a címen sem hanyagolható el a kereseti arányok alakítása, az aránytorzító tényezők felszámolása. *Ez napjainkban a közvetett béropolitika legfontosabb dolga.* Főleg a szabályozás eszközeivel kell támogatni a nehéz fizikai munka vállalati forrásokból való gépesítését, a fegyelem megszilárdítását, a munka nélküli keresetek megszüntetését, a felesleges létszám felszabadítását, a teljesítménynövelés ösztönzését, az anyag- és energiatakarékosságot ezek fokozott honorálásával.

A béropolitikának és a fejlesztéspolitikának együttesen kell megteremtenie az országos munkaerő-egyensúlyt. *Ez ma a hatékony béropolitika legfontosabb feltétele,* azaz nem szabad a béropolitikát a bérarányok kérdésére koncentrálni. A gyakorlat elől nem szabad az elméletbe menekülnünk, ellenkezőleg, a béropolitikai elméleti alapelveket gyakorlatilag megfoghatóvá kell tennünk.

Amíg hazánkban országos és globális munkaerőhiány van, addig kényszerűségből és praktikus megfontolásokból azok a kereseti arányok tekintendők „helyeseknek”, amelyek a munkaerőnek a tevékenységi struktúrához igazodó allokációját segítik. *A szakmák és ágazatok között „elvi alapon” kidolgozott keresetiarány-követelmények nem keresztelhetik a népgazdasági arányosság követelményeiből adódó munkaerő-allokációs szükségleteket.* Az állami béropolitika aránymódosító tevékenységét mindaddig a munkaerő-áramoltatási szükségletek határozzák meg, amíg a munkaerőhelyzet feszültségei fennállnak. A munkaerő-áramoltatási feladatokat célzó béropolitika azonban csak kényszermegoldás! Sajnos az az elképzelés nem vált valóra, hogy a vállalati nyereségérdekeltség félautomatikusan szabályozza a munkaerő allokációját. Miért?

Korábban úgy gondoltuk, hogy a hatékonyabban dolgozó vállalat magas fajlagos nyereséget ér el; a többinél nagyobb mértékben tudja növelni a kereseti színvonalat, s így vonzása lesz az új munkahelyet keresőkre. A nagy hatékonysággal dolgozó vállalat az átlagosnál gyorsabban fejlődik, s ehhez igazodik létszámellátottsága is. Ez az elképzelés túl általános gazdasági törvényekre és összefüggésekre épült, például a tőkeáramlás analógiájára (a munkaerő oda áramoljék, ahol a leghatékonyabban hasznosul), a fajlagos nyereség hatékonyságot kifejező funkciójára (a nyereséget a kollektíva munkája alakítja), a termékek és a tevékenységek áron keresztüli piaci értékelésének objektivitására (a piaci visszahatás elve, az árak mérceként való alkalmassága).

Ma már tisztábban látjuk, hogy 1. a munkaerő áramlásának számos — béren kívüli — tényezője van; 2. a hatékonysági mutató a tényleges hatékonyságot torzítva jelzi; 3. az árak nem tükrözhetik egyidejűleg és teljesen a hazai és a világpiacon ráfordításokat, a fogyasztói (piaci) értékeit és a társadalmi preferenciákat. Emellett a pillanatnyi gazdaságpolitikai célok magát a kimutatott vállalati eredményt is befolyásolják (például az exporttámogatás, az importtámogatás, a mentességek és a külön elvonások révén).

A nyereségérdekeltséget tehát nem tudjuk közvetlenül a munkaerő-áramoltatás szolgálatába állítani. Kis hatékonyságúak azok az adminisztratív bérpolitikai intézkedések is, amelyek egy-egy szakmában vagy területen kísérik meg felszámolni a munkaerőhiányt. A tapasztalatok azt mutatják, hogy *addig nem egészséges a munkaerő áramlása, amíg a munkaerő a jelenlegi helyén nem „felszabadul”, hanem „kiszakad” onnan. A munkaerő-áramoltatási mechanizmus csak akkor működhet, ha jól működik a munkaerő-felszabadító mechanizmus is.* El kellene érni, hogy a munkaerő *előbb* szabaduljon fel és *csak* azután áramoljon. Elvileg a vállalati nyereségérdekeltség — különösen a vállalati teljesítményhez kapcsolt bértömeg-szabályozás mellett — alkalmassá tehető arra, hogy a munkaerő-áramoltatás szolgálatába álljon, de nem közvetlenül, hanem közvetve, vagyis a munkaerő-felszabadító hatása révén.

A tervszerű munkaerő-áramoltatás csak akkor válik lehetővé, ha a feszült munkaerőhelyzet megszűnt. Amíg ez nem következik be, a spontán hatások elnyomják a tudatos beavatkozásokat, mert erősebbek és tartósabbak ezeknél. Ha tehát meg akarjuk teremteni az országos munkaerő-gazdálkodás olyan fokú tervszerűségét, mint amilyent a beruházásoknál, a lakossági ellátásban, a pénzügyekben stb. elértünk, akkor ennek elsősorban a munkaerő-keresleti és -kínálati feltételeit kell létrehozunk. Ebben pedig segítségünkre lehet a vállalati érdekeltség rendszere.

A bérpolitika ösztönző funkciója erősítésének feltételei

A vállalati bérszabályozásnak a munkások számára érthetőnek és racionálisnak kell lennie. A bérszabályozás e kritériumnak akkor felelne meg, ha 1. a vállalati hatékonysági mutató lényegében a kollektíva teljesítményének változásától függne és 2. ha az ésszerű többletteljesítményekhez minimálisan tartozó béremelkedésnek (és adójának) a fedezete általában a teljesítménynövelés révén létrejönne. A munkások természetesen tartanak, ha többet nyújtanak, arányosan többet is kapjanak. Azt azonban nem értik, hogy többletteljesítményük révén miért nem jöhet létre az ehhez tartozó többletbérek (és adójának) a forrása. Azt sem lehet nekik megmagyarázni, hogy a vállalt túlóra bére és pótléka növeli a bérszínvonalat, növeli a bérfeljesztési s az alapképzési adót és csökkenti — önmagánál nagyobb mértékben — a nyereségrészesedést.

A dolgozók nem értik: mi közük van nekik közvetlenül a világpiaci árak emelkedéséhez vagy ahhoz, hogy egy vállalati kezdeményezés nem jól sikerült, hogy nincs megfelelő összetételű rendelésállomány, hogy az állam a támogatást csökkentette stb. Tulajdonosi voltukhoz nem tartják szükségképpen hozzátartozónak, hogy a nem rajtuk múló dolgokért jövedelmi felelősséget vállaljanak. A szabályozási rendszer módosítása után a bérszabályozás differenciáltsága és a biztosított bérfeljesztés lehetőségére mérsékli a bérek és a nyereség alakulása közötti szoros kapcsolatot. Ez kedvezőbb feltételeket teremt az elosztás, a bér- és kereseti arányok megfelelő alakulásához. A bér és a nyereség közötti kapcsolat lazítása azonban csökkenti magát a nyereségérdekeltséget is. Annak nem volna értelme, hogy a nyereségérdekeltséget teljesen megszüntessük, hi-

szen mint érdekeltségi forma bevált, és nyolc év alatt nagy hasznot hozott. Folyamatos feladatunk tehát az, hogy a nyereségérdekeltséget bérpolitikai szempontból is hatékonyá, igazságossá tegyük.

Valószínűleg nem járható az az út, hogy a vállalati fejlesztésben maradjon meg a nyereségérdekeltség, a bérezésből pedig kapcsoljuk ki. Az sem volna helyes, ha a vezetők a nyereségben lennének érdekeltek, a beosztottak pedig csupán egyéni feladataik teljesítésében. Ma már az sem járható út, hogy a nyereségrészesedés függjön a nyereségtől, a kereseti színvonal emelkedése pedig attól független legyen, hiszen mindkét forma munkához kapcsolt személyi jövedelem. Tehát mindazokon a gazdasági területeken, ahol a vállalatok piacra orientált tevékenysége végeznek, *a nyereségérdekeltséget bérpolitikai eszközként is fenn kell tartanunk*. A nyereséget azonban mint mutatót, mint jelző rendszert erre a célra a mainál alkalmasabbá kell tennünk.

Ha csak a bérpolitikai szempontokra vagyunk tekintettel, és fő célunk a vállalati munka hatékonysága növelését tartjuk, akkor például *a nyereséget alakító tényezők közül ki kellene a világszerte átváltoztatásokat. Ez azonban más gazdaságpolitikai megfontolásokat sértene*. Itt valószínűleg *kompromisszumra van szükség*. Szükséges a hazai termelői árakat és anyagárakat időnként a változó hazai ráfordításokhoz, illetve a világszerte átváltoztatásokhoz igazítani, de nem szükséges, hogy ezt évenként vagy félevenként tegyük. Jó lenne egy-egy termelői ár-rendezés (például olyan, mint az 1976. évi) után mondjuk három évig a hatósági árbeavatkozástól tartózkodni, sőt: bizonyos árstabilitást hatóságilag, költségvetési beavatkozással megteremteni és fenntartani. Ez szocialista körülmények között alapvető feltétele a vállalati gazdálkodás stabilitásának is, ahonnan kizárólag a rentabilitás növelése a vállalati cél. Ha mégis elkerülhetetlen valamilyen — a nyereséget jelentősen érintő — átváltoztatás, akkor annak nyereséghatását érdekeltségi szempontból korrigálni vagy kompenzálni kellene.

A nyereség bérpolitikában alkalmazható mutatóvá alakításának másik eszköze az állami költségvetésből finanszírozott bővítések, rekonstrukciók normatív hatásainak kiszűrése adóval, kamattal, beruházási járulékkal, visszafizetési kötelezettséggel, esetleg árbevétel jellegű támogatással. Ezt az új szabályozás nagyrészt megoldotta.

A vállalati kezdeményezésű profilváltozások, a gyártmányösszetétel-változások és az engedélyezett átváltozások hatásait általában nem kell kiszűrni. De amelyik vállalat a szabályokat megsértve emeli egy-egy cikkének árát, vagy olyan összetétel-változást hajt végre, amely ellátást zavarhoz vezet, az ebből származó többletnyereség alapján keresetemelésselre ne legyen jogosult. Ilyen esetekben az irányító szerv legyen köteles — hatósági jogkörével élve, adminisztratív úton — az érdekeltségi szempontjából számításba jövő vállalati eredményt korrigálni. Ugyanezt természetesen meg kellene tenni akkor is, ha a vállalatot utasítja olyan profilváltozásra, olyan rendelés elfogadására, vagy olyan átváltoztatásra, amely a nyereséget jelentősen érinti.

A vállalati gazdálkodás stabilitását növelné az is, ha a központi beosztású szabályozás mechanizmuselemei, koefficiensei egy ötéves tervidőszakon belül a vállalat rovására nem lennének módosíthatók. Persze nyilvánvalóan

való, hogy ami bérpolitikai szempontból helyes, az nem biztos, hogy költségvetési vagy egyéb gazdaságpolitikai szempontból is az.

Azon az alapkövetelményen kívül, hogy a nyereség elsősorban a vállalati tevékenység minőségi változásaira legyen érzékeny, még két követelménynek kell eleget tenni:

— a nyereségmutató legyen nagyon érzékeny a gazdálkodás „minőségének” változásaira (ez viszonylag alacsony vagy legalábbis a jelenlegi induló nyereséghányadnak megfelelő mértéket feltételez);

— a dolgozók évi jövedelme legyen érzékeny a nyereségváltozásra, s amögött álló teljesítményváltozásokra, munka- és üzemszervezésre, anyag- és energiatakarékosságra, kapacitáskihasználásra, készletgazdálkodásra stb.

Mindkét tényező érzékenységének van egy kritikus alsó és felső pontja, illetve sávja. A nyereségálaton való nyereségadóztatás mellett például a 25—30 százalékos — árbevételre számított — nyereséghányad már szinte teljesen érzéketlenné teszi a nyereségmutatót a gazdálkodás „minőségének” változásaira. Az 5 százalékos vagy ennél kisebb nyereség pedig túlságosan „idegesen” változik, és így semmiféle érdekeltséget nem lehet hozzákötni. Az előbbi esetben a túlzott érzéketlenség, az utóbbiban a túlzott érzékenység a hiba.

A személyi jövedelmek nyereségérzékenységének alsó kritikus pontját már „kitapogattuk” az elmúlt években. Sok vállalat futott bele abba az adósávba, mind az R-nyereségrész mind a bérfeljesztés adójánál, ahol már 1000 forintnyi megtakarításból csak 40—60 forint vált effektív többletbérré. Az egységnyi bértöbblet többlet nyereség-igényének emelése egy szakaszon belül fokozhatja a nyereségérdekeltség intenzitását. Ha 100 forint többletbér nyereséghezam-igényét 100 forintról 150-re, 200-ra emeljük, az ösztönzés hatékonysága fokozódik. 400—500 forintos nyereségigényen túl az ösztönzés ereje csökken, majd 1000 forint körül szinte teljesen megszűnik. Itt már nem lehet ösztönző bérformákat alkalmazni, premizálni a DH-munkarendszerben történő minőségjavítást, érdekeltté tenni a dolgozókat a szervezésben. Ha 1000 forintnyi anyagmegtakarításból 600—700 forint béremelésre fordítható, akkor az ösztönző erő rendkívül nagy. Ha ez az összeg csak 60—70 forint, akkor az ösztönző erő rendkívül kicsi.

A bérek nyereségérzékenységének kritikus pontjai persze a népgazdaság helyzetének is függvényei. Ha rosszabbul állunk, akkor a követelményt növelni kell, de csak addig, amíg az ösztönző erő csökkenése nem visz el többet, mint amennyit a követelménynövelés nemzetijövedelem-többletben hoz. Ha a nemzeti jövedelem 75 százaléka a fogyasztási alap, és ennek 70 százaléka munkához kapcsolt jövedelem, akkor elvileg 100 forint többlet kifizetésével legalább 200 forint nemzetijövedelem-többletet kell megtermelni. Vállalataink zöménél — sok ok miatt — e követelménynek a többletbér vonatkozásában legalább 300 forintnak kell lennie. Ha a konstelláció megromlik, ez felemelhető mondjuk 400 forintra, de például 1000-re nem, mert akkor éppen azt az ösztönzést tom-pítjuk le teljesen, amelyből a nemzeti jövedelem többlete származhatna. Nem kell bonyolult számítás ahhoz, hogy az alsó és a felső kritikus pontokat megállapítsuk, figyelembe véve a vállalat ösztönzésének és a népgazdasági teherbírásnak a szempontjait.

Nem szabad, hogy a népgazdaság teherbíró képességén alapuló elosztási és beszabályozási funkció az ösztönző funkciót háttérbe szorítsa, vagy éppen fordítva: az erőteljesen ösztönző nyereségérdekeltség a fogyasztási alap „túllépéséhez” vezessen. *A tervszerűséget, a kereseti arányok szabályozottságát, az allokációs igényeket, a vásárlóerő—árualap egyensúlyát és a hatékonyságnövelési érdekeltséget szintézisben kell és lehet biztosítani. E szintézist nem csupán a népgazdaság teherbíró képessége orientálja, hanem éppen a teherbíró képesség növelésének objektív követelménye.* Akkor lesz tehát bérszabályozásunk konzisztens (vagy ehhez közelálló), ha az ösztönzés feladatának a korábbinál jobban eleget teszünk, és a többi bérpolitikai kritériumot időlegesen ennek rendeljük alá.

Az ösztönző funkció erősítésének korlátai

A bérszabályozás ösztönző funkciójának túlzott kiemelése éppen olyan hiba, mint az elosztási funkció szinte kizárólagossá tétele. Az ösztönző funkció erősítése során számos korlátot kell figyelembe venni. Ezek közül a legfontosabbak a következők: a népgazdaság teherbíró képessége, a kereseti arányok társadalmi megítélése, a bértöbblet nemzeti-jövedelem-többletkénti megtérülése, a munkafegyelem javításával kapcsolatos ellenállás (és egyéb vállalati reakciók), a foglalkoztatottsági célok megvalósítása, a társadalmi — többletbérrel kapcsolatos — igények stb.

A gazdasági törvények — a felszíni mozgástörvények, mechanizmustörvények is — szuverén módon, tehát a körülmények szerint hatnak. Ez napjainkban a bérpolitika vonatkozásában a következőket jelenti elsősorban:

- amíg országos és globális munkaerőhiány van, addig korlátozott a munkafegyelem megjavításának lehetősége;
- amíg országos és globális munkaerőhiány van, a bérezési fegyelem csak csekély mértékben javítható;
- amíg a nyereség szinte mindennek a hatására jobban „elmozdul”, mint a kollektíva teljesítményváltozásának a hatására, addig torz a nyereségérdekeltség;
- amíg a megtakarítások jelentős hányada nem konvertálható bér-emelésé, addig a vállalatoknak nem lesz szívügyük a munka- és üzemszervezés.

Ebből is következik, hogy *az ösztönző bérpolitika — és ezen belül a gazdaságosságra orientált bérszabályozás — fő feladata olyan körülmények kialakítása, amelyek között a gazdasági mozgástörvények úgy hatnak, hogy az hasznos legyen.* A ráolvasás nem megoldás. Ha a munka- és bérezési fegyelem laza, hiábavaló azt hangoztatni, hogy szilárdítsuk meg. Ha a kereseti arányok torzultak, nem elég a bértételeket előírni. Ha az ösztönző bérformák alkalmazása szűk, nem gyógyszer ez ellen a kiterjedtebb alkalmazásra utaló szó. Ha pazarlás folyik, hiába hangoztatjuk ezzel szemben a takarékoság tételét. Ha „a takaró rövid”, nem elég a „nyújtózkodás” korlátairól beszélni. A jelenségek mögött háttér-elemek vannak. Ezekhez kell nyúlni, mert így ésszerű, így hatékony.

Szemléletek népgazdasági információellátó rendszerekhez*

Senki sem tervez ma már számítógépes információellátó rendszert anélkül, hogy rendszerelemző munkával ne tárná fel annak az alaprendszernek az építményét, működését, környezetét, fejlődési irányait, amelynek szerves része az információellátó. Legalább annyira fontos az alaprendszer képe, mint az, hogy milyen alapinformációkból, milyen program szerint, milyen feldolgozott, illetve származtatott információkat kell készíteni.

Az alaprendszert azonban sokféle szemlélettel lehet elemezni. *A szemlélet pedig abban meghatározó, hogy az információtechnikusok milyennek látják az alaprendszert, de még inkább abban, hogy milyen ellátó rendszert tudnak számára elgondolni, és hogy ezzel milyen javulást lehet elérni benne.*

Az Országos Tervhivatalban megvizsgáltuk, hogy a nem kielégítő információellátottságnak milyen káros következményei vannak a népgazdaság beruházási rendszerében. E munka során is tapasztaltuk a különböző szemléletek meghatározó erejét. Ez a tanulmány e tapasztalatokról számol be vázlatosan. Az Országos Tervhivatalban végzett vizsgálatokról készült korábbi tanulmány [9] elsősorban *rendszerelemző és problémafeltáró oldalról* foglalja össze a vizsgálatok eredményeit. Jelen tanulmányunk a vizsgálatok során alkalmazott szemléleteket hozza előtérbe. Gondolatmenete a következő:

a) Képet ad a beruházási rendszerről és annak információellátási vetületeiről, olyan modellkonceptió szerint rendezve, amely kiemeli a beruházási rendszer legfontosabb jellemzőit.

b) Ismerteti a mai hazai információtechnikai gyakorlatban elterjedt különböző szemléleteket.

c) Összefoglalja a különböző szemléletekből fakadó káros következményeket, és javaslatokat ad olyan gyakorlati értékű szemléletre, amely magában foglalja a népgazdaság rendszerével szemben támasztott korszerű követelményeket, és igazodik a beruházási rendszer természetéhez is.

d) Vákolja az általánosítható tanulságokat, amelyeket a beruházási rendszerben végzett rendszerelemző vizsgálat nyomán sikerült megfogalmazni, éppen a javasolt szemlélet szerint.

* Ez a tanulmány a Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztályának „A népgazdasági információrendszer időszerű problémái” tárgyú I. vándorgyűlésén (Siófok, 1975. október 8–9.) tartott előadás kiegészített változata. Lásd még bővebben: Hajnal Albert: *TÁJÉKOZODUNK vagy DÖNTÜNK, vagy IRÁNYÍTUNK, vagy TERVSZERÜEN TERMELÜNK, vagy TERVSZERÜEN FEJLÖDÜNK? OT* Tervgazdasági Intézet, 1976. Budapest.

A tanulmányban használunk néhány olyan kifejezést, amelyeket a félreértések elkerülése végett értelmeznünk kell.

Szinonimaként használjuk az „adat” és az „információ” szavakat (ez itt megengedhető). Eltérő jelentéssel használjuk az „információrendszer” és az „információellátó rendszer” kifejezéseket.

Az *információrendszer* foglalja magában a különféle szempontok szerint rendszerezett (osztályozott) alapinformációkat és származtatott információkat, valamint a feldolgozási programokat, amelyek szerint az alapinformációkból származtatott információkat lehet kapni. Röviden: a bemeneti és a kimeneti információkat, valamint a feldolgozási algoritmusokat.

Az *információellátó rendszer* sokféle funkcióból összetett rendszer, amely az információkkal dolgozó intézményeket és tagjaikat — a számukra legalkalmasabb formában és időpontban — alap- és származtatott információkkal látja el, s ezáltal tehermentesíti őket érdemi (például tervező, irányító stb.) munkájukban. A két kifejezés kapcsolatát is jellemezhetjük. Az információellátó rendszer munkájának nyersanyagai az alapinformációk, termékei a származtatott vagy pusztán csak összegyűjtött és továbbított információk; technológiai rendjének elvi rendezői pedig a feldolgozási algoritmusok. Az információellátó rendszer tehát az információrendszeren dolgozik.

Adatrendszer: az alapadatok különféle szempontok szerint osztályozott, csoportosított rendszere.

Kép a beruházási rendszerről

A beruházások szférája kiemelt jelentőségű része a népgazdaságnak. Elkülöníthetjük a népgazdaság többi részétől és formálisan rendszerként — tehát viszonylag önálló egységként — értelmezhetjük. A népgazdaság többi részét viszont a beruházási rendszer környezeteként kezeljük. [11]

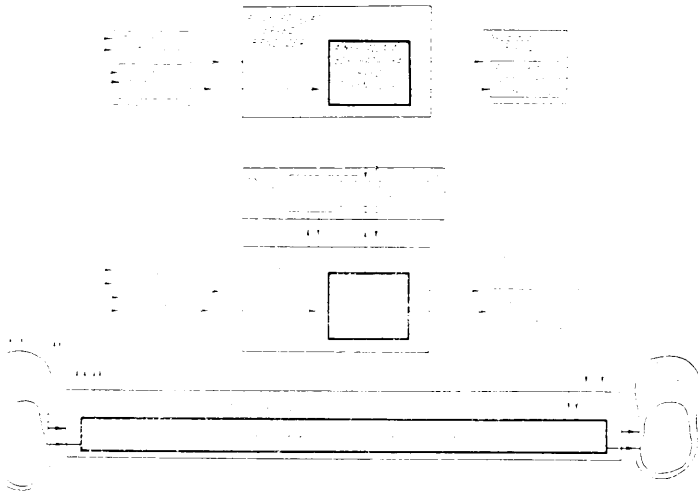
A beruházási rendszer fő ismertetőjegyeit aránylag jól lehet azonosítani a következőkkel. Zömmel nagy és komplex termékei vannak és 1—10 év nagyságrendű idő alatt létesülnek. Cizellálatlan szabályozott pénzforgalom kapcsolódik hozzá. Az ország összes intézménye tagja lehet akkor, ha valamit beruház (a magánberuházásokat most ne nézzük). Az anyagi műszaki megtestesítő munkát elméletileg megalapozott, de rendeletekben is programozott információfeldolgozó munka előzi meg, amelynek elemző vizsgálatok, javaslatok, tervek stb. a termékei. De dolgoznak információkkal a kivitelező munka idején is; ellenőrzik, hogy egyeznek-e a tervekkel az épülő létesítmények, és hogy program szerint készülnek-e, megnézik az aktuális pénzforgalmat, és hogy megfelelően dolgoznak-e a közreműködő szervezetek stb.

Az információfeldolgozó munkák két sajátos funkciópushoz kapcsolódnak: a *tervező* és az *irányító* funkcióhoz. Kívülük van még *anyag* kivitelező és *pénzforgalmat bonyolító* funkció típus is. Együtt — ilyenkor durván egyszerűsítve is — meghatározóak a beruházásokra. E funkciókat és kapcsolataikat szemléletesen is ábrázolhatjuk. Az ábrában összevontuk a kivitelező és a pénzügyi funkciókat.

Az 1. sz. ábra szerinti modell a beruházások szférájára és a népgazdaság egészére egyaránt jellemző. Azt a közös jegyet emeli ki mindkettőben, hogy egyik is, másik is, *munkája eredményeit természetesen hozza létre*. A beruházási rendszer termékei: megépült vagy felújított létesítmények. A népgazdaság munkájának termékei: a gazdaság valamelyes fejlettebb állapota. Az 1. sz. ábra azt is érzékelteti, hogy a beruházás

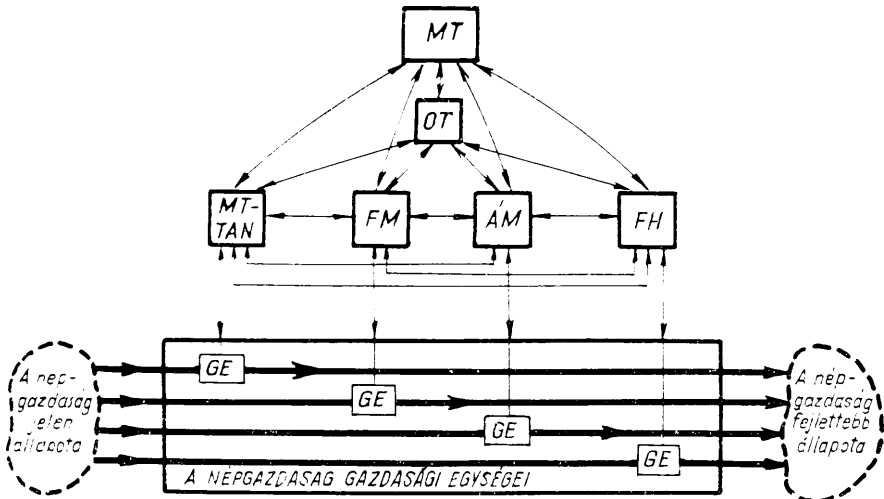
A beruházási rendszer mint a népgazdaság alrendszere

1. sz. ábra

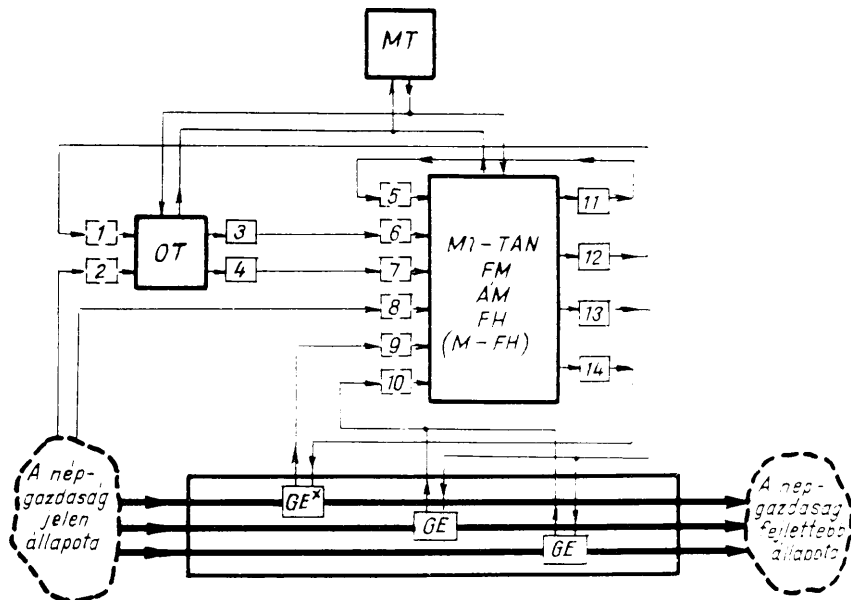
rendszer alrendszere a népgazdaságnak. Könnyen belátható, hogy a beruházási rendszerhez hasonlóan más alrendszereket is elkülöníthetünk a népgazdaság rendszerében.

2. sz. ábra

- MT Minisztertanács
- OT Tervhivatal
- MT TAN a Minisztertanács tanácsigazgatási funkciója
- FM funkcionális minisztériumok
- AM ágazati minisztériumok
- FH országos hatáskörű szervek (főhatóságok)
- GE az egyes minisztériumok és főhatóságok tulajdonosi hatáskörébe tartozó gazdasági egységek
- M—FH minisztériumok és főhatóságok (összevonva)
- NG népgazdaság

3. sz. ábra

1. Adatok, koncepciók a M—FH-okon keresztül
2. Közvetlen adatok a NG-ról (KSH)
3. Népgazdasági tervek
4. Közgazdasági szabályozók
5. Adatok, koncepciók más M—FH-októl
6. Népgazdasági tervekből származó adatok
7. Közgazdasági szabályozókkal összefüggő adatok
8. Közvetlen adatok a NG-ról (KSH)
9. A saját tulajdonosi hatáskörbe tartozó GE-ektől származó adatok
10. Más M—FH tulajdonosi hatáskörbe tartozó GE-ektől származó adatok
11. Ágazati-funkcionális feladatkörökkel összefüggő adatok más M—FH-oknak
12. Adatok, koncepciók OT-nek
13. A népgazdasági tervek végrehajtásának intézkedései más M—FH-ok GE-i számára
14. A népgazdasági tervek végrehajtásának intézkedései saját GE-k számára

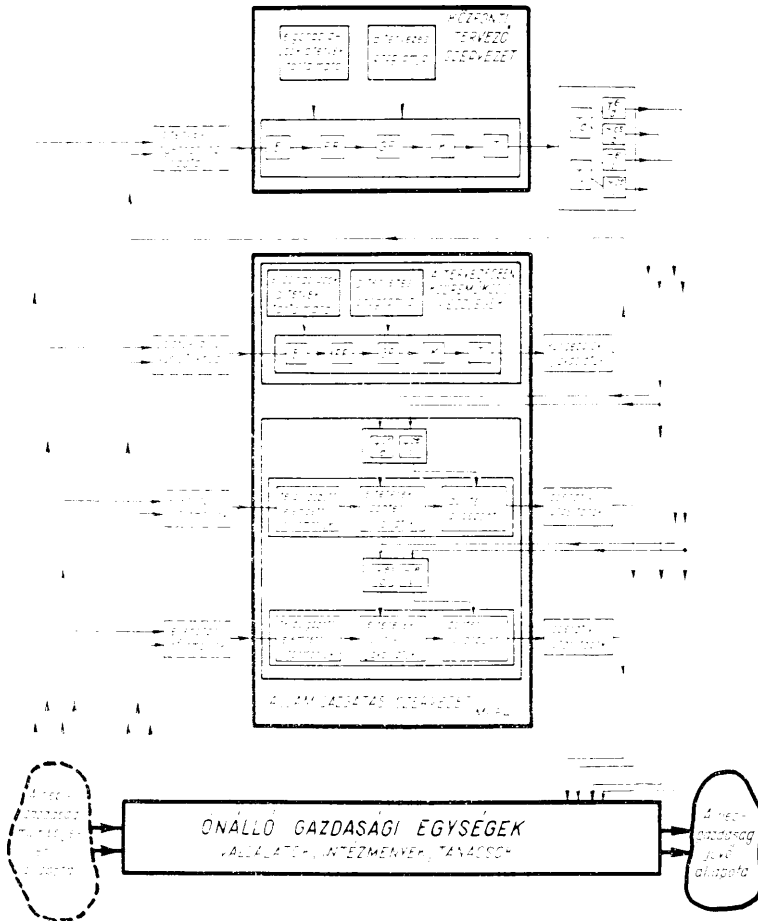
Az 1. sz. ábra még nem elég differenciált ahhoz, hogy a szemléleti problémákat érzékeltesse. De ha összevetjük az 1972. évi tervtörvénnyel, már megfelelőbb modellformát kapunk.

A tervtörvény egyszerű *szöveges modellt* is ad a népgazdaság szervezeti rendszeréről. A szöveggel leírt képet ábrázolhatjuk is; a 2. sz. és 3. sz. ábrák rendszerképe a tervtörvény szövegében leírt képnél valamivel egyszerűbb. A rendszer tagjai: MT, OT, FM, AM, MT—TAN, GE önálló gazdasági egységek. A vastag blokkok közti vékony vonalak információáramokat jelölnek. A szaggatott lekerekített blokkok információs nyersanyagok, az ugyanilyen teljes vonalúak információs termékek jelei. A tervtörvény sok egyéb mellett azt is rögzíti, milyen információs termékek legyenek az egyes szerveknek és ezeket kikhez kell továbbítaniuk. Szervesen illeszkedik a tervtörvény szerinti képhez a statisztikai törvény is, ezt azonban most nem használjuk fel. Utalunk viszont Dörnyei József és Pesti Lajos cikkére. [5], [14]

Az MT—OT—M—FH szervek csak információkkal dolgoznak. Valamennyit olyan alkotó szervezetként értelmezhetjük, amelynek nyers-

Az elvi rendező modell szerint értelmezett modell a népgazdaságról

4. sz. ábra

anyagai és termékei: információk. Különösen hangsúlyozni kell, hogy információkra nemcsak az OT—M—FH szervezetek vezetőinek van szükségük, ti. „ahhoz, hogy döntsenek”. *E szervek valamennyi tagja használ információs nyersanyagot azért, hogy abból szellemi termékét elkészítse.*

Még kedvezőbb modellt kaphatunk, ha a 3. sz. ábrát átalakítjuk az 1. sz. ábra szerint. A 4. sz. ábra ezt a továbbfejlesztett formát mutatja, s szintén megfelel a tervtörvényben leírt rendszerképnek. A valósághoz képest természetesen ez is elnagyolt rengeteg részletet. Arra viszont jó, hogy rendezze a gondolatainkat. Mégpedig azért, hogy sajátos formában írja le a népgazdaság rendszerét.

Nézzük közelebbről is a beruházásokat, hogy összekapcsolhassuk a jellemzőiket a tervtörvény előbb vázolt rendszerképével. Minden egyes

beruházásnak természetéből eredően sokféle, rendezetten egymásra következő munkaszakasza van. E szakaszok rendeletekkel is szabályozottak. Az egyes szakaszok a létesítmény készülségi fokait, illetve ezek pénzügyi vetületeit is jellemzik. A népgazdaság épülő beruházásai készülségi fokok szerint igen változatosak, mert egyidejűleg más-más munkaszakaszban vannak. Így az országos beruházási tényhelyzet is állandóan változik. A szakkivitelezők különféle szakaszokhoz csatlakozva különféle mértékben vannak lekötve, tehát a beruházási piac is változik. De állandóan változik még a javaslatok, műszaki-gazdasági koncepciók és tervek formájában elgondolt beruházások országos képe is. A helyzetképek három csoportjával jellemezhetjük tehát a beruházási rendszer mindenkori állapotát: a *tervezett beruházások*, a *kivitelezés alatti és elkészült beruházások*, valamint a *beruházási piac* állandóan változó képevel.

A *beruházási folyamat több szakaszra tagoltsága*, továbbá a szakaszok szerint differenciált és állandóan változó országos beruházási helyzet meghatározó a beruházási rendszer működésére, következésképpen a *tervezési és irányítási metodikára*. E metodikák néhány alapvető vonását célszerű pontosabban is jellemezni a 4. sz. ábrához kapcsolódva.

A *tervezési metodikáról* összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az ötéves és az éves terveket durván öt lépcsőben dolgozzák ki [2], [8], [1]. Mindegyik módszertani lépcsőt a tervezőmunka fő dokumentumaival jellemezhetjük:

E — elemző helyzetkép a máról és a múlttól, az eredményekről és a megoldatlan problémákról; erre alapozva kellene

PR — nem túl részletes változatok — prekoncepciók — a tervezett jövő időszakról, megkülönböztetve bennük a nem befolyásolható, tehát csak prognosztizálható és a befolyásolható tényezőket; közülük a

GP — gazdaságpolitika, illetve esetünkben a beruházáspolitikai szűrőjén csak néhány változat marad fenn, s ezeket

K — tervekoncepciókká kell kidolgozni; belőlük végül egyetlen megvalósíthatót választanak, és azt

T — népgazdasági tervvé bontakoztatják ki.

A tervek részben T^e eredmények, részben T^{cs} lebonyolítási és cselekvési menet tervei. A T_i a központi tervekben szereplő, a T_i a szabályozókkal befolyásolt beruházások terveit jelöli (direkt és indirekt tervek). A dokumentumoknak ezt a rendjét az ötéves és az éves tervek esetében egyaránt lehet, sőt kívánatos követni.

Az **M—FH** részlegei műszaki-gazdasági koncepciókat és tervjavaslatokat készítenek a népgazdasági tervekhez. Kézenfekvő, hogy ezek is az **E—PR—GP—K—T** szakaszok szerint készítsék el a saját szellemi termékeiket.

Itt jegyezzük meg, hogy vizsgálataink szerint az **E—PR—GP—K—T** szakaszokkal jellemzett tervezési metodika teljesen általános. A sorozat elvi szakaszai olyan esetre kínálnak igen hatékony tervezési metodikát, ha a terveket egy már meglévő, élő és működő rendszer továbbfejlesztett — vagy még általánosabban, átalakított — változatára kell kidolgozni. Ilyen rendszer lehet minden intézmény, vállalat, gyár, közigazgatási egység stb. Azt is mondhatjuk, hogy a *tervszerűen fejlődő rendszerek* igénylik ezt a metodikát.

A tervezési metodika vázolt jellemzőinek sok finomabban kibontható részlete van, amelyet más dolgozatokban fejthettünk ki bővebben, egyrészt általánosan [2], másrészt a beruházási rendszerre értelmezve [9]. Közülük e tanulmány tárgyköre szempontjából a következőket célszerű külön is kiemelni. Az E elenyző helyzetkép lényegében termodell, vagy pontosabban termodellek rendszere. A beruházások szférájára ezt úgy kell értelmezni, hogy — az ötéves és az éves tervező munkák kezdetén — valamilyen alkalmas termodell szerint rendezett képet kell elkészíteni a beruházások mindenkori országos helyzetéről, különféle szempontok szerint választott jelzőszámokra alapozva. Ezek a beruházási szféra következő sajátságairól kell hogy képet adjanak (csak a lényegeseket említve):

- a) az előkészítési szakaszban levő, de még el nem döntött beruházásokról,
- b) az eldöntött és tervezés alatt levő beruházásokról,
- c) a kivitelezés alatti beruházásokról,
- d) a beruházások naturális-műszaki jellemzőiről,
- e) a beruházások pénzügyi jellemzőiről,
- f) műszaki tervezői kapacitásokról,
- g) a kivitelezői kapacitásokról az előkészítés, a tervezés és a kivitelezés fázisában levő beruházások szerint rendezve.

Ezekből lehet — különféle összefüggéseken keresztül — elemzésre alkalmas modellszerű képet kapni a mindenkori beruházási helyzetről. Az a) és a b) csoport főként a népgazdasági tervekét alapozza meg. Az adatoknak ez a két csoportja változik a leggyorsabban. A c) csoport főként az irányítók, de a tervezők számára is szükséges visszajelentő információkat tartalmaz, amelyekkel a tervek megvalósítását ellenőrzik. A következő d) és e) csoport két külön indikátorhalmaz ugyan, de egymással is megfeleltethetőnek kell lenniük. Az f) és a g) csoport összevetve más csoportok jelzőszámaival, a beruházási piac mindenkori aktuális helyzetéről és várható jövőbeli állapotairól ad képet. Az ilyen természetű adatrendszert kívánatos olyanná tenni, hogy a T^e eredménytervekhez és a T^{cs} cselekvési tervekhez is közvetlenül hozzáigazíthatók legyenek. Mindezekből, valamint az itt nem említett szempontokból olyan adatrendszer alakítható ki, amely a beruházási szféra sok és fontos részletéről tájékoztatja mind a tervezőket, mind az irányítókat.

Nézzük az irányítási metodikát is. Az irányító funkciót betöltő M—FH-nak két, gyakorlatban is kimutatható, szabályozókörre, s mind-egyiken belül jól elhatárolható negatív visszacsatolása van. Az egyik az eredménystabilitás, a másik a programstabilitás eszköze. A 4. sz. ábra határozottan megkülönbözteti ezt a két hurkot. Természetesen a két szabályozó körnek igen sokféle feltétel szerint, egymással is összehangoltan kell lennie. A szakirodalom a tervszerű alkotó- és termelőmunka modelljeiben nem szokta megkülönböztetni az eredménystabilitás és a programstabilitás visszacsatolásait. Pedig azon kívül, hogy a valóságot pontosabban jellemzi e kéthurkú szabályozó, az alrendszer — esetünkben a beruházási rendszer — olyan sajátosságai iránt érzékenyít, amelyek nélkül félrevezetően leegyszerűsítő következtetéseket tehetünk az alrendszeréről. A szabályozókör hatékonysága viszont igazolhatóan nő, ha határozottan megkülönböztetjük őket. Egy példa jól érzékelteti ezt. A széles körben elterjedt nézet szerint egy rendszerben a szabályozó alrendszer negatív visszacsatolású része csak akkor jelent vissza, ha a szabályozott alrendszer kimenete, vagyis munkájának eredménye, eltér a tervezettől. Az ilyen értelmű felfogás a műszaki-gépi szabályozók mechanikus átvételéből fakad. A műszaki rendszerek nagy többségében ugyanis, ha a szabályozott alrendszer kimenete eltér az előre megszabottól, az eltérést úgy lehet megszüntetni, hogy attól a szabályozott rendszer kívánt működési állapota helyre áll. Ez a követelmény elégséges is a viszonylag egyszerű műszaki-gépi berendezésekben. Az olyan természetű

rendszerekben, mint amilyen a beruházási rendszer, ez az igen egyszerű műszaki rendszerekhez kielégítő követelmény azonban már nem elegendő. Ha a tervektől való eltérésről mint már megtörtént tényekről értesülnek az irányító szervek, csupán tervmódosítást javasolhatnak. Az eredménystabilitásuk és programstabilitásuk tehát csak illúzió. Ha viszont *a még be nem következett* eltérésekről, mint *veszélyekről* is, jó előre értesülnek, e veszélyek okait, forrásait el is háríthatják. Ilyen *veszélyesetekben azonosítani kell, hogy a zavar az eredményt veszélyezteti, vagy a programot* (például határidőket), *vagy esetleg mindkettőt.* Attól függően, hogy melyik a veszélyeztetett, másként kell beavatkozni.

Az információellátás szempontjából összefoglalóan mindebből az irányítási metodikának azt a sajátosságát kell kiemelni, hogy *a visszajelentő információkat szolgáltató rendszernek egyaránt szelektívnek kell lennie az eredményre, a programra, az eredményt veszélyeztető zavarokra és a programot veszélyeztető zavarokra* vonatkozó információk iránt. A veszélyt jelző visszajelentő információknak pedig legalább akkor kell érkeznüik, amikor még van idő arra, hogy a zavart elhárítsák.

A beruházási rendszer előbbieken vázolt képéhez hozzá tartozik még egy igen fontos sajátosság. Az ötéves tervek durván két év, az éves tervek hat-nyolc hónap alatt készülnek. Ez idő alatt az *E* elemző helyzetkép — az országos beruházási helyzet képe — állandóan változik, elég *nagy hányadában előre nem láthatóan.* Ha a tervező rendszer képes mindaddig nyitva hagyni a terveket, amíg ez a megvalósításukat nem veszélyezteti, adaptívnak minősíthetjük. Szokás folyamatos tervezésként is hivatkozni ugyanerre. A következmény: nő a tervek valóságértéke, csökken a bizonytalanság, s nő a tervszerűség ereje. Az információellátó rendszer ehhez olyan formában járulhat hozzá, hogy a mindenkori legfrissebb képet szolgáltatja a tervezőknek. Az ilyen nyitott, folyamatos tervezésnek már is van gyakorlati formája a magyar népgazdasági tervező rendszerben: az V. ötéves tervnek az első két évét munkálják ki, a másik hármat csak fő vonalaiban. Régen fordítva tették.

Vizsgálatainkban ezt a képet emeltük ki a népgazdaság beruházási rendszeréről, továbbá arról, hogy mint speciális alrendszer, milyen formában ágyazódik bele a népgazdaság rendszerébe. Ezzel a képpel érzékeltetni tudjuk azt is, hogy az információtechnikai gyakorlatban élő különbözőféle szemléletek szerint milyen másféle képeket is lehet látni ugyanerről a beruházási rendszerről, és ebből milyen információtechnikai következmények származhatnak. A következőkben erre mutatunk példákat.

Szemléletek, szemléleti rendezők

A valóságos jelenségeket a különböző szaktudományok művelői más-más arculatokon keresztül ragadják meg és képezik le, s a nagyon sok arculatból rendszerint csak egyet emelnek ki. A valóságnak ezek az egyszerűsített képei gyakran elegendők is.

Az információtechnikus is sajátos szemlélet szűrőjén át emeli ki a valóságos jelenségeket — esetünkben az információfeldolgozó munkának és a nyersanyagának, illetve termékének — teljes képéből a maga számára fontosat. E képben ilyenek jelennek meg, mint input- és output-

információk, feldolgozó műveletek, műveleti programok stb. Az rendszert már csak másodlagosan fontos, hogy tisztán emberekből létrejött szervezetekről, élettelen létesítményekről vagy ezekből integrált képződményekről kell ilyen természetű képet alkotni. Az információfeldolgozó munkának e képei ma már elméletileg is messzemenően rendezettek.

Míg egyfelől gyakorlati értékűvé lettek az információtechnika szemléleti rendezői és a szűrők szerint elgondolt képek, másfelől annál problematikusabb az a kép, amelyet az alaprendszerről szoktak elgondolni. Például attól függően látják ilyennek vagy olyannak ezt az ellátott alaprendszert, hogy melyik szaktudományt választják elemző szemléleti keretül. De az is előfordul, hogy egyetlen kulcseszmét emelnek ki valamelyik elméletből és aköré rendezik a látott arculatot. Az információtechnikai gyakorlatban több ilyen kulcseszmét — divatos szóval *paradigmát* — is használnak (a „paradigma” szónak magyarul a „szemléleti rendező” kifejezést feleltetik meg). A beruházási rendszer kapcsán mi is megvizsgáltunk és kipróbáltunk néhány gyakorlatban is használt szemléleti rendezőt.

Abban a képben, amelyet az előzőekben vázoltunk a beruházások szférájáról, a meghatározó szemlélet a „tervtörvény szemlélete” volt, s szemléleti rendezőül azt emeltük ki ebből, hogy *a népgazdaság, és ezen belül a beruházási rendszer tervszerűen fejlődik*. Összefoglalóan a szemléleti rendezők szerint (ezután nagybetűkkel jelöljük őket) így kérdezhetünk:

1. Mi fontos az alaprendszerben, amely országos jellegű, nagyméretű és komplex?

2. Mi fontos az alaprendszerben információellátási szempontból?

3. Az ellátó rendszeren keresztül kapott információk alapján az alaprendszerben TÁJÉKOZÓDNAK, vagy DÖNTENEK, vagy IRÁNYÍTÁNAK, vagy TERVSZERŰEN TERMELNEK, vagy az alaprendszer maga TERVSZERŰEN FEJLŐDIK?*

A válaszok tanulságait vázlatosan összefoglaljuk valamennyi szemléleti rendezőre. Lehetne tárgyalni őket a harmadik kérdésben követett sorrend szerint is. De jobb lesz a fordított sorrend. Ezáltal azt érzékeltethetjük, miként csökken a rendező ereje a szemléleti rendezőknek, ha a RENDSZER TERVSZERŰEN FEJLŐDIK-től a RENDSZER TÁJÉKOZÓDIK felé haladunk. A fokozatosan csökkenő hatékonysággal természetesen csökken az alaprendszer képének valóságshűsége is, aminek jól kimutatható káros következményei vannak.

A TERVSZERŰEN FEJLŐDŐ RENDSZER-t mint szemléleti rendezőt három jellemző csoporttal lehet érzékeltetni a beruházási rendszer példáján. Ezekre a jellemzőkre a következőkkel kérdezhetünk rá az előző kérdések analógiájára: 1. Mi fontos a beruházási rendszerben? 2. Mi fontos a beruházási rendszerben információellátási szempontból? 3. Milyen fő jellemzői legyenek az ellátó rendszernek? Könnyen áttekinthető összefoglaló képet kaphatunk e jellemzőkről, ha

* Az információtechnikai gyakorlatban más szemléleti rendezőket is használnak a tanulmányunkban nagybetűs formában említettekén kívül. Tájékoztatóul és csak felsoroló jelleggel, egyes információtechnikusok a következő és rendszertint egyetlen alapeszme szűrőjén át látják az alaprendszert: szervezeti részlegek; rendszerezett adatgyűjtemény; vezetői felügyelet; adatbank; programozott és nem programozott döntések; hierarchia a tervező és irányító funkciókban; információ-döntés—cselekvés; szervezeti feladatkörök stb. Ezek mindegyike elég határozott szemléleti irányítói képvisel. Bár sok elvi hiányossággal terhelték, viszonylag kis szervezet esetében mégis van gyakorlati értékük, mert ami hiányzik belőlük, azt a szervezet tagjai nem formalizáltan, és szükség szerint, rögtönözve, könnyen tudják pótolni.

A népgazdaság beruházási rendszerének fontosabb jellemzői

A beruházások természetéből származó jellemzők	Az információellátás számára kiemelt jellemzők	A tervmódel típusa
1. Beruházási folyamat szakaszolt	1. Folyamatosan fejlődik	1. Fejlődést leíró modell
2. Az egy időben élő beruházások más-más szakaszban vannak	2. Folyamatosan tervez	2. A beruházások országos helyzetképét is leírja
3. Egy beruházás teljes folyamata több év	3. Adaptívan tervez és irányít	3. Kinagyított részmodellek
4. Egy beruházás kivitelezői általában nem azonos tárcák alá tartoznak	4. Előrelátóan veszélyérzékeny	4. Eredmény- és programorientált típusok együtt
5. Sok előre nem látható tényező léphet fel zavaróan minden beruházás esetében	5. Változó tervmódellekkel is kell dolgoznia	5. Módelrendszer az E-PR-GP-K-T tervezési szakaszokhoz használt modellekből
6. A tervszerűség, a szervezettség és az adaptivitás beruházásonként és országonként is fontos	6. Képes a korszerű információellátó szolgáltatásokkal élni	

A beruházási információellátó rendszer fontosabb jellemzői

(az 1. sz. táblázat alapján)

Az információk		Visszacsatoló információk	Munkaszervezés
tartalmi köre	időtávlat		
1. A használt tervmódellekhez igazított	1. Tervezett beruházások	1. Eredményről	1. Érzékenyen követi a tervek változásait
2. Naturális szféra	2. Folyamatban levő beruházások	2. Programról	2. Késés nélkül jelzi a tényhelyzetet
3. Pénzügyi szféra	3. Múltbeli (befejezett) adatok, elavultak is	3. Adaptivitáshoz	3. A tervezési és irányítási metodikával, illetve munkarenddel összehangolt
4. Eredmény- és programvonatközlésük		4. Veszélyt előre jelző	4. Eltérő adatrendszereket is összeegyeztet
5. Beruházási piac			

táblázatos formába rendezzük a fontosabbakat, részben a mai népgazdasági tervezői és irányítói gyakorlat, részben elvi megfontolások alapján. (Lásd az 1. és 2. sz. táblázatot.) Ilyen jellemzőkkel értelmezett információellátó rendszer még nincs, bár a tervtörvény szelleme ezt igényelné, és a már említett vizsgálataink is igazolták az ilyen rendszer jogosultságát. Lényegében hasonló ismertetőjegyekkel írják le a népgazdasági tervező rendszert, akik ennek jövőjével foglalkoznak [6]. A jellemzők természetesen adódnak abból a képből, amelyet a TERVSZERŰEN FEJLŐDŐ RENDSZER szemléleti rendezője szerint kaphatunk. Néhány részletet érdemes külön is kiemelni az ismertetőjegyek közül. Az egyik: *a mindenkori használt tervmódellekhez igazított adatrendszer*. Ezt a jellemzőt több indok is szükségessé teszi. Az alaprendszer fejlesztését tervezők számára a tervmódel képviseli

az alaprendszer egyik legfontosabb képét. (Szükségesek természetesen más ugyanilyen fontos képek is az alaprendszeréről.) Ha a tervezőknek nem kell előzetesen átrendezgetni a termodellbe beépítendő adatokat, ami közismerten rendkívül munkaigényes, a tervezők sok gépies munkától szabadulhatnak meg. Így például a sokat kárhóztatott „adatvadásztól” is. A másik, amit érdemes kiemelni: *a késedelem nélkül kapott tényhelyzetkép a beruházások mindenkori állapotáról.* Indokai nyilvánvalók. Ma tervezni a jövőt, a mai helyzet ismerete nélkül, csak több hónappal korábbi helyzet alapján — ez a tervszerületenség egyik legbiztosabb forrása. A harmadik kiemelendő jellemző: *nagy érzékenységgel alkotott kép a tervektől való eltérés veszélyeiről* minél nagyobb távlatú előrelátással. Az előre látott veszélyeket célszerű két csoportra szétválasztani: az *elhárítható* és az *el nem hárítható veszélyek* csoportjára. Nyilván mindegyik más-más következményt vált ki. Az elhárítható veszélyek ismerete az operatív irányító szerveket mozgósítja; az elhárító munka nyilván annál több és komplexebb, minél több szférának kell együtt működni a veszély elhárítása érdekében. Az el nem hárítható veszélyek ismerete viszont a tervek adaptív kiigazítását igényli, s ez a munka annál sokrétűbb és munkaigényesebb, minél több szférába gyűrűzik tovább valamilyen — a tervekkel, vagy feltételeikkel nem egyező — új helyzetet. Az el nem hárítható veszélyek csoportjának jellemzőiből az is következik, hogy a folyamatos tervezés eszméjét is nagyobb sikerrel lehet megvalósítani akkor, ha a tervezők a tervtől való eltérésekről nemcsak mint megtörtént tényről értesülnek, hanem jó előre az eltérés esetleges veszélyeiről is. A kiemelt jellemzőkön kívül még számos részletet is megvizsgáltunk a TERVSZERŰEN FEJLŐDŐ RENDSZER szemléleti rendezője jegyében. Mindezek alapján azt találtuk, hogy jobb megoldást ígér, mint a többi, amelyeket alább ismertetünk.

A RENDSZER TERVSZERŰEN TERMEL mint szemléleti rendező a gyakorlatban eléggé elterjedt. Nemcsak információtechnikusok használják. Van vezetéstechnikai és szervezéstechnikai használati köre is. Történeti vonatkozásai is érdekesek. Egy intézményben a „tervkultúrát” azon is le lehet mérni, hogy az egyébként *szervesen kapcsolódó T^e eredménytervek és T^{cs} cselekvési tervek* külön-külön mennyire részletesen kimunkáltak. A gyengébb tervkultúrát az jellemzi, hogy a T^e tervek aránytalanul részletesebbek, mint a T^{cs} tervek. A magas tervkultúrára példa a fejlett gyárakban az egymással szorosan kapcsolt és összehangoltan részletezett gyártmány- és gyártási tervek. Mindezek miatt fontos következménye van a RENDSZER TERVSZERŰEN TERMEL szemléleti rendezőnek. Attól függően ugyanis, hogy az alaprendszerben milyen magas fokú a tervkultúra, a „tervszerűen” értelme is eléggé sokféle lehet. A gyenge tervkultúrájú alaprendszerben a figyelem főként az eredménytervekre irányul, és elhanyagoltabbak a cselekvéstervek. A népgazdaságban és a beruházási rendszerben használt, *országos helyzetet leképező* termodellek csaknem kizárólag eredménytervek. Közélebből: mérlegmodellek, mérlegtáblázatok, amelyek statikus pillanatkép formájában ragadják meg a népgazdaság egy-egy komplex szövedékű állapotát, a termel eredmények és az igényelt eredmények kapcsolatának mérlegével. A programra, vagyis a cselekvési tervek csak az évenkénti pillanatképek sorozata utal. S ezzel egy pszichikai tényező is belép, amennyiben a pillanatkép szükségképpen az eredményre vonzza a figyelmet, a programra pedig alig, vagy ha igen, akkor is áttételesen. A RENDSZER TERVSZERŰEN TERMEL szemléleti rendező tehát gyakorlati megvalósult formájában eredményorientált, noha elvileg a „tervszerű” az eredmény- és a programorientáltságot egyaránt magába rejti. Mindennek fontos információellátási következményei vannak az ilyen szemléleti rendező jegyében működő rendszerben: alig gyűjtenek programra utaló helyzetkép-információkat. Emiatt elcsökevényesedett a programstabilitás szabályozóköre. Külön is rontja a helyzetet, hogy az eredmény-tartalmú ellenőrző információkat is naptári időszakonként (havonta, negyedévenként, évenként stb.) kapják a tervezők és az irányítók, és nem az események sebességéhez igazított gyakorisággal.

A RENDSZERBEN IRÁNYÍTANAK eszmei tartalma kevésbé komplex, mint az előző. Sajátosan kibernetikai szemlélet fejeződik ki benne. E szemléleti rendező szerint névze az alaprendszer, információkra azért van szükség, hogy ellenőrizzék, megvalósították-e a kitűzött célokat, s ha netán a rendszer eltérne valamely céltól, megfelelő irányító beavatkozással az eltérést megszüntessék. A célok tehát kívülről adóttak. Egyesek, érezvén, hogy ez a kép már károsan egyszerűsítő, a célokkal kapcsolatban ilyen értelmezést használnak: a tervezés nem más, mint irányítás, azaz célok kitűzése. Tehát azért, hogy a kibernetikai elvek prioritását

megtartsák a modellben, az irányítás eszméjének egyik specifikus változataként fogják fel a tervezőmunkát. Azt mondják, hogy aki tervez, az célokat tűz ki, s aki célt tűz ki, az ezzel egyben irányít. Vagyis a célok nem kívülről adottak, hanem belülről az alrendszerből származnak. A népgazdaságra értelmezve e képet, a célokat az irányító szervek — a kormány és a minisztériumok, illetve országos hatáskörű szervek — tűzik ki, a gazdasági egységek pedig megvalósítják ezeket a célokat, miközben az irányító szervek ellenőrzik, hogy valóban megvalósulnak-e a célok. Információkra a célokat kitűzőknek és az ellenőrzőknek van szükségük, akik lényegében ugyanazok. Durván ez az a kép, amely az információtechnikai számára a RENDSZERBEN IRÁNYÍTANAK szellemében rendezi az alaprendszert leíró ismereteket. Ez a kép sajnos igen sok hiba forrása, mégpedig elvi-elméleti szempontból, amit a tapasztalatok is igazolnak. A hibák egyik fő forrása az, hogy a „cél” végtelenül leegyszerűsített képe a valóságbeli eredménynek, néha csak egy-két szóval vagy mondattal megfogalmazva. A célokból gyakran igen hosszú és sokrétű tervezőmunkával bontakoztatják ki az eredményterveket, amelyekben az eredmények képének részletessége sokkal nagyobb, mint a céltervezés megfogalmazás-formában. Ha az információtechnikusok csak „célokban” gondolkodnak, szükségképpen csökkentik a részletek iránti érzékenységet, s így sem a célt kitűzők, sem az irányítók nem kapják meg azt a részletességű képet a munkájukhoz, amelyre pedig szükségük lenne, mert a valóságban azért mégiscsak eredménytervekben gondolkodnak és nem pusztán célokban. A hibák másik fő forrása az, hogy a RENDSZERBEN IRÁNYÍTANAK szerinti képből hiányzik a program. De azt is észre kell venni, hogy a valóságban a kormányzati szervek sem csak célokat tűznek ki, hanem programban is gondolkodnak, s a céllal azonos részletességű programformákat kibontják cselekvési tervekké is. Minthogy a szemléleti rendezőből eleve hiányzik a program iránti érzékenység, azért az információellátó rendszer is érzéketlen marad az alrendszer eseményei, és az események rendje, lebonyolítási menete iránt.

A RENDSZERBEN DÖNTENEK szemléleti rendezőt talán a legelterjedtebben használják az információtechnikai gyakorlatban. Főleg ilyen fogalmazásban találkozunk vele: a döntéshez információk kelleneek. Ez a szemlélet még jobban leegyszerűsíti az alaprendszerrel alkotható kép eszmei tartalmát. Elhanyagolja azt, hogy az alrendszerben kétféle értelemben dolgoznak információkkal. egyfelől terveznek, másfelől irányítják a tervek megvalósító munkát. De elhanyagolja magát a megvalósító munkát és annak eredményeit is. Másként azt is mondhatnánk, hogy a szemlélet a tervező és irányító munka bonyolult problémamegoldó és információfeldolgozó folyamatából csupán egy mozzanatot ragad meg, a döntést, és erre egész rendszerképet, sőt szervezetképet épít. Rendező ereje ezért legfeljebb metafora értékű.

A RENDSZERBEN TÁJÉKOZÓDNAK szemléletével létesített információellátó rendszerhez olyan alaprendszert gondolnak el, amelyben az információkat szolgáltató címetlenül, és sokak számára készíti tájékoztató kiadványait, de nem tudja, hogy a tájékoztatókból nyerhető információkat mire használják fel. Ez a fajta információellátó forma jellegzetesen a tömegkommunikációs intézményekre jellemző (rádió, televízió, újságok, szakirodalmi dokumentációs kiadványok stb.) A jó tájékoztatók értéke fölbecsülhetetlen. Azt is könnyű viszont belátni, hogy a komplex tervmodellek és a komplex népgazdasági tervek korában a tervező- és irányítómunka egyetlen információforrásként mind kevésbé használható az ilyen, sokak számára címetlenül készített tájékoztatók. Az ilyen információforrásokból rengeteg előkészítő munkával kell és lehet csak olyan formájú és tartalmú adatokhoz jutni, amilyenekre a felhasználóknak érdemi munkájukhoz szüksége van.

A különféle szemléleti rendezők az információtechnika *történetének különböző időszakában* jelentek meg. A maguk idején rendszerint a korszerűség és a haladás új mérföldkövei voltak. Mindegyik adott valami újat a korábbi szemléletekhez. Talán a legkorábban jelent meg a RENDSZERBEN TÁJÉKOZÓDNAK, amely szerint az alrendszer tagjaihoz címetlenül tájékoztatókat kell eljuttatni, hogy tájékozottak legyenek: működési szférájuk és környezetük bizonyos ismertetőjegyeinek állapotáról, eseményeiről. Egy-két évtizeddel ezelőtt az információtechnika:

már azt emelte ki, hogy az alapszervezet vezetői DÖNTENEK, és ehhez megfelelő információkkal kell őket ellátni. Ezt a szemléleti rendezőt az tette kiemeltté, hogy elméleti vizsgálatokkal is tudatosították a döntés jelentőségét; a döntésemélet sikere alapján pedig olyan jelentőséget kapott, hogy még ma is él mint egyetlen szemléleti rendező. A kibernetika, miután széles körben ismertté vált, új jegyet emelt ki az alaprendszerből: az alaprendszer egyes részeinek információkat kell kapnia ahhoz, hogy a termelőmunkát irányíthassa, rendszerint a pénzügyi folyamatokkal együtt. Az irányítás elvének jelentősége folytán nem volt könnyű elkerülni azt a hibát, hogy a RENDSZERBEN IRÁNYÍTANAK szemléleti rendezőt egyetlen rendezőként használják az információellátó rendszerek koncepcióiban. Később mind nyilvánvalóbbá lett, hogy komplex szervezeteket irányítani terv nélkül csak rögtönözve lehet, vagy csak tűzoltó stílusban, s ennek következményeit tudatosítva lett új szemléleti rendező az információtechnikusok számára a termékeit TERVSZERŰEN TERMELŐ alaprendszer, amelyben a tervekhez és az irányító utasításokhoz igényelnek információkat.

Noha ezek a szemléleti rendezők kiemelt jelentőségűek voltak az információtechnikusok számára, és ezek szűrőjén át látták az alaprendszer számukra fontosnak vélt arculatát, a valóság mégsem ezekhez az egyszerűsítő rendezőkhöz igazodott. Példaként említhetjük meg, hogy hazánkban népgazdasági terveket kb. három évtized óta készítenek a központi tervező szervek, és a tervekhez szükséges információkat nem aszerint gyűjtötték össze a tervezők, hogy a vezetők döntenek az információk alapján, de még aszerint sem, hogy az irányító szerveknek azt kell ellenőrizniük, megvalósult-e a népgazdasági célok. A tervező szervezet minden egyes tagja igényelt információkat ahhoz, hogy a saját szellemi termékét, amely beépült a népgazdasági tervbe, elkészíthesse. Hasonló a helyzet az irányító szervek esetében is. Mert bár a célok szerinti vezetés volt az uralkodó és kiemelt szemlélet, az irányító szervek (minisztériumok, főhatóságok stb.) sem csupán a „célértelmű” információkat gyűjtötték, hanem a „programértelműeket” is, sőt részletes eredménytervek és cselekvési tervek alapján ellenőrizték, megvalósulnak-e a népgazdasági tervek, betartják-e a tervezett határidőket stb. A beruházási rendszeren végzett vizsgálatok során figyeltünk fel ezekre a valóságbeli állapotokra. Általuk jutottunk olyan következtetésre is, hogy egy-egy szemléleti rendező pánszemlélete helyett *a szemléleti rendezők nagyobb csoportjával kell vizsgálnunk* a beruházási rendszert, amelybe az előbb felsoroltak mindegyike beépül, és mindegyiket csak olyan szűk értelmezési szférával használjuk, amely a saját eszmei tartalmából következik. Az általunk választott TERVSZERŰEN FEJLŐDŐ RENDSZER paradigmát, illetve az ennek szemléletével kialakított képet a beruházási rendszerről mint alaprendszerrel ezért úgy alakítottuk ki, hogy *eszmei tartalmában komplex legyen, és foglalja magába az előzőekben példaként ismertetett valamennyi szemléleti rendezőt, sőt rajtuk kívül másokat is.**

A szemléleti rendezők mindegyike köré sajátos terminológiakészlet is kialakult. Szabatosan csak ezeket felhasználva lehet bármelyik szerint

* Ennek a fejezetnek a tárgyköréhez sok hasznos gondolatot kínálnak Bene L. vizsgálatai. Alapos elemző munkával dolgozta fel, hogy a vezetéstudományi irányzatok milyen káros következményei jártak olyan esetben, ha egy-egy irányzat pánszemléletként uralkodott el. [3]

is dolgozni és elemezni az alaprendszert. E terminológiák nyelvén fogalmazták meg az egyes szemléletek gyakorlati használatára ajánlott útmutatókat is. Tanulmányunkban kerüljük ezeket a szakterminológiákat, noha velük hívebben adtuk volna vissza mindegyik szemlélet belső világát. Ehelyett csak a lényeges jegyeket emeltük ki — igaz, hogy az általunk ajánlott komplexebb eszmei tartalmú szemléleti rendező fényében —, mert így már az elvi jegyeken át is rá tudtunk mutatni a bennük rejlő hiányokra.

A rendszerelemző vizsgálat néhány tanulsága

Általános tanulságok

Vizsgálataink egyik legfontosabb tanulsága az, hogy az 1972. évi *tervtörvényben* *szavakkal leírt kép a népgazdaság rendszeréről modelltechnikai szempontból is jól használható szemléleti keretet kínál.* Ezzel a szemlélettel készített modellek leképezik a népgazdaság működésének különféle arculatait.

A tervtörvény a népgazdaság rendszerének csak a legfontosabb jellemzőit rögzíti. Gyakorlati problémák vizsgálatához azonban ez a kisfokú részletezettség már nem elegendő. Kétféle módon gazdagítottuk ezt a leegyszerűsített képet. Egyrészt a népgazdaság olyan részeit is megjelöltük, amelyeket a tervtörvény szövege már elhanyagol. Másrészt, néhány elmélet* alapvető eszméi szerint értelmezhető arculatot is kiemeltünk a népgazdaságból. Egymással társítva őket, gyakorlati értékű és a tervtörvénybeli képhez mérten változatosabb eszmei tartalmú képet kaptunk. Ezt használtuk fel szemléleti rendezőként a vizsgálatainkhoz. Ábraszerűen is leírt formáját (4. sz. ábra) *rendező modellnek* neveztük. A rendező modell eszméjét pedig úgy értelmeztük, hogy e modell formalizmusaival írtuk le a népgazdaságot és annak vizsgált részeit.

A tervtörvényből származtatott modellformában is megfogalmazott rendszerképet nemcsak a népgazdaság egészére, hanem annak bizonyos jól körülhatárolható részeire is értelmezni lehet. Esetünkben e modell formalizmusaival írtuk le a beruházási rendszert. A rendező modell szemléleti keretében kinagyítva tudtuk vizsgálni a beruházási rendszernek azt a specifikus részét is, amelyben csak információfeldolgozó munka folyik. Azt is vizsgáltuk, hogy ez a rész milyen kölcsönhatásban van a beruházási rendszer többi részével. Ehhez azonban már egy újabb lépéssel tovább fejlesztett modellre volt szükség. Az alkalmazott modellek jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy jobban megértsük a mai beruházási rendszer természetét és működési sajátosságait.

A rendező modell abban is megerősített, hogy *a beruházási rendszert viszonylag önálló alrendszerként* lehet kezelni a népgazdaság rendszerén belül. Ennek az alrendszernek alapvetően olyan természete van, mint amilyet a tervtörvény megfogalmaz a népgazdaság egészére és részeire.

A rendező modell formalizmusai szerint kapott kép arra is felhívta a figyelmünket, hogy a beruházási rendszeren belül létezik olyan meg-

* A felhasznált elméleteket, illetve azok vizsgálatunk számára fontos alapeszméit más tanulmányokban fejtettük ki, s ezért itt csupán hivatkozunk rájuk [8], [2].

lehetősen bizonytalan körvonalakkal megragadható, speciális információellátó alrendszer, amely csak a beruházásokhoz kapcsolódik. E beruházási információellátó alrendszer* funkciói eléggé szétszórva telepítettek, s részben az országos statisztikai szervezethez, részben a pénzügyi szervezetekhez, részben pedig a különféle államigazgatási szervekhez vannak hozzárendelve. A kétségtelenül kimutatható beruházási információellátó alrendszer funkciói tehát eléggé decentralizáltan működnek. Mindezek ellenére, elvi és gyakorlati megfontolások alapján lehet önálló rendszerként is kezelni, a népgazdaság többi részét pedig ennek környezeteként tekinteni.

Végül meg kell említeni egy fontos tanulságot, amely minden rendszerelemző munka számára általánosítható. A rendszerszemléletet általában úgy értékelik, hogy ma a leghatékonyabb a komplex jelenségek természetének, építményének és működésének megértéséhez vagy továbbfejlesztéséhez. Az előzőekben tárgyalt szemléleti rendezők használói is érvényesítik a rendszerszemléletet, mind elemző munkájukban, mind az információellátó rendszerek tervezésében. *Szükség van azonban olyan eszmei rendezőkre is, amelyekkel az adott jelenség specifikus természetének lényegét is megragadjuk.* Ezt társítva a rendszer eszméjével — amelyet általános szemléleti rendezőként is felfoghatunk — már lényegesen nagyobb az esélyünk arra, hogy a munkánkhoz megfelelőbb modellt tudjunk elgondolni, mint ha ugyanezt nem rendszerszemlélettel dolgoztuk volna ki. A RENDSZER TERVSZERŰEN FEJLŐDIK is egyfelől megragadja a népgazdaság és beruházási szférája lényegi természetét, másfelől magába rejti a rendszer eszméjét is. A tanulságot ezek alapján úgy foglalhatjuk össze, hogy *ha rendszerelemzéssel vizsgálunk valamilyen komplex jelenséget, a jelenség lényegi természetét megragadó szemléleti rendezővel kell azt kombinálni.*

Megoldatlan problémák

Vizsgálatunk szerint a RENDSZER TERVSZERŰEN FEJLŐDIK hatékonyabb szemléleti rendező, mint mások, amelyeknek kevésbé komplex az eszmei tartalma.** Azt is megállapíthatjuk, hogy a mai beruházási rendszerben kimutatható információellátási zavarok, hiányok és problémák fő forrásai a kevésbé hatékony szemléleti rendezők. Azt találtuk, hogy a RENDSZER TERVSZERŰEN FEJLŐDIK szemléletével nézve a problémák három nagy csoportját lehet kimutatni:

- a) az információk tartalmi hiányaiból, illetve a hiányzó információkból eredő problémák,
- b) az információellátó intézmények munkaszervezési rendjéből eredő problémák,
- c) az információellátó funkciók szervezeti telepítettségéből, valamint az ellátó szervezet rendszeréből származó problémák.

E három problémacsoportból kiindulva olyan gyakorlati követelmé-

* Rövidítve: BERINFORM.

** A már említett síófoki vándorgyűlésen Juhász János „A népgazdasági információrendszer aktuális kérdései” című előadása is fontos szemléleti rendezőként hangsúlyozta a „társadalmi-gazdasági fejlődés jelenkori aktuális feladatait”, noha más modellszemlélettel vizsgálta a problémákat, mint ez a tanulmány, illetve a BERINFORM-hoz készült rendszer-elemző tanulmány [9].

nyeket is megfogalmazhattunk, amelyeket egy tökéletesített BERINFORM-nak ki kellene elégítenie. Milyen speciális követelmények adódnak a problémák e három csoportjából, ha a megoldásukkal javítani akarjuk a népgazdasági tervező rendszert és az államigazgatási irányító rendszert?

Azért, hogy a három problémacsoporton belül a részproblémákat is viszonylag pontosan tudjuk megfogalmazni, módszertani segédeszközként egy megközelítően ideális, de azért gyakorlati értékű BERINFORM-ot gondoltunk el. *A megközelítően ideális BERINFORM-ot úgy értelmeztük, hogy a beruházások országos helyzetéről, pontosabban múltbeli, mindenkori jelen és tervezett vagy elgondolt jövőbeli állapotáról kellően differenciált képet ad, mégpedig gyakorlatilag késedelem nélkül, akkor, amikor a népgazdasági tervezők és irányítók munkája szerint erre szükség van.* Az ideális és a valóságos BERINFORM közti különbségeket értelmeztük problémáknak. A három említett problémacsoporton belül a következőket tudtuk így azonosítani.

Az információk tartalmi hiányai közül különösen fontosak:

a) A mai BERINFORM nem ad információkat a beruházások műszaki-gazdasági tervezése során szükségképpen bekövetkező állandó változásokról, sem a belőlük nyerhető országos helyzetképről. Az ilyen tervezett — még el nem döntött, illetve eldöntött — beruházásokról hiányzó kép miatt a népgazdasági tervek kiinduló adatainak nagy hányada bizonytalanul becsült adat, és emiatt csökken a tervek megbízhatósága is. De minthogy a változtatások rendszerint elkerülhetetlenek, a népgazdasági terveket utólag kell hozzájuk igazítani.

b) A hiányok másik nagy csoportja abból ered, hogy a kivitelezés alatt álló beruházások természetes eseményeiről csak közvetve, áttételesen, a hozzájuk csatlakozó pénzügyi eseményeken keresztül van kép. A hiányzó kép miatt a beruházások olyan arculata marad homályban, amely legalább annyira fontos, mint a pénzügyi arculat, sőt, a pénzügyi események rendszerint folyamányai a természetes eseményeknek. A hiányzó információknak e csoportja miatt jelentősen csökken a tervek megbízhatósága, és nagymértékben romlik az irányító szervek működésének hatékonysága.

c) A hiányok következő nagy csoportja a beruházási piac mindenkori jelen és várható jövőbeli állapotáról nyerhető információk hiánya, elsősorban abból eredően, hogy a műszaki tervezői és a kivitelezői kapacitásokat jellemző sokféle jelzőszámot ma nem gyűjtik. Emiatt a népgazdasági tervezőknek bizonytalan képpük van a beruházási feszültségekről, az irányítók pedig az utólag felismert feszültségeket már csak drasztikus beavatkozásokkal tudják feloldani.

d) A jelenlegi BERINFORM adatrendszere nem különbözteti meg a beruházási események eredményarculatát (épülő objektumok, készülségi fokuk) és programarculatát (határidők, a munkák időbeli összehangoltsága stb.) jellemző adatokat. Az ebből összetevődő országos helyzetkép hiánya a többi között a műszaki tervező munka és a kivitelező munka fokozott és kényszerű szervezetlenségével jár együtt.

d) Az ellenőrző céllal gyűjtött és szolgáltatott információk nem jelzik előremutatóan a tervektől való eltérés veszélyét. E veszélyek súlya nyilván más az egyedi nagy, és más a célcsoportos, illetve a vállalati beruházások esetében. Az állandóan kiigazított országos helyzetkép a különböző súlyú veszélyekről nagymértékben fokozná a népgazdaság adaptivitását.

A munkaszervezés rendjét tekintve szintén sok probléma volt kimutatható:

a) *A beruházási folyamatok eseményrendjét* nézve, ma nem igazítják az adatgyűjtések gyakoriságát a beruházási folyamatokon belüli események lefutási sebességéhez, hanem mechanikusan havi, negyedévi, félévi stb. gyakorisággal gyűjtik az információkat. Kivételesen a pénzügyi információk szférája, mert ott híven követik a pénzforgalom eléggé gyors eseményeit. Pedig figyelembe kellene venni, hogy a tervezés alatt álló, de még el nem döntött beruházások műszaki-gazdasági adatai sokkal gyorsabban változnak, mint a már eldöntöttek. Ugyanígy más eseménysebessége van a természetes és a műszaki szférának, mint a pénzför-

galomnak, bár a pénzforgalom közvetett jelzője is lehet a természetes eseményeknek, számolva a közvetettségből fakadó információvesztéssel is. Az események sebességéhez igazodó információellátó munka jelentősége abban van, hogy az országos helyzetképhez a gyorsabb változásokról rövidebb időközönként kell képet alkotni, mint a lassabbakról. Másfelől, ha gyors eseményekről kis gyakorisággal gyűjtenek információt, sok részlet ismeretlen marad.

b) A munkaszervezessel összefüggő másik nagy problémacsoporthoz — a *tervező és irányító munka, valamint az információellátó munka összhangjának hiányából fakadó problémákhoz* — hasznos jelzőszámoknak bizonyult az információk feldolgozásának két jellegzetes időjellemzője. Az egyik: valamely beruházási esemény megtörténtének időpontja és az esemény adatszzerű rögzítésének időpontja közti időtartam. A másik: az az időtartam, amely eltelik az adatrögzítéstől addig, amíg a feldolgozott adatokat a felhasználó kézhez kapja. A két összegezett időtartam abban a munkában, amellyel országos helyzetképet készítenek, az esetek többségében 8—10 hónap. A tényhelyzet ismeretének ilyen nagyfokú késedelmé miatt csak sok hónappal korábbi tényállapot ismerete alapján tudnak tervezni a tervezők és irányítani az irányítók. Kicsit végtelenen fogalmazva azt is mondhatjuk erre, hogy az élet kiszalad a tervezők és az irányítók látóköréből, sőt hatóköréből. Ezen kívül az információk e nagyfokú késedelmé miatt kimutathatóan nehezebb, körülményesebb és kényszerű „adatvadászattal” terhelt lesz a népgazdasági tervezők munkája, ami szükségképpen korlátozza a tervek megbízhatóságát is. Nyilván analóg a helyzet az irányítókkal is. Ismert jellemzője ennek az állapotnak, hogy a tervezők a legkülönbözőbb módszertani trükkökkel kénytelenek athidalni a késedelemből fakadó nehézségeket. Például állandóan korrigált „várható teljesítésekkel” számolnak, amely annál bizonytalanabb, minél távolabbi múlt tényállapotból következtenek a „várhatókra”. Vannak természetesen esetek, ahol a várhatók alapvetően szükségesek. De a késedelem miatt bevezetett várhatók valójában fölöslegesen, mert a szükség szerint megengedhető minimális késedelem a helyzetképszolgáltatásban — mondjuk 8—10 hónap helyett $\frac{1}{2}$ vagy 1 hónap, amely ésszerű gyakorlati kompromisszum — automatikusan meg is szüntetné e fölös munkák zömét. Összefoglalva, ha az információellátó rendszer munkaszervezési rendjét nem a tervező és az irányító munka elvi metodikái, illetve munkaszervezési rendje határozza meg, kényszerűen eluralkodik a „tűzoltó stílusú” tervező és irányító munka, annak minden következményével. Ma uralkodóan ez a helyzet.

Az *információellátó funkciók szervezeti telepítettségével összefüggő problémák* jelentősebb része is jól kimutatható volt a vizsgálataink során. E problémákat lényegében a következő megfontolással tehetjük explicitté. A beruházási információkat feldolgozó funkciók ma különféle szervezetekbe telepítettek, eléggé elszórtan, sokszor indokolatlan többszörözöttséggel. Kézenfekvő velük kapcsolatban a kérdés: Képesek-e ezek a szervezetek eléggé rugalmasan igazodni a népgazdaság rendszerében folyamatosan létrehozott és létrehozandó változásokhoz? F. változásokból három nagy csoportot különösen ki kell emelni. Az egyik: a népgazdasági tervező rendszer folyamatos fejlesztéséből adódik (új tervmodellek, új tervezési metodikák és technikák, számítógépek a tervszámításokban stb.). A másik: a jelenlegi irányító rendszerből származik (közvetett és közvetlen szabályozók, az államigazgatási és a vállalati szféra kapcsolata stb.). A harmadik: a sok váratlan és felgyorsult világgazdasági esemény a népgazdaság egészétől a korábbiaknál nagyobb fokú adaptivitást igényel. A vizsgálataink során megállapítható volt, hogy az információellátó funkciókat betöltő szervezetek ma túl nagy méretűek és túlságosan komplexek ahhoz, hogy adaptíven és időben tudják követni ezeket a változásokat éppen azzal, hogy a hozzájuk telepített információellátó funkciókat is korszerűsítsék a változások által megkövetelt formában. Szembeötlő jelei ennek az információk tartalmi hiányaiból, az információellátók munkaszervezési rendjéből fakadó és a hozzájuk szükségszerűen csatlakozó harmadik szervezet-természetű problémacsoport. Nehéz lenne kibogozni, hogy a három csoport melyike az elsődleges, és melyik a kényszerű következmény. Mert, hogy szorosan összefüggnek egymással, az könnyen belátható. Összefoglalóan megállapítjuk: nagy szükség lenne arra, hogy a jelenleginél sokkal adaptívabb legyen mind a népgazdasági tervező szervezet, mind az államigazgatási irányító szervezet, rajtuk keresztül pedig az egész népgazdaság; e kívánság egyik fő akadálya ma az, hogy az információellátó funkciókat betöltő szervezetek nem tudják kielégíteni ezt a növekvő adaptivitás iránti igényt.

Követelmények a BERINFORM-mal szemben

A rendszerelemző vizsgálat egyik tanulságaként, illetve eredményeként megalapozottan tudunk rögzíteni elvi követelményeket egy tökéletesített BERINFORM-hoz, és az általa ellátandó funkcióhoz. A funkciók szervezeti keretét azonban már nem néztük. Első közelítésben így nem kellett tekintettel lenni meglévő szervezetekre. Később a funkciókat és a szervezetet nagyon össze kell hangolni.

A vizsgálat alapján meghatározott követelményeket tömörítve, táblázatosan mutatjuk be. A 3. sz. táblázat szervesen kapcsolódik a 4. sz. ábra szerinti rendező modellünkhöz.

Az információellátó rendszer használói

Napjainkban a népgazdaságnak szinte valamennyi államigazgatási (tehát országos jellegű) szférájában korszerű, számítógépesített információellátó funkciókkal javítják az illető szférához tartozó intézmények munkáját. Az ilyen országos információellátó rendszerek jogosultságát elsősorban az indokolja, hogy tehermentesítik az információkkal dolgozó intézmények valamennyi érdemi — tervező, irányító vagy egyéb — munkát végző tagját az időt rabló és rutinszerű munkáktól, továbbá, hogy a munkájukhoz szükséges valamennyi információt szolgáltatják. Összefoglalóan azt mondhatjuk:

a) kellő időben megfelelőbb és kielégítőbb képet adnak az információk tartalmi körével lefedett valóságos szféráról,

b) új munkafeltételeket teremtenek az információkkal dolgozó államigazgatási intézmények számára.

Ez az új eszköz azonban nemcsak lehetőségeket, hanem új akadályokat és feladatokat is kelt: meg kell tanulni használni az információellátó rendszert. A BERINFORM kapcsán végzett rendszerelemző munka tanulságai is felszínre hoztak néhány ezzel összefüggő feladatot.

A jelenlegieknél *teljesebb körű, és kellő időpontban kapott információk* mindenekelőtt gazdagítják, valóságosabbá teszik azt a képet, amelynek alapján a tervezők terveznek és az irányítók irányítanak. A ma használt tervmodellek gyakran kényszerűen olyanok, hogy az információellátók által szolgáltatott információk körét nem lépi túl. Ha ez a kör bővíthető, nyilván a tervmodellek is mások. Az új tervmodellek viszont új tervezési és irányítási metodikával is együtt járnak. Egy korszerű információellátó rendszer következményei tehát a metodikai és a munkaszervezési rendben is érvényesülnek.

A rutinmunkáktól mentesített tervezők és irányítók *felszabadult kapacitását* a többi között két fontos területen lehet felhasználni. Az egyik lehetőség az, hogy a rengeteg szinguláris információt, esetünkben a beruházásokról képet adó indikátorokat ne csak önmagukban vizsgálják, hanem szövevényes összefüggéseikben is, mert ezzel nő a tervmodellek valóságossága. Közismert, hogy milyen robbanásszerűen megnő az információfeldolgozó munka, ha a bázisinformációk közti összefüggésekre is kiterjed. Jól lehet érzékelteni ezt azzal a gyakorlati tapasztalattal, hogy a hagyományos statisztikai táblákhoz, idősorokhoz képest

Követelmények a BERINFORM-mal szemben

Illeszkedés a népgazdaság rendszerébe	Illeszkedés a beruházási rendszerbe
<ol style="list-style-type: none"> Kövesse a folyamatos fejlődést, s ezzel segítse a folyamatos tervezést és irányítást Késedelem nélkül képet adjon a beruházások mindenkori állapotáról <ol style="list-style-type: none"> a népgazdasági tervezők az operatív irányítók számára Az államigazgatási irányítók részére szolgáltatandó adatok körében legyen érzékeny a tulajdonosi és az ágazati feladatok szerint külön-külön Érzékeny legyen a beruházások „eredmény” és „program” jellegű adatai iránt A népgazdasági tervmodellek legyenek az információk tartalmi rendezői Tehermentesítse a tervezőket és irányítókat érdemi munkájukban Növelje a tervező és irányító rendszer, ezen keresztül pedig a népgazdaság adaptivitását 	<ol style="list-style-type: none"> Az információk tartalmi köre az ország összes beruházását fedje le Kövesse végig a beruházásokat megfelelő részletzettséggel <ol style="list-style-type: none"> az előkészítő és tervező szakaszban a kivitelező szakaszban A mindenkor érvényes adatokon kívül tárolja az elavult adatokat is (a változások utólagos elemzéséhez) Érzékeny legyen a különböző lefutási sebességű események iránt

A BERINFORM-rendszer jellemzői

környezeti kapcsolatok	a BERINFORM rendszere
<ol style="list-style-type: none"> Elsődlegesen felelős a beruházásokra vonatkozó információkért s közvetlenül kapja azokat a forráshelyüktől Rövidítse az információáramok útját és feldolgozási idejét a forráshely és a felhasználó között Működjön együtt alkalmas munkamegosztásban más információellátókkal (statisztikai, pénzügyi, államigazgatási stb.) Teremtse meg annak a feltételeit, hogy a beruházásokra vonatkozó információkat mindenütt egységesen és összehangoltan kezeljék 	<ol style="list-style-type: none"> Rendszerezetten legyen összhangban a beruházásokra és beruházási információkra vonatkozó törvényekkel, rendeletekkel A fontosabb beruházásokat egyedileg kezelje Az egyedileg kezelt beruházások fontosabb eseményeit kövesse Funkcionális építményével és működési rendjével igazodjék a különböző tervező és operatív irányító intézmények feladatköréhez és munkaszervezési rendjéhez Adjon képet a tervezés és kivitelezés alatti beruházásokról <ol style="list-style-type: none"> beruházásonként az országos integrált helyzet különféle összefüggéseiben Az operatív irányítókhoz való kapcsolatban <ol style="list-style-type: none"> legyen differenciálós az irányító szintek között mutassa ki a tervek és megtörtént tények közti eltérést jó előre jelezze az eltérések veszélyeit az események lefutási sebességéhez igazodva gyűjtse az ellenőrző információkat A szolgáltatott helyzetkép zöme legyen közös a tervezők és irányítók számára

mennyivel több számítási munkát igényelnek az összefüggéseket is megjelenítő matematikai modellek. De megnő a matematikai modellekre alapozott elemző munka időigénye is. A felszabadult kapacitás számára kínálózó másik lehetőség az, hogy a tervezőknek és irányítóknak több idejük marad minél *nagyobb számú változatban gondolkodni*. A folyamatos tervezés szellemében kidolgozott, nagyszámú tervváltozat ugyanis nem a bizonytalanság jele, hanem éppen fordítva: növeli a biztonságot és az adaptivitást. [10] A felszabadult kapacitások hasznosítására természetesen a tervezési és irányítási metodikában, illetve munkaszervezési rendben is megteremthetők a feltételek.

Új — idáig csak ritkán kihasznált — lehetőséget kínál az a funkció, amely *jó előre jelzi, milyen tényezők veszélyeztetik a tervszerű munkát*, hol vannak a veszélyek elsődleges forrásai, és ezek milyen láncolatot következményekkel járnak együtt. A kellő időben előre jelzett veszélyek jelentős hányadát valóban el lehet háritani. [12], [13] De ehhez arra is szükség van, hogy a veszélyjelzések szinte automatikussá programozott munkarend szerint működésbe hozzák az irányító szervek felelős és intézkedésre jogosult részlegeit. Mindezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy a gazdaságfejlesztő munka eredménystabilitását és programstabilitását nagymértékben növelheti a veszélyeket előre jelző információellátó funkció, amelynek jelzései automatikusan kiváltják az előre programozott elhárító intézkedéseket. Az intézkedési program azt is tartalmazza, hogy ha a közvetlenül illetékesek a maguk szintjén nem tudják elhárítani a veszélyeket, milyen következő fórum válik felelőssé. Ha pedig hanyagságból marad el valamilyen intézkedés, kívánatos automatikusan értesíteni a felelős felettes szervét. Mindez következményekkel jár az információellátó rendszert használó intézmény működési rendjében, s erre képessé is kell tenni a használót.

Néhány záró gondolat

Tanulmányunk egy rendszerelemző vizsgálat dokumentált eredményeit mutatja be sajátos megvilágításban. Azt akartuk vele érzékeltetni, hogy az országos információellátó rendszerek létesítésében mennyire elvi jelentőségű az alaprendszerrel alkotott kép, amit viszont az alkalmazott szemléleti rendező határoz meg. Úgy beszélünk a különféle szemléleti rendezőkről, mint amelyeket csak az információtechnikusok használnak. Nem szabad azonban megfeledkezni arról sem, hogy ilyen egyszerűsítő szemléletek azokra is jellemzők, akik felhasználják az információellátó rendszerek szolgáltatásait. Sőt azokra is, akik (valamilyen funkcióban, de mint nem közvetlen felhasználók) döntenek ilyen információellátó rendszerek felől. Például arról, hogy kell-e egy meglévő ellátó rendszert korszerűsíteni vagy nem, s ha igen, milyen ütemben és mekkora időtávon belül. Vagy arról, hogy milyen funkciómegosztás és munkamegosztás legyen a kiszolgált intézményen belül információkkal dolgozók és az ellátó rendszer részlegei között. Vagy akár arról, milyen mértékben kell gépesíteni az információfeldolgozó munka teljes szféráját. Különösen jelentőssé lehet azonban az ilyen szemléleti rendező akkor, ha azt kell mérlegelni, hogy a népgazdaság korlátozott forrásainak mek-

kora hányadából fejlesszék az információellátó rendszereket, vagyis az ország egészében mekkora súlya van a korszerűsített információellátó rendszereknek. Úgy véljük, nem kell külön igazolni, hogy félrevezetően a legkisebb jelentőségűnek mutatja az információellátó rendszert a RENDSZERBEN TÁJÉKOZÓDNAK, és valamivel nagyobb jelentőségűnek a RENDSZERBEN IRÁNYÍTANAK szemléleti rendező. A RENDSZER TERVSZERŰEN FEJLŐDIK szerinti jelentőség a legnagyobb a többihez képest, amelyről azonban azt is elmondhatjuk, hogy egyáltalán nem túlozza el a jelentőséget.

Összefoglalóan megállapíthatjuk: nemcsak az információtechnikus munkáját befolyásolja meghatározóan az, hogy milyen szemléleti szűrőn át látja az alaprendszert és a hozzá csatlakozó információellátó rendszert; azok munkáját is meghatározza, akik a népgazdaság egészének fejlesztését, ezen belül pedig az államigazgatási rendszer tökéletesítését tervezik meg. A beruházási rendszer és a beruházások szférájához kapcsolódó információellátó rendszer számos általánosítható tanulságot kínál más országok szférák számára is.

Irodalom

- [1] *Báger Gusztáv*: Az V. ötéves terv modellrendszere. Közgazdasági Szemle, 1974. 5. sz.
- [2] *Báger Gusztáv—Hajnal Albert*: A terv és a tervezés növekvő komplexitása. I. és II. rész. Közgazdasági Szemle, 1972. 4. és 5. sz.
- [3] *Bene László*: A vezetés tudományos megalapozása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. Budapest.
- [4] *Deák J.—Filep Gy.—Hajnal A.—Klekner P.-né.—Riskó L.—Temesvölgyi T.*: Az építésügy államigazgatási rendszerének információtechnikai elemzése. ÉVM SZÁMGÉP V. 1973. Budapest.
- [5] *Dörnyei József*: Az informatika fejlődése és kapcsolata a statisztikával. Statisztikai Szemle, 1974. 8—9. sz.
- [6] *Drecin József—Hetényi István*: Néhány gondolat tervezésünk jövőjéről. Társadalmi Szemle, 1973. 6. sz.
- [7] *Filep Gy.—Hajnal A.—Harsányi S.—Hosszú Á.—Riskó L.*: Az ÉVM irányítási és információs rendszere. ÉVM SZÁMGÉP V. 1971. Budapest.
- [8] *Hajnal Albert*: Az adaptív népgazdasági tervező rendszer. Tervgazdasági Intézet. 1972. Budapest.
- [9] *Hajnal Albert*: Információellátó rendszer a népgazdaság beruházásaihoz. Tervgazdasági Közlemények, 1975/1. — Tervgazdasági Intézet. 1975. Budapest.
- [10] *Huszár István*: Gondolatok a gazdasági döntések előkészítéséről. Társadalmi Szemle, 1974. 2. sz.
- [11] *Huszár Józsefné—Mandel Miklós*: A beruházási rendszer működésének néhány tapasztalata. Közgazdasági Szemle, 1975. 12. sz.
- [12] *Körmüves László*: BERINFORM-S. A gyorsításra kiemelt kilenc beruházáshoz rendelt információellátó rendszer tervezete. Tervgazdasági Intézet. 1975. Budapest.
- [13] *Körmüves László—Vásárhelyi Pál*: BERINFORM-S. Jelentés a kísérleti üzelmeltetés tapasztalatairól és javaslatok. Tervgazdasági Intézet. 1976. Budapest.
- [14] *Pesti Lajos*: A statisztikai információrendszer fejlesztésének időszerű kérdései. Statisztikai Szemle, 1975. 4. sz.

LACZÓ FERENC:

Az indexelmélet elégtelen közgazdasági alapjai

Az indexelmélet a közgazdaságtan egyik alapvető fontosságú területe. Tárgyköre lényeges makroökonómiai kérdésekre terjed ki (például a termelés, a fogyasztás, a nemzeti jövedelem reálértéke változásának megállapítására), szorosan kapcsolódik a gazdasági tevékenységek értékeléséhez és a beruházások hatékonyságának meghatározásához. Ily módon lényeges eszköze a gazdaságpolitikai döntések megalapozásának és a döntések nyomán születő eredmények értékelésének. Éppen ezért rendkívül fontos volna az indexelméletnek a közgazdasági elmélettel való szorosabb összekapcsolása, hogy a tárgykörbe tartozó kérdéseknek ne csupán statisztikai közelítést adják, hanem alkalmas legyen ezek pontos megválaszolására is.

A közgazdasági megalapozás elégtelensége miatt az indexelmélet nem lépte túl klasszikus, *Irving Fisher* nevével fémjelzett korszakát. Az indexelmélet közgazdasági alapjai vizsgálatának végső célja az, hogy megfelelő elemzési eszközöket adjon a kezünkbe. Ezt — több — az indexkutatással foglalkozó szakember úgy értelmezi, hogy az indexelméletben módszertani kutatásokra van szükség. A *csak* módszertani kutatások azonban nem alkalmasak arra, hogy a most használatos indexformulák jelentését értelmezzük.

A módszertani munkákban az indexformulákat meg akarjuk feleltetni az indexelmélet kutatásában kialakított követelményeknek. Ha azonban követelményrendszerünk önmagában is ellentmondásos, akkor nem alkalmas az indexszámítási módszerek helyességének vagy téves voltának megítélésére. De ez még ellentmondásmentes követelményrendszerre is igaz. Úgy vélem, hogy a korábbi tanulmányaimban sikerült hozzájárulnom a követelményrendszer ellentmondásosságának kiküszöböléséhez, s a témában lefolytatott vita során kapott bírálatok megítélés szerint nem cáfolták meg elgondolásom helyességét.¹ Csakhogy ezek a követelmények sem elegendőek egy módszer helyességének vagy helytelenségének megítéléséhez. Azért nem — s ezt legújabb vizsgálataim igazolták —, mert ezeknek az egyébként önmagukban helyes követelményeknek végtelen sok formula feleltethető meg. Ezt az ismeretelméleti szakirodalom úgy nevezi, hogy a követelményrendszer nem teljes. Nagy különbség van természetesen az ellentmondásos és a nem teljes követelményrendszer között. (Az előbbi nem teljesíthető, az utóbbit több formula kielégíti.) Nem ismerek olyan módszert, amellyel ezeknek a

¹ Laczó Ferenc: Az indexszámításunk szükséges reformjáról. Statisztikai Szemle 1972. 5. sz. és Még egyszer az indexszámítás szükséges reformjáról. Statisztikai Szemle 1974. 5. sz.

(formális) követelményeknek a rendszere teljessé tehető. De úgy vélem, ez nem is szükséges. Az *indexformuláknak* a vizsgált jelenség közgazdasági természetével kell összhangban lenniük.

A módszertani kutatások egyik ága a hagyományos indexformulák helyességét fenntartás nélkül elfogadja és minden azoktól eltérő megoldást elutasít. Ez a hagyománytisztelet azonban elméletileg nem mindig gyümölcsöző. A hagyományos formulák maradéktalan elfogadása helyett inkább azt kellene bizonyítani, hogy ezek a formulák valóban helyes választ adnak a gazdasági élet által az indexelméletnek feltett kérdésekre. Ugyanis a priori nem tudjuk, hogy mennyit változott a volumenzínvonal és az árszínvonal, hogyha változtak az árösszegarányok, a fogyasztási arányok, valamint az árarányok. A priori azt sem tudjuk, hogy a hagyományos indexek csúcán elhelyezkedő Fisher-index által mutatott eredmény-e a helyes eredmény. Minden bizonnyal az indexszámításban kitüntetett helyet elfoglaló Laspeyres-, Paasche- és Fisher-index ismeretében írta P. A. Samuelson a következőket: „Ha az árak különböző mértékben nőnek, de mindegyik növekedése a bázishoz képest a kétszeres és háromszoros növekedés közé esik, az index bizonyára 200 és 300 között lesz. De éppen hol?”² Ez az a kérdés, amelyre az indexelméletnek válaszolnia kell, és amelyre még nem válaszolt.

Csak közgazdasági elemzés adhat választ arra, hogy mi a Fisher-index jelentése. Mire kapunk választ az indexet felhasználva és mire nem.

Az indexelmélet alapvető problémája az, hogy a közgazdasági elmélet nem nyújtott elegendő támpontot számára. Az indexelmélet közgazdasági alapjaiban csak egy fix pont van, amelyikre felépíthető az indexelmélet és csak erre építhető fel. Ez a fix pont már *Irving Fisher The Making of Index Numbers* című könyvében megtalálható és Fisher így fogalmazza meg: „Az érték³ természetesen az egységár és a termékvolumen szorzata. Ez az egyetlen lehetséges közös mérték a megtermelt, a forgalombahozott, vagy az elfogyasztott javak sokaságának összehasonlítására, és csaknem az egyetlen alapja a súlyozásnak, amit valaha is komolyan javasoltak. Ha évenként a cukrot 10 milliárd dollár értékben vizsik piacra, míg a sót csak 5 milliárd dollár értékben, világos, hogy megalapozott a cukrot kétszer olyan fontosnak tartani, mint a sót.”⁴

A hagyományos indexelmélet azonban a továbbiakban másként teszi fel a kérdéseket, és az előbbi megállapításból a megadott válaszok nem következnek.

A reáljövödelmek növekedésének hatására igen jelentősen megváltoznak az egyes termékekre költött összegek arányai, attól függően, hogy mekkora az egyes termékek keresletének a jövedelemrugalmassága. Ezt a problémát a hagyományos indexelmélet is felveti, de csak azért, hogy megmutassa, ha megváltoztak (vagy országonként eltérők) a kiadási összegek, akkor senki se várja el az indextől, hogy tranzitívek legyenek.⁵

² P. A. Samuelson: *Economics*. McGraw Hill Book Company, New York, 1967. 173. 1. lábjegyzetben.

³ Valójában persze ez nem érték, hanem árösszeg. Ezért az értékindex helyett helyesebb, ha az árösszegindex elnevezést használjuk.

⁴ Irving Fisher: *The Making of Index Numbers*. Houghton Mifflin Company, Boston és New York, 1927. 45. 1.

⁵ Ua. 271–272. 1.

Vagyis a hagyományos indexelmélet képes arra, hogy értelmezze az egyes termékek viszonylagos (egy adott időszakon, illetve országon belüli) fontossági sorrendjét, de kitér annak megválaszolása elől, hogy mi van akkor, ha ezek az arányok megváltoztak, illetve eltérnek egymástól. Ez a kitérés annál is különösebb, mert ezeknek az arányoknak éppen az a jellemzőjük, hogy megváltoznak, illetve eltérnek egymástól.

A másik szembetűnő változással kapcsolatos problémát a hagyományos indexelmélet fel sem veti, holott ez a lényegesebb.

A keresletváltozás az árarányok megváltozásához vezet. Az árarányváltozások viszont módosítják a keresletet. Tehát a mennyiségi és árváltozások kölcsönösen függnek egymástól, hatnak egymásra, vagyis *interferensek*. A gyakorlatban ezek a változások sosem olyan ideálisak, amilyenek a jelenlegi indexelmélet (elégtelensége miatt) kénytelen feltételezni. Az egyes termék árváltozásainak keresletmódosító hatása más és más. A keresetváltozás ármódosító hatása is termékenként eltérő. Ezzel a ténnyel szemben a jelenlegi indexelmélet — pontosabban a Laspeyres- és a Paasche-formulák — szerint az árváltozás nem módosítja a keresletet és a keresletváltozás nincs hatással az árra. A Fisher-index pedig feltételezi — ezt fogjuk bizonyítani —, hogy az árváltozás keresletmódosító hatása megegyezik a kereslet ármódosító hatásával. Így a volumenzinval- és az árszínval-változás meghatározásakor egy nagyon fontos, a vizsgált jelenségre leginkább jellemző vonás marad figyelmen kívül. Az, hogy a mennyiségi és árváltozás *együttes* hatására bekövetkezett változásból mennyi a volumen-, illetve az árszínval változása. A jelenlegi indexelmélet (mindeddig feltáratlan) belső ellentmondásossága ezzel az alapvető hiányossággal függ össze.

A vizsgálatunk eredményeként kapott új indexet teljes indexnek fogom nevezni. A teljes szó részben arra utal, hogy ezzel a volumenindex-formulával a teljes volumenváltozást, illetve az árindexformulával a teljes árváltozást lemérjük, részben pedig arra, hogy a Laspeyres-, Paasche- és Fisher-részindexekhez viszonyítva ez teljes index.

Ehhez az indexhez — mint látni fogjuk — három lépés vezet: Laspeyres- (vagy Paasche-)index, Fischer-index, teljes index. Ez nemcsak történelmi, hanem logikai egymásutániségot jelent. A teljes index implikálja az előző hármat, ugyanúgy, mint ahogyan Fisher-formulája az előző kettőt.

Az egyes termékek viszonylagos fontosságának fogalma

Irving Fisher bevezetőben idézett meghatározása szerint a termelésben, a kereskedelemben és a fogyasztásban az egyes termékek (vagy szolgáltatások) viszonylagos fontosságát viszonylagos árösszegük fejezi ki. A termékeknek vagy szolgáltatásoknak ez a fontossága nem általánosan vett, hanem a gazdasági életben betöltött szerepük szerinti fontosságot jelenti. Ezért pontosabb a *viszonylagos közgazdasági fontosság* elnevezés.⁶

⁶ Az indexek súlyozásának alapját képező fogalom megnevezésére korábban a viszonylagos használati érték fogalmát használtam. A viszonylagos közgazdasági fontosság fogalma ugyanezt a tartalmat jelöli. Az elnevezésen azért változtattam, mert a használati érték fogalma alatt a marxista irodalomban nem pontosan azt értjük, amilyen viszony megjelölésére használtam.

Az egyes jószágok viszonylagos közgazdasági fontossága a gazdasági valóságban jelenik meg. Nem azonos az egyes termékek fizikai, technikai, biológiai jellemzőivel, hanem megfelel a gazdasági valóság ezeken a jellemzőkön alapuló értékelésének. Irving Fisher példájánál maradva a só lehet például élettanilag fontosabb, mint a cukor. Nagyon alacsony jövedelmi szinten (például a múlt században) a só közgazdaságilag is fontosabb volt a cukornál. De egy meghatározott jövedelmi szint elérése után a vásárlók — anélkül, hogy a só élettani fontossága változna — közgazdaságilag a cukrot fontosabbnak tekintik, mivel többet költenek rá, mint a sóra. Ez pedig végső soron azt jelenti, hogy a társadalom több munkát fordít a cukor újraelőállítására.

Az egyes termékek viszonylagos közgazdasági fontosságát, vagyis az ezt kifejező árösszegarányokat két tényező módosulása változtatja meg. Változnak a termelési, fogyasztási arányok, de változik az egyes termékek egymáshoz viszonyított egységára is. Tehát az egyes termékek viszonylagos közgazdasági fontosságának változásában szerepet játszik az egyes termékek egységárának egymástól eltérő alakulása. Ha tehát Irving Fisher statikus helyzetre adott meghatározását dinamikusan értelmezzük, arra a következtetésre jutunk, hogy a *mennyiségi változások az árváltozások értékeli*. Ez azt jelenti, hogyha egy termék termelése vagy fogyasztása nő, akkor ez a növekedés a közgazdasági értékelésünk és — Irving Fisher definíciójából következően — az átlagos volumenszint alakulása szempontjából akkor számít nagyobb növekedésnek, ha ezt a volumennövekedést árnövekedés indukálta vagy (fogyasztási szférában) az árnövekedés mellett következett be.

A hagyományos indexelmélet saját kiindulási alapjával szembe kerülve éppen a volumenváltozásoknak az arányváltozások által való értékelését nem fogadja el. Számára végül is mindegy, hogy egy termék termelésének növekedése a termék iránt megnövekedett (és az árváltozásban kifejeződő) kereslet miatt következett be vagy éppenséggel az árváltozásban tükröződő keresletcsökkenés ellenére. Ugyanezt a fogyasztó nyelvén megfogalmazva: mindegy, hogy egy termék fogyasztása azért nőtt-e, mert a reáljövedelmi szint emelkedése miatt nőtt ez iránt a termék iránt a kereslet, vagy ellenkezőleg, csökkent a termék iránti kereslet összességben, de ennek ellenére (a kínálati nyomás hatására természetesen csökkenő árak mellett)⁷ nőtt a fogyasztása volumenben. Ez a megállapítás érvényes a Laspeyres-indexre. A Paasche-index akkor nagyobb a Laspeyres-indexnél, ha az árak és a mennyiségek változásában az azonos irányú változások dominálnak. Ha viszont az árak és mennyiségek változását ellentétes irányú változás jellemzi, akkor a Paasche-index kisebb a Laspeyres-indexnél. A két különböző súlyozású index átlagából nyert Fisher-index figyelembe veszi azt, hogy a termelés, illetve a fogyasztás az áremelkedés hatására, vagy pedig az árcsökkenés ellenére nőtt. (Az előbbi esetben a Fisher-index nagyobb, az utóbbi esetben kisebb a Laspeyres-indexnél.) Ezért jobb a Fisher-index, mint a Laspeyres-index (és nem azért, mert teljesíti a tényezőpróbát, míg a Laspeyres-index ennek nem tesz eleget). Csakhogy a

⁷ Az, hogy egy terméknek a jövedelemszint növekedésével nő és ugyanennek a terméknek a jövedelmi szint további növekedésével már csökken a kereslete, nem absztraktt feltételezés. Az Egyesült Államokban korábban a jövedelemszint növekedésével nőtt a sertéshús iránti kereslet (egy főre számítva), jelenleg már csökken.

Fisher-index egy olyan feltételezést tartalmaz, hogy a relatív árváltozás és a relatív volumenváltozás⁸ segítségével kiszámított keresletrugalmassági együtthatók minden terméknel megegyeznek az árrugalmassági együtthatókkal, következésképpen értékük rendre plusz egy. Vagyis, hogy egyes termékek (hagyományos indexhez mért) relatív árváltozása a termelésben (vagy fogyasztásban) egy ugyanilyen arányú (hagyományos indexhez mért) relatív termelésváltozást idézett elő, illetve fogyasztásváltozással járt együtt. Ilyen helyzet a gyakorlatban sohasem fordul elő. Mind a termelésben, de még inkább a fogyasztási szférában az a jellemző, hogy a relatív áralakulások eltérnek és sokszor jelentős mértékben eltérnek a relatív volumenváltozástól.

Vessük össze a viszonylagos közgazdasági fontosság dinamikus értelmezéséből adódó következtetéseinket a Fisher-index feltételezésével: Ha egy volumennövekedésnél nagyobb az árnövekedés, akkor ennek a volumennövekedésnek a volumenszínvonalat nagyobb mértékben kell növelni, mint amennyit a fizikai volumenváltozások átlagát kifejező hagyományos index mutat; ha az árnövekedés kisebb, mint a volumennövekedés, akkor kisebb mértékű a volumenszínvonal emelkedése, mint amennyit a hagyományos index mutat. Míg, ha csökkent egy termékből a termelés vagy fogyasztás, akkor ez a csökkenés a hagyományos volumenindexhez képest akkor számít nagyobbknak, ha az árcsökkenés meghaladta a volumencsökkenést és akkor kisebbnek, ha az árcsökkenés kisebb a volumencsökkenésnél. Természetesen ugyanez elmondható (megfordítva) az átlagos árváltozás szempontjából is, hiszen a volumenváltozások és az árváltozások *interferensek*. A volumenváltozások és az árváltozások interferenciájának volumenszínvonalat, illetve árszínvonalat befolyásoló hatása (relatív mennyiségi és relatív árváltozásokból kapott speciális) kereslet-, illetve árrugalmassági együtthatók átlagával fejezhető ki.

A hagyományos indexformulák hiányossága

A hagyományos indexformulák képleteinek⁹ jelentését közgazdaságilag abból a szempontból vizsgáljuk, hogy mérik-e dinamikusan, vagyis változásában a viszonylagos közgazdasági fontosságot, illetve, hogyan mérik a mennyiségi és árváltozások interferenciáját.

⁸ A relatív árváltozás és a relatív volumenváltozás azt jelenti, hogy az egyedi árváltozást és az egyedi volumenváltozást valamelyik hagyományos indexhez viszonyítjuk, *i*-edik termék esetében

$$\frac{q_1^i}{Q_{01}^{La}} \quad \text{és} \quad \frac{p_1^i}{P_{01}^{La}}$$

ahol q_0, q_1 a termék volumenadata, p_0, p_1 pedig a termék áradata, a bázis, illetve a tárgyidőszakban; Q_{01}^{La} a Laspeyres volumenindex, a P_{01}^{La} a Laspeyres árindex. Végső elemzés szempontjából teljesen mindegy, hogy a Laspeyres-, a Paasche- vagy a Fisher-indexszel deflálnunk. Az egyszerűbb jelölés kedvéért a relatív volumenváltozásokra és a relatív árváltozásokra a következő jelölést használom:

$$\frac{q_1^{i*}}{q_0^i} \quad \text{és} \quad \frac{p_1^{i*}}{p_0^i}, \quad \text{ahol} \quad q_1^{i*} = \frac{q_1^i}{Q_{01}^{La}} \quad \text{és} \quad p_1^{i*} = \frac{p_1^i}{P_{01}^{La}}.$$

⁹ Itt pontosítani szükséges: a hagyományos indexformuláknak a Laspeyres-, a Paasche- és a Fisher-formulát tekintem. *Ragnar Frisch* 1930-ban publikált formulája a legjelentősebb kísérlet a hagyományos indexelmélet kereteinek szétfejtésére.

A mennyiségi és az árváltozásokat két módon vizsgálhatjuk: Az egyik esetben *külön-külön* mérjük a mennyiségi és az árváltozásokat. Erre használjuk a Laspeyres vagy a Paasche típusú indexet. Ebben a mérésben a viszonylagos közgazdasági fontosság változásának hatását nem tudjuk figyelembe venni; a másik tényező változásának hatása nem érvényesül. (A Laspeyres- és a Paasche-formula ugyanis éppen abból indul ki, hogy mennyit változott volna átlagosan az egyik tényező, ha a másik nem változott volna.)

A viszonylagos közgazdasági fontosság változását a mennyiségi és árváltozásoknak az előbbi változásán felüli további része fejezi ki, az, amely a mennyiségek és az árak megváltozásának *együttes* hatására jön létre. Ezt az együttes hatást fejezi ki az árösszegindexnek (S_{01} -nak) valamint a Laspeyres-volumenindex (Q_{01}^{La}) és árindex (P_{01}^{La}) szorzatának hányadosa:

$$\frac{S_{01}}{Q_{01}^{La} P_{01}^{La}}, \quad (1)$$

továbbá az árösszegindexnek, valamint a Paasche-volumen (Q_{01}^{Pa}) és árindex (P_{01}^{Pa}) szorzatának hányadosa:

$$\frac{S_{01}}{Q_{01}^{Pa} P_{01}^{Pa}}, \quad (2)$$

ahol az (1) kifejezés értéke reciproka a (2) kifejezés értékének. A bázis időszaki súlyozású volumen- és árindex szorzata általában nem adja ki a mennyiségek és az árak együttes változását kifejező árösszegindexet (ugyanaz a helyzet a két beszámolási időszaki súlyozású indexszel). Ezt a problémát Fisher „ideális” formulája oldja meg, hiszen a két-két különböző súlyozású indexek mértani átlagolásával kapott volumenindex és árindex szorzata megegyezik az árösszegindexszel. Ha vizsgálatunk csak módszertani vizsgálat lenne, akkor itt a kör bezárulna. Ugyanis a Fisher-indexszel (látszólag) minden mennyiségi és árváltozást „elszámoltunk”.

Csakhogy a „magától értetődő” megállapítások okozzák a legnagyobb zavart az indexelméletben, és ezek a megállapítások a közgazdasági elemzés számára elégtelenek. Az, hogy a Fisher „ideális” volumenindexének és árindexének szorzata egyenlő az árösszegindexszel, azt jelenti, hogy ez az index szétosztja a volumen- és árindex között a viszonylagos közgazdasági fontosság változását kifejező, az árösszegindex, valamint a Laspeyres-féle volumen- és árindex (illetve Paasche-féle volumen- és árindex) szorzat hányadosának értékét. Kérdés: ebben a szétosztásban figyelembe veszi-e, és ha igen, hogyan a mennyiségi és árváltozások interferenciáját. Erre a kérdésre úgy kapunk választ, hogy megvizsgáljuk, miképpen osztja el a Fisher „ideális” indexe az (1) és (2) pontban felírt hányadost a volumen- és árindex között. Megnézzük, hogyan aránylik a Fisher-féle volumen- és árindex a Laspeyres-féle volumen- és árindexhez, illetve a Paasche-féle volumen- és árindexhez.

Ismert, hogy a Paasche-volumenindex úgy aránylik a Laspeyres-volumenindexhez, mint a Paasche-árindex a Laspeyres-árindexhez, azaz

$$\frac{Q_{01}^{Pa}}{Q_{01}^{La}} = \frac{P_{01}^{Pa}}{P_{01}^{La}}, \quad (3)$$

így viszont

$$\frac{(Q_{01}^{La} Q_{01}^{Pa})^{\frac{1}{2}}}{Q_{01}^{La}} = \frac{(P_{01}^{Pa} P_{01}^{La})^{\frac{1}{2}}}{P_{01}^{La}} \quad \text{és} \quad \frac{(Q_{01}^{La} Q_{01}^{Pa})^{\frac{1}{2}}}{Q_{01}^{Pa}} = \frac{(P_{01}^{La} P_{01}^{Pa})^{\frac{1}{2}}}{P_{01}^{Pa}}, \quad (4)$$

Vagyis a Fisher-féle volumenindex éppen annyszorosa a Laspeyres-féle volumenindexnek, mint a Fisher-árindex a Laspeyres-árindexnek. Ugyanilyen az összefüggés a Paasche-féle volumen-, illetve árindexszel.

Így a Fisher-index (Q^{Fi} , P^{Fi}) nem más, mint:

$$Q_{01}^{Fi} = Q_{01}^{La} \left(\frac{S_{01}}{Q_{01}^{La} P_{01}^{La}} \right)^{\frac{1}{2}} = Q_{01}^{Pa} \left(\frac{S_{01}}{Q_{01}^{Pa} P_{01}^{Pa}} \right)^{\frac{1}{2}} \quad (5)$$

$$P_{01}^{Fi} = P_{01}^{La} \left(\frac{S_{01}}{Q_{01}^{La} P_{01}^{La}} \right)^{\frac{1}{2}} = P_{01}^{Pa} \left(\frac{S_{01}}{Q_{01}^{Pa} P_{01}^{Pa}} \right)^{\frac{1}{2}}.$$

Ez formálisan azt jelenti, hogy a Fisher-index kiszámítható a két Laspeyres-index és az árösszegindex, vagy a két Paasche-index és az árösszegindex ismeretében. Azzal, hogy a mennyiségek és árak *együttes* változását kifejező árösszegindexnek és a két azonos súlyozású index szorzatának hányadosát egyenlő arányban osztja szét a volumen- és árindex között, azt tételezi fel, hogy a mennyiségi változásoknak az árváltozásokra gyakorolt hatása megegyezik az árváltozásoknak a mennyiségi változásokra való hatásával. *Vagyis Fisher „ideális” indexe a viszonylagos közgazdasági fontosság változását figyelembe veszi ugyan, de sománisan feltételezi, hogy ezt egyenlő arányban okozta a (relatív) árváltozás és a (relatív) volumenváltozás. Ezzel a mennyiségi és az árváltozások legspecifikusabb részét rekeszti ki a mérésből, azt hogy a mennyiségi és árváltozások kölcsönös egymásra hatása, interferenciája mennyiben módosítja a volumen- és az árszínvonalat.*

Fisher „ideális” indexe és a rugalmasság

Az indexelméletben meglehetősen nagy figyelmet fordítottak (például Bortkiewicz) annak vizsgálatára, hogy mi az oka a két különböző súlyozású index eltéréseknek. Lényegesen fontosabbnak tartom azonban a két azonos súlyozású index szorzata és az árösszegindex közti összefüggés vizsgálatát, tehát annak a hányadnak az elemzését, amelyet a Fisher-index egyenlő arányban oszt el a volumen- és az árindex között.

Az árösszegindexnek és a Laspeyres-féle volumen- és árindex szorzatának hányadosa a következő egyszerű alakban adható meg:¹⁰

$$\frac{S_{01}}{Q_{01}^{La} P_{01}^{La}} = 1 + \frac{\sum_i q_0^i p_0^i \left(\frac{q_1^{i*}}{q_0^i} - 1 \right) \left(\frac{p_1^{i*}}{p_0^i} - 1 \right)}{\sum_i q_0^i p_0^i}. \quad (6)$$

¹⁰ A $\frac{q_1^{i*}}{q_0^i} - 1$ nem más, mint $\frac{q_1^{i*} - q_0^i}{q_0^i}$ és a $\frac{p_1^{i*}}{p_0^i} - 1$ egyenlő $\frac{p_1^{i*} - p_0^i}{p_0^i}$ -vel. *Vagyis az előbbi a relatív volumennövekmény, az utóbbi a relatív árnövekmény. A hagyományos értelemben vett növekményfogalomtól ez annyiban tér el, hogy a tárgyidőszaki adatok deflálódnak a (6)-os kifejezés esetében a Laspeyres-, a (7)-es kifejezés esetében a Paasche-féle volumen-, illetve árindexszel. (Vesd össze 8. sz. lábjegyzettel). A továbbiakban csak a Laspeyres-indexszel deflált növekményeket használom.*

Hasonlóan megadhatjuk az árösszegindex és a Paasche-féle volumen- és árindex hányadosát:

$$\frac{S_{01}}{Q_{01}^{Pa} P_{01}^{Pa}} = 1 - \frac{\sum_i q_0^i p_0^i \left(\frac{q_1^{i*}}{q_0^i} - 1 \right) \left(\frac{p_1^{i*}}{p_0^i} - 1 \right)}{\sum_i q_0^i p_0^i} \quad (7)$$

Fisher „ideális” indexének feltételezését általánosságban az elégíti ki, hogy minden i -re fennáll:

$$\frac{q_1^{i*}}{q_0^i} - 1 = \frac{p_1^{i*}}{p_0^i} - 1. \quad (8)$$

Vagyis a növekmények alapján számolt rugalmassági együtthatók minden termék esetében rendre plusz 1-ek.¹¹

Ebben az esetben minden i -re igaz, hogy

$$\frac{q_1^{i*}}{q_0^i} = \frac{p_1^{i*}}{p_0^i}. \quad (9)$$

Fisher „ideális” indexe a (6) és (7) kifejezés értékét egyszerűen felezi és hozzáadja a volumen-, illetve árindexhez, a mérésből kirekeszti annak figyelembevételét, hogy a viszonylagos közgazdasági fontosság változását a relatív volumennövekedés, vagy a relatív árnövekedés eredményezte-e nagyobb mértékben.¹² Ezzel azt tételezi fel, hogy a viszonylagos közgazdasági fontosság változását termékenként egyenlő arányban eredményezte a relatív volumenváltozás és a relatív árváltozás, vagyis, hogy a (9) minden i -re fennáll.

Annak megállapításához, hogy termékenként milyen eltérést tapasztalunk a relatív volumen- és árváltozásokban a Fisher-index által feltételezett „ideális” helyzethez képest, szükségünk van egy mérce-re. Ez a mérce azt mutatja, hogy mivel lenne egyenlő a relatív volumenváltozás és a relatív árváltozás, ha a (9) fennállna.

¹¹ Irving Fisher tévedett, amikor úgy vélte, hogy indexe azért nem tranzitív, mert országonként eltérők (és időben változnak) a kiadási arányok. Fisher „ideális” formulája teljesíti a láncpróbát, ha a (8) fennáll. Ebben az esetben az árösszegarányok tetszés szerint megváltozhatnak és a Fisher-formulával számolt indexek tranzitív eredményt adnak. Nem adnak tranzitív eredményt viszont, ha a (8) nem áll fenn, vagyis termékenként a relatív árváltozás nem egyezik meg a relatív volumenváltozással. Ezzel nem azt állítom, hogy a (8) fennállásának esetén a Fisher-index helyességének az a bizonyítéka, hogy teljesíti a láncpróbát. Eppen az ellenkezőjét állítom, hogy (8) fennállása esetén a Fisher-index leméri a teljes volumenzinval-változást és a teljes árszinval-változást, ezért teljesíti a láncpróbát.

¹² Így például, ha i -edik termék esetén

$$\frac{q_1^{i*}}{q_0^i} - 1 = -0,2 \quad \text{és} \quad \frac{p_1^{i*}}{p_0^i} - 1 = 0,25$$

nem azonos azzal, hogy

$$\frac{q_1^{i*}}{q_0^i} - 1 = 0,25 \quad \text{és} \quad \frac{p_1^{i*}}{p_0^i} - 1 = 0,2.$$

Amilyen nyilvánvaló, hogy a két eset nem azonos a volumen- és árváltozások szempontjából, olyan nyilvánvaló, hogy azonos az árösszegindex és a két Laspeyres-index szorzatának eltérése (vagyis a Fisher-index) szempontjából, hiszen

$$q_0^i p_0^i (-0,2)(0,25) = q_0^i p_0^i (0,25)(-0,2).$$

Mivel i -edik termékre

$$\frac{q_1^{i*}}{q_0^i} \cdot \frac{p_1^{i*}}{p_0^i} = \frac{q_1^{i*} p_1^{i*}}{q_0^i p_0^i} \quad (10)$$

ezért, ha a (9) fennállna, akkor

$$\frac{q_1^{i*}}{q_0^i} = \left(\frac{q_1^{i*} p_1^{i*}}{q_0^i p_0^i} \right)^{\frac{1}{2}} \quad \text{és} \quad \frac{p_1^{i*}}{p_0^i} = \left(\frac{q_1^{i*} p_1^{i*}}{q_0^i p_0^i} \right)^{\frac{1}{2}}. \quad (11)$$

Vagyis, ha a rugalmassági együtthatók plusz 1-ek, akkor termékenként (a deflált) egyedi volumenindex is és (a deflált) egyedi árindex is egyenlő (a deflált) egyedi árösszegindex mértani felezésével. Ezután ehhez a mércéhez viszonyítjuk a relatív volumen-, illetve árváltozást.

$$\frac{q_1^{i*}}{q_0^i} : \left(\frac{q_1^{i*} p_1^{i*}}{q_0^i p_0^i} \right)^{\frac{1}{2}} = \left(\frac{q_1^{i*}}{q_0^i} : \frac{p_1^{i*}}{p_0^i} \right)^{\frac{1}{2}} \quad \text{és} \quad (12)$$

$$\frac{p_1^{i*}}{p_0^i} : \left(\frac{q_1^{i*} p_1^{i*}}{q_0^i p_0^i} \right)^{\frac{1}{2}} = \left(\frac{p_1^{i*}}{p_0^i} : \frac{q_1^{i*}}{q_0^i} \right)^{\frac{1}{2}}. \quad (13)$$

A (12) egy speciális volumenindex, míg a (13) egy speciális árindex i -edik termékre. Ez a speciális egyedi volumenindex azt fejezi ki, hogy az i -edik termék viszonylagos fogyasztása hogyan alakult viszonylagos árának változásához képest. Vagyis nagyobb 1-nél, ha a viszonylagos fogyasztása jobban nőtt, mint a viszonylagos ára, ha pedig kisebb 1-nél, akkor viszonylagos fogyasztása kevésbé nőtt, mint viszonylagos ára. Mivel a (12) kifejezés reciproka a (13) kifejezésnek¹³, ezért ahányszorosan gyorsabban (vagy lassabban) nőtt a viszonylagos fogyasztás, éppen annyiszor nőtt lassabban (vagy gyorsabban) a viszonylagos ár. Vagyis ezek a speciális rugalmassági együtthatók azt mutatják, hogy ha változott a viszonylagos közgazdasági fontosság, ebben a változásban melyik tényezőnek (a volumen vagy az ár növekedésének) volt nagyobb „szerepe”. A teljes volumenindex nem más, mint a speciális keresletrugalmassági együtthatók átlagával módosított Fisher-volumenindex, illetve a teljes árindex nem más, mint a speciális árrugalmassági együtthatók átlagával módosított Fisher-árindex; vagyis

$$Q_{01} = Q_{01}^{La} \left(\frac{S_{01}}{Q_{01}^{La} P_{01}^{La}} \right)^{\frac{1}{2}} \left[\prod_i \left(\frac{q_1^{i*}}{q_0^i} : \frac{p_1^{i*}}{p_0^i} \right)^{\frac{1}{2} w} \right] \quad (14)$$

¹³ Kimutatható, hogy a (12) nem más, mint egy speciális keresletrugalmassági együttható és a (13) egy speciális árrugalmassági együttható abszolút értéke, amelyeket a (12) és (13) speciális volumen-, illetve árindexből számolunk. Jelöljük a (12)-ben megadott speciális volumenindexet X -szel és a (13)-ban megadott speciális árindexet Y -nal. Allításom az, hogy

$$\left| \frac{X-1}{Y-1} \right| = X \quad \text{és} \quad \left| \frac{Y-1}{X-1} \right| = Y, \quad \text{ha} \quad Y \neq 1, \quad X \neq 1.$$

Rendezzük át a baloldali egyenlőséget, és mivel $Y = \frac{1}{X}$,

$$\left| X-1 \right| = X \cdot \left| \frac{1}{X} - 1 \right|.$$

Végezzük el a szorzást az egyenlőség jobb oldalán:

$$X-1 = |1-X|.$$

Ami nyilvánvaló egyenlő egymással. Hasonlóan lehet bizonyítani a másik egyenlőség fennállását is.

Ezzel tehát bebizonyítottuk, hogy a (12)- egy keresletrugalmassági együttható, a (13) pedig egy árrugalmassági együttható.

$$P_{01} = P_{01}^{La} \left(\frac{S_{01}}{Q_{11}^{La} P_{01}^{La}} \right)^{\frac{1}{2}} \left[\prod_i \left(\frac{p_1^{i*}}{p_0^i} : \frac{q_1^{i*}}{q_0^i} \right)^{\frac{1}{2} w_i} \right]. \quad (15)$$

ahol a $\sum w_i = 1$.

Az indexből az első és a második tag Fisher „ideális” indexe. A szögletes zárójelben levő kifejezések pedig a (12), illetve (13) kifejezésekben szereplő speciális egyedi keresle rugalmassági, illetve ár rugalmassági együtthatók mértani átlagai. A teljes indexhez a w_i -ket, vagyis a mennyiségi változások és árváltozások interferenciáját mérő speciális rugalmassági együtthatók súlyozását kell meghatározni.

A rugalmassági együtthatók átlagolása

A rugalmassági együtthatóink speciálisak, ezért speciális átlagolást igényelnek.¹⁴ Ennek a feladatnak a megoldásában különösen fontos, hogy támaszkodjunk a cikk elején kifejtettekre, két vonatkozásban is. Az *egyik*: Ha egy átlagosnál nagyobb részsúlyú termék ára jobban nő, mint a fogyasztása, akkor a közgazdasági értelemben vett volumennövekedés nagyobb, mint a fizikai volumennövekedés, következésképpen a teljes volumenindexnek nagyobbnak kell lenni a Fisher-volumenindexnél. Vagyis a volumenindexhez tartozó rugalmassági együtthatók átlagának 1-nél nagyobbak kell lenni (fordított esetben 1-nél kisebbnek). A *másik*: Hogy a volumenindexhez tartozó rugalmassági együtthatók átlagának mennyivel kell nagyobbak lenni 1-nél, az két dologtól függ: 1. attól, hogy az ár növekedés hányszorosan haladta meg a volumennövekedést, 2. attól, hogy ez a volumennövekedés nagyságától eltérő árváltozás milyen árösszegarányú termékénél következett be, vagyis mekkora az illető termék relatív közgazdasági fontossága.

A speciális rugalmassági együtthatók súlyozásának meghatározásához abból kell kiindulni, hogy a rugalmassági együtthatók átlaga a viszonylagos közgazdasági fontosságtól függ. *Ez nem a súlyozás konkrét módjára nézve ad eligazítást, az átlagolást viszont ennek a szempontnak kell alárendelni.*

Kiindulásul súlyoknak valamelyik időszak árösszegeinek (vagy a két időszak átlagos árösszegeinek) a megoszlását használjuk fel. Vegyük két időszak tetszőleges adatait:

$$\begin{aligned} q_1^1 p_1^1, q_1^2 p_1^2, \dots, q_1^i p_1^i, \dots, q_1^n p_1^n \\ q_0^1 p_0^1, q_0^2 p_0^2, \dots, q_0^i p_0^i, \dots, q_0^n p_0^n. \end{aligned} \quad (16)$$

Válasszuk a tárgyidőszaki megoszlást (választhatnánk természetesen a bázisidőszaki vagy a két időszak átlagos árösszeg megoszlását is). Így a volumenindex:

¹⁴ Skwarek Eri Vilma, az MTA Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársa hívta fel a figyelmemet arra, hogy a rugalmassági együtthatók súlyozási problémájának megoldásában a rugalmassági együtthatók azon sajátosságának a figyelembevételével segíthet, hogy ezek olyan rugalmassági együtthatók, amelyekben a Laspeyres volumen-, illetve ár-index is szerepel.

$$Q_{01} = Q_{01}^{La} \left(\frac{S_{01}}{Q_{01}^{La} P_{01}^{La}} \right)^{\frac{1}{2}} \prod_i \left[\left(\frac{q_1^{i*}}{q_0^i} ; \frac{p_1^{i*}}{p_0^i} \right)^{\frac{1}{2}} \frac{q_1^i p_1^i}{\sum q_1^i p_1^i} \right]. \quad (17)$$

A rugalmassági együtthatók súlyozását az egyik időszak árösszegeinek megoszlásától tettük függővé. Hogyha ez a megoszlás változik, akkor a súlyok megoszlásának is változnia kell. Az árösszegek megoszlását lehet változtatni anélkül, hogy ez módosítaná az index értékét. (Ezt a változtatást akkor is végrehajtjuk, ha az árösszegek bázisidőszaki megoszlását vagy a két időszak átlagos árösszegmegoszlását választottuk volna a rugalmassági együtthatók súlyozásához.) Az árösszegeknek ezt a módosítását nevezzük *indifferens transzformációnak*. Ezt a transzformációt úgy végezhetjük el, hogy minden terméknél a volumenadatot és az áradatot megszorozzuk ugyanazzal az 1-től eltérő, de termékenként különböző pozitív számmal. Jelöljük ezt a számot a görög pszivel: $\psi_1, \psi_2, \dots, \psi_i, \dots, \psi_n$. Ennek megfelelően a tárgyidőszaki adatokat a következőképpen módosítjuk:

$$(q_1^i \psi_i)(p_1^i \psi_i), (q_2^i \psi_i)(p_2^i \psi_i), \dots, (q_1^n \psi_n)(p_1^n \psi_n). \quad (18)$$

Ahhoz, hogy ez a transzformáció indifferens legyen, ki kell kötnünk, hogy

$$\sum_i (q_1^i \psi_i)(p_1^i \psi_i) = \sum_i q_1^i p_1^i. \quad (19)$$

Vagyis a transzformált adatok csak megoszlásukban térnek el az eredeti adatoktól. Nézzük meg, hogy ez a transzformáció valóban indifferens transzformáció-e. Mivel minden i -re igaz, hogy

$$\frac{q_1^i \psi_i}{q_1^i} = \frac{p_1^i \psi_i}{p_1^i}. \quad (20)$$

Ezért

$$Q_{11'}^{La} = P_{11'}^{La} \quad (21)$$

(ahol az 1' jelenti a transzformált időszakot).

A (20)-ból az is következik, hogy minden i -re fennáll

$$\left(\frac{q_1^i \psi_i}{q_1^i} ; \frac{p_1^i \psi_i}{p_1^i} \right)^{\frac{1}{2}} = 1. \quad (22)$$

Vagyis a rugalmassági együtthatók termékenként rendre plusz 1-ek, következésképpen átlaguk 1. Ez azt jelenti, hogy a transzformáció miatt bekövetkezett volumenszínvonal és árszínvonal-változás a Fisher-indexszel lemérhető. Vagyis a teljes index ebben az esetben egyenlő a Fisher-indexszel. Viszont mivel a (21) fennáll, ezért a

$$Q_{11'}^{Fi} = P_{11'}^{Fi}. \quad (23)$$

Mivel

$$Q_{11'}^{Fi} \cdot P_{11'}^{Fi} = S_{11'}. \quad (24)$$

A (19)-ből következően a transzformált árösszegindex 1, ezért a

$$Q_{11'}^{Fi} = 1 \quad \text{és} \quad P_{11'}^{Fi} = 1. \quad (25)$$

Ezzel tehát bizonyítottuk, hogy ez a transzformáció indifferens transzformáció. Ezért annak a volumenindexnek, amelyben az eredeti tárgyidőszaki adatokat viszonyítjuk a bázisidőszaki adatokhoz, meg kell egyeznie azzal az indexszel, amelyben a transzformált tárgyidőszaki adatokat viszonyítjuk a bázis időszaki adatokhoz. Természetesen ugyan-ez a helyzet az árindexek esetében:

$$Q_{01} = Q_{01'} \quad \text{és} \quad P_{01} = P_{01'}. \quad (26)$$

Ezután nézzük meg, valóban igaz-e az, hogy a (17)-ben megadott indexmeghatározás az indifferens transzformáció következtében nem változott. Mivel az 5. sz. lábjegyzetből tudjuk, hogy a

$$q_1^{i*} = \frac{q_1^i}{Q_{01}^{La}} \quad \text{és} \quad p_1^{i*} = \frac{p_1^i}{P_{01}^{La}}, \quad \text{valamint a } Q_{01'}^{La} \quad \text{és a } P_{01}^{La}$$

minden rugalmassági együtthatóban szerepel, ezért az kiemelhető. Ennek megfelelően a transzformáció után a következő indexet kapjuk:

$$Q_{01'} = Q_{01}^{La} \left(\frac{S_{01'}}{Q_{01}^{La} P_{01}^{La}} \right)^{\frac{1}{2}} \left[\left(\frac{P_{01}^{La}}{Q_{01}^{La}} \right)^{\frac{1}{2}} \prod_i \left(\frac{q_1^i \psi_i}{q_0^i} : \frac{p_1^i \psi_i}{p_0^i} \right)^{\frac{1}{2}} \frac{\sum_i (q_1^{i*} p_1^{i*})}{\sum_i (q_1^i p_1^i)} \right]. \quad (27)$$

Ha az indifferens transzformáció hatására változott (gyakorlatilag ezzel kell számolni) a Laspeyres-volumenindex, ezt közömbösíti a nevezőben $\frac{1}{2}$ hatványon kétszer előforduló Laspeyres-volumenindex. Ugyan-

így nem módosítja az index értékét a Laspeyres-árindex változása sem, hiszen egyszer a számlálóban és egyszer a nevezőben fordul elő ugyanazon hatványon. Az árösszegindex nem változott a transzformáció hatására. Közvetlenül be lehet látni, hogy a rugalmassági együtthatók átlagából a Q_{01}^{La} és a P_{01}^{La} kiemelése után maradt átlagolandó értékek nem változtak. Változott viszont a rugalmassági együtthatók súlyozása, következőképpen *emiat*t változott az index értéke is, annak ellenére, hogy az indifferens transzformáció hatására változatlanok kellett volna maradni. *A rugalmassági együtthatók átlagának ezért függetlennek kell lenni az árösszegek változásától és megoszlásától is.* Az árösszegeken kívül semmi olyan nincs, amivel a rugalmassági együtthatók súlyozását kapcsolatba hozhatnánk. Ebből az következik, hogy *ezeknek a speciális rugalmassági együtthatóknak egyenlő súlyt kell adni.*

Ennek megfelelően a teljes volumenindex (Q_{01}^{to}):

$$Q_{01}^{to} = Q_{01}^{La} \left(\frac{S_{01'}}{Q_{01}^{La} P_{01}^{La}} \right)^{\frac{1}{2}} \left(\prod_i \frac{q_1^{i*}}{q_0^i} : \frac{p_1^{i*}}{p_0^i} \right)^{\frac{1}{2n}}. \quad (28)$$

A teljes árindex (P_{01}^{to}):

$$P_{01}^{to} = P_{01}^{La} \left(\frac{S_{01'}}{Q_{01}^{La} P_{01}^{La}} \right)^{\frac{1}{2}} \left(\prod_i \frac{p_1^{i*}}{p_0^i} : \frac{q_1^{i*}}{q_0^i} \right)^{\frac{1}{2n}}. \quad (29)$$

A rugalmassági együtthatók átlagolásának paradoxona

Miután bebizonyítottam, hogy a rugalmassági együtthatók súlyainak egymással egyenlőknek kell lenni, megmutatom, hogy egyes termékeknél tapasztalható negatív interferencia éppen egyenlő súlyok mellett módosítja az átlagot attól függően, hogy ez az interferencia milyen nagy árösszegű terméknél következett be. Ennek magyarázata az, hogy *maguknak az átlagolandó értékeknek a nagysága eleve függ attól, hogy az egymástól eltérő arányú volumenváltozás és árváltozás (a negatív interferencia) milyen árösszegarányú terméknél következett be. Tehát az átlagolandó értékeink olyan adatok, amelyek önmagukban súlyozottak.*

Súlyozásuk paradoxona az, hogy az átlaguk akkor függ a viszonylagos közgazdasági fontosságtól, ha az önmagukban súlyozott értékeknek egymással egyenlő súlyt adunk, míg ha mechanikusan az árösszegarányokkal súlyozunk, akkor kapunk súlyozatlan átlagot. Az átlag nagyságát azonos mértékben befolyásolja, ha a mennyiségi és árváltozások ugyanolyan nagyságú negatív interferenciája egy nagy részsúlyú terméknél tapasztalható, mintha egy kicsinél. Ennek az oka az, hogy a rugalmassági együtthatóinkat (indexszel defláltan) relatív mennyiségi és árváltozásból kapjuk, így az egyes rugalmassági együtthatók nagysága nemcsak az egyedi volumenindex és egyedi árindex eltérésétől, hanem a defláláshoz felhasznált volumen- és árindex egymástól való eltérésétől is függ. Ezeknek az indexeknek az eltérése viszont attól függ, hogy az egyedi volumenindex és egyedi árindex egymástól való eltérése milyen nagy árösszegarányú terméknél tapasztalható.

Ha például a k -adik termék ára jobban nőtt, mint mennyisége, míg a többi termék adata változatlan maradt, a k -n kívüli többi termék keresletrugalmassági együtthatója $(n-1)$ -szer fordul elő, és megegyezik a két hagyományos index hányadosával. Így a volumenindexhez tartozó rugalmassági együtthatók átlaga így írható fel:

$$\left(\frac{q_1^k : Q_{01}^{La}}{q_0^k} \cdot \frac{p_1^k : P_{01}^{La}}{p_0^k} \right)^{\frac{1}{2n}} \left(\frac{P_{01}^{La}}{Q_{01}^{La}} \right)^{\frac{n-1}{2n}} \quad (30)$$

A k -adik termék rugalmassági együtthatója annál nagyobb, minél nagyobb k termék árösszegaránya, ugyanis ekkor van közelebb a Laspeyres-féle volumen- és árindex nagysága az egyedi indexekhez. Viszont minél közelebb van a két Laspeyres-index a k -adik termék egyedi indexeihez, annál nagyobb a többi termék rugalmassági együtthatója.

Mivel a k -n kívül a többi termék rugalmassági együtthatója $\frac{n-1}{2n}$ -edik

hatványon van, míg k -adik termék rugalmassági együtthatója $\frac{1}{2n}$ -edik

hatványon, nem kétséges, hogy az átlag szempontjából az előző dominál. A k termék relatív súlya minél kisebb, annál kisebb mind a k -adik termék egyedi rugalmassági együtthatója, mind a k -t kivéve a többi rugalmassági együtthatója. Nagy részsúlyú terméknél fordítva. Tehát ha k termék árösszegaránya nagy, akkor a rugalmassági együtthatók átlaga nagy, és ha az árösszeg kicsi, akkor az együtthatók átlaga is kicsi.

A rugalmassági együtthatók átlaga akkor függ a viszonylagos közgazdasági fontosságtól, ha az egyes rugalmassági együtthatóknak az átlagolásnál egymással egyenlő súlyt adunk. Ha a speciális rugalmassági együtthatókat a hozzájuk tartozó árösszegarány¹⁵ súlyozzuk, olyan súlyozatlan átlagot kapunk, amely független az egyes termékek viszonylagos közgazdasági fontosságától. Ezzel a művelettel a rugalmassági együtthatókat egy 1 körüli számmá súlyoznánk, vagyis a volumen és árindexre gyakorolt hatását eltüntetnénk, tehát visszakapnánk a Fisher-indexet.¹⁶

A (30) kifejezés első tagja (ha n elég nagy) nagyon közel van 1-hez, míg a második tagja gyakorlatilag $\frac{1}{2}$ -ik hatványon van. Így az a látászat, hogy a rugalmassági együtthatók átlaga gyakorlatilag egyenlő a két hagyományos súlyozású index arányának $\frac{1}{2}$ -ik hatványával. Ez persze

koránt sincs így. Tételezzük fel, hogy k -adik terméknel nem következett be változás, viszont az összes többi termék volumene azonos arányban nőtt, és a k -n kívüli összes termék ára is azonos arányban nőtt, de a volumennövekedéstől eltérő arányban. Ebben az esetben is k -adik termék rugalmassági együtthatója tér el a többi termék rugalmassági együtthatójától, míg a többi termék rugalmassági együtthatói egymással egyenlők. Így ebben az esetben a keresle rugalmassági együtthatók átlaga:

$$\left(\frac{P_{01}^{L_0}}{Q_{01}^{L_0}} \right)^{\frac{1}{2n}} \left(q_1^i : Q_{01}^{L_0} : p_1^i : P_{01}^{L_0} \right)^{\frac{n-1}{2n}} \quad (31)$$

(bármelyik i -re, kivéve k -t).

Mivel a k -n kívül minden más terméknel ugyanolyan változás következett be, ezért a k -n kívül bármelyik termék rugalmassági együtthatóját felhasználhatjuk.

Az átlag nagyságát ebben az esetben is az $\frac{n-1}{2n}$ -edik hatványon levő tényező határozza meg (ami ebben az esetben nem a két hagyományos index hányadosa, hanem az egyedi volumen és árváltozás arányá-

¹⁵ Ezt az árösszegarányt a két különböző időszak árösszegarányai mértani átlagának relatív gyakorisága fejezi ki, i -edik termék esetében:

$$\frac{\left(\frac{\sum_i q_0^i p_0^i}{\sum_i q_1^i p_1^i} \right)^{\frac{1}{2}}}{\sum_i \left(\frac{q_0^i p_0^i}{q_1^i p_1^i} \right)^{\frac{1}{2}}}$$

¹⁶ Vagyis ha a rugalmassági együtthatók súlyozását mechanikusan az index közgazdasági alapjainak figyelmen kívül hagyásával végezzük, akkor a rugalmassági együtthatókat 1-nek kis környezetébe tartozó — az 1-től való eltérést ezrelékben kifejezhető — számmá súlyoznánk (azért nem kapunk pontosan 1-et, mert minimális eltérés adódik abból, hogy a speciális rugalmassági együtthatókat Laspeyres- vagy Paasche-index felhasználásával nyerjük, s azután geometriai átlagolással tüntetjük el).

nak a hagyományos indexek arányától való eltérése). A rugalmassági együtthatók átlagának nagyságát ebben az esetben is k -adik termék relatív közgazdasági fontossága határozza meg. Vagyis, ha k -n kívül a többi termék relatív súlya, árösszegaránya nagyon nagy (vagyis a k termék árösszegaránya nagyon kicsi), akkor a hagyományos indexek arányai hozzáismulnak az egyedi indexarányokhoz, vagyis ebben az esetben a rugalmassági együtthatók átlaga — bármilyen nagy is a hagyományos volumen és árindex egymástól való eltérése — 1-hez nagyon közel eső szám. Ebben az esetben a rugalmassági együtthatók átlaga akkor tér el jelentősebben 1-től, ha a k -n kívüli termékek árösszegaránya kicsi (vagyis a k termék árösszegaránya nagy, pontosabban az átlagos árösszegetől nagyobb). Tehát az, hogy a k termék egyedi volumenindexének és egyedi árindexének általános tendenciától való eltérése milyen nagy hatással van a rugalmassági együtthatók átlagára, ebben az esetben is attól függ, hogy milyen nagy a k termék relatív közgazdasági fontossága. Ebben az esetben a rugalmassági együtthatók átlagának értéke éppen fordított lesz, mint az előző szélsőséges esetben. Azért mert k -adik termék mennyiségének és árának relatív változása a többi termékhez viszonyítva éppen fordított, mint az előző esetben. Ugyanis, ha k -n kívüli többi termék ára jobban nőtt, mint a mennyisége, akkor ehhez viszonyítva a k termék ára jobban csökkent, mint relatív mennyisége.

A gyakorlatban vegyesen fordulnak elő olyan termékek, amelyek egyedi volumenindexének és egyedi árindexének az eltérése az említett két szélsőséges eset valamelyikének irányát követi. A gyakorlatban a rugalmassági együtthatók átlaga a példaként felhozott két extrém esetnek a konkrét helyzettől függő kombinációja, ezért az ellentétes irányú eltérések részben közömbösítik egymást. Így nem kétséges, hogy a gyakorlatban a teljes volumenszínvonal-változásból és az árszínvonal-változásból számszerűen a Laspeyres- (illetve Paasche-) és a Fisher-indexek sokat számolnak el. Egyetérttek P. A. Samuelsonnal, amikor azt írja, hogy „A hivatalos indexek jó közelítések . . .”¹⁷, de természetesen csak közelítések. Arra a kérdésre, hogy mennyit változott a volumen- és az árszínvonal, a teljes index ad választ.

A teljes index versus a hagyományos indexek a gyakorlatban

Az eddigi elemzésünkéből egyértelműen kiderült, hogy a Fisher-index és a teljes index eredménye megegyezik egymással, ha a mennyiségi változások és árváltozások között nincs negatív interferencia. Vagyis, ha nő egy termék iránt a kereslet, akkor ez a mennyiséggel azonos arányban növeli az árat, illetve ha csökken egy termék iránt a kereslet, akkor ez a mennyiséggel azonos arányban csökkenti az árat. Ilyen helyzet a gyakorlatban nem fordul elő. A mennyiségi és árváltozásokat kisebb-nagyobb mértékű negatív interferencia jellemzi. De a két index negatív interferencia esetén sem tér el egymástól szükség-

¹⁷ Uo.

szerűen, mert az egymással ellentétes irányú eltérések kiegyenlíthetik egymást. A kérdés tehát az, hogy mikor nem egyenlítik ki egymást, és mitől függ az, hogy a Fisher-index és a teljes index milyen irányban tér el egymástól.

Ha a mennyiségi változások és árváltozások között viszonylag kis mértékű a negatív interferencia, akkor természetesen kisebb mértékű a két index eltérése. Ez akkor fordul elő, ha a reáljövedelmek változásának hatására bekövetkező keresletváltozást a termelés gyorsan tudja követni.

A Fisher-index és a teljes index nagyobb eltérésére lehet számítani, ha a vizsgálatba bevont termékeknek *egyrészt* egymástól jelentősen eltér a jövedelemrugalmassága, *másrészt* a reáljövedelmek változásának hatására bekövetkező keresletváltozást a termelés az erőforrások korlátozottsága miatt nem tudja, vagy az egyes termékek önköltségének a termékek keresletének alakulásával ellentétes változása miatt nem akarja követni. Ebben az esetben nagy lesz az egyes termékek árának és mennyiségének egymástól eltérő arányú változása, vagyis a negatív interferenciája.

Amennyiben vizsgálatunkat valamennyire reprezentatív termék-kiválasztás alapján végezzük, vegyesen találunk olyan termékeket, ahol az árnövekedésben is jelentkező keresletváltozás húzó hatása érvényesül és olyan termékeket, amelyeknél a kínálat a kereslet csökkenése vagy csak mérsékelt növekedése ellenére nőtt (mert például kedvezően alakult az önköltsége). Ha a vizsgálatba bevont termékek adataiban a két típusú változás valamelyike dominál, akkor az árnövekedésben megnyilvánuló kereslethúzás dominanciája esetén a teljes volumenindex nagyobb lesz a Fisher-féle volumenindexénél, ellenben ha a volumen-változásokban a kínálati nyomás dominált, akkor a teljes volumenindex kisebb lesz, mint a Fisher-féle volumenindex (a két árindexnél fordított a viszony).¹⁸

Az indexelmélet közgazdasági problémáinak egzakt tárgyalása nem teszi fölöslegessé a gyakorlati vizsgálatot. A gyakorlati példák elemzésével nem a hagyományos indexek használhatóságát kívánom cáfolni. A hagyományos indexek mellőzésével fontos közgazdasági elemzési lehetőségektől esnénk el. A teljes index és a hagyományos indexek, főként a Fisher-index összevetése kitűnő alkalmat nyújt annak megállapítására, hogy mennyiben jutott érvényre a kereslet és mennyiben a kínálat dominanciája.

A különböző indexek bemutatására és a kapott eredmények elemzésére az NSZK és Magyarország — nagyjából azonos termékkörre és időszakra vonatkozó — adatait választottam. Szükséges előrebocsátani, hogy az NSZK-beli adatok egy közepes (nem feltétlenül átlagos) fogyasztói csoportra vonatkoznak (1. sz. táblázat), míg a magyar adatok országos átlagok (2. sz. táblázat).

A táblázatokban nemcsak az alapadatokat, hanem az indexek kiszámításához szükséges adatsorokat is közlöm.

¹⁸ Ez utóbbira hoz kitűnő példát Köves Pál „Az indexformulák áttekintése” című cikkében. (Statistikai Szemle, 1975. 12. sz.) Az 1185. lapon tárgyalt $g+$ -tel jelölt formulát a 14. sz. lábjegyzetben nekem tulajdonítja. Ezt a rám való hivatkozást azonban indokolatlannak tartom.

A főbb élelmiszerek egy főre jutó fogyasztásának, illetve fogyasztói árának alakulása az NSZK fogyasztóinak csoportjában 1950-ben és 1974-ben

Termék	Mérték- egység	1950			1974			q ₁ P ₀	q ₀ P ₁	$\left(\frac{q_1^{i*}}{q_0^{i*}} \cdot \frac{p_1^{i*}}{p_0^{i*}}\right)^{\frac{1}{2}}$	$\left(\frac{p_1^{i*}}{p_0^{i*}} \cdot \frac{q_1^{i*}}{q_0^{i*}}\right)^{\frac{1}{2}}$
		q ₀	P ₀	q ₀ P ₀	q ₁	P ₁	q ₁ P ₁				
Marhahús ..	kg	3,8	3,5	13,3	17,9	10,3	184,4	62,6	39,1	0,8515	1,1745
Sertéshús ..	kg	3,5	4,0	14,0	35,8	7,9	282,8	143,2	27,7	1,5316	0,6529
Füstölt szalonna....	kg	1,8	4,6	8,3	3,8	8,3	31,5	17,5	14,9	0,7280	1,3737
Tojás.....	db	106,8	0,2	21,4	720,0	0,2	144,0	144,0	21,4	1,7474	0,5723
Tej.....	l	102,5	0,35	35,9	238,0	0,8	190,4	83,3	82,0	0,6783	1,4742
Sajt.....	kg	4,2	2,4	10,1	33,0	5,9	194,7	79,2	24,8	1,2032	0,8311
Vaj.....	kg	3,9	5,5	21,5	19,1	7,2	137,5	105,0	28,1	1,3017	0,7682
Margarin ..	kg	8,5	2,4	20,4	28,9	3,5	101,1	69,4	29,7	1,0276	0,9731
Kenyér....	kg	71,2	0,5	35,6	120,1	1,8	216,2	60,0	128,2	0,4607	2,1707
Burgonya ..	kg	134,0	0,15	20,1	156,0	0,33	51,5	23,4	44,2	0,4896	2,0426
Cukor.....	kg	16,2	1,2	19,4	40,4	1,3	52,5	48,5	21,1	1,0211	0,9793
Sör.....	l	6,7	1,2	8,0	167,8	1,3	218,1	201,4	8,7	3,2359	0,3090
				228,0			1804,7	1037,5	469,9	1,3498	0,7408

2. sz. táblázat

A főbb élelmiszerek egy főre jutó fogyasztásának, illetve fogyasztói árának alakulása Magyarországon 1950-ben és 1973-ban

Termék	Mérték- egység	1950			1973			q ₁ P ₀	q ₀ P ₁	$\left(\frac{q_1^{i*}}{q_0^{i*}} \cdot \frac{p_1^{i*}}{p_0^{i*}}\right)^{\frac{1}{2}}$	$\left(\frac{p_1^{i*}}{p_0^{i*}} \cdot \frac{q_1^{i*}}{q_0^{i*}}\right)^{\frac{1}{2}}$
		q ₀	P ₀	q ₀ P ₀	q ₁	P ₁	q ₁ P ₁				
Marhahús..	kg	5,8	8,4	48,7	9,5	30,0	285,0	79,8	174,0	0,7719	1,2955
Sertéshús ..	kg	15,9	16,0	254,4	35,7	34,0	1213,8	571,2	540,6	1,1717	0,8535
Sertézsír ..	kg	14,4	17,0	244,8	22,2	20,5	455,1	377,4	295,2	1,2888	0,7759
Tojás.....	db	4,7	10,0	47,0	14,7	17,0	249,9	147,0	79,9	1,5461	0,6468
Tej.....	l	99,0	1,5	148,5	112,4	4,5	505,8	168,6	445,5	0,7012	1,4261
Vaj.....	kg	1,0	24,0	24,0	1,7	60,0	102,0	40,8	60,0	0,9399	1,0639
Liszt.....	kg	141,2	2,6	367,1	120,0	4,6	552,0	312,0	649,5	0,7900	1,2658
Burgonya..	kg	108,7	0,5	54,4	66,5	3,4	226,1	33,3	369,6	0,3419	2,9248
Cukor.....	kg	16,3	6,0	97,8	37,1	9,6	356,2	222,6	156,5	1,3595	0,7356
Sör.....	l	8,3	4,0	33,2	61,6	10,4	640,6	246,4	86,3	1,9258	0,5193
				1319,9			4586,5	2199,1	2857,1	0,8399	1,1906

A számítás eredményeit a 3. és 4. sz. táblázatokban foglaltuk össze. (A rugalmassági együtthatók átlaga az 1-es és 2-es táblázat utolsó két oszlopának utolsó adatából számított mértani átlagok, azoknak $\frac{1}{12}$ -ik

illetve $\frac{1}{10}$ -ik hatványa.)

3. sz. táblázat

A volumenindexek összefoglaló táblázata

Ország	Q_{01}^{La}	$\left(\frac{S_{01}}{Q_{01}^{La} P_{01}^{La}}\right)^{\frac{1}{2}}$	Q_{01}^{Fi}	Kereslet-rugalmassági együtthatók átlaga	Q_{01}^{to}
	1	2	3 (1·2)	4	5 (3·4)
NSZK	4,5504	0,9187	4,1805	1,0253	4,2863
Magyarország	1,6661	0,9816	1,6354	0,9827	1,6071

4. sz. táblázat

Az árindexek összefoglaló táblázata

Ország	P_{01}^{La}	$\left(\frac{S_{01}}{Q_{01}^{La} P_{01}^{La}}\right)^{\frac{1}{2}}$	P_{01}^{Fi}	Árugal-massági együtthatók átlaga	P_{01}^{to}
	1	2	3 (1·2)	4	5 (3·4)
NSZK	2,0610	0,9187	1,8934	0,9753	1,8466
Magyarország	2,1646	0,9816	2,1248	1,0176	2,1622

A kapott eredmények nem alkalmasak arra, hogy összehasonlítsuk a két ország élelmiszerfogyasztásának alakulását, illetve helyzetét. Részben azért, mert nem pontosan azonos a két termékcsoport, részben azért sem, mert az NSZK adatok — szemben a hazai adatokkal — nem teljes körűek. A fogyasztás alakulásának eltérő üteme arra mindenesetre utal, hogy az NSZK-ban 1950-ben alacsonyabb volt az élelmiszer-fogyasztási színvonal, mint Magyarországon. Ez egyértelműen kiderül az 1-es és a 2-es sz. táblázatok összevetéséből. Elemzésünk azonban egy meghatározott célra irányul: az NSZK-ban miért nagyobb (mintegy 10 százalékkal), és Magyarországon miért kisebb (mintegy 3 százalékkal) a teljes volumenindex a Fisher-féle volumenindexnél. (Az árindexek természetesen fordított viszonyban vannak.)

Az NSZK-ban a 12 termék közül a két időszak átlagos árösszegearánya alapján a három legnagyobb részsúlyú termék (a sertéshús, a tej és a burgonya) mintegy 40 százalékkal részesedik az összes termék árösszegearányából, s a három termék közül kettőnél (1. sz. táblázat utolsó oszlopa) a kereslet húzó hatása érvényesült. Annak az öt terméknek (marhahús, füstölt szalonna, tej, kenyér és burgonya), amelyeknél az ár húzása érvényesült, nagyobb az átlagos árösszegük a maradék hét termék átlagos árösszegénél (a speciális rugalmassági együtthatók átlagolásának paradoxona: emiatt nagyobb 1-nél a keresletrugalmassági együtthatók színvonala). Ez okozta azt, hogy a teljes volumenindex mintegy 10 százalékkal meghaladta a Fisher-indexet.

Magyarország esetében a három legnagyobb részsúlyú termék (a sertéshús, a sertésszír és a liszt) a két időszak átlagos árösszegearánya alapján 57 százalékkal részesedik az összes árösszegeből. E három termék közül kettőnél a kínálati nyomás érvényesült (az 1. sz. táblázat utolsó

előtti oszlopa), valamint a tíz termék közül öt esetben (sertéshús, sertészsír, tojás, cukor, sör) a kínálat nyomása dominált. Ennek az öt terméknek nagyobb az átlagos árösszegaránya, mint a maradék öt terméknek. (Ugyancsak az átlagolás paradoxona: emiatt kisebb 1-nél a kereslet-rugalmassági együtthatók színvonala.) Ez eredményezte azt, hogy a teljes volumenindex mintegy 3 százalékkal kisebb, mint a Fisher-féle volumenindex.

A teljes volumenindexnek a Fisher-féle volumenindexszel való összevetése az NSZK esetében azt a következtetést adja, hogy inkább a kereslet irányította a fogyasztást, míg nálunk inkább a kínálat.

Ha elhamarkodottan ítélnénk, akkor azt mondhatnánk, hogy rugalmasabb az NSZK kisparaszti mezőgazdasága a mi szocialista nagyüzemeinknél. (Vagy a két társadalmi rendszer gazdasági versenyében a teljes index kiszámítása „kedvez” a tőkésországoknak, míg „hátrányos” a szocialista országok szempontjából.) Szó sincs erről. Egyszerűen arról van szó, hogy minden olyan ország, amelyik agrártermékeket importál (különösen ha pénze is van) a kínálatot jobban hozzá tudja igazítani a kereslethez. Azt importálja, amire leginkább szüksége van. Míg egy agrártermékeket exportáló ország — legyen az szocialista, vagy kapitalista (például Dániára és Hollandiára is ugyanez vonatkozik) — azt ad el, amit tud, vagyis bizonyos mértékig a belföldi fogyasztást alárendeli az export-érdekeknek.

A teljes index tehát a gazdasági valóságban létező reális tényt ragad meg, amikor különbséget tesz aközött, hogy egy volumennövekedés az árnövekedésben megmutatkozó keresletnövekedés hatására következett-e be vagy a keresletcsökkenés ellenére a kínálati nyomás miatt.¹⁹ Ezért célszerű a teljes indexet is kiszámolni, nem a hagyományos indexek helyett, hanem velük együtt.

¹⁹ A Laspeyres-index és a Paasche-index, illetve a Laspeyres-index és a Fisher-index viszonya csak a mennyiségi és árváltozások irányát mutatja, azt már nem, hogy ebből a változásból a kereslet húzó hatása vagy a kínálat nyomása érvényesül-e.

BELVARACZ JÁNOS:

Hogyan lehet a marxizmusból eltüntetni a dialektikát?

(Megjegyzések a piaci szocializmusról folytatott vitához)

„Az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához. A magasabb rendűre utaló jelzéseket az alacsonyabb rendű állatfajoknál viszont csak akkor érthetjük meg, ha magát a magasabb rendűt már ismerjük.”
(Marx)

Tudományos vitában sem felesleges néhány megjegyzés a stílusról, főként ha az eddig megjelent munkákban a vitapartnerek már elkövették azt a megdöglőtlanságot, hogy kölcsönösen kiátkozták egymást a marxizmusból. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy mindig adódhatnak felesleges megjegyzések, maradhatnak a szövegben később túlzásnak tűnő megállapítások. Jó lenne azonban, ha az ember egy-egy vitacikkre a felsorakoztatott érvek, nem pedig a hangnem miatt emlékezne.

A terv és a piac szerepe a szocializmusban még ma is megújuló viták tárgya. Hogy a közgazdasági elmélet e központi kérdésének elemzésében nem jutottunk jóval messzebb, az megítélésem szerint főként arra vezethető vissza, hogy nem fordítottunk kellő figyelmet a marxizmus más ágaiban elért eredményekre. Mielőtt a probléma tárgyalására térnék, el szeretném mondani, hogy a vizsgált kérdések széles köre nem teszi lehetővé kimerítő leírásunkat, csak néhány kiemelt vonatkozást elemezhetek, és azokat is meglehetősen elvontan. Alapvetően arra a kérdésre keresem a választ, hogy ha a *szocializmust*, mint *fejlődő rendszert* vizsgáljuk, milyen valóságtartalma van Vörös Gyula, illetve Sinkovics Alfréd megállapításainak. A hangsúlyt tehát mindig a fejlődésre, az átmenetekre teszem. Felmerülhet, hogy nem tulajdonítok megfelelő jelentőséget a fejlődési folyamatokon belül azoknak a jelenségeknek, amelyek az ellentmondások kifejlődésének abban a szakaszában jellemzőek, amikor a két oldal egysége a meghatározó, vagyis nem tulajdonítok jelentőséget a kölcsönhatásnak. Úgy tűnhet, nem hangsúlyozom eléggé például azt az összefüggést, amely gyorsan fejlődő világunkban az embernek mint termelőerőnek, illetve mint a termelési viszonyok aktív alakítójának kettős szerepe között fennáll. Tudatában vagyok annak, hogy ez a kölcsönhatás a fejlődés legfőbb hajtóereje, azonban a cikkben vizsgált problémák szempontjából előfeltételnek tekintem, így került ez a kérdés a tárgyalás során kissé háttérbe.

A tervezés és a piac körül folyó vita még ma sem jutott viszonylagos nyugvópontra. A *vitatott problémákkal kapcsolatban egészen más követ-*

keztetések adódnak, a többi között attól függően is, hogy az alapul szolgáló gazdasági törvényeket, illetve ezek hatásait hogyan határozzuk meg. Az eddig ismertté vált álláspontok e tekintetben meglehetősen sokszínűek. Az álláspontok elemzésével kell tehát kezdenünk.

A gazdasági törvényekről

Vörös Gyula és Sinkovics Alfréd törvényfelfogása — véleményem szerint — egyaránt hamis eredményre vezet. Nézzük először Vörös Gyula álláspontját. Második cikkében hosszan idézi „A tőke” I. kötete második kiadásának utószavát, hogy bizonyíthassa: „...nem az általános elvont törvények, hanem az adott, egyes történelmi korszakok specifikus gazdasági törvényei uralkodnak, szabják meg a társadalom fejlődését.”¹

Nem igényel külön bizonyítást, hogy egy lehatárolt egészet a saját speciális törvényei irányítanak, ha már igazoltuk, hogy vannak sajátos törvények. Ez következik a specifikus törvény fogalmából. Marx Kaufmantól vett idézetében sem az a szövegrész a döntő, amelyre Vörös Gyula meglehetősen hosszan hivatkozik, hanem azok a sorok, amelyekkel ez az idézet eredetileg kezdődik: „Marx számára csak egy a fontos: hogy megtalálja ama jelenségek törvényét, amelyek vizsgálatával foglalkozik. S nemcsak az a törvény fontos neki, amely e jelenségeken uralkodik, amikor bizonyos kész formájuk van és abban az összefüggésben állnak egymással, amely az adott időszakaszban megfigyelhető. Számára mindenekelőtt fontos még változtatásuk, fejlődésük törvénye, vagyis az egyik formából a másikba, az összefüggés egyik rendjéből a másikba való átmenet törvénye.”² Vörös Gyula a dialektikus módszer egyik mozzanatát abszolutizálva pontosan a legfontosabbat: az átmenetet hagyja el. Látszólag szilárd módszertani alaphoz jut, amikor a szocializmus sajátos viszonyait, az uralkodó specifikus gazdasági törvényeket a tőkés rend hasonló relációinak egyszerű tagadásaként mutatja be. Ez azonban hamis eredményre vezet a szocializmus lényeges jellemzőinek értelmezésekor. Módszertani szempontból Vörös ugyanolyan hibába esik, mint Kierkegaard, aki Hegeltől elindulva az ún. kvalitatív dialektikáig jut el. Kiiktatja az átmenetet, a fejlődést, és így az ellentmondás két egymást kizáró ellentétre, antinómiára hasad szét: „minden van, és nincsen átmeneti”.³

Marx azonban, aki ugyancsak Hegeltől indul el, a Hegelnél található misztikus burkot lebontva a dialektikus módszer olyan formájához jut el, amely „... a fennállónak pozitív megértésébe egyúttal tagadásnak, szükségyszerű pusztulásnak megértését is belefoglalja, minden létrejött formát a mozgás folyamatában fog fel, tehát mulandó oldaláról is, semmi előtt meg nem hajlik, lényegét tekintve kritikus és forradalmár”.⁴ Ebből a „hagyományból” merítve, erről a módszertani alapról elindulva, úgy gondolom, a szocializmus elemzésekor különösképpen tartózkodnunk kell

¹ Vörös Gyula: A „piaci szocializmus” értelmezése ellen. Közgazdasági Szemle, 1975. 10. sz. 1173. l.

² Marx: A tőke. I. kötet. Marx—Engels Művei. 23. kötet, Budapest, 1967. 16. l.

³ Márkus György—Tordai Zádor: Irányzatok a mai polgári filozófiában. Gondolat Kiadó, 1964. 36. l.

⁴ Marx: A tőke. I. kötet. Marx—Engels Művei. 23. kötet, Budapest, 1967. 20. l.

attól, hogy a társadalmi fejlődés elemzését a „kész”, végleges formák bemutatására egyszerűsítsük le.

A következő probléma, amellyel kapcsolatban megjegyzést szeretnék tenni, a specifikus törvények és az „öröklött” gazdasági viszonyok összefüggése. Nem tudom elfogadni Vörös Gyulának azt a megállapítását, hogy Sinkovics részben azért nem marxista közgazdász, mert „. . . istentelenül összezavarja a dolgokat, amikor arról beszél, hogy a szocialista termelési viszonyok magukban foglalják »egyrészt« a kapitalizmusban is meglévő különös viszonyok egész sorát, »másrészt« a szocializmus viszonyait”.⁵ „A tőke” III. kötetében egy igen érdekes okfejtést olvashatunk az árucserre sajátosságairól a tőkés termelési módban: „Az elméletben . . . előfeltételezzük, hogy a tőkés termelési mód törvényei tisztán fejlődnek ki. A valóságban mindig csak megközelítés áll fenn; de ez a megközelítés annál nagyobb, minél inkább fejlett a tőkés termelési mód és minél inkább ki van küszöbölve korábbi gazdasági viszonyok maradványaival való szennyeződése és összefonódása.”⁶ Ha Marx álláspontját összehasonlítom Sinkovicséval, bizony e tekintetben olyan közel egymáshoz, hogy — a Vörös Gyula által megszabott feltételek értelmében — Marx sem lehet marxista. Teljesen igaza van viszont Vörös Gyulának, amikor a törvények „kombinációiért” kritizálja Sinkovics Alfrédot. Ha ugyanis kombináción Sinkovics Alfréd azt érti, amit ez a kifejezés általában jelent — ti. egymás számára közömbös dolgok, valamilyen külső tényező által meghatározott együttesét —, akkor valóban „elmossa a szocializmus specifikus gazdasági törvényeinek meghatározó szerepét”.⁷

Sinkovics még legalább két vonatkozásban elmarasztható. Először is gyenge lábakon áll az az érvelés, miszerint nem lehet tudni „. . . mely korszak és mely ország kapitalizmusának, valamint szocializmusának termelési-gazdasági viszonyait vesse egybe”⁸ a kutató. Úgy tűnik, itt nem Marx „lényege szerint történeti”⁹ módszerével, hanem Sinkovics Alfréd ezzel kapcsolatos felfogásával van némi baj. Hasonló probléma adódik, amikor kifejti: „A szocialista gazdálkodás gyakorlata rendkívül gyorsan változik a fejlődés során (nem tagadva a visszafejlődés, az átmeneti megtorpanás mozzanatát sem). Éppen a szocialista viszonyok hihetetlen változékonysága, az ellentmondások éleződése, észrevétele, lehetőség szerinti feloldása, új struktúrái azok, amelyek — előrehajtva a fejlődést — egyben korlátozzák a valóság megismerésének lehetőségeit.”¹⁰ Nem hiszem, hogy e tekintetben a szocializmus valami párját ritkító kivétel lenne, és a felsorolt problémák nagyobb akadályt jelentenek a megismerés útjában, mint bármikor korábban. Sinkovics idézett gondolataiból az tűnik ki, hogy a változást, a sokféleséget, a fejlődést hangsúlyozva nem hajlandó észrevenni, hogy az állandó mozgásból kiragadható a lényeg.

Választ kellene adni arra, helyes-e a szocializmus specifikus viszonyait szembeállítani a kapitalizmuséval, tehát az előbbit az utóbbi

⁵ Vörös Gyula: I. m. 1174 l.

⁶ Marx: A tőke. III. kötet. Marx—Engels Művei. 25. kötet. Budapest, 1974. 169. l.

⁷ Vörös Gyula: I. m. 1174. l.

⁸ Sinkovics Alfréd: Törvényszerű-e a piac fejlődése a szocializmusban? Közgazdasági Szemle, 1975. 5. sz. 635. l.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

egyszerű tagadásaként felfogni. Véleményem szerint nem. Lenin erről így vélekedett: „Nem a csupasz tagadás, . . . *nem a szkeptikus tagadás*, ingadozás, kételkedés a jellemző és lényeges a dialektikában — amely kétségtelenül tartalmazza magában a tagadás elemét, mégpedig legfontosabb elemként —, nem, hanem a tagadás mint az összefüggés mozzanata, mint a fejlődés mozzanata, a pozitív magatartásával, vagyis minden ingadozás nélkül, minden eklekticizmus nélkül.”¹¹ A vitacikkek ismeretében nem nehéz eldönteni, hogy az idézet eleje Vörös Gyula e tekintetben alkalmazott módszerét jellemzi, a vége Sinkovics Alfréd megközelítési módját juttatja eszünkbe; az idézet közepén kifejtettek, a tagadást mint az összefüggés, mint a fejlődés mozzanatát sem Vörös Gyulának sem Sinkovics Alfrédnek nem sikerült munkájában alkalmazni, szemléletének részévé tenni.

A további polémia helyett vizsgáljuk meg röviden a gazdasági törvények érvényesülési mechanizmusát. A törvény első és legfontosabb jellemzőjének azt kell tekintenünk, hogy *objektív*. A törvénynek ez a tulajdonsága fogalmából következnek; eszerint „egyik lépcsőfoka a világfolyamatban levő *egység és összefüggés* . . . emberi megismerésének”. „A törvény — *viszony* . . . *lényege* viszonya vagy lényegek közötti viszony.” Továbbá: „. . . minden törvény szűk, nem teljes, közelítő”.¹² A törvény tehát ismeretelméleti kategória, amely az objektív valóság egyes oldalai között levő lényegi összefüggéseket tükrözi. Objektivitását az adja, hogy az érzeteinktől függetlenül létező *lényege* viszonya, ugyanebből fakad az a tulajdonsága is, hogy nem teljes, közelítő. Jelentős tényező még, hogy „. . . a törvények birodalma csak az egzisztáló világnak egyszerű változatlan, de különböző tartalmát foglalja magában”. Továbbá: „. . . mint közvetlen tartalom, a törvény *meghatározott* általában, különbözik más törvényektől, s meghatározhatatlan mennyiségű törvény van”.¹³ A törvény tehát statikus. Ha a törvény alapját képező viszony bármely pólusa megszűnik vagy *jelentősen* módosul, úgy *megszűnik a törvény*, mert a módosult viszonynak megfelelő törvény *más*, tehát új törvényről van már szó.

Az alapvető kérdés az marad, miért és miképpen lehetséges, hogy az egyes termelési módokban az általános, különös és specifikus törvények közül a specifikus törvények „szabályoznak”, ők a meghatározók. A vita a „Grundrissé”-től indult, hadd idézzem hát Marxnak ezt a művét: „. . . az új termelőerők és termelési viszonyok nem a *semmiből* fejlődnek ki, nem a levegőből, sem nem az önmagát tételező eszme öléből, hanem a termelés meglévő fejlődésén és hagyományos, tradicionális tulajdonviszonyokon belül és ezekkel ellentétesen. Ha a kiteljesedett polgári rendszerben mindegyik gazdasági viszony előfeltételezi a másikat a polgári-gazdasági formában és ily módon mindegyik tételezett egzszermind előfeltétel, úgy minden szerves rendszerrel ez az eset. Magának ennek a szerves rendszernek mint totalitásnak megvannak az előfeltételei, és totalitássá fejlődése éppen abban áll, hogy a társadalom valamennyi elemét alárendeli magának, illetve a neki hiányzó szerveket létrehozza belőle. Így válik történelmileg totalitássá.”¹⁴

¹¹ Lenin Összes Művei, 29. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 187. l.

¹² Lenin Összes Művei, 29. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 123—125. l.

¹³ Hegel: A logika tudománya, II. kötet. Akadémiai Kiadó, 1957. 115. l.

¹⁴ Marx—Engels Művei: 46/1. kötet. Budapest, 1972. 180. l.

Az itt kifejtett koncepció két alapelven nyugszik:

1. „mindegyik tételezett egyszersmind előfeltétel”, tehát *minden változás egy meglevő alapból kiindulva történik*;

2. *a fejlődő totalitás a „társadalom valamennyi elemét alárendeli magának*, illetve a neki még hiányzó szerveket létrehozza belőle”.

A fejlődés tehát mindig egy adott állapotból (a meglevő termelőerőkből) kiindulva, egyszerre csak egy-egy részterületet magával ragadva halad előre, így a specifikum folyamatosan módosul. A „megszámlálhatatlan mennyiségű törvényből” először a kapcsolataikban legkevésbé megalapozottak szűnnek meg, hogy a helyükre új összefüggés lépjen. Ugyanakkor a meglevő termelőerők oldaláról, minden változás, amely bekövetkezett: *visszavonhatatlan módosulás*. A létrejött új viszony már keletkezése pillanatától *vissza is hat alapjára*, és egy-egy „kör” így záródik.

A meglevő termelőerőknek és a hozzájuk kapcsolódó termelési viszonyoknak azonban megvannak a saját törvényeik. Ha a viszonyok módosulnak, megszűnnek a törvényeik is. („Ha megszüntetem a bérmunkát, természetesen megszüntetem törvényeit is, akár vasból való, akár szivacsból.”¹⁵) A törvények és a viszonyok közötti kölcsönhatás jelenlétének, illetve egy adott időpontban funkcionáló, de fel nem ismert törvényeknek egyesek következménye az is, hogy minden ilyen beavatkozás bizonyos „kockázattal” jár, minthogy hatásai nem mérhetők fel pontosan. Eljutottunk tehát a törvények érvényesülésével kapcsolatos legvitatottabb kérdésekhez, a tendencia jelleg, a tudatosság, az ösztönösség problémaköréhez.

Bármely időpontban vesszük szemügyre a társadalmi gazdasági szerkezetet, a meglevő termelőerők előfeltételeként adódnak, ugyanígy adottságként jelennek meg a hozzájuk tartozó termelési viszonyok és az általuk meghatározott gazdasági törvények is. A totalitás mindezek egyiségeként jelenik meg. A termelési mód hanyatló szakaszában „csirájukban” már jelen vannak a következő, fejlettebb szakasz termelési viszonyai. A változás ebből az állapotból kiindulva fokozatosan megy végbe.¹⁶ Ezzel egyidőben, az egész korszakot átfogó fejlődési folyamattal összefonódva és ezen alapulva történik a különböző törvények megszűnése és az új törvények megjelenése. Ha a társadalmat fejlődésében vizsgáljuk, el kell fogadnunk: 1. Az öröklött, de meg nem szüntetett viszonyok a módosult társadalmi struktúrában is funkcionálnak, jelentőségüket azonban csak konkrét vizsgálattal, működésük új környezete alapján lehet megállapítani. 2. Ezeknek az öröklött viszonyoknak a törvényei is hatnak, de fontosságukat az alapviszonyok jelentősége adja. 3. Nem a törvények szuperponálódnak egymásra, hanem az emberek tevékenysége során kialakuló viszonyok vannak dialektikus kapcsolatban. A kialakult viszonyokat azonban a hozzájuk tartozó gazdasági törvények szabályozzák.

Ha a sajátos, különös, általános törvényeket, illetve ezek kölcsönös

¹⁵ Marx—Engels Válogatott Művel. II. kötet. Budapest, 1963. 19. l.

¹⁶ A fokozatosság itt természetesen nem az ugrásnak mint az ellentmondás megoldási módjának tagadását jelenti, hanem azt, hogy a fejlődés az ugrások, a dialektikus átmenetek sorozataként jön létre. Ezek először a lényegtelen jellemzők vonatkozásában következnek be, és így kerítik hatalmukba — tudatos vagy spontán módon — a társadalmi termelés mind nagyobb és nagyobb részét. Később valamely lényeges oldal is saját ellentétébe fordul, ez új viszonyok létrejöttét vonja maga után más jelentős tényezők tekintetében. Végül az egész szerves rendszer arculata megváltozik.

összefüggéseit kívánjuk vizsgálni, célszerű Marx gondolataiból kiindulni: „Még egy gyerek is tudja . . . , hogy a különböző szükséglettömegeknek megfelelő terméktömegek a társadalmi ösztmunka különböző és mennyiségileg meghatározott tömegét kívánják meg. Hogy a társadalmi munka meghatározott arányokban való elosztásának ezt a szükségességét a társadalmi termelés meghatározott formája korántsem szünteti meg, hanem csak megjelenési módján változtat, ez magától értetődik. Egyáltalában természeti törvényeket nem lehet megszüntetni. Ami a különböző történelmi állapotokban megváltozhat, az csak a forma, amelyben e törvények érvényesülnek.”¹⁷ Világos, hogy az általános törvények egy része ilyen természeti törvény, állandó jelenlétük tehát ebből adódik. Más törvények (például az arányosság) pedig e törvények következményei, amelyek az ellentmondásos oldalak adott összefüggésében találják meg alapjukat. A termelési mód változásával módosul a forma, de nem módosul a társadalmi termelés és a társadalmi szükségletek közti tartós összhang követelménye. Mi több — bizonyos szempontból — pontosan ennek az összhangnak a hiánya kényszeríti ki a változást. A különös törvényeket más összefüggésbe kell helyeznünk. Ha elfogadjuk ezek létét, továbbá, hogy alárendelődnek a specifikus törvényeknek, adódik, hogy olyan törvényekről van szó, amelyek helyett a valóságban egy másik törvény érvényesül. Ha feltesszük, hogy együtt érvényesülnek, úgy kiinduló feltételünkkel kerültünk ellentmondásba, mert nem rendelődnek alá a sajátos törvényeknek. *Egyetlen valós megoldás marad tehát, hogy a különös törvényeket több konkrét törvény közös jegyeinek a kiemelésével képeztük.*

Összefoglalva: 1. A gazdasági törvények lényegek közötti viszonyok. 2. A törvények között nem lehetséges dialektikus kapcsolat. Ha az elemzés mégis ilyennek mutatja őket, az alapviszonyaik dialektikus voltának eredménye. (A törvény vagy érvényesül, vagy nem, de az nem lehet, hogy ugyanakkor és ugyanabban a vonatkozásban érvényesüljön is, meg ne is.) 3. A gazdasági törvények dinamikus kategóriák, mert mozgásban létező lényegek tartós kapcsolataiként funkcionálnak. 4. A törvény tulajdonságok között mond ki szükségszerű összefüggéseket. A törvény nem fogja át a jelenséget a maga teljességében, így: a) szükségszerűen közelítő és b) nem dialektikus viszony. *Amikor a jelenség egészében a törvény által magába zárt, úgy az már nem törvény, hanem tartalom és forma közvetlen egysége, ez pedig valódi viszony.*

Az eddigi vizsgálat nem teszi lehetővé, hogy kimondhassuk: *a sajátos törvények szabályoznak, csak az igaz, hogy ezek a termelési viszonyok törvényei. A termelési mód minőségét viszont a termelési viszonyok jelentik. Ezek törvényei a sajátos törvények, meghatározó voltak tehát innen adódik.*

A szocialista tulajdonról

A következő probléma, amelyet érinteni kell, a tulajdon problémája. Az elsőként vitatott kérdés ezzel kapcsolatban az szokott lenni, hogy a tulajdonviszonyok a termelési viszonyok „foglalataként” értelmezen-

¹⁷ Marx—Engels Válogatott Művei. II. kötet. Budapest, 1963. 437. 1.

dők-e, vagy a szűkebb értelemben vett termelési viszonyok kiemelten fontos csoportjaként. A részletes indoklás helyett hadd hivatkozzam Marxra, aki 1846. december 28-án P. V. Anyenkovhoz írt levelében így nyilatkozott erről a problémáról: „a munkamegosztás és Proudhon úr többi kategóriája alkotja azokat a társadalmi viszonyokat, amelyeknek összessége az, amit ma *tulajdonnak* neveznek; ezeken a viszonyokon kívül a polgári tulajdon nem egyéb, mint metafizikai vagy jogi illúzió... Proudhon úr azáltal, hogy a tulajdont független viszonynak tünteti fel, nem csupán módszertani hibát követ el — világosan bebizonyítja, hogy nem ragadta meg azt a köteléket, amely a *polgári* termelés valamennyi formáját összefogja, nem értette meg azt, hogy egy-egy meghatározott korszakban a termelés formái *történelmi* és *mulékony* jellegűek.”¹⁸ Vitapartnereim e „jogi illúzió” rabjai, amit az is bizonyít, hogy az ártermelést és a piac fennmaradását a szocializmusban nem a tulajdonviszonyokból, hanem ezektől függetlenül vezetik le, jóllehet eltérő okokból és indoklással.

Vörös Gyula tulajdonfelfogását dogmákra építi. Nem szükséges különösebb kommentár az ilyen megállapításokhoz: „... elfogadhatatlan minden olyan beállítás, mely szerint a szocialista állami tulajdon valamiféle »bürokratikus«, a néppel szemben álló képződmény volna...” — a tapasztalat — „... bizonyította, hogy a szocializmusban az állami tulajdon igenis *társadalmi*, össznépi tulajdon”.¹⁹ Ez a tézis még a lehetőségét is kizárja annak, hogy a szocialista állam bármilyen körülmények között bürokratikusá válhatna. Vörös Gyula eme feltételezése elméletileg sem állja meg a helyét, de ismereteim szerint történelmünk bizonyos korszakában a gyakorlat bizonyította, hogy a szocialista állam is bizonyos fokig bürokratikus jelleget ölthet. Vörös Gyula cikkéről érezhető, hogy maga a szerző sem teljesen biztos érvelésének helytálló voltában, mert az előző idézet folytatva önmagával is ellentmondásba keveredik, amikor az állami tulajdont a szövetkezeti tulajdontól a következőképpen határolja el: „Minthogy létezik a szocialista tulajdon *másik formája*, a *szövetkezeti tulajdon*, ha azt állítom, hogy a társadalmi tulajdonformák között a *meghatározó* az állami, akkor ezzel *nem* azt mondom, hogy az *állami* tulajdon *azonos* »egyáltalán a társadalmi tulajdonnal.«.”²⁰ A probléma az, hogy ilyen elhatárolásról a korábbi cikkében nem volt szó. A társadalmi tulajdon uralkodó jellege ott kizárólag mint a tervszerűség melletti érv szerepelt a terv és a piac viszonyának ábrázolásakor. Nem lehet tagadni, hogy Vörös Gyula a társadalmi tulajdon problémáját fejtegetve, a társadalmi jelleget kihangsúlyozó mondatokhoz még hozzáteszi: „... a valóságosan létező szocialista gazdaságban még figyelembe kell vennünk a tulajdon közösségi jellegének, a munkások tulajdonos voltának érettségi *fokát*.”²¹ Ettől függetlenül *a szocializmusban az állami tulajdon nem teljesen azonos a társadalmi tulajdonnal!* De a mai állami tulajdon magasabb fokon „társadalmi”, mint a tegnapi volt, és a holnapi a mainál is „társadalmibb” lesz. Ez a kérdés egyik oldala. A másik az, ha elismerjük, hogy az állami tulajdon fogalmilag nem egyezik azzal, amit Marx „szerves társadalmi testnek” nevez, nem kerü-

¹⁸ Marx—Engels Művei. 27. kötet. Budapest, 1971. 432—433. 1.

¹⁹ Vörös Gyula: I. m. 1179. 1.

²⁰ Uo.

²¹ Vörös Gyula: A szocializmus politikai gazdaságtanának néhány alapproblémája... Közgazdasági Szemle, 1974. 3. sz. 295. 1.

lünk ellentmondásba önmagunkkal, mert az *állam ma szükségszerű*, és a szocializmus tulajdonviszonyaira ez „rányomja a maga bélyegét”.

Ami ellen én tiltakozom, az az, hogy a szocialista tulajdont megmerevedett, „kész” valamiként fogjuk fel. Ha az állami tulajdont egyenlővé tesszük a társadalmi tulajdonnal, akkor a tulajdont ténylegesen nem társadalmi-gazdasági viszonyként értelmezzük. Abban az esetben, ha a tulajdont jogviszonynak tekintjük, az általam emelt kifogások természetesen elesnek. Ekkor ugyanis csak arra van lehetőségünk, hogy a jogrendszerünk által meghatározott tulajdonformák közül válasszuk ki azt, amelyik a „legtársadalmibb”. Nem képezheti vita tárgyát, hogy ekkor az állami tulajdont kell megneveznünk. Ha a szocialista társadalmi rendet fejlődésében vizsgáljuk, a tulajdon formális felfogása csak problémákat okozhat. Lenin különben teljesen egyértelműen fogalmazott, amikor megállapította: „... fontos, hogy tisztán lássuk, milyen végtelenül hazug az a közkeletű polgári elképzelés, hogy a szocializmus holt, megdermedt, egyszer s mindenkorra adott valami... a valóságban csak a szocializmussal kezdődik majd a gyors, igazi, valóban a tömegeket átfogó, a lakosság többségének, azután pedig az egész lakosságnak a részvételével végbemenő haladás a társadalmi és az egyéni élet minden területén.”²²

Más jellegű problémák jelentkeznek Sinkovics Alfréd tulajdonfelfogását vizsgálva. Nem fogadható el az, hogy a tulajdont vezeti le a piaci viszonyokból és nem megfordítva. Célja feltehetően az, hogy a tulajdonviszonyokon keresztül eljusson az elidegenedéshez mint a szocializmusban is élő problémához. Helyesen látja, hogy „a termelési eszközök társadalmi tulajdonbavételével egyúttal társadalmi tulajdonba veszik a hagyományozott munkamegosztási viszonyokat is”.²³ Ha pedig a munkamegosztás lényegét tekintve azonos marad a szocializmusban is, akkor közvetlenül adódik; 1. Az elidegenedés nem szűnik meg, mert ez a munkamegosztás polgári társadalomban adott módjában gyökerezik. 2. Tekintettel arra, hogy a munkamegosztás és a tulajdon ugyanannak a társadalmi-gazdasági folyamatnak a két oldala²⁴, a tulajdonváltozás — a munkamegosztás módjának változása nélkül — egy ellentmondás megszűnésével egyidőben egy új ellentmondás megjelenésével jár együtt.

Az új ellentmondás az, hogy a társadalmi tulajdonnak a szocializmusban szükségszerűen az *állam* „bábáskodása” mellett kell létrejönnie és uralkodóvá válnia. A szocializmus kialakulása tehát a szocialista állam megteremtésével veszi kezdetét. Ebből következik, hogy a *vizsgált kérdéskörben a hatalom központi kategória*. A hatalmat azonban a társadalomban vagy maga egy *reális közösség* vagy a *közösség egy része nevében* — tőle elidegenedett lényegként — az állam gyakorolja. A szocializmusba történő átmenet megvalósításakor az állam szükségszerűen jelen van, és a proletariátus legelső feladata a régi államgépezet szétzúzása; majd ennek romjain az új típusú államhatalom kiépítése. *Ezután veszi kezdetét a társadalmi tulajdon létrehozása*. A szocialista állami tulajdon is a termelőeszközök feletti rendelkezést jelenti a *teljes közösség-*

²² Lenin: Állam és forradalom. Lenin Összes Művei. 33. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 91. l.

²³ I. m. 1975. 5. sz. 646. l.

²⁴ „Egyébként munkamegosztás és magántulajdon azonos kifejezések — az egyikben ugyanazt jelentik ki a tevékenységre vonatkoztatva, amit a másikban a tevékenység termékeire vonatkozólag jelentenek ki.” (Marx—Engels Művei. 3. kötet. Budapest, 1960. 33. l.)

gel szemben. Az állam átalakulása csak az alapját teremti meg a további gazdasági fejlődésnek, eltünteti a korlátokat, de nem helyettesíti a fejlődést. Ugyanígy nem lehet a szocializmus kialakulásakor meglevő közösséget *reális közösségeként* felfogni.

Marx a „Grundrissé”-ben a kapitalizmust megelőző termelési módokat úgy határolja el a polgári társadalomtól, hogy míg korábban *magá* az ember volt az objektív termelési feltétel, addig a kapitalizmusban csak a munka az. Nyilvánvaló, hogy a szocializmus megszületésekor a felépítményben végbemenő forradalmi folyamat nem okozhat változást a termelőerőkben. A munka tehát továbbra is termelési feltétel marad. Ehhez pedig hozzátartozik a munkavégzés adott módja és a termelőerők fejlettségének megfelelő munkamegosztás. *Felemás helyzet jön létre, mert egyrészt a felépítmény biztosítani tudja, hogy a termelőeszközök besorolódjanak a szocialista társadalom minden egyes tagja alá; a társadalom tagjai azonban a termelőerők viszonylagos fejletlensége miatt arra vannak kárhóztatva, hogy — a kedvezőtlen munkakörülmények, illetve a nagyobb szükségességmunkaidő-felhasználás miatt — esetleg egész életükön át a szakképzettségük által nyújtott lehetőségek közé bezárva tevékenykedjenek.* A kommunizmushoz az lenne szükséges, hogy „... a termelőerők teljes fejlődése *termelési feltétellé* váljék; nem pedig, hogy meghatározott *termelési feltételek* a termelőerők fejlődésének határáként legyenek tétélezve”.²⁵ A szocializmusban szó sincs erről, az emberek társadalmisága tehát szükségszerűen korlátozott.

A szocializmusban az egyén tulajdonosi mivolta formális, de a termelési viszonyok átalakulása alapot teremt e formális tulajdonosi pozíció módosítására, tényleges tartalommal való kitöltésére. Ennek közze a szocialista demokrácia. A gazdasági rendszer demokratizálódása azonban csak a termelőerők további fejlődésének függvényében lehetséges. (Természetesen ez távolról sem jelenti azt, hogy — a lehetőségek határai közt — mindent megtettünk volna a szocialista demokrácia kiszélesítéséért. Az itt fellelhető negatív tényezők elemzése azonban nem lehet e munka tárgya.) Rendkívül bonyolult probléma megoldásáról van szó, hiszen a tényleges tulajdonosi magatartás feltételezi az irányításban való *aktív* közreműködést. Ennek előfeltétele egy sor speciális ismeret, amelynek megszerzése időt igényel. A szükséges szabad idő társadalmi méretekben történő biztosítása azonban a termelés, a technika egy magasabb fejlettségi szintjét feltételezi és így tovább.

A szocializmus — a munkamegosztás adott módján kívül — örökli a magántulajdonosi szemlélet tudati elemeit mint visszahúzó tényezőket. Jelentős tényként kell számításba venni ebben a vonatkozásban a két világrendszer együttes létezését! A kapitalista környezet aktívan közreműködik a magántulajdonosi szemlélet elemeinek a konzerválásában. A magántulajdonosi szemlélet továbbélése következtében a szocialista társadalomban a kitűzött társadalmi célok végrehajtását állandóan keresztetik az egyéni és csoportérdekek, s e célokat saját „logikájuk” szerint kívánják módosítani. A szocialista állam azután az az *alap*, amely ezzel szemben biztosítja a társadalmi célok realizálását, illetve az a *korlát*, amely megakadályozza az egyéni és csoportérdekeknek a közösség

²⁵ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Marx—Engels Művei. 46/2. kötet. Budapest, 1972. 24—25. l.

céljaival ellentétes megvalósítását. Nyilvánvaló, hogy egy-egy hosszabb időszakot alapul véve a termelőerők fejlődésének eredményeképpen mind a munkamegosztás rendszere, mind az érdekszerkezet a társadalom számára kedvező irányban módosul. Az elmondottakból egyértelműen kitűnik, hogy a szocializmus jelenlegi tulajdonformái mindezen kategóriák által meghatározottak. Ahhoz tehát, hogy akár az állami tulajdon, akár a csoporttulajdon különféle formáiról mint konkrét jelenségről beszéljünk vagy tartalmukat ténylegesen meghatározzuk, az szükséges, hogy a termelőerők adott fejlettségi szintjét alapul véve, a munkamegosztás módját, a gazdasági rendszer demokratizálódási fokát, a gazdasági elkülönültséget, valamint a tényleges érdekszerkezetét vizsgálat tárgyává tegyük. Ezek a kategóriák alkotják ugyanis — az elosztással együtt — a szocialista tulajdonviszonyok fő tartalmi oldalait.²⁶

A társadalmi munkaráfordítás törvényéről

Sokat olvashattunk a terv és a piac ellentétéről, továbbá arról, hogy a szocializmusban a tervezés hogyan rendeli maga alá a piacot, illetve hogyan kell maga alá rendelnie. Az a törvény, amelynek különböző formáival a vitában találkozunk: a társadalmi munkaráfordítás törvénye. Az is világos, hogy mind az értéktörvénynél, mind a tervszerű fejlődés törvényénél az általános két olyan különös formájáról van szó, amelyek egymást fogalmilag kizárják. A magántulajdon viszonyainak az áruk cseréje, míg a társadalmi tulajdonnak a tevékenységek cseréje felel meg, továbbá: „A termelésben eredetileg végbemenő csere — amely nem csereérték cseréje lenne, hanem tevékenységeké, amelyeket közösségi szükségletek, közösségi célok határoznának meg — eleve magában foglalná az egyesnek a közösségi termékvilágban való részesedését... Közvetítésnek természetesen kell végbemennie. Az első esetben, amely az egyesek önálló termeléséből indul ki, ... a közvetítés az áruk cseréje, ... A második esetben maga az előfeltevés közvetített; azaz egy közösségi termelés, a közösségiség mint a termelés alapzata van előfeltételezve.”²⁷ „A munka egy megosztása helyett, amely a csereértékek cseréjében szükségszerűen létrehozta magát, a munka olyan megszervezése megy végbe, melynek következménye az egyesnek a közösségi fogyasztásban való részesedése.”²⁸

Végiggondolva az idézett részeket, világosnak kell lennie: 1. Marx

²⁶ A tulajdon jogi felfogása, amelyet sokan egyébként e kategória közgazdasági fogalmának mondanak, azon alapul, hogy itt a „birtoklás, használat és rendelkezés” fogalomhármásból kitüntetett jelentőséget tulajdonítanak valamely elemnek, és ezt teszik meg a kategória princípiumának. Elterjedtebb a birtoklás jelentőségének eltűlése, de erről könnyűszerrel bizonyítható, hogy ember és dolog kapcsolatát jelöli. Nem vitatható, hogy egy kőbaltában a birtokos egybeesik a tulajdonossal, de feloldhatatlan ellentmondásra vezet e szemlélet például részvénytulajdonlás esetében, ahol a részvény tényleges birtoklásának közgazdasági szempontból nincs jelentősége. A részvény jövedelemre szóló jogcím, amelyet egy osztály hatalma garantál. Ami előttünk áll, az egy igazi viszony, a tényleges birtoklás valahol a háttérben mint lényegtelen van jelen. A rendelkezés jellemzi ugyan a tőkés tulajdont, de a szocializmus viszonyai között már semmire sem használható, mert a közvetlen rendelkezés kritériumát csak a csoporttulajdon formáihoz lehet kapcsolni, de távolról sem lehet ez alapvető jellemzője a fejlett szocializmusban a tulajdonnak. Mindössze arról van szó, hogy egy fogalmat megpróbálnak tényleges érvényességi körén túl is alkalmazni. Természetesen az elmondottak csak a közgazdaságtudományra, nem pedig a jogra vonatkoznak.

²⁷ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. Marx—Engels Művei 46/1. kötet. Budapest, 1972. 86—87. l.

²⁸ Ua. 87. l.

számára az elvonatkoztatás adott szintjén a közösségi termelés és a csere-értékre alapozott termelés egymás ellentétei, egymást kizáró lényegek. Ugyanakkor a törvények érvényesülésével kapcsolatban láttuk: a totalitás történelmi folyamatban alakul ki, fejlődés eredménye. 2. Amikor e fejlődést elemezzük, mindig utólag tesszük vizsgálat tárgyává a történelmi folyamatot. Módszerünk lényege, hogy jól kiválasztott jellemző jegekre támaszkodva különböztetjük meg egymástól a folyamat egyes szakaszait. 3. Ez az elhatárolás utólagos, és szemben áll a totalitás fejlődésének folyamat jellegével, továbbá a figyelembe vett osztályképző jegek korlátozott száma miatt csak közelítő eredményre vezethet. 4. Ha egy-egy konkrét szakaszt a többitől elkülönítve vizsgálunk, akkor a módszertani alapok nem változnak, csak e vizsgált időszak jellemző jegei mások. 5. Egy-egy lezárt szakasz vonatkozásában a megismerés formális és dialektikus útján nyert ismereteket összhangba lehet hozni, de például a szocializmus esetében extrapolált értékek alapján kell döntenünk. A vizsgált problémára jellemző példa a piac és tervszerűség kérdése. Ha a szocializmus egyik lényeges vonása a tervszerűség — márpedig az —, akkor a szocializmus termelési viszonyainak kialakulásakor csak korlátozott hatókörben működhet, vagy tartalmát tekintve szegényes, egysíkú. Ez a szakasz már régen a múlté. A tervszerűség ma átfogóan érvényesül, de hatása jó néhány szférában nem megfelelő, erőtlen. A tervszerűség teljes kibontakozása ugyanúgy egy-egy történelmi korszakot feltételez, mint például a pénz kialakulása. Uralkodó közgazdasági törvényként való működése objektív adottságok, nem pedig elhatározás kérdése. A gazdasági törvények az emberek között a társadalmi termelésben kialakult szükségszerű tartós relációk, konkrét viszonyokhoz kötődnek, ezekkel keletkeznek és szűnnek meg. Tudjuk azt is, hogy *egy társadalomban tervezés csak úgy lehetséges, ha a társadalomnak van olyan része vagy eleme, amely képes e terveket realizálni, tehát egyrészt a teljes közösség számára tudatos céllá tenni, másrészt ilyenként végrehajtatni.* Az állammonopolista kapitalizmusban a tőkésállam rendelkezik ilyen hatalommal, így lehetséges részleges tervezés, de a terveket célként a közösség egy része tűzi ki, és hajtja végre a társadalom egészével. *A tervező igyekszik céljait a közösség céljaiként feltüntetni, ami azonban a legritkább esetben jár teljes sikerrel. Ez nem a terv kivihetetlenségét jelenti, csupán azt, hogy más hatásokon érvényesül.* A szocializmusban a terv a társadalom reális céljait tartalmazza, de az állam — akárcsak az előbbi esetben — rendelkezik a végrehajtás kényszerítő eszközeivel. Végezetül az említett állítás igaz volta pusztán módszertani megfontolások alapján is belátható; mert ha a totalitás történelmileg fejlődik ki, úgy egy-egy korszak valódi jellemzői — bár formálisan megvannak — lényegük szerint nem akkor jelennek meg, amikor még csak keletkezik, hanem akkor, amikor már összes, „szerveit” kifejlesztette. A tervezés tehát valóban uralkodó csak a szocializmus egy magasan fejlett szakaszában lehet. Annak eldöntése, hogy mely időponttól tekinthető a szocializmuson belül a tervszerűség meghatározónak, csak komplex elemzéssel lehetséges. Ez mindenképpen kívül esik egy cikk keretein. Az azonban semmiképpen sem képezheti vita tárgyát, hogy a szocialista társadalomban e törvény már a kezdet kezdetén is minőségileg mást jelent, mint akár a *legfejlettebb* kapitalizmus-

ban is. Nagyon sokszor megfélekedünk arról, hogy „... a társadalom nem egyénekből áll, hanem az összegét fejezi ki azoknak a vonatkozásoknak, viszonyoknak, amelyekben az egyének állnak egymással.”²⁹ Az egyén viszonyain keresztül kapcsolódik a társadalomhoz. Ha pedig ez így van, akkor lényeges, ahogyan saját viszonyait értékeli. Mindaddig, amíg a szocialista országokban a termelőerők fejlettsége — és ebből következően a tömegek szükségleteinek kielégítettségi foka — nem lesz magasabb, mint a fejlett kapitalista országokban, reálisan számolni kell azzal, hogy a társadalmi célokat tükröző terv bizonyos előirányzatai ellentétesek egyesek érdekeivel, így a terv realizálása feltételezi kényszerítő eszközök alkalmazását is. Ugyanakkor éppen a tervszerűség következetes érvényesítése az egyetlen valóban hatékony eszköze a társadalmi érdek érvényre juttatásának. A szocialista állam legfontosabb fegyveréről mondana le, ha nem törekedne a tervszerűség folyamatos és *egyre hatékonyabb érvényesítésére*. (Az elemzés nem terjed ki a társadalmi érdek kialakulásának bonyolult folyamatára; nem foglalkozik azzal, hogy milyen feltételek mellett válik a csoportérdek osztály-, majd társadalmi érdeké, és hogyan módosítja ezek körét stb. Feltételeztem, hogy az állam tévedhetetlenül meg tudja ezeket határozni. A valóságban természetesen az állami döntések magukban rejtik a tévedés lehetőségét, a téves döntésekből pedig konfliktusok keletkeznek.)

Az értéktörvényről

Az értéktörvényt tárgyalva célszerű figyelembe venni Engels következő megállapítását: „... a marxi értéktörvény általánosan érvényes, amennyire gazdasági törvények egyáltalán érvényesek, az egyszerű áru-termelés egész időszakára, tehát addig, amíg ez a tőkés termelési forma bekövetkezésével módosulást nem szenved... A marxi értéktörvény tehát gazdaságilag általánosan érvényes egy olyan időtartamra, amely a termékeket árukká változtató csere kezdetétől időszámításunk tizenötödik századáig terjed... az értéktörvény tehát öt-hét évezrednyi időszakban uralkodott.”³⁰ Marx korában tehát az adott formában nem volt uralkodó, továbbá mint tényleges gazdasági törvény sohasem, mert tudjuk, hogy minden konkrét társadalomban a sajátos törvények a meghatározók. Az értéktörvény vizsgált formája a kisárutermelést jellemzi, és ennek egyetlen termelési módban sem volt meghatározó szerepe. Az értéktörvény elméleti jelentőségét az adja, hogy konkrét módon kapcsol össze olyan viszonyokat, amelyek mint a társadalmi valóság *uralkodó jellemzői* csereviszonyok mellett sohasem léteztek, ti. az egyén *egyidejűen fennálló termelő és tulajdonosi mivoltát*.

Az Engels által említett időszakra esik az ősközösség felbomlása, a rabszolgatartó és a feudális termelési mód megjelenése, virágzása és az előbbi teljes eltűnése, továbbá egyes országokban a tőkés termelés elemeinek megjelenése. Ezt az időszakot mint egységes egészet — az értéktörvény megléte mellett — két dolog jellemzi: 1. A termelőerők olda-

²⁹ Ua. 168. l.

³⁰ Marx: A tőke. Marx—Engels Művei. 25. kötet. Budapest, 1974. 848. l.

láról nem történt még meg a termelési eszközök különválása (a döntő termelési eszköz, a föld, a kézműves szerszámok primitívek, a kézművesek esetében a szaktudás fontosabb). 2. A társadalomban reális közösségek uralkodnak, e közösségek elsődleges célja önmaguk újratermelése. E korai szakaszban az értéktörvény három jellemzője közül csak az első működik (ti. a kereslet és kínálat alakulásának szabályozása). A szabadversenyes kapitalizmusban, a konkurrencia mögött meghúzódó mélyebb törvényszerűségek feltárása elvezet a társadalmi munkamegosztás negatív hatásainak felismeréséhez. Marx nagy súlyt fektet a munkamegosztás kategóriájának elemzésére. „A tőké”-ben megállapítja: „A társadalmi munkamegosztás anarchiája és a manufaktúraszzerű munkamegosztás zsarnoksága a tőkés termelési mód társadalmában feltételezi egymást, ezzel szemben korábbi társadalmi formák — melyekben a szakmák elkülönülése természetadta módon kifejlődött, azután kikristályosult és végül törvényesen megszilárdult — egyrészt a társadalmi munka tervszerű és tekintélyen nyugvó megszervezésének a képét nyújtják, míg másrészt a munka műhelyen belüli megosztását egészen kizárják, vagy csak törpeméretben, vagy csak szórványosan és véletlenszerűen fejlesztik ki”³¹

A társadalmi munkamegosztás kiszélesedése olyan formák uralma alatt megy végbe, amelyekben az egyén személyi szabadsága korlátozott. A termelési mód változása azonban szükségszerűen együtt jár e kötöttség fellazulásával, majd megszűnésével. Ezzel egy időben felbomlanak az uralkodó közösségek, és *megváltozik az a társadalmi cél is, amely a termelőerők felhasználását megszabja. Az új cél értéktöbblet termelése. Megjelenik a termelési ár, amelyben az értéktörvény újabb formája ölt testet.* A polgári társadalom kialakulása tehát nemcsak egyszerűen a termelési mód változását jelenti, hanem teljes mértékben átformálja az emberek gondolkodását is, kifejleszti a „szerzés ördögét”. Ha nem akarunk a saját zsákutcánkba besétálni, akkor ennek a ténynek a jelentőségéhez illő helyet kell biztosítani az elméleti rendszerben. Látnunk kell, hogy itt a munkaráfordítás általános törvénye rendelődik alá egy magasabb rendű kategóriának, a termelés céljának; a viszony így kapja meg valódi tartalmát. A sajátos törvények azután azok, amelyek a *célt* közvetítik a gazdaság más viszonyainak szférájába. Ismét a tulajdon kérdéséhez érkezünk. Természetesen a termelés célja folyamatosan visszahat alapjára. Ez a fő ellentmondás, ami a tartalom és forma kategóriájával ragadható meg. *A szubsztancia a munka, a formai oldal az elsajátítás, és a kettőt összekötő, átfogó mozzanat a hatalom.*³²

Az értéktörvény érvényesülésének kapitalizmusbeli vizsgálatakor mindenképpen indokolt a konkurrencia elemzése. Vörös Gyula úgy látja, hogy a piaci szocializmusban „A vállalatok szabad konkurrenciájához hozzátartozna a termelési eszközök és munkaerő spontán vándorlása az egyes vállalatok nyeresége és más adottság szerint, de ilyen feltételek megteremtése ellentmond a szocialista termelés alapviszonyainak és a termelőerők elért fokának, vagyis az erre való törekvés irreális.”³³ Mint

³¹ Marx: A tőke. I. kötet. Marx—Engels Művei. 23. kötet. Budapest, 1967. 334. l.

³² Részletesebben lásd Belvaracz János: A tulajdon mint történelmi kategória. Közgazdasági Szemle, 1975. 11. sz. 1326—1329. l.

³³ Vörös Gyula: A szocializmus politikai gazdaságtanának néhány alapvető problémája... Közgazdasági Szemle, 1974. 3. sz. 297. l.

látni fogjuk, a szocializmusban a konkurenciának az a formája, amelyre itt Vörös Gyula gondol, nem is lehetséges, így az ezzel kapcsolatos vita is elesik. Marx már a „Grundrisse”-ben a következőképpen fogalmaz: „Egyáltalában a konkurencia, a polgári gazdaság e lényegi mozgatója, nem megszabja a gazdaság törvényeit, hanem végrehajtója ezeknek. A korlátlan konkurencia ezért nem az előfeltétele a gazdasági törvények igazságának, hanem a következmény — a megjelenési forma, amelyben szükségszerűségük realizálódik... Ezért a konkurencia nem *megmagyarazza* ezeket a törvényszerűségeket, hanem *láttatja* őket, de nem termeli.”³⁴ További igen lényeges szempont, hogy a konkurencia és a monopólium sokkal jobban összekapcsolódnak, mint azt sokan hiszik. Marx szerint a modern monopólium mint a konkurencia ellentéte szintetikus kategória, nevezetesen: a hűbéri monopólium és a tőkés konkurencia szintézise. Ezen túl, a *konkurencia és monopólium a kapitalizmusban mintapéldái lehetnének a dialektikus ellentétpárnak*. Ez nagyon világosan kiolvasható a következő idézetből: „A gyakorlati életben nemcsak a konkurenciát, a monopóliumot és antagonizmusokat találjuk meg, hanem szintézisüket is, amely nem formula, hanem mozgás. A monopólium létrehozza a konkurenciát, a konkurencia létrehozza a monopóliumot... A szintézis olyan, hogy a monopólium csak a konkurenciáharcban való állandó részvétellel tudja magát fenntartani.”³⁵ Mindaddig, amíg az állam be nem avatkozik, ez a dialektikus kapcsolat fennmarad. Így nincs kizárva annak lehetősége, hogy egy adott tőkebefektetési területen lényegesen változzék a monopolizáltság foka pozitív vagy negatív irányban. Nincs elvi korlátja az értéktörvény működésének sem. Egészen más a helyzet azonban a kapitalizmus fejlődésének állammonopolista szakaszában. Itt a termelési eszközök feletti hatalom még mindig a tőkésosztály kezében van, de a fejlett termelőerők a társadalmi tudat és tudatosság magasabb fokával járnak együtt. A termelési mód alapvető ellentmondása egyre élesebben jelentkezik a gazdasági és társadalmi életben, így veszélybe kerül a termelési eszközök feletti hatalom, ami arra *kényszeríti* az uralkodó osztályt, hogy *olyan fegyverek után nézzen, amelyek biztosítják e „közösség” további uralmát*. Ez a fegyver az állam beavatkozása a gazdasági életbe: a tőkés gazdálkodás legalább részleges tervszerűvé tétele.

A tervszerű fejlődés törvényéről

A tervszerűséget mint tudatosan fenntartott arányosságot szokták meghatározni. Marx a társadalmi munkaráfordítás törvényét természeti törvénynek tekinti, amely önkényesen nem szüntethető meg: a társadalom e törvény érvényesülésének csak a formáját módosíthatja. E törvény érvényesülésének elvontan két formája lehetséges; az árucseré és a tevékenységcsere. Az árucseré érvényesülése esetén működik az érték-törvény, míg a termékcsere a tervszerű fejlődés törvénye szabályozza. A kapitalizmusban az értéktörvény a termelési áron keresztül fejti ki

³⁴ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Marx—Engels Művei. 46/2. kötet. Budapest, 1972. 33—34. l.

³⁵ Marx: A filozófia nyomorúsága. Marx—Engels Művei. 4. kötet. Budapest, 1964. 156. l.

hatását, és az értéktörvény klasszikus formájának is ez tekinthető. Az imperializmus korlátozza e törvény működését, de nem módosítja. Az állami beavatkozás azonban új helyzetet teremt. E beavatkozás először a protekcionista gazdaságpolitikában jelentkezik. A következő lépés a ciklus befolyásolása. Itt főként a kereslet-kínálat tudatos alakításáról van szó, esetenként azonban már közvetlenül beavatkoznak a tőkeáramlás alakulásába is. Az állami beavatkozás mai formáit alkalmazva komplex módon próbálnak hatni a gazdaság fejlődésére, de az állami beavatkozás eszközrendszerére — beleértve a fejlett országok tervezési tevékenységét is — döntően az indikatív módszerek a jellemzők. Ez abból következik, hogy a tőkés állam: 1. Egy viszonylag szűk réteg érdekeinek realizálását tekinti céljának, így elsődlegesen e „közösség” hatalmának biztosítására törekszik. 2. Mint egy osztály hatalmi szerve, örködik ezen osztály érdekeinek megvalósulásán. 3. Úgy lép fel, mintha az egész társadalom érdekeit képviselné. Ezt fejezi ki napjainkban például az ipari társadalom hangzatos jelszava. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk e társadalom arculatát, rögtön kitűnik, hogy a cél változatlanul az uralkodó osztály érdekeinek az érvényesítése, és a *társadalom többi tagjának érdekei csak ennek alárendelten, csak mint eszközök jöhetnek szóba*. Ugyanúgy a gazdasági célok kitűzésekor és megvalósításakor az az összefüggés a konkurrencia és a monopólium között, amelyre Marx is hivatkozik, ma már csak a polgári társadalom periférikus szféráiban van jelen. A gazdaság progresszív ágaiban az értéktörvény tényleges érvényesülése beszűkült, illetve egyes területeken megszűnt, helyét a finánc-tőkés céloknak alárendelt állami irányítás vette át. Ugyanúgy megszűntek a pusztán gazdasági célok: egyre inkább politikai indítékekkel összefonódva jelennek meg. Jelenleg mindkét társadalmi formában a társadalom gazdasági tevékenységének irányítására törekedve, az állam szintjén kívánják tervszerűvé tenni a gazdasági tevékenységet. A fejlett tőkés országok lehetőségei e tekintetben korlátozottak. A vállalati méretek növekedése, a konglomerátumok, a multinacionális vállalatok megjelenése egyes vonatkozásokban elősegíti a tervszerű gazdálkodást, más oldalról viszont egyéni profitérdekeik érvényesítésének igénye egyben a legnagyobb akadálya is ennek. A szocialista országokban más a helyzet. A politikai indítékek itt más tartalommal bírnak. Benke Valéria az MSZMP XI. kongresszusán a politika szerepét a következőképpen határozta meg: „A politika — egyéb funkciói mellett — az érdekek felismerésének, kifejezésének és érvényesítésének tudománya. A szocializmus viszonyai között — ahol az alapvető érdekek egybeesnek — ez céltudatos beavatkozást jelent a cselekvési folyamatokba. A politika nálunk olyan tudomány, amely magasabb a szakértői és igazgatási szintnél, és amit a munkásosztály pártja úgy tud gyakorolni, hogy a részérdekeket a magasabb, az általánosabb érdek irányában hatóan szintetizálja”³⁶. Az állam tehát — mint a döntő termelési eszközök tulajdonosa — beavatkozik a gazdasági életbe. E beavatkozás célja pedig a közvetlen gazdasági tevékenységen túlmenően az említett érdekszintézis. Világos az is, hogy a gazdasági szférában a szocializmus további építése elvezet az árucserétől a tevékenységcseréhez, tehát a tervszerűség uralkodó válásához. Nyilvánvaló,

³⁶ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 242—243. l.

hogy az értéktörvénynek a termelési árral azonosított formája hatókörét tekintve beszűkült. Ez alapvetően nem is a kereslet-kínálat szabályozásának változásában mutatkozik meg, hanem abban, hogy a tőkeáramlás az egyes ágak között nem spontán módon, hanem állami gazdasági szabályozó tevékenység eredményeképpen jön létre, a progresszív iparágakban viszont a beruházást eleve politikai célok motiválják, és ezen ágazatokat többnyire az értéktörvény adott formáját megsértve fejlesztik.

A tervszerűség uralkodó voltának alapvető jellemzője a tevékenységcsere. Napjaink gazdaságában — ismervén az árutermelés meglévő pozícióit — számomra megalapozatlannak tűnik egy olyan kijelentés, hogy a tervszerűség teljesen kifejlett — tehát uralkodó — formában van jelen. Ugyanezt mondanám azonban az értéktörvénynek a termelési árhoz kapcsolt formájára is, mert a tények ennek ellentmondanak. Nem kívánom azt sem állítani viszont, hogy az értéktörvény egy következő, módosult formáját kell keresnünk az adott viszonyok mögött, mert ezt nem vizsgáltam meg, de úgy tűnik, ezt a lehetőséget elméletileg nem lehet kizárni.

Végül felmerülhet: miért adtam ilyen provokatív címet munkámnak, *ki akarja eltüntetni a dialektikát a marxizmusból*. Nem tudom, de a kérdés nem is ez volt, hanem az: *hogyan* lehet ezt a dialektikát eltüntetni. Ezt a kérdést pedig sajnos fel kell tenni, mert napjainkban nagyon sok tudományos munkában arról is meglepedkeznek, hogy egyáltalán létezik dialektikus módszer. Nem volna felesleges ezt a kérdést részletesebben megvizsgálni, de itt csak arról lehet szó, hogy a probléma lényegére mutassunk rá. A döntő az: nem szabad elfelejteni, hogy *gondolkodtunk az ellentmondást egy műveleten belül nem tudja átfogóan, saját természetére szerint megragadni*. Különbséget kell tehát tennünk, ha valamiről, mint *létezőről* (tehát egy folyamat adott mozzanatáról), és ha ugyanerről mint *változóról* (ugyanezen folyamat fejlődésének egy szakaszáról) beszélünk. A vitában — amelyhez e cikkel hozzászólni kívántam — kimutatható, hogy a tévedések forrása mindig e két szempont szerinti gondolkodás eredményeinek összemosásában kereshető.

GYENES ANTAL:

Az állami és a szövetkezeti szocialista tulajdon néhány kérdéséről

Marx egy életet szentelt arra, hogy feltárja a tőkés termelés anatómiáját. (De munkáját — mint az közismert — nem fejezhette be.) Minden marxista társadalomtudós köteles behatóan tanulmányozni Marxot, s nem utolsósorban *munkamódszerét*. De csupán Marxból megélni, természetesen, ma már nem lehet. Más dolog megismerkedni Marx fogalomrendszerével és a tőkés társadalomra (részben az azt megelőző társadalmakra) vonatkozó tételeivel, s más dolog a már túlhaladott citológia. Marx csak nagy általánosságban foglalkozik például a szocialista (kommunista) társadalommal, mert nem jós, hanem tudós volt. Lenin tragikusan korán meghalt ahhoz, hogy az épülő szocializmus valóságos tényeit behatóan elemezze, s lerakja a szocializmus politikai gazdaságtanának alapjait, bár sokat tett ebben a vonatkozásban a NEP-
veiben.

Mérhetetlen sok probléma van előttünk, de nem öncélú teoretikus, hanem gyakorlati problémák, amelyeket a tudománynak kell megválaszolni. Politikai gazdaságtani tankönyveink korántsem állják ki az összehasonlítást „A tőké”-vel. „A tőke” hatalmas apparátussal létrehozott harci eszköz a munkásosztály kezében a kapitalizmus megdöntésére, ilyen szempontból iránytű, a szocializmus politikai gazdaságtana pedig iránytű kellene hogy legyen a gyakorlati cselekvésre, igen árgyalt, igen finom elemzése annak, ami van, s előrejelzése annak, ami lehet, illetve, ami a működő gazdasági törvényekből (feltártuk-e már valójában ezeket?) következik. Ezért kell minden olyan munkát üdvözölni, amely kisebb-nagyobb lépéssel előreviszi ismereteinket arról, ami van.

Szabó Kálmán 1964-ben a társadalmi-termelési viszonyok egy, az előzőnél finomítottabb változatát mutatta be. Jogos-e vele vitatkozni? Kétségekívül jogos. De nem azon az alapon, hogy miért ragaszkodik tízéves nézeteihez. Sárközy Tamás kitört a vezető, legtekintélyesebb jogászaink által használt közgazdasági tulajdonfogalomból, amelyet Sztálintól kölcsönöztek. (A tulajdonviszony a termelési viszonyok alapvető eleme.) Sok új gondolatot vetett fel. Jogos-e vele vitatkozni? Könyve provokálja a vitát, mert messze áll a közhelygyűjteménytől és nem lapsos. Jogos-e Marx-idézeteket is citálni ezzel kapcsolatban? Mestereinktől mindig meríthetünk, de csak idézetekkel megoldani a problémát, s Sárközy nézeteit nem szembesíteni a *gyakorlattal*, már súlyos egyoldalúság.

A tulajdon *fogalmáról* már hosszú ideje folyik vita a Közgazdasági Szemle hasábjain. Gyümölcsöző-e ez a vita? Azt mondhatjuk, szüksé-

ges, még ha kevés gyümölcsöt is hoz, hiszen a tulajdon — felfogásom szerint — a politikai gazdaságtan legátfogóbb, s ennél fogva legproblematikusabb kategóriája. De természetesen — ahogy mondani szokták — építő kritikára van szükség. A vitaindító Takács Bélára ez az építő vitajelleg nem nagyon jellemző. Csak egy példa: Sárközy szerint tulajdonos az, aki nem jogi értelemben, hanem valóságosan rendelkezik. Takács azt mondja: A tőkés üzemben a munkás például hasznosítja a dolgot, sőt bizonyos vonatkozásban hatalmában tartja és rendelkezik is vele, tehát közgazdasági tulajdonos, hiába 'települt' a tulajdonjog a tőkéshez. Bizonyos vonatkozásban!

Meg kell azt is mondani, hogy Sárközy Tamás (és Szabó Kálmán) kritikusi nem vagy csak nagyon kevésbé haladták túl a bírált műveket. Takács alkot egy tulajdonfogalmat, de ettől nem lettünk okosabbak, bármilyen esztétikus is az. Elsősorban az történt, hogy kifejtették álláspontjukat a Szabó—Sárközy-koncepciót ellenzők, s ugyanezt tették mások Szabó és Sárközy oldalán, nem hallgatva el bíráló megjegyzéseiket a két szerző művével kapcsolatban. Bizonyos ismeretelméleti gondolatokkal is gazdagodtunk. Nem mondhatni tehát, hogy teljesen egy helyben topog a vita, de igazán új gondolatok nem születtek. A tulajdonfogalomról valójában nem tudtunk meg semmi újat.

E vita valószínűleg tovább folyik. Mi azonban nem a tulajdonfogalomhoz kívánunk elsősorban hozzászólni, hanem arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy tulajdonképpen *miért a vita*, sok egyéb mellett mire használható a jól megalapozott tulajdonfogalom (tulajdonfogalmak.) Fejtegetéseink bizonyos aspektusból kapcsolódnak Sárközy elrelativizálódási (vagy ahogy az egyik hozzászóló helyesen megjegyezte: relativizálódási) elméletéhez. Sárközy kifejti, mit ért ezen.

A tulajdon relativizálódásával vagy osztódásával már több jogász is foglalkozott Sárközy előtt, bár nem használta ezt a fogalmat. A jogászokat már régóta izgatja a tulajdon közgazdasági fogalma. Nem véletlenül, hiszen *tartalmas jogi konzekvenciákhoz* csak úgy juthatunk, ha világos előttünk a tulajdon közgazdasági (vagy jogászai szóhasználattal „materiális”) fogalma. Igényes jogász nem is tehet mást. (Véleményem szerint a jogtudomány csak korlátozottan önálló tudományágzat, kevésbé önálló, mint a politikai gazdaságtan, amely nagyjából a saját körén belül is „megél”).

Először a tulajdonfogalomra szeretnénk egy pillantást vetni, bárminnyire is kimerítették már ezt a témát. Szerintem korántsem biztos, hogy meg kell állapodnunk *egyetlen*, egyedül érvényes közgazdasági tulajdonfogalomban. Véletlen, hogy Marx, aki nagyon fegyelmezett gondolkodó volt (ugyanakkor nézetei fejlődtek, s hallatlanul hiányzik a kritikai Marx—Engels kiadás) *többféleképpen definiálta a tulajdont?* Szerintem: a) nézetei az idők során módosultak, b) nem tartotta szükségesnek (és lehetőnek) egyetlen — minden aspektusból helyes és használható — közgazdasági tulajdonfogalom megalkotását.

A tulajdon közgazdasági fogalma

A marxista közgazdaságtudományban az ötvenes évektől kezdve a tulajdonformát (mint *jogi intézményt*) tartották a termelési viszonyok meghatározó elemének. Ez a jogi jellegű felfogás sokáig tartotta magát,

de egyre kevésbé elégitette ki a közgazdászokat. Ma már általános a tulajdon jogi és közgazdasági kategóriája közötti különbségtétel, jóllehet Marx legalább két helyen a tulajdont jogi kategóriának minősítette.¹

Szabó Kálmán azokra a marxi megállapításokra támaszkodva vezeti le tulajdonfogalmát, amelyekben Marx a termelési viszonyok *összességéről*, illetve a termelési viszonyok közötti *kötéléről* beszél. A tulajdon Szabó Kálmán szerint (leegyszerűsítve) a termelési viszonyok valamennyi mozzanatának szerves egysége.² Hasonló az álláspontja Hegedűs Andrásnak: A tulajdon az osztályok és rétegek közötti viszonyok „valamiféle centruma”³.

Nem lehet tagadni, hogy ezekben a megállapításokban van némi homály, amelyet nem sikerült még eloszlatnunk. Sokkal világosabb Szabó Kálmán következő megállapítása: „A szocialista tulajdon az elsajátítás szocialista módjának (társadalmi formájának) és az elsajátítás — termelőerők által meghatározott — színvonalának egysége.”⁴

Sárközy Tamás szerint a jogi irodalomban az a vélemény alakult ki, hogy a tulajdon kérdését közgazdaságilag nem lehet tisztázni, ezért a jogásznak kell alkotnia egy „materiális” tulajdonfogalmat.⁵ Sárközy ezt a „materiális” tulajdonfogalmat használja, s megállapítja, hogy „a tulajdon mint materiális viszony nem lehet más, mint a termelési viszony...”⁶ Sárközy fontos megállapításokat tesz a tulajdonnal, mint „materiális”, azaz *közgazdasági* kategóriával kapcsolatban. Összefüggésbe hozza azt a hatalombantartással, s — éppen úgy, mint Szabó Kálmán — az elsajátítással.⁷

Rendkívül fontos Sárközynek az a megállapítása is, amely szerint a közgazdasági értelemben vett tulajdon (eltérően a jogi tulajdontól) *osztódhat*.⁸ A jogi tulajdonos és a közgazdasági tulajdonos közötti viszonyt is megállapítja: jogi tulajdonos *csak egy van*, „materiális” tulajdonos több is lehet.⁹

Véleményünk szerint — Marx *szellemében* — kétfajta tulajdonmeghatározással kell operálnunk: egy tágabbal és egy szűkebbel. *Mindkét esetben emberek közötti — alapvető — viszonyról van szó.*

a) A tulajdon azonos a termelési viszonyok „*összességével*”, illetve az azok közötti „*kötélék*”, azok „*szerves egysége*”, „*valamiféle centruma*”;

b) A tulajdon az elsajátítás során létrejövő emberek közötti viszony, amelyen belül alapvető jelentősége van a termelési eszközök elsajátításának. Az elsajátítás magában foglalja a rendelkezést, a hatalombantartást is.¹⁰ (Nem törekszünk teljes értékű definíciókra, csupán azokra a fogalmakra utalunk, amelyek itt számításba jöhetnek.)

¹ Például Marx: A filozófia nyomora. Szikra. 1952. 19. l.

² Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai. Kossuth Könyvkiadó, 1964. 62. l.

³ Hegedűs András: Adalékok a tulajdonviszonyok szociológiai elemzéséhez. Magyar Filozófiai Szemle. 1969. 1121. l.

⁴ Szabó Kálmán: I. m. 62. l.

⁵ Sárközy Tamás: Indirekt gazdaságirányítás — vállalati ártermelés és a tulajdonjog. Akadémiai Kiadó, 1973. 20. l.

⁶ Uo. 28. l.

⁷ Uo. 35., 38. l.

⁸ Uo. 43., 44. l.

⁹ Uo. 45. l.

¹⁰ Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Szikra. 1953. 27. l.

Az utóbbi esetben *lényegi, de facto* viszonyokról van szó (nem arról, hogy a tulajdonviszonyokat miképpen szabályozzák a normatívák mint *akarati* megnyilvánulások).

Érdek és tulajdon

A tulajdonnal kapcsolatban ki kell térnünk az érdek-kategóriára. A szükséglet — az érdek — a termelési viszonyok — a tulajdon mind egymással meghatározott összefüggésben jelentkeznek. A marxizmus klasszikusai szoros kapcsolatot tételeztek fel érdek és társadalmi termelési viszonyok, ennek következtében az *érdek és a tulajdon* között. Engels azt mondja: „Az adott társadalom gazdasági viszonyai mindenekelőtt érdekek képében jelennek meg”.¹¹ A marxizmus az érdeket a *munkamegosztásból* vezeti le, s mint tudjuk, a munkamegosztás és a tulajdon között szoros kapcsolat áll fenn.¹²

Az érdek-kategóriájával foglalkozó teoretikusok általában a gazdasági szerkezet elsőbbségét hangsúlyozzák az érdekekkel szemben.¹³ A politikai gazdaságtani tankönyv egyenes összefüggést állapít meg tulajdonviszony és érdek között, s a tulajdonviszonyokat tekinti meghatározónak.¹⁴ A politikai gazdaságtan tankönyv megállapításához hasonlóan Sárközy is a tulajdon elsőbbségét vallja az érdekekkel szemben.¹⁵ Sárközy azonban valóban dialektikus viszonyt tételez fel, s szerinte — ha jól értem — az érdekviszonyokból következtetni lehet a tulajdonviszonyokra.¹⁶

Az érdekviszonyokat a gazdasági, a termelési-tulajdoni viszonyokból levezetni kétségtelenül jogos és tudományosan megalapozott. De mivel a társadalom viszonyai mindenekelőtt érdekek *képében* jelennek meg (Engels), vagyis az érdek az, ami szembetűnőbb, s a közgazdasági értelemben vett tulajdoni viszonyok sokkal rejtettebbek, csak behatóbb tanulmányozás mutatja ki utóbbiakat, az érdekviszonyokat felhasználhatjuk a tulajdonviszonyok tanulmányozására. (Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy az érdekszerkezet feltárása egyszerű dolog, ellenkezőleg, meglehetősen bonyolult feladat.)

Állami és szövetkezeti tulajdon. A szövetkezeti tulajdon társadalmi elemei

A tulajdonnal foglalkozó teoretikusok általában kétfajta társadalmi tulajdont különböztetnek meg: 1. az állami (össznépi) és 2. a szövetkezeti (csoport-) tulajdont. Egyenlőségi jelet tesznek tehát először az állami és az össznépi, másodszer a szövetkezeti és a csoporttulajdon között.

¹¹ Marx—Engels Művei: Kossuth Könyvkiadó, 1969. 18. kötet, 260. l.

¹² A. G. Zdravomiszlov: Problema intyeresza v szociologicseszkoj teorii. Leningrádi Egyetem, 1964. 26. l.

¹³ Uo. 26. l.

¹⁴ A szocializmus politikai gazdaságtana. Tankönyv. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 78—79. l.

¹⁵ Sárközy: I. m. 51. l.

¹⁶ Uo.

Ilyen értelemben tárgyalja a tulajdon kérdését a politikai gazdaságtan tankönyv,¹⁷ s a hagyományos formulát alkalmazza Földes Károly is.¹⁸

Felemás álláspontot foglal el Sárközy az állami tulajdon — össznépi tulajdon kérdésében. Ezt a tételt „társadalmi politikai” tételként jellemzi, de nem mondja meg, hogy voltaképpen miben áll annak társadalmi-politikai mivolta. Kétségtelenné teszi viszont, hogy „materialis”, azaz közgazdasági értelemben ez a megállapítás nem áll.¹⁹

A mi véleményünk a következő: Először is különbséget kell tenni állami és szövetkezeti forma mint jogi kategória, valamint társadalmi és csoporttulajdon mint lényegi viszony, tehát mint közgazdasági kategória között. Másodsor: szeretnénk felhívni a figyelmet a „társadalmi” és az „össznépi” fogalmak körüli zűrzavarra. Társadalminak mondják a csoporttulajdont, s megkülönböztetik az össznépi tulajdontól. Az „össznépi” itt nyilvánvalóan „össztársadalmi” jelent, a „társadalmi” alatt pedig egyszerűen kollektív (nem magán-) tulajdont értenek. Az „össznépi” fogalmat mi itt a fogalmak tisztántartása végett kiküszöbölendőnek tartjuk. (Beszélnek például „össznépi államról” mint a proletárdiktatúrát meghaladó államtípusról.) „Társadalmi” alatt a következőkben az egész társadalmat átfogó valamit értek, szemben a csoporttal, amely szűkebb, mint a társadalmi.

Az első kérdéssel kapcsolatban megállapítjuk, hogy az, ami a szemünk előtt van: az az állami és szövetkezeti jogi forma. Természetesen a mindennapi életben mindig a jogba ütközünk, mivel a modern társadalom életét a jog szabályozza. De a jogszabály nem követheti pontosan a társadalom bonyolult mozgását, ezért van szükség a jogviszonyok tanulmányozása mellett a valóságos folyamatok elemzésére, vagyis közgazdasági elemzésére. Mit mond a jogi megfogalmazás az állami és a szövetkezeti tulajdonról? Azt mondja, hogy az állami tulajdon esetében a termelőeszközök jogi értelemben a társadalmat képviselő állam, a szövetkezetben pedig a termelőszövetkezeti kollektíva tulajdonában vannak.

A tulajdont közgazdasági szempontból vizsgálva azonban azt kell néznünk, hogy *végső soron, de facto ki rendelkezik* a vállalattal, az milyen érdeket követ a mozgásában.

Az állami tulajdont egyértelműen társadalmi tulajdonnak nevezik. Később még kitérünk rá, hogy az állami tulajdonban egyéb — közgazdaságilag felfogott — elemek is vannak. Itt csak arra szeretnénk utalni, hogy az állami tulajdon valójában nem azért szocialista, mert az egész társadalmat képviselő állam jogi tulajdonáról van szó, hanem azért, mert az állami irányítás révén az állami vállalatok társadalmi érdekeknek megfelelő működését biztosítja. Ha a szabályozás rossz, vagy ha az állami vállalat a szabályozást nem percipálja, a társadalmi érdek csorbát szenved. [Nincs módunk ezen a helyen tárgyalni a *társadalmi érdek* — egyáltalán az érdek — problémáját. Mindenesetre vannak arra hivatott intézmények, amelyek meghatározzák — jól vagy kevésbé jól — a társadalmi (népgazdasági) érdeket és különböző intézkedésekkel töre-

¹⁷ A szocializmus politikai gazdaságtana. Tankönyv. Kossuth Kiadó, 1975. 68—74. l.

¹⁸ Földes Károly: A szocialista tulajdon és az áruterelés. Kossuth Könyvkiadó, 1968.

¹⁹ Sárközy: I. m. 298. l.

kednek azt megvalósíttatni.] Az állami vállalat szocialista, társadalmi jellegénél, pontosabban: az állami tulajdonban jelen levő társadalmi elemeknél nem is kell tovább időznünk, azt mindenki természetesnek tartja.

Más — bonyolultabb — a helyzet a szövetkezeti tulajdon esetében. Ma már úgyszólván valamennyi szerző elismeri, hogy az állami és a szövetkezeti tulajdon egytípusú szocialista tulajdon,²⁰ bár kísért még ma is a régi szemlélet, amely a szövetkezeti tulajdont „nem következetes”, alacsonyabb szintű tulajdonként kezeli.²¹ A szövetkezeti tulajdonnak az állami tulajdonnal való egyenrangúságát nyilvánítja ki a szövetkezeti törvény, amikor kimondja, hogy: „a szövetkezeti tulajdon a társadalmi tulajdon más formáival egyenrangú és azonos védelemben részesül”.²²

Mint a tulajdonnal foglalkozó teoretikusok általában, Földes Károly is megállapítja, hogy a szövetkezeti tulajdon *egytípusú* az állami tulajdonnal.²³ Földes azonban nem konzekvens, mert ezek után mégis a kettő közötti minőségi különbségekről beszél.²⁴ A „minőségi” jelzőt pedig komolyan kell venni. Az „egytípusú” jelző lényegében azonos minőséget jelent, különben a minőségi jelzőnek nincs értelme. Persze lehetnek nem alapvető minőségi különbségek, de akkor azt kifejezetten ki kell mondani. Földes azonban, amikor *deklarálja* azt, hogy a két tulajdon azonos típusú, mégis jelentős *minőségi* különbséget tételez fel. Ha ugyanis a szövetkezet *egyértelműen* egy kisebb-nagyobb kollektíva tulajdonában van, az állami vállalat pedig az egész társadalmat képviselő állam tulajdona, akkor a két tulajdon között *alapvető* minőségi különbség van. (S jogi szempontból valóban ez a helyzet.)

A szövetkezetek szocialista jellegét általában három tényezőre vezetik vissza:

- a) kollektív (csoport-) tulajdon van,
- b) a munka szerinti elosztás érvényesül, és
- c) a szövetkezeti vagyon nem osztható fel.

Sokan a szövetkezet szocialista jellegét kapcsolatba hozzák a döntő termelési eszközök állami tulajdonával. A szocializmus politikai gazdaságtani tankönyve kimondja, hogy: „Csak az állami (össznépi) tulajdon közegében, a szocialista állam gazdasági és politikai viszonyai között biztosított azonban..., hogy a szövetkezetek társadalmi, szocialista tulajdonként funkcionáljanak.”²⁵

A környezet kérdésére a későbbiekben még kitérünk. Most azokkal a tételekkel foglalkozunk, amelyek szerint a termelőszövetkezeti tulajdonformák belső immanens lényegükből következően szocialisták, és a szocialista jelleget nem a környezet határozza meg. Ennek a véleménynek ad hangot Vági Ferenc.²⁶ Félig jogi, félig közgazdasági álláspontot

²⁰ Lásd például: A szocializmus politikai gazdaságtana. Tankönyv. Kossuth Könyvkiadó 1975. 72. l.

²¹ Makó István: Gazdasági érdek — politikai érdek, a politikai érdek különössége. Erdekviszonyok a szocializmusban. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 115. l.

²² Az 1971. évi III. törvény 2. fejezete 34. §-ának (3) bekezdése.

²³ Földes Károly: I. m. 65. l.

²⁴ Uo. 69. l.

²⁵ A szocializmus politikai gazdaságtana. Tankönyv. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 70—71. l.

²⁶ Vági Ferenc: A szövetkezeti tulajdon és a szövetkezet kettős természete. Társadalmi Szemle, 1968. június.

foglal el ebben a kérdésben Csendes Béla és Nyers Rezső. Mindhárman különbséget tesznek a gazdálkodás és a tulajdon között.²⁷

Szerintünk azonban nem lehet különbséget tenni a *tulajdon* és a *gazdálkodás* között. A tulajdon a gazdálkodás tömény kifejezése. Ha tehát a szövetkezeti gazdálkodásban kimutatjuk az azonosságot az állami vállalati gazdálkodással, ebben az esetben azt mutatjuk ki, hogy alapvető hasonlóság van az állami vállalatok és a szövetkezetek *tulajdonviszonyaiban*. Hozzá kell tenni az előbbi véleményhez, hogy mind Csendes Béla, mind Nyers Rezső álláspontja közelebb áll a véleményünkhöz, mint Vági Ferencé, mivel a szocialista jelleget a szövetkezetek *gazdálkodásában* mutatják ki. Köztem és Csendes, valamint Nyers között elsősorban csak terminológiai vita van.

Elismerjük, hogy a kollektív tulajdon (termelőszövetkezetekben), a munka szerinti elosztás mellett, a kizsákmányolás kizárása mellett a *szövetkezeti vagydon oszthatatlansága fontos tényezője a szövetkezetek szocialista jellegének*. E tényező jelentőségét is el szokták azonban túlozni. Ezek a szocialista jelleg *benső, de nem kizárólagos* tényezői.

Téved például Seres Imre abban, hogy „a szövetkezeti mozgalom a kapitalizmusban főszabályként az osztható szövetkezeti tulajdont alkalmazza”.²⁸ A nagy múltú, nagy kiterjedésű, főként fogyasztási szövetkezetek tőkés viszonyok között megteremtették és fenntartják a fel nem osztható alap intézményét. (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy éppen ezért ezekben az országokban szocialista átalakulás esetén nem lenne szükség a szóban forgó szövetkezetek társadalmosítására.)

A szövetkezeti vagydon oszthatatlanságát elsősorban a jogi szemléletű teoretikusok állítják előtérbe, mert ez szembetűnő jogi intézmény. A szövetkezeti vagydon oszthatatlanságának jogi intézménye csak a *felosztás* esetén kerülhet — gyakorlatilag — előtérbe. Ez pedig rendkívül ritkán előforduló esemény. (Egyébként a jogszabályok értelmében a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél a miniszter engedélyt adhat a szövetkezeti vagydon felosztására.)

A szövetkezeti tulajdon — véleményünk szerint — nemcsak azért szocialista, mert a szövetkezeti termelőeszközök *jogilag* egy kollektíva — és nem magánszemélyek — tulajdonában vannak, s mert a termelőszövetkezetekben a munka szerinti elosztás elve érvényesül, továbbá, mert a szövetkezeti vagydon oszthatatlan. Mindezek fontos vonásai a szocialista jellegnek, de nem kizárólagosak. Mindezeket túl a szövetkezetek azért szocialisták, mert a szocialista állam mindenekelőtt egybehangolt kormányzati (hatósági és gazdasági) intézkedésekkel, közgazdasági szabályozókkal, a *társadalmi* tulajdon elemeit viszi be a szövetkezetekbe. Vagyis: az egész társadalom érdekében végzett mozgásra kényszeríti azokat. Az államnak ez a joga és lehetősége mindenekfelett álló szuverén hatalmából következik.

A szocializmus mégis csak (össz-) társadalmi valami, s a szövetkezeti forma bármennyire is magában rejti a szocializmus elemeit, ettől

²⁷ Csendes Béla: A termelőszövetkezeti tulajdonról. Tudomány és Mezőgazdaság, VII. évfolyam, 1969. 4. szám, 45. 1.; Nyers Rezső: Vita közben. Társadalmi Szemle, 1968. szeptember.

²⁸ Seres Imre: A szövetkezeti tulajdonról. A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Actái. XII. kötet. 1970. 84. 1.

még a szövetkezet nem lesz *egyértelműen* szocialista; egyértelműen szocialista a társadalmi-gazdasági környezet hatására lesz. Korábban államigazgatási direkt beavatkozással igyekeztek a társadalmi érdekek megfelelő tevékenységre orientálni a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket, s érdekképviselet címén hatósággá, „tárcává” fejlesztették az ipari és a fogyasztási szövetkezetek központját. Ez a direkt beavatkozás — mint bebizonyosodott — nem volt elég hatékony, ugyanazoknál az okoknál fogva, mint az állami vállalatok esetében. A szövetségek nem rendelkeztek — nem is rendelkezhettek — elegendő információval döntéseikhez (a túltengő statisztikai adatszolgáltatás ellenére sem!). *Mindenesetre már kezdettől fogva törekedtek arra, hogy a társadalmi érdekek vessék alá a szövetkezeti tevékenységet*, illetőleg keretek közé szorítsák a szövetkezeti partikuláris érdekeket. Erről az állam a jövőben sem mondhat le. Nem kétséges, hogy az állam által teremtett közgazdasági feltételrendszer mágneses mezejében végzik tevékenységüket a szövetkezetek (eltekintve most a törvényben szabályozott hatósági beavatkozástól). Meg kell tehát állapítanunk, hogy a szövetkezeti tulajdonban jelen vannak társadalmi elemek és ehhez még azt is hozzátehetjük, annak ellenére, hogy megszüntették a közigazgatási irányítást (illetőleg a szövetkezeti szövetségek közvetlen beavatkozását), a szövetkezetekben nem csökkentek a társadalmi elemek.

Sokan rámutatnak a gazdasági környezet, a közgazdasági feltételrendszer hatására a szövetkezetek szocialista jellegét illetően. A tankönyv a következőket mondja: „A szocialista gazdaságirányítási rendszer közvetett és közvetlen eszközökkel biztosítja a szövetkezeti (csoport-) érdekek és az össztársadalmi érdekek összehangolását.”²⁹

Nem egészen világos azonban, hogy valójában mit kell tekintenünk gazdasági környezetnek. Ebből a szempontból hangsúlyozni szokták annak a jelentőségét, hogy a termelőeszközök zöme állami tulajdonban van. A tankönyv is ezt hangsúlyozza: „Csak az állami (össznépi) tulajdon közegében... biztosított... , hogy a szövetkezetek társadalmi, szocialista tulajdonként funkcionáljanak.”³⁰

Véleményem szerint azonban itt összekeveredik az államnak mint szuverén közhatalomnak és mint tulajdonosnak a szerepe. Az állam mint legfelsőbb közhatalom, irányítja a szövetkezeteket, függetlenül attól, hogy egyúttal tulajdonos. Persze itt differenciálni kell, mert például az *állami bankmonopóliumoknak* fontos szerepe van általában a gazdálkodás, s ezen belül a szövetkezeti gazdálkodás irányításában.

Sárándi Imre is felismerte az állam közhatalmi jogosultsága és a gazdaságirányítás közötti összefüggést, s azt is, hogy a *szövetkezet állami irányításában nincs szerepe a termelőeszközök állami tulajdonának*.³¹ Az állami termelőeszközök szerepének hangsúlyozása a szövetkezetek irányításában az ötvenes évekből származik, amikor a szövetkezeti tulajdont „nem következetesen szocialista”, „alacsonyabb fokú” szocialista tulajdonnak tartották az állami tulajdonhoz képest. Ezért például a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nem rendelkezhettek saját gép-

²⁹ A szocializmus politikai gazdaságtana. Tankönyv. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 71. l.

³⁰ Uo. 70–71. l.

³¹ A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Actái. XII. kötet 1970. 33. l.

parkkal. Ez a nézet szerencsére megdőlt, s ma a termelőszövetkezetek tulajdonában levő gépek nem kevésbé „szocialista” termelőeszközök, mint az állami gazdaságoké.

Sárközy is hangsúlyozza az államnak mint közhatalomnak és tulajdonosnak a lényegében azonos gesztusait *minden* gazdálkodó szervezettel szemben.³² Ő csak egy megkülönböztetést tesz: az állami irányítás „enyhébb”, „lazább” a szövetkezetek esetében.³³ Sárközynek igaza van abban, hogy a szövetkezetek állami irányítása „enyhébb”, „lazább”, mint az állami vállalatoké. S ehhez hozzátehetjük: az állami vállalatok és az állam viszonya *közvetlenebb*, mint az állam és a szövetkezetek viszonya. Nem is azt akarjuk bizonyítani, hogy az állami vállalati tulajdonban vannak társadalmi elemek, hanem azt, hogy a domináló társadalmi elemek mellett jelen vannak más elemek is.

Csoportelemek az állami vállalati tulajdonban

Állami vállalataink — s ez már közhely — ma már nem egyetlen „állami” vállalat „önelszámoló” egységei, hanem önálló sejtjei a gazdaságnak (bár vállalatiságuk nem teljes). Bebizonyosodott, hogy az állami vállalatok „vállalatszerűbb” tevékenységével, önállóságuk fokozódásával nem csökkenett társadalmi jellegük. Egy jól kidolgozott közgazdasági szabályozókkal s kisebb részben direkt eszközökkel irányított állami vállalat társadalmibb lehet, mint a bürokratikus irányított, tervlembontás alapján működő üzem, amelynek ügyeit az irányító szerv egyrészt részleteiben nem tudja áttekinteni, másrészt semmilyen kockázatot nem vállal a döntésekért, vagyis felelőtlen döntéseket hozhat.

Sárándi Imre a gazdaságirányítási reformból, az áru-, pénzviszonyok kiterjedtebb alkalmazásából vezeti le a csoportelemeket az állami vállalatban.³⁴ „Materiális”, illetve közgazdasági értelemben vett tulajdonosi jogosítványokról beszél Sárközy Tamás az állami vállalatok esetében, logikusan végigvezetve okfejtését az „osztott” közgazdasági tulajdonról.³⁵ Sárközy természetesen nem arra gondol, hogy az állami vállalati tulajdon csoporttulajdonná „degradálódik” (nyilvánvalóan csak a csoportelemek megjelenésére figyel fel, s — helyesen — ezt deklarálja).³⁶

Az állami vállalatok elkülönültsége a szocialista (szabályozott) piacra még nem jelenti a csoportelemek megjelenését a vállalati formában működtetett állami tulajdonban. Csak a tulajdon *decentralizálásáról* beszélhetnénk, ha csak arról volna szó, hogy az állam — mint tulajdonos — messzemenő operációs lehetőséget biztosít a vállalatainak, pontosabban az állami szervek által kinevezett vállalati vezetőknek. *Csoportelemek az állami tulajdon keretében működő vállalatoknál csak akkor jelennek meg, ha a vállalati kollektíva érdekelt a vállalat tevékenységében, s ha részvételi joga van a vállalati tevékenység irányításában.*

³² Sárközy Tamás: i. m. 264. l.

³³ Uo. 261. l.

³⁴ Sárándi: I. m. 18. l.

³⁵ I. m. 235. és 311. l.

³⁶ Uo. 243. l.

Ilyen érdekeltség fennáll, ha kismértékben is, s a „részvétel” elemeiről is beszélhetünk. Ennek kapcsán a következő tényezőkre kell utalnunk:

— A szakszervezeti bizottság érdekképviseleti minőségben, a vállalati dolgozó kollektíva megbízásából részt vesz a kollektív szerződés elkészítésében a vállalati vezetés partnereként;

— A szakszervezeti bizottság partnerként közreműködik a vállalati tervek kidolgozásában és végrehajtásának előkészítésében;

— Csoportelem jelenik meg a vállalatok állami tulajdonában a nyereségrészesedési rendszer révén is;

— A pártszervek és pártalapszervek a gazdasági vezetés feletti ellenőrzésben fontos szerepet játszanak.

Egy esztendeje kísérletek folynak ötven állami ipari vállalatnál az üzemi demokrácia új formáinak a bevezetésére, a „több jogot a munkásoknak” jelszó jegyében. De ha a munkás több jogot kap, akkor *csoportérdekeit* érvényesíti s nem érvényesíthet mást, mivel közvetlenül nem is ismerhet mást. (Más kérdés, hogy csoportérdeke nagyon sokszor egybeesik a társadalom érdekével. De ez mindig csak utólag derül ki.) Remélhetőleg a kísérletek nemsokára fokozatosan eredményekre vezetnek. (Eléggé későn fogtunk hozzá ezekhez a kísérletekhez, de jobb későn, mint soha.) Ha a kísérletek sikerre vezetnek, a csoportelemek az állami vállalatoknál bizonyos mértékben kiszélesednek.

Tulajdonképpen miért kellett megteremteni és miért kell túrni, sőt — szerintem — növelni a csoportelemeket az állami tulajdonban levő vállalatoknál? Véleményem szerint azért, mert a *csoportelemek gazdaságilag és társadalmilag olyan stimuláló erőt jelentenek, amelyet a társadalom még nagyon sokáig nem nélkülözhet.* Meg kell azonban jegyeznünk, hogy: ha a célokat helyesen tűzték ki, s ha a vállalatok helyesen észlelik azokat, továbbá az állami szervek által várt módon cselekszenek, akkor a népgazdasági érdekek megvalósulnak. Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a csoport- és a társadalmi érdek — megfelelő gazdaságirányítási rendszer mellett — lépten-nyomon egybeesik. Ami gondot okoz, az nem a csoportérdek maga, hanem a csoport különérdeke, amelyet az állam — bizonyos, szigorúan meghatározott keretek között — kénytelen eltúrni, mert az óhatatlanul együtt jár a csoportérdekekkel, azoktól — gyakorlatilag — nem választható el. A vállalati különérdek létezését a politikai gazdaságtan tankönyv is elismeri.³⁷

Bürokratikus elemek az állami és szövetkezeti tulajdonban

Marx és Engels megállapították, hogy a „társult munka” birodalmában, vagyis a kommunizmus felső szakaszán az emberek igazgatását a dolgok igazgatása váltja fel. Ma azonban még nem vagyunk a „társult munka” birodalmában, s nem szűnt meg a munkamegosztás a hivatásos vezetők és a vezetettek között. A szocializmusban van hivatásos vezetés, s ennek a hivatásos vezetésnek hatalom van a kezében (átszármatatottan), enélkül nem tudná feladatát — a köz szolgálatát — ellátni. De mivel hatalom van a kezében, módja van azt — bizonyos körülmények között

³⁷ A szocializmus politikai gazdaságtana. Tankönyv. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 344. 1.

— saját külön érdekében is felhasználni, saját külön érdekében rendelkezni dolgokkal és emberekkel, azaz bürokratikus elemeket vihet az állami és a szövetkezeti tulajdonba.

A bürokrácia szót ezen a helyen pejoratív értelemben használjuk, megkülönböztetjük a semleges értelmű *szakigazgatástól*. Abban az értelemben használjuk tehát a bürokrácia fogalmát, amit Szczipanski a weberi definícióból kiindulva a bürokratikus apparátus elfajulásának nevez.³⁸ Bürokratizmuson azonban nemcsak a lélektelenséget, az aktatologatást értjük — mint a közfelfogás általában —, s lényegében Szczipanski is. A felelősségtől való menekvést, a kényelemszeretetet, a nehézkességet, a rugalmatlanságot, a fejlődésre való képtelenséget, a hatalom monopolizálására való törekvést, az üzemi demokrácia lebecsülését stb. szintén bürokratizmusnak tekintjük.

A tulajdonban bürokratikus elemekkel számolnunk kell mindaddig, amíg munkamegosztás van és a vezetés külön foglalkozás. A hivatásos vezetés különérdekének jelentkezése természetesen torzulás, de ezzel a torzulással nap mint nap számolnunk kell és állandóan harcolnunk kell ellene. Ahogyan haladunk a „társult munka” birodalma felé, s amilyen mértékben rotálni tudjuk a vezetést, úgy számolódik fel a bürokratikus elem a szocialista tulajdonban.

Az, hogy a szocialista viszonyok között is jelentkezik bürokratizmus, illetve hogy az állami és a szövetkezeti tulajdonban vannak bürokratikus elemek: ugyanannak a dolognak másként való megfogalmazása. Senki nem vitatja, hogy szocialista valóságunkban vannak bürokratikus jelenségek. *Amikor bürokratikus elemekről beszélünk a tulajdonban, akkor közgazdaságilag, illetőleg a tulajdon nyelvén fogalmazzuk meg ezt a jelenséget.*

A félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, csak az igazgatási különérdeket tekintem torzulásnak, az igazgatás érdeke nagyon sokszor egybeesik a társadalom, a csoport érdekével. Vizsgálataink szerint a vezetők általában inkább azonosulnak a szervezettel, mint annak „egyszerű” tagjai. Ez jelentős bázis lehet a hatékony — és nem különérdekű — igazgatás kialakításáért, a tulajdon bürokratikus elemei leküzdéséért folytatott harcban.

Okunk van feltételezni, hogy a szövetkezetekben a tulajdon bürokratikus elemeit jelentős mértékben háttérbe szorítja az, hogy a legfontosabb döntéseket a döntésért kockázatot vállaló kollektíva hozza.

Nem lehet azonban ezt a tényt eltúlozni. Problémák vannak a tagság, illetve képviselői informáltságával, döntési képességével. Nagyon gyakori, hogy a hivatásos vezetés nem tárja fel az előterjesztett javaslatok érdektartalmát — amelyet a laikus vezetők is meg tudnának érteni —, nem ad alternatív javaslatokat stb., így a kollektív döntés sok esetben formális. Az is gond, hogy a különféle szervek bizonyos kényszer jellegű „elvárásokat” támasztanak a szövetkezetekkel szemben, holott a döntésért nem viselnek kockázatot. Itt a valóságra, de egyben a lehetőségekre hívjuk fel elsősorban a figyelmet, amely — mint ezt már említettük — abból adódik, hogy a döntéseket hozó testületek tagjai személy szerint is viselik a közös döntések kockázatát.

³⁸ Jan Szczipanski: A szociológia alapjai. Budapest, 1963. 179—180. l.

Említettük már, hogy a jelen szakaszban célszerű növelni a csoport-elemeket az állami tulajdonban, mivel azok olyan ösztönző erőt jelentenek, amelyeket ma még nem nélkülözhetünk, s egyébként is a kommunista önkormányzatra való majdani áttérés megköveteli, hogy *már ma* növeljük a termelő kollektívák önkormányzati jogait. Lehetséges-e ez anélkül, hogy csorbítanánk az állami vállalati tulajdon *társadalmi* elemét? Véleményünk szerint lehetséges.

Úgy véljük, hogy — ami a dolgozók „részvételét”, beleszólási jogát illeti — állami vállalati modellünk még nem eléggé érett. Nem véletlen az, hogy állandó publicisztikai hadjáratra van szükség az „üzemi demokrácia” érvényesítésére. Nem véletlen az sem, hogy alapvető fontosságú pártdokumentumok szorgalmazzák — a részvétel meglévő demokratikus formái mellett — az új intézményes demokratikus formák bevezetését. Jelenlegi állami vállalati modellünkben elég tág tere van a tulajdon bürokratikus elemei érvényesülésének, éppen a fogyatékos társadalmi ellenőrzés következtében. A csoportelemeket tehát az állami tulajdon keretei közt működő vállalatoknál *nem a társadalmi, hanem a bürokratikus elemek rovására kell és lehet gyarapítani*. A vállalati kollektíva bevonása a vezetésbe növeli a csoportelemeket a tulajdonban, s csökkenti a bürokratikus elemeket.

Korántsem akarjuk az állami vállalatokat szövetkezetesíteni. Nem szeretnénk, ha azt a lenini tételt hoznák fel ellenünk, amely szerint az üzemek nem lehetnek az üzem dolgozóinak tulajdonában. A jugoszláv vállalatok az „önigazgatás” elve alapján működnek, szerkezetük nagyon hasonló a mi szövetkezeteinkéhez. Aligha lehetne azonban állítani, hogy Jugoszláviában a csoporttulajdon dominál. A sok reform nem utolsósorban azt célozza, hogy az egyes vállalatokat alá vessék a (náluk különösen bonyolult) társadalmi érdeknek. Különben nem lenne Jugoszláviában szocializmus.

A szövetkezeti tag „kettős tulajdonosi” mivoltáról és az „osztálytulajdonról”

Nem lehet elfogadni azt az explicite ki nem mondott formulát, amely szerint minden állampolgár, a munkások és a parasztek „köztulajdonosai”, „résztulajdonosai”, „társtulajdonosai” az állami tulajdonban levő termelőeszközöknek, ugyanakkor a termelőszövetkezeti paraszt (ezen felül) „köztulajdonosa”, „résztulajdonosa”, „társtulajdonosa” az adott termelőszövetkezet eszközének, amelynek tulajdonából a munkás (és a többi állampolgár) ki van zárva. A termelőszövetkezeti paraszt tehát egyszer tulajdonos mint állampolgár, s külön tulajdonos mint termelőszövetkezeti tag. Ez utóbbi elfogadhatatlan tétel. Ebben az esetben a termelőszövetkezeti tag privilegizált helyzetben lenne. De nincs ilyen helyzetben. Állama révén a munkásnak is köze van a szövetkezethez.

Seres Imre megállapítja, hogy minden állampolgár az állami tulajdon résztulajdonosa, így a termelőszövetkezeti paraszt is. „... a résztulajdonosi helyzetnek, illetve minőségnek ... nem eleme, nem szerves része, nem kritériuma az, hogy a résztulajdonos munkaereje össze legyen kapcsolva az állami-társadalmi termelőeszközökkel. A két alapvető dol-

gozó osztály, a munkásság és a parasztság tehát ebben az értelemben véve egyformán tulajdonosa az állami társadalmi tulajdonnak.³⁹

Abból a tényből, hogy a munkás munkaereje össze is van kapcsolva a vállalati termelőeszközökkel, arra a következtetésre jut, hogy a munkás *inkább* tulajdonos (az állami vállalatot illetően), mint a paraszt.⁴⁰ Ehhez hozzátehetjük, hogy a termelőszövetkezeti tag *inkább* tulajdonos a termelőszövetkezet eszközei vonatkozásában, mint a munkás.

Domé Györgyné a szövetkezetbe tömörült parasztság osztálytulajdonáról beszél.⁴¹ Ha jól értettük Doménét: a szövetkezeti tulajdon *jogi* szempontból csoporttulajdon, „egy-egy szövetkezet ténylegesen körülhatárolt egység”, „nem jogi” értelemben paraszti osztálytulajdon. Hasonló megállapításra jut Seres Imre⁴² is. Seres a szövetkezeti vagyon feloszthatatlanságára vezeti vissza a paraszti osztálytulajdont. Már beszélünk a szövetkezeti vagyon fel oszthatósága intézményéről, s megállapítottuk, hogy ezt az egyébként döntő fontosságú intézményt indokolatlanul, egyoldalúan kezelik a jogi szemléletű teoretikusok.

A szövetkezeti vagyon oszthatatlansága nem lehet alapja a (szövetkezeti) paraszti osztálytulajdonnak. A termelőszövetkezetekben (az ipari termelőszövetkezetekben is) nem érvényesül a „nyitott tagság” elve, amely viszont általánosan elfogadott elv a fogyasztási szövetkezetekben. Ez utóbbi érthető is: a fogyasztási szövetkezet annál erősebb, minél több tagja van. Nem áll ez a termelőszövetkezetekre, amelyekre a tagság foglalkoztatásának *kötelessége* hárul, s ezért sem alkalmazhatja a „nyitott tagság” elvét. Paraszti osztálytulajdonról csak akkor beszélhetnénk, ha minden termelőszövetkezeti tag számára nyitva lenne valamennyi termelőszövetkezet. Ez azonban — tudjuk — nincsen így. Következésképpen nincsen paraszti osztálytulajdon. Mint ahogy nincs a vállalatok elkülönültsége miatt osztálytulajdon az állami iparban, éppúgy nincs paraszti osztálytulajdon a termelőszövetkezetek egymástól való elkülönültsége miatt.

Seres azonban tovább megy, s a vagyon oszthatatlanságából először a paraszti osztálytulajdonhoz, majd az „össznépi” jelleghez jut el, legalábbis ezt a *lehetőséget* mutatja ki.⁴³ Seresnél ebben a tekintetben *ténybeli tévedés* van. Nincs olyan jogszabály, amely szerint szövetkezeti tulajdon állami tulajdonba mehet. (Kivéve az eladás esetét.) De más dolog egy vagyontárgyat *átadni* (térítés nélkül) szövetkezeti célra az illetékes területi szövetkezeti szövetségnek, s más dolog eladni azt.

Seres tehát megkísérli kimutatni, hogy a szövetkezeti tulajdon a) csoporttulajdon, b) ágazati szövetkezeti tulajdon, c) össz-szövetkezeti tulajdon, d) „össznépi” tulajdon.⁴⁴ Ez az okfejtés hibás, mert nem a szövetkezet *mindennapi* tevékenységében mutatja ki a szövetkezetekben a csoporttulajdont meghaladó jelleget, hanem egy szélsőséges esetet vesz alapul: a feloszlást. A szövetkezetek azonban általában nem oszlanak fel. (Mint említettük, itt is ténybeli tévedései vannak.)

³⁹ Seres Imre: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulásai. Akadémiai Kiadó, 1970. 24. l.

⁴⁰ Uo. 25. l.

⁴¹ Domé Györgyné: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulásai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 241. l.

⁴² Seres Imre: I. m. 35—36. l.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Seres Imre: A szövetkezeti tulajdonról. A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Actái. XII. kötet, 1970. 87. l.

Nekünk a szövetkezetek *mindennapos* tevékenységére kell figyel-nünk, s azok mindennapos tevékenységében kell kimutatnunk, hogy — *közgazdasági* szempontból vizsgálva a dolgot — a csoportelemek mellett milyen más elemek találhatóak a szövetkezeti tulajdonban. Serest a jogi oldalról kiinduló okfejtés vezette hibás következtetésekre.

Egyébként Doméné is eljut a „szövetkezeti tulajdon — társadalmi tulajdon” tételéig.⁴⁵ Ha ezen azt érti, hogy a szövetkezeti tulajdonban társadalmi elemek is vannak, nemcsak csoportelemek, akkor igaza van. Doménénál figyelemre méltó mozzanat, hogy ő a társadalmi jelleget nem a vagyon oszthatatlanságából vezeti le, hanem *a társadalmi érdek szolgálataiból*. Nem úgy azonban, hogy „a parasztság . . . saját érdekeit össze-egyezteti az egész társadalom érdekével”, hanem úgy, hogy ezt az érdek-egyeztetést — a közvetett és közvetlen szabályozók révén — az állam végzi el.

A szövetkezet és az állami tulajdon egymáshoz való közeledése

Ez a téma különösen az utóbbi időben sok szerzőt foglalkoztat. Többen csak a szövetkezeti tulajdon továbbfejlődésének oldaláról ragad-ják meg a kérdést, s úgy gondolkodnak, mintha az állami vállalati modell már teljesen kiérlelt lenne. Mi a kétfajta tulajdon *egymáshoz való köze-
ledéséről beszélünk, s így mind a két oldalról* kíséreljük meg a kérdés bemutatását. (A különbségek felszámolása még egy távolabbi feladat.)

Tekintsük először azokat a tényezőket, amelyek révén a *szövetke-
zeti tulajdon* továbbfejlesztését elképzelik az ezzel a kérdéssel foglalkozó teoretikusok. Leggyakrabban két tényezőt említenek:

- a) a szövetkezeti üzemnagyság növelését és
- b) a szövetkezeti közös és szövetkezeti-állami vegyes vállalatok továbbfejlesztését.

Az első kérdést röviden elintézhethetjük. Mennyiségi szemléletű az az állásfoglalás, amely szerint a nagyobb terjedelmű (nagyobb taglétszám-mal rendelkező) szövetkezet „szocialistább”, mint a kisebb. Kétségtelenül törekednünk kell természetesen arra, hogy a szövetkezetekben az üzem-nagyság optimális legyen. A kívánatos üzemnagyság azonban szövet-kezettípusok, területek, a termelés szerkezete s a technika különböző szintjei szerint eltérő. (Feltűnő, hogy az ágazati kutató intézetek még nem dolgozták fel ezt a problémát, s senki sem tud választ adni arra a kérdésre, hogy például a mezőgazdasági termelőszövetkezet optimális nagyságának a kialakításánál milyen tényezőket kell tekintetbe venni.) Az optimális üzemnagyság kérdése azonban a tulajdonnal alig hozható kapcsolatba, s amellet közgazdasági és nem ideológiai megfontolásokat igényel.

A második kérdéssel kapcsolatban (közös vállalatok) a következőket lehet elmondani. Az irodalomban kezd elharapózni az a nézet, hogy a közös vállalatoknak különleges jelentősége van a szövetkezeti tulajdon továbbfejlődésében, vagy éppen ez a jövő útja. Csizmadia Ernőné szerint a közös vállalat tulajdona átfogóbb jellegű, mint a szövetkezeti tulaj-

⁴⁵ Domé Györgyné: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulásai. Akadémiai Kiadó, 1970. 241. l.

don.⁴⁶ Domé Györgyné említett munkájában — ugyanakkor, amikor a termelészövetkezeti tulajdon paraszti osztálytulajdonként, sőt össznépi tulajdonként mutatja be — mégis különös jelentőségűnek tartja a tulajdon továbbfejlődése szempontjából a szövetkezetek közötti (konkrétan a termelészövetkezetek közötti) társulásokat. Ez következetlenség. Ha van paraszti osztálytulajdon, sőt ha a szövetkezeti tulajdon végső soron „össznépi” tulajdon, akkor néhány szövetkezet társulásának a tulajdon továbbfejlődése szempontjából nincs semmi jelentősége.

A szövetkezeti vállalkozások és vállalatok tekintetében meglehetősen reális álláspontot foglal el Seres Imre. Eltérően azoktól, akik túlzott elméleti jelentőséget tulajdonítanak a szövetkezetközi vállalatoknak, Seres inkább *gyakorlati* fontosságukat hangsúlyozza.⁴⁷ Seres csak másodszorban tekinti a szövetkezeti vállalatokat az „össznépi” tulajdon irányában való fejlődésnek. Véleményünk szerint még ez is sok. Éppen Seres mutat rá a szövetkezetközi vállalati vagyoni *oszthatóságára*. Bár éppen mi figyelmeztettük, hogy a vagyoni oszthatatlanságának előtérbe állítása a szövetkezeti tulajdon társadalmi jellegének bizonyítására jogi szemléletet tükröz, mégis megállapítható, hogy az osztható vagyoni aligha lehet magasabb színvonalú az oszthatatlan vagyonnál, s így aligha tölthet be jelentős szerepet a tulajdon „össznépi” irányában való fejlődésében.

A közös vállalatok fontos gyakorlati gazdasági szerepet töltenek be. A termelőerők (s ezen belül a technika) fejlődése nem egyenletes a mezőgazdasági termelés valamennyi ágában. Előfordul, hogy a növénytermesztésben valamely termelészövetkezet elérte az optimumot (sok esetben meg is haladta azt), de ugyanakkor korszerű sertéstelepet egymaga már nem tud létrehozni. Ebben az esetben társul egy vagy több termelészövetkezettel. Miért tekintenénk a társulással létrehozott sertéstelepet tulajdonát magasabb színvonalúnak az egyszerű szövetkezeti tulajdonnál? Előfordulhat ugyanis, hogy egy termelészövetkezet elég tőkeerős ahhoz, hogy saját sertéstelepet hozzon létre. Ez a sertéstelepep alacsonyabb színvonalú tulajdonban van, mint az, amelyet több termelészövetkezet hozott létre? A szemlélet, amely a társulással létrejött tulajdon magasabb színvonalú tulajdonnak tekinti, nem eléggé logikus, s — hasonlóképpen a szövetkezeti méretek növeléséhez — mennyiségi szemléletet tükröz, mellőzve a dolgok érdemi, illetve közgazdasági vizsgálatát.

Véleményünk szerint a szövetkezeti és szövetkezeti-állami vegyes vállalatok rendkívül fontos gazdasági szervezetek. Tulajdonviszonyaikkétségtelenül kutatásokat igényelnek, mert egy korábban nem ismert gazdasági formáról van szó, amelynek tulajdonviszonyai különböznek a szövetkezeti és állami vállalati tulajdonviszonyoktól. (Csak futólag érintve a témát, az önálló jogi személyű közös vállalatok dolgozói általában alkalmazott munkaviszonyban állnak, s nem mint termelészövetkezeti tagok dolgoznak, bár a termelészövetkezet delegálja őket. Természetesen ez más termelési és tulajdonviszonyokat jelent, mint a termelészövetkezeti tagok esetében. De van például olyan közös sertéstelepep, amelynek három termelészövetkezet a gazdája, két termelészövetkezet

⁴⁶ Csizmadia Ernőné: A gazdasági kooperációk hatása a szocialista termelési viszonyok fejlődésére az iparosodó mezőgazdaságban. Előadás a MTA Közgazdaságtudományi Intézetének nemzetközi konferenciáján, 1974.

⁴⁷ Seres Imre: A mezőgazdasági termelészövetkezeti tulajdonjog. Akadémiai Kiadó, 1968. 44. l.

végleg átengedte tagjait a közös vállalatnak, akik ott alkalmazotti jogviszonyban vannak, a harmadik termelőszövetkezet tagjai fenntartják tagsági viszonyukat saját termelőszövetkezeteiknél. (Tehát sokfajta variációval állunk szemben.)

A tulajdonviszonyok fejlődése szempontjából azonban nem szabad túl nagy jelentőséget tulajdonítani ezeknek a szervezeteknek. Az egységes szocialista tulajdon és az egységes szocialista vállalati típus kialakításában sokkal bonyolultabb folyamatokról van szó. Figyelembe kell venni azt, hogy a tulajdon és a vállalati forma továbbfejlődése folyamatának végbe kell mennie az egész népgazdaságban, nemcsak az élelmiszer-gazdaságban. Olyan utat kell tehát nyitni, amelyek az *egész gazdaságban lehetővé teszik a társadalmi-gazdasági viszonyok továbbfejlődését*. A következőkben röviden ezekkel a kérdésekkel foglalkozunk.

Vizsgáljuk meg először a kérdést a szövetkezetek szempontjából. Különös jelentősége van a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek, amelyek döntő szerepet játszanak az élelmiszer-gazdaságban. Meg kell állapítani, hogy az ipar és a mezőgazdaság között a termelőeszközök, a munka társadalmasítási fokában különbség van:

1. *A mezőgazdasági termelőszövetkezetek nem társadalmasítják az egész mezőgazdasági termelést, fennáll a háztáji gazdaság intézménye.* A közeljövőben nem is számolhatunk azzal, hogy ez az intézmény megszűnik. (Itt meg kell jegyezni, hogy az állami gazdaságokban is van illetményföld és magán-állattartás.) Mindaddig, amíg ez fennáll, a mezőgazdasági és az ipari termelőeszközök, a munka társadalmasítási fokában lesz különbség. A háztáji gazdaság — a távoli jövőben történő — megszűnése felszámolja a mezőgazdasági és ipari termelés társadalmasított-sága közötti különbség egyik elemét.

2. Az iparban a jövedelmek meglehetősen kiegyenlítettek, bár az egyes állami vállalatok között jelentős differenciák vannak. (Többek között erre vezethető vissza a nagyfokú munkaerő-fluktuáció.) A szövetkezeti mezőgazdaságban azonban nagyobb jövedelmi differenciák mutatkoznak, amelyek az eltérő természeti adottságokra és tagsűrűsége stb. vezethetők vissza. Kétségtelen, hogy ez a tény csökkenti a termelőszövetkezetek társadalmi jellegét s erősíti a csoportvonásokat a tulajdonban. A termelőszövetkezeti tulajdon továbbfejlődésének útja — többek között — a termelőszövetkezetek között ma még meglévő jövedelem-differenciák csökkentése. A jövedelemkülönbségek csökkentésének megvannak a maguk állami, pénzügyi eszközei, amelyekkel egyelőre óvatosan kell élnünk, mert a durva beavatkozás nemkívánatos következményeket vonna maga után, elsősorban az anyagi ösztönzésben.

A mezőgazdasági-termelőszövetkezeti *jövedelmek újraelosztása* egyébként úgyszó mint megtörténik. A termelőszövetkezetek jelentős összegeket fizetnek be — elsősorban adó címén — az állami költségvetésbe, s ugyancsak jelentős összeget kapnak vissza onnan vissza nem térítendő támogatásként. Kétségtelen, hogy az adóztatási és a támogatási politika jelentős eszköze lehet a termelőszövetkezeti jövedelmek újraelosztásának, de — amint erre már utaltam — ezzel az eszközzel óvatosan kell élni. Elsősorban arra kell törekednünk, hogy a kedvezőtlen adottságú, viszonylag nagy tagsűrűségű termelőszövetkezetek jövedelmi színvonalukban felzárkózzanak a jó termelőszövetkezetekhez, s nem arra, hogy

a jól jövedelmező termelőszövetkezetek jövedelmét az állam rendszeresen átcsoportosítsa a gyengébb szövetkezetekhez.

Bonyolult kérdéskomplexummal állunk itt szemben, amelynek kifejtése nem e cikk feladata. Mindenesetre megállapítható, hogy a termelőszövetkezeti jövedelmek differenciáltságának a csökkentése fokozza a termelőszövetkezetek társadalmi jellegét, s közelebb hozza azt az állami tulajdonhoz.

3. Az állami vállalat és a szövetkezet (az állami tulajdon és a szövetkezeti tulajdon) közeledésének alapvető feltétele a *munkadíjazás* formáinak a közeledése. (Itt nem csak a szoros értelemben vett „formákról” van szó.) Az ötvenes években a termelőszövetkezetekben az úgynevezett maradékeltvet alkalmazták. A szövetkezeti tagok részesedését az év végén állapították meg, miután a szövetkezet teljesítette az állam iránti és egyéb kötelezettségeit. A részesedést a teljesített munkaegység alapján állapították meg, de év közben senki sem tudta, hogy mit fog „érni” a munkaegység. Ez a jövedelemelosztási forma gyökeresen eltért az állami vállalatokban alkalmazottól, s nem is volt eredményes. (Az egyéni paraszt számára természetes volt a „maradék elv” alkalmazása, de ugyanez már nem volt természetes a szövetkezeti tagnak, akinek a munkája csak kis részben járult hozzá a szövetkezeti jövedelem alakulásához.)

A „maradékeltv” a munkaegység intézményével együtt ma már a múlté. A termelőszövetkezetek a megtervezett jövedelem 80 százalékát garantálják (a garantáláshoz az állam hitellel is hozzájárul), s a végzett munka arányában rendszeres havi díjazást adnak tagjaiknak. A munkaegység helyett pedig pénzben írják jóvá a teljesített munkát. (A valóban garantált és év közben kifizetett munkadíj ma már megközelíti a 90 százalékot.) A szövetkezeti munkadíjazás átalakítása kétségkívül közelebb hozta egymáshoz az állami vállalatot és a szövetkezetet, s közelítette ezáltal az állami és a szövetkezeti tulajdont. Ez a közeledés tovább folytatódik ott, ahol már meghaladják a 80 százalékos garantálást. Az ipari szövetkezetekben ilyen probléma nem merül fel.

4. A termelőszövetkezeti törvény a vállalati gazdálkodás irányában fejlesztette tovább a szövetkezeti tevékenységet. A termelőszövetkezetek 1967-ig nem számították fel a felhasznált állóeszközök amortizációját, ennél fogva az nem jelent meg költségtenyezőként. Az állami vállalatok természetesen számítottak amortizációt, s ki is mutatták azt költségeikben. Az értékcsökkenési leírás bevezetése kétségtelenül közelebb hozta egymáshoz az állami vállalat és a szövetkezet gazdálkodását. A szövetkezeti vállalati gazdálkodás jellegének erősödése, vezetési színvonalának az állami vállalatok szintjére emelése közelíti egymáshoz a két gazdálkodási formát.

Az állami vállalatok és a szövetkezetek (az állami tulajdon és a szövetkezeti tulajdon) *kölcsönös* közeledéséről beszéltünk, ennél fogva meg kell vizsgálni a kérdést az állami vállalatok (az állami tulajdon) oldaláról is. Ebben a vonatkozásban csak utalnunk kell arra, amit a „Csoportelemek az állami vállalati tulajdonban” című fejezetben elmondtunk. Állami vállalati modellünket továbbfejlesztendőnek tartjuk. A kommunista önkormányzatra való áttérés ma még nincs napirenden, de kétségtelenül nem fordulatszerűen fog bekövetkezni 10—15 vagy több év múlva, ennél fogva a *kommunista önkormányzat egyes elemei-*

nek már most meg kell jelenniük az állami vállalat gazdálkodásában. Ezeknek az elemeknek fokozatosan kell felhalmozódnok ahhoz, hogy az előttünk álló történelmi szakasz feladatának teljesítése után hozzákezdhessünk a kommunizmus építéséhez. A kommunista öngazgatás természetesen nem ugyanaz, mint a szövetkezeti és az üzemi demokrácia. De a kommunista öngazgatást már a szocializmusban el kell kezdeni tanulni (és hagyománnyá tenni). A szövetkezeti és az üzemi demokrácia azonban a *szocializmusban* a csoporttulajdon elemeinek jelenlétét jelenti.

Az önkormányzat elemei a szövetkezetekben jelen vannak (potenciálisan, de részben valóságként is). Az állami vállalatokban az üzemi demokrácia kiszélesítése kétségtelenül közelíti az állami vállalatokat a demokratikus felépítésű szövetkezetekhez. Mind az állami vállalatokra, mind a szövetkezetekre áll az, hogy ha a célokat — népgazdasági szinten — helyesen tűzik ki, jó a szabályozó rendszer, s a vállalatok percipálják azt, és — jól felfogott érdekükben — helyesen „válaszolnak” rájuk, akkor a vállalatoknál (beleértve a szövetkezeteket is) a tulajdon társadalmi elemei növekednek; azonos folyamat következik be mindkét vállalati típusban, tehát: *közelednek egymáshoz*.

A fejlődés útja a következő: mind az állami vállalatok, mind a szövetkezetek továbbfejlődnek, egymáshoz közelednek és egy későbbi fejlődési fokon találkoznak. E találkozás eredményeként a fejlődésnek egy magasabb szintjén létrejön az egységes szocialista vállalati típus és az egységes szocialista tulajdon, a kommunizmus építése kibontakozásának alapjaként. A két tulajdonforma közeledését szolgálja az is, hogy az állami vállalatok és szövetkezetek kormányzati irányítása egyre inkább azonos lesz. Az állami és a szövetkezeti tulajdonforma tehát összenő, ehhez az összenövéshez azonban a jelenleg rendelkezésre álló szervezeti keretek még tökéletlenek.

Résztulajdonos vagy a tulajdonos kollektíva tagja?

Az állampolgárookra s az állami vállalati dolgozókra sokan alkalmazkazzák a „társatulajdonosi”, „résztulajdonosi” vagy „köztulajdonosi” jelzőket. A „résztulajdonosi” terminust használja számos jogász, így Weltner Andor is.⁴⁸ Osztják ezt a nézetet a közgazdászok is, például Földes Károly.⁴⁹ Szabó Kálmán a szocialista állam polgárát „köztulajdonosnak” nevezi. Vannak szerzők azonban, akik felismerik ennek a terminusnak a helytelen voltát. Domé Györgyné ezt *jogi* képtelenségnek nevezi.⁵⁰ Doménének teljesen igaza van.

Még gyakrabban nevezik a *szövetkezeti tagot* „tulajdonosnak”, „társatulajdonosnak” vagy „résztulajdonosnak”. Elterjedt nézet például, hogy a termelőszövetkezeti tag egyben *tulajdonos* és *dolgozó* Seres Imre általában a szövetkezeti *kollektíva* tulajdonjogáról beszél, mégis ilyen megállapítást tesz: „Termelői jellegű szövetkezeti kollekti-

⁴⁸ Weltner Andor: A szocialista gazdálkodó szervezet struktúrája. MTA Társadalomtudományi Osztály Közleményei 14. kötet 3. szám, 224—225. 1.

⁴⁹ Földes Károly: A szocialista tulajdon és az árutermelés. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 70. 1.

⁵⁰ Domé Györgyné: I. m. 240. 1.

vában *résztulajdonos* (Kiemelés tőlem — Gy. A.) csak olyan állampolgár lehet, akit az ilyen kollektíva felvesz a tagjai sorába.”⁵¹ *Véleményünk szerint az állampolgár, illetve a szövetkezeti tag* — jogi szempontból — nem „tulajdonos”, „résztulajdonos”, „társulajdonos”, „köztulajdonos”, *hanem a tulajdonos kollektíva tagja*. Az egész, a totalitás, soha nem a részek egyszerű összege, hanem az — többé-kevésbé — önállósodik a részekhez képest. Ennek a jelenségnek vagyunk tanúi az állam és az állampolgárok viszonya tekintetében is. *Tulajdonos és a tulajdonos kollektíva tagja nem ugyanaz*.

Nem ismeri el az állami vállalati dolgozó „résztulajdonosi” minőségét Hegedüs András — s ebben igaza van —, de meg akarja teremteni. Ez a vállalkozása azonban igen kétes értékű. Hegedüs be akarja vezetni a *részjegyet* az állami vállalatoknál.⁵² Nem kívánunk a kérdés elméleti vonatkozásának tárgyalásába bocsátkozni. Gyakorlati ötletként kezeljük, amellyel Hegedüs a „gazdatudatot” kívánja megteremteni az állami vállalatok dolgozóiban. Ez az ötlet azonban nem más, mint utópia. A részjegy intézménye — a szövetkezetekben — az elmúlt száz év alatt megmutatta, hogy mit tud és melyek a korlátai.

A fogyasztási szövetkezetekben létezik a részjegy, de a tagok jelentős részének nincs „gazdatudata”. Van részjegy az ipari szövetkezetekben, de a tagság megoszlik a tekintetben, hogy van-e tulajdonosi attitűdje, vagy sem. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben nincs részjegy, de „gazdatudat” szempontjából hasonló a helyzet az ipari szövetkezetekéhez. Nagyon könnyű dolgunk lenne, ha egy olyan egyszerű intézkedéssel, mint a részjegy bevezetése, meg tudnánk oldani a „gazdatudat” kérdését az állami vállalatokban. (A pontosság kedvéért: a Taurus Gumiipari Vállalatnál van részjegy, de azt a törzsgárda tagok ingyen kapják.) A valóságos helyzet sokkal bonyolultabb, s más utakon kell keresni a megoldást, vagyis azt, hogy az állami vállalatok dolgozói a mai-nál érdekeltőbbek legyenek a vállalat eredményes működésében.

Számos kérdést érintettem meglehetősen vázlatosan, a teljesség igénye nélkül. Szerettem volna illusztrálni a tulajdon fogalmáról folyó vita közepette: milyen jelentősége van a tulajdon *közgazdasági* kategóriájának, s a *gyakorlat* szempontjából mennyire fontosak az ezzel kapcsolatos *elméleti* viták.

⁵¹ Seres Imre: I. m. 19. l.

⁵² Hegedüs András: Adalékok a tulajdonviszonyok szociológiai elemzéséhez. Magyar Filozófiai Szemle, 1969. XIII. évf. 6. szám, 1140—1141. l.

Az alacsony árfekvésű áruválaszték terminológiai megközelítése és sajátosságai az élelmiszeriparban

Az MSZMP Központi Bizottsága és a Gazdasági Bizottság a lakosság jobb ellátására irányuló célok között fontos feladatként jelöli meg az alacsonyabb árfekvésű fogyasztási cikkek — ezen belül az élelmiszerek — forgalmának növelését, illetve az ilyen termékek iránti kereslet maradéktalan kielégítését. Az életszínvonal-politikai szempontból nagy jelentőségű kérdéskomplexum vizsgálatához elengedhetetlen az élelmiszer-választék fogalmának, valamint az alacsony árfekvésű megjelölésnek közgazdasági megközelítése.

Az élelmiszer-választék fogalma

A választékról általában a Magyar Értelmező Kéziszótár (Akadémiai Kiadó, 1972.) ezt írja: „Nagy mennyiségű, sok fajta áru, amelyből válogatni lehet.” Közgazdasági alapon, körültekintőbben definiál a Közgazdasági Kislexikon (Kossuth Könyvkiadó, 1972.), amikor a következő meghatározást adja: a választék „Valamely meghatározott rendeltetésű és azonos szükségleteket kielégítő termék különféle változatai, eltérő jellemzők szerint. A választék jellemzői lehetnek az alapanyag, a minőség, élelmiszereknél az élvezeti érték, tápanyagtartalom. A választék jellemzői még az ár, a csomagolás, az esztétikai hatás, a korszerűség, a divatosság is”. Vállalati szempontból közelíti a választék fogalmát a Közgazdasági ABC (Mezőgazdasági Könyvkiadó — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.): „Választék (szortiment) az üzlet vagy vállalat áruraktárának összeállítási módja.

A célszerűség érdekében összeállításkor az a fő törekvés, hogy az üzlet körébe tartozó cikkekből minőség, forma, ár, méret, szín, tartalom, stb. szerint minél gazdagabb legyen, hogy a fogyasztó (vevő) kívánságait maximális valószínűséggel elégítse ki.” Tekintettel arra, hogy a választék problémáival kapcsolatos kutatásunkat az élelmiszerekre, illetve a legfontosabb élelmiszeripari ágakra korlátozzuk, a Közgazdasági Kislexikon termékszemléletű, valamint a Közgazdasági ABC mikroszinten igaz megállapításait csak fenntartással fogadhatjuk el.

A választék céljainknak megfelelő értelmezéséhez — az élelmiszerek esetében — különböztessünk meg termelési oldalról egy konkrét értelemben vett primer és egy szekunder választékot. A primer választék kialakulása, illetve léte (a külkereskedelem hatását figyelmen kívül hagyva) két alapvető objektív tényezőtől függ: 1. a mezőgazdaságban előállított élelmiszerek, élelmiszer-alapanyagok sokrétűségétől és 2. az élelmiszeriparban alkalmazott technológiák, feldolgozási módok változatosságától. (Eszerint például a tej és a feldolgozott tejtermékek sokasága — tejföl, sajt, ízesített tejkészítmények, tejpor stb. — is a primer választékhoz sorolandó.) A szekunder választék a primer választék által alapvetően meghatározott, és attól általában csak külső jegyeiben (például a csomagolás formájában vagy a kiszerezési nagyságban) különbözik. A tej példájánál maradva: a szekunder élelmiszer-választékba tartozik az ún. fogyasztói — 3 százalékos zsírtartalmú — tej 1 vagy 0,5

literes kiszerelesben, polipack csomagolásban, valamint 0,25 literes flakonok, illetve poharas csomagolásban.*

Az élelmiszer-választék tehát a mezőgazdaság által közvetlen fogyasztásra termelt, valamint az élelmiszeripari ágazatokban előállított élelmiszerek, -termékek összessége, beleértve a termékek kiszereles, csomagolás, élvezeti érték, minőség, ár stb. szerint eltérő változatait is. Igen-nél válaszolhatunk tehát arra a sokat vitatott kérdésre, hogy bizonyos termékeknek (élelmiszereknek) a csomagolás, illetve a kiszereles tekintetében különböző változatai is választéknak minősülnek-e.

A választék élelmiszeripari áganként is egységes egész; az egy iparág által előállított termékek összessége adja az iparág termelői választékát. Meg kell különböztetni továbbá a kereskedelmi (kiskereskedelmi) választékot is, amely — az import miatt — általában szélesebb a termelői kínálatnál. (Természetesen nem vehetjük figyelembe a választék, illetve a kínálat kiskereskedelemben jelentkező olyan hiányosságait és helyi sajátosságait, amelyek szállítási, áruterítési, raktározási stb. hiányosságokból, valamint a fogyasztói igények differenciáltságából erednek, akár a kiskereskedelem egészét, akár egy boltot tekintve.)

A terminológiai kérdések során végül említést kell tennünk az „álválaszték”, valamint a „névleges választék” megjelölésről. *Álválasztéknak* a választék olyan — általában primer jellegű — részét tekintjük, amely mennyiségi hiányosságok (egyes cikkek idejellege, segéd- és csomagolóanyagok hiánya stb.) következtében nem valóságos választék, hivatalosan azonban az iparág termékei között számon tartják (pél-

dául: lóhúskészítmények). A *névleges választék* a szekunder választék olyan — igen nehezen elkülöníthető* — része, amely a termék használati értékét nem befolyásoló, eltérő csomagolásban jelenik meg. Névleges választéknak tekinthetők például az édesiparban azok a nugátfélék, amelyek csupán elnevezésükben, a csomagolás formai jegyeiben különböznek.

Élelmiszer-választékkal kapcsolatos vizsgálatainkat, amelyekről a későbbiekben beszámolunk, hat iparágban (hús-, tej-, konzerv-, hűtő-, édes- és boriparban) végeztük. Az ágazatok kiválasztásában a következő megfontolások vezettek:

— Az élelmiszeriparon belül ezen iparágak rendelkeznek a legszélesebb termékválasztékkal, így a választék-alakítás itt súlyponti kérdés.

— A szóban forgó hat iparág termékei képezik a lakosság élelmiszerfogyasztás nagyobbik felét.

— A hús- és a tejipar vizsgálatba való bevonása mellett az szót, hogy ezek állítják elő a táplálkozás-életteni szempontból legértékesebb — állatifehérje-tartalmú — élelmiszereket.

— A korszerű táplálkozás szempontjából nagy jelentőségűek a konzerv- és hűtőipar magas feldolgozottsági fokú termékei.

— A fogyasztási színvonal egyik mutatója az élvezeti cikkek fogyasztása — ezt reprezentálja az édesipar és a boripar értékesítésének vizsgálata.

— A vizsgált iparágak termékei között számos alapvető élelmiszer akad, amelyeknél különösen nagy jelentőségű az alacsony árfekvésű termékekkel kapcsolatos állásfoglalás.

A továbbiakban élelmiszer-választékon a szóban forgó iparágak által előállított termékek összességét értjük, tekintet nélkül arra, hogy az illető termék (termékcsoporthoz) a választék primer vagy szekunder formáját képviseli.

* Jóllehet, a fogyasztó szempontjából nem határolható el ilyen egyértelműen a primer és a szekunder választék (a fogyasztó tudatában a primer választék gyakran szekunder választékként jelenik meg és fordítva), a választék primer és szekunder formája a fogyasztó szempontjából is objektív valóság — még ha ez nem tudatosul is benne minden esetben, vagy ha ítélete, a részleteket tekintve, eltér is az általunk adott meghatározástól.

* Nehezen elkülöníthető voltát bizonyítják azok a teszvizsgálatok, amelyek kimutatták: ugyanazt a terméket eltérő tulajdonságokkal (például ízzel) ruházta fel a fogyasztó, ha más színű csomagolásban jut hozzá.

Választékcserélődés és helyettesíthetőség

Az élelmiszer-választéknak van egy igen lassan módosuló (standard) része — egyes húsipari termékek például több évtizede szerepelnek a húsipar kínálatában —, s megkülönböztethető egy változó része is. Ez utóbbiba tartoznak az új, illetve az elavulóban levő termékek, valamint az élvezeti jellegű cikkek nagy része; ugyanakkor az élvezeti cikkek közül is elkülöníthető egy standard rész. A „befutott” új termékek átkerülnek a választék állandó részébe. Az alapvető jellegű cikkeknel általában célszerű stabil választékot kialakítani, illetve megkövetelni. (A standard választék kutatása azért is lényeges, mert az ide tartozó termékek közül kerül ki a legtöbb „olcsó” élelmiszer.)

A választék cserélődéséhez szorosan kapcsolódik a helyettesíthetőség kérdése. Az élelmiszerek egymással való helyettesítését általában akadályozza, hogy az ezekkel kapcsolatos fogyasztási szokások (eltérően például a ruházatkodási szokásoktól) csak nagyon nehezen és lassan változtathatók. Ennek következtében az élelmiszer-választékon belül viszonylag nagy a standard hányad.

Az alacsony árfekvésű élelmiszerek fogalmának közelítése

Anélkül, hogy általános érvényű és egzakt definíciót igyekeznénk adni (ami a fogalom relatív voltának és termékcsoportonként módosuló tartalmának következtében nem is látszik lehetségesnek), induljunk ki az alábbi meghatározásból: „*Olcsó*” fogyasztási cikk az, amelynek használati értéke meghaladja az azonos pénzüsszegért beszerezhető, hasonló fogyasztási szükségleteket kielégítő fogyasztási cikkek használati értékét. E meghatározás már csak azért sem nevezhető egzaktnak, mert egy áru használati értékéről a fogyasztók igen különbözően vélekedhetnek, függetlenül attól, hogy a használati érték objektív kategória.

Ami az élelmiszereket illeti, a *belkereskedelem statisztikai beszámolósi rendszere* szerint — melynek keretében időszakonként figyelemmel kísérik az ellátást az úgynevezett olcsóbb fogyasztási cikkekből — hivatalosan a következő élelmiszerek minősülnek „olcsónak”: kannás kimért tej; Liga-margarin; füstölt kenyérszalonna; 40 Ft/kg fogyasztói ár alatti vörösáruk, illetve hűskészítmények; 38 Ft/kg fogyasztói ár alatti sovány és félzsíros sajtok; kéttojásos gyári száraztészta; háztartási keksz; 40 filléres zsemle és tejes kifli; étkezési tepertő.

Az élelmiszerek szélesebb választékát tartják az „olcsó” kategóriába tartozónak a kiválasztott *iparágak értékesítéssel foglalkozó szakemberei* — az „olcsó” élelmiszer viszonylagosságának hangsúlyozása mellett. Ők „olcsó” terméknek (élelmiszernek) az alacsonyabb árfekvésű, illetve az iparági átlagos árszínvonal alatt elhelyezkedő cikkeket tekintik, figyelembe véve a vélt vagy valószínű fogyasztói értékítéletet és az élelmiszerek dotált jellegét is.

A *fogyasztók* körében jóval kevésbé alakul ki egységes megítélés, amit az Országos Piackutató Intézet kutatási tapasztalatai is bizonyítanak. Ezekből kiderül: a fogyasztó eltérő követelményeket támaszt a fogyasztási cikkek egyes csoportjaival szemben („olcsó” ruházati cikk esetében például az alacsony ár mellett általában a divatosságot is igényli); egyes élelmiszerek vásárlása, fogyasztása nem függ a jövedelemtől (a magasabb jövedelműek is megveszik például az „olcsónak” minősülő párizsit); ebből következik, hogy a fogyasztó számára a vásárlás szempontjai közül a termék ára másodlagos a minőséghez, valamint az élvezeti értékhez képest. Végül megemlítendő, hogy bizonyos kereskedelmi (árusítási) hiányosságok miatt a lakosság egy részének egyáltalán nincs módja előnyben részesíteni az „olcsóbb” élelmiszereket a „drágábbakkal” szemben és fordítva.

Összegezve az elmondottakat, a

következő meghatározás látszik cél-szerűnek:

— az élelmiszer-választék szempontjából „olcsónak” tekinthetjük azokat a termékeket, amelyek a lakosság fogyasztásában általában stabil cikkeknek (standard választéknak) minősülnek;

— az árválaszték szempontjából pedig azokat, amelyek az iparági árskála alsó harmadába sorolhatók.

Egyszerűbben megfogalmazva, „olcsónak” minősítjük a viszonylag alacsony jövedelmi színvonalú rétegek által is elérhető áron forgalomba kerülő s táplálkozásbiológiai igények kielégítésére szolgáló termékeket. Ez a meghatározás — amellet, hogy későbbi kvalitatív és kvantitatív vizsgálatainkhoz egyaránt segítséget nyújt — kizárja az „olcsó” fogalmának néhány termékre vagy termékcsoporthoz leszűkített, továbbá statikus értelmezését. Az „olcsó” élelmiszerek elhatárolását — a definíció értelmében — választékcsoportonként (iparáganként) kell elvégezni.

Az élelmiszer-értékesítés és -választék állandó (standard) és alacsony árfekvésű hányada

Vizsgálatainkban először az értékesítés és a választék standard, las-

san változó hányadát igyekeztük meghatározni, majd további szűkítéssel jutottunk el az alacsony árfekvésű élelmiszerek elhatárolásához, mivel — mint már említettük — a standard hányadba tartozó termékek közül kerül ki az alacsony árfekvésű élelmiszerek döntő többsége.

A standard választék elhatárolásakor az értékesítésnek a választék szempontjából vett koncentráltágát tekintettük alapnak. Abból indulunk ki, hogy a határ az öszválasztékon belül ott keresendő, ahol az értékesítési hányad további növelésével ugrásszerűen megnövekszik az oda tartozó termékek száma. Alacsony árfekvésűnek ezen belül általában azokat a termékeket tekintettük, amelyek az iparági árskála alsó tartományába sorolhatók — az ártartományt a helyettesíthetőségi kapcsolatban levő termékek fogyasztói árai alapján alakítva ki.*

A vázolt módszerrel végzett vizsgáldást a már említett hat iparág mintegy 1500 termékére terjesztettük ki. A továbbiakban bemutatjuk a választék 1965—1973 közötti mozgásának figyelemmel kíséréséből le-szűrt főbb tapasztalatokat.

* Az árskálát nem mechanikusan bontottuk tartományokra: minden esetben eltekintettünk a szélsőségektől, és figyelembe vettük az élelmiszerek árányait is.

Az értékesítés és a választék szerkezete hat iparágban (Százalék)

Iparág	Az értékesítés standard hányada		Az értékesítés alacsony árfekvésű hányada		A standard választék aránya		Az alacsony árfekvésű választék aránya	
	1965—1973	1973	1965—1973	1973	1965—1973	1973	1965—1973	1973
Húsipar	98,3	99,0	63,6	57,8	94,1	95,7	62,0	62,3
Tejipar	97,9 ^a	97,5	91,5 ^a	86,2	66,8 ^a	60,1	35,6 ^a	36,6
Konzervipar ^b	90,2	92,6	55,5	54,7	59,8	56,6	33,1	30,6
Hűtőipar	90,4	92,5	16,5	12,6	43,6	38,0	5,5	4,3
Édesipar ^c	80,2 ^a	81,7	28,5 ^a	26,1	44,8 ^a	47,2	12,7 ^a	12,6
Boripar	57,8	64,0	65,0	70,1	25,9	29,0	43,7	29,9

b Szárzástésza nélkül.

c Pörköltkávénélkül.

a Az 1970—1973. évi értékesítés alapján.

A táblázat adatai szerint mind a választéknak, mind az értékesítésnek az alapvető élelmiszereket előállító iparágaknál a legmagasabb a standard hányada. Kisebb az ilyen termékválaszték és -forgalom aránya a nem alapvető élelmiszereket gyártó ágaknál, s a legkisebb aránnyal az élvezeti cikkeket előállító iparágaknál találkozunk.

1965—1973 között a vizsgált iparágak értékesítésének standard hányada — a tejipar kivételével — növekedett, ami összefügg az ésszerűbb választék kialakítására irányuló törekvésekkel. (A tejipari értékesítés standard hányadának — egyébként igen csekély — visszaesésében az 1973. évi fogyasztóiár-emelés által kiváltott keresletátrendeződés mutatkozik meg.) Néhány iparágban (konzervipar, hűtőipar) a standard értékesítés emelkedése a standard választék arányának mérséklődése mellett megy végbe. E folyamat összetevői egyrészt az iparági választék bővülése, másrészt a standard választékok „standardításának” fokozódása (ugyanazon állandó választék az értékesítés növekvő hányadát teszi ki).

Az értékesítés alacsony árfekvésű hányada — miközben hasonlóan alacsony, mint a standard hányad — általában lényegesen alacsonyabb az utóbbinál. Az alapvető élelmiszereket előállító iparágakban az eltérés mérsékeltebb. A boriparban pedig éppen az alacsony árfekvésű termékek értékesítési hányada haladja meg a standard termékekét, az alacsony árfekvésű kommersz- és pecsenyeborok nagy forgalma következtében.

Az alacsony árfekvésű termékeknek az iparág teljes értékesítésén belüli aránya a tejiparban a legnagyobb s a hűtőiparban a legkisebb.

Az értékesítés alacsony árfekvésű hányada csökkenő, s e csökkenést az alacsony árfekvésű választék aránya is többnyire követi. Ezt bizonyítják az élelmiszer-forgalom árválaszték szerinti összetételének tendenciái is. Az iparági árskálák alsó, középső és felső tartományába tartozó élelmiszerek forgalma, a forgalom árválaszték szerinti összetétele a jövedel-

mek változásával általában a következőképpen módosul:

A jövedelmek emelkedésével — változatlan fogyasztói árak mellett — növekszik a középső és a felső ártartományba tartozó áruk forgalma. s csökken az árválaszték alsó tartományába sorolható termékeké, feltéve, hogy az illető termékek piaca telített, és új fogyasztók belépése nem várható. Az árválaszték alsó harmadába tartozó termékek forgalma is növekedhet viszont akkor, ha a jövedelmek növekedése mellett a változatlan árak relative (más termékek emelkedő árszintjéhez képest) csökkenő árakat jelentenek, s így újabb rétegek lépnek be az adott termék fogyasztóinak táborába.

A fogyasztói árak emelkedése — mégpedig a teljes választékra kiterjedő, egyöntetű emelkedése — esetén, ha közben a jövedelemszínvonal is emelkedik, a középső és a felső ártartományba tartozó áruk forgalmának trendje megtörik, és csak bizonyos idő elteltével tér vissza az eredeti (áremelkedés előtti) trendvonalhoz. Eközben az alacsony árfekvésű termékek forgalomnövekedése meggyorsul. A megszokott, közkedvelt, korszerű — a forgalom jelentősebb hányadát kitevő, általában a középső (ritkán a felső) ártartományba tartozó — termékeknél egyes esetekben az árváltozás előttihez képest jelentősen emelkedik a kisebb egységű választékok értékesítése — annak ellenére, hogy a kisebb kiszerezésű változat, a nagyobb csomagolóanyag-költség miatt, eleve drágább. Ez a forgalomemelkedés azonban csak részben ellensúlyozza a nagyobb kiszerezésű formákban bekövetkező forgalomereszt, s így a teljes forgalom végeredményben visszaesik.

Mindezek alapján az élelmiszer-választék és -értékesítés várható alakulásáról általánosságban azt mondhatjuk, hogy a jövedelememelkedés általános tendenciájának hatására a fogyasztói kereslet az értékesebb (magasabb árfekvésű) és élvezeti jellegű áruválasztékok felé tolódik, így az alacsony árfekvésű termékek aránya az összes értékesítésben általá-

ban csökken. Az egyes területeken végbement, illetve várható fogyasztói áremelkedések viszont egy időre visszavetítik a magasabb árfekvésű választékok értékesítését.

Az alacsony árfekvésű értékesítés csökkenése tehát a jövedelmek, az életszínvonal emelkedésének és a fogyasztói igények (kereslet) ezzel ösz-

szefüggő változásának a következménye. Az alacsony árfekvésű választék arányának csökkenése pedig új termékek belépéséből, a — többnyire az alacsony árfekvésű kategóriába tartozó — régi termékek elavulásából, tehát választékcserelődésből és -bővülésből adódik.

Kóbor Kálmán

A mezőgazdasági vezetők és szakemberek tevékenységének struktúrája

A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Mérnök- és Vezetőtovábbképző Intézetében többéves kutatómunka keretében vizsgáltuk a mezőgazdasági szakemberek továbbképzése fejlesztésének tartalmi és módszertani kérdéseit.

A kutatást megalapozó koncepciók és módszerek vitái során arra a következtetésre jutottunk, hogy a továbbképzés irányát, tartalmát és az oktatóanyag ismeretanyag struktúráját annak a funkciónak a tartalma, tevékenységének struktúrája határozza meg, amelyhez a továbbképzésnek ismereteket kell közvetítenie.

A kutatást megalapozó tényanyagok begyűjtése végett széles körű mintafelmérést végeztünk a továbbképző tanfolyamon részt vevő vezetők és szakemberek körében. Kérdőív-rendszer segítségével a mezőgazdasági vezetés gyakorlatának sürgető problémáira kerestük a választ. Az Intézetben feldolgozott 1848 kérdőívet termelőszövetkezeti elnökök, főagronómusok, főállattenyésztők, főmérnökök, főkönyvelők, üzemgazdászok, valamint állami gazdasági igazgatók, élelmiszeripari igazgatók, középszintű vezetők, középszintű beosztott szakemberek és közvetlen munkahelyi vezetők töltötték ki.

A termelőszövetkezeti felsőszintű vezetőtovábbképző tanfolyamok hallgatói (szövetkezeti elnökök) — a

kutatási feladattal összehangolt témákban — szakdolgozatot készítettek, amelyben saját vezetési gyakorlatukat elemezték. Ezek a dolgozatok megfelelő visszajelzéseket adtak arról, hogy a munka sodrában miképpen alakul a vezetők szemlélete, miképpen látják, hogyan rangsorolják saját feladataikat. Különösen tanulságos volt az időfényképezés; ez ugyanis reális képet adott arról, hogy a vezetők munkaidejüket milyen feladatok ellátására fordítják, és ez a munkaidő-felhasználás mennyire tükrözi a vezetők munkájának tervszerűségét.

Ankétok keretében is megvitattuk, hogy a vezetők miképpen látják saját feladataikat; hogyan tudják ezeket a gyakorlatban teljesíteni; milyen feszültséget látnak az elvileg szükséges és gyakorlatilag lehetséges munkájuk között; melyek az ideális vezetői tulajdonságok stb.

Az előbbi módszereket szociológiai és pszichológiai teszt kitöltésével egészítettük ki. A kérdőívek, illetve a különböző módon begyűjtött feleletek, tények feldolgozásával, elemzésével igyekeztünk a tanulságokat levonni, majd kontrollkérdésekkel és személyes beszélgetésekkel ellenőriztük a teszt-válaszok realitását. E cikk a vizsgálat részleges eredményeit és következtetéseit foglalja össze.

A vezetői feladatkör ellátásának munkaidőigénye és struktúrája

1. sz. táblázat

A napi és heti munkaidő alakulása a fontosabb mezőgazdasági felsőszintű vezetői beosztásokban

Megnevezés	Napi	Heti
Állami gazdasági igazgatók ..	9,5	57,4
Termelőszövetkezeti elnökök	11,5	68,9
Főmezőgazdászok	10,3	61,7
Főállattenyésztők	10,7	64,1
Gépész-főmérnökök	9,7	58,2
Főkönyvelők	8,5	50,6

A széles körű elemzés anyagából itt csak a felsőszintű egyszemélyi és funkcionális vezetők, ezen belül is elsősorban a termelőszövetkezeti elnökök munkaidejével, tevékenységi struktúrájával összefüggő főbb megállapításokat, következtetéseket kíséreltem meg összefoglalni.

A vizsgálatba vont felsőszintű vezetői és főbb szakemberfunkciók napi és heti *munkaidejének alakulásáról* az 1. sz. táblázat tájékoztat.

A kérdőívekből az is megállapítható volt, hogy a termelőszövetkezeti vezetők, illetve szakemberek túlnyomó hányada gyakran dolgozik vasárnapokon is, sőt közülük többen szabadságukat sem fordítják pihenésre, kikapcsolódásra. Igénybevételük tehát igen jelentős.

A vizsgálatok egyértelműen tükrözték azt a tendenciát, mely szerint a vezetők és a szakemberek nagyobb

hányadának *munkaideje* az utóbbi években *nem csökkent, sőt, némely csoportban tovább növekedett.*

Az előbbieken szerepeltetett termelőszövetkezeti beosztások *heti tevékenységi struktúráját* a 2. sz. táblázat tartalmazza.

Kiegészítésként közlöm — némi-
leg eltérő csoportosításban — a havi tevékenység *munkaidő-megoszlását* is.

2. sz. táblázat

A főbb termelőszövetkezeti felsőszintű beosztások heti tevékenységi struktúrája

Tevékenységcsoportok	Elnök	Főmező- gazdász	Főállat- tenyésztő	Gépész- főmérnök
Az üzem életét közvetlenül érintő munkák	26,7	50,6	56,1	49,1
A részlegvezetők irányítása, igazítása	—	4,7	6,0	7,9
A tanácskozásokon való részvétel	17,8	17,7	9,2	10,5
Fejlesztés, tervezés	8,3	3,2	2,0	11,6
Ügyfélfogadás	22,8	12,6	10,9	9,0
Üzemen kívül töltött idő	24,4	11,2	15,8	11,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

3. sz. táblázat

A felsőszintű egyszemélyi és funkcionális vezetők havi tevékenységének struktúrája

Tevékenységek — funkciók	Állami gazdasági igazgató	Tsz- elnök	Főmező- gazdász	Főállat- tenyésztő	Gépész- főmérnök	Fő- könyvelő
Döntés-előkészítés, tervek készítése, tárgyalások ...	26,3	30,5	23,6	23,9	24,5	31,8
Utasítások kiadása	9,1	10,2	14,1	13,6	19,7	10,0
Ellenőrzés (helyszíni)	12,3	14,3	24,6	26,6	20,4	7,9
Beszámoltatás	6,8	3,1	3,4	2,3	2,0	2,6
Személyi ügyek	7,7	8,6	5,6	7,4	8,0	5,4
Egyéb feladatok	37,8	33,3	28,7	26,2	25,4	42,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Ezekből az információkból már megállapítható, hogy a vállalatok *felsőszintű vezetői túl sok időt fordítanak az operatív jellegű feladatokra.* Ez arra utal, hogy a mezőgazdasági vállalatok (szövetkezetek) vezetőinek többsége még nem tudott teljesen szakítani a hagyományos vezetési gyakorlattal.

A vezetők munkaidejének alakulásából levonható főbb következtetések

A vállalati felsőszintű mezőgazdasági vezetők munkakörének elemzéséből megállapítható, hogy az elnöki munkakörben dolgozó vezetők munkaideje valamennyi vezető között a leghosszabb.

A vezetői munka *túlnyomórészt végrehajtott jellegű,* a felsőszintű vállalati (szövetkezeti) vezetésben nem érvényesülnek kellő mértékben a korszerű, előrelátó vezetésre jellemző elemek.

A munkaidő jelenlegi alakulásában — adataink szerint — *több ok játszik közre,* amelyek közül kiemelkedő:

— a megfelelő időgazdálkodás hiánya;

— a túlzott szervezeti és hatásköri centralizáció;

— az előbbi kettőből következő kevésbé hatékony tevékenységi struktúra.

A munkaidő alakulását *általában szubjektív okok determinálják.*

— Adataink szerint a felsőszintű vezetők munkaideje — kis eltérésektől eltekintve — *naponta egyenletesen oszlik meg* (hétfőtől-péntekig 11,8—12,6 óra között váltakozik, szombaton 8,5 óra). A munkaidőt tehát nem alkalmoszerűen elvégzendő, váratlan, munkaidőcsúcsokat okozó vezetői feladatok esetenkénti jelentkezése hosszabbítja meg, hanem a rendszeresen elvégzendő olyan tevékenységek, amelyek a munkaidőt ki-egyenlítően magas szinten tartják. Ezért a mezőgazdasági vezetői tevékenységet — s ezzel együtt annak időstruktúráját — nem lehet pontosan megtervezni, szabályozni.

— A munkaidő a kisebb mezőgazdasági vállalatokban, szövetkezetekben az átlagot meghaladja, a gazdaságok méretének bővülésével egy ideig tovább növekszik, majd *a nagyobb méretű gazdaságokban csökken,* és az átlagos szint alá süllyed. A vállalati (szövetkezeti) méret és az egyszemélyi vezetők munkaideje közötti kapcsolat szorosságát — egy bizonyos határig — különösen markánsan kifejezték a különféle matematikai módszerrel végrehajtott elemzéseink.

A gazdasági (szövetkezeti) méret egy bizonyos nagyságrendjén túl bekövetkező munkaidő-csökkenés oka az, hogy a mezőgazdasági vállalat (szövetkezet) méretének növekedésével együtt bővülő vezetői feladatok — a vezetés szervezetének és a hatáskörök decentralizálásának elmulasztása miatt — *az egyszemélyi felelős vezetőkre* (elnökre, igazgatóra) hárulnak. Ez a tendencia azonban — fizikai és szellemi vonatkozásban egyaránt — csak egy bizonyos határig viselhető el. *A gazdaság növekvő mérete szinte kikényszeríti a szervezeti decentralizációt,* a hatáskörök átrendezését, amely a többi között mérsékelni tudja a vezetők időbeli leterhelését is.

— Az elemzett adatok szerint a mezőgazdasági felsőszintű vezetők (igazgatók, elnökök) munkaidejének alakulását befolyásolja az adott munkakörben szerzett gyakorlati tapasztalat és az iskolai végzettség szintje is.

A legmagasabb átlagos munkaidő például a termelőszövetkezeti elnökök csoportjában *a kevés munkaköri gyakorlattal és a kisebb iskolai végzettséggel rendelkezőknél* mutatható ki. Az adatfelvételezésbe vont 1—4 éves munkaköri gyakorlattal rendelkező termelőszövetkezeti elnökök 45,8 százaléka dolgozik átlagot meghaladó munkaidőben, míg a 10 éves gyakorlattal rendelkezőknek csak 31 százaléka. Az egyes csoportokon belül a kisebb iskolai végzettségűek munkaideje általában 8—14 százalékkal múlja felül a főiskolai és

Az elnöki funkció idő- és feladatbeli igénybevételének változása

Megnevezés	Nagy- mértvű	Kis- mértvű	Válto- zatlan	Kis- mértvű	Nagy- mértvű	a nagymértvű növekedés (+) és a csökkenés (-) egyenlege
	csökkenés			növekedés		
Időbeli igénybevétel	2,8	25,7	17,1	18,6	35,8	+35,8 — 2,8 = +33,0
Feladatbeli igénybevétel	1,4	4,3	10,0	12,9	71,4	+71,4 — 1,4 = +70,0

egyetemi végzettségű termelőszövetkezeti elnökök munkaidejét.

— A termelőszövetkezeti elnökök időbeli és feladatbeli igénybevételének változását a 4. sz. táblázat szemlélteti.

Mint látható, a példaként bemutatott elnöki funkciókban dolgozók időbeli igénybevétele is fokozódott az elmúlt időszakban, de annál is *kétszeresen nagyobb mértékben nőtt feladatbeli igénybevételük.*

Az időbeli igénybevétellel összefüggésben az elnökök 30 százaléka úgy nyilatkozott: munkaidejük az elmúlt időszakban csökkent. Ez a jelenség akkor is öröndetes, ha ennél lényegesen nagyobb (54 százalék) azoknak az elnököknek az aránya, akiknek a munkaideje növekedett. A rövidebb munkaidőben dolgozók példája azt igazolja, hogy a feladatok általános növekedésével nem kell szükségszerűen együtt járnia a munkaidő meghosszabbodásának, a vezetők egészségtelen túlterhelésének.

A *feladatbeli igénybevétel* — amely a feladatok tartalmát jelzi — a termelőszövetkezeti elnökök mindössze 5,7 százaléknál csökkent és 84,3 százaléknál emelkedett. Ennek a körülménynek a reális megítélését természetesen sok szubjektív elem is befolyásolja. A vezetők feladatainak mind bonyolultabbá válása, ennek mértékében felelősségük növekedése törvényszerű tendencia, s ez alól nem kivételek a termelőszövetkezeti elnökök sem. A vezetés bonyolultságát lökészerűen fokozta az indirekt gazdaságirányítási rendszer, az önálló vállalatszerű gazdálkodás. Ez a folyamat továbbra is tart, amelynek

hátterében a tudományos-technikai forradalom húzódik meg. Ha ezeknek az objektív tendenciáknak a következményeit a vezetők nem ismerik fel időben, akkor például a szövetkezeti gazdaságok méretének növekedése, általában a folyamatok és a szervezetek bonyolultabbá válása nemcsak a vezetés felfokozott felelősségét tételezi fel, hanem a feladatok mennyiségi növekedését is eredményezi. A fejlődéssel együtt járó növekvő feladat és felelősség elviselése tehát *olyan vezetői munkát és képességeket igényel, amelynek legfőbb jellemzője a tudatosság, a vezetés megfelelő szervezetsége és hatékonysága.*

A vezetést elsősorban *szervezeti és hatásköri rendezetlenség, illetve a vállalati (szövetkezeti) szervezet túldimenzionálása kényszeríti operatívásra.*

— Az állami gazdaságok igazgatói, a termelőszövetkezetek elnökei a már utalt vállalati önállóság növekedésével egyrészt új feladatokat, másrészt kibővült hatásköröket kaptak. Nagy részük azonban a feladatokat és a hatáskört fenntartotta magának; *nem élt a decentralizálás, az ésszerű munkamegosztás lehetőségével.* Munkájukban ezért összekeverednek a lényeges általános, valamint az operatív egyedi jellegű feladatok. Ennek következtében az igazgatók, illetve elnökök többsége elmerül a részfeladatokban, intézkedéseiben nem eléggé magabiztos, döntései sok bizonytalansági tényezőt tartalmaznak.

A hatáskörök *decentralizálásának elmulasztása* — vizsgálataink szerint — *eleve determinálja az egyszemélyi vezetők tevékenységének jellegét.*

A munkaidő nagyságát 50—70 százaléban a szervezeti viszonyok határozzák meg. Sőt — ez majd a következőkben a termelőszövetkezeti elnöki tevékenységi struktúra bemutatásánál tényyszerűen is megfigyelhető lesz — a vezetés hatékonyságának a növelési lehetőségét sem a vezetői feladatok számának csökkentésében, sokrétűségének, összetettségének egyszerűsítésében találjuk, hanem abban, hogy az *egyszemélyi felelős vezetőknek hozzáértő, felelősséggel dolgozó, de megfelelő hatáskörrel is felruházott közvetlen vezetőmunkatársai legyenek.*

— A szervezeti viszonyok elemzése arra is rávilágított, hogy *egyes vezetők nem bíznak munkatársaikban és ezért nem adnak át feladatokat.* Gyakori az olyan szervezeti hiba is, hogy *túl sok részleg vagy munkatárs tartozik a vezető közvetlen hatáskörébe* és ezért kényszerül részletkérdésekkel foglalkozni.

— Az irányítás struktúrájában *jelentős idővesztéseket okoznak a vállalati (szövetkezeti) szervezeti felesleges szintjei* (vertikalitás) és *egységei* (horizontalitás). A szervezet felesleges vertikális és horizontális tagoltsága egyaránt nehezíti az információk átfutását, *lassítja a döntések előkészítését és meghozatalát*, mert az irányítási rendszerben nő az egyes műveleti elemek időigénye.

— Egyes gazdaságokban (szövetkezetekben) az okozza a vezetés operatív jellegét, hogy *nem vagy csak késedelmesen ismerik fel az új funkciók létesítésének igényét*, így elmarad, illetve késik ezeknek a funkcióknak a szervezetbe történő beépítése.

— Az adatfelvételezésbe vont gazdaságok (szövetkezetek) között voltak olyanok, ahol a szervezeti és működési szabályzat korszerű elveket tükröz, de a gyakorlatban a régi módszer, a vezetési rutin szerint zajlanak az események.

— A feladatok, illetve a hatáskörök decentralizálásának esetenként az az akadály, hogy hiányoznak a decentralizáció már utalt személyi feltételei, s ezért nem a feladatok-

hoz, hanem a személyekhez idomul a szervezet.

— Az irányítási szférában idővesztéséget okoz az is, hogy több helyen nem megfelelő a vezetők és a specialisták létszámának aránya, a szakmai összetétel. Ez oda vezet, hogy például a mérnökök és a közgazdászok olyan munkát kényszerülnek végezni, amely nem igényel ilyen szintű kvalifikációt.

— A vezetők gyakran megsértik, illetve nem tartják be az irányító munka megvalósításának szabályait. Ez azért okoz jelentős idővesztéséget, mert eltéríti az irányító apparátust az egyes műveletek megvalósításának ésszerű módjától, rendjétől; az így keletkezett felületesség, figyelmetlenség a munka többszöri ismétlődéséhez vezet.

— Az irányítási apparátusban dolgozók munkájának nem kellő szervezettsége mind a vezetők, mind a szakemberek idővesztésének egyik legnagyobb forrása. Ezzel összefüggésben is az irányítási tevékenység ésszerűsítésének szükségességét kell hangsúlyozni, mert például, ha túlzott a centralizáció a döntéshozatalban, annak következtében a vezető eleve túlterheltség válik.

— Egyes állami gazdaságokban törekvés mutatkozik további igazgatóhelyettesek beállítására. A helyettesek számának bővítésére irányuló törekvések azonban általában nem mentesítik az igazgatókat a napi operatív feladatok alól. Márpedig ott, ahol a döntési jogkörök nagyobb részét az igazgató továbbra is magának tartja fenn, a több helyettes gyakorlatilag még inkább az operatív jelleg irányában tolja el az igazgató tevékenységét. Hasonló a helyzet akkor is, ha olyan szervezetekről van szó, amelyekben a műszaki, fejlesztési, beruházási, gépesítési stb. tevékenység közvetlenül az igazgatóhoz van rendelve.

— Nem bizonyultak hatékonyak az állami gazdaságokban és a termelőszövetkezetekben az olyan szervezeti megoldások, amelyekben a kerületek, üzemegységek vezetői az igazgatónak, illetve az elnöknek van-

nak közvetlenül alárendelve. Ez különösen rákényszeríti az igazgatót, az elnököt a napi operatív munkára, és elvonja az előrelátást biztosító vezetői munkától. Az ilyen vezetésszervezési megoldás különben a gyakorlatban legtöbbször formális is, mert az üzemegységek, illetve kerületek közvetlen irányítását valójában a termelési helyettes gyakorolja.

Célszerű azonban szervezetiileg is közvetlenül az egyszemélyi felelős vezetőhöz rendelni mindazokat a rész-szervezeteket, munkaköröket, amelyeknek közvetlen feladata a társadalmi tulajdon védelme (például belsőellenőr, illetve ellenőrző szervezet, vagyonőrök, éjjeli őrök, mezőőrök stb.).

A gyakori és konkrét zavaró tényezők között találjuk még a következőket is:

- a vezetőkkel szemben támasztott „hármast” követelményrendszerrel összefüggésben a *vezetői készségben mutatkozó hiányosságok* (a dolgozók mozgósítása a feladatok szervezett megvalósítására, a jó munkahelyi légkör kialakítása stb. a vezetés változatlanul gyenge pontjai);

- a vezetői munka személyi, dologi, tárgyi, anyagi feltételeinek hiánya stb.;

- az adminisztrációs munka túlméretezettsége;

- a felsőbb szervekhez (minisztérium, tröszt, tanács stb.) való alkalomszerű berendelések, bejárások;

- még mindig széles körben érvényesül az a szemlélet, hogy mindent csak az egyszemélyi felelős vezető (igazgató, elnök) tud elintézni, ezért a nem órá tartozó, nem döntő fontosságú ügyekkel is foglalkozik;

- az információdömping, ezzel összefüggésben a sok és nagyon gyakran változó rendeletek, „új” előírások, a tájékoztatásra hivatott anyagok áttekinthetlensége;

- egy-egy feladat végrehajtására előírt irreális határidők a felügyeleti szervek részéről;

- a bürokratikus intézkedéseket inspiráló külső és belső hatások.

A mezőgazdasági felsőszintű vezetők tevékenységének belső szerkezete

Ezt a kérdéskört elsősorban a *termelőszövetkezeti elnökök tevékenységi struktúrájának példáján* keresztül kíséreltem meg bemutatni.

A termelőszövetkezeti törvény értelmében — amint az közismert — az elnök a termelőszövetkezet gazdálkodását, ügyvitelét a jogszabályoknak és az alapszabálynak, valamint a *testületi vezetés határozatainak megfelelően személyes felelősséggel irányítja*. Munkája során biztosítani kell a szakvezetés és a testületi vezetés hatékony együttműködését, a kollektív vezető szervek döntéseinek előkészítését és végrehajtását. *Önállóan kell döntenie és intézkednie* a termelőszövetkezet életét, működését és gazdálkodását érintő minden olyan kérdésben, amelyet jogszabályok, belső szabályzatok nem utalnak a termelőszövetkezetek valamely más szervének vagy más vezetőjének hatáskörébe. Funkciója kulcspozíciót jelent a termelőszövetkezet társadalmi, gazdasági tevékenységének irányításában. Az esetek többségében egyszemélyben képviseli a termelőszövetkezetet a külső kapcsolatokban.

A termelőszövetkezeti elnök sokirányú, a szövetkezeti vezetés sajátosságából következő összetett feladatait — amelyekhez gyakran a termelőszövetkezeten kívüli társadalmi megbízás és tevékenység is kapcsolódik — csak abban az esetben tudja hatékonyan ellátni, ha munkáját nagy körültekintéssel, célszerűen szervezi meg.

A tevékenységi struktúrát 252 vizsgálatba vont elnök adatai alapján az 5. sz. táblázat mutatja be.

A tényadatokat azt is szemléletesen igazolják tehát, hogy az elnökök hosszú munkaidején belül az *egyes tevékenységek aránya sem felel meg a hatékony, a korszerű vezetés követelményeinek*; a tények egyidejűleg rávilágítanak a vezetői munka gyenge pontjaira, a racionalizálás lehetőségeire.

a) A termelőszövetkezeten belül

A termelőszövetkezeti elnöki tevékenységi kör struktúrája

Tevékenységi csoportok	A tevékenység megnevezése	Heti átlagos munkaidő	
		óra	%
<i>Üzemen belüli tevékenységek:</i>			
A tsz életét közvetlenül érintő operatív munkák	Munkahelyek ellenőrzése	3,8	5,5
	Tájékoztatás a napi munka beindulásáról	5,1	7,4
	Hatáskörbe tartozó, a napi munka beindítása kapcsán felmerülő feladatok	3,6	5,2
	Levelezések és ügyiratok intézése	5,9	8,6
Összesen		18,4	26,7
Félfogadások tárgyalások	Tsz-tagokkal	4,3	6,2
	Vállalatok képviselőivel	4,2	6,1
	Társadalmi és egyéb szervek kiküldötteivel	1,9	2,8
	Állami ellenőrző szervekkel (Tanács, KÖJÁL, Tűzrendészet stb.)	2,7	3,9
	Szerződéskötések, megállapodások stb.	2,6	3,8
Összesen		15,7	22,8
Tanácskozások	Szakvezetőkkel	5,5	8,0
	Vezetőségi ülések	2,7	3,9
	Egyéb testületi ülések	2,0	2,9
	Pártszervekkel, taggyűlés	2,0	2,9
	Ünnepi ülések, ünnepélyek	0,1	0,1
Összesen		12,3	17,8
Fejlesztés és tervezés	Operatív és kampánytervek jóváhagyása	1,7	1,2
	Tervkonceptciók kialakítása	0,8	1,2
	Vállalatpolitikai koncepciók kialakítása	0,9	1,3
	Elvi döntések kialakítása	2,3	3,3
Összesen		5,7	8,3
<i>Üzemen kívüli tevékenységek:</i>			
Részvétel a helyi, járási, megyei szervek ülésein, rendezvényein		5,2	7,6
Részvétel tapasztalatcseréken, bemutatókon		3,1	4,5
Egyéb ügyekben az üzemen kívül eltöltött idő		8,5	12,3
Összesen		16,8	24,4
Mind összesen		68,9	100,0

végzett elnöki tevékenységnek a legtöbb munkaidőt igénylő csoportja a már több ízben említett *operatív feladatok* közé sorolható, amely az elnöki munkaidőből heti 18,4 órát vesz igénybe, s az összmunkaidőnek 26,7 százalékát teszi ki.

— Indokolatlanul nagy a levelezések és az ügyiratok intézésére fordít-

tott elnöki munkaidő. Megfelelő színvonalú belső információs rendszerrel és szervezettel, ügyviteli segéderővel, jogügyi előkészítéssel mérsékelni lehetne e tevékenység időigényét. Ennek azonban kétségtelenül határt szabnak olyan külső okok, tényezők is (rendeletek, utasítások, ajánlások, előírások, felszólítások, határozatok stb.), amelyek mind fokozottabban

veszik igénybe a termelőszövetkezeti elnökök munkaidejét.

— Az operatív munkákra fordított idő csökkentésének legnagyobb lehetőségei a „Tájékozódás a napi munka beindulásáról” és a „Hatáskörbe tartozó, napi munka beindítása kapcsán felmerülő feladatok” elnevezésű tevékenységcsoportokon belül kínálkoznak. Az ide tartozó munkák ugyanis többségükben a termelési folyamatokkal közvetlen kapcsolatban álló vezetési feladatok. Vezetésszervezeti és hatásköri kérdés tehát az, hogy ezek elvégzésére az elnök közvetlenül mennyi időt fordítson. Például az olyan vezetésszervezeti rendszerben, ahol a nem megfelelő hatáskörrel felruházott ágazati vagy főágazati vezetők közvetlenül az elnöknek vannak alárendelve, ott — a jelentős koordinációs tevékenységen kívül — egy-egy termelésszervezeti egységet érintő részletkérdésekkel is foglalkoznia kell az elnöknek. Ezzel szemben — anélkül, hogy a vezetési szervezet változna — az ágazatok vagy főágazatok önelszámoló rendszerének kialakításával például nemcsak a közvetlen elnöki beavatkozás válik szükségtelenné, hanem a koordinációs feladatok is csökkenthetők.

— E tevékenységcsoporton belül az elnöki munkakörben a munkahelyek közvetlen ellenőrzésére fordított heti 3,8 óra nemcsak reális, de szükségesnek is minősíthető, mert az ellenőrzés és információszerzés mellett alkalmas ad a tagokkal történő munkahelyi találkozásokra, problémájuk közvetlen megbeszélésére, esetleges helyszíni elintézésére.

b) A termelőszövetkezeteken és az elnöki funkción belül a résztvékenységek időfelhasználás szerinti második csoportját az ügyfelfogadással, a tárgyalások lebonyolításával összefüggő feladatok képviselik, ezek heti 11,4 órát vesznek igénybe. Az ide sorolt feladatokra fordított időfelhasználásban az is kifejeződik, hogy a termelőszövetkezetet a külső kapcsolatokban szinte kizárólagosan az elnök képviseli.

Az e tevékenységi csoportba tartozó feladatokat szemlélve megállapít-

ható, hogy azok egyenként is fontos elemei az elnöki munkakörnek.

Az előbbiek ellenére sok a különböző tárgyalásokra, megállapodásokra, szerződés-kötésekre fordított elnöki munkaidő, aminek főbb okai a következők:

— A megállapodások és szerződések előkészítését is sok esetben maga az elnök végzi, s ő dönt olyan rész-kérdésekben, amelyekben az egyes szakvezetők jobban informáltak vagy legalábbis közvetlenül érintik őket, mivel a vállalt kötelezettség teljesítése az ő feladatuk.

— A hatósági felügyeleti feladatokat ellátó szervek rész-kérdésekben is a termelőszövetkezeti elnököt tekintik tárgyaló félnek (tűzrendészet, balesetvédelem, KÖJÁL stb.).

c) A termelőszövetkezeteken és az elnöki tevékenységi körön belül a feladatok időigény szerinti harmadik csoportját a társadalmi és területi szervekkel, valamint a szakvezetőkkel folytatott tanácskozások alkotják. Ezek közül időfelhasználás szempontjából kiemelkedik a szakvezetőkkel folytatott tanácskozásokra felhasznált heti 5,5 óra munkaidő.

Mivel a kutatás során a munkanapfelvételi lapokon a tervezéssel és a fejlesztéssel kapcsolatos tevékenységeket külön szerepeltettük, itt a szakvezetőkkel folytatott tanácskozások a napi munka elosztására és annak különböző elnevezésű változataira fordított időfelhasználást tartalmaznak. Számos példával igazolható viszont, hogy célszerűbb, ha a munkaelosztás jellegű megbeszéléseket az illetékes termelésirányító funkcionális vezető végzi, az elnök pedig csak alkalmasszerűen vesz részt azokon. Szervezeti és hatásköri kérdés továbbá, hogy egyáltalán szükség van-e ezekre a megbeszélésekre. Az önelszámoló rendszerű szervezetekben például nincs központi munkaelosztás.

d) A termelőszövetkezeti elnökök funkciójában és a gazdaságon belüli feladatok között időfelhasználás tekintetében sorrendben az utolsó csoport a *fejlesztési és tervezési munkákkal kapcsolatos résztvékenység*.

Ez heti 5,7 óra — az összes munkaidőnek mindössze 8,3 százaléka.

A tervezési és fejlesztési tevékenységekre fordított 8,3 százalékos időarányt még akkor is kevésnek kellene tekinteni, ha a feladatcsoport előkészítő munkáit a szakvezetők, illetve beosztott szakemberek végeznék. Az elnökök munkaidő-felhasználásának vizsgálata azonban ezt az egyébként ma már nemcsak célszerű lehetőséget, hanem kézenfekvő szükségzerűséget nem nagyon igazolja.

A szóban forgó kedvezőtlen ténynek a fő oka abban gyökerezik, hogy a termelőszövetkezeti elnökök többsége még nem ismerte fel: a gazdaság mérete, specializációjának foka és a vezetés, valamint a vezetés szervezete, decentralizációja között kölcsönös kapcsolat van; továbbá azt, hogy a nagyobb és bonyolultabb szervezetben a vezetőnek új módszereket és eszközöket kell alkalmaznia.

A kellő tudatosságot és előrelátást nélkülöző intézkedések elmaradása következtében az elnökök nagy részének munkáját jellemző operativitás mellett gyakorlatilag nem jut elegendő idő a fejlesztő és tervező tevékenységre.

e) A termelőszövetkezeti elnökök munkaidejük 24,4 százalékát fordítják a gazdaságon kívüli tevékenységekre. Ez az arány az önálló vállalati gazdálkodás között nem tekintendő túlzottnak, mivel a külső feladatok, tapasztalatcserék fontos tényezői az eredményes vezetői munkának.

A rendkívül magas heti munkaidő miatt azonban e tevékenységcsoportnak is megkérdőjelezhető az abszolút munkaidő-szükséglete (heti 16,8 óra). Ezt igazolják részvizsgálatainknak olyan tényei, hogy a gazdaságon kívüli feladatokra fordított munkaidő 50 százalékát az értékesítéssel, beszerzésekkel, pénzügyi kérdésekkel kapcsolatos tevékenységekre fordítják az elnökök, noha ezek a feladatok nem feltétlenül az ő hatáskörükbe tartoznának.

f) Ha az 5. sz. táblázat megfelelő rovatait összevonnuk, akkor láthatjuk, hogy az elnökök *munkaidejük*

30,5 százalékát fordítják döntésselőkészítésre. Ide soroltuk a testületi vezetéssel összefüggő döntésselőkészítő munkákat is. Ez az arány nem minősíthető túlzottnak.

Kétségtelen azonban, hogy a döntésselőkészítésre fordított idő azonos vagy akár növekvő aránya mellett csökkennie kellene — az összmunkaidővel együtt — a felhasznált munkaidő abszolút nagyságának (kereken 21 óra). A szakvezetők nagyobb arányú bevonása a döntésselőkészítésbe nemcsak az elnöki munkaidő csökkenését tenné lehetővé, hanem szakmailag is megalapozottabbá válnának a döntések.

E helyen említendő — hisz a kettő között szoros kapcsolat van —, hogy a vizsgált felsőszintű termelőszövetkezeti szakvezetők munkájában csekély arányt képviselnek az olyan feladatok, mint

— az új technológiák kidolgozása, a régiek korszerűsítése;

— a fejlesztéssel, beruházásokkal kapcsolatos kérdések;

— a vállalatpolitikai tervkonceptiók kimunkálása;

— a döntési alternatívák kidolgozása, a gazdasági döntések mérlegelése, továbbá

— a részvétel tudományos intézetek, vállalatok vitaülésein, tapasztalatcseréin, külföldi tanulmányutakon.

g) Az 5. sz. táblázatban nem különül el, de vizsgálataink során elemeztük az utasításokra, beszámoltatásokra és a személyi ügyek intézésére fordított elnöki munkaidőt és azok arányait is.

— Az utasítások kiadására felhasznált munkaidő abszolút mennyisége és aránya az elnöki munkakörben egyaránt nagyobb a kívánatosnál. Ez ugyancsak egyrészt a döntési hatáskörök túlzott centralizációjára utal, másrészt arra, hogy az elnöki munkakörökben az operatív jellegű, a gazdálkodás napi problémáira irányuló tevékenységek dominálnak.

— A tevékenységi struktúra adatai szerint az elnöki munkakörben kevés a szakvezetők, a vezető felhatalmazás beszámlatására felhasznált munkaidő, és a személyi ügyek

intézésére fordított 8,6 százalékos munkaidő sem sok. Ez utóbbi csak akkor tekinthető elegendőnek, ha a megfelelő ügyintéző (személyzeti vezető) tervszerűen előkészíti a személyi ügyek intézését.

A termelőszövetkezeti vállalati és testületi vezetés viszonya

Kutatásaink során külön is foglalkoztunk a termelőszövetkezetek vezetésének e címben jelzett összefüggéseivel. Itt azonban csak a „beeszlási jog” érvényesülésének, valamint a „vezetőség” és a szakvezetés viszonyának néhány tapasztalatára utalok.

Köztudott, hogy a termelőszövetkezeti, de mindenfajta demokrácia tartalmának egyik alapkritériuma a „beeszlási jog” érvényesítése és az ehhez való lehetőség megteremtése. Ezért a vizsgálatba vont elnököktől a többi között megkérdeztük, hogy a különböző munkakörben dolgozó termelőszövetkezeti tagoknak, alkalmazottnak milyen beeszlásuk van a termelőszövetkezet szakmai kérdéseibe. A válaszokról a 6. sz. táblázat ad képet.

A megkérdezett elnökök szerint tehát a szakmai beeszlási jog elsősorban a közvetlen munkahelyi vezetőket (brigádvezetőket) érinti, 76 százalékuk jelölte a kérdéses munkakört úgy, hogy ott a beeszlási jog jelentős. A szakmunkásoknak viszont (a beeszlás megjelölése nélkül) csupán 30 százaléka szólhat bele „jelentősen” és „némi” beeszlási joga is csak 40 százalékuknak van.

Különösen meglepő az alkalmazottra adott válasz: a megkérdezettek 40 százaléka szerint egyáltalán nem, 34 százaléka szerint is csak ritkán szólhatnak bele a termelőszövetkezet szakmai kérdéseibe. Hasonlóan figyelemre méltó a fogatosokról kialakult kép is.

A fogatosok, akik a régi hagyományos paraszti gazdálkodás jellegzetes típusai voltak és zömmel az idősebb, tapasztaltabb generációhoz tartoznak, csak 30 százalék eséllyel szerepelnek a „némi beeszlása van” rovatban és 14 százalékkal a „nincs beeszlása” rovatban.

Az elnöki válaszok százalékos megoszlásai arra irányítják a figyelmet, hogy a termelőszövetkezeti demokrácia szélesítése is egyik fontos társadalmi feladat.

6. sz. táblázat

A szakmai beeszlási jog lehetősége a különböző beeszlású dolgozók csoportjaiban (%)

Beeszlás	Jelentős	Némi	Ritka	Nincs beeszlása	Összesen
	beeszlása van				
Brigádvezető	76,0	15,0	9,0	—	100,0
Állattenyésztő	38,0	37,0	23,0	2,0	100,0
Szaktmunkás	33,0	40,0	22,0	5,0	100,0
Növényápoló	20,0	25,0	49,0	6,0	100,0
Alkalmazott	10,0	16,0	34,0	40,0	100,0
Fogatos	8,0	30,0	48,0	14,0	100,0
Irodai dolgozó	7,0	33,0	32,0	28,0	100,0
Segédmunkás	4,0	12,0	40,0	44,0	100,0
Családtag	3,0	3,0	24,0	70,0	100,0

Az értékelések arra mutatnak, hogy az elnökök jelentős része nem ismeri fel a szövetkezeti demokrácia kibontakoztatásának növekvő jelentőségét és lehetőségét, a benne rejlő

— a vezetés hatékonyságát is jelentősen fokozni képes — nagy erőt.

A beeszlási jog érvényesítésének és a demokratikus formák fokozottabb működésének a testületi veze-

tés erősítése lehet az egyik járható útja.

Vizsgáltuk a testületi és a szakvezetés közötti kapcsolat minőségét is. Három kapcsolattípus különböztethető meg:

a) ahol a testületi vezetőség kezdeményez és irányít (a szakvezetés előkészíti a testületi vezetőség döntéseit, alternatívákat alkot; a testületi vezetőség döntéseinek végrehajtását biztosítja);

b) amelyekben a szakvezetés kezdeményez és irányít (a testületi vezetés formálisan él a döntési és a felületei jogaival, lényegében csak elfogadja a szakvezetés javaslatait, döntéseit);

c) az előbbi két típus kombinációja (a javaslatok a testületi és a szakvezetésből indulnak ki, kb. egyenlő arányban, a testületi vezetés döntései a szakvezetés által gondosan előkészített alternatívák közül a legjobbnak, leghatékonyabbnak tartott változat elfogadását jelentik). Ebben a típusban hatékony és a társadalmi ellenőrzésre is alkalmas testületi vezetőség irányít, de érvényesülni engedni a felelős szakirányítást is.

Az általunk vizsgált szövetkezetekben a három típus aránya a következő: az a) típusban 4,1, a b) típusban 77,6, a c) típusban 18 százalék.

Ezek az arányok nem fejezik ki teljesen az országos helyzetet, de nagyon fontos jelzéseket tartalmaznak. Így például a harmadik típus alacsony százalékának okait keresve arra a következtetésre juthatunk, hogy a testületi vezetőség ma még lényegében csak ott teljesíti igazán társadalmi funkcióját, ahol:

— a szakvezetésben kicsiny — vagy teljesen hiányzik — a jól képzett szakemberek száma;

— ahol a vezető testületben viszonylag nagy a szakképzettek aránya és így a szakemberek speciális szellemi képességeit érvényesíteni tudják.

A választott vezetőség és a szakvezetés közötti viszonyban — nemcsak az előbbieket, hanem más tényezőket vizsgálva — az eredmények alapján

is — a kutatás során általában kimutatható volt a szakvezetés erőteljes hatása. Ezzel kapcsolatban sokatmondóak például azok a válaszok is, amelyeket a vizsgálatba vont termelőszövetkezeti elnökök a következő kérdésre adtak: „Mely területen gyakorol vagy tud hatást gyakorolni a választott vezetőség az elnök és a szakemberek munkájára?”

A válaszadó elnökök szerint a vezetőség hatása főként: a háztáji ügyekben (22,2 százalék); a szociális kérdésekben (23 százalék), és a jövedelemelosztási kérdésekben (22,2 százalék) érvényesül.

A személyi kérdésekben a választott vezetőség hatása — a válaszadók szerint — 17,8 százalékos, a termeléssel kapcsolatos ügyek irányának, módszerének meghatározásában való részvétel tekintetében pedig 14,8 százalékos.

Megállapítható tehát, hogy a választott vezetőség beleszólási lehetőségének javítása szintén egyik nagy tartaléka a termelőszövetkezeti vezetés fejlesztésének.

A mezőgazdasági termelés korszerűsödésének a vállalati (szövetkezeti) vezetésre gyakorolt pozitív hatásai

Az előzőekben vázlatosan összefoglalt — főleg csak a termelőszövetkezetek elnökeinek munkaidőigényére és tevékenységük szervezésére koncentráló — tapasztalatok mellett figyelmet érdemelnek még a következő pozitív jellemzők is.

a) Napjaink gyakorlatában több olyan körülmény fedezhető fel, amely kedvező befolyást gyakorol a termelőszövetkezeti és állami gazdasági vezetők munkájának megváltozására. A fontosabbak a következők:

— a termelés szakosodása és területi koncentrálódása, amely lehetővé teszi a magasabb színvonalú gazdálkodást, a korszerűbb, termelékenyebb technikai, biológiai, kémiai eszközök szélesebb körű alkalmazását;

— a termelőszövetkezetek szakmai színvonalának javulása, a szakembergárda fiatalodása;

— a termelési rendszerek megjelenése, terjedése, amelyek a vezetők szemléletmódjának, munkastílusának megváltoztatását idézik elő;

— a vezetéstudomány termelőerővé válása.

Az utóbbi jellemzővel kapcsolatban e tanulmányban csak utalok arra a figyelemre méltó kutatási eredményre, hogy a termelőszövetkezeti elnökök és a funkcionális vezetők számára a „Vezetési ismeretek” című témakör nyújtotta a legtöbb újat.

b) A kutatás kedvező tapasztalata az is, hogy a felsőfokú képzettséggel rendelkező (zömében fiatalabb korosztályhoz tartozó) szakemberek többet foglalkoznak a tervezés, a fejlesztés stb. kérdéseivel, azaz a jövővel és a vállalaton (szövetkezeten) kívüli gazdasági, közgazdasági környezettel, annak változásaival. Az érdemi, a felsőszintű vezetői munkára fordítható időtöbbletre munkájuknak, valamint beosztottaik tevékenységének jobb megszervezése révén tesznek szert.

c) Korszerűbb a felsőszintű vezetők munkája azokban a gazdaságokban, termelőszövetkezetekben is, ahol a termelési rendszerek beépültek a vállalati szervezetbe. A termelési rendszereknek a vezetői funkciókra gyakorolt leglényegesebb hatása ab-

ban mutatkozik, hogy mintegy ki-kényszeríti az egyes vezetői szintek közötti jobb munkamegosztást. Itt a felsőszintű vezetők munkájában megfigyelhető változások között jól nyomon követhető volt — a termelés programozottabbá válása révén — az operatív tennivalók csökkenése.

★

A mezőgazdasági termelés folyamatainak növekvő dinamizmusát, gyorsuló centralizációját és koncentrációját a szervezet formáinak, a vezetés módjainak változásai nem mindig tudják nyomon követni. Márpedig, ha a szervezet, illetve a vezetés korszerűsítése lemarad a vállalati (szövetkezeti) tevékenység fejlődésétől, akkor csökkenni kezd az egész szervezet hatékonysága.

Közismert, hogy az ötödik ötéves tervben még inkább ki kell bontakoztatni a népgazdaság intenzív fejlesztésének módjait, ami többek között együtt jár a munkamegosztás fejlődésével, a kooperáció szélesedésével, illetve azzal, hogy a vezetés, az irányítás a mezőgazdaságban is fokozódó mértékben válik a termelés meghatározó feltételévé.

Laczkó István

Az európai fejlett tőkésországok vendégmunkarendszerének néhány időszerű kérdése

A második világháború utáni helyreállítási periódust hosszan tartó fel lendülés követte. Jó néhány európai tőkésországban — azon túl, hogy megvalósulhatott a teljes foglalkoztatottság — a gazdasági növekedés gyors ütemének fenntartása, további fokozása érdekében egyre bővült a külföldi munkaerő foglalkoztatása is.

A nemzetközi munkaerő-áramlás már ekkor sem volt új keletű jelen- ség a kapitalizmusban: találkozhat-

tunk vele a gyarmatosítás, majd a tőke kivitel velejárójaként is. A viszonylagosan túlnépesedett országokból (amelyek gazdasága, alacsony fejlettségénél fogva, nem volt képes felszívni a rendelkezésre álló munkaerőt) a lakosság egy része máshova települt. A hagyományosan bevándorlókat fogadó, illetőleg toborzó államok között találhattuk többek között az Egyesült Államokat, Ausztráliát és Kanadát. A beván-

dorlás az Egyesült Államokban a századfordulón és az azt követő 1910-es és 1920-as években érte el a tetőpontját, amikor is kb. 15 millió bevándorlót fogadtak.

Európában sem volt ismeretlen a munkaerő országhatárokat átlépő áramlása. Svájcot klasszikusan bevándorlókat fogadónak tekinthetjük: már 1870-ben lakossága 5,7 százalékban külföldiekből állt, s arányuk 1914-re 15,4 százalékra emelkedett. (1910-ben az ország megközelítőleg 300 ezer külföldit foglalkoztatott.) Luxemburg — túlméretezett nehézipara miatt — már több mint száz éve rákényszerült arra, hogy jelentős arányban foglalkoztasson külföldi munkaerőt. Németországban az első világháború előtt sok kelet-európaiat és kisebb arányban dél-európaiakat is foglalkoztattak. Franciaországban a külföldi munkaerő bevonása az első világháborút követő időszakban vált jelentősebbé.

A felsorolt országokkal ellentétben, Nagy-Britannia és Svédország „kivándorló országnak” számított. Nagy-Britannia 1805 és 1930 között — a be- és kivándorlás különbözete-ként — 4 millió főt veszített, s csak a harmincas-negyvenes évekkel indult meg nagyobb arányú vissza-, illetőleg bevándorlás.

A bevándorlásra hozott európai példák nem mondanak ellent annak, hogy ez idő tájt az európai országok főleg a „küldők” csoportjába tartoztak — különösen, ha a be- és kivándorlók különbözetét vesszük alapul. Ez alól mindössze Svájc számít kivételnek. Az ötvenes évek végétől viszont az európai tőkésországok egyre inkább fogadó államokká váltak. Ettől kezdve a nemzetközi munkaerő-áramlás új formájaként megjelenik — később meghonosodott kifejezéssel szólva — a *vendégmunkarendszer*. A vendégmunkarendszer eredetileg a munkába állás ideiglenessége jellemezte — szemben a bevándorlással, amikor a beáramló külföldiek szándéka a végleges letelepedés és az „öslakosságba” való beolvadás.

A nemzetközi munkaerő-áramlás

mindkét formája a munkaerőpiaci feszültségek levezetésének válfaja. Amíg azonban a bevándorlás mögött munkaerőhiány az egyik országban és munkaerőbőség a másikban áll egymással szemben, addig a vendégmunkarendszer előidézője mindinkább egy olyan típusú strukturális feszültség, amelynél a gazdaságban egyidejűleg van jelen munkaerőszűke és munkanélküliség.

A vendégmunkások gazdasági fontossága

A vendégmunkarendszer terjedésével a fejlett tőkésországok gazdaságában egyre több kevésbé fejlett országbeli (főleg dél-európai) talált munkaalkalmat. A háborút követő, a kisebb-nagyobb megtorpanásokat, recessziókat leszámítva egyedülállóan hosszan tartó konjunktúra határozottan ösztönözte a külföldi munkaerő beáramlását.

1973-ra a fejlett európai tőkésországokban legálisan tartózkodó vendégmunkások száma elérte a mindmáig legmagasabb szintet (becslések szerint: 8,1 milliót, ami a foglalkoztatottak számához viszonyítva 8,5 százalék). Az illegálisan munkát vállaló külföldiekkel együtt több mint 9 millió vendégmunkást foglalkoztattak Európában a vizsgált időszakban. (A vendégmunkások országonkénti adatairól nyújt képet a táblázat.)

A vendégmunkások száma és a foglalkoztatottakhoz viszonyított aránya 1973-ban

Ország	1000 fő	Arány
Ausztria	236	7,9
Belgium	265	6,8
Dánia	49	2,0
Franciaország	1930	9,4
Hollandia	160	3,4
Luxemburg	43	27,9
Nagy-Britannia	1835	7,3
Norvégia	21	1,3
NSZK	2500	9,4
Svájc	861	28,2
Svédország	222	5,7
Összesen	8122	8,5

Forrás: IFO-Schnelldienst, 1975. április 21. 3. l., valamint IFO-Institut für Wirtschaftsordnung, München, 1975.

Azt gondolhatnánk, hogy a külföldi munkaerő jelentősebb hányada — az Európai Gazdasági Közösség szabad munkaerő-áramlást lehetővé tevő intézkedései nyomán¹ — a Közös Piac tagországaiból érkezett. A Római Szerződés 48. cikkelye értelmében ugyanis, amelyet 1968 novemberéig folyamatosan megvalósítottak, a közösségi állampolgárok bármelyik más EGK-tagállamba települnek át, a munkafeltételeket, a bérezést, a társadalmi és adókedvezményeket, a szak- és átképzést, a munkaközvetítést, a munkátestületekben való részvételt, valamint a társadalombiztosítást illetően ugyanolyan jogokat élveznek, mint az ottani lakosság. Az EGK területéről származó vendégmunkások korlátozás nélkül, családtagjaikkal együtt telepedhetnek le és vállalhatnak munkát a térség bármelyik országában. Valójában azonban a közös munkaerőpiac létrehozása nem adott pótlólagos impulzust a Közösségen belüli migrációnak — míg 1960-ban az EGK-ban foglalkoztatott vendégmunkásoknak kerekén 75 százaléka a tagországokból érkezett, addig ez az arány 1973-ra 25 százalékra csökkent —, egyre inkább a Közösség határain túlról érkező vendégmunkások részaránya nőtt meg. (Az egyetlen kivétel Belgium, ahol az 1968—1971 között újonnan érkezett vendégmunkások szinte kizárólag az EGK-államok polgárai voltak.)

A „The OECD Observer” 1975. júliusi—augusztusi számának az európai migrációval foglalkozó cikke szerint 1974-ben az NSZK-ban, Svájcban, Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában, Luxemburgban, Ausztriában, Svédországban és az Egyesült Királyságban foglalkoztatott

¹ A skandináv országok (Finnország, Norvégia, Dánia és Svédország) az EGK-t megelőzően építették ki a közös munkaerőpiacot. Az 1954-ben megkezdett ilyen irányú lépések eredményeként a felsorolt országok állampolgárai minden korlátozás nélkül tartózkodhatnak és vállalhatnak munkát egymás országában úgy, hogy közben a hazai foglalkoztatottnak járó kedvezményeket élvezik. A skandináv közös munkaerőpiac viszonylag jól működik: 1973-ban az itt foglalkoztatott vendégmunkások 55 százaléka egymás országaiból érkezett.

vendégmunkások 13,8 százaléka Olaszországból, Jugoszláviából 10,2, Törökországból 9,3, Portugáliából 7,8, Spanyolországból 7,6, Algériából 5,9, Görögországból 3,3, Marokkóból 2,6, Tunéziából 1 százaléka, a fennmaradó 36,9 százalék pedig egyéb országokból érkezett. Vagyis a küldő országok között csupán egyetlen olyan EGK-tagállamot találhatunk, amelynek részaránya jelentős. (A kibővült EGK-t vizsgálva — a várakozások szerint — Nagy-Britanniából egyre többen fognak munkaalkalmat keresni a Közösség más államaiban.) Ez a helyzet — ti. a Közösségen belüli forgalom viszonylag kis súlya — semmiképp sem tekinthető véletlennek: mivel az Európai Gazdasági Közösség országai fejlettségi szintjük alapján megközelítőleg homogének², nem szorul különösebb magyarázatra, hogy jó néhány megoldásra váró gazdasági feladat nagyjából azonos időszakban jelentkezett, illetőleg jelentkezik a tagállamokban.

Az a tény, hogy a vendégmunkások hada a kevésbé fejlett területekről áramlott be, arra engedne következtetni, hogy a fejlett tőkországok termelésük s így exportjuk versenyképességének fenntartása és fokozása érdekében ösztönözték a vendégmunkások foglalkoztatását, hogy realizálhassák a bérdifferentiálból eredő előnyöket. Kétségtelen, hogy ilyen megfontolások is közrejátszottak, azonban nem ezek tekinthetők a fő mozgatóerők.

Az utóbbi két-három évtizedben az európai lakosság előregedése figyelhető meg. (A jelenlegi közös piaci tagországokban a 65 évesek és idősebbek részesedése a lakosságból 1950 és 1968 között 24 százalékkal nőtt; ha pedig a vizsgálatot Ausztriára, Svédországra és Svájcra is kiterjesztjük, az aránynövekedés már 36 százalékos.³ Emellett a kiképzési

² Az sem véletlen, hogy Olaszországot és feltehetően Nagy-Britanniát is — a két nagy gazdasági nehézséggel küzdő közösségi ország — a küldők sorában találjuk.

³ A „Rapport sur les aspects démographiques du vieillissement de la population en Europe et ses conséquences sociales et économiques, 1971.” adatai alapján.

magas fejlődési ütemű gazdaságokban a hazai lakosság gyors felemelkedését tette lehetővé. Egyre élesebben határolódtak el egymástól a „társadalmilag kívánatosnak”, valamint a „társadalmilag el nem fogadhatónak” minősített — nagy hányadukban a szakképzettséget nem igénylő — munkaalkalmak. Minthogy a hazai lakosság az előbbi csoportba tartozó állások megszerzésére törekedett, kialakult egy olyan rés, az állásoknak egy olyan köre, amely szinte kizárólag a vendégmunkások foglalkoztatásával volt betölthető. A külföldi munkaerő bevonása újabb impulzust adott a hazai lakosság felemelkedésének, vagyis egyre több olyan munkahely üresedett meg, amely a szakképzettségre különösebb igényt nem tartott (az ilyen munkahelyek aránya a műszaki haladás hatására egyébként is nő), s csak rossz munkakörülményeket és viszonylag alacsony béreket tudott nyújtani.

A munkaalkalmak imént jellemzett megítélése az európai tőkésországok lakosságának körében még a recessziók idején is érvényesült. Egy felmérés⁴ szerint az 1967. évi NSZK-recesszió miatt munkanélkülivé válók döntő többsége inkább a munkanélküli segílyt választotta, mint a társadalmilag nem kívánatos munkalehetőségek elfogadását. A társadalmilag jobb helyzetű munkások már csak azért is félnek „gyengébb” munkaalkalmat elfogadni, mert attól tartanak, hogy csak nagyon nehezen kerülnének vissza a korábban már kivívott pozíciójukba.

Az európai fejlett tőkésországokban a társadalmilag el nem fogadhatónak bélyegzett munkák döntő hányadát a mediterrán térségből származó vendégmunkások végzik el. A fő „szállítókat” vizsgálva új tendenciák figyelhetők meg: a korábbi küldő országok (például Olaszország) veszítettek részarányukból, mivel egyrészt bővült a küldő államok köre, másrészt a kizárólagosan küldő

országok fogadókká is váltak. (Görögországban — becslések szerint — 2500 vendégmunkást foglalkoztatnak illegálisan; Spanyolországban kb. 30 000 marokkói vállalt munkát.)

A gazdasági nehézségek és a vendégmunkások

Az eddigiekben a külföldi munkaerő foglalkoztatásának kialakulásáról és fellendüléséről igyekeztem képet adni: ma már tudjuk, hogy az 1973-as adatok majd minden európai országban az eddig elért csúcstértek. Az utóbbi évek válságjelenségei a vendégmunkarendszert sem hagyták érintetlenül: a munkanélküliségi ráták a vizsgált országokban szinte kivétel nélkül az elmúlt harminc év legmagasabb szintjét érték el,⁵ ennek megfelelően a kormányok a külföldi munkaerő foglalkoztatását illetően restriktív intézkedéseket vezettek be, amelyek egyrészt lefékeztek a további beáramlást — sőt, néhány állam egyenesen megtiltotta újabb vendégmunkások betelepülését —, másrészt a már foglalkoztatott külföldiek egy részének munkanélkülivé válásához vezettek.

A hetvenes évek közepére kialakult új helyzet felveti a kérdést: Az elkövetkező időszakban vajon milyen jövő vár a vendégmunkásokra?

Az elmondottakból világosan kitűnik: tagadhatatlan a konjunktúra és a vendégmunkások iránti kereslet közötti összefüggés. Ez azonban nem jelenti azt, hogy dekonjunkturális időszakokban a külföldi munkaerő eltűnik az egyes országokból. Az átmeneti visszaesések után — feltevésem szerint — a vendégmunkások száma, még tartósabb munkanélküliség mellett is, stabilizálódni fog. E feltevés alátámasztásául célszerű egy országon belül részletesebben megvizsgálni a külföldi munkaerő

⁴ W. R. Böning: Determinants of labour immigration in industrialised countries of Western Europe. ILO varsói konferenciája, 1974.

⁵ A munkanélküliek száma a foglalkoztatottakéhoz viszonyítva 1974-ben például az NSZK-ban 2,1, Franciaországban 3 százalékot tett ki; 1975-ben — az első tíz havi adat alapján — az NSZK-ban már 4,9, Franciaországban pedig 5,8 százalékot. (Die Weltwirtschaft, 1974. 2. sz. 8. 1.; 1975. 2. 5. 1.; Neue Zürcher Zeitung, 1975. december 5. 17. 1.)

szerepét. Mivel az NSZK foglalkoztatja a tőkés Európa vendégmunkásainak több mint 30 százalékát, célszerű a további vizsgálódásokat erre az országra koncentrálni.

A nyugatnémet gazdaság 1960-ban mindössze 0,3 millió vendégmunkást foglalkoztatott, 1966-ban már 1,24 milliót. A korábban említett recesszió miatt 1967—1968-ban számuk alig haladta meg az egymilliót, 1971-re viszont már túllépte a kétmilliót; az 1973. évi csúcserőteljeshez (2,56 millió) képest azután 1974-ben 2,18 millióra esett vissza a vendégmunkások száma. A recesszió a vendégmunkásokat a hazai foglalkoztatottakhoz képest némi késéssel sújtotta, viszont sokkal erőteljesebben.

A nyugatnémet gazdaságban dolgozó vendégmunkások túlnyomó többsége semmiféle szakképzettséggel nem rendelkezik. Egy felmérés adatai szerint 1968-ban a külföldi férfi munkavállalóknak 20 százaléka rendelkezett szakképzettséggel. 1973-ra 15 százalékra csökkent az arányuk.⁶ Ez feltehetően összefügg azzal, hogy a gazdaság igényeinek megfelelően, a vendégmunkások toborzását kiterjesztették az elmaradottabb területekre. A hatvanas évek közepén az olasz vendégmunkások 30 százalékos részesedéssel még az első helyet foglalták el a nyugatnémet gazdaságban, őket kb. 15—15 százalékkal Görögország és Spanyolország követte. 1974-ben az összes vendégmunkásoknak már több mint 25 százaléka Törökországból, 20 százaléka Jugoszláviából érkezett, az olaszok aránya pedig 15,7 százalék, a görögöké 9,6 százalékra esett vissza.⁷

De még e — jelentéktelen arányú⁸ — szakképzett vendégmunkásoknak is számottevő hányadát nem képzett-ségüknek megfelelően foglalkoztat-

ják. Az NSZK-ban minden harmadik szakképzett vendégmunkást betanított vagy segédmunkásként alkalmaznak.⁹

Az NSZK-ban a vendégmunkások több mint háromnegyede a feldolgozó — ezen belül elsősorban a fémfeldolgozó — iparban dolgozik. A koncentráció mértékére utal, hogy míg 1972-ben az összes foglalkoztatottaknak alig valamivel több mint 10 százaléka volt vendégmunkás, addig a fémfeldolgozó ipar létszámának több mint egynegyedét tették ki külföldi munkavállalók.

1972-ben a vendégmunkások 1 százaléka a mezőgazdaság és erdőgazdálkodásban, 3,3 százaléka a bányászatban és az energiagazdálkodásban, 34,8 százaléka a vas- és fémfeldolgozó iparban, 23,7 százaléka egyéb feldolgozó ipari ágazatokban, 17,8 százaléka az építőiparban, 5,9 százaléka a kereskedelem, a bank- és biztosítási szférában, 2,2 százaléka a közlekedésben, 11,3 százaléka az egyéb szolgáltatásokban dolgozott. A vendégmunkásokat főleg a „húzó ágakban”, a technikai haladás élvonalába tartozó nagy vagy óriásüzemekben foglalkoztatják. A vendégmunkások koncentrációja ott a legnagyobb, ahol a hazai munkásoké: a nagyiparban és a nagyvárosokban.¹⁰

A nyugatnémet gazdaságban később indult meg a II. szektor rész-

⁶ Angliában a nem fizikai külföldi munkavállalók 90 százaléka fizikailag dolgozik, a szakképzetteknek mindössze 7 százaléka kapott munkát a saját szakmájában.

⁷ Nem mindenütt ilyen előnyös a vendégmunkások megoszlása. Svájcban például elsősorban az építőiparban (a becslések szerint 1972-ben ez az ágazat foglalkoztatta a külföldi munkavállalók valamivel több mint egyharmadát), másodsorban a feldolgozó iparban, és harmadsorban — ugyancsak közel egyharmados részarányal — a szolgáltatások szférájában koncentrációlyan. Szerkezeti hiányosságokra következtethetünk abból, hogy a feldolgozó iparban foglalkoztatott vendégmunkások többségét a gazdasági jelentőségükből veszített ún. tradicionális ágazatokban (ruházati, bőr-, textil-, faipar stb.) alkalmazták, vagyis ezeknek az ágazatoknak a fennmaradását, sőt esetleges bővülését vendégmunkások tették lehetővé. (L. Poljakov: Inosztrannije rabocsije v Szevjaril. Rabocsij klassz i szovremennij mir, Moszkva, 1975. 1. sz. 60—71. l.). Kétségtelen, hogy a zsigorodásra megerőltetett ágazatok erőteljes életben tartása lefékezti a szükséges szerkezeti átalakulásokat, és hosszú távon a nem kívánatos struktúrák megmerevedéséhez vezet.

⁸ Más nyugat-európai országokban is hasonló tendencia bontakozik ki. Franciaországban például 1969-ben a szakképzett vendégmunkások aránya még 29,7 százalékot tett ki, 1971-ben pedig már csak 25,5 százalékot.

⁹ Statistisches Jahrbuch der BRD 1975.

¹⁰ Az AEG-Telefunken minden ötödik munkása külföldi, ezek közül egy sem szakmunkás. A BASF 3100 vendégmunkásából mindössze egyetlen egy a kvalifikált. (1972-es adatok.)

arányának csökkenése a III. szektor javára, mint a hasonló fejlettségű többi államban. Általában megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy a III. szektor súlyának növekedése a II. szektor rovására átmenetileg az átlagos termelékenységi mutató stagnálásához, majd csökkenéséhez vezet, ami fékezi a gazdasági növekedést. Az NSZK-ban a hatvanas években megindult a hazai foglalkoztatottak átcsoportosulása az iparból a szolgáltatások szférájába. 1961—1971 között a III. szektorban létszámuk 1,27 millióval — 15,3 százalékkal¹¹ — nőtt, a II. szektorban 0,7 millióval csökkent.

A vizsgált időszakban a vendégmunkások szektoronkénti megoszlása szinte változatlan maradt: a szolgáltatások szférájában majdnem 6 százalékpontnyi volt a növekedés, a foglalkoztatottak aránya mindössze 1 százalékponttal növekedett. (Eközben a hazai foglalkoztatottak arány-növekedése 6 százalékpontot tett ki.) Vagyis az újonnan érkező vendégmunkások túlnyomó részét is a II. szektorban alkalmazták — velük helyettesítve a szektorból távozó hazaiakat —, ami hozzájárult a II. szektor zsugorodásának feltartóztatásához, illetőleg e folyamat lassításához úgy, hogy közben megnövekedhetett a szolgáltatások szférájában foglalkoztatottak száma.

Mivel a vendégmunkások döntő hányada az átlagosnál magasabb termelékenységű ágazatokban koncentráldik,¹² kedvezően befolyásolják az országos termelékenységi mutató alakulását és a gazdasági növekedést is. Néhány szerző¹³ állítása szerint a

¹¹ Ugyanezen időszakban a hazai foglalkoztatottak teljes száma mindössze 1,1 százalékkal nőtt!

¹² Dieter Kubusch a „Der Beitrag der Ausländer zum Wachstum” címmel megjelent elemzésének középpontjában is a vendégmunkások és a termelékenység alakulása közötti kapcsolat áll. A német gazdaságot felosztotta 19 ágazatra, elemzése szerint 1972-ben ebből tíz az átlagosnál magasabb termelékenységet produkált, ezek az ágazatok a hazaiak 52 százalékát, a vendégmunkásoknak pedig 60 százalékát foglalkoztatták. Vizsgálataiból azonban az is kiderült, hogy a termelékenységi csúcsot magukénak mondható ágazatokban a vendégmunkásoknak mindössze 14 százaléka dolgozott.

¹³ Például: Föhl, O—E. Kuntze.

vendégmunkások — mivel termelékenységük az átlagtól elmarad — ellenkező hatást fejtenek ki. Ez a megállapítás azonban csak munkaóra vetítve fogadható el. Minthogy a vendégmunkások körében mindennapos a túlórázás, napi termelékenységük nem marad el a német átlagtól, sőt néhol meg is haladja azt.

Az a tény, hogy az ipar — a várakozásokkal ellentétben — a hetvenes évek elejéig nem veszített jelentőségéből, elsősorban versenyképességével magyarázható. Az NSZK exportjának az utóbbi tíz-tizenöt évben történt rendkívül gyors felfutásában elsődleges szerepe volt az iparnak. Ugyanis a nyugatnémet export 96 százaléka ipari termékből áll: az ipari késztermékek több mint 80 százalékkal részesednek. Az export bővülése természetesen kedvezett a vendégmunkások beáramlásának. Helyesebben: a külföldi munkaerő toborzásával, illetőleg a gazdaságba való bevonásával is éppen e kedvező helyzetet igyekeztek fenntartani. A vendégmunkások foglalkoztatásával — azáltal, hogy azonos munkáért mintegy 20—30 százalékkal kevesebb bért adnak nekik¹⁴ — az óriásvállalatok növelik versenyképességüket.

A vendégmunkások a fogadó ország munkaerőpiacának a gazdasági fejlődést előnyösen befolyásoló rugalmasságot biztosítanak. Azáltal, hogy könnyen mobilizálhatók, nemcsak az ágazatok közötti és az azokon belüli — a műszaki haladás diktálta — strukturális eltolódásokat teszik „fájdalommentesebbé”, hanem az ország különböző területei közötti fejlettségi különbségek felszámolását is megkönnyítik. A vendégmunkások ki tudják elégíteni a regionálisan koncentráldó munkaerőigényt: például Nyugat-Berlinben 1968—1970 között a számuk — az igényeknek megfelelően — megháromszorozódott.¹⁵ Vagyis a külföldi munkavállalók olyan réteget alkotnak, amely-

¹⁴ Kvasin: Vnutrennij kolonializm v Jevrope. Rabocsij klassz i szovremennij mir, Moszkva, 1975. 2. sz. 57—69. l.

¹⁵ Marios Nikolinakos: Politische Ökonomie der Gastarbeiterfrage. Roro Bücher, 1972.

nek egyik igen lényeges funkciója az, hogy az adott munkaerőpiac flexibilis tartalékhadserégét képezze. Nem véletlen, hogy a kormányok igyekeznek elősegíteni a vendégmunkások gyakori cserélődését. Ha a vendégmunkások letelepednek, egyre inkább úgy „viselkednek”, mint a hazai foglalkoztatottak, vagyis nem lehet őket a gazdaság pillanatnyi igényei megkövetelte gyorsasággal átcsoportosítani vagy — súlyosabb következmények nélkül — munkanélkülivé tenni. A vendégmunkások fejlett tőkésországokban való jelenlétének politikai jelentősége is van (ez nem jelenti azt, hogy tudatos politikáról van szó), ugyanis létszámuknak a gazdasági ciklus fel- vagy leszálló ágához igazodó ingadoztatásával a hazai foglalkoztatottakat viszonylagosan kímélik a nagyobb megrázkódtatásoktól.¹⁶

A vendégmunkások foglalkoztatásából eredő számos előnnyel szemben az e témával foglalkozó szerzők gyakran felvetik, hogy a bőségesen rendelkezésre álló szakképzetlen munkaerő főleg a bővítő — munkaalkalmat teremtő — beruházások növelését eredményezi. Bár az ilyen típusú beruházások is figyelembe veszik az új technikai vívmányokat — ami a lekötött tőke megfiatalításához is hozzájárulhat —, azonban ezek a pozitív tendenciák legfeljebb rövid távon érvényesülnek. Hosszú távon viszont — vélekednek a szerzők — a vendégmunkarendszer azáltal, hogy nem ösztönzi a munkát megtakarító termelési eljárások bevezetését, továbbá lassítja a korszerűtlen gépek, berendezések lecserélését. Fékezi a racionalizálás folyamatát.¹⁷

¹⁶ Különösen jól tükröződött ez az 1966–1967-es recesszió idején, de hasonló tendenciákat tapasztalhattunk 1971–1972-ben, sőt 1973. és 1975. I. negyedéve között is. 1975. II. felétől a hazai foglalkoztatottakat is egyre súlyosabban érintette a — feltehetően mélypontjához közeledő — krízis. Fokozottan vonatkozik ez a felsőfokú képesséssel rendelkező fiatalokra. Svájcban a vendégmunkások ingadoztatásával a munkanélküliségi rátát még 1975-ben is 1 százalékkal alatt tudták tartani. Ezt úgy érték el, hogy a szezonális vendégmunkások szerződéseit nem újították meg.

¹⁷ L. például Peter Huber: Ausländerbeschäftigung und Wirtschaftswachstum, 1974.

Ezzel szemben van, aki úgy vélekedik, hogy a nyugatnémet gazdaságban egyre inkább előrehalad a munka tőkével való helyettesítése, továbbá a termelőknek kifejezetten érdemes a tőkeigényes, munkát megtakarító termelési eljárásokat bevezetni. Sőt azt is kiemelik, hogy az utóbbi években kevés bővítő beruházás valósult meg.¹⁸

Ahhoz, hogy ezt a vitás kérdést „feketén-fehéren” el lehessen dönteni, mélyreható elemzéseket kellene végezni. Ezúttal — jobb híján — feltételezésekre szorítkozom. Egyetértetek azzal, hogy a tömegesen rendelkezésre álló olcsó, kvalifikálatlan munkaerő általában negatív hatást gyakorol a foglalkoztatók beruházási magatartására, azonban ezt a helyzetet különféle tényezők módosíthatják. Nem közömbös, hogy a vendégmunkások mely ágazatokban („húzó” vagy „zsugorodó”), milyen vállalatoknál (méret, versenyképesség) koncentrálódnak. A korábbiakban már rámutattam: az NSZK — a svájci példával ellentétben — olyan ország, amelyik hosszú távon is profitál a vendégmunkások foglalkoztatásából. Ehhez járul még a különböző gazdaságkutató intézetek (például a kölni Deutsches Industrieinstitut) elemzései által feltárt tény, hogy a vendégmunkások foglalkoztatása a munkaerő-mennyiségben mutatkozó hiányt csak enyhítette; a feszültség nem tűnt el a munkaerőpiacról (legalábbis 1973-ig nem), vagyis a racionalizálási kényszer hatása a pótlólagos munkaerő bevonása mellett sem szűnt meg.

A vendégmunkások foglalkoztatásából eredő előnyöket vizsgálva, említést kell tenni a külföldiek hazautalásairól is. A Német Szövetségi Bank becslése szerint 1973-ban az NSZK-ból a külföldi munkavállalók 8,5 milliárd márkát utaltak át hazájukba. (Az 1960-ban foglalkoztatott 0,3 millió vendégmunkás 0,3 milliárd márkát transzferált.) Az összes átutalásnak mindössze 4 százaléka irányult

¹⁸ Gerhard Fels—K. W. Schatz: Zum sektoralen und regionalen Strukturwandel in der BRD. Die Weltwirtschaft, 1974. t. sz. 52—83. l.

Ausztriába, Hollandiába, Franciaországba, Nagy-Britanniába, Belgiumba és Luxemburgba, holott a külföldi munkavállalók 16 százaléka ezekből az országokból érkezett. A megtakarítási hányad jóval tekintélyesebb a kevésbé fejlett területekről jött vendégmunkásoknál. Ezen belül is a 9000 márka alatti nettó évi jövedelműek kategóriájában, ahol a jövedelmek 40—45 százalékát transzferálják: az évi 150 000 márka feletti nettó jövedelem kategóriájában az átutalások aránya nem haladja meg a 30 százalékot. A mediterrán térségből származók 8,15 milliárd márkát transzferáltak hazájukba, ebből 2,5 milliárdot Törökországba, 2,2 milliárdot Jugoszláviába, 1,35 milliárdot Olaszországba, 0,9 milliárdot Görögországba, 0,8 milliárdot Spanyolországba, 0,25 milliárdot pedig Portugáliába.

Az átutalások mértékét megítélhetjük, ha a kereskedelmi mérleg hiányával vetjük össze. A török vendégmunkások által 1972-ben transzferált 2,1 milliárd márka bőven fedezte az 1,8 milliárdos deficitet. Jugoszlávia kereskedelmi mérlegének 6,8 milliárd DM-es hiányát az NSZK-ból küldött 1,6 milliárd márka kb. 24 százalékban tudta csak fedezni, azonban az összes átutalással deficitjük a felére csökkent. Görögországban a kereskedelmi mérleg hiányának 28 százalékát egyenlítették ki hasonló módon.

Első megközelítésben úgy tűnik, mintha a hazautalásokból kizárólag a vendégmunkást küldő ország profitálna, másrészt mintha ez a tétel a fogadó országok kiadásait csupán növelné. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a fejletlenebb — sőt elmaradottabb — területekről érkező vendégmunkások fogyasztását, illetőleg annak szerkezetét jelentősen befolyásolják a fogadó ország gazdasági fejlettsége által meghatározott fogyasztási szokások, módosul a kép. A külföldi munkavállalók — s nemcsak ők maguk, hanem családtagjaik is — általában az új fogyasztási mintát akarják követni, vagyis a küldő ország fejlettségi szintjéhez

képest többet és másképpen akarnak fogyasztani. Így a hazautalások nem éppen lebecsülendő hányada a helyett, hogy a küldő ország fejlesztéséhez szükséges pótlólagos forrásként szolgálna, a különböző — elsősorban ipari — fogyasztási cikkek importját növeli meg a vendégmunkásokat foglalkoztató országból. Ezt példázza, hogy az NSZK 1970—1974 között ipari fogyasztási cikkei kivételét gyorsabban növelte Jugoszláviába, Görögországba, Törökországba és Spanyolországba, mint ahogyan e cikkszoport exportját átlagosan bővítette. Vagy például Jugoszlávia nyugatnémet importja a vizsgált árucsoportból 1965-ben 20 millió dollárt is alig ért el, 1974-re viszont 420 millió dollárra szökkent fel, ami az évi átutalási összegnek megközelítően a felét teszi ki. Természetesen nem arról van szó, hogy a vendégmunkarendszer nélkül az NSZK nem exportálna ezekből a termékekből a vizsgált országokba, hanem arról, hogy a hazautalások újabb impulzust adnak ennek a behozatalnak. Emellett szól az is, hogy az ipari fogyasztási cikkek NSZK-ból származó importja 1965—1970 között jóval lassabban nőtt, mint 1970—1974 között (kivételek Jugoszlávia) — hasonlóképpen ahhoz, ahogyan a vendégmunkásoknak az említett országokból való beáramlása meggyorsult e két időszak között.

A fogadó országok által élvezett további említésre érdemes előny, hogy a vendégmunkások nem hogy terhelnék, de — akaratlanul bár — még „támogatják” is a költségvetést.

Az NSZK-ban például 1972-ben a társadalombiztosítási befizetések 17 százaléka a vendégmunkásoktól származott — miközben a foglalkoztatotakon belüli részarányuk nem haladta meg a 10 százalékot. 1969—1972 között a vendégmunkások a szövetségi és a helyi költségvetésbe összesen 12 milliárd márkát fizettek be, ebből ugyanezen időszakban, különböző formában, 52 millió márkát — befizetéseiknek kevesebb mint 5 százalékat — fordítottak rájuk. Franciaországban is hasonló a helyzet: a

francia költségvetés a vendégmunkások társadalombiztosítási befizetéséi kapcsán évente 1 milliárd frankot nyer.¹⁹

Több nyugat-európai országban a társadalombiztosítási juttatások különböző fajtáira csak a hazai foglalkoztatottak jogosultak; vagy ha kiterjesztették őket a vendégmunkásokra, akkor is bizonyos feltételekhez kötötték. Franciaországban ahhoz, hogy a vendégmunkások nyugdíjat kaphassanak, a 70. életév betöltéséig legalább tizenöt évet kell ledolgozniuk. Svájcban ehhez tízéves folyamatos munkaviszonyt kell igazolni, amit az ország szigorú rendszabályai mellett nem könnyű elérni. Svájcban ugyanis a külföldi munkavállalóknak négy csoportja különböztethető meg. Az elsőkben a határmenti területekről érkezők találhatók, akiknek csak munkavállalási engedélyük van. A másodikba az időnymunkások tartoznak: ők legfeljebb évi 9—11 hónapra szóló munkavállalási és tartózkodási engedélyt kapnak. Ha öt évet szezonális munkaként letöltenek, engedélyt kaphatnak arra, hogy egy évig Svájcban tartózkodjanak, családjukat azonban továbbra sem vihetik magukkal. A harmadik csoportot az olyan éves engedély birtokában levők alkotják, akik tizenöt hónap után családjukat is bevihetik az országba. A negyedik csoport a letelepült külföldi foglalkoztatottaké, akik a politikai jogok gyakorlását leszámítva, azonos elbírálás alá esnek a hazaiakkal.

A vendégmunkásoknak csak igen csekély hányada részesül munkanélküli segélyben. Az NSZK-ban elvileg van rá lehetőségük, azonban a munkanélkülivé válás után — meghatározott idő elteltével — el kell hagyniuk az országot. Franciaországban is csak addig kaphatják a segélyt, amíg a munkavállalási engedélyük érvényes.

Az EGK-tagállamokban foglalkoztatott, a közösség területéről származó vendégmunkások helyzete a tár-

sadalombiztosítási juttatásokat és kedvezményeket tekintve lényegesen jobb; ezt a kérdést az EGK-tagállamok különféle egyezményekben rendezték.

Eddig a vendégmunkarendszernek a fogadó országok számára előnyös hatásait vizsgáltam. Jogosan vetődik fel a kérdés: a küldő országokat a munkásaik távozása juttatja-e s ha igen, miféle előnyökhöz?

A fogadó ország vendégmunkások foglalkoztatásából eredő hasznával szemben a küldő országokat rendkívül hátrányosan érintő tényezők sorakoznak. A vendégmunkások ugyanis általában a munkaképes korú lakosság legaktívabb rétegét képezik. A vendégmunkások 90 százaléka 45 évesnél fiatalabb, a férfiaknak több mint fele a 35 évet sem töltötte be. A szakemberhiánnyal küzdő küldő országokra súlyos csapás a kvalifikált munkások távozása, még ha ez szűk réteget jelent is.

A vendégmunkásokat küldő államok elvileg hasznot húzhatnak abból, hogy kvalifikálatlan munkásaik egy része szakemberként tér vissza; a Szövetségi Munkaügyi Hivatal reprezentatív felmérése szerint a foglalkoztatott férfi vendégmunkásoknak mindössze 6 százaléka, a nőknek pedig 3 százaléka részesült szakképzésben. A tapasztalatok szerint az NSZK-ból visszatérő vendégmunkások csak elvétve vállalnak munkát a produktív ágazatokban: inkább — önállósítva magukat — a szolgáltatások szférájában tevékenykednek. Köztudott, hogy a visszatérők igen sok szociális problémát vetnek fel. Beilleszkedésük hosszadalmas. A hátrányok nem csak a küldő országokat sújtják, hanem közvetlenül a vendégmunkásokat is; így az őket foglalkoztató ország munkásaihoz képest lényegesen kedvezőtlenebb helyzetben vannak a munkakörülményeket, a munkabért, a társadalmi juttatásokat, az infrastrukturális ellátottságot stb. illetően. Legtöbbjük — mivel nyugdíjban csak nagyon kevesen részesülnek — maga kénytelen gondoskodni öregkoráról is.

Az elmaradottabb küldő országok

¹⁹ J. D. Kvasin: Vnutrennij kolonializm v Jevrope, Rabocsij klassz i szovremenij mir, Moszkva, 1975. 2. sz. 57—69. 1.

számára a vendégmunkás-intézménynek az egyik legfontosabb előnye az, hogy enyhíti a tömeges munkanélküliség okozta társadalmi-gazdasági feszültségeket. A vendégmunkások hazautalásai kétségtelenül kedvezően befolyásolják a küldő országok kereskedelmi mérlegét, azonban — a korábbi fejtegetések értelmében — ezeket az összegeket korántsem használják fel úgy, hogy az a gazdasági nehézségek felszámolásának valóban lényeges eszköze lehetne.

Az előnyök és a hátrányok egybevetése rávilágít arra, hogy szinte kizárólagosan a fogadó országok profitálnak a vendégmunkarendszerből. Kétségtelen azonban, hogy a vendégmunkások jelenléte jó néhány szociális problémát is felvet (gondoljunk csak a nagyvárosok központjiban kialakult vendégmunkás-negyedekre, az ún. gettókra; a vendégmunkások nagy arányára visszavezetett közbiztonságromlásra stb.).

Az attól való félelem, hogy a már úgyszólamag magas vendégmunkás-koncentrációjú tartományokban tovább növekszik a külföldiek száma, arra készítette az NSZK-t, hogy — az olyan körzetekben, ahol a vendégmunkások részesedése a helyi lakosságból meghaladja a 12 százalékot — megtiltsák az országon belüli vándorlásukat.

Azok a társadalmi-gazdasági problémák, amelyeket a vendégmunkások foglalkoztatása a fogadó országokban felvetett, a fejlett tőkésországokban tapasztalható — viszonylag tartósnak ígérkező — munkanélküliség következtében felerősödtek. Schmidt kancellár a vendégmunkásokkal kapcsolatban 1973 januárjában azt hangoztatta, hogy egyrészt szükségessé vált a gazdaság felvevőképességének gondos vizsgálata, másrészt nem engedhető meg, hogy ebben a kérdésben a pillanatnyi előnyök döntsenek.²⁰ Svájcban — kisebb-nagyobb megszakításokkal — már 1962 óta azon fáradoznak, hogy maximálják a külföldi munkavállalók számát. Schwarzenbach, a repub-

likánus párt vezetője, több ízben hadat üzent a külföldiek svájci foglalkoztatásának. Az ő nevéhez fűződik az a kezdeményezés, amely szerint a hazai lakosságnak legfeljebb 10 százalékáig lehet vendégmunkásokat alkalmazni. Bár a javaslatot elvetették, a kérdés továbbra sem került le a napirendről, végül népszavazást írtak ki róla. A szavazók — igaz, nem túl nagy többséggel — a külföldiek foglalkoztatása mellett döntöttek. Ha elvetik a vendégmunkarendszert, akkor sem lett volna elképzelhető, hogy döntésüket egyhamar meg tudják valósítani. Jó néhány ágazat ugyanis szinte teljesen lebénult volna; vonatkozik ez elsősorban a szolgáltatásokra, amelyek köztudottan igen jelentős bevételi források Svájcban.

Az 1974 augusztusában hozott kormányhatározat — a vendégmunkások visszaszorításával szemben — azt a célt tűzte ki, hogy megakadályozzák a külföldi munkavállalók számának további növekedését. Vagyis Svájcban egyelőre nem várható a vendégmunkarendszer felszámolása.

A nyugatnémet gazdaságban sem lehet arra számítani, hogy az elkövetkező időszakban teljesen leépítik a vendégmunkás-intézményt. Ez elsősorban a külföldiek foglalkoztatása nyújtotta előnyök következtében nem várható, de közrejátszik benne az is, hogy kb. 1,2 millióra tehető azoknak a vendégmunkásoknak a száma, akik „védettséget” élveznek. Korlátlan időre szóló munkavállalási és tartózkodási engedéllyel rendelkeznek az EGK-államok polgárai, a több mint öt éve ott dolgozó külföldiek, továbbá azok, akiknek német házastársuk van. A különféle bejelentések²¹ szerint nehezen képzelhető el, hogy az NSZK-ban foglalkoztatott vendégmunkások száma — belátható időn belül — 1,8 milliós érték alá süllyedne. Még akkor sem, ha figyelembe vesszük, hogy az NSZK tőke-

²⁰ Például Litz Reyher: Beschäftigungspolitische Alternativen zu hoher Arbeitslosigkeit. Mitteilungen der Zeitschrift des Wirtschafts- und Sozialwissenschaftlichen Instituts, 1972. 2. sz. 63–72. 1.

²⁰ Wirtschaftsdienst, 1973. 2. sz. 70. 1.

kivitele az utóbbi időben nagymértékben növekedett, és a nemzetközi termelési együttműködési formák jelentősége is fokozódott.

Mindez arra enged következtetni, hogy mindinkább fokozódik a kevésbé versenyképes, esetleg veszteséges ágazatok kitelepítésére való törekvés. Egyelőre a vendégmunkások foglalkoztatása és az azt helyettesítő tőkekivitel, nemzetközi kooperációk a nyugatnémet gazdaság egymást kiegészítő jelenségei. A hosszabb távon végbemenő strukturális változásokban a rugalmas vendégmunkás-intézményre továbbra is szükség lesz. Így a vendégmunkások és a munkanélküliség nem zárják ki

egymást, hanem egyidejűleg, egymás mellett léteznek.

★

Az Európatanács albizottsága 1973 közepén még úgy számolt, hogy a fejlett európai tőkésországokban 1980-ra 11 millióra rúg majd a vendégmunkások állománya. Ma már szinte bizonyosra vehető, hogy a külföldi munkavállalók száma nem fogja ezt elérni. Nagy valószínűséggel állítható, hogy — kisebb-nagyobb ingadozások után — a vendégmunkások száma az 1973-as csúcscérték alatt stabilizálódik.

Zboróvári Katalin

A fejlődő országok és a nemzetközi valutarendszer¹

„Negyedik” és „ötödik” világ — A fejlődő országok differenciálódása

A tőkés valutáris válság és az infláció a legsúlyosabban azokat a fejlődő országokat érintette, amelyek nem tartoznak az olajtermelők táborába és más létfontosságú nyersanyagokkal sem rendelkeznek. Külkereskedelmi cserearányaik rosszasbodása és az exportpiacaikon uralkodó recesszió veszélyezteti ezen országok jövőjét.

Az egyik oldalon az 1972—1974-ben kibontakozó nyersanyagboom és az olajárak emelkedése, a másik oldalon pedig néhány fejlődő ország amúgy is katasztrófális helyzete az elmúlt években drámai módon kiemelte a harmadik világ heterogenitását. A kis vagy közepes lélekszámú olajtermelő országok rövid időn belül a fejlett országok közé emelkedhetnek, habár diverzifikált, széles kört átfogó és kiegyensúlyozott

(jövedelmi szakadék nélküli) gazdasági növekedésük csak további jelentős társadalmi reformok bevezetése esetén valósulhat meg. Bizonyos, jelentékeny mennyiségű olajat termelő nagyobb népességű országok (például Indonézia és Nigéria) az olajexport segítségével meggyorsíthatják gazdasági növekedésük ütemét. Kedvezőbb helyzetbe kerültek azok a fejlődő országok is, amelyek legalább egy-egy fontos ipari nyersanyaggal rendelkeznek. A fejlődő országok negyedik csoportjának (India, Bangladesh) helyzete azonban szinte katasztrófálissá vált, hiszen importálniuk kell az olajat, amely ezekben az országokban elsősorban termelési célokat szolgál.

A fejlődő országok között erőteljes polarizáció megy végbe. Olyannyira, hogy ma már a nyugati szerzők a rendkívüli különbségekre utaló terminológiával „harmadik”, „negyedik” és „ötödik” világról irnak: „harmadik világ” elnevezéssel jelölik az olaj- és nyersanyagexportáló országokat, amelyek elég erősek ahhoz, hogy a külföldi tőkét magukhoz

¹ A cikk az 1976. február 6-ig történt eseményeket tartalmazza.

vonzák és az általános, szokásos nemzetközi feltételek mellett vegyének fel külföldi hiteleket. A „negyedik világ” kifejezést a leginkább segítségre szorulóak számára tartják fenn, nem beszélve az „ötödik világról”, amelyekhez — az említett csoportosítás szerint — a föld legszegényebbei tartoznak.²

A fejlődő országok táborának megosztására irányuló imperialista törekvés

Az Amerikai Egyesült Államok és néhány nyugati ipari ország azon az állásponton van, hogy nem lehet a fejlett ipari országoktól várni a nehézségek megoldását, a harmadik világnak önmagának kell megteremtene gyorsabb növekedése előfeltételeit. Ebből már következik, hogy bizonyos nyugati vélemények szerint az ő feladatuk lenne egy olyan gazdaságpolitika kidolgozása, amely ösztönözné a nyugati magántőkét arra, hogy beruházásokat eszközöljön a fejlődő országokban.

Az amerikai stratégiát a harmadik világ sorsáért való felelősség elhárításán kívül főként a fejlődő országok táborának a megosztására irányuló törekvés jellemzi. Az 1975. december 17-én Párizsban lezajlott energiaértekezleten az amerikaiak azzal érveltek, hogy a nem olajtermelő fejlődő országok gazdasági helyzete súlyosbodásának elsősorban a magas olajár az oka. A fejlett ipari országok ezért nem hajlandók egyedül finanszírozni az ennek nyomán kialakuló fizetésimérleg-passzívumot. A terhek nagy részét — az amerikai álláspont szerint — az olajexportáló (OPEC-) államoknak kell viselniük.

Az Egyesült Államok politikai céljai érdekében felhasználja a valuta-rendszer reformját is, sőt a szenátus pénzügyi bizottságában az amerikai külügyminiszter kijelentette, hogy a fejlődő országoknak együtt kell működniük az Egyesült Államokkal az ENSZ-ben és más nemzetközi szervezetekben, ha igényt tartanak a kereskedelmi kedvezményekre. Az amerikaiak azon fogják lemérni, mennyire tartják fontosnak az Egyesült Államokkal való jó viszonyt, hogy miképpen foglalnak állást az ENSZ-ben azzal a néhány kérdéssel kapcsolatban, amelyeknek az amerikaiak nagy jelentőséget tulajdonítanak. A fejlődő országokat már közvetlenül is tájékoztatták (a követségeken keresztül), hogy nemcsak kereskedelmi kedvezményekben, de beruházásokban és segélyekben is csak az amerikai politika támogatása fejében részesülhetnek.

Mindezek a jelenségek arra utalnak, hogy az Egyesült Államok valójában a régi szabályok szerint szeretné a játékot tovább folytatni, s csupán arra hajlandó, hogy ezeket a szabályokat a harmadik világ számára kissé elfogadhatóbb formában alakítsa ki (bizonyos fájdalomdíj kíséretében). A New York Times egyik kommentátora ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy a fejlődő országoknak a jelenlegi világgazdasági rend ellen van kifogásuk, az Egyesült Államoknak viszont azok ellen, akik elégedetlenek ezzel a renddel.

A KGST „Komplex Programja” különleges jelentőséget tulajdonít a fejlődő országokkal való sokoldalú együttműködés bővítésének. 1975 nyarán jött létre a KGST első két megállapodása a fejlődő országokkal: az Iraki Köztársasággal és a Mexikói Egyesült Államokkal. A szocialista országok gazdasági együttműködési szervezetével kötött megállapodások visszatükrözik a KGST-országok stratégiáját, amely a kölcsönösen előnyös kereskedelmi, gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés további szélesítésére irányul.

² Karl Graber: Die eine Welt, dividiert durch Nord und Süd. Der „Konflikt des Jahrhunderts” als Klassenkampf und die Pariser Konferenz. Die Presse, 1975. december 13—14. 5. l.

Egységtörékvések a fejlődő országok között és az „új gazdasági rend”

Sem a cikkünk bevezetőjében említett kategorizálás, sem a fejlődő országok megosztására irányuló amerikai stratégia nem teszi vitássá azt a tényt, hogy a fejlődő országok csoportjának együttes fellépése teljesen új elemet vihet a világgazdasági és világpolitikai erők viszonyába. A harmadik világ egységesítésére irányuló törekvések nem mai keletűek, az 1955. évi bandungi értekezletig nyúlnak vissza. Az OPEC létrehozása és az ENSZ első fejlesztési évtizedének a meghirdetése a hatvanas évek elején, majd a második fejlesztési évtized 1970-től — újabb állomások voltak ezen az úton.

Azt a gondolatot, hogy az uralkodó világgazdasági rendet egy új „Az államok gazdasági jogait és kötelezettségeit rögzítő Kartá”-ban lefektetett elvek szerint kialakított rendszerrel kellene helyettesíteni, először Echeverria, a mexikói elnök vetette fel az 1972. évi santiagoói UNCTAD-értekezleten. Két évvel később az ENSZ-közgyűlés hatodik rendkívüli ülészaka — amely tulajdonképpen nyersanyagkonferencia volt — ennek alapján egy új nemzetközi világgazdasági rendre vonatkozó deklarációt és akcióprogramot hagyott jóvá. A tulajdonképpeni „Kartát” azután a 29. ENSZ-közgyűlés múlt évben lezajlott VII. rendkívüli ülészaka fogadta el. Ezek a határozatok annak a felismerésnek a szellemében születtek, hogy a harmadik világ „fejlődésének meggyorsítása döntő eleme a világbéke és a biztonság előmozdításának”.

Az UNIDO meghatározása szerint ipari országnak tekinthető az az ország, ahol a nemzeti össztermék (GNP) több mint 30 százalékát a feldolgozó ipar állítja elő; félig iparosodott az ország, ha ez az arány 20—30 százalék; iparosodott, ha ez a szám 10—20 százalék között alakul; és nem iparosodott, ha nem haladja meg a 10 százalékot. A fejlődő orszá-

gok többsége a két utolsó csoportba tartozik, így számukra az iparfejlesztés létfontosságú kérdés, ipari haladásuk viszont szorosan összefügg a nemzetközi munkamegosztásban való fokozott részvételükkel.

A fejlődő országok tőkeszükséglete és a tőkekínálat

A nyugati világban uralkodó infláció és gazdasági visszaesés együttes hatása nemcsak az olajszegény fejlődő országok gazdasági növekedésének ütemét csökkenti, hanem konvertibilis devizasükségletüket is növeli. A tőkés nemzetközi pénzügyi intézmények és a nyugati országok gazdasági segélyei azonban nem emelkedtek megfelelő mértékben, ezért elmélyült a szakadék a tényleges tőkeszükséglet és a segélyek összege között.

Nemcsak a külföldi segélyek, hanem a nemzetközi tőkemozgások sem hatottak eddig olyan kiegyenlítő tényezőkként, amelyek előmozdították volna a fejlett ipari országok és a fejlődők közötti különbség csökkenését. Itt természetesen bizonyos szerepet játszik az a körülmény is, hogy a kitermelő ágazatok fejlesztése világméretben elmaradt a feldolgozó iparágaké mögött.

Az ENSZ-határozat értelmében „jelentősen növelni kell a fejlődő országoknak juttatott kedvezményes pénzügyi erőforrásokat, lényegesen javítani kell azok feltételeit és körülményeit, folyósításukat előre jelezhetővé, folyamatossá és egyre biztonságosabbá kell tenni, hogy megkönnyítsék a fejlődő országok számára hosszú távú gazdasági és társadalomfejlesztési programjaik megvalósítását”.³

1975-ben a fejlődő országok összesített fizetési mérlegei folyó tételeinek hiánya 35 milliárd USA-dollár volt. 1976-ban pedig 31 milliárdnyi

³ August. K. Tischlinger: Zum Problem der neuen Weltwirtschaftsordnung — Internationale Rohstoff- und Energiefragen. Wirtschaftsberichte. Creditanstalt—Bankverein. 1975. 4. sz. 12. l.

deficit várható. A fejlődő országok többségének eladósodása szinte feltartóztatlanul fokozódik, és a tartozások esedékes részleteinek, valamint kamatainak törlesztése nemzeti jövedelmük egyre nagyobb hányadát emésztí fel.

Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a speciális segélyalapok volumenének növelése nem hozott eredményt. Az OECD Fejlesztési Bizottságban (DAC) részt vevő 17 hitellező állam által az arra rászoruló 130 fejlődő országnak nyújtott fejlesztési segélyek összege 1974-ben éppúgy, mint az előző esztendőben jelentősen elmaradt a kívánatosnak tekintett egy százalék mögött, amelyből az ún. puha feltételek* mellett nyújtott kormányhiteleknek 0,7 százalékot kellett volna képviselniük. A DAC-államok által „puha feltételek” mellett nyújtott kormányhitelek csupán 0,33 százalékra emelkedtek (az előző év megfelelő adata 0,30 százalék volt). Csupán öt DAC-állam, nevezetesen Hollandia (1,3 százalék), Franciaország (1,23 százalék), Kanada (1,18 százalék), Svédország (1,15 százalék) és Belgium (1,11 százalék) érte el a kitűzött szintet, vagyis a teljes hitelvolumenének a nemzeti jövedelemhez viszonyított egy százalékos arányát. Meredeken zuhantak — 1,44 százalékról 0,65 százalékra — a japán fejlesztési segélyek.

Az eurodeviza-piacokon a fejlődő országok által közvetlenül felvett hitelekre csupán becslések állnak rendelkezésre.

Az OPEC-országok által a többi fejlődő országnak nyújtott gazdasági segélyekről a múlt év végén az UNCTAD-titkárság által készített tanulmány alapján lehetett első ízben átfogó képet alkotni. Ebből kitűnik, hogy az előirányzott összegek és a tényleges teljesítés között igen jelentős eltérés tapasztalható. 1974-re kb. 15 milliárd dollárt — az 1973.

évi ötszörösét — irányoztak elő. Az 1975. évi előirányzat pedig mintegy 21 milliárd dollár volt. Ezekről az első pillantásra igen tetemesnek tűnő összegekről azonban kiderült, hogy nagy részük nem került folyósításra.

A nem olajtermelő országok fizetésimérleg-deficitje 1974-ben 20 milliárd dollárral nőtt, amelyből 12 milliárd dollárra tehető az olajárak emelkedése következményeként értékelhető növekmény. Ha ezt szembeállítjuk az OPEC-országok által ténylegesen nyújtott 3,4 milliárd dollár (nem kereskedelmi) segéllyel, megállapíthatjuk, hogy az OPEC-pénzek az olajár-emelkedésből származó veszteségeknek még a 30 százalékát sem fedezték. 1975 első felében kb. ugyanilyen összeget folyósítottak. Figyelembe veendő még az is, hogy az OPEC-segélyeknek csupán 60 százaléka jutott a legsúlyosabban érintett, ún. MSA-országokra. A 42 leginkább rászoruló országból csak 24 kapott OPEC-segélyt.

Az OPEC tagállamainak ez évben várható fizetésimérleg-aktívumát 35 milliárd dollárra becsülik. Ez körülbelül megfelel az elmúlt év hasonló adatának. Lényegesen változik azonban az aktívum befektetésének struktúrája. Míg 1974-ben az OPEC 67 milliárd dolláros aktívumának negyötödét helyezték el rövid lejáratú hitelek formájában, tavaly az olajtőkének már csak a fele került ily módon az europiacra, valamint az egyes országok pénzüpiacaira. Az aktívum egynegyedét hosszú lejáratra ruházták be részvényvásárlások, kötvények vagy közös vállalkozások formájában, további egynegyed része pedig a fejlődő országoknak jutott segélyként a Világbankon és más szervezeteken keresztül vagy közvetlenül.⁴

Az idén minden bizonnyal nőni fog a hosszú lejáratú befektetések

* „Puha feltétel” megjelölést használják abban az esetben, ha a kamatkondíciók olyan kedvezőek, hogy a hitelnek legalább 25 százaléka ajándéknak tekinthető.

⁴ Petro-Dollars, LDCs and International Banks: An Address by Richard A. Debs. Federal Reserve Bank of New York. Monthly Review, 1. sz. 1976. január, 11. l.

aránya. Ezt az irányzatot erősíti, hogy Szaúd-Arábia, Kuvait és a többi Perzsa-öböl menti állam már most is így helyezi el olajbevételeinek túlnyomó részét. Ez azért lényeges, mert ezekben az országokban koncentrálnak az OPEC fizetésimérleg-aktívumának legnagyobb hányada. Néhány jelentős olajtermelő azonban — így Irán, Irak és Algéria — ezzel szemben már kénytelen volt hitelt is felvenni a nemzetközi pénzpiacokon beruházási programjai finanszírozása végett.

Amilyen mértékben emelkedett a nem olajtermelő országok fizetési mérlegének deficitje, ugyanúgy nőtt annak a kereskedelmi bankok által finanszírozott hányada is. Míg 1967-ben a fejlődő országok külföldi államadósságának csak 5,5 százalékát finanszírozták magánbankhitelekkel, addig 1973-ban 15, 1975-ben pedig már 40 százalékát. Ez a körülmény a kamatterhek súlyosbodását jelenti.

A nem olajtermelő fejlődő országok kétségbeejtő helyzetének legáltalánosabb átmeneti enyhítésére határozatok születtek különféle pótlólagos hitelkészségek megteremtéséről. 1975 augusztus elején az IMF keretében egy speciális Támogatási Alapot (Trust Fund) létesítettek a nyersanyagárak emelkedése következtében legsúlyosabban érintett 39 fejlődő ország számára azzal a céllal, hogy ezek az országok az igénybe vehető hitelek után az érvényben levő $7\frac{3}{4}$ százalékos kamattal helyett csupán öt százalékot fizessenek. Az Alap finanszírozását az IMF aranykészlete egyhatodának mobilizálásával oldják meg oly módon, hogy azt közvetlenül az érdekelt tagállamok jegybankjainak adják el szabadpiacra vagy pedig ténylegesen a szabadpiacon értékesítik. Az ebből származó várható tiszta bevétel hivatalos nyugati pénzügyi körök kb. 2,5 milliárd dollárra becsülik. A 375 dollárig terjedő egy főre jutó évi jövedelemmel rendelkező fejlődő országok számára pedig a Világbank ún. harmadik ablakot hozott létre. Az ennek keretében nyújtott fejlesztési hitelek kamatát a szokásos nyolc

százalékos világbankkamat helyett szubvenciókkal négy százalékra csökkentik.

Az itt vázolt könnyítéseken kívül még más javaslatok is születtek a fejlődő országok súlyos helyzetének enyhítésére. Ezek között említhető a múlt év végén hozott IMF-határozat, amely — elsősorban a nyersanyagtermelő országok exportbevételei ingadozásának finanszírozása céljából — megkönnyítette az ún. kompenzációs exportfinanszírozási hitel igénybevételét. A korábbi szabályozás szerint a tagállamok ennek keretében kvótájuk 50 százalékáig kaphattak hiteleket, míg a legújabb rendelkezés ezt a határt 75 százalékra emelte fel.

Az olajexportáló országok szervezetéhez (OPEC) tartozó tagállamok pedig még a múlt év végén egymilliárd dolláros segélyalap létesítését határozták el 1976-ra az olajár-emelkedések következtében legsúlyosabban érintett fejlődő országok számára. Ebből az alapból kamatmentes hosszú lejáratú hiteleket kívánnak nyújtani a fizetésimérleg-neheztségek áthidalására, továbbá a fejlesztési programok megvalósítására. A múlt év végéig a következő országok jelentették be részvételüket: Marokkó, Tunisz, Líbia, Szudán, Jordánia, Szaúd-Arábia, Kuvait, Libanon, Bahrein, Katar, Oman, Irak, Szomália, Szíria, az Egyesült Arab Emírátság és Dél-Jemen.

A nemzetközi pénzügyi intézmények keretében megvalósított külön könnyítések ellenére nem ringathatjuk magunkat abban a hitben, hogy a fejlődő országok problémája kizárólag hitelfolyósítások útján megoldható. Ennek igazolására szolgál a Világbank múlt évi jelentése is. A Világbank adatai szerint 86 fejlődő országot 119 milliárd \$-os hitelviszafizetési kötelezettség terhel, amelynek évi adósságszolgálatára csaknem 13 milliárd dollár. A nem olajtermelő fejlődő országok jelenleg fennálló eladósodása ezért más, sürgős stratégiai intézkedéseket is követel.

A gazdasági növekedési ütem

meggyorsítását célzó legfontosabb intézkedések a következők:

— A fejlett ipari országok piacait az eddiginél szélesebbre kell tární a fejlődő országok termékei, különösen a késztermékek előtt.

— Stabilizálni kell némely fejlődő ország nyersanyagbevételét; különösen a legkevésbé fejlett és a válság által legsúlyosabban érintett országokét.

— Meg kell akadályozni a nyersanyagárak túlzott hullámzását; s ipari és technikai kooperáció útján kell gyorsítani a fejlődő országok iparosodását.

— Könnyíteni kell az ipari országokból a fejlődő országok felé irányuló technológiai transzfert.

— Folyamatosan növelni kell a fejlődő országok élelmiszer-termelését.

— Minden eszközzel erősíteni kell a tőketranszfert, különösen a legszegényebb fejlődő országok irányába.

— *Olyan nemzetközi valutarendszert kell kialakítani, amely a legteljesebb mértékben elősegíti a világgazdaság növekedését, valamint a pénz értékállóságát.*

A felsorolt követelmények kifejezésre jutnak az ENSZ VII. rendkívüli közgyűlése határozataiban s a különféle nemzetközi konferenciák javaslataiban, de valójában nem deklarációkra, hanem sürgős gyakorlati intézkedésekre van szükség a fejlődő országok megsegítésére. „Az egész világgazdaság megsínyli, ha közömbös marad irányukban” — mondotta az IMF főtitkára a múlt év végén Frankfurtban elhangzott beszédében, s ezen álláspontja mellett kitarított a kingstoni valutaértekezleten is.

Az ENSZ-határozat szerint a fejlődő országok számára kedvező feltételeket kell biztosítani a nemzetközi valutarendszer keretében, hogy nagyobb mértékben vehessék igénybe a fejlett ipari országok tőkepiacait, a Nemzetközi Valuta Alap (IMF) és a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (Világbank) közös

fejlesztési bizottsága pedig „vizsgálja meg azokat a módozatokat, amelyek lehetővé teszik az állami és magáneszközök fokozott áramlását a fejlődő országokba”⁵.

A fejlett ipari országok támogatásának feltételeit és körülményeit oly módon kellene megjavítani, hogy az a legelmaradottabb országok esetében túlnyomó részben adományelemekből álljon. Ezzel szemben a közös fejlesztési bizottság januári kingstoni ülése konkrét eredmény nélkül zárult, mert az IDA (a Világbank Fejlesztési Szervezete) forrásainak bővítésére vonatkozó javaslatot számos tőkés ipari ország nem támogatta. Ezekből az eszközökből ugyanis gyakorlatilag kamatmentes hiteleket kaphatnak a fejlődő országok.

Az árfolyamrendszer és a fejlődő országok valutáris függősége

A harmadik világnak a nemzetközi valutarendszerben való szerepéről szóló viták során sokat írtak a világlíkviditásnak ezen országok érdekében történő emeléséről, akár új SDR-kibocsátás, akár pedig az IMF aranytartálékának eladásából származó segélyek révén. Bizonyos mértékig mindig háttérbe szorult azonban az a kérdés, hogy milyen a fejlődő országok helyzete a lebegő valutaárfolyamok világában.

A helyzet bonyolultságát fokozza, hogy igen erősen differenciálni kell még az olyan természeti kincsekkel rendelkező fejlődő országok között is, amelyek exportcikkéi iránt jelentős közvetlen vagy közvetett világgereslet mutatkozik — az adott országnak a nemzetközi kereskedelem, illetve a nemzetközi pénzügyek irányában való nyitottsága szerint. Vitathatatlan, hogy Szaúd-Arábia minőségileg és mennyiségileg is más szolgáltatásokat igényel a nemzetközi

⁵ Otto Matzke: Im Vorfeld der Welhandels- und Entwicklungskonferenz. Neue Zürcher Zeitung, 1976. április 28. 15. 1.

valutarendszerétől, mint a Csád Köztársaság, és Brazília beállítottasága az árfolyamrugalmasság tekintetében egészen más, mint a Felső-voltai Köztársaságé.

Az 1973 márciusa óta általánossá vált lebegő árfolyamok dzsungeljében a fejlődő országok fokozottabban érzik, hogy valutáik árfolyama és ennek következtében külkereskedelmi cserearányaik is sokkal inkább függenek a távoli tőkés pénzügyi központoktól, mint korábban. Az említett időpont óta a nyugati világ kormányainak és jegybankjainak egyelőre be kellett érniök a lebegő valutaárfolyamokkal más — a gyakorlatban könnyebben alkalmazható — alternatívák hiányában. A jelenlegi árfolyamrendszer tulajdonképpen egy vegyes rendszer, mivel az Európai Valutaszövetség országai — Franciaország, az NSZK, Hollandia, Belgium, Luxemburg, Norvégia, Svédország, valamint Dánia — egymás között rögzített árfolyamokat tartanak fenn (felfelé és lefelé igen szűk, $2\frac{1}{4}$ százalékos ingadozási sávval), és valutáikat kifelé közösen lebegtetik. Ez az ún. valutakígyó a lebegő árfolyamok cseppfolyós világában bizonyos fokig a fix árfolyamokhoz való visszatérésként értelmezhető. (Franciaország márciusban kilépett a „kígyóból”.)

Más valuták (például a svájci frank, a font sterling, a líra és a jen) külön lebegnek. Ötvenöt ország (mindenekelőtt a latin-amerikai, az afrikai és az ázsiai országok) fix árfolyammal kapcsolódik a lebegő dollárhoz), huszonhét valuta pedig más fluktuáló valutákhoz igazodik. Öt valutának fix kursusa van, gyakori, de kismértékű paritásváltoztatásokkal. (E csoportba tartozik mindenekelőtt a brazil cruzeiro, amelyet az utolsó évben tíz alkalommal értékelték le.) Végezetül pedig tizenöt ország más valutákban kifejezett kosárban határozza meg saját valutájának árfolyamát (néhány olajtermelő ország például SDR-ben).⁶

⁶ Developing countries faced with new policy questions with rates floating. IMF-Survey, 1976. február 2. 36. 1.

A fejlődő országok az elmúlt években a következő alternatívák között választhattak: valutáik korlátozott vagy korlátlan lebegtetése, illetve valutáiknak egy olyan tartalékvalutához való rögzítése, amely egy másik tartalékvalutával szemben lebeg. Ez természetesen merőben különbözik a Bretton Woods-i rendszertől, amelyben ha a fejlődő ország valutáját egy kulcsvalutához kötötte, annak viszonya egy másik tartalékvalutához ugyancsak rögzített volt. A frankövezet egyes országai (mindegyiknél némely afrikai országok) és a dollárterület bizonyos országai (főként a latin-amerikaiak) számára könnyű volt a választás a kulcsvalutával rendelkező országhoz fűződő jelentős kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatok miatt. Náluk is jelentkeztek azonban bizonyos alkalmazkodási problémák. Ezek főleg egyes fizetésimérleg-tranzakcióknál (például utazási forgalommal összefüggő tételeknél), de különösen a nemzetközi kereskedelem diverzifikálására vonatkozó hosszú távú intézkedésekkel kapcsolatban vetődtek fel. Bizonyos afrikai országok (mint például Madagaszkár, Nigéria és Zambia) és némely ázsiai ország (Sri Lanka és India) számára — amelyek több valutáris övezetbe integrálódtak és amelyek kereskedelmi, valamint pénzügyi kapcsolataiban nemcsak egy ország játszott kiemelkedő szerepet — sem a választás, sem az alkalmazkodás nem volt egyszerű. A vámuniót alkotó három kelet-afrikai állam (Kenya, Tanzánia és Uganda esetében a választást — vajon melyik tartalékvalutához kapcsolják valutáikat — még a közöttük fennálló véleményeltérések is nehezítették.

A fejlődő országok — éppen az előbb vázolt körülmények miatt — a nemzetközi valutareformmal kapcsolatos vitában a „huszonnégyek csoportjában” egyhangúlag olyan valutarendszer mellett törtek lándzsát, amelyben a fejlett ipari országok legalább egymás között rögzített árfolyamrendszert tartanának fenn, míg a harmadik világ önmaga számára biztosíthatná a lebegő árfo-

lyamrendszer alternatíváját. A lényeges gazdaságpolitikai kérdés ebben az esetben az, vajon melyik tartalékvalutához kapcsolódjék egy fejlődő ország. Ez részben attól is függ, hogy a kiválasztott valuta önmaga lebeg-e, vagy pedig egy másik valutához rögzítve. Azt a kérdést, hogy melyik valutához kapcsolódjanak, elsősorban azoknak az előnyöknek az összehasonlítása révén válaszolhatják meg a harmadik világ országai, amelyek a különböző valutákhoz való kötődés következményeként jelentkeznek. Bár a gazdasági megfontolásokon kívül más tényezők is szerepet játszanak, főként a következő gazdaságpolitikai szempontokat kell figyelembe venni: a tartalékvaluta országában levő stabil és szélesedő piac a fejlődő országok exportcikkei számára; s a tartalékvaluta más valutákkal szembeni szilárdsága. Ez utóbbi tény a világméretű infláció korszakában igen fontos. A legtöbb fejlődő ország számára létfonosságú, hogy védekezzék az infláció importja ellen. Ebben a gondolatsorban figyelembe veendő még az egyes tartalékvaluta-országokkal szemben fennálló eladósodás mértéke és az adott fejlődő országban levő külföldi beruházások beruházók szerinti megszólása is. Mindezek a problémák azonban a fejlődő ország és a tartalékvaluta országa pénzügyi erejének szempontjából is mérlegelendők. Természetes, hogy minden ország a legerősebb valutához kívánja kapcsolni valutáját. Ha azonban saját valutája lényegesen gyengébb a másikonál, akkor az adott fejlődő ország a túlértékelt valuta hátrányaival küzd. Abban az esetben viszont, ha valutáját az övénel sokkal gyengébb tartalékvalutához kapcsolja, akkor a tartalékvalutában meglévő pénzeszközei gyorsan veszítenek értékükből. A fizetési mérleg szempontjából célszerű mindenképpen valamivel erősebb valutát választani. Valamely ország kapcsolódhat egy igen erős tartalékvalutához anélkül, hogy azt egy esetleges felértékelés során teljesen vagy részben követné. Ugyanez érvényesülhet egy kevésbé erős

tartalékvalutához való kapcsolódás esetén, ha a tartalékvaluta leértékelésére kerül sor. Ezek az alternatív módszerek azonban még egy kétoldalúan rögzített árfolyamrendszer előnyeit sem nyújtják a lebegtetés világában.

Kétségtelen, hogy a tőkés világ-gazdaság jelenlegi helyzetében a rögzített árfolyamrendszerhez való visszatérésre nincs remény. Olyan országok között, amelyeknek az inflációs rátája és fizetésimérleg-helyzete egymástól annyira eltérően alakul — egy általánosan elfogadott nemzetközi tartalékeszköz hiányában —, nem jöhetnek létre fix valutaárfolyamok. Az Egyesült Államok számára pedig mindaddig, amíg a nyugati világban levő dollárfeleslegek az eurodollar-piaccaal együtt hatalmas arányú zavaró pénzmozgások állandó forrásai lehetnek, nincs más reális alternatíva, mint a lebegtetés.

Amennyire egyoldalú az az érvelés, amely a világméretű inflációért és a recesszióért a lebegő valutaárfolyamokat teszi felelőssé, ugyanannyira egyoldalú az az álláspont is, amely szerint a flexibilis árfolyam minden gazdasági baj csodaszere.

Semmiféle árfolyamrendszer vagy mégoly tökéletesen kidolgozott nemzetközi valutarendszer sem képes az inflációt és más fejlődési zavarokat megakadályozni, ha a vezető ipari országok nem megfelelő és egymástól független gazdasági, valutáris és pénzpoltikát folytatnak, ahogyan ez az utóbbi években és még ma is tapasztalható. A nemzetközi koordináció hiánya nem valamiféle szubjektív hibára, helytelen gazdaságpolitikára vezethető vissza, hanem az imperializmus korszakának egyik leglényegesebb törvényére, az egyenlőtlen fejlődés lenini törvényszerűségére.

Tudomásul kell venni azt, hogy a nemzetközi valutarendszer előreláthatóan továbbra is egy vegyes árfolyamrendszeren nyugszik majd. A jövőben is minden bizonnyal kialakulnak majd regionális árfolyam-

egyezmények, hasonlóan az európai valutakigyóhoz, továbbá lesznek olyan országok, amelyek valutájuk árfolyamát más valutákkal szemben szabadon lebegtetik, és végül lesznek olyanok is, amelyek valutájuk árfolyamát egy másik valutáéhoz kötik.

A rögzített árfolyamrendszerhez való visszatérésre csupán abban az esetben lehet számítani, ha a funkcióképtelen és kudarcot vallott kulcsvaluták szerepét a nemzetközi valutarendszerben egy olyan új és nemzetközi ellenőrzés alatt kibocsátott tartalékeszköz veszi át, amelyhez a rendszerben részt vevő országok saját valutájukat hozzákapsolhatják.

A fejlődő országok és a valutareform

A harmadik világnak a nemzetközi valutareformban való érdekelttségét az a körülmény is indokolja, hogy szoros kapcsolat áll fenn a fejlődő országok gazdasági fejlesztésének finanszírozására szolgáló anyagi erőforrások és a nemzetközi valutarendszer reformja között.

Az említett ENSZ-határozat 13. pontja értelmében erősíteni kell a fejlődő országoknak az illetékes nemzetközi pénzügyi szervek és fejlesztési intézmények döntési folyamataiban való részvételét, s egyszerűsíteni hatékonyabbá is kell tenni azt. A határozat azt is kimondja: csökkenteni kell a nemzeti tartalékváluták szerepét és ezzel párhuzamosan az SDR-nek kell a nemzetközi valutarendszer központi tartalékeszközüvé válnia a *világlikviditás szabályozása és méltányos elosztása feletti intenzívebb nemzetközi ellenőrzés biztosítása* s a valutaárfolyamok ingadozásai következtében keletkező veszteségek mérséklése végett. Az aranyra vonatkozó rendelkezéseknek összhangban kell lenniük azzal a törekvéssel, amely a monetáris rendszerben eddig betöl-

tött funkciójának megszüntetésére irányul, s különös tekintettel kell lenni a *fejlődő országok fokozott likviditási szükségleteire*.

A nemzetközi fizetésimérleg-deficitok finanszírozását célzó intézkedéseken kívül más kérdések megoldása is időszérűvé vált. Az IMF-tagországok kvótáinak revíziója — amelyet az Alap statútuma szerint öt évenként kell végrehajtani — 1975 februárjában esedékesévé vált. A kvótaemelés és a kvóták újraelosztása — amely meghatározza a tagországok hitellehívási lehetőségeit és szavazati jogát — nem volt egyszerű. A fejlett ipari országok hajlandónak mutatkoztak az olajexportáló államok számára jelentősebb mérvű kvótaemelést és annak megfelelően az IMF tevékenységébe való nagyobb beazolási jogot biztosítani.

A Washingtonban tartott 1975. évi IMF-közgyűlésen a kvótákat 39 milliárd SDR-re emelték, ami 32,5 százalékos emelésnek felel meg. Ezen belül az OPEC-országok kvótáit az eddigi 5 százalékról 10 százalékra növelték. A kvótaelosztás sok vita forrása volt, és végül is azzal a kompromisszummal zárult, hogy csökkentették az Egyesült Államok és Nagy-Britannia túlzottan magas részesedését, míg az NSZK és Japán nemzetközi jelentőségükhöz viszonyítva túlságosan alacsony kvótáit szerény mértékben emelték. Az Amerikai Egyesült Államok azért egyezett bele ebbe a megoldásba, mivel az IMF-n belül hozott határozatokkal szembeni vétőjoghoz eddig szükséges 20 százalékos szavazati arányt 15 százalékra csökkentették, és ily módon az Egyesült Államok — szavazati súlyának csökkenése ellenére is — rendelkezik a vétőhoz szükséges szavazati aránnyal. *Ugyanez vonatkozik azonban a fejlődő országok csoportjára is.*

A Nemzetközi Valuta Alapnak és tagországainak törekvései egyelőre arra összpontosulnak, hogy igyekezzenek a nemzetközi valutarendszer funkcióképességét legalább fenntartani és valamivel javítani, továbbá amennyire lehetséges, az átmeneti

megoldásokat a gyakorlatban alkalmazhatóvá tenni. Ezeket a törekvéseket tapasztalhattuk a múlt év novemberében a Rambouillet-ben összehívott csúcskonferencián, s ez a tendencia folytatódott ez év januárjában a jamaikai Kingstonban is, ahol ugyanazok a témák kerültek napirendre.

A kingstoni megállapodás korántsem tekinthető a nemzetközi valutarendszer átfogó reformjának, de még annak az elméleti elképzelésnek sem felel meg, amelyet 1972-ben a Bretton Woods-i rendszert felváltó új pénzügyi rendszerről kialakítottak. A nyugati hatalmak egyelőre lemondtak az átfogó reformról, és beérték kompromisszumos megoldásokkal. Ettől a pragmatikus állásponttól remélték a belső gazdasági növekedés elősegítését és a világkereskedelem visszaesésének megakadályozását. 1975-ben ugyanis a recesszió következtében a nemzetközi árucseré-forgalom volumene reálértékben 7 százalékkal csökkent az előző évihez képest.

A kingstoni értekezlet „nagy láрма volt egy homokra épülő minireform körül”⁷ — mondotta az egyik résztvevő. Nem történt más, mint a gyakorlatban már funkcionáló rendszer szentesítése. Nevezetesen: legalizálták a vegyes árfolyamrendszert, elismerték a lebegtetést, a fluktuációs marge-ot a központi árfolyamtól felfelé és lefelé 4,5 százalékbán határozták meg, ami tulajdonképpen kétszerese a washingtoni (1971. december 18-án kötött) megállapodás szerinti sávnak. Ugyanakkor nyitva hagyták az utat egy „stabil, de alkalmazkodóképes” árfolyamrendszer kialakításához, amelynek jellegét a tagországok 85 százalékának szavazata fogja meghatározni.

A Kingstonban lezajlott vita még élesebb megvilágításba helyezte a tőkés ipari országok és a harmadik világ közötti szakadékot. Hiba lenne

azonban az ellentétet a fejlett ipari országok és a fejlődők erősen divergáló álláspontjára korlátozni, mert az álláspontok divergenciája a fejlett tőkésországok körén belül is fennáll. Különösen markáns véleményeltérése mutatkozik a fizetési-mérleg-többlettel rendelkező és a deficités országok között.

A fejlődő országok a kingstoni értekezleten elsősorban annak a kívánságuknak adtak hangot, hogy az IMF-kvóták általános emelésével párhuzamosan a négy „hiteltranche” közül az elsőt — amelyet a tagországok különösebb gazdasági megkötések nélkül vehetnek igénybe fizetési-mérleg-deficitjük csökkentésére — az addigi 25 százalékról 75 százalékra emeljék. Ez a követelés az Egyesült Államok és NSZK heves ellenállásába ütközött. Ellenállásukat azal indokolták, hogy a fejlődő országok javaslatának elfogadása lazítaná a tagországok pénzügyi fegyelmét. Az Amerikai Egyesült Államok olyan kompromisszumos megoldást ajánlott, hogy a már korábbi megállapodás alapján végrehajtandó 32,5 százalékos általános kvótaemelés (ez még a tagállamok parlamenti ratifikálására vár, és a jóváhagyás legalább másfél évet vesz igénybe) alapján a fejlődő országok már most élhessenek a pótlólagos hiteligenybevételi lehetőséggel, anélkül, hogy az IMF-alapszabályban megállapított „hiteltranche”-okat megváltoztatnák.

Heves vita után végül is megegyezés jött létre az IMF-en belüli négy „hiteltranche” (kivéve az ún. aranytranche) 45 százalékos emeléséről. A megállapodás eredményeképpen tehát az egyes „hiteltranche”-ok igénybevételi lehetősége az IMF által a tagok részére engedélyezett kvóta 36,5 százaléka emelkedik az eddigi 25 százalék helyett. Ez olyan országok esetében, amelyeknek valóban szükségük van rá, magasabb értékhatár is lehetséges lesz. A „hiteltranche”-ok bővítésével a fejlődő országok számára az IMF keretében rendelkezésre álló pénzügyi eszközök 3,5 milliárd dollárral növekszenek

⁷ V. Hans Roepert: Der Währungsfond tagt. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1975. augusztus 30. 9. 1.

majd. A lineáris 45 százalékos emelés elvileg átmeneti jellegű, a hivatalos közlemény szerint szükség esetén újra megvizsgálják ezt a kérdést. Elképzelhető tehát, hogy az általános 32,5 százalékos kvótaemelés életbe lépésekor az egyes „hiteltranche”-ok igénybevételi lehetősége ismét az eredeti 25 százalékra csökken.

A Kingstonban létrejött megállapodás lényege nem más, mint a *fejlesztési segélyeknek hitelreemtés útján történő finanszírozása*.

A fejlődő országok teljesen indokoltan jogot formálnak arra, hogy aktív szerepet játsszanak a nemzetközi pénzügyi rendszerre vonatkozó döntésekben. Ennek egyik megnyilvánulása például az, hogy az Afrikai Központi Bankok Szövetsége (AACB) Kinshasában megrendezett legutóbbi konferenciáján elhatározták egy monetáris tanulmányokkal foglalkozó központ felállítását Dakarbán. Az arab államokat is képviselő bankárok abban is megállapodtak, hogy az IMF fórumai előtt az afrikai országok álláspontját összehangoltan fejtik ki. Általános ugyanis az a vélemény, hogy a nemzetközi monetáris reformmal kapcsolatos tárgyalásokon az afrikai kontinens szempontjait eddig jóformán teljesen figyelmen kívül hagyták, és időbe telik, míg a kontinens hallatni tudja szavát. A központ egyik célja, hogy információkkal segítse az AACB és az Afrikai Egységsszervezet tevékenységét, ezenkívül feladatköréhez tartozik a központi bankok döntéseinek végrehajtásához szükséges intézkedések kidolgozása is.

Nagyon sok afrikai ország még ma is túlságosan szorosan kapcsolódik a volt gyarmattartókhoz. Kereskedelmi elszámolásaikban gyakran nem fogadják el egymás valutáit, inkább a dollárt, a fontot, a DM-et és a francia frankot részesítik előnyben. Ennek ellenére Afrika bizonyos körzeteiben már létrejöttek regionális valutamegállapodások. A központ célja a további gazdasági és monetáris együttműködés bátorítása az afrikai országok különböző csoportosulásai között.

Arany vagy SDR?

Kingstonban — mint ahogyan előrelátható volt — nemcsak a lebegő árfolyamrendszer legalizálásáról született megállapodás, hanem az arany további demonetizálásáról is: nevezetesen a hivatalos aranyár megszüntetéséről és az IMF aranykészlete egyhatodának (25 millió uncia) a tagországok jegybankjai részére történő visszaszolgáltatásáról, további 25 millió uncia arany nyilvános árveréseken történő eladásáról, a már korábban említett Trust Fund alimmentálása céljából. Ez — becslés szerint — a következő négy éven keresztül évente 400—500 millió dollárt jelejt majd a fejlődő országoknak.

Ez a konstrukció — az ún. Gold-link, amely az SDR-link⁶ helyébe lépne — több problémát vet fel, részben az aranyár vonatkozásában, részben az SDR-nek az új nemzetközi valutarendszerbe tervezett központi szerepe szempontjából. A fejlesztési segélyeknek az SDR-rel való összekapcsolását ma már túlhaladott álláspontra tekintik, amelyet ha megvalósítanának, csak a világméretű inflációt erősítenék, s egyúttal aláásnák az SDR iránti bizalmat is. Az SDR-nek mint nemzetközi tartalékeszköznek a funkcióképesége pedig alapvetően ettől a bizalomtól függ. Az ún. Gold-link konstrukció azt involválja, hogy a nem olajtermelő fejlődő országoknak alapvető érdeke a magas aranyár. Ugyanakkor a fejlődő országok a gyakorlatban a nemzetközi valutarendszer tartalékeszközeként az SDR-t részesítik előnyben.

Az IMF aranykészletéből csupán 17,5 millió uncia kerül majd a szabadpiacra, mivel a fejlődő országok saját részesedésüket közvetlenül kapják vissza. Ez a terv az első hallásra elég vonzónak tűnik, azonban kérdéses volt, hogy ilyen volumenű arany megjelenése a szabadpiacon nem okozza-e az aranyár jelentős

⁶ Az „SDR-link” a fejlesztési segélyeknek SDR szétosztása útján való finanszírozását jelenti.

csökkenését. 1976. január 22-én az aranyár Zürichben 123—124 dollár/uncia jegyzéssel érte el mélypontját (1973 közepe óta ez volt a legalacsonyabb ár), ezt a tényt akkor a jamaikai értekezlet határozatával hozták összefüggésbe. (Ezzel szemben az IMF első washingtoni aranyárverésén a vásárlók ajánlatai meghaladták az akkori 126 dollár/unciás árszintet.)

A pénzügyi szakértők szerint, ha a fejlődő országok közvetlenül kapnák meg az IMF-től saját aranyrészese-désüket, bizonytalanná tennék a piaci áralkulást, mert „még kevésbé ismerik az arany piac működését, mint a jegybankok”.⁹

Nyilvánvaló, hogy minden potenciális aranyeladó a stabil árakban érdekelt. Ez vonatkozik az Egyesült Államokra is, annak ellenére, hogy ő az arany demonetizálásának legfőbb szószólója. E látványos szerep ellenére nem akarja elherdálni „kin-cseit”. A jegybankok részvétele az IMF aranykészlete egy részének megvásárlásában — az amerikai szakértők szerint — az arany szerepének ismételt megerősítéséhez („remonetizálásához”) vezetne, holott eredetileg éppen az ellenkezőjét („demonetizálását”) remélték ettől a javaslatától. Szerintük már nem telik sok időbe, hogy a jegybankok ismét arannyal egyenlítik ki egymás közötti adósságaikat.

Miközben az aranyat kivonják a Nemzetközi Valuta Alapból, lehetséges, hogy Európában új „aranyblokk” jön létre, amely kevesebbe értékeli majd az SDR-t és a dollárt mint tartalékeszközt. A valutarendszernek ez a „hátsó ajtón keresztül” végrehajtott reformja a szakértők véleménye szerint ellenkezik az amerikai érdekekkel. A jegybankok aranyvásárlási jogának gyakorlásához az IMF alapszabályainak megváltoztatása szükséges, amelyet a tagországok parlamentjeinek még ratifikálniuk kellene. Addig a Nemzetközi Fizetések Bankja működik közre ebben mint

a jegybankok megbízottja. Mivel a BIS nem tagja az IMF-nek, a megvásárolt aranyat továbbadhatja a jegybankoknak.

A hivatalos aranyár megszüntetésére vonatkozó megállapodás tehát tulajdonképpen kettős tartalmú egyfelől megszüntette az arany történelmi szerepét a nemzetközi monetáris rendszerben, másfelől felértékelte a jelenlegi aranykészleteket, amelyek — szabadpiaci áron számítva — nagyobb potenciális devizatartalékokká válhatnak.

A magánkereslet egy-két év alatt felhajthatja az aranyárát. Egyrészt azért, mert a nemzetközi részvényt piacokon az előző évhez képest lecsökkent árfolyamnyereség a befektetőket esetleg az arany felé fordíthatja. Másrészt — feltéve, hogy 1977-től a fellendülés következtében meggyorsul az infláció — az arany védelmet jelenthet a veszteségek ellen.

A jövő új valutarendszerét oly módon kellene kialakítani, hogy a nemzeti valuta a belföldi gazdaságpolitika következményeit ne vihesse át a tőkésvilág többi részére. Ezért kétségtelen, hogy egyetlen nemzeti valuta sem töltheti be a nemzetközi tartalékeszköz szerepét. Mindaddig azonban, amíg az SDR értékének meghatározása nemzeti valuták alapján történik, a belföldi gazdaságpolitika következményeinek „exportja” nem zárható ki teljesen, még akkor sem, ha ezt a kockázatot tizenhat valutából álló valutakosár jelentősen mérsékli.

Bármilyen új rendszer alakuljon is ki, érvényesülni kell annak az elvnek, hogy a „nemzetközi likviditást” áruszállítással és szolgáltatással kelljen „megkeresni”, s ne lehessen azt a nemzetközi gazdasági forgalom szükségleteitől függetlenül „teremteni”.

Az is nyilvánvaló, hogy stabil pénzügyi rendszer nélkül a nyugati hatalmak nem képesek kivezető utat találni a világgazdasági válságból, és a válsággal összefüggő nehézségeket sem tudják felszámolni. A gazdasági célok és magatartások harmonizálásának szükségessége alapvető feltétel. A nemzetközi konferenciákon mind

⁹ Experten lehnen Goldabkommen ab. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1975. október 13.

több jele tapasztalható annak a felismerésnek, hogy a nemzeti és világ-gazdasági válságot az egyes nemzetek nem oldhatják meg külön-külön, hanem kizárólag közösen, nemzetközi összefogással.

Következtetések

A világgazdaságba ténylegesen és potenciálisan integrálódó fejlődő országok gazdasága többnyire egy típusú, termelési tevékenységük köre szűk, ezért összehangolt nemzetközi erőfeszítéseket kell tenni ezen országok kereskedelmének bővítése és diverzifikálása, termelőkapacitásuk növelése, termelékenységük fokozása, exportbevételeik növelése céljából — az infláció kedvezőtlen hatásainak ellensúlyozásával —, reáljövödelmeik fenntartása és kereskedelmi cserearányaiknak javítása végett.

A fejlett ipari országok és a fejlődő országok gazdasági folyamatai között igen szoros interdependencia áll fenn. A fejlett világnak nemcsak olajra és nyersanyagra, a fejlődőknek pedig nem csupán tőkére és technológiára van szükségük, hanem mindkettőnek a másik országban levő elhelyezési piacokra is. A fejlett ipari világ és a fejlődő országok közötti együttműködés alapvető jelentőségű mindkét fél prosperitása szempontjából. A fejlődők gazdasági megerősödése nagymértékben hozzájárulna az ipari országok egészséges gazdasági életéhez és fordítva.

Az anyagi források átcsoportosítása viszont csak akkor lehetséges, ha a tőkés ipari országok hajlandók lesznek konkrét inflációellenes intézke-

désekkel olyan helyzetet teremteni belföldön, hogy a *fejlődő országok számára szükséges reáljavakat fel-szabadítsák.*

Annak a felismerésnek az eredményeként, hogy a *fejlődő országok* rendkívüli nagy *fizetésimérleg-deficitje* nemcsak önmagukra, hanem a *világ többi részére is nagy veszélyt jelent*, a legkülönbözőbb javaslatok születtek. Mindezek a javaslatok azonban nem vezetnek kielégítő megoldáshoz, és a segélyezett országok sem tekintik egyébként a „könyörte-*lenek könyörületénél*”. A szovjet álláspont szerint a jamaikai értekezle-*ten hozott határozatokban foglalt „engedmény”* aligha felel meg a fejlődő országoknak, hiszen változatlanul figyelmen kívül hagyja a fejlődő országok legfontosabb követeléseit, a Nyugathoz fűződő egyenlő jogokon alapuló pénzügyi és gazdasági kapcsolatokat.

Az ipari országok kereskedelem-politikájának liberalizálása a fejlődő országok viszonylatában egy komplex nyersanyag-politikával párosulva, a világgazdasági egyensúly elengedhetetlen feltétele.

Végezetül: egy hatékonyan funkcionáló szilárd nemzetközi valutarendszer csak valamennyi érdekelt ország, tehát a fejlődő államok szempontjainak figyelembevételével és ezen országok részvételével képzelhető el. A modern világban ugyanis a gazdasági kapcsolatok annyira meghatározóak és a nemzetközi munkamegosztás oly mértékben egyetemes-sé vált, hogy izolált fejlődés a föld legelrejtettebb pontján sem lehetséges többé.

Farkas Györgyné

Felhasznált irodalom

1. Carlos F. Diaz-Alejandro: Less developed countries and the post-1971 international financial system. Princeton University, International Finance Section Essays in international finance, 108. sz. 1975. április.

2. Constantine Michalopoulos; Financing needs of developing countries: Proposals for international action. Princeton University, International Finance Section, Essays in international finance, 110. sz. 1975. június.
3. Rambouillet conference: rapprochement raises hope for monetary reform. IMF Survey, 1975. november 24.
4. Pierre Latour: Euromarkets wait for LDCs, credits to be repaid. Euro-money, 1975. október.
5. Michael D. Edo: Currency arrangements and banking legislation in the Arabian Peninsula Staff Papers, XXII. kötet. 2. sz. 1975. július. International Monetary Fund.
6. Weltbanktätigkeit. Finanzierung und Entwicklung, 1975. szeptember, Internationaler Währungsfonds.
7. Maurice J. Williams, Mid-term in the second development decade: Reappraisal and Response. The OECD Observer, 77. sz. 1975. szeptember-október.
8. Der Gemeinsame Markt sollte sich den Entwicklungsländern wirksamer öffnen. Wirtschaftsblätter, Bank für Gemeinwirtschaft AG, 1975. november.
9. Twisting whose arm? The Economist, 1975. november 29.—december 5.
10. Karl Gruber: Die eine Welt, dividiert durch Nord und Süd. Der „Konflikt des Jahrhunderts“ als Klassenkampf und die Pariser Konferenz“. Die Presse, 1975. december 13—14. 5. l.
11. IBRD — „World Atlas“. Bank for International Settlements (Internal Document), BIS No 250, Bazel, 1975. december 29.
12. Campos: Brazil and the Third World. Euromoney, 1976. január.
13. Paul Fabra: La Réunion monétaire de la Jamaïque. Le Monde, 1976. január 10. 25. l.
14. Mehr Währungsfondskredite für defizitäre Entwicklungsländer. Die Presse, 1976. január 9.
15. Einigung auf neue Währungsregeln. Neue Zürcher Zeitung, 1976. január 11—12. 11. l.
16. Valjtnaja szisztéma kapitalizma. A Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenija 1975. 8. számának melléklete 64—69. l.
17. How countries use resources through tranches, facilities. IMF Survey, 1976. január 5.

Bucsy László: Az innovációk rendszere és a vállalati fejlődés

A gazdasági-műszaki fejlődés szempontjából nagy jelentőségű és időszzerű munka a technikai haladással lépést tartó és a piaci versenyben részt vevő vállalatoknak ad összefoglaló iránymutatást. Magyar nyelven elsőként foglalja össze — főleg a vállalati gyakorlatból kiindulva — a szocialista vállalati rendszerbe épülő vállalati fejlődést, a növekedési korlátokat, a termék-élettartam-vizsgálatokat. A diverzifikációs fejlődés és az új termék fejlesztésének kritikus pontjai feldolgozásával konkretizálja — az idő függvényében — az elvégzendő feladatokat és az ezekhez tartozó intézkedéseket. A szerző részben a saját gyakorlatában kidolgozott esettanulmányokon, részben az egyetemi oktatásban irányítása alatt dolgozó mérnök-közgazdászok esettanulmányain mutatja be az innovációs elmélet gyakorlati alkalmazását. A mű kapcsolódik ipargazdaságunk jelenlegi problémáihoz: az optimális gyártmány- és technológiastruktúra kialakításához, s jó módszertani áttekintést nyújt a gyakorlati gazdasági szakembereknek. A kötetet gazdag ábranyag és számos táblázat teszi teljessé.

352 l., kötve 89,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A közgazdaságtudományi kutatások helyzete

A társadalomtudományok helyzetéről készített jelentés megvitatásakor a Tudománypolitikai Bizottság 1973-ban határozatot hozott, amely kimondta, hogy a Tudománypolitikai Bizottság „a Magyar Tudományos Akadémia elnökének és főtítkárnak előterjesztésére 1975. év folyamán megvitatja a közgazdaságtudomány helyzetét, és megvizsgálja e tudományágazat hatékonyabb koordinációjának feltételeit”. A hazai közgazdasági kutatások helyzetéről szóló, az 1968—1974 közötti időszak tapasztalatait feldolgozó elemzés első változatát az MTA Közgazdaságtudományi Bizottsága készítette el. Az elemzést a tudományágazat fontosságára és szocialista társadalmunk építésében betöltött szerepére való tekintettel az Akadémián több fórum vitatta meg, majd megtárgyalta az MSZMP KB mellett működő Közgazdasági Munkaközösség, a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság és az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága. A közgazdaságtudományi kutatások helyzetéről szóló állásfoglalás az eddigi viták alapján formálódott ki.

A közgazdaságtudomány eredményei és problémái

A közgazdaságtudományban a hatvanas évek végéig tartó extenzív fejlődés során széles kutatóhelyi hálózat alakult ki. A közgazdaságtudományra jut a társadalomtudományi kutatói létszám 20 százaléka és a ráfordítások kb. 16 százaléka. A tudományág aránya megfelel népgazdasági és társadalmi jelentőségének.

1. sz. táblázat

A közgazdaságtudomány aránya a társadalomtudományokon belül 1974-ben
(%-os megoszlás)

Tudományágazat	A kutatóhelyek száma	Kutatói létszám	Kutatási-fejlesztési ráfordítás	A kutatási témák száma	A kutatási témák megoszlása	
					alap	alkalmazott
Filozófia	15,7	4,5	2,8	8,4	77,4	22,6
Közgazdaságtudomány*...	18,7	53,0	69,9	48,1	13,2	86,8
Történelemtudomány	5,9	4,6	3,7	5,1	96,6	3,4
Állam- és jogtudomány ...	8,7	3,4	2,3	5,6	65,5	34,5
Pedagógia	9,6	10,7	7,2	8,9	31,4	68,6
Nyelv- és irodalomtudomány	19,9	11,1	4,5	10,0	64,9	35,1
Földrajztudomány.....	3,4	2,2	2,7	1,4	59,6	40,4
Művészetek	12,8	4,1	2,2	4,6	68,6	31,4
Egyéb társadalomtudomány	5,3	6,4	4,7	7,9	63,6	36,4
Társadalomtudományok összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	39,7	60,3

* Szervezéstanal együtt.

A közgazdasági kutatások létszám- és ráfordításadatai 1973. évben

Tudományágazat	A kutatók		Kutatóhelyi ráfordítások	
	száma*	%-os megoszlás	millió Ft	%-os megoszlás
Közgazdaságtudomány	584	20,0	99,1	16,0
<i>Ebből:</i>				
politikai gazdaságtan	32	0,7	4,3	—
ipargazdaságtan	73	2,3	12,3	2,0
agrárgazdaságtan	140	5,4	21,9	3,8
egyéb ágazati gazdaságtan	122	3,7	53,0	8,6
Szervezéstan	802	34,8	275,6	45,0
Társadalomtudományok összesen ..	2973	100,0	615,3	100,0

Forrás: Adatgyűjtemény a tudományos kutatás 1970—1973. évi főbb adataiból. KSH, 1975.

* Teljes munkaidejű kutatókra átszámított létszám.

Közgazdaságtudományunk segítséget nyújtott a szocialista építés, a gyakorlati gazdasági tevékenység problémáinak megoldásához, hozzájárult a marxista közgazdaságtudományi elmélet fejlődéséhez, és segítette ideológiai szempontból fontos kérdések tisztázását. Bár a kutatás és a gyakorlat összekapcsolása még nem érte el azt a fokot, amelyet szocialista társadalmunk igényelne, az erre irányuló törekvés közgazdaságtudományunk egyik erőssége. A kutatók sok esetben részt vettek a párt és az állami szervek által kezdeményezett vizsgálatokban, a döntések előkészítésében. A közgazdaságtudományi kutatások fejlődését fokozódó nemzetközi elismerésük is jelzi.

A politikai gazdaságtani és az elmélettörténeti kutatások területén közgazdaságtudományunk lépést tartott a nemzetközi fejlődéssel. A modern kapitalizmus jelenségeinek kutatásában, a polgári közgazdasági elméletek bírálatában néhány jelentős művet hozott létre. A szocializmus politikai gazdaságtana fejlesztéséhez járultak hozzá azok az eredmények, amelyeket a gazdasági fejlődés, a népgazdasági tervezés és a gazdaságirányítás problémáinak feltárásában értek el.

Közgazdaságtudományunk jelentős eredményeket tud felmutatni a gazdasági fejlődés (növekedés) problémáinak kutatásában, amelyhez ösztönzést adtak népgazdaságunk hosszú távú tervezésének igényei. A népgazdasági tervezés problémáinak kutatásában a korszerű tervezési eszköztár — elsősorban a fejlett matematikai módszerek — kialakításában és alkalmazásában, valamint a tervezés időszakára hasznosított gazdasági fejlődési (növekedési) kutatásokban értünk el sikereket. A gazdaságpolitika átfogó kutatása úttörő jellegű volt.

A gazdaságirányítási kutatások újabb összefüggések feltárásával egyfelől alátámasztották a gazdaságirányítási reform alapelveinek helyességét, és tudományos segítséget nyújtottak a szükséges korrekciók megvalósításához, másfelől elmélyítették ismereteinket a szocialista gazdaság tényleges működéséről, hozzájárultak bizonyos ideológiai és politikai szempontból is lényeges kérdések jobb megvilágításához.

Az ágazati gazdaságtanok közül — az ipar területén számottevően megelénkült vállalatgazdasági kutatások mellett — legerőteljesebb a fejlődés az agrárgazdasági kutatásokban. Itt számos olyan tudományos eredmény érett be, amely a szocialista agrárgazdaságtan fejlődéséhez is hozzájárult.

A világgazdaság és külgazdasági kapcsolataink kutatásának súlya a beszámolási időszakban jelentékenyen megnőtt. Az elért eredmények hozzájárultak külgazdaság-politikánk jobb megalapozásához és egy sor fontos elméleti kérdés jobb megvilágításához: a szocialista nemzetközi munkamegosztás mechanizmusa, a modern kapitalizmus fontos, új jelenségei, a fejlődő országok problematikája. Mindemellett értékes prognosztizáló munka is kialakult.

A matematikai-közgazdasági kutatásokban közgazdaságtudományunk széles körben ismert eredményeket mutat fel. Ezek fő forrása a kutatások szoros kapcsolata a gyakorlati problémákkal, a tervezési és gazdaságirányítási gyakorlattal.

Az eredmények ellenére közgazdaságtudományunk nem tud kielégíteni min-

den társadalmilag jogos igényt. Mindenekelőtt lemaradás mutatkozik a közgazdaságtudomány különböző területein a mélyebb gazdasági és társadalmi összefüggések feltárására irányuló, általánosító és szintetizáló jellegű kutatásokban, noha a szocializmus építésének felhalmozódott hazai és nemzetközi tapasztalatai, a gazdasági valóság részösszefüggéseinek gazdagodó megismerése erre mind több lehetőséget nyújt, s a gyakorlati problémák megoldása is egyre inkább ezt igényli.

A politikai gazdaságtan, főleg a szocializmus politikai gazdaságtana fejlődése még távolról sem kielégítő: lemaradás van kiemelkedő fontosságú kérdések kutatásában (mint például a szocialista tulajdonformák fejlesztése; az áru- és pénzviszonyok, érték kategóriák szerepe a szocialista tervgazdaságban).

A gazdasági fejlődés (növekedés) kutatásában számos, népgazdaságunk fejlődése szempontjából nagy fontosságú probléma még nem került kielégítő tudományos megvilágításra. Ide tartozik mindenekelőtt az intenzív fejlődés szakaszában folytatandó gazdaságpolitika és annak egyes területei közötti összefüggések elemzése, a beruházási és munkaerő-politika tudományos megalapozása, továbbá a szocialista fogyasztási modell követelményrendszerének és megvalósításának a vizsgálata. A gazdasági fejlődés problémaköréhez tartozó kutatások csak kevés konkrétumot tudnak mondani a szocialista gazdaság növekedését, fejlődését elősegítő, gyorsító társadalmi körülményekről és a folyamat institutionális oldaláról.

A népgazdasági tervezési kutatásokban egyes szocialista országokhoz, elsősorban a Szovjetunióhoz képest nem sok figyelmet fordítottunk a tervezéseméleti kutatásokra, továbbá a tervkidolgozás rendjének, a tervezőszervek működésének rendszerelméleti alapon való vizsgálatára.

A gazdaságirányítási kutatások fő hiányossága, hogy a kutatások nem jutottak el a szerzett tapasztalatok átfogó értékeléséhez, elméleti általánosításához, a szocialista gazdasági mechanizmus elméleti megvilágításához. A gazdasági mechanizmus szervezeti (intézményi) rendszerének problémái nem kaptak megfelelő helyet a kutatásokban.

Az ágazati gazdaságtani kutatások nem integrálódtak kellően a népgazdasági szemléletű kutatásokba, kevés figyelmet szenteltek a termelés társadalmisítása (specializáció, kooperáció stb.), valamint szervezete és felső szintű irányítása kérdéseinek. A vállalatgazdasági kutatás területén továbbra sem kielégítően megoldott az interdisciplinális kutatások fejlesztése, és kívánatos az empirikus vizsgálatok további fokozása. Az agrárgazdasági kutatások területén tovább erősítendő az azok a vizsgálatok, amelyek az egész népgazdaság fejlődési követelményeinek szemszögéből közvetlenül hozzájárulhatnak agrárpolitikánk tudományos megalapozásához. A többi ágazati gazdaságtanban (közlekedésgazdaságtan, a belkereskedelem gazdaságtana, a nem termelő ágazatok gazdaságtana) csak csekély számúban folytak elméleti igényt kielégítő kutatások.

A világgazdaság és külgazdasági kapcsolataink kutatásában a társadalmi igényekhez képest a fő szűk keresztmetszetek: a nemzetközi gazdasági kapcsolatok általános elméletének kutatása, az egyes KGST-országok gazdasági fejlődésének nyomon kísérése és elemzése, a szocialista világgazdaság mozgástörvényeinek, a munkamegosztásnak és együttműködésnek, ezen belül a folyamatok természetének komplex vizsgálata. A kutatásoknak a világgazdaságban bekövetkező tartós változásokat is gyorsabban kellene jelezniük.

A matematikai-közgazdasági kutatásokban esetenként a társadalmi összefüggések figyelmen kívül hagyása, a nem matematikai közgazdaságtudománnyal való kapcsolat hiányosságai, a helyenként jelentkező öncélúság és formalizmus a főbb problémák.

Közgazdaságtudományunknak egyik általános hiányossága, hogy nincs elég intenzív kapcsolata a többi társadalomtudományokkal, valamint egyes természet-tudományi és műszaki ágazatokkal. Jobban kellene támaszkodni más országok közgazdaságtudományának eredményeire is.

A közgazdaságtudományi kutatások ideológiai és tudományos közéleti kérdései

A közgazdaságtudományi kutatások területén tovább erősödtek a marxizmus pozíciói. A kutatók túlnyomó többségének kiindulópontja, tudományos meggyőződésének meghatározó összetevője a marxizmus-leninizmus.

A kutatók nemcsak a szűkebb szakmájuk elméleti kérdéseinek tisztázásában

vettek részt, hanem a marxista-leninista elmélet továbbfejlesztésében is sokan hozzájárultak a közéletben felmerülő vitás problémák megválaszolásához, az általános ideológiai tevékenységhez.

Közgazdaságtudományunk ugyanakkor még nem tudott kellő sikerrel megbirkózni néhány ideológiai, politikai szempontból kiemelkedő fontosságú kérdés alkotó, korszerű marxista—leninista megválaszolásának feladatával. Ilyenek többek között: a szocializmus politikai gazdaságtanának néhány alapkérdése; a szocialista tulajdon és elosztási viszonyok; az intenzív jellegű növekedési (fejlesztési) szakasz társadalmi-gazdasági problémái; a szocialista demokratizmus érvényesítése a gazdaságban; a szocialista életmód kérdései.

A hazai közgazdaságtudományi kutatásokban ideológiai szempontból külön irányzatokról nem beszélhetünk. A szemléletben, a kutatási feladatok megközelítésének módjában, az alkalmazott módszerekben bizonyos különbségek azonban létrejönnek, és különböző tendenciák jelentkeznek.

Érzékelhető a közgazdaságtudomány egyes területein egyfajta ideológiamentesség, amely elsősorban a gazdasági jelenségek és folyamatok szűk, prakticista, technicista alapon történő megközelítési módjában nyilvánul meg. E jelenség bizonyos összefüggésben van a kutatási tevékenység praktikus-operatív irányban történő eltoldódásával, az általánosító jellegű kutatások gyengeségével, de az elméleti tevékenység presztízisének csökkenésével is. Mindezek nehezítik a közgazdaságtudományok ideológiai funkcióinak teljesebb kibontakozását.

A közgazdaságtudományi kutatások kedvező általános politikai és tudományos légkörben fejlődtek. A légkört alapvetően az határozta meg, hogy a párt- és állami vezetés igényt tartott a közgazdasági kutatások eredményeire, és olyan feladatokat állított a közgazdaságtudomány elé, amelyek lendületet és ösztönzést adtak a kutatásoknak. A párt tudománypolitikája biztosította az alkotó, tudományos munkához szükséges légkört és feltételeket. Kedvező légkört teremtett a közgazdaságtudományi kutatások fejlődése szempontjából az is, hogy megélnékült a közvélemény érdeklődése a gazdasági kérdések iránt.

A közgazdaságtudományi belső tudományos közéletének légköre általában kiegyensúlyozott. Eszmecserék, viták folytak az MTA különböző bizottságaiban és fórumain, megélnékült a Közgazdasági Társaság és a MTESZ tevékenysége, javultak a publikációs lehetőségek.

Fellelhetők azonban a közélet elszürkülésének bizonyos jelei, az eltérő és szembenálló nézetek egymás mellett létezése, a vitától, a kritikától való tartózkodás is.

A közgazdaságtudományi kutatásokban általában kevés a kollektív munka és nem kielégítőek a kutatók közötti kapcsolatok. Elzárkózás tapasztalható többek között azért is, mert nem szívesen közlik egymással a kutatási hipotéziseket.

A közgazdaságtudományi közélet egyik sajátos problémája, hogy a kutatóknak, oktatóknak és gyakorlati szakembereknek csak egy bizonyos köre szerepel a tudományos közéletben, bizottságokban, szakmai fórumokon. A közgazdaságtudományi közélet beszűkülése erősíti a szubjektívizmust, amely főleg a minősítésekben, az akadémiai választásokban, illetve az utánpótlás kiválogatásában hevenként tapasztalható egyoldalúságok formájában jelentkezik.

A közgazdaságtudományi kutatások irányításának, koordinálásának kérdései

Közgazdaságtudományunk további fejlődése és fejlesztése szempontjából döntő súllyal merül fel a gyorsan növekvő társadalmi igények jobb kielégítésének a követelménye, amely a rendelkezésre álló erők célirányos koncentrálását teszi szükségessé.

A kutatások koordinálásának különböző formái alakultak ki, ezek azonban együttvéve sem képesek a felügyeletileg megosztott, jellegükben, profiljukban, finanszírozási feltételeikben különböző kutatóhelyek közötti kapcsolatok megfelelő alakítására, hatékony tudománypolitikai irányítás megvalósítására.

Általában kedvezőek a tapasztalatok az országos és a tárcszinten kiemelt kutatási főirányok mozgósító erejét illetően. Ezek azt mutatják, hogy célszerű haladni a megkezdett úton. „A szocialista vállalat” című országos szintű kutatási főirány munkálatai eredményesen folynak. A „Középtávú világgazdasági prognózis, különös tekintettel a népgazdasági tervezés szempontjaira” című MTA-szin-

A közgazdaságtudományi és közgazdasági kutatást is végző kutatóhelyek megoszlása a felügyeleti szervekhez való tartozás alapján (1974)

Megnevezés	Intézet	Tanszék	Egyéb	Összesen
Belkereskedelmi Minisztérium	1	6	1	8
Építészeti és Városfejlesztési Minisztérium	1	—	1	2
Kohó- és Gépipari Minisztérium	1	—	—	1
Könnnyűipari Minisztérium	1	—	1	2
Központi Statisztikai Hivatal	1	—	1	2
Külkereskedelmi Minisztérium	—	—	1	1
Magyar Tudományos Akadémia	3	—	—	3
Mezőgazdasági és Élelmiszertudományi Minisztérium	2	8	—	10
Munkaügyi Minisztérium	—	—	1	1
Nehézipari Minisztérium	1	—	—	1
Oktatásügyi Minisztérium	—	46	1	47
Országos Szövetkezeti Tanács	1	—	—	1
Országos Tervhivatal	1	—	—	1
Pénzügyminisztérium	1	—	—	1
Szakszervezetek Országos Tanácsa	1	—	—	1
Összesen	15	60	7	82

ten kiemelt főirány kutatásába jelentékeny Akadémián kívüli erőket is sikerült bevonni. A „Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése; javaslatok a továbbfejlesztésre” című MTA-szinten kiemelt kutatási főirány új, komplex megközelítési módjával tűnt ki.

Jelentékeny koordináló erővé váltak az utóbbi időben a közgazdaságtudomány nemzetközi kapcsolatai. A fejlődés elsősorban a szocialista országok közgazdaságtudományával való kapcsolatok erősödésében nyilvánult meg. E kapcsolatok nagyobb része a KGST-együttműködés keretében alakult ki. Jelentős szerepet játszanak továbbá az Akadémia által koordinált, valamint az egyes akadémiai intézetek által kezdeményezett, részben kétoldalú, részben többoldalú együttműködések is. Különösen a Szovjetunió intézeteivel intenzívek a kapcsolatok, egy részük azonban nem eléggé tervszerű. A nem szocialista országok közgazdasázaival való kapcsolatok jelentős része nemzetközi szervezetek működéséhez kapcsolódik. E téren nagy szerepet játszik a Magyar Közgazdasági Társaság, amely 1974-ben házigazdája volt a sikeresen lebonyolított IV. Közgazdász Világkongresszusnak. A Magyar Közgazdasági Társaság keretében is erősödött a kapcsolat a fejlődő országok közgazdasázaival, de még sok lehetőség kihasználatlan.

A helyzetelemzést megvitató fórumokon a közgazdaságtudományi kutatások irányításával és koordinálásával kapcsolatos egyik vitakérdés a kiemelendő témák körének meghatározása volt. A főirányok keretében folyó munkálatok értékelése során kitént, hogy „A szocialista vállalat” című főirány keretében folyó kutatások túl sok részletkérdésre terjednek ki, fennáll a nem kielégítő összpontosítás veszélye, a „Középtávú világgazdasági prognózis...” című főirány megjelölt tartalma pedig távlatilag szűknek bizonyult, a „Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése...” című főirányban folyt kutatás ez ideig inkább történeti volt, és lényegében nem sikerült túllépnie a Közgazdaságtudományi Intézet keretein.

Nagymértékben elősegítette e problémák tisztázását az, hogy pártfórumok állást foglaltak a jelenlegi főirányok továbbfejlesztése mellett, a preferálandó témák számának növelése helyett azok belső tartalmi továbbfejlesztése, az aktuális népgazdasági problémákhoz való kapcsolódásának erősítése érdekében.

Egységes állásfoglalás alakult ki abban, hogy „A szocialista vállalat” című országos főirány bizonyos változtatásokkal továbbra is fenntartandó.

A gazdaságpolitikai főirány eddigi címét „Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése, javaslatok a továbbfejlesztésre” és tartalmát módosítani kell. „A gazdaságpolitika továbbfejlesztésének tudományos megalapozása” cím lenne a helyes, és a főirány keretében a következő irányok vizsgálatát szükséges megszervezni:

1. a gazdaságpolitikai döntések összefüggései és a döntések megvalósulása, az eddigi gazdaságpolitika tapasztalatainak komplex elemzése alapján;
2. gazdasági növekedésünk üteme és a gazdasági szerkezet átalakítása;
3. a gazdaságirányítási rendszer (a gazdasági mechanizmus) fejlesztése;
4. az életszínvonal-politika (jövedelemelosztás, fogyasztás, életkörülmények, életmód) tudományos megalapozása;
5. az iparpolitika tudományos megalapozása, különös tekintettel az ipar fejlesztésére és szervezeti rendszerére;
6. az agrárpolitika tudományos megalapozása, különös tekintettel a mezőgazdaság iparosodására;
7. a KGST-országok gazdasági együttműködése és integrációja, különös tekintettel Magyarországi külgazdasági kapcsolataira.

„A középtávú világgazdasági prognózis, különös tekintettel a népgazdasági tervezés szempontjaira” című főirány tartalmát ugyancsak módosítani kell, oly módon, hogy a kutatások a világgazdaság fejlődési tendenciáit vizsgálják, különös tekintettel a magyar gazdaságpolitika és tervezés szempontjaira.

A közgazdaságtudományi kutatások befolyásolásának, tematikai irányításának, a társadalmi igény és a tudományos kutatás egymásra hatásának fontos eszközei a párt és a kormány közvetlen „megrendelése”. Ezen a téren az utóbbi időben is számos lépés történt. A Politikai Bizottság kezdeményezésére bizottságok alakultak a termelési szerkezet, az árrendszer és az árfolyam-politika korszerűsítésének előkészítésére, valamint egy új külgazdasági stratégia kidolgozására. A bizottságok munkájában a közgazdasági kutatások különböző területén dolgozó kutatók is részt vesznek. A munkálatokhoz járul hozzá az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága ajánlása alapján megszervezendő kutatómunka. Az Agitációs és Propaganda Bizottság által ajánlott kutatási témakörök tematikája, a kutatómunka szervezése folyamatban van. A megrendelések rendszere kialakultnak tekinthető, viszont a vitákban felmerült az az igény, hogy foglalkozni kell a kutatási eredmények jobb hasznosításával, és erre megfelelő mechanizmust kell kialakítani.

Az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv országos és tárcaszintű főirányai és az Agitációs és Propaganda Bizottság ezekhez kapcsolódó témajavaslatai, a közvetlen „állami megrendelések” határozzák meg a közgazdaságtudományi kutatások következő öt éves tervidőszakának főbb céljait.

A közgazdaságtudományi kutatások megoldatlan, sokat vitatott problémája a kutatások átfogó (alap- és alkalmazott kutatásokat összehangoló) irányításának, koordinálásának kérdése. E téren a legnehezebb az előrehaladás, amit a közgazdaságtudományi kutatások tudománytanilag és szervezetenként szervező voltá magyaráz. Elégképpen általános az a tapasztalat, hogy a koordinálás hatékonyságát nagymértékben elősegíti, ha a koordináló szerv külön e célra szolgáló anyagi eszközökkel rendelkezik megbízásokra, pályázatokra, jutalmakra. Itt nemcsak a közgazdaságtudományi alapkutatások koordinációjának problémái merülnek fel, hanem az alkalmazott kutatások, ezeken belül elsősorban az ágazati ipargazdasági és szervezési intézetek összefogásának igénye is. Az illetékes állami fórumokon az utóbbi években több alkalommal foglalkoztak ezeknek az intézeteknek a tevékenységével és egy állandó koordináló testület létrehozásának kérdésével is. Egyik lehetőségként kínálkozik: e feladatot a gazdaságpolitikai főirány keretében tervezett iparpolitikai irány koordináló tanácsára bízni.

A közgazdaságtudományi kutatások továbbfejlesztésének feladatai

A közgazdaságtudományi kutatásokban továbbra is a szocializmus építésének jelenlegi gyakorlatát és fejlődési távlatait szolgáló kutatásokat kell előtérbe állítani, fokozni kell a koncentrációt. A közgazdaságtudományi kutatások hazai (anyagi és szellemi) erőit döntően a főirányokban folyó kutatásokra kell összpontosítani. A kutatások szűk keresztmetszetének felszámolásában jobban kell a nemzetközi — elsősorban a szocialista országok — tudományos együttműködésében rejlő lehetőségekre támaszkodni. Erőnket szükséges néhány jól körülhatárolt, a társadalmi szükségleteket jobban kielégítő, a gyakorlati gazdaságpolitikát szolgáló kutatási területre összpontosítani.

— „A szocialista vállalat” című országos szinten kiemelt kutatási főirány

folytatandó. A főirány erőssége a kutatások interdiszciplináris és sok intézményt összefogó jellege. Indokolt azonban, hogy a főirányban folyó kutatás középtávú tervében jobban koncentrálnáljon néhány kiemelt, a gyakorlat szempontjából nagy jelentőségű feladat megoldására. A pártfórumok állásfoglalását alapul véve szükséges, hogy a főirányon belül kapjon nagyobb teret az ipari vállalatok szervezeti rendszerének értékelése és továbbfejlesztésének irányai, valamint az ipari és a mezőgazdasági szervezeti formák hatékonyságának vizsgálata.

— A gazdaságpolitika témakörben az eddigi MTA-szinten kiemelt kutatási főirányt tovább kell folytatni „A gazdaságpolitika továbbfejlesztésének tudományos megalapozása” címmel. Szükséges, hogy a főirány tartalma módosuljon. A kutatási cél fontossága, népgazdasági jelentősége, átfogó jellege, az interdiszciplináris kutatás nagyobb lehetősége indokolják a kutatási főirány országos szintre emelését.

— Indokolt „A középtávú világgazdasági prognózis” című, MTA-szinten kiemelt kutatási főirány „A világgazdaság fejlődési tendenciái, különös tekintettel a magyar gazdaságpolitika és tervezés szempontjaira” című kutatási főiránnyá történő átszervezése.

A közgazdaságtudományi kutatások körében ez idő szerint nem jelentkeznek kellő súllyal az elméleti szintű kutatások. Kevés a mélyebb összefüggések feltárására irányuló, általánosító és szintetizáló jellegű kutatás, elmaradt a politikai gazdaságtan alapkategóriáinak a szocializmus viszonyaival összefüggésben való továbbfejlesztése, nem kielégítő a szocializmus politikai gazdaságtanának kutatása.

A közgazdaságtudományi kutatások erőteljes gyakorlati orientálódása járjon együtt a marxista—leninista közgazdasági elmélet gazdagításával. E célból fokozni kell a szocializmus építése hazai gyakorlatának és történelmi tapasztalatainak feltárására irányuló általánosító, elméleti jellegű kutatásokat, erősíteni kell a marxizmus pozícióit, valamint a marxizmustól idegen nézetek elleni harcot.

A közgazdaságtudományi kutatások továbbfejlesztése megkívánja:

— a más tudományok (mindenekelőtt a szociológia) területén kialakult és a közgazdaságtudományi kutatásokban is hasznosítható szemlélet és módszerek (vizsgálati technikák) felhasználását, továbbá a közgazdaságtudományi eredmények átvitelét más társadalomtudományi ágazatokba;

— az interdiszciplináris kutatási együttműködés szélesítését és elmélyítését; szociológusok, jogászok, filozófusok, matematikusok, biológusok és a műszaki tudományok képviselőinek stb. bevonását mindazoknak a közgazdaságtudományi témaköröknek a kutatásába, ahol ez indokolt;

— az egyes témakörök kutatása során a más szocialista országok gazdasági fejlődéséből, a felmerült problémák megoldásának módjaiból leszűrhető tapasztalatoknak alaposabb feltárását és fokozottabb figyelembevételét;

— az egyes témakörök kutatása során a más országokban elért tudományos eredmények, kialakult nézetek és irányzatok alaposabb ismertetését, értékelését és figyelembevételét.

A közgazdaságtudomány szétszórt és különböző — részben nem elsősorban tudományos problémák megoldására szervezett — intézmények irányítása alatt álló kutatóhálózata tevékenységének koordinálását még nem sikerült megoldani, ezért:

— keresni kell azokat a formákat és módszereket, amelyek révén a különböző kutatóhelyeken dolgozó közgazdászok közös célért folytatott tevékenysége minél hatékonyabban hangolható össze;

— törekedni kell arra, hogy a közgazdaságtudományi kutatások elé tűzött feladatok, a kiemelt témák száma ne legyen túlságosan nagy, és konzisztens rendszert alkossanak;

— az egyetemi, főiskolai oktatók bevonásával az eddiginél fokozottabban elő kell segíteni az itt levő kutatási kapacitások feltárását, javítani kell a kutatómunka feltételeit.

Javítani kell a közgazdaságtudományi közéletben a marxista kritikai szellemet, gondoskodva arról, hogy: a legfontosabb kiadványokról recenziók jelenjenek meg a szakmai lapokban; a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Közgazda-

sági Társaság és más fórumok rendezzenek vitákat a gyakorlat és az elmélet kérdéseiről; szorosabb kapcsolat alakuljon ki a kiemelt témákban folyó munkálatokban a kutatók és a gyakorlati szakemberek között. Szükséges, hogy a fiatal közgazdászok nagyobb szerephez jussanak a bizottságok és a társaságok munkájában.

A KGST-tagállamok közgazdaságtudományi, tervgazdasági folyóiratai főszerkesztőinek harmadik, szófiai tanácskozása

A KGST-tagállamok közgazdaságtudományi, tervelméleti folyóiratainak főszerkesztői és munkatársai 1976. május 18 és 21 között tartották meg harmadik tanácskozásukat Szófiában. A tanácskozáson Bulgáriából a „Planovo Sztopansztvo”, Csehszlovákiából a „Planové Hospodarstvi”, Kubából az „Ekonomia y desarrollo”, Lengyelországból a „Gospodarka planowa”, Magyarországról a „Közgazdasági Szemle”, a Német Demokratikus Köztársaságból a „Die Wirtschaft”, a Szovjetunióból a „Planovoje Hozajsztvo” főszerkesztői, illetve munkatársai vettek részt.

A tanácskozáson a résztvevők értékelték a prágai megbeszélés óta eltelt időszakban végzett munkát: a szerkesztőségek közötti együttműködés eredményeit, az előrehaladást a tervezési és irányítási rendszer tökéletesítésében s az egyes országok gazdasági fejlődésében. A tanácskozás megállapította: a közös találkozók és tapasztalatcserék hozzájárulnak az egyes folyóiratok munkájának megjavításához, az új kezdeményezések érvényre juttatásához. Ennek keretében a közgazdaságtudományi tervelméleti lapok tudósítottak a KGST Tervezési és Együttműködési Bizottságának üléséről, rovatokat szerveztek a társfolyóiratokban megjelent cikkek ismertetésére, népszerűsítésére. A sokoldalú együttműködési formák mellett fejleszteni kell a bilaterális kapcsolatokat is.

A szerkesztőségek képviselői megvitatták az első közös szám előkészítésének, kiadásának és fogadtatásának tapasztalatait. Mint megállapították, a közös szám igen nagy érdeklődést váltott ki a KGST-tagországok tervezőszerveinek munkatársaiból, közgazdászaiból s a lapok olvasóiból. Ennek alapján a tanácskozás résztvevői elhatározták, hogy folytatják a közös számok kiadásának gyakorlatát. A második közös számot 1977-ben adják ki, amely a KGST-tagországok multilaterális intézkedési terveinek összehangolásával foglalkozik az 1970—1980-as években.

A tanácskozáson egyéb együttműködési formák alkalmazásáról is tárgyaltak. A résztvevők célszerűnek találnák, ha az egyes szerkesztőségek kölcsönösen kicserélnék a tervezési tevékenységgel, a technikai-tudományos fejlődéssel, valamint a termékek minőségének, a termelés hatékonyságának emelését szolgáló normatívabázis kidolgozásával foglalkozó cikkeiket. Megállapodtak abban is, hogy foglalkoznak a szocialista és a latin-amerikai országok gazdasági kapcsolataival, és az ilyen témájú anyagaikat megküldik a kubai testvérlapnak. A szerkesztőségek bővítik együttműködésüket szerkesztőségi tapasztalataik kicserélésére.

A tanácskozás résztvevői végül megállapodtak abban, hogy negyedik ülést 1977 júniusában Budapesten tartják.

S. A.

„Operációkutatás és számítástechnika a mezőgazdaságban”*

A mezőgazdaság az elmúlt másfél évtizedben hatalmas változásokon ment keresztül. Az 1960-as évek elején befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése, kialakultak és megszilárdultak a mezőgazdaság tömegtermelést biztosító nagyüzemi keretei. Gyökeresen átalakult a termelés technikája és technológiája, felgyorsult fejlődésének üteme. Ezek az alapvető változások természetesen a mezőgazdasági vezetésre és irányításra is kihatottak. A mezőgazdasági termelés mai szintjén a fejlődés előrelépést kíván a tervezés és a döntéshozatal módszereiben is.

Az előrelépés egyik jele a matematikai módszerek szélesebb körű alkalmazása, a számítógépek használatának bővítése. Lényegében csak az 1970-es években szélesedtek ki az operációkutatási módszerek mezőgazdasági felhasználásával kapcsolatos vizsgálatok.

A konferencia rendezőinek célja az volt, hogy a korábbi évek szűk szakmai vitái után ezúttal a kutatók, a gyakorlati szakemberek szélesebb körével együtt tárgyalják meg az operációkutatás és a számítástechnika mezőgazdasági alkalmazásának kutatásában és a gyakorlati felhasználásban elért eredményeket, valamint a jövő feladatait. A konferencia iránti élénk érdeklődés, a 650 résztvevő és az elhangzott 83 előadás tanúsította, hogy a szervezők törekvése találkozott az érdekelték egyetértésével. A konferenciát a tudományos igényesség mellett a gyakorlati alkalmazási problémák középpontba állítása, a problémák őszinte, nyílt megvitatása jellemezte.

A plenáris ülés első előadását, „A tervezési munka színvonalának emelésének követelményei az V. ötéves terv gazdasági célkitűzéseinek tükrében” címmel Kiss Albert egyetemi tanár, a KSH elnökhelyettese tartotta. Hangsúlyozta, hogy az V. ötéves terv mezőgazdasági feladatainak megvalósítása az eddigieknél is magasabb követelményeket támaszt a vállalati vezetéssel szemben, s a vállalati hatékonyság emelését igényli. Ez pedig a tervezés és a döntéshozatal, a gazdasági elemzés és az operatív irányítás módszereinek a továbbfejlesztését is nélkülözhetetlenné teszi. Éppen ezért szorgalmazni kell a számítástechnika és az operációkutatási módszerek mind szélesebb körű alkalmazását. Arra is felhívta a figyelmet, hogy ma még nincsenek meg minden gazdaságban a számítástechnika és a korszerű eljárások alkalmazásának feltételei. Ezért foglalkozni kell a hagyományos és egyszerűbb módszerek tökéletesítésével, hatékonyabbá tételével is.

A plenáris ülés második előadója, Tóth Mihály egyetemi tanár, „A mezőgazdasági vállalati tervezés fejlesztésének kérdései” című előadásában rámutatott arra, hogy a jövőben is számolni kell a tervezéssel szembeni igények növekedésével. A tervezés fejlesztésének igényei a közgazdasági környezet változásából, valamint a vállalati vezetés fejlődéséből vezethetők le. Vázolta az ebből adódó tartalmi követelményeket, a tervezési munka végzésének módozatait, módszertani lehetőségeit. Ráirányította a figyelmet a teljes tervezési rendszer fejlesztésének követelményeire, a tervezés fejlesztésének vállalati, szervezési és működési konzekvenciáira.

A plenáris ülés befejező előadását Tóth József egyetemi tanár tartotta „Az operációkutatás és számítástechnika helyzete és perspektívái a mezőgazdaságban” címen. Előadásában hangsúlyozta, hogy bár a mezőgazdaság számítástechnikai ellátottságát tekintve messze elmarad más ágazatok mögött, az itt tevékenykedő kutatók igen jelentős eredményeket értek el mind a kutatásban, mind a gyakorlati alkalmazásban. Részletesen jellemezte a végbement fejlődés szakaszait és eredményeit, vázolta a távlati lehetőségeket, rámutatott néhány megoldandó feladatra. Fontos követelményként említette a számítástechnikára alapozott információfeldolgozást, amely jelentősen megkönnyítené és hatékonyabbá tenné az operációkutatási módszerek alkalmazását is.

A konferencia másik plenáris ülésére a szekcióülések után került sor. A konferencia elnökségének tagjai, valamint a szekciók vezetői előadói a résztvevők írásos és szóbeli kérdéseire válaszoltak, majd Kovács Imre miniszterhelyettes

* Az 1976. április 8–9-én Gödöllőn megtartott konferenciát a Magyar Közgazdasági Társaság Matematikai-Közgazdasági Szakosztálya, a Neumann János Számítógéptudományi Társaság Operációkutatási Szakosztálya, a Magyar Agrártudományi Egyesület és a Gödöllői Agrártudományi Egyetem szervezte.

zárta be a kétnapos rendezvényt. A miniszterhelyettes zárszavában kiemelte, hogy figyelembe véve a mezőgazdaság előtt álló nem könnyű feladatokat, már nem elegendhetünk meg egy-egy új módszer kipróbálásával és nyilvánosságra hozatalával, hanem ezek gyakorlati bevezetését is szorgalmazni kell. Beszélt a tudományos kutatások szervezésének néhány problémájáról, foglalkozott a számítástechnika mezőgazdasági bevezetésének feltételeivel, kiemelve a kooperációnak a különböző típusú szakemberek — közgazdák, szervezők, technológusok, matematikusok, számítástechnikai szakemberek — szorosabb együttműködésének fontosságát. Végül összefoglalta a mezőgazdasági tervezés továbbfejlesztésének időszzerű feladatait.

Az öt szekció ülésain elhangzott 79 előadás az operációkutatási módszerek és számítástechnika mezőgazdasági alkalmazásának igen széles körét fogta át.

„A” szekció

A szekció keretében a *mezőgazdasági vállalatok matematikai programozással történő komplex tervezésével* kapcsolatos előadások hangzottak el. *Csete László* bevezető előadásában a MEM STAGEK korszerű tervezési-elemzési módszerekkel kapcsolatos kutatómunkájának eredményeit összegezte, s rámutatott e módszerek mezőgazdasági alkalmazásának sajátosságaira. Ezután különböző komplex tervezési modellek és módszerek kerültek ismertetésre. Ezek alapvető céljaikban megegyeznek, de maguk a módszertani megoldások számos vonatkozásban lényegesen különböznek. Az eltérések megmutatkoznak egyrészt a matematikai modellek felépítésének elveiben, az átfogott döntési területek körében, a modell részletezettségében stb., másrészt az adatbázis megszerzésének módszereiben, az előkészítő és értékelő munka szervezésében. *Kiss Károly* és *Megyeri Ferenc* a komplex vállalatfejlesztési modellek egy statikus és a gyakorlatban már számos esetben kipróbált változatával foglalkoztak. *Varga Gyula* pedig egy lineáris-dinamikus vállalatfejlesztési modellt mutatott be, amely különösen a pénzügyi folyamatok és a beruházások tervezése szempontjából előnyös.

Előadások hangzottak el továbbá az ún. egész értékű, a vegyes egész értékű, a sztochasztikus és a nem lineáris programozás mezőgazdasági alkalmazásának lehetőségeiről. Sok szó esett a komplex vállalati modellek gyakorlati hasznosításáról. A matematikai módszerek mezőgazdasági alkalmazásában közreműködő néhány gyakorlati szakember is beszámolt tapasztalatairól.

„B” szekció

E szekcióban a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, a Gödöllői Agrártudományi Egyetem és a MEM STAGEK munkatársainak a módszertani kutatások legújabb irányjaival és eredményeivel foglalkozó előadásai hangzottak el.

Csáki Csaba a mezőgazdasági vállalatok tevékenységének komplex szimulációjával foglalkozott. Felvázolta a módszer alkalmazásának lehetséges megoldásait, és összefoglalta a Közgazdasági Egyetemen kidolgozott modell tapasztalatai alapján az ilyen vizsgálatok gyakorlati hasznosításának lehetőségeit.

Előadás hangzott el a betakarítási folyamatok, valamint a kocatartás szimulációjáról is.

A hálótervezés mezőgazdasági vállalati alkalmazásának lehetőségeit *Módos Gyula* foglalta össze, majd ismertetett egy, a vállalati gépesítés céljait szolgáló hálós modell alapján végzett heurisztikus szimulációt. Több előadó foglalkozott a betakarítás, valamint a költségek hálódigramos tervezésével is.

A termelési függvények és a regresszióanalízis mezőgazdasági elemzésben és tervezésében való alkalmazásának különböző eseteit tárgyaló előadások mellett napirendre került e szekcióban a faktoranalízis mezőgazdasági hasznosítása is. *Bacsokay Zoltán* a mezőgazdasági vállalatok automatikus osztályozásának lehetőségével foglalkozott, a MEM STAGEK munkatársai pedig egy — a faktoranalízis módszereivel végzett — hatékonysági vizsgálat eredményeit és tapasztalatait ismertették.

„C” szekció

E szekció témája főként a *számítógépes információrendszer* kidolgozásának kérdéseit ölelte fel mind az egész mezőgazdaság, mind a mezőgazdasági vállalatok szintjén. A Gödöllői Agrártudományi Egyetem oktatóin kívül az előadók a MEM Statisztikai és Gazdaságelemző Központjának (STAGEK), a Mezőgazdasági Ügyvitelszervezési Irodának (MŰSZI) és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemnek a munkatársai közül kerültek ki.

A bevezető előadásban *Németi László* a mezőgazdasági vállalatok számítástechnikai fejlesztésével foglalkozott, amelynek koncepcióját a MÉM STAGEK már a korábbi években kidolgozta. A jelenlegi elképzelések szerint a mezőgazdasági vállalatok részben a SZÜV megyei számítóközpontjait használhatják, részben azonban mezőgazdasági területi számítóközpontok is létesülnek. Az első ilyen számítóközpont az Agárdi Állami Gazdaságban hozták létre, az V. ötéves tervben pedig további 2—3 mezőgazdasági területi számítóközpont létesül. Egy ilyen területi számítóközpont 20—25 mezőgazdasági vállalatot képes majd kiszolgálni. *Szemessy Tibor* ismertette a mezőgazdasági integrált *információrendszer* kialakításának programját, amelynek során első lépésként a vállalati szintű számítógépes információrendszerek kerülnek kidolgozásra és bevezetésre.

Az előbbi miatt is az érdeklődés homlokterébe kerültek a *mezőgazdasági vállalatok* számítógépes információrendszerének kérdései. *Mészáros Sándor* foglalkozott ennek olyan koncepciójával, amely a számviteli alrendszereken kívül a tervezés, az operatív irányítás (szervezés), valamint az elemzés információrendszerének kidolgozását is feladatának tekinti, s ennek megfelelően mutatta be a számítógépes információrendszernek a kisebb alrendszerekre való bontását, kitérve az operatív irányítás egyik alrendszerének részletesebb bemutatására. Több előadás foglalkozott még a vállalati információrendszer kérdéseivel a vállalati gazdaságtan igényei szempontjából, a számviteli feltételek és a technikai ellátás kérdéseivel. Foglalkoztak azokkal az *alrendszerekkel* is, amelyeknek a kidolgozása és bevezetése már megkezdődött. Ilyenek: az anyaggazdálkodás, az állóeszköz-gazdálkodás, a takarmányozás és az iparszerű állattenyésztő telepek irányításának információrendszerei.

Legalább hét gazdaságban megkezdődött az egyes alrendszerek bevezetése, illetve ennek előkészítése. Ehhez az Agárdi Állami Gazdaságban például egy R—10 típusú számítógépet állítanak be. *Oly Dezső* beszámolt arról, hogy a karcagi Magyar—Bulgár Barátság Termelőszövetkezetben Ascota könyvelőautomaták készítenek a lyukszalagot, amelyeket a szolnoki SZÜV R—20 típusú számítógépe dolgoz fel, az Óbuda Termelőszövetkezetben pedig lyukkártyás adat-előkészítést terveznek, s ebben az esetben a feldolgozásokat a MÉM STAGEK számítógépén végezhetnék el.

A szekció befejező részében a Gödöllői Agrártudományi Egyetem munkatársai több előadásban foglalkoztak a műszaki, gépesítési, szállítási és javítási problémák számítógépes megoldásával.

E problémakör összefoglalásaképpen megállapítható, hogy a mezőgazdasági vállalatok információrendszerének kidolgozására többféle kezdeményezéssel is találkozunk. Több előadó rámutatott azonban arra is, hogy éppen a többféle kezdeményezés miatt szükség van a fokozott koordinációra, különösképpen a bizonylati és a kódszámrendszer tekintetében. A koordináció egyik fontos eredménye lehetne a típustervezés megvalósítása is az alrendszerek tervezése során. Ezeket a típusterveket csak adaptálni kellene az egyes gazdaságokban, s ez hozzájárulna a kidolgozási költségek lényeges csökkentéséhez.

„D” szekció

E szekcióban főként a mezőgazdaság egy-egy ágazatában történő *alkalmazás* kérdéseit tárgyalták. Az előadók elsősorban a Gödöllői Agrártudományi Egyetem, a Debreceni Agrártudományi Egyetem, a Kertészeti Egyetem és a Mezőgazdasági Gépkísérleti Intézet oktatói és kutatói közül kerültek ki.

Az alkalmazásról szóló beszámolók felölelték az ültetvényeket, az állattenyésztést, a takarmányozást, a beruházásokat, a meliorációt és különösen a mezőgazdasági gépesítést. Az elhangzott előadások és a viták alapján megállapítható, hogy ebben a vonatkozásban jó gyakorlati eredmények is születtek.

Itt sem foglalkozhatunk valamennyi érdekes előadással, néhányat mégis megemlítenénk. *Pilliss Pál* például olyan dinamikus modellt dolgozott ki a télialma-ültetvényekre, amely optimalizálja a telepítések és kivágások időbeli alakulását, valamint az almatárolás módját. *Acsay Ferenc* a vállalati géppark és gépfelhasználás tervezésére kidolgozott rendszert ismertette. A modell a lineáris programozás módszerére épül, de elkészült a számítások automatizált rendszere is, amely nagymértékben megkönnyíti a tömeges gyakorlati alkalmazást. *Mitlasovszki Imre* a Debreceni Agrártudományi Egyetem által már korábban programozott abrak-takarmány-adagok alkalmazásáról számolt be a Hajdúnánási Állami Gazdaság tapasztalatai alapján. Az abrakkeverékek költségének leszorításával, a vásárolt ta-

kormány-alapanyagok minimálisra csökkentésével, valamint a termelési színvonal emelkedésével (tejtermelés, hizómarha-súlygyarapodás) két év alatt is jelentős gazdasági előnyökre tettek szert.

„E” szekció

A munkacsoport tanácskozása főként két témakört ölelt fel. Az egyik a mezőgazdasági *termelési technológiák kidolgozása* és a hozzájuk kapcsolódó munkaszervezési problémák köre volt, a másik a *makroszintű*, illetve a *területi elhelyezési modellek* kérdései. A szekcióban főleg a Gödöllői Agrártudományi Egyetem és a MEM STAGEK előadói szerepeltek.

Az elhangzott előadások alapján külön figyelmet érdemel a Gödöllői Agrártudományi Egyetemnek az a törekvése, hogy a mezőgazdasági termelési technológiákat, amelyekből a vállalati tervezési modellek felépülnek, számítógéppel dolgozza ki. A számítógép alkalmazásának célja itt a kézi erővel ki nem dolgozható számtalan technológiai változat közül az optimális variáns kiválasztása, amelyhez egész értékű és nem lineáris programozási módszereket is fel kívánnak használni.

A makroökonómiai alkalmazások közül kiemelkedő *Szerdahelyi Péter* előadása, amely a mezőgazdaság és az élelmiszeripar ágazati kapcsolati mérlegének felhasználásával foglalkozott. E mérleg már másodikban került kidolgozásra és lehetővé tette a termelés értékösszetételének, a ráfordítások összetételének, az eszköz-és élómunka-lekötésének, az importigényességnek a szokásosnál mélyebb elemzését.

Érdekes volt egy területi elhelyezési modell ismertetése, amelyet három különböző szinten dolgoztak ki: a mezőgazdasági termelésre, a gabonatermelésre, valamint a mezőgazdasági termelés vállalati szintjére. E modellek felhasználásához azonban még további munkára van szükség.

A mezőgazdaságra vonatkozó kutatások e témaköréből első ízben került sor ilyen széles körű, országos konferencia megrendezésére. A konferencia sikere bizonyítja, hogy a mezőgazdasági vállalatok részéről ma már *megérett az igény* az operációkutatási módszerek és a számítástechnika alkalmazására. A konferencia azt is demonstrálta, hogy a mezőgazdaságon belül is sok intézet és szakember foglalkozik e kérdésekkel. A kutatómunkában elért eredmények mellett nem egy területen számottevő előrehaladás van e módszerek gyakorlati kipróbálásában és a bevezetésében is. Vállalati szinten elsősorban a középtávú komplex tervek készítésében, a takarmánygazdálkodás, a gépesítés és gépfelhasználás tervezésében, valamint az anyaggazdálkodás számítógépes információrendszerének kidolgozásában tapasztalható haladás. Minisztériumi szinten elsősorban az adattárak létrehozásában (földnyilvántartás, erdőnyilvántartás, gépalkatrész-ellátás, a gazdaságirányításhoz „vállalatsoros” adattár) és néhány modell, illetve modellrendszer (termékenkénti önköltségszámítás, ármodellek, ÁKM) alkalmazásában értünk el sikereket.

A korszerű matematikai-számítástechnikai módszerek ipari alkalmazásának mértékéhez és színvonalához, illetve más KGST-országok mezőgazdaságában e területen elért eredményekhez képest azonban a hazai mezőgazdaságban még elmaradás mutatkozik; s ami a legproblematisabb: mezőgazdasági termelésünk technikai-technológiai színvonalához viszonyítva is elmaradtak az irányítás jelenlegi módszerei, eszközei és színvonala.

A konferencia tanulságai a következőkben összegezhetők:

— A mezőgazdaság területén meglehetősen széles körű matematikai-közgazdasági jellegű kutatómunka folyik. Az eredmények viszonylag jelentősek, annak ellenére, hogy az ilyen irányú kutatás csak rövid múltra tekinthet vissza;

— A mezőgazdaság területén folyó kutatómunka a gyakorlatra épül, a vizsgálatok zöme konkrét gazdasági problémák megoldására törekszik;

— Az operációkutatási jellegű vizsgálatok eredményei termékenyítőleg hatottak az agrárközgazdaságtan egészének fejlődésére, s nem kis részük van abban, hogy az egzakt megközelítés mindinkább tért hódít e tudomány területén is;

— A számottevő kutatási eredmények ellenére sem mondható, hogy bekövetkezett volna az operációkutatási módszerek és a számítógépek tömeges gyakorlati alkalmazása a mezőgazdaságban. A közeljövő legfontosabb feladata a széles körű gyakorlati bevezetés feltételeinek megteremtése.

V. Gojlo: Polgári elméletek a munkaerő újratermeléséről

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1976. 2. sz.)

A polgári közgazdaságtanban az utóbbi években mind nagyobb jelentőségre tettek szert a munkaerő újratermelésével kapcsolatos kutatások. Több kérdésben túljutottak már az akadémikus vitákon, s gyakorlatilag is használható ajánlásokat dolgoztak ki a munkaerőpiac állammonopolista szabályozására, a lakosság alkotóképességének kifejlesztésére, illetve újratermelésére.

A neoklasszikus iskola az ún. fogyasztói tevékenység koncepciójával jelentkezett, amely a „munkaáru” termelésének posztulátumát tartalmazza, a neokénesiánusok pedig az „emberi beruházások” (investment in human capital), illetve az „emberi tőke termelése” (production of human capital) elméletét dolgozták ki.

Emberi tőkén olyan tőkét értenek, amelynek termelése egyben az ember termelőképességének újratermelése, de az emberi tőkébe eszközölt beruházások nemcsak a munkavégző-képességet befolyásolják, hanem a jó hangulat teremtésének, a munkakapcsolatok kialakításának stb. képességét is. E „beruházások” olyan jellemvonások kialakulását is szolgálják, mint a politikai és társadalmi stabilitás tiszteletben tartása, a demokratikus érzelmek stb. Ez utóbbiak tanulmányozása azonban nem a politikai gazdaságtan feladata.

A közgazdászoknak a személyiség azon alkotó képességeit kell tanulmányozniuk, amelyeknek kifejezetten gazdasági jelentőségük van, és ezek közül is elsősorban azokat a tulajdonságokat, amelyek a társadalom fő termelőerejét, a munkaerőt jellemzik. Az ember munkavégző-képességének összetevőit nemcsak azért kell pontosan ismernünk, hogy teljes képet nyerjünk a munkaerőről, hanem azért is, hogy megértsük, milyen konkrét emberi tevékenységeknek köszönhetjük az adott sajátosságok kialakítását, illetve újratermelését, meghatározzuk e képességek kialakí-

tását eredményező összes munkaráfordítást, azaz mind az egyes összetevők, mind a munkaerő egészének teljes értékét.

A munkás munkavégző-képességét meghatározó tulajdonságokat — konkrét anyagi tartalmuktól és az ember alkotó aktivitásától függően — a következő főbb csoportokba sorolhatjuk:

1. az élő emberi szervezet;
2. az általános műveltséggel és kultúrával kapcsolatos ismeretek és készségek;
3. azok a specifikus ismeretek és készségek, amelyek a saját alkotóerő kifejlesztéséhez és továbbfejlesztéséhez szükségesek;
4. a legfontosabb személyiségjegyek mint például az akarat, a tudásszomj stb.;
5. általános és speciális szakmai ismeretek, mesteri szintű tudás;
6. termelési gyakorlat és jártasság meghatározott munkafajtákban;
7. a tömegközlekedési eszközök és a kommunikációs eszközök használatához szükséges ismeretek és készségek;
8. más emberek, elsősorban a gyermekek nevelésére való képesség;
9. a háztartás vezetésére, aktív, egészséges pihenésre stb. megszervezésére szolgáló ismeretek és készségek.

Napjainkban az ember képességei részben személyes eredmények, részben áruk. E képességek akkor válnak tőkévé, amikor a vállalkozó rendelkezik velük, és érték többlet termelésére használja fel őket. A munkaerő e sajátosságainak egy része alapvető termelési viszonyt fejez ki, a munkaerő bérmunka voltához kapcsolódik, más részük viszont nem függ össze a bérmunkával.

A jelenkori kapitalizmus körülményei között a proletariátus mely sajátosságai alkotják a munkaerőt, és válnak áruvá? Ebből a szempontból a korábbi csoportokat átrendezzük és három típusba soroljuk a sajátosságokat:

1. részben, de mindenképpen a munkaerő áru alkotóeleme (az 1. csoport);
2. közvetlenül nem alkotóeleme a munkaerőnek (a 3. csoport);
3. részben a munkaerő alkotóelemei, de nem feltétlenül azok (2, 4, 5, 6, 7, 8, 9. csoport).

Az élő emberi szervezetben rejlő energiákat nem lehet teljes egészében piacra vinni és eladni valakinek, mivel az energiák egy része szükséges a puszta létezéshez, s meghatározott energiahányadot kötnék le például a hobbytevékenységek stb.

A második típusba tartozó tulajdonosok azok a specifikus ismeretek és készségek, amelyeket az alkotóerő kifejlesztéséhez szükségesek, nem elemei a munkaerőárúnak, bár feltétlenül szükségesek a munkás számára. Úgy tűnik, a harmadik típusú sajátosságok mindig és teljes egészükben beletartoznak a munkaerő fogalmába, bár nem minden egyes komponens szükséges minden egyes munkafajta esetében.

Az ember munkavégző-képességét meghatározó elemeket és magát a folyamatot, amelyben e képességeket „termelik” sajátos polgári szemszögből értelmezi K. Lancaster, a „munkaáru” neoklasszikus teoretikusa. Továbbfejleszti az 1950-es években Friedman és munkatársai által a személyes fogyasztásra felállított képletet, és kiegészíti azt a „fogyasztói tevékenységgel”. Az elméletet elsősorban a fogyasztói magatartás elemzésére dolgozták ki és nem a munkaerő újratermelésének vizsgálatára. Nem adnak választ arra a kérdésre, hogy hol és milyen konkrét eszközökkel, milyen konkrét munkafolyamatokban alakul ki, illetve fejlődik tovább az ember valamely konkrét alkotóképessége.

A neokeynesianus iskola képviselői a munkaerő termelési folyamatára a

$$HC = f(K, HC^x, R, EA)$$

modell alkalmazását javasolják, ahol HC — a létrehozott „emberi tőke; K — az anyagi tőke; HC^x befektetések az emberi tőkébe; R — a természeti erőforrások; EA — az egyes egyének „gazdasági képessége” a fejlődésre.

Nem lehet vita tárgya az anyagi tőke és a természeti erőforrások részvétele az ember alkotó képességeinek kialakításában. A modell hiányossága azonban, hogy megfelelkezik az élő munkáról, de különösen a „létrehozandó” sajátosságok hordozójáról.

Thurow és munkatársai a vizsgált folyamatot „beruházként” értelmezik, s mint a „termelési tényezők befektetését” szemlélik. „Az emberi tőke beruházási folyamata azonos a termékek és szolgáltatások termelési beruházásaival... Mennyiségi összefüggést fejez ki faktoriális befektetések között...” Say

termelési tényezőkről szóló dogmáját hívják segítségül, de az eleven munka meghatározó szerepének tagadása megfosztja őket attól a lehetőségtől, hogy megértsék a termelési folyamatok lényegét.

A neokeynesianus iskola más képviselői (T. Schultz, Y. Ben-Porath) az alkotóképességek termelésének folyamatára más képletet használnak:

$$Q_t = B_0 (S_t K_t)^B D^{B_2},$$

ahol Q — a termelendő „emberi tőke” volumene; t — a meghatározott időtartam; B_0 — az „emberi tőke” növelésének koeficiense; S — az adott „tőke” termelésében meglévő „emberitőke-tartalék”; B_1, B_2 az egynél kisebb koeficiensek, $B_1 + B_2 < 1$; D — a „megvásárolandó” beruházási tőkerészek, azaz termékek és szolgáltatások.

E modell alkotói tovább lépnek az előző képlet szerzőihez képest, formálisan elutasítják Say dogmáját, és a kialakítandó sajátosságok hordozóját is beveszik a termelési tényezők közé. De nem az élő munkát veszik figyelembe, hanem az „emberi tőke termelői szolgáltatást”, amit a „gépek szolgáltatásával” vesznek egy kalap alá, azaz az ember termelésében betöltött szerepét azonosítják a gépek és más tárgyi tényezők szerepével. Így végül mégis Say dogmájánál kötnek ki.

★

Az ember alkotó sajátosságait kialakító folyamat igen sokrétű. Technikai-gazdasági szempontból egyszerű az jellemzi, hogy a folyamatban részt vesz a múltban kifejtett, azaz a holt munka (M_h) és másrészt a még nem tárgyiasult, eleven munka (M_e). A folyamatban megvalósul az eleven és a holt munka egyesülése és kölcsönhatása. Ebből kiindulva fel lehet állítani a munkaerő újratermelésének egy olyan általános modelljét, amely figyelembe veszi az ember korábbiakban felsorolt sajátosságai kialakításához szükséges társadalmi munkaráfordításokat. A holt munkát egységes egészként kezelhetjük, az eleven munka esetében azonban el kell különíteni a mások által kifejtett eleven munkát és a kialakítandó tulajdonságok hordozójának eleven munkáját, mivel e két elevenmunka-rész másképpen vesz részt a termelési folyamatban. Mások eleven munkája (M_m) úgy jelenik meg a sajátosságok kialakításában mint valamilyen szolgálat (hasznos hatás) és

csak e szerepben — és nem másként — vesz részt rendszerint az adott termelési folyamatban. A saját eleven munka (M_j) a munkaerő termelési folyamatának alapja (mozgatórugója), nélküle nem lehetséges az adott sajátosságok megteremtése.

Míndezek alapján a következőképpen írható fel a munkaerő újratermelési modellje:

$$C = \sum_{j=1}^{\infty} \left[\sum_{i=1}^m (M_{hj}, M_{mj}, M_{sj}) \right] j,$$

ahol C — a kialakítandó alkotó sajátosságok; M_h — a holt munka; M_m — más emberek eleven munkája; M_j — a kialakítandó tulajdonságok hordozójának saját eleven munkája; j — a kialakítandó tulajdonságok főbb csoportjainak száma; i — a munkaráfordítások mennyiségi és minőségi koefficiense.

Ez az általános modell csak az egész lakosságra alkalmazható, egy egyénre külön nem írható fel, hiszen az egyén nem képes egymaga kialakítani a szóban forgó összes sajátosságokat. A modell segítségével fel lehet becsléni és szabályozni lehet olyan közös és egyéni munkaráfordításokat, mint például a családon belüli nevelésre, az iskolai oktatásra stb. fordított munka.

A modell eleget tesz a politikai gazdaságtani-elméleti megközelítés követelményeinek. A munkaérték-elméleten alapszik. Segítségével meghatározható a munkaerő termelésének és újratermelésének teljes költsége, a termelés minden egyes közvetlen résztvevőjének hozzájárulása, s ezáltal megnyílik az út az adott szféra társadalmi viszonyainak elemzéséhez.

A jelenkori kapitalizmusban a termelés tárgyiasult és nem tárgyiasult elemeinek jelentős része a monopóliumok és a burzsoá állam ellenőrzése alatt áll. Nem győz meg bennünket ennek ellenkezőjéről az „emberi tőke termelése” teoretikusainak az a véleménye sem, amely szerint a munkaerő újratermelése a gazdaság „független” szférája, azon az alapon, hogy úgy értelmezendő mint „saját befektetés” (input) és „saját kibocsátás” (output). A neoklasszikus elmélet képviselői ki is kerültek a konkrét történelmi feltételek elemzését, tisztán technológiai megközelítést alkalmaznak.

Közismert tény, hogy a monopóliumok a tőkésállam segítségével uralják az anyagi termelést, kézben tartják a gazdaság valamennyi szféráját, irányítják a termékek elosztását, és közvetle-

nül vagy állami szerveken keresztül meghatározzák a munkaerő újratermelésében érvényesülő célokat is.

Egyes polgári teoretikusok ezt fel is ismerték, s az „emberi beruházások” elméletének hívei a monopóliumokban és az államban az „emberi tőke fontos forrásait” látják, s az ilyen „tőkebefektetések” előnyös voltát hangsúlyozzák az állam szempontjából.

(Ism.: Juhász Attiláné)

B. Dolezal: Csehszlovákia külgazdasági kapcsolatainak problematikája

(Planované Hospodárství, Prága,
1976. 1. sz.)

Csehszlovákia nemzeti jövedelmének több mint kétharmada a külkereskedelmen keresztül realizálódik, és ez az arány várhatóan még nő. Akárcsak a többi KGST-országban, Csehszlovákiában is fellendítette a külgazdasági tevékenységet a Komplex Program elfogadása. Gyorsan bővülnek az ország gazdasági kapcsolatai a fejlett tőkésországokkal és a fejlődő országokkal is.

Egy adott gazdaság termelőerőinek színvonalát a legszemléletesebben a munkamegosztás fejlettsége érzékelteti. Néhány relatív mutató alapján — amelyek egy adott ország nemzetközi munkamegosztásban való részvételét jellemzik — megállapítható, hogy Csehszlovákia gazdasági fejlettségéhez képest elmaradt ebben a vonatkozásban, sőt a növekedés szükséges ütemét sem tartja. Az egy főre jutó külkereskedelmi forgalom 1972-ben Csehszlovákiában 667 dollár volt, ugyanez a mutató Belgium—Luxemburgban 3042 dollár, Ausztriában 1285 dollár volt. Amíg az export évi átlagos növekedése az utóbbi tíz évben Belgium—Luxemburgban elérte a 11 százalékot, Ausztriában pedig a 10,5 százalékot, Csehszlovákiában mindössze 7,5 százalék volt.

Már az V. ötéves terv céljai között is szerepelt, hogy a külkereskedelmi növekedési ütemének az eddiginél nagyobb mértékben kell meghaladnia a nemzeti jövedelem növekedési ütemét. A tényadatok azt mutatják, hogy a külkereskedelmi forgalom növekedése túl lépte a tervezett 39 százalékot, miközben a nemzeti jövedelem 28,3 százalé-

kal emelkedett. Ez a tendencia a VI. ötéves tervben is folytatódik.

A jelenlegi világgazdasági helyzetben, amelyet a szocialista piac fokozódó igényessége, a tőkés piacokon történő értékesítési nehézségek, továbbá az árviszonyok kedvezőtlen alakulása jellemez, a csehszlovák gazdaság elsőrendű feladata a külgazdasági tevékenység hatékonyságának emelése. Ezért kell mind nagyobb súlyt helyezni a termelési specializációra, a kooperációra és az együttműködés különféle kompenzációs formáira.

Nyilvánvaló, hogy a fejlett feldolgozó iparral és a viszonylag kevés nyersanyaggal rendelkező csehszlovák gazdaság számára az ún. ágazaton kívüli csere elkerülhetetlen. Mégis — a nemzetközi munkamegosztás hatékonyságának növelése végett — az ún. ágazaton belüli cserét (gépet gépért) kellene előnyben részesíteni, mert a társadalmi munka megtakarítása szempontjából ez lenne a legkedvezőbb.

Az utóbbi években Csehszlovákiát is érzékenyen érintette a nyersanyagár-robbanás. A kedvezőtlen hatások csökkentésére azonban több lehetőség is adódik: így mindenekelőtt a saját források mobilizálása. Ebből a megfontolásból fogalmazták meg a CSKP KB 1975. októberi ülésén azt a követelményt, hogy gabonafélékből az országnak a lehető legrovidebb időn belül ön-ellátóvá kell válnia. A nyersanyag-felhasználásban a maximális takarékoságra kell törekedni. Ennek jelentőségét érzékelteti a következő példa: a tőkésországokból származó hat alapvető színes fém 1 százalékának megtakarítása 1976-ban határparitáson számolva 100 millió koronát jelentene. A nyersanyagigényes, rosszul értékesíthető, felesleges termékek gyártását minden habozás és huzavona nélkül meg kell szüntetni. A gazdasági szabályozó eszközök a külgazdasági kapcsolatok kibontakoztatásában nem mindig töltötték be funkciójukat a kívánt mértékben, nem minden esetben sikerült tehát összehangolni a népgazdasági célokat a külgazdaság szférájában működő gazdasági egységek törekvéseivel. Tovább kell erősíteni a társadalmi és a vállalati érdekek egységét.

Az eddigiekkel összefüggésben nem szabad elfeledkeznünk még egy jelentős tartalékokkal rendelkező szféráról, a beruházások szférájáról. A sok befeljezetlen beruházás, a teljesítési idők elhúzódása — közvetve és közvetlenül

is — kedvezőtlenül befolyásolja Csehszlovákia külgazdasági kapcsolatainak fejlődését.

(Ism.: *Ozsvald Éva*)

Dieter Spaetling: Az időallokáció problémája a háztartáselméletben

(Zeitschrift für die gesamte
Staatswissenschaft,
Tübingen, 1976. február)

A közgazdasági tankönyvek még nem foglalkoznak megfelelő súllyal a háztartások viselkedésével. A „modellelméletként” bírált háztartáselmélet többnyire nem más, mint nem túlságosan friss mikro gazdasági tankönyvekből átültetett statikus teória. Ha azonban a háztartások problémáját, illetőleg ennek gazdaságpolitikai implikációit az időallokáció tükrében vizsgáljuk, új megvilágításba kerül a háztartáselmélet egész problematikája a közgazdasági elméleten belül.

A közgazdaságtan művelői viszonylag korán ráébredtek az időtényező fontosságára. Az idő különösen a kamatelméletben, a tőkeelméleti és beruházási problémák vizsgálatakor tett szert nagy súlyra. A húszas és a harmincas években az időtényezővel kapcsolatos további problémaként merült fel a dinamikus elemzésekben a késedelmes reakciók kérdése, valamint a gazdasági rendszereknek a megbomlott egyensúlyhoz való alkalmazkodása. Mindezek kapcsán a gazdasági alanyokkal szembeni elvárások megfogalmazásakor szerepet kapott az időbeli vetület is. Míg az időt mint dimenziót és mint a termelés időbeli alkalmazkodásának közeget viszonylag korán figyelembe vették, addig a közgazdasági elmélet igen kevés figyelmet fordított az idő *szükső voltára*.

Ennek oka feltehetően az volt, hogy az idő mint olyan nem képezi adásvétel tárgyát. Minthogy az idő olyan szűkben levő jószág, amely nem tárgyiasul, az idő „ára” nem jelentkezik a piacon. Komoly formában tehát soha sem merülhet fel a kérdés: autót vegyünk-e vagy inkább hosszú életet, annál kevésbé, mert életünk tartamáról többnyire nincs módunkban döntenünk. Ennek ellenére, az idő elválaszthatatlanul össze

van kötvé mind a termelő-, mind a fogyasztótevékenységgel. Habár az idő természeténél fogva nem behatárolt, azok az időmennyiségek, amelyek az egyes embernek meghatározott tevékenységekre — mint munka, fogyasztás, információgyűjtés, kikapcsolódás stb. — rendelkezésre állnak, nem korlátlanok. Az időkínálat bizonyos időszakokra vonatkozik, és a különféle felhasználási célok egymással versenyeznek a szűk „időkészletért”. Ha így tekintjük a dolgot, akkor mind a munkaidőnek, mind a fogyasztással töltött időnek ára van, amely tükrözi az idő szűköségét. A fogyasztásra fordított idő ára nem független a munkabér rátájától, a fogyasztásra fordított idő árát az ugyanannyi idő alatt szerezhető jövedelemmel határozhatjuk meg. Elképzelhető azonban olyan időfelhasználás is, amelyet nem lehet — vagy csak részben lehet — pénzjövedelem formájában kifejezni. A fogyasztás különféle fajtáira felhasznált időnek árnyékárai vannak.

Az újabb vitákban sok bírálat érte a munkaidő — szabad idő hagyományos szembeállítását. A hagyományos kiindulópont szerint a szükségletek kielégítése a jövedelemtől és a realizálható árutömegtől függ. Ha egy bizonyos meghatározott időt veszünk figyelembe, a fogyasztó döntési problémája főleg abban áll, hogyan ossza fel az összességében rendelkezésére álló időt jövedelem termelésére (munkaidő) és szabad időre.

A megközelítés hiányossága először is az, hogy a szabad időt különlegesen kívánatos jószágnak tünteti fel, amely minden más jószágtól megkülönböztetendő. A szabadidő-jószág „egységára” azonos a munkabérrel, vagyis az egységnyi szabad idő alatt kiesett jövedelemmel. Minden más jószág kínálata (kivéve a szabad időt) a munkakínálat emelkedésével kell hogy összekapcsolódjék, minthogy feltételezi a jövedelem emelkedését; ugyanakkor a szabad idő iránti kereslet szűkíti a munkakínálatot.

Másodsor, a szabad időnek mint konvencionálisan értelmezett fogalomnak az alkalmazása helytelenül azt is magában foglalja, hogy a munka olyan tevékenység, amelytől az ember szenved, a szabad idő viszont érték az ember számára.

Harmadsor, az időnek ilyen felosztása és értékelése elmosza azt a kérdést, hogyan használják fel azt az időt, amely nem munkaidő. Különösképpen

elkerüli a figyelmet, hogy a javak fogyasztása is időbe kerül.

Ha azonban számolunk azzal, hogy a javak fogyasztása időt vesz igénybe, akkor az a tétel, hogy az összes javak iránti kereslet növekedésével együtt jár a szabad idő iránti kereslet csökkenése, ellentmondásra vezet. Korlátozott időtartalékokat feltételezve ugyanis, ha több időt fordítanak munkára, és ezáltal a javakat mind nagyobb mennyiségben lehet megvenni, a megnövekedett javak elfogyasztására mind kevesebb idő áll rendelkezésre. A szabad idő és más javak ebből következően nem tekinthetők egymást helyettesítő tényezőknél. Mindez azt mutatja, hogy egy allokációs elmélet felállításához az időértékelés új kiindulópontját kell megtalálni.

G. Becker kísérlete meg először explicit módon elemezni — a háztartáselmélet keretében — a fogyasztásra fordított időt, amennyiben a munkaidő — szabad idő dichotómiát különválasztotta az időallokációs problémájától. (G. S. Becker: „Economic Theory”, New York, 1971.) Abból indul ki, hogy a fogyasztónak nem önmagában a fizikai javak tömege jelent hasznót. A fogyasztó számára használható „árut” a háztartások „termelik”, és pedig a fizikai javak, az idő és más termelési tényezők kombinációjával. Ezt az „árut” fogyasztják azután el, ezzel elégitik ki a szükségleteket.

Becker koncepcióját arra alapozta, hogy a hasznossági függvény egyes elemei nem kizárólag fizikai javakból állnak. A fizikai javak helyébe a „fogyasztási aktivitás” lép, amelynek „megvalósításához” idő kell. A fogyasztási aktivitás „termelési folyamatának” inputját a javak és a fogyasztásukra fordított idő együttesen jelentik. Vegyünk például egy „ebédet”, amelyben realizálódik a fogyasztási aktivitás; az ebédhez szükség van burgonyára, sertéshúsrá, sörre, előkészületi időre, főzési időre, az ebéd elfogyasztásának idejére, asztalra, asztalterítőre, székre stb., amelyek mind az inputot, a ráfordítást jelentik. Így a teljes rendelkezésre álló idő munkaidőre és fogyasztási időre oszlik. A fogyasztó hasznossági függvényét — a jövedelmi korlát időre gyakorolt hatásának figyelembevételével — maximálja, vagyis a fogyasztási aktivitás egyenlő a felhasznált javak tömegével és az időráfordítással.

Az időallokációnak a háztartási elméletben való figyelembevétele egy sor problémát vet fel. Hogyan lehet például

különválasztani a fogyasztási aktivitást a fogyasztási javaktól? Minek tekinthető például egy repülőutazás; a fogyasztási aktivitáshoz vagy a fogyasztási javakhoz kell-e sorolnunk? Még ha ezt pontosan meg is lehetne határozni, hogyan határozzuk meg a fogyasztási aktivitás inputját, ráfordítását? Feltűnik az a kérdés is, hogy tulajdonképpen ki termeli a „fogyasztási aktivitást”. Ki termeli a repülőutazást, a légiforgalmi társaság vagy az utas (időráfordítás)?

Az időnek a munkaidő—szabad idő helyett munkaidő—fogyasztási időre való felosztása kérdésében döntő, hogy képesek vagyunk-e a nem munkára fordított időt a fogyasztási magatartásra gyakorolt hatásaiban elemezni.

A különféle célokra szolgáló idő osztályozására Linder tett kísérletet (The Harried Leisure). Linder öt csoportot képezett: lustálkodási idő (fogyasztás nélkül), kultúrára fordított idő, munkaidő (házon kívül), személyi szükségletekre fordított munkaidő (háztartás, testápolás), fogyasztási idő (fizikai javak fogyasztása). Mindezekon kívül, hatodikként figyelembe kell venni az informálódási időt is.

Minél nagyobb a termelékenység, annál nagyobb a fogyasztási idő iránti igény. Ugyanilyen mértékben nő azonban az informálódásra szolgáló idő „értéke” is. Ez azt jelenti, hogy a döntési helyzetek változása, a termelékenység emelkedése és a jövedelem növekedése révén megnöveli az informálódási idő árát is. Másrészt ezzel együtt nő a lehetséges döntések száma, tehát nő a tájékozódás iránti kereslet. Egy háziasszony, aki látszólag tervszerűtlenül cseleget egy szupermarketben, tulajdonképpen ugyanazt teszi, mintha egy katalógust lapozna, amelynek alapján összeállítja étrendjét az elkövetkezendő napokra.

A családon belüli időallokációval, valamint a házasságban élő nők munkába állásával kapcsolatban bizonyos ellentmondások merülnek fel. Ezekre vonatkozóan más eredményt ad a keresztmetszet-elemzés és megint mást a dinamikus vizsgálat. Az elemzés a családfő jövedelmének vizsgálatából indul ki. Míg a keresztmetszet-vizsgálat (amelynél meghatározott időszakot vesznek alapul) arra az eredményre vezet, hogy a férjzett nők házon kívüli munkaideje annál kisebb, minél nagyobb az család (családfő) jövedelme, addig az időtényezőt figyelembe vevő vizsgálat eredményei szerint a reáljövedelem nö-

vekedésével párhuzamosan nő a munkába álló feleségek száma.

Ennek a következők a magyarázata:

Rövid távon szemlélve a kérdést, a feleség munkabére növeli a család jövedelmét. A növekvő jövedelemmel azonban a háztartások egyre nagyobb igényt támasztanak információszerezésre és fogyasztásra. Hogy ezt az újabb időigényt ki lehessen elégíteni, csökkenteni kell valamelyik családtag munkában töltött idejét. Minthogy általában a feleség munkabére a kisebb — tehát az ő ideje ér kevesebbet —, a feleség idejét használják fel a háztartás és főleg az informálódás többlet-időszükségletének kielégítésére. Ha ráadásul még feltételezzük, hogy a feleség házimunkára fordított ideje egyben csökkenti a férj számára az egy egységnyi jószágra fordított fogyasztási időt is, ez még jobban kidomborítja, miért csökken a férjzett nők munkaidő-kínálata a családi jövedelem emelkedésével. Ilyen következtetésre azonban csak abban az esetben jutunk, ha a hosszú távú szempontokat elhanyagoljuk.

Ha ugyanis a nő tartósan dolgozik, akkor az ő termelékenysége is ugyanolyan gyorsan emelkedik, mint a férfié. Ez esetben a feleség idejének értéke a férfi idejének értékéhez viszonyítva emelkedik. A kirajzolódó tendencia: nő a feleségek munkaidő-kínálata és csökken a nők háztartásra fordított ideje. Ez együtt jár a férfi háztartásra fordított idejének a növekedésével. Ez a folyamat összefonódik a heti munkaidő általános csökkenésével.

Az említett összefüggések fényében más megvilágításba kerül az elmélet, amely korábban alig foglalkozott az időt megtakarító javakkal. Ha azonban az árelmélet tekintetbe veszi az időallokáció szempontjait, úgy a piac és a piaci egyensúly elemzése pontosabbá válik. A teljes ár, amelyet egyensúlyi árnak nevezünk, két tényezőt foglal magában: a pénzárát és az időárát. Így fordulhat elő, hogy bizonyos pénzár mellett nincs kereslet a piacon, magasabb egyensúlyi ár mellett viszont a piac felszívja az árut. A forgalmazott javak tömege ebben az esetben egyensúlyi jószágmenységnek tekinthető.

Az itt tárgyalt problémáknak egy további gazdasággpolitikai vetülete: a gazdasági növekedés, illetve a munkatermelékenység emelkedése következtében az embereknek mind kevesebb idejük van arra, hogy fogyasztói döntéseik megalapozása végett információkat szerezzenek. Éppen ezért mind nagyobb

szerepük van a fogyasztói érdekvédelmi, illetve tanácsadó szervezeteknek.

A fizikai és pszichikai erőforrások szűkülése, az idő szűkös volta és mindazok a problémák, amelyek ezzel kapcsolatosan felmerülnek, mindinkább kérdéssé teszik azt a felfogást, amely szerint a gazdasági növekedés mindenél fontosabb.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

A szabadversenyos vállalati magatartás megváltozása a gazdasági válságban

(L'actualité économique, Montreal, 1975. 2. sz.)

A szabad versenyt általában úgy jellemzik, hogy az jellegéből következően szorosan egybefonódik a profitmaximáló és árversenyen nyugvó stratégiával. A szabad verseny korlátozódását vagy megszűnését az árverseny lanyhulása jelzi. A tiszta haszon növelése továbbra is cél lehet, de ugyancsak cél a fennmaradásra, a stabilitásra törekvés. A stabilitás mint vállalati cél a vállalkozói magatartás befolyásolásában a profitörekvéshez hasonló rangra emelkedhet. A szabad versenyre épülő piacmodell és az árversenyből kiinduló más modellek egyaránt azonos célt — a profit maximalását — követő részvevőkkel számolnak. Ha ugyanis a részvevők hosszú távon eltérő célokat követnek, úgy előbb-utóbb kiesnek az árversenyből vagy maga az árverseny szűnik meg.

A továbbiakban az észak-amerikai vegyipar esete alapján vizsgáljuk a vállalkozói magatartás változását a hetvenes években, különös tekintettel a kedvezőtlen gazdasági helyzetre. Abból kell kiindulnunk, hogy azonos körülmények között a vállalatok hasonlóan viselkednek, stratégiájuk megváltozása, illetve e stratégiák differenciálódása a piaci feltételek eltérő alakulásából következik, valamint abból, hogy a vállalati sajátosságok eltérő alkalmazkodási módokat követelnek.

Kiindulásként azt kell szemügyre venni, hogyan alakultak a termelési—piaci viszonyok a II. világháború után a petrokémiai iparban. Az igen gyorsan fejlődő, dinamikus iparág évi termelésnövekedése 10—30 százalékos között mozog, a termelőkapacitások volumene 5-7 évenként megkétszereződik. A

növekedés egyenletes, folytonos, bár az új termelőberendezések természetesen a legkülönbözőbb időpontokban lépnek üzembe. Ezt az ellentmondást az magyarázza, hogy minden új üzem a korábbinál modernebb technológiát alkalmaz, és ez lehetővé teszi a folyamatos termelésnövelést, mert minél modernebb az alkalmazott technika, annál könnyebben alkalmazkodik a kisebb jelentőségű — a termelés növelését elősegítő, új berendezéseket nem igénylő — újításokhoz. A magas beruházási költségek és az éles árverseny a termelés szüntelen növelésére ösztönözte a cégeket. Minthogy a vegyipar és általában a petrokémiai ipar piaca állandóan bővült, a termelés nőtt, az árak folyamatosan estek. Ez utóbbi trend egyébként egészen a válság 1973-ban bekövetkezett kirobbanásáig jellemző volt a világpiac e szektorára. Adott termelőberendezéseken egyre növekvő termékmennyiséget állítottak elő. Ez az egységköltség csökkenésével járt, ami viszont lehetővé tette az árversenyt. Az árakkal folytatott piaci vetélkedést sem monopolista, sem oligopolista struktúrák nem akadályozták. Egyetlen termelő sem volt abban a helyzetben, hogy megfékezze az árversenyt.

Az ágazat jellege azonban sajátos technológiát követel, és ez módosította a hagyományos szabadversenyos magatartást. Általában feltételezzük — és a múlt században ez igaz is volt —, hogy a szabad versenyben a cégek között nincs együttműködés, és a vállalatok igekezknek gátat szabni a technikai információk áramlásának. A kutatási költségek azonban igen gyorsan emelkedtek az iparágban, a kutatási eredmények pedig gyorsan elavultak. Az átfogó technológiai változásokat — amelyek meglehetősen sokba kerültek — igekeztek halogatni. A termékek szabványosak, könnyen helyettesíthetők, változtathatók és továbbfejleszthetők voltak. A nagyvállalatok, amelyek gyakorta ugyanazzal a termékkel vagy egymást helyettesítő termékekkel léptek a piacra (ezekben azonos irányban folytatott kutatások eredményei testesültek meg), a párhuzamosság elkerülése végett rákényszerültek a kutatási eredmények cseréjére. Sajátos helyzet alakult ki: a vállalatok termékeik szüntelen javításával, az árak állandó csökkentésével, kutatási erőfeszítéseiket összehangolva nem egymás ellen dolgozva, hanem ellenkezőleg, egymást segítve igekeztek a piacot bővíteni. Céljuk az volt, hogy a vevők jövedelmének növekményéből

mind nagyobb részt szerezzenek. Nem egyszerűen kiszorítani akarták más iparágak termékeit, hanem a tudományos-technikai forradalom kiaknázásával a termelési és a fogyasztási igények, valamint a szerkezet változásából akartak hasznot húzni, minél több területen elterjesztve, bevezetve a petrolikémia termékeit. Ennek a piaci politikának döntő feltétele volt az állandó fellendülés, a tartós konjunktúra. A petrolikémiai ágazat ebből a szempontból nem tér el a többi modern ágazattól, abban a vonatkozásban azonban igen, hogy az ágazati prosperitás nem biztosított extraprofitot. A nyereség jelentős részét felemésztette az árverseny. Ez az oka annak, hogy az ágazatban nem működött túl sok termelő, a „haszon nélküli prosperitás” nem volt csábító a tőke számára.

Az olaj, majd a többi nyersanyag árának emelkedése, és az ennek nyomán, de nyilvánvalóan más okok miatt is kibontakozó gazdasági válság az ágazatot igen érzékenyen érintette. Mindehhez járult a társadalom kritikus magatartása. Mind gyakrabban ostromolták a vegyipart azért, hogy fokozottan vegye figyelembe mind a technológia, mind pedig termékei tulajdonságainak kialakításakor a *környezetvédelem* szempontjait.

Mindebből következik, hogy a petrolikémiai ágazat jellegzetes vállalati magatartásának meg kellett változnia. Érdeemes kitérni arra, milyen mértékben lazultak, s milyen szférákban maradtak meg a korábban általánosan jellemző magatartási jegyek. Anélkül, hogy túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítanánk a most megfigyelhető magatartásnak, és ebből elméleti következtetéseket kívánnánk levonni, a következőket kell hangsúlyoznunk:

Nem változott meg az ágazati jellegzetesség egyik lényeges eleme: az együttműködési hajlandóság; a korábban kialakult együttműködési formák fennmaradtak; továbbra sem alakultak ki monopóliumok. A kutatás iránya azonban változott, hiszen előtérbe került az új felhasználási lehetőségek feltárása. Új nyersanyagokat és új alkalmazási lehetőségeket keresnek, a vegyiparban kidolgozott technológiák és termékek számára. Ez sajátos tökeomozgással jár. A tőke nem menekül el az ágazatból — ez a korábban beruházott hatalmas összegű és nehezen mozgósítható állótőke esetében aligha volna lehetséges. A pótlólagos beruházásokat, felújításokat is el kell végezni, mert a továbbra is javuló minőségű és viszonylag

olcsó termékeket követelő piacon a legkisebb technológiai lemaradás is végzetes hátrányokkal járhat. Ugyanakkor a gazdaság számos más területén jobbak a profitkilátások, és a vegyiparban érdekelt tőkésék igyekeznek a jobb lehetőségeket az ágazat kevésbé jó feltételeivel kombinálni. Lényeges változás, hogy fokozottan igyekeznek ellenőrizni a feltalálói tevékenységet. Ennek egyik oka az, hogy egyre inkább figyelembe kell venni a környezetvédelem szempontjait. A vállalatok mindenáron meg akarják gátolni, hogy a felhasználók figyelmenlensége, hozzá nem értése a termék vagy a technológia kidolgozójának hírnevét rontó környezetpusztítást okozzon. Jellemző az értékesítési politika aktívabbá válása is. Ez a tendencia érvényes a vegyipar termelőberendezéseit gyártó alágazatra is. A termelők nemcsak azt várják a termelőberuházásuktól, amit eddig, hogy könnyen alkalmazkodjanak a technológiai újításokhoz és alkalmasak legyenek a termelés mennyiségi növelésére, hanem azt is, sőt elsősorban azt, hogy módot nyújtsanak a költségek csökkentésére. Az ágazat termelői ily módon szeretnék megakadályozni, hogy értékesítésük a többi ágazaténál nagyobb árnövekedés miatt visszaessen. A technológiák javításának célja már nem a termelés növelése révén való egységköltség-csökkentés, hanem a termelés összköltségének a csökkentése. Az új feltételek között ez teremti meg az ármérséklés lehetőségét.

Az árak csökkenését korábban az árverseny kényszerítette ki; gazdasági alapja a termelőkapacitások növekedése és fokozódó kihasználásukkal megvalósuló egységköltség-csökkentés volt. Az új helyzetben az árak csökkentése önálló cél lett, a termelési változásokat ennek rendelik alá. Megnőtt a pénzügyi egyensúly, a stabilitás fontossága, s ezt az értékesítés növelésével (ezt szolgálja az ármérséklés) és a költségek csökkentésével igyekeznek elérni. A kereskedelmi, a személyi és a szociális vállalati terheket úgy próbálják csökkenteni, hogy a konfliktusokat elkerüljék. Az értékesítési hálózatot az ágazat vállalatai úgy szervezik át, hogy csökkenjenek az értékesítési költségek. Lényeges változás megy végbe a pénzügyi kockázatvállalás vonatkozásában is. E tekintetben a stabilitást és a biztonságot akarják növelni, a lehető legkisebbre zsugorítva a pénzügyi és a termelési kockázatot.

(Ism.: *Vári István*)

I. B. Kravis: Áttekintés a termelékenység nemzetközi összehasonlításairól

(The Economic Journal, London,
1976. március)

A szerző 44 oldalas tanulmánya mind a módszertan, mind a kapott eredmények szempontjából részletesen elemzi azokat a munkákat, amelyeket a legutóbbi néhány évtizedben a termelékenység nemzetközi összehasonlítása terén végeztek.

Módszertani kérdések. Annak ellenére, hogy a nemzetközi termelékenység-összehasonlítások szerzői egymástól csaknem teljesen függetlenül dolgoztak, alkalmazott módszereik hasonlóak.

Kevés szerző viszonyítja a termelés eredményét mind a munka-, mind a tőke-ráfordításokhoz. Kravis ezeket a módszereket a termelékenység minden tényezőjére kiterjedő összehasonlításoknak (total factor productivity comparisons) nevezi. Annak okát, hogy ilyen munkákra kevesen vállalkoznak, a szerző abban látja, hogy a tőkére (állóeszközökre stb.) vonatkozó adatok kevésbé megbízhatóak.

A tanulmányok többsége munkatermelékenység-összehasonlítás, vagyis az eredményt az élőmunka-ráfordításokkal vetik egybe. Első pillantásra az alkalmazott módszerek vegyes képet mutatnak. Jobban megvizsgálva azonban kiderül, hogy csaknem minden ilyen összehasonlítás a nettó termelés indexe és a munkaráfordítások indexe hányadosát közelíti. (Azért csak közelíti, mert igazi nettó termelési [térbeli] indexet gyakorlatilag rendkívül nehéz összeállítani.)

A közelítő módszerek valóban sokfélék: nemcsak szerzők szerint változnak, hanem ugyanaz a szerző is ágazatonként, illetve termékcsoportonként más-más módszert alkalmaz a termelékenység országok közötti összehasonlítására. Ennek jelentős előnyei is vannak: az egyes ágazatok körülményei, feltételei annyira változatosak, hogy ugyanannak az eljárásnak az általános alkalmazása a pontosság rovására menne. A közelítési módszerek különbözősége nem akadályozza az aggregálást, mivel minden eljárás hátterében ugyanaz a cél húzódik meg.

A közelítő módszereket Kravis két fő csoportba osztja: *mennyiségi* adatok alapján történő összehasonlítások és *árindexekkel* történő számítások. Az

utóbbiaknak valamivel nagyobb jelentőséget tulajdonít, abból a meggondolásból, hogy a mennyiségi adatokból kiindulva nem mindig tudunk megfelelően reagálni a termékek minőségi különbségeire.

Kravis határozottan elveti a valutaárfolyamok felhasználásával végzett összehasonlításokat. Viszonylag legjobb megoldásnak a Fisher-formula alapján történő árindexszámításokat (és volumenindex-számításokat) tartja, amelyeket az utóbbi időben egyre többen alkalmaznak. Hozzáteszi azonban, hogy ezeknek is megvannak a maguk korlátai, s utal azokra a kiegészítő módszerekre, amelyeket a bruttó hazai termék és a vásárlóerő összehasonlítására az ENSZ Statisztikai Hivatala alkalmaz.

Ami a munkaráfordítások mérését illeti, ennek jellemzésére Kravis a foglalkoztatottak számát vagy az általuk ledolgozott munkaidőt tartja legmegfelelőbbnek. Munkásokra, fizikai foglalkozásúakra, operatívokra vagy más ilyen leszűkített csoportokra vonatkozó számításokat kevésbé tekinti alkalmasnak a termelékenység nemzetközi összehasonlítására. Az irodalom eddig viszonylag keveset foglalkozott a munkaráfordítások mérésének pontosítási lehetőségeivel, például a nők, fiatalok, szakképzetlenek, részmunkaidőben foglalkoztatottak közös egységre való átszámításának kérdéseivel.

A szerző foglalkozik az összetétel-különbségek kezelésének módjával is. Ezzel kapcsolatban a fő kérdés az, vagyük-e tekintetbe vagy sem az egyes országok termelésének más ágazatok (termékcsoportok) szerinti összetételéből eredő termelékenységekülönbséget. Kravis hivatkozza S. Kuznets-ra mind a változó, mind a változatlan állományú indexek számítását indokoltnak tartja.

Főbb eredmények. A szerző igyekszik áttekinteni az eddigi összehasonlítási munkák eredményeit. Ebben nagy nehézséget okoz az, hogy a különféle tanulmányok

a) különböző időszakokra vonatkoznak,

b) a termelés más-más körét ölelik fel (kezdve az egész népgazdaságra vonatkozó összehasonlításoktól az egyes ágazatokra, szakágazatokra vonatkozó összehasonlításokig),

c) nem mindig ugyanazokat a munkaidő-ráfordítási mutatókat alkalmazzák,

d) egyéb módszertani eltérések is nehezítik a kapott eredmények összevetését vagy összeláncolását.

Ennek ellenére, Kravis lehetségesnek tart bizonyos összesítést. A különböző munkákat elsősorban aszerint csoportosítja, hogy azok a termelés milyen körére vonatkoznak.

(Kravis táblázatában a korábbi évekre vonatkozó adatok is szerepelnek, ezek lényegesen több országot ölelnek fel, de módszertani szempontból kevésbé meg-alapozottak, illetve nem összehasonlíthatók.)

A) Az egész gazdaságra kiterjedő összehasonlítások

Az egész gazdaságot átfogó termelékenység-összehasonlítás viszonylag kevés van, s ezek eredményei is csak kevésbé vethetők össze egymással. Kravis erre a célra az egy lakosra jutó bruttó hazai termék összehasonlítását tartja a legalkalmasabbnak. Ezek ugyan nem kifejezetten termelékenység-összehasonlítások, de szorosan összefüggnek a termelékenységi különbségekkel is, s a módszertan hasonlósága (vagy azonosság) kedvezőbb feltételeket nyújt a különböző eredmények egymás mellé állítására. A következőkben bemutatjuk az 1970-re vonatkozó eredményeket.

Egy lakosra jutó bruttó hazai termék 1970-ben

Egyesült Államok	100
Franciaország	75
NSZK	75
Belgium	72
Hollandia	72
Japán	62
Egyesült Királyság	60
Olaszország	46
Magyarország	40
Kolumbia	15,9
India	7,1
Kenya	5,7
Kína	5,2

1. sz. táblázat

Egy foglalkoztatottra jutó nettó hazai termék (Egyesült Államok = 100)

Év	Franciaország	Németország, illetve NSZK	Svédország	Egyesült Királyság
1905—11	—	55	61	92
1924—30	—	55	65	69
1952—59	61	48	65	61

2. sz. táblázat

Összefoglaló áttekintés az ipari termelékenység-összehasonlítások eredményeiről

Szerző	Év	Összehasonlított országok	Eredmény %-ban
Flux	1909	USA/Egyesült Királyság	226
Flux	1929	USA/Egyesült Királyság	293
Rostas	1937	USA/Egyesült Királyság	216
Frankel	1947	USA/Egyesült Királyság	269
Paige—Bombach	1950	USA/Egyesült Királyság	273
Rostas	1936	Németország/Egyesült Királyság	111
Rostas	1937	Svédország/Egyesült Királyság	103
Heath	1948	Kanada/Egyesült Királyság	163
Hollandia	1958	Hollandia/Egyesült Királyság	116
Galenson	1937	Szovjetunió/USA	41
West	1963	Kanada/USA	66
Yukizava	1963	USA/Japán	286
Maizels	1950	Kanada/Ausztrália	170
Csehszlovákia/Franciaország	1962	Csehszlovákia/Franciaország	81
Ausztria/Magyarország	1965	Ausztria/Magyarország	132
Csehszlovákia/Magyarország	1967	Csehszlovákia/Magyarország	154
Jugoszlávia/Magyarország	1970	Jugoszlávia/Magyarország	108

Az egyes országokra vonatkozóan rendelkezésre állnak termelékenységszámítások és összehasonlítási időszakok is. Bár az ezeknél alkalmazott módszerek sok szempontból kifogásolhatók, a főbb tendenciák jellemzésére mégis alkalmasak.

B) Ipari termelékenységszámítások

Ezek a munkák — néhány korábbi ipari (vagy feldolgozó ipari) összehasonlítás után — főként a 60-as években

vettek nagyobb lendületet, az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága kezdeményezése nyomán. E számítások többnyire a szóban forgó országok statisztikai hivatalainak közreműködésével készültek, míg korábban a munkák többnyire magánjellegűek voltak.

A főbb eredményeket a 2. sz. táblázat tartalmazza.

Külön részt szentel a szerző az egyes iparágak termelékenységi eredményeinek összevetésére. A legrészletesebb adatok a szénbányászatra vonatkozóan állnak rendelkezésre.

3. sz. táblázat

A szénbányászat termelékenységi különbségei*
(Egysült Királyság, illetve az összehasonlítás bázisországa = 100)

1910 körül	1935 körül	1950 körül	1965 körül
USA (T 11 W) 227 (T 14 W) 245 (R 13 M) 317	USA (R 38 M) 381	USA (I 49 M) 496 (P 50 E) 382	Csehszlovákia/Franciaország (K 62 W) 220** (K 62 W) 105**
Ruhr-vidék (R 13 M) 92	Ruhr-vidék (R 38 M) 132	NSZK (I 49 M) 90	Csehszlovákia/Magyarország (CH 67 E) 361
Felső- Szilézia (R 13 M) 111	Felső- Szilézia (R 38 M) 159		
Saar-vidék (R 13 M) 78	Saar-vidék (I 37 M) 89 (R 38 M) 98	Saar-vidék (I 49 M) 72	
Poroszország (T 11 W) 95 (T 14 W) 103	Németország (I 37 M) 134		
Belgium (T 11 W) 59 (T 14 W) 52	Belgium (I 37 M) 66	Belgium (I 49 M) 54	
Franciaország (T 11 W) 72	Franciaország (I 37 M) 70	Franciaország (I 49 M) 60	
India (T 11 W) 42 (T 14 W) 47	Lengyelország (I 37 M) 146	Lengyelország (I 48 M) 118	
	Csehszlovákia (I 37 M) 118	Csehszlovákia (I 48 M) 97	
	Hollandia (I 37 M) 150	Hollandia (I 49 M) 119	
	Szovjetunió/USA (G 39 M) 29 (G 39 W) 42	Szovjetunió/USA (G 50 M) 23 (G 50 W) 30	

* A zárójelben levő kifejezés első tagja a szerzőre utal, második tagja az összehasonlítás évének két utolsó számjegyét fejezi ki, harmadik tagja az alkalmazott munkaráfördítési mutatóra utal. A zárójellet követő szám a termelékenység indexe százalékban.

Jelmagyarázat:

Szerzők: CH = csehszlovák és magyar KSH; G = Galenson I = Nemzetközi Munkaügyi Hivatal; K = Kux, Maïresse, Drechsler; P = Paige, Bombach; R = Rostas; T = Taussig. Munkaráfördítések: E = összes foglalkoztatottak, M = mûszakok, W = munkások.

** Az első adat tonnában mért termelésre vonatkozik, a másodiknál a különböző szénfajtákat kalóriatartalmuk alapján hozták közös nevezőre.

**C) Mezőgazdasági termelékenysé-
összehasonlítások**

A mezőgazdaságra vonatkozóan Hayami készített összehasonlító sorokat, ezek azonban vagy nem kifejezetten termelékenységi adatok (egy hektárra jutó termelés), vagy pedig termelékenységi adatok ugyan, de munkaráfördítésként csak a férfimunkaerőt veszik számba. Mint Kravis megjegyzi, ez a módszer felfelé torzítja azoknak az országoknak a viszonylagos színvonalát, amelyek mezőgazdaságában relative magas a női foglalkoztatottak aránya.

Néhány országra vonatkozó adatot mutat az eredeti táblázatban felsorolt 40-ből a 4. sz. táblázat.

4. sz. táblázat

**Területegységre és férfifoglalkoztatottakra
jutó mezőgazdasági termelés
az 1957—62 körüli években
(Egyesült Királyság = 100)**

Ország	Egy hektárra	Egy férfi- foglalkoz- tatottra
	jutó termelés	
Új-Zéland	61	322
Ausztrália	5	241
Egyesült Államok....	41	226
Belgium	315	120
Dánia	237	108
Svédország	120	101
Hollandia	372	98
NSZK	206	88
Franciaország	128	81
Ausztria	120	72
Olaszország	155	36
Spanyolország	56	28
Japán	385	24
Görögország	63	22
Törökország	30	16
India	55	5

Kravis felhívja a figyelmet arra, hogy Hayami adatai a bruttó mezőgazdasági termelésre vonatkoznak, így az eredményeket az is befolyásolja, hogy milyen az egyes országok mezőgazdaságában a halmozódás mértéke.

Kravis úgy ítéli meg, hogy a termelékenység nemzetközi összehasonlításának ma még csak a kezdeténél tartunk, s érdemes ezekre a munkákra nagyobb erőfeszítéseket fordítani. Kifogásolja az ilyen jellegű munkák koordinációjának

hiányát, s azt javasolja, hogy nemzetközi szervezetek, például az Európai Statisztikusok Értekezlete fordítson nagyobb gondot erre a problémára. Sürgeti több módszertani kérdés tisztázását a makro- és mikrojellegű termelékenységi összehasonlítások jobb összehangolását, valamint a termelékenységi különbségeket befolyásoló tényezők elemzését.

(Ism.: Drechsler László)

**Norman Macrea: A japán gazdaság
jövője**

(The Oriental Economist, Tokió,
1976. 2. sz.)

A szerző a következő öt-tíz év növekedési kilátásait optimistán ítéli meg. Ebben az időszakban a japán gazdaság növekedési üteme ismét visszatér a korábbi 10 százalékhoz, s ez előbb bekövetkezhet, mint azt a japán közgazdászok többsége gondolja. Két késleltető tényező hatására azonban a korábbi növekedési ütemet Japán feltehetőleg csak 1977 után éri el. Az egyik a Japánt jogosan rémületben tartó — a túlzott pénzkibocsátás által kiváltott — infláció, amelynek következtében a gazdasági vezetők egy ideig — hibásan — túlságosan restriktív monetáris politikát folytatnak majd. A másik tényező: a mostani pangásra jellemző kapacitáskihasználatlanság, amely nem kedvez egy esetleges új beruházási fellendülésnek (az 1950—1973 közötti gyors gazdasági növekedés éppen a feldolgozóipari beruházásoknak a bruttó nemzeti termékben belüli nagyon magas hányadára alapozódott).

A gazdasági növekedés általában véve függ: 1. a műszaki ismeretek gyarapodásától; 2. a gazdasági rendszer olyan üzleti orientációjától, amelyben mind a gazdasági vezetés, mind a dolgozók erőteljesen törekszenek a műszaki újításokra és azok bevezetésére; 3. megfelelő volumenű keresletet teremtő makroökonomiai politikától. Ami az első tényezővel összefüggő kilátásokat illeti: a számítógépek korszakában a műszaki ismeretek gyorsuló ütemben bővülnek. A második tényezővel kapcsolatban megállapítható, hogy Japánnak van még mindig a leginkább üzletre orientált gazdasági és társadalmi rendszere. A növekedés harmadik tényezőjét vizsgálva: nem valószínű, hogy a gazdaság-

politika hosszú ideig erősen restriktív marad.

Felvetődik a kérdés, hogy a kőolaj és más nyersanyagok árának jelentős emelkedése nem fékezi-e le a japán növekedést. Ha a cserearányok az iparilag fejlett országok számára nagyon kedvezőtlenül alakulnak, akkor ennek következtében — a legborúlátóbb előrejelzés szerint — Japán 1975 és 1985 között az adott időszak bruttó nemzeti termékének legfeljebb 5 százalékát vesztítené el, miközben ugyanezen időszak alatt a nemzeti össztermék reálértékben 100 százalékkal növekszik. A szerző szerint igen valószínű, hogy a nyersanyagárak (beleértve az olaj árát is) 1975 és 1985 között a késztermékekhez képest csökkenő tendenciát mutatnak majd, s a kilencvenes évekig az 1974 közepén érvényes árak színvonala alatt maradnak (természetesen a késztermékek áraihoz viszonyított, tehát relatív ákról van szó). A szerző meggyőződése, hogy a 80-as évekre olajfelesleg jön létre, amelynek volumenét az OPEC különféle intézkedései csak növelik majd. Aggodalomra adhat okot, hogy túlkínálat alakulhat ki a fejlődő országok által exportált más nyersanyagok esetében is. A túlkínálat a legtöbb nyersanyagnál valószínűleg 6—7 évvel az 1973—1974. évi nyersanyagár-robbanás után következik be, azaz a nyolcvanas évek elejére. A nyersanyagok oldaláról (árak, a külföldtől való függés) tehát a szerző — az előbbi fejtegetéseknek megfelelően — nem lát növekedési korlátot.

A japánoknak a jövőben számolniuk kell azzal a fejleménnyel, hogy a fejlődő országok a feldolgozó ipar legfontosabb régióivá válhatnak, miközben Japán, Észak-Amerika és Nyugat-Európa a feldolgozó ipar utáni „tudásintenzív” szakaszába lép. Japán ebben az időszakban feszültségeket idézhet elő azért, hogy más fejlett országokhoz képest kevésbé lesz hajlandó feldolgozóipari ágazatait kitelepíteni a fejlődő világba.

A szerző foglalkozik a japán gazdaság irányítási rendszerével, s megállapítja, hogy az egész életre szóló foglalkoztatási elkötelezettség és a vállalatok élén álló „alkotmányos monarchia” japán rendszere a középszintű vezetésben életképesebb, mint a féktelen versengéseken alapuló amerikai vagy európai rendszer. Ez utóbbiakban ugyanis a fiatal vezetők nem másokkal együttműködve dolgozik a vállalat javára, hanem kizárólag önmagáért, azért, hogy kollégáit úgy tüntesse fel, mint akik nála kevésbé alkalmasak előléptetésre. A japán vállalatoknak több rugalmasságot kell vinniük a hierarchikus vezetési rendszerbe, mivel a „feldolgozó ipar utáni korszak” követelményeinek a rugalmas rendszer jobban megfelel. Végezetül a szerző azt a kérdést teszi fel, vajon a japán embereknek nincs-e már elégük a növekedésből. Arra a megállapításra jut, hogy Japán továbbra is erősebben törekszik a növekedésre, mint más fejlett tőkésállamok.

(Ism.: *Dobozi István*)

A KÖZGAZDASÁGI SZEMLE szerkesztősége pályázatot hirdet a következő állásokra:

1. **Olvasószerkesztő.** Feltételek: közgazdasági egyetemi végzettség, több éves szerkesztői gyakorlat, orosz és angol nyelvtudás.

Fizetés: 3000—5800 Ft.

2. **Tördelőszerkesztő.** Feltételek: tudományegyetemi végzettség, orosz és angol nyelvtudás, kitűnő stíluskészség.

Az újságíróiskola, illetve a tördelőszerkesztői tanfolyam elvégzését elősegítjük.

Fizetés: 2400—4500 Ft.

A pályázatok benyújtásának határideje: 1976. szeptember 1.

Címünk: 1112 Budaörsi út 43—45.

Telefon: 853-775, 853-776

Csikós-Nagy Béla: Szocialista árelmélet és árpolitika

Kossuth Könyvkiadó, 1974. 371 l.

Csikós-Nagy Béla könyve az olvasót elsősorban elemzése *történelmi-logikai egységével* ragadja meg. A mű tartalmazza a szocialista ártörténet minden olyan mozzanatát, amely a szocialista árelmélet és árpolitika fejlődése szempontjából lényeges, alapvető. A szocialista ártörténetnek, árelméletnek és árpolitikának a szerző nemcsak krónikása és ideológusa, hanem kulcspozíciót betöltő aktív formálója is.

A könyv tömören foglalja össze, amit a szocialista árelmélet és árpolitika a szocialista országok mai gazdasági fejlettsége és a szocialista közgazdaságtudomány jelenlegi érettségi foka mellett kifejezhet és szintetizálhat. A könyv tömörsége a recenziót szinte leküzdhetetlen feladatok elé állítja. Ezért a szokványostól eltérő megoldást választottam: abból a feltételezésből indultam ki, hogy az az ismeretelméleti út, amely a könyv tartalmának elsajátításához elvezetett, nem különbözhet gyökeresen attól az úttól, amelyet a nem a témára specializált közgazdászok is végig kell járnia a könyv megismeréséhez. Ezért az ismeretelméleti közép-pontjába a könyv első fejezetét állítottam. Itt a szerző az érték és az ár kategóriáinak olyan aspektusait fejti ki, amelyek a szocialista politikai gazdaságtan hagyományos szemléletében nevelt magyar közgazdasági közvélemény számára, ha elemeiben talán nem is, de *szintetizált formájukban* újak. Ez a törekvés azonban azzal a következménnyel jár, hogy a könyv többi fejezetével csak röviden foglalkozom.

A könyv első része az „Érték és ár” kategóriák közgazdasági tartalmát és a szocialista gazdaságirányítás különféle rendszereiben játszott szerepét elemzi. „Az érték az ár kulcskérdése. Ennek megfelelően a ráfordítás — írja a szerző — a szocialista árelmélet centrális problémája.” (1. l.) A továbbiakban kifejti azokat az okokat, amelyek a direktív tervutasításos mechanizmusban az árelméletet a ráfordítási árak elméletére egyszerűsítik, és *kettős értékelési rendszer* (egyfelől a népgazdasági tervezést orientáló makrogazdasági értékelési rendszer, másfelől a mikrogazdaságban működő árrendszer) kialakulására vezetnek a termelői árak szférájában. Ilyenkor az árrendszerrel szemben elsősorban a gazdasági tisztánlátás követelménye vetődik fel, vagyis az, hogy biztosítsa a népgazdasági tervezést megalapozó gazdaságossági számítások megbízhatóságát. A gazdaságossági számításokat megalapozó árítva *általános árítavá* azzal a felismeréssel válik, hogy „a döntési alternatívák a tevékenység minden szintjén immanens elemei a gazdaságnak”. (21. l.) Az árak gazdasági orientáló szerepének előfeltételét ebben az időszakban az *értékszámítás* (a reálönköltség vagy bérszintű önköltség) matrix-algebrai alapon való megoldása teremtetette meg.

Az értékszámítással kapcsolatos fejtegetések közül egy momentumot emelünk ki, azt, ahogyan a szerző a polgári közgazdaságtan klasszikusa — Smith — elméleti örökségét differenciálisan értékeli. Közismert, hogy Smith volt az első, aki az áruértéket $(c+v+m)$ jövedelmekre $(v+m)$ vezette vissza azon az alapon, hogy ad infinitum az áruérték c eleme is jövedelmekre bontható. Az áruértéknek jövedelmekre való visszavezetése azonban eltérő eredményt ad mikro- és makrogazdasági szinten. Mikrogazdasági szinten az állandó tőke jövedelmekben való feloldása az újratermelési folyamat elemzését lehetetlenné teszi, hiszen a tőkének egy meghatározott része mindig az állandó tőke formáját ölti magára, *makrogazdasági* szinten viszont elméletileg megalapozza a reálönköltség-számítást. A szerző differenciált értékelése lehetővé teszi, hogy a reálönköltség kategóriáját,

amely Marxnál is megtalálható, torzításmentesen értelmezzük, és ezzel szervesen beépítjük az értékszámítást a szocialista közgazdaságtan elméleti rendszerébe.

A hagyományos szocialista árrendszer *kétszintű árrendszerként* jött létre, amelyben az állami tulajdon körén *belül* forgó termékek önköltségszintűek (az árbevétel az egyszerű újratermelés költségeit fedezi), az állami tulajdon körén *kívül* forgó termékek pedig értékszintűek (az árbevétel fedezi az egyszerű újratermelés költségeit és az ösztársadalmi szükségletek finanszírozásához szükséges költségvetési elvonást). A szerző bebizonyítja, hogy ez a kétszintű árrendszer *konzisztens* árrendszer, mert:

— az állami tulajdon körén belül az árváltozásnak nincs hatása a vállalatok és a költségvetés kapcsolatára (ez az úgynevezett zérószaldó-megoldás);

— az értékarányokhoz való igazodás szempontjából közömbös, hogy érték- vagy önköltségszinten valósul-e meg (az úgynevezett reálönköltségi megoldás). Az előbbi felismerések tették lehetővé Kronrod szovjet közgazdász álláspontjának bírálatát, aki azért jutott irreális következtetésekre az egyszintű árrendszer bevezetését célzó elemzéseiben, mert az állami tulajdonon belül és kívül forgó termékeket azonosította a termelési eszközökkel és a fogyasztási cikkekkel.

A továbbiakban a szerző kritikusan ismerteti az úgynevezett árcentrumvitában képviselt álláspontokat (értékár, termelési ár, önfinanszírozó ár, a termelői ár és az értékár különféle kombinációi stb.).

Újszerű az az álláspont, mely szerint „a társadalmilag szükséges munkaráfordítás a gazdálkodás olyan területére vonatkozik, amelyeket a társadalmi munkamegosztás gazdasági egységge tesz” (41. l.). Ezek a *helyi, nemzeti, nemzetközi és világgpiacok*, amelyek egyidejűleg és egymás mellett léteznek. Ez az oka annak, hogy a társadalmilag szükséges ráfordítás — vagyis maga az érték is — differenciálódik, *helyi, nemzeti, nemzetközi és világgviszonylatban*, s az így létrejött értékek is egymás mellett érvényesülnek. Ebből következik, hogy a társadalmilag szükséges munkaráfordítást még külkereskedelemérzékeny nemzetgazdaságokban is csak az import- és az exporttermékek tekintetében szabályozza a nemzetközi érték (az előbbinél az import deviza ára, az utóbbinál a világgpiaci ár). A nemzetközi érték a nemzeti értékre épülő belföldi árrendszert csupán abban a mértékben befolyásolja, amennyiben annak begyűrűző hatása van. Ebből adódik a *nemzeti érték viszonylagos autonómiája* és a szerző elutasító állásfoglalása azzal az állásponttal szemben, amely a világgpiaci árat korlátozás nélkül kívánja a belföldi árak centrumává tenni.

A szerző tágabb értelemben nemcsak a termékárat és a szolgáltatási díjat tekint *árjelenségnek*, hanem a termelési folyamat minden olyan elemét, „ami egyik helyen termelési költséggé válik, a másik helyen pedig jövedelmet biztosít” (42. l.), vagyis a termelési tényezők értékelését is. A termelési tényezők költségcsökkentését a szerző a *racionális gazdálkodás igényével* indokolja, ami szükségessé teszi a termelési tényezők optimális társítását nemcsak makro-, hanem mikroökonómiai szinten is. (Ha a könyvnek nem is fő témája, hasznos lett volna legalább néhány utalás a termelési tényezők költségcsökkentésének munkaérték-elméleti értelmezéséről.)

A következő kérdéskör: miért vannak olyan árjelenségek, amelyek nem gyarázhatók kizárólag a munkaérték-elmélet alapján, hanem abban a használati érték (a fogyasztói haszon, illetve a társadalmi hasznosság) is szerepet kap. Ezt a szerző szerint *termékszerkezeti törvényszerűségek* okozzák, amelyek lehetővé teszik a használati értékek kvantifikálhatóságát és egybevetését. Legjellegzetesebbek ebből a szempontból az *egymást helyettesítő termékekből álló termékcsoportok*. Ezeknél az árképzés az alábbi feltételekből indulhat ki:

— A termékcsoportot (például az energiahordozókat) alkotó termékek (például a dorogi brikket) a használhatóság (elsősorban a tüzeléstechnikai hatások) szempontjából egybevetethetők. Ezért a felhasználó — a termelési költségektől függetlenül — azt a termékfajtát fogja előnyben részesíteni, amelyiknél az *egységnyi kiadásra jutó haszonhatás a legmagasabb*.

— A termelői ráfordításoktól független felhasználói preferencia érvényesülése miatt az egymással helyettesíthető termékek homogén csoportját az árképzés szempontjából *egyetlen terméknek* kell tekinteni és termelési összköltségüket használhatósági paraméterek függvényében kell az egyes termékekre felosztani.

Ezek a feltételek odavezetnek, hogy az egymást helyettesítő termékek *árszínvonalát* a társadalmi munkaráfordítás — vagyis az *érték* — szabályozza, árára-

nyaikat pedig a használhatósági paraméterek, vagyis a *használati érték*. Hasonló a helyzet olyan termékek esetében is, amelyeknél a termelési költségek termékekre való felosztásának nincs más mércéje, mint a használati érték (fő- és melléktermékek, hulladékok, ikertermékek). Az ezeknél a termékeknél használt speciális kalkulációs módszereket a szerző szemléletesen jellemzi.

A további elemzés elvezet a *piaci érték és az egyensúlyi ár* kategóriájához. Ezek értelmezése feltételezi az egyéni (osztható, fogyasztásban versengő és a fogyasztásból ármechanizmussal kizárható) termékek és a közösségi (rendszerint nem osztható, nem versengő, vagy ha versengő, akkor ármechanizmussal a fogyasztásból kizárható) termékek elkülönítését. Az előbbi a piaci mechanizmus tárgya, az utóbbi a társadalmi ellátásé. A szerző szerint „A munkaérték és az ár közötti kapcsolatot az egyéni termékeknél a piaci érték közvetíti... Az egyéni termékek körében is csak konkrét választékoknak van piaci értéke...”

Nem a szénnek általában, hanem egy adott minőségnek van értéke. *Ez együttesen fejezi ki a ráfordítást és használati értékének viszonyát* (Kiemelés tőlem — D. Sz. J.) a vele helyettesítési kapcsolatban levő energiahordozókkal.” (60. l.)

Az elmondottak a következőképp is fogalmazhatók: Ha a használati értékek kvantifikálhatók és egybevetethők, akkor az *egyéni termékek piaci értéke olyan érték, amelynek színvonalát a munkaérték, arányait pedig a használati érték határozza meg.*

Ha a használati értékek kvantifikálhatatlanok és egybevetetetlenek, akkor a munkaértéknek a piaci értékszínvonalat és az értékarányokat szabályozó szerepe attól függ, hogy a termékek gyártásához szükséges — korlátozottan rendelkezésre álló és újratermelhetetlen — természeti tényezők igénybevétele direkt vagy indirekt formában történt-e. A természeti tényezők *indirekt* lekötése esetén a piaci érték színvonalát és arányait az *átlagmunkaérték*, a természeti tényezők direkt lekötése esetén viszont a *határmunkaérték* (a még tömegmértetben igénybevett legalacsonyabb haszonhatású természeti tényező mellett adódó munkaérték) szabályozza. Ez a meghatározás konform az eredeti marxi értelmezéssel, és a tőle való eltérés csak azt az előrehaladást jelzi, amelyet Marx óta a közgazdaságtudomány tett azoknak a termékszerkezeti szabályszerűségeknek a feltárásában, amelyeknek az eredeti marxi koncepcióban alárendelt jelentőségük volt. Ez egyben tükrözi azt is, hogy milyen súlyponteltolódások mehetnek végbe a munkásosztály ideológusainak kritériumrendszerében, ha az hatalomra törő és nem gazdálkodó osztályból hatalmon levő és gazdálkodó osztállyá válik.

A kvantifikálható és a kvantifikálhatatlan használati értékek körében tehát eltérőek a piaci érték meghatározói, arányuk viszont nemzetgazdaságokként változó. Bármekkora legyen azonban a kvantifikálható használati értékek aránya, közgazdasági szükségszerűség, hogy ahol ilyenek vannak, a munkaérték piaci *értékszínvonalat* meghatározó szerepe mellett a használati érték piaci *értékarányokat* szabályozó szerepe is kifejezésre jusson. Ennek figyelmen kívül hagyása dezorientálja az árképzést.

A továbbiakban kiderül, hogy a piaci érték az egyensúlyi *ár centruma*. „Az áru piaci értéke szabályozza a piaci árat. De ez az ár nem szükségszerűen esik egybe a piaci értékkel. A kettő közti kapcsolat, az egyezőség vagy eltérés esetén annak mértéke és iránya a *kereslet-kínálat mennyiségi viszonyától függ*. Az ár ugyanis a piaci mechanizmusban egyensúlyozó szerepet tölt be” (62. l.). Az elmondottak a következőképpen is fogalmazhatók: *Az egyensúlyi ár* csak abban a mértékben térhet el a *piaci értéktől mint árcentrumtól*, amilyen mértékben azt a *kereslet-kínálat mennyiségi viszonya* szükségessé teszi. Ezzel tisztáztuk a szóban forgó könyv legelső alapvető kategóriáját, amelyek a könyv további részei megértéséhez szükségesek. A továbbiakban a következő fejezetek *logikai struktúráját* igyekszem érzékeltetni.

Az „Értéktörvény és árfunkció” című részt a terv és a piac kölcsönhatásáról szóló elemzések alapozzák meg. Ebből a szempontból három meghatározás az alapvető. Az első szerint „Az átfogóan értelmezett gazdaságirányítás három összekapcsolódó rendszere (a tervezési, a szabályozási és a szervezeti rendszer) *egység* alkot, de a *népgazdasági* tervezésnek van primátusa”. (67. l.) A második szerint „A *szocialista tervgazdasággal nem egyeztethető össze az áratomatizmus*, a

piac ezen alapuló önműködő szabályozása". (68. l.) A harmadik szerint a terv és a piac szintetizálása azon a megfontoláson alapul, hogy

— népgazdasági tervezés és tervszerű irányítás nélkül nincs céltudatos gazdaságfejlesztés,

— a piaci mechanizmus működése és ellenőrző funkciója nélkül nincs racionális gazdaságszervezés". (75. l.)

Ebből következik, hogy a szocializmusban, ahol objektíve léteznek piaci viszonyok, nem érvényesülhetnek az értéktörvény kritériumai olyan piackorlátozó politika mellett, amely a termelői és a fogyasztói, valamint a belföldi és a külkereskedelmi árakat mereven elkülöníti. Az értéktörvénynek csak olyan szabályozott piaci mechanizmusban lehet tényleges árszabályozó funkciója, amelyben a munkaérték a piaci érték közvetítésével válik árcentrummá, az árcentrum pedig a kereslet és a kínálat mennyiségi egyensúlya közvetítésével egyensúlyi árrá. Ebből következik, hogy minden olyan törekvés, amely az értéktörvény követelményeit a kereslet és a kínálat piaci törvénye hatókörének drasztikus korlátozása vagy megbénítása mellett kívánja érvényre juttatni, fából vaskariká.

A szerző a továbbiakban részletesen kifejti, hogy milyen feltételeket teremtenek az értéktörvény és az árfunkció érvényesüléséhez a népgazdasági tervezés különféle típusai: a volumenszemléletű (változatlan áras), az értékszemléletű (változó áras) és a hatékonysági szemléletű (árnyékáras) tervezés. Ezt követi annak elemzése, hogy milyen szerepet játszik az ár, a nyereségmotívum és a verseny a tervutasításos szabályozásban és a tervszerű piacgazdaságban.

Az „Árirányítás” című rész az ártervezés, az árszabályozás és az árellenőrzés szinte valamennyi jelentős kérdését felöleli, amelyek közül elsősorban a különböző távú ártervek problematikája és a vegyes ármechanizmus, mint reális alternatíva keltheti fel az olvasó figyelmét.

A „Termelői ár” című rész a mezőgazdasági és az ipari termelői árak, valamint a kereskedelmi árrés és az áruszállítási díjszabás kérdéseit foglalja rendszerbe. Ebben a részben a természeti tényezők árrendszerbeli sajátosságai, valamint a műszaki fejlesztés és az ár kölcsönhatásai az exponált kérdések.

A „Beszerzési ár” című rész a tőkejavak beszerzési árainak rendszerét és a fogyasztási cikkek fogyasztói árrendszerét vizsgálja. A tőkejavak beszerzési ára című fejezetben elsősorban két következtetés kelti fel az olvasó figyelmét. Az egyik az, hogy amíg a bérjárulékok csak árszintmódosító hatású, addig a tőkejárulékok egyidejűleg árszínvonal- és áraránymódosító hatású. A másik érdekes következtetés az, hogy a vállalati fejlesztés határköltségét, amely ma rendkívül drága, nem hozadéki törvények határozzák meg, hanem a költségvetési elvonás, amely jelenleg még a vállalati önfinanszírozáshoz szükséges források egy részét is átcsoportosítja központi beruházások céljára. A vállalati fejlesztés drágaságában ezért csak a tőkeellátottság szűkössége juthat kifejezésre.

A „Fogyasztói árak” című fejezetben gazdag elemzés található a fogyasztói árpolitika, illetve a foglalkoztatási és bérlétpolitika, valamint a társadalmi juttatások összefüggéseiről.

A „Külkereskedelmi ár” című rész szoros egységben tárgyalja a KGST ármechanizmusát a KGST pénzügyi mechanizmusával.

„A külkereskedelmi ár és a belföldi ár” című fejezet a piaci és ármechanizmus hatékony működésének kardinális kérdéseit veti fel. A KGST pénzügyi és ármechanizmusa korszerűsítésének alapirányát a szerző a következőképp jelöli meg: „A világgiazi árak adaptálása direkt és indirekt úton történhet. A megtisztított világgiazi ár a direkt, a regionális ár az indirekt adaptálás módszere. Az utóbbi a jobbik alternatíva. De a direktől az indirekt adaptálásra való áttérés bizonyos követelményeket támaszt a KGST-országok belső irányítási rendszereivel szemben. Nem lehet az egyik oldalon regionális piaci árakat kívánni és a másik oldalon ellenezni a piac aktív szerepét a gazdaságszabályozásban.” (321. l.) „Más szóval: a problémák megoldásához az út nem az árképzés, hanem a piacprobléma megoldásán át vezet”. (322. l.) Hic Rhodus, hic salta!

D. Szabó József

M. Venyige Júlia—Józsa Ödön—Gyetzvai László: Munkaerő-szerkezet és mobilitás

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975. 227 l.

A szerzői hármast kötetet igen időszerű és fontos, a hazai szakirodalomban jelentőségéhez képest eddig eléggé elhanyagolt témát dolgoz fel.

Az első fejezet a mobilitás fogalmával foglalkozik; igyekezik azt több oldalról, több tudományág eredményeit felhasználva megközelíteni. Elemzi típusait: a demográfiai, a társadalmi és a gazdasági mobilitást.

Közgazdasági és szociológiai irodalmunk aktuális és izgalmas témája a társadalmi mobilitás, amelyet az jellemez, hogy általa módosul a társadalom osztályok és rétegek szerinti tagozódása. A szerzők vázolnak néhány polgári nézetet, és meggyőzően érvelnek a marxista felfogás mellett.

A gazdasági mobilitást a munkaerő strukturális változásához vezető mozgásként értelmezik, s összefüggésbe hozzák a tudományos technikai forradalom korában végbemenő gyors gazdasági növekedéssel. Értelmezik a gazdasági mobilitás legfontosabb formáit: az ágazatok, a szakmák, a foglalkozások közötti, valamint a területi munkaerőmozgást. A könyv nemcsak az alapvető fogalmakat tisztázza, hanem a mobilitási formák új, logikus csoportosítását adja, és vázolja a társadalmi-gazdasági viszonyokkal való összefüggéseiket.

A második fejezet a gazdasági mobilitás eredményét: a munkaerő-struktúra változását mutatja be.

A mobilitási képesség meghatározásához a demográfiai (kor és nemek szerinti) struktúrából indul ki: ez a képesség ugyanis, amely nagymértékben befolyásolja a munkaerőmozgások intenzitását és irányait, erősen függ a dolgozók nemétől és korától. A második világháború utáni helyzetből kiindulva bemutatja a munkaerő ágazati struktúrájának alakulásában, a három alapvető szektor létszámában érvényesülő nemzetközi tendenciákat: az ipari foglalkoztatottság általában emelkedik a mezőgazdaság rovására, majd a termelési szféra dolgozóinak száma csökken, de legalábbis stagnál, miközben a nem termelő ágak foglalkoztatottainak létszáma és aránya emelkedik.

A munkaerő-struktúra 1900—1930 közötti hazai változásáról egy-két fontosabb arányszámot, az azóta eltelt időszakról pedig részletesebb elemzésre alkalmas adatokat közöl a könyv. A legdokumentáltabb rész ebből a szempontból a munkaerő struktúra 1949—1970 közötti változásának elemzése.

A szakmastruktúra vizsgálatához Jánossy Ferenc definícióját veszi alapul, amely azonban közvetlenül nem alkalmazható konkrét elemzésre; a rendelkezésre álló adatok alapján csak a képzettségi-iskolázottsági szerkezet fogható meg számszerűen. A munkaerő képzettsége egy potenciális foglalkozási struktúrát fejez ki — a foglalkozási struktúra pedig a felhasználás során alakítja ki a munkaerő-szerkezetet; a képzés alapja az elméleti ismeretek elsajátítása, amit a begyakorlásnak és a termelési tapasztalatok megszerzésének kell kiegészítenie.

A munkaerő-struktúra változásáról más vetületben adnak a szerzők képet, amikor a foglalkozási minőség szerinti megoszlást veszik alapul. Helyesen állapítják meg, hogy a leggyakrabban használt, „szellemi-fizikai” elhatárolás ma már elavult: egyre több a határeset.

A munkaerő-struktúra területi eltéréseinek alapja a termelés anyagi feltételeinek egyenetlen területi elhelyezkedése. A szerzők igyekeznek reálisan bemutatni az ingázás néhány főbb problémáját.

Figyelemre méltó az az egyszerű, de célravezető módszer, ahogyan a szerzők mutatószámokat alakítottak ki az 1930 és 1970 közötti struktúraváltozás intenzitásának érzékeltetésére. Mutatóik a különböző szempontok szerint vett struktúrák változási ütemét fejezik ki. Hosszabb idősorok és jellemzőbb adatok hiányában azonban nem tudtak mélyebb, megalapozottabb közgazdasági elemzéseket végezni.

A harmadik fejezet a munkaerő tényleges mozgásaival, a szűkebb értelemben vett mobilitással foglalkozik. Tényadatok segítségével elemzi a fluktuációt, a munkaerő ágazatok közötti mozgását, a szakmai-foglalkozási mobilitást és a vándormozgalmat.

A fluktuációról kifejtik, hogy — a közvélemény egy részével és a szakirodalomban is gyakran kifejtett nézetekkel szemben — az gazdasági szempontból

hasznosnak is tekinthető, hiszen szükséges az a munkahely-változtatás, amely segíti a gazdasági struktúra és munkaerő-szerkezet összhangjának kialakulását.

A népgazdasági ágak között hazánkban lezajlott munkaerőmozgást az 1960-as évek közepének 5 évére vonatkozó reprezentatív felvételnél a belépési és a kilépési mobilitást bemutató adatai alapján elemzik, amelyek összehasonlítása a munkaerő ágazati stabilitásáról, illetve mozgásirányáról ad képet.

Legkevésbé a munkaerő szakmai-foglalkozási mobilitására vonatkozóan állnak rendelkezésre információk, ezért a szerzők ebben a részben a legmértékertőbbek a következtetések levonásában. De itt is érdekes megállapításokat olvashatunk például a férfiak és nők iskolai végzettség szerinti mobilitásának különbségeiről vagy a fiatalabb korosztályok intenzív munkaköri mobilitásáról.

A fejezet utolsó része az 1960—1970 közötti hazai vándormozgalom részletes ismertetése és elemzése.

A könyv *negyedik fejezete* a hazai szakirodalomban új, érdekes kísérletet jelent a mobilitás gazdasági hatékonyságának megközelítésére. Már maga a vállalkozás is merész, hiszen a hatékonyság megítéléséhez a mobilitás költségeit és hozamait nemcsak definiálni, hanem valamilyen formában, legalább makroszinten, számszerűsíteni is kellett.

A fejezet első része a mobilitás költségeit definiálja, csoportosítja a mobilitás formái, jellege szerint, majd megállapítja, hogy elvileg a költségeket mely szinteken viselik (egyén—vállalat—társadalom).

A fejezet második részében a mobilitás hozamát a mobilitás költségviselőinek szintje szerint határozza meg, ugyanis a költségeknek szintenként mások és mások az összetevői.

A költségek és hozamok összevetése talán nem adhatott elég alapot mélyebb közgazdasági elemzésre. Ehelyett az olvasó a mobilitási költségek 1961 és 1970 közötti alakulásáról kap széles áttekintést.

A szerzők gazdag szakirodalmi és tényadatbázisra támaszkodva, nagy anyagot dolgoztak fel, rendszereztek és adtak közre olvasmányos formában, s hazai viszonylatban számos új következtetésre jutottak. Megállapításaik a közgazdaság bármely területével foglalkozó szakember számára hasznosak.

Orolin Zsuzsa

Csáki Csaba—Vági Ferenc: Mezőgazdasági vállalatok gazdaságtana

Tankönyvkiadó, 1975. 450 l.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése óta eltelt időszakban, főként pedig a legutóbbi években az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek gazdálkodása gyors ütemben fejlődött, valóban korszerű nagyüzemi színvonalra emelkedett. Az önállóság növekedésének anyagi és adminisztratív feltételei egyfelől nagyobb teret engedtek a nagyüzemek cselekvési szabadságának, másfelől azonban megkövetelték a gazdasági tevékenység szervezésének az eddiginél szélesebb körű, hatékonyabb módszertani fegyvertárral való megalapozását is. Mindenekelőtt a termelési szerkezet, a beszerzés és az értékesítés tudatosságának fejlesztésében, továbbá a költség- és árviszonyok, a vállalati jövedelemérdekeltség és a jövedelmezőség kérdéseinek tudományos alátámasztásában kell rövid időn belül számottevő előrehaladást elérni. E követelmények megvalósulásával kapcsolatban a vállalati gazdálkodás elméletében és gyakorlatában, ezek kölcsönhatásában új irányzatok bontakoztak ki és erősödtek meg nemcsak hazánkban, hanem világszerte.

Hazánk mezőgazdaságában az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek szervezeti, gazdasági megszilárdulása a vezetésben, a termelőerők felhasználásában és egyéb területeken is gazdag tapasztalatokat tett lehetővé. Az üzemtani, ezen belül a legújabb szervezési és tervezési ismeretek gyors fejlődése igen sok, értékes anyagot halmazott fel. Nyilvánvaló, hogy ezekről ma már nem elég csak számot adni, hanem — egyéb fontos okok mellett — az agrárközgazdasági ismeretek oktatási színvonalának emelése érdekében elődázhatatlanul szükségessé vált az

új, önállóan működő szocialista vállalat koncepciójának megfelelő tananyag kidolgozása is.

Ebben a könyvben Csáki Csaba és Vági Ferenc — a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Agrárközgazdaságtani Tanszéke további négy oktatójának bevonásával — a mezőgazdasági vállalatok legfontosabb közgazdasági problémáit rendszerezi és foglalja egységbe. A könyv többéves kutatási eredményeket összeggez. Bár a szerzők támaszkodtak a tárgyban megjelent korábbi tankönyvekre és egyetemi jegyzetekre, a korszerű oktatás, valamint a gazdálkodás mindennapos gyakorlata által felvetett igényeket érzékelve, túléptek a mezőgazdasági üzeman hagyományos szemléletmódján, és a középpontba a mezőgazdasági vállalatok gazdálkodási folyamatainak komplex elemzését állították. A könyv átfogó képet ad a vezetés, a döntéshozatal, a tervezés elveiről és módszereiről, a vállalat szervezetről, az újratermelés feltételeiről, anélkül, hogy részletesen tárgyalná az egyes mezőgazdasági ágazatok szervezési kérdéseit.

Az öt fő részre tagolódo könyv első fejezetei a mezőgazdasági vállalatok alapvető jellemzőit foglalják össze, külön vizsgálva a vállalatot mint gazdasági rendszert, vállalati rendszert és a termelési ágak összességét. Az egyes fejezetek tárgyalását a mezőgazdasági vállalati gazdaságtan fogalmának meghatározásával, szerepének és fejlődésének ismertetésével vezetik be a szerzők. Az agrárközgazdaságtannak napjainkig két fő kutatási területe alakult ki, ágazati szinten az agrárgazdaságtan, mikroszinten pedig a mezőgazdasági vállalati gazdaságtan. A vállalati gazdasági problémákkal foglalkozó tudományág tárgyát a különböző kutatók eltérően jelölik meg, és művelését gyakran egy-egy részterületre szűkítik le. Valójában e tudományág valamennyi, mikroszinten felvetődő gazdasági jelenség vizsgálatát átfogja, tehát „a mezőgazdasági vállalati gazdaságtan a mezőgazdasági vállalatokon belül folyó tevékenység gazdaságtudományá”. (18. l.) A vállalati gazdaságtan feladatai közé tartozik a mezőgazdasági vállalatok ésszerű felépítésének, a termelés-szervezés és -irányítás törvényszerűségeinek feltárása, a leghatékonyabb gazdálkodási eljárások elterjesztése, a fejlődés perspektíváinak felvázolása, a vállalati fejlesztési célok elérését szolgáló korszerű módszerek kidolgozása, a gyakorlati gazdaságvezetői munka segítése. Szerepét csak akkor töltheti be, ha — minden egyoldalú szemlélettől mentesen — egyaránt nagy figyelmet fordít az ökonomiai-gazdálkodási, a társadalmi-szervezési és a műszaki-gazdasági kérdésekre.

Amióta gazdaságirányítási rendszerünk az árviszonyok hatékonyabb kihasználására törekszik, a vállalati gazdálkodás az érdeklődés homlokterébe került. A vállalatnak mint gazdasági kategóriának az általános sajátosságai az alábbiakban foglalhatók össze: gazdasági kapcsolataikat a piac közvetíti, az ártermelésük nagy volumenű, termelésük mozzgatórugója a jövedelmi érdekesség, ami együtt jár a kockázatvállalással is. A szocialista vállalatok szintén jövedelmi érdekességükön keresztül kapcsolódnak a népgazdasági szükségletek kielégítésére alkalmas termékek termelésébe, de számolniuk kell azokkal a módszerekkel és szabályozókkal, amelyeket a társadalom vezető szervei a gazdasági élet befolyásolásában alkalmaznak a népgazdasági érdekek megvalósulása érdekében. E jellemzők mellett a mezőgazdasági vállalatok speciális jellemvonása, hogy „... túlnyomóan mezőgazdasági termékek előállításával foglalkoznak, és gazdálkodásukban a föld alapvető termelőeszközként szerepel”. (29. l.) A vállalati gazdálkodás legfontosabb tartalmi kérdése az, hogy mit termeljen a vállalat, illetve hogyan szervezze meg a termelési folyamatot. A gazdálkodás menetében első lépés tehát a termelési szerkezet megválasztása, ezt a termelés megszervezése követi, majd a piaci értékesítés zárja be. Elsődleges szempontként mégis azt kell figyelembe venni, hogy mit igényel a piac és hogyan alakulnak az árak. Lényegében tehát a termelési adottságokat kell egyeztetni a piacon kialakuló árviszonyokkal.

Az első rész harmadik fejezete a vállalatot gazdasági rendszerként vizsgálja. Az eddigi megközelítési módszerektől merőben eltérve, korszerű szemléletmódjukból kiindulva a szerzők leszögezik, hogy „az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek egyaránt speciális gazdasági rendszerek, amelyekben belül érvényesülnek a rendszerelmélet által feltárt törvényszerűségek, és amelyekben a kibernetika tárgyát képező szabályozás és vezérlés, valamint az ezekkel összefüggő információáramlás a működés általános jellemzői”. (35. l.) A rendszerelméleti fogalmak és a gazdasági rendszer definícióját követően részletesen tárgyalják a szocialista mezőgazdasági vállalatnak mint rendszernek az általános jellemzőit (önszabályozás, önszervezés, hierarchikus felépítés, határozatlanság, meghatározatlanság és önfejlesztés). Eppen e kritériumok miatt a vállalatokat a kibernetikai rendszerek kö-

rébe is sorolhatjuk. A mezőgazdasági vállalatok azonban speciális kibernetikai rendszerek. Minden vállalatban belül létezik egy akarati centrum, amely a kívánt eredménymaximumra törekszik. Az akarati centrumjelleg a vállalatnak arra a képességére utal, hogy célokat tud kitűzni és e célok eléréseért önállóan tudja saját működését megszervezni. A vállalatnak ez az önszabályozó tulajdonsága minőségileg elhatárolja a többi kibernetikai rendszertől. A mezőgazdasági vállalat azonban nemcsak rendszer, hanem egyben gazdasági szervezet is. A szervezet lényege szabályozó és szabályozott emberi tevékenységek folyamatos egysége. A gazdasági szervezet alapvető jellemzője mindenekelőtt az, hogy elemei között meghatározó szerepe van az emberi munkának. A mezőgazdasági vállalat végső soron — eltérően minden más vállalatától — ember—gép—föld—növény—állat-rendszert jelent. Ezeknek az elemeknek a kapcsolódási módját természetesen nagymértékben befolyásolja a termékelőállítás rendszere, amely vertikális, horizontális és kombinált lehet. Az állami gazdaságokra és a termelőszövetkezetekre lényegében véve ez utóbbi jellemző.

Érdekes e fejezetnek a mezőgazdasági vállalatok szervezeti típusait taglaló része. A négy alaptípus — lineáris, funkcionális, törzskari és vegyes szervezeti forma — némileg módosulva jelenik meg az üzemekben. Lényegében három alaptípus különböztethető meg: területi üzemi szervezet, ágazati szervezet és kombinált szervezet. Mezőgazdaságunkban a vállalati szervezet még formálódik, az egyes gazdaságok szervezeti felépítése rendkívül változatos. A termelőszövetkezetekben a nagyüzemi gazdálkodás megerősödésével egyidőben előbb a két- és háromszintes területi szervezet, majd a hatvanas évek közepétől a kombinált típusú szervezet vált általánossá. Az állami gazdaságokban kezdetben a területi, később az ágazati termelőegységek létrehozása került előtérbe, majd a kombinált szervezet olyan kialakítása vált tipikussá, amelyben a területi alapon szervezett végrehajtás ágazati előkészítéssel párosul és egy-két speciális ágazatot kiemelten, ágazati alapon szerveztek meg. Az adott körülményeket és a fejlődés irányát reálisan értékelve helyesen állapítják meg a szerzők, hogy az ágazati specializációt is magában foglaló kombinált szervezet egy ideig még a legjellemzőbb forma marad, a gazdaságok termelőerőinek korszerűsödését és az ágazati termelési rendszerek széles körű kialakulását követve azonban „a fejlődés... egyre inkább az ágazati szervezetek irányába halad”. (59. l.)

A negyedik fejezet a vállalati termelési szerkezet kategóriájával foglalkozik. Bemutatja a termelési szerkezet különböző mutatóit, a termelési irányok meghatározásának módszertani problémáit, majd elemzi mezőgazdasági vállalataink termelési szerkezetének fejlődését, jelenlegi helyzetét, megállapítva, hogy a termelőszövetkezeteknek mintegy 40, az állami gazdaságoknak pedig 50—55 százaléka indult csak el valamely főágazatra, illetve ágazatcsoportra való specializálódás útján.

A második rész az önálló vállalati gazdálkodás társadalmi feltételeit vizsgálja. Ezzel kapcsolatban a vállalati önállóság és az érdekeltég összefüggéseire, továbbá a bővített újratermelési jövedelmi feltételeire fordítanak nagy figyelmet a szerzők. Az önállóság és az anyagi érdekeltég kapcsolata — mindenekelőtt a termelési viszonyok különbözősége miatt — eltér egymástól a mezőgazdasági szövetkezeti és állami szektorban. A termelőszövetkezet a szövetkezeti kollektíva számlájára saját erőből gazdálkodik. Közgazdaságilag ez azt a követelményt fejezi ki, hogy a közös gazdaságoknak egyrészt maguknak kell gondoskodniuk az elhasznált termelési eszközök pótlásáról, másrészt a realizált bruttó jövedelemből kell fizetni a munkadíjakat, fedezni az eszközállomány fejlesztését, az állammal szembeni és egyéb kötelezettségeket. Az önálló gazdálkodás feltételeit az állami támogatások javítják. Az állami szektorhoz képest az egyik legfontosabb sajátosság az, hogy a realizált bruttó jövedelem részesedési alapa és tiszta jövedelemre való megosztásáról a szövetkezetekben a közgyűlés dönt, bár ennek mértékét és módját az állam ellenőrzi és befolyásolja.

Az állami gazdaságokban az anyagi érdekeltég tartalma nem a szövetkezetekre jellemző egy főre jutó bruttó jövedelem, hanem a nyereség növelésében fejeződik ki. A nyereség belső felhasználásának arányai itt sokkal stabilabbak, ami a bérszorzó alkalmazására és a tartalékalap egyensúlyozó szerepére vezethető vissza. Jellegetessége az is, hogy — vállalatok közti összehasonlításban — a nyereség nagyságától függően a bérek csak mérsékelten, a részesedési nyereség viszont erősen szóródik. A személyi jövedelmek differenciáltságát tehát döntően a részesedési nyereség vállalatonként eltérő alakulása határozza meg. A személyes érde-

keltség szempontjából mégsem a részesedést, hanem a nyereségképződés elől elvont beralapnövekményt kell erősebb hatásúnak tekinteni. Ez, utóbbi ugyanis teljes egészében növeli a személyi jövedelmet, még akkor is, ha abszolút összege egyik évről a másikra csökken.

Az általánosan elfogadott nézet szerint a nyereség megosztásakor a vállalatok lényegében a jelenlegi és a jövőbeli érdekeltségüket egyeztetik. A szerzők azonban bizonyító erejű következtetéseikre támaszkodva igazolják, hogy „a mai és a jövőbeli érdekeltség anyagi alapjainak egyeztetése a szabályozó rendszer keretében dől el, s kiemelődik a vállalati vezetési hatásköréből” (95. l.), ezért egészen minimális lehetőség van a keretek vállalati alakítására. A mostani és a távlati érdekeltség összehangolásában közrejátszik a bérszabályozás is, ezért a személyes érdekeltség fő tényezőjének, a béreknek az alakulása kiegyensúlyozottabb lehet, mint a nyereségé. Ez nem kifogásolható, sőt — foglalkoztatási, életszínvonal-politikai és egyéb okokból — szükséges is.

A vállalatoknak realizált jövedelmükből nemcsak a személyi jövedelem, hanem az eszközállomány fejlesztését is meg kell oldaniuk. A fejlesztés során a vállalatnak feltétlenül ismernie kell azt a minimális jövedelmet, amelyet mindenképpen meg kell kapnia, de azt az elégséges jövedelmet is, amelyet el kell érnie. A minimális jövedelmi feltétel kifejezésére az egy dolgozóra jutó bruttó jövedelem termékenkénti mutatói lennének a legalkalmasabbak. Mivel ezeket nem ismerjük, a szerzők — egy ötletes modell felállításával — a jövedelem keletkezésének és felhasználásának sajátosságait elemezve közelítik meg e fontos kategóriát. Végeredményben arra a megállapításra jutnak, hogy a termelés élőmunka-ráfordítással történő bővítésének minimális jövedelmi feltételét a szövetkezetekben az jelenti, hogy e pótlólagos ráfordítás legalább az egységnyi munkadíj már elért színvonalán (vagyis az addig fizetett egységnyi munkadíj összegének megfelelő nagyságban) értékesüljön. Az állami gazdaságokban pedig akkor érdemes munkaerő bevonásával bővíteni a termelést, ha a többlettermelés révén keletkező bruttó jövedelem minimálisan a kifizetett munkabért fedezi. Ha a termelés növeléséhez felhalmozás szükséges, akkor a pótlólagos bruttó jövedelemnek minimálisan annyinak kell lennie, hogy a felhasznált élő munkának a bruttó jövedelmen mért értékesülése ne csökkenjen. Az állami gazdaságokban ez a követelmény tartalmilag azonos a szövetkezetivel. A bővített újratermelés minimális jövedelmi feltételének érvényesítése azonban csak azon vállalatok számára kielégítő, amelyekben egyébként is adva volt a dinamikus fejlődés lehetősége. Választ kell adni arra is, hogy a minimális jövedelmi feltétellel szemben hogyan jelentkezik a bővített újratermelés elégséges jövedelmi határa. A szerzők — a vállalati gazdálkodás gyakorlati tapasztalatait magasszínvonalú tudományos igénnyel és megalapozott közgazdasági fejtegetéssel értékelve — végeredményben arra a megállapításra jutnak, hogy a bővített újratermelési elégséges jövedelmi feltétele az egy munkanapra jutó bruttó jövedelemben kontretizálódik. E feltételnek azonban nem egy-egy ágazatra, hanem a termelt összes termékre, tehát az egész termelési struktúra vonatkozásában kell megvalósulnia.

A könyv harmadik része a vállalati gazdálkodás anyagi, személyi és pénzügyi feltételeit elemzi. Ezek sorában először a vállalati földalappal, a racionális földhasználat kérdéseivel, a föld gazdasági értékelésének módjaival foglalkozik. Kellő részletezésben tárgyalják a szerzők az álló- és forgóeszköz-gazdálkodás legfontosabb kérdéseit. Ennek a fejezetnek az újszerűségét főként az adja meg, hogy a tudományos technikai és gazdasági mérőszámok, mutatók ismertetése mellett eredményes kísérletet tesznek a készletgazdálkodásban viszonylag könnyen használható matematikai modellek bevezetésére.

A következő fejezet a munkaerő- és bér-gazdálkodás szervezési, műszaki és közgazdasági kérdéseit taglalja, a létszámszükséglet megállapításának és a munkaerő-állomány felmérésének módszereitől kezdve a bérszabályozási rendszer és a munkadíjazási, illetve bérezési formák ismertetéséig mindkét szektorra vonatkozóan. A pénz- és hitelgazdálkodás körébe a mezőgazdasági vállalatok adórendszérének és az állami támogatások formáinak ismertetését, a beruházások finanszírozási forrásainak elemzését vonták be. Kiemelkedően színvonalas fejezete a harmadik résznek az utolsó, amely a ráfordítások és a hozam viszonyát, valamint a vállalati költség-gazdálkodás követelményeit boncolgatja. A ráfordítások és a hozamok mennyiségi viszonyának alakulását igen szemléletes termelési függvények segítségével mutatja be. A termelési költségek elemzésénél szintén matematikai modellfüggvények felhasználását ajánlja. A költség-gazdálkodás fontosságát,

a költségalakulás eredményre gyakorolt hatásának rendszeres vizsgálatát kiemelten hangsúlyozzák a szerzők, hozzáfűzve, hogy ennek módszereit (a statisztikai, matematikai és speciális mutatószámokat) mindenkor rugalmasan alakítani kell az elemzési célokhoz és a vállalati sajátosságokhoz.

A könyv negyedik, egyben legerjedelmesebb részének tárgya a mezőgazdasági vállalatok vezetése, a döntéshozatal elvei és sajátos vonásai, a vállalati értékesítés, a szervezés, valamint az elemzés alapelvei és konkrét feladatai. A vezetési funkciók részletes áttekintése után a szerzők a vezetési rendszert veszik vizsgálat alá, a rendszerelmélet komplex szemléletéből megközelítve.

A vezetés általános alapelvei a két szektorban eltérő módon jelentkeznek. A sajátosságokat részletesen bemutatva a szerzők a legalapvetőbb különbséget abban látják, hogy az állami gazdaságokban egyszemélyi vezetés, a szövetkezetekben pedig az önkormányzat rendszerén alapuló tagsági vezetés elve érvényesül.

A vezetés stílusának és személyi követelményeinek kifejtése után külön fejezetben tárgyalják a vállalati információs és döntési rendszert. Az információ és a döntés bonyolult visszacsatolós folyamatot alkot: Az információk jelzik a gazdálkodás problémáit, amely döntést igényel, de a döntésselőkészítés újabb információkat kíván, ez viszont lehetővé teszi alternatívák kidolgozását, majd az optimális döntés meghozatalát. A döntés végrehajtása, a kitűzött céltól való eltérések okainak feltárása újabb adatokat igényel, ezek alapján esetleg ismét problémák észlelhetők, tehát kezdődik a folyamatos körforgás előlről. A folyamat-jelleg természetesen a döntéshozatal során is megfigyelhető. A döntés igen fontos mozzanata a bizonytalansági tényezők számbavétele, illetve ezek csökkentése, lehetőség szerint kiszűrése. A bizonytalan döntések rendkívül nagymértékben függenek a vezetők szubjektív helyzet-megítélésétől. Az ilyen döntések esetében „természetesen nem beszélhetünk egyetlen optimális megoldásról, hanem többféle optimum létezik...” (273. l.) A bizonytalansági szituációban szóba jöhető lehetséges döntési kritériumokat — a matematikából ismert játékelmélet egyik speciális esetének figyelmet keltően ötletes adaptálásával — egyszerű, de annál szemléletesebb példán keresztül is bemutatják a szerzők.

A vállalati értékesítés megszervezésének feladatait, követelményeit, valamint a vállalati szervezési munka menetét, a termelészervezési tevékenységét is érdekesen tárgyaló fejezetek után a vállalati elemzés folyamatát és módszereit vizsgáló témakör zárja le a könyv negyedik részét.

Az ötödik rész középpontjában a vállalati tervezés áll, amely az erőforrások és a célok egybevetésével, valamint az eredmények optimalizálásával foglalkozik. A szerzők részletesen leírják és értékelik a különböző vállalati tervek típusait, s ezek jellegzetességeit.

A könyv utolsó fejezete a vállalat távlati fejlesztési programja matematikai modelljének leírását adja. A szerzők olyan — egyébként statikus jellegű — lineáris programozási modellt ismertetnek, amelyet a távlati terv tudományos meg-alapozása érdekében az időtényező figyelembevételével dinamizálnak is.

Csáki Csaba és Vági Ferenc könyve egyetemi hallgatók részére készült ugyan, de felhasználhatják a mezőgazdasági termelésben, irányító szerveknél és a kutató intézetekben dolgozó vállalati vezetők, közgazdászok, szakemberek, sőt a közgazdász-, illetve vezetőtovábbképzésben résztvevők is. A könyvre jellemző a korszerűség, a legújabb kutatási eredmények felhasználása, a mezőgazdasági vállalatok gazdálkodási problémáinak komplex vizsgálata. Kiemelhető a mű magas színvonalú közgazdasági szemlélete, a vállalati önállóság és érdekelttség, valamint a vezetés, a szervezés, a döntéshozatal elveinek és módszereinek szerencsés összekapcsolása, az egzakt kifejezésre való törekvés, a rendszerelmélet és a matematikai modellek sikeres alkalmazása. Értékei miatt ez a könyv méltán tartható a mezőgazdasági vállalati gazdaságtan modell-tankönyvének.

Homolya Ferenc

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Дьёрдь Лазар

Эффективное и интенсивное развитие науки — важное условие для осуществления общественно-экономических целей

В своем выступлении на Общем Собрании Венгерской Академии Наук в мае 1976 года, Дьёрдь Лазар, Председатель Совета Министров говорил о результатах, достигнутых в исследовательских институтах Академии и в других «мастерских» науки, которые во многом содействовали развитию народного хозяйства.

Стоящие перед нами в последующие годы задачи также могут быть решены только в том случае, если мы в большей степени, чем до сих пор, будем опираться на помощь науки, на достигнутые результаты и их применение на практике.

Результаты науки необходимы для усовершенствования производственной структуры, для повышения эффективности и производительности, для соответственного увеличения конкурентной способности нашей продукции.

Для того, чтобы наша научная жизнь могла отвечать этим возросшим требованиям, необходима более тесная связь между целями экономической и научной политики; научные исследования нужно приблизить к производству; необходимо достигнуть того, чтобы достижения науки превратились в движущую силу производства.

Д. Лазар в своей речи отдельно подчеркнул выдающееся место общественных наук, так как они играют важную роль в ускорении научно-технического развития и развѣтывании влияния научно-технического прогресса на переустройство общества. В науке также необходимо достигнуть поворота в сторону интенсивного развития, наши силы должны быть сосредоточены на завершение самых важных целей, более активно надо включиться в международное разделение научного труда, необходима большая плановность в исследовательской работе. В интересах достижения этих целей мы намерены создать более простую, менее бюрократическую но одновременно с этим более решительную и динамическую систему управления наукой. Все эти намерения должны быть увязаны с соблюдением принципа свободы исследования.

Йозеф Боэнар

Новые условия хозяйствования энергией и сырьем в мировой экономике

Статья является докладом, проведенным 3 мая на Общем Собрании Венгерской Академии Наук. Автор дает обзор положения энергоносителей и сырья мира, содержащего в себе важные проблемы, ограничивающие дальнейшее развитие мировой экономики. Он приходит к выводу, что необходимые для населения мира энергоносители и сырье в ближайшем времени могут обеспечить потребности, но для этого необходимо в международных масштабах провести коррекцию экономических условий и перегруппировку источников развития, которая учитывает интересы развивающихся стран. В общем итоге это является одним из факторов новой экономической мировой системы, но его осуществление может быть только постепенным и на основе компромиссов.

Статья занимается также и вопросами ожидаемого изменения условий добычи энергии и сырья, различными факторами, влияющими на спрос и предложение, возможными формами поведения производителей и потребителей, ожидаемым образованием международной инфляции и ее влиянием на производство сырья, а в заключение венгерским положением в области сырья и венгерской экономической политикой, направленной на обеспечение потребностей в сырье.

Иван Т. Беренд

Экономика — культура — общественная наука

В своем исследовании, которое было представлено на Общем Собрании Венгерской Академии Наук в мае 1976 года, автор стремится осветить связь указанных в заглавии трех понятий с преподавательской точки зрения, чтобы этим сформулировать некоторые важные выводы для преобразования системы обучения — всеохватывающая реформа которого запланирована на 1990 год и которая находится на стадии подготовки в соответствии с принципами политики просвещения 1972 года. Эти выводы частично даны и для практического обучения последующих лет.

В введении автор с одной стороны указывает на взаимную предопределенность экономики и культуры, на экономико — общественную детерминацию обучения, с другой стороны, на основе международного исторического анализа — исходя из такой основы, как общая система образования, созданная по потребности промышленной революции — показывает проявление этой предопределенности на пути развития обучения, а также выводы, которые можно сделать с точки зрения отечественной системы образования.

В заключительной части исследования автор в рамках вопроса о содержании культуры занимается местом, отведенным для общественных наук и их значением. Констатирует: «Преподавание в школе общественных наук я считаю наилучшим в первую очередь в таком интегрированном предмете, который построен в духе марксистской исторической тотальности и который построен на дисциплинах, увязанных с общим регулирующим принципом истории».

Адам Юхас

Об улучшении структуры производства и продукции, о потребности в материалах и техническом развитии

Автор рассматривает вопросы дальнейшего развития структуры производства и продукции с точки зрения эффективности производства национального дохода. На эффект структуры производства и продукции на национальный доход влияют три фактора: природные условия, технический и экономический уровень производства и — в связи с внешнеэкономической деятельностью — положение внешних рынков.

В своей статье автор исходит из того, что вообще природные условия нашей страны не такие уж плохие, как это считают профессиональные круги. Ошибочным является такое обобщение, согласно которому в Венгрии нежелательно производство материалоемкой продукции, это мнение правильно только тогда, когда перерабатывающая промышленность не может производить продукцию такой стоимости, в отношении которой рынок оплачивает затраты.

Технический уровень продукции можно охарактеризовать рядом факторов. Технический уровень продукции со своей стороны определяет возможность реализации и цену, а технический уровень производства — затраты. В случае массовой, имеющей постоянный объем сбыта и производимой в определенном ассортименте продукции, в отношении которой известна контрактная, биржевая цена, доходность определяет эффективность производства. При готовой продукции положение отличается от предыдущего, ведь на цену готовой продукции в большей степени влияет известность марки, ее «удивилл». У нас относительно немного такой продукции и ее в добавок девальвирует капиталистический рынок.

В ходе рыночной торговой деятельности, по цене близко стоящей к цене мирового рынка, легче можно реализовать т. н. безмянную продукцию. Более слабые наши результаты сбыта в кругу марочных товаров, хотя эта наша продукция имеет большую потребительскую стоимость и она хорошего качества. Лучшего результата можно добиться, если определенные товары производятся в кооперации с фирмами капиталистических стран, так как в этом случае открывается возможность для более эффективного сбыта. Очевидно в перспективе целесообразно увеличить пропорцию экспорта безмянной продукции, имеющей массовый спор.

Исследования и капиталовложения являются только частью технического развития, фундаментально важным является способность принятия новых знаний, новых технологий. Структуру производства и продукции необходимо сузить с той целью, чтобы производство велось в таких областях, где мы способны дальше развивать уровень продукции.

После этого автор рассматривает конкретные вопросы технического развития в различных производственных областях, указывая, что исследования необходимо приблизить к предприятиям.

Ференц Вишии

Налоговая система и двухступенчатая система цен

В статье автор представляет, как складывался уровень оптовых и розничных цен по отношению друг к другу в течение последних 8 лет, и какую роль играли в этом налоговая система и политика цен. В системе цен созданную в 1968 году одноступенчатость сменила отрицательная двухступенчатость. Одна из основных причин отрицательной двухступенчатости заключается в системе налогов, содержащихся в оптовых ценах. При общем анализе взаимосвязи между системами налогов и цен автор исходит из того, что в настоящее время производство обременяется весьма высокими налогами, из-за чего искажается система заинтересованности и предпочтений. В налоговой системе, ведущей к двухступенчатой системе цен, налоговое бремя производства является не таким большим, как сейчас, и более безоговорочной может стать система предпочтений, применяемых в интересах производства, доходов населения, то есть потребления, а также система внешне-торгового стимулирования.

По мнению автора, в двухступенчатой системе цен производство — помимо связанных с внешней торговлей налогов — обременяют лишь два вида налогов: налог, связанный с личным доходом, и налог с прибыли предприятия. Налог с прибыли предприятий должен устанавливаться таким образом, чтобы он полностью подчинялся системе предпочтений, связанных с развитием производства. Система внешне-торгового поощрения может быть осуществлена более целесообразно в двухступенчатой системе цен. Для этого требуется, чтобы 1. была обеспечена экономически подходящая обстановка для выполнения валютным курсом функций равновесия и поощрения; 2. двухступенчатость системы цен использовалась для различной оценки импорта и отечественного производства; 3. поощрение экспорта обеспечивалось политикой курсов и общей системой предпочтений, связанных с развитием производства.

Потребительские предпочтения в системе налогов, обеспечивающей двухступенчатость, могут осуществляться посредством налога с личных доходов и налога с обращения. Система налогов с личных доходов должна быть подчинена политике доходов и оплаты труда и социальной политике. В системе налогов с обращения предпочтения может трактоваться таким образом, чтобы по данному товару в сфере потребления не употреблялся потребительский налог сверх оптовой цены, или же он был существенно ниже среднего. В розничных ценах диспредференции могут быть выражены налогом с обращения, который был бы существенно выше среднего.

Автор анализирует требования действия механизма цен, относительного движения ценовых уровней. Как в одноступенчатой, так и в двухступенчатой системе цен в силу необходимости по своей динамике уровень оптовых цен не может повышаться быстрее уровня розничных цен. В двухступенчатой системе цен это означает, что механизм цен должен обеспечивать динамическое сохранение установившейся степени двухступенчатости. В предлагаемой системе налогов, по мнению автора, легче обеспечить для этого соответствующие условия в силу того, что сокращается воздействие системы налогов в направлении принудительного повышения цен. Это, однако, не только вопрос системы налогов: необходимо и то, чтобы в производственной сфере весь механизм заинтересованности опирался на принцип уравнивания повышения издержек, и чтобы уменьшились автархические стремления, обременяющие настоящую систему цен.

Отто Пирити

О функциях политики и регулирования оплаты труда

Автор в своей статье рассматривает, какие факторы оказывают влияние в различных периодах на народнохозяйственную политику оплаты труда. Он исходит из того, что при настоящих обстоятельствах на передний план выдвинулась ограничивающая функция регулирования заработной платы, с которой в силу необходимости связана угроза того, что стимулирующая функция политики оплаты труда отодвигается на задний план. Автор изучает, каким образом может политика оплаты труда одновременно выполнять ограничивающие и стимулирующие функции.

Автор анализирует, какие воззрения, строящиеся на отличающихся друг от друга исходных принципах, проявились в формировании народнохозяйственной политики оплаты труда. Изучив эти различные подходы — подход с точки зрения плана, соблюдения пропорций, размещения и поощрения — он приходит к выводу, что различным требованиям можно удовлетворить только путем принципиального компромисса. При формировании нашей политики оплаты труда следует отдавать предпочтение тому аспекту, которым обеспечивается наиболее эффективное удовлетворение остальных аспектов. Это требует оказания преимущества эффективному поощрению.

По мнению автора в последующем периоде политику оплаты труда было бы целесообразным формировать согласно требованиям наиболее эффективного поощрения, так как в таком случае можно было бы создать соответствующие ресурсы для устранения искажений в пропорциях заработной платы, воспрепятствования необоснованной дифференциации, осуществления наших целей политики повышения жизненного уровня.

Альберт Хайнал

Разные подходы к системам снабжения информацией

Учреждениям государственного управления работу по обработке информации (планирование, управление и т. д.) сегодня уже облегчают отделения по снабжению информацией, снаряженные ЭВМ. Прежде чем начать планирование системы снабжения информацией, необходимо путем осуществления детальных анализов систем вскрыть основные параметры явлений, событий, организаций, условий обстановки, относящихся к сфере деятельности снабжаемого учреждения, чтобы понять природу их совокупности (основной системы). Однако картина об основной системе складывается в зависимости от парадигм, применяемых в анализах в качестве фильтра. В статье на примере венгерской инвестиционной системы автор представляет несколько общезвестных парадигм, а также то, какой представляется основная система сквозь оптику отдельных парадигм. В заключение он показывает, какие вредные последствия может иметь односторонний подход, предлагая затем такое приближение, в котором интегрируются несколько адекватных парадигм.

Ференц Лауца

Недостатки в экономической основе теории индексов

Предмет теории индексов распространяется на очень значительные вопросы макроэкономики, является важным средством обоснования политико-экономических решений и оценки результатов принятых решений. Существующая ныне теория индексов (из-за её недостаточности) только частично пригодна для того, чтобы дать ответ на эти вопросы, так как она не увязана с экономической действительностью, когда она оценивает валовое изменение исключая изменение цен. В действительности изменения цен влияют на валовое изменение, а валовое изменение на ценовое, то есть они интерферентны.

Автор разработал коэффициенты изменения интерференции количества и цен и новым методом расчета индексов анализирует потребление пищевых товаров в двух странах (ФРГ и Венгрия) за последние 25 лет. Он определяет, что индекс, учитывающий интерференцию валовых и ценовых изменений, рост потребления пищевых товаров в ФРГ оценивает на 10М выше, чем индекс Фишера, а рост венгерского потребления пищевых товаров на 3М ниже.

Метод дает возможность и на определение причины отклонения. Потребительская структура в ФРГ больше следовала изменению спроса, отражавшегося и в ценовых изменениях. А в Венгрии, из-за экспортных интересов, потребление скорее определяло предложение. Быстрее росло потребление тех продуктов, в отношении которых уменьшился рост спроса и медленнее возрастало потребление тех товаров, на которые повысился рост спроса.

Янош Белварач

Как можно из марксизма убрать диалектику? (Замечания к дискуссии о «рыночном социализме»)

Статья является выступлением к дискуссии о роли рынка и плана. В вступлении автор излагает, что социализм он рассматривает, как развивающуюся систему и, следовательно, все время подчеркивает изменения, временность. Таким образом закономерность социализма он старается представить не в «готовой форме», а в ходе ее изменчивости, преобразования. В первой части статьи автор демонстрирует свое понимание о закономерности, затем анализирует вопросы социалистической собственности. Теоретически он оценивает тормозящим и вредным то, что социалистическую собственность мы показываем как затвердевшее образование и не учитываем, что государственная собственность — хотя она сегодня более «общественная», чем вчера, но завтра она будет ещё более «общественной», чем сегодня. Следующей проблемой, которую рассматривает автор, является закон стоимости и закон плановости. На оба закона он смотрит как на конкретное проявление более общего закона — закона затраты труда. По мнению автора закон стоимости и закон плановости в конечном итоге исключают друг друга. Однако, плановость, при рождении социалистического общества, не сразу упраздняет роль закона стоимости, ведь в начале плановость проявляется только в ограниченном кругу влияния, а разветвление ее предполагает такую же длинную историческую эпоху, как и рождение денег. Действительно господствующим планирование может стать лишь в более развитом этапе социализма. Излагая этот тезис, автор резко полемизирует с выступившими в этой дискуссии, а в первую очередь с Дьюлой Вёрёш и Альфредом Шинкович.

Антал Денъеш

О вопросах государственной и кооперативной социалистической собственности

По мнению автора — на основе Марковского учения — следует оперировать с двумя типами экономического понятия собственности: 1. Собственность тождественна «совокупности» производственных отношений, являясь «узлами» между ними, их «органическим единством», как бы их «центром». 2. Собственность суть отношение между людьми, складывающееся в процессе усвоения, внутри которого основополагающее значение имеет усвоение средств производства. Усвоение включает в себя и распоряжение, сохранение в своей власти. В последнем случае речь идет об отношениях по существу, «де факто» (а не о том, каким образом регулируются отношения собственности нормативами как проявленными намерениями).

В отношении государственной и кооперативной собственности автор устанавливает следующие важнейшие положения: 1. В кооперативной собственности наряду с групповыми элементами можно выявить и общественные элементы. 2. В государственной собственности можно выявить элементы групповой собственности, которые — на настоящем этапе нашего развития должны не то что сокращаться, а, наоборот, увеличиваться. 3. Как в государственной, так и в кооперативной собственности в настоящее время имеют место и бюрократические элементы. Усиление элементов групповой собственности у государственных предприятий может осуществляться таким образом, чтобы ими на задний план оттеснялись не общественные, а бюрократические элементы. Автор останавливается ещё на вопросе сближения государственной и кооперативной собственности.

Коталин Зборовари

Некоторые актуальные вопросы системы применения иностранной рабочей силы в европейских развитых капиталистических странах

С конца пятидесятих годов в противоположность эмиграции (когда иностранные эмигранты намерены окончательно поселиться в стране и влиться в «постоянное» население) в качестве новой формы все более распространяется система применения иностранной рабочей силы, достигнувшая своей вершины в 1973 году. Обе формы международной миграции рабочей силы являются разновидностями устранения напряженных моментов на рынке рабочей силы. В то время, однако, как за эмиграцией кроется нехватка рабочей силы в одной стране и ее избыток — в другой, система применения иностранной рабочей силы в растущей мере мотивируется структурными напряженными моментами такого типа, когда в хозяйстве одновременно имеют место и нехватка рабочей силы и безработица.

В статье автор пытается на примере Федеративной Республики Германии вскрыть взаимосвязь между проблемами экономического развития и применением иностранной рабочей силы, социально-экономическое влияние системы применения иностранной рабочей силы на «принимающую» и «посылающую» страну. В частности она констатирует, что хотя присутствие иностранных рабочих связано с рядом социальных проблем, на системе применения иностранной рабочей силы, — учитывая преимущества и отрицательные стороны, — выигрывают почти исключительно «принимающие» страны.

На основе анализа автор приходит к выводу, что в гибкой системе применения иностранной рабочей силы будет необходимость и в будущем, если даже она по своим масштабам стабилизируется ниже рекордных цифр 1973 года.

SUMMARY OF THE ARTICLES

György Lázár:

Efficient and intensive development of science is an important condition of realizing our socio-economic objectives

In his address, delivered at the General Assembly of the Hungarian Academy of Sciences held in May 1976, the author appreciated the results achieved in the academic research institutes and other workshops of science, which have much contributed to the development of the national economy.

Also the tasks facing us in the next years can be solved only if we increasingly rely on the help and results of science and on their possible fastest application.

The results of science are needed for modernizing the pattern of production, the raising of efficiency and productivity, for adequately improving the competitiveness of Hungarian products.

For science to be able to meet the increased requirements the links between the objectives of economic policy and scientific policy must be made closer; scientific research must be brought nearer to production; it must be attained that the scientific results become the driving forces of production.

In his address the author separately stressed the high importance of the social sciences, which have an essential role in accelerating scientific and technical progress, in evolving the effect of the latter on the development of society. Also in science a turn must be made towards intensive development, the forces must be concentrated on the most important objectives, the international division of labour in science must be more actively joined, and research activity must be made more purposeful. In order to attain these objectives, we wish to develop a simpler system for directing science which should be free from bureaucracy but simultaneously more resolute and dynamic; all that must be in harmony with the principle of freedom of research.

József Bognár:

New conditions for energy and raw material management in the world economy

The study is the text of a lecture held by the author at the 1976 General Assembly of the Hungarian Academy of Sciences. The author surveys the world's primary energy and raw material situation as an important problem hindering the development of the world economy. The conclusion is reached that the primary energy and raw materials necessary for the world's population can be procured in the foreseeable future, but for this a correction of economic conditions on an international scale is necessary as well as a transfer of development resources which reckons with the interests of the developing countries. All that is a component of the new economic world order, but its establishing is possible only gradually and with compromises.

The study also discusses the expectable changes in the production of primary energy and raw materials, the various factors affecting demand and supply, the possible forms of behaviour of producers and users, the expected development of international inflation and its effect on raw material production and, finally, the Hungarian raw material situation and the Hungarian economic policy aimed at satisfying the needs for raw materials.

Iván T. Berend:

Economy—education—social sciences

The study was originally read at the General Assembly of the Hungarian Academy of Sciences in May, 1976. It illuminates the relationship among the three notions indicated in the title from the point of view of education. The purpose is to contribute some lessons to the major transformation of education—in preparation according to a party resolution on educational policy of 1972 and to be completed by 1990—that might be useful also in the educational practice of the next years.

In the introduction the author points out the mutual determination of economy and education, the socio-economic determination of education and then—reaching back as far as the mass education established after the industrial revolution—he outlines, relying on international analysis, the assertion of this determination on the path of education as well as the conclusions to be drawn therefrom for the system of education in Hungary.

In the concluding part, among the contentual problems of education, the place and importance of the social sciences is discussed. The author states: "I believe that the teaching of social sciences in schools could be best achieved in the framework of an integrated curriculum built up, by keeping in view the Marxian historical totality, from disciplines linked by the common ordering principle of history."

Adám Juhász:

On the improvement of the structure of production and the product pattern, on material intensity and technological development

The author investigates the problems indicated in the title from the point of view of the efficiency of creating national income. The effect of the structure of production and the product pattern on national income is influenced by three factors: the natural endowments, the technological and economic standards of production as well as the marketing activity in the context of foreign markets.

The starting point of the author is that the natural endowments of Hungary are not at all so bad as is frequently judged by some experts. It is an erroneous generalization that material-intensive production is not desirable in this country. This is true only if the manufacturing industry cannot produce commodities of such value that the market should honour the inputs.

The technological standards of products may be characterized by a series of factors. The technological standard of the product determines saleability and price, the technological standard of production the inputs. With mass products turned out in stable quantities and in definable assortment, where the contractual or quoted prices of the products are known, the profitability of the product is determined by the efficiency of production. With finished commodities the situation is different, since their prices are much influenced by whether the trade mark is known and by goodwill. We have but few such products and these too are devalued by the capitalist market.

In the course of marketing activity the so-called nameless commodities can be more easily sold at prices near the world market level. Selling is more difficult in the scope of known products, although our products have high use value and are of good quality. Better results may be achieved if certain commodities are produced in cooperation with capitalist firms, in such cases usually a higher price can be attained. In the long term it is likely that a growing share in exports of nameless mass products will be an expedient course.

Research and investment are only parts of technological progress. The ability to absorb new knowledge and new technologies is of basic importance. The structure of production and the product pattern must be narrowed in order to produce only what we can also further develop.

After these questions the author discusses the concrete problems of technological development in various fields of production, pointing out that research must be brought nearer to the enterprises.

Ferenc Vissi:

The taxation system and the two-level system of prices

The article presents the trend in producer and consumer prices relative to each other during the past 8 years and the role the tax system and the price policy had in it. The single-level price system created in 1968 has been replaced by a negative two-level one. One of the basic causes is the system of taxes within producer price. In the general analysis of the relationship between the taxation system and the price system the author sets out from the fact that at present extremely high taxes are levied on production and, as a consequence, the systems of interests and preferences get distorted. In a taxation system resulting in a two-level price system the tax burdens on production are smaller than the present ones, and the preference systems applied in the interest of production and personal income (consumption) as well as the systems of foreign trade incentives can be rendered unequivocal.

According to the author in a two-level price system production carries, beyond the taxes related to foreign trade, essentially two kinds of tax only: the tax related to personal income and the tax levied on enterprise profits. The profit taxation should be built up so that it should be entirely subordinated to the preference system of development. Also the stimulation of foreign trade can be realized more expediently in a system of two-level prices. For this it is fundamentally necessary 1. to secure an economically favourable environment for the exchange rates to fulfil their balancing and stimulating role, 2. the two-level nature of the price system should be utilized for a different valuation of imports

and domestic production, and 3. the stimulation of exports must be secured basically by means of exchange rate policy and through the general preference system of development.

In a two-level price system the consumer preferences can be implemented with the aid of personal income tax and turnover tax. The taxation of personal incomes must be subordinated to wages and incomes policy and to social policy. Support within the system of turnover taxes can be interpreted in a way that on the given product no separate consumption tax is levied above the producer price, or it is essentially lower than on average. Dispreferences can be asserted in the consumer prices with the aid of essentially higher turnover taxes than the average.

The author examines the requirements of the operation of the price mechanism, of the relative movements of the price levels. It is necessary in both the single and the two-level price systems that the producer price level should not rise faster than the consumer price level. In a two-level price system this involves that the price mechanism must secure the dynamic maintenance of the original difference between the two levels. According to the author the conditions for this can be better created in the tax system proposed, since the price-raising effect of the tax system would diminish. But this is not only a problem of the tax system: it is also necessary that the whole system of incentives in the productive sphere should be based on the principle of working against cost increases and that the autarkic effects now burdening the price system should be reduced.

Ottó Pirityi:

On the functions of wage policy and wage regulation

The author investigates the factors influencing the national wages policy in various periods. He sets out from the fact that in the present circumstances the constraining function of wage control comes to the fore, which necessarily entails the danger that the stimulating role of wages policy will be pushed into the background. The article investigates how wages policy could serve both the constraining and the stimulating functions.

It is investigated what approaches are prevailing—based on different premisses—in working out a national wages policy. Examining them one by one—the approach from the aspect of the plan, the one centred on maintaining certain proportions, the allocation approach, the stimulating approach—the author reaches the conclusion that the various demands can be satisfied only by making a compromise in respect of principles. In working out a wages policy the approach best helping the satisfaction of the other conditions must be pushed to the fore. This requires the primacy of efficient stimulation.

According to the author in the next period it would be expedient to develop a wages policy according to the requirement of most efficient stimulation. In this way proper resources would be created for eliminating the distortions in relative wages and for preventing the emergence of further unjustified differentiation, for the realization of the objectives of living standards policy.

Albert Hajnal:

Paradigms for nationwide information-supplier systems

Nowadays computerized information-supplier departments help the state administration organizations in their information processing—particularly planning or controlling—work. Before the information-supply system is planned, the basic features of the phenomena, events, organizations, environmental constraints etc., which belong to the scope of operation of the supplied institutions and are integrated into a system have to be revealed through detailed systems analysis. The analysis will help to understand the nature of the ensemble of these factors, i.e. the nature of the basic system. But the image of this basic system depends on the paradigm applied in the analysis as an ordering screen. The information-technicians use many different paradigms. The paper discusses some well known paradigms in the framework of the Hungarian nationwide investment system, and shows what this basic system is like through the glasses of these paradigms. Finally, it shows as well what harmful consequences arise from a onesided approach and suggests a view which implies an ensemble of adequate paradigms integrated into a master-model and which is combined with systems approach.

Ferenc Laczó:

Inadequate economic basis of the theory of index numbers

The scope of the theory of indices extends to highly essential macroeconomic problems and it is an important tool in founding economic policy decisions and in evaluating the results of decisions. Because of its inadequacy the present theory of indices is only partially suited for answering these questions, since it is not in harmony with the economic reality in so far as it evaluates the changes in volume by eliminating the changes in relative prices. In reality the price changes affect the changes in volume and also changes in volume affect the price changes, that is, they are *interfering*.

The author elaborated coefficients measuring the interference of changes in volume and prices, and analyses with the new method of computing indices the development of food consumption over the last 25 years in two countries (the Federal Republic of Germany and Hungary). It is established that the index number taking into account the interference of changes in volume and prices shows the growth of food consumption in the FRG to be 10 per cent higher and that in Hungary 3 per cent lower than the Fisher-index.

The method also allows to establish the causes of the deviation. The consumption pattern of the FRG adapted itself better to changes in demand reflected also in the price

changes, while in Hungary, because of export interests, it was rather supply that determined consumption. The consumption of those products increased faster, for which the growth of demand was slowing down, and the consumption of those increased more slowly, whose demand was growing faster.

János Belvaracz:

How to conjure away dialectics from Marxism? (Remarks on the discussion about "market socialism"?)

The article is a contribution to the discussion going on about the roles of the market and the plan. In the introduction the author explains that he examines socialism as a *developing system* and, therefore, he puts the emphasis always on the changes, the transitions. Thus he tries to illustrate the laws of socialism not in their "finished form", but precisely amidst their changes, their transformation. In the first part of the article his own concept of a law is exposed and then the problems of socialist ownership are discussed. The author qualifies as retrograde and harmful if the socialist ownership is represented as a rigid formation, and it is not taken into account that the state ownership is today "more social" than it was today and tomorrow it will be more social than it is today. The next problem investigated by the author is the law of value and the law of planned development. He considers both as the concrete manifestations of a more general law: the law of labour inputs. In the last resort the two laws exclude each other—in the opinion of the author. But with the birth of the socialist society planned development does not immediately abolish the role of the law of value, since the former is asserted initially only in a limited scope and its development assumes a long historical period, just as does the birth of money. Planning can be really dominating only at a highly advanced stage of socialism. While expounding these theorems of his, the author enters into sharp polemic with those contributing to the debate, mainly Gyula Vörös and Alfréd Sinkovics.

Antal Gyenes:

On the state and the cooperative socialist ownership

According to the author there are two kinds of economic notions of ownership that must be reckoned with if we follow Marx: 1. Ownership is equal to the "totality" of relations of production, and the "bond" between them, their "organic unity", or some "centre". 2. Ownership is a relation coming about among people in the course of appropriation, within which the appropriation of the means of production is of basic importance. Appropriation incorporates disposal, holding in possession. In the latter case we have to do with essential and de facto relations (the question is not how normatives as expressions of will regulate the ownership relations.)

The main theorems relating to the state and cooperative ownership are the following: 1. In the cooperative ownership relations, beside the group elements also the social elements can be found. 2. In the state ownership the elements of group ownership can be shown and, at the present stage of development, this should not be diminished, but, on the contrary, increased. 3. In both the state and the cooperative ownership also bureaucratic elements can be found. Increasing the elements of group ownership can be implemented in the state enterprises in a manner that they push into the background not the social but the bureaucratic elements. The author also discusses the approximation to each other of the state and cooperative ownership relations.

Katalin Zboróvári:

Some topical problems of the „guest worker“ system in the developed capitalist countries

Beginning with the late fifties, as against immigration where the intention of immigrants is a final settling down and amalgamation with the „natives“, a new form of international labour migration has gained ground, called with a later invented term guest-workers. Their tide reached its peak in 1973. Both kinds of international labour migration serve to ease the tensions on the labour market. But while behind immigration we find a labour shortage in one country and abundance of labour in the other, the cause of the guest-worker system is more and more a structural tension of the type where in the economy both labour shortage and unemployment are present.

Through the example of the German Federal Republic the study tries to explore the interrelations between the problems of economic development and the employment of guest-workers, the effect of the guest-worker system on the „receiving“ and the „sender“ countries from economic and social aspects. It establishes, among other things, that though the presence of the guest-workers raises quite a few social problems, if advantages are confronted with disadvantages, almost exclusively it is the „receiving“ countries that profit by the system.

From her analysis the authoress reaches the conclusion that the flexible system of guest workers will be also needed in the future, even if it will get stabilized below the peak values of 1973.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1976. évi 4. sz.

Kotov, F.: Gazdasági fejlődés a tizedik öt-
éves terv időszakában

Szubockij, Ju.: A termelésfejlesztési alap-
ról

Alferjov, V.: Termelészökők biztosítása a
mezőgazdaság számára

Alesin, V.—Korjagina, T.—Rutgajzer, V.:
Közforgalmazatok tervezése

Zsamin, V.—Perevertajlo, V.: A szocialista
országok fejlettségi szintjének közelítése, ki-
egyenlítése

Pavlov, P.: A társadalmi termék újrate-
melésének lenini táblázatai

Braginszkij, B.: Gazdaságfejlesztési üte-
mek és arányok a lenini újratemelési sé-
mákban

Morozov, V.: Áttekintés a KGST-tagorszá-
gok közös szervezeteiről

Smeljov, N.: Önálló-e a szocialista gaz-
daság?

Frenkelj, A.: Differenciált munkatermelé-
kenységi mutatók

Alampijev, P. stb.: A gazdasági földrajz
újabb feladatai

Pavlova, V.—Finkeljstejn, A.: Önálló el-
számolási módszerek alkalmazása a műszaki
haladás meggyorsításában

Barbina, I.—Kocsikjan, V.: Az önálló el-
számolás tökéletesítése ipari ágazatokban.
(Össz-szövetségi konferencia Moszkvában, az
1975. év végén)

Miraina, L.: A tudományos-műszaki hala-
dás irányítási, szervezési problémái. (Nemzet-
közi tudományos szimpózium Moszkvában
1975 végén)

Buh, M.—Frumkin, B.: Szocialista agrár-
ipari kooperáció és integráció (Nemzetközi
tudományos tanácskozás Moszkvában, 1975.
novemberében)

Alekszejev, A.: A burzsoá politikai gaz-
daságtan főbb irányai (Tudományos szim-
pózium a SZUTA tudományos tanácsainak
szervezésében, 1975. december 24-én és 1976.
január 7-én)

1976. évi 5. sz.

Szorokin, G.: A szovjet gazdaság a X. öt-
éves terv időszakában

Arakeljan, A.: A tudományos-műszaki for-
radalom és a bioszféra

Bunyics, P.: Az önálló elszámolás töké-
letesítése vállalatokban

Zuszman, L.: A szovjet népgazdaság fém-
alapja

Pavlova, G.: A műtrágyavesztés csök-
kentésének útjai

Zoszimov, G.: A helyiipar a népgazdasági
rendszerben

Szizskov, V.: Csoportosítások és korrelá-
ciók alkalmazása a közgazdasági kutatások-
ban

Osadzcsaja, I.: A ciklus értelmezése a bur-
zsoá politikai gazdaságtanban

Buh, M.: Mezőgazdasági fejlődés az euró-
pai KGST-országokban

Nykolajev, L.—Taraszov, L.: A KGST-
tagországok gazdasága 1975—1976

Panykov, V.: A nyugat-európai szocialde-
mokraták közgazdasági elméleteinek evolú-
ciója

Hromov, P.: A nettó termelésről és az
egyéb munkatermelékenységi mutatókról

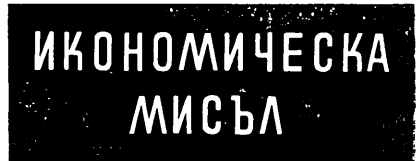
Korina, N.: Felvásárlási árak az állate-
nyésztésben

Konzson, A.: A vállalati gazdálkodás mu-
tatói

Egy cikk nyomában: Komplex anyagmér-
legek

Korepanov, Je.: A tudányszervezés köz-
gazdasági szempontjai (Konferencia tudó-
mányos akadémiák közgazdasági kutatóin-
tézeteinek szervezésében, Jereván, 1975. de-
cember 2—4.)

Ovcinnnyikov, V.—Figurovszkaja, N.: Az
agrár-ipari integráció problémái. (Konfe-
rencia a mezőgazdasági minisztérium közép-
és felsőoktatási főosztályának, a SZUTA
tudományos tanácsának, a Rosztovi Állami
Egyetemnek a szervezésében, Rosztov-na-
Donu, 1975. október)

1976. évi 2. sz.

Davidov, D.—Angelov, A.: Néhány irányzat
és követelmény a Bolgár Népköztársaság
gazdasági szervezeteinek felépítésével szem-
ben

Atanaszov, B.: A külgazdasági kapcsolatok
szerepe a gazdasági növekedés tényezőinek
rendszerében

Vutov, V. D.: A differenciált jövedelem- és
fogyasztásméreg alkalmazásának, tökélete-
sítésének problémái

Vanov, V.: Jobb munkaidőkihasználás —
a társadalmi termelés hatékonyság-fokozá-
sának fontos tényezője

Bjalon, L.—Rozsnovszkaja, M.: A társa-
dalmi-gazdasági fejlettségi szint kiegyenlí-
tésének problémái az európai szocialista or-
szágokban

Anacszkova, V.: Egyszeri ráfordítások kor-
rekciója a gazdasági hatékonyság mérésénél
Dancsev, A.: Tudományos-műszaki hala-
dás és gazdasági növekedés a kapitalizmus-
ban

Milev, B.—Assza, I.: A termelési függvény
néhány sajátos vonásáról

Zsezkova, V.: Előrejelzés a bolgár gépípar
termelőkapacitásának kihasználásáról

Georgiev, A.: A baráti szocialista országok
állami gazdasági szerveinek felépítése terén
szerzett tapasztalatok

Petrov, K.: Dinamikus gazdasági fejlődés
a Szovjetunióban

Rizov, Sz.: Tudományos konferencia az
ipari önálló elszámolás problémáiról.
(Moszkva, 1975. november 18—20.)

1976. évi 3. sz.

Valkov, I.: A párt áprilisi iránymutatása és
a gazdasági fejlődés

Davidov, D.: Az áprilisi plénum és a ku-
tatási-fejlesztési tevékenység elmélyítése

Zsisev, N.: Az anyagi erőforrások elosz-

1976. évi 4. sz.

tásának, felhasználásának időserű problémái

Videnov, I.: Az ár- és árképzési rendszer tökéletesítése

Pankov, G.: A bolgár vegyipar főbb fejlesztési irányai a hetedik ötéves terv időszakában

Fedorenko, N.: A tervezés és irányítás elméleti problémái

Andonov, B.: A termelési viszonyok és az irányítási problémái a mai tudományos-műszaki forradalomban

Gatev, K.: A relatív strukturális értékek és alkalmazásuk sajátos vonásai

Arszenov, Sz.—Radev, I.: Egy tudományos kutatómunkák szerint specializált nemzetközi információs rendszer működésének kérdései

Rizov, Sz.: Az állam gazdasági szerepe a fejlődő országokban

Cvetkova, A.: Az anyaggazdálkodás problémáinak vizsgálata az NDK-ban

Gocseva, R.: A csehszlovák életszínvonal-kutatási intézet tízéves jubileuma

Kirova, K.: A KGST-tagországok nyersanyag- és energiaproblémáinak integrációs aspektusai

1976. évi 3. sz.

Az SZKP gazdaságpolitikája és a tervezőszervek feladatai

Bacsurin, A.: A tervmutatók és az értékelési kritériumok tökéletesítése

Tarasov, N.: Hatékonyság és minőség — a könnyűipar főbb fejlesztési irányai

Pavlov, A.: Szerszámgyártás — a gépipari termelés hatékonyságának alapja

Birjukov, V.: Szállítás: eredmények és perspektívák

Maszlennikov, N.: A termelés intenzifikálásának útján

Ljubimov, V.: A gépgyártás és az ipar műszaki felszerelése

Pasko, I.: Az önköltségsökkentés mint a gazdasági növekedés tényezője

Matvejev, A.—Izmagilov, R.: Kisegítő termelés: a szakosítás problémái

Voszkanjan, G.—Tikidzsijev, R.: Az eszkozhatékonyság változásának faktoronkénti elemzése az iparban

Cserevany, V.: A termelés intenzifikálása és a berendezések műszakszámának növelése

Nyeminuscij, I.—Csoplavov, V.—Szorokina, M.: Fekete fémek árképzésének tökéletesítése

Zatesski, W.: Az iparfejlesztés tapasztalatai a Lengyel Népköztársaságban

Grinyov, V.—Hromov, V.: A nemzetközi termelezzsakosítás és kooperáció

Feljd, Sz.: Energetikai tényező az újratermelésben

Konszon, A.: A tudományos kutatóintézetek, tervezőirodák, tudományos-termelési egyesületek tudományos-műszaki tevékenységének, valamint a tudományos dolgozók munkatermelékenységének mutatói

Arakeljan, A.: Termelezzsakosítás a szövetséges köztársaságokban

Össz-szövetségi tudományos konferencia: „Az egyesületeken belüli elszámolások elméleti alapjai és haladó módszere”

A termelés hatékonyságának fokozása és a termék minőségének javítása

Szinyiczin, I.: A mezőgazdasági gépgyártás fejlesztésének komplex programja

Dolzsenko, N.: A könnyű- és az élelmiszeripari gépgyártás feladatai

Poletajev, P.: Terv és környezetvédelem

Morozov, B.: A szocialista gazdálkodás lenini stratégiája és taktikája

Smejlov, D.: A fejlett szocialista társadalom megteremtésének útján nagyot léptünk előre

Zalkind, A.: A „Goszplan”-ban szerzett tapasztalatok az ipar „A” és „B” csoportjának tervezése területén

Barisnyikov, N.—Galahov, G.: Hatékonyság és minőség — a tizedik ötéves terv kulcsproblémája

A tizedik ötéves terv teljesítésének garanciái (zaporozsjei vállalatokban)

Bogatymy, Ju.: A népgazdasági hatékonyság, valamint a gépek és berendezések minőségjavításának fő irányai

Romanova, O.: Fémgyművek minőségjavításának hatékonyságáról

Lapsin, Ju.—Korovkin, V.: A számítástechnika alkalmazásának gazdasági hatékonysága

Szergejev, M.: Ágazati és területi tervaspektusok összehangolásának problémái

Sztarik, D.: Az új technika gazdasági hatékonyságának meghatározása

Szemjonov, V.—Manykov, V.: A vezetők szerepe vállalatok (egyesületek) társadalmi-gazdasági fejlesztési terveinek kidolgozásában, teljesítésében

Szjelvinazjan, B.: Tudományos-koordinációs tanácskozás a közgazdaságtudomány problémáiról (Jerevánban)

Kamionszkij, A.: Ár és termékminőség (Tudományos-gyakorlati konferencia, Moldvai SZSZK, Tiraszpol, 1975 végén)

Планово стопанство

1976. évi 3. sz.

Kalinov, Sz.: Újabb jellemző vonások a tervezés tökéletesítésében

Krasztev, T.—Uzunov, V.: A beralapképzés, valamint a munkások és alkalmazottak premizálásának néhány kérdése

Iliev, Asz.: Az ösztönzők és a munkavereseny mozgató ereje

Sekerov, J.: Új termékek limitárainak lényege, szerepe, alkalmazási területe

Levi, M.: A szocialista termelés szerves összetétele

Ivanova, V.: Árkérdés a KGST-tagországok közötti kereskedelemben

Orlov, A. V.—Rasztorgujev, G. N.—Adamovics, O. Sz.: A kereskedelem és az ipar gazdasági kapcsolatainak tökéletesítése komplex keresleti prognózis elkészítésének útján

Pavlov, G.: Kölcsönösen felcserélhető termékek ára és hatékonysága

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1976. évi 3. sz.

- Cserkaszov, G.: A gazdasági törvények formái
 Brover, I.: A marxí dialektika módszerének alkalmazása a szocializmus politikai gazdaságtanában
 Abalkin, L.: A vizsgálat és az elemzés módszeréről
 Jagodkina, Je.: A munkaerő-újratermelési ráfordítások megterülésének törvényéről
 Pokormljak, V.: Szocialista munkaverseny: a vállalati kollektíva tevékenysége értékelésének problémája
 Jezsov, A.: A társadalmilag szükséges ráfordítások kvantitatív determináltsága
 Lion, V.: A munka által létrehozott érték nagysága
 Szavcsenko, A.: A kereslet és a kínálat törvényének hatása az árakra
 Motiljev, V.: A mai tőkés világ gazdaság jellemzőiről
 Güljeva, V.: Nyugatnémet tőkeexport a fejlett tőkésországokban
 Gurevicsov, M.: A „dirigizmus” elméletének és gyakorlatának csődjé
 Iljin, Ju.: Technikai eszközök használata a politikai gazdaságtani oktatásban
 Naucsutjelj, M.: A szocializmus burzsoá és revizionista „elméleteinek” bírálata
 Lunyin, O.—Majicsenko, V.: Össz-szövetségi tudományos-műszaki konferencia az önálló elszámolási rendszer tökéletesítéséről (Moszkvai Állami Egyetem, 1975. november 18—20.)
 Kulazsenko, V.: Tudományos-módszertani konferencia Minszkben a felsőoktatási politikai gazdaságtani oktatás kérdéseiről (1975. október)
 Csernyavszkij, Ja.: Az Irkutszki Népgazdasági Főiskola levelező fakultásának hallgatói a termelés belső tartalmait tárják fel
 Egy társadalmi tanács koordinálja a kommunista ifjúság nevelésével kapcsolatos tudományos kutatásokat
 Kírillov, V.: A szocialista nemzetközi valutáris-pénzügyi rendszer és annak szerepe a KGST-tagságok közötti integrációs folyamatok elmélyítésében

1976. évi 4. sz.

- Ivancsenko, V.: A tervszerű gazdasági irányításról szóló lenini eszmék fejlődése az SZKP XXV. kongresszusán hozott határozatokban
 Rabimovics, I.: Egy lenini felfedezés nagy ereje
 A közgazdaságtudományok osztályozásának kérdései (Szerkesztőségi tapasztalatcsere)
 Fejtjelman, N.: Az üzemanyag-energetikai komplexum fejlesztésének időszervi kérdései
 Horev, B.: A szovjet népesség migrációs mobilitása
 Csernov, P.: A városfejlesztés közgazdasági törvényei

- Cicin, P.: Városi körzet gazdaságának fejlesztése
 Voroncova, L.: A szovjet gazdasági fejlődés első ellenőrző számainak kidolgozása
 Kuregjan, Sz.: A húszas-harmincas évek tudománytervezésének néhány elméleti és gyakorlati problémája
 Kuznyecova, N.: A tőkésországok gazdasági fejlődésének néhány aspektusa (Kanada példáján)
 Sziszovjev, I.: Transznacionális monopóliumok valutapolitikája
 Muszatov, V.: Az értékpapírpiac elemzésének tarthatatlansága
 Trifonov, D.: Az előadás — az oktatási folyamat alapvető láncszeme
 Homeljanszkij, B.: A politikai gazdaságtani előadásra való felkészülés legfőbb szakasza
 Alijev, A.—Karavelijev, A.: A fejlett szocializmus — fontos szakasz a kommunizmusba való átmenet útján

POLITICKÁ EKONOMIE

1976. évi 3. sz.

- Cerná, A.—Kutil, J.: A mezőgazdasági-élelmiszeripari termékekből való önellátottság fokozásának külső és belső feltételei
 Matejka, M.: A termelési folyamat relatív eredménymutatóinak alapvető típusai és kapcsolatai
 Gürlichová, S.: Megjegyzések a polgári közgazdaságtan rendszerszemléletéhez A. Smith művével kapcsolatban
 Mosna, Z.: A szocialista gazdaság irányítástudományának néhány módszertani problémája
 Cmelínský, B.: A klasszikus nézetek aktualitása a munkásosztály helyzetéről a kapitalizmusban
 Hacsaturov, T. S.: Gondolatok a „Voproszi Ekonomiki” című tudományos folyóiratról
 J. Goldmann „A makroökonómiai elemzés és prognózis” című könyvéhez
 Divila, E.: Nemzetközi konferencia az agráripolitikáról
 Dvcrák, J.: A csehszlovák gazdaság néhány problémája a 70-es években
 Soukup, O.: A tudományos-technikai forradalom marxista-leninista elemzése
 Štibálová, B.: A fejlett szocialista társadalom szükségleteinek alakítása

1976. évi 4. sz.

- Vintrová, R.: A nyersanyagok, az energia és a gazdasági növekedés
 Toms, M.: A szocialista gazdaság hatékonysága értelmezésének elméleti kérdései
 Kolesníkov, V. I.: Az anyagi ösztönzési alapok gazdasági lényege
 Jezek, T.: A gazdasági érdekelttség az innovációs folyamatban
 Rendos, L.: A Közgazdasági Főiskola Pozsonyban és a közgazdasági kutatás
 Kotulán, A.: Bevezetés az optimális tervezés és a szocialista gazdaság működésének elméletébe

Putnik, J.: Konferencia a fejlődő országok integrációjáról

Lamsz, Z.: A föld állami tulajdonbavétele és a mezőgazdasági dolgozók jövedelmének biztosítása Lengyelországban

wirtschafts wissenschaft

1976. évi 4. sz.

Steeger, H.: A népgazdaság fejlesztésének gazdasági problémái az NDK-ban az 1976-tól 1980-ig tartó időszakban

Braun, A.: Az újratermelési folyamat útjában történő stabil gazdasági növekedés problémái

A kísérleti oktatási formák kihasználása a szocialista üzemgazdaszok képzésénél

Thal, P.: Adam Smith „A nemzetek gazdasága” — 200 éves vita a közgazdasági elméletalkotásban

Hoffmann, U.: Az arany mint érték-mérőnek a szerepe a jelenlegi kapitalizmusban és a kapitalista valutaválság

Bley, B.—Köhler, G.: Népgazdasági mérlegkészítés és a termelési mérlegek

Manz, G.—Montag, R.: A lakosság pénzbevételeinek és -kiadásainak mérlege — az életszínvonal tervezésének lényeges alkotórésze

Stahl, R.: A társadalmi termelés hatékonysága tervezésének elméleti és gyakorlati problémái

Böttcher, D.—Krämer, F.—Streibel, G.: A környezetvédelem gazdasági problémái

Heydt, M.: A tudományos-műszaki haladás iránváltásának gazdasági problémái

Müller, K.—Steiner, J.: Az embernek és munkaerejének szükségletei és újratermelése

Hajdusek, M.: A településfejlesztés problémái Szlovákiában

Pecháčková, M.—Žák, J.: Az anyagi kapcsolatok mérlegének racionalizálása a tervezésben

Culík, A.: A pernye felhasználása az építőiparban

Kutálek, Z.: A foglalkoztatottság kérdése hosszú távon és a 6. ötéves tervben

A transzferábilis rubel a nemzetközi gazdasági együttműködés rendszerében

A kubai gazdaság fejlődési tendenciái

1976. évi 5. sz.

Hůla, V.: A CSKP XV. kongresszusa határozatainak megvalósítása

Gugov, N.: A bolgár kommunista párt XI. kongresszusa és a bolgár gazdaság fejlődése

Cima, I.: A tervszerű irányítási rendszer fejlesztésének néhány kérdése

Kinze, M.: A népgazdaság tervezési rendszerének fejlődése az NDK-ban

Köhout, J.: A vállalat gazdasági és szociális fejlődése

Jakubek, I.: A városi és a vidéki lakosság életszínvonalai

Nálevka, B.—Asingr, J.—Svot, R.: A meliorizáció és a mezőgazdasági termelés hatékonysága

Kopecký, J.: A racionális fémfelhasználás

Menzl, J.: Építési beruházások az építőiparban

Vavreková, A.: A környezettel kapcsolatos költségzszámolás kérdései

Bayerle, J.—Svatoš, J.: A konzern-típusú irányítás második éve

Trefny, M.: A szarotvi mozgalom és a termékek minőségének javulása

1976. március

Robert Aaron Gordon: Pontosság és relevancia a változó szervezeti felépítésben

Calvin D. Siebert—Eleanor M. Birch: Bizonytalanság, állandó kereslet és beruházási magatartás

J. W. Elliott—M. E. Echols: A lejáratí struktúra egyensúlyhiányos modelljével szembeni racionális elvárások

B. C. Conley: Az emberi élet értéke a biztonságigény mellett

J. R. Lothian: A nagyhatalmú pénz iránti kereslet

A. T. Denzau—R. J. Mackay: Nyereségosztalék és a többségi szavazat

B. C. Eaton—R. G. Lipsey: Az egyensúlyi állapot többfélesége a Lösch-féle telepítési modellben

D. H. Holthausen: Input-választások és a bizonytalan kereslet

E. G. Furubotn: A munkáirányítás váltalatai hosszú távú elemzése; alternatív értelmezése

K. Lahiri: Inflációs kilátások; alakulásuk és a kamatlábak hatása

L. Dudley—C. Montmarquette: A kétoldalú külföldi segélynyújtás modellje

W. E. Diewert: Harberger jóletti indexe és a feltárt preferencia elmélete

J. C. Cox—A. W. Wright: A kölajtartalékokra eszközözölt beruházások meghatározói és hatásuk a közösségi politikára

PLÁNOVÁNÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1976. évi 4. sz.

Janza, V.: A szocialista Csehszlovákia továbbfejlesztéséért

Kop, R.—Zlocha, N.: A párt gazdaságpolitikájának eredményei az ötödik ötéves tervben

Filip, V.: Az ármérleg és az 1977-es terv átszámítása

Divila, E.—Goulli, R.: Az agrár-élelmiszeripari termékek termelésének és fogyasztásának néhány kérdése

Hubálek, J.: A csomagolótechnika, mint az anyagi javak forgalmának hatékonyságát növelő tényezők egyike

Knap, S.: A pénzügyi tervezés és a külgazdasági kapcsolatok

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Дьёрдь Лазар:</i> Эффективное и интенсивное развитие науки — важное условие для осуществления общественно-экономических целей	765
<i>Йожеф Богнар:</i> Новые условия хозяйствования энергией и сырьем в мировой экономике	772
<i>Иван Т. Беренд:</i> Экономика — культура — общественная наука	781
<i>Адам Юхас:</i> Об улучшении структуры производства и продукции, о потребности в материалах и техническом развитии	803
<i>Ференц Вишии:</i> Налоговая система и двухступенчатая система цен	819
<i>Отто Пирити:</i> О функциях политики и регулирования оплаты труда	833
<i>Альберт Хайнал:</i> Разные подходы к системам снабжения информацией ...	843
<i>Ференц Лацо:</i> Недостатки в экономической основе теории индексов	864
 ДИСКУССИЯ	
<i>Янош Белварац:</i> Как можно из марксизма убрать диалектику?	883
<i>Антал Денъеш:</i> О вопросах государственной и кооперативной социалистической собственности	899
 ОБОЗРЫ	
Терминологический подход к ассортименту товаров низких цен и его особенности в пищевой промышленности (<i>Калман Кобор</i>)	918
Структура деятельности руководителей и специалистов сельского хозяйства (<i>Иштван Лацко</i>)	923
Некоторые актуальные вопросы системы применения иностранной рабочей силы в европейских развитых капиталистических странах (<i>Каталин Зборовари</i>)	934
Развивающиеся страны и международная валютная система (<i>Дьёрдьне Фаркаш</i>)	944
 НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Состояние исследований экономических наук	958
Софийское III. совещание главных редакторов научных экономических и плановых изданий стран-членов СЭВ (<i>А. Ш.</i>)	965
«Оперативное исследование и электронно-вычислительная техника в сельском хозяйстве» (<i>Ч.-М.</i>)	966
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	970
 КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Бела Чикош-Надь: Социалистическая теория цен и политика цен (<i>Йожеф Д. Сабо</i>)	983
Юлия М. Вениге—Ёдён Йожа—Ласло Детваи: Структура и мобильность рабочей силы (<i>Жужа Оролин</i>)	987
Чаба Чаки—Ференц Ваги: Экономика сельскохозяйственных предприятий (<i>Ференц Хомоя</i>)	988
Резюме статей на русском и английском языках	993
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1000

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010
Terjedelem: 15 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1976. június 11.

76.0624 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Monori István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADEMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488; az AKADEMIAI KÖNYVES-BOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknel, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Posta-cím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKH 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

CONTENTS

<i>György Lázár</i> : Efficient and intensive development of science is an important condition of realizing our socio-economic objectives	765
<i>József Bognár</i> : New conditions for energy and raw material management in the world economy	772
<i>Iván T. Berend</i> : Economy — education — social sciences	781
<i>Ádám Juhász</i> : On the improvement of the structure of production and the product pattern, on material intensity and technological development	803
<i>Ferenc Vissi</i> : The taxation system and the two-level system of prices	819
<i>Ottó Piritnyi</i> : On the functions of wage policy and wage regulation	833
<i>Albert Hajnal</i> : Paradigms for nationwide information-supplier systems	843
<i>Ferenc Laczó</i> : Inadequate economic basis of the theory of index numbers	864
 DISCUSSION	
<i>János Belvaracz</i> : How to conjure away dialectics from Marxism ...	883
<i>Antal Gyenes</i> : On the state and the cooperative socialist ownership	899
 REVIEW	
Terminological approach to and properties of the low-priced range of goods in the food industry (<i>Kálmán Kóbor</i>)	918
Structure of activities of the agricultural leaders and specialists (<i>István Laczkó</i>)	923
Some topical problems of the "guest worker" system in the developed capitalist countries (<i>Katalin Zboróvári</i>)	934
Developing countries and the international monetary system (<i>Mrs. Gy. Farkas</i>)	944
 SCIENTIFIC INFORMATION	
Situation of economic researches	958
Third conference, in Sofia, of the editors-in-chief of the economic and planning periodicals of the CMEA member countries (<i>A. S.</i>)	965
Operations research and computer techniques in agriculture (<i>M.—Cs.</i>)	966
REVIEW OF PERIODICALS	970
 BOOK REVIEW	
Béla Csikós-Nagy: Socialist price theory and price policy (<i>József D. Szabó</i>)	983
M. Julia Venyige—Ödön Józsa—László Gyetvai: Manpower structure and labour mobility (<i>Zsuzsa Orolin</i>)	987
Csaba Csáki—Mrs. F. Vági: Business economics of agricultural enterprises (<i>Ferenc Homolya</i>)	988
Abstracts of the articles, in Russian and English	993
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	1000

E SZÁM SZERZŐI:

Belvaracz János, a Mohácsi Farostlemezgyár munkatársa; **dr. Berend T. Iván** akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora; **Bognár József** akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatója; **dr. Farkas Györgyné**, a Magyar Nemzeti Bank osztályigazgatója; **dr. Gyenes Antal** kandidátus, a Szövetkezeti Kutató Intézet igazgatója; **Hajnal Albert**, az Országos Tervhivatal Tervezési Intézetének munkatársa; **dr. Homolya Ferenc** közgazdász, az AGROTRUSZT titkárságának vezetője; **dr. Juhász Ádám** kandidátus, a Nehézipari Minisztérium államtitkára; **dr. Kóbor Kálmán**, az Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézet munkatársa; **dr. Laczkó István** kandidátus, a Pénzügyi és Számviteli Főiskola tanára; **dr. Laczó Ferenc** kandidátus, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa; **Lázár György**, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Minisztertanács elnöke; **dr. Orolin Zsuzsa** kandidátus, a Munkaügyi Minisztérium Kutató Intézetének főmunkatársa; **dr. Piritnyi Ottó**, a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetének osztályvezetője; **D. Szabó József**, a Magyar Nemzeti Bank munkatársa; **Vissi Ferenc**, az Országos Anyag- és Árhivatal osztályvezetője; **dr. Zboróvári Katalin**, a Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Kutató Intézetének munkatársa.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

Erdős Péter:

BÉR, PROFIT, ADÓZTATÁS

(Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának vitatott kérdéseiről)

550 l. kötve 99,— Ft

Kozma Ferenc:

GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓ ÉS GAZDASÁGI STRATÉGIA

317 l. kötve 65,— Ft

Bucsy László:

AZ INNOVÁCIÓK RENDSZERE ÉS A VÁLLALATI FEJLŐDÉS

352 l., kötve 89,— Ft

Beck Béla:

JUGOSZLÁVIA GAZDASÁGA

260 l., kötve 31,— Ft

Radó László:

KÜLKERESKEDELMI ELMÉLETEK

231., füzve 26,50 Ft

Siklaky István és munkaközössége:

MANAGEMENT MODUL RENDSZER

(A kiszámítógépes vállalati információrendszer moduláris felépítése)

209 l. kötve 42,— Ft

NYELVOKTATÁS FELSŐFOKON

Szerkesztette: Zachenski Józsefné

248 l., füzve 35,— Ft

Kacsalina, L. N.:

ÜGYVITELSZERVEZÉS-SZERVEZÉSTERVEZÉS

310 l., kötve 46,— Ft

Frigyes Andor—Lehel Csaba—Megyeri József:

A SZÁMÍTÓGÉPEK ALKALMAZÁSA A FOLYAMATIRÁNYÍTÁSBAN

(A számítógép és alkalmazása sorozat)

147 l., füzve 14,50 Ft

Matók György:

A SZÁMÍTÓGÉPES INFORMÁCIÓRENDSZEREK ELLENŐRZÉSE, BIZTONSÁGA, GAZDASÁGOSSÁGA

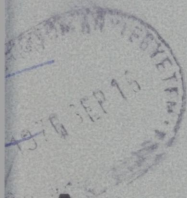
(A számítógép és alkalmazása sorozat)

195 l., füzve 18,50 Ft

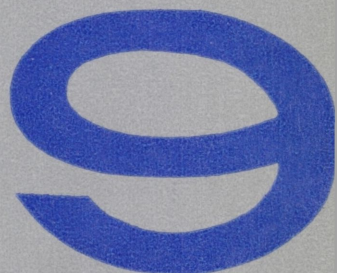
Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.**Eötvös Loránd Könyvesbolt**
Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

SZITA JÁNOS:

A szocialista gazdasági integráció útján

RÉV LAJOS:

Ipari szövetkezetek az V. ötéves tervben

GÁCS JÁNOS:

Hiány és támogatott fejlesztés

BETHLENDI LÁSZLÓ:

A mezőgazdaság iparosodásának néhány elméleti és szervezeti kérdése

TAKÁCS BÉLA:

A tulajdonfogalom értelmezéséhez

XXIII. évfolyam

1976. szeptember

TARTALOM

<i>Szita János</i> : A szocialista gazdasági integráció útján (A Kölcsonös Gazdasági Segítség Tanácsának XXX. ülészsaka)	1005
<i>Rév Lajos</i> : Ipari szövetkezetek az V. ötéves tervben	1030
<i>Gács János</i> : Hiány és támogatott fejlesztés (Tendenciák az építőanyag-ipar irányításának történetében)	1043
<i>Bethlendi László</i> : A mezőgazdaság iparosodásának néhány elméleti és szervezeti kérdése	1061
V I T A	
<i>Takács Béla</i> : A tulajdonfogalom értelmezéséhez	1072
S Z E M L E	
A lakossági szolgáltatások fejlesztésének időszerű kérdései (<i>Ferenczi Tibor</i>)	1091
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ	
A XV. közgazdász vándorgyűlés (<i>Fazekas Károly—Mausecz Zsuzsa—Inzelt Annamária</i>)	1096
FOLYÓIRATSZEMLE	
V. Rimalov: A kapitalizmus nyersanyagválsága és a világpiaci árak — Rainer Ertel—Wolfgang Stofele: A relatív infláció fogalmához — H. Meffert: Innováció a vállalatoknál és a piacon — Mahmood A. Qureshi: Pakisztán magánvállalatokkal kapcsolatos tapasztalatai	1103
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
<i>Erdős Péter</i> : Bér, profit, adóztatás (<i>Erdős Tibor</i>)	1110
<i>Radó László</i> : Külkereskedelmi elméletek (<i>Facsády Júlia</i>)	1119
<i>Varga László</i> : A műszaki fejlesztés hatékonysága a mezőgazdaságban (<i>Horváth Lajos</i>)	1121
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	1125
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	1129

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bethlendi László kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem agrárgazdaságtani tanszékének adjunktusa; dr. Erdős Tibor, a közgazdaságtudományok doktora, a Közgazdaságtudományi Intézet csoportvezetője; dr. Facsády Júlia, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; Fazekas Károly, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; Ferenczi Tibor közgazdász, az OKISZ ny. elnökhelyettese; Gács János, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet munkatársa; dr. Horváth Lajos, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem agrárgazdaságtani tanszékének tanársegéde; Inzelt Annamária, a KSH Gazdaságkutató Intézetének tudományos munkatársa; Mausecz Zsuzsa, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának tudományos munkatársa; Rév Lajos, az OKISZ elnöke; dr. Szita János, a közgazdaságtudományok doktora, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának vezetője; dr. Takács Béla kandidátus, a Pécsi Tudományegyetem docense.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bognár József, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István (elnök), Ganczer Sándor, Hetényi István, Huszár István, Káplár József, Kornai János, Megyeri Endre, Nagy Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szamuely László, Vincze Imre, Zsarnóczai Sándor (főszerkesztő)

SZITA JÁNOS:

A szocialista gazdasági integráció útján

(A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának XXX. ülészsaka)

A KGST 1976. júliusi ülészsaka fontos állomás volt a szocialista gazdasági integráció útján. Az integráció Komplex Programjának kidolgozását a KGST-országok kommunista és munkáspártjainak vezetői határozták el 1969-ben, a KGST XXIII. rendkívüli ülészsakán. Az öt évvel ezelőtt, a KGST XXV. ülészsakán jóváhagyott program a tagországok gazdasági együttműködésének új szakaszát alapozta meg, 15—20 évre kijelölve a szocialista gazdasági integráció fejlődésének irányát. Bár a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának ülészsakai minden évben foglalkoztak a program végrehajtásával, most, öt év után kedvező alkalom kínálkozik az első nagyobb ívű áttekintésre és ennek alapján a további feladatok hosszabb távra történő kitűzésére. A KGST-országok ugyanis az elmúlt évben fejezték be előző öt éves tervük végrehajtását, és idén kezdték el új öt éves tervük megvalósítását. Ez megkönnyíti egy nagyobb időszak gazdasági fejlődésének áttekintését, s az ugyancsak hosszabb időre vonatkozó előretekintést.

Ha néhány mondatban összegezni kívánjuk az ülészsak fő mondani valóját, mindenekelőtt azt kell aláhúzni, hogy a KGST-országok kormányfőinek közös értékelése szerint az élet igazolta a Komplex Program időszerűségét: e program széles körű megvalósítása megkezdődött és érezteti hatását a KGST-ben részt vevő országok gazdasági fejlődésében. Az eddigi tapasztalatok értékelése alapján hozott határozatok ismét hosszabb időre meghatározzák az együttműködés teendőit. Most azonban nem valami új Komplex Programról van szó, hanem az öt évvel ezelőtt elfogadott program megvalósításáról. A Komplex Program ugyanis nem tekinthető merev, az együttműködés fejlődését egyszer s mindenkorra szabályozó előírásnak, hanem a közös cselekvés menetközben időről időre megújuló vezérfonalának.

A KGST-országok fejlődése és erősödő világgazdasági pozíciói

Helyesen, reálisan értékelni a KGST-országok gazdasági együttműködésének eredményeit, a szocialista gazdasági integráció útján történt előrehaladás mértékét nem egyszerű feladat. Ez ugyanis nem értékelhető

önmagában, a gazdasági fejlődés egészéből kiragadva. Igaz ugyan, hogy a gazdasági együttműködésnek megvannak a maga specifikus problémái, s az is vizsgálható, hogy ezek megoldásában milyen mértékű az előrehaladás. De a szocialista gazdasági integráció nem öncél, hanem az egész gazdasági fejlődés egyik fontos tényezője. Ezért nem volna helyes, ha az együttműködés eredményének csak a speciális együttműködési problémák megoldásában történt előrehaladást tekintenénk. Ha a későbbiekben vissza is térünk még az együttműködés egyes specifikus problémáira, mindenekelőtt azt kell áttekinteni — és ezt tette a KGST XXX. ülészsaka is — *hogyan fejlődött a KGST-országok gazdasága az elmúlt öt éves időszakban.*

A gazdasági fejlődés fő tényezője természetesen az országok saját népeinek munkája, erőfeszítése a kommunizmus építéséért a Szovjetunióban, a fejlett szocialista társadalom felépítéséért a többi KGST-országban. Emellett azonban fontos szerepet játszott benne a gazdasági együttműködés elmélyítésére, a szocialista gazdasági integráció megvalósítására irányuló tevékenység is. A fejlődést talán az jellemzi legátfogóbban, hogy a KGST-országok nemzeti jövedelme az elmúlt öt évben 36 százalékkal (vagyis évente 6,3 százalékkal) emelkedett. Ez jelentősen meghaladja a nemzeti jövedelem növekedésének világátlagát, amely ebben az időszakban évi 4,7 százalékra tehető, és még inkább a fejlett tőkésországokét, amelyek nemzeti jövedelme öt év alatt 14 százalékkal — ezen belül a közös piaci országoké 12 százalékkal — nőtt. A KGST-országok közössége volt tehát — mint korábban is — a világgazdaság leggyorsabban fejlődő régiója. A tőkés gazdaságban kialakult növekvő ellentmondások, a fokozódó munkanélküliség és infláció, a tőkés világban lezajló válság fényében különösen világosan rajzolódik ki e gyors és töretlen fejlődés jelentősége, a szocialista termelési viszonyok fölénye, a tervszerűen megvalósuló szocialista együttműködés előnye.

A KGST-országok világgazdasági pozíciója az elmúlt időszakban jelentősen megerősödött. Világosan mutatja ezt az ipari termelés fejlődése, amely a nemzeti jövedelem növekedésének döntő tényezője volt. A KGST-országok ipari termelése 1975-ben 45 százalékkal volt magasabb, mint öt évvel ezelőtt, míg ugyanezen időszak alatt a fejlett tőkésországoké 9 százalékkal nőtt (a közös piaci országoké 7 százalékkal). A termelés növekedésének átlagban $\frac{3}{4}$ része — néhány KGST-országban, így hazánkban is csaknem az egésze — a termelési növekedéséből származott. Jelentősen nőtt a KGST-országok súlya a világ ipari potenciáljában. Míg a KGST-országok 1950-ben a világ ipari termelésének 18, 1960-ban pedig 28 százalékát adták, addig 1974-ben részesedésük meghaladta a 33 százalékot. Összehasonlításképpen elég megemlíteni, hogy a közös piaci országok részesedése 1950-ben a világ ipari termelésének 23, 1960-ban 21, 1974-ben 16 százalékát tette ki. Érdemes megnézni a KGST-, illetve a közös piaci országok részesedését néhány főbb ipari termék termelésében is.

A táblázatból látható, hogy egyes alapvető termékeknél (például villamos energia, acél, kénsav, műtrágya) a KGST-országok együttes termelése ma már meghaladja a közös piaci országokét, más fontos ipari cikkek termelésében pedig fokozatosan csökken a KGST-országok elmaradása a közös piaci országokéval szemben.

1. sz. táblázat

A KGST és a Közös Piac országainak részesedése
néhány főbb ipari termék világtermelésében*
(százalék)

Megnevezés	KGST-országok		Közös piaci országok	
	1960	1974	1960	1974
Villamos energia.....	17	21	18	17
Kőszén	25	30	22	11
Kőolaj	15	16	1	0,4
Földgáz	12	22	2	11
Vasérc	22	26	20	8
Acél	25	26	28	22
Kénsav	16	24	25	20
Műtrágya	22	33	33	20
Műanyagok	8	10	35	41
Papír	8	10	18	16
Cement	21	25	24	21
Szövet	15	18	15	13

Forrás: A KGST-országok (Statistikai Zsebkönyv) Moszkva, 1975. 106. l.

Ugyancsak számottevően — bár nem egyenletesen — fejlődött a mezőgazdasági termelés (átlagban évi 2,7 százalékkal) a fejlett tőkés-országok évi 1,9 százalékaival szemben.

Jelentősen nőtt a KGST-országok lakosságának életszínvonala. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem öt év alatt 30 százalékkal, vagyis évente átlagban 5,4 százalékkal emelkedett. Minden KGST-országban számottevően nőttek a reáljövedelmek, töretlenül emelkedett a kiskereskedelmi forgalom, nagymértékben javult a dolgozók egészségügyi és kulturális ellátása, bővült a társadalombiztosítás, javultak a lakáviszonyok. A KGST-országokban a lakásépítés üteme is meghaladta a Közös Piac országaiban folyó építkezések átlagát. Az elmúlt öt évben a KGST-országokban 15 millió lakást építettek fel, mintegy 60 millióan (a lakos-ágnak több mint 16 százaléka) költöztek új lakásba.

Az említett számokban sűrítve jelenik meg a KGST-országok dolgozóinak erőfeszítése, szívós munkája, a szocialista tervgazdálkodás fölénye, a kommunista és munkáspártok irányító és szervező ereje. Kiemelkedő szerepe van e sikerekben a kommunizmust építő Szovjet-uniónak. Az eredmények azonban magukban foglalják azoknak az új típusú kapcsolatoknak a hatásait is, amelyek a szocialista országok között kialakultak, s amelyek szöges ellentétét képezik a tőkés kapcsolatokra jellemző ellenségeskedésnek és konkurenciának, a népek feletti uralom gyarmati és neokolonialista módszereinek, egyes államoknak más államok terhére történő fejlesztésén alapuló imperialista gazdasági kapcsolatoknak. A szocialista országok internacionalista, új típusú együttműködése révén egyre szorosabbá válnak gazdasági kapcsolataik is. Mind több a közös vonás gazdasági, társadalmi életükben és fejlettségi színvonaluk fokozatosan közeledik egymáshoz.

Mennyiségi arányok és minőségi fejlődés

Habár a KGST-országok gazdasági együttműködésének legfőbb eredményei az általános gazdasági fejlődésben jelentkeznek, célszerű közelebbről megvizsgálni a gazdasági együttműködés *specifikus eredményeit* is.

Az együttműködés egyik legátfogóbb jelzőrendszere a külkereskedelmi forgalom alakulása. Míg 1961—65 között a KGST-országok egész külkereskedelmi forgalma évi átlagban 8, 1966—70 között 9 százalékkal, addig az elmúlt öt évben — 1971—1975 között — évi 17 százalékkal emelkedett. Igaz, hogy ebben az erőteljes növekedésben az áremelkedés is szerepet játszott, de a növekedés nagyobbik része a volumenek növekedéséből, a nemzetközi kapcsolatok dinamikus fejlődéséből következett. A KGST-országok külkereskedelmi forgalmuknak csaknem 60 százalékát egymás között bonyolítják le. A kölcsönös forgalom 1971—1975 között átlagosan évi 14,4 százalékkal, összesen 96 százalékkal emelkedett, gyakorlatilag megkétszereződött. Ennek értékelésekor figyelembe kell venni, hogy ebben az időszakban bizonyos áremelkedés a szocialista piacon is végbement, bár kisebb, mint a tőkés piacokon. Az a körülmény, hogy az egymás közötti forgalom valamivel lassabban nőtt, mint a világ többi részével, nemcsak az áremelkedéssel függ össze, hanem azzal is, hogy ebben az időszakban jelentősen nőttek a KGST-országok külkereskedelmi kapcsolatai a legtöbb fejlődő és fejlett tőkésországgal. Az integráció előrehaladását helytelen volna azon mérni, hogy a KGST-országok a külkereskedelmi forgalom mekkora hányadát bonyolítják le egymással. A szocialista gazdasági integráció előrehaladása ugyanis nem azon múlik, hogy a KGST-országok egymás közötti külkereskedelmének jelenlegi kb. 60 százalékos aránya állandóan emelkedik-e. A gazdasági integráció előrehaladása szempontjából sokkal fontosabbak a minőségi tényezők, például az, hogy adott külkereskedelmi arány mellett milyen a kölcsönös forgalom belső szerkezete. Emellett, ha az egymással folytatott kereskedelem arányának állandó növelésére törekednénk, ez elszigetelődésre vezetne a világ többi részétől, ellentétben állna a különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett éléséről és együttműködéséről vallott felfogásunkkal, a fejlődő országokkal való együttműködés bővítésének koncepciójával, háttérbe szorítaná a tőkésországokkal folyó külkereskedelemben előtűnk álló nagy és nehéz feladatokat, egyet jelentene a világméretű nemzetközi munkamegosztásban rejlő előnyökről való lemondással, a hatékonyságot károsan befolyásoló autarkias gazdaságpolitikára vezetne.

Az együttműködés elmélyülését elsősorban nem is specifikus „együttműködési” mutatószámokon keresztül lehet mérni, hanem azon, hogy e tényező mennyiben járul hozzá a benne részt vevő országok gazdasági fejlődéséhez. A KGST-országok egymás közötti kereskedelme ebben az időszakban is a tervezettnél gyorsabban nőtt, túlszárnyalva — minden KGST-országban — a termelés ütemét, ami egyértelműen mutatja a szocialista nemzetközi munkamegosztás további elmélyülését. A munkamegosztás fejlődését jelzi az is, hogy a kölcsönös forgalomban növekedett a gépek és berendezések, általában a nagyobb feldolgozott-sági fokú termékek részesedése. Például a gépipar termelése a tagállá-

mokban öt év alatt 71 százalékkal nőtt, a gépek és berendezések egymás közötti forgalma viszont több mint kétszeresére emelkedett, s így meghaladta az egymás közti egész külkereskedelem növekedésének mértékét is. A gép- és berendezésexport növekedésének üteme minden tagállamban gyorsabb volt a többi árucsoport forgalmának bővülésénél. Az átlagosnál is gyorsabban emelkedett azoknak az országoknak a gépipari kivitele, ahol a gépipar korábban kevésbé volt fejlett (Lengyelország, Bulgária, Románia). Különösen gyorsan nőtt a műszakilag igen fejlett termékek forgalma. Például a számítástechnikai eszközök kölcsönös szállításai öt év alatt nyolcszorosára nőttek, s így ma a KGST-országok e termékcsoportban szükségletük túlnyomó részét egymás közti együttműködésük révén elégitik ki. Ugyancsak gyorsan növekedett a könnyű- és élelmiszeripari gépek és berendezések kölcsönös szállítása. Jelentősen emelkedtek a gazdasági fejlődés szempontjából létfontosságú fűtőanyag- és nyersanyagszállítások, mindenekelőtt a Szovjetunió szállításai. A fűtőanyagok, az ásványi anyagok és a fémek forgalma 1975-ben 2,2-szerese volt az 1970. évinek, lehetővé téve, hogy a tagállamok szükségleteik döntő részét egymás közötti forgalmukból fedezzék. Ugyancsak dinamikusan — bár az átlagnál lassúbb ütemben — bővült a közszükségleti cikkek cseréje: a KGST-tagállamok ma fogyasztásicikk-importjuknak kb. $\frac{2}{3}$ -át fedezik az egymás közötti forgalom keretében.

A gazdasági együttműködés eredményeinek értékelésével kapcsolatban azonban, úgy vélem, idekívánkozik egy megjegyzés. A külkereskedelem adatai egyértelműen mutatják a gazdasági kapcsolatok intenzív bővülését. A külkereskedelmi forgalom adatai mögött sok minden húzódik meg, hiszen a KGST-országok közötti kereskedelem nem ismeretlen piacra termelt áruféleslegek cseréjét jelzi, hanem a tervszerű nemzetközi munkamegosztás, a műszaki-tudományos együttműködés, a szakosítás és a kooperáció eredményeit öleli fel. A KGST-országok gazdasági együttműködése ma már sokkal átfogóbb folyamat, semhogy azonosítani lehetne a külkereskedelemmel. Az együttműködés sokrétűségét világosan feltárta maga a Komplex Program, bizonyítják a KGST XXX. ülészakánának átfogó határozatai, és jelzik azok a rendkívül szerteágazó kapcsolatok, amelyek ma már az együttműködés egész rendszerét képezik. E kapcsolatok mérése nem megnyugtatóan megoldott, annak ellenére, hogy a KGST-ben bizonyos ez irányú — egyelőre első kísérletnek tekinthető — munkálatok elkezdődtek. Ennek egyik legfőbb oka az, hogy a minőségi tényezők mérése sokkal nehezebb, mint az áruforgalomé. A nehézségek ellenére sem szabad azonban lemondanunk a gazdasági együttműködés átfogóbb mérési, elemzési rendszerének kidolgozásáról, mert ez szükséges ahhoz, hogy mélyebben beleláthassunk az együttműködés szövevényes rendszerének fejlődésébe.

Az e téren való elmaradás azzal a korábbi nézettel is összefügg, amely szerint a külkereskedelem fő feladata a hazai gazdaságban elő nem állítható javak beszerzése és az ahhoz szükséges devizák kitermelése. A nemzetközi gazdasági együttműködés mai felfogása — amely az említetteken messze túlmenő célokat tűz maga elé, azt, hogy a nemzetközi együttműködés a komparatív előnyök révén a gazdasági fejlődés hatékony tényezőjévé váljék — lényegesen szorosabban kapcsolja össze a kül-gazdasági kapcsolatokkal az egész belső fejlődést. Ezért egyre súlyosabb

ellentmondássá válik például az, hogy a termelési és a külkereskedelmi statisztikai rendszer egymástól független, egymással csaknem összekapcsolhatatlan. Ezen sürgősen változtatni kell, ha behatóbban akarjuk elemezni a nemzetközi munkamegosztás fejlődését, ha érdemben és mélyrehatóan akarjuk vizsgálni, hogy egyrészt egy-egy termelési ág milyen hányada szolgálja a belső szükségletek fedezését, illetve az exportot, másrészt, hogy a belső szükségletek milyen hányadát fedezik az egyes országok saját termelésükből, illetve behozatalból. Ezen összefüggések vizsgálata nélkülözhetetlen annak elemzéséhez, hogy milyen szerepet játszik a gazdasági életben és annak egyes területein a nemzetközi munkamegosztás. Ezért a termelési, belkereskedelmi és külkereskedelmi statisztika összefüggésének megteremtése — egyebek között a tervezési és a statisztikai nomenklatúrák egységesítése révén (aminek elérésére a munkálatok már megindultak) — nagymértékben hozzájárulna a nemzetközi munkamegosztás, az integrációban való előrehaladás pontosabb elemzéséhez. Szükséges ez a többi között ahhoz is, hogy mélyebben lehessen elemezni az előrehaladást a féltermékek és a részegységek együttműködésünkben kellőképpen ki nem fejlődött forgalmát illetően, ideértve például a beépítésre vagy felhasználásra kerülő féltermékek, részegységek exportra való termelésének alakulását is.

Nem megnyugtatóan megoldott a szakosítás és a kooperáció mérési rendszere sem. Rendelkezünk ugyan adatokkal arra vonatkozóan — különösen a gépiparban —, hogy az összforgalom hány százaléka szakosított termék, de ezek az adatok nem teljeseek. Ez részben abból fakad, hogy nincs egyértelműen meghatározva, mi tekinthető „szakosított” terméknek. A termelés szakosítása alapulhat sokoldalú vagy kétoldalú megállapodásokon, államközi vagy vállalati egyezményeken és ezek kimutatása országonként különböző. Hosszú évek óta folynak hagyományos áruszállítások is, amelyekre nem születtek előzetesen szakosítási egyezmények. Bár e termékekről jogosan elmondhatjuk, hogy termelésükre és szállításukra egy-egy ország „szakosodott”, mégsem tüntetik fel őket a szakosított termékek forgalmában, mert abban csak az egyezményekben rögzített szakosításon alapuló forgalom szerepel. Vagyis a statisztika a valóban specializálódott folyamatoknak csak egy részét méri fel. Még nehezebben kvantifikálhatók és mérhetőek a műszaki-tudományos együttműködés eredményei. Ezért a közeljövőben érdemes erőfeszítéseket tenni — hazánkban és nemzetközi fórumokon, a KGST keretében is — e problémakör megoldására.

Az elmúlt öt év fő eredményei

Mindez nem jelenti azt, hogy ne tudnánk áttekinteni a szocialista gazdasági integráció útján az elmúlt években elért legfontosabb eredményeket. Teljességre természetesen nem lehet törekedni, nemcsak e cikk kereteinek korlátai miatt, hanem elsősorban azért, mert a szocialista gazdasági integráció folyamata annyira átszövi minden benne részt vevő ország gazdasági életét, olyan mélyen érinti a gazdasági élet valamennyi szféráját, hogy már az eredmények mechanikus összegezése is lehetetlen volna, még inkább átfogó értékelésük. A következőkben ezért főleg az

együttműködés terén az elmúlt öt évben elért néhány alapvető eredményről kívánok szólni. Ezek az eredmények is kétfélék: egyik részük már gyakorlatilag érezte hatását az elmúlt időszak gazdasági fejlődésében, másik részük még csak megállapodás, amelyek tényleges gazdasági hatásukat ezután érzetik majd. (E megállapodások időtartama általában jóval hosszabb egy ötéves tervidőszaknál.)

— A KGST-országok együttműködésének egyik legnagyobb eredménye az, hogy egymással együttműködve *fedezni tudták energiaszükségletük mintegy 95 százalékát* (szemben például az Európai Gazdasági Közösség kb. 40—45 százalékos arányával). Az adatok hosszas felsorolása nélkül is világos e tény rendkívüli hordereje a KGST-országok egész fejlődése szempontjából. A tőkés világban 1973 őszén kirobbant „energiaválság” — amely az egész tőkés gazdasági rendszer válságának kritikus és különféle okokból kiéleződött kérdésévé vált — világszerte jelentős zavarokat okozott az energiaellátásban, úgyszólván egyik napról a másikra megváltoztatta az egész energiagazdálkodás helyzetét a világ nem szocialista részén. Az a tény, hogy a szocialista országok energiaellátása ilyen körülmények között is lényegében zavartalan maradt, gazdasági fejlődésük döntő tényezőjének bizonyult. Ebben meghatározó szerepe volt a Szovjetuniónak, amely 1975-ben 131 millió tonna, 1971 és 1975 között pedig összesen 562 millió tonna egyezményes fűtőanyagot — mindenekelőtt nyersolajat — szállított a KGST-országokba, s e szállításai a következő ötéves tervidőszakban is erőteljesen emelkednek. Elég megemlíteni, hogy az 1976—80-as időszakban a Szovjetunió a KGST-országoknak 364 millió tonna olajat, kb. 90 milliárd köbméter gázt és 67 milliárd kWó villamos energiát szállít. A növekvő szovjet olaj- és földgázszállítások, valamint az energiaszállítás infrastruktúrájának jelentős bővülése (a már másfél évtizeddel ezelőtt megépült Barátság olajvezeték-rendszer, valamint a Testvériség gázvezeték-rendszer és a Béke egyesített villamosenergia-rendszer további bővülése) már az elmúlt öt évben is a KGST-országok gazdasági fejlődésének egyik legszilárdabb biztosítója volt. A KGST-országok egyesített villamosenergia-rendszerének kapacitása az elmúlt öt év során 37 százalékkal nőtt; a KGST-országok hat 200—400 kV feszültségű államközi villamos távvezetékét helyezték üzembe; a KGST-országok közötti kölcsönös villamosenergia-csere öt év alatt meghaladta a 80 milliárd kilowattórát. Ebben az időszakban jöttek létre azok a megállapodások is, amelyek a következő öt évre — és részben azon túl is — biztosítják a KGST-országok energiaszükségletének fedezetét, valamint az energiahordozók korszerű szállítási rendszerének kifejlesztését. Gondolok az újabb szovjet nyersolaj- és gázlelőhelyek feltárására, a KGST-országok részvételével épülő orenburgi gázvezeték-rendszer kiépítésének megkezdésére és az atomerőművek hálózatának bővítésére. 1970 és 1975 között a KGST-országok atomerőműveinek kapacitása csaknem 7-szeresére emelkedett. A Szovjetunióon kívül atomerőművek léptek üzembe az NDK-ban, Bulgáriában és Csehszlovákiában is. A következő években a Szovjetunió által szállított berendezésekkel további jelentős atomerőművi kapacitások lépnek üzembe, a többi között Magyarországon is. Előtérbe kerülnek az egyre modernebb, nagy biztonsággal működő atomerőművek, amelyek a követ-

kező időszakban már az energiaszükségletek számottevő hányadát fedezik. A KGST-országok energiaigényének fedezése természetesen minden országtól jelentős erőfeszítéseket igényel. Ezek egyrészt az országok saját energiaforrásainak maximális feltárására és kitermelésére irányulnak, másrészt beruházási hozzájárulásokban öltenek testet, amelyeket az abban érdekelt országok a Szovjetunióknak nyújtanak gáz- és olajlelőhelyek feltárásához, végül olyan koordinált közös erőfeszítésekben nyilvánulnak meg, mint az orenburgi gázvezeték együttes erővel történő megépítése vagy az atomerőművi berendezéseket gyártó kapacitások bővítése.

— Bővültek a KGST-országok kölcsönös *nyersanyagszállításai*, bár e téren a helyzet nyersanyagokként eltérő. Egyes fontos nyersanyagokra, amelyek kitermelési helyét elsősorban a természeti adottságok szabják meg — például cellulóze, azbeszt, vasérc, foszfor tartalmú nyersanyagok, ferroötvözetek, nikkelt esetében — az elmúlt években megállapodások jöttek létre az erők egyesítésére a — főleg szovjet területen levő — lelőhelyek kiaknázása végett. Az említett közös erőfeszítéssel épülő objektumok együttes értéke mintegy 9 milliárd tranzferábilis rubel, amelyből az 1976—80. évi időszakra kb. 7,5 milliárd jut.

— A feldolgozó ipar sok területén halad előre a *termelés szakosítása*. A gépiparban például, ahol leginkább előtérben áll a szakosítás fejlesztése, a kölcsönös forgalom mintegy $\frac{1}{4}$ -e nyugszik szakosítási szerződéseken. A gépipar területén az elmúlt öt évben 50 sokoldalú nemzetközi gyártásszakosítási és kooperációs megállapodást kötöttek, amelyek átfogják a nehézszerkezetek, a szerszámgépek, az építő- és építőanyagipari, könnyűipari, élelmiszeripari gépek, a kőolaj- és gázkitermelő berendezések gyártásának és a közlekedési gépek gyártásának sok területét. E megállapodások több mint 6000 gépipari terméket érintenek. Ennek sokszorosa az, amely az elmúlt években az országok között kétoldalúan került szakosításra.

— A vegyiparban mindenekelőtt az újonnan fejlődő ágak, elsősorban a szénhidrogén bázison nyugvó *műanyagok termelése* épült ki eleve nemzetközi munkamegosztás keretében, és alakultak ki — egyelőre nagyrészt kétoldalúan, de távlatilag egyre szélesebb körű sokoldalú együttműködés kereteibe beilleszthetően — az együttműködés fő csatornáinál. Az együttműködés keretében megépült petrokémiai üzemeket összekötő etilénvezetékek — például Magyarország és a Szovjetunió, valamint az NDK és Csehszlovákia között — mintegy jelképei az e téren kibontakozó együttműködésnek.

— Bár nem nagyon látványos, de igen mélyreható, máris érezhető, később pedig különösen jelentős eredményeket ígérő az előrehaladás a KGST-országok *tudományos-műszaki együttműködésében*, ezen belül a Komplex Program alapján előirányzott sokoldalú együttműködésben. Az 1976—80-ra kidolgozott program 264 témát tartalmaz, amelyeket sokoldalú együttműködés keretében oldanak meg. Sorra készülnek az ágazati és ágazatközi tudományos prognózisok, amelyek az országok erőfeszítéseinek egyesítésével vizsgálják a szükségletek várható alakulását és az egyes területeken várható műszaki fejlődés fő irányát. Mind több területen bontakozik ki az ágazatközi, interdiszciplináris témák közös kutatása, egyebek között a környezetvédelemmel, az energetikai problémák megoldásával, a fehérjetermeléssel, a biofizika hasznosításával,

valamint a számítástechnika korszerű fejlesztésével és alkalmazásával kapcsolatos témaké, amelyek a gazdasági és tudományos élet igen sok területét érintik. Szélesedett az információáramlás a már létrejött tudományos-műszaki fejlesztési eredményekről, egyre szélesebben bontakozik ki a kutatási és fejlesztési tevékenység koordinációja az érdekelt intézetek, vállalatok között. Egyre több — bár még kevésnek mondható — a közösen végzett tudományos-műszaki kutatás és fejlesztés is. Az elmúlt öt évben megerősödött a sokoldalú tudományos-műszaki együttműködés szervezeti hálózata. Az együttműködés elsősorban a Komplex Programban előirányzott 18 legfontosabb problémára összpontosult, de az érintett intézmények közötti közvetlen kapcsolatok keretében több száz probléma közös megoldásán dolgoznak. Az utóbbi években az érdekelt KGST-tagállamokilletékes szervei között 80 sokoldalú megállapodás jött létre tudományos-műszaki feladatok megoldására. Megalakult 48 koordinációs központ, 4 nemzetközi intézet, 3 nemzetközi tudományos továbbképzési központ, 2 nemzetközi laboratórium. Mindez a KGST-tagállamok kb. 1600 tudományos intézetét érinti, ezen belül mintegy 200 akadémiai kutatóintézetet.

Folytatódott a KGST-országok gazdasági fejlettségi színvonalának közelítése. A kiegyenlítődés tendenciája már a KGST megalakulása óta jellemzi a KGST-országok gazdasági fejlődését és együttműködését. Bár a kiegyenlítődés sokrétű, bonyolult és hosszú távon érvényesülő tendencia, az e téren elért előrehaladást egyértelműen bizonyítja, hogy — szemben a tőkés nemzetközi munkamegosztás alapvetően polarizáló hatásával — a szocialista országok közötti együttműködés és nemzetközi munkamegosztás alapvető vonása, minden KGST-tagállam gazdasági fejlettségi színvonalának egyidejű emelkedése mellett, a gazdasági színvonalak közelítése és fokozatos kiegyenlítődése. Ezt a folyamatot jelzi, hogy míg az 50-es évek végén a gazdasági fejlettség átfogó jellemzésére használt mutató — az egy főre számított nemzeti jövedelem — terén a legfejlettebb és a legkevésbé fejlett országok közötti viszonylagos különbség (Mongóliát és Kubát nem számítva) csaknem 80 százalék volt, addig a 70-es évek elejére ez a rés mintegy 40 százalékra csökkent.

Az együttműködési rendszer eddigi fejlődése

A Komplex Program alapján az elmúlt öt évben jelentősen fejlődött az *együttműködés rendszere*. A szocialista gazdasági integráció tudatos, tervszerűen irányított folyamat, amelyben kiemelkedő szerepet játszik a *tervezési együttműködés*. A most induló ötéves terv koordinációja jóval előbb kezdődött meg és fejeződött be, mint bármelyik korábbi tervidőszakban, így a tervkoordináció sokkal nagyobb hatást gyakorolt az országok ötéves terveinek kialakítására, mint bármikor azelőtt. Ez jelentős minőségi változás, hiszen a tagországok gazdaságfejlesztési tervei a korábbi időszakokhoz képest mélyebben és átfogóbban vehették figyelembe az együttműködés új lehetőségeit. Jelentős lépésnek tekinthető az is, hogy a KGST megelőző, XXIX. (budapesti) ülészakaja elfogadta a sokoldalú integrációs intézkedések egyeztetett ötéves tervét, amely felölelte az országok legfontosabb közös erőfeszítésekkel megvalósuló gazdasági

műveleteit, és biztosította ezek intézményes és szervezett beépítését az ötéves tervekbe.

Végül a Komplex Program megvalósításának jelentős eredményei közé tartozik az is, hogy széles körben megindult a *hosszú távú prognózisok* készítése. Ez az egész tervező munka színvonalát jelentősen emeli a nagyobb és hosszabb távra szóló összefüggések mélyreható feltárása révén.

Bizonyos előrehaladás történt az együttműködés közgazdasági eszközrendszerének egyéb vonatkozásában is. Kormányközi egyezmény született a tagállamok valutáinak egymás közti reális *árfolyamainak*, illetve koefficienseinek kölcsönösen egyeztetett *megállapítására*. Ez ugyan egyelőre nem érinti az áruforgalom körét, de például a közösen megvalósuló objektumokkal kapcsolatos elszámolásokat megkönnyíti. Valamelyest fejlődött a KGST-tagállamok transzferábilis rubelben lebonyolódó *elszámolási rendszere*, amely immár rugalmasabban hidalja át az egyes viszonylatokban évente mutatkozó hiányokból vagy többletekből adódó problémákat, a korábbinál nagyobb szerepet szánva a korszerű hitel- és kamatrendszernek. E sokoldalú elszámolásba ez év elejétől bekapcsolódott Kuba is. Emellett kialakultak a keretek a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank és a kivülálló országok közötti elszámolásokra, ami elvben lehetővé teszi más országok bekapcsolódását a KGST-országok sokoldalú elszámolási rendszerébe és meghatározza a bekapcsolódás feltételeit. Az elmúlt években reálisabb alapokra helyeződtek a *turista-forgalomban* alkalmazott valuta átváltási *árfolyamok*, és könnyebbé vált az utazással kapcsolatos *pénzváltás*.

Tovább fejlődött a KGST-tagállamok *hitelrendszere*. A Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank által nyújtott hitelek keretei öt év alatt közel megkétszereződtek. Kialakult a Nemzetközi Beruházási Bank tevékenysége. Az NBB 1971—75 között összesen 2,9 milliárd transzferábilis rubel hitelt nyújtott 40 közös célokra szolgáló objektum építésére (közülük 23-at az elmúlt öt év során üzembe helyeztek) vagy rekonstrukciójára. Magyarország például az IKARUS Karosszéria- és Járműgyár bővítésére, a Pamutnyomóipari Vállalat rekonstrukciójára, valamint a Budapest—Szob és Budapest—Lökösháza közötti vasútvonal villamosítására vett fel hitelt az NBB-től. A Nemzetközi Beruházási Banknál emellett 1 milliárd transzferábilis rubeles alapot hoztak létre a fejlődő országoknak a KGST-tagállamok által közösen nyújtandó segítség finanszírozására.

A világpiacon 1973 ősze óta lezajlott nagy horderejű árváltozások nyomán a KGST keretében is megoldást kellett találni az egymás közti forgalomban alkalmazott *árak szabályozására*, hiszen a tagállamok közötti kereskedelemben érvényes árak megállapítása a világpiacon árkészítésén történt. A most kezdődő ötéves tervidőszakra szóló megállapodás arra épült, hogy a KGST-országok közötti árak nem szakadhatnak el a világpiacon árkészítéstől, de figyelembe vette azt a követelményt, hogy a világgazdaságban lezajlott hirtelen és részben konjunkturális jellegű változások ne zavarhassák meg a KGST-országok egyenletes fejlődését. E megállapodás értelmében a KGST-országok egymás közötti kereskedelmi kapcsolataikban csak hosszabb átmenettel, fokozatosan érvényesítik a világpiacon végbement árváltozásokat, kiszűrve az árváltozások

konjunkturális elemeit, de érvényesítve a világgazdaságban végbemenő tartós árarányváltozási tendenciákat.

Végül az elmúlt öt év eredményei közé lehet sorolni azt is, hogy tovább gazdagodott az együttműködés *intézményrendszere*. A Komplex Program elfogadása után létrejött a KGST Tervezési, Tudományos-Műszaki, valamint Anyagi-Műszaki Ellátási Együttműködési Bizottsága, Posta és Távközlési, Egészségügyi, valamint Polgári Repülésügyi Állandó Bizottsága. Emellett egész sor más új nemzetközi szervezet is alakult. Ezek kisebb része állami intézmények között létrejött gazdasági szervezet (pl. INTERELEKTRO), nagyobb része nemzetközi gazdálkodó szervezet, illetve egyesülés. Ilyenek például az együttműködés elősegítésére létrehozott szervezetek a következő területeken: nukleáris műszerek (Interatominstrumet); atomerőművi berendezések (Interatomenergia); textilipari gépjáratás (Intertextilmas); vegyszálgyártás (Interchimvolokno). Jelenleg a KGST-országokban összesen 21 nemzetközi gazdasági szervezet működik.

A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy az utóbbi szervezetek egyike sem vált még valóban önállóan alapuló gazdasági szervezetté. Történtek ugyan lépések az ezzel kapcsolatban pénzügyi, jogi, tervezési kérdések megoldására, de az ez irányú munkálatok még nem fejeződtek be. Így is jelentős — bár kezdeti — eredmény, hogy megkezdődött a különböző részterületeken érdekelt nemzeti intézmények közvetlen összekapcsolása. Ugyancsak a Komplex Program megvalósulásának eredményei közé sorolható, hogy intenzívebbé vált az együttműködés *jogi alapjainak* rendezése. Az elmúlt években kerültek jóváhagyásra például a külkereskedelmi kapcsolatokat szabályozó Általános Szállítási Feltételek bővítése, az alkatrészellátás és szervíz-szolgáltatások általános elvei, a komplett berendezések szerelési feltételeit szabályozó normatív dokumentumok, mintafeltételek a licencszerződésekkel kapcsolatban, a választott bíróságok elé kerülő jogviták szabályozása stb.

A KGST-országokban az elmúlt év végén, ez év elején jóváhagyták a következő időszakra szóló ötéves terveket. Ezek azt mutatják, hogy a közösség valamennyi országában a következő öt évre is dinamikus fejlődést terveznek.

2. sz. táblázat

A KGST-országok 1976—1980-ra szóló ötéves terveinek legfontosabb előirányzatai

(százalék)

Ország	A nemzeti jövedelem növekedése	Az ipari termelés növekedése	A mezőgazdasági termelés növekedése
Bulgária	45—50	55	20
Csehszlovákia	27—29	32—34	14—15
Lengyelország	40—42	48—50	15—16
Magyarország	30—32	33—35	16—18
Mongólia	37—41	60—65	26—30
NDK	27—30	34—36	20
Románia	68,5	70	30
Szovjetunió	24—28	35—39	14—17

Elkészítette első ötéves tervét a Kubai Köztársaság is.

A *tervek koordinálása* azt is jelzi, hogy számítani lehet a KGST-országok együttműködésének további erőteljes fejlődésére. Erre vall, hogy a tervkoordináció eredményeként a KGST-országok kölcsönös kereskedelmi forgalma a következő öt évben — az előző öt évben megkötött hosszú lejáratú kereskedelmi egyezményekhez viszonyítva — kb. 70 százalékkal emelkedik. Ezen belül tovább növekedik a gépek, berendezések és közlekedési eszközök, általában a modern technikát reprezentáló termékek részesedése. A 70 százalékos növekedés lényegében az együttműködés eddigi dinamikus fejlődésének fenntartását jelzi, annak ellenére, hogy az előirányzott fejlődés kisebb mértékű az előző öt éves időszakban elért 96 százaléknál. Az összehasonlításnál egyébként figyelembe kell venni két körülményt. Az egyik az, hogy a 70 százalékos előirányzat változatlan árakra vonatkozik, míg az elmúlt időszak adatai az árak változásait is tartalmazták. Másrészt, hosszú évek tapasztalata szerint az együttműködés fejlődése, a külkereskedelmi forgalom alakulása rendszeresen meghaladta a tervelőirányzatokat. A tervek koordinálása nem fejeződött be 1975. december 31-én, hanem folyamatos tevékenységnek tekinthető. Még inkább ilyen az együttműködés új lehetőségeinek feltárása és realizálása. Erre vallanak egyébként már az első félév tapasztalatai is, amikor sok ország között kiegészítő megállapodások jöttek létre. A magyar—szovjet gabona-olajegyezmény például önmagában is kb. 9 százalékkal bővíti a Szovjetunióval eredetileg egyeztetett kölcsönös forgalmunkat.

Új feladatok az együttműködés fejlesztésében

A KGST XXX. ülészaka nagy nyomatékkal húzta alá a következő öt évre kitűzött feladatok következetes végrehajtásának jelentőségét. Az együttműködés további feladatainak meghatározásakor azonban már túlmutatott a most kezdődő öt éves tervidőszakon. A soron következő tervidőszakról, a tervkoordináció eredményeiről ugyan átfogó beszámoló hangzott el az ülészakon, de a figyelem középpontjában a *hosszabb távra szóló feladatok* álltak.

Az ülészak abból indult ki, hogy a KGST-országok együttműködésének alapját változatlanul a szocialista gazdasági integráció Komplex Programja jelenti, de a Komplex Program végrehajtása során szükség van az időről időre előtérbe kerülő legfontosabb feladatok meghatározására. Ezért az ülészak határozata a figyelmet néhány olyan kérdésre összpontosította, amelyet a jelenlegi szakaszban a legfontosabbnak ítélt meg a KGST-országok gazdasági fejlődése, együttműködésének bővülése, a szocialista gazdasági integráció megvalósítása szempontjából.

Az ülészak mindenekelőtt hangsúlyozta a *tervezési együttműködés* továbbfejlesztésének fontosságát. Egyöntetű volt az az álláspont, hogy e téren a tervezési együttműködés egységes rendszerének fokozatos kialakítása irányában kell haladni.

A tervezési együttműködés továbbfejlesztése a következő irányokban szükséges:

a) A *gazdaságpolitikai konzultációk* szerepének és hatékonyságának növekednie kell. Egyre általánosabb felismerés, hogy már az öt éves és

a hosszú távú népgazdasági tervek kidolgozása előtt célszerű mélyrehatóan megvitatni a KGST-országok által kitűzött társadalmi és gazdasági feladatokból adódó problémákat, különösen azokat, amelyek azonosan vagy hasonlóképpen vetődnek fel az egyes országokban, s amelyek különösen szükségessé teszik az együttműködés bővítését.

Ez a felismerés természetesen azzal is összefügg, hogy minden KGST-ország fejlődésének egyre fontosabb tényezőjévé válik a kölcsönös gazdasági függés a közösség többi országával. Ezért is várható, hogy a konzultációk szerepe a jövőben növekedni fog. E konzultációknak a legkülönbözőbb szinteken kell megvalósulniuk, az ország vezetőinek és különféle területek szakembereinek a szintjén egyaránt. Különösen fontos szerep vár e tekintetben a tervhivatalok elnökeiből álló Tervezési Együttműködési Bizottságokra.

b) A tervezési együttműködésben változatlanul fontos helyet foglal el a *tervek koordinálása*, ideértve az ötéves és az ennél hosszabb időszakokra szóló terveket. Ennek kapcsán hangot kapott, hogy a tervkoordinációs munkát operatívabban kell végezni, a tervidőszak megkezdése előtt be kell fejezni, s nagyobb figyelmet kell fordítani a vállalt kötelezettségek teljesítésének ellenőrzésére.

c) Tovább kell fejleszteni a „*sokoldalú integrációs intézkedések* egyeztetett ötéves tervét”, amely az érdekelt KGST-tagállamok által sokoldalú alapon megoldódó kérdéseket tartalmazza. Ilyen terv a mostani tervperiódusban került először jóváhagyásra, és várható, hogy a következő tervidőszakban már a kérdések sokkal szélesebb körét fogja felölelni.

d) Változatlanul időszerű az egyes kiválasztott iparágak és termékfajták *együttes tervezése*, az együttes tervezés módszereinek továbbfejlesztése.

e) Tovább kell fejleszteni a *tervezési és irányítási* rendszerekkel kapcsolatos *tapasztalatcserét*, ennek során külön is foglalkozni kell a tervezési és statisztikai módszerek közelítésével.

f) A tervezési együttműködés rendszerének továbbfejlesztésében, de az egész szocialista integráció folyamatában is különösen jelentős lépés az anyagi termelés területén folyó együttműködés döntő kérdéseinek hosszabb távra szóló *komplex célprogramok* formájában történő kidolgozása. Ennek célja a minden országot érintő nagy horderejű problémák megoldása a belső erőforrások mozgósítása és az együttműködés fejlesztése révén.

E programok célja az erők összpontosítása a KGST-országok előtt álló legfontosabb feladatok megoldására, illetve együttműködésük fejlesztésére a kijelölt területeken. E programok szolgálnak majd alapul az együttműködés e területeit érintő két- és sokoldalú megállapodások megkötéséhez, felölelve a kutatást és fejlesztést, a késztermék-, félégyártmány-, részegység- és alkatrészszakosítást és kooperációt, a beruházási együttműködést (ideértve a közös beruházásokat is), a kölcsönös szállításokat a beruházásigényesség és más specifikus feltételek figyelembevételével, valamint a KGST-n kívüli országokkal való együttműködés kérdéseit is. E célprogramok 10—15 évre szólnak; ilyen időszakokra tűzik ki a termelés és az együttműködés fejlesztése során elérendő célokat és állapítják meg a célok eléréséhez szükséges eszközöket és módszereket.

Öt nagy célprogram

A KGST XXX. ülészsaka öt célprogram kidolgozását határozta el. Ezek közül négyről már az előző ülészsakon is szó esett, de a most hozott határozat részletesebben meghatározza a célprogramok jellegét, kidolgozásuk fő irányait.

1. Az első célprogram a *KGST-országok közössége fűtőanyag-, energia- és nyersanyagproblémáinak megoldására* irányul. A határozat abból indul ki, hogy a fűtőanyag- és nyersanyagellátás problémája hatékonyan csak a KGST-tagállamok közös erőfeszítéseivel oldható meg. A program fő célja, hogy hosszabb távra és stabilan elégítse ki a KGST-tagállamok dinamikusan fejlődő gazdaságainak ésszerű szükségleteit a főbb energia-hordozókból, fekete- és színesfémekből, valamint vegyipari nyersanyagokból. E cél realizálását mindenekelőtt az alapozza meg, hogy a KGST-tagállamok rendelkezésére álló legfontosabb ásványi kincsek készletei alapján lehetővé teszik szükségleteik hosszabb távon történő fedezését. Ugyanakkor figyelembe veszik, hogy a rendkívüli értéket képviselő ásványi kincseket, különösen a kőolajat és a földgázt takarékosan kell felhasználni. Ez utóbbiak energetikai felhasználásánál előbbre való üzemanyagként és technológiai nyersanyagként való hasznosításuk, mindenekelőtt a korszerű vegyipar alapanyagaként. A célprogram ki-munkálásakor figyelembe veszik, hogy az ásványi nyersanyag- és fűtőanyagkészletek kiaknázása egyre bonyolultabbá válik és igen jelentős beruházásokat igényel.

A célprogram kidolgozásakor különösen figyelmet kapnak a következő szempontok:

— A KGST-országok energiaforrásaik maximális kihasználására törekszenek. Ebben változatlanul döntő szerepet játszik a kőolaj- és földgázvagyon gazdaságos kitermelése. Mivel azonban az igények jóval meghaladják a kitermelés lehetőségeit, a nyersolaj- és földgázforrások pedig hatalmas távolságokra vannak a felhasználási területektől, jelentős erőfeszítéseket igényel más energiaforrások feltárása is. A célprogram keretében ezért kellő figyelmet kap az egyes KGST-tagállamokban rendelkezésre álló szilárd fűtőanyagkészletek (kő-, és barnaszén, lignit, olajpala) feltárása és bevonása az energiagazdálkodásba, valamint a vízenergia és az atomenergia maximális kihasználása.

— Fokozni kell a KGST-tagállamok területén, valamint a kontinentális talapzatokon és az óceánokban folyó kutató és geológiai feltáró munkákat.

Tovább kell fejleszteni az érdekelt KGST-országok együttműködését anyagi és pénzügyi erőforrásaik egyesítésére a nyersanyagkitermelő, feldolgozó és szállító kapacitások együttes erőfeszítéssel történő létrehozása céljából, azzal, hogy a költségeket a résztvevő országok a termékekből való részesedésük arányában osztják fel. Az erőfeszítések egyesítésének különböző útjai lehetségesek, amelyeknek egyaránt ki kell elégíteniük az exportőrök és az importőrök érdekeit, ideértve a célhiteleket, valamint a kölcsönös árucserre olyan továbbfejlesztését, ami előmozdítja a nyersanyagok és energiahordozók forgalmának bővítését.

— A célprogram keretében biztosítani kell az energia- és anyagigényes termelési ágak ésszerű telepítését — figyelemmel a nyersanyag-

és energiakészletek, valamint a munkaerőforrások területi elhelyezkedésére.

— A termelés növelése mellett nagyobb figyelmet kell fordítani az energiával és nyersanyagokkal való fokozott takarékosagra, mindenekelőtt az energiagazdálkodás rekonstrukciója és a termékek energia- és anyagigényességének csökkentése útján.

— Végül az egész problémakörrel összefüggésben ki kell dolgozni azokat az intézkedéseket, amelyek a gyártásszakosítás és kooperáció alapján biztosítják a fűtőanyag- és nyersanyag-kitermelés bővítéséhez szükséges gépek és berendezések előállítását, különös figyelmet fordítva ezen belül az atomerőművi berendezések gyártásának fejlesztésére.

— Az elsődleges nyersanyagforrások bővítése mellett az ülésszakon nagy figyelmet kapott a villamosenergia-termelésben való együttműködés továbbfejlesztése. A szilárd energiahordozók és a vízenergia mellett növekvő szerepet kell játszania országaink energiaszükségletének fedezésében az atomenergiának. E téren az országok széles körű összefogására van szükség, ideértve az atomerőművi berendezések gyártásának szakosítás és kooperáció alapján történő fejlesztését. Az ülésszak jóváhagyta az érdekelt európai szocialista országok egyesített villamosenergia-rendszerének tervét. Ennek gerincét a Szovjetunió területéről 3 irányban kiinduló 750 kV-os távvezetékhalózat képezi. Ezek közül az első — a Szovjetunió és Magyarország között — már épül, a Romániába és Bulgáriába, valamint Lengyelországba vezető távvezetékek építése a következő években kezdődik. E vezetékek képezik majd az alapját a KGST-országok egyesített villamosenergia-rendszerének. (A villamosenergia-hálózatok összekapcsolásából eredő megtakarítás 1975-ben már egy 1500 MW-os erőmű teljesítményével volt egyenlő.)

2. Az ülésszak külön célprogram kidolgozását határozta el a KGST-országok műszaki fejlődése szempontjából döntő jelentőségű *gépipar fejlesztésére*. A célprogram kidolgozása során a következő követelményeket kell szem előtt tartani:

— A célprogramnak ki kell terjednie a legfontosabb gépipari ágazatokra, elő kell irányoznia, hogy az erőfeszítéseket azokra a gépipari ágazatokra, illetve termékcsoportokra összpontosítsák, amelyek fontos szerepet játszanak a népgazdaság műszaki fejlődésében, és amelyeket jelenleg a KGST tagállamokban nem vagy nem kellő mennyiségben gyártanak. A gépipar alapvető feladata lesz a következő időszakban az egyéb célprogramok megvalósításához szükséges gépipari háttér biztosítása.

— A kitűzött célt mindenekelőtt a gyártásszakosítás és a kooperáció elmélyítésével kell elérni, mégpedig nemcsak a késztermékek vonatkozásában, hanem nagy súlyt fektetve a részegységek és alkatrészek szakosítására és kooperációjára is. Ennek érdekében fokozni kell a műszaki paraméterek szabványosítását és egységesítését.

— Az eddiginél hatékonyabban kell gazdaságilag ösztönözni a gyártásszakosítást és a kooperáció bővítését, a féltermékek és részegységek vonatkozásában is.

— Ki kell dolgozni a szakosítás és a kooperáció gazdasági hatékonysága és a belőlük származó kölcsönös előnyök értékelési módszereit.

3. A XXX. ülésszak határozata különös figyelmet fordít a KGST-

országok *mezőgazdaságának* fejlesztésére és az *élelmiszer-ellátás* biztosítására. Alapvető cél, hogy a KGST-országok döntően saját termelésükből elégítsék ki szükségleteiket gabonafélékből, takarmányokból, állati termékekből és általában a főbb élelmiszerfajtákból, továbbá, hogy kellő tartalékokat is képezzenek.

E cél elérésének fő útja ma már minden KGST-országban a mezőgazdaság intenzív fejlesztése. Ezért a programnak nemcsak a mezőgazdaság és az élelmiszeripar területén teendő intézkedéseket kell tartalmaznia, hanem azokat is, amelyek nélkülözhetetlenek ezen ágak fejlesztéséhez, mindenekelőtt a mezőgazdaság megfelelő ellátását gépekkel és vegyi anyagokkal. A célprogram abból indult ki, hogy a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelés fejlesztése rendkívül jelentős beruházásokat, valamint magasan képzett kádereket igényel. Ezért szükséges, hogy a KGST-országok — a kölcsönös előnyök figyelembevételével — e célra is nagyobb mértékben egyesítsék erőiket, anyagi, tudományos és pénzügyi eszközeiket. A célprogram kidolgozásakor különösen figyelembe kell venni a következőket:

— A mezőgazdasági termelés anyagi-műszaki hátterének további megerősítése, a termelés intenzívebbé tétele szükségessé teszi a fokozott gépesítést és kemizálást, valamint a talajjavítást, a vetőmag- és tenyészállat-bázis széles körű fejlesztését. A mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban meg kell honosítani a korszerű ipari módszereket. Az iparszerű mezőgazdasági termelés szükségessé teszi a legkorszerűbb növénytermelési és állattenyésztési technológia kidolgozását, a modern iparszerű termelés bevezetését és az ehhez szükséges géprendszerek gyártását.

— Ki kell dolgozni a mezőgazdasági termelés hatékonyabb ösztönzésének formáit és módszereit, ideértve ösztönző árak alkalmazását egyes termékekre, az árak szezonális differenciálásának fokozását, esetleg speciális alap létrehozását a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés finanszírozására és ösztönzésére.

— Közös erőfeszítéseket kell tenni a takarmányprogram megvalósítására, hiszen ez a fő kapocs a növénytermelés és az állattenyésztés között s a mezőgazdasági termelés fellendülésének kulcsa.

— Törekedni kell a mezőgazdasági termékek szélesebb körű szakszerűsítésére és kölcsönös cseréjére, figyelembe véve a KGST-tagállamok természeti, földrajzi és éghajlati feltételeinek optimális felhasználását.

4. Külön célprogram készül a KGST-tagállamok lakosságának alapvető *közszükségleti iparcikk*ekkel való ellátásának javítására. E célprogramban tanulmányozni kell, hogy milyen irányban változik a lakosság kereslete, figyelembe véve a termékválaszték bővítését, korszerűsítését és a termékek minőségének javítását. A közszükségleti cikkek termelésének bővítését a termelés szakosítására és kooperációjára, a tömeggyártás és a nagy sorozatokban folyó termelés fokozására, valamint a kölcsönös szállítások növelésére kell építeni az áruválaszték szélesítése érdekében.

5. Az eddig felsorolt célprogramok már az előző ülészakon is felmerültek. Rajtuk kívül most határozat született egy további célprogram kidolgozására is, amelynek tárgya a KGST-tagállamok *közlekedési kapcsolatainak fejlesztése*. Az ülészak egyébként külön napirendi pontként

tárgyalta a közlekedési kapcsolatok problémáit, tekintettel arra, hogy a KGST-országok gazdasági fejlődése és egyre bővülő együttműködése fokozott feladatokat állít a közlekedés elé. Az ülészak elé terjesztett beszámoló rámutat arra a jelentős előrehaladásra, amelyet a KGST-tagországok a közlekedés és az áruszállítások terén elértek. A vasúti közlekedésben széles körben bevezették a villamos és Diesel-vontatást, fejlődött a csővezetékes szállítás rendszere, gyökeresen átalakult a légi közlekedés technikai bázisa, bizonyos előrehaladás mutatkozott a hajózásban és a közúti közlekedésben is. A KGST-országok közös vagonparkja (amely megalakulásakor 95 ezer vagonból állt) 1975-re 270 ezer vagonra nőtt, s ma a KGST-tagállamok közötti vasúti szállítások 60 százalékát a közös vagonpark kocsjaival bonyolítják le. A közlekedési problémák jelentősége a KGST-országok együttműködésében azonban egyre nő. A közlekedés fejlesztésének — az energetikáéhoz hasonlóan — meg kell előznie az anyagi termelését. A KGST-tagállamok közötti személyszállítás — 1975-höz képest — 1980-ra mintegy 30 százalékkal bővül és 1990-re megkétszereződik; az áruszállítás pedig a következő öt évben legalább 26 százalékkal, 1990-ig pedig több mint 70 százalékkal emelkedik. Az elemzés azt mutatja, hogy a kölcsönös személy- és áruforgalom növekedésének üteme várhatóan meghaladja a szállító- és átbocsátókapacitások fejlődését. Mindez szükségessé teszi a forgalomnak mintegy a felét lebonyolító vasúti rendszerek fejlesztését, a munkamegosztás fokozását (a vasút tehermentesítése érdekében) a többi közlekedési ággal, például a vízi közlekedéssel és a közúti szállítással, valamint — a szocialista gazdasági integráció előrehaladásával — nagy teljesítőképességű és egymással kölcsönösen összefüggő nemzeti és nemzetközi közlekedési rendszerek létrehozását. A feladat tehát egyrészt az egyes országok saját közlekedési rendszerének korszerűsítése, másrészt az együttműködés fejlesztése a szállítási probléma komplex megoldására.

A szállítási feladatok természetéből adódik, hogy a fejlesztés kidolgozásakor nemcsak a KGST-országok igényeit kell szem előtt tartani, hanem az egész európai közlekedési rendszer fejlődését, a KGST-tagállamok szállítási rendszerének abba történő szerves beilleszkedését. A KGST-országok és a harmadik országok közötti közlekedési kapcsolatok fejlődésében Magyarországnak, mint nagy tranzitot lebonyolító országnak, földrajzi helyzeténél fogva jelentős szerepe van. Közlekedési hálózatunk fejlesztésekor ezért nemcsak saját szállítási igényeink kielégítését, hanem a KGST-országok egymás közötti és harmadik országokkal kapcsolatos szállítási igényeit is figyelembe kell vennünk. Másfelől a közlekedési hálózat fejlesztésekor a KGST-országok közösségének is figyelembe kell vennie a nagy tranzitot lebonyolító és tenger nélküli országok speciális helyzetét, amelyek az utóbbi összefüggés miatt különösen nagy mértékben szorulnak rá a többi tagországgal való együttműködésre.

Mindezek figyelembevételével a kidolgozandó célprogramban különös súlyt kell kapniuk a következőknek:

— A vasutak fejlesztése, ideértve a fővonalak és határállomások áteresztő képességének növelését, valamint a tranzitszállítási kapacitások fejlesztését.

— A közlekedésfejlesztési elgondolások kidolgozása során figye-

lembe kell venni a nagy tranzitfeladatokat végző, valamint a saját tengeri kikötőkkel nem rendelkező országok sajátos problémáit.

— A vízi közlekedés fejlesztése, a konténeres szállítás bővítése, az uszályokat szállító hajók rendszerének kialakítása, valamint a tengeri kikötők kapacitásának növelése.

— A gépkocsi-közlekedés további fejlesztése, ideértve az autópályák rendszerének bővítését.

— A légi közlekedés fejlesztése, mindenekelőtt az automatizált irányítási rendszerek kiszélesítése, a nemzetközi repülőterek kapacitásának bővítése és felszerelésük korszerűsítése révén.

— A különböző közlekedési ágak közötti kapcsolatok rendszerének további bővítése, ideértve a konténeres szállítási rendszer széles körű fejlesztését.

— Mindez ugyancsak megköveteli a közlekedés anyagi-műszaki ellátottságának fokozását, mindenekelőtt a járművek és a közlekedés fejlesztéséhez szükséges egyéb géprendszerek biztosítását.

E kulcsfontosságú területekre irányuló célprogramok kidolgozása és megvalósítása nagy és kedvező hatást gyakorolhat a következő időszakban a KGST-országok közösségének dinamikus és harmonikus fejlődésére. Emellett e célprogramok megvalósítása kedvező feltételeket hoz létre a tagországok gazdasági fejlettségi színvonalának közelítésére. Az ülésszak határozata külön intézkedést is tartalmaz e cél megvalósítása érdekében. Leszögezi, hogy a célprogramok kidolgozásakor és megvalósításakor szem előtt kell tartani a gazdaságilag kevésbé fejlett országok széles körű részvételét a feldolgozó ipari ágazatokban, s hogy valamilyen célprogramnak, de a tudományos-műszaki együttműködésnek is elő kell segítenie a gazdaságilag kevésbé fejlett tagállamok gyorsabb fejlődését. A határozat kimondja, hogy a célprogramoknak azokat a konkrét intézkedéseit, amelyek a gazdasági fejlettségi színvonalak közelítését irányozzák elő, intézkedési komplexumban kell összefoglalni. Ez képezi a fejlettségi szintek közelítése érdekében folyó együttműködés programját. A határozat külön szól azokról a speciális intézkedésekről, amelyek Mongólia és Kuba gazdaságának gyorsabb fejlesztését segítik.

Nemzeti és nemzetközi optimum

A célprogramok kidolgozása kétségtelenül új fejezetet nyit a KGST-országok együttműködésének történetében. Minden eddiginél jobban összpontosít a gazdasági fejlődés szempontjából kulcsfontosságú területeken az együttműködés bővítésére. E kérdések megoldását hosszabb távra — két-három ötéves időszakra — irányozza elő, abból kiindulva, hogy átütő eredmények létrehozásához ennyi idő okvetlenül szükséges. A kitűzött feladatokat komplexen közelíti meg, tehát nem elégszik meg a célok kitűzésével, hanem körvonalazza a szükséges feltételek megteremtését a kapcsolódó ágazatokban, mindenekelőtt a gépiparban, valamint azokat a közgazdasági feltételeket, amelyek e célok megvalósításához szükségesek.

A legfontosabb új elem azonban — véleményem szerint — a célprogramok kidolgozásában az, hogy minden korábbinál határozottabb

törekvést mutat a KGST-országok közössége előtt álló gazdasági, termelési feladatoknak a közösség szintjén, közösségi méretekben történő optimális megoldására. Külön nemzeti fejlesztési elgondolások helyett együttes koncepciók kidolgozása kerül napirendre a kiválasztott területeken. Az optimális megoldások nemzetközi méretekben történő keresése természetesen más jellegű feladat, mint a nemzeti tervezés. A nemzeti optimum keresése a tervgazdálkodás bevezetése idején úgy alakult ki, hogy a nemzeti érdek — a társadalmi tulajdon döntő szerepénél fogva — a vállalati érdek fölé került, érvényesülését végső soron a szocialista állam hatalma biztosította. Egészen más a helyzet a szocialista országok közösségének méreteiben történő optimalizálásnál. A KGST nem szupranacionális szervezet, a KGST-országok nem is kívánják azzá tenni. Ezért az a folyamat, amely a közösség méreteiben történő optimális megoldások keresésére irányul, a KGST-országok önkéntes együttműködésén alapul. Ebből kifolyólag (valamint még egy körülményből eredően, amelyre a továbbiakban még kitérek) a KGST-közösség keretében feltarandó optimális megoldások különleges megközelítést igényelnek.

Az a megközelítés, amely a XXX. ülészak által elhatározott célprogramokat jellemzi, lényegében arra irányul, hogy a kiválasztott területeken hosszabb időszakra feltárják a KGST-országok együttes szükségleteit, valamint ezzel összefüggésben azt is, hogy mi tekinthető a KGST-országok közössége szempontjából a szükségletek optimális kielégítési módjának. Ez a felfogás abból indul ki, hogy a természeti adottságok optimális hasznosítása, valamint a kellően koncentrált kutatás és fejlesztés, a korszerű tömeggyártás követelményei, tehát mindazok a hatékonysági tényezők, amelyek megszabják a társadalmi munka racionális felhasználását és a világgiazi versenyképességét, ma már inkább megkövetelik bizonyos termelőfolyamatok nemzetközi szintű hatékony koordinálását, később pedig megszervezését. Tükröződik bennük továbbá az a felismerés is, hogy a gazdasági folyamatok mind komplexebbé és bonyolultabbakká válnak, optimális összekapcsolódásukat egyre kevésbé lehet biztosítani külön-külön kialakult nemzeti elgondolások egyszerű egyeztetése, „összecsiszolása” útján. Ezért együttesen kell kialakítani az optimális megoldás lehetőségét, s ezt kell a nemzeti érdekekkel összhangban megvalósítani. A célprogramokat ezért úgy tekintem, mint egy a KGST-közösség méreteiben kialakuló, nemzetközi méretekben megtervezett és az önkéntes érdekeltségen alapuló szorosan koordinált ágazati kapcsolati rendszer csíráit. Ez a rendszer természetesen csak hosszú fejlődési folyamat eredményeképpen alakulhat ki. Az eleve közösségi szinten kialakított fejlesztési koncepciók feltételei leg hamarabb a kulcsfontosságú területeken érnek meg. Az tehát természetes, hogy a tervszerű arányos fejlődés törvényének közösségi szinten való érvényesülése is először ezeken a területeken tör utat magának.

A célprogramok készítése nem változtat az együttműködés korábban elfogadott alapvető elvein, például a nemzeti tervezés autonómiáján, a nemzetközi kötelezettségvállalás szerződéses rendszerén, az érdekeltség elvének alkalmazásán. Ugyancsak nem érinti a tervkoordináció, általában az együttműködés széles, a gazdasági élet túlnyomó részét átfogó folyamatát. A célprogramok újszerűsége elsősorban abban rejlik, hogy a KGST-országok előtt álló kiválasztott stratégiai jelentőségű feladatok

tekintetében e feladatok megoldásának az egész közösség szempontjából adódó optimális változatait hivatottak — hosszabb időszakra és komplex módon — feltárni.

A nemzetközi méretű optimalizálás azonban felvet egy másik kérdést is. A KGST keretében történő együttműködés — ideértve a tervkoordináció fejlődésének különböző szakaszait és a most kidolgozásra kerülő célprogramokat is — alapjában az *egyes ágazatok* dimenziójában keresik az optimális megoldásokat. A célprogramok is adott termelési feladat optimális elérésére törekednek. A nemzetközi méretű optimumok feltárása és összegezése azonban nem vezet el automatikusan az egyes nemzetgazdaságok optimális fejlődéséhez, az egyes országok természeti, társadalmi és gazdasági adottságai szempontjából legkedvezőbb fejlesztési modell kialakításához. Minden KGST-ország arra törekszik, hogy kialakítsa gazdaságának saját optimális fejlesztési változatát, a számára legkedvezőbbnek látszó profilt — természetesen messzemenően figyelembe véve az együttműködés lehetőségeit. A népgazdasági szinten kerestett optimum azonban más dimenzió, mint az ágazati szinten történő nemzetközi optimalizálás. Számolni kell ezért azzal, hogy e fejlődés újabb problémákat hoz majd magával. Olyan korszakban élünk, amikor a regionális szinten kialakuló gazdasági növekedési és egyensúlyi viszonyok már kezdenek előtérbe kerülni, de ezzel egyidejűleg még hosszú évtizedekig számolnunk kell a társadalmi munka nemzetgazdasági szinten való megszervezettségének objektív realitásával. Az egyes népgazdaságok számára a saját erőforrásaik tervezett, optimális felhasználásán alapuló egyensúlyi viszonyok, növekedési lehetőségek, külgazdasági kapcsolatok és ezek visszahatása a nemzetgazdaságok fejlődésére éppoly adottságok, mint amilyen adottság az is, hogy sem egyensúlyukat, sem növekedésük feltételeit nem tudják optimális szinten tartani nemzetközi, mindenekelőtt a szocialista közösség keretében kialakuló kapcsolataik tervszerű fejlesztése nélkül.

A jelenlegi fejlődési szakasz bonyolultsága tükröződik abban is, hogy a népgazdaságok egyes legfejlettebb szektorai már kinőttek a nemzetgazdasági keretből, s követelik maguknak az erőforrásokkal való nemzetközi méretű tervezési-stratégiai gazdálkodást. De ezek a szektorok — köztük azok is, amelyeket a KGST most kialakuló célprogramjai átfognak — szerves és nem is akármilyen részei az autonóm módon, nemzeti keretekben megszervezett gazdasági folyamatoknak. Ha meggondoljuk, hogy a KGST-célprogramok által érintett szektorok eredményes működése biztosítja a népgazdaságok energiával és alapvető nyersanyagokkal, élelemmel és egyéb fontos tömegfogyasztási termékekkel való ellátásának zömét, továbbá, hogy ezek a szektorok emelik fel a termelő-folyamatokat a közepes hatékonysági szintről az élenjáró felé, ezek biztosítják a sok száz millió tonna áru zavartalan eljuttatását a termelőtől a fogyasztóhoz, arra a következtetésre jutunk, hogy ezek a szektorok jelentik az egyes népgazdaságok fejlődési feltételeinek kulcspontjait. Végeredményben tehát a célprogramokban kifejezésre jut a történelmi tendencia, miszerint az integrálódó KGST-országok egyensúlyi és növekedési feltételei mindinkább szoros kölcsönös függésbe jutnak egymással.

Ez az összefüggés fokozottan felhívja a figyelmet arra, hogy a célprogramok által átfogott kulcsterületek fejlesztése, valamint a tagország-

gok egészének tervszerű, arányos fejlődése között szoros kölcsönhatás van. Nem is lehet úgy felvetni a kérdést, hogy „melyik a fontosabb”, hiszen mindkettőnek egyformán egy irányba kell hatnia: a közösségi méretű célprogramoknak pótlólagos fejlődési forrásokat kell feltárniok a nemzetgazdaságok számára, a nemzetgazdaságok egészséges és erőteljes fejlesztésének pedig kellő bázist kell szolgáltatnia az internacionalizálódó kulcsterületek gyors ütemű fejlesztéséhez.

Természetesen az egyes nemzetgazdaságok harmonikus fejlesztésének követelménye önmagában véve nem új, hiszen minden ország saját gazdaságpolitikájának alakításakor, közép- és hosszú távú tervei kidolgozásakor lényegében folyamatosan elvégzi a nemzeti szintű optimalizálást. E gondolatkörben új elemet az hozna, ha a két folyamat nem külön haladna (az ágazati optimum keresése a KGST keretében, tehát a nemzetközi együttműködés rendszerében, a nemzeti optimumoké pedig kizárólag az egyes országokon belül, a nemzeti tervezés keretében), hanem az optimalizálás már menetközben mindkét dimenzióban folyna, az ágazati és a nemzeti optimumok folyamatos összehangolása révén. Nyilvánvalóan olyan megoldást kell találni a kétféle dimenzióban történő optimalizálás összehangolására, amely figyelembe veszi a nemzeti tervezés, a nemzeti optimum keresésének specifikus — de meghatározó — jellegét. Ez pedig az, hogy minden ország vezetése maga határozza meg saját gazdasági fejlődésének irányát, gazdaságának optimalizálását. Ugyanakkor az országok egyre növekvő mértékben veszik figyelembe saját fejlesztési terveik kialakításakor a világgazdasági viszonyokat, mindenekelőtt az együttműködés további fejlesztésének lehetőségeit a KGST-országokkal. Célszerű ezért olyan módszereket keresni, amelyek teljes mértékben összhangban vannak a nemzeti szuverenitással, ugyanakkor lehetővé teszik a nemzeti és ágazati fejlesztés optimalizálásának összehangolását. Erre — megítélésem szerint — egyszerű, kézenfekvő módszer kínálkozik az eddiginél szélesebb körű gazdaságpolitikai konzultációk rendszerében. Az országok eddig is informálták egymást gazdaságpolitikájuk fő céljairól. Ha azonban jelentős előrelépés történik az ágazati optimalizálás vonalán — és a célprogramok kidolgozása ezt szolgálja —, akkor fokozódik a nemzeti keretekben történő optimalizálás nemzetközi összehangolásának jelentősége is. Ebből is adódik, hogy a célprogramok kidolgozásával egyidejűleg szükségessé válhat a korábinál átfogóbb, ugyanakkor részletesebb kölcsönös tájékoztatás és konzultáció az egyes országok közép- és hosszú távú terveiről, fejlesztési elképzeléseiről. Ez az országokat mindazon információk birtokába juttatja, amelyeket figyelembe kell venniük saját terveik további kialakításakor, a célprogramok kidolgozásához kapcsolódó fejlesztési elképzeléseik kikovácsolása és egyúttal a nemzetközi optimumok keresése során. Ugyanakkor a konzultációt folytató ország szuverén joga, hogy milyen kérdésekről, milyen időpontban és milyen részletességgel informálja az együttműködésben részt vevő többi KGST-országot vagy milyen problémákról konzultál velük.

Mindez előtérbe állítja, hogy a célprogramok keretében kibontakozó együttes fejlesztési koncepcióknak minden érdekelt résztvevő ország számára megfelelő előnyöket kell biztosítaniok. A kérdés lényege, hogy a különböző területeken kialakuló ágazati optimumok összességük-

ben egyúttal segítsék az egyes országok adottságainak leginkább megfelelő fejlesztési profil mind határozottabb kibontakozását is. E cél elérése, az érdekek egyeztetése hosszadalmas és kitartó munkát, széles körű nemzetközi tárgyalásokat követel. Ezek során figyelembe kell venni, hogy létezhetnek hosszú távon érvényesülő érdekek, amelyek nem feltétlenül és főleg nem könnyen hozhatók összhangba a pillanatnyi vagy rövid távú érdekekkel. A kölcsönös érdekek keresése, a rövid és hosszú távra szóló érdekek összhangjának megteremtése lesz ezért a következő időszak középponti feladata. E feladat megoldásához szem előtt kell tartani, hogy az érdekek egyeztetésekor nemcsak a célprogramokból adódó kiemelt feladatokat kell számításba venni, hanem a KGST-országok együttműködésének egész átfogó rendszerét, az abból adódó addicionális előnyöket is.

Az együttműködés közgazdasági rendszerének fejlesztése

A KGST XXX. ülészakának határozatai néhány kulcskérdés megoldására összpontosítottak, és ezek közül is messze a legnagyobb horderejű a célprogramok kidolgozására hozott határozat. Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy az a széles körű együttműködési tevékenység, amely a Komplex Program jóváhagyása óta erőteljesen kibontakozott, továbbra is terebélyesedik.

A szocialista gazdasági integráció előrehaladását nagyban befolyásolja, hogy milyen mértékben sikerül előbbre lépni az együttműködés egyéb *közgazdasági kérdéseinek* megoldásában. Az ülészak határozata itt is megjelölt néhány fontos célt. Emellett azzal is számolni kell, hogy a tervezési együttműködés megvalósítása, így a célprogramok részletes kimunkálása is egész sor megoldásra váró közgazdasági kérdést vet majd fel.

Különösen fontos feladat a KGST-országok *valutáris, pénzügyi és hitelrendszerének* továbbfejlesztése. E rendszernek folyamatosan és hatékonyan kell védenie a szocialista világpiacot a tőkés világpiacon végbemenő folyamatok káros hatásaitól. Az árfolyamrendszer továbbfejlesztése emellett azért is fontos, hogy megbízható mércére támaszkodhassunk a nemzetközi munkamegosztás ésszerű fejlesztéséhez, az integráció irányába mutató intézkedések gazdasági hatékonyságának megítéléséhez. Fokozott szerepet kell kapnia a pénzügyi rendszerben a sokoldalú elszámolásnak, növelve a tagállamok egymás között lebonyolódó transzferábilis rubel elszámolásain belül a sokoldalúan kiegyensúlyozott elszámolások arányát. Ez a későbbiek során elvezethet a sokoldalúság kibővítéséhez, hosszabb távlatban pedig meghatározott keretekben a transzferábilis rubel konvertibilitásához.

Nagyobb súlyt kell kapnia *a kötelezettségek teljesítéséért viselt anyagi felelősségnek*. Az ülészak határozata előírja a külkereskedelmi árrendszer további fejlesztését és az országok belső árképzési módszereinek fokozatos közelítését.

A XXX. ülészak határozata megfelelő figyelmet fordított az együttműködés *szervezeti rendszerének* további fejlesztésére is. A határozatok nem a KGST jelenlegi szervezeti rendszerének megváltoztatását céloz-

zák, hanem a szervezeti rendszer olyan további fejlesztésének irányát szabták meg, amely egyrészt megfelel az új feladatokból származó követelményeknek, másrészt figyelembe veszi a szervezeti rendszer néhány hiányosságát, így különösen a kérdések megoldásának nehézségét és lassúságát. Az ülészak nagy feladatokat rótt a Tervezési Együttműködési Bizottságra a gazdaságpolitikai konzultációk lefolytatása, az összes KGST-szerveknek szóló tervezési-módszertani útmutatások kidolgozása, a tervkoordináció széles folyamatának összehangolása vonatkozásában.

A KGST bővülő nemzetközi kapcsolatai

Az elmúlt öt év alatt jelentősen megnőtt a KGST-országok és ezzel együtt a KGST-nek mint nemzetközi szervezetnek a tekintélye a világban. Ez elismerést jelent, de kötelez is. A KGST-országok együttműködését a hetvenes évek elejéig az jellemezte, hogy a figyelem döntően a tagországok egymás közötti kapcsolatainak fejlesztésére irányult. A legutóbbi években azonban lényeges fordulat következett be. A világgazdaságban bekövetkezett változások nagyban fokozták a KGST-országok érdekltségét a világgazdaság egészében végbemenő folyamatok helyes és közös megítélésében. Fokozódott a KGST-országok érdekltsége a világ többi részével való kapcsolatok bővítésében, miközben a KGST iránti érdeklődés is növekedett a világ minden részén. Ez összefüggött a Szovjetunió és a többi KGST-ország töretlen, gyors fejlődésével, politikai tekintélyük és gazdasági hatalmuk növekedésével, a világgazdaságban bekövetkezett változásokkal, a világpolitikában végbemenő enyhülési folyamattal.

1972-ben a *Kubai Köztársaság* a KGST tagjává vált. Tovább szélesedett az együttműködés *Jugoszláviával*, amellyel a KGST-országok kereskedelme öt év alatt 2,6-szeresére nőtt. Az ülészakon a *Vietnami Szocialista Köztársaság* és a *Koreai Népi Demokratikus Köztársaság* mellett először vettek részt megfigyelőként a *Laoszi Népi Demokratikus Köztársaság* és az *Angolai Népi Köztársaság* képviselői. KGST-ülészakra tehát először fordult elő, hogy az európaiakon kívül ázsiai és latin-amerikai ország mellett afrikai ország képviselője is jelen volt. A KGST együttműködési megállapodást kötött *Finnországgal*, a *Mexikóval* és az *Irakkal* kötött megállapodást pedig éppen a XXX. ülészak hagyta jóvá. Emellett igen sok — mindenekelőtt fejlődő — ország folytat hosszabb idő óta tájékoztató jellegű tárgyalásokat a KGST illetékes szerveivel, szorosabb vagy lazább kapcsolatok felvétele végett. A KGST az ENSZ-ben és más nemzetközi szervezetekben megfigyelői, az Európai Gazdasági Bizottságban konzultatív státuszt kapott. Általában a nemzetközi szervezetekben a KGST mint nemzetközi intézmény egyre nagyobb figyelmet kap.

Az ülészak határozata messzemenően figyelembe vette a megváltozott helyzetet, és további útmutatást adott a KGST külkapcsolatainak fejlesztésére. E kapcsolatoknak mindenekelőtt a többi szocialista országgal kell fejlődniük. Jó példája ennek a bővülő együttműködés a háborúban sokat szenvedett Vietnam hős népével.

A fejlett tőkésországokkal folyó együttműködést elsősorban Helsinki szelleme hatja át. Az ott elfogadott elvek megfelelő alapul szolgálnak a szocialista és a tőkésországok közötti kétoldalú kapcsolatok bővítéséhez, s egyúttal az összeurópai méretű sokoldalú együttműködés kibontakozásához. De az elvek valóra váltása küzdelmes úton megy végbe. E küzdelemhez fontos hozzájárulást jelentett az európai kommunista és munkáspártoknak a KGST ülészakát megelőző héten — ugyancsak Berlinben — tartott tanácskozása. A KGST XXX. ülészaka nagyra értékelte az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferenciát; a KGST-tagállamok — külön-külön csakúgy, mint az egész közösség — megteszik a szükséges lépéseket a Helsinkiben elfogadott alapelvek megvalósítására. A szocialista országoknak az Európai Gazdasági Bizottság ez év tavaszán tartott közgyűlésén tett javaslata a három nagy európai konferencia összehívására — az energiagazdaság, a környezetvédelem és a közlekedés kérdéseiről — már ebben a szellemben fogant. Ugyancsak a fejlett tőkésországok egy csoportjával történő együttműködés normalizálását és bővítését célozza az a javaslat, amelyet a KGST az Európai Gazdasági Közösségnek tett a két országcsoport és a két intézmény közötti együttműködésre. E javaslatok a békés egymás mellett élés szelleméből indulnak ki, és arra irányulnak, hogy háruljon el mindenféle diszkrimináció és mesterséges akadály a kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok fejlesztésének útjából. A szocialista és a tőkésországok közötti kapcsolatok új vonásává válhat az az út, amelyet *Finnország* és néhány szocialista ország — köztük Magyarország — megállapodásai jellemeznek. E megállapodások aláírói a kétoldalú kereskedelem harmonikus fejlesztése végett kölcsönösen megszüntetik a kereskedelmi akadályokat s fokozatosan valamennyi iparcikkre, valamint a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek zömére megszüntetik a vámokat és egyéb korlátozásokat.

Növekvő figyelmet kapnak a KGST-országok együttműködésében a *fejlődő országok*. A kölcsönös előnyök mellett országaink figyelembe veszik a fejlődő országok speciális helyzetét. Támogatják azt a harcot, amelyet a gyarmati örökség felszámolására, a politikai önállóság kivívása után gazdasági önállóságuk megszilárdításáért folytatnak. A progresszív fejlődő és a szocialista országok összefogása egy új nemzetközi munkamegosztás érdekében fontos tényezője az imperializmus hadállásainak visszaszorításáért vívott harcnak.

A KGST-országok közösségének egyre aktívabban kell foglalkoznia a világgazdaság nagy, megoldásra váró problémáival is. A KGST-országok nem szakadhatnak el a világgazdaság egészétől, ez nem is céljuk. Növekvő érdeklődéssel fordulnak a világ átfogó problémái felé, tudatában annak, hogy a gondok ma már nem elszigetelten jelentkeznek a világ egyik vagy másik részén, hanem érintik az egész világgazdaság fejlődését és közvetve vagy közvetlenül befolyásolhatják a KGST-országok gazdaságát is.

A környezetvédelemtől a világelelmezés problémájának megoldásáig, a fejlődő országok súlyos gondjaitól a világ monetáris rendszerének reformjáig — mind olyan kérdések ezek, amelyek megoldásában a KGST-országoknak hallatniuk kell szavukat. Nagyon nagy feladat ez, amelyre a KGST-nek mint intézménynek is kellőképpen fel kell készülnie.

A KGST XXX. ülészsaka bizonyítja, hogy a szocialista gazdasági integráció hatalmas, életerős folyamat. Az integráció koncepciójának folyamatos továbbfejlődése a legfőbb biztosítéka annak, hogy a KGST-országok — egymással szorosan együttműködve — megoldják a következő évek nagy feladatait. Ez egyszerre két szempont érvényesítését követeli meg. Egyfelől szükséges, hogy tovább fokozódjék az országok gazdasági fejlődésének és a KGST keretében történő együttműködésüknek a *stabilitása*. Másfelől a stabilitásra való törekvéssel párhuzamosan el kell érni, hogy országaink gazdasága és egész együttműködési rendszere *gyorsabban, rugalmasabban reagáljon* az élet új követelményeire, azokra a változásokra, amelyek országainkban, a KGST-országok közösségében, a világ gazdaságban végbementek.

★

E cikk keretében nem tértem ki külön a szocialista gazdasági integráció magyar vonatkozásaira; arra, hogy mi az egész folyamatban Magyarország érdeke. Nem volna nehéz ezt bármelyik kérdés kapcsán külön kimutatni, számokba foglalni, példákkal bizonyítani. De számok és példák nélkül is érthető: hazánk számára létkérdés, hogy milyen módon és milyen ütemben javulnak tovább a nemzetközi gazdasági együttműködés feltételei. A magyar gazdaság, amelynek fejlődése egyre nagyobb mértékben épül a nemzetközi együttműködésre, minden vonatkozásban érdekelt abban, hogy a szocialista gazdasági integráció tovább fejlődjön, üteme gyorsuljon. A KGST XXX. ülészsaka ezért a mi számunkra — nemzeti és internacionalista szempontból egyaránt — olyan esemény, amelynek hazánk további gazdasági fejlődése szempontjából kiemelkedő jelentősége van.

RÉV LAJOS:

Ipari szövetkezetek az V. ötéves tervben

Az országgyűlés 1975 decemberében törvénybe iktatta a népgazdaság V. ötéves tervét. A népgazdasági terv alapján az Ipari Szövetkezetek Országos Tanácsa — az MSZMP Központi Bizottságának 1975. novemberi határozatait szem előtt tartva — összegezte az ipari szövetkezetek IV. ötéves tervben elért fejlődésének tapasztalatait, és kijelölte az 1976—1980. évek feladatait.*

A IV. ötéves terv tapasztalatai

Az ipari szövetkezetek, az MSZMP X. és XI. kongresszusának útmutatásait követve, eredményesen teljesítették a IV. ötéves tervet. Az alapvető célokat tervszerűbben valósították meg, mint korábban bármikor. Termelésük a IV. ötéves terv záró esztendejében az előirányzott 43—44 milliárd helyett 45,5 milliárd forintot ért el, ami az 1970. évi termeléshez képest összességében 43 százalékos növekedést jelent. Ezen belül az iparban 46, az építőiparban 28, a szolgáltatóiparban 60 százalékos volt a termelés emelkedése, amely így a tervidőszak utolsó évében — rendre — 35,5, 8,3, illetve 1,7 milliárd forintot tett ki.

Erősödtek a fejlődés intenzív vonásai. Az egy főre jutó termelés az iparban 46, az építőiparban pedig 21 százalékkal nőtt. Az iparban a termelés többlete teljes egészében, az építőiparé 80 százalékból az egy főre jutó termelés növekedéséből származott.

A tervidőszakban a szövetkezetek mintegy 32 000 lakást építettek, ami jóval kevesebb a tervezettnél. Ugyanakkor előrelépés történt a korszerű építési technológiák elterjesztésében: a modern technológiával megépített lakások aránya az 1970. évi 5 százalékkal szemben 1975-ben elérte a 34 százalékot. Az építőipari szövetkezetek fejlődésében tükröződnek azok az ellentmondások, amelyek egyrészt a végzett munkák jövedelmezősége és a jelentkező igények társadalmi fontossága, másrészt a rendelkezésre álló kapacitások és az igények között fennállnak.

A szövetkezeteknek a lakosság részére végzett tevékenysége, a megelőző tervperiódusban elért növekedést jelentősen meghaladva, 30 százalékkal emelkedett, s értéke 1975-ben már 2,2 milliárd forintot tett ki. Időközben jelentősen változott a lakossági szolgáltatások szerkezete. A kiemelt szolgáltatások öt év alatt több mint 60 százalékkal fejlődtek

* A tanulmány az Ipari Szövetkezetek Országos Tanácsa által megvitatott elnöki előterjesztés felhasználásával készült.

(ezen belül az építőipari karbantartás mindössze 15 százalékkal), és súlyuk 28-ról 35 százalékra emelkedett. A hagyományos szolgáltatások aránya ezzel egyidejűleg 72 százalékról 65 százalékra csökkent. Az ipari szövetkezetek szerepe a szolgáltatásokban — főleg vidéken — tovább emelkedett, javult a kiszolgálás kulturáltsága.

Az ipari szövetkezetek értékesítése 1975-ben 35,1 milliárd forint volt, 48 százalékkal több mint 1970-ben. A belföldi értékesítés egyenlőtlenül fejlődött, a növekedés ütemét jelentősen befolyásolta a kereskedelem hullámzó igénye. 1975-ben a szövetkezetek 11,5—12 milliárd forintnyi — az 1970. évinél 30 százalékkal nagyobb — értékben szállítottak a belkereskedelemnek.

Az 1975. évi szocialista export csaknem kétszerese az 1970. évinek, a tőkés viszonylatú export bővülése pedig 126 százalékos. Javult az exporttermékek gazdaságossága.

A szövetkezetek és az állami vállalatok együttműködésében — a korábbi időszakhoz képest — nagy a fejlődés. Több mint 80 százalékkal lett magasabb az állami vállalatok és más szövetkezetek részére történő termelés.

A szövetkezetekben Budapesten 98 ezren, vidéken 213 ezren, összesen 311 ezren dolgoznak. A létszám Budapesten jelentősen (13 százalékkal) csökkent, vidéken emelkedett (7 százalékkal). A nem termelők száma a szövetkezetekben is nagyobb ütemben nőtt, mint a termelőké. Arányuk az 1970. évi 16,1 százalékkal szemben 1975-ben 20,4 százalék. Különösen magas volt az adminisztratív létszám emelkedése, ami csak részben függ össze a megnövekedett adminisztrációs, ügyviteli feladatokkal. Az ipari szövetkezetek folytatták a szakmunkástanulók képzését. 1971—1975-ben összesen 91 ezer tanuló — az országban képzettek mintegy 10 százaléka — részesült a szövetkezetekben gyakorlati oktatásban.

A IV. ötéves tervidőszak során az ipari szövetkezetek az előíránytól némileg többet: 6,7—6,8 milliárd forintot fordítottak beruházásra. Ennek eredményeként a szövetkezetek állóeszközeinek bruttó értéke ma több mint kétszerese az 1970. évinek. A tízéves fejlesztési program tervszerű végrehajtása tette lehetővé, hogy 1975-ben már mintegy 650 szövetkezet rendelkezék végleges telephellyel. A gazdasági körülmények változása együtt járt a gépi és a munkavédelmi berendezések modernizálásával, a korszerűtlen, a biztonságos munkavégzésre alkalmatlan gépek kiselejtezésével. Az egészségügyi és szociális létesítmények korszerűsítésére a IV. ötéves tervidőszakban a szövetkezetek 336 millió forintot fordítottak. A befejezetlen beruházások állománya jelentősen emelkedett. Az iparban az 1 Ft állóeszközre jutó termelés 1975-ben az 1970. évi 6,1 forinttal szemben 4,5 Ft volt. E mutató az építőiparban is erőteljesen — 6,8-ról 5,1-re — csökkent. Az állóeszközök hatékonysága tehát nagymértékben romlott.

A tervidőszakban — különösen a legutóbbi két évben — a világpiacon áruk rohamos emelkedésével együtt járó anyagellátási problémák következtében, nőtt a készletek forgási ideje. Az 1975. évi készletállomány 9,3 milliárd Ft, 63 százalékkal több, mint az 1970. évi. Bővülése jóval meghaladja tehát a termelés növekedését.

A nyereség valamennyi évben erőteljesebben emelkedett, mint az árbevétel. Az 1975. évi nyereség az 1970. évi színvonalat az iparban 88,

az építőiparban 77, a szolgáltatóiparban pedig 46 százalékkal haladta meg. Az ipari szövetkezetek nyeresége elérte a 7,5 milliárd forintot. Az öt év alatt realizált nyereségtöbblet nagy része a termelés bővüléséből származik, egy további része a gazdaságosabb termékszerkezet kialakításával és az önköltség csökkentésével függ össze, s csak kisebb hányada tudható be az árak emelkedésének.

A dinamikus gazdasági fejlődés eredményeként a szövetkezetek saját vagyona az 1970. évi 7,1 milliárdról 17 milliárd forintra gyarapodott. Ebben — a nyereség számottevő bővülésén túl — nagy szerepe volt a Közös Fejlesztési Alapból, valamint a Kölcsönös Támogatási Alapból juttatott összegeknek.

A szövetkezeti dolgozók összes jövedelme öt év alatt az iparban 19, az építőiparban 23, a szolgáltatóiparban pedig 21 százalékkal emelkedett. A fejlődés valamennyi népgazdasági ágban meghaladta a tervben előirányozottat. A dolgozók jövedelmének ilyen alakulásában egyaránt kifejezésre jut a szövetkezetek javuló bérpolitikája és a központi bérintézkedések hatása. Számos szövetkezet részesült a teljesítménykövetelményekhez kapcsolt vagy a bérszínvonal elmaradásának csökkentését célzó központi bérintézkedésekben. Az ipari szövetkezetek a munkadíjakon felül jelentős összegeket fordítottak dolgozóik élet- és munkakörülményeinek javítására. Emelkedtek az üzemi étkeztetésre, a különböző címeken kifizetett segélyekre, az üzemegészségügyre és az üdülésre fordított kiadások. Az OKISZ által szervezett kedvezményes üdültetésben évente 21 ezren vettek részt. A szövetkezetek több mint 50 millió Ft-tal járultak hozzá dolgozóik lakásépítéséhez — nagyrészt kölcsön, kisebb részben vissza nem térítendő támogatás formájában. Dolgozók gyermekeinek bölcsődei-óvodai elhelyezését azzal igyekeztek segíteni, hogy kb. 65 millió forintot juttattak állami gyermekintézmények fejlesztésére. A szociális gondoskodás keretében 1200 nyugdíjra nem jogosult, idős, munkaképtelen, anyagi támogatásra szoruló szövetkezeti tag vagy hozzátartozója részesült kivételes ellátásban. Az építőipari szövetkezetek 54 munkásszállást működtetnek, együttvéve csaknem 1800 férőhellyel.

Az ipari szövetkezetek mozgalmi fejlődése kiegyensúlyozott volt. Megszilárdult és erősödött a szövetkezetek önkormányzati munkája, demokratikus szervezete, és fejlődött a szövetkezeti demokrácia. A kedvező gazdasági eredmények és a szervezeti élet megszilárdulása eredményeként a szövetkezetek többségében jó munkahelyi légkör alakult ki. A vezetőségek munkamódszere sok helyütt kedvezően megváltozott. Történtek előrelépések a szövetkezeti demokrácia közvetlen gyakorlásának formáit tekintve is. Így nagyobb szerepet kaptak a termelési tanácskozások, sikeresnek mondhatók az ifjúsági parlamentek, s több szövetkezetben helyes gyakorlat alakult ki a műszaki tanácskozások megtartásában. A kétségtelen eredmények mellett azonban még sok a tennivaló mind a közgyűlések, mind a szövetkezeti demokrácia egyéb fórumai munkájának hatékonyabbá tételében. Két alkalommal került sor a testületi szervek újjáavasztására. Nagy számban kerültek a szövetkezetek vezető szerveibe fiatalok és nők, valamint fizikai dolgozók. Az ipari szövetkezetek szerveiben jelenleg kb. 29 ezer tisztségviselő lát el — nagy felelősségérzettel — valamilyen társadalmi funkciót. Az önkormányzati élet megszilárdításához számottevően hozzájárult a gazdasági vezetők

és tisztségviselők szemléletváltozása: annak felismerése, hogy a szövetkezetük előtt álló feladatok teljesítésében fokozottabban kell támaszkodniok a választott testületi szervek munkájára, a tagok aktív részvételére.

Az önkormányzati élet megerősödését jelentette az a következetes személyzeti és káderpolitika, amely a szövetkezetek munkájában az MSZMP Központi Bizottsága Titkárságának határozata óta megfigyelhető. Mind a személyzeti és kádermunkát, mind az oktatást és továbbképzést a programszerűség jellemzi. A vezetők és a választott tisztségviselők felkészültsége politikailag és szakmailag egyaránt javult: több a politikailag szilárd, jobb emberi és vezetői adottságokkal rendelkező vezető. Kedvezően alakult a korösszetétel is. A káderutánpótlási tevékenység javulásának kedvező hatása különösen az 1975—1976. évi választások időszakában mutatkozott. A mozgalomban folyó oktatási munka koordinálása, segítése, továbbá a vezetőképzés fejlesztése és színvonalának emelése végett került sor a tervidőszakban az Oktatási Központ létrehozására. Többek között ennek hatásaként a továbbképzési, oktatási tevékenység gyorsan fejlődött: nőtt az oktatásban részt vevők száma, és változatos továbbképzési formák alakultak ki. Az elmúlt oktatási év legjelentősebb kezdeményezése a leendő vezetők szakmai felkészítésére indított — egyelőre mintegy 100 létszámú — ún. vezetőutánpótlás-képzés.

Az elmúlt évek fontos feladata volt a szövetkezeteken belüli ellenőrzés rendszerének megteremtése, a helyes módszerek kialakítása és mindezek segítségével az ellenőrző munka hatékonyabbá tétele. A szövetkezetek döntő többsége a helyi sajátosságok figyelembevételével intézkedési tervet készített a tulajdonosi ellenőrzés fokozására. Bár az eredmények még nem kielégítőek, mutatkozik haladás e területen. Az OKISZ Felügyelő Bizottságának aktív közreműködésével 1975-ben munkaértekezletre került sor, amelyeken valamennyi szövetkezet és szövetségi felügyelő bizottsági elnöke részt vett. Ezek a tanácskozások várhatóan segítik a felügyelő bizottságok munkájának szervezettebbé tételét.

A párt- és kormányhatározatok végrehajtására tett intézkedések eredményeképpen a szövetkezetek többségében a nő- és ifjúságpolitikai munka a gazdasági és mozgalmi tevékenység szerves részévé vált. Az elnökök 7,9 százaléka, a vezetőségi tagok 35,7 százaléka nő. 33 ezer nő vesz részt a socialista brigádok munkájában. Az elért eredményekben komoly szerepük van a szövetkezeti nőbizottságoknak. Az elmúlt években a szövetkezeti dolgozók kor szerinti összetételében jelentős változás következett be. Ma már az összes foglalkoztatottak több mint egyharmada 30 éven aluli. Ez szükségszerűvé tette a fiatalok gondjaival való fokozott törődést, szociális problémáik lehetőség szerinti megoldását, erkölcsi, politikai nevelésük magasabb színvonalra való emelését. Az intézkedések és a politikai munka eredményeképpen a szövetkezeti vezetők többsége felelősséget érez a fiatalok ügye iránt. Több mint 850 szövetkezetben működik KISZ-szervezet. A vezetőségi tagok 20 százaléka fiatal.

A gazdasági és mozgalmi célok végrehajtását a legeredményesebben a munkaverseny szolgálja. Az elmúlt 5 évben 6 szövetkezet „A Minisztertanács Vándorzászlaja”, 26 szövetkezet „Országos Kiváló Ipari Szö-

vetkezet”, 350 szövetkezet „Kiváló Szövetkezet” és 80 szövetkezet „Miniszteri Dicsérő Oklevél” kitüntetésben részesült. A szövetkezeti mozgalomnak jelentős eredménye volt az MSZMP XI. kongresszusa és hazánk felszabadulásának 30. évfordulója tiszteletére kibontakozott munkaverseny. A szocialista munkaverseny egyéni és kollektív formájában 150 ezer szövetkezeti dolgozó vett részt. A munkaversenyben elért kiemelkedő eredményeiért a Híradástechnika Szövetkezet megkapta az MSZMP „Kongresszusi Zászló” kitüntetését. A versenymozgalom keretében tovább fejlődött a szocialista brigádmozgalom. A tervidőszakban több mint 2500-zal emelkedett a szocialista brigádok száma. Taglétszámuk 1975-ben 36 ezerrel több, mint 1970-ben. Jelenleg 5390 szocialista brigád tevékenykedik (összesen 62 ezer brigádtaggal), és közülük 84 nyerte el a „Szövetkezet Kiváló Brigádja” kitüntetését. A kongresszusi munkaversenyben elért kiemelkedő eredményeiért 5 brigád kapta meg az MSZMP KB „Kongresszusi Oklevelét”.

A szövetkezetek — az MSZMP KB közművelődési határozatainak útmutatásait követve — eredményesen tevékenykednek dolgozóik szocialista életformájának, gondolkodásmódjának, műveltségének fejlesztésében. A művelődés közösségi formái sokszínűek és változatos tartalmúak. A 130 öntevékeny művészeti együttes több mint 6 ezer tagot számlál. Az együttesek nagy része magas művészi színvonalat ért el, amit sikeres hazai és külföldi szerepléseik is bizonyítanak. A szövetkezetekben 117 — többségében a tervidőszakban alakult — klub működik. A három szövetkezeti ágazat jó együttműködését jelzi, hogy több ízben rendeztek közösen fesztivált, szavalóversenyt, műsoros előadást, s 25 művészeti csoportot és 14 klubot is közösen tartanak fenn. A szövetkezeti dolgozók tudatformálásában nagy segítséget jelent a szövetkezeti sajtó munkája, propagandatevékenysége. Jelentősen fejlődött az ipari szövetkezetek testnevelési és sportmozgalma: a tervszerű munka eredményeként 10 százalékkal nőtt a tömegsportban részt vevők száma, és ezzel elérte a foglalkoztatottak 18 százalékát. 1975-ben már 55 ezer szövetkezeti dolgozó sportolt. A fejlődést szemlélteti, hogy a Spartacus Sportegyesület NB I—III-as szakosztályainak száma az öt évvel ezelőtti 84-ről 117-re bővült. A testnevelési és sportcélú kiadások az előző ötéves terv ráfordításainak több mint kétszeresét, 263 millió forintot tettek ki.

A gazdasági és mozgalmi munka eredményei, az ezekkel szorosan összefüggő munka- és üzemszervezés, valamint a tagság érdekeinek képviselete és védelme egyaránt közrejátszottak abban, hogy a munkavédelem előtérbe került. Az üzemi feltételek jelentősen fejlődtek: nagymértékben emelkedett a gépesítettség, a munkahelyek tisztábbak, csökkent a zajártalom, és számottevően bővültek az egészségügyi és szociális létesítmények. Öt év alatt az OKISZ az ágazati minisztériumokkal és a szakszervezetekkel együttműködve biztonságtechnikai ismeretekből négyezer gazdasági vezető, a szövetségek 12 ezer középvezető tanfolyami oktatását és vizsgáztatását bonyolították le. Munkavédelmi vándorkiállításokkal és vetélkedőkkel segítették a balesetmegelőző tevékenységet. Az intézkedések ellenére az eredményekkel nem lehetünk elégedettek. A balesetek száma alig csökkent, sok szövetkezetben még mindig nem kielégítő a munkavédelmi fegyelem.

A szövetkezeti mozgalom nemzetközi kapcsolatai a kitűzött célok-

nak megfelelően fejlődtek. Véglegesen kialakult a szocialista országok szövetségi szerveivel való kapcsolattartás tartalma, formája. A szövetségi főtanácsok elnökeinek tanácskozásai lehetővé tették a szocialista országok nemzetközi mozgalmi álláspontjának egyeztetését, a nemzetközi fórumokon való együttes fellépést. Az ipari szövetségi szövetségek kapcsolatai keretben teremtettek a szakmai tapasztalatcseréknek, az együttműködésnek mozgalmi, kulturális téren és a sportban. Fejlődött a Vietnami Népi Demokratikus Köztársasággal fennálló kapcsolat, amelyet részünkről elsősorban az önzetlen segítségnyújtás jellemezett. A Koreai Népi Demokratikus Köztársasággal megvalósult a szövetségi választékcseré, amelynek köre és volumene évről évre bővül. Szélesedett az együttműködés a tőkésországok szövetségeivel, elsősorban azokkal az országokkal, ahol a szövetségi mozgalmak a baloldali, illetőleg a kommunista pártok irányítása alatt állnak. Jelentősen bővült a fejlődő országokkal fennálló kapcsolat, amely tartalmában alapvetően mozgalmi és politikai. Egyre számottevőbb az ipari szövetségek közreműködése különféle nemzetközi szervezetekben.

Feladatok az V. ötéves terv időszakában

A szövetségek feladatait 1976—1980-ra elsősorban azok a gazdaságpolitikai célok jelölik, amelyeket az MSZMP XI. kongresszusa határozatában munkájukra vonatkozóan konkrét követelményként megfogalmazott, továbbá azok, amelyek a magyar népgazdaság V. ötéves tervére vonatkozó törvényben testesülnek meg. Ezeknek megfelelően, az ipari szövetségek tevékenységének középpontjába a lakossági árualap választékának növelését és a szolgáltatások bővítését, a tőkésexport jelentős fokozását, s az állami nagyipart gazdaságosan kiegészítő termelés dinamikus fejlesztését kell állítani.

A megnövekedett termelési feladatok teljesítése megköveteli a szövetségekben a műszaki fejlődés gyorsítását, a munka termelékenységének nagyfokú növelését, az álló- és forgóeszközök jobb kihasználását és a termelés minőségi színvonalának emelését. Mindezt a rendelkezésre álló erőforrások koncentrálásával és gazdaságos felhasználásával, a munka hatékonyságának állandó emelésével kell elérni.

A termelésnek 1980-ban — az 1975. évi árakon számítva — az iparban 51—53, az építőiparban 11—11,5, a szolgáltatóiparban 2,5—2,6 milliárd forintot kell kitennie. Ez az iparban 48—50, az építőiparban 34—36, a szolgáltatóiparban 60—62, együttesen 45—46 százalékos termelésnövekedést jelent. A szövetségi ipar előirányzott termelésnövekedése azért magasabb a népgazdasági tervben az ipar egészére meghatározottnál (33—35 százalék), mert az ipari szövetségek termelése iránt várható szükségletek ezt igénylik.

A termeléstöbblet forrása mind az iparba, mind pedig az építőiparba tartozó szövetségekben teljes egészében a munka hatékonyságának növelése; ez a belső tartalékok mozgósításával, a termelés szerkezetének korszerűsítésével, gazdaságos gyártmány szerkezet kialakításával biztosítható.

A termelést — tudatos szervezőmunkával — olyan irányban kell

fejleszteni, hogy az előállított termékek gazdaságosan értékesíthetőkkel váljanak mind a belföldi, mind a külföldi piacokon; tőkés relációjú importot pótoljanak; lehetővé tegyék a hulladékok és melléktermékek fokozott felhasználását.

Az ipar egyes ágazatai — a szükségletek várható alakulásával összhangban — eltérő ütemben fejlődnek: kiemelkedően bővül a fémtömegcikk-, a műszer-, a bútór-, a kézmű- és háziipar termelése, míg a textilruházati ipar termelése — a bér munkakonstrukció további szélesedése miatt — az átlagosnál mérsékeltebben fog növekedni.

A gépiparon belül tovább bővül a járműprogramban részt vevő szövetkezetek tevékenysége. Termelési értékük az 1975. évi 500 millióról 900 millió forintra emelkedik. A faipari gépek termelésének megkétszerezését, az elektronikus elven működő műszerek előállításának pedig 60 százalékos bővítését tervezzük. A belkereskedelem igényei a háztartási villamos gépek, a hűtőtechnikai készülékek, a híradástechnikai és fémtömegcikk gyártása iránt előreláthatólag kétszeresére emelkednek. A kitűzött feladatok teljesítéséhez a gyártmány- és gyártásszerkezetet úgy kell átalakítani, hogy hosszabb távon is fokozható legyen a termelés hatékonysága és a gyártmányok versenyképessége. Erőteljesen kell fejleszteni azoknak a termékeknek az előállítását, amelyeknek a műszaki színvonal korszerűsítésében jelentős szerepük van, továbbá amelyek perspektívában is gazdaságosan értékesíthetők.

A vegyipari termelés növelése elsősorban a növényvédőszer, a kozmetikai és háztartásvegyipari termékek, a fröccsöntés, a kis- és közepméretű üreges testek gyártása, a csomagolás fejlesztését biztosító tevékenység és a speciális műanyag-feldolgozási technológiák területén szükséges. Tovább kell javítani a központi vegyipari fejlesztési koncepciókkal való egyeztetés munkáját.

A textilruházati szövetkezeteknek — a rekonstrukciós program folytatásával — számítaniuk kell arra, hogy az export növelése iránti követelményekkel egyidejűleg erőteljesen nő a hazai lakosság igénye a korszerű, jó minőségű, könnyen kezelhető termékek iránt, s ugyanakkor szükség van az olcsó fogyasztási cikkekkel való ellátás javítására is. A feladatok végrehajtásához be kell vezetni a rendelésállománnyal összehangolt, korszerű kis- és középüzemben alkalmazható gyártásprogramozást, meg kell valósítani a gyártáselőkészítés hatékonyabb megszervezését, korszerűsítését.

A cipőipari szövetkezeteknek mindinkább ki kell elégíteniük a jó minőségű cipők iránti igényeket s szélesíteniük a választékot. Ehhez a cipőipari rekonstrukciót olyan irányban kell folytatni, hogy a konvertálható kapacitások megtartása, illetve továbbfejlesztése mellett fokozódjék a szövetkezeti termelés korszerűsége, és megteremtődjék a bővítés létszámfeltétele.

A bútoripari szövetkezetek alapvető feladata a gazdaságosan előállítható stíl- és stilizált bútorok arányának növelése. A stílbútorgyártás fokozásához meg kell teremteni a szükséges szakmai (szellemi) feltételeket. A szállodaprogramba való célszerű bekapcsolódás azt igényli, hogy — az állami nagyipar termelésének kiegészítéseként — a szövetkezetek az eddiginél nagyobb gondot fordítsanak az egyedi igényeket kielégítő bútorok és lakberendezési cikkek előállítására. Biztosítani kell, hogy a

IV. ötéves tervidőszakban megkezdett beruházások mielőbb befejeződjenek, és bővüljenek a korszerű kapacitások. Erőteljes ütemben kell fejleszteni a sportszer- és játékgyártást.

A kézmű- és háziipari szövetkezetek termelésén belül nagyobb ütemben fejlődjenek a népművészeti jellegű, valamint a bedolgozói konstrukcióban megoldható termelés. A rekonstrukciós program eredményeként a kötőipari termelés öt év alatt 980 tonnáról 2—2,1 ezer tonnára emelkedik.

A szövetkezetek rugalmas, konvertálható kapacitásai biztosítják, hogy belkereskedelmi szállításaik — az igényekkel összhangban — 42—44 százalékkal bővüljenek, s az 1975. évi 11,6 milliárddal szemben 1980-ra 16—17 milliárd forintot érjenek el. Tovább emelkedik a termelés exportra kerülő hányada. Az export előírányzott bővülése 63—64 százalék, ezen belül szocialista relációban kb. 40—42, tőkés viszonylatban több mint 100 százalék. A szocialista export az 1975. évi 5,4 milliárdról 1980-ra 7,6—8 milliárd forintra emelkedik, a tőkés viszonylatú export pedig 3,3 milliárdról 6,8—7 milliárd forintra. A szocialista relációban elsőrendű feladat az államközi megállapodásokban rögzített kötelezettségek maradéktalan teljesítése. A tőkésországokkal fennálló gazdasági kapcsolatok bővítése végett folytatni kell az aktív gazdasági együttműködés kiterjesztését, és a termelési kooperációk szélesítésével elő kell segíteni a fejlett gyártási módszerek gyors átvételét.

Jelentősen fejlődik a szövetkezetek állami vállalatokkal és egymással való termelési kapcsolata. 1980-ban az állami vállalatok és szövetkezetek részére történő termelés mintegy 15—15,5 milliárd Ft lesz, csaknem kétszerese az 1975. évének. Az állami vállalatokkal való együttműködés kiterjesztésével el kell érni, hogy a korszerű nagyüzemek mind több, náluk gazdaságosan nem folytatható tevékenységet adjanak át a szövetkezeteknek.

Az építőipari termelés fejlesztésénél a többszintes lakóházak építésére, felújítására és karbantartására, valamint a helyi jellegű kisebb közületi beruházásokra (bölcsőde, óvoda, iskola) kell összpontosítani. Az építési-szerelési tevékenységen belül a beruházási jellegű építőipari termelés súlyának mérséklése kívánatos. A szövetkezeteknek a tervperiódus során — az igényekkel összhangban — 35—37 ezer lakást kell megépíteniük, közülük kb. 30 ezret — ezen belül Budapesten mind a tízezret — többszintes lakóházakban. A lakások mintegy 65 százaléka korszerű technológiával épül. További intézkedések szükségesek a gépesített munkafolyamatok arányának növeléséhez, hogy ezáltal erőteljesen fokozódjék a termelékenység. Az építőipari szövetkezeteknek intézkedéseikkel meg kell szilárdítaniuk a munkafegyelmet, biztosítaniuk kell az építési munkahelyek szervezett, folyamatos anyagellátását, a felhasználásra kerülő anyagokkal való takarékos gazdálkodást. Az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítani a munka hatékonyságának növelését segítő új technológiai eljárások, munkaszervezési módszerek mind szélesebb körű elterjesztésére. A feladatok végrehajtása — a korszerű eljárások és munkaeszközök alkalmazása mellett — szükségessé teszi a specializációs folyamat kiterjesztését, a lakásépítésre, a javító-karbantartó és a felújítási-tatarozási tevékenység elvégzésére alkalmas kapacitások kialakítását és továbbfejlesztését.

Az életszínvonal-politikai követelmények teljesítése, a lakosság fogyasztásának korszerűsítése a szolgáltatások erőteljes ütemű fejlesztését követeli meg. Az V. ötéves tervidőszakban a szövetkezetek lakossági szolgáltatásait összesen 32—35 százalékkal kell bővíteni, ezen belül a textiltisztítást 90—100, a gépjárműjavítást 80—85, az építőipari karbantartást 40—45, az elektroakusztikai és háztartási gépek javítását 35—40, a személyi szolgáltatást 20—25 százalékkal. A várható igények és a fejlesztés lehetőségei ismeretében elengedhetetlen, hogy a szövetkezetek, az új létesítmények létrehozása mellett, az eddiginél nagyobb figyelmet fordítsanak a meglévő és az újonnan létesülő szolgáltatóegységek kapacitását bővítő, a munka hatékonyságát növelő új technológiai eljárások, munkaszervezési módszerek mind szélesebb körű elterjesztésére. A szolgáltatási feladatok végrehajtásához új szervezeti formák kialakulása szükséges. Céltudatos szervezőmunkával folytatni kell a fogyasztási-szolgáltató szövetkezetek kialakítását, valamint a már kijelölt ilyen szövetkezetek feladatkörének kiszélesítését. A hagyományos szolgáltatások területén — egyebek között — korszerű, gyors cipőjavító egységeket kell kialakítani; kulturáltabbá kell tenni a fodrászatokat, korszerűsíteni kell a kozmetikai szalonok technológiáját, a fényképészetben a színes amatőr munkák kidolgozására modern, nagy kapacitású laboratórium létrehozása szükséges, a ruházati szolgáltatások területén korszerű technológiák fokozott bevezetésével kell ellensúlyozni a várható munkaerőhiányt. Új üzemeket, szervezeteket csak ott szabad létesíteni, ahol a területi és az ágazati szempontok feltétlenül indokoltá teszik, s ahol azok gazdaságosan üzemeltethetők. Biztosítani kell a szolgáltatások minőségének emelését.

A termelés előirányzott növelését a szövetkezeteknek gyakorlatilag az 1975. évi létszámmal kell elérniük. A munkaerőforrások várható alakulását figyelembe véve, Budapesten jelentős (mintegy 6—8 ezres) csökkenéssel, vidéken egyes térségekben mérsékelt létszámfejlesztéssel kell számolni. A termelés bővülésének alapvető forrása a gazdasági hatékonyság dinamikus növelése. Az intenzív fejlesztés — a meglévő berendezések optimális kihasználása és a korszerű gépek és berendezések alkalmazása mellett — a termelés és a termékstruktúra ésszerű átalakítását követeli a szövetkezetektől.

A fővárosi agglomerációban működő szövetkezetek vonatkozásában különösen jelentőssé válnak azok az intézkedések, amelyek a létszám csökkenésével egyidejűleg lehetővé teszik a termelés dinamikus fejlődését. A munkaerő-igényes tevékenységek felszámolása Budapesten a vidéki és a fővárosi szövetkezetek termelési együttműködésének kiterjesztését követeli. A vidéki szövetkezeteknek biztosítaniuk kell az ehhez szükséges kapacitásokat. A csak Budapesten folytatható tevékenységek további dinamikus növelésének feltételeit körültekintően előkészített szövetkezeti összevonások, részlegek leválasztása útján is elő kell segíteni. A vidéki szövetkezeteknél is mindenre kiterjedő figyelemmel, alapos munkával kell a gazdaságosabb termelést szolgáló ésszerű szövetkezet-összevonásokat, mindenekelőtt a tevékenységek, a profilok egyesítését előkészíteni és végrehajtani. El kell érni, hogy a termelői létszám mérsékelt növekedésével egyidejűleg az adminisztratív állomány aránya

az iparban 13-ról 10—11, az építőiparban 11,8-ról 10—10,5 százalékra csökkenjen.

A minőség javítása, a termékválaszték bővítése változatlanul szükségessé teszi, hogy a szövetkezetekben a kvalifikált szakemberek aránya a végzett tevékenységek jellegével összhangban alakuljon. A szakmunkás-utánpótlás alapvető forrása a jövőben is a szakmunkástanuló-képzés. A szövetkezetek évente mintegy 4800—5000 elsőéves tanuló felvételével számolhatnak. A munkaerőgondok enyhítésének a bedolgozói hálózat bővítése is eszköze lehet. Ehhez azonban intézkedések szükségesek, hiszen a bedolgozói létszám a korábbi években csökkent. Ki kell alakítani a bedolgozói konstrukcióval összhangban álló korszerű üzem- és munkaszervezési módszereket. Ennek során meg kell vizsgálni, hogy melyek azok a munkafázisok, amelyek bedolgozói keretek között is végezhetők.

Az ipari szövetkezetek — a rendelkezésre álló fejlesztési források figyelembevételével — az V. ötéves tervidőszakban 8,6—8,8 milliárd forintnyi beruházással számolhatnak. Ebből nem elégíthető ki minden, egyébként célszerűnek és gazdaságosnak ítélt fejlesztési igény. Az igények és a lehetőségek közötti eltérés szükségessé teszi, hogy a beruházási eszközöket a terv céljaival összhangban, koncentráltan használják fel.

A beruházási tevékenység hatékonyságának javítása érdekében alapvető feladat az elkezdett beruházások minél gyorsabb befejezése, továbbá azoknak a rövid idő alatt kivitelezhető beruházásoknak az előtérbe helyezése, amelyekkel elsősorban a tőkésviszonylatú export fokozható, valamint a gépi beruházások arányának jelentős emelése, az építési beruházások hányadának mérséklése.

A tervezett fejlesztés eredményeként a szövetkezetek állóeszköz-állománya 9,7 milliárdról 14,5—14,8 milliárd forintra emelkedik. Megváltozik a szövetkezetek állóeszközeinek anyagi-műszaki összetétele: a gépek aránya 41-ről 50 százalékra emelkedik, az épületeké 51-ről 43 százalékra mérséklődik. A szövetkezetek nyereségből képezhető fejlesztési alapja, a központi fejlesztési alpból igénybe vehető összeg, a bankhitelek, valamint az állami és tanácsi támogatások együttesen biztosítják a tervezett beruházások pénzügyi forrását.

Az V. ötéves tervidőszakban — az utóbbi két évben kialakult tendenciákkal ellentétben — átfogó intézkedésekkel gyorsítani kell a készletek forgási sebességét, hogy azok fokozatosan az indokolt színvonalra csökkenjenek. A készletek tehát a termelésnél kisebb ütemben emelkedhetnek, és ennek eredményeként a forgási sebesség az iparban 13,8, az építőiparban 11,9 nappal csökken, s így 1980-ban 52,6, illetve 48,8 nap lesz. A szövetkezetekben meglévő tartalékok mozgósításának, az elengedhetetlenül szükséges fejlesztések megvalósításának, továbbá a munka- és üzemszervezés tökéletesítésének eredményeként a munka termelékenységének javulása lesz az V. ötéves tervidőszakra előirányzott egész termeléstöbbletnek a forrása. Az egy főre jutó termelés az iparban 48—50, az építőiparban 34—36 százalékkal, évi átlagban 8,2—8,4, illetve 6—6,4 százalékkal fog emelkedni. Az élőmunka-felhasználás hatékonyságának számottevő javulása mellett az állóeszközök jobb kihasználásával el kell érni, hogy az egy főre jutó termelés gyorsabban bővüljön,

mint az egy főre jutó állóeszköz-állomány, s ezáltal az egységnyi állóeszközre jutó termelés növekedjék. A hatékonyságjavulás feltételei — a termelőkapacitások eddigi és előirányzott fejlesztésével, a korszerűbb állóeszközök és a fejlettebb technológiai módszerek alkalmazásával — adottak.

A szövetkezetek 1980-ban várható nyeresége — az érvényesülő árak és közgazdasági szabályozók mellett — összesen 8,5—9,0 milliárd Ft, amely a hatékonyság javulásának, az értékesítés emelkedésének, a takarékos és körültekintő gazdálkodásnak és a gyártmányösszetétel változásának lesz az eredménye. A nyereség növekedésének mintegy 40—45 százaléka a gazdasági működés hatékonyságának növekedéséből, 55—60 százaléka pedig a termelés emelkedéséből származik.

Az elérhető hatékonyság és a nyereség, valamint az érvényesülő bérszabályozás figyelembevételével, a szövetkezetekben foglalkoztatottak átlagkeresete (munkadíj és részesedés együtt) évenként 5—5,5 százalékkal növekedhet. A jövőben azzal kell számolni, hogy a központi intézkedések hatására mérséklődik a tagság részére kifizethető nyereségrészesedés. A személyi jövedelem növelésének alapvető forrása csak az évközi munkadíjak tudatos, tervszerű növelése lehet. Ennek fedezetét a hatékonyság tervezett növekedése teremtheti meg. Mindez megköveteli, hogy a szövetkezetek bérezési rendszerében a teljesítménykövetelmények fokozottabb érvényesítése mellett, a korábbinál nagyobb súlyt kapjon a termékek minőségének javítását szolgáló ösztönzés. Időszerű követelmény az alkalmazott munkanormáknak a műszaki fejlesztéssel összhangban történő felülvizsgálata, korszerűsítése és állandó karbantartása.

Az MSZMP XI. kongresszusának iránymutatása alapján különös gondot kell fordítani a szövetkezetek szocialista vonásainak erősítésére; a korszerű, a szövetkezetek céljainak és a szövetkezeti demokrácia követelményeinek megfelelő belső szervezeti rend kialakítására; a szövetkezetek tevékenységében a hármaskör érdek összhangjának megteremtése mellett a társadalmi érdek elsődlegességének biztosítására, valamint az ellenőrzés helyes rendszerének kialakítására, hatékonyságának javítására. A szövetkezeti tagok önkormányzatuk keretében gyakorolják döntési, irányítási, ellenőrzési jogaikat. A szövetkezeti demokrácia fejlesztésével kell biztosítani a jogok és a köteleességek összhangját. Arra kell törekedni, hogy a szövetkezeti önkormányzat rendszere a tagok széles körét vonja be a tervek előkészítésébe, a gazdálkodás ellenőrzésébe. Háruljon megkülönböztetett felelősség a tisztségviselőkre, a vezetőkre és a termelést irányítókra. A szövetkezeti demokrácia szélesítése segítse elő mindenütt a munkafegyelem megszilárdítását. A szövetkezeti demokrácia fejlesztésében elsődleges fontosságú a feladatok racionalizálása és decentralizálása, valamint a személyi feltételek megteremtése. Az ipari szövetkezeti mozgalomban kialakult nagy létszámú, több telephellyel rendelkező szövetkezetek demokratikus önkormányzatának ma már kizárólag közvetlen úton történő működtetése sok gondot okoz. A közgyűlések túlszűfolt napirendje akadályozza az alkotómunka kibontakozását. Az V. ötéves tervidőszakban ezért fontos feladat a szövetkezetek önkormányzatának olyan módon történő továbbfejlesztése, hogy csökkenjen a közgyűlés kizárólagos hatáskörébe tartozó ügyek száma,

a nagyobb taglétszámú szövetkezetekben szélesedjék a küldöttközgyűlésre ruházott döntési jogkör, s a küldöttközgyűléseket megelőző és követő tagértekezletnek olyan rendszere jöjjön létre, amely egyben döntési, véleményezési és javaslattevési jogosultságot biztosít — operatív eszközökkel — a tagságnak.

Változatlanul kiemelt feladat a szövetkezetek szervezett ellenőrzési rendszerének, a szocialista tulajdon védelmének a fejlesztése. A szövetkezeteknek még hatékonyabban kell felhasználniuk a szövetkezeteken belüli ellenőrzés minden rendelkezésre álló formáját: a közgyűlés és a választott testületi szervek ellenőrző tevékenységét, a felügyelő bizottságok aktív és szakszerű működését, a munkafolyamatokba beépített vezetői ellenőrzések módszerét, a belső ellenőri szervezet nyújtotta lehetőségeket, valamint a szövetségek közreműködésével a revizori irodai vizsgálatok rendszerét.

Legyen jellemző a jövőben is a szövetkezetekre a céltudatos és programszerű személyzeti és kádermunka, a tisztségviselők és vezetők kiválasztásában a káderpolitikai elvek következetes végrehajtása. Az oktatás és továbbképzés rendszere támassza alá e munka céljait, segítse elő a mozgalmi és gazdasági feladatok megvalósítását, a tagság politikai és szakmai fejlődését.

A mozgalmi munka céljainak megvalósítása végett az V. ötéves terv során fokozottabban kell támaszkodni a szocialista munkaverseny-mozgalom adta lehetőségekre. Törekedni kell arra, hogy a munkaverseny a helyi sajátosságokra épülve, a szövetkezet előtt álló gazdasági és mozgalmi feladatok megvalósítását segítse elő, és támaszkodjék a szocialista brigádok alkotó kezdeményezésére, vállalásaira. A gazdasági irányító-munka szerves részévé kell tenni mindenütt a munkaversennyel való foglalkozást, a mozgalom népszerűsítését. Támogatni kell a versenymozgalom különböző formáiban vetélkedő fiatalokat.

A szövetkezeti mozgalomban résztvevők több mint 60 százaléka nő, ezért továbbra is fontos feladat a nőpolitikai határozatok végrehajtása. A szövetkezetek választott testületi szervei céltudatosabban foglalkozzanak a nők politikai, szakmai műveltségének emelésével, munkakörülményeik javításával, szociális problémáik enyhítésével, ösztönözzék továbbtanulásukat. Legyen kiemelt feladat a fiatalok körében végzendő politikai nevelőmunka, a fiatalok fokozott bevonása a szövetkezet előtt álló gazdasági és mozgalmi feladatok megoldásában. A szövetkezetek vezető szervei támaszkodjanak jobban a KISZ-szervezetekre, kérjék közreműködésüket a fiatalokat érintő ügyekben. Váljon élővé az ifjúsági parlamentek munkája. A vezetők fordítsanak gondot arra, hogy az ifjúsági parlamentek javaslatait a szövetkezeteken belül megtárgyalják és megvalósítsák.

A gazdasági és közművelődési feladatok összehangolásával tovább kell lépni a szövetkezeti dolgozók politikai, szakmai és általános műveltségének fejlesztésében és az ehhez szükséges feltételek megteremtésében. A közösségi művelődés és oktatás sokoldalú lehetőségeit tudatosan kell felhasználni a dolgozók és az ifjúság nevelésére. Az ismeretterjesztést a munkahelyi művelődés szolgálatába kell állítani, és törekedni kell arra, hogy az öntevékeny művészeti csoportok munkája szervesen illeszkedjék a közművelődés folyamatába. A kulturális és nevelő-

munka szerves része a test- és sportkultúra fejlesztése. A sokoldalúan fejlett szocialista ember kialakításához elengedhetetlenül szükséges a fizikai felkészülés is. A sport váljon a szabad idő értelmes és kultúrált eltöltésének lényeges tényezőjévé, és segítse a munkahelyi egészségi ártalmak megelőzését.

A szövetkezetek fokozott mértékben gondoskodjanak a dolgozók élet- és munkakörülményeinek, szociális ellátásának komplex, tervszerű fejlesztéséről. Mindez váljék a vezetési és irányítási tevékenység alap- elemévé. Legyen egyben a munkavédelmi tevékenység a környezetvédelem szerves része, amely egész társadalmunk fontos ügye. A szövetkezetek munkavédelmi terveikben, termelésfejlesztési céljaikkal összhangban, határozzák meg a konkrét munkavédelmi és szociálpolitikai feladatokat. Az ipari szövetkezetek fejlesztésük keretében folytassák tovább a munkavédelmi és szociális szempontoknak is megfelelő végleges telephelyek kialakítását, a munkahelyek túlszűfoaltságának megszüntetését, a szociális létesítményekkel való ellátottság javítását. Az anyagmozgatás és -rakodás további gépesítésével csökkentsék a nehéz fizikai munka arányát. A népesedéspolitikai határozatot szem előtt tartva, szélesítsék tovább a szociális ellátás formáit, a szövetkezeti dolgozók igényeinek is megfelelő eszközök és módszerek alkalmazását. A munkavédelem és a szociális gondoskodás sokrétűsége megköveteli a szövetkezetek és a szövetségek választott testületi szerveitől az egységes szemléleten alapuló tudatformáló tevékenységet, a társadalmi, a csoport- és az egyéni érdekeknek egyaránt megfelelő, tervszerű munkát.

A jövőben is arra kell törekedni, hogy a párt és a kormány külpolitikai céljaival összhangban az ipari szövetkezetek nemzetközi kapcsolatai elősegítsék a Magyar Népköztársaság külpolitikájának érvényesülését, erősítsék a szocialista országokkal a mozgalmi, a szövetkezetpolitikai és gazdasági kapcsolatokat, a nemzetközi szolidaritás jegyében nyújtsanak segítséget a fejlődő országoknak, és a magyar népgazdaság, illetve a szövetkezeti mozgalom érdekeinek megfelelően fejlesszék a tőkés-országokkal fennálló kölcsönösen előnyös kereskedelmi és gazdasági együttműködésüket. A nemzetközi szervezetek munkájában való részvételt jellemezze a szocialista országok külpolitikája érvényesülésének elősegítése, valamint szocialista társadalmunk gazdasági és szövetkezetpolitikai vívmányainak bemutatása.

A IV. ötéves terv eredményei meggyőző biztosítékai annak, hogy az ipari szövetkezetek sikeresen valósítják meg az V. ötéves tervet, s ezzel eredményesen hozzájárulnak a közös cél eléréséhez: a fejlett szocialista társadalom építéséhez.

GÁCS JÁNOS:

Hiány és támogatott fejlesztés* Tendenciák az építőanyag-ipar irányításának történetében

(1950—1975)

Cikkem a magyarországi építőanyag-hiány és a hazai építőanyag-ipar irányításának összefüggéseivel foglalkozik.

A magyar építőanyag-ipar történetének vizsgálatát egy olyan — elvileg ugyan megalapozott, de a továbbiakban igazolni és konkretizálni is kívánt — általános feltevés alapján indítottuk el, hogy az építőanyag-ipari ágazat központi irányítását valamilyen formában mindenképpen az építőanyag-ellátás szempontjai határozzák meg.

A valamennyire is szigorúbb ágazati irányítást folytató gazdaságokban (illetve minden gazdaságban a kötöttebb állami ellenőrzés alá eső ágazatok esetében) az egyes ágazatok irányítása során kiemelkedik néhány olyan vezető kritérium, amelyekre az irányító állami szervek az ágazat fejlesztésére vonatkozó elképzeléseiket alapozzák, amelyek mintegy az ágazat tevékenységének eredményességét jelzik az állami irányítás számára. Ilyen kritériumok lehetnek: az ágazati export növekedése, piacainak bővülése, új termékek bevezetése és elterjedése, a műszaki fejlődéssel való lépéstartás, a hazai szükségletek kielégítése stb. Hogy a központi irányítás az ágazat működését milyen mércével méri, az sokfajta körülménytől függ, így attól a funkciótól, amelyet az ágazat a gazdaság egészének működésében „természetes” sajátosságainál fogva betölt, ezenkívül a gazdaság hagyományaitól, kialakult struktúrájától, földrajzi adottságaitól és az előbbiektől esetleg merészen függetlenedve kialakított és hosszabb időn át követett gazdaságpolitikai irányvonalától is.

Úgy gondoljuk, hogy a *nem kompetitív* (jórészt szolgáltató-infrastrukturális) ágazatok működésének megítélésénél sokkal nagyobb szerepet kapnak az ellátás jellegű eredménymutatók (ellátás megfelelő mennyiségben, kulturáltsági és korszerűségi szinten), mint a kompetitív ágazatoknál, ahol viszont inkább a rentabilitási, hatékonysági kritériumok kerülnek előtérbe. A nem kompetitivitás ezeknél az ágazatoknál erősen determináló „természetadta” sajátosság. Az ilyen jellegű ágazatok tevékenységének volumenét, szintjét ugyanis az adott gazdaság méretei és

* A cikk a szerző hasonló című hosszabb tanulmánya alapján készült. Az építőanyag-ipari irányítás történetének részletesebb leírása s a forrásanyagra való tételes hivatkozás e műben található. (Konjunktúra- és Piackutató Intézet, 1976.).

fejlettségi foka már nagyrészt meghatározza és be is határolja, míg azoknak az ágazatoknak a termelési szintjét, amelyek a nemzetközi kereskedelem tárgyát képező javakat termelnek, elvileg semmilyen alsó vagy felső határ nem korlátozza.

Az építőanyag-ipart, az általunk vizsgált ágazatot is egyértelműen a nem kompetitív iparágak közé szokás sorolni, mivel termékeinek nagy részét* a súly és az érték kedvezőtlen aránya miatt csak kis távolságra gazdaságos szállítani; a gyártás alapanyagainak többsége pedig minden országban megtalálható éppúgy, mint ahogy a termelés valamilyen szintű megszervezésére mindenütt rendelkezésre állnak az ismeretek, tradíciók.

Mivel a magyar építőanyag-ipar 26 éves történetét elsősorban a hiány és az ágazati irányítás szempontjából vizsgáljuk, szükséges röviden utalni arra, hogy mit értünk hiánynon, s az irányítás sokrétű, komplex fogalmát a tárgyalás során hogyan értelmezzük.

A hiány azon közgazdasági fogalmak közé tartozik, amelyek valóságos, létező gazdasági viszonyokat fejeznek ki, de aggregált mérésük még nem megoldott; egyetlen standard, statisztikailag számontartott mutató sem mutat közvetlenül a hiánynak, de még a főbb termékcsoportok (így az építőanyagok) hiányának számszerű alakulására sem.** Vizsgálataink során ezért a napi- és szaksajtóban publikált belső anyagokban található beszámolókra, elemzésekre kellett támaszkodnunk, amelyekben az ágazat és egyéb irányító szervek szakemberei tesznek megállapításokat az ellátási helyzet alakulásáról. Az építőanyag-termelés és -felhasználás jellegzetességeivel megismerkedve kísérletet tettünk egy építőanyag-ellátási mutató kidolgozására és — amennyire a rendelkezésünkre álló adatok lehetővé tették — számszerűsítésére is; ennek engedményeire a továbbiakban még visszatérünk.

Az ágazat irányításán, elemzésünk során — a kérdéskört bizonyos mértékben leszűkítve — egyrészt az ágazat teljesítményére, fejlődésére vonatkozó központi szándékokat, másrészt a szándékok végrehajtása érdekében az ágazat számára biztosított eszközök, körülmények együttesét értjük.

Az ágazati irányítás elképzelései, szándékai általában az éves, ötéves és hosszabb távú népgazdasági tervekben mutatkoznak meg, de előfordul, hogy a fontosabb irányváltások először párhuzamosan, kongresszusi irányelvekben, GB-határozatokban fogalmazódtak meg. Az iparág részére az ágazatirányítás terveinek végrehajtása érdekében biztosított eszközök és körülmények közül elsősorban a beruházási eszközöket, a fejlesztés elősegítése végett hozott intézkedéseket, valamint a létszám (munkaidőalap) növelésére nyújtott lehetőségeket vizsgáljuk. Számos egyéb fontos irányítási erőfeszítést egyrészt a rendelkezésünkre álló információs bázis szűkössége, másrészt az összemérhetőség nehézségei miatt nem tudtunk kellően figyelembe venni.

Ha Magyarországon egy ágazat különösen magas előirányzatot kap, s ha e célok eléréséhez nagyon bőséges eszközökkel látják el, akkor az ágazat „kiemelt” lesz. Az ipar vagy egy iparcsoport átlagánál magasabb

* Itt a főbb kivételek a finomkerámia- és üvegyipar termékei.

** A hiány mérésének problémáit és lehetőségeit elemzi cikkében Kornai János. (A hiány méréséről. Statisztikai Szemle, 1975. 12. sz.).

termelésnövekedést kell elérnie, különlegesen magas beruházási összegekhez (támogatáshoz, hitelhez) jut, a gazdasági szabályok egy sorát kivételezett, preferált módon érvényesítik az ágazattal szemben. Az építőanyag-ipar az elmúlt 26 esztendőben különböző határozatok nyomán négyszer volt hosszabb időszakon (3—5 éven) keresztül a kiemelt ágazatok között számon tartva. Erre az állapotra, illetve a kiemeltség fokozataira utal cikkünk címében a „támogatott fejlesztés” kifejezés.

Az építőanyag-ipar elmúlt 26 éve arról tanúskodik, hogy az iparág irányítása, az iparág fejlesztésére fordított erőforrások mértéke valóban szoros, a vártnál is szorosabb kapcsolatban állt az ellátási helyzettel. A hosszabbtávú fejlesztési elképzelések, erőfeszítések nemegyszer az aktuális ellátási helyzetet, az utolsó két-három év ellátási fejleményeit vették alapul, tekintették a hosszabb távlatú tervezés és fejlesztés bázisának.

Mindez a múlt tényeiből annál is inkább kimutatható, mert az iparág fejlesztésében — szoros kapcsolatban a beruházási tevékenység ciklikus alakulásával — több irányváltás történt. De már itt meg kell jegyeznünk, hogy az építőanyag-ipari ágazati irányítás ilyen, az ellátás rövidtávú alakulásához szorosan kapcsolódó viselkedése természetesen maga is hozzájárult az építőanyag-ipari termelés növekedésében, az építőanyag-ellátásban tapasztalható hullámzások kialakulásához.

Az építőanyag-ipar 1949 utáni tevékenységének rövid ismertetése

I. 1949—1953. Az iparág nagy erőfeszítéseket tett, hogy az építőipar viharos ütemben növekvő anyagigényét ki tudja elégíteni. Ehhez a negyvenes évek végén és az évtizedfordulón nagymértékben járult hozzá a háborúban megsérült üzemek rekonstrukciója, illetve a háború előtt kihasználatlan berendezések üzembe állítása. Az ötvenes évek elején tovább nőtt a már az első hároméves terv alatt is jelentős nagyságú építőanyag-ipari beruházások volumene, illetve az ágazatnak a népgazdaság összes beruházásaiból való részesedése. A fejlesztési erőfeszítések ellenére az ágazat állóalapjai nem növekedtek kellő mértékben, egyrészt az iparág beruházásainak hagyományosan hosszú átfutási ideje, másrészt a különösen gyors fejlesztések negatív következményei (elcsúszás, a tervezettnél kisebb kapacitás) miatt. 1951—1952-ben az építőanyaghiány igen nagy méreteket öltött, annak ellenére, hogy a termelőberendezések kihasználása állandóan javult, s hogy az építőanyag-behozatal gyors növekedése is bővítette a termékkinálatot. Az ezekben az években termelt építőanyagok jelentékeny részét nem lehetett hasznosítani, mert a termelőkapacitások — a háború előtti felhasználási struktúrájának megfelelően — elsősorban a lakás- és kommunális építés anyagainak előállítására voltak képesek, míg az első öt éves terv beruházási koncepciója az ipari és egyéb termelő jellegű építkezéseket helyezte előtérbe.

II. 1954—1957. A népgazdasági beruházási tevékenység 1953. évi visszafogását követően az építőanyag-ellátás lényegesen javult. Az építőanyag-ipari termelés kevésbé esett vissza, illetve egyes években gyorsab-

ban nőtt, mint az építőipari termelés, az építési struktúra már jobban megfelelt az anyagtermelési szerkezetnek, mint korábban. Az iparág beruházásai 1953 után erősen visszaestek, majd alacsony — az 1950. évi volument végig el nem érő — szinten stagnáltak. Az iparág területén semmiféle nagyobb fejlesztés nem folyt ebben az időben. A fejlesztéseknek ilyen hosszú ideig tartó mellőzése szoros kapcsolatban volt az általános gazdaságpolitikai változással, azzal, hogy ebben a négy évben nem volt elfogadott középtávú fejlesztési elképzelés az egész népgazdaság számára, valamint hogy az építőanyag-ellátás éveken át kielégítő színvonalon valósult meg.

III. 1958—1962. A megélnkülő gazdasági tevékenységgel, az építőipari termelés ugrásszerű növekedésével 1958—1959-re az építőanyag-ellátás nehézségei is újra éleződni kezdtek. Az építőanyag-ipari berendezések kihasználásának növekedése szintén azt mutatta, hogy még ha nagyobb és tartós hiány nem alakult is ki, az építőipar további gyors fejlődésének anyagigényét az építőanyag-ipar csak akkor lesz képes kielégíteni, ha fejlesztése ismét központi, kiemelt feladattá válik. Az iparág kapacitásainak bővülése évekig szünetelt, s most az igények gyors emelkedése az állóeszközök fokozott mértékű növelését tette szükségessé. A fejlesztési munkálatok meg is indultak; az iparág fokozatosan növekvő beruházásai, az építésiparosítás koncepciójának megfelelően a korszerű építési technika anyagainak kínálatát kívánták jelentős mértékben bővíteni. Az időszak végén — 1961—1962-ben — az építőipari termelés növekedése lényegesen elmaradt a korábban tervezett ütemtől, s ezért az építőanyag-ellátás a vártnál hamarabb — az új termelőkapacitások nagy részének üzembe lépése előtt — ért el kielégítő szintet. Mivel az építési tevékenység visszaesését a gazdasági vezetés még átmeneti tényezőknél (a népgazdasági egyensúly helyreállítására hozott restriktív intézkedéseknek, az építésiparosítás kezdeti nehézségeinek) tulajdonította, az építőanyag-ipar gyors fejlesztése töretlenül folytatódott 1961—1962-ben is.

IV. 1963—1966. Az építőipar termelése 1963 és 1965 között továbbra is igen lassan emelkedett, elsősorban a növekvő munkaerőhiány, a korszerűsítés lassú előrehaladása és a beruházási rendszer hatékonysági problémái következtében. Az építőanyag-ipar termelőkapacitásai a korábban elkezdett beruházások következtében jelentősen bővültek. Az építőanyag-ellátás továbbra is viszonylag megfelelő szintű volt, időleges és helyi anyaghányok többnyire az építőanyag-ipar termelésétől független okok (szállítási kapacitás hiánya, gyakori tervmódosítások) miatt alakultak ki. Az építésiparosítás tervezettnél alacsonyabb üteme miatt az építőanyag-igények megoszlása eltért a termelési struktúráról, s ezért a hagyományos anyagokból (elsősorban téglából) jelentősebb hiány is előfordult, míg a korszerű építés anyagaiból nemegyszer felesleg képződött. Az építőanyag-ellátás egésze azonban kiegyenlített volt (a termelőberendezések kihasználásához egyes években jelentősen növelni kellett a kivitelt), s ezzel összefüggésben az építőanyag-ipar beruházásai 1962 és 1965 között fokozatosan csökkentek, az iparág távlati fejlesztésére vonatkozó központi elképzelések egyre szerényebb célokat tartalmaztak. Az általában szolid mennyiségi célokat megfogalmazó harmadik ötéves terv 1966—1970-re az építőipar számára az előző öt évi, meglehetősen ala-

csony termelésnövekedéssel azonos ütemű előirányzatot, az építőanyag-
ipar számára az előző öt évi termelésbővítésnél kisebbet határozott el.

A lassan növekvő építőanyag-kereslet mellett nem okozott nagyobb gondot, hogy az 1960-as évek elején nagy fejlesztési feladatokkal szembe-
került építőanyag-*ipar* sok beruházása elhúzódott, az üzembe lépett létesítmények jelentős része nem tudta „hozni” a tervezett termelési, hatékonysági szintet.

1966-ban — nem utolsósorban az az évi építőipari béremelések nyomán megnövekedett létszám következtében — gyorsan növelte termelését az építőipar. Noha az építőanyag-*ipar* hasonló mértékben volt képes fokozni kibocsátását, az anyagihiány egyre gyakoribbá vált, az ellátás romlott.

V. a) 1967—1970. 1967 elején, fél évvel a harmadik ötéves terv elfogadása után a kormány módosította az építő- és építőanyag-*ipar* ötéves előirányzatait, s ennek megfelelően pótlólagos eszközöket biztosított fejlesztésükhöz. Ezt a változtatást az eredeti középtávú terv belső feszültségei tették szükségessé, és az építőiparban 1966-ban megindult gyors fejlődés jelezte az építések nagyobb növelésének lehetőségeit.

Az építőipar gyors fejlődését az építőanyag-*ipar* csak 1967-ig tudta követni, a termelés növekedése ezután jelentősen visszaesett, az építőanyag-ellátás a fokozatosan emelkedő építőanyag-behozatal ellenére egyre romlott. 1969. volt a mélypont, a termelés ekkor abszolút mértékben is csökkent. Az 1966—1967-es gyors építőanyag-*ipari* növekedés forrásai az előző időszakban létrehozott kapacitások felfutása, a kisebb rekonstrukciós jellegű beruházások, felújítások és az ezekben az években foganatosított bérintézkedések nyomán megnövekedett munkaerő voltak. Ezt követően azonban ezek a források kiapadtak. Az 1966 után megindult gyorsított fejlesztési tevékenység (nagyobb beruházások) hatása még elsősorban késedelmes beruházási kivitelezésben, a tervezett szintet el nem érő új üzemekben mutatkozott meg. Különösen hátrányos volt, hogy az 1960-as évek elejének gyorsított fejlesztési periódusában létrehozott kapacitások hibái még mindig visszafogták az *ipar* tevékenységét.

A növekvő építőanyag-hiány okainak központi megítélése ezekben az években többször változott: a túlságosan nagy beruházási kereslettel, a kereslet struktúrájának hirtelen változásaival és a nem átgondoltan bevezetett szabályozókkal is magyarálták az ellátás romlását. Az időszak végére megerősödött az az álláspont, hogy — egyéb problémák megoldása mellett — az építőanyag-*ipar* totális, minden oldalú támogatására, preferálására kell törekedni (az eddigi parciális, noha fokozódó mértékű támogatások helyett), mert a múltbeli egyenetlen fejlesztések következtében és az új irányítási rendszer körülményei között az *ipar*ág vállalatai magukra hagyva nem képesek a gazdálkodás folyamatosságának és a nagyarányú fejlesztéseknek egyidejű fenntartására.

V. b) 1971—1973. Az építőanyag-*ipar* globális támogatása a IV. ötéves tervben az építőipar megelőző öt évi dinamikus fejlődésének talaján különösen kiemelt termelési előirányzatokkal párosult. A népgazdasági beruházási tevékenység 1971—1972-es visszafogása után azonban — a kereslet viszonylagos csökkenése következtében — az építőanyag-ellátás a vártnál gyorsabban javult. A tervezettnél kisebb termelésnövekedés

1972—1973-ban már megfelelő szintű ellátást tudott biztosítani, s egyes anyagok esetében értékesítési nehézségek is felléptek.

VI. 1974—1975. Továbbra is egészében viszonylag kielégítő szintű az ellátás, amelyet olykor az építőanyag-iparon kívüli és időleges tényezők rontanak. Az építőipar termelését — összefüggésben a világgazdasági árrobbanással — a nem szilikát alapanyagú termékek hiánya fogja vissza (betonacél, kötőelemek, villanszerelési anyagok, festékek, műanyag-termékek). Az építőanyag-ipar hosszabb távú fejlődésére vonatkozó nagyszabású elképzelések ellenére a fejlesztési tevékenységben bizonyos visszaesés tapasztalható.

Ez tehát a magyarországi építőanyag-ipar története, elsősorban az építőanyag-ellátás és az iparág fejlesztése szempontjából vizsgálva és természetesen erősen tömörítve.

A 27 éves időszak általunk választott periodizációja a vizsgált jelenség, az ágazatfejlesztés szakaszait mutatja. A határok minden esetben egy nagyobb fejlesztési periódus kezdetét vagy végét jelzik: magától értetődő, hogy nem mindig a legnagyobb pontossággal. Az I., a III. és az V. szakasz ezek szerint az építőanyag-ipar gyors fejlesztésének három hosszabb időszaka, míg a II., a IV. és esetleg a VI. szakasz az iparág fejlesztésének háttérbe szorulását, szüneteit foglalja magában.

Az építőanyag-ipar történetének már a verbális leírása is tükrözi az egyszerű összefüggést az építőanyag-ellátás alakulása és a fejlesztési erőfeszítések intenzitása között: a rosszabb ellátású időszakokban, a hiánykorszakok idején fellendült a fejlesztési tevékenység, míg a viszonylag megfelelő ellátás a termelés bővítésének lassítását, új kapacitások kiépítésének elhalasztását eredményezte. Még mielőtt rátérnénk annak tárgyalására, hogy vajon ezt az irányítási, fejlesztési módszert természetesen, kézenfekvőnek vagy túlságosan rutinszerűnek, automatikusnak lehet-e minősíteni, megkíséréljük a szóban forgó összefüggést adatokkal, mutatókkal is érzékeltetni.

Az összefüggés számszerűsítése

Amikor az *építőanyag-ellátás* mérésének feladata az anyaggyűjtés során felmerült, a lehetséges módozatok közül egyet rövid mérlegelés után ki kellett rekesztenünk: nem vállalkozhattunk mikroszintű ellátási információk gyűjtésére s ezek összegezésére, mivel az építőanyag-piac jellege — nagy lehetőség az ellátás erős időbeli és térbeli inhomogenitására — miatt ez rendkívül nagy munkát, egy egész apparátus hosszú időn át tartó működését kívánta volna meg. (A múltra vonatkozó adatok gyűjtésére még így sem lett volna mód.) Csak makroadatokat használhattunk fel tehát, s közülük is csupán a legszokványosabbakat, amelyekből hosszú, összefüggő idősor állt rendelkezésre.

Az építőipari termelés növekedéséből indultunk ki. Az építőanyag-hiánynak minden bizonnyal egyik legfőbb hatása, hogy akadályozza az építési tevékenység folytonosságát, visszafogja az építőipar mennyiségi produkcióját. A kérdés az, hogy mekkora az a potenciális növekedés, amelynek elérését éppen az adott építőanyag-hiány hiúsította meg. Az építőanyag-hiány miatt elmaradt építési tevékenység megfelelően mér-

hetné a hiány nagyságát, de kiszámítása sok nehézségbe ütközik.* Ezért a hiánynak, illetve a megvalósulatlan építési tevékenységnek közvetett úton való méréséhez folyamodtunk. Tekintsük az alábbi két egyenlőséget:

$$\begin{aligned} A\alpha + K + H &= \bar{E}\beta + \hat{E}\beta \text{ és} \\ A\alpha + K &= \bar{E}\beta \end{aligned}$$

ahol A az építőanyag-ipar termelési volumenét, $\bar{E}$ az építőiparét jelöli a t -dik évben az a azt mutatja, hogy mekkora hányadot tesz ki az építőanyag-ipar termeléséből a ténylegesen építési célú termékek gyártása, a β pedig az egységnyi építőipari termelés építőanyag-igényét (szintén a t -edik évben). A K a *külső forrásokat* jelzi, azt az építőanyag-mennyiséget, amely az adott évi felhasználásban nem a statisztikailag számba vett „szocilista építőanyag-ipar” t -dik évi termeléséből származott, tehát az építőanyag-külkereskedelem egyenlegét, a készletváltozást (készletleépítést) és az egyéb népgazdasági ágakban termelt építőanyag volumenét. H a hiányzó építőanyag-mennyiséget, $\hat{E}$ pedig az építőanyag-hiány miatt elmaradt építőipari termelést mutatja.

Feltevésünk az, hogy a külső források bevonási arányának növekedése a hiányt, illetve annak növekedését tükrözi, csökkenése pedig a hazai építőanyag-ellátás javulását mutatja. Akkor van szükség az import növelésére s ha lehetséges, az export visszafogására, akkor terjed ki a nem erre szakosodott szervezetek (általában a felhasználók) építőanyag-termelő tevékenysége, és csökkennek nagyobb mértékben a korábban felhalmozódott építőanyag-készletek, amikor az építőanyagok hiánya megnövekedett, és fordítva. Ennek az összefüggésnek természetesen nem kell éves időszakokra is fennállnia, de az építőanyag-külkereskedelem adatainak és az ellátás verbális értékeléseinek összevetése azt mutatta, hogy feltevésünk realitása ilyen, viszonylag rövid periódusra is valószínűsíthető. A hiány mértéke ezek szerint a

$$\frac{K}{\hat{E}\beta} = 1 - \frac{A\alpha}{\bar{E}\beta} \text{ vagy a } \frac{K}{A\alpha} = \frac{\hat{E}\beta}{A\alpha} - 1$$

hányados, illetve ezek változása lenne. Sajnálatos módon még ezeknek a mutatóknak a számszerűsítésére sem vállalkozhattunk, mert a és β értékeire nem állt rendelkezésünkre megfelelő idősor.

Végül egy meglehetősen egyszerű — bár a vázolt gondolatmenetbe jól illeszkedő — index elfogadása mellett döntöttünk: ez pedig az *építőipari termelés és az építőanyag-ipari termelés növekedési ütemének különbsége*. Ez a mutató — amely az építőanyag-ipar termelését a fő felhasználó termeléséhez viszonyítja — egyébként elfogadott durva elemzési eszköz az építőanyag-ipar fejlődésének értékelésénél: a különbség növekedésével nő a hiány, csökkenésével nő az igények kielégítése.

* Lehetséges számítási mód lenne például az adott évben rendelkezésre álló munkaerő és állóeszköz-állomány, egy átlagos műszaki fejlődési koefficiens és az ágazat termelési függvénye felhasználásával egy „normális” építőipari termelési volumen kiszámítása, majd ennek a tényleges építési volumennel való összevetése. Ezt a különbséget azonban, amely elvileg a termelési tényezők és a műszaki fejlődés átlagos hasznosítási szintjétől való eltérést mutatná, nemcsak az építőanyag-hiánnyal lehetne összefüggésbe hozni, hanem sok egyéb körülménnyel is, nem utolsósorban azokkal a rövidtávú gazdaságpolitikai döntésekkel, amelyek az építőipar termelését az elmúlt évtizedekben számottevően befolyásolták.

Nyilvánvaló, hogy itt is a külső források bevonásának mértékéről van szó; kimutatható, hogy ha a és β időben változatlanok, akkor

$$h_t = \dot{e}_t - a_t = (k_t - \dot{e}_t) \frac{K_{t-1}}{A_{t-1}^\alpha}$$

ahol $\dot{e}$ az építőipari termelés növekedési üteme, a az építőanyag-termelésé, k pedig a külső forrásoké.

Az építőanyag-ipari ágazatfejlesztési erőfeszítések mértékét hasonlóképp nehéz egyetlen szintetikus mutatóval kifejezni, mint az építőanyag-ellátás szintjét. Mi a „támogatott fejlesztést” az építőanyag-iparnak az összes ipari beruházásokból való részesedésével reprezentáljuk. Kétségtelen, hogy sokfajta irányítói erőfeszítés ebben a mutatóban meg sem jelenik, mégis az alapvető termelésfejlesztési tendenciákat, úgy gondoljuk, jellemző módon tükrözi.

1. sz. táblázat

Az építőanyag-hiány és a fejlesztési mutató értékei*

Időszak	Építőanyag-hiány	Az építőanyag-ipar fejlesztése
I. 1950—1953	—6,00	6,78
II. 1954—1957	—3,69	4,16
III. 1958—1962	9,66	7,07
IV. 1963—1966	—2,25	4,47
V. a) 1967—1979	6,49	6,84
V. b) 1971—1973	—0,27	9,00
V. 1967—1973	3,52	7,89

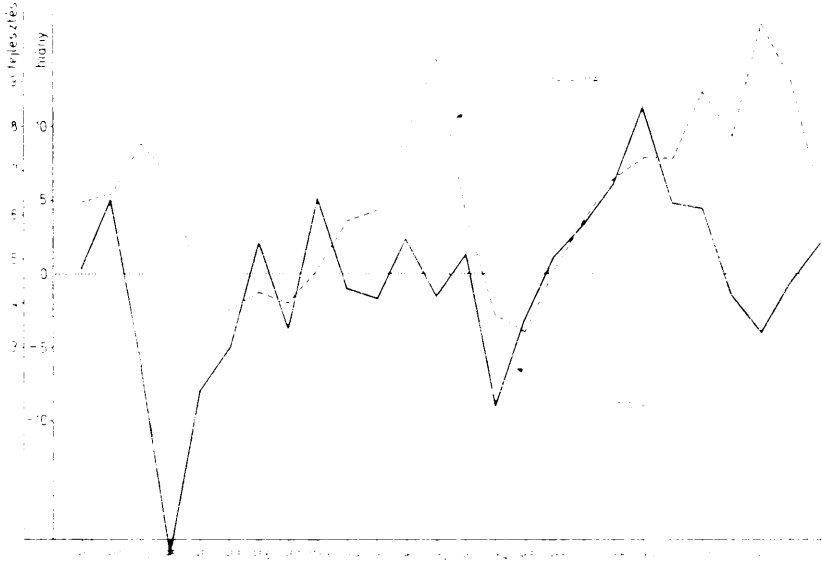
* A hiánymutató kisebb értéke jobb ellátást, a fejlesztési mutató nagyobb értéke nagyobb súlyú fejlesztési tevékenységet mutat

Az ellátási mutató értékei nagyjából megfelelnek a verbális elemzések megállapításainak; kivétel csupán az első vizsgált időszak, amikor a számított mutató a valóságosnál jobb ellátást mutat ki. Minden valószínűség szerint, ekkor még nem álltak fenn azok a feltételek, amelyek alapján mutatónkat képeztük: nem volt még lehetőség jelentősebb külső források igénybevételére.

A táblázat két oszlopának összehasonlítása szemléletesen mutatja azt, ami már az építőanyag-ipar történetének rövid áttekintésekor is szembetűnt: az ellátás és a fejlesztés azonos jellegű kapcsolódásait az egymásra következő periódusokban. Az építőanyag-hiánynak és az iparág fejlesztésének összefüggéseit még plasztikusabban szemlélteti az ábra, amelyen a két mutató éves értékei alkotják az „ellátási” és a „fejlesztési görbét”. A két és fél évtizedes időszakot áttekintve végigkövethető, hogy a hiány növekedése, egy kritikus szinten való túllépése miként indukálta az építőanyag-ipar mind erőteljesebb, kiemeltebb fejlesztését, s az ellátás javulásának hatására hogyan szorult háttérbe az ágazatfejlesztés, hogy az ellátási feszültségek újabb kiéléződése ismét a kapacitások gyors ütemű bővítését váltsa ki.

Az építőanyag-hiánynak és az építőanyag-ipar fejlesztésének alakulása*

Százalék pont

* Nem teljesen illelnek bele ebbe a „tisztá” összefüggésbe a görbék 1971 utáni szakaszai. Ennek oka az V. időszak sajátosságában rejlik. Az V. a) időszak fejlesztési hulláma nem hozta meg a kívánt eredményt, az ellátási feszültségek megszüntetését, ezért 1970—1971-ben az ágazat számára még erőteljesebb támogatást biztosító fejlesztési program indult (V. b) időszak). Bár 1972—1973-ban az építőanyag-ellátás váratlanul gyorsan javult, a fejlesztések csökkenése ezt nem követte azonnal, mert az új fejlesztési hullámnak természetesen több éves kifutása volt.

Az építőanyag-ellátásnak és az építőanyag-ipar fejlesztésének az elmúlt 26 évben tapasztalt egymáshoz kapcsolódása egyáltalán nem magától értetődő tervezői—fejlesztési viselkedés, annál az egyszerű tény-nél fogva, hogy az iparág beruházásai nem tartoznak a rövid átfutási idejű állószköz-fejlesztések közé: az építőanyag-ipari beruházások tervezésének kezdetétől azok üzembe helyezéséig 4—8 év is eltelik.

Ha az építőanyag-ipari irányítás elsődleges céljának azt tartjuk, hogy a hazai építőanyag-ellátás hosszú távon megfelelő szinten valósuljon meg, akkor meg kell állapítani, hogy a közvetlenül a hiányra alapozott fejlesztési stratégia — különböző okok miatt — több ízben nem érte el célját. A hiányperiódusokban megindult gyorsított fejlesztési tevékenység gyümölcsei nemegyszer akkor értek be, amikor már a kereslet növekedése visszaesett, s a termelési kapacitás megvalósult mértékű bővülésére már nem volt szükség. A hazai ellátás szempontjából javuló egyensúlyi viszonyok idején pedig az iparág fejlesztése háttérbe szorult, s a kereslet újabb gyors növekedésekor a kapacitások képtelenek voltak az igények bővülésével lépést tartani.

Mi az oka annak, hogy noha a központi irányítás mindig hosszú távra szeretett volna kielégítő szintű ellátást biztosítani, a hazai építőanyag-termelés és -kereslet között az egyensúly hosszabb időszakokra is

megbomlott, az iparág termelésének és fejlesztésének problémái újra és újra a korábbiakhoz hasonló módon termelődtek újra? Az iparág elmúlt évtizedeinek történetén végigtekintve miért látszik úgy, hogy az építőanyag-ipar nagyobb fejlesztési hullámaikat csupán az aktuális ellátási problémák generálták, nem pedig a kereslet hosszú távú alakulásának mérlegetése?

A keresleti oldal tervezésének nehézségei

Az okok keresése előbb vagy utóbb mindenképpen a *népgazdasági beruházási tevékenység* problémáihoz vezet el. Az építőanyag-ipar termelésének nagyobb felét az építési ágazat használja fel, s az építési tevékenység túlnyomó része beruházási jellegű építés. A beruházási tevékenység alakulása, a nagyobb jelentőségű beruházási döntések tehát szinte közvetlenül hatnak az építőanyag-ipar folyó és jövőbeli gazdálkodására.

Amikor az építőanyag-ipar hosszabb távú fejlesztését központilag elhatározzák, annak kiemelt jelentőséget vagy viszonylag perifériális helyet tulajdonítanak, akkor ezt a népgazdasági beruházások, ezen belül az építési beruházások növekedési ütemének elhatározásával, rögzítésével összhangban teszik.

Ma már többé-kevésbé ismert — bár nem elismert — tény, hogy a szocialista országok beruházási tevékenysége, köztük Magyarorszáé is, ciklikusan alakul: 3—7 évenként a beruházások gyors növekedésnek indulnak, majd a viharos expanzió során kialakuló feszültségek, egyensúlyi zavarok következtében néhány év után szükségessé válik a folyamat — sokszor drasztikus — visszafogása, a restriktió.* A beruházások hullámmozgása azt eredményezi, hogy a tényleges gazdasági eredmények nagymértékben eltérnek a hosszabb távú népgazdasági tervek előirányzataitól, hiszen ezek a tervek általában — gyorsabb vagy lassúbb, de — egyenletes növekedést tűznek célul a gazdaság elé.

De nemcsak a beruházások tervszerűtlen ingadozásai állították váratlan helyzetek elé az építőanyag-ipart. A hazai építőipar teljesítménye önmagában is nehezen kiszámítható, tervezhető „változó” volt a magyar gazdaság elmúlt évtizedeiben. 1958 és 1974 között például az éves tervek az országos építési tevékenység számára átlagosan 7 százalékos növekedést írtak elő, a megvalósult növekedési ütemek pedig ettől átlag 4 százalékkal tértek el pozitív vagy negatív irányban. A tervezés nehézségeit elemezve elsősorban arra kell utalnunk, hogy az építőipari kapacitásoknak jelentős része (40 százaléka) Magyarországon nem vállalkozó szervezetek tulajdonában van, hanem a „megrendelőkében” (ipari, közlekedési és kereskedelmi vállalatok saját építőrészlegei, magánépítkezések). Ilyen körülmények között elvileg is csak igen részletes, kis tételeiben is konzisztens beruházásfinanszírozási és -kivitelezési tervezés esetén lehetett volna a népgazdaság építési kapacitását a tervezett szín-

* Lásd erről Bródy András: *Gazdasági növekedésünk üteme 1929-től 1965-ig*. Közgazdasági Szemle, 1967. 4. sz.; J. Goldmann—K. Kouba: *Bevezetés a szocialista gazdasági növekedés elméletébe*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.; Bauer Tamás—Soós Károly Attila: *A gazdasági mechanizmus és beruházási ciklusok*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1975. Kézirat.

ten hasznosítani. A reálisan megvalósítható tervezés ezzel szemben mindig csak kis valószínűséggel tudta az építőipari termelés volumenét előre meghatározni, részben a kapacitások feletti rendelkezés ilyen merevsége miatt. Hasonló nehézséget okozott a tervezésben az erősen specializált, nagy építőipari szervezetek alkalmazkodó képességének (illetve képtelenségének) kiszámítása. Mivel Magyarországon a lakásépítésben a lakosság anyagi és kivitelezési részvétele alapvető jelentőségű, a tervezett új lakások felépítése nagyon sok parciális körülmény biztosításától is függött: így a telkeknek, építőanyagoknak, építési engedélyeknek azokon a területeken való rendelkezésre bocsátásától, ahol megfelelő jövedelmek képződnek, s ahol a lakásépítési hajlandóság is eléri a tervezett szintet.

Hogy az építőipari termelés szintjét, struktúráját *hosszabb időszakra* sem sikerült megközelítőleg sem pontosan megtervezni, illetve az építési tevékenységet a tervezettnek megfelelő irányban és ütemben alakítani, ahhoz az előbbieket mellett az is nagymértékben hozzájárult, hogy az építőipar munkaerő-ellátottsága, valamint az építés iparosításának lefolyása egyes időszakokban lényegesen eltért a prognosztizált, illetve kitűzött szinttől, ütemtől.

Az építési tevékenység hosszabb távú fejlődésének tervezési problémáira utal az építési volumen növekedésére vonatkozó középtávú tervés tényadatok nagyarányú eltérése (2. sz. táblázat).

2. sz. táblázat

Az országos építési-szerelési tevékenység tervezett és tényleges növekedése a középtávú tervidőszakban
(Átlagos évi növekedési ütem)

Adat	I. ötéves		II.	II.	III.	IV.
	eredeti	módosított	hároméves	ötéves	ötéves	ötéves
Terv.....	17,2	34,4	6,3	7,0	4,7	7,5
Tény.....	15,5		14,7	4,6	10,1	5,2

Példák sora bizonyítja, hogy a magyar építőanyag-ipar irányításának egyik legfőbb s csak sok nehézség árán áthidalható problémája az elmúlt évtizedekben az volt, hogy a népgazdasági beruházások, illetve az építőipari termelés volumenének és összetételének változását rövid és hosszabb időszakokra sem lehetett kellő biztonsággal előrebecsülni, elsősorban a már összefoglalt okok miatt.* A továbbiakban két jellemző példát ismertetünk, egyet a hazai téгла-, egyet a cementgyártás történetéből. A két történet sor, melyet a váratlan keresleti ingadozások és ezek hatásainak bemutatása céljából illusztrációul választottunk, az építőanyag-ipar történetének nem csupán epizódjai, hanem egy hosszabb kritikus korszakot meghatározó eseménysorok is.

A téглаipar fejlődése a hatvanas évek első felében

A második ötéves terv idejére nagyon megnöttek az építőipar feladatai, s ez korszerű anyagok és építési módok bevezetését tette szük-

* Amikor az építőanyag-kereslet tervezésének nehézségeivel foglalkozunk, nem szabad elfelejteni, hogy az építőanyag-ipar keresleti szempontból viszonylag egyszerű ágazat: az iparág termékei standard minőségi osztályokba tartoznak, a maximálisan kielégítő termék-választék is viszonylag szük, s a termékek felhasználói csak kevésbé differenciáltak.

ségessé. A téglakorszerű alternatívái a különböző anyagú kis-, közép- és nagyblokkok, valamint a panelek: alkalmazásuk esetén nagyobb falazati egység készül ipari módon, gyorsabban, kevesebb munkaerő felhasználásával. A második öt éves terv ezeknek a modern falazatoknak a gyors ütemű elterjesztését írta elő, s ennek megfelelően a téglatermelés növelésének terve az öt évre mindössze 16 százalékos volt. 1960 és 1963 között az éves tervek ettől a szerény céltól is eltértek: a téglatermelés fokozatos csökkentését írták elő és valósították meg.

A tervidőszak második felében nyilvánvalóvá vált, hogy a népgazdasági tervnek számos, az építési tevékenységre vonatkozó előírása nem teljesül. A korszerű építési módszerek tömeges alkalmazása — a nagy erőfeszítések ellenére — csak lassan valósult meg. A panelgyártó kapacitásokat nem használták ki megfelelően, a kézi falazóblokkokkal a lakosság nehezen barátkozott meg. A blokkos építési módszerek elterjesztése ugyan jelentős eredményeket hozott, de a tervezettnél kevésbé hatékonyan bizonyult.

Az építési struktúrában szintén komoly, a tervezettől eltérő változások következtek be. Így gyorsan nőtt a mezőgazdasági építkezések, az árvíz és belvíz utáni újjáépítések volumene, s a lakásépítkezéseken belül az előíránytól lényegesen nagyobb arányt képviselt a magán- és a magánkivitelezés.

Az 1961—1975-ös 15 éves lakásépítési terv eredeti elképzelései szerint az 1 millió lakás 40 százaléka épült volna magán-erőből. A hatvanas évek elején azonban kiderült, hogy a magán-erő mind a finanszírozás, mind a kivitelezés terén nagyobb teljesítményre képes, mint azt korábban a hosszabb távú elképzelések feltételezték, s hogy ennek a teljesítménynek a kihasználására a gazdaságnak szüksége van. A magánlakásépítés nagyobb aránya az állam pénzeszközeinek jelentős részét szabadítja fel, s a kivitelezésnek azt a törését is áthidalhatja, amelynek a — bizonyos mértékben perspektíváját vesztett — blokkos építési módról a házgyári lakásépítési rendszerre való áttérés miatt kellett bekövetkeznie. Ilyenfajta megfontolások alapján a magán-lakásépítés a korábnál nagyobb „tekintélyt” szerzett, és 1962—1963-ban megváltozott a 15 éves lakásépítési terv struktúrája: az 1 millió lakásnak ne 40 százaléka, hanem kétharmada épüljön magán-erőből!

A lakásépítési koncepció új változatának fényében a téglaiipar II. öt éves fejlesztési terve nem bizonyult megfelelőnek. Ha az új építési módszerek és anyagok lassabban terjednek, ha a magán-lakásépítés adja a következő évtizedben is az egyre növekvő lakásépítési előirányzatok nagyobbik részét, akkor a téglakorszerű, a magán-erőből épülő lakások szinte kizárólagos falazóanyaga, továbbra is alapvető építőanyag marad, és a lakásépítési célok megvalósulása épp a téglakorszerű iránt gyors ütemben növekvő igények kielégítésétől függhet.

Az 1964-től felélénkült téglakereslet kielégítése a termelés fokozatos növelése mellett is nehézségekbe ütközött. Sor került néhány, a korábbi években bezárt gyár újbóli megnyitására, 1966—1967-ben nagyarányú fejlesztések indultak az egyre növekvő s több évre áthúzódó téglahiány megszüntetésére.

A cementgyártás és -felhasználás fejlődése 1964—1972 között

1972-ben adták át az ország második korszerű cementgyárát, a Beremendi Cementműveket. A váci és a beremendi gyár felépülése között nyolc esztendő telt el, s ez az idő utóbb túlságosan hosszúnak bizonyult.

A váci cementgyár 1964-ben kezdett termelni, és már ebben az évben, majd 1965-ben is nagy cementfelesleg keletkezett, amelyet csak az export többszörösre történt emelésével lehetett értékesíteni. A harmadik ötéves terv egy előzetes koncepciója (1964 októberében) a cementtermelés — rekonstrukció segítségével elérhető — 23,1 százalékos növelését írta elő a következő öt évre. A bázisadatokat tekintve ez a termelésnövelés elegendőnek is látszott, hiszen a cementfelhasználás 1960 és 1964 között 23—24 százalékkal nőtt, s így a tervezett termelésnöveléssel és az export csökkentésével az igényeknek ennél valamivel nagyobb arányú növekedését is ki lehetett volna elégíteni a következő öt évben (1966—1970). Az 1966-ban elfogadott harmadik ötéves terv már csupán 13—17 százalékos termelésnövelést írt elő.

A hatvanas évek második felében az említett elképzelést, a cementfelhasználás extrapolációs tervezését a tények nem igazolták. A cementigények ugrásszerűen megnöttek, már 1967-től nagy arányban kellett importot igénybe venni. Mivel megfelelő hazai fejlesztések nem indultak, és műszaki problémák miatt a DCM termelése is több évre visszaesett, a behozatalt évről évre fokozni kellett, s az import 1971-ben már a felhasználás 35 százalékát tette ki. Ebben az évben Magyarország volt Európa második legnagyobb cementimportőre, az egy főre jutó termelést tekintve pedig a 26 európai ország között a 23. helyen állt.

A cementtermelés fejlesztésére vonatkozó elképzelések túlságosan szerénynek bizonyultak, mert míg az egy főre jutó cementfelhasználás 1961 és 1965 között 21 százalékkal nőtt, addig a következő öt évben ez a mutató megkétszereződött. A felhasználás nem várt robbanásszerű növekedése két tényezőtől fakadt: egyrészt az építési tevékenység, az építőipar — már a történeti részben bemutatott — felgyorsult növekedéséből, másrészt a fajlagos cementfelhasználás szintén ugrásszerű emelkedéséből.

A hatvanas évek elején a falazóanyagok csaknem 90 százaléka téglavolt, a házgyári program még csak tervekben létezett, a nagy cementigényű infrastrukturális építkezésekre, az út- és közúthálózat korszerűsítésére is csak kisebb volumenben került sor.

A harmadik ötéves terv folyamán azonban beindult a házgyári építkezés, és már több tízezer lakás épült fel a nagy cementigényű paneles technológiával, gyorsan terjedt az ipari és egyéb vasbetonszerkezetek felhasználása, jelentős tért hódított a betonútépítés, a gát- és csatorna-rendszerek felújítása. Megnőtt a lakossági építkezések cementszükséglete is (falazóblokkok, talpazat, garázs, kerítés stb.): a családi házak fajlagos cementigénye megháromszorozódott.

A cementfelhasználásnak az építésiparosítással és az életszínvonal emelkedésével összefüggő megugrása nemcsak Magyarországon volt tapasztalható az 1960-as évek második felében; hasonló ütemű növekedés követte a mutató szintén lassú 1961—1965 közötti emelkedését Bulgáriában és Romániában is.

A téglaiipar és a cementipar 1960-as évekbeli története — melyet röviden felidézünk — annyiban tekinthető az építőanyag-kereslet tervezési problémáiról mondottak példájának, hogy egy-egy anyagfajta keresletének változásait és ennek hatását mutatta be az iparág történetének bizonyos időszakában. A keresleti változások és ezek következményei azonban aggregáltabban, az építőanyag-ipar egészét és a teljes vizsgált időszakot áttekintve is megfigyelhetők.

Az építőanyagok iránti keresleti ingadozások — a népgazdasági szintű tervezés ellenére — legtöbbször váratlanul érték az építőanyag-ipari ágazat vezetését. Ki tudta 1950—1952-ben, hogy a sebesen növekvő népgazdasági beruházások a következő néhány évben mekkorát fognak zuhanni? 1955—1956-ban nem lehetett előre látni az 1957—1959-es fellendülés méreteit, és az építés 1959—1960-as gyors növekedése után ismét váratlanul érte az iparágat a tartós (relatív) visszaesés. A 27 éves időszak legnagyobb meglepetését — minden bizonnyal — az 1966 utáni meggyorsult fejlődés szolgáltatta: gondoljunk csak arra, hány évig tartott ezután az építőanyag-piac egyensúlyának megteremtése, hány évig nem volt képes az építőanyag-ipar felzárkózni az építőipari termelés gyors növekedéséhez. A hetvenes évek elejére új kapacitásokkal gyarapodott építőanyag-ipar 1972—1974-ben ismét a számítottnál jóval kisebb igényekkel találta magát szemben.

Ha a váratlan ellátási nehézségek kapcsán a kereslet nem várt változásait elemezzük, akkor nem szabad figyelmen kívül hagyni az *építőanyag-kínálat* tervezésének bizonytalansági faktorait sem. Itt elsősorban arra a tényezőre szeretnénk rámutatni, amely éppen az építőanyag-ipar ciklikus fejlődésével, az időről időre megvalósuló gyorsított fejlesztésekkel kapcsolatos. Az építőanyag-ipari fejlesztések több éves háttérbe szorulása után a kereslet viszonylag hirtelen növekedése következik be, s szükségessé válik az ágazat kapacitásainak minél gyorsabb bővítése. Annak ellenére, hogy épp a beruházási tevékenység szakadozottsága miatt nem áll rendelkezésre stabil, tapasztalatokban formálódott fejlesztői szakembergárda, s a beruházások szervezésében, végrehajtásában részt vevő szervezetek kapcsolatai sem kialakultak, szorosak, mégis minél több beruházásnak minél előbb el kell készülnie, az új kapacitásoknak a lehető legrövidebb idő alatt be kell lépniük a termelésbe. Általános tapasztalat, hogy az ilyen körülmények között végrehajtott beruházások jobb esetben csak késve lépnek be a szorosan tervezett határidőhöz képest, rosszabb esetben a tervezettnél lényegesen kisebb volumenű és gyengébb minőségű termékmennyiség kibocsátására képesek, vagy az elkészülés után rögtön átépítésre, javításra szorulnak.

A gyorsított fejlesztés itt említett problémái egyes kritikus években az építőanyag-ipari ágazat egészének termelési képességére kihatottak. 1968 és 1972 között az építőanyag-ipar termelése öt éven át állandóan elmaradt éves tervelőirányzatától: az éves tervek évről évre átlagosan 7,5 százalékos növekedést írtak elő az iparág számára, s a termelés évenkénti átlagban csak 2,5 százalékkal bővült. A népgazdasági tervezés az 1966-tal megindult gyors fejlesztési hullám nyomán belépő új kapacitásokra épített, de ezek túlnyomó részben késve léptek üzembe, s jelentős részük az eredeti termelési programtól elmaradó szinten termelt.

Alkalmazkodás a váratlan keresleti ingadozásokhoz

Az építőanyag-kínálat bizonytalanságaitól most térjünk vissza a témánk szempontjából minden bizonnyal jelentősebb keresleti ingadozásokhoz, ezen belül is először a népgazdasági beruházási tevékenység ciklikus alakulásához. A középtávú népgazdasági tervek — mint erre már utaltunk — általában a beruházások egyenletes növekedését írják elő, annak ellenére, hogy a múltban a beruházási tevékenység nem elhanyagolható mértékű kilengéseket mutatott.* Ez a fajta tervezési módszer teljesen érthető, ha figyelembe vesszük egyrészt azt, hogy a beruházási tevékenység egyenletes bővülésének számos előnye ismeretes a szakaszosan változó gyorsaságú beruházási növekedéssel szemben, másrészt azt, hogy a legtöbb értékelés a beruházások erőteljes ingadozását szocialista gazdálkodás körülményei között tervezési-gazdálkodási — tehát kiküszöbölhető — hibákkal hozta összefüggésbe.

A középtávú tervben az egyenletes beruházási növekedési ütemnek megfelelő előirányzatok szerepelnek a beruházási javakat gyártó iparágak (s így az építőanyag-ipar) számára.** Világos, hogy amennyiben a népgazdasági beruházások egyenletes növekedése nem valósul meg, vagy a tervezettől lényegesen eltérő ütemű növekedés alakul ki (s a múltira általában ezek voltak jellemzőek), akkor csorbát szenved az építőanyag-ipari irányítás elsődleges célja, a megfelelő szintű ellátás állandó biztosítása. Ha például a beruházások az öt éven belül előbb a tervezettnél gyorsabban, majd annál lassabban emelkednek, akkor — feltéve, hogy az építőanyag-ipar fejlesztése a periódusban a terv szerint alakul — az időszak első felében a tervezettnél rosszabb lesz az építőanyag-ellátás, míg a hátralevő részben a számítottnál jobb ellátás valósul meg, esetleg feleslegek képződnek.

A beruházásokhoz hasonló a helyzet az építőanyag-kereslet egyéb okokból bekövetkezett váratlan alakulásánál is. Ha az építőipari termelés növekedésére, megoszlására, fajlagos építőanyag-felhasználására stb. vonatkozó tervek nem teljesülnek, akkor — feltéve, hogy az építőanyag-ipar fejlesztése a terv szerint halad — lehetetlen az építőanyag-ellátást a tervezett szinten megvalósítani.

Ezek természetesen jól ismert összefüggések minden szállító és átvévo iparág kapcsolatában. Hogy mégis részletesen elemezzük, és nagy fontosságot tulajdonítunk e tervezési kérdéseknek, annak több oka van. Először: Az építőanyag-ipari ágazat esetében nem feltételezésekről, „esetleg” előforduló eltérésekről, hanem több évtized tényleges gyakorlatáról van szó: az építőanyag-ipar elmúlt 27 éve egyben az építőanyag-keresletre vonatkozó tervezői elképzelések sorozatos nem teljesülésének is a története. Másodsor: Mint már bevezetőnkben utaltunk rá, az építőanyagok külkereskedelme általában nagyon költséges mód arra, hogy a hazai termelés és a kereslet különbségeit kitöltse, a termelés fejlesztésének célja tehát az igényelt termékmennyiség minél pontosabb megközelítése. Harmadsor: Az iparág állóeszközei rövid időn belül nem bővít-

* Lásd erről például Berend Iván: A beruházások színvonalának, növekedési ütemének és struktúrájának tervezéséhez. A tervezés hatékonyságának kérdései című tudományos ülészak korreferátuma, 1972.

** A középtávú tervnek azért tulajdonítunk különösen nagy jelentőséget, mert ennek keretei között rögzítődnek a népgazdaság fejlesztési céljai és osztoznak el az ágazatok közt a beruházási összegek.

hetők, a fejlesztésre vonatkozó döntések tehát igen hosszú időre determináló jellegűek.

Az építőanyag-kereslet váratlan alakulásáról és ennek tervezési problémáiról mondtak egyáltalán nem azt akarják sugallni, hogy nem szükséges az ágazatok számára 3—5 évenként középtávú fejlesztési koncepciókat kidolgozni, s hogy azok ne legyenek egymással megfelelően egyeztetve, konzisztenssé téve. Nem: a tapasztalatok a középtávú tervezés szükségességét és fontosságát húzzák alá, de ugyanakkor rámutatnak annak korlátaira is, s a tervezés reális értékelésére hívják fel figyelmünket.

A gyakorlat természetesen rendszeresen elvégzi a tervek értékelését, átértékelését, hiszen láttuk, a középtávú fejlesztési cél sohasem volt szentírás: ha a körülmények a számítottól lényegesen eltértek, akkor az ágazatfejlesztés üteme is megváltozott. Azt jórészt csak a retrospektív szemlélet teszi, hogy az építőanyag-ipari ágazat történetére visszatekintve úgy látszik, mintha a középtávú fejlesztési elképzelések rossz, szerencsétlen időpontokban születtek volna. Csak az 1956 utáni időszakot nézve: az 1960-as évek első fele építőanyag-iparának fejlesztési dinamikájáról az 1950-es évek végének minden tekintetben gyors fejlődése talaján született döntés, s ez utóbb túlságosan ambíciózusnak bizonyult. Az 1964—1965-ben elkészített harmadik ötéves terv pedig az éppen akkor lelassult keresetnövekedés alapján tűzte ki az ágazatfejlesztési célokat, amelyekről a beruházási tevékenység felgyorsulása idején rögtön kiderült, hogy túlságosan szerények voltak. S a negyedik ötéves terv építőanyag-ipari előirányzatai ismét a gyors beruházási-építőipari expanzió alapján fogalmazódtak meg, amely a tervidőszakban nem folytatódott, vagy legalábbis nagy törést szenvedett.

Az ágazatfejlesztésre vonatkozó középtávú döntések természetesen nem rossz időpontban születtek, hanem ezekre a döntésekre is igaz, hogy az alapul vett prognózisok hibásnak bizonyulhatnak. A körülmények előre nem látott változásához az ágazati irányítás is általában igyekezett még a perióduson belül a maga módján alkalmazkodni, s az új körülményeket a következő középtávú koncepció kidolgozásakor bázisul használni. Ez a fajta mechanikus extrapolációs tervezés talán kissé túl egyszerűnek látszik, de való igaz, hogy nagyobb, jelentősebb népgazdasági folyamatok tervezésénél sem ismeretlen az itt tapasztalt viselkedés.*

Az alkalmazkodás módjai

Az előzőekben bemutattuk, hogy az építőanyag-keresletnek a vártól eltérő alakulása mennyire központi problémája az építőanyag-ipari irányításnak és tervezésnek, amely a hazai ellátás biztosítását tartja elsődleges céljának. Most azokat az eszközöket vesszük szemügyre, amelyek a változó feltételekhez való alkalmazkodást kívánták előmozdítani a magyar építőanyag-iparban az elmúlt évtizedekben.

Mivel a beruházások, az építőipari kereslet ingadozása nemcsak a magyar gazdaság közelmúltjára jellemző, hanem ismert, megszokott jelensége a hosszú múlttal rendelkező piacgazdaságoknak is, a változások-

* Gács János—Lackó Mária: A népgazdasági szintű tervezési magatartás vizsgálata. Közgazdasági Szemle, 1974. 3. sz.

hoz történő alkalmazkodásnak számos egymást kiegészítő formája alakult ki ezekben a gazdaságokban.

A fejlett tőkésországok építőanyag-ipari vállalatai általában jelentős tartalékkapacitásokat építenek ki a konjunktúraingadozások lehetőségeinek kihasználására. Igyekeznek rugalmasan változtatható technológiákat alkalmazni, nem a nagy sorozatú gyártásra törekednek, hanem a gyorsan változó helyi igények kielégítésére. Az építőanyag-ipari vállalatok ezekben az országokban többnyire a kis- és közép nagyságú kategóriába tartoznak, kivétel csupán a cement- és az üvegyártás.

A magyar építőanyag-ipar ezzel szemben hosszabb idő óta nagy vállalatokba, trösztökbe, illetve egyesülésekbe szerveződött. Számos termék termelésénél igyekszik a nagysorozatú gyártás előnyeit kihasználni. A vállalatok sok esetben nem törekednek tudatosan konvertálható berendezések kialakítására.* Fölös kapacitások adódtak ugyan egyes időszakokban, de ez mindig az irányítói elgondolások ellenére történt. (A tartalékkapacitások tartásának árfeltételei sincsenek biztosítva.)

Magyarországon az építőanyag-keresletben rövid idő alatt bekövetkezett változások *rugalmas* követésének egyetlen formája került rendszeresen és következetesen alkalmazásra, s ez a *külkereskedelem* igénybevétele volt. Mivel azonban az építőanyag-külkereskedelem lehetőségei általában korlátozottak**, a belföldi termelés elmaradásakor az import ellenére gyakran keletkeztek hiányok, s a belföldi termelés túl magas szintje esetén, a növekvő export ellenére más intézkedésekhez is kellett folyamodni a túltermelés megakadályozására (például kevésbé gazdaságos üzemek leállításához, a kereslet központi segítséggel történő növeléséhez).

Az építőanyag-igények változásának követése Magyarországon a külkereskedelem mellett — mint ahogy azt igyekeztem érzékeltetni — elsősorban az *építőanyag-ipari beruházások* feladata volt. Mivel egyéb eszközök hiányában számos alkalommal a beruházások feladata lett volna a keresletváltozáshoz való *gyors alkalmazkodás* is, ezt a szerepet az iparág beruházásai szükségszerűen csak hiányosan tudták betölteni: az építőanyag-ipar két sajátossága, a kereslet volumenének és összetételének gyors, váratlan változása és az állóeszköz-bővítések nagy átfutási időtartama ellentmondásba került. Arra pedig már az építőanyag-ipari kínálat bizonytalanságai kapcsán utaltam, hogy a beruházásokra kiosztott szerep — az állóeszköz-bővítés évekig tartó visszaesése után gyorsított fejlesztésekkel alkalmazkodni a megnövekedett kereslethez — sokszor hátráltatta a fejlesztések megfelelő színvonalú végrehajtását.

* Elsősorban az ilyen jellegű technológia alkalmazása következtében került nehéz gazdasági helyzetbe a Beton- és Vasbetonipari Művek az új gazdaságirányítási rendszer körülményei között. Az építőanyag-ipari termelés 15 százalékát adó országos nagyvállalat központosított üzemekben, céligépeken, nagy sorozatban szervezte meg termékei gyártását. Az 1970-es évek elején, mikor a fő profilját jelentő ipari és mezőgazdasági nehézbeton szerkezetek iránt a kereslet erősen visszaesett, a lakossági és kommunális igényeket kielégítő termékfajták piacát pedig nagyobb alkalmazkodóképességük és kisebb szállítási költségeik révén már a kis helyi szervezetek (AFESZ-vállalatok, tsz-vállalkozások) szerezték meg, a nagyvállalat rendeléshiánnyal küzdött, legkorszerűbb üzemét kihasználatlanul álltak, s képtelen volt alkalmazkodni a keresletváltozáshoz.

** Az építőanyagok világkereskedelme nem jelentős, az országok általában önellátásra rendezkednek be. Rövid idő alatt ezért nem könnyű nagyobb mennyiségű áruhoz hozzájutni, illetve nagyobb mennyiséget értékesíteni. A szocialista országok között a hosszú lejáratú árucseré-forgalmi egyezmények szabnak az építőanyag-külkereskedelem „puffer”-szerepének határt. A legfőbb korlátozó tényező mindig fennáll: az építőanyagok külkereskedelme általában egyértelműen gazdaságatlan tevékenység.

Az építőanyag-ellátás és az építőanyag-ipari ágazatfejlesztés kapcsolatát csak a bemutatott összefüggések ismeretében érthetjük meg. A váratlan keresleti változások gyakorisága, a bizonytalanság magas foka ebben az ágazatban realitás. Az ágazati irányítás mint a népgazdasági tervezési rendszer integráns része a népgazdasági terv erős determináló szerepére alapozódik, s így a bizonytalanságot, melyet a múltban tapasztalt, a célok kitűzése idején, a jövőre vonatkozóan csupán mint jelentéktelen tényezőt veszi figyelembe. A váratlan keresleti változásokhoz való alkalmazkodásra a középtávú tervidőszak folyamán csak korlátozott lehetőség van, mivel a kapacitásbővítéshez szükséges beruházási összegek túlnyomó része a tervidőszak kezdetén az ágazatok között elosztásra kerül. Az alkalmazkodás feladata így igen nagy súllyal az ötévenként megfogalmazásra kerülő középtávú tervekre hárul. A tapasztalatok azt mutatják, hogy — mivel a bizonytalanság elhanyagolása és a perióduson belüli rugalmas alkalmazkodás nehézségei miatt az ötéves tervek fő feladatává a realitások érvényesítése válik — a középtávú tervezést legtöbbször a rövid távú tendenciák elfogadása, mechanikus kivétítése jellemezte. Ez a tervezési-irányítási rendszer rövid távon magas, a ténylegesnél jóval magasabb fokú biztonsággal számol, és így a váratlan keresleti változásokhoz való adaptálódás számos módszere közül a centralizált iparszervezetben végzett állóeszköz-bővítésnek kiemelt szerepet juttat.

Úgy gondoljuk, hogy ezek az összefüggések a konkrét probléma elemzésén, elhelyezésén túl átfogóbb kérdések, a hiány és a tervezési rendszer általános problémáinak megértéséhez is hozzájárulhatnak.

Ek

BETHLENDI LÁSZLÓ:

A mezőgazdaság iparosodásának néhány elméleti és szervezeti kérdése

A mezőgazdaság iparosodásának folyamata egyre erőteljesebbé válik és határozott igény tapasztalható az iparosodás feltételeinek, módszereinek, szervezeti kérdéseinek a feltárása iránt. Megjelenik ez a XI. pártkongresszus dokumentumaiban, amely hangsúlyozza: „Ki kell dolgozni a gazdálkodás olyan új módjait és szervezeti formáit, amelyek elősegítik a mezőgazdaság további iparosodását, . . .”¹

E cikkben a mezőgazdaság iparosodásának bonyolult kérdései közül hármat emelünk ki. Ezek a következők: az iparosodás elméletének fejlődése, az iparosodás lényege és jellemzői, az iparosodó termelés szervezeti formái kialakításának néhány kérdése.

Az iparosodás elméletének fejlődése

Az iparosodásról való gondolkodás három szféráját vizsgáljuk: a marxizmus klasszikusainak megállapításait, a gyakorlatban felvetődő kérdéseket, valamint a szocialista agrárelméletben jelentkező felfogásokat.

a) *A marxizmus klasszikusai a termelési formák és a termelési mód mozgástörvényeit általános érvényűnek és szükségszerűnek tekintették.* A reakciós polgári gondolkodók a marxizmus tételeinek cáfolatában — a többi között — a mezőgazdaság akkori elmaradott viszonyait is igyekeztek felhasználni. A mezőgazdasági technika akkori „kéműves” állapotára hivatkozva tagadták ezen a területen a termelőerők és termelési viszonyok dialektikájának érvényesülését, ami — szerintük — kétséggé teszi a marxizmusnak a termelési módok fejlődéséről szóló elméletét is. Marx velük szemben hangsúlyozta, hogy a *mezőgazdaság és az ipar fejlődési törvényszerűségei azonosak.* A fejlettségi különbségek abból adódnak, hogy míg a mezőgazdaság a kézműves, illetve a manufaktúrás termelés állapotában van, addig az ipar már a gyáripar szakaszába jutott. Marx és Engels kifejtette, hogy a termelési formák elmélete a mezőgazdaságra is érvényes, s a mezőgazdaság is eljut a gépi, a gyáripari szakaszba, amikor is a mezőgazdaság az ipari munka válfaja lesz, s ez megteremt a gazdasági alapot a város és a falu közötti lényeges különbségek megszüntetéséhez.

¹ Magyar Szocialista Munkáspárt Programnyilatkozata. Társadalmi Szemle, 1975. 4. sz. 33. l.

Lenin „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” című munkájában *következétesen iparszerű mezőgazdaságról beszél*: „... a feldolgozó iparnak említett elkülönülése a kitermelő ipartól, a manufaktúrának a mezőgazdaságtól, magát a mezőgazdaságot is iparrá, vagyis árut termelő mezőgazdasági ággyá változtatja”.² „Ugyanakkor az iparszerűen űzött mezőgazdaság nem szakad teljesen elkülönült ágakra, hanem csupán specializálja magát, hol az egyik, hol a másik piaci cikk termelésére, amikor is a mezőgazdaság többi ága alkalmazkodik ehhez a fő (vagyis a piacra szánt) termékhez”.³

b) A szocialista mezőgazdaság gyakorlati építése során igen nagy feladatokat kellett megoldani, amíg a hazai mezőgazdaság a lényegében kisüzemi, manufaktúrális termeléstől eljutott a „gyárszerű”, iparszerű termelésig. Ez a folyamat azonban *szükségszerű* volt és a nagyüzemek megalapításának tényéből is adódott. A szervezeti kereteket ugyanis csak a nekik megfelelő tartalommal lehet hatékonyan működtetni. Nem véletlen, hogy a *mezőgazdaság iparosodásának szükségességét hazánkban először a gyakorlatban a mezőgazdasági nagyüzemek kialakításával összekapcsolva vetették fel*. Igaz, az ez irányú megállapítások kezdetben kissé ösztönösek és utalás jellegűek voltak. Sáreczki Zoltán a Mezőhegyesi Állami Gazdaság munkás igazgatója 1949-ben így nyilatkozott: „Azt akarjuk, hogy a mezőgazdaság ne csak földművelés legyen, hanem az iparhoz hasonlóan komoly szaktudást igénylő szakma legyen a mezőgazdaság.”⁴ Erdei Ferenc 1950-ben országgyűlési beszédében a mezőgazdasági ipari színvonalra való emelésének feladatát a termelőszövetkezetek kialakításának szükségességével kapcsolta össze, amikor a következőket mondotta: Az eredmények mellett sem tudtuk megszüntetni mezőgazdaságunk évszázados elmaradottságát, mert a kisüzem keveset és drágán termel, ki van téve az időjárás bizonytalanságának. A kisüzemben alkalmazott agrotechnikai módszerekkel nem lehet a mezőgazdasági termelés színvonalát az iparéhoz hasonló színvonalra emelni. Hogy ezt az elmaradottságot fel tudjuk számolni — mondta Erdei Ferenc —, rá kell térnünk a mezőgazdaság szocialista fejlődésének útjára.

Az ötvenes években az alapvető agrotechnikai eljárások kialakításának és elterjesztésének kérdései jelentették a fő gondot. *Már ekkor megfogalmazódott azonban a termelési eljárások komplex alkalmazásának szükségessége*. Izinger Pál 1955-ben a bábolnai ankéton megállapította: „Nagy terméseket csak az agrotechnikai eljárások komplex alkalmazásával lehet elérni.”⁵ A 60-as évek elején egyrészt a gyakorlatban mind az üzemszervezés, mind a technológiai fejlesztés oldaláról felvetődött az iparszerű, gyárszerű termelési eljárások és üzemszervezési módszerek alkalmazásának szükségessége. Másrészt ennek a feltételiei is egyre inkább kialakultak. 1961-ben Romány Pál üzemszervezési oldalról közlítő hangúlyozta: „specializált gazdaságban biztosítható a gyárszerű termelés, tehát a termelési eredmények biztonsága és a meghatározott időben és mennyiségben megtermelhető árumennyiség. A koope-

² Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Budapest, 1949. 20–21. 1.

³ Uo. 308. 1.

⁴ Állami Gazdaságok. 1949. 1. sz. 9. 1.

⁵ Az állami gazdaságok termelési ankétjai, 1955. Bábolna. FMÁGF Kiadványa, 1959. 28. 1.

rációs feladat pedig megtervezhető, esetenként redukálható vagy bővíthető”.⁶ Burgert Róbert pedig technológiai oldalról közelítve fogalmazta meg, hogy „Alapvető kérdés az iparszerű, centralizált, szakosított termelés.”⁷

A tudományos-technikai eredmények és a gyakorlati tapasztalatok a 60-as évek derekán a baromfi ágazatban tették először lehetővé az iparszerű komplex technológiai rendszerek kialakítását. A 60-as évek végén és a 70-es évek elején a gyakorlatban mindinkább elterjedtek a termelési tényezők egész körét átfogó, iparszerű termelési és tartási technológiák. A gyakorlatban alakultak ki és terjednek az iparszerű termelés újabb szervezeti formái: a különféle közös vállalkozások, a termelési rendszerek, kombinátok stb.

c) Szocialista agrárirodalmunkban tudományos megközelítéssel a mezőgazdaság iparosodásának kérdését először Erdei Ferenc vetette fel. 1956 februárjában az MDP Politikai Akadémiáján tartott előadásában a mezőgazdaság műszaki fejlődését elemezve megállapította, hogy az új technika kialakulásának az a legszembeötlőbb következménye, hogy „közelebb hozza, termelés-technikai jellegében hasonlóbbá teszi a mezőgazdaságot az ipari termeléshez”.⁸ Erdei Ferenc 1961-ben „Üzemszervezési kérdések a szocialista mezőgazdasági nagyüzemben” című munkájában tovább megy az iparosodás gazdasági lényegének feltárásában. Részletesen vizsgálja azt a folyamatot, amelynek során a kialakuló új műszaki-technikai alapok, a szervezeti formák átalakulása, a korábbi termelés-technikai kötöttségek fellazulása, az új szervezési módszerek, a dolgozók szakmunkássá válása együttesen a *termelés lényeges megváltoztatását eredményezik* és amelyek hatására a mezőgazdaság mindinkább az ipari munka válfajává válik.

A mezőgazdaság iparosodásának lényegét Csizmadia Ernő 1962-ben a következőkben jelölte meg: „a korszerű technika térhódítása a szocialista mezőgazdaságban is kiváltja a technológia »forradalmát«, az pedig törvényszerűen a gyárszerű — koncentrált és szakosított — nagyüzemi termelés-szervezés térhódítását eredményezi. ... e folyamat lényege ... az igaerőn és kézimunkán nyugvó hagyományos őstermelést a korszerű géprendszerrel, berendezésekkel folytatott, tudományos alapokra helyezett gyárszerű technológiai és termelés-szervezés váltja fel.”⁹ Major László „A gyárszerű termelés kérdései a szocialista mezőgazdaságban” című munkájában 1963-ban részleteiben vizsgálta az iparszerű termelés jellemzőit, alkalmazásának feltételeit és lehetőségét a mezőgazdaságban. Komló László már 1964-ben az „Ipari mezőgazdaság felé” című könyvében szuggesztíven szemlélteti a francia mezőgazdaság példáján, hogy a fejlődés az iparszerű mezőgazdaság felé visz. *Később a mezőgazdaság termelési-technológiai sajátosságainak átalakíthatóságát bizonyítja*, s bemutatja azokat a tendenciákat, amelyek ezen a területen bekövetkeznek a tudományos-technikai forradalom hatására.¹⁰ Nézetei azért ütköz-

⁶ Az állami gazdaságok termelési anktétjai. 1961. Bábolna, FMÁGF, 1962. 333. 1.

⁷ Uo. 357. 1.

⁸ Erdei Ferenc: A tudomány és technika forradalmasító hatása a mezőgazdaságban. Szikra, 1965.

⁹ Csizmadia Ernő: A gyárszerű termelés térhódítása a szocialista mezőgazdaságban. Az Agrártudományi Egyetem Mezőgazdaságtudományi Karának Közleményei, Gödöllő, 1962.

¹⁰ Komló László: Iparrá válhat-e a mezőgazdaság? Közgazdasági Szemle, 1965. 10. sz.

tek olyan erős ellenállásba és vezettek éles vitákhoz, mert a téma újszerű feldolgozása mellett nemcsak a jelen, hanem a távolabbi jövő mezőgazdaságának fejlődési törvényszerűségeit, lehetőségeit és feltételrendszerét is felvázolta. Arról a mezőgazdasági termelőtevékenységről is beszél, amely valóban az ipari munka egyik válfaja lesz.

A mezőgazdaság iparosodásáról szóló nézetek fejlődése nem volt töretlen. Az új nézetek elutasítása, a régi szemlélethez való ragaszkodás jelentette a visszahúzó erőt. Például Muraközy Tamás élesen bírálta Komló Lászlót és cáfolhatónak vélte a mezőgazdaság iparosodásának koncepcióját.¹¹ Lázár Vilmos hasonlóan foglalt állást a mezőgazdaság iparosodásának kérdésében és még szélesebb fronton hadakozott azok ellen, akik valamilyen formában állást foglaltak az iparszerű mezőgazdaság, a gyárszerű mezőgazdasági termelés lehetősége mellett.¹² Egy alapvető hiányosságra szükséges rámutatni, amely — szinte kivétel nélkül — megtalálható a mezőgazdaság iparosodását, az ipari mezőgazdaság vagy a gyárszerű mezőgazdaság koncepcióját ellenzőknél. *Ez pedig a „mit” és a „hogyan” szembeállítás, illetve a „hogyan” lényegi voltának a nem értése.* Így például Lázár Vilmos is eltúlozva a mezőgazdaság természeti-technológiai sajátosságait, ezen tulajdonságok és szerepük változatlanóságát feltételezve megmaradt a „mit”-nél és nem ismerte fel a „hogyan” forradalmasító szerepét. Ez kiderül a következő megállapításából is: „Hogy egyik országban faekével szántanak, a másikban traktorral, ez az ipari elmaradottság vagy fejlettség jele, erre a természeti törvények — valóban — semmiféle magyarázatot nem adnak. De ennek semmi köze nincs témánkhoz, az ipari, iparosodott vagy iparszerű mezőgazdasághoz”¹³

Az iparszerű mezőgazdaság, a mezőgazdaság iparosodásának koncepciójával szembeni ellenállás elbizonytalanodást eredményezett, *lassította az elmélet fejlődését.* Ez az elbizonytalanodás Erdei Ferenc egyik munkájában is megfigyelhető.¹⁴ Egyrészt a szerző itt továbblép a mezőgazdaság iparosodása kérdéseinek tisztázásában, másrészt következetlen marad két vonatkozásban is. Először: a mezőgazdaság fejlődési periódusait nem a marxista termelési formák, manufakturális és a gépi nagyipari szakasz analóg viszonyítása alapján határozza meg, hanem lényegében elfogadja a Francia Mezőgazdasági Akadémián kialakított „polgári” szakaszolást. Másodsor: az iparosodás folyamatát végső soron nem tartja általános érvényű folyamatnak a mezőgazdaságra nézve, hanem elsősorban a folyamatosan termelő ágazatokra tekinti érvényesnek.

A mezőgazdaság iparosodásának kérdéseivel hazánkban a legátfogóbban Komló László foglalkozott „A mezőgazdaság iparosodása a tőkés gazdaságban” című könyvében, amelyben a tőkés mezőgazdaság iparosodásának modelljét úttörő módon megalkotta. *A mezőgazdaság iparosodásának tartalmát következetesen a marxi termelési formák elmélete alapján fejtette ki.* Megállapította: „Mivel a nagybani gépi termelés tulajdonképpen gyári termelést jelent (az ily módon termelő ipart gyár-

¹¹ Muraközy Tamás: A mezőgazdaság közgazdasági szemlélete. Tudomány és Mezőgazdaság, 1966. 5. sz.

¹² Lázár Vilmos: Ipar-e a mezőgazdaság? Valóság, 1966. 11. sz.

¹³ Lázár Vilmos: Komló László cikkéhez. Valóság, 1967. 4. sz. 80. l.

¹⁴ Erdei Ferenc: A mezőgazdaság helye a nap alatt. Akadémiai Kiadó, 1967.

iparnak nevezzük), jogosan nevezhetjük az ily módon termelő mezőgazdaságot nemcsak gépesített nagyüzemi mezőgazdaságnak, hanem gyári vagy iparszerű mezőgazdaságnak is, a nagybani gépi termelés benne történő kialakulási fejlődési folyamatát pedig a mezőgazdaság industrializálásának, illetve iparosodásának.¹⁵

Az iparosodás jellemzői és lényege

A mezőgazdaság iparosodásának problémája szorosan összefügg a mezőgazdaság és az ipar több vonatkozásban is eltérő fejlődésével. A mezőgazdaság fejlődésbeli elmaradottságának okai az ipari forradalomig nyúlnak vissza. Az ipari forradalom hatására az iparban az egyszerű kézi szerszámokkal folyó termelés átalakult gépi termeléssé, létrejött a nagyüzemi gépi termelés. *Az ipari forradalom jellemzője, hogy hatása a mezőgazdasági technikára közvetlenül nem terjedt ki.* Ennek következtében a mezőgazdaság az első ipari forradalomtól kezdve nemcsak természeti-technológiai sajátosságai miatt különült el az ipartól, hanem termelésének módját illetően is különbözött attól.

A mezőgazdaság elmaradása az ipartól nem egyszerűen azt jelenti, hogy itt a gépesítés nem volt olyan általános, vagy hogy alacsonyabb a termelőegységek árutermelésének s a termelés tömegszerűségének foka. Ez a fejlődésbeli elmaradás *strukturális* elmaradás, amely azt eredményezte, hogy a mezőgazdasági termelőerők és termelési viszonyok dialektikája alacsonyabb rendű mozgásformákban, a kézműves és manufaktúrális termelési alapegységekben valósult meg. Ezek az alacsonyabb rendű termelési formák a magyar mezőgazdaságban egészen a második világháborúig meghatározó szerepet játszottak. *A mezőgazdasági termelésnek az ipartól való elmaradottsága a termelőeszközöket, a termelési erőforrásokat, a termelés tömegszerűségét, technológiáját, szervezettségét, szervezeti formáját illetően egyaránt érvényesült,* ami a termelés egész komplexitásának ágazati különbözőségét eredményezte.

Milyen főbb tényezők akadályozták az első ipari forradalom vívmányainak hasznosítását, a gyárszerű termelés térhódítását a mezőgazdaságban?

1. A gyárszerű termelés kialakulása az iparban kezdődött el, mivel ehhez a feltételek itt jöttek létre. A szükségletek a kialakuló ipari ágazatok termékei iránt nagyobb húzóerőt fejtettek ki. A felhalmozódó pénztőke az iparban hozta létre az első egyszerű kooperációkat és manufaktúrákat. Az ipari forradalom eredményeit elsősorban ezek a manufaktúrák tudták hasznosítani.

2. A mezőgazdaság belső önfejlődése alapján is tudta növelni termelését és biztosítani a vele szemben — éppen az ipari fejlődés révén — növekvő szükségletek kielégítését. A mezőgazdaság fejlődésének még meglévő tartalékait sem mozgósította, így a külső tényezők iránt sem támasztott igényt. Az ipari forradalom a mezőgazdaság belső fejlődését gyorsította meg. Ez a fejlődés nem is volt jelentéktelen. A nyomásos

¹⁵ Komló László: A mezőgazdaság iparosodása a tőkés mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 21—22. l.

gazdálkodást felváltotta a váltógazdálkodás. Rendszeressé vált az istálló-trágyázás. Elterjedtek a kapasnövények és általánossá vált a takarmánytermelés. Megkezdődött a fajták tudatos szelekciója, új fajták előállítása. Megjelentek az első gépek. A mezőgazdaság kihasználva fejlődésének belső tartalékait, egyre inkább külső erőforrások felé fordulhatott.

3. Az első ipari forradalom vívmányainak tömeges alkalmazása a mezőgazdaságban technikailag nem volt megoldható, gazdaságilag pedig nem volt kifizetődő. Egyrészt az ipari forradalom főleg a mechanizálás, az új energiaforrások vonatkozásában hozott újat. Az új eszközök azonban hosszú ideig az álló munka igényei szerint készültek, s emiatt technikailag is korlátozottan voltak alkalmazhatók a mezőgazdaságban. Másrészt a többi termelési tényezőik lényegesebb megváltoztatása nélkül a mezőgazdaságban a mechanizáció nem gazdaságos. A kézműves és manufaktúrális termelés lecseréléséhez jóval később teremődtek meg a feltételek. A genetikai és biológiai kötöttségek jelentették a legfőbb korlátot. De például a vegyipari kutatások sem tették lehetővé még a XX. század első felében sem a talajerőpótlás, a növényvédelem és az állategészségügy oldaláról a koncentrált és szakosított termelés feltételeinek kialakítását. Végül az ipar munkaerő-elszívó hatása sem jelentkezett olyan mértékben, hogy ösztönözte volna a mezőgazdaságban az élő munka helyettesítését. Sőt, a gazdasági válságok és a mezőgazdaságban tartósan lappangó munkanélküliség miatt a munkaerő ára alacsony volt, s ez kedvezett a manufaktúraszerű termelésnek.

A XX. század második felétől kibontakozó tudományos-technikai forradalom jellemzője, hogy az iparon kívüli népgazdasági ágakra is kiterjed. Hatására a második világháborút követő évtizedekben a mezőgazdaság iparosodásának folyamata a szocialista és a fejlett tőkés országokban egyaránt kibontakozott. A biológiai, kémiai, genetikai, vegyipari és gépipari eredmények ekkor a mezőgazdaságban is lehetővé tették a termelési tényezők olyan kombinációjának kialakítását, amely megfelelt a gyárszerű termelés feltételeinek. A gyárszerű mezőgazdaság kialakulását ösztönözte a szükségletek mennyiségi és minőségi átalakulása. A más ágakatól felől erőteljesebben jelentkező munkaerő-elszívó hatás és a gazdaságos helyettesítés feltételeinek létrejötte ugyancsak elindítója a mezőgazdaság iparosodásának.

Mit jelent a mezőgazdaság iparosodása? Mi a tartalma ennek a folyamatnak? A mezőgazdaság iparosodása a mezőgazdasági termelés egész rendszerének átalakulását jelenti. *Hatására a kézműves, a manufaktúrális termelést a mezőgazdaságban is a gyárszerű termelés váltja fel.* Jellemzővé válik az erő- és munkagépek, géprendszerek, speciális szerszámok alkalmazása, megnő az új anyagok és energiaforrások szerepe a termelésben, kiszélesedik a munkamegosztás üzemben belül és üzemek között, szigorú technológiát kényszerítenek ki az új eljárások; az üzemszervezés és vezetés tudományos alapokra helyezése külön irányító apparátust igényel, ezért a termelés szervezeti jellegében is átalakul. *A mezőgazdaság a termelés módját, egész struktúráját, szervezetét illetően az iparhoz válik hasonlónvá.* A gyárszerű, iparszerű mezőgazdaság rendszerében a természeti-technológiai sajátosságok is változnak, átalakulnak, s az általuk determinált kötöttségek lazulnak. Az iparszerű mezőgazdaság a tudományos-technikai forradalom legújabb eredményeit is képes fel-

használni. Megszűnőben van tehát a mezőgazdaság fejlődésbeli elmaradottsága.

A mezőgazdaság iparosodása nem egyenlő a termelés egyik vagy másik, illetve néhány jellemzőjének átalakulásával. Nem szűkíthető le az iparszerű mezőgazdaság a technika alkalmazására, a műszaki forradalomra. Gyakori az a nézet, hogy elég a gépi technika alkalmazása a mezőgazdaságban, s ezzel az iparosodás megoldódott. Sokan a technikai elemeket tekintve, s annak alkalmazási feltételeit kutatva a vertikális és horizontális kapcsolatok továbbfejlesztését, újabb szervezeti formák kialakítását tartják a mezőgazdaság iparosodása lényegi kérdésének. A gazdasági fejlődés történelmi aspektusú elemzése bizonyítja, hogy a mezőgazdaság iparosodása nem jellemezhető csupán a termelési folyamat egyik vagy másik ismerve alapján, hanem azt a marxi termelési felfogás alapján *komplexen* kell értelmezni.

A szocialista és a tőkés országokban a mezőgazdaság iparosodását illetően sok hasonlóság is található, de a különbségek igen jelentősek. A *szocialista* országokban megvalósuló *iparosodás* legfontosabb *speciális jellemzői* a következőkben foglalhatók össze.

a) Hazánkban — a szocialista országok többségéhez hasonlóan — a gyárszerű szervezeti keretek kialakítása az állami gazdaságok megalapítását, a termelőszövetkezetek megszervezését követően történt. Tehát egy jelentős társadalmi forradalom hatására ugrásszerűen alakultak ki a vállalati keretek. Ezért az iparosodásnak szükségszerűen a vállalati termelőerők és termelési tényezők fejlesztésére, felhasználásuk ésszerű megszervezésére, működtetési eljárásaik kialakítására indító funkciója került előtérbe. A gyárszerű termelés behatolását a mezőgazdaságba a szervezeti forma nem akadályozza, sőt a már kialakított nagyüzemi keretek jelentős húzóerőt jelentenek. A tőkésországokban az iparosodás a kisüzemi és középzemű magángazdaságok fenntartása mellett halad előre. Ezért itt a fejlődés jelentős társadalmi feszültségek előidézésével valósul meg és lassúbb, mint a szocialista országokban.

b) A tőkés mezőgazdaság iparosodásának jellemző szervezeti formája a vertikális integráció, amelyben az integrációs pólus szerepét rendszerint a kereskedelmi és élelmiszeripari vállalatok töltik be. A mezőgazdasági üzemek önállósága csak viszonylagos, mivel tevékenységüket, fejlődésüket az ipari és kereskedelmi tőke érdekei szabják meg. Szocialista viszonyok között a mezőgazdasági termelés alapegységei eleve nagyüzemek. Ezért önállóan, eredményesen haladhatnak az iparosodás útján. A népgazdaság többi vállalatának egyenrangú partnerei, s ezért a közöttük kialakult kooperációs kapcsolatok is új típusúak, magasabb rendű kapcsolatok.

c) A fejlett tőkésországokban a gépi nagyipar kialakulása lényegesen korábban ment végbe, mint a mezőgazdaság iparosodása. Hazánkban a szocialista ipar kiépítésével egyidőben, illetve közvetlenül utána a mezőgazdaság iparosodásának feladatát is meg kell oldani. Az iparosodás folyamata a mezőgazdaságban csak olyan mértékben haladhat előre, amilyen mértékben ehhez a szocialista ipar biztosítani tudja az ipari eredetű termelőeszközöket. A hiányzó eszközök külföldi, elsősorban KGST-forrásból történő beszerzésével azonban lehetővé válik a mezőgazdaság iparosodásának megvalósítása, mégpedig fejlett technika alapján.

d) Igaz ugyan, hogy a szocialista és a tőkés mezőgazdaság gyárszerű alapokra helyezésének indítékai sokban azonosak, a tőkés országokban a mezőgazdaság iparosításának menetét és ütemét azonban a profitérdek határozza meg, előrehaladásával a termelőerők és termelési viszonyok ellentmondása elmélyül. Szocialista viszonyok között az iparosodás folyamata a tervszerű arányos fejlődés követelményei szerint bontakozik ki és a gazdasági célok mellett a mezőgazdasági dolgozók társadalmi és szociális felemelése is az iparosodás közvetlen feladata.

A szocialista országokban a mezőgazdaság szocialista átszervezése következtében a nagyüzemi keretek adottak az iparosítás megvalósításához. A gyárszerű termelési eszközök, eljárások, szervezési megoldások és üzemszervezet viszont csak fokozatosan alakítható ki. Bár a nagyüzemi keretek adottak, a mezőgazdaság iparosodása *fokozatosan* valósítható meg. A vállalati termelőerők és termelési viszonyok fejlődésének kölcsönös összefüggése a mezőgazdaságban tehát azzal a sajátossággal érvényesül, hogy itt a vállalati keret, a formai oldal fejlődése tartósan előbbre tart és az ennek megfelelő tartalmi elemek csak fokozatosan zárkóznak fel a nagyüzemi szervezeti keretekhez. Ezért úgy véljük, hogy *napjainkban a szocialista mezőgazdaság iparosításának lényege a nagyüzemi keretek gyárszerű technikával, termelési eljárásokkal, technológiával, termelésszervezéssel való kitöltése, a vállalaton belüli és vállalatközi munkamegosztás, vállalati szervezet ezen tartalmi elemek szerinti fejlesztése.*

Az iparosodó termelés szervezeti formáinak kialakítása

Az iparosodás és a termelés szervezeti oldala között kétirányú kapcsolat van. 1. A szocializmus építése során, az iparosodás előrehaladásával tartalmi és szervezeti tekintetben egyaránt fejlődik a mezőgazdasági vállalat. A tartalmi fejlődés, a vállalati termelési eszközök, termelési eljárások és szervezési módszerek korszerűsödése következtében a vállalati szervezet tökéletesedik. 2. A vállalati szervezeti méret szükséges szintje mint az iparosodás feltétele is meghatározó.

Az iparosodó termelés szervezeti formái alakításának súlyponti kérdése, hogyan alakul a tartalmi és a formai oldal viszonya. A korábbiakban már rámutattunk, hogy a szocializmus felépítésének időszakában a tartalmi elemek, tehát az eszközök, eljárások és módszerek vállalati keretektől való lemaradása a jellemző. Ez az összefüggés azonban nem mindig érvényes, *a tartalmi elemek fejlesztése során szükségessé válhat a vállalati keret egyidejű fejlesztése is, ami gyakorlatilag a vállalatok egyesítésében realizálódik.* A vállalati egyesítéseket a következő tényezők indokolják:

a) Az egyesítés szükségessé válhat, ha a területi méretek nem teszi lehetővé a gyárszerű eszközök, eljárások és módszerek alkalmazását, fékezik az iparosodás előrehaladását.

b) Az egyesítés segítheti a meglévő erőforrások kihasználását, a vállalaton belüli munkamegosztás ésszerű mértékének kialakítását.

c) Az egyesítés enyhítheti a fejlesztés során jelentkező tőkehiányt és bekapcsolja a növekedésbe a fejlődésben végleg megrekedt mezőgazdasági vállalatokat.

Az üzemösszevonást azonban csak igen körültekintően lehet alkalmazni. Elsietett, a feltételeket nem kellően mérlegelő egyesítés csak a kedvezőtlen jelenségeket erősíti, a már meglévő kapacitások kihasználatlanságát, a termelési szerkezet indokolatlan leegyszerűsítését okozhatja, s a vezetésben is problémákat idézhet elő.

A vállalatok növekedésének tanulmányozása arra mutat, hogy a mezőgazdaság fejlődésének abba a szakaszába érkezett, amikor a vállalati tartalmi elemek összhangba kerülnek a szervezeti keretekkel. A fejlődésben élénjáró gazdaságok ezt a fokot már elérték. Ennek következtében a vállalatok egyre magasabb színvonalon teljesítik alapfunkcióikat. *A mai körülmények között mindinkább létrejönnek a vállalati tartalmi és szervezeti oldal harmonikus fejlődésének feltételei. Minőségi fejlődésre nyílik lehetőség és további jelentősebb üzemösszevonás nem indokolt.*

Először is nem törvényszerű, hogy a vállalati termelőerők és a termelési viszonyok továbbra is nagy ellentmondásokkal fejlődjenek. Ez a szocializmus kezdeti időszakára lehet csak jellemző, amikor társadalmi és politikai okok szükségessé teszik, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek viszonylag rövid idő alatt kialakuljanak, míg a tartalmi elem, az iparosodás fokozatos megvalósíthatósága miatt hosszabb időszakot igényel. A fejlett szocialista társadalomra sokkal inkább a tartalom és a forma harmonikus fejlődése a jellemző, amikor a minőségi kibontakozásra nyílik lehetőség. A tartalmi és a formai oldalak közötti nagyobb ellentmondás a vállalati funkciók érvényesítését fékezi. Ez a kezdeti „áldozat” a későbbi fejlődés megelőlegezéseként fogható fel. Később viszont az eredmények realizálása kerül előtérbe.

Másodszor: a gazdaságok többségére még mindig a tartalmi elemeknek a korszerű nagyüzemi követelményektől való elmaradása a jellemző. A nagyüzemi termelési eljárások némely termelési ágazatban még ki sem alakultak. Így például nem beszélhetünk még a zöldségtermesztés vagy a szarvasmarha-tenyésztés megbízhatóan ajánlható nagyüzemi technológiájáról. De még olyan ágazatokban sem beszélhetünk a nagyüzemi termelési eljárások valamennyi problémájának a megoldásáról, amelyekben az iparszerű technológia a leginkább kialakult. Így például a kukorica esetében nem tisztázódott még teljesen a fajtakérdés, nem alakult ki helyes arány a rövid, közepes és hosszú tenyészidejű fajták között. Vagy például a fajták termőképességét mintegy 60 százalékban sikerült csak kihasználni.

Harmadszor: a gazdaságok működésének területnagyság szerinti vizsgálata azt mutatja, hogy a kialakult területi méretek nem korlátozzák a termelési tényezők hatékony felhasználását. A hatékony gazdálkodás szempontjából a területegységre jutó befektetések színvonala a meghatározó. Ez előtérbe állítja a vállalati növekedés felhalmozás útján történő megvalósítását és nem indokolja a mezőgazdasági vállalatok további jelentős összevonását. A mai fejlődési periódusban a meglévő termelési tartalékok mozgósítása, az erőforrások jobb kihasználása a fő cél, és nem a vállalati méretek extenzív kiterjesztése. Az összevonás a rekonstrukciós jellegű fejlesztéssel nehezen összehangolható, mivel kisebb-nagyobb mértékben, de új kapacitások létesítését teszi szükségessé és a meglévő kapacitások egy részét a termelésből kikapcsolja.

Negyedszer: a vállalati méretek bővítése a tulajdonviszonyok, a termelési viszonyok fejlesztésében főleg mennyiségi tényezője. A gazdasági fejlődés intenzív szakaszában a termelési viszonyok minőségi fejlesztése válik elsőrendű követelménnyé. A termelési viszonyok minőségi fejlesztése segíti a termelőeszközök hatékonyabb kihasználását. A termelési viszonyok minőségi fejlesztése szempontjából nagy jelentőségű a dolgozók tulajdonosi szemléletének, szocialista gondolkodásának erősítése. A tudati fejlődés kedvezően hat a munkafegyelemre és a szocialista tulajdon hatékonyabb felhasználására. Ebből a szempontból nagy jelentőségű a munkahelyi demokrácia fejlesztése, a brigádmozgalom és a munkaverseny kibontakoztatása. A minőségi fejlődést mozdítja elő a munka- és üzemszerkesztés javítása, a vezetés színvonalának emelése. A szervezés közvetlenül befolyásolja a termelési tényezők működtetésének hatékonyságát. A jó szervezés kedvezően, a rossz szervezés pedig kedvezőtlenül hat a dolgozók szocialista magatartásának formálódására. A termelési viszonyok minőségi fejlesztése megköveteli a munkadíjazási formák szocialista vonásainak erősítését, a bérezésnél a minőségi és a gazdaságossági követelmények figyelembevételét, a munkaszervezetek tökéletesítését.

A mezőgazdaság iparosodása vállalati keretekben megvalósítható folyamat. A mezőgazdaság iparosodása előmozdítja a vállalati fejlődés kibontakozását mind tartalmi, mind formai szempontból. A mezőgazdaság iparosodása eredményesen haladhat előre vállalati keretek között, az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek rendszerében. A mezőgazdaság szervezeti-gazdasági alapegysége továbbra is a vállalat. Az iparosodás folyamán a vállalati belső és külső munkamegosztás azonban kiszélesedik, és az önálló vállalati fejlődés talaján új szervezeti egységek is megjelennek. Lényeges viszont, hogy az új szervezeti-gazdálkodási egységek nem a vállalati gazdálkodással szemben, hanem éppen a vállalati úton megvalósuló fejlődés eredményeként alakulnak ki.

Az iparosodó mezőgazdasági vállalatok kooperációs tevékenységének bővülése eredményeként alakultak meg az *egyszerű társaságok és a közös vállalkozások*. 1974-ben mintegy 500 társulás működött a mezőgazdaságban. A legtöbb társulás a mezőgazdasági nagyüzemi beruházások kivitelezésére, a termékek értékesítésére, a sertéstartásra, a baromfi-tenyésztésre és a szántóföldi növénytermesztésre alakult. Jelenleg a szabályozók és ösztönzők nem segítik eléggé a társulások terjedését.

A vállalatközi együttműködésnek eredményes formája a termelési rendszer, amely kedvező forma az iparosodás számára. *A termelési rendszer* egy sajátos horizontális integrációs szervezet, amelyben ésszerű munkamegosztás bontakozik ki a rendszerközpont és a társ gazdaságok között. E munkamegosztás lényege, hogy az iparosításban élenjáró mezőgazdasági vállalatok a természetlag gazdaságos növelése céljából, a termelés folyamatának minden szakaszában a hozzáférhető legkorszerűbb elemeket komplexen alkalmazzák és a fejlesztést összehangolják. Az így kialakított, tudományosan megalapozott, és a tennivalók pontos beprogramozásán alapuló technológiát a társ gazdaságokban elterjesztik.

A mezőgazdaság iparosodásának hazánkban is kedvező szervezeti formája lehet a *kombinát*. Eddig két ilyen önálló szervezet, a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát és a Tokajhegyaljai Borkombinát alakult meg.

A kombinátok egy-egy ágazat vagy térség fejlesztését, szervezését koordinálhatják. A kombinátban a vertikális lánc teljesen kiépíthető. Újabb borkombinátok szervezésének kedvező feltételét teremtené meg a szőlő- és borkortermelő állami gazdaságok és a boripari vállalatok egyesítése.

Előnyösnek látszó megoldás *agrár-ipari egyesülés szervezése*. Ennek lényege, hogy a mezőgazdasági és az ipari vállalatok meghatározott gazdasági céllal egyesülést hoznak létre, amely azonos érdekelttségbe foglalja a munkamegosztás révén elkülönülő vállalati tevékenységeket. Jelenleg folyik az első hazai egyesülés, a Hajdúsági Agráripari Egyesülés megszervezése.

Az önálló vállalati gazdálkodás talaján a hazai mezőgazdaság igen változatos szervezeti keretek között haladhat előre. Ügyelni kell azonban arra, hogy az újabb szervezeti-gazdálkodási formák létrehozása ne váljon öncélúvá és kampányfeladattá. A szervezeti keretek továbbfejlesztése akkor indokolt, ha ezt a tartalmi fejlődés megköveteli, illetve ha a szervezet fejlesztése a tartalmi fejlődést segíti elő. A szervezeti formák alakításának egyedüli kritériuma — a marxi útmutatás alapján —, hogy a fejlettebb termelési forma hatékonyabb termelést biztosítson. Ezt követeli meg a társadalmi érdek, az intenzív gazdasági fejlődés követelménye.

SIKLAKY ISTVÁN ÉS MUNKAKÖZÖSSÉGE:

MANAGEMENT MODUL RENDSZER

(A kisszámítógépes vállalati információrendszer moduláris felépítése)

(SZÁMKI Könyvek Sorozat)

Az ESZR-rendszer megteremtette az alapját a kisszámítógépek gyakorlati alkalmazásának, s ebben különösen Magyarországra hárul jelentős feladat, mivel az R-10 gyártása nálunk valósul meg. Hazánk különösen alkalmas a kisszámítógépes információrendszer kialakítására, mivel a viszonylag kisméretű szervezetek, intézmények bármely alrendszerét vagy alrendszer-együttesét meg lehet szervezni kisszámítógéppel.

A modulrendszer lényege ugyanis az, hogy a kezdeti alkalmazással olyan új lehetőségekre hívja fel a figyelmet, amelyek modulárisan kielégíthetők anélkül, hogy új számítógép-rendszert kellene vásárolni.

A MM-típusprogramok alapján a vállalati szakemberek könnyebben valósíthatják meg saját információrendszerre vonatkozó terveiket, vagyis kidogozott modellek szerint építhetik fel saját MM-rendszerüket. A különböző vállalatok információrendszerében ugyanis közös struktúrájú adatfeldolgozási folyamatok határolhatók el, s ezek csak a paraméterezésükben térnek el egymástól. Ennek alapján kiválaszthatók általános alrendszerek, ez — igen rövid idő alatt — lehetővé teszi a megevő információ-rendszerek bővítését számítógépes folyamatokkal.

A mű szerzői ezzel összefüggésben a törzsadattár-aktualizálás, az anyagkatalógus- és raktárforgalom-vezetés, az állóeszköznnyilvántartás, valamint a TMK tervezés általános alrendszerét ismertetik. Ezek az alrendszerek minden vállalatnál léteznek, megfelelnek a fokozatos fejlesztés követelményeinek is, mivel számítógép nélkül is megvalósíthatók. A szerzők a továbbiakban ismertetik egy gépipari és egy élelmiszer-kereskedelmi vállalat információrendszer modelljét is. Az említett típusprogramokat a Videoton megbízásából a SZÁMKI dolgozta ki, s helyezte üzembe.

A mű egy már üzemelő MM-rendszert ismerteti, s ennek az a különleges jelentősége, hogy az olvasó nyomon kísérheti az elhatározástól a végső megvalósításig (üzembe helyezésig) mindazokat a tevékenységeket, amelyek a hatékony működéshez szükségesek. Az MM-rendszer bevezetmi kívánó vállalatok igen sok elméleti és gyakorlati segítséget kapnak a kötetből, s ez fontos nemcsak az előkészítő munkához, hanem az esetleges további bővítésekhez is.

209 l., kötve 42,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

TAKÁCS BÉLA:

A tulajdonfogalom értelmezéséhez

Több, mint két éve, hogy a Közgazdasági Szemlében megjelent a „Megjegyzések a marxi tulajdonfogalomhoz” című írásom. A cikk nyomán kibontakozott vita, amely sok hasznos gondolatot hozott felszínre, úgy gondolom, igazolta az állásfoglalásnak, a nézetek ütköztetésének és a fogalmak tisztázásának szükségességét. Ezt az írást semmiképpen sem szánom összefoglalónak, csak a cikkemet ért kritikai megjegyzésekre igyekszem válaszolni, nem térvén ki olyan kérdésekre (például a „megosztott” termelési viszonyok elméletére stb.), amelyek nem kifejezetten az általam írottakra vonatkoznak. Nézeteimet néhány hozzászóló olyan mértékben torzította, hogy szükségesnek látszik — kritikájukra reagálva — véleményemet elmondani.

A tulajdon általános fogalma, tulajdon és elsajátítás

Hadd kezdjem azzal, amit írtam: „A termelés mindig a termelési eszközök és a munkaerő egymásra gyakorolt hatása. Ez a mozgás tartalmazza a két tényező technikai-technológiai jellegű kölcsönhatását, amely a természet tárgyainak ember által történő elsajátítását előfeltételezi, jelenti és eredményezi, de ugyanakkor és ugyanebben a térben az emberi tényezők egymással való kapcsolatait (amely a folyamat társadalmi oldala), elsajátítási viszonyait is.”¹

A tulajdon fogalmának értelmezéséhez ez a megfogalmazás kiindulópontként szolgált, és ma is úgy vélem, hogy helyes.

Ha én — Lengyel László szerint — Sárközy Tamást a közgazdaságtan, úgy ő minden bizonnyal engem a logika alapelemeire oktat ki. Sárközy Tamás azt írja: „... közgazdaságilag mindenki tulajdonos, aki valamilyen módon és mértékben hasznosít és rendelkezik, tehát elsajátít”.² Jól értem-e Sárközy Tamást, ha a következőket vonom le ebből: aki hasznosít, rendelkezik, az elsajátít; aki viszont elsajátít, az tulajdonos? Ebben csak az okoz számomra problémát, hogyan értendő a hasznosítás, a rendelkezés? Az értelmezést Szabó Kálmán megjegyzése sem adja meg, aki „külső» terminus technicusok”-nak nevezi e meghatározásokat, megkülönböztetve őket a „belülről” (közgazdasági aspektusból) történő magyarázattól. Nem tudom ugyanis, milyen viszonyban áll egymással a „belső” és a „külső”?

¹ Takács Béla: Megjegyzések a marxi tulajdonfogalomhoz. Közgazdasági Szemle, 1974. 7–8. sz., 876. l.

² Sárközy Tamás: Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és tulajdonjog. Akadémiai Kiadó, 1973. 44. l.

Szabó Kálmán pontatlannak tartja megfogalmazásomat, amely szerint — ahogyan ő mondja — az elsajátítás a társadalom tagjai közötti gazdasági viszonyoknak tekinthető. Szabó Kálmán kettéválasztja az elsajátítást és az elsajátítási viszonyokat — mondván — „... az elsajátítás—*folyamat*, s így az nem lehet azonos az emberek közötti *viszonyokkal*, amelyek magában a folyamatban jönnek létre”.³ Ezt a problémát a vitában Csillag István érintette, de hadd húzzam alá én is: az emberi társadalom létezési folyamatát nem lehet elválasztani a társadalom viszonyaitól, mert a folyamat csak e viszonyokban valósul meg, az elsajátítás viszonyai és ezek változásai adják az elsajátítás folyamatát.

Ha elválasztjuk az elsajátítást az elsajátítási viszonyoktól, világosan meg kellene mondani, mi ennek a jelentősége, mit tudunk róluk mondani külön-külön, miért segíthet ez az elválasztás a valóság jobb tükrözéséhez? Mit jelent az elsajátítás viszonyok nélkül és mit jelentenek a viszonyok anélkül a folyamat nélkül, amelyben létrejönnek?

Szabó Kálmán tulajdonról szóló téziseinek 9. pontjában a következőket mondja: „Elismerni azt, hogy az újratermelés egyben az elsajátítás folyamata, valamint, hogy jogos a termelési viszonyok egymással összefonódó láncszemeinek, a technikai-gazdasági és a társadalmi-gazdasági relációknak a megkülönböztetése, annyit tesz, mint az elsajátítás és az elsajátítási viszonyok ennek megfelelő kettős meghatározottságát is elismerni.”⁴ Az idézett részben az előbbi gondolat ismétlődik meg: az elsajátítás folyamat, amely nem azonos az e folyamatban létrejövő viszonyokkal. Ha jól értem, akkor az ún. technikai-gazdasági viszonyoknak az elsajátítás „mennyiségi meghatározottsága” a fogalompárja, azaz „az elsajátítási *viszonyok* arányai, struktúrája”⁵ (hogy van-e az elsajátításnak minősége, erről szó sincs). Vagyis az elsajátítás „*mennyiségi meghatározottsága*” azonos az elsajátítási viszonyok *arányaival*. Döntse el most már valaki mindezek alapján, mi a különbség az elsajátítás és az elsajátítási viszonyok között. „A társadalmi-gazdasági relációk fogalom-párja pedig az elsajátítási viszonyok *minősége*.”⁶ A társadalmi-gazdasági relációk ebben az értelmezésben tehát minőségek, mennyiségi oldaluk nincs, az elsajátítás és az elsajátítási viszonyok nem azonosak, de a technikai-gazdasági relációk az elsajátítás, sőt az elsajátítási viszonyok mennyiségi meghatározottságai — és még tovább is tépelődhethetnék eme gyakorlat számára hasznosítható elméleten.

Teljes mértékben egyetértek Farkas Gyulával abban, hogy a „tulajdon és a tulajdonviszony azonos fogalmak”⁷. A Farkas Gyula által idézett megállapításomból (457. l.) ez egyértelműen kiderül, amikor egyszer a tulajdon kifejezés után zárójelbe tettem a viszony szót, illetőleg a következő mondatban már — azonosságukat érzékeltetendő — tulajdonviszonyok kifejezést használom. A többi között ezért is alaptalan Lengyel László kritikái megjegyzése, miszerint én tagadom az elsajátítás viszony jellegét.

³ Szabó Kálmán: A tulajdon és az elsajátítás kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1975. 4. sz. 495. l.

⁴ Szabó Kálmán: I. m. 501. l.

⁵ Uo. 502. l.

⁶ Uo.

⁷ Farkas Gyula: A tulajdonról és a megkettőzött termelési viszonyok elméletéről. Közgazdasági Szemle, 1976. 4. sz. 462. l.

Nem tudom egyértelműen elfogadni Farkas Gyula bírálatát sem, amely szerint: „... Takács... éppen azt nem látja, hogy e két kategória viszonyában az általános meghatározásnak csak a tartalom és forma viszonyaként van létjogosultsága”.⁸ Ezt az állítást saját cikkemből vett idézettel cáfolom: „Milyen viszony, illetve kapcsolat van akkor a tulajdon és az elsajátítás között? ... A tulajdon gazdasági elsajátítás, de nem minden gazdasági elsajátítás jelentkezik tulajdoni formában. A tulajdonról általában csak mint gazdasági elsajátítási viszonyokról lehet beszélni, e viszonyok a tulajdon tartalmát adják”.⁹ Azon lehet vitatkozni, hogy igaz-e megállapításom, de azon nehéz, hogy látom-e vagy sem a tartalom és a forma közötti kapcsolatot, hiszen a tulajdont formának, az elsajátítást pedig tartalomnak mondom. Bár az elsajátítást és a tulajdont (vagy ami ugyanaz, a tulajdonviszonyt) a tartalom és forma egységében értelmezem, mégsem tudom elfogadni Szabó Kálmán — Farkas Gyula által is helytállónak minősített — kritikáját. Ha ugyanis megfogalmazásom azért pontatlan, mert az elsajátítási folyamat, amely nem lehet azonos azokkal a viszonyokkal, amelyek e folyamatban jönnek létre, akkor (a Csillag István által helyesen elemzett interpretációkon túl) csak a következő értelmezés lehetséges: az elsajátítás folyamat, azok a viszonyok pedig, amelyek e folyamatban létrejönnek, állapotként ragadhatók meg. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az állapot egyben folyamat is. Az állapotot csak meghatározott vonatkozási rendszerben határolhatjuk el a folyamattól. Egyébként nyilvánvaló, hogy a folyamat nem más, mint állapotok egymásutánisága, az állapot pedig csak annyiban létező, amennyiben a folyamat változatlanul újratermelődő vonásait jelenti. Az állapot nem „folyamatmentes”, az állapot nem mozdulatlan-ság. A viszony (ez esetben tehát az elsajátításban létrejövő emberi viszonyok) nem állapot vagy folyamat, hanem mindkettő. Ezért nem tudok e kérdésben egyetérteni Farkas Gyulával, aki a Szabó Kálmán-féle megkülönböztetést — ha jól értem Szabó Kálmán cikkének 462. lapján kifejtetteket — tartalom és forma kérdéseként értelmezi.

Farkas Gyula különbségtévése így a tulajdon és a tulajdonbavétel között — úgy gondolom — erőltetett, mert itt kifejezetten a tartalom és a forma egységéről van szó. A tartalom és forma elhatárolásának, megkülönböztetésének szükségességét nem kívánom tovább hangsúlyozni, hiszen erre a korábbiakban utaltam. Nem lehet azonban véleményem szerint — legalábbis ebben a vonatkozásban — a tartalmat és a formát elszakítani. Nem egyszerűen a tartalom és forma időbeli kettéválásáról vagy kettéválasztásának lehetetlenségéről van szó, mint azt Farkas Gyula — egyébként helyesen — írja, hanem a tartalom és a forma értelmezéséről. Azt hiszem érdemes felidézni Lukács György szavait: „A materialista dialektikában ugyanis a forma és a tartalom eleven dialektikus kölcsönhatásában a tartalom a túlsúlyban levő mozzanat, mely a másikat végső soron meghatározza. A forma dialektikusan szükségszerű aktivitása, önállósága, önálló mozgása ellenére sem más, mint csupán a tartalom látható, érzékivé és konkrétá váló lényege. Ezért a forma és a tartalom átmegy egymásba, »úgyhogy a tartalom nem más, mint a forma

⁸ Farkas Gyula: I. m. 460. l.

⁹ Takács Béla: I. m. 876. l. (Az idézett mondatok kiemelése már az eredeti cikkben megtörtént.)

átcsapása a tartalomba, és a forma nem más, mint a tartalom átcsapása a formába. Az átcsapás az egyik legfontosabb meghatározás«. (Hegel: Encyklopédia, 133. §. Hegel mint idealista magától éretetődően nem hangsúlyozza, hogy a tartalom a túlsúlyban levő mozzanat.) Csak akkor jön létre ez az átcsapás, amely mind a tartalomnak, mind a formának a dialektikus lényegét meghatározza, ha a dialektikusan mozgalmas teljeséget összes meghatározottságával együtt konkrétan ábrázolják. Ha részmozzanatok mereven önnállósulnak, akkor a tartalom és a forma is megmerevedik egymással szemben.”¹⁰ Szabó Kálmán felfogásában tehát nem a tartalom és a forma megkülönböztetése bírálható, hanem elválasztásuk, amely — úgy vélem — semmiképpen sem helyénvaló.

Hogy mennyire igaz Csillag István megállapítása, amely szerint Szabó Kálmán a termelőerőket az „egyén és a természeti világ kapcsolatának” tekinti, ez kiderül Szabó Kálmán következő megállapításából. „Egyébiránt pedig éppen az elsajátítási folyamat puszta technikai eleme és az elsajátítási viszonyok közötti disztinkció mellőzése teszi érthetővé számunkra Takács Béla felfogásának alaphibáját.”¹¹ Mit tekintünk az elsajátítási folyamat puszta technikai elemének? Ha Szabó Kálmán korábbi termelési viszonyok és elsajátítási viszonyok közötti disztinkciója alapján próbálunk erre a kérdésre válaszolni, akkor ez a „puszta technikai elem” nem jelentheti a termelési eszközöket (mert azok csak a termelési viszonyok „puszta technikai elemei” lehetnek), hanem csak a fogyasztási cikkeket, amelyek alapján „... előnyösebben tudjuk jellemezni a gazdasági élet egyes társadalmi szereplőinek másokétól eltérő vagy velük egyező pozícióit, erőviszonyaikat.”¹² Az idézett gondolatban világosan megmutatkozik, hogy Szabó Kálmán számára az elsajátítás egész problematikája a ki mit, mennyit sajátít el kérdésre egyszerűsödik, s szó sincs az elsajátítás hogyanjáról, vagyis az elsajátítás lényegéről. Minthogy vitapartnerem nem adott választ az elsajátítás lényegét illető kérdésekre, úgy érzem felfogásom alaphibáját sem sikerült bebizonyítani.

Nézzük tovább a Szabó Kálmán által bírált gondolataimat. A 876—877. lapokon (mivel azt Szabó Kálmán is hosszasan idézte, a szó szerinti citátumtól eltekintek) a következőket mondom: az elsajátítás általános fogalmát társadalomtudományi értelemben csak a társadalmi egyének között *viszonyként* értelmezhetjük, ezek a társadalomban jelentkező elsajátítási viszonyok azonban nagyon sokrétűek. Az alkalmazott technika-technológia a társadalom tagjainak sajátos együttműködését követeli meg, így a tágan értelmezett eszközműködtetésben kialakuló emberi viszonyok, elsajátítási viszonyok a társadalom mint matéria mozgását adják. Amit én az elsajátítási viszonyokon mint a tulajdonviszonyok tartalmán értek, az adott társadalom lényegét tükrözi. Az elsajátítási viszonyok sokrétűsége, mennyiségi és minőségi differenciáltsága jelenik meg a tulajdonban mint formában. *A tulajdonformában tehát az elsajátítási viszonyok minőségileg azonos, következésképpen általánosítható vonásai tükröződnek.*

Módszertanilag (és a módszertani megközelítést a kérdés tartalmi

¹⁰ Lukács György: Művészet és társadalom. Gondolat, 1968. 103—109. 1.

¹¹ Szabó Kálmán: I. m. 495. 1.

¹² Szabó Kálmán: I. m. 501. 1.

megítélése szempontjából alapvetőnek tekintem) Marx következő megállapítását tartom szem előtt: „Amikor tehát termelésről van szó, mindig egy meghatározott társadalmi fejlődési fokon álló termelésről — társadalmi egyének termeléséről van szó... Ámde minden termelési korszaknak vannak bizonyos közös ismertetőjegyei, közös meghatározásai. Az általában-való termelés elvonatkoztatás, de értelmes elvonatkoztatás, amennyiben valóban kiemeli, rögzíti a közöset és ezzel megtakarítja nekünk az ismétlést. Mindemellett ez az általános, vagyis az összehasonlítás által különválasztott közös maga is sokszorosán tagolt, különböző meghatározásokba széjjelváló. Ebből némely dolog valamennyi korszaké; más dolog egynéhányé közösen. (Bizonyos) meghatározások közösek a legmodernebb korszakban és a legrégebben. Nélkülük nem gondolható el termelés; ámde ha a legfejlettebb nyelveknek vannak is a legfejletlenebbekkel közös törvényei és meghatározásai, éppen a különbség ettől az általánostól és közöstől az, ami fejlődésüket teszi; éppen külön kell választani azokat a meghatározásokat, amelyek a termelésre egyáltalában érvényesek, nehogy az egység mellett... a lényeges különbségekről megfeledkezzünk. Ebben a megfeledkezésben rejlik például a modern közgazdászok egész bölcsessége, akik a fennálló társadalmi viszonyok örökkévalóságát és harmóniáját bizonyítják... .

Ha nincs általában-való termelés, akkor nincs általános termelés sem. A termelés mindig egy különös termelési ág — például földművelés, állattenyésztés, manufaktúra stb. — vagy pedig *totalitás*. Csakhogy a politikai gazdaságtan nem technológia... Végül a termelés nem is csak különös termelés. Hanem mindig csak egy bizonyos társadalmi test, társadalmi szubjektum tevékenykedik termelési ágak nagyobb vagy szűkösebb totalitásában.”¹³

Elemezzük most mindezek fényében Lengyel László kritikáját: „Itt kiderül (mármint nálam — T. B.), hogy a tulajdonról lehet *általában* beszélni, míg az elsajátításról nem, valamint az, hogy a tulajdon tartalma gazdasági elsajátítás, ebből következően a tulajdon = a gazdasági elsajátítás formájával, és ha visszatekintünk Takács eddigi elméletére, akkor a tulajdonnak azonosnak kell lennie a gazdasági-termelési viszonyokkal. Mivel a gazdasági-termelési viszonyok meghatározása hiányzik, a tulajdon fogalmához így sem jutunk közelebb.”¹⁴

Hadd húzzam alá még egyszer, hogy — szerintem — elsajátításról és tulajdonról is lehet általában beszélni. Kérdés, hogy e fogalmak mikor mire használhatók. Ha a tulajdon általános fogalmát alkalmazzuk, tudnunk kell, hogy — ahogyan Marx előbbi idézett mondataiban hangsúlyozza — „Ha nincs általában-való termelés, akkor nincs általános termelés sem. A termelés mindig egy *különös* termelési ág — pl. földművelés, állattenyésztés, manufaktúra stb.” A tulajdon mindig konkrét, de e konkrétól „értelmesen” elvonatkozathatunk, amennyiben valóban kiemeljük, rögzítjük a közöset. Vigyáznunk kell azonban arra, nehogy általánosságban kifejezésre jutó konkrét meghatározások valamelyikét kitüntessük és ezzel különös vagy egyedi vonásokat ábrázoljunk általánosként.

¹³ Marx—Engels Művei 46/1. kötet. Budapest, 1972. 12—13. l.

¹⁴ Lengyel László: A közgazdasági tulajdonfogalom kérdéséhez. *Közgazdasági Szemle*, 1974. 12. sz. 1425. l.

A tulajdon általános fogalma mellett beszélhetünk olyan meghatározásokról, amelyek az általánosban benne vannak, de annál szűkebbek, például a magántulajdon vagy a társadalmi tulajdon. Ez utóbbiaknál ismét szűkebbek — bár az általánosban ugyancsak benne foglaltatnak — a tőkés magántulajdon vagy az állami össznépi tulajdon. Szerintem az általános, amely maga is mindig meghatározott vonatkozási rendszerben értelmezhető, olyan dolog, amelybe — az adott vonatkozási rendszerben — minden konkrét vonatkozás belefér. Minél általánosabb, annál kevésbé tartalmazza a benne foglalt konkrét dolgok részletes meghatározását. Fontos tehát, hogy az általánosítás feleljen meg azoknak a konkrét vonatkozásoknak, amelyek alapján létrejött, és értelmes elvonkoztatás legyen. Ezért próbáltam Sárközy Tamás megfogalmazását nyomon követni, és a tulajdonra általában adott meghatározása konkrét értelmezési lehetőségei felhívni a figyelmet a szerintem problematikus pontokon. Remélem, ezt más olvasók észrevették. Szerettem volna azt is hangsúlyozni, hogy elsőrendű feladatnak a szocialista tulajdon vizsgálatát tartom, annál is inkább, mert talán az általánosról is többet tudunk meg, ha a konkrét formákat elemezzük. Írásomat épp ezért azzal fejeztem be: „A tulajdon belső tartalmához közelebb már csak konkrét formáinak elemzésével juthatunk.”¹⁵

Cikkemben már többször hangsúlyoztam, de még egyszer megismétlem azt a véleményemet, hogy tulajdon nincs általában, csak konkrétan. Ettől azonban még létezik a tulajdon általános fogalma. Ne ruházzuk fel az általánost az egyes konkrét formák jegyeivel, az általános meghatározásakor szükségképpen el kell vonatkoztatnunk bizonyos konkrétságoktól. Éppen ezért nem győzött meg Szabó Kálmán arról, hogy a tulajdon általános jegye a kizáró jelleg. Igaz, a jog területére én nem merem őt követni (bár ő engem állandóan a jog szférájába helyez, sőt úgy tart számon, mint aki ott meg is rekedt), de én nem azt mondtam, hogy a „... jognak a szocialista tulajdonnal kapcsolatos minden elvi megállapítása ... — szükségképpen előfeltételez vagy nyíltan tartalmaz *valamiféle kizárást is*”,¹⁶ mint ő, hanem, hogy *a tulajdon általános fogalmának nem jegye a kizárás*. Ha én tulajdonról, ő pedig jogról beszél, akkor nem egy malomban örölünk.

Egyetértek Farkas Gyulával a kizáró jelleg értelmezésében. Nem akarok hosszabb fejtegetésekbe bocsátkozni, de hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy az általános tulajdonfogalomnak nem jegye a kizárás, kizáró jellegét csak konkrét tulajdonforma esetében kereshetünk. Ezért sem helytálló Szabó Kálmán érvelése. A közösségi tulajdon a közösség tagjai között nem tartalmaz kizáró jellegű viszonyokat, más kérdés a különböző közösségek egymáshoz való viszonyulása. Az értelmezésben tehát differenciálni kell; erre hívtam fel a figyelmet. A kizáró jelleg abszolút, illetve relatív voltára vonatkozó véleményem kifejtésétől a korlátozott terjedelem miatt el kell tekintenem.

Korábban már szóltam arról, milyen értelemben beszélek technikai-technológiai viszonyokról. Szabó Kálmán teljesen félreért, amikor azt írja: „... nem értjük miért sorolja vitapartnerünk a technikai-technoló-

¹⁵ Takács Béla: I. m. 878. l.

¹⁶ Szabó Kálmán: I. m. 494. l.

giai viszonyokat a tulajdon közgazdasági tartalmához?”¹⁷ Ezen viszonyokon (mint ahogy a társadalom vonatkozásában viszonyokon egyáltalán) nem „emberek és dolgok kapcsolatát”-t értem — mint azt Szabó Kálmán írja. Azzal ellentétben, amit ő tulajdonít nekem, én a következőket írtam: „Hogy a gazdasági elsajátítási viszonyok technikai-technológiai jellegű elsajátítási viszonyok is... nyilvánvaló.”¹⁸ A hangsúly a „jellegen” és az „is” szón van. Ezt követően pedig a tulajdon és az elsajátítás azonosságával és különbözőségével mint tartalom és forma viszonyával foglalkoztam, ezért egyáltalán nem értem, hogyan interpretálhatta így az általam leírtakat.

A tulajdon mint mennyiség és minőség

Foglalkoznom kell ezzel a problémával, már csak azért is, mert Szabó Kálmán kritikájában jelentős hangsúlyt kap.

Szabó Kálmán teljesen rabja saját mennyiség-értelmezésének, amennyiben minden „egységnyi” mennyiségi különbséget tulajdonkülönbségként tüntet fel. Eközben — úgy érzem — a tulajdon minősége oldódik fel, tűnik el, válik megfoghatatlanná. Így lesznek azután „tulajdonuk terjedelmében” különbözőek az egyének, és ez a „terjedelemben” megmutatkozó különbség egyszersmind más tulajdonviszonyokat is jelent. Ezen az alapon kell tulajdonkülönbséget látni a munkások között, mert egyesek netán több fogyasztási cikket képesek megvásárolni, nagyobb a „tulajdonuk terjedelme”. Hová távolodott el már ez a fejtegetés attól, hogy a tulajdon a társadalmi egyének közötti viszony. Vagyis vitapartnerem nem a tulajdonviszonyok alapján magyarázza a „tulajdonok terjedelme” közötti különbségeket, hanem e mennyiségi különbségeket emeli minőségi rangra, különbség nélkül minden ponton és mindenütt. Így azonban nemcsak a lényeg tűnik el, hanem a felszíni jelenségek is összemosódnak. Csillag István is foglalkozik ezzel a problémával, fejtegetésével egyetértek.

Szabó Kálmán szerint én tagadom azt, hogy „... a tulajdonformában a tulajdonviszonyok ... mennyiségi oldala is kifejezésre jut, mondván: abban csak az »elsajátítási viszonyok minősége jelenik meg«.”¹⁹ Hogy ne kelljen szavakon nyargalni, hadd álljon itt az, amit írtam. Nézzük, az olvasható-e ki belőle, hogy én a tulajdonviszonyokban *csak* az elsajátítási viszonyok minőségét látom — ahogyan azt Szabó Kálmán véli. „A tulajdonviszonyok mennyiségi oldala az elsajátított javak mennyiségének növekedését, minőségi oldala az elsajátítás mikéntjét jelenti... A tulajdonviszonyok tartalma meghatározott formában jut kifejezésre, a tulajdonformában ily módon az elsajátítási viszonyok minősége jelenik meg. A természet tárgyainak elsajátítása csak meghatározott társadalmi feltételek között mehet végbe, vagyis a természet tárgyainak elsajátítása a természet és az egyén, de egyszersmind a társadalom tagjai közötti viszonyok. A tulajdon tartalmát éppen ezért csak meghatározott konkrét történelmi formájához kapcsolódóan indokolt vizsgálni.”²⁰

¹⁷ Szabó Kálmán I. m. 495. l.

¹⁸ Takács Béla: I. m. 876. l.

¹⁹ Szabó Kálmán: I. m. 493. l.

²⁰ Takács Béla: I. m. 867–868. l.

Ez azt hiszem önmagáért beszél. Mindebből azt a következtetést levonni, hogy tagadom a tulajdonviszonyok mennyiségi vonatkozását, enyhén szólva félreértés. Igyekszem azonban a mennyiségi vonatkozásokat nem túlbecsülni. Az egyes emberekhez került jószágok nem bármilyen különbségét értelmezem a tulajdonviszonyok különbségeként. Lényegteleneke az egyes emberek által elfogyasztott javak mennyiségi különbségei? Attól függ! Ha a tulajdonviszonyok szempontjából tekintem a tőkés társadalmat, nem tartom lényegesnek azt, hogy mennyit fogyaszt egy tőkés vagy egy munkás, illetve, hogy a tőkés és a munkások fogyasztása között milyen különbség van. A tőkés társadalom szerkezete szempontjából ez nem sokat mond, a döntő az, ki *hogyan* jut a fogyasztási javakhoz. A tőkés az idegen, meg nem fizetett munka elsajátításával, a munkás munkaereje áruba bocsátásával. Ebből a szempontból (a munkás szempontjából) teljesen közömbös, hogy a Rockefeller- vagy a Ford-cégnek, avagy a monopóliumokon kívül álló kistőkésnek kényszerül munkáerejét eladni. Avagy mit jelent az előbbi nagycégek és a nem monopolcégek „tulajdonosi pozíciójának” „óriási különbsége”? A tőkés—bérmunkás elsajátítási viszony szempontjából nem sokat, a tőkésék erőviszonyait tekintve azonban nagyon sokat. De itt már a tőkés magántulajdon mozgásmechanizmusát kell vizsgálnunk, nem a tulajdont általában. A mit, mennyit kérdés ebben az összefüggésben nem vezet a helyes megoldáshoz, csak a hogyan.

A tárgyalt kérdéskörrel kapcsolatos Szabó Kálmán következő megállapítása is. „Tulajdonfogalma (mármint az enyém — T. B.) nem fér össze azokkal a reális jelenségekkel, amelyekben az elsajátítási viszonyok tényleges egyenlőtlenségei, az elkülönültség terjedelmének és erejének viszonylagos pozíciókülönbségei kifejeződnek.”²¹ Hagyjuk ki itt azt a fejtegetést, amelyben a szerző az enyémhez hasonló nézeteket ostorozza, és folytassuk a lényegesebb résszel. „Hiszen abból a tételből, hogy a tulajdon (forma) határozza meg a fogyasztási cikkek elsajátítását, vajmi kevésbé magyarázható meg erőltettség nélkül, hogy miért eltérőek az ó-indiai ősök funkciói a természetnek a faluközösség általi elsajátítási folyamatában, és milyen alapon különbözik egymástól személyes fogyasztásuk is. Takács magyarázatai alapján sohasem fogjuk megérteni, hogy miért különböznek egymástól a modern szocializmus feltételei között a vállalatok (felhalmozási lehetőségeik tekintetében), vagy miért térnek el szükségszerűen egymástól a dolgozók munkán alapuló jövedelmei, ha egyszer (alkotmányjogi értelemben) valamennyien egyazon állam polgáraiként egyforma mértékben köztulajdonosai a termelőszközöknek?”²² Számomra ez a kérdés megdöbbenően egyszerű. Minden ősi közösségben közösségi tulajdon alapján különbség lehet és van is a közösség tagjai között az elfogyasztott javak mennyiségében, mégpedig egyszerűen azon az alapon, hogy az egyik többet képes fogyasztani, mint a másik (feltéve, ha van mit), de ettől ő se jobban, se másként nem tulajdonos, mint amaz. Vagyis *a fogyasztás egyenlőtlensége nem tulajdonosi minőségük különbözőségétől, még kevésbé tulajdonuk eltérő mennyiségétől, még csak nem is a végzett munka mennyiségétől, hanem a hagyományokban rögződött közösségi normáktól függ. E normák éppen*

²¹ Szabó Kálmán: I. m. 496. l.

²² Uo.

a közösségi tulajdon talaján emelkedhettek a közösség életét szabályozó szokások rangjára.

Közösségi tulajdon esetén a fogyasztási cikkek elsajátításában megmutatkozó mennyiségi egyenlőtlenségek az ember örök belső biológiai-fiziológiai meghatározottságának különbözőségeit juttatják érvényre. Ez nemcsak az ősi közösségek, hanem az eljövendő kommunista közösségek tagjainak fogyasztási egyenlőtlenségeit is megmagyarázza. A szükséglet szerinti elosztás nem egyenlő elosztás, de ezen az alapon nem tagadható a kommunista tulajdon egyenlősége.

Magántulajdon esetén is eltérő az egyes emberek által elsajátított fogyasztási cikkek mennyisége. Könnyen belátható, hogy ha valaki ezen eltérő mennyiségekből indul ki, nem láthat különbséget egészen elűtő társadalmak között, pedig a különbség nyilvánvaló. Ez is világosan mutatja, itt a *hogyanból* kell kiindulni nem pedig a „mennyit” kérdésből.²³

A lényeges tehát e vonatkozásban az: ki hogyan, mi módon jut a fogyasztási cikkekhez.

Ami Szabó Kálmán másik kérdését illeti, nem látom be, miért ne érthetnénk meg a vállalatok különböző felhalmozási lehetőségeit a társadalmi tulajdon alapján, miért lennének másképpen tulajdonosok attól, hogy felhalmozási lehetőségeik eltérőek? A gazdasági elkülönültség tartalma az, hogy a vállalatok mint viszonylagosan önálló árutermelők végzik tevékenységüket. Miért térnek el a dolgozók jövedelmei egymástól, ha „egyazon állam polgáraiként egyforma mértékben köztulajdonosai a termelőeszközöknek”? Éppen azért, mert munkán alapuló jövedelmekről van szó, a dolgozók munkájának mennyisége és minősége pedig eltér. *De hogy jövedelmeik csak ezen az alapon térhetnek el, annak oka az, hogy egyformán köztulajdonosok.* Megteheti-e elméletileg a szocialista állam, hogy teljesen központilag szabályozza a vállalatok felhalmozási lehetőségeit? Nyilván igen, ez esetben a felhalmozási lehetőségek a vállalatok számára külső adottságként jelentkeznek, s ezen nem változtat az sem, ha valamiféle tulajdonost faragunk belőlük. Szükségesnek tartom ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a mennyiségi különbségek semmiképpen sem elhanyagolhatók. Más összefüggésben éppen az lehet a döntő. A munkán alapuló jövedelemkülönbségek mértékét is szabályoznunk kell, de ez már egy másik kérdés.

Tulajdon és birtoklás

Lengyel László szerint: „Takács egyik legsúlyosabb hibája, hogy a tulajdon és az elsajátítás megkülönböztetésénél hol az elsajátítás mértékét (az alanyok egymáshoz való viszonya tekintetében), hol pedig az elsajátítás tárgyát veszi alapul. Az elsajátítást a tulajdonnal éppen a *hogyan* kapcsolja össze, illetve választja el.”²⁴ Ha Lengyel László ez utóbbi mondatban tett megállapítását kifejtette volna, máris sokkal előbbre tartanánk, ezt azonban sajnos nem tette meg. Egyébként az „elsajátítási mér-

²³ A kérdés értelmezéséhez szükség lenne a mértékfogalom konkrét tárgyalására is, de ezt a korlátozott terjedelem nem engedi. Ennek megragadása visz közelebb a kérdés megoldásához. Módszertanilag érdekes ebből a szempontból Vitányi Iván: Gondolatok az értékek rendszeréről című cikke. Világosság, 1976. 3. sz.

²⁴ Lengyel László: I. m. 1425. l.

ték” kifejezést nem használok, megpróbálok viszont Sárközy Tamás „hasznosítási mérték”, „tényleges tulajdonos” fogalmait értelmezni. Lengyel László számon kéri raitam a „birtoklás” kifejezés használatát. „A birtoklásról természetesen nem esik szó a kifejtésben” — írja.²⁵ Először is azt írom: „Ami a dolog hatalomban tartását jelenti, bárhogyan is értelmezzük, igazán csak a tulajdonnal való kapcsolatában nyeri el értelmét, hasonlóan a birtok kategóriájához, akár azonosítjuk ez utóbbival, akár nem.”²⁶ Másodsor, amit a kölcsöntőke, valamint a földtulajdonos és földbérlo viszonyának értelmezésével kapcsolatban — Marx alapján — mondtam, azt hittem, nyilvánvalóvá teszi, miként értelmezem a birtoklást, vagyis hogy semmiképpen sem azonosítom a tulajdonnal. Harmadsor, ha Lengyel László úgy érti, ahogyan Marxtól idézte, hogy ti. „*csak közösségi tulajdon és csak magánbirtoklás létezik*”,²⁷ akkor egyetértünk, mert azt hiszem a közösségi tulajdont és a magánbirtoklást nem lehet azonosítani, különösen akkor nem, ha — mint az a marxi utalásban szerepel — azonos térben egyidejűleg állnak fenn. Ugyanakkor viszont, ha Sárközy Tamást jól értem, ő ezt a problémát a tulajdon „el-relativizálódásaként” fogalmazza meg.

Lengyel László az előbbivel egyetért, nem tudom azonban, akkor hogyan érthet egyet Sárközy Tamással, és ismét csak sajnálkozhatok azon, hogy erre semmilyen magyarázat nem található cikkében.

„Marx a birtoklásnak a tulajdontól és a közvetlen birtoklástól való elkülönítéséről ezt írja: . . .”²⁸ jelenti ki Lengyel László. Elfelejtette azonban megjelölni azt a helyet Marxnál, ahol a birtoklás és a közvetlen birtoklás megkülönböztetést használja vagy kifejti. Az idézett helyen — mint ahogyan az a szövegből világosan kiderül — közvetlen termelőről van szó, nem pedig közvetlen birtoklásról. „Ez a passzus világosan mutatja, hogy miben különbözik a birtoklás a közvetlen birtoklástól (a rabszolga idegen feltételek között dolgozik és nem önállóan — közvetlen birtokos szintjét alig elérően), illetve a tulajdontól.”²⁹ Ez csak akkor lenne így, ha Marx megkülönböztetést tenne birtoklás és közvetlen birtoklás között. A rabszolga- vagy az ültetvényes gazdálkodást nem az különbözteti meg más formáktól, hogy a rabszolga a „közvetlen birtokos szintjét alig elérően”, hanem hogy idegen (tőle idegen) termelési feltételekkel, nem önállóan dolgozik, és maga is tárgya a folyamatnak. Marx egyébként itt a járadék, mégpedig a munkajáradék létrejöttének eseteiről beszél, s fejtegetéseinek célja a „személyi függőségi viszonyok” bemutatása, nem pedig a birtokos és a nem birtokos, még kevésbé a birtokos és „közvetlen birtokos” megkülönböztetése.

A termelési viszonyok „nézőpontjairól”

Ismét egy félreértéssel kell kezdenem. Lengyel László egy helyütt ezt írja: „Takács ezután bevezeti a »gazdasági-termelési« viszonyok kategóriáját, amely nem meghatározott jelentésű, az olvasókra bízva annak

²⁵ Ua. 1426. l.

²⁶ Takács Béla: I. m. 874—875. l.

²⁷ Lengyel László: I. m. 1424. l.

²⁸ Lengyel László: I. m. 1428. l.

²⁹ Ua. 1428—1429. l.

eldöntését, hogy e fogalom szélesebb vagy szűkebb, esetleg azonos ez a termelési viszonyok kategóriájával. Logikailag szűkebbnek látszik, de nem ismerjük sem tartalmát, sem formáját, sem pedig bevezetésének indokát.”³⁰ Ebben a fejtegetésben csak az okoz problémát, hogy nem én vezetem be ezt a fogalmat. Lengyel László ismeri Sárközy Tamás írását, ezért csodálkozom, hogy nem tűnt fel neki a könyv 32. lapján a következő megfogalmazás: „A tulajdon fogalma akkor válik eleveendő és fejlődőképessé, ha teljes mértékben és körben azonosítjuk a gazdasági-termelési viszonyokkal.”³¹ Ezt a megfogalmazást idéztem én a 868. lapon.

Lengyel László cikkének egy másik helyén azzal vádol, hogy felhagyok az elsajátítás vizsgálatával, mert az elsajátításon nyugvó „rendszeremet” nem tudom megmagyarázni. Pedig én csupán Sárközy Tamást követtem és idéztem. „A gazdasági-termelési viszony kifejezés és a tulajdonviszony kifejezés tehát azonos jellegű, csak amikor a gazdasági-termelési viszony kifejezést használjuk, inkább az *elsajátítási oldalt* jutatjuk kifejezésre . . .”³²

Lengyel egy helyütt azt kérdezi: „hogyan viszonyul ez a rendszer (mármost az enyém T. B.) Szabó Kálmánéhoz, amelyet Sárközy alapjaiban elfogad? Takács ennek kifejtése helyett feltesz egy költői kérdést.”³³ Lengyel László azért marasztal el, mert én „költői kérdést” tesztek fel. Hadd hasonlítsam össze az általa és az általam feltett kérdés költőiségét. Én csupán Sárközy Tamás Marx-értelemzéseit elemeztem, s ezzel — úgy vélem — megfelelttem cikkem címének. Kérdése ennek fényében tényleg költői, de hogy mennyire költői az enyém, amely így hangzik: „*De lehet-e másként tekinteni a gazdasági-termelési viszonyokat, mint elsajátítási aspektusból? A termelési mód nem részek összege, hanem állapotban* (nem ahogyan Lengyel László idézi: állapotban) és mozgásában egyaránt totalitás”³⁴ — azt döntse el az olvasó.

„A termelési viszonyok igenis sok oldalról tekinthetők, sok aspektusuk van, éppen mert a termelési mód totalitás. A totalitás éppenséggel mindenoldalúságot jelent, vagyis hogy nem a rész és az egész viszonya áll fenn, de nem is egy meghatározott résznek az egészszel történő azonosulása, illetve azonosítása”³⁵, szegezi szembe „tézisét” fejtegetéseimmel Lengyel László. Szabó Kálmánál is jelentkezik ugyanez a probléma: „Van azonban Takács Béla felfogásának két olyan pontja, amelyek helyességéről nem tudott meggyőzni. Nevezetesen az, hogy tagadja a termelési viszonyok és az elsajátítási viszonyok különböző nézőpontokból (aspektusokból) történő vizsgálatának elméleti jogosultságát . . .”³⁶ (a másik pontról később). Szabó Kálmán idézett soraiban olyan mondanivalót tulajdonít nekem, amely teljesen eltér az általam írottaktól. Én ugyanis nem azt mondom, hogy a termelési viszonyokat elméletileg nem lehet több aspektusból vizsgálni, hanem azt, hogy nem értem az elsajátítási aspektust mint önálló vizsgálati szempontot. A termelési viszonyok elsajátítási viszonyok, így az elsajátítás (ami mindig viszony, ha nem is hangsúlyozzuk) nem lehet aspektusa önmagának.

³⁰ Ua. 1424. l.

³¹ Sárközy Tamás: I. m. 32. l.

³² Uo.

³³ Lengyel László: I. m. 1424. l.

³⁴ Takács Béla: I. m. 876. l.

³⁵ Lengyel László: I. m. 1424. l.

³⁶ Szabó Kálmán: I. m. 493. l.

Megjegyzésem tehát nem a jelenségek, kategóriák stb. vizsgálatának módszerére, hanem magára a fogalom tartalmára vonatkozik.

Térjünk vissza most Lengyel László idézett megállapításához. Nem értem, miért figyelmeztet engem arra, hogy a totalitás mindenkialdúságot jelent — bár inkább teljesség, összesség —, de hol mondom én, hogy a „rész és az egész viszonya áll fenn” vagy „egy meghatározott résznek az egészsel történő azonosulása, illetve azonosítása?” Ha ezt mondanám, akkor vitatkozhatnánk a totalitás fogalmán, de ennek nem sok értelme lenne. Így pedig — minthogy nem ezt állítom — különösen meddőnek tartom a vitát. Meg kell azonban itt jegyezni, ha a totalitás nem is a rész és az egész viszonya, illetve e kettő azonosulása, abból — szerintem — még nem következik a „sok aspektusa van” kitétel. Bár azt hiszem, nem „sok aspektusuk” van, hanem sok aspektusból szemlélhetők.

Érdeemes lenne most már feltenni a kérdést: kivel vitatkozik Lengyel László? Idéztem Sárközy Tamástól, hogy a gazdasági-termelési viszony és a tulajdonviszony azonos. Ahogyan Sárközy Tamás mondja: „... amikor a gazdasági-termelési viszony kifejezést használjuk, inkább *termelési*, ha a tulajdonviszony kifejezést használjuk, inkább *az elsajátítási oldalt* juttatjuk kifejezésre...”³⁷ Erre én azt mondtam, hogyha így van, akkor „éppen az elsajátítási aspektus speciális nézőpontjának kritériumai hiányoznak...”³⁸ amelyek megismertetésétől Lengyel László is megfosztott, hiszen az az érv, hogy „... a termelési viszonyok igen sok oldalról tekinthetők...”³⁹ nem túl meggyőző. „A termelés éppen úgy elsajátítás, mint fogyasztás, mert hiszen a termelés is fogyasztás és a fogyasztás is termelés...”⁴⁰ Ha ez így van, akkor jogos a kérdésem, amely az „inkább termelési” és az „inkább elsajátítási” aspektusokra vonatkozik. Ha pedig nem így van, akkor Lengyel Lászlónak célszerű lett volna bizonyítania az ellenkezőjét. Itt kell megragadnom az alkalmat, hogy cikkének 1425. lapján tett megjegyzésére reagáljak. Lengyel László a következőképpen ítélt: „Takács az elsajátítást egyrészt fogyasztási jellegűnek ábrázolja, másrészt nem képes rámutatni az elsajátítás elvont, általános fogalma mellett az elsajátítás konkrét formáira.”⁴¹ Ami az „egyrészt” illeti — mint az előbbi idézetből kiderül —, én nem fogyasztási jellegűnek tekintem és ábrázolom az elsajátítást, hanem sokkal inkább az tekinti annak, aki megkülönbözteti ebben a vonatkozásban a „termelési aspektustól”. A „másrészt”-et illetően pedig zavarban vagyok. Vitapartnereim korábban azt rótták fel hibámul, hogy az elsajátítás általános fogalmát nem ismerem, most pedig azt, hogy nem vagyok képes rámutatni az elsajátítás elvont fogalma mellett az elsajátítás konkrét formáira.

Visszatérve a korábbi gondolatmenethez, a következőket olvashatjuk: „A termelési viszonyok igen sok oldalról megközelíthetők, nemcsak elsajátítási, hanem termelési, elosztási vagy csereviszonyok oldaláról is, az elsajátítási viszonyok nem azonosak a termelési viszonyokkal, mivel ez tautológia.”⁴² Ha jól értelmezem az idézetben foglaltakat, *a termelési*

³⁷ Sárközy Tamás: I. m. 32. l.

³⁸ Takács Béla: I. m. 876. l.

³⁹ Lengyel László: I. m. 1424. l.

⁴⁰ Takács Béla: I. m. 876. l.

⁴¹ Lengyel László: I. m. 1425. l.

⁴² Lengyel László: I. m. 1424. l.

viszonyok megközelíthetők a termelési viszonyok oldaláról is. Kár, hogy Lengyel László ezt nem mutatja be, igaz, az elsajátítási oldalról való megközelítésüket sem.

Ha az elsajátítási viszonyok nem azonosak a termelési viszonyokkal, mivel ez tautológia, akkor ezt bizonyítsuk be. A Lengyel László által hivatkozott marxi mondat elé már csak azért is kívánczogna legalább az azt megelőző gondolat, minthogy az értelmezi, helyezi meghatározott összefüggésbe a következőket: „Minden termelés a természet elsajátítása az egyén által egy meghatározott társadalmi formán belül és annak révén. Ilyen értelemben tautológia azt mondani, hogy a tulajdon (tulajdonbavétel, elsajátítás) a termelés egyik feltétele... De azt mondani, hogy nem lehet szó termelésről, tehát társadalomról sem ott, ahol a tulajdon valamely formája nem létezik, ez tautológia.”⁴³ Marx tautológiának tekinti azt a megállapítást, hogy nem lehet szó társadalomról ott, ahol a tulajdon valamely formája nem létezik; ettől még a termelési viszonyok lehetnek a társadalmi egyéneknek a természet tárgyaira vonatkozó elsajátítási viszonyai.

„Marx itt arra utal, hogy az elsajátítást nem lehet a termelés előfeltételévé tenni, amennyiben filozófiailag nézve tautológia az elsajátítást a termelés tartalmaként meghatározni.”⁴⁴ — írja Lengyel László. Túl azon, hogy Marx semmiféle ilyen megkülönböztetésre nem utal a jelzett helyen, nem hiszem, hogy más kellene jelentenie egy meghatározásnak filozófiailag és nem filozófiailag. Ha helyes, akkor így is, úgy is ugyanazt jelenti. Csakhogy Lengyel László interpretációjában nem így áll a dolog. „Filozófiailag” ő egészen más következtetésekre jut, mint a „közönséges” gondolkodás segítségével. Ugyanis az, hogy az elsajátítást nem lehet a termelés előfeltételévé tenni, az nála filozófiailag azt jelenti, hogy az elsajátítás nem lehet a termelés tartalma. Az előfeltétel tehát filozófiailag egyenlő a tartalommal. Pedig Marx itt azt mondja: „Minden termelés a természet elsajátítása az egyén által egy meghatározott társadalmi formán belül és annak révén.”⁴⁵ Nem hiszem, hogy messze járnék Marx helyes értelmezésétől, ha ezt tartalomnak fognám fel. Miért teszek fel — Lengyel László szerint — „költői” kérdést? Mert úgy látom, hogy egy jelenség, tárgy, dolog stb. lényege nem egyenlő — tudálékos, kifacsart szóval élve — az aspektusával. Ugyanannak a jelenségnek, tárgynak, dolognak stb. ugyanaz a lényege mutatkozik meg más-más nézőpontból, csak e lényeg más-más vonásai dominálnak az eltérő nézőpontok szerint. Mivel mindeme fejtegetésekből nem tudtam meg az elsajátítási aspektus lényegét, ezért tettem fel a kérdést.

Sárközy Tamás könyvében meghatározza a gazdasági-termelési viszonyokat. „A gazdasági folyamat ugyanis különböző területekre osztható, nevezetesen a szűkebb értelemben vett termelésre, forgalomra és elosztásra. Ezen területek közül a szűkebb értelemben vett termelés elsőbbséget élvez, másrészt tágabb értelemben a forgalom és az elosztás is termelésnek minősül. Ennek megfelelően a termelési viszonyok tágabb értelmét, amely átfogja a gazdasági folyamat valamennyi szféráját, *gazdasági-termelési viszonyoknak nevezzük.*”⁴⁶ Függetlenül attól, hogy ki

⁴³ Marx—Engels Művei 46/1. kötet. Budapest, 1972. 15. 1.

⁴⁴ Lengyel László: I. m. 1425. 1.

⁴⁵ Marx: I. m. 15. 1.

⁴⁶ Sárközy Tamás: I. m. 20—21. 1.

hány mozzanatot különböztet meg, a Marx által kimutatott összefüggés a mozzanatok között mindenképpen érvényes: „Az eredmény, amelyre jutunk, nem az, hogy termelés, elosztás, csere, fogyasztás azonosak, hanem, hogy valamennyien egy totalitás tagjai, különbségek egy egységén belül. A termelés az átfogó, átfogja mind önmagát, a termelés ellentétes meghatározásában, mind a többi mozzanatot. Belőle kezdődik mindig újból a folyamat. Hogy a csere és a fogyasztás nem lehet átfogó, az magától világos. Ugyanez áll az elosztásra, mint a termékek elosztására. Mint a termelési hatóerők elosztása azonban az elosztás maga is a termelés mozzanata. Meghatározott termelés tehát meghatározott fogyasztást, elosztást, cserét határoz meg s e *különböző mozzanatok egymáshoz való meghatározott viszonyait*. Persze a termelést, *egyoldalú formájában*, magát is meghatározzák a többi mozzanatok. Például amikor a piac, azaz a cserének a területe kitágul, akkor a termelés terjedelemben nő és mélyebben tagozódik. Az elosztás megváltozásával változik a termelés; például a tőke koncentrációjával, a népességnek a város és falu közötti különböző elosztásával stb. Végül meghatározzák a termelést a fogyasztási szükségletek. A különböző mozzanatok között kölcsönhatás van. Minden szerves egésznél ez az eset.”⁴⁷ Vagyis a „gazdasági”-termelési viszonyok ezen totalitás viszonyai. Ebben az értelemben azt mondom, hogy a „gazdasági”-termelési viszonyok elsajátítást jelentenek, ahogyan ezt már Marxra hivatkozva értelmeztem: „Minden termelés (azt hiszem tágabb értelemben — T. B.) a természet elsajátítása az egyén által egy meghatározott társadalmi formán belül és annak révén.” Ilyen értelemben gondolom, hogy az elsajátítási viszonyok termelési viszonyok. „A gazdasági-termelési viszonyoknak nem elsajátítási aspektusuk van, hanem elsajátítási viszonyok; tartalmukban fejeznek ki elsajátítást.”⁴⁸ — írom. Az elsajátítás ugyanakkor — szerintem — egyszerre állapot és folyamat, tehát dinamizmust kifejező kategória.

Szabó Kálmán kijelenti, hogy egyetért Lengyel László — úgymond — „találó ellenérvé”-vel, és ezt a „találó ellenérvet” meg is ismétli: „... a gazdasági viszonyoknak igenis sok aspektusa van, éppen mert a termelőmód »totalitás«...”⁴⁹ Az, hogy „igenis van”, számomra nem túl meggyőző.

Szabó Kálmán tulajdonról alkotott téziseinek 6. pontjában a következő fejtegetés található: „6. Ha a gazdasági összefolyamatot mint az újratermelő *tevékenységek* (?! T. B.) folyamatát közelítjük meg, akkor az embereknek e folyamatban megvalósuló kapcsolatai *tevékenységeik* (gazdasági funkcióik) *viszonyaiként* állanak előttünk. S mert e funkciók vagy a közvetlen termelésben, vagy a forgalomban, illetőleg az elosztásban (és a fogyasztásban) teljesüljenek, ennek megfelelően az emberek viszonyai is termelői, forgalmi, elosztási (és fogyasztási) viszonyok. Mivel pedig az újratermelés összefolyamatán belül a közvetlen termelés a perdöntő, azt mondhatjuk, hogy a *tulajdonviszonyokban* is megnyilvánuló gazdasági *tartalomnak* ama bizonyos *lényeges eleme a* (szűken vett) *termelőviszonyokban rejlik*.”⁵⁰ Ebből először is az tűnik ki, hogy a termelő-, forgalmi, elosztási (és mindig zárójelben) fogyasztási viszonyok

⁴⁷ Marx–Engels Művei 46/1. kötet. Budapest, 1972. 25–26. 1.

⁴⁸ Takács Béla: I. m. 876. 1.

⁴⁹ Szabó Kálmán: I. m. 501. 1.

⁵⁰ Ua. 499–500. 1.

együtt adják a termelési viszonyokat, amelyek az „újratermelő tevékenységek” folyamatában jönnek létre, de ugyanakkor, ha „az újratermelés (értelemszerűen csak folyamat lehet — T. B.) egyben az elsajátítás folyamata”,⁵¹ akkor ezek a viszonyok elsajátítási viszonyok. Ebben az esetben viszont miképpen értelmezzük azt, hogy „Az árnyaltabb analízishez hozzátartozhat a termelési és az elsajátítási viszonyok fogalmi megkülönböztetése...”, mert „b) A termelési viszonyok oldaláról vizsgálva főként a gazdasági funkcionálásnak összefüggései és fejlődésének tendenciái mutatkoznak meg. Elsajátítási oldalról viszont..., előnyösebben tudjuk jellemezni a gazdasági élet egyes társadalmi szereplőinek másokétól eltérő vagy velük egyező pozícióit, erőviszonyaikat.”⁵² Végül is mégiscsak hiányzik a termelési és elsajátítási viszonyok „fogalmi megkülönböztetése”, hiszen a termelési viszonyok oldaláról vizsgálni a termelési viszonyokat fából vaskarika. Egyébként is „a termelési viszonyok oldaláról” éppen úgy megmutatkoznak a „gazdasági élet egyes társadalmi szereplőinek másokétól eltérő vagy velük egyező pozíciói”, — „erőviszonyai”, mint „elsajátítási oldalról”. Ez az „elsajátítási oldal” kísértetiesen emlékeztet az elosztás mértékére. Amikor Szabó Kálmán Marxot idézi (Marx—Engels Művei 3. kötet. Budapest, 1960. 33. l.), a munkamegosztással és a magántulajdonnal kapcsolatban kialakult nézőpontjának jogosságát bizonyítandó, nem veszi észre, hogy Marx nem a termelési viszonyok nézőpontjáról beszél, hanem arról, hogy a tevékenység és a tevékenység eredménye, a termék egyaránt viszonyt fejeznek ki.

A közgazdasági és a jogi megközelítésről

Nem hagyhatom szó nélkül Szabó Kálmán következő megjegyzését: „Takács Béla formulázásainak — Lengyel László által is szóvá tett — ellentmondásossága nem tükröz mást, mint vergődést a közgazdasági megközelítés határozott szándékának Szküllája és a termelőeszközök formális tulajdonjogi alakjához való kötődés Kharüdisze között.”⁵³ Azt a részt, amely önámításomra vonatkozik, nem idézem, mert az előbbiekhöz képest nem mond újat. Szabó Kálmán ítélezésének sommás voltára már más összefüggésben is utaltam. Ítéletét megfogalmazva azonban megfeledekzik arról, hogy definiálja fogalmait. Mielőtt a „vergődés” vádjára reagálnék, hadd hozzak erre példát. Mi az a „termelőeszközök formális tulajdonjogi alakja”? Nyilván van nem formális tulajdonjogi alak is, de erről semmi közelebbit sem tudhatunk meg tőle. Szabó Kálmán téved, ha azt hiszi, hogy én a termelőeszközök jogilag deklarált formáját tartom kiinduló alapnak. Egyáltalán nem! Nem azért kerültek a termelőeszközök társadalmi tulajdonba, mert egyszerűen csak jogilag így deklarálták, hanem a kapitalizmus alapvető ellentmondása feloldásának szükségszerű következményeként. Így mást nem is deklaráltatható a jog, mint azt az objektív tény, hogy az elsajátítás társadalmivá vált. A formális jogi deklaráció nem oka, hanem következménye a társadalmi változásnak. A formális jogi deklarációból én semmit sem magyaráltam. (Egyébként — akárcsak másutt is — jó lett volna, ha Szabó Kálmán idézettel bizo-

⁵¹ Ua. 501. l.

⁵² Uo.

⁵³ Szabó Kálmán: I. m. 497. l.

nyitotta volna állítását.) Noha meggyőződéssel írja: „Takács Béla így hiába hangsúlyozza, hogy *közgazdasági* tulajdonról és tulajdonviszonyokról beszél, voltaképpen e korlátozott tulajdonjogi fogalomnak rendeli alá a tulajdon tartalmi (közgazdasági) struktúráját.”⁵⁴ Ez semmiképpen sem bizonyított kijelentés, és fejtegetéseiben ismét nem találok a „tulajdon tartalmi (közgazdasági) struktúráját”. Nem hiszem, hogy a tulajdon tartalmi (közgazdasági) problémája azt jelentené, hogy a „jogviszonyok a maguk összességében *többet fognak át a társadalmi-gazdasági relációk sajátosságaiból* mint a legmagasabb rendű törvényekben testet öltött tulajdoni elvek. A szerződésekről szóló jogszabályok vagy a vállalatok és a szövetkezetek státuszára vonatkozó érvényes előírások bizony a maguk nyelvén olyan minőségi gazdasági jellemzőket is kifejeznek, mint az elkülönültség, az áru- és pénzviszonyok stb. A szűken vett tulajdonjog mindezt nem tartalmazza, igaz nem is zárja ki.”⁵⁵

Egy másik helyen a következőket olvashatjuk: „A szocializmus elemzésekor is szem előtt kell tartani a tartalmi megítélés követelményét. . . Hangsúlyozva a termelőeszközök társadalmi (állami és szövetkezeti) tulajdonára vonatkozó törvényes jogi formák jelentőségét, az állam és a tervgazdálkodás rendjének védelme és egész fejlődése szempontjából tudnunk kell: önmagukban e jogi intézmények nem zárják ki, hogy e formák mögött a társadalmi elsajátítással összeegyeztethetetlen tendenciák üssék fel fejüket.”⁵⁶ Az lenne tehát a tartalmi (közgazdasági) kérdés, hogy vállalatok vagy szövetkezetek kihasználhatják monopolhelyzetüket, összeköttetéseiket, egyes csoportok vagy személyek visszaélhetnek hatáskörüikkel, szaktudásukkal, befolyásukkal stb.? Mindezekhez még vegyük hozzá a 13., s egyben utolsó tézist indító mondatot. „A tulajdont, a tulajdonviszonyokat . . . *az első megközelítésben* úgy kell felfogni, mint az államrend gazdasággal közvetlenül kapcsolatos — történeti és gyakorlati szempontból egyaránt nagy jelentőségű — jogi intézményeit.”⁵⁷ Ebből, akik ezt nem értik — Szabó Kálmán szerint — kétféle szemléleti hibába eshetnek: vagy túlságosan leszűkítik vagy pedig túlságosan kiterjesztik „az elsajátítási viszonyokat tükröző jogi kötelekek értelmezési tartományát”.⁵⁸ Engem, mint aki a „ . . . termelőeszközök tulajdonjogi formájára korlátozza az elsajátítási viszonyok jelenségeinek a tartományát . . .”, az első csoportba sorol.⁵⁹

Ebben azonban vitapartnerem előzetes feltételezésesei lényegesebb szerepet játszhatnak, mint az általam írottak. Szabó Kálmán is érzi megközelítésének problematikus voltát, amikor írását a következő passzussal fejezi be. „Nem szeretném, ha a kifejtettek feleslegesen félreértést okoznának. Hangsúlyozni kívánom tehát, hogy semmiképpen sem akarom száműzni a *tulajdonfogalmat* a politikai gazdaságtanból. Az előbbiekből mindössze az következik, hogy a tulajdonformákat ne tekintsük az objektív termelési viszonyok egyik elemének, hanem Marx nyomdokait követve, a szocializmusban is vegyük annak amik: az elsajátítás (újratermelés) — jogi terminológiával kifejezett — kategóriáinak. Azt

⁵⁴ Ua. 504. 1.

⁵⁵ Ua. 504—505. 1.

⁵⁶ Ua. 505. 1.

⁵⁷ Ua. 504. 1.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

sem ajánlom, hogy ne használjuk a *tulajdonviszonyok* fogalmát a közgazdaságtanban. Alkalmazzuk viszont úgy, mint a minőségükben és mennyiségi meghatározottságukban egységet alkotó elsajátítási viszonyok politikai gazdaságtani jelentésének szinonimáját.”⁶⁰ Ha jól értem, akkor a tulajdon jogi kategóriaként és tulajviszonyként is megragadható. (Most sem értem megkülönböztetésük jogosultságát.) De a meghatározás tovább forgatható, hiszen a jogi kategória nem azonos a jogi terminológiával kifejezett kategóriával. Nem jutunk azzal közelebb a tulajdon titkának megfejtéséhez, ha egyetértésünket fejezzük ki a tekintetben, hogy a tulajdonviszonyokat elsajátítási viszonyoknak kell tekinteni. A megoldáshoz az *elsajátítási viszonyok értelmezése* vezet bennünket.

Összefoglalóan: úgy vélem, Szabó Kálmán koncepciója bizonyításában sok tekintetben adósunk marad, és mások mondanivalóját is nagyon egyénien értelmezi. Bízom abban, hogy mások nem azt olvasták ki cikkemből, amit ő. Ha én Szabó Kálmán szerint vergődöm, nos akkor ő legalábbis dilemmázik az elmélet és gyakorlat kapcsolata, a mennyiség és a minőség, a tartalom és forma, a matéria és a forma tulajdonnal kapcsolatos értelmezése, a jogtudomány és a közgazdaságtudomány tulajdon-értelmezése között.

A jelenségekben tükröződő lényegi összefüggések tiszta formában a valóságban nem találhatóak, de ebből nem következik, hogy minden jelenséget lényegnek tüntessünk fel. Úgy vélem, Sárközy Tamás is ezért jutott vitatható következtetésekhez. Hozzájárult ehhez az is, hogy Szabó Kálmán felfogását kritika nélkül fogadta el kiindulópontként. Sárközy Tamás azonban következetes, zárt logikai rendszert épített erre az alapra, ezzel szemben Szabó Kálmán rendkívül sok szempontot egy mondatban összefoglaló megfogalmazásaival kevésbé követhető nyomon.

Végezetül még egy megjegyzést kell tennem. A kérdés fontosságát aláhúzóan azt említettem, hogy a tulajdon egységes értelmezése a konvergenciaelmélet elleni harcban is fegyverünk lehet. Szabó Kálmán ezzel kapcsolatban azonban kijelenti: „... a konvergenciaelmélet alá nem Sárközy Tamás ad lovat, amitől Takács Béla annyira tart”,⁶¹ majd engem vádol azzal, hogy akaratlanul is a konvergenciaelmülethez szolgáltatok anyagot, mert — szerinte — „korlátozott vagy rosszul értelmezett formális-jogi szemlélet alapján”⁶² magyarázom az elsajátítási viszonyokat. Döntse el az olvasó, melyikünk áll közelebb a formális-jogi szemlélethez. Azt hiszem azonban nem az itt a lényeg, ki ad lovat a konvergenciaelmélet alá (véleményem szerint egyikünk sem), hanem, hogy helyesen magyarázzuk-e a szocializmus lényegi összefüggéseit.

„A *tulajdon* tehát eredetileg csak azt jelenti, hogy az ember úgy viszonyul természeti termelési feltételeihez, mint amelyek hozzá tartoznak, az övéi, amelyek *saját meglétével együtt előfeltételezettek*, mint amelyek úgyszólván csak testének a meghosszabbításai. Tulajdonképpen nem viszonyul termelési feltételeihez, hanem kettősen van meg, mind szubjektíve, mint ő maga, mind objektíve, létezésének ezekben a természeti szervesen feltételeiben.

⁶⁰ Ua. 506. l.

⁶¹ Szabó Kálmán: I. m. 506. l.

⁶² Uo.

... A tulajdon tehát egy törzshöz (közösséghez) való tartozást (szubjektíve — objektíve benne létezését), valamint ennek a közösségnek a földhöz, a talajhoz, mint az ő szervesen testéhez való viszonyulása közvetítésével az egyénnek a földhöz, a termelés külső ősfeltételeihez — mert a föld nyersanyag is, szerszám is — mint az egyéniséghez tartozó előfeltételekhez, egyénisége meglét-módjaihoz való viszonyulását jelenti. *Mi ezt a tulajdont a termelés feltételeihez való viszonyra vezetjük vissza.*⁶³ Az előbb említettek értelmében tehát a tulajdont általában meghatározhatjuk úgy, mint azt a formát, amelyben a természet elsajátítása végbemegy. Tartalmát az elsajátítás vagy elsajátítási viszonyok adják. Az általános fogalom szintjén is (akárcsak konkrét formák esetében) a tulajdon minősége az elsajátítás hogyanját, mennyisége pedig a természettel folytatott anyagcsere hatásfokát mutatja meg. A tulajdon mennyiségén — mint egyáltalán a mennyiségen — nem a dolgok darabszámát, természetes mértékegységben kifejezett nagyságrendjét értjük, hanem a jelenség, a tárgy, a dolog olyan paramétereit, amelyek minőségi meghatározottságát, anyagi és mozgásbeli összetevőit fejezik ki. A tulajdon konkrét formáinak elemzése választ adhat az elsajátítás mikéntjére, módjára. Ha azonban az elsajátítás viszonyait elemezve az egyes egyének vagy gazdasági egységek és az általuk elsajátított anyagi javak mennyiségének viszonyát keressük, akkor, azt hiszem, a fától nem látjuk az erdőt. A javak bármilyen mennyiségi eltérését minőségi különbségként megragadó tulajdonfogalommal sem az elmélet, sem a gyakorlat nem tud mit kezdeni.⁶⁴ A tulajdoni egyenlőség alapján viszont megmagyarázhatónak látszik az, hogy a gazdasági élet szereplői a javakból eltérően részesednek. Nem hiszem, hogy többféle tulajdonfogalom létezne vagy a különböző tudományágak számára speciális tulajdonfogalmakat kellene kreálni. Miért jelentene mást a tulajdon a politikai gazdaságtanban és mást a jogtudományokban? Úgy gondolom, hogy csak egy — a valóságot tükröző, a gyakorlat számára is hasznosítható — tulajdonfogalom van, és csakis egyre van szükség. Az azonban természetes, hogy a különböző tudományok a tulajdon lényegének más-más vonatkozására összpontosítják a figyelmüket, ettől azonban még nem lesz és nem lehet más maga a jelenség. Anélkül, hogy a jogtudomány illetékességi szférájába bemerészkednék, annyit azért hadd írjak le: a jogtudományoknak az elsajátítási viszonyok szabályozását, rendeződését kell leírniuk. Eközben elkerülhetetlen az emberek közötti viszonyok konkretizálása, amit a legkézenfekvőbbben a gazdaság szereplői és a dolgozók kapcsolatának leírásával valósíthatnak meg. Ennek ellenére úgy gondolom, nem sokan vallják, hogy az emberek dolgokkal való kapcsolatai határozzák meg egymással való viszonyukat. Ha a társadalom tagjai egymással való viszonyai alapján értelmezzük és magyarázzuk dolgokkal való kapcsolataikat, akkor azt hiszem, közel járunk a valósághoz. A Szabó Kálmán által említett jelenségeket nem a tulajdonnal, hanem a társadalmi tulajdon alapján kell és lehet magyarázni. *A társadalmi tulajdonban kifejezésre jutó egyenlőség nem formális-tulajdonjogi, hanem tartalmi egyenlőség.* Azt jelenti, hogy mindenkit egyforma mércével — a munkájával — mérnek, hogy megszűnt a kizsákmányolás.

⁶³ Marx: A tőkés teremtés előtti tulajdonformák. Szikra, 1953. 26—27. l.

⁶⁴ Vö. Takács Béla: Adalékok a gazdasági elkülönültség, tulajdon és érdek elemzéséhez. OM Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztálya, Tájékoztató, 1974. 5. sz.

Néhány mondatban utalni szeretnék Lengyel László cikkének elég terjedelmes részét kitevő, Bettelheim nézeteit ismertető részére. Hadd fejezzem ki előljáróban azt a véleményemet, nem tekintem egy nézet helyessége kritériumának, hogy ki képviseli. Lengyel László Bettelheimről alkotott véleményével nem tudok és nem is kívánok vitatkozni. Bettelheimről Ripp Géza könyvében a következőket írja: „A maoizmus egyik legfőbb nyugati prófétája a zavarosságában felülmúlhatatlan Ch. Bettelheim . . .”⁶⁵. Ezzel csak arra akarom felhívni a figyelmet, hogy célszerűbb nézeteket elemezni, mint valakinek a nevére hivatkozni, hiszen — mint itt is láthatjuk — a vélemények nem mindig egyformák. Közelebb juthatnánk a fogalom tisztázásához és világosabban látnánk a fogalomalkotásból levonható következtetéseket is, ha vitapartnerem Bettelheim általa idézett tulajdonfogalmát értelmezné a szocialista társadalmi tulajdonra. Mivel mindezek hiányoznak, így e tézisek — véleményem szerint — inkább Ripp Géza jellemzéséhez állnak közel, mármint, ami a „zavarosságukat” illeti.

Nagyon nehezemre esik ugyan ilyen vitába bocsátkozni, de nem hagyhatom megjegyzés nélkül néhány vitapartnerem (Lengyel László, Szabó Kálmán, Belvaracz János) jelzőit. Farkas Gyula ezt találóan „címkézés”-nek nevezi.

Nem hiszem, hogy jobban elősegíti e kérdések tisztázását, ha egymásra bélyeget sütünk, és elsőprő lendülettel nem annyira mondanivalót, mint inkább a vitázók vélt „indíttatását” bíráljuk. Tisztában vagyok azzal, hogy a szándék egy elmélet helyessége kritériumaként nem sokat jelent, de a vita módszerét illetően nagyon sokat.

Végezetül elnézést kell kérjek azon kritikusatimtól, akiknek véleményére nem tértem ki. A terjedelem korlátozott volta felment a válaszadás kötelessége alól, annál is inkább, mert e vitázók jórészt egyetértésüket fejezték ki Szabó Kálmán koncepciójával. A Szabó Kálmán által írottakra vonatkozó véleményem ezért nézeteiket is érinti.

⁶⁵ Ripp Géza: Politikai gazdaságtan és ideológia. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 318. l.

A lakossági szolgáltatások fejlesztésének időszerű kérdései

A *szolgáltató ágazatok* — a nemzetközi tendenciáknak megfelelően — hazánkban is dinamikusan fejlődnek, s növekszik súlyuk a népgazdaságban. Az egészében véve kedvező, tervszerű fejlődés mellett azonban, az ún. *lakossági* szolgáltatások bővülése nem egyenletes; egyes ágaikban stagnálás, sőt — különösen a kiegyensúlyozottabb fejlődés előmozdítására a legutóbbi években hozott több, fontos intézkedést megelőzően — visszafejlődés volt tapasztalható.

A párt XI. kongresszusának határozata is hangsúlyozza a szolgáltatások jelentőségét és fejlesztésük szükségességét. A határozatból adódó feladatok végrehajtása megköveteli a lakossági szolgáltatások irányítási, szervezési és érdekeltiségi rendszerének tökéletesítését.

A következőkben igyekszem néhány fontosabb összefüggés bemutatásával rávilágítani a lakossági szolgáltatások fejlesztésének a következő időszakban megoldandó problémáira.

A fejlődés jellemzői

A lakossági szolgáltatások fejlesztésével kapcsolatban kialakult és a gyakorlatban is érvényesül az a helyes álláspont, hogy az átlagosnál gyorsabb fejlődést kell elérni az ún. tartós fogyasztási cikkek (rádió, televízió, háztartási gépek, gépjárművek stb.) üzemben tartásával összefüggő szolgáltatásoknál, minthogy az ezek iránti szükséglet az életszínvonal emelkedésével az átlagosnál gyorsabban növekszik. Ennek megfelelően, az utóbbi években a lakos-

ság összefogyasztásának mintegy 3—3,5 százalékát képviselő lakossági szolgáltatási tevékenységen belül a szolgáltatások az átlagosnál háromszor-négyszer gyorsabb ütemben bővültek, ami azt bizonyítja, hogy sikerült megtalálni fejlesztésük célra vezető módszereit.¹

E tevékenységek többségénél a szükségletek megközelítően számba vehetők — abból kiindulva, hogy a forgalomba kerülő tartós fogyasztási cikkekkel számszerűsíthető kapcsolatban vannak —, s ez módot nyújt arra, hogy a javítási igények egy részét nagyipari szervezetek, jelentős részben a minisztériumi ipar üzemei elégítsék ki. E tevékenységek feltételeinek megteremtését, az üzemek ilyen irányú fejlesztését jelentős állami hitelek is segítették.

A megtett intézkedések hatására a rádió, a televízió és a háztartási gépek javítása általában kielégítően fejlődött, a gépkocsijavító üzemekkel való ellátottság tekintetében pedig megközelítettük néhány iparilag fejlett ország színvonalát. Az eredményekhez jelentősen hozzájárult a jó összehangolás: sikerült a minisztériumi, a tanácsi és a szövetkezeti ipar között megfelelő együttműködést kialakítani a hálózatfejlesztésben, a dolgozók szakmai továbbképzésé-

¹ A Központi Statisztikai Hivatalnak „A lakosság részére végzett szolgáltatások, 1969—1973” címmel 1974 augusztusában kiadott összeállítása szerint 1969—1973 között a gépjárműjavítás 145 százalékkal, az elektromos háztartási gépeké 32 százalékkal, a híradástechnikai cikkeké 39 százalékkal növekedett. Hasonlóan kiemelkedő, átlagon felüli növekedés mutatkozik a mosásnál, illetve vegytisztításnál (32 százalékkal), valamint az építőipari javítások (31 százalékkal) esetében. A fejlődés dinamikája azóta még erőteljesebb lett.

ben, az alkatrész-utánpótlásban stb. egyaránt.

Miközben a lakossági szolgáltatások fejlődési *tendenciája* — mint említettük — *egészében véve megfelel* a követelményeknek, vannak olyan szolgáltatási ágak, amelyek fejlődése nem kielégítő. Közülük ezúttal az *ún. hagyományos szolgáltatásokkal* (nem tartós fogyasztási cikkek javítása, továbbá egyedi megrendelésre történő előállítás, valamint a személyi szolgáltatások) foglalkozunk.

Javító szolgáltatások

Miközben a tartós fogyasztási cikkek javítása napjainkban dinamikus bővülő tevékenység, a hagyományos javítások *abszolút mértékben* visszaesnek. (1969—1973 között a fapari javítások 8, a textilruházati javítások 16, a bőr-, szőrmeruházati javítások 25, a cipőjavítások 39 százalékkal csökkentek.) Ez felveti a kérdést: fejlődésbeli fogyatékosságnak vagy pedig a megváltozott körülményekkel (a termelőerők fejlődése, az életszínvonal emelkedése, a fogyasztási szokások megváltozása stb.) szükségképpen együtt járó folyamatnak vagyunk-e a tanúi.

A válaszadás egyik támpontja lehet az *országon belüli összehasonlítás*. E tekintetben azt tapasztalhatjuk, hogy a területi eltérések jóval nagyobbak, semhogy visszavezethetők lennének a szükségletek különbözőségére. Sokkal lényegesebb tényező a kapacitások területileg egyenetlen megoszlása.²

Másik támpont a *nemzetközi összehasonlítás* módszere. A Szovjet-

unióban például nagy súlyt helyeznek a lakossági szolgáltatások s ezen belül a hagyományos szolgáltató tevékenységek fejlesztésére. Nemcsak beruházásokkal, új üzemek létesítésével növelik e szolgáltatások volumenét, hanem *szervező munkával*, a felvevőhelyek és az üzemek jobb kihasználásával is — s természetesen a szolgáltatásokon dolgozók számának állandó gyarapításával.³

Elterjedt az a vélemény, hogy a cipőjavítások volumenének nálunk tapasztalható visszaesése a magasabb életnivó velejárója, s szokás ezzel kapcsolatban a fejlett tőkésországok példájára hivatkozni. Ennek azonban ellentmondanak egyrészt az országon belüli viszonylag nagy, kétszerest is elérő területi különbségek az egy főre jutó cipőjavítás értékében. Másrészt a fejlett tőkésországokban érvényesülő tendencia nem olyan egyértelmű, mint amilyennek a rájuk való hivatkozásokból kitetszik.

Az NSZK-ban például a javítások és a méretre készült cipők értéke 1967-ben meghaladta a félmilliárd márkát, miközben a készcipővásárlás 3 milliárd márka körül alakult.⁴ De hivatkozhatunk a Szovjetunió példájára is, ahol a cipőjavítások értéke 1965 és 1972 között több mint kétszeresére, *221 százalékra* emelkedett.⁵

Ártermelő szolgáltatások egyedi megrendelésre

A lakossági szolgáltató tevékenységnek ez a területe, mely ma főként méret szerint, egyéni megrendelésre végzett ruha- és cipőkészítést foglal

² 1965—1972 között a lakossági szolgáltatásban a létszám 1,3 milliőről 2,1 millióra, a teljesítményérték pedig 1,9 milliárd rubelről 3 milliárdra emelkedett.

A hagyományos szolgáltatások fejlesztésére tett nagy erőfeszítések fejeződnek ki abban, hogy eközben a cipő- és ruhajavítások, a „méretes tevékenység”, továbbá a bűtorjavítás teljesítményértéke együttesen 831 millió rubelről 1841 millióra emelkedett, a lakás-karbantartás pedig 13-szorosára nőtt. (Az adatok forrása: Narodnoje Hozjajsztvo, 1972. 619—621. l.)

⁴ Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland, 221. és 263. l.

⁵ Lásd a 3. lábjegyzetet.

² Az egy lakosra jutó hagyományos munkák teljesítményi értéke 1973-ban Budapesten a vidéki adatnak kb. a háromszorosára rúgott. Ezen belül a vasipari javítások értéke, egy lakosra vetítve, a fővárosban 152, vidéken 39 forint volt; a ruhajavításoké 30, illetve 12 forint; a cipőjavításoké pedig 26, illetve 14 forint. Hasonlók vagy esetenként még nagyobbak a megyék adatai közötti különbségek. Az ún. méretes ruhákra fordított kiadások a 131 forintos fővárosi értékkel szemben vidéken csak 30 forintot tesznek ki fejtenként, méretes cipőknel pedig a megfelelő adatok: 22 a fővárosban, illetve 4 forint vidéken. (Lásd az idézett KSH-kiadványt.)

magában, a jövőben sem válik feleslegessé; a nagyipari módon vagy szorozatokban előállított tömegcikk mellett továbbra is fontos kiegészítő szerepet fog játszani — a ruházati cikkek előállításán túl — például a lakberendezési tárgyak gyártásában. A fő tendencia érvényesülését — a tömegszerű termelés térhódítását — természetesen nem fogja veszélyeztetni,⁶ lévén az egyéni ízlés, igények alapján készített termékek jóval drágábbak.

Hangsúlyozni kell, hogy az *egyedi árutermelést és a javító szolgáltatásokat egyazon üzemi keretek között* célszerű megszervezni, mivel lényegében ugyanolyan fajta kapacitást és szakmai kvalitásokat követelnek, s mert ezáltal csökkenthetők az igénybevétel szezonális ingadozásai. A javító tevékenységnek a tömegtermelés üzemi kereteibe való beillesztése nem helyesíthető.

Személyi szolgáltatások

A személyi szolgáltatások teljesítménye gyorsabban nő, mint a lakosság fogyasztása — s tegyük mindjárt hozzá: a szolgáltatási tevékenységek közül a növekedés itt a legkiegyensúlyozottabb, legegyszerűsebb —, s így arányuk a lakosság fogyasztásában emelkedik. A fejlesztés egyik alapvető feladata: sokrétűbbé kell tenni a személyi szolgáltatásokat.⁷ Szélesebb kínálatot kell kialakítani a háztartási munka terheit csökkentő, valamint a szabad idő kulturált eltöltését szolgáló tevékenységekből, nagy súlyt helyezve ezen belül a dolgozók munkaképességét fejlesztő szolgáltatásokra.

A másik alapvető tennivaló: a vi-

dék elmaradásának felszámolása.⁸ A falvak életében az utóbbi évtizedben bekövetkezett óriási fordulat még nem tükröződik a személyi szolgáltatások igénybevételében.

Fejlődés és érdekelttség

A lakossági szolgáltatások szervezése bonyolult feladat, amelynek megoldása sajátos és differenciált módszereket igényel. Éppen ezért nagy jelentőségűnek kell tekinteni az 1974. január elején bevezetett érdekelttségi rendszert, amely — mint hogy e tevékenységek köztudottan kevésbé nyereségesek, mint a készárutermelés — megszüntette a szolgáltatásokon dolgozók személyes jövedelmének a nyereségtől való függését, továbbá nagyobb kedvezményekkel fokozta a szolgáltatásra szakosított egységek kialakítására irányuló érdekelttséget. A közgazdasági és a szervezeti feltételek azonban — mint látni fogjuk — továbbra sem segítik eléggé a lakossági szolgáltató tevékenység kibontakozását, sőt esetenként egyenesen fékezik.

Az egyik alapvető gond, hogy a lakossági szolgáltatások bizonyos csoportjaiban a jövedelmezőség átlagos rátája mellett képződő fejlesztési alap — az átlagos eszközigenységet figyelembe véve — *fejlesztésre alig nyújt lehetőséget*. Ezt a problémát csak enyhítik, de meg nem oldják az esetenkénti állami, illetve a szövetkezeti szövetségekben központosított alapokból származó pénzügyi források.

Mivel a növekedés közgazdasági feltételei nem biztosítottak, a szükségletek kielégítéséért felelős szervek (tanácsok, szövetkezeti szövetségek) gyakran vállalategyesítésekkel igyekeznek a szükséges fejlesztési alapokat kialakítani. Ennek a módszernek azonban — egyebek között — súlyos hátránya az, hogy a fejlesztést korlátozottá és véletlenszerűvé

⁶ Az egyedi ruházati cikkek előállítását nem számítva, ez ma mintegy 100 millió forintot tesz ki, s kb. 1500 ember munkaejét köti le, ami népgazdasági méretekben elenyésző.

⁷ Jelenleg a teljesítményérték 96 százalékát fodrász- és fényképészmunkák teszik ki.

⁸ 1973-ban az egy lakosra jutó személyi szolgáltatási érték Budapesten 242 forintot, vidéken mindössze 83 forintot tett ki. Ha figyelembe vesszük, hogy a vidéki nagyvárosok e tekintetben a fővárossal nagyjából megegyező színvonalon állnak, megállapíthatjuk: a községek megfélelő adata legfeljebb néhány forintra rög.

teszi, hiszen csak ott alkalmazható, ahol eleve megvan a bázisul szolgáló kapacitás.⁹

Fékezi a szolgáltatások fejlesztését az itt dolgozók általában alacsonyabb keresete. A kereseti elmaradás az imént említett új érdekeltiségi rendszerben évek alatt megszűnhet ugyan, addig azonban fontos szolgáltatási ágakban nem indul meg számottevő fellendülés. Az elmaradás felszámolása azért is sürgős volna, mert e területeken a munkafeladatok általában nagyobbak, a munkavégzés körülményei pedig kedvezőtlenebbek, mint más termelési ágakban.

Ma a fiatalokat sem a viszonylag alacsony keresetek, sem maga a tevékenység — érthetően — nem vonzza a szolgáltató szakmákba — ágakba. A propaganda is a nagyüzemi munkát népszerűsíti a fiatalok körében, s a szakmunkástanulók felvételének mechanizmusa is a nagyüzemek felé orientálja a jelentkezőket. A munkaerő-utánpótlás tekintetében így a helyzet aggasztó.¹⁰

Nehezíti az előrehaladást az egy felvevőhelyre jutó rendkívül csekély forgalom¹¹, amelynek következtében

⁹ Ezzel magyarázható, hogy a hagyományos javító-szolgáltató tevékenységeknél — amelyek iránt az igények területileg nem nagyon különbözhetnek — az egy főre jutó teljesítményi értékek nagyok az eltérések. Budapest adata 519, a vidéki településeké 169 forint/fő, s a megyéek viszonylatában nem ritkák a másfélszeres különbségek. (A lakosság részére végzett szolgáltatások, 1969—1973. 1974. 26—27. l.)

¹⁰ 1974—1975-ben a tanácsi iparban, szövetkezetekben és a kisiparban országosan például mindössze 223 cipész, 74 bádógos, 9 bogárnár, 31 kádár, 21 kalapos, 7 tetőfedő szakmunkástanuló volt. Vagyis vannak olyan szakmák, amelyekből több megyében egyáltalán nincsenek tanulók. Ha ezen a helyzeten nem sikerül változtatni, néhány éven belül némely tevékenységekben romlás várható a lakosság szükségleteinek kielégítésében.

¹¹ 1971-ben a szocialista szektorhoz tartozó 10 142 javító és méretes felvevőhelyen összesen 1,8 milliárd forint értékű megrendelés gyűlt össze, vagyis egy felvevőhelyre évi átlagban mindössze 180 ezer — vidéken 112 ezer, Budapesten 380 ezer — forintnyi teljesítményérték jutott. (A lakosság részére végzett ipari szolgáltatások, 1971. Központi Statisztikai Hivatal, 1972. 37. 43. és 45. l.). Ez kb. 3—4 munkás évi teljesítményének felel meg. Ebből az is következik, hogy — a központi költségek mellett — egy-egy felvevőhely rezsiköltségei (a munkavállaló — gyakran egy személyben adminisztrátor — bére, valamint a fenntartás egyéb költségei) mindössze 3—4 dolgozó teljesítményét terhelik.

a szolgáltatások jelentős része eleve veszteséges.

Ilyen körülmények között a szóban forgó szolgáltatásokat a vállalatok csak más tevékenységük (első-sorban a készárutermelek) eredményének terhére végezhetik, a költségek „átcsoportosításával” fedezik a ráfizetést. Ilyen belső nivellálásra azonban a vállalatok csak bizonyos határon belül hajlandók.

A továbbfejlődés szervezeti összefüggései

A szervezeti keretek egyik alapkérdése az optimális üzemméret meghatározása, a területi és szervezeti koncentráció, specializáció helyes mértékének kialakítása.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy gyakran még tiszta profil esetében is olyan nagy szervezetek jönnek létre, amelyeket már nem sikerül kellőképpen összefogni, ahol háttérbe szorul a kezdeményezés. (Nem egy olyan szolgáltató szervezetünk van, amely egymaga több ezer négyzetkilométernyi terület lakosságát látott ellátni.)

Az optimális üzemi méretekről kialakult nézetek hatnak a beruházáspolitikára is. Az utóbbi időszakban viszonylag nagy objektumok létesültek, amelyek kihasználása nem elég intenzív, emiatt az egységnyi beruházási értékre jutó szolgáltatásnövekmény nem kielégítő. Figyelembe kell venni ugyanis, hogy ha nincs a közelben felvevőhely, sokan azok közül sem veszik igénybe a szolgáltatást, akik egyébként szívesen élnének vele.

A szolgáltatási szükségletek területi szétaprózottságának problémája átvezet a fejlesztés szektorális vonatkozásaihoz, a magánkisipar szerepének megítéléséhez. Széles felvevőhálózatával a magánkisipar játssza a főszerepet a szétaprózottan jelentkező szükségletek kielégítésében.¹²

¹² A magánkisipar a „kiemelt” szolgáltatásokból 38, az ún. hagyományos szolgáltatásokból 62, a személyi szolgáltatásokból 22, a szállításiakból 17 százalékkal, a szolgáltatásokból átlagosan 40 százalékkal részesedik.

A magánkisiparosok szolgáltató tevékenységének szélesítését azonban helyenként és egyes szakterületeken gátolja a szakemberek hiánya. További gond, hogy ma a kisipari pálya sem a társadalmi megítélés, sem a szociális juttatások (táppénz, nyugdíj) szempontjából nem vonzó. Jóllehet, a magántevékenység perspektivikusan is csak kiegészítő szerepet tölthet be a szocialista szektor mellett, a lakossági szükségletek jobb kielégítése fejlesztésének fokozottabb elősegítését indokolná az elkövetkező időszakban.

A szolgáltató tevékenység kevésbé koncentrálnálható ágaiban a fejlesztés súlypontját a szövetkezetekre kell helyezni. Szerepük ezen a területen *nélkülözhetetlen*: a szövetkezeti szervezet, a nagyobb rugalmassága és a kialakítható belső érdekeltégi formák változatossága révén, a szolgáltató tevékenység különösen hatékony kerete.

A lakossági szolgáltatások fejlesztése nem szűkíthető le az ipari szövetkezetekre; a fogyasztási és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tevékenységének ilyen irányú kiszélesítésében jelentős tartalékok rejlenek.

★

Az elmondottakból is következik: számolni kell azzal, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődéssel, a fogyasztási szerkezet átalakulásával jelentősen módosul a lakossági szolgáltatások struktúrája.

A lakossági szolgáltatások fejlesztési koncepcióinak kialakításakor figyelemmel kell lenni a közigazdasági

megalapozottság követelményeire: reálisan kialakított árak mellett a vevő döntse el, hogy új cikket vásárol vagy javított, illetve tömegcikkkel elégíti-e ki szükségletét vagy megrendelésre készült egyedi termékkel. Csak kivételképpen, szűk körben kerülhessen sor egyes szolgáltató ágakban preferált árszínvonal fenntartására.

A szolgáltatások fejlesztéséről szólva hangsúlyozni kell a szervezés jelentőségét. A szolgáltató tevékenységek jellegének megfelelő, egyszerű szervezetek kialakítása a fejlődés meggyorsításának döntő tényezője. Az elmúlt évek tapasztalatai szerint a kiemelt szolgáltatások iránti olyan szükségletekhez, amelyek nagyüzemi módszerekkel kielégíthetők, az állami és a szövetkezeti szektor egyaránt jól igazodott. (Jelentős beruházásokkal kiépült a rádió-, a televízió-, valamint a gépkocsijavítás országos hálózata.) A feladat most a kisebb üzemekben szervezhető tevékenységek fokozottabb fejlesztése.

Hiányzik egy olyan, a mainál kisebb vállalatípus, amelynek méreteit kizárólag a termelés igényei, nem pedig pusztán az ügyvitel centralizálására való törekvés szabja meg, s amely egy-egy szolgáltatási szakmában erősen specializált nagyüzemi tevékenységet folytat.

Mindehhez a gazdaságirányítás rendszerének általánosan érvényesülő szabályait — az 1974 elején életbe lépett ilyen irányú intézkedések folytatásaképpen — a lakossági szolgáltatások szervezésének követelményei szerint célszerű tovább differenciálni.

Ferenc Tibor

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

A XV. közgazdász vándorgyűlés

A közgazdászok ez évi vándorgyűlésére „A gazdasági növekedés forrásai” címmel június 24—26-án Zalaegerszegen került sor, a Magyar Közgazdasági Társaság, a Szervezési és Vezetési Társaság, valamint a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat közös rendezésében. Már a téma megválasztásában érvényesült az a törekvés, hogy a közgazdászoknak ez az országos fóruma járuljon hozzá a gazdaságpolitika gyakorlatában felmerülő kérdések megválaszolásának tudományos megalapozásához.

A tanácskozást *Csikós-Nagy Béla* államtitkár, a Magyar Közgazdasági Társaság elnöke nyitotta meg, majd *Csokona Sándor*, a Zala megyei Pártbizottság titkára köszöntötte a résztvevőket. Ezután *Németh Károly*, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára tartott megnyitó beszédet, amelyben hangsúlyozta, hogy a vándorgyűlés szervesen kapcsolódik gazdasági feladataink pontos és egyértelmű megértésének s a végrehajtásához szükséges cselekvési egység megvalósításának országosan kibontakozó munkájához. Szót emelt a gazdasági növekedés egyoldalú mennyiségi szemlélete ellen, majd hangsúlyozta: bár az V. ötéves terv időszakára előirányzott növekedési ütem nem tér el lényegesen a korábbi évek fejlődési ütemétől, megvalósítása lényegesen nagyobb erőfeszítéseket követel. Fejlődésünket szinte kizárólag intenzív tényezőkre, a gazdasági hatékonyság nagyarányú növelésére alapozhatjuk. Feladataink sikeres teljesítése szükségessé teszi a központi irányítás hatáskörének növelését, ugyanakkor a vállalati önállóság, felelősség, kezdeményezés és ösztönzés megtartását, illetve fejlesztését — mondotta *Németh Károly*. Ezek után kiemelte a nemzetközi munkamegosztásba való fokozott bekapcsolódás fontos szerepét a gazdasági növekedésben, majd a tudományos kutatások feladatairól, a kutatók felelőségéről szólt.

A vándorgyűlés bevezető előadását *Nyers Rezső*, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója tartotta. Előadásában abból indult ki, hogy gazdasági jelenünk egy hosszabb, negyedszázados növekedési folyamat „terméke”, s csak az előzmények, a korábbi fejlődési tendenciák eredményeinek és nehézségeinek alapján ítéltethető meg helyesen.

Kitért az 1974 eleje óta kialakulóban levő új világgazdasági helyzetnek a magyar népgazdaságra kifejtett hatásaira s a gazdaságpolitika és a gazdasági gyakorlat ebből adódó feladataira. Kötelességünk alaposan mérlegelni a megváltozott helyzetet, tisztázni elvi álláspontunkat, újból átgondolni gazdasági stratégiánkat. Meg kell határozniunk a gazdasági gyakorlat új teendőit és módszereit.

Kifejtette, hogy az V. ötéves terv kidolgozásakor már számításba vettük a gazdasági fejlődés megváltozott feltételeit; azt, hogy népgazdaságunk 1974-től az új világgazdasági hatások és a belső növekedési nehézségek „keresztműzébe került”. A megváltozott helyzet figyelembevételére jut kifejezésre az ipari és a mezőgazdasági nettó termelés növekedési ütemének az előző öt évinél kissé mérsékeltébb előirányzatában, a külkereskedelmi mérleg egyensúlyának megteremtésére irányuló törekvéseinkben. Ebben a szakaszban napirendre kerül — mondotta — a külkereskedelmi hatékonyság fokozása s ehhez a termelés és a külkereskedelem szervesebb összekapcsolása. A külkereskedelemről szólva megállapította: szélesíteni kell a külkereskedelmi forgalomnak a termeléshez viszonyított arányát, s ezért gazdasági növekedésünk a jövőben még inkább függővé válik a tartós nemzetközi munkamegosztás bővülésétől. Növekedésünk szempontjából elsőrendű fontosságú a KGST-országokkal való gazdasági együttműködés fejlődése; ugyanakkor hazánk és a szocializmus nemzetközi érdeke egyaránt azt kívánja, hogy helytálljunk a világgpiac versenyében is.

A kutatás-fejlesztés és a beruházási tevékenység szerepéről szólva, rámutatott arra, hogy a K + F szférájában nem a rendelkezésre álló erőforrások szűkössége, hanem felhasználásuk nem kellő hatékonysága okoz gondot. Ezzel kapcsolatban szót a termeléshez való kapcsolódás, valamint a nemzetközi méretű műszaki tudományos munkamegosztás növekvő fontosságáról. Ami a beruházási tevékenységet illeti, a feladat nagysága és nehézsége abban fejeződik ki — mondotta —, hogy az elkövetkező öt esztendőben a nemzeti jövedelem közel olyan ütemű növekedését kell elérnünk, mint az előző öt évben, de lényegesen lassúbb beruházásnövekedés mellett. Ez előtérbe helyezi a szelektív fejlesztés érvényesítését.

Az előadó ezután napjaink és az előttünk álló időszak munkaerőgondjaira tért

rá. Hangsúlyozta: ezeket csakis a munkaerő-megtakarító fejlesztési politikára való radikális áttérés oldhatja meg.

Végül az elkövetkező fejlődési periódusban követendő fő cselekvési irányokat vázolta:

— Népgazdaságunknak, a vállalatok többségének rugalmasan kell alkalmazkodnia az új világgazdasági helyzethez; mind a KGST-ben jelentkező fejlődéshez, mind a tőkés világpiac változásához, fokozott lendületet adva az exportfejlesztésnek.

— A növekedés belső forrásainak viszonylagos szűkülését a korábbinál markánsabb hatékonyságjavulással kell ellensúlyozni, az új szabályozók által közvetített szigorúbb követelményeknek nem kivételes kedvezményekkel, hanem jobb munkával kell eleget tenni.

— A gazdaságirányítás rendjét és módszereit arra az alapelvre célszerű építeni, hogy a központi irányítás hatékonysága fokozódjék, és a vállalati szinten eldönthető ügyek ne kerüljenek központi hatáskörbe, a vállalati kezdeményezések fokozódjanak.

— Az ipari és mezőgazdasági vállalatok szervezeti fejlődését lehetővé kell tenni ott, ahol ezt gyakorlati okok indokolják. Nincs azonban szükség átfogó szervezeti változtatásokra, mert a vállalati szervezet egészében alkalmas az V. ötéves terv céljainak megvalósítására.

— Kiemelt fontosságú a termelési struktúra gyorsabb ütemű korszerűsítésére és a munkaerő-megtakarításra való törekvés a népgazdaság termelőszférájában.

— Elejét kell venni annak, hogy az exportorientáció erősítése nehezítse a lakosság áruellátását; a külső piaci hatások erősítésével együtt a belkereskedelemnek a termeléssel való kapcsolatát is fejleszteni szükséges.

A plenáris ülés után a három szekció tanácskozásaira került sor. A következőkben ezek munkáját tekintjük át.

Technikai fejlődés és munkaerő

A vándorgyűlés I. szekciója a gazdasági növekedés forrásai közül a munkaerővel, a munkaerő és a technikai fejlődés kapcsolatával, munkaerő-gazdálkodásunk időszzerű népgazdasági és vállalati problémáival, feladataival foglalkozott. Az e fontos és napirenden levő témakörökben a munkacsoport tanácskozásán elhangzott referátumok és hozzászólások jól kiegészítették egymást, s a bemutatott eredmények, a felvetett problémák, a megválaszolatlan kérdések továbbgondolkodásra készítetnek.

A gazdasági növekedésünkhöz rendelkezésre álló munkaerőforrásaink nagyságát (vagy inkább szűkösségét) elemezve, *Pongrácz László*, a Munkaügyi Minisztérium főosztályvezetője referátumában utalt arra, hogy a jövőben sem számíthatunk a társadalmi munkaidőalap növekedésére. A munkaerőforrások szűkülése nem átmeneti jelenség, hanem az előttünk álló fejlődési időszak meghatározó tényezője, s csak 1985 után várható a munkaképes korúak számának mérsékelt növekedése. Gazdasági növekedésünk forrásai között ezért mind fontosabb tényező a munkaerő-felhasználás hatékonyságának növelése, a munkaidő jobb kihasználása. Törekedni kell arra, hogy a munkaerő-vándorlás tervszerű befolyásolásával, a munkaerő megfelelő átcsoportosításával biztosítsuk a gazdaságban végbemenő strukturális változások munkaerő-feltételeit. E feladat megoldása közben sok nehézség merül fel. Megfelelő anyagi ösztönzéssel, szociálpolitikai intézkedésekkel el kell érni, hogy a népgazdasági érdekek következetes érvényesítése találkozzék a dolgozók egyéni érdekeivel.

Horvát Ede, a Magyar Vagon- és Gépgyár vezérigazgatója előadásában egy országos jelentőségű nagyvállalat tapasztalatairól, eredményeiről, terveiről beszélt.

A vállalat növekedése során átalakult a termékszerkezet, új technológiák jelentek meg; a fejlődés a vállalati technikai-gazdasági viszonyok gyökeres átalakulásával jár. Csökkent a segédmunkások, növekedett az egy-egy speciális műveletre betanított munkások aránya. A szakmunkásoknál sokat vesztett jelentőségéből a szakmán belüli specializálódás, egyre erősebb a konvertálhatóság igénye.

A Magyar Vagon- és Gépgyár munkásgárdája folyamatosan tudott alkalmazkodni a gyorsan változó feladatokhoz, megfelelt az egyre magasabb szintű követelményeknek, sikeresen tudta alkalmazni az új technikát, az új technológiákat. A vállalat vezetése a fejlesztési célokat, a szükséges változásokat megismertette

és elfogadtatta a munkásokkal. Megfelelő képzés és felkészítés után minden dolgozó feladatait egyértelműen meg kellett határozni, majd gondoskodni kellett ezek szigorú, következetes végrehajtásáról. Az előadó hangsúlyozta, hogy a gyors ütemű változások, a feszített munkafeladatok megkövetelték, hogy a vállalat működésében a központi akarat minden területen érvényesüljön. Ennek előfeltételeként összhangba kellett hozni az egyéni és a vállalati célokat, érdekeket, és hatékony, a valóságos teljesítményekhez bátran kötött ösztönzési rendszert kellett kialakítani. Az alkalmazott ösztönzési formákat a vállalat fejlődése során — a változó céloknak, vállalati, üzemi viszonyoknak megfelelően — időről időre át kellett alakítani. A vállalat vezetése a központi bérfejlesztések során mindig azokat a területeket részesítette előnyben, amelyekre a fejlődés adott időszakában különösen nagy feladatok hárultak.

A Magyar Vagon- és Gépgyár elérte, hogy ütőképes, minden piacon konvertálható termékekkel rendelkezik. Meg tudta teremteni — a szabályozórendszer keretei között — a növekedés biztos forrásait. A vállalati kollektíva „minden szintjén kialakult egy »fogadókészség«, egy magas szintű munkafegyelem, rögződött a technikai berendezésekhez méltó munkastílus”.

A referátumok után felszólaló vállalati vezetők eredményeik mellett elsősorban problémákról, gondjairól beszéltek. A felszólalásokban közös volt annak megállapítása, hogy a munkaerő hatékonyabb felhasználása, a foglalkoztatottak munkaidejének jobb kihasználása jogos követelmény minden kollektívával szemben, de ez a követelmény nem választható el a vállalat gazdasági környezetétől. Egy sikeres munkaszervezés eredményei csak akkor tartósak, ha a munkaerővel szemben támasztott magasabb követelményekkel párhuzamosan a vállalatnak módja van arra, hogy megteremtse egy hatékony ösztönzési rendszer anyagi feltételeit is. Ha a vállalat kiemelkedő sikereket ér el a munkaerő hatékony foglalkoztatásában, szükséges, hogy a vállalat kollektívája tapasztalja e sikerek kedvező hatásait: adott esetben a vállalat versenyhelyzetének, „pozíciójának” javulását. Ha egy vállalat állandóan anyagellátási, szerszámellátási problémákkal küzd, gyakoriak a fennakadások a munkafolyamatban, akkor a legjobb ösztönzési rendszer sem érhet célt.

A felszólalók beszéltek a vállalat gazdasági környezetének egyes elemeiről, a szabályozórendszer vállalatukat érintő problémáiról. Szóltak az irányítószervek fokozódó információigénye és az alkalmazotti létszámzárlat ellentmondásáról, valamint a kötelező munkaerőkövetítés előnyeiről és hátrányairól. Bizonyára akaratlanul is több vállalati vezető érzését tolmácsolta az egyik felszólaló, amikor így fogalmazott: „A munkaerő tulajdonképpen megvan, csak máshol dolgozik.”

A felszólalásokban felvetett sok különféle problémának közös tanulsága, hogy a magyar gazdaságban a vállalatok növekedését több vonatkozásban vállalaton kívüli tényezők határozzák meg. A növekedés vállalaton belüli forrásai — mint például a foglalkoztatottak munkaidejének jobb, hatékonyabb kihasználása — csak akkor aknázhatók ki megfelelően, ha a vállalat gazdasági környezete valóban kényszerít ilyen erőfeszítésekre, s ezzel együtt biztosítja a vállalati belső erőforrások jobb kihasználásának külső feltételeit.

Egy több mint hatvan évvel ezelőtti közgazdász találkozón Szabó Ervin ezekkel a szavakkal fejezte be a Taylor-rendszer hazai alkalmazásával kapcsolatos felszólalását: „Minden haladás és változás a környezettől függ és semmiféle egyéni haladás nem lehetséges ama számtalan, folytonos, az idegeket annál inkább kifárasztó és a kezdeményező energiákat annál inkább elfojtó ellenállás ellen, amelyet a körülötte levő világ berendezései, szelleme, hangulatai vele szembe szegeznek... A fejlődésnek általánosnak kell lennie.” A szekcióban elhangzott referátumok, hozzászólások tanúsága szerint Szabó Ervin szavai 60 év múltán sem veszítették el időszerűségüket.

Fazekas Károly

Kutatás, fejlesztés, beruházás

A szekcióban a 2 korreferátumon kívül számos hozzászólás hangzott el. Az előadások és a hozzászólások alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a címben vázolt témakör rendkívül szerteágazó, bonyolult, többnyire a másik két szekció témáját is érintő kérdéseket foglal magában. Ezeket a munkacsoport tanácskozása természetesen nem tisztázhatta, de elindíthatta a további szakmai vitákat.

Ajtai Miklósnak, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnökének szek-

cióelnöki megnyitója után *Drecin József*, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese fűzött néhány észrevételt az írásban megjelent előadásához. „Gazdasági növekedésünk döntő láncszeme a technikai haladás” című előadása elsősorban a műszaki fejlesztési tevékenység fontosságát és bonyolultságát hangsúlyozta, kiemelve annak interdiszciplináris jellegét. A technikai fejlesztés folyamatának fontosabb állomásaként előadásában a következőket jelölte meg: kutatás (ezen belül alapkutatás és orientált alapkutatás), alkalmazott kutatás, találmányok és szabadalmak kísérleti fejlesztés és innováció (ez utóbbin a gazdasági ipari alkalmazást értve). A technikai haladás és a gazdasági növekedés összefüggéseivel, valamint a technikai fejlesztés meggyorsításának állami és vállalati feladataival foglalkozva, hangsúlyozta, hogy ki kell választani az irányítás megfelelő eszközeit, a központilag irányítandó hosszú távú fejlesztési akciókat. Ezekre a szocialista világ országaiban több a lehetőség, mint a kapitalista államokban — mondotta. Ugyanakkor nem véletlen — tette hozzá —, hogy a kapitalista országokban is egyre több az ilyenfajta próbálkozás.

Előadásában kiemelte, hogy a magyar ipar műszaki színvonalának emelésére irányuló műszaki fejlesztési politikára van szükség. Meg kell vizsgálni, hogy az egyes iparágakban milyen módon lehet a leggyorsabban, leghatékonyabban növelni a műszaki színvonalat. Továbbra is fenn kell tartani a műszaki fejlesztési döntések többszintű irányítását; a kutatás és fejlesztés hosszú átfutási ideje miatt azonban a távlati érdekek az elsődlegek.

A világszínvonal nem fejezhető ki csupán műszaki paraméterekben — hangsúlyozta —, hanem az versenyképes árat, jó minőséget és szervezethez is jelent, tehát gazdasági paramétereket is magában foglal.

A technikai fejlődés szempontjából nagy jelentőségű az elavulási és a kifejlesztési idő (a $K + F$ időtartama). Nálunk ezek az időtartamok túlságosan hosszúak — állapította meg. Ennek okai sokrétűek. Ilyen ok nemzeti értékrendszerünk elavult elemeinek visszahúzó ereje, a $K + F$ tevékenység túlméretezettsége, a termelővállalatokkal való nem megfelelő kapcsolat.

Előadásában kiemelte, hogy meg kell szabnunk ipari struktúránk átalakításának súlypontjait, előnyben részesítve azokat a gyártási ágakat, amelyekben a termelés műszakilag nem túlságosan „érzékeny”, és amelyek elsődlegiek részvételünket a nemzetközi munkamegosztásban. Ma különösen időszerű a termékek minőségének javítása és a munkaerő-megtakarítás. A hatvanas években a világpiacra a kutatásigényes termékek forgalma bővült a legdinamikusabban, ennél fogva a hazai kutató- és fejlesztőbázis fokozottabb koncentrálásra van szükség. A külföldi ismeretek átvétele és a hazai kutatások között megfontoltabban kell választanunk, s esetenként — különösen egyes iparágakban — akkor is az előbbi mellett kell döntenünk, ha ez átmenetileg kedvezőtlenül hat a fizetési mérleg alakulására.

A külföldi ismeretek hazai adaptációjának nehézségeiről szólva az előadó megemlítette, hogy a kutatás-fejlesztés eredményeinek üzemi alkalmazását nálunk az is nehezíti, hogy hiányzik a félézümi kísérletezésre, kipróbálásra szolgáló kapacitás. Hozzátette, hogy az elmúlt időszakban a kutatás-fejlesztés területén is extenzív volt a fejlődésünk: túl sok témát kutattunk, a kutatógárda túl gyorsan nőtt, és a kutatás irányításuk nem volt teljesen megfelelő. A kutatások szétaprózottsága, a termelővállalatoktól való elkülönülésük megkérdőjelezi, hogy megfelelően használjuk-e ki a kutatási potenciált a gazdasági fejlődésünk érdekében.

Végül három témát emelt ki. Elsőként Magyarország sajátos munkaerőhelyzetéről szolt, amelyet az jellemez, hogy egy közepes gazdasági fejlettségű országban krónikus munkaerőhiány következett be, mivel nem választhattuk a munkanélküliség alternatíváját, a munkaerő technikával való kiváltása viszont számunkra túlságosan drága. Másodikként a műszaki fejlesztési tevékenység megfelelő irányításának problémáját vetette fel, amelynek — mint mondotta — külön kutatási témának kellene lennie. Végül — harmadikként — a műszaki haladás, a technikai fejlettség mérésének problémáját említette. Ennek definíciója sem teljesen egyértelmű — tette hozzá —, hozzáadta pedig nem mérhető, nem különíthető el.

Tarr József (az Országos Tervhivatal főosztályvezetője) „Az V. ötéves tervidőszak beruházásai a gazdasági növekedés szolgálatában” című előadásában kiemelten szolt a felhalmozás belső struktúrájának tudatos alakításáról. E tekintetben — mondotta — az elmúlt 15 évben meglehetősen nagyok voltak az ingadozások; ezek okainak feltárása további vizsgálatokat igényel.

Ismert, hogy a magyar népgazdaságban a beruházási tevékenység volumene jelentős, amit az is szemléltet, hogy a beruházási javak előállításából származik a nemzeti jövedelem 20—25 százaléka, és ez a tevékenység köti le a foglalkoztatottak 18—19 százalékát.

Részletesen foglalkozott az V. ötéves terv beruházási stratégiájának problémáival. Több variációt dolgoztak ki. Végül is azt kapták, hogy 970 milliárd forintot fordíthatunk bővítő beruházásokra és állóeszközpótlásra, vagyis — változatlan áron számítva — kb. 26 százalékkal többet, mint az előző tervidőszakban. Ebből az összegből az egyes népgazdasági ágak és az iparon belül az egyes iparágak differenciáltnan részesednek. Viszonylag magasabb lesz a szállítás és hírközlés, valamint a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás részesedése s kissé alacsonyabb az iparé, az építőiparé és a kereskedelemé.

A tervezők külön gondot fordítottak a nem termelő ágazatok beruházási előirányzatainak kialakítására. Alapelvek tekintették, hogy a nem termelő ágazatok beruházási arányának növekedését függővé kell tenni a népgazdaság beföldön felhasználható tiszta jövedelmének alakulásától. Bár arányuk végül is kissé csökken, beruházásaik volumene — elsősorban a lakásépítésé — számottevően bővül (együttvéve 25 százalékkal). Hozzátette, hogy az anyagi beruházások 6—8 százaléka is kommunális célokat szolgál.

A gazdasági növekedés távlati céljai megkövetelik az energetika és néhány alapanyag-termelő iparág (villamosenergia-ipar, kohászat, építőanyag-ipar) kiemelt fejlesztését, azonban itt a fajlagos beruházási költségek erőteljesebben emelkednek, a változatlan és a folyó ár közötti „olló” jobban szétnyílik. Az iparon belül az átlagosnál nagyobb lesz az élelmiszeripar és a gépipar beruházásainak aránya is.

A tervezés során élesen vetődött fel a távlati és a rövid távú célok közötti ellentétek kérdése, amelyek természetesen kompromisszumokhoz vezettek a beruházási keretek elosztásában. Nagy gondot okozott a beuházások ütemezése is, mivel a tervidőszak első két évében az aránytalanul sok befajezetlen, kivitelezés alatt álló beruházás mellett újabb nagy beruházások indítására került volna sor, s az állami költségvetés beruházási kiadásai is időben egyenetlenül ostromoltak volna meg. A terv a befajezetlen beruházások állományának csökkenésével és — bár kisebb mértékben, mint a IV. ötéves tervben — az eszközigényesség növekedésével számol.

Bevezetőjében megállapította: a beruházási költségek növekedése mögött három tényező húzódik meg. Egyharmad részben a beruházási javak árának növekedése a „ludas”, további egyharmad rész az egyedi használati érték növekedésével függ össze, a fennmaradó egyharmad pedig pazarlás (szervezési problémák, kooperációs nehézségek stb.) következménye.

A vitában részt vevők — gyakorlati szakemberek, kutatók, oktatók — számos eltérő problémát emeltek ki ebből a széles témakörből.

Többen foglalkoztak a kutatás feltételeivel, szervezésével. Hangsúlyozták, hogy a kutatásnak és a fejlesztésnek jobban kellene szolgálnia a gazdasági-társadalmi szükségleteket. A K + F-témák meghatározása hosszú távra szabja meg egy-egy vállalat fejlődési lehetőségeit, ugyanakkor ez többnyire intuitív alapon történik. A magyar gyógyszeripar egyik vezetője elmondta, hogy miközben termékeik és az alkalmazott kémiai eljárások korszerűek, a technikai színvonalban, a műszaki-gazdasági szervezettségben nagy az elmaradás. Felmerült, hogy a K + F-re fordított összegek nem térülnek meg, és jobb lenne, ha a kutatások és a kutatóintézetek jobban kapcsolódnának a vállalatokhoz.

A külföldi technika átvételénél sokszor nem biztosított az alapanyag-, az alkatrész-, a szerszám- és a célgépgyártás, hiányzik ehhez a hazai bázis. Gyakran megoldatlan a külföldről behozott gépek karbantartása, s egyébként sem használjuk ki kellőképpen kapacitásukat.

A kutatásokat nem koordinálják megfelelően — merült fel a vitában —: több tárcánál folyik azonos jellegű fejlesztés, a kutatási eredményeket pedig csak üzemszerű gyártásban tudják kipróbálni, ami meglehetősen költséges.

Többen felvetették, hogy a magyar ipar gépállománya meglehetősen öreg, rendkívül alacsony a kiselejtezés aránya. Nem szüntetünk meg munkahelyeket, és nem alakult ki igazi szelekció az iparban.

Megfogalmazódott az a gondolat is, hogy bár a munkaerőhelyzet szempontjából az intenzív fejlődési szakaszba léptünk, ennek jellemzői nem bontakoztak még ki.

Szóba kerültek a beruházások kivitelezésének kérdései is. Elhangzott, hogy hiányzik a megfelelő koordináció a vállalatok között, és érdemes lenne beruházás-szervezési irodákat létrehozni a kooperációs problémák megoldására. A beruházások létszámgigényének tervezése sem megfelelő.

Az eszköz- és beruházásigényesség növekedése az utóbbi években jelentősen érintette népgazdaságunkat. A fajlagos beruházási költségek növekedését a hozzászólók a környezetvédelmi és infrastrukturális költségek növekedésével magyarázták. Hozzávetíték azonban, hogy hamis és veszélyes lenne a beruházásigényesség növekedését szükségszerűnek tekinteni.

Javaslatként felmerült, hogy növelni kellene a beruházások szervezésében, kivitelezésében közreműködő vezető szakemberek felkészültségét (ilyen célt kívánának szolgálni a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem továbbképző intézetének jövőre induló egyes tanfolyamai), s hogy a Közgazdasági Társaság továbbra is tartsa napirenden a kutatás, fejlesztés, beruházás problémáit, s gondoskodik ezek megvitatásáról több tudományág képviselőinek együttes tanácskozásain.

Drecin József, a hozzászólásokra válaszolva, kiemelte a műszaki fejlesztés fontosságát. Példaként a budapesti ipart említette, amely a következő másfél évtizedben csak gyors műszaki fejlesztéssel érheti el csökkenő létszám mellett az előirányzott magas termelés- és termelékenységnövekedési ütemet. A műszaki fejlesztés szabályozásával, ösztönzésének speciális problémáival továbbra is foglalkozni kell — hangsúlyozta. Tarr József elsősorban a szervezés színvonalának emelését sürgette. Említést tett arról, hogy 10 gyorsított beruházásnál a műszaki dokumentáció mellett a szervezési tapasztalatokat is átvesszük a külföldi partnerektől. Ajtai Miklós összefoglalójában alkotónak minősítette a vitát. Hangsúlyozta, hogy a magyar ipar fejlődése a munkaerőhiány miatt „kényszerpályán” halad. Gazdasági fejlődésünkben egyre inkább a minőségi tényezők kerülnek előtérbe, s növekszik az emberi tényezők fokozottabb figyelembevételének fontossága.

Mausecz Zsuzsa

Nemzetközi munkamegosztás

A vándorgyűlés harmadik szekciója, *Szita Jánosnak*, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok titkársága vezetőjének elnöklétével, a nemzetközi munkamegosztás kérdéseivel foglalkozott. A vitaindító előadásokat *Kovács Gyula* külkereskedelmi miniszterhelyettes és *Hagelmayer István*, a Pénzügykutatási Intézet igazgatója tartotta.

Kovács Gyula előadása a nemzetközi termelési és kereskedelmi együttműködésnek a gazdasági növekedésben betöltött szerepével foglalkozott. A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunk — mint mondotta — akkor hatékony, akkor segíti a gazdasági növekedést, ha kivitelünkben előnyt kapnak a hazai termelésben viszonylag kedvezőbben előállítható áruk, és ezek ellenében olyan termékeket importálunk, amelyek itthoni előállítása — nemzetközi mércével mérve — kevésbé hatékony. Így növeljük az elosztható nemzeti jövedelmet. Ezt az alapkövetelményt kell a fejlesztési politikánknak megvalósítania, számolva az ország gazdaságának „nyitott” jellegével.

Gazdaságunk nyitott jellegéből — abból, hogy a bővített újratermeléshez szükséges nyersanyag-, termelőeszköz-, illetve fogyasztási cikkek-import lehetőségét csak a termelési kibocsátás jelentős hányadának exportjával tudjuk megteremteni — az következik, hogy a gazdasági növekedés hazai ütemét, irányát, formáit nagymértékben befolyásolják a világgazdaságban lejátszódó folyamatok. Ezért a magyar gazdaságnak a „világpiacra orientáltan” kell funkcionálnia, tehát a fejlesztéspolitikára erőteljesen hatnak az exportexpanszió követelményei.

Az exportorientált gazdaságpolitika is megköveteli a fejlesztési célok közötti válogatást, szelektálást. A szelektáció fogalmának értelmezése azonban ma még nem egységes, s gyakran hiányzik a különböző céllal más-más szervek által képviselt eltérő irányú szelektációs törekvések koordinálása. Napjainkban más-más szempontból, a hangsúlyt más és más tényezőkre helyezve szelektálnak az irányítótárcák, a pénzügyi szervek, a területi fejlesztés képviselői.

A gazdaságpolitikának meg kell találnia a világgiazi értékarányok belföldi érvényesítésének célszerű mértékét, s meg kell határoznia, hogy mely területeken,

milyen eszközökkel küszöböli ki hatásukat. A jelenlegi gazdasági körülmények között az exportösztönzés számunkra nem alternatíva, hanem kényszerűség.

Az előadó szolt a szocialista országok közötti termelési együttműködések gazdasági előnyeiről. Megjegyezte: a hatékonyabb együttműködés megkívánja, hogy a munkamegosztást ne rendeljék alá strukturális és mérlegegyensúlyi tényezőknek, s kapjon nagyobb szerepet az alkatrész- és a részegység-szakosítás.

Említést tett végül arról a problémáról is, hogy a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünknek, valamint a külkereskedelem népgazdasági szerepének megítélésére nem a legjobb megoldás a nemzeti jövedelemhez való viszonyítás. Szerinte célszerűbb lenne a mérésre a GDP-t felhasználni, ehhez viszonyítani az exportot. Egy ilyen mutató alapján, mint mondta, a külkereskedelem szerepe gazdaságunkban nem tűnik túlságosan nagyoknak. A külkereskedelem hatékonyságát pedig legjobban a realizált komparatív előnyök fejezhetnék ki.

Hagelmayer István a nemzetközi pénzügyek néhány kérdéséről szólva hangsúlyozta, hogy a nemzetközi monetáris rendszer hat a részt vevő országok pénzügyi rendszerére, ugyanakkor az egyes országok belső pénzügyi rendszere alapvetően befolyásolja az adott nemzetközi monetáris rendszer jellegét. A nemzetközi monetáris rendszer működésének fontos feltétele a valuták forgalomképessége. Figyelemre méltó jelenség, hogy az aranydeviza-rendszer összeomlását nem kísérte a valutáris korlátozások kiterjesztése. A monetáris válság ellenére fennmaradt a valutakonvertibilitás.

A szocialista országok körében jelenleg korlátozott a nemzeti valuták átválthatósága. Nemzetközi pénzügyi rendszerünk működőképességének javításához fontos a transzferábilis rubel konvertálhatóságának megteremtése. Ehhez — mint a Komplex Program is előírja — meg kell vizsgálni, hogy a nemzeti valuták átválthatósága mennyiben felel meg a tervszerűség követelményeinek általában és különösen az adott országok gazdálkodási, irányítási rendszerének. Hogy a pénzügyi rendszer jobban szolgálja a gazdasági növekedést, a szocialista országoknak közelíteniük kellene belső árképzési elveiket, adórendszerüket, támogatási politikájukat. Ez nem könnyű feladat, de — mint az előadó megjegyezte — az elmulasztott lépések éppannyira korlátozzák haladási sebességünket, mint az esetleges hibás lépések.

Az árfolyamrendszerrel kapcsolatban kijelentette: tudomásul kell vennünk, hogy az egyes tőkésországokban — az országonként erősen eltérő inflációs ráták miatt — mozgó árfolyamrendszer van, és ez rövid időn belül nem szűnik meg. Saját árfolyampolitikánk rugalmasságával kell reagálnunk a változásokra, hogy ezzel minimalizáljuk a népgazdaságunkat érő veszteségek kockázatát.

A szocialista országok nemzetközi kapcsolataiban a monetáris viszonyok természetesen nem lehetnek önmagukban meghatározók. A szocialista nemzetközi pénzügyek viszonylag lassú fejlődése azonban nehezíti a gazdaságpolitika tisztánlátását a döntésekben és az érdekeltég megteremtését a végrehajtásban.

A referátumokat követő vitában felvetődött, hogy a termelő- és a külkereskedelmi vállalatok összehangoltabb tevékenységére van szükség. Ezt elősegíthetné a belső forgalmat lebonyolító felvásárló- és készletezővállalatok szolgáltatási színvonalának javulása (a TEK-raktárhálózat bővítése stb.).

Felmerült, hogy egyes külkereskedelmi vállalatok a külkereskedelem állami monopóliumát vállalati monopóliumként kívánják gyakorolni. A profilmonopolizáltság nem biztosít elegendő rugalmasságot. Emellett gondot okoz, hogy a szak- külkereskedelmi vállalatok áruskálája túl széles, és hogy nem tekintik feladatuknak a piaci információk (várható kereslet, áralakulás, versenyképesség stb.) továbbítását a termelővállalatoknak.

A vita kitért a külgazdasági kapcsolatok fejlesztésének szakemberproblémáira is. Többen hangsúlyozták: a műszaki és a közigazdászok képzésben törekedni kell arra, hogy a fiatal szakemberek tárgyalóképes nyelvtudást szerezzenek.

Az ülés fontos tanulsága: a külkereskedelmi szemléletet külgazdasági gondolkodásmódnak kell felváltania.

Inzelt Annamária

V. Rimalov: A kapitalizmus nyersanyagválsága és a világgazdasági árak

(Mezsdunarodnaja Zsizny,
Moszkva, 1976. 4. sz.)

A tőkés nyersanyagválság a hetvenes évek elején az agrártermék- és nyersanyagárak nagymértékű ingadozásában és ugrásszerű emelkedésében fejeződött ki.

A hetvenes évek elejének robbanásszerű nyersanyagár-emelkedéséhez hasonló helyzet — a háborúik kivételével — még nem fordult elő a tőkés világgazdaság történetében. A világgazdasági árak szüntelen ingadozása azonban mindig is jellemzője volt a kapitalista gazdaságnak.

A szerző szerint a világgazdasági árak szervesen összefüggnek a nemzetközi áruforgalomban részt vevő országok belső tendenciáival. Ez az összefüggés azonban nem közvetlenül érvényesül.

A tőkés világgazdaságon a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején mindinkább elmélyülő inflációs folyamatok először — a feldolgozóipari termékek meggyorsult áremelkedésében mutatkoztak meg, majd később áterjedtek a mezőgazdasági termékekre és a nyersanyagokra is. Egészen a legutóbbi évekig a fejlett tőkésországok belső inflációja jóval gyorsabb ütemű volt, mint a világgazdasági árak emelkedésének az üteme. Az utóbbi néhány évben azonban — a II. világháború óta először — emelkedtek a nyersanyagárak jelentősen gyorsabban, mint a feldolgozóipari termékek árai. Két évtizeden keresztül az által, hogy a világgazdasági árak lassabban kúsztak felfelé, mint a belföldi árak, bizonyos fokig stabilizáló hatással voltak a tőkés gazdaságok belső inflációs folyamataira. Az utóbbi néhány évben éppen ellenkezőleg, a világgazdasági árak — kiváltképp a nyersanyagoké — az inflációs folyamat egyik legfontosabb ösztönzőjévé váltak.

A világgazdasági árak példátlanul nagy arányú emelkedésének következménye-

ként tovább gyengült és deformálódott az egyébként sem nagyon hatékony nemzeti árszabályozási rendszer az egyes tőkésországok nemzeti piacain. A tőkés világgazdaságon belül az infláció külső és belső tényezőinek sajátos „hibás köre” jött létre.

A belföldi és a világgazdasági árak kapcsolatában néhány minőségileg új jelenség figyelhető meg. Míg korábban a ciklikus túltermelési válság küszöbén a termékek (különösen az agrár- és ipari nyersanyagok) belföldi és világgazdasági árai csökkenő tendenciát mutattak, addig a tőkés világgazdaság ciklikus mozgását a hetvenes évek elején ettől egészen elütő árfolyamatok kísérték. A legtöbb termék ára igen magas színvonalon maradt a gyenge gazdasági konjunktúra időszakában is. A kapitalizmus ily módon a gazdasági visszaesés és az infláció együttesével találta magát szemben.

A szerző szerint a tőkésországok belső inflációja nem szolgálhat kielégítő magyarázattal a világgazdasági „árforradalomra”. Meg kell vizsgálni a monopolármechanizmust is, mivel a monopolárak vonatkozásában az utóbbi években számottevő változások következtek be.

A századfordulótól kezdve évtizedekig a monopolizáció határozta meg a nyersanyagok és a mezőgazdasági cikkek világgazdasági árát. A gyarmati rendszer felbomlása után elkerülhetetlenné vált a fejlődő országok szerepének megváltozása a tőkés világgazdaság árképzés rendszerében. Szemléletes példáját nyújtják ennek az olajtermelő országok, amelyek tényleges ellenőrzést harcoltak ki nyersanyagforrásaik fölött. Az energiáválságot törvényszerűen követő élelmiszer- és nyersanyagválság már az imperialista hatalmakhoz tartozó nyersanyag-monopóliumok meggyengült helyzetéből fakadó strukturális változásokat tükrözte.

A nyersanyagok világgazdasági árának változásai a hetvenes évek elején nem csupán gazdasági tényezőkkel magyarázhatók, hanem kifejeződik bennük a tőkés világgazdaság két országcsoportja között a jelenlegi fejlődési szakaszban bekövetkezett politikai erőviszony-módosulás is. Az antiimperialista harc a nyersanyagok feletti ellenőrzésért két-

ségtelenül hosszú és nehéz lesz. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt az összefüggést sem, hogy a nyersanyagok áremelkedése nem vezetett a nyugati monopóliumok jövedelmeinek csökkenéséhez, sőt ellenkezőleg, nagymértékben megnövelte azokat. Figyelemre méltó az is, hogy az utóbbi időig uralkodó irányzat volt a fejlett tőkésországok által exportált nyersanyagok árának a fejlődő országok exportcikkeinél gyorsabb ütemű emelkedése.

(Ism.: *Dobozi István*)

Rainer Ertel—Wolfgang Strobele: A relatív infláció fogalmához

(Jahrbücher für Nationalökonomie
und Statistik,
Stuttgart—New York,
1976. május)

Az infláció különféle formáinak elemzésekor gyakran felmerül a relatív infláció fogalma. Ennek kapcsán Giersch, illetve Fricke elméleteit szokták idézni.

Míg az abszolút infláció fogalma az árszint alakulásával kapcsolatos, addig a relatív infláció taglálásakor más kérdések merülnek fel, így például a lakosság egyes csoportjai életszínvonalának megőrzése más csoportokhoz viszonyítva.

Mint hogy a relatív infláció értelmezése nem egységes, szeretnénk tisztázni, hogy ki mit ért relatív infláción.

Giersch szerint a relatív infláció esetében az áru árának emelkedését saját önköltségéhez viszonyítva kell szemlélni. Ez azt jelenti, hogy relatív infláció akkor is fennállhat, ha az ár abszolút értelemben nem változik. Sőt olyan eset is elképzelhető, hogy az árak abszolút színvonalra csökken, mégis van relatív infláció. Leggyakoribb az az eset, amikor együtt létezik az abszolút és a relatív infláció, de a relatív infláció mértéke nagyobb. A relatív infláció létezését az dönti el, hogy egy előző időszakhoz képest nagyobb-e a különbség a piaci ár és az önköltség között (vagyis nő-e a haszon reálértéke). A relatív inflációban a munkatermelékenység növekedését nem követi a munkabérek emelkedése. Elméletileg a fordított eset is elképzelhető, amikor a munkabérek a termelékenységnél gyorsabb ütemben

növekednek. Ekkor a tőke szempontjából alakul ki relatív infláció, vagyis a jövedelemelosztás a munkások javára változik.

Fricke relatív inflációra vonatkozó alaptézise az, hogy egy általános reáljövedelem-növekedés kedvező a kereső foglalkozásúakra, s kedvezőtlen azokra vonatkozóan, akik megtakarított pénzből vagy fix jövedelemből élnek.

A megtakarítás időpontjában („T”) a megtakarító egy bizonyos életszínvonalat kíván magának biztosítani egy későbbi időpontra („t”). Figyelembe kell venni, hogy „t” időpontban nem csak az árak magasabbak, mint „T”-ben, hanem a reális igények is nagyobbak. Ily módon árszintstabilitás esetén is relatíve csökkenhet a „T” időpontban megtakarított pénz értéke „t” időpontban, vagyis ha a nominálisan értelmzett „T” pénzes összeg plusz a kamat nem biztosítja a „t” időpontban felmerülő reális igények kielégítését (amit korábban a korábbi igényekhez idomulva még biztosított). Amennyiben a „T” és a „t” időpont között abszolút infláció is fellépett, úgy abszolút életszínvonalcsökkenés is bekövetkezik. Az életszínvonal reális igényét Fricke úgy határozza meg, hogy a megtakarított pénzből élő a „t” időpontban ugyanazzal a „kosár”-ral szeretne rendelkezni, mint az a „kontrollcsoport”, amely „t” időpontban szerezte jövedelmét. Ha például a „kontrollcsoport” nomináljöveldelme „T” időpontról „t” időpontra megduplázódik (és feltéve, hogy a megtakarított pénzből élő nem kap kamatot), akkor a megtakarító rendelkezésére álló „kosár” a kontrollcsoport által élvezett javaknak csak 50 százalékát tartalmazza. A megtakarított pénz után kapott kamat ezt az arányt változtatja ugyan, de felmerül az a kérdés is, hogy kiből tevődik össze a „kontrollcsoport”. Például egy nyugdíjas magas rangú állami hivatalnok számára e csoport nem okvetlenül egy „t” időpontbeli aktív magas rangú állami hivatalnok, hanem esetleg egy olyan, aki „T” időpontban dolgozott, tehát vele együtt nem részesült már az aktív keresők jövedelememelkedésében. A relatív infláció ily módon meglehetősen szubjektív, amelyet sok tényező befolyásol, mint hogy az „életszínvonal” fogalmával kapcsolódik össze és mindazt magában foglalja, amit az egyén a környezetétől elvár.

Míg Gierschnél elsősorban a reáljövedelem növekményének elosztása áll a vizsgálódás középpontjában, addig

Fricke a megtakarításból élők lehetőségét kutatja, vajon egy későbbi időpontban eléri-e egy velük összehasonlítható embercsoport életszínvonalát. A két felfogás teljesen más alapon nyugszik, mégis Fricke úgy látja, hogy az általa vázolt relatív pénzértéktelenedés Giersch elméletében is megtalálható. Ennélfogva megvizsgálandó, milyen feltételek között vág egybe a két elmélet, s lehetséges-e, hogy a relatív infláció bizonyos esetekben az egyik vagy a másik, más esetekben viszont mindkét értelemben fennáll. A kérdések megválaszolására végett hipotéziseket kell felállítani, amelyek összevetik Giersch meghatározásainak változatait Fricke variánsaival.

A mindkét elméletben előforduló árszint állandónak veendő. A modell a következő:

A népgazdaság fejlődését exogén tényezőként kell kezelni. A nemzeti jövedelem = Y . Reálértékben Y^R -rel, nominálértékben szemlélve Y^{Nom} -mal jelöl-

jük. Ehhez jön egy w_Y növekedési ráta. Az Y feloszlik tőkéből származó jövedelmekre és bérből származó jövedelmekre: $Y = L + P$ ($L =$ bér; $P =$ profit).

Feltételezzük, hogy az összes P a nettó beruházást szolgálja. Így az L a magánjövedelem, amely befolyásolja az életszínvonalat. Kiindulási helyzet, hogy a 0., 1. és 2. időszakokban a jövedelemelosztás olyan volt, hogy gierschi értelemben nem volt relatív infláció. A kamatláb jelölése i , és a pénz kamatoztatását Fricke a takarékbetétből élő ember elérhető, normális takarékosági módozatának tartja. Az oszthatatlansági elv és a hiányos információ alapján, továbbá a takarékoskodó ember csökkent kockázatkészsége folytán, a reális takarékkamat általában a tőkekamat i' alatt áll. Így: $i = s' i'$, ahol s az a koeficiens, amely a tőkekamatot a takarékbetét kamatának színvonalára módosítja. Giersch és Fricke koncepciójának egybevetésére 4 lehetőség áll fenn:

Fricke értelmében	Nincs	Van
	relatív infláció Giersch értelmében	
Nincs relatív infláció	(1)	(2)
Van relatív infláció	(3)	(4)

A különböző konstellációk például alakulhatnak a következőképpen:

(1) A jövedelemelosztás állandó és $s = 1$. Ekkor $i = i' = w_L = w_Y$.

(2) A jövedelemelosztás a tőkéből származó jövedelem javára változik, és $s = 1$ képletnek megfelel $i = i' > w_Y > w_L$.

(3) A jövedelemelosztás állandó, mégis $s < 1$ miatt $i < i' = w_Y = w_L$.

(4) A jövedelemelosztás a munkából származó jövedelem javára alakul, s így a megtakarító számára

$$i = s' i' < i' < w_Y < w_L.$$

Mint látható, az (1) és a (2) esetben $s = 1$. Ez azt jelenti, hogy a jövedelem-élvezők és a takarékbetét-tulajdonosok azonos kamatlábbal számolhatnak $i = i'$. A stabil jövedelemelosztási helyzet (1) vagy a tőkéből származó jövedelem növekvő aránya következtében (2) a takarékbetét-tulajdonos legfeljebb a bérből élőkkel tud lépést tartani.

A (3) és a (4) esetben $s < 1$, a (3) esetében döntő az $s < 1$ követelmény. Változatlan jövedelemelosztást (3) fel-

tételezve, vagy olyan helyzetben, amikor a bér gyorsabban növekszik, mint a társadalmi termék (4), a takarékbetétből élők relatív helyzete rosszabb, mint a keresőké, akiket összehasonlítási alapnak tekintenek. Változatlan jövedelemelosztás esetén a takarékbetétből élő relatíve elmarad, ha a takarékbetét kamata alatta marad a tőkéből eredő kamatnak (3).

Minthogy nincs egyértelmű összefüggés a jövedelemelosztás között egyfelől és a takarékbetétből eredő kamat, valamint a bérnövekedési ráta között másfelől, így Giersch és Fricke koncepciója nem azonos. Az egyik elfogadása azonban nem zárja ki a másikat.

A relatív infláció koncepcióinak jelentősége elsősorban abban áll, hogy felhívják a figyelmet bizonyos érdekes gazdaságpolitikai jelenségekre. A relatív infláció elkerülésére azonban ezek az elméletek nem adnak megoldást.

(Ism.: Kálmán Endréné)

H. Meffert: Innováció a vállalatoknál és a piacon

(Zeitschrift für Betriebswirtschaft, Wiesbaden, 1976. 2. sz.)

Széles körű elméleti és gyakorlati kutatások alapján a cikk szerzője megkísérelti körülhatárolni az innováció számára kedvező vállalati és külső feltételeket. Megközelítése nem kizárólagosan közgazdasági jellegű, felhasználja a szociológiai, pszichológiai kutatások eredményeit is, hogy pontosabb képet adjon a vállalatok innovációs tevékenységéről. A kérdést különösen aktuálissá teszi az a tény, hogy a nyugati világban az elmúlt évek gazdasági stagnálása következtében gyengült a vállalatok műszaki fejlesztési tevékenysége, viszonylag kevés újdonságot hoztak piacra, ami összefüggésben áll az új termékek bevezetésének növekvő kockázatával. Ilyen körülmények között a termelésben a vállalatok kevésbé hajlamosak az újdonságok keresésére, hiányoznak az alkotó gondolatok. A szerző több vetületében vizsgálja a vállalati innovációs folyamatot, az újdonságok, a kutatási eredmények adaptálásának és értékesítésének belső és külső feltételeit.

Mindenekelőtt bevezeti az ún. innovatív vállalat fogalmát és meghatározza főbb ismertetőjegyeit. Egy-egy újdonság kifejlesztése, gyártása és a találmány vagy a know-how értékesítése sok gondot okoz a vállalatnak: a korábbi technológiát gyakran meg kell változtatni, át kell állítani, ugyancsak szükségesnek mutatkoznak az értékesítés korábbi irányának a megváltoztatása, s mindezekkel összefüggésben számos személyi probléma adódhat. Ezért az újdonság valamennyi vállalati szinten ellenállásba ütközhet — a fejlesztés és a gyártás folyamatában egyaránt. A sikeres innováció előfeltétele tehát az, hogy a műszaki problémák mellett legalább ugyanannyi gondot fordítsanak a pszichológiai, szervezési problémákra. Az innovációt tehát tudatosan kell megtervezni, beleértve az újtótevékenység ösztönzését, az ellenőrzést és az esetleges szervezeti változtatásokat is.

A vállalatokban folyó innovációs tevékenység intenzitását számos tényező befolyásolja, ezek közül a legfontosabbak: a vállalat nagysága, a vállalati siker, az adott termék- és szervezeti struktúra. A nagyobb vállalatok általában inkább törekszenek újdonságok gyártására, és adottságaik alapján erre

alkalmasabbak is. A kisebb vállalatok azokban az ágazatokban sikeresek, ahol nagyobb rugalmassággal, a rájuk jellemző magasan fejlett és erősen specializált technológiát ki tudják használni, s a ráfordításokat ily módon csökkenthetik. A vállalati siker szintén döntő tényező. Ha a vállalat sikeresnek érzi magát, ez kedvezően hat a vállalatnál dolgozókra is, és növeli a hajlamot az innovációra. A vállalat termékstruktúrája, géppálmányának és technikai felszerelésének életkora a következőképpen hat: újonnan kialakított termelési program esetén értelemszerűen kisebb az ösztönzés az új dolgok keresésére, mivel nincs közvetlen kényszer a termelési programok felülvizsgálatára, egyszerűen nem ettől függ a vállalat léte. Széles termékpalettával rendelkező vállalatoknál viszont nagyobb az innovációra való hajlam, mivel — egyéb tényezők mellett — kisebb a kockázat is. A nagyon fejlett technikával rendelkező vállalatoknál, amelyek ráadásul erősen specializáltak, természetesen erőteljesebb az innovációra való törekvés. A vállalat szervezeti struktúrája, ezen belül a vállalatra jellemző vezetési stílus, rendkívüli mértékben befolyásolja az egyének — és így végeredményben az egész vállalat — magatartását. A demokratikus vezetési stílus elősegíti az újtótevékenységet (ezt az Egyesült Államokban végzett empirikus kutatások világosan mutatták), az ún. autarchikus vezetői stílus pedig hátráltatja azt. Az egyes csoportok, részlegek újításra való hajlamát a következő tényezők befolyásolják: a vállalati szervezetben elfoglalt helyük, összetételük és nagyságuk. (A csoportok optimális nagyságát azonban eddig még nem sikerült megállapítani, általában 4—5 tagú csoportokat tartanak alkalmasnak az újtótevékenységre.)

A csoportok munkája azonban az ott dolgozóktól függ; az egyes emberekre — egyéni ambíciójuk mellett — döntő hatást gyakorol elégedettségük, előrejutási lehetőségeik és még számos pszichológiai tényező.

Más léggör és más szervezeti feltételek szükségesek a vállalati innovációs folyamat különböző fázisaiban. Az első fázisban, amikor az újdonság koncepciójának kialakítása folyik, fontos a nyílt, alkotó léggör megteremtése, amelyben a munkatársak nyugodtan kialakíthatják és megvitathatják a különböző variánsokat. Az újítás bevezetésekor azonban már világos és egységes tervezési, valamint szervezési koncepció

ció szükséges, amely a fegyelmet és a pontos munkamegosztást állítja előtérbe. Az adott szervezetben belül ki kell alakulni annak a dinamizmusnak, amely megteremti a feltételeket az átalakítás végrehajtására. A szerző megkülönbözteti az ún. rutininnovációt (például az autópárhajban a termékeken szinte évente végrehajtott kisebb változtatásakor) és az „igazi” innovációt, a valóban új termék, új eljárások bevezetését. Az első esetben nincs szükség különösebb szervezeti változtatásokra, míg a második esetben a szervezeti változások nélkülözhetetlenek a megfelelő koordináció és integráció megvalósítása végett. A vállalatok gyakorlatában ezekre a problémákra különféle szervezeti megoldásokat találtak. Az új termékek bevezetésének előkészítésére például — különösen a közepes és nagyobb vállalatoknál — külön tervezőosztályokat hoztak létre, amelyek közvetlenül a vállalat felső vezetésének tartoznak felelősséggel. Így sikerül az ezekben a részlegekben dolgozó embereket mentesíteni a rutinfeladatok végzésétől. Más vállalatoknál az újítási tevékenységre vezetőket jelölnek ki, akik közül az egyik a fejlesztésért, a másik az üzemi bevezetésért felelős. Ismét másutt koordinációs csoportokat hoznak létre, amelyek tagjai az igazgató, az egyes részlegek vezetői és az újítást létrehozó munkacsoportok képviselői.

A cikk másik fontos témaköre az új termék vagy eljárás bevezetése a piacon. A vállalat fejlődése, fennmaradása végső soron az újdonság értékesítésétől függ. A piacon „található” újdonság megvásárlását az adaptáló vállalatok döntési folyamata előzi meg, amelynek azonban több szakasza különböztethető meg: 1. az általános tájékozódás, információszerzés és az információk értékelése. Hozzá tartozik ehhez a költség-haszonszerelemzés is. Fontos szerepet játszik a döntésben a várható kockázat nagysága. Ezzel összefüggésben meg kell vizsgálni, hogy egyrészt a belső üzemi szervezetben mennyiben szükséges lényeges változtatásokat végrehajtani, és melyek lehetnek ennek várható következményei; másrészt pedig meg kell határozni az eladás kockázatát.

A cikk szerzője a korábbi vizsgálatok alapján megállapítja, hogy az újdonságok bevezetésekor a döntési folyamat ágazatonként eltérő; sokkal több vizsgálatot, piackutatást végeznek a vállalatok egy új fogyasztási cikk bevezetése esetén, ahol nagyobb kockázatot kell vállalni (bár a kockázat a terméktől

függően is különbözik), mint például a mezőgazdasági gépeknél.

Érdekes a cikknek az a megállapítása is, hogy vannak ún. innovációt kedvelő vállalatok, amelyek magatartásukkal lényeges befolyást gyakorolnak a többi vállalatra, illetve az ágazat egészére, és szinte kényszerítik a hasonló célú terméket gyártó vállalatokat az átvételre vagy a fejlesztésre.

A vállalat külső környezete — a politikai helyzet, a jogi szabályozás, a társadalmi és közgazdasági tényezők — közvetlenül is hatnak a vállalatok innovációs képességére, illetve tevékenységére. Így például a konjunkturális helyzet, a válság kirobbanása előtti „túl-fűtöttség” nem kedvez az újításoknak, mivel a külső környezet instabilitása növeli a kockázatot. Recesszió idején viszont — amikor a jövőre vonatkozóan csak kedvezőek a kilátások — megfigyelhető a vállalati innovációs kedv felélénkülése, és jobban figyelemmel kísérik a többi vállalat tevékenységét is, hogy az új gyártmányt vagy eljárást a kellő időben vezessék be.

Különösen a kisebb vállalatok igénylik az állam támogatását innovációs tevékenységükben. Az állam támogatása megnyilvánulhat az állami szubvenciókban vagy pedig a kockázatvállalásban való állami részvételben. A cikk szerzője hangsúlyozza, hogy az alapvető azonban a vállalatok döntése és magatartása.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

Mahmood A. Qureshi: Pakisztán magánvállalatokkal kapcsolatos tapasztalatai

(Management International Review, Wiesbaden, 1975. 6. sz.)

Az ország megalakulásakor Pakisztán düledező gazdaságot örökölt, amelyre a mezőgazdaság túlsúlya, a kaotikus közlekedési rendszer, az energiahálózat elégtelensége, a kezdetleges bank- és pénzügyi rendszer és a menekült-probléma volt jellemző. Ebben az időben a szakértők Pakisztánt „gazdasági roncsnak” tekintették, s az ország közeli összeomlását jósolták. Pakisztán azonban túlélte a kezdet nehézségeit, sőt különösen 1958 után az országban ígéretes gazdasági fejlődés ment végbe.

Az 1958—1968 közötti évtized volt Pa-

kiszán szempontjából a legjelentősebb periódus. Ebben az időszakban a GNP 31 439 rupiáról 48 280 millió rupiára növekedett. Jelentős mértékben nőtt az ipari termelés is, különösen a *juta*-, a *textil*- és a *cukoriparban*. Más iparágak (például a vas- és acélipar, a gépgyártás, a gáz- és kőolajtermelés, valamint hajóépítés) hasonlóképpen dinamikus fejlődött 1960—1968 között. Jelentősen megerősödtek a bankok és a biztosítóintézetek. A részvénytőzsdék kialakulását és virágzását annak köszönhetjük, hogy két részvénytőzsdét alapítottak az országban — egyet Karachiban, Nyugat-Pakisztánban, egyet pedig Daccában, Kelet-Pakisztánban (jelenleg Bangladesh). Ezek az eredmények főként a magánszektoron alapuló gazdaság talaján jöttek létre.

Hozzá kell tennünk azonban, hogy a haladás ára a társadalmi igazságtalanság fokozódása volt. Igaz, hogy a GNP igen gyors ütemben nőtt, de közben nőtt a jövedelemelosztás aránytalansága is. A gazdagok még gazdagabbak s a szegények még szegényebbek lettek. A gazdasági hatalom közben igen kevesek kezébe összpontosult. Tény az is, hogy 1958—1968 között a GNP-n belül jelentősen nőtt a bruttó hazai megtakarítások aránya (1954—1960 között még csak a GNP 5,6 százalékát, 1966—1968 között pedig már 9,6 százalékát tette ki). E megtakarításoknak a forrása zömeben fel nem osztott vállalati profit és amortizáció volt, amelynek nagyságát főként adózási kedvezményekkel magyarázhatjuk.

A gazdasági hatalom koncentrálódása *monopóliumok* és *kartellek* kialakulásához vezetett. E folyamat során olyan zárt iparirányítás alakult ki, amely lehetlenné tette a versenyt, az erőforrások pazarló elosztásához vezetett, és megtűrte a gazdaságilag nem hatékony módszereket. A zárt részvénytársaságok elriasztották a kisberuházókat, mint-hogy joggal félhettek a tulajdon diffúziójától. A részvénytőzsdéi tranzakciók ily módon főként zárt csoportok között bonyolódtak le. A kisberuházókat, az ipari munkásságot sem részesítették a fejlődés gyümölcséből. A kormány üldözte a szakszervezeteket és ellenezte a munkások közös bértárgyalásait, nehogy a bérkövetelések gátat vessenek az ipari fellendülésnek. A vállalkozók — maximálisan kihasználva a kínálatkozó lehetőségeket — alacsonyán tartották az ipari béreket, az emelkedő termelési- és a növekvő profitok ellenére.

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy Pakisztán 1958—1968 közötti fejlődése súlyos gazdasági aránytalanságokat szült, amelyek következményei végül társadalmi elégedetlenségben és politikai felkelésben csapódtak le.

A gazdasági hatalom koncentrációjának fokozódása, a növekvő elégedetlenség a munkások között, valamint a magánvállalatokkal szemben kifejezésre juttatott egyre fokozódó ellenszenv olyan feszült társadalmi-politikai helyzethez vezetett, hogy *Ayub Khan* kénytelen volt a hadseregnek átadni a hatalmat. 1970-ben a választási előkészületek során szinte mind a tizenkét induló párt az uralkodó elit általi kizsákmányolás felszámolásának a jelszavával lépett sorompóba. A győztes és ma is uralkodó *Pakisztáni Néppárt* gazdasági reformja kapcsán 32 ipari egységet kormányellenőrzés alá helyezett, államosította a bankokat és a biztosítási tevékenységet, s átvette az importtevékenység jelentős hányadát is.

Az események utólagos elemzések arra a következtetésre juthatunk, hogy a társadalmi-gazdasági feszültségekért nagyrészt a magánvállalkozási rendszer a felelős. Vitathatatlan, hogy a magánvállalkozási rendszer és a verseny, amely legalábbis elvileg lehetővé teszi az emberi és az anyagi erőforrások optimális allokációját — amint azt Pakisztán példája is mutatja —, nem csupán áldás. Ez a rendszer elhanyagolja az igazságos jövedelemelosztás következményeit, s megtűri — gyakran egyenesen előmozdítja — azokat a gazdasági diszparitásokat, amelyek végül is a gazdasági hatalom és a vagyon koncentrálásához vezetnek. Ez ellentétes erőket hív életre, amelyek éppen a versenyt, a rendszer kompetitív jellegét szüntetik meg.

A magánvállalkozások normális működéséhez ellenőrzésre és felügyeletre van szükség. *A társadalmi pénzügyi beszámoló* a vállalkozások ilyen ellenőrzésének egyik eszköze lehet, ha kellőképpen használják fel. Az elmúlt években azonban Pakisztánban több alapvető probléma merült fel a társaságok pénzügyi beszámolóival kapcsolatban. A pénzügyi beszámolók megbízhatatlansága valószínűleg jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a közönség nem bízik a magánvállalatokban. Időszerű (vagyis nem elavult, hanem lehetőség szerint friss adatokat tartalmazó) pontos, informatív és áttekinthető pénzügyi beszámolókra lenne szükség, amelyek felvilágosíthatják az embereket az

ipar tevékenységét és az üzleti életet illetően, s megerősíthetik a bizalmat az ország üzleti vállalkozásaiban. Mindez bátorítólag hathat azokra, akik megtakarításokkal rendelkeznek és a teaurált megtakarításokat produktív beruházások céljaira szabadíthatja fel. Ennek gazdasági következményeit úgy véljük, nem kell különösebben ecsetelni.

A pénzügyi beszámolók a vállalatok „egészségének” és gazdasági sikereinek is indikátorai. Különbösen fontos adatokat szolgáltathatnak a profitabilitásról és az erőforrások hatékony felhasználásáról a vállalaton belül. Mivel a tőkéknek az alacsony profitabilitású vállalkozásoktól a magas nyereséget elérő vállalatok felé kell áramolniuk, a pénzügyi jelentés a tőkeallokáció lényeges emelője is lehet.

A lakosság széles rétegeit magához vonzó tőkepiac elképzelhetetlen megbízható pénzügyi beszámolók nélkül.

A tőkepiac kitágulása kiszélesítheti a vállalkozásban való részvételt, és csatornákat hozhat létre a megtakarítások hatékony felhasználására.

Pakisztán esetében konkrét vizsgálatokat végeztünk és tüzetesen elemeztük a véletlen mintavétellel kiválasztott pénzügyi beszámolókat. A pénzügyi beszámolók elemzése feltárta, hogy a tényleges pénzügyi beszámolók mind az időszerezésüket, mind a szolgáltatott adatok terjedelmét, azok konzisztenciáját, mind pedig a jelentés olvashatóságát illetően elmaradnak a kívánalmaktól és a törvényes követelményektől. A pénzügyi beszámolók az elmulasztott tizedgyévesben e hiányosságok miatt nem tölthetők be ösztönző és irányító szerepüket. Nagymértékben felelősek tehát a tőkepiac elégtelen működéséért, és így — legalábbis részben — hozzájárultak az 1968 után bekövetkező társadalmi-gazdasági válság kibontakozásához.

(Ism.: *Árva László*)

Starr, M. K.: Rendszerszemléletű termelésvezetés, termelés-szervezés

Starr nagy sikert aratott könyvének magyar nyelvű kiadását a szakemberek érdeklődéssel fogadták. Most kerül sor az 1972-ben megjelent, átdolgozott, új kiadás magyar nyelvű megjelenésére is. Az első kiadás óta eltelt idő jelentős változásokat hozott a termelésvezetés, termelés-szervezés területén. Ez indokolta a könyv átdolgozását. A második kiadásban helyet kapnak az utóbbi évtized szemléleti változásai e területen, valamint az új megállapítások és irányzatok. Az átdolgozott kiadásban határozottabban érvényesült a rendszerszemlélet. A rendszerszemléleti koncepció erősítése az anyag tárgyalási sorrendjének módosítását is megkívánta. Az átdolgozott kiadás tehát a korábbinál más sorrendben tárgyalja az anyagot és tartalmi kiegészítésekkel is bővült. Hazai szempontból figyelemre méltó, hogy a termelésvezetési döntések és pénzügyek kapcsolatát tárgyaló fejezet különösen használható fejtegetéseket tartalmaz szakembereink számára.

A mű három fő részre tagolódik: I. A termelési rendszer modelljei; II. Bemenet-kimenet vezetés; III. Rendszerek szintézise.

A termelőrendszerek irányítását és vezetését tárgyalja az első rész. Az irányítást a vezetés és irányítás területén alkalmazható modelleket, tervezési, döntési, magatartási és szabályozási modellekre bontja a szerző. Ismerteti a modellek természetét, tartalmát, felállításuk módját és felhasználásuk lehetőségét az adott probléma megoldására.

A második rész a kimeneti-bemeneti modellt — mint a termelőrendszer alapját — foglalja össze. Egyrészt részletesen tárgyalja a bemeneti-kimeneti elemeket, az anyagokat, a gépeket, a munkaerőt stb., másrészt a termékeket és a szolgáltatásokat, valamint a kettőt összekötő folyamatokat; a termékellátást, a szállítást és a kommunikációt is.

A harmadik részben a rendszer szintézisét adja a szerző, amelynek során a marketing és a termelés kölcsönhatását tárgyalja részletesen.

Az átdolgozott kiadást nemcsak azok hasznosíthatják, akik az első kiadáshoz nem jutottak hozzá, hanem azok is érdeklődéssel olvashatják, akik az első kiadás birtokában vannak. A két kiadást összehasonlítva figyelemmel kísérhető e szakterület fejlődése és az új közgazdasági igényekhez való alkalmazkodása. A mű joggal tarthat számot a mérnökök, a közgazdászok, a vállalatvezetők és az üzemgazdászok, a szervezők, az egyetemi és a főiskolai hallgatók érdeklődésére.

618 l., kötve 129,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Erdős Péter: Bér, profit, adóztatás

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 550 l.

Erdős Péter írásai nem sorolhatók a könnyen megemészthető olvasmányok közé. Ennek legalábbis két oka van. Egyrészt, Erdős nagyon határozottan törekszik a jelenségek mögött levő mélyebb összefüggések feltárására. Az ilyen fejtegetések követése az olvasótól mindig nagyobb szellemi erőfeszítést követel meg. Másrészt a szerző a mélyebb összefüggések elemzése alapján nem riad vissza attól, hogy — ha szükséges — a megszokott tudományos ismeretek számára „szokatlan” tételeket is felállítson. Azt is megvizsgálja, hogy mi eme szokatlan tételek konzekvenciája marxista közgazdasági elméleti rendszerünk más tudományos tételei szempontjából. Azaz: ha Erdős Péter új következtetésekre jut, nem elégszik meg ennek közlésével, hanem megmutatja, hogyan illeszkedik be ez az egész elméleti rendszerünkbe, s az utóbbiban az új tudományos tétel milyen egyéb változásokra, módosulásokra vezet. Erdős Péter a marxista politikai gazdaságtant — Marx szellemi hagyatékának megfelelően — nem mint megváltoztathatatlan tételek gyűjteményét kezeli, hanem mint olyan tudományt, amely a valóság alaposabb megismerésével, a valóság változásával együtt folytonosan változik, átalakul, fejlődik.

Erdős Péter most megjelent könyve sem könnyű olvasmány, de tudományos értékét tekintve kimagaslik még a legszínvonalasabb politikai gazdaságtani művek közül is. A könyv tudományos eredményeit a legtömöröbben talán a következőkben lehetne jellemezni: A kapitalizmus alapvető kategóriáit, például a változó tőkét és az értéktöbbletet a tőkés újratermelési folyamatól nem elválasztva, hanem azzal szoros összefüggésben tárgyalja. A kapitalizmust elemezve jelentős teret szentel a vizsgált témához kapcsolódó polgári közgazdasági elméletek bírálatának, de eközben a modern polgári közgazdaságtan eredményeit kritikusan és alkotó módon felhasználja. Megkülönböztetett figyelemmel elemzi a tőkés gazdaság makro- és mikroszféráját, felhívja a figyelmet a makro- és mikroszféra egymásnak ellentmondó jelenségeire, illetve arra, hogy a mikroszféra vizsgálata közben levonható következtetések nagyon gyakran nem érvényesek a makroszférára, és megfordítva. Mivel az alapvető kategóriákat Erdős az újratermelési folyamatokkal összefüggésben tárgyalja, emellett éles különbséget tesz mikro- és makroösszefüggések között, kitűnően tudja bemutatni a felszínen jelentkező pénzügyi, illetve jövedelmi mozgások mögött meghúzódó természetes termelési folyamatokat. E természetes folyamatok megragadása könnyíti a pénzügyi burokból jelentkező jövedelemváltozások és a tőkés gazdaság egészében végbemenő változások megértését. Végül: a kapitalizmust jellemző összefüggéseket először tiszta formájukban — a tiszta kapitalizmusban — és szabad verseny feltételezésével mutatja be, majd megvizsgálja, hogy az időközben végbemenő változások következtében (például az improduktív gazdasági szféra előtörése és az állami monopolkapitalizmus kifejlődése nyomán) eredeti megállapításai miként módosulnak. Eközben számos nagyon fontos következtetésre jut.

A könyv első része az *értékelmélettel* foglalkozik. Erdős Péter ebben a részben választ ad a polgári közgazdaságtan által felvetett értékelméleti kérdésekre. Eközben, valamint Ricardo munkaérték-elméletének tárgyalásakor hangsúlyozza, hogy az árak mozgásának törvényszerűségeit nem csupán az eladók versenyének, hanem egyúttal a vevők versenyének figyelembevételével is magyarázni kell. Az árutermelés viszonyai közt a szükségletek a keresletben, a ráfordítások a kínálatban jelentkeznek. A kínálat mögött az eladók versenye, a kereslet mögött pedig a vevők versenye áll. Ha A áru előállítására kétszer akkora ráfordítást igényel, mint B árué, akkor az eladók versenye gondoskodik arról, hogy A ára csak nagyjából kétszer legyen akkora, mint B árué, és ne legyen annak mondjuk három, vagy négyszerese. Ahhoz azonban, hogy A áru ára valóban kétszer nagyobb legyen, a *vevők versenye is szükséges*, amely A áru árát B áru árának kétszeres szintjén tartja. Hiába volna ugyanis a munkaráfordítás A -ban kétszer nagyobb, mint B -ben, ha a vevők nem volnának hajlandók kétszer annyit fizetni érte. Többet pedig valamely áruért akkor fizetnek, ha annak haszonhatása is nagyobb, ha példánkban A árufajta ún. *relatív hasznossága társadalmi átlagban* magasabb. A relatív hasznosság Erdősnél a szükségletek kielégítésének függvénye, valamely árufajta relatív hasznossága a szükségletek kielégítésének fokozódásával csökken.

(Ezt az összefüggést a határhaszon-elmélet képviselőitől eltérően társadalmi síkon érvényesülő, objektív jellegű statisztikai törvényként kezeli.) Lehet az előbbi példában szereplő B áru abszolút hasznossága bármilyen nagy, relatív hasznossága kisebb lehet A áruhoz képest, termelésének és fogyasztásának növekedése következtében. Erdős Péter felhívja a figyelmet arra, hogy a társadalom *objektíve, a tényleges eredményt tekintve*, összeveti egymással a különböző javak szükségletkielégítő képességét — relatív hasznosságát — és az egyes javak termeléséhez szükséges fajlagos ráfordításokat, s eközben eldönti, hogy mit, és miből mennyit termeljen. Természetesen ezt a társadalom az anarchikus termelés körülményei között az egyének spontán magatartásának objektív tömeghatásán keresztül teheti csak meg.

Erdős Péter a határhaszon-elmélettel folytatott vita kedvéért elfogadja azt a feltevést, hogy az egyensúlyi állapotban az árarányok megegyeznek az áruk relatív hasznosságának egymás közti arányaival, és ugyanakkor az árarányok megfelelnek a ráfordítás-arányoknak is.

Ezzel együtt felmerül a kérdés, hogy mi határozza meg az árak mozgási centrumát, a relatív hasznossági arányok vagy a ráfordításarányok. A válaszadás nagyon szellemes gondolatkísérlet felhasználásával történik, eközben Erdős megadja a marxi értéktörvény érvényesülésének modellszerű igazolását.

Először azt feltételezi, hogy az egyes termékfajtákhoz tartozó hasznossági függvények — például a divat vagy a lakosság összetételének változása következtében — megváltoznak (például A árufajtáé nagyobb, B árufajtáé pedig alacsonyabb lesz, mint eddig). Ez a feltételezés jogos. Ennek következtében A áru ára emelkedik, B árúé pedig csökkenni fog, hiszen A áru árát a vevők felverik, B -ért pedig csak kevesebbet hajlandók adni, mint amennyit korábban adtak. Az árarányváltozás azonban csak átmeneti! Ugyanis A árufajtából többet fognak termelni, ezért A -nak relatív hasznossága növekvő mennyiségével együtt csökken. B -ből kevesebbet termelnek majd, emiatt B relatív hasznossága emelkedik. A folyamat végén újból a régi relatív hasznossági arányok alakulnak ki, vagyis olyan arányok, amelyek megfelelnek a ráfordításarányoknak. Mivel a relatív hasznosság a jószágmennyiség termelésének változásával fordított irányban változik, *valamilyen nagyságú termelési* — és ezzel együtt fogyasztási — volumen mellett a relatív hasznossági arányok szükségképpen megfelelnek a ráfordításarányoknak. (Más kérdés, hogy mérhető-e a hasznossági arányok.) *A termelési arányoknak pedig változniuk kell*, ha a hasznossági arányok és ráfordításarányok között eltérés mutatkozik. Nem lehet tehát megmondani, „hogy ha valamely termék hasznossági függvénye egész lefutásában mindenütt magasabbá (vagy megfordítva, a korábrinál alacsonyabbá) válik, akkor e termék ára vajon nő-e, vagy pedig csökken”. (79. l.) Eszerint a társadalmi preferenciáskála megváltozása miatt csupán a termelési arányok változása szükségszerű, az *egyensúlyi árak* arányai maradhatnak a régiek.

A gondolatkísérlet további részében már az egyes árufajták munkaköltségei változnak. Ha A árura fordított munka a korábbi munkaráfordítás felére esik, akkor termelése emelkedik és ára esni fog, erről az eladók versenye gondoskodik. A növekvő termeléssel együtt A áru relatív hasznossága is csökken. Addig változik tehát a különböző termékfajták aránya az össztermelésen belül, amíg a relatív hasznossági arányok és a ráfordításarányok közti különbség meg nem szűnik, *amíg az előbbieket az utóbbiakhoz nem igazodnak*. A kiindulópont a munkaráfordítások arányainak változása volt, és nem a hasznossági függvények változta meg. „Vagyis végeredményben: az új munkaarányok, a marxi értékarányok határozzák meg az árarányokat is, s egyben az aktuális határhaszonarányokat is — és éppen ezt kellett megmutatnunk.” (80. l.) Ezzel a szerző igazolta a marxi munkaértéktörvény érvényesülését, mégpedig nem a vevők versyenének kizárásával, hanem azzal együtt. *Igy bizonyította, hogy a természetes árak arányait nem a határhaszonarányok, hanem a munkaráfordítások arányai határozzák meg*. Ezután teljeseen érthető az olvasó számára a szerzőnek az az állítása, hogy „ha mégis az derül ki a közelebbi vizsgálat nyomán, hogy a *természetes* árban, a mindenkori piaci ártól megkülönböztett árban *csak* az eladók versyenének van jelentősége, akkor ezt a tényt nem a vevők versyenének a figyelmen kívül hagyásával, hanem teljes figyelembevételével kell megmagyarázni”. (28. l.)

Mindenki tudja, hogy a konkrét árarányok nem egyeznek meg a munkaráfordítások arányaival, és hogy az utóbbiaktól az árarányok tartósan is eltérnek — mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban. Az értéktörvénytől viszont so-

kan azt „követelik”, hogy az az értékkel egybeeső árakat vagy árcentrumokat alakítson ki. Sőt, aki az érték- és az árcentrum ilyen megfeleltetését nem tartja fontosnak, hamar megkaphatja nálunk a „konzervatív” jelzőt. Nagyon tanulságos, hogy éppen Erdős Péter — akiben a konzervatív gondolkodásnak még a nyoma sincs meg, s aki valóban bátran és kritikusan alkalmazza a polgári közgazdaságtan eredményeit, aki például a „természetes” ár kialakulását is a vevők versenyeivel *együtt* magyarázza meg — egyedül az árban kikristályosodott társadalmilag szükséges átlagos munkát tekinti értéknek. Szerintem tökéletesen igaza van. Amennyiben az árak ettől a nagyságtól — akármilyen hosszú időt át — eltérnek, akkor ő csupán az árak értéktől való eltéréséről beszél. Ezt az eltérést mint olyan jelenséget kezeli, ami csak *látszólag* mond ellent az értéktörvénynek. Az értéktörvény érvényesülését ugyanis olyan tényezők befolyásolják, amelyek a konkrét gazdasági viszonyokban fontos szerepet töltenek be, de amelyek az *ártermelés* létezésének nem feltétlen kellékei. Ezek az egyéb tényezők az értéktörvény érvényesülését szükségképpen módosítják, s lehetetlenné teszik, hogy az árarányok és az értékarányok egybeessenek. Ha valaki a konkrét árarányokat — akár rövid, akár hosszabb időszakban — erőszakoltan az értékarányokkal igyekszik megmagyarázni, az hasonlóságot volna ahhoz, „mintha helyesen kimondaná a szabadesés törvényét, tehát azt, hogy a szabadon eső test g gyorsulással közeledik a föld felé, de ugyanakkor a földi légkörben eső tárgyak mozgását is tulajdonképpen értelemben vett szabadesésnek minősítené”. (95. l.) Ezt Erdős Ricardo értékelméleti fejtegetéseivel kapcsolatban írja, de világos, hogy az idézett gondolat nemcsak Ricardo értékelmélete szempontjából fontos. Miközben Ricardóról ír, feltehetőleg a mi értékelméleti vitáinkra is gondol.

Felhívja a figyelmet arra, hogy Marx az értékelmélet megalkotásakor csak azokat a kategóriákat vette figyelembe, amelyek az ártermelés létezéséhez feltétlenül szükségesek, „amelyek nélkül áru nincs. E kategóriák összefüggései... a munkabefektetésekkel arányos árakra vezetnek. S Marx ezért azt — és csak azt — a természetes árat tünteti ki az érték névvel, amelynek valóban a munka az egyetlen meghatározója”. (98. l.) Ezután a szerző megjegyzi: minden más áringadozási centrum Marx rendszerében *nemérték*, így például a termelési ár is *nemérték*. Marxnak ezt a megoldását Erdős helyesnek tartja, hiszen „minden áru munkatermék volta, speciálisan emberi tevékenységhez kötött volta, vagyis éppen az, ami az értékárlarcban megjelenik, egyedülállóan fontos oldala az árának: olyan oldala, amely mint *lényeg*, különbözik azoktól a *formáktól*... amelyekben... ő maga... közvetlenül megjelenik”. (96—97. l.) Erdős Péter ezzel nem azt állítja, hogy az ártermelés konkrét formáinak megfelelő ármozgási centrumok elemzése nem fontos. Ellenkezőleg; nagyon fontosnak tartja. De mindez nem az *érték* elemzését jelenti, hanem az értéktörvény konkrét *érvényesüléséhez*, illetve az *árak elméletéhez* és az *árpolitikához* tartozik.

Erdős Péter új könyvének második és harmadik része a bér- és profitelmélettel foglalkozik. Különösen nagy figyelmet érdemelnek a profitelmélettel kapcsolatos fejtegetései, amelyek a marxista politikai gazdaságtan számos vonatkozásban való jelentős továbbfejlesztését is tartalmazzák.

Az értéktöbblet- és profitelméletet alapjában véve azzal viszi előbbre — felhasználva Kalecki és a polgári közgazdászok közül Keynes, Joan Robinson, továbbá N. Kaldor ebben a vonatkozásban elért eredményeit —, hogy az értéktöbblet, illetve a profit keletkezését nemcsak a mikro-, hanem a makroösszefüggések figyelembevételével is vizsgálja, hogy a profit alakulását mint az *egész újratermelési folyamat* részét kezeli. Nálunk az értéktöbblet- és profitelmélet oktatására mindmáig az a jellemző, hogy tankönyveink a profit növekedését mint a termelés és a termelékenység növekedésének *közvetlen következményét* állítják be anélkül, hogy megvizsgálnák, mik emelkedésének *piaci realizálási feltételei*. A profit mozgásának törvényszerűségeit a mikroösszefüggések prizmjában keresztül nézik — úgy, ahogyan azt Marx „A tőke” I. kötetében tette —, s a levont következtetések is e mikrosíkú vizsgálódás számára természetesebbek. Így nálunk általánosan elfogadott és oktatott tételek többek között: ha a termelékenység növekszik, emelkedik az értéktöbbletrata, s vele a kizsákmányolás foka. A tőkésosztály vásárlásai a realizált profit nagyságától függenek. Ha a tőkésosztály kevesebbet költ, mint amekkora a realizált profitja, akkor annak egy részét megtakarítja, a profit egy része elköltetlen marad. Ha a fogyasztási cikkek termelése nő, a profit emelkedik. Erdős Péter ezzel szemben rámutat, hogy ezek a tételek igazak lehetnek akkor, ha az *egyes tőkésről* vagy az *egyes tőkésvállalatról* van szó, de nem biztos hogy

igazak, vagy nem lehetnek igazak, ha a *tőkésosztályról*, illetve a *makroösszefüggésekről* van szó.

A legnagyobb érdeklődésre azok a fejtegetések tarthatnak számot, amelyek a *tőkésosztály* profitját a *tőkésosztály* vásárlásaiból vezetik le. A profit nagysága a *tőkésosztály* fogyasztásának és felhalmozásának összegétől függ, a *v*-t pedig a szerző bizonyos szempontból reziduumként kezeli. Ez a gondolat Erdős Péter korábbi könyvében az „Adalékok”-ban is megtalálható, ahol nem valamilyen már meglévő értéktöbbletnagyságból vezette le a tőkés felhalmozást és fogyasztást, hanem megfordítva, ez utóbbiakból az előbbit. Sőt, a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy ezt az összefüggést ő jórészt csak újrafelfedezte, hiszen előtte már Kalecki és Joan Robinson is rámutattak a profitnak a tőkésosztály vásárlásaitól való függőségére. Ez a tétel azonban nálunk ma sem általánosan ismert, és még kevésbé elismert. Pedig a tétel helyes, sőt, helyességének felismerésétől sok egyéb összefüggés megértése is függ. A *realizált* profit *vásárlást* feltételez. Ez a vásárlás azonban nem lehet a munkásosztály vásárlása, mert ez makroszinten a *v*-vel egyenlő. Amit a bérből élők megvásárolnak és elfogyasztanak, az használati érték szerint a *v* természetes formája, érték szerint a *v* értéke. Társadalmi szinten tehát a profit csakis a *tőkésosztály* fogyasztási és felhalmozási kiadásaitól függhet. Ha a tőkésosztály e kiadásait növelni akarja, azt meg is tudja valósítani pénztartalékai révén, vagy annak alapján, hogy lényegében mindig hozzájuthat hitelhez. Ugyanezt a bérből élők nem tehetik meg, az ő vásárlásaik *éppen* megfordítva, alapjának véve pénzjövödelmeiktől függenek. De ennél több is igaz. A tőkésosztály jövedelme aszerint változik, hogy mennyit vásárol. Nem így a munkásosztály esetében. A munkásosztály vásárlása attól függően változik, hogy miképpen alakul a jövedelme. Igaz, a munkások kicsikarhatnak nominálbér-növekedést (például bérharcok). Ha azonban nem nő meg a fogyasztási cikkek termelése, vásárlásuk csak nominálisan nő gyorsabban, változatlan áron számítva nem, mert a tőkésék mindenképpen kiharcolják maguknak az adott nemzeti jövedelemből azt a részt, amelyet felhalmozásra és fogyasztásra kívántak felhasználni. Ilyen megvilágításban a *v* egyúttal mint reziduum jelentkezik a profittal szemben, és nem a profit számít maradék értéknek. Erdős ábrázolásában azonban a *v* nem mindig, minden vonatkozásban reziduum. „Ha... bizonyos makroökonómiai szempontból reziduumnak minősítem a munkabért, az nem jelenti azt, hogy a dinamikára, tehát a teljes valóságra vonatkozólag is egyszerűen reziduumnak kívánom minősíteni. A munkabér nagysága ugyanis az általa biztosított vásárlóerőn keresztül kihat a jövőbeni termékvolumenre és a profitot meghatározó beruházási rátára is. Ha az előbbi összefüggésben okozat jellege domborodott ki, úgy az utóbbiban ok jellege nyilvánul meg.” (222. l. lábjegyzet.)

A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a profit függése a tőkésosztály vásárlásaitól nem természetes dolog a józan ész számára. Ez a függés a makroökonómiai összefüggések alapján érthető meg, amelyeknek — látszólag — gyakran elmentmondanak a mikroökonómiai összefüggések. Az egyes embernek azonban közvetlenül a mikrogazdaság jelenségeivel van dolga, számára az a természetes, ami az egyes vállalat, az egyes tőkés, illetve az egyes munkás számára tapasztalati tény. „Az ember — a tőkés csakúgy mint a munkás — része a gazdálkodó társadalomnak, hozzá képest a társadalom priméren adott: a makroökonómiai összefüggések nem érthetők meg a mikroökonómia nagyon is valóságos összefüggéseinek egyszerű összegezéséből, márpedig a mikroökonómia jelenségei csak olyan keretekben, olyan szabadságfokok között mozoghatnak, amelyeket az előbbiek szabnak meg... Tudata... elsődlegesen a gazdálkodó egyénnek van; ez a tudat elsődlegesen a vele közvetlenül érintkező, tehát a mikroökonómiai közeg jelenségeit érzékeli, s ezért számára a mikroökonómiai összefüggések és törvények az ismerősek, az átlátszóak, a természetesnek tűnők. A 'józan ész', a köznapi, a gyakorlati tudat mikroökonómiában gondolkodik.” (221. l.)

Erdős rendre elénk tárja, hogy milyen „fordított igazságok” mutatkoznak meg a makroökonómiában a mikroökonómiához képest. Így például bebizonyítja, hogy míg az egyes tőkés vásárlásainak növelésével profitját nem emeli, ezzel szemben a *tőkésosztály* vásárlásainak emelkedése növeli az összprofitot. Ha az egyes tőkés pazarló életmódot folytat, az saját jövedelmének terhére történik, de ha a pazarlás az *egész tőkésosztály* részéről növekszik, a pazarlással a tőkésosztály profitja emelkedik. Ezzel ellentétben: ha valamely tőkés személyes fogyasztását korlátozza, megnövekszik az adott jövedelméből felhalmozható profitjának nagysága és aránya, ha viszont a tőkésosztály él szerényebben, akkor az összprofit csökken

és egy szemernyit sem növekszik felhalmozható profitja. Ha csak az egyes vállalat munkásainak nominális bére emelkedik, akkor emelkedik reálbérük is, függetlenül attól, hogy a II. osztály termelése emelkedett-e. Ha az egész munkásosztály nominálbére emelkedett és a II. osztály termelése változatlan, akkor csupán az árak emelkednek. Ha a fogyasztási cikket termelő vállalat növeli termelését és a termelt árukat eladja, a realizált profitját is emeli. Magának a II. osztálynak a termelésnövekedése társadalmi szinten a profitot nem növeli — eltekintve a tőkések személyes fogyasztásának esetleges növekedésétől. A makroökonómiai összefüggések vizsgálata alapján a szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a végterméken belül az I. és II. osztály arányváltozásai nem csupán a technikai-gazdasági viszonyokat érintik, hanem a legszorosabb összefüggésben vannak a kapitalizmus minőségi jellemzőivel, a tőkés tulajdonviszonyokat kifejező kategóriákkal is. Mivel a profit a tőkésosztály vásárlásaitól függ, és mert a tőkések vásárlásai elsősorban a beruházási, illetve a felhalmozási tevékenységtől függően nőnek — hiszen személyes fogyasztásuk rugalmatlan —, a profit akkor nő gyorsan, ha az újratermelési feltételek az I. osztály gyors növelését követelik meg, a profit aránya akkor emelkedhet, ha az I. osztály aránya nő. Az I. és a II. osztály arányváltozásától a profitráta is függ, ami azt jelenti, hogy a végterméken belüli két osztály arányváltozása nélkül olyan problémák sem érthetők meg, mint a tőkés újratermelés ciklikussága, a termelés és a fogyasztás ellentmondása, a tőkés gazdaság fejlődésének perspektívái, hogy gyors vagy lassú gazdasági növekedés várható-e stb.

Erdős Péter az említett problémák közül különösen nagy figyelmet szentel a kapitalizmus fejlődési perspektíváinak. Több vonatkozásban foglalkozik azzal, hogy érvényesül-e a kapitalizmusban tendencia a gazdaság stagnálására. Ilyen stagnálási tendenciát vél felfedezni akkor, amikor a tőkés gazdaság fejlődési perspektíváit az ún. tiszta kapitalizmusmodellben vizsgálja. A stagnálási hajlam szerte azért áll fenn, mert a gazdasági növekedéssel együtt mind a profithányad, mind a profitráta süllyedő irányzatú. A profithányad nem csökkenhet egy minimális színvonal alá, a csökkenő profitráta pedig „lassítja a beruházási tevékenységet, s... a termelés és benne a fogyasztás cikket-termelés növekedését is. Lassítja, mert tartósan alacsony átlagprofitráta és nagyarányú beruházási tevékenység a bizonytalan jövő birodalmában tartósan nehezen fér össze. Ha az átlagprofitráta alacsony, akkor a remélt egyedi profit könnyen tényleges veszteségnek bizonyulhat.” (262. l.)

A profithányad és a profitráta Erdős könyvében nem azonos tartalmú kategóriák. Nála a profithányad az érték-többletnek, illetve a profitnak az önköltséghez viszonyított aránya, míg a profitráta a profitnak a lekötött tőke értékéhez viszonyított százalékos aránya. A profithányad közelebb áll az érték-többletráthoz, mert mindkettőnél két flow-mennyiséget viszonyítunk egymáshoz. A szerző a profithányadot is és az érték-többletrátát is az újratermelési folyamatokkal összefüggésben vizsgálja, képletben ennek megfelelően írja fel őket. Az érték-többletráta makroökonómiai képlete Erdősnél — a tiszta kapitalizmusmodellben —

$$m' = \frac{m_c + f}{F - f}, \text{ mert a tőkésosztály költsége az elhasznált termelési eszközök}$$

pótlásán felül értékben $m_c + f$ — vagyis, felhalmozás és személyes fogyasztás —, a v értéke pedig csakis a termelt fogyasztási cikkeknek, F -nek a tőkések személyes fogyasztásával csökkentett értéke lehet, vagyis $F - f$. A profithányad pedig képletben $p'_h = \frac{m_c + f}{c + F - f}$, ahol c az elhasznált termelési eszközök értékét jelenti.

Az érték-többletráta jelölhető az $\frac{m}{v}$ törttel is, a profithányad pedig az $\frac{m}{c + v}$

tel. Ez utóbbi felírható $m' \cdot \frac{v}{c + v}$ alakban is, amely végül is v -vel való osztás

után $m' \cdot \frac{1}{\frac{c}{v} + 1}$ alakot nyer. A profithányad e legutóbbi képleténél folyton gon-

dolni kell arra, hogy $m' = \frac{m_c + f}{F - f}$, és hogy $\frac{c}{v}$ nem a tőke érték- vagy szerves ösz-

szetetele, hanem makroökonomiai szinten az amortizációval növelt összes anyag-költség és az $F - f$ aránya, vagyis $\frac{\sum c}{F - f}$.

Erdős Péter a nyert képlet és a képlet háttérében álló újratermelési összefüggések alapján arra a megállapításra jut, hogy a profithányad hosszabb időszakban szükségképpen csökken, mert f aránya csökkenő irányzatú. (Annak bizonyításával, hogy a tőkésosztály személyes fogyasztása rugalmatlan, a szerző külön foglalkozik.)

Erdős Péter úgy látja, hogy létezik a profithányadnak egy „az adott viszonyok között minimálisnak tekintett” szintje. A megfogalmazás óvatos, mert ez érthető úgy is, hogy más viszonyok között a minimálisnak tekintett szint még alacsonyabb lehet. Mégis, a profithányad minimumát úgy kezeli, mint valami olyan alsó határt, amelyet a tényleges profithányad legfeljebb megközelíthet, de amely alá nem süllyedhet. Ebből adódik a gondolat, hogy a tiszta kapitalizmus viszonyai között a termelésnek előbb-utóbb a stagnálás állapotába kell eljutnia. Ha ugyanis létezik egy minimálisnak tekinthető profithányad, akkor azt a süllyedő profithányad szükségképpen eléri a tőkésosztály személyes fogyasztásának relatív csökkenése miatt. Ezután a termelés legfeljebb akkor emelkedhet, ha a felhalmozás hányada növekedne, és növekedése olyan mértékű volna, hogy az kiegyenlítené a süllyedő f -hányad profithányadot csökkentő hatását.

Véleményem szerint vitatható a profithányadnak *egy meghatározott minimális színvonaláról* szóló tétel. Gondolom, nem okozhat stagnálást a tőkés újratermelésben az, hogy a profithányad a tőkés személyes fogyasztásának rugalmatlansága miatt csökken. Ha a profithányad *emiat* csökken, akkor annak csökkenése nagyon lassú. Szerintem *csak* az f hányadának csökkenése miatt törvényszerű a profithányad hosszú időszakos csökkenése, mert az m_c hányadának igen hosszú időszakban *nem kell* süllyednie. Az ilyen *igen lassan* csökkenő és a tőkésosztály *költekezési szándékából levezetett profithányad* aligha válthat ki stagnálást a tőkés gazdaságban.

Úgy vélem, Erdős Péter a tiszta kapitalizmusnak a *hosszú időszakban* valószínűsíthető stagnálási hajlamát eltúlozza. *Időszakonként* azonban a kapitalizmus stagnálási hajlandósága nagyon előtérbe kerülhet! A profithányad és a profitráta egyes időszakokban gyorsan eshet, a tőkés felhalmozási hányad újratermelési alapon nyugvó lényeges csökkenése miatt. A termelés tőkeigényességének csökkenése, a technikai fejlődés ütemének esetleges lassulása kiválthatja a bruttó beruházási és a felhalmozási hányad esését, ez pedig a profithányad és profitráta *gyors* csökkenését. Ilyenkor a stagnálási tendencia előtérbe kerülhet. Ennek oka azonban nem valamilyen létező minimális profithányad megközelítése, hanem egyszerűen a profithányadnak és a profitrátának a felhalmozási hányad időszakos csökkenésén alapuló süllyedése. Ezt a periódust azonban — ha a tőkeigényesség újból emelkedik és a technikai fejlődés üteme ismét felgyorsul — a profitráta és a profithányad emelkedésének periódusa követheti.

A profitráta süllyedő tendenciájával foglalkozva a szerző azt állapítja meg, hogy a „tiszta — közbülső rétegeket, improduktív dolgozókat, jelentős nagyságú állami költségvetést stb. nem ismerő — kapitalizmusban a profitráta csökkenő trendje törvény. Több mint tendenciatörvény”. (262. l.) A profitráta e hosszú időszakban megvalósuló süllyedését azonban nem a tőke szerves összetételének növekedéséből vezeti le, hanem abból, hogy f viszonyagos csökkenését nem kompenzálja m_c megfelelő növekedése. Szerintem ebben a szerző teljesen helyesen jár el. Meg kell jegyezni azonban, hogy *amikor* a profitráta süllyed, akkor sohasem csupán a profitráta süllyedő tendenciájával van dolgunk, hanem nagyrészt az állótőke-igényesség esetleges csökkenéséből származó, vagy a ciklikus termelésingadozással összefüggő profitráta-csökkenéssel, vagy egyszerre mindkettővel. Ezeknek nagyon lényeges szerepük van a tőkés gazdaságban, ebből azonban nem helyes a profitráta *süllyedő tendenciájának* jelentőségére következtetni! Az utóbinak a hatása úgy jelentkezik, hogy ha a profitráta időszakosan csökken, akkor miatta a profitráta *valamivel* nagyobb mértékben csökken, és ha a profitráta időszakosan emelkedik, akkor miatta *valamivel* kisebb mértékben emelkedik. Alig hiszem, hogy ennek a *különbőségnek* a tőkés gazdaság fejlődésére különösebben érzékelhető hatása lenne! Ki kellene mondanunk: Nem akármilyen mértékű profitráta-csökkenésnek van lényeges hatása a tőkés gazdaságra! A profitráta aránylag rövid időszakban, lényegesen csökkenhet, ha az m_c aránya csökken. (Ugyanis

m_e aránya viszonylag rövidebb időszakban lényegesen változhat — nőhet és csökkenhet.) Ezért az m_e arányát motiváló tényezőknek van jelentős szerepük a tőkés gazdasági fejlődésben. Eszerint: az m_e arányának periódusonként bekövetkező csökkenése jelentőségében messze túlhaladja f arányának nagyjából rendszeres, de viszonylag rövidebb időszakban nem jelentős csökkenését. Erdős Péter ezt nem mondja ki, talán azért nem, mert m_e arányának függését a termelés tőkeigényességének periódikus változásaival nem kapcsolja össze.

A könyv negyedik része az improduktív gazdasági szférának, illetve az általi költségvetésnek főként az árakra, a jövedelemelosztásra és a gazdasági fejlődésre gyakorolt hatásával foglalkozik. Ez a rész talán a könyv legérdekesebb és legjobban kidolgozott része. Erdős Péter először azt vizsgálja meg, hogy a kereskedelmi tőke milyen hatást gyakorol az általános árszínvonalra. Abból a feltevésből indul ki, hogy a kereskedelmi tőke aránya az ösztőkén belül és a kereskedelmi tőkések aránya a tőkésosztályon belül növekszik. Ez jogos feltevés már csak azért is, mert az egyéb improduktív gazdasági szférák növekedésének hatása hasonló a kereskedelem aránynövekedéséhez, és a szerző a kereskedelmi tőke aránynövekedésének vizsgálata közben egyúttal az egész improduktív szektor súlynövekedésének a gazdasági hatására is gondol. (Erdős Péter hasonlóan Marx eljárásához, egyszerűsítő feltevésként eltekint a kereskedelem produktív tevékenységétől.)

Erdős Péter szerint a kereskedelmi tőke arányának növekedése — *ceteris paribus* — az általános árszínvonalat emeli. Ha a kereskedelmi tőke súlya megnövekszik, miközben a termelés aránya a produktív termelésben lekötött tőkéhez képest változatlan marad — azaz, ha itt a tőke—termelés—hányados változatlan —, akkor a tőkésosztály személyes fogyasztásának aránya a fogyasztási cikkek termeléséhez képest megnő. Ez azért van így, mert a produktív területek tőkései nem mérséklék személyes fogyasztásukat csak azért, mert a kereskedelmi tőkések fogyasztásának aránya nő. Marad személyes fogyasztásuk ugyanolyan arányú, mint amilyen volt, ehhez jön a létszámban gyarapodó kereskedelmi tőkések személyes fogyasztásának aránylagos növekedése. A fogyasztási cikkek termelésén belül megnövekszik tehát f aránya, ami $p_f = \frac{B}{F-f}$ összefüggés értelmében az ár-

színvonal növekedésére vezet. Romlik a pénz csereértéke. Persze, a tőkések személyes fogyasztása rugalmatlan, ezért f aránya a fogyasztási cikkeken belül rendszerint csökken. A kereskedelmi tőke arányának növekedése ezért valószínűleg nem növeli f arányát F -en belül. Erdős Péter tétele azonban *ceteris paribus* értendő! A kereskedelmi tőke arányának növekedése a *magá részéről* inflációs tendenciát teremt, mert növeli f arányát az *egyébkénti helyzethez képest!* De ezenkívül: szerintem Erdős Péternek a valóságos eseményeket tekintetbe véve is igaza van! A mai kapitalizmus szerkezete olyan, hogy az átlagos nominálbérek *legalább* olyan ütemben nőnek, mint a termelékenység és mint az egy főre jutó fogyasztási cikkek-volumen. Emiatt: ha a kereskedelmi tőke aránya nem nő, az árszínvonal legalábbis *nem csökken*. Ha viszont a kereskedelmi tőke aránya nő, akkor a kereskedelmi tőkések fogyasztásának növekedése már *kiváltja az árszint tényleges emelkedését!*

A kereskedelem tiszta forgalmi költségeit is árnyékoló tényezőnek tartja. A növekvő arányú tisztaforgalmi-költségek rendszerint nem csökkentik a tőkések fogyasztását, sem a felhalmozási tevékenységüket, de a kifizetett kereskedelmi bérek növelik a nominálbérek összegét, a dologi tisztaforgalmi-költségek pedig csökkentik a fogyasztási cikkek termelésének súlyát az össztermelésen belül — mert a dologi költségek elemeit is elő kell állítani. Ezért a $\frac{B}{F-f}$ értéke úgy módosul,

hogy B -ben szerepel a termelési eszközöket és fogyasztási cikketek termelők bérének kívül a kereskedelmi alkalmazottak bére és a dologi tisztaforgalmi-költségek elemeit termelők bére is — ez utóbbiak korábban fogyasztási cikketek termeltek. A nevezőben f nagyságát növeli a kereskedelmi tőkések személyes fogyasztása, F , vagyis a fogyasztási cikkek mennyiségét pedig a számlálóban szereplő B -vel szemben relatíve csökkenti az a körülmény, hogy nemcsak termelési eszközöket, hanem a tisztaforgalmi-költségek dologi elemeit is elő kell állítani. (Tehát B aránya emiatt nagyobb lesz F -hez képest.) Az eredmény a fogyasztási cikkek árszintjének, és ezzel együtt az általános árszínvonalnak az emelkedése! Nagyon fontos: az árszínvonalat mind a kereskedelmi tőkések személyes fogyasztásának, mind

a dologi, mind a bér jellegű tisztaforgalmi-költségeknek az aránylagos növekedése emeli. A kereskedelmi szféra aránylagos növekedése és a tisztaforgalmi-költségek emelkedése tehát nem a tőkésék profitjának rovására történik! Azért nem, mert a tőkésék fogyasztását és felhalmozási tevékenységét mindez nem korlátozza, tisztaprofit-volumenük nem csökken, sőt, a megszokott ütemben tovább emelkedhet. Növekedésük azonban bővített újratermelés esetében korlátozza az átlagos reálbérek emelkedését, egyszerű újratermelés esetén pedig csökkenti a reálbéreket. A kereskedelmi tőke aráynövekedése tehát *növeli az értéktöbblet rátáját*.

Erdős Péter azt is bemutatja, hogy a kereskedelmi tőke arányának növekedése milyen feltételezett esetben nem vált ki általános áremelkedést. Ez előfordulhat akkor, ha a tőkésék megfelelően csökkentik személyes fogyasztási és felhalmozási kiadásaik arányát, vagy ha a munkások belenyugodnak nominálbéreik megfelelő mértékű csökkentésébe. Ilyen esetekben a $\frac{B}{F-f}$ értéke változatlan

maradhatna. Ezekről azonban a szerző mint nem valószínűen bekövetkező esetekről ír.

Ezután az adók növekedésének áremelő hatását mutatja be. Arra a kérdésre, hogy melyik osztályt terhelik az adók, nagyon szellemes és meggyőző választ ad. Kiindul abból az esetből, hogy az állam az adókat a tőkésvállalatok profitjára veti ki. Ez a tőkésosztály felhalmozási és fogyasztási kiadásait lényegében véve nem csökkenti. A tőkésosztály fizetheti a megemelt adót pénztartalékaiból, a banktól felvehet hitelt felhalmozási célra, így maradhat pénze adófizetésre. Ha az állam bevételeiből az alkalmazottainak bért fizet ki, akkor ez a fogyasztási cikkekkel szemben teremt keresletet. De a munkások bérüket ugyancsak fogyasztási cikkekre költik! A munkásoknak megmaradó fogyasztási cikkek, tehát a $(F-f)$ kereslete, az adók összegével — melyet a szerző A -val jelöl — megemelkedik, így a fogyasztási cikkek ára növekszik. A „fogyasztási cikkek mennyisége nem lesz több a korábbinál! Az áruk lett több. A dolgozóknak jutó $(F-f)$ volumenű fogyasztási cikkek most ΣB helyett $\Sigma B + A$ pénzösszegért adják el, ami A -val több az $(F-f)$ pénzösszeznél, tehát $(F-f+A)$ -val egyenlő. — Ha a fogyasztásicikk-árak emelkednek, emelkednek a termelőszközárak is. De ezeket a tőkésék egymástól vásárolják; ami az egyiknek többletkiadás, az a másiknak többletbevétel, vagyis ez a drágulás profitjuk *reálnagyságát* nem befolyásolja, pénzbeli nagyságát viszont megnöveli. Legyen most f megnövekedett ára f_x , m_x ára m_x , akkor a pénzbeli profit a korábbi $f + m_x$ helyett most $f_x + m_x + A$. (422—423. 1.)

Az adók és velük együtt a költségvetési kiadások a fogyasztási cikkek és a termelési eszközök árát, valamint a pénzprofitok értékét olyan mértékben növelik, hogy a tőkésék felhalmozási és fogyasztási kiadásainak *volumene* a növekvő árak ellenére is változatlan maradhat. Végso soron ugyanez a helyzet akkor is, ha az adókat a bérekre vetik ki. A szerző fejtegetéseiből értelemszerűen következik, hogy a béradók növekedését előbb-utóbb a nominálbérek növekedése követi, az adók levonása után megmaradt nettó nominálbérek végül is akkorák lehetnek, mint az adókkal korábban nem terhelt nominálbérek. Ha az adókból béreket fizetnek ki, azok a magánszektor nettó nominálbéreivel és természetesen a tőkésék fogyasztásicikk-vásárlásaival együtt a fogyasztási cikkekkel szemben támasztanak keresletet. $(F-f)$ fogyasztási cikkel tulajdonképpen most is $\Sigma B + A$ pénzösszeg áll szemben, mert ΣB most a magánszektorban fizetett nettó nominálbérek összege, a költségvetésből fizetett bérek pedig megegyeznek az adóbevételek összegével. A szerző bebizonyítja, hogy akármilyen adókról is van szó — béradóról, profitadóról, fogyasztási adóról stb. —, ha a tőkésállam bevételeit nem produktív célra, és főként *nem a fogyasztási cikkek termelésére fordítja*, akkor az adó és velük együtt a költségvetési kiadások növelése emelik az árakat, de nem terhelik a tőkésosztály profitját. „Az adó az értéktöbblet része... Az állam *elveszi* a tőkésék értéktöbbletének egy részét, de olyan részét veszi el, amely csak áltálal jön létre, hogy az állam *elveszi* (és azután elkölti); ha az állam nem venné (és költené) el, nem is létezne... Tehát az adót mindenképpen a munkások, a dolgozók egésze fizeti... Az adókat a munkások, a dolgozók munkájukkal fizetik meg.” (433. 1.) Vagyis a tisztaforgalmi-költségek növekedéséhez hasonlóan, a növekvő adók *az értéktöbbletből fedeződnek, de nem az értéktöbblet rovására nőnek*.

Erdős Péter könyvének negyedik részében az ún. nem tiszta kapitalizmust vizsgálja, vagyis a mai kapitalizmust, amelyet általában modern, illetve állami monopolista kapitalizmusnak szoktunk nevezni. Míg a tiszta kapitalizmus viszo-

nyai között a tőkés termelés erősödő stagnálási hajlamát vélte felfedezni, a modern kapitalizmusban — mint írja — a stagnálási hajlam megszűnik, ehelyett a krónikus inflációs áremelkedéssel kell számolni. Könyvének 25. fejezete — „Szekuláris stagnálás helyett infláció” — egyik legérdekesebb, legnehezebb, és egyben szerintem vitatható fejezete.

Gondolom, nem vitathatók az egyes kategóriák módosulásáról szóló fejtegetései. Így felhívja a figyelmet arra, hogy korunkban f mozgására nem jellemző olyan mértékben a rugalmatlanság, mint korábban, mert f egyre jelentősebb hányadban a szolgáltatások fogyasztása, s a tőkések a szolgáltatások fogyasztását az anyagi javakénál gyorsabban növelik. Nem vitatható az sem, hogy a tőkésosztály beruházási kiadásai nemcsak termelő beruházásokra fordítódnak, hanem növekvő mértékben például luxusszállodák építésére, ezek berendezéseire (csillárok, szőnyegek stb.), azaz tipikusan fogyasztási cikkek vásárlására is. Amikor arról ír, hogy ma f rugalmasabb növekedése vagy az improduktív beruházások növekedése miatt m_c hányad emelkedése a profithányad és a profitráta emelkedését válthatja ki, — s ez kedvezőbbé teszi a tőkésországok gazdasági fejlődési kilátásait —, érvelése teljesen korrekt. Vitathatók azonban azok a fejtegetései, amelyek az adóknak az értéktöbbletrátára és a profithányadra gyakorolt hatásáról szólnak.

Erdős Péter e fejtegetései vitathatók, mert ismét feltételez valamilyen meghatározható minimális profithányadot. De vitatható az érvelése azért is, mert az adókat, és velük a költségvetés kiadásait úgy kezeli, mint amelyek a tőkésvállalatoknál a profithányadot emelik. Erdős Péter gondolata itt a következő: Mivel a költségvetés miatt a profithányad még emelkedhet is, a tőkés gazdaságot nem fenyegeti az a veszély, hogy a tényleges profithányad csökkenése közben eléri a minimálisnak tekinthető profithányadot. Nem kell tehát a kapitalizmusnak a szekuláris stagnálással szembenéznie.

Amikor Erdős Péter az értéktöbbletráta és a profithányad mozgását vizsgálja, a nemzeti jövedelemnek azt a részét minősíti profitnak, amely a tőkések felhalmozását és fogyasztását fedezi. Ez teljesen helyes eljárás, hiszen ő éppen azt kívánja megállapítani, hogy van-e nemzetgazdasági szinten a tőkésvállalatok gazdasági tevékenységének elegendő ösztönző ereje. A tőkéseket valóban a *saját* profit nagysága érdekli, ez pedig makroszinten felhalmozásuk és fogyasztásuk összegével egyenlő. Az értéktöbbletrátát kifejező tört számlálójában tehát $m_c + f$ szerepel. Ami a nemzeti jövedelemből ezen felül megmarad, az mind a tört nevezőjébe kerül, pontosabban, a nevezőbe ennél nem írható be sem több, sem kevesebb. Az egész maradék nemzeti jövedelem ugyanis a tőkésvállalatok *költsége*. Ez a költség lehet bér és lehet adó. Ha az adó profitadó, akkor teljesen világos, hogy az a vállalati költségeket terheli. Az is lehetséges azonban, hogy az adókat a bérből élők fizetik be a költségvetésbe, azaz, nem fizetnek a vállalatok adót, vagy az adóknak csak egy részét fizetik. Mégis, a bérből élők adói is jelentenek a vállalati költségekben! A munkások jövedelme a munkabér, ők csak munkabérből fizethetnek adót, s munkabért pedig csak a vállalatoktól kaphatnak. Eszerint: a vállalati költségek nagysága nem lesz kisebb csak azért, mert az adókat a profit helyett közvetlenül a bérekre vetik ki. Ennyivel nagyobb lesz a bruttó bérek összege. Az értéktöbbletráta és a profithányad nagysága szempontjából nem tartom lényegesnek azt, hogy az adók profit- vagy béradók. Erdős Péter ezzel szemben a béradókból fizetett béreket levonja az $\frac{m_c + f}{F - f}$ nevezőjéből. Ennek

akkor volna értelme, ha a levont tétel nem lenne a tőkésvállalatok költségterhe. Márpedig az állami bérkifizetések akkor is terhelik a vállalati költségeket, ha az adókat tisztán béradókból fedezik. Ha az ilyen bérkifizetések súlya nő, akkor csupán az történik, hogy növekszik a *nettó* bérek elmaradása a *bruttó* bérek mögött! A vállalatok számára pedig a bruttó bér a költség! Az adók — függetlenül attól, hogy azok profitadók vagy béradók — nem változtatják meg szükségképpen az értéktöbbletráta mozgásának irányát, ezzel együtt a profithányad mozgásirányát sem. A költségvetés az értéktöbbletrátát és a profithányadot annyiban változtatja meg, amennyiben a keresleti és a termelési struktúra változtatásán keresztül a termelés tőkeigényességét, s így a felhalmozási rátát megváltoztatja. Meggyőződésem, hogy a költségvetés a gazdaságot nem úgy stabilizálja, hogy a profithányadot növelni képes, hanem nagyrészt úgy, hogy az értéktöbbletráta,

a profithányad és a profitráta ingadozását csökkenti. Igaz viszont, hogy az állami költségvetés súlyának növekedése inflációs áremelkedésre vezet.

Úgy hiszem, Erdős Péter új könyvének egyetlen vitatható tételét sem hallgatam el, ezzel szemben a nézetem szerint helyes tételait, a könyvében közölt tudományos eredményeit helyszűke miatt csak részben tudtam ismertetni. Nem túlzás azt állítani, hogy a marxista nemzetközi közgazdasági irodalomban hosszú idő óta nem jelent meg olyan munka, ami ennyi új és alapvető kérdést válaszolna meg. A kötet kitűnően felhasználható az egyetemi oktatásban, tartalmának alapos elsajátítása nélkülözhetetlen a valóban korszerű politikai gazdaságtani tankönyvek megírásához. A szerző ezzel a könyvvel kulcsot adott a kapitalizmus politikai gazdaságtana tankönyvek íróinak kezébe. E könyv megjelenése után nagyon indokoltnak tűnik, hogy a tankönyvírók a tartós árarányok elemzésébe bekapcsolják a vevők versenyét, hogy a „Tőke—értéktöbblet” témát a makroösszefüggések figyelembevételével, az újratermelési összefüggések bekapcsolásával írják meg. Meg kell mutatni, milyen kapcsolat van a tőkésosztály költségei és a profit nagysága között. Az értéktöbbletrata mozgását az újratermelési összefüggésekkel együtt kellene tárgyalni. Indokolt felhasználni az állami monopolkapitalizmus tárgyalásánál mindazt, amit Erdős Péter az adóterhek viseléséről írt. A „Profit, termelési ár” témát úgy kell megírni, hogy az átlagprofit nagysága és ezzel együtt a termelési ár is össze legyen kapcsolva az újratermelési összefüggésekkel. A tiszta forgalmi költségekről, valamint a kereskedelmi tőkések fogyasztásáról írottakat hasznosítani lehet a kereskedelmi tőke tárgyalásánál, valamint az inflációs mechanizmus vizsgálatánál. Végül mindaz, amit a szerző a profit, a profitráta és a profithányad makroszintű mozgásának vizsgálata közben helyesen megállapít, hasznosítható a tőkés újratermelési ciklus, a gazdasági válságok és a gazdasági növekedés elemzésénél. Mindezen túl nagyon határozottan törekedni kell a makro- és mikroösszefüggések látszólagos ellentmondásának, egymással való kapcsolatának, továbbá a rövid és hosszú időszakban érvényesülő összefüggéseknek a bemutatására. Ehhez is felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújt Erdős Péter most megjelent könyve.

Erdős Tibor

Radó László: Külkereskedelmi elméletek

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 231 l.

A polgári külkereskedelmi elméleteket bemutató és marxista módon bíráló — a szocialista nemzetközi munkamegosztás néhány sajátosságát kiemelő — könyv megjelenése igen időszerű volt, mivel hasonló tárgyú, kifejezetten külkereskedelmi-elmélettel foglalkozó kötet hiányzott a hazai kínálatból.

A szerző nagyon jól válogat a sokféle elmélet közül, részletesebben azonban csupán a klasszikus polgári teoretikusok és követők elméleteivel foglalkozik, amelyek alkalmasak a tőkés gazdaság fontos jelenségeinek tanulmányozására. Éppen ezért a szerző csak egészen rövid összefoglalót ad például a századforduló elején elterjedt szubjektív közgazdasági irányzatokról.

Alkalmazott vizsgálati módszere helyes, amely elvonatkoztat a nemzetközi pénzviszonyoktól egyrészt azért, mert azok önálló tudományos elemzést igényelnek, másrészt azért, mert az absztrakcióval egyszerűbben világíthatók meg a nemzetközi munkamegosztás összefüggései. Radó László foglalkozik a komparatív előnyök elméletével, a cserearányokkal és különféle kereskedelempolitikai elméletekkel. Az első fejezet a nemzetközi munkamegosztás történelmi előzményeit, néhány alapfogalmat, a munkamegosztás indítékait és fejlődési formáit ismerteti, míg a könyv többi része (2—5. fejezet) végigkíséri a külkereskedelmi elméletek fejlődését a merkantilizmustól a növekedési elméletek külkereskedelmi koncepciójáig, a nemzetközi gazdasági integrációval kapcsolatos elképzelések elemzéséig.

A marxizmus—leninizmus a nemzetközi munkamegosztást a társadalmi munkamegosztás kiterjesztésének tekinti a kifejlett ártermelés talaján. A külkereskedelem fontosságát, jelentőségét először hangoztató elmélet a merkantilizmus, az

aktív kereskedelmi mérleg elmélete volt, amely a 16—18. században kifejlődött manufaktúrák ipar hatására alakult ki. A merkantilizmus gazdaságpolitikája a protekcionizmus hívei szerint az államnak az a feladata, hogy magas vámokkal védje a belföldi piacot a külföldi áruk versenyétől, és támogassa a hazai ipar fejlődését. A szerző — korlátaik, hiányosságaiak bemutatása mellett — kiemeli a merkantilizmus és a protekcionizmus haladó történelmi szerepét a tőkés fejlődés meggyorsításában. A különböző elméletek értékelésekor bemutatja, hogyan függenek össze hibáik a termelőerők fejlettségi színvonalával, a társadalom adott helyzetével.

A tőkés fejlődés előrehaladásával a gépi nagyipar felvirágzását Angliában gátolni kezdte a protekcionizmus, megkezdődött a harc a szabad kereskedelemért. Az angol burzsoázia szabadkereskedelmi eszméit a polgári közgazdaságtan klaszszikusai, Adam Smith, David Ricardo és követőik is megfogalmazták.

Fordulópontot jelentett a közgazdaságtan történetében Ricardo komparatív költségekre vonatkozó elmélete, amely szerint minden ország társadalmi munkát takaríthat meg, ha exporttermékéért cserébe olyan árut importál, aminek hazai előállításához több munkaráfordítást igényelne, mint az exportterméké.

A ricardói koncepció legjelentősebb továbbfejlesztője és bírálója John Stuart Mill volt. Mill több szempontból túljutott Ricardo szemléletén, így rámutatott a keresletnek és a szállítási költségeknek a nemzetközi cserében betöltött szerepére, a komparatív költségek és a nemzetközi fizetések, valamint egy ország külkereskedelmének volumene és fizetésimérleg-helyzete közötti összefüggésre stb., de mivel szerinte a külkereskedelmet alapjában a kereslet-kínálat törvénye szabályozza, elméleti koncepciója visszalépés Ricardóéhoz képest.

A klasszikus polgári politikai gazdaságtan megfogalmazásában a komparatív költségek elmélete elsősorban az angol gyáripari burzsoázia érdekeit képviselte. Más országok burzsoá teoretikusai felismerték e tanítások nemzeti jellegét és az ellene folytatott harcban küzdöttek saját nemzeti iparuk fejlesztésért. Közülük a legjelentősebb Friedrich List volt, aki kimutatta, hogy Németország iparának gyors fejlesztését éppen a protekcionista gazdaságpolitika biztosítja.

A 20. század első felében elterjedt neoklasszikus elméletek külkereskedelmi koncepciói általában abból indultak ki, hogy Ricardo komparatív költségekre vonatkozó elmélete a modern gazdaságban is megállja helyét, ha tételeit helyesen alkalmazzák az adott viszonyok között. A neoklasszikus külkereskedelmi elméletek legnívósabb megfogalmazása Eli Heckscher és Berthil Ohlin tényezőellátottsági elmélete, mely szerint a viszonylagos tőkefelesleggel rendelkező ország tőkeigényes árukat exportál és munkaiigényes árukat importál, a relatív munkafelesleggel rendelkező ország pedig fordítva. Így a relatív tőkefelesleggel rendelkező ország munkát, a viszonylagos munkafelesleggel rendelkező ország pedig tőkét takarít meg. Az elmélet Ricardo koncepciójához képest jelentős előrelépés. A Heckscher—Ohlin elmélet bizonyos mértékig dinamikus, amennyiben a kivittelt már az exportőr ország gazdagodása intenzív tényezőjének tekinti. Tovább lépés az is, hogy a tanítás érvényes akkor is, amikor két ország kettőnél több áruval kereskedik. A koncepció — Ricardo elméletéhez hasonlóan — csak a kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok elemzésére alkalmas.

Ricardo komparatív költségekre vonatkozó elméletének és a Heckscher—Ohlin koncepciónak is igen támadható pontja, hogy nem veszik figyelembe az országok közötti abszolút termelékenységbeli különbségeket. Az ezzel szorosan összefüggő, a fejlett és a fejlődő államok közötti termelési szerkezetben meglévő eltérések súlyos kereskedelmi nehézségeket okoznak a fejlődő országoknak.

A 19. században egyértelműen a komplementer csere uralkodott, így Ricardónál a jelzett hiányosság korának objektív gazdasági adottságaiból következik. A 20. században azonban — különösen annak második felében — egyre inkább a helyettesítő áruszerkezet lesz a komparatív előnyök realizálásának fő feltétele. Nagyobb súlyt kap tehát az a munkamegosztás, amelyben a partnerországok mindegyike termelhetné a cserében résztvevő árukat, de „specializáció jön létre közöttük a különböző ár- és költségszintű árucseréből keletkezett külkereskedelmi nyereség alapján. Ez a mesterségesen létrehozott, ún. indukált komplementaritás, amely tulajdonképpen kezdettől fogva a komparatív előnyök realizálásának alapja.” (144. l.)

A könyv érdeme, hogy részletesen foglalkozik a fejlett és a fejlődő országok közötti árucseréjének nehézségeinek elemzésével. (A kérdés aktualitását mutatják az

ezzel kapcsolatos nemzetközi tanácskozások, s az, hogy a fejlődő államok új nemzetközi gazdasági rendet követelnek.)

A klasszikus és a neoklasszikus elméletekhez képest a növekedési elméletek a nemzetközi munkamegosztás és a külkereskedelem szerepének megítélésében is nagy előrelépést jelentenek. A külkereskedelmet mint a növekedés fontos tényezőjét vizsgálják. Arra keresnek választ, hogy a világgazdasággal kialakított kapcsolatok milyen pozitív hatást gyakorolnak az adott ország gazdasági növekedésére.

A növekedési elméletek néhány képviselője a specializáció, a gazdasági növekedés és a külkereskedelem fontos összefüggéseit mutatta be. Közülük kiemelkedik Paul Samuelson munkássága, akinek külkereskedelmi koncepciója lényegében az ún. termelékenység elmélet továbbfejlesztése. „Az elmélet alapja az, hogy az egyes iparágak optimális, illetve minimális üzemnagyságai különbözőek az ország nagyságától függően. Következésképpen a többletkapacitások exportja szempontjából — termelékenységi okok miatt — a kisebb országok viszonylag »erősebbek«, azaz a külkereskedelem a kisebb országok számára játszik fontosabb szerepet.” — állapítja meg Radó László. (188—189. l.)

A modern növekedési elméletek szerint a tudományos-technikai forradalom korában nemzetközi gazdasági integrációk biztosítják a gyors gazdasági növekedést. A szerző ismerteti Jan Tinbergen és Gunnar Myrdal integrációs elméletét. Rámutat, hogy Jan Tinbergen szerint a kiegyensúlyozott gazdasági növekedésnek az a feltétele, hogy nagyjából azonos fejlettségi színvonalú országok vegyenek részt a regionális integrációkban, de szükségesnek tartja az elmaradottabb országok gyorsított ütemű fejlesztésének segítését is. Gunnar Myrdal neoliberais integrációs elmélete még tovább megy. Abból indul ki, hogy a különböző országok egyenlőtlenül fejlődnek, ami a tudományos-technikai forradalom körülményei között szükségszerűen integrációhoz vezet. Azzal, hogy elfogadja a nemzetközi gazdaság fejlődésének egyenlőtlen menetét, Gunnar Myrdal realisabb gazdasági elemzést ad a polgári közgazdaságtanban szokásosnál.

Radó László helyenként — egészen röviden — a szocialista nemzetközi munkamegosztással is foglalkozik. Ír a cserearányok vizsgálatának szerepéről a szocialista külkereskedelemben és a szocialista országok gazdasági integrációjának útjáról. Nagyon jól fogalmazza meg a szocialista külkereskedelemelmélet feladatát: „A szocialista külkereskedelmi elmélet lényege a komparatív előny szerzésének szocialista tartalommal való megtöltése. Olyan elmélet, esetleg olyan elméleti modell kidolgozása, amely felhasználható a komparatív előnyök alapján kialakított nemzetközi munkamegosztás tervszerű szervezésére, oly módon, hogy ezáltal mindegyik szocialista ország megtalálja a maga komparatív előnyét, ami egyúttal biztosítja az egész szocialista világgazdasági rendszer zavartalan fejlődését, állandó bővülését.” (203. l.)

A szerző a bevezetőben említi, hogy a marxizmus klasszikusai nem dolgoztak ki átfogó külkereskedelmi elméleti rendszert. Hasznos lett volna azonban utalni az újabb kori marxista szerzőkre, akik az előbbi feladat megoldásához hozzájárultak.

A könyv a polgári külkereskedelmi elméletek és a szocialista országok külkereskedelmében is hasznosítható tanulságok színvonalas összefoglalása.

Facsády Júlia

Varga László: A műszaki fejlesztés hatékonysága a mezőgazdaságban

Akadémiai Kiadó, 1976. 162 l.

A tudományos technikai forradalom korában a gazdasági növekedés meggyorsításában döntő szerepet játszik a műszaki fejlesztés. Hazánkban az elmúlt egymásfél évtizedben a mezőgazdaságban zajlott le talán a leglátványosabb műszaki fejlődés, hiszen ma már olyan munkaműveletek gépesítése is megoldott (például paradicsom-, szőlőszüret stb.), amelyekről még az 1950-es évek végén készült prognózisokban is azt olvashattuk, hogy valószínűleg több évtizedig kézi erővel kell őket elvégezni.

A közgazdaságtudomány — ezen belül az agrárközgazdaságtan — kissé megkésve reagált ezekre a gyors változásokra, sok jelenség feltáráásával, magyarázatával még most is adós. A témakörnek ma is szegényes az irodalma. Éppen ezért üdvözölhető Varga László könyve, amelyben a mezőgazdaság műszaki fejlesztésének ágazati szintű közgazdasági problémáit vizsgálja.

A könyv első fejezetében a szerző a műszaki fejlődés néhány általános kérdését elemzi, sorra veszi a műszaki fejlesztés céljait, mezőgazdasági sajátosságait. Széles körű irodalmi ismeretekre támaszkodva mutatja be és ütközteti egymással a különböző elméleti és gyakorlati szakemberek nézeteit. Álláspontja szerint a mezőgazdaság műszaki fejlesztésén a tudománynak és a közvetlen termelő munkának minden olyan technikái, biológiai mozzanata értendő, amikor a hagyományoknak tekinthető régi helyébe olyan újat léptetünk, amely a társadalom számára hasznos módon változtatja meg a termelőeszközöket, a termékeket, a munkafolyamatot. A technikai-műszaki tényezőknél kívül a mezőgazdaság más ágazatoktól eltérő jellegének megfelelően, magában foglalja az alkalmazott agro- és zootechnika fejlesztését, a biológiai tudományok legújabb vívmányainak termelési célú felhasználását.

A műszaki fejlődés célja — hasonlóan a többi népgazdasági ághoz — itt is a társadalmi munka termelékenységének fokozása és a társadalmi szükségletek magasabb fokú kielégítése. Mindezek mellett a szocializmusban célnak kell tekinteni a munkavégzés technikai körülményeinek javítását is. Mivel a műszaki fejlődés az egyes vállalatok (állami gazdaságok, termelőszövetkezetek) konkrét tevékenységén keresztül valósul meg, a fejlesztés célja vállalati szinten erőteljesen kapcsolódik az adott vállalat érdekeltiségéhez is.

A második fejezetben a műszaki fejlesztés főbb tényezőinek (a gépesítésnek, a kemizálásnak, a villamosításnak, az alkalmazott biológiának, a korszerű építési módoknak) a gazdaságossági kérdéseiről olvashatunk. A gépesítés fejlesztését meghatározzák a termelési célok, a meglévő géppark műszaki állapota, a mezőgazdasági munkaerőhelyzet alakulása, valamint a talaj- és a domborzati viszonyok. A gépesítés gazdaságosságát pedig befolyásolja az általa elérhető munkaerő- és munkabér-megtakarítás, a hozamnövekedés nagysága, a gépek beszerzési ára, az üzemeltetési és javítási költségek alakulása, valamint a gépesítés szociális és egészségügyi kihatásai. A gépesítés gazdaságosságának kiszámítására egy képletet is közöl a szerző, amelyben a gép beruházási és üzemeltetési költségét viszonyítja a helyettesített fogat- és kézimunkaerő-megtakarítás költségéhez. Hazánkban az 1960-as évek elején a mezőgazdaság szocialista átalakítása után vett erőteljes lendületet a fogatmunkák traktorral való pótlása. E folyamat lényegében befejeződött az 1960-as évek második felében, és ma már egy gépi beruházás megvalósításával általában egy régebbi gép munkáját akarják pótolni, vagy pedig kézimunkaerőt akarnak helyettesíteni. Így, bár a képlet felépítését tekintve jónak mondható, szerencsésebb lett volna, ha a szerző a számlálóban a fogattartás költsége és a munkabér-megtakarítás összege helyett a régi gép üzemelési költségét és a munkabér-megtakarítás összegét szerepeltette volna.

A kemizálás egyre szélesebb körben terjed a mezőgazdaságban, magában foglalja a műtrágyázást, a vegyszeres növényvédelmet, a mesterséges takarmánykiegészítő anyagok, valamint a műanyagok alkalmazását. Ezek közül a legjelentősebb a műtrágyázás, amelynek erőteljes és közvetlen a termésfokozó hatása. Varga László több Fejér megyei termelőszövetkezetben végrehajtott vizsgálat eredményeire támaszkodva az őszi búza ágazat példáján mutatja be a műtrágyázás hozam- és költségfüggvényét.

A biológiai kutatások eredményei a mezőgazdaság minden ágazatában jelentős változások indukálói lehetnek. Új, nagy termőképességű növényfajták alkalmazása és a fajta igényeinek megfelelő műtrágyaadagok segítségével akár megkértszerezhető a termésátlag. Hasonló a helyzet az állattenyésztésben is: új, nagy hozamú fajták megjelenése és a fajta igényeinek megfelelő takarmányozási, tartási mód mellett, alapvetően megváltozhat az ágazat jövedelmezőségi helyzete. Éppen ezért szívesen olvastunk volna kicsit többet a biológiai tényezők szerepéről.

A harmadik fejezet a termelés műszaki fejlesztésére ható fontosabb tényezők változását elemzi. Először a főbb termelési tényezők és mutatók (bruttó termelési érték, nettó termelési érték, termőterület, aktív keresők száma, ipari és mezőgazdasági eredetű anyagfelhasználás, lekötött állóeszköztérték és amortizáció) 1961 és 1973 közötti változásáról olvashatunk. A vizsgált 13 éves periódusra végig jel-

lemző volt a munkaerőlétszám, valamint a termőterület csökkenése. A kieső munkaerő gépekkel való pótlása igen gyakran drágította a termelést, ezért a bruttó termelési érték növekedésétől elmaradt a nettó termelési érték növekedése. Mindezek következtében a hatékonysági mutatók is romlottak, vagyis az egységnyi termék, illetve azonos jövedelem megtermeléséhez egyre több lekötött álló- és forgóeszközre volt szükség. A hatékonyság romlása a következő okokra vezethető vissza:

— a ráfordításokon belül eltolódás ment végbe a felhasznált élő-, és holt munka arányában az utóbbi javára, annak ellenére, hogy az adott ár- és jövedelemviszonyok mellett ez nem volt mindig gazdaságos;

— a termelőszövetkezetekben a korszerű nagyüzemi termelés anyagi bázisainak kipitése ebben az időszakban zajlott le, és ez jelentős eszközráfordítást igényelt;

— a termelési szerkezet az anyag- és eszközigényesebb kultúrák javára módosult;

— az állami elvonások növekvő, a támogatások csökkenő tendenciája 1970-től erősödött, ami szintén rontotta a hatékonysági mutatót.

A szerző elemzése során egy többváltozós korreláció- és regressziószámítás eredményeit is felhasználta. Kétszázötven termelőszövetkezetben vizsgálta meg a kapcsolatot a bruttó termelési érték mint eredményváltozó és az átlagos aranykorona-érték, a műtrágya-, a szervestrágya-, a gépimunka-felhasználás, a teljesített munkanap, a lekötött állóeszköz-állomány és az átlagos állatlétszám mint tényezőváltozók között. A számításokat 1964., 1968. és 1972. évi adatokkal is elvégezte. A regressziós együtthatók változása azt mutatta, hogy hatékonyabbá vált a szerves és a műtrágyázás, a gépi és az élőmunka hatékonysága pedig csökkent. Ugyancsak csökkent az állóeszközök termelési értékét növelő hatása, egyenes következményeként az alapigényesség növekedésének. A korreláció- és regressziószámítások eredményei tehát megerősítik a statisztikai adatok elemzéséből nyert általános képet. Milyen következtetésekre lehet jutni a vizsgált tendenciák alapján a termelés és a műszaki fejlesztés céljára vonatkozóan?

— Azokon a területeken, ahol az agrárnépsűrűség magas, de a munkatermelékenység alacsony, a területi termelékenység fokozása az elsődleges cél, és ehhez a műszaki fejlesztés termelésfokozó elemeit, a kemizálást, a talajjavítást, továbbá a gépesítést kell előtérbe helyezni.

— Ahol az agrárnépsűrűség alacsony, a földek jó minőségűek, ott a munkatermelékenység fokozása a cél, amit gépesítéssel és a technológia fejlesztésével lehet elérni.

— Hasonló politikát célszerű követni ott, ahol az agrárnépsűrűség alacsony, a földek gyenge minőségűek.

— Azokon a mezőgazdasági területeken pedig, ahol a területi termelékenység és a munkatermelékenység is alacsony, a műszaki fejlesztés valamennyi elemét komplexen kell biztosítani.

A negyedik fejezetben egy rendkívül érdekes problémát feszeget a szerző, nevezetesen a műszaki fejlesztés és a vállalati jövedelmezőség kapcsolatát. Véleménye szerint a műszaki fejlesztés legfőbb motivációs tényezője vállalati szinten az ún. jövedelemigény, amely a befektetett álló- és forgóeszközök utáni kamat plusz a hiteltörlesztés és a hitel utáni kamat nagyságával egyenlő (minimális jövedelemigény). Ha ehhez hozzászámítjuk a személyi jövedelem növeléséhez, a felhalmozáshoz és az állammal szembeni kötelezettségek kiegyenlítéséhez szükséges jövedelem nagyságát, akkor kapjuk az ún. optimális jövedelemigényt. Elismerve, hogy a műszaki fejlesztés motivációs tényezője még sok minden egyéb lehet, a szerző szerint a legfontosabb tényező a jövedelemigény. Bár a vállalati gazdálkodás legfőbb céljának valóban a jövedelemszerzést tekinthetjük, a magyar mezőgazdaságban lezajlott műszaki fejlődés történetét elemezve úgy vélem, hogy a jövedelemigény csak bizonyos megszorításokkal ismerhető el a műszaki fejlődés fő motivációs tényezőjének. Ha a kemizálásnak és azon belül is a műtrágyázásnak a jövedelmezőséggel való kapcsolatát vizsgáljuk, akkor nagyjából igaz a szerző megállapítása. Ha azonban a műszaki fejlesztés második fontos területét, a gépesítést tekintjük, egészen más képet kapunk. A műszaki fejlődés legjelentősebb eredményei a gépesítés területén a különböző növények betakarításának mechanizálásában születtek. Az 1960-as évek végén mind égetőbbé kezdett válni a munkaerő hiánya a termelőszövetkezetekben és az állami gazdaságokban, így az üzemek kénytelenek voltak kihagyni a termelési szerkezetből azokat a nö-

vényeket, amelyek nagyon kézimunkaerő-igényesek voltak. A népgazdaság azonban változatlan vagy növekvő mennyiségben igényelte a munkaigényes termékeket is, ezáltal ellentmondás keletkezett a népgazdasági és a vállalati érdek között. Az ellentmondás feloldása végett az állam dotációt adott az ágazatok betakarító és egyéb gépeire, de ez önmagában nem lett volna elegendő ahhoz, hogy újra a szükséges mennyiségben termeljék ezeket a növényeket. A műszaki fejlesztés elemeit komplexen kellett alkalmazni, azaz a gépesítés mellett nagyon fontos szerepet kapott a fajtaválasztás és a műtrágyázás is. Így alakultak ki a különböző termelési rendszerek, amelyekben azonban olykor rosszabb hatékonysággal termelnek, mint a hagyományos módon, tehát semmiképpen sem motiválhatta a létrejöttüket a befektetések után elvárt jövedelemigény. Mi az oka, hogy ezek a rendszerek mégis elterjedtek? A fajta biológiai teljesítőképessége és tápanyagellátása közötti összhang megteremtése, valamint az optimális munkaműveleti idők betartása lehetővé tette, hogy a termésátlagok jelenösen növekedjenek. Ennél fogva az eszközigenység megtöbbszöröződését nem követte a folyamatos ráfordítások ugyanolyan mértékű növekedése, és ezáltal a termékegységre jutó önköltség is csak kismértékben növekedett, vagy változatlan maradt (néhány kukorica-termelési rendszerben még csökkenett is). Ha az önköltség változatlan maradt, a területegységekre jutó nyereség akkor is emelkedett a magasabb termésátlag miatt. A növekvő területi termelékenység részben vagy egészen kompenzálhatta a termékegységre jutó nyereség csökkenését. A rendszerek bevezetéséhez tehát nem a befektetett eszközök utáni jövedelemigény teremtette meg az érdeklőséget, hanem az egy dolgozóra, vagy az egy tagra jutó jövedelem növelésének a lehetősége.

Az utolsó fejezetben a mezőgazdaság műszaki fejlesztésének lehetőségeiről, feltételeiről és korlátairól olvashatunk. A műszaki fejlődés ütemét a következő öt éves tervben a vállalati jövedelmek nagysága, a termelőeszközök beszerzési költségei és lehetőségei, a munkaerőhelyzet alakulása, valamint az élő és a tárgyasult munka helyettesítési költségeinek aránya fogja meghatározni. Végigelve a felsorolt tényezők várható alakulását, a szerző arra a következtetésre jut, hogy az üzemek egy része nem tudja jövedelmét olyan mértékben növelni, hogy az számottevő műszaki fejlesztést tegyen lehetővé. Hogyan kellene módosítani a szabályozórendszert, hogy felgyorsuljon a műszaki fejlődés folyamata? Megoldási lehetőségként kínálkozik az élő munka díjának mesterséges drágítása és az így nyert többletjövedelem dotációkon és támogatásokon keresztül történő visszajuttatása a mezőgazdaságnak. A szerző nagyon frappánsan bizonyítja, hogy ennek az intézkedésnek több kára lenne, mint haszna. Következésképpen hosszú távon arra kell törekedni, hogy tendenciájában azonossá váljék a „részesedés és a hozzájárulás aránya”. A jelenlegi arányokat elsősorban az árrendszer befolyásolja. A mezőgazdasági árképzés az árpolitika egyik legvitatottabb részét képezte és képezi. A különböző nézőpontú szerzők véleményét ütköztetve a szerző elemzi egy esetleges mezőgazdasági áremelés lehetséges hatásait, és arra a következtetésre jut, hogy a fő cél elérésének (a vállalati jövedelmek növelésének) nem lehet kizárólagos eszköze az áremelés, hanem elsősorban az önköltség csökkentésére kell törekedni. Színvonalas fejtegetést olvashatunk a szabályozórendszer egyéb elemeinek (a beruházási ártámogatásnak, a hitelpolitikának) a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek támogatásának) aktuális problémáiról is, majd az önköltségcsökkentés és ezzel összefüggésben a vállalatijövedelem-növelés lehetséges módozatairól ír a szerző. Mivel a ráfordítások több mint egyharmada az iparból származik, az önköltség csökkentésének jelentős tartalékai a mezőgazdaságon kívül jelennek. Hatékonyabb termelésszervezéssel és ésszerűbb KGST-kooperációval különösen a mezőgazdaságigépgyártásban és az építőiparban érhetnénk el jelentős eredményeket. A mezőgazdaságon belül elsősorban a növénytermesztés és az állattenyésztés hozamainak fokozásával, optimális termelési méretek kialakításával, a termelési és betakarítási veszteségek csökkentésével, a természetési és a tartási technológia fejlesztésével lehetne javítani a termelés jövedelmezőségét.

Varga László könyvében teljességre törekedve igyekezett bemutatni a mezőgazdaság műszaki fejlesztésének időszerű kérdéseit. Különösen figyelemre méltóak a jelenlegi gazdasági helyzet és a várható fejlődési tendenciák vizsgálatából levont gazdaságpolitikai következtetések. Varga László könyve elméleti jellegű és ágazati szemléletű, de a téma különleges aktualitása folytán gyakorlati szakemberek körében is érdeklődésre tart számot.

Horváth Lajos

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Янош Сита:

На пути социалистической экономической интеграции (XXX-ая Сессия СЭВ)

В связи с XXX-ой Сессией СЭВ автор статьи дает обзор о результатах, достигнутых до сих пор на пути социалистической экономической интеграции, и об основных задачах, намеченных сессией. Результаты анализируются им прежде всего в свете общего экономического развития стран-членов СЭВ, и при этом он исходит из того, что сообщество стран-членов СЭВ и за прошедшие пять лет представляло собой наиболее динамично развивающуюся часть мира, и для его развития были характерны равномерность и планомерность. Наряду с этим в статье очень детально излагаются результаты, достигнутые странами в сотрудничестве в области внешней торговли, энергетического снабжения, специализации, а также в научно-техническом сотрудничестве. Автор отдельно останавливается на вопросе, в каком направлении следовало бы развивать квантификацию, статистический анализ сотрудничества, становившегося все более многогранным.

Во второй части статьи автор останавливается на задачах, выдвигаемых на передний план в области социалистической экономической интеграции, исходя из постановлений XXX-ой Сессии СЭВ. Особенно важной считает он всю систему усовершенствования сотрудничества в области планирования. Он подробно останавливается на постановлении, направленном на разработку перспективных целевых программ в пяти важнейших областях народного хозяйства, анализируя их значение в общей системе интеграции. Во взаимосвязи с этим подробно излагает, с какими проблемами на следующем этапе развития связана оптимизация, осуществляемая в рамках этих целевых программ. В заключение в статье говорится о растущем интересе, проявляемом к СЭВ в остальных частях мира, и о задачах, вытекающих из этого для всего сообщества стран-членов СЭВ.

Лайош Рев:

Промышленные кооперативы в пятом пятилетнем плане

Учитывая наметки пятого пятилетнего плана развития венгерского народного хозяйства на 1976—1980 годы, а также решения, принятые Центральным Комитетом ВСРП в ноябре 1975 года, Всевенгерский совет промышленных кооперативов подтолжил опыт развития промышленных кооперативов за четвертый пятилетний плановый период и намечил задачи на 1976—1980 годы. Настоящая статья составлена с использованием доклада председателя, обсужденного Всевенгерским советом промышленных кооперативов.

В статье дается обзор и оценка важнейших показателей хозяйственной деятельности, осуществленной за прошедшие пять лет промышленными и строительными кооперативами, а также кооперативами по обслуживанию населения; результатов, достигнутых ими в политике доходов и в социальной политике, в политике кадров и в укреплении контроля; мер по выполнению решений партии и правительства. Автор также останавливается на формировании международных связей кооперативов. В такой же систематизации представляются задачи, которые предстоит решить в пятом пятилетнем плановом периоде.

В заключение автор констатирует: опыт четвертого пятилетнего плана наглядно показывает, что промышленные кооперативы успешно выполняют пятый пятилетний план, внося свой вклад в общее дело — строительство развитого социалистического общества.

Янош Гач

Дефицит и субсидированное развитие

Тенденции в истории системы управления промышленностью строительных материалов (1950—1975)

Автор рассматривает вопросы взаимосвязи дефицита строительных материалов в Венгрии и венгерской системой управления промышленностью строительных материалов. Обзор истории системы управления строительной промышленностью показывает, что развитие этой отрасли всегда прочно основывалось и, учитывая характерности этой области, чересчур непосредственно было увязано с актуальным положением снабжения. Эту взаимосвязь автор показывает при помощи нумеричной и графической демонстрации показателей дефицита и развития.

После этого статья ищет ответы на следующие вопросы: Что приводит к тому, что — несмотря на то, что центральное руководство всегда обеспечивает на долгую перспективу соответственное снабжение — между производством строительных материалов и спросом на них в продолжительном периоде время от времени образовывалась диспропорция? Из-за чего кажется то, что большие волны развития промышленности строительных материалов были вызваны только актуальными проблемами снабжения и не основывались на долго срочных прогнозах ожидаемого образования спроса?

Частые неожиданные изменения спроса в этой отрасли являются реальностью; это автор демонстрирует на многих примерах. Отраслевое управление, как интегрированная часть народнохозяйственной плановой системы, основывается на сильно определяющей роли среднесрочных народнохозяйственных планов, и таким образом предполагает, что проявляющиеся в прошлом колебания спроса в будущем не будут иметь место. В течение среднесрочного планового периода возможно лишь ограниченное приспособление к неожиданным изменениям спроса, так как подавляющая часть инвестиционных средств, необходимых для расширения мощностей уже распределена между отраслями уже в начале планового периода. Задачи приспособления в большой мере переключаются на среднесрочные планы, составляющиеся каждые пять лет. Опыт показывает, что для среднесрочного планирования в большинстве случаев было характерным воспринятие и механическое отражение краткосрочных тенденций. Эта система планирования — управления на короткий срок учитывает во много раз превышающий действительные нужды запас резервов и таким образом при неожиданных колебаниях спроса из многих способов алаптации использует метод обеспечения приоритета для расширения основных средств централизованной промышленной организации, и не обращает большого внимания на применение гибко меняющейся технологии, на создание резервных мощностей.

Ласло Бетленди

Некоторые теоретические и организационные вопросы индустриализации сельского хозяйства

Статья занимается следующими тремя группами проблем индустриализации сельского хозяйства: развитие теории индустриализации, сущность и характерные черты индустриализации, и некоторые вопросы создания организационных форм индустриализирующегося производства.

Статья в ходе изучения размышления об индустриализации рассматривает определения классиков марксизма, вопросы, возникающие с точки зрения практики, а также соображения, появляющиеся в социалистической аграрной теории. Анализирует причины различия развития сельского хозяйства от промышленности, показывает специальные черты и экономическую сущность индустриализации социалистического сельского хозяйства. Среди организационных вопросов статья занимается соотношениями характерных черт по содержанию и форме, и вытекающими из этого требованиями, пока ищет ответа на вопрос, можно ли осуществлять процесс индустриализации сельского хозяйства в рамках предприятий.

Бела Такач

К трактовке понятия собственности

Написанная мною статья «Замечания к марксовскому понятию собственности», опубликованная в № 7—8 за 1974 год журнала «Кэзгаздаши Семле», критиковалась несколькими авторами. В настоящей статье я выражаю свое мнение относительно некоторых важных вопросов, связанных с понятием собственности, отвечая на эти критические замечания.

О собственности можно говорить, как правило, на высоком уровне обобщения, учитывая, что собственность всегда существует в конкретных формах. В собственности как форме отражается, находит себе выражение усвоение, являющееся содержанием процесса. Маркс говорит о том, что производство является усвоением индивидуумом природы в определенной общественной форме и посредством ее. Собственность, как правило, может быть определена, как форма, в которой происходит усвоение природы. Качество собственности указывает на способ усвоения, а количество — на успешность обмена материалов с природой. Анализ конкретных форм собственности дает ответ на способ усвоения. Усвоение и собственность, или что означает то же самое: усвоение и отношения усвоения-как форма и содержание-неотделимы друг от друга. В материалистической диалектике содержание и форма находятся в диалектической взаимозависимости, и форма — даже вопреки ее объективно необходимой самостоятельности — является ничем иным, как видимой конкретной сущностью содержания. Точно также и состояние и процесс находятся в тесной взаимосвязи, так как состояние существует лишь в той мере, в которой оно означает неизменно воспроизруемые черты процесса. В форме собственности отражаются обобщаемые черты отношений усвоения. Общее понятие собственности должно проистекать из конкретных форм, но общее понятие должно быть таким, чтобы оно не выделяло ни одной конкретной формы, чтобы в него входили все конкретные формы. Так например, исключительный характер не может быть чертой общего понятия, а лишь определенных конкретных форм.

Собственность — это единство количества и качества, толкование количества, однако, не может означать взаимосвязь между неограниченным количеством вещей и общественными индивидуумами. Толькование количества и качества также должно производиться в определенной системе аспектов.

Собственность и владение не тождественны, ибо владение указывает на взаимосвязь между вещами и общественными индивидуумами, в то время как собственность — на отношения между общественными индивидуумами.

Трактовка производственных отношений неотделима от толкования собственности. Однако было бы неправильным раздельно рассматривать производственную сторону и сторону усвоения производственных отношений, хотя бы потому, что производство точно так же является усвоением, как усвоение — производством. Это, однако, не означает того, что мы не должны дифференцировано толковать производственные отношения.

Экономический и юридический подходы могут различаться в соответствии с предметами этих дисциплин. Это однако, не должно означать того, что в экономической науке следует применять иное понятие собственности, чем в праве. Юридическая наука должна зафиксировать регулирование отношений усвоения, поэтому неизбежно, чтобы она осуществляла это с точки зрения взаимосвязи между участниками экономической жизни и вещами. Из этого, однако, совсем не вытекает то, что собственность суть взаимосвязь между человеком и вещами.

Равенство, находящее себе выражение в общественной собственности, является равенством с точки зрения права собственности не формально, а по содержанию, как я на это же указывал в других трудах.

Тибор Ференци

Актуальные вопросы развития сферы услуг

Рост пропорции сферы услуг является закономерностью роста экономики. В рамках широкого круга услуг важную роль играет та деятельность, которую обобщено называют бытовыми услугами для населения, такими являются: ремонтные, сервисные работы, изготовление товаров по индивидуальным заказам, личные услуги и т. п.

Статья анализирует положение в области бытовых услуг для населения и занимается актуальными вопросами развития этой сферы. Автор констатирует, что темп развития ремонта автомашин, электрических бытовых приборов, товаров техники-связи, услуг прачечных и мастерских по химчистке можно назвать удовлетворительным. Однако застой, а иногда и спад наблюдается в области ремонта широкого круга потребительских товаров, производства товаров по индивидуальным заказам и в области отдельных персональных услуг.

Автор полемизирует с теми мнениями, согласно которым застой и спад являются естественными «попутчиками» экономического развития. Цифрами он доказывает, что в некоторых районах страны используются услуги на душу населения ниже среднего уровня, что дает повод сделать вывод о наличии неудовлетворенных потребностей. Это подтверждают также и оценки данных других стран.

Автор старается вскрыть факторы, тормозящие развитие, указывает на обшечномическую связь и организационные проблемы, связанные с развитием сферы бытовых услуг для населения.

SUMMARY OF THE ARTICLES

János Szita:

On the road to socialist economic integration (the 30th session of the CMEA)

On the occasion of the 30th session of the CMEA the article surveys the results achieved up to now through integration and the tasks identified by the session. The results are analysed first of all against the background of the general economic development of the CMEA countries, setting out from the fact that the effect of cooperation appears first of all in this field. The author underlined that the community of the CMEA countries has been the most dynamically developing region of the world economy also in the last five years, and its development has been characterized by balanced and planned growth. Besides, the author reviews in detail the results attained through cooperation in foreign trade, energy supply specialization, technico-scientific cooperation. The question is separately treated how and in what direction the quantification and statistical analysis of diversifying cooperation should be developed.

The second part of the study discusses the problems coming to the fore in socialist economic integration, setting out from the resolutions taken at the 30th CMEA session. Particular stress is laid on improving the whole system of cooperation in planning. The resolution is reviewed in detail which is aimed at working out target-oriented programs in the five most important fields of the national economies and the importance of these programs in the whole system of integration is analysed. In this context the problems likely to emerge in the the course of optimization in the framework of the target-oriented programs in the next stage of development are examined in some detail. Finally the growing interest for the CMEA all over the world is pointed out together with the tasks that devolve on this account on the CMEA community.

Lajos Rév:

Industrial cooperatives in the fifth five-year plan

Keeping in view the targets of the fifth five-year plan of the Hungarian economy for 1976-1980 and the resolutions of the Central Committee of the HSWP taken in November 1975, the National Council of Industrial Cooperatives summarized the experiences of development attained by the industrial cooperatives during the fourth five-year plan and identified the tasks for 1976-1980. The article relies on the papers submitted to and discussed by the National Council of Industrial Cooperatives.

The study reviews and evaluates the major economic indicators of the industrial construction and servicing cooperatives in the last five years, the results achieved in incomes and social policies in developing cooperative democracy and autonomy, in staff policies, in strengthening internal control, as well as the measures taken to implement party and government resolutions. It then surveys the international relations of the cooperatives. The tasks of the fifth five-year plan are discussed in similar detail.

It is stated in the end that the experiences of the fourth five-year plan convincingly prove that the industrial cooperatives will implement the fifth plan with similar success and will thus contribute to attaining the common goal: the construction of a developed socialist society.

János Gács:

Shortages and supported development—Tendencies in the history of controlling the building materials industry (1950-1975)

The author discusses the interrelations between the shortage of building materials in Hungary and the controlling of the building materials industry. A survey of the history of the latter shows that the development of the industry was always closely related to the actual supply situation—considering the characteristics of the industry, too closely. The author illustrates the interrelations observed—both in a quantified form and in a graph—with the aid of two indicators, the first showing the shortage and the second development.

The article then seeks answer to the following questions: What is the reason for the fact that, although central control always wanted to secure adequate supply for the long run, the equilibrium between the production of and the demand for building materials again and again became upset for longer periods. Why does it seem that the major development waves of the building materials industry were generated merely by actual supply problems, and not by a weighing up of the long-term development of demand?

Frequent unexpected changes in demand are realities in this branch of industry; this is shown with several examples. The control of the branch, as an integral part of the national economic planning system, relies on the strongly determinative role of the medium-term national plan and thus it assumes that the fluctuations in demand observed in the past will not occur in the future. In the course of a medium-term plan period there is only limited possibility for adaptation to sudden changes in demand, since the overwhelming part of the investment funds necessary for the expansion of capacities is allocated among the branches at the beginning of the period. Thus, the task of adaptation devolves on the medium-term plans formulated every five years. Experience has shown that in most cases medium-term planning was characterized by the acceptance, and mechanical projection of short-term tendencies. This planning and control system reckons in the short-term with a high safety—much higher than actually necessary—and thus it gives an emphatic role from among the various methods of adaptation to unexpected changes in demand, to the expansion of fixed assets carried out in a centralized industrial organization; it does not pay sufficient attention to the application of flexibly changeable technologies work to the establishing of reserve capacities.

László Bethlendi:

Some theoretical and organizational problems of industrializing agriculture

The article discusses three spheres of problems concerning the industrialization of agriculture. These are as follows: development of the theory of industrialization, the substance and characteristic features of industrialization, and a few problems related to establishing the organizational forms of industrializing production.

Examining the ideas about industrialization the statements of the classics of Marxism, the problems emerging in practice as well as the concepts emerging in the socialist agrarian theory are surveyed. The author analyses why agriculture is developing in a way different from industry, presents the special features and the economic substance of the industrialization of socialist agriculture. From among the organizational problems the relation between the contentual and formal characteristics of enterprises and the deriving requirements are discussed, and an answer is sought to the question whether the industrialization of agriculture is a process realizable in enterprise frameworks.

Béla Takács:

On the interpretation of the notion of ownership

Several critical contributions were made to the author's article in No. 7—8 1974 of *Közgazdasági Szemle*. As an answer to them, the author now expounds his opinion about some important problems of the notion of ownership.

We may speak about ownership on a high level of generalization, keeping in view that ownership always exists in concrete forms. Appropriation, which is the contents of the process, comes to expression in the ownership as a form. Marx said that production was the appropriation of nature by the individual, within and through a definite social formation. Ownership may be defined in general terms as the form in which the appropriation of nature takes place. The quality of ownership shows the "how" of the appropriation, its quantity, the efficiency of the metabolism with nature. Analysis of the concrete forms of ownership answers the "how", the mode of appropriation.

Appropriation and ownership or, what is the same, appropriation and the relations of appropriation, as form and contents cannot be separated from each other. In materialist dialectics contents and form are in a dialectical relationship with each other. In spite of its necessary independence, form is nothing else but the visible concrete essence of contents. Similarly, state and process are also closely related, since the state exists only insofar as it characterizes the features meaning the unchanged reproduction of the process. The form of ownership reflects the generalizable features of the appropriation process. The general notion of ownership must be deduced from the concrete forms, but it can be only such as can accommodate every concrete form and does not distinguish any concrete one. Thus, e.g., the exclusive character cannot be a feature of the general notion, only of certain concrete forms.

Ownership is a unity of quantity and quality, but the interpretation of quantity cannot mean a relation between things having no definite measure and social individuals. Also the interpretation of quantity and quality must take place within a system of definite references.

Ownership is not identical with possession, possession points to the relation between things and social individuals, while ownership to the relationship among social individuals.

Interpretation of the relations of production is inseparable from the interpretation of ownership. However, it would be incorrect to separate from each other the production and the appropriation aspects of the relations of production, if only because production is appropriation in the same manner as appropriation is also production. This does not mean, however, that the relations of production should not be interpreted in a differentiated manner.

Economic and legal approaches may differ according to the subject of the two disciplines. But this does not mean that different notions of ownership would be needed and could exist in economics and in law. Law aims at a regulation of the relations of appropriation, and it is therefore unavoidable that this should be done with a view to the relations between the participants of the economy and the things. But it does not at all follow that ownership is a relation between man and things.

The equality expressed in social ownership — as pointed out in other works by the author — is not a formal equality of ownership rights, but a contentual one.

Tibor Ferenci:

Topical problems in the development of services to the population

The increasing share of services is a regular process of development. Within the wide scope of services an important role is played by the activities called collectively "services to the population", comprising the repair and maintenance services, the personal services, the making of commodities on order etc. . . .

The article analyses the situation of this latter group of services and the topical problems of their development. It is established that the development of the repair of cars, of electric machinery used in the households, of telecommunication articles as well as that of laundries and chemical cleaning establishments may be considered as satisfactory. At the same time, stagnation and in some cases even a decline can be observed in the repair of a wide scope of articles, in the production of goods made on individual orders and in certain personal services.

The author challenges the view which considers stagnation and decline of these services to be a natural concomitant of economic growth. He supports with data that in some areas of the country the per capita value of services is lower than average which allows to conclude on the existence of unsatisfied demand. Also data of other countries suggest the same.

The author tries to discover the factors hindering development and points out the general economic interrelations and organizational problems connected with the development of services to the population.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1976. évi 6. sz.

Cserkovec, V.: A tudományos-műszaki forradalom és a kommunizmus
Minutjan, Ju.: A termelés mutatórendszerének tökéletesítése

Livsic, R.: A könnyű és a nehézipar kapcsolatóiról

Szlepov, V.: Erdőipari komplexum ágazatok közötti kapcsolatai

Csernyaszkiij, V.: A hosszú távú terv optimalizálása

Szadikov, G.: Gépkihasználás a mezőgazdaságban

Pomazanov, Sz.—Jakusin, A.: Integrációs folyamatok a KGST-országok energiaellátásában

Sejmyin, E.: A szocializmus anyagi-műszaki bázisának létrehozása Kubában

Volkov, M.: A népek kölcsönös függéséről szóló burzsoáelmélet

Buhanyevics, B.: A munka termelékenységének tervezése

Szolodkov, M.: Gazdasági viszonyok az improduktív szférában

Cikkünk nyomában: *Glicsev, A.—Pokrovskij V.:* A termékminőség javításának problémái

Onisuk, V.: Ágazati kutatóintézetekben és tervezőirodákban folyó munka hatékonyságának fokozása

Volkova, A.—Utkin, E.: A társadalmi termelés intenzifikálása és a tömegek versenye a fejlett szocializmus viszonyai között

Kozlov, I.: A JSZSZK együttműködése a KGST-országokkal az üzemanyag- és nyersanyagproblémák megoldásában

Vajs, T.: A KGST-országok népességének társadalmi-gazdasági struktúrája

Планово стопанство

1976. évi 4. sz.

Nagyszabású társadalmi-gazdasági fejlesztési program a VII. ötéves tervidőszakban

Dimitrov, D.—Sztanojev, D.: Az árak és az árképzés javítása, tökéletesítése a VII. ötéves tervidőszakban

Keremidcsijev, B.: Biztosítások pénzügyi tervének összeállítása

Vaszev, D.: Komplementer költségek normáinak és szerkezetének tökéletesítése az építőiparban

Kancev, T.: Tartalékkihasználás a húsuparban

Szamalijeva, A.: A mezőgazdasági termelés tervezése és szakosításának hatékonysága Plovdiv-kerületben

Liszkov, P.: A termelési kapacitások erőteljesebb kihasználása — felelősségteljes népgazdasági feladat

Mincseva, J. R.: Optimális építőipari tervfelbontás a javító-szerelő munkákat kivitelező vállalatok alapján

A Plovdivi Tanács tizenharmadik ülése a mezőgazdaság termelő állóalappjainak hatékonyságfokozásáról

Petrinova, P.: Gépipari termékek önköltségének tervezése a tudományos-műszaki forradalom feltételei között

1976. évi 5. sz.

Krasztev, T.—Uzunov, V.: Néhány probléma a munkatermelékenység faktoronkénti elemzésében

Agripov, M.: — Gépipari termékek önköltségének tervezése a tudományos-műszaki haladás mai feltételei között

Szpaszov, K.: A hatékony munkaerő-foglalkoztatás biztosításáról

Kamenarszka, M.: Az árak szerepe a minőség szabályozási rendszer tökéletesítésében

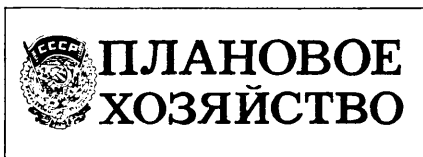
Todorov, H.—Zaharjev, A.—Mineva, J.: Iparvállalatok ágazat- és rayonközi kapcsolattrendszereinek optimalizálása

Andrejev, L.: Az NDK társadalmi-gazdasági fejlesztésének problémái

Bobesev, N.: Az anyag-, nyersanyag- és energiatakarékosság — a hatékony fejlesztés fontos tényezői

Zanev, P.: Termelőtevékenység a bolgár fogyasztási szövetkezetekben

Sztancsina, P.: A gazdasági növekedés problémái az 1990-ig tartó időszakban (Tudományos konferencia, Szófia, 1976. március)

1976. évi 5. sz.

Az automatizált tervszámítási rendszer tervezésének irányai

Szorokin, G.: A szovjet ötéves tervek „aranyjubiléuma”

Rogovszkiij, N.: A munka hatékonysága: növelésének problémái

Gaponyenko, G.: Új távlatok a párt agrárpolitikájában

Malov, N.: A szovjet emberek egészsége — fontos társadalmi feladat

Bezrukov, V.: Automatizált tervszámítási rendszer. Az első fázis eredményeinek átültetése a gyakorlatba

Csisztyakov, Je.: A tervezés automatizálása a városok gazdasági és szociális fejlesztésében

Kotov, V.—Prjahnin, V.: Automatizált tervszámítási rendszer az önköltség és a nyereség tervezésében

Hanyicev, B.—Fjodotov, N.: Az adatszolgáltatás eszközeinek kidolgozása automatizált tervszámítási rendszerrel

Konotopov, M.—Pahomicsev, V.—Hazanov, A.: Hosszú távú, perspektivikus fejlesztési tervek kidolgozása a textiliparban

Harlasina, M.: Az „A” csoport az iparban és a műszaki haladás

Karpuhin, D.—Rozskova, V.: Munkatermelékenység-tervezés a vállalatokban
Davidovics, B.: Hosszú távú fogyasztás- és szükséglet-prognózis készítésének kérdései
Szamszin, A.: Zsákutca... (Herbert Marcuse társadalmi-gazdasági nézeteiről)
Bragina, L.: Polimer anyagokból készült göngyölegek alkalmazásának hatékonysága
Krutyik, A.—Szytjevanov, B.: Gépipari vállalatok munkaerő-szükségletének felmérése
Jermakov, V.—Opegunov, M.: A párt szerepének növelése a munkásság kommunista nevelésében

1976. évi 6. sz.

A baráti országok együttműködésének széles perspektívái

Leszczeko, M.: A Szovjetunió gazdasági együttműködése a KGST-tagországgal az SZKP XXV. kongresszusának fényében

Kalinyin, I.: Az anyagi erőforrások ökonómiaja — összállami feladat

Ribalikin, V.: Az árrendszer tökéletesítése a KGST-tagországek kereskedelmében

Mejerovics, L.—Lineburg, G.: Nemzetközi gazdasági egyesületek önálló elszámolásának kérdései

Sevcenko, L.: A limitár és az új technika hatékonyságának kontrollja

Szoboljevskij, T.: Ár, termékminőség és az árakban kifejezett nyereségtömeg képzésének módszerei

Burszin, Je.—Knyazev, V.: Nagykereskedelmi árak tökéletesítése a fűrészfés- és felfeldolgozó iparban

Motorin, I.: Külföldi országok beruházási hiteleinek hatékonysága

Rabinovics, I.: Komplet gépipari termékek gyártása vállalati kooperációban

Pravdin, D.: A tudományos-műszaki haladás tervezése tökéletesítésének módszertani elvei

Ovszijenko, V.: Felelősség a gazdasági viszonyokban

Zamengof, Z.: Műszaki-gazdasági normatívák tervezésben való alkalmazásának jogi kérdései

Lazareva, Sz.: A tudományos-műszaki haladás közgazdasági ösztönzése

Szeleznyeva, T.: Néhány, a tervezett termék önköltségének terhére írt közvetlen ráfordítás számítása, kalkülációja

Anyiszimov, A.: A gépesítettség szint értékeléséről

Kozlov, L.: Beralaptervezés A „Szeljhoztyehnyika” szervezeteiben

Gurenko, Sz.: Az automatizált termelésirányítási rendszer üzembe helyezése

POLITICKÁ EKONOMIE

1976. évi 5. sz.

Fedorenko, N. P.: A népgazdasági tervezés és irányítás tökéletesítésének problémái

Kasan, J.: A nagykereskedelmi árdinamika néhány tényezőjéről

Bruzek, A.—Fárek, J.: A tőkevitel alapvető tendenciái és strukturális változásai

Spanel, J.: A termelési függvények, a gazdaság abszorpció kapacitása és az állóalakok újratermelése

Hábová, V.: Az innovációs folyamat helye és szerepe a társadalmi újratermelésben

Kotulan, A.: Az optimális értékelés

Sedivec, V.: Az állami monopolkapitalizmus problémái és tendenciái

Drozen, F.: Szovjet szerzők a személyi fogyasztás modellezéséről

Izáková, J.: Strukturális változások az amerikai gazdaságban

1976. évi 6. sz.

Roubal, K.: Az SZKP XXV. kongresszusa és közgazdasági gondolkodás

Chvojka, P.: A valutáris viszonyok a nemzetközi szocialista gazdasági viszonyok fejlődésében

Sykora, J.: A termelési függvények a marxista politikai gazdaságtan aktuális problémáinak fényében

Kacková, J.—Lérová, I.: A lakosság fizetett szolgáltatásainak elemzése és tervezése

Hábová, V.: A társadalmi munkamegosztás tendenciái

Vajekov, M.—Kapustin, E.: A szocialista munkaverseny fejlődésének közgazdasági problémái

Kotulan, A.: Az optimális értékelés II. Josef Niki jubileuma

Vecer, I.: A tőkés világ energiaválsága

1976. évi 4. sz.

K. Secomski: Makroregionális tervezés (a középső makrorégió tükrében)

B. Minc: A szocialista gazdasági rendszer (az optimalizálás problémája)

W. A. Werner: A rövid beruházási ciklusok tervezésének előfeltételei

R. Klimkiewicz: A fogyasztás tervezése

M. Opallo: A perspektívus területi stratégia megvalósításának problémái

S. G. Kozlowski: A területi specializáció modellje kiválasztásának problémája

J. Czarnek: A fejlesztési elképzelések gazdasági hatékonyságára irányuló kutatás új módszertani megoldásainak összhangja a pénzügyi és hitelrendszerrel

L. Balcerowicz: A kutatási vállalkozások költsége mint az újítási folyamat korlátja

M. Stachurka: Gazdasági ösztönzők a lenygel környezetvédelem fejlesztésében

L. Zurawicki: Speciális lehívási jogok, valutaárfolyamok és a nyersanyagok világpiaci árai

Z. Malecki: A vitás valutaproblémákról

K. Przybylska: A munkaerő-áramlás okai az EKG-ban

J. Rejent: A bérnormatívák megállapítása az új szabályozórendszerre áttérő szervezeteknél

J. Danielewski: Árprognózis a nemzetközi kereskedelemben

1976. évi 5. sz.

A gazdasági fejlődés intenzifikálása és a tartalékok

Djakin, B.—Kupich, A.: A gazdaságpolitika integrációs aspektusa a KGST-országok népgazdasági struktúráinak alakításában

Zielinski, B.: A KGST-országok gazdasági fejlődése 1975-ben és az 1976-os tervek

Trampczynski, B.: A termelés szövetkezeti formáinak kihasználása a kisiparban és a szolgáltatásban

Schulz, Z.: A foglalkoztatási politika jelene és jövője

Skiba, B.: A racionális foglalkoztatottság feltételei az iparban

Smejda, J.: A gazdasági relációk mutatóinak dezagregálási problémái

Lissouska, M.: Differenciálás a lengyel ipar fejlődési ütemében

Bizon, A.: A gazdasági tartalék fogalma és formái

Rosati, D.: Terv és prognóziskísérlet a fogalmak rendszerezésére

Podobinski, : A bányajáradék mint a nyersanyagforrások értékelésének gazdasági tényezője

Czerwinska, E.: Az állami gazdaságok feladatai és szükséges változtatások a gazdasági-pénzügyi rendszerben

Néhány adat a jelenlegi gazdasági helyzetről és a tervteljesítésről

Wojnarowski—Niliñec, E.—Niemić, D.: A fejlődő országok népesedési és táplálkozási problémái

1976. évi 5. sz.

Az SZKP XXV. kongresszusa és a főiskolai kögazdászok feladatai

Azarova, M.—Atlasz, M.—Szmirnov, A.: Egy új politikai gazdaságtani tankönyv struktúrájáról és logikájáról

Fajnborg, Z.—Kozlova, G.: Egy új, történelmi, munkatípus létrejötte

Kondarasov, V.: A szocialista társadalomban dolgozók termelőszközökhöz való kötődésének módja

Andrejev, V.—Usakova, T.: Egyesülések szervezeti és műszaki fejlesztésének tervezése

Szkarzsinszkij, M.: A termelési folyamat meghosszabbítása a fogyasztás szférájában

Azamkulov, H.: A szövetséges köztársaságok gazdaságának integrálása és fejlettségének kiegyenlítése

Surujev, A.: A szakképzés tökéletesítésének problémái

Losz, A.: A kapitalizmus általános válságának jelentkezése a harmadik világban

Drozdoва, N.: Az újratermelés nemzeti mechanizmusának kérdéséhez

Nazarov, A.: Adam Smith elméleti rendszere (A „Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól” című mű megjelenésének 200 éves évfordulójára)

Hudokormov, A.: A társadalmi termelési rendszerük megszervezése és a szervezést érintő revizionista bírálatok erőtlensége

Berrzovszkaja, T.—Kosurnyikova, V.: A tanfolyami (szemináriumi) munka — mint az oktatási folyamat egyik eleme

Kirjuhov, Je.—Reznjikov, L.: Össz-szövet-ségi elméleti konferencia a Moszkvai Állami Egyetem közgazdasági fakultásán (1975 végen): „A tudományos-műszaki forradalom gazdaságpolitikai problémái”

Mekkel, Sz.: A Novoszibirszki Népgazdasági Főiskola politikai gazdaságtani tanszékeiről

1976. évi 6. sz.

Tyhonova, Z.: A fejlett szocializmus gazdasági bázisa. Elemzésnek időszéri problémái

Tohtabajev, M.: Az „elsajátítás” és a „tulajdon” kategóriáinak lényegéről, összefüggéseiről

Koleszov, N.: A szocialista termelési viszonyok megjelenési formáiról szóló kérdéshez

Szudarev, Sz.: Az integráció mint közgazdasági kategória

Zagajtov, I.: Karl Marx elmélete a járadék keletkezésének folyamatáról

Bor, M.: A népgazdasági tervezés néhány elméleti kérdése az SZKP XXV. kongresszusa anyagainak fényében

Batraszov, V.: Mit értünk a társadalmi termelés hatékonyságán

Csernyecov, Sz.: A társadalmi termelés hatékonysága

Molcsanova, G.: Az absztrakt munka problémája a húszas évek szovjet köztársasági irodalmában

Sztarovojtov, A.: A szocialista termelési viszonyok keletkezéséről szóló antimarkista koncepciók leleplezése

Albasztova, L.: A „konvergencia”-elmélet let újabb változatának tarthatatlansága

Szovetova, A.: Konkrét szociológiai kutatások eredményeinek felhasználása a szocializmus politikai gazdaságtanának előadásai-ban

Bocsarova, L.—Jefomova, Je.: A tanszéken válnak valóra az SZKP XXV. kongresszusának határozatai (A Novoszibirszki Állami Egyetem példája)

Ligaj, G.—Pikin, A.: A fejlett szocializmus elméleti problémáinak megvitatása (Budapesti tudományos konferencia)

Szükina, T.: Az anyagi ösztönzési rendszer tökéletesítése a KGST-országok népgazdaságában

Zjabljuk, R.: Társadalmi használati érték a szocialista termelési viszonyok rendszerében

Jasenykin, N.: Milyen legyen egy politikai gazdaságtani tanszék oktató kabinetje

Oszipovics, L.: Állami költségvetés, szövetségi költségvetés

1976. évi 4. sz.

Bojceva, M.: A felhalmozás hatékonyságának időszéri problémái

Mircsev, A.: A lakásépítés társadalmi-gazdasági problémái

Zaharijev, I.: A környezetvédelmi döntések főbb irányai

Egiazarjan, G.: Az önálló elszámolás és a gazdasági ösztönzés időszerű problémái az iparban

Sztanev, Sz.: Integráció a statisztika területén

Totev, A.: „A népesség előregedése” — a folyamat lényege, okai és társadalmi-gazdasági kihatásai

Janeva, N.: A szegmens megközelítés mód-szerének alkalmazása a gazdasági előrejelzésekben

Ruzicska, A.: A KGST-tagországok „régión belüli” kereskedelmének fejlesztése az 1960—73-as időszakban

Behar, N.: Szimpozion a tudományos-műszaki haladás problémáiról és a tőkés gazdasági növekedés tényezőiről (Szófia, 1975. október)

Rechtziegler, E.—Zschocke, H.: A válságjelenségek elmélyülése az imperialista országok anyagi újratermelési feltételeiben

Hönicke, H.—Petraschek, R.—Weigelt, H.: A használati érték kvantifikálása — egy szükséges előfeltétel a használati érték/ár kapcsolatának objektíválásához

Hunstock, D.—Keller, H.: A pénzügyi mérlegkészítés feladatai a szocialista tervgazdaság irányításában és tervezésében

Graupner, K. H.—Krzyszowski, W.: A Közgazdaságtudományi Kutatóintézet foglalkozó Tudományos Tanács 16. ülése

Katzer, W.: A vállalatok és kombinátok tervezésének továbbfejlesztése

Bernhardt, K. H.—Ebbecke, H. D.: Döntés és szervezés

1976. évi 6. sz.

wirtschafts wissenschaft

1976. évi 5. sz.

Brass, H.—Luft, H.: A szocialista tervgazdaság fölénye és tagadóinak dilemmája

Ostwald, W.: Az NDK területi struktúrájának tervszerű kialakítása mint hozzájárulás a társadalmi újratermelés hatékonyságának növeléséhez

Rothe, M.: A kommunista termelési mód termelési viszonyainak alapja és kiindulópontja módszertani szempontból

Lemnitz, A.—Reichenberg, R.: A tulajdon kategóriája a kapitalizmus politikai gazdaságtanának tanításában

Brass, H.—Friedrich, G.—Steeger, H.: Az SZKP XXV. kongresszusa és az irányítás, tervezés további tökéletesítése a Szovjetunióban

Holzschuh, W.—Seim, E.: A társadalmi munkamegosztás fejlődési tendenciái a szocialista mezőgazdaságban

Schulze, H.—G.—Trützscher, A.: A mezőgazdasági termékek termelésének kombinálásáról megmunkálásukkal és feldolgozásukkal az iparszerű termelésre való áttérésnél az NDK mezőgazdaságában

Kaulitzki, G.—Helbig, E.: A szocialista mezőgazdaság iparszerű termelését szolgáló be-
rendezések tervezésének néhány problémájáról és tapasztalatáról

Természetes és értékegységekben kifejezett ágazati kapcsolati mérleg kidolgozása és ki-
próbálása az NDK központi tervezésében

Lemnitz, A.—Reichenberg, R.: A tulajdon kategóriájának tárgyalásáról a szocializmus politikai gazdaságtanában (Alapfokú tanfolyam)

Grote, G.—Proft, G.: A szocialista gazdasági integráció tervezéséről a népgazdasági tervezés keretei között

Mehnert, M.: A tudományos-műszaki haladás és a társadalmi munka hatékonyságának problémáiról

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010
Terjedelem: 8 iv. az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1976. július 23.

76.0777 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Monori István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADEMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488; az AKADEMIAI KÖNYVES-BOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Янош Сита</i> — На пути социалистической экономической интеграции (XXX-ая Сессия СЭВ)	1005
<i>Лайош Рев</i> — Промышленные кооперативы в пятом пятилетнем плане	1030
<i>Янош Гач</i> — Дефицит и субсидированное развитие (Тенденции в истории системы управления промышленностью строительных материалов)	1043
<i>Ласло Бетленди</i> — Некоторые теоретические и организационные вопросы индустриализации сельского хозяйства	1061
ДИСКУССИИ	
<i>Бела Такач</i> — К трактовке понятия собственности	1072
ОБЗОРЫ	
Актуальные вопросы развития сферы услуг (<i>Тибор Ференци</i>)	1091
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
XV-ая выездная сессия экономистов (<i>Карой Фазекаш—Жужа Маушец—Аннамария Инзелт</i>)	1096
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1103
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Петер Эрдэш: «Заработная плата, прибыль, налогообложение» (<i>Тибор Эрдэш</i>)	1110
Ласло Радо: «Внешнеторговые теории» (<i>Юлия Фачади</i>)	1119
Ласло Варга: «Эффективность технического развития в сельском хозяйстве» (<i>Лайош Хорват</i>)	1121
Резюме статей на русском и английском языках	1125
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1129

CONTENTS

<i>János Szita</i> : On the road to socialist economic integration (30th session of the CMEA)	1005
<i>Lajos Rév</i> : Industrial cooperatives in the fifth five-year plan	1030
<i>János Gács</i> : Shortages and supported development — Tendencies in the history of controlling the building materials industry (1950—1975)	1043
<i>László Bethlendi</i> : Some theoretical and organizational problems of industrializing agriculture	1061
DISCUSSION	
<i>Béla Takács</i> : On the interpretation of the notion of ownership	1072
REVIEW	
<i>Tibor Ferenci</i> : Topical problems in the development of services to the population	1091
SCIENTIFIC INFORMATION	
The 15th itinerant meeting of economists (<i>Károly Fazekas—Zsuzsa Mausecz—Annamária Inzelt</i>)	1096
REVIEW OF PERIODICALS	1103
BOOK REVIEW	
Péter Erdős: Wages, profit, taxation (<i>Tibor Erdős</i>)	1110
László Radó: Theories of foreign trade (<i>Júlia Facsády</i>)	1119
László Varga: Efficiency of technological development in agriculture (<i>Lajos Horváth</i>)	1121
Abstracts of the articles, in Russian and English	1125
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	1129

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

Kápolnai György—Várkonyi László:

AZ ANYAGI ÉS ERKÖLCSI ÖSZTÖNZÉS A MUNKASZERVEZÉS SZOLGÁLATÁBAN

(Munkaszervezési sorozat)

191 l., füzve 14,50 Ft

Erdős Péter:

BÉR. PROFIT, ADÓZTATÁS

(Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának vitatott kérdéseiről)

550 l., kötve 99,— Ft

Kozma Géza:

BILATERÁLIS MÉRLEGEGYENSÚLY ÉS KÜLKERESKEDELMI HATÉKONYSÁG

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

248 l., füzve 33,— Ft

Márton János—Újhelyi Tamás:

ÉLELMISZERGAZDASÁGUNK JÖVŐJE ÉS A NEMZETKÖZI MUNKAMEGOSZTÁS

486 l., kötve 124,— Ft

Nemes Ferenc:

ÉRDEKELTSÉG — MAGATARTÁS — TARTALÉKOK

146 l., kötve 19,— Ft

Majtényi György:

AZ IPARI TERMELÉS SZÁMÍTÓGÉPES IRÁNYÍTÁSA

(A számítógép és alkalmazása sorozat)

237 l., füzve 26,— Ft

Kulcsár Kálmán:

A JOGSZOCIOLÓGIA ALAPJAI

438 l., kötve 60,— Ft

KOMPLEX NÉPGAZDASÁGI TERVEZÉS

Szerkesztette: N. P. Fedorenko

315 l., füzve 23,— Ft

M. L. Basin:

KUTATÓ- ÉS TERVEZŐINTÉZETEK MUNKÁJÁNAK TERVEZÉSE

250 l., kötve 42,— Ft

SZERVEZÉS ÉS IRÁNYÍTÁS A TANÁCSI IPARVÁLLALATOKBAN

Szerkesztette: Varga Sándor

150 l., füzve 17,— Ft

Kacsalina, L. N.:

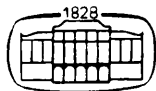
ÜGYVITELSZERVEZÉS — SZERVEZÉSTERVEZÉS

308 l., kötve 46,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest, V., Münnich Ferenc u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt
Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

10

MOSÓCZY RÓBERT:

A Szovjetunió gazdaságpolitikája
a X. ötéves tervben

KUTAS JÁNOS—MAUSECZ ZSUZSA:

A nők foglalkoztatottságának és szakképzettségének
változása 1970—1990 között

NAGY LÁSZLÓ:

A mezőgazdasági szervezetek társadalmi
érdekképviseleti szervei és fejlesztésük
néhány kérdése

LÓRÁNT KÁROLY:

A világ energiafelhasználásának
távlati tendenciái

PIRITYI OTTÓ:

Adalékok a szocialista tulajdonról folyó vitához

XXIII. évfolyam

1976. október

TARTALOM

<i>Mosóczy Róbert</i> : A Szovjetunió gazdaságpolitikája a X. öt- éves tervben	1133
<i>Kutas János—Mausecz Zsuzsa</i> : A nők foglalkoztatottságának és szakképzettségének változása 1970—1990 között	1153
<i>Sinkovics Alfréd</i> : Funkcionális költséganalízis. Megoldási ki- sérlet a kalkuláció problémáira	1163
<i>Pillis Pál</i> : A magyar mezőgazdaság két Cobb—Douglas-típusú termelési függvénye	1174
<i>Nagy László</i> : A mezőgazdasági szövetkezetek társadalmi ér- dekképviselési szervei és fejlesztésük néhány kérdése	1182
<i>Lóránt Károly</i> : A világ energiafelhasználásának távlati ten- denciái	1192
<i>Aleksander Bajt</i> : Bérinfláció egy liberális, öngazgatáson ala- puló gazdaságban	1210

VITA

<i>Pirityi Ottó</i> : Adalékok a szocialista tulajdonról folyó vitához	1223
--	------

SZEMLE

Üzemmegvalósítás és technológiai korszerűség a vaskohászatban (<i>Iványi Attila Szilárd</i>)	1238
---	------

FOLYÓIRATSZEMLE	1245
------------------------------	------

A. Zalkind: Az ipar „A” és „B” szektora tervezésének tapasztalatai a Szovjetunióban — Gunnar Myrdal: Miért „politikai gazdaságtan”? — Oswald Neuberger: A vezetési stílus kutatásainak eredményei — A. S. Bhalla: Technológia és foglalkoztatottság — Tsuneo Amano: A japán városok környezetvédelmi szerződést kötnek a vállalatokkal

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Tallós György: A bankhitel szerepe gazdaságirányítási rendszerünkben (<i>Csahók István</i>)	1253
---	------

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	1256
--	------

E SZÁM SZERZŐI:

Bajt, Aleksander, a Ljubljana Egyetem Jogi Kara Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója; **dr. Csahók István** kandidátus, a Gazdaságkutató Intézet főmunkatársa; **dr. Iványi Attila Szilárd**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Ipargazdaságtan Tanszékének adjunktusa; **dr. Kutas János**, az Országos Tervhivatal munkatársa; **Lóránt Károly**, az Országos Tervhivatal munkatársa; **dr. Mausecz Zsuzsa**, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának főmunkatársa; **dr. Mosóczy Róbert** kandidátus, az Országos Tervhivatal főosztály-vezető-helyettese; **dr. Nagy László**, a jogtudományok doktora, a Gödöllői Agrártudományi Egyetem tanára; **dr. Pillis Pál** kandidátus, a Kertészeti Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **dr. Pirityi Ottó**, a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetének osztályvezetője; **Sinkovics Alfréd**, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bognár József, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István (elnök), Ganczer Sándor, Hetényi István, Huszár István, Káplár József, Kornai János, Megyeri Endre, Nagy Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szamuely László, Vincze Imre, Zsarnóczai Sándor (főszerkesztő)

MOSÓCZY RÓBERT:

A Szovjetunió gazdaságpolitikája a X. ötéves tervben

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XXV. kongresszusa megvitatatta és jóváhagyta a népgazdaság fejlesztése 1976—1980. évekre szóló ötéves tervének irányelveit. Hogy áttekintsük és értékeljük a szovjet népgazdaság X. ötéves tervének céljait és előirányzatait, vissza kell pillantanunk a gazdaságfejlesztés elmúlt éveiben elért eredményeire.

A szovjet népgazdaság fejlődése 1971—1975 között

A IX. ötéves terv fő feladataként elsősorban a lakosság anyagi és kulturális színvonalának jelentős emelését, a szocialista termelés gyors ütemű fejlesztését, s a termelés hatékonyságának növelését jelölték meg. E feladatok megvalósítását a tudományos-technikai haladás és a munkatermelékenység növelésének meggyorsítása alapozta meg.

1975-ben lényegében eredményesen fejezték be a IX. ötéves tervet a Szovjetunióban. A terv alapvető társadalmi-gazdasági céljait teljesítették. Az 1971—1975. években a Szovjetunió gazdasága gyorsan és egyenletes ütemben fejlődött. A nemzeti jövedelem 1975-ben 28 százalékkal nőtt az 1970. évihez képest, elérte a 362 milliárd rubelt, s a növekedés abszolút értékben 76 milliárd rubelt tett ki. A nemzeti jövedelem növekedésének mintegy négyötöde a munkatermelékenység emelkedésének eredménye. A munka termelékenysége az iparban 34, a mezőgazdaságban 22, az építőiparban pedig 29 százalékkal emelkedett.

1971—1975 között az ipari termelés volumene 43 százalékkal, az előirányzatoknak megfelelően, dinamikusan nőtt. A népgazdaság műszaki fejlődését és hatékonyságát a leginkább meghatározó ágazatok — a gépipar, a villamosenergia-ipar és a vegyipar — részesedése az ipari termelésben az 1970. évi 31 százalékról 1975-re 36 százalékra emelkedett. A gépiparban a termékkibocsátás 1,7-szeresére, ezen belül a számítógépiparban négyeszeresére, az automatikai eszközök és berendezések gyártásában 1,8-szeresére, a gépkocsigyártásban pedig több mint kétszeresére nőtt.

Jelentős mértékben erősödött a Szovjetunió tüzelőanyag-energetikai bázisa. Növekedett a villamos energia, a kőolaj, a földgáz és a szén termelése. Bővült a fekete- és színesfémek, a műanyagok, a cement és más anyagok termelése. Az ipari termelés növekedésében elért eredményeket tükrözi az 1. sz. táblázat.

Figyelemre méltó, hogy az ipar — 1972-t kivéve — minden évben

Egyes ipari termékek termelésének növekedése a Szovjetunióban 1960—1975 között

Megnevezés	Mérték-egység	1960	1965	1970	IX. ötéves terv előirány- zata 1975-re	1975. évi termelés	1975. évi termelés az 1970. évi százalékában
Szén (nettó) ...	millió t	490	545	578	644*	646*	111,7
Kőolaj	millió t	147	242	349	496	491	140,7
Földgáz	milliárd m ³	42	119	184	320	289	157,1
Villamos energia	milliárd kWó	292	507	741	1065	1038	140,1
Acél	millió t	65	91	116	146	141	121,6
Cement	millió t	46	72	95	125	122	128,4
Műanyagok és műgyanták ...	ezer t	293	729	1481	3533	2800	189,1
Műszálak	ezer t	211	407	623	1065	955	153,3
Cellulóz	ezer t	1900	2520	3951	8490	6800	172,1

* A bruttó termelésből számított nettó termelés.

túlteljesítette a tervet. Az ipar egyik fontos eredménye az, hogy szinte kizárólag hazai gyártású gépeket alkalmazva valósíthatták meg a fűtőanyagok és energiahordozók kitermelésének, a bányászati kutatásoknak, a vas- és fémkohászatnak, a villamosenergia-termelésnek a fejlesztési programjait. Öt esztendő alatt összesen 16 500 új termék — kétszer annyi, mint a megelőző időszakban — termelése kezdődött meg, sok korszerűtlennek minősített termék előállítását viszont megszüntették. Növekedett a kibocsátott termelőberendezések teljesítménye és automatizáltsági foka.

A IX. ötéves terv céljai között fontos helyet foglalt el az A és a B szektor egymáshoz viszonyított növekedési üteme: az ipari termelés egészének évi 8 százalékos növekedése mellett a terv a fogyasztási cikkek mennyiségének 8,3 százalékos növelését irányozta elő. Ez az előirányzat nem teljesült. Az 1971—1975. években is a termelési eszközök gyártása növekedett erőteljesebben, míg a fogyasztási cikkek termelése a tervezettnél valamivel lassabban, öt év alatt összesen 37 százalékkal nőtt. Ennek oka van. Az okok között megemlíthetjük, hogy a tervezett könnyűipari kapacitások nem készültek el határidőre, az éves tervek kidolgozásakor a beruházási eszközöket más feladatokra összpontosították, a mezőgazdasági termelés nem látta el a tervezett mértékben nyersanyaggal az élelmiszeripart, a textilipart stb.

A XXIV. kongresszus határozatának megfelelően a Szovjetunióban a mezőgazdaság fejlesztését megkülönböztetett figyelemmel tervezték. A tervben hatalmas beruházási program szerepelt. A befektetéseket főleg az intenzív gazdálkodási módszerek előtérbe kerülése indokolta. A terv azt is figyelembe vette, hogy a szovjet mezőgazdaságban sem számolhatnak már a foglalkoztatottak számának növelésével.

A IX. ötéves terv időszakában következetesen megvalósult a mezőgazdaság hosszú távú fejlesztési terve, amely — a rövid távú feladatok megoldása mellett — az ágazat továbbfejlődéséhez szükséges feltételek megteremtését célozta. Öt év alatt összesen 131 milliárd rubelt — 49 milliárd rubellal többet mint az előző tervidőszakban — ruháztak be a mezőgazdaságba. Az előző öt esztendőhöz képest mintegy 40 százalékkal megnövekedett beruházási összegekből jelentős fejlesztési programot va-

lósítottak meg. A mezőgazdaság anyagi-technikai bázisa a IX. ötéves terv időszakában a többi között 1,7 millió traktorral és 1,1 millió tehergépkocsival bővült. Az új gépek teljesítménye is lényegesen nagyobb volt, mint a korábbiaké, és jobban megfelelt a nagyüzemi gazdálkodás követelményeinek. Növekedett a 150 lóerős traktorok részesedése a mezőgazdasági traktorparkban, megkezdték a 300 lóerős erőgépek sorozatgyártását is. A talajjavításra, öntözésre fordított 27 milliárd rubel eredményeként 10 millió hektárral bővült a növénytermesztés vetésterülete. A növekvő ráfordítás főleg a gyapot- és a rizstermesztésben hozott eredményt. Az intenzív fejlesztési program részeként a növénytermesztésben öt év alatt 300 millió tonna műtrágyát használtak fel, összehasonlíthatatlanul többet, mint korábban bármikor. Jelentős beruházásokat hajtottak végre az állattenyésztésben is.

E fejlesztési politika eredményeként — a rendkívül kedvezőtlen időjárási viszonyok ellenére is — a mezőgazdaság bruttó termelése az előző ötéves időszakhoz viszonyítva 13 százalékkal nőtt. Az egyes mezőgazdasági termékek termeléséről a következő táblázatból kaphatunk képet.

2. sz. táblázat

A főbb mezőgazdasági termékek termelése a Szovjetunióban

Termék	Mértékegység	1966—1970 évek átlaga	1971—1975 évek átlaga	A növekedés százalékban
Gabona	millió tonna	167,6	181,5	108,3
Hús	millió tonna	11,6	14,1	121,6
Tej	millió tonna	80,5	87,5	108,7
Gyapot	millió tonna	6,1	7,7	126,2

A mezőgazdaság termelési eredményei azonban — a nagyszabású beruházási program ellenére is — nem a terv szerint alakultak. Az ágazat bruttó termelése 1975-ben 10 milliárd rubellel maradt el a tervezettől. A IX. ötéves terv időszakában — az 1973-as év kivételével — egyik esztendőben sem sikerült teljesíteni a mezőgazdaság termelési tervét. A mezőgazdasági termelés egészét jelentősen befolyásolta a gabonatermesztés, amely takarmányalapot ad az állattenyésztésnek. A gabonatermelés egyenlőtlenül fejlődött. A IX. ötéves terv az 1971—1975. évekre átlagosan évi 220 millió tonna gabona termelését irányozta elő. Ez az 1966—1970. közötti évek átlagához viszonyítva mintegy 30 százalékos növekedésnek felel meg. Ezzel szemben 1971—1975 között 181,5 millió tonnás átlagtermelést értek el, ami az előző öt év átlagához viszonyítva 8,3 százalékos növekedést jelent. Az elmúlt öt év közül kettő rendkívül rossznak bizonyult. Nevezetesen 1972. és 1975. E két évben az időjárási tényezők (hómentes, erősen fagyos tél, szárazság stb.) szinte a Szovjetunió valamennyi gabonatermelő vidékét sújtották. Az agrotechnika korszerűsödése (öntözés, mélyszántás, műtrágyázás, gyors betakarítás stb.) ezt nem tudta ellensúlyozni. Természetesen ez a körülmény jelentős mértékben megnehezítette a mezőgazdasági és élelmiszeripari célok teljesítését. Az 1975-ös év elsősorban a gabonatermelés vonatkozásában volt rendkívül kedvezőtlen. Téves útra vezetne azonban, ha a szovjet mezőgazdaság fejlesztésében elért eredmények értékelésekor csak ebből indulnánk ki. Az SZKP 1965 márciusi és ezt követő plénumain, majd a XXIV.

pártkongresszuson új mezőgazdasági politikát dolgoztak ki: intézkedéseket hoztak a technikai bázis megerősítésére, fokozták a termelőegységek és a mezőgazdasági dolgozók anyagi érdekelttségét a termelésben. Ezeknek az intézkedéseknek is köszönhető, hogy például a gabonatermelés, amely 1965-ben még csak 121, 1970-ben 186, 1973-ban pedig már 222 millió tonna volt. Hasonló eredményeket mutattak fel a mezőgazdaság más ágazatai is.

A kép teljességéhez azonban más tényezők is hozzátartoznak. Meg kell említeni, hogy a második világháború a Szovjetunió legfejlettebb mezőgazdasági körzeteiben okozott súlyos károkat. Igaz az is, hogy a Szovjetunió természeti viszonyai — a talaj minősége, a hőmérséklet és a csapadék mennyisége — kedvezőtlenebbek a mezőgazdaság szempontjából, mint például az Egyesült Államok természeti feltételei. A Szovjetunió első ízben a kilencedik ötéves terv időszakában fordított impozáns összeget a mezőgazdaság fejlesztésére, és ebben az időszakban mutatkozott meg először a korábbi években hozott intézkedések hatása is. A szovjet mezőgazdasági gépgyártás és a műtrágyatermelés fejlesztése lehetővé tette, hogy minőségi változás következék be a termelés komplex gépesítésében és kemizálásában, az öntözésben, valamint a mezőgazdasági termelés ipari alapokra helyezésében. Ezt a programot 1965-ben tűzték ki, s — ha sok átmeneti zökkenő és sikertelenség nehezíti is — de alapjában véve eredményesen valósul meg. Az ipari háttér fejlesztése eredményeként a szovjet mezőgazdaság 1965-ben 27, 1973-ban 60, 1975-ben pedig 75 millió tonna műtrágyát használt fel.

Mindezek mellett azonban voltak a mezőgazdaság eredményeit kedvezőtlenül befolyásoló tényezők is, s hatásukat nem lehet az időjárás számlájára írni. Lassan terjednek el a korszerű termesztési módszerek, a gép- és alkatrészellátásban sok fennakadás volt, a műtrágyák összetétele sem felelt meg az igényeknek (a szovjet mezőgazdaság több foszfortartalmú műtrágyát igényel, mégis a nitrogén- és káliumműtrágyák termelését fejlesztették erőteljesebben), s az agráripari komplexumok a kívánatosnál szűkebb körben alakultak csak ki.

A Szovjetunió alapvető termelési alapjai 1971—1975 között másfél-szeresükre növekedtek. Ezt az tette lehetővé, hogy e tervidőszakban 501 milliárd rubelt használtak fel beruházási célokra. Az intenzív beruházási tevékenység jelentős eredményeket hozott. A termelőerők átcsoportosítása az ország keleti részére ugyanis 1970-től vett erőteljes lendületet. A Szovjetunió Uráltól keletre fekvő területeinek feltárása, iparosítása fajlagosan az ország európai területein az iparosításra áldozott összegnek mintegy kétszeresébe került. Ez azonban a nyersanyaglelőhelyek területi elhelyezkedése miatt történelmi szükségszerűség volt és marad is. A hatalmas beruházási tevékenység eredményeként az elmúlt öt évben kétezer új kombinátot, gyárat helyeztek üzembe. Új létesítmények a népgazdaság valamennyi ágában található. Új erőművek, kohászati és vegyipari kombinátok, fémfeldolgozó üzemek épültek, köztük olyanok, mint például a 2 millió kilowatt teljesítményű leningrádi atomerőmű, valamint a Krivoj Rog-i kohómű 5000 köbméteres új nagyolvasztója. A közlekedés valamennyi ága fejlődött. 3300 kilométer hosszú új vasútvonalat adtak át; 4800 kilométernyi szakaszt pedig villamosítottak. A szállítás korszerűsítését szolgálta az 58 000 km hosszú új csővezeték is.

A IX. ötéves tervidőszakban meggyorsult a tudomány termelőerővé válása. A szovjet tudomány kimagasló sikereket ért el. Az alap- és alkalmazott kutatásokban elért eredmények segítették a legfontosabb népgazdasági problémák megoldását és olyan kiemelkedő új feladatok megvalósítását — mint például a világűr meghódítása.

A Szovjetunió lakossága 1971—1975 között majdnem 12 millióval nőtt és 1975-ben meghaladta a 255 milliót. Az előző esztendőkhöz hasonlóan a kilencedik ötéves tervidőszakban is biztosították a teljes foglalkoztatottságot. A foglalkoztatottak háromnegyede az anyagi termelésben dolgozik, minden harmadik munkás és alkalmazott az iparban. Az SZKP XXIV. kongresszusa határozatának megfelelően 1971—1975 között 70 százalékkal többet költöttek az életszínvonalat növelő intézkedésekre, mint a megelőző időszakban. Ennek alapján jelentősen emelkedett a Szovjetunió lakosságának az életszínvonala, 24 százalékkal növekedett a lakosság egy főre jutó reáljövedelme. A munkások és alkalmazottak bére átlagosan 20, a mezőgazdasági szövetkezetekben dolgozók jövedelme 25 százalékkal nőtt. A bérpolitikai intézkedések eredményeként a kilencedik ötéves terv időszakában 75 millió szovjet állampolgár fizetése emelkedett. Az állami kiskereskedelmi árak színvonala stabil volt. A kiskereskedelmi árforgalom volumene 36, a szolgáltatásoké pedig 60 százalékkal nőtt. 1971—1975 között 56 millió ember, gyakorlatilag minden ötödik szovjet állampolgár új lakást kapott. Nagy figyelmet fordítottak a lakosság kulturális színvonalának növelésére, a munkakörülmények javítására és a szabad idő kulturált felhasználásának feltételeire. A szovjet párt stabil életszínvonal-politikájának megvalósítását segítették elő azok az intézkedések, amelyek a fogyasztási cikkek termelésének növelésére irányultak. Az utóbbi esztendőkből e tekintetben elért kiemelkedő eredmények hatására jelentős változások következtek be a lakosság fogyasztási struktúrájában. A szovjet emberek 1974-ben két kilogrammmal több tejterméket, öt kilogrammmal több zöldségfélélt fogyasztottak, mint 1970-ben. Egyidejűleg csökkent a burgonya- és kenyérfogyasztás, tehát javult a táplálkozás minősége. A IX. ötéves terv kezdetén tíz család közül ötnek volt televíziója, ma már hétnek. Négy év alatt kétszeresére emelkedett a hűtőszekrény-ellátottság, és ma 10 közül hat család rendelkezik hűtőszekrényel. Mindezt a fogyasztási cikkek termelésének növelésében és korszerűsítésében elért eredmények tették lehetővé. (L. a 3. sz. táblázatot.)

3. sz. táblázat

Néhány fogyasztási cikk termelésének alakulása a Szovjetunióban 1965—1975 között

Megnevezés	Mértékegység	1965. évi	1970. évi	1975. évi	1975. évi termelés az 1970. évi százalékában
		termelés			
Személygépköcsi	ezer db	201	344	1201	349
Televízió	millió db	3,7	6,7	7,0	105
Rádió	millió db	5,2	7,8	8,4	108
Hűtőgépek	millió db	1,7	4,1	5,6	137
Bútor	milliárd rubel	1,8	2,8	4,3	154
Bőrcipő	millió pár	486	679	698	103
Szövet	millió m ²	7473	8774	9956	113

A Szovjetunió külgazdasági kapcsolatai a IX. ötéves terv idején jelentősen bővültek, s meggyorsult a külkereskedelmi forgalom növekedésének üteme. A külgazdaságban jelentősen nőtt az intenzív formák — például a tudományos és technikai együttműködés — súlya. A külkereskedelmi forgalomnak a nemzeti jövedelemhez mért aránya, 1960-ban 6,9 százalék, 1970-ben 7,6, 1973-ban pedig már 9,3 százalék volt. A külkereskedelmi forgalom évi átlagos növekedési üteme az 1966—1970 közötti évek 8,6 százalékaival szemben, az 1971-től 1974-ig terjedő időszakban 15,7 százalékra emelkedett. A forgalom 1975-ben meghaladta az 50 milliárd rubelt, és minthogy a nemzeti jövedelem ebben az évben 362 milliárd rubel volt, a külkereskedelmi forgalom aránya a nemzeti jövedelemhez megközelítette a 14 százalékot. A Szovjetunió külkereskedelmi forgalma különösen 1974-ben és 1975-ben emelkedett, nem kis mértékben a nemzetközi kereskedelemben bekövetkezett cserearány-változás hatására. A Szovjetunió emellett termelésének egyre nagyobb hányadát exportálja, így például a kőolajtermelésének mintegy 25, vegyipari termelésének 8—10 százalékát. Egyes nyers- és alapanyagoknál még nagyobb a külpiacokon történő értékesítés aránya. Az utóbbi években jelentősen emelkedett a beruházási javak (energetikai, bányászati és kohászati berendezések stb.), valamint tartós fogyasztási cikkekből (személygépkocsi stb.) kivitele is. A IX. ötéves terv időszakában a Szovjetunió teljes külkereskedelmi forgalma meghaladta a 170 milliárd rubelt. 9 terv 33—35 százalékos forgalomnövekedést irányzott elő. Ezt azonban jelentősen (a számítások szerint háromszorosan) túlteljesítették. A tárgyalt időszakban a külkereskedelem feladatai között szerepelt a hatékonyság javítása. Ennek ismeretében érthető, hogy a szovjet importőrök igényesebbek lettek, nagyobb követelményeket támasztanak a termékek minőségével, árával szemben. Fontos cél volt a külkereskedelem — elsősorban a kivitel — szerkezetének a javítása. A terv szerint a gépeknek és berendezéseknek a kivitelben mintegy 30 százalékos arányt kellett volna elérniük, ezt azonban nem sikerült megvalósítani. Ebben közrejátszott az, hogy egyes gépipari ágazatok versenyképes termékeiből — nem utolsósorban a megnövekedett belföldi igények szívóhatása miatt — korlátozott nagyságú exportárualap maradt. Emellett nem hanyagolható el az a körülmény sem, hogy a világpiacon a nyersanyagok árai — a gépipari termékek áraihoz viszonyítva — lényegesen gyorsabban emelkedtek. Ez önmagában is „fékezőleg” hatott a szovjet külkereskedelem exportszerkezetének átalakulására.

A IX. ötéves terv időszakában a külkereskedelmi forgalom mintegy 60 százalékát a szocialista országokkal bonyolították le. Vezető helyet foglaltak el e tekintetben a KGST-tagállamok, amelyek a szocialista relációjú forgalom 90 százalékát adták. A KGST-országok részesedése a szovjet külkereskedelemben 54 százalék. A külkereskedelmi forgalom 1971—1975 között ezen országokkal folyó áron majdnem kétszeresére emelkedett. A Szovjetunió jelentősen növelte a KGST-országokba irányuló energiahordozó- és nyersanyagexportját, ami nagymértékben hozzájárult a KGST-tagállamok gazdasági fejlődéséhez.

4. sz. táblázat

A Szovjetunióknak a KGST-országokba irányuló exportja
egyeb fontosabb termékekből

Megnevezés	Mérték- egység	1966—1970	1971—1975	Index (százalékban)
		összesen		
Villamos energia	milliárd kWó	15 080	44 692	296
Kőolaj és kőolajtermék . .	millió tonna	165	290	176
Földgáz	milliárd m ³	7 958	28 977	364
Vasérc	millió tonna	140	178	127
Hengereltacél	millió tonna	23	27	117

Gyors ütemben fejlődtek a Szovjetunió gazdasági-kereskedelmi kapcsolatai a harmadik világ országaival is. 1971 és 1974 között a külkereskedelmi forgalom évi növekedési üteme mintegy 18 százalék volt. A Szovjetunió műszaki-tudományos közreműködésével Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában 5,6 millió tonna nyersvas, 4,1 millió tonna acél stb. termelésére alkalmas kapacitást hoztak létre. Kiszélesedtek az iparilag fejlett tőkésállamokkal kialakult gazdasági kapcsolatok is

A XXV. kongresszuson nagy figyelmet fordítottak a IX. ötéves terv teljesítése közben felszínre került hiányosságok elemzésére is. Megállapították, hogy noha a terv alapvető feladatait teljesítették, bizonyos gazdasági mutatók, bizonyos termékfajták (acél, gabona, műtrágya) gyártásával kapcsolatos tervecélok nem valósultak meg maradéktalanul. Több új termelési kapacitás üzembe helyezése elhúzódott, aminek következtében néhány fontos termék termelésében a szovjet gazdaság nem tudta elérni az 1975-re előirányzott szintet. Lassan számolják fel — amint a kongresszuson kitűnt — a tervezési, pénzügyi módszerekben mutatkozó hiányosságokat. Olyan tapasztalatokról is beszámoltak, hogy bizonyos területeken a gazdasági kérdéseket szűklátókörűen — csak a helyi érdekeket szem előtt tartva — oldják meg. Némely ágazatokban alacsony a műszaki színvonal, miközben befejezett tudományos kutatások eredményeit hosszú ideig nem alkalmazzák a termelésben.

A szovjet népgazdaság fejlesztésének fő feladatai 1976—1980 között

A Szovjetunió X. ötéves terve új, fontos szakasz a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtésében, a társadalmi viszonyok tökéletesítésében, a szocialista életmód fejlesztésében. Az új ötéves terv a társadalmi termelés mind erőteljesebb intenzifikálásának, a lehetőségek teljesebb kihasználásának szakasza. A szovjet gazdaságpolitika stratégiája legfőbb célként a nép anyagi és kulturális színvonalának szakadatlan növelését emeli ki. E gazdasági stratégia a társadalmi termelés dinamikus növelését a hatékonyság és a minőség fokozásával kívánja biztosítani. Ezért is nevezik a Szovjetunió X. ötéves tervét a *hatékonyság* és a *minőség* ötéves tervének.

Az elérendő célokat, illetve fejlesztési irányokat a X. ötéves terv irányelvei hét pontban foglalják össze. Nevezetesen:

1. Biztosítani kell a társadalmi termelés állandó növekedését és szerkezetének tökéletesítését, s a tudományos-technikai haladást meghatározó ágazatoknak az átlagosnál gyorsabb fejlődését.

2. Komplex intézkedéseket kell hozni a lakosság jólétének további emelése céljából. Az egy főre jutó reáljövedelmet 20—22 százalékkal kell növelni.

3. Biztosítani kell a társadalmi termelés hatékonyságának és intenzitásának növelését, s egyidejűleg fokozottabb takarékosagra van szükség a népgazdaságban.

4. Fokozni kell a tudományos és a műszaki fejlesztés ütemét, ez a társadalmi termelés hatékonyságának és intenzívebbé tételének döntő feltétele.

5. Tökéletesíteni kell a népgazdaság irányítását.

6. Intézkedéseket kell kidolgozni és megvalósítani a környezet védelmére, ésszerűen kell kiaknázni és újratermelni a természeti tartalékokat.

7. Következétesen kell fejleszteni és mélyíteni a szocialista országokkal kialakult sokoldalú együttműködést, elő kell mozdítani a szocialista világrendszer további megszilárdulását. Bővíteni kell a gazdasági, a tudományos és technikai kapcsolatokat a fejlődő országokkal, valamint az iparilag fejlett tőkésállamokkal.

A Szovjetunió népgazdasága fejlesztésének főbb makroökonómiai előirányzatait az 1976—1980-as időszakra a következő táblázatban közöljük. A X. ötéves terv előirányzatait egyúttal összehasonlítjuk a VIII., illetve IX. ötéves terv időszakában elért tényleges növekedéssel is.

5. sz. táblázat

A Szovjetunió népgazdasága X. ötéves tervének főbb makroökonómiai előirányzatai

	VIII. ötéves tervidőszak	IX. ötéves tervidőszak	X. ötéves terv
	(1966—1970)	(1971—1975)	(1976—1980) előirányzat
	tényleges növekedési ütem		
Nemzeti jövedelem.....	141	128	124—128
Ipari termelés.....	150	143	135—139
ebből: „A” szektor termelése.....	151	145	138—142
„B” szektor termelése.....	149	137	130—132
Mezőgazdasági termelés.....	121	113	114—117
Beruházás.....	143	142	124—126
Külkereskedelmi forgalom.....	148	136	127—129
Reáljövedelem.....	133	124	120—122

A X. ötéves terv az előző tervek, de mindenekelőtt a IX. ötéves terv szerves folytatása, mégis a társadalmi haladás és életszínvonal vonatkozásában több olyan sajátosságot mutat, amelyet feltétlenül ki kell emelni. Az SZKP életszínvonal-politikája a X. ötéves tervidőszakban abból indul ki, hogy a szociális programoknak a gazdaság fejlesztésére és az emberek életkörülményeinek javítására gyakorolt aktív hatása nemcsak eredménye, hanem mindinkább előfeltétele a termelés, a tu-

domány és a technika gyors ütemű fejlődésének. Az életszínvonal-politika főbb sajátosságai a X. ötéves tervidőszakban a következőkben foglalhatók össze:

— a szocialista életforma erősítése és a népjólét állandó növelése, a szocialista rendszer előnyeinek mind teljesebb feltárása és kihasználása;

— a szovjet emberek életének, munkájának és életmódjának valamennyi oldalát érintő célirányos és összehangolt változtatások, s a szűk-széles intézkedések széles körű komplex megközelítése;

— az emberek tevékenységi szférái közötti tökéletesebb összhang biztosítása végett — a lakossági jövedelmek növelése és az anyagi feltételek javítása mellett — különös jelentőséggel bír a termelés gépesítésének és automatizálásának meggyorsítása, a megerősített és egészségre káros munkafajták csökkentése, a dolgozók szellemi és társadalmi igényeinek kibontakoztatása és kielégítése.

A Szovjetunióknak a szocialista életmódra és a népjólét növelésére vonatkozó programjának e lényeges vonásait a gazdasági-társadalmi fejlődés jelenlegi sajátosságai indokolják. A Szovjetunió életszínvonal-politikájával összefüggésben az SZKP XXV. kongresszusán A. Koszigin a következőket mondta: „... a szovjet nép anyagi és kulturális szükségleteinek a lehető legteltesebb kielégítése a párt gazdaságpolitikájának legfőbb célja. Ez terveink célja, ugyanakkor a termelés, annak hatékonysága további növelésének fontos előfeltétele”. A szovjet emberről való gondoskodás hatja át a X. ötéves terv minden előirányzatát, a terv egész struktúráját. Az egy lakosra számított reáljövedelmet öt esztendő alatt 20—22 százalékkal akarják emelni. A munkások és alkalmazottak átlagbére 16—18 százalékkal növekszik majd, és 1980-ra legalább 170 rubel lesz. A szovjet párt életszínvonal-politikáját értékelve, tekintetbe kell venni, hogy a lakosság munkabére, reáljövedelme *stabil állami kiskereskedelmi árak* mellett növekszik. A X. ötéves tervben megfogalmazták azt a célkitűzést, hogy a szükséges anyagi feltételek megteremtésének, illetve az árutartalékok felhalmozásának arányában folytatni kell egyes árufajták árának csökkentését.

Az SZKP nem egyszerűen a nép anyagi életszínvonalának növelésére mozgósítja a népgazdaság minden szereplőjét, hanem minőségileg is új feladatokat tűz ki. A szovjet életszínvonal-politika célja nem az anyagi javakkal való túltelítettség, hanem magas színvonalú ellátás, tudományosan megalapozott fogyasztási normák alapján. A X. ötéves terv éppen ebből a törekvésből kiindulva progresszív változásokat irányoz elő a fogyasztásban. Ami a táplálkozást illeti, a kalóriák vonatkozásában a Szovjetunió már megfelelő színvonalat ért el. Az egy lakosra jutó napi átlagos kalóriamennyiséget tekintve a Szovjetunió az egyik első helyet foglalja el a világon. A X. ötéves terv időszakában új feladatokat tűznek ki a táplálkozás minőségi szerkezetének javítására, abból a célból, hogy ösztönözzék a táplálkozás szempontjából legértékesebb termékek — hús, tej, gyümölcs, zöldségfélék stb. — fogyasztásának növekedését.

Hasonló változások mennek végbe a könnyűipari termékekkel és az ipari tartós fogyasztási cikkekkel való ellátásban is. A Szovjetunió jelenleg egy lakosra számítva több szövetet gyárt, mint Nagy-Britannia, Franciaország vagy az NSZK. A kötszövött áruk előállításában a Szovjetunió erősen megközelítette az említett országokat. A lakosság elekt-

romos háztartási cikkekkel való ellátásában a Szovjetunió tíz évvel ez előtt még jelentősen elmaradt a nyugati országok mögött. Ma ez a különbség már minimális. A tervidőszakban a tömegfogyasztási cikkek mennyiségének növelése és minőségének javítása a feladat. A lakáskultúra fejlesztése a szovjet párt hosszú távú politikája. A tervidőszakban 545—550 millió m² alapterületű lakást kell építeni, amely újabb 50 millió szovjet állampolgár számára jelent jobb lakáskörülményeket. A X. ötéves tervben már a lakások minőségének javítása is szerepel. Az egy főre jutó reáljövedelem, a munkások és alkalmazottak átlagbére, a kiskereskedelmi áruforgalom és térítéses szolgáltatások, valamint a lakásépítés volumene 1976—1980 között — az abszolút növekedést tekintve — túlszárnyalják majd a IX. ötéves terv tényleges eredményeit.

A következő ötéves időszakban jelentős változásokat terveznek a munka szférájában. Az elért eredmények ellenére, az utóbbi 10—15 évben ebben a vonatkozásban nem történt olyan nagy horderejű változás, mint a lakossági jövedelem növekedése, a fogyasztás stb. tekintetében. A Szovjetunióban még mindig jelentős a kézi munka és általában az alacsony szakképzettséget igénylő munka felhasználása. A szovjet nép gazdaságban mintegy 45 millió ember végez ilyen jellegű munkát, abszolút számuk és relatív arányuk csak lassan csökken. A műveltségi színvonal emelkedésével csökken a kézi munka társadalmi megbecsülése. A munkaerőforrások újratermelésében ezért a szakképzetlen munkát igénylő termelési ágak munkaerővel való ellátása komoly gondot okozhat. A munka jellegének változtatása, a munka társadalmi, gazdasági és termelési feltételeinek javítása épp ezért a X. ötéves tervidőszak egyik fontos feladata. A megoldás az eddigi kompenzációs mód helyett a tudomány és technika eredményeinek széles körű alkalmazása.

A Szovjetunióban gyakorlatilag bevezették az általános középiskolai tankötelezettséget. A X. ötéves tervben — valamennyi oktatási forma kiszélesítése mellett — különleges figyelmet fordítanak a tudás minőségének emelésére. A Szovjetunióban a munkahét világviszonylatban is egyike a legrövidebbeknek, ezért aktuális probléma a szabad idő felhasználási struktúrájának javítása.

Az elosztási viszonyokat és az elosztási formák tökéletesítését illetően a X. ötéves terv abból indul ki, hogy nagyon fontossá vált a munka mennyisége és minősége szerinti bérezés ösztönző szerepének erősítése. Evégett a munkából származó jövedelmek javára változik a beralap és a társadalmi fogyasztási alap növekedésének aránya. Míg a VIII. ötéves tervidőszakban a megfelelő növekedési ütemek aránya 1 : 1,3 volt, a IX. ötéves tervidőszakban 1 : 1,2, a X. ötéves terv előirányzata pedig e tekintetben 1 : 1,1. Az irányelvek szerint fokozni kell a beralap-felhasználás hatékonyságát is. Ezért a beralap összegén belül növelik az átlagbért növelő részt, a létszám növelését szolgáló rész megfelelő csökkentése mellett.

A X. ötéves terv irányelvei szerint az életszínvonal-politikai célok teljesítése érdekében a mezőgazdasági termelés volumenét 14—17 százalékkal, az élelmiszeripari és a könnyűipari termelés volumenét 26—28 százalékkal kell növelni. Az SZKP agrárpolitikája lényegét tekintve nem változik a X. ötéves tervidőszakban sem. Ezt a koncepciót — mint

említettük — az SZKP Központi Bizottsága Bizottságának 1965. márciusi plénuma hagyta jóvá. Az agrárstratégia nem kisebb célt tűz ki, mint hogy a Szovjetunio mezőgazdaságát a szocialista ipar színvonalára emeljék. Az SZKP agrárstratégiája két feladat megoldását helyezi előtérbe. Egyrészt a mezőgazdasági termelés állandó növelését, hogy a mezőgazdaság és élelmiszeripar termelése megfeleljen a társadalom fejlettségének, másrészt a mezőgazdaság iparosítását, ami egyben a munkakörülmények, az életmód gyökeres átalakítását jelenti a mezőgazdaságban dolgozók számára. A mezőgazdaság fejlesztését célzó beruházások növekedését a következő táblázat szemlélteti:

6. sz. táblázat

Mezőgazdasági beruházások 1961—1980 között

Megnevezés	VII. ötéves tervidőszak	VIII. ötéves tervidőszak	IX. ötéves tervidőszak	X. ötéves terv
	(1961—1965)	(1966—1970)	(1971—1975)	(1976—1980) előirányzat
tényszámok				
Beruházások volumene a mezőgazdaságban (milliárd rubel)	48,6	82,2	131	171,7
Mezőgazdasági beruházások részesedése az összes népgazdasági beruházásból (százalékban)	20	23	26	26—27

A népgazdasági fejlesztés fő irányainak megfelelően az 1976—1980. években a mezőgazdaság átlagos évi termelését a következőképpen akarják növelni:

7. sz. táblázat

Mezőgazdasági termékek termékek termelése

Megnevezés	Átlagos évi termelés 1976—1980 között	Az átlagos évi termelés növekedés a X. ötéves tervben	
		abszolút mennyiségben	százalékban
Mezőgazdaság bruttó termelése (milliárd rubel) . .	104—106	13—15	14—17
Gabonatermelés (millió tonna)	215—220	33,5—38,5	18—21
Napraforgó (millió tonna)	7,6	1,6	27
Gyapot (millió tonna)	8,5	0,8	11
Hús (millió tonna)	15,0—15,6	0,9—1,5	7—11

A mezőgazdaságra vonatkozó cél teljesítése végett folytatják azt a politikát, amelynek értelmében az ipari termelés átlagos növekedési üteménél gyorsabban fejlesztik az úgynevezett „kiszolgáló” szakágazatokat (például a vegyipart, a mezőgazdasági gépgyártást stb.). A mezőgazdasági beruházásokat alapvetően három területre összpontosítják: 1. 1976—1980 között 46 százalékkal növelik a mezőgazdaság gépállományát. Az utóbbi évtizedben 3 millió traktort kaptak, most öt év alatt to-

vábbi 1,9 milliót juttatnak a mezőgazdaságnak. A mezőgazdasági munka energiaellátottsága megkétszereződik. 2. Növekszik a talajjavítási munkák volumene. Öt év alatt újabb 9 millió hektár öntözött, illetve lecsapolt földet vesznek művelésbe. Új öntözőrendszereket hoznak létre. A VIII. és IX. ötéves tervben 492 millió tonna műtrágyát kapott a mezőgazdaság, a X. ötéves terv szerint 467 millió tonnát. 3. A X. ötéves tervben a beruházási eszközöket továbbra is a gabonatermelésbe irányítják. A gabonaprogram 215—220 millió tonna termeléssel számol. Ez lényegében az 1973. évi rekordtermés stabilizálását jelenti. Érthető, hogy a szovjet mezőgazdasági politika alapvető célja a gabonakérdés megoldása, hiszen ez nagyban befolyásolja az állattenyésztés jövőjét is.

A X. ötéves tervidőszakban a növekedési ütem — ahogyan a táblázatból látható — az előző ötéves tervekhez képest csökken. Ennek az az oka, hogy a szovjet népgazdaságban a gazdasági növekedés extenzív forrásai kimerülőben vannak. A X. ötéves terv átmenet az extenzív növekedésről az intenzívra, amikor szűkülnek a növekedés extenzív forrásai. Jelentős tényező továbbá, hogy a IX. ötéves terv időszakában hatalmas mértékben fejlődtek a Szovjetunió termelőerői. Fő feladat, hogy határozott fordulatot hajtsanak végre a termelési-technikai potenciál hatékonyabb kihasználása irányában. A nemzeti jövedelem 1975-ben 28 százalékkal haladta meg az 1970. évit, 42 százalékos beruházási-volumennövekedés mellett. A X. ötéves tervben a nemzeti jövedelem 24—28 százalékos növekedéséhez a beruházások 24—26 százalékos növekedése tartozik.

A Szovjetunió fejlődésének mai szakaszában a gazdasági növekedés fő forrása a társadalmi munka hatékonyságának emelése. A nemzeti jövedelem 1975-ben 28 százalékkal volt nagyobb mint 1970-ben. Ezt a növekedést azonban az állóalapok 50 százalékos, a felhasznált anyagok 35 és a termelésben foglalkoztatottak számának 5 százalékos növekedése mellett érték el. Ez azt jelenti, hogy a nemzeti jövedelem minden 1 százalékos növekedéséhez az állóalapok 1,7, a felhasznált anyagok 1,2 százalékos növekedésére volt szükség. Mindez arra utal, hogy ezt a növekedési ütemet csak nagy anyagi erőfeszítésekkel érhetők el. A X. ötéves terv időszakában a nemzeti jövedelem és a beruházások növekedési üteme hasonló lesz, míg a IX. ötéves tervben a beruházások növekedési üteme 50 százalékkal haladta meg a nemzeti jövedelem növekedési ütemét. Ennek megfelelően változik a beruházási politika iránya és a beruházások szerkezete. A X. ötéves tervben előirányzott 630 milliárd rubel értékű beruházás mintegy egyharmada közvetlenül vagy közvetve a mezőgazdaságot szolgálja. Növekszik az infrastrukturális és környezetvédelmi beruházások aránya is. A X. ötéves terv hatalmas beruházásokat irányoz elő a nyersanyagtermelő ágazatokban. Mint ismeretes, a Szovjetunió óriási energia- és nyersanyagterheléssel rendelkezik, túlnyomórészt az Urálon túli területeken. A nyersanyagok és energiahordozók kitermelési és szállítási költségei jelentősen emelkednek a X. ötéves tervben. 1980-ra a Szovjetunió európai területeinek „fűtőanyagimportja” az Urálon túli területekről 2,5-szeresére növekszik. Mindebből következik, hogy a meglévő termelőberendezések korszerűsítése és a kapacitások fokozottabb kihasználása az új ötéves tervben a gazdasági növekedés egyik fő forrásává válik. Gyor-

sítani kívánják az elavult gépek cseréjét. A szovjet népgazdaságban először a X. ötéves tervidőszakban haladja meg a beruházások géphányada az 50 százalékot. A műszakszám növelése, s ezáltal a meglévő kapacitások jobb kihasználása is alapvető követelmény. Az állóalapok jobb kihasználása mellett javítani kívánják a munkaerő hasznosítását is. A munkaerőhelyzet gyökeres változására utal, hogy míg a VII. ötéves tervben az iparban foglalkoztatottak száma 22 százalékkal, a VIII.-ban 14, a IX.-ben 8 százalékkal nőtt, a X. ötéves terv mindössze 4 százalékos növekedéssel számol. Ezért a munka termelékenységének fokozásával kell biztosítani a nemzeti jövedelem növekedésének 85—90 százalékát, az ipari termelés növekedésének pedig mintegy 90 százalékát. A terv szerint a mezőgazdaság, valamint az építőipar termelésének teljes növekedését a termelékenység biztosítja majd.

A hatvanas évektől kezdve a Szovjetunióban is csökkent a születési arányszám. Ennek következtében 1978-tól csökkenni kezd az új munkábalépők száma. A hatvanas években 25 millióval gyarapodott a munkaerőlétszám, 1976—1980-ban csak 5—8 millió lesz a növekedés. De nem csak demográfiai okokból csökken az újonnan munkába lépők száma. Lényegében kimerült az a tartalék, amit korábban a háztartásokban foglalkoztatott nők termelésbe való bevonása jelentett. Az ötnapos munkahét és más, a béreket és a szociális juttatásokat növelő intézkedések bevezetése óta 15 millió nő állt munkába. Jelenleg 100 munkaképes korú nő közül mindössze hét van otthon. Az így kialakult helyzetben egyre inkább a termelékenység növekedése válik a nemzeti jövedelem növekedésének kizárólagos forrásává.

A X. ötéves tervidőszakban is elsőrendű feladat marad a tudományos-technikai haladás meggyorsítása. A szovjet népgazdaság intenzív fejlődési szakaszában fontos követelmény a tudomány eredményeinek minél gyorsabb átültetése a gyakorlatba. A gazdaságpolitika központi kérdésnek tekinti a tudomány és a termelés integrációjának meggyorsítását. A tervgazdálkodási rendszer az intenzifikálás meggyorsítása végett lehetővé teszi az egységes műszaki politika alkalmazását, amelyvel el kell érni a tudomány és a technika valamennyi fejlesztési irányának összehangolását.

A tudományos-műszaki haladás legfontosabb irányai között — amelyek különleges szerepet töltenek be a X. ötéves tervben és meghatározzák a gazdaság fejlődésének hosszú távlatait — ki lehet emelni:

— a munkaeszközök termelésében a gépek és berendezések egyedi kapacitásának növelését, az áttérést az egyes gépek létrehozásáról és alkalmazásáról olyan géprendszerek kifejlesztésére és bevezetésére, amelyek felölelik az egész technológiai folyamatot, továbbá a munkagigényes termelési folyamatok gépesítését és automatizálását mindenképp előtt olyan ágazatokban, ahol nagyszámú munkás végez nehéz fizikai munkát, valamint föld alatti és az egészségre ártalmas munkahelyeken;

— a technológiai folyamatok tökéletesítésében a kevés műveletre épülő progresszív technológiai fejlesztést (például a nagyolvasztó nélküli kohászat, az orsó nélküli fonás és a vetélő nélküli szövés), valamint olyan technológiák kifejlesztését, amelyek a lehető legnagyobb mértékben megtakaríthatják az elsődleges nyersanyagokat, a fűtőanyagokat és egyéb anyagokat, és nem veszélyeztetik a környezetet;

— az energetikában a villamos atomenergetika gyorsított fejlesztését, vízi erőművek építését (az öntözés szükségleteinek figyelembevételével), az olcsó szénhasználó, nagy kapacitású hőerőművek létesítését, nagyobb és gazdaságosabb turbógenerátorok építését;

— az anyagok termelésében a minőségi acélok mennyiségének növelését, különösen az elektrosalakos és vákuumolvasztási módszerekkel, a hengereltáruk választékának bővítését, az alumínium, a titán, a polimerek arányának növelését a szerkezeti anyagok termelésében; az előre meghatározott sajátosságú szintetikus anyagok termelését.

A már alkalmazott technológiai folyamatok tökéletesítésével együtt lerakják az elvileg új technika és technológia alapjait. Erősíteni kívánják azoknak a feladatoknak a tudományos megalapozását, amelyek meghatározzák a gazdaság jövőjét. Az energetikában például növekszik azoknak a kutatásoknak az időszerűsége, amelyek a hő- és (később) az atomenergia közvetlen elektromos energiává alakítására irányulnak. A szovjet tudósok erőfeszítései meggyorsítják olyan problémák megoldását is, mint az irányított termonukleáris reakció és a szupravezetés.

A Szovjetunió népgazdasága 1976-1980. évi fejlesztésének fő irányai részletesen meghatározzák az anyagi termelés további fejlesztésének, szerkezeti tökéletesítésének programját. Az ipari termelés 35—39 százalékos növelését tervezik. Ahhoz, hogy a termelés technikai színvonalát dinamikusan emeljék, az A szektor termelésének 38—42 százalékkal kell növekednie. A szovjet párt gazdasági stratégiájában a X. ötéves tervben is központi helyet foglal el a nehézipar folyamatos és kiegyensúlyozott fejlesztése. Ez hatalmas feladatokat jelent azon ágazatok számára, amelyeknek ki kell elégíteniük a szovjet népgazdaság növekvő fűtőanyag-, energia-, fém- és vegyianyag-, valamint építőanyag-szükségletét. A következő táblázatban egyes legfontosabb ipari termékek termelésének előirányzatai szerepelnek.

8. sz. táblázat

Néhány fontos termék termelésének előirányzatai a X. ötéves tervben

Megnevezés	Mértékegység	1975. tényszám	1980. tervszám	Abszolút növekedés	Növekedés (százalékban) 1975-höz viszonyítva
Villamos energia ...	milliárd kWó	1038	1380	342	33
Szén	millió tonna	701	810	109	16
Kőolaj	millió tonna	491	640	149	30
Acél	millió tonna	141	170	29	20
Műtrágya	millió tonna	90	143	53	59
Műanyagok	ezer tonna	2840	5964	3124	110
Cellulóz	ezer tonna	6840	9230	2390	35
Cement	millió tonna	121	146	25	21

Természetesen e tanulmány keretében nem lehet a szovjet iparpolitika valamennyi sajátosságára kitérni, néhányat azonban mégis érintünk. A Szovjetunió a világ egyetlen olyan ipari nagyhatalma, amely gazdaságfejlesztésében saját energetikai és fűtőanyagkészle-

teire támaszkodhat. A X. ötéves tervben fektetik le azokat az alapokat, amelyek lehetővé teszik, hogy a Szovjetunió energetikai potenciálja a jövőben főleg a vízi energia, az atomenergia és az olcsó szén irányába fejlődjen. A szénhidrogéneket a Szovjetunióban mindinkább a technológiai szükségletek kielégítésére fordítják. Ennek megfelelően a X. ötéves tervben a létrehozni szándékozott mintegy 70 millió kilowatt teljesítményű erőművi kapacitásban az atom- és vízierőművek aránya a IX. ötéves tervidőszakban kialakult 22 százalékról közel 40 százalékra emelkedik.

A gazdasági hatékonyság növelése magas követelményeket támaszt olyan iparágakkal szemben, amelyek szerkezeti anyagokkal látják el a népgazdaságot (a kohászat, a vegyipar stb.). A vaskohászatban közel kétszeresére növelik a korszerű hengereltacél-termékek (hidegen hengerelt lemez, hajlított profilok stb.) termelését. A színesfémkohászatban tovább növelik az alumínium, a réz, a nikkel, a titán és más fontos termék termelését. A X. ötéves terv időszakában is az egyik legdinamikusabban fejlődő iparág a vegyipar, amelynek termelését 60—65 százalékkal kell növelni. Gyorsított ütemben emelkedik a műanyagok, a műszálak és a mógumi termelése is.

Az anyagi termelés műszaki színvonalának emelésében a vezető szerep a gépgyártásé, mindenekelőtt a munkaeszközök gyártásáé. A X. ötéves tervidőszakban a gépiparnak és a fémfeldolgozó-iparnak az ipari termelés tervezett növekedésénél mintegy 50 százalékkal gyorsabban kell növekednie. Ezen belül az energetikai gépgyártást — beleértve az atomerőművekben szükséges gépek előállítását — gyorsított ütemben fejlesztik. Az 1000 megawattos reaktorok gyártásával egyidőben megkezdik az 1500 megawattos reaktorokkal működő atomenergetikai blokkok komplex berendezésének kidolgozását. A mezőgazdasági gépgyártás területén — a termelés 50 százalékos növelésével egyidejűleg — fő feladat az eddigieknél másfél-kétszeresen termelékenyebb erő- és munkagépek kibocsátásának növelése. Az ipari termelés korszerűsítése az elektronikus gépek, automatizálási eszközök gyártásának az átlagosnál gyorsabb ütemű növelését követeli meg.

Az ipari termelés és ezen belül egyes gazdaságilag fontos termék termelésének növekedési üteme a X. ötéves tervidőszakban az előzőhöz képest csökken. E körülmény több gazdasági tényező következménye. A szovjet gazdaságfejlesztési politika előtérbe helyezte a termelés minőségének erőteljes javítását, amelyhez az alapot a termelés növelésében korábban elért mennyiségi eredmények teremtették meg. A termelés minőségi vonatkozásainak előtérbe helyezése egyben azzal jár, hogy a népgazdaság növekvő szükségleteit fajlagosan csökkenő anyagfelhasználással lehet és kell kielégíteni. Az irányelvek szerint például csak a vaskohászati termékek minőségének javítása révén 5—6 millió tonna fémet kell megtakarítani 1980-ban. A termelés növekedésének ütemére, az abszolút növekedési volumenekre és az egy százalékos növekedésre jutó termékvolumenre vonatkozó számítások azt mutatják, hogy a termelésnövekedés abszolút volumene nemhogy nem csökken, hanem a legtöbb ágazatban erőteljesen nő. Az egy százalékos növekedésre jutó abszolút termékmennyiség tekintetében pedig a legtöbb terméknel túlszárnyalják az előző tervidőszakban elért eredményeket. (A számításo-

kat az egyes ötéves tervidőszakok utolsó évének alapulvételével végeztük el.) (L. a 9. sz. táblázatot.)

A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése

A XXV. kongresszuson széles körű véleménycsere folyt a gazdaságirányításról, a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztéséről. Az SZKP Központi Bizottságának beszámolója az utóbbi évtized eredményei és tapasztalatai alapján megállapította, hogy megteremtődtek a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésének feltételei. Az irányítási módszerek továbbfejlesztését lényegében három irányban jelölik ki:

1. Célul tűzik ki a tervezési módszerek fejlesztését, a hosszú és középtávú, valamint az éves tervezés kapcsolatának erősítését. Előtérbe állítják a tervezés módszereinek megjavítását, és szorosabbá kívánják tenni a naturális és értékmérlegek közötti kapcsolatot. Mindezek során abból indulnak ki, hogy a legfontosabb tudományos-műszaki, gazdasági és társadalmi problémákra vonatkozó komplex programok kidolgozásának a tervezés tökéletesítésének lényeges elemévé kell válnia. Ilyennek tekinthető például az atomenergia-termelés fejlesztésének, a nehéz fizikai munka gépesítésének programja. Figyelemre méltó útmutatása a kongresszusnak, hogy a tervezői tevékenységet a végső népgazdasági eredmények elérésére kell összpontosítani. A komplexitás és a végtermék-szemlélet erősítésének szükségességére utal az a példa, hogy míg a Szovjetunióban az utóbbi évtizedben nagy erőket fordítottak a gyapjú-, a gyapot-, a műszáltermelés növelésére, addig a textil- és konfekcióipar, valamint a festégyártás viszonylag elmaradt.

2. A gazdaságirányítás továbbfejlesztésének másik iránya a termelés és fogyasztás kapcsolatának további erősítését tűzi ki célul. A fogyasztóknak nagyobb szerepet kell kapniuk a termelési programok összeállításában, erősítvén egyúttal a gazdasági szerződések rendszerét. Annak ellenére, hogy a gazdasági szabályozók szerepének erősítése az utóbbi években érezhetően növelte a vállalatok érdekelttségét a gazdasági erőforrások jobb kihasználásában és a jövedelmezőség növelésében, a XXV. kongresszus nagy súlyt helyezett a gazdasági ösztönzők és szabályozók, a nyereség, az ár és a prémiumok helyesebb felhasználására. Célul tűzték ki a gazdasági eredmények értékelésének alapjául szolgáló mutatók rendszerének tökéletesítését. A feladat az, hogy az egyéni, csoport- és társadalmi érdekeket jobban összehangolják.

3. A X. ötéves terv időszakában folytatódik annak a koncepciónak a megvalósítása, amelyet az irányítás szervezeti rendszerének megjavítására dolgoztak ki. Ennek lényege az irányítási lépcsők csökkentése, az ipari, valamint a termelési egyesülések kialakításával, vagyis nagy ipari komplexumok létrehozásával. Az átszervezés már a korábbi években megkezdődött. 1976 elején ezek a termelési egyesülések adták az ipari termelés 24 százalékát. A kongresszus határozata alapján a X. ötéves tervidőszakban az iparban befejeződik a termelési egyesülések kialakítása. Ezzel létrejön az iparirányítás új rendszere, az egységes termelési-gazdálkodási egyesülések hálózata, amelyben szerves egységbe fonódik a tudomány és a termelés, a szakosítás és a kooperáció.

A termelésnövekedés abszolút volumben és az egy százalék növekedésre jutó termékmennyiség a szovjet népgazdaságban

Termék megnevezése	Mértékegység	VIII.	IX.	X.
		ötéves tervidőszakban		
		1970.	1975.	1989.
<i>Szén</i>				
Termelés	millió tonna	577	701	810
Növekmény	millió tonna	179	124	109
1 százalék növekményre jutó termékmennyiség	ezer tonna	1790	1 240	1 090
<i>Kőolaj</i>				
Termelés	millió tonna	349	491	640
Növekmény	millió tonna	107	142	149
1 százalék növekményre jutó termékmennyiség	ezer tonna	1070	1 420	1 490
<i>Földgáz</i>				
Termelés	milliárd m ³	185	289	435
Növekmény	milliárd m ³	66	104	146
1 százalék növekményre jutó termékmennyiség	millió m ³	660	1 040	1 460
<i>Villamos energia</i>				
Termelés	milliárd kWó	741	1 038	1 380
Növekmény	milliárd kWó	234	297	342
1 százalék növekményre jutó termékmennyiség	millió kWó	2340	2 970	3 420
<i>Acél</i>				
Termelés	millió tonna	116	141	170
Növekmény	millió tonna	25	25	29
1 százalék növekményre jutó termékmennyiség	ezer tonna	250	250	290
<i>Cement</i>				
Termelés	millió tonna	95	121	146
Növekmény	millió tonna	23	26	25
1 százalék növekményre jutó termékmennyiség	ezer tonna	230	260	250
<i>Műanyagok</i>				
Termelés	ezer tonna	1481	2 840	5 964
Növekmény	ezer tonna	781	1 359	3 124
1 százalék növekményre jutó termékmennyiség	tonna	7810	13 590	31 240
<i>Műszálak</i>				
Termelés	ezer tonna	623	955	1 500
Növekmény	ezer tonna	223	332	545
1 százalék növekményre jutó termékmennyiség	tonna	2230	3 320	5 450
<i>Cellulóz</i>				
Termelés	ezer tonna	3951	6 840	9 230
Növekmény	ezer tonna	1451	2 889	2 390
1 százalék növekményre jutó termékmennyiség	tonna	14510	28 890	23 900

A külgazdasági kapcsolatok fejlesztése

A X. ötéves terv jellemző vonása a szovjet népgazdaság fokozott bekapcsolódása a nemzetközi munkamegosztásba. A megelőző tervidőszakban — amint arra már utaltunk — az előirányozottnál lényegesen nagyobb eredményeket értek el a külgazdasági kapcsolatok fejlesztésében. Az 1976—1980 közötti időszakban 30—35 százalékkal kívánják növelni a forgalom volumenét. A terv előírja a külkereskedelmi forgalom szerkezetének további javítását, az exporttermékek versenyképességének fokozását, a külgazdasági kapcsolatok intenzívebbé tételét, a licenck és egyéb műszaki dokumentációk nemzetközi forgalmának növelését. A Szovjetunió a X. ötéves tervidőszakban a szocialista országokkal megvalósítandó együttműködés fejlesztésére fordítja a legnagyobb figyelmet. Az 1976—1980. évi népgazdasági tervek egyeztetése során megerősödött a termelési és tudományos-műszaki együttműködés a KGST-országok között. A tervegyeztetés eredményeként 1976—1980 között a Szovjetunió mintegy 800 millió tonna egyezményes tüzelőanyagot szállít majd a KGST-országokba. Ez 43 százalékkal haladja meg az 1971—1975. évi mennyiséget. A Szovjetunió a X. ötéves terve nagy súlyt helyez a szocialista gazdasági integráció továbbfejlesztésére és a KGST XXIX. ülészakán jóváhagyott sokoldalú integrációs intézkedésekre 1976—1980. évi egyeztetett tervének teljesítésére. Ez magában foglalja a tüzelő- és nyersanyagágazatokban az érdekelt országok anyagi eszközeinek bevonásával létesítendő objektumok építését. E létesítmények között szerepel az Orenburg és a Szovjetunió nyugati határa között építendő 2800 km hosszúságú gázvezeték, a 750 kilovolt feszültségű Albertirsa—Vinnyica között építendő távvezeték, az Uszty-Ilm-i cellulóz-kombinát, valamint a kijembajevi azbesztkombinát.

A jelenlegi világfejlődés legfontosabb tényezője a szocializmus és kapitalizmus békés egymás mellett élése és gazdasági versenye. A két rendszer viszonyában meghatározó a Szovjetunió és az Egyesült Államok gazdasági versenye. A Szovjetunió nemzeti jövedelme jelenleg az amerikaiak több mint kétharmadát, egy főre számítva pedig mintegy 56 százalékát teszi ki. Az utóbbi évekre vonatkozó adatok összehasonlítása azt mutatja, hogy a két ország közötti különbség csökkenő tendenciájú. Míg 1950-ben a Szovjetunió ipari termelésének volumene az Egyesült Államok ipari termelésének nem egészen egyharmada volt, addig 1974-ben már elérte a 80 százalékát. Míg a Szovjetunióban a nemzeti jövedelem átlagos évi növekedési üteme 1951 és 1974 között 8,2 százalékot tett ki, az ipari termelésé pedig 9,7 százalékot, addig a megfelelő mutató az Egyesült Államokban 3,4, illetve 4,4 százalék volt.

A különbség csökkenő tendenciáját támasztja alá a legfontosabb ipari termékek termelésének összehasonlítása is. (L. a 10. sz. táblázatot).

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy míg a verseny fő célját évekkel ezelőtt abban jelölték meg, hogy a Szovjetunió utolérje az Egyesült Államokat az egy főre jutó termelésben, ma már nem a termelés valamely természetes mutatószáma áll előtérben, hanem a termelés tudományosteknikai színvonala, hatékonysága. Ez érthető is, hiszen a termelés abszolút volumene tekintetében egy sor termék (szén, acél, cement) ter-

Néhány ipari termék termelésének alakulása a Szovjetunióban
és az Egyesült Államokban

Megnevezés	Mennyiség	1960.	1970.	1974.
<i>Villamos energia</i>	milliárd kWó			
Szovjetunió		292	741	976
Egyesült Államok*		891	1731	2055
A SZU termelése az Egyesült Államok termelésének százalékában	százalék	33	43	47
<i>Szén</i>	millió tonna			
Szovjetunió		490	578	630
Egyesült Államok		394	556	582
A SZU termelése az Egyesült Államok termelésének százalékában	százalék	124	104	108
<i>Földgáz</i>	milliárd m ³			
Szovjetunió		42	185	243
Egyesült Államok		360	621	633
A SZU termelése az Egyesült Államok termelésének százalékában	százalék	12	30	38
<i>Kőolaj</i>	millió tonna			
Szovjetunió		147	348	451
Egyesült Államok		348	475	495
A SZU termelése az Egyesült Államok termelésének százalékában	százalék	42	73	91
<i>Vasérc</i>	millió tonna			
Szovjetunió*		106	195	225
Egyesült Államok		90	90	83
A SZU termelése az Egyesült Államok termelésének százalékában	százalék	118	217	271
<i>Acél</i>	millió tonna			
Szovjetunió		65	116	136
Egyesült Államok		90	119	132
A SZU termelése az Egyesült Államok termelésének százalékában	százalék	72	97	103
<i>Cement</i>	millió tonna			
Szovjetunió		46	95	115
Egyesült Államok		56	67	70
A SZU termelése az Egyesült Államok termelésének százalékában		82	142	164

* Nettó termelés.

melésében a Szovjetunió az első helyre került. A jelenlegi viszonyok között a két társadalmi rendszer gazdasági versenyében a súlypont hátrázottan áthelyeződik a termelés fejlődésének mennyiségi kritériumairól a minőségi ismérvekre. Így van ez a Szovjetunió és az Egyesült Államok esetében is. A Szovjetunió nemcsak a termelés mennyiségi volumenét tekintve vált a világ legerősebb hatalmává, hanem ma már a

termelés műszaki színvonalának sok mutatója tekintetében is megelőzi az Egyesült Államokat. Élen jár például az atomenergia békés felhasználásában, a vízenergetikai építési technikában, a nagyfeszültségű villamos hegesztés technikájában stb. Oroszország iparában a munkatermelékenység 1913-ban az amerikai színvonal 11 százalékát érte el, ma a szovjet ipar hasonló mutatója 55 százalék. A Szovjetunió még elmarad az Egyesült Államoktól a munka energiaellátottságának tekintetében, pedig ez a munkatermelékenység emelésének egyik legfontosabb alapja. A munka villamosenergia-ellátottságának színvonala a szovjet iparban 2—2,5-ször alacsonyabb, mint az Egyesült Államokban. Vegyünk egy másik példát: a mezőgazdaságban a gépi kapacitás egy mezőgazdasági dolgozóra számítva a Szovjetunióban 13, az Egyesült Államokban pedig 70 lóerő. E különbség felszámolását célozza a villamosenergia-termelés gyorsított ütemű növelése, felhasználásának kiterjesztése.

A X. ötéves terv a hatékonyság és minőség ötéves terve. Az SZKP gazdasági stratégiájában központi helyet foglal el a Szovjetunió gazdasági erejének további növelése. Ennek megfelelően a X. ötéves terv újabb kiemelkedő szakasz a kommunizmust építő szovjet társadalom történetében.

Majtényi György:

AZ IPARI TERMELÉS SZÁMÍTÓGÉPES IRÁNYÍTÁSA
(A számítógép és alkalmazása sorozat)

Ha jó az információáramlás, az alkotó ember mentesül a rutinfeladatok végzése alól, s lehetővé válik számára, hogy a valóban érdemi munkát, pl. az irányítást végezze. Ennek feltételét teremtette meg tulajdonképpen a számítógép.

Egy adott termelésirányítási rendszer kialakítása nemcsak a vállalati sajátosságoktól függ, hanem a vállalati megoldástól is. Sok esetben előfordul, hogy a fokozatosan kiépített alrendszerek elválnak egymástól, s több a kár, mint az eredmény. Ezt megelőzendő jöttek létre az integrációs koncepciók, amikor is alapkövetelmény a különböző modulok egymásra épülése. Az építőszekrényelv alkalmazása több szempontból is előnyös: áttekinthető és bővíthető, gazdaságos és módosítható rendszerek üzemeltethetők benn.

A szerző a szocialista iparvállalat céljaiból kiindulva, a részfeladatok alapján ismerteti a termelésirányítási rendszer egyes moduljait, ugyanakkor mindvégig szem előtt tartja az integráltság követelményeinek érvényesítését. Valós problémák alapján hívja fel a buktatókra a figyelmet, s a szöveg közti példák, ábrák nagy segítséget adnak a megértéshez, valamint az alkalmazáshoz.

Az elvi rész után példákkal mutatja be az integrált információrendszer iparvállalati alrendszereit, moduljait, adatbázis-kezelő rendszerét. Különösen érdekes az egyedi és kissorozatú gyártásirányítás számítógépes alrendszerének ismertetése, mert itt már a költségeket is figyelembe veszi a program, s aszerint végzi az erőforrás-elosztást is. A szerző által ismertetett hálós tervezés számítógépes feldolgozása biztosítja a folyamatban levő tevékenységek készütségi fokának állandó ellenőrzését és a tényadatok visszacsatolását, ezzel pedig az operatív beavatkozás megalapozottságát.

Végül a szükséges számítástechnikai eszközbázist ismerhetjük meg. A szerző a vállalat oldaláról (nem a számítógépből kiindulva!) végigköveti az alkalmazás egyes lépéseit a cél megfogalmazásától kezdve.

A Függelék a Magyar Hajó- és Darugár, valamint a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár számítógépes termelésirányítási rendszerét ismerteti.

237 l., füzve 26,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

KUTAS JÁNOS—MAUSECZ ZSUZSA:

A nők foglalkoztatottságának és szakképzettségének változása 1970—1990 között

A foglalkoztatottság színvonalát meghatározó fontosabb tényezők

Gazdasági, társadalmi és politikai — ezen belül foglalkoztatáspolitikai — céljaink eléréséhez feltétlenül szükséges, hogy folyamatosan kísérjük figyelemmel a népesség munkavállalási igényét rövid és hosszú távon meghatározó tényezőket: a demográfiai helyzetet, a népesség egészségi állapotát, iskolai végzettségét, szakmák szerinti összetételét, a születések számát befolyásoló intézkedések (a népesedéspolitika) hatását, a munkaerő iránti kereslet nagyságát, a munkahelyek foglalkozási szerkezetét és a településszerkezetet.

Magyarországon a mai magas foglalkoztatási színvonal további emelését alapvetően a munkavállalási korú népesség (a 14—54 éves nők és a 14—59 éves férfiak) számának alakulása határoolja be. Mivel pedig a férfiak foglalkoztatottsága maximális (a munkavállalási korú férfiaknak kb. 84 százaléka dolgozik, további 10 százalékuk pedig tanul, ugyanakkor a nők között 64 százalék a kereső tevékenységet folytatók aránya,¹ s 9 százalék a tanulóké), a foglalkoztatottak száma lényegében csak a nők gazdasági aktivitásának fokozásával bővíthet. Éppen ezért a munkaerő-tervezés egyik alapvető kérdése: miképpen vonható be több nő a társadalmilag szervezett munkába.

A várható helyzetet az jellemzi, hogy 1970—1990 között a foglalkoztatottak száma — szemben az elmúlt két évtized 900 ezres növekedésével — akkor is csak mintegy 300 ezerrel gyarapszik, ha mind a férfiak, mind a nők aktivitási aránya kissé emelkedik, és ugyanakkor fokozzuk a nyugdíjas korúak foglalkoztatását. Gazdasági növekedésünknek ez a forrása tehát elapadt. Ennek megfelelően foglalkoztatáspolitikánk legfőbb céljává lép elő a munkaerő hatékonyabb foglalkoztatása. Ennek megvalósításával párhuzamosan természetesen törekedni kell újabb munkaerő-tartalékok feltárására és mobilizálására is.

Magyarország népességének száma 1970—1990 között kb. 500 ezerrel emelkedik, és az időszak végén meghaladja a 10,8 milliót. A növekedés mértéke nem lesz egyenletes: az 1970—1980 közötti 400 ezres gyarapodással szemben 1980—1990 között 100 ezer alatt marad. Ez összefügg a népesség korstruktúrájával; az élveszületések száma az első időszakban

¹ A gyermekgondozási segélyt igénybe vevőket nem számítva; egyébként a dolgozó nők aránya meghaladja a 70 százalékot. (1973. évi adatok.)

azért is lényegesen nagyobb, mert több a szülőképes korú nő. A népesség belül növekszik a munkaképes koron felüliek aránya (20,6 százalékról 21,5 százalékra), valamint a 14 év alattiaké (18,8 százalékról 19,5 százalékra). Következésképpen csökken a munkaképes korúak aránya.

A munkaképes korú népesség száma a következő 15 évben mindössze 30 ezerrel, 0,5 százalékkal emelkedik; ezen belül a nők száma 70 ezerrel fogy, a férfiaké 100 ezerrel gyarapszik. (A IV. ötéves terv időszakában még több mint 100 ezret tett ki a munkaképes korú népesség számának növekedése.)

A munkaerőigényt erőteljesen befolyásolja az *ágazati szerkezet átalakulása*. Magyarországon a következő 15 évben az alábbi változások várhatók (1. sz. táblázat).

1. sz. táblázat

Az aktív keresők létszámának megoszlása népgazdasági ágak szerint (százalék)

Népgazdasági ág	1970	1990
Ipar	35,4	35,0—36,0
Építőipar	7,7	9,0— 9,5
Szállítás-hírközlés	7,3	7,5— 8,5
Kereskedelem	8,3	10,5—11,5
Egyéb nem mezőgazdasági ágazatok.	15,4	20,0—21,0
Mezőgazdaság, erdő- és vízgazdálkodás	25,6	15,0—16,5
Külföldi foglalkoztatottak	0,3	—
Összesen	100,0	100,0

Forrás: Iván Pál: Foglalkoztatáspolitikánkról. Gazdaság, IX. évf. 2. sz.

A termelőágak létszámaránya csökken (közülük az építőiparé nő, az iparé stagnál, a mezőgazdaságé erőteljesen csökken), a tercier szektoré pedig emelkedik — ezen belül a közlekedés és a kereskedelem arányának bővülése kisebb, mint az ugyancsak a tercier szektorba tartozó nem termelő ágaké.

Jelenleg a gazdasági fejlődés egyik legfontosabb velejárója és feltétele a tercier szektorban foglalkoztatottak arányának dinamikus növekedése. Szükségessé teszi ezt a növekvő árumennyiség értékesítése, szállítása, továbbá az oktatás, az egészségügy fokozódó jelentősége, a kulturális és egyéb szolgáltatások iránti bővülő igények.

Mivel a termelőszektorban csak a termelékenység növelésével bővíthető a termelés, s ennek korlátai ismertek, az ágazati szerkezet átalakításának is egyik fő akadálya a munkaerőforrások beszűkülése.

Magyarországon a nyugdíjkorhatár nemzetközi viszonylatban alacsony, ez azonban olyan vívmánynak tekintendő, amelyen nem szabad változtatnunk. A gazdaságnak ugyanakkor továbbra is szüksége lesz a nyugdíjkorhatáron felüli nők és férfiak munkájára. (A nyugdíjas korú dolgozók napjainkban a foglalkoztatottak 5—7 százalékát teszik ki.) Az elkövetkező időszakban azonban erre valószínűleg csak a mainál nagyobb anyagi ösztönzés mellett fognak vállalkozni.

A foglalkoztatható létszámot befolyásolja a népesség általános *egészségi állapota*, a várható élettartam — tehát hogy mennyien és meddig tudnak rendszeresen munkát vállalni, mennyi a rokkant, hányan szenvednek huzamosabb időn át súlyos betegségben. Ezt a kérdést itt most nem tárgyaljuk, de utalunk arra, hogy a munkaképtelenek száma az utóbbi időben hirtelen megnövekedett, ami felhívja a figyelmet a rehabilitációs tevékenység fontosságára.

Hasonló gazdasági fejlettségű országokban különböző a nők foglalkoztatottságának mértéke, mivel a nők munkavállalását olyan tényezők is befolyásolják, mint az ország hagyományai, társadalmi rendszere. A szocialista országokban — így Magyarországon is — a fejlett kapitalista országokhoz képest magas női foglalkoztatási szint alakult ki. Ezt a gazdaság nagy munkaerőhiánya és a női egyenjogúságra való törekvés tette lehetővé. A munkavállalás függ az iskolai, szakmai végzettségtől, a fejlett tőkésországok egy részében a nők szakképzettsége alacsonyabb, mint a férfiaké. Emellett a kapitalista országokban általában nincs lehetőség a kisgyermekes családon kívüli elhelyezésére, így a nők természetesen nem választhatnak a munkavállalás és az otthonmaradás között. A nők munkavállalásának lehetőségét alapvetően befolyásolják a népesedéspolitikai intézkedések. Ahol nagy az egy családra jutó gyermekek száma, és a gyermekek bölcsődei, óvodai elhelyezése nem biztosított, ott a családos nőknek gyakorlatilag nincs lehetőségük keresőmunka vállalására.

A nők munkavállalásában szerepet játszik a családi jövedelem növelésének szándéka is. Ma és még a következő évtizedben is — bár csökkenő arányban — egyes rétegek (például a nagyon kicsi jövedelmű, többgyermekes családokhoz tartozók) főképpen anyagi kényszerből vállalnak munkát.

A magyar népesedéspolitikai intézkedései, amelyek a születések számának növelését és az egyenetlen kormegoszlás okozta születésszámingadozások kiegyenlítését tűzték ki célul, egyrészt növelték a fiatal nők munkába lépését azzal, hogy a gyermekgondozási segély folyósításának meghatározott idejű előzetes munkaviszony a feltétele, másrészt viszont csökkentették a nők gazdasági aktivitását, mivel a számítottnál több gyermek született, és több anya vette igénybe — a gyermek hároméves koráig vagy rövidebb időre — a segélyt. (Az 1975-ben foglalkoztatott munkaképes korú nők száma kb. 12 százalékkal lehetett volna nagyobb, ha a szóban forgó anyák továbbra is munkában maradtak volna.)

A következő években gondosan meg kell vizsgálni a népesedéspolitikai hatását a munkaerőhelyezetre s mérlegelni a munkaerő-állomány növeléséhez fűződő rövidebb távú érdekeknek és a hosszabb távra szóló népesedéspolitikai céloknak a viszonyát, ennek alapján pedig esetleg továbbfejleszteni, módosítani a gyermekgondozási segély igénybevételeinek feltételeit.

Ugyanakkor a gyermekgondozási segély rendszerével összhangban tovább kell fejlesztenünk a bölcsődei hálózatot, hogy az anyák szabadban választhassanak: otthon kívánnak-e maradni vagy inkább bölcsődében helyezik el gyermekeiket.

A női foglalkoztatás bővítésének lehetőségét behatárolja a *foglalkozási szerkezet*, minthogy a tevékenységek, foglalkozások egy részére

a nők, másik részére a férfiak túlsúlya a jellemző. Példaként említhető, hogy az egészségügyi, óvodai, iskolai, kereskedelmi alkalmazottak zömével nőik. A bányász, kohász szakmákban, a nehéz testi-fizikai igénybevétellel járó segédmunkás munkakörökben viszont elenyésző az arányuk. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a nő—férfi-arány egy-egy munkakörtípusban nem állandó, amiből az következik, hogy a szakmai-foglalkozási szerkezet átalakulása nem szab egyértelmű határt a női foglalkoztatás bővítésének.

A gazdaság várható struktúraváltozása a tervezettnél több női munkaerőt igényel. Ha a nők 1990-ben ugyanolyan arányban dolgoznának a különböző népgazdasági ágakban, mint ma, akkor az 1990 körüli ágazati szerkezethez a lehetséges maximumnál mintegy 100 ezerrel több nőre lenne szükség, elsősorban a kereskedelem, az egészségügy, az oktatás és a szolgáltatások bővülése miatt.

A női foglalkoztatás színvonala településtípusonként jelentősen eltérő. Budapesten a munkaképes korú női népességnek már most a 72 százaléka, a megyékben csak kb. a 61 százaléka dolgozik. A nők jövőbeli munkavállalását befolyásolja a településszerkezet alakulása, illetve ennek a munkahelyek területi-települési struktúrájához való viszonya. A családos nők általában csak lakóhelyük közelében tudnak munkát vállalni. A nem tanuló eltartott — ún. háztartásban levő — nők minimális része él a városokban; túlnyomó részben vidéken, kis településeken laknak, s többnyire nagycsaládosok, több gyermekkel. (Felmérések szerint a háztartásban élő nők 22 százaléka — kb. 140 ezer fő — vállalna munkát. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a háztartásban levők $\frac{2}{3}$ -ának kiskorú gyermeke van. Sokan dolgoznak ezenkívül háztáji gazdaságban, mert az megfelelő jövedelmet biztosít számukra. A munkát vállalni szándékozók legnagyobb számban a Dél-Alföldön, valamint Borsod és Szabolcs-Szatmár megyében élnek,* és nincs megfelelő szakképzettségük.)

A fiatalok növekvő arányú továbbtanulása közép- és felsőfokon csökkentheti ugyan a foglalkoztatható népesség számát, a népesség magasabb iskolázottsága azonban a társadalmi-gazdasági fejlődés követelménye.

A népesség iskolai végzettségi színvonala az elkövetkező évtizedekben jelentősen javul. Nagy erőfeszítések történnek az általános iskola nyolc osztályát elvégzettek arányának növelésére. (Jelenleg egy-egy korosztály 90—91 százaléka végzi el a nyolc osztályt.) Fontos, hogy fenntartjuk, sőt még kissé növeljük a középfokon továbbtanulók mai jelentős arányát. Ha ez sikerül, egy-egy korosztály több mint 65 százaléka szerezhet nappali tagozaton — szakmunkásképző vagy középiskolában — középfokú végzettséget. Emellett 120—160 ezren esti vagy levelező oktatásban jutnak hasonló végzettséghez. Mivel a munkába állás szándéka szoros kapcsolatot mutat az iskolai végzettséggel, ezt kívánjuk a továbbiakban részletesebben tárgyalni.

* Bayer Istvánné—Réti Józsefné: A háztartásban élő nők munkabavonásának lehetőségei. Munkaügyi Szemle, 1975. 3. sz.

A népesség iskolai végzettségi szerkezetének alakulása és hatása a foglalkoztatási színvonalra

A népesség és ezen belül a nők iskolai végzettség szerinti struktúrája jelentősen módosul a következő húsz évben. (Az 1970 és 1990 között várható változást a 2. sz. táblázat adatai szemléltetik.)

2. sz. táblázat

A nem tanuló 14—59 éves férfiak és 14—54 éves nők iskolai végzettsége (százalék)

Iskolai végzettség	Nő		Férfi		Együtt	
	1970	1990	1970	1990	1970	1990
Felsőfok	3,1	8,0	6,2	8,7	4,7	8,4
Középfok	14,1	26,7	12,8	17,8	13,4	22,0
Szakképzés-bizonyítvány ..	8,9	16,2	30,0	40,7	19,8	29,1
Egyéb	73,9	49,1	51,0	32,8	62,1	40,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Felsőfok	32,1	45,2	67,9	54,8	100,0	100,0
Középfok	50,8	57,3	49,2	42,7	100,0	100,0
Szakképzés-bizonyítvány ..	21,7	26,3	78,3	73,7	100,0	100,0
Egyéb	58,1	57,3	41,9	42,7	100,0	100,0
Együtt	49,3	47,2	50,7	52,8	100,0	100,0

Megjegyzések:

1. A számítások az 1970. évi népszámlálás adatain alapulnak. Nem volt lehetőség a szakiskolai, a gyors- és gépirónői, az egészségügyi szakiskolai végzettség figyelembevételére, elkülönítésére, ami egyébként mind a bázisidőszakban, mind a távlati időszak végén a nők iskolázottsági színvonalát növelte volna.

2. Szakképzés-bizonyítványt szeretteknek tekintettük azokat is, akiknek anélkül volt ilyen bizonyítványuk, hogy a 8 általánost elvégezték volna. Számuk jelentős: 1970-ben kb. 450 ezer.

3. A középfokú, illetve a felsőfokú végzettséggel szakképzés-bizonyítványt szerzeteket a magasabb iskolai végzettségi csoportba — tehát a középfokú, illetve felsőfokú végzettségük közé — soroltuk.

4. Számításainkban a rendelkezésre álló demográfiai adatokból és az Országos Tervhivatal hosszú távú munkaerőstruktúra- és oktatástervezésének eredményéből indultunk ki.

A felsőfokú végzettségűek hányada a népességben kb. 4 százalékkal, a nőké mintegy 5 százalékkal növekszik, aminek következtében az összes felsőfokú végzettségűek között a nők aránya 32-ről 45 százalékra emelkedik.

Jelentősen gyarapodik a középfokú bizonyítvánnyal rendelkezők aránya. Itt is a nők körében erőteljesebb a növekedés; arányuk a középfokú végzettségűek között 51-ről 57 százalékra emelkedik.

Változatlanul nagy marad azonban a különbség a nők és a férfiak között a szakképzés-képző-iskolai végzettségüknél. A nők gyorsabban növekvő részvétele e képzésben alig csökkenti elmaradásukat.

A középfokú végzettségűek (érettségizettek, illetve szakképzés-bizonyítvánnyal rendelkezők) között változatlanul alacsony marad a nők aránya. Ezt jó részben az okozza, hogy szakképzésben viszonylag kevés nő vesz részt. Továbbra is fennmarad tehát az a furcsa helyzet, hogy a nők nagyobb arányban végzik el az általános iskolát, mégis kevesebben szereznek közülük középfokú végzettséget. Ezért kellene olyan

képzési formákat kialakítani, amelyek révén nagyobb hányaduk szerezhethetne középfokú végzettséget. Felmerül például az egészségügyi szak-középiskolai hálózat bővítése, hiszen e szakma köztudottan munkaerőhiánnyal küzd, s egyébként is az itt szerzett tudás társadalmilag akkor sem vész kárba, ha a végzettek egy része átmenetileg a háztartásban marad, vagy nem szakképzettségének megfelelő munkakörben helyezkedik el.

Az iskolai végzettség és a foglalkoztatás mértéke közötti szoros kapcsolatot szemlélteti a 3. sz. táblázat.

3. sz. táblázat

A munkaképes korú nem tanuló népesség
aktivitási aránya 1970-ben
(százalék)

Iskolai végzettség	Férfi	Nő	Együtt
Felsőfok.....	96,7	92,3	95,3
Középiskola	95,5	86,9	91,2
Szakképzés-bizonyítvány ..	94,0	89,5	93,0
Egyéb	92,9	63,0	75,6
Együtt	93,7	69,5	82,1

A magasabb iskolai végzettséggel, illetve szakképzettséggel rendelkezők nagyobb arányban állnak munkába, mint a szakképzetlenek. A felsőfokú végzettségűeknél minimális a „vesztés”. Eléggé jelentős viszont azoknak a középiskolát végzett nőknek az aránya, akik nem vállalnak munkát. Ezt egyrészt az magyarázza, hogy sokan veszik igénybe a gyermekgondozási segélyt az adminisztratív állományban, s az egészségügyben, oktatásban dolgozók közül, akik jórészt középiskolai végzettségűek. A másik fő ok, hogy sok vidéken lakó, gimnáziumot végzett nő nem hajlandó fizikai munkát vállalni, s ha nem talál magának „irodai” állást, inkább a háztartásban marad.

A népesség iskolai végzettségének javulása a foglalkoztatáspolitikára és a munkaerő-gazdálkodásra egyaránt hatást gyakorol. Ha feltételezzük, hogy az aktivitási arányok iskolai végzettségi fokokként legalább változatlanok maradnak, akkor a távlati foglalkoztatáspolitikai által előirányzottnál kb. 90—100 ezerrel több nő vonható be a társadalmilag szervezett munkába. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a foglalkoztatható nők száma ilyen mértékben bővíthető. Pillanatnyilag nincs ugyanis képünk a területi munkaerőgondokról. Ennélfogva a számítás csupán annyit jelez, hogy a foglalkoztatottak tervezett száma esetleg növelhető.

Az a tény, hogy a nők gazdasági aktivitásának mértéke minden iskolai végzettségi fokozatban lényegesen kisebb, mint a férfiaké, azt eredményezheti, hogy iskolai végzettségük emelkedésével az elkövetkezendő évtizedekben növekedni fog a háztartásban maradó szakképzett munkaerő-tartalék. Ezért a népgazdaság szakemberszükségletének kielégítése — szakmánként eltérő mértékű — strukturális értelemben vett túlképzést követelhet, amit mérlegelni kell az oktatás tervezésekor.

A munkaerő-struktúra változása és ennek hatása a női foglalkoztatás színvonalára*

A foglalkoztatottak szakmai, iskolai végzettségi és foglalkozási szerkezetének távlati alakulását több tényező együttesen határozza meg. Az egyik legfontosabb tényező a népgazdaság ágazati szerkezetének változása. Figyelembe véve a létszám összetételének ágazatok közötti eltéréseit, megállapítható, hogy az ágazati struktúra várható átalakulása — a mezőgazdaságban dolgozók számának csökkenése, az egyéb termelő-ágazatok kisebb mértékű, a terciér szektor dinamikus létszámnövekedése — a nem fizikai állomány súlyának erőteljes növekedésével jár együtt, és különösen a felsőfokú végzettségűek iránti igényt növeli.

A fizikai és a nem fizikai állomány arányára és összetételére jelentős hatást gyakorol a műszaki fejlődés is. Az előkészítő tevékenységek bővülésével növekszik a nem fizikai állomány aránya, s módosul körükben a munkamegosztás: a vezetési tevékenységgel együtt mind nagyobb súlyt kap a döntés-előkészítő funkció, közgazdasági és műszaki értelemben egyaránt. A tudományos-technikai haladás különböző szakaszai más-más szakmai-foglalkozási struktúrát tételeznek fel a fizikai dolgozók között is. Kézi munkáknál a szakmunkások aránya a legnagyobb, őket követik a betanított, majd a segédmunkások. Az egyszerű gépesítéssel a betanított munka válik uralkodóvá, csökken a segéd- és a szakmunkát végzők aránya. Az automatizálás viszont 70—80 százalékos szakmunkásarányt is megkövetelhet. A távlati tervidőszakban hazánkat alapvetően a másodikként említett fejlődési szakasz jegyei jellemzik.

Végül megjegyezzük, hogy munkaerő-állományunk korösszetétele, a zökkenőmentes generációváltáshoz fűződő társadalompolitikai érdekek több tekintetben korlátozzák a gazdaságilag szükséges struktúraátalakulást.

A munkaerő iskolai végzettség, szakmák szerinti összetételének változását az előttünk álló két évtizedben a következő tendenciák jellemzik.

— A nem fizikai állomány aránya 23-ról 31—32 százalékra nő. A változásban döntő szerepet játszik az ágazati szerkezet átalakulása.

— A felsőfokú végzettségűek száma csaknem megkétszereződik. Ezen belül az „egyéb felsőfokú” (főiskolai, felsőfokú technikumai) végzettségűek létszámának dinamikus gyarapodásával számolhatunk, az ún. kétszintű képzés erőteljes felfutásának eredményeként.

— A középfokú végzettségű nem fizikai állomány is erőteljesen bővül. Ebben szerepet játszik az, hogy a középfokúnál alacsonyabb végzettségűek száma — az igényeknek megfelelően — minimálisra csökken, illetve a felsőfokú végzettségűekkel együtt az őket „kiszolgálók” számát is növelnünk kell.

— A szakmunkások aránya — különösen a fizikai állományon belül — növekszik. Lényeges változás, hogy a bonyolultabb munkát végző, képzett szakmunkások száma több mint kétszeresére nő, az általános iskolai végzettséggel nem rendelkező szakmunkásoké viszont erőteljesen csökken.

* E rész megírásához felhasználtuk az Országos Terhivatalban készült előterjesztéseket, valamint Cravero Róbert—Iván Pál—Fekete György: A munkaerő-állomány szakképzettségi és iskolázottsági struktúrájának tervezett alakulása 1970—1985 között című tanulmányát. (Közgazdasági Szemle, 1975. 3. sz.)

— A betanított munkások száma változatlan marad, arányuk kissé csökken. Ugyanakkor várhatóan növekszik közülük azoknak a száma, akik igényesebb betanított munkát végeznek, s ennek megfelelően képzetebbek.

— A segédmunkások számának nagymértékű csökkenését részben az ágazati szerkezet változása (elsősorban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának csökkenése) okozza, részben pedig a várhatóan erőteljes gépésítés, amelynek eredményeként lényegében megszűnik, de legalábbis minimálisra csökken a nehéz fizikai munkák aránya.

A kérdés már most az, hogy — a különböző szakmájú, foglalkozási munkaerőcsoportok iránti igények vázolt alakulását figyelembe véve és föltételezve, hogy a nemek közötti arány szakmánként, foglalkozási csoportonként az 1970. évihez képest nem változik — hány nő vonható be a társadalmilag szervezett munkába a vizsgált húszéves periódusban. Számításaink eredményeit a 4. sz. táblázatban foglaltuk össze.

4. sz. táblázat

Az aktív kereső nők létszámának és arányának változása

Iskolai végzettség, illetve a foglalkozás minősége	Az 1970. évi nőarány %	Az 1990-ben foglalkoztatott nők		Összesen (1000 fő)
		száma (1000 fő)	aránya (%)	
Egyetemet végzettek	25,5	63,6	26,0	245,0
Egyéb felsőfokú végzettségűek	39,4	107,5	43,0	250,0
Felsőfokú végzettségűek együtt	30,4	171,1	34,5	495,0
Középfokú végzettségűek	51,4	608,5	56,0	1087,0
Egyéb végzettségűek	73,1	69,4	73,1	95,0
Nem fizikai foglalkozásúak együtt	52,6	849,0	50,6	1677,0
Szaktanácsadók	15,3	255,4	18,4	1386,0
Betanított munkások	53,2	721,1	48,4	1489,0
Segédmunkások	37,0	276,8	37,0	748,0
Fizikai foglalkozásúak együtt	34,7	1253,3	34,6	3623,0
Mind együtt	39,2	2102,3	39,6	5300,0

Megjegyzés: A számításokban iskolai végzettségi fokokról, illetve foglalkozási csoportokról 30–40 szakirányt vettünk figyelembe; a közölt adatokat az így kapott számításai eredmények összevonásával nyertük. E módszer magyarázza a férfi–nő-arány módosulását minden egyes összevont csoportban — kivéve a segédmunkásokat, amelyben (nem lévén szakmai tagoltsága) számításaink értelemszerűen nem mutathatnak ki nemek közötti aránytölődést.

Szerintünk, a foglalkozási, szakmai szerkezet átalakulásából adódóan — összhangban a gazdaság struktúrávaltozásával — kismértékben növekszik a munkába bevonható nők száma és aránya. A növekedés azonban nem elegendő ahhoz, hogy az 1990-re előirányzott foglalkoztatási színvonal megvalósuljon. A számítások szerint a szükségesnél kb. 70 ezerrel kevesebb nőt foglalkoztathatunk, aminek ellensúlyozására ugyanennyivel több férfit kellene munkába vonnunk.

A foglalkozási, szakmai összetétel átalakulásával — a betanított munkásoktól eltekintve — minden iskolai végzettségi, illetve szakképzettségi csoportban növekszik a nők aránya. A növekedés számottevő,

azonban ez az összes foglalkoztatottakon belüli nőarányban mégsem mutatkozik meg szembetűnően. Ennek az az oka, hogy a munkaerő-struktúra azon csoportjainak növekszik számottevően a súlya, amelyekben viszonylag alacsony a nők aránya. (A felsőfokú végzettségűek és a szakmunkások arányváltozása a legjelentősebb.) A kimagasló nőarányú, un. egyéb végzettségűek csoportjának létszáma viszont, a számítások szerint, egyharmadára csökken.

Az egyetemet végzettek között csak kevéssel emelkedik a nők hányada, ami részben azzal magyarázható, hogy nem számítunk a szakmai szerkezet lényeges változására. A főiskolát végzetteknel már jelentősebb módosulást eredményez a szakmai szerkezet átalakulása: a főiskolát végzett egészségügyi szakemberek iránti szükséglet, a pedagógusok létszámának dinamikus bővülése számottevően növeli a nők arányát.

Középfokú végzettségű nőkből a szakmai szerkezet módosulásának hatására kerekén 5 százalékkal többre lesz szükség. Ez a többletigény elsősorban a közgazdasági-ügyviteli és egészségügyi középkáderek várhatóan gyors létszámfelfutásának tulajdonítható.

A női szakmunkások arányának növekedését döntően a szolgáltató jellegű szakmák előretörése okozza. A betanított munkásnők aránya csökken, ami elsősorban az alacsony nőarányú gépipari-fémipari foglalkozások bővülésének az eredménye.

Az előttünk álló két évtizedben — a már ma is érvényesülő irányzat folytatásaképpen — jelentősen emelkedik a szakképzett nők aránya. Ez a folyamat az egyetemet végzettek közül a jogászok, a közgazdászok és a tanárok körében lesz erőteljesebb, de kisebb mértékben az orvosi pályán és néhány műszaki szakmában is tapasztalhatunk majd ilyen tendenciát.

Az „elnőiesedést” egyes szakterületeken befolyásolhatja, hogy átalakul az egyetemet végzettek foglalkozási szerkezete. A vezetés-irányítás területén dolgozó nők száma csak kevésbé növekszik, mivel itt tapasztalhatóan idegenkednek az alkalmazásuktól, az előkészítésben foglalkoztatott nőké viszont erőteljesebben bővülhet.

A középiskolát végzett közgazdasági-ügyviteli szakemberek körében tovább emelkedik a nőarány. A műszaki jellegű szakközépiskolákba is viszonylag több lányt vesznek fel. Ezt az is elősegíti, ahogyan a technikai fejlődés változtatja a munkaköri funkciókat (például a műszaki írnokok, laboránsok, technológusok arányának növekedése lehetővé teszi a nők fokozott alkalmazását műszaki pályákon).

Jóllehet a szakmunkásképzésben folyamatosan növekszik a lányok részvétele, arányuk még mindig itt a legkisebb, s e tekintetben jelentősebb változásra — a szakmai szerkezet átalakulása, a szolgáltató szakmák előretörése ellenére — az elkövetkező időszakban sem számíthatunk. Az viszont még nem tisztázott, hogy a technikai haladás hatására mely szakmákban módosulnak úgy a munkaköri követelmények és a munkafeltételek, hogy ezáltal könnyebbé válik a nők beáramlása.

A betanított munkások között is növelhető a nők aránya, hiszen az anyagmozgatás, a csomagolás, a raktári munkák gépesítése lehetővé teszi fokozott munkába állításukat. A járművezetés esetében elsősorban társadalmi előítéletet gátolják a foglalkoztatásuk bővítését.

A segédmunkások körében a nők aránya mintegy automatikusan

emelkedni fog a távlati tervidőszakban. A nehéz fizikai munka gépesítésével a segéd munkások zömmel takarítók, portások, őrök, irodai kiegészítők lesznek, az ilyen munkákat pedig már ma is nagy arányban nők végzik.

Elemzésünk rávilágított a nők fokozott munkába vonásának szükségességére: az ágazati szerkezet tervezett átalakítása a prognosztizálnál kb. 90—100 ezerrel több női munkavállalót igényel. Ebből a szempontból előnyös, hogy — mint a számításokból kitűnt — a szakképzésben növekszik az arányuk. További feladat annak vizsgálata, hogy a tudományos-technikai haladás mely szakmákban, foglalkozásokban teszi lehetővé a nők fokozottabb alkalmazását.

Megállapíthatjuk, hogy a népesség és ezen belül a nők iskolai végzettségi szerkezetének átalakulása fokozhatja a nők munkavállalási hajlamát, és elősegítheti, hogy közülük a tervezetthez képest a szükséges 90—100 ezerrel többen vállaljanak munkát.

Befejezésül két olyan lehetőségre hívjuk fel a figyelmet, amely segítheti az elemzés által feltárt tartalékok tényleges mobilizálását. Ez pedig a részmunkaidőben történő foglalkoztatás kiszélesítése és a távolsági tömegközlekedés fejlesztése.

Ami az előbbit illeti, megállapíthatjuk, hogy a magyarországinál csupán két olyan országban — az NDK-ban és Csehszlovákiában — nagyobb ma a nők aktivitási rátája, ahol ugyanakkor a részfoglalkozásúak aránya is sokkal jelentősebb.

A részmunkaidős foglalkoztatás több ágazatban is bővíthető — például a közlekedésben és a kereskedelemben, ahol a forgalom napszakonként erősen ingadozik, s ezért szükség van olyan munkavállalókra, akik az ún. csúcsidőszakokban kiegészítenek.

A részmunkaidőben való foglalkoztatás bővítésének egyik legfontosabb feltétele az időarányosnál kedvezőbb bérezés. Hiszen a részmunkaidőben foglalkoztatottak utazási ideje a munkaidejükhöz viszonyítva hosszabb, továbbá mivel munkavégzésük a csúcsidőszakokra esik, az egy munkaóra jutó teljesítményük is általában nagyobb a teljes munkaidőben foglalkoztatottakénál.

Az ingázás szerepére térve, abból kell kiindulnunk, hogy az ingázók száma 1990 körül valószínűleg nem lesz lényegesen kisebb a mainál. (Jelenleg kb. egymillióan ingáznak.) A városi lakosság növekedésével ugyanis nem következik szükségképpen be közeledés a munkaerő-kínálat és -kereslet területi megoszlása között. A közlekedés fejlődése, az ingázás körülményeinek javulása, a tömegközlekedés kulturáltabb válása és a növekvő motorizáció azonban mérsékelheti a gazdasági aktivitás területi eltéréseit s a településszerkezetnek a munkavállalásra gyakorolt hatását.

Funkcionális költséganalízis Megoldási kísérlet a kalkuláció problémáira

E cikkben az előkalkuláció nyitott kérdéseinek megoldására teszek kísérletet. Foglalkozom a költségek mérésével, normalizálásával, a helyes kalkuláció megalapozásával s a stratégiai költségtervezéssel. Röviden foglalkozom a mai kalkuláció szemléleti kérdéseivel, a határelemzéssel, az értékelemzéssel s az ipari termelés költségstruktúrájának változásával.

Ezt követően ismertetem a funkcionális költséganalízis módszerének elvi alapjait, és felvázolom gyakorlati megvalósításának, alkalmazásának lehetőségeit.

Még a bevezetőben szeretném definiálni a funkcionális költséganalízist. E kifejezést az értelmező szótárak függvényelemzésként határozzák meg. Én ezzel szemben funkcionális költséganalízisen a következőket értem: a piac, a vevők által igényelt funkciók (használati és esztétikai tulajdonságok, paraméterek) teljesítésére alkalmas termékek gyártása az igényelt mennyiségben, az e célra legalkalmasabb technológiákkal, a ráfordítási és kibocsátási kombinációk közös optimumával, illetve optimális nyereséghezammal. *E költségelemzési módszer tehát az optimális nyereséghezamot biztosító termékkivitel, technológiai megoldás, beruházási változat és termelési volumen kiválasztásának, valamint költségei meghatározásának a módszere.*

A funkcionális költséganalízissel a vevő és az eladó célrendszerét együtt tesszük görcsö alá, felhasználva s egyben „összeépítve” az érték- és a határelemzés módszerét.

Számvitel és költséggazdálkodás

Számviteli rendszerünk a termékköltség-mérés szempontjából a termék önköltségén belül csak a *közvetlen* költségek pontos mérését teszi lehetővé. A *közvetett* költségek (üzemi általános költségek, telepi általános költségek, vállalati általános költségek) termékegységre jutó valós nagyságát nem tudjuk megállapítani. E költségeket a vállalatok különféle vetítési alapok használatával osztják szét termékeik között. Mivel az általános költségek a teljes önköltség mintegy 30—50 százalékát alkotják, ez az eljárás oda vezet, hogy a *számviteli adatokból kiinduló utókal-*

kulációval nem tudjuk megállapítani a termékek valós költségét.¹ Ez napjainkban fokozott gondokat okoz, mivel a termékek önköltségén belül egyre növekszik az általános költségek súlya, párhuzamosan azzal, ahogyan az élő munka holt munkával való felváltásának folyamata előrehalad.

Költségmérés és -mérlegelés — irány a regisztratív költségzemplélettől a költségigazgatás felé

A költségmérés és a költségmérlegelés egymással szoros kölcsönkapcsolatban áll. A költségmérés voltaképpen azt a célt szolgálja, hogy a költségmérlegeléshez reális, valós adatokat szolgáljon. *A költségmérlegelés során viszont azt kell tisztáznunk, hogy milyen célt kívánunk elérni az adott költség viselésével, mi e költség szerepe a termék előállításában, miként testesül meg az a termék műszaki-gazdasági jellemzőiben.* A befektetések körforgásának reálfolyamatában a sorrend: beszerzés—termelés—kibocsátás. E folyamatban tehát előbb merül fel maga a költség, de a költség viselésének hatékonysága csak a termelés folyamatában, illetve azt követően dönthető el. A költségmérés és -mérlegelés eszmei folyamatának fordított sorrendet kell követnie: előkalkulációs jelleggel kell mérlegre tennie, hogy a termeléshez, adott termék előállításához milyen költséget szabad vállalni. Jelenlegi előkalkulációs módszereink, az egyszerű osztó, az egyenértékszámú vagy lépcsőzetesen osztó, a pótlékoló normatív, a normatív kalkulációs, valamint a parametrikus előkalkulációs módszerek ezt nem teszik lehetővé.

Előkalkulációs módszereink az összes kikalkulált költséget olyan „okozott” költségnek tekintik, amelyet szükségszerűen viselni kell. Hiányzik tehát belőlük az értékmérlegelés mozzanata. Emellett e módszerek nem volumenmetrikusak, azaz nem tudják érvényre juttatni a termelési volumen ingadozásából fakadó, nagyon is jelentős költségváltozási tendenciákat.²

Mai költségmérési módszereink azért sem tudnak megfelelő adatokat szolgáltatni a költségmérlegeléshez, mert a napi feltételekből kiinduló egységönköltség-számításban elvonatkoztatnak a termék életciklusának jellemzőitől, ebből adódóan a volumen ingadozásától, s attól, hogy ez időben és térben zajlik le. Ezért a ceteris paribus elemzés az egységönköltség változásának tendenciáit, a költségokozókat sem statikusan, sem dinamikusan nem tudja megragadni. Nem véletlenül veti fel Miles, hogy a különféle vállalati döntések megalapozására igazában nincsenek kifejező költségadatok, s ő is arra a következtetésre jut, hogy a számvitelből kiindulva ilyen adatok kidolgozása csaknem lehetetlen.³

Vállalatainknál a költséggazdálkodás jelenlegi színvonalán belül a

¹ Ezt a gondot vetettem fel a költségmérés és a gazdaságos termékszerkezet kialakítása témája kapcsán „Jövedelmezőség, árformák és árképzés szerepe a gazdaságos termékszerkezetben” című cikkemben. Pénzügyi Szemle. 1974. 3. sz., valamint „A vállalati költség és árbázis összefüggései árrendszerünkkel” című írásomban. (Közgazdasági Szemle, 1974. 7–8. sz.) Utóbbiban rámutattam, hogy a termék valós költségei mérésének hiányában az árak nem tudnak eleget tenni annak a racionális igénynek, hogy — egyebek között — kifejezzék az újraelőállításukhoz tartozó ráfordításokat. E téma kapcsán hasonló következtetésre jutottak a Figyelőben e tárgyban lezajlott vita résztvevői is.

² L. Csikós-Nagy Béla: A gazdasági kalkulációról. Közgazdasági Szemle, 1976. 6. sz.

³ L. D. Miles: Értékelmezés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 152. l.

költségregistrálás sokkal „izmosabb”, mint a költségelemzés. A felmerült költségek helyes regisztrálása mellett a költségelemzés, a költség-normatívák kidolgozásának és betartásának gyakorlata messze elmarad. A költségelemzés alacsony színvonalára, a kifejező költségadatok kidolgozásának hiányára mi sem jobb mérce az újítások elbírálási rendszerénél. Az újítások zöme olcsóbb anyaggal való helyettesítést, a technológiai folyamat módosítását, ésszerűsítését, a selejt csökkentését vagy ezek kombinációját szolgálja. Az újítási megtakarítás számításakor — tapasztalat szerint — csak a közvetlenül érzékelhető megtakarításokat (anyag, bér) tudjuk figyelembe venni, noha az újítások rendszerint továbbgyűrűző hatásokkal is járnak. E hatások többnyire szintén költségcsökkentőek, ám ezeket nem tudjuk számítani.

Mindebből azt a következtetést vonom le, hogy megfelelő kalkulációs módszerek hiányában ma senki sem tudja elfogadható pontossággal, hogy mi mibe kerül, tehát azt sem, hogy kifizetődik-e. Ez pedig ellentétes a mai gazdasági feltételrendszerrel, amely a hatékony költségigazgatásra orientál.

A határ- és az értékelemzés gondolatmenetének a költségmérés továbbfejlesztésében játszott szerepéről

A *határelemzés* gondolatmenete a tőke és a munka hatékony kombinációinak kiválasztását szolgálja. Az ennek alapján megfogalmazott termelési függvény bemutatja, hogy adott mennyiségű termék előállítása milyen költséggel jár. A termelési függvényben — ha a változók szerepét felcseréljük — a költségfüggvényhez jutunk el, amely megmutatja, miként alakul a termelési költség a termelési volumen változásával. A költségfüggvény deriválásával kapott határbevétel-függvény információt nyújt arról, milyen többletköltséget okoz az új „termékréteg”. Amennyiben a határbevétel-függvény mellett kidolgozzuk a kínálati árfüggvényt, s annak deriváltjaként a határbevétel-függvényt, e kettő közös optimumaként képet nyerünk arról, hogy milyen termelési volumen mellett lesz nyereségünk optimális. (Ez akkor következik be, ha a termelési tényezők határtermékeinek arányai megegyeznek árarányaikkal.)

A határelemzés azt a racionális összefüggést juttatja érvényre, hogy a volumen növekedésével sem a határbevétel, sem pedig a határráfordítás nem áll lineáris kapcsolatban, s így a hozamfüggvény sem. A határelemzésnek az a fő eredménye, hogy a határbevételi és a határráfordítási függvény közös optimális pontját kitapinthatóvá teszi.

A határelemzés gondolati eredményeivel képet alkothatunk arról, hogy a volumenváltozás — mint a költségváltozás egyik lényeges okozója — miként hat a költségek alakulására. Másrészt azonban a határelemzés révén nem tudunk racionálisan válaszolni arra a kérdésre, hogy a termék és az előállítására alkalmazott technológia kölcsönösen a legracionálisabb-e vagy sem. Az ilyen jellegű kérdések megválaszolására alkalmas az értékelemzés módszere.

Az *értékelemzés* arra a kérdésre kíván választ adni, hogy miképpen termelhetjük meg a vállalatnál a vevő által legmagasabbra értékelt

„használati értéket” a legkisebb munkaráfordítással. Az értékelemzés atyja — Miles — e módszert négylépcsős folyamatként elemzi. Az *első* lépcsőben azt kell vizsgálni, hogy milyen használati és esztétikai célokat szolgál az adott termék. A *második* lépcsőben azt, hogy a vevő mennyit hajlandó fizetni az egyes funkciókért, többletfunkciókért. (Vigyázat, itt nem az összhasznosság utilitáriánus mérlegeléséről van szó, hanem az ár és a használati érték részletező egybevetéséről, tehát értékmérlegelésről!) A *harmadik* lépcsőben vizsgálni kell, hogy a különféle termékfunkciókat (s azok kombinációit) mekkora költséggel érhetjük el. A *negyedik* lépcsőben össze kell vetnünk a funkció költségeit a vevő által érte fizetett árral.

Az értékelemzés tehát megmutatja, hogy melyek azok a termékfunkciók, amelyeknél az anyag-, a bér-, az egyéb költségek, vagy ezek valamilyen kombinációja magasabb, mint amit a vevők fizetni hajlandók érte.

Az értékelemzési gyakorlat legáltalánosabb tapasztalatai a következők:

1. A konstrukciók műszakilag sokszor jóval bonyolultabban tesznek eleget a különféle funkcióknak, mint lehetne;

2. A technológiák gyakran túlságosan bonyolultak, felesleges műveletekkel tarkítottak;

3. Az anyagminőség megválasztásakor sokszor indokolatlanul drága minőségeket irányoznak elő, túlméretezik az alkatrészeket, a terméket.

Milesnél a termék önköltsége nem pusztán a termékegység átlagos önköltsége, ellenkezőleg, *aggregált funkcióköltség*. Ez pedig mikrogazdasági szempontból forradalmi gondolat.

Bár Miles jelzi, hogy az értékelemzés a termék életciklusának mely szakaszában szükséges, a racionális költségek alakulásában elhanyagolja a volumenváltozást. Ebből következik, hogy e két módszer csak együttesen, „összeházasítva” tehető alkalmassá racionális költségtervezésre, amelyben csak a valóban szükséges költségek viselését irányozzuk elő.

A vállalati gyakorlatban mind a határelemzés, mind az értékelemzés módszerei elterjedtek. A volumen növelésével járó nyereségtöbblet kiszámítására vállalataink a fedezetszámítás különféle módszereit alkalmazzák. Ezek közül a legelterjedtebb az a módszer, amely a fedezetet úgy számolja, hogy az árból levonják a közvetlen költségeket és az üzemi általános költség becsült viszonyszámokkal meghatározott proporcionális részét.⁴

E fedezetszámítási módszereket leegyszerűsített határköltség-számítási módszerként definiálják, s alkalmasnak nyilvánítják az optimális nyereség számítására. *Ez tévedés*. Mivel a módszer szerint a fedezetet az ár és a proporcionális költség különbségeként számítják, lineáris fedezethozamot tételeznek fel, magyarul azt, hogy dupla termeléshez dupla nyereség tartozik. Ez nyilvánvalóan nem igaz. Arra azonban alkalmas e fedezetszámítási módszer, hogy a meglévő kapacitások esetében kiszámítsuk a viszonylag legnagyobb nyereséghezammal járó kapacitáskihasználási szintet.

⁴ L. Ladó László—Deli László: Az optimális vállalati nyereség számítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1968.

Az értékelemzés módszere eddig még kevésbé terjedt el, mint a fedezetszámitási módszer. Főleg a gépiparban hasznosítják.

Már utaltam rá, hogy az ipari termelés költségstruktúrája rohamosan változik. A holtmunkaköltségek növekedése oda vezet, hogy a jövőben egyre kevésbé leszünk képesek hagyományos költségtervezési-költségkalkulációs módszereinkkel a többtermékes, több vertikumos vállalatoknál az egységönköltség mérésére. Tehát mind az ár kalkulációnak, mind a termékjövedelmezőség vizsgálatának a feltételei romlanak.

A funkcionális költséganalízis célja, időhorizontja

A funkcionális költséganalízis a költségtervezés, a költségmérés és a költségmérlelges szimbiózisa. E céloknak a hosszú távú — a termék teljes életciklusára tekintő — költségtervezés olyan módszere felel meg, amely hasznosítja mind a határelemzés, mind az értékelemzés eredményeit.

Célunk tehát az, hogy képesek legyünk helyesen tervezni és mérni a költségeket a különféle termékekre, mérlegelve, valamint normalizálva őket, hogy csak annyi költséget fordítsunk a vállalat irányítási és termelési tevékenységére, amennyi indokolt. Ezeknek a követelményeknek csak úgy felelhetünk meg, ha a hosszú távú költségtervezést a vállalati hosszú távú stratégiai tervezés részévé tesszük, s ha megteremtjük e költségtervek kapcsolatát a vállalat piaci-fejlesztési stratégiájával. *E komplex költségtervezést és annak módszerét nevezem funkcionális költséganalízisnek.*

A funkcionális költséganalízis gondolatmenete a vállalati működés ciklikusságából, s így a termék élettartamgörbéjéből indul ki, s a termékcsalád előállításának teljes periódusára értelmezett optimális költségek tervezését tekinti céljának. Horváth László vállalatmodelljén bebizonyította, hogy a hosszú táv a termékcsaládok élettartamához, a termelési eszközök működési periódusához, a létszám egy vállalatnál töltött átlagos időtartamához kapcsolódik, s ez a periódus a feldolgozó iparban — figyelembe véve napjaink műszaki fejlődési ütemét — nyolc és tizenkét év között mozog.⁵

A termék életpályája során átmegy a progresszív, az optimális és a degresszív (mutációs) szakaszokon. Közben törvényszerűen módosul az értékesíthető volumen, illetve a minél nagyobb mennyiség értékesíthetősége végett különféle gyártmányfejlesztési és gyártástechnológiai intézkedéseket hoznak. Nyilvánvaló, hogy a funkcionális költséganalízis segítségével komplexen törekszünk arra, hogy optimális folyóköltséggel termeljünk, s hogy optimális befektetéssel biztosítsuk a maximális értékesítési volumenhez a kapacitásokat.

A hosszú távú közelítésben a költségek könnyebben visszavezethetők költségokozókra, s így e költségtervezés fogódzókat nyújt a folyamatos — a termék konkrét életszakaszát is tekintetbe vevő — költséggazdálkodáshoz.

⁵ L. Horváth László: A vállalat hosszú távú terve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1973. I—V. fejezet.

A termékfunkciók biztosításának folyamata, a vállalat irányítási és tervezési tevékenységeinek funkcionális költséganalízise

A funkcionális költséganalízis célja a termékfunkciók költségeinek, e költségek változási tendenciáinak, a valóban szükséges funkciók körének a kijelölése, s velük a valóban szükséges költségeknek a meghatározása. A valóban szükséges funkciók költségeinek meghatározásához figyelembe kell venni a termék előállításának logikai sorrendjét. E logikai sorrend: *vállalatirányítási tevékenységek, termelési tevékenységek, termék a maga meghatározott funkcióival*. A vállalatirányítási és a termelési tevékenységek költségeivel fogjuk meghatározni a termék különféle funkcióinak költségeit. A vállalatirányítási és a termelési tevékenységek a vállalati tevékenység szoros kölcsönhatásban álló két oldalát foglalják össze. Ilyen értelemben *a termékfunkciókban megtestesülő költségek tevékenységköltségek*, hiszen mind a vállalatirányítási, mind a termelési tevékenység célja: körülhatárolt funkciókkal, használati paraméterekkel rendelkező termék előállítása.

A vállalatirányítási tevékenységeket — amelyek a tervezést, a szervezést és az ellenőrzést, vagyis a döntést és annak hatékony végrehajtását szolgálják — sokféleképpen lehet csoportosítani. Én aszerint sorolom őket, hogy mely tevékenységeknek feleltenek meg vállalataink szervezeteket. Ezek: az anyagbeszerzés, az állóeszköz- és készletgazdálkodás, a gyártmány- és gyártástervezés, az anyag- és gyártástechnológia, a gyártásprogramozás, az üzem- és műhelyirányítás, a szállítmányozás, a tervstatisztikai adatok kidolgozása, a vállalási, kalkulációs, számítési tevékenység, a bérelszámolás, a pénzgazdálkodás, a piackutatás stb.

Vállalati termelési tevékenységek: a gyártási fő, mellék-, segéd- és kisegítő folyamatok elemei (például egy gépipari vállalatnál az öntés, a kovácsolás, a hőkezelés, az esztergálás, a marás, a vésés, a csiszolás, a fogazás, a gyalulás, az összeszerelés, a próbaüzemeltetés stb.).

Termékfunkciók: a termék használati és esztétikai funkciói, paraméterei.

A termelési tevékenységek funkcionális költséganalízise

A továbbiakban a piac által valóban igényelt funkciókat, paramétereket „tartalmazó” termék, és az e funkciókat optimális hatékonysággal biztosító termelési tevékenységek, technológiák kiválasztását, annak fokozatait vizsgáljuk. *Az értékelemzés szerepe a racionális termékkivitelési és technológiai alternatívák kiválasztása; a határelemzés révén a racionális alternatívák közül a hosszú távon, a termék teljes életciklusában optimálisnak tekinthetőt próbáljuk meg kiemelni*. Utóbbinál tekintettel kell lennünk a termelés méretgazdaságosságára, valamint a vállalat fejlesztési eszközeinek szűkösségére.

Elsőként egy statikus értékelemzési műveletet végzünk el. Ekkor a több alternatívában megtervezett termékkiviteletet vizsgáljuk abból a szempontból, hogy melyek a legracionálisabbak. Így elemezzük, hogy vajon minden tervezett funkcióra szükség van-e; nem volna-e célszerű

további funkciókat építeni a termékbe; vannak-e összevonható funkciók vagy sem.

Másodikként a különféle termékkiviteli alternatívákhoz kidolgozott termelési-technológiai variációkat vizsgáljuk. Ekkor azt elemezzük, hogy mely termelési művelet milyen termékkivitelben testesül meg. Minden esetben kitérünk arra is, kell-e vajon valamennyi műveleti elem, vannak-e összevonható vagy elhagyható termelési műveletek, tevékenységek.

Harmadikként az első két lépésben kidolgozott alternatívákat ütköztetjük és iteráljuk, egybevetve őket. Célunk annak tisztázása, hogy a termék különféle kiviteleivel tartozó termékkivitel funkciókat a termelési műveletek, illetve technológiák milyen legracionálisabb kombinációival valósíthatjuk meg. Ugyanakkor a lehetséges technológiai alternatívák fényében ismét mérlegre tesszük a különféle termékkiviteli alternatívákat.

E három lépcső képet ad a gyártani kívánt — racionálisnak tűnő — termékkiviteli alternatívákról és a megvalósításukat célzó technológiákról.

Negyedikként lép be a termék életciklusában való gondolkodás mozzanata. Ekkor termékünk hosszú távú értékesíthetőségét vizsgáljuk. Tegyük fel, hogy termékünket kb. tíz évig értékesíthetjük. Nem számíthatunk azonban arra, hogy termékünk változatlan kivitelben mindvégig kedvezően realizálható. Ekkor legalább nagy vonalakban elképzeléseket kell kialakítanunk arról, hogy miként fejlesztjük gyártmányunkat.

Ötödikként a legjobb technológiai alternatíva kiválasztása következik, egyúttal a racionális fejlesztési-beruházási döntést is meg kell alapoznunk. Olyan racionális technológiát kell választanunk, amely — figyelembe véve az egyszeri beruházási és a folyamatos üzemeltetési költségeket — a teljes ciklusban optimális termelési és beruházási költséghez vezet. Az e lépcsőben végzett elemzés tehát a termelési-műveleti költségek összevont értékelemzése és határelemzése, amikor is a „legértékalkotóbb” technológiai alternatívát, s az egyszeri és folyamatos termelési költségráfordinátók optimumát keressük a különféle termelési-értékesítési szinteken, be kalkulálva a termék életciklusában várható inflatórikus tendenciákat is.

A termelési költségek funkcionális költséganalízisébe tehát bekapcsoljuk az innovációs döntést is, vagyis a termelés méretgazdaságossági szempontjainak érvényesítésére a *beruházási döntéseket összekapcsoljuk a hatékony költséggazdálkodással*. (Ezért e módszer alapfogolataiban hasonlít Novoszilov modelljének alapfogolataihoz.)

E lépcsőben nem pusztán a gyártási főfolyamattal foglalkozunk, hanem a különféle hozzákötődő kiegészítő-kiszolgáló folyamatokkal is.

Hatodikként összhangot kell teremtenünk a termékkivitel hosszú távú fejlesztési terve (a gyártmányfejlesztési terv) és a hosszú távú — ráfordításoptimumot biztosító — technológiai-műveleti terv között. Technológiai variánsunknak és beruházási alternatívánknak eleget kell tennie annak a követelménynek is, hogy a termék később belépő új funkcióit, kiviteleit is elő tudjuk velük állítani optimális ráfordítással. Könnyen kiderülhet azonban, hogy egy-egy későbbi új funkció, paraméter, kivitel előállítási lehetősége csak nagy áldozatokkal biztosítható,

s az erre is alkalmas géppark akkora folyóköltséggel terheli az induló minőségű termékeket, amelyet esetleg a piac nem is hajlandó honorálni.

E felvázolt hat lépcsőfok voltaképpen az élettartamgörbéből adódó maximális volumen gyártásához szükséges olyan gyártmány- és technológiai variáns kiválasztása, amely:

- alkalmazkodik a vállalat fejlesztési eszközeihez;
- a megvalósítható fejlesztési alternatívákat aláveti annak a vizsgálatnak, hogy melyik jár a legkisebb termelési-műveleti költséggel;
- csak a valóban szükséges, „értékalkotó” műveleteket tartalmazza;
- csak a mindenkor szükséges, a piac által valóban honorált használati és esztétikai funkciókat tartalmazza;
- a technológiai variáns és a gyártmánykivitel költségoldalról a teljes időszak alatt eleget tesz az optimális nyereséghezam kritériumának.

A termékfunkciók termelési költségei funkcionként aggregált dinamikus termelési-műveleti költségek.

A vállalatirányítási tevékenységek költségei

Itt is fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy mibe kerülnek és mit hoznak, miként lehet normalizálni, kellő szinten tartani őket.

Ha jobban megnézzük ezeket a költségeket, azt látjuk, hogy egy részük a használatiérték-termeléssel, más részük a csereérték-termeléssel, annak hatékonyságával függ össze. Előbbiek viszonylag szorosan kapcsolódnak a termelés méretéhez, szerkezetéhez, diverzifikáltságához, szellemimunka-igényességéhez stb. Utóbbiak viszonylag függetlenek a használatiérték-termelés jellegétől, méretétől stb. Ezért ezeket a vállalatirányítási tevékenységeket és költségeiket *termékidegennek* tekintetjük.

A használatiérték-termeléssel összefüggő költségeket — ha a kölcsönkapcsolat szoros — tervezhetjük a termék életciklusára, a termelési költségekkel egyetemben. Ha nem, akkor az irányítási költségek tervezésében egyéb ismert tervezési eljárásokat kell követnünk.

A mai vállalati gyakorlatban a vállalatirányítási apparátussal kapcsolatban nem vetik fel a kérdést: kell-e ekkora szervezet s szabad-e viselni költségeiket. A hosszú távú stratégiai költségtervezés azonban nyilvánvalóan megköveteli, hogy a költségmérlegelést terjesszük ki a vállalatirányítási költségekre is.

Funkcionális költséganalízis—stratégiai költségtervezés

A funkcionális költséganalízis része a vállalat hosszú távú tervezésének. Az a feladata, hogy segítségével a vállalat hosszú távú termelési-piaci és fejlesztési terveihez megfelelő hosszú távú költségtervet készítsenek termékcsaládonként s vállalati összesenben is, és segítsen azok összehangolásában. Javaslatommal szemben felvethető, hogy a feldolgozó ipar egy jelentős részében egytermékes termelés folyik, vagy leg-

alábbis elég korlátozott a termékek közötti eltérés. Felvethető az is, hogy hogy sok termék viszonylag kevés funkcióval (tulajdonsággal) rendelkezik. A vázolt módszer azonban keret jellegű, amelyet a vállalat konkrét feltételeire kell alkalmazni.

A termékönkölségnek mint aggregált funkciókölségeknek az értelmezése azért jelent előrelépést a már ismert kalkulációs módszerekhez viszonyítva, mert célja nem csupán számba venni és elfogadni a már felmerült ráfordításokat, hanem előre — amennyire lehet — oksági kapcsolatokra visszavezetni őket. E felfogás, illetve módszer célja olyan kölséggazdálkodás megalapozása, amelyben minden forintnyi kölségkiadást mérlegre téve vizsgáljuk, mire fordítottuk azt, s miként honorálta a piac.

A funkcionális kölséganalízis alkalmazása szempontjából a döntő lépés az, ha a termelési-technológiai tevékenységek kölségeit termék-funkciónként elkülönítik, és így vizsgálják a gyártási önkölséget. A mi-les értékelemzés is ilyen irányban tesz lépéseket.

A várható árhatások bekalkulálása a hosszú távú kölségtervbe

A vállalati hosszú távú kölségterv csak akkor lehet a várható valóság gondolati visszatükröződése, ha figyelembe vesszük a várható inflatőrikus hatásokat. Hosszú távon változnak az anyagárak, a termelési eszközök árai, sőt az átlagbérekben is számolnunk kell olyan növekedéssel, amelyet nem tudunk termelési-technológiai fejlesztéssel ellensúlyozni. (Hosszú távon a kölségek változását nem csak a termelési volumen életciklus szerinti heves változásai befolyásolják, hanem az időközben bekövetkező inflatőrikus hatások is.)

Éppen ezért a hosszú távú kölségtervben figyelembe kell venni az inflatőrikus hatásokat, vizsgálva, miként ellensúlyozzák azt a termelés-növekedésből adódó kölségmegtakarítások, vagy mennyire fokozzák a volumen visszaeséséből fakadó kölségnövekedések. Szerintem ezek a kérdések a vállalati hosszú távú kölségtervezés egyik legizgalmasabb területét alkotják.

Napjainkban nem egyszerű feladat a várható árak prognosztizálása. Jelenleg még hat ránk e tekintetben az olajválság sokkja. Ma nem követhető az árprognózisok elkészítésének az a hagyományos gyakorlata, amely szerint húsz-harminc év áralakulását vetítették előre valamilyen trendfüggvény szerint a tervhorizontra. Ma az így kapott árprognózisokat csak alapos bírálattal összekötve hasznosíthatjuk. E bírálathoz a népgazdasági terv jó információs forrásként szolgálhat, amennyiben megmutatja, milyen árváltozásokkal számol a központ. Emellett — tapasztalataim szerint — az ártendenciák meghatározásában hasznos szolgálatot tehet a Delphi-módszer. Ekkor a témában járatos szakemberek külön-külön megvizsgálják a prognózisokat, és megteszik észrevételeiket. Előbbiek alapján a vállalat komplex képet alakíthat ki magának az általa felhasznált anyagok és termelőeszközök ártendenciáiról.

Az ártendenciák beépítése a hosszú távú kölségtervbe azzal az előnnyel jár, hogy nemcsak az időhorizont egészére, hanem az egyes időszakokra is reális kölségtervet kapunk. Ezáltal a vállalat előre láthatja a volumenváltozások és az árváltozások hatásait, s ennek függvé-

nyében képet nyer az egységönköltség változási tendenciáiról. Ez nemcsak hasznos, hanem elengedhetetlenül szükséges termékei józan árstratégiájának⁶ kidolgozásához.

Hosszú távú költségtervezés — költségnormák

A direkt irányítási rendszer időszakában vállalataink gyakran alkalmaztak belső érdekeltségi rendszerükben, költségalakulásuk elemzésében különféle költségnormákat. 1968 után a költséggazdálkodás szempontjai, az önköltségsökkentésre irányuló érdekeltség háttérbe szorult. Úgy vélem azonban, hogy kissé átestünk a ló túlsó oldalára, függetlenül attól, hogy a költségsökkentési érdekeltség korábban okkal szorult vissza.⁷

Vállalataink sokáig úgy tekintették a nyereséget, mint a költség felett az árba kalkulálható nagyságot. Ez a szemlélet elavult. A jelenlegi gazdasági feltételek egyre inkább arra intenek, hogy a nyereséget az ár és a költség különbségeként adódó reziduummként kell felfogni.⁸

Ma a nyereség növelésének feltételei nehezek. Éppen ezért feltehetően nő a racionális költséggazdálkodásra irányuló érdekeltség. A hosszú távú ártervezés a funkcionális költséghanalízis révén módot ad arra, hogy nagy recepciós tartományú, kifejező költségnormákat készítsünk, hasznosítva őket a vállalati belső érdekeltségi rendszerben. Ennek az a feltétele, hogy a költségtervezést komplex műszaki-gazdasági feladatnak fogjuk fel.

A funkcionális költséghanalízis alkalmazásának feltételeiről

Az elmélet próbája a gyakorlat. A közgazdaságtan fejlődése során szinte százzámra születtek különféle feladatok megoldására vonatkozó módszerek. A gyakorlat ezeknek érdekes módon csak egy csekély töredékét vette használatba, s ezeket is a legnagyobb egyszerűsítésekkel alkalmazták. A selejtezést követően az adaptált módszerek valami olyan folyamaton mentek keresztül, mint azok a Petőfi versek, amelyeket a nép tovább formált, egyszerűsített, kivette belőlük minden olyan — műdalra jellemző — mivességet, amelyet magától idegennek érzett.

A selejtezés és a módszerek adaptációhoz való leegyszerűsítése kétarcú dolog. A feleslegesen bonyolító elemek lehántása rendszerint növeli a modellek, a módszerek hatékonyságát, ha azonban ezáltal a módszerek elveszítik a lényegét, akkor alkalmazásuk takaróvá, a jó gazdálkodás formai bizonyítékává válik. Azokat a módszereket, amelyekre a vállalatoknak valóban szükségük van, előbb-utóbb alkalmazták. Ezt remélem a funkcionális költséghanalízissel kapcsolatban is.

E módszer elemei lényegileg nem újak, ellenkezőleg. Ismertek, használtak vagy terjedőben vannak mindenütt, ahol a vállalatok felismerték,

⁶ A vállalati árstratégia kidolgozásának kérdéseivel részletesen foglalkoztam „Hosszú távú vállalati árstratégia” című cikkemben. *Közgazdasági Szemle*. 1975. 2. sz.

⁷ Ezt igazolja Gállik László: A nyereséghányad mint a vállalatot orientáló tényező. *Közgazdasági Szemle*, 1972. 7–8. sz.

⁸ E. Deák Anna: Iparvállalati középtávú tervek pénzügyi megalapozása. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1975.

hogy érdekeik megvalósításához szükségük van rájuk. Ami új, az e két módszer, e módszerek elemeinek összeépítése és a napi feladatok szolgálata mellett a hosszú távú célok megvalósítására való alkalmazásuk.

Ma a legfontosabb gazdasági feladat a minden piacon tartósan, jó jövedelmezőséggel értékesíthető konvertibilis termékek előállítására, e termékek termelési arányának növelése, azaz gazdaságos termék- és technológiai szerkezet kiépítése. A funkcionális költséگانalízis ehhez járulhat hozzá, azzal a feltételezéssel, hogy alkalmazása nem igényel új szervezeteket, új kádereket és egyéb erőforrásokat, csak korszerűbb költségtervezést, jobb munkát azoktól a vállalati stratégiai szervezetektől, amelyeknek ez a feladatuk.

★

Összefoglalva: az ismert és alkalmazott vállalati költségkalkulációs és költségtervezési módszerek elavultak, nem tükrözik időben és volumenben helyesen a termékek önköltségét. Alapcéljukban tévesek, mivel hiányzik belőlük a költségmérlegelés mozzanata. Csak nagyon kevéssé ismerjük a vállalati költségfelmerülés törvényszerűségeit. Az értékelemzés csak a statikus költségminimumokat keresi, közvetlenül a termék, illetve a technológia vonatkozásában, nincs tekintettel a vállalat egészére. A határelemzés többet mond a volumenreakcióról, de semmit sem mond arról, hogy mennyiben szolgálják a költségek az értéképzés folyamatát. Mivel, ami az egyik módszer előnye, az a másikkal hiányos-sága, ezért szükségesnek tartom „összeházasításukat”. A funkcionális költséگانalízis kísérlet e cél megvalósítására.

Nemes Ferenc:

ÉRDEKELTSÉG — MAGATARTÁS — TARTALÉKOK

A szerző igen aktuális kérdéssel foglalkozik; tanulmánya tudományosan rendszerezett, új ismereteket nyújt a tartalékok kialakulására vonatkozóan, s egyben felvázolja feltárásuk konkrét gyakorlati lehetőségeit is.

A szerző a vállalatot egységes szervezeti rendszernek tekintve azt vizsgálja, hogy a különböző vállalati rétegek érdekeltségi rendszere, illetve a gazdasági szabályozó-rendszer sajátosságai milyen hatással vannak a belső erőforrások kihasználására, illetve kihasználatlanságára, a nem intézményesített tartalékok képzésére.

A tanulmány három részre tagozódik. Az első fejezet elméletileg tisztázza azokat a tényezőket, amelyek végső soron a vállalat tényleges „viselkedését” kialakítják. A szerző három hipotetikus vállalati magatartástípust vázol fel: a maximalizálásra törekvő, a megelégedésre törekvő és az adaptív (a gazdasági környezet változásaihoz rugalmasan alkalmazkodó, az erőforrások optimális felhasználására törekvő) típust. A második fejezet ismerteti az egyes magatartástípusokra vonatkozó feltevések empirikus vizsgálatának eredményeit, az egyes típusok elterjedését, a tartalékok megjelenési formáit, továbbá a különböző, vállalaton belüli, illetve külső okok jelentőségét és „súlyát” a tartalékok kialakulásában. A harmadik fejezet — szintetizálva az empirikus és az elméleti megközelítés eredményeit — arra a kérdésre keres választ, hogy vállalatainkban, illetve népgazdaságunkban melyek azok a körülmények, amelyek a tartalékoló, a „megelégedésre törekvő” magatartás kialakulásához vezetnek.

A mű nagy érdeklődésre tarthat számot az üzem- és munkaszociológusok, vállalati vezetők, közgazdászok és egyetemi hallgatók körében.

146 l., kötve 19,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A magyar mezőgazdaság két Cobb—Douglas-típusú termelési függvénye*

A közgazdaságtudományban régóta kutatják az egyes termelési tényezőknek a termésmennyiség alakulására kifejtett hatását, s ennek során jutott el C. W. Cobb és P. H. Douglas a róluk elnevezett Cobb—Douglas-típusú (a továbbiakban C—D-típusú) termelési függvényhez.

A termelési tényezők hatása, a tényezők közötti (változatlan és változó) arányok a határtermelékenységi elmélettel kerültek az érdeklődés homlokterébe, s a termelési függvényeknek általában, a C—D-típusúaknak pedig különösen könyvtárnyi irodalma is keletkezett. A szerzők zöme a szubjektív értékelméletből, illetve annak valamelyik változatából kiindulva vonja le következtetéseit. De pusztán az a tény, hogy függvények jellemzőit hibás értékelméleti elgondolások igazolására használták és használják, nem lehet — legalábbis tartósan — akadálya annak, hogy a marxista munkaérték-elmélet ideológiai alapjaiból kiindulva ne végezzünk számításokat, ne kutassunk függvénykapcsolatokat, ne vonjunk le kvantifikálható és kvalifikálható következtetéseket a különböző termelési tényezőknek a termelésre gyakorolt hatásából. E felismerés birtokában marxista közgazdászok is végeztek sikeres kutatásokat termelési függvényekkel, köztük C—D-típusú függvényekkel is. (A „Szigma” egy ízben külön számot is szentelt e témának.)

A matematikai-közgazdasági irodalomból kiténik, hogy a C—D-típusú függvényeknek igen sokféle változatát dolgozták ki. Az eredeti C—D-függvény az Egyesült Államok gyáripárára vonatkozott:

$$Q = 1,01 K^{0,25} L^{0,75}, \quad \text{amelyben} \quad (1)$$

Q = a termelés volumene, függő változó;
 K = holtmunka-ráfordítás, független változó;
 L = élőmunka-ráfordítás, független változó.

Általános alakban:

$$Q = aK^\alpha L^\beta \quad (2)$$

függvényt kapjuk, amely igen sokirányú közgazdasági elemzésre alkalmas, nevezetesen:

α és β termelésrugalmassági együtthatók; azt mutatják, hogy az adott termelési tényező felhasznált volumenének 1 százalékos változása esetén hány százalékkal változik a termelés;

* A tanulmány a szerző Magyar Tudományos Akadémiához benyújtandó doktori dissertációjának egy része.

$\alpha + \beta$ volumenhozadék: ha valamennyi termelési tényezőt 1 százalékkal növeljük, akkor a termelés a hatványkitevők összegével nő; a volumenhozadék egyben a homogenitás fokát is kifejezi;

$Q'_{(K)}$ és $Q'_{(L)}$ parciális deriváltak, határtermelékenységi mutatók: azt fejezik ki, hogy hány egységgel változik a termelés, ha egy termelési tényezőt végtelen kis egységgel változtatunk, míg a többi konstans,

$\frac{Q'_{(K)}}{Q'_{(L)}}$ és $\frac{Q'_{(L)}}{Q'_{(K)}}$ helyettesítési határárányok, ahol a számlálóban a he-

lyettesített, a nevezőben a helyettesítő termelési tényező határtermelékenysége áll. Vagyis a helyettesítési határárány az egységnyi munkaerő holt munkával való kiváltásához szükséges beruházásokat adja meg, illetve az egységnyi holt munka élő munkával való pótlásának mértékét jelzi.

A kutatások során „szűknek” bizonyultak az eredeti C—D-függvény kikötései:

Olyan függvényeket is konstruáltak, amelyben az eredeti $\alpha + \beta = 1$ relációt az $\alpha + \beta \geq 1$ reláció váltotta fel, mert kiderült, hogy nemcsak elsőfokú homogén függvények alkalmasak a termelési tényezők hatásmechanizmusának tanulmányozására.¹

K és L független változókon kívül egyéb független változókat is vizsgáltak, mert úgy vélték, hogy a termelés változását nem elégséges csupán az élő és a holt munka változásával magyarázni, s így a függvénykapcsolatokba egyéb tényezők is bekerültek:

$$Q = e^{xt} K^{\alpha} L^{\beta}, \quad \text{ahol} \quad (3)$$

e = a természetes logaritmus alapszáma,

t = az idő,

x = a technikai fejlődés éves üteme.

A C—D-típusú termelési függvény mezőgazdasági alkalmazására a szakirodalomban nem találtam példát. Hazai kutatók között Andrassy Adél tett kísérletet egy „dinamikus termelési függvény” konstruálására. Ez formailag hasonlatos a C—D-típusú függvényhez, amennyiben hatványfüggvény², de nem azonos a (2) (3) alatt jelzett függvényekkel.

Annak, hogy a kutatók egy C—D-típusú mezőgazdasági függvény szerkesztésétől tartózkodnak, több oka is van:

A mezőgazdasági termelés nemcsak az élő- és holtmunka-ráfordítás hatására, hanem ezeken kívül természeti tényezők hatására is fejlődik, de e természeti tényezők számszerűsítése roppant bonyolult.³

¹ Sőt, a munkaerő-struktúra átalakulása, bizonyos termelő szférákból a munkaerő elvándorlása miatt az L termelési tényező hatványkitevője negatív lett, s ennek következtében az $\alpha + \beta = 1$ reláció csak akkor állhat fenn, ha $\alpha > 1$, ami a holt munka szinte hihetetlenül magas hatékonyságát tételezi fel.

² Egymaga az a tény, hogy hatványfüggvénnyel van dolgunk, nem jelenti, hogy a függvény egyben alkalmas például a $Q'_{(K)}$ és $Q'_{(L)}$ valamint ezek hányadosai értelmezésére, hogy határtermelékenységi mutatókat, valamint helyettesítési határárányokat értelmezhetünk általa.

³ Az időjárás hatását mutató változó nem ismeretlen a szakirodalomban: egy szerzői munkaközösség (Halabuk László—Hulyák Katalin—Nyáry Zsigmond—Kotász Gyuláné) egy időszorra fejezte ki a mezőgazdaságnak az időjárás faktorától való függőségét, Köles I. a véletlen célfüggvény esetét írja le egy sztohasztikus programozási modellben, Csáki Csaba pedig természeti és gazdasági eredetű véletlen hatásokat vett figyelembe egy lineáris programozási modellben.

A termésvolumen valószínűségi görbéje emelkedő, de nem folytonos.

Az agro-, bio- és zooteknikai fejlődés éves üteme aligha kvantifikálható és kihasználtsági fokuk gyakran az időjárási tényezőktől függ.⁴

Egy mezőgazdasági C—D-típusú függvény nem elsőfokú homogén, az élő munka hatványkitevője negatív, s ezért bonyolult a termelésrugalmassági együtthatók, a volumenhozadék, a határtermelékenységi mutatók és a helyettesítési határányok értelmezése.

Termelési érték, állóeszközérték és élő munka C—D-típusú függvénykapcsolata a magyar mezőgazdaságban

A számításokhoz felhasznált adatokat a következő táblázat tartalmazza.⁵

A mezőgazdaság bruttó termelési értéke, a mezőgazdasági munkaerő létszáma, az állóeszközök bruttó értéke az 1960—1973. években

Sor-szám	Év	Q	L	K
		Bruttó termelési érték 1972. évi áron	Mezőgazdasági munkaerő	Állóeszközök bruttó értéke 1972. évi áron
		Milliárd Ft	100 000 fő	Milliárd Ft
1	1960	88,44	17,84	68,37
2	1961	91,42	16,00	69,58
3	1962	94,40	14,70	72,40
4	1963	97,38	14,20	76,57
5	1964	100,36	13,40	81,63
6	1965	103,34	12,70	87,81
7	1966	106,32	12,56	93,06
8	1967	109,30	12,40	98,20
9	1968	112,28	12,30	105,20
10	1969	115,26	12,10	112,35
11	1970	118,22	11,93	119,40
12	1971	121,22	11,67	127,40
13	1972	124,21	11,41	132,50
14	1973	127,30	11,10	144,40

Források:

- Q-ra KSH 292. kötet 3., 7. I. Statisztikai Évkönyv, 1973. 242. I. korrigált.
 L-re Statisztikai Évkönyv, 1965. KSH 198. kötet 11. I. 285. kötet 14. I. Statisztikai Évkönyv, 1973. 241. I. korrigált.
 K-ra KSH 292. kötet 12. I. Statisztikai Évkönyv, 1973. 241. I. korrigált.

A számítások eredményeként az alábbi függvényt kaptuk:

$$Q = 35,5 K^{0,35962} L^{-0,20936} \quad (4)$$

⁴ Az „öntözhető terület” fontos agrotechnikai mutató, azt fejezi ki, hogy mekkora az a terület, amely különféle öntözőberendezéssel ellátott. Az „öntözött terület” azt mutatja, hogy az előzőből mekkora területen használták az öntözést. Kedvezőtlen esetben a két terület közel esik egymáshoz, itt ugyanis kedvezőtlennek kell minősíteni a magas kihasználási fokot.

⁵ Az adatok korrekciójára azért volt szükség Q értékek esetében, hogy simítsuk a görbét, s ezzel kiküszöböljük a ráfordításokkal nem magyarázható, a természeti tényezőkből fakadó hullámzásokat, L és K értékek esetében pedig az eltérő statisztikai felmérésekből és állóeszköz-újraértékelésekből származó adateitéréseket összehasonlíthatóvá kellett tennünk.

A függvény jellemzői:

Totális korrelációs együttható: $r = 0,9994$.

Standard hiba: $Sy = 0,0019$.

Relatív hiba: $H_r = 0,0018$ százalék.

Parciális korrelációs együtthatók: $r_{Q-L} = -0,94824$,

$r_{Q-K} = 0,99441$.

A függvény jellemzői szerint igen szoros totális és parciális korrelációs kapcsolat áll fenn a termelési érték és a számításba vett két termelési tényező között: azaz a magyar mezőgazdaság jól jellemezhető az állóeszközérték és az élő munka termelési tényezőkkel.

A termelésrugalmassági együtthatók: holt munkánál (K) 0,35962, ami azt jelenti, hogy 1 százalék állóeszköz-felhasználás növekedésének hatására a bruttó termelési érték 0,36 százalékkal emelkedik, az élő munkánál (L) $-0,20936$, ennek értelmezése: az élő munka 1 százalékos csökkenése mellett a termelési érték 0,20936 százalékkal nő.

Termelési elaszticitás esetében első hallásra különösnek tűnhet a negatív előjel, holott más elaszticitásnál az természetes, mint például az árelaszticitás esetében, ahol ez azt jelenti, hogy az ár és a kereslet változása ellentétes irányú. Hasonló a helyzet a korszerű mezőgazdasági fejlődésnél: a termelés növekedése csökkenő élőmunka-felhasználással megy végbe.

Abszolút számokkal kifejezve a termelésrugalmassági együtthatókat: 1 Ft állóeszközérték-növekmény hatására a mezőgazdasági termelés 0,36 Ft-tal növekszik, 1 mezőgazdasági munkaerőnek a mezőgazdasági termelésből való eltávozása ellenére a mezőgazdaság termelési értéke 24 019 Ft-tal nő.

A volumenhozadék 0,14999, ami azt jelenti, hogy 1 százalékkal több állóeszköz- és 1 százalékkal kevesebb élőmunka-ráfordítás mellett a termelési érték növekménye 0,15 százalék.

A határtermelékenységet szintén függvény alkotja. A K termelési tényező szerint derivált függvényünk:

$$Q'_{(K)} = a \cdot \alpha K^{\alpha-1} L^{\beta}, \quad (5)$$

s mivel mind β , mind $\alpha-1$ negatív, a következő formulára jutunk:

$$Q'_{(K)} = a\alpha \frac{1}{K^{1-\alpha}} \cdot \frac{1}{L^{\beta}}, \quad (6)$$

míg L termelési tényező szerint derivált függvény:

$$Q'_{(L)} = aK^{\alpha} \cdot \beta L^{\beta-1} \quad (7)$$

Mivel β negatív, $Q'_{(L)}$ függvény az értelmezési tartományon belül minden behelyettesítési értékre negatív értéket ad. Ennek közgazdasági oka a mezőgazdasági munkaerő létszámának csökkenő tendenciája.

A határtermelékenységet kifejező derivált függvény csak tendenciaként értelmezhető, s ennek közgazdasági tartalma a hatékonyság csökkenő tendenciája, amely L élő munka esetében nagyobb, K holt munka esetében az előzőnél kisebb mértékű.

Lássunk erre vonatkozóan néhány példát:

A táblázat K -ra és L -re vonatkozó adatait behelyettesítve a (6), illet-

ve a (7) alatt jelzett függvényekbe, az élő munka határtermelékenysége —1,041 értékről fokozatosan —2,419 értékig *csökken*, a holt munka határtermelékenysége pedig 0,467-től szintén fokozatosan 0,319-ig *csökken*.

Az élő munka határtermelékenységének csökkenő tendenciája erőteljesebb a holt munkáénál: az élő munka elvándorlási tendenciája a mezőgazdaságból indokolt volt, hacsak más tényező (lásd alább a helyettesítési határárányoknál) ezt nem korlátozza.

A helyettesítési határárányok a (6) és (7) alatt jelzett deriváltak azonos behelyettesítési értékeinek hányadosai. Így a közölt táblázat 1. sorszámának K és L értékeit a deriváltakba helyettesítve

$$\frac{Q'_{(K)}}{Q'_{(L)}} = -0,44861, \quad \text{illetve} \quad \frac{Q'_{(L)}}{Q'_{(K)}} = -2,23111;$$

ugyanez a táblázat 14. sorszám K és L értékeire vonatkozóan:

$$\frac{Q'_{(K)}}{Q'_{(L)}} = -0,13204, \quad \text{illetve} \quad \frac{Q'_{(L)}}{Q'_{(K)}} = 7,57344.$$

Ezen értékek (mutatók) közgazdasági tartalma: 1960-ban 1 egység (milliárd forint) állóeszköz élő munkával való pótlása 0,44861 egység (100 000 fő) munkaerőt igényelt, vagyis 1 milliárd Ft állóeszközértéket 44 861 főnyi munkaerő pótolta és fordítva, 1 egység munkaerő holt munkával való kiváltásának „ára” 2,2311 egység állóeszköz volt, azaz 1 fő munkaerő kiváltása 22 311 Ft értékű állóeszköz révén volt lehetséges. 1973-ig a kiváltás és pótlás „ára” erősen megváltozott: 1 milliárd értékű állóeszköz már jóval kevesebb, csak 13 204 főnyi munkaerőt pótolta és 1 mezőgazdasági munkaerő kiváltása már 75 734 Ft értékű állóeszközöt igényelt. Ez a — kerekben számítva — 76 ezer Ft a mezőgazdasági munkaerő mezőgazdaságból való elvándorlásának egy sajátos „ára”.

Emellett maga a tendencia is figyelemre méltó. Az állóeszköz-érték növekedése mind kevesebb élő munka pótlását teszi lehetővé és az élő munka kiváltásának „ára” egyre emelkedik.

Az eddig közölt számítások és az azokból levont következtetések Q értékekre vonatkozóan korrigált adatokkal történtek. A korrekció értelme az volt, hogy kiszűrjük a ráfordításokkal nem magyarázható, az időjárási tényezőkből eredő hullámzásokat.

A következő C—D-típusú függvény K és L tényezőkön kívül új tényezővel is számol.

A termelési érték, az állóeszközérték, a munkaerő és a klimatikus bizonytalansági tényező C—D-típusú függvénykapcsolata a magyar mezőgazdaságban

A klimatikus bizonytalansági tényező kvantifikálását új „termelési tényező” bevezetésével (B) oldottuk meg. Ennek segítségével jutottunk az alábbi függvényhez.

$$Q = 22,809K^{0,4557514}L^{-0,3539914}B^{0,0627273} \quad (8)$$

A függvény jellemzői:

Totális korrelációs együttható: $r = 0,75856$.

Standard hiba: $S_y = 8,0389$.

Relatív hiba: $H_r = 7,45$ százalék.

Parciális korrelációs együtthatók:

$$r_{Q-L} = 0,9509167,$$

$$r_{Q-K} = 0,9018935,$$

$$r_{Q-B} = 0,9665437,$$

$$r_{L-K} = 0,8236591,$$

$$r_{L-B} = 0,8844351,$$

$$r_{K-B} = 0,8762151.$$

E függvény értelmezése már jóval bonyolultabb az előzőnél. Így például léteznek matematikai kapcsolatok az időjárás bizonytalanság és az állóeszköztérték között (0,8762151), és a klimatikus bizonytalansági tényezőnek is van termelésrugalmassági együtthatója, határtermeléyenységi mutatója, sőt helyettesítési határányok is képezhetők — például a szerencsés időjárás mennyi élő és holt munkát pótol —, de célszerűbbnek az látszik, ha az ilyen kapcsolatokat nem elemezzük.⁶

A (8) alatt jelzett függvény közgazdaságilag értelmezhető mutatói a háromváltozós C—D-függvénnyel teljesen azonos jelenségeket tárnak fel. Ezek ismétlése felesleges.⁷

A volumenhozadék a háromváltozós C—D-függvénynél 0,14999, a négyváltozós függvénynél 0,1646873, az élő munka hatványkitevője mindkét függvénynél negatív, az állóeszközé pozitív.

Van azonban néhány fontos különbség is: ha a korrigálatlan termelési érték változó (B) nélkül számolunk, jóval szorosabb korrelációt kapunk a termelési érték és az állóeszköztérték (Q—K) kapcsolatára, ha pedig figyelembe vesszük B tényezőt is, akkor a kapcsolat szorossága csaknem 10 százalékkal romlik. Ez az összefüggés természetes is. Viszont a termelési érték és az élő munka kapcsolata a két C—D-típusú függvényben csaknem azonos. Következtetés: *a termelési bizonytalanság hatása az állóeszközök hatékonyságára jóval nagyobb, mint az élő munkára.*

A legnagyobb különbség a két C—D-függvény között éppen a bizonytalanságban van: B tényező hatására a standard hiba ± 8 milliárd forint. Ezzel számszerűsítettünk egy fontos tervezési elemet: *a magyar mezőgazdaság mintegy 93 százalékos biztonsággal tervezhető az 1960—1973. évek tendenciái alapján.*⁸

⁶ Csúpan az érdekesség és a mezőgazdasági specialitások illusztrálására jegyezzük meg, hogy a szerencsés időjárás helyettesítési határányai a holt munkánál növekvőek, az élő munkánál csökkenők. Így például 1960-ban 1 százalék „időjárásjavulás” hatásával egyenértékű volt 94 millió Ft értékű többletállóeszköz, de 1976-ban már 136 millió Ft kellett ehhez. Ugyanez élő munkánál 1960-ban 3163 fő, 1973-ban 1348 fő. A klimatikus bizonytalanságot a technikai fejlődés bár egyre növekvő ráfordítással, de mérsékelni képes.

⁷ Számszerűen van némi különbség, de nem lényeges. Ez azonban mit sem változtat a már ismertetett tendenciákon.

⁸ Érdekes még ugyanebben a vonatkozásban a négyváltozós C—D-függvény r_{B-Q} parciális korrelációs együtthatója (termelési érték—klimatikus bizonytalanság relációjának szorossága), amely 0,9665437.

Értelmezhetők a négyváltozós C—D függvényben: $Q'_{(K)}$ és $Q'_{(L)}$ deriváltak, ezek:

$$\begin{aligned} Q'_{(K)} &= \alpha \alpha K^{\alpha-1} L^{\beta} B^{\gamma}; \\ Q'_{(L)} &= \alpha K^{\alpha} \beta L^{\beta-1} B^{\gamma}. \end{aligned} \quad (9)$$

E deriváltak tendenciái már ismertek. A klimatikus bizonytalansági tényező nélkül számolva az élő munka határtermelékenysége 1960-ban —1,041-ről 1973-ig —2,419-ig csökkent. A csökkenés mértéke: 1,378. Ugyanez a klimatikus bizonytalanság figyelembevételére esetén —1,4929 és —4,08785, s itt a csökkenés mértéke: 2,595. A holt munka esetében a megfelelő adatok háromváltozós C—D-függvényénél 0,467 és 0,319, a csökkenés: 1,464, négyváltozós függvényénél 0,5007 és 0,40496, a csökkenés: 1,236.

Vagyis: a klimatikus bizonytalanság még jobban kiemeli, hogy az élő munka határtermelékenysége erőteljesebben csökken, mint a holt munkáé.

A helyettesítési határányok tovább emelik az élőmunka-, illetve a holtmunka-helyettesítés „árait” a bizonytalansági tényező nélkül számított „áraknál”, illetve további eltolódásokat idéznek elő az élő munka és a holt munka között, mert kevesebb élő munka és több állóeszköz szükséges egységnyi állóeszköz, illetve élő munka pótlásához. Az adatok: 1 milliárd Ft értékű állóeszköz pótlása élő munkával 1960-ban 33 538 fővel, 1973-ban 9906 fővel volt lehetséges, 1 mezőgazdasági munkaerő pótlásához szükséges állóeszközérték 1960-ban 29 817 Ft, 1973-ban 100 943 Ft. Így a mezőgazdasági munkaerő elvándorlásáról adott mutató, amely korábban 76 ezer Ft volt, kereken 101 ezer Ft-ra emelkedett.

A termelési tényezők hatásvizsgálata a mezőgazdaságban fontos közgazdasági kérdések, összefüggések megvilágításához segített. E célokra alkalmas eszköznek bizonyult mindkét C—D-típusú függvény, de különösen az, amelyik klimatikus bizonytalansági tényezővel is számolt.

A számítások megbízhatóságát jól fejezték ki a kedvező korrelációs együtthatók, s ezért a levont következtetések egzaktnak és egyben igazoltnak tekinthetők:

a mezőgazdasági termelésre az állóeszközérték alakulása erősebben hat, mint az élő munka: a mezőgazdaság fejlesztésében továbbra is kulcskérdés a technikai fejlesztés;

ezt még aláhúzza az a tény, hogy az éghajlati tényezők bizonytalansága nagyobb mértékben csökkenti az állóeszközök hatékonyságát, mint az élő munkáét;

a magyar mezőgazdaság az 1960—1973. évek tendenciái szerint mintegy 93 százalékos biztonsággal tervezhető;

mind az élő munka, mind az állóeszközök határtermelékenysége csökkenő tendenciájú, s a kettő közül az állóeszközöknél találhattuk a kisebb mértékű csökkenést: érdemes volt az élő munkát holt munkával pótolni;

növekvő tendenciát mutat az az állóeszközérték, amely alkalmas 1 mezőgazdasági munkaerő pótlására, ez az érték 1973-ban elérte a 101 ezer Ft-ot.

Felhasznált irodalom

2. *Andrássy Adél*: Dinamikus termelési függvények alkalmazásának egyes kérdései a magyar mezőgazdaság növekedésének elemzésében. Kézirat. Szeged JATE, 1975.
3. *Csáki Csaba*: Véletlen hatások figyelembevétele a mezőgazdasági vállalatok lineáris programozási modelljében. „Szocialista Vállalat” kutatási főirány keretében készült tanulmány. Kézirat, 1974.
4. *Halabuk László—Hulyák Katalin—Nyári Zsigmond—Kotász Gyuláné*: A magyar mezőgazdaság M—2 ökonometriai modellje. Akadémiai Kiadó, 1973.
5. *Köles Irén*: Egy sztohasztikus programozási modell algoritmusai és alkalmazása mezőgazdasági döntéseknél. MÉM STAGEK, Budapest 1974.
6. *Mátyás Antal*: A modern polgári közgazdaságtan története. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
7. *Rimler Judit*: A termelési függvények elméletéről. Közgazdasági Szemle 1966. 1067—1080. old.
8. *Simon György*: A termelési tényezők szerepe a termelékenység alakulásában. Közgazdasági Szemle, 1969. 56—70. l. Szigma, 1972. 1. szám.
9. *Szakolczai György—Stahl János*: Ágazati termelési függvények a magyar iparban. Közgazdasági Szemle, 1967. 739—757. l.

Basin, M. L.:

KUTATÓ- ÉS TERVEZŐINTÉZETEK MUNKÁJÁNAK TERVEZÉSE

A mű harmadik, továbbfejlesztett változata a szovjet szerző e témában készült korábbi könyvének. A szerző összefoglalja és bemutatja a kutató- és tervezőintézetekben folyó kutatás és fejlesztés tervezési rendszerét, a távlati és éves tervezést, az egyes témák műszaki-gazdasági dokumentációját, a tudományos kutatások és kísérleti-tervezői munkák munkaigény- és költségnormatíváit, valamint a témacsoportok és a kísérleti gyártás munkájának tervezését.

A hazai gyakorlat számára különösen érdekes az a mód, ahogyan elemzi a befejezett munkák ipari realizációjának problémáit, a kutató- és tervezőintézetek önálló elszámolását, munkájuk hatékonyságának értékelésére szolgáló mutatók rendszerét.

A kísérleti gyártás tervezését oly módon elemzi, amelyből egyértelműen kitűnik, hogy ezt a sok tekintetben sajátos gyártási formát sem tervezési, sem más gazdasági szempontból nem lehet a termelőüzemek gyakorlata alapján kezelni.

A kutató- és fejlesztési tevékenységhez szükséges munkaráfordítások normáinak megalapozottabbá tétele érdekében konkrét példákat mutat be. Szemléletesen bizonyítja be, hogy a megalapozott normák segítségével 25—30%-kal növelhető a tudományos szervezetben folyó tevékenység hatékonysága.

Röviden kitér arra, hogy milyen módon tökéletesíthetők a tervezés módszerei, így a számítás-technika alkalmazásával és az automatizálási rendszer létrehozásával.

A kiadvány a kutató- és tervezőintézetek vezetői, munkatársai, a tervezők, szervezők és közgazdászok érdeklődésére tarthat számot.

250 l., kötve 42,— Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

NAGY LÁSZLÓ:

A mezőgazdasági szövetkezetek társadalmi érdekképviselői szervei és fejlesztésük néhány kérdése*

A szocialista társadalmak gazdasági és politikai fejlődésének során a termelőerők és a termelési viszonyok, a gazdasági, a politikai célok és lehetőségek, illetve az adott szervezeti formák között időleges ellentmondások keletkeznek, amelyek feloldásában — a politikai tevékenység mellett — a jognak fontos szerepe van. A gazdasági és társadalmi viszonyokat szabályozó törvények időnkénti felülvizsgálata, módosítása — a menetközbeni rendelettel való szabályozás megszürése, illetőleg magasabb szintre emelése — objektív követelmény minden szocialista államban.

Magyarországon az egységes szövetkezeti törvénynek öt éves, a mezőgazdasági szövetkezeti törvénynek pedig kb. tízéves múltja van. A fejlett szocialista társadalomba való átmenet során tíz esztendő — különösen a minden tekintetben átalakuló mezőgazdaságban — jelentős idő, s ezért objektív szükségszerűség a termelési viszonyok kibontakozásának jogi kereteit nyújtó törvények felülvizsgálata. Ez az objektív szükségszerűség határozza meg a változtatások ütemét és irányát, amit nem befolyásolhatnak sem türelmetlen, sem konzervatív nézetek. A túl gyors és a termelési viszonyok adott szakaszával nem adekvát szabályozás éppúgy konfliktusokhoz vezethet, mint ha nem vesszük tudomásul a termelési viszonyok fejlődése által megkívánt módosítás szükségességét. Hasonlóan egy átfogó törvény korszerűsítése nem redukálható pragmatikus módon néhány gyakorlati vagy gyakorlatinak tűnő kérdés megoldására. Korszerűsítő törvénymódosításra viszonylag ritkán kerülhet sor. Ezért prognosztikus jelleggel, a holnap szükségleteire is tekintettel *elméleti igény* kell a megváltozott körülményekből fakadó elvárásokat felmérni.

Ilyen megfontolások alapján a gazdasági, társadalmi fejlődés tüzte napirendre a szövetkezeti törvények felülvizsgálatának szükségességét mind az egységes, mind az ágazati jogszabályok vonatkozásában. Ebben a tanulmányban a vizsgálat körét *a szövetkezeti szövetségekre — és ezen belül is — a mezőgazdasági szövetkezetek szövetségi rendszerére szűkíttem le.*

Mi legyen az alapállás a korszerűsítéssel kapcsolatban — vetik fel sokan a kérdést. A választ az MSZMP XI. kongresszusának határozata fogalmazta meg, amely szerint *folytatjuk jól bevált lenini szövetkezetpolitikánkat.* A szövetkezeti törvények pedig a szövetkezetpolitika jogi

* A cikk a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa 1976. május 13-i ülésén elhangzott felszólalás kibővített változata.

absztrakciói. Ugyanaz, ami érvényes a szövetkezeti politikára, érvényes a jogszabályokra is. Meggyőződésem azonban, hogy a lenini szövetkezetpolitika lényegéhez az is hozzátartozik, hogy a szövetkezetpolitika — és természetesen a jogi szabályozás — *mindig kifejezi a változó kor szükségleteit*, s az adott konkrét megoldásokat nem tekinti örökérvényűnek. Ebből viszont az következik, hogy a XI. kongresszus elvi jelentőségű megfogalmazásának gyakorlati jelentősége abban áll, hogy *a megkezdett úton kell tovább haladni*. A szövetkezeti jogintézményeket az eddig bevált intézményekre épülve kell tehát továbbfejleszteni. És ez nemcsak szövetkezeti, hanem egyszersmind népgazdasági ügy is.

★

A szövetkezeti törvények korszerűsítése során egyre több szó esik arról is, hogy megérett az idő a szövetkezeti szövetségi rendszer eredményeinek összegezésére és továbbfejlesztésére. Folyznak erről viták hivatalos és nem hivatalos fórumokon. A két pólus között — egyik oldalról a régi és gyakorlatilag ágazati miniszteri irányítási jogkörrel jellemezhető ún. *központrendszer*, másik oldalról az ún. *TOT*-modell*, azaz a jelenlegi szövetkezeti jogszabályokban rendezett, alulról felfelé kiépülő és egyoldalúan érdekképviseleti funkciót ellátó rendszer — között természetesen a variációk sokasága képzelhető el. Okkal feltételezhető, hogy a szenvedélyes vitákban mindenki a társadalmi követelmények adekvát megoldását keresi.

Természetesen nem a vita lezárása, hanem a gondolatébresztés igényével vázolnám azokat a tényezőket, amelyek szerintem a szövetségi rendszer *helyét, funkcióit, szervezeti felépítését* és más szervekkel való *kapcsolódását* meghatározzák.

Hangsúlyoznom kell, hogy sehol sem olvashattunk olyan nyomós okokról, amelyek miatt vitatni lehetne az 1967. évi III. tv. és az 1971. évi III. tv. által kialakított érdekképviseleti modell progresszív voltát a korábbi — tehát az OKISZ-nál és a SZÖVOSZ-nál tapasztalt — „szövetkezeti központ” modellhez képest. Ezen túlmenően, minthogy a mezőgazdasági szövetkezetek szövetségi rendszerének bevezetése új volt, nem kötelező protokolláris udvariasság annak rögzítése, hogy a mezőgazdasági szövetkezeti szövetségi mozgalom beváltotta a hozzáfűzött reményeket. Új és hatékony szervezeti formával gazdagította mind a termelőszövetkezeti mozgalmat, mind a korábban ismert szövetségi hálózatot. A „TOT-modell” az előző modellekkel *szemben* jött létre, konstrukciója egyenes folytatása volt *a gazdasági mechanizmusban erőteljesen hangsúlyozott vállalati önállóságnak*. Ez a körülmény lendületet adott a szövetségi munkának, de talán ebből eredt az is, hogy a szövetkezetek tevékenységével szembeni társadalmi követelmények a rendszer kiépítésekor halványabban érvényesültek. Ezért talán úgy látszik, hogy a mezőgazdasági szövetségi szervezetekben a mérleg nyelve a szükségesnél erősebben billent az alulról kiépített, és csak a gazdasági érdekképviseleti feladatokat szem előtt tartó rendszer irányában. Ebből következően alaposan elemeznünk kell a szövetségi rendszer tevékenységének tapasztalatait is.

A szövetkezeti szövetség funkcióját, hatáskörét és kereteit — rendszerint politikai súlyú állásfoglalásban, majd ezt követően jogszabályban

* Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa.

és a szervezet alapszabályában — emberek alakítják ki. E tudati tevékenységben fontos tényező egy adott fejlődési szakasz objektív körülményei által meghatározott követelmények valóraváltása. Ezeket a körülményeket két kategóriára csoportosíthatjuk: belső és külső tényezőkre. A belső tényezők a szervezeteket *termelési viszonyai*, a külső tényezők a *gazdasági és társadalmi környezetet*. Mind a belső, mind a külső tényezők állandóan változnak, s változásaik kihatnak a szövetségi rendszer létre, illetőleg tevékenysége *jellegére* is.

a) A belső tényezők változása, azaz a mezőgazdasági szervezetek fejlődése során két olyan jelentős körülménnyel kell számolnunk, amelyek alapvetően kihatnak a feladatkörre, a szervezeti struktúrára és egyáltalán a szövetségek szervezeteinek egymás közötti, valamint a szövetségek és a szervezetek közötti szervezeti viszonyokra.

A szervezetek gazdasági környezet megváltozott: a szervezetekben *nagyarányú koncentrációs folyamat zajlott le*. A termelőszövetkezetek száma 1450-re csökkent, átlagos földterületük 3800 ha-ra növekedett. (Az egyesülések elsődleges hatása már megmutatkozott a területi szövetségek egyesülésében is.) Új színpont jelent meg a szervezetek formákban: a hajdúsági agrár-ipari *egyesülés*, ami a szervezetek és a szövetségek közötti kapcsolatok új vonásainak analizését feltételezi. De ezeken túlmenően az iparszerű termelés elterjesztése, a szakosodás, a hatékonyság növelése mind olyan tényezők, amelyek *minőségileg* új helyzetet teremtenek a szervezetek szövetségei egész rendszerében. De figyelemre méltó e szempontból a *szövetkezeti-társadalmi* háttérben bekövetkező változások egész sora. A generációváltás felgyorsult, a szervezetek mintegy 600 000 fős aktív tagságának jelentős része már nem földdel belépett ún. alapító tag, hanem a különböző munkahelyekről, üzemekből a szervezetekbe lépett volt alkalmazott. Nőtt a fiatalok aránya, előtérbe került a szakmai tudás fokozottabb szükségessége és megbecsülése stb. A generációváltás e folyamata és beteljesülése nem tűri, *hogy a dolgozói (még pontosabban: a munkavállalói) érdekképviselő alapvetően különbözzenek az ipari munkás, az állami gazdasági dolgozó vagy a termelőszövetkezeti tag esetében*.

b) A külső tényezők közül a szövetségi hálózat egyik alapvető meghatározó vonása az adott ország *gazdaságirányítási rendszerében* kerekesedő. A szervezetek szövetségi rendszer feladatkörét meghatározza az adott államban érvényesülő gazdaságirányítás direkt vagy indirekt volta, illetőleg a direkt és az indirekt irányítás ötvözetének aránya, tehát az, hogy a direkt és az indirekt irányítás eszközei és módszerei milyen súlyúak. Úgy vélem ezzel függ össze, hogy az európai szocialista országokban a mezőgazdasági szervezetek szövetségei funkciói meglehetősen eltérően szabályozottak. Sőt, a Szovjetunióban a Moldvai Kolhoztanácsnak eltérő státusza és szervezete van a többi köztársaság kolhoztanácsához képest. A *közös vonásokat* keresve megállapítható, hogy mindegyik államban van a szövetségeknek társadalmi-kulturális funkciója, képviselik a szervezetek érdekeit a kormány és a tanácsi szerveknél, a szervezetekre vonatkozó irányelveket hozhatnak, különböző módon és különböző hatáskörrel részt vesznek a gazdaságirányítási feladatok realizálásában. A lengyeleknél például meghatározzák a szervezetek gazdasági és pénzügyi tevékenységének irányvonalát, Romániában ope-

ratív termelésirányító szervek, Csehszlovákiában közreműködnek a mezőgazdasági szövetkezetekre vonatkozó tervek lebontásában stb. A *speciális* vonások közül említésre méltó, hogy a románoknál saját intézményrendszer útján irányítják a szövetkezeti tagok nyugdíjazási és társadalombiztosítási rendszerét, Csehszlovákiában saját intézmény- és szállodarendszerük útján szervezik a szövetkezeti tagság üdülését, Lengyelországban ellátják a szövetkezetek ellenőrzését, ideértve a pénzügyi revíziót is stb.

A külső tényezők közül jelentős a *társadalmi háttér*, az abból fakadó társadalompolitikai funkciók és azok *megosztása* a társadalmi szervezeti rendszer egyes szervezetei között. Ilyen értelemben a feladatok szabályozásában meghatározó a szövetkezeti szövetségeknek a szocialista társadalom osztálystruktúrájában, az osztálystruktúra szerveinek rendszerében megjelölt és elfoglalt helye is. A szövetkezeti szövetségek nem függetlenek az adott ország gazdaságirányító szervezetétől, helyüket mégis a *társadalmi szervek* rendszerében kell keresni. (Csak melleleg: ezért nem vállalhatnak át *állami* feladatokat.) Márpedig minden társadalmi szervnek meg kell legyen a helye társadalmi-politikai mechanizmusunkban. Vajon mondhatjuk-e, hogy a mezőgazdasági szövetkezeti szövetségi rendszer társadalmilag a termelőszövetkezeti parasztsághoz mint osztályhoz kapcsolódik? Nézetem szerint abban az értelemben és lényegében abban a körben, ahogyan a szakszervezetek kapcsolódnak a munkásosztályhoz, illetve az alkalmazotti réteghez, vagy ahogyan az OKISZ kapcsolódik a munkásosztály egy rétegéhez, úgy a mezőgazdasági termelőszövetkezeti szövetségi rendszer is kapcsolódhat a termelőszövetkezeti parasztsághoz. Nem látok semmi eretnokséget abban, ha az érdekképviseleti hálózat jogait és kötelezettségeit a termelőszövetkezeti tagság — és nem a termelőszövetkezet mint vállalat — irányában abból a körülményből is kiindulva szabályozzuk, hogy a *szövetkezeti szövetség a termelőszövetkezeti parasztság sajátos érdekképviseleti szerve is*. Ha nem így lenne, akkor létre kellene hozni a szövetkezeti tagság szakszervezetét, mert az nem engedhető meg, hogy szocialista társadalmi mechanizmusunkban egy — és csak egyedül ez az egy — réteg dolgozói érdekképviseleti szerv nélkül legyenek. Sajnálatos, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek szövetségeinek tevékenységében — a gazdasági érdekképviselethez képest — elhalványult, nem kapott jelentőségének megfelelő súlyt a szövetkezeti tagság kollektív és egyéni érdekeinek képviselete, a tagok védelme, helyzetük javítása, fejlődésük segítése.

c) A szövetkezeti szövetségek funkcióinak szabályozásakor azonban még egy fontos körülményt szem előtt kell tartanunk. Nevezetesen a magyar szövetkezeti mozgalom típus- és formagazdagágát, ebből eredően a szövetkezeti szövetségi rendszer sokszínűségét, amelyhez hasonló csak Lengyelországban tapasztalható. Ha a szövetkezetek szabályozásában az egység és a különbözőség elvét valljuk, akkor ugyanezt az elvet kell vallanunk a szövetségi hálózat felépítésében is. *Minden szövetkezeti típus szövetségi rendszerében érvényesülni kell az azonos vonásoknak, de a sajátosságok érvényesítése is szükséges a szövetkezeti szövetségi rendszerekben*. Nyilván eltérő az érdekképviselet tartalma a termelői, a fogyasztói típusú szövetkezetekben, és egészen sajátos a lakásszövetkezetekben.

Ezekután kell feltennünk a kérdést, hogy a mezőgazdasági szövetkezeti szövetségi hálózat kiknek az akaratából jön létre, hatóköre kikre, milyen szervekre és személyekre terjed ki. Ami a kérdés első részét illeti, van a jogtudományban olyan szemléletmód, amely különbséget tesz a szövetségek létrejötte tekintetében aszerint, hogy azok a szövetkezetek *elhatározásából* vagy az *állam akaratából* jönnek-e létre. E két oldalt egymással szembe állítani értelmetlenség, mert mindegyik szövetségi rendszerünk (OKISZ, SZÖVOSZ, TOT) létrejöttében a *két akarat egysége érvényesül*. Ami a kérdés második részét illeti — csak a mezőgazdasági szövetkezetekre korlátozva —, közismert, hogy az 1967. évi III. tv. lényegében a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szerveként szabályozta annak működését. Ezt kiterjesztette a TOT alapszabálya, kimondván, hogy a TOT a mezőgazdasági termelőszövetkezetek *érdekképviselője*, társadalmi és mozgalmi szerve. Az alanyi kör azonban *így* sem teljes, s ez több probléma forrása: a szövetkezeti társulások *nem* tagjai a területi szövetségeknek, így gondjaikkal is csak részlegesen és az alapító szövetkezetek érdekeinek megfelelően foglalkoznak. A törvény megalkotása óta bekövetkezett fejlődés nyomán — *nézetem szerint* — hatókörét *a szövetkezeteken túl ki kell terjeszteni a szövetkezeti társulásokra, az egyesülésekre, valamint a szövetkezeti tagságra is, beleértve a szövetkezetben rendszeres munkát végző családtagokat is*.

A tágabban értelmezett szövetkezeti szervek fogalmába beletartoznak a *szövetkezeti szövetségek* is. Ezért *a területi szövetségeknek* éppúgy, mint az országos tanácsnak funkcióját, *hatáskörét befolyásolja a szövetkezetek kettős természete*. Strukturális fejlődésüket tehát objektív törvények határozzák meg. A gazdaságszervezeti rendszer éppúgy, mint az érdekképviselői rendszer termelési viszonyaink nagyon lényeges megnyilvánulási formája, amely szoros kölcsönhatásban van a központi irányítás szervezeti felépítésével és a társadalmi háttérrel. Ha a szövetkezet makroszinten a mezőgazdaság egyik szektora és egyben a tagság mozgalma, mikroszinten vállalati és társadalmi tevékenységet egy szervezetben folytató közösség, akkor e kettősség alapvetően meghatározza a szövetségek funkciójának kettősségét is. A területi szövetségek és a TOT tartalmát tekintve *gazdasági és társadalompolitikai* funkciót lát el. E kettősség sajátos feladatkörökben realizálódik: *érdekképviselői és transzmissziós* feladatkörökben.

Az *érdekképviselői funkció* alapvetően kettős irányú. A szövetségi hálózat egyik — és eddig alapvetőnek bizonyult — érdekképviselői funkciója a *vállalattá szerveződött szövetkezet gazdasági érdekképviselője*. Az 1967. évi III. tv. lényegében ezt a fajta érdekképviselőt szabályozta. Így például a törvény a területi szövetségek feladatát a termelőszövetkezetek megbízásainak teljesítésében és érdekeik védelmében szabja meg. De gyakorlatilag ezt a fajta érdekképviselőt látta el döntően a TOT is. Elég, ha egy pillantást vetünk a TOT és a TOT elnöksége által kibocsátott irányelvekre és állásfoglalásokra, e két szerv üléseinek napirendjére, tapasztalhatjuk, hogy munkájuk tengelyében a *gazdasági érdekképviselő* állt. Persze felvethető a kérdés, van-e szükség ilyen — tartalmában a *gazdasági kamarai* feladatokhoz hasonló — érdekképviselőre. Az ilyen érdekképviselőnek a szükségessége a szövetkezet vállalati önállóságából fakad. Eléggé világosan megfogalmazta ezt a tör-

vény indoklása is: „Csak a jól kiépített társadalmi érdekképviseleti szervezet biztosíthatja a termelőszövetkezetek számára, hogy élni tudjanak gazdasági önállóságukkal és ne legyenek *elszigeteltek*. Ebből következik, hogy a nyújtandó segítségnek elsősorban gazdasági jelentőségűnek kell lenni, olyannak, amellyel elérhető a működésben-gazdálkodásban előforduló nehézségek, fogyatékosságok leküzdése, a gazdálkodás jövedelmezőségének növelése, a fejlődés gyorsítása stb.” Egyébként ilyen vagy hasonló funkciót az állami vállalatok esetében — természetesen a tulajdonosi jogkörből fakadó más funkció gyakorlása mellett — az állam által létrehívott irányító, illetve középírányító szervek látnak el. Az állami gazdaságoknál ez a szerv az Állami Gazdaságok Országos Központja.

A TOT, illetve a területi szövetségek érdekképviseleti tevékenységének van azonban egy másik oldala is: *a tagság egészének és a tagok egyedi ügyeinek képviselete*. Ezt a fajta képviseletet a törvény nem szabályozta, viszont a TOT-nak a Minisztertanács által jóváhagyott alapszabálya *részben* kifejezésre juttatta az ilyen érdekképviseletre való igényét. A II. Termelőszövetkezeti Kongresszus által elfogadott szövege kategorikusan kimondja, hogy a termelőszövetkezetek érdekeinek képviselete mellett a TOT feladata kiterjed a szövetségi tagság érdekeinek képviseletére a tagság *egészét* érintő szociális, társadalombiztosítási, művelődési, egészségügyi stb. ügyekben. Tudom, többen idegenkednek ettől az analógiától, de csak úgy fejezhető ki a valóság, ha ezt a funkciót általában a szakszervezet által gyakorolt funkciókkal állítjuk párhuzamba. Természetesen nem teljesen azonos, mert egyben szűkebb és bővebb, de a lényegben nincs eltérés: *nem a jogi szemlélyé szervezett gazdálkodó egység érdekképviseletéről, hanem az abban dolgozó ember érdekeinek képviseletéről van szó*. A TOT gyakorlatából is lehet az idézett alapszabály szerinti képviselet ellátására példákat idézni. A termelőszövetkezeti tagok olyasfajta egyéni képviseletéről azonban, amelyet a szakszervezet biztosít tagjainak, sem a szabályozásban, sem a szövetségi gyakorlatban nem beszélhetünk. Az ilyen irányú elméleti kísérletezéseket rendszerint azzal hátrították el, hogy erre nincs is szükség és nincs is lehetőség, hiszen a szövetségi tag tulajdonos. Ez igaz, de csak *félig*, mert a szövetségi tag egyben *munkavállaló* is. S ebben az egységben — már mint a tulajdonosi és munkavállalói egységben — általában megfelelkezünk egy sajátos helyzetről, ami egyben különbséget is jelent a két pólus körül: a tag kollektív tulajdonos, tehát nem valószínű, hogy egyénileg sok vitája lehet a vezetéssel tulajdonosi pozíciójából következően, de mint munkavállaló *egyéni* munkavállaló, s ebből a pozíciójából bizony adódhatnak esetek, amikor szükség lehet az érdekképviseletre. Ha azonban a tagsági érdekképviseletet lebontjuk egyéni érdekképviseletre is, akkor természetesen le kell vonni ennek szervezeti és jogi konzekvenciáit is.

A szövetségi hálózat munkájának hatékonyságát jelentősen fokozná, ha feltárnánk a szövetségi érdekképviselet *tartalmi tagozódását*, tovább lépnénk azoknak a rendezésében. Az elmúlt évek során a gyakorlat a szövetségi érdekképviseletnek bizonyos köreit részben kialakította. Tartalmilag a következő érdekképviseleti funkciókat kellene szabályozni:

a) *Gazdasági érdekképviselet*. Ezt a fajta érdekképviseletet a jog-

szabályok keretszerűen rendezték, nagy általánosságban azonban mégis kialakulhatnak mondható. Itt az volna a kívánatos, ha a termelőszövetkezeti mozgalmat érintő gazdaságfejlesztési célok és feladatok kialakításában a TOT, a területfejlesztés vonatkozásában pedig a területi szövetségek jogilag biztosított *véleményezési jogot* kapnának.

b) *Osztály- vagy réteg-érdekképviselet.* A képviseletnek ezt a körét lényegében a termelőszövetkezeti törvény 116. §-a szabályozza. Eszerint a TOT a termelőszövetkezetek összességét érintő valamely kérdés jogszabályi rendezésre vagy jogszabály-módosításra tett javaslata ügyében az illetékes miniszter vagy országos hatáskörű szerv vezetője (a továbbiakban: miniszter) köteles állást foglalni. Ha a miniszter a javaslatot nem vagy csak részben fogadja el, a TOT kérheti annak a kormány elé terjesztését, amit az érdekelt miniszter nem tagadhat meg. A termelőszövetkezetek, a szövetkezeti társulások és a termelőszövetkezetek társadalmi szervezeti működését, gazdálkodását és szervezetét alapvetően érintő miniszteri rendelkezések kiadásához, illetőleg a miniszterek ilyen javaslatainak előterjesztéséhez a TOT egyetértése szükséges, egyéb fontosabb ilyen rendelkezések és javaslatok esetében ki kell kérni a TOT véleményét is. Ezt a fajta képviseletet most már a *tagságra* is ki kell terjeszteni.

c) *Általános és egyedi jogi képviselet.* Nincs egyértelmű állásfoglalás abban, kiterjed-e a TOT hatásköre arra, hogy kiemelkedő, esetleg több szövetkezetet érintő kérdésben perbeli képviseletet lásjon el. Sőt, a 35/1967. (X. 11.) sz. korm. rend. 152. §-ának (2) bekezdése kategorikusan megtiltja a mezőgazdasági szövetkezetek területi szövetségeinek, hogy a termelőszövetkezetek jogvitás ügyeiben jogi képviseletet lásanak el.

A hatályos jogi szabályozásban tehát bizonyos fokú ellentmondás van az érdekképviselési szervek *általános* hatáskörére vonatkozó elvi jellegű szabályok és a megszorító értelmezésű, a *jogi képviseletet* rendező végrehajtási szabályok között. Amikor ugyanis a szövetkezeti törvény 103. §-a a TOT feladatai között elsőként említi meg a „szövetkezetek érdekeinek képviselését”, ugyanígy a 91. §. a területi szövetségek feladatai között első helyen mondja ki, „*hogy képviseli működési területén a szövetkezetek társadalmi és gazdasági érdekeit*”, ezzel olyan általános keretet szabott meg, amellyel az említett kormányrendelet ellentétes. Szerencsésebbnek tartjuk a *román* Termelőszövetkezetek Országos Szövetsége alapszabályának témakörünkbe vágó rendelkezéseit. Eszerint a Szövetség „*központi síkon képviseli a mezőgazdasági szövetkezetek gazdasági, jogi és szociális-kulturális érdekeit*”, a Rayoni Szövetségi Tanács pedig „*képviseli a mezőgazdasági szövetkezetek érdekeit az állami szervekkel és szervezetekkel való kapcsolatban; jogvédelmet biztosít a mezőgazdasági szövetkezeteknek*”.

d) Napjainkban különös jelentősége van a *szociális és a kulturális* érdekképviseletnek. Ebben a körben kettős irányú képviseletet lehetne kialakítani, hiszen itt már nem annyira a gazdálkodó szervezet, hanem az abban *dolgozó emberek* képviseléséről van szó. E két terület vonatkozásában a termelőszövetkezeti tagságra vonatkozó szociális rendelkezések vagy koncepciók kialakításakor a szövetkezeti parasztságot érintő művelődési kérdésekben, így a közművelődés és az agrároktatás (szakmunkásképzés, középfokú oktatás és felsőoktatás) koncepciójának kiala-

kításában mint érdekképviselői szervnek *véleményezési* jogot célszerű biztosítani. Ez utóbbinál nem feledkezhetünk meg arról, hogy a termelőszövetkezet a „felhasználó”. Az érdekképviselői tevékenység másik iránya az, hogy saját tapasztalatai alapján koncepciókat dolgoz ki, és azokat egyeztetve az érdekelt szervezetekkel, *saját hatáskörében teszi közzé* (például szövetkezeti művelődési bizottságok tevékenysége).

e) *Személyzeti érdekképviselőt.* A TOT és a területi szövetségek a termelőszövetkezetek személyzeti ügyeire, egészében véve a termelőszövetkezeti mozgalom káderállományának alakulására ma csak jelentéktelen mértékben gyakorolhatnak hatást. Ennek oka a személyzeti hatáskör hiánya. Indokoltnak látszik, hogy a TOT-ot a területi szövetségek elnökei és titkárai vonatkozásában *egyvetértési jog*, a területi szövetséget pedig a szövetkezetek elnökeit és a társulások igazgatóit illetően *véleményezési* jog illesse. Ezenkívül megfontolást érdemel annak vizsgálata, hogy a területi szövetségek milyen jogot kapjanak a szövetkezeti döntőbizottság és az ellenőrző bizottság megválasztásában, elmozdításában és visszahívásában.

f) *Nemzetközi érdekképviselőt.* A Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa mind a termelőszövetkezeti törvény, mind saját alapszabálya értelmében jogosult a nemzetközi kapcsolatokban, illetőleg a nemzetközi szerveknél a magyar mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalmat képviselni. E szabályok értelmében ugyanis feladata kapcsolatok fenntartása más országok szövetkezeti szervezeteivel, valamint nemzetközi szervezetekkel és intézményekkel.

A szövetségi hálózat transzmissziós funkciója sem elméletileg, sem a gyakorlatban nem tisztult le eléggé. Akár akarjuk, akár nem, akár rendezte a jogszabály, akár nem, a szövetségi hálózatnak már pusztán léténél fogva is van a központi akaratot továbbító, tehát transzmissziós funkciója. Különböző ezt a funkciót ki lehet olvasni a termelőszövetkezeti törvény 104. §-ából is. Eszerint a területi szövetség előmozdítja a termelőszövetkezetek önálló vállalati gazdálkodását és demokratikus működését, továbbá a különböző típusú szövetkezetek gazdasági együttműködését. Hasonló rendelkezést tartalmaz a törvény az Országos Tanács feladatairól is.

A transzmisszió *tartalmát* tekintve tulajdonképpen az érdekképviselőt másik oldala. *Mindazon kérdésekben, amelyekben a szövetség képviseli a szövetkezetét, illetőleg a tagságot az államnál és más szerveknél, az ösztársadalmi érdek szem előtt tartásával befolyásolást is gyakorol a szövetkezetre, illetve a tagságra.*

A transzmisszió tehát a szövetkezetek tevékenységének befolyásolása, és pedig *kettős értelemben*. Egyrészt, amikor maga a szövetségi hálózat általánosítja a szövetkezetek tapasztalatait és — összhangban a gazdaságpolitika alapvető követelményeivel — saját hatáskörben dolgoz ki koncepciókat, elképzeléseket, másrészt, amikor a központi párt- és kormánysszervek, illetve megyei párt- és tanácsai szervek állásfoglalásait továbbítja a szövetkezetekhez. Mindkét esetben az országos gazdaságpolitika végrehajtását célzó felelősségteljes *szervező, mozgósító és tudatformáló* tevékenységről van szó. E tevékenység a szövetkezeti vállalati

önállóság körébe tartozó olyan kérdésekre irányul, amelyeket hatósági döntésekkel nem lehet és nem is volna célszerű megoldani.

A TOT-nak vagy a megyei szövetségnek az elmúlt években hozott ajánlásait, állásfoglalásait tanulmányozva, ezt a befolyásolási jogkört elvitatni egyszerűen képtelenség. Viszont jogos az az igény, hogy a transzmissziós funkcióit és a belőle fakadó jogköröket a szervezetet kettős természetéhez igazodóan tisztultabban kellene szabályozni. A szabályozás abban állna, hogy ezt a jogkört mindenekelőtt törvényi szinten kell rögzíteni, továbbá a szervezetek vállalati önállóságát tiszteletben tartva a szövetségeknek *vállalati-gazdálkodási* ügyekben indirekt befolyásolási jogkört, a szervezetek társadalmi jellegű ügyeiben pedig meghatározott *kezdeményező, ügyintéző és döntési* jogkört célszerű biztosítani. E szempontból figyelemre méltó a csehszlovák szervezeteti jogszabálynak a szervezetek társadalmi tevékenységét szabályozó idevágó rendelkezése: „Az a szervezet, amelynek taggyűlése elhatározza, hogy belép a Szövetkezeti Földművesek Szövetségébe, társadalmi tevékenysége során teljesíti azokat a feladatokat is, amelyek a Szövetkezeti Földművesek Szövetségének alapszabályából és szerveinek határozatából reá hárulnak” (1975/137. sz. korm. rend.) Azaz a szervezetek társadalmi ügyeiben — persze megfelelő garanciák között — nemcsak alulról felfelé, hanem felülről lefelé is van függés. És ez azért van, mert izolált társadalmi szervezetek nincsenek, a társadalmi tevékenységnek egyik ismérve épp az, hogy az egyben *társadalmi méretű is*.

Az érdekképviselési tevékenység és a transzmisszió hatékony gyakorlásának sok feltétele van. Ezek közül csak néhányat emelnék ki:

a) Mindenekelőtt erősíteni kell a szervezetek és a szövetségi szervezetek egymással való kapcsolatát. Az alulról felfelé kialakult egyirányú függőséget a *kölcsönös függés* elvével kell helyettesíteni és a kapcsolat módszerét tekintve különbséget kell tenni gazdálkodási és társadalmi ráhatás között. E fogalmazás mögött nincs szó a „központ” és a szervezetek szubordinációs kapcsolatának visszaállításáról. Csupán arról van szó, hogy más jellegű a szervezeti kapcsolat, ha csak gazdasági érdekképviselétről van szó, és megint más, ha a szövetségi funkciókat egységükben vizsgáljuk.

b) Egységesíteni és korszerűsíteni kell megyei és országos relációban egyaránt a testületi szervek tagozódását és a szervezet belső felépítését. Olyan belső struktúrát kell kialakítani, amely zökkenőmentes partneri viszonyt teremt az érdekelt társadalmi szervekkel (párt, KISZ stb.) és az érintett ágazati irányító szervekkel (MÉM). A TOT jelenlegi tagozódása helyett elképzelhető olyan egységek kialakítása, amelyek már szervezeti mechanizmusukban is a kettős funkciót szolgálnák. Emellett speciális társadalmi és szakmai feladatok ellátására néhány — a titkársághoz vagy az elnökhöz kapcsolt — bizottság működése is javíthatná a belső szervezeti keretek formálását (pl. ifjúsági bizottság, társulási bizottság stb.).

c) A Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának és a területi szövetségek küldöttgyűléseinek jelenlegi személyi összetétele a korábban már említett gazdasági érdekképviselés személyi tükröződése. E szervezetben a tagok túlnyomórészt szervezeteti elnökök. A szövetségi rendszer kettős funkciója, ezen belül is az érdekképviselés kettőssége megkívánja, hogy az említett testületek személyi összetétele a gazdasági és a tagsági

érdekképviseletet egyaránt tükrözze: az elnökök mellett kapjanak benne nagyobb helyet a szövetségi tagok, illetőleg a szövetségi bizottságok (kulturális, szociális bizottság) vezetői is.

d) Kívánatos rendezni a szövetségi szervezet és az ágazati irányítás munkamegosztáson és kölcsönös képviselaten alapuló egymáshoz való viszonyát is. Az előbbit a szövetségi szervezet funkcióinak kialakulása megoldja, a másodikra nézve konkrét lépéseket kell tenni. Így például elképzelhető, hogy a MÉM képviselője hivatalból tagja a TOT elnökségének, a TOT képviselője állandó meghívottja a minisztérium vezetői (miniszterhelyettesi) értekezletének.

e) A kettős funkció hatékony gyakorlásának feltétele a szövetség rendelkezésére álló *eszközhálózat* korszerűsítése, gazdagítása. Ezeket az eszközöket két csoportra lehet tagolni. Olyanokra, amelyeket a jogszabály eddig is lehetővé tett, de valamely oknál fogva nem éltek vele, és olyanokra, amelyeket a jogszabály eddig nem tett lehetővé. Az előbbire példa az országos szövetségi vállalatok hiánya stb. Az utóbbira példa — az OKISZ-nál és a SZÖVOSZ-nál is megjelenő — hivatalos közlöny hiánya, a központilag szervezett és irányított szövetségi revízió, a saját továbbképzés és egyéb szolgáltatás stb. hiánya.

Befejezésül ismét hangsúlyozom, hogy e tanulmány a témát korántsem merítette ki, s feltételezem, hogy állításaim egyikével-másikkal vitatkozni lehet. Ha azonban valamennyire is előre viszi e cikk a szövetségi — és ezen keresztül a szövetségi — mozgalom erősödését, célját már elérte.

Megyeri Endre:

ERŐFORRÁS-ÉRTÉKELÉS ÉS JÖVEDELEMSZABÁLYOZÁS

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

Az utóbbi években az erőforrás-értékelés, az árrendszer és a vállalati jövedelemszabályozás vitatott kérdéseire kapcsolódva széles körben vizsgálták a vállalati bérköltség, illetve a lekötött eszközök adóztatásának a szükségességét, illetve az adóterhelés mértékét is. A korábbi műveivel nagy visszhangot kiváltó szerző új munkájának az az érdekessége, hogy e könyvében nemcsak elméletileg elemzi e problémákat, hanem számszerű, statisztikai elemzéseket is végez az erőforrás-értékelésre vonatkozóan. Vizsgálatai a magyar ipar elmúlt tíz évét veszik alapul, s az elemzéssel lehetőség nyílik arra, hogy az egyes gazdasági szabályozók „mozgásterét” a korábbinál pontosabban behatároljuk. E kötet érdeklődésre tarthat számot az elméleti kérdésekkel foglalkozó szakemberek részéről, de hasznos a gazdasági élet különböző területein dolgozó gyakorlati közgazdászok számára is.

190 l., fűzve 20,— Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

LÓRÁNT KÁROLY:

A világ energiafelhasználásának távlati tendenciái

Az elmúlt években az energiahordozók világpiacán kiéleződött a helyzet, az energiaárak robbanásszerűen emelkedtek. Majd megállt az áremelkedés, sőt az általános inflációhoz képest az olajárak stagnáltak, de még így is az olaj relatív árszintje többszöröse az 1972. évinek. A várható helyzet megítélése rendkívül bizonytalan, ami a hosszú távú tervek kialakításában is érezteti hatását.

A várható tendenciák helyes megítélése pedig hazánk szempontjából nagy jelentőségű, hiszen a hazai foszilis tüzelőanyag-készletekből a szükségleteknek mind kisebb részét tudjuk kielégíteni, mind inkább rá leszünk utalva az energiahordozók importjára.

E tanulmány célja, hogy hipotéziseket állítson fel a világ hosszú távon várható energiahelyzetére; a különféle energiafajtákból rendelkezésre álló készletek és a becsült szükségletek összevetése alapján próbáljon felvázolni az energiafelhasználásban várható strukturális változásokat. A tanulmány nem foglalkozik az árakkal, hiszen a vizsgálat időhorizontjáig lehetetlen árakat előrejelezni. Mégis, a strukturális változások alapján következtetni lehet azokra az alapvető technológiákra, amelyek költsége az energiaárakat hosszabb távon meghatározza.

A vizsgálat időhorizontja a 2000. év, de a hosszabb távon várható technológiai változások megítélése szempontjából röviden foglalkozunk a további 50 évben várható tendenciákkal is.

A tanulmány nem azzal a céllal készült, hogy vitatkozzon a Római Klub hosszú távú világgazdasági prognózisaival, de mindenesetre bizonyítja, hogy az energiakészletek oldaláról nézve nincsenek a gazdasági növekedésnek olyan korlátai, mint amilyeneket a „Növekedés határai” című dokumentum [3] feltételez.

A Föld energiataralékai

Az emberiség rendelkezésére álló energiaforrások két nagy csoportra, a megújítható és a meg nem újítható energiaforrások csoportjára oszthatók. Napjaink energiaigényeinek kielégítésében az utóbbinak van meghatározó szerepe, amelyhez — mai technikai ismereteink szerint — a szén, a kőolaj és a földgáz, az olajpala és a bitumenes homok, valamint a hasadó és a fúziós anyagok (urán, deutérium) tartoznak. Megújítható energiaforrásnak számít a nap, a szél, a víz energiája és a geotermikus energia. A felsoroltakon kívül egyéb energiaforrások is használatosak (például a fa vagy az állati erő), de ezeknek gazdasági jelentősége — a legelmaradottabb országokat kivéve — eléggé korlátozott.

Az energiatartalékokra vonatkozó becsléseket nagy bizonytalanság övezi, és a szakirodalomban sokszor ellentmondó információk látnak napvilágot. Éppen ezért a jelen elemzésben azt a módszert választottuk, hogy — az információk korszerűségét és megbízhatóságát is figyelembe véve — általában a közepes becsléseket fogadtuk el a további számítások alapjául, de egyben utaltunk a különböző becslések által átfogott sávra is. A legtöbb adat így is nagyságrendi becslésnek fogadható el csupán, hiszen az adatok az újabb és újabb információk hatására nem egy esetben jelentősen változnak. Ennek ellenére úgy véljük, hogy az adatok megbízhatósága lehetőséget nyújt néhány általánosabb következtetés levonására.

Szén

A szénkészletekről a század eleje óta készítenek kimutatásokat, akkor a világ összes készletét 8000 milliárd tonnára becsülték.

A legújabb felmérések eredményeit az 1974-es energia világkonferencián ismertették, amely szerint a *világ összes széntartaléka 10 750 milliárd tonnát tesz ki* [11].

A bizonyított széntartalékokra két — némileg különböző — becslést ismerünk. A „Növekedés határai” című könyv [3] szerzői, az Egyesült Államok Bányászati Hivatalának egyik kiadványára hivatkozva, 5000 milliárd tonnát közölnek; az ugyancsak a Római Klub gondozásában megjelent könyvben [8] viszont 4156 milliárd tonna szerepel.

További számításainkban *bizonyított szénkészletként* az „Emberiség fordulóponton” című [8] könyv 4156 milliárd tonnás adatát, *összes széntartalékként* pedig az 1974-es energia világkonferencia 10 750 milliárd tonnás becslését használjuk.

Kőolaj és földgáz

A kőolaj- és földgáztartalékokra sokkal nehezebb megbízható becsléseket adni, mint a szénre, mert a készletek nem folytonos medencékben, hanem bonyolult földtani alakzatok formájában halmozódtak fel. Ennek következtében a végső geológiai készletekre vonatkozó feltételezések is tág határok — 1350 és 2500 milliárd barrel — között változnak.

A „The Petroleum Economist” legújabb adatai szerint az *összes végső kőolajkészlet kb. 2000 milliárd barrel* [10]. Ez az adat a kontinentális talpazatok — még fel nem fedezett — kb. 380 milliárd barrelre becsült készletét is tartalmazza. A *bizonyított készletekre* az „Emberiség fordulóponton” című könyv [8] 667 milliárd barrelt ad meg, amely lényegében megegyezik az 1974-es energia világkonferencia adatával.

A *világ földgázkészletére* nincsenek olyan átfogó becslések, mint a kőolajkészletekre, ami nagyrészt azzal magyarázható, hogy a földgáz széles körű gazdasági hasznosítása csak az utóbbi években indult meg. Közismert azonban, hogy a legtöbb olajtermelő területen nagy földgázkészletek is vannak, ami bizonyos támpontot ad a szakembereknek a végső készletek meghatározásához.

A bizonyított készletekre vonatkozó adatok 32-től 53 billió m³-ig

változnak, annak függvényében, hogy milyen időpontban történt a felmérés. Legfrissebbnek az 1974-ben megjelent „Emberiség fordulóponton” című könyv 53 *billió m³-es* adata számít, ezt célszerű tehát további számításainkban *bizonyított készletként* elfogadni.

A *végső földgázkészletekre* is különféle adatok találhatók. Egy, az EGB ügyvezető titkára által összeállított jelentésben 175 *billió m³-es* adat szerepel [1], King Hubert 230—340 *billió m³-re* becsüli a *végső készleteket* [2], a két becslés között tehát 30—100 százalékos különbség van. A további számítások alapjául a becslések középértékét, tehát kb. 250 *billió m³* elfogadását tartjuk célszerűnek.

Olajpala és bitumenes homok

A nem konvencionális szénhidrogénkészletekre — az olajpalára és bitumenes homokra — vonatkozó adatok talán a legbizonytalanabbak, mert ennek az energiafajtának a széles körű felhasználása még meg sem indult. A rendelkezésre álló adatok között nagyságrendnyi a különbség, az olajpala és a bitumenes homok együttes olajtartalmára vonatkozó becslések 500—10 000 *milliárd barrel* között változnak.

A szakértők egy részének az a véleménye, hogy a *nem konvencionális szénhidrogénekből kinyerhető energia* nagyjából azonos a kőolaj- és földgázkészletek együttes energiataralmával, ami 697 *milliárd tce*-nek (tonna szénkvivalens), *barrelre átszámítva* 3800 *milliárd barrel*-nek felel meg. A további számítások során ezt az álláspontot fogadjuk el.

Urán

Az uránt csak a második világháború óta számítják az energiaforrások közé. Az elmúlt évtizedekben — nagyrészt az olcsó egyéb energiaforrások miatt — nem is tett szert különösebb jelentőségre, hiszen az összes energiaszükségleteknek még ma is alig 1 százalékát fedezi. Az elmúlt évek energiatartalékának hatására azonban egyes nyugat-európai országok óriási erőműépítési programba kezdtek, s így várható, hogy az atomenergia aránya az összes fogyasztáson belül gyorsan fog növekedni.

A 26 *\$/kg* költségszint mellett kitermelhető uránkészletekre az energia világkonferencia legutóbbi ülésén 4 *millió tonnás* becslést adtak, más források szerint [1] 200 *\$/kg* kitermelési költség mellett a készletek 45 *millió tonnára* nőnek. A tengervíz még ennél is sokkal több uránt tartalmaz, amelynek kinyeréséhez elsősorban a japánok fűznek komoly reményeket.

Az uránkészletek megítélése nagymértékben függ az alkalmazott reaktortípustól is. Ismeretes, hogy a hagyományos reaktorok az U^{235} -ös uránizotóppal működnek, ami az uránnak mindössze 0,7 százalékát alkotja. Ezzel szemben az ún. szaporító reaktorok fűtőanyaga a közönséges, U^{238} -as urán, és így ugyanabból az uránmennyiségből lényegesen (kb. 75-ször) nagyobb energiát tudnak hasznosítani.

A technikai fejlődés biztató kilátásai ellenére az évszázad végéig reálisabb a 26 *\$/kg* költséggel kitermelhető 4 *millió tonna uránkészlet-*

tel és a hagyományos reaktortípusokkal számolni. Így feltételezve, hogy 0,038 kg uránból 1 tce-nek megfelelő hőenergia nyerhető, az összes készlet kb. 100 milliárd tce-nek felelnek meg. A jövő század első felében azonban már számolhatunk a szaporító reaktorok széles körű elterjedésével, és a 200 dollár/kg kitermelési költségű uránkészletek felhasználásával. Ennek figyelembevételével az uránból kinyerhető energia mennyisége hatalmas mértékben, 90 billió tce-re nő.

Fúziós energia

A fúziós energia a legnagyobb reményekre jogosító energiatípusa, amelynek hasznosítása 1951—1952-re nyúlik vissza, amikor az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban létrehozták az első hidrogénbombát. A magfúzió ipari célú felhasználására vonatkozó kísérletek 10 évvel később a Szovjetunióban kezdődtek el, és a kutatás csak napjainkban — az energiaválságot követően — vett újabb lendületet a vezető ipari országokban. Az Egyesült Államok például kidolgozott egy programot, amely szerint 2015-re ipari célokat szolgáló fúziós reaktorokat tudna gyártani.

A fúziós energia szinte kimeríthetetlen forrást jelentene, egyes becslések szerint *deutérium-trícium keverékből* $2 \cdot 10^{16}$ tce, a *deutérium-deutérium plazmából* 10^{19} tce energiát lehetne nyerni [4].

Vízi energia

A vízi energiát már az ókorban is hasznosították, de igazi jelentőségre a középkorban tett szert, amikor az állati erő mellett a gépek általános energiaforrásául szolgált. A vízi energia szerepe a gőzgép feltalálásával sem szűnt meg, sőt kedvező adottságú országokban az energiaellátás egyik fő összetevőjévé vált. A vízi energia aránya az összes energiafelhasználásban 1971-ben világviszonylatban 2,3 százalék volt, az elektromos energiatermelésben ennél jóval nagyobb, kb. 25 százalékos az aránya. A természeti korlátok miatt azonban a jövőben ennek az energiatípusnak a jelentősége csökkenni fog. A világ összes kihasználható vízienergia-potenciálját kb. 1,2 milliárd tce/év-re becsülik [11], jelenleg azonban ennek csak kb. 15 százalékát hasznosítják. Vízi erőművek építése azonban a legtöbb országban — így hazánkban is — nem elsősorban az energiaellátásban, hanem a vízkészlet-gazdálkodásban betöltött szerepe miatt lényeges, hiszen a víz hovatovább a legértékesebb nyersanyagok egyikévé válik.

Szélerergia

A szél az ókortól a gőzgép feltalálásáig az emberiség egyik legjelentősebb energiaforrása volt. Ezt követően azonban háttérbe szorult, és csak az elmúlt években kezdtek a szélérőgépek módszeres fejlesztésével foglalkozni. Egy svéd tanulmány szerint [15] a szélérőművek kW-onkénti építési költsége — feltéve, hogy az erőmű jó széljárású helyen épül — kb. 420—860 \$, ami nagyjából azonos a nukleáris erőművek építési költségével.

A szélenergia megújuló erőforrás, és a környezetet nem szennyezi. Ennek ellenére jelentősége korlátozott, mert a Föld összes felhasználható szélenergia-potenciálja mindössze 0,7 milliárd tce-t tesz ki [5], ami a világ 1972. évi energiafogyasztásának mindössze 10 százaléka. Ebből következik, hogy az előttünk levő évtizedekben a szélenergia nem játszhat jelentős szerepet, ami természetesen nem zárja ki, hogy egyes kedvező adottságokkal rendelkező országok ne használhatnák fel viszonylag széles körben vidéki háztartások kiegészítő energiaforrásaként.

Geotermikus energia

A geotermikus úton előállított összes villamos energia jelenleg kb. 1000 MW, amely összevetve a világ villamos erőműveinek 600 ezer MW-os kapacitásával, szinte elhanyagolhatóan kis érték.

Átlagosan a Föld belsejéből a felszín felé óránként $6,28 \cdot 10^{-2} \text{ W/m}^2$ hőmennyiség áramlik (ez a teljesítmény eltörpül a Föld felszínét érő átlagosan 160 W/m^2 teljesítményű napenergia mellett), amelyet ha a szárazföldrök teljes területére és egy évi időtartamára számítunk át, megkapjuk a Föld hőáramából elvileg kinyerhető energiát. A számítás eredményeként 10 milliárd tce-nek megfelelő hőenergia adódik, ami nem tér el túlságosan White 14 milliárd tce-re becsült adatától [4].

Kérdéses azonban, hogy ebből a hőmennyiségből mennyi hasznosítható gyakorlati célokra? Ha feltételezzük, hogy a *potenciális geotermikus energia* 1 százalékát tudjuk hasznosítani, kb. 0,03 milliárd tce villamos energiát nyerünk. Ez az adat jól közelíti a más szakcikkekben található 0,06, illetve 0,023 milliárd tce-s becsléseket [6], [7].

A geotermikus energia tehát még akkor is csak töredékét szolgáltatathatná a világ energiakészletének, ha a technika jelentős fejlődését tételezzük fel, ami azonban nem zárja ki, hogy ez az energiafajta egy-egy kedvező adottságokkal rendelkező ország energiagazdaságában számottevő szerepet játsszon.

Napenergia

A napenergia ipari hasznosítására már az ókorban történtek kísérletek, de viszonylag szélesebb körű felhasználására csak a középkorban került sor, amikor is a szövetek fehérítésének egyik fázisa a napon való szárítás volt. Napjainkban elsősorban az űrkutatásban, az űrhajók energiaellátásában játsszik szerepet a napenergia.

A napenergia ugyan korlátlan energiaforrásnak tekinthető, alacsony energiasűrűsége miatt kihasználása mégis nehézségekbe ütközik. A Föld külső légkörét a sugárzási irányra merőleges síkban óránként 1350 W/m^2 sugárzási energia éri, ezt az energiát azonban a légkör részben visszaveri, részben elnyeli úgy, hogy a beeső energiának mindössze 37 százaléka éri el a földfelszínt.

Ez az energiamennyiség sem oszlik el egyenletesen, a ténylegesen hasznosítható energia nagysága a földrajzi helyzettől, az év- és nap-szaktól, valamint az időjárástól függ.

Évi átlagot és egy átlagos földrajzi elhelyezkedést figyelembe véve 160 W/m² sugárzási energiával lehet számolni. A napelemek ennek 10 százalékát alakítják át elektromos energiává, amiből következik, hogy egy 200 MW-os erőmű 12—13 km²-nyi területet foglalna el, és tekintettel arra, hogy 1 m² szilícium napelem ára kb. 355 dollár [7], 1 kW-nyi teljesítmény előállításának beruházási költségei kb. 22 000 dollárt tennének ki.

Feltételezhető ezért, hogy a napenergia a következő évtizedekben — speciális esetektől eltekintve — nem lehet számottevő energiaforrás. Ha viszont egyéb energiaforrások kimerülése, a környezeti problémák növekedése, valamint a technika fejlődése a napenergia széles körű felhasználását gazdaságossá tenné, a *szárazföldet érő sugárzás 1 százalékát 10 százalékos hatásfokkal hasznosítva évi 26 milliárd tce-vel egyenértékű villamos energiát lehetne nyerni.*

1. sz. táblázat

A világ energiataralékai

Megnevezés	Bizonyított készletek az 1970-es évek elején		Becsült végső energiataralékok	
	Eredeti mértékegységben	10 ⁹ tce-ben	Eredeti mértékegységben	10 ⁹ tce-ben
<i>Meg nem újítható energiaforrások</i>				
Szén.....	4156 · 10 ⁹ tonna	3650	10750 · 10 ⁹ tonna	9427
Kőolaj.....	667 · 10 ⁹ barrel	122	2000 · 10 ⁹ barrel	364
Földgáz.....	53 · 10 ¹² m ³	71	250 · 10 ¹² m ³	333
Olajpala és bitumenes homok.....	1000 · 10 ⁹ barrel	182	3800 · 10 ⁹ barrel	697
Urán, hagyományos reaktorban, maximum 26 \$/kg kitermelési költséggel.....	1 · 10 ⁶ tonna	25	4 · 10 ⁶ tonna	100
A ma általánosan használt technológiákkal felhasználható energiaforrások összesen.....	—	4050	—	10 921
Urán szaporító reaktorban, maximum 200 \$/kg kitermelési költséggel.....	—	—	45 · 10 ⁶ tonna	90 000
Fúziós energia deutérium-trícium üzemanyaggal.....	—	—	—	0,2 · 10 ⁸
Fúziós energia deutérium-deutérium üzemanyaggal.....	—	—	—	100 · 10 ⁸

Megújítható energiaforrások

	Potenciális tartalékok (10 ⁹ tce/év)
Vízenergia.....	1,2
Szélenergia.....	0,7
Geotermikus energia.....	0,3
Napenergia.....	26,0
Összes megújítható energiaforrás.....	27,93

Átszámítások: 1 tce (1 tonna szénnekivalens) egyenlő 1,14 t szén; 5,5 barrel olaj és 750 m³ földgáz.

Az energiatartalékok és a fogyasztás hosszú távú trendje

A föld összes energiatartalékaira vonatkozó becsléseket az 1. sz. táblázatban foglaltuk össze. Az adatok szerint a bizonyított és a mai technológiával kiaknázható ásványenergia-források 4000 milliárd tce-nek felelnek meg, ennek döntő többségét, 90 százalékát a szén, további 9 százalékát a szénhidrogének teszik ki. A 26 \$/kg költséggel kitermelhető uránkészletek — hagyományos reaktorban felhasználva — az összes energiakészlet kb. fél százalékát érik el. A végső energiakészletek (a mai technológiát figyelembe véve) nagyjából az ismert készletek háromszorosára rúgnak. A készletek csaknem 90 százaléka változatlanul a szén, valamivel több mint 10 százaléka szénhidrogén és 0,9 százaléka az urán. Ez utóbbi adat azonban csak a 26 \$/kg költség mellett kitermelhető és a hagyományos reaktorban felhasználható készletekre vonatkozik. Ha a szaporítóreaktorok — várhatóan az ezredfordulón — széles körben elterjednek, és a 200 \$/kg-os uránkészleteket vesszük figyelembe, az uránból előállítható energia három nagyságrenddel nő, és kb. tízszeresét teszi ki az összes ásványenergia-készletnek. A deutériumból és tríciumból nyerhető energia még ennél is 3—5 nagyságrenddel nagyobb, így amint megoldódik a fúziós erőművek technikai problémája, az emberiség gyakorlatilag kimeríthetetlen erőforrásokhoz jut.

A megújítható erőforrásokból évente nyerhető energia nagyjából a mai világfogyasztás négyszeresét tudná fedezni. A források döntő többségét azonban a rendkívül drágán és rossz hatásfokkal kitermelhető napenergia szolgáltatja — így szinte biztosra vehető, hogy a megújítható energiaforrások hosszú távon sem fognak a világ energiaellátásában számottevő szerepet játszani.

A világ várható energiahelyzetének megítéléséhez a készletek ismeretén túl bizonyos feltételezésekkel kell élnünk az energiaigények hosszú távú alakulásával kapcsolatban. Első közelítésként feltételezzük, hogy a globális energiaszükséglet jövőbeli növekedése az energiafogyasztás hosszú távú trendjének fog megfelelni. A rendelkezésünkre álló idősorok alapján meg kell tehát határozni a globális energiafogyasztás múltbeli alakulását.

A világ ásványi tüzelőanyag-fogyasztása az elmúlt 160 évben évi átlagban 4 százalékkal növekedett, és 1972-re, szénegyenértékben számolva, elérte a 7,4 milliárd tonnát. A hosszú távú trend megítéléséhez azonban figyelembe kell venni, hogy 1913 előtt az energiaszükségletek mind nagyobb részét fával fedezték, így az ásványi tüzelőanyagok fogyasztási trendje csak ezt követően azonosítható az összenergia-fogyasztás növekedésével. Ez az időszak két élesen elkülöníthető szakaszra osztható.

1913 és 1945 között a világ energiafogyasztása nagy ingadozásokkal, de összességében lassan, évi átlagban 1 százalékkal növekedett. A II. világháborút követően a gazdasági növekedés, s ezzel együtt az energiafogyasztás az egész világon felgyorsult, az összenergia-fogyasztás viszonylag egyenletesen, mintegy évi 5 százalékos ütemben nőtt. Ez a gyors növekedés a jelenlegi tőkés világgazdasági válság hatására — legalábbis átmenetileg — megtört: napjainkban a legtöbb fejlett tőkésországban stagnál vagy csökken az energiafogyasztás.

Az egyes időszakok eltérő tendenciáit figyelembe véve feltételezzük, hogy a világ energiaszükséglete hosszú távon az 1913—1972 közötti trendnek megfelelő évi 3 százalékos ütemben fog növekedni. Ezzel az ütemmel a világ kumulált energiafogyasztása a század hátralevő részében kb. 300 milliárd, a következő század közepéig pedig összesen 2050 milliárd tce-t tesz ki.

A bizonyított energiakészleteket összevetve az ezredfordulóig terjedő időszak kumulált fogyasztásával, kiderül, hogy a készletek több mint tízszeresen haladják meg az igényeket. *Globális energiahiánytól tehát a század végéig nem kell tartani.*

A kedvező általános helyzet mellett azonban bizonyos strukturális problémákra kell felhívni a figyelmet. Ezek egyike a hagyományos szénhidrogénnel kapcsolatos. Az 1970-es évek elején a világ energiaszükségletének csaknem kétharmadát a szénhidrogének fedezték. Ha ez az arány a jövőben is megmarad, az ezredfordulóig az összes bizonyított készlet kimerül. Ha a felhasználás ilyen üteme mellett legalább 20 évre elegendő tartalékot akarunk biztosítani, a jelenleg ismert készletek kétharmadának megfelelő újabb — ma még csak feltételezett — olaj- és földgázkészleteket kellene találni az 1980-as évek végéig. A készletek ilyen mértékű növelése évente átlag kb. 27 milliárd barrel kőolajkészlet felkutatását igényelné. Az ehhez szükséges kutatómunka rendkívüli erőfeszítéseket igényelne, hiszen az elmúlt 20 évben — amikor a hatalmas közel-keleti lelőhelyeket felfedezték — sem találtak évi átlagban 25—30 milliárd barrelnél többet, és a nemrég felfedezett északi-tengeri lelőhelyek végső készletét is csak kb. 50 milliárd barrelel becsülik.

Valószínűnek látszik tehát, hogy a század hátralevő részében a kőolaj és földgáz relatíve szűkös forrássá válnak, és arányuk az energiafelhasználásban csökken.

Ezen a helyzeten az ún. nem konvencionális szénhidrogénkészletek — az olajpala és a bitumenes homok — felhasználása sem változtathat sokat. Jelenleg ugyanis nem megoldott ezen energiahordozók kitermelésének nagyüzemi módja, és várhatóan csak az 1980-as évek közepén kerül sor a termelés nagyobb arányú felfutására. Szakértői becslések alapján [11] 1990-re évi 100 millió tonnás olajtermelés várható ebből a forrásból, ami ha a következő 10 évben megháromszorozódik, akkor is csupán 1 százalékát fedezi a századfordulóig tartó időszak kumulált energiafogyasztásának.

A strukturális problémák másik része az atomenergiát érinti. A 26 \$/kg költséghatár mellett kitermelhető és már ismert készletek a századfordulóig terjedő időszak összenergia-igényének mindössze 10 százalékát fedeznék. Az atomenergia arányának gyors növekedése elé azonban nem annyira a készletek szűkössége, mint inkább a gyorsan növekvő beruházási költségek, a kapacitáshiány (ezen belül a dúsító kapacitások hiánya), a szakképzett munkaerő hiánya és a környezetvédelmi szempontok kielégítése gördít akadályokat.

A fogyasztás feltételezett ütemével az ezredfordulóig a ma általánosan használt technológiával kitermelhető végső energiaforrásoknak mindössze 3—4 százaléka kerül felhasználásra, és ez az arány a jövő század közepéig sem növekszik sokkal 25 százalék fölé. Elmondhatjuk

tehát, hogy a világ energiaellátása a következő 80—100 évben a technika mai szintje mellett is kielégítően biztosított, ami elsősorban a hatalmas szénkészleteknek köszönhető. A technikai fejlődés minimális ütemét feltételezve azonban teljesen reálisnak látszik, hogy a szaporító reaktorok az ezredfordulót követően széleskörűen elterjednek. Ezt a feltételezést alátámasztja, hogy ilyen reaktorok — kísérleti jelleggel — már a Szovjetunióban, az Egyesült Államokban vagy Angliában jó ideje működnek. A szaporító reaktorok elterjedésével és a 200 \$/kg kitermelésű költségű urán felhasználásával a világ összes becsült energiakészlete megtízszereződik. A fúziós erőművek technikai problémáinak megoldása viszont még sok további erőfeszítést igényel. Mégis valószínű az a feltételezés, hogy a jövő század közepére a ma még fennálló technikai problémák megoldódnak, és így az emberiség szinte kimeríthetetlen energiaforráshoz juthat.

Szólni kell még röviden a megújítható erőforrások szerepéről. A víz, a szél és a geotermikus energia a tényleges energiaigények szempontjából elhanyagolható, és legfeljebb egy-egy kedvező adottságú ország számára lehet némi jelentősége. A napenergiával a folyamatos energiaellátást a jelenlegi fogyasztási volumen 3—4-szeresén lehetne biztosítani, viszonylag kis energiasűrűsége és a drága átalakító berendezések miatt azonban belátható időn belül, speciális területek (ürkutatás) kivételével, nem lehet gyakorlati jelentősége.

A globális elemzést összefoglalva az *energiafogyasztás prognosztizált üteme, sőt még ennél nagyobb ütem mellett is a világ energiaellátása hosszú távon biztosítottnak látszik. Ennek ellenére egyes területeken az ellátásban feszültségek léphetnek fel.* Ez azonban nem valamiféle általános energiahányból, hanem strukturális problémákból keletkezhet.

Környezetvédelmi szempontok

A jelenlegi energiaforrások túlnyomó többsége kisebb-nagyobb mértékben szennyezi a környezetet. Az ásványi tüzelőanyagok elégetésekor széndioxid-, kéndioxid-, por- és hőszennyezéssel kell számolnunk, az atomerőműveknél a sugárszennyezés és a hőszennyezés jelentős. A kéndioxid az épületeken, szabad téren felállított berendezéseken okoz korróziós károkat, a széndioxid- és a hőszennyezés az időjárás változtatja meg.

A környezetszennyezés — a hőszennyezést kivéve — a ráfordítások növelésével a kívánt szintre csökkenthető. Becslések szerint például az ásványi tüzelőanyagok kéntelenítése az energiatermelés költségeit 10—20 százalékkal növelné. A hőszennyezés kiküszöbölésére viszont nincs mód, hiszen az energiatermelés és -felhasználás során végül is valamennyi energia hővé alakul, legfeljebb a hőszennyezésnek azt a felső határát lehet megszabni, amelyet egy terület az időjárás lényeges megváltozása nélkül kibír.

A hőszennyezés felső határának meghatározása természetesen igen sok bizonytalanságot rejt magában. Számítások szerint [9] az egész világ átlagában 0,8 W/m² energiafelhasználás az a maximális szint, amely

még nem vezet az időjárás megváltozásához. Ez az energiasűrűség, amely 20 milliárd ember 20 kW/fő energiafogyasztását tenné lehetővé (szemben a jelenlegi 4 milliárd ember átlagosan 2 kW/fő fogyasztásával) a földfelszín hőmérsékletét mindössze 0,4 °C-kal növelné. He-lyenként, egyes ipari országokban azonban ennek ötszöröse, ezen be-lül az ipari körzetekben ennek ezerszerese is megengedhető. Egyelőre azonban a hőszennyezés globális méreteknben nem okoz gondot, mert jelenleg az említett maximális érték 1/50-ed részénél tartunk.

A hőszennyezésnél sokkal nagyobb jelentőségű — bár a technika fejlesztésével, az energiafelhasználás struktúrájának változtatásával korlátozható — a széndioxid felhalmozódása a légkörben. A már idé-zett forrás szerint a légkör jelenlegi széndioxid-tartalmának megkét-szereződése — ami az ismert fejlődési tendenciák mellett 2040-re vár-ható — a Föld felszínének átlagos hőmérsékletét 2—3 °C-kal növelné. Ha ehhez hozzászámítjuk a hőterhelésből adódó 0,4 °C felmelegedést, a jelenlegi energiafogyasztási trendek mellett a jövő század közepére 2,4—3,4 °C-ra tehető a földfelszín átlagos felmelegedése. Ez az érték nagyobb, mint amilyen időjárásváltozást az elmúlt jégkorszak óta fel-jegyeztek, és ez az időjárási viszonyok lényeges változásához vezethet.

Kérdéses azonban, hogy ez a felmelegedés ténylegesen bekövet-kezik-e. Ugyanis az aerosolok felhalmozódása a légkörben a széndioxi-déval ellentétes hatást fejt ki. Sajnos a meteorológia tudománya ma még nincs olyan helyzetben, hogy ezeket a kérdéseket megválaszol-hatná, hiszen még az évszakok változásának folyamata sem tisztázott. E téren a legkorábbi eredmények is csak 10—15 év rendszeres megfi-gyelő munkája után várhatók.

Az energiakészletek megoszlása és a szükségletek várható alakulása egyes földrajzi-gazdasági körzetekben

Az előző fejezetben levő globális elemzésből a világ energiahelyze-tének távlati alakulására már néhány általánosabb következtetést le-vonhattunk. A részletesebb, egyes országcsoportokra vonatkozó vizs-gálat azonban ezt a képet még sokban kiegészítheti, pontosabbá teheti.

Ehhez a részletesebb elemzéshez a világ országait 10 csoportra bon-tottuk. (A felosztás gyakorlatilag megegyezik az „Emberiség forduló-ponton” című könyvben használt bontással.)

Az energiaszükségletek alakulásának becslésénél az országcsoportok várható gazdasági növekedéséből és a gazdasági fejlettség és a fajlagos energiafogyasztás összefüggéséből indultunk ki. Itt azonban néhány el-méleti problémával találtuk szembe magunkat. A kevésbé fejlett ország-csoportok esetében ugyanis elfogadható az a feltételezés, hogy a követ-kező 80 évben nagyjából a fejlettebb országok által már befutott pályán haladnak, a ma legfejlettebb országok jövőbeli gazdasági fejlődésének becslésére viszont ilyen támponttal nem rendelkezünk. Ez utóbbi or-szágok várható gazdasági növekedésének meghatározásához a gazdasági fejlődés jelenségének önmagában történő elemzésére volt szükség.

Az energiaigények várható növekedésének meghatározása végül is a gazdasági növekedésre és a népesség alakulására kialakított becslések,

valamint az egy főre jutó GDP, illetve az egy főre jutó energiafogyasztás közötti összefüggés alapján történt.

A gazdasági fejlettség és a fajlagos energiafogyasztás összefüggését 80 ország 1972. évre vonatkozó adatai alapján vizsgáltuk. Az adatok forrása az egy főre jutó energiafogyasztás tekintetében az 1973-as ENSZ-évkönyv volt, a gazdasági fejlettség jelzésére használt egy főre jutó GDP-mutató értékeit a tőkésországok esetében szintén az ENSZ-évkönyvből vettük, a szocialista országok esetében viszont az ún. Jánossymódszerrel készült 1967-es adatokat vezettük tovább és számítottuk át 1972. évi USA-dollár árszintre. Megállapítottuk, hogy a 170—700 \$/fő közötti fejlettségi sávban a fajlagos energiaigények növekedése lényegesen meghaladja az egy főre jutó GDP növekedését, mert míg ez utóbbi tízszeresére, az egy főre jutó energiafogyasztás nagyjából 50-szeresére nőtt. Ez az ütemkülönbség a 700—3000 \$/fő fejlettségi sávban megszűnik.

Az elmondott összefüggés azonban egy elég széles sávban érvényesül: ugyanahhoz a fajlagos energiafogyasztáshoz tartozó minimális és maximális gazdasági fejlettségi szint között háromszoros eltérés is lehet, és fordítva.

A keresztmetszeti adatokból kirajzolódó képet megpróbáltuk idősorokkal is igazolni, de adatokat mindössze 7 fejlett tőkésországra sikerült találnunk az 1937—1972-es időszakra. Az országok idősoros adatai mindenesetre a keresztmetszeti adatokból kirajzolódó sávba estek, és így bizonyos mértékig idősoros adatokkal is alá tudtuk támasztani a gazdasági növekedés és az energiaigények növekedése közötti összefüggést.

A rendelkezésre álló adatok 5000 \$/fő fejlettségi szintig teszik lehetővé a gazdasági fejlettség és az energiaigények alakulása közötti összefüggés meghatározását. Feltételezhetjük, hogy az alacsonyabb fejlettségű országcsoportok a megadott sáv szerint fognak előrehaladni — kisebb vagy nagyobb sebességgel. A mai fejlett gazdaságú országcsoportok perspektívájával kapcsolatban azonban felvetődik a kérdés: milyen folytatása lehet ennek a görbének. A válasz két problémát is érint. Az egyik, hogy a jelenlegi mérési módszer szerint (GDP-vel) mért gazdasági növekedésnek van-e valamilyen felső határa, a másik, hogy a fejlettségnek ebben a sávjában miképpen változik a fajlagos energiaigény.

Az első problémára vonatkozó kutatásaink alapján az a véleményünk, hogy a GDP-ben mért gazdasági növekedésnek (de nem a fejlődésnek) van felső határa. Erre a felső határra az jellemző, hogy a munkaerő zöme már nem a nagymértékben automatizált termelésben, hanem a szolgáltatások néven összefoglalt szférában dolgozik, a gazdaság jellemző szektorává a tudományos kutatás válik. Becslésünk szerint a felső határt a jelenlegi legfejlettebb országok mai GDP/fő színvonalának kb. 5—6-szorosa, azaz 20—30 ezer \$/fő jellemzi.

Ezt a szintet az egyes országok fokozatosan lassuló gazdasági növekedési ütemmel érnék el. Az ütem lassulása összefüggésben van egyrészt azzal, hogy a jövőben az egyes technológiák fejlesztésénél sokkal több szempontra kell figyelemmel lenni, mint a múltban (például környezetvédelem), másrészt az ütem lassulásához a gyártástechnológia lassuló tendenciájú fejlődése is hozzájárul. Ez utóbbi feltételezés vitat-

ható ugyan, de tény, hogy a ma alkalmazott alapvető gyártástechnológiák zöme a múlt században, illetve e század elején alakult ki. A század második harmadára inkább a már ismert alapvető technológiák további tökéletesítése, az automatizálás széles körű elterjesztése volt a jellemző; forradalmian új eljárások bevezetése csak néhány területre korlátozódott.

A fajlagos, egy főre számított energiaigények alakulásával kapcsolatban feltételeztük, hogy annak üteme az 5000 \$/fő feletti fejlettségi sávban nagyjából meg fog egyezni az egy főre jutó GDP növekedési ütemével.

Számításainkban feltételeztük, hogy a ma legfejlettebb ipari országok gazdasági növekedése, fokozatosan lassulva, nagyjából a jövő század közepére stabilizálódik, amikor is az egy főre jutó GDP eléri a 20—30 ezer \$-t.

2. sz. táblázat

A GDP és az összes energiafogyasztás feltételezett évi átlagos növekedési üteme (%)

Megnevezés	GDP			Összes energiafogyasztás		
	1972— 2000	2001— 2030	2031— 2050	1972— 2000	2001— 2030	2031— 2050
Észak-Amerika	3,0	2,0	1,0	3,0	2,0	1,0
Latin-Amerika	4,5	3,5	2,5	5,3	3,5	2,5
Nyugat-Európa	3,5	2,5	1,0	3,5	2,5	1,0
Európai szocialista országok	5,0	3,0	1,0	4,0	3,0	1,0
Észak-Afrika és Közel- Kelet	5,0	4,0	3,0	5,8	4,0	3,0
Fekete-Afrika	4,0	4,0	4,0	4,7	4,7	4,7
Japán	5,0	3,0	1,0	5,0	3,0	1,0
Ázsiai szocialista országok	5,0	4,0	3,0	5,8	4,7	3,0
Dél- és Délkelet-Ázsia	3,0	3,0	3,0	3,7	3,7	3,7
Egyéb fejlett országok	5,4	4,2	2,0	5,4	4,0	2,0
Összesen				3,9	3,1	1,8

A fejlett ipari országok gazdasági növekedésének ütemcsökkenésével fokozatosan csökken a világ energiaigényének növekedési üteme is. A prognózis szerint a világ összenergia-felhasználása az 1972-es 7,4 milliárd tce-vel szemben az ezredfordulóra 22 milliárd tce, a jövő század közepére pedig 75 milliárd tce lesz. (Megjegyezzük: ha a jelenlegi 5 százalékos növekedési ütem fennmaradna, ezek az értékek lényegesen nagyobbak, 29, illetve 328 milliárd tce lennének.) Az egyes régiókra külön-külön számított energiaigények összességükben az előző fejezetben feltételezettnél kb. 30 százalékkal nagyobb energiaigényeket jelentenek, így az ott felvetett strukturális problémák még élesebben jelentkeznek, különösen ha az energiakészletek egyenlőtlen megoszlását is figyelembe vesszük.

Az energiakészletek megoszlására és a fogyasztásra vonatkozó adatokból (3. sz. és 4. sz. táblázat) megállapítható, hogy a világ összes szénhidrogén- és szénkészletének kb. a fele a szocialista országok terü-

Az energiafogyasztás volumene

Megnevezés	10 ⁹ tce			
	1972	2000	2030	2050
Észak-Amerika	2,68	6,12	11,16	13,6
Latin-Amerika	0,26	1,10	3,09	5,07
Nyugat-Európa	1,47	3,85	8,09	9,87
Európai szocialista országok	1,68	5,04	12,1	14,76
Észak-Afrika és Közel- Kelet	0,10	0,48	1,56	2,82
Fekete-Afrika	0,03	0,11	0,43	1,08
Japán	0,35	1,37	3,3	4,03
Ázsiai szocialista országok . .	0,49	2,38	9,4	17,01
Dél- és Délkelet-Ázsia	0,20	0,55	1,63	3,36
Egyéb fejlett országok	0,16	0,70	2,27	3,38
Összesen	7,42	21,7	53,0	75,00

letén — döntően a Szovjetunióban — van. Ez a készlet kb. tízszerese annak, mint amennyit a KGST-országok a jövő század közepéig várhatóan felhasználnak.

Szénhidrogén- és szénkészlet, valamint kumulált energiafogyasztás, 10 tce⁹

Megnevezés	Bizonyított készletek			Összes végső tartalékok			Kumulált fogyasztás	
	szén	kőolaj	földgáz	szén	kőolaj	földgáz	1972— 2000	2001— 2050
Észak-Amerika	603	9	12	2610	56	53	115	617
Latin-Amerika	10	6	3	35	31	27	16	164
Nyugat-Európa	62	2	7	468	13	13	71	440
Európai szocialista országok	2160	14	24	5100	73	80	87	603
Észak-Afrika és Közel- Kelet	—	80	18	—	127	73	7	79
Fekete-Afrika	6	4	2	9	15	20	1,7	23
Japán	9	—	—	17	—	—	22	161
Ázsiai szocialista országok	690	4	1	880	18	27	35	485
Dél- és Délkelet-Ázsia	50	2	2	88	24	20	10	91
Egyéb fejlett országok	60	1	2	220	7	20	10	113
Összesen	3650	122	71	9427	364	333	374,7	2776

A gazdaságilag fejlett országcsoporthoz közlül kedvező helyzetben van Észak-Amerika és az egyéb fejlett országok csoportja, vagyis Ausztrália, Új-Zéland, és Dél-Afrika. A világ jelenlegi energiafogyasztásában 20 százalékos aránnyal szereplő Nyugat-Európa viszont az összes energia-készleteknek mindössze 5 százalékosával rendelkezik. Ez a készlet — ha Nyugat-Európának energiaellátásában pusztán a saját készleteire kellene támaszkodnia — a jövő század közepére teljesen kimerülne.

Még ennél is sokkal rosszabb helyzetben van Japán, amelynek saját energiakészletei még a századfordulóig terjedő időszak fogyasztásának is csak kb. 80 százalékát fedeznék.

A fejlődő országcsoportok közül — saját fogyasztásához képest — kiemelkedő készletekkel rendelkezik az észak-afrikai és a közel-keleti térség, Afrika és a dél-ázsiai országok közepes helyet foglalnak el, míg Latin-Amerika szén- és szénhidrogénkészletei nem elegendők a hosszú távú szükségletek kielégítéséhez.

Néhány olyan energiahordozó esetében, amelynél az előbbi felosztást nem lehetett elvégezni, a rendelkezésre álló információ arra elég, hogy jellemezze a legnagyobb készletek elhelyezkedését. Így például olajjalából és szurokhomokból a legnagyobb készletek Észak-Amerikában (Athabascában) és Latin-Amerikában (az Orinoco vidékén) található. A legnagyobb uránkészletekkel a nem szocialista országok közül — jelenlegi ismereteink szerint — Észak-Amerika és az egyéb fejlett országok csoportja rendelkezik. A vízi energiát tekintve a világ összes vízienergia-potenciáljának 27 százaléka Ázsiában található, 15—15 százalék jut Észak- és Dél-Amerikára, 12 százalék Kelet-Európára és a Szovjetunióra s mindössze 7 százalék Nyugat-Európára. A vízienergia-potenciál Észak-Amerikában és Nyugat-Európában 30—50 százalékban van kihasználva, más országcsoportoknál a kihasználás sokkal kisebb arányú, vagy szinte a nullával egyenlő (például Afrikában). A vízi erőművekből nyerhető energiával általában a szükségleteknek csak töredéke fedezhető; egyedül Fekete-Afrika az a térség, ahol a potenciális vízienergia-tartalékok a jelenlegi energiafogyasztási színvonalat többszörösen meghaladják.

Az energiastruktúra várható alakulása az egyes országcsoportokban

Az energiakészletek megoszlása és az energiaigények várható növekedésére vonatkozó becslések alapján néhány, a globális elemzésnél részletesebb következtetést is levonhatunk az egyes országcsoportok energiafelhasználási struktúrájának várható alakulására.

Észak-Amerika jelenleg energiaigényeinek $\frac{3}{4}$ részét szénhidrogénnel fedezi. Ezek túlnyomó része hazai termelésű, de kb. 20 százalékuk import, amely Venezuelából, a Közel-Keletről, illetve Nigériából származik. A térség saját bizonyított szénhidrogénkészletei a 2000-ig prognosztizálható energiafogyasztásnak mindössze 20 százalékát fedezik. Ismeretes, hogy Észak-Amerika jelentős olajpalakészletekkel rendelkezik. A jelenlegi becslések szerint azonban ebből a forrásból az ezredfordulóig maximum 3—4 milliárd tonna megfelelő olajmennyiséget lehetne kinyerni, ami az energiaigények 3 százalékát fedezné csupán. Ha az atomenergia maximális fejlesztési ütemét tételezzük fel, akkor sem valószínű, hogy az atomerőművek az ezredfordulóig terjedő időszak szükségletének 10 százalékánál nagyobb részét tudják kielégíteni. Így is évente legalább 10, egyenként 1000 MW-os atomerőművet kellene üzembe helyezni; ez több, mint a jelenleg üzemben levő összes kapacitás.

Az energiaigények fennmaradó részét szénrel, a ma még csak feltételezett szénhidrogénkészletekkel és importtal kellene kielégíteni. Az

energiafelhasználásban jelenleg 20 százalékos aránnyal szereplő szén termelésének dinamikus növelését azonban akadályozzák a munkaerő-gondok, a jelentős beruházási igények, továbbá a környezetvédelmi előírások. Ennek ellenére várható, hogy a szén aránya az energiafelhasználásban növekedni fog, s széles körű kutatások kezdődnek a szénalapú technika kifejlesztésére és elterjesztésére. Várható továbbá, hogy intenzívebbé válik a ma még csak feltételezett szénhidrogénkészletek felkutatása, és — a jelenlegi elképzelésekkel ellentétben — nagyon valószínű, hogy Észak-Amerika az ezredfordulóig terjedő időszakban sem tud lemondani a szénhidrogének importjáról.

Az elmondottak jelzik, hogy e térségben még a mérsékelt, évi 3 százalékos energiaigény-növekedést feltételezve is, a hatalmas energia-készletek és relatív energiabőség ellenére komoly strukturális problémák fognak jelentkezni a század hátralevő részében.

Nyugat-Európa, mint már említettük, energiafogyasztásához képest csekély készletekkel rendelkezik, és ez még fokozottabban áll a szénhidrogénekre. Ennek ellenére Nyugat-Európa energiafelhasználásában az elmúlt évtizedben egy nagyon gyors váltás játszódott le a szénhidrogének javára. A kőolaj és a földgáz részesedése az energiafelhasználásban 1960-ban még csak 34 százalék volt, 1970-re 66 százalékra növekedett. Nyugat-Európa szénhidrogénszükségletét jóformán teljes egészében importból fedezi. A térség bizonyított energiakészletei épp hogy fedeznék az évszázad végéig terjedő időszak fogyasztását, a jelenleg ismert szénhidrogénkészletekből pedig az energiaigényeknek mindössze 10—15 százalékát lehetne kielégíteni. Nyugat-Európában a korlátozott szénkészletek miatt a szénalapú technológiára való visszatéréssel sem lehetne az igények saját forrásból történő kielégítését hosszú távon biztosítani.

Úgy tűnik, Nyugat-Európának — bár nincsenek jelentős ismert uránkészletei — az atomenergia intenzív felhasználására kell törekednie. Ez ugyanis az egyetlen módja annak, hogy energiaellátását perspektivikusan függetleníteni tudja a kőolajimporttól. Ez a függetlenség azonban semmi esetre sem valószínű meg az ezredforduló előtt. Az import legnagyobb része valószínűleg továbbra is a Közel-Keletről származik majd, de elképzelhető, hogy Nyugat-Európa a szocialista országoktól is jelentős volumenben vásárol majd energiát.

Az energiaellátás szempontjából a tőkésországok közül *Japán* áll a legrosszabbul. Szénhidrogénkészletei jóformán nincsenek, ismert szénkészletei pedig az ezredfordulóig terjedő fogyasztás felét sem fedeznek. Az ország jelenleg energiaszükségletének 90 százalékát importálja, és ezen a helyzeten csak az atomenergia fokozott felhasználásával tudna változtatni. Ma az atomenergia Japán energiaellátásának nem egészen 1 százalékát biztosítja. Dinamikus fejlesztés esetén ez az arány 10—15 százalékra növekedhet a következő évtizedekben. A széntermelés fokozásában rejlő lehetőségek kihasználását is beszámítva Japán a század hátralevő részében energiafelhasználásának kb. egynegyedét tudná saját forrásból fedezni. A többit — főleg szénhidrogének formájában — a Közel-Keletről, Délkelet-Ázsiából, esetleg a Szovjetunióból és Kínából kellene importálnia.

Az európai szocialista országok helyzete az energiaellátás szempont-

jából egyedülálló: a jelenleg ismert energiakészletek az ezredfordulóig terjedő időszak fogyasztásának 25-szörösét teszik ki. Ezek a készletek azonban túlnyomórészt szén formájában találhatóak, a bizonyított szénhidrogénkészletek az ezredfordulóig terjedő időszak energiaigényének mintegy 45—55 százalékát fedeznék. Ez az arány nagyjából megfelel a mostani fogyasztási szerkezetnek, ezért számos jelenlegi becsléssel ellentétben az a véleményünk, hogy a szénhidrogének aránya hosszabb idő átlagában nem fog növekedni. Lehet, hogy csökken, de legalábbis stagnál.

A hatalmas szénkészletek miatt a szocialista országoknak érdekükben áll, hogy — már a jövőre gondolva — intenzíven fejlesszék a szénalapú technológiát, bár a széntermelés növelése a készletek földrajzi elhelyezkedése, illetve a munkaerőproblémák miatt nehézségekbe ütközik. Az atomenergia felhasználása — bár az elmúlt években gyors ütemben fejlődött — nem jelentős még az európai szocialista országok gazdaságában. A jövőben az atomerőmű-építés gyorsulni fog, és a hasadó anyagokkal való ésszerű gazdálkodás végett az 1990-es években nagyrészt szaporító reaktorok lépnek be a termelésbe.

Az európai szocialista országok mellett *Kínának* vannak bőséges energiakészletei, amelyeknek legnagyobb részét a szén teszi ki. A szénhidrogénkészletek az ezredfordulóig terjedő időszak energiaigényeinek mindössze 10—15 százalékát fedeznék, várható tehát, hogy Kína, illetve az ázsiai szocialista országok elsősorban szénelapon fejleszthetik energiagazdaságukat. Elképzelhető, hogy ez a térség jelentős energiaexportőr lesz, de hosszú távon export szempontjából is elsősorban a szén jöhet számításba.

Az eddig vizsgált országcsoportokra jut az ezredfordulóig terjedő időszak világfogyasztásának kb. 90 százaléka. Így az egyes régiók energiafogyasztására és -importjára vonatkozó becslések alapján az energiahordozók világkereskedelmére is megkísérelünk néhány következtetést levonni.

A vizsgált országcsoportok becsült importigényei összesen kb. 65 milliárd tce-nek felelnek meg, ami kb. 65 százaléka a hosszú távon is nettó exportőrként számításba jövő *közél-keleti országok* bizonyított szénhidrogénkészleteinek. Számításba véve még, hogy ezeknek az országoknak saját fogyasztása a készletek egytizedét sem éri el, elég valószínűnek látszik az a feltételezés, hogy az ezredfordulóig terjedő időszakban nem kell a készletek szükségességéből származó feszültségekkel számolni a szénhidrogének piacán.

A jövő század elején azonban a helyzet jelentősen megváltozik. Addigra ugyanis a közél-keleti végső olajtartalékok részben kimerülnek, ugyanakkor erőteljesen nő a térség saját fogyasztása. E két tényező együttes hatására várható, hogy a jövő század első felében a közél-keleti olajexport szerepe a világ energiaellátásában már nem lesz számottevő. E térség országainak tulajdonképpen az lenne az érdekük, hogy az egyetlen nemzeti kincset jelentő kőolajat és földgázt feldolgozott formában — vegyipari terméként — exportálják. Az is elképzelhető, hogy a szénhidrogénkészletek vegyipari célokra való megóvása érdekében saját energiaellátásukban távlatilag ezek az országok is elsősorban az atomenergiára kívánnak majd támaszkodni.

Hosszú távon várható ártendenciák

A jövőben várható főbb strukturális változások alapján néhány általános következtetés az energiahordozók várható áralakulására is levonható. Láttuk, hogy a hagyományos szénhidrogének egyre inkább szükös forrássá válnak, szerepüket a szén, az atomenergia és az ún. nem konvencionális szénhidrogének, az olajpala és a bitumenes homok veszik át. Ezért jogos az a feltételezés, hogy a szénhidrogénárak felső határát a helyettesítő eljárások költsége fogja meghatározni. A szakirodalom információja szerint [12] a szénből előállított szintetikus fűtőanyag költsége 100—180 \$/t. A sáv alsó határa négyszerese ugyan a gázolaj 1972. évi árának, de megfelel a jelenlegi (1976. I. negyedév) világpiaci árnak, felső határa pedig az 1973. decemberi csúcshoz. Ez annyit jelent, hogy *a jelenlegi szénhidrogénárak relatív szintjének mintegy 50 százalékos emelkedésével a szénalapú technológia nagy valószínűséggel kifizetődő lesz.* A bitumenes homokból és olajpalából kinyerhető olaj árát kb. 15—20 \$/barrelre becsülik [13], ami 30—70 százalékkal magasabb a jelenlegi olajáraknál. Ezek az árszintek — véleményünk szerint — felső határnak tekinthetők, amelyeket bizonyos mértékig a technikai haladás is módosíthat (az infláció hatását nem vesszük figyelembe, tehát az adatok 1975-ös \$ árszínvonalon értendők). A tényleges árak feltehetően elmaradnak a jelzett szintektől, mert az olajexportáló országoknak érdekük lesz hosszú távon biztosítani termékeik piacát. Ugyanakkor az is igaz, hogy az új technológiák kifejlesztéséhez (főleg tőkés viszonyok között) ösztönző árakra van szükség. Ez a követelmény viszont alulról korlátozza az árak alakulását.

Az energiastruktúra változásának egyik legfontosabb összetevője az atomenergia arányának gyors növekedése, ami az alacsony költségek mellett kitermelhető uránkészletek csökkenéséhez és ennek következtében az uránárak dinamikus növekedéséhez fog vezetni. Az árnövekedés felső határát valószínűleg a 150—200 \$/kg költségszint határolja be, ugyanis ennél a költségszintnél a készletek volumene jelentősen megnövekszik. Különösen így van ez, ha a világtengerek 4 milliárd tonnára becsült uránkészletét is figyelembe vesszük. Japánban ugyanis nemrég fejezték be a laboratóriumi kísérleteket egy olyan abszorpciós berendezéssel, amely a tengervízből 160 \$/kg költséggel képes uránt kivonni. (Megjegyezzük, hogy az elmúlt 2 év alatt az uránoxid ára 16 \$/kg-ról 44 \$/kg-ra növekedett [14]).

Ennek ellenére az atomenergia költségeit elsősorban a tőkeköltségek növekedése fogja behatárolni, mert az urán árának 200 \$/kg-ra való növekedése is csupán 40 százalékkal növelné meg a termelt villamos energia költségeit.

Befejezésül szeretném hangsúlyozni, hogy a készletekre vonatkozó adatok és az energiaigények növekedésére vonatkozó becslések bizonytalansága, valamint a technikai fejlődés ma még nem látható eredményei az itt levont következtetéseket bizonyos mértékig módosíthatják. Mindenesetre a század hátralevő részét az energetika terén az útkeresés, a legkülönbözőbb megoldásokkal való próbálkozás fogja jellemezni, és csak a jövő század elején remélhetjük, hogy kialakul a struktúráváltásnak egy stabilizálódó trendje.

Felhasznált irodalom

1. Előzetes jelentés az EGB-övezet energiagazdálkodásának néhány közép-távú és hosszú távú problémájáról (Országos Tervhivatal Könyvtár és Dokumentációjának fordítása, 1973. június).
- ✓ 2. *Kingsley Dunham*: The influence of Crustal Resources. AMBIO, 1974. 3. sz.
- ✓ 3. The Limits to Growth. Universe Books, New York, 1972.
4. Energy Systems. Bulletin International Atomic Energy Agency, 16 K 1/2. sz. 1974. p. 3—43 (Trendek, Prognózisok, 1974. 9. sz. OMKDK).
5. *Kreijger, P. C.*: Environment, pollution, energy and materials. Matériaux et Constructions, G. k. 36. sz. 1973. november/december p 411—432 (Trendek, Prognózisok, 1974. 6. sz. OMKDK).
6. *Heusler, H.*: Hoffen auf Wasser, Wind und Wärme; Bild der Wissenschaft, 11. k. 4. sz. 1974. p. 99—102 (Trendek, Prognózisok, 1974. 7. sz. OMKDK).
7. *Ralp, E. L.*: Large Scale Solar Electric Power Generation. Solar Energy, 14. k. 1. sz. 1972. december p. 11—20. (Trendek, Prognózisok, 1973. 7. sz. OMKDK).
- ✓ 8. *Mesarovic—Pestel*: Mankind at the Turning point. E. P. Dutton and Co. Inc., New York, 1974.
9. *Stephen A. Schneider, Roger D. Dennet*: Climatic Barriers to Long-Term energy Growth. AMBIO 1975. 2. sz.
10. The Petroleum, Economist, 1975. június.
11. IX. Energia Világkonferencia, Detroit 1974. Energiagazdálkodás, 1975. november—december.
12. Business Week, 1974. augusztus 11.
13. Az Egyesült Államok energiaellátása közép és hosszú távon. NIMDOK Vegyipari Prognózisok, 1976. 1. sz.
14. NIMDOK Vegyipari Prognózisok, 1975. 3. sz.
15. *Stattan Engström*: Renewable Energie Resources: Wind Energy from a Swedish Viewpoint. AMBIO, 1972. 2. sz.

Kováts László—Vágó László:

TANÁCSI ÜGYIRATKEZELŐK KÉZIKÖNYVE

A levéltári anyag védelméről és a levéltárakról szóló jogszabályoknak a tanácsi szerveknél való végrehajtásáról 1974. január 1-ével lépett hatályba a tanácsi szervek ügyiratkezelését szabályozó 8/1973. (TK 51.) MTTH sz. utasítás. A kézikönyv ezeket a jogszabályokat dolgozza fel gyakorlati formában, s ezzel segíti a tanácsi ügykezelők (irodavezetők), továbbá az ügyintézők és a vezetők munkáját.

284 l., kötve 37,— Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Bérinfláció egy liberális, önigazgatáson alapuló gazdaságban¹

A bérinfláció és intézményi kerete Jugoszláviában

A közgazdasági irodalomban a bér—bér- és bér—ár-spirált rendszert egyes vállalatok vagy ágazatok termelékenységnövekedésével hozzák összefüggésbe. Fritz Machlup a következő szavakkal foglalja össze az „egyéni termelékenységnövekedés eredményeinek elsajátítását célzó agresszív béremelésre” vonatkozó elméletét: „Röviden szólva, az a politika, amely megengedi a bérek emelését azokban az ágazatokban, amelyek erre áraik emlése nélkül is képesek, valójában egy véget nem érő költség—ár-spirál elfogadásának politikája”.² „Differenciális termelékenységnövekedés mint a költséginfláció forrása” című kéziratában B. Horvat valamelyest eltérő feltevésekkel kidolgozta a probléma formális modelljét. Két brit kutató, H. A. Turner és D. A. S. Jackson arra a következtetésre jutott, hogy egy egész sor államban, fejlett „piacgazdaságokban”, elmaradott országokban és centralizált tervgazdaságokban a megnövekedett termelékenységgel összefüggő „bérfizetési képesség” a bérinfláció egyik fő forrása. Konklúziójuk a következő: „A bérek által vezetett költséginflációs modellben azonban a termelékenységnövekedés általános ütemének gyorsulása valószínűleg a «vezető ágazatok» termelékenységének hasonló alakulásával párosul, és ennek megfelelően növekszik, illetve csökken a szóban forgó ágazatok képessége a bérek ár-emelés nélküli növelésére. Ez azután hatással van a béremelésre irányuló nyomás intenzitására a (bérekben) «követő» ágazatokban és ezen keresztül a pénzbérek országos színvonalának növekedési ütemére.”³

Míg általános egyensúly esetén a termelékenység növekedése lenne az egyetlen destabilizáló, nem kompetitív béremeléseket és a spirálhatások révén bér- és árinflációt kiváltó tényező, addig a valóságos gazdaságokban a „bérfizetési képesség” különbségeinek egy sor más forrásuk is van. Mi több, közülük egyesek önmagukban és (vagy) együttesen a termelékenységnövekedés eltéréseinél sokkal jelentősebb inflációs tényezők lehetnek. Elsőként a termékpiac monopolisztikus struktúráját említhetjük. O. Eckstein és T. A. Wilson „vezető csoportjai” mind „ma-

¹ E cikk a jugoszláviai inflációnak — a szerző megállapítása szerint — az egyik fő tényezőjét alkotó bér- (a jugoszláv terminológia szerint: személyijövedelem-) alakulással foglalkozik; ezen belül is főleg a bér—bér-spirál működését vizsgálja.

² F. Machlup: Another View of Cost-Push and Demand-Pull Inflation. The Review of Quarterly Journal of Economics, 1962. 379—414. l.

³ H. A. Turner—D. A. S. Jackson: On the Determination of the General Wage Level — a World Analysis; Or „Unlimited Labour Forever”, Economic Journal, 1970. 827—849. l.

gas bérű ágazatok, erős ipari egyesülésekkel, rendszerint nagy részvénytársaságokból állnak, amelyek jelentős piaci erővel rendelkeznek”.⁴ A magas tőkeintenzitás⁵, az alacsonyabb fajlagos költséget biztosító technológia, a termékpiacon oligopolisztikus struktúrája és más hasonló tényezők is hozzájárulhatnak a „bérfizetési képesség” differenciálódásához.

A nagyobb „bérfizetési képesség”, azaz a magasabb egy dolgozóra jutó vállalati jövedelem nem jár automatikusan együtt magasabb bérekkel. A képességet csak megfelelő intézményi tényezők változtathatják szükségsszerűvé. Itt nemcsak olyan tényezőkről van szó, mint a munka megváltozott helye a mai ipari világban. Politikai döntésre is szükség van, hogy a munkanélküliség elkerülése végett vállalják a bérinfláció finanszírozását.

A magas bérek a munka erős alkupozíciójából is fakadhatnak. Ha ezeket a termékpiacon monopolisztikus elemeinek hatásától megtisztítva akarjuk szemügyre venni, akkor az alkupozíció képzettségi csoportok közötti különbségeire kell korlátozni őket. Az ágazatközi különbségeket nyilván elsősorban a termékpiacon eltérései határozzák meg. A területek közötti különbségek (például a középnyugati ipari központok és az erős szakszervezeti pozíciók jellemezte Dél Eckstein és Wilson által elemzett különbsége) az országon belüli különbségek egy fajtáját alkotják, amelynek alapja a termelékenység eltérése. Ugyanez vonatkozik az alkupozíciónak a dolgozók eltérő mértékű szervezethez való tartozására is. Megfelelő „bérfizetési képesség” nélkül nem lehet a kompetitívnál magasabb béreket kicsikarni. Ez az adott termelési ágba való belépés korlátozottságát, termelésének a kompetitív színvonal alá szorítását feltételeznél; így lehetne biztosítani a magasabb bérek fizetéséhez szükséges monopoljövédelmeket. Gallaway fejtegetése, miszerint „a szakszervezetek korlátozzák a munkapiac kínálatát, hogy fenntartsák a bérek elért színvonalát, és ezért a szakszervezetek által ellenőrzött területen alacsonyabb a foglalkoztatottsági színvonal”, és „ennek a munkanélküliségnek az összkereslet óvatos ösztönzése útján történő enyhítése... a helyzetet csupán egy »minősített« bérinfláció irányában módosítja”,⁶ pontosan ezt a helyzetet tükrözi. A tőkés valóságban magas bérek és alacsony vállalati jövedelmek (profitok) hosszú távon nem férnek meg egymással. Ha a valóságban együtt találjuk ezeket, az azt bizonyítja, hogy nem tőkés valóságról van szó.

Ez elvezet bennünket a jugoszláv esethez. A munka- és a termékpiacon tökéletlenségeinek megkülönböztetését itt mellőzhetjük. Az anyagi tényezők jogilag társadalmi tulajdonban vannak. A jelenlegi adórendszer mellett azonban, amely a monopoljövédelmeket nem vonja el a vállalatoktól (sőt, még azt sem akadályozza meg, hogy ezek a bérdifferenciálódás tényezőivé váljanak), és erre nem is törekszik, a termelési tényezők közgazdaságilag az egyes dolgozó kollektívák tulajdonában vannak.⁷ Természetesen, a jövedelmek jelentős részét elvonják az ál-

⁴ O. Eckstein—T. A. Wilson: *The Determinants of Money Wages in American Industry*. Quarterly Journal of Economics, 1962. 379—414. l.

⁵ Turner—Jackson: I. m. 835. l.

⁶ L. E. Gallaway: *Labor Mobility, Resource Allocation and Structural Unemployment*. American Economic Review, 1963. 694—716. l.

⁷ Ez az 1963-at követő évtizedben működött rendszer leírása. Cikkünkben ezt az időszakot elemezzük. 1973 óta változtatásokat vezettek be, amelyeket ma még nem lehet átfogóan értékelni.

lami szervek költségvetései. Mivel azonban nem törekszenek a társadalmi tulajdon feltételeinek megfelelő szimulált kompetitív tényezőáruk kialakítására (amelyek megakadályoznák azt, hogy monopoljövedelmeket bérek fizetésére használjanak fel), a lényegében önkényes bér- és árstruktúra egyes vállalatoknál otthagyja monopoljövedelmek jelentős részét, másoktól (vasút, lakásellátás, közművek) viszont még normális jövedelmük egy részét is elvonja.

Véleményem szerint ezért a jugoszláv dolgozót a termelési folyamatban általa használt összes termelési tényező: a tőke, a föld és a vállalkozói funkció tulajdonosának kell tekinteni, az utóbbiba saját szakképzettségét is beleértve. Ilyen értelemben a jobb szakképzettség egyenértékű a magasabb tőkeintenzitással, a hatékonyabb technológiával és a nagyobb politikai erővel. A dolgozó az összes rendelkezésére álló tényező igénybevételével a lehető legnagyobb (adózás utáni) jövedelem előállítására és e jövedelem mindenkori értékének maximálására törekszik. Az általa használt bármely termelési tényező monopoljövedelem forrása lehet, ha annak kereslete meghaladja kínálatát. Az elosztás szempontjából a különféle termelési tényezők helyettesítik egymást. Azaz, a dolgozók a hiányzó magasabb (például: egyetemen megszerzhető) szakképzettséget helyettesíthetik tőkeigényesebb technológiával vagy nagyobb politikai erővel.

Ha minden egyes tényező kínálata éppen megfelelne keresletének, az összes dolgozó bére egyenlő lenne, nem függne attól, hogy a termelésben milyen tényezőket használnak.⁸

Ezért a munka- és a termékpiac megkülönböztetésétől eltekinthetünk. A kutatás jelenlegi szakaszában a bér—bér-spirál mechanizmusát anélkül mutatjuk be, hogy figyelembe vennénk olyan változókat, mint a munkanélküliség, az eladási ár vagy a nyereség. Ennek vannak bizonyos ideológiai előnyei, mert különösen a munkapiac olyan fogalom, amely nem szokott túl nagy lelkesedést kiváltani. A szóban forgó megközelítésnek emellett két másik, igen fontos gyakorlati jellegű előnye is van. Egyrészt, míg vannak megbízható béradataink, addig az alkalmas (forgalmi adótól és exportszubvenciótól megtisztított) termelői ár- adatok megkonstruálása még megoldandó feladat. Másrészt, az elemzésbe így bekapcsolhatjuk az eladási árak nélkül működő nem termelő területeket is (olyan szolgáltatásokat, mint az oktatás, egészségvédelem, közigazgatás, tudományos kutatás, társadalombiztosítás, bank- és biztosításügy).

⁸ Ez a megállapítás persze tautologikus. A kínálatot akkor tekintjük a keresletnek megfelelőnek, ha a kínált és a keresett mennyiség *egyenlő bérek mellett* egyenlő egymással. Rádásul a bérek egyenlősége nagyon sokféleképpen értelmezhető. Jelenthet egységnyi munkaidőre, egységnyi szükségletre és egységnyi szakképzettségre egyenlő bért. Ha a tulajdonból származó jövedelmektől eltekintünk, azt mondhatjuk, hogy a mai — akár tőkés, akár szocialista — világban csak az egységnyi jövedelem egyensúlyi jövedelem) a bér—bér-spirált az eltérő ütemben növekvő termelékenységnek kellene ösztönöznie. A munka- és a tőkepiac tőkeletlenségei következtében azonban napjainkban a bérek nem egyensúlyi bérek, és egy öngazgatáson alapuló gazdaságban a szakképzettség más tényezőkkel való helyettesítése rendszeresen eltéríti a béreket az egyensúlyi arányoktól. A bér—bér-spirált különféle bér-előrefutások idézik elő. Némelyikük világosan az egységnyi képzettségre kiegyensúlyozott bérstruktúráról az egységnyi időhöz vagy egységnyi szükséglethez viszonyított egyenlőség felé tett lépést jelent. Jugoszláviában például az utóbbi években, az 1965-ös gazdasági reformot követő liberális időszakban kialakult „túlzott” szociális különbségek megszüntetésére irányuló törekvés eredményeképpen, az előrefutás fő képviselőivé az alacsony bérű dolgozók váltak (részben a minimális bérek többszöri emelésével összefüggésben), s a képzett és magasán képzett dolgozóknak kell harcolniuk azért, hogy utolérjék őket (a harc eszköze az „egyenlősdire” való hivatkozás).

A bér—bér-spirál mechanizmusának vizsgálata

Általános nézet, hogy 1963—1973 között a jugoszláv bérstruktúra fő problémája az ágazatközi differenciálódás volt. Ezért a bér—bér-spirál működését az ágazatközi bérkülönbségek viselkedésén keresztül vizsgáltuk. A sikeres vizsgálat eleve megerősíti azt, hogy az ágazatközi bérkülönbségek valóban az egyik legfontosabb (ha nem a legfontosabb) — előrefutási-utolérési folyamat formájában jelentkező — inflációs tényezőzt alkották.

Elvileg az egyes ágazatok viszonylagos bérszínvonaluktól függetlenül tartozhatnának az előrefutók vagy az utolérők kategóriájába. Sőt, felváltva más-más ágazatcsoport játszhatná a vezető szerepét. Így az ágazatok rangsora gyakran változna. Az adatok azonban mást mutatnak. A rangsor meglehetősen szilárd rövid távon is, hosszú távon pedig különösen. Úgyhogy a bér—bér-spirál vezetői, akárkik legyenek is, nem veszítik el ezt a pozíciójukat azzal, hogy a többiek minduntalan utolérlik őket. A rangsor gyakori változásai megnehezítenék a bér—bér-spirál mechanizmusának vizsgálatát, sőt annak létezését is kétségessé tennék.

A folyamat vezetői lehetnének az alacsony bérű ágazatok. Ha az alacsony bérű ágazatokban a szakszervezetek különösen erősek lennének, vagy ha a kormányzat valamilyen módon rendszeresen emelné a legalacsonyabb béreket, a magas bérű ágazatoknak rendszeresen harcolniuk kellene előnyös helyzetük megőrzéséért.

Én a magas béreket lényegében monopolisztikus béreknek tartom. Ezek forrását a magas szintű képzettség, a magas tőkeintenzitás, a korszerű technológia és a gazdag természeti erőforrások alkotják. A felsorolt tényezőket, különösen a szolgáltatások esetében, nagy politikai erő is kiegészítheti. E tényezők hatására kerültek ezek az országok bérstruktúra élére; ugyanezek a tényezők tették lehetővé azt, hogy megőrizzék vezető pozíciójukat. Jugoszláviában a liberalizmus 1963-tól 1973-ig tartó időszakát a bérarányok alakulásába való állami beavatkozás csaknem teljes hiánya jellemezte. Ezért feltehető, hogy a monopolisztikus helyzetű, azaz magas bérű ágazatok a bér—bér-spirál vezetői. Megfordítva, ha elfogadjuk azt az állítást, hogy a magas bérű iparok vezetnek, ez, minthogy állami beavatkozások az ő helyzetük javítása érdekében nem történtek, megerősítheti azt, hogy a szóban forgó időszak valóban liberális volt.

Úgy tűnik, három további feltételnek kell teljesülnie ahhoz, hogy a magas bérű ágazatok vezetésével működő bér—bér-spirált sikeresen vizsgálhassuk. Egyrészt, ha az alacsony bérű ágazatok azonnal követnék a vezető ágazatok béremeléseit, akkor az egész bérstruktúra együtt mozogna felfelé, és nem lehetne különbséget tenni vezetők és követők között. A vezető ágazatok akciói és a követő ágazatok reakciói között tehát el kell telnie egy bizonyos időnek. Másrészt, a gazdaságban léteznie kell valamilyen mechanizmusnak, amely a vezetőket arra készíti, hogy körülbelül egy időben cselekedjenek, a követőket pedig arra, hogy körülbelül egy időben reagáljanak. Ezt a mechanizmust alkothatják a gazdasági tevékenység gyorsulásai és lassulásai. A konjunkturális feltételek változása valószínűleg eltérő módon hat a magas, illetve

az alacsony bérű ágazatokra. A lassú növekedés időszakaiban a konjunkturális feltételek minden ágazat számára romlanak. Mivel azonban az alacsony bérű ágazatoknak, amelyek alacsony képzettségi színvonalal, alacsony tőkeintenzitással, elmaradott technológiával és/vagy kedvezőtlen természeti erőforrásokkal működnek, minden bizonnyal a magas bérű ágazatoknál szigorúbb versenyben kell helytállniuk, az előbbieket konjunkturális feltételei fokozottabban romolhatnak, ezért a gazdasági tevékenység lassú növekedése idején bérszínvonaluk viszonylagosan is lemaradhat. Csak a gyors növekedés időszakaiban, amikor a konjunkturális feltételek minden ágazat számára, de az alacsony bérűek számára feltehetően fokozottabban javulnak, tudják az utóbbiak behozni a magas bérű ágazatok béremelkedése mögötti lemaradásukat. Harmadrészt, valószínűleg csak elég határozott gyorsulási és lassulási szakaszokból álló, viszonylag hosszú növekedési ciklusok eredményezik egyfelől az akciók (előrefutások), másfelől a reakciók (követések) olyan mértékű egyidejűségét, amely a folyamat statisztikai vizsgálatához szükségesnek látszik. Sőt, ha a vezető és a követő ágazatok közötti kapcsolatot egy-egy ágazat vagy egy kisebb ágazatcsoport kapcsolataiban állna, az egyes ilyen szektorokon belüli előrefutások és követések időben kereszteznék egymást, és a vizsgálatot az egyes szektorokban külön-külön kellene elvégezni.

A vizsgálat időszakául az 1964 januárjától 1970 áprilisáig terjedő 6 és $\frac{1}{4}$ évet választottuk. Ez durván megfelel gazdaságunk liberális korszakának, és magában foglalja a leghosszabb rövid ciklust, amelynek lassulási szakasza 1965-től 1967-ig tartott. Ráadásul ez a lassulás nagyon határozottan ment végbe: az ipari termelés növekedési üteme az 1967. év nagyobb részében negatív volt. A növekedés első csúcspontja körülbelül az 1964. év végére, a második 1969-re esett. Az előrefutások és a követések feltárása érdekében havi adatokat használunk. Az ágazati struktúrát a SITC-rendszer háromszámjegyű bontásában vizsgáljuk; mivel a vizsgálatba a szolgáltatásokat is bevontuk, összesen 54 ágazattal van dolgunk.

Először is lássuk, hogy a bérstruktúra felfelé történő mozgása folyamán változnak-e a bérkülönbségek, és ha igen, hogyan. A vizsgált időszak minden hónapjára kiszámítottuk az ágazati átlagbérek KV variációs koefficienseit. Azt találtuk, hogy az ágazatközi bérdifferenciálódás egyes időszakokban növekszik, máskor csökken. Viselkedése ciklikus jellegű. A ciklikus alakulás akkor a legszembetűnőbb, ha a KV-eket (a véletlen összetevő hatásának csillapítása érdekében alkalmazott) öthónapos mozgóátlagaik éves (az előző év azonos mozgóátlagához mért) változási ütemeivé alakítjuk. A szóban forgó változási ütemek és egy időtrend között regressziót számítva 0,10 körüli Durbin-Watson értéket kapunk, ami megerősíti azt, hogy ciklikus mozgásról van szó. A KV-k éves változási ütemeit azért alkalmazzuk, hogy a szezonális hatások érvényesülésének lehetőségét minimálisra csökkentsük. Annak, hogy a (mozgóátlagok használatából fakadó) Slutsky-féle ciklusokkal van dolgunk, minimális a veszélye, mert a KV-k elsőrendű autokorrelációja elég magas.

Az ágazati bérkülönbségek ilyen viselkedése arra mutat, hogy a követő jellegű bérmozgás nem megy végbe azonnal, hanem egy bi-

zonyos időt vesz igénybe. A reakcióidő hosszúsága valószínűleg a gazdasági tevékenység ciklusaival függ össze. A gazdasági tevékenység éves (az előző év azonos hónapjához mért) növekedési üteme és az ágazatközi bérstruktúra variációs koefficiensének éves növekedési üteme közötti regressziószámítás magas szignifikanciájú negatív regressziós együtthatót ad:

$$sKV = 86,3 - 92,22 sQ_{+3} + 0,144 T; \quad R^2 = 0,52,$$

$$(22) \quad (-8) \quad (5,1)$$

ahol:

KV = a variációs koefficiens:

Q = az ipari termelés indexe:

T = a KV -k gyorsuló ütemű inflációval összefüggő hosszú távú növekedési tendenciáját kifejező lineáris időtrend;

s = az éves növekedési ütem.

Tehát ha a növekedés lassul, az ágazatközi bérkülönbségek nőnek, a gyorsulás időszakában pedig csökkennek (mivel az egyenlet leíró jellegű, sKV kiemelését nem szükséges interpretálni). Hasonló eredményre már korábban is jutottak. M. L. Wachter, a gazdasági tevékenység szintjét a munkanélküliségi ráta reciprokával közelítve, megállapította, hogy az Egyesült Államokban 1947—1967 között az ágazatközi bérkülönbségek ciklikusan alakultak.⁹ A tüzetesebb elemzés megmutatja, hogy a bérkülönbségek KV -jének ingadozása inkább a konjunkturális feltételek változásaival, nem pedig a reálnövekedés ütemének mint olyannak az alakulásával van kapcsolatban. Ha az általános konjunkturális feltételek alakulásának megközelítő kifejezésére a bérek növekedését használjuk, egy a fentihez hasonló (és ugyanígy sKV -t kiemelő) egyenletben a megmagyarázott szórás aránya 82 százalékra, a bérek növekedési ütemére vonatkozó t -érték pedig $-13,2$ -re növekszik. A konjunkturális feltételek alakulásának más közelítései alapján is hasonló eredményeket kapunk.

Ki vezet és ki követ a bér—bér-spirál mozgásában? Kiszámítottuk (az összesen 54 közül) a tíz legmagasabb és a tíz legalacsonyabb bérű ágazat, (az összesen 42 közül) a tíz legmagasabb és a tíz legalacsonyabb bérű szorosan vett gazdasági ágazat, (az összesen 22 közül) az öt legmagasabb és az öt legalacsonyabb bérű feldolgozó ipari ágazat átlagbéreit és azok növekedési ütemeit, s megfelelő késleltetést alkalmazva (magas és alacsony bérű) páronként korrelációt számítottunk közöttük.

Mindhárom csoportban az alacsony bérű ágazatok vezetnek a magas béreük előtt, meghatározott számú hónappal. Következik-e ebből az, hogy az alacsony bérű ágazatok a bér—bér-spirál elsődleges mozgatói?

Úgy gondolom, hogy ez nem következik. Mivel az ágazatközi bérkülönbségek és a gazdasági aktivitás színvonala között negatív összefüggés van, feltétlenül igaz az, hogy a magas bérű ágazatok az alacsony béreknél gyorsabban emelik béreiket a rossz és lassabban a jó kon-

⁹ M. L. Wachter: Cyclical Variation in the Interindustry Wage Structure. American Economic Review, 1970. 75—84. 1.

junkturális feltételek időszakaiban. Ha a magas bérű ágazatok lennének a követők, könnyűszerrel érhetnék utól az alacsony béreket, azaz emelhetnék azoknál gyorsabban béreiket a jó konjunkturális feltételek időszakaiban. Minthogy nem élnek ezzel a lehetőséggel, valószínűleg nem érzik ennek szükségességét, azaz úgy látják, hogy béreik kielégítő mértékben magasabbak az alacsony bérű ágazatok béreinél. Úgyhogy a tényleges követők az alacsony bérű ágazatok. Mivel az általában rosszabb konjunkturális feltételek az ő helyzetük fokozottabb romlását eredményezik, ilyenkor elkerülhetetlenül lemaradnak a magas bérű ágazatok között. Ez a követés azonban statisztikailag időbeli vezetés alakját ölti. Ha egyáltalán, akkor a jó konjunkturális feltételek idején tudják behozni lemaradásukat. Az előbbivel analóg módon, a jó konjunkturális feltételek közötti gyorsabb bérnövekedésük időbeli vezetés formájában jelentkezik. Ezzel összefüggésben F. C. Ripley arra a következtetésre jutott, hogy „a bérnövekedésben a kereslet nagy időbeli ingadozásainak kitett ágazatoknak kell vezetniük, legalábbis a magas kereslet időszakaiban”.¹⁰ Valójában a jó konjunkturális feltételek között az alacsony bérű ágazatok csak utoléri a korábbi rossz konjunkturális feltételek között előrefutott magas bérű ágazatokat. Noha céljuk a magas bérű ágazatok bérszínvonalának elérése, egy jól megfogalmazott ökonometriai modellnek nem ehhez, hanem a konjunkturális feltételek alakulásához kell kötnie béreik növekedését, továbbá egy jól megfogalmazott, a vállalatok béröntéseit befolyásoló tényezőket — például a likviditási helyzetet, a törlesztési kötelezettségeket, a beruházási elkötelezettséget és hasonlókat — figyelembe vevő impulzusmodellhez.

A bér—bér-spirál vezető ágazatainak azonosítása miatt egyszerű és parciális korrelációelemzést végeztünk minden ágazatra. A szezonális hatásoktól megtisztított havi növekedési ütemeket használtunk. A független változó az országos átlagbér (első változat), illetve az országos létfenntartási költség (második változat) volt; az egyes ágazatok béreire ± 10 hónapig terjedő késleltetést alkalmaztunk. Parciális korrelációelemzést azért alkalmaztunk, mert az országos átlagbérek és az ágazati bérek szorosan együtt mozognak, és a legszorosabbnak a késleltetés nélküli korreláció ígérkezik. Az egyszerű regressziószámításnál kapott reziduumok alapján végzett parciális korrelációelemzés fényt derít a késleltetett összefüggésekre.

Ha figyelembe vesszük azt, hogy a létfenntartási költség egy hónappal vezet az országos átlagbér előtt (a növekedési ütemekre $r = 0,78$ adódik), a számítás két változata feltárja előttünk az előrefutási-utolérési folyamat részletes időbeli ágazati struktúráját. Természetesen, az országos átlagbér viszonylatában „vezetők” a létfenntartási költségek viszonylatában „követők” válnak. A vezető ágazatok többsége valóban a magas béreik közé tartozik, ilyen a villamosenergia-termelés, az olajipar, a légi közlekedés, a kultúra, a közép- és felsőfokú oktatás, az egészségvédelem, az üzleti társulások és a kereskedelmi szolgáltatások. Hasonlóképp a követő ágazatok többsége valóban az alacsony béreik közé tartozik. Vannak azonban fontos kivételek is. Két különösen ma-

¹⁰ F. C. Ripley: *An Analysis of the Eckstein-Wilson Wage Determination Model*. *Quarterly Journal of Economics*, 1966. 121—136. 1.

gas bérű ágazat, az építőipari tervezés és a külkereskedelem például nem szerepel a vezető ágazatok között.

A korrelációelemzés mellett az egyes ágazatok bérinflációs mechanizmusban játszott szerepét ökonometriai egyenletek segítségével is megvizsgáltuk. Meghatároztuk az egyes ágazatok beralakulása, valamint az (ipari termelés alakulásával közelített) általános gazdasági aktivitás, az országos létfenntartási költség-index és az ágazati gazdasági aktivitás közötti késleltetés legjobb eredményt adó értékét, mind egyszerű, mind parciális korrelációs számítással. Ezeket a tényezőket azután az így megállapított egyszerű és parciális korrelációs késleltetésekkel vettük be az egyes ágazatok béregyenleteibe. Végül a számítást az egyes független változók előbbi módon meghatározottnál rövidebb és hosszabb késleltetéseivel is elvégeztük, hogy így eljussunk a késleltetések legjobb eredményt adó struktúrájához.

Az eredmények illusztrálására bemutatjuk két feldolgozó ipari ágazat béregyenletét: a jellegzetesen alacsony bérű textiliparét és a jellegzetesen magas bérű olajiparét. Az alapul vett időszakot 1972-ig kiterjesztettük. A textiliparra az

$$rW_{124} = -19,2 + 0,63 rW_{+1} + 0,38 rW_{+4} + 0,23 rST_{-2} + 0,01 rQ_{-7} +$$

(−5,4)   (7,5)   (5,6)   (3,4)   (0,08)

$$+ 0,50 rQ_{124_0} + 0,09 T;$$

(4,8)   (0,6)

$$R^{-2} = 0,81; \quad T = 85, \dots, 200;$$

az olajiparra pedig az

$$rW_{113} = 30,8 + 0,03 rW_{-14} + 0,69 rST_{+1} + 0,43 rQ_{113_{-1}} - 0,89 rQ_0 -$$

(3,7)   (0,2)   (7)   (4)   (−2,8)

$$- 0,13 T;$$

(−3,1)

$$R^{-2} = 0,54; \quad T = 91, \dots, 203$$

egyenletet kaptuk eredményül, ahol:

W = az egy dolgozóra jutó bér;

ST = a létfenntartási költség;

Q = az (ipari termelés alakulásával közelített) általános gazdasági aktivitás;

T = lineáris időtrend;

a változók utáni számok = az ágazatok háromjegyű jugoszláv statisztikai klasszifikáció szerinti sorszámai;

az alsó indexek a késleltetést jelölik (hónapokban);

r = a havi növekedési ütem;

R^2 = a szabadságfokoknak megfelelően korrigált determinációs együttható;

a zárójelben levő számok a Student-féle t -értékek, és T —85 1963 januárjának felel meg.

Ezeket és az ezekhez hasonló egyenleteket az egyes ágazatok bérnövekedése legegyszerűbb leírásainak tekinthetjük. Ezek semmi esetre sem strukturális vagy impulzusegyenletek, noha a bennük szereplő független változók egy részét feltétlenül be kellene venni bármiféle, a beralakulási folyamatot magyarázó egyenletbe. Ezért nem interpretálok az egyenletek konstans tagjait és trendegyütthatóit, noha az olajiparra kapott nagyobb értékű konstans tag és trendegyüttható (és kisebb R^2) jelezheti az ágazat függetlenebb beralakulását. Az egyenletek egyszerűen csak megmutatják, hogy az olajipari bérek megelőzik az országos átlagbért, a textilipari bérek pedig követik azt, és mennyivel; hogy az időben az olajipari bérek vezetnek az országos átlagbér előtt, míg a textilipari bérek alakulása ezzel épp ellentétes időbeli szabályosságot mutat; hogy a bérnövekedés a textiliparban gyakorlatilag független a gazdasági aktivitás általános alakulásától, az olajiparban viszont negatív korrelációban van vele. Másrészt, a beralakulás mindkét ágazatban — de különösen a textiliparban — érzékenyen reagál az ágazati gazdasági aktivitás alakulására. Az R^2 -értékekből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a textilipari bérek általában szorosabban kapcsolódnak a független változók által felölelt tényezőcsoporthoz, noha határozottan az az érzésünk, hogy a kiszámított korreláció nagyobb része mindkét ágazat esetében hamis, és semmi esetre sem tekinthető a változók közötti impulzus jellegű kapcsolatok bizonyítékának.

Véleményünk szerint a megállapított, időbeli követésről, illetve vezetésről tanúskodó regressziós együtthatók megerősítik azt (vagy legalábbis nem mondanak ellent annak), hogy kompetitív, illetve monopolisztikus helyzetű ágazatról van szó. Segítségükkel betekintést nyerhetünk abba, hogy mely ágazatok vezetnek, és melyek viselkednek követőkként a beralakulási folyamatban.

A többi ágazat egyenletei hasonló eredményeket adnak, egyesek jobbkat, mások rosszabbakat. Azonban, a korrelációelemzésnél tapasztaltakhoz hasonlóan, néhány jellegzetesen magas, illetve alacsony bérű ágazatra a várttól eltérő nagyságrendű együtthatókat kapunk. Ez tükrözheti azt a nagyon valószínű helyzetet, hogy egyes ágazatok sem nem vezetők, sem nem követők, valamint azt a nem kevésbé valószínű helyzetet is, hogy ugyanazok az ágazatok egyes időszakokban vezetőkként, más időszakokban követőkként viselkednek. Különböző ágazatokban ugyanazok a statisztikai változók egészen eltérő módon interpretálhatók. Például, míg általában az országos átlagbér vagy létfenntartási költség az általános konjunkturális feltételek közelítő kifejezésére használható, addig egyes ágazatokban béröntések rendszeresen elérni kívánt céljául szolgálhat. Általánosabban szólva, különösen havi adatok használata esetén nem számíthatunk arra, hogy korlátozott számú, minden ágazatban azonos módon interpretált változó segítségével az ágazatok beralakulását kielégítő módon meg tudjuk magyarázni. Ehhez a változók körét ki kell egészíteni olyanokkal, amelyekre a vállalatok ténylegesen reagálnak béröntéseikben. A kutatások során kiderült például, hogy az egész gazdaság beralakulásának egyenletében a likviditási helyzet a legfontosabb változó.

A problémák egy részét a két béregyenlet következő módon való

átalakításával kíséreltük meg megoldani. A textilipari egyenletből kihagytuk az országos átlagbért, és az ágazat viszonylagos konjunkturális helyzetét vettük be helyette, amelyet a textilárak emelkedési ütemének és az általános áremelkedés ütemének arányával közelítettünk. Az alábbi eredményeket kaptuk:

$$\begin{aligned} rW124 = & 20,3 + 0,54 rST_{-2} + 0,75 rQ_{-7} + 1,00 rQ124_0 + \\ & (6,2) \quad (11) \quad (6,4) \quad (9) \\ & + 0,03 (rPP124/rGPP)_{-14} - 0,13 T; \\ & (0,9) \quad (-6,5) \\ R^{-2} = & 0,83; \quad T = 99, \dots, 204. \end{aligned}$$

Ha megbízhatóbb áradatakkal rendelkezünk, a viszonylagos konjunkturális feltételek együtthatója feltehetően javulna. További, ma még hiányzó változók figyelembevétele remélhetőleg hasonló hatással fog járni.

Az olajipari egyenletből a késleltetett rST -t és a negatív előjellel jelentkező rQ -t kellett kihagyni (nem valószínű, hogy egy ágazat az egész gazdaság növekedésének lassulására való reagálásképpen növeli béreit), és itt is a viszonylagos konjunkturális helyzetet vettük figyelembe új változóként. A parciális korrelációelemzés azt mutatta, hogy a létfenntartási költségek alakulása 12 hónapos késleltetésű másodlagos hatást gyakorol a bérekre. Ezt a hatást az

$$\begin{aligned} rSTA = rST - 5,65 - 0,41 rW113_{-1}; \\ R^{-2} = 0,34 \end{aligned}$$

regressziós egyenlet segítségével becsültük meg, ahol $rSTA$ az ST $W113$ -ra gyakorolt parciális hatásának becslése, $rW113_{-1}$ pedig mindazon ágazatok béremelkedésének közelítéséül szolgál, amelyek vezetnek a létfenntartási költségek előtt; azután $rSTA$ -t bevettük a béregyenletbe. Az $rW113$ és rQ korrelációja arra mutat, hogy a vezető rQ -részében egy alcsúcs van. Az általános reálnövekedés által az olajipari béreknek adott összes — részleteiben nem vizsgált, nem azonosított — hatás közelítő kifejezéseként rQ -t megfelelő negatív késleltetéssel (vezetéssel) vettük figyelembe. Az egyenlet alakja a következő:

$$\begin{aligned} rW113 = & 48,1 + 0,42 rQ113_{-1} + 0,42 rQ_{-8} + 0,32 (rPP113/rGPP)_{-12} + \\ & (6,5) \quad (3,6) \quad (1,6) \quad (2,5) \\ & + 0,34 STA_{-2} - 0,23 T; \\ & (2,6) \quad (-5,2) \\ R^{-2} = & 0,33; \quad T = 97, \dots, 204. \end{aligned}$$

Számomra nem meglepő, hogy ez az egyenlet alacsonyabb R^{-2} értéket ad. Ez a szimultaneitás egy része (rW , rST , rQ) kiküszöbölésének előrelátható következménye. Természetesen, a kisebb R^{-2} mellett is marad még számottevő mértékű szimultaneitás. Még inkább így van ez a textilipari egyenlet esetében, ahol R^{-2} értéke jóval nagyobb. Remélem, hogy a konjunkturális feltételek változójának javításával és megfelelő,

a vállalatok közvetlen reagálását kiváltó, döntéseiket befolyásoló tényezőket kifejező változók megkonstruálásával eljutunk majd az egyes ágazatok beralakulási folyamata kielégítő magyarázatának megformálásához.

Én azonban egyelőre nem tudok adni ilyen magyarázatot. Mivel e cikk fő célja annak bizonyítása, hogy a bér—bér-spirálban valóban a magas bérű ágazatoké a vezető szerep, és ezek, valamint az alacsony bérű ágazatok viselkedését az általános gazdasági aktivitás ciklikus mozgása hozza végül összhangba, közvetettebb módszert választottunk.

Egy exponenciális függvényben a regressziós együtthatók a függő változó független változókra való rugalmasságát mérik. Ezért, ha a t és $t-12$ hónap bérstruktúrája között (a 12 hónapos késleltetést azért választottuk, hogy a szezonális hatásokat minimálisra csökkentsük) regressziós egyenletet állítunk fel a $w_t = a w_{t-12}^b$ formula szerint, amely a $\ln w_t = \ln a + b \ln w_{t-12}$ lineáris alakra hozható, ahol w = az ágazati átlagbérek differenciálódását kifejező idősorral, a b együttható értékének 1-nél nagyobboknak kell lennie olyan időszakokban, amikor az ágazatközi bérkülönbségek növekszenek és 1-nél kisebbnek olyan időszakokban, amikor ezek csökkennek. Azaz, a rossz konjunkturális feltételek időszakaiban 1-nél nagyobb, a jó konjunkturális feltételek időszakaiban 1-nél kisebb kell hogy legyen b értéke.

Itt két megjegyzést kell tenni. Egyrészt, a w_{t-12} független változó mérési hibái a 0 irányában térítik el a b együttható értékét.¹¹ Másrészt, a w_{t-12} változó, amely fokozatosan lép át a ciklus egymást követő szakaszaiba, és így összevegyíti az alacsony és a magas bérű ágazatok lassú és gyors növekedésének szakaszait, 1 irányában téríti el a b együtthatót, és csökkenti annak időbeli hullámzásait. Nehéz lenne megmondani, hogy a kétféle eltérés végül is milyen eredményre vezet. Durva közelítésként 1 helyett b egész vizsgált időszakban mért átlagértékét vehetjük kritériumnak; ami a hullámzás amplitúdóját illeti, ott ilyen egyszerű megoldás nem kínálkozik.

A w_t és w_{t-12} között az előbbi egyenlet alapján az 1965 januárjától 1970 áprilisáig terjedő időszakra végzett regressziószámítás eredményeit a táblázatban mutatjuk be. Ebben az eddigiekhez képest új jelöléseket nem alkalmaztunk. A konstans tag 99 százaléknál alacsonyabb szignifikanciaszintű értékeit megjelöltük.

Véleményem szerint az eredmények figyelemreméltóan jók még akkor is, ha eltekintünk attól, hogy a b együttható kritikus értéke 0,9427. Ha egyfelől b idősora, másfelől az (általános konjunkturális feltételeket helyettesítő) havi gazdasági növekedési ütem értékei és egy (b értékének az időszak egészében végbemenő lineáris változását kifejező) időtrend között regressziót számítunk, ezt kapjuk eredményül:

$$b = 0,82 - 9,06 rQ_{t-3} + 0,001 T;$$

(12)   (4,2)   (2,3)

$$R^2 = 0,23; \quad D.W. = 1,71.$$

¹¹ J. Johnston: *Econometric Methods*. New York, 1963. 148. 1.

A b-együttható időbeli alakulása

Év és hónap	ln a (t)	b (t)	R ²	D. W.
1965. I.	0,62 (3)	0,94 (27)	0,93	1,37
II.	1,0 (3,7)	0,88 (18)	0,86	2,12
III.	0,01 (3,5)	0,90 (21)	0,89	1,48
IV.	0,43 (1,4)*	0,98 (19)	0,88	2,09
V.	0,72 (2,4)*	0,93 (19)	0,87	1,38
VI.	0,48 (1,8)*	0,97 (21)	0,90	1,74
VII.	0,7 (2,2)*	0,93 (18)	0,86	1,24
VIII.	0,73 (3,6)	0,93 (28)	0,93	2,28
IX.	1,0 (4)	0,89 (21)	0,90	1,87
X.	1,1 (3,7)	0,87 (18)	0,85	1,90
XI.	0,9 (3,8)	0,91 (23)	0,91	1,69
XII.	2,2 (6,6)	0,70 (13)	0,76	2,09
1966. I.	0,32 (1,6)*	1,0 (30)	0,95	1,79
II.	0,63 (1,7)*	0,96 (16)	0,83	1,89
III.	1,1 (5,2)	0,87 (25)	0,92	1,92
IV.	1,6 (3,4)	0,81 (11)	0,70	2,08
V.	1,7 (5,6)	0,79 (16)	0,83	1,79
VI.	1,6 (5,5)	0,8 (17)	0,85	1,73
VII.	0,68 (1,9)*	0,95 (17)	0,85	1,34
VIII.	0,9 (2,7)	0,9 (17)	0,85	1,62
IX.	0,53 (1,5)*	0,96 (17)	0,85	1,57
X.	-0,3 (0,1)*	1,05 (15)	0,81	2,15
XI.	0,1 (0,27)*	1,02 (16)	0,83	2,10
XII.	0,06 (0,16)*	1,02 (18)	0,86	1,70
1967. I.	0,22 (0,75)*	1,00 (22)	0,90	2,13
II.	0,34 (0,88)*	0,98 (17)	0,84	1,62
III.	-0,2 (0,5)*	1,06 (18)	0,86	1,93
IV.	1,1 (2,6)	0,85 (13)	0,77	1,68
V.	-0,16 (0,4)*	1,05 (19)	0,97	2,04
VI.	-0,4 (1,1)*	1,09 (19)	0,88	2,05
VII.	-0,33 (1)*	1,07 (21)	0,90	1,92
VIII.	-0,31 (0,8)*	1,07 (19)	0,87	2,27
IX.	-0,3 (0,8)*	1,06 (19)	0,88	1,46
X.	-0,07 (0,2)*	1,03 (19)	0,88	1,32
XI.	0,37 (0,1)*	0,96 (18)	0,86	2,03
XII.	-0,4 (1,6)*	1,07 (26)	0,93	1,16
1968. I.	0,4 (1,1)*	0,96 (19)	0,87	1,71*
II.	0,95 (2,7)	0,87 (17)	0,84	1,55
III.	0,61 (1,6)*	0,92 (16)	0,83	1,84
IV.	0,07 (0,2)*	1,0 (22)	0,90	1,52
V.	0,22 (0,9)*	0,98 (27)	0,93	1,45
VI.	0,06 (0,2)*	1,0 (26)	0,93	1,78
VII.	1,3 (5)	0,82 (22)	0,90	1,98
VIII.	0,55 (2,5)*	0,93 (28)	0,94	1,51
IX.	0,59 (2,2)*	0,92 (23)	0,91	1,99
X.	0,94 (4,3)	0,88 (27)	0,94	1,86
XI.	1,1 (3,5)	0,85 (19)	0,87	2,30
XII.	1,4 (5)	0,82 (21)	0,89	2,00
1969. I.	0,75 (2,6)	0,90 (21)	0,89	1,64
II.	-0,17 (0,5)*	1,04 (23)	0,91	2,15
III.	1,1 (2,7)	0,86 (15)	0,82	1,70
IV.	0,41 (1,6)*	0,96 (25)	0,93	1,74
V.	0,72 (2,8)	0,91 (24)	0,92	2,31
VI.	0,96 (3,2)	0,88 (20)	0,88	1,71
VII.	0,05 (0,17)*	1,02 (22)	0,91	1,58

Év és hónap	ln a (t)	b (t)	R ²	D. W.
VIII.	0,64 (0,22)*	0,92 (22)	0,90	1,47
IX.	0,6 (3)	0,94 (33)	0,95	2,21
X.	0,37 (1,2)*	0,97 (22)	0,91	1,70
XI.	0,77 (1,5)*	0,91 (12)	0,75	2,28
XII.	0,09 (0,5)*	0,01 (39)	0,97	2,05
1970. I.	0,76 (2,6)	0,91 (22)	0,90	2,22
II.	0,96 (3,8)	0,88 (24)	0,92	1,74
III.	-0,11 (0,4)*	1,04 (30)	0,94	2,25
IV.	0,67 (2,1)*	0,93	0,89	2,00

* 99 százaléknál alacsonyabb szignifikanciaérték.

Ez nem éppen kiváló, mégis kielégítő, ha figyelembe vesszük azt, hogy az egyes ágazatok béralakulását milyen sok tényező befolyásolja, és különösen azt, hogy az ágazati adatokban nagyon nem megfelelően aggregálódnak az egyedi folyamatok.

Feltétlenül adtunk valamelyes bizonyítást arra, hogy a vizsgált időszakban a magas bérű ágazatok vezettek a bér—bér-spirál mozgásában, és hogy a gazdasági aktivitás ciklusai valóban meghatározták az előre-futások és az utolérések időbeli szétválását. Arra a politikai értékelésre is van egy közgazdasági mutatónk, amely szerint a vizsgált évtizedet liberalizmus jellemezte. Az egyes ágazatok bér—bér-spirálban elfoglalt helyének tisztázása sokkal több munkát fog igényelni. Az olaj- és a textilipari egyenleteket csak az ökonometriai kutatás azon általános irányának szemléltetése érdekében mutattuk be, amelyben reményünk szerint a megbízható válaszokat meg fogjuk találni. Grilliches-szel együtt úgy gondoljuk, hogy a havi adatok az ökonometriában egyfajta új igazságot hoznak.¹² A strukturális paraméterek gondolatát valószínűleg alapos revízió alá kell majd venni.

¹² Zvi Grilliches: Felszólalás R. F. Engle és Ta-Chung Liu „Effects of Aggregation over Time on Dynamic Characteristics of an Econometric Model” című előadásához. Lásd B. G. Hickman (szerk.): *Econometric Models of Cyclical Behavior*. Studies on Income and Wealth, 36. sz. 2. kötet. New York, 1972. 737. 1.

PIRITYI OTTÓ:

Adalékok a szocialista tulajdonról folyó vitához

Abban, amit leírok, az a hit vezet, hogy ki lehet és ki kell alakítani a tulajdon, a szocialista tulajdon, a szocialista állami tulajdon és a vállalati tulajdon fogalmainak olyan rendszerét, amelynek logikája értelmezhetővé teszi a dolgozók tulajdonosi mivoltát, tulajdonossá válásának folyamatát. Vállalkozásomhoz az ösztönzést egyrészt az e folyóirat hasábjain folyó vita adja, másrészt Szabó Kálmán és Sárközy Tamás korszerű, a valósághoz közelítő tétélei.

Álláspontomat folyamatosan és tömören szeretném kifejteni, ezért nem alkalmazom az idézgetés és a mozaikkritika módszereit. A vitában résztvevőkre az adott résztémánál az irodalomjegyzék számozása szerint hivatkozom. Mivel már szinte minden összekuszálódott a hosszú vitában, *kísérletet teszek egy jelentős egyszerűsítésre*. Tudom, hogy ez nem egészen „tudományos” módszer egy oly korban, amikor divat a bonyolultság. Az sem divat ma, hogy az egyes szavaknak azt az értelmet adjuk, ami nekik van. De divat a fogalmak tartalmi expanziója, mindennek viszonykénti értelmezése, az elhatároló definíciók kerülése (mert ez állítólag a formális logika módszere), az egymástól eltérő, de kapcsolódó fogalmak azonosítása, kevert alkalmazása.

A szocialista tulajdonelmélet művelésekor az európai szocialista országokban általánossá vált gyakorlatból lehet csak kiindulni. Amikor tehát azt kérdezem, hogy mi a szocialista tulajdon, akkor nem elég Marxot idéznem, hanem meg kell vizsgálni, hogy lényegében mi van, mi érvényesül a valóságban. Az aspektus — amelyet alkalmazni próbálok — magában foglalja a társadalmi, a gazdasági és a jogi nézőpontot, s nem állítja szembe ezeket egymással.

A jog évezredek óta alkalmazza a tulajdon fogalmát, s ez mindig gazdasági vonatkozásokhoz kapcsolódott: magángazdasági vagy nemzetgazdasági vonatkozásokhoz. Mindig elsősorban a gazdasági értelemben felfogott érdekeket védte, illetve korlátozta egymással szemben. Ezért a jog szükségképpen gazdasági tartalmú, akárcsak a szokások és az erkölcsi normák nagy része. Ha tehát a jogtudomány azt mondja, hogy *a tulajdon végeredményben másokat kizáró rendelkezési jog*, nem látom szükségszerűnek azt, hogy a tulajdon közgazdasági fogalma egészen mást jelentsen.

A következőkben a tulajdon — ezen belül a szocialista tulajdon — fogalmát úgy igyekszem közelíteni, hogy „definitív” (lehatároló) módszert alkalmazok. S miközben kifejtem, mi nem tulajdon, alakítom ki a tartalmi meghatározást is. A lehatárolásnál szigorúan igazodok a vonat-

kozó magyar szakirodalomhoz. Tehát csak olyan „nem”-eket mondok ki, ahol a szakirodalomban eddig megjelent, de általam helytelenített „igen”-t kell tagadnom.

Tulajdon és elsajátítás

Az elsajátítás a *magyar nyelvben* azt jelenti, hogy valamit — ami eddig a másé volt, vagy senkié sem volt — a magamévá teszem: olyan helyzetbe hozom, hogy rendelkezhetek vele; magamat pedig másokkal szemben olyan helyzetbe hozom, hogy kizárólag én rendelkezhessek vele. *Jogi nyelven* kifejezve az elsajátítás szűkebb értelme: tulajdonbavétel. Ebben az értelemben az elsajátításból származik a tulajdon, illetve a tulajdonosi jogosultság, a tulajdonosi helyzet.

A *marxista közgazdaságtan* — Marx nyomán — elsajátításon azt érti, hogy az emberek magukévá teszik a természet tárgyait, javakat állítanak elő szükségleteik kielégítésére. Az elsajátítás tágabb értelemben tehát magában foglalja:

— a tulajdonban még nem levő javak tulajdonbavételét (gyűjtögetés, földfoglalás, kitermelés és kizsákmányolás);

— mások tulajdonában volt javak megszerzését (vétellel, hadizsákmányként, lopással, ajándékozás révén, örökléssel stb.);

— a termelést, szállítást, szolgáltatást, kereskedelmet, tehát a használati értékek előállítását;

— a javakkal való szükségletkielégítést (közösségi, családi és egyéni szükségletek céljára való igénybevételt vásárlással, a szerzés különböző módjain).

Az *elsajátítás* tehát *folyamat*, mégpedig alapvetően gazdasági folyamat, amelynek során magunkhoz vesszük az erőforrásokat, majd az ezek alkalmazásával létrejött termékeket. Az *elsajátítási folyamat minden lépcsőjében tulajdon jön létre, és tulajdon szűnik meg (alakul át)*. Ez minden esetben elsődlegesen „közgazdasági tulajdon”, s csak másodlagosan „jogi” tulajdon. De jogi intézmény csak úgy lehet, ha már magában rejtje a szokás, a hagyomány, a korábbi szabályozás, a megszokás, az uralkodó erkölcs meghatározottságában a tulajdonjog fő tartalmi elemét: a másokat kizáró rendelkezési jogosultságot.

Itt a „jogosultság” kifejezést nem jogi értelemben használom, hanem valamilyen módon biztosított, tartós hatalmi helyzetként a tulajdon tárgya vonatkozásában. *A jogi tulajdonnak abszolút feltétele, hogy a közgazdasági tulajdon a jogi tulajdon jövelemét hatalmi elemekként már eleve tartalmazza*. Mindkét fogalom tartalma ugyanazon történelmi fejlődésnek ugyanazon tényezők által meghatározott produktuma: ugyanannak a dolognak két aspektusa.

A tulajdon nem azonosítható a szükséglet kielégítése céljából való elsajátítással. Az elsajátítás: cselekedet, magatartás, esemény, történet, tulajdonosi helyzetváltozás, de nem maga a tulajdon.

Ha az elsajátítást széles értelemben vesszük, akkor a tulajdon és az elsajátítás fogalmának azonosítása azt jelentené, hogy a tulajdon: a természet tárgyainak „magunkévá tétele”, feldolgozása, szükségletkielégítési célra való megszerzése, vagyis maga a gazdasági folyamat. Ez nyilvánvaló képtelenség.

Nagy gondot okoz az is, hogy az elsajátítás a magyar nyelvben egészen mást jelent, mint a magyar marxista közgazdaságtan nyelvezetében. Ne nehezítsük a helyzetünket tovább azzal, hogy a tulajdon is egészen mást jelentsen, mint amit értünk rajta. Ma Magyarországon senki nem mondja a termelési folyamatra azt, hogy „tulajdon”, de nem mondja a termelési viszonyokra sem. *A tulajdon-kifejezést tartjuk meg a tulajdonos tulajdonosi helyzetének, a jószág tulajdonban-létének általános vonásait magában foglaló kategóriának.*

A tulajdon nem azonos az elsajátítással. Ebből következik, hogy az *elsajátítás nem foglalja magában a rendelkezést, a hatalomban tartást, hanem csak a rendelkezésbe vételt, a hatalombavételt — a közvetlen szerzéssel vagy éppen átalakító gazdasági tevékenységgel* (ez utóbbi esetben elsősorban a keletkező termék elsajátításán a hangsúly és nem a termelési eszközökén!).

A tulajdon: állapot (a tulajdonos és a tulajdon tárgyának állapota, mint diszponibilitás és diszponálhatóság); az elsajátítás pedig: folyamat, sőt inkább: tevékenység. Éppen ezért a tulajdon nem lehet az elsajátítás formája, az elsajátítás pedig a tulajdon tartalma. A két kategória konkrétan felfogható egymás feltételeként, eredményeként, de a tartalom és a forma viszonyaként nem. *A tulajdon formája a tulajdonforma, tartalma a rendelkezés intézményes lehetősége.* Az elsajátítás formája a tulajdonbavétel, tartalma a természettől való elvétel és feldolgozás, felhasználás.

Nem a jog statikus és formális eszközei a bűnösök abban, hogy a jogtudomány a tulajdont nem képes elsajátítási folyamatként megragadni, hanem a „bűnös” maga a két fogalom, amely nem hagyja magát a másikba beleolvasztani.

A tulajdon: egyéneknek, családoknak, szervezeteknek a „tulajdonosi helyzete”, valamint az ezt megalapozó, fenntartó jogosultságok összessége. *A „tulajdonosi helyzet” pedig a jogosultnak az a helyzete, amelyben a tulajdon tárgya felett egyedül rendelkezhet, a jogosultságok némelyikéről más javára szabadon lemondhat* (használatba, birtokba adhatja a tulajdon tárgyát).

A tulajdon tehát nem elsajátítási folyamat, hanem annak előzménye és következménye; nem folyamat, hanem állapot.*

Igaz, a marxista közgazdaságtan az elsajátítás fogalmát kiterjesztette a termelési, sőt a gazdasági folyamat egészére is, ettől azonban még az elsajátítás folyamat maradt és nem vált helyzetté, állapottá. Az elsajátítás marxi értelemben maga a munka, amely a természet feletti hatalmat feltételezi, s egyúttal konkrét hatalmi viszonyt létesít az ember és a természet egy elragadott (sőt megmunkált) része között. Amikor ez a hatalom kizáró jegyeket nyer, átalakul részben emberek feletti hatalommá: mások kizárásával, tulajdonná. *A tulajdon tehát: hatalom a javak felett és ezen javak vonatkozásában mások felett.* Ez a hatalom társadalmi-politikai töltést akkor kap, amikor a lényeg a termelőeszközök feletti intézményesített hatalom lesz.

* A magyar nyelv teljességgel kizárja a tulajdon és az elsajátítás fogalmának azonosítását. A tulajdon a magyar nyelvben elsősorban az a jószág vagy szellemi érték, amellyel valaki (személy, intézmény stb.) a sajátjaként szabadon rendelkezik, másodsorban pedig intézményesített rendelkezési jogosultság. Az elsajátítás pedig a magyar nyelvben magáévá tételt, birtokbavételt, eltulajdonítást, rendelkezésbe vonást jelent, a Magyar Értelmező Kéziszótár alapján is.

A tulajdon nem definiálható elsajátítási viszonyként sem, ha az elsajátítást úgy definiáljuk, mint a természet tárgyainak igénybevételét, feldolgozását, fogyasztását. Azok a viszonyok, amelyek az ilyen értelemben vett elsajátítási folyamat során létrejönnek, illetve adott elsajátítási mód feltételeiként adóttak, nem azonosíthatók a tulajdonnal, legfeljebb a tulajdonviszonyokkal. De szerintem ezek a viszonyok olyan elemeket is tartalmaznak, amelyek nem férnek bele a tulajdonviszonyok összefoglaló kategóriájába (természeti feltételek, technikai munkamegosztás, hagyományok, munkarend, fogyasztási és szükségletszerkezet stb.).

(A tulajdon definíciója kezdődhet úgy, hogy „viszony”, s ezt követően kell kifejteni a tulajdonosi helyzet létrejöttének, fennmaradásának, elmúlásának vonásait. Jobb azonban a tulajdont nem azonosítani a viszonnal, társadalmi viszonnal.)

A tulajdon és a tulajdonviszonyok

Mint ahogyan a hatalom nem azonos a hatalmi viszonyokkal, az erő az erőviszonyokkal, az érdek az érdekviszonyokkal, éppen így a tulajdon nem azonos a tulajdonviszonnal (illetve tulajdonviszonyokkal). Nem azonosítható egy állapot, egy „pozíció” az őt meghatározó vagy éppen feltételező viszonyokkal. Az persze igaz, hogy egy állapotot, helyzetet legjobban azokkal a viszonyokkal tudom kifejezni, amelyek között és miatt létrejön és fennmarad. De ebből még nem következik a meghatározó és a meghatározott, a feltétel és a feltételezett, a megmagyarázó és a megmagyarázott dolog azonossága.

A tulajdon: *helyzet*, jogosultság a tulajdonos oldaláról, diszponálhatóság a tulajdon tárgya oldaláról. A *helyzetet*, a *pozíciót viszonyok jellemzik és határozzák meg*. A *helyzet maga csak ilyen értelemben viszonyok összessége*. Bizonyítja ezt az is, hogy a viszonyokat csak úgy tudom tulajdonként értelmezni, ha kifejtem a viszonyok által meghatározott helyzetet (rendelkezési jogosultságot, kizárást stb.).

Ugyanakkor ember és ember közötti viszonyt nem minősítem formának, szemben az ember és a természet viszonyával, mint a tulajdonfogalom tartalmával. *Az ember — ember viszony éppen úgy tartalma a tulajdonnak, mint az ember — természet viszony*. Viszonyok nélkül nincs helyzet, de a viszony nem formája a helyzetnek, hanem eleme, része, meghatározója.

A tulajdonviszonyok rendezik az elsajátítási viszonyokat. Magukban foglalják az elsajátítási viszonyok lényeges vonásait. Adott tulajdonviszonyok kereteibe az elsajátítási viszonyok széles skálája fér bele, s ezek a keretek számos elsajátítási típust kizárnak, vagy érvényesülésüket szűk körre szorítják.

A tulajdonviszonyok a termelési viszonyok meghatározó elemei, viszonycsoportjai, a termelési viszonyok rendelkezési, gazdasági-hatalmi oldala. A tulajdonviszonyok magukban foglalják (széles, de nem túl széles értelemben is) az elsajátítási viszonyokat, a tulajdonosok egymás közötti viszonyait, a tulajdonosok és nem tulajdonosok közötti viszonyokat (az osztályviszonyok gazdasági oldalát), a tulajdontípusok fő jellemzőit, valamint a konkrét tulajdonformákat, azok jogi oldalával együtt.

Ha a tulajdonviszonyok fogalmát tovább szélesítjük, és bele vesszük az újratermelési folyamat során kialakuló összes emberi kapcsolatot, akkor a fogalom beleolvad saját genus proximumbába: a termelési viszonyok fogalmába. A tulajdonviszonyok intézményesített megjelenési formái: a tulajdonra vonatkozó jogviszonyok, a tulajdonjog-viszonyok. De a jogviszonyok nem azonosak az általuk rendezett, szabályozott viszonyokkal, mint ahogyan a tulajdonosi helyzet, a tulajdonosi jogosultság sem azonos a tulajdonjoggal, a tulajdonosi jogok összességével. A „jogosultság” nem jogi kifejezés, hanem egyszerűen intézményesített hatalmi helyzetet jelent. A jog ezt a hatalmi típushelyzetet rögzíti, szabályozza, védi, korlátozza, formulázza: létező tartalmi intézményből „jogintézménnyé” teszi.

A tulajdon fogalma elveszíti értelmét, konkrét tartalmát akkor, ha azonosítjuk azt a termelési viszonyokkal, illetve azt mondjuk, hogy a tulajdon voltaképpen a termelési viszonyok valamennyi mozzanatának szerves egysége. *A tulajdonviszonyok* valóban a termelési viszonyok leglényegesebb oldala, vonatkozása, s ilyen értelemben a termelési viszonyok minden elemének fő meghatározója is. *De a tulajdon — még viszonyként értelmezve is — nem azonos a termelési viszonyokkal. Azoknál kevesebb, azoknak csak az egyik oldala, rendező mozzanata, erővonalszere, centruma.*

Azt sem lehet mondani, hogy a tulajdon az elsajátítás módjának (társadalmi formájának) és az elsajátítás színvonalának egysége, legfeljebb azt, hogy ezeknek az alapja, fő meghatározója, rendezője.

A termelési viszonyok: az újratermelési folyamat során kialakult emberi kapcsolatok összessége, a termelés társadalmi oldala. A tulajdonviszonyokon kívül magukban foglalják a munkamegosztási, kooperációs, szervezeti, alá- és fölérendeltségi, érdekelttségi, réteg- stb. viszonyokat is. Ha a termelési viszonyok fogalmát szélesítjük, akkor magában foglalja az említettekén túl a termelőerők szerkezetét és színvonalát, az emberek és a dolgok viszonyát, a termelőerők által meghatározott technológiákat, a technikai jellegű arányossági és kiegészítő kapcsolatokat. A termelési viszonyok fogalma így beleolvad önmaga genus proximumbába: a termelési módba (persze csak egy logikai hiba közbeiktatásával: a meghatározott és a meghatározók, a jellemzett és a jellemzők, a totalitás és a részek azonosításával).

A tulajdont csak a tulajdonviszonyokkal együtt lehet meghatározni, ha a polgári tulajdont vagy a szocialista tulajdont, esetleg ezek valamelyik formáját akarjuk megérteni. *A tulajdonviszonyokat csak a termelési viszonyok rendszerében vagyunk képesek helyesen elemezni, a termelési viszonyokat pedig csak a társadalmi viszonyok rendszerében.* Ez érthető, hiszen egy fogalomra, annak tartalmára nemcsak a megkülönböztető jegyek jellemzőek, hanem annak a genus proximumnak a tartalma, jellege is, amelybe tartozik. Ebben az értelemben igaz az, hogy valamilyen tulajdont — például a polgári tulajdont — meghatározni annyit jelent, mint az adott társadalom — például a polgári társadalom — gazdasági tevékenységének összes társadalmi viszonyát, vonatkozását ábrázolni. Ettől persze a tulajdon nem lesz azonos sem a tulajdonviszonyokkal, sem a termelési viszonyokkal, sem a termelés társadalmi viszonyaival.

A tulajdonnak a termelési viszonyokkal való fogalmi azonosítása szinte automatikusan adja azt a tételt, hogy hazánkban a dolgozó ember: tulajdonos. Valóban: a munkaerő és a termelési eszközök szocialista egyesítése minden feltételt megad ahhoz, hogy a dolgozó mint a kollektíva tagja tulajdonos legyen, tulajdonosi helyzetbe kerüljön, és ilyen funkciókat ellásson. De előbbiekből nem következik, hogy a tulajdonosi helyzet automatikusan jön létre.

Azért is fontos, hogy a tulajdont „helyzet”-ként, funkcióként értelmezzük, és ne egyszerűen viszonyként, mert csak így állhat világosan előttünk, hogy a „viszonyok” a dolgozót csak „objektíve” teszik tulajdonossá. Ez csupán az első — természetesen alapvető — lépés ahhoz, hogy megszűnjön a kizsákmányolás; a munkafunkció és az elsajátítási funkció ne válják szét; a társadalom minden tagja elvileg egy személyben lásson el közvetlenül társadalmi munkafunkciót és társadalmi elsajátító funkciót; a gazdasági tevékenység egyszerre jelentsen mindenki számára társadalmi munkát és társadalmi elsajátítást is. A dolgozók tulajdonossá válásának feltétele, hogy a csoportok és szervezetek koordináltan vegyenek részt a gazdasági folyamatokban; érvényesüljön a tervszerűség s a társadalmi tudatosság; az állam tulajdonosi jövedelme társadalmi szükségletek kielégítésére szolgáljon. E tényezők mind feltételei annak, hogy a dolgozó „szubjektíve” is (cselekvésében, magatartásában, felelősségében, erkölcsében) tulajdonos legyen. Hiába vannak meg a szocialista termelési viszonyok mint előbbrevivő alapok, ezt az objektív alapot a dolgozó kollektíváknak kell aktualizálniok, tartalommal kitölteniök. A tulajdon mint tulajdonosi helyzet politikailag üres fogalom a tulajdonos aktív és felelősségteljes magatartása, helyzetkihasználása nélkül.

A tulajdon és a termelési mód viszonya

A termelési mód a tulajdonnál sokkal szélesebb fogalom, amely felépíthető alulról (elemeiből) és lebontható felülről (a vele azonos általánosítottsági fokon álló testvérfogalomtól való elhatárolással). „Alulról” azonos a termelési viszonyok legszélesebb (meg nem engedhető módon kitágított) fogalmával, amely *magában foglalja a termelőerők főbb jellemzőit is, valamint a termelőerők és a szűkebb értelemben vett termelési viszonyok kölcsönös kapcsolatát a fejlődési folyamatban.* „Felülről” a termelési mód a „társadalmi lét” fogalmának egyik tartalmi alkotója. Testvérfogalma: az életmód.

Az elsajátítás fogalma is tágítható, szélesebb kategóriákba illeszthető be úgy, hogy mindvégig az elsajátítási jelleg legyen a fő aspektus. Így beszélhetünk elsajátítási viszonyokról és az elsajátítási módról. Az elsajátítási mód a termelési mód elsajátítási oldalát jelzi. A szocialista elsajátítási mód jellemzői voltaképpen a szocialista termelési mód elsajátítási jellemzői. E jellemzők a következők:

- a társadalom tagjainak — mint dolgozóknak — aktív szerephez kell jutniuk a gazdasági folyamatok irányításában;
- a célok és eszközök meghatározása az ő érdeküknek kell, hogy megfeleljen;

— az egyéni, illetve kollektív teljesítményeik arányában kell részesedniök az elosztható (megtermelt) használati értékekből.

Mindez persze úgy képzelhető csak el, ha az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak. Nyilvánvaló tehát az elsajátítás és a tulajdon dialektikus viszonya, ahol:

— konkrét tulajdon (tulajdonosi helyzet, jogosultság) csak konkrét elsajátítással jöhet létre; itt tehát az elsajátítás a kiindulópont;

— szocialista típusú elsajátítás (elsajátítási mód, viszonyok) csak a termelési eszközök társadalmi tulajdonának talaján jöhet létre, itt tehát a tulajdon a kiindulópont.

A tulajdon nem azonosítható valamely tartalmi elemével

Sajnos, a tulajdont nemcsak az a veszély fenyegeti, hogy elsajátításként vagy viszonyként fogják fel, hanem az is, hogy azonosítják önmaga egy-egy tartalmi elemével, így a használattal, a birtoklással, a rendelkezéssel. Nem zavarja a definiálókat, hogy ezek legfeljebb *tulajdonosi funkciók*. A funkciók pedig éppúgy nem adják meg a tulajdon fogalmát, mint a viszonyok. *A tulajdonosi helyzethez hozzátartozik az azt létrehozó és a rajta nyugvó folyamat, az őt meghatározó viszonyrendszer, a rá épülő és neki értelmet adó funkciócsoport. De velük nem azonos.*

A tulajdon nem hasznosítás, rendelkezés, hanem intézményesített rendelkezési lehetőség. A tulajdonosi helyzetben (jogosultságban) benne van a hasznosítási helyzet (jogosultság) is. De míg hasznosítás nélkül van tulajdonosi helyzet, rendelkezési lehetőség nélkül nincs.

A tulajdon mint rendelkezési helyzet jelenik meg a tulajdon alanya oldalán és mint diszponálhatóság jelenik meg a tulajdon tárgya oldalán. A tulajdonosnak és a jószágnak a helyzete, vagyis a tulajdon, nem azonos ennek a helyzetnek a konkrét megnyilvánulásaival, tehát magával a rendelkezéssel és a használattal, illetve a rendelkezésreállással, a használatban levéssel.

Tehát nem mindenki tulajdonos, aki hasznosít. De nincs tulajdonosság, tulajdonosi helyzet használati, hasznosítási jogosultság nélkül. Nem is lehet, hiszen *a tulajdonosi helyzet fő* — talán egyetlen — *eleme a rendelkezési jogosultság*. A „rendelkezés”-ben pedig a használat, a hasznosítás, a birtoklás stb. benne van. *Tulajdonos az, aki ezekkel a rendelkezési jogosultságokkal intézményesen élni képes akár közvetlenül, akár a jogosultságok intézményes vagy nem intézményesített átadásával.* Szélső esetben szinte minden jogosultságot átadhat. Tulajdonos marad tulajdonosi funkciók nélkül, csupán a legvégső jogosultság — a tulajdonosi jogi helyzet — fenntartásával.

A tulajdon bizonyos helyzetelemek összessége, s mint ilyen, oszthatatlan, megbonthatatlan: az összes helyzetelem csak együtt adja a tulajdont, mint egészet. Ugyanakkor a tulajdon helyzetelemekre bomlik anélkül, hogy tulajdoni jellegét elveszítené. Előbb a tulajdont — mint megbonthatatlan egységet — kell értelmeznünk, s csak abból származtatva állíthatjuk a tulajdon „osztódását”, megosztását, „relativizálódását”.* A tulajdon úgy sohasem relativizálódik, hogy például az alkotó

* (33, (9), (11).

helyzetelemek közül kiesik a használat, a hasznosítás. Nem nevezhető tulajdonosi helyzetnek az, amelyben eleve nincs benne a használat. De attól, hogy eleve benne van és szükségszerűen benne van, még lehet más a használó, mint a tulajdonos, de mindig a tulajdonostól származtatott jogon. A tulajdon csak saját elemeinek teljes totalitásaként értelmezhető, és csak a totalitás alapján válhatnak szét az elemek jogosultsághordozókra, megosztva ezzel nem a tulajdont mint olyat, hanem annak munkamegosztásszerű funkcióit.

Éppen ezért a használatból, a hasznosításból, a birtoklásból a tulajdon fogalma nem vezethető le, nem származtatható. Utóbbiak viszont csak a tulajdon fogalmából értelmezhetők. Így tehát aki használ, hasznosít, birtokol, ettől még nem tulajdonos, csak használó vagy birtokos.

Abból, hogy a rendelkezési jogosultság — közgazdasági értelemben — a javak használásának, szerzésének, elidegenítésének, felhasználásának, s az ezekről való döntéseknek a hatalmi lehetőségét jelenti, még nem következik, hogy a használat, a birtoklás, a szerzés (elsajátítás), a döntés maga a tulajdon, s aki ezek közül valamelyiket teszi, ettől tulajdonossá válhat.

Igaz, a tulajdon gyakorlatilag megjelenésében hatalom, döntés, használat, ellenőrzés. *Lényege mégis a munkaerő és a termelési eszközök egyesítésének általános módja.* Ha a szocialista tulajdont úgy határoznánk meg, mint a termelési eszközök társadalmi birtoklását, használatát, ellenőrzését (mint a társadalom és a kollektívák viszonyát a dolgokhoz), ez azt jelentené, hogy a tulajdonos helyzetét és funkcióját leszűkítenénk a termelési eszközökkel való gondos bánásmódra, azok hatékony felhasználására, a társadalmi tulajdon védelmére.

A tulajdon kizáró jellege

A tulajdonosi jelleg, a tulajdonosi jogosultság mindig tartalmaz valamiféle kizárást. Enélkül nincs értelme. Enélkül a fogalom nem tulajdont jelent. *Még a társadalmi tulajdon is jelent kizárást, hiszen a tulajdonosi jogosultságok gyakorlásából kizárja más államok állampolgárait, de a saját ország állampolgárait is mint külön vett egyéneket. Társadalmi tulajdon esetén a tulajdon tárgyára vonatkozóan senkinek nincs külön-külön — saját jogon, saját alapon — tulajdonjoga.*

Erőltetett belemagyarázás a szocialista tulajdonviszonyba az, hogy szocializmusban a munkaviszony létesítése megszünteti a tulajdon kizáró jellegét. Valamiféle „társadalmi szerződés” analógiájára lehet szépen hangzó szólamokat kitalálni, például azt, hogy: a tulajdonos egyének összekapcsolódásának szocialista módja a közös akaratukat kifejező munkaszerződés, amelyben nem nyilvánulhat meg abszolút kizáró jelleg az egyén számára, hiszen akkor nem lehetne a közösség tagja, nem lehetne tulajdonos.

Aki már életében néhányszor munkaviszonyba lépett és munkaszerződést kötött egy vállalattal, az tudja, hogy ez a szerződés igen csekély mértékben fejez ki közös akaratot. A munkábalépő egyáltalán nem tulajdonosként lép munkába. Nem tulajdonos egyének kapcsolódnak össze, hanem munkaadó és munkavállaló. A munkaszerződésben sem kizárás, sem az ellenkezője nem nyilvánul meg.

Tréfásan hangzik az egyik vitacikkben az, hogy „A szocialista termelési viszonyok specifikumát pedig éppen az adja, hogy az egyének kölcsönösen megállapodnak, munkaszerződést kötnek egymással a közös tulajdonukban levő termelési eszközök képességeik szerinti használatára”.* Magam is vallom az ideológiai közelítés szükségességét és alkalmazom is minden esetben. De ellenzem az olyan ideológiai közelítést, amely túlságosan elvont ideológiai tételtől indul, s elfelejti a verifikálást megelőző fokozatos konkretizálást. Azért ellenzem, mert a valóságtól teljesen elszakadó tételek származnak belőle, például az, hogy „A kapitalizmusban a művezető bérmunkás. Alárendelt, mert úgy kapcsolódik a termelési eszközökhöz, hogy előbb eladja munkaerejét a tőkésnek. A mi viszonyaink között a művezető egyenrangú az igazgatóval és a segédmunkással is, mert valamennyien úgy kapcsolódnak a termelés eszközeihez, hogy előbb szerződésben megállapodnak egymással: ki milyen feladatot lát el a közös munkából.”**

Állítom, hogy a művezető szinte semmiben sem egyenlő *mint művezető* az igazgatóval és a segédmunkással. Az egyiknél alacsonyabb, a másiknál magasabb fokon áll az alá- és fölérendeltségi viszonyokban. Mint állampolgárok egyenlők. Állítom azt is, hogy nem állapodnak meg egymással abban, hogy az igazgató mit csináljon és a segédmunkás mit tegyen. Egyben állapodnak meg: a Munka Törvénykönyve szabályait megtartva az egyik dolgozni, a másik ezért fizetni tartozik. A leendő művezető pedig lényegében a munkavégző képességét, munkavégző kapacitását adja el a szerződésben az állami vállalatnak mint jogi személynek. Mit kell ezen szépítgetni? Talán úgy haladunk majd a „szocialista munkaviszony” felé, hogy a belépő dolgozó feltételeket szab, ki legyen a főnöke és az milyen feladatot lásson el a „közös munkából”?

A köztulajdon nem szünteti meg a tulajdon kizáró jellegét, de feleslegessé teszi a másokat kizáró monopóliumszerű magántulajdont. Ezt a kizáró jelleget megszünteti, hogy magasabb szinten, korszerűen, minőségileg más módon újra létrehozza a maga számára. Ez a kizárás már nem osztálytartalmú, nem kizsákmányoláson alapul, hanem racionális gazdaságtechnikai megoldás (egyének nem rendelkezhetnek afölött, ami a kollektíváé vagy az egész társadalomé, de az apparátusok és vezetők jogokat kaphatnak bizonyos vonatkozásokban, a megbízó jogán, annak érdekében, annak irányítása alatt).

A vállalati kollektívák tagjai nem azon az alapon válhatnak és válnak mindinkább tulajdonosokká, hogy velük szemben csökken a társadalmi tulajdon kizáró jellege, hanem azon az alapon, hogy ők a társadalom dolgozó tagjai, hatalmon levő kollektívái, tehát az állam alkotóelemei. Forma szerint „jogokat kapnak”; tartalom szerint eleve tulajdonosi jogaik vannak, amelyek érvényesítéséhez a szocialista feltételek fokozatosan létrejönnek hatalmi, szervezeti, érdekeltségi és szubjektív vonatkozásokban egyaránt.

A szocialista társadalmi tulajdon még inkább tulajdon, mint a magántulajdon: még erősebb a kizáró jellege és még általánosabb. Magántulajdonban szinte minden korlátlanul adás-vétel tárgyát képezhetette. A társadalmi tulajdonban levő termelési eszközök azonban csak igen kivételes esetben kerülhetnek ki a társadalmi rendelkezés köréből.

* (4) 469. l.

** Uo.

Ezért helytelen a társadalmi tulajdonbavételt úgy értelmezni, hogy ez már bizonyos értelemben a tulajdon tagadása, a tulajdon elhalásának első foka.

Minden, ami van, a maga teljes kibontakozásán keresztül szűnik meg, válik önmaga tagadásává. *A szocialista társadalmi tulajdon a tulajdon legfejlettebb formája, a „legtulajdonabb” tulajdon*, amely teljesen kifejlődve válhat majd a fejlődés egy késői szakaszában nem tulajdonná. Igaz ugyan, hogy a tulajdonos a társadalom — illetve intézményesítetten az államapparátus —, de a dolgozó a társadalomnak a tagja, alkotója, az államnak pedig polgára, mégpedig dolgozó polgára.

Az állam nem azonos az állami intézményekkel és az államhatalommal. A szocialista állam a dolgozók állama, tehát az állam eleme, része, alkotója a dolgozó ember. Nélküle az állam nem szocialista, mint ahogyan tőkésék nélkül a tőkés állam nem tőkésállam. A szocialista demokrácia keretei között — legyenek bár ezek kezdetlegesek, fejletlenek — az államhatalmat a dolgozó tömegek legalább annyira gyakorolják, mint a hivatásos állami alkalmazottak és a hatalmat hordozó intézmények. A forma a felszínt szemlélőnek az, hogy az államapparátus gyakorolja az állami hatalmat, ő a „tulajdonos”. A tartalom azonban mindinkább az, hogy ez az apparátus nagyon keveset tehet a dolgozók alapvető érdekei ellen, az aktív közvéleménnyel szemben. De nem is akar tenni ellene. A politikát nemcsak felül „csinálják”, hanem alul és középen is. Ha pedig a dolgozó kollektíva tulajdonosi helyzetben van, ez nem abból származik, hogy az állam „leadott” neki jogokat, hanem abból, hogy ő is állam, közvetetten persze. De a közvetettség nem sokkal nagyobb ahhoz képest, ahogyan az államhatalmat gyakorolja egy minisztérium vagy egy megyei tanács.

A dolgozó a szocialista társadalomban nem csak absztrakt tulajdonosi helyzetben van, hanem konkrét tulajdonosi helyzetben is mint a termelő kollektíva tagja. Attól, hogy egyénileg nincs beleszólása a népgazdaság dolgaiba, még nem válik „absztrakt” tulajdonossá. Hiszen szinte mindenki, aki gazdasági vezető poszton dolgozik, vagy éppen az államapparátusban, csak egy-egy részvontakozásban — és egymagában kis hatékonysággal — befolyásolhatja a társadalmi tulajdon mozgásával, alkalmazásával, bővítésével, felhasználásával kapcsolatos döntéseket. Az egyes dolgozó, sőt a kisebb kollektíva is ilyen. Nem ő az állam, de ő is az állam alkotója, az állami akarat alakítója. Főleg ott tehet valamit, ahol dolgozik. Ez egészen természetes. *A konkrét vállalati közösségben való termelőeszközbiroklás nincs ellentmondásban az absztrakt társadalmi tulajdonviszonyokkal, hanem éppen ennek konkretizálása.*

Mivel a munkásnak közvetlenebb és erőteljesebb beleszólása van mindabba, ami vállalatának, üzemének tevékenységét befolyásolja, és mivel lényegében csak a munkahelyén képes tulajdonosi jellegű vagy színezetű funkciókat betölteni, nemcsak mint állampolgár tulajdonos, hanem mint a vállalat dolgozója is. Aki munkavállaló, az saját vállalatának termelési eszközei tekintetében közvetlenebbül tulajdonos, mint más vállalat termelőeszközei tekintetében. Ebből az a furcsa ellentmondás adódik, hogy mindnyájan tulajdonosok vagyunk in abstrakto, de nem egyformán in concreto. A szocializmusban a tulajdonosi jelleg a munkavállalói jelleghez is kapcsolódik.

A vállalat mint a dolgozók tulajdonossá válásának kerete

Ahogy haladunk a fejlett szocializmus felé, úgy kell megvalósulnia a dolgozók tulajdonossá válásának. A legáltalánosabb feltétel ehhez a folyamathoz létrejött: kialakultak, kifejlődtek a szocialista termelési viszonyok, a szocialista államapparátus, a szocialista vállalat. Most konkrétan azt kell megvizsgálnunk, vajon a szocialista vállalat — mint olyan — alkalmas-e arra, hogy az általa nyújtott keretek között a dolgozó aktív, konkrét tulajdonossá válása meggyorsuljon és a fejlett szocializmus építésének időszaka végére a szocializmus általános fejlettségi szintjét elérje.

Az állami szocialista tulajdon egységes és oszthatatlan. Az állam az egész állami vagyon egyedüli tulajdonosa. A vállalat is — mint jogi személy — az állam tulajdonában van. Ebből könnyen adódhat az a következtetés, hogy a vállalat nem lehet tulajdonos, hiszen az állami tulajdon oszthatatlan; a vállalat lényegében állami szervként állami jellegű részfeladatokat lát el; *csupán vagyonkezelő*; jogait az államtól feltételesen és kötelezettségeihez igazodóan kapja, tehát saját jogosultságai nincsenek. Önállóan nem jöhet létre, nem egyesülhet és nem szűnhet meg. Az államtól közvetlen utasításokat kaphat.

Mindennek ellenére tény az, hogy a vállalatot mint jogi személyt a vállalati eszközök feletti közvetlen tulajdonosi jogosultság illeti meg. A vállalat olyan — hozzá közvetített — tulajdonosi jogokat gyakorol, mint a vállalati stratégia meghatározása, a konkrét gazdálkodás, beszerzés, értékesítés.

Akik a szocialista tulajdon egységes és oszthatatlan jellegét úgy értelmezik, hogy a tulajdonosi funkciógyakorlásban sem lehet munkamegosztás az államapparátus és az állami vállalatok között, azok kategorikusan kimondják, hogy a vállalat nem lehet tulajdonos. Akik pedig abból indulnak ki, hogy az állami vállalatok mégis tulajdonosként viselkednek számos vonatkozásban, azok szerint a tulajdon „osztódik”, „relativizálódik”, legalábbis közgazdasági értelemben: mindenki tulajdonos, aki használ, hasznosít, birtokol, rendelkezik.*

Mindkét megoldás arra törekszik, hogy feloldja egy formulával a tényleges ellentmondást. Az egyik ezt úgy teszi, hogy a vállalat tulajdonosi funkcióit vagyonkezelő funkcióra degradálja, a másik pedig úgy, hogy az oszthatatlan tulajdont osztja. Pedig a vállalat tulajdonosi funkcióiból és jogosultságaiból egyáltalán nem következik, hogy a tulajdon „osztódik” az állam és a vállalat között, hanem csak az, hogy az állami tulajdont egyszerre, egymást kiegészítve és befolyásolva gyakorolják az apparátusok és a vállalatok, mindketten mint az államnak a szervei.

Helytelen tehát az a felfogás, hogy eredetileg (az államosítások révén) minden tulajdonosi jogosultság az állami apparátusé, s ezekből juttat feltételesen az apparátus a vállalatoknak, visszavonhatóan és szükség szerint. A felszíni jelenségek persze ezt mutatják. A jog- és funkcióleadás mindig apparátusi kezdeményezésű és mindig politikai döntés kérdése. A jelenségek mögötti lényeg azonban az, hogy az apparátusok és a vállalatok között a tulajdonosi funkció megosztása objektív törvényeknek van alávetve: arányukat, jellegüket, struktúrájukat a vál-

* (5), (7), (11).

latalati tevékenységek jellege adja meg. Ezekhez kell igazodniuk — és tendenciájukban igazodnak is — az apparátusi kezdeményezések és a politikai döntések. *Az összes tulajdonosi jogosultság soha nem volt az állami apparátusok kezében.* Az állami tulajdonosi jogosultságokat jelenleg is az apparátus és a vállalat együtt gyakorolja. Ennek az együttes joggyakorlásnak a fő jellemzői — a maguk belső dialektikájában — a következők:

1. Az állami tulajdontípus jelenlegi formájában a vállalat mint jogi személy, mint gazdálkodási egység az állam tulajdonában van, ahol is az államot az apparátus testesíti meg. Ugyanakkor a termelési eszközök úgy vannak — piacra orientált vállalatok esetében — az állam tulajdonában, hogy gyakorlatilag az állami tulajdonban levő vállalatok tulajdonában vannak;

2. A többletermék felhasználásáról az állami apparátus dönt. De a többletermék elsődleges tulajdonosa és létrehozója a vállalat; amely a többletermék centralizált — apparátusi rendelkezésű — részét adók formájában fizeti be, a többivel rendelkezik;

3. A munkadíjazást az államapparátus szabályozza, de a bérformákat, bérrendszereket a vállalat határozza meg és alkalmazza. A vállalat köteles a bérfelzárkózást (és a bérfelzárkózási adó) fedezetét kigazdálkodni; nagymértékben a vállalati gazdálkodástól függ az átlagkeresetek alakulása, valamint a vállalatban belüli keresetdifferenciálódás mértéke, módja, mércéje;

4. Az állami apparátus gyakorolja szervein keresztül a vállalatok alapítására, megszüntetésére, összevonására vonatkozó jogokat. De a vállalat dolga önmagát fenntartani, gyarapítani, hasznosítani;

5. A vállalat igazgatója az államapparátus megbízottja. De ez az igazgató a vállalati kollektíva tagja is, szocialista vállalkozó is, s nem egyszerűen állami (apparátusi) hivatalnok;

6. Az állam határozza meg a vállalat tevékenységi körét. De ezen belül a vállalat alakítja ki önmaga tevékenységi profilját, struktúráját, sőt: kezdeményezi a tevékenységi kör megváltoztatását is;

7. Az államapparátus ellenőrzi és értékeli a vállalat munkáját. De a vállalat munkáját ellenőrzi és értékeli a vállalatvezetés, a belső ellenőrzés, a vállalati párt- és szakszervezeti szervek s a kollektíva is;

8. Az állami apparátus határozza meg és alakítja ki a vállalat érdekeltiségi környezetét. De a vállalatnak ebben legalább ugyanilyen súlyú és hatású szerepe van. A vállalat képes hatni önmaga környezetére aktív és passzív igazodással, öntevékenységgel, az apparátusok és a partnerek befolyásolásával, meggyőzésével, üzlet- és piacpolitikájával, gyártmányfejlesztésével, választékbővítéssel, minőségjavítással, kooperációk létesítésével stb.;

9. Az állami apparátus szabályozza a piacot, ezen belül a fogyasztási cikkek, az anyagok, a beruházási javak piacát. De a piacbefolyásolás számos eszköze a vállalatok kezében van, s ezzel — az áru- és pénzviszonyok, a nyereségérdekeltség által adott lehetőségeket kihasználva — a vállalat él is;

10. Az állam esetenként közvetlenül utasít. De a vállalatnak jogában áll az utasítás végrehajtásához szükséges feltételek létrehozásában az államapparátus közvetlen segítségét igénybe venni, az esetleges érde-

keltségi hátrányok kompenzálását követelni, az utasítás végrehajtásának lehetetlenségét bizonyítani. Az államapparátus a legritkábban utasít kategorikusan.

Mindez bizonyítja, hogy a vállalat is állami szerv. Állami funkciókat tölt be — szocialista körülmények között. A vállalat és az államapparátus szocialista „összefonódása” magától értetődő jelenség. És egyúttal feltétele annak, hogy az állami szervként működő vállalat kollektívája is „több mint állampolgár”-ként vegyen részt az állami munkában. Ugyanakkor a vállalat — mint állami szerv — nem azonos a vállalati kollektívával, de nem azonos a vállalati vagyonnal sem. A vállalat önálló értékkel bíró vállalkozás, gazdasági kapacitás, amelyet jogi személyként, állami szervként, az állam „része”-ként a vállalati termelési eszközök és a termékek feletti közvetlen tulajdonosi jogosultság illeti meg.

Ha csak az államapparátusban testet öltő államot tekintjük tulajdonosnak, akkor a vállalat nem lehet tulajdonos. Ha abból indulunk ki, hogy az államot az államapparátus és a vállalatok alkotják, akkor mindkettő tulajdonos lehet, de nem a tulajdon osztódása révén, hanem a tulajdonosi funkciógyakorlás gazdaságtechnikai megfontolású megosztása révén.

Az állami tulajdon oszthatatlan. De a funkciók az apparátusok, valamint az apparátusok és a vállalatok között megoszlanak. A vállalat állami szervként állami jellegű részfeladatokat teljesít, de állami szervként résztvesz a feladatok kialakításában, a termelési struktúra módosításában, a munka szerinti elosztás megvalósításában, a foglalkoztatás-, az ár-, a bér- és az életszínvonal-politika konkretizálásában. A vállalat persze bizonyos vonatkozásokban „vagyonkezelő”, „gondnok”. De ugyanebben az aspektusban az egyes állami apparátusok is „ügyintézők”, „hivatalok”, a központi akarat megvalósítói.

A vállalat a jogait az államapparátustól feltételesen és kötelezettségeihez igazodóan kapja (illetve tarthatja meg); saját alapú jogosultságai — *formális-jogi értelemben* — nincsenek. De formálisan, jogilag az államapparátus szervei (minisztériumok, tanácsok stb.) a jogaikat szintén feltételesen és kötelezettségeikhez igazodóan kapják. Saját alapú jogosultságai sem a Tervhivatalnak, sem a Minisztertanácsnak, sem a megyei, járási tanácsoknak stb. nincsenek. Mind a vállalatoknak, mind az apparátusoknak a tevékenységük jellegéhez igazodó jogosultságaik, hatáskörük, hatalmuk, öntevékenységi lehetőségeik vannak, amelyeket a jogszabályok, rendelkezések intézményesítenek, biztosítanak.

Egyoldalú jogi közelítést tükröznek az olyan megfogalmazások, mint például, hogy a realizált értéknek a vállalat nem tulajdonosa, hanem csak birtokosa; a tulajdonos az állam. Általános társadalmi-politikai közelítésben nem az állam és a vállalat áll egymással szemben, hanem az államapparátus és a vállalat. *Mindkettő tulajdonos, de csak együtt.* Pusztán politikai mechanizmusbeli és gazdaságtechnikai szükségyszerűség az a praktikus munkamegosztás, hogy az apparátus inkább irányít, ellenőriz, szabályoz, a vállalat pedig konkrétan rendelkezik és a tulajdont gyarapítja. A tulajdont gyarapítani, a termelőeszközökkel és a termékekkel rendelkezni legalább annyira tulajdonosi funkció, mint irányítani, szabályozni, ellenőrizni.

Mivel a vállalat is — mint állami szerv — tulajdonos, ezért a gaz-

dasági egységek vállalati formában való szervezése nem tekinthető „kapitalista jellegű intézmény”-nek.* *A szocialista vállalat* ugyanis — még nagyfokú önállóság esetén is — *nem korlátozza az állam és a dolgozók tulajdonosi jogait, hanem éppen azokat érvényesíti, illetve azokhoz keretet nyújt.* Az állami tulajdonjog kizárólagosságát tartalmazó deklarációk nincsenek ellentétben a vállalati rendelkezési jogosultságok realizálásával, de az apparátusok tulajdonosi mivoltát hangsúlyozó állítások igen. *Az állami tulajdonjog kizárólagossága és a tulajdonosi funkciómegosztás egymással elvileg is összefér.*

A vállalati stratégia meghatározásának, a konkrét vállalati birtoklásnak, használatnak, rendelkezésnek a jogát éppen úgy a tulajdonosi jogosultságok közé kell sorolni, mint a felügyeleti ellenőrzés és értékelés vagy éppen a vállalatnak adott közvetlen utasítás jogát.

Az államot mint intézményt egyrészt az apparátusok, másrészt a politikai hatalommal bíró kollektívák testesítik meg. Az állami akarat egyrészt apparátusi akarat, másrészt kollektívák akarata. Az állami tulajdon mint rendelkezési pozíció: egyrészt az apparátusok, másrészt a kollektívák tulajdonosi helyzete.

A szocialista állami vállalat már jelenleg is alkalmas keret arra, hogy benne a dolgozók mind konkrétabb, „szubjektív” tulajdonosokká váljanak, tehát mind inkább az állami funkciók ellátói legyenek a maguk területén. Az állam — mint apparátus — nem lehet mindenütt jelen, hogy a „központi akarat”-ot érvényesítse. Jelen kell lennie mindenütt vállalati kollektívák, a vállalati, üzemi társadalmi szervek formájában.

Mind az apparátusi államakarat, mind a termelő kollektívák által képviselt államakarat önmagában torz. Az apparátusi államakaratra rányomja bélyegét az apparátus öngazoló, fontolva haladó, a kockázatvállalástól, az intézkedések nem-céltól mellékhatásaitól való félelem, a felelősségtől való menekülés, rugalmatlanság stb. A kollektívák által képviselt államakaratra pedig jellemző az átfogóbb információk hiánya, a csoport-különérdek dominálása, a nézetek kiforratlansága, más érdekek figyelmen kívül hagyása, a formális demokrácia torzításai stb.

Ha azt akarjuk, hogy a nép államának akarata valóban a nép akarata legyen, meg kell találnunk a helyes arányt a „centralizált” és „decentralizált” akarat között a különböző szinteken és a különböző tevékenységi területeken. Egyelőre annyit tudunk, hogy átfogó kérdésekben az apparátusi akaratnak kell erősebbnek lennie, vállalati szinten pedig a kollektívák akaratának. De vállalati szinten is a kötött tevékenységeknél, valamint az ellátási felelősségű területeken az apparátusi akarat ereje az átlagosnál jóval nagyobb kell legyen.

A helyes arányok kialakítása mellett fontos az is, hogy az apparátusi akarat mind inkább átítatódjék a kollektívák akaratával (közéleti demokrácia), és a kollektívák akarata az apparátusi akarat (a társadalmi tudatosság és az átfogó informáltság erősítése).

Kívánatos volna, hogy a vállalatok tulajdonosi mivoltát a jog is elismerje. Ennek — a jelenlegi helyzethez leginkább igazodó — módja a következő: *a termelési eszközök és a termékek tulajdonosa a vállalat mint jogi személy; a vállalatnak mint jogi személynek a tulajdonosa*

* (10), (12), (17).

pedig a társadalom, illetve az azt hatalmi tekintetben megtestesítő állami apparátus. Ez a rendezés több jelenségnek viszonylag elfogadható, érthető, a jelenlegi gazdaságirányítási rendszerhez igazodó magyarázatot adna. Magyarázni tudnánk például a vállalatok közötti adás-vételt, ahol az egyik irányban áru, a másik irányban pénz mozog, és mindenképpen tulajdonosváltás történik. Nem kell tehát azt mondani, hogy „adás-vétel történt ugyan, de tulajdonosváltás nem”. A javasolt jogi konstrukcióban mondhatjuk, hogy a termék, amelyet a vállalat előállított, a vállalaté (nem az „államé”, a „társadalomé”). A termékkel a vállalat rendelkezik (raktározza, értékesíti; áralkut végez; megvásárlja az értékesítési relációt, a vevőt; rendelést elfogad, visszautasít stb.). Sőt: mondhatjuk azt, hogy az a gép, amelyet a vállalat a saját pénzéből — fejlesztési alapjából — vett, az az ő tulajdona, az ő gépe. Még azt is állíthatjuk ebből az elméleti kiindulásból, hogy azok az eszközök, amelyeket a vállalat az alapításkor vagy nagyobb bővítés esetén kap, azok az állam tulajdonából átmentek a vállalat tulajdonába. Nincs szükség olyan jogelméleti konstrukcióra, amelyek szerint a tulajdonos az állam, a vállalat pedig csak részleges tulajdonosi jogosultságok hordozója.

Irodalom

- (1) Belvaracz János: A tulajdon mint történelmi kategória. Közgazdasági Szemle, 1975. 11. sz.
- (2) Bonifert Donát: „Piaci szocializmus” vagy tervszerű gazdaságirányítás. Közgazdasági Szemle, 1976. 6. sz.
- (3) Csillag István: A megosztott termelési viszonyok elméletéhez. Közgazdasági Szemle, 1975. 6. sz.
- (4) Farkas Gyula: A tulajdonról és a megkettőzött termelési viszonyok elméletéről folyó vitához. Közgazdasági Szemle, 1976. 4. sz.
- (5) Herédi István: A tulajdonviszonyok elméletéhez. Közgazdasági Szemle, 1976. 2. sz.
- (6) Kozma Pál: A társadalmi-gazdasági alakulat és a tulajdon fogalma. Közgazdasági Szemle, 1976. 3. sz.
- (7) Lengyel László: A közgazdasági tulajdonfogalom kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1974. 12. sz.
- (8) Molnár Endre: A tulajdon marxista értelmezése. Közgazdasági Szemle, 1973. 5. sz.
- (9) Nemes László: Néhány gondolat a termelési viszonyokról folyó vitához. Közgazdasági Szemle, 1975. 10. sz.
- (10) Román Zoltán: A szocialista vállalat céljai. Közgazdasági Szemle, 1973. 4. sz.
- (11) Sárközy Tamás: A szocialista tulajdonelmélet egyes kérdéseiről. Társadalmi Szemle, 1975. 1. sz.
- (12) Sinkovics Alfréd: Törvényszerű-e a piac fejlődése a szocializmusban? Közgazdasági Szemle, 1975. 5. sz.
- (13) Szabó Kálmán: A tulajdon és az elsajátítás kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1975. 4. sz.
- (14) Szabó Kálmán: Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan. Közgazdasági Szemle, 1974. 7—8. sz.
- (15) Szabó Katalin: Állami tulajdon és szocialista gazdasági valóság. Társadalmi Szemle, 1976. 6. sz.
- (16) Takács Béla: Megjegyzések a marxi tulajdonfogalomhoz. Közgazdasági Szemle, 1974. 7—8. sz.
- (17) Vörös Gyula: A „piaci szocializmus” védelmezése ellen. Közgazdasági Szemle, 1975. 10. sz.

Üzemnagyság és technológiai korszerűség a vaskohászatban

Vaskohászatunk jelenlegi hatékonyságát nagyban befolyásolja, hogy az alapvető kohászati termelőberendezések mennyire közelítik meg az optimális méreteket (üzemnagyságot). Ezt csak a műszaki és gazdasági szempontok *együttes* mérlegelésével ítélni lehet. Ennek megfelelően vizsgálnunk kell termelőberendezéseink, illetve az alkalmazott technológiák korszerűségét is.

A kohászati ipar termelőberendezéseinek a fejlett ipari országokban optimális mérete (üzemnagysága) — a műszaki lehetőségeket és a termékegységre jutó fajlagos költségeket tekintve — növekvő tendenciát mutat.

A nagyolvasztók méretei — a korszerűségi követelményekkel együtt — erősen növekednek.

Ennek okai a következők: 1. a termelékenység a nagyobb egységeknél magasabb; 2. az automatizált (számítógépes) vezérlésű nagyolvasztókban jobb minőségű nyersvasat lehet termelni; 3. a fajlagos anyag- és tőke-költségek kisebbek.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának egyik bizottsága egy 1513 m³-es és egy 2186 m³-es kohó üzemének vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy a nagyobb egység fajlagos kokszfogyasztása 8, fajlagos beruházási költsége 10, termelékenységi színvonala 53 százalékkal kedvezőbb.*

Hazai nyersvasgyártó egységeink meglehetősen korszerűtlenek és jóval kisebbek a nagy nyersvastermelő or-

szágokban (Szovjetunió, Japán) épülő 3000—5000 m³-es nagyolvasztóknál...

Három vaskohászati vállalatunkban összesen 9 kohóegység üzemel, ezek együttes térfogata 5000 m³. Egyetlen kohónk belső térfogata sem haladja meg az 1000 m³-t.

Érclegeink ferrumtartalma ez idő szerint 45 százalék körüli, ami lényegesen alatta marad a nemzetközi szintnek. A nagy toroknyomású intenzifikálást, amely az 1950-es évek óta terjed a világban, Magyarországon csak egy éve kezdjük alkalmazni (a Dunai Vasműben). Igaz, a toroknyomás növelésével elérhető gazdasági eredmény kisméretű nagyolvasztókban lényegesen szerényebb, mint a nagyobb egységekben.

Meglevő berendezéseink műszaki-technológiai korszerűsítésével — a szakértők szerint — csökkenthetnénk a nyersvastermelés önköltségét.

Kohászati technológiánkat az is javítaná, ha a beadagolt ércelegy ferrumtartalmát kb. 60 százalékra emelnénk. Ezt az elegy fizikai állapotának és vegyi összetételének javításával, valamint jobb minőségű kohókokszt felhasználásával el is lehetne érni.

Nyersvasgyártásunk gazdaságossága még ezen intenzifikálási intézkedések után is jelentősen elmaradna a nagy térfogatú kohókban elérttől.

Acélglyártásunk termelőberendezéseinek méretei sem érik el a korszerűnek tekinthető színvonalat. Jelenleg négy nagy acélművünk működik. Acéltermelésünk mintegy 3,6 millió tonna, ennek kb. 8 százaléka elektroacél és 92 százaléka martinacél. Acéltermelésünknek csaknem egyharmadát a rendkívül alacsony tech-

* Forrásmunka: Válasz az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztályának a vaskohászat fejlesztési koncepciójára. KGM, 1970.

nológiai színvonalú Siemens—Martin üzemek adják. Ezek helyett új, konverteres acélművek létesítését tervezzük.

Az SM-acélgártás világszerte viszszaesőben van az LD-rendszerű, oxigénbefúvós konverterekben folyó acélgártással szemben. Az LD konverteracél termelése — nemzetközi viszonylatban — már 1970-ben meghaladta a martinacél termelését. Az LD-eljárás elterjedésére jellemző, hogy a Szovjetunióban, Japánban és az Egyesült Államokban már viszonylag korszerű SM-acélműveket is leállítanak, hogy olcsóbban üzemelő, nagy termelékenységű konverteres acélművekkel váltsák fel őket.

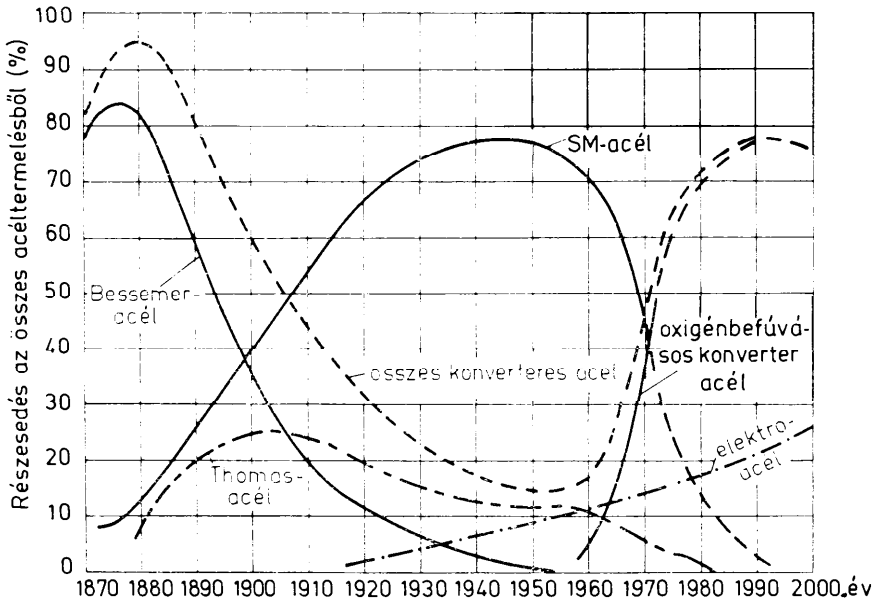
Az egyes acéltermelő eljárások életgörbéjének alakulását vizsgálva

lása — nemzetközi összehasonlításban — már korszerűtlen. *A tervezett LD-konverterek megépítése tehát a világtendenciák alapján indokolt technológiai korszerűsítés.*

Az oxigénbefúvós konverteracél gyártásában világszerte észlelt rohamos fejlődés annak tulajdonítható, hogy az adagok aránylag rövid, szabályos időközökben csapolhatók; a konverterek kapacitása 4—6-szorosa a martinacémének; a konverteres acélmű fajlagos beruházási és üzemelési költsége lényegesen kisebb, mint az SM-acélműé.

Bár az LD-konverterek befogadóképessége is rohamosan növekszik (1—10 millió t/év kapacitású konverterek üzemelnek), a konverteracélgártásnak nagy előnye, hogy ennél a technológiánál nem mutatkozik olyan

Acélgártási eljárások százalékos aránya a teljes acéltermelésben

(lásd az 1. sz. ábrát, amelyet egy KGMTI tanulmány* alapján készítettünk) megállapíthatjuk, hogy acéltermelésünk eljárásokénti megosz-

lénnyel különbség a gazdaságosság tekintetében a nagy egységek javára, mint az SM-acélművek esetében. Ezért a kisebb vállalatok is képesek versenyképes LD-acélműveket létrehozni.

Acélgártásunk hatékonyságát

* A vaskohászat fejlődési irányzatai. Statisztikai értékelés. KGMTI, 1972.

rontja, hogy a kemencék befogadó-képessége kicsi. Csak a Dunai Vasmű rendelkezik 180—185 tonnás egységekkel, a többi acélművünk ennél kisebb kapacitással. Összehasonlításul megemlítjük, hogy a Szovjetunióban üzemelő SM-kemencék egyharmada 350—600 tonna kapacitású.

SM-kemencéink kis kapacitása következtében a fajlagos kalóriafelhasználás és a termelékenység színvonala kedvezőtlenebb, mint az átlagos nemzetközi szint. Például a nagyobb SM-egységeket üzemeltető Szovjetunióban az élő munka termelékenysége az acélművekben több mint kétszerese a hazainak. Acélműveink létszámigénye — ebből eredően — magas. Az egy acélművi dolgozóra jutó évi termelés nálunk 480—950 tonnát tesz ki, míg nemzetközi viszonylatban az egy főre jutó átlagos évi termelés az SM-acélművekben 1300—1500 tonna, az LD-acélműveknél pedig 4000—5000 tonna.

Az Ózdi Kohászati Üzemben nö-

velni lehetne az SM-mű hatékonyságát intenzifikálással (tisztá oxigénnel kombinált frissítéssel, nagyobb fűtőértékű tüzelőszerek beporlasztásával, az adagtartamok rövidítésével stb.).

Elektroacél-termelésünk jelentős fokozását a magas villamosenergia-árak és a viszonylag alacsony hazai igények korlátozzák. Ezért a fejlesztést a technológiailag szükséges mértékre kell korlátoznunk. Elsősorban a nemesacél-termelésünk fokozásához technológiailag szükséges elektroacél előállítására gondolhatunk. Megjegyezzük azonban, hogy az LD-konverteres acélból gyártani tervezett mennyiség részben fedezheti az egyes nemesacélok gyártásához szükséges acélmennyiséget is.

Nyersvas- és acélgártásunk néhány műszaki-gazdasági mutatójának időbeli alakulását mutatja az 1. sz. táblázat, amelyet a Magyar Vas- és Acélipari Egyesülés adataira támaszkodva állítottunk össze.

1. sz. táblázat

Nyersvas- és acélgártásunk néhány műszaki-gazdasági mutatója

Megnevezés	Mértékegység	1970	1971	1972	1973	1974
Egy m ³ kohókőbirtalomra jutó üzemenaponkénti átlagos termelés, acélnyersvasra átszámítva	kg	1150	1151	1261	1266	1285
A zsugorítvány aránya az ércelegyenben	%	86,2	85,0	89,2	93,6	95,2
Acélnyersvas-kihozatal az összecs elegyből	%	42,3	42,5	43,5	43,9	43,5
Egy tonna acélnyersvas termeléséhez felhasznált vastartalmú betét	t	2,10	2,11	2,12	2,07	2,06
Egy tonna acélnyersvas termeléséhez felhasznált kohókoks (száraz koksra)	kg	700,4	689,3	643,3	647,5	655,7
A martinkemencék egy m ² fűrdőfelületre jutó óránkénti acéltermelése	kg	356	358	368	371	382
Egy üzemórára jutó martinacél-termelés	t	15,42	15,25	15,70	15,98	16,27
Egy üzemórára jutó elektroacél-termelés	t	1,63	1,54	1,62	1,82	1,85
Fajlagos fűtőanyag-felhasználás kohótermékekhez...	$\frac{10^6 \text{ kcal}}{\text{t}}$	5,48	5,29	5,06	5,16	5,17
Fajlagos fűtőanyag-felhasználás martinacélhoz	$\frac{10^6 \text{ kcal}}{\text{t}}$	1,15	1,15	1,16	1,13	1,13

Bár az 1. sz. táblázatban feltüntetett mutatók 1970 és 1974 között általában kedvező irányban változtak, így is jelzik kohászati technológiánk viszonylagos elmaradottságát. Például az acélnyersvas-kihozatal az összes nyersvasolvasztói elegyből egyes külföldi nagyolvasztókban 53 százalék felett van, míg nálunk az egész időszak alatt 44 százalék alatt maradt. Az egy tonna acélnyersvas-termeléshez felhasznált vastartalmú betét a nemzetközi élvonal adatai szerint 1,5—1,6 tonna, nálunk viszont meghaladja a 2 tonnát. Egy tonna acélnyersvas-termeléshez nálunk lényegesen több kohókokszt szükséges, mint a fejlett kohászattal rendelkező ipari országokban. (Ennek nem utolsósorban az az oka, hogy a felhasznált ércek Fe-tartalma meglehetősen alacsony.) Összehasonlításként tekintsük át a kokszfelhasználási mutatót 1973. és 1974. évi nemzetközi adatait.*

2. sz. táblázat

Egy tonna acélnyersvas kokszzükséglete (kg)

Ország	1973	1974
Japán.....	437	442
NSZK.....	495	517
Anglia.....	577	607

Az egy üzemóra jutó martinacél-termelés átlagos értékéhez meggyejezzük, hogy ezen belül az egyes hazai üzemek martinacél-termelési teljesítménye erősen eltérő (1973. és 1974. évi adatok).

3. sz. táblázat

A hazai martinacél-kemencék teljesítményadatai

Üzem	1973	1974
Lenin Kohászati Művek.....	13,01 t/üő	12,96 t/üő
Ózdi Kohászati Üzemek.....	15,31 t/üő	15,93 t/üő
Dunai Vasmű.....	34,27 t/üő	35,48 t/üő
Csepeli Acélmű.....	7,02 t/üő	6,93 t/üő

* Magyar Vas- és Acélpipari Egyesülés vonatkozó tájékoztatói.

Az egy üzemóra jutó elektroacél-termelés átlagos adata szintén nagy szóródást takar, az egészen kis teljesítményű elektrokemencéktől a Lenin Kohászati Művek korszerű, a hazai elektroacél-termelésben jelentős szerepet játszó elektrokemencéjéig.

A martinacél előállításához szükséges technológiai fűtőanyag fajlagos felhasználási adatai vállalatonként ugyancsak erősen eltérőek.

4. sz. táblázat

A hazai martinacél-kemencék fajlagos fűtőanyag-felhasználása (M. e.: millió kcal/t)

Üzem	1973	1974
Lenin Kohászati Művek.....	1,4	1,44
Ózdi Kohászati Üzemek.....	1,04	1,06
Dunai Vasmű.....	0,82	0,81
Csepeli Acélmű.....	1,89	....

A 4. sz. táblázat mutatói jelzik a diósgyőri és a csepeli SM-acélművek korszerűtlenségét.

Hengerelt áruból jelenleg évenként mintegy 2700—2800 ezer tonnát termelünk 20 hengersonon. Az előalakítást 2 blokkos, 3 bugasor és egy előnyújtó állvány (DV) végzi. (Az acélglyártás és a hengerlés technológiai fázisait a bugagyártás köti össze.)

Vaskohászatunk viszonylag kis volumene nem teszi lehetővé a legtermelékenyebbek minősülő nagy blokk- és szaghengerek létesítését. Ezért számunkra különösen fontos a jobb anyagkihozatalt és alacsonyabb gyártási önköltséget lehetővé tevő folyamatos öntőművek létesítése, mint amilyenek Ózdon és a Dunai Vasműben már működnek.

Készáru-hengerek részben korszerűtlen és kis kapacitású. A Lenin Kohászati Művek új nemesacélhengerműve, az Ózdi Kohászati Üzemek rúd- és dróthengerműve, valamint a Dunai Vasmű rekonstrukció alatt álló meleghengerműve aránylag

jó hatékonyságúak. *A hazai igények kielégítéséhez azonban jelenleg szükséges — és gazdaságilag indokolt — a legmodernebb hengersori kapacitások teljesítményének csak mintegy a felét nyújtó régi hengersorok üzemeltetése is.*

A hengersori fejlesztések egyébként jól beleilleszkednek abba a fejlesztési koncepcióba, amely szerint a felsőbb kohászati vertikumok acéltermékeinek arányát a minőségi és nemesacélok, valamint a kohászati másod- és harmadtermékek javára célszerű módosítani. A mind nagyobb mennyiségben és választékban szükséges nemesacélok gyártása megköveteli a szóban forgó hengerművek kiegészítését a minőségi gyártáshoz elengedhetetlenül szükséges hőkezelő, kikészítő, kötegelő stb. berendezésekkel.

A minőségi követelmények fokozott kielégítése megkívánja a korrózióknak jobban ellenálló hengerelt áruk gyártásának és a speciális felületnemesítő eljárásoknak a meghonosítását. Finomlemez-termelésünk bázisa a Dunai Vasmű, amelynek viszonylag korszerű finomhengersora az eredetileg tervezett kapacitásnak csaknem kétszeresét (kerekén évi 500 ezer tonna finomlemez) termeli.

Szakértői vélemények szerint Magyarországon alacsony az átlagos hengerlési sebesség. Ez megmutatkozik a KGST-országok hengerműveinek termelékenységével való összehasonlításban is. (Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ennek a mutatónak az értékét a választék nagysága is befolyásolja.) Új hengersorainkon nagyobb hengerlési sebességeket tudunk elérni. Az új özdi rúd- és dróthengermű paraméterei például már nemzetközileg is korszerűnek tekinthetők.

Acélcsőgyártásunk kerekén évi 300 ezer tonna. Csőgyártás a Csepeli Csőgyárban (83 százalék) és a Dunai Vasműben (17 százalék) folyik. A meglévő berendezések kapacitását jelenleg maradéktalanul leterheljük. A Csepeli Csőgyár hosszvarratú és a Dunai Vasmű spirálvarratú berendezései korszerűek, a meleg csőhenger-

lő sorok többsége azonban korszerűtlen, alacsony hatékonyságú.

A csőgyártás hatékonyságán megfelelő beruházásokkal sokat javíthatunk. (Például a Dunai Vasműben tervezzük 800 és 1600 mm átmérőjű spirálcsővek gyártásának megindítását a hazai igények maradéktalan kielégítésére és exportra.)

*A kohászati ipar új beruházásaival és korszerűsítő műszaki fejlesztésével igyekszünk korszerű és gazdaságos termelőegységeket létrehozni, gazdaságos gyártási technológiát megvalósítani. A műszaki szempontból optimális méretű berendezések létesítésére azonban nincs minden esetben mód. *Az optimális üzemenagyság (berendezésméret) kritériumrendszerét sok tényező együttese alkotja, a meghatározó tényezők mégis gazdasági jellegűek.* Az optimális üzemenagyság problémáját komplex műszaki-gazdasági szemléletben célszerű megvizsgálni, mérlegelve, mennyiben és miért térnek el hazai vaskohászati üzeink (termelőberendezéseink) az optimálisnak tekinthetőtől.*

A magyar vaskohászat jelenlegi termelése, sőt annak a közeljövőben várható fejlődése sem teszi lehetővé, hogy minden technológiai fázisban olyan nagyságú üzemekkel (berendezésekkel) rendelkezünk, amelyek nemzetközi viszonylatban optimális méretűeknek tekinthetők. Ezt a szintet még a kohászati termelés teljes (a gyakorlatban aligha kivihető) centralizálása esetén sem tudnánk elérni.

A kohászat fejlesztésében nemzetközi méretekben tapasztalható egyre növekvő egységek műszaki adatait azonban nem szabad kizárólagos optimumkritériumként elfogadnunk. Üzeink gazdaságossági megítélésében sok — főleg gazdasági — tényező a kis- és közepes méretű üzemek javára szól.

Hazai üzeink, illetve termelőberendezéseink méretei már csak a korlátozott belső igények miatt is a leg-gazdaságosabbnak tartott méretek alatt maradnak ugyan, de ez nem akadály a annak, hogy az optimális-hoz közel állónak ítéltető hatékony-

sággal működjenek. A kis- és közepes méretű kohászati üzemek ugyanis — a nagy üzemekkel szemben — *számos olyan gazdasági előnnyel rendelkeznek*, amelyek működésük hatékonyságát kedvezőbbé teszik. Ilyen előnyök például a következők:

— kedvező területi elhelyezkedés esetén alkalmasak meghatározott bevőkör igényeinek gazdaságos kielégítésére;

— kisebb beruházási költségeik általánosan jobban idomulnak gazdaságunk teherbíró képességéhez;

— készaruik, a viszonylag rövid szállítási útvonalak következtében, kis szállítási költséggel juttathatók el a megrendelőkhöz;

— rövidebb szállítási határidőket vállalhatnak, ily módon a felhasználó vállalatok csökkenthetik végtermékeik gyártási, átfutási idejét és növelhetik versenyképességüket;

— rugalmasabban tudnak igazodni a rendelések választékában és volumenében bekövetkező változásokhoz, mert viszonylag könnyen megváltoztathatják termelésük választékát;

— gyártási kapacitásait aránylag egyenletesen ki tudják használni;

— irányításuk és szervezésük áttekinthetőbb feladatot jelent (könnyebben képesek jól és ésszerűen szervezett rendszer létrehozására, mint az óriási üzemek).

Ha ezekkel a gazdasági szempontokkal kiegészítjük az optimális üzemnagyság kapcsán elmondottakat, akkor hazai kohászati üzeink jelenlegi lehetőségeit kedvezőbbnek ítéltethetjük (még akkor is, ha nem használják ki maradéktalanul az említett lehetőségeket). Kohászati üzeink a leggazdaságosabbnak tartottnál kisebb méretű termelőberendezéseiket is hatékonyan üzemeltethetik, ha azok teljesítménye összhangban van a hozzájuk kapcsolódó termelőfázisokkal, és ha rugalmasan ki tudják elégíteni a készárugyártó üzemek széles körű és változó minőségi igényeit.

A kis- és közepes méretű üzemek versenyképességének fontos ténye-

zője az ésszerű gyártelepítés és anyagmozgatás, a termelőberendezések kapacitásának összehangolása és megfelelő kihasználása, a lehetséges intenzifikálások megvalósítása, valamint a helyesen megválasztott másodtermékgyártási profilok (dróthúzás, rúdhúzás, hideghengerlés stb.) kialakítása.

Egyes adatok azt mutatják, hogy a helyesen kialakított kohászati kis- és középüzemekben az *egy főre jutó termelés és nyereség meghaladhatja a nagyüzemekét*. Ezt az is alátámasztja, hogy kis- és középüzemeket ma is létesítenek Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban és Japánban is. Még kevésbé meglepő, hogy a kohászati iparukat most kialakító fejlődő országok — egyebek között a felsorolt előnyös vonásokat is mérlegelve — szinte kizárólag ilyen nagyságú (0,5—1,0 millió t/év acélgyártási kapacitású) üzemeket építenek.

Másfelől az is igaz, hogy a nagy felvevőpiacra rendelkező országokban (Szovjetunió, Egyesült Államok, Japán) inkább a nagy termelőkenységű, automatizált, nagy kapacitású termelőegységekből álló kombinátok létesítését részesítik előnyben. Ezekben az országokban a *kis-, közép- és nagyüzemek harmonikus összhangját* érvényesítve hoznak létre ütőképes, összességében hatékonyan és rugalmasan működő vaskohászatot.

Kohászatunk hatékonyságát elemezve megállapíthatjuk, hogy *üzemeink méreteinek nem szükségszerű velejárója az alacsony hatékonysági színvonal*, feltéve, hogy egyébként megfelelnek az elmondott gazdasági feltételeknek.

Az elmondottakat figyelembe véve, kohászatunk hatékonyságát elsősorban a nemesacélok, a kohászati másod- és harmadtermékek arányának növelésével javíthatjuk. Ezeket az acélárukat világszerte bővülő választékban és aránylag kis mennyiségekben igénylik a felhasználó vállalatok.

Vaskohászatunk hatékonyságának javításához *alkalmazni kell azokat a fejlettebb műszaki eljárásokat*, amelyek a miénkhez hasonló nagyságú üzemekben, illetve a hasonló beren-

deezések üzemeltetésében világszerte beváltak. Ilyen technológiai korszerűsítések például a nyersvasgyártásban az elegy és az elegy-előkészítés javítása (a Fe-arány növelése); az acélgyártásban az oxigénbefúvásos konverteres eljárás; hengersorainkon a gépesítés és automatizálás; adott hengerson a különféle kombinálási lehetőségek biztosítása stb.

A kohászati termelőberendezések, illetve technológiák korszerűségi problémái ma már nem tekinthetők megváltoztathatatlan adottságoknak; az innovációs folyamat ezen a téren is világszerte meggyorsult. Az ötvenes években átlagosan 20–30 évre becsülték azt az időtartamot, ameddig a kohászati berendezéseket viszonylag korszerűnek lehetett tekinteni; ez az időtartam ma már jelentősen lerövidült. Vaskohászatunk műszaki fejlesztési politikájában le kellene vonni az ebből adódó következtetéseket, például meg kellene gyorsítani azoknak az *elavult gépeknek a kicserélését*, amelyek további üzemeltetése a termelékenységi színvonal emelését akadályozza.

A termelőberendezések korszerűsítése rekonstrukciókat és új beruházásokat kíván. Ezek révén üzeink hatékonysága közelebb kerülhet az adott nagyságrendben mértékadó nemzetközi színvonalhoz. A magasabb technológiai színvonallal összhangban, egyidejűleg javítani kell a gyártás szervezetségét is.

Ha a korszerűsítés révén valamely késztermék gyártásának mértékadó technológiai fázisát (fázisait) már gazdaságos kapacitású berendezéssel végezzük, akkor a gyártási struktúrájának az adott technológiai fázison

(fázisokon) bekövetkezett megváltoztatása *megkívánja a többi keresztmetszet átbecsátóképességének megfelelő, összehangolt módosítását is.*

Mindez nem jelenti azt, hogy a vállalat *valamennyi* termelési keresztmetszetén a leggazdaságosabb kapacitású berendezés üzemeljen, hiszen ez esetben — eltérő műszaki sajátosságai miatt — a kapacitások kihasználásában újabb *diszharmonia keletkezne.*

A termékstruktúra kívánatos változtatásának iránya által érintett termékek között olyanok is vannak, amelyek csak speciális berendezésekkel (például lemezbevonó, speciális hőkezelő, felületkikészítő) gyárthatók. Ezek a termelőeszközök egyes esetekben a hazai szükségletre alapozva is elérhetik a *nemzetközi mércével mérve gazdaságos berendezés-nagyságot.* Más kohászati késztermékek viszont csak olyan berendezésekkel gyárthatók, amelyek teljesítménye meghaladja már a hazai igények szabta méretet. Üzembeállításuk így is indokolt lehet, ha az adott termékfajta a külföldi piacokon is jól értékesíthető. (A szocialista exporton kívül a tőkés vonatkozású export is reális cél lehet.)

Az elmondottakból következően különös hangsúlyt kap vaskohászatunk további fejlesztése szempontjából a *szocialista integrációban rejlő lehetőségek hasznosítása.* Az integrációs kapcsolatok ésszerű kihasználása (például szakosodás, közös üzemek létesítése stb.) területén ma még távolról sem merítettük ki meglévő lehetőségeinket.

Iványi Attila Szilárd

FK

A. Zalkind: Az ipar „A” és „B” szektora tervezésének tapasztalatai a Szovjetunióban

(Planovoje Hozjajszto, Moszkva, 1976. 4. sz.)

Az ipar „A” és „B” szektorának fejlesztésére vonatkozó döntések a szovjet gazdaságpolitika kulcsfontosságú döntései. A tervnek a szocialista újratermelés törvényszerűségeire kell épülnie, adott esetben arra az összefüggésre, hogy a társadalmi termelésen belül a termelőeszközök termelésének gyorsabban kell növekednie a fogyasztási cikkek termelésénél. Nem értünk tehát egyet azokkal a meggazdászokkal — például L. Dovgánnyal —, akik azt állítják, hogy ez az összefüggés csak meghatározott történelmi körülmények között, nevezetesen az iparosítás korszakában áll fenn. Hiba lenne felcserélni a termelőeszköz-termelés gyorsabb növekedésének objektív gazdasági törvényét e törvény konkrét megjelenési formáival, érvényesülési módjával az iparosítás korszakában. A társadalmi termelés I. és II. osztályának tervezésén belül sajátos jelentőségre tesz szert az „A” és a „B” szektor tervezése. Ezt az iparnak a társadalmi terméken belüli nagy súlya indokolja, valamint az, hogy az ipar állítja elő az összes termelőeszköz-fajtát, és csak az ipar állít elő munkaeszközöt, amely a termelőeszközök csoportján belül a legaktívabb elem. A tervezés folyamatában mindez úgy jelentkezik, hogy míg az „A” és a „B” szektor fejlesztésének már a tervezés első lépcsőfokain nagy figyelmet szentelnek, a társadalmi termék I. és II. osztályának tervezésére csak egy későbbi stádiumban kerül sor.

Valamennyi középtávú terv — kivéve a másodikát és az ötödiket — az „A” szektor elsődleges fejlesztését irányozta elő. Ha a két szektor növekedési ütemének tényleges alakulását vizsgáljuk, akkor szembevetendő, hogy az „A” szektor mindegyik ötéves tervben megelőzte a „B”-t. Az „A” szektor gyorsabb növeke-

désének mértéke azonban erősen ingadozott. Az első ötéves tervben (1928—1933) például az ennek mértékét jelző koefficiens (a két szektor évi átlagos növekedési ütemének viszonya) 2,42, a nyolcadik ötéves tervben (1965—1970) 1,01, a kilencedikben 1,21. Az első ötéves terv kiugróan magas koefficiense azt mutatja, hogy az iparosítás az I. osztály, ezenbelül is az „A” szektor határozott előnyben részesítését követeli meg. Ez az iparfejlesztési gyakorlat alapozhatta csak meg a gazdasági struktúra gyökeres átalakítását néhány év alatt. A teljes ipari termelésen belül az „A” szektor aránya az 1928. évi 55,7 százalékról 1933-ra 68,2 százalékra nőtt, míg a „B” szektor aránya ennek megfelelően csökkent. Ezek az adatok csak megközelítő pontosságúak, hiszen az ipari tevékenység „A” vagy „B” szektorba történő besorolása még meglehetősen hiányos alapon nyugodott. A torzítás mértékét azonban csökkentette az, hogy abban az időben még nem volt nagy súlya azon termékek termelésének, amelyeket mind a termelésben, mind a fogyasztásban felhasználhattak.

A második ötéves tervben — mint ismeretes — a „B” szektor elsődleges fejlesztését irányozták elő, azzal a céllal, hogy megteremtsek az életszínvonal emelésének anyagi bázisát. Ez nem mond ellent annak, hogy objektív törvényszerűségnek tartjuk az „A” szektor elsődleges fejlesztését. Mégpedig azért nem, mert a második ötéves tervet már az „A” szektor megelőző viharos ütemű növekedése alapozta meg. A második ötéves terv előirányzatai — ha részletezve vizsgáljuk azokat — az „A” szektor legfontosabb ágazatainak a „B” szektorénál gyorsabb fejlesztését tartalmazták. Hogy végül is nem sikerült megvalósítani a „B” szektor gyorsabb fejlesztését, az elsősorban azzal magyarázható, hogy a harmincas évek második felében az imperialista agresszív veszélyének növekedése miatt újra csak az „A” szektor javára kellett átcsoportosítani az erőforrásokat. Ez az irányzat a háború alatt természetesen tovább erősödött. Így például 1944-ben a „B” szektor termelése az 1940. évinek csupán 59 százaléka volt,

az „A” szektor megfelelő adata ezzel szemben 135 százalék. A negyedik ötéves terv a helyreállítás terve. Ez mutatkozik meg abban is, hogy a „B” szektor évi átlagos növekedési üteme (15,7 százalék) meghaladta az „A” szektorét (12,8 százalék). Ha az adatokat részletezve vizsgáljuk, akkor kitűnik, hogy az említett átlagok elfednek egy ellentétes irányú tendenciát: az „A” szektor viszonylagos elmaradása ugyanis egyetlen év „produktuma” — az 1946-os évé, amikor is a békés termelésre való átállás erőteljes visszaesést okozott az „A” szektorban. Ha ezt az évet kihagyjuk, és a szektorális növekedési ütemeket 1947 és 1950 között vizsgáljuk, akkor a növekedési ütemek sorrendje megfordul: 25,6 százalék az „A” szektorban, és 16,3 százalék a „B” szektorban. A későbbi években — a tendencia irányát illetően — lényeges változás nem történt. Ennek következményeként könnyelhető el, hogy az „A” szektor részesedése az ipari termelésben az 1955. évi 70,5 százalékról 73,8 százalékra nőtt, a „B” szektoré ennek megfelelően csökkent!

A tervezés tudományosabb válásával tökéletesítették az ipari termelés „A” és „B” szektorba való sorolását is. A világos kritériumok kidolgozását sürgette, hogy bonyolultabbá vált a termelés, és nőtt a többféle rendeltetésű (termelési és fogyasztási felhasználásra egyaránt alkalmas) termékek termelése. A gépek és berendezések aránya a „B” szektor termelésében például az 1965. évi 6,2 százalékról 1974-re 10,7 százalékra nőtt. Ugyanakkor kiderült, hogy helytelen eredményre vezet, ha a könnyű- és élelmiszeripar termelését teljes egészében a „B” szektorba soroljuk, hiszen a fogyasztási cikkek termeléséhez felhasznált félkésztermékek termelési eszközök, tehát az „A” szektorhoz tartoznak. A jelenleg érvényben levő módszertani útmutatók szerint — az említett torzítások elkerülése végett — a könnyű- és az élelmiszeripar termelését a tényleges felhasználás (termelői és fogyasztói) alapján kell felosztani. A nehézipar azon ágazatait, amelyek főleg termelőfogyasztásra termelnek, teljes egészében az „A” szektorhoz sorolják. Kivételt csupán az olyan — tömegfogyasztás tárgyául szolgáló — termékek képeznek, mint a földgáz, a világításra használt petróleum stb. A legnagyobb nehézséget éppen a kettős (termelési és fogyasztási) rendeltetésű termékek számbavétele okozza. Ilyen például az elektromos energia, a cement, a hús. A termelés anyagmérlegei, az elosztási tervek és egyéb rendelkezésre álló

eszközök alapján ezért a vegyes rendeltetésű termékekre olyan koeficienseket dolgoztak ki, amelyek alapján az összertermelésből kiszámítható a „B” szektorba tartozó termékek termelése. E koeficienseket az éves tervek és a perspektivikus tervek készítésekor folyamatosan felülvizsgálhatják.

(Ism.: Hámori Balázs)

Gunnar Myrdal: Miért „politikai gazdaságtan”?

(Wirtschaft und Gesellschaft,
Bécs, 1976. 1. füzet)

Amit most közgazdaságtannak neveznek, azt nemrég magától értetődő természetességgel politikai gazdaságtannak hívták. Miért kopott el a „politikai” jelző? Mutatja-e ez a látszatra pusztán az elnevezésben végbemenő változás azt, hogy másra tesszük a hangsúlyt, és hogy megváltoztak eszméink is? A XVII. században és a XVIII. század elején a közgazdászok kötelességüknek tartották, hogy elméletük a gyakorlat és a politika számára is hasznosítható legyen. A következő századokban minden a visszájára fordult. Szinte az igazi tudományosság mércéjeként tekintették azt, hogy minél inkább elszigetelődjék az élet forgatagától, és csak elvont logikai konstrukciókkal dolgozzék. Az elméletet a közgazdászok néhány leegyszerűsített feltételezésre építették, módszerük fő eleme a dedukció lett. Miközben ez az utóbbi irányzat virágzik, végbement a társadalomhoz való visszafordulás is. John Stuart Mill például könyvének címevel („Politikai gazdaságtan”) hangsúlyozza témája társadalmi voltát, majd hozzáfűzi, hogy a kérdés társadalomfilozófiai vonatkozásaival is foglalkozik. Mill gazdaságtana azért „politikai”, mert objektív értékekre épít, amelyeket tényként ismer el, megfigyel és elemez. A korabeli gazdaságtan értékelméleti alapjait az erkölcsfilozófia építette ki. Nem nehéz felfedezni a párhuzamot az utilitarizmus és a XIX. század hetvenes éveiben erőre kapott határhaszon-elmélet között.

A „jóléti gazdaságtan” későbbi születési dátummal — de szintén az utilitarista erkölcsfilozófiára és pszichológiai megfelelőjére, a hedonizmusra épül. A modern akadémiai irányzat kitartott a

jóléti gazdaságtan mellett, de igyekszik elkendőzni, hogy annak elavult filozófiai és pszichológiai világszemléletéhez is van valami köze. Látszólag sikerült is érték nélküli, amoralis rendszert kiépítenie. Napjaink akadémiai „professzionizmusa” szinte kérkedik azzal, mennyire mentes tud maradni a modern filozófia és pszichológia eredményeitől. Csak a közgazdasági elmélettörténetben való tájékozatlanságukra vall, hogy a „jóléti gazdaságtan”-hoz való hozzájárulásukat oly eredetinek vélik.

Amikor negyven évvel ezelőtt bírálta őket, azt hittem, hogy a jóléti elméletek felületességeit, logikai ellentmondásait sikerült egyszer s mindenkorra tönkrezúzni. De ellenkezőleg, ezen elméletek (vagy mint „jóléti gazdaságtan”, vagy mint „szociális” piacgazdaság) akkor még elképzelhetetlen virulenciával terjednek, szaporodnak. Mellesleg megjegyzem, hogy ez a virulencia nem kis mértékben abból táplálkozik, hogy a „welfare economics” előszeretettel él túl-absztrahált elméleti modellekkel. Nem véletlen, hogy oly ritka az olyan kísérlet, amely empirikus alapon — a modern pszichológia kategóriáira építve — vizsgálná az embernek mint jövedelemelvezőnek, fogyasztónak, megtakarítónak és beruházónak a viselkedését.

Az értékítéletektől nem szabadulhatunk. Nincs el nem kötelezett kutatás. A válaszadás előtt kell feltenni a kérdéseket. Álláspont nélkül nincs szempont, nincs körütekintés és szemlélet. Értékítéleteink meghatározzák, hogyan közelítünk egy problémához, milyen fogalmakkal dolgozunk, mit figyelünk meg — azaz tulajdonképpen áthatják kutatásaink teljes folyamatát. Sokan azt mondják, hogy explicit formában kidolgozott értékeink nem mások, mint saját előítéleteink. Mi ezzel szemben hangsúlyoztuk: nincs értéknélküliség, csak az lehet, hogy nem vagyunk tudatában saját értékítéleteinknek. Mint-hogy ebben az esetben nem ellenőrizzük azokat kellőképpen, az érték így gyakran előítéletté degradálódik. Az értéket nem lehet önkényesen előrángatni. A meghatározó éppen a vizsgálat anyagául szolgáló társadalom, értékeinknek arra vonatkoztatva kell relevánsnak, logikusnak és ellentmondásmentesnek lenniük. Csak így szabadulhatunk meg a torz előítéletektől.

A társadalomhoz való fordulás egyik változata az institucionalizmus, amely túllép a „tisztá közgazdaságtan” beszűkült szféráján. A csak közgazdasági tényekre szorító kutatás nem lehet

megalapozott. Már csak azért sem, mert a társadalomban kialakult viszonyok kölcsönösen feltételezik egymást. A gazdasági növekedés például attól is függ, hogy milyen fokú a társadalmi-politikai értelemben vett egyenjogúság. Az utóbbi évtizedben, amikor is elsősorban a fejletlen országok növekedési problémáival foglalkoztam, arra a következtetésre kellett jutnom, hogy az elmaradottság felszámolásához szükség van ezen országok institutionális rendjének gyökeres megváltoztatására is.

Úgy gondolom, hogy az ún. absztrakt professzionalista irányzat virágzása nem tarthat 15—20 évnél tovább. Egyre kevésbé lesz képes a közgazdasági valóságból merített kérdésekre válaszolni. A sokasodó problémák elkerülhetlenné teszik társadalmunk mai intézményeinek vizsgálatát. Logikai úton vagy a társadalom kihívására — az eredmény csak egy lehet: a közgazdaságtanból újra politikai gazdaságtan lesz.

(Ism.: *Szegő Szilvia*)

Oswald Neuberger: A vezetési stílus kutatásainak eredményei

(A tényállás és új irányzatok keresése)

(WIST — Wirtschaftswissenschaftliches Studium, München—Frankfurt, 1976. január)

Bizonyos vezetési stílusirányzatok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Kísérleti és leíró tanulmányokban egyaránt kimutatták, hogy nem bizonyítható az összefüggés a vezetési stílus és a gazdasági, társadalmi szervezetek, intézmények teljesítménye, működésük hatékonysága között. E felismerés nyomán új modellek kerülnek előtérbe.

Olyan szervezetek, intézmények, amelyek gazdasági eredményeiktől függenek, szűkre szabott eszközeikkel kénytelenek úgy gazdálkodni, hogy optimális gazdasági eredményeket érjenek el.

Az eszközök minél ésszerűbb felhasználásának, optimális alkalmazásának elve átfogja a gazdasági folyamat valamennyi összetevőjét. Ha összevetjük a vezetési stílusával azokat a racionalizálási intézkedéseket, amelyek révén hatásosabb tervezéssel, jobb információs rendszerrel, új technológiák bevezetésé-

vel kísérlik meg a gazdasági folyamatokat ésszerűbben szervezni, az „emberi tényező”-nek betudható hatékonyságnövekedés igen csekély (5—10 százalék). Az „emberi” racionalizálási intézkedések között a legfőbb szerepet mégis a vezetési stílus megváltoztatása játssza. Már csak azért is, mert ez azzal kecsegtet, hogy egy csapásra maximalizálni tudják a teljesítményt és az elégedettséget.

A személyi vezetés szükségessége funkcionálisan indokolható, minthogy a gazdasági vezető feladata az állandóan változó, előre nem látható — szervezetten kívüli és szervezetben belüli — tényezők figyelembevételével gondoskodni a kitűzött célok eléréséről. A vezetés nem más, mint a szervezési folyamatok programozhatatlan részének szükséges következménye. Ezért a vezetés nem helyettesíthető tervekkel vagy előírásokkal. A vezetésnek ugyanis éppen az a feladata, hogy gyorsan, rugalmasan, a gazdaságossági tényezők figyelembevételével, a célnak megfelelően reagáljon a környezetre, illetve a belső szervezetre változásaira. Feladata továbbá a felületesi és a fegyelmi jogkör gyakorlása. Hogy e feladatait el tudja látni, a vezető bizonyos többletbefolyással, pozitív és negatív irányú szankciós lehetőségekkel rendelkezik. A vezetők kiválasztásában és működésükben mind nagyobb hangsúlyt nyernek a vezető szakmai képességei, továbbá az, hogy alkalmas-e példaképnek. A vezető és beosztott között kibontakozó egy irányú hatalmi befolyás helyett a kölcsönös befolyás (csere) válik dominánssá. Ez a gyakorlatban úgy fejeződik ki, hogy a vezető nem veszi olyan szigorúan a formális előírásokat, a kisebb hibákat, figyelembe veszi a beosztottak személyiségét, egyéni vonásait stb., nehogy a szervezet megmerevedjék.

Mi a vezetési stílus? Vezetési stílus alatt nem a „management-elveket” értjük (amelyek konkrét szervezési intézkedésekben — munkahelyi előírások, minősítések a dolgozókról, teljesítményértékelések, ellenőrzési módszerek stb. nyilvánulnak meg), hanem a vezetés tartalmi jellemzőit (például, hogy tekintélyi alapon érvényesül-e, vagy demokratikus módszerekkel stb.). Az intézményekben, szervezetekben kialakult vezetési stílus kutatására kétélees módszert különböztetünk meg: kísérleti vizsgálatokat és „élő” vizsgálatokat.

A kísérleti vizsgálatokon belül sem azonos az egyes fogalmak értelmezése. Egy erre vonatkozó felmérés 21-féle né-

zőpontot talált. A vezetésistílus-vizsgálatok közül a leggyakoribbak azok, amelyek a vezető csoportaktivitásával foglalkoznak. Gyakran a döntési mechanizmus válik vizsgálat tárgyává, vagyis az, hogy a vezető a döntéseket magának tartja fenn, vagy a döntés jogát megosztja másokkal. A kutatások eredményei azt bizonyítják, hogy eltérő körülmények között más és más módszer (a tekintély elvétől a kollektív vezetésig a legkülönbözőbb kombinációkban és árnyalatokban) a helyes. Hogy milyen vezetési módszert alkalmaznak, az sok tényezőtől függ: így a feladat ismeretének mélységétől, a megoldás újszerűségétől, a vezetettek tulajdonságaitól stb. Természetesen a kísérleti vizsgálatok már eleve torzjak, mert a mesterséges légkör, melyben készülnek, automatikusan kedvez a vezetői pozícióknak.

Az „élő” vizsgálatok előnye, hogy valóságos gazdasági szervezetekben kialakuló, konkrét helyzetekből indulnak ki. Először a beosztottak válaszolnak a kérdőívek pontjaira. Az „Ohioi iskola” kérdőívei (LBDQ = Leader Behavior Description Questionary) 48 pontból állnak. A válaszoknak mintegy fele két tényezővel foglalkozik: az emberi magatartással és a tényleges munkateljesítménnyel. Az a tézis, hogy az emberi magatartás és a munkateljesítmény függetlenek egymástól (lásd például Blake, Mouton, Reddin munkáit), nem helytálló. Weissenberg és Kavanagh éppen azt bizonyítják, hogy a két tényező között korreláció van, vagyis minél pozitívabb az egyik, annál pozitívabb a másik is.

A vizsgálatok végső célja annak a megállapítása, hogy a vezetői magatartás miképpen befolyásolja a gazdasági eredményeket. Noha a felső vezetők látnak összefüggést a vezető magatartása és a termelési eredmények között, a kísérletek ezt nem igazolták. A kísérleti eredmények szerint sem a vezető emberi magatartása, sem munkateljesítménye nem befolyásolja lényegesen a szervezet eredményességét. A vezető pozitív emberi magatartása jó közérzetet teremt a munkahelyen, azonban még az emberileg és a munka szempontjából magas pontszámot elért vezetők esetében sem tudtak a kísérletek olyan egyértelmű eredményeket produkálni, amelyek alapján vezetési modelleket lehetne ajánlani. A kísérletek inkább azt bizonyították, hogy az eredmény legfőképpen azoktól a feltételektől és általános körülményektől függ, amelyek közt a vezető tevékenységét kifejti. (A körülményeken a többi között a legfelsőbb

vezetés magatartása, a vezetők „felfelé” gyakorolt befolyása stb. értendő.)

A vezetéskutatás eddig nem volt képes konkrét, a gyakorlatban is felhasználható eredményekre jutni. Fiedler modellje első ízben veszi tekintetbe azt, hogy a sikeres vezetés a körülményektől is függ. Fiedler szerint a vezetési stílus kutatásának eddigi eredményei destruktívak, mert ellentmondanak az általános érvényű összefüggéseknek és a gyakorlatból ismert jelenségeknek. Éppen ezért a kutatásnak teljesen új útra kell lépnie.

A vezetésstílus-kutatás hosszú ideig ugyanazt a hibát követte el, mint az ún. tulajdonságelmélet (Great Man Theory), amennyiben közvetlen és kizárólagos összefüggést keresett a vezetési magatartás és a teljesítmény között.

Kopernikuszi fordultnak kell bekövetkeznie ahhoz, hogy a középpontba ne a vezetőt, hanem a vezetetteket helyezzük. A vezetési stílus kizárólag a vezetettek magatartásán, teljesítményén mérhető.

A vezetetteket ért befolyások közül csak az egyik — sok más között — a vezető magatartása. A vezetési stílus annyiban érinti a gazdasági eredményeket, amennyiben a vezetettek magatartását, beállítottságát alakítja.

A vezetési stílus kutatásában az eddigi naiv, direkt és egy irányú összefüggéseket megfogalmazó munkák helyébe egy átfogó, komplex szemléleten alapuló elméletnek kell lépnie.

(Ism.: Kálmán Endréné)

A. S. Bhalla: Technológia és foglalkoztatottság

(Revue International de Travail, Genf, 1976. március—április)

A fejlődő országokban alkalmazott technológiákat az iparilag fejlett országokban dolgozzák ki, ahol magasak a munkabérek és rendelkezésre áll a beruházásra szánt tőke is. Így nem meglepő, hogy mind az ipari, mind a mezőgazdasági munkafolyamatok megszervezésében egyik fontos szempont a munkaerő-takarékosság. A gazdasági szükségesség azonban a fejlődésnek számos más irányt szabott. Mivel mind az iparilag fejlett, mind a fejlődő országokban folyamatosan emelkedik a korszerű gépek ára, ismét előtérbe kerül a gépeket helyettesítő munkaerő felhasználása. Ez

a munkanélküliség szempontjából kulcskérdés csaknem valamennyi országban munkabéreket felmutató országban.

A szakértők — akiknek kutatási területe a technológiák és a foglalkoztatás összefüggése — sok tekintetben egymástól eltérő véleményen vannak. Alapvetően két iskoláról beszélhetünk: a „statikus” és a „dinamikus” módszerek híveiről. A szakértők egy része (statikusok) úgy véli, hogy a meglévő és a jelenleg is alkalmazott, valamint sok régebbi technikai eljárás között kell keresni azokat, amelyek új iparágak létrehozásakor felhasználhatók. (Lásd Amartya Sen: Employment, technology and development. London, Oxford University, Press for the BIT, 1975.) A másik iskola (dinamikusok) szerint a régi módszerek (amelyek sok emberi munkát igényelnek) nem elég termelékenyek, és ezért új, korszerű technikát kell alkalmazni, annak minden előnyével és hátrányával együtt, még akkor is, ha bővében van a munkaerő. Az új módszerekben testesül meg ugyanis a legkorszerűbb tudományos ismeretanyag. (H. W. Singer: The development outlook for poor countries. Technology is the Key. Challenge, New York, 1973. május—június; Paul Streeten: The frontiers of development studies. London, Macmillan, 1972.)

A két iskola követőinek vitáját elemezve nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy amikor döntésre kerül a sor, minden esetben a már meglévő technológiák közül választanak, még akkor is, amikor „új”, közvetített technikáról van szó. Ellenkező esetben évekig tartó kutatásokra lenne szükség. Ugyanakkor a régi, meglévő módszerek elterjesztésével hozzá lehetne segíteni a vállalatokat, hogy hatékonyabban használják ki a meglévő munkaerőt, a rendelkezésre álló nyersanyagot és magukat a régi gépeket is.

Minél később kerül sor egy országban az iparfejlesztésre, annál szelesebb „kínálatból” válogathatja ki az alkalmazható modelleket, és annál kedvezőbben kombinálhatja a régít az újjal. A helyi viszonyoktól függ, hogy milyen kombinációt választ. Konkrétan: ahol a szak-képzetlen munkás bére alacsony és megfelelő számú munkaerő áll rendelkezésre, másképp döntenek, mint ott, ahol a munkaerő ára magas a tőkéhez képest. A Strathclyde Egyetemen folyó kutatások arról tanúskodnak, hogy a fejlődő országokban a különböző technológiák bevezetésekor a legfontosabb szempont: milyen tömegű foglalkoztatható munkaerő áll rendelkezésre. Ez az aspektus

még a nyereségességgel kapcsolatos elgondolásokat is megelőzi. Olyan országokban, ahol munkaerő-felesleg van, a kormányok arra szorítják a vállalatokat, hogy társadalmi szempontból optimális technológiát vezessenek be, vagyis minél több munkaerőt foglalkoztassanak. Ilyen irányban ható szabályozó eszközök például a kifizetett munkabérek utáni prémium a munkaadónak, a beállítandó gépek kontingentálása, illetve megadóztatása különféle formákban (vám stb.).

Azok az országok, amelyek bizonyos új iparágakat fejlesztenek ki, az egy munkahelyre jutó beruházási költséget használt gépek vásárlásával csökkenthetik. Nyarban például részben új, részben használt gépparkkal indították el a textilipari fejlesztési programot. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal erre vonatkozó számításainak eredménye: a használt gépekkel dolgozó ipar nyeresége-sebb, s a termelés mennyisége és minősége sem marad el az új berendezésekkel történő termelés mögött. Az, hogy a világon mégsem terjed a használt berendezésekkel történő fejlesztés, részben presztízsokokra, részben arra vezethető vissza, hogy a használtgép-kereskedelem nem működik megfelelően, és nem tudja a potenciális vevők bizalmatlanságát feloldani.

A fejlett ipari országoknak a fejlődő országokban történő beruházásai újabb olyan modellekre épülnek, amelyekre magas munkaerő-koefficiens jellemző, mert a multinacionális vállalatok így használhatják ki a legjobban az olcsó munkaerő előnyeit. Számos japán és amerikai elektronikai konzern a kapcsolódó tevékenységeket (félvezetők, elektroncsövek stb. gyártását) Koreában, Hongkongban, Mexikóban és Singapurban valósítja meg. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatalnak ezzel összefüggésben sok feltárássra váró kérdésre kell választ adnia: vajon az anyavállalatok segítik-e a leányvállalatokat a technika elsajátításában, ellátják-e őket alkatrészekkel, elvégzik-e a gépeken a szükséges javításokat és karbantartó munkát stb.

Mint láthatjuk, a legkorszerűbb berendezések beszerzésén kívül többféle módszerrel is lehet fejleszteni a termelést: használt gépek beállításával, meglévő módszerek hatékonyabb alkalmazásával, visszatérve a régebbi módszerekhez, vagy saját gyártású gépek segítségével.

Az elmondottak alapján felmerül a kérdés, vajon elszigetelődnek-e a fejlődő országok az iparilag fejlett országok-

tól. Erről általában nem lehet beszélni, de bizonyos értelemben tapasztalható elszigetelődés, bár az ellentétes az iparilag fejlettebb országok vállalatainak érdekeivel, akik a korszerű termelést szállításaikkal táplálják. Az új technológiák bevezetése ezzel szemben az elszigetelődés ellen hat. A multinacionális vállalatok beruházási tevékenységük és kutatásaik során nem veszik figyelembe a harmadik világ belső szükségleteit, annak ellenére, hogy sok leányvállalatuk működik ott. Nem is érdekli őket a fejletlen és szegény piacok szükséglete. A helyi kisvállalatok ezzel szemben saját igényeiknek megfelelő és maguk által kifejlesztett technológiákkal dolgoznak, a kisvállalatokban ezeknek az alkalmazása a leghatékonyabb. Éppen ezért kell a kisvállalatok módszereivel is foglalkozni, amit eddig a szakirodalomban eléggé elhanyagoltak. Pedig a dolgozóknak viszonylag csak kis hányadát foglalkoztatják a nagy, modern gyárakban, minthogy a nagyiparban az állóeszközökhöz képest a legtöbb esetben kicsi a munkaerő aránya. A harmadik világ országainak segíteni kellene a kisebb helyi üzemek kutatási és fejlesztési tevékenységét, mert ilyen jellegű segítséget a multinacionális vállalatoktól nem kaphatnak.

Az első tennivaló, hogy jól átgondolt fejlesztési stratégiát kell kidolgozni az egész világon, amely az újítást úgy bátorítja, hogy a technológiai haladással egyidejűleg maximálisan kihasználják, a meglévő munkaerő-kapacitást és ehhez a követelményhez igazítsák a fejlesztési modell más paramétereit is.

(Ism.: Kálmán Endréné)

Tsuneo Amano: A japán városok környezetvédelmi szerződést kötnek a vállalatokkal

(Le monde diplomatique,
Párizs, 1976. június)

A Tokióban 1970 márciusában megtartott szimpozionon ismerték el először Japánban a jogot a környezet védelmére. Az azóta eltelt időszakban a törvényhozás nagy lépést tett előre a környezet-szennyezés elleni harcban: 1970-ben a parlament erre vonatkozó kerettörvényt fogadott el, a következő évben környe-

zetvédelmi felügyelőséget hoztak létre, a bíróságok pedig helyt adtak több ilyen jellegű panasznak, és szigorú ítéleteket hoztak a környezetszennyezők ellen.

Japán 110 millió lakosának a fele az ország területének 1,7 százalékán koncentrálódik. A japánok kénytelenek importálni az alapvető nyersanyagokat, illetve élelmiszereket az ipar és a lakosság számára, az ország erőteljes iparosítása pedig alaposan — sokszor helyrehozhatatlanul — megkárosította a természeti környezetet. Mind nyilvánvalóbbak annak a gyors növekedésnek az árnyoldalai, amelyekre Japán még ma is rendkívül büszke. A japánok kezdik megérteni, hogy amit eddig véletlen baleseteknek hittek, valójában a gazdasági fejlődés adott típusának szükségszerű velejárója. A Minamata-ügy is — amelyet 1200 megbetegedés és 139 haláleset robbantott ki — felfedte, hogy az esztelen profithajszja egy bizonyos ponton túl bűnügyekbe torkollik.

Japánban a hatvanas évektől kezdődően öltött országos méreteket a levegő és a víz szennyeződése, krónikus megbetegedéseket (asztmát, bronchitist) okozva a nagyobb városok és ipari körzetek lakosságának, megkárosítva a partmenti halállományt, veszélyeztetve a halászatot, megfosztva a lakosságot fürdőhelyeitől.

A japánok — akik sokáig igen nagy nyomorban éltek — hirtelen felfedezték a jobb életkörülményekből fakadó lehetőségeket, és úgy vélték, hogy ezért némi kellemetlenséget is elviselhetnek. Ezzel magyarázható az a kezdeti közöny is, amellyel a Minamata-cég szakszervezete, a város vezetősége és maga a lakosság is viseltette a cég környezetszennyezése által okozott halálos megbetegedések iránt. Jelentősebb emberáldozatra volt ahhoz szükség, hogy a japánok tudatára ébredjenek a helyzet súlyosságának. A hivatalos statisztika szerint 1975 márciusáig csupán a levegő szennyezettsége 19 340 megbetegedést okozott, és ebben a számban nincsenek benne a Minamata-eset áldozatai. Mekkora lehet valójában az áldozatok száma?

Az 1975 novemberében Kiotóban megtartott nemzetközi környezetvédelmi konferencián Tsuru professzor azt javasolta, hogy három évre függesszék fel a Japán-tenger iparvidékének fejlesztését, s ez idő alatt hívjanak össze neves szakemberekből álló nemzetközi bizottságot a környezet alapos, átfogó tanulmányozására. E körzet ipari fejlődése valóban példátlan a világon, de egyben szimbó-

lumává is vált annak a fejlődési modellnek, amelyről ma már tudjuk, hogy egyetlen iparosodó országnak sem szabad követnie.

Míg a második világháború előtt az üzemeket a nyersanyaglelőhelyek közelében építették fel, a háború után Japánban — tekintettel a nyersanyagimportra és a készáruelexportra — a tengerparti üzemtelepítés vált ésszerűvé. Néhány adat ennek illusztrálására: az ország acélműveinek 79 százaléka található a tengerparton (ugyanaz az arány a közös piaci országokban 22, az Egyesült Államokban 8 százalék). A Japán-tenger partján található acélművek szolgáltatják a japán acéltermelés 53 százalékát. A 16 tengerparti olajfinomító 40 százalékkal részesedik az ország olajfeldolgozásában, a partra települt petrokémiai kombinátók 1972-ben 1 800 000 tonna etiléntermelésükkel az össztermelés 35 százalékát biztosították. Találhatunk itt igen jelentős számban színesfém- és alumíniumkohászati üzemeket is, amelyek ugyancsak túlnyomó részét adják az ágazat termelésének. A partmenti villamos erőművek 1970-ben 1700 ezer kilowatt elektromos energiát, az 1955. évi nek a tízszeresét szolgáltatatták, és az össztermelés 44 százalékát adták.

A partmenti városokban az ipartelepítés kedvező fogadtatásra talált, mert a már elvándorolni készülő lakosság — főleg a fiatalok — számára munkaalkalmat teremtett, és emellett az adóbevételeket is megnövelte.

Az üzemek azonban óriási mennyiségű szennyező anyagot bocsátanak ki: 1972-ben 1 007 500 tonna kénsvartartalmú (ez a mennyiség 1955-ben még csak 121 500 tonna volt) és 492 800 tonna nitrogén tartalmú anyagot engedtek a tengerbe. A környezeti károsodás a legkülönbözőbb formákban jelentkezett. Először sajátos vörös árapály (növényi planktonok) jelentkezett, s míg ez az 50-es években ritkábban és kisebb területen fordult elő, addig a 70-es évekre az egész Japán-tengerre (18 ezer km²) kiterjedt. 1974-ben már 298 ilyen árapályt figyeltek meg. 1972-ben elpusztult az egész aquikultúra, ami 12 millió dolláros kárt okozott. Később a deformált, tumoros halak megjelenése hívta fel a környezeti veszélyre a figyelmet. A daganatokban nehézfém-lerakódást mutattak ki.

A folyamatos ipari üzemelés okozta szennyeződés mellett a balesetek miatt keletkező szennyeződés sem elhanyagolható. 1975 márciusában a Mitsubishi Oil Társaság egyik tartálya meghibásodás következtében 40 000 kiloliter olajjal

árasztotta el a környéket, amelyből 10 000 kiloliter került a tengerbe. A halászoknak eddig kifizetett kártérítés kb. 45 millió dollárt tesz ki, a baleset hosszabb távú hatását pedig még fel sem becsülték.

Van-e egyáltalán valamiféle előnye az ilyen ipartelepítésnek a városok szempontjából? A megnövekedett adóbevételekre gondolva azt mondhatnánk, talán igen. Ezek nagy része azonban visszatérül az egyes cégekhez, „közérdekű” beruházások finanszírozása címén. Yokkaichi példáját említhetjük meg, ahol a város adóbevétele 1968-ban 11 600 000 dollárt tett ki, azonban a kombinát felépítéséhez szükséges 667 millió dollár értékű kommunális beruházások negyed-részt a város fizette ki.

Az iparosítás elkerülhetetlenül bizonyos mértékű környezetszennyezéssel jár, a japán vállalatok azonban mind-egyed-egy semmiféle megelőző intézkedést nem tettek. A szennyező anyag eltávolításának legnépszerűbb technikája a

kéményen való kibocsátás, illetve a tengervízben való feloldás. Másként fogalmazva: a vállalatok úgy csökkentik termelési költségeiket, hogy közben feláldozzák a mezőgazdasági termelést, a tenger állatvilágát és a környezetet. Sem a kormány, sem a városi vezetők, nem tettek semmit azért, hogy megfékezze az esztelen iparfejlesztést.

Ez ideig a japán dolgozók sem nagyon érdeklődtek e probléma iránt. Olyannyira azonosultak a vállalati érdekekkel, hogy ha a környezetszennyezés szóba került, úgy érezték: őket támadják.

A Minamata-eset óta azonban egyre gyakoribb a tiltakozó kampány a lakosság részéről, s vannak, akik ezt Japán „kulturális forradalmának” nevezik. Egyre több város vezetősége kötelezi a fennhatósága alá tartozó vállalatokat környezetvédelmi szerződés aláírására. Jelenleg 1322 város vezetősége és 7096 vállalat között létezik ilyen szerződés.

(Ism.: *Juhász Attiláné*)

KOZMA FERENC:

GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓ ÉS GAZDASÁGI STRATÉGIA

A világgazdasági folyamatok századunk második felében felgyorsultak. Egyetlen nemzedéknek kell megoldania olyan horderejű feladatokat, amelyek egy évszázaddal előbb három-négy generáció munkálkodott. Ezek közül az egyik legizgalmasabb — a regionális gazdasági integráció. Európa mindkét felében integrációs folyamatok bontakoznak ki. Milyen erők készítetik a nemzetgazdaságokat integrációra? Milyen hatással lehet az integráció a benne résztvevő országok növekedésére és külkereskedelmére? Melyek a gyökeres eltérések a tőkés és a szocialista integrációs folyamatok között? Ezekre a kérdésekre keres választ a könyv első része. A második rész a szocialista integráció természetrajzát kutatja. Megpróbálja szétválasztani a KGST-ben lejátszódó folyamatokban azokat a vonásokat, amelyek ennek az integrálódó országcsoportnak a szocialista jellegéből fakadnak, és azokat, amelyek a kelet-európai régió speciális, történelmi adottságaival magyarázhatók. A szerző a vizsgálat középpontjába a szocialista gazdaságstratégiák összehangolását állítja, s ennek függvényében keresi a nemzetközi gazdasági együttműködés egyes mechanizmusainak helyét és szerepét az integrációban. A harmadik részben a szerző felteszi a magyar népgazdaság szempontjából a legégetőbb kérdést: Milyen jellegű gazdasági arculat kialakítása szükséges egy — gazdasági potenciálját tekintve — kis ország számára ahhoz, hogy előnyösen illeszkedjék be a szocialista integrációs folyamatba? Kísérletet tesz egy olyan fejlődési modell felvázolására, amelynek megvalósítása a magyar népgazdaságot — mint a szocialista közösség tagját — Európa legfejlettebb országai közé emelheti.

A kötet mondanivalója nemcsak a nemzetközi gazdasági együttműködés területén dolgozó közgazdászoknak nyújt hasznos segítséget, hanem mindazoknak, akik érdeklődnek a világgazdaság, valamint népgazdaságunk fejlesztési problémái iránt.

317 l., kötve 65,— Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Tallós György: A bankhitel szerepe gazdaságirányítási rendszerünkben

Kossuth Könyvkiadó, 1976. 445 l.

A szocialista országok közgazdasági irodalma nem bővelkedik pénzügyi témájú művekben. Nem kivétel ez alól hazánk sem. Bár az utóbbi években e tárgyban jelent meg néhány — lényeges elméleti és gyakorlati kérdéseket tárgyaló — tanulmány, a pénzügytudomány egész sor kérdése vár még megválaszolásra, illetve alaposabb „kikutatásra”.

A pénzügyi kutatások területén mutatkozó viszonylagos elmaradottságunknak objektív okai is vannak: a pénzügyek (és a pénzügyi eszközök) szerepe a szocialista országok gazdaságirányításában, s így hazánkéban is, egészen a legutóbbi idő-
kig másodrangú volt, a bennük rejlő lehetőségeket alig vagy csak részben használtuk ki. A pénzügytudomány és a pénzügyi irodalom fontos vonatkozásokban kellően nem bizonyított axiómákra vagy axiómaszerű megállapításokra támaszkodott.

Az elmúlt öt-tíz évben azonban a pénzügyi eszközök szerepe hazánk gazdaságirányításában fokozódott. Javult a helyzet elméleti síkon is: főként a gyakorlati szükségletekből kiindulva több átfogó vagy egyes speciális részterületeket vizsgáló kutatás eredménye került publikálásra. Ezek nem egy esetben más megvilágításba helyezték az eddig alaptételként kezelt megállapításokat és a gyakorlat alapján olyan összefüggéseket tártak fel, amelyeket az elmélet addig alig vett figyelembe.

Az elméleti tételek vizsgálata a korábbinál árnyaltabbá vált, az összefüggések szélesebb körére terjedt ki, ami módot nyújtott a pénzügyi téren meglehetősen bonyolult kölcsönös kapcsolatok bemutatására és a tényleges tendenciák, törvényszerűségek feltárására.

E könyv bírálatát nem véletlenül kezdem ezeknek a problémáknak a vázolásával. A szerző — mint hangsúlyozza — kutatásai során hat év gyakorlata alapján a sok lehetséges kérdésfelvetési és megközelítési mód közül azokat választotta, „... amelyek a hitelpolitika és a hitelezési gyakorlat alkalmazása során rendelkezésre áll, illetve felkutatható tényeket, a valóban lezajlott és megfigyelhető folyamatokat veszik alapul és elemzik”. (11. l.)

Ennek a problémafelvetési és vizsgálati módnak köszönhető, hogy a szerzőnek sikerült bemutatnia, milyen a bankhitelek *tényleges* kapcsolata az egyes anyagi folyamatokkal (illetve milyen, eddig feltételezett kapcsolat nem létezik), milyen valóságos gazdaságirányítási szerepe van a hitelezésnek, hogyan, milyen hatékonysággal használták fel a hitelezésben rejlő lehetőségeket a gazdaság irányítására.

Ez utóbbi azért is jelentős, mert — mint a szerző is írja — a jelenlegi szakaszban fejlődésünk extenzív forrásai kimerülően vannak, a gazdasági növekedés korlátozó tényezőit csak a hatékonyság fokozásával lehet ellensúlyozni, a hatékonyság fokozásában pedig a hiteleknek is aktív szerepet kell játszaniuk.

A könyv fontos érdeme, hogy a gyakorlati tények és összefüggések fényében jó néhány vélt igazságról és feltételezésről bebizonyítja: nem helytállóak, vagy legalábbis sokkal többért és többoldalú megközelítést igényelnek.

Például sokáig csaknem általános volt az a felfogás, hogy a forgóeszközhiteltek szoros összefüggésben vannak a készletekkel. A szerző az iparvállalatok példáján vizsgálja, milyen összefüggéssel kell ténylegesen számolni, fennáll-e a forgóeszközhiteltek és a készletek szoros kapcsolata és általános irányú mozgása. A kutatások eredményeként levont következtetése negatív: „... a forgóeszközhiteltek nagysága lényegében a forgóeszközöktől függetlenül alakult, a vállalatok forgóalapjainak részben nyereségből, részben állami juttatásból való feltöltése és az egyéb források változásai legalább annyira kapcsolódnak a vállalati forgóeszközök változásai-

hoz, mint a hitelek. Ezért a forgóeszközhitelnek a forgóeszközök alakulására gyakorolt hatása már csak a hitelek nagysága és a vállalati források közti aránya, de mindemellett a *hitelállományok és a forgóeszközök változása között mutatkozó laza összefüggés miatt viszonylag csekély*". (95. l.)

Lényegében ugyanezt az összefüggést tükrözi az a megállapítás is, miszerint a rövid lejáratú forgóeszközhitel feladata „... elsősorban a növekvő forgóeszköz-állomány átmeneti finanszírozása lenne, de csak egy részükről lehet megállapítani, hogy ezt a szerepüket valóban be is töltik. Jelentős hányaduk különféle vállalati forrásokat helyettesít, illetve fedez”. (87. l.)

A megállapítás gyakorlati horderejét az adja, hogy megingatja azt az ismert feltételezést, amely szerint elsősorban a hitelektől lehetne várni a készletek indokolt szintre történő apasztását.

A végkövetkeztetés azonban más vonatkozásban is elgondolkodtató: hogyan várható el a tények ismeretében, hogy a hitelek a vállalati tevékenységet jelentősebben befolyásolják és orientálják? Arról nem is szólva, hogy a hitelekért fizetett kamatoknak — még ha súlyuk az utóbbi időkben emelkedett is — a vállalati gazdálkodásban alig van jelentőségük. A vállalatok jó része a kamatot nem tartja a vállalati magatartást jelentősen befolyásoló tényezőnek, és véleményük szerint a hitel megszerzése sokkal lényegesebb, mint a kamatteher. (221. l.)

A hitelek tényleges szerepének értékelése szempontjából a szerző rámutat egy lényeges sajátosságra: a rövid lejáratú hitelek állományá a negyedévek végén rendszeresen és meredeken zuhan. A hitelállomány törvényszerűnek tűnő negyedév végi erőteljes csökkenése nem magyarázható az újratermelési folyamatnak vagy részlemeinek az átalakulásával. A kutató azzal a jelenséggel találkozik itt, hogy egy adott pénzügyi kategória — ez esetben a hitel — viszonylag önálló, az anyagi folyamatoktól elszakadt, más okok által determinált életet kezd élni. Jogosan állapítja meg a szerző, hogy „... ez sokkal inkább elszámolási technikai és különböző pénzügyi szabályozók következménye, semmint valamilyen termelési, értékesítési ok miatt indokolt mértékű szezonálisítás”. (85. l.) Emiatt a vállalati tevékenység befolyásolására a hitel csak korlátozottan képes.

Ahogy a kiragadott példa is mutatja, az egyes pénzügyi kategóriák nem mindig vannak szoros, egyértelműen kimutatható kapcsolatban az anyagi folyamatokkal. A kapcsolat sokszor áttételes és bonyolult, az *egyéb okok* szerepe sokszor döntő lehet. E felismerés alapján a szerző óva int a nem kellően átgondolt és bizonyított oksági kapcsolatok alapján levont általánosításoktól, az elhamarkodott elméleti megállapításoktól. Pénzügyi irodalmunk ez ideig ilyen jellegű figyelemfelkeltésben nem bővelkedett. Inkább az a törekvés volt megfigyelhető, hogy az egyes pénzügyi kategóriák területén végbement változásokat közvetlen kapcsolatba hozzák a gazdaság anyagi folyamatainak egy részével, miközben ezek a kategóriák sok esetben az anyagi folyamatoknál bonyolultabb és áttételesebb indukált s önmozgások együttes következményeként változtak.

A könyv első fejezete részletesen foglalkozik a vállalati pénzforrások fő kategóriáival. Nem véletlenül! A gyakorlat tényei ugyanis azt mutatják, hogy a pénzügyi szabályozás nem egyforma súllyal irányul az egyes vállalati pénzforrásokra. Találónan jellemzi a helyzetet a szerzőnek az a megállapítása, hogy „... a tággab értelemben vett hitelpolitika egyik legnagyobb következtetése, hogy a figyelmet, olykor túlzott részletességgel is, a pénzforrások $\frac{2}{3}$ -ára összpontosítja. A forgóalap és a bankhitel minden elképzelhető mozzanatát szabályozták, igitkeztek — több-kevesebb sikerrel — a szabályoknak érvényt is szerezni. A harmadik harmadra — vagyis a vállalati saját forrásokra — nem jutott elég figyelem... és a saját források szabályozásának és finanszírozási lehetőségeinek elvi alapon nyugvó, átfogó rendezése elmaradt”. (63. l.) Ennek következtében a saját források változása nagymértékben befolyásolja az igénybe vett hitelek volumenét, csökkenti a hitelek szabályozó és befolyásoló szerepét.

A könyv I—V. fejezete a rövid lejáratú hitelezés problémáit vizsgálja hatalmas adatbázis alapján. A VI. fejezet a felhalmozási célú kölcsönök néhány kérdéséről érinti.

Közismert gondunk, hogy a fejlesztésre (szűkebben: beruházásokra) fordított pénzeszközök nem mindig a leghatékonyabbnak ítélt területekre irányulnak.

Felfogásunk szerint a fejlesztéseknél a jövedelmezőséget, illetve a meghatározott jövedelmezőségi szint elérését általában alapvető követelménynek kell tekinteni. Persze a jövedelmezőség igénye a gazdasági fejlődés különböző szakaszaiban

eltérő súllyal esett a latba; például a szocialista iparosítás kezdetén korántsem mindig a jövedelmezőség volt az alapvető fejlesztési kritérium.

Ha ezt a követelményt helyesnek tartjuk, akkor eléggé mehökkentő a könyvnek az a megállapítása, hogy „... a vállalati jövedelmezőség színvonala... nem volt döntő szempontja a hat év fejlesztési lehetőségeit bővítő kölcsönök folyósításának”. (261. l.) Ebből ugyanis az az anomália alakult ki, hogy „... a kis jövedelmezőségű vállalatok beruházásokra az öt év alatt mintegy háromszor többet fordítottak, mint a magas jövedelműek”. „... az alacsonyabb jövedelmezőségű vállalatoknak az öt év alatt a kölcsönforrások és juttatások nagyarányú igénybevételeivel jóval több beruházásra volt pénzforrásuk, mint a legjövedelmezőbbeknek. (!) Más szóval: sem a kölcsönök odaitélésénél, sem a támogatásoknál nem a jövedelmező vállalatok preferálása, hanem az alacsony nyereség miatti fejlesztési »handicap« kiegyenlítése figyelhető meg.” (263. l.)

A fejlesztések területén levő fogyatékoságok felszámolása, mindenekeelőtt a jövedelmezőség háttérbe szorulásának megakadályozása fontos célja a jelenlegi, s még inkább a jövőbeli gazdaságpolitikának. A problémák megszüntetésének egyik módja lehet a szerző által is javasolt hatékonyabb visszterhesség érvényesítése a fejlesztési forrásoknál.

A könyv első hat fejezete lényegében a vállalati szinten szerzett adatokból és információkból megállapítható összefüggések feltárására irányul. Ezen az alapon sok olyan jelenségre irányítja a figyelmet, amelyek a népgazdasági szintű elemzések számára ez ideig jórészt rejtve és megválaszolatlanul maradtak.

A VII. fejezet („A bankhitelezés néhány népgazdasági összefüggéséről”) a makroszintű összefüggések közül elsősorban az állami költségvetés és a hitelszféra kapcsolatát tárgyalja.

Ez a fejezet azért is érdemel külön figyelmet, mert az államháztartások problémái a legutóbbi néhány évben — a bevételeket meghaladó kötelezettségvállalások miatt — fokozódtak, nőtt a költségvetés hiteligénye. Ennek pedig az lett a következménye, „... hogy gazdaságunkban öt év alatt mind a hitelforrások, mind a felhasználás struktúrája lényegesen megváltozott. A változások fő jellemzője: a hitelnek mint a folyó termelést finanszírozó és befolyásoló kategóriának látványos háttérbe szorulása. A költségvetés mint hitelforrásképző terület a decentralizált pénzalapoknak engedett teret, mint hitelfelhasználó adós előretört.” (307. l.)

A folyamatot jól jellemzi, hogy az állami költségvetésnek nyújtott hitelek az MNB belföldi hitelkihelyezésének 1972-ben több mint 24 százalékát tették ki. 1968-tól 1972-ig pedig a forgóeszközhitel aránya 49,6 százalékról 35,4 százalékra csökkent.

A könyv VIII. és IX. fejezete a szocialista és az európai tőkésországok hitelrendszerét, hitelezési gyakorlatát mutatja be — meglehetősen vázlatosan. Bár ezek a fejezetek szintén sok hasznos, a gyakorlatban is hasznosítható információt tartalmaznak, nélkülük a könyv egységesebb lett volna.

Tallós György könyvében — amely egyébként a szerző doktori értekezésének rövidített változata — a legértékesebbnek azokat a fejezeteket érezzük, amelyek a mikrogazdaság tényadatai alapján törekednek a valóságos közgazdasági összefüggések feltárására. Ezek a fejezetek (I—VI.) sok új megállapítással gazdagítják a hazai pénzügytudományt, s ezen belül a hitelezéssel foglalkozó közgazdasági irodalmat.

Csahók István

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Робэрт Мошоци: Экономическая политика СССР в X-ом пятилетнем плане

Автор в вводной части статьи анализирует результаты выполнения X-го пятилетнего плана Советского Союза. Он констатирует, что основные задачи плана были выполнены. Он указывает и на те отрасли, в которых народнохозяйственный план не был выполнен полностью, каким являются, например, легкая промышленность и сельское хозяйство. Причиной переходного спада в сельскохозяйственном производстве он считает — помимо неблагоприятной погоды в 1975 году — то обстоятельство, что в советском сельском хозяйстве медленно распространялись современные методы растениеводства. Автор детально останавливается на положительных изменениях, происшедших в жизненном уровне советского общества в период X-го пятилетнего плана, анализируя их. Он останавливается и на том, что в период между 1971—1975 годами значительно увеличился темп роста внешнеторгового оборота СССР. Внешнеторговый оборот Советского Союза в 1960 году составлял 6,9% национального дохода, а в 1975 году достиг 14%. За этот период значительно увеличился экспорт СССР в страны членов СЭВ, в первую очередь в отношении энергоносителей и сырьевых материалов, что в большой мере способствовало экономическому развитию стран-членов СЭВ.

Во второй части статьи автор подробно знакомит читателя с планом развития народного хозяйства СССР на 1976—1980 годы. Он констатирует, что основная задача плана заключается в осуществлении основных направлений, целью которых является повышение материального и культурного уровня общества. Далее автор подробно останавливается на основных задачах в области повышения жизненного уровня; на плановых задачах в области развития жилищной культуры; на мерах, предпринимаемых в направлении совершенствования личного поощрения. В интересах выполнения стратегии экономической политики главным средством является динамичное увеличение общественного производства, повышение экономической эффективности и качества.

Автор затем анализирует причины замедления экономического роста, устанавливая, что в советском народном хозяйстве иссякают экстенсивные источники роста, и на сегодняшнем этапе развития Советского Союза главным источником экономического роста является повышение эффективности общественного труда. Это проявляется и в том, что в X-ом пятилетнем плановом периоде по существу выравниваются темпы роста национального дохода и капитальных вложений. Изменяются также направление и структура инвестиционной политики. Одна треть общей суммы капитальных вложений в 630 миллиардов рублей служит увеличению сельскохозяйственного производства. И в X-ом пятилетнем плане первоочередной задачей является ускорение научно-технического прогресса, быстрое применение достижений науки в производстве. Детально излагаются в статье важнейшие своеобразные черты советской индустриальной политики. Автор констатирует, что и в X-ом пятилетнем плане ведущая роль принадлежит машиностроению, которое должно обеспечить быструю модернизацию основных фондов народного хозяйства. Затрагиваются в статье три основных направления совершенствования хозяйственного управления и экономического механизма. В заключение в статье рассматривается и развитие внешнеэкономических связей СССР. План на 1976—1980 годы предусматривает увеличение внешнеторгового оборота на 30—35%. В рамках этого Советский Союз и в период X-го пятилетнего плана наибольшее внимание уделяет развитию сотрудничества с социалистическими странами. Примером для этого может послужить тот факт, что в результате координации народнохозяйственных планов СССР в период между 1976—1980 годами увеличивает свои поставки энергоносителей в эти страны на 43% по сравнению с предыдущим пятилетним периодом. Это связано с согласованным планом многосторонних мероприятий по интеграции, утвержденным на XXX Сессии СЭВ.

Янош Куташ—Жужа Маушец: Изменение занятости и квалификации женщин в период между 1970—1990 годами

В вводной части статьи авторы коротко останавливаются на важнейших факторах, определяющих на краткую и долгую перспективу потребности населения в отношении поступления на работу, и — с учетом этого — на формирование занятости в Венгрии, ожидаемой в 1970—1990 годы. При этом они указывают на демографическое положение, состояние здоровья населения, степень школьного обучения, меры, влияющие на число живорожденных, величину спроса на рабочую силу, профессиональную структуру мест работы и влияние сельтебной структуры.

После этого авторы подробно анализируют формирование структуры школьного образования населения, в том числе женщин, затрагивая затем влияние изменения структуры рабочей силы на уровень занятости женщин. На основе своих расчетов они устанавливают, что хотя с преобразованием профессиональной структуры растет число и соотношение женщин, которые могут поступать на работу, это недостаточно для достижения уровня занятости, предусмотренного на 1990 год.

Анализ, выполненный авторами, направлен на выявление того, каким образом можно было бы вовлечь недостающие 70—100 тысяч женщин в общественно организованный труд.

Альфред Шинкович: Анализ функциональных издержек (Попытка решения калькуляционной проблемы)

Автор в своей статье исходит из того, что последующие бухгалтерские калькуляции, как и соответствующие им методы предварительной калькуляции непригодны для определения действительной себестоимости единицы продукции, хотя бы на близкую перспективу. А это означает большую проблему, так как без этого мы не в состоянии установить, сколько стоит тот или иной продукт, или сколько он нам приносит.

Измерение издержек должно служить той цели, чтобы предприятие могло взвешивать, стоит ли ему нести те или иные издержки, выполняются ли задачи предприятия при нормальных издержках.

Автор изучает два метода исчисления издержек, получившие распространение помимо бухгалтерской калькуляции издержек: анализ предельных издержек и стоимостной анализ. Изучив эти два метода, он приходит к выводу, что они пригодны к использованию только вместе, так как преимуществами одного метода являются недостатки другого. Посредством «брака» этих двух методов автор создает и предлагает к использованию новый метод — метод анализа функциональных издержек.

Анализ функциональных издержек — это анализ издержек по изготовлению отдельных функций пользования изделия в различных периодах его существования и при различных — определяемых на основе циклической кривой сбыта — уровнях объемов. При помощи анализа функциональных издержек определяется оптимальная величина прибыли, то есть обеспечивающая ее альтернатива изготовления, технологии и капитальных вложений по данному продукту. Из этого следует, что анализ функциональных издержек представляет собой востановку часть системы перспективного стратегического планирования на предприятии.

Далее автор представляет порядок выполнения расчетов, основной принцип метода, способ сочетания

стоймостию анализа с анализом предельных издержек. Реальных результатов можно ожидать лишь в том случае, если при исчислении издержек по осуществлению функций продукта будут учитываться и оживляемые — не компенсируемые повышением производительности труда — инфляционные тенденции. Это — ключевой вопрос метода и предосылка реальности расчетов — раскрытия ими тенденции.

Элементы предлагаемого метода не новы, так как они — если и с большим упрощением — применяются и получают довольно широкое распространение. Этого, однако, недостаточно. Анализ функциональных издержек — это метод, дающий рамки. Он должен применяться каждым предпринимателем в соответствии с собственными условиями, причем не путем создания новых организационных единиц, а посредством более квалифицированной работы работников, занимающихся этими задачами.

Пал Пилли: Производственная функция типа Коб-Дуглас в применении к венгерскому сельскому хозяйству

К венгерскому сельскому хозяйству можно применить две производственные функции типа Коб-Дуглас

$$Q = 35,5 K_{0,355969} \cdot L^{-0,30928}$$

$$Q = 22,809 K_{0,455761} \cdot L^{-0,3539914} \cdot B_{0,0687873}$$

где Q = валовая продукция сельского хозяйства,

K = валовая стоимость основных средств,

L = численность сельскохозяйственной рабочей силы,

B = фактор климатической неопределенности, отражающийся в колебании производства.

Функциями анализируются тенденции венгерского сельского хозяйства в период между 1960—1973 годами. Обе функции были пригодны для представления анализа эффекта производственных факторов.

В статье представляются следующие важнейшие заключения:

В формировании сельскохозяйственного производства в 1960—1973 годах важнейшим фактором было техническое развитие: на производство динамика объема основных средств оказала большее воздействие, чем живой труд. В то же время климатические факторы, будучи неопределенными, связывают эффективность основных средств в большей мере, чем эффективность живого труда.

В период между 1960—1973 гг. численность рабочей силы в венгерском сельском хозяйстве с 1784 тысяч человек сократилась до 1110 тысяч человек. Предельные соотношения заменением показали, что замена живого труда прошлым — при неизменных ценах — происходила с использованием все большего объема основных средств. В 1960 году для замены одного человека сельскохозяйственной рабочей силой требовалось 29 817 форинтов основных средств, в 1973 году же — 100 943 форинтов. Автор указывает на то, что миграция рабочей силы из сельского хозяйства оправдывается в том случае, если в иной сфере деятельности его производится стоимость, превышающая стоимость прошлого труда, требующегося для замены сельскохозяйственного живого труда.

Анализ венгерского сельского хозяйства в период 1960—1973 гг с точки зрения фактора климатической неопределенности показывает, что сельскохозяйственное производство можно полагать с 93%-ной надежностью.

Предельная производительность как живого труда, так и основных средств показывает понижающуюся тенденцию, однако степень понижения меньше в случае основных средств. Из этого автор делает вывод, что замена живого труда прошлым оправдала себя.

Ласло Надь: Общественные органы по представительству интересов сельскохозяйственных кооперативов и некоторые вопросы их развития

В Венгрии общественные органы по представительству интересов сельскохозяйственных производственных кооперативов были созданы в 1967 году, и важнейшие правила функционирования этой системы союзов содержится в III-ем законе от 1967 года. Союзы сельскохозяйственных кооперативов оправдали надежды, обогатив новой организационной формой венгерское кооперативное движение. За прошедшие приблизительно 10 лет в развитии сельскохозяйственных производственных кооперативов произошли такие существенные изменения, которыми заодно предопределяется и направление дальнейшего развития системы союзов (например, значительная концентрация, новые кооперативные формы, структурное преобразование кооперативного членства и т. п.).

В новом регулировании, предусматриваемом в скором будущем, необходимо будет расширить сферу действия кооперативных союзов — они собственно представляют собой генеральный общественный орган по представительству интересов кооперативов, кооперативных обществ и объединений с одной стороны, и кооперативных членов с другой стороны. В соответствии с этим как Всевенгерский совет производственных кооперативов, так и территориальные союзы имеют функции представления интересов и трансмиссии. Функция представления интересов по своему содержанию может заключаться в представлении экономических интересов кооператива, организованного как предприятие, или же в представлении индивидуальных проблем членов в отдельности или в целом. По своему содержанию представление интересов подразделяется на представление экономических, классовых или слоевых интересов, а также на представление юридических, социальных и культурных, кадровых и, наконец, международных интересов. В рамках трансмиссионной функции союзы кооперативов — во всех вопросах, по которым они представляют интересы кооперативов и их членов — посредством организационной, мобилизационной и формирующей сознание деятельности оказывают влияние на кооперативы и на их членов.

Предпосылкой для эффективного выполнения кооперативными союзами этой двойной функции являются укрепление взаимосвязей между общегосударственными и территориальными союзными организациями, установление более организованного порядка во взаимоотношениях между союзными организациями и государственными органами, а также модернизация средств, имеющихся в распоряжении у союзов производственных кооперативов.

Карой Лорант: Перспективные тенденции мирового потребления энергии

В статье определяются гипотезы относительно перспективного формирования энергетических потребностей мира и ожидаемой структуры использования энергии. Гипотезы были разработаны на основе сопоставления известных или предполагаемых в настоящий момент резервов энергии и ожидаемого роста потребностей в энергии, принимаем во внимание и оживляемые результаты технического прогресса. Оцененный таким образом рост запасов и потребностей представлен на основе глобального и более детального — подразделяющего страны земного шара на 10 районов — анализом. Горизонтом времени анализа является 2000 год, но

в интересах представления требований по отношению к направлениям технического развития, автор статьи коротко останавливается и на ожидаемых тенденциях, ожидаемых в последующие 50 лет.

Заключительный вывод статьи состоит в том, что даже при относительно динамичном экономическом росте на длительную перспективу не следует опасаться недостатка в энергии, однако могут появиться отдельные структурные проблемы, и поэтому при определении направлений технического развития большое внимание следует уделять обеспечению равновесия между энергетическими запасами и структурой потребления.

Александр Байт: Инфляция зарплат в либеральной, основанной на самоуправлении экономике

Автор в своей статье занимается одним из основных факторов югославской инфляции — образованием доколов (по югославской терминологии: личные доходы), а в рамках этого рассматривает функционирование спирали «зарплата-зарплата».

При помощи математически — статистического, эконометрического анализа, он показывает, что в период между январем 1964 года и апрелем 1970 года — который в грубых чертах соответствует либеральному этапу югославской экономики (это подтверждает и сам анализ), включающий в себя самый длинный «короткий» конъюнктурный цикл, его спад происходил в период с 1965 по 1967 гг. — в движении спирали «зарплата-зарплата» на первом месте стояли отрасли с высоким уровнем зарплат и циклы экономической активности определяли разрыв во времени между скачками вперед и отставанием.

В заключение автор подчеркивает, что выявление положений отдельных отраслей в спирали «зарплата-зарплата» требует дальнейшей большой работы и указывает на новые возможности, скрытые в эконометрическом анализе месячных данных.

Отто Пирити: К полемике о социалистической собственности

Автор производит попытку сформулировать такую систему понятий собственности, социалистической собственности, социалистической государственной собственности и собственности предприятий, логика которой позволяет истолковать и заключить в себя приходу трудящихся как субъекта собственности, процесс их превращения в собственников. Согласно автору собственностью является не отношение, а позиция, состояние, власть, распоряжением над предметом собственности. Социалистические отношения только объективно превращают трудящегося в собственника; ему еще следует субъективно пройти этот процесс.

Государстве как собственник не тождественно с государственными учреждениями, с государственным аппаратом. Социалистическое государство является государством трудящихся, следовательно его элементом творцом является сам трудящийся человек. Без него государство не является социалистическим. Государственную собственность как правомочие группу функций во взаимодействии и дополняя друг друга реализуют аппарат (государственная администрация) и предприятия, оба а свойстве органов государства. Все правомочия собственности никогда не находились в руках государственного аппарата.

В рамках конкретного распределения правомочий собственности аппарат прежде всего управляет, контролирует, регулирует, а предприятие непосредственно распоряжается собственностью и наращивает ее. Нарращивая собственность, распоряжаться средствами производства и продукцией является по крайней мере настолько же функцией собственности, как управлять, контролировать и регулировать. Исключительность государственной собственности и распределение собственнических функций совместимы как принципиально, так и практически.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Robert Mosóczy: Economic policy of the USSR under the 10th five-year plan

In the introduction the author analyzes the fulfilment of the 9th five-year plan of the Soviet Union. He establishes that the basic objectives of the plan have been met. Also the branches are indicated where fulfilment has been lagging behind the plan as e.g. the light industry and agriculture. Beside the extremely unfavourable weather conditions in 1975 also the slow spread of up-to-date farming methods is indicated as a cause for the temporary setback in agriculture. The favourable changes in the living standards of Soviet society under the 9th five-year plan are reviewed and analysed in detail. Also the fast growth of foreign trade between 1971—1975 is mentioned. While in 1960 foreign trade turnover amounted to 6.9 per cent of the national income of the USSR, it attained 14 per cent in 1975. During this period the USSR considerably increased exports to the CMEA countries, mainly from primary energy and raw materials, greatly contributing thereby to the economic development in these countries.

In the second part of the article the national economic plan of the USSR for 1976—1980 is reviewed in detail. It is stated that the main task of the plan is to consistently realize the guidelines aiming at raising the material and cultural living standards of society. The detailed targets set in respect of raising living standards, housing conditions, and the measures to improve personal stimulation are surveyed. The main tools of implementing the strategy of economic policy are a dynamic increase of social production, the improvement of efficiency and quality.

Analysing the causes of slower economic growth, it is stated that the extensive sources of growth are near exhaustion in the Soviet economy and in the present stage the main source of economic growth is the raising of the efficiency of social labour. This is also shown by the essentially identical growth rates of national income and investments under the 10th five-year plan. Also the direction and pattern of investment policy changes. One third of the volume of investments totalling 630 thousand million roubles serves to boost agricultural production. A primary task of the plan is to accelerate the progress of technology and science, to apply scientific results in production as soon as possible. The article also reviews the main features of industrial policy in the Soviet Union. The leading role will be retained by the engineering industries which must secure a fast-rate modernization of the fixed assets of the economy. The three main directions of improving economic control and the economic mechanism are also mentioned. Finally, the study discusses the development of the international relations of the USSR. The plan provides for a 30—35 per cent increase in foreign

trade. Within that, the Soviet Union will continue to pay the greatest attention to developing cooperation with the socialist countries. One example: as a result of plan coordination with the CMEA countries between 1976—1980 the USSR will increase her energy deliveries by 43 per cent against the preceding five years. This is related to the collated plan of multilateral integration measures approved at the 29th session of the CMEA.

János Kutás—Zsuzsa Mausecz: Changes in the employment rate and qualifications of women between 1970—1990

In the introduction the study briefly surveys the major factors determining the demand of the population on employment in the short and in the long run and then the expected development of employment between 1970—1990. The effects of the demographic situation, the state of health of the population, educational qualifications, composition of manpower by trades, the measures influencing the number of births, the size of demand for labour, the occupational pattern of jobs, and the settlement network are analysed in detail.

Next the authors examine the expected school qualification of the population, and within it: of women, in the period covered by long-term planning, the consequences for employment, and then the effect of changes in labour structure on the employment of women. They state, relying on the computations that, although with the changing pattern of employment and trades the number and rate of women who can be drawn into the labour force increases, yet this is not enough to attain the employment level planned for 1990.

The analysis is aimed at finding ways for drawing the still missing 70—100 thousand women into the socially organized labour.

Alfréd Sinkovics: Functional cost analysis (An attempt at solving problems of cost accounting)

The author sets out from the statement that the ex-post methods of cost accounting and those made ex-ante and essentially agreeing with them are not suited for determining even the short-term *real* unit cost of the product. This causes great concern, since in lack of the latter one cannot tell either what a product costs or what it earns.

Measurement of cost must serve the purpose that the enterprise be able to weigh up whether the bearing of some given cost is worth-while, whether the enterprise can fulfil its tasks at normal costs.

The author surveys the two methods which are widespread beyond the cost accounting based on bookkeeping, ie. marginal analysis and value analysis. Examining them he arrives at the conclusion that they can be used only combined, since the merit of the one is the deficiency of the other. By "marrying" these two methods the author devises and advocates for use a method called functional cost analysis.

Functional cost analysis means establishing the production costs of the individual utility functions of the products in various periods of the lifetime of the product and on various levels of volume — as deduced from the cyclical curve of sales. With the aid of functional cost analysis the optimum volume of profits is sought, or, rather, the technological and investment alternative securing it. It follows that the functional cost analysis is part and parcel of the long-term strategic planning system in an enterprise.

The author proceeds to present the order of computations, the principle of the method, and the way in which marginal analysis is amalgamated with value analysis. Realistic results can be only expected if in calculating the costs of realizing the functions of the product also the expectable inflationary tendencies are taken into account which cannot be counter-balanced by increasing productivity. This is a pivotal question of the method and a condition for it to reveal realistic tendencies.

The elements of the method proposed are not new, since — if with gross simplifications — they are used and are spreading. But this is not enough. The functional cost analysis is a framework which every enterprise must adapt to its own conditions — not by creating new organizations, but by raising to higher standards the work of those engaged in it.

Pál Pillis: Two Cobb-Douglas type production functions of the Hungarian agriculture

The author defines the two functions as follows:

$$Q = 35,5 K^{0,35962} \cdot L^{-0,20926} \text{ and}$$

$$Q = 22,609 K^{0,455751} \cdot L^{-0,509914} \cdot B^{0,0587273}$$

where Q = gross output of agriculture, K = gross value of fixed assets, L = employment in agriculture, B = climatic factor of uncertainty, expressed by fluctuations in output.

The two functions were used to analyse tendencies in the Hungarian agriculture over the years 1960—1973. Both functions proved to be suited for presenting the effects of the factors in production.

The most important conclusions of the article may be summed up as follows.

In the years examined the most important factor in the development of agriculture was technological progress; the increase of fixed assets had a stronger effect than live labour. Uncertainty of the climatic factor, however, affects the efficiency of fixed assets to a greater extent than that of labour.

Between 1960—1973 employment in the Hungarian agriculture fell from 1784 thousand to 1110 thousand. According to the marginal rates of substitution the replacement of live labour by embodied labour required more and more fixed assets (at constant prices). While in 1960 the replacement of one worker in agriculture required fixed assets in the value of Ft 29 817, it demanded Ft 100 943 in 1973. As pointed out by the author, migration of labour from agriculture is justified if it creates higher value in its new field of activity than the cost of the embodied labour necessary to replace the live labour in agriculture.

According to the analysis relating to the years 1960—1973 the factor of climatic uncertainty can be planned with a safety of 93 per cent.

Marginal productivity of both live labour and fixed assets is of a declining tendency, but the reduction is smaller with fixed assets. The author concludes from this that it was worth-while to replace live labour by embodied labour.

László Nagy: The social representative organs of the agricultural cooperatives and some problems of their development

The representative organs of the cooperatives were formed in Hungary in 1967 and the main principles of their statutes are contained in the Act III : 1967. The associations of agricultural cooperatives have fulfilled the hopes attached to them and enriched the cooperative movement by new forms of organization. In the ten years since their foundation essential changes occurred in the development of agricultural cooperatives which necessarily determine the directions in which the system of associations should be further developed (e.g. large-scale concentration, new forms of cooperation, structural transformation of the cooperative membership).

In the new regulations, which are due in the near future, the scope of authority of the cooperative associations should be extended: the cooperative associations are representative organs of the cooperatives and cooperative unions on the one hand, and of the cooperative membership on the other hand. Accordingly, the National Council of Cooperatives and the regional associations have both a representative and a transmission function. As regards its contents, the representative function may be representation of interests of the cooperative organized as an enterprise, of the whole membership and of the individual cases of members. According to its object, the representation may be one of economic, class or stratum interests, as well as legal, social, cultural, and, finally, international representation. In their transmission function the cooperative associations exercise—regarding all problems in which they represent interests—an organizing and mobilizing effect on the cooperatives and their members and also shape their consciousness.

An efficient fulfilment of the double function of the cooperative associations assumes strengthening relations between the national and the regional cooperative organizations. It also makes desirable that relations should become more organized between the cooperative organizations and the state organs, as well as that means available to the associations of cooperatives should be extended.

Károly Lóránt: Long-term tendencies in world energy consumption

The article draws up hypotheses for the perspective trend of the demand for energy of the world and for its expectable pattern. The hypotheses were established by taking into account the known and assumed reserves of energy and confronting them with the growth of expectable demand for energy, considering also the expected results of technical progress. Reserves and the expected increase of needs are presented first globally and then relying on an analysis grouping the countries of the earth into ten regions. The time horizon of the analysis is the year 2000, but, in the interest of assessing the requirements to be raised towards the directions of technological development, the article briefly discusses also the expected tendencies over 50 years.

The final conclusion of the analysis is that we need not reckon with an absolute shortage of energy even in the case of a relatively dynamic economic growth, but certain structural problems may arise. Therefore, in marking out the directions of technological development great attention must be paid to creating harmony between the energy reserves and the pattern of consumption.

Alexander Bajt: Spill-over mechanism in a liberal labour-managed economy

The study discusses a major Yugoslav inflation generator: wage (or, in Yugoslav terminology, personal income) inflation and within it mainly the spill-over mechanism, also called wage-wage spiral.

It is shown with the aid of mathematical-statistical, econometric analysis that between January 1964 and April 1970—which covers roughly the liberalistic phase of Yugoslav economy and includes the longest "short" cycle with a deceleration of economic activity from 1965 to 1967—high wage industries led in the spill-over process and cycles in economic activity really as polarizers of pull-aheads and catch-ups.

In conclusion the author emphasizes that much more work will be needed to establish the place of every industry in the spill-over process and indicates the new possibilities inherent in the econometric analysis of monthly data.

Ottó Pirityi: Contributions to the debate on socialist ownership

The author makes an attempt at developing such conceptual system of ownership, socialist ownership, socialist state ownership and enterprise ownership, whose logic would make interpretable and would comprise the ownership of the workers, the process of their becoming owners. According to him ownership is not a relation, but a position, a state, a power position, disposibility over the object of ownership. The socialist relations make the worker into owner only objectively, he must also become one subjectively.

The state as owner is not identical with the state institutions or the state machinery. The socialist state is a state of the workers, thus the working man himself is an element and a creator of it. Without him the state is not a socialist one. The state ownership, both as a title and as a group of functions, is exercised by the machineries (state administration) and the enterprise, both as organs of the state, complementing and influencing each other.

In the framework of concrete division of labour regarding ownership, the machinery rather directs, controls and regulates while the enterprise actually disposes and augments the property. To augment the property, to dispose over means of production and products is at least as much a function of ownership as to direct, control and check. The exclusive nature of state property and the division of ownership functions are compatible both in principle and in practice.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Роберт Мошоци</i> : Экономическая политика СССР в X-ом пятилетнем плане	1133
<i>Янош Куташ—Жужса Маушеу</i> : Изменение занятости и квалификации женщин в период между 1970—1990 годами	1153
<i>Альфред Шинкович</i> : Анализ функциональных издержек (Попытка решения калькуляционной проблемы)	1163
<i>Пал Пиллиш</i> : Производственная функция типа Коб-Дуглас в применении к венгерскому сельскому хозяйству	1174
<i>Ласло Надь</i> : Общественные органы по представительству интересов сельскохозяйственных кооперативов и некоторые вопросы их развития ...	1182
<i>Карой Лорант</i> : Перспективные тенденции мирового потребления энергии	1192
<i>Александр Байт</i> : Инфляция зарплат в либеральной, основанной на самоуправлении, экономике	1210
ДИСКУССИЯ	
<i>Отто Пирити</i> : К полемике о социалистической собственности	1223
ОБЗОР	
Размер завода и технологическая современность в черной металлургии (<i>Аттила Силард Ивани</i>)	1238
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1245
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Дьердь Таллош: Роль банковского кредита в Венгерской системе экономического управления (<i>Иштван Чахок</i>)	1253
Резюме статей на русском и английском языках	1256

CONTENTS

<i>Róbert Mosóczy</i> : Economic policy of the USSR under the 10th five-year plan	1133
<i>János Kutás—Zsuzsa Mauscetz</i> : Changes in the employment rate and qualification of women between 1970—1990	1153
<i>Alfréd Sinkovics</i> : Functional costs analysis (An attempt at solving problems of cost accounting)	1163
<i>Pál Pillis</i> : Two Cobb—Douglas-type production functions of the Hungarian agriculture	1174
<i>László Nagy</i> : The social representative organs of the agricultural cooperatives and some problems of their development	1182
<i>Károly Lóránt</i> : Long-term tendencies in world energy consumption	1192
<i>Alexandre Bajt</i> : Spill-over mechanism in a liberal labour-managed economy	1210
DISCUSSION	
<i>Ottó Pirityi</i> : Contributions to the debate on socialist ownership	1223
REVIEW	
Plant size and technological up-to-dateness in ferrous metallurgy (<i>Attila Szilárd Iványi</i>)	1238
REVIEW OF PERIODICALS	1245
BOOK REVIEW	
György Tallós: The role of bank credit in the system of Hungarian economic control (<i>István Csahók</i>)	1253
Abstracts of the articles, in Russian and English	1256

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.
 Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010
 Terjedelem: 8 iv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1976. augusztus 30.

76.0871 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Monori István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVES-BOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

Kápolnai György—Várkonyi László:
**AZ ANYAGI ÉS ERKÖLCSI ÖSZTÖNZÉS
 A MUNKASZERVEZÉS SZOLGÁLATÁBAN**
 (Munkaszervezési sorozat)
 191 l., füzve 14,50 Ft

Kozma Géza:
**BILATERÁLIS MÉRLEGEGYENSÚLY ÉS
 KÜLKERESKEDELMI HATÉKONYSÁG**
 (Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)
 248 l., füzve 33,— Ft

Nemes Ferenc:
ÉRDEKELTSÉG — MAGATARTÁS — TARTALÉKOK
 146 l., kötve 19,— Ft

Megyeri Endre:
ERŐFORRÁS-ÉRTÉKELÉS ÉS JÖVEDELEMSZABÁLYOZÁS
 (Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)
 190 l., füzve 20,— Ft

Suara Róbert—Bokor Rezsóné:
**FELSŐFOKÚ OROSZ TÁRSALGÁSI ÉS KÜLKERESKEDELMI
 NYELVKÖNYV**
 445 l., kötve 65,— Ft

Majtényi György:
AZ IPARI TERMELES SZÁMÍTÓGÉPES IRÁNYÍTÁSA
 (Számítógép és alkalmazása sorozat)
 237 l., füzve 26,— Ft

M. L. Basin:
KUTATÓ- ÉS TERVEZŐINTÉZETEK MUNKÁJÁNAK TERVEZÉSE
 250 l., kötve 42,— Ft

Suara—Bokor—Horváth:
OROSZ TÁRSALGÁSI ÉS KÜLKERESKEDELMI NYELVKÖNYV
 511 l., kötve 58,— Ft

SZERVEZÉS ÉS IRÁNYÍTÁS A TANÁCSI IPARVÁLLALATOKBAN
 Szerkesztette: Varga Sándor
 150 l., füzve 17,— Ft

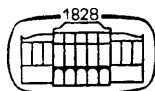
Kováts László—Vágó László:
TANÁCSI ÜGYIRATKEZELŐK KÉZIKÖNYVE
 284 l., kötve 37,— Ft

VÁLLALATIRÁNYÍTÁS ÉS A VÁLLALATOK JOGI HELYZETE, II. kötet
 Szerkesztette: Sárközy Tamás
 475 l. füzve 54,— Ft

SZAKKÖNYVESBOLTOK:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
 Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt
 Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

ROMÁN ZOLTÁN:

Termelékenység és növekedés a magyar gazdaságban

MOLNÁR FRIGYES:

A fogyasztási szövetkezetek gazdasági tevékenysége
az V. ötéves tervben

LAKI MIHÁLY:

Téves üzleti döntések

JÁNOSI FERENC:

A gazdaságosság kategóriájának tartalma a különböző
termelési módokban

11

XXIII. évfolyam

1976. november

TARTALOM

<i>Román Zoltán</i> : Termelékenység és növekedés a magyar gazdaságban	1261
<i>Molnár Frigyes</i> : A fogyasztási szövetkezetek gazdasági tevékenysége az V. ötéves tervben	1280
<i>Laki Mihály</i> : Téves üzleti döntések	1296
<i>Fekete Ferenc—Earl O. Heady—Bob R. Holdren</i> : A termelőszövetkezeti tagok és a háztáji gazdaságok céljainak vizsgálata	1314
<i>Dobozi István</i> : Növekedési kilátások az „árforradalom” után a harmadik világban	1326

VITA

<i>Jánosi Ferenc</i> : A gazdaságosság kategóriájának tartalma a különböző termelési módokban	1343
---	------

SZEMLE

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1976—1980. évi gazdasági és szociális fejlődéséről szóló irányelvek beruházási vonatkozásai (<i>Karol Ujházy</i>)	1366
---	------

FOLYÓIRATSZEMLE	1374
------------------------------	------

Sz. Medvedkov: A külföldi tőke a kapitalista gazdaságban: a keletkezés útjai és problémái — Henri Desroche: „Kilátó 1989?” A fogyasztási szövetkezetek fejlődésének problémái — Albin Plocica: A vállalatok korszerűsítésének szükségessége és hatása

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A Szovjetunió és a szocialista országok nemzetközi együttműködésének hatékonysága (<i>Drechsler László</i>)	1379
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	1383
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	1386

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Dobozi István, az MTA Világ gazdasági Kutató Intézetének munkatársa; **dr. Drechsler László**, a közgazdaságtudományok doktora, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének igazgatóhelyettese; **dr. Fekete Ferenc**, a közgazdaságtudományok doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanára; **dr. Heady, Earl O.**, az Iowai Állami Egyetem (USA) tanára, a Magyar Tudományos Akadémia tb. tagja; **dr. Holdren, Bob R.**, az Iowai Állami Egyetem (USA) tanára; **Jánosi Ferenc**, a Pénzügyminisztérium főmunkatársa; **Laki Mihály**, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet munkatársa; **dr. Molnár Frigyes**, a SZÖVOSZ Fogyasztási Szövetkezetek Országos Tanácsának elnöke; **Román Zoltán** kandidátus, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának igazgatója; **Ujházy, Karol**, a Csehszlovák Tervbizottság elnökhelyettese.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovicz Mária, **Bognár József**, **Csendes Béla**, **Csikós-Nagy Béla**, **Erdős Péter**, **Fekete Ferenc**, **Ganczer Sándor**, **Hetényi István**, **Huszár István**, **Káplár József**, **Kornai János**, **Megyeri Endre**, **Nagy Tamás**, **Nyers Rezső** (elnök), **Sipos Aladár**, **Szabó Kálmán**, **Szamuely László**, **Vincze Imre**, **Zsarnóczai Sándor** (főszerkesztő)

ROMÁN ZOLTÁN:

Termelékenység és növekedés a magyar gazdaságban

Fejlettségi szintünk

Az egyes országok gazdasági fejlettségének színvonalát — az általános gyakorlat szerint — ma az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem (vagy a bruttó hazai termék) alapján ítéljük meg. Az összehasonlítás-hoz e mutatók értékét *közös valutában* kell kifejezni. Mint ismeretes, ez csak eléggé nagy hibahatárok között oldható meg. Ezért az országok fejlettségi rangsora kis különbségeket nem érzékeltethet, a nagy különbségeket pedig csak durván jelzi, mivel a fejlettségben messzeeső országoknál különösen bizonytalan a közös valutára való átszámítás.

Az értékmutatók közös valutában való kifejezésének legegyszerűbb módja: a hivatalos valutaátszámítási kulcsok alkalmazása. Számos vizsgálat egyértelműen bizonyította azonban, hogy ez nem megbízható eljárás. A megoldás vagy részletes árindexek meghatározása, vagy közéleti számítás naturalis mutatók segítségével. Nálunk először egy az utóbbi módszerrel végzett számítás vált ismertté, Jánossy Ferenc munkája [15]. Később még két ilyen számításban szerepelt Magyarország; ezek közül Hestoné [13] az előbbihez hasonló, Beckermané [3] attól eltérő (és nemigen valószínűsíthető) eredményt adott.

1. sz. táblázat

A fejlettségi színvonalakra vonatkozó naturalis mutatókra épülő számítások eredményeinek egybevetése

Ország	Jánossy (egy lakosra jutó nemzeti jövedelem, 1960) ^a	Beckerman (egy lakosra jutó nemzeti fogyasztás, 1960) ^b	Heston (egy lakosra jutó nemzeti jövedelem, 1963/65) ^c	
Magyarország	100	100	*	**
Olaszország	125	250	135	177
Ausztria	185	310	163	199
NSZK	220	400	160	205
Anglia	275	480	180	330

Forrás: a) [15], b) [3], c) [13].

* Egyszeres regressziószámítás alapján.

** Többszörös regressziószámítás alapján.

Jánossy Ferenc számítása szerint Magyarország egy lakosra jutó nemzeti jövedelme 1960-ban 400 dollár volt. Csernok Attilának a Központi Statisztikai Hivatalban arányegyütthetőkkel készített számítása

dásokkal, s növelik a szabad idő és a nem piaci tevékenységek értékével. ([23], 509—531. l.) Hasonló korrekciókat szoktak még javasolni a környezeti ártalmakkal és a környezetvédelmi kiadásokkal kapcsolatban is. A társadalomstatistikai jelzőszámok, társadalmi-gazdasági mutatószámrendszerek kidolgozásában már nagyobb előrehaladást értek el. Nálunk először a hosszú távú tervezés keretében kezdeményezték ezt, újabban a Központi Statisztikai Hivatal is foglalkozik vele; elfogadott módszertana és adatbázisa azonban nincs még.

Az életszínvonal és az életkörülmények különböző összetevői sokoldalúan vizsgálhatók a társadalom- és gazdaságstatistikai mutatószámok segítségével, de ezek szintetizálására, az együttes színvonal és az országonkénti színvonalak arányának meghatározására nincs megbízható módszerünk. Egy vizsgálatunkban ([31] VII. fejezet) Magyarországra és az ENSZ-összehasonlításban szereplő 6 fejlett tőkésországra vonatkozóan 23 olyan mutató arányát állítottuk egymás — és az egy lakosra jutó GDP arányát jelző mutató — mellé, amelyek távolról sem teljesen, de sok oldalról jellemzik a lakosság életszínvonalát és életkörülményeit. A 23 mutató közül egy sem követi pontosan az egy lakosra jutó GDP arányát. Ebben jól tükröződik, hogy az egyes országok lakossága és kormányzata az életszínvonal és az életkörülmények különböző területeinek más és más fontosságot tulajdonít. Ez az adat-összeállítás azt is jelzi, hogy az életszínvonalban — s az életkörülményekben általában is — kisebbek a különbségek, mint az egy lakosra jutó nemzeti jövedelemben. Elégé egyértelműen rajzolódik ez ki az élelmiszerfogyasztást, az egészségügyi ellátást és a közoktatást illetően, bár hozzá kell tennünk, hogy az ilyen típusú mutatók az ellátás, s a szolgáltatások minőségi különbségeit nem tükrözik megfelelően!

4. sz. táblázat

Az infrastrukturális ellátottság néhány országban 1968-ban
Csernok—Ehrlich—Szilágyi számításai alapján, Magyarországhoz viszonyítva

Ellátási terület*	Egyesült Államok	Francia- ország	NSZK	Egyesült Királyság	Japán	Olasz- ország	Magyar- ország
Közlekedés (8)	2,7	1,6	1,4	1,8	2,0	1,1	1,0
Hírközlés (1)	8,3	2,3	3,0	3,6	2,7	2,3	1,0
Lakásellátottság és felszereltség (3) ..	3,2	1,8	2,3	3,0	1,9	1,9	1,0
Egészségügyi ellátottság (4)	1,3	1,0	1,1	1,1	1,3	0,9	1,0
Oktatási és kulturális ellátottság (7) ..	1,5	1,2	1,1	1,2	1,1	1,0	1,0
Összesen (főátlag)	2,3	1,4	1,5	1,7	1,5	1,2	1,0
Egy lakosra jutó GDP, az ENSZ- összehasonlítás alapján	2,5	1,9	1,9	1,5	1,5	1,1	1,0

Forrás: 1—6. sor [7], 104., 114., 119., 131., 139. és 270. l.; 7. sor [20], 8. l.

* Zárójelben az egyes ellátási területek jellemzésére felhasznált természetes mutatók száma.

Infrastrukturális ellátottságunk elemzése keretében 23 részmutató összefoglalása alapján a színvonalarányok meghatározására tett kísérletet Csernok Attila, Ehrlich Éva és Szilágyi György [7], a Bennett-

módszer javított változatával. Adataik szerint (lásd a 4. sz. táblázatot) az egészségügyi és az oktatási-kulturális ellátottság hazánkban a 6 vizsgált ország mindegyikéhez viszonyítva lényegesen kedvezőbb, mint az egy lakosra jutó GDP. Ezzel szemben a hírközlés színvonala, valamint a lakásellátottság és -felszereltség határozottan kedvezőtlenebb. A főátlag a 6 ország közül 1-nél egybeesik a GDP-mutató arányával, 2-nél valamivel kedvezőtlenebb, 3-nál valamivel kedvezőbb képet ad, mint a GDP-arányok.

Az ENSZ-összehasonlítás részletező adataiból (lásd az 5. sz. táblázatot) szintén az olvasható ki, hogy a fejlettebb országokhoz képest az élelmiszer-fogyasztás, az egészségügyi ellátás és az oktatás helyzete kedvezőbb, a szállítás-hírközlésé kedvezőtlenebb hazánkban az egy lakosra jutó GDP arányánál.

5. sz. táblázat

Személyi fogyasztás 9 országban a magyar színvonal százalékában, 1970-ben

Ország	Élelmiszer-fogyasztás	Ruházati-cikk-fogyasztás	Szállítási és hírközlési kiadások	Egészségügyi ellátási kiadások	Üdülési kiadások	Oktatási kiadások	Személyi fogyasztás összesen
Kenya	29	6	18	11	6	24	15
India	26	6	17	8	2	23	20
Kolumbia	51	24	93	14	20	60	44
Magyarország	100	100	100	100	100	100	100
Olaszország	157	111	211	96	82	106	120
Japán	108	129	224	145	110	99	126
Egyesült Királyság	153	152	354	108	173	118	162
NSZK	130	183	300	133	166	104	160
Franciaország	187	151	310	123	158	98	177
Egyesült Államok ..	185	269	870	111	246	178	261

Forrás: [20] 190. 1.

Termelékenységünk színvonala

A gazdaság egészére nézve a termelékenység színvonalát országok között a legegyszerűbben az összes vagy az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem arányából kiindulva lehet összemérni. Az egy lakosra jutó nemzeti jövedelmet két tényező — a termelékenység (az egy foglalkoztatottra, illetve az aktív keresőre jutó nemzeti jövedelem) és a foglalkoztatottság (az aktív keresők népességben elfoglalt aránya) — eredőjének foghatjuk fel. Az ENSZ-összehasonlítás alapján ily módon (keresített adatokkal) a 6. sz. táblázat szerinti termelékenységi arányok adódnak.

Bár az aktív keresők számbavételi módja országonként nem teljesen azonos, megállapíthatjuk, hogy a foglalkoztatottság színvonala az általunk vizsgált országok közül érdemlegesen csak néhány szocialista országban (Bulgária, Lengyelország, Románia) magasabb hazánkénál, számos tőkés országban viszont jóval (20—25 százalékkal) alacsonyabb. A vizsgált országokhoz képest alacsonyabb egy lakosra jutó nemzeti jö-

Két számítás a magyar mezőgazdaság termelékenységének színvonaláról

Ország	Az egy mezőgazdasági keresőre jutó		Az egy hektárra jutó
	1968. évi anyagmentes ^{a)}	1970. évi bruttó ^{b)}	1970. évi bruttó ^{b)}
	dollárban kifejezett termelési érték a magyar adat százalékában		
NDK	161	209	171
Csehszlovákia	159	154	125
Magyarország	100	100	100
Lengyelország	82	78	132
Bulgária	75	71	119
Szovjetunió ..	69	—	—
Románia	38	26	54
6 közös piaci ország súlyozatlan átlaga*	279	—	—
8 közös piaci ország súlyozott átlaga**	—	231	149

Forrás: a) [11], 23. l.; b) [33].

* A súlyozott átlag 210 százalék körül van.

** A korábbi 6 közös piaci ország mellett Anglia és Dánia adatait is tartalmazza.

megjelent könyvéből [11] és Sipos János még nem publikált tanulmányából [33] idézünk néhány adatot.

Bár a szintarányok a 7. sz. táblázatban idézett két számítás szerint néhány ország esetében eléggé eltérőek, helyünket a szocialista országok e szempontból felállított rangsorában nem érintik. Mezőgazdaságunk termelékenysége mindkét számítás szerint jóval alacsonyabb, mint az NDK-é és Csehszlovákiáé, a többi szocialista országnál (különösen a román mezőgazdaságénál) azonban magasabb. Az egy mezőgazdasági keresőre jutó összes lakos számából hasonló rangsorra következtethetünk. A földterületre számított hozam a fejlettebb országokhoz hasonlítva kedvezőbb, az utánunk következő országokat nézve kedvezőtlenebb, mint a munkatermelékenység színvonala.

A rendelkezésre álló adatok szerint tehát mezőgazdaságunk termelékenységi elmaradása a fejlettebb tőkésországok mögött valószínűleg nagyobb, mint az iparé (különösen a feldolgozó iparé), bár ipari és mezőgazdasági termékeink minőségét tekintetbe véve indokoltnak látszik az egy foglalkoztatottra (aktív keresőre) számított mezőgazdasági és ipari mutatók különbségének csökkentése. A szocialista országokhoz viszonyítva iparunk mutat kedvezőtlenebb képet. Az ellentmondás csak látszólagos, mert a mezőgazdasági termelékenység a szocialista országokban együttesen is jobban elmarad a fejlett tőkésországoctól, mint az ipar termelékenysége. Egyébként eléggé általánosnak tekinthető, hogy nemzetközileg a mezőgazdaság (és a bányászat) tekintetében nagyobbak a termelékenységi különbségek, mint a feldolgozó iparban, egyebek közt a természeti adottságok eltérései, a rejtett munkanélküliség stb. folytán.

Az iparunk termelékenységének színvonaláról készített összehasonlítások többnyire kiterjedtek egyes ágazatok helyzetének és a színvonaluk különbségét magyarázó tényezőkre a vizsgálatára is. Eléggé egyér-

telmüen jelezték, hogy az átlagosnál kedvezőtlenebb bányászatunk, villamosenergia-iparunk, kohászatunk és valószínűleg gépiparunk termelékenysége is, míg könnyű- és élelmiszeriparunké kedvezőbb az átlagosnál. E nagy ágazatokon belül azonban alágazatonként lényeges eltérések vannak. Az NSZK-val való összehasonlítás például a vas- és fémtömegcikkiparra, valamint az elektrotechnikai iparra kétszeres, a gépgyártásra több mint háromszoros, a járműgyártásra négyszeres termelékenységi különbséget mutatott annak idején.

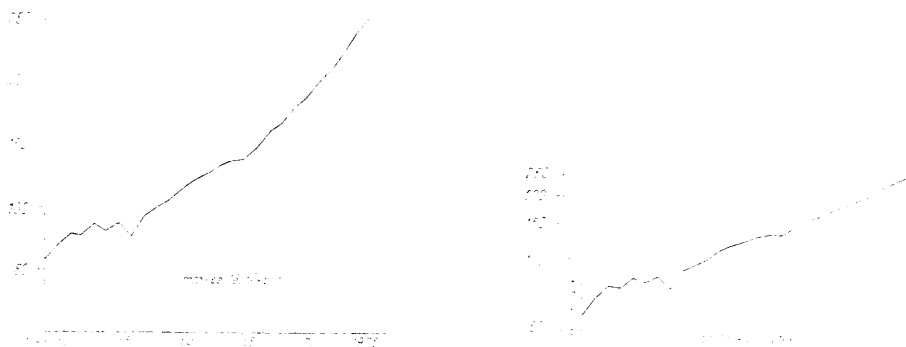
Iparunk alacsonyabb termelékenységének okairól statisztikai összehasonlításokkal eddig nem tudtunk összefüggő képet rajzolni. Tudjuk, hogy a különbségek elsősorban az alacsonyabb fokú gépesítéssel, technikai felszereltséggel, a termelés kisebb méreteivel, a vezetés és a szervezés alacsonyabb színvonalával, végül — egyes ágazatokban — a kedvezőtlenebb természeti feltételekkel függnek össze, de ezek szerepét számszerűen, vagy nagyságrendjükben nem tudjuk megbecsülni. Ez részben az ilyen típusú statisztikai elemzések általános korlátaival, részben azzal a körülménnyel magyarázható, hogy eddigi vizsgálataink zömmel a könnyen hozzáférhető, aggregált adatokra épültek. A technikai felszereltséget például a statisztikai elemzések többnyire az egy főre jutó villamosenergia-felhasználással, a termelés méreteit az üzemnagysággal mérik. E mutatók egyes esetekben magyarázni látszanak a termelékenységi különbségeket, más esetekben viszont mintha ellentmondásban lennének azokkal. Ezért találunk a KSH jelentéseiben is olyan utalásokat, mint „... ez a jelenség feltehetően azzal függ össze, hogy más tényezők nagyobb hatást gyakoroltak a termelékenységre, mint a fajlagos villamosenergia-felhasználás”. ([16] 16. l.) „A termelékenység színvonalkülönbségei és a telepek létszámnagyság szerinti eltérései között egyértelmű összefüggést nehéz lenne megállapítani. A kérdés behatóbb tanulmányozása több információ igényel, mint amennyi a négyoldalú összehasonlítás során rendelkezésre állt.” ([2] 25. l.) Több ismeret iparunk alacsonyabb termelékenységének okairól csak mélyebbre ható vizsgálatoktól, például részletesebb — vállalatok közötti — összehasonlításoktól várható.

Növekedésünk és forrásai

A második világháború utáni gazdasági növekedést és ennek forrásait hazánkban az 50-es évektől tudjuk viszonylag megbízható adatok alapján vizsgálni. Első hároméves tervünk nemzetijövedelem-számítása még Matolcsy Mátyás és Varga István (az akkori Magyar Gazdaságkutató Intézet) módszerét követte. A Központi Statisztikai Hivatal 1949-től vette át a számítások végzését, áttérve a szocialista országokban szokásos nemzetijövedelem-fogalomra.

1950 után az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem átlagos növekedési üteme hazánkban — hosszabb időszakot tekintve — eléggé kiegyenlített (évi 5 százalékos körüli), de emögött az időszak első felében jelentős ingadozások húzódtak meg. A nagy kilengések részben az ismert politikai eseményekre, részben a mezőgazdasági terméseredmények ma már csökkenő változékonyságára vezethetők vissza. Végigtekintve a teljes

Az egy lakosra jutó jövedelem növekedése a magyar gazdaságban

időszakon (lásd az ábrát), a mm-es osztású grafikon az egyre nagyobb abszolút növekményeket jelezve meredekebbé válik, a logaritmi-kus léptékű grafikon 1957-től egyöntetű, 1967-től a korábinál valamivel nagyobb növekedést mutat.

A második világháború után a gazdasági növekedés világszerte meggyorsult, ezért *gazdaságunk évi 5 százalékos növekedési ütemét nem a korábbi időszakokhoz, hanem más országokhoz viszonyítva célszerű minősíteni.* Az 1950/52—1970/72 közötti húszéves időszakban* a vizsgált 32 ország közül az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem évi 5 százalékos vagy azt meghaladó növekedését érte el valamennyi szocialista ország, a tőkésországok közül Japán, az NSZK, Ausztria és három dél-európai ország: Görögország, Portugália, Spanyolország. *Egészében növekedésünk a többi szocialista országnál inkább kisebb, a tőkésországokénál határozottan nagyobb, a közelálló fejlettségű országokéhoz többé-kevésbé hasonló volt.*

100 éves (valóban hosszú) távon nézve egy lakosra jutó nemzeti jövedelmünk átlagos évi növekedését 2,2 százalékra becsülhetjük [29]. Az ilyen adatok csak nagyon bizonytalanul hasonlíthatók egymáshoz: adataink szerint (lásd a 8. sz. táblázatot) ez a magyar 2,2 százalék jóval kisebb érték, mint a szovjet és a japán gazdaság növekedési üteme, hasonló Svédorszáéhoz, de a többi tőkésországnál (amelyről van ilyen adatunk) nagyobb. *Hosszú távon pozíciónk tehát jobb lett, a fejlett országokhoz közelebb kerültünk.* Ez — a két világháború veszteségei és Horthy-Magyarország gazdaságának lassú növekedése után — a szocialista tervgazdálkodás évei alatt elért gyors fejlődésnek köszönhető.

A gazdasági növekedés *forrásainak számszerűsítése* többnyire három idősorra — a termelési, a munka- és az állóeszköz-ráfordítási idősorokra — és ezek kombinációjára épül, számításainkban minden más tényező hatását (a maradványt, a „reziduumot”) a termelékenység, a hatékonyság javulása eredményének tulajdonítjuk. A ráfordítások mennyiségének és hatékonyságának változásából adódó termelésnöveke-

* Hogy a kezdő vagy záró év különösen kedvező vagy kedvezőtlen értéke számításunk eredményét ne befolyásolja lényegesen, az időszakot 3–3 év átlagos értékével határoltuk.

Növekedésünk nemzetközi összehasonlításban. Átlagos évi növekedési
ütemek 33 országban (%)

Országok	Nemzeti jövedelem (GDP)	Népesség	Egy lakosra jutó nemzeti jövedelem (GDP)	
			1950/52—1970/72 között	hosszú távon
<i>Európai szocialista országok</i>				
Bulgária	8,4	0,8	7,6	—
Csehszlovákia	5,7	0,7	5,0	—
Jugoszlávia	6,2	1,1	5,1	—
Lengyelország	6,9	1,3	5,6	—
Magyarország	5,6	0,5	5,1	2,2
NDK	6,5	—0,4	6,9	—
Románia	9,2	1,1	8,1	—
Szovjetunió	8,3	1,4	6,9	3,5
<i>Európai tőkésországok</i>				
Ausztria	5,2	0,3	4,9	—
Belgium	3,8	0,5	3,3	1,5
Dánia	4,1	0,7	3,4	1,9
Egyesült Királyság	2,8	0,5	2,3	1,2
Finnország	4,7	0,6	4,1	—
Franciaország	5,1	1,0	4,1	1,6
Görögország	6,3	0,7	5,6	—
Hollandia	5,1	1,2	3,9	1,2
Írország	2,6	—	2,6	—
Norvégia	4,2	0,8	3,4	1,9
NSZK	6,0	1,0	5,0	1,8
Olaszország	5,3	0,7	4,6	1,3
Portugália	5,3	0,1	5,2	—
Spanyolország	6,2	1,0	5,1	—
Svájc	4,2	1,4	2,8	1,7
Svédország	4,1	0,7	3,4	2,3
Törökország	5,4	2,7	2,7	—
<i>Európán kívüli tőkésországok</i>				
Argentína	3,8	1,5	2,3	1,0
Ausztrália	4,8	2,1	2,7	1,0
Brazília	6,1	2,9	3,2	—
Egyesült Államok	3,5	1,5	2,0	1,8
India	3,6	2,1	1,5	0,7
Japán	10,0	1,1	8,9	2,8
Kanada	4,6	2,2	2,4	1,8
Mexikó	6,5	3,4	3,1	1,6

Forrás: [29].

dés szokásos elhatárolása több feltételezésen nyugszik [30], de a növekedés forrásairól így is ad bizonyos képet.*

Gazdasági növekedésünk forrásait az alábbiakban a második világháború utáni periódusra (az 1950/52 és az 1970/72. évekkel behatárolt időszakra) vonatkozóan vizsgáljuk. Elemzésünk a KSH adataira épül. A KSH a mezőgazdaságra és a gazdaság egészére nem tesz közzé termelékenységi indexeket. E hiányok pótlása során az alapidősorok és kon-

* Termelési függvények segítségével olyan számítás is végezhető, amely különválasztja a munka- és az állóeszköz-ráfordítások hozzájárulását a termelés növekedéséhez (a magyar gazdaságra vonatkozóan lásd például [32] és [26]); ezt az eljárást azonban nem tartom elfogadhatónak. Részletesebben lásd [30].

zisztenciájuk részletesebb vizsgálata több bizonytalanságot tárt fel a tényleges munkaidő-ráfordítások alakulását és a népgazdasági ágak közötti megoszlását illetően. A növekedésünk forrásairól s különösen az egyes népgazdasági ágak hozzájárulásáról rajzolt képet ezért csak tájékoztató jellegűnek fogadhatjuk el.*

A teljes 1950/52—1970/72 időszakra, növekedésünk forrásaira nézve a főbb adatokat a 9. sz. táblázat foglalja össze.

9. sz. táblázat

Növekedésünk és forrásainak megoszlása az 1950/52—1970/72 időszakra vonatkozóan

Megnevezés	Évi átlagos növekedési ütem	Az egyes tényezők változásának hozzájárulása (%)		
		a nemzeti jövedelem	az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem	a munkatermelékenység
		növekedéséhez		
Nemzeti jövedelem	5,5	100		
Népesség	0,5	9		
Egy lakosra jutó nemzeti jövedelem	5,0	(91)	100	
Foglalkoztatottság	0,5	9	10	
Az aktív keresők aránya az anyagi szférában	0,1	2	2	
Az aktív keresők száma az anyagi szférában	1,1	(20)	(12)	
Munkatermelékenység	4,4	(80)	(88)	100
Helyettesítés*	1,2	18	20	27
Teljes termelékenység**	3,2	62	68	73

* A munkaráfordítások helyettesítése állóeszköz-ráfordításokkal.

** A munka- és állóeszköz-ráfordítások összegére jutó termelés.

A növekedés forrásainak, a termelékenységgel szembeni emelkedés ütemének értékeléséhez ismét keveset mondanak számunkra a korábbi időszakok adatai, hiszen a második világháború után nemcsak a nemzeti jövedelem, hanem a termelékenység növekedése is mindenütt meggyorsult. Elsősorban nemzetközi összehasonlításokra célszerű támaszkodnunk. A munkatermelékenység alakulásáról viszonylag bőven van adatunk. Az 1950—1970 közötti időszakban a KGST-országok közül a népgazdaság egészében hasonlóan nőtt a termelékenység Csehszlovákiában és Lengyelországban; határozottan gyorsabban nőtt Bulgáriában, Romániában, az NDK-ban és a Szovjetunióban. Az Európai Gazdasági Bizottság titkárságának összeállítása [10] szerint 1950/52—1967/69 között 14 fejlett tőkésország közül 7 a magyar gazdaságnál kisebb termelékenységnövekedést; Hollandia, Norvégia, Svédország hasonló, Ausztria, Franciaország, az NSZK és Olaszország nagyobbat ért el. (Természetesen e kategóriába tartozik az itt nem szerepeltetett Japán is.) A 4 kevésbé fejlett dél-európai ország mindegyikében gyorsabban nőtt a munka termelékenysége. A táblázatban szereplő 25 ország közül Magyarországon és még öt országban a növekedésnek mintegy négyötödét biztosította a termelékenység emelkedése; 14 országban volt a termelékenység hozzájá-

* Elemzésünk felhasználja, de tovább is vezeti, kiegészíti és az alapadatok ellenőrzése alapján néhány ponton kiigazítja a szerző e tárgyban megjelent korábbi cikkét [27].

rulása ennél nagyobb; 5 országban (Dánia, Svájc, Egyesült Államok, Lengyelország, Szovjetunió) kisebb. Egészében tehát — e periódus adatait nézve — nem különösebben emelkedik ki termelékenységyünk növekedése.

* A munka- és állóeszköz-ráfordítások együttes hatékonyságát mérő teljes termelékenység növekedési üteméről csak hézagos adatokat sikerült összegyűjtenünk (lásd a 10. sz. táblázatot). A KGST-országokra — közelítő jelleggel végzett — saját számításaink szerint 1950—1970 között a teljes termelékenység növekedése hazánkban volt a legalacsonyabb; Csehszlovákiától és Lengyelországtól kevéssel, a másik négy országtól jelentősen elmaradt.* E. Denison ismert számításai 9 fejlett tőkésországra egy rövidebb (és korábbi) periódust — 1950—1962 — fognak át; ebben az időszakban 6 országban kisebb, Franciaországban hasonló, az NSZK-ban és Olaszországban nagyobb volt a teljes termelékenység növekedése, mint gazdaságunkban. (A tőkésországok adatainak továbbvezetése a 70-es évekig nem volt kellő biztonsággal megoldható.) További idézett adataink szerint Jugoszláviában hasonló, Japánban — és hosszabb távot nézve — Franciaországban nagyobb volt a teljes termelékenység növekedési üteme. A munkatermelékenység növekedésének a magyar gazdaságban mintegy 30 százaléka tulajdonítható az állóeszközökkel való helyettesítésnek; adataink szerint csak a Szovjetunióban volt magasabb ez az arány.

A magyar gazdaság növekedési forrásainak elemzésében részperiódusokat és egyes népgazdasági ágakat vizsgálva haladhatunk tovább. Ha a népgazdaság egészére vonatkozó növekedési ütemeket két, illetőleg három részperiódusra bontva hasonlítjuk össze (lásd a 11. sz. táblázatot), azt látjuk, hogy a munkatermelékenység emelkedése gyorsult; a munkaállóeszközökkel való helyettesítésének szerepe nagyobb lett; a teljes termelékenység növekedése a két tízéves időszakban azonos volt, míg a három részídegyesidőszakot nézve az 1957/59—1966/68 közötti években volt a fejlődés a leggyorsabb.

Maga a növekedés — a több nemzeti jövedelem — döntő részben az iparban realizálódott. A három népgazdasági ágat összehasonlítva, a mezőgazdaságban mind a munka-, mind a teljes termelékenység növekedése jóval kisebb volt, mint a másik két ágban. Az aktív keresők helyett a tényleges munkaráfordításokkal számolva (tehát egyebek közt a nem mezőgazdasági keresők mezőgazdasági tevékenységét is számításba véve) a különbség minden bizonnyal még nagyobb lenne.

Nemzetközi adatok bővebben csak az ipari munkatermelékenység emelkedéséről állnak rendelkezésre. A KGST-országokat, az 1950—1970 közötti éveket nézve ([19] 45—52. l.), a munkatermelékenység a magyar iparban nőtt a legkisebb ütemben. Az Európai Gazdasági Bizottság Titkársága által 1950/52—1967/69-re összeállított adatok szerint ([10] 13. l.) az ipari munkatermelékenység növekedési üteme 11 tőkésországban volt nagyobb, 4 országban hasonló és 3 országban (Dánia, Svájc, Egyesült Államok) kisebb. Bár a legutóbbi években a termelékenység növekedési üteme iparunkban meggyorsult, a sokéves átlagértékeket ez még nem módosítja. A néhány ország iparáról számított-összegyűjtött, teljes ter-

* A termelés/állóeszköz hányados csak Bulgáriában és a Szovjetunióban alakult kedvezőtlenebbül (évi 0,3, illetőleg -0,7 százalékos változás), mint Magyarországon (0,6 százalékos), a munkatermelékenység jóval nagyobb növekedése mellett.

10. sz. táblázat

Nemzetközi összehasonlító adatok a munka- és a teljes termelékenység növekedési üteméről és a növekedéshez való hozzájárulásáról (%)

Ország, időszak	A nemzeti jövedelem, ill. GDP	A munka-termelékenység	A teljes termelékenység	A foglalkoztatottak számának	A munka-termelékenységének	Ebből: a helyettesítésnek	A teljes termelékenységének
	átlagos évi növekedési üteme	átlagos évi növekedési üteme	átlagos évi növekedési üteme	átlagos évi növekedési üteme	átlagos évi növekedési üteme	átlagos évi növekedési üteme	átlagos évi növekedési üteme
Bulgária ^{a)} , b)	9,3	9,3	6,3	0	100	32	68
Csehszlovákia ^{a)}	6,0	4,7	3,7	22	78	16	62
Lengyelország ^{a)}	6,8	4,4	3,7	35	65	11	54
Magyarország ^{a)}	5,6	4,7	3,3	16	84	25	59
NDK ^{a)}	7,2	6,7	5,5	7	93	17	76
Románia ^{a)}	9,3	8,4	6,3	10	90	22	68
Szovjetunió ^{a)}	8,7	7,2	4,6	17	83	30	53
Belgium ^{c)}	3,2	2,6	1,9	19	81	20	61
Dánia ^{c)}	3,5	2,6	1,8	26	74	20	54
Egyesült Királyság ^{c)}	2,3	1,6	1,3	30	70	17	53
Franciaország ^{c)}	4,9	4,8	3,5	2	98	24	74
Hollandia ^{c)}	4,7	3,6	2,6	23	77	19	58
Olaszország ^{c)}	6,0	5,4	4,3	10	90	18	72
Norvégia ^{c)}	3,5	3,3	2,4	6	94	24	70
NSZK ^{c)}	7,3	5,2	4,5	29	71	9	62
Egyesült Államok ^{c)}	3,3	2,1	1,4	36	64	22	42
Jugoszlávia ^{d)}	9,9	4,2	3,2	58	42	10	32
Egyesült Államok ^{e)}	3,9	2,3	1,8	41	59	13	46
Franciaország ^{f)}	5,4	5,2	4,0	4	96	22	74
Japán ^{g)}	9,6	7,9	6,1	18	82	18	64
NSZK ^{b)}	6,3	6,0	4,6	5	95	24	71

Forrás: a) [19], a foglalkoztatottak számának alakulását illetően becslésekkel kiegészítve. A teljes termelékenység növekedési üteme saját - közzétett jellegű - számítás, egyévesen a munka- és állásköz-ráfordítások $\frac{1}{n}$ súlyával számolva. b) 1952-1970-re vonatkozó adat. c) [8]. d) [5]. e) [20]. f) [22]. g) [25]. h) [37].

A nemzeti jövedelem és a termelékenységek növekedése népgazdasági ágak szerint, különböző időszakokban (átlagos évi növekedési ütemek, %)

Megnevezés	1950/52- 1970/72	1950/52- 1960/62	1960/62- 1970/72	1950/52- 1957/59	1957/59- 1966/68	1966/68- 1972/74
Nemzeti jövedelem						
Ipar	7,4	8,0	6,8	6,5	6,5	6,6
Építőipar	6,6	6,9	6,2	5,8	6,3	6,9
Mezőgazdaság	0,6	0,5	0,7	2,3	-0,2	1,5
Népgazdaság	5,5	5,4	5,5	4,8	5,6	6,3
Munkatermelékenység						
Ipar	3,9	3,5	4,4	1,6	5,4	5,2
Építőipar	3,5	5,4	1,4	5,1	2,6	2,0
Mezőgazdaság	2,2	1,6	2,7	3,0	2,2	3,2
Népgazdaság	4,4	4,0	4,6	3,2	4,9	5,2
Teljes termelékenység						
Ipar	2,3	2,2	2,4	0,4	3,6	2,6
Építőipar	2,3	4,4	0,1	4,0	1,6	-0,2
Mezőgazdaság	0,6	0,8	0,3	2,2	0,6	-0,3
Népgazdaság	3,2	3,2	3,1	2,6	3,6	3,1

Forrás: KSH-adatok alapján — a munkaráfordításoknál néhány korrekcióval — készített saját számítás. Az egyes időszakok kezdő- és záróadatait — az időjárési és konjunkturális hullámzások csillapítása végett — három év átlagaiból képeztem.

melékenységre vonatkozó növekedési ütemek kisebb eltéréseket mutatnak, de a termelés/állóeszköz-hányados csökkenése folytán iparunk itt is a sor végén áll.

Az építőipari és a mezőgazdasági termelékenységi indexek kevésbé megbízhatóak, mint az ipar indexei, és összehasonlítható adatunk is kevesebb van. Ezekből mindössze annyit szűrhetünk le, hogy a munkatermelékenység növekedése építőiparunkban is alacsonyabb volt a többi KGST-országénál ([19] 45—52. l.), a tőkésországoiktól nincsenek bővebb adataink. A mezőgazdasági munkatermelékenység növekedésében néhány tőkésországtól jelentősen, a KGST-országoktól kevésbé maradunk el, illetőleg Csehszlovákiánál és Lengyelországnál kedvezőbben alakult mezőgazdaságunk termelékenysége.

Mindeddig nem szóltunk a népgazdasági ágak közötti arányok változásából adódó struktúrahataás szerepéről. A 11. sz. táblázatból ez élesen szembeűnik: a népgazdaság egészében mind a munka-, mind a teljes termelékenység növekedése jóval magasabb volt, mint bármelyik vizsgált ágazatban (a szállítás-hírközlés és a kereskedelem e szempontból — súlyánál fogva — nem játszhat lényeges szerepet). A struktúrahataás a népgazdaság egészét nézve jelentősen hozzájárult termelésünk és termelékenységünk növekedéséhez, de e hatás értelmezése (és számzerű kimutatása) sok problémát vet fel [30].

A három alapidősorra — a termelés, a munka- és az állóeszközrafordítások idősoraira — épített elemzésünk természetesen nem mutathatja be olyan tényezők szerepét, mint a termelési-társadalmi viszonyok, a gazdaságirányítás rendszere, a vezetés színvonala, a külgazdasági kapcsolatok stb. E tekintetben az aggregált statisztikai adatok felhasználá-

lása más elemzési módszerekkel sem vezetne sokkal messzebbre. Idősoraink vizsgálata rávilágít eddigi növekedésünk extenzív jellegére, a termelékenység emelkedésének más országokhoz képest viszonylag kisebb, a foglalkoztatottság és a technikai felszereltség növelésének (a munka állóeszközzel való helyettesítésének) viszonylag nagyobb szerepére gazdasági növekedésünkben. Az állóeszközráfordítások gyors növekedési üteme, a termelés/állóeszköz-hányados kevéssé javuló vagy éppen csökkenő értéke önmagában még nem negatív jelenség, de annak kell minősítenünk, ha nem kíséri a munka- (és a teljes) termelékenység viszonylag gyors növekedése. Márpedig a magyar gazdaságra az utóbbi években éppen ez volt jellemző.

Néhány következtetés

Ha csak fejlett és fejlődő országokat különböztetünk meg, Magyarország feltétlenül a fejlett országok csoportjába tartozik. A fejlett országok csoportjában nagyjából középen helyezkedünk el, az újabban gyakran használt megjelölést — hogy „közepesen fejlett ország” vagyunk — így kell értelmeznünk.

A gazdasági növekedés üteme a második világháború után (és hosszabb távon is) nálunk gyorsabb volt, mint a fejlettebb országok legtöbbjében. Elmaradásunk tehát csökkent, de nem szűnt meg.

Növekedés és fejlettség helyett tulajdonképpen helyesebb lenne az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem növekedéséről és viszonylagos színvonaláról beszélni. Valójában ugyanis e mutató nagyságát és változását vizsgáljuk, s ez a fejlődést és a fejlettséget a szó igazi értelmében nem fejezi ki.

Eredményeink értékelésekor azt is célszerű tekintetbe venni, hogy a fejlett országok csoportjában az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem színvonala és növekedése között negatív korreláció figyelhető meg. (Az alacsonyabb fejlettségű országokban többnyire gyorsabb a növekedés.) A hasonló fejlettségű országokhoz hasonlítva növekedésünk üteme jelentős, de nem emelkedik ki.

A színvonal és a növekedés üteme közötti negatív korrelációnak sok oka van. Többnyire lényeges szerepe van az iparosításból adódó kedvező struktúráhatásnak, amely a növekedés meghatározott — alsóbb — szakaszában jelentős mértékű szokott lenni, továbbá annak a ténynek, hogy a kevésbé fejlett országok a fejlettebbektől sok kipróbált technikai megoldást vehetnek át.

A foglalkoztatottság színvonala a magyar gazdaságban magasabb, mint a fejlettebb országokban. Az alacsonyabb egy lakosra jutó nemzeti jövedelem tehát nem a foglalkoztatottság, hanem a termelékenység különbségéből adódik. Termelékenységi elmaradásunk a mezőgazdaságban valószínűleg nagyobb, mint az iparban, de ezen belül az egyes alágazatok között lényeges különbségek vannak.

A termelékenység — az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem — viszonylagos színvonalában természetesen számos tényező hatása tükröződik: különbségek a termelési viszonyokban, a munka technikai felszereltségében, a társadalmi-intézményi háttérben, a vezetés és a szervezés színvonalában stb. Az egyes tényezők szerepe számszerűen nem

mutatható ki. A gazdaság és a termelékenység növekedéséhez mindig sok tényező hosszabb távon összhangba kerülő együttesére van szükség. Különböző helyzetekben időlegesen kulcsszerephez juthat ugyan egy-egy tényező, de hatása a többitől elkülönítve, számszerűen akkor sem mutatható ki. Az előttünk álló időszakban a nehezen (vagy egyáltalán nem) számszerűsíthető minőségi tényezők jutnak döntő szerephez.

1976—1980-ra V. ötéves tervünk — a gazdaság egyensúlyának helyreállítása mellett — a korábbihoz hasonló (annál valamivel kisebb) növekedési ütemet irányoz elő. Figyelembe véve, hogy — különböző okoknál fogva — a legtöbb fejlett országban a növekedés ütemének kisebb-nagyobb mérséklődését tervezik-jelzik előre, a következő évekre 5 százalékos körüli növekedés nemzetközi mércével is jelentősnek tekinthető. Ha ezt az egyensúly helyreállításával és biztosításával, a növekedés mellett a fejlődés minőségi-strukturális igényeinek kielégítésével *egyidejűleg* tudjuk megvalósítani, elégedettek lehetünk a korábbinál valamivel lassúbb növekedéssel is.

Természetesen nincs semmiféle szabály arra, hogy a korábbihoz vagy más, gyorsan fejlődő országokéhoz hasonló (vagy annál nagyobb) növekedési ütemet kell vagy célszerű terveznünk. A gyors növekedési ütem csökkenésének előbb-utóbb minden országban be kell következnie. *Az exponenciális függvény szerinti gyarapodásnak ugyanis mérséklődnie kell, hiszen ugyanaz az ütem egyre nagyobb növekményt ad, s ez nem folytatódhat határtalanul.* A Római Klub által javasolt zérónövekedés és az erőltetett növekedési ütem között a helyes középutat az jelenti, hogy elsődlegesen ne az ütemet, hanem a társadalmi-gazdasági fejlődést, és az ehhez szükséges (és megvalósítható) növekedést irányozzuk elő.

Kornai János „Erőltetett vagy harmonikus növekedés” című munkájában a probléma gyökerét a „harmónia-lélek” és az „ütem-lélek” ([17] 5. l.) viaskodásában látja. Sürgeti, hogy alaposabban vizsgáljuk: a nagyobb ütem milyen áldozatokat kíván (és milyen feszültségeket teremt) a harmóniakövetelmények terhére, s ez meddig engedhető meg. *A probléma mégsem egyszerű döntés kérdése, választás harmónia és ütem között.* Arra a jogos kérdésre, hogy az ütem lassításával mit tudunk elkerülni az ilyen áldozatokból, és hogy a kisebb ütem milyen másfajta „áldozatokat” jelent, milyen újabb feszültségeket teremt, csak több, összefüggő népgazdasági tervkoncepció adhat választ. Helytelen tehát, ha a tervező csak „ütem-lelkére” hallgat, de nem követheti kizárólag „harmónia-lelkének” sugallatát sem. A harmóniakövetelmények magasabb szintű kielégítése a legtöbb országban, nálunk is, még jó ideig viszonylag jelentős növekedési ütemet, vagyis az ütem és az egyensúly harmónizálását kívánja meg.

Az előttünk álló időszakot az jellemzi, hogy

— a gazdasági fejlődés intenzív szakaszában vagyunk, az anyagi termelés szférájában már nem számolhatunk a foglalkoztatottak számának és a munkaráfordításoknak a növekedésével; további előrehaladást csak erőforrásaink jobb hasznosításától várhatunk;

— magasabb fejlettségi szintünkön nagyobbak a munka tartalmával, jellegével szemben támasztott, a környezetvédelem, a területfejlesztés oldaláról jelentkező és az egyéb társadalompolitikai követelmények;

— gazdaságunk nyitottsága (amit jól jellemez, hogy exportunk

értéke nemzeti jövedelmünk 50 százalékát teszi ki) a korábbinál is fontosabbá teszi számunkra a világgazdaságban végbemenő gyors változásokhoz való alkalmazkodást.

Az elmúlt évekhez hasonló, évi 5 százalék körüli növekedési ütem biztosítása ilyen körülmények között megköveteli, hogy a termelékenységre és a hatékonyság növelésének lehetőségeit magasabb színvonalon hasznosítsuk, erre átgondoltabb stratégiát dolgozzunk ki és ültessünk át céltudatos munkával a gyakorlatba.

Felhasznált irodalom

- [1] Ausztria, Csehszlovákia, Franciaország és Magyarország ipari termelékenységének összehasonlítása. KSH Statisztikai Időszaki Közlemények 247. kötet. 1972.
- [2] Ausztria és Magyarország ipari termelésének és termelékenységének kétoldalú összehasonlítása. KSH Statisztikai Időszaki Közlemények 127. kötet. 1968.
- [3] Beckerman, W.—Bacon, R.: International Comparisons of Income Levels: A Suggested New Measure. The Economic Journal, 1966. szeptember.
- [4] Bezyk, P.—Czepurko, A.—Gora, Sz.: A KGST-piac fejlesztésének prognosztizálása, Varsó, 1972.
- [5] Brkanovic, Ljubo: A munkatermelékenység és az eszközhatékonyság változása a jugoszláv gazdaságban. Ekonomika Misao, 1974. 2. sz.
- [6] Csernok Attila: Magyarország nemzeti jövedelme a „nemzetgazdasági számlarendszer” alapján. Statisztikai Szemle, 1968. 1. sz.
- [7] Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi György: Az infrastruktúra, Korok és országok. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
- [8] Denison, E. F. (assisted by Jean-Pierre Poulhier): Why Growth Rates Differ. Postwar Experience in Nine Western Countries. The Brookings Institution, Washington D.C. 1967.
- [9] Denison, E. F.: Accounting for United States Economic Growth 1929—1969. The Brookings Institution, Washington D.C., 1974.
- [10] Economic Survey of Europe in 1971. 1. rész. United Nations, New-York, 1972.
- [11] Falusné Szikra Katalin: A termelékenység és hajtóerői. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
- [12] A gazdasági fejlettség színvonalának összehasonlítása a szocialista országokban. Szerk.: J. J. Katkovszkij, O. K. Ribakov, A. P. Sztrukov, Moszkva, Ekonomika, 1965.
- [13] Heston, Alan: A Comparison of Some Short-Cut Methods of Estimating Real Product Per Capita. The Review of Income and Wealth, 1973. 1. sz.
- [14] Iparunk színvonala és fejlődése nemzetközi összehasonlításban (1960—1974). Statisztikai Időszaki Közlemények 376. kötet, 1976. április.
- [15] Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés mérhetősége és új mérési módszere. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.
- [16] A jugoszláv és a magyar ipar összehasonlítása. (Termelékenységi és szerkezeti összehasonlítás) 1960—1970. Központi Statisztikai Hivatal, 1973.
- [17] Kornai János: Erőltetett vagy harmonikus növekedés. Akadémiai Kiadó, 1972.
- [18] Kőszegi Lászlóné—Szilágyi György: Nemzetközi összehasonlítás középtávú időszakok segítségével. Statisztikai Szemle, 1968. 7. sz.
- [19] A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsához tartozó tagországok népgazdasága. Statisztikai adatgyűjtemény. Központi Statisztikai Hivatal, 1974.
- [20] Kravis, Irving B.—Kenessey Zoltán—Heston, Alan—Summers, Robert: A System of International Comparison of Gross Product and Purchasing Power. John Hopkins University Press, 1975.
- [21] Krejci, Jaroslav: A csehszlovák, az angol és az osztrák gazdaság a nemzeti-jövedelem-elemek tükrében. Ekonomika Politická, 1968. 10. sz.
- [22] Mairesse, J.: L'évolution du capital fixe productif. Méthodes et résultats. Paris, INSEE, 1972.
- [23] Moss, Milton (Ed.): The Measurement of Economic and Social Performance, New York, NBER, 1973.

- [24] Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. Központi Statisztikai Hivatal, 1974.
- [25] Ohkawa, Kazuchi—Rosovsky, Henry: Japanese Economic Growth: Trend Acceleration in the twentieth Century. Studies of Economic Growth in Industrialized Countries. Stanford (Calif)-London: Stanford Univ. Press, Oxford Univ. Press, 1973.
- [26] Rimler Judit: Egyszerű módszer a ráfordítások mennyiségi és minőségi hatásának szétválasztására az aggregált termelési függvényben. Közgazdasági Szemle, 1975. 5. sz.
- [27] Román Zoltán: A termelékenység alakulása a magyar népgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1971. 12. sz.
- [28] Román Zoltán: Termelékenységünk az iparban. (Hogyan látják a vállalatok?) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
- [29] Román Zoltán: A gazdasági növekedés hosszú távú trendjei. Statisztikai Szemle, 1976. 4. sz.
- [30] Román Zoltán: A növekedés forrásainak számszerűsítése. Ipargazdasági Szemle, 1976. 2—3. sz.
- [31] Román Zoltán: Termelékenység és gazdasági növekedés. Kossuth Könyvkiadó, (S. a.)
- [32] Simon György: Gazdaságirányítás és népgazdasági optimum. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.
- [33] Sipos János: A mezőgazdaság termelési színvonalának nemzetközi összehasonlítása. 1975. Kézirat.
- [34] Stajic, Stevan: Jugoszlávia fejlettségi szintjének értékelése aggregált pénzügyi mutatók segítségével. Ekonomika Misao. 1973. 2. sz.
- [35] Szilágyi György: A nemzetközi statisztika lehetőségei. Valóság, 1971. 11. sz.
- [36] A Szovjetunió népgazdasága 1972-ben. Statisztikai Évkönyv, Moszkva, 1972.
- [37] Uhlmann, L.—Huber, S.: Technischer Fortschritt und struktureller Wandel in der wachsenden Wirtschaft. Europäisches Verlagsanstalt, Frankfurt a/M, 1971.
- [38] Vinski, Ivo: Népeség és gazdaságfejlődés Jugoszláviában. Vjesnik (Zágráb), 1972. október 29.
- [39] Zienkowski, Lesek: Lengyelország és Nyugat-Európa országainak nemzeti jövedelme. Gospodarka Planowa, 1973. 6. sz.

Aganbegjan, A. G.—Kozlov, L. A.—Kazakevics, D. M.:

ÁGAZATI RENDSZEREK TERVEZÉSE

A tanulmánykötetet 1974-ben a moszkvai Ekonomia kiadó jelentette meg először. A könyvben található tanulmányok a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szibériai Osztyálynak Ipari Termelési Gazdasági és Szervezési Intézetében készültek.

A kötet tematikusan három fő részre oszlik. Az első részben a mű szerzői az ágazati rendszerek tervezésével kapcsolatos optimalizációs modelleket elemzik a népgazdaság egésze szempontjából. A második részben az egyes komplex ágazati rendszerek elemzésének modelljeit ismertetik. A harmadik részben a gazdaságstatisztikai modellek felhasználási lehetőségeivel, problémáival ismerkedhet meg az olvasó.

A mű tárgyalási módja lehetővé teszi, hogy a kutatási eredményeket a magyar népgazdasági tervezés gyakorlatában is hasznosítsuk. Minthogy hazánkban több kutatóhelyen is folyik olyan munka, amely a népgazdasági tervezés programozásának továbbfejlesztését célozza, így a szovjet kutatóknak e kötetben közzétett eredményei jelentős mértékben segíthetik a VI. ötéves terv elkészítésére való felkészülést.

340 l., kötve 51,— Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

MOLNÁR FRIGYES:

A fogyasztási szövetkezetek gazdasági tevékenysége az V. ötéves tervben

A magyar fogyasztási szövetkezeti mozgalom a szocializmus építésének szolgálatában végzett három évtizedes munka történelmi tapasztalataival gazdagon s a IV. ötéves tervidőszakban bekövetkezett dinamikus fejlődéssel megerősödve érkezett az 1976. november végi VIII. kongresszusához.*

Az elmúlt években a szocializmus építése szükségleteinek megfelelően alakult és újult meg a fogyasztási szövetkezetek mindhárom formájának, tehát az általános fogyasztási, beszerző- és értékesítő-, a takarék-, valamint a lakásépítő és lakásfenntartó szövetkezetek tevékenysége. Szélesedett a működés hatósugara. Szocialista közéletünk fejlődésével együtt erősödött a mozgalom demokratikus önkormányzata.

A fogyasztási szövetkezetek valamennyi tevékenysége szervesen illeszkedik a népgazdasági feladatokhoz, a szocialista tervgazdálkodás céljaihoz. Ennek keretében mind jobban szolgálják tagságuk sokrétű fogyasztói igényeinek kielégítését.

Ma a fogyasztási szövetkezeti mozgalom a szocialista építőmunka feladatainak megoldását hasznosan elősegíteni képes, korszerű mozgalom. Falun és városban a 2,8 milliós tagságra támaszkodó széles társadalmi bázisa, tekintélye és megbecsült szerepe, valamint a párt és a kormány lenini szövetkezetpolitikáján nyugvó jövője van.

Az elmúlt öt év fejlődésének vonásai

A *fogyasztási szövetkezetek* és a szövetkezeti vállalatok az elmúlt időszakban eredményesen munkálkodtak az MSZMP X. kongresszusának határozatában és a IV. ötéves tervtörvényben foglalt feladatok végrehajtásán. Gazdasági, társadalmi és mozgalmi tevékenységük a Fogyasztási Szövetkezetek VII. kongresszusán megjelölt irányban fejlődött. A kongresszus határozatának fő vonala megvalósult. A fogyasztási szövetkezetek teljesítették az ötéves népgazdasági tervből rájuk háruló feladatokat, és fejlődésüknek kiemelkedően jelentős, dinamikus szakaszát zárták. A szövetkezeti munka eredményeiben meghatározó szerepe volt a párt helyes politikájának, a társadalom erőfeszítéseinek, egész népgazdaságunk dinamikus fejlődésének. Ennek alapján teljesíteni lehetett a IV. ötéves tervet s annak az életszínvonal emelésére, a fogyasztási

* A tanulmány a Fogyasztási Szövetkezetek Országos Tanácsa által jóváhagyott kongresszusi irányelvek felhasználásával készült.

tás növelésére és az árualapok bővítésére vonatkozó előirányzatait, sőt sikerült azokat több területen túlszárnyalni.

A szövetkezetek gazdasági fejlődését előrelendítette, hogy: a gazdaságpolitika, valamint a szocialista állam szövetkezetekkel kapcsolatos tevékenysége, a közgazdasági és jogi szabályozás együttesen kedvezően hatott a fogyasztási szövetkezetekre; a szövetkezeti tevékenységet is a népgazdasági terv céljaival összhangban befolyásolták azok a nagy jelentőségű útmutatások, amelyek az MSZMP KB időközi értékeléseiben és határozataiban, valamint a kormányhatározatokban megfogalmazódtak; a szövetkezetek vállalati önállósága a szövetkezetpolitikának és a korszerű jogi szabályozásnak megfelelően érvényesült; szilárdultak a szövetkezetek belső viszonyai, javult a vezetés színvonala és a vállalati gazdálkodás hatékonysága.

Az általános fogyasztási és értékesítőszövetkezetek megfeleltek annak a jelentős feladatnak, amelyet az ország kiskereskedelmi áruforgalma $\frac{1}{3}$ -ának lebonyolítása, a működési körzetükben élő több mint 5 millió lakos alapvető cikkekkel való ellátása velük szemben támaszt. A szocialista kereskedelem átlagánál gyorsabb ütemben, 58,4 százalékkal növelték áruforgalmukat, s közben az üzlethálózat alapterületét 420 ezer m²-rel bővítették. A községek kereskedelmi ellátottsága mind a nagyobb lélekszámú vonzasközpontokban, mind pedig — ésszerű differenciáltság érvényesítésével — a kis településeken jelentősen fejlődött. A tanyák, a községi és városi külterületek, a kis falvak egy részének folyamatos ellátása élelmiszerekkel és napi cikkekkel azonban még távolról sem zavartalan. Az itt működő hálózat további lényeges javításra szorul. 1975 végén az áfészek és társulásaik több mint 2,5 millió m²-nyi kiskereskedelmi és vendéglátó üzlettérrel rendelkeztek. Az ország 83 városára ebből 517 ezer m² jutott. Évi forgalmuk a városokban megközelítette a 20 milliárd forintot, ami összes áruforgalmuknak 30,3 százaléka. Ez minőségileg új helyzetet jelent az áfészek áruforgalmi struktúrájában és ellátási szerepkörében. Az áfészek ma már érdemi részvevői a munkásosztály, a városi lakosság ellátásának. Igen kedvező társadalmi hatást váltott ki az áruellátás színvonalának javulása, a községek nagyobb részében az alapellátásban elért haladás, a vonzasközpontokban és a városokban pedig emellett a korszerű választékú iparcikkellátás bővítése, a bolti és vendéglátó hálózat gyors fejlődése.

Összességében nem sikerült megfelelően fejleszteni a lakossági szolgáltatásokat, még ha egyes területeken — például a háztartásiolaj- és gázellátásban — a szövetkezetek, nagyrészt helyi erőforrásokra támaszkodva, kedvező eredményeket értek is el.

Javult a szövetkezeti kereskedelem általános üzleti kultúrája és technikája, a kiszolgálás színvonala. Értékes tapasztalatok halmozódtak fel a korszerű kereskedelemszervezés, a nagy alapterületű egységek vezetése, a helyi keresletkutatás, az árubeszerezés és -értékesítés terén. Ma a szövetkezeti kereskedelem, korszerűsödő hálózatával, az áruellátás elért szintjével és dolgozóinak egyre hozzáértőbb tevékenységével, jól képviseli hazánkban a szocialista kereskedelmet.

Fejlődés következett be az áfészek háztáji, kiegészítő és egyéb kisgazdaságokkal kapcsolatos tevékenységében. Szép eredmények születtek e téren a komplex irányú fejlesztéssel: a termelés szakcsoportokon

keresztül történő megszervezésével, a termelést segítő tenyészanyag-, eszköz-, takarmányellátással és különféle szolgáltatásokkal, valamint a termékértékesítés és -feldolgozás folyamatainak tudatos, vertikális irányú egymásra építésével. 1975 végén 2238 szakcsoport működött az áfészek keretében, 170 ezer taggal, közöttük jelentős számban munkásokkal, alkalmazottakkal, nyugdíjasokkal. A szakcsoportok együttesen csaknem 2 milliárd Ft-nyi mezőgazdasági terméket értékesítettek a szövetkezeteken keresztül. A termékértékesítés és -feldolgozás fejlődése jelentősen segítette a helyi (körzeti) áruellátás javítását olyan fontos termékekből, mint a zöldség és gyümölcs, a sertéshús, a kenyér, a baromfi és a tojás. A helyi forrásokból származó élelmiszerek kereskedelmi értékesítése évente több mint 15 százalékkal növekedett. Az áfészek által felvásárolt mezőgazdasági termékek exportjából évi 65—70 millió dollár devizabevétel keletkezett. A helyi ellátás megszervezésében, a szakcsoportokban rejlő lehetőségek kihasználásában az áfészek számottevő része még nem ért el megfelelő eredményeket. A teljesítményben és a szervezettségben jelentősek a különbségek. A termékértékesítés és -feldolgozás alapvető technikai feltételeiben és részben a személyi felkészültségben is számottevő az elmaradás. A tervszerűség és a technikai ellátottság még kevés szövetkezetben emelkedett a kívánt szintre. A zöldség- és gyümölcs-szakkereskedelem: a MÉK-ek és a ZÖLDÉRT tevékenysége fejlődött. A termelésben, a kereskedelem szervezettségében és irányításában levő hiányosságok miatt azonban a zöldség- és gyümölcshellátás nem mindig volt megfelelő és folyamatos. Az ellátás javításához lényeges változásokra, a kereskedelmi munka színvonalának emelésére és szervezeti korszerűsítésére van szükség.

A IV. ötéves tervidőszakban tudatos gazdaságpolitikai, szervezési intézkedések eredményeként az áfészek gazdasági tevékenysége, hálózata és vállalati szervezete a koncentráció irányában fejlődött. Ez igen jelentős folyamat, amely segíti a szövetkezetek működésének a területfejlesztési politikát szolgáló, szerves beilleszkedését a települések hálózatába, valamint megalapozza a gazdasági és szellemi erőforrások intenzívebb felhasználását, a nagyobb gazdasági hatékonyságot. A szövetkezeti kereskedelemben az 1976. év végén már 65 általános, illetve iparcikkáruház és 301 ABC-áruház működött, együttesen 270 ezer m²-nyi alapterületen. Ezekben a korszerű áruházakban — az áfészbolt-hálózat teljes alapterületének 17 százalékán — bonyolódott le az áfészek összes iparcikkforgalmának 20 százaléka. A hálózatfejlesztés tervszerűségét és ésszerű koncentrációját nagymértékben segítette a szövetkezeti közös fejlesztési alapok bevált rendszere, a jelentős szövetkezeti beruházások állami támogatása, valamint a területi, a megyei szervek segítő közreműködése és anyagi támogatása. Meggyorsította a koncentráció folyamatát a szövetkezetek területi, megyei és országos együttműködése. Összefogással jött létre szövetkezeti áruház számos megyeszékhelyen és ipari centrumban. A legjelentősebb a 20 500 m² alapterületű budapesti SKÁLA-nagyáruház. Kedvezően fejlődött és alakult az áfészek vállalati struktúrája. A Fogyasztási Szövetkezetek Országos Tanácsa 1974. júniusi határozata alapján az általános jelleg irányában szélesedett a tevékenység. A szövetkezetek számottevő belső tartalékokat tártak fel és mozgósítottak. A fejlődés meggyorsítására sok

áfész határozott el egyesülést. Megnövekedtek a szövetkezetek vállalati méretei. Működési körzetük döntő részben összhangba került a településhálózat rendszerével: több mint háromnegyedük székhelye valamely fokozatú vonzásközpont, körzete pedig a központ köré csoportosuló települések (községek). A megvalósult és előkészített egyesülések során az áfészek száma 250-el csökken, és 1977-től előreláthatólag 310 áfész működik. Az egyesülési folyamat megteremtette az alapot a szövetkezetek szervezeti megszilárdításához és a vezetési színvonal emeléséhez. Ily módon igen fontos feltételét hozta létre az V. öt éves terv nagyobb feladatai teljesítésének.

A *takarékszövetkezetek* dinamikusan és kiegyensúlyozottan fejlődtek, szilárd, jól működő szervezetekké váltak. Tevékenységük ma már a települések 87,6 százalékát érinti. Lakossági igényeknek tettek eleget a takarékszövetkezetek, amikor néhány kisebb városban is megjelentek. Öt év alatt 290 új takarékszövetkezeti üzlet nyílt, többségük pénzügyi szolgáltatásokkal el nem látott területeken. A takarékszövetkezetek körében is tért hódít az ésszerű vállalati koncentráció. A takarékszövetkezeti betétállomány 5 év alatt 3,7 milliárdról 9,4 milliárd forintra nőtt. Közel megkétszereződött a szövetkezetekben takarékoskodók száma. A szövetkezetek a kölcsönzési tevékenységben fegyelmezetten végrehajtották a kormány hitelpolitikai irányelveit. A lakossági hitelnyújtásban szükségképpen érvényesülő és a takarékszövetkezetekre vonatkozó korlátozások ugyanakkor nem tették lehetővé a tagsági-lakossági igények maradéktalan kielégítését. A kölcsönállomány növekedése meghaladta a 800 millió forintot. Lényegesen nőtt az építési kölcsönök állománya, fejlődött az áruvásárlási célokat szolgáló kölcsönzési tevékenység. A háztáji és kisegítő gazdaságok termelésének fejlesztését szolgáló mezőgazdasági célú kölcsönzés folyamatosan kielégítette a tagsági igényeket. A takarékszövetkezetek az igényeknek és lehetőségeknek megfelelően, differenciáltan bővítették pénzügyi szolgáltatásaikat. Számottevő előrehaladás következett be a biztosítási ügyek intézésében és a valutavásárlásban, valamint a háztáji és kisegítő gazdaságokból felvásárolt átlatok ellenértékének kifizetésében. Az idegenforgalmi szervezőtevékenység viszont csak mérsékelten fejlődött.

A *lakásszövetkezetek* — a VII. kongresszus iránymutatásai alapján — erőteljesen fejlődtek. A lakáskarbantartó szövetkezetek mellett új formaként jelentek meg a lakásépítő, a garázs- és az üdülőszövetkezetek. 1975. év végén 800 lakásfenntartó szövetkezet 120 ezer lakást kezelt. A lakásépítésben növekvő arányt képviselnek a lakásépítő szövetkezetek. A lakásszövetkezetek különböző formáiban érintett családok száma 61 750-ről 161 400-ra emelkedett. A *lakásfenntartó szövetkezetekben* előrehaladt a szövetkezeti gondnokságok és karbantartó szervezetek létrehozása; jogkörüket, ügyvitelük rendjét jogszabály rendezte. A lakásfenntartó szövetkezetek 20 százaléka társulás útján gondoskodik a karbantartásról, 50 százalékuk pedig közösen oldja meg a házkezelés és ügyvitel feladatait. A lakásfenntartó szövetkezetek szétapróztak, és ez gátolja feladataik hatékony ellátását. A VII. kongresszus a IV. öt éves tervidőszakra azt irányozta elő, hogy a *lakásépítő szövetkezetek* mintegy 30 ezer lakás építésére vállalkoznak. Ténylegesen 412 lakásépítő szövetkezet alakult, együttesen több mint 28 000 lakás

felépítésére. 1975 végéig 10 ezer lakás elkészült, további 18 ezer most épül. A lakásépítő szövetkezetek egy része ma még számottevő pénzügyi, kivitelezési és szervezeti gondokkal küzd. Az elhúzódó előkészítés, a tervezés és kivitelezés problémái nehézségeket okoznak a tagoknak, amiket fokoz az építőanyagok árának gyakori és jelentős változása. A szövetkezeti tervezővállalatnak a lakásszövetkezetekkel kapcsolatos tevékenysége a pozitív eredmények és a fejlődés mellett sem érte még el a kívánatos színvonalat. A garázs- és az üdülőszövetkezetek fejlődése, gyarapodása elmarad a várttól. A 156 garázsszövetkezet keretében elsősorban sorgarázások épültek. Az üdülőszövetkezetek fejlődése stagnál, mindössze 8 működik, 486 taggal.

A tervidőszak folyamán az országos szövetkezeti vállalatok közül a SZÖVÁRU, a VOSZK, a FOTK, a HERBÁRIA, a HUNGARONEKTÁR, a COOPTOURIST a tevékenységükben érdekelt szövetkezetek közös vállalatává alakult át. Közös szövetkezeti vállalatként alakult meg a SKÁLA Budapesti Szövetkezeti Nagyáruház Vállalat. A közös vállalatok, valamint az országos szövetkezeti vállalatok integrációs szerepe növekedett. Önálló vállalati fejlődésük dinamikus volt. Különösen a külkereskedelmi, a nagykereskedelmi áruforgalom, a nemzetközi turizmus és számos — a szövetkezetek számára fontos — szolgáltatás fejlődött erőteljesen. A szövetkezeti vállalatok exportforgalma 1975-ben meghaladta a 3800 millió devizaforintot. A belföldi áruellátás javításának, a kereskedelem, a termékértékesítés és a szövetkezeti ipar műszaki-technikai korszerűsítésének, továbbá az üzem- és munkaszervezés fejlesztésének üteme elmaradt a szövetkezetek által igényelttől. A megyei közös szövetkezeti vállalatok egy része hasznos tevékenységet végzett az ipari termékek előállításában, a kishatármenti áruforgalom szervezésében, továbbá egyes szolgáltatások terén. Nem tudták kielégítően fejleszteni a közvetítő jellegű árubeszerzést, amiben a gazdasági környezet és az objektív lehetőségek változásai is közrejátszottak.

A *szocialista demokrácia* fejlődésének részeként s e folyamatot aktívan támogatva az elmúlt időszakban erősödött a szövetkezeti demokrácia. Szélesedett a szövetkezetek és a tagság között a közvetlen, élő kapcsolat. A részközgyűlések jól szolgálják a tagok folyamatos informálását és a velük folytatott aktív véleménycsere segíti a szövetkezetek előtt álló feladatok megoldását. E részközgyűlések eredményes fórumai az országos és a helyi közéleti-politikai feladatok megvalósítására való mozgósításnak. A fogyasztói szövetkezetek tevékenységében a korábbinál jobban egységbe fonódtak a gazdasági feladatok és a társadalmpolitikai célok, s többségük képes volt munkáját az egyes társadalmi rétegek sajátos igényeihez igazodva, differenciáltan végezni. Ezt nagymértékben segítette a jobb és arányosabb képviselőre épülő önkormányzati testületek felelős, aktív tevékenysége, továbbá az egyes tagsági rétegeket képviselő bizottságok: a munkás szekciók, a szakcsoportok vezetőségei, a nőbizottságok, az ifjúsági bizottságok kezdeményező, szervező munkája.

A szövetkezetek mozgalmi tevékenysége egyre eredményesebben támasztotta alá a gazdasági feladatok megoldását, s segítette a helyi közművelődési, kulturális és sporttevékenység fejlődését. Elismerést érdemel a szövetkezeti művészeti csoportok munkája.

Növekedett a tagok közreműködése és anyagi részvétele a szövetkezetekben. A részjegyek és célrészjegyek állománya 350 millió forinttal emelkedett. Sok helyi gazdasági fejlesztést sikerült ily módon megoldani.

Az elmúlt időszak olyan tapasztalatokat is hozott, hogy a szövetkezeti demokrácia gyakorlásának formái nem igazodtak megfelelően a bekövetkezett változásokhoz, főként a fogyasztási szövetkezetek megnövekedett méreteihez, a gazdálkodás magasabb követelményeihez. A közgyűlések, részközgyűlések munkájában sok a túlhaladott, formális elem.

A fogyasztási szövetkezetek dinamikus gazdasági és társadalmi fejlődése gyorsan növelte a követelményeket a *vezetés színvonalával és a dolgozók felkészültségével* szemben. Ez szükségessé tette a káderpolitika elveinek fokozott érvényesítését, a kádermunka gyakorlatának javítását. Az elmúlt években javult a vezetői állomány összetétele. Tömegesen bontakozott ki a politikai, iskolai, szakmai képzés és továbbképzés. A testületek és vezetők nagyobb felelősséggel és tudatossággal végezték a vezetői tevékenységük részét képező káderpolitikai munkájukat. Rendszeresebbé vált a nagyobb követelmények teljesítésének figyelemmel kísérése. Javult az erkölcsi és anyagi ösztönzők együttes, összehangolt alkalmazása. A fogyasztási szövetkezeti mozgalomban felelős poszton álló vezetők túlnyomó többsége áldozatos munkát végez, politikai és szakmai ismereteit állandóan gyarapítva, megfelel a nagyobb követelményeknek. A rugalmas, kezdeményező és a helyi társadalmi-gazdasági igényeket jól érzékelő szövetkezeti vezetés az elmúlt időszak fejlődésének egyik fontos tényezője volt. A tervidőszakban erősödött a szövetkezeti vezetők erkölcsi-politikai szilárdsága, s ez kedvezően befolyásolta a mozgalom egységét, valamint az országos gazdaságpolitikai és szövetkezetpolitikai célok hatékony megvalósítását. Eredményes volt az illetékes állami szerveknek és a szövetségeknek a fellépése néhány nem kívánatos tevékenységgel, szemlélettel és magatartással szemben. A káderpolitikai határozatok végrehajtásában kedvezőtlen jelenségek is tapasztalhatók. A vezetés színvonala még nem mindenütt kielégítő. Egyes vezetői kategóriákban a kívánatosnál lassúbb a vezetői állomány cserélődése, a stabilitás és a cserélődés szükséges összhangja nem érvényesül megfelelően. Csak mérsékelten növekedett a vezetésben a nők és a fiatalok aránya. A kádertartalékok képzésében és nevelésében nem sikerült lényegesen előrelépni. Több területen hibák mutatkoznak a kádermunka testületi, demokratikus vonásainak erősítésében. Mindezek szoros összefüggésben vannak azzal, hogy a szövetkezetek egy részében nem kielégítő a tervszerűség, a munka szervezettsége és fegyelme, fogyatékoságok tapasztalhatók az ellenőrzésben s a gazdálkodás tartalékainak intenzív feltárásában.

Az általános fogyasztási, értékesítő- és beszerzőszövetkezetek tevékenységének továbbfejlesztése

Az áfészek a most folyó V. ötéves terv növekvő feladataira megfelelően felkészültek. A gazdaságpolitika, a népgazdasági terv és a közgazdasági szabályozó rendszer kielégítő feltételeket biztosít e nagyobb követelmények teljesítéséhez, a meglevő tartalékok kiaknázásához.

A gazdaságilag, tevékenységük szervezeti és személyi feltételeit tekintve megerősödött, egyesült áfészek magasabb színvonalú munkára képesek.

Az áfészek fő feladata az V. ötéves terv céljainak elérése. Ehhez javítaniuk szükséges a kereskedelmi áruellátást, a vendéglátás színvonalát, a vásárlási körülményeket. Gondoskodni kell az üzlethálózat továbbfejlesztéséről. A háztáji és a kisgazdaságokkal összefüggő tevékenységben tervszerű munkával meg kell közelíteniük a kereskedelmi munkában már elért színvonalat és szervezettséget. A fogyasztói és kistermelői igényeket kielégítő szolgáltatásokat erőteljesen fejleszteni kell. A meglévő eszközök és munkaerő intenzív felhasználásával, valamint a befektetések tervszerűségének növelésével javítani kell a vállalati gazdálkodás hatékonyságát. Emelni szükséges a vezetés színvonalát, javítani a belső irányítást, a szervezeti korszerűsítés keretében egyidejűleg erősíteni az önkormányzati és a szakmai vezetést.

E célok eléréséhez a következő fő tennivalók várnak az általános fogyasztási, értékesítő- és beszerzőszövetkezetekre. Az áruellátást tagjaik és a lakosság igényei alapján differenciáltan és hatékonyan szervezzék. Legyenek képesek a gazdasági környezetet, az igények gyors változásaihoz rugalmasan alkalmazkodni. Ezért fejlesszék a helyi keresletkutatásra irányuló munkájukat. Bővítsék piacismereteiket. Tudatos, szervezett áruértékesítési és árubeszerzési munkát végezzenek. Javítsák, tegyék korszerűbbé együttműködésüket, kapcsolataikat a szállítóikkal, különösen a nagykereskedelemmel. Elsődleges feladat az alapellátás színvonalának javítása. A hagyományos működési körzetekben: a községekben, a kis településeken, a külterületeken és a tanyákon érjenek el e tekintetben további érdemi előrehaladást. Biztosítsanak folyamatos és választékban is bővülő árukinálatot a napi közszükségleti cikkekből. Törekedjenek arra, hogy közeledjék a különböző települések alapellátási szintje.

A vonzásközpontokban fejlesszék az ellátást a választékigényes cikkekből és a tartós javakból. A városokban ott és olyan módon fejlesszék tovább tevékenységüket, hogy ezzel minél jobban segítsék az üzemi munkásság, a munkásnők ellátási, háztartási gondjainak enyhítését.

A szövetkezeti vendéglátó tevékenység gyorsabb ütemű és általános javítására, ésszerűbb struktúra kialakítására van szükség. A szövetkezeti vendéglátás magasabb színvonalon töltsen be alapfunkcióit: az ételszolgáltatást, a közétkeztetést, a kulturált italellátást és a szórakoztatást. Emellett jobban hasznosítsák a szövetkezetek a vendéglátás közizlésformáló lehetőségeit: vendéglátó egységeik tisztaságukkal, rendjükkel, szolid, bensőséges hangulatukkal és kulturált szórakozási feltételek biztosításával szolgálják jobban ezt a célt. Fejlesszék az áfészek gyorsabban az ételek készítésének és kiszolgálásának technikáját. Legyenek kezdeményezői és elterjesztői a kulturáltabb, egészséges táplálkozásnak. Fordítsanak nagy figyelmet a közétkeztetés, az üzemélelmezés, a gyermek- és diákélelmezés gyorsabb fejlesztésére.

A háztáji, kiegészítő és egyéb kisgazdaságok termelésének, a termékek értékesítésének és feldolgozásának fejlesztése a gazdaságpolitika, a népgazdasági terv fontos célja. Az áfészek elsősorban a zöldség- és gyümölcsfélék, a sertéshús, a kisállatok és állati eredetű termékek termelészervezését, értékesítését és feldolgozását bővítsék, tervszerűen,

a helyileg koordinált együttműködési programok szerint. Még szervezet-
tebben támaszkodjanak tagsági kapcsolataikra. Szélesítsék a szakcso-
portok hálózatát, a kisgazdasággal rendelkező paraszti, munkás, alkalm-
mazotti tagjaik köréből. Gondoskodjanak arról, hogy a szakcsoportok
szervesebben épüljenek be az áfészek életébe, működésébe. Erősödjenek
bennük a szocialista elemek. Szorgalmazzák különféle művelő-, öntöző-,
növényvédelmi és más gépek, berendezések közös beszerzését, a szak-
csoport keretében azok gazdaságos hasznosítását. Törekedjenek a terme-
lési érdekelttség érvényesítésére s ugyanakkor arra, hogy a szakcsoport-
ok tagjai munkájukkal arányos jövedelemben részesüljenek.

A kisgazdaságokkal a tevékenység integrálására törekedve, komp-
lexen foglalkozzanak. Teremtsenek ehhez jobb feltételeket a techniká-
ban, az anyagi-műszaki ellátásban, a szolgáltatásokban és a szaktanács-
adásban.

A termelést és az értékesítést, nagyobb termelői biztonságra töre-
kedve, elsősorban a szerződéses rendszer keretében szervezzék. Tartsák
szem előtt a termelésszervezés hármass célját: a népgazdasági árualapok
bővítését; a körzet ellátásának megszervezését a helyi termelés útján;
a saját fogyasztásra való termelés, részben az árutermelés elősegítését.
Fordítsanak gondot a termékértékesítés és -feldolgozás technikai, tech-
nológiai fejlesztésére. Ez komplex feladat, amely több és korszerűbb
befektetést igényel. Emellett a szakemberellátás javítását, a piacisme-
retek bővítését és a szervezethez általános javítását is szükségessé teszi.

Szükséges, hogy a szövetkezeti zöldség—gyümölcs-szakkereskede-
lem szervezete továbbfejlődjön, irányítása és működése korszerűsödjék.
Bár a zöldség—gyümölcs-ellátás javításának alapja a termelés, tartós
eredmény csak a termelés, a felvásárlás és az értékesítés összehango-
lásával érhető el. Az intézkedéseket az V. ötéves terv céljainak megvaló-
sítására szükséges megtenni, figyelemmel a hosszabb távú fejlődésre is.

A kereskedelmi szervezet továbbfejlesztésével növekedjék tervsze-
rűsége, szervezete és hatékonysága. Nagyobb befolyást tudjon gya-
korolni a termelés fejlődésére és összetételére. Rugalmasabb működésre,
nagyobb kockázatvállalásra legyen képes. A fejlesztéshez tervszerűen
rendelkezésre álljanak a megfelelő anyagi alapok. A kereskedelmi szer-
vezet irányításában jobban érvényesüljön a központi akarat. Mindehhez
tovább kell fejleszteni a SZÖVOSZ, a SZÖVÉRT, a MÉK-ek és a
ZÖLDÉRT tevékenységét, az ágazati irányítást, valamint a szakkeres-
kedelem kapcsolatrendszerét.

A soron következő időszakban a szövetkezeti kereskedelem hálózat-
fejlesztésében és az egyéb beruházások területén is az intenzív irányza-
tokat kell erősíteni. Még következetesebben szükséges érvényesíteni a
területfejlesztés kiemelt céljait, a helyi alapellátás korszerűsítésével ös-
szefüggő feladatokat, valamint a hatékonyság követelményeit. A nép-
gazdasági tervhez igazodó, nagy, központi beruházásokhoz a korábbinál
is jobban célszerű a központosított szövetkezeti forrásokat felhasználni,
kiegészítve az állami, valamint a helyi szervek támogatásával. A szövet-
kezeti erőforrások koncentrálásával jelentősen hozzá kell járulni a bu-
dapesti hálózat tervszerű bővítéséhez. Gondoskodni kell arról, hogy a
budapesti szövetkezetek és más szövetkezeti szervezetek a kiépült háló-

zat korszerű, színvonalas működtetéséhez megfelelő felkészültséggel s növekvő társadalmi bázissal rendelkezzenek.

A szövetkezetek szocialista jellege erősítésének egyik fontos területe a belső viszonyok megszilárdítása, a tervszerű, szervezett működés biztosítása, a belső irányítási rendszer korszerűsítése. Arra kell törekedni, hogy a szövetkezeti önkormányzat, a testületi vezetés, valamint a vállalati, szakmai vezetés és irányítás, saját feladatait magas színvonalon ellátva, összhangban tevékenykedjék. Az áfészekben belül kifejezésre jutó területi, réteg- és szakmai érdekek felszínre jussanak, egyeztetésre kerüljenek. A szövetkezetek szervezete és belső szabályzata biztosítsa a legfontosabb kérdésekben a központi akarat érvényesülését, a központi döntések legjobb előkészítését és megvalósítását. Ugyanakkor a helyi ügyekben tegye lehetővé a hatáskörök decentralizálását, és teremtsen meg azok érdemi gyakorlásának feltételeit.

A szervezetet ésszerűen takarékos módon kell korszerűsíteni. Fel kell lépni a szükségtelen szervezeti egységek létrehozása, a formális megoldások, a maximalizmus ellen. Ugyanakkor abba sem szabad beleenyudni, hogy egyes szövetkezetek megrekedjenek a megszokás, a rutinszerű vezetés szintjén, és elmaradjanak a követelményektől.

A szövetkezeti belső irányítás hatékonyabbá tételének fontos feltétele, hogy eredményes intézkedések szülessenek az adminisztrációs munkával való túlterhelés, a túlszabályozás, a bürokratikus jelenségek ellen. Egyszerűbbé, áttekinthetőbbé kell tenni az adminisztrációs rendszert és a belső szabályzatokat. Fokozni kell az ügyvitel gépesítését. El kell érni, hogy az V. ötéves terv végéig valamennyi áfész a tömegmunkát jelentő statisztikai és könyvviteli adatait kis- és középgépeken dolgozza fel.

Az előttünk álló időszak társadalmi-gazdasági fejlődése az eddiginél nagyobb mértékben igényli a gazdasági együttműködés sokoldalú bővítését, a tevékenységek koncentrációját, hogy ezáltal meggyorsuljon az előrehaladás, javuljon a hatékonyság. Szükséges, hogy elmélyüljön az áfészek együttműködése a lakosság, a szövetkezeti tagság életkörülményeinek javításában érdekelt helyi szervezetekkel: a mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel, ipari szövetkezetekkel, állami gazdaságokkal, állami vállalatokkal és tanácsi szervekkel. Indokolt továbbfejleszteni az áfészek regionális jellegű együttműködését. Ehhez ésszerű lehetőségek kínálkoznak a vonzáskörzetközpontokban, a nagy alapterületű kereskedelmi egységek, az élelmiszer-feldolgozó üzemek, valamint a különböző eszközigenyes szolgáltatások közös fejlesztésében. Természetes lehetőség ez arra is, hogy az egy vonzáskörzeten belül működő áfészek a fejlesztést, az üzletpolitikát egyeztessék, és az adott tevékenységet anyagi erőik koncentráálásával hatékonyan fejlesszék. Kívánatos az ilyen jellegű együttműködésekben a szövetkezetek és az érdekelt állami vállalatok összefogását is megvalósítani.

A tapasztalatok felhasználásával célszerű értékelni és felülvizsgálni a megyei szövetkezeti közös vállalatok helyzetét és tevékenységét. Ezt a munkát az alapító szövetkezetek végezzék el, és saját további fejlődésük szempontjából ítélik meg a megyei közös vállalatok eddigi működését, átalakításuk indokoltságát. A szövetkezeti érdekek, a gazdasági fejlődés tendenciái nem kívánják meg, hogy az árubeszerzés területén

párhuzamos tevékenységet végző, kevésbé ütőképes kereskedelmi szervezetek működjenek. A megyei integrációt olyan irányban kívánatos fejleszteni, hogy az ténylegesen támassza alá az alapító szervezetek tevékenységét az ipari termelés és a szolgáltatások, a kishatármenti áruforgalom szervezésében s egyéb területeken. Célszerű arra törekedni, hogy a megyei közös vállalatok kiskereskedelmi, vendéglátóipari egységeit, az áruházakat — önállóan vagy egyszerű társulásként — a székhelyen működő áfész üzemeltesse. A jövőben a megyeszékhelyeken épülő, közös szövetkezeti áruházakat ugyancsak a megyeszékhelyi szövetkezet keretében indokolt létrehozni. Ez biztosítja a fontos kereskedelmi egységek szoros kapcsolódását a szövetkezethez, a tagsághoz, a lakosághoz.

Tovább kell fejleszteni a szövetkezetek országos integrációját. Az országos vállalati rendszer hatékonyabban szolgálja az áfészeket fő feladataik ellátásában.

A takarékszövetkezetek tevékenységének továbbfejlesztése

A takarékszövetkezeteknek az V. ötéves tervben is fő feladata a lakossági megtakarítások takarékbefétben való összegyűjtése. Minthogy a jövőben a takarékszövetkezetek jövedelmének nagyobb hányada közvetlenül a betétgyűjtésből származik, ez a tevékenység a szövetkezetek jövedelmező működésének az eddigieknél is fontosabb tényezőjévé válik. Az egyéb betétgyűjtő szervezetekkel egyeztetett betétgyűjtési tervek teljesítését a takarékszövetkezetek mindenekelőtt azzal érhetik el, hogy megfelelő módszereket alkalmaznak a takarékos életvitelre való nevelésben. Elsősorban a tagok körében kell erőteljesebb betétgyűjtő tevékenységet kifejteni. Fontos, hogy a fiatal és a munkás tagokban is tudatosítsák a rendszeres betételhelyezés jelentőségét. Fel kell számolni azt a hibás nézetet és gyakorlatot, amely nem tulajdonít jelentőséget a kis összegű betételhelyezésnek. Valamennyi szövetkezetben minden lehetséges betétgyűjtési forma alkalmazására szükség van. Kívánatos a nyერemény- és a gépkocsinyeremény-betétek arányának növelése.

Kölcsönzési tevékenységük, tagjaik reális igényeinek kielégítése mellett, legyen összhangban a gazdaságpolitika céljaival. Ennek biztosítéka a kormány mindenkori hitelpolitikai irányelveinek betartása. A háztáji, a kiségitő és az egyéb kisgazdaságok termelésének elősegítéséhez fűződő népgazdasági érdekek alapján, törekedjenek arra, hogy maradéktalanul kielégítsék tagjaiknak a mezőgazdasági termelési kölcsönök iránti indokolt igényeit. A kölcsönfolyósítás hatékonyabbá tétele végett tegyék még szervezettebbé együttműködésüket az áfészekkel és a mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel. Változatlanul tartsák fontos feladatuknak a — főként a munkás — tagjaik lakásviszonyainak javítását, háztartásuk korszerűsítését segítő építési és áruvásárlási célú kölcsönigények kielégítését.

Fokozzák a népgazdasági és az egyéni érdekeket egyaránt szolgáló biztosítási kultúra terjesztését, szélesítsék biztosítási tevékenységüket. Elsősorban az üzletszerzési és díjbeszedési munkában érjenek el további fejlődését. Ezért az V. ötéves terv időszakában — a kölcsönös ér-

dekek figyelembevételével — minden szövetkezet kössön megállapodást az Állami Biztosító illetékes fiókjával a biztosítási feladatok ellátására.

Válják általánossá az ún. kiegészítő pénzügyi szolgáltatások nyújtása. A lehetőségek szerint fejlesszék tovább a más vállalatok és szövetkezetek megbízásából történő lakossági kifizetéseket. Vegyenek részt a turizmus fejlesztésében, erősítsék kapcsolataikat a COOPTOURIST-tal. A külföldi fizetőeszközök beváltására kijelölt egységek pontos kiszolgálással, a nyitvatartási idő alkalmas megválasztásával, a dolgozók nyelvismeretének tökéletesítésével lássák el feladatukat, és ezzel is öregbítsék a takarékszövetkezet hírnevét.

A takarékszövetkezeti hálózat lényegében kialakult. A továbbfejlesztéssel a pénzügyi szolgáltatásokat még nélkülöző területek lakosságának igényeit igyekezzenek kielégíteni. Az üzlethálózat bővítésében elengedhetetlen az OTP-vel összehangolt fejlesztés.

A veszteséges szövetkezetek esetében mérlegelni kell a más szövetkezetekkel való ésszerű egyesülés lehetőségét. Az egyesülések eredménye — az anyagi és szellemi erők koncentrálása folytán — a tevékenység hatékonyságának növelése, a tagsági igények jobb kielégítése legyen.

A takarékszövetkezetek kerüljék el a kölcsönigénylések gondatlan elbírálásából származó hitelezési veszteségeket. Pontos adminisztrációval és időben megtett intézkedésekkel csökkentsék a hátrálékos kölcsönállományt. A dolgozók szakmai ismereteinek növelésével, hatékonyabb ellenőrzéssel biztosítsák a gyors és hibamentes ügyintézés, a szövetkezeti tulajdon védelmét.

A lakásszövetkezetek tevékenységének továbbfejlesztése

A lakásfenntartó szövetkezetek feladatai azzal is összefüggnek, hogy az V. ötéves terv végén várhatóan 200—210 ezer szövetkezeti lakás lesz. A bennük lakók száma megközelíti a 800 ezer főt. A lakásfenntartó szövetkezetek az ország második legnagyobb házkezelő szervezetét jelentik. A gondjaikra bízott érték megközelíti a 60 milliárd forintot. A tervidőszak egyik kiemelkedő feladata a lakásszövetkezeti házkezelés és karbantartás megoldása. A házkezelési és ügyviteli feladatokat teljes egészében szövetkezeti szervezetben szükséges megoldani. Evégett a szövetkezeti szervek a tanácsokkal összehangolva segítsék elő a szakértő alkalmazottakat foglalkoztató, a tagok és a társadalom számára egyaránt legkedvezőbb — általában egy-egy lakótelepet felölelő — szövetkezeti szervezet kialakítását. A lakótelepek építési programja alapján törekedjenek arra, hogy az új lakások tulajdonosai a meglévő szövetkezeteknek legyenek tagjai. Segítsék elő a kívánatos egyesüléseket, társulásokat. Amennyiben új szövetkezet alakítása indokolt, úgy az kellő időben, a lakások műszaki átadását megelőzően történjék. A SZÖVOSZ hatékonyabban működjön közre a hivatásos szövetkezeti házkezelés, ügyvitel kialakításában. A MESZÖV-ökkel együttműködve segítsék elő példaszerű, „modellgondnokságok” kialakítását. Kezdeményezni kell, hogy az eredményes szövetkezeti házkezelés érdekében befejeződjék a

lakással és a közös tulajdonnal összefüggő rendelkezési jogok szabályozása, s a lakásszövetkezet szolgáltató jellegét figyelembe véve rendezzék a kapcsolódó közterheket, valamint a közüzemi díjak teljes körét. A szövetkezeti épület- és lakásállomány karbantartását a szövetkezetek — elsősorban az ipari szövetkezetek, esetleg a HKI útján — szükség esetén saját szervezetben végezzék.

A karbantartásról gondoskodó szövetkezeti szervezet kialakítása sürgetővé teszi az ezzel kapcsolatos finanszírozási rend továbbfejlesztését, biztosítva a szövetkezetek hitelképességét s a szükséges garanciális alap létrehozását, továbbá a lakossági szolgáltatásokra előírányzott állami támogatást. A lakáskarbantartásra szakosított ipari szövetkezetek körzetében a lakásszövetkezetek folyamatosan kössenek tartós szerződést a karbantartási tevékenység ellátására. Kölcsönös együttműködéssel országosan arra kell törekedni, hogy az ipari szövetkezetek a szolgáltatáshoz szükséges feltételekkel, preferenciákkal rendelkezzenek. A felújítások elvégzésében az ipari szövetkezetekre, illetve a tanácsi vállalatokra szükséges támaszkodni — a lakásszövetkezetek műszakilag megalapozott középtávú megrendelése alapján. Fontos szövetkezeti feladatot a társas együttélés legjobb formáinak megteremtése, a lakással, az otthonnal összefüggő szolgáltatások széles körének kibontakoztatása, nagy gondot fordítva a fiatalok, a gyermekes anyák, valamint a nyugdíjasok életkörülményeinek javítására, a lakáscserék szervezett megoldására.

A tanácsok V. ötéves terve szerint a lakásépítő szövetkezeteknek teleszerűen elhelyezett többszintes lakóépületekben 20—22 ezer lakás telepítését kell megszervezniük, s csoportos, korszerű családiházakban további 5—6 ezer lakásépítést. Emellett gondoskodniuk kell arról, hogy előkészítsék újabb 10—12 ezer lakás felépítését a VI. ötéves terv időszakára. Arra kell törekedni, hogy a szövetkezeti lakások minél nagyobb hányada munkásoknak, illetve fiatal házasoknak épüljön. A lakásépítő szövetkezeteket megalapozottan, minden szükséges feltétel megteremtésével, szervezettebben szükséges fejleszteni. Az eddigi tapasztalatok figyelembevételével olyan szövetkezetek kialakítása indokolt, amelyekben a tagok öntevékeny közreműködése kibontakozik; a munkáltató vállalatok sokoldalú támogatása érvényesül; a gazdálkodási szabályok betartásának feltételeit megteremtik; amelyek maradéktalanul betöltik a tanácsi lakáspolitikában vállalt feladatokat. A SZÖVOSZ és a MESZÖV-ök rendszeresen vegyenek részt a hosszú és középtávú, valamint az éves lakásépítési terv készítésében, s a tanácsokkal szoros együttműködésben érik el azt, hogy a szövetkezeti építkezések a tanácsi lakásprogram szerves részét képezzék. A MESZÖV-ök folyamatosan vegyenek részt az 1000 lakásosnál kisebb új lakótelepek programjának kialakításában, a nagyobb lakótelepek programjának meghatározásában pedig a SZÖVOSZ működjön közre. A tervezett építkezések túlnyomó részét a dolgozók lakásépítését segítő vállalatok közreműködésével szükséges megvalósítani. A szövetkezeti szervek ezért — a szakszervezetekkel és a KISZ-szervezetekkel karöltve — segítsék elő a szövetkezetek olyan hálózatának kialakulását, amely egy-egy nagyvállalat, illetve több kis- és középvállalat dolgozói részére folyamatosan építkezik, az elkészült lakások kezeléséről, fenntartásáról pedig szövetkezeti keretben gondos-

codik. A vállalati alapok jogszabálynak megfelelő igénybevételével kell gondoskodni a terület előkészítésével összefüggő műszaki tervezési, beruházási költségeknek, a közmű-, valamint a telekköltségeknek a viseléséről. A szövetkezet akkor alakuljon meg, amikor a tagok közreműködése tényleg megvalósítható. Ily módon törekedni kell arra, hogy jelentősen csökkenjen a tagok várakozási ideje. Az előkészítést a lehetőségekhez képest szövetkezeti eszközök útján is szükséges támogatni. A MESZÖV-ök koordinálásával hatékony segítséget kell nyújtani a tervező-, a beruházó- és a kivitelezőmunka szervezettségének növeléséhez. A SZÖVTERV-irodák az igényeknek megfelelően — a tanácsi tervek kialakításától kezdődően — vegyenek részt a tervek megvalósításában. Az építőipari szövetkezetekkel való szervezett együttműködést erősítendő, törekedni kell kapacitásuk tartós lekötésére, a lehetőségekhez képest segítve az új technológiák bevezetését.

A finanszírozási rendszer továbbfejlesztése végett az OTP-vel együttműködve arra kell törekedni, hogy az megfelelően intézményesített biztosítékokkal, a tagok hozzájárulásából képzett Országos Garanciai Alap létesítésével mind a tagoknak, mind a kivitelezőknek kellő fedezetet nyújtson. Gondoskodni kell a finanszírozás folyamatosságáról, különösen a több ütemben építkező, lakótelepi nagyságrendű építkezést megvalósító szövetkezetek számára. Kívánatos, hogy az Országos Tanács érdekvédelmi tevékenysége kiterjedjen az építkezés költségeit csökkentő tényezők vizsgálatára, és hatékony ellenőrző rendszer segítse az árak viszonylagos stabilitását. Az Országos Tanács fordítson gondot a távlati lakásépítési tervek kidolgozásában való részvételre. Javasoljon olyan megoldásokat, amelyek az állami tulajdonban levő, bérelt földterületeken megvalósított építkezéseket, a szövetkezeti tulajdon kiterjesztését, a szövetkezeti építkezés hitelképességének kibontakoztatását, általában a lakásszövetkezés szervezettségének erősítését segítik elő.

A garázs- és üdülőszövetkezetek a lakossági igényeknek, továbbá a tanácsok által biztosított lehetőségeknek megfelelően a tervidőszakban tovább bővülnek. Szorgalmazni kell a termes, valamint a többszintes gépkocsitárolók szövetkezeti létesítését, a kisebb szövetkezetek egy-egy városra, illetőleg lakótelepre kiterjedő egységekbe való összevonását és tevékenységük különféle szolgáltatásokkal (szerviz) való kiegészítését. Azonos tagság esetén a garázsszövetkezetek célszerűen egyesüljenek a lakásfenntartó szövetkezetekkel. A fejlesztésben az Autóklubbal érdemi együttműködést szükséges kialakítani. A tapasztalatok összegezésével lehetővé vált, hogy a SZÖVOSZ közzé tegye az üdülőszövetkezés modelljét. A nagyipari üzemek, valamint az intézmények igényei alapján, a szövetkezeti szervek — az egyes üdülőterületek intéző bizottságainak közreműködésével — gondoskodjanak széles körű elterjesztéséről. Támogatni kell az olyan, szövetkezeti tulajdonban levő garázsok és üdülőhelyek létrehozását, amelyeket a tagok részjegyek alapján vehetnek igénybe.

A vezetés színvonalának emelésével összefüggő feladatok

A fogyasztási szövetkezetek további fejlődését az V. ötéves terv időszakában bonyolultabb és nehezebb gazdasági-társadalmi feltételek között kell biztosítani. Ez növekvő politikai és szakmai követelményeket támaszt a vezetőkkel szemben. A korszerű vezetési módszerek szélesebb körű elterjesztése, valamint a vezetők erkölcsi-politikai szilárdságának fokozása jelentős feladat a fogyasztási szövetkezeti mozgalomban. Tovább kell erősíteni a központi akaratot értő, azt helyesen érvényesítő, a helyi igényekre érzékeny, rugalmas és kezdeményező szövetkezeti vezetési stílust. E vonásokhoz az eddiginél is jobban kell társítani a politikai felelősséget, a megfontoltságot, a realitások iránti érzéket, valamint a mozgalom egységének erősítését kifejező vezetői magatartást.

A vezetési színvonal emelésének lényeges feltétele a szövetkezetek belső szervezeti korszerűsítése. A korszerű szervezetet azonban tartalommal kell megtölteni. Ehhez politikailag és szakmailag felkészült és olyan emberi tulajdonságokkal rendelkező vezetők szükségesek, akik személyes munkájukkal, magatartásukkal kiérdemlik és tartósan magukénak mondhatják a tagság bizalmát.

A vezetés javításának további fontos feltétele minden szinten a tervek, a kítűzött feladatok végrehajtásának megszervezése, a rendszeres beszámoltatás és ellenőrzés. Az ellenőrzést a vezetői tevékenység szerves részének kell tekinteni, és ezt kifejezésre kell juttatni a vezetők minősítésében is.

A vezetés javításához szükséges gondoskodni arról is, hogy a szövetkezetpolitikai, önkormányzati és gazdasági munkában felhalmozott, bizonyítottan jó tapasztalatok a mozgalomban közkinccsé váljanak. Nagyobb figyelmet kell fordítani az élenjáró szövetkezetek eredményeinek, munkamódszereinek és vezetési tapasztalatainak elterjesztésére.

Az áfészek esetében arra kell törekedni, hogy az egyes szövetkezeteken belül is növekedjék azoknak a vezetőknek a száma, akik politikai-szakmai felkészültségük, helyi közéleti szerepük és tekintélyük alapján alkalmasak a növekvő feladatok ellátására, valamint arra, hogy a sokirányú társadalmi-gazdasági kapcsolatokkal rendelkező áfészt a különböző szervezetekben és szinteken jól képviseljék.

A takarékszövetkezetekben fokozott gondot kell fordítani a vezetők politikai-mozgalmi felkészültségének javítására, közéleti tevékenységük fejlesztésére.

A lakásszövetkezeteknél az a cél, hogy kialakuljon és stabilizálódjon a társadalmi, valamint a hivatásszerűen dolgozó vezetőállomány, amely hordozója tud lenni e szövetkezeti ágazat tapasztalatainak, és mozgalmi-politikai, valamint szakmai téren kezdeményező, alkotó munkára képes.

A következő időszakban a mozgalomban még tudatosabban kell törekedni a káderpolitikai elvek következetes végrehajtására. Emelni kell a vezetők politikai-szakmai tudását és vezetési ismereteit. Szükséges tovább javítani az egész mozgalomban a káder- és személyzeti munka tervszerűségét, színvonalát.

A feladatok megoldása feltételezi a növekvő követelményeknek megfelelő szövetkezeti vezetők stabilizálását. Emellett a tervszerű káder-

csere megvalósítására is szükség van. Törekedni kell arra, hogy a vezetésre alkalmas nők, fiatalok és munkások nagyobb számban kerüljenek vezetői beosztásba a fogyasztási szövetkezetek minden típusában. A szövetkezeti választott testületek, a káderkérdésekben illetékes vezetők a káderpolitikai elvek érvényesítésében legyenek még következetesebbek. Nyíltan, demokratikusan és határozottan intézkedjenek a rendezésre érént káderügyekben, járuljanak hozzá a szövetkezeti vezetés általános színvonalának emeléséhez.

A vezetés fontos részét képezi a Fogyasztási Szövetkezetek Országos Tanácsának és a megyei szövetségeknek a munkája. Az Országos Tanács és a megyei szövetségek egész tevékenységükben, munkamódszereik fejlesztésében érvényesítsék a XI. pártkongresszus iránymutatásait. Éljenek jobban hatáskörükkel. Irányító-, segítő- és ellenőrzőmunkájuk fokozásával fordítsanak az eddiginél nagyobb figyelmet a gazdasági építőmunka fejlesztésére, az új problémák megoldására. Segítsék a szövetkezetekben a tervszerű és szervezett munka meghonosítását. Karolják fel és terjesszék az eredményes szövetkezeti kezdeményezéseket a munkaszervezésben, a gazdálkodásban és a beruházási tevékenységekben, valamint a fejlesztésben. Javítsák a szövetségi testületekben a szövetkezeti demokráciának megfelelő, alapszabályszerű működést. Fejlesszék tovább a testületek munkamegosztását, erősítsék tevékenységük összhangját.

A szövetségek fordítsanak nagyobb figyelmet az össz-szövetkezeti, valamint a társadalmi érdekek és az ágazati politika következetesebb érvényesítésére. Ennek érdekében segítsék következetesebben a demokratikus és törvényes működést. Hangsúlyozottabban szerezzenek érvényt a demokratikusan elfogadott testületi állásfoglalások egységes megvalósításának a szövetkezeti munkában. Az Országos Tanács iránymutató, befolyásoló és kezdeményező szerepe fokozásához tovább kell fejleszteni a szövetkezetek szocialista jellegének erősítését és a szövetkezeti demokrácia elmélyítését szolgáló elméleti, tudományos és gyakorlati tevékenységet; fejleszteni kell a gazdasági érdekvédelmet, a közgazdasági környezet kedvező kialakítását, elő kell segíteni a szövetkezeti működésben és fejlesztésben a tervszerűség és a szervezethez fokozott érvényesülését; serkenteni kell a szövetkezeti gazdasági együttműködések; javítani kell a vezetési színvonal emelését szolgáló kádermunkát, valamint az oktatási és továbbképzési tevékenységet; törekedni kell a mozgalom erkölcsi tisztaságának és cselekvési egységének erősítésére, következetesen fellépve a negatív tendenciák ellen; hatékonyabbá kell tenni az ellenőrzőmunkát. A megyei szövetségek a megváltozott helyzethez igazodva emeljék magasabb színvonalra tevékenységüket. Alkalmazkodjanak a megnövekedett szövetkezetek által támasztott magasabb igényekhez, s ennek megfelelően alakítsák munkamódszereiket. Végezzenek még következetesebb munkát a kormányzati rendelkezések és az országos választott testületek irányelvei végrehajtásának szervezésében, az országos célokra a helyi viszonyokra való alkalmazásában és a végrehajtás ellenőrzésében. Kapcsolataik továbbfejlesztésével segítsék még jobban a fogyasztási szövetkezetek mindenirányú tevékenységének beilleszkedését a terület- és településfejlesztés rendszerébe. Teremtsek meg szolgáltatási tevékenységük jobb ellátásának személyi, szervezeti

feltételeit. Megkülönböztetetten segítsék az egyesült szövetkezetekben a korszerűbb szervezet kialakítását, a vezetés megerősítését, az önkormányzat és a gazdasági szervezet összhangjának megteremtését.

Növelni kell a megyei szövetségek felelősségét az országos célok helyi megvalósításában. Folyamatos információcserét és munkakapcsolatot kell kialakítani az Országos Tanács és szervei, valamint a megyei szövetségek között. Célzerű folytatni a megyei szövetségek beszámolásának bevált rendszerét.

Kívánatos, hogy — a kölcsönös érdekeltség alapján — tovább erősödjen az együttműködés mind országosan, mind megyei szinten a három nagy szövetkezeti ágazat (mezőgazdasági, ipari és fogyasztási szövetkezetek) érdekképviselői szervei között. Ennek érdekében a SZÖVOSZ fokozza aktivitását az Országos Szövetkezeti Tanács, a megyei szövetségek pedig a megyei szövetkezeti koordinációs bizottságok munkájában. Az Országos Tanácsnak feladata, hogy erősítse tovább és tegye még eredményesebbé kapcsolatait az ágazati és a funkcionális minisztériumokkal, továbbá a társadalmi szervezetekkel: a SZOT-tal, a Hazafias Népfronttal, a KISZ-szel, a Magyar Nők Országos Tanácsával, a KPVDSZ-el. Ez úton is segítse, hogy a fogyasztási szövetkezetek a XI. pártkongresszus határozatából és az V. ötéves tervből adódó feladataikra folyamatosan összehangolt útmutatást, végrehajtásához pedig megfelelő irányítást, valamint társadalmi-politikai segítséget kapjanak.

A végbement fejlődés tanúsítja, hogy fogyasztási szövetkezeiteink fontos intézményei a fejlett szocializmus megvalósításán fáradozó társadalmunknak. Arról is tanúskodik, hogy bizakodással tekinthetünk az V. ötéves tervben kitűzött célok megvalósítása elé.

Bucsy László:

AZ INNOVÁCIÓK RENDSZERE ÉS A VÁLLALATI FEJLŐDÉS

Ez a gazdasági-műszaki fejlődés szempontjából nagy jelentőségű, időszzerű munka a technikai haladást követő, a piaci versenyben részt vevő vállalatoknak ad iránymutatást. E könyv magyarul elsőként foglalja össze — főleg vállalati gyakorlatból kiindulva — a szocialista vállalati rendszer fejlődését, a növekedés korlátait, a termékélettartam-vizsgálatokat. A diverzifikációs fejlődés és a termékfejlesztés kritikus pontjainak feldolgozásával konkretizálja — időrendben — az elvégzendő feladatokat és az ezekhez tartozó konkrét intézkedéseket. A szerző részben a saját gyakorlatában kidolgozott esettanulmányokon, részben az egyetemi oktatásban felhasznált esettanulmányokon mutatja be az innovációs elmélet gyakorlati alkalmazását. A mű aktuális, és szorosan kapcsolódik ipargazdaságunk jelenlegi problémáihoz: az optimális gyártmány- és technológiai struktúra kialakításához. A kötetet gazdag ábraanyag és számos táblázat teszi teljessé.

351 l., kötve 89,— Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

LAKI MIHÁLY:

Téves üzleti döntések

Sok vállalati vezető szerint kockázatos egy új termék gyártásába és forgalmazásába fogni állami megrendelések vagy magas szintű állami megállapodásokban rögzített szállítási kontingensek nélkül. Mások úgy vélik, hogy a siker feltétele a piac alapos ismerete és „megdolgozása”. Nagyok az eltérések a vállalati vezetők és a vállalatok dolgozói között az egyes műszaki-fejlesztési formák sikere esélyeinek megítélésében is. A legtöbb vállalat párhuzamosan több műszaki-fejlesztési formát alkalmaz, számos helyen viszont markánsan kirajzolódó fejlesztési „stílusra” bukkanhatunk. A vállalatok egy része kizárólag olyan új termékkel jelentkezik a piacon, amelyekre tőkésvállalatokkal kötött bér-munka- és kooperációs szerződések útján tett szert. Van vállalat, amely elsősorban saját műszaki fejlesztőire támaszkodik, és olyan is van, amely új termékeit szovjet fejlesztőintézetekkel kiépített kapcsolatok útján adaptálta.

Nem egységes a kép a piacok veszélyességének értékelésében sem. Elégé általános az a nézet, amely szerint a hazai vagy a szocialista piacokra kevésbé kockázatos az új termék bevezetése, de olyan vállalatokkal is találkozhatunk, amelyek elsősorban valamelyik tőkésország piacán próbálják elhelyezni újdonságaikat.

Nemcsak a sikerről vallott nézetek eltérőek, az új termékek életpályája is változatos képet mutat. Egy 194 vállalat 370 új termékét tartalmazó minta feldolgozása során sok olyan esetre bukkanhattunk, amikor a vártnál kedvezőtlenebb belső és külső feltételek miatt a vállalat vezetői elálltak az új termék gyártásától vagy rövidebb-hosszabb ideig fontolgatták ezt az eshetőséget.¹

Az okok különbözőek: elhúzódtak a beruházások, a vártnál kevesebb munkás jelentkezett, kimerültek a finanszírozási források stb. A sikertelenség leggyakoribb oka — legalábbis e minta szerint —, hogy az új termék értékesítési lehetőségei vagy a termeléséhez szükséges

¹ A minta forrásául a Figyelő, a Népszabadság és a Világgazdaság 1968 és 1974 között megjelent évfolyamai szolgáltak. Egy a Konjunktúra- és Piackutató Intézetben folyó kutatás információs bázisát alkották ezek az újságok. A kutatás tárgya a vállalatok műszaki-fejlesztési tevékenysége, pontosabban azoknak a környezeti tényezőknek a feltárása, amelyek a magyar iparvállalatokat új termékek, eljárások bevezetésére készítik. Mivel erről a gazdasági folyamatról átfogó statisztikai adatszolgáltatás Magyarországon nincs, az említett újságokban megjelent e témával foglalkozó cikkek, riportok szisztematikus feldolgozásával próbáltunk átfogó képet nyújtani az új termékek bevezetéséről 1968 és 1974 között. A minta értékét csökkenti, hogy nem reprezentatív, előnye viszont, hogy óvatosan elemezhető és alapul szolgálhat egy későbbi átfogó, a mintavétel szabályainak is megfelelő kutatáshoz.

alkatrészek, anyagok beszerzési feltételei (tehát a piaci helyzet) a vártnál kedvezőtlenebbül alakult.²

A 370 termékből 40-nél kellett ilyen gondokkal szembenéznie a vállalatnak. A továbbiakban ezzel a 40 esettel foglalkozunk. A félreértések elkerülése végett: nem krízishelyzetben levő *vállalatokról* lesz szó, hanem sikertelen, pontosabban a vártnál kevésbé sikeres *termékekről*.

Hol nagyobb a sikertelenség esélye?

Első lépésként hasonlítsuk össze a teljes mintát a sikertelennek minősített termékek csoportjával. A cél azoknak a környezeti elemeknek a körülhatárolása, amelyek az átlagosnál nagyobb számban okoznak kudarcot. Az összehasonlításból kiderül, hogy:

1. A sikertelen (vártnál kevésbé sikeres) termékek között viszonylag gyakrabban fordulnak elő fogyasztási cikkek és ritkábban a termelőeszközök, mint a teljes mintában.³

2. A közép- és nagyvállalatok az átlagosnál gyakrabban, a minisztériumi kisvállalatok és az ipari szövetkezetek pedig az átlagosnál ritkábban szerepelnek a sikertelen termékek előállítói között.

3. A műszaki fejlesztés módját is tekintve, az átlagosnál gyakrabban szerepeltek a sikertelen termékek között a tőkés licencvásárlásra, valamint a vállalati műszaki apparátus fejlesztési tevékenységére alapozott termékek, ezzel szemben az átlagosnál ritkábban a vállalati műszaki apparátus továbbfejlesztő tevékenysége, a külföldi termelési eljárások (know-how) alkalmazása, valamint az új termékek adaptálása nyomán (bérmunka- és kooperációs szerződés útján) gyártottak. A sikertelen termékeknél alkalmazott műszaki-fejlesztési eljárások között tehát több a műszaki kultúrában, a szervezettségben kisebb-nagyobb *ugrást kívánó* forma, s ritkábban fordultak elő a *fokozatos haladást igénylő műszaki-fejlesztési módok*.

4. A magyar piacon nem látszik helytállónak az a sokak által hangoztatott nézet, amely szerint az elsők, az élenjárók kockázata a nagyobb. Ezen a piacon adataink szerint a követő pozíciójú — más magyar vállalat által már gyártott — termékek súlya nagyobb, a vezető termékek hányada pedig kisebb a sikertelen termékek csoportjában, mint a teljes mintában. A követő, illetve a vezető termékek arányát tekintve a két termékcsoport a szocialista és a tőkés piacon nagyjából egyforma képet mutat.

5. A fő piacokra (hazai, tőkés, szocialista), illetve — egy másik megoszlást figyelve — a vállalat hagyományos és új piacaira megközelítően hasonló arányban szánnak a vállalatok később sikeresnek vagy sikertelennek bizonyuló új terméket. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy a merész piacváltás az átlagosnál gyakrabban vezetne kudarchoz. Sőt, a

² Mindig azt a terméket tekintettük újnak, amit a vállalatnál annak tekintettek és sikertelennek azt, amelyet a vállalatnál is annak minősítettek.

³ A két csoportban szereplő termékek viszonylag kis száma miatt nincs különösebb értelme százalékos arányokat közölni, az eltéréseket megfelelően jelzi a kisebb-nagyobb, ritkább-gyakoribb minősítés is.

sikertelen termékek forgalmazásában a vállalatok valamivel konzervatívabban viselkedtek. Erre utal például a hagyományos hazai közvetítők viszonylag nagy súlya az értékesítési csatornák között. Bonyolítja a helyzetet, hogy a sikertelen termékek között a teljes mintánál gyakrabban találhatunk olyanokat, amelyek esetében a vállalat — merészen — új, közvetlen kapcsolatot teremtett a hazai felhasználóval. Ez nem konzervativizmusra utal, inkább valamilyen később megmagyarázandó szélsőségességre.

6. Jóval nagyobbak a két termékcsoport eltérései a *beszerzésben*. A sikertelen termékek között lényegesen gyakrabban került sor a beszerzési kapcsolatok részleges vagy teljes módosítására, mint általában.

7. A két termékhalmaz a központi irányítás hatásai szempontjából⁴ meglepően hasonló. A kormányzinten jóváhagyott programokban, a szocialista államközi szerződésekben stb. szereplő termékek gyártói, úgy látszik, ettől még nincsenek kevésbé kitéve a kudarcnak, mint a többi vállalat, amelyet nem részesítenek ilyen valós vagy vélt védelemben. Mindez elmondható a többi államigazgatási „elvárásról” is.

Az arányok egy helyen térnek el számottevően: a sikertelen termékek között ritkább a vállalatok által importhelyettesítési célból fejlesztett, adaptált termék. (Az importhelyettesítés — úgy tűnik — garanciát, biztos piacot jelent a vállalatnak.)

8. Az új termékek gyártásához szükséges gépek és berendezések fő beszerzési piacok közötti megoszlásában sincsenek hátrányban a sikertelen termékek. Nem állíthatjuk ugyanis, hogy a vállalatok többször vettek volna hazai vagy szocialista piacról származó gépeket a később sikertelenné váló új termékeik gyártásához, mint egyéb alkalmakkor. Sőt, úgy tűnik, hogy az általában korszerűbbnek, megbízhatóbbnak ítélt tőkés piacokról gyakrabban vásároltak gépeket sikertelen termékekhez, mint általában.

A termékek sikertelenségéhez vezető fontosabb tényezők

Vizsgálatunkban korántsem vettük végig a kudarcok lehetséges okainak teljes listáját. A továbbiakban sem vállalkozunk többre, mint a kudarchoz vezető fontosabb tényezők bemutatására, egy-egy konkrét példa segítségével. A példákat mindig egy-egy kudarcokozóhoz kapcsolva ismertetjük. (Ez korántsem jelenti azt, hogy csak és kizárólag az adott tényező okozta volna a termék sikertelenségét. A legtöbb esetben a tévedések együttesen, egymást erősítve fejtették ki hatásukat. Az egyszerűsítést menti, hogy most nem az egyes eseteket kívánjuk leírni vagy magyarázni, hanem csupán egy-egy jelenséget illusztrálunk.) A leggyakoribb kudarcokozók:

— az egyszeri környezeti hatások;

⁴ A központi-államigazgatási „elvárások” közé olyan írásba adott vagy kimondott feladatokat soroltunk, amelyek teljesítését valamelyik funkcionális vagy ágazati minisztérium vagy megyei tanács szorgalmazta. Így kerültek a listára a szocialista államközi megállapodások és a tőkés devizahitel-konstrukciók a belső ellátás, a vidéki ipartelepítés, valamint a központi fejlesztési programok és az iparági átszervezések. Ide soroltunk még egy általános, központi elvárást, az importhelyettesítést, mivel ez a vizsgált időszakban is áthatotta a gazdaságirányítás szemléletét.

— az 1968-as reform előtti időszakban kialakult készségek mechanikus alkalmazása az új körülmények között (rossz örökség);

— az új gazdaságirányítási rendszer teremtette új környezet törvényszerűségeinek lassú és felemás felismerése.

Árrobbanás a tőkés piacon (egy váratlan tényező)

Azok a vállalatok, amelyek régi és új termékeikhez hosszabb idő óta tőkés piacokon beszerzett nyersanyagokat használtak fel, hozzászoktak ahhoz, hogy partnereik pontosan és gyorsan szállítanak, miközben áruik árát általában a tőkésvilágbeli kúszó infláció ütemének megfelelően emelik. 1973—1974-ben is e tapasztalatok alapján készítették el új termékeik költségelemzését és gyártási programját. Ezeket a vállalatokat *váratlanul érte* a nyersanyagárak rohamos emelkedése.

1. *példa.* A rendkívüli helyzetben a régi, kölcsönös bizalomra épülő kapcsolatok is megszakadtak, a vevő gyakran volt kénytelen kevésbé megbízható partnerrel beérni. A HÓDIKÖT-nél például: „a korábban percnyi pontossággal szállító japán partnerek helyett az idén olasz céggel kellett szerződniük, s tőlük eddig csak az esedékes anyag egyharmadát kapták meg... A megkötött szerződés olyan volt, hogy abban az olasz szállító sem árta, sem határidőre nem vállalt kötelezettséget, de alá kellett írni, nem lévén egyéb ajánlat.”⁵

A „rossz örökség”

A vállalatoknak nehézséget okozó jelenségek nagy részét történelmi örökségnek tekinthetjük. Egy olyan gazdaságirányítási rendszerben kialakult vállalati magatartás továbbélésének, amelyben a többi között „A tervek hierarchikus jellege és a gazdasági apparátus különböző láncszemei közötti vertikális kapcsolat”⁶ határozta meg nemcsak a gazdálkodó egységek és intézmények közötti információáramlás jellegzetes útjait, de maguknak az információknak a jellegét is.

Igaz, a korábbi gazdaságirányítási rendszerben sem mindig találtak vevőt a vállalatok az új termékeikre. De az értékesítési nehézségek nem vagy alig indítottak el tanulási folyamatokat, hiszen a vállalatok többnyire nem érezték a kudarc konzekvenciáit.

Az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási rendszerben viszont elentmondásos a vállalatok helyzete: „Amíg egyfelől a formális érdekelttség, az általános pénzügyi szabályozás szempontjából a vállalat helyzetét a tervlebontás rendszerének megszűnése, a nyereségérdekelttség és az egységes szabályozás jellemzi, másfelől úgy tűnik, hogy a gazdaság informális mechanizmusában *alapjában véve fennmaradt a közvetlen függőség az államapparátus és a vállalatok között*, s a vállalatok egy átfogó ágazati területi hierarchia részei maradtak.”⁷

⁵ B. I.: Importgondokkal társul a HÓDIKÖT növekvő exportja. Világ gazdaság, 1974. február 9.

⁶ W. Brus: A szocialista gazdaság működésének általános problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 86. l.

⁷ Bauer Tamás: A vállalatok ellentmondásos helyzete az új mechanizmusban. Közgazdasági Szemle, 1975. 6. sz., 732. l.

Ebből a kettősségből a minket érdeklő jelenségre nézve az következik, hogy ha a vállalatok 1968—1974-ben továbbra is a korábban megszokott módon reagáltak a környezet jelzéseire, az ebből következő hátrányokat a központi gazdaságirányító hatóságok gyakran nem, vagy csak rövidebb-hosszabb idő múlva voltak hajlandók kompenzálni. Ez a kérés, pontosabban az a továbbélő hiedelem, hogy a kudarc be sem következhet, számos új termék sikertelenségét okozta.

A minőség, a műszaki kultúra, a műszaki-szerelési szolgáltatások hiányosságai

Már jeleztem, hogy a vállalat műszaki kultúrájában, szervezetében *minőségi ugrást kívánó* műszaki fejlesztési formák nagyobb gyakorisággal szerepeltek a sikertelen termékek között, mint a teljes mintában. Ez hívta fel a figyelmet arra, hogy ilyenkor a kudarc egyik magyarázatát egy történelmi örökségben, az új termék rossz minőségében, a bevezetéshez szükséges személyzet és szervezet nem megfelelő felkészültségében keressük.

2. *példa.* Az Elektroakusztikai és Villamossági Szövetkezet 1969-ben tartott sajtótájékoztatóján a vezetők bejelentették, hogy „új gyártmányukra, az autóantennákra svéd és osztrák cégtől kaptak ajánlatot gyártási kooperációra. A svéd cég évi 200 ezer antennára jelentett be igényt és kész arra, hogy termelőberendezéseket bocsásson a szövetkezet rendelkezésére, s hozzájáruljon távlati fejlesztéséhez is.”⁸

Az előnyösnek látszó új termék (hosszú ideig biztos felvevőpiac, műszaki segítség stb.) elsősorban a rossz minőség miatt bizonyult sikertelennek. Két év múlva már így tudósít az újság: „A főképpen exportra, mégpedig nyugati piacra készült autóantenna nemcsak veszteségesnek bizonyult, de rossz minősége miatt valamennyi vissza is érkezett.”⁹

A műszaki személyzet készségeinek, hagyományainak hiánya nemcsak a kisvállalatok, szövetkezetek számára okoz nehézségeket az új termék bevezetésekor, de a magyar ipar élvonalába tartozó nagyvállalatoknál is.

A Magyar Optikai Művek a francia SAGEM céggel kötött kooperációs és licencszerződést. „Eszerint a francia vállalat átengedi egy, a számítógépekhez szükséges fix mágnestárcsa tároló licencét, a gyártás megkezdéséhez alkatrészeket szállít és vásárlási kötelezettséget vállal a MOM különböző, a számítástechnikában felhasználható termékeire.”¹⁰

Erdemes hosszabban idézni a francia vállalat képviselőjének választát az újságíró ama kérdésére, hogy miért nem történt részükről viszontvásárlás: „Eddig nem volt rá mód, hogy e kötelezettségünknek eleget tegyünk. Ismerjük a MOM-ot, a műszakiak, a munkások színvonalát kitűnőnek tartjuk, a gyár feltétlen képes nemcsak arra, hogy jó minőségben gyártsa licencünk alapján a tárolókat, hanem arra is, hogy a nyugati piac igényeinek megfelelő különböző berendezéseket szállítson részünkre. Így például kértük, hogy telexgépeinkhez lyukasztóegységet

⁸ Kooperáció, Világgazdaság, 1969. november 11.

⁹ Terényi Éva: Egy szövetkezet eladó. Népszabadság, 1971. április 29.

¹⁰ Új iparág született. Népszabadság, 1972. augusztus 10.

fejlesszen ki a MOM. A prototípust már megvizsgáltuk, de néhány apróbb módosításra még szükség van. Sajnos, *amíg a teljesen kiforrott lyukasztőegység gyártása nem kezdődik meg a MOM-ban, mi nem tudjuk abbahagyni saját termelésünket.* (Kiemelés tőlem. — L. M.) Hasonló a helyzet az ugyancsak a MOM-tól igényelt szalagolvasókkal kapcsolatban is. Ezeket megvizsgáltuk, azonban céljainknak nem feleltek meg. Az új, fejlettebb típust a közeljövőben kapjuk meg. Átvételről megvizsgálása után nyilatkozhatunk.”¹¹

Egyoldalú műszaki szemlélet

A piaci igényeket figyelmen kívül hagyó műszaki fejlesztés tipikusan 1968 előtti örökség. Az előbbi nyilatkozat nemcsak abból a szempontból tanulságos, hogy a tapasztalatok, a hagyományok hiánya még a magyar ipar élvonalába tartozó vállalatoknál is minőségi problémákat, szállítási gondokat okoz egy-egy új termék előzmények nélküli gyártásbavételekor. Az említett idézet jól példázza a kudarcok egy másik okát, az egyoldalú műszaki szemléletet is. Azt a vállalatvezetési hibát, amikor *nem azt a terméket fejlesztik, adaptálják, amit a vevő kíván*, hanem amit valamilyen más szempont (szakmai dicsőség, műszaki-alkotói szépség stb.) miatt fontosnak tartanak. A továbbiakban ezzel az elsősorban minőségi ugrást kívánó műszaki fejlesztési formáknál előforduló kudarcokozóval foglalkozunk.

3. *példa.* A Kéziszerszámgyárban „Kétmillió forintos beruházással berendeztek egy kis műhelyt, ahol eddig 412 barkácsgépet gyártottak, de csak 253-at sikerült eladniuk.”¹² A termék kudarcáról nemcsak a raktáron álló nagy mennyiségű gép tanúskodik, hanem a tervek és a tényleges fejlemények közötti különbség is: „A Kéziszerszámgyár precíziós gyáregysége jövőre már több ezer darabot gyártott volna, ha a kereskedelemtől megrendelést kap rá.” — olvashattuk ugyanott, de mint kiderült: „rendelés hiányában ideiglenesen megszüntetik a gyártást és más munka után néznek.”¹³

A KERMI véleménye szerint az univerzális barkácsgép „a műszaki követelményeket kielégíti”, az üzletekben érdeklődő újságíró viszont kiderítette, hogy „amint a vevők megtudják, hogy a magyar barkácsgép csak fa megmunkálására alkalmas, inkább a külföldi gyártmányt választják”.¹⁴ A kiskereskedelmi partnervállalat illetékesei szerint „a gép legnagyobb hibája az, hogy csak fa megmunkálására alkalmas, ellenében az importált holland és osztrák barkácsgépekkel, amelyek különböző fémeket is megmunkálnak. További hátránya, hogy a munkadarabot kell a géphez vinni, holott a vásárlók napjainkban a kézbe vehető, mozgékony kis gépeket részesítik előnyben.”¹⁵ Egyetérthetünk az újságíró összegezésével: „az ipar nem azt gyártotta, amit a piac igényelt”.¹⁶

¹¹ Uo.

¹² Tamás Mihály: Csupán nevében univerzális — Egy gép megtört pályájának tanulságai. Népszabadság, 1972. augusztus 3.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

A vevő, a piac igényeit elhanyagoló vállalati magatartást illusztráló 3. példánk egyszerű „visszacsatolással” működött. Amikor — viszonylag gyorsan — kiderült, hogy a termék nem kell a vevőnek, a Kéziszerszámgyárban „ideiglenesen beszüntették” a barkácsgépek gyártását. *A fogyasztási cikkek piacán általában hamar eldől, hogy az új termék sikeres vagy sikertelen-e.* Sokkal bonyolultabb egy-egy, a termelőszköz-piacra, illetve a közületi vásárlóknak szánt termék sorsa. Több olyan esettel találkozunk, amikor nem lehetett eldönteni, hogy csupán az-e az értékesítési nehézségek oka, hogy a lehetséges vevők még nem ismerik az új termék kínálta előnyöket, vagy pedig a jövőben sem kérnek ezekből.

4. példa. A vállalat számára műszakilag ugrást jelentő, de nehezen értékesíthető, ezért hosszú ideig bizonytalan sorsú új termékek közé sorolhatjuk a Szerszámgépipari Művek számjegyevezérlésű szerszámgépeit.

Az NC-vezérlésű szerszámgépet az utóbbi évtizedek tíz legfontosabb ipari találmánya közt tartják számon, a gyártott NC-gépek számával gyakran illusztrálják az országok gépiparának fejlettségét.¹⁷ Nem meglepő ezek után, hogy a hazai szerszámgépgyártás legnagyobb vállalatánál, a gyártmányösszetétel gyökeres átalakítását szorgalmazó IV. ötéves terv szerint „a különböző NC (numerikus vezérlésű) szerszámgépek a SZIM termelésének 26 százalékát adják majd”.¹⁸

A fejlesztést támogatók érveinek tömör összefoglalása a következő: „A fejlett tőkésországokhoz hasonlóan a magyar vállalat is mind korszerűbb, bonyolultabb, drágább szerszámgéptípusokat állít elő. *Az egyszerűbb, olcsóbb gépekre lehet ugyan vevőt keresni* (A kiemelés tőlem. — L. M.), s a régi piacokon is bennmaradhat a gyár különféle licencladás, kooperáció, részegységszállítás révén, de gyáraink magasabb műszaki kultúrájának mégis inkább a számjegyevezérlésű szerszámgépek, a nagy termelékenységű és nagy pontosságú berendezések, a speciális célgépek gyártásában kell megnyilvánulnia.”¹⁹

E megállapítások — az értékesítési nehézségek miatt — üres általánosságként hatnak. Egy évvel később, 1972 közepén ugyanis már arról olvashatunk, hogy „itthon egyelőre alig mutatkozik érdeklődés a számjegyes vezérlésű szerszámgépek iránt”.²⁰ A vevők nem minőségi okokból húzódoznak az ilyen típusú gépek vásárlásától: „A vevőnek nincs semmi baja, de az árat ki is kell fizetni. S amíg egy hagyományos marógép ára 300—500 ezer forint, addig a numerikus vezérlésű marógép megközelíti a nyolc millió forintot. Mostanában (1972) éppenséggel nem dühöng vásárlási láz a hazai iparvállalatok körében — szaporodnak a lemondott megrendelések —, s ilyen körülmények között a hagyományos szerszámgépek értékesítése sem könnyű, a több milliós gépekről nem is beszélve.”²¹

Úgy tűnhet, pillanatnyi megtorpanásról van szó, amelyben áthidaló megoldásként az export fokozása kínálkozik: „Belföldön eladha-

¹⁷ Die Ausbreitung neuer Technologien, OIV 1969.

¹⁸ Kovács József: Korszerűbbet, jobbat, olcsóbban. A Szerszámgépipari Művek eredményeiből és terveiből. Népszabadság, 1971. április 25.

¹⁹ D. L.: A SZIM fejlesztési és rekonstrukciós programja. Világgazdaság, 1973. július 3.

²⁰ Tamás Mihály: Lépést tartani a fejlődéssel. Népszabadság, 1972. június 8.

²¹ Uo.

tatlanul maradt gépeit a vállalat ezért exportpiacain igyekszik értékesíteni.”²²

A tőkés piaci értékesítés lehetőségeiről idézzük a licenceladó cég egyik vezetőjének nyilatkozatát: „Ismerjük az elkészült gépeket, jó minőségűek és bizonyosak vagyunk benne, hogy a továbbiakban is jók lesznek. Nehézség a gépek nyugati eladásánál van, mégpedig egy általános és egy konjunkturális ok következtében. Az általános ok az, hogy ezek a gépek a jövő gépei. Számukra csak a következő években várható a kereslet gyorsabb növekedése. A numerikusan vezérelt szerszámgépek aránya ma Franciaországban nem éri el az 5 százalékot, az Egyesült Államokban is csak 15 százalék körül van. Az eladási nehézség másik oka a nyugati konjunktúra lanygulása. A francia szerszámgéppiac helyzete igen nehéz, nekünk magunknak is mindössze három ilyen gépre van rendelésünk.”²³ A SZIM fejlesztési főmérnöke hasonlóan érvel: „A gyártmányfejlesztés részben a feltételezett, a jövőben várható igények kielégítésére irányul.”²⁴

Információink nem elegendőek az eset értékeléséhez, csupán annyit állapíthatunk meg, hogy ennél a vállalatnál az 1968 utáni gazdaságirányítási rendszerben is hosszú éveken át kísérletezni lehetett az új termék piacra dobásával.

Túlzott bizalom az állam — központi tervekben előirányzott — vásárlóerejében

Az 1968 előtti gazdaságirányítási rendszertől örökölt szemlélet egyéb kudarcokhoz, nehézségekhez is vezetett az új termékek bevezetésekor. Gyakran találkozhatunk olyan vállalattal, ahol azért láttak hozzá egy-egy új termék tervezéséhez, mert a népgazdasági terv, pontosabban egy-egy központi fejlesztési program meghatározott mennyiséget igényelt a termékből. A vállalatvezetés, különösen a védettebb helyzetben levő állami nagyipar sok vállalatánál, úgy vélte, hogy a terv, a főhatóságok „szava” megfelelő garanciát jelent a fejlesztéshez, s biztos piacot az új termék számára. Az új feltételek között azonban az önmagában nyilván indokolt termvmódosítást nem mindig követte a minisztériumi mentőakció.

5. példa. A Ganz-MÁVAG házgyári felvonói esetében az értékesítés nehézségei a lakásépítési program módosulására vezethetők vissza: „Úgy gondolták, hogy a hazai szükséglet ennél több lesz, 1972-ben ezer darab, és 1973-ban megközelíti az 1300-at. Elképzelhető, hogy ha a lakásépítési program a tervek szerint alakul, erre a mennyiségre szükség lett volna. De ma már világosan látszik, hogy 1975-ben például az eredeti igényeknek csupán a fele realizálódik. Ennek egyik oka, hogy a 130—140 toronyház helyett csupán 20 épül majd fel. Mind Budapesten, mind a többi városban csökken a középmagas épületek száma, a felújítási program sem valósul meg úgy, ahogy azt elképzelték a Ganz-MÁVAG-ban.”²⁵

²² Uo.

²³ Földes István: A jövő gépei és a piac igényei. Népszabadság, 1972. augusztus 11.

²⁴ Tamás Mihály: I. m.

²⁵ Emőd Pál: Huzavona a lift körül — Hazai gyártás vagy import. Világgazdaság, 1972. október 14.

6. példa. Szinte másolja a házgyári liftek történetét a LAMPART gáztűzhelyprogramja. „A LAMPART különböző, főzésre és tüzelésre alkalmas háztartási készülékek gyártásának felfuttatását a hatvanas évek végén fejezte be a salgótarjáni gyárban. Ezt a kapacitásfejlesztést a kormány által meghirdetett gázprogram tette szükségessé, illetve a várható gáztűzhelykereslet rohamos növekedése. 1969-ben már világosan látszott, hogy a gáztűzhelyigények túlzottak, ezért a meglévő kapacitásra a vállalatnak más munkát kellett találnia.”²⁶ A csökkenés meglehetősen viharos volt: „Míg 1968-ban 248 ezer gáztűzhelyet helyeztek üzembe az országban, az idén (ez 1970) már csupán 145 ezret. Az 1971—75-ös időszakban évi 80—85 ezerre csökken a lakosság igénye.”²⁷

A szocialista exportkontingens csökkenése

A szocialista export korlátlan bővítésének képzete szintén múltbéli örökség, de továbbélését több tényező erősíti. A legfontosabb a külföldi vevő érdeklődése. Ez nem egyszerűen az erős vételi szándék hangoztatása. A vevő számos esetben konkrét mennyiségeket határoz meg, amire szívesen kötne szállítási szerződést. Fokozza a hazai vállalatok optimalizmusát, ha az erre illetékesek engedélyezik a kontingensen felüli szállításokat.

7. példa. Minél pontosabban határozzák meg a két- vagy többoldalú szerződések a szállítandó mennyiséget, annál erősebb a vállalat biztonságérzete, annál váratlanabban érik a változások. Nézzünk erre is egy példát: „A KGST-n belül... több oldalú kooperáció jött létre: a Szovjetunióban gyártandó két- és négyszínváltós automata szövőgépekhez a bolgárok vázöntvényeket szállítanak, s a csehszlovák, a lengyel, az NDK-beli és a magyar gyárak is besegítenek különféle gépegységekkel. Magyar részről a Könnyűipari Gépgyártó Vállalat (KAEV) vesz részt a kooperációban, két főegységet szállít szovjet partnerének, a mikrovetélővel működő szállítópályát és a mechanikus bordaládát.”²⁸

A megállapodás pontos arányokat ír elő a résztvevőknek: „1975-ig 6915 egységet szállítunk a Szovjetunióknak, és ezért cserébe 655 komplett gépet kapna a magyar ipar.”²⁹ Kiderül az is, hogy egyre több ilyen egységet igényel a vevő: „1976-ra 4100, 1979-re pedig már 4600 részegységet kér tőlünk szovjet partnerünk”,³⁰ mivel „később a termelést ott visszafeljesztenék”³¹ ezekből a részegységekből.

A „merev” szerződés miatt azonban a vállalat képtelen kihasználni a kapacitásait: „Jelenlegi kapacitásunkkal évente 3000 darabot tudnánk gyártani, s ez jóval több, mint a szerződött mennyiség. Többet azonban nem szállíthatunk, mert hiába kapunk cserébe több komplett gépet, ezekre a hazai textiliparnak már nem lenne szüksége, márpedig a szerződés értelmében harmadik piacra nem szállíthatjuk az esetleges felesleget.”³²

²⁶ Magyar—nyugatnémet közös vállalat. Világgazdaság, 1972. szeptember 7.

²⁷ Több kád, gáztűzhely, zománcedény kerül az üzletekbe. Népszabadság, 1970. augusztus 26.

²⁸ Nehézségek egy kooperáció körül. Világgazdaság, 1974. július 9.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Uo.

Az arányokat precízen meghatározó szerződés csupán egy tényezőt nem vett figyelembe, a hazai vállalatok vételi szándékát. *Ez a tervezési tévedés azonban a Könnyűipari Gépgyártó Vállalatot csakúgy, mint partnerét kiszolgáltató helyzetbe hozta:* „Sürgősen megoldást kell találni, mert ha sokáig húzódik az ügy, a szovjet vállalat esetleg más, hajlékonyabb partnert keres, hogy veszélybe ne kerüljön az egész gépgyártási program. Akkor pedig nemcsak a KAEV-nél eddig befektetett anyagi és szellemi javak úsznak el (a beruházás más termék gyártására nem konvertálható), hanem eleshetünk a kooperáció révén biztosított gépmennyiségtől”.³³

*A szükségesnél lassúbb tanulási folyamat következményei
(elhanyagolt, kiépítetlen vállalatközi kapcsolatok)*

Az eddig bemutatott kudarcokozók a korábbi örökség továbbélésé-
ként — úgy tűnik — minden vállalatcsoportra jellemzőek. Nem ez a
helyzet a vállalatközi kapcsolatok hiányosságaiból fakadó kudarcokkal.
1968 után elkezdődött, pontosabban felerősödött egy tanulási folyamat.
A vállalatok egy részénél a vezetők és a munkások érzékelték egy-egy
hibás döntés hátrányait. A lehetőségek és a képességek újraértékelésé-
vel a vállalat egyrészt az elkövetett hibák hatásának ellensúlyozására
törekedett, másrészt változtatott piaci taktikáján és stratégiáján. Ehhez
gyakran módosítani kellett a vállalat külső információs kapcsolatait,
javítani kellett a vevőkhöz és a szállítókhoz fűződő vállalatközi (alku-)
kapcsolatokat is.

A tervutasítások és tervszerződések alapján szervezett termék-
áramlás egyik fontos tulajdonsága volt, hogy az áru a tervkötelezettek
között kényszerpályán — többnyire egyetlen csatornán — áramlott.
A szerződő felek külön-külön kapták meg feletteseiktől a tervet és
— elvileg — ezután egyeztették a szállítandó mennyiséget, a szállítás
ütemét, az árat stb. Persze ez a rendszer sem funkcionált soha ilyen
formában, a legszigorúbb tervutasítások idején is volt a vállalatok kö-
zött információcsere, alku stb.

De az alku, az információcsere 1968 előtti formái a későbbiekben
rendre elégtelennek bizonyultak.³⁴ Változtatásra készítette a vállalato-
kat, hogy megszűnt a szerződési kötelezettség, hogy a gazdaság nagy
szektoraiban felbomlóban volt a profilkényszer, hogy sok helyen lehe-
tőség volt a vevők, illetve a szállítók közötti választásra. A vállalatok-
nak meg kellett találniuk az új feltételek közötti viselkedés szabályait.

Úgy véljük, hogy a tanulási folyamat lassúságában találhatjuk meg
azt a *differencia specificát*, ami a leggyakrabban bajba kerülő fogyaszt-
tásicikk-gyártó közép- és nagyvállalatokat a többi vállalattól megkü-
lönbölteti. A közép- és nagyvállalatok viszonylag lassan építették ki,

³³ Uo.

³⁴ „Számos vállalat ezután tette közzé először terméklistáját, árjegyzékét, kezdte fel-
térképezni valóságos és potenciális vevőinek és eladóinak körét, gyűjteni az adatokat leg-
alább arról, hogy mit termelnek, milyen szolgáltatást nyújtanak és milyen áron.” Lányi
Kamilla: Vállalatok, piacok, versenyhelyzet. KOPI. 1974. 11. 1.

erősítették meg partnereikkel új típusú kapcsolataikat, de mint fogyasztásicikk-termelők, ők érezték meg legjobban a kényelmesség hátrányait.

Az ipari háttér hiánya is okozhat kudarcot

Emlékszünk, a sikertelen termékek gyártásához az átlagosnál gyakrabban kellett a vállalatnak részben vagy teljesen átalakítania a beszerzési kapcsolatait. Ez irányította figyelmünket az ipari háttér hiányára, a beszerzés nehézségeire.

8. példa. Történetünk azt a gyakori esetet példázza, amikor a megszokott partner kiesését a vállalat képtelen álhidalni, mert *elszokott attól, hogy figyelje és számon tartsa a többi lehetséges szállítót*. A Közüti Gépellátó Vállalat fontos és bővüléssel kecsegtető piachoz jutott, amikor „a KGST-n belül Magyarországra szakosították a talajstabilizáló géplánc gyártását”.³⁵ Terveik komolyságára utal, hogy „Az óránként 300 métert haladó gépből több mint harminc darabot szeretne előállítani a KÖZGÉP”, „jelenleg azonban ezek a tervek a levegőben lógnak”.³⁶

Az okokat a vállalat műszaki igazgatója a következőképpen foglalta össze: „Fejlesztőmunkánk hiábavaló, ha nem tudjuk megoldani a legfontosabb kérdést, vagyis nincs olyan alapgép, amelyre fel tudnánk szerelni gépláncunkat. A múltban a D—KB traktort használtuk fel, de a Vörös Csillag Traktorgyár már nem gyárt traktort, a lengyel BUMAR céggel pedig nem sikerült megegyezni.”³⁷

9. példa. Az Országos Bányagépgyártó Vállalat egyik új terméke, a bányabiztonsági célokra gyártott páncélpajzs piaci karrierje arra példa, hogy a hazai és a tőkés piacon kialakult *eltérő szokások, szállítási határidők, szállítási pontosság* értékesítési nehézségeket okozhatnak még egy sikeres termék piacán is.

A páncélpajzs tőkés kivitele gyorsan nőtt: „A nyugatnémet Victor bánya igazgatója felfigyelt a Várpalotán felállított bányabiztonsági berendezésekre, s 1970-ben 102 egységet rendeltek. A Ruhr-Kohle AG, amelyhez a Victor bánya is tartozik, 1971-ben már 203 egységet vásárolt meg. 1971-ben a NIKEX kooperációs szerződést kötött a Klöckner-Ferromatik céggel, az együttműködés mind a gyártásra, mind a kölcsönös szállításokra, mind az értékesítésre vonatkozik. A kooperációs szerződéssel lehetővé vált, hogy 1972-ben újabb nyolc bánya részére szállítson a magyar külkereskedelmi vállalat biztonsági berendezést. Az export értéke ugrásszerűen emelkedett, az 1270 pajzs már 39 millió devizaforintot jelent. Ezeknek a szállításoknak a jelentőségét mutatja, hogy az NSZK-ban az ez évben felállított bányabiztosító berendezések 45—50 százaléka magyar páncélpajzs”.³⁸

A növekedés 1973-ban megtorpant, sőt a páncélpajzs-export csökkent: „1972-ben már mintegy 40 millió devizaforint értékben vásárolt

³⁵ Űtéptőgépek kooperációban. Világ gazdaság, 1974. június 24.

³⁶ Uo.

³⁷ Tamás Mihály: Beázott a kábel. Népszabadság, 1974. január 17.

³⁸ Kooperáció. Világ gazdaság, 1972. szeptember 3.

a szövetségi köztársaság... Idei exportunk viszont csak körülbelül 12 millió devizaforint értékű lesz.”³⁹

Nézzük meg részletesebben, mi is történt 1973-ban: „Nem a rendelések maradtak el, bár az enyhe tél (szénbányászat) közvetve hozzájárulhatott a gép iránti igények bizonyos mérvű csökkenéséhez. Az, hogy megjelentek a színen a versenytársak, el is nyertek egy-két megbízást, s hogy a Klöckner-Ferromatik és a NIKEX már nincs monopolhelyzetben az NSZK piacán, önmagában szintén nem volna döntő jelentőségű. A megváltozott helyzetben viszont rugalmasabban kell alkalmazkodni a vásárlók kívánságaihoz. A magyar iparvállalatoknak pedig ez nem sikerült azonnal. 1973 elején 160—170 egység szállításától kellett elállnia a külkereskedelmi vállalatoknak, mert a rendelés váratlanul jött (már amennyire váratlannak nevezhetjük a rendelést egy nagy sikerű exportcikkre), vagy legalábbis lökészerűen, mert nincs tartalékban kellő mennyiségű alapanyag. Maga a gyártókapacitás pedig megvan.”⁴⁰

A tőkés vevő számára közömbös, hogy esetünkben csupán a magyar iparban szokásos objektív nehézségek jelentkeztek. „Az alapanyag biztosítására együttműködési szerződés köti az OBV-t a Dunai Vasműhöz, de a vasmű lőrinci hengerművében nemrég megkezdték a kemencék nagyjavítását.”⁴¹

A vevő azt sem veheti figyelembe, hogy Magyarországon mások a készletezési és készlethitelezési szokások: „A hazai gyártóknak nincs anyagtartalékuk; hiányzik a forgóeszköz. A NIKEX megítélése szerint a tőkés — NSZK-beli — versenytársak körülbelül 15 millió márka értékű lemez készlettel dolgoznak. A hazai gyártóüzemek számára elegendhetlen, hogy legalább két komplett gépegységhez anyagot tartálékolhassanak, mintegy 12 millió forint értékben. A magyar gyárak azonban még hitelhez is nehezen jutnak, bár tavaly a külkereskedelmi vállalat támogatásával megkapták a pénzt a Magyar Nemzeti Banktól.”⁴²

*A vevőt nem tájékoztatják az új termék előnyeiről
(hibák az információs kapcsolatokban)*

Most olyan termékek sikertelenségéről lesz szó, amelyeket a vevők igényelnének, ha a gyártó (eladó) nem felejtene el megfelelően *tájékoztatni* őket a termék létezéséről és előnyeiről.

10. példa. Azt, hogy mire gondolunk, amikor a vállalatok közötti információs és propagandakapcsolatok hiányosságairól beszélünk, a leg-tömörebben a Pápai Textilgyár új technológiájának példájával tudjuk illusztrálni: „... két különleges kezelési mód nagyüzemi technológiáját is kidolgozták, az úgynevezett permanent press módszert (formatartóvá teszi az ingeket), és a soil release eljárást (szennytaszítóvá alakítja az anyagokat). A gyárban számos kísérleti és gyakorlati próbát végeztek az anyagok szakitószilárdságára és kopásállóságára, kedvező eredménnyel. Ennek ellenére a belkereskedelem nem használja ki még ma sem

³⁹ Kooperáció. Világgazdaság, 1972. november 3.

⁴⁰ Miért esett vissza a páncélpajzsexport? Világgazdaság, 1973. szeptember 7.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

a pápai gyár lehetőségeit. A textilgyár termékeinek 6 százalékát képezhetné a poliészterféleség, de a kereskedelem csak 3 százaléknnyit igényel. Valószínűleg a fogyasztók nem ismerik eléggé az említett anyagok tulajdonságait és a kereskedelem műszálás elnevezéssel propagálja ezeket a gyengébb minőségűekkel együtt.”⁴³

11. *példa.* Következő példánkban már nemcsak az információs kapcsolatok hiányosságairól lesz szó, hanem az új termék kudarcát az *alkukapcsolatok* hibáira is visszavezetjük.

A Duna Cipógyár „osztrák gyártmányú gépsort importált és megvette hozzá a gyártási szabadalmat is. A gépsor külföldi alapanyagokból poliuretán cipőtalpat készít és azt közvetlen fröccsöntési eljárással a felsőrészhez erősíti.”⁴⁴ Az új termék előnyei: „Könnyű, tetszetős, divatos, a talpa nem válik le, nem ázik át és gyakorlatilag sohasem kopik el. A gyár egyéves garanciával hozza forgalomba.”⁴⁵

A vállalat reklámkampányba kezdett, miközben piackutatói a vásárlók igényeit próbálták számba venni: „A Duna Cipógyárban először 10 ezer pár férficipőt gyártottak kísérleti jelleggel, és a gyár fővárosi üzletében forgalomba hozták. Minden pár cipőhöz levelezőlapot mellékeltek, kérve a vásárlót, írja meg, hogyan vált be a cipő. A visszaérkezett levelezőlapokból kiderült, hogy a vásárlók — elenyésző kivétellel — nagyon elégedettek voltak a cipő formájával, árával, tartósságával.”⁴⁶

A reklámkampány élénk volt: „Hosszas kísérletezés, kipróbálás után megkezdték az új cipő propagandáját, amire a vállalat félmillió forintot költött. Megismertették a nagy- és a kiskereskedelem vezetőivel az árut, megjelentek a hirdetések a sajtóban, a plakátokon, a tv-ben.”⁴⁷

Hogyan történhetett meg, hogy az új termék „nem egészen egy évvel a gyártás megkezdése után egyike legyen azoknak, amelyek növelik a kereskedelem értékesítési gondjait, s hogy a gyárban alkalmazatlanul maradjon az e cipők gyártására létesített kapacitás? Mert jelenleg (ez 1971) ez a helyzet, ugyanis a nagykereskedelem 1972 első öt hónapjára egyetlen párat sem rendelt, a Centrum Áruházak is csak kis mennyiségre adtak fel rendelést.”⁴⁸

Az első hiba az információs és propagandakapcsolatok elhanyagolása: „A formával nem volt hiba, szembetűnő, figyelemfelkeltő volt a plakát, ügyes a tv-film, de elsikkadt a legfontosabb mondanivaló: az egyéves garancia. Ehelyett a reklám lényegében csak annyit mondott: a Dunair még jobb, a vásárlók a reklám láttán-hallatán nem érzékelték eléggé, hogy nem csak valami teljesen új dologról van szó, hanem példátlanul kedvező dologról is.”⁴⁹

Az új termék bevezetésekor elkövetett többi hiba már az első pillantásra a rosszul szervezett információs és propaganda kapcsolatokra

⁴³ Új technológia. Világ gazdaság, 1971. március 10.

⁴⁴ B. J.: A sok panasz után végre, tartós vízálló cipők egyéves garanciával. Népszabadság, 1970. november 5.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Szabó Melinda: A vevőt meg kell nyerni. Egy újfajta cipő bevezetésének tanulságai. Népszabadság, 1971. szeptember 25.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

vezethető vissza: „az új talpú cipők külalakja ugyanis sem új, sem divatos nem volt”,⁵⁰ továbbá „a gyár modellezői nem törekedtek egy sajátos jellegű talpforma kialakítására, ahogyan azt a licencet megvásárló többi európai cég tette. A talp formája lényegében a hagyományos bőrtalp utánczata, a vásárlónak nincs az az érzése, hogy valami merőben újjal van dolga.”⁵¹

Esetünk nem egyszerű mása a permanent press ing történetének. Itt a kudarcban a nagykereskedelem is aktív szerepet játszott. A nagykereskedelmi vállalatok és a Duna Cipőgyár közötti alkukapcsolat gyengéjére, a közös érdekeltség hiányára utal, hogy nem állapotok meg kellő gondossággal az új talppal ellátott cipők választékában, fazonjában: „A gyár vezetői elmondták, hogy ők 20-féle modellt mutattak be a nagykereskedelemnek, az átvevők azt a 6—7 fazont választották ki, amelyek most is kaphatók az üzletekben. Ma már nem lehet megállapítani, hogy a másik 13—14 fazon milyen volt, az viszont tény, hogy a forgalomba hozott cipők nem szépek, nem éppen divatosak, s így nem képesek a vevők meghódítására.”⁵²

A kontaktus gyengéire utal az is, hogy „egy őszi-téli cipő piacra dobására a téli szezon dereka nem kedvező időpont”⁵³, vagyis a szállítási határidőről sem vélekedtek a felek egységesen. A gyár és a kereskedelem közötti ingatag viszonyt bizonyítja az is, hogy az utóbbi az első nehézségek után szabadulni próbált az árutól és ezzel az adott kapcsolattól. „A várt érdeklődés elmaradt, a vevők alig figyeltek fel az új cipőre, s ekkor a kereskedelem megijedt: kétszer is csökkentette a Dunair cipők árát, s ezzel valósággal megadta a kegyelemdőfést. Az olyan új cikk iránt, amelynek árát a bevezetés időszakában kétszer is mérsékelni kell, csak bizalmatlanná válhat a vásárló.”⁵⁴

A rosszul, homályosan megállapított szállítási feltételek, a megállapodások egyoldalú értelmezése, vagy éppen felborítása és — ennek egyenes következményeként — a kölcsönös bizalmatlanság nem volt ritka jelenség a vizsgált időszakban.

A következőkben arról szeretnénk meggyőzni az olvasót, hogy a sok szempontból új üzleti erkölcs kialakulása hosszú és ellentmondásos folyamatnak bizonyult.

Bizalmatlan partnerek

Az 1968 előtti gazdaságirányítási rendszerben a termelők és a kereskedők tudták, hogy viszályuk áthelyezhető „felsőbb szintre”. Gyakran éppen a főhatóságok állapotok meg egymással anélkül, hogy az érdekelt vállalatok véleményét megkérdezték volna. A vállalatok „létükben” sem lehettek biztosak a gyakori átszervezések miatt. A profil, a főhatóság stb. cseréje után a vállalatközi kapcsolatok is radikálisan megváltoztak. Ilyen körülmények között az egymással éppen üzleti

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

kapcsolatban álló vállalatok nem fordítottak különösebb gondot arra, hogy megfelelő gesztusokkal olyan képet alakítsanak ki partnereikben, amely őket hosszú távon megbízható üzletfélként ábrázolja.

Az új körülmények között nem mindig lehetett a vállalatok közötti kapcsolatok problémáit megoldás végett áthelyezni felső szintre. Ezért a vevők vagy az eladók különféle gesztusokat tettek egymás megnyerése, a tartós kapcsolatok kiépítése céljából. Az ilyen magatartással szemben azonban jelentős erők hatottak.

Sok helyen — a később tévesnek bizonyuló erőfölnyben bízva — diktálni próbáltak a partnernek, máshol a már nem létező főhatósági „háttérben” bízva tették ugyanezt. A pozíciókeresés közben végrehajtott — gyakran vakmerő — akciók segítettek ugyan egyes vállalatok vezetőinek abban, hogy új helyzetüket reálisan értékeljék, eközben azonban sok vállalatközi kapcsolat megromlott, a felek kölcsönösen bizalmatlanná váltak, gyanakvással fogadták egymás akcióit. A gazdaság intézményi rendszerének változatlansága miatt viszont az egymás iránt bizalmatlan vállalatok nem vagy csak nehezen találtak új vevőre, eladóra, gyakran fennmaradtak a kényszerkapcsolatok. Nézzük meg, hogyan vezettek az ilyen kényszerkapcsolatok egy-egy új termék kudarcához.

12. *példa.* A bizalmatlanság gyakori forrása, hogy az eladó nem változtat az 1968 előtti irányítási rendszerben kialakult szállítási szokásain. Ilyen körülmények között a vevők sem vállalják a kockázatot, a régi termékeknél szerzett tapasztalataik nem sok jóval biztatnak.

A Pamutnyomóipari Vállalat „legújabb nyári nőruhaanyaga úgynevezett triacetát anyagból, hurkolt eljárással készül, korszerű, kényelmes, könnyen kezelhető”.⁵⁵ Ám ennek ellenére a kereskedelmi igazgató szerint „egy méter megrendelésünk sincs egyetlen kereskedelmi vállaltól sem, pedig már gyártjuk, egyelőre saját kockázatra”.⁵⁶

A vevők bizalmatlanságának egyik oka a korábbi rossz tapasztalat: „Az egyik kereskedő elmondja egy tavalyi esetét a gyárral. Akkoriban újdonság volt egy bizonyos szintetikus ruhaanyag. A kereskedő rendelt belőle. A gyár azonban csak sokhónapos késéssel szállította. Kiderült ugyanis, hogy az anyag nem tartotta eléggé a színét.”⁵⁷

Ugyancsak a vállalat egyéb termékeknél alkalmazott szállítási szokásai váltották ki az itt következő előítéletet: „Egy másik kereskedő elmondja, hogy sokszor rendelne egyes szép, újszerű kelmékből, de a gyár egy bizonyos, viszonylag nagy mennyiségnél kevesebbet nem tud szállítani. A kereskedő viszont nem látja biztosítottnak, hogy ekkora mennyiséget raktározni, tárolni és főleg eladni tudjon a divatmulás veszélye nélkül.”⁵⁸

A „régimódi” információs kapcsolatokra utal továbbá, hogy: „a gyár rendszerint előzetes jelzés nélkül, váratlanul mutatja be új gyártmányait a kereskedelemnek és ilyenkor azt igényli, hogy azonnal rendeljenek belőle. Csakhogy a belkereskedelmi vállalatok erre az időre már lekötötték a negyed-, a fél- vagy az éves rendelésüket, raktáraik tele vannak, nem tudnak újabb árut felvenni.”⁵⁹

⁵⁵ Buzási János: A kereskedelem nem rendel. Népszabadság, 1971. február 21.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

A triacetát alapanyagból készült hurkolt kelme története itt nem ér véget, a vállalatok közös erőfeszítésére a kudarcok hatását bemutató fejezetünkben még visszatérünk.

Mulasztások a megfigyelési és készenléti kapcsolatok kiépítésében

Utoljára hagytuk — noha korábbi példáinkban felbukkant — a gyakran kudarcot okozó tényezők között meglevő és lehetséges versenytársak figyelésének elmulasztását az új termékek bevezetésekor. A legtöbb ilyen kudarc a többi szocialista országban, illetve a fejlett tőkésországokban hasonló termékeket gyártó vállalatok figyelésének elmulasztására vezethető vissza. Az importversenyhez nem — vagy alig — szokott magyar iparvállalatok 1968. január 1-e előtt nem fordítottak különösebb gondot arra, hogy rendszeresen információkat gyűjtsenek a versenytársak piaci törekvéseiről, így azután a növekvő import váratlanul nehéz helyzetbe hozhatta őket egyes áruik piacán. (Gondoljunk a Kéziszerszámgyár barkácsgepeinek esetére.)

Hasonló következménye lehet annak, ha a meghódítandó *külső* piacot nem tanulmányozzák eléggé és ezért ott bukkannak *vératlan versenytársakra*. (Emlékezzünk az Országos Bányagépgyártó Vállalat pán-célpajzsaira.)

Alkalmazkodás az új feltételekhez

A súlyos gazdálkodási hibák és hiányosságok az Elektroakusztikai Szövetkezet (1. példa) esetében annak felszámolásához vezettek. De mi a helyzet akkor, ha a vállalatot nem ilyen „töményen” érik a kudarcok, ha nem megy csődbe? Mi történik, ha a vállalat módosítja kínálati feltételeit az adott termék piacán? A negyven esetből tizennégynél tapasztaltunk ilyesmit. A változtatni kényszerülő vállalatok jelentős része ipari szövetkezet, kisvállalat, de több közép-, sőt nagyvállalat is rákényszerült piaci tevékenységének módosítására.

A leggyakoribb válasz a kihívásra a piacutatás, az új vállalatközi kapcsolatok kiépítése. Ha csökkent a kereslet a gáztűzhelyek iránt, akkor a LAMPART erőfeszítések árán a tőkés piacra is hajlandó volt betörni. „A háztartási készülékek gyártásának továbbfejlesztését és a tőkés piaci eladásokat biztosítja az NSZK-beli Böcker céggel 1970 óta működő kooperációs szerződés. Ez a megállapodás biztosította a magyar vállalatnak a Böcker-készülék licencét és a közös fejlesztést a gáztűzhely, a villanytűzhely, az olajkályha és a toldaléktűzhely gyártásában, valamint az alkatrészek előállításában. Ez a jól bevált kapcsolat volt az alapja a LAMPART—Böcker közös vállalat létrehozásának.”⁶⁰

A kudarcból tanuló vállalat gyakran javítja információs kapcsolatait, és a vevő igényeinek megfelelően módosítja a terméket, javítja a szállítási feltételeket. A Duna Cipőgyárban (11. példa) az eddig ismer-

⁶⁰ Magyar—nyugatnémet közös vállalat. Világgazdaság, 1972. szeptember 7.

tetett módszerek kombinációjával találkozhattunk. „Újabb modelleket készítenek és készítenek, ehhez saját modellezőgárdájukat is felfrissítették, és külföldi modellezők közreműködését is igénybe veszik. Élnek azzal a lehetőséggel, hogy termékeiket közvetlenül a kiskereskedelemben értékesíthetik, e célból saját ügynökük járja az országot. Tárgyalnak arról is, hogy egy cipőüzletet csak a Dunair cipők értékesítésére rendeznek be.”⁶¹

Vannak olyan vállalatok is, ahol a megromlott üzleti kapcsolatok kijavítására, a vevő elvesztett bizalmának visszaszerzésére törekedtek. Idézzük kissé hosszabban azt az újságcikket, amely a triacetát alapú anyagból készült hurkolt kelme (12. példa) piacán nehézségekkel küzdő Pamutnyomóipari Vállalatnak a kereskedelem bizalmát visszanyerni szándékozó akciójáról számol be: „A PANYOVA önálló osztályt nyit a budapesti Corvinban és a miskolci Centrum Áruházban, ahol mindazt a kelmét árusítják, amit a kereskedelem túl nagy mennyiség miatt eddig nem rendelt meg. A gyár az el nem adott árut az áruházaktól visszavásárolja. A PANYOVA, a Nőiruha Nagykereskedelmi Vállalat és a Kézműipari Vállalat hármasságban blúzzszaküzlet nyílik, amelyben a gyár anyagaiból készült blúzokat árusítják teljes szín-, minta- és méretválasztékban. Ha valaki mégsem találná meg a kívánt méretet vagy színt, azt számára napokon belül konfekcióáron elkészítik. További terv: minden megyeszékhelyen létrehozni egy olyan üzletet, amely a PANYOVA és a Richards teljes áruválasztékát árusítja... A számítások szerint az új üzletek számottevő hasznot nem hoznak, viszont növelik a kockázatot. A gyár mégis vállalja. Hogy miért? Talán azért, mert már előre gondol. Arra az időre, amikor nem a vásárló szaladgál majd a neki tetsző kelme után, hanem a gyárak futnak a vevő után.”⁶²

A vállalatközi kapcsolatok javítása tehát új, a korábinál bonyolultabb üzleti formákat (például közös bolt), továbbá eddig nem alkalmazott szolgáltatásokat hívott életre.

Összefoglalás helyett

Nehéz megmondani, mennyire volt gyors 1968 és 1974 között a tanulási folyamat. Míg egyes vállalatok az új termékek piaci kudarcai-nak hatására a vállalatközi kapcsolatok új, ha úgy tetszik, kulturáltabb formáit hozták létre, más helyeken nem tapasztaltunk semmiféle reagálást a megváltozott környezet jelzéseire, illetve a reagálás legegyszerűbb formájára bukkantunk: *a vállalat abbahagyta a termék gyártását*. A mintában szereplő negyven esetből húsznál a vállalat folytatta — esetleg kisebb mennyiségben — a termék gyártását, vagy úgy hagyta abba, hogy a gyártás megszüntetése nem befolyásolta semmilyen irányban a vállalat gazdálkodási eredményeit. A minta kicsi, mégis figyelemre méltó ez az arány, hiszen *ha ilyen csekélyek egy-egy téves döntés következményei, akkor az 1968 utáni „felemás” gazdaságirányítási rendszer sem javított különösebben a vállalatok nagy csoportjának*

⁶¹ Szabó Melinda: I. m.

⁶² Búzasi János: I. m.

adaptációs készségén. Figyelemre méltó, hogy a változtatásra nem, vagy alig serkentő hús sikertelen terméket kivétel nélkül közép-, illetve nagyvállalatok gyártják, tehát annak a vállalatcsoportnak a tagjai, amely az átlagosnál nagyobb arányban szerepel a sikertelen termékek gyártóinak mintájában.

Úgy tűnik, hogy ezek a vállalatok az egyedi beavatkozások rendszere, a korábbi vállalati szervezet számos elemének változatlansága miatt fenntarthatták a vállalatközi kapcsolatok hálózatában elfoglalt, „örökölt” pozíciójukat. Ezért továbbra is számíthatunk arra, hogy megismétlik hibáikat, újratermelik az 1968 előtti irányítási rendszerben tanult magatartási sémákat.

A vállalati vezetők tehát továbbra is többféle sikerreceptre esküsznek majd. Lesz, aki elsősorban a vállalatok közötti kapcsolatok erősítésén fáradozik, sokan a felső szervek akcióiban bíznak majd. Azt, hogy kinek lesz nagyobb esélye a sikerre, csak a mindenkori gazdaságirányítási rendszer elemzése döntheti el.

Krekó Béla:

LINEÁRIS ALGEBRA

(Korszerű matematikai ismeretek gazdasági szakemberek számára)

Napjainkban egyre többen foglalkoznak matematikai modellekkel, egyre gyakrabban veszik igénybe a számítógépeket különböző közgazdasági, műszaki problémák megoldására. A legtöbb modell és algoritmus alapja a lineáris algebra, annak ismerete ezért rendkívül fontos. E témakörben összefoglaló mű az utóbbi években nem jelent meg, a szerző korábbi munkája már nem kapható. Ezért is volt indokolt, hogy olyan új kötetet adjunk olvasóink kezébe, amely — figyelembe véve a legutóbbi évek eredményeit — megismerteti a modern módszerekkel.

A szerző — könyvének megírásakor — mindenekeelőtt a gyakorlati szakemberek igényeit tartotta szem előtt. Nagy gondot fordított arra, hogy a gyakorlatban felmerülő problémák megoldásához segítséget nyújtson, érzékeltesse az elmélet és a gyakorlat közötti szoros kapcsolatot. A könyv olyan témákat is tárgyal, amelyekről ilyen részletesen és alaposan — az elméleti problémákat és a felhasználás lehetőségeit egyaránt tisztázva — a hazai szakirodalomban még nem esett szó (pl. mátrixinverz vagy az általánosított saját érték).

A mű nyelvezete világos, közérthető, az olvasót — a hazai szakirodalomban újításnak számító — folyamatábrák segítik a megoldási módszerek könnyebb megértésében.

A kötetnek a kezdő és a témában járatosabb olvasók egyaránt jó hasznát veszik. Azoknak az elméleti és gyakorlati közgazdászoknak, számítógépes szakembereknek ajánljuk, akik érdeklődnek a számítógépes megoldások matematikai háttere iránt.

573 l., kötve 120,— Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

EK

FEKETE FERENC—EARL O. HEADY—BOB R. HOLDREN:

A termelőszövetkezeti tagok és a háztáji gazdaságok céljainak vizsgálata*

E cikk a termelőszövetkezeti szervezethez kapcsolódó, részterületként felfogott szövetkezeti háztartások (családok) és háztáji gazdaságok kvantifikálható — általánosított matematikai képletekben kifejezett — gazdasági céljaival foglalkozik.

Az elemzés első lépése egy olyan célfüggvény kialakítása lesz, amely tartalmazza a termelőszövetkezeti háztartások döntési változóit. Második lépésként meghatározzuk a háztartás elérhető jövedelmét és a különféle munkavállalási lehetőségeket. Harmadik lépésként a háztartások munkavállalási alternatíváit terhelő korlátozások kvantifikálása következik. Ezután az érvényesülő korlátozásokkal maximáljuk a szövetkezeti háztartás gazdasági célfüggvényét. Végül: a háztáji gazdálkodás lehetséges céljait és egyensúlyi vonatkozásait vizsgáljuk.

Hangsúlyozni szükséges, hogy egy gazdasági célfüggvény kerül kidolgozásra s nem a szövetkezeti háztartások és háztáji gazdaságok sokkal tágabb értelmű, ún. társadalmi célfüggvénye.

Döntési változók a célfüggvényben

A szövetkezeti háztartás gazdasági jólétét, életszínvonalát a változók két csoportja határozza meg. Az első csoport a foglalkoztatási (munkavállalási) alternatívákhoz kapcsolódó döntési változókból áll. A sokkal rövidebben tárgyalandó második csoport pedig a termelőszövetkezet vagy az állam részéről meghatározott változókból tevődik össze. Az utóbbi csoport olyan változókat tartalmaz, amelyek az egyes szövetkezeti háztartások (családok) szempontjából nem döntési változók, de a háztartások nyitott lehetőségeihez, reális alternatíváihoz kötődnek. Valóban döntési változók viszont a termelőszövetkezet mint szervezeti egység, illetve az állam számára.

A gazdasági célokhoz funkcionálisan kapcsolódó változók csoportja

$$\omega_i = \omega_i(L_i, L_i', L_i^*, L_i''), \quad (1)$$

ahol ω_i = az i termelőszövetkezeti háztartás gazdasági célja.

L_i mindenfajta olyan munkának a matrixát jelöli, amelyet az i -edik háztartáshoz tartozó valamennyi szövetkezeti tag a termelőszövetkezetben végez. E matrix terjedelme $s \cdot r$, ha s számú családtag r -féle munkát

* A cikk a szerzők angol és magyar nyelven megjelenő könyvének egyik fejezetére épül.

teljesít. Az (1) egyenletben az γ kifejezésnek ugyanez az értelme, csak a nem szövetkezeti tag családtagokra vonatkoztatva.

Az L_i^* kifejezés a háztartás (család) tagjainak a nem szövetkezeti munkavállalási matrixát képviseli; ennek dimenziója $s \cdot r'$, ahol a nem termelőszövetkezeti foglalkoztatásban r' féle munkát teljesítenek. Végezetül, L_i'' a háztartás tagjainak munkáját jelöli a saját háztáji gazdaságukban; ennek a matrixnak a terjedelme $s \cdot r''$.

Az alternatív foglalkoztatási lehetőségek értékelése

Az (1) egyenlet négy döntési változója a munkavállalás négy csoportját jelképezi. Mind a négyfajta munkavállalás személyi jövedelmet eredményez a háztartásnak. A termelőszövetkezeti tag közös gazdaságban való foglalkoztatásának értékelése, kvantifikált felmérése a munkát szolgáltató háztartás számára:

$$Z^{(1)} = (v_{ei} + \pi_{ei} + F_e), \quad (2)$$

ahol $Z^{(1)}$ = a szövetkezeti tag közös gazdaságban való foglalkoztatásának „értéke” a háztartás számára.

A (2) egyenletben a v_{ei} a szövetkezeti nagyvállalatban a szövetkezeti tag egységnyi munkájáért járó munkadíja. A következő, π_{ei} kifejezés azt a nyereségrészesedés jellegű jövedelmet jelzi, amely a közös gazdaságból a szövetkezeti háztartásnak jut. Ez a részesedés általában egyenesen arányos a szövetkezeti tag munkateljesítményével. Az utolsó kifejezés, F_e a dolgozók nem munkadíj jellegű juttatásait, kedvezményeit jelenti, amelyek a közös gazdaságban ledolgozott munkamennyiséghez igazodnak.¹

A termelőszövetkezeti dolgozók tipikus háztartása olyan személyeket is magában foglal, akik nem termelőszövetkezeti tagok, de a szövetkezeti közös gazdaságban időnként dolgoznak. A (3) egyenlet e családtagok munkájáért járó jövedelmet és juttatásokat értékeli:

$$Z^{(2)} = (V_{ei} + F_e), \quad (3)$$

ahol $Z^{(2)}$ = a nem szövetkezeti tag családtagok szövetkezeti közös gazdaságban végzett egységnyi munkájának „értéke” a háztartás számára.

A (3) egyenletben V_{ei} az i jelű háztartásnak a családtag szövetkezeti nagyvállalatban való foglalkoztatásáért fizetett nettó munkadíjak vektorát jelenti. E vektornak r eleme van, ha a háztartás tagjai r féle munkát végeznek és ha a háztartásból — a termelőszövetkezeti tagon kívül — csupán egy fő dolgozik időnként a nagyvállalatban. F_e jelentését már meghatároztuk.

A szövetkezeti háztartás néhány tagja rendszerint a termelőszövetkezeten kívül dolgozik. Munka szerinti jövedelmük és juttatásaik

$$Z^{(3)} = (V^* + \pi^* + F^*), \quad (4)$$

¹ Meg kell jegyezni, hogy az összefüggés egyfelől π_{ei} , F_e (és π^* , F^*), másfelől a Z -k között leegyszerűsített, mégpedig feltételzetten lineáris. Számos esetben azonban ez az összefüggés egyáltalán nem lineáris; a π -knek lehetnek küszöbértékeik és az F -ek alkothatnak lépcsőzetes függvényt a teljesített munkamennyiségnek megfelelően. Más szóval: az ún. nyereségrészesedés és egynemely juttatás olykor csak azokat a személyeket illeti meg, akiket állandó, teljesen foglalkoztatott dolgozóknak nevezhetünk.

ahol $Z^{(3)}$ = az összes nem termelőszövetkezeti foglalkoztatott családtag egységnyi munkájának „értéke” a háztartás számára.

A V^* , π^* és F^* gazdasági tartalma megfelel V , π és F tartalmának, de most a termelőszövetkezeten kívüli foglalkoztatáshoz kapcsolódnak. A V^* vektornak r' eleme van, mert ez a feltételezett munkafajták száma.

Az i szövetkezeti háztartás tagjainak a saját háztáji gazdaságukban teljesített munkáját a következőképpen lehet értékelni:

$$Z^{(4)} = (Pf_i + O), \quad (5)$$

ahol $Z^{(4)}$ = a saját háztáji gazdaságban végzett egységnyi munka „értéke” a háztartás számára.

Az (5) egyenletben P azoknak a termékeknek az n dimenziós árvektora, amelyeket a háztáji gazdaságban állítanak elő. A f_i kifejezés a háztáji gazdaságban teljesített munkák határtermékeinek matrixát jelöli. Ez a matrix $r'' \cdot n$ terjedelmű, ha r'' fajta munka és n féle termék található a háztáji gazdaságban. Az O matrix a pihenés, szórakozás, felüdülés, kikapcsolódás stb. határértékét jelzi, amely az egyes családtagoknak a háztáji gazdaságban végzett munkájához társul; e matrix $s \cdot r''$ terjedelmű.

Az érvényesülő korlátozások

Mindenegyed szövetkezeti tagnak elvileg bizonyos minimális munkaidő-mennyiséget kell a termelőszövetkezeti közös gazdaságban teljesítenie. Ez a korlátozás

$$l_{ij} - \bar{l}_i \geq 0, \quad (6)$$

ahol $\bar{l}_i$ = az a minimális munkaidő-mennyiség, amelyet egy termelőszövetkezeti tagnak évente teljesítenie kell a közös gazdaságban.

A (6) egyenlet első kifejezése szerint az i háztartáshoz tartozó szövetkezeti tagot a közös gazdaságban a j munkakörbe osztották be.

A pihenés, felfrissülés időszaka nem épül be közvetlenül a célfüggvénybe. Ha r_{ik}^0 jelöli az i háztartás k tagjának pihenésre használható idejét, σ_{ik} pedig jelzi a munka és a pihenés között megosztható összidőt, akkor az i háztartás k tagjának „pihenési (felüdülési) egyenlete”

$$r_{ik}^0 = \sigma_{ik} - [L_{cik} + L_{ik}^* + L'_{ik} + Lh_{ik}]. \quad (7)$$

A zárójelben álló első három kifejezést az (1) egyenlettel kapcsolatban határoztuk meg. A negyedik kifejezés, Lh_{ik} , e háztartás k tagjának a háztartási feladatait jelzi. (E feladatok különösen fontosak a szövetkezeti családok háziasszonyai esetében.)

A pihenésnek (felüdülésnek) természetesen nem negatív mennyiségnek kell lennie. Ezért a k családtag pihenési korlátja

$$\sigma_{ik} - [L_{cik} + L'_{ik} + L_{ik}^* + Lh_{ik}] \geq 0. \quad (8)$$

Összesen s számú, ilyen jellegű kifejezés írható fel a szövetkezeti háztartás tagjaira.

Maximumfeltételek és valószínűség

A tárgyalt értékelések (Z-k) és korlátok ismeretében levezethetők az (1) egyenletben kifejezett célfüggvény maximumfeltételei. A maximumfeltételek sorozatának egyik jellegzetes tagja:

$$z_i^{(1)} \frac{\partial \omega_i}{\partial X} + \lambda_{s+1} - \lambda_1 \leq 0. \quad (9)$$

A (9) kifejezés első tagja a szövetkezeti tag közös nagyüzemben végzett munkájának értéke megszorozva a célfüggvényeknek a munkára vonatkozó deriváltjával. A második tag λ_{s+1} , zéróval egyenlő, ha s szövetkezeti tag a minimális követelménynél többet dolgozik (vagyis, ha a (6) kifejezésben az egyenlőtlenség érvényes). Ebben az esetben a (9) kifejezés teljesen hasonlóvá válik a közös gazdaságban dolgozó, többi családtag maximumfeltételeihez. A maximumfeltétel az s családtagra mint a szövetkezeti nagyvállalat időszakos dolgozójára:²

$$z_i^{(2)} \frac{\partial \omega_i}{\partial X} - \lambda_s \leq 0. \quad (10)$$

Ha a (6) kifejezésben az egyenlőség érvényes és a (9) kifejezésben λ_{s+1} pozitív, akkor a következő összefüggés adódik

$$z_i^{(1)} \frac{\partial \omega_i}{\partial X} + \lambda_{s+1} = z_i^{(3)} \frac{\partial \omega_i}{\partial X} = z_i^{(4)} \frac{\partial \omega_i}{\partial X}. \quad (11)$$

A modell feltételei szerint: ha a szövetkezeti tag összehasonlítható implicit munkadíjának és „nyereségrészesedésének” az összege kisebb volna a más foglalkozásban elérhető implicit bérnél, akkor a közös gazdaságban csupán a minimális munkakövetelményt kell teljesíteni.

Az az eset, amelyben $l_{ij} - \bar{l}_i > 0$ és ezért $\lambda_{s+1} = 0$ akkor és csakis akkor fordulhat elő, ha az implicit „bértételek” a különböző munkahelyeken egyenlőek:

$$z_i^{(1)} \frac{\partial \omega_i}{\partial X} = z_i^{(3)} \frac{\partial \omega_i}{\partial X} = z_i^{(4)} \frac{\partial \omega_i}{\partial X}. \quad (11a)$$

Az eddig kialakított modellben valamilyen hibának kell lennie. A (11a) egyenlet azt sugallja, hogy a „homo oeconomicus” típusú szövetkezeti tag vagy minden lehetséges foglalkozás-összetételt választhat, vagy csupán szövetkezeti munkahelyén dolgozik. A (11) egyenlet szerint viszont a szövetkezeti közös gazdaság mintha a foglalkoztatás alacsonyabb rendű formáját nyújtaná. Kétségtelen, hogy a valóságban egyik eset sem állhat fenn jellemzően. Ezért a modellt valószínűbbé kell tenni.

Eddig azt feltételeztük, hogy az F és O változóknak van lineáris pénzbeli egyenértéke. Ebben a modellben a különféle foglalkoztatásokban végzett munka előnyeinek vagy hátrányainak pénzbeli értékelést lehetett adni és az egyéni érdekeltség a különböző munkafeltételek közötti választásban nem változott volna a munka időtartamával együtt. A modellnek ez a tulajdonsága arra vall, hogy az egyén értékelése a különböző foglalkoztatási lehetőségeket (valamennyi eddigi Z) inkább vektorként, mintsem egyetlen dimenziójú skalár formájában értékeli.

² Hasonló feltételek vezethetők le a $Z^{(3)}$ és $Z^{(4)}$ felhasználásával.

Az egyének a legtöbb hagyományos munkahelyen nem áll módjában annyi órát dolgoznia, amennyit szeretne. Elvileg meghatározzák a teljesítendő munkaóráknak mind a minimumát, mind pedig a maximumát. Az előbbi nyilvánvaló a termelészövetkezeti nagyüzemben, ahogyan ezt a (6) egyenlet kifejezi. A legtöbb más alkalmazásban viszont megtalálható az intézményes felső határ is. Ily módon a munkaidő-teljesítményre vonatkozó maximumkorlát beiktatása a modellt sok helyzetre alkalmassá teszi.

Az eddigi modellnek egy másik gyengéje, hogy a pihenés mennyisége (melyet a (7) egyenlet r^0 -ként határoz meg) valójában zéró értékű is lehetne. A modell valószínűsítéséhez ezért a munka és a pihenés közötti választás bekapcsolása, sőt a célfüggvény megváltoztatása is szükséges.³

A valószínűbb modell

Célfüggvény

Az előző fejtegetésekhez híven a valószínűbb modellben az (1) egyenletet mint célfüggvényt fel kell váltani a következővel

$$\omega_i = \omega_i(L_i, L_i', L_i^*, L_i'', R), \quad (1a)$$

ahol R = a pihenési idő vektora az i szövetkezeti háztartáshoz tartozó összes (s) személy számára.

Értékelés

A háztartás számára a különféle foglalkoztatásban teljesített munkák értéke egy-egy vektorral jellemezhető:

$$Z^{(1)} = [(v_{eij} + \pi_{ei}) \alpha, \epsilon_1 a_{11}^{(1)}] = [\alpha x_i^{(1)}, \epsilon_1 a_{11}^{(1)}]. \quad (2a)$$

$$Z^{(2)} = [\alpha V_{ei}, EA^{(2)}] = [\alpha X^{(2)}, EA^{(2)}]. \quad (3a)$$

$$Z^{(3)} = [\alpha V^* + \pi^*, EA^{(3)}] = [\alpha X^{(3)}, EA^{(3)}]. \quad (4a)$$

$$Z^{(4)} = [\alpha P_{fi}, EA^{(4)}] = [\alpha X^{(4)}, EA^{(4)}]. \quad (5a)$$

Az F és O típusú változók értéke azoknak az előnyöknek (kedvezményeknek) a függvénye, amelyeket munkahelyükhöz kapcsolódóan az egyes családtagok élveznek. Ez a közelítés nem tartalmazza a tagok szubjektív értékelését munkahelyükről. Az ϵ_1 vektor meghatározása

$$\epsilon_1 = \frac{\partial \omega_i}{\partial F_e} \quad (12)$$

A (12) egyenletben ϵ_1 a háztartás gazdasági helyzetében bekövetkezett azt a marginális változást fejezi ki, amely az egyik családtag gazdasági viszonyainak marginális változásából ered.

A (12) egyenletben a tört nevezője kifejezi a termelészövetkezeti

³ A modellben feltételezzük, hogy a pihenésnek valamilyen pozitív értéke van és ez bizonyos számú pihenésre (felfrissülésre) fordított óra után csökken.

tag helyzetében a munkafeltételek marginális változásával létrejött marginális módosulást. Erre utal a (2a) egyenlet utolsó kifejezése, ahol

$$a_{i1}^{(1)} = \frac{\partial \omega_1}{\partial F_e} \quad (13)$$

A csökkenő marginális előny elve az előbbi személy számára

$$\frac{\partial^2 \omega_1}{\partial F_e \partial l_{ij}} > 0. \quad (14)$$

Az $A^{(2)}$ mátrix (a termelősövetkezeti tag kivételével) valamennyi családtag gazdasági helyzetének marginális változását jelenti és $(s-1) \cdot r$ terjedelmű. Ennek a mátrixnak tipikus eleme a k -jelű személyre vonatkozóan, aki a szövetkezeti nagyvállalatban a j típusú munkát végzi

$$a_{kj}^{(2)} = \frac{\partial \omega_k}{\partial F_{ej}} \quad (15)$$

Az $A^{(3)}$ és $A^{(4)}$ mátrixok értelmezése hasonló. Ugyanilyen eljárás alkalmazható a pihenésre. A (16) egyenletben a d vektor valamely személynek a saját pihenéséről alkotott egyéni értékelését jelzi. A (17) egyenletben a D vektor a háztartásnak, a családnak a d vektorról alkotott (kollektív) értékelését jelöli:

$$d_k = \frac{\partial \omega_k}{\partial r_k^0} \quad \text{és} \quad (16)$$

$$D_{ik} = \frac{\partial \omega_i}{\partial d_k} \quad (17)$$

Korlátozások

A valószerűbb modell pihenési korlátjai

$$\sigma_1 - (IL_{e1} + IL_{i1}^* + ILh + r^0) \geq 0 \quad (8a)$$

⋮

$$\sigma_k - (IL_{ek} + IL_{ik}^* + IL'_{ik} + ILh_k + r_k^0) \geq 0$$

⋮

$$\sigma_s - (IL_{es} + IL_{is}^* + IL'_{is} + ILh_s + r_s^0) \geq 0,$$

ahol I az egységvektort jelöli.

A foglalkoztatás különféle formái is egy sereg maximumkorlátot igényelnek. Ezek nem vonatkoznak a háztáji gazdaságban végzett munkákra, mert a háztáji (vagy háztartási) munkaidőnek nincs intézményes felső határa. A háztáji munkára egy „választás szerinti” felső határt a (8a) egyenlet alakít ki.

A foglalkoztatás valamennyi, nem háztáji jellegű formájában az évente ledolgozható munkaórák számának rendszerint van felső határa. Egy növénytermesztő brigád tipikus tagja viszont az év jelentős részé-

ben „munkanélküli”. Ugyanakkor egy másik termelőszövetkezeti tagot, aki a nagyüzemi állattenyésztésben, a gépjavító műhelyben vagy az adminisztrációban dolgozik, rendszerint egész éven át foglalkoztatnak az előírt munkaidőben.

A ledolgozandó munkaórák maximumkorlátja a modellben

$$B^{(1)} = l_{ij} \geq 0, \quad (18)$$

$$B^{(2)} = L_{ai}^0 \geq 0, \quad (19)$$

$$B^{(3)} = L_i \geq 0. \quad (20)$$

A (18) kifejezés annak a munkaidőnek a felső határát mutatja, amelyet az i háztartás szövetkezeti tagja a közös nagyvállalatban teljesít. A (19) kifejezés annak a személynek a munkájához tartozó maximumkorlátot jelöli, aki az i háztartás nem szövetkezeti tagjaként dolgozik a kollektív gazdaságban. Ez az eset általában $s - 1$ személyre és r -féle munkára vonatkozik. A (20) kifejezés a nem szövetkezeti foglalkoztatás maximális munkaidőkorlátját fogalmazza meg s személyre és r munkafajtára vonatkozó általános formában. Mindhárom maximumkorlát egy évre értelmezhető.

A háztartás egyensúlyi (optimális) helyzete

A (6), (8a) és (18), (19), (20) kifejezésekben megfogalmazott korlátozások érvényesülésével az (1a) kifejezés maximalizálásához a következő feltételeknek kell teljesülniük:

$$\alpha x_1^{(1)} + \epsilon_1 a_{11}^{(1)} + \Delta - \lambda_1 - \mu_{ij}^{(e)} \leq 0, \quad (21)$$

$$\alpha x_j^{(2)} + \epsilon_k a_{kj}^{(2)} - \lambda_k - \mu_{ij}^{(e)} \leq 0, \quad (22)$$

$$\alpha x_j^{(3)} + \epsilon_k a_{kj}^{(3)} - \lambda_k - \mu_{ij}^{(s)} \leq 0, \quad (23)$$

$$\alpha x_j^{(4)} + \epsilon_k a_{kj}^{(4)} - \lambda_k \leq 0, \quad (24)$$

$$d_k D_{ik} - \lambda_k \leq 0. \quad (25)$$

Mind az öt kifejezés mint a független változók mindegyikére. A sorozatban az első kivételével valamennyi kifejezés szerkezetileg azonos. A (21) kifejezés azért eltérő, mert benne csupán egy változó van: a szövetkezeti tag foglalkoztatása a közös gazdaságban. A λ -k azzal az általános munkaidőbeli korláttal azonosíthatók, amelyet az elemi pihenési szükséglet diktál az egyénnek. A Δ a termelőszövetkezeti tagtól megkívánt minimális munkakorlátot jelöli. A μ -k a maximális munkaidő korlátját mutatják, ahol ez érvényesül.

Úgy látszik, hogy a felépített modell most már alkalmas a szövetkezeti háztartás gazdaságilag ésszerű magatartásának előrejelzésére.

Az 1. sz. eset. A tipikus esetek egyike akkor adódik, amikor

— a szövetkezeti tag a minimális munkakövetelménynél többet dolgozik a közös gazdaságban;

— vagy nincs az évi munkaidőnek intézményesített felső határa, vagy a szövetkezeti közös gazdaságban teljesített összes munkája kevesebb ennél;

— a termelészövetkezeti szervezeten kívül a tag nem teljesített munkát, de dolgozik a háztáji gazdaságban, ahol a munkának nincs felső korlátja;

— a termelészövetkezeti tagnak van szabad ideje.

A leírtnak megfelelő esetben az egyensúlyi helyzetet a következő egyenletek jellemzik:

$$\begin{aligned} \alpha x_1^{(1)} + \epsilon_1 a_{11}^{(1)} - \lambda_1 &= 0 & (26) \\ \alpha x_j^{(4)} + \epsilon_1 a_{j1}^{(4)} - \lambda_1 &= 0 \\ d_1 D_{i1} &\quad - \lambda_1 = 0. \end{aligned}$$

A (26) kifejezés három egyenlete más formában:

$$\alpha x_1^{(1)} + \epsilon_1 a_{11}^{(1)} = \alpha x_j^{(4)} + \epsilon_1 a_{j1}^{(4)} = d_1 D_{i1}. \quad (26a)$$

Esetünkben a termelészövetkezeti tag a közös nagyvállalatban és a háztáji gazdaságban dolgozik, szabad időt is élvez. Munkájának pénzbeli díjazását és értékeit az αx_1 és αx_j kifejezések, a nempénzbeli díjazás értékeit az ϵ_1 -et tartalmazó két kifejezés és a D_{i1} -t tartalmazó kifejezés jelöli. Az egyensúlyhelyzet röviden úgy jellemezhető, hogy a különféle foglalkoztatások által a háztartásnak nyújtott marginális értékek egyenlők. Ez világosan kiolvasható a (26a) egyenletből.

A 2. számú eset. Új helyzet alakul ki, ha a szövetkezeti tagnak a közös nagyvállalatban végzett munkáját maximumkorlát szabályozza (például a szántóföldi növénytermelésben).

Egyetlen jelentős eltérés (az 1. sz. esethez képest) az, hogy az egyensúlyi feltételek első egyenlőségében egy új negatív kifejezés jelenik meg:

$$\begin{aligned} \alpha x_1^{(1)} + \epsilon_1 a_{11}^{(1)} - \lambda_1 - \mu_{ij}^{(e)} &= 0 & (27) \\ \alpha x_j^{(4)} + \epsilon_1 a_{j1}^{(4)} - \lambda_1 &= 0 \\ d_1 D_{i1} &\quad - \lambda_1 = 0. \end{aligned}$$

A (27) egyenletek így is kifejezhetők:

$$\alpha x_1^{(1)} + \epsilon_1 a_{11}^{(1)} - \mu_{ij}^{(e)} = \alpha x_j^{(4)} + \epsilon_1 a_{j1}^{(4)} = d_1 D_{i1}; \quad \text{vagy} \quad (27a)$$

$$\alpha x_1^{(1)} + \epsilon_1 a_{11}^{(1)} > (\alpha x_j^{(4)} + \epsilon_1 a_{j1}^{(4)}) = d_1 D_{i1}. \quad (27b)$$

A (27) egyenletek első sorában csakúgy, mint a (27a) kifejezésben az egyenlőség baloldalán az utolsó kifejezés a szövetkezeti nagyüzemi foglalkoztatásra vonatkozó negatív tag. Ez azt fejezi ki, hogy a szövetkezeti kollektív munka marginális „értéke” a háztartás számára nagyobb, mint a más foglalkoztatásban (és a háztáji gazdaságban) végzett munka marginális „értéke”. Esetünkben, ha a szövetkezeti tagnak alkalma nyílnék rá, akkor többet dolgozna a közös gazdaságban.

A 3. számú eset. A harmadik esetben a termelészövetkezeti tag csak a kötelező minimális munkaidőt teljesíti a közös gazdaságban és a termelészövetkezeten kívül máshol is dolgozik. Ekkor a (21) kifejezésnek megfelelő feltételekben az érték nem zéró. Az új helyzet a (26) vagy a (27) kifejezés első sorát így módosítja:

$$\alpha x_1^{(1)} + \epsilon_1 a_{11}^{(1)} + \Delta - \lambda_1 = 0. \quad (28)$$

A többi két sor ugyanaz, mint a (26) vagy a (27) kifejezésben, ezért nem ismételjük meg. Lényeges azonban az idevágó új összefüggés, amely a (26a) és a (27b) kifejezéseket felváltja:

$$\alpha x_1^{(1)} + \epsilon_1 a_{11}^{(1)} < (x_1^{(4)}) + \epsilon_1 a_{11}^{(4)} = d_1 D_{11}. \quad (28a)$$

A (28) kifejezésben az első korlát pozitív előjelű. Ebben az esetben a minimális munkakövetelmény effektív korlát, mert a (28a) kifejezés szerint a szövetkezeti háztartás számára a szövetkezeti kollektív foglalkoztatásban teljesített utolsó egységnyi munka „értéke” kisebb, mint az egyéb foglalkoztatás marginális „értéke”.

A családtagokra vonatkozó esetek

A vizsgált három eset egyszerű módosításával mérlegelhetők azok a lehetséges további esetek, amelyek a nem szövetkezeti tag családtagokra vonatkoznak. Az 1. és 2. számú esetek lényegében a többi családtagokra is érvényesek. A döntő szempont az, hogy ugyanannak az egyénnek két vagy több, alapjában különböző munkahelyen többszörös a foglalkoztatása. Az egyik munkahelyen az egyéneket vagy a munkakör jellege (például növénytermelés), vagy a maximális munkaidőt előíró törvény korlátozza. Egyesek azonban többet kívánnak (vagy kénytelenek) dolgozni, és ezért egy második munkát is vállalnak.

A kialakítandó modell a háztáji gazdálkodást közvetlenül eddig még nem foglalta magában. Ez bekerülhetne a modellbe, ha a háztartási célfüggvény explicit módon tartalmazná azt a feltételezést, hogy a háztáji munkák nem pénzbeli „pihenési” értéke meghaladhatja a más foglalkoztatással járó béren felüli juttatások pénzbeli értékét. A termelőszoövetkezeti tagok nem foszthatók meg eleve attól, hogy saját háztáji gazdaságukban annyi időt dolgozzanak, amennyit csak tudnak és akarnak.

Számolva azzal az evidenciával, hogy a szövetkezeti tagok saját háztáji gazdaságukban kedvük és képességeik szerinti munkamennyiséget teljesítenek, a kidolgozandó modellnek némileg eltérő feltételeket kell elfogadnia.

Háztáji tevékenység úgynevezett pihenési érték nélkül

Az első esetben azt feltételezhetjük, hogy a háztáji gazdálkodás leg-erősebb ösztönzője az, hogy a szövetkezeti háztartás saját felhasználásra és eladásra mezőgazdasági termékeket a ráfordítások maximális megtérülésével állítson elő. Ha a háztáji tevékenységhez nem kapcsolódik pihenési érték, akkor ez a helyzet a következőképpen kvantifikálható:

$$P_i \frac{\partial q_i}{\partial A_i} = \lambda_1. \quad (29)$$

$$P_i \frac{\partial q_i}{\partial L_i} = r^* \dots \lambda_2. \quad (30)$$

$$P_i \frac{\partial q_i}{\partial K_i} = r^* + \lambda_3. \quad (31)$$

A (29) egyenlet azt a feltételt mondja ki, hogy az i jelű tag háztáji földjének — egységnyi területre vetítve — legalább akkora határterméket kell adni, mint a közös gazdaságban használt földnek. Pontosan ugyanez a helyzet a háztáji gazdaságot segítő nagyüzemi szolgáltatásokkal, például gépi talajmunkával, szállítással stb. (31), továbbá a háztáji gazdaságban végzett munkával, beleértve a szövetkezeti tag munkáját is (30).

Háztáji tevékenység, pihenési érték nem pénzbeli beszámítással

Több szempontból is megváltozik a vizsgált helyzet akkor, ha a szövetkezeti tagok háztáji gazdaságukban saját használatra és a piacra termeléssel nem kizárólag gazdasági célokat akarnak elérni (például jövedelmüket maximálni), hanem háztáji tevékenységükből pihenési, üdülési, illetve egyéb, nem pénzben jelentkező értékekhez kívánnak hozzájutni. Ez az eset kvantifikálható mint

$$P_j \frac{\partial q_i}{\partial A_i} \geq \lambda_1, \quad (32)$$

$$P_j \frac{\partial q_i}{\partial K_i} \geq r^* + \lambda_3, \quad (33)$$

$$P_i \frac{\partial q_i}{\partial L_i} \geq v^* + \lambda_2. \quad (34)$$

$$P_i \frac{\partial q_i}{\partial L_{ii}} \leq v^* + \lambda_2. \quad (35)$$

Először a (35) kifejezést kell megvizsgálni. E kifejezésben a háztáji munka implicit pénzbeli díja, „ellenértéke” kevesebb lehet, mint a közös gazdaság alternatív implicit bértétele. Ekkor a szövetkezeti tagok által egységnyi háztáji munkájukhoz kapcsolt érték nagyobb, mint a szövetkezeti nagyvállalatban (vagy máshol) végzett munkához fűződő érték.

Ha most a vázolt helyzet a jellemző és a háztáji gazdaság ráfordításait a közös gazdasághoz hasonlóan számolnánk el, akkor a háztáji gazdaság termelőeszköz-ráfordításával több élő munka társulna, mint a nagyüzemi közös gazdaságban. Ezért a földnek és a termelőeszközöknek tulajdonítható implicit jövedelmek nagyobbak tűnhetnek a termelőszövetkezeti gazdaság háztáji szektorában, mint a közös gazdaságban.

Az is elképzelhető elvileg és távolilag, hogy a termelőszövetkezeti tagok a háztáji tevékenységet kizárólag aktív pihenés, üdülés, szórakozás, sportolás stb. céljára igénylik. Ekkor is a termelőszövetkezet méltányos ésszerűséggel megszavazhatja a háztáji föld juttatását, sőt még ingyenes vagy olcsó szolgáltatások nyújtását is a háztáji tevékenység részére, függetlenül attól, hogy a tagok a háztáji földön önellátásra vagy eladásra termelnek-e.

A szövetkezeti háztartás gazdasági célfüggvénye

Az (1) és az (1a) egyenlet a szövetkezeti háztartás gazdasági helyzetét érintő gazdasági változóknak csak egy részét tartalmazza. Egy átfogóbb gazdasági célfüggvény magában foglalná a háztartás fogyasztását is.

Sok mértékadó (a háztartás szempontjából) nem döntési változó van, amely a háztartás gazdasági helyzetét és a döntési változók közötti legkedvezőbb választást befolyásolja. Ezek a változók nem módosulnak együtt az (1) és az (1a) egyenletek független változóival. E két egyenlet tartalmilag beépíthető egy általánosabb függvénybe, amely a szövetkezeti háztartás gazdasági célfüggvényének nevezhető. E függvény a háztartásra ható nem döntési változókat is tartalmazza:

$$\omega'_i, (W_{ei}, W_i^*, W_i^{**}, F'_e, F'^*, \Psi_c, \Psi_s, HP_{ei}, I_e, \Omega_c, \Omega_s). \quad (36)$$

Az első három változó a teljesen vagy jórészt ingyenes juttatásokat jelzi a közös nagygazdaságból, a többi munkáltató vállalatoktól és az állami (központi) alapokból. A szövetkezeti háztartást is érintik a jóléti juttatások és a szociális szolgáltatások. Az F'_e jelképezi a szövetkezeti kollektív foglalkoztatást kísérő előnyöket, amelyek általában nem igazodnak a teljesített munkamennyiséghez. Ez a változó szokásos értelmében a munkafeltételeket is tükrözi. Az F'^* kifejezés tartalma hasonló, de a nem szövetkezeti foglalkoztatásra vonatkozik.

A Ψ_c változó a termelősövetkezet által az i háztartásnak adott ingyenes vagy nagyon kedvezményes szolgáltatásokat (az ún. szövetkezeti „szabadjavakat”) jelképezi. Ezek némelyike csak termelősövetkezeti tagok számára hozzáférhető. De közülük több a szövetkezet telephelyén élő egész közösséget is érintő, például kulturális és sportlétesítmények vagy a belvízrendezés, az „infrastruktúrafejlesztés”. A Ψ_s változó hasonló értelemben az állam által nyújtott, az osztársadalom érdekeit szolgáló közjavakra vonatkozik.

A HP_{ei} változó jelöli a háztáji föld juttatását és a háztáji gazdálkodáshoz kapcsolódó szövetkezeti szolgáltatásokat. Formailag ez egy vektor, amely a háztáji föld mennyiségét és minőségét, valamint a közös nagyvállalat kapcsolódó termelési, értékesítési és szervezési szolgáltatásait fejezi ki. A háztáji gazdaság meglehetősen sajátos gazdasági szervezet és a mezőgazdasági termelősövetkezet átfogó modelljének nagyjelentőségű alkotórésze.

Az I_e szimbólum jelzi a háztartás implicit részesedését a közös nagyüzemi beruházásokban. A szövetkezeti háztartások jövőbeni jövedelme közvetlenül függ a közös nagyüzemi beruházások mennyiségétől és jellegétől.

A Ω_c kifejezés abban a termelősövetkezetben, amelyhez az i háztartás tartozik, valamennyi *többi* háztartásnak az egyetemes (csoportszerű) érdekét és jólétét képviseli. Ehhez hasonló változó a Ω_s a társadalom valamennyi tagja jólétének vonatkozásában. Ez a két változó annak jelölésére szolgál, hogy ha a többi háztartás jóléte az i háztartás gazdasági helyzetének romlása nélkül javul, akkor ez a háztartás saját helyzetét is javulónak fogja tekinteni. Más szóval, Ω_c és Ω_s első parciális deriváltja az ω -re nézve pozitív előjelű

$$\frac{\partial \omega_i}{\partial \Omega_c} > 0; \quad \text{és} \quad (37)$$

$$\frac{\partial \omega_i}{\partial \Omega_s} > 0. \quad (38)$$

Végezetül, egy szövetkezeti háztartás teljes gazdasági célfüggvénye az (1a) és a (36) függvények egybekapcsolásával állítható fel:

$$\omega_i^0 = f(L_i, L'_i, R_i, W_{ei}, W_i^*, W_i^{**}, F'_e, F''^*, \Psi_c, \Psi_s, HP_{ei}, I_e, \Omega_c, \Omega_s), \quad (39)$$

ahol $\omega_i^0 =$ az i szövetkezeti háztartás teljes gazdasági célfüggvénye.

Az elválasztó vonal a döntési változók (a függőleges vonal előtti első csoport) és a nem döntési változók (második csoport) között áll. Az utóbbiak a szövetkezeti háztartás döntési körén kívül helyezkednek el és nem változnak együtt közvetlenül a háztartás tagjainak munkateljesítményeivel.

Munkakínálat rövid időszakban és távlatban

A munkakínálati görbe levezetése a bemutatott modell keretében meglehetősen egyszerű. A szövetkezeti háztartás munkakínálata a háztartás értékelésére reagál. A munkát igénylő szervezetek, köztük a közös gazdaság és a nem szövetkezeti intézmények változatosan alakíthatják a bérarányokat és módosíthatják a foglalkoztatáshoz fűződő kedvezményeket. A szövetkezeti nagygazdaság például megszervezheti nyáron a gyermekek napközi gondozását vagy az üzemi étkeztetést azért, hogy a nyári csúsmunka idején mentesítse a háziasszonyokat az otthoni teendők alól. Mivel egynémely háztartási tennivalók mellőzhetetlenek, nem is tekinthetők független változóknak.

A munkadíjak és a „béren kívüli” változók alapján a közös gazdaság, valamint bármely más vállalat munkakínálati függvényt állíthat fel.

A (36) kifejezésben felsorolt néhány változó a munkakínálatot érinti, mert befolyásolja a háztartás tagjainak választását a munka és a szabad idő között. A szövetkezeti és a társadalmi szabad javak ingyenes vagy nagyon kedvezményes szolgáltatások formájában hatnak; ilyenek tekinthetők például a jobb közlekedési, szállítási viszonyok, amelyek megkönnyítik a munkavállalást, akárcsak a csökkenő háztartási kötelezettségek, az előbb tárgyalt eset.

A (36) kifejezés változóinak egyik sajátos csoportja ösztönözheti a háztartásokat a termelőszövetkezeti tagság és a nagyüzemi közös munka előnyeiben való részesedésre. A W_e , F'_e , Ψ_c , HP_e , I_e és Ω_c változók bármelyikének a növekedése fokozza a szövetkezeti tagság vonzóerejét és növeli a munkakínálatot a háztartások részéről. Úgy látszik, hogy a termelőszövetkezeti szervezet „több húron játszhat” a tagok munkakészségének elnyeréséért, mint más munkáltatók.

A közös gazdaság befolyásolhatja a távlati munkaerő-ellátását azzal, hogy a W_e változó terhére ösztöndíjakat juttat a tagok gyermekeinek, és támogatja a tagok szakmai képzését. A termelőszövetkezeti szervezet távlati munkaerő-ellátottságát jobb lakásviszonyokkal is befolyásolhatja, amelyek nyilvánvalóan a születési arányszámra is hatást gyakorolnak.

DOBOZI ISTVÁN:

Növekedési kilátások az „árforradalom” után a harmadik világban

1973—1974-ben „árforradalom” söpört végig a tőkés nyersanyag-piacokon. Mint ismeretes, az ásványi nyersanyagok tőkés világpiaci ára három és félszeresére — ezen belül a kőolajé mintegy a négyszeresére — emelkedett. (Két év alatt nagyobb mértékben, mint a megelőző négy évtizedben összesen.) A magas nyersanyagárak természetesen kedvezően hatottak a nettó nyersanyag- és energiaexportáló országokra: a harmadik világ monokulturális gazdasági és exportszerkezettel rendelkező, nyerstermékexportra „szakosodott” országai a második világháború óta — a koreai háborúval (1950—1951) összefüggő átmeneti ár-emelkedést leszámítva — első ízben jutottak olyan helyzetbe, hogy a külkereskedelmi cserearányok (alapvetően: a nyersanyagok és az ipari késztermékek világpiaci árának arányai) számukra előnyösen módosultak.

Az „árrobbanás”, az energia- és nyersanyagválság éveiben világszerte gyakori volt az a vélekedés, hogy a nyersanyagtermelő országok korszaka köszöntött be, s véget ért számukra a cserearányok romlásának tendenciája, amely a múltban annyira kilátástalanná tette a nyerstermékexportra specializálódott fejlődő gazdaságok növekedési lehetőségeit. E felfogás háttérében az húzódott meg, hogy a nyersanyaghiányt és a példátlanul magas árszínvonalat tartósnak ítélték, ami azzal függött össze, hogy az „árforradalom” általános nyersanyagproblémának, a nyersanyagkészletek közelgő kimerülésének a látszatát keltette.

Bár e cikkben nem célunk a nyersanyagárak múltbeli alakulásának tüzetesebb vizsgálata, annyit mégis célszerűnek tartunk itt leszögezni, hogy a *nagymértékű áremelkedéseknek* — szemben az eléggé elterjedt hiedelemmel — *semmi közük a nyersanyag- és energiaforrások kimerüléséhez*: nyersanyagkészletek dolgában a világ ma semmivel sem áll rosszabbul, mint korábban, s a jövőben sem várható kedvezőtlen fordulat.¹ Történelmi tapasztalat, hogy a nyersanyagárak rövid időtartamon belüli viszonylag nagyarányú emelkedésekor magyarázatként rendszerint felbukkan a „kimerülés” gondolata.²

¹ Lásd erről bővebben a szerző „Gazdasági növekedés és nyersanyagforrások” című cikkét. (Népszabadság, 1976. február 14.)

² Így volt ez — egyebek között — a koreai „boom” idején is. A Truman amerikai elnök által felállított Nyersanyagpolitikai Bizottság (ismertebb nevén Paley Bizottság) is — sok egyéb kutatóintézettel és kutatóval együtt — azt jóslta az ötvenes évek elején, hogy a világ egyre inkább szűkében lesz a nyersanyagoknak, s a nyersanyagok az ipari késztermékekhez képest mind drágábbak és drágábbak lesznek. A valóság jól ismert: az ötvenes és a havanas években nyersanyaghiány helyett nyersanyag-túlermelés állt elő, a nyersanyagárak pedig egészen a hetvenes évek elejéig az 1951. évi árszínvonal alatt maradtak, miközben a késztermékek fokozatosan emelkedtek.

A nyersanyagok 1973-ban és 1974-ben bekövetkezett robbanásszerű világpiaci áremelkedésének fő oka a fejlett tőkés gazdaságokban egyidejűleg kibontakozott erőteljes, ciklikus jellegű gazdasági fellendülés volt. E fellendülést megelőzően hosszú időn át a nyersanyagpiacokat alacsony tartott, „nyomott” árak jellemezték, ami a nyersanyagtermelőket nem ösztönözte jelentősebb tartalékkapacitások létesítésére. Az erőteljes ciklikus fellendülés által kiváltott nyersanyagkeresletet a termelők nem tudták kielégíteni, a keletkezett hiány pedig a nyersanyagárak minden korábbinál meredekebb emelkedéséhez vezetett.

Hogy az „árrobbanás” (kivéve a kőolaj s néhány nyersanyag árának robbanásszerű emelkedését) alapvetően az erőteljes ciklikus fellendülésnek volt tulajdonítható, az nyilvánvalóvá vált a fejlett tőkés világban 1974-ben beállott gazdasági stagnálás s az 1975-ben bekövetkezett mintegy 2 százalékos termelés visszaesés idején, amikor is a nyersanyaghiány megszűnt, sőt fölöslegek keletkeztek, az árak pedig számottevő mértékben lemorzsolódtak, s legtöbbjük megközelítette az „árforradalom” előtti színvonalat. Például a réz világpiaci reálára (a folyó ár korrigálva az inflációval és az árfolyamváltozásokkal) 1975-ben már alacsonyabb volt, mint 1972-ben és azt megelőzően.

E cikk keretében azt igyekszünk elemezni, hogy az árrobbanás legfontosabb és egyedül tartósnak bizonyuló eleme — a nagyarányú olajáremelkedés — várhatóan milyen hatást gyakorol a harmadik világ országainak távlati gazdasági növekedésére. Ehhez először bemutatjuk az OPEC-országok 1985-ig várható olajbevételeit, -importját és az olaj ár-színvonalát. Foglalkozunk a többi nyersanyag exportjából származó bevételek várható hatásaival is.

Az OPEC-országok 1985-ig várható olajbevétele és -importja

A tőkés világpiaci olajárak 1973-ban és 1974-ben bekövetkezett ugrásszerű emelkedése tartós és évről évre halmozódó jövedelemátcsoportosuláshoz vezetett a nettó olajimportőr fejlett tőkésországo kból és fejlődő országokból az OPEC-országokba. Csúpan 1974-ben az OECD-országok bruttó nemzeti termékük 2 százalékát veszítették el az olajárrobbanás következtében. Az OPEC-országok olajexportból származó bevételei viszont az 1973. évi 25,2 milliárd dollárról 1974-ben 94,9, 1975-ben pedig 98,3 milliárd dollárra emelkedtek. 1974-ben az OPEC-országok olajbevételeiből származó jövedelmeik kevesebb mint 40 százalékát fordították importra — 1975-ben ez az arány 55 százalékra emelkedett. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Az OPEC-országok exporttöbbletének java része a nyugati tőkepiacokra áramlott, vagy pedig — kisebb mértékben — külföldi beruházások formájában, illetőleg fejlődő országoknak nyújtott segélyként került kihelyezésre.

Az OPEC-országok távlati olajbevételeiről számos előrejelzés készült. Közülük a Világbank prognózisa látszik a legmegalapozottabbnak.

A Világbank munkatársai két feltételezés alapján vetítették előre

Az OPEC-országok olajexportból származó bevételeinek és importjának alakulása*
(Milliárd dollár)

Ország	1973			1974			1975		
	Olaj-bevétel	Import	Többlet	Olaj-bevétel	Import	Többlet	Olaj-bevétel	Import	Többlet
Algéria	1,0	-2,1	-0,9	3,7	-3,7	0,4	3,6	-5,7	-2,0
Ecuador	0,1	-0,5	-0,1	0,5	-0,8	0,1	0,4	-0,9	-0,1
Egyesült Arab Emírátsok	1,2	-0,9	0,3	6,0	-1,6	4,4	6,5	-2,2	4,2
Indonézia	1,2	-2,4	-0,4	3,4	-3,9	0,2	3,7	-4,7	-0,3
Irán	4,5	-3,6	1,1	18,7	-8,0	10,7	19,9	-10,6	9,6
Irak	1,7	-1,2	0,5	5,7	-3,5	2,0	7,6	-6,6	0,5
Katar	0,4	-0,2	0,1	1,6	-0,3	1,3	1,8	-0,4	1,3
Kuvait	1,9	-0,9	1,5	8,0	-1,5	7,3	7,9	-2,1	7,1
Líbia	2,3	-2,2	0,6	6,2	-3,0	2,5	5,2	-4,1	0,7
Nigéria	2,4	-1,8	0,3	7,6	-2,5	5,2	6,7	-5,1	1,9
Szaúd-Arábia	5,5	-1,8	3,1	24,6	-3,5	20,8	26,7	-5,7	20,1
Venezuela	3,0	-2,8	-0,1	8,9	-4,7	4,0	8,3	-6,5	1,8
Összesen	25,2	-20,4	4,9	94,9	-37,0	58,9	98,3	-54,6	49,6

* Import: Fob. A „többlet” az olajon kívüli export, valamint a szolgáltatásokért történt kifizetések és a magánátutalások tekintetbevételeivel számították ki.

Az 1975. évi adatok becslések, s nincs figyelembe véve az OPEC által 1975. október 1-től életbe léptetett 10 százalékos áremelés.

Forrás: The Absorptive Capacity of the OPEC Countries. Annex, U. S. Department of Treasury, Washington, 1975. szeptember 5.

az OPEC-országok 1980-ban, 1985-ben és 1990-ben várható olajbevételeit. Az *első feltételezés* szerint barrelenként (1974. évi árakon) 9,60 dollár lesz a kőolaj reálára (azaz az olajár tulajdonképpen csak a nemzetközi inflációs ráta mértékében emelkedik). A *második feltételezés* szerint a kőolaj reálára az OPEC-en kívüli kitermelés hosszú távú költségéhez fog igazodni, s így 1980-ra (1974. évi dollárban számolva) a perzsa-öböli olaj 7—8 dolláros barrelenkénti árszínvonalára csökken.³ Mindkét prognózisváltozat esetében feltételezik, hogy az OECD-országok energiakereslete növekszik, de az első esetben csupán 3,8 százalékkal, míg a második feltételezés szerint 4,3 százalékkal. (Az elmúlt években a növekedési ütem 5,0 százalékos volt.) Ilyen feltételek mellett az OPEC-országok olajbevételei a 2. sz. táblázat adatainak megfelelően alakulnának.

A számítás szerint hosszú távon az olajbevételek nagysága szempontjából az alacsonyabb reálár kedvezőbb az OPEC egésze számára, mint a magasabb ár. Abban az esetben, ha a magas olajár következtében az OECD-országok fokozzák olajimport-korlátozó törekvéseiket (ami igen valószínű⁴), akkor az alacsony olajár politikája már az 1980-as

³ Ismeretes, hogy a fejlett tőkésországok által amerikai kezdeményezésre létrehozott olajfogyasztói „ellenkartell”, a Nemzetközi Energiaügynökség (International Energy Agency) a közelmúltban az olajra vonatkozólag 7 dollár/barrel nagyságú küszöbárát (minimális árat) állapított meg, ami arra utal, hogy a nem OPEC-forrásokból származó energiatermelés hosszú távú költségét megközelítőleg ekkorának tekintik. (Lásd erről bővebben a szerző „Nyersanyag-diplomácia: konfrontáció vagy kooperáció” című cikkét. Külpolitika, 1975. 4. sz. 87—102. l.)

⁴ Ismeretes, hogy a Nemzetközi Energiaügynökséghez tartozó országok egyik fő célja az importált kőolajtól való függőség mérséklése. Az amerikai tervek szerint a következő évtizedben az OECD-országoknak el kell érniük, hogy az importált kőolaj jelenlegi 1/3-os részesedése az energiafogyasztásban 1/5-re csökkenjen. Ez csaknem azt követeli a fejlett tőkésországoktól, hogy úgy szervezzék meg gazdasági fejlődésüket, hogy az ne járjon együtt az import volumenének számottevő növekedésével.

2. sz. táblázat

Az OPEC-országok várható évi olajbevételei és termelése

Megnevezés	Bevételek (Milliárd 1974. évi vásárló- erejű dollár)	Termelés* (Millió tonna)
I. Az olaj reálára 9,60 dollár/barrel marad		
1980	109	1650
1985	121	1800
1990	88	1300
II. Az olaj reálára 1980-ra 7,00 dol- lár/barrelre csökken		
1980	103	2100
1985	122	2450
1990	135	2750

* Az eredeti táblázatban a termelésre vonatkozó adatok millió barrel/nap-ban voltak megadva. Ezt számítottuk át — az 1 millió barrel/nap = 50 millió tonna/év alapján — az Európában alkalmazott millió tonna/évre.

Forrás: Hollis B. Chenery: Restructuring the World Economy. World Development, 1974. 10–12. sz. 5. 1.

évek elejétől — a bevételek nagysága szempontjából — kedvezőbbnek bizonyulhat⁵ az OPEC számára. Az alacsonyabb ár esetén lehetővé válna az 1980-ra tervezett olajtermelési kapacitás viszonylag nagyfokú kihasználása.

A kőolaj reálára az 1980-as évek első felében valószínűleg az 1974. évi barrenkénti 9,60 és a közgazdaságilag indokolt 7 dollár/barreles „küszöbár” között fog húzódní. Ez esetben az OPEC-országok várható olajbevétele 1980-ban (1974. évi vásárlóerejű dollárban számolva) 103—109 milliárd dollár között lesz, 1985-ben pedig valamivel több mint 120 milliárd dolláros értéket ér el.⁶

Az olajbevételek növekedésével párhuzamosan gyarapodnak az OPEC-országok devizatartalékai. A Világbank legutóbbi becslése szerint⁷ az OPEC devizatartalékai 1980-ban folyó áron 403 milliárd dollárt tesznek majd ki, 1974. évi vásárlóerejű dollárban pedig 244 milliárdot. A Világbank e becslése a devizatartalékokra vonatkozólag jóval alacsonyabb értéket mutat, mint az, amelyet 1974-ben készítettek. (Az akkori becslés szerint az OPEC-országok folyó dollárban 1980-ig 653 milliárdos, 1985-ig 1206 milliárdos tartalékot halmoztak volna fel. 1974. évi vásárlóerejű dollárban a két érték: 411, illetve 567 milliárd.⁸) Az OPEC-országok devizatartalékaira vonatkozó „méréskeltebb” becslések alapvetően két tényezővel függenek össze. Az egyik az, hogy a korábbi számítások alábecsülték az OPEC-országok gazdaságainak abszorpciós kapacitását, importjuk ebből adódóan várható növekedését. A másik körülmény az, hogy a fejlett tőkésországok intézkedései az olajkereslet (és -import) kor-

⁵ Ugyanerre a következtetésre jutott számításai alapján M. D. Mesarovic is. „Az a politika (áremelés), amely rövid távon a legjobbnak bizonyult, hosszú távon (a számítógépes modellben) a leghátrányosabb.” (Scarcity and New World Economic Order. Report. Symposium on the New International Economic Order. The Hague. 1975. május 17. 1.)

⁶ Chenery: I. m. 5. 1.

⁷ Financial Times, 1975. július 15.

⁸ IMF Survey, 1975. január 20. 30. 1.

látozására s az OPEC-en kívüli energiaforrások kifejlesztésére sikerebbnek látszanak, mint gondolták.

1976-ban már úgy tűnik, hogy az 1980-as évek elejére az OPEC többletbevételeit a kereskedelmi mérleg deficitje válthatja fel.

Az amerikai pénzügyminisztérium tanulmánya szerint az OPEC-államok áru- és szolgáltatásimportjának értéke az 1974. évi 37 milliárd dollárról 1980-ban 90 milliárdra, 1985-re pedig 133,2 milliárd dollárra emelkedik (1974. évi dollárban számolva). Az import növekedésének üteme, amely 1974-ben 33 százalékkal csúcshintet ért el, természetesen némileg lassul a továbbiakban: 1975-től kezdve az évtized végéig évente átlagosan 16 százalékos, a következő évtized első felében pedig 8 százalékos lesz (3. sz. táblázat).

3. sz. táblázat

Az OPEC-országok importjának várható alakulása
(Milliárd 1974. évi vásárlóerejű dollár, Fob)

Ország	1974	1980	1985
Algéria	3,7	6,5	10,0
Ecuador.....	0,8	1,5	2,0
Egyesült Arab Emirátusok	1,6	3,9	6,9
Indonézia	3,9	9,4	12,3
Irán	8,0	24,4	32,0
Irak	3,5	9,5	14,0
Katar	0,3	0,6	0,9
Kuvait.....	1,5	3,4	6,4
Líbia	3,0	5,2	6,5
Nigéria	2,5	8,5	12,6
Szaúd-Arábia.....	3,5	7,5	17,4
Venezuela	4,7	9,4	12,0
Összesen	37,0	89,8	133,2

Forrás: A U. S. Department of Treasury becslése. Közl: Handelsblatt, 1975. szeptember 12-13. 8. l.

Az olajbevételek várható hatása az OPEC-országok gazdasági növekedésére

A pénzügyileg megerősödött OPEC-országok *növekedési kilátásai* a következő egy-két évtizedben igen *kedvezőek*. Az 1985-ig terjedő időszakban *növekedésük üteme* 10 százalék körüli értékre emelkedhet, s ezzel a világ gazdaság legdinamikusabb országcsoportjává válnak. Egyes országokban az olajbevételek nagy hányadát fordítják majd alapvető infrastrukturális és közjóléti szolgáltatások kiépítésére. Az olyan országok, amelyekben már viszonylag jelentős gazdasági fejlődés ment végbe (*Irán, Irak, Algéria, Venezuela*), gazdasági struktúrájuk diverzifikálását célzó gazdaságpolitikát folytatva, *másfél évtized alatt „iparilag középsően fejlett” országokká válhatnak*. Miközben egyes országokban alapvető iparosítási feladatok várnak megoldásra, a fejlettebbekben napirendre kerülhet a gazdasági struktúra sokoldalúvá tétele.

Az iparosítás súlypontját a legtöbb OPEC-országban a helyi nyersanyagokat (szénhidrogéneket) feldolgozó ipari ágazatok (olajfinomító és földgázcseppfolyósító ipar, petrokkémiai ágazatok) fogják alkotni. Az 1980-as évekre az OPEC-országokban világgazdasági szempontból jelentős petrokkémiai ipar jöhet létre. Az olajexportáló országok rendelkeznek a megfelelő nyersanyaggal (nyersolajjal és — a ma még javarészt fáklyák formájában elégetett — földgázzal), valamint a szükséges pénzügyi eszközökkel. (Emellett a fejlett tőkésországok kormányai is szívesen veszik, ha a környezetet erősen szennyező, nagy vízigényű petrokkémiai ágazatok fejlesztésére országhatárainkon túl kerül sor).

A szakképzett munkaerő hiányán — átmenetileg — idegen szakemberek behívásával segíthetnek. A petrokkémiát kiegészítő olyan ágazatokban, mint a textilipar, a műanyagcikk- és egyéb késztermékgyártás, a feldolgozó tevékenység munkaintenzív és kevésbé technológiaigényes. Az ilyen ágazatok kifejlesztésére az OPEC-országok többségében megvan a munkaerő.

Egyes értékelések szerint 1985-ben a közel-keleti olajtermelő országok fogják kielégíteni a világ petrokkémiai termékek iránti keresletének mintegy 20 százalékát. A közbelső feldolgozottsági fokú petrokkémiai termékek előállítására mellett igen kedvező lehetőségek vannak az OPEC-országokban a műtrágyagyártás nagyarányú, exportorientált fejlesztésére, a ma még elégetésre kerülő földgáz hasznosításával.

Az erőteljes és — a szűk belső piac miatt — szükségszerűen exportorientált fejlesztés következtében az olajexportáló fejlődő országok kivitelében az 1980-as években egyre jelentősebb szerepet játszanak majd a vegyipari alapanyagok, a műszálak, a műanyagok (s az ezekből készült késztermékek) és a műtrágya.

Az OPEC-országok iparosításának másik fontos hordozója a következő évtizedben az acélipar lesz. A Közel-Kelet nagy olajexportőr országai a tervek szerint hatalmas acélipart építenek ki, s az 1980-as évek közepére a világ acélkereskedelmének fontos tényezőivé válhatnak. Amerikai, japán és nyugat-európai technológia felhasználásával néhány, jelenleg tetemes mennyiségű acélt importáló ország 10 éven belül nagy exportálható fölöslegekkel fog rendelkezni.

Az olajexportáló fejlődő országok iparosítási törekvései az acélgyártásukra vonatkozó becslések módosításához vezettek. A kőolaj világgiazi árának felszökése előtt az amerikai Vas- és Acélintézet évi 18,5 millió tonnára becsülte a közel-keleti országok acélfogyasztását az 1980-as évek derekától kezdődően. Ma már a becslések évi 40 millió tonnáról szólnak.⁹ Az OPEC-országoknak elsősorban a kőolaj felszínre hozatalá-

⁹ Az egyes országok acélgyártásának fejlődését a következőképpen látja a Vas- és Acélintézet. *Irán*: 1972-ben körülbelül 400 ezer tonna acélt gyártott és 2,2 millió tonnát importált. 1983-ban, a tervek szerint, 16,5 millió tonna nyersacélt s a késztermékek egész sorát állítja elő. *Szaúd-Arábia*: 1973-ban saját termelése 49 ezer tonna, behozatala 630 ezer tonna volt. Az 1980-as évek elején 6 millió tonna spirálcsővet, lemezt, rúdacélt és más készterméket gyárt. Jelenleg még az állami bányászati és kőolajhivatal, a Petromin tartja kezében az acélgyártást, később magánérdekeltségek is bekapcsolódhatnak. *Algéria*: 1973-ban 53 ezer tonnát gyártott, 670 ezer tonnát importált. A kormány az El-Hadjari Kombinátot 1980-ra 2,2 millió tonnára bővíti, egy tervezett másik létesítmény évi 11 millió tonna előállítását célozza. *Irák*: terveiben 1,2 millió tonnás vasszivacsüzem és 400 ezer tonnás acélmű szerepel. *Líbia*: a beruházások között elsőbbséget kapott a misratali üzem, ahol 1986-ban már évi 5,5 millió tonna nyersacélt gyártanak. Építik Benghaziban a 150 ezer tonnás acélcsofagyárt. *Katar*: most dolgozzák ki az évi 800 ezer tonna kapacitású betonacélgyártó tervét. *Egyesült Arab Emírátsok*: a tervek évi 25 ezer tonnás betonacélgyártó létesítését irányozzák elő 1979-re, készülnek más félfész- és késztermék-kibocsátó művek tervei is. (Világgazdaság, 1975. április 8.)

val és továbbításával kapcsolatos anyagokra, fűróberendezésekre és csövekre van szükségük, de a megindult építkezési láz miatt tartós a hiány különféle szerkezeti acélokból is.

Az olajexportáló közel-keleti és észak-afrikai országok csaknem azonos irányú spontán — koordináció nélküli — iparosítása a következő egy-másfél évtizedben előidézheti, hogy a petrokkémiai termékek (etilén, ammónia stb.) világpiacán jelentős túllkinálat alakul ki, ami az árak csökkenéséhez vezethet. Egyre több szó esik ezért az utóbbi időben a közel-keleti és észak-afrikai országok iparfejlesztési tervei koordinációjának a szükségességéről.

Az OPEC-országok jelenleg nettó élelmiszer-importőrök. Számos ország távlati fejlesztési tervében a *mezőgazdaság fejlesztése* — a műtrágyatermelés fokozása és a sivatagi területek termővé tétele révén — *kiemelt gazdaságfejlesztési feladat*. Egyes országok célul tűzték ki az *élelmiszer-önellátás* egy-másfél évtizeden belüli elérését. Az iparosodás ütemét és a mezőgazdaság fejlesztését korlátozó, szűk *infrastruktúra* nagyarányú fejlesztése ugyancsak elsőbbséget élvez a legtöbb olajexportáló fejlődő országból.

Az olajbevételeknek a gazdasági növekedésre gyakorolt hatása szempontjából az OPEC-gazdaságok nem kezelhetők egységesen. A várható gazdasági növekedés szempontjából három csoportjuk különböztethető meg.

Az *első csoportban* a nagy egy főre jutó nemzeti jövedelemmel rendelkező, gyéren lakott (az országcsoport 12 millió lakossága elenyésző hányada az OPEC 290 milliót kitevő lakosságának), rendkívül egyoldalú gazdasági struktúrával rendelkező országok (Szaúd-Arábia, Kuvait, Katar, Egyesült Arab Emírátságok, Líbia) tartoznak. Bár pénzügyi tartalékaik hatalmasak, gazdaságfejlesztési programjaik megvalósítását erősen korlátozza a nagyarányú szakemberhiány és a kezdetleges infrastruktúra. A következő évtized gazdaságfejlesztésében ezért várhatóan kiemelt szerepet kap a szállítási rendszer (utak, kikötők, repülőterek) és a közművek kiépítése. Az iparosítás elsősorban a helyi nyersanyagok (a kőolaj és a földgáz) hasznosítására alapozódik, ezért a kőolaj-feldolgozó iparba és a szénhidrogéneket nagyarányban felhasználó ágazatokba irányuló beruházások erőteljesen fognak növekedni. *Szaúd-Arábia* például 13—14 milliárd dollárt költ a következő öt évben az olajipar fejlesztésére. Ebből az összegből olajfinomítókat, műtárgyakat, olajvezeték- és egy mammut méretű acélkombinátot kívánnak építeni.

Az ország új ötéves fejlesztési terve (1976—1980) 140—150 milliárd dollárnyi beruházást ír elő.¹⁰ *Líbia* a szénhidrogén-feldolgozó ipar fejlesztése mellett ambiciózus tervekkel rendelkezik a mezőgazdasági termelés fejlesztésére. A líbiai „zöld forradalom” célja egyfelől a hagyományos mezőgazdaság korszerűsítése, másfelől a földművelés kiterjesztése, hatalmas sivatagi területek termővé tétele. Líbia tízéves (1973—1983) mezőgazdaság-fejlesztési programjának fő célja az élelmiszer-önellátás elérése.¹¹

¹⁰ Donald A. Wells: Saudi Arabian Development Strategy. American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington, 1976.

¹¹ A mezőgazdaság fejlesztésére fordított óriási beruházások nyomán Líbia búzatermelése csupán 1973 óta több mint a kétszeresére nőtt. Az állattenyésztés és a növénytermesztés minden ágazatában ugrásszerű az előrelépés.

Ez az országcsoport azonban a nagyarányú gazdaságfejlesztési törekvések ellenére sem lesz képes olajexportból származó bevételeinek teljes elköltésére. Ennek következtében devizatartalékai jelentősen növekedni fognak: 1985-re az OPEC összes devizatartalékának háromnegyed része jut majd erre az országcsoportra.¹² A következő évtized végére azonban ezen országok abszorpciós kapacitása gyorsan bővíülhet, így pénzeszközök külföldre áramlása számottevően csökkenhet, esetleg meg is szűnhet. Fejlesztési terveik megvalósítása várhatóan sok külföldi szakember bevándorlását teszi szükségessé.

A második országcsoportba tartozó, együttevve 70 milliós népességű OPEC-államok (Venezuela, Irán, Algéria, Irak) már viszonylag jelentős gazdasági fejlődésen mentek keresztül. Az aránylag nagy népesség és pénztőke mellett viszonylag fejlett szállítási hálózattal is rendelkeznek. Bár ebben az országcsoportban is nagy hiány van fejlett technikában és szakképzett munkaerőben, egészében itt a legalkalmasabbak a feltételek az átfogó és gyors ütemű iparosításra. Ezek az országok képesek arra, hogy az elkövetkező évtizedben lendületes belső gazdaságfejlesztésre használják fel megnövekedett olajbevételeiket.

Az iparosítás gerince ebben az országcsoportban is elsősorban a helyi nyersanyagokat (szénhidrogéneket) feldolgozó ágazatok lesznek, de a tervekben nagy súlyt helyeznek egyéb nehézipari ágazatok (elsősorban az acélipar) és a mezőgazdaság fejlesztésére is. Az országcsoport egészének törekvéseit jól jellemzi Venezuela 1976—1980-ra szóló fejlesztési terve. Ennek keretében kőolaj-feldolgozó üzemek, acélművek, alumíniumkohók, villamos erőművek és vasutak építését irányozták elő, de prioritást kapott a mezőgazdaság fejlesztése is. Már ennek a fejlesztési tervnek a keretében csökkenteni kívánják az ország nagyfokú függését az olajszelektortól. Ebben az országcsoportban már a következő évtizedben reális cél a gazdaság számottevő mértékű *diverzifikálása*.

Tekintettel a várhatóan nagy volumenű áru-, szolgáltatás-, és technikaimportra, ezeknek az országoknak az exporttöbblete még ebben az évtizedben megszűnik. Fejlesztési terveik finanszírozásában már ma is *jelentős arányú külföldi kölcsönfelvétellel* számolnak.

A harmadik csoportba két nagy — együttevve 200 milliós — ország: Indonézia és Nigéria sorolható. Az OPEC termelésének csupán 11 százalékat adják, ennél is alacsonyabb (7 százalék) a részesedésük az OPEC egészének ismert olajkészleteiben. Az OPEC-országok 1980-ra tervezett olajtermelési kapacitásában nem egészen 10 százalékkal részesednek. Nagy népességével és viszonylag kevés olajtermelésével e két ország továbbra is *nehézségek nélkül „fel tudja szívni” az olajexportból származó bevételeket*. Ezeket egyelőre nem annyira közvetlenül az ipar fejlesztésére, mint inkább — nagyobbrészt — jóléti (közegészségügyi, oktatási) intézmények létrehozására és infrastrukturális fejlesztésre fogják fordítani, mivel egyidejűleg a nagyarányú infrastrukturális és állami termelőberuházásokat a bevételek nem fedeznék. Ezért sem várható, hogy a beruházási javak importja megközelítőleg is olyan ütemben növekedjék, mint a második országcsoportban. Az *iparosítás kibontakozása* ezekben az országokban *csak hosszú távon* s külföldi erőforrások nagymér-

¹² IMF Survey, 1975. január 20., 30. l.

tékü bevonásával képzelhető el. Mindebből következik, hogy Indonézia és Nigéria az OPEC felhalmozott devizatartalékaiból a jövőben is csak szerény arányban részesedik (1980-ban 4, 1985-ben 1 százalékkal).

Az 1973—1974. évi „árrobbanás” hatása a nem olajexportáló fejlődő országok gazdasági fejlődésére

Az árváltozások a fejlődő világ mintegy 2 milliárdos népességének csupán egyötödét magában foglaló (elsősorban az OPEC-) országokat hozták előnyös helyzetbe. Ezekben az országokban a növekedési kilátások számottevően javultak.

A fejlődő világ egy másik, mintegy 600 millió főt magában foglaló országcsoportját az árváltozások kedvezőtlenül érintették, bár súlyos növekedési válságot aligha idéznek elő. Ide a fejlődő világ gazdaságilag legfejlettebb államait (Braziliát, Mexikót, Dél-Koreát, Malaysiát, Tajvant, Thaiföldet stb.) sorolhatjuk. Ezeknek az országoknak a gazdasága eléggé diverzifikált és rugalmas ahhoz, hogy a feldolgozó ipari export fokozásával¹³ ellensúlyozzák az olajáremelkedés kedvezőtlen hatásait. Gazdasági növekedésük csak átmenetileg lassul, hosszú távú növekedési kilátásaikat nem befolyásolja számottevően a gyorsan növekvő olajimport-számla fedezése. Hitelképességük szilárd marad, finanszírozási problémáik nem éleződnek ki, s a következő években az OPEC-országok külföldi beruházásaiból is jelentős arányban részesedhetnek.

Súlyosan érintik a hetvenes évek elejének árváltozásai és az ezek nyomán kialakult világgazdasági helyzet a fejlődő világ 1 milliárd főt tömörítő harmadik országcsoportját (India, Pakisztán, Banglades és számos közép-afrikai ország). Cserearányaik a többi országcsoporténál nagyobb mértékben romlottak, s ez az olyan országok gazdasági növekedését, mint India és Banglades (itt él az országcsoport népességének kétharmada) tíz évvel vagy még többel vetheti vissza.

A gazdasági fejlődésre a legdrámaibb közvetlen hatást az olajárak nagymértékű emelkedése gyakorolta. Tovább súlyosbította ezen országok helyzetét az élelmiszerek és a műtrágya jelentős drágulása, valamint a fejlett tőkésvilágban bekövetkezett gazdasági recesszió, amely erősen visszavetette a „negyedik világ” fejlett tőkésországokba irányuló exportját. Ráadásul ezek az országok a fejlett tőkésországokból származó késztermékimportjukban közvetve is elszenvedik azt az árrobbanást, amelynek közvetlenül is kárvallottjai. Az árrobbanás középtávon tehát többszörösen is sújtja őket. Tekintettel arra, hogy 1985-ig a késztermékek ára valószínűleg gyorsabban fog nőni, mint a nyersanyagoké, a cserearányaik további romlása várható. Növekedési kilátásaik tehát igen kedvezőtlenek, olyannyira, hogy még inkább lehetetlenné vált az ENSZ Nemzetközi Fejlesztési Stratégiája keretében előirányzott 6 százalékos GNP-növekedési ráta megközelítése.¹⁴

¹³ A hatvanas évek végétől a hetvenes évek elejéig Brazília, Mexikó, Dél-Korea és Tajvan exportja feldolgozó ipari termékekből évente 15–20 százalékkal növekedett.

¹⁴ Ez az ENSZ közgyűlése által 1970-ben jóváhagyott dokumentum a hetvenes évtizedre — 2,5 százalékos évi népességszaporodást véve figyelembe — a fejlődő országok egy főre jutó GNP-jének évi 3,5 százalékos növekedését tűzte ki célul.

Az évtized hátralevő időszakában az egy főre jutó bruttó nemzeti termék növekedési üteme a fejlődő országokban megközelítőleg 2 százalékra esik vissza. Ez esetben a legkevésbé fejlett (200 dollár/főnél kisebb nemzeti jövedelmű) mintegy 30 országban az egy főre jutó bruttó nemzeti termék lényegében stagnálni fog, több esetben pedig csökkenés következhet be. A hetvenes évtized egészében a „negyedik világ” egy főre jutó bruttó nemzeti terméke várhatóan nem vagy csak alig nő, miközben a fejlődő világ többi részében a GNP növekedése megközelítheti a 3 százalékot. (4. sz. táblázat.)

4. sz. táblázat

A gazdasági fejlettségi színvonal (egy főre jutó GNP) növekedési rátája a hetvenes évtizedben* (1970. évi vásárlóerejű dollárban)

Országcsoport	Az egy főre jutó GNP		
	1970-ben	1980-ban	évi átlagos növekedése (százalék)
Legkevésbé fejlett országok (200 dollár/főnél kisebb GNP)	105	108	0,2
200 dollár/főnél nagyobb GNP-vel rendelkező fejlődő országok	410	540	2,8
OECD-országok	3100	4000	2,6

* Az OPEC-országok nélkül.

Forrás: 1975 Annual Meetings of the Boards of Governors. Summary Proceedings. International Bank for Reconstruction and Development, International Finance Corporation, International Development Association, Washington. 1975. szeptember 1–5. 21. l.

Figyelemre méltó, hogy a magas olajárak kedvezőtlen hatása a fejlődő országok gazdasági fejlődésére olyan körülmények között következett be, amikor az iparilag fejlett tőkésországok által a fejlődő országoknak nyújtott pénzügyi támogatás realértéke hosszú távon csökkenő. A gyors tempójú infláció mellett ennek az az oka, hogy az elmúlt 10 évben az OECD-országok *Hivatalos Fejlesztési Támogatása* a GNP 0,51 százalékáról 0,33 százalékra csökkent, s 1980-ra várhatóan 0,24 százalékra süllyed.¹⁵

1974-ben az OPEC-országokból származott a fejlődő országoknak nyújtott összes hivatalos fejlesztési segély egyhatoda. 1975-ben az OPEC-országok 4,5 milliárd dollárnyi fejlesztési segítyt nyújtottak, ami az OPEC-országokbeli bruttó nemzeti termék 3 százalékának, folyó fizetésimérleg-többletük 10 százalékának felelt meg.¹⁶ *Nem valószínű* azonban, hogy az évtized hátralevő időszakában *ilyen magas szinten tudnák tartani a fejlődő országoknak nyújtott pénzügyi támogatásukat*. Tekintettel kell lenni ugyanis arra, hogy az OPEC-államok is „fejlődő” (értsd: gazdaságilag elmaradott) országok, egy főre jutó bruttó nemzeti termékük alacsony, s az országcsoport együttes GNP-je csupán töredéke az OECD-országokénak. Támogatásaik forrása inkább a kereskedelmi (és fizetési) mérleg jelentős többlete. Csakhogy — mint jeleztük — 1980-ig az OPEC-tagállamok egy részében (amelyekből 1974-ben

¹⁵ Lásd a 4. sz. táblázatnál megjelölt forrást.

¹⁶ I. m. 20. l.

és 1975-ben az összes OPEC-segélynek mintegy a fele származott) importkiadásaiuk növekedésével csökken a kereskedelmi mérleg többlete, s így minden bizonnyal csökkenteni fogják a segélyezést.

A kőolaj világpiacon árának megtöbbszöröződése mintegy évi 10 milliárd dollárral növelte a fejlődő országok olajimportjának költségeit. Ez a költségemelkedés alig kisebb, mint a fejlődő országoknak nyújtott hivatalos nemzetközi fejlesztési támogatás évi összege.

A legelmaradottabb országok összehasonlíthatatlanul nehezebben alkalmazkodhatnak a *magas olajárakhoz*, mint a fejlett tőkésországok vagy a gazdagabb (elsősorban a viszonylag jelentős feldolgozó ipari termékeket exportot lebonyolító) fejlődő országok. Ennek okai a következők.

A fejlődő országok energiamérlegében a kőolaj aránya jóval nagyobb a világtáznál (a 45 százalékos világtággal szemben náluk 60 százalék). Ugyanakkor az *olajimportjuk alig korlátozható*, mivel az — egy főre számítva — egyébként is alacsony felhasználás nagyrészt közvetlenül a gazdasági növekedést, illetve a legegyszerűbb emberi szükségletek kielégítését szolgálja (alapanyag-termelés, szállítás, műtrágyatermelés, világítás, öntözés stb.).¹⁷ Ráadásul a fejlődő országok gazdasági fejlettségének mai színvonalán a bruttó nemzeti termék energiarugalmasági mutatója jóval nagyobb, mint a gazdaságilag fejlett országokban: a GNP 1 százalékos emelkedése a fejlődő országokban az energiakereslet 1,3—1,6 százalékos, a fejlett országokban viszont csupán 0,9—1,0 százalékos növekedését váltja ki.

Ebben a helyzetben a fejlődő országok java része nem képes az olajimport korlátozásával elhárítani a finanszírozási nehézségeket.

Számos fejlődő ország az import korlátozása helyett inkább a *hazai olajtermelés fokozására és energiamérlegének átalakítására* fog törekedni a következő évtizedben. Jelenleg az OPEC-en kívüli fejlődő országok olajfogyasztásuk mintegy 70 százalékát elégítik ki hazai termelésből — bár közülük körülbelül 80 ország igen nagy mértékben függ az olajimporttól: fogyasztásuk kétharmadát behozatalból fedezik. Ma a fejlődő országok energiaszükségletük 35 százalékát elégítik ki hazai olajtermelésből, a fokozódó erőfeszítések eredményeként ez az arány 1980-ra 45—50 százalékra emelkedik.¹⁸ Az olajtermelés viszonylag nagyarányú felfutásával lehet számolni Peruban, Burmában, Indiában, Thaiföldön, Angolában, Zairében, Braziliában, Argentínában, Pakisztánban, Malaysiában, Bolíviában és néhány más országban. Különösen nagy erőfeszítéseket tesz kőolajtermelésének fokozására India, amelynek kőolajszámlája az olajár-emelkedés után évi 300 millióról 1,2 milliárd dollárra nőtt, felemészítve az exportbevétel csaknem felét (és a „keményvaluta”-bevétel több mint kétharmadát). Egyes fejlődő országokban sor kerül a széntermelés, a vízi- és az atomerőművekben előállított villamos energia mennyiségének viszonylag jelentős fokozására. A programok alapján az atomerőművekre alapozott villamosenergia-termelés Indiában, Dél-Koreában, Tajvanon, Argentínában, Mexikóban, Braziliában és Pakisztánban fokozódik majd számottevően.)

Az OPEC-országokkal ellentétben, a fejlődő országok nagy részében

¹⁷ Talán általánosságban is igaz: Minél kevésbé fejlett egy ország gazdaságilag, annál rugalmatlanabb az energiakereslete az árváltozások iránt.

¹⁸ Oil price rises and the developing countries. The World Today, 1974. október. 405. 1.

a mezőgazdaság fejlesztése — az elkövetkező években — az olajáremelkedés közvetlen és közvetett hatásainak eredményeként megnehezül. A „zöld forradalom” igen energiaintenzív fejlesztési módja a mezőgazdaságnak.¹⁹

A műtrágyaárak az utóbbi években tetemesen megemelkedtek. A Világbank becslése szerint a hiányhelyzet 1980-ig fennmarad, s az 1980-as évek első felében is szoros piaci helyzet s az árak további — bár mérsékeltebb ütemű — emelkedése várható.

Az olajválság számos fejlődő országot arra fog készíteni, hogy újból átgondolja *mezőgazdaság-fejlesztési politikáját*. A mezőgazdaság gépesítésének és a műtrágya felhasználásának a „zöld forradalom” által igényelt ütemű fejlesztése (vagy akár csak a múltbeli gépesítés-műtrágyafelhasználási irányzat további fenntartása is) sok fejlődő ország fizetési mérlegében elviselhetetlen feszültségeket okozna. Az elkövetkező évtizedben minden bizonnyal a fejlődő világ legtöbb országában a mezőgazdaság fejlesztésének *energiatakarékos* koncepciója fog érvényesülni. A mezőgazdaságban felhasznált gépi erőt részben állati igaerővel és kézi munkaerővel pótolják majd, a műtrágya-felhasználás helyett pedig a szerves trágya alkalmazása kerül előtérbe.

Az OPEC-országok minden bizonnyal erőteljesen bővülő műtrágyatermelése hosszabb távon némileg enyhíteni fogja majd a „negyedik világhoz” tartozó fejlődő országok műtrágyagondjait. Vannak olyan elképzelések, hogy az OPEC-országok műtrágyatermelésük fokozásakor hangsúlyozottan figyelembe veszik ezen országok érdekeit, és esetleg segély gyanánt műtrágyát szállítanak majd nekik.

A kőolajon kívüli nyersanyagok exportjából származó bevételek hatása a gazdasági fejlődésre

Az 1973—1974. évi „árforradalomból” az olajtermelőkön kívül egyetlen más nyersanyag termelői, illetve exportőrei sem jutottak olyan nagy többletbevételekhez, amelyekből gazdasági fejlődésük tartós és erőteljes lendületet tudott volna nyerni. Néhány országban (Marokkó, Jamaica stb.) a nyersanyagexportból származó bevételeknek a korábbiánál viszonylag gyorsabb ütemű és tartósabbnak ígérkező emelkedése serkentheti ugyan a gazdasági növekedést, ám korántsem olyan mértékben, mint az olajárak emelkedése az olajexportáló fejlődő országokét.

Ahhoz, hogy valamely nyersanyag exportja hosszú távra erőteljes ösztönző hatással legyen egy ország gazdasági fejlődésére, az szükséges, hogy a szóban forgó nyersanyag (vagy nyersanyagok) ára hosszú távon a nemzetközi inflációs rátánál jóval nagyobb mértékben emelkedjék, ugyanakkor aránya (arányuk) az ország exportbevételeiben igen magas legyen. Például egyes fejlődő országok exportbevételeiben a réz aránya igen nagy (Chile — 72 százalék, Zaire — 68 százalék, Zambia — 94 százalék), ezért a réz árának esetleges jelentős hosszú távú emelkedése kedvező hatással lehetne ezen országok növekedésére. Mivel azonban 1985-ig a réz reálárának stagnálásával kell számolni, a rézexportból származó

¹⁹ A „zöld forradalom” követelményeinek megfelelő technológia hektáronként évi csaknem 1000 liter olaj felhasználását követeli meg (az öntözéshez, az erőgépek működtetéséhez, a műtrágya- és vegyszerfelhasználáshoz stb. szükséges összes olajmennyiség).

bevételek nem fogják elérni azt a kritikus mennyiséget, amely általános és jelentős gazdaságfejlesztő hatást válthatna ki. Hasonló a helyzet a számottevő vasércexportot lebonyolító országok esetében is. Az ásványi nyersanyagok exportőrei közül várhatóan csak a jelentősebb bauxit-, illetve foszfátexportáló országok számíthatnak nyersanyagexportjukból akkora bevételekre, amelyek már viszonylag erőteljes hatást gyakorolhatnak a gazdaságuk általános fejlődésére.

Önmagában a nagy nyersanyagkészletekkel való rendelkezés nem befolyásolja döntő mértékben valamely ország növekedését. Libéria, Bolívia, Chile, Indonézia, Zambia, Zaire stb. évtizedeken át jelentős exportorientált kitermelő iparral rendelkezett anélkül, hogy e szektor lényegesen hozzájárult volna az általános gazdasági fejlődéshez, a gazdasági szerkezet diverzifikálásához. Az ásványi nyersanyagok többségének a következő évtizedben várható áralakulása nem kedvez majd a nettó ásványi nyersanyag-exportőr fejlődő országoknak. Az elkövetkező tíz évben a nyersanyagok áremelkedése folyó árakon kisebb mértékű lesz, mint a feldolgozó ipari termékeké. Az ásványi nyersanyagok java részének piaci helyzetét mind középtávon (1977—1980), mind pedig hosszú távon (1981—1985) kiegyensúlyozottság vagy túlkínálat fogja jellemezni.

5. sz. táblázat

A fontosabb ásványi nyersanyagok várható világgpiaci helyzete

Anyag	Rövid távon (1975—1976)	Középtávon (1977—1980)	Hosszú távon (1981—1985)
Réz	túlkínálat	kiegyensúlyozott	kiegyensúlyozott
Ón	kiegyensúlyozott	kiegyensúlyozott	kiegyensúlyozott
Ólom	túlkínálat	kiegyensúlyozott	túlkínálat
Ezüst	szoros	hiány	hiány
Cink	túlkínálat	szoros	kiegyensúlyozott
Bauxit	kiegyensúlyozott	kiegyensúlyozott	kiegyensúlyozott
Vasérc	kiegyensúlyozott	kiegyensúlyozott	szoros
Mangánérc	kiegyensúlyozott	kiegyensúlyozott	túlkínálat

Megjegyzés: A táblázatban előforduló négyféle piaci helyzet tartalma a következő: *Hiány:* a kereslet számottevően nagyobb a kínálatnál, s ez tükröződik az árak emelkedésében. *Szoros piaci helyzet:* a kereslet többé-kevésbé kielégíthető az árak mérsékelt ütemű emelkedése mellett. *Kiegyensúlyozott piaci helyzet:* a kereslet és a kínálat megközelítőleg egyensúlyban van, s ennek következtében a piaci helyzet nincs különösebb hatással az árakra. *Túlkínálat:* a kínálat jelentősen nagyobb a keresletnél, s ez csökkenti az árakat.

Forrás: International Bank for Reconstruction and Development, Commodities and Export Projections Division, Washington. Közl.: Kenji Takeuchi és Benson Varon: Commodity Shortages and Changes in World Trade. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, Adjusting to Scarcity, Philadelphia, 1975. július. 53. 1.

A termelő kartellek megközelítőleg sem lesznek képesek olyan erőteljes árnövelő hatást kifejteni, mint az OPEC.²⁰ A következő évtizedben is a legtöbb nyersanyag exportőrének fő gondja a reáláracsökkenés megakadályozása lesz.

A nyersanyagbevételek nagyságát azonban nem csupán az áralakulás fogja kedvezőtlenül érinteni, hanem a *nyersanyagexport volumene* is.

Kevésbé hangsúlyozott körülmény, hogy 1960 és 1973 között a fejlődő országok nyersanyagkivitele — a kőolajat kivéve — lassabban nö-

²⁰ Lásd erről bővebben Dobozi István: Törekvések termelői kartellek alapítására a fejlődő világban című cikkét. *Külgazdaság*, 1975. 2. sz. 113—116. 1.

vekedett, mint a fejlett tőkésországoké, ezért csökkent a fejlődő országok részesedése a tőkésvilág összes nyersanyagexportjában. (L. a 6. sz. táblázatot.)

6. sz. táblázat

A fejlődő országok részesedése a tőkésvilág teljes nyersanyagexportjában
(százalék)

Anyag	1960	1970	1973
<i>Ipari nyersanyagok</i> (vasérc, mangánérc, krómérc, gyapot, gyapjú, természetes gumi stb.)	40,2	33,9	32,8
<i>Színes fémek</i> (réz, alumínium, ólom, ón stb.)	33,3	30,9	26,6
<i>Energiaborozók</i> (kőolaj, földgáz, kőszén)	70,0	69,9	74,9

Forrás: A Monthly Bulletin of Statistics 1975. júliusi száma alapján számítva.

A fejlődő országok által elvesztett teret a tőkés nyersanyagexportban a fejlett tőkésvilágon belüli „nyersanyag-periféria” országai foglalták el (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika).

Az 1973—1974. évi árrobbanás, az olaj politikai fegyverként való felhasználása, a fejlődő országok erőteljes államosítási és a külföldi tőke működését korlátok közé szorító intézkedései, valamint kartellalapítási törekvései — mindez arra ösztönözte a fejlett tőkésországokat (illetve transznacionális nyersanyagvállalataikat), hogy a hazai források erőteljesebb ütemű kiaknázása mellett a korábbinál is fokozottabban törekedjenek a politikailag biztos ellátási forrásnak tekintett fejlett nyersanyagexportőr országokból (elsősorban: Kanadából, Ausztráliából, Új-Zélandból és Dél-Afrikából) történő nyersanyagbeszerzésre. Pozícióik megrendülése a fejlődő országokban, külföldi beruházásaik fokozódó gazdasági, politikai kockázata a transznacionális nyersanyagvállalatokat az utóbbi években növekvő mértékben készítette a hazai és a politikailag biztos térségekben (elsősorban Kanadában, Ausztráliában, Dél-Afrikában) történő kitermelő ipari beruházásokra.²¹ Jellemzőnek tekinthető ebből a szempontból az amerikai vállalatok megváltozott beruházási politikája. Míg 1967 és 1970 között az amerikai vállalatok 104 százalékkal növelték a fejlődő országokban kitermelő ipari beruházásaikat (a fejlett tőkésországokba irányuló amerikai beruházások 77 százalékkal, a hazai beruházások pedig csupán 17 százalékkal növekedtek), addig 1971 és 1974 között 17 százalékkal csökkentették, miközben a fejlett tőkésországokban 22 százalékkal, az Egyesült Államokban 62 százalékkal többet ruháztak be. (L. a 7. sz. táblázatot.) E tényezők hatására az elkövetkező évtizedben

²¹ William Simon amerikai pénzügyminiszter: „... a rossz beruházási klíma számos fejlődő országban, különösen azok kitermelő iparában azt eredményezte, hogy a beruházásokat gyakran a fejlett (tőkés) országokban eszközölték még akkor is, ha a termelési lehetőségek itt kedvezőlenebbek voltak, mint a fejlődő országokban.” (International Economic Cooperation. 2. As the United States sees it. The Banker, 1975. december, 1465. l.)

Az Egyesült Államok hazai és külföldi kitermelő ipari beruházásainak alakulása
(millió folyó dollár)

Megnevezés	1966	1970	1974	Százalékos növekedés	
				1967–1970	1971–1974
Külföldi beruházások:					
fejlődő országokban	193	393	328	104	—17
fejlett tőkésországokban	429	759	924	77	22
Hazai beruházások	1620	1890	3070	17	62

Forrás: A Survey of Current Business 1970. januári és 1974. szeptemberi száma alapján számítva. Lásd: Bulletin Inosztrannoj Kommerszkoj Informacii, Prilozsenyje, 1976. 1. sz. 50. l.

*tovább csökkenhet a fejlődő országok részesedése a világ nyersanyag-kiviteléből.*²² Ez a körülmény még valószínűtlenebbé teszi, hogy a fejlődő országok nyersanyagexportjuk erőteljes fokozásával tegyenek szert jelentős felhalmozási forrásokra.

A nyersanyagbevételeknél valószínűleg jelentősebb hatást fog gyakorolni a gazdasági fejlődésre a fejlődő országoknak az az erősödő törekvése, *hogy fokozzák a nyersanyag-kitermelő ágazatok hozzájárulását az általános gazdasági fejlődéshez.* A korábban határozottabban fognak törekedni a nyersanyagtermelés „enklávét” jellegének felszámolására oly módon, hogy a külföldi vállalatokat — közös vállalkozások („joint venture”-ök) keretében vagy azon kívül — a nyersanyagoknak az eddiginél jóval nagyobb arányú feldolgozására ösztönzik, illetve kényszerítik. A fejlődő országokat az exportált termékek feldolgozottsági fokának növelésére — az iparosodás általános célja mellett — elemi gazdasági érdekeik készítetik. Félig történi feldolgozással ugyanis a nyersanyagok értékét mintegy négyszeresére, teljes feldolgozásukkal pedig hússzorosára növelhetik. Ha a fejlődő országok az általuk kitermelt ásványi ipari nyersanyagokat ez utóbbi fázisig (fémrúd) dolgoznák fel, akkor a termelési érték — az országcsoporthoz egészét tekintve — 10–12 milliárd dollárral lehetne nagyobb.²³ Ma még azonban a fejlődő országok az ipari nyersanyagok $\frac{9}{10}$ részét feldolgozatlan vagy félig feldolgozott állapotban exportálják.

Minthogy a feldolgozás első szakaszai nagyarányú környezetszennyezéssel járnak, és igen energiaigényesek, a fejlődő országok törekvése a nyersanyagok lehető legnagyobb fokú feldolgozására részben találkozik a fejlett tőkésországok kormányainak és vállalatainak az érdekeivel. E tevékenységeknek a harmadik világ országaiban történő erőteljesebb fejlesztése azért is előnyösebb a számukra, mert a magasabb fokon feldolgozott áruk szállítása olcsóbb, így számottevő költségmegtakarítások érhetők el. Mindezek alapján nagyon valószínű, hogy a fejlődő országok kivitelében az ércek és koncentrátumok helyét egyre jobban foglalják

²² Távlatilag minden bizonnyal kedvezőtlenül fog hatni a fejlődő országok nyersanyag-exportjára a tengerek nyersanyagkészleteinek intenzívebb kiaknázása. Az 1980-as évektől a tengeri bányászat számottevő hatást gyakorol majd a kobalt, a mangán, a réz, a nikkel és más nyersanyagok nemzetközi kereskedelmére és áralakulására.

²³ Bension Varon: Enough of everything, for everyone, forever? Finance and Development, 1975. 10. sz. 20. l.

el a magasabb fokon feldolgozott fémáruk. Így lehetővé válik a vas- és színesfémkohászat kifejlődése, elsősorban a harmadik világban bőségesen rendelkezésre álló vízenenergia felhasználásával. Ezek az ágazatok azután széles körű ágazati kapcsolataikból fakadó indukáló hatásaik révén a növekedés dinamikus hajtóerőivé válhatnak.

Az elkövetkező években várható, hogy különösen gyors ütemben fejlődnek majd a harmadik világ országaiban az olyan, energiaintenzív nyersanyagfeldolgozó tevékenységek, mint az alumínium- és az acélkohászat. Akárcsak az elsődleges nyersanyagtermelésben, a *kohászatban* is *exportorientált fejlesztési politikára* lehet számítani,²⁴ kihasználva azt a körülményt, hogy — a fejlett tőkésországok környezetvédelmi intézkedései, az energia- és a szállítási költségek, a bérköltségek és a fejlett országokban a kohászati foglalkozásokkal szemben tapasztalható idegenkedés következtében — a kohászatban a komparatív előnyök a fejlődő országok javára tolnak el. A fejlett tőkésországok vámpolitikájukkal valószínűleg nem akadályozni, hanem csupán lassítani kívánják majd a folyamat kibontakozását.

A hetvenes évek elején bekövetkezett nyersanyagár-robbanás világszerte általános nyersanyagprobléma látszatát keltette, s ismét felbukkant a készletek kimerülésétől való félelem. A nyersanyagok tőkés világpiaci árának ugrásszerű emelkedését azonban főként a fejlett tőkésországokban egyidejűleg kibontakozott erőteljes ciklikus jellegű gazdasági fellendülés váltotta ki.

Az árrobbanás legfontosabb és egyedül tartósnak bizonyuló elemének az OPEC-országok többszöri nagyarányú olajáremelése bizonyult, aminek következtében világméretű jövedelem- (vásárlóerő-) átcsoportosulás következett be a nettó olajimportőr tőkésországokból az OPEC-országokba. A kőolaj világpiaci realára várhatóan az elkövetkező évtizedben is magas marad, aminek következtében az OPEC-országok olajexportból származó bevételei tovább növekednek. Tekintettel azonban az energia iránti kereslet mérséklődésére és az OPEC-országok importjának a vártnál magasabb fokozódására, előfordulhat, hogy az 1980-as évek elejére az OPEC többletbevételeit a kereskedelmi mérleg deficitje váltja fel.

A pénzügyileg megerősödött OPEC-országok növekedési kilátásai a következő egy-két évtizedben igen kedvezőek, az OPEC-gazdaságok a világgazdaság legdinamikusabb szektorává válhatnak. Terveikben az ipar, a mezőgazdaság és az infrastruktúra nagyarányú fejlesztését tűzték ki célul. Az iparosítás középpontjában a petrokémiai és az acéltipar lesz, de jelentős fejlődés várható az alumíniumkohászatban és az építőanyagiparban is. A szűk belső piac miatt az iparosítás exportorientáltsága. Az OPEC-országok csaknem azonos irányú, koordináció nélküli iparosítása

²⁴ Jól kitapintható ez a politika a harmadik világ gazdaságilag legfejlettebb országaiban. Brazília például gazdag vasérckészleteire alapozza acélkohászatát, s 1980-ra acélból önellátó kíván lenni, utána pedig jelentős exportőr. 1977-ben kezdik meg egy 6 millió tonna/év kapacitású acélüzem építését (Japán és olasz tőke közreműködésével), amely az 1980-as évek elejére-közepére termelésének 40 százalékát exportálni fogja. Hasonló irányú fejlődés várható még Venezuelában és több más fejlődő országban is. A tervek szerint a latin-amerikai országok acéltermelése az 1974. évi 17,5 millió tonnáról 1980-ra több mint a háromszorosára, 55 millió tonnára növekszik. (Mining Journal, 1975. szeptember 5.)

egy-másfél évtizeden belül a petrokémiai és esetleg az acélipari termékek világpiacán jelentős túlkínálat kialakulásához vezethet.

A jelenleg nettó élelmiszer-importőr OPEC-országok távlati fejlesztési terveiben a mezőgazdaság fejlesztése kiemelt gazdaságpolitikai feladat. Az infrastruktúra nagyarányú fejlesztése a legtöbb olajexportáló fejlődő országban szintén az elsőbbséget élvező területek közé tartozik.

A várható gazdasági növekedés szempontjából az OPEC-gazdaságok nem kezelhetők egységesen. Sajátos helyzetük alapján a tanulmányban három csoportjukat különböztettük meg. Valószínűleg az első országcsoport fogja a legnagyobb fokú iparosítást végrehajtani, a második országcsoport pedig a legdiverzifikáltabbat. A harmadik országcsoportban elsősorban az infrastrukturális háttér kiépítése fog lendületet kapni.

Az árrobbanás a fejlődő világ egyes országait eltérően érintette, és tovább mélyítette a harmadik világon belül zajló erőteljes differenciálódási folyamatot. A fejlődő világ egymilliárd főt tömörítő országcsoportjában az árrobbanás közvetlen és áttételes negatív hatásai a gazdasági növekedést több mint tíz évvel is visszavethetik. A mezőgazdaságnak a „zöld forradalomra” alapozott energiaigényes fejlesztése az elkövetkező években minden bizonnyal veszíteni fog lendületéből.

Az 1973—1974. évi „árforradalomból” az olajtermelőkön kívül egyetlen más nyersanyag termelői, illetve exportőrei sem jutottak olyan nagy bevételekhez, amelyek hosszú távra erőteljes lendületet tudnának adni a gazdasági fejlődésnek. A következő évtizedben az olajon kívüli nyersanyagok exportőreinek bevételeire várhatóan nemcsak a kedvezőtlen áralakulás lesz hatással, hanem feltehetően a nyersanyagexport volumene is, ti. tovább csökkenhet a fejlődő országok részesedése a tőkésvilág összes nyersanyagexportjában. A nyersanyagbevételeknél valószínűleg jelentősebb hatást fog gyakorolni a gazdasági növekedésre a harmadik világ országainak az az egyre erősödő törekvése, hogy fokozzák a nyersanyag-kitermelő ágazatok hozzájárulását az általános gazdasági fejlődéshez. A fejlődő országokban gyors ütemben fognak fejlődni az olyan energiaigényes nyersanyag-feldolgozó ágazatok, mint a színesfém- és acélkohászat. Akárcsak az elsődleges nyersanyagtermelésben, a kohászatban is exportorientált fejlesztési politika érvényesül majd. A fejlett tőkésországok érdekeivel részben találkozik az ilyen irányú fejlődés.

Hibaigazítás

Lapunk 7—8. számában a 936. lap 2. hasábjának 5. sora helyesen: Marokkóból 2,6 százalék. Ugyanezen az oldalon az utolsó mondat helyesen: Emellett a kiképzési idő meghosszabbodása is csökkentette a foglalkoztathatók körét. A kedvezőtlen demográfiai helyzet a gyors ütemben fejlődő gazdaságokban a hazai lakosság gyors felemelkedését tette lehetővé. 937. lap 2. hasáb 3. sorában: 25 000 vendégmunkás; 941. lap 1. hasáb 12. sorában: 15 000 márka.

JÁNOSI FERENC:

A gazdaságosság kategóriájának tartalma a különböző termelési módokban

Napjainkban az egyik legtöbbet leírt, leggyakrabban használt közgazdasági fogalom a *munkatermelékenység*. A sajtó, a rádió, a televízió, a különféle tudományos folyóiratok, állami és pártdokumentumok újra és újra hangsúlyozzák a termelékenység növelésének szükségességét. Könyvtárnyi könyvet és tudományos cikket írtak már ebben a témában. E probléma, amelynek jelentőségét, sorsdöntő voltát a marxizmus klasszikusai oly sokszor és olyan nyomatékosan kiemelték, ma is eleven, ma is sokakat foglalkoztat.

Lenin munkatermelékenységgel kapcsolatos nézeteit azért is érdemes feleleveníteni, mert így jó néhány általánosan hangoztatott és elfogadott tétel, elképzelés alaposabb átgondolására kényszerülünk. Szemben azokkal a marxista ideológusokkal, akik a társadalmi fejlődés új szakaszának, a kommunista társadalom alsó foka elérésének egyik objektív ismérvét a nyugatnémet, az észak-amerikai vagy a tőkésvilág átlagos termelékenységének elérésében látják, Lenin azt a marxi, engelsi nézetet vallja, hogy *a társadalom fejlődésének szakaszai* (rabszolgatartó, feudális, tőkés, kommunista) — a lényegyet tekintve — *azért jelentenek fejlődést az őket megelőzőhöz képest, mert a társadalmi munka termelékenységét olyan szintre emelik, amilyent az az előző termelési módban soha, egyetlen országban sem ért el, és nem is érhetett el.*

„A munka termelékenysége — írta Lenin —, ez végeredményben a legfontosabb, a legfőbb az új társadalmi rend győzelme szempontjából. *A kapitalizmus a munka olyan termelékenységét hozta létre, amilyent a hűbériség nem ismert.* A kapitalizmust azzal lehet véglegesen legyőzni és azzal fogjuk véglegesen legyőzni, hogy a *szocializmus a munkának új, sokkal magasabb fokú termelékenységét hozza létre.* Ez igen nehéz és igen hosszadalmas dolog, de *megkezdjük, ez a legfontosabb.*”¹ (Kiemelés tőlem. — J. F.)

A lenini gondolatokat nem azért kell ismételtlen hangsúlyozni, mintha a munkatermelékenység emelkedésének jelentőségét ma nem értenénk. A munkatermelékenység növelésének *jelentőségével általánosságban mindenki tisztában van*, aki valamilyen formában részt vesz a termelés, a gazdaság irányításában. A munkatermelékenység növekedésének *szükségességét általánosságban ismerni nagyjából annyit jelent: „Minél kevesebb időre van a társadalomnak szüksége ahhoz, hogy*

¹ Lenin Összes Művei. 39. kötet, Budapest, 1973. 21. l.

búzáat, jóságot stb. termeljen, annál több időt nyer más termelésre, anyagira vagy szellemire. Mint az egyes egyénnél, a társadalom fejlődésének, élvezetének és tevékenységének mindenoldalúsága is az időmegtakarítástól függ. *Idővel való gazdálkodás, erre oldódik fel végül minden gazdálkodás.* . . . Az idővel való gazdálkodás tehát, akárcsak a munkaidőnek a termelés különböző ágaira való tervszerű elosztása, első gazdasági törvény marad a közösségi termelés alapzatán. Sőt sokkal magasabb fokban válik törvénné.”² (Kiemelés tőlem. — J. F.)

A szocialista társadalom adekvát árutermelési viszonyainak kialakításához azonban nem elég annak az általános igazságnak az ismerete, hogy folyamatosan fejleszteni kell a munka termelékenységét, a termelőerőket. A munkatermelékenység-kategória sokoldalú ismerete nélkül fogalmunk sem lehet arról, hogyan kell mérni, tervezni a termelékenységet, következésképpen azt sem tudhatjuk, hogyan kell szabályozni, fejleszteni (vagy adott esetben visszafejleszteni) a termelést ahhoz, hogy a munkatermelékenység, a termelőerők akadálytalanul növekedjenek.

Román Zoltán legújabb könyvének első fejezetét („A termelékenység fogalma és mérése”) így kezdi: „A termelékenység fogalma egyidős a közgazdaságtannal, és kezdettől fogva élénk viták középpontjában állott. Bár ma a leggyakrabban használt közgazdasági kategóriák egyike, értelmezése körül változatlanul sok a vita, és jó néhány kérdésében még a marxista közgazdászok között sincs teljes egyetértés.”³

Vita, vita már több mint ötven éve, és máig sincs egyetértés a marxista közgazdaságtudomány művelői között. El kell hinnünk a szerzőnek, hogy ez a tényleges helyzet a munkatermelékenység-kategória értelmezése körül, pedig mint Lenintől is tudjuk, a közgazdaságtudomány olyan kategóriájáról van szó, amelynek ilyen vagy olyan értelmezése az új társadalmi rend győzelme, a szocialista társadalom fejlődése szempontjából sorsdöntő. A munkatermelékenység helyes értelmezése tehát nem egy a számtalan teoretikus probléma közül, amellyel küszködünk. *A munkatermelékenység-kategória sokoldalú megvilágítása, az objektív valóság gondolati kifejezése előrehaladásunk egyik kulcskérdése.*

Jövedelmezőség vagy termelékenység

A tőkés termelési viszonyok és a modern termelőerők alapvető elmentmondását a *jövedelmezőség* és a *termelékenység* fogalmak kifejtésével, a köztük levő összefüggés és különbség felderítésével mutathatjuk ki a legkönnyebben. Amikor feltárjuk, milyen kibékíthetetlen elmentmondás van az áru előállítási *költségeinek* minimalizálása, vagy másképpen a nyereség maximalizálása (tőkés érdek) és az árut előállító *munka* minimalizálása vagy másképpen a *munkatermelékenység* maximalizálása (társadalmi érdek) között, akkor akarva-akaratlanul a szocialista társadalom fejlődését meghatározó alapkérdésre kapunk választ, nevezetesen arra: mi a termelékenység lényege, árutermelő tár-

² Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. I. Marx—Engels Művei, 46/1 kötet, Budapest, 1972. 87—88. l.

³ Román Zoltán: Termelékenységünk az iparban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 9. l.

sadalomban hogyan lehet megállapítani a terméket előállító munka termelőképességének színvonalát, változásának mértékét. Egyúttal arra is választ kapunk, mi a szocialista árutermelési viszonyok egyik lényegi vonása, milyen érdek alapján kell szabályozni a termelést a szocialista társadalomban. Ki kell tehát mutatni a munka hatékonysága, vagy más-képpen a *gazdaságosság tőkés, illetve szocialista társadalombeli differencia specifikáját*.

A tőkés termelés célja — bármit hirdessenek a tőke apológétái a tőkés termelési viszonyok módosulásairól — a legfejlettebb tőkésországokban is az értéktöbbség, illetve a profit termelése. A tőkésnek azért van lehetősége profitszerzésre, mert a termelőeszközök tőkés tulajdonban vannak, nincsenek, nem is lehetnek a dolgozók tulajdonában. A tőkés azért képes továbbá célul kitűzni az értéktöbbség-termelést, mert a munkaerő értéke és a munkaerő elfogyasztása során létrehozott érték mennyiségileg különböző. Az értéktöbbség a munkás munkájának a szükséges munka feletti része, amely a munkásnak munkájában, a tőkésnek azonban semmibe sem kerül. A tőkés a realizált értéktöbbséget, a profitot pótlólagos tőkeként befektetheti, hogy még több értéktöbbséghez jusson. „A tőkés termelés közvetlen célja nem az árunak a termelése, hanem az értéktöbbség vagy a profité, ... nem a termék, hanem a többletermék. Maga a munka erről az állásponttól csak annyiban termelő, amennyiben profitot, illetve többletterméket hoz létre a tőke számára ...

A tőkés termelés állandó célja, hogy az előlegezett tőke minimumával a többletérték vagy többlettermék maximumát állítsa elő, ... olyan tendenciája ez a tőkésnek, amelynél fogva a lehető legcsekélyebb ráfordítással — takarékoskodás az erővel és a kiadással — igyekszik egy adott terméket létrehozni, tehát a tőke ökonómiai tendenciája, mely megtanítja az emberiséget, hogy erőivel gazdálkodjék és termelő célját eszközök legcsekélyebb ráfordításával érje el.”⁴

A tőkés azt, hogy milyen árut termeljen, mennyit és hogyan, s termékeit milyen technológiával állítsa elő, gazdaságossági számításal dönti el.

A *jövedelmezősség* számítását úgy végzi el, hogy a remélt árbevételből ($c+v+m$) levonja az áru *önköltségét* ($c+v$), és a profitot (m) viszo-

nyítja az előlegezett tőkéhez. Képlete:
$$\frac{m}{\text{előlegezett tőke}} \cdot 100$$

A tőkés azt, annyit és úgy igyekszik termelni, hogy egységnyi előlegezett tőkével maximális profittömeghez jusson. Másképpen: ott fekteti be tőkét, ahol a lehetséges legmagasabb profitráta elérését reméli. *Ez a tőkés értelemben vett gazdaságosság.*

Marx zseniális felfedezéseinek egyike annak az ellentmondásnak a felismerése, hogy tőkés viszonyok között a *termelőékenység növelése csökkentheti a jövedelmezőséget*. Helyesebben: a jövedelmezőség maximalizálása lehetlenné teszi a munkatermelékenység maximális növekedését, akadálymentes fejlődését. Ez a tőke egyik történelmi korlátja.

⁴ Marx: Értéktöbbség-elméletek. II. kötet, Budapest, 1961. 512. 1.

A szocialista forradalom, a munkásosztály politikai hatalmának kivívása — Marx és Engels felfedezése alapján — azért szükségszerű, mert tőkés termelési viszonyok között a munka termelőképesége növekedésének törvénye nem feltétlen érvényű. „Bármennyire termelékenyebb is valamely új termelési módszer, vagy bármennyivel növeli is az érték többlet rátáját, egyetlen tőkés sem alkalmazza önként, ha az a profitrátát csökkenti.”⁵

Ezek után nézzük meg, mi a gazdaságosság szocialista társadalmi lényege, sajátos vonása a marxi felfogásban: „Az áru értékét a belekerülő összmunkaidő, a múltbeli és eleven munka ideje (idő és nem az árut előállító munkaerő bére, költsége vagy értéke — J. F.) határozza meg. A munka termelékenységének emelkedése éppen abban áll, hogy az eleven munka részesedése csökken, a múltbeli munkáé növekszik, de úgy, hogy az áruban rejlő munka összmenyisége csökken; hogy tehát az eleven munka többel csökken, mint amennyivel a múltbeli munka nő . . .

Ahhoz tehát, hogy valamely új termelési módszer a termelékenységet valóban emelje, az állótoke kopása fejében kisebb pótlólagos értékreszt kell átvinnie az egyes árura, mint az a levonandó értékreszt, amelyet az eleven munka csökkenése következtében takarítanak meg, egyszóval csökkentenie kell az áru értékét . . .

Az áruba bekerülő összmunkamennyiségnek ez a csökkenése ezek szerint, úgy látszik, lényeges ismertetőjele a munka termelőereje emelkedésének, bármilyen társadalmi feltételek között termeljenek is. Egy olyan társadalomban, ahol a termelők termelésüket előre elkészített terv szerint szabályozzák, . . . feltétlenül ezzel a mércével mérnék a munka termelékenységét.”⁶ (Kiemelés tőlem. — J. F.)

A társadalmi munka termelékenységének növekedésével tehát csökken az áruba belekerülő összmunka, csökken az áru értéke, nő a gazdagság. A társadalomnak érdeke tehát a munka termelőerejének növekedése, a társadalmi gazdagság növekedése.

A szocialista társadalmi tulajdon körén belül folyó termelésben (történelmileg először akkor, amikor az iparban befejeződik a kisajátítók kisajátítása, azaz általánossá válik az állami tulajdon) — a szocialista társadalom adekvát termelési viszonyai között — a viszonyok már nem akadályozzák a munkatermelékenység-növekedés objektív gazdasági törvényének érvényesülését. A szocialista termelési viszonyok között ez a gazdasági törvény abszolút módon, minden más gazdasági törvényt maga alá rendelve jut érvényre.

Azért van ez így, mert a szocialista állami tulajdon általánossá válásával — tehát a társadalmi tulajdon kialakulásával — a termelésnek többé már nem az érték többlet-termelés a célja. A történelemben először a termelés célja a növekvő szükségletek mind teljesebb kielégítése, a szabad idő növelése, az emberben rejlő képességek sokoldalú kibontakoztatása. A termelés céljában bekövetkezett forradalmi változás miatt a szocialista áruterelési viszonyok specifikumát a növekvő szükségletek mind teljesebb kielégítése mint alaptörvény mellett a társadalom rendelkezésére álló munkával (és nem a munka költségeivel!) való

⁵ Marx: A tőke III. kötet. Marx—Engels Művei, 25. kötet, Budapest, 1974. 251. 1.
⁶ Ua. 247—248. 1.

takarékosság, vagy másképpen a munkatermelékenység növekedésének gazdasági törvénye fejezi ki.

Mielőtt az eddigiekből bármilyen következtetést levonnánk vagy továbbvinnénk a marxi gondolatmenetet, szeretnénk igazolni az eddigi állítások helytálló voltát egy Marxtól vett példával. „Tegyük fel, hogy egy meghatározott tőkés termelési ág a maga normális árudarabját a következő feltételek között termeli: Az állótőke kopása darabonként $\frac{1}{2}$ shilling vagy márka; nyers- és segédanyag fejében $17\frac{1}{2}$ sh, munkabér fejében 2 sh kerül bele az árudarabba és az értéktöbblet 100 százalékos értéktöbbletráta mellett 2 sh. Összérték = 22 shilling vagy márka. Az egyszerűség kedvéért feltesszük, hogy ebben a termelési ágban a tőke összetétele a társadalmi tőke átlagösszetétele, hogy tehát az áru termelési ára egybeesik értékével, a tőkés profitja pedig a termelt értéktöbblettel. Akkor az áru költségára = $\frac{1}{2} + 17\frac{1}{2} + 2 = 20$ sh, az átlagprofitráta $\frac{2}{20} = 10$ százalék, s az árudarab termelési ára, amely

egyenlő értékével = 22 sh vagy márka.

Tegyük fel, hogy feltalálnak egy gépet, amely az egy-egy darab előállításához szükséges eleven munkát a felére csökkenti, viszont az állótőke kopásából adódó értékreszt megháromszorozza. Ekkor a dolog így alakul: kopás = $1\frac{1}{2}$ sh, nyers- és segédanyag mint azelőtt $17\frac{1}{2}$ sh, munkabér 1 sh, értéktöbblet 1 sh, összesen 21 sh vagy márka. Az áru értéke most 1 shillinggel esett; az új gép a munka termelőerejét jelentősen fokozta. A tőkés számára azonban a dolog így alakul: költségára most: $1\frac{1}{2}$ sh kopás, $17\frac{1}{2}$ sh nyers- és segédanyag, 1 sh munkabér, összesen 20 sh, mint azelőtt. Minthogy a profitráta az új gép révén nem változik meg minden további nélkül, a tőkésnek a költségár fölött 10% -ot kell kapnia, vagyis 2 sh-et; a termelési ár tehát változatlan = 22 sh, de 1 sh-gel meghaladja az értéket. A tőkés feltételek között termelő társadalom számára az áru *nem* vált olcsóbbá, az új gép *nem* tökéletesítés. A tőkésnek tehát *nem* érdeke, hogy az új gépet bevezesse. S minthogy bevezetésével eddigi, még el nem kopott gépi berendezését egyszerűen értéktelenné tenné, pusztá ócskavassá változtatná, tehát pozitív veszteséget szenvedne, nagyon óvakodik ettől a lépéstől, amely számára utópista ostobaság.

A tőke számára tehát a munka termelőereje emelkedésének törvénye nem feltétlen érvényű. A tőke számára ez a termelőerő nem akkor emelkedik, ha egyáltalában több eleven munkát, hanem csak ha több megfizetett eleven munkát takarítanak meg, mint amennyi múltbeli munkát hozzátesznek... A tőkés termelési mód itt új ellentmondásba keveredik. Történelmi hivatása az emberi munka termelékenységének kíméletlen, mértani haladványban előrehajtott kibontakoztatása. E hivatásához hűtlen lesz, mihelyt, mint itt gátolja a termelékenység kibontakoztatását.” (Kiemelés tőlem. — J. F.)

A marxi példa alapján mutassuk ki számszerűen, mi a különbség a tőkés gazdaságosság, a *jövedelmezőség* növelése és a társadalmi gazdaságosság, a *munkatermelékenység* növelése között.

⁷ Marx: A tőke III. kötet. Marx—Engels Művei, 25. kötet, Budapest, 1974. 248—249. 1.

A termék ára 22 shilling

Bázisadatok:

Értécsökkenés	0,5 shilling
Anyag	17,5 shilling
Munkabér	2,0 shilling
Önköltség	20,0 shilling
Nyereség	2,0 shilling

Variánsadatok:

Értécsökkenés	1,5 shilling
Anyag	17,5 shilling
Munkabér	1,0 shilling
Önköltség	20,0 shilling
Nyereség	2,0 shilling

Tőkés gazdaságosság

$$\text{Jövedelmezősszámítás} = \frac{m}{\text{előlegezett tőke}} \cdot 100$$

$$\text{Bázis profitráta} = \frac{2}{0,5+17,5+2,0} = 0,1 \cdot 100 = 10 \text{ százalék}$$

$$\text{Az új profitráta} = \frac{2}{1,5+17,5+1,0} = \frac{2}{20} = 0,1 \cdot 100 = 10 \text{ százalék}$$

A tőkés számára az áru nem vált olcsóbbá, az újonnan feltalált gép, amely az élő munkát 2 shillingről 1-re csökkenti és az amortizációt 0,5 sh-ről 1,5 sh-re növeli, a tőkés számára nem jelent termelőerő-növekedést. A tőkésnek nem érdeke a gép bevezetése. A kérdés most már az, hogy az új gép növeli-e a társadalmi gazdaságosságot, a munkatermelékenységet vagy sem, és ha igen, mennyivel. A marxi példa alapján számszerűen is bizonyítani lehet, hogy mi a különbség a jövedelmezőség és a termelékenység növelése között, és azt is, hogy a profitmaximalizálás által meghatározott termelésszabályozás fékezi a termelőerők fejlődését, mivel a munka termelékenységének növekedése tőkés viszonyok között alá van rendelve a jövedelmezőség növekedésének.

Feltételezésünk továbbra is az, ami a jövedelmezőség számításakor volt: az értéktöbbletráta 100 százalék, a gép a tárgyévben amortizálódik.

Társadalmi gazdaságosság

$$\text{Termelékenység} \\ \text{a marxi módszer szerint} = \frac{\text{áruár (társadalmi érték)}}{\text{egyéni érték}} \cdot 100$$

Az áru ára vagy tényadat, vagy tervezett. De hogyan kapjuk meg az áru egyéni értékét? Marx, mint a példából is látjuk, A tőke III. kötetében az említett helyen (és különféle műveiben számos más helyen) az áru egyéni értékét a bázisidőszak $\frac{m}{v}$ rátájának megfelelően számítja

ki. Ennek a módszernek az elvi alapja az, hogy egy adott társadalomban, egy adott vállalatnál, adott időpontban a kizsákmányolás foka is adott. Egy meghatározott terméket előállító munka termelőerejének va-

lóságos növekedését tehát csak akkor lehet megállapítani, ha a kizsákmányolás fokát konstansnak vesszük.

$$\text{Bázis termelékenység} = \frac{22 \text{ sh}}{0,5+17,5+2,0+2,0} = \frac{22}{22} = 1,0$$

$$\text{Új termelékenység} = \frac{22 \text{ sh}}{1,5+17,5+1,0+1,0} = \frac{22}{21} = 1,04$$

$$\text{A termelékenység változásának indexe} = \frac{1,04}{1}, \text{ azaz } 104 \text{ százalék.}$$

Általánosítva, ez azt jelenti, hogy a bázisidőszak termelékenységét jelző tört $\left(\frac{\text{társadalmi érték}}{\text{egyéni érték}}\right)$ hányadosa mindig 1-gyel egyenlő. Munkatermelékenység-növekedés esetén a variánst kifejező tört értéke mindig nagyobb egynél, a munkatermelékenység csökkenése esetén pedig mindig kisebb.

Az új gép beállítása a társadalom számára hasznos, mivel ugyanazt az árumennyiséget kevesebb munkával (élő és holt munkával) lehet előállítani. A gép beállításával a munkatermelékenység növekszik.

Még valamit tisztázni kell. A munkatermelékenység itt valóban 4 százalékkal nőtt csak? Nem! Valójában a munka termelőereje ennél jobban nőtt. A reális értéket az előbbi számításban az csökkentette,

hogy az $\frac{\text{áruár}}{\text{egyéni érték}}$ törtben — a számlálóban is és a nevezőben is —

az értékcsökkenés is (0,5 sh, illetve 1,5 sh) és a folyó termelőfelhasználás is (17,5 sh) szerepel, holott a munkatermelékenység vagy annak változása független attól, hogy az adott iparágban a folyó termelőfelhasználáshoz társadalmilag szükséges anyagnak mekkora az értéke. A munka termelékenységének megállapítása szempontjából érdektelen, hogy a szövönő pamutfonalat, az aranyműves aranyat használ fel az áru előállításához. A folyó termelőfelhasználás összegét ki kell tehát hagyni a számlálóból is és a nevezőből is. Az értékcsökkenés összegét viszont nem lehet elhagyni sem a számlálóból, sem a nevezőből, mert az áru előállításához azért kellett annyi munka, amennyi — és nem több —, mert az árut előállító dolgozók munkájának hatékonyságát növelte a termelőeszközökbe, a vasba, az épületbe merevedett, az előző fázisban kifejtett élő munka is, mégpedig az értékcsökkenés mértékéig. Az amortizációnak így meg kell jelennie a nevezőben is, és a számlálóban is. A folyó termelőfelhasználás elhagyásával megmarad a nettó termelési érték (nettó nemzeti termelés) + az értékcsökkenés, ami együtt adja a GDP-t. A képlet számlálójába tehát az áruár (termelési érték) helyébe a GDP-t, a nevezőbe pedig az egyéni érték helyébe az egyéni GDP-t tesszük. Az átalakított tört tehát a következő:

$$\text{Termelékenység} = \frac{\text{GDP}}{\text{egyéni GDP}} \cdot 100$$

A folyó termelőfelhasználás kihagyásával *egységes* mércét teremtettünk, de nem *abszolút* mércét, mivel ezzel egy adott terméket előállító munka termelékenységének változását mérhetjük csak *reálisán*. A különféle ágazatokban működő, különböző használati értéket előállító munka termelékenysége ezzel még nem válik összehasonlíthatóvá.

E számítási mód alkalmasságát és egyben eredetét is igazolandó, vegyünk egy másik példát Marxtól. Már most felhívom a figyelmet arra, hogy Marx itt és műveiben is számtalan helyen, amikor a tőkés jövedelmezőség és a társadalmi érdeket kifejező termelékenységnövekedés közötti ellentmondást kívánja dokumentálni, a „folyó termelőfelhasználás”-t kihagyja, és csak a „hozzáadott érték”-kel számol, azzal a mutatóval, amelyet a marxista közgazdaságtudomány mai művelői a polgári közgazdaságtudományból vettek át mint „GDP”-t. „Ha egy tőkés 100 munkást alkalmazna a pamutfonodában, akik évi 2400 £-be kerülnek neki, és egy 1200 £-es géppel pótolna 50 munkást, de úgy, hogy a gép az év alatt szintén elhasználnának és a második év elején megint pótolni kellene, akkor nyilvánvalóan semmit sem nyert volna; termékeit sem adhatná el olcsóbban. A megmaradó 50 munkás ugyanazt a munkát végezné, mint korábban 100; a többletmunkaidő minden egyes munkásnál ugyanabban az arányban növekednék, ahogy a számuk csökkenne, tehát a *többletmunkaidő* ugyanaz maradna.”⁸ (Kiemelés tőlem. — J. F.)

Mutassuk ki most — ebből a példából kiindulva —, mi a különbség a tőkés gazdaságosság, a *jövedelmezőség* növelése és a társadalmi gazdaságosság, a *munkatermelékenység* növelése között. A termékben levő új érték ($v+m$), illetve a hozzáadott érték ($v+m+\text{értékcsökkenés}$) = 4800 £.

$$\text{Jövedelmezőség} = \frac{m}{\text{előlegezett tőke}} \cdot 100$$

$$\begin{aligned} \text{Kiindulóhelyzet: } v &= 2400 \text{ £} \\ m &= 2400 \text{ £}. \end{aligned}$$

$$\text{Bázis profitráta} = \frac{2400}{2400} = 1,0 \text{ azaz } 100 \text{ százalék.}$$

A példabeli tőkés beszerezhet egy gépet, amelynek ára 1200 £ és 50 munkást pótol a fonodában. Érdeemes vagy nem érdemes beállítania a gépet a termelésbe, ez itt a kérdés. A számítást ezeknek az adatoknak alapján kell elvégezni:

$$\begin{aligned} v &= 1200 \text{ £ (50 munkás bére),} \\ c &= 1200 \text{ £ (az 50 munkást pótló, egy év alatt amortizálódó gép ára),} \\ m &= 2400 \text{ £ (a realizált nyereség).} \end{aligned}$$

$$\text{Az új profitráta} = \frac{1200+1200}{2400} = 1,0, \text{ azaz } 100 \text{ százalék.}$$

⁸ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Marx–Engels Művei, 46/2. kötet. Budapest, 1972. 233. l.

Ugyanaz a helyzet, mint az előző példa esetében. A tőkés számára az áru előállítása nem vált olcsóbbá, az új gépet nem érdemes bevezetnie. A kérdés újra az, hogy a gép termelésbe állítása növeli-e a társadalmi gazdaságosságot, a termelékenységet. Feltételezésünk most is az, ami korábban volt: 100 munkás, 2400 £ bér, a gép 50 munkást pótol és a tárgyévben elhasználdik, az értéktöbbletráta 100 százalék, az áruban levő új érték és a hozzáadott érték 4800 £.

$$\text{Termelékenység a bázisidőszakban} = \frac{\text{GDP}}{\text{egyéni GDP}} = \frac{4800}{4800} = 1,0.$$

$$\text{Termelékenység a gép beállítása esetén} = \frac{4800}{1200 c + 1200 v + 1200 m} = \frac{4800}{3600} = 1,33.$$

$$\text{A termelékenység változásának indexe} = \frac{1,333}{1} \text{ azaz } 133,3 \text{ százalék.}$$

A gép termelésbe állítása a társadalomnak előnyös, mivel a termelékenységet *igen nagy mértékben* (33,3 százalékkal) növelte.

Köznapi gondolkodás alapján igen nehéz elfogadni egy olyan állítást, amit az előbbi marxi példa alapján megfogalmazhatunk, nevezetesen azt, hogy egy gép alkalmazása előnyös lehet a szocialista társadalomban, ha az a tőkés számára előnytelen. Vagy általánosabb érvényűen megfogalmazva: lehetséges-e az, hogy a jövedelmezőség maximális növelésében érdekelt tőkés nem állít be a termelésbe olyan gépet, amelyik növeli a munka termelékenységét. Egyáltalán, miképpen alakulhat ki olyan helyzet, hogy a munkatermelékenység növekedése nem esik egybe a jövedelmezőség növekedésével? Avégett, hogy a titok nyitját Marx és ne az őt interpretáló fejtse ki, idézek egy részt A tőke I. kötetéből. „Ha tehát feltételezzük, hogy egy gép ugyanannyiba kerül, mint amennyi 150 általa kiszorított munkás évi bére, mondjuk 3000 £-be, akkor a 3000 £ *semmiképpen sem a 150 munkás által szolgáltatott és a munkatárgyhoz hozzátett munkának a pénzkifejezése*, hanem csak évi munkájuk azon részének, amely az ő számukra munkabérben testesül meg. Ezzel szemben a gép 3000 £ pénzértéke a megtermelése során kifejtett összes munkát kifejezi, bármilyen arányban alkot ez a munka munkabért a munkás és értéktöbbletet a tőkés számára. Ha tehát a gép ugyanannyiba kerül, mint az általa helyettesített munkaerő, akkor a benne tárgyiasult munka mindig sokkal kisebb, mint az általa helyettesített *eleven munka*.”⁹ (Kiemelés tőlem. — J. F.) „Az áru tőkés költségét (c+v) a tőkésben való kiadáson mérik, az áru valóságos költségét a munkában (c+v+m) való kiadáson.”¹⁰ (Betűjelekkel való kiegészítés tőlem. — J. F.)

A társadalom számára a gazdaságosság, a termelőerő akkor nő, ha az áru valóságos költsége, az árut előállító munka (c+v+m) csökken. A társadalom számára a gazdaságosság növekedése munkamegtakarí-

⁹ Marx: A tőke I. kötet. Marx—Engels Művei, 23. kötet, Budapest, 1967. 365. l.

¹⁰ Marx: A tőke III. kötet. Marx—Engels Művei, 25. kötet, Budapest, 1974. 28. l.

iasból áll. A tőke számára a gazdaságosság nem akkor javul, a tőke termelőereje nem akkor nő, ha az áru előállításakor egyáltalában több eleven munkát ($v+m$), hanem csak ha több megfizetett eleven munkát (v) takarítanak meg, mint amennyi holt munkát (c) pótlólagosan felhasználnak, vagyis ha a jövedelmezőség javul.

„Ha a gépi berendezést kizárólag a termék olcsóbbítására szolgáló eszköznek tekintjük, használatának határát az szabja meg, hogy ön-maga megtermelésének kevesebb munkába kell kerülni, mint amennyi munkát alkalmazása helyettesít. A tőke számára azonban ez a *határ szűkebb*. Minthogy a tőke nem az alkalmazott munkát ($v+m$) fizeti meg, hanem az alkalmazott munkaerő értékét (v), ezért számára a gépek használatának határát a gép értéke ($c+v+m$) és az általa helyettesített munkaerő értéke (v) közti különbség szabja meg.”¹¹ (Betűjelölésekkel való kiegészítés és kiemelés tőlem — J. F.)

Amikor egy meghatározott árut előállító munka termelőképességének változását vizsgáljuk, a beszámolási időszak termelékenységét mindig a bázisidőszak termelékenységéhez viszonyítjuk, akármilyen okból kívánjuk is megvizsgálni a termelékenység alakulását (új technika, új anyag, a szakképzettség növekedése, begyakorlottság stb.). A bázisidőszak termelékenysége mindig 1-gyel volt egyenlő. Azonos termék esetében a munkatermelékenység változása a marxi módszerrel $\left(\frac{\text{áruár}}{\text{egyéni érték}}, \text{ illetve } \frac{\text{GDP}}{\text{egyéni GDP}} \right)$ teljes pontossággal megállapítható.

Munkatermelékenységet azonban sok más esetben is mérni kell. Gyakran van szükség arra, hogy összehasonlítsuk két vagy több vállalatnál azonos termék előállításában kifejtett munka termelékenységét, vagy több különféle árut előállító munka termelőképességének színvonalát. Némely esetekben egy adott egység (műhely, vállalat) munkatermelékenységét kell megállapítani, ahol esetleg többféle árut állítanak elő, vagy még tovább menve, egyik vállalat termelékenységét kell összehasonlítani egy másik vállalat termelékenységével. Gyakorlati szempontból igen fontos volna abszolút módon mérni, hogy egyazon iparág vállalataiban külön-külön milyen a munka termelőképességének színvonala, a munka hatékonysága. Ilyen, vagy ehhez hasonló esetekben, amikor különböző árukat előállító munka termelőképességének színvonalát akarjuk megállapítani, az ismertetett módszert — a Marx által kidolgozott elméleti alapra építve, azt érintetlenül hagyva — át kell alakítani.

Induljunk ki újra a marxi példa adataiból.

A termékben levő új érték ($v+m$), illetve hozzáadott érték ($v+m+\text{értékcsökkenés}$) = 4800 £.

Kiindulóhelyzet:

$$\begin{array}{l} 2400 \text{ £ } v = \\ 2400 \text{ £ } m = \end{array} \left. \vphantom{\begin{array}{l} 2400 \text{ £ } v = \\ 2400 \text{ £ } m = \end{array}} \right\} 100 \text{ munkás } \left\{ \begin{array}{l} \text{szükséges munkája (bér)} \\ \text{többletmunkája (nyereség)} \end{array} \right.$$

4800 £ = 100 munkás által előállított új érték ($v+m$)

¹¹ Marx: A tőke I. kötet. Marx–Engels Művei, 23. kötet, Budapest, 1967. 365–366. I.

Variánsadatok:

1200 £ c = az 50 munkást pótló gép ára,

1200 £ v = 50 munkás szükséges munkája (bér).

Mivel az értéktöbbletráta 100 százalék, 50 munkás többletmunkája csak 1200 £ lehet.

Ahhoz, hogy a terméket előállító munka termelékenységének színvonalát a bázisidőszakban általános formában ki tudjuk fejezni, ki kell számítani, hány dolgozó munkáját testesíti meg a 4800 £. Tételezzük fel, hogy a bázisidőszakban a 4800 £ értékét előállító 100 dolgozó munkatermelékenysége megegyezett a társadalmi munka termelékenységével, s így egy dolgozó munkáját (szükséges és túlmunkáját együtt) 48 £ fejezi ki értékben $\left(\frac{4800}{100} = 48 \text{ £}\right)$.

A 4800 £ egyszázad része, a 48 £, így egy dolgozó — az átlagos dolgozó — által egy év alatt kifejtett munkát, az általa előállított új érték mennyiségét fejezi ki, függetlenül attól, hogy ez a 48 £-nyi munka milyen arányban alkot munkabért és értéktöbbletet. Ezzel a módszerrel olyan mutatót kaptunk, amely a bázisidőszakban kifejtett munka termelékenységét abszolút módon fejezi ki.

$$\text{Bázistermelékenység} = \frac{4800 \text{ £}}{100 \text{ fő}} = 48 \text{ £/fő.}$$

A nehézségek azonban csak most kezdődnek. A bázisadatok szerint a 4800 £ érték, amit 100 dolgozó a társadalmi munka termelékenységének szintjén állít elő, csak új értékből ($v+m$) áll. A variánsadatokból pedig az derül ki, hogy a 4800 £-et érő árut 50 dolgozó állítja elő egy 1200 £ értékű géppel, amely egy év alatt amortizálódik. A 4800 £-ben így már nemcsak az 50 dolgozó által előállított új érték testesül meg, hanem a gép értékcsökkenése is. A 4800 £ itt tehát a „hozzáadott értéket”, a GDP-t testesíti meg.

Ahhoz, hogy a beszámolási időszakban kifejtett munka termelőképességének színvonalát reálisan meg tudjuk állapítani, az értékcsökkenést (itt az 1200 £ értékű gépet) át kell számítani munkaidőre, illetve tudni kell, hány ember munkáját testesíti meg az 1200 £ értékű gép. A gép átszámítása élő munkára csak olyan mértékegység alapján történhet, hogy a kapott eredmény egynemű, a bázisidőszak munkatermelékenységével azonos „léptékű” legyen, illetve bármilyen más terület, aggregátum munkatermelékenységével abszolút módon összehasonlíthassuk. Ennek megfelelően a GDP-ben megjelenő értékcsökkenés összegét úgy kell átszámítani általános emberi munkára, hogy a gép árát elosztjuk az egy foglalkoztatottra jutó nettó nemzeti termék összegével. Ez az összeg a marxi példában 48 £/fő. Az 1200 £ értékű gép így 25 fő munkájával egyenlő $\left(\frac{1200}{48} = 25\right)$.

Az a 25 dolgozó által kifejtett munka, amely az 1200 £ értékű gépben testesül meg, a fonodában dolgozó 50 fő számára tárgyiasult munkaként, vasban jelenik meg. Könnyebb számolás végett az állóeszközökből az áruba átvitt értékreszt (az értékcsökkenést), miután átszámítottuk munkaidőre (itt létszámmra) — megkülönböztetésül az élő munkától — „vasembernek” nevezzük.

$$\text{A variáns termelékenysége} = \frac{4800 \text{ £}}{50 (\text{élő}) + 25 (\text{vasember})} = 64 \text{ £/fő.}$$

$$\text{A termelékenységváltozás indexe:} = \frac{64 \text{ £}}{48 \text{ £}} \cdot 100 = 133,3 \text{ százalék.}$$

A jobb megértés végett vigyük még egyszer végig a gondolatot némileg más módon:

$$\begin{array}{l} \text{Bázis: } 2400 \text{ £ } v = \{ \\ \quad \quad 2400 \text{ £ } m = \{ \end{array} \left. \begin{array}{l} 100 \text{ dolgozó} \\ 100 \text{ dolgozó} \end{array} \right\} \begin{array}{l} \text{szükséges munkája,} \\ \text{többletmunkája,} \end{array}$$

$$4800 \text{ £ } 100 \text{ dolgozó által előállított új érték } (v+m).$$

Variáns:

$$\begin{array}{l} 1200 \text{ £ } v = \{ \\ 1200 \text{ £ } m = \{ \end{array} \left. \begin{array}{l} 50 \text{ dolgozó} \\ 50 \text{ dolgozó} \end{array} \right\} \begin{array}{l} \text{szükséges munkája,} \\ \text{többletmunkája,} \end{array}$$

1200 £ c = a gép ára (itt amortizáció) 25 dolgozó szükséges és többletmunkájával egyenlő. Ez összesen

3600 £ egyéni hozzáadott érték, azaz 75 dolgozó (50+25) munkája.

$$\text{A termelékenységváltozás indexe} = \frac{100}{75} \cdot 100 = 133,3 \text{ százalék.}$$

Felfoghatjuk úgy is, hogy a társadalom rendelkezésére álló munkaerő összesen 100 fő. Azt kell eldönteni, milyen foglalkoztatottsági struktúra mellett állíthatjuk elő a legkisebb munkamennyiséggel a 4800 £ értékű árut. A bázisadatok szerint mind a 100 fő a fonodában dolgozik, és így termel 4800 £ értékű árut. A másik változat szerint 50-en dolgoznak a fonodában és 25-en gépet készítenek az 50 dolgozó számára. Ebben a foglalkoztatottsági szerkezetben (munkamegosztás) 75 fő termeli meg a 4800 £ értékű árut.

Most tehát arra a kérdésre, hogy mi a termelékenység, miképpen lehet árutermelő társadalomban megállapítani a munka termelőképességének színvonalát, változásának mértékét, ezt felelhetjük: *Az embernek az a céltudatos tevékenysége, amellyel a természetet szükségleteinek megfelelően átalakítja, a munka. A munkavégzés hatékonysága, az ember termelőképességének színvonala a termelékenység.*

Az árutermelő munka a munkavégzés specifikus formája. Az emberi szükségletek tárgya itt áru (használati érték és érték ellentmondásos egysége). Ebből következik, hogy egy meghatározott árut előállító munka termelőképességének színvonalát az *áruba* belekerülő munka (élő+holt munka) mennyisége mutatja meg. *Árutermelési viszonyok között egy adott társadalomban a társadalmi munka termelékenységét a társadalomban egységnyi idő (óra, nap, év) alatt előállított új érték egy foglalkoztatottra (vagy egy ledolgozott órára) jutó része mutatja meg.*

Képlete:

$$\text{A társadalmi munka termelékenysége} = \frac{\text{nettó nemzeti termelés}}{\text{foglalkoztatottak létszáma} \cdot \text{(vagy ledolgozott óra)}}$$

Az árut előállító munka termelékenységét, változásának mértékét bármilyen területre, bármilyen aggregátumra vonatkozóan általános formában, abszolút mércéként egy olyan tört hányadosa mutatja meg, amelynek számlálójában a nettó termelési érték+amortizáció, vagyis a hozzáadott érték ($v+m$ +értékcsökkenés), a GDP van, a nevezőjében pedig a munkaidő + az értékcsökkenésből képzett munkaidő (élő+vasember) van. Képlete:

$$\text{Termelékenység} = \frac{\text{GDP}}{\text{élő} + \text{vasember}} .$$

Amennyiben a nevezőben munkaidőként a ledolgozott óra szerepel, akkor az amortizációból „vasorát” kell számolni. A vasember kiszámításához deklarálni kell a népgazdaság egy foglalkoztatottjára jutó nettó nemzeti termelés mutatót, a vasóra kiszámításához a népgazdaságban egy ledolgozott órára jutó nettó nemzetitermelés-mutatót, az egyéni GDP kiszámításához pedig a népgazdaság szocialista szektorában foglalkoztatottakra vonatkozó $\frac{m}{v}$ rátát.

Ellenvetések

Az első ellenvetés ez lehet: ha a bruttó termelési értékből kihagyjuk a folyó termelőfelhasználást, akkor nem érzékeljük majd például azt, ha fajlagos anyagmegtakarítással javítjuk a munkatermelékenységet (drágább anyag helyett olcsóbb vagy másfajta anyagot használunk), ami még ráadásul kihat a fajlagos előmunka-szükségletre, csökkenti vagy növeli azt stb. Ez az ellenvetés alaptalan, hiszen a termék árát a társadalmisszerűen szükséges élő és holt munka határozza meg, az áru előállításához felhasznált anyagok mennyiségi és minőségi változása pedig megjelenik a tiszta jövedelem, az (m) változásában. Azaz a nettó termelési érték csökken, ha az áru előállításához drágább vagy fajlagosan több anyagot használt fel valamelyik termelő, mint amennyit a piac elismer, és fordítva.

Az árutermelő munka termelőképességét reálisan csak akkor tudjuk felmérni, ha a bruttó termelési értékből kihagyjuk a folyó termelőfelhasználást, mivel az árut előállító munka termelékenysége akkor is az, ami, ha a termelésnél felhasznált anyag arány, mert az áru ékszer és így a termelőfelhasználás összege többszöröse annak, ami a mi példánkban szerepel, mivel itt az áru fonal és a felhasznált anyag gyapot. Ki kell hagyni a folyó termelőfelhasználást a halmozódások kiszűrése végett is.

Ez a magyarázata annak, miért nem lehet a munkatermelékenység abszolút mércéje az egy dolgozóra jutó bruttó termelési érték mutatója (vagy ennek bármilyen variánsa). A folyó termelőfelhasználás összegét ki kell hagyni a számlálóból is és a nevezőből is. Az értékcsökkenés összegét viszont nem lehet elhagyni sem a számlálóból, sem a nevezőből, mivel az áru előállításához azért kellett annyi munkaidő, amennyi, és nem több, mert az árut előállító dolgozók munkájának hatékonyságát

növelték a termelőeszközök, a vasba, épületbe merevedett, előző fázisban kifejlesztett élő munka is, mégpedig az értékcsökkenés mértékében. Az amortizációnak meg kell tehát jelennie a nevezőben is és a számlálóban is. Ez a magyarázata annak, miért nem lehet az egységnyi munkaidőre jutó nettó termelési érték mutatója (ennek bármilyen variánsa) — tehát egy olyan mutató, amelyben nem jelenik meg a tört nevezőjében a terméket előállító élő munka mellett az a munkaidő is, amelyet az állóeszközök értékcsökkenése képvisel — a munkatermelékenység abszolút mércéje.

A második ellenvetés az lehet, hogy a nevezőben megjelenő munkaidő (létszám — élő+vasember) nem érzékelteti azt, hogy a terméket előállítók egyszerű vagy bonyolult munkát végeztek-e egységnyi munkaidő alatt. Ez az ellenvetés a mondanivaló lényegét — a munkatermelékenység változásának egzakt, abszolút mérce szerinti megállapítását — nem érinti. Az ellenvetés abban az esetben jogos, ha egy új technika, technológia bevetése forradalmi módon megváltoztatja a foglalkoztatottság szerkezetét (például betanított munkások helyett mérnököket alkalmaznak.) Ebben az esetben ellenőrzésképpen ki kell számítani a $\frac{\text{GDP}}{\text{egyéni GDP}}$ mutatót is, amely érzékeny a termék előállításában foglalkoztatottak struktúrájának változásaira is.

Harmadik ellenvetés: Mindenki tapasztalja, hogy a tőkés világgazdaság inflációs folyamatai a szocialista országok árszínvonalára is kihatnak. A népgazdasági tervekben már meg is tervezzük az árszínvonal emelkedését. A munkatermelékenység megállapításának javasolt módszere termelékenységnövekedést mutat pusztán az áremelkedések miatt is. Kétségtelen, hogy az áruk csereértékének pénzbeli kifejezése a szocialista árutermelő társadalomban, az áruár specifikus vonásainak kimutatása, az áruárnak mint a szocializmust építő társadalom adekvát termelési viszonyának tudományos meghatározása a szocialista politikai gazdaságtan félévszázados adóssága. Az árkategória kritikai elemzésére e helyütt nincs mód, annyit azonban meg kell mondani, hogy a tőkés világ inflációjának begyűrűződése a szocialista világgazdaságba nem szükségszerű, a tőkés infláció hatása kivédhető. Ennek egyik alapvető eszköze a valutaárfolyam kategóriájának tudományos meghatározása.

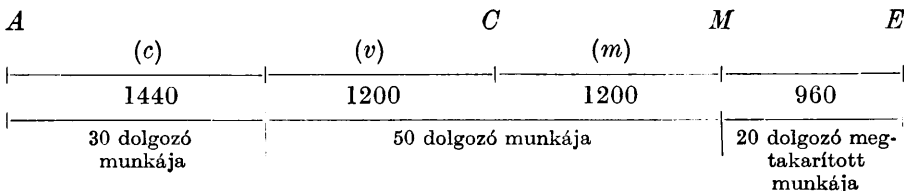
Mindezekon túl, a munkatermelékenység itt javasolt módszere egy konzisztens egész szerves része. Ez a rész összeegyeztethetetlen olyan vonatkozásokkal, amelyek inadekvátak a szocialista árutermelő viszonyokkal. Márpedig a konstituált áruár vagy a konvertibilis valuta kitermelési költsége mint valutaárfolyam összeegyeztethetetlenek a szocialista árutermelő társadalom adekvát termelési viszonyaival. A konstituált áruár és valutaszorzó a szocialista termelési viszonyok rendszerét inkonzisztenssé teszi, egyfajta eklekticizmus megnyilvánulásaként értékelhető, amelyeket ki kell küszöbölni, először elméletileg, majd gyakorlatilag is. Ebben az esetben tehát nem a termelékenység mérésének marxi elméletével és módszerével van baj, hanem a szocialista közgazdaságtudományban meglevő tudománytalan kategóriákkal, amelyek nem fejezik ki a szocialista társadalom valóságát. Mielőtt megvizsgálánk a negyedik ellenvetést, vonjunk le még egy következtetést a marxi példából.

Az itt következő számítás nem szerepel a marxi példában (de követ-

kezik belőle). Tételezzük fel, hogy a gép ára nem 1200 £, hanem 1440 £. Ebben az esetben a gép bevezetése valóban rontaná a tőkés termelés gazdaságosságát, mivel az áruár (GDP) továbbra is 4800 £, az önköltség pedig 2400 £-ről 2640-ra emelkedne, így a nyereség 2400-ról 2160-ra csökkenne, (és ezzel csökkenne a profitráta is).

Nincs olyan tőkés, aki ezt a gépet termelésbe állítaná. Bennünket azonban nem a tőkés szempontjai érdekelnek, hanem az, hogy 1440 £-es ár mellett előnyös-e a gép termelésbe állítása a társadalom számára.

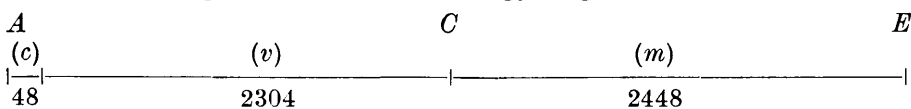
A termelési értékben a hozzáadott érték továbbra is 4800 £, azaz az *A* és *E* pontok közötti távolság. *A*-tól *M*-ig = egyéni hozzáadott érték = 3840 £.

A gép termelésbe állítása még ezen az áron is előnyös a társadalomnak, hiszen 20 dolgozóval kevesebb termeli meg a géppel ugyanazt az árumennyiséget.

A nyereségmaximalizálás feltétel nélküli hívei közül mondhatja valaki: miért kell olyan gépet beállítani a termelésbe, amely csökkenti a nyereségrátát, ha olyan gépet is beszerezhetünk, amely növeli a profitrátát is, és a termelékenységet is. Vagy másképpen: a marxi példa extrém eset, amellyel kár foglalkozni. Mit mondhatunk ezzel kapcsolatban?

A példában szereplő tőkésnek javasolnak egy gépet, amelynek ára mindössze 48 £ (egy év alatt amortizálódik), és négy munkás munkáját pótolja. A tőkés kapva kap az ajánlaton, hiszen a gép ára csak a fele az általa pótolt dolgozók bérének (mivel négy dolgozó bére 96 £).

A gép beállításával a tőkés önköltsége 48 £-vel csökkent, a profit ugyanennyivel nőtt, a profitráta emelkedett, a gépet a tőkés teljes megelégedésére bevezetik. A gép bevezetése a társadalom számára is előnyös, mivel a 4800 £ értékű fonalat a gép beállítása után 100 dolgozó helyett hárommal kisebb létszámmal lehet előállítani (100—4+1 = 97). Csakhogy az eredeti marxi példában a gép beállítása révén 25 dolgozó munkáját lehet megtakarítani, ezzel a géppel pedig ennek egynolcadát. Azt nem vezeti be a tőkés, ezt pedig igen. Nem extrém esetről van tehát szó. Épp ellenkezőleg, arról az általános igazságról, hogy a *munkatermelékenység növelésének követelménye szigorúbb*, mint a nyereség növeléséé. Hiszen az élő és a holt *munkának*, s nem csak azok *költségének* kell csökkennie. Ugyanakkor a munkatermelékenység növelése előtt *mindig* nagyobb lehetőségek nyílnak, mint a nyereség növelése előtt, mivel a *munka terjedelme* nagyobb a *munka költségénél*. Az *A*-tól *E*-ig, ez pedig *A*-tól *C*-ig terjed.

Tudománytalan tételek — inadekvát termelési viszonyok

Nincs ma Magyarországon olyan marxista ideológus, aki ne vallaná, hogy a szocialista társadalmi tulajdon keretei között folyó termelés célja a társadalom növekvő igényeinek mind teljesebb kielégítése. Senki sem vitatja, hogy nálunk a társadalmi tulajdonban levő termelőeszközök nem tőkék, hanem az életfolyamat szakadatlan gazdagításának eszközei. Egyöntetűen valljuk azt is, hogy egyéni és társadalmi érdek a társadalmi munka termelékenységének optimális ütemű növelése, a munka hatékonyságának emelése, a termelőerők mind gyorsabb ütemben való fejlesztése. Legfontosabb állami és párthatározatainkban — alapvető céljaink között — az előbb fölvázoltak valamilyen formában meg is találhatóak. Amíg a szocialista társadalom alapvető elveit és céljait *általános* formában fogalmazzuk meg, addig nem követhetünk el különösebb hibát. *A nehézségek ott kezdődnek, amikor az általánosságban megfogalmazott igaz elveket (és ezzel egyező célokat) a gyakorlatba kell átültetni, amikor a célhoz vezető utat kell kijelölni, s a célokat holnapra, egy vagy öt évre konkrét formában kell rögzíteni.*

Korábban már említettem, hogy a munkatermelékenység-kategória *általános*, minden termelési módra igaz vonásainak ismerete kevés ahhoz, hogy a szocialista társadalom adta lehetőségeket céltudatosan kihasználjuk a társadalmi munka termelőerejének optimális növelésére. Ahhoz, hogy az általánosan megfogalmazott helyes elv és cél valósággá váljék, *rendelkezniünk kell azokkal az eszközökkel, módszerekkel, amelyek lehetővé teszik a munkatermelékenység növelése feltételeinek megteremtését, az ezzel összefüggő reális célok kijelölését.* És ami a legfontosabb: *ismerniünk kell a munkatermelékenység szocialista társadalomra jellemző vonásait.* Meg kell fogalmaznunk az elméleti tételket, amelyek alapján kialakítjuk azokat a termelési viszonyokat, amelyek között a termelékenységnövekedés objektív gazdasági törvénye az egyének és a termelőegységek vezetőinek napi döntései eredőjeként, abszolút módon érvényre jut, függetlenül attól, hogy az egyes dolgozók és vezetők tudatában vannak ennek vagy sem, s milyen szinten ismerik a munkatermelékenység-kategória lényegét, általános és különös vonásait. *A problémák tehát akkor kerülnek napvilágra, amikor az általánosan igaz elv és cél valóra váltásáról van szó,* amikor például a munkatermelékenység színvonalát, változását akarjuk mérni. A gyakorlatban elkövetett hibák mélyén rejtőző elméleti tévedések feltárása végett induljunk ki egy olyan mutatóból, amely a szocialista országokban általánosan használt és a legkevésbé vitatott. „A termelékenységet gyakran ún. *naturális mutatókkal mérjük.* Ilyen például az egy műszakra vagy egy munkásra jutó széntermelés, acéltermelés tonnában, szövettermelés négyzet- vagy folyóméterben, cipőtermelés párban; mindezek könnyen, jól érthető mutatók, és ezért használatuk erősen elterjedt.”¹²

A termelékenység mérésének ez a módszere természetesen nem a szerző találmánya. Ugyanezt a módszert használják több évtizede a Szovjetunióban és használták kötelező tervmutatókként hazánkban is. A legújabban megjelent közgazdasági tankönyvek egyikében, amelyet az A. F. Rumjancev professzor vezetett szerzőkolléktíva írt (1974-ben

¹² Román Zoltán: I. m. 19. 1.

Ungváron magyarul is megjelent), ez áll: „A munkaidőegységre jutó munkatermelékenység színvonalának kiszámításánál órát, napot, hónapot, évnegyedet, évet is alapul lehet venni. Az alapul vett időegységtől függően tehát óránkénti, napi, havi, negyedévi, évi átlagteljesítményt számítanak ki. Az előállított termék mennyiségét viszont természetben vagy pénzben tüntetik fel.

A termelés terjedelmét és egy-egy dolgozó átlagteljesítményét a legjobb természetbeni egységekben — érc, kőolaj tonnában, gyártmány darabjaiban, szövet métereiben, lábbeli párjaiban stb. — kifejezni. Csak-hogy gyakorlatilag távolról sem mindenütt lehet természetbeni mutatókat alkalmazni.”¹³

Ezen általános gyakorlat alapján, ha például egy cipőgyárban vagy a cipőiparban egy dolgozó egy műszak alatt 8 pár cipőt állított elő a bázisévben, és 16 párat a tárgyévben, akkor kijelentik, hogy a munkatermelékenység a bázisévhez viszonyítva 100 százalékkal emelkedett. Ha a terv mondjuk 14 pár cipő termelését írta elő, akkor a dicséret sem marad el a termelékenységi terv túlteljesítéséért. Az igazság ezzel szemben az, hogy az említett adatok alapján a *termelékenység a valóságban éppúgy nőhetett, mint ahogyan csökkenhetett*, mivel az ily módon számolt termelékenységi mutatónak az égvilágon semmi köze sincs a munka termelőképessége színvonalához, a termelékenység változásához.

Aki megértette — Marx fejtegetése alapján — a munkatermelékenység-kategória lényegét, tehát azt, hogy a munka termelékenységének növekedése abban áll, hogy az áruban az eleven *munka* aránya csökken, a múltbeli munkáé növekszik, de úgy, hogy az áruban rejlő *összmunkamennyiség* csökken, hogy tehát az eleven *munka* nagyobb arányban csökken, mint amennyivel a múltbeli munka nő, az már azt is tudja, hogy a 8 pár cipő/fő/műszak és a 16 pár cipő/fő/műszak adatokból senki sem tudhatja, hogy az egy pár cipő előállításához szükséges élő és holt munka együttesen csökkent-e vagy sem, és ha csökkent, mennyivel.

Az előbb idézett adatokból a munkatermelékenység tényleges alakulása a 100 százalékos növekedést jelző mutató ellenére sem derült ki. Mindebből csak azt látjuk, hogy a fajlagos élőmunka-szükséglet a felére csökkent, de ahhoz, hogy a munkatermelékenység alakulását érzékelhesük, ismernünk kellene a fajlagos amortizáció növekedésének mutatóit is. Amennyiben az értékcsökkenés fajlagosan annyival nőtt, mint amennyivel az élő munka fajlagosan csökken, akkor — az élő munka felére csökkenése ellenére — a *munkatermelékenység semmivel sem növekedett*.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a munkatermelékenységet mérni még ezekkel az „erősen elterjedt”, „könnyen és jól érthető mutatók”-kal sem lehet. Ezek a mutatók ugyanis nem adnak felvilágosítást arról a könnyen érthető tényről, hogy az új gép bevezetésével az egy pár cipőben megtestesült élő és holt munka együttes mennyisége csökkent-e vagy sem, és ha csökkent, mennyivel. Márpedig csak ez mutatja meg a munka termelőképességének színvonalát, a termelékenység változását.

Eddig olyan munka termelékenységéről volt szó, amelynek eredménye nagy jóakarattal természetbeni egységekben meghatározható (de

¹³ A. F. Rumjancev: Közgazdasági alapismeretek. Kárpáti Könyvkiadó, Uzshorod, 1974. 143. l.

micsoda termelékenységi mutató az, ahol bármilyen pár cipő egyenlő egy pár cipővel). Mi történik azonban akkor, ha ez nem lehetséges, s ha a termelést csak értékben lehet megállapítani? A megoldás közismert. „... e tervmutatók között fontos helyen szerepelt a termelékenységi mutató, az egy munkásra, vagy egy foglalkoztatottra számított teljes termelési érték is”¹⁴ írja Román Zoltán már említett munkájában, és hasonlókat olvashatunk az említett szovjet tankönyvben is.

Nem ismeri vagy nem érti a munkatermelékenység kategória tudományos, az objektív valóságot kifejező, Marx által megfogalmazott tartalmát, aki elfogadja, hogy a termelési érték és a munkaidő viszonya munkatermelékenységi mutató. Ezen az sem változtat, ha például az egy munkásra számított teljes termelési érték mutatóhoz valaki hozzáteszi „... e mutató nem méri megbízhatóan a termelékenység alakulását...”, mint ahogyan azt Román Zoltán is teszi.¹⁵

Az egy főre jutó termelési érték mutatóval (és társaival) nem az a baj, hogy nem elég pontosak, hanem az, hogy ezeknek az értékmutatóknak ugyanúgy nincs köziük a munkatermelékenységhez, mint az előbb tárgyalt naturális mutatóknak. Az időegységre vagy létszámra jutó termelési érték nőhet vagy csökkenhet, miközben a munka termelékenysége változatlan, a két mutató között nincs egyértelmű megfelelés. Nézzük meg a bizonyítást a már ismert marxí példa alapján, amelynek végeredménye az volt, hogy a munkatermelékenység *tényleges* változása 133,3 százalék. De hogyan alakulnak (ugyanezeket a számokat feltételezve) az átermelékenység-mutatók:

$$\text{Termelékenység I.} = \frac{\text{termelési érték}}{\text{dolgozók száma}}$$

$$\text{Termelékenység (bázis)} = \frac{4800 \text{ £}}{100 \text{ fő}} = 48 \text{ £/fő}$$

$$\text{Termelékenység (variáns)} = \frac{4800 \text{ £}}{50 \text{ fő}} = 96 \text{ £/fő}$$

$$\text{A termelékenység változása} = \frac{96}{48}, \text{ azaz } 200 \text{ százalék}$$

Az egy főre jutó bruttó termelési érték nem mutatja a munkatermelékenység objektív alakulását, mivel a gép termelésbe állításával (variáns) csak az élő munka csökkent a felére, de a termelést az élő munka (50 fő) egy 1200 £ értékű géppel állította elő (a gépben pedig 25 fő munkája tárgyiasult), és a szőben forgó árut csak így volt képes 50 fő előállítani 100 helyett. Ez a 25 fő (vasember) hiányzik a variáns tört nevezőjéből.

Az egy főre jutó bruttó termelési érték mutatója (vagy bármilyen változata) nem mutathat valós eredményt azért sem, mert a termelési érték magában foglalja az előző munkafázisok folyamán létrehozott értékeket (a folyó termelőfelhasználást) is. A mutató változását így puszt-

¹⁴ Román Zoltán: I. m. 23. l.

¹⁵ Ua. 24. l.

tán a munkamegosztás változása is befolyásolhatja. A tört értéke nőhet a kooperáció növekedése miatt, akkor is, ha a munkatermelékenység a termelőegységben valójában csökkent, és fordítva.

Nézzük meg most — a marxi példa számait alkalmazva — a másik általánosan elfogadott átermelékenységi mutatót:

$$\text{Termelékenység II.} = \frac{\text{nettó termelési érték}}{\text{dolgozók száma}}$$

$$\text{Termelékenység (bázis)} = \frac{4800 \text{ £}}{100 \text{ fő}} = 48 \text{ £/fő}$$

$$\text{Termelékenység (variáns)} = \frac{3600 \text{ £}}{50 \text{ fő}} = 72 \text{ £/fő}$$

$$\text{A termelékenység változása} = \frac{72}{48}, \text{ azaz } 150 \text{ százalék}$$

Az egy főre jutó nettó termelési érték sem mutatja tehát reálisan a munkatermelékenységet, sem annak változását, mivel itt figyelmen kívül marad a fontos momentum, hogy a számlálóban megjelenő nettó termelési értéket az élő munka (50 fő), a gép közbejöttével, a gépben levő „vasemberekkel” együtt (25 fő) hozza létre. Ha pedig a nevezőben figyelembe vesszük a 25 „vasembert” akkor természetesen az 1200 £-et is figyelembe kell venni a számlálóban. Tudománytalan és alaptalan tehát a társadalom legkülönbözőbb szféráiban (gazdaság, politika, tudomány, tömegkommunikáció) dolgozóknak az az elképzelése, hogy ha például egy vállalat változatlan létszám mellett, mondjuk 10 százalékkal növelte a termelést, akkor ebből az következne, hogy 10 százalékkal nőtt a termelékenység. Ellenkezőleg, még az sem lehet egyértelmű, hogy valóban nőtt-e a termelékenység, és nem csökkent-e esetleg. A 10 százalékkal magasabb egy főre jutó termelési érték csupán azt jelenti, hogy a terméktömeg előállításában csökkent az élő munka. De az említett adatokból egyáltalán nem derül ki, hogy a termékbe átvitt holt munka mennyisége hogyan alakult. Márpedig a munkatermelékenység növekedéséről csak abban az esetben beszélhetünk, ha a vállalat által gyártott árutömegben a holt munka növekedése kisebb, mint az élő munka csökkenése, azaz a terméktömegben megtestesült élő és holt munka együtt csökkent.

A teljes csőd beismerésével egyenlő, hogy a „munkatermelékenység-szakértők” — bár meggyőződtek arról, hogy a munkatermelékenység általuk ismert mutatói nem alkalmasak a munkatermelékenység egzakt mérésére —, az okok felderítése és az objektív helyzetet tükröző mutató kidolgozása helyett, megmaradnak az ismert mutatók mellett. Megelégszenek azzal, hogy e mutatókat szóbeli véleményekkel egészítik ki, amelyeket — a szociológiából átvett módszerrel — kérdésekre adott válaszokból gyűjtnek össze. Az ismert szakértő legújabb könyvében, amelyben már a közgazdaságtudományba oltott szociológia eredményeit ismerteti, ezt olvashatjuk. „E kikérdezéseknek az az előnyük is megvan, hogy jóval egyszerűbbek, mint új statisztikai adatszolgáltatások megszervezése. A tapasztalatok szerint e lényegesen kevesebb munkát igénylő módszerrel sokszor *ugyanolyan* megbízhatóságú eredményekhez juthatunk, mint statisztikai adatgyűjtés útján. A kikérdezésekkel nyert ada-

tok feldolgozásánál és elemzésénél azután — természetesen — szintén a statisztika jól bevált módszereit alkalmazzuk.”¹⁶

A szerzőnek, azt hiszem, egy dologban tökéletesen igaza van, hogy ezzel az új módszerrel a termelékenységről „sokszor ugyanolyan megbízható” információkhoz juthatunk, mint a közismert mutatókból.

Hogyan alakíthatnánk ki a szocialista társadalom adekvát termelési viszonyait, amelyek a szocialista társadalmi tulajdont fejezik ki, ha olyan nézeteket vallunk, amelyek nem tükrözik az objektív valóságot? A bírált felfogást Román Zoltán mindezekon kívül még így is megfogalmazza: „A termelékenység növekedése valójában az *összráfördítés* csökkenésében fejeződik ki. Az *összráfördítést* a vállalatnál legjobban az önköltség mutatója méri.”¹⁷

Mindezt egy marxista vallja 1973-ban, 80 évvel A tőke III. kötetének megjelenése után, amelyben Marx félreérthetetlenül megállapítja — mint ahogyan az már az eddigiekből kiderült —, hogy az *összráfördítést* kétféleképpen lehet és kell értelmezni. A kétféle értelmezés közül azonban az egyik a tőkés társadalomra, a másik a szocialista társadalomra vonatkozik. Az első értelemben az *összráfördítéson* azt kell érteni, amit Román Zoltán is ért, hogy mennyi *tőkét* ($c + v$) adtak ki az áru előállítására, vagyis az áru tőkés értelemben vett önköltségét; a másik értelemben *összráfördítéson* az értendő, hogy mennyi *munkát* ($c + v + m$) fordítottak az áru előállítására. Ez utóbbi — marxi szóhasználatul elve — „az áru valóságos költsége”. Következésképp, a szocialista társadalomban a termelékenység, vagy ami ezzel azonos, a termelőerők növekedése — Román Zoltán nézetével ellentétben — az áru valóságos költségének, a *munkának* a csökkenésében fejeződik ki.

Az 1968 előtti húsz évben mindvégig a gazdaságpolitika legfontosabb céljai között szerepelt a munkatermelékenység növelése. A termelékenység tervezésének és mérésének alkalmazott módszere azonban lehetetlenné tette a termelőerők optimális fejlődését. Ma már csak mosolyogni lehet azon, hogy a munkatermelékenység alakulását az egy munkásra jutó termelési érték, vagy e mutató bázishoz, illetve a tervezetthez való viszonyából akartuk megállapítani.

Ebből az időből való az az ismert példa is, hogy a „Zománcgyár” 15—20 literes lábasokat gyártott, de nem lehetett kapni literes edényt, mivel a gyár „termelékenységi” tervét a tonna/létszám mutatóval adták meg. Az előbbieken alapján elméletileg bizonyított, hogy mindennek semmi köze sincs a termelékenységhez. A hiba nem az volt tehát, hogy a munkatermelékenység növelésének kérdését a gazdaságvezetés azokban az időkben elhanyagolta (ennek éppen az ellenkezője az igaz), hanem az, hogy nem volt összhang a kívánt cél és a cél megvalósításának konkrét módszerei, eszközzrendszere között.

Mindez azonban már a múlté, ami önmagában is jelentős előrelépés. Ezt az is bizonyítja — a példánál maradva —, hogy mindenfajta lábast lehet kapni, ami ha meggondoljuk, nem kis eredmény. Most az a kérdés, hogy a gazdaságirányítás új rendszerében sikerült-e a vállalatok vezetőit olyan mozgáspályára állítani, amelyen az ésszerű döntések — vonatkozzanak azok akár a gyártmány-, akár a gyártásfejlesztésre vagy

¹⁶ Ua. 28. 1.

¹⁷ Ua. 20. 1.

a termelési szerkezet korszerűsítésére — a munkatermelékenység optimális növekedését eredményezik. Másképpen: a jelenlegi termelési viszonyokból fakadnak-e azok a körülmények, amelyek miatt a munkatermelékenység növelésének a szocialista társadalmi tulajdonból következő lehetőségei kiaknázatlanul maradnak.

A gyakorlat igazolja, hogy *a jelenlegi gazdasági viszonyok összehasonlíthatatlanul ésszerűbbek, mint az 1968 előttiéek voltak, de még nem a helyes, a szükségszerű viszonyok.* Az ésszerű, a vállalati érdekek megfelelő döntések *a jelenlegi termelési viszonyok között csak akkor ösztönzik a munkatermelékenység növelését, ha az egyben a nyereséget is növeli.* Ilyen feltételek között felszínre sem kerülnek azok a fejlesztési elképzelések, amelyek nem növelik, sőt esetleg csökkentik a nyereség tömegét, de mindennek ellenére növelik a munka termelékenységét, azaz csökkentik az adott termékre jutó élő és holt munka együttes nagyságát. Az 1968-tól kezdve kialakított gazdasági viszonyok között a vállalatok nem az élő és a holt munkával gazdálkodnak ésszerűen, hanem — legjobb esetben is — az élő és a holt munka *költségével.* Ez azt jelenti, hogy *a munkával való takarékoskodás, a munka termelékenysége növekedésének objektív törvénye — akárcsak a tőkés gazdaságban — a jelenlegi gazdasági viszonyok között sem feltétlen érvényű.* *A magunk teremtette korlátok miatt szűkítettük a munkatermelékenység növelésének lehetőségeit, lehetetlenné tettük a termelőerők optimális fejlődését.*

A szocialista társadalmi tulajdon a termelőerők színvonalával összhangban levő termelési viszonyokat kell, hogy jelentsen. Olyan viszonyokat, amelyek nem fékeznek, ellenkezőleg, segítik a termelőerők fejlődését. Ebből a szempontból, mármint a termelőerők és a termelési viszonyok összhangja szempontjából — mint ahogy az az eddigiekből kiderült — még nem jutottunk előbbre. Ha különböző okokból is, de az 1968 előttihez hasonlóan, a mai termelési viszonyok is csak a termelőerők fékezett fejlődését teszik lehetővé.

Felvetődik azonban a kérdés, *milyen elmélet vagy meggondolás alapján alakítottuk a termelési viszonyokat a reform kapcsán úgy, hogy a termelést — akárcsak 1968 előtt — most sem céljainknak megfelelően szabályozzuk, hanem úgy, mintha a termelés célja nálunk is a profit volna.*

A magyarázatot vegyük egy mértékadó közgazdász cikkéből. „A szocialista forradalom az iparilag elmaradottabb országokban győzött. Így a kapitalizmus és a szocializmus közötti verseny, amely az ellentét és harc viszonyai között megy végbe, törvényszerűen a gazdasági utolérést és elhagyást szolgáló akcióprogramokban fejeződik ki. Ehhez *a szocialista társadalmaknak a munka magasabb termelékenységét kell elérniök.* Ebből kiindulva a szocialista tervgazdaságra való berendezkedés óta mi is rendszeresen ellenőrizzük a munkaidőalap hasznosulását. De *a gazdasági hatékonyság érvényesítésének módja mind a mai napig nem kielégítően tisztázott.*

A szocialista termelési viszonyokban rejlő lehetőségek teljes kihasználása a társadalmi aktivitást és helyi kezdeményezést, így a döntési hatáskörök ésszerű decentralizálását tételezi fel. Ezért került a gazdasági reform előkészítésekor a vállalati munka minősítése a figyelem előte-

rébe. A kérdés a következőképpen vetődött fel: *vajon az egy dolgozóra jutó termelési érték vagy a nyereség maximalását tekintsük-e a vállalati munkában a siker kritériumának?* E vitában jogosan mutattak rá arra, hogy közvetlenül a *munkatermelékenység emelésén alapuló termelés-szervezés irracionális*, mert az élő munka és a holt munka megkülönböztetésére vezet. A különböző időben végzett munka megkülönböztetése esetén a vállalat a többi vállalatban már elvégzett munka elfe-szerelésével is javíthatja a termelékenységet (sic! J. F.). Elvileg lehetséges, hogy a vállalati szinten javuló *élő munka-hatékonyság* népgazdasági szinten az *összmunka-hatékonyság romlásával jár együtt*. A *vállalati jövedelmezőség kategóriája ezzel szemben olyan mérce lehet, amely megfelelően szintetizálja az élő és holt munkát*, a vállalati munkát összekapcsolja az előzetesen elvégzett munkákkal, amelyek nélkül a vállalati termelés meg sem lenne valósítható. *A népgazdasági termelékenységről így hűbb és összefoglalóbb képet nyújt a vállalati jövedelmezőségi mutató, mint a vállalati „termelés/létszám” hányados*. A *termelékenység—jövedelmezőségi vita így nem a termelékenységi kategória elvetésére, hanem mikroszintű felhasználási módja ellen irányult.*¹⁸ (Kiemelés tőlem — J. F.)

A hibás alap, amin Csikós-Nagy Béla (sok közgazdással együtt) áll, az eddigiek után nyilvánvaló. Bár világosan látja (sok más közgazdással együtt), hogy az egy dolgozóra jutó termelésiérték-mutató nem alkalmas a munka termelőereje színvonalának megállapítására, sőt azt is, hogy „irracionális” a termelést ennek a mutatónak az alapján szabályozni, annak felderítése helyett, hogy mi az objektív és pontos mércéje a munkatermelékenységnek, Csikós-Nagy Béla a fürdővízzel együtt kiönti a gyereket is. Így hát nem marad más nála, mint a profitráta (bocsánat, a nyereségmaximalizálás) mint a „szocialista vállalatban végzett munka sikerének kritériuma”.

Csikós-Nagy Béla nem javasolt tehát *munkatermelékenységi mutatót* sem a vállalati, sem a társadalmi munka hatékonyságának mérésére, azon egyszerű ok miatt, mert azt vallja, hogy a munka hatékonyságát minden szinten a profitráta, a jövedelmezőség alakulása fejezi ki, vagy másképpen a tőkés értelemben vett gazdaságosság.

Feltéve, de meg nem engedve, hogy Csikós-Nagy Bélának van igaza, és a munka hatékonyságát a szocialista országokban is a jövedelmezőségi mutató jelzi, rejtély marad, hogy a szerző szerint mi az anyagi alapja a legfejlettebb tőkésországok termelőképessége utolérésének, sőt elhagyásának. Hiszen a termelés nyereségmaximalizálás alapján való fejlesztésében a tőkésországoknak több száz éves előnyük van. De nem is ez a lényeg. *A nyereségmaximalizálás alapján való termelésfejlesztést konzekvensen csak az képes megvalósítani, akinek a maximális profit elérése a célja, vagyis a tőkés*. Mi, akiknek a társadalmi gazdagság maximális növelése, a kommunista ember kialakítása a célunk, a profitmaximalizálás alapján való termelésfejlesztésben csupán gyenge epigonok lehetünk.

Be kell látnunk, hogy Marx és Engels nézetrendszere és a *gyakorlat, amelyet kialakítottunk, nem fedik egymást teljesen*. Olyan termelési vi-

¹⁸ Csikós-Nagy Béla: Népgazdasági hatékonyság és vállalati jövedelmezőség. Gazdaság, 1971. 2. sz. 7. l.

szonyok között, ahol a termelést nyereségmaximalizálás alapján szabályozzák, csak szólam a munkatermelékenység növelésének mint társadalmi érdeknek a hangoztatása. Csak ha a termelő abban érdekelt, hogy a rendelkezésre álló munkával és eszközökkel maximális értéktömeget állítson elő, vagy ami ugyanezen érdekelttség másik oldala, a fizetőképes kereslet kielégítéséhez szükséges árukat a legkisebb élő és holt munkával állítsa elő, akkor válik a munkatermelékenység-növekedés objektív gazdasági törvénye — a történelem folyamán először — feltétlen érvényűvé. Ez a változás akkor következik be, ha *a vállalatok vezetőinek munkáját a vállalatban kifejtett munka termelékenysége alapján bírálják el*, tehát úgy, hogy a vállalatok vezetői a termelést munkatermelékenység-maximalizálás alapján legyenek kénytelenek szabályozni. *Ebben és csakis ebben az esetben változik majd a vállalati, ágazati stb. termékszerkezet terszerűen és folyamatosan a társadalmi érdeknek megfelelően*, tehát úgy, hogy — a szocialista társadalom adta lehetőségeket kihasználva — maximális ütemben fejlődjék a társadalmi munka termelékenysége.

Kimondhatjuk: *„Szocialista árutermelési viszonyok között akkor és csak akkor juthat érvényre a szocialista társadalom alaptörvénye, ha a termelést minden szinten az alaptörvényben kifejtett célnak megfelelően munkatermelékenység-maximalizálás alapján szabályozzák.*

A nyereségmaximalizálás és a munkatermelékenység maximális növelése két teljesen különböző tulajdonformának felel meg. Az első a magántulajdonra alapozott árutermelési viszonyok általános érvényű kifejezése, a második az árutermelési viszonyoknak az a forradalmian új alaptulajdonsága, amely a szocialista állami tulajdon általánossá válásával, a szocialista társadalmi tulajdon létrejöttével valósul meg először, általános és feltétlen érvényű az emberiség további történetében.

A magántulajdonra alapozott árutermelő társadalom és a szocialista társadalmi tulajdonra alapozott árutermelő társadalom termelési viszonyainak ebben van az első és legfontosabb különbsége, amelyből minden további eltérés következik.

Ezek alapján lehet csak megérteni, miért a *munkatermelékenység* az egyik bizonyító kulcsszava a szocialista forradalom, a kommunista termelési módra való áttérés szükségességének Marx, Engels és Lenin gondolatrendszerében.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1976—80. évi gazdasági és szociális fejlődéséről szóló irányelvek beruházási vonatkozásai

Sikerek és fogyatékoságok a legutóbbi évek beruházási munkájában

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság gazdaságába a legutóbbi öt év alatt minden eddiginél nagyobb összeget, 600 milliárd Kcs-t ruháztak be, jelentősen túlteljesítve ezzel a CSKP XIV. kongresszusának beruházási vonatkozású irányelveit. A beruházások teljes volumene — az előző ötéves tervidőszakban elért szinthez képest — kb. 41—42 százalékkal, ezen belül az építkezéseké 37 százalékkal, a gépi beruházásoké pedig 49 százalékkal emelkedett (szemben a 35—37, 33, illetve 37 százalékos előirányzatokkal). A beruházási előirányzatok túlteljesítését gyakorlatilag az éves tervekben szabályozták, ügyelve arra, hogy a lakossági és a közösségi fogyasztás a tervezett ütemben növekedjék. A felhalmozási alap bővítése a terven *felül* keletkezett forrásokból történt.

Az 1971—75. évekre szóló V. öt-éves tervben a beruházási tevékenység növekedése egyenletesebben ment végbe, mint a megelőző két öt-éves tervidőszakban. 1966 és 1970 között például a beruházások évenkénti növekedési üteme 2,6 és 14 százalék között ingadozott; ezzel szemben az V. ötéves tervben 5,1 százalék volt a legkisebb és 9,9 százalék a legnagyobb növekedési ütem. Bár néhány üzembe helyezési elhúzódtott, az állóeszköz-állomány 30 százalékkal nőtt és elérte a két billió Kcs-t.

A beruházások ágazati szerkezete lényegében az V. ötéves tervben megállapított arányok szerint fejlődött, annak ellenére, hogy néhány ágazat-

nál a tervezett előirányzatokat túllépték, másokban pedig teljesítették azokat.

A beruházásokon belül különösen sikeresen fejlődött a *lakásépítés*, amelyre az elmúlt öt évben több mint 90 milliárd Kcs-t fordítottak. A XIV. kongresszus irányelveiben eredetileg 500 ezer lakás építése szerepelt; az V. ötéves terv 540 ezerre emelte fel az előirányzatot; a tényleges teljesítés 615 ezer lakás lett. Így a lezárult tervidőszakban több mint két millió csehszlovák állampolgár költözött új lakásba, ami kiemelkedő eredmény akkor is, ha a lakásépítési előirányzat túlteljesítése csaknem kétharmad-részben a magánépítkezésre és más önerőből történő építési formákra jutott. A tervidőszak végére szilárd anyagi bázis és építési kapacitás jött létre évi 120 ezernél is több lakás megépítéséhez. Ez az eredmény lehetővé teszi, hogy a jövőben nagyobb figyelmet fordítsanak a lakásépítés néhány minőségi problémájára, köztük arra, hogy a lakások telepítése a termelés általános fejlesztésével összhangoltabban történjék.

Jelentősen túlteljesítették a beruházási előirányzatokat a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban is. Figyelembe véve a mezőgazdaságnak a csehszlovák népgazdaságban betöltött szerepét, ezeket a beruházásokat szükségessé kell tekinteni.

A kohászati és a gépgyártási beruházások túlteljesítése főként az eredetileg tervezettnél korszerűbb gépek és berendezések üzembe helyezésével kapcsolatos. Emellett a legutóbbi években kibontakozott néhány új program is, amelyekkel a

XIV. kongresszus irányelvei ilyen mértékben nem számoltak (például az atomenergetikai gépgyártás kiépítése és a csőgyártás gyorsabb fejlesztése).

Az V. ötéves terv éveiben az ún. „Z”-akció* keretében folyó építés növekedett a leggyorsabban, aminek eredményeként számottevő új vízvezetési és csatornahálózat, sok új napközi otthon, iskola, uszoda, torna- és sportterem, stadion épült. A sok új létesítmény üzembe helyezése öröndetes, másfelől viszont nagy építési kapacitást, anyagot kötött le, elvonva e forrásokat más, eredetileg tervezett építkezések elől. Ezért az infrastrukturális beruházásoknak ez a tervezettnél jóval gyorsabb fejlődése a jövőben nem ismétlődhet meg.

A beruházások ágazati struktúráját tekintve kedvezőtlen, hogy nem teljesültek a fűtőanyag- és villamosenergia-ipar, az építőanyag-ipar és a közlekedés-hírközlés egyes tervezett beruházásai, bár a beruházások ezekben az ágazatokban is gyorsan növekedtek. A IV. ötéves tervhez képest a fűtőanyagipari és energetikai beruházások (ideértve a gázvezetékek építését) 57 százalékkal, az építőanyagipar beruházásai 72 százalékkal, a közlekedés-hírközlésé pedig 22 százalékkal nőttek. Ennek ellenére, ezen ágazatokban több fontos kapacitás üzembe helyezése elhúzódott, így a villamosenergia-iparban 500—700 MW erőművi kapacitás üzembe helyezése, az építőanyag-iparban pedig egy cementmű átadása.

Az elmúlt ötéves terv egyik fontos célja volt a beruházások koncentrációja Prága, Pozsony és az északkelet ország rész térségében. Jóllehet a kitűzött célt ebben a vonatkozásban nem sikerült maradéktalanul elérni, az V. ötéves terv időszakában az építési kapacitások nagyfokú koncentrációja ment végbe a kijelölt térségekben: az említett 3 térségben az építési munkák volumene hozzávetőleg $\frac{2}{3}$ -dal nőtt meg, míg az ország

más részeiben csupán $\frac{1}{5}$ -del. Különösen gyors volt a fejlődés ebből a szempontból a prágai térségben, ahol az összes beruházásoknak kerekén tízedrésze valósult meg. Ez szükséges is több — hosszú idő óta húzódó — probléma megoldásához; közülük megemlíthető a prágai közlekedés rekonstrukciójának megkezdése (ideértve a metró első szakaszának és a Kl. Gottwald-hídnak az átadását), valamint 40 ezer lakás felépítése Prágában.

A beruházási tevékenység eredményeiben fontos szerepet játszott a beruházások megvalósítását szolgáló ágazatok fejlesztése. Az építőipar az eredetileg tervezettnél gyorsabban növelte létszámát, s néhány létesítményhez külföldi építőképességet is igénybe vett. Megnőtt a technológiai berendezések behozatala és a külföldi szerelési kapacitás igénybevétele is.

A pozitív eredmények mellett szólni kell a beruházási munkában előforduló negatív tendenciákról is. Közülük első helyen azt kell megemlíteni, hogy nem sikerült teljesen összpontosítani a kapacitásokat a nagyobb (1,5 millió Kcs feletti) költségvetésű létesítmények megvalósítására. A beruházások e körében több mint 23 milliárd Kcs értékű beruházás teljesítése húzódott a következő tervidőszakra. Az ötéves terv utolsó két évében ugyan e területen is mutatkozott bizonyos javulás, főként ott, ahol a munkák vállalását kötelező feladattá tették.

Ennek ellenére, a beruházások e szektorában jelentős határidőcsúszások vannak. Több fontos kapacitás üzembe helyezési idejét el kellett halasztani, ami kedvezőtlenül befolyásolja az egész beruházási tevékenységet. Az elemzések azt mutatják, hogy a beruházási munkaciklus végső fázisában kiugró hiányosságok a beruházások tervezésében és előkészítésében gyökereznek. Ezekhez járulnak a szállítói-megrendelői kapcsolatokban, valamint a beruházók és a kivitelezők irányító munkájában mutatkozó hiányosságok.

A kapacitások üzembe helyezésének elhúzódása a vegyiparban és a

* „Z”-akció: város- és községfejlesztési, városépítési beruházások, társadalmi erőforrások nagyarányú felhasználására építve.

könnyűiparban kedvezőtlenül hatott a termelésre és az exportra. Másfelől viszont a rövidesen üzembe lépő új kapacitások bizonyos tartalékot jelentenek a további fejlődéshez.

A létesítményátadási tervek nem teljesítése és a beruházási költségek növekedése folytán az V. ötéves tervben megállapítottnál lassabban csökkent az építkezések kivitelezési ideje és a befejezetlen állomány. A befejezetlen állomány és az építkezések átlagos ideje így is 17—18 százalékkal csökkent.

Továbbra is problémát jelent a beruházások fajlagos költségeinek a növekedése. Igaz, ez bizonyos mértékig összefügg a műszaki haladással, valamint a környezetvédelemmel és a munkakörnyezettel összefüggő problémák megoldásának költségességével. A beruházási költségek elemzése azonban azt mutatja, hogy az objektív okok összefonódnak a szubjektív jellegűekkel. A kisebb részt képviselő árnövekedések mellett (főleg az importberendezéseknél) erősen növelik a költségeket a tervdokumentáció módosításai, az eredeti dokumentáció hiányosságai, a megvalósítás folyamán végrehajtott változtatások stb.

Jelentősen túllépték a kisebb beruházásokra és gépbeszerzésekre az V. ötéves tervidőszakban előirányzott összeget. A beruházások e kategóriájában 41 milliárd Kcs-val többet költöttek, főleg gépekre és berendezésekre. Ennek a túllépésnek pozitív oldala, hogy gyorsult a gépállomány korszerűsítése és megújítása, ami kedvező feltételeket hozott létre a termelés racionalizálásában. Részletes elemzés nélkül nehéz azonban megítélni, milyen mértékben mozdította elő a túllépés az V. ötéves terv termelési feladatainak a teljesítését. Pedig a beruházási tevékenységnek ez a része az összes befektetés 35—40 százalékat képviseli. Az erre fordított eszközök elég nagyok tehát ahhoz, hogy megérdemeljék hatékonyságuk további gondos elemzését. A Csehszlovák Állami Banknak az V. ötéves terv utolsó éveiben készített elemzéseiről rámutattak a beruházási munka e részének gyenge pontjaira,

például arra, hogy az összes beruházásból csupán 27—31 százalék számít magas hatékonyságúnak. (Ilyennek minősülnek azok a beruházások, amelyek 3 évnél rövidebb idő alatt megtérülnek, illetve ahol az egy munkaerő pótlásához szükséges ráfordítás 200 ezer Kcs-nál kisebb.) Az elemzésekből kiderül az is, hogy a beruházások viszonylag kis részét (kb. 20 százalékat) fordították az állandó alapok megújítására.

A beruházások e kategóriája azért is figyelmet érdemel, mert a gépgyártó vállalatok számára nagy pótlólagos értékesítési lehetőséget jelent. Így következhet be a hazai beruházásokhoz tervezett szállítások teljesítése, miközben fontos létesítményekhez elmaradnak a szállításokkal. A gépgyártó vállalatok tehát összességében ugyan teljesítik feladatukat, de nem a kívánt összetételben. Ebből a szempontból indokolt az eddigi fejlődés kritikussabb értékelése.

Mindeme hiányosságok ellenére az V. ötéves terv beruházási tervének végrehajtása kedvezően hatott az állóeszközök fejlődésére. Az állóeszköz-állomány éves növekedési üteme átlagosan 5,9 százalékos volt a tervezett 5,2 százalék helyett. Igaz, ebben közrejátszott az is, hogy az állóeszközök selejtezése lassúbb volt az V. ötéves tervben előirányzottnál, pedig már maga az állóeszköz-selejtezési terv is az alsó határon — és nem a közgazdaságilag és műszakilag indokolt selejtezés szintjén — mozgott. Ezért különösen kedvezőtlen, hogy ezt a kifejezetten alacsony tervet is csupán 88 százalékra teljesítették. A selejtezés alacsony szintje, ami összefügg a dolgozóknak a megszokott munkahelyhez való kötődésével, kedvezőtlenül hat az átlagos műszakszám alakulására, ennek következtében az állóeszközök hatékonyságára is. Kedvező jelenségként értékelhető viszont, hogy az állóeszközök növekményében az átlagosnál nagyobb a gépek és a berendezések, tehát az aktív alkotóelemek aránya.

Már a beruházási tervek teljesítésének előzetes elemzéséből is megállapítható, hogy bőven van tanulni

való. Erősíteni és fejleszteni kell minden pozitív tendenciát, keresni kell a módját a beruházási munkában hosszú ideje fellelhető negatív jelenségek fokozatos kiküszöbölésének. A beruházási munkára is érvényes az új terv irányelveinek az a megállapítása, hogy: „hiányosságaink felszámolása jelentős mozgósítható forrás a további fejlődéshez és a társadalmi termelés hatékonyabbá tételéhez”.

Az új ötéves terv fő céljai és a beruházási tevékenység

A népgazdaság fejlesztésének fő feladatai a CSKP gazdasági és társadalompolitikájának alapvető céljából következnek. Ez az alapvető cél: a szocialista életmód kibontakoztatásával összhangban biztosítani a lakosság növekvő anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítését, valamint az élet- és szociális biztonság további erősítését, a társadalmi termelés magas fokú hatékonysága és a munka jó minősége alapján.

Az irányelvtervezet utal arra, hogy a jelenlegi helyzet és azok a feltételek, amelyek közt a VI. ötéves tervet végre kell hajtani, bonyolultak. A helyzetet főként az teszi bonyolulttá, hogy

— az országnak szűkösek a nyersanyag- és energiaforrásai, a hiányzó nyersanyag és energia beszerzése a világban egyre nehezebb; a nyersanyagbányászat feltételei objektíve romlanak;

— a munkaerőforrás növekedése kifejezetten lassúbb, mint a megelőző ötéves tervek időszakában;

— nő a gazdasági fejlődés beruházási igényessége;

— a tőkés piacokon kiéleződött válsághelyzetben a folytatódó infláció mellett egy sor termék értékesítési feltételei is megnehezültek.

A lakosság életszínvonalának folyamatos emeléséhez aktív intézkedésekre van szükség a termelésben, a beruházási tevékenységben, a külkereskedelemben. Az 1976—80. évekre szóló irányelvek szerint mindenképp előtt a következők szükségesek:

1. Biztosítani kell a társadalmi termelés gyors és arányos növekedését.

2. Fokozni kell a gazdaság hatékonyságát valamennyi népgazdasági ágban, növelni a munka termelékenységét, javítani a munka minőségét, átültetni az életbe a komplex gazdaságosságot, ehhez

— hatékonyabban kell gazdálkodni a fűtőanyagokkal és energiaforrásokkal, a nyers- és alapanyagokkal;

— lényegesen jobban kell hasznosítani a meglévő termelési-műszaki bázist;

— a termelés növekedését minden ágazatban elsősorban a munkatermelékenység növelésére kell alapozni.

3. Intenzívebbé kell tenni a hazai természeti kincsek, főként a szilárd tüzelőanyagok, a vízenergia, a hazai ércforrások, a faanyagok és a mezőgazdasági termőföldek hasznosítását.

4. Fokozottan kell hasznosítani és gyorsabban bevezetni a tudomány és a technika eredményeit a gyakorlatba.

5. Meg kell valósítani a csehszlovák gazdaság magasabb fokú beilleszkedését a nemzetközi munkamegosztásba, főleg a KGST keretében kibontakozó integrációs folyamatokba.

6. A Cseh és a Szlovák Szocialista Köztársaság gazdasági fejlődését az egységes csehszlovák gazdaság fejlesztésének kulcsfontosságú problémáinak a megoldására, különösen a termelő-műszaki bázis és a munkaképes korú lakosság növekedésére kell irányítani. Ezen az alapon kell biztosítani a Szlovák Szocialista Köztársaság gazdasági fejlődésének gyorsabb dinamikáját és növelni részeseését az ország forrásai létrehozatalában.

7. Fejleszteni és tökéletesíteni kell a népgazdaság irányítását. Ennek keretében javítani kell a népgazdasági tervezésnek mint a népgazdasági irányítás alapvető eszközének minőségét és tekintélyét. Tökéletesíteni kell a tervekészítés és mutatói rendszerét. Jobban meg kell alapozni az anyagi-műszaki ellátást, tökéletesíteni kell a szállítói-megrendelői kapcsolatokat.

Eredményesebben kell felhasználni a pénzügyi, az ár- és bérösztönzőket a terv hatékonyabb végrehajtására. Tökéletesíteni kell a népgazdasági irányítás valamennyi láncszemének a tevékenységét.

Ahhoz, hogy az említett bonyolultabb feltételek között is biztosítani lehessen a gazdaságpolitika alapvető céljainak elérését, emelni kell a beruházási munka színvonalát. Éppen a beruházási munka révén kell létrehozni a feltételeket a termelőerők hatékonyabb fejlesztéséhez, nemcsak a jelen, hanem a termelés arányos növekedésének hosszú távú fejlődése szempontjából is, megalapozva egyúttal az életszínvonal emelését, a munkakörülmények javítását és a környezet védelmét is.

Az irányelvek figyelmes olvasójának bizonyára nem kerüli el a figyelmét, hogy a beruházási tevékenységről szóló fejezet a beruházási folyamatnak nem a mennyiségi, hanem a *minőségi* oldalára helyezi a hangsúlyt. Első helyen a beruházási munka *hatékonyságának* az emelése áll, a beruházásokat előkészítő tervezés egész folyamatának javításával és a végrehajtás jobb megszervezése útján.

Ahhoz, hogy az eddignél sikereesebben lehessen orientálni a létesítmények befejezésére és a kapacitások üzembe helyezési térvének teljesítésére, a kapacitásokat és a berendezések szállításait a folyamatban levő építkezések gyors befejezésére kell összpontosítani. Ez az elv konkrétan abban is kifejezésre jut, hogy a VI. ötéves terv számításai szerint a két millió koronánál nagyobb költségelőirányzatú építkezéseken a munka és a berendezésszállítások növekedése gyorsabb ütemű lesz, mint a népgazdasági beruházások átlagos növekedése. Ezeknek a beruházásoknak több mint kétszer olyan gyorsan kell növekedniük, mint a (két millió Kcs alatti) kisberuházásoknak. Ha gyorsan be akarjuk fejezni a beruházásokat, nem foghatunk növekvő körben egyre újabb és újabb létesítményekhez. A beruházási munka és a szállítások volumenét ezért több mint 10

százalékkal gyorsabban tervezzük növelni, mint az újonnan induló beruházások volumenét. Ez úton el kell érni a befejezetlen állomány és az építési határidők kb. 20 százalékos csökkentését.

Az V. ötéves terv megvalósításának fontos tanulsága, hogy elegendő tartalékról kell gondoskodni részben a beruházási költségelőirányzatok túllépésének fedezetére, részben a beruházások esetleges „csúszásának” elensúlyozására, továbbá a beruházás utolsó két évében való felhasználásra, összhangban a hosszú távú terv fő irányvaival és a VII. ötéves terv irányelveivel.

Még a legjobban előkészített beruházási modell sem lehet azonban kellően hatékony, ha nem tudjuk mozgósítani erőnket a beruházások gyors befejezésére, ha a beruházók, a kivitelezők és a tervezők figyelme nem összpontosul a beruházás végső fázisára, azaz a kapacitások kellő időben történő belépésére, a próbaüzemelésre, az újonnan létesülő kapacitások tervezett paramétereinek elérésére. Néhány beruházáson jó eredményeket értek el ebben a vonatkozásban; ezek tapasztalatait hasznosítani kell, főként ami az ellenőrzés hatékonyságát, valamint a befejezés előtt álló létesítmények hatáskörével kapcsolatos vállalati és személyi felelősség és anyagi érdekesség érvényesítését illeti. Szükséges az is, hogy a beruházási folyamat előkészítésében és megvalósításában részt vevő minden vállalat és intézmény szervezetekben, színvonalasabban dolgozzék.

E beruházási politika következetes megvalósítása új hozzáállást kíván az új beruházások indításakor. Az induló beruházások volumene alig 25 százalékkal lesz magasabb, mint volt az V. ötéves tervben. Ez az arány persze ágazonként különböző, összhangban a termelőszféra fejlődési szükségleteivel. Az átlagosnál jóval nagyobb ütemben indulnak új beruházások a fűtőanyagiparban, a kohászatban, a gép- és a vegyiparban.

A beruházások szerkezetének problémái

Az új beruházások megvalósításának következetesebb szabályozásával egyidejűleg az irányelvek hangsúlyozzák a beruházások gondosabb kiválasztásának szükségességét is. Ügyelni kell arra, hogy csak ott fogjunk új beruházásba, ahol a termelés már nem növelhető a meglévő kapacitások jobb kihasználásával, korszerűsítésével és rekonstrukciójával.

Figyelembe véve a munkaerőforrás korlátozottságát, az új kapacitásokat olyan körületekre kell telepíteni, ahol reális lehetőség van a szükséges munkaerő biztosítására. A munkaerő biztosítását célzó előzetes vizsgálatok és összegező számítások arra engednek következtetni, hogy a VI. ötéves tervben üzembe lépő beruházásokhoz csak úgy biztosítható a szükséges munkaerő, ha más üzemeket megszüntetve vagy a munkatermelékenységet növelve szabadítunk fel dolgozókat ezek részére. Következetes programot kell ezért kidolgozni a gazdaságtalan vagy nem perspektivikus üzemek, illetve termelési irányok felszámolására, különösen a gépiparban és a könnyűiparban, ahol a legnagyobb szükség van az új kapacitásokhoz munkaerőre.

Tudatában vagyunk a munkaerő-növekmény lehetséges forrásainak egyenlőtlen elhelyezkedéséből fakadó problémák komolyságának, sőt az ebből némely esetben származó konfliktusoknak is. Különösen néhány ipari agglomerációban várható ilyen konfliktushelyzet.

Ebből a szempontból is fontos, hogy az irányelvtervezet lakáshellyel foglalkozó része a lakásépítkezés kiemelten gyors növelését irányozza elő Prágában, Pozsonyban és Észak-Csehország kiemelt járásaiban. A lakásépítés ilyen differenciált területi elosztása is hozzájárul a munkaerő ésszerű elhelyezkedéséhez és stabilizálódásához. Fontos új minőségi eleme ez a lakásépítés területi elhelyezésének, nemcsak a vállalati, hanem a szövetkezeti és családirányozásokról is.

Az irányelvek beruházási fejezete

foglalkozik a beruházások ágazati szerkezetével is.

Az *ipari* beruházásokat főleg a fűtőanyag-termelésben, a villamosenergia-iparban, a kohászatban és a gépiparban növelik.

A *fűtőanyagipari* beruházások elsősorban az észak-cseh és az Osztrava-Karvina-i barnaszén-körzetben összpontosulnak. Mindkét körzetet olyan mértékben kell fejleszteni, hogy 1980-ig biztosítva legyen a termelés növelése, egyúttal létrejöhessen az 1980 utáni fejtés feltételei.

A *gáziparban* egyrészt tovább kell növelni a tranzitszállító kapacitásokat, másrészt ki kell építeni a hazai belső elosztóhálózatot.

A *villamosenergia-iparban* 3500—4000 MW villamos erőművi teljesítmény üzembe helyezését írják elő az irányelvek. A már épülő villamos erőművek befejezése mellett tervbe van véve egy újonnan kezdődő erőmű felépítése is (Érunerov II), továbbá elkészül az első nagy atomerőmű Jaslovské Bohunice-ban. Meg kell kezdeni további atomerőművek építését. Folytatódik az át-emelő vízi erőművek építése is.

A *kohászat* és a *gépipar* tervezett beruházásai szorosan összefüggnek a már elfogadott fejlesztési programokkal, mint az acélttermelés és a csőtermelés fejlesztése. A nehéziparban a beruházási eszközök jelentős hányadát az atomenergetikai berendezések gyártásához szükséges gépipari kapacitások létrehozására fordítják. Az általános gépiparban fontos cél a Tátra tehergépkocsik gyártásának fejlesztése. Folytatódik a személyautó-gyártás fejlesztése. Új fejlesztési programok indulnak a megmunkálógépek és a textilgépek gyártására, valamint a gépipar néhány más kiemelt ágazatában.

A *vegyiparban* az előző időszakhoz képest a beruházási ütem lelassul, de a feladatok igényessége megmarad. Első helyen kell említeni a Záluzi és a Sloznaft petrokémiai komplexumainak további fejlesztését.

A *könnyűiparban* rendelkezésre álló beruházási eszközöket a fafeldolgozó iparban, ezen belül a fafor-

gács- és farostlemez-gyártásban, továbbá a bútorigarban kell összpontosítani.

Az *építőanyag-iparban* folytatjuk a cementgyárak építését. A megkezdett cementipari beruházások befejezése mellett 2—3 új cementgyár építését kell megindítani. Új keramikus burkolólap-gyárakat kell üzembe helyezni.

A *mezőgazdaságban* elsődlegesen a földalap minőségének fokozására kell fordítani a beruházási eszközöket, a növénytermesztés fejlesztése céljából. Elsősorban vízrendezési munkáról van szó, de új öntözőrendszerek kiépítésére is sor kerül. Az állattenyésztésben az elavult nagy kapacitású egységek korszerűsítése mellett újakat is építenek, lehetővé téve a mezőgazdasági üzemek koncentrációját és szakosodását. A mezőgazdasági munkák további gépesítésével pótolni kell a mezőgazdaságból kiváló munkaerőt. Növelni kell a tárolókapacitást és a takarmánykeverékek termelését.

Az *élelmiszeriparban* a beruházásokat úgy kell irányítani, hogy a meglévő kapacitások korszerűsítésével és rekonstrukciójával, valamint új kapacitások létrehozásával biztosítsák a mezőgazdasági és a feldolgozó ipari kapacitások összhangját. Elsősorban a hús- és tejfeldolgozási kapacitásokat növelik.

A *nem termelő szférában* az irányelvek az alapvető infrastruktúra, elsősorban a közlekedés és a vízgazdálkodás beruházásainak növelését irányozzák elő, megtartva a beruházások korábban kialakult arányát.

A *közlekedés* fejlesztésén belül a vasúti beruházások kerülnek első helyre, elsősorban azok, amelyek a fővonalak és a vasúti csomópontok áteresztőképességét növelik. Tovább folytatódik a vasútvonalak villamosítása és a prágai vasúti csomópont átépítése, valamint a szlovákiai déli vasútvonal építése. Folytatódik a vasútvonalak áteresztőképességének növelése, a közlekedés biztonságának javítása, korszerű híradás- és biztonsági technika segítségével. A szükséges teljesítménynöveléssel

arányban bővül a villamos és Diesel-motoros mozdonyok állománya és a tehervagonpark.

A *közúti közlekedésben* úgy kell folytatni az autópálya építését, hogy 1980-ra meg lehessen nyitni a Prága—Brno—Pozsony útvonalat. Ki kell építeni a kivezető utakat némely nagyobb városból és a város körüli úthálózatot. A városi tömegközlekedés fejlesztésében első helyen a prágai metró építését kell említeni; a tervezet szerint 1980-ig 20 km-es szakaszt kell üzembe helyezni.

A *hírközlésben* bővíteni és automatizálni kell a telefonhálózatot. Folytatódik a II. televíziós program adó- és továbbító hálózatának kiépítése. Üzembe kell helyezni három nagy teljesítményű adót, hogy a vételi lehetőségek az ország egész területén alapvetően javuljanak.

A *vízgazdálkodási* beruházások fő célja a szükséges vízforrások biztosítása, a vízvezeték-hálózat bővítése, a csatornázás további kiépítése és a szennyvizek tisztítása. A Magyar Népköztársasággal együttműködve folytatjuk a Dunai Vizierőmű építésének előkészületeit, hogy az ötéves terv második felében — a közös megegyezésnek megfelelően — teljes erővel megindulhasson az építkezés. A vízgazdálkodási beruházások egy részét a legveszélyeztetettebb körzetek árvízvédelmére kell fordítani.

A *lakásépítési* beruházások volumenét kb. $\frac{1}{4}$ -ével növeljük. Javítani kell a lakótelepek műszaki és környelmi felszerelését. A lakásépítkezést jobban össze kell hangolni a termelőerők fejlődési szükségleteivel. Javítani kell a lakások minőségét, ügyelni kell a lakótelepek jobb elhelyezésére. Ebből adódik, hogy a lakásépítkezés járulékos építési munkái 33—35 százalékkal növekednek.

A beruházási terv megvalósításának néhány feltétele

A kisebb (2 millió koronán aluli) beruházások növekedési üteme lassulni fog. El kell kerülni az ezeket

szabályozó keretek 1972—1975. évi túllépésének megismétlődését. Az e kategóriába tartozó beruházásokat a legszükségesebb korszerűsítési és felújítási célokra kell fordítani. A beruházási programokat úgy kell kiválasztani, hogy maximális hatékonyságot eredményezzenek a termelésben vagy a munkaerő-megtakarításban.

A kivitelező kapacitások — a tervezők megítélése szerint — elegendőek lesznek a VI. ötéves tervben előirányzott beruházási feladatok megoldásához. Szükséges azonban a különböző tervezőintézetek fejlesztése és hatékony együttműködése.

Átfogóan javítani kell az egész beruházási tevékenységet.

Az építőipar fejlesztése és az építési munkák, valamint a javítások és egyéb munkálatok iránti igény általában összhangban vannak. A VI. ötéves terv megvalósításához azonban

1. az építési kapacitásokat elsősorban a befejező munkafázisokban kell fejleszteni;

2. az építési munkálatok struktúráján belül fokozni kell az ipari építkezést és a lakosság ellátottságát;

3. Az építési kapacitást át kell csoportosítani a három legfontosabb építési körzetbe: Prágába, Pozsonyba és az észak-cseh területekre.

4. Egyenletesebbé kell tenni az építőipar anyagellátását.

Ami a gépek és a berendezések (mind a hazaiak, mind a külföldiek) szállítását illeti, a rendelkezésre álló források összességében elegendőek a beruházások szükségleteinek fedezéséhez. Problémák főleg a kohászati és nehézipari, valamint az általános gépipari minisztérium gépipari szállítási struktúrájával vannak.

★

A beruházási tevékenység nagyon igényes feladat. Növelni kell a beruházások hatékonyságát, gyorsabban és eredményesebben kell alkalmazni a tudományos-technikai haladás eredményeit. Az irányelvek világosan megjelölik a tennivalókat. Mindeme célok megvalósulása a beruházási építkezések dolgozóin, a tervezésben részt vevő műszakiakon, a beruházó és a szállító vállalatok dolgozóin múlik. Az ő aktivitásuk, kezdeményezésük és szorgalmuk a záloga annak, hogy a jövőbeli fejlődésünk és életszínvonalunk emelkedése szempontjából döntő fontosságú feladatokat meg is valósítsuk.

Karol Ujházy

Sz. Medvedkov: A külföldi tőke a kapitalista gazdaságban: a keletkezés útjai és problémái

(Mirovaja Ekonomika i Mezsduarodnije Otnosenija, Moszkva, 1976. 6. sz.)

A XX. század második felében az imperialista államok tőke kivitele lényeges változásokon ment keresztül. A II. világháború utáni időszakban a fő tőke-exportáló országok külföldi beruházásai nyolcszorosukra növekedtek, és 1973-ban meghaladták a 400 milliárd dollárt. Különösen gyors ütemben nőtték a külföldi közvetlen beruházások. Részesedésük az összes külföldi beruházásból az 1960. évi 47 százalékról 1973-ra 53 százalékra emelkedett. A hatvanas évek közepétől fokozatosan csökkent az amerikai beruházások aránya az összes külföldi befektetésekben, miközben eltolódás ment végbe az NSZK és Japán javára. A fejlett országokba irányuló tőke kivétel egyre erősebben érezteti hatását ezen országok gazdasági életében.

A harmadik világ súlya csökkent a fejlett országok tőkeexportjában. Az Egyesült Államok közvetlen beruházásaiban a fejlődő országok részesedése az 1950. évi 37,3 százalékról 1974-re 25,6 százalékra esett vissza.

A fejlett országokba irányuló tőke kivétel gyorsabb ütemű növekedését nem lehet egyedül a profitráta növelésére irányuló törekvésekkel magyarázni. 1960—1974 között az amerikai közvetlen beruházások évi átlagos növekedése a fejlett tőkésországokban 10,9 százalék, a fejlődő országokban 6,9 százalék volt, ugyanakkor a profitráta 1960—1970 között a fejlett tőkésországokban 9,8 százalékot, a fejlődő világban pedig 19,1 százalékot tett ki. A jelenlegi körülmények között a tőkés célok nem annyira a profitráta emelkedésén, mint inkább a profit tömegének a növelésén keresztül valósulnak meg. A fejlett országokban a külföldi termelőtőke nemcsak a termelés folyó költségeinek csökkentése céljából áramlik, hanem azért is, hogy a beruházó vállalat megerősítse pozícióját a külföldi piacon, kiszorítsa vagy semlegesítse a konkurenseket, azaz, hogy távolítgja biztosítsa a profitszerzés feltételeit.

A termelési költségekben és különösen a munkabérekben, valamint a termelékenységben meglévő országok közötti különbségek ösztönző hatása a tő-

ke kivitelre az utóbbi időben fokozatosan csökkent. Hatalmas hajtóerőnek bizonyult viszont a tudományos-technikai forradalom és a fejlett tőkésországok között meglévő technológiai szakadék. Az amerikai vállalatok műszaki fölénye az elektronikai iparban például lehetővé tette számukra, hogy monopóliálják (a többi között külföldi beruházások révén is) ezt az ágazatot az egész tőkésvilágban.

Az elektronikus számítógépek és a korszerű hírközlési eszközök alkalmazása megkönnyítette a multinacionális termelőkomplexumok létesítését. A szállítás fejlődése következtében csökkentek a fuvarozási költségek és a szállítás ideje, ami gyorsította a tőke keringését és megtérülését.

A nyugat-európai gazdasági integráció jelentős és ellentmondásos hatással van a külföldi beruházásokra. Egyrészt a kereskedelmi akadályok megszüntetése az EGK-n belül gyengítette az európai monopóliumok azon törekvését, hogy az áruexportot saját külföldi termeléssel váltsák föl, másrészt azonban az EGK-n kívüli országok számára erőteljesen fokozódott az EGK-ba irányuló tőke kivétel jelentősége az áruexporthoz képest. Jellemző, hogy 1960 és 1973 között Nyugat-Európa aránya az Egyesült Államok összes közvetlen tőkeexportjában 21 százalékról 35,1 százalékra növekedett, miközben az áruexportban a nyugat-európai részesedés 30 százalékról 21 százalékra esett vissza.

A század második felében a tőke kivétel szoros összefüggésben van a tőkés exportját megvalósító fő gazdasági szubjektumnak, a tőkés monopóliumnak az átalakulásával, a transznacionális vállalatok erőteljes fejlődésével.

A termelőtőke kivitele — a fizetési mérlegen kívül — erőteljes és ellentmondásos hatást gyakorol a foglalkoztatottságra is. A hetvenes évek elején a transznacionális monopóliumok külföldi termelőegységeiben 13—14 millió embert foglalkoztattak. A gazdasági konjunktúra romlása a befogadó országban lényegesen nagyobb visszaesést okoz a nemzeti vállalatok termelésében és foglalkoztatottsági színvonalában, mint a nagyobb manőverezési képességekkel és lehetőségekkel rendelkező transznacionális monopóliumok külföldi leányvállalatainál.

Ellentmondásosan hat a külföldi tőke a befogadó ország műszaki színvonalára is. Bizonyos körülmények között a közvetlen beruházások az élenjáró műszaki ismeretek megszerzésének fontos

forrásaivá válhatnak. Jellemző, hogy a technológia átadásának olyan hagyományos formái, mint a független szerződő felek közötti licenccégyezmények, vesztelenek jelentőségükből. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján az Egyesült Államokból kiáramló technológiai és műszaki információknak több mint 70 százaléka a közvetlen beruházások révén került át az idegen gazdaságokba. A külföldi tőke aktív behatolása a fogadó ország élenjáró ágazataiba erősen kiélezi a külföldi és a helyi vállalatok közötti versenyt.

A befogadó országok gyakran használják fel a külföldi ipari tőkét a nemzeti exportpotenciál növelésére. Az amerikai monopóliumok műszaki vezető szerepe a biztosítéka annak, hogy az amerikai vállalatokat befogadó országok jelentősen növelhetik exportjukat. Becslések szerint az ötvenes évek közepétől a műszakilag élenjáró termékek Nyugat-Európából származó exportnövekményének mintegy fele a Nyugat-Európában működő amerikai vállalatoknak volt köszönhető. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a transznacionális vállalatok kedvezőtlenül hatnak a nemzeti tőke helyzetére azáltal, hogy döntő pozíciókat foglalnak el az élenjáró ágazatokban. Ilyen körülmények között a kormányok különböző intézkedésekkel próbálják megvédeni saját nemzeti tőkéjüket. Felmerült már az a gondolat is, hogy az EGK-országok közösen lépjenek föl a tengerentúli transznacionális társaságokkal szemben.

(Ism.: *Dobozi István*)

Henri Desroche: „Kilátó 1989?” A fogyasztási szövetkezetek fejlődésének problémái

(Revue des Etudes coopératives,
Párizs, 1976. II. negyedév)

Egy 1976 februárjában Fontainebleau közelében rendezett kollokviumon a fogyasztási szövetkezetek vezetői nem palástolták a szövetkezetek sorsa felett érzett aggodalmukat. A mozgalom két oldalról is erős nyomásnak van kitéve: egyfelől a hatalmas kereskedelmi cégek igyekeznek a szövetkezeteket befolyási övezetükbe vonni, másfelől az elszaporodott fogyasztói egyesülések szorítják háttérbe őket. Az a veszély

fenyeget, hogy tulajdonképpen a fogyasztási szövetkezetek is kereskedelmi szervezetekké válnak, amelyekkel szemben a fogyasztói egyesületek valamiféle „vevők szakszervezeteként” lépnek fel. A Franciaországgal szomszédos országokban az azonos vagy hasonló jellegű szövetkezetek többé-kevésbé már megadták magukat. Kérdés, a kapituláció nem ragályos-e, különös tekintettel a jelenlegi recesszióra.

A fogyasztási szövetkezetekkel kapcsolatos releváns kérdéseket 7 pontban lehet összefoglalni:

1. Keletkezésük és fejlődésük

A fogyasztási szövetkezet néven jelmezett társadalmi-gazdasági jelenség egy sokfunkciós közönségből alakult át egyfunkcióssá. A funkciók, amelyekre szétesett, a következők:

- a) közös takarékoskodásra épülő hitelszövetkezet,
- b) fogyasztók szövetkezte,
- c) lakásszövetkezet,
- d) ipari termelési szövetkezet,
- e) mezőgazdasági szövetkezet,
- f) oktatási-nevelési- és vagyonközösség (kommuna).

A „CO”* fejlődésével kapcsolatban elmondhatjuk, hogy a mennyiségi változásokból minőségi változás bontakozott ki. Kezdetben a szövetkezeti sejt viszonylag homogén. Amint azonban terjeszkedik, nő a sejt bonyolultsága, szükségszerűen sokrétűvé válik, s a belső differenciálódás a sejtet bomlással fenyegeti.

2. Rokonjelenségek

Ami a fogyasztási szövetkezet rokonjelenségeit illeti, a következőket állapíthatjuk meg: A közös elosztás prototípusa a fogyasztási szövetkezet, azonban ugyanezt a funkciót betölthetik a kiskereskedők egyesülései is. Ez a tény kiélezi a viszonyt az egyesült kereskedők és a szövetkezett fogyasztók között. Felmerül a kérdés, hogy milyen a társulások között kialakuló kapcsolatok jellege: viszonyukat a szinergia, a párhuzamosság vagy az antagonisztikus ellentmondások jellemzik. Vannak olyan helyzetek, amikor a különféle szövetkezetek egymáshoz való viszonyát a kapcsolatok kombinációjával lehet csak leírni. Ilyen kombinációkkal találkozunk többek között Szene-gálban és Tunéziában, ahol kézművesek, családi farmok, fuvarozók és halászok szövetkezetei működnek, és ahány szövetkezet, annyiféle változat létezik.

* A fogyasztási szövetkezetek társadalmi-gazdasági megjelenési formái.

A szövetkezeti fejlődés másik útját jelentik a vállalatokból kialakuló szövetkezetek. Brazíliában és Uruguayban találkozunk ilyen „zárt” egyesülésekkel, amelyek területi vagy más összetartozás alapján jönnek létre. Ezek az egyesülések nemritkán milliós tagsággal rendelkeznek, s nem is tekinthetők valódi szövetkezeteknek. Vannak fogyasztási szövetkezetek és van közös fogyasztás, amely tulajdonképpen a közszolgáltatással egyenlő. Izrael jellegzetes társadalmi jelenségei a fogyasztási közösségek; megint más jellegűek a szövetkezetek a Szovjetunióban, és ismét egészen mások a kínai kommunák. Ami a nyugati „kommunákat” illeti (mint például a „modern kommunák”, a „fiatalok kommunái”, az „ellenzékiek kommunái” stb.), ezek inkább szociológiai, mint közgazdasági jelenségek. Mégis, ezeket is figyelembe kell venni a fogyasztás szempontjából.

A közös fogyasztás — függetlenül a fogyasztási szövetkezetektől — felfelé ívelő trendet mutat. Még abban az esetben is, ha a további fejlődés során változatlanul a család maradt a fogyasztás alapegysége — amiben sokan kételkednek —, akkor is mind kevésbé tartja meg a család fogyasztási egység funkcióját.

3. A szövetkezetek közötti együttműködés

A különféle szövetkezetek közötti együttműködés tulajdonképpen megszűnt, de minden jel arra mutat, hogy ezt célszerű lenne helyreállítani. A szövetkezeti fejlődés bizonyos típusai, például a lakásszövetkezet és a hitelszövetkezet egymással kapcsolatba kerülhetnek, alkalmazkodnak egymáshoz, kölcsönös érdekek keletkeznek. Más esetekben azonban nehézségek merülnek fel a szövetkezetek kapcsolataiban, amelyek így anakronisztikussá válnak. Ez a helyzet a fogyasztási szövetkezet és a mezőgazdasági szövetkezet esetében.

A fogyasztási szövetkezetek számára a szövetkezeti szabályok az áruk piacain jutnak érvényre, anélkül azonban, hogy munkapiacukat az együttműködés révén szabályozni tudnák.

Az ipari és a mezőgazdasági szövetkezetek közötti kapcsolat egy szövetkezetközi közös piacot igényelne. 1895-től egészen napjainkig valamennyi nemzetközi szövetkezeti kongresszus legbonyolultabb problémája a fogyasztási szövetkezetek és a mezőgazdasági szövetkezetek közötti együttműködés volt. Egyes szövetkezeti szakértők szerint a szövetkezetek közgazdasági elmélete

még nem alakult ki, hiszen nem alakult ki saját stratégiájuk, nem finomították ki technológiájukat, s nem dolgozták ki egy szövetkezeti közös piac közgazdasági alapjait, ahol a fogyasztók szövetkezete mint vevő és mellékesen mint eladó jelentkezne, a mezőgazdasági szövetkezet pedig mint eladó és mellékesen mint vevő lépne fel. Ennek az elméletnek a hiánya miatt mindegyik szövetkezet azon igyekszik, hogy vevőit, illetve szállítóit inkább a szövetkezetek szféráján kívül, mintsem a szövetkezeti piacon belül keresse. A szövetkezetek együttműködése, ha ilyen létezik is, esetleges, s nem felel meg a mai feltételeknek.

Gyakran találkozni a szövetkezeti formák regionális, sőt makroregionális egyesüléseivel. Hirt kapunk egy fogyasztási szövetkezeti hálózat és egy ipari termelési szövetkezeti egység közötti friss megállapodásról, amelyet egy önkormányzati sztrájk során kovácsoltak. De egy fecske nem csinál nyarat, és hosszú az út addig, amíg egy-egy ilyen jelenségből komplex szövetkezeti egyesülés lesz.

4. Társadalmi—gazdasági szempontok

Szociálökonomiai vonatkozásában a szövetkezetekről sokféle elmélet született, amelyek mesze vannak a gyakorlati megvalósítástól. Úgy tűnik, nem lehet elkerülni a fenyegető változást, amelynek lényege, hogy szövetkezetek születnek szövetkezeti tagok nélkül.

Ha a szövetkezeti tagok és a szövetkezet közötti kapcsolatok elsorvadnak, az egész szövetkezeti mozgalom veszélybe kerül. Feltételezhető, hogy egy olyan társulás, amelyben a tagoknak nincs közvetlen haszna, magában hordja a kereskedelmi vállalatokkal szemben fellépő egyfajta „fogyasztói szakszervezet” csíráját, még akkor is, ha a kereskedelmi vállalatok szövetkezeti alapon működnek. Bizonyos országokban a vidéki szövetkezeti mozgalom irányvonala az, hogy a mezőgazdasági szövetkezetekhez hasonlóan, elhatárolja magát az árueosztástól. A tagság ezekben az esetekben saját szövetkezetével szemben azt a követelményt támasztja, hogy az „alkudozás asztalának” másik oldalára, vagyis a vásárló oldalára álljon, ahol akárcsak egy „szakszervezet” ellenáll az eladók rohamainak. E tendenciák rendkívül időszerűvé teszik, hogy a fogyasztók társulásai, valamint a szövetkezeti formában működő gazdaságok szót értsenek egymással.

5. A szövetkezetek és az elméleti fejlődés

A kollektív tudatban és a kollektív emlékezetben összekeveredik a szövetkezeti mozgalom múltja, jelene és jövője. A közvélemény elvárja, hogy a szövetkezeti vezetők a múlt, a jelen és a jövő összevetésével, saját és mások tapasztalatainak összehasonlításával és kiértékelésével, mutassanak utat a jövő felé. A hitelszövetkezetek vonatkozásában Franciaországban több ilyen jellegű, útmutatásul szolgáló munka jelent meg. Ha pedig ez már egy szövetkezeti forma összefüggésében megvalósult, miért ne lehetne a fogyasztási szövetkezetek elméletét is ugyanilyen módszerrel kidolgozni? Csupán azt kell tudni, hogy a kollektív képzelőerő nem korlátozódhat steril lombikmegoldások keresésére, hanem csak a gyakorlati fejlődéstől kaphat szárnyakat.

6. A szövetkezetek és a szolidaritás

A szövetkezeti mozgalmaknak világ-szerte szolidarisáknak kellene lenniük egymással, nemcsak egy-egy régióban vagy szektorban, hanem valóban egyetemesen. A szövetkezeti mozgalom varsói világkongresszusa annak idején azt állapította meg, hogy a szövetkezeti fejlődés a világban nagyon egyenletlen. A mozgalom 300 millió tagot számlál, amelyeknek kb. 70 százaléka Európában van. A többi 30 százalék szerte a világon, főleg a fejlődő országokban. Ez azt jelenti, hogy a szövetkezeti tagok többsége — kivéve a szocialista országokat — a városi lakosság soraiból regrutálódik. Minthogy a szövetkezetek a legkülönbébb társadalmi rétegeket fogják össze, kézenfekvő lenne, ha ezek a rétegek kapcsolatban lennének egymással és kicserélnék tapasztalataikat. Ilyen tapasztalatcserére csak helyenként van lehetőség, szükség lenne azonban egy olyan nemzetközi intézményre, amely átfogóan kutatná a szövetkezeti mozgalmak világi kérdéseit. 1931-ben Bazelben terveztek egy ilyen jellegű intézetet, amelynek megvalósítása még ma is időszerű lenne.

7. Utópisztikus perspektívák

A szövetkezeti mozgalmakkal kapcsolatban az elmúlt 150 évben utópiái utópiára halmoztak. Fourier és Proudhon utópiái azonban még ma sem váltak időszerűvé. Charles Gide, Mauss és Poisson jövődőléseit szerint először a kereskedelem, majd az ipari termelés, s végül a mezőgazdaság fog világméretben egyesülni. A végső cél egy gazdaságilag egyesített világtársadalom, amelyet akár „szövetkezeti köztársaság”-nak is lehetne nevezni, ahol a maximális profit elérésére való törekvés

a világszolidaritás eszméje és gyakorlata váltja fel.

Az utópiák szövetgetését vég nélkül lehetne folytatni. Egyes elképzelések szerint az elosztásban már 1989-ben megvalósulhat a világméretű együttműködés.

(Ism.: Kálmán Endréné)

Albin Plocica: A vállalatok korszerűsítésének szükségessége és hatása

(Nowe Drogi, Varsó, 1976. 7. sz.)

A beruházási tevékenység tökéletessítése, az állóeszközök jobb kihasználása a hatékonyabb gazdálkodás óriási tartalékai. Először is azért, mert beruházási célokra a népgazdaság nagy összegeket fordít, az állóeszközökkel való gazdálkodás színvonala azonban meglehetősen eltérő a különböző területeken. Az elmúlt öt évben a lengyel népgazdaságba 1900 milliárd zlotyt ruháztak be, a mostani ötéves időszakban pedig a beruházások összege eléri a 2640 milliárd zlotyt. Nyilvánvaló, hogy ilyen óriási volumenű ráfordítások esetén a költségmegtakarítás minden százaléka tekintélyes összegeket ad, amelyeket a társadalmi fogyasztás céljaira vagy más fejlesztési célokra lehetne felhasználni.

Másodsor, a lengyel gazdaságban tekintélyes állóeszközvagyon halmozódott fel, amely — műszaki színvonalát és elhasználódási fokát tekintve — rendkívül differenciált. A népgazdaság állóeszközvagyonának értéke 5,4 billió zloty. Ezt a vagyonot sok esetben nem használják ki megfelelően, ami csökkenti a beruházott összegek hatékonyságát, és növeli a pótlólagos beruházások iránti fölösleges igényeket.

Az elmúlt három évtizedtől beruházási folyamataiban uralkodó trend volt az új létesítmények, ágazatok és ipari központok létrehozása. Ez általánosan elterjedt és szokássá vált, s sok gazdasági és területi vezető csak az új üzemek építését tekintette ágazata vagy a vajdaság fejlődése fő mutatójának. Ezt a szemléletet változtatta meg a LEMP VII. kongresszusa, amely a beruházási folyamatok további tökéletességét, hatékonyságuk növelését és a korszerűsítő beruházások arányának jelentős emelését helyezte középpontba.

Ezzel összefüggésben mind nagyobb mértékben nő a korszerűsítést szolgáló beruházások jelentősége a már meglévő üzemekben. A korszerűsítés egyáltalán nem azonosítható csupán a gépek és berendezések cseréjével. A korszerűsítő beruházások erősen különböznek egymástól természetes jellegükben, érvényesülési körük, megvalósításuk formája stb. tekintetében. A korszerűsítés fogalomkörébe tartozik az elavult és elhasznált gépek, illetve berendezések cseréje, a géppark kiegészítése a hiányzó berendezésekkel, a szűk termelési keresztmetszetek kiküszöbölése a kapacitások növelése és jobb kihasználása végett. Ugyancsak ebben a fogalomban foglaljuk össze az egyes gépek, berendezések, technológiai folyamatok, termelési részegységek vagy részlegek, raktárak, belső szállítási eszközök, szociális létesítmények modernizálását, az üzemi munkafeltételek javítását is.

A korszerűsítés szükséglete főleg azokon a területeken lép fel, amelyeken a termelés és a termelési módszerek gyors fejlődésnek indultak. Itt elsősorban az iparra gondolunk, de ez a megállapítás más gazdasági területekre, így a mezőgazdaságra, a szállításra, a hírközlésre, a kereskedelemre és a szolgáltatásokra is érvényes. A fejlett országokban a korszerűsítést szolgáló beruházások aránya magas, átlagosan eléri az ipari beruházások 60—70 százalékát. A legtöbb szocialista országban a korszerűsítő beruházás jelenleg az ipari beruházások fő iránya. Lengyelországban most alakultak ki a feltételei — és egyben a szükségessége is — annak, hogy jelentősen növeljék a korszerűsítést szolgáló beruházások arányát. Számos műszaki-gazdasági és társadalmi ok sürgeti a lengyel termelési potenciál korszerűsítését:

1. A gazdaságban jelentős mennyiségben található régi és részben elavult állományok és berendezések, ami lecsökkenti a termelés növelésének lehetőségeit és károsan hat a termékek minőségére, illetve korszerűségére.

2. Változóban van a foglalkoztatottsági helyzet. A mind jobban érezhető munkaerőhiány megköveteli a gépesítést és az automatizálást, a technológia lendületes fejlesztését.

3. A korszerűsítő beruházások általában kevésbé töke- és anyagigényesek, mint az új üzemek építése.

4. A korszerűsítést szolgáló beruházások — az új üzemek építésével összehasonlítva — kevesebb olyan anya-

got, munkát és más termelési tényezőt igényelnek, amelyekből népgazdasági méretekben hiány mutatkozik. Új üzemek építéséhez kétszer-háromszor anynyi anyag kell, mint a korszerűsítő beruházásokhoz.

5. A korszerűsítő beruházások kivitelezési ciklusa rövidebb, és a termelés felfutása is jóval kevesebb időt vesz igénybe. Rendkívül nagy jelentősége van annak, hogy a korszerűsített gyárakban már rendelkezésre áll a komplett és képzett munkaerőállomány, mely alkalmas arra, hogy mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben gyorsan és a terveknek megfelelően megindítsa a termelést.

6. A korszerűsített üzemekben általában jobb a munkakörülmények. Az elavult gyárak munkakörülményei hátrányosan hatnak a dolgozók egészségére és szociális körülményeire, a termelékenységre és ösztönzik a nemkívánatos munkaerő-vándorlást stb.

A korszerűsítő beruházások arányának növelése különböző intézkedéseket tesz szükségessé: Módosítani kell a beruházások tervezési rendszerét, finanszírozását, a tervezési és modernizálási munkákkal kapcsolatos elszámolásokat, változtatásokra van szükség az ösztönzési és premizálási rendszerben, a káderek értékelési rendszerében stb. Fontos kérdés a korszerűsítéshez szükséges gépek és berendezések beszerzése. Ez megköveteli hazai termelésük intenzifikálását és a beruházásokhoz szükséges import feltételeinek megteremtését. A korszerűsítő beruházásokhoz szükséges gépeknek elsőbbséget kell élvezniük a termelési eszközök elosztásakor. A korszerűsítési beruházások kivitelezését is „korszerűsíteni” kell. Tekintettel az ilyen munkák sajátos jellegére, a legjobb megoldás lenne ágazati vállalatok és kivitelezőegységek létrehozása az ipari tárcákon belül. Ezzel szemben az építőipari és építőanyag-ipari tárca építő—szerelő vállalatának az új üzemek építésére és az általános korszerűsítésre kellene koncentrálniuk.

Lengyelország reális feltételeiből és lehetőségeiből kiindulva a legközelebbi öt évben főleg az iparban kell előnyben részesíteni a korszerűsítő beruházásokat. A korszerűsítésekkel kapcsolatos döntéseket minden esetben meg kell előznie az elmélyült műszaki-gazdasági elemzésnek, az alapos gazdasági kalkulációnak és hatékonyságszámításnak.

(Ism.: Kolos Miklós)

A Szovjetunió és a szocialista országok nemzetközi együttműködésének hatékonysága

O. K. Ribakov: *Ekonomicseszkaja efektyivoszty szatrudnyicesztyva SZSZSZR sz szocialiszticeszkimi sztranami Miszl, Moszkva, 1975. 272 l.*

Ribakov könyve módszertani jellegű. Áttekintést ad a külkereskedelem és a nemzetközi együttműködés hatékonyságmérésének Szovjetunióban kialakult módszereiről és az e körül folyó vitákról. Ebben a témakörben ilyen átfogó jellegű, elvileg megalapozott, de a gyakorlati lehetőségeket is mérlegelő munkával még nem találkoztunk; számos megállapítása, javaslata jelentős továbbfejlesztésnek tekinthető a külkereskedelmi hatékonyság mérésével kapcsolatos kutatásokban.

A magyar közgazdászok feltehetően nagy érdeklődéssel fogadják ezt a témát. Kevés olyan ország van, mint hazánk, amelynek gazdasága annyira függne a külkereskedelem hatékonyságától, s talán nem túlzás azt állítani, hogy kevés olyan közgazdasági problémakör van, amelynél annyi megoldatlan, nyitott kérdéssel állnánk szemben, mint éppen a külkereskedelem hatékonyságának a mérésénél. Ebből az érdeklődésből nyilván csak keveset von le az, hogy — mint a szerző megjegyzi — könyvét kifejezetten a Szovjetunió szemszögéből nézve írta, s hogy a tanulmányon — bár a kézirat nyomdába adásának időpontja 1974. december — még nem érezhető az 1973/74-es árobbanás, s annak a nemzetközi együttműködésre gyakorolt hatása.

A rövid bevezető már megadja a könyv alaphangját. Ribakov igen gazdagnak minősíti a nemzetközi együttműködés hatékonyságáról szóló szovjet irodalmat, a gyakorlati alkalmazás azonban nagyon elmarad ettől. Az elmélet és a gyakorlat között szakadék tátong, s nagyon is időszerű, hogy e szakadék áthidalására tegyünk valamit.

Az első fejezet áttekintést ad a Szovjetunió és a többi szocialista ország nemzetközi együttműködésének fejlődéséről. Minthogy ez a fejlődés — például a KGST komplex programja — eléggé ismert a magyar olvasók előtt, ennek a fejezetnek a szelleméből csupán annak tolmácsolását érezzük szükségesnek, hogy a már most is rendkívül széles körű, s a jövőben még intenzívebbé váló együttműködés egyre nagyobb nyomtatékkal veti fel a hatékonyság ismeretének követelményét.

A második fejezet a nemzetközi együttműködés hatékonyságmérésének elméleti alapjaival foglalkozik. Ribakov itt két pillérrre épít: a hatékonyság általános közgazdasági definíciójára (amit úgy fogalmaz meg, hogy annál nagyobb a hatékonyság, minél kisebb költségekkel érjük el a meghatározott célokat) és a külkereskedelem marxi—lenini elméletére. Érdekes ezzel kapcsolatos megállapítása: a külkereskedelem nem alkot értéket, nemzeti jövedelmet. Az importált termékek értékét az értük cserébe exportált termékek munkaráfordítása határozza meg. Akármennyit is importálunk az exportált termékekért, az érték nem lesz nagyobb, mint ahogy azzal sem növekszik az érték, ha a termelékenység emelkedésével most ugyanannyi ráfordítással nagyobb tömegű használati értéket állítunk elő, mint azelőtt. A külkereskedelmi tevékenység csak a nemzeti jövedelem fizikai terjedelmét növeli azzal, hogy az export és az import lebonyolítása után nagyobb volumen áll rendelkezésre, mint azelőtt.

Bár aligha lehet vitatni Ribakov kiinduló tételének helyességét, ha az érték-mérés funkcióját szigorú politikai gazdaságtani értelemben nézzük, rá kell mutatni a következőre: a nemzeti jövedelem mutatója, ahogy azt a tervezésben és a statisztikában használják, nem egészen ezt a funkciót tölti be. A nemzeti jövedelem folyó áras (hangsúlyozzuk: folyó áras, nem csak változatlan áras) értéke akkor is nő, ha a termelékenység növelésével ugyanannyi munkával most nagyobb

tömegű használati értéket állítunk elő, mint azelőtt (ugyanis az árak nem csökkennek a termelékenység emelkedésének megfelelő arányban). S a szocialista országok statisztikai gyakorlata, valamint a KGST egységes népgazdasági mérlegrendszere a külkereskedelmet értékalkotó, nemzeti jövedelmet termelő ágazatnak tekinti. Tegyük hozzá azonban azt is, hogy a könyv fő mondanivalója szempontjából nincs különösebb jelentősége annak, hogy Ribakov értékalkotónak vagy nem értékalkotónak tartja a külkereskedelmet; a lényeges az, hogy volumennövelő (vagy volumencsökkentő) szerepét elismeri, s erre építi a hatékonyság mérési módszereit.

Ricardo komparatív költsélméletének magvát — más szovjet közgazdászokhoz, például O. T. Bogomolovhoz hasonlóan — Ribakov is elfogadja, de hangsúlyozza, ennek a szocializmus viszonyai között más tartalma van.

Közeledve az elméleti alapoktól a konkrét mérési módszerekhez, Ribakov elhatárolja magát a szélsőséges nézetektől: attól is, amely csak a közvetlen, a felzártnak jelentkező hatást akarja mérni, de attól a nézettől is, amely a közvetlen hatás mérését teljesen szükségtelenné tartja. A szerző a hatékonyság mérésének három szintjét különbözteti meg. Az első a pénzügyi szinten jelentkező hatás, ami nem más, mint az egyes külkereskedelmi ügyletekből (például valamely termék exportjából) vagy a külkereskedelmi ügyletek összességéből származó pénzügyi eredmény, nyereség vagy veszteség. A második szinten való mérés már inkább népgazdasági szemléletű; itt az export költségeinek és a cserébe kapott import hazai előállítására feltételezett költségeinek különbsége alkotja a számítás alapját. A harmadik szinten való mérés a szó igazi értelmében népgazdasági szemléletű; nemcsak a közvetlen, hanem a közvetett hatásokat is számításba veszi. Például azt, hogy valamilyen termék exportjának a fejlesztése magának az előállító ágazatnak a termelékenységét is megnövelheti; vagy azt, hogy valamilyen félkésztermék exportja milyen hatásokat vált ki az illető félkészterméket felhasználó hazai ágazatokban. Ezekbe a közvetett hatásokba nemcsak gazdasági tényezők játszanak szerepet, hanem egyéb (például politikai) tényezők is. Ezért az ezen a szinten történő elemzés nem is történhet egy mutatóval vagy csak mutatókkal.

Ribakov fontosnak tartja mindhárom szinten történő mérés, mert ezek kölcsönösen kiegészítik egymást. Figyelmét azonban a második szinten való mérésre összpontosítja, ezt tartva a legfontosabb láncszemnek a nemzetközi együttműködés hatékonysága vizsgálati módszereinek a továbbfejlesztésénél. E közben állandóan szem előtt tart bizonyos közvetett hatásokat is.

Egy nagyon megszívlelendő megállapítás ennek a fejezetnek a befejező részében: a gazdasági ösztönzés módszere nem feltétlenül ugyanaz, mint a hatékonyság mérésének módszere. Bírálja azokat a szerzőket, akik hajlamosak a kettő között egyenlőséget tenni.

A harmadik fejezet a nemzetközi együttműködés hatékonyságmérésének általános módszertani alapelveivel foglalkozik. Először az export és az import értékelésének kérdését vizsgálja. Valóságos árakon történjék-e a hatékonyság mérése vagy számított árakon? A szovjet szakirodalomban ezzel kapcsolatban két szélsőséges nézetet lehet találni. Az egyik teljesen elveti a tényleges árakon való mérést, minthogy azok újraelosztási funkciót is betöltöttek, s ezért jelentős mértékben eltérnek az értékarányoktól. A másik véglet viszont a számított árakon történő mérést veti el teljesen, azzal érvelve, hogy közgazdasági funkciójuk csak a valóságos áraknak van. Ribakov elhatárolva magát ezektől a szélsőségektől, mindkét árakon való számítás hasznosnak ítéli, a valóságos árakon történőket azért, mert a vállalatok, ágazatok gazdaságossági érdekei az ilyen árakon számított mutatókon alapszanak, a számított árakon való mérést pedig azért, mert a népgazdaság szempontjából mért hatékonyságot ez a megoldás közelíti jobban. Nem ért egyet azokkal, akik a módszertani nehézségek miatt kilátástalannak tartják a számított árakon való hatékonyságmérést, bár elismeri, hogy a nehézségek jelentősek, s ezért sok esetben csupán közelítésről lehet szó. Hangsúlyozza — egyes szovjet szerzőkkel ellentétben —, hogy a számított árakat árszínvonalon kell meghatározni, nem pedig önköltségi szinten (a tiszta jövedelem elemei nélkül).

A számított árak meghatározásának módszerére — a Szovjetunióban alkalmazott gyakorlattal összhangban — a $Z = C + EK$ képletet javasolja, ahol Z a termék számított ára, C a termék önköltsége, K a termékegységre jutó beruházási igény és E a beruházások népgazdasági átlagos jövedelmezőségi rátája.

Önköltségen a termék előállításának utolsó fázisában jelentkező ráfordítások értendők. Ez a módszer az árrendszer aránytalanságaiból tehát csak azt a hatást

kapcsolja ki, amely az utolsó fázisban rakódott le; a korábbi fázisokban lerakódott aránytalanságok, például a nyersanyag árában felhalmozódott szubvenciók így nem küszöbölődnek ki. Ribakov megjegyzi, hogy ez sok esetben nem kielégítő, s további korrekciók volnának kívánatosak (tehát a korábbi fázisokban keletkezett aránytalanságokat vagy azoknak egy részét is ki kellene szűrni); azt is hozzáfűzi azonban, hogy erre nem lehet általános receptet adni, a módszereket az adott eset körülményeinek ismeretében kell megválasztani.

A számba veendő beruházások körét (a képlet K eleme) Ribakov — ellentétben a Szovjetunió jelenlegi gyakorlatában érvényes utasításokkal — viszonylag szűken javasolja értelmezni, s csak a termék előállításával kapcsolatos közvetlen beruházásokra terjeszti ki. A közvetett beruházások számbavétele sok bizonytalanságot okozna; legfőképpen azonban azzal érvel a szerző, hogy az exportra való és a hazai szükségletekre történő termelés a legtöbb esetben összefonódik egymással, s így nagyon nehéz objektív kritériumot találni arra, hogy meddig terjedjen ki a kapcsolódó beruházások köre. Kivételt kell hogy képezzenek azonban a tisztán export célokat szolgáló beruházások, a közös KGST-vállalkozások, mint például az Uszty-Ilimszk-i cellulóz kombinát. Ez a beruházás lényegében a tajgán jön létre, ahol korábban semmiféle infrastruktúra (lakóépületek, utak stb.) nem volt; ilyen esetekben az utóbbiak ráfordításait is fel kell ölelniük a beruházásoknak.

A számított árak meghatározásának harmadik eleme a beruházások átlagos jövedelmezőségi rátája (E). Ribakov itt azokkal ért egyet, akik egységes, minden ágazatban egyforma rátát javasolnak alkalmazni, s nem pedig ágazatonként differenciáltat. Saját számításaiban 15 százalékos rátát alkalmaz, ugyanannyit, mint amennyi a szovjet hivatalos módszertanban szerepel.

A fejezet egy külön pontja foglalkozik a kitermelőipari termékek (energiaforrások, ásványok) hatékonyságszámításainak sajátos problémáival. A feldolgozó ipar termékeivel ellentétben Ribakov itt nem az átlagos ágazati önköltség, hanem — talán ezt a kifejezést lehetne rá leginkább használni — a határ önköltség alkalmazását javasolja. Ezt arra a megfontolásra építi, hogy az export növelése érdekében megnyitott bányák, kutak általában kedvezőtlenebb természeti feltételekkel rendelkeznek, mint a már működésben levők; ha nem exportálnának ezekből a termékekből, akkor csak a kedvezőbb feltételekkel rendelkező (kisebb költségű) lelőhelyeket aknáznák ki. A szerző ennek a problémának több elágazását vizsgálja, s végül — némi egyszerűsítéssel — abban a javaslatban állapodik meg, hogy amennyiben az új, az export céljait szolgáló létesítmény magasabb fajlagos költséggel dolgozik, mint az ágazati átlag, akkor ennek az új létesítménynek az önköltségén kell a számítást végezni, amennyiben pedig alacsonyabb az ágazati átlagnál, úgy az ágazati átlagos önköltséget kell a hatékonysági számításokban felhasználni.

Az egyik legtöbbet vitatott kérdés az importált termékek belföldi (számított) árának meghatározása. Ribakov több mint 12 oldalt szentel ennek a problémának a tárgyalására. Mint már volt róla szó, a szerző elmélete szerint a külkereskedelmi tevékenység közvetlen hatékonysága az importált termékek feltételezett belföldi előállítási költsége és a cserébe exportált termékek tényleges költsége közötti különbségen alapszik; ezért tulajdonít olyan nagy jelentőséget annak, hogy miként állapítják meg az importált termékek feltételezett árát.

Ribakov határozottan elveti, hogy ezt az importértéket (amelyet egyesek antiimportnak is neveznek) a külföldi árak és valamilyen külkereskedelmi valutaszorzó segítségével határozzák meg. De azt is látja, hogy mennyi veszélye van az antiimport-kalkulációk mechanikus alkalmazásának, például annak, ha azt állapítják meg, mennyibe kerülne a banán, ha a Szovjetunióban termelnék. Ily módon minden olyan termék importja, amelyet a Szovjetunióban nem, vagy csak nagyon drágán lehet előállítani, messzemenően gazdaságosnak látszana. Ribakov javaslatát a következőkben foglalhatjuk össze.

1. Azokat az importtermékeket, amelyekkel azonosakat belföldön is termelnek, ez utóbbiak belföldi árán kell értékeln.

2. Azokat az importtermékeket, amelyekkel azonosakat nem, de hasonlókat termelnek a Szovjetunióban, a minőségi különbségeknek megfelelően, paraméterek alapján átszámított belföldi árakon kell értékeln. A szerző ezt a kategóriát igen szélesen értelmezi (még a banánfélét is ebbe a csoportba sorolja, azt javasolva, hogy ezeket tápértékük, ízük alapján kell a belföldön termelt gyümölcsök árszínvonalán átszámítani).

3. Azokat az importtermékeket, amelyekhez hasonlókat nem termelnek a

Szovjetunióban, de amelyek termelésének megvolnának a reális feltételei, kalkulált, $C+EK$ képlet szerinti árakon kell értékelni.

4. Azokat az importtermékeket, amelyekhez hasonlókat nem termelnek az országban, s ahol ennek a termelésnek nem is volnának meg a reális feltételei — de csakis ezeket a termékeket — a külföldi ár és a valutaszorzó alapján kell értékelni. Ribakov ez utóbbi kategóriát csak elenyésző nagyságrendűnek tekinti.

Itt érdemes egy pillanatra kilépni a könyv keretéből, s megpróbálni magyar viszonyokra adaptálni a szerző ajánlásait. Ezzel kapcsolatban érezni csak igazán, mennyire mások a feltételei a külkereskedelmi hatékonyság mérésének egy olyan széles termékspektrumú (majdnem minden terméket termelő) országnak, mint a Szovjetunió, egy olyan kis országgal szemben, mint hazánk. Nálunk az importált termékek sokkal nagyobb hányada esne a 3. és 4. kategóriába, ami összehasonlíthatatlanul bizonytalanabbá tenné a hatékonysági számításokat.

A harmadik fejezet befejező része az idő tényezőjével foglalkozik, s a különböző időszakokban felvetődő ráfordítások és realizált eredmények közös nevezőre hozásának céljából a kamat alkalmazását javasolja. Ennek a résznek a meggondolásai nagyon hasonlóak ahhoz, mint ami nálunk a beruházások hatékonyságával foglalkozó irodalomban van kifejtve. Csupán annyit érdemes megjegyezni, hogy Ribakov — a Szovjetunió gyakorlatában alkalmazott számításokhoz hasonlóan — nem a kiindulás évére diszkontálja az értékeket (mint ahogy ez nálunk szokásos), hanem a befejezés évére kamatoztatja fel; továbbá azt is érdemes megemlíteni, hogy a szerző számításaiban 8 százalékos kamatlábat alkalmaz annak ellenére, hogy a beruházások átlagos jövedelmezőségét (az $E-t$) 15 százaléknak tekinti. (Magyarországon — a jelenlegi rendelkezések szerint — a diszkontáláshoz használt kamatláb ugyanaz, mint a beruházások átlagos jövedelmi rátája, 12 százalék.)

Nem vállalkozhatunk e rövid ismertetés keretében arra, hogy a konkrét módszertani kérdésekben rendkívül gazdag negyedik fejezetről részletes áttekintést adjunk. Ribakov sorra veszi a Szovjetunióban alkalmazott és a saját maga által javasolt mutatókat, megismerteti az olvasót ezeknek tulajdonságaival, korlátaival, problémáival. Kitér a hatékonysági számítások szervezeti kérdéseire is. Végül számszerű példákon keresztül illusztrálja a különböző mutatók alkalmazásának kérdéseit.

Az ötödik fejezet a gazdasági együttműködés komplex formáinak, a nemzetközi specializáció és kooperáció, valamint a közös létesítmények hatékonyságmérésének kérdéseivel foglalkozik. Ezeknek a problémáknak is sok a metodikai elágazása. Leegyszerűsítve: azt mutatja itt be a szerző, hogy ezek a komplex formák a szokásos külkereskedelmi effektuson túlmenően egy további hatást is eredményeznek, azt, hogy a termelés koncentrációja következtében a termékegységre jutó költségek csökkennek; számszerű példákon keresztül is illusztrálja, miként lehet ez utóbbi hatást, valamint az egész együttműködésből származó eredményt meghatározni.

A könyv záró fejezete a hatékonyság és a nemzetközi együttműködés tervezése közötti kapcsolatot vizsgálja. Az egész fejezetet áthatja az a szellem, hogy a szerző a hatékonysági számításoknak nagy fontosságot tulajdonít, s az eddigienél lényegesen jelentősebb szerepet szán a nemzetközi együttműködés tervezésében. A tervezés jelenlegi gyakorlatát nézve Ribakov több tekintetben érezteti elégedetlenségét. Hangsúlyozza, hogy a hatékonysági számításoknak már a tervkoncepció kialakításánál is fontos szerepet kell játszaniuk. A KGST-n belüli integráció csak akkor tölti be igazi szerepét, ha a specializáció és kooperáció kialakítását hatékonyságnövelési szempontok vezérlik. Nem kielégítő még az egyes ágazati minisztériumok részvétele a nemzetközi együttműködési hatékonysági számításokban, s hiányolja a szerző azt is, hogy nincs még egységes jóváhagyott metodikája a hatékonysági számításoknak.

Zárszavában a szerző megismétli, könyvében a nemzetközi együttműködés hatékonyságának kérdéseit egyedül a Szovjetunió szemszögéből nézve vizsgálta. A KGST integrációs folyamata egyre erőteljesebben veti fel, hogy ilyen számításokat a tábor egésze szempontjából is végezzünk. Ez utóbbi számításoknak egyelőre még sok akadálya van. Például az, hogy nem egyszerű a különböző pénznemekben kifejezett értékösszegeket közös nevezőre hozni. E téren — hivatkozik itt többek között a KGST Statisztikai Bizottságában folyó összehasonlítási munkákra — a feltételek kedvezőbbé válásával lehet számolni.

Drechsler László

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Золтан Роман: Производительность и рост в венгерском хозяйстве

В первой части статьи суммируются результаты расчетов, произведенных при помощи ценовых коэффициентов и натуральных показателей относительно уровня национального дохода в расчете на душу населения в венгерском хозяйстве. На основании этих расчетов Венгрия занимает одно из средних мест среди развитых стран, однако в Европе большая часть стран опережает ее. Ранжирование показывает, что из числа капиталистических стран за Венгрией следуют лишь Греция, Испания, Португалия и Турция, среди социалистических стран Польша находится на подобном уровне, ниже располагаются Болгария, Румыния и Югославия. Однако согласно показателям, отражающим жизненный уровень и условия быта, в особенности что касается потребления продовольственных продуктов, здравоохранения и обучения, наблюдается меньшее отставание от развитых стран, чем это показывает национальный доход в расчете на душу населения.

Во второй части статьи подытоживаются результаты международных сопоставлений относительно производительности венгерского хозяйства. Соотношение имеющих заработную плату в населении во всех развитых странах ниже, чем в Венгрии: более низкий национальный доход в расчете на душу населения связан с более низким уровнем производительности труда. Подробные международные сопоставления производились в большем числе о промышленности, в меньшем — о сельском хозяйстве. Вероятно в сельском хозяйстве имеется большее отставание от развитых капиталистических стран по производительности труда, чем в промышленности; по сравнению с социалистическими странами — наоборот. В промышленности производительность труда ниже среднего в горно-рудной, энергетической, металлургической и, вероятно, машиностроительной промышленности, выше — в легкой и пищевой промышленности. Относительно причин более низкой производительности нам известно, что расхождение связано в первую очередь с более низкой степенью механизации, технической оснащенности, с более низкими масштабами производства, характеризующимися различными параметрами, с более низким уровнем руководства и организации, в некоторых отраслях — с менее выгодными природными условиями, однако мы не в состоянии даже приблизительно количественно характеризовать роль этих факторов.

В третьей части статьи рост венгерской экономики сопоставляется с 32 странами относительно периода после второй мировой войны, и с 18 — на более долгий период времени, охватывающий 80—100 лет. После второй мировой войны и за более долгий период рост венгерской экономики был более быстрым, чем в большинстве развитых стран; наше отставание, таким образом, сократилось. В группе развитых стран наблюдается отрицательная корреляция между уровнем национального дохода в расчете на душу населения и ростом, в странах с более низким уровнем развития — большей частью наблюдается более быстрый темп роста. Темп роста венгерского хозяйства значителен, но не выделяющимся образом, только по сравнению со странами с аналогичным уровнем развития.

В связи с источниками роста автор изучает только, как складывались производительность труда и общая производительность, а также численность занятых в хозяйстве и общие затраты. Также приводя международные сопоставительные данные, он на их основании констатирует, что в венгерском хозяйстве рост носил более экстенсивный характер, чем в других странах: повышение производительности играло по сравнению с другими странами относительно меньшую роль; численность занятых и рост технической оснащенности, замена труда основными средствами — относительно большую. В заключительных выводах статьи автор указывает на необходимость относительно более быстрого темпа роста и на связанные с этим некоторые предпосылки

Фридеш Молнар: Хозяйственная деятельность потребительных кооперативов в пятом пятилетнем плане

Автор как председатель Всевенгерского Совета Потребительных Кооперативов останавливается в своей статье на результатах движения, готовящегося к VIII-му съезду, и на стоящих перед ним задачах. Он констатирует, что движение общих потребительных, сбытовых, закупочных, сберегательных и жилищных кооперативов, опираясь в городах и селах на 2,8 миллиона членов, располагает широкой общественной базой, авторитетом и высоко оцениваемой ролью, имея перед собой базирующееся на союзной политике партии и правительства будущее. Анализируя результаты, достигнутые в период четвертого пятилетнего плана, автор указывает на то, что общие потребительные, сбытовые и закупочные кооперативы до конца 1975 года позаботились о снабжении 5 миллионов жителей, и за пять лет повысили свой товарооборот на 58,4%. В сберегательных кооперативах в период четвертого пятилетнего плана объем депозитов с 3,7 миллиардов форинтов повысился до 9,4 миллиардов форинтов, и сберегательные кооперативы работают в 87,6% населенных пунктах. В 1975 году в ведении кооперативов по содержанию жилья было 120 тысяч квартир. Значительный прогресс достигнут в деятельности кооперативов по строительству жилья, гаражей и домов отдыха.

Автор статьи детально останавливается на том, какие задачи должны будут решать в период пятого пятилетнего плана различные кооперативные отрасли. Автор анализирует положение кооперативной демократии и задачи ее развития, давая указания в отношении решения задач, связанных с повышением уровня руководства кооперативами.

Михай Лаки: Ошибочные коммерческие решения

Автор в своей статье рассматривает, из-за каких причин представляются отдельные решения, принимаемые относительно производства новых товаров неудачными. В основу взят анализ по 370 новым видам продукции у 194 предприятий, в связи с которыми вышли в свет публикации в экономической литературе. Автор констатирует, что неудачный выпуск новых товаров чаще встречается среди товаров ширпотреба, чем у инвестиционных благ. Один из наиболее интересных выводов автора состоит в том, что товары, производимые на основе закупленных в капстранах лицензий, оказываются неудавшимися чаще, чем новые виды продукции, базирующиеся на собственных исследованиях.

Автор изучает важнейшие факторы неудачности новых товаров. По всем факторам он приводит примеры, подтверждающие ими правильность своих выводов. Такими факторами являются неожиданный «взрыв» цен на капиталистических рынках; плохие навыки, оставшиеся из старого механизма; недостатки в области качества, технической культуры и услуг; односторонний технический подход; чрезмерная надежда на покупательную способность государства; сокращение экспортных контингентов в соцстраны; слишком медленный процесс обучения; недостаток промышленного фона; недоверчивость партнеров друг к другу; недостаток бдительности по отношению к конкурентам; проблемы приспособления к новым условиям. В заключение автор приходит к такому выводу, что после 1968 года адаптационная способность предприятий не улучшилась в значительной мере. Предприятия не реагируют надлежащим образом на изменение условий и продолжают приверживаться оставшейся в наследство формы поведения.

Ференц Фекете—Эрл О. Хеди—Боб Р. Холдрен:

Анализ целей членов производственных кооперативов и их присудебных хозяйств

В статье характеризуются экономические цели, стоящие перед отдельными кооперативными членами (их домохозяйствами) и присудебными участками. В целевую функцию включаются (независимые) переменные решений, принимаемых в кооперативных домохозяйствах; при этом изучаются «результаты» (pay-off) раз-

личных решений относительно выполнения работ и факторы вариантов предложения работ. Целевая функция кооперативного домохозяйства максимализуется в подчинении релевантным ограничивающим факторам. Оценка деятельности в присудаемом хозяйстве производится в трех вариантах, при взвешивании т. н. эффектов отдыха. В заключение в статье анализируются своеобразные черты функций предложения работ.

Иштван Добози: Перспективы роста в третьем мире после «революции цен»

Взрыв цен на сырье, прошедший в начале семидесятых годов, создал видимость общей проблемы сырья во всем мире и под влиянием этого возникло опасение истощения запасов. Основной причиной скачкообразного роста цен капиталистического мирового рынка на сырье являлось однако то, что в развитых капиталистических странах одновременно развернулся сильный, циклического характера, экономический подъем.

Статья подробно рассматривает возможные направления развития разделенных на три группы стран ОПЕК и влияние на образование экономических связей этих стран с капиталистическим миром с точки зрения экономических последствий взрыва цен и ожидаемого экономического роста.

Ференц Яноши: Содержание категории экономической эффективности при различных производственных способах

На основе каких критериев следует регулировать производство в социалистическом обществе на уровне предприятия, отраслей, народного хозяйства для того, чтобы производительные силы — важнейшая предпосылка постоянного повышения жизненного уровня — развивались возможно наиболее быстрыми темпами?

Этот вопрос занимает в течение последних пяти десятилетий практических хозяйственников и теоретических экономистов, государственных и партийных руководителей. Автор ищет ответ на этот вопрос, теоретически выясняя специфику дифференциации категории экономической эффективности в капиталистическом и социалистическом обществах. Он выявляет, что в социалистическом обществе эффективность труда растет в том и только в том случае, если сокращаются действительные издержки производства товара, то есть общее количество *труда*, обращаемого на изготовление товара, $(c + v + m)$, то есть если растет *производительность труда*. С точки зрения капитала экономическая эффективность улучшится не в том случае, и капиталист ощущает развитие производительных сил не в том случае, когда при изготовлении товара экономится вообще больше живого труда $(v + m)$, а только если происходит экономия *оплаченного труда* (v) в большей мере, чем прибавляется прошлого труда (c) , то есть если улучшается *рентабельность*. Таким образом автор приходит к заключению, что регулирование производства на основе максимализации производительности труда при социалистическом обществе и максимализация прибыли при капиталистическом отражают своеобразные расхождения в производственных отношениях.

После критического анализа важнейших типов показателей, применяемых для измерения производительности труда, автор показывает, каким образом можно измерять — причем в абсолютных величинах — уровень производительной способности труда, а также его изменение по отдельным видам продукции и их группам на уровне предприятий, отраслей или народного хозяйства.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Zoltán Román: Productivity and growth in the Hungarian economy

The first part of the article summarizes the results of computations relating to the level of per capita national income in Hungary, performed with the aid of price coefficients and physical indicators. According to these Hungary occupies a medium place among the developed countries, but she is preceded by a greater part of the European countries. From among the capitalist countries she precedes only Greece, Spain, Portugal and Turkey, while as regards the socialist countries Poland is on a similar level, Bulgaria, Romania and Yugoslavia are somewhat lagging behind. However, according to the indicators relating to living standards and living circumstances, the lag behind the advanced countries is smaller than indicated by the per capita national income, particularly as regards food consumption, the health service and public education.

The second part of the article summarizes the results of international comparisons relating to the productivity of the Hungarian economy. The ratio of economically active population is in every advanced country lower than in Hungary, the lower per capita national income is to be traced back to the lower level of productivity. There are numerous detailed international comparisons relating to the industry and fewer ones to agriculture. The lag in respect of productivity is probably greater in agriculture than in industry in comparison to the capitalist countries, while in comparison to the socialist countries the situation is likely to be the reverse. Within industry, productivity in mining, electric energy, metallurgy and probably metal-working is less favourable than on the average, while in the light and food industries it is more favourable. As regards the causes of lower productivity, it is known that the differences are related first of all to lower mechanization, a lower degree of technological equipment, to the smaller scale of production to be characterized with various production parameters, to lower standards of management and organization, and, in certain branches, to the less advantageous natural conditions, but their role cannot be quantified even as regards an order of magnitude.

The third part of the article compares the growth of the Hungarian economy to 32 countries for the period following World War II, and to 18 countries for a longer term covering 80—100 years. The growth of the Hungarian economy was faster both after the Second World War and in the longer term than in most of the advanced countries, our lag has thus lessened. In the group of the advanced countries a negative correlation may be observed between the level of per capita national income and growth. In the countries which are on a lower level of development, growth is mostly faster. If compared only to the countries on a similar level of development, the growth rate of the Hungarian economy is considerable, but not outstanding.

In respect of the sources of growth, the article examines the development of labour productivity and total productivity, as well as of employment and of total inputs. Comparative international data are quoted also in this context and it is stated that the growth of the Hungarian economy was of a more extensive nature than in the other countries. The role of increasing productivity was relatively smaller while growing employment and increased technological equipment, the substitution of fixed assets for labour had a relatively greater role. The concluding statements of the article discuss the necessity of further fast growth and some of its conditions.

Frigyes Molnár: Economic activity of the consumers' cooperatives under the fifth five-year plan

The author surveys, as Chairman of the National Council of Consumers' Cooperatives the results and tasks of the movement which is preparing for its 8th Congress. He establishes that the movement of general consumers', selling and purchasing, saving and housing cooperatives relies on a broad basis both in villages and towns, having a membership of 2.8 million. It is respected and has a role and a future based on the cooperative policy of the party and the government. Analysing the results attained under the fourth five-year plan the author states that the general consumers', selling and purchasing cooperatives cared at the end of 1975 for the supply of more than 5 million people and increased their turnover by 58.4 per cent in the last five years. During the same time the stock of saving deposits increased from 3.7 thousand million forints to 9.4 thousand million. In 87.6 per cent of the country's settlements there is a saving cooperative operating. 800 housing cooperatives are handling 120 thousand dwellings. Considerable progress has been achieved in the activities of the dwelling-constructing, garage and recreation cooperatives.

The author gives a detailed review of the tasks to be solved by said cooperatives in each branch of activity under the fifth five-year plan. He analyses the situation of cooperative democracy and provides guidelines for the solution of tasks related to raising the standards of leadership.

Mihály Laki: Mistaken business decisions

The author analyses the reasons why decisions on the production of new products appear at times to fail. The analysis is based on publications in the press about 370 new products in 194 enterprises. It is stated that failure is more frequent with new consumer goods than with investment goods. Also large enterprises are more likely to take wrong decisions. One of the most interesting statements of the author is that articles produced under capitalist licenses bought are more frequently unsuccessful than new products developed at home independently.

The main causes of failure are also examined by the author. Every factor is supported by concrete examples. They are as follows: the unexpected price explosion of the capitalist market, wrong behaviour inherited from the old economic mechanism, deficiencies in quality, technological standards, and services, onesided technological approach, exaggerated reliance on the purchasing of the state, reduction of export quotas to socialist countries, a slower than necessary "learning" process, lack of industrial background, distrust among partners, neglect of following competitors with attention, problems of adaptation to new conditions. In the end, the author arrives at the conclusion that the ability of the enterprises to adapt themselves has little improved after 1968. The enterprises do not satisfactorily respond to changes in circumstances and insist on inherited forms of behaviour.

Ferenc Fekete—Earl O. Heady—Bob R. Holdren:**Analysis of the objectives of cooperative members and household plot farms**

The article examines the economic objectives the individual cooperative members (households) and the household plot farms set themselves. The objective function includes the (independent) decision variables of cooperative households. The authors examine the pay-offs of various decisions on taking jobs and the factors influencing labour supply. The objective function of cooperative households is maximized under the constraints of relevant factors. Valuation of activities in the household plot farms is carried out in three variants, weighing the so-called rest and leisure effects. The properties of the short and long-term labour supply functions are also analysed.

István Dobozi: Prospects of growth in the Third World after the "price revolution"

The price explosion of raw materials in the early seventies made the appearance of a general raw material problem all over the world and under its effect the fear from the exhaustion of deposits again emerged. But the main cause of the sudden rise in the raw material prices on the capitalist world market was the simultaneous evolution of a strong cyclical economic upswing in the advanced capitalist countries.

The study examines the economic consequences in detail and analyses the likely development trends of the OPEC countries—grouped into three classes from the point of view of expectable economic growth—as well as the effect of these development trends on their existing economic relations with the capitalist world.

Ferenc Jánosi: Contents of the category of efficiency in different modes of production

What are the criteria on whose basis production should be regulated in enterprises, on the level of branches and on that of the national economy in a socialist society in order that the forces of production — the most important condition of continuously raising living standards — may develop at the possible fastest rate?

This subject has been engaging practical economists and theoreticians as well as government and party leadership for five decades. The author approaches the answer to be given to the question by theoretically clarifying the *differentia specifica* of the category of efficiency in capitalist and socialist societies. He points out that in a socialist society the efficiency of labour increases if and only if the real cost of the commodity, the total volume of labour creating the commodity ($c + v + s$) diminishes, that is, if the *productivity of labour* increases. For capital, efficiency is not improving, the capitalist does not perceive a development of productive forces, if in the production of some commodity more live labour ($v + s$) is saved, but only if more *paid* labour (v) is saved than embodied labour (c) is added, that is, if *profitability* is improving. In this manner, the author arrives at the recognition that regulation of production on the basis of maximizing the productivity of labour, on the one hand, and maximization of profit, on the other hand, are specific expressions of the difference between a socialist and a capitalist society.

After a critical analysis of the types of main indicators applied in measuring the productivity of labour the author shows the method with which the level of and the changes in the productivity of labour can be measured — in absolute terms — by products, groups of products, on enterprise level and on that of branches and the national economy.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1976. évi 7. sz.

Martinov, V.: Vlagyimir Iljics Lenin és a mai imperializmus elemzése

Medvegyev, V.: A szocialista termelés elemzéséhez

Uszoszkin, V.: A hetvenes évek monetáris doktrínái és a burzsoá politikai gazdaságtan válsága

Drogicsinszkij, N.: A terv és a gazdasági szerződés

Rozenfeljd, S.: A munkatárgyak fejlődése és a technikai politika

Faljcman, V.: Strukturális változások a munkaeszközök ágazatközi áramlataiban

Loza, G.—Kurcev, I.: A mezőgazdaság termelőerőinek növekedése a X. öt éves terv-időszakban

Bljuszín, A.—Dudkin, L.: Optimális ágazati tervek modellezése

Alampijev, P.—Vorobjov, Je.: Változások a KGST-országok népgazdaságának struktúrájában

Bassz, L.—Keremidsijev, V.: Bulgária részvétele a KGST-országok termelésének szakosításában és kooperációjában

Bariseva, A.: A naturális mutatóbázison végzett munkatermelékenység-mérés módszertana

Ippolítov, Sz.: A munkatermelékenység mutatóinak tökéletesítéséről

Mahín, P.—Szedlouszktj, N.—Kirejev, V.: Leíróhelyek művelésének módszerei a kurszki mágneses anomália körzetében

Merkina, G.: Az állóalpok, a beruházások és az új technika gazdasági hatékonyságának problémáival foglalkozó akadémiai tudományos tanács 1976. évi közgyűlésének vi-tája

Kogan, Je.: Az anyagi ösztönzés tökéletesítése a KGST-országokban. (Tudományos konferencia a SZUTA Szocialista Világgazdasági Intézetében, 1976. február 18-án.)

1976. évi 6. sz.

Pyszkovskij, A.—Zawadzki, S.: A makro-körzetek fejlesztési terveinek terjedelme és tartalma

Krencik, W.: A munkatermelékenység és a bérezés

Pohorille, M.: A perspektivikus fogyasztási modell koncepciója

Gajda, J.: Az állóalpok növekményei és a beruházások az ipar fejlődésében

Smolinski, Z.: Demográfiai prognózisok — mítoszok és a realitás

Jurewicz, R.: A hosszú távú tervezés szerepe és jellege (a szovjet nézetek és gyakorlat alapján)

Sandman, E.: A közös tervezés elméleti és metodikai problémái a KGST-ben

Maciejewski, W.—Zajchowski, J.: A külke-reskedelem hatása a nemzeti jövedelem növekedésére (számszerűsítési kísérlet)

Kubiczek, F.: A vezető tőkésországok gazdasági előrejelzése az 1976-os évre

Bizon, A.: A gazdasági kockázat problematikája

Gorczyca, M.: A lakossági személtössze-gyűjtésének, elszállításának és hasznosításának problémái az Egyesült Államokban

EKONOMISTA

1976. évi 2. sz.

Nowacki, S.: A szocialista vállalatirányítás közgazdasági eszközei

Sukowski, Cz.: Az időtényező a beruházások gazdasági hatékonyságának számításában

Cegielski, J.: A munkahely megközelítése és annak területi feltételei

Grzelak, Z.: Az energiaválság és annak implikációi az EGK államainak gazdaság-és tudománypolitikájára

Kseń, J.: Az európai dollárpiac kialakulásának és dinamikus fejlődésének okai

Meredyk, K.: A termeléstehnikák kiválasztása a fejlődő országok mezőgazdaságában

Ostrowski, L.: A kettős foglalkozású mezőgazdasági lakosság fogyasztási mintái

Sznajder, A.: A marketing elemeli a vállalatirányítási rendszerben

1976. évi 4. sz.

Bojcsjeva, M.: A felhalmozás hatékonyság-fokozásának időszzerű problémái

Mircsev, A.: A lakásépítés szociális és gazdasági problémái

Zahariev, I.: A környezetvédelmi problémák megoldásának főbb irányelvei

Egiazarjan, G.: Az önálló elszámolás és a gazdasági ösztönzés időszzerű problémái az iparban

Sztanev, Sz.: Integráció a statisztikában

Totev, A.: „A népesség előregedése” — e folyamat lényege, okai és szociális, gazdasági kihatásai

Janeva, N.: A szegmens-megközelítés módszerének alkalmazása a gazdasági előrejel-zésekben

Ruzsicska, A.: A KGST-tagországok „ré-gión belüli” kereskedelmének fejlesztése az 1960–1973-as időszakban

Behar, N.: Szimpozion a tudományos-mű-zsaki haladás problémáiról és a tőkés gazdasági növekedés tényezőiről (Szófia, 1975. október)

1976. évi 5. sz.

Trendafilov, T.: Az áprilisi irányvonal körképe

A szovjet gazdaság folyamatos fellendülése

Ivanova, V.—Kirova, K.—Bojcsjeva, M.: Bulgária nemzetközi szocialista gazdasági integrációjában való részvételének elmélyülése és gazdasági növekedése

Jancsev, D.: Szükséges termék a szocializmusban

Wolf, B.: A fejlesztés és a nemzeti jövedelem elosztásának stratégiája a fejlődő országokban

Leonyidov, At.: Ellentmondások az USA állammonopolista rendszerének szabályozásában

Kosztadinov, V.: Egy módszer egy információ és irányítási rendszer optimális struktúrájának meghatározására

Atanaszov, V.: A tervszerű árszabályozás problémái

Bacsvarov, Sz.: Bulgária — a fejlődő országok iparosodásának példája

Rizov, Sz.: Világkereskedelmi és nemzetközi információs központ (a nemzetközi lipcei vásár)

Czesany, S.: Az agrár- és élelmiszeripari komplexum gazdasági aspektusai

Zeman, A.: Az építés és építési kapacitás importja

Kozak, J.: A beruházási építkezések kérdései

Jesátko, V.: A kiskereskedelmi forgalom problémái

Mrenica, J.: A terv átszámítása az új nagykereskedelmi árakra

Kudeříková, H.—Papežová, V.: A KGST-országok népgazdasági tervei

1976. évi májusi szám

A teljes szám az Amerikai Közgazdasági Társaság 1975. december 28—30. között Dallasban (Texas) megtartott 88. évi ülésének előadásait tartalmazza.

Assar Lindbeck: Endogén politikusokból álló nyitott gazdaság stabilizációs politikája

A tőkés makrogazdaság marxista távlatai

Jens Christiansen: Marx és a csökkenő profitráta

Raford Boddy—J. R. Crotty: Stagnálás, instabilitás és nemzetközi verseny

D. Luria—A. MacEwan: Nemzetközi válság és a gazdasági tevékenység politikai jellegűvé válása

Az utolsó nagy depresszió és a jelenlegi

P. Temin: A nagy gazdasági válság tanulságai a jelenre vonatkozóan

A. E. Gandolfi—J. R. Lothian: A pénzkereslet a nagy válságtól a jelenig

Heywood Fleisig: A háborúhoz kapcsolódó adósságok és a nagy gazdasági válság

A bérek és árak rugalmassága

W. D. Nordhaus: Inflációs elmélet és politika

M. L. Wachter: A bérek stabilizálásának néhány problémája

G. A. Akerlof: A statikus modellek által közölt inflációs tények: az ármegállapítás esete

Megtakarítási magatartás: új hatások és következmények

M. Feldstein: Szociális biztonság és a megtakarítások: a meghosszabbodott életciklus elmélete

A. S. Blinder: Generációk közötti átváltások és az életciklus alatti fogyasztás

Új fejlemények a közfinanszírozásban

D. F. Bradford—H. S. Rosen: Az árucikkellés és jövedelmek optimális adóztatása

M. J. Boskin: Néhány újabb ökonometriai kutatásról a közfinanszírozás területén

Állami és helyi közfinanszírozás

R. E. Wagner: Szervezeti feszültségek és a helyi közösségek kialakulása

E. Berglas: A klubok elméletéről

Jövedelemelosztás a fejlődő országokban

S. Robinson: A jövedelemelosztás és gazdasági növekedés megfelelő hosszú távú modellje felé

M. S. Ahluwalia: Jövedelemelosztás és fejlődés: néhány stílizált tény

M. H. Best: Egyenlőtlen fejlődés és a függő piacgazdaságok

Nemzetközi függőség: politikai következmények

R. E. Baldwin: A sokoldalú tarifacsökkenés hatása a kereskedelemre és a foglalkoztatásra az Egyesült Államokban

T. Horst: Amerikai multinacionális vállalatok és az USA gazdasága

Планово стопанство

1976. évi 6. sz.

Haralampiev, I.: A hatékonyságfokozás és a minőségjavítás fő irányai a gépgyártásban és a fémkohászatban

Pandev, N.: A tervszerűség mint objektív termelési viszony

Vasziljev, V. V.: A termelési költségek kalkulációjának és az ipari termékek értékesítésének tökéletesítéséről

Kafedzsijan, O.: A vezetői tevékenység gazdasági hatékonyságának mérése ipargazdasági szervezetekben és azok alegységeiben

Ivanovszki, A.: A mezőgazdasági termelő állóalpok hatékonyságának fokozása

Kölev, V.: A szőlőtermelés belterjesítésének tendenciái

Radulov, D.—Csusev, K.: Rekonstrukció és modernizálás az „Anton Ivanov” hűtőgépgyárban

Andrejeva, D.: A „Liliana Dimitrova” gyár rekonstrukciójának és modernizálásának komplex programja

A KGST-országokban folyó népgazdasági tervezés elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó folyóiratok szerkesztősége képviselőinek tanácskozása, Szófia, 1976. május 18—21.

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1976. évi 6. sz.

Leinweber, L.: Az V. ötéves terv eredményei a lakosság fogyasztásában

Seman, T.: Szlovákia természeti környezete az elkövetkező években

Blatný, M.: A technikai haladás realizálásának feltételei

Kabát, V.: A Cseh és a Szlovák Szocialista Köztársaság gazdaságának fejlődése

Churánek, M.: A turizmus és a külgazdasági kapcsolatok

C. F. Bergsten—W. R. Cline: A növekvő nemzetközi gazdasági függőség hatása a kutatásra

H. G. Johnson: Vita, értékelés
A nemzetközi pénzügyi mechanizmus:
legújabb problémák és jelenségek

S. P. Magee: A fizetési mérlegek és az árfolyam monetáris megközelítésének gyakorlati bizonyítása

J. A. Holsen—J. L. Waelbroeck: A kevésbé fejlett országok és a nemzetközi pénzügyi mechanizmus

J. A. Niehans: Hogyan töltünk meg egy üres kagylót?

H. Askari: Vita, értékelés
Indexszámítás — pénzügyi korrekció?

D. Lebrahi—N. Liviatan: Kormánykövetítés az indexelt értékpapírok piacán

H. Aaron: Infláció és jövedelemadó
W. Poole: Indexelés és tőkepiac
A nők gazdasági helyzete a Nők Nemzetközi Évében

M. D. Keyserling: A nők gazdasági helyzete az Egyesült Államokban

N. Seear: A nők gazdasági helyzete az Egyesült Királyságban
Gazdasági képzés

E. Allison: Három év a Harvardon a közgazdaságtan bevezető oktatásában

D. R. Lewis—W. E. Becker, jr.: Tanárképzési program az új filozófiai doktorátust szerzők számára

S. H. Long: Hogyan tanítsuk a tanárokat tanítani?

R. B. Hansen: Egy résztvevő véleménye a tanárképzési programról

Információ és piacstruktúra
S. Salop: Az információ és a monopolista verseny:

S. J. Grossman—J. E. Stiglitz: Az információ és a versenyképes árrendszer

J. G. Riley: Információ, rostálás és emberi tőke

Kísérleti közgazdaságtan
A. C. Hoggatt—J. W. Friedman—S. Gill: Árjelzés egy kísérleti oligopóliában

J. A. Ferejohn—R. G. Noll: A közösségi termékek kísérleti piaca: a PBS Állomás Program Szövetkezet

V. L. Smith: Kísérleti közgazdaságtan: indukált értékelmélet

A különböző topológiák és a globális elemzés közgazdasági vonatkozásai

G. Debreu: Rendszeres, megkülönböztethető gazdaságok

S. Smale: Az általános egyensúlyi elmélet dinamikája

A munkaerőpiac dinamikájának új fejleményei

R. S. Toikka—C. C. Holt: A munkaerő részvétele és a keresetek a munkaerőpiac demográfiai modelljében

R. J. Flanagan: A munkanélküliségbeli faji különbségek stabilitásáról

R. E. Hall—R. A. Kasten: Foglalkozásbeli mobilitás és a szakmai sikeresség megoszlása fiatalemberek között

A fekete gazdaság fejlődésének tendenciái és elemzése

W. D. Bradford—A. E. Osborn, jr.: A tulajdonosi döntés és a fekete gazdaság fejlődése

W. W. McMahon: Befolyás a felsőoktatásban a feketék beruházásaira

K. D. Gregory: Néhány alternatíva a fekete-fehér faji megkülönböztetés csökkentésére a munkanélküliség területén

K. E. Knight—T. Dorsey: Tőkeproblémák a kisebb üzletek fejlesztésében: kritikai elemzés

Nemzetközi tőkepiacok és a külkereskedelem: a kutatások új irányai

M. Adler—B. Dumas: Portfólio választás és a közvetítő kereskedelem iránti igény
Az optimális ellenőrzés alkalmazása a gazdasági stabilizálás problémájára

G. C. Chow: A makroökonómiai politika-elemzés ellenőrzési módszerei

A. Ando—C. Palash: 1971—75 néhány stabilizációs problémája, hivatkozással az optimális ellenőrzési algoritmusokra

J. H. Kalchbrenner—P. A. Tinsley: A vizszoacsatolási ellenőrzés alkalmazása az aggregált monetáris politika tervezésében

H. C. Wallich—G. Fromm: Vita, értékelés
Politikai gazdaságtan

R. B. Freeman: Az egyéni mobilitás és a közöösség hangja a munkaerőpiacon

O. E. Williamson: A belső szervezetek gazdaságtana: kijárat és hang a piacok és hierarchia vonatkozásában

D. R. Young: Az eltérések konszolidálása: a városi kormányzás strukturájában levő választási lehetőségek

A. O. Hirschman—R. R. Nelson: Vita, értékelés

A monopolista verseny elméletének újabb fejleményei

G. R. Butters: A hirdetések és a piacstruktúra áttekintése

M. E. Porter: A márkák közötti választás, a közvetítő közeg keveredése és a piaci tevékenység

M. Spence: Termékdifferenciálás és a jóléti gazdaság

New York: fodrozódás vagy árhullám?

E. Gramlich: New York város pénzügyi válsága: mi történt és mit kell tenni?

Generációk közötti váltás és az egyenlőtlenség

M. Corcoran, C. Jencks—M. Olneck: A családi háttér hatása a keresetre

J. Behrman—P. Taubman: A jövedelem és a vagyon generációk közötti örökítés

Átváltási, illetve garanciális tranzakciók a környezeti modellekben

L. Orr: Az újítások ösztönzése mint a kiáramló költségstratégia alapja

H. J. Brumm, jr.—D. T. Dick: Szövetségi környezetvédelmi politika, a vízszennyeződések csökkentésére vonatkozó kutatás-fejlesztés

R. D. White: A nem piaci kudarc anatómiája: a környezeti politikák vizsgálata

J. Horvath: Vita, értékelés

1976. évi júniusi szám

D. P. Baron: Rugalmas árfolyamok, szállítmányozási piac és a kereskedelem színvonalá

M. L. Greenhut—H. Ohta: Kapszolódo piaci feltételek és iparági fúziók

Y. C. Peles—J. L. Stein: A profitráta-szabályozás hatása rendkívül érzékeny a bizonytalanság természetére

J. Callen—G. F. Mathewson—H. Mohring: A profitráta-szabályozás haszna és költségei

R. Shishko—B. Rostker: A több(féle) munka vállalásának gazdaságtana

R. A. Pollak: Független preferenciák

A. Leibowitz: Az évek és az iskolázási beruházások intenzitása

H. E. Lapan: A nemzetközi kereskedelem a piaci tényezők torzulása és az optimális dinamikus támogatás

J. D. Stryker: Népsűrűség, mezőgazdasági technika, és a föld kihasználása egy falusi gazdaságban

L. L. Orr: A jövedelem-átcsoportosítás mint közjót: az AFDC (Gyermekeket eltartó családoknak nyújtott segítség rendszere) alkalmazása

P. Desai: A termelési függvény és a műszaki váltás a háború utáni szovjet iparban: újraértékelés

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Золтан Роман</i> — Производительность и рост в венгерском хозяйстве	1261
<i>Фридеш Молнар</i> — Хозяйственная деятельность потребительных кооперативов в пятом пятилетнем плане	1280
<i>Михай Лаки</i> — Ошибочные коммерческие решения	1296
<i>Ференц Фекете</i> — <i>Эрл О. Хеди</i> — <i>Боб Р. Холдрен</i> — Анализ целей членов производственных кооперативов и их приусадебных хозяйств	1314
<i>Иштван Добози</i> — Перспективы роста в третьем мире после «революции цен»	1326
ДИСКУССИЯ	
<i>Ференц Яноши</i> — Содержание категории экономической эффективности при различных производственных способах	1343
ОБЗОРЫ	
Инвестиционные аспекты основных направлений экономического и социального развития ЧССР на 1976—80 годы (<i>Карол Уйхазы</i>)	1366
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1374
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Эффективность международного сотрудничества между СССР и социалистическими странами (<i>Ласло Дрехслер</i>)	1379
Резюме статей на русском и английском языках	1383
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1386

CONTENTS

<i>Zoltán Román</i> : Productivity and growth in the Hungarian economy	1261
<i>Frigyes Molnár</i> : Economic activity of the consumers' cooperatives under the fifth five-year plan	1280
<i>Mihály Laki</i> : Mistaken business decisions	1296
<i>Ferenc Fekete</i> — <i>Earl O. Heady</i> — <i>Bob R. Holdren</i> : Analysis of the objectives of cooperative members and household plot farms ...	1314
<i>István Dobozi</i> : Prospects of growth in the third world after the „price revolution”	1326
DISCUSSION	
<i>Ferenc Jánosi</i> : Contents of the category of efficiency in different modes of production	1343
REVIEW	
The investment implications of the guidelines of economic and social development in the CSSR between 1976—1980. (<i>Karol Ujházy</i>)	1366
REVIEW OF PERIODICALS	1374
BOOK REVIEW	
Efficiency of international cooperation between the USSR and the socialist countries (<i>László Drechsler</i>)	1379
Abstracts of the articles, in Russian and English	1383
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	1386

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.
 Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010
 Terjedelem: 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1976. szeptember 22.

76.0955 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Monori István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADEMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADEMIAI KÖNYVES-BOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKH 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

Aganbegjan—Kozlov—Kazakevics:

ÁGAZATI RENDSZEREK TERVEZÉSE

340 l., kötve 51,— Ft

Kápolnai György—Várkonyi László:

**AZ ANYAGI ÉS ERKÖLCSI ÖSZTÖNZÉS
A MUNKASZERVEZÉS SZOLGÁLATÁBAN**

(Munkaszervezési sorozat)

191 l., füzve 14,50 Ft

Kozma Géza:

**BILATERÁLIS MÉRLEGEGYENSÜLY ÉS
KÜLKERESKEDELMI HATÉKONYSÁG**

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

248 l., füzve 33,— Ft

Megyeri Endre:

ERŐFORRÁS-ÉRTÉKELES ÉS JÖVEDELEMSZABÁLYOZÁS

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

190 l., füzve 20,— Ft

Bucsy László:

AZ INNOVÁCIÓK RENDSZERE ÉS A VÁLLALATI FEJLŐDÉS

351 l., kötve 89,— Ft

Majtényi György:

AZ IPARI TERMELES SZÁMÍTÓGÉPES IRÁNYÍTÁSA

(Számítógép és alkalmazása sorozat)

237 l., füzve 26,— Ft

M. L. Basin:

KUTATÓ- ÉS TERVEZŐINTÉZETEK MUNKÁJÁNAK TERVEZÉSE

250 l., kötve 42,— Ft

Krekó Béla:

LINEÁRIS ALGEBRA

(Korszerű matematikai ismeretek gazdasági szakemberek számára sorozat) 573 l., kötve 120,— Ft

OPERÁCIÓKUTATÁS A GYAKORLATBAN

Szerkesztette: Stahl János

(SZÁMKI Könyvek sorozat)

263 l., kötve 53,— Ft

Starr, M. K.:

RENDSZERSZEMLELETŰ TERMELESVEZETÉS, TERMELESSZERVEZÉS

(Második, átdolgozott kiadás)

618 l., kötve 129,— Ft

SZAKKÖNYVESBOLTOK:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest V., Münnich Ferenc u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt
Budapest V., Kecskeméti u. 2.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

ZELKÓ LAJOS:

Szocialista vállalatelmélet, politikai gazdaságtan és gazdaságirányítás

ZOLTÁN ZOLTÁN:

Az infrastruktúra fejlesztésének elvei és hatásmechanizmusa

NAGY GYULA:

A mezőgazdasági termelészövetkezet vezetésének néhány kérdése

JOSEF NIKL:

A város és a falu, a munkásosztály és a tsz-parasztság életviszonyaiban mutatkozó lényeges különbségek leküzdése Csehszlovákiában

ERDŐS PÉTER:

Az adóztatás és a profithányad összefüggésének törvényszerűségeiről

12

XXIII. évfolyam

1976. december

<i>Zelkó Lajos</i> : Szocialista vállalatelmélet, politikai gazdaságtan és gazdaságirányítás	1389
<i>Zoltán Zoltán</i> : Az infrastruktúra fejlesztésének elvei és hatásmechanizmusa	1403
<i>Nagy Gyula</i> : A mezőgazdasági termelészövetkezet vezetésének néhány kérdése	1418
<i>Ladányi Endre</i> : A gépipari egyedi és kissorozatgyártás szerepe a termékszerkezet fejlesztésében	1428
<i>Bennó Pál</i> : Az elnökválasztási mechanizmus hatása az ipari szövetkezetek vezetési gyakorlatára	1438
<i>Redő Éva—Kellner József</i> : A műszaki fejlesztés és a bérezés összefüggése a textiliparban	1447
<i>Josef Nikl</i> : A város és a falu, a munkásosztály és a termelészövetkezeti parasztság életviszonyaiban mutatkozó lényeges különbségek leküzdése Csehszlovákiában	1461
V I T A	
<i>Erdős Péter</i> : Az adóztatás és a profithányad összefüggésének törvényszerűségeiről	1476
S Z E M L E	
<i>Fáy József</i> : Számítási módszer a viszonylati cserearányok javítására	1484
FOLYÓIRATSZEMLE	1491
M. Volkov: A „nemzetek kölcsönös függőségének” polgári koncepciója — Maurice J. Williams: OPEC-segélyek és a harmadik világ — Górecka-Poznanska, J.: A természeti környezet „készleteivel” való gazdálkodás tervezésének problémái	
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
<i>Megyeri Endre</i> : Erőforrás-értékelés és jövedelemszabályozás (<i>Barta Imre</i>)	1495
<i>Bodnárné Karsai Éva—Fülöp Sándor—Kecskés Józsefné</i> : Iparvállalatok belső érdekeltiségi rendszere (<i>Jancsec Ferencné</i>)	1499
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	1501
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	1505
A Közgazdasági Szemle 1976. évi számaiban megjelent írások jegyzéke	1510

E SZÁM SZERZŐI:

Barta Imre, az Állami Fejlesztési Bank miskolci területi fiókjának osztályigazgatója; **Bennó Pál**, a Szövetkezeti Kutatóintézet tudományos főmunkatársa; **Erdős Péter** akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **Fáy József**, a Gazdaságkutató Intézet tudományos főmunkatársa; **Jancsec Ferencné**, a Csavariipari Vállalat osztályvezetője; **Kellner József**, a Hazai Pésztünet- és Szövőgyár fősztályvezetője; **Ladányi Endre**, a Ganz-MÁVAG Mozdony-, Vagon- és Gépgyár fősztályvezetője; **dr. Nagy Gyula** kandidátus, a Gödöllői Agrártudományi Egyetem Tanárképző Intézetének igazgatója; **dr. Nikl Josef**, a közgazdaságtudományok doktora, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója; **dr. Redő Éva** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa; **dr. Zelkó Lajos** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Zoltán Zoltán**, a földrajztudományok kandidátusa, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa.

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA**

Szerkesztő bizottság:

Augustinovic Mária, Bognár József, Csikós-Nagy Béla, Csizmadia Ernő, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Ganczer Sándor, Hetényi István, Horváth László, Huszár István, Káplár József, Keserű Jánosné, Kornai János, Megyeri Endre, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szamuely László, Vincze Imre, Zsarnóczai Sándor (főszerkesztő)

1976 DEC 16
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

EK

ZELKÓ LAJOS:

Szocialista vállalatelmélet, politikai gazdaságtan és gazdaságirányítás

A tőkésvállalatok céljai és a marxista politikai gazdaságtan

Marx, Lenin és a marxista politikai gazdaságtan képviselői tudományáguk művelése során mindig feltételezik a tőke helyzetéből, a tőkés érdekeiből következő alapvető tőkésvállalati célok létezését. A vállalkozáselmélet így impliciten a tőkés társadalom gazdasági elemzésével foglalkozó marxista irodalom szerves részének tekinthető.

Marx és Lenin korában különösen — de még ma is — a tőkés gazdaság domináns tényezője a tőkésvállalatok. A belőlük való kiindulás tehát a kapitalizmus politikai gazdaságtanának alapvető módszertani követelménye.

Marx a tőkésvállalatok két alapvető célját emelte ki. Az egyik a minél nagyobb profit elérése, a másik a gazdaság különféle területein működő tőkék átlagos profitjának kiegyenlítődése: „Először is a tőkés termelés hajtóereje és meghatározó célja a tőke lehető legnagyobb öntértekésítése, vagyis mennél több értéktöbblet termelése, azaz a munkaerő mennél nagyobb kizsákmányolása a tőkés részéről.”¹ „Az egész nehézség onnan ered, hogy az áruk nem egyszerűen mint áruk cserélődnek ki, hanem mint tőkék termékei, s ezek a tőkék arra tartanak igényt, hogy nagyságukkal arányosan vagy azonos nagyság esetén egyformán részesedjenek az értéktöbblet összletéből.”² Ez utóbbi cél annyiban tekinthető sajátosnak, hogy a konkurrencia következményeinek tudatosulásából fakad, s nyilván nem minden egyes tőkére vonatkozik.

E tőkés célokat Marx premisszáknak tekintette, s ezekből kiindulva vezette le például az általános túltermelési válságok szükségszerűségét, a termelési ár árcentrum voltát vagy a beruházások tőkés viszonyok között érvényesülő gazdaságossági kritériumait.

Lenin felhívta a figyelmet a tőkés tulajdonviszonyokban végbement változásokra, a tőkés vállalkozás új formájára, a monopóliumra. A monopóliumok kialakulása, a tőkésállam gazdasági szerepének növekedése, a tőketulajdon és a tőkefunkció fokozódó különválása, a monopóliumok és az államapparátus egyre erősebb összefonódása következtében már döntő jelentőségűvé vált az államra gyakorolt befolyás, a nyersanyagpiacok biztosítása, a fogyasztók manipulálása. Ezek alapvető feltétele viszont a gazdaság mind nagyobb része feletti ellenőrzés. A monopóliárok

¹ Marx: A tőke I. kötet, Szikra, 1948. 337. l.

² Marx: A tőke III. kötet, Szikra, 1951. 211. l.

biztosítása éppúgy nem képzelhető el nélkül, mint a gazdasági feltételek tudatos formálása. A növekedés, a terjeszkedés ezért válik tehát önálló céllá.

A jelenlegi marxista irodalom kiemeli a tőkésállam gazdasági szerepének növekedését, valamint a tőkés állami vállalatok azon tulajdonosságát, hogy számukra a profitszerzés kisebb jelentőségű, sőt néha még tartós veszteséggel is működnek.

Az újabb polgári irodalom a tőkésvállalatok céljairól kialakított képünket még kiegészíti azzal, hogy részletesebben tárja fel a vállalati növekedés célját, az ezzel összefüggő indítékokat. Ebbe az irányba visz a nagy szervezetek belső felépítéséből következő motivációs és célrendszer, valamint az a tény, hogy a nagy monopóliumok vezető szakembergárdájának érdekei önállósulnak, nem mindenben egyeznek a tőketulajdonosok érdekeivel. Számukra a profit növelése nem feltétlenül belső szükséglet, hanem inkább áttételeken keresztül jelentkező kényszer: a tulajdonosok profitérdekeitől nem tekinthetnek el. Saját érdekeik realizálásához azonban átlagos, vagy akár az átlagnál alacsonyabb profit-szint biztosítása is elegendő lehet. Emiatt a növekedés közvetlen célja együtt létezik a profitszerzés céljával.

A célok módosulása együtt jár a tőkés gazdaságban érvényesülő összefüggések módosulásával, de nincs szó alapvető, a tőkés viszonyok természetét érintő változásokról.

A szocialista vállalatok érdekei

A szocialista társadalmi viszonyok mellett is szükségszerűen a vállalatoknál összpontosul a termelőerők döntő része. A szocialista társadalmi tulajdon azonban alapvetően megváltoztatja a vállalati vezetők és kollektívák helyzetét. Egyrészt a vállalat az egységes társadalmi tulajdon részeként létezik, ebből következően a népgazdaság rendszerébe illeszkedik, s önállósága erősen korlátozott, tehát nem lehet a gazdaság domináns szereplője; másrészt az adott vállalatnál dolgozó köztulajdonosok érdekei is alapvetően különböznek a magántőkés érdekektől.

A vállalatok érdeke, mint a vállalati célok egyik fő meghatározója, mint a cselekvés indítéka, érdekelismerések eredményeképpen válik közvetlen hatóerővé. A vállalati érdek, amely a dolgozók érdekeiből a közös érdekeket tartalmazza, tulajdonosi, vállalkozói és fogyasztói érdekek egységként jelentkezik. Azok az egyéni érdekek, amelyek a vállalat dolgozóinál nem közösek, szükségképpen eltérnek a vállalati érdektől. A különböző vállalatok érdekeiben is sok azonosság van az egész társadalom érdekeivel. Ezek a vállalati érdekek egyben népgazdasági érdekek is. Azok a vállalati érdekek, amelyek egymás ellenére érvényesíthetők, eltérhetnek a népgazdasági érdekektől. A vállalat mint szervezet, az egyénnél magasabb szinten helyezkedik el, érdekeinek alapja, értékrendje is szükségképpen más, mint az egyéni. A vállalati érdek tehát önálló létre tesz szert, nem azonos az egybevágó egyéni érdekek összegével. Hasonló a vállalati és népgazdasági érdekek viszonya is.

Az egyes vállalatok vezetőinek és beosztottainak egyéni érdekei természetüknél fogva azonosak is a vállalat érdekeivel, de különböznek is

tőlük. Azonosak például abban, hogy a vállalat minél jobb termékeket gyártson, minél kedvezőbb központi elbírálásban részesüljön az árak jóváhagyásakor, a dotációk nyújtásakor, a beruházási hitelkérelmek elbírálásakor stb. Különböznek abban, hogy az egyének a vállalatban belül munkájukhoz viszonyítva az átlagosnál nagyobb mértékben akarnak részesedni, vagy szaktudásuknál nagyobb képzettséget igénylő beosztást igyekeznek megszerezni vagy megtartani stb.

Hasonlóképpen, az egyes vállalatok érdekei részint egybevágnak a népgazdaság érdekeivel, részint eltérnek azoktól. Egybevágnak abban, hogy minél kedvezőbb termékstruktúrát alakíthassanak ki, minél gyorsabban növekedjék a termelékenység, minél eredményesebb legyen a kutatási-fejlesztési tevékenység, s minél kedvezőbben alakuljon a vállalat által exportált és importált termékek aránya. Megegyeznek az érdekek abban a tekintetben is, hogy minél gyorsabban növekedjék a nemzeti jövedelem, hogy népgazdasági szinten minél zavartalanabb legyen a fejlődés. Elnyomnak azonban abban, hogy a vállalat kedvezőbb árakat akar elérni a többinél, s akkor is exporttámogatást igényel, ha a támogatás másutt hatékonyabban lenne felhasználható. Minden vállalat az általánosanál kedvezőbb hitelebírást akar, s az általánosanál kedvezőbb munkakörülményeket; azonos teljesítményért nagyobb személyes jövedelmet szeretne biztosítani dolgozóinak.

Az eltérő érdekek egyben ellentmondásban levő érdekek is. Az alacsonyabb szint érdeke ugyanakkor általában beilleszthető a magasabb szintű érdekrendszerbe. Az egyén a vállalati érdek szolgálatával is érvényesítheti saját érdekét. Ha a vállalat kedvezőbb árat tud jóváhagyni vagy sikeresen változtatja termékstruktúráját, ez az egyén érdekeit is szolgálhatja. Hasonlóképpen, a népgazdaság gyorsabb fejlődése általában nagyobb lehetőséget ad a vállalati érdekek megvalósítására.

Ugyanakkor egyes vállalatok előnyös helyzetet, saját különérdekeik érvényesítése más vállalatokat hátrányos helyzetbe hozhat. Ez azonban egyben a vállalat és a népgazdaság érdekellentéte is. Ebből az következik, hogy a felsőbb szintű érdek megfelelő mederbe tereli az egymásnak ellentmondó alsóbb szintű érdekeket. Ez a feltétele annak, hogy ezek az egyenlőtlenések — ha mindig újratermelődnék is — ne merevedhesse- nek meg, hanem megszűnjenek.

A különböző szintek érdekellentétei esetén egyértelműen elsődlegessége van a felsőbb szintű érdekeknek. Ez mindig sokkal több egyén vagy vállalat együttes érdeke. Ha az ellentét felszínre kerül, a megoldás módja általában nem lehet kétséges. A vállalatokra nézve negatív következményekkel járhat, ha kiderül, hogy a népgazdasági érdekekkel szemben (például túl könnyen teljesíthető terv kiügyeskedésével vagy jogtalan áremeléssel) érvényesítették saját érdeküket.

A szocialista vállalati érdek — tartalmából következően, objektív természete szerint — tartósan nem irányulhat sem a vállalati dolgozók, sem más munkáskollektívák alapérdekei, s különösképpen nem a társadalmi közérdek ellen.

A vállalatokon belüli érdekellentmondások különös figyelmet kívánnak a vállalatok szakmai és társadalmi vezetésétől. Hasonlóképpen, a vállalatok érdekeinek egymás közötti, valamint a vállalati érdekek és a közérdek ellentmondásait figyelembe kell venni a népgazdasági irányítás

során. Ezek az ellentmondások a vállalati és népgazdasági célok megvalósítását csak annyiban akadályozzák, amennyiben a vállalati és a népgazdasági irányítás rendszere nem számol velük kellőképpen.

A szocialista vállalatok alapvető céljai

A vállalatok érdekei a vállalati cselekvés tipikus céljaiban öltenek testet. A vállalati érdekekkel kapcsolatban érzékeltettük, hogy azok a vállalati kollektíva tagjainak, illetve a vállalat mint egész alrendszerének érdekeit is magukban foglalják, de nem azonosak ezek egyszerű összességével. Eltérhetnek a vezetők és a beosztottak érdekei, a törzsgárdatagok és a nemrég ott dolgozók érdekei, a fiatalabbak és az idősebbek érdekei is. A vállalatokon belüli érdekeltérések és érdekazonosságok vállalati érdekékké és vállalati célokká formálódásának vizsgálata a vállalati belső irányítás és érdekeltégi rendszer szempontjából fontos.

A szocialista vállalatnak mint egységes egésznek is vannak egyértelmű érdekei, amelyek a vállalatok alapvető céljaiban nyilvánulnak meg. Ilyen értelemben a vállalatok kifelé, környezetükkel szemben egységként lépnek fel.

Alapvető céljaik egy része létfeltételeikből, a szocialista gazdasági rendszer egészében elfoglalt helyükből, a szocialista társadalmi tulajdon jellegéből következik. Ezek a vállalat immanens céljai. A legfontosabb ilyen jellegű vállalati célok a következők: a) a vállalatban kifejtett egyéni élő munkához viszonyított személyes jövedelmek minél gyorsabb növelése; b) a vállalat növekedése, fejlesztése, terjeszkedése; c) a társadalmi elismerés biztosítása, a vállalatról alkotott kedvező kép kialakítása.

A vállalatok — e céljaik elérése végett — általában a népgazdasági szempontból ésszerűnél nagyobb mértékű tartalékolásra (munkaerő-, kapacitás-, fejlesztés-) és teljesítmény-visszatartásra törekszenek. Ennek oka alapján véve a vállalati belső irányítás és a népgazdasági irányítási rendszer tökéletlenségében keresendő. Minthogy azonban az irányítási rendszert folyamatosan lehet javítani, de sohasem lehet tökéletessé tenni, következésképpen ezt a célt is a szocialista vállalatok alapvető céljának tekinthetjük.

A konkrét vállalati célok nagyobb része már a népgazdaság irányítási, érdekeltégi rendszeréhez kapcsolódik, s végső soron az immanens vállalati célok megvalósítását szolgálja. Ilyen célok lehetnek például a központilag jóváhagyott tervmutatók teljesítése, a nyereség növelése, az export növelése, a termelékenység növelése stb.

A következőkben az alapvető vállalati célokat tekintjük át, minthogy a politikai gazdaságtan szemszögéből ezek a legfontosabbak. E célok realizálásuk módját, illetve mértékét tekintve kereshetjük a népgazdasági célokat. A népgazdasági érdekek elsődlegessége ellenére — bizonyos határokon belül — előtérbe kerülhetnek olyan vállalati érdekek, amelyek eltérnek a népgazdasági érdekektől. A személyes jövedelmek növelése általában népgazdasági cél, de egy vállalat dolgozóinak személyes jövedelmét — azonos teljesítmény esetén — az általánosnál nagyobb mértékben növelni, ez már ellentétes a népgazdasági céllal.

Az alapvető vállalati célok a népgazdaságinak nyilvánított célok

mellett a szocialista gazdaság fontos erővonalait adják. Tanulmányozásuk ezért egyrészt a szocializmus politikai gazdaságtana legfontosabb összefüggéseinek, kategóriáinak jobb megértését, másrészt olyan irányítási rendszer kialakítását segíti, amely biztosítja, hogy e vállalati célok a népgazdasági célok megvalósulását is előmozdító tevékenységben öltse-
nek testet.

a) A vállalatok dolgozói (vezetők és beosztottak) személyes jövedelmének minél gyorsabb növelése

Ezt lehet a szocialista vállalatok legáltalánosabban érvényesülő, önállósult vállalati céljának tekinteni. Az anyagi ösztönzési rendszer minden szocialista országban arra a feltételezésre épül, hogy a vállalatok célja dolgozóik személyes jövedelmének növelése. A kérdés általában az, hogy az ösztönzést milyen mértékben kell a bérekhez, a prémiumokhoz, a nyereségrészesedéshez stb., illetve a beosztottak és a vezetők jövedelméhez kapcsolni. Természetesen a személyes jövedelemérdekeltségre alapozó ösztönzés is ellentmondásos. A vállalatok közötti differenciálódás ellentmondásba kerülhet az „azonos személyes teljesítményért azonos személyes jövedelem” igényével. Az ösztönzés belső ellentmondása az a tény is, hogy az egyéni teljesítményekben gyakran érzékelhetetlen a személyes jövedelem növekedésének hatása.

A dolgozók szükségleteinek — köztük anyagi szükségleteinek — mind teljesebb kielégítése a szocialista társadalom legfontosabb célja. Ebből következik, hogy a személyes jövedelmek növelésének vállalati célja, *ha azt a társadalmilag elfogadott eszközök felhasználásával akarják elérni, nem mond ellent a társadalmi törekvéseknek*, sőt egybeesik azokkal. A vállalatnak mint összetett szervezetnek a vezetése, belső konfliktusainak feloldása sokkal könnyebb, ha jó lehetőségek vannak a személyes jövedelmek növelésére. Ez különösképpen így van, ha saját dolgozói számára a vállalat hasonló munkáért más vállalatoknál nagyobb jövedelmet képes biztosítani.

b) Növekedés, fejlesztés

A termelőerők jellegéből következően a gazdálkodás különféle területein szükségszerűen különböző nagyságú vállalatok szerveződnek. Elkerülhetetlen, hogy a szocialista országokban is kialakuljanak nagy, monopolhelyzetben levő vállalatok. A társadalmi tulajdonból következően elméletileg olyan vállalatnagyságot lehetne kialakítani a népgazdaság különféle szféráiban, amely a gazdálkodás és a népgazdasági szintű irányítás oldaláról tekintve egyaránt optimális.

A valóságban a vállalatok különérdekei nagyságukhoz is kapcsolódhatnak. A nagyvállalatok ereje, valamint az a tény, hogy az ország legfejlettebb termelőerőit nagymértékben koncentrálnak, képessé teszi őket arra, hogy érdekeiket a központi szerveken keresztül, sőt bizonyos mértékig a belső fogyasztók és felhasználók rovására érvényesítsék. A nagyvállalatoknak a gazdaság fejlődési irányára, a fejlesztés módjára tett javaslatai gyakran válnak a népgazdasági tervek fontos részeivé. Nem természetellenes, ha a nagyvállalatok vezetői vállalataik növekedéséből következő növekvő befolyásukban látják a népgazdasági érdekek megvalósításának legjobb biztosítékait. A nagyvállalati vezetők rendszerint

szövetségeseket találnak az ágazati irányító és felügyeleti szerveknél, a funkcionális szervek ágazati részlegeinél, az ágazati kutatóintézeteknél stb. Ilyen befolyást a kisebb vagy közepes vállalatok a dolog természeténél fogva aligha szerezhetnek.

A növekedésre kényszerítő vállalaton belüli nyomás is erőteljes, hisz egy stagnáló vagy zsugorodó szervezetben a személyes aspirációk sokkal nehezebben elégíthetők ki, mint egy növekvő, táguló vállalatnál. A vállalat vagy az egyes vállalati egységek méretének növelésétől a vezető többnyire nagyobb hatáskört és tekintélyt, s legtöbbször keresetnövekedést is vár. A nagyobb vállalatok vezetői — hasonlóan egységeik vezetőihez — eredményeiket, a társadalmi vagyon gyarapításához való hozzájárulásukat közvetlenebbül és intenzívebben érzékelhetik, ha ez egyben saját működési területük bővülésében, jelentőségének növekedésében jut kifejezésre.

Hangsúlyozni kell, hogy a növekedés útja nem valamiféle vállalati öncél, hiszen a gazdasági növekedés jellemző a szocialista társadalomra. A vállalatok növekedése csak akkor kerül szembe a népgazdasági érdekekkel, ha a gazdaság nem megfelelő területein vagy a hatékony gazdálkodást akadályozó módon, esetleg nemkívánatos monopolhelyzet kialakulását előidézve valósul meg. Nem ritka az olyan eset például, hogy a vállalatok műszaki fejlesztését a gazdaságossági követelmények figyelmen kívül hagyásával igyekeznek megvalósítani.

c) A társadalmi elismerés biztosítása, a vállalatról alkotott kedvező kép kialakítása

A szocialista vállalatok természetesen érzékenyek a társadalmi elvárásokra, s arra is törekszenek, hogy eleget tegyenek a társadalmi követelményeknek. Ezeket az elvárásokat részben a népgazdasági tervek, részben az irányító szervek és a közvélemény közvetítik.

A vállalatok azért is törekszenek arra, hogy e követelményeknek megfeleljenek, mert így érhetnek el társadalmi elismerést, ami gyakran egyéb céljaik megvalósításához is fontos. Ugyanakkor a társadalmi elvárások teljesítése érdekében a vállalatok — bizonyos határig — egyéb alapvető céljaik rovására is cselekedhetnek.

d) Tartalékolás

A termelési tényezők, a fejlesztési lehetőségek tartalékolása, a teljesítménynövelés és a vállalati eredménymutatók növelésének a népgazdasági szinten elfogadhatónál nagyobb mértékű visszafogása — mint erre már rámutattunk — a vállalatok immanens céljai megvalósításának fontos eszköze. Ezt alátámasztja az a tény, hogy a szocialista országokban általában ismert probléma a vállalatoknál tapasztalható — a biztonságos gazdálkodáshoz szükséges mértéket meghaladó — tartalékolás. A vállalatokat jobban ismerők előtt az sem titok, hogy a gazdaságirányítás jelenlegi rendszere mellett érdekük a gazdálkodás hatékonyságát mérő mutatók fokozatos, de nem ugrásszerű javítása.

Mi az oka annak, hogy a túlzott tartalékolás a vállalati immanens célok megvalósításának az irányítási rendszerektől független, általános eszköze?

A vállalatok belső felépítése, ösztönzési rendszere nem lehet ellent-

mondásmentes. Az egyes részlegek, osztályok, gyáregységek érdekeltek abban, hogy a maguk számára más egységeknél kedvezőbb feltételeket, könnyebben teljesíthető feladatokat, nagyobb személyes jövedelmeket biztosíthassanak. A nagyobb vállalatnál — felépítésük töbrétüségé miatt — a tartalékolás belső indítékai is szerteágzóbbak.

A központi gazdaságirányítás rendszere állandóan fejleszhető, de azt a tökéletes felé csak közelíteni lehet. Ez is egyik oka annak, hogy a vállalatok számolnak a központ által rájuk rótt feladatok változásának, szigorításának, a szabályozók változtatásának lehetőségével, a népgazdaság működésének esetleges zökkenőivel, s ezekre gondolva „túlbiztosítják” magukat.

Ez a népgazdasági szempontból túlzott mértékű tartalékolás az irányítási rendszer stabilitásának növelésével és tökéletesítésével, a fejlődést figyelembe vevő változtatásával mérsékelhető. A stabilitás és a fejlesztés azonban egymásnak is ellentmondó követelmények, tehát nem reális az a feltételezés, hogy a tartalékolás indítékai a belátható jövőben teljesen megszűnnének.

A szocializmusban azonban az irányítási rendszerek tökéletesítésével megközelíthetjük az optimális tartalékolás mértékét, s a népgazdaságilag ésszerűtől való eltérés mindenképpen kisebb, mint a tőkésországokban, ahol a dolgozók és a tőkésék szemben állása nagyon jelentős veszteségek forrása (például a sztrájkok, a teljesítmény-visszatartás következtében).

A szocialista vállalatok legsajátosabb célja a személyes jövedelmek növelése, de természetük, környezetükkel szemben várható magatartásuk csak az összes felsorolt alapvető célokkal egyetemben érthető meg. (E célok összessége a szocialista országokban nem csupán a vállalatok, hanem szinte minden intézmény és szervezet sajátossága is.) *Mindezen célok érvényesülése a vállalatokat — szemben a tőkésvállalatokkal — olyanokká teszi, amelyek dolgozóik közvetlen érdekeivel is komolyan számolnak s emellett az osztársadalmi érdekeket is szem előtt tartják.*

A szocialista vállalatok alapvető céljai és a politikai gazdaságtan

Szocialista társadalmi viszonyok mellett is szükségszerűen a vállalatoknál összpontosul a termelőerők döntő része. Vajon azt is jelenti-e ez, hogy a vállalat a szocialista gazdaság domináns tényezője, s így alapvető céljaiból levezethetők a politikai gazdaságtan fontos összefüggései és kategóriái?

Véleményem szerint nem, mert a szocialista vállalatok alapvető céljainak elemzéséből levonható következtetések közül a legfontosabb éppen az, hogy ezek önmagukban nem tartalmaznak olyan normákat, amelyek szerint a népgazdaság mint egész automatikusan szabályozható.

a) A szocialista vállalatoknál a nyereség és a nyereségnek a lekötött eszközök értékéhez viszonyított megfelelő aránya csak mint az alapvető célok elérésének eszközei szerepelhetnek. Hiába költség tényező a munkabér, a szocialista vállalatok természetéből nem következik a munkabérnek a népgazdaság szempontjából szükséges ésszerű korlátozása. Emiatt is *szükségszerű, hogy a szocializmusban központilag (népgazda-*

sági tervek alapján) szabályozzák a nemzeti jövedelem fogyasztásra, illetve felhalmozásra kerülő része közötti arányt. Enélkül a nemzeti jövedelem felhasználása eltolódhatna a fogyasztás javára, a felhalmozás rovására.

A vállalatok és intézmények arra törekednek, hogy forrásaikból minél nagyobb részt fordítsanak dolgozóik személyes jövedelmére. Ezért az ilyen célra felhasználható alapokat vagy viszonylag részletes — teljesítményekhez és képzettséghez kötött — központi előírásokkal kell behatárolni; vagy a vállalatok nyereségének különböző alapokra való felosztásával, s az alapok felhasználás szerinti adóztatásával a népgazdasági érdekeknek megfelelően szabályozni.

b) A vállalatok — alapvető céljaikból következően — érzéketlenek a lekötött eszközök értékéhez viszonyított nyereség rátájára. *Nem alakul ki tehát a vállalati célokból következően* a termelési ár típusú árcentrum vagy árvonzáspont. Emiatt nemcsak az árak tisztajövedelem-tartalmának országos átlagban való megállapításához (vagyis a fogyasztás és az egyéb célú felhasználás nemzeti jövedelmen belüli arányának meghatározásához) szükséges a népgazdasági szintű tervezés és szabályozás, hanem ahhoz is, hogy a népgazdaság fejlődését leginkább biztosító árcentrum-típus érvényesüljön. *Az értéktörvény a szocializmus viszonyai között emiatt is csak szabályozottan érvényesülhet!*

A szocialista országok gyakorlatában egyre inkább tért hódít az árképzés olyan szabályozása, amely legalább a társadalmi tiszta jövedelem egy részét a lekötött eszközök arányában építi be az árakba az esz-közlekedési járulék alkalmazásával. Valójában arról van szó, hogy a termelési eszközöket általában ott kell felhasználni (lekötni), ahol az élő munka termelékenységének legnagyobb emelkedését teszik lehetővé. Adott helyzetben ez egyben a nyereség növelésének legkedvezőbb terepét is jelentheti. Ellenkező esetben elesünk a termelékenységnövelés kedvezőbb alternatívájától.

c) Főként a növekedés és az öncélú műszaki fejlesztés vállalati céljaiból következik, hogy a *szocialista vállalatok általában érzéketlenek a saját vállalaton kívüli gazdaságosabb befektetési alkalmakra*. E célok alapját adó vállalati különérdekből következik, hogy a vállalatok eszközeiket akkor is maguk igyekeznek felhasználni, ha másutt kedvezőbb felhasználási lehetőségek nyílnak.

Emiatt is elkerülhetetlen, hogy a vállalatoknál képződő nyereség döntő részét a vállalatoktól elvonják, s valamilyen szervezeten keresztül — a népgazdaság érdekeit érvényesítő normák alapján — újraelosztják. Ellenkező esetben a nyereség egy részét, méghozzá valószínűleg jelentős hányadát, ésszerűtlenül fektetnék be.

Az eddigi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az így rendelkezésre álló alapok befektetésére vonatkozó kezdeményezések és döntések túlzott központosítása helytelen. Az ilyen rendszer túl merev. A központosított döntések meghatározásakor természetesen nem nélkülözhetők a vállalatok, ágazatok stb. információi sem. Ha viszont ezek az információk a részérdekek által torzítottak, a döntések gyakran megalapozatlanok.

d) Már Marx is foglalkozott a befektetések tőkés viszonyok között érvényesülő gazdaságossági követelményeivel. Megállapította: nem elég, ha az állandó tőke beruházása élő munkát takarít meg, munkabért is meg

kell takarítania. Hozzátehetjük, hogy az új befektetésre számított profit-ráta valamilyen, s lehetőleg legalább a régebbi befektetésekre jutó profit-rátával egyező mértékét is biztosítani kell. A tőkés gazdaság történelméből ismerjük, hogy e követelmények együttesen általában teljesíthetetlenek, zavarokat okoznak a realizálásban, s túltermelésre való hajlamot alakítanak ki.

Nos, a szocialista vállalatok alapvető céljaiból nem következik olyan gazdaságossági követelmény, amely akár csak a saját vállalaton belüli beruházásaik elé egyértelmű normákat állítana. Emiatt itt a fogyasztók piaca helyett a termelők piaca jellemző, s a termelő- és a személyes fogyasztás egyaránt túlzott igényekkel lép fel. A termelés és a fogyasztás egyensúlyának biztosítása végett a *beruházásokat — s különösképpen a felhalmozást — központilag kell korlátozni és a beruházásokkal szemben központi gazdaságossági követelményeket kell felállítani.*

A szocialista vállalatok — önállósult céljaikból következően — a tőkésvállalatoktól eltérően reagálnak egy-egy gazdasági jelenségre vagy központi intézkedésre.

Példaként említhető, hogy a tőkésországokban a pénz vásárlóerejének mérsékelt csökkenése — eléggé elterjedt felfogás szerint — a tőkés-vállalati beruházások kiterjesztését kikényszerítő tényező. (Bár az utóbbi években önmagában az infláció nem bizonyult elég „hatékonyak” ebben az értelemben.) Az előző fejtegetések alapján — úgy tűnik — eléggé egyértelmű, hogy a szocializmusban az inflációra mint a gazdasági növekedést elősegítő tényezőre nem lehet szükség, mert nem kell ösztönözni a beruházásokat (sőt könnyen lehet, hogy maguk a túlméretezett beruházások hajtják fel az árszínvonalat). Nem lehetetlen azonban, hogy a pénz vásárlóerejének csökkenése nehezíti a közép- és hosszú távú tervezést s bizonyos zavarokat okozhat a gazdálkodásban. (Ezzel semmiképp sem állítjuk azt, hogy a vásárlóerő csökkenése a szocialista gazdaságban — bizonyos esetekben — nem lehet a legkisebb rossz.)

A közgazdászokat hazánkban is foglalkoztatja a gyorsított értékcsökkenési leírás esetleges alkalmazása. Ismeretes, hogy a tőkésországokban ez az eljárás az adórendszerrel együtt szintén beruházást serkentő hatású. De kell-e nálunk serkenteni a beruházást? Lehetséges azonban, hogy az adott állóeszközök tényleges értékvesztése — az erkölcsi elavulás miatt — nem arányos használatuk idejével. Ebben az esetben a felmerülő tényleges költségek pontos nyilvántartása s az árak ennek megfelelő alakítása érdekében indokolt a gyorsított értékcsökkenési leírás alkalmazása.

Közismert, hogy a szocialista társadalmi tulajdon létrejöttét végső soron a termelőerők fejlődése teszi szükségessé. A termelőerők adott fejlettségi foka még a tőkésországokban is elkerülhetlenné teszi a gazdasági folyamatokba való központi állami beavatkozást. Ez a beavatkozás a magántulajdon következtében azonban csak korlátozott lehet. A szocialista társadalom nagy előnye, hogy a társadalmi tulajdon léte elméletileg a gazdaság központi irányításnak és szervezésnek optimális mértékét teszi lehetővé. A központi irányítás optimálissá tételére azért kell törekedni, mert így biztosítható a leghatékonyabban a szükségletek kielégítése.

A szocializmusban is szükségszerű a vállalatok létezése. A szocialista

vállalatok természetének — tehát érdekeinek és alapvető céljainak — tanulmányozása viszont arra vonatkozóan adhat konkrét ismereteket, hogy melyek azok a területek, ahol a központi irányítás, szabályozás a szocializmusban elkerülhetetlen (a nemzeti jövedelem felosztása fogyasztásra és felhalmozásra, a beruházások központi szabályozása), illetve a leginkább szükséges. Természetesen a központi irányításon nem csak vagy nem elsősorban direkt irányítást értünk.

Ezzel az eddigieknél is erősebb tétellel egészítettük ki a szocialista társadalmi tulajdonról meglevő ismereteinket: a szocialista társadalmi tulajdon bizonyos területek központi irányítása nélkül egyszerűen nem is funkcionálhat.

A vállalat nem játszhat domináns szerepet a népgazdaság rendszerében. A népgazdasági érdekek és célok elsődlegesek a vállalati különérdekekkel és az alapvető vállalati célokkal szemben. A vállalat csak mint az egész népgazdasági rendszer szerves része funkcionálhat. Ugyanakkor *az is elkerülhetetlen, hogy a vállalatok a gazdálkodás bizonyos területein többé-kevésbé önállóan, közvetlen központi beavatkozás nélkül tevékenykedjenek.* Ez abban is megnyilvánul, hogy az árutermelés többi elkülönült szereplőjéhez eladókként és vevőkként kapcsolódnak.

A vállalatok felett tehát önálló tényezőként létezik a népgazdaság megfelelő működéséért felelős központi gazdaságirányító szervezet, mellettük pedig a piac, azaz a többi vállalat mint eladó és vevő, valamint a társadalom tagjai mint munkavállalók és mint fogyasztók.

Az alapvető vállalati célok és a központi irányítás

A szocialista gazdaság népgazdasági szintű egységes irányításának a szükségessége, valamint a népgazdasági érdekek és célok konkrét megfogalmazásának — a tervek elkészítésének — a folyamata és az alapvető vállalati célok tartalma behatárolják a központi irányítás igénybe vehető eszközeit és meghatározzák a központi irányítással szemben támasztott legfontosabb követelményeket.

A fogyasztás és felhalmozás arányának megállapítása, az eszközök hatékony felhasználásának biztosítása, megfelelő árcentrumtípus kialakítása, a népgazdasági tervek kidolgozása, s mindezek alapján egyensúly biztosítása a legkülönbözőbb viszonylatokban konkrét eszközrendszer követel. A népgazdasági és a vállalati célok azonban önmagukban is ellentmondásosak. Következésképpen a *népgazdaság irányításának konkrét eszközei is többé-kevésbé ellentmondásosak, még ha alapvetően egységes rendszert alkotnak is.*

A nemzeti jövedelem fogyasztásra és felhalmozásra szánt részeinek arányaira vonatkozó döntések egyben az árak átlagos nyereségtartalmáról hozott döntések is. Az ártípushoz az egyes vállalatoknak és iparágaknak adott időben eltérő érdekei tapadnak.

A növekedés és fejlesztés önállósult vállalati célja szükségessé teszi az eszközök összevonását és népgazdasági szinten kimunkált módszerek és normák szerinti átcsoportosítását. De az eszközök elvonása a vállalatoktól, ha — indokolt esetben való, akár növelt — visszajuttatásuk nem jól megoldott, kárt okozhat a népgazdaságnak, hiszen ez hatékony fel-

használásukat gátolja. Hasonlóan nagy veszteségekkel járhat, haz az eszközök befektetésének kezdeményezését, tehát a beruházási döntések előkészítését legalább jelentős részben nem a vállalatokra bízzák. A központi irányítás „magaslatáról” egy sor lehetőség felett elnézhetnek, s így égetően fontos kisebb beruházások későn vagy egyáltalán nem valósulhatnak meg.

A gazdaságirányításnak a szocialista országokban ismert módszerei erre az ellentmondásra még nem adnak kielégítő megoldást. A hazánkban érvényes rendszer — egyebek között — azért sem kielégítő, mert szinte minden vállalatnál jelentős fejlesztési alap képződését teszi lehetővé, (olyanoknál is, amelyek fejlesztése ésszerűtlen). A vállalatok viszont a rendelkezésükre álló eszközöket habozás nélkül felhasználják.

Az egyik legjelentősebb ellentmondás a személyes jövedelmek minél gyorsabb növelésének immanens vállalati céljából és a tartalékolás, teljesítmény-visszatartás vállalati céljából következő — az irányító és ösztönző rendszerrel szemben támasztott — eltérő követelményekből fakad. A személyes jövedelmek minél gyorsabb növelésének célja követelménnyé teszi az ösztönző rendszerrel szemben, hogy a vállalati kollektívák és különösen a vezetők jövedelemnövelésének a mértékét összekapcsolják a vállalat eredményeinek évről évre bekövetkező javulásával. Ez, s az ebből szükségszerűen következő jövedelemdifferenciálódás a vállalatok között a vezetők és a vállalati kollektívák hatékony anyagi ösztönzésének nélkülözhetetlen feltétele.

Ugyanakkor ilyen megoldás — amellet, hogy időnként a vállalatok és népgazdasági ágak közötti jövedelemkülönbségeket erősítve szociális problémákhoz is vezethet — nem felel meg annak a követelménynek, amit a tartalékolás vállalati célja támaszt. A túlzott tartalékolás és a teljesítmény-visszatartás ellentétes a népgazdasági érdekekkel. Az irányító- és ösztönzőrendszernek tehát a tartalékolás csökkentését kellene előmozdítania. Az eredmények évről évre való növelésének a vállalatokkal szemben támasztott követelménye viszont éppen abban teszi őket érdekeltté, hogy lehetőségeiket gondosan beosztva, időben elnyújtva folyamatos eredményjavulást érjenek el. Vállalatainknak általában nem érdeke eredményeik ugrásszerű javítása, mert az ilyen eredményjavulással arányos azonnali bérfelvezetés a vállalatok között túlzott és nemkívánatos differenciálódásra vezetne, s ezért nem megvalósítható. Az eredmények ugrásszerű javítása az egyik évben viszont ahhoz vezet, hogy a következő évben nem lehet elérni további lényeges javulást, esetleg az eredmény megőrzése is jelentős erőfeszítést igényel.

Ez az ellentmondás — ha nem is teljesen — feloldhatónak látszik. Ehhez lehetővé kell tenni, hogy az egy év alatt elért ugrásszerű eredményjavulásnak a személyes jövedelmek növelésére vonatkozó hatását a vállalatok tartalékolhassák. A hazánkban érvényes rendszerben gondolkodva ez a következőképpen oldható meg. Ha a személyes jövedelmek évi 4 százalékos növekedése esetén a kapcsolódó adók a növekmény 100 százalékával, 5 százaléknál 150 százalékával, 6 százaléknál 200 százalékával egyenlők, s így 4 százalékos növekmény az eredmény évi 10 százalékos, 5 százalékos növekmény az eredmény évi 15 százalékos, 6 százalékos növekmény pedig az eredmény évi 20 százalékos növelésével biztosítható, akkor az első évben eredményét 50 százalékkal növelő

vállalat a személyes jövedelmeket akkor is növelhesse öt éven keresztül évi 4 vagy $3\frac{1}{3}$ éven keresztül évi 5, illetve $2\frac{1}{2}$ éven keresztül évi 6 százalékkal, ha közben eredménye változatlan marad! Hasonló megoldás más ösztönzőrendszerekben is elképzelhető.

Az ellentmondás teljes feloldása ezzel még nem biztosított, mert a különböző területeken és vállalatoknál szükségszerűen eltérőek a termelékenység, s így a nyereség növelésének a lehetőségei. A technikai fejlődés jellegéből következően — vagy központi döntések eredményeképpen — lassabban fejlődő területek kollektívái így is hátrányos helyzetbe kerülnének.

Látszólag a személyes jövedelmek minél gyorsabb növelésére való törekvés a vállalatokat minél nagyobb eszközarányos nyereség biztosítására ösztönzi. Valójában azonban ez a különböző értékösszetételű területek között — hosszabb távon is — nagyon eltérő nyereségességi követelményt jelent. Magas értékösszetételű iparágakban, ahol az eszközértékhez viszonyított bérek viszonylag alacsonyak, az egy dolgozóra jutó nyereségtömeg — az eszközarányos nyereség viszonylag alacsony mutatója mellett is — sokkal magasabb lehet, mint az alacsonyabb értékösszetételű, de nagyobb eszközarányos nyereséget biztosító területeken. Így meglehetősen hosszú ideig lehetőség van a személyes jövedelmek jelentős növelésére is.

Az irányítási rendszernek tehát lehetőleg szembe kell állítani a jövedelmek növelésének és a növekedésnek a vállalati célját oly módon, hogy a személyes jövedelmek alakulását nem csupán a nyereség növekedéséhez, hanem az eszközarányos nyereség mutatójához is kapcsolni kell. Ezzel szembeállítható a személyes jövedelmek növelésének és a növekedésnek az immanens vállalati célja. A szocialista országok eddigi gyakorlatából nem ismerünk kifejezetten erre irányuló törekvést, illetve olyan szabályozó rendszert, amely ezt jól megoldotta volna.

A népgazdaság központi irányításának az alapvető vállalati célokkal összefüggő problémái — az említettek is — az irányítás direkt és indirekt rendszerében egyaránt felmerülnek. A növekedési hajlam és a gazdaságosság szempontjának elhanyagolása az eszközök befektetésekor a direkt jellegű rendszerben inkább a döntéselőkészítéshez szolgáltatott információk eltorzítása révén, az indirekt jellegű rendszerben — nem elhanyagolható mértékben — a saját alapok felhasználására vonatkozó döntéseken keresztül érvényesül.

A személyes jövedelmek növelésének és a tartalékolásnak a vállalati célja is markánsan nyilvánul meg a direkt rendszerben. E cél elérésének az adott korszakra jellemző eszközei: a tervelőkészítéshez adott információk manipulálása és minél kedvezőbb feltételek biztosítása a tervalkú során.

Az alapvető vállalati célok és a létükből fakadó, a központi irányítás és szabályozás oldaláról megnyilvánuló ellentmondások az irányítási rendszer jellegétől függetlenül, szükségszerűen léteznek, bár feloldásuk lehetősége természetesen függ az irányítás jellegétől és színvonalától.

Ezt is szem előtt tartva célszerű vázlatosan áttekinteni, hogy a jelenlegi irányítási és szabályozó rendszerünk milyen esetben támaszt

kielégítő nyereségességi követelményeket a vállalatoknál megvalósuló beruházásokkal szemben.

Mint már hangsúlyoztuk, a növekedésre törő vállalatok — s most hozzátéhetjük, hogy az ambiciózus központi fejlesztési programok — hatására a szocialista országokban általában túlhajtott igény jelentkezett a beruházási eszközök iránt. A szabályozó rendszer alapvető feladata ezzel kapcsolatban az lenne, hogy biztosítsa ezen eszközök minél hatékonyabb felhasználását. E tekintetben az elsődleges az volna, hogy a beruházások kritériumaként megfelelően magas nyereségességi követelményeket állítsanak. Jelenleg a központi szinteken hozott fejlesztési döntések eredményeképpen végrehajtott beruházások nyereségességének szintjéhez nem kapcsolódik közvetlen és kielégítő anyagi érdekelttség, sőt az erre vonatkozó normatív követelményeket sem fogalmazzák meg világosan.

Másrészt a vállalatok adózási rendszere gyakorlatilag minden olyan saját erőből végrehajtott beruházást lehetővé tesz, amely az egy főre jutó nyereséget bármilyen kis mértékben is javítja. Ebben az esetben már javul az adózás progresszivitásának mértékét befolyásoló $\frac{B + Ny}{L}$

mutató, illetve — bértömeg-szabályozás esetén — az anyagmentes termelési érték mutatója. Ez tehát a vállalat szempontjából kifizetődőnek mutathat egy 5 százalékos eszközarányos nyereséget biztosító beruházást, ha az addigi eszközarányos nyereség csak 4 százalék volt, míg a másik vállalatnál sokkal nagyobb eszközarányos nyereség mellett sem kifizetődő a beruházás. Olyan beruházást is kedvezően ítélnének meg a maguk szempontjából a vállalatok, amelynél csökken, sőt jelentősen csökken az eszközértékre vetített nyereségmutató, ha a beruházás az eddigihez képest növekvő értékösszetételű. Ez esetben az egy főre jutó nyereség akkor is nőhet, ha a nyereség/eszközérték-mutató változatlan vagy akár csökken is. Itt eltekintettünk az eszközlekötési járuléktól, ami szintén a társadalmi tiszta jövedelem része, s nagysága a beruházások minimális nyereségkövetelményét jelenti.

Jelenlegi szabályozó és irányító rendszerünk tehát gyakorlatilag nem támaszt közvetlen nyereségességi követelményt az új beruházások nagy része elé. Következésképpen olyan erők sem működhetnek, amelyek az eszközöket a gazdaságosabb beruházások felé áramoltatnák. Ez még a hitelből finanszírozott, tehát visszafizetési és kamatfizetési kötelezettségekkel terhelt beruházásokra is vonatkozik.

Teljesen új létesítményeknél általában kamat nélküli visszafizetési kötelezettséget állapítanak meg. Ha a törlesztésre megállapított idő nem túl rövid, akkor e kötelezettség általában még kamataival együtt sem súlyos. Ha például az amortizációs idő 10 év s a törlesztési kötelezettség 8 év, az eszközlekötési járulék 5 százalék, — a bruttó eszközértékhez viszonyított nyereség 12 százalékos nagysága mellett — a vállalatnál maradt amortizációt is számításba véve és adómentességet feltételezve, már-már eleget lehet tenni a visszafizetési és kamatfizetési kötelezettségnek. Természetesen ez még önmagában nem elég, hiszen a nyolc év alatt gondoskodni kell valamilyen bértfejlesztésről és nyereségrészesedésről is! A nyolc év eltelte után viszont jelentős nyereség marad a vállalatnál! Jelenlegi szabályozóink mellett, ha az adóbefizetés kötelezettségétől nem

tekintünk el, már legalább 20 százalékos eszközarányos nyereséget kellene az adott vállalatnak biztosítania.

Nem újonnan létesített, hanem csak bővített vállalat esetében viszont a visszafizetés fedezeteként a régebbi eszközökkel elért nyereség és a régi eszközök leírása révén képződött amortizációs alap is felhasználható. Az eszközarányos nyereség mennyiségi követelménye így általában az előbb említett felső követelményszinttől a nullához közelít. Látható viszont az is, hogy a hitelkonstrukció általánossá tételével a nyereségnormák és követelmények egységesíthetők s kellő mértékben szabályozhatók lennének.

Az adott beruházás nyereséggel számított gazdaságosságát népgazdasági szinten — tehát a vállalati nyereség bármilyen megadóztatása előtt — az is befolyásolja, hogy milyen magasak az élő munka költségei az eszközököltségekhez (eszközráfordításokhoz) viszonyítva. Felületes vizsgálat után úgy tűnik, hogy az eszközleltési járulék megdrágítja az eszközöket, míg az élő munka költsége a hozzá kapcsolódó adókkal együtt valószínűleg nem haladja meg tényleges költségeit. (A részesedési alap képzése miatt és a bérfejlesztés után kifizetett adó részben inkább csak technikailag kapcsolódik az élő munka költségeihez, mert utólagosan, az elért nyereség nagyságától függően alakul ki.) Ez önmagában azt sugallná, hogy kifizetődőbbek az élőmunka-igényes és eszköz-megtakarításra orientált beruházások, az országunkban hosszú évek óta tapasztalt munkaerőhiány is ezzel van összefüggésben. Láttuk azonban, hogy a nyereségadózási rendszer éppen ellentétes hatású. A gyakorlat arra figyelmeztet, hogy nemcsak munkaerőben, hanem beruházási eszközökben is krónikus a túlkereslet. Gyakran valószínűleg meg olyan beruházásokat, amelyeknél az ún. fejlett technika alkalmazásából adódó többletköltségeket a munkabérek és járulékos költségeinek csökkenése közelről sem egyenlíti ki.

Hangsúlyoznunk kell, hogy — az eszközarányos nyereség követelményének magasabb szintre emelése mellett — a népgazdaság hatékony működése szempontjából alapvetően fontos e követelmények tartalmának — lényegében az eszközököltség és az élőmunkaköltség súlyozási, értékelési arányának — tudományos meghatározása is.

Ahhoz, hogy a vállalat közvetlen céljai a népgazdaság céljait ne kereszteljük, fontos, hogy a szabályozásban kifejeződő hatékonysági követelmények, erőforrás-értékelések, adóterhelések ennek megfelelően orientáljanak.

A vállalati immanens célokat alapul kell vennünk a szabályozás során ahhoz, hogy ezekre is építve, ezekhez érdekeltséget is kapcsolva állítsuk a vállalati magatartást a népgazdasági tervekben megfogalmazott feladatok teljesítésének szolgálatába.

Felhasznált irodalom

1. *Benke István*: Érdek és ösztönzés. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
2. *Megyeri Endre*: A vállalati érdekeltségre vonatkozó hipotézisek verifikálási problémái: verifikálási kísérletek. A bérjövődolgozatok érdekeltség tapasztalatai a magyar iparban. Kézirat. 1975.
3. *Román Zoltán*: A szocialista vállalat céljai. Közgazdasági Szemle, 1973. évi 4. sz.
4. *Szabó Kálmán*: A szocialista állami vállalat. A szocializmus politikai gazdaságtana című tankönyv. Kossuth Könyvkiadó, 1973.
5. *Szabó Kálmán*: A szocialista vállalat alapfunkciói — politikai gazdaságtani megközelítésből. Kézirat. 1974.

EX

ZOLTÁN ZOLTÁN:

Az infrastruktúra fejlesztésének elvei és hatásmechanizmusa

Sajnos még hazai szakkörökben sem ismerték fel eléggé, hogy mennyire célra és hatékonyságra orientált kategória az infrastruktúra kategóriája. Ez esetben nem csupán bizonyos ellátórendszerek meglétéről vagy hiányáról van szó, hanem sokkal inkább az infrastruktúra belső logikai rendszerének, rendező elveinek és hatásmechanizmusának felismeréséről. Enélkül e fogalom „a levegőben lóg”, nincs olyan megbízható, reális alap, amelyre az egész rendszer felépülhet, és amiből társadalmi-gazdasági hasznossága egyértelműen és vitathatatlanul levezethető. Ezért aztán olyan parciális kérdések körül folyik a vita, hogy vajon 1. „az infrastruktúra termelő, vagy nem termelő jellegű létesítményeket ölel-e fel”; 2. „nagy állóeszköz-igényességű, lassan megtérülő-e, vagy sem”; 3. „prioritást kell-e, hogy élvezzen a fejlesztésben vagy sem”, noha e kérdéseknek egyike sem kötődik *alapvetően* az infrastruktúra fogalomrendszeréhez. Ha pedig mégis belőlük kívánjuk levezetni az infrastruktúra elméletét, akkor megítélésem szerint szükségszerűen vakvágányra futunk.

De valójában honnan is ered ez a közelítés? Megítélésem szerint onnan, hogy a hazai szerzők a nemzetközi infrastruktúra-irodalom különböző fejlődési periódusaiban megírt, és alapvetően eltérő célú, értékrendű szerzők műveiből merítették és ezt tekintették meghatározó jelentőségűnek. Pedig az infrastruktúra-irodalmat csak az utóbbi másfél évtizedben is óriási fejlődés jellemezte. *Dogmának hitt tantételek egész sora dőlt meg*, éppen az infrastruktúra belső logikai rendszerének mind tökéletesebb megismerése következtében. A továbbiakban röviden tekintsük át ennek a fejlődésnek néhány lényeges vonását.

A főbb infrastruktúra-elméletek rövid kritikai áttekintése

Az egyik, hazánkban is legelterjedtebb nézet szerint az *infrastruktúra egy hatalmas, mindent átfogó, óriási ellátórendszer, amely közszolgáltatásokat nyújt, és szolgáltatásai lényegében azonosíthatók a tercier szektor funkcióival*. Eszerint az infrastruktúrának az a feladata, hogy minden ágazat, valamennyi szektor — s ezen túlmenően a lakosság, a honvédelem, a környezetvédelem stb. — szolgáltatások iránti sokirányú igényét hiánytalanul kielégítse.

Ebben a felfogásban nem nehéz felismerni az ún. *amerikai iskola*

hatását, amelynek elvi alapjait A. O. Hirschman, vagy még inkább J. M. Keynes vetette meg. (Hirschman lényegében csak a keynesi elméletet „pontosította” az infrastruktúrát illetően.) Az amerikai iskola szerint az infrastruktúrán főleg nem termelő jellegű — csupán azt elősegítő —, közösségi tulajdonban levő, nagy beruházásigényű, lassan térülő, sokszor csak veszteségesen üzemeltethető létesítményrendszereket kell érteni. Ezek feladata: olyan közszolgáltatást nyújtani, amelyeket úgy mond „bárki” igénybe vehet. E létesítményrendszerek célja fogyasztói preferenciák nyújtása, a termelő beruházások jövedelmezőbbé tétele az alaptevékenységhez közvetve kapcsolódó fejlesztési költségek megtakarítása révén. Bár Hirschman és követői is jól tudták, hogy bizonyos ellátási igények a magán-, illetve a vállalati szférába tartozó létesítmények, berendezések (például lakások, gépkocsik stb.) révén is kielégíthetők, mégis ragaszkodtak az infrastruktúra értelmezésekor annak közösségi jellegéhez a nagyobb termelési és fogyasztási preferenciák nyújtása érdekében. (Ezt a felfogást, amely az 1950—1960-as évek fordulóján alakult ki, a fejlődés azóta jelentősen túlhaladta.)

Az 1960-as években kialakult „nyugatnémet iskola” — amelynek alapjait Reimuth Jochimsen vetette meg — már rámutatott arra, hogy az *infrastruktúrán nem lehet csak anyagi jellegű és köztulajdonban levő ellátórendszereket érteni*. Ezek hatékony, működőképes rendszerekké válásához még egyéb alkalmas szellemi és intézményi infrastruktúrákra (mint feltételrendszerekre) is szükség van. Ezt könnyű belátni, ha meggondoljuk, hogy egy új iskola vagy kórházépület önmagában még nem funkcióképes rendszer. Szükség van tehát 1. megfelelő szellemi infrastruktúrára (például kellő szakképzettségre, begyakorlottságra, vezetési ismeretekre, kutatási készségre stb.), továbbá 2. intézményi infrastruktúrára is.

Gyakorlati példák sora bizonyítja, hogy nem elhanyagolható jelentőségűek az ún. politikai és szervezeti infrastruktúrák.

Az intézményi — ezen belül a szervezeti — infrastruktúrák körében bekövetkezett változások jelentősen hathatnak az anyagi infrastruktúrák fejlesztése iránti igények körére, volumenére is. Hazánkban például a „gyermekgondozási segély” bevezetéséről hozott rendelet enyhítette a bölcsődei és óvodai férőhelyek bővítése iránti ugrásszerűen növekvő igényeket.

Alapvetően az intézményi infrastruktúrák szférájában kereshetünk választ arra, hogy miért annyira eltérőek az infrastruktúra fejlesztésével, jelentőségével kapcsolatos álláspontok a különböző gazdasági fejlettségű országokban. A gazdasági fejlettség különböző szintjein ugyanis a történelmi hagyományoktól, a politikai berendezkedéstől, a jövedelem- és osztályviszonyoktól stb. függően eltérő infrastruktúrával szembeni igények és értékrendek alakulnak ki. *A gazdaságilag fejletlenebb országok (vagy területek) lakossága például feltűnően „rugalmatlan” az infrastruktúra fejlesztésével kapcsolatban*. Nem igényel olyan széles körű infrastrukturális fejlesztéseket, mivel „zártabban él” a fejlettebb országoknál, és tartózkodik az e zártságot (a hagyományos értékrendet) bomlasztó külső gazdasági törekvések befogadásától. Sokszor nem is rendelkezik a szolgáltatások igénybevételéhez szükséges jövedelemmel. Végül az említett országok nem érzik az egész infrastrukturális rendszer haté-

konyságnövelő hatását, hiszen az „idő” és a „munkaerő” ott olyan olcsó, hogy még nem tulajdonítanak kellő jelentőséget az ezek megtakarítását szolgáló beruházásoknak.

Nem így az erősen fejlett országokban, ahol az infrastruktúrák fejlesztése a hatékonyság növelésének egyik legfőbb forrása a társadalmi munkamegosztás további mélyítése révén. Az amerikai és a nyugat-német infrastruktúra-iskola megállapításait a szocialista országok szakirodalma nemcsak széleskörűen vizsgálta, hanem sokszor erőteljesen bírálta, és közben lefejtette róluk a társadalmi valóságot kódösítő, burzsoá elméleti burkokat. Például azt a tévhitet, hogy 1. „az infrastruktúra-fejlesztés a gazdasági fejlődés motorja”, s hogy 2. a fejlődő országoknak „a burzsoá társadalmakra jellemző politikai infrastruktúrák megteremtésével kell gazdasági fogadóképességüket kialakítaniuk”.

Ma már a szocialista országok infrastruktúra-irodalmában is mindinkább általánosan elterjed az a nézet, hogy az infrastruktúrán nemcsak anyagi, hanem nem anyagi jellegű szférákat is kell értenünk (J. Volcsek, P. Oldak, M. Zboril stb.).

Az eddig elemzett infrastruktúra-elméletek azonban még mindig nem adnak kellő választ arra, hogy az infrastruktúrák fejlesztésének igényét és rangsorát végül is milyen tényezők határozzák meg? Erre az ún. *strukturális iskola* igyekszik választ adni, amely *J. Tinbergen* gazdaságstruktúra-elméletére épül. *E szerint az infrastruktúra az az alap, amelyen a szuperstruktúra — vagyis a termelés — felépül.* E két szféra között foglal helyet az ún. metastruktúra, a szellemi és intézményi szféra. A strukturális iskola ma már jelentősen túlhaladta Tinbergent, de mégis az ő érdeme marad az, hogy először mutatott rá az infrastruktúráknak a termelési struktúrákkal való kölcsönhatására.

A strukturális iskola mai álláspontja szerint a *globális* infrastruktúra-elméletek ma már nem tarthatók fenn, mert bennük éppen a leglényegesebb sikkad el: *az infrastruktúrák funkcionálisan specializálódott anyagi ellátó-, valamint szellemi és intézményi feltételrendszerek.* Ezek minden esetben szorosan kötődnek azoknak a társadalmi-gazdasági struktúráknak a sajátos igényeihez, amelyeknek ellátására, hatékony működésére létrejöttek. (Az idegenforgalomnak például egészen más infrastruktúrára van szüksége, mint mondjuk a kohászatnak.) A különböző struktúrák megannyi infrastruktúra-igényét tehát nem lehet egy szektor funkcióiba összesűriteni. Az infrastruktúráknak nem pusztán szolgáltatásokat kell nyújtaniuk, hanem egyéb előnyöket is, például gazdasági előnyt, időmegtakarítást, kényelmet stb.

Gyakorlatilag tehát *annyiféle infrastruktúráról beszélhetünk, ahány társadalmi-gazdasági struktúra elképzelhető.* Az infrastruktúráknak nincsen örök értékrendje. Azt mindenkor az egyes struktúrák sajátos igényei határozzák meg, s utóbbiak a társadalmi-gazdasági fejlettség különböző szintjein és fejlődési szakaszaiban jelentősen eltérnek. Az infrastruktúrákat tehát nem lehet csak nagy anyagi ellátórendszereknek tekinteni. Fejlődésüket szüntelen metamorfózis jellemzi a szellemi és anyagi, vagy fordítva: az anyagi és szellemi szférák, továbbá az egyéni, a vállalati és a kollektív infrastruktúrák között. Például bizonyos találmányok, fejlesztési tervek megvalósulnak, vagy az anyagi ellátás hiányai újabb fejlesztési koncepciók kialakításának szükségességéhez vezetnek.

Az elavult házi fűtési, világítási, vízellátási rendszereket új, nagyobb teljesítőképességű és hatékonyabb kollektív infrastruktúrák váltják fel.

Általában azt mondhatjuk, hogy *minden jelentős társadalmi-gazdasági döntésnek meghatározott infrastrukturális vetülete van*. Így volt ez az 1950-es években a nehézipar elsődleges fejlesztésének időszakában, majd a mezőgazdaság átszervezése kapcsán a 60-as évek elején, később az energiaszerkezet átalakításakor és ugyanez figyelhető meg ma a népesedéspolitikai határozat megvalósulása eredményeként is. Az infrastrukturális ellátórendszerek többségét általában az előző fejlődési szakaszokból „örököljük”, de ezeket mindig hozzá kell igazítanunk a jelenlegi sajátos igényekhez. Teljesen téves feltevés például az, hogy hazánk vasúti infrastruktúrája több mint száz éve adott. A vasútnak még most is igazodnia kell a jelentkező igényekhez, dieselesítéssel, villamosítással, automata térközbiztosítással, a konténerizációra való felkészüléssel stb.

Az infrastruktúrák fejlesztési elvei

Az infrastruktúrák fejlesztésének elveit tulajdonképpen különféle elvek, célok, eszközök és hatások szerint lehet rendszerezni. A legtöbb szerző csoportosítási elvei azért különböznek egymástól, mert eltérő társadalmi-gazdasági fejlettségi szintből indulnak ki, más cél- és értékrendszerral közelítenek a kérdéshez. A továbbiakban a különféle infrastruktúra-elméletekben leggyakrabban visszatükröződő fejlesztési elveket igyekszünk összefoglalni, röviden értékelve őket. E leggyakrabban előforduló elvek: a prioritás, a funkcionalitás, a költségigényesség, a ráfizetéses üzemeltetés, a nemtermelő jelleg, a lassú technikai fejlődés, az oszthatatlanság, a hierarchia, az optimalitás, a szelektivitás és az evidencia elve.

1. *A prioritás elve* értelemszerűen következik abból, hogy az infrastruktúrák lényegüket tekintve nem mások, mint ellátó- és feltételrendszerek. Tehát ha a megfelelő infrastruktúrabeli előfeltételek nem alakulnak ki, akkor a kívánt új cél sem valósulhat meg. Ezt sokszor megcáfolni látszik a gyakorlat. Nem csak nálunk, de más országokban is megindult egyes új üzemekben a termelés, vagy lakótelepeken az élet a hiányosan kiépült infrastruktúrák ellenére. Megítélésem szerint azonban ez még nem bizonyíték arra, hogy megfelelő infrastruktúrák nélkül is elérhetőek volnának a jelzett célok. Hiszen közismert, hogy az ilyen üzemek vagy lakótelepek mennyi kezdeti „üzemzavarral” küszködnek, s hogy teljesítményük, az új lakótelepeken biztosított életfeltételek milyen messze elmaradnak a várakozástól. Nagy a munkaerő-, az idő- és a költségpazarlás. Tulajdonképpen az igazán hatékony üzemelés csak akkor következhet be, ha az infrastruktúrának valamennyi szükséges szféráját idővel pótlólagosan létrehozzák.

Az infrastrukturális fejlesztési késedelmek (vagy a látszatmegtakarítások) tehát rontják az egyes rendszerek (termelési vagy fogyasztói rendszerek) működésének hatékonyságát és tulajdonképpen nem biztosítják a kívánt cél elérését. Azt mondhatjuk tehát, hogy „kvázi fejlett” infrastruktúrák alapján csak „kvázi fejlettség” alakulhat ki. Ennek az igazságnak a felismerése egy adott fejlettségi szakaszban természetesen korántsem könnyű, de egy magasabb fejlettségi szakaszból visszate-

kintve teljesen nyilvánvaló. Ma már világosan látjuk például, hogy a magyar mezőgazdaság az 1960-as évek elején — az akkori infrastrukturális ellátottság szintjén — nem alkalmazhatott olyan fejlett termelési rendszereket és nem mutathatott fel olyan hatékonyságot, mint az 1970-es években.

Ha a társadalom célrendszere — ami intézményi infrastruktúrájában is visszatükröződik — nem hatékonyságorientált (mint például a magyar népgazdaság az 1950-es évek elején volt), akkor szerényebb infrastrukturális ellátás is kielégítő a különböző termelőrendszerek üzembehelyezésére. Így települhettek viszonylag nagy ipari üzemek az infrastrukturálisan nagyon elmaradott mezővárosokba. Ez azonban nem az „infrastruktúra nélküli” iparfejlesztés törvényszerű voltát bizonyítja, hanem a „hatékonysági küszöb” alacsony mivoltát.

Minél fejlettebb technikai színvonalú egy ország gazdasága, annál magasabbak az infrastruktúrával kapcsolatos elvárásai is, mert e rendszerek üzemben tartása igen költséges. Ha magasan fejlett technikát akarunk infrastrukturálisan nagyon elmaradott területre telepíteni, akkor vagy mérhetetlenül nagy infrastrukturális beruházásokat (és ezzel együtt nagy gazdasági kockázatot is) kell vállalnunk, amely gyakran gazdaságtalanná teheti az egész fejlesztést! —, vagy lényegesen alacsonyabb hatékonysággal kell megelégednünk az új technika ellenére, mint ami a rendszertől kitelne.

2. *A funkcionalitás elve* arra utal, hogy az infrastruktúráknak sokféle területen kell speciális és gyakran nagy volumenű igényeket kielégíteniük. Ezért az infrastruktúráknak egyre mélyebben kell specializálódniuk és igazodniuk teljesítőképességben a mindenkori követelményekhez. Egyrészt a már kialakult ellátórendszerek (például a vasút, az energiatermelés stb.) fejlődése sem állhat meg egy percre sem, mert akkor máris ellátási problémák mutatkoznak valamely szférában. Másrészt az újonnan jelentkező igények felismeréséről és kielégítésének lehetőségeiről sem szabad megfeledkezünk.

Az infrastrukturális fejlesztéseknek tehát országosan, de területileg is mindenkor célraorientált, funkcionális beruházásoknak kell lenniük. Az ellátórendszer legtöbb elemét nem lehet csak „úgy általában” fejleszteni. *A fejlesztéshez tudnunk kell, hogy az adott helyen milyen célt szolgáló és milyen teljesítőképességű* infrastruktúrákra van szükség? Másképpen a fejlesztés teljesen illuzórikus és pazarló. Például a nagy anyag- és energiaigényességű ágazatok térbeli elhelyezkedése egészen más fejlesztést igényel, mint a kis anyag- és energiaigényességűeké. Ezért az elsőnek említett ágazatokat általában meghatározott területekre, nálunk az „északi energiatengely” mentén telepítették. Ezekről a sávoktól eltávolodni általában számottevő költségnövekedést jelent infrastrukturális beruházásokban.

Miután az azonos színvonalú, sokoldalú infrastrukturális ellátás az ország egész területén nem teremthető meg, a gazdaság különböző ágazatai azokon a területeken kezdenek koncentrálni, ahol az egyes ellátórendszerek fejlettebbek. Sajátos területek, ágazati körzetek alakulnak ki. A specializáció gyakran koncentrációval jár együtt, ami nagymértékben csökkenti az infrastrukturális ellátórendszerek fejlesztésének költségét (például a villamos távvezetékek és csővezetékrendszerek költségét stb.).

Az infrastruktúráknak funkcionális ellátórendszerekre való szakosodása fontos hatékonyságnövelő tényező. Azzal ugyanis, hogy különböző funkciók betöltésére szakosodott ellátórendszerek alakulnak ki — amelyeknek ez a főtevékenysége —, sokkal racionálisabbá, technikailag fejlettebbé válik az ellátás, mint a korábbi szétaprózott (egyéni, vagy vállalati) önellátással. *A közgazdasági racionalitás elve ugyanis azt diktálja, hogy válasszuk le a termelőüzemekben a fő-, illetve alaptevékenységről mindazon tevékenységi köröket, amelyeket ott csak kiegészítő jelleggel, „kisipari körülmények között” végeznek a termelés ellátására, és a kollektív infrastruktúrák szférájába utaljuk őket.* Ezért a villamosenergia-termelés, vagy a technológiai hőszolgáltatás „leválasztása” az egyes termelő üzemekről, vagy a szilárd energiahordozók „kiváltása” villanyra, gázra stb., nagymértékben növelheti a termelés hatékonyságát.

A különböző egyéni és vállalati ellátási tevékenységeknek a kollektív szektorba — a városi és állami infrastruktúrák körébe — való utalása nemcsak a társadalmi-gazdasági fejlődés szükségszerű igénye, hanem a termelőkapacitások és a munkaerőforrások racionálisabb hasznosításának, a társadalmi méretű hatékonyságnövelésnek is az egyik legfontosabb eszköze.

3. *A költségigényesség* relatív fogalom, ezért megítélésem szerint nem vonatkoztatható az infrastruktúrák egészére, csupán csak a nagy anyagi ellátórendszerekre, a vasutakra, az utakra, a távvezetésekre stb. A lakossági szféra létesítményei viszont korántsem ilyen nagy költségigényűek, amit az is bizonyít, hogy egy jelentős részük (például lakóházak, házi víztermelő- és szennyvíztisztító berendezések stb.) személyi tulajdonban vannak. Kétségtelen azonban, hogy az egyéni és a kollektív infrastruktúrák fejlődése között szoros összefüggés áll fenn. Ha nagyon sok családi ház vagy magánnyaraló épül, egyre égetőbbé válik a közműfejlesztés iránti igény. Ha sok a magánautó, több utat kell építeni. A költségigényességet tehát nagymértékben befolyásolja az egyéni és a kollektív infrastruktúrák helyes arányainak kialakítása. Nem lehet azonban azt mondani, hogy a kollektív infrastruktúrák minden elemének fejlesztése egyértelműen nagyon költséges, lassan térülő. A kereskedelmi, vendéglátóipari, idegenforgalmi, szolgáltatóipari infrastruktúrák fejlesztése általában például nem túlzottan költségigényes és térülési idejük is sokszor igen kedvező.

Sokszor a túlzott takarékoság — például egyes kereskedelmi, szolgáltatóipari létesítmények beruházásának „megtakarítása” — a rendszer egészének árt. Amíg egyik oldalon látszolgol az „állam pénzével” takarékoskodunk, addig a másik oldalon pazaroljuk a „társadalom időalapját”, amelyet a dolgozók az üzletekben sorbanállással töltenek, az idő hasznosabb célra fordíthatása helyett.

A lakossági infrastruktúrák körében a hagyományos, nagycsaládos együttélési forma — amelyben a fiatal házaspár szüleikkel és nagyszüleikkel laknak együtt — nagymértékben csökkentheti az egyes infrastruktúrák (például bölcsőde, óvoda, közétkeztetés stb.) iránti beruházási igényeket. Ugyanakkor a kicsi alapterületű lakótelepi lakásokban élő családok el sem tudják képzelni életüket külső ellátórendszer nélkül. Ilyen helyeken az ún. „járulékos beruházások” késleltetett kivitelezése mérhetetlen károkat okoz az ottélő embereknek, és a látszólag

komfortos lakásban is „félkomfortos”-nak érzik az életüket. Persze mérlegelhető, hogy végül is mi a gazdaságosabb? Kicsi alapterületű lakásokat építeni fejlett külső ellátórendszerrel, vagy nagyobb, ún. kétgenerációs lakásokat — ilyenek építésével már Prágában foglalkoznak —, ekkor már korántsem olyan felfokozottak az infrastruktúra iránti igények. Közismert az is, hogy a kicsi alapterületű lakások fajlagos építési költsége viszonylag a legmagasabb. A látszattakarékosság tehát valójában gyakran pazarlást von maga után.

Természetesen az infrastruktúrát lehet eszköztakarékosan fejleszteni. Ilyennek tekinthetjük a „gyermekgondozási segély” intézményét, az idegenforgalom területén a „fizetővendég szolgálatot”, a termelés szférájában pedig a „szakszövetkezeti formát”, a „háztáji és a kisegítő gazdaságokat”, vagy a „bedolgozó rendszert”. Ezekben az esetekben az egyéni infrastruktúrák szférájában meglevő tartalékokkal helyettesíthetünk olyan vállalati, kollektív létesítményeket, amelyek megvalósítása több milliárd forintba kerülne. További lehetőséget kínálnak az ún. társulások fejlesztési formák is (például az ivóvíz- és csatorna-, a vízrendező- és öntözési, a lakásépítési és -fenntartási társulások, illetve szövetkezetek). Ezek egyéni forrásokat képesek kollektív célra koncentrálni. Csökkenthetik a fejlesztési költségeket az ún. fejlesztési hozzájárulások, hiszen közismert, hogy az infrastruktúrák fejlődéséből az azt használók jelentős előnyöket élveznek. Ezért célszerű igénybe venni hozzájárulásukat a fejlesztéshez.

4. *A ráfizeteses üzemelés* csak néhány közüzemi és egyéb közszolgáltatásnál tűnik törvényszerűnek, a társadalom sajátos érdek- és célrendszeréből következően. Egy sor ellátási szféra nyereségesen fejleszthető, illetve üzemeltethető, ilyen például a kereskedelmi ellátás.

5. *A nem termelő jellegnek* az infrastruktúrák egészére való vonatkoztatása nagy kárt okozott az egész infrastruktúra fejlődésében és működésében. A „nemtermelő jelleg”-nek nálunk már eleve pejoratív zónéja van. „Ha nem termelő, akkor szükséges rossz!” — mondják sokan, s ilyen gondolatmenet alapján értelemszerűen csak annyi jut az infrastruktúra fejlesztésére, ami a termelés igényeinek kielégítése után még megmarad. Pedig amint már a bevezetőben is említettük, az infrastrukturális rendszer fogalmának nem ez a fő rendező elve. Hiszen sokan korábban éppen azért emeltek szót az „infrastruktúra” fogalom használata ellen, mert az — mondták — alap- és felépítményjellegű, termelő és nem termelő jellegű tevékenységeket von egy gyűjtőfogalomba. (Természetes, hogyha nem ismerjük az infrastruktúra belső logikai rendszerét, akkor a tényezőknek ez a nagyfokú heterogenitása az eszmei zűrzavar képzetét kelti.)

Valójában arról van szó, hogy az egyes infrastruktúrák körébe célra-orientáltságuknak és funkciójuknak megfelelően termelő- és nemtermelő jellegű létesítmények is tartozhatnak. A termelő jellegűekre példa lehet az energiatermelés és -elosztás, a teher- és munkásszállítás, vagy az építőipar; ezeknek az infrastruktúrák körébe tartozását szinte minden szerző elismeri.

6. *A lassú technikai fejlődés.* Ez is leginkább csak a vonalas szerkezetű anyagi infrastruktúrákra vonatkozatható, a vasútra, az utakra, a szállítóvezetésekre, energiahálózatra. Több szektorban a technikai fej-

lődés nagyon is gyors. Gondoljunk csak az energiatermelésben, a repülésben vagy a hírközlésben bekövetkezett ugrásszerű fejlődésre az elmúlt 10—15 évben. Az, hogy egyes országok nem mindig a legkorszerűbb megoldásokat alkalmazzák az infrastruktúrák fejlesztésében — mint például hazánk a Crossbar-rendszerű telefonközpontokkal —, nem azt jelenti, hogy az alkalmazottnál nincs jobb megoldás, hanem a beruházási keretek szűkösségét, vagy egyéb gazdasági megfontolásokat jeleznek. A tudományos-technikai forradalom tehát az infrastruktúrák gyors fejlődésében is érezteti hatását, természetesen országonként eltérő fejlettséghez vezet a különféle infrastruktúráknál, attól függően, hogy az egyes országok mit tekintenek a maguk szempontjából fontosabbnak.

7. *Az oszthatatlanság elvét* különböző szerzők eltérően értelmezik. Kétségtelen, hogy a vonalas infrastruktúrák, a vasút és a különböző vezetékrendszerek csak oszthatatlan rendszerként töltik be funkcióikat. Helytelen lenne azonban az oszthatatlanságot csak ezekre a területekre leszűkíteni.

Az oszthatatlanságnak az infrastruktúra-fejlesztés komplexitásában is meg kell mutatkoznia. Az infrastruktúrák ugyanis csak komplexen kifejlesztett rendszerként képesek szerepük betöltésére az egyes szférákban. Tehát az *ellátás egyes — vertikálisan szorosan egymáshoz kapcsolódó — láncszemeinek egységes rendszert kell alkotniuk*. Ha valamely láncszem kimarad, az az egész rendszer hatékonyságát rontja.

Az infrastruktúrák fejlesztésénél gyakorlatilag legtöbbször nem annak kell a fő kérdésnek lennie, hogy a fejlettség különböző szintjeit egymáshoz közelebb hozzuk, hanem hogy az egyes szinteken *a hiányzó láncszemeket, vagy a „szűk keresztmetszeteket” megszüntessük*.

8. *A hierarchia elve* tulajdonképpen az oszthatatlanság elvéhez kapcsolódik. Az infrastrukturális ellátás minden területét nem lehet az egész országban azonos szintre emelni, ahogyan a gazdasági fejlettséget sem. Ezért szükségszerűen különböző lépcsőfokok alakulnak ki az ellátás színvonalában, amelyek dialektikusan egymásra épülő, funkcionálisan alá- és fölérendelt hierarchikus rendszert alkotnak. Ez különösen a településhálózat különféle tagjainak infrastrukturális ellátottsági szintjeiben, annak eltéréseiben tükröződik, és főleg az egyes települések népességének nagyságától, közigazgatási szerepkörétől, gazdasági fejlettségétől függ.

9. *Az optimalitás elve* azt jelenti, hogy a különböző infrastrukturális ellátórendszerek fejlesztésében az egyes időszakokban a legkedvezőbb ellátási feltételeket biztosító, ugyanakkor a leggazdaságosabbnak számító megoldásokat valósítjuk meg. Tehát *az ellátási optimum és a gazdasági optimum lehető legcélszerűbb konstellációját keressük*.

A választási lehetőségek e tekintetben szerintem elég széleskörűek, szemben másokkal, akik úgy vélik, hogy az infrastruktúrák fejlesztésében viszonylag kevés a választási lehetőség. Ez koránt sincsen így. Az infrastruktúrák iránti igényeket ugyanis legtöbbször nem magára egy konkrét létesítményre, hanem csak bizonyos lehetőségek nyújtására fogalmazzák meg (például világításra, fűtésre, vízellátásra, közlekedésre stb.). *Azt, hogy ezek kielégítésére hol milyen megoldásokat alkalmazunk, azt éppen az optimalitás elve dönti el*. A távoli tanyákon vagy kisebb településeken célszerű a gázégőnél, vagy a robbanómotoros generátornál

maradni a költséges villanyvezetékek kiépítése helyett. De még egy olyan világvárosban is, mint Budapest, mérlegelni kell, hogy a gazdasági szempontok figyelembevételével milyen közlekedési struktúrát célszerű kialakítani, mekkora legyen a metró, a villamos, a trolibusz, az autóbusz, vagy a taxi és a magángépkocsi aránya a város közlekedési igényeinek kielégítésében? Az optimumot minden időszakban az adott konstelláció határozza meg.

Az optimalitás elve tehát szorosan összefügg az egyes területek sajátos adottságaival és igényeivel, a társadalom gazdasági fejlettségével és az ebből következő értékrenddel. Csak ezek alapján dönthető el, hogy egy időszakban mi az „olcsó” és mi a „drága”? Az infrastruktúra-fejlesztést tehát sohasem szabad „divat”-nak felfognunk és minden területen a gazdaságilag fejlettebb nyugati országok fejlesztési stratégiáját másolnunk.

10. *A szelektivitás elve* abból a felismerésből következik, hogy abszolút infrastrukturális fejlettség sohasem volt és nem is lesz. Sajnos, még az sem érhető el, hogy a kialakult fejlettségi szint egy adott területen mindenkit tökéletesen kielégítsen. A jelentkező igények nagyon szelektívek mind a termelés, mind a lakosság szférájában, s így ezeket szelektíven célszerű kielégíteni. Bizonyos előnyök nyújtására ugyanis éppen azok reagálnak a legpozitívebben, akiknek arra vonatkozó igényeik megértek, kialakultak.

A telephelyelméletek például éppen azért váltak statikussá (és elavulttá), hogy minden ágazat vállalatairól azt tételezték fel, azonosak a telephelyválasztási igényeik. Gyakorlatilag ez közel sincsen így. Az egyes ágazatokon belül ugyanis a vállalatoknak nagyságuktól, technológiai rendszerüktől, piaci helyzetüktől stb. függően nagyon eltérőek lehetnek az infrastruktúra-igényeik. A szövetkezeti ipar például (bármely ágazathoz tartozzon is) általában jobban prosperál egy infrastrukturálisán gyengén fejlett körzetben, mint egy automatizált termelési rendszerekre épülő korszerű nagyvállalat.

Óriási előnyeink származhatnának abból, ha a különböző vállalatok telephelyváltoztatását úgy irányítanánk, hogy a számukra legkedvezőbb infrastrukturális fejlettségű területekre települhessenek. Például Budapestről több élelmiszeripari és könnyűipari vállalat települhetne le vidékre, mert egy sor infrastrukturális kapacitást gazdaságtalanul köt le és von el más, sokkal dinamikusabban fejlődő, a szakképzett munkaerőt és kutatási háttért jobban hasznosító, dinamikus iparágtól. Ugyanakkor vidéken egy kevésbé fejlett infrastrukturális ellátórendszer is tökéletesen kielégítené igényeiket, sőt munkaerőbázisukat is sokkal jobban meg tudná tartani, mert a nagyvárosokban a munkaerőt a dinamikus iparágak rendszeresen elszívják tőlük.

Az infrastruktúrák gazdaságos fejlesztésének tehát egyik kulcskérdése a megfelelő szelektivitás. Mindent csak ott és olyan mértékben fejlesszünk, ahogy az a legszükségesebb. Másrészt ne engedjük meg, hogy az alacsony hatékonyságú vállalatok pazarolják a magas színvonalú infrastrukturális ellátást biztosító fejlett ellátórendszerek szolgáltatásait.

11. *Az evidencia elve.* Az infrastruktúra-kutatás tulajdonképpen *evidenciák* kutatása. A fejlesztéseknél ugyanis nemcsak az igényeket, hanem az adottságokat, a lehetőségeket és a korlátokat is kell kutat-

nunk. Minden infrastrukturális fejlesztés tulajdonképpen józan kompromisszumok eredménye. Ezért helytelen az infrastruktúra fejlesztésének jelentőségét abszolutizálni, helytelen azt állítani, hogy az infrastruktúra „a gazdasági növekedés legfőbb hajtóereje”, vagy hogy „a nemzeti jövedelem mind nagyobb hányadát kell az infrastruktúra fejlesztésére fordítani” stb., de ugyanakkor tagadni sem lehet jelentőségét. Az infrastruktúra-fejlesztési stratégiák kialakításánál fel kell használni mindazokat a tapasztalatokat, amelyeket a közgazdaságtudomány a gazdasági racionalitással kapcsolatban felhalmozott.

A telephelyelméletek a termelés gazdaságosságára hatást gyakoroló tényezők körét általában eléggé leszűkítik (például az olcsó nyersanyagra vagy a minimális szállítási költségre stb.), és hatásukat főleg a telepítés gazdaságosságára vették számba. *Kiderült azonban, hogy örökké érvényes telepítési tényezők nincsenek.* Az infrastruktúrák fejlődése nagyon sok nyersanyag feldolgozási helyét nagymértékben elszakította a termelőhelytől. Az államok beavatkozása az újratermelési folyamatokba (például restriktív vagy preferenciális vámokkal, dotációkkal és szubvenciókkal stb.) teljesen visszajára fordíthatja a gazdasági racionalizmus sematikus felfogását, nevezetesen például azt, hogy „amit közelebről szerzünk be, az olcsóbb”.

A társadalom — éppen az infrastruktúrák fejlesztése révén — sokszor egészen rossz telephelynek tartott területekbe is „életet tud lehelni”, ilyenek például a Szovjetunió arktikumi területei, amelyeket sokáig kulturált emberi életfeltételek megteremtésére nem is tartottak alkalmaznának. Az infrastruktúrák belső logikai rendszere tehát a gazdaság fejlődésére ható tényezők nagyfokú rugalmasságára hívja fel a figyelmünket, amelyek újra és újra átrétegeződnek, s a hatékonyság növelésében mindig új lehetőségeket nyújtanak. Éppen ezért a konkrét telephelyek kiválasztásakor nemcsak a költségek minimalizálására, hanem a társadalmi szintű hatékonyság növelésére és a területi munkamegosztásba való harmonikus beillesztésre is nagy figyelmet kell fordítanunk.

Az infrastruktúrák fejlesztésére gyakorolt hatásokról

Az infrastruktúrák fejlesztésére gyakorolt hatások — amelyek befolyásolják a további fejlesztést — lehetnek: általánosak vagy konkrét; anyagi és nem anyagi jellegűek; fő vagy mellékhatások; direktek vagy közvetettek; rövid, közép- és hosszú távúak; lokálisak vagy regionálisak.

E hatásokat csupán az adott célrendszerrel szolgáló infrastruktúra szempontjából vizsgáljuk.

Általánosságban talán a fő- és mellékhatások számbavétele valamint elkülönítése a legfontosabb. A főhatások főként azokban a szektorokban és szférákban (ágazatokban, területeken, vállalatoknál) jelentkeznek, amelyek igényeinek kielégítésére az infrastruktúra fejlesztése irányul, vagyis ahol a feltételrendszer lényegesen javítani kívánjuk. Ilyen például egy vasúti szárnyvonal építése egy új bányavidékre. Ebben az esetben a fő hatás kétségtelenül az adott terület bányászatában jelentkezik, ahol az új vasútvonal révén könnyebbé válik a kitermelt ásványi kincsek értékesítése, elszállítása stb. Mellékhatásként ugyanez az előny biz-

tosítható még az adott terület többi ágazata részére (például erdészetnek, mezőgazdaságnak, kereskedelemnek stb.) is. Ezek azonban még csak az elsődleges, közvetlen hatások. Másodlagos, közvetett hatásként ez a fejlesztés olyan szférákban és területeken is javítja a közlekedési feltételeket, amelyekre sem a fejlesztéskor, sem azt követően nem is lehet gondolni. (Például ha egy külföldi cég szállít az említett területre gépeket.)

Az *infrastruktúrák fejlesztésének tehát egyik legáltalánosabb törvényszerűsége: a tovagyűrűző hatás*. Vagyis az a tény, hogy a fejlesztés eredményeit, hatásait nem lehet csupán csak az adott területre lokalizálni, mert az kölcsönhatásaiban egészen távoli területekre, szférákra is áttérjedhet. Egy jelentős fejlesztés a további fejlesztési igények egész láncreakcióját válthatja ki. Sokszor olyan területekre is kiterjed, amelyek között a kapcsolat első látásra fel sem ismerhető. Erre talán a legplasztikusabb példát a személygépkocsik elterjedése szolgáltatja a legtöbb országban. A személygépkocsi-állomány növekedése ugyanis nemcsak a közlekedési infrastruktúrák (például az autópályák, üzemanyag-töltő állomások, szervizek) építési igényét növeli, hanem kihat a szabadidő eltöltésére, valamint a településviszonyokra. Nő a szállodai férőhelyek, a nyaralók, illetve a telkek iránti igény. A tehetősebb rétegek a suburbiákba költöznek. Megváltozik az emberek életrendje, átalakulnak vásárlási szokásaik, amelyeket a kereskedelmi hálózat fejlesztésének is követni kell stb.

A tovagyűrűző hatások egész szövevényes láncolatát szinte lehetetlen felmérni. Ugyanez áll akár egy konkrét fejlesztési döntésre is. Ezért a fejlesztések gazdasági eredményeinek mérlegelésekor általában megelégszenek a közvetlen, a fő és anyagi jellegű hatások számbavételével, és a többi mellék-, valamint másodlagos hatást mintegy „ráadásnak” tekintik. Ez azonban nem mindig helyes. A másodlagos hatásokból ugyanis nemcsak további előnyök, hanem többnyire újabb fejlesztési igények is támadnak, amelyeknek anyagi konzekvenciáit is többnyire vállalniuk kell a döntést hozó szerveknek. Például a metróépítésnek jelentős költségvetési vonzata van a felszíni közlekedés átrendezésében, új bevásárló központok építésében is.

Tovagyűrűző hatást vált ki az infrastruktúrák iránti igények differenciált színvonalú kielégítése. Ha például új, hipermodern kórház épül egy fejletlen mezővárosban, akkor előbb-utóbb a többi ellátási szféra színvonala tekintetében is ez lesz a „mérce”, s ha ezt a mércét más területeken nem tudjuk rövid időn belül elérni, akkor a fogyasztókat túlzottan irritálja az ellátás alapvetően eltérő színvonala, sőt a hipermodern létesítmény sem lesz képes az adott környezetben megfelelő hatékonyságú tevékenységre, mert az egyéb területek fejletlensége „visszahúzza”, „lerontja” előnyös oldalainak kibontakozását. Nem lehet például megfelelő orvos-specialistákat szerezni, mert őket és családjuk igényeit a város általános infrastrukturális elmaradottsága mellett nem lehet kielégíteni.

Általános hatás az *irritációs hatás* is, amely időnként egyes rétegeknél, személyeknél tapasztalható az infrastrukturális ellátás különböző szféráiban ki nem elégített igényeik miatt. Helytelen lenne ugyanis azt gondolni, hogy egy város egész területén azonos infrastrukturális

ellátottsági színvonallal számolhatunk, s hogy ez az ott élő rétegek és személyek mindegyike igényeit egyaránt képes kielégíteni (például Józsefvárosban vagy Pasarét). Szociológiai felmérések szerint a Józsefvárosban éppen azok az értelmiségi családok a legkevésbé elégedettek lakásvizsgálataikkal, akik az adott területen a legmagasabb komfortfokozatú és a legjobban karbantartott lakóépületekben laknak. Egyesek infrastrukturális értékrendjükben a természethez való közelséget, mások a munkahelyhez való közelséget, a jó beszerzési lehetőségeket, ismét mások az oktatási, művelődési lehetőségeket tartják elsőrendű fontosságúnak, s lakóhelyük változtatásával ennek megfelelő infrastrukturális környezetbe igyekeznek kerülni.

Nem szabad tehát a közművekkel való jó ellátottság, vagy a lakások magas komfortbeli színvonalát túlzottan fetiszizálnunk. Az idősebb korosztályok például nem szívesen költöznek modern toronyházakba, szívesebben választják — ha lehet — a családiházak övezeteket, még akkor is, ha azok komfortfokozata alacsonyabb. Gyakran persze a magasabb komfortfokozattal járó többletköltségeket a nyugdíjból nem is tudják vállalni. Egészen eltérő igényeik vannak a fiatalok és középkorú generációknak, foglalkozásuktól, képzettségüktől, jövedelmüktől stb. függően. Ma már helytelen úgy felfogni, hogy csak onnan (és csak azért) van népszerűségvándorlás, ahol foglalkoztatottsági problémák mutatkoznak. A kiszűrődés (filtrálódás) folyamata a fejlettség magasabb fokán egyre erőteljesebb, s főleg azokat érinti, akiket irritál valamely területen az igényeik kielégítésének értékrendjükhöz viszonyított alacsony szintje.

A vidék emiatt rendre-másra elveszti legtehetségesebb értelmiségieinek egy jelentős részét. Egy vidéki kisvárosban ugyanis a helyi művelődési lehetőségeket általában már egy mozi és egy művelődési ház teljesen kimeríti. A középfokú iskoláztatás lehetőségeit egy gimnázium, vagy egy szakközépiskola stb. jelenti. Ezzel szemben a közepes nagyságú városok, majd a nagyvárosok — egy olyan világvárosról mint Budapest, már nem is beszélve! — minden ellátási szférában sokkal szélesebb választási lehetőséget nyújtanak, s ez az ellátás minőségét is nagyban befolyásolja.

Az infrastrukturális fejlesztések várható konkrét hatásait vizsgálva főleg az indukciós, a stimulációs, az integrációs, a kapacitási, az effektivitási, a racionalizálási, a termelékenységi és a jóléti hatásokra kell utalnunk. A továbbiakban röviden ezeket elemezzük.

Az *indukciós hatás* lényegében a prioritás elvéből következik, azzal függ össze. Ha ugyanis valamire megérték a feltételek, kedvezőnek mutatkoznak az ellátási viszonyok, akkor számottevő fejlődésnek indulhat. Ilyen feltételeket teremthetnek például a geológiai kutatások a bányászat számára. A legtöbb szerző elismeri és nagyra értékeli az infrastrukturális fejlesztésének a gazdasági fejlődésre gyakorolt hatását. Azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy ez csak akkor bontakozhat ki, ha legalább nyomokban, van olyan gazdasági, termelési struktúra, amelyet a feltételek javításával fejleszteni lehet. Különben az indukciós hatás csak pusztán remény marad, mint sok fejlődő országban, ahol különböző infrastrukturális fejlesztettek ki, csak éppen azt nem tudták, hogy milyen célra. Nagy vízierőművek, gátak épültek ott, ahol ezek „termékei”,

az öntözővíz és a villanyáram fogadására, felhasználására még nem alakultak ki a megfelelő termelési struktúrák.

A *stimulációs hatás* nem annyira az új létesítmény léte, mint inkább szolgáltatásainak az igénybevételére ösztönző tarifapolitika (és más hasonló előnyök nyújtása) miatt következhet be. Gyakran (főleg a bevezetéskor) az önköltség alatti áron nyújtott szolgáltatások ösztönzik a legjobban az új kollektív infrastruktúrák szolgáltatásainak igénybevételét, és az elavult egyéni, valamint vállalati rendszerek üzemen kívül helyezését (például az elavult fűtési rendszerek megszüntetését). A szolgáltatási díjak túl alacsony szintje azonban sokszor olyan tömegű igényeket válthat ki, amelyeknek a rendszer nem tehet eleget anélkül, hogy a hatékonysága ne romlana.

Az integrációs hatások az infrastruktúráknak abból a sajátosságából következnek, hogy *az infrastruktúrák csak komplexen fejlett, hierarchikusan tagolt, integrált rendszerekként tudják rendeltetésüket tökéletesen betölteni*. Ez például teljesen nyilvánvaló az anyagi infrastruktúráknál. Nem ennyire szembetűnő, de tulajdonképpen nyilvánvaló, hogy így kell ennek lennie a többi infrastruktúra esetében is. Például a térben, pontszerűen elhelyezkedő iskolák, művelődési házak, egészségügyi vagy kereskedelmi létesítmények is tulajdonképpen az országos rendszer egy-egy láncszemét alkotják, amelyeket a szervezeti infrastruktúra kapcsol össze egyetlen nagy vertikális rendszerré.

Az infrastruktúrák fejlődésének integrációs hatása abban is megnyilvánul, hogy minden olyan területet és jelenségcsoportot összekapcsol (egy funkcionális rendszer részévé tesz), amely valamilyen oknál fogva egymáshoz rendelődött. Elősegíti a területi munkamegosztás fejlődését, egyes gazdasági szervezőközpontok kialakulását és bizonyos tájak, körzetek hiányzó vagy kifogyó erőforrásainak pótlását, úgy, hogy más területeket funkcionálisan alárendel ezeknek. Ez a hatás nagy szerepet játszott a városok városhálózattá szerveződésében, hiszen csak az erőteljesebb anyagi és szellemi kapcsolatok kialakulása révén nyerhetett a városhálózat igazi tartalmat.

A *kapacitásbeli hatás* tulajdonképpen az infrastruktúra-rendszerek teljesítőképességének fokmérője. Ezeknek az infrastruktúráknak funkcionálásuk során nagy mennyiségű anyag-, áru-, munkaerő-, pénz- és információ-áramlatot kell lebonyolítaniuk, amelyekhez megfelelő kapacitású termelő, gyűjtő, továbbító és elosztó létesítményekre van szükség. A szakirodalomban ezzel kapcsolatban gyakran emlegetik a kapacitástartalékok létrehozásának szükségességét. Bizonyos kapacitástartalékokra természetesen szükség van, hiszen a vezetékes infrastruktúrák évenkénti fejlesztése, toldozgatása nemcsak hogy nem lehetséges, hanem nem is gazdaságos. Az új ellátórendszerek építésekor szükség van bizonyos „előretartásra”, hiszen a különféle nyújtott szolgáltatások előnyei következtében a felhasználás, az igények várhatóan évről évre nőnek, amelyeket előbb-utóbb ki kell elégíteni, hiszen a hirtelen fellépő kapacitáshiány az egész pozitív növekedési folyamatot „leblokkolhatja”.

Anyagi megfontolásokból azonban a kapacitástartalékokat sok helyen igyekeznek minél kisebbre méretezni, hiszen ez jelentősen javíthatja a fejlesztés gazdasági paramétereit. A látszattakarékosság azonban ebben is káros, ugyanúgy, ahogyan a pazarló jellegű nagyvonalúság.

A túlzott „előretartás” sem indokolt, mert sokáig maradhatnak kihasználatlan kapacitástartalékok, s időközben a rendszer technikai megoldásai is fejlődhetnek.

Az *effektivitási hatás* talán az egyik legfontosabb fejlesztési hatás. Lényege, hogy a termelés vagy a fogyasztás az infrastruktúrák oldaláról olyan külső támogatásban részesüljön, amellyel hatékonysági célkitűzéseit nagymértékben teljesíteni tudja. Sokszor bizonyos infrastruktúrák hiányában (például földgázvezeték híján) egyes fogyasztók nem is tudnak ezzel a tényezővel számolni az energiastruktúra megváltoztatására irányuló terveikben. Ha azonban felsőbb szintű döntések alapján egy ilyen rendszer kiépül, akkor a hatékonyság növelésének új útjai, lehetőségei nyílnak meg számunkra.

Mivel az egyes népgazdasági ágazatok és ezen belül az egyes vállalatok műszaki felkészültsége, technológiai fejlettsége, piaci helyzete stb. általában nem azonos, így működésük hatékonysági kritériumai is különbözőek. Tehát a fejlesztések nem ugyanazt a hatékonyságot biztosítják számukra. Van olyan hatás, amelyre csak a kicsi és tőkeszegény, és van, amelyre csak a nagy és tőkeerős vállalatok tudnak reagálni. A népgazdaságnak — bár általában valamennyi szektor és ágazat fejlődését segítenie kell —, stratégiaileg mégis az az érdeke, hogy a legnagyobb és legdöntőbb jelentőségű ágazatok, vállalatok infrastrukturális helyzetét javítsa. Főleg azokét, amelyek a népgazdaság makrostruktúrája szempontjából a legjelentősebbek, amelyek a legdinamikusabbak. Ezért az infrastrukturális fejlesztéseknek differenciáltknak és szelektíveknek kell lenniük, mind ágazatilag, mind területileg.

A *racionalizálási hatás*. Az infrastruktúrák eddigi fejlődéstörténete a közgazdasági racionalitás egyre erőteljesebb gyakorlati érvényesítését bizonyítja. A tudományos-technikai forradalom nemcsak a termelési, hanem az ellátási szférákban is sok technikai, technológiai újítást hoz. Ennek következtében a társadalmi és területi munkamegosztás hatóköre mind újabb szférákra és területekre terjed ki. Ezáltal a *korábbi, kicsi és elavult ellátórendszereket egyre átfogóbb, nagy makrorendszerek vált-hatják fel. Az ellátás mindinkább különállóan szerveződő, önálló gazdasági tevékenység jellegét ölti.* A múlt század közepén ha valaki egy üzemet létesített, akkor annak energia- és vízellátásáról, a munkások letelepítéséről, képzéséről stb. is neki kellett gondoskodnia. Most elkülönülnek ezek a termeléshez csak közvetve kapcsolódó funkciók mindinkább önálló rendszerre szerveződnek.

A racionalitás oldaláról az infrastruktúrák fejlődésének távlatai szinte beláthatatlanok. Ebben tulajdonképpen soha sincs „plafon”, csak egy-egy gazdasági fejlettségi szakaszra jellemző technikai felkészültség szintjén. Ellenkezőleg, viszonylag nagymértvű a választási lehetőség a fejlesztések konkrét megoldási lehetőségeiben.

A *termelékenységre gyakorolt hatás* közvetlenül a racionalitásból következik, annak a munkaerő-megtakarításra ösztönző vetülete. Az ellátórendszerek szüntelen metamorfózisa során ugyanis nemcsak bizonyos létesítmények kerülnek át egyik szektorból a másikba, hanem ennek kapcsán különböző tevékenységi körök is megszűnnek egy sor területen (például egyes háztartásbeli munkák stb.). Az infrastruktúrák fejlesztése nélkül bizonyos ponton túl már nem lehet több munkaerőt felszabadí-

tani a háztartásokból, a mezőgazdaságból stb. Ahhoz, hogy ezek a területek kevesebb munkaerőt kössenek le, jelentősen fejleszteniük kell e területeken az elavult tevékenységi köröket „kiváltó” infrastruktúrákat. (Például fejleszteni a háztartási munkát felváltó szolgáltatásokat, a mezőgazdaság villamosításával, belső anyagmozgatásának fejlesztésével megkönnyíteni az „élőmunka helyett gépet” folyamat felgyorsítását, felhagyni a rossz geológiai viszonylatú bányák művelésével és szénhidrogénekre, villamosenergiára váltani át a gyenge minőségű szén szállítását stb.)

Bár igaz az, hogy a gazdasági fejlettség magasabb fokán az élő munka holt munkával való felváltása egyre költségesebb, hiszen jelentős infrastrukturális vonzatai vannak, de ugyanakkor gondolni kell arra is, hogy az így „kiváltott” munkaerő nagyobb produktivitásra képes, mint korábban.

A *jóléti hatások* abból erednek, hogy az infrastruktúrák fejlesztésének a társadalmi életben is nagy eredményei vannak. Ez döntő jelentőségű.

Az életszínvonalnak számtalan infrastrukturális vetülete van, hiszen a személyes jövedelem nagysága önmagában még nem biztosítja bizonyos javak megszerzését és elfogyaszthatóságát. A jövedelmek növekedésével általában növekszenek a fogyasztói igények is. Az igények mennyiségi oldalai mellett egyre jobban előtérbe kerülnek a minőségi oldalak is, az, hogy milyen minőségű árut, milyen vásárlási körülmények között, milyen fogyasztói preferenciák, garanciák mellett lehet vásárolni stb. A kereskedelem kulturáltsága, udvariassága ennek pusztán egy szűkebb vetülete. Ugyanezek a minőségi igények lépnek fel a közlekedés, a lakások, a szabadidő-eltöltés, az egészségügy, az oktatás stb. területén is.

Ezért nem volt helyes, hogy sokáig előtérbe helyeztük a termelési infrastruktúrák fejlesztését és másodlagosnak minősítettük a fogyasztási infrastruktúrát. Ezért *a különböző lakossági ellátási szférákban elég sok infrastrukturális adósságunk halmozódott fel, amelyeknek csak egy — bár nagyon jelentős — részét alkotja a lakásprobléma*, a nagyvárosok tömegközlekedése, amelyeknek csökkentése végett jelentős erőfeszítéseket teszünk.

Így egyre szélesebb körben ismerik fel, hogy esetleg célszerű volna az életszínvonal növelésére szolgáló alapok egy részét a jövedelmek növelése helyett a még eléggé elmaradott lakossági infrastruktúrák gyorsabb fejlesztésére fordítani. Például a nagyvárosokban a bölcsődék, az óvodák, a napköziotthonok, a bevásárlóközpontok, a tömegközlekedés és a telefonhálózat stb. fejlesztésére fordítani, mert az életszínvonal emelkedésével az e területen mutatkozó ellátási feszültségek méginkább mind erőteljesebben kiütkeznek, mint fejlődésünk alacsonyabb lépcsőfokain.

Az infrastruktúrák bonyolult és erősen összetett kérdéskomplexumából talán ezeken a főbb területeken lehet a fejlesztés elveit, hatásmechanizmusát a legpregnansabban bemutatni és egyben azt is igazolni, hogy az infrastruktúrák „globális” értelmezése, valamint elemzése, önmagában nem sok hasznosítható eredményt hozhat, csak a konkrét funkcionális vizsgálatok.

NAGY GYULA:

A mezőgazdasági termelőszövetkezet vezetésének néhány kérdése*

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek mint gazdálkodószervezetek tevékenységének gazdasági, társadalmi tartalmát vizsgálva megállapítható, hogy a gazdálkodószervezetekre jellemző általános törvényszerűségek itt is érvényesülnek. Felmerül azonban a kérdés: vannak-e az itt folyó vezetési, szervezési tevékenységnek ugyanakkor olyan sajátos mozzanatait, vonásait, amelyek külön tanulmányozást érdemelnek.

Ilyen oldalról vizsgálva mezőgazdasági termelőszövetkezeteink szervezeti-vezetési viszonyainak történeti fejlődését, mindenekelőtt azt szükséges kiemelni, hogy a *szövetkezetek fejlődésének első korszakában a szervezet és a vezetés társadalmi, mozgalmi elemei domináltak* — abból adódóan, hogy termelőszövetkezeteink kialakulása társadalmi mozgalomként történt. Vagyis a szervezeti és vezetési rendszer nem a gazdálkodó — vállalati — jellegből adódó igényekhez igazodva jött létre, hanem — természetesen az adott gazdasági feltételektől is befolyásolva — mindenekelőtt a társadalmi tömegmozgalom törvényszerűségei alapján. A szövetkezeti struktúrát átszőtték, a vezetés szervezeti rendjét meghatározták az ezzel összefüggő elemek és módszerek.

Megszilárdulásuk időszakában azután a termelőszövetkezetekben előtérbe kerültek és *egyre meghatározóbb jelentőségre tettek szert a vállalati gazdálkodás törvényszerűségei*. Ez szervezeti struktúrájuknak és vezetésüknek elsősorban olyan elemeit erősítette, amelyek a termelőszövetkezeti formát a mezőgazdasági állami vállalatokhoz, az állami gazdaságokhoz tették hasonlóvá.

Ezzel párhuzamosan *megerősödött az a folyamat is, amelyet a mezőgazdaság iparosodásának* szoktunk nevezni. Ennek a folyamatnak itt most azt az oldalát hangsúlyoznám, amely a *korszerű ipari üzemi szervezeti és vezetési elemeit viszi be a termelőszövetkezetbe*, és egyúttal nagymértékben átformálja a fejlett technikát alkalmazó dolgozó embert, a termelőszövetkezetek tagjait is. (Elsősorban az üzemen belüli munkamegosztás fejlődésére, a szakmai képzettség növekedésére, valamint a szervezett üzem hierarchikus viszonyainak kialakulására utalok.) Mindezek a körülmények természetesen igen nagy mértékben megváltoztatták a termelőszövetkezet szervezeti-vezetési viszonyainak mind a személyi, mind a tárgyi feltételeit.

A legutóbbi időszakban *több jelentős, új mozzanat* került előtérbe, ezek: *a vállalati méretek növekedése, a termelési rendszerek kialakulása és a közös gazdasági vállalkozások fejlődése*. Ezek a változások előbb vagy utóbb napirendre tűzik a szövetkezeti vezetés történelmileg elfo-

* A tanulmány a szerzőnek „A mezőgazdasági termelőszövetkezet vezetésének alapkérdései” című, ez év márciusában megvédett kandidátusi értekezése alapján készült.

gadott, megszokott szervezeti elveinek és módszereinek felülvizsgálatát, az elengedhetetlennek ítélt szövetkezeti sajátosságok szembesítését a vállalati fejlődés tényezőivel és perspektivikus igényeivel.

Ezzel kapcsolatban nagyon lényeges kérdés a szövetkezet szervezeti, vezetési rendszerének az az alapvető sajátossága, amelyet röviden *a gazdasági (vállalati) és a társadalmi tevékenység egységéeként* szoktunk emlegetni, s amelynek lényege, hogy a szövetkezetben — az állami vállalatnál eltérően, ahol a gazdasági vezetés mellett szakszervezeti apparátus is működik — a gazdasági és a társadalmi tevékenység nem különül el szervezetenként.

A termelőszövetkezeti formát abból a szempontból igyekszünk megvizsgálni, hogy az előbbieken jelzett fő *törvényszerűségek és sajátosságok milyen módon érvényesülnek*, illetve milyen módon kell ezeket a szervezet és vezetés rendszerében *kifejezésre juttatni* s a történelmileg keletkező *ellentmondásokat feloldani*.

Egy ilyen elemzés nem nélkülözheti a *történeti szemléletet*, valamint a *termelőszövetkezetnek rendszerkénti* vizsgálatát. Emellett megfelelő súlyt kell helyezni arra, hogy a *termelőszövetkezet egyben közösség* is, amelyben döntő kérdés, miképpen valósul meg a *testületi és az egyszemélyi vezetés* sajátos egysége. Fontos azoknak a tendenciáknak, törvényszerűségeknek a feltárása, amelyek ismeretében a fejlődés perspektívája megragadható.

A szervezet és a vezetés imént vázolt kérdéskörének kutatásakor meghatározó tényezőnek kell tekinteni a *csoporttulajdon törvényszerűségeit*. Abból indulhatunk ki, hogy a szocializmus viszonyai között a csoporttulajdon olyan irányban fejlődhet, hogy ez a szocialista vonások állandó erősödését eredményezi. Ennek azonban lényeges feltétele a belső szervezeti és vezetési viszonyok megfelelő alakítása, aminek döntő mozzanata a testületi és az egyszemélyi vezetés olyan összhangja, amelyben a testületi vezetés az elsődleges.

A vezetés szervezete a termelőszövetkezetben

Minden szervezet elsődleges célja, hogy biztosítsa valamely szükséglet kielégítését szolgáló tevékenység eredményes elvégzését. A termelőszövetkezetek eredményes működésének fontos kritériuma, hogy a vezetés a tagság érdekeit kellően érvényre juttassa. E tekintetben alapvető a testületi elv meghatározó szerepének érvényesítése a szövetkezeti vezetésben.

A termelőszövetkezeti vezetők munkájának legfelelősségteljesebb része az emberek vezetése. Az „*emberi tényezők*” — amelyeket a vezetés tudomány általában is a vezetés lényeges faktorának tekint — különösen nagy jelentőségűek, hiszen a termelőszövetkezetek személyi állománya állandóbb, mint az állami vállalatoké, s a termelési szervezet mellett például a közös lakóhely és más személyes kötődések is a kollektívát több szállal kapcsolják össze. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek vezetésének fokozottan figyelembe kell vennie azokat a törvényszerűségeket, amelyek az embernek mint dolgozónak a munkával kapcsolatos magatartását, továbbá a közösségen belüli viselkedését (egymáshoz, feletteseikhez és beosztottaikhoz való viszonyukat) meghatározzák, s a motivációk ismeretében megfelelő ösztönzőket lehet és kell kialakítani.

A legfontosabb ösztönzők azok, amelyek a munkavégzés és az egyéni szükségletek között teremtenek kapcsolatot.

A munkahely „légköre”, a munkatársak egymáshoz való viszonya is nagymértékben meghatározza, hogy a dolgozó kész-e erőfeszítéseket tenni az esetleges nehézségek leküzdésére. A munkához való viszony tekintetében az ilyen tényezők jelentősége gyakran nagyobb, mint az ún. gazdasági ösztönzőké.

A vezetés alapvető feladata, hogy a dolgozók tevékenységének irányítása mellett gondoskodjék az eredményes munkavégzés feltételeinek megteremtéséről.

A növekvő munkamegosztásból, a nagyfokú specializációból következően fontos, hogy a vezetés gondoskodjék a különböző szakterületeken dolgozók együttműködéséről, továbbá hogy beillesse az alkotó munkát végző ember tevékenységét a szervezet céljainak rendszerébe.

A termelőszövetkezeti vezetőknek tehát igen nagy tudással kell rendelkezniük, s állandóan bővíteniük kell ismereteiket, mert csak így tarthatnak lépést a termelési folyamatok műszaki tökéletesedésének gyors ütemével, és irányíthatják hatékonyan az egyre magasabb képzettségű szakembergárdát. A tehetség, a szervezőképesség, az emberekkel való bánni tudás, amennyiben nem egészül ki megfelelő speciális ismeretekkel, önmagában — még ha hosszabb gyakorlattal párosul is — nem elegendő ahhoz, hogy valaki korszerű, jó vezetővé váljék. A vezetésre való alkalmasságot a *képességek* és az *ismeretek* együttesen határozzák meg.

A korszerű mezőgazdasági termelőszövetkezetekre is jellemzők mindazok a vonások, amelyek a bonyolult termelőrendszerekre általában, így mindenekelőtt a termelés elsődleges folyamatait végző, irányított és az irányító alrendszerre való tagolódás s a két alrendszer sokirányú összefüggései. A mezőgazdasági szövetkezeteket a tulajdonforma (csoporttulajdon), valamint az teszi sajátossá, hogy jórészt eleven nyersanyaggal (talaj, növény, állat) dolgoznak. Ez utóbbiból következik, hogy a termelési folyamat szabályozásának lehetőségeit természeti (élettani, meteorológiai stb.) tényezők korlátozhatják és akadályozhatják.

Rendszerszemlélet a termelőszövetkezet vezetésében

A termelőszövetkezet hatékony működéséhez, az emberi és technikai kapacitások megfelelő kihasználásához korszerű üzemi szervezetre van szükség. A *szervezési tevékenység* a következő főbb funkciókat foglalja magában:

— az üzem feladatainak folyamatos rendszerezését, az eszközökkel és lehetőségekkel történő egybevetését;

— a feladatok megvalósításához szükséges tevékenységek szétosztását az alárendelt szervek és beosztottak között, tevékenységi körük, teendők, eszközeik, munkamódszereik meghatározását, munkahelyük kijelölését;

— az üzemen belüli munkafolyamatok szabályozását és összekapcsolásukat a főlé- és a mellérendelt szervezeti egységek tevékenységével.

A szervezeti kérdéseket *komplexen, rendszerelméleti megközelítésben* kell kezelni. A szervezeti intézkedések előtt fel kell tárniuk a folyamatokat és a kapcsolatokat (azok láncolatát); meg kell vizsgálnunk

az ok-okozati kapcsolatokban az egyes elemek hatásait; s gondoskodnunk kell a folyamatok önszabályozásáról vagy szabályozottságáról.

A szervezési feladatok megoldásánál figyelembe kell venni, hogy a korszerű technikai eszközökkel, fejlett technológiai eljárásokkal dolgozó termelőszövetkezetekben egy-egy munkafolyamat megszervezéséhez sem elegendő az adott munkahelyre korlátozott szervezőtevékenység; tekintettel kell lenni az egyidejűleg végzett egyéb munkafolyamatok hatására is.

Szem előtt kell tartanunk, hogy a termelőszövetkezetek üzemi szervezete nemcsak a vezetésnek és a termelésnek, a különböző munkahelyeken végzett tevékenységnek, hanem az üzemi funkciók egész komplexumának a szervezete.

Az iparszerű mezőgazdasági termelés irányában fejlődő főtevékenység mellett a termelőszövetkezetek olyan egyéb, kiegészítő (termelő- vagy szolgáltató-) tevékenységeket is végeznek, amelyek egyébként önálló ipari, illetve kereskedelmi vállalatok profiljába tartoznak. Bizonyos határig ésszerű, olykor (elsősorban a termelési biztonság érdekében) szükségszerű, hogy a termelőszövetkezetek berendezkedjenek szükségleteik ilyen, „házilag” kielégítésére.

Amint már említettük, az üzemi szervezet kialakításakor néhány további — döntő részben a mezőgazdaság mint ágazat sajátosságaival, valamint a szövetkezeti jelleggel összefüggő — tényezőt is tekintetbe kell venni.

A *mezőgazdasági sajátosságokról* szólva hangsúlyoznunk kell, hogy ezek (például a talaj, az időjárás szerepe) az állami gazdaságokra is jellemzők, s helytelen őket szövetkezeti specifikumként kezelni.

Döntő jelentőségű a *szövetkezeti szervezet jellegét meghatározó, valóban szövetkezeti sajátosságnak tekinthető vonások megállapítása*. Közülük alapvetőnek kell tekinteni a szövetkezeti csoporttulajdonból eredő törvényszerűségeket, a szövetkezet kettős — vállalati és társadalmi szervezeti — jellegét, a szövetkezet tagsági vezetését és a tagsági viszony egzisztenciális (tehát a munkaviszonyt is magában foglaló) jellegét. *E döntő sajátosságok, a vállalati szervezetekre általában jellemző s ugyancsak meghatározó erejű törvényszerűségek mellett és azokkal együtt, bizonyos követelmények, továbbá szervezeti törvényszerűségek formájában hatnak közvetlenül a szövetkezeti szervezet kialakítására.*

Az *általános törvényszerűségekről, követelményekről* szólva, mindenekelőtt a *technikai fejlődés hatására* kell utalni. A technikai fejlődésnek — mint a szervezet kialakítására ható tényezőnek — a jelentőségét itt most azért hangsúlyozzuk, mert ez egyik fontos faktora a szövetkezet vezetésének és szervezeti struktúrájának az állami vállalatokéval (s ezen belül az állami gazdaságokéval) közös irányú fejlődésében. Ugyanakkor tekintetbe kell venni, hogy ez csak egyike a szövetkezet szervezeti-vezetési struktúráját meghatározó tényezőknek.

A szövetkezeti sajátosságok és a szervezet kapcsolata

A termelőszövetkezetek tehát — mint erre már többhelyütt utaltunk — egyrészt kollektív (társadalmi) szervezetek, másrészt termelővállalatok, amelyeknek ahhoz, hogy tagjaik megélhetését (mégpedig a társadalom más rétegeiben-területein kialakulttal arányos életszínvona-

lát) biztosítsák, eredményes vállalati gazdálkodást kell folytatniuk, s így jellemzőek rájuk a vállalati jellegből adódó általános vonások.

A kollektív szövetkezeti vezetés és az üzemvezetés szervei nem különülnek el élesen egymástól. Legfőbb közös pontjuk a választott vezetőség, amely rendszeresen hoz operatív üzemvezetési döntéseket, továbbá maga az elnök, aki a kollektív vezetés legfőbb szerveinek és magának az üzemvezetésnek is a választott vezetője. A vezetés gazdasági és társadalmi funkciójának összefonódása következtében a termelőszövetkezet vezetési rendszere bonyolultabb, mint az állami vállalatoké.

A termelőszövetkezeti vezetés funkciói rendkívül sokrétűek. Teinkéntük át a legfontosabbakat.

Fontos és folyamatos feladat az üzemi tevékenység (profil) meghatározása, illetőleg a struktúra formálása. Ehhez a vezetésnek elemeznie és mérlegelnie kell a termelési adottságokat, a tagság termelési kultúráját és hagyományait, az üzem felszereltségét, a gépek, berendezések műszaki színvonalát, a fejlesztés anyagi, pénzügyi forrásait, az értékesítés és beszerzés lehetőségeit stb.

A kialakított termelési szerkezet élő- és holtmunkaigényének kielégítése munkaerővel és termelőeszközökkel megfelelő áttekintést, megfontoltságot, rugalmasságot követel a vezetéstől. A saját kockázatra történő termelés fokozott jelentőséget ad a gazdaságosságnak és a jövedelmezőségnek. Az előállított termékmennyiség felhasználása sem egyszerű probléma: gondoskodni kell a tagok természetbeni részesedéséről s az üzemi szükségletek kielégítéséről, s emellett a termékértékesítés irányának megválasztása is bonyolult feladat. Az üzemi tevékenységhez szükséges mezőgazdasági és ipari eredetű anyagok, eszközök beszerzési forrásainak megválasztása, illetve felkutatása, s maga a beszerzés szintén körültekintést és gyors intézkedéseket követel. A külső szervekkel való sokrétű gazdasági kapcsolatok alakítása is fontos, komoly hozzáértést igénylő vezetési funkció, csakúgy, mint az üzemi bevételek felhasználása és a jövedelem felosztása, amelyről túlnyomórészt szintén üzemi szinten kell dönteni.

Igen bonyolult feladata a termelőszövetkezeti vezetésnek az üzemi és munkaszervezés. Minden termelőszövetkezetnek saját adottságai szerint kell kiépítenie üzemi szervezetét. A belső szervezet tagolását s az egyes szervezeti egységek önállóságának mértékét ugyanis nemcsak a termelési technológia és a kooperáció követelményei szabják meg, hanem mellettük alapvető a falusi életviszonyoknak, az üzem szövetkezeti jellegének a szerepe. A termelést, a gazdálkodást úgy kell megszervezni, a munkaszervezetet úgy kell kialakítani, hogy egész éven át a tagság többsége szakképzettségének, szellemi és fizikai képességeinek, valamint hajlamának megfelelő munkalehetőséget kapjon.

A termelőszövetkezetek üzemi szervezetének és vezetésének felépítése rendkívül változatos, ami mindenekelőtt a gazdaságok eltérő adottságaival függ össze: a területük nagyságában, fekvésükben, a tagoltságukban, a közlekedési viszonyaikban, a termelésük szerkezetében és volumenében meglévő különbségekkel, s mindenekelőtt a szervezeti keretek kialakítására a legnagyobb hatást gyakorló technikai színvonal jelentős eltéréseivel. A mai állapot természetesen egy korábbi fejlődési folyamat eredménye, amelynek során szinte mindegyik közös

gazdaság a megalakuláskor létrejött, üzemi szervezetét a változó körülményeknek megfelelően alakította. A termelőerők fejlődésével, a gazdasági színvonal növekedésével együtt változott a szervezeti felépítés.

Mezőgazdasági termelőszövetkezeteink ma is a gyors fejlődés szakaszában vannak, fokozzák a termelés *szakosítását*, gyorsan terjednek az iparszerű termelési rendszerek. Érthető tehát, hogy nem lehet mindenhol és mindenkor érvényes szervezeti sémát kidolgozni; hanem a legmegfelelőbb üzemi szervezetet és vezetési rendszert kell alkalmazni; a termelőszövetkezetben lejátszódó termelési, értékesítési stb. folyamatokból kiindulva s azokat elemezve kell korszerűsíteni. A szemantikus szervezeti megoldások alkalmazása ellen szól az is, hogy nemcsak a termelőszövetkezeteknél mutatkozik eltérés a technológiai színvonalban, hanem egy-egy szövetkezeten belül a termelési ágak között is.

A *koncentráció* irányába mutatnak a legutóbbi időben megfigyelhető olyan tendenciák, hogy egy gazdaságban valamely növény (pl. kukorica, napraforgó, búza) termesztése egy másik gazdaság, az ún. rendszergazda által kidolgozott termelési rendszer részeként, a termelőszövetkezetnek — mint önálló vállalatnak — a kereteit átlépve valósul meg. Ez a forma figyelemreméltó és előremutató. Nem egy esetben a szakosított ágazat az adott termelőszövetkezet szervezeti kereteiből is kiválik, és a továbbiakban egy gazdasági társulás részeként működik. De ha ez a szervezeti különválás nem történik is meg, a termelési rendszer, amelyhez a szakosított ágazat kapcsolódik, a nagyon szigorú technológiai előírások maradéktalan betartását követeli, ami szervezeti konzekvenciákkal jár. A termelőszövetkezetnek úgy kell beillesztenie ezt az ágazatot saját szervezetébe, hogy biztosítsa a hatékony művelés feltételeit.

Viszonylag új vonás a termelőszövetkezetek *tevékenységi körének bővülése* is. A hagyományos mezőgazdasági (növénytermesztési és állattenyésztési) ágazatok mellett a termelőszövetkezetekben helyet kapott az élelmiszer-feldolgozás, valamint az egyéb ipari és a szolgáltatási tevékenység. A termelőszövetkezetek jelentős részében ilyen tevékenységekből származik a termelési értéknek a számottevő hányada, és számolhatunk bővülésükkel is. Az üzemi szervezetbe és a vezetés rendszerébe való beillesztésük problémáival a termelőszövetkezetek már — a kezdeti nehézségek és kísérletezések után — lényegében megbirkóztak. Az alaptervékenységtől idegen tevékenységek végzésére rendszerint külön termelési egységet szerveznek, az alaptervékenységhez tartozókat pedig a megfelelő ágazathoz kapcsolva (például a tejfeldolgozást az állattenyésztési ágazat részeként) folytatják.

Az utóbbi években a mezőgazdaság műszaki fejlődése felgyorsult, s az új, nagy hozamú fajták termelésében a szövetkezeti nagyüzemek keretei között is mindinkább tért hódít az ipari jellegű termelés-szervezés.

Az intenzív, szakosított termelés egy-egy ág jelentős koncentrálását követeli, amit a kisebb földterületen, szerényebb anyagi keretekkel gazdálkodó szövetkezetek társulás vagy egyesülés segítségével érhetnek el. Ezzel függ össze a termelőszövetkezeteknek az utóbbi két esztendőben kibontakozott *egyesülése* is.

Általánosságban elmondhatjuk: olyan üzemi méretek alakultak ki, amelyek újabb lehetőséget adnak a nagyüzemi mezőgazdasági termelés szakosításához, intenzív fejlesztéséhez. (A méretek növekedését mutatják a táblázat adatai.)

A termelőszövetkezetek számának
és területének alakulása
(év végi adatok)

Év	A termelőszövetkezetek száma	A termelőszövetkezetek átlagos nagysága (hektár)
1963	3611	1513
1971	2373	2002
1974	1917	2520
1975	1699	3081

Forrás: Mezőgazdaság és élelmiszeripar, 1971—1975. MÉM STAGEK, 1976. 42. 1.

Az egyesülésnek természetesen nem mechanikus területösszevonást, hanem magasabb gazdálkodási színvonalat kell eredményeznie, s az eszközök hatékonyabb felhasználását jelentő, korszerű műszaki, termelésfejlesztési módszerek (szakosodás, iparszerű termelési rendszerek stb.) meghonosításával kell együttjárnia.

A megnövekedett üzemi méretek nagyobb követelmények elé állítják a vezetőket. Ezért már az összevonás előkészítéskor gondoskodni kell a megnövekedett közös gazdaság megfelelő területi és szakmai vezetésének kialakításáról. Egyidejűleg rendezni kell az egyesülő termelőszövetkezetek vezetőinek sorsát, meghatározni jövőbeli munkakörüket.

Hangsúlyozzuk továbbá annak fontosságát, hogy az egyesülések lebonyolítása során érvényesüljön a törvényesség és a szövetkezeti demokrácia, s olyan rendszert alakítsanak ki, amelyben a tagok áttekinthetik a szövetkezet tevékenységének főbb összefüggéseit, és a közgyűlésen érdemi döntéseket tudnak hozni. Ehhez szükséges, hogy a tagok szűkebb munkahelyi keretek között és a közgyűlésen folyamatosan tájékoztatást kapjanak a szövetkezet helyzetéről, s legyen megfelelő fórum arra, hogy elmondhassák véleményüket és tapasztalataikat.

A megnövekedett üzemi méretekkel összhangban levő vezetési szervezet kialakítása és folyamatos fejlesztése a közeljövő egyik igen fontos elméleti és gyakorlati feladata.

Az üzemi szervezet alakítása *permanens folyamat*. A termelőszövetkezetek gazdálkodási színvonalának, a termelés szerkezetének, technológiájának, az alkalmazott termelési eszközök típusainak, mennyiségének, a különböző termékek, illetve tevékenységek iránti igényeknek a változásai szükségessé teszik a vállalati tevékenység szervezeti kereteinek módosítását s a mindenkori feltételekhez való igazításukat. *Ezért véglegesen kialakult üzemi szervezetről sohasem beszélhetünk.* Természetesen ez nem jelentheti a termelőszövetkezet üzemi szervezetének öncélú változtatgatását.

Leginkább az tűzi elengedhetetlenül napirendre a szervezeti korszerűsítést, ha a termelőszövetkezet területe és főleg ha a *tevékenységi köre megváltozik*. Több közös gazdaság egyesülése esetén célszerű az

erre vonatkozó vizsgálatokat már az előkészítő szakaszban elvégezni, hogy a megnövekedett termelőszövetkezet mielőbb az új követelményeknek megfelelő szervezetben működhessék.

A szervezeti korszerűsítést akkor is el kell végezni, ha a *termelési szerkezet jelentős változtatását* tervezik, vagy valamelyik ágazatban a technológiát számottevően korszerűsítik. Komplex állattartó telep létesítése, az iparszerű technológiára való áttérés és ennek kapcsán egy termelési rendszerhez való kapcsolódás olyan változást jelent a gazdaság egész tevékenységében, hogy ilyenkor célszerű a szervezet felülvizsgálata és az új helyzethez igazítása. Óhatatlanul szembe kell nézni az üzemi szervezet átalakításával abban az esetben is, ha a — például a nemzedékváltás következtében — jelentősen leszűkülő munkaerőbázis a gépesítés fokozását teszi szükségessé.

Az üzemi szervezet korszerűsítésének mindig a termelés megszerzéséből kell kiindulnia, és biztosítani kell az egymáshoz kapcsolódó termelési folyamatok összhangját. A szervezeti átalakításokkor kövendő további fontos szempont, hogy a létrehozott szervezetben a gazdálkodás egész folyamata a megfelelő információáramlás eredményeképpen jól áttekinthető legyen, s a gyakorlatban érvényesüljenek a kialakított szervezeti kapcsolatok. A vezetés rendszerének a termelési kívánalmaihoz igazodó szervezetre kell épülnie úgy, hogy a vezetési kapcsolatok világosak, egyértelműen meghatározottak legyenek, s valamennyi vezetési szinten összhangban legyen egymással a felelősség és a hatáskör. Végül lényeges, hogy az egyes szervezeti egységek érdekeltisége harmonikusan illeszkedjék a termelőszövetkezet egészének érdekeltiségébe.

A termelőszövetkezeti vezetők helyesen teszik, ha az üzemi szervezet korszerűsítésére vonatkozó döntéseik előkészítésébe *külső intézményeket* (egyetemeket, főiskolákat, kutatóintézeteket, illetve más szaktanácsadó intézeteket) is bevonnak. Ezek fel vannak készülve arra, hogy a tevékenységi körök, a termelési folyamatok módszeres elemzése alapján a lehető leghatékonyabb megoldást találják meg. Természetesen az ilyen igényvel kialakított javaslat nem lehet tekintettel bizonyos tényezőkre. A termelőszövetkezetek sajátos feladatát, a tagok foglalkoztatási kötelezettségét például feltétlenül külön-külön is mérlegelni kell. A termelőszövetkezet tisztviselőinek, üzemi vezetőinek és szakembereinek adott állománya, szakképzettsége, vezetőkészsége stb. is korlátozzák az elvileg optimális szervezési megoldás gyakorlatba való átültetését. Mindezt — de a szövetkezeti demokrácia érvényesítésének követelményéből kiindulva is — elengedhetetlen a szervezeti korszerűsítésről szóló javaslat megtárgyalása a vezető testületekben, majd pedig a közgyűlésen és a tagság véleményének, észrevételeinek figyelembevételével a döntésben.

A termelőszövetkezeti döntések sajátosságai

A döntés a vezetés lényegi oldala, ezért a vezetést gyakran a döntések sorozataként értelmezik. A döntés voltaképpen bizonyos kritériumok alapján történő választás különböző célok, illetve az elérésükre alkalmazható megoldási alternatívák között.

A természeti tényezők, mint ahogyan más összefüggésben már utal-

tunk rá, erősen hatnak a mezőgazdasági tevékenységre (s bár jelentőségük a termelőerők fejlődésével, különösen pedig az anyagi-műszaki bázis szélesedésével fokozatosan csökken, hatásukkal még hosszú ideig számolni kell), s emiatt a *mezőgazdasági döntések kevésbé programozhatók*.

Maga a *szövetkezeti jelleg* sajátosságok forrása a döntéshozatalban is. A szövetkezeti szervezetben az anyagi-tárgyi viszonyokra vonatkozó döntések másként vetődnek fel, mint az állami vállalatoknál. Még inkább így van ez az emberi kapcsolatokra közvetlenül ható döntésekkel. Mivel a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben végzett munka is alapvetően társult munka, itt is számításba kell venni, hogy a tag „... nemcsak anyagi szolgáltatást vár el és kap, hanem sok mást is: társadalmi státuszt és presztízszt, bekapcsolódási lehetőséget a munkahelyi közösségbe, létbiztonságot”.*

Ezt, valamint azt a tényt, hogy a szövetkezetben a vállalati és a társadalmi szervezet nem különül el, a különböző időtartamú tervcélokra vagy a szövetkezeti élet, illetve a gazdálkodás szinte bármely részterületére vonatkozó valamennyi döntésnek figyelembe kell venni. Mindezek a tényezők messzemenően hatnak a döntéshozatal mechanizmusára (vagyis a szövetkezeti szervek és vezetők döntési hatáskörére, s arra, hogyan valósul meg a gyakorlatban a szövetkezeti tagság bevonása a vezetésbe).

A döntéshozatal szempontjából sajátos a szerepe a *szövetkezeti demokráciának*. Minden termelőszövetkezeti tag számára lehetővé kell tenni, hogy tájékozódjék a szövetkezet elé tűzött célokról és megvalósításukról, valamint hogy e kérdésekkel kapcsolatban a véleményét kifejtthesse, számíthasson arra, hogy észrevételeit figyelembe veszik, mérlegelik. E jogok érvényesítésének keretét az alapszabály elsősorban a szövetkezeti közgyűlés intézményét jelöli meg. Bizonyos — kifejezetten szakmai — kérdéseket, illetve operatív gazdálkodási problémákat azonban nem lehetséges vagy szükségtelen a közgyűlés elé vinni.

A termelőszövetkezeti üzemek méreteinek bővülése, a műszaki-technikai bázis kiszélesedése, a gazdálkodás színvonalának emelkedése növeli az olyan döntések körét, amelyek *különleges szakmai felkészültséget, a termelőszövetkezet egész működésének áttekintését* követelik meg. A szövetkezeti gazdaságok vezetői is egyre inkább kénytelenek saját személyükben dönteni. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a vezetés azokban az üzemekben bizonyult hatékonynak, ahol a szövetkezeti tagság bizalma a vezetőknek nagyobb önállóságot biztosított. Ez esetekben a szövetkezeti demokrácia a megfelelő vezetők megválasztásában és időszakonkénti beszámoltatásában nyilvánul meg.

A termelőszövetkezeti demokráciáról szólva, figyelembe kell venni a gazdasági környezet által támasztott követelményeket is. Mind az áruviszonyok kiszélesedése, mind a technikai haladás meggyorsulása önmagában is szükségképpen *az egyszemélyi döntések számának növekedésével jár*. Sokszor éppen a szövetkezeti formában rejülő előnyök kihasználását akadályozná, ha minden kérdést döntés céljából a közgyűlés vagy akár a vezetőség elé kellene vinni. Ez ugyanis gátolná a változó helyzetre való gyors reagálást — ami gazdasági hátránnyal járna. Ez a

* Halmai B.—Hegedűs A.: Szociológiai ismeretek. MÉM Mérnök- és Vezetőtovábbképző Intézet, 1970. 38. l.

A körülmény erősen hat a szövetkezeti demokrácia érvényesülésére. Ha pedig még azt is tekintetbe vesszük, hogy a termelőszövetkezetek számos szakvezetője nem tagja, hanem alkalmazottja a közös gazdaságnak, látható, hogy még problematikusabb a szövetkezeti demokrácia érvényesülése.

A termelőszövetkezeti döntéseknek van még egy olyan ellentmondása, amely a szövetkezeti demokrácia és a vezetés szerkezetének a következménye. Ennek lényege, hogy a választott vezetőség tagjai között beosztott, tehát egyéb funkcióval nem rendelkező termelőszövetkezeti tagok is vannak. Az ő részvételükkel kialakított testületi döntések végrehajtására hozott utasításokat azután ezek a *vezetőségi tagok* — *mint beosztott dolgozók* — éppen azoktól a szakvezetőktől kapják, akik nem vettek részt a döntések meghozatalában. (Ha egy szakvezető nem tagja a szövetkezetnek, nem kerülhet be a választott vezetőségbe.)

A termelőszövetkezeti törvény és ennek nyomán az alapszabály kimondja, hogy a szövetkezetek belső életét és külső kapcsolatait érintő minden alapvető kérdésben a szövetkezeti tagság a közgyűlésen hivatalosan dönt. Az operatív jellegű kérdésekben pedig a döntés joga — a közgyűlés felhatalmazása alapján — vagy a szövetkezeti vezetőségé, vagy az egyszemélyi felelős vezetőé. A kollektív és az egyéni döntések körét az alapszabályban, illetve a működési szabályzatban szükséges lerögzíteni.

A termelőszövetkezetekben hozott vezetői döntésekkel kapcsolatos vizsgálatok szerint *a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vezetési rendszerében lényegileg adottak a reális döntések feltételei*, következtetésképpen nincs szükség a rendszer gyökeres átalakítására. Ugyanakkor szükséges a feltételek kihasználásának állandó tökéletesítése, a kialakult gyakorlati megoldások pontosabbá, árnyaltabbá tétele.

A tapasztalatok szerint *a közgyűlési döntésekben fordul elő a legtöbb formális döntés*. A helyzet megváltoztatásának módja csak az lehet, ha az elnök vagy a szakmai vezetők tudatosan törekednek az alapszabály betartására, és a közgyűlést valóban a szövetkezet legfelsőbb vezető szervének tekintik.

A választott vezetőség — a termelőszövetkezet egyik legfontosabb vezető szerve — *perspektívában is életképes intézmény*. Feltétlenül szükség van a vezetőség belső életének tökéletesítésére, elsősorban összetételének rugalmas változtatására, valamint szakmai színvonalának emelésére.

Az alkalmazotti viszonyban álló szakvezetők tevékenysége több konfliktus forrása, mint a tagsági viszonyban levőké, ezért felvetődik: célszerű-e s ha igen, meddig célszerű fenntartani e kettősséget.

LADÁNYI ENDRE:

A gépipari egyedi és kissorozatgyártás szerepe a termékszerkezet fejlesztésében

Fejlődésünk dinamikája, a nemzeti jövedelem gyorsabb növelése szempontjából kiemelkedően fontos tényező a népgazdaság szerkezetének javítása. A szerkezet fejlesztése komplex fogalom, amelybe beletartozik mind a gazdaságos és versenyképes termékek arányának növelése, mind az exportképesség tartós és biztonságos javítása, mind pedig a hatékony és takarékos energia-, nyersanyag- és munkaerőgazdálkodás.

A gazdaságos termékszerkezet kialakítása a vállalati szférában is komplex fejlesztési tevékenységet igényel, a piackutatástól a gyártmány-, gyártás- és munkaszervezés fejlesztésén át a beruházások hatékonyabb megvalósításáig.

A gazdaságos termékszerkezet kialakításával, a szelektív fejlesztési politikával foglalkozó értékelésekben és vitákban azonban ritkán esik szó a minden iparágban megtalálható *egyedi* vagy *kis sorozatban előállítható* termékekről. Ha pedig mégis szóba kerülnek, akkor rendszerint hátrányaikat hangsúlyozzák, azt, hogy gyártásuk munkaigényes, termelésük irányítása bonyolult, költséges, gépesítésük megoldhatatlan, így termelékenységük (a szokott mutatókban mérve) alacsony. Ezért sokan úgy gondolják, hogy a gazdaságos termékszerkezet kialakításához hozzátartozik az egyedi, illetve kisszéria-termékek gyártásának szűkítése is. Csaknem általános nézet, hogy csak a szériagyártás lehet gazdaságos, s ebből egyenesen következik, hogy a termékszerkezet gazdaságos átalakításának együtt kell járnia a szériatermékek arányának növelésével.

Úgy gondolom, hogy ez téves általánosítás, amely — ha a gyakorlatban érvényre jut — súlyos károkat okozhat: a gazdaságos termékszerkezet kialakítása helyett gazdaságos — vagy gazdaságossá tehető — minden exportpiacon jól értékesíthető termékek gyártásának szűkítésére vezet, vagy kényszerít olyan feltételek közé, ahol az előbbiek elvesztik gazdaságosságukat, pozitív szerepüket a termelésben és az exportban.

Az egyedi gyártás létjogosultsága

Vajon *van-e, és hol van létjogosultsága* ma — a tudományos-technikai forradalom korában, („odaát”) a tőkés monopóliumokban és konglomerátumokban, illetve (nálunk) a szocialista nagyvállalatokban megtestesült *termelés- és eszközkoncentráció idején* — a *gyakran kézműiparra emlékeztető egyedi, illetve kissorozat-gyártásnak* és termékeinek?

Azért, hogy e kérdésre választ adhassunk, kísérreljük meg — a teljesség igénye nélkül — annak némi történelmi áttekintését.

Az ipari fejlődést tanulmányozva azt látjuk, hogy a gazdaságos sorozatnagyság fogalma a piacok (fogyasztás) és a technika változásával maga is változik, hosszabb távon állandóan növekszik, időnként — egy-egy integrációs folyamat vagy technikai fordulat eredményeként — ug-rásszerűen megnő.

A gazdaságos sorozatnagyságot el nem érő vállalatok termelése többnyire veszteségesé válik; a következmény csőd, beolvadás, fúzió, illetve (szocialista viszonyok között) átszervezés, szanálás.

Az egyedi és kissorozat-gyártás mégis mindenütt megmaradt. Miért? Hogyan lehet az ilyen gyártási rendszer gazdaságos, versenyképes?

Erre röviden azt a választ adhatjuk: *Az egyedi és a kissorozat-gyártás gazdaságos, ha az így előállított termékek gazdaságos „sorozatnagysága” is egyedi vagy kis sorozatú.* Ez a helyzet mindannyiszor, amikor valamely termék az igény speciális jellege vagy szerény mérete miatt csak egyedileg, vagy kissorozatban állítható elő. Ilyen egyedi, esetleg kissorozat jellegű termékek például azok, amelyeket speciális természeti adottságok figyelembevételével kell konstruálni, így a vízierőművek, völgyzárógáták, árvízmentesítő telepek berendezései, hidak stb. Ezek konstrukciójának egyedi jellegén az igények mennyiségi növekedése sem változtat számottevően, így egyedi jellegük tartós, állandó.

Tartósan egyedi jellegűek a technikai szempontból speciális igényt kielégítő berendezések mint a fogyasztási cikkek (járműveket, háztartási gépeket stb.) tömegesen előállító gyárak automatizált transzfer-sorai, az integrált megmunkáló berendezések, a célgépek, a kohászati, hengerművi berendezések, a környezetvédelmi felszerelések nagy része; ilyenek továbbá a készülékek, öntőminták, monolit szerkezetek stb. Átmeneti jelleggel egyedi és kis sorozatú termékek azok, amelyek iránt a kereslet — a termék újszerűsége, viszonylagos drágasága vagy a használatukra való felkészültség hiánya miatt — alacsony színvonalú. Ilyenek például ma az atomerőművi berendezések, a taxirepülőgépek és más, ma még tömegesen irreálisnak minősülő luxus-igényeket kielégítő termékek.

Témánk szempontjából a döntő az, hogy élesen el kell határolni a gazdaságos sorozatnagyság *alatti* darabszámban termelt, tehát gazdaságtalanul, elmaradottan folyó egyedi és kisszéria-gyártást a termékek konstrukciójából következően egyedi és kis sorozatú gyártástól. Mivel az ilyen termékeket világszerte mindenütt egyedileg vagy kis sorozatban termelik, ezeknél ez a gazdaságos sorozatnagyság. Ez a gyártási mód teljesen versenyképes lehet a tömeggyártó nagyiparral szemben is. Nem utolsósorban ez a magyarázata annak, hogy *az iparilag fejlett, de kis lélekszámú országok* termelési struktúrájában viszonylag nagy hányadot képviselnek az egyedi és kisszéria-termékek, illetve gyártási rendszerek.

Változások az egyedi gyártásban

Az egyedi termékeket és gyártásukat a 60-as évekig (a tudományos-technikai forradalom előtt) az alábbiak jellemezték:

- Szellemi munkaigényük igen nagy. Míg a nagy sorozatban és tömegesen gyártott termékeknél a kutató, fejlesztő, tervező és technológiai tevékenység költsége sok ezer, százezer, vagy akár milliós darabszámra osztható el, addig az egyedi gyártásban a teljes szellemi ráfordítást egy vagy néhány terméknek kell viselnie.
- Nagy az egyedi termékek élőmunkaigénye a termelő munkahelyeken is, hiszen e termékeket nem célgépeken, nem szerelősorokon, nem futószalagon, hanem univerzális gépeken munkálták meg, egyedi szállítóeszközökkel mozgatják és nagyrészt kézi erővel szerelik. Mindez bonyolulttá és nehezen áttekinthetővé teszi a termelésirányítást, a munkaszervezést, a készletgazdálkodást is. Az egyedi gépek a régi mester típusára emlékeztető, sokoldalúan képzett, rutinos szakmunkásokat igényeltek, akiknek az „ujjuk”-ban volt a „jó méret” és minőség. Így a termék élőmunkaigénye többszöröse volt a tömeggyártású termékeknek.
- Az élő munka magas hányada, illetve a gépesítés viszonylag alacsony szintje miatt az egyedi termékek állóeszköz-igényessége viszonylag alacsony volt, ezzel szemben — a gyártás viszonylag hosszú átfutása miatt — nagy volt a forgóeszköz-igény.
- Az egyedi gyártásban sok a hibaforrás. Tévedhet a tervező (és nincs prototípus vagy 0-széria, ahol ezek a hibák felszínre jönnek); tévedhet a munkás, nő a selejtvesztély (és a hibák csak a gyártás végén, a gyári szerelésnél derülnek ki). Ha pedig a terméket — méretei miatt — a gyárban nem is lehet teljesen összeszerelni, vagy egyéb okok miatt ki sem próbálhatják, akkor a hibák csak a helyszínen, az üzembevételkor kerülnek felszínre. Az ilyen hibajavítások tovább emelik a munkaráfordítást, illetve az ennek csökkentése céljából az ellenőrzésre fordított munkaidőt.
- További költségtényező az egyedi termékek gyártásában a szükségletek egyenetlen, hullámzó és változó jelentkezése, ami a megmunkáló géppark terhelését is egyenetlenné tette. Egyes gépeket alig lehetett kihasználni, másokon túlóráztatni kényszerülnek; az egyes gépek igénybevétele rövidebb-hosszabb időszakokban rendszertelenül változik.
- Az egyedi gyártás költségei közt *viszonylag alacsony az anyag- és energiaköltségek hányada*, a szellemi és fizikai élőmunka hányada pedig magas.
- A kis lélekszámú országokban — viszonylag szűk belső piacuk miatt — nagyobb arányú az egyedi és kisszéria-gyártás. Különösen érvényesült ez a tendencia azokban a kis országokban, amelyek energiában és nyersanyagban is szegények.

Az egyedi gyártás költségnövelő tényezői miatt kialakuló magas ár a felhasználókat fokozott megfontolásra, mérlegelésre készítette. Keresték igényeik olcsóbb — lehetőleg szériatermékekkel történő — helyettesítésének útjait. (Például a *magas beruházási* költségű vízerőművek he-

lyett — a *magasabb üzemeltetési* (üzemanyag-) költség ellenére — előnyben részesítették a hőerőműveket.) Az egyedi gyártókat így a piac oldaláról erőteljes — a költségek csökkentésére készítő — impulzusok érték. Emellett jelentősen nőttek a munkabérek, a szellemi és fizikai munkások egész sorában pedig munkaerőhiány is mutatkozott. Mindezen tényezők együttes hatására a nagy élőmunka hányadú egyedi termékek önköltsége gyorsan nőtt; a munkaerőhiány pedig egyre gyakrabban okozott fennakadást a gyártás folyamatosságában.

Az egyedi gyártók az új követelményekre főleg technikai újításokkal válaszoltak:

- Módosultak az egyedi gépek, berendezések konstrukciói. Az egyedi gépekhez szükséges alkatrészek egyre növekvő hányadát tipizálták, és tipizált alkatrészek gyártására szakosított részegységgyártó ipar alakult ki. Így a korábban a végtermékgyártók által készített egyedi alkatrészek jelentős része (tengelyek, hüvelyek, perselyek, fogaskerekek stb.) sorozatgyártmánnyá vált, egy részüket pedig kész részegységként, kereskedelmi áruként szerzik be (kötelelemek, hajtóművek, tengelykapcsolók, kohászati termékek stb.).
- Általánossá vált a termelés gépi, elektronikus termelésirányítása, csökkentve mind a munkairányítás költségeit, mind a gyártás átfutási idejét.
- Ugrásszerűen fejlődött az anyagmozgatás gépesítése (rakodólapos, konténeres szállítás, gépesített, automatizált raktározás).
- Kibontakozott az egyedi és kisszériagyártás automatizálása. A számjegyes, programvezérlésű megmunkáló berendezések, integrált programvezérelt megmunkáló központok megtöbbszörözték az egyedi gyártás termelékenységét. Automatikus mérőrendszerük ugrásszerűen javította a minőséget, minimálisra csökkentette a hibajavítási időt.
- A megnövekedett termelékenység, a gépesített anyagmozgatás, a termelésirányítás és a minőségi hibák csökkentése jelentősen rövidítette a termékek átfutási idejét is.
- Az automatizálás — főleg kezdetben — lassan terjedt. Az egyedi gyártásban alkalmazható *programvezérlésű berendezéseknek* ugyanis nemcsak a termelékenysége, hanem az ára is többszöröse a hagyományos gépekének, s így gazdaságos kihasználásuk, *kedvező idejű megtérülésük csak megnövekedett gyártási volumen* (és az ehhez szükséges nagyobb termelőterület) *mellett biztosítható*.

A szakmai felmérések szerint a numerikus programvezérlésű berendezésekkel — az egyes alkatrészek technológiai jellegétől függően — 1,5—5-szörösére növelhető a termelékenység. E berendezések *ára* viszont — a 70-es évek elején — a hagyományos univerzális berendezések *árának* 5—10-szerese volt. Érthető tehát, hogy világszerte törekszenek e berendezések átlagosnál nagyobb, két, illetve három műszakos kihasználására, ami a termelékenység növekedését is meghaladó termelésbővítést feltételez. *Az egyedi gyártás „gazdaságos sorozatnagysága” tehát egyedi maradt, de a gyártás fedezeti pontja megemelkedett, a gazdaságos gyártás immár csak megnövekedett volumen esetén lehetséges* (főleg a sokszorosára emelkedett állóeszköztartási költségek miatt). Ezért:

- A konstrukciós tipizálás és a programvezérlésű technológia alapvetően módosította az élő és a holt munka arányát, jelentősen megnövelte az állótoke-költségeket, s ezzel a gyártás fix költségeit.
- A termelékenység növekedése lehetővé, a gazdaságossági követelmények pedig szükségessé tették az egyedi gyártásban is a volumen és a termelő terület növelését. Ez kiélezte a konkurrenciaharcot a tőkés vállalatok között, tovább gyorsítva a termelés (és a toke) centralizációját. E folyamat vezetett egyebek közt a nyugat-európai egyedi szerszámgép-, turbina-, szivattyú- és acélszerkezet-gyárak új csoportosulásainak létrejöttéhez.
- Az egyedi termékek iránti piaci igény hullámozása és az ezzel járó rossz gép- és eszközkihasználás ellensúlyozására már évtizedek óta kialakult a *szimuláló társprofil*. Ez azt jelenti, hogy az egyedi termékek mellett nagyjából állandó terhelést biztosító, azonos megmunkáló berendezéseket igénylő kis- és középsorozatú termékeket is gyártanak, vagy hasonló technológiai berendezéseket igénylő vegyes profilú egyedi gyártást alakítanak ki (diverzifikálnak).
- A tőkés konglomerátumokban a gépi berendezések rugalmas átcsoportosításával is élnek, a termelékeny gépi berendezések jobb kihasználása és a konjunkturális profilok gyors felfuttatása céljából.
- Az élő munka — különösen a szellemi munka — aránya a mai modern egyedi gyártásban még mindig jóval nagyobb, mint a nagysorozat-, vagy tömeggyártásban. De a kézműiparra emlékeztető jelleg immár végérvényesen a múlté, felváltotta a magas és költséges gépesített-ségi (automatizáltsági) fok, a magas termelékenység és a berendezések gazdaságos kihasználását biztosító, megnövekedett termelési volumen. Ugyanakkor e termékek speciális jellege és (sok esetben) szabadalmi védettsége miatt a kialakult világpiaci árak többnyire magas monopóliárok.

Magyarországi változások

A fejlett ipari országokban bekövetkezett változások ugyan csökkenték a szakadékszerű eltérést az egyedi és a tömeggyártás között, de az egyedi gyártás fajlagosan magas élőmunka-igénye megmaradt. Ezzel magyarázható az is, hogy az egyedi gépipari termékek fajlagos (pl. egységnyi súlyra vonatkoztatott) ára 1,5—3-szorosa a hasonló anyagösszetételű szériatermékekének. Különösen magas a szellemimunka-igény. Az egyedi gyártást folytató üzemekben a fizikai és az alkalmazotti létszám gyakran azonos. A termékek fajlagos (1 főre vonatkoztatott) anyag-és energiaköltsége viszont viszonylag alacsony.

Vizsgáljuk meg ezek után az egyedi gyártás helyzetét hazánkban. Az egyedi termékek iránti kereslet — mint már említettem — ingadozó, rendszertelen. Ez rontja a termelő berendezések kihasználását. A termékek hosszú átfutási ideje miatt nagy a forgóeszköz-igény. A széles termékkála viszonylag sok gépi berendezést és nagy termelő területet, az egyedi jellegű gyártás pedig sok jó szakmunkást, mindenekelőtt magasan kvalifikált szellemi, konstrukciós és technológus szakemberbázist igényelt. Az egyedi (és kisszéria-) gyártás felsorolt nehézségeivel csak

tőkeerős nagyüzemek birkózhatnak meg. Így a két világháború közti időszakban főleg nagyüzemeink (Ganz-tröszt, Mávag-vállalatok, Csepeli WM, Győri Vagon, Láng stb.) gyártottak egyedi és kissorozatú gépi termékeket (hidakat, erőművi berendezéseket, egyedi szerszámgépeket, vontató járműveket, cukor- és konzervgyári, nyomdaipari, bányaiipari és kohászati berendezéseket).

A felszabadulást követően ezek a nagyüzemek tovább fejlődtek. Ennek kapcsán termelési szerkezetük is folyamatosan változott, korszerűsödött. E változások közül most csak azokra a tendenciákra kívánok kitérni, amelyek ezekben az üzemekben az egyedi termékek gyártásában, illetve fejlesztésében mutatkoztak.

E nagyvállalatok termékei iránt — a gyors iparfejlesztés hatására — gyorsan növekedtek az igények. Meglevő termelési területükön — figyelembe véve széles termékskálájukat — nem volt lehetőség *egyszerre, valamennyi profilban* az igények teljes kielégítését biztosító bővítésre. (Ehhez a szükséges terület sem állt rendelkezésre.) Szükségessé vált e vállalatok profiljának rendezése, akkori kifejezéssel élve tisztítása. A vállalatoktól (és az irányító szervektől) elsősorban azoknak a termékeknek a bővítését sürgették, amelyekre a legszélesebb körben és nagy mennyiségben volt szükség. Ezek pedig általában az addig is sorozatban termelt, vagy az igények gyors növekedése miatt sorozattermékévé váló gyártmányok voltak. Így a profiltisztítás legtöbbször azt jelentette, hogy nagyüzemeink bővítették a jól gépesíthető és jól begyakorolható szériatermékek gyártását a sok gonddal járó egyedi és kieszéria-termékek rovására. Ez utóbbiak gyártását vagy beszüntették, vagy csökkentették. Mivel azonban az egyedi és kieszériatermékek iránt is nőtt a kereslet, e profilokat kitelepítették, gyakran „szétszórták” az országban fellelhető szabad, de hagyományos technológiájú kapacitásokra. Így szüntették meg a többi között a győri hídgyártást, a Ganzgyárban a pénzjegynyomó-gépek előállítását, új gyárnak adták át az aprítógépek gyártását, szétszították a Ganz gyártmánycsaládhoz tartozó szivattyúk előállítását, amelyek termelése az országban ma is legalább 5 helyen folyik. Különösen szembetűnő a termelés decentralizáltsága az építőiparral összefüggő gépipari termékeknél. A híd-, daru- és acél épületszerkezet-gyártó üzemek száma a KGM felmérése szerint a legutóbbi 20 év alatt legalább megtízszereződött, technológiájuk azonban megrekedt a hagyományos színvonalon.

Végül is, a gépipari termékeket hagyományosan gyártó egyedi nagyüzemekben is háttérbe szorult az egyedi termékek gyártása. A nagyüzemekből kiszoruló egyedi és kissorozatú gyártmányokat átvevő kisebb üzemek termelési technológiája alig fejlődik. E kettős tendencia arányairól és méreteiről egzakt adatok sajnos nem állnak rendelkezésre. A statisztikák ugyanis nem csoportosítják a termékeket tömegszerűség, illetve sorozatnagyság szerint. Pedig ilyen jellegű adatfelmérésre nagyon is szükség lenne!

Az egyedi és kissorozatú termelés arányának változásairól és a vállalatok egyéb minőségi mutatóiról szóló adatok együttes elemzése nagyban javíthatná a termékszerkezet fejlesztésére vonatkozó döntéseinket. Tisztázni lehetne az egyedi gyártás és a tőkés export közötti összefüggés jellegét is az egyes iparágakban. Miért?

- A gépiparban végrehajtott szervezeti centralizáció nem bővítette, inkább szűkítette a részegység-gyártást. Így azon felül, hogy az egyedi és kissorozatú termékek szakosítása is gátolta a konstrukciós elemek tipizálását, a részegységek gyártására szakosodott üzemek hiányában (s teyük hozzá, a kooperációs és szerződéses fegyelem hiánya folytán a szakosodástól való berzenkedés miatt) sem nő az egyedi termékekben a szériaelemek, a vásárolt alkatrészek aránya.
- Egyedi termékeink gyártásában az iparilag fejlett országokéval ellentétes tendenciák bontakoztak ki. A megnövekedett igények kielégítéséhez szükséges termelésbővítés nálunk alapvetően nem az egyedi terméket gyártó nagyüzemek állóeszközeinek innovációjával, termelékenységük és termelésük jelentős növelésével, tehát nem a termelés centralizációja útján valósult meg. A megnövekedett igényeket többnyire a nagyüzemek „tehermentesítésével”, az egyedi terméket gyártó bázisok decentralizálásával igyekeztünk kielégíteni. A decentralizált, egységenként viszonylag kis volumenű termelést a hagyományos technológia jellemzi, nem vezethető be gazdaságosan az automatizált (programvezérelt) gyártás, a számítógépes termelésirányítás, a korszerű anyagmozgatás stb. Egyedi termékeink élömunkaigénye így az elmúlt évtizedekben nem csökkent lényegesen. Továbbra is hosszú az átfutási idő, és magas selejtvesztéssel jár az egyedi jellegű szellemi és fizikai munka.
- Valószínű, hogy az egyeditermék-gyártás decentralizálásában jelentős szerepet játszott a beruházási források viszonylagos szűkössége. A decentralizált fejlesztés azonban szintén számottevő beruházásokat igényelt, s e beruházások nagy hányadát *passzív* állóeszközök (épületek, infrastruktúra) létrehozására kellett fordítani.
- Egyedi termékeink korszerűsítését, gazdaságosságuk javítását az objektív — főleg az extenzív fejlesztéssel összefüggő — okok mellett számos szubjektív tényező is hátráltatta.

Ismeretes, hogy a vállalati munka értékelésében, elbírálásában hosszú időn át domináltak az ún. mennyiségi mutatók. Ebben az időben a termelékenységet csak — vagy főleg — a termékkibocsátást tükröző bruttó termelési mutatók és az élömunka-ráfordítás viszonyaként értelmezték. E mutatók fényében pedig csak az anyagigényes, jól gépesíthető, kevés élömunka-ráfordítást kívánó gyártmányok voltak termelékenyek, míg az egyedi termékek kifejezetten rontották a vállalati termelékenységi mutatókat.

Az egyedi gyártás nagy szellemimunka-igénye más szempontból is kedvezőtlenül hatott a vállalati mutatókra. A konstrukciós, technológiai, termelésirányító apparátus nagy létszáma miatt magas „improduktív” alkalmazotti arány alakult ki, és ez magas rezsiköltségeként is megjelent az árvetésekben, az utókalkulációkban és a mérlegbeszámolóknban.

Az egyedi jelleg gyakran az átlagosnál nagyobb anyagbeszerzési, kooperációs és belső programozási nehézségekkel és minőségi hibákkal is együttjárt, ami gyakran okozott elmaradást a tervek teljesítésében.

A szubjektív tényezők közül említést érdemel az egyedi termékek konstruktórinek és technológusainak konzervatív szemlélete. A konstruktőrök mindig hivatásuknak tekintették és tekintik ma is az új konstrukciós megoldások alkalmazását, de sokan közülük lebecsülik a tipizá-

lási feladatokat és a technológiai igényekhez való alkalmazkodást. Mindez megmutatkozik az alkatrész-egységesítés és a tipizálás alacsony színvonalában, a gazdaságosság ebből származó stagnálásában vagy romlásában.

Az egyedi termékek technológusai munkájukat „szobrász” feladatnak tekintették, megszokták, hogy a technológiai fejlődés 50-es években elért nagy eredményei általában csak a tömeggyártásban voltak alkalmazhatók. Nem, vagy késve figyeltek fel az automatizálás új útjaira, különösen a programvezérelt, univerzális berendezésekre, amelyek éppen az egyedi és kissorozat-gyártásban tették lehetővé a termelékenység ugrásszerű növelését, a minőség javítását és a csereszabatos alkatrészek alkalmazását.

Ezek a vázlatosan ábrázolt szubjektív nehézségek szintén hozzájárultak az egyedi gyártás szűkítése, illetve megszüntetése tendenciájának kialakulásához. *Úgy tűnik, hogy ezek a tendenciák ma is hatnak.* A szakés a napisajtóban megjelenő írások egyaránt problematikusnak ítélik meg néhány fontos nagyvállalatunk termékszerkezetét. Ezek között szerepel két — a volt Ganz-tröszt-höz tartozó — főleg egyedi és kissorozatú terméket előállító nagyvállalat, valamint a Csepel Autógyár, amely az utóbbi néhány évben speciális és egyedi igényeket szolgáló járművek gyártására rendezkedett be. Az eddig megismert tájékoztatásokból az tűnik ki, hogy e vállalatok termékszerkezetét főleg a *sorozatgyártású* termékek javára kívánják módosítani, az egyedi termékek rovására.

Következtetések

Az eddig leírtakból is kitűnik, hogy az extenzív fejlesztés időszakában bekövetkezett termelési decentralizáció, a gazdaságos volumennagyságtól (fedezeti ponttól) való elmaradás, a technológia korszerűtlensége, a tipizálás és a szabványosítás alacsony színvonala mind csökkentette egyedi és kissorozat-gyártású termékeink gazdaságosságát, világszerkezeti versenyképességét. Ez objektív tény. Kérdés azonban, hogy megállíthatatlannak kell-e tekintenünk e folyamatot, le kell-e mondanunk ezeknek a fajlagosan alacsony anyag- és energia-, de magas élőmunka-igényű termékeknek a gyártásáról?

Mielőtt választ kívánnánk adni erre az egyedi termékek létét vagy nemlétét érintő kérdésre, térjünk vissza az előzőekben már érintett fogalmi meghatározásokra. Beszéltünk *tartósan* és *átmenetileg* egyedi termékekről. Előbbihez soroltuk a természeti, vagy egyéb speciális adottságok miatt csak egyedileg tervezhető gépi berendezéseket (vízerőművek, vízkivételi művek, völgyzáró gátak, hidak, monolitszerkezetek, célgépek stb.). Átmenetileg egyedinek neveztük az olyan új szükségletet kielégítő termékek gyártását, amelyekben az igények bővülését átmeneti (pl. pénzügyi, szervezeti, technikai, felkészültségi stb.) okok korlátozzák. Feltalálásuk, illetve előállításuk kezdeti időszakában egyedi termékként jelentek meg a ma tipikusan tömeggyártásban, nagy sorozatban gyártott termékek elődei, az első autók, mozdonyok, elektromotorok, transzformátorok, szerszámgépek is. *Nem túlzás ezért, hogy az egyedi gyártáshoz való viszonyon a technikai haladáshoz való viszony, az új iránti fogékonyság is lemérhető.* A ma egyedileg előállított modern berendezések (pl. atomerőművekhez szükséges termékek) néhány évtized

múlva könnyen az ipari termékválaszték súlypontját alkotják majd. E terméket igazán gazdaságosan valószínűleg az gyártja majd, aki időben felsorakozott a „startvonalnál” (és később is lépést tartott a műszaki haladással).

Ez utóbbi gondolatból kiindulva csak pozitív választ adhatunk az egyedi gyártás jövőjét illetően. Emellett szól az is, hogy legtöbb nagyüzemünkben rendelkezésre áll az egyedi termékek magas színvonalú előállítására alkalmas szellemi és szakmunkásbázis. *Gazdaságunk nem mondhat le a viszonylag magas szellemi és sok kvalifikált fizikai munkát igénylő, fajlagosan kis anyag- és energiahányadú termékekről.* Az egyedi jellegű gyártást azonban *korszerűvé és gazdaságossá* kell tenni. Erre kedvező lehetőségeket teremt a KGST-beli, a Komplex Programban előírányzott szakosodás, amely módot ad a gazdaságos volumen (fedezeti küszöb) elérésére és a kutató-fejlesztő munka hatékonyságának szükséges fokozására.

A teendők *teljes körű* meghatározására e cikk keretében természetesen nem vállalkozhatom, legfeljebb néhány gondolat felvázolására van lehetőség. A legelső feladat az, hogy „elválasszuk a konkolyt a búzától”. Vissza kell szorítani azt az egyedi és kissorozat-gyártást, amelynek termékeit ma már világszerte nagy tömegszerűséggel állítják elő, ezért gyártásuk gazdaságtalan. Egyidejűleg meg kell teremteni a világviszonylatban is egyedileg vagy kis sorozatban előállított termékek gazdaságos gyártásának feltételeit. Ez komplex feladat, mely széles körű felmérést, vizsgálódást, a rendelkezésre álló lehetőségek objektív számbavételét és optimális kihasználását igényli. A további teendők a következők:

- Legfontosabb a termelés centralizációja. Ehhez első lépésként el kell végezni a hasonló konstrukciójú és technológiájú egyedi termékek csoportosítását, s — támaszkodva a kereslet prognosztizálására, s egyúttal a KGST-szakosodás lehetőségeire is — törekedni kell a gazdaságos termelési volumenek elérésére.
- Második lépésként célul kell kitűzni e csoportosított termékek konstrukciós egységesítését, tipizálását, közelítését a technológiai követelményekhez. A konstrukciós tevékenység koordinált irányítása a további gyártmányfejlesztés hatékonyságának is feltétele.
- Az egységesített konstrukcióhoz, azzal szerves összhangban, ki kell dolgozni a korszerű gyártástechnológiát, támaszkodva az automatizált egyedi gyártás világszerte gyorsan terjedő eredményeire.
- A legbonyolultabb feladat minden bizonnyal magának a termelés centralizációjának a gyakorlati végrehajtása. A csoportosított egyedi konstrukciók gyártását lehetőleg olyan nagyüzemekben kell megszervezni, ahol rendelkezésre áll a szükséges infrastruktúra (elsősorban az épületek, az energia- és közműhálózat, a szociális létesítmények), hogy a rendelkezésre álló beruházási forrásokat a technológiai berendezések rekonstrukciójára lehessen koncentrálni.
- Az egyedi termékek gazdaságosságának fontos feltétele, hogy gazdaságos sorozatnagyságban gyártott részegységek felhasználásával készüljenek. Ez egyébként nemcsak az egyedi termékek gazdaságosságát javítaná. *A részegység-gyártó üzemek kis száma, termelésük alacsony színvonala és szűk választéka egész gépiparunk fejlesztésének korlátja.* Alig van jelentősebb gépgyártó vállalatunk, amely ne lett

volna kénytelen autark módon bővíteni vertikumát a gazdaságtalanul kis sorozatú részegységek (normáliák, öntvények, tengelykapcsolók, hajtóművek, fogaskerekek stb.) gyártásával. Ki kell tehát alakítani a gépipar „árnyéküzemeinek” hálózatát, ebben is törekedve a szocialista országok közti kooperációs lehetőségek kiaknázására.

- Nagyon fontos végül a szemlélet és az egyéb szubjektív tényezők megváltoztatása. Ösztönző rendszerünkben nagyobb megbecsülést kell adni az új, egyedi termékek gyártóinak, főleg ha ez az egyedi termék exportképes. Az egyoldalú mennyiségi szemlélet helyett arra kell törekedni, hogy a vállalatok elbírálása, értékelése döntően a gyár által produkált, hozzáadott termelési érték és a jövedelmezőség alapján történjék.
- A műszaki, gazdasági szakemberek figyelmét a gazdaságos egyedi és kissorozatú termékek fejlesztésére kell irányítani. Jelentős segítséget nyújthatnak ebben a tudományos társadalmi egyesületek, ha kellően foglalkoznak az egyedi termelés műszaki, gazdasági problémáival.

Kacsalina, L. N.: Ügyvitelszervezés — szervezéstervezés

A könyv célja segíteni az ügyvitel korszerűsítését és ezen keresztül az irányítás, a vezetés minőségének javítását.

A szervezéstervezés (komplex és helyi) feladatait a szerző három fő szakaszban tárgyalja: előzetes vizsgálat, tervkidolgozás, bevezetés (s e fő szakaszokon belüli részfolyamatokat is vizsgálja).

A következő fejezetben a bizonylatáramlást elemzi, hogy feltárja, miként lehet csökkenteni a bizonylatforgalmat, a feldolgozás munkaigényességét, s gyorsítani a bizonylatok mozgását a vállalat részlegei között. E témakörön belül a különböző műveletelemzések alapján olyan modellt ismertet, amely szabályozza és jelentősen csökkenti a papíráradatot.

A továbbiakban a munkafolyamatok szervezettsége és a munkaidő kihasználása alapján elemzi a végrehajtást, az ügyintézés legeredményesebb módjait. A munkaidő-kihasználás vizsgálatát a nálunk is jól ismert módszerek alapján ismerteti, s ebből kiindulva megkísérli az ügyviteli munka normarendszerének kidolgozását. A példák szemléltetően bizonyítják az elérhető idő- és munkamegtakarítást, amely nemcsak a bizonylatok kitöltésénél, hanem a további feldolgozások során is adódik. Megtakarítást tesz lehetővé például a típuszöveg, az előnyomott bizonylat, a különböző minták alkalmazása, az osztályozási rendszerek bevezetése stb. A munkavégzés új, korszerűbb technikájára vonatkozó javaslatok a mi vállalatainknál is egyértelműen alkalmazhatók.

Ezt követően az átfogó szervezéstervezés közvetlen feladatát, az ügyvitelgépesítést tárgyalja, ugyanakkor kitér a különböző technikai eszközök üzemeltetése miatt szükséges bizonylatmódosításokra is, mivel a hatékonyság csak a kettő együttes felhasználása esetén érvényesül.

Kitér a munkahelyszervezésre, a munkafeltételek megteremtésének módszereire is, s bár a Szovjetunióban érvényes normák alapján, ezek eltérése a magyar előírásoktól nem lényeges. Bemutatja a bútorok célszerű, a munkafolyamat figyelembevételével kialakított elrendezését, a különböző pszichikai, fiziológiai feltételek megteremtésének kívánatos módszereit.

A zárófejezet összefoglalja a szervezéstervezés lényegét. A könyvet 42 táblázat, 33 ábra és 2 séma egészíti ki.

308 l., kötve 46,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

BENNO PÁL:

Az elnökválasztási mechanizmus hatása az ipari szövetkezetek vezetési gyakorlatára

Tanulmányomban a szövetkezeti elnökválasztás mai szisztémáját és gyakorlatát abból a szempontból vizsgálom, hogy az segíti-e vagy sem az önkormányzati rendszerből adódó demokratikus vezetési elvek érvényesülését és a vezetés hatékonyságának növelését.

A termelőszövetkezetek döntő sajátossága a szocialista vállalatok másik típusával, az állami vállalattal szemben, hogy tagjai közvetlenül tulajdonosok, s — elvben — mindegyikük vezetési posztok várományosa, hiszen a közösség tagjai maguk közül választják ki vezetőiket.

Ennek megfelelően az ipari szövetkezet vezetésének is sajátos elveket kell követnie: A közösség — az állami vállalat kollektívájától eltérően — nemcsak közvetve, áttételesen, hanem közvetlen módon is (a közgyűlésen) döntéshatalmat kap, de természetesen viselni kénytelen döntései kockázatát. A közgyűlés a formális szervezet mellett a szövetkezet informális szervezetének szintén nyílt döntési fóruma.

Ki vezeti a szövetkezetet?

Az elnöki tisztség — elvileg — átmeneti állapot, mert az elnökké választott személy általános állapota a tagsági viszony (ez igazolja a közösséghez való tartozást). A szövetkezet elnöke egyben a választott vezetőségnek is elnöke, tehát vezető tagja egy testületnek, amely mint testület állandó, de személyi összetételében változó. A vezetőségen belül a szakvezetőkhez tartozik, mint magasabb vezetői munkakört betöltő választott tisztségviselő. Akár csak a többi szövetkezeti tag, ő is egyszerre tulajdonos és munkavállaló, de az egyetlen olyan személy a szövetkezetben, aki mindenkinek adhat utasítást, míg őt „csak” a szabályzatok, testületi döntések, határozatok utasíthatják.¹

Az elnök kulcspozícióját igazolja, hogy szavazategyenlőség esetén az ő szavazata dönt; ő gondoskodik a közgyűlés és a vezetőség határozatainak végrehajtásáról; ő az egyetlen olyan személy, aki a szövetkezetet kifelé külön meghatalmazás nélkül képviseli, és másnak ilyen képviselőre ő adhat megbízást. Megkülönböztetett szerepét és helyze-

¹ „Az elnök a szövetkezet működését és a gazdálkodást a jogszabályoknak, valamint a közgyűlés és a vezetőség határozatainak megfelelően személyes felelősséggel irányítja; tevékenységéről a vezetőségnek rendszeresen beszámol.” [A szövetkezetekről szóló 1971. évi III. törvény 32. §. (2).]

tét jelzi a választási rendszer is, amelyben „a szövetkezet elnökét külön szavazással kell megválasztani, felmenteni, visszahívni és elmozdítani.”² Mindezt a szövetkezeti tagok — mint választók — úgy ítélik meg, hogy a választási folyamatban az elnök személye a döntő, erre kell a figyelmet koncentrálni. Körükben általános az a vélemény, hogy a szövetkezetnek mind az önkormányzati, mind a szakigazgatási vezetését döntően az elnök személyisége határozza meg. S valóban: minél hosszabb időt tölt el az elnök e tisztségben, személyisége annál inkább rányomja bélyegét a szövetkezetre. Ez nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy az elnök döntés-előkészítő, üléslevezető, javaslat-előterjesztő tevékenységén keresztül befolyásolja, sőt nagyrészt meghatározza az önkormányzat működését; a termelés hierarchikus rendjében pedig végképp az ő kezében van a végrehajtás megszervezése, ellenőrzése, hiszen neki van alárendelve a szakigazgatási apparátus. Miközben tehát az elnök függése a tagságtól periódikus (igazából csak a választások idején éleződik ki), addig a tagságnak (beleértve a tisztségviselőket és a szakigazgatási vezetőket) az elnöktől való függése mindennapos és közvetlenül érvényesíthető. Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy az elnök a tisztségviselők választásának előkészületei során is képes döntő befolyást gyakorolni a jelölő bizottság összeállítására, a közgyűlési tisztségek elosztására. A tagság tehát, bár elvben lehetősége van önkormányzati jogainak gyakorlására, e jogaival a valóságban jórészt csak formálisan él.

Sárközy Tamás megállapításához tehát, mely szerint „... a szövetkezetet az állami gazdaságirányítás keretei között a tagok által demokratikusan létrehozott, de bizonyos mértékig önállósult szakigazgatási apparátus relatív önállósággal vezeti”³, hozzá kell tennünk: ez az apparátus nagyon is függő helyzetben van a szövetkezet mindenkori elnökétől. Az esetek többségében mind az önkormányzati döntés, mind a szakigazgatási vezetés mögött a sajátos kulcspozíciót betöltő elnök áll, így a tényleges vezetés az ő kezében van.

Hogyan választják az elnököt?

Miután leszögeztük, hogy a szövetkezeti elnök kulcspozíciót tölt be mind a vezetésben, mind a választási rendszerben, és ennek birtokában alakítja egyfelől a választott önkormányzati testületeket, másfelől a szakigazgatási apparátust, felvethető a kérdés: kik, miért és milyen módon kerülnek az elnöki székbe.

A választási folyamat hat fázisa: a kiválasztás, a közgyűlést megelőző jelölés; a közgyűlési jelölés; a titkos szavazás; a jóváhagyás; az esetleges ismételt jelölés.

A kiválasztást a szövetkezet érdekképviselőjét ellátó szövetség, valamint a területileg illetékes pártbizottság, illetve tanács vezetői, képviselői végzik. Lényege ennek az, hogy a szövetség előterjesztése alapján megbeszéljük, melyik szövetkezetben maradjon meg pozíciójában az

² A 30/1971. (X. 2.) Korm. számú rendelet 21. §. (1).

³ Sárközy Tamás: A szocialista tulajdonelemélet egyes kérdéseiről. Társadalmi Szemle. 1975. 1. sz. 52. 1.

elnök, melyik elnököt kell lecserélni és kivel. A döntést közlik a szövetkezet illetékeseivel (általában a pártalapszervezet vezetőségével, a szövetkezet vezetőségével, a személyzeti vezetével) és a jelölő bizottság elnökének kijelölt személlyel. A jelölő bizottság — az esetek túlnyomó többségében — ennek megfelelően végzi a tagság körében véleménykutató, agitációs munkáját. A tisztújító közgyűlésen a jelölő bizottság elnöke előterjeszti javaslatát, amelyet a tagság többnyire vita és változtatás nélkül nyílt szavazással elfogad. Ezzel az elnökjelölt neve felkerül a szavazólapra. A titkos szavazásnál az elnököt a vezetőségtől elkülönítve kell megválasztani. A szavazás eredményét kihirdetik, de az olyan elnök megválasztását, akinek a jelölését az erre illetékes külső szervek előzetesen nem hagyták jóvá, utólag kell jóváhagyatni. Amennyiben nem hagyják jóvá, ismét közgyűlést kell összehívni, ahol új jelöltet állítanak.⁴

Igen elnagyoltan így választható a választás folyamata. A következőkben ennek első láncszemét: az elnökjelölt személyének előzetes kiválasztását vizsgálom, mint amely lényegében meghatározza a folyamat további szakaszait.

Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a szövetkezeti elnökválasztás rendszerének e meghatározó jelentőségű fázisát, eljárási módozatait sem törvény, sem törvényerejű rendelet, kormányhatározat vagy miniszteri rendelet nem szabályozza. Lehet-e egy ilyen jogszabályban nem rögzített gyakorlat meghatározó jelentőségű fázisa egy demokratikus folyamatnak — vetődik fel a kérdés —, s ha nem, vajon a gyakorlat jogi megalapozásával kell-e az ellentmondást feloldani? Mielőtt válaszolnánk, próbáljuk meg elemezni a választási folyamatnak ezt a szakaszát.

Mint mondtuk, ez a fázis meghatározó, mert a kiválasztást végző külső szervek döntése válik az úgynevezett hivatalos javaslattá, vagyis a jelölő bizottság elnöke és tagjai egy kívülről kapott elnökjelölt nevével a „tarsolyukban” kezdik meg jelölő tevékenységüket. Vajon ez a jogilag nem rendezett és a szövetkezeten kívül zajló „kiválasztás” szükségszerű előállomása-e a választási folyamatnak, vagy csak több évtizedes hagyomány megtúrt öröksége?

⁴ A könnyűipari miniszter 4/1974. (XII. 23.) Kip. M. számú rendelete az ipari szövetkezetek személyzeti munkájáról: 4. § (1). Ipari szövetkezetekben elnöki tisztséget csak olyan személy tölthet be, aki büntetlen előéletét erkölcsi bizonyítvánnyal igazolja, és eddigi magatartásával bebizonyította a Magyar Népköztársasághoz való hűségét. E feltételek meglétét a választást megelőző jelölés előkészítése során — a szövetkezet vezetőségének kezdeményezésére — a fővárosi, megyei tanácselnökök igazolja...

(4) Ha olyan személyt választanak a tisztségbe vagy alkalmaznak, aki az (1)–(3) bekezdésekben előírt feltételeket nem tudja igazolni, illetőleg a tisztség viselése vagy alkalmazása során erkölcsi, politikai magatartása miatt arra érdemtelenné vált, a szövetkezet vezetősége, illetve ennek elmulasztása esetén az állami törvényességi felügyeletet gyakorló tanácsai szerv kezdeményezi az érintett személy tisztségéből való felmentését vagy munkaviszonyának megszüntetését.

A mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter 19/1974. (VIII. 18.) MEM sz. rendelete a személyzeti munkáról: 5. § (1). Termelőszövetkezetben az elnöki, vezérigazgatói, igazgatói (a továbbiakban: elnöki) tisztséget — a szakcsoport elnöke kivételével — csak az a személy töltheti be, aki büntetlen előéletét — az 1957. évi 68. számú törvényerejű rendeletnek megfelelően — három hónapnál nem régebben kiállított hatósági erkölcsi bizonyítvánnyal igazolta és eddigi magatartásával bebizonyította a Magyar Népköztársasághoz való hűségét. A személyi feltételek meglétének igazolását a választás (megbízás) előtt 30 nappal a vezetőségnek az állami törvényességi felügyeletet gyakorló szerv útján a megyei tanácselnöktől kell kérnie. Igazolással nem rendelkező személy megválasztása esetén 15 napon belül kérni kell az igazolást, amelynek megadásáig a tisztség nem gyakorolható. Olyan személy részére, aki korábban a vonatkozó rendelkezések alapján fontos és bizalmas munkakör betöltésére az illetékes szerv útján engedélyt kapott, a személyi feltételek igazolását nem kell kérnie.

Véleményem szerint ezt a gyakorlatot az a szemlélet táplálja, mely a káderügyet — akkor is, ha az egy törvényesen elismert közösség törvényesen biztosított belső ügye, önkormányzati jogköre — kívülről és felülről megoldandó feladatként, elsősorban személyzeti ügyként kezeli. Ez a szemlélet nem számol a társadalmi fejlődéssel, a szövetkezeti tagok tudatbeli fejlődésével. Ez a szemlélet termeli azt a gyakorlatot, amelyben a nemzedékváltás a külső szervek gondjává válik, és amelyről az OKISZ vezetői még 1973-ban is így nyilatkoztak: „az utóbbi időben esedékessé váló cseréket nem vagyunk képesek belülről megoldani, a cserék kapkodva, minőségi engedményekkel történnek.” Sem az OKISZ nem tudhatja kívülről és helyettük megoldani az érdekképviseleti körébe tartozó több mint ezer szövetkezet káderügyeit, sem az egyes KISZÖV-ök a maguk több tucat szövetkezetéét, illetve a megoldásai — szükségszerű bürokratizmusuk következtében — csupán lát-szólágosak és átmenetiek lehetnek.

Megítélésem szerint mind a szövetkezet, mind a társadalom javát elsősorban a természetes kiválasztódás, a vezetők belső „kitermelése” szolgálhatja. A szövetkezeti elnök kiválasztására mindenekelőtt az a kollektíva alkalmas és jogosult, amelynek később az illető vezetése alatt kell majd dolgoznia. Külső szervek által kiválasztott elnök megszavazása önmagában egyáltalán nem jelenti, hogy az elnök élvezzi a tagság bizalmát. Lehet, hogy csak beletörődtek a megváltozhatatlannak tartott külső döntésbe.

Igaz, a természetes belső kiválasztódás ellenzői számos példát hozhatnak arra, hogy a szakmához nem értő külső káder elnökké választása a szövetkezet gazdasági fellendülését hozta magával, s nyilván olyan eset is előfordul, amikor a természetes belső kiválasztódás érvényesül, a szövetkezet mégis válságba jut, s az elnök végül megbukik. A kérdés azonban az, hogy tendenciájában miképpen hat a mai gyakorlat, s hogyan ítéltető meg a mögötte álló szemlélet.

Nézzük meg közelebbről a kívülről hozott elnökjelölt perspektíváját. A magasabb vezető pozícióból *lefelé* csúszó káder számára az elnöki funkció elnyerése, a vezető kategóriában való megmaradás, a megkapaszkodás egy módja, s a jövője a *lefelé* csúszás okától függően alakul: idővel visszatérhet a kényszerűségből elhagyotthoz hasonló pozícióba, vagy pedig a szövetkezeti mozgalom keretében nyílik számára mód az előrelépésre. A pillanatnyilag *még stabil* helyzetben levő, de a beosztása támasztotta követelményeknek már alig-alig megfelelő olyan *nem vezető* káder számára, akinek munkahelyén nincs előrelépési lehetőség, a szövetkezeti elnökség életpályája csúcsát jelentheti, hiszen ilyen módon mégis csak vezető funkcióba juthat, és magas jövedelmet élvezhet. A *lefelé* vagy *felfelé* irányuló pálya mellett még egy fajta életút torkollhat a szövetkezeti elnökségbe, mégpedig a nyugdíj előtt álló káderé. Az ebbe a típusba tartozó számára — különösen, ha az illető vezető — a kiemelésnek ez a módja úgyszólván jutalom, mely ugyanakkor megkönnyíti az elválást, s így tulajdonképpen mindkét fél „jól jár” vele.

A kádermozgatás ismertetett (az illetők szempontjából kétségkívül humánus) alapváltozatainak a következményei azután a szövetkezetben csapódnak le.

Ez a folyamat aligha zajlik a tervszerű káderpolitika jegyében, nem tartom valószínűnek, hogy bármely állami, társadalmi apparátusban, vagy vállalatnál akár egyetlen káder fejlesztési, mozgatási tervében is az állna, hogy perspektívájában szövetkezeti elnöknek alkalmas káderré fejlesztik, sokkal inkább pillanatnyi, partikuláris érdekek állnak mögötte. Egy ilyen gyakorlat pedig mind a káderpolitika, mind a szövetkezetpolitika alapelveitől idegen.

Az önkormányzat irányába mutató fejlődési tendenciához — véleményem szerint — akkor is a természetes belső kiválasztódás tartozik, ha az így megválasztott elnök némelykor „gyengébb” esetleges külső riválisánál. Az ilyen gyakorlat ugyanis erősíti a tagság tulajdonosi szemléletét, s igazolja az önkormányzati elv megvalósításának lehetőségét. A természetes kiválasztódást kell pártolnunk akkor is, ha tudjuk, hogy a belső utánpótlás kitermelődése, kinevelése újabb gondokat, konfliktusokat is szül. (Az elnöki funkció gyakorlására „megérett” káder nem mindig várja ki azt az időt, amikor az elnök átengedi a helyét, hanem akcióba lép az őrsegváltás meggyorsítására, vagy elhagyja a szövetkezetet, hogy másutt — esetleg nem is szövetkezetben — próbáljon vezető pozícióba kerülni.)

Összefoglalóan megállapíthatjuk: a „kiválasztási” periódus a választási folyamatnak nem szükségszerű szakasza, s a demokratizálódás ennek a gyakorlatnak nem a törvényesítését, hanem a megszüntetését igényli: *a kiválasztást is a szövetkezetben belül, az önkormányzati szabályzatoknak megfelelően kell lefolytatni.* Egy ilyen változtatás — véleményem szerint — nem sérti az illetékes pártszervek káderhatáskörét. Abból ugyanis nem az következik, hogy előre és a kollektívák helyett kell dönteni, hanem elegendő a kollektívák döntését felülvizsgálni és szükség esetén korrigáltatni. Továbbá ennek a hatáskörnek az érvényesítéséhez szükséges, sőt káros az állami hivatal, illetve az érdekképviselői apparátus közreműködése. Az előbbinek az állami törvényességi felügyeletet, az utóbbinak pedig érdekképviselői funkcióját kellene ellátnia. Itt jegyezzük meg végül, hogy az általános gyakorlat szerint a külső szervek a megválasztásra, illetve felmentésre javasolt elnökök személyéről nem testületi fórumon, hanem apparátusi szinten döntenek.

Káderpolitika — önkormányzat — érettség

Következik-e az elmondottakból, hogy a szövetkezeti tagok önrendelkezési jogának ellentmond a pártvezetés, a tervszerű káderirányítás elve? S egyáltalán érett-e a szövetkezeti tagság az önkormányzati életre: ha pedig nem, akkor döntéseinek korrigálása ellentétes-e a szövetkezeti önkormányzattal?

E kérdésekre válaszolva mindenekelőtt azt hangsúlyozom, hogy a szövetkezeti önkormányzat érvényesítését — ezen belül is az elnökválasztás gyakorlatát — a szövetkezeti törvény adta keretekhez viszonyítva igyekszem megítélni, nem pedig valamiféle szélsőséges, anarchikus öngazgatási modell alapján. Következésképpen az az álláspontom, hogy sem a pártvezetésnek, sem a tervszerű káderirányításnak az elve nincs

ellentétben a szövetkezeti önkormányzat elvével. Az elvek értelmezése és a gyakorlatba való átültetése viszont már igen. A választásnak ebben a kiválasztási fázisában a „róluk-nélkülük” elv érvényesül, amelyet az sem igazolhat, ha példák sora bizonyítja az ilyen kiválasztás „jól bevált”, „hasznos” voltát.

Arra a kérdésre pedig, hogy a szövetkezeti tagság érett-e vagy sem az önkormányzatra, semmiképpen sem lehet nemmel felelni. A termelési eredmények alapján feltétlen igent kell mondani, de sok jel mutat arra, hogy a tudatszint alapján is ma már igennel válaszolhatunk. „Társadalmi rendszerünk kiteljesedésének egyik legfőbb feltétele a szocialista demokrácia növelése a társadalmi élet minden területén. Népi hatalmunk annál erősebb, minél nagyobb támogatást kap a tömegektől, minél szélesebb körű és minél mélyebb a szocialista demokrácia.”⁵ Ez a program az ipari szövetkezetek 320 ezres tagságára is vonatkozik, a szövetkezeti demokráciára is érvényes. Látni kell viszont, hogy ez a többszázazres tömeg nagyon heterogén összetételű; az „érettség” tekintetében számottevő különbségek vannak egy szövetkezeten belül s a szövetkezetek között is. Csakhogy egy adott szövetkezeti kollektíva mindenekelőtt attól függően válik egyre érettebbé önkormányzati jogainak társadalmilag hasznos érvényesítésére, hogy mennyire van módja ezeket gyakorolni. Még egy esetleg elhibázott döntés helyrehozása is több felelősségérzetet, aktivitást, közösségi összefogást alakít ki, mint sok „okos”, „hozzáértő” külső utasítás végrehajtásának kierőszakolása.

A termelőszövetkezetek szocialista jellegének erősítését elsősorban belülről, a tagság szocialista alapon nyugvó közösségi életének kifejlesztésével, önkormányzati és öngazgatási tevékenységének kibontakoztatásával érhetjük el. Mindehhez nem elég, ha az illetékesek csupán hagyják, hadd éljenek a tagok a szövetkezeti önkormányzat szabad gyakorlására jogszabályilag biztosított lehetőségeikkel. Elengedhetetlen, hogy ezen túl minden eszközzel segítsék e jogok formalizmustól mentes, önálló gyakorlását.

Tudjuk: számolni kell azzal, hogy némely szövetkezet tagsága esetleg kellő társadalmi belátás nélkül, nem megfelelő közösségi szemlélettel él az önkormányzati keretekkel, és döntésének káros következményei nemcsak a szövetkezet tagságának egy részét érintik, hanem még a szövetkezeteken is túlnyúlnak. Úgy vélem, ezt is vállalni kell, mert csak akkor remélhető, hogy sikerül egy ma még csak lappangó veszélyt leküzdeni, ha az nyíltan megjelenik, s ezáltal körülhatárolhatóvá és elemezhetővé válik, s mert éppen e reális veszély leküzdése neveli, egységesíti, teszi érettebbé a kollektívát.

A választási gyakorlat hatása a vezetésre

Az eddigiekből kiderült: az ipari szövetkezet sajátosságaiból következő vezetési elvek érvényesítését igenis akadályozza az elnökválasztási ma gyakorlata. Ezt a következőkben néhány adattal is igazolni igyekszem.

⁵ Az MSZMP XI. kongresszusának határozatából. Kossuth Kiadó, 1975. 162. 1.

Kezdjük azzal, hogy döntően kin múlik az elnök megválasztása, illetve lecserelése. Amikor ezt a kérdést egy felmérés során⁶ száz gyakorló elnöknek feltettük, a feleletek így oszlottak meg: 32-en választottak úgy, hogy a tagság akaratán, 26-uk szerint a külső szerveken, 40-en pedig úgy vélekedtek, hogy mindkettőn. (Két személy válasza értékelhetetlen volt.) A szövetségi (KISZÖV) apparátusból jött elnökök még ennél is jóval kisebb arányban, 7,2 százalékban vélekedtek úgy, hogy a tagság szerepe a döntő az elnökválasztásban, míg 35,7 százalékuk szerint a külső szervektől, 57,1 százalékuk szerint pedig mindkettőtől egyaránt függ az elnökcseré. Talán nem szükséges különösképpen bizonygatni, hogy a választási mechanizmusról a leginkább ők, a szövetségeknél tevékenykedő személyek kapnak átfogó képet, hiszen tapasztalataik nem korlátozódnak egyetlen szövetkezetre, hanem egy egész megye vagy iparág, szakma szövetkezeteire kiterjednek. S ők ismerhetik a választás „kulisszák mögött” — a szövetkezeten kívül, a közgyűlést megelőzően — lezajló szakaszát.

Ha az elnökválasztás csak formailag tartozik a tagság döntési hatáskörébe, akkor az elnöki posztot ebből adódóan esetenként külső jelölttel töltik be. A száz szövetkezetből 53-an mindig belülről választottak elnököt (közöttük van az a tíz szövetkezet is, ahol az elnök személye az alapítás óta változatlan); 24-ben viszont egyszer, 18-ban kétszer, 3-ban háromszor, egy-egy szövetkezetben pedig négyszer, illetve hat-szor választottak külső jelöltet elnökké. A legutóbbi (1974—1975. évi) választások során az elnökök 26—27 százaléka kicserélődött, és a leváltott „elnökök pótlása mintegy 60 százalékban a szövetkezeti mozgalmából történt”.⁷ (Magyarázatot kíván a „mozgalom” szóhasználat. Ez értelemszerűen nemcsak a szövetkezeteket, hanem az érdekképviseleti szerveket is jelenti, sőt a mezőgazdasági, valamint a fogyasztási és értékesítő szövetkezeti ágazatok is beleértendők e fogalomba.)

Külsők ilyen arányú elnökké választása mellett nemigen beszélhetünk a vezetés folytonosságáról, különösen, ha tekintetbe vesszük az elnök korábban vázolt kulcspozícióját. Láttuk: az elnökök többsége tisztét, ha nem is mindig életcélként, de pályája csúcsának tekinti. Ebből következik, hogy szeretne hosszú távra berendezkedni, és ez a törekvése tulajdonképpen egybeesik a vezetéssel szemben támasztott követelményekkel. Az ilyen helyzet azonban ellentmondásokat is szül: ellentmondás feszül a vezetés folytonosságára való törekvés és a választás ciklikussága között, vagy például az utánpótlás-nevelés szükségessége és az elnökök arra irányuló szándéka között, hogy lehetőleg minél hosszabb ideig pozícióban maradjon. A megkérdezett száz elnök közül 52-en nem tudnának helyükre mást állítani, ami világosan jelzi a nélkülözhetetlenségre való törekvésüket és félelmüket a „trónkövetelőktől”.

Az ember hajlamos azt a következtetést levonni, hogy tehát az elnökök magas fokon azonosulnak a szövetkezettel, s identifikációjuk valóban jóval erőteljesebb, mint a tagoké. Ám ez az azonosulás — a válaszok tanúsága szerint — sajátos tartalmú. A megkérdezett száz elnök

⁶ Részletesen l. a szerző „Száz ipari szövetkezet elnökének véleménye a választási rendszerről” című tanulmányát. Szövetkezeti Kutatóintézet: 1975-ös Evkönyv, 67—104. l.

⁷ Az OKISZ 1975 májusában kiadott „Tájékoztató”-ja.

közül ugyanis 40 azonnal eltávozna a szövetkezetből, ha elnöki tisztét át kellene adnia, 46-an pedig csak vezető beosztásban vagy középvezetőként volnának hajlandók maradni. A mintában szereplő alapító elnökök 50 százaléka, a volt műszaki vezetők 38,4 százaléka, a szövetségi apparátusból kikerült elnökök 42,8 százaléka válaszolt úgy, hogy „nem maradna”. Miközben a kívülről jött elnökök a mintában 39 százalékkal szerepelnek, a „nem maradna” válaszok 50 százaléka tőlük származik. Figyelemre méltó az a tapasztalat, miszerint minél hosszabb távon gyakorolja valaki az elnöki funkciót, annál kevésbé vállalja, hogy lecserelése után a szövetkezetben marad. Ez is azt a feltevést látszik erősíteni, hogy bár az elnök és a szövetkezet szervezete kölcsönösen hat egymásra és formálja egymást, mégis ebben a kölcsönhatásban az elnök személyisége dominál, ez határozza meg a vezetés stílusát; ezért nem kevés elnök látja lehetetlennek, hogy lecserelése után alávesse magát az utód vezetési stílusának. (A szövetségek maguk is többnyire úgy vélik, hogy általában helytelen, ha a több ciklust megélt régi elnök a szövetkezetben marad, mert jelenléte önmagában is feszélyezheti az utódot, ő maga pedig presztízféltésből esetleg igyekszik megbontani az új vezetés egységét.) Hasonló következtetésre juthatunk abból is, hogy a nyugállományba vonuló elnökök általában más szövetkezetben vállalnak a nyugdíj mellett munkát, s hogy az 1974—1975. évi választások során leváltott elnökök 72 százaléka kilépett a szövetkezetből. Vagyis az identifikáció az elnöki funkció gyakorlásának hosszával arányosan mindinkább a pozícióhoz és egyre kevésbé a szövetkezethez való kötődést jelent. Az elnökválasztás mechanizmusából adódó problémák bemutatását most még ki kell egészíteni annak a kettősségnek a hangsúlyozásával, amelynek gyökere magának a termelőszövetkezeti formának a kettőssége, de amelyet különösen súlyossá, kiélezetté az tesz, hogy mintegy az elnök személyében összpontosul. Az elnök kulcsfigurája mind a döntési szférában működő társadalmi, mind a végrehajtásért felelős szakigazgatási vezetésnek, amelyek közül az előbbi demokratikus, az utóbbi utasításos vezetést követel. De az elnök a végrehajtási szférában is döntésekre kényszerül, amelyeket esetleg utólag (vagy akkor sem) legalizáltat a társadalmi vezetés megfelelő szintjén. Mind ebből következik, hogy ő mindenkinek „parancsol”, mindenki tőle függ, de mint választott tisztségviselő elvben ő is mindenkitől függ, mégpedig elsősorban egzisztenciálisan, de funkcionálisan is. Ezért keveredik ma a szövetkezetekben össze a társadalmi és a szakigazgatási vezetés s ezzel együtt a vezetés demokratikus és utasításos módja — az esetek többségében autokratikus vezetés kialakulása előtt nyitva meg az utat.

Ez az egészségtelen helyzet, véleményem szerint, csak úgy szüntethető meg, ha szétválasztják a vezetés két szféráját a megfelelő szervezeti struktúrákkal együtt. Vagyis: a szövetkezet vezetőségébe, illetve felügyelő bizottságába ne válasszathassák be a szakigazgatási apparátus parancsnoki posztjain tevékenykedő személyeket; el kell érni, hogy az elnökválasztás jogát — a kiválasztási fázist is beleértve — nemcsak formálisan, hanem érdemben is a tagság gyakorolja; a külső szervek pedig segítsék a tagsági fórumokat és a választott testületeket abban, hogy döntéseik megszabják a szakigazgatási apparátus vezetési munkáját, igyekezzenek megakadályozni az olyan helyzet kialakulását, mely-

ben az apparátus uralkodik a tagsági fórumok és a választott testületek fölött.

★

Ma a választási folyamatban a szövetkezeti elnök megválasztását lényegében meghatározó kiválasztási fázis a tagság érdemi döntéskörén kívül esik, következésképpen az elnök is elsősorban nem a tagságtól, hanem az őt kiválasztó külső szervektől érzi egzisztenciális függőségét. Ez a „kifelé figyelés”, továbbá az elnök kulcsponti szerepe a szövetkezetben, amely lehetővé teszi, hogy saját képére formálja a szövetkezet vezetését, mindez együttesen autokratikus vezetés kialakulásának veszélyét hordja magában.

A cikkben egyértelműen állást foglaltam a természetes belső kiválasztódás, illetve a tagság kiválasztási joga mellett. De tudom, hogy az általam helyesnek vélt gyakorlat általános alkalmazása egy sor tényező bonyolult kölcsönhatásától, nehezen vagy esetenként egyáltalán nem teljesíthető feltételektől függ. Ezért nem tartom eleve elvetendőnek — kiváltképpen fúziót követően nem —, hogy indokolt esetben kívülről kerüljön elnök a szövetkezet élére, s azt sem tartom kizártnak, hogy ha a szükség úgy hozza, külső szervek tegyenek javaslatot az elnök személyére. Javaslatételi lehetőségüket pedig általánossá is lehet tenni, hiszen a véleménycsere a kívánatos, nem pedig a külső szervek teljes kizárása.

Nem szabad azonban elsikkadnia a lényegnek: a káderutánpótlást elsősorban a szövetkezetben belül, természetes kiválasztódás útján helyes megoldani, ezt a tendenciát kívánatos erősíteni, az érdemi választáshoz megadva a tagságnak a kiválasztás jogát is, amely nem zárja ki a külső szervek konzultatív jellegű részvételét, sem pedig azt, hogy esetenként kívülről hozzanak elnökjelöltet.

Suara Róbert—Bokor Rezsóné:

FELSŐFOKÚ OROSZ TÁRSALGÁSI ÉS KÜLKERESKEDELMII NYELVKÖNYV

A mű folytatása a szerzők középfokú tankönyvének. A könyv első részében feldolgozott társalgási leckék továbbfejlesztik az állami nyelvvizsgára készülőek szókincsét, összefüggésben a követelményekkel, újabb beszédhelyzetekben mutatják be a mindennapi életben használt kifejezéseket, nyelvi szerkezeteket. Teljesen új színt hoz az először ebben a kötetben előforduló ún. fordítástechnikai rész, amelyben a szerzők közgazdasági-politikai szövegek oroszról magyarra, magyarról oroszra fordításának alapismereteit tárják fel.

A könyv alkalmas arra, hogy a reprodukív beszédkészség helyett produktív beszédkészséghez segítse a nyelvet felső fokon tanulókat.

445 l., kötve 65,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A műszaki fejlesztés és a bérezés összefüggése a textiliparban

A könnyűiparban — és ezen belül a textiliparban — a rekonstrukció egyik fontos kérdése, hogy a műszaki fejlesztés és bérfejlesztés között vannak-e összefüggések, s ha igen, milyen jellegűek ezek. A Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár budapesti gyárában (a továbbiakban HFSZ) végzett kutatásunk során — amely e cikk alapjául szolgál — főként arra a kérdésre kerestünk választ, hogy milyen követelményeket támaszt a műszaki fejlesztés a bérezéssel szemben. A továbbiakban csak a fonodai s a szövődei fejlesztés és bérezés néhány általunk fontosnak ítélt összefüggése tárgyalására szorítkozunk. (Az adatok lényegében az 1960-as évek elejétől 1973 első feléig terjedő időszakra vonatkoznak.)

Elsőként röviden jellemeznünk kell, milyen helyet töltött be az elmúlt évtizedekben a HFSZ a gyapjúszővőiparon belül. Továbbá, mielőtt a konkrét üzemi tapasztalatokra áttérnénk, kiemelünk a fejlesztésre és a bérezésre néhány közvetlenül ható, általános mozzanatot.

Közismert, hogy az 50-es években a textilipar — ezen belül a gyapjúipar — fejlesztése meglehetősen háttérbe szorult. Ezt követően nőtt ugyan a beruházások volumene, de a meglévő üzemekben általában kismértékű, s viszonylag alacsony színvonalú rekonstrukcióra, leginkább gépcserékre került sor. *A fontosabb termelőberendezések műszaki színvonala az ipari átlag alá került*, a gépi berendezések nagyobbik részét több évtizede, egy részét több mint félévszázada állították a termelésbe.

A HFSZ a géppark korszerűsítésében már az 50-es években is jobb helyzetben volt az átlagosnál. Igaz, 1955 végéig a HFSZ-nél végrehajtott beruházások is főként a termelőkapacitások bővítését, részben a termékek minőségének javítását szolgálták. Az 50-es évek végétől kezdve pozitív, mondhatni minőségi változás állott be a fejlesztésben, jelentős lépéseket tettek a gyártmánystruktúra megváltoztatására. A vállalatnál 1959-ben Közép-Európában elsőként kezdték meg az 55 százalékos poliészter és 45 százalékos gyapjú keverésű, akkor igen modern, könnyű szövetek nagyüzemi gyártását. A 60-as évek kezdetén, majd a III. ötéves terv időszakában már erőteljes rekonstrukció folyt a korszerű termékek gyártása felfutásához szükséges kapacitások megteremtésére. A termékstruktúra átalakulását tükrözi, hogy az alapanyag-felhasználásban egyre nagyobb arányú a szintetikus anyagok, és csökkenő a gyapjúanyagok részesedése. Mindehhez hozzá kell tennünk azonban, hogy

míg a hazai viszonylatban a HFSZ továbbra is vezető helyet foglal el a gyapjúszövőiparban, addig európai méreteken fokozódik a lemaradása.

A HFSZ dolgozóinak kereseti és személyi jövedelmi színvonalát a következők jellemzik: 1968-ban, de még 1972-ben is a keresetek és a személyi jövedelmek magasabbak voltak, mint az átlagos iparágiai, 1973-ban az iparági átlag alatt maradtak, ami azzal függ össze, hogy ebben az időben olvasztottak be öt gazdaságtalanul működő gyárat a HFSZ-be.

A műszaki fejlesztés általános körülményei

Bármely iparvállalat teljes vagy részleges fejlesztésekor számításba kell venni, hogy a konkrét fejlesztés egy fejlesztési koncepció megvalósulását tükrözi. Érthető például, hogy új gépek felállítására és működésbe helyezésére megfelelő, előzetes elhatározások és döntések után kerül sor. Egy ilyen fejlesztési koncepció — egyfelől — természetesen megköveteli az egész ipar, iparág jövőbeli fejlődési irányának figyelembevételét. Ezt pedig igen sokféle tényező befolyásolja. Ezért előzetes tanulmányozást igényelnek például a termékstruktúrát kialakító, befolyásoló tényezők, az új és a régi termékek arányának, az anyagokkal való ellátásának a perspektívái, s ezzel kapcsolatban a belföldi, valamint a külföldi piacoknak, a keresletnek, a kínálatnak az alakulása, a műszaki fejlődés várható iránya, s többek között a munkero- és bérgazdálkodás feltételei is. Az egyes tényezők alakulása egymással összefügg és egymásra kölcsönösen hat. Másfelől az előbbieken kívül figyelembe kell venni a vállalat konkrét adottságait, a belső helyzetétől függő fejlesztési lehetőségeit.

Az egyes tényezőkre vonatkozóan *megbízható információkat csak megfelelő forrásokból lehet meríteni*. Az ipar, az iparág általános fejlődésével kapcsolatos információkat például csak olyan intézmények képesek nyújtani, amelyeknek — feltételeiknél fogva — kellő áttekintésük van az iparról stb. A vállalat belső helyzetét, adottságait viszont a helyi vezetők inkább ismerhetik, mint a központi szervek szakemberei.

Közismert, hogy 1968 előtt (a HFSZ-ben éppúgy, mint más vállalatoknál) kizárólag a felettes szervek konkrét utasítása (jövőhágyása) alapján történt minden vállalati beruházás.

Az 1968-ban bevezetett gazdasági reform az irányítás egyik legfontosabb követelményének tekintette, hogy az egyes gazdasági döntéseket ott, a vezetésnek azon a szintjén hozzák meg, ahol az azok megalapozottságához szükséges információk rendelkezésre állnak. Ennek a követelménynek a kielégítését célozta az is, hogy — bizonyos kereteken belül — a vállalatokra bízták a beruházási döntéseket.

A gazdasági reform bevezetését követő első időszakban olyan átmeneti helyzet alakult ki, hogy az ekkor befejezett beruházások — amelyeket most már a vállalatok saját forrásaiból kellett fedezni — még minisztériumi döntésekre alapultak. Ez természetes is, miután — mint említettük — az új berendezések üzembe állítását rendszerint egy hosszabb előkészítő munka előzi meg, s amennyiben ez 1968 előtt folyt, értelemszerűen a minisztérium hatáskörébe tartozott, még akkor is, ha

később vállalati beruháásnak minősült. (A HFSZ-ben 1968—1974 között csak ilyen, saját forrásból finanszírozott beruháás volt.) A HFSZ vezetőinek 1968 után már módjában állt beruháásaik gazdasági jelentőségét mérlegelni és bizonyos fokig befolyást is gyakorolhattak azok menetére stb.

1968 után a felső szervek közgazdasági szabályozókat alkalmaztak a vállalatok fejlődésének megfelelő irányba való terelésére, azért, hogy ez összhangban legyen a népgazdaság elhatározott általános fejlődésével. Emellett a vállalatoknak, s így a HFSZ-nek egyébként is, alkalmazkodniuk kellett terveik elkészítésénél a felső szervek által kidolgozott általános termelési, fejlesztési irányelvekhez. Ez önmagában reális követelmény, miután az ipar, az iparág egészét érintő (átfogó) információkkal csak a felső szervek rendelkeztek.

A textilipar IV. ötéves terve, s ezen belül a rekonstrukcióra vonatkozó eredeti előirányzata,* amely az általunk vizsgált időszakban érvényben volt, nem mindenben támaszkodott a körülmények mérlegeléséhez szükséges fontos információkra. Egy példa ennek illusztrálására: *A textilipar IV. ötéves terve eredetileg évi átlagban két százalékos létszámnövekedéssel számolt, noha akkoriban már voltak hivatalos előrejelzések, amelyek a munkaerő további csökkenésére figyelmeztettek.* Ez pedig egyáltalában nem volt mellékes a rekonstrukció szempontjából. A terv az volt ugyanis, hogy a régi, elavult gépek túlnyomó részét tovább működtessék, és maximálisan kihasználják. A felszerelt korszerű automatáknak a termelés minőségi bővítését kellett volna szolgálniuk. A régi gépeket csak olyan mértékben kívánták kivonni a termelésből, amilyen mértékben ez az új gépek elhelyezéséhez szükséges terület felszabadításához feltétlenül szükségesnek mutatkozott. A gyakorlatban kiderült, hogy munkaerőhiány miatt nem lehet működtetni a régi gépek nagy részét. Sok esetben még az új gépek is álltak.

De nemcsak a létszámhelyzet miatt volt vitatható az eredeti elképzelés realitása. Közismert, hogy a világ textiliparának struktúrájában a 60-as évek második felében olyan gyökeres változások mentek végbe, amelyek hatása alól nem vonhatta ki magát a mi textiliparunk — ezen belül a gyapjúiparunk — sem. Az iparilag fejlett országokban óriási beruházásokkal minőségi fordulat állt be a termelésben. Ezt az átalakulást nem egy esetben a termelés mennyiségének csökkentésével hajtották végre, felhasználva a vegyipar és a modern gépipar vívmányait. A hagyományos módon készült textíliák készítése, illetve a természetes szálak feldolgozása áttolódott az elmaradottabb, fejlődő, nem szocialista országokra. Ezek az igen alacsony bérű munkásokkal dolgozó országok egyre nagyobb súllyal jelentkeztek az exportpiacokon.

Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között a HFSZ tevékenységének feltételei is megváltoztak, amiben egyúttal megmutatkozott a gazdasági reform jelentősége. Ahhoz, hogy a vállalat életképes maradjon, alkalmazkodnia kellett a gyakorlati élet követelményeihez. *Szükség volt rá, hogy idejében, és önállóan döntsenek a működésüket érintő fő kérdésekről, így a modernizálásról is.* A HFSZ-nek nagy tapasztalatokkal rendelkező, jó vezetői voltak, akik erre képesek is voltak.

* Ezt később több területen módosították.

A bérgazdálkodás kérdése

Ami a bérgazdálkodást illeti, megemlítjük, hogy a textilipari dolgozók átlagos bérszínvonala az ipari átlaghoz viszonyítva alacsony volt és az is maradt. A textilipari dolgozók bérszintje 1973-ban az állami iparban dolgozók bérszínvonalához viszonyítva átlagosan 87,3 százalék, korábban valamivel kevesebb volt. Az ipar átlagához viszonyított kereseti arányok mindazonáltal nagyjából azonosak maradtak.

1968 előtt a bérszínvonal — különböző kombinációk szerinti — központi előírása irányadó volt a vállalat részére. De a vállalati önállóság már 1968 előtt is érvényesülhetett a bérformák szabad megválasztásában. 1968 után, amikor már közvetlenül a vállalatok döntöttek abban, hogy miként használják fel részesedési-, illetve beralapjukat, a szabályozás továbbra is — bár most már közvetve — a bérszínvonal korlátozása irányában hatott. 1971 után a szabályozás módosításával a felső szervek a hatékonyabb létszámgazdálkodást kívánták előmozdítani. De továbbra is erősen korlátozták azt, hogy mennyi bért fizethetnek ki a vállalatok.

A munkaerőhiány növekedésével a HFSZ-ben ugyanúgy, mint a többi textilipari vállalatnál, általában egyre súlyosabb gondot okozott a bérigények kielégítése. Az irányító szervek által előirányzott 4,5—5 százalékos béremelést saját forrásaikból nem tudták fedezni. Mivel a központi szervek is felismerték ezt, a HFSZ a minisztériumtól rendszeresen jelentős bérpreferenciát kapott (más textilipari vállalatok szintén). Később az önerőből megvalósítható bérfejlesztés aránya még jobban csökkent. Mivel a munkaerőhelyzet miatt a béreket mindenképpen emelni kellett, a vállalatok operatív terveikben már fokozottabb mértékben vették számításba a munkások részére juttatott bérpreferenciát. A bérpreferenciát a felső szervek bizonyos megkötések mellett nyújtották a vállalatoknak. A leglényegesebb ebben az volt, hogy csak a termelő munkások részesülhettek a preferenciában. A vállalat tehát nem elégítette ki ebből a többi állomány bérigényeit. *Ez magától értetődően fokozta a feszültséget a munkások és alkalmazottak bére között, hiszen a munkások bére viszonylag gyorsabban, jobban emelkedett.* Megjegyzendő, hogy a preferencia nem terhelte a részesedési alapot, de mint többletköltség mégis csökkentette a nyereséget. Az eddigiekben csak néhány jellemző problémára térünk ki, korántsem merítettük ki az érintett területeken felmerülő nehézségek teljes körét.

Bérezés a HFSZ-nél

Mielőtt a konkrét elemzésre áttérnénk, néhány olyan — a bérezési módokat meghatározó — kérdést kívánunk tisztázni, amelyek egyaránt érintik a fonodát és a szövödét. Mindkét üzemre jellemző ugyanis, hogy *egy-egy termelő munkás több gépegységet* (orsót, szövőgépet) *kezel.* Mindkét szakmában teljesítménybérezést, azaz darabbért alkalmaznak. (A kettő közötti különbség az, hogy a fonodában sima darabbért, a szövödében prémios darabbért fizetnek.)

A teljesítménybér alapja a norma. Ez elsősorban attól függ, hogy milyen fajta terméket (fonalat vagy szövetet) kell gyártani. A megmunkálás ugyanis esetenként eltérő időbeli stb. követelményeket támaszt. Értelemszerűen kétféle teljesítménynormát, illetve időnormát különböztethetünk meg: 1. a termelékenységre megállapított normaidőt, ami egy termék egy gépen való előállításához szükséges; 2. a munkás részére megállapított normafeladatot, aminek alapja a termelékenységre megállapított norma, továbbá az, hogy hány gépet kell egyidejűleg kezelnie a munkásnak. Ha ti. csak egy gépegységet (egy orsót, egy szövőgépet) kezel egy munkás, ez munkaidejének csak egy részét veszi igénybe, azaz a normálisan megkövetelhetőnél kisebb elfoglaltságot jelent. A valóban munkával töltendő időt, az elfoglaltságot „terhelési időnek” szokták nevezni. Abban, hogy hány gépegységet kezelhet egy munkás, a megkövetelt begyakorlottságon, ügyességen kívül szerepe van nemcsak annak, hogy milyen fajta terméket kell gyártania, hanem a nyersanyagok minőségének is, utóbbi meghatározó a munkafeltételek szempontjából. A norma teljesítésének mértéke — mivel többgépes rendszerekről van szó — nagymértékben függ a munkaszervezéstől, a gépek állapotától és sok más, a munkástól független tényezőtől is.

1957 előtt, különösen az 50-es évek elején, amikor a normatúlteljesítés „dicsőség dolga” volt, sok esetben előfordult, hogy arra ösztönözték a fonókat, szövőket: a normálnál több gép kezelését vállalják. *Ez a technológiai előírások betartása mellett a normálnál nagyobb erőfeszítést követelt.* Az ösztönzést nem egyszer úgy igyekeztek előmozdítani, hogy egyes „példaképpül” állított munkásoknak valójában a normálnál könnyebb munkafeltételeket teremtettek, nem voltak tekintettel a gépek kihasználására, a termékek minőségére stb. Ezzel szinte felülről ösztökéltek normacsálásra is. Amikor pedig a dolgozók nagy része túlteljesítette a normát, jöttek az általános normarendezések, amelyek révén csökkentették a dolgozók keresetét. A többszöri normarendezések következtében a gyapjúszővők nem akartak két gépnél többet kezelni, hivatkozva a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetnek egy olyan határozatára, amely szerint az iparági terhelés nem lehet 66 százaléknál magasabb.

Ismeretes, hogy mikor letűnt az általános normarendezések korszaka, a normákat minden olyan alkalommal a vállalatoknak saját hátszobájukban kellett rendezniük, amikor a műszaki-technológiai feltételek megváltoztak, függetlenül a keresetektől. A bércatégorizálási rendszer is megváltozott, az egyes bércatégoriákhoz alsó és felső bérhatárokat vezettek be. Az alaphérek differenciálására mód volt tehát a bértételek tól-ig rendszerében, az adott kategórián belül, attól függően, hogy a munkával szemben támasztott magasabb követelmények ezt indokoltá tették-e vagy sem.

1967 után a minisztérium kimondta, hogy a helyi körülmények figyelembevételével kell meghatározni a normális munkaidőterhelés százalékát. Az volt a követendő irány, hogy a dolgozók részére olyan normafeladatot adjanak, hogy azt 100 százalék körül teljesítsék; azaz ne legyen sem magas túlteljesítés, sem pedig nagy lemaradás, szóródás a teljesítmény-százalékokban. Ez az átlagórabér-előírások betartása — de a tervszerű munka — szempontjából is kedvezőbb volt.

A HFSZ-ben mindezek alapján a következő módon oldották meg a problémát. Minden termékre gépegységenként elkészítették a műszakilag megalapozott időnormát. Ami azonban a munkások normafeladatát illeti, kimondották, hogy elvileg differenciáltan, a dolgozók gyakorlatától függően kell ezen belül a norma szerinti időterhelést megállapítani. Úgy ítélték meg, hogy a kezdők esetében a munkaidő-terhelést közel 70 százalékos, a begyakorlottak esetében pedig közel a 100 százalékos mértékben célszerű meghatározni.

Így egyes meghatározott helyeken 70, máshol esetleg 80, 90 százalékos, esetleg annál nagyobb munkaidő-terheléssel járó normafeladatot adtak. Mivel a nagyobb követelmények teljesítéséért nagyobb kereset jár, a kezelt orsók, illetve szövőgépek számától függően differenciálták az alapbéreket. De mint látni fogjuk — és ez különösen fontos — a kezelt gépszámtól függő differenciálás a gyakorlatban egyáltalán nem mindig volt a munkaidő-terheléssel arányos differenciálás, mert *a korszerűbb technikai színvonalon több gép kezelése esetleg kisebb munkaidő-igénnyel jár, mint elavult technikai színvonalon kevesebb gépé.*

A fonodai tapasztalatok

A budapesti gyár felszabadulás utáni rekonstrukciójának első teendője a fésűs szelfaktor fonógépek leszerelése és helyükbe „Textima” gyűrűs fonógépek felszerelése volt, 4000 fonóorsóval. Ez azért volt lehetséges, mert ebben az időben a divat már nem igényelte azt a nagyon vékony fonalat, amelyet csak szelfaktor fonógépen lehetett gyártani. A felszerelt orsók teljesítőképessége megközelítően háromszorosa volt az előzőeknek. A fonodai rekonstrukció további lépése az volt, hogy a 60-as évek elején a régi, 1922-es évjáratú gyűrűs fonógépeken olyan korszerűsítést hajtottak végre, amellyel a szálszakadásokat csökkentve csaknem 30 százalékkal növekedett a teljesítőképesség. Ezután 1963-ban öt darab „Elitex” gyűrűs fonógéppel bővítették a fonodai kapacitást, de ezek nem voltak korszerűbbek a már működő gépegységeknél. 1964-ben már 11 darab korszerű „Carniti” fonógépet szereltek fel. A következőkben korszerűsítették a meglévő „Textima” gépeket is a szálszakadások csökkentésére, majd 1970-ben leszereltek kilenc régi „Krupp”-gépet, és helyükbe hat szovjet gyártmányú, új gyűrűs fonógépet állítottak fel. Így 1970-ben összesen 38 gép működött.

A géppark korszerűsítése és a fonalak szintetikusszál-tartalmának növekedése révén már a 60-as évek közepén nagyban nőtt a termelékenység, amellett, hogy csökkent a fonók időbeli leterhelése, ez most már a munkaidőnek 50 százaléka volt. Érthető tehát, hogy amikor országszerte előtérbe került a vállalati vezetőknek a termelékenység növelésére irányuló ösztönzése, a HFSZ vezetői is szükségesnek találták a munkaszervezés javítását a munkaidő-kihasználás emelésére.

A fonók mindaddig egy gép egy oldalán levő orsóit kezelték. A gyűrűs fonógépek szerkezete olyan, hogy azok két oldalán sorakoznak az orsók (általában 200—220 db egy oldalon). Mivel a gépek egymás mögött a műhelyben úgy vannak felállítva, hogy két-két gép között a belső orsó sorok egymással szemben helyezkednek el, a racionális megoldás

az volt, hogy egy-egy fő, számára könnyen elérhető, egymással szemben levő két orsósort (azaz kb. 400—440 orsót) kezeljen, nem úgy, mint korábban, amikor is ezt a munkát két fonó végezte el. De mivel ebben az esetben egy fonó nagyon le lett volna terhelve, a két gépoldal kezelésére való áttérést úgy szervezték meg, hogy a fonókat mentesítették eddigi munkájuk egy része alól. Az orsók leszedésére külön csoportokat alakítottak, melyek 8—10 gép orsót szedtek le együttesen. A normákat természetesen az új feltételeknek megfelelően kellett megállapítani. A legjobb teljesítményt nyújtó fonókat hagyták a fonó gépeken, s emiatt a kevesebbet kereső dolgozók nagyobb részt más üzemekbe kerültek. A műhely gépeinek felét érintette az átszervezés, s így a létszámnak közel 30 százalékát lehetett megtakarítani anélkül, hogy a fonókat túlságosan megterhelték volna.

Az átszervezés azonban nem ment egészen simán. A két gépoldal kezelésére való áttérés eleinte nagy ellenkezést váltott ki a munkásokból, akik egyébként már korábban is idegenkedve fogadták az új anyagokat és a korszerűsített új gépeket, ami az üzemi gyakorlatban nem meglepő, hanem ismert jelenség. *Minden változás, a megszokottból való kiközkötés kellemetlenül érinti a munkásokat.* Adott esetben különösen növelte az elégedetlenséget a normák megváltozása.

A vezetés — indokoltan — úgy ítélte meg, hogy a két gépoldal kezelése a munka megfelelő átszervezésével begyakorlott fonók számára nem jelent nagyobb fizikai igénybevételt, mint amit követelni lehet. Nem volt tehát egyáltalában egyértelmű, hogy ezért magasabb bér jár. Ennek ellenére tudomásul kellett venni, hogy a fonó a két gépoldalon való munkát, azaz a régivel szemben a kétszer annyi orsó kezelését csak akkor hajlandó vállalni, ha magasabb keresetet biztosítanak részére. Ezért ahhoz a megoldáshoz folyamodtak, hogy az alapórabéreket a kezelt orsószám, illetve a gépoldalak arányában differenciálták. Ezáltal a két gépoldalt kezelő fonónók alapbére kétszeres mennyiségű fonal termelése mellett 30,5 százalékkal lett magasabb az egy gépoldalt kezelőkéénél. (Az egy gépoldalt kezelők alapórabére 7,20 Ft, a két gépoldalt kezelőké 9,40 Ft.) *Ez havi 450—550 forint keresetemelkedést jelentett a két gépoldalt kezelők részére.*

Ki kell emelnünk, hogy bármennyire kívánatosnak is mutatkoztak az előbbieket, a fonodai átszervezést gazdálkodási szempontból csak fokozatosan, több év alatt lehetett végrehajtani, mivel az átszervezést a központi bérszabályozás fékezte. Különben az ehhez kapcsolódó béremelések túlzottan felemelték volna a fonodai bérszínvonalat, ami miatt a vállalati bérszínvonalat nem tudták volna tartani.

1972-ben, amikor már teljesen áttértek az új rendszerre (s csak a műhely szélén maradtak egy gépoldalt kezelő fonók), a vállalat kénytelen volt a két gépoldalt kezelők alapbérét fokozottabban emelni, növelve a differenciálást a javukra. Az egy gépoldalt kezelők alapbére 7,80 Ft volt, a két gépoldalt kezelőké pedig 11,50 Ft. 1972-ben már olyan nagy volt a munkaerőhiány, hogy a létszámszükséglet csökkentése ellenére is állt a gépek egy része. Emiatt a fonoda termelése az 1970. évihez viszonyítva csökkent 1972 és 1973 között.

A szövödei tapasztalatok

A szövöde fejlesztési és bérigazgatási problémái sokkal bonyolultabbak, mint a fonodáé. Az összefüggések jobb megértése végett célszerű visszatekintnünk az üzem tulajdonképpeni rekonstrukciója előtti időszakra. Célszerű a 60-as évekig visszamenni, amikor a többi üzem fejlesztése a HFSZ-ben már nagy iramban haladt előre.

A felső szervek irányelveinek megfelelően az volt az elképzelés, hogy a vállalat folyamatosan növeli a termelési volument. Ezt a IV. öt-éves terv időszakában a régi gépek egyre jobb kihasználásával, illetve a létszám csekély növelésével, majd a 60-as évek végén a szovjet automaták beindításával kívánták elérni.

A 60-as évek elején — de különösen akkor, amikor egyre inkább áttértek a könnyen szöhető terliszter szövetek gyártására — a kétegéses munka a szövödében (akárcsak az egy gépoldal kezelése a fonodában) már 66 százaléknál alacsonyabb munkaidő-terhelést jelentett. Emiatt azonban kirívóan alacsony volt a munkások munkaidő alatti lekötése. Mivel egyfelől a létszám növeléséről nem lehetett szó, másfelől nagy volt a munkaerő-elvándorlás, a termelékenység fokozására a vezetők a 60-as évek közepétől kezdve úgy intézkedtek, hogy a munkások térjenek át több gép kezelésére. Mint az 1. sz. táblázat mutatja, először a háromgépes rendszerek száma emelkedett, majd az évek folyamán egyre inkább áttértek a négygépes rendszerekben való munkára. Az volt a cél, hogy lehetőleg minél több gép működjön, akkor is, ha ezáltal csökken a gépek határfoka. *A termelés kiesés ugyanis nagyobb, ha állnak a gépek, mint ha alacsonyabb határfokkal ugyan, de minden gép működik.*

1. sz. táblázat

A szövödei géprendszer szerinti gépszám és a szövők keresetének alakulása

Megnevezés	Időszak								
	1960			1965			1968 év		
	gépek száma (db)	dolgozó lét-szám (fő)	szövő havi keresete	gépek száma (db)	dolgozó lét-szám (fő)	szövő havi keresete	gépek száma (db)	dolgozó lét-szám (fő)	szövő havi keresete 200 órára
2-gépes rendszer.....	174	261	1410	62	93	1730	42+2	63	1226
3-gépes rendszer.....	36	36	1527	120	120	1820	48	48	1996
4-gépes rendszer.....	—	—	—	28	21	1894	108	81	2238
6-gépes rendszer.....	—	—	—	—	—	—	12	3	2724
8-gépes rendszer.....	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Egy fő által kezelt átlagos gépszám.....	1,98	297	1430	2,59	234	1850	3,23	—	2056
Bruttó géphatásfok (%)		80,1			80,2			195	—

A több gép kezelésére megfelelően kellett ösztönözni. Ez úgy történt, hogy az alapórabéreket aszerint differenciálták, hogy hány gépet kezel a szövő. Nagyobb gépszám kezelése esetén magasabb volt az alapórabér. Az ilyen bérezés többé-kevésbé megfelelt annak a hagyományos igénynek, hogy a bér arányos legyen a munkaidő-terheléssel. Több gép

kezelése általában nagyobb igénybevétellel jár. A munkásokat képességük szerint osztották be 2, 3, illetve 4 gépes rendszerekbe. Ennek megfelelően differenciáltan kapták normafeladatukat, olyan számítással, hogy a normát kb. 100 százalékra teljesítsék. Mivel a nagy munkai igényű szövet gyártása négy gép kezelése esetén 100 százaléknál nagyobb terheléssel járt volna, ezért megfelelő munkaszervezéssel igyekeztek a terhelést csökkenteni. Asszerint osztályozták a szöveteket, hogy azok nehezen szöhető, tipikusan kétgépes áruk, vagy közepesen szöhető, tipikusan négygépes termékek. A diszpécser feladata volt a munka beosztásánál ezt figyelembevenni. Tekintetbe véve az egyes munkások képességét, lehetővé vált az is, hogy a négygépes rendszer egy-egy gépére is felszerelhetek nehezen szöhető szöveteket.

1968-ban 12 darab szovjet automata szövőgépet állítottak üzembe a legelavultabb gépek helyére.

Az ezzel elinduló szövődei rekonstrukció jellegében sok szempontból eltért a fonodaitól. Nézzük ezt meg részletesebben! A fonodában az 1960-as évek elején elindult rekonstrukció a meglévő felszerelések korszerűsítését jelentette. A technikai-technológiai folyamatok tökéletesedtek, de nem volt gyökeres változás. A felszerelt legkorszerűbb fonógépek is legfeljebb 30 százalékkal magasabb hatásfokot eredményeztek az 50-es években felállított gépeknél.

Az 1968-tól kezdődő időszakban felszerelt, ún. automata szövőgépek teljesítőképessége viszont átlagban legalább háromszorosa a régi mechanikai szövőgépeknek. Igaz, azok az automaták, melyeket a HFSZ-ben 1973 előtt állítottak be, bizonyos fokig célgépeknek mondhatók. Azaz, ellentétben a régi mechanikai szövőgépekkel, ezeken leginkább csak egyszínű, főként szintetikus szálakat tartalmazó szöveteket lehetett gyártani.*

Természetesen a régi szövőgépeken is végrehajtottak időközben bizonyos korszerűsítéseket, s az élőmunka termelékenységét ezeken is jelentősen emelni lehetett az egyenletesebb, szintetikus szálakat tartalmazó fonalak alkalmazásával. De mégis, sok tekintetben más típusú technológiával van dolgunk a mechanikai szövőgépek esetében, mint az automatáknál. Ezt jellemzi például az, hogy míg a mechanikai szövőgépek esetében egy munkás legfeljebb négy gépet kezelhet a technológiai előírások betartása mellett, addig az automata szövőgépeket már eleve úgy konstruálták, hogy egy fő 10—12 gépet is kezelhet.

A szövődei rekonstrukció úgy történt, hogy a mechanikus gépek nagy részének továbbműködtetésével együtt állították be az új automatákat. Ez azt jelentette, hogy egyidejűleg különböző kérdések miatt nehezedett nyomás a vállalat vezetőire a munkaszervezés kapcsán. Egyfelől törekedni kellett arra, hogy ki lehessen használni a hagyományos gépek előnyeit, másfelől sok olyan nehézséget kellett leküzdeni az automaták bevezetéséhez, amelyhez hasonló gondok eddig nem merültek fel.

Említettük, hogy az automata szövőgépeket eleve úgy szerkesztették meg, hogy egy fő normális megterhelés mellett 8—10—12 gépet kezeljen. A gyárban azonban olyan nagy volt az ellenállás az automaták kezelésével szemben, hogy az első hónapokban itt is csak négygépes

* Csak az általunk vizsgált időszak után került sor olyan mikrovetélős automaták felszerelésére, melyek többszínű szövet gyártására is alkalmasak.

rendszerben dolgoztak, majd amikor a hatgépes rendszerre áttértek, azt is csak úgy tudták megoldani, hogy főként újonnan kiképzett fiatalok álltak az automaták mellé. Az alapbéreket 1968-ban a 2. sz. táblázatban szereplők szerint differenciálták.

2. sz. táblázat

Az alapbérek alakulása a kezelt gépek
száma szerint 1968-ban

Az egy fő által kezelt gépek száma	Alapórabér (Ft/óra)	Az alapbér- differenciálás mértéke, százalék
2	7,00	100,0
3	7,60	108,5
4	8,50	121,4
6	10,00	142,8
8	10,50	150,0

Az automaták bevezetésével egyszeriben megszűnt az alapbérezés terhelésarányossága, hiszen az automatákon kisebb volt a terhelés, mint például a négygépes mechanikai rendszereken. A régi, begyakorlott munkások eleinte mégsem voltak hajlandók az automatákon dolgozni. Inkább vállalták a sokkal nagyobb terheléssel járó munkát a mechanikai szövőgépeken.

Az első időben a vezetésnek sem fűződött különösebb érdeke ahhoz, hogy hatnál több automatát kezeljen egy-egy munkás. Ez egyébként azért is racionálisnak tűnt, mert a felállított 12 gép elosztása így egyszerűbb volt. De nagy jelentősége volt annak, hogy a nagyobb mennyiségű holt munkát tartalmazó, drágább, nagyteljesítményű automatákkal magasabb géphatásfokot lehetett biztosítani, ha viszonylag kevesebb gépet kellett kezelnie egy-egy munkásnak. Annak, hogy hat automata-gép kezelése esetén nagyobb a bérköltés, mint ha egy munkás nyolc vagy tíz gépet kezel, a vállalat szempontjából nem volt annyi előnye, mint az újonnan vásárolt gépek jobb kihasználásának.

Bár a régi szövők, mint mondtuk, az új gépeken — különösen kezdetben — nem akartak dolgozni, igazságtalannak tartották az alapbérek gépszámtól függő differenciálását. Nagy volt a bérfeszültség. A régi gépen dolgozókat támogatták a művezetők is.*

1968-ban a 12 automata-gép üzembe helyezésével kétségtelenül olyan helyzet állt elő, hogy a régi gépeken dolgozók átlagos terhelése az addiginál (és a normálisnak mondhatónál) jelentősen magasabbra emelkedett. Azáltal ugyanis, hogy az új gépek csak könnyen szőhető, túlnyomóan szintetikus szálakat tartalmazó szövetek gyártására voltak alkalmasak, a régi mechanikai gépeken most már nőtt a nehezen szőhető (tisztá gyapjúfonalat tartalmazó) szövetek aránya. Ennek következtében nőtt a terhelésük, amit a 3. sz. táblázat mutat.

* Ez kitűnik egyébként az Ipargazdaságtani Kutatócsoport 1971-ben a HFSZ-ben végzett egyik vizsgálatából is. A vonatkozó „Vállalati felmérés a teljesítmény növelésére való egyéni ösztönzés tényezőiről” c. tanulmányból értelemszerűen az vehető ki, hogy a kutatócsoport is a terhelésarányos bérezés mellett foglalt állást.

3. sz. táblázat

A munkaidő-leterhelés alakulása a kezelt gépek számának függvényében

Kezelt gépszám	Terhelés	
	az új gépek felszerelése	
	előtt %	után %
2	55,4	62,8
3	73,2	90,9
4	92,0	112,0

1969-ben további 10 szovjet automatagépet állítottak a termelésbe. 1971-ben pedig 12 darab „Sulzer” típusú új szövőgépet indítottak meg az 50 darab elavult mechanikai gép helyén.

A fejlődés körülményei megkövetelték, s ezt a HFSZ vezetői is megértették, hogy folytassák a beruházásokat, annak ellenére, hogy ezáltal növekedtek a vállalat terhei. De a munkaerőhiány növekedésével fokozatosan már az automaták kihasználása is veszélyeztetve volt. Így a vezetés — érzékelve a helyzetet — olyan munkaszervezési intézkedésekre törekedett, hogy ne 6, hanem 8 gépen dolgozzanak inkább az automatákat kezelő szövőnők.

Egyfelől ahhoz, hogy megváltoztassák a dolgozók új gépek iránti hangulatát, olyan légkört kellett teremteni, hogy a dolgozók érezzék kitüntetésnek, ha automaták kezelésével bízzák meg őket. Esetenként egyénileg egyeztek meg a dolgozókkal a feltételek tekintetében, megbeszéltek, hogy mennyivel több lesz a keresetük, ha vállalják a több gép kezelésével járó munkát.

De a vállalat nem mondhatott le teljesen továbbra sem a mechanikai gépek működtetéséről. Nemcsak a termelési volumen biztosítása miatt volt erre szükség, hanem azért is, mert volt még igény olyan cikkekre, amelyeket egyelőre csak a régi gépeken lehetett gyártani. Figyelembe kellett venni a régi szövőknek a terhelésarányos bérezzéssel kapcsolatos hagyományos igényét, különösen a négygépes rendszereknél.

Az 1971-es béremelések idején megváltoztatták a kezelt gépek számától függő alapórabérek arányait, ezt mutatja a 4. sz. táblázat.

4. sz. táblázat

Az alapórabérek és a kezelt gépek számának alakulása az 1971. évi béremelések után

Géprendszer	Alapórabér (Ft/óra)	Az alapbér-differenciálás mértéke, százalék (kéttgépes → 100)
2	8,60	100,0
3	9,10	105,8
4	11,70	136,0
6	11,40	132,6
8	12,00	139,5

Előbbiekből megállapíthatjuk, hogy a *vállalati bérpolitika rugalmas volt*. A négygépes rendszerben dolgozók alapóraberét valamivel jobban emelték, mint a hatgépes rendszerben dolgozókat, a legmagasabb alapóraberéket pedig a nyolcgépes rendszerben dolgozók kapták. (A terhelés a nyolcgépes rendszereken — azonos szövetek gyártása esetén is — magasabb volt, mint a hatgépes rendszerekben.) Ezzel tehát kifejezésre jutott a négygépes rendszeren dolgozók nagyobb megbecsülése, másrészt viszont erősödött a nyolc gép kezelésére irányuló ösztönzés.

Az az elhatározás, hogy a fő súlyt az automaták működtetésére kell helyezni, nem pedig a mechanikai gépekre, erőteljesen érvényesült a dolgozók összeresésében. Kiderül ez az 5. sz. táblázatból is, amelyből láthatjuk, hogy a hatgépes automata kezelők keresete magasabb volt 1971-ben is, mint a négygépes (régí gépekből álló) rendszerben dolgozóké.

5. sz. táblázat

A gépek, a létszám és a havi kereset alakulása a szövődében
1970-ben, 1972-ben és 1973. I. félévben

Időszak								
1970			1972			1973. I. félév		
gépek száma db	dolgozó létszám fő	szövő havi keresete	gépek száma db	dolgozó létszám fő	szövő havi keresete	gépek száma db	dolgozó létszám fő	szövő havi keresete
32	48	2025	30	45	1964	30	45	2236
18	18	2083	18	18	2049	3	3	2359
124	93	2379	52	39	2211	64	48	2854
6	3	3018	18	9	3021	18	9	3646
16	6	3220	16	6	3666	16	4	3880
3,42	168	2357	3,54	117	2408	3,52	109	2896
76,3			78,6			79,6		

Ezt azzal érték el, hogy a minőségi prémiummal egybekötött darabér révén az automatagépek kezelői nagy előnyhöz jutottak. A minőségi prémium mértékét ugyanis úgy állapították meg, hogy az a kezelt gép-szám függvényében növekedjék. Hangsúlyozták, hogy ez azért szükséges, mert az automaták kezelése több hibalehetőséggel jár, ugyanis egy munkás itt sokszorosan több szövetet gyárt, mint az, aki mechanikus gépeket kezel.

Valóban igaz, hogy a hibák eliminálása a szövődében fontos követelmény. A szövők ugyanis sokat tehetnek a már előzetes munkafolyamatokban elkövetett fonalhibák következményeinek kiküszöbölésére. De ez azért különösen érdekes, mert ha kevesebb hiba marad a nyersszövetben, csökkenteni lehet az ún. kivarró munkások számát. A kivarró üzemen történik ugyanis a kész szövetben maradt hibák utólagos, kézi munkával való kijavítása. Ez az üzem a HFSZ-ben — éppúgy mint általában a gyapjúszővő gyárakban — szűk keresztmetszet, itt csak nagy, speciális gyakorlattal rendelkező, magas bérű munkásokat lehet alkalmazni. A kivarró üzemen foglalkoztatottak száma szempontjából sem

elhanyagolható ez a kérdés. (A HFSZ-ben például a kivarró üzemben 1968-ban kb. fele annyi munkás dolgozott, mint a szövődében.)

A minőségi premizálás a gyakorlatban azt eredményezte, hogy az automatakezelők keresete ezáltal is fokozottan emelkedett. Míg egy adott időszakban például a négygépes szövőknél a minőségi prémium a darabbérben elért órabérnek a 18,6 százaléka volt, addig a hatgépes automataszövőknél ez a prémium csaknem 33 százaléka, a nyolcgépeseknél pedig közel 39 százaléka volt a darabbérben elért órabérnek.

A 6. sz. táblázatban összehasonlító adatokat közlünk a szövők keresetének alakulásáról.

A táblázat adataiból kiderül, hogy az automataszövők ebből a szempontból fölényben voltak a mechanikai gépek kezelőivel szemben. Nemcsak arról van szó, hogy keresetük abszolút mértékben magasabb volt. Ki szeretnénk említeni, hogy ugyanazon az időszakon belül is viszonylag nagyobb volt a különbség a mechanikai szövők és automatagép-kezelők keresete között; s hogy az évek során is gyorsabban emelkedett az automatákat kezelők keresete, mint a mechanikai gépeket kezelőké. A bérszámvetések arányokat tehát úgy alakították ki, hogy a vállalati átlagos 4,5—5-százalékos munkásbéremelés keretein belül a viszonylag kislétszámú, automatagépen dolgozó szövőknek jelentősen magasabb béremelést biztosítottak.

6. sz. táblázat

Szövők havi keresetének alakulása
(kétdépes rendszer = 100)

Géprend- szer	1960	1965	1968	1970	1972	1973. I. félév
2	100	100	100	100	100	100
3	108	105	109	103	104	106
4	—	109	122	117	113	128
6	—	—	148	149	154	163
8	—	—	—	159	185	175

A szövők havi átlagkeresete az 1970-es évi %-ában*

Géprend- szer	1968	1970	1972	1973. I. félév
2	90,66	100,0	96,95	110,42
3	95,82	100,0	98,36	113,25
4	94,07	100,0	92,93	119,96
6	90,26	100,0	100,09	120,81
8	—	100,0	113,85	120,50

* Azért vettük bázisként az 1970-es évet, mert csak akkor vezették be a nyolcgépes rendszert.

A valóságban tehát a tényleges keresetek alakulásának nem a terhelésarányosság volt a mércéje. Ami a mechanikai szövőgépen dolgozókat illeti, a nagyobb teljesítményt nyújtó négygépes rendszerben magasabb volt a kereset, mint a két-, illetve háromgépes rendszerekben. De

végeredményben a kereseti arányok tekintetében az volt a döntő, hogy *a modern technikai, technológiai feltételek mellett dolgozóknak jelentősen magasabb keresetet kellett biztosítani.*

A szövödei munka folyamatában jól követhetjük, hogyan ismerte fel a vállalat vezetése az élet követelte feladatokat, amikor az 1970-es évektől kezdve egyre inkább az új technikára támaszkodva folytatták a termelést, biztosítva annak munkaerőfeltételeit. Számoltak vele, hogy a termelési volument még így sem lehetséges növelni. A perspektívát felmérve csak arra törekedtek — és ezt el is érték —, hogy a termelés szinten maradjon és ne essen vissza. A gazdálkodási rendszer adott keretein belül a vállalat fejlődése javára használták ki önálló döntési lehetőségeiket.

Úgy gondoljuk, a HFSZ vezetőinek munkáját dicséri, hogy 1973-ban ide olvasztották be a veszteségesen működő Gyapjúmosó- és Szövőgyárat, amikor is őt, elavult gépparkkal rendelkező, súlyos helyzetben levő gyárat csatoltak ide.

Úgy tűnik, hogy a gyakorlatban a műszaki fejlesztés, valamint a bérszínvonal és bérarányok alakítása szorosan összefügg, és egymástól el nem választható. Úgy tűnik, hogy a magasabb színvonalú technika bevezetése és elfogadtatása együtt kell hogy járjon a bérfejlesztéssel. *Ha ugyanis a modernebb technika bevezetését nem kapcsolják össze a bérfejlesztéssel, akkor munkaerő hiányában a modern gép kihasználatlanul maradhat. Ugyanúgy, ha a bérfejlesztést nem alapozzuk meg műszaki fejlesztéssel, a további és távlati bérfejlesztés lehetőségétől is elesünk.*

Problematisztikus kérdés a rekonstrukciónak az a módja, amelyben a műszaki fejlesztés csak részleges, azaz az új, korszerű gépek felszerelése után ugyanott tovább működtetik az azonos célú, elavult, alacsony termelékenyséű gépeket. Az értékesítési, műszaki és szervezési problémákon kívül ez mindenképpen bérfeszültséghez vezet. Számolni kell ui. azzal, hogy az elavult gépek állni fognak, ha ezek kezelői részére nem biztosítunk szintén magasabb bért. Ez a probléma is megkérdőjelezi az ilyen rekonstrukció gazdaságosságát.

Előbbiek kapcsán még néhány szót a bérpreferencia-rendszerről. Véleményünk szerint *nem egészséges az a bér-gazdálkodás, mely rendszeresen éveken keresztül arra épül, hogy a vállalatok zömét — tulajdonképpen munkájuk eredményességétől függetlenül — minisztériumi bértámogatásban kell részesíteni.* Úgy gondoljuk, ez nem egyszerűen bérpolitikai kérdés. Ebben szerepet játszik az is, hogy a gazdálkodás tényezőinek összefüggéseivel nem számoltak. Ezt igazolja azoknak a gyapjúipari vállalatoknak helyzete, amelyek kaptak ugyan bérpreferenciát, de a műszaki fejlesztést elhanyagolták. A munkaerő elvándorlását, illetve a régi, alacsony teljesítményű gépekkel működő üzemek elnéptelenedését a bértámogatás egyedül nem tudta megállítani.

Tekintsük tehát jó példának a HFSZ-t, mely még nehéz piaci viszonyok között is szorgalmazta a műszaki fejlesztést, és azt tudatosan összekötötte a bérfejlesztéssel.

A város és a falu, a munkásosztály és a termelészövetkezeti parasztság életviszonyaiban mutatkozó lényeges különbségek leküzdése Csehszlovákiában

A szocialista társadalom egyik fontos célkitűzése, hogy megszüntesse az ipar és a mezőgazdaság közötti lényeges termelési és társadalmi-gazdasági különbségeket, s ezáltal leküzdje a munkásosztály és a termelészövetkezeti parasztság életkörülményeiben, anyagi, kulturális szintjében meglévő lényeges különbségeket. Ez egyben része annak a hosszú távú, tervszerű folyamatnak, amely az osztályokra tagozódott, antagonisztikus ellentmondásokkal jellemezhető tőkés társadalmat egyenlőségű és szociálisan homogén szocialista társadalommá alakítja át, fokozatosan megteremtve a feltételeket a kommunista társadalom felépítésére.

A szocialista kiegyenlítődésként tendenciája kiterjed a termelőerők, a termelési viszonyok és a társadalmi termék újratermelésének alapvető társadalmi feltételeire, tehát érinti az ember és a társadalom létének szinte minden feltételét. Magában foglalja azt a kívánalmat, hogy a szocialista társadalom minden tagja egyenlő lehetőségeket élvezzen. Az egyenlő lehetőségek elve nem jelent uniformizálódást; ellenkezőleg, tág teret nyit a megjelenésében változatos és tartalmában gazdag szocialista személység fejlődéséhez.

A szocialista kiegyenlítődésként tendenciája nyilvánul meg a magántulajdon felszámolásának és a szocialista tulajdon uralkodóvá válásának tényében, a végzett munka mennyisége és minősége szerinti elosztás elvében, a munkához való jog realizálásában, a város és a falu, az ipar és a mezőgazdaság közötti lényeges különbségek felszámolásában, a fizikai és a szellemi munka közötti lényeges különbségek megszüntetésében, a férfi és a nő társadalmi-gazdasági helyzetében mutatkozó eltérések kiegyenlítésében, a fejlett és az elmaradott területek, valamint a nemzeti-ségek közötti különbségek megszüntetésében.

Néhány alapvető társadalmi-gazdasági ellentmondás lényegében már a szocialista forradalom kezdeti időszakaiban megszűnt. Volt azonban néhány — mélyen gyökerező — ellentét, amelyet pusztán jogi eszközökkel, egyszerű politikai, forradalmi aktussal nem lehetett megszüntetni. Ezek felszámolása csak viszonylag hosszú távú folyamatnak lehet az eredménye. A fontos azonban az, hogy ezeknek az ellentéteknek is megszűnt már korábbi antagonisztikus jellegük, s a szocialista társadalom számára elfogadhatóvá és legyőzhetővé váltak.

A szocialista társadalom által a megelőző kizsákmányoló társadalmi-gazdasági formációktól örökölt távon megoldható ellentétek egyike az ipar és a mezőgazdaság, illetve a falu és a város közötti ellentét. E történelmi jellegű ellentét éles formajegyeit mindenekelőtt a kapitalista társadalomban vette fel, amikor a gyors gazdasági fejlődés elvezetett a mezőgazdaság és a falu osztályokra tagozódásához, a dolgozó lakosság elproletarizálódásához, nagyfokú társadalmi-gazdasági különbségek kialakulásához.

Nem történt ez másképpen Csehszlovákiában sem. A párt- és az állami szervek már a szocialista rendszer fejlődésének legelején világosan látták: ahhoz, hogy a születőben levő szocialista társadalom politikai és gazdasági alapja, a munkás-paraszt szövetség megszilárduljon, gyorsan fel kell oldani az említett ellentétet. A CSKP IX. kongresszusán, 1949-ben, Klement Gottwald kifejtette azt a gondolatot, hogy fejlett szocialista mezőgazdaság nélkül lehetetlen felépíteni a fejlett szocialista társadalmat. Ezen a kongresszuson hirdették meg a csehszlovák mezőgazdaság szövetkeztesítésének programját mint a magánparaszti kisárutermelés szocialista nagyüzemi mezőgazdasági termeléssé válásának módját a csehszlovák feltételek mellett. Ez volt a kezdő lépés a mezőgazdaság és a gazdaság többi ágazata közötti termelési-gazdasági különbségek felszámolásához, makro- és mikrogazdasági szinten egyaránt.

A csehszlovák szocialista mezőgazdaság huszonöt éves fejlődése alatt több vonatkozásban is sikerült megszüntetni az ipar és a mezőgazdaság, a falu és a város közötti indokolatlan különbségeket. Különösen az elmúlt években tapasztalhattunk nagy előrelépéseket e téren. A tudomány és a technika vívmányai behatoltak a mezőgazdaságba, ami a mezőgazdasági vállalatok túlnyomó többségében kedvező termelési és gazdasági eredményekhez vezetett, megváltozott a mezőgazdasági munka jellege, s ezzel összefüggésben kedvező irányú társadalmi változások mentek végbe.

Mindazonáltal vannak még aránytalanságok, elsősorban a mezőgazdasági dolgozók és a vidéki lakosság szélesebb értelemben vett szociális-kulturális életében.

Vegyük most szemügyre részletesebben ezeket az elért eredményeket.

A termelés és a jövedelmek alakulása a csehszlovák mezőgazdaságban

A vizsgálat egyik lehetséges kiindulópontja a termelés és a jövedelmek alakulásának elemzése. Ez képezi a mezőgazdaság és az ipar, a falu és a város közeledésével összefüggő szociális-gazdasági problémák alapját, az e téren mutatkozó aránytalanságok fokozatos megoldása nélkül az egyéb, szociális-kulturális jellegű különbségeket sem lehetne megszüntetni.

A mezőgazdasági jövedelemarányok elemzése kapcsán vizsgálni kell, miképpen fejlődtek az értékviszonyok a mezőgazdaságban.

A szocialista társadalom építésének kezdeti szakaszában az ipar szocialista átalakítását szükségszerűen nyomon követte a szocialista nagyüzemi mezőgazdasági termelés kiépítése. E két gazdaságilag igényes és

politikailag jelentős feladat teljesítéséhez megfelelő forrásokról kellett gondoskodni. Az egyik ilyen jelentős forrás éppen a mezőgazdaság volt, amelynek részesedése a nemzeti jövedelem megtermelésében lényegében nagyobb volt, mint a felhasználásában.* Ebben az időben a mezőgazdaság és a többi népgazdasági ág jövedelemarányai a mezőgazdaság rovására alakultak.

A mezőgazdaság állami és szövetkezeti szektorában az átlagbérek a hatvanas évek közepének végén — bizonyos ingadozásokkal — az ipari átlagbérek 60—70 százaléka körül mozogtak. Ez kezdetben magára a mezőgazdasági termelésre nem hatott túlságosan kedvezőtlenül. A fiatalok az iparban helyezkedtek el, a mezőgazdaságban az igénytelenebb élethez szokott idősebb emberek maradtak. Ezen kívül ott volt még a háztáji gazdaság is, amely a termelőség szövetkezeti dolgozók fontos megélhetési forrásává vált. Mihelyt azonban a lakosság többségének életszínvonala viszonylag gyors ütemben kezdett emelkedni, a mezőgazdasági bérek hosszú idő óta tartó elmaradása egyre nehezítette a mezőgazdasági munkaerő-állomány megfelelő szinten tartását. A fokozódó létszámbírány végül is a mezőgazdasági termelés mind súlyosabb nehézségeihez vezetett.

Felismerve a helyzetet, a párt- és az állami irányító szervek már a hatvanas évek folyamán (a csúcspont 1967-ben volt) számos gazdasági és szociális intézkedést hoztak a nemzeti jövedelemnek a mezőgazdaság javára történő újraelosztására, a viszonylagos értékegyenlőség elvének felújítására. Így sikerült is megerősíteni a mezőgazdasági dolgozók anyagi érdekelttségét. Egyidejűleg megindult a mezőgazdasági dolgozók szociális-gazdasági helyzetében meglevő alapvető aránytalanságok módszeres felszámolása.

Az a megkülönböztetett figyelem, amelyet szocialista társadalmunk a mezőgazdaságra fordított és fordít ma is, egyebek közt azt eredményezte, hogy a munkából származó jövedelmek gyorsabban emelkedtek a mezőgazdaságban, mint az iparban. Az átlagos nettó jövedelmek 1966—1971 között a mezőgazdasági szövetkezetekben (Egységes Földműves Szövetkezet) 50,8 százalékkal (az állami gazdaságokban 27,6 százalékkal) nőttek, miközben a nettó átlagbér az iparban 26,3 százalékkal, népgazdasági átlagban pedig 22,3 százalékkal emelkedett.

Az elmúlt 2—3 évben a mezőgazdasági jövedelmek növekedése anynyira felgyorsult (1973-ban az EFSZ-ekben 10,4 százalékkal nőtt, miközben az országos átlagbér 4,1 százalékkal emelkedett), hogy az már ellentmondott a munkatermelékenység növekedésével arányos béremelkedés elvének. Ezért szükségessé vált néhány szabályozó intézkedés megtétele (például a mezőgazdasági adóreform megindítása és a termelőség szövetkezeti dolgozók normán felüli személyi jövedelmeinek megadóztatása).

A távlati cél azonban a munkabérek egységesítési folyamatának folytatása a csehszlovák mezőgazdaság mindkét szocialista szektorában. Helyes lenne a szövetkezeti szektorban is mielőbb érvényesíteni a Munka Törvénykönyv elveit, a munkajogi viszonyok megfelelő változtatásával együtt.

Ezzel megszűnnének a termelőség szövetkezetekben és az állami gazdaságokban dolgozók gyakran indokolatlan jövedelemkülönbségei. E kü-

* Itt nem a Szövetségi Statisztikai Hivatal által közölt adatokat használtam, hanem saját számítási eredményeimet, amelyekre más szocialista országok közigazgatásai által alkalmazottakhoz hasonló módszerekkel jutottam.

lönbségek a mezőgazdaságban összehasonlíthatatlanul nagyobbak, mint a népgazdaság többi ágazatában. Ezzel egyúttal megkönnyítenénk a kooperációs társulások működését is, amelyeken belül — éppen a különböző bérezési rendszerek ütközése miatt — teljesen azonos szociális-gazdasági és természeti-gazdasági feltételek mellett sem érvényesül az „egyenlő munkáért egyenlő bért” szocialista elve.

A mezőgazdasági jövedelmek átlagosnál gyorsabb növekedése nyomán a mezőgazdasági jövedelmek relatív színvonala jelentősen felfutott. Míg 1965-ben a mezőgazdaságban az átlagos havi kereset $\frac{3}{4}$ részét tette ki a többi ágazatának, addig ez az arány 1972-ben már 94,2 százalék volt, 1973-ban pedig már megközelítette a 100 százalékot. Ez az arány egyike a legmagasabbaknak a világon, még ha figyelembe is vesszük, hogy a mezőgazdaságban a napi munkaidő most is kb. 20 százalékkal hosszabb, mint az iparban. A modern mezőgazdaság fejlődése azonban egyre inkább a szakképzett fiatal mezőgazdasági dolgozók munkába lépésétől függ, akiknek mások az életviteli igényeik, ezen belül a szabad idő iránti igényük mind a szabad idő tartamára, mind a napi, heti és évi megoszlására vonatkozóan. Hozzá kell tehát látni az órakeresetekben és a szabad időben még meglévő különbségek felszámolásához. A mezőgazdasági és az ipari munka egyenértékűségének elvét persze nem szabad egyenlős-diként értelmezni.

Jelenleg a mezőgazdasági vállalatok egy részében a népgazdaság többi ágához hasonló a szabad szombatok rendje, a folyamatos üzemeltetésnél (például az állattenyésztésben) bevezették a két műszakot és kezd rendszeressé válni a fizetett szabadságok kiadása is.

1. sz. táblázat

A csehszlovák gazdaság néhány mutatójának alakulása

Mutató	1948	1958	1960	1965	1966	1970	1973
Az egy főre jutó nemzeti jövedelem indexei (1937 = 100)....	113	226	257	273	296	376	434
Az ipari termelés indexei (1937 = 100)	108	326	403	520	559	722	879
A bruttó mezőgazdasági termelés indexei (1936 = 100).....	73,0	98,5	99,5	96,6	107,2	122,3	137,2
Az egy hektár mezőgazdasági területre jutó bruttó mezőgazdasági termelés indexei (1936 = 100)	76,4	105,0	106,0	105,3	117,2	134,8	152,0
A mezőgazdasági árutermelés indexei (1936 = 100)		119,2	120,8	129,9	140,3	182,3	225,5
Az egy dolgozóra jutó bruttó mezőgazdasági termelés indexei (1936 = 100)	107,6	191,3	223,6	252,4	281,4	341,1	431,4
A mezőgazdaságban tartósan foglalkoztatottak száma gép-állomásokon dolgozók nélkül (1000 fő) ¹	2222	1692	1357	1192	u. a	1132 ²	1017 ³

¹ Az 1934—38-as évek átlaga: 3298.² 1969. végén.³ 1972. végén.

Forrás: A Szövetségi Statisztikai Hivatal adatai.

A termelés alakulásának és a jövedelmek elosztásának tendenciái a termelőszövetkezetekben

A bruttó mezőgazdasági termelés Csehszlovákiában 1948 óta (a mezőgazdasági kisárutermelés szövetkezetesítésének megkezdése előtti év) 1973-ig csaknem kétszeresére, a mezőgazdasági munkatermelékenység pedig a négyszeresére nőtt. 1974-ben ez a kedvező fejlődés folytatódott. A háborús és az 1945—1947-es években a mezőgazdasági termelés a munkaerő csökkenése, a mezőgazdaság teljes leromlása és a fasiszt megszállók háborús intézkedései következtében visszaesett. Az ezt követő években a mezőgazdaságból jelentős munkaerő-tartalékok áramlottak át a népgazdaság más ágazataiba és a nem termelő szférába. A dolgozók elvándorlása a mezőgazdaságból több ízben is meghaladta az anyagi termelés fejlődéséhez kívánatos mértéket.

2. sz. táblázat

A csehszlovák gazdaság néhány mutatójának alakulása (változatlan árakon)

Mutató	1948	1958	1960	1965	1966	1970	1973
A társadalmi termék indexei	100	227	267	319	342	442	524
A nemzeti jövedelem indexei	100	211	251	277	302	386	453
Az ipari termelés indexei ..	100	300	372	480	515	665	811
Az építési munka növekedése	100	311	431	491	537	718	922
Egy hektár mezőgazdasági területre jutó mezőgazdasági termelés indexei	100	133	139	138	153	176	199
Egy tartósan foglalkoztatottra jutó mezőgazdasági termelés indexei ...	100	166	208	235	262	317	401
A munka társadalmi termelékenységének indexei							
az iparban	100	172	189	209	217	262	289
az építőiparban	100	184	219	225	259	272	329
a mezőgazdaságban	100	158	170	147	178	214	252
A megtermelt nemzeti jövedelem folyó árakon (mill. Kcs)							
az iparban	47 299	92 996	101 569	112 638	123 905	190 583	221 460
az építőiparban	5 022	16 127	17 230	16 066	18 428	35 032	46 009
a mezőgazdaságban	12 321	21 093	23 778	20 615	25 583	31 539	36 619
Átlagos havi bér a népgazdaság szocialista szektorában (termelőszövetkezetek nélkül) bttó Kcs*..	834	1 297	1 375	1 502	1 541	1 946	2 161
ezen belül							
az iparban	—	1 368	1 450	1 586	1 609	1 982	2 182
az építőiparban ...	—	1 455	1 548	1 720	1 763	2 235	2 433
a mezőgazdaságban	—	1 049	1 106	1 313	1 392	1 829	2 066
Egy dolgozóra jutó évi munkajövedelem a tsz-ekben, háztáji nélkül (nttó Kcs)	—	7 036	8 421	11 309	12 421	15 544	18 391

* 1937-ben ez a bér 764 Kcs volt.

Forrás: A Szövetségi Statisztikai Hivatal adatai, illetve — a tsz-jövedelmekre — a termelőszövetkezetek zárszámadásai.

Bár a bérszínvonal a mezőgazdaság állami szektorában jelentősen emelkedett, a népgazdaság egészében végbement bérfejlődéshez képest elmaradt. A 70-es évek elejéig a legfontosabb probléma, hogy a munka díjazása a termelősövetkezetekben lényegesen alacsonyabb volt a mezőgazdaság állami szektorához és a népgazdaság többi ágazatához képest.

A 60-as években gyökeres változások mentek végbe a csehszlovák mezőgazdaságban. A mezőgazdasági földterület kb. 90 százaléka szocialista tulajdonba került, 1960 után a mezőgazdaság anyagi-technikai bázisa alapvető változásokon ment keresztül. Gyorsan bővült a műtrágya és a kombinált takarmányok felhasználása, befejeződéséhez közeledik a mezőgazdasági üzemek villamosítása, tömegesen termesztik a nagyhozamú gabonaféléket (mindenekelőtt a szovjet búzafajtákat), egyre több az új beruházás. A felvásárlási árak rendszeres emelésén kívül (3. és 4. sz. táblázat) az állam növekvő mértékben segíti a termelősövetkezeteket szubvenciókkal, dotációkkal, forgóalap- és beruházási hitelekkel.

A szövetkezeteknek nyújtott gazdasági, valamint politikai-szervező segítség nyomán megerősödött a munkásosztály és a termelősövetkezeti parasztság gazdasági és politikai egysége. Ezen az alapon 1966 óta folyamatosan fejlődik mind a mezőgazdasági, mind a nem mezőgazdasági termelés. Csehszlovákia szocialista mezőgazdaságának sikerei nagyban hozzájárultak az egész népgazdaság stabilizálódásához, a termelősövetkezeti parasztság, a munkásosztály és a lakosság többi rétege életszínvo-

3. sz. táblázat

A csehszlovák mezőgazdaság néhány felhasználási mutatójának és a felvásárlási áraknak az alakulása

Megnevezés	1937	1958	1960	1970	1973
Egy hektár mezőgazdasági területre jutó műtrágyafelhasználás (kg tiszta hatóanyagban).....	13,1	57,2	68,3	182,4	200,4
1000 hektár mg-i területre jutó traktoregységek száma.....	—	8,5	13,1	30,3	36,8
1000 hektár szemestermény-termő területre jutó gabonakombájnok száma.....	—	2,0	2,6	6,4	6,8
A mezőgazdasági termékek felvásárlási árának indexe.....	100	132,1	168,5	228,4	240,0
Ebből:					
növénytermesztés.....	100	108,7	134,7	186,4	199,4
állattenyésztés.....	100	148,1	190,0	249,4	260,1

Forrás: A Csehszlovák Szövetségi Statisztikai Hivatal adatai.

4. sz. táblázat

A mezőgazdasági termékek felvásárlási árának láncindexei
(Megelőző év = 100)

1958 = 100,5	1961 = 100,6	1964 = 103,2	1967 = 111,3	1970 = 103,0
1959 = 103,5	1962 = 102,4	1965 = 103,1	1968 = 101,2	1971 = 102,2
1960 = 124,3	1963 = 100,9	1966 = 102,5	1969 = 102,7	1972 = 100,8
				1973 = 102,0

Forrás: A Csehszlovák Szövetségi Statisztikai Hivatal adatai.

nala emelésének fontos forrásává váltak, egyúttal meggyőző bizonyítékai a szocialista rendszer előnyeinek. Nem véletlen, hogy az 1968—1969-es válságos évben egyetlen termelészövetkezet sem bomlott fel. A mezőgazdaság sikeres fejlődése az elmúlt években lehetővé tette az élelmiszer-fogyasztás növekményének saját termelésből való fedezését, néhány fontos élelmiszerfajta (hús, vaj, tojás, gabona) behozatalának mérséklését, másokból (cukor, komló, maláta, sör) az export bővítését.

A kiegyenlítődés fő vonásai

Az ipar és a mezőgazdaság szociális-gazdasági szintje közötti különbség kiegyenlítődése, a munkásosztály és a termelészövetkezeti parasztság anyagi és kulturális szintjének közelítése szempontjából a fejlődés legfontosabb vonásai a következők.

A mezőgazdasági termelés gépesítésének és kemizálásának viszonylag magas foka és erőteljes koncentrációja, a növénytermesztés és az állattenyésztés fokozódó specializációja, a mezőgazdasági dolgozók szakképzettségének emelkedése és több más tényező fokozatosan egyféle *ipari munkává változtatja át a volt kisárutermelők mezőgazdasági munkáját*. Ennek során gyorsan nő a termelészövetkezeti mezőgazdaságban kifejtett élő és tárgyasult munka termelékenysége, munkaerő szabadul fel a többi ágazat és a nem termelő szféra számára.

A termelés, a munkatermelékenység és a megtermelt nemzeti jövedelem növekedése a mezőgazdaságban lehetővé tette a munkából származó jövedelmek számottevő és tartós emelését a mezőgazdaság állami és szövetkezeti szektorában egyaránt.

Az állami gazdaságokban kifizetett átlagos bruttó havi bér az 1953. évi 771 koronáról 1973-ra 2066 koronára emelkedett. Ez csak 4,4 százalékkal kevesebb, mint a teljes népgazdaságra számított havi átlagbér. 1953-ban a különbség még 30 százalék volt.

Folyamatosan és viszonylag gyorsan növekedett a termelészövetkezetek dolgozóinak jövedelme is. Az egy termelészövetkezeti dolgozóra jutó munkajövedelem, amely 1958-ban (a tömeges szövetkezetesítési mozgalom első évében) még lényegesen elmaradt a népgazdaság többi ágazatában fizetett átlagbérektől, 1973-ban és 1974-ben már elérte a népgazdasági átlagot.

1966-tól (a szocialista mezőgazdaság „nagy változásának” évétől) kezdve egészen 1974-ig a mezőgazdaság bruttó és árutermelése egyaránt folyamatosan növekedett. Ezzel párhuzamosan jelentősen megemelkedett a termelészövetkezetek bruttó és tiszta jövedelme, növekedtek a termelészövetkezetek személyi és társadalmi fogyasztási és felhalmozási alapjai.

A termelészövetkezetek bruttó jövedelmének fontos részét alkotják az ún. nem termelői jövedelmek, azaz a szubvenciók és a dotációk különféle formái. A szubvenciók és a dotációk az egész népgazdaságban 1970-ben 10 770 millió koronát tettek ki, ebből a szocialista mezőgazdaság 1884 millió koronát kapott.*

* Lásd Josef Nikl: Szocialista tulajdon és értékparitás a mezőgazdaságban. Akadémiai Kiadó, Prága, 1973. 359. l.

A termelőszövetkezeti jövedelmek forrásai és elosztása
(1 ha mezőgazdasági területre, Kcs-ben, folyó árakon)

Köztársaság, időszak*	Források			Felhasználási irányok				Összes felhalmozási alap	Saját forrásból származó
	Mezőgazdasági végtermékek	Nem mezőgazdasági termelés	Egyéb jövedelem (támogatás)	Anyagköltségek	Munkajövedelmek	Közös fogyasztási alap	Költségvetési befizetések		
<i>Csehszlovákia összesen</i>									
1958—60	3 348	386	674	1481	1557	131	229	1010	336
1961—63	3 908	439	453	1788	1794	189	362	667	214
1964—66	4 746	467	715	2320	2293	331	454	530	—185
1967—69	7 750	1196	247	4022	3052	419	648	1052	805
1970—72	8 821	1656	317	5249	3283	472	835	955	638
1973	10 105	1836	430	6162	3465	661	842	1240	810
<i>Cseh Szocialista Köztársaság</i>									
1958—60	3 767	364	642	1625	1696	150	242	1060	418
1961—63	4 489	408	354	1961	2007	218	386	679	325
1964—66	5 341	397	501	2479	2432	361	484	483	—18
1967—69	8 226	1007	215	4178	3049	457	668	1096	881
1970—72	9 203	1563	286	5393	3330	507	876	946	660
1973	10 755	1747	379	6316	3595	716	923	1330	951
<i>Szlovák Szocialista Köztársaság</i>									
1958—60	2 583	424	730	1217	1303	97	205	915	333
1961—63	2 905	493	603	1488	1425	140	320	628	177
1964—66	3 713	587	1087	2044	2053	278	401	611	—202
1967—69	6 934	1519	302	3755	3057	353	612	978	865
1970—72	8 169	1815	368	5004	3201	412	766	969	600
1973	9 048	1981	513	5912	3254	571	711	1094	581

* A hároméves időszakoknál átlagolt adatok.

Forrás: A szerző számításai a termelőszövetkezetek zárszámadásainak alapján.

Az 5. és a 6. sz. táblázat a termelőszövetkezeti bruttó jövedelem forrásainak, illetve a jövedelem felhasználásának fejlődését mutatják, egy-egy földterületre, illetve egy dolgozóra számított adatok segítségével.

Az 5. és a 6. sz. táblázatokból kitűnik, hogy tizenöt év alatt a termelőszövetkezetek bevételei 3—4-szeresre nőttek. A döntő szerepet ebben az állandóan növekvő mezőgazdasági végtermék játszotta. A nem mezőgazdasági termelés szintén növekvő mértékben járult hozzá a bevételek emelkedéséhez.

Az elosztás oldalán nagy figyelmet érdemel a mezőgazdasági termelés anyagköltségeinek alakulása. Az anyagköltségek viszonylagos csökkentése (az anyagok gondosabb felhasználása útján) ugyanis a termelőszövetkezeti jövedelmek további növelésének fontos tartaléka.

A termelőszövetkezetek termelése és jövedelemelosztása
(1 dolgozóra, Kcs-ben, folyó árakon)

Köztársaság, időszak*	Források			Felhasználási irányok				Összes felhalmozási alap	Saját forrásból származó
	Mezőgazdasági végtetmékek	Nem mezőgazda- sági termelés	Egyéb jövedelem (támogatás)	Anyagköltségek	Munkajövedelmek	Közös fogyasztási alap	Költségvetési befizetések		
<i>Szlovákia összesen</i>									
1958—60	16 309	1 878	3281	7 212	7 583	638	1117	4917	1636
1961—63	19 227	2 162	2227	8 800	8 826	931	1782	3277	1054
1964—66	23 974	2 360	3614	11 719	11 586	1673	2293	2677	—926
1967—69	36 789	5 676	1175	19 093	14 487	1989	3075	4996	3821
1970—72	44 279	8 315	1591	26 349	16 478	2369	4195	4794	3203
1973	53 627	9 743	2283	32 702	18 391	3507	4471	6582	4300
<i>Cseh Szocialista Köztársaság</i>									
1958—60	17 142	1 658	2920	7 394	7 716	638	1101	4826	1840
1961—63	20 671	1 180	1628	9 030	9 242	1005	1777	3125	1497
1964—66	25 316	1 883	2377	11 751	11 527	1714	2297	2287	—75
1967—69	38 444	4 706	1007	19 527	14 248	2138	3123	5120	4113
1970—72	46 295	7 864	1441	27 126	16 752	2552	4408	4762	3322
1973	57 393	9 323	2022	33 704	19 186	3821	4927	7099	5077
<i>Szlovák Szocialista Köztársaság</i>									
1958—60	14 441	2 374	4084	6 805	7 286	542	1150	5116	845
1961—63	16 209	2 750	3366	8 301	7 949	780	1786	3509	143
1964—66	21 172	3 351	6196	11 655	11 707	1587	2284	3486	—2705
1967—69	33 818	7 413	1476	18 316	14 915	1721	2990	4764	3298
1970—72	40 861	9 079	1846	25 032	16 014	2059	3833	4747	3001
1973	47 586	10 418	2700	31 093	17 115	3004	3739	5754	3053

* A hároméves időszakoknál átlagolt adatok.

Forrás: A szerző számításai a termelőszövetkezetek zárszámadásainak alapján.

A szövetkezeti jövedelmek elsődleges elosztásából származó munkajövedelmek 1958 óta két és félszeresre emelkedtek (1973-ban egy dolgozóra 18 391 korona jutott).

Az egy főre jutó személyi fogyasztási alapon van még bizonyos különbség Csehország és Szlovákia között. Ez a különbség azonban nem jelentős, 11 százalék körül mozog. Szlovákia mezőgazdasági termelésének fokozott fejlesztésével és az állam pénzügyi segítségével nem túl hosszú időn belül létrejönnek a feltételek a teljes kiegyenlítődeshez.

A szövetkezeti dolgozók közös fogyasztási alapja a személyi fogyasztási alapoknál is gyorsabb ütemben emelkedett. 1973-ban egy dolgozóra országos átlagban 3507 korona jutott.

A szövetkezetek költségvetési befizetései országos szinten 1966-ig alacsonyabbak voltak, mint a szövetkezetek nem termelő jövedelmei (a

szubvenció és a dotáció). 1967. január 1. óta a mezőgazdaság irányítási rendszerében végrehajtott összehangolt intézkedésekkel összefüggésben ez a viszony fordítottá vált. Egyidejűleg aktívvá vált — országos szinten — a szövetkezetek saját forrásból történő felhalmozási alapja is. (Ez az alap az 1967. január 1-i intézkedések előtt passzív volt.) A termelőszövetkezetek teljes felhalmozása — az állami támogatásnak köszönhetően — sosem volt ugyan negatív, de éveken át (főleg 1961—1966 között) túlságosan alacsony volt. Az 1967. január 1-i intézkedések nyomán meggyorsult a szövetkezetek mezőgazdasági és nem mezőgazdasági termelésének fejlődése, dinamikusan nőtt a termelőszövetkezetekben a munka javadalmazása és a társadalmi fogyasztás, a szövetkezeti felhalmozás pedig megkétszereződött.

Ebben az időszakban sikerült elérni azt is, hogy a szövetkezeti dolgozók közös gazdálkodásból származó átlagos jövedelmei megközelítsék a népgazdasági átlagbért.

Eltérő természeti adottságok

A mezőgazdasági vállalatok termelésére és elosztási folyamataira a szocializmusban is hatnak a természeti feltételek, ha a piactól való eltérő távolságok hatását az ettől függetlenített felvásárlási árak miatt ki is zárhatjuk.

Ezért még hosszú időn át számolnunk kell a mezőgazdasági jövedelmek szóródásával is. A jövedelmek e szóródására tekintettel kell lenni a szocialista mezőgazdasági vállalatok jövedelmeinek és alapjainak terv-

7. sz. táblázat

A termelőszövetkezeti dolgozók munkajövedelmének és társadalmi fogyasztásának övezetenkénti szóródása (1973-ban)

Megnevezés	Munkajövedelem (elsődleges elosztás) Kcs	A differenciálódás indexe	Társadalmi fogyasztás Kcs	A differenciálódás indexe	Összfogyasztás Kcs	A differenciálódás indexe
Cseh Szocialista Közt.	19 186	104,3	3821	109,0	23 007	105,1
kukoricatermelő övezetek ...	18 393	100,0	3990	113,8	22 383	102,2
cukorrépa-termelő övezetek ...	19 710	107,2	3947	112,5	23 657	108,0
burgonyatermelő övezetek ...	19 109	103,9	3739	106,6	22 148	104,3
burgonya-, zabtermelő övezetek	18 378	99,9	3664	104,5	22 042	100,7
hegyvidék	18 884	102,7	3770	107,5	22 654	103,5
Szlovák Szocialista Közt.	17 115	93,1	3004	85,7	20 119	91,9
kukoricatermelő övezetek ...	18 378	99,9	3421	97,5	21 799	99,5
cukorrépa-termelő övezetek ..	16 272	88,5	3300	94,1	19 572	89,4
burgonyatermelő övezetek ...	16 168	87,9	2820	80,4	18 988	86,7
burgonya-, zabtermelő övezetek	16 066	87,4	2489	71,0	18 555	84,7
hegyvidék	15 777	85,8	2449	69,8	18 226	83,2
Csehszlovákia összesen	18 391	100,0	3507	100,0	21 898	100,0

Forrás: Az egységes földművelőszövetkezetek zárszámadatai.

szert szabályozásában, s figyelembe kell venni azoknak az intézkedéseknek a meghozatalakor is, amelyek célja a falu és a város közötti szociális-gazdasági különbségek kiegyenlítése.

A 7. és a 8. sz. táblázatból látható, hogy 1973-ban az egy termelőszövetkezeti dolgozóra jutó átlagos nettó jövedelem Csehszlovákban 4,3 százalékkal magasabb, Szlovákiában pedig 6,9 százalékkal alacsonyabb volt az országos átlagnál. A legintenzívebb (csehszlovák répaövezet) és a legkevésbé intenzív (szlovákiai hegyvidéki övezet) területek közötti különbség kb. 25 százalékos volt. A személyi és a közös fogyasztási alapok Csehszlovákban 5,1 százalékkal meghaladták az országos átlagot, míg Szlovákiában 10 százalékkal elmaradtak attól. A legintenzívebb csehszlovák répaövezet és a legkevésbé intenzív szlovákiai hegyvidéki övezet közötti különbség kerekén 30 százalék.

Érthető, hogy ilyen körülmények között a termelők jelenlegi fejlettségi fokán még nem lehet teljesen kiegyenlíteni a termelőszövetkezeti dolgozók jövedelmét. A hegyvidéki, a magasabban fekvő és a kevésbé intenzív területeken rövidebb a vegetációs időszak, így ezekben a termelési körzetekben eleve kevesebb munkát lehet fordítani egységnyi földterületre, mint az alacsonyabb fekvésű területeken. Ezt a különbséget bizonyos mértékig kompenzálhatja az időszakos munkavégzés más vállalatoknál vagy üzemegységekben (erdészet, szolgáltató vállalatok), amellett a szövetkezeti dolgozók még a legkevésbé intenzív körzetekben is viszonylag jól keresnek: életszínvonaluk sokszorosan magasabb, mint a burzsoá köztársaságban volt. Ma már elképzelhetetlenek az olyan jelelenségek, mint a legszegényebb, munkát kereső lakosság külföldre vándorlása.

Összefoglalóan megállapíthatjuk: a mezőgazdasági kisárutermelés tömeges szövetkezetesítésének megkezdése óta eltelt 15 év alatt Csehszlovákia szocialista mezőgazdasága kiemelkedő sikereket ért el az anyagi termelési alapok fejlesztésében, a mezőgazdasági termelés, a személyi jövedelmek és a közös fogyasztás növelésében. A szövetkezeti egyéni jövedelmek közel kerültek a népgazdasági átlagbérekhez. Fokozatosan csökkennek a területi különbségekből adódó jövedelemeltérések is, és még a legkedvezőtlenebb természeti feltételek mellett működő termelőszövetkezeti dolgozóknak is sikerült megfelelően magas életszínvonalat biztosítani.

Program és prognózis a különbségek csökkentésére

A falvakban végbement gyökeres szociális-gazdasági változásokkal párhuzamosan nagy előrehaladás történt a mezőgazdasági munka ipari jellegű munkává való alakításában, a falu és a város szociális és kulturális lehetőségei kiegyenlítésében és minőségileg magasabb fokra emelésében.

Ezt szolgálják az ún. dolgozókról való gondoskodást szervező programok is, amelyeket a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium és a Szövetkezeti Szövetség módszertani irányításával a mezőgazdasági vállalatok, mindenekelőtt a szövetkezetek újabban rendszeresen kidolgoznak. Ezek a programok az adott időszak vagy a közeljövő fontossági sor-

A csehországi termelőszövetkezetek termelése és jövedelemelosztása
(Egy dolgozóra, Kcs-ben, folyó árakon)

Termelési körzet, időszak*	Források			Felhasználási irányok				Összes felhalmozási alap	Saját forrásból származó
	Mezőgazdasági végtermékek	Nem mezőgazda- sági termelés	Egyéb jövedelem (támogatás)	Anyagköltségek	Munkajövedelmek	Közös fogyasztási alap	Költségvetési befizetések		
<i>Kukorica</i>									
1958—60	16 572	1 363	2312	6 329	7 447	698	1205	4568	2257
1961—63	18 790	1 441	1327	7 321	8 829	1036	2038	2334	1007
1964—66	24 407	1 867	2418	9 728	11 358	1834	2703	3068	626
1967—69	39 439	5 673	677	18 797	14 914	2365	4585	5128	4451
1970—72	47 882	9 079	967	25 561	17 740	2695	6495	5436	4470
1973	53 160	9 951	1328	29 422	18 393	3990	6551	6059	4730
<i>Cukorrépa</i>									
1958—60	20 512	1 660	2980	8 442	8 866	830	1608	5406	2421
1961—63	23 301	1 554	1125	9 378	9 867	1133	2496	3106	1981
1964—66	28 203	1 540	2036	11 972	11 972	1803	3390	2642	663
1967—69	42 636	4 390	804	20 373	15 039	2293	4457	5667	4964
1970—72	50 658	7 426	1015	28 300	17 192	2701	6009	4897	3882
1973	62 262	7 944	1384	34 785	19 710	3947	6573	6575	5192
<i>Burgonya</i>									
1961—63	19 771	1 863	1634	9 019	9 053	939	1403	2854	1219
1964—66	24 511	1 758	2302	12 024	11 316	1665	1726	1827	—475
1967—69	37 460	4 117	1058	19 508	13 840	2083	2275	4929	3871
1970—72	44 750	6 799	1580	26 525	16 502	2486	3326	4290	2711
1973	57 575	8 020	2253	33 548	19 109	3739	4004	7449	5196
<i>Burgonya-zab</i>									
1961—63	18 287	2 377	2733	8 741	8 732	875	1043	4006	1273
1964—66	22 185	2 248	3043	11 325	11 169	1614	1127	2241	—819
1967—69	33 253	4 674	1369	17 870	13 307	1947	1760	4412	3043
1970—72	42 910	8 394	2101	26 438	16 002	2434	2902	5629	3527
1973	51 540	11 904	2757	32 933	18 378	3664	3248	7975	5218
<i>Hegyvidék</i>									
1958—60	13 473	2 794	5304	7 530	6 689	603	855	5893	986
1961—63	15 141	3 774	4102	8 830	8 425	868	981	3913	—189
1964—66	17 694	5 016	3692	10 843	10 713	1532	1056	2259	—1433
1967—69	26 201	11 956	1467	18 566	13 291	1648	1798	4321	2853
1970—72	31 056	17 854	2232	25 870	16 562	2061	2624	4025	1793
1973	38 333	22 593	3832	32 863	18 884	3770	2412	6833	3001

* A hároméves időszakoknál átlagolt adatok.

Forrás: A szerző számításai a termelőszövetkezetek zárszámadatai alapján.

rendjében irányozzák elő a tennivalókat, a mezőgazdasági munkások életének azon területein, ahol a legnagyobbak vagy a legjobban érzékelhetők a meglévő különbségek, vagy ahol viszonylag gyorsan lehet pozitív eredményt elérni.

1973-ban megindult „A mezőgazdaságban dolgozók munka- és életfeltételeinek prognózisa a mezőgazdaság strukturális átalakításával kapcsolatban” című téma kidolgozása, amelyben a Csehszlovák Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete is részt vesz. A vizsgált problémakör nagyon bonyolult, a sokféle hatás—kölsönhatás (gazdasági,

9. sz. táblázat

A szlovákiai termelészövetkezetek termelése és jövedelemelosztása
(Egy dolgozóra, Kcs-ben, folyó árakon)

Termelési körzet, időszak*	Források			Felhasználási irányok				Összes felhalmozási alap	Saját forrásból származó
	Mezőgazdasági végtermékek	Nem mezőgazdasági termelés	Egyéb jövedelem (támogatás)	Anyagköltségek	Munkajövedelmek	Közös fogyasztási alap	Költségvetési befizetések		
<i>Kukorica</i>									
1958—60	16 938	1 948	3895	7 278	8 033	624	1334	5555	1661
1961—63	19 904	1 899	2026	8 621	9 119	981	2194	2914	889
1964—66	26 416	2 110	4608	12 002	12 845	1942	2774	3570	—1082
1967—69	40 904	4 801	976	19 905	15 709	2202	3933	4932	3957
1970—72	48 775	6 919	910	26 285	16 837	2418	5098	5966	5057
1973	57 188	7 831	1415	32 832	18 378	3421	5224	6578	5163
<i>Cukorrépa</i>									
1958—60	14 152	2 308	3995	6 952	7 008	498	1220	4777	783
1961—63	16 093	2 647	2674	8 360	7 451	717	1906	2980	306
1964—66	20 733	3 003	5552	11 566	10 754	1421	2468	3079	2472
1967—69	32 924	6 836	1563	18 266	14 188	1329	2452	4788	3225
1970—72	40 499	8 427	1785	25 735	15 470	2067	3316	4123	2337
1973	46 730	9 459	2626	31 150	16 272	3300	2733	5396	2770
<i>Burgonya</i>									
1961—63	12 089	3 520	4169	7 923	6 375	552	1280	3643	—526
1964—66	15 504	4 986	7971	11 728	10 254	1220	1717	3545	—434
1967—69	26 680	10 402	2182	17 629	13 847	1276	2102	4409	2227
1970—72	32 209	12 660	2943	24 440	15 263	1577	2834	3698	755
1973	38 826	14 238	3856	30 356	16 168	2820	2403	5173	1317
<i>Burgonya-zab</i>									
1961—63	9 546	3 904	5490	7 177	6 157	485	1005	4116	1373
1964—66	12 658	4 287	9319	10 555	9 858	1094	1302	3564	—575
1967—69	24 614	9 088	2358	15 812	13 390	1204	1784	3870	1512
1970—72	31 271	11 013	3255	23 156	14 896	1793	2201	3493	238
1973	35 330	13 115	4488	28 056	16 066	2489	2102	4220	—268
<i>Hegyi vidék</i>									
1958—60	10 270	4 890	5874	6 846	7 291	541	861	5503	—369
1961—63	10 602	4 714	7670	7 932	7 215	521	1030	6288	—1385
1964—66	13 001	6 243	9257	10 805	11 526	1169	1343	3696	—556
1967—69	23 960	12 901	1724	14 862	15 382	953	2156	5232	3507
1970—72	29 677	11 845	3028	21 241	15 439	1535	2203	4121	1093
1973	34 673	13 561	4629	27 622	15 777	2449	1980	5035	406

* A hároméves időszakoknál átlagolt adatok.

Forrás: A szerző számításai a termelészövetkezetek zárszámadatai alapján.

technikai, társadalmi, politikai, szociológiai, pszichológiai, ergonómiai, építészeti-ökológiai, kulturális összefüggések stb.) elemzését teszi szükségessé. Ezért a prognózis készítésébe egész sor tudományág képviselőit kellett bevonni.

A kidolgozott prognózis feltárta, merre tart a csehszlovák mezőgazdaság és falu társadalmi-gazdasági fejlődése. Várható, hogy a még meglévő, lényeges különbségek viszonylag rövid idő alatt megszűnnek. A mezőgazdasági munka egyre közelebb kerül az ipari munkához, a falvakban folyó élet egyre kevésbé fog különbözni a kisvárosi élettől. Néhány különbséget azonban, amelyek a mezőgazdasági munka és a falusi élet kevésbé kedvező sajátosságaiból adódnak, lehetetlen felszámolni. E különbségek azonban immár nem túl jelentősek, és ellensúlyozzák őket a mezőgazdasági munka és a vidéki élet pozitív jellegzetességei (például a természet közelsége).

A mezőgazdasági munkából származó jövedelmek átlagban már elért paritásos szintje szilárd alapot ad a mezőgazdasági családok kiegyenlített szintű anyagi fogyasztásához, sőt, van olyan nézet is, hogy a legmagasabb anyagi életszínvonal éppen a mezőgazdaságban van. Hogy ez így van vagy sem, csak komolyabb és komplexebb kutatással mutatható ki, mint amire jelenleg képesek vagyunk. Tény azonban, hogy a mezőgazdaságban dolgozók anyagi életszínvonala más országokéval összehasonlítva kifejezetten magas. Ebben közrejátszik a foglalkoztatottak és az eltartottak kedvező aránya, valamint az is, hogy a foglalkoztatottság a mezőgazdaságban magasabb, mint az egész lakosság körében, a nők magasabb foglalkoztatottsági aránya és a mezőgazdasági dolgozók magasabb átlagos életkora miatt. Továbbá, falun az élelmiszerekhez viszonylag olcsón lehet hozzájutni, s a létfenntartási költségek általában alacsonyabbak, mint a városban. Szerepet játszik az is, hogy a vidéki életmód különbségeiből eredően kisebb az igény a fogyasztás nem anyagi részével szemben.

Ebben az összefüggésben megjegyzem, hogy vannak különbségek, amelyek nem annyira az anyagi életszínvonallal, mint inkább az eltérő életmóddal kapcsolatosak. Az élelmiszer-fogyasztás vagy a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság tekintetében már szinte nincs is különbség a városi és a falusi lakosság között. A fő különbséget a szabad idő felhasználásában, az egyes tárgyak használatának kulturáltságában, az élethez való viszonyulásban, például a közéletben való részvételben, a művelődésben stb. észlelhetjük.

Vannak bizonyos különbségek az *infrastruktúra* területén is, abból kifolyóan, hogy vidéken nem lehet a nagyvárosokéval azonos ellátottságot biztosítani. Az ellátottság meghatározott része mindig is hiányozni fog. Az ellátás alapvető, a mindennapi igények kielégítésére szolgáló tényezőiben azonban (üzletek, alapvető szolgáltatások, egészségügy, iskola stb.) a lényeges különbségek már eltűntek. Számottevően javult az üzletek és a szolgáltatások hálózata, kielégítően szervezett az egészségügyi ellátás is. A nagyobb községekben már kiépítették vagy hamarosan ki fogják építeni a szabad idő felhasználásával kapcsolatos (kulturális, sport stb.) létesítményeket. Emelkedik a falusi lakások anyagi és kulturális szintje is. Minden községbe bevezették a villanyt és a telefont, gyorsan növekszik a gázvezetékekkel ellátott községek száma is. Közművesített falu

ugyan még kevés van, de ezen a téren is jelentős haladás mutatkozik; a házi szivattyút sok helyütt felváltotta már a házi vízvezeték és a szennyvízvezetés.

Különösen vidéken nagy jelentőségű az utóbbi években gyorsan felendülő automobilizmus. A vidéki ember számára az autó jelentősen közelebb hozza a városi ellátottságot. Lehetővé teszi, hogy a vidéken élő lakos a városi életben is részt vegyen. Hasonló szerepet játszik a fejlett tömegközlekedés is: minden falunak van naponta többször közlekedő autóbusz- vagy vonatjárata.

Van még azonban néhány probléma. Ilyen például a kisebb községekben a lakosság magas átlagéletkora. E községekben a fiataloknak kevesebb lehetőségük van a továbbtanulásra. Vagy be kell járniuk tanulni a nagyobb községekbe, ahol jobb az oktatás minősége, vagy meg kell elégedniük a falusi iskolák alacsonyabb szintű oktatásával.

Az utóbbi időben előtérbe került a környezetvédelem problémája. Itt a vidék van előnyben a várossal szemben, bár a vidék iparosítása sok helyütt szennyezte környezetét. Ezért a vidéki beruházásokat úgy kell irányítani, hogy ne kerüljön sor a vidék elszennyeződésére. Ez egyaránt érdeke a falusi és a városi lakosságnak, hiszen a városi lakosság vidéken pihen. Ezzel a vidék fontos társadalmi funkciót tölt be, természeti értékeinek megőrzése és továbbfejlesztése már csak ezért is társadalmi érdek.

Befejezésül kiemelem: a város és a falu közötti különbségek leküzdésében elért sikerek nem véletlen vagy automatikus fejlődés eredményei, hanem a szocialista társadalom céltudatos, tervszerű erőfeszítésének köszönhetőek. Az erre irányuló politika helyességét meggyőzően bizonyítja a mezőgazdasági dolgozók szociális-gazdasági helyzetének gyors javulása, továbbá azok az igen kedvező termelési és gazdasági eredmények, amelyeket mezőgazdaságunk az elmúlt években elért.

Az adóztatás és a profithányad összefüggésének törvényszerűségeiről

E folyóirat 1974. évi 12. számában „Reálbér és értéktörvény a kapitalizmusban” címmel cikkem jelent meg, amelyben — egyebek között — arról is írtam, hogy a kapitalizmusnak az állami monopolkapitalizmust megelőző formáját szekuláris stagnáció fenyegette. Ugyane cikk végén arra is utaltam, hogy „Bér, profit, adóztatás” című könyvemben, az említett cikkem gondolatmeneteit módosítottan alkalmazva kimutattam, hogy a szekuláris stagnálásról szóló tételtem a mai kapitalizmusra már nem érvényes.

Erdős Tibor, könyvem recenzense, nem ért velem egyet az állami monopolkapitalizmus előtti stagnálás veszélyét illetően. Nem lenne helyénvaló, hogy itt e kérdésben vitába szálljak vele. Nem is erről kívánok írni, hanem arról, hogy recenziójának abban a részében, amelyben könyvemnek az állami monopolkapitalizmus időszakára vonatkozó gondolatairól ír, egy kérdésben kétségtelenül igaza van. Helyesen állapította meg ugyanis, hogy tévedtem a profithányad ama képletének a levezetésében, amelyről úgy gondoltam, hogy az állami monopolkapitalizmusra érvényes. Igaza van Erdős Tibornak: a könyvemben a 478. lap utolsó előtti bekezdésétől a 481. lap végéig található képletek értelmetlenek, mert ott már a profithányad fogalmának az újrafogalmazása is téves. E helyütt kérek ezért elnézést könyvem olvasóitól. Erdős Tibornak pedig annál is inkább hálás vagyok azért, hogy tévedésemet észrevette és figyelmeztetett rá, mert ezzel alkalmat adott állításaim felülvizsgálására, a tévedésnek legalább utólagos kijavítására.

Könyvemben abból vezettem le a szekuláris stagnálás veszélyét, hogy a tiszta kapitalizmusban a növekedés során tendenciózan csökkennie kell a profithányadnak. Az állami monopolkapitalizmusról pedig azt írtam, hogy ott a profithányad csökkenésének a tiszta kapitalizmusban érvényes okokból levezethető tendenciája nem igazolható, nem igazolható tehát a szekuláris stagnálás veszélye sem. Mikor pedig most e tételtemet felülvizsgáltam, kiderült, hogy az adózás és a költségvetési kiadások súlyának növekedése — *ceteris paribus* — egyértelműen *növeli* a profithányadot. Nem csupán nem igazolható tehát a profithányad csökkenésének tendenciája, hanem éppen a növekedésének a tendenciája az, ami valószínűsíthető. E cikkben pedig épp ezt kívánom megmutatni.

Módszerem az lesz, hogy a nemzetgazdaság egy olyan kiinduló modelljét — az „alapmodellt” —, amely az adóztatást nem ismeri, kibővíttem az adók és a költségvetési kiadások adataival, azután pedig egybevettem egymással az alapmodellhez és a kibővített modellhez tartozó profithányadot.

Az alapmodell elviileg — bár csak implicit módon — kétszektoros: egyik szektora a termelőeszközöket, a másik a fogyasztási javakat termeli, az utóbbiak — a fogyasztási javak — körébe beleértve a szolgáltatásokat is. Az improduktív beruházásokra felhasznált tartós java-

kat ugyancsak e második szektorban termelik. Zárt gazdaságban gondolkodunk. A munkások megtakarításait elhanyagolhatónak tekintjük. Eltekintünk az értéktöbblet m_v részének létezésétől is — más helyütt megmutattam, hogy m_v nagysága a gyakorlatban elhanyagolhatóan kicsiny.

A módosított modell csak kiegészíti az alapmodellt. Feltesszük tehát, hogy benne a társadalmi termék, valamint a bruttó nemzeti termék (a GNP) ugyanakkora volumenű, mint az alapmodellben; változatlan az alapmodellhez képest a tőkések felhalmozásának és fogyasztásának a volumene is; a vállalatokban kifizetett nettó (vagyis az egyenes béradó levonása után számított) bérösszeg akkora, mint az alapmodell bérösszege. Kiegészül azonban a modell az adókkal és a költségvetés kiadásaival.

Az adó a t_v béradó, a t_{forg} forgalmi adó és a t_{prof} profitadó összege, vagyis $A = t_v + t_{forg} + t_{prof}$.

A költségvetés kiadásai az állam vásárlásaiból (áru- és szolgáltatás-vásárlásaiból) meg az állami nettó transzferekből tevődnek össze. Az előbbieket jele $\dot{a}_k$, az utóbbiaké trf . A nettó transzferekbe beleértjük az állami alkalmazottak nettó (az adózás utáni) bérét is. Feltesszük továbbá, hogy a teljes nettó transzferösszeg a dolgozóknak jut. Ez a feltevés irreális, de itt megengedhető, hiszen azt akarjuk igazolni, hogy az adóztatási és költségvetési rendszer növeli a profithányadot, e tételt pedig nyilván nehezebben igazolhatóvá teszi, ha kizárjuk a tőkéseknek adott állami támogatás lehetőségét. Továbbra is feltesszük, hogy a dolgozók nettó megtakarítása zéró.

Az alapmodell valamennyi paraméterét a nulla alsó indexszel jelöljük. Volumenegységeinket és áregrészeinket úgy kell megválasztanunk, hogy az alapmodellben a mérőszámok egyaránt jelezzenek árakat is, volumeneket is (tehát: bármely Q volumenű áru ára az alapmodellben ugyancsak Q , és így a p árszorító nagysága 1).

Az alapmodellben a profithányad,

$$p'_{ho} = \frac{m_{c0} + m_{k0}}{c_0 + v_0} = \frac{m_0}{c_0 + v_0}, \quad [1]$$

ahol $m_0 = m_{c0} + m_{k0}$ — az éppen mondottak értelmében — mind volumenben, mind árakban a tőkések felhalmozásának és fogyasztásának az összege, vagyis a profit.

Minthogy könyvemben éppen a kibővített modell profithányadának a kérdésében tévedtem, itt ennek kiszámítását különös gondal fogom elvégezni.

Nos, a kibővített modellben a T társadalmi termék pénzbeli keresletének összege, tehát a T árösszege az összes nem állami termelés anyagi költsége (amortizációval együtt), plusz a vállalatok által fizetett nettó (béradó nélküli) bérek összege, plusz a magánberuházás, plusz az állam áru- és szolgáltatás-vásárlásai, plusz a tőkések fogyasztása, plusz az állami transzferek (állami nettó bérekkel egyetemben), tehát $T = c + v_{netto} + m_c + m_k + \dot{a}_k + trf$. (Itt $\dot{a}_k$ az állami vásárlásokat jelöli.)

A termelés (és forgalom) költségei: az anyagköltségek, a nettó bérek, a béradó és a forgalmi adó összege: $költségek = c + v_{netto} + t_v + t_{forg}$.

Valóban a vállalatok költsége a t_v is, a t_{forg} is, hiszen a t_v -t is, a t_{forg} -ot is a vállalatok fizetik be árbevételükből a kincstárba.

(A lényegét tekintve ugyanez lenne a helyzet akkor is, ha a dolgozónak fizetnék ki a teljes ($v_{\text{nettó}} + t_v$) bérösszeget is és ebből a dolgozók fizetnének be t_v összeget a kincstárba.)

A bruttó árbevétel terhelő valamennyi kiadás költség. Az egyedüli — látszólagos — kivétel a profitadó. Az nem költség, hanem a profit része: az a bruttó profitot terheli.*

Az adózás előtti profit természetesen T és a költségek különbsége, tehát $\text{profit}_{\text{btó}} = T - \text{költségek} = m_c + m_k + \acute{a}_k + \text{trf} - t_v - t_{\text{torg}}$.

De: $A + \text{def} = t_v + t_{\text{torg}} + t_{\text{prof}} + \text{def} = \acute{a}_k + \text{trf}$, ahol def a költségvetés deficitje.

Ebből $\acute{a}_k + \text{trf} - t_v - t_{\text{torg}} = t_{\text{prof}} + \text{def}$, tehát $\text{profit}_{\text{btó}} = m_c + m_k + t_{\text{prof}} + \text{def} = m + t_{\text{prof}} + \text{def}$, ahol $m = m_c + m_k$.

A profithányad a profit és a költségek hányadosa, vagyis

$$p'_h = \frac{m + (t_{\text{prof}} + \text{def})}{c + v_{\text{nettó}} + t_v + t_{\text{torg}}} \quad [2]$$

Ezek az adatok rendre aktuális árakon értendők. Az aktuális árakat illetően tulajdonképpen csak a fogyasztási cikkek árszintjére vonatkozólag rendelkezünk eléggé pontos képlettel, éspedig a ma már a felsőoktatásban is oktatott p_f képlettel. Mi ezúttal, egyéb alkalmas feltevés híján és az egyszerűség kedvéért feltesszük, hogy valamennyi ár azonos százalékkal, nevezetesen annyi százalékkal változott meg az alapmodell áraihoz képest, amennyi a p_f képletből kiolvasható. Nevezzük ezt az egységes árszorozót p -nek! E feltevésekkel a [2] képletben szereplő paraméterek közül $m = pm_0$, $c = pc_0$; természetesen a képletben nem szereplő T -re és GNP-re is igaz, hogy $T = pT_0$, illetve $\text{GNP} = p\text{GNP}_0$, viszont, előrebocsátott feltevésünk értelmében, $v_{\text{nettó}} = v_0$.

Vagyis

$$p'_h = \frac{pm_0 + (t_{\text{prof}} + \text{def})}{pc_0 + v_0 + t_v + t_{\text{torg}}} \quad [2a]$$

Hogy e képletet egybevevhessük p'_h képletével, mindenekelőtt $p = p_f$ nagyságát kell tisztáznunk. E nagyságot egy tört adja meg, melynek számlálójában a dolgozók elkölthető jövedelmei szerepelnek, s amelynek nevezője a dolgozók rendelkezésére álló fogyasztási cikkek volumene.

Feltevésünk szerint a bővített modellben is annyi fogyasztási cikket termelnek, mint az alapmodellben. Ott pedig a tőkések és a munkások személyi fogyasztásának a volumenével volt egyenlő a fogyasztási cikkek volumene, vagyis

$$F_{\text{vol}} = m_{k0} + v_0.$$

Ebből most le kell vonnunk a tőkések fogyasztásának volumenét és az állami vásárlások volumenét, hogy megkapjuk a p_f képlet neve-

* A tőkés, amikor kalkulál, azt kalkulálja, hogy mekkora lehet az ár és a költségek között a profitrés. Amikor — feltehetőleg a kalkulált áron — eladja az áruját, már nemcsak ismeri t_v és t_{torg} nagyságát, hanem az év folyamán folyamatosan be is kell fizetnie e két adófajtat. Ezek folyó költségként terhelik a termelését. Az viszont csak az év végén derül ki, hogy mekkora profitadót kell befizetnie, és ez az adó csak a teljes évi bruttó profitjának a realizálása után, a következő évben válik esedékessé. A tőkés felhasználható profitja csak az adózás utáni profit ugyan, és ő jól tudja, hogy nagyobb profit nagyobb profitadóval jár, de a profitadó kulcsa természetesen kisebb 100 százaléknál, tehát tőkésünk azt is tudja, hogy ha nagyobb a profitja, akkor az adózás utáni profitja is nagyobb lesz.

zójét. A p_f képlet számlálójába pedig v_0 -on kívül a trf is bekerül. Az általi vásárlások volumene $\dot{a}_{k'ol} = \frac{\dot{a}_k}{p_f}$, tehát

$$p_f = \frac{v_0 + trf}{m_{k0} + v_0 - m_{k0} - \dot{a}_{k'ol}}, \quad \text{vagyis}$$

$$p_f = \frac{v_0 + trf}{v_0 - \dot{a}_{k'ol}} \quad [4]$$

Igaz mármost, hogy a költségvetési kiadások összege az adók és a költségvetési deficit összegével egyenlő. Képletben:

$$trf + \dot{a}_k = A + def, \quad \text{amiből} \quad [5]$$

$$trf = A + def - \dot{a}_k = A + def - p \cdot \dot{a}_{k'ol}, \quad \text{tehát}$$

$$p = \frac{v_0 + A + def - p \cdot \dot{a}_{k'ol}}{v_0 - \dot{a}_{k'ol}},$$

és ebből

$$p = \frac{v_0 + (A + def)}{v_0}. \quad [6]$$

Szükségünk lesz a továbbiakban a [6]-ból nyerhető $v_0(p-1)=A+def$ [7] összefüggésre is.

A következő lépésben a $p'_h = \frac{pm_0 + (t_{prof} + def)}{pc_0 + v_0 + t_v + t_{org}}$ [2a] egyenlet nevezőjét alakítjuk át oly módon, hogy hozzáadjuk pv_0 -t, majd kivonjuk belőle:

$$p'_h = \frac{pm_0 + (t_{prof} + def)}{pc_0 + pv_0 + v_0 - pv_0 + t_v + t_{org}} \quad [2b]$$

Most megmutatjuk, hogy

$$v_0 - pv_0 + t_v + t_{org} = - (t_{prof} + def) \quad [8]$$

Identikus átalakításokkal következik ugyanis [8]-ból, hogy $v_0(p-1) = t_v + t_{org} + t_{prof} + def = A + def$, ez pedig a [7] képlet szerint igaz állítás.

Vagyis, a [2b]-ből és [8]-ból következőleg

$$p'_h = \frac{pm_0 + (t_{prof} + def)}{p(c_0 + v_0) - (t_{prof} + def)} \quad [9]$$

Ezt kell egybevetnünk az alapmodell profithányadával, amely az [1] szerint

$$p'_{h0} = \frac{m_0}{c_0 + v_0} = \frac{pm_0}{p(c_0 + v_0)}. \quad (1a)$$

Most már szavakban is megfogalmazhatjuk a tanulságokat.

A [9] képlet szerint p'_h számlálója $(t_{prof} + def)$ -tel nagyobb, nevezője ugyanannyival kisebb az összehasonlításul szolgáló p'_{h0} képlet számlálójánál, illetve nevezőjénél, tehát

az adóztatás és a költségvetési kiadások súlyának növekedése a profithányadot növeli (ha ugyanakkor $(t_{prof} + def)$ is megnő).

Továbbá, ha a [9] képlet számlálójából kivonjuk $t_{\text{prof}} - t$, az így nyert új számláló az adózás utáni profit nagyságával egyenlő. De

$$\frac{pm_0 + def}{p(c_0 + v_0) - (t_{\text{prof}} + def)}$$

még mindig nagyobb az [1a] képlet szerinti p'_{h_0} -nál, tehát (az imént zárójelbe tett fenntartással):

Az adók és a költségvetési kiadások súlyának növekedése a profitadóval csökkentett profit hányadát is megnöveli.

Ez a kiemelt mondat értelmezi a „profitadóval csökkentett profit hányadának” általam itt használt fogalmát. E cikk kéziratának egyik olvasója ezt a fogalmat félrevezetőnek és értelmetlennek tartotta. Szerinte a „nettó profithányadról” kellene beszélnem, amely abban különböznék az előbbtől, hogy a profitadót nemcsak levonjuk a „bruttó profithányad” képletének a számlálójából, hanem — költségként — hozzá is adjuk a képlet nevezőjéhez. Az így értelmezett „nettó profithányad” csak deficités költségvetés esetén lenne nagyobb (illetve szufficités költségvetés esetén kisebb) az alapmodell profithányadánál. Én nem értek egyet azzal, hogy fogalomalkotásom értelmetlen. Néhány bekezdéssel ezelőtt lábjegyzetben röviden megindokoltam, hogy a profitadó miért nem költség, miért a profitot terheli. De enyhíthetem is ezt a fogalmazást: kissé pontosabban úgy is fogalmazhatok, hogy „ilyen és ilyen értelemben nem költség”. Valahogyan úgy van vele a tőkes, mint a mezőgazdasági bérlő a földjáradékkal: levonja az általa realizált értékfelettléből, amikor a nettó profitját számolja, de aligha sorolja a termelési költségei közé. Ha közéjük sorolná — és ha a piac méltányolná az árakban ezt a számítgatását —, akkor másképpen alakulnának a mezőgazdasági termékek árai, mint ahogyan az elmélet tanítja. Igaz persze, a profitadó fejében elvont profit csak bizonyos szempontból profit, és megfordítva, a profitadó bizonyos szempontból költség is. Vitapartnerem javaslata viszont az adóval elvont profitrészt abszolút nem profitként, a profitadót pedig abszolút értelemben költségként kezeli. Ez az eljárás legalábbis nem logikusabb az enyémnél. De igazából nem is erről van szó. Én a cikkemben a következő problémát vizsgálom: Amikor a tőkések — valaminő oligopoliumos helyzetben — az eladási áraikat kalkulálják, ezt úgy teszik, hogy a költségeikhez hozzácsapnak valahány százalékos profitrészt, és azután lehetőleg nem engednek az így kalkulált árakból, hanem lefelé megmerevítik őket. A kérdés: nem szűkül-e hosszú távon a felszámítható profitrés (a profithányad épp ez a profitrés), mert ha törvénytörően szűkül, akkor ebből stagnálási hajlamra lehetne következtetni. Nos, azt még elképzelhetőnek tartom, hogy a tőkések a profitrésük kalkulációjakor az egységnyi termékre jutó bruttó profitrésből levonják az egységnyi termékre jutó profitot majdan feltehetően terhelő profitadót. Erre a lehetőségre vonatkozik a „profitadóval csökkentett profithányad” képlete. Végképpen valószínűtlennek tartom azonban, hogy árkalkulációjukban még a költségeiket is külön megnövelnék a kalkuláció időpontjában ismeretlen adótétellel.

További tételek

Az imént megfogalmazott tételt kívántam mindenekelőtt bizonyítani e cikkben. Belőlük a könyvemben leírtaknál világosabban kiderül az ott található megállapításom helyes volta, nevezetesen az, hogy a könyvem XVI. fejezetében kifejtettekhez hasonló megfontolásokkal nem igazolhatjuk a mai kapitalizmusra vonatkozólag a „szekuláris stagnálás” tendenciáját. Ha valami a szekuláris stagnáláshoz hasonló jelenség mégis bekövetkezik, úgy az más okokból fog bekövetkezni.

E cikket azonban mégsem ezekkel a gondolatokkal fejezem be, mert élni kívánok az alkalommal, hogy megmutassam: az előbb leírtak ismeretében néhány — legalábbis számomra — érdekes, sőt részben paradoxnak ható egyéb összefüggés is leszögezhető az adóztatási és költségvetési rendszer súlyának növekedésével kapcsolatban.

Sorba veszünk néhányat közülük.

Modellünkben az árszint kizárólag attól függ, hogy milyen magasak a költségvetési kiadások az üzleti szektorban kifizetett bérekhez képest.

Bizonyítás:

A [6] képletben szereplő $A + def$ a költségvetési kiadásokkal egyenlő. Eszerint tételünk a [6] képlet közvetlen folyománya.

Ha a transzfer pénzösszege és az állami vásárlások volumene konstans, úgy, ha az állami kiadásokon belül nő az állami vásárlások súlya (tehát csökken a transzferek súlya), akkor az árszint növekszik, míg a fordított esetben az árszint csökken.

Bizonyítás:

A költségvetési kiadások a transzferek pénzösszegének és az állami vásárlások árösszegének az összege. Tekintsük most a költségvetési kiadások helyett a transzferek pénzösszegének és az állami vásárlások volumenének (tehát az $\frac{a_k}{p}$ -nek) az összegét változatlanoknak. Legyen $trf + \frac{a_k}{p} =$

$$= trf + a_{kvol} = C, \text{ akkor a [4] képlet szerint } p = \frac{v_0 + trf}{v_0 - a_{kvol}} = \frac{v_0 + trf}{v_0 - C + trf}.$$

Könnyen ellenőrizhetjük, hogy az árszintnek a transzfer szerinti deriváltja, $\frac{dp}{dtrf}$ a transzfer minden pozitív értékénél kisebb nullánál.

Kiegyensúlyozott költségvetés, de nem feltétlenül változatlan költségvetési kiadások esetén a profithányad kizárólag a profitadó kulcsának monoton növekvő függvénye. Magasabb profitadókulcs magasabb profithányaddal jár.

Bizonyítás:

Legyen t_{prof} a teljes profit k -szorosa ($k < 1$), úgy,

$$\text{hogyan } t_{prof} = (pm_0 + def + t_{prof})k \quad [10]$$

Nevezzük k -t a profitadó kulcsának!

Most [10]-ből

$$t_{prof} = \frac{k}{1-k} \cdot (pm_0 + def), \text{ vagy } \frac{k}{1-k} \text{ helyett } q\text{-t írva}$$

$$t_{prof} = q(pm_0 + def).$$

Kiegyensúlyozott költségvetés esetén $def=0$, tehát ilyenkor

$$p'_h = \frac{pm_0 + qpm_0}{p(c_0 + v_0) - qpm_0} = \frac{m_0 + qm_0}{(c_0 + v_0) - qm_0} \quad [11]$$

Világos, hogy $\frac{m_0 + qm_0}{(c_0 + v_0) - qm_0}$ annál nagyobb, minél nagyobb q .

De, ha $\frac{k}{1-k} = q$, akkor $k = \frac{q}{1+q}$, tehát k , a profitadó kulcsa, akkor nagyobb, ha q nagyobb, akkor pedig [11] szerint p'_h is nagyobb. *Ha a költségvetési kiadások összege változatlan, és az adók x -szeresükre nőnek, akkor a profithányad csökken.*

Bizonyítás:

$(t_{\text{prof}} + \text{def}) = KK - x(t_v + t_{\text{torg}})$, ahol KK a költségvetési kiadások összege.

Most x növekedésével a jobb oldal csökken, tehát $(t_{\text{prof}} + \text{def})$ is csökken. De p'_h a $(t_{\text{prof}} + \text{def})$ -fel együtt nő vagy csökken.

Minthogy [6] szerint változatlan KK esetén p is változatlan, a tételünk akkor is érvényes marad, ha az adók volumene növekedésének fogalmát az adókulcsok növekedése fogalmával helyettesítjük.

Ha a költségvetési kiadások is és az adóösszegek is megnőnek x -szeresűkre ($x > 1$), akkor megnő a profithányad.

Bizonyítás:

A [9] egyenletből világos, hogy a tételünk akkor igaz, ha $(t_{\text{prof}} + \text{def})$ gyorsabban nő, mint az árszint. Mármost az 1. időszakban

$$(t_{\text{prof}} + \text{def})_1 = [KK_1 - (t_{\text{torg}1} + t_{v1})], \text{ a 2. időszakban}$$

$$(t_{\text{prof}} + \text{def})_2 = x[KK_1 - (t_{\text{torg}1} + t_{v1})], \text{ tehát } (t_{\text{prof}} + \text{def})$$

az x -szeresére nő.

Ezzel szemben az árszintek, a [6] egyenlet értelmében $\frac{p_2}{p_1} = \frac{v_0 + xKK_1}{v_0 + KK_1}$ szorosukra nőttek. De $\frac{v_0 + xKK_1}{v_0 + KK_1} < x$.

Ezzel tételünket bizonyítottuk.

Ebben az utolsó tételben a költségvetési kiadások és az adók nőttek meg x százalékkal. Egészen más eredményre jutunk, ha nem az adók, hanem az adókulcsok és a költségvetési kiadások nőnek x százalékkal. Nevezetesen

a költségvetési kiadások és az adókulcsok azonos százaléku növelése egyaránt járhat a profithányad csökkenésével is, növekedésével is. A kulcsok növelése csak addig a pontig növeli a profithányadot, ameddig a költségvetési kiadások még alacsonyak a (transzfert nem tartalmazó) nettó bérekhez képest. E határt kitérítve, ha a költségvetési kiadásokhoz képest alacsony a béradó és a forgalmi adó súlya. Az e tényezők által adott határokon túl a profithányad már csökken.

Bizonyítás:

Azt kell megállapítanunk, hogy a

$$\frac{p_2}{p_1} < \frac{(t_{\text{prof}} + \text{def})_2}{(t_{\text{prof}} + \text{def})_1} \text{ egyenlőtlenség mikor igaz.}$$

$$(t_{\text{prof}} + \text{def})_1 = KK_1 - t_{\text{torg}1} - t_{v1},$$

$$(t_{\text{prof}} + \text{def})_2 = xKK_1 - xt_{\text{torg}1} \frac{p_2}{p_1} - xt_{v1} = x(KK_1 - t_{\text{torg}1} - t_{v1}) - xt_{\text{torg}1} \left(\frac{p_2}{p_1} - 1 \right)$$

De a megelőző tétel bizonyítása közben láttuk, hogy

$$\frac{p_2}{p_1} = \frac{v_0 + xKK_1}{v_0 + KK_1} = x - \frac{v_0(x-1)}{v_0 + KK_1}. \quad \text{tehát} \quad [12]$$

$$\frac{p_2}{p_1} - 1 = \frac{KK_1(x-1)}{v_0 + KK_1} \quad [13]$$

Ezek szerint

$$(t_{\text{prot}} + \text{def})_2 = x(KK_1 - t_{\text{forg1}} - t_{v1}) - xt_{\text{forg1}} \frac{KK_1(x-1)}{v_0 + KK_1} \quad [14]$$

Tehát

$$\begin{aligned} \frac{(t_{\text{prot}} + \text{def})_2}{(t_{\text{prot}} + \text{def})_1} &= \frac{x(KK_1 - t_{\text{forg1}} - t_{v1})}{KK_1 - t_{\text{forg1}} - t_{v1}} - \frac{KK_1(x-1)}{KK_1 + v_0} \cdot \frac{xt_{\text{forg1}}}{KK_1 - t_{\text{forg1}} - t_{v1}} = \\ &= x - \frac{KK_1(x-1)}{KK_1 + v_0} \cdot \frac{xt_{\text{forg1}}}{KK_1 - t_{\text{forg1}} - t_{v1}} \end{aligned}$$

Megvizsgálandó [12] figyelembevételével: mikor igaz, hogy

$$x - \frac{v_0(x-1)}{KK_1 + v_0} < x - \frac{KK_1(x-1)}{KK_1 + v_0} \cdot \frac{xt_{\text{forg1}}}{KK_1 - t_{\text{forg1}} - t_{v1}},$$

vagyis, hogy

$$v_0 > x \frac{KK_1 \cdot t_{\text{forg1}}}{KK_1 - t_{\text{forg1}} - t_{v1}},$$

Am legyen az 1. évben $t_{\text{forg1}} = KK_1 y_1$ és $t_{v1} = KK_1 z_1$. Akkor

$$v_0 = v > x \frac{KK_1^2 y_1}{KK_1(1 - y_1 - z_1)}.$$

Tehát

$$v > xKK_1 \frac{y_1}{1 - y_1 - z_1}.$$

E képletből az előrebocsátott tétel könnyen belátható.

Legutóbbi eredményünk világossá teszi, hogy miért kellett fenntartással megfogalmaznunk azt a tételünket, hogy a költségvetési kiadások és az adók súlyának növekedése növeli a profithányadot. Ha KK csökken, valamennyi adó is egyformán növekszik, úgy ez a fenntartás felesleges. Ha viszont az adókulcsok nőnek egyenlő százalékban, akkor a forgalmi adó gyorsabban nő a költségvetési kiadásoknál, ez ceteris paribus lassítja $(t_{\text{prot}} + \text{def})$ növekedését, és az a növekedés egy határon túl már átcsaphat csökkenésbe. Fenntartásunk tehát logikailag helyénvaló és szükséges volt, de a gyakorlatban aligha van tendencia a $(t_{\text{prot}} + \text{def})$ csökkenésére.

Számítási módszer a viszonylati cserearányok javítására*

A világgiazi árak alakulása, a változások megfigyelése és elemzése ma már nemcsak a külkereskedelem szűk szakmai kérdése. Az árváltozások mértéke és ebből adódóan a külkereskedelmi cserearányok kedvezőtlen alakulása ugyanis a legutóbbi években számottevően befolyásolta a belföldön felhasználható — fogyasztásra és felhalmozásra fordítható — nemzeti jövedelem nagyságát.

A cserearányok romlása végső soron azt jelenti, hogy a népgazdaság számára szükséges importtermékek megvásárlásához a korábbinál több exportterméket kell eladni. Az árveszteséget ellensúlyozó exporttöbbletet az egyébként belföldi felhasználásra kerülő terméktömegeből kell elvenni, vagy a kereskedelmi mérleg passzívumának pénzügyi áthidalására hiteleket kell felvenni külföldön. Messzire vezetne — és nem is tartozik szorosan a témánkhoz — annak taglalása, hogy mennyire és milyen mértékig előnyös, és mikortól kezdve hátrányos a külső erőforrások bevonása a gazdaság működtetésébe és fejlesztésébe.

* E témakörbe vágó vizsgálatokat — Magyarországon — korábban Marton Ádám és Tardos Márton végzett (Közgazdasági Szemle, 1963. 8. sz.). Bár az alap gondolat azonos, a jelen tanulmányban javasolt számítás több tekintetben különbözik az ő modelljüktől. A célkitűzés szerényebb, a módszer egyszerűbb. Nem törekedtem a forgalom egészére vonatkozó — a lehetőségek és korlátok összességét figyelembe vevő — viszonylati optimumok kimunkálására. Célom egy leegyszerűsített kalkulációs séma kialakítása volt, amely könnyen kezelhető segédeszközt adhat a közép- és felsőbb szintű gazdaságvezetés kezébe ahhoz, hogy a kereskedelmi tárgyalások és üzletkötések gyakorlati munkája során, egy bizonyos hányadot realizáljon a viszonylati terelések révén elérhető elméleti optimumból.

Témánk szempontjából erről elég annyi, hogy a magyar gazdaságvezetés állást foglalt ugyan további külső erőforrások bevonása mellett az ötödik ötéves terv időszakában, de nagy súlyt helyez a külső egyensúlyhiány fokozatos mérséklésére. Evégett mozgósítanunk kell a takarékosságban, a strukturális alkalmazkodásban és a hatékonyságnövelés egyéb módszereiben rejlő népgazdasági tartalékokat.

A cserearányok javításának dinamikus (időbeli) és statikus (térbeli) módszerei

A külkereskedelmi árindexek és a belőlük adódó cserearányindexek (az ún. terms of trade) időbeli — a bázis- és beszámolási időszakok között végbemenő — folyamatokat írnak le. A mutatkozó kedvezőtlen tendenciák kivédése vagy enyhítése — első megközelítésben — ugyancsak meghatározott irányú és időben végbemenő folyamatok megindításával vagy fokozásával érhető el.** Egy ilyen folyamat kibontakozásának azonban számos nehézség állhat az útjában: a külső értékesítés és beszerzés piaci korlátai mellett számol-

** Az export és az import egészére (valamint azok részaggregátumaira) vonatkozó árindexek mindig nagyszámú termék egyes árindexeinek a mérlegelt átlagait jelentik. Változásuknak éppen ezért van egy árváltozási és egy termékösszetételi (szerkezeti) faktora. Az árváltozási tényező (a világgiazi árak) alakulása gyakorlatilag független tőlünk. A cserearányok javítása érdekében tehát csak a másik — a szerkezeti — tényező megváltoztatását vehetjük célba.

ni kell a belső exportkínálat és importkereslet strukturális átrendezését akadályozó tehetetlenségi nyomattal is. A tőkés viszonylatú forgalomban elsősorban az exportárualepok korlátozott strukturális flexibilitása okoz gondot, míg az importbeszerzések mennyiségi és strukturális korlátai, kínálati oldalról — a mi beszerzéseink nagyságrendje mellett — általában elhanyagolhatók. Szocialista viszonylatban a gyors és nagyobb arányú strukturális átalakítások mind az export, mind az import területén bizonyos mértékben korlátozottak. A termékstruktúra megváltozásán alapuló cserearányjavítás mellett lehetőség van azonban a cserearány és az egyenleg javítására az exportkínálat és az importkereslet változatlan termékstruktúrája mellett is. E lehetőség az egymás között nem konvertálható elszámolási rendszerekkel elválasztott piacok egyidejű létezéséből adódik. Alapját az képezi, hogy ugyanazon exporttermék egységnyi mennyiségéért kapott importtermék-mennyiség, vagyis az érvényesülő cserearány — éppen az elszámolásbeli konvertibilitás hiányából kifolyólag — többnyire viszonylatonként eltérő. Így egyidejűleg léteznek — ugyanazon exportimporttermék párosokra — térbelileg eltérő cserearányok. Ezért ha módosítani tudjuk az export és az import viszonylati megoszlását, a termékstruktúra megváltoztatása nélkül is javíthatók a külső cserearányok.

A cserearányok ily módon való javítása nem az időbeli strukturális folyamatokban, hanem a térbeli — viszonylati — megoszlásokba való beavatkozás révén mehet végbe. Ha az egyik viszonylatban egységnyi „A” termék exportjáért 2 egység „B” terméket lehet importálni, a másik viszonylatban pedig 1 „A” termék = 3 „B” termék cserearány érhető el, akkor nyilvánvalóan előnyös az „A” exporttermék ellenében történő „B” termékimportot áttéríteni az első viszonylatból a második viszonylatba.

A viszonylati áttérélések programozása a gyakorlati külkereskedelmi tevékenység keretében

A hatékonyságnövelő viszonylati áttérélések módszerével kapcsolatban mindenekelőtt le kell szögezni, hogy az a gyakorlatban csak korlátozott mértékben alkalmazható. A viszonylatok közötti átcsoportosítások kapcsán korlátozó tényező — egyebek között — az a körülmény, hogy viszonylag kevés olyan termékpár van mindkét viszonylatban, amelynél a külső kínálat és kereslet egyaránt lehetővé teszi az átcsoportosítást egyik viszonylatból a másikba. Az áttérelés lehetőségét korlátozzák a szocialista viszonylatú kontingensek is, amelyek lekötik egyfelől a rendelkezésre álló exportárualepok — a kínálat — meghatározott hányadát, másfelől az importigények — a kereslet — megszabott hányadát is a tervszerűen összehangolt szocialista viszonylatok részére. Rövidebb távon elsősorban a kontingenseket meghaladó forgalmi rész tekintetében lehetne törekedni a forgalmi áttérélésekkel elérhető előnyök realizálására. Figyelemre méltó ebből a szempontból a szocialista országok közötti áruáramlásoknak az a része is, amely konvertibilis valutában történő kölcsönös elszámolások alapján bonyolódik le, továbbá az a közvetett árucseré, amelynek keretében tőkés közvetítő cégeken keresztül jutnak el a termékek egyik szocialista országból a másikba. Ezeknek a rubelelészámolási körön kívül eső — szocialista viszonylatú — áruáramlásoknak a hátterében általában a kontingenseket meghaladó, vagy a kontingensekkel nem szabályozott kölcsönös igények, illetve kínálat realizálása húzódik meg, többnyire a szocialista világpiac egészében bizonyos mértékig hiánytermékeknek — ún. kemény cikkeknek — számító áruajtákból. A kölcsönös kapcsolatoknak ezt a „vadhajtását” képező — a komplex prog-

ram szellemének ellentmondó — részét különösen célszerű volna megvizsgálni abból a szempontból, hogy nem lehetne-e kisebb-nagyobb hányadát átterelni a rubelelszámolási szférába.

Elvileg persze — mint már említettük — nemcsak a forgalom rubelben és konvertálható devizákban elszámolt részei között lehetséges hatékonyságnövelő forgalmi átterelés, hanem minden nem konvertálható elszámolásokban lebonyolódó forgalmi rész — például a még fennálló nem szocialista kliringviszonylatok — között is.

A viszonylati átterelés gyakorlatilag cikkmélységben mehet végbe, a mindkét viszonylatban előforduló importcikkek, valamint az ugyancsak mindkét viszonylatban szereplő exportcikkek között. A viszonylati cserearány-mutatók és azok eltérései a fenti körbe tartozó minden export-import termékpárosra értelmezhetők. Ha bármely exporttermék és importtermék egységárainak egybevetése más export-import cserearányt mutat az egyik és mást a másik elszámolási viszonylatban, elvileg lehetőség van a viszonylati átcsoportosítással realizálható egyenlegjavításra.

Az ilyen elvi lehetőségek felismeréséhez szükséges adatokat legcélszerűbb négyzetes mátrixokba rendezni, ahol egyik irányban az import-

termékeket, másik irányban pedig az exporttermékeket tüntetjük fel. Mivel két viszonylatról van szó, két mátrix szükséges, egy például a szocialista, egy pedig a tőkés viszonylatú cserearányok feltüntetésére. A mátrix egyes elemei ugyanis az egy-egy viszonylaton belüli cserearányokat tüntetnek fel, azt tehát, hogy adott exporttermék egységnyi mennyiségéért hány egységnyi lehet kapni a különféle importtermékekből. Ha az árarányok azt mutatják, hogy ugyanazért az exporttermékért több importterméket lehet kapni az egyik mint a másik viszonylatban, akkor érdemes a termékpárost — tehát az exporttermék kivitelét és az importtermék behozatalát — részben vagy teljes egészében átterelni ebbe a viszonylatba.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért szemléltessük az összefüggéseket egy egyszerű példán. Vegyünk két exportcikket, amelyek mindegyike szerepel a rubel viszonylatú és a dollár viszonylatú kivitelben is. Legyen a két exporttermék a búza és a bor. Hasonlóképpen vegyünk két importcikket is, amelyeket mindkét viszonylatból importálunk; ezek az acél és a gyapot.

A viszonylati cserearánymátrixok sorainak és oszlopainak találkozási pontját képező négyzetekben azt a hányadost tüntetjük fel, amely a sor irányú exporttermék egységárának

1. sz. táblázat

Viszonylati átterelés előtti alaphelyzet
(A kiválasztott termékek forgalmi adatai)

Megnevezés	Egység	Rubel viszonylat			Dollár viszonylat			Mennyiség összesen	
		Mennyiség	Egységár (Ft)	Érték (Ft)	Mennyiség	Egységár (Ft)	Érték (Ft)		
<i>Export</i>									
Búza.....	t	10	1000	10 000	5	1200	6000	15	
Bor.....	hl	20	400	8 000	15	300	4500	35	
<i>Import</i>									
Acél.....	t	30	500	15 000	7	700	4900	37	
Gyapot ..	t	6	1500	9 000	4	1200	4800	10	
<i>Egyenleg</i>									
							- 6 000	+ 800	

2. sz. táblázat

A rubelviszonylat cserearányainak mátrixa*

Exporttermékek	Importtermékek	
	Acél (tonna)	Gyapot (ton.)
Búza (tonna) ..	2,00	0,67
Bor (hl).....	0,80	0,27

* Az exporttermék egységnyi mennyiségéért kapható importtermék-mennyiség, rubel elszámolású viszonylatban.

3. sz. táblázat

A dollárviszonylat cserearányainak mátrixa*

Exporttermékek	Importtermékek	
	Acél (tonna)	Gyapot (ton.)
Búza (tonna) ..	1,71	1,00
Bor (hl).....	0,43	0,25

* Az exporttermék egységnyi mennyiségéért kapható importtermék-mennyiség, dollár elszámolású viszonylatban.

az oszlop irányú importtermék egységárával történő elosztásából adódik. A dollár viszonylatú cserearány-mátrix első sora azt mutatja meg, hogy ebben a viszonylatban 1 tonna exportált búza ellenértékéből 1,71 tonna acélt, illetve 1,00 tonna gyapotot vásárolhatunk. Vagy az első oszlop azt jelzi, hogy acélból 1 tonna búzáért 1,71 tonnát, 1 hl borért pedig 0,43 tonnát kapunk.

A következő lépés annak megállapítása, hogy az egyes export-import termékpárok esetében melyik viszonylatban előnyösebbek a cserearányok. Ennek legcélszerűbb módja az, ha a két viszonylati cserearánymátrix azonos helyein található elemeket rendre elosztjuk egymással. Ekkor megkapjuk a viszonylati cserearányok eltéréseinek a mátrixát. Ez példánkban — a rubel viszonylatú cserearánymátrix elemeit elosztva a tőkés viszonylatú cserearánymátrix elemeivel — a 4. sz. táblázat szerinti képet adja.

A viszonylati cserearányok eltéréseinek mátrixából látható, hogy példánkban kiemelkedően jó párosítás rubel viszonylatban az acél importja borkivitel ellenében. Ugyanakkor a dollár viszonylatban elérhetőnél lényegesen kedvezőtlenebb a búzaexport ellenében történő gyapotimport.

4. sz. táblázat

A viszonylati cserearányok eltéréseinek mátrixa*

Exporttermékek	Importtermékek	
	Acél (tonna)	Gyapot (ton.)
Búza (tonna) ..	1,17	0,67
Bor (hl).....	1,86	1,08

* Azt jelzi, hogy az importtermék-mennyiség hányszorosa kapható az exporttermék egységnyi mennyiségéért, ha dollár viszonylat helyett rubel viszonylatban bonyolódik le a forgalom.

Ha tehát van lehetőség viszonylati átcsoportosításra, akkor érdemes a borkivitel ellenében történő acélbehozatal minél nagyobb részét átterelni rubel viszonylatba, míg a búzaexport ellenében történő gyapotimportot célszerű a korábbiánál nagyobb hányadban a dollár elszámolású viszonylatban megvalósítani.

Hajtsunk végre példánkban egy ilyen értelmű viszonylati átcsoportosítást. A kiinduló helyzetben 15 hl bort exportáltunk dollár elszámolású viszonylatba. Ebből most 5 hl-t átírányítunk rubel viszonylatba és acélt vásárolunk helyette. A rubel viszonylatú egységárakat figyelembe véve: 5 hl bor à 400 Ft = 2000 Ft. amiért (500 Ft-os egységáron) 4 tonna acél vásárolható.

A borexport így dollár viszonylatban 15 hl-ről 10 hl-re csökken, rubel viszonylatban pedig 20 hl-ről 25 hl-re emelkedik, míg az acélimport rubel viszonylatból 30 tonnáról 34 tonnára nő, dollár viszonylatból pedig 7 tonnáról 3 tonnára csökken.

Második lépésként a búzaexport—gyapotimport párosban végzünk átterelést, rubel viszonylatból dollár viszonylatba. Csökkentjük a búzaexportot rubel viszonylatban 3 tonnával, ezt áttereljük dollár viszonylatba, ahol 3 tonna gyapotot vásárolunk érte.

Mindkét átterelést végrehajtva, alaptáblánk — a kiinduló helyzethez képest — az 5. sz. táblázat szerint módosul.

Összehasonlítva a kiinduló adatokat a viszonylati átterelés utániakkal, arra a megállapításra juthatunk,

Viszonylati áttekerelés utáni helyzet
(A kiválasztott termékek módosított forgalmi adatai)

Megnevezés	Egység	Rubel viszonylat			Dollár viszonylat			Mennyiség összesen	
		Mennyiség	Egységár (Ft)	Érték (Ft)	Mennyiség	Egységár (Ft)	Érték (Ft)		
<i>Export</i>									
Búza.....	t	7	1000	7 000	8	1200	9600	15	
Bor.....	hl	25	400	10 000	10	300	3000	35	
<i>Import</i>									
Acél.....	t	34	500	17 000	3	700	2100	37	
Gyapot ..	t	3	1500	4 500	7	1200	8400	10	
<i>Egyenleg</i>									
							-4 500	+2100	

hogy az áttekerelés után változatlan exportárualap ellenében továbbra is megkaptuk a kiinduló importmennyiség egészét, az értékben számított forgalmi egyenleg azonban mindkét viszonylatban kedvezőbb lett (rubel viszonylatban -6000 Ft helyett -4500 Ft; dollár viszonylatban +800 Ft helyett +2100 Ft).

Általánosítva a példánkon keresztül bemutatott összefüggéseket, azt mondhatjuk, hogy a mindkét viszonylatú exportban vagy importban szereplő termékek viszonylati áttekerelésével érvényre juttathatjuk a kedvezőbb cserearányokban rejlő előnyöket, és így javíthatjuk a kereskedelmi mérleg egyenlegét, változatlan belföldi felhasználási szint mellett, vagy pedig növelhetjük a belföldi felhasználást, azonos külkereskedelmi egyenleg mellett. Az ebben rejlő (kereskedelempolitikai) tartalékok feltárásának fontosságát nem kell különösebben bizonygatni.

Egy kísérleti számítás eredményei

A módszer kipróbálása és az elérhető megtakarítások nagyságrendjének megítélése céljából kísérleti számítás végeztünk, az 1975. első három negyedévi tényadatok felhasználásával. Számításunkba bevontunk 34 importcikket és 29 exportterméket. Az import- és az exportcikkek kiválasztásakor ügyeltünk arra, hogy lehetőleg homogén, mindkét piacon szereplő és versenyképes termékek kerüljenek táblázatainkba. (E szempontok miatt számításainkban túlnyomórészt alapanyagok és viszonylag alacsonyabb megmunkáltsági fokon álló ipari féltermékek, továbbá élelmiszer-gazdasági termékek szerepelnek.) A kiválasztott termékek összesített forgalmi adatait a 6. sz. táblázat tartalmazza.

A vizsgált termékekre elkészítettük a rubel viszonylatú cserearánymátrixot, a dollár viszonylatú csere-

6. sz. táblázat

Eredeti (tényleges) forgalom és egyenleg

Rubel viszonylat		Dollár viszonylat	
Export.....	149 millió Rb	Export.....	170 millió \$
Import.....	289 millió Rb	Import.....	164 millió \$
Egyenleg....	-140 millió Rb	Egyenleg....	+6 millió \$

aránymátrixot, valamint a cserearányok eltéréseinek mátrixát. Ez utóbbiból kiindulva végrehajtottunk egy korlátozott viszonylati átcsoportosítási programot, amely — adott esetben — fő irányát tekintve forgalomátterelést jelentett a dollár viszonylatú forgalomból a rubel viszonylatú forgalomba.

Az eredményként kapott új forgalmi táblázatot a következők jellemezték:

Mennyiségileg — természetes mértékegységben (tonnában, hektoliterben, négyzetméterben stb.) mérve — az egyes termékek összimportja és összexportja nem változott. A viszonylati átterelés tehát nem változtatott sem a népgazdaság importtermék-ellátottságának a mértékén, sem az exportárualepok alakulásán. A program a cserearányok javítását — azaz ezzel a külkereskedelmi tevékenység hatékonyságának a fokozását — az adott termelési és felhasználási viszonyok változatlanul hagyása mellett éri el. (Ez természetesen nem helyettesítheti a hatékonyság javításának azon módozatait, amelyek a termelési és külkereskedelmi struktúra megváltoztatásán, a termékek minőségének, korszerűségének javításán stb. alapulnak.)

Ami megváltozott, az a beszerzési források és az elhelyezési piacok eredeti viszonylati megoszlása és a forgalmi egyenlegek. Kísérleti számításunkban a változások a rubel elszámolású forgalom értékének és arányának növekedését, továbbá a dollár elszámolású forgalom egyenlegének a tetemes javulását eredményezték.

A kísérleti számításunkban elért 42 millió dolláros egyenlegjavulás — egy eredetileg 170 millió dolláros export-import forgalmi körre vonatkoztatva — figyelemre méltó nagyságrendet képvisel. Pedig ez nem is az elméletileg elérhető maximum. Számításainkban ugyanis bizonyos korlátozó tényezőket is figyelembe vettünk, a viszonylati átterelések lehetséges mértékének a meghatározásakor. A socialista import vonatkozásában feltételeztük, hogy egy-egy termék esetében a partnerek legfeljebb 20 százalékkal hajlandók növelni szállításaikat, még az ún. kemény cikkekkel történő ellentételezés esetében is. A dollárexport esetében pedig kikötöttük, hogy a viszonylati átterelés egyetlen exporttermék esetében sem eredményezheti a korábbi dollárexport teljes megszűnését (tekintettel a piacok megtar-

7. sz. táblázat

Az eredeti és a viszonylati átterelés utáni adatok összehasonlítása

Megnevezés	Eredeti (tényleges) forgalom	Viszonylati átterelés utáni forgalom	A megváltozott forgalom az eredeti forgalom százalékában
<i>Rubel viszonylat (millió rubel)</i>			
Export	149	174	117
Import	289	316	109
Egyenleg	—140	—142	
<i>Dollár viszonylat (millió dollár)</i>			
Export	170	137	81
Import	164	89	54
Egyenleg	6	48	

tásához fűződő érdekre és esetleges egyéb kereskedelempolitikai megfontolásokra), sőt, az eredeti kiviteli volumen maximálisan a feléig csökkenhet. Ezek a korlátozó feltételek nem mindig tükrözik a számításba bevont termékekhez kapcsolódó tényleges gazdaság- és kereskedelempolitikai érdekeket, illetve az azokból adódó reális korlátokat. (A későbbi gyakorlati programozás során arra törekszünk, hogy az egyes termékekhez rendelt korlátozó feltételeket az illetékes — hozzáértő — szakemberek véleménye alapján határozzuk meg.)

A viszonylati áttérlesek „tárgyalási” cikklístái

Felvetődik a kérdés: milyen intézményi vagy mechanizmuseszközökkel lehetne odahatni, hogy a viszonylati áttérlesekkel elérhető hatékonysági előnyök realizálása a külkereskedelmi gyakorlati munkájának részévé váljék? Mindenekelőtt tisztázni kellene, milyen szerv vagy intézmény lehetne a gazdája ennek a feladatnak. A külkereskedelmi tevékenységben közvetlenül érdekelt exportszállító és importfelhasználó vállalatok? Esetleg a forgalom túlnyomó hányadát lebonyolító külkereskedelmi vállalatok? Megítélésünk szerint egyik sem. A viszonylati áttérlesek megvalósító gyakorlati üzletkötési és lebonyolítási tevékenység természetesen csak a vállalatok hatáskörébe tartozhat. A hatékony áttérlelést lehetővé tevő termékpárosok felkutatása és ennek nyomán az áttérlesek kezdeményezése azonban — általában — meghaladja a vállalatok lehetőségeit.

A viszonylati cserearány-eltérések kihasználásából elérhető egyenlegjavítás a mindkét viszonylatban előforduló export- és importtermékből képezhető termékpárosokra értelmezhető. Nyilvánvaló, hogy ezek a termékek általában nem egyazon vállalat profiljába tartoznak, sőt nagyon valószínű, hogy egy-egy termékpáros esetében más-más vállalat-

hoz tartozik az export- és az importtermék. Ezért a kiválasztásnál nem lehetne érdemi ismérv a profil szerinti hovatartozás. A kiválasztás és kezdeményezés ezért csak egy — a vállalati információs és érdekeltiségi szint felett álló — országos szerv vagy hatóság feladatát képezhetné.

A termékpárosok képzéséhez, valamint a viszonylati cserearányok kiszámításához és összehasonlításához szükséges *információs bázis* főhatósági szinten túlnyomórészt rendelkezésre áll. Azok az árinformációk, amelyek a számítások alapjául szolgálhatnának, ideális esetben az üzletkötéskor rendelkezésre álló árprognózisok lehetnének. Rubel viszonylatban erre — kb. egyéves előretartással — meg is van a lehetőség, amennyiben feltételezzük, hogy a kontingensek felletti kötések is általában az egy-egy évig érvényes szerződéses árakon jönnek létre.

Dollár viszonylatban a termékenkénti árprognózisok bizonytalanabbak, de a hatékonny viszonylati terelések legelfogadhatóbb számítási alapját itt is az üzletkötéskor várható jövőbeli árak alkotják. Ha az árinformációk megszerzése nehézségekbe ütközik vagy intézményesen egyelőre nem megoldható, akkor megelégedhetünk a folyó kötésekéről szóló statisztikából meríthető árinformációval is. Ennél is több bizonytalanságot jelentene a lebonyolítási árak alapulvétele, amelyekre vonatkozólag pedig a legrészletesebb árinformációk állnak rendelkezésre. A problémát ez esetben az okozza, hogy a bonyolítási árak nem tükrözik a vizsgálat időszakának valóságos külkereskedelmi árviszonyát. Azokat a kötéseket, amelyek alapján adott időszak ármozgásai bekövetkeznek, jóval korábban hozták létre, így azok nem adnak felvilágosítást a ma érvényes cserearányokra. Az operatív felhasználás szempontjából elsősorban olyan cserearánymátrixoknak volna jelentőségük, amelyek a viszonylati terelések szempontjából számításba jövő fontosabb termékek aktuális árait tükrözik.

Fáy József

M. Volkov: A „nemzetek kölcsönös függőségének” polgári koncepciója

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1976. 6. sz.)

A neokolonializmus ideológiai arzenáljában újabban különös helyet foglal el a „nemzetek kölcsönös függőségének” koncepciója, amely a multinacionális társaságok és a tőkésállamok harmadik világbeli tevékenysége alapjául szolgál. E koncepció hívei (elsősorban Lester Brown nézeteit kell kiemelni) olyan fontos valóságos folyamatra hívatkoznak, mint a nemzetközi munkamegosztás elmélyülése, és ebből kiindulva a multinacionális társaságokat a fejlődő országok jótévőiként ábrázolják. Azt állítják, hogy az országok fejlődésének lehetőségeit már nem annyira belső tényezők, mint inkább a más országok által követett gazdaságpolitika határozza meg.

A tudományos-technikai forradalom meggyorsította a termelés nemzetköziesedését folyamatát. Egyetlen ország sem létezhet más országoktól elszigetelten. Miközben a korszerű hírközlési és közlekedési eszközök csökkentették az országok közötti távolságot, a multinacionális társaságok nemzetközi ipari birodalmakká terebélyesedő vállalati hálózatokkal szőtték be a Földet. A „kölcsönös függőség” koncepciójának hívei szerint a nemzetek közötti kölcsönös kapcsolatok korábban főként a nemzetközi kereskedelemre korlátozódtak, manapság azonban az egész világ lényegében véve egységes gazdasági komplexumnak tekinthető. E komplexum egyes részei szoros kölcsönös függőségben vannak nemcsak a termelés, hanem a tudomány és a technika, a környezet, valamint a társadalmi kapcsolatok szférájában is. Valamennyi nemzeti államnak felelősséget kell vállalnia állampolgárai jólétéért, de az egyes kormányok cselekvési szabadságát ebben a vonatkozásban is korlátozza a kölcsönös nemzetközi függőség. A mai világ annyira „összeszűkült”, hogy nincs nagy különbség a nemzeti gazdaság prosperitása és a nemzetközi gazdasági rendszernek mint egésznek a virágzása között. A szóban forgó koncepció hívei csupán a nemzetköziesedés folyamatainak megállapítására szorítkoznak, de

megfelelnek a tőkés világgazdasági viszonyokban realizálódó kizsákmányolásról, antagonizmusokról és e kapcsolatokban megnyilvánuló egyenlőtlenségről.

A „kölcsönös függőség” koncepciójának képviselői a multinacionális társaságokat a műszaki és gazdasági fejlődés motorjaiként ábrázolják, a nemzeti határokat és az államok önállóságát pedig úgy tekintik, mint a fejlődés korlátait. Sok olyan fontos döntést, amely korábban a nemzeti kormányok hatáskörébe tartozott, újabban a multinacionális társaságok ragadnak magukhoz. E társaságok beruházási döntéseitől nagymértékben függ sok ország (különösen a kis országok) foglalkoztatottsági helyzete, fizetési mérlege és gazdasági növekedésének üteme. A „kölcsönös függőség” koncepciójának követői szerint a multinacionális társaságok és az államok érdekei, céljai — a lényegyet tekintve — egybeesnek, ennek ellenére felerülhetnek közöttük nemkívánatos konfliktusok. Ezért e két alapvető gazdasági szubjektum közötti kapcsolatok szabályozására új szervezeti rendszert kell kialakítani.

A szóban forgó koncepció hívei mindenekelőtt a környezet vonatkozásában fennálló kölcsönös függőség erősödését hangsúlyozzák. Az ember gazdasági tevékenységének ökológiai következményei globális jelleget öltenek, s a gazdasági tevékenység ökológiai hatását nem lehet államhatárok közé szorítani. A kölcsönös függőség egy másik formája a technológiai függés, amely a fejlett tőkésországokat és a harmadik világot elválasztó technológiai szakadék mélyülésével fokozódik. A „nemzetek kölcsönös függőségének” következő formája a kölcsönös társadalmi függőség. Az egyes országok nem képesek önállóan dönteni számos társadalmi problémáról, például az életformáról.

Az említett koncepció szerzői szerint a gazdasági tevékenység következményeinek nemzetközi jellege indokolja a nemzetek feletti állami szervezetek létrehozását. A világoceánnal való gazdálkodás szabályozására például világkormányt kellene létrehozni. E kormány adna ki engedélyeket a tengerben rejlő természeti erőforrások kiaknázására.

A „kölcsönös függőség” koncepciója a nemzeti szuverenitás korlátozására

és a fejlődő országok — a valódi gazdasági függetlenség elérését célzó — törekvései elfojtására irányul. Arra már Marx és Engels is rámutatott, hogy éppen a kapitalizmus az a társadalmi forma, amely összeköti a világ országait, s az elszigeteltséget felszámolva egységes gazdasági mechanizmust alakít ki. Az országok közötti gazdasági kapcsolatok azonban korántsem fejlődtek olyan harmonikusan, és nem feleltek meg egyformán mind egyik fél érdekeinek, ahogyan azt a „kölcsonös függőség” teoretikusai hirdetik.

A gazdasági függetlenség problémája nem a termelőerők szférájával, hanem a kölcsonös gazdasági kapcsolatok szférájával függ össze, konkrétan azzal, hogy milyen feltételek alapján kapcsolódnak be az országok a világ-gazdaság vérkeringésébe. E két szférát összekeverve, az említett koncepció követői szándékosan szembeállítják egymással a termelés fokozódó nemzetköziesedését és a fejlődő országok gazdasági függetlenségét. Megkísérlik meggyőzni a fejlődő országokat arról, hogy a gazdasági függetlenség akadályozza gazdaságaik gyors ütemű fejlődését és átfogó modernizálását. Nem a gazdasági függetlenségre való törekvés okoz károkat a kölcsonös függőség rendszerében, hanem a rendszer kiszákmányoló jellege, amely áldozatait a tőkésvilágban kialakult igazságtalan és nem egyenlő nemzetközi gazdasági kapcsolatok szétrombolására és súlyos konfliktusok kirobantására kényszeríti, amint erről az OPEC példája is tanúskodik.

(Ism.: Dobozi István)

Maurice J. Williams: OPEC-segélyek és a harmadik világ

(Euromoney, London,
1976. március)

Az elmúlt két évben az OPEC-államok jelentős mértékben hozzájárultak a harmadik világ olajban szegény országainak gazdasági megsegítéséhez. Ugyanakkor azonban igen sok jogos kritika éri az OPEC-országokat e segítség jellegét illetően.

Az olajjövendelmek 1973-as szédítő emelkedése előtt az OPEC-országok közül szinte kizárólag csak Szaúd-Arábia, Kuvait és Líbia nyújtott gazdasági segélyeket, s segélyeik négyötöde az

arab „frontvonal” országainak, Egyiptomnak, Szíriának és Jordániának jutott. Ez az általános — főként katonai célú — segítség 1970—1973 között átlagosan évente 400 millió dollárt tett ki. Ez idő alatt az OPEC-országok viszonylag elenyészően adtak pénzügyi támogatást gazdasági célokra. Ez az összeg 1970—1973 között évente mintegy 80 millió dollárt tett ki és elsősorban arab országoknak jutott, más harmadik világbeli országok csak kismértékben részesültek belőle.

Miközben 1974—1975 között — az olajjövendelmek felfutásával párhuzamosan — jelentősen megnőtt az OPEC-országokból származó kölcsonök, illetve segélyek volumene is, a segélyek szelektív jellege nem változott, s e támogatások továbbra is csak szűk körre terjednek ki.

Az olajárak emelkedése összetett módon és ellentmondásosan hatott a fejlődő országokra. A fokozódó szegénység, a magas munkanélküliség és a csödbe jutott kormányprogramok növelték a feszültséget a legtöbb szegény fejlődő országban. A közepesen „gazdag” fejlődő országokat ez a káros hatás nem érintette közvetlenül, mivel más nyersanyagok áremelkedése következtében bevételeik is megnövekedtek. Míg az olajáremelkedés súlyos problémát jelentett a nyersanyagszegény fejlődő országoknak, addig a fejlődő országok másik része követendő példát látott az olajtermelő országok kartelljében. OPEC-mintára igyekeztek más nyersanyagtermelők is saját kartelljeiket létrehozni, és e próbálkozások időlegesen elterelték a figyelmet a szegény országok helyzetéről. Amint azonban a nyersanyagkartellek sorra kudarcot vallottak, fokozódott a nyomás az OPEC-országokra, hogy segítsenek az olajszegény harmadik világbeli országok immár akuttá vált külkereskedelmimérleg-hiányának finanszírozásában.

Az OPEC-országok igen nehezen tudtak egy olyan közös politikában megállapodni, amelynek révén könnyíthetnének a nem olajtermelő országok fokozódó nehézségein. Az OPEC-országok zöme elvetette a harmadik világ szegény országaival szembeni szelektív olajárpolitika gondolatát, illetve elutasították azt a javaslatot is, amelynek értelmében rendszeres segélyeket juttatnának a harmadik világ nem olajtermelő országainak. Hosszas viták után végül 1976 februárjában megállapodtak az OPEC fejlesztési alapjának

létrehozásában. Ha az OPEC-tagállamok ratifikálják ezt a megállapodást, akkor ez a fejlesztési alap lehetőséget teremti arra, hogy 800 millió dollár összegben kamatmentes kölcsönöket nyújtsanak a nem olajtermelő fejlődő országoknak. Ezeket a hiteleket a tervek szerint alapvetően gazdasági és nem politikai megfontolások alapján osztják szét.

Az elmúlt két év során azonban jelentősen bővült az arab OPEC-országok politikai jellegű segélyezési tevékenysége is. Továbbra sem változott tehát az OPEC-pénzjuttatások zömének politikai célzatossága.

Az elmúlt években az OPEC-segélyek forrásait illetően egyébként egyfajta koncentrációs folyamatnak lehetünk tanúi. Szaúd-Arábia és Kuvait 1974-ben az összes OPEC-segélynek kb. a felét, 1975-ben azonban már csaknem kétharmadát folyósította. Ugyanakkor Irán, Líbia, Katar és Venezuela csak fele annyi segélyt folyósított 1975-ben, mint 1974-ben.

Az OPEC-segélyekre jellemző példa az Egyiptomnak juttatott általános célú segélyezés. Egyiptom különösen azért figyelemre méltó, mert 1974—1975-ben *Egyiptomnak jutott az összes arab eredetű OPEC-segély több mint a fele.* Az OPEC-segélyeket egyébként is erős földrajzi koncentrátság jellemzi. Az összes OPEC-segély kétharmada az elmúlt két évben Egyiptomnak és Szíriának jutott. További 25 százalék muzulmán országoknak, s csak a fennmaradó 10 százaléknál is kisebb rész jutott a nem muzulmán fejlődő országoknak. Az afrikai országok — legyenek akár muzulmánok, akár más vallásúak — általában kevésbé profitáltak az OPEC-segélyekből, mint ahogyan azt korábban várták. Igaz ugyan, hogy 1974—1975-ben az OPEC-országok jelentős mértékben juttatták pénzügyi erőforrásaitak (hosszú távra szólóan) a nem olajtermelő fejlődő országoknak, de ezek az eszközök a nem olajtermelő harmadik világbeli országok szükségleteinek egyharmadát fedezték. Ezt az alacsony arányt azzal lehet magyarázni, hogy az OPEC-megtakarítások zöme Egyiptomnak és Szíriának jutott, annak ellenére, hogy mind a két ország nettó olajexportőr.

Az OPEC-országok többször is kifejezték azt az elhatározásukat, hogy közvetlen beruházásokat valósítsanak meg nem olajtermelő fejlődő országokban, de mind ez ideig erre csak elenyésző mértékben került sor.

Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy az OPEC-országokban csupán két éve halmozódtak fel valóban hatalmas tőkefeleslegek. Ilyen körülmények között természetes, hogy azok a csatornák, amelyeken keresztül ezen országok többletjövedelmeinek segélyezésére való felhasználását megoldják, még nem nagyon hatékonyak. Mindazonáltal tény marad, s tagadhatatlan, hogy az OPEC-országok nem segítettek olyan mértékben a nem olajtermelő országok fokozódó külkereskedelmimérleg-deficitjét finanszírozni, ahogyan azt a fejlődő országok elvárták volna.

Az elkövetkező évtizedben az arab OPEC-országok várhatóan továbbra is jelentős többletjövedelmekre tesznek szert, s jelentős pénztökéek összpontosulnak a kezükben. Ez egyedülálló alkalmat teremt arra, hogy egyre fokozódó mértékben valósítsanak meg közvetlenül működőtőke-beruházásokat a nem olajtermelő fejlődő országokban. Ehhez arra van szükség, hogy az OPEC-államok szélesítsék és gyorsítsák megtakarításaik kihelyezését a fejlődő, olajszegény országokba. Szerencsére az OPEC-országok zöme már felismerte ezt a szükségszerűséget, s várható, hogy javulni fog az OPEC-segélyek földrajzi megoszlása. Remélhetőleg több működőtőke-beruházás fog jutni oda, ahol valóban szükség van rá: az olajszegény fejlődő országokba.

(Ism.: *Árva László*)

Górecka-Poznanska, J.: A természeti környezet „készleteivel” való gazdálkodás tervezésének problémái

(Gospodarka Planowa, Varsó,
1976. 7—8. sz.)

A környezeti szennyeződés erősödő tendenciája és az embert körülvevő természet minőségének romlása szükségessé teszi a környezetvédelem problémáinak bevonását a központi tervezésbe. Emellett szól az is, hogy a környezetszennyeződés lényegében társadalmi jelenség. Az esetek többségében a szennyező maradványoknak a környezetbe való kibocsátását a szennyeződés előidézője közvetlenül nem, vagy csak kevésbé érzékeli. Hatásos szankciók és eszközök hiányában nem a

szennyeződések előidézőjét sújtják az okozott gazdasági károk és veszteségek, hanem ezeket áthárítja a társadalomra. Csak az ország vagy a regionális gazdasági egység szintjén lehet felmérni e jelenségek következményeit, tehát csak országos, illetve regionális szinten lehet a szennyeződés korlátozását szolgáló intézkedéseket hozni.

Mint hogy az esetek többségében a környezetszennyeződés hosszabb távon fejt ki hatását, a környezetvédelemmel kapcsolatos döntések is hosszabb perspektívát fognak át, ami megint csak a központi tervezés szükségességét húzza alá. A környezet minőségének romlása nemzetközi jelenség. Nyilvánvaló, hogy a vizeket vagy a levegőt nem szabdalhatják szét az országhatárok. A környezetvédelem a nemzetközi tanácskozások napirendjén szerepel. Hatékonysága nagymértékben függ attól, hogy milyen nemzetközi megállapodásokat lehet elérni ebben a vonatkozásban. A környezetszennyeződés elleni küzdelem feltételezi az államok együttműködését. A közös fellépés jobban mozgósítja a rendelkezésre álló eszközöket.

A központi tervezés szükségességét indokolja még a környezetvédelmi politika komplexitása. Egyidejűleg többféle gazdasági szempontra kell tekintettel lenni: így a tudományos-technikai haladás irányára és ütemére, a termelés és a fogyasztás szerkezetére és ütemére, a termelési létesítmények telepítésére stb. A probléma komplex kezelésének szükségessége annál nyilvánvalóbb, minél bonyolultabb eszközöket alkalmaznak. Az ilyen jellegű tevékenység különösen akkor kerül előtérbe, ha a környezetvédelmet az úgynevezett zárt ciklusok kifejlesztésével szándékoznak megoldani. Sok közgazdásznak az a véleménye, hogy ez a probléma megoldásának egyedüli útja, ez teszi lehetővé a gazdaság és a természeti környezet közötti egyensúly kialakítását. A zárt ciklusok lényege az eddig szennyező hulladékoknak, maradványoknak a termelésbe, illetve a fogyasztásba való ismételt visszajuttatása.

A zárt ciklusok létrehozása bonyolult feladat. Megköveteli az olyan megfelelő műszaki megoldások kidolgozását, amelyek lehetővé teszik a termelés vagy a fogyasztás melléktermékeiként adódó s jelenleg még a környezetbe kibocsátott különféle maradványok felhasználását. A zárt ciklusok létrehozásának feltétele olyan gazdasági ösztönzők kialakítása és alkalmazása, amelyek a hulladék

hasznosításának ügyét szolgálják. Ez a koncepció nem valósítható meg az állam aktív, tervszerű politikája nélkül. Ha a piaci mechanizmus keretei között hatnak is a zárt ciklusok megszerzését kikényszerítő erők, hatékonyságuk messze elmarad attól, amit a központi tervezés bekapcsolásával érhetünk el.

Lengyelországban a környezetvédelem tervezése csak néhány éves múltra tekinthet vissza. Az eddigi tapasztalatok alapján azonban máris megállapítható, hogy szorosabban kell összekapcsolni a környezetvédelem kérdéseit az országos gazdasági tervezéssel. Jelenleg a központi tervezésben a környezetvédelmi politikának csak néhány eleme szerepel, többek között az az általános irányzat, hogy fel kell lépni a szennyeződések káros következményei ellen. Kizárólag a komplex tervezés teszi lehetővé a negatív hatások elemzését, a mérséklésükhöz, illetve a kiküszöbölésükhöz vezető módszerek és eljárások tervszerű megválasztását, a megfelelő variánsok körének bővítését.

Rendkívül fontos lenne a környezetvédelem tervezése elméleti alapjainak kidolgozása, mert nélkül az alkalmazott környezetvédelmi megoldások csak esetlegesek. A következő elemekről van itt szó: a környezetre vonatkozó adatok gyűjtése és szelektálásuk mód-szerinek fejlesztése; a gazdasági tevékenység és a szennyeződés közötti összefüggések felismerése és kvantifikálása; az egyes termékek előállítása és a természeti környezet állapota közötti kapcsolat felismerése és kvantifikálása; olyan modellek szerkesztése, amelyek segítik a népgazdaság és a környezetvédelem közötti összefüggések különféle oldalainak az elemzését és a környezetvédelem szempontjából optimális döntéseket.

A tervmetodikai ismeretek bővülése egyben megalapozza a gazdaságossági számításokat a környezetvédelmi döntések meghozatalában is. A jelenlegi gyakorlat az, hogy ezek a számítások vagy teljesen hiányoznak, vagy csak részlegesen. A tervezés tökéletesítésének fontos irányzata továbbá a környezetminőség túrési normáinak kidolgozása. E normák a társadalmi-gazdasági fejlődésnek éppen olyan fontos mutatói, mint például az ipari termelés növekedési rátája vagy a tartós javak egy lakosra jutó fogyasztása.

(Ism.: Kolos Miklós)

Megyeri Endre: Erőforrás-értékelés és jövedelemszabályozás

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 191 l.

A gazdaság mozgástörvényeinek mélyebb megismerésével és jobb megértésével párhuzamosan válik egyre világosabbá, hogy milyen sok megoldatlan kérdés van még előttünk. Nem öncélúak, teoretikusak e kérdések, hanem nagyon is gyakorlatiasak, s megválaszolásuk a marxista közgazdaságtudomány fontos feladata. Aligha szorul bizonyításra, hogy az erőforrás-értékelés és a jövedelemszabályozási rendszer tökéletesítése is a szóban forgó kérdések közé tartozik, illetőleg, hogy azok között is jelentős helyet foglal el. Indirekt bizonyítékul szolgálhat erre az érdekeltségi rendszereknek a szocialista országok szinte mindegyikében tapasztalható folytonos tökéletesítése. Megyeri Endre műve az ezen a területen tapasztalható problémák elméleti tisztázásához és a gyakorlati megoldáshoz nyújt komoly segítséget.

A könyv témakörét a szerző négy fejezetre osztva tárgyalja. A könyv bevezető fejezetében különös nyomatékkal hangsúlyozza: meglepő, hogy az erőforrás-értékelés jövedelemszabályozási vonatkozásairól folytatott viták során milyen kevés figyelmet fordítottak a vállalati érdekeltség és az erőforrás-értékelés kapcsolatára. A tanulmány tárgyának és céljának kifejtése kapcsán a szerző mindenképp előtt különbséget tesz az egyes erőforrások valós és virtuális jövedelemhozama között, megjegyezve, hogy a gyakorlatban az erőforrás-értékelésnek két egymással összefüggő értelmű használata terjedt el. Az egyik értelmezés szerint az erőforrások értékelése jövedelemhozamuk, a másik értelmezés szerint pedig az ár (vagy a kvázi ár) meghatározásában nyilvánul meg. A mű megírásának indítéka annak a *mozgástérnek a felmérése*, amelyben — az objektív gazdasági összefüggések figyelembevételével — a gazdaság irányító szervei különböző politikai és gazdasági megfontolások alapján a jövedelemszabályozás e paramétereinek értékét két felvehetik. A könyvnek külön érdekessége, hogy a szerző az erőforrások értékelésére nem csupán elméleti, hanem számszerű statisztikai elemzéseket is végez.

A második fejezetben a szerző az erőforrás-értékelésnek a szocialista gazdaságban való objektív szükségszerűségével foglalkozik. E fejezet elméleti indokolása Novoszilov „A ráfordítások és eredmények” című, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó által 1971-ben megjelentetett művében kifejtett gondolati rendszerre épül s annak bizonyos értelemben vett továbbfejlesztése is.

A szerző szerint a szocialista gazdaságban az erőforrás-értékelés objektív szükségszerűsége az értéktörvénynek, a munkaidő-megtakarítás törvényének és a munka szerinti elosztás törvényének egyidejű, egymásra ható működéséből következik. A novoszilovi gondolatrendszerrel való szoros kapcsolat alapján azonban a tervszerűség törvényére való hivatkozás mellőzése az olvasóban bizonyos hiányérzetet kelthet.

A könyv e fejezetében a szerzőnek igen fontos megállapítása, hogy nyílt gazdaságban — mint amilyen a mi népgazdaságunk is — szemben az autark gazdasággal, nem az ártípus módosul, hanem a termelés szerkezete változik, s az erőforrások értékelésének jelentősége ennek kapcsán nem csökken, hanem fokozódik.

A könyv harmadik része a munkaerő és az eszközök normatív tisztajövedelem-hozamának a magyar iparban való meghatározásával, és más kutatók e téren végzett munkásságának ismertetésével foglalkozik. Turánszky Miklós és Korönyi János kutatásainak fontosságát hangsúlyozva Megyeri Endre az azokban rejlő buktatókra is felhívja a figyelmet. Szakolczai György nézeteit részletesebben is elemezve rámutat, hogy az eszközközlési járulék optimális értékének gyakorlati

közelítése érdekében végső következtetésében Szakolczai megfordítja az összefüggésekben érvényesülő determináció irányát. A valóságban ui. nem a növekedési ütem határozza meg a beruházások hozadékát, hanem fordítva, a hozadék határozza meg a növekedési ütemet.

A szerző — a munkaerő és a lekötött eszközökön kívüli többi erőforrástól eltekintve — a tiszta jövedelem egyenletét a következőképpen írja fel:

$$T_i = \alpha_v V_i + \alpha_e E_i,$$

ahol T = tiszta jövedelem, V = bér, E = a lekötött eszközök értéke, α_v és α_e = az egységnyi bérre, illetve a lekötött eszközértékre jutó normatív tisztajövedelem-hozam, i = az adott időszak indexe.

A regressziós analízissel deduktív módon levezetett egyenlet paramétereit kiszámítva a szerző azok 1968—1974-es értékeit a korrelációs együtthatókkal együtt 19, illetve a 21 iparcsoportra vonatkozóan mutatja be. A bérarányos tisztajövedelem-hozam normája számításai szerint 1972-ben például 100,8 százalék, az eszközarányos tisztajövedelem-hozam normája pedig 10,4 százalék volt. Előbbi Kornai János számításai szerint 25 százalék, Simon György szerint pedig 30,4 százalék volt. Az eszközök normatív tisztajövedelem-hozam kulcsánál Kornai és Simon eredményeihez viszonyítva kisebb az eltérés, Szakolczaiéhoz képest azonban már jelentős, 5,5—6,0 százalék helyett 11—13 százalék.

Az α_v és az α_e paraméterek az ismertetett függvény elsörendű parciális deriváltjai. Ezek a paraméterek, illetve az általuk kifejezett arányok hasonlóságot mutatnak a termelési tényezőknek a termelési függvények elméletében fontos szerepet játszó differenciális termelékenységárányaival. A formai analógia ellenére azonban — amit a szerző különös nyomatékkal hangsúlyoz — gazdasági tartalmukat tekintve lényegesen különböznek egymástól, mert e tényezők nem a munkaerő és a tőke hozzájárulását fejezik ki a fizikai volumenként értelmezett jövedelmekhez, hanem a bér és a lekötött eszközök folyó áron mért tisztajövedelem-követelményét mutatják.

Adott tiszta jövedelem a munka és a lekötött eszközök különböző kombinációi mellett érhető el, s ezek a kombinációk ilyen szempontból ekvivalensek. Például:

$$\alpha_v V_1 + \alpha_e E_1 = \alpha_v V_2 + \alpha_e E_2.$$

Ebből adódik, hogy:

$$V_1 - V_2 = \frac{\alpha_e}{\alpha_v} (E_2 - E_1),$$

vagyis, hogy $\alpha_e : \alpha_v$ a pótlólagos eszközlektéstől megkövetelt

bérmegtakarítás normája, ami az eszközök és a munkabérre vonatkoztatott tiszta jövedelem normájának arányával egyenlő. Reciproka pedig $\alpha_v : \alpha_e$, amely a pótlólagosan lekötött eszközök normatív megtérülési idejét fejezi ki években. Az állóeszközöket bruttó értékben méri, a bérköltség pedig magában foglalja az R -alapot terhelő bér jellegű kifizetéseket is. A 19 iparcsoportra 1970-ben az így végzett számítások 8,2 év normatív megtérülési időt adnak, az egész szocialista iparra vonatkozóan pedig 10 évet.

A könyv legérdekesebb s leggyakorlatiasabb része az erőforrás-értékeléssel és a jövedelemszabályozással foglalkozó negyedik fejezet. A jövedelemszabályozási rendszer fedezeti, elosztási és ösztönzési-orientálási funkciói közül utóbbi kettő csak akkor juthat aktív szerephez, ha az erőforrás-értékelés követelményeit a jövedelemszabályozási rendszer figyelembe veszi, állapítja meg a szerző. Az erőforrás-értékelés megjelenési formái az érvényesülő ártípustól függően különbözők lehetnek. Az erőforrás-értékelés viszonylag átfogó rendszere először a beruházásgazdaságossági kutatásokban és számításokban, beruházás-hatékonyági együtthatók formájában alakult ki. Hazánkban és az európai KGST-országokban — mint ismeretes — jelenleg a tisztajövedelem-elvonás többszörös rendszerére érvényesül. Azt az elvet alapul véve, hogy ami költség a népgazdaságnak, az jelenjen meg költségként a vállalatok gazdasági számvetésében is, a bér- és eszközarányos jövedelemszabályozók méretezésekor — a nyereségérdekeltségi rendszer követelményeire is tekintettel — a normatív tisztajövedelem-hozamoknál a valóságban mindenütt alacsonyabb kulcsokat állapítottak meg.

Mint ismeretes, az 1968-as árreform során mi az árakban a nyereség eszközarányos elosztására törekedtünk. A személyi érdekelttségi rendszer hatására azonban működő árrendszerünk nemcsak a tiszta jövedelem, hanem a nyereség elosz-

tását tekintve is vegyes típusú. Ily módon nemcsak az eszközök, hanem a munkaerő normatív hozamának egy része is nyereségformát ölt. Vegyes ártípus és eszköz—bér—arányos nyereségérdekeltség esetén viszont a tisztajövedelem-normáknak elméletileg is az erőforrás-arányos adókulcsokkal és az erőforrás-arányos nyereségnormával kell egyenlőknek lenni. Az eszközarányos nyereség és a bér—eszköz—arány közötti lineáris regresszió vizsgálatára Megyeri Endre a következő egyenletet alkalmazta:

$$\frac{M}{E} = \beta_v \frac{V}{E} + \beta_E, \quad \text{ahol}$$

M = a nyereség évi összege, V = évi bérköltség az R alapot terhelő bérjellegű kifizetésekkel együtt; E = a lekötött eszközök értéke; β_v, β_E = a bér, illetve eszközarányosan képződő nyereség normája.

E szerint:

$$\alpha_v = \lambda_v + \beta_v \quad \text{és}$$

$$\alpha_E = \lambda_E + \beta_E, \quad \text{ahol}$$

λ = az adott erőforrás normatív adójának kulcsa.

Az elmondottakból következik, hogy a megfelelő tisztajövedelem-normák és a nyereségnormák különbözete elvileg az erőforrás arányos adók kulcsával egyenlő. Az 1968. évi kezdeti nagy eltérések után ez az összefüggés 1974-re lényegében teljesült is.

Az erőforrás-arányos adókkal kapcsolatos vita az utóbbi években nemcsak hazánkban, hanem a szomszédos szocialista országokban is újra felélénkült. (Csak közbevetőleg jegyzendő meg, hogy az eszközeletési járulékok Bulgáriában 1973-tól megszüntették.) A témával kapcsolatos nézeteket a szerző három csoportba sorolja. Az egyik végetlet képviselő irányzat szerint az erőforrás-arányos adókat lényegében az erőforrások normatív tisztajövedelem-hozamának szintjén kellene megállapítani. Ez esetben nyereség csak a normál hatékonyságnál nagyobb hatékonysággal dolgozó vállalatoknál képződne. A második irányzat képviselői szerint az erőforrás-arányos adók kulcsát ösztönzési és önfelirzadási okokból a normatív tisztajövedelem-hozamoknál alacsonyabban kell megállapítani. A szocialista országok többségében — mint ismeretes — jelenleg ez a gyakorlat érvényesül.

Mindkét irányzattal szemben állnak azok, akik az erőforrás-értékelés szükségességét elismerik ugyan, de tagadják az erőforrásadók célszerűségét. E nézet képviselői szerint az erőforrás-értékelésnek egyedül a vállalati nyereségben kellene kifejeződnie. A szóban forgó nézetet valló magyar közgazdászok közül az erőforrás-értékeléssel összefüggésben — vagy attól függetlenül — egyre többen hazai árendszerünk kétszintűvé tételének szükségességét is hangsúlyozzák.

A szóban forgó nézeteket ismertette a szerző leszögezi, az erőforrás-arányos adók nemcsak eszközei, hanem *sajátos* eszközei is az állam és a vállalatok közötti jövedelemelosztásnak. Egrészert azért, mert a gazdasági *kockázat* megosztásában is szerephez jutnak, másrészt pedig — mivel közvetlenül nem a jövedelmeket, hanem az erőforrásokat adóztatják — minimális hatékonysági követelményt is kifejeznek, s ilyen minőségükben a vállalati jövedelmezőségi *küszöb* szabályozásában is szerepet játszanak.

A könyvnek talán az erőforrás-értékelés és a vállalati érdekeltség témával foglalkozó része a legfontosabb s a legújyszerűbb. A szerző ebben a részben egzaktt formában is levezeti és bizonyítja, hogy a *vállalati és népgazdasági érdekek együttes érvényesülését a különböző érdekeltségi rendszerek mellett csak strukturálisan különböző jövedelem-szabályozási rendszerek biztosíthatják*. Ez a közelítési mód az említett három irányzathoz képest sokkal differenciáltabb s objektívebb.

Az erőforrás-arányos adók és érdekeltségi rendszerek konzisztenciájának részletesebb vizsgálata alapján a szerző a következő megállapításra jut:

Az erőforrás-értékelés a különböző érdekeltségi rendszerekben eltérő követelménnyel lép fel az erőforrásadókkal szemben, s különböző mértékű szabadságot biztosít ezek szabályozásában a szocialista államnak. Ebből a szempontból a legdetermináltabb az önköltségsökkentési és a nyereségtömeg-érdekeltség, ahol az erőforrásadókat az α tisztajövedelem-normákhoz kell igazítani. A legnagyobb szabadságot a bér—eszköz—arányos jövedelmezőségi érdekeltség adja, amikor mind a lekötött eszközök, mind a munkaerő adója zéró és a tisztajövedelem-norma ér-

teke között változhat. Az eszközjövodelmezőségi és bérjövodelmezőségi érdekelt-ségben mint szimmetrikus rendszerekben az egyik erőforrás adójának a tisztajövodellem-normához kell igazodni, míg a másiké zéró, illetve a tisztajövodellem-norma értéke között az erőforrás-értékelésen kívüli megfontolások alapján ve-tető fel.

A mi sajátos bér—eszköz-arányos nyereségérdekelt-ségi rendszerünk alakít-hatóságával kapcsolatban különösen figyelemre méltó a szerzőnek az a meg-állapítása, hogy ha ez az érdekelt-ségi rendszer megfelelően funkcionál, akkor az erőforrás-értékelés illetményadó és eszközköztési járuléka nélkül is jól működhet. Ez azonban nem jelenti azt, hogy más okoknál fogva, például a már említett koc-kázatmegosztás, az önfinszírozóképesség és a jövodelmezőségi küszöb szabályo-zása érdekében nem lehet célszerű az erőforrásadók alkalmazása.

A komplementaritás fogalmát bevezetve — ami leegyszerűsítve az $\alpha = \lambda + \beta$ összefüggést fejezi ki — az élő és holt munka értékelési arányainak módosulását önmagában az illetményadó felemelésével és az eszközköztési járuléka csökkenté-sét szorgalmazókkal szemben megjegyzi, hogy a bér—eszköz-arányos nyereség-érdekelt-ség és az eszközjövodelmezőségi, valamint a bérjövodelmezőségi érdekelt-ség feltételrendszerében a költségek és a nyereségnormák együttes aránya a dön-tő. A komplementaritás követelményéből kiindulva, kulcskérdésnek tekinti ebben a vonatkozásban a nyereségnormáknak a vállalati ösztönzési rendszerrel össze-hangolt beállítását, azzal, hogy az erőforrásadókat ennek alárendelten kell meg-állapítani.

Vincze Imre, Antal László, Szokolczai György, Rácz László, Vissi Ferenc és mások publikációiból is ismert nézeteket röviden taglalva Megyeri Endre az élő és holt munka helyettesítési arányaival kapcsolatban leszögezi, hogy a tisztajö-vedelem-normákon értelmezett helyettesítési arányok vizsgálata — miután $\alpha_0 : \alpha_E$ -ra az 1968. és 1974. évi kiugró értékektől eltekintve az élelmiszeripar nélkül vett feldolgozó iparban 9,7—10,7 év, az egész szocialista iparban pedig 11,8—13,9 év adódott — nem utal arra, hogy az eszközök az élő munkához képest túl lennének értékelve. Az ellentmondások — szerinte — a bérszabályozás és a nyereségadózás szférájában gyökereznek, s így megoldásukat is itt kell keresni.

A termelői és a fogyasztói árszint viszonyát — mivel e kérdés messze túlnő az erőforrás-értékelés problematikáján — csak futólag érinti. Nem tartja azon-ban valószínűnek, hogy olyan feltételeket tudnánk vagy kellene teremtenünk, amelyek között a bérarányos tiszta jövodellem teljes egészében az egyéni jövodel-madózás keretében vagy a forgalom szférájában kerülne központosításra.

A könyv az adott témakört jól átfogja. Az erőforrás-értékelés szempontjából közelítve Megyeri Endre gondolatköre zárt s logikus. Az eltérő nézetek interpretálása korrekt. A nyereség kötelező kettéosztásának megszüntetésétől a szerző — teljes joggal — a bérszorzó által okozott, ismert anomáliák feloldását reméli. Nem érinti azonban a vállalati érdekelt-ségben és a jövodellem-szabályozásban 1976-tól érvényesülő — a könyv megírásakor még csak tervezett — változtatásoknak a tárgyalt összefüggésekre várható kihatásait. A könyv kiegészítése feltétlenül hasznos lett volna egy ilyen — akárcsak feltételes módban fogalmazott — rövid eszmefuttatással.

A mű — tudományos értéke folytán — joggal tarthat számot nemzetközi ér-deklődésre is.

Barta Imre

Bodnárné Karsai Éva—Fülöp Sándor—Kecskés Józsefné: Iparvállalatok belső érdekeltségi rendszere

Kossuth Könyvkiadó, 1976. 214 l.

Népgazdaságunk V. ötéves terve az ipari termelés növelésének döntő eszközeként a termelékenység emelését jelölte meg. Ebből a szempontból rendkívül fontos az a kérdés, hogy az iparvállalatok tevékenységének hatékonyságát milyen mértékben képes elősegíteni az ésszerűen kialakított (és összehangolt) vállalati és vállalaton belüli érdekeltségi rendszer. Időszzerű tehát a szerzőhármás által feldolgozott téma.

A szerzők döntően a vállalaton belüli nagyobb egységek (gyárak, gyáregységek stb.) érdekeltségi rendszerével foglalkoznak, és nem tárgyalják részletesen a kisebb gazdasági egységek, a kollektívák, illetve egyének érdekeltségének problémáját. Az első fejezet tisztázza az érdek és a vállalati érdek fogalmát. A szerzők definiálják, hogy mi a vállalati érdekeltségi rendszer és miként épül a vállalati érdekeltség konkrét rendszere a vállalati érdekre. Kifejtik a belső érdekeltségi rendszer célját, tartalmát, funkcióit. Vizsgálják az érdekeltségi rendszer helyét a vállalati mechanizmusban, majd meghatározzák azokat a követelményeket, amelyek nélkül az érdekeltségi rendszer működésképtelen. A szerzők joggal mutatnak rá, hogy az *érdekeltségi rendszer működését megalapozó feltételekről a vállalatok jelentős része még ma is megfeledkezik.*

A második, harmadik és negyedik fejezetben a szerzők összefoglalják elemzőmunkájuk tapasztalatait. Következtetéseiket a vállalati szférában végzett 491 felmérésére és a témában megjelent publikációkra építették. Vizsgálódásuk célja: „módszertani ajánlások kidolgozása arra vonatkozólag, milyen belső érdekeltségi típusokat célszerű alkalmazni adott vállalati sajátosságok mellett”. (21. l.)

A második fejezetben a belső érdekeltségi rendszer nyolc típusát mutatják be. A tipizálás alapjául az egységeknél folyó munka értékelésének jellegét választották elhatároló ismérvként: „Ebből a szempontból azt tekintjük meghatározónak, milyen tényezőt állítanak az egységek érdekeltségi centrumába, amely tevékenységüket indirekt módon irányítja, motiválja, valamint amelynek értékeléséből tevékenységük megítélése és az ahhoz rendelt anyagi juttatások függnék” — definiálják könyvükben osztályozási módszerüket. (23. l.) Az egyes érdekeltségi típusokat külön-külön tárgyalva, rámutatnak azok előnyeire, hátrányaira, alkalmazásuk korlátaira.

A harmadik fejezetben a vállalati sajátosságok és a belső érdekeltség típusai közötti összefüggéseket taglalják. Nincs „általános érvényű recept” az egyes vállalatok belső érdekeltségének leghatékonyabb kialakítására — hangsúlyozzák —, de „az azonosságok és eltérések felismerése, elemzése, értékelése a konkrét rendszer kiválasztásához, hatékony alkalmazásához nélkülözhetetlen”. (42. l.) A belső érdekeltségi rendszer kialakítása szempontjából a következő, meghatározó sajátosságokat emelik ki:

- a vállalaton belüli gyártási struktúrát (horizontális, vertikális vagy vegyes felépítésű-e a vállalat), mivel „a gyártási szerkezet a tevékenységek és eredmények elkülönített mérhetősége, a végtermék-realizálás közös vagy elkülönített jellege tekintetében meghatározó jelentőségű”. (45. l.);

- a vállalati egységek termelési—gazdasági kapcsolatát (termelési, értékesítési kooperáció stb.);

- a kapacitások vállalaton belüli konvertálhatóságát.

Lényeges, hogy a vállalat egységei összevonás, beolvastás, új egységek létesítése stb. útján jöttek-e létre, s hogy milyen a vállalat telepítési helyzete. Nem elhanyagolható a vállalat nagysága, termékeinek fejlesztésgényessége, piaci helyzete stb. Ezek a sajátosságok rövid távon nem vagy csak jelentős ráfordítással módosíthatók. Vannak azonban olyan vállalati sajátosságok is (például vállalati tervezési, információs és elszámoltatási rendszer), amelyek vállalati intézkedéssel rövid távon is módosíthatók. Mindezeket „a vállalaton belüli egységek érdekeltségi típusának megválasztása, a belső érdekeltségi rendszer fejlesztése, az azzal összefüggő vállalaton belüli sajátosságok elemzése során...” (77. l.) feltétlenül figyelembe kell venni.

A negyedik fejezetben a szerzők vállalati példákon, összehasonlító statisztikákon mutatják be az egyes érdekeltségi típusok alkalmazását, illetve a vállalati

belső érdekeltiségi rendszer fejlődését 1968—1972 között a felméréseik során elemzett vállalatoknál.

Az ötödik fejezet első részében a szerzők ismertetik az 1976. január 1-vel életbe lépett vállalati érdekeltiségi rendszert. Rámutatnak a rendszer elemeinek a népgazdasági célokkal való összefüggéseire. Egyúttal felhívják a figyelmet arra is, hogy milyen módon fejlődtek a belső érdekeltiségi rendszer fejlesztésének feltételei. Ezen felül hangsúlyozzák az érdekeltiségi rendszer stabilitásának fontosságát is, amely az adaptív (a vállalati erőforrások és a teljesítmény optimális összhangjára törekvő) vállalati magatartás általánossá válását hivatott elősegíteni.

A továbbiakban a belső érdekeltiségi rendszer fejlesztésének problémáival foglalkoznak. Leszögeznek, hogy „a vállalati egységek érdekeltiségi rendszerének továbbfejlesztésével kapcsolatos feladatok komplex jellegűek”. (144. l.) A vállalat stratégiai és rövid távú céljainak pontos meghatározásától, a tervezési, információs és elszámoltatási rendszer korszerűsítésén keresztül, az érdekeltiségi formák működtetéséig és ellenőrzéséig a vállalat számos tevékenységének összehangolt fejlesztését feltételezik. A belső érdekeltiségi rendszer továbbfejlesztését korlátozzák a szervezeti feltételekben jelentkező hiányosságok, a hatáskörök kialakulatlansága, a vállalatokon belüli indirekt irányítás általánossá válását akadályozó személyi feltételek hiánya, a szemléleti nehézségek stb.

A belső érdekeltiségi rendszer fejlesztésével foglalkozó részek sajnos rendkívül szákszavúak, szinte csak érintőlegesen vetik fel az egyébként jól felismert problémákat, részletesebb kifejtésük növelhette volna a könyv értékét. Ugyancsak túl röviden, néhány gondolat erejéig foglalkoznak az üzemi demokráciával, amelynek az érdekeltiségi rendszerrel összhangban kell fejlődnie. Célszerű lett volna erre is bővebben kitérni.

A hatodik és hetedik fejezet — mintegy a negyedik fejezet mellékleteként — ismerteti egy horizontális (Villamos Berendezés és Készülék Művek) és egy vertikális (Pamutnyomóipari Vállalat) termelési struktúrájú nagyvállalat belső érdekeltiségi rendszerét.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a könyv teljesítette kitűzött célját. A vállalaton belüli érdekeltiség elméleti és gyakorlati kérdéseit a szerzők olyan átfogóan vizsgálják, amilyen átfogó vizsgálattal a szakirodalom ez idáig adós maradt. Ezért a gyakorlati szakemberek részéről a mű joggal tarthat érdeklődésre számot.

Jancsec Ferencné

SZENTGÁLI GYULA:

A SZÁMÍTÓGÉP KÓRHÁZI ALKALMAZÁSA

(A számítógép és alkalmazása sorozat)

A számítógép és alkalmazása sorozat kötetei népgazdaságunk különböző ágazataiban mutatják be a számítástechnika alkalmazásának lehetőségeit és módjait. A gazdasági életben alkalmazása elfogadott. E kötetben a szerző — aki kórházi főorvos — az egészségügyi alkalmazást foglalja össze. Rámutat arra, hogy a számítógép felhasználása a gyógyítás folyamatában sok segítséget nyújthat az adott egészségügyi intézmény és annak személyzete számára. Az egészségügyi igazgatásban, a diagnosztikában, a közvetlen betegmegfigyelés tapasztalatainak adatgyűjtésében és elemzésében a számítógép alkalmazása széles perspektívát nyit. A kötet a nemzetközi tapasztalatok és példák bemutatásával hívja fel a figyelmet arra, hogy hazánkban e területen szélesebb körben kell alkalmazni a jelzett korszerű, új módszert. A könyv tartalmazza a számítógép megértéséhez szükséges általános alapismereteket és az adatrögzítés kérdéseit is. A mű teljesen új témával foglalkozik, s értékesen egészíti ki azt a hozzá csatlakozó bibliográfia.

200 l., fűzve 22,50 Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Лайош Зелко

Теория социалистического предприятия, политическая экономия и управление хозяйством

Автор в своей статье акцентирует внимание на том, что Маркс и, вообще, экономисты-марксисты в политической экономии капитализма считают положения о целях капиталистических предприятий исходной точкой. Наважнейшей целью капиталистического предприятия они считают достижение как можно большей (не максимальной) прибыли, а также — в результате тенденции выравнивания прибылей, сложившихся в различных хозяйственных отраслях — средней прибыли. Автор ссылается и на некоторые новые положения настоящей марксистской и буржуазной экономической литературы.

На основе анализа интересов социалистических предприятий — основанных на общественных отношениях, на занимаемом предприятиями в хозяйстве месте, — автор развивает мысль о том, каковы имманентные цели социалистических предприятий: а) как можно более быстрое повышение личных доходов, приходящихся на тождественное количество живого труда; б) рост, расширение масштабов, развитие и в) обеспечение общественного признания, большей частью посредством выполнения того, чего ожидает от них общество. Важным средством в достижении этих целей является создание «чрезмерных резервов», и поэтому это — также одна из основных целей социалистических предприятий.

В своей совокупности эти цели определяют такой характер социалистических предприятий по сравнению с капиталистическими, что они в существенной мере считаются и с непосредственными интересами своих работников, принимая во внимание в то же время и общественные интересы.

Анализируя основные цели социалистических предприятий, можно установить, что при социализме потребление и накопление, а также капитальные вложения объективно необходимо регулировать в централизованном порядке (что не обязательно означает централизованное принятие решений), и, кроме того, очень важно в централизованном порядке обеспечивать формирование типа центра цен и определение норм экономической эффективности в отношении капиталовложений.

В конечном счете развитие производительных сил вынуждает при капитализме усиление центрального вмешательства в хозяйство и, даже, появление социалистической общественной собственности. Однако социалистическая общественная собственность — по своей природе — не может функционировать без вышеупомянутого централизованного регулирования.

В заключительном разделе статьи автор занимается проблемами, которые следует учитывать при централизованном управлении хозяйством вследствие противоречивости основных целей предприятий.

Золтан Золтан

Принципы развития инфраструктуры и механизм его действия

Автор в своей статье констатирует, что получившая в нашей стране распространение терминология, связанная с инфраструктурой, и ее толкование строятся не на принципиальных основах, а на применяемых без критики положениях различных школ, встречающихся в капиталистической специальной литературе. Автор указывает на то, что круг и содержание инфраструктуры определяются общественно-экономической деятельностью. Инфраструктура, таким образом, является системой, в которую входит широкий диапазон умственных и материальных факторов, а также систем учреждений обеспечения, элементы которой находятся друг с другом в весьма тесной взаимосвязи.

В дальнейшем автор анализирует принципы и механизм действия развития инфраструктуры, приходя к важным заключениям и иллюстрируя их на богатом материале.

Дюла Надь

Некоторые вопросы руководством сельскохозяйственными производственными кооперативами

Автор в своей статье — написанной на основе защищенной в этом году кандидатской диссертации «Основные вопросы руководства сельскохозяйственными производственными кооперативами» — изучает руководство сельскохозяйственными производственными кооперативами и их организационную систему с точки зрения того, какая специфика и какие изменения выражаются кооперативной формой и тенденциями развития хозяйства; какие задачи стоят перед нами в связи с этим; каким образом можно устранить исторически возникающие противоречия в этой области.

С точки зрения руководства и организационных последствий автор считает фундаментальным вопросом специфическую черту кооперативной формы, основывающейся на групповой собственности, состоящую в том, что в организационном плане хозяйственная деятельность не обособляется от общественной. Существенным условием развития групповой собственности в социалистическом направлении считает он соответствующее формирование внутренних организационных отношений и отношений руководства, решающим моментом в котором — как он пишет — является такая согласованность коллективного и единоличного руководства, в котором приоритет принадлежит коллективному руководству.

Из числа сегодняшних тенденций развития автор стремится выяснить в первую очередь, какое воздействие оказывают на руководство сельскохозяйственными кооперативами и на их организационные отношения индустриализация сельского хозяйства, рост величины хозяйств, расширение круга деятельности, возникновение индустриальных производственных систем и развитие совместных хозяйственных мероприятий.

В заключительной части статьи автор отдельно останавливается на анализе представленных вопросов с точки зрения принятия решений.

Эндре Ладани

Роль уникального и малосерийного машиностроительного производства в развитии структуры продукции

Автор критикует мнение, представляемое многими специалистами, согласно которому уникальное и малосерийное производство является экономически неэффективным. Логическим путем и на международных примерах он доказывает: уникальное и малосерийное производство может быть экономически эффективным, если экономически эффективное производство таких товаров и в международном плане является уникальным и малосерийным.

Для того, однако, чтобы уникальное и малосерийное производство было экономически эффективным, нельзя отставать от развития, происшедшего за последние годы в организации производства и в технологии. Для этого развития характерно следующее: произошла типизация узлов и деталей уникального оборудования, и для их крупносерийного производства были организованы специализированные заводы; получило распространение машинное, электронное управление производством; были механизированы транспортные и погрузочно-разгрузочные работы; опираясь на технику нумерического управления, на интегрированное, программное управление обрабатывающими центрами и на автоматические системы измерения, развернулась автоматизация уникального и малосерийного производства; под влиянием всего этого значительно сократилась продолжительность изготовления изделий.

В дальнейшем автор анализирует положение уникального и малосерийного производства в Венгрии, его развитие в последнее время, намечая актуальные задачи экономического развития в этой области.

Ева Редз—Йозеф Кельнер

Взаимосвязь между техническим развитием и оплатой труда в текстильной промышленности

Авторы анализируют, как развивалась за последние 15 лет Венгерская камвольно-прядельная и ткацкая фабрика, и какова была взаимосвязь между развитием и оплатой труда рабочих. Они подробно изучают, как сложились принципы и практика оплаты труда в связи с обслуживанием старого оборудования в ткацких и прядельных цехах, а затем рассматривают, какие изменения требуются для того, чтобы должное поощрение труда обеспечивалось и на высокопроизводительных станках, вступивших в производство по ходу реконструкции.

В своем анализе авторы останавливаются и на проблемах, связанных с наступившей утечкой рабочей силы, с рабочей нагрузкой и применением многостаночных систем, а также на воздействии, оказываемом ими на применяемые формы оплаты труда.

Йозеф Никл

Устранение существенных различий в жизненном уровне города и села, рабочего класса и крестьянства производственных кооперативов в Чехословакии

Автор представляет в своей статье тот процесс, в результате которого доход чехословацких сельскохозяйственных работников постепенно достиг дохода работающих в промышленности, и одновременно значительно сократились различия между условиями жизни города и села. На богатых статистических данных он иллюстрирует укрепление сельскохозяйственных производственных кооперативов как основной материальной базы выравнивания.

Йозеф Фау

Метод расчета, применимый для улучшения условий торговли

Автор занимается одной из групп факторов, воздействующих на условия внешней торговли: эффектом изменения обращения со странами, торговля с которыми происходит при различных соотношениях цен. Автор приходит к предположению, что если на двух (или нескольких) рынках с неконвертируемыми расчетами и различными соотношениями цен в обращении одновременно находятся те же экспортные или импортные товары, то при рассмотрении различных сочетаний экспортных и импортных товаров может оказаться, что они обмениваются друг на друга при различных количественных соотношениях. Таким образом, если направлять обращение товаров к рынкам с более выгодными соотношениями цен, то это может привести к улучшению глобальных условий торговли (terms of trade). Согласно описанному в статье методу соотношения цен рассматриваемых товаров на различных рынках заносятся в матричную форму, и затем, после исчисления матриц расхождений в соотношениях цен, можно получить информационную базу для улучшения распределения товаров между рынками.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Lajos Zelkó:

Theory of the socialist firm, political economy and economic control

The article calls attention to the fact that Marx and, in general, the Marxist economists handle the theorems about the aims of capitalist firms as premisses in the political economy of capitalism. They consider as the most important objectives of capitalist firms the attainment of the possible highest (not maximum) profit, as well as the attainment of the average profit emerging as a result of the tendency of profit-levelling among the various branches of the economy. Also some novel statements of present-day Marxist and bourgeois literature are indicated.

Having analysed the interests of the socialist enterprises — based on the social relations, on the position occupied by the socialist enterprises in the economy — the author explains the immanent objectives of the socialist enterprises: a) the possible fastest increase of personal incomes per identical live labour, b) growth, spreading and development, and c) the securing of social recognition, mostly by fulfilling social expectations. An important tool of attaining these objectives is the socially "exaggerated reserve-building" and thus this too is a basic aim of the socialist enterprises.

In their globality these enterprise aims render the socialist enterprises, as against the capitalist ones, such units where the immediate interests of the workers are strongly reckoned with, while keeping in view the interests of society as a whole.

Analysing the basic aims of the socialist enterprises it may be stated that in socialism a central regulation of consumption and accumulation, as well as of investments, is necessary (which does not necessarily amount to central decisions). It is further highly necessary to centrally shape the centre of prices and to set efficiency norms towards investments.

In the final analysis it is the development of the forces of production that urges increasing central interference in capitalism and, as a matter of fact, the coming about of socialist social ownership as well. But the socialist social ownership cannot function, by its nature, without the central regulation indicated.

The last chapter of the article discusses the problems deriving from the contradictory basic aims of enterprises which must be taken into account in centrally controlling the economy.

Zoltán Zoltán:

Principles and mechanism of developing infrastructure

The author establishes that the terminology and interpretations of infrastructure widespread in Hungary are not based on solid theoretical foundations and rely mostly on an adaptation, without critique, of the statements of different schools in bourgeois literature. The scope and contents of infrastructure are determined by socio-economic activity. Infrastructure is a system comprising a wide range of material and institutional supply systems whose elements are in extremely close interrelation with each other.

The author then proceeds to analyse the principles and mechanisms of developing infrastructure. Several important conclusions are drawn and the statements are illustrated with many examples.

Gyula Nagy:

Some problems of management in the agricultural cooperatives

The study has been written on the basis of the author's dissertation as candidate of sciences: "Basic problems of management in agricultural cooperatives." It discusses the management and organizational problems of cooperatives from the point of view of the particular changes and particular features which are expressive of the cooperative form and the development tendencies of the farms. He also treats the tasks to be still solved and the ways in which the historically emerging contradictions might be solved.

As regards the consequences for management and organization, the particular feature of the cooperative form based on group ownership that the farming-enterprising and the social activities are not organizationally separated is treated as a pivotal question. An adequate transformation of the organizational and management relations is considered as an essential condition of development of group ownership towards socialist relations. Its decisive moment is such harmony between corporate and one-man management, in which priority is enjoyed by the former.

From among the recent tendencies of development the author makes efforts to clarify the effects of the industrialization of agriculture, of the growing scale of production, of the

SUMMARY OF THE ARTICLES

expansion of the scope of activities, of the emergence of production systems and joint economic ventures on the management and organization of agricultural cooperatives.

In conclusion, the questions discussed are separately analysed from the point of view of decision-making.

Endre Ladányi:

The role of individual and small-series production in the machine building industry, with a view to developing the product pattern

The article criticizes the view represented by several economists that the production of machines individually or in small series is necessarily unprofitable. It is proved with the aid of logical deduction and international examples that this may be profitable, if the products in question are produced individually or in small series also internationally.

For such production to be profitable, we must keep pace in organization and technology with the most recent developments. The main features of it are as follows: parts and units of the individual products have been arranged by types, for their production in large series specialized plants have been organized; the mechanical and electronic control of production has been spreading; the movement of materials has been mechanized; relying on NC-control as well as on integrated, program-controlled metal-working centres and automatic measuring systems the automation of individual production and of that in small series has emerged; under their effect the production time of the products has considerable diminished.

In the following the article analyses the situation of production of machines individually and in small series in Hungary, and indicates the topical tasks for an efficient development.

Eva Redő—József Keller:

Interrelations between technological development and wage payment in the textile industry

The authors investigate development over 15 years in the Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár (Factory for spinning and weaving of worsted wool) as well as the relations between development and wages. First the principles and practice developed in the spinning and weaving workshops in connection with the handling of the old machines is analysed and then it is examined what changes had to be made in order to secure proper incentives also after the instalment of the high-performance machines in the course of reconstruction.

In their analysis the authors also touch upon the problems of labour migration, the application of systems where several machines are handled by a worker, the work-load and the effects of all these on the forms of wage payment applied.

Josef Nikl:

Elimination of essential differences between town and countryside, between the living circumstances of the working class and the cooperative peasantry in the CSSR

The article reviews the process as a result of which the income of agricultural workers gradually attained that of industrial ones; simultaneously diminishing the differences between the living circumstances of urban and rural population to considerable extent. The consolidation of farmers' cooperatives is presented as the main material basis of the levelling process with the aid of rich factual statistical data.

József Fáy:

A method of computation for the improvement of the terms of trade by countries

The author discusses one group of factors influencing the terms of trade: the effects deriving from the changes in the direction of trade with countries with differing relative prices. The basis of his reasoning is the recognition that if on two or several markets with non-convertible currencies the same export or import products are simultaneously traded, there will be high probability that some pair of export-import products is exchanged on different markets in different proportions. Thus, a channelling of trade towards markets with more favourable terms of trade may contribute to improving the allover terms of trade of the country.

The method described in the article arranges the terms of trade of the products that may be relevant in a matrix form by markets; then, by working out from this the matrix of the deviations in the terms of trade the starting information necessary for the improvement of distribution of trade by markets may be obtained.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1976. évi 7. sz.

- Csuhno, A.:** Az egyes, általános és különös dialektikája mint a fejlett szocializmus elemzésének módszertani elve
- Trubicina, T.:** A szocializmus gazdasági törvényeinek rendszere
- Szemenyko, V.:** A szubjektív termelési tényező mint a politikai gazdaságtani kutatások tárgya
- Kotljár, A.:** A munkaerő újratermelésének kategóriáiról
- Kormiljcsikova, Z.:** A szocializmus anyagi-műszaki bázisának kérdéséhez
- Volinszkij, G.:** A teljes önálló elszámolás és a gazdasági láncszemek önfinanszírozása
- Szoboginy, V.:** A kolhozokban végzett munka termelékenysége és díjazása közötti összefüggés elemzése
- Szmirnova, N.:** Az önálló elszámolási láncszem hatékonyságának kritériumáról
- Nyizsnaja, Sz.—Sasztjtyko, V.:** A szocialista nemzetközi termelési viszonyok tanulmányozásának módszertani kérdései
- Cserkaszov, N.:** A nemzetközi gazdasági viszonyok elemzéséről a szocializmusban
- Golosov, V.:** A tőke nemzetközivé válási folyamatának néhány sajátos vonása
- Oljsevszkij, V.:** Az állammonopolista kapitalizmus és az infláció
- Havina, Sz.:** A „piaci szindikalizmus” mint a piaci szocializmusról szóló elmélet egyik variánsa
- Voroncova, L.:** A Moszkvai Elektronikus Gépgyártási Intézet politikai gazdaságtani-tanszéke végrehajtja az SZKP XXV. kongresszusának határozatait
- Artikov, A.—Meljcev, A.:** Ipari állóalapok gazdaságos kihasználásának problémái (Taszkent, 1975. december)
- Halturina, V.:** A Felsőfokú Tanintézeti Minisztérium politikai gazdaságtani főtanácsának vitája oktatás-módszertani problémákról az OSZSZSZK-ban
- Zajcev, N.:** Oktatástechnikai eszközök alkalmazásával foglalkozó tanács létrehozásáról
- Berezovszkaja, V.:** A dolgozók életszínvonalának mutatói a szocializmusban
- Smeljov, G.:** Agrárviszonyok a szocializmusban. A szocialista országok mezőgazdaságában fennálló termelési viszonyok általános és különös vonásai

1976. évi 8. sz.

- Mokrov, G.:** A tulajdon problémája a gazdasági viszonyok vizsgálatában
- Gvoznyeva, N.:** A munka jellege és sajátos vonásai a fejlett szocializmus időszakában
- Hesszin, N.:** Néhány módszertani kérdés Marx „A tőke” című művében
- Mtmirkov, N.:** Az agrár-ipari kooperáció alapjai
- Szemjonov, V.:** Finanszírozási és hitelnyújtási kérdések a mezőgazdaságban
- Pozsujev, N.:** Mezőgazdasági termékek felvásárlási árrendszerének fejlesztése

- Grodzskij, V.:** Kölcsönhatás a demográfiai folyamatok és a gazdasági növekedés között
- Rjevova, L.:** A termelő állóalapok felújítása mint a társadalmi munkatermelékenység állandó növelésének tényezője
- Kozirev, V.:** A nyereségtöbblet közgazdasági természetéről és szerkezetéről a szocialista gazdaságban
- Szorokopud, M.:** Az értéktöbblet-ráta hosszú távú tendenciájáról
- Duhonaja, L.:** Az amerikai állami szektor bér munkásainak szociális és gazdasági helyzete
- Lebegyev, A.:** A tudományos-műszaki haladás állammonopolista szabályozása az USA-ban
- Litvinyenko, O.:** A „szociologizálás” mint a mai burzsoá politikai gazdaságtan válságjelensége

economia y desarrollo

1975. évi 31. sz.

- Bueno, Eramis:** Az Irányítás automatizálási rendszere
- Lopez Coll, Armando:** USA: Egy új gazdaságpolitika válsága, vagy egy alapelv összeomlása?
- Azcuy, Antonio:** A kereskedelmi termelés és a kereskedelem
- Sergejev, N.:** A nemzetek feletti konzorciumok és a nemzetközi kereskedelem
- Besada, Benito:** Kuba finansziális problémái és a Nemzeti Bank létrehozása
- Brazília:** A növénytermesztő szektor
- Az ENSZ iparfejlesztési II. általános konferenciája:** kubai vélemények

The ECONOMIC JOURNAL

1976. június

- J. A. Kregel:** A gazdasági módszertan a bizonytalanság fényében
- R. Millward:** Árkorlátozás, inflációellenes politika, közösségi és magánszektor az Egyesült Királyságban 1949—1973.
- G. Pyatt:** A Gini-koefficiens interpretálásáról és lebontásáról
- H. Gravelle:** A csúcsterhelés problémája az ésszerű tárolásnál
- M. Galatin:** Optimális előrejelzés a bizonytalansági tényezőt tartalmazó modelleknél, amikor az eredményt az előrejelzés befolyásolja
- M. Firth:** A jövedelembejelentés hatása a részvényekkel kapcsolatos magatartásra a hasonló típusú cégeknek
- J. Cornwall:** Diffúzió, konvergencia és a Kaldor-féle törvény

G. E. Llewellyn és M. H. Pesaran: Az Egyesült Királyság importárainak meghatározása

C. D. Harbury és D. M. Hitchens: A gazdaság öröklése

J. Trevithick: A pénzjövedelem rugalmatlansága és a Keynes-féle munkaellátási függvény

P. S. Kristensen: A szakszervezeti elvárások a Johnston-féle bérmeghatározási modellben, a kettős monopólium alapján

T. Lancaster: A felesleg, a munkanélküliség és a munkaerő-politika

A. Steinherr és J. Vanek: Munka-irányított vállalatok és a tőkeletlen verseny

R. L. Meek, M. Morishima és G. Catephores: Van „történelmi transzformációs probléma?"; egy átalakulás

E. Foster és R. W. Boadway: A költséghaszon-elmélet jöléti megalapozása; egy váltás

S. Weintraub és M. Chatterji: Költség-infláció és a gazdaságelmélet helyzete; egy váltás

PLÁNOVÁNÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1976. évi 7. sz.

Martinka, K.: Szlovákia gazdaságának sokoldalú és dinamikus fejlődése a VI. ötéves tervben

Vinklár, V.: Fűtőanyag és energia — a további gazdasági fejlődés lényeges problémája

Bacová, V.: Az állóalapot újratermelésének tervezése, tekintettel a technikai fejlődésre

Jech, O.—Vlk, V.: A kultúra fejlesztésének gazdasági alapja

Valkovský, J.: A Cseh Szocialista Köztársaság építőiparának fejlődése

Bálek, J.: A Komplex Program öt éve

Cejnar, B.—Skalický, B.: A Cseh Szocialista Köztársaság mezőgazdasági és élelmiszeripari ágazatainak fejlődése

A Szovjetunió és a KGST-országok tervszerű együttműködésének megerősödése

A lengyel gazdaság dinamikus fejlődése

1976. évi 8. sz.

A KGST XXX. ülészaka tovább erősíti a szocialista gazdasági integrációt.

Srba, J.—Kolár, J.: A közgazdasági kutatás a CSKP XV. kongresszusa után

Komanická, L.: A CSKP XV. kongresszusának határozatai — további előrelépés a szocialista társadalom tervszerű fejlődése tudományosságának elmélyítésében

Hetenyi, I.: A Magyar Népköztársaság gazdaságának fejlődése az V. ötéves tervben

Beran, F.: A társadalmi termelés hatékonysága biztosításának problémái

Kubík, J.: A tudományos-technikai haladás irányítási rendszerének tökéletesítése

Vojtech, J.: Az új építési törvény

Dolezal, B.: Kelet—Nyugat—Harmadik Világ

Zemlitzka: Árak és nemzetközi megállapodások a nyersanyagokról

Sobek, O.: A lakossági jövedelmek differenciája és fejlődési tendenciája Csehszlovákiában

EKONOMISTA

1976. évi 3. sz.

Rakowski, M.: Az életszínvonal fogalma, értékelése és elemzése

Czerwińska, E.: Az állami vállalatok által képzett árak és pénzügyi rendszerük

Medio, A.: Az új klasszicisták, az új rircardiánusok és Marx

Kaminski, B.—Okólski, M.: A világgazdaság globális prognózisai

Tomidajewicz, J.: A beruházási tevékenység értékelése az eddigi beruházási rendszerben

Sarapuk, M.: A szolgáltatási szektor és a foglalkozástervezet

Drabowski, E.: A devalváció eredményei a tőkés gazdaságban

Misiuma, W.: Az agráripari komplexum alakulása a Szovjetunió gazdaságában

Kolman, R.: A minőség mennyiségi meghatározása (Oyrganowski, B. recenziójának margójára)

Oyrganowski, B.: Válasz „A minőség mennyiségi meghatározása" című könyv recenziójával kapcsolatos észrevételekre

1976. évi 7—8. sz.

Karpinski, A.: Lengyelország társadalmi és gazdasági fejlődésének fő irányai a hosszú távú tervezés időszakában

Kaminski, V.: A lengyel élelmiszeripari területi fejlesztésének néhány problémája (az 1971—1975-ös évek tapasztalatai alapján)

Guzek, M.: A regionális értéktranszformáció alapuló nemzetközi KGST-árrendszer

Jedynakova, J.—Dabkowski, A.: A népgazdaság fejlesztése fő arányaira vonatkozó automatizált rendszerek tervezésének és bevezetésének problémái

Filastejcz, A.: Az innovációk és a gazdasági fejlődés

Karpinski, V.: A technikai újdonságok bevezetésének ösztönzése: koncepció és értékelés

Sulkowski, Cz.: Kísérlet a beruházások hatékonyságszámításának új megközelítésére

Glikman, P.: Az időtényező szerepe a beruházások gazdasági hatékonyságának számításában

Rosati, D.: A többéves tervezési modell és a beruházások hatékonysága

Köhler, P.: A szocialista gazdasági integráció szerepe a termelési intenzifikálásban és a munkaterhelékenység növelésében

Gorecka-Poznanska, J.: A természeti környezet „készleteivel" való gazdálkodás tervezésének problémái

Okolo-Kulak, S.: A mezőgazdaság területi szervezése (módszertani szintézis)

Dramowicz, K.: Szimulációs módszer a regionális analízisben

Sekula, Z.: A termékválaszték struktúrájának programozása ágazati és vállalati szinten

Планово стопанство

1976. évi 7. sz.

Valcsanov, Sz.: A mindenoldalú intenzifikáció, a Bolgár Népköztársaság gazdaságfejlesztési stratégiájának irányvonala a VII. ötéves tervidőszakban

Gozesz, H.: Gépipari termékek árváltozásának problémái

Ivanov, L.—Alekszander Karasev.: A Bolgár Népköztársaság nemzetközi termelészakkosításban és kooperációban való részvételének gazdasági hatékonysága és a hatékonyság meghatározása

Veleu, T. Szt.: A termelés modernizálására és rekonstrukciójára fordított beruházások meghitelezése

Sismanov, T. G.: Ipari objektumok beruházás utáni értékelésének kérdései

Vasziljev, V. Szt.—Vitkov, C. D.: Környezetvédelmi mutató- és szankciórendszer létrehozásának irányelvei

Najdenova, C.: Korai paradicsomok önköltségének kérdései

Popov, A.—Szpaszov, I.: Tudományos-műszaki problémák és feladatok kiválasztási kritériumainak meghatározása

A társadalmi környezet és az ideológiai folyamatok között fennálló szükség szerű kapcsolatról. (Tudományos és gyakorlati konferencia az Állami Tervbizottságban, Szófiában, 1976. június 22-én)

Rajcsjev, B.: Információs szervezés a közgazdasági rendszerekben

1976. évi 6. sz.

Sztolov, Sz.—Kirjakov, K.—Pasalijev, I.: A dinamikus és hatékony gazdasági növekedés

Fidanov, D.: Gazdaság és törvényesség
Mihajlov, M.: A mezőgazdasági állóalpok modernizálásának és rekonstrukciójának problémái

Gozesz, H.: Új gépipari termékek árképzésének problémái a műszaki haladás feltételével között

Konovalov, Je. és szerzőtársai: Gazdaság és kultúra a Kínai Népköztársaságban az 1971—1975. éves időszakban

Sztocsev, A.: A valutaválság hatása a nyugat-európai valutáris integrációra, valamint a tőkés nemzetközi valutarendszerre

Rizov, Szt.: A tőkés integráció időszere problémái

Rangelova, R.—Igov, N.: A hosszú távú tervezés információs aspektusa

Berov, L.: Az 1876-os felkelés gazdasági előfeltételei

Tudományos konferencia a gazdasági növekedés problémáiról a BTA Közgazdasági Intézetében, 1976. március 18-án

1976. évi 7. sz.

Grigorov, K.: Dimitar Blagoev közgazdasági nézetei

A VII. ötéves terv — a fejlett szocialista társadalom felépítésének fontos szakasza a Bolgár Népköztársaságban

Georgiev, I.: A tudományos-műszaki forradalom — a dinamikus és nagyhatékony-ságú gazdasági növekedés alapvető tényezője

Grivekov, D.: Építőipari termékek egyseg-es árainak problémái

Kjurkcsijev, I.: Gépi szimuláció alkalmazása a legfontosabb makrogazdasági mutatók primér meghatározására

Cvetkov, R.: A Kínai Népköztársaság gazdasági kapcsolatai a Közös Piac országaival
Minaszjan, G.—Karadimov, M.: A vég- és az összertermék makroprognózisainak egyensúlyba hozása

Atanaszov, M.: A speciális külkereskedelmi ügyletek hatékonyságáról

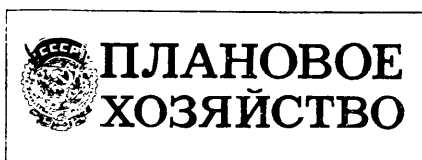
Rizov, Sz.: A KGST-országok gazdasága az 1971—1975. éves időszakban

Bradisztilov, D.: A rayonokkal foglalkozó közgazdaságtudomány gazdagítása

Behar, N.: Anglia szociális és gazdasági problémáinak időszere vizsgálata

Grozdanov, K.: A gazdasági mechanizmus tökéletesítése a Bolgár Népköztársaságban

Radev, I.: A tudományos-műszaki információ nemzeti és internacionális ágazatának rendszerei

1976. évi 7. sz.

A párt gazdasági stratégiája és a gazdasági mechanizmus tökéletesítése

Szosznov, I.: A közlekedéscélpítészet szerepe a X. ötéves terv feladatainak végrehajtásában

Kozlov, A.: A vegyipar termelése a mezőgazdaság számára

Ivancsenko, V.: Minőség szabályozás — komplex módon

Karnovszkij, Ju.—Kurtjinyin, I.: Termelési egyesületek önálló elszámolása

Makarov, V.: Az üzemi tervezés komplex megközelítése

Kovalevszkij, A.: A tervezés módszereinek, mutatóinak és formáinak tipizálása

Klinszkij, A.—Kirpicseva, L.—Szokolov, A.: A helyettesíthetőség tényezőjének számbavétele anyagmérlegekben

Panfilov, I.: A kuznyeck-altáji termelési komplexum

Cicin, P.: A helyi tanács tevékenysége a kerület fejlesztéséért (Moszkva Vorosilovról elnevezett kerületének példáján)

Gribov, V.: Beruházások tervezésének és finanszírozásának tökéletesítése

Pavlova, A.: A minőség mint a termék társadalmi használati értékének formája
Kokorjev, M.: A normatív-parametrikus árképzési módszerek alkalmazása és az árjegyzék szerinti árak kalkulációjának automatizálása

Levin, Sz.—Vasziljeva, V.—Koszinov, N.: Árképzés a petrokémiai iparban
Kamisanov, P.: Árukészletek tervezése, normálása

Szeferjan, R.: A fogyasztói kereslet dinamikája

Dmitrijev, V.: A szolgáltatások iránti igény tanulmányozása

Lozovszkij, Ju.: Az elszámolóárak és alkalmazásuk

Nejman, Z.: A beralap-felhasználás értékelése a gépgyártás területén

Grinberg, Ja.: Összszövetéségi tudományos konferencia Szverdlovszkban: A rekonstrukció mint a termelés intenzifikálásának fontos útja

1976. évi 8. sz.

A területi tervezés álljon a mai feladatok magaslatán

Zencsenko, N.: Az ágazati és a területi tervezés összekapcsolása

Rudnyev, K.: A műszergyártás mint a műszaki haladás fontos tényezője

Mozsin, V.—Szavéljev, V.: A területi tervezés tökéletesítésének irányai

Kiszitanov, V.: A regionális termelési hatékonyság aggregált mutatói

Hodzszajev, D.: A komplexitás — a városok beépítésének fő iránya

Vojekjova, T.—Szmjrnov, A.: A nettó termelés, a külkereskedelem és a fizetett szolgáltatások mutatóinak kialakítása az ágazati kapcsolati tervmérlegben

Ribakov, O.: A KGST-országok hosszú távú célprogramjai

Marsalek, A.: A közös tervezés — a KGST-tagországok új együttműködési formája

Szerkova, M.: A vállalatok műszaki fejlesztésének szervezési és gazdaságossági kérdései

Levitszkij, P.—Szadovszkij, V.—Miscsenko, V.: A termelési hatékonyság fokozására irányuló terv optimalizálása gépipari vállalatokban

Adameszku, A.—Iljicsjeva, N.: Öntözéses földművelés a Volga-vidéken

Pockaljev, A.—Iljicsjeva, N.—Ljusic, A.: A fejlesztési beruházások normatíváinak kérdése az állattenyésztésben

Kronrod, Ja.: Az anyagi termelés és a termelőmunka kritériumairól, hatáiról a fejlett szocializmusban

Popov, D.: A kohászat termelésének hatékonysága

Zajcev, A.: A világűr álljon a népgazdaság szolgálatában

Truszov, A.: Termelési ráfordítások értékelése a komplex nyersanyag-feldolgozás, valamint a félégyártmány-megmunkálás folyamataiban

Brajnyin, M.: Iparvállalati üzemekben végzett munkák volumenét mérő módszer alkalmazása

Bjelasov, L.—Zsarkova, I.—Sevcsenko, V.: Módszertani közelítés szennyezett közegben üzemelő berendezés karbantartási ráfordításainak tervezéséhez

Pjeskov, A.: A szállítószolgáltatások új koncentrációs formája

N. N. Nyekraszov akadémikus hetven éves *Konovalova, H.*: A nem feketeföldi övezet időszerű problémái

Az 1976/77-es évre ajánlott cikkek tematikája a pártoktatás és a közgazdasági képzés rendszerének keretében

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1976. évi 8. sz.

A SZUTA 1976. március 16-án tartott közgazdasági szekcióján hozott határozat szövege

Notkin, A.: A nemzeti jövedelem és felhasználása a X. ötéves tervidőszakban

Atlasz, Z.: A termelési hatékonyság tényezőinek rendszeréről, korrelációjáról

Dudinszkij, I.: A szocializmus gazdasági törvényeinek hatása a szocialista vállalkozásban

Szapilov, Je.: A termékminőség szabályozása

Janyin, V.—Szokolov, B.—Szokolov, A.: A tervszerű anyagtakarékosság

Laptyev, V.: A tervszerű gazdaságirányítás jogi kérdései

Manyaktin, V.: Mezőgazdasági földek kihasználásának hatékonysága

Popov, V.: Munkatermelékenység-növelés a mezőgazdaságban

Vladova, N.: Az ipari munka hatékonyságának anyagi ösztönzése az európai KGST-országokban

Havina, Sz.: A szocialista tervezés burzsoá koncepciói

Manyevics, Je.: A munkaszervezés mint a munkatermelékenység növelésének tartaléka

Oszmolovszkij, G.: Munkaráfordítások mérése a tiszta termék bázisán

Szemjonov, A.—Butajev, B.: A SZUTA közgazdaságtudományi intézeteinek 1971–1975. évi eredményei és feladatai a X. ötéves tervidőszakban

Szmiszlajeva, L.—Merkina, G.: Az állóalpok, a beruházások és az új technika gazdasági hatékonyságának problémáival foglalkozó akadémiai tudományos tanács, valamint az akadémiai közgazdaságtudományi intézet tudományos tanácsának együttes ülésének 1976. április 15-én

Alekszejev, A.: Kétszáz éve jelent meg: Adam Smith: „Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól”

wirtschafts wissenschaft

1976. évi 7. sz.

Dippe, A.—Fischer, I.—Hartmann, K.: A munkásosztály vezető szerepe és a tudományos-műszaki haladás az NDK iparában

Reither, K.—Schwabe, H.: A tervszerű ipari árképzés tökéletesítése új gyártmányok hatékonyságának erősebb ösztönzésére

Bechmann, R.: Szocialista termelési viszonyok és a munka jellege

Schliesser, W.: A biztosítástudomány szerepe és perspektívái a fejlett szocializmusban

Krause, G.: A marxista—leninista monopóliumértelmezés baloldali opportunistá „bírálata”

Uhlig, K. H.—Hartig, H. J.: A monopolista koncentrációs stratégia időszéri aspektusai
Graf, Ch.—Hackel, H.: A „szolgáltatói társadalom” a polgári teoretikusok és politikusok felfogásában

Graupner, K. H.—Krzyszowski, W.—Wiesner, H.: A Közgazdaságtudományi Kutatással foglalkozó Tudományos Tanács 17. ülése
Baltrusch, E.: Az irányítás kérdése a gazdaságban témával foglalkozó Tudományos Tanács munkájából

1976. évi 8. sz.

Stiemerling, K. H.: A szocialista gazdasági integráció — a fejlett szocializmus kialakításának egy ismérve

Swoboda, H.: A szocialista termelési viszonyok alakulása a szocialista gazdasági integráció folyamatában

Hartmann, K.: Az ipari termelés intenzíválásának néhány kérdése

Manz, G.: Az életmód és életszínvonal aspektusai a szocialista társadalomban

Caquelin, J.—Kaden, J.—Knoch, V.: A nemzeti jövedelem és a nettó termék faktorlemzésének problémája

Hartmann, W. D.—Stock, W.: A termék-innováció jelentősége kapitalista konszernekben

Pawelke, G.—Günther, G.: A koncentráció és monopolizáció folyamata az NSZK kiskereskedelmében

Klein, Th.—Trettin, P.: A népgazdasági újratermelési folyamat modellezése

1976. évi 9. sz.

Stieler, R.: A munka szocialista jellegének formációja és a szocializmus anyagi—műszaki bázisa további felépítése közötti kölcsönkapcsolatok tervszerű kialakítása

Hofmann, P.: A társadalmi termelés intenzíválása, valamint a végterméket előállító és az alkatrészeket szállító vállalatok közötti kapcsolatok kialakítása

Kuciak, G.—Wilhelm, K. H.: A területi aspektus a szocialista gazdaság szervezés fejlesztésében

Oppitz, V.: Tartós fogyasztási cikkek szükségleti funkcióinak gazdasági motivációja

A termelőerők és termelési viszonyok közötti kölcsönkapcsolatok „baloldali” revizio-

nista meghamisítása, valamint a műszaki haladás a szocializmusban

Rudolph, F.: A polgári üzemgazdaságtan — a német monopólióke egy közvetlen segéd tudományának funkciója, tartalma és fejlődési tendenciái

Lange, H.—Tannhäuser, S.: A szocialista iparvállalatok szerepe és feladatai

Brunner, G.: A nemzetközi gazdasági szerződésekre vonatkozó törvényhez

Schüttpel, P.: A népgazdasági tervezés és a tervszámítások automatizált rendszerű kidolgozásának módszertani problémái

POLITICKÁ EKONOMIE

1976. évi 7. sz.

Nikl, J.: A közgazdasági alap kutatás az SZKP XXV. kongresszusa, és a CSKP XV. kongresszusa után

Lebegyev, V. G.: A modern tudomány eredményei és a szocializmus előnyei szerves összekapcsolásának közgazdasági problémái

Válek, V.: Árképzés a KGST-országok közös vállalataiban

Izák, V.: A duális termelési ár és az értékelmélet viszonyához

Klacková, J.: A természeti források racionális kihasználásának elve az optimális tervezés elméletében

Wacker, W.: A Csehszlovák Közgazdasági Társaság tevékenységéről

Večeř, J.: A cseh szerzők nézete a merkantilizmusról a XIX. század második felében és a XX. század elején

Gürlichová, S.: Adam Smith és korunk

Pražský, A.: A szocializmus és a tulajdon

Ježek, T.: A perspektivikus irányítás prognózisa

Vobořil, J.: A közgazdasági—matematikai módszerek sikeres felhasználása a népgazdasági tervezésben

A Közgazdasági Szemle 1976. évi számaiban megjelent írások jegyzéke

1. Cikkek

		Folyó- irat- szám	Lap
Bajt, Aleksander:	Bérinfláció egy liberális, öngazgatáson alapuló gazdaságban	10	1210
Barta Imre:	A kapcsolódó (indukált) beruházásokról	1	15
Benet Iván— Pénzes Bethenné:	Ár- és költségviszonyok a hústermelésben	1	39
Bennó Pál:	Az elnökválasztási mechanizmus hatása az ipari szövetkezetek vezetési gyakorlatára	12	1438
Berend T. Iván:	Gazdaság — műveltség — társadalomtudomány	7—8	781
Bethlendi László:	A mezőgazdaság iparosodásának néhány elméleti és szervezeti kérdése	9	1061
Bíró Zoltán:	Változások a tőkésországok energiahelyzetében	6	679
Bóc Imre:	A fogyasztási cikkek minőségében rejlő erőforrástartalékok	6	650
Bognár József:	Az energia- és nyersanyag-gazdálkodás új feltételei a világgazdaságban	7—8	772
Csikós-Nagy Béla:	A gazdasági kalkulációról	6	637
Dániel Tamás:	A beruházott vagyon amortizálása	2	129
Dániel Zsuzsa:	A gazdasági növekedés „optikája”	2	138
Dobozi István:	Növekedési kilátások az „árforradalom” után a harmadik világban	11	1326
Donáth Ferenc:	A kollektivizált mezőgazdaság iparosodása Magyarországon	6	661
Fekete Ferenc— Earl O. Heady— Bob R. Holdren:	A termelőszövetkezeti tagok és a háztáji gazdaságok céljainak vizsgálata	11	1314
Fohn János:	A nemzeti jövedelem és a hitelállomány mennyiségi összefüggése	1	28
Galasi Péter:	A községekben élő ipari-építőipari munkások mint a munkaerő sajátos csoportja	3	293
Gács János:	Hiány és támogatott fejlesztés (Tendenciák az építőanyag-ipar irányításának történetében)	9	1043
Gálik Mihály— Ondvári Árpád:	A hazai K+F hatékony irányításának néhány lehetséges módszeréről	5	552
Gyenis János:	Politikai és gazdasági feltételek a mezőgazdaság szocialista átalakításában	2	154
Hajnal Albert:	Szemléletek népgazdasági információelítő rendszerekhez	7—8	843
Hoffmann Istvánné:	A magyar háztartások gazdálkodási modellje	4	394

		Folyó- irat- szám	Lap
Horváth László:	A szocialista iparvállalatok mérete, tulajdonosi integrációk	5	509
Huszár István:	Az új ötéves tervről	3	253
Juhász Ádám:	A termelési és termékszerkezet javításáról, az anyagigényességről és a műszaki fejlesztésről	7—8	803
Kellner József— Redő Éva:	A műszaki fejlesztés és a bérezés összefüggése a textiliparban	12	1447
Kornai János:	A gazdasági viselkedés normái és a norma szerinti szabályozás	1	1
Kovács János— Tarján Tamás:	A családi struktúra gazdasági jelentőségéhez	3	302
Köves András:	Az európai szocialista országok és az Egyesült Államok közötti kereskedelem néhány tapasztalata	5	579
Kutas János— Mausecz Zsuzsa:	A nők foglalkoztatottságának és szakképzettségének változása 1970—1990 között	10	1153
Lackó Mária:	Lakossági megtakarítás és ellátási helyzet	5	535
Laczó Ferenc:	Az indexelmélet elégtelen közgazdasági alapjai	7—8	864
Ladányi Endre:	A gépipari egyedi és kissorozatgyártás szerepe a termékszerkezet fejlesztésében	12	1428
Laki Mihály:	Téves üzleti döntések	11	1296
Lázár György:	A tudomány hatékony, intenzív fejlődése; társadalmi-gazdasági céljaink megvalósításának fontos feltétele	7—8	765
Lóránt Károly:	A világ energiafelhasználásának távlati tendenciái	10	1192
Lindow, Wulf:	A társadalmi formák gazdasági alaptörvénye és a politikai gazdaságtan feladatai	2	176
Makaruk Ludwik:	Exportorientáció és importhelyettesítés	5	567
Marshall, R. L.:	A rochdale-i szövetkezeti elvek és korunk szövetkezeti mozgalma	2	188
Mausecz Zsuzsa— Kutas János:	A nők foglalkoztatottságának és szakképzettségének változása 1970—1990 között	10	1153
Mihalik István— Szigeti Endre:	Egy klasszikus mű jubileumára (Kétszáz éves A. Smith: „A nemzetek gazdasága” című műve)	5	596
Molnár Frigyes:	A fogyasztási szövetkezetek gazdasági tevékenysége az V. ötéves tervben	11	1280
Molnár László:	Kísérlet a különbözőzeti földjáraadéknak megállapítására	4	426
Mosóczy Róbert:	A Szovjetunió gazdaságpolitikája a X. ötéves tervben	10	1133
Nagy Gyula:	A mezőgazdasági termelőszövetkezet vezetőségének néhány kérdése	12	1418
Nagy Lajos:	Az ipari és mezőgazdasági személyi jövedelmek aránya és arányos fejlesztése	3	279
Nagy László:	A mezőgazdasági szövetkezetek társadalmi érdekképviselői szervei és fejlesztésük néhány kérdése	10	1182
Nikl, Josef:	A város és a falu, a munkásosztály és a termelőszövetkezeti parasztság életviszonyaiban jelentkező lényeges különbségek leküzdése Csehszlovákiában	12	1461

		Folyó- irat- szám	Lap
Ondvári Árpád— Gálik Mihály:	A hazai K+F hatékony irányításának néhány lehetséges módszeréről	5	552
Pénzes Bethenné— Benet Iván:	Ár- és költségviszonyok a hústermelésben	1	39
Pillís Pál:	A magyar mezőgazdaság két Cobb—Douglas-típusú termelési függvénye	10	1174
Pirityi Ottó: Redő Éva— Kellner József:	A bérpolitika és a bérszabályozás funkcióiról A műszaki fejlesztés és a bérezés néhány összefüggése a textiliparban	7—8	833
Rév Lajos:	Ipari szövetkezetek az V. ötéves tervben	12	1447
Ripp Géza:	A válság gazdaságtana	9	1030
Román Zoltán:	Termelékenység és növekedés a magyar gazdaságban	6	692
Simán Miklós:	A termelési szerkezet korszerűsítéséről	11	1261
Simai Mihály:	A nemzetköziesedés gazdasági „költségei” a tőkésországokban és az átállás problémája	5	522
Sinkovics Alfréd:	Funkcionális költséganalízis. Megoldási kísérlet a kalkuláció problémáira	4	440
Sivák József— Vági Ferencné:	A társadalmi termelés hatékonyságának mérése és tervezése	10	1163
Szabó István:	Mezőgazdasági szövetkezetek az V. ötéves terv kezdetén	4	408
Szigeti Endre— Mihalik István:	Egy klasszikus mű jubileumára (Kétszáz éves A. Smith: „A nemzetek gazdagsága” című műve)	4	381
Szita János:	A szocialista gazdasági integráció útján (A Kölcsönös gazdasági Segítség Tanácsának XXX. ülészsaka)	5	596
Tarján Tamás— Kovács János: Timár János:	A családi struktúra gazdasági jelentőségéhez A munkaerő-struktúra és a munkahelyi struktúra megfelelése	9	1005
Vági Ferencné— Sivák József:	A társadalmi termelés hatékonyságának mérése és tervezése	3	302
Vissi Ferenc: Zelkó Lajos:	Az adórendszer és a kétszintű árrendszer Szocialista vállalkozáselmélet, politikai gazdaságtan és gazdaságirányítás	3	269
Zoltán Zoltán:	Az infrastruktúra fejlesztésének elvei és hatásmechanismusa	4	408
		7—8	819
		12	1389
		12	1403

2. Vita

Belvaracz János:	Hogyan lehet a marxizmusból eltüntetni a dialektikát?	7—8	883
Bonifert Donát:	„Piaci szocializmus” vagy tervszerű gazdaságirányítás?	6	708
Erdős Péter:	Az adóztatás és a profithányad összefüggésének törvényszerűségeiről	12	1476
Farkas Gyula:	A tulajdonról és a megkettőzött termelési viszonyok elméletéről folyó vitához	4	457
Gyenes Antal:	Az állami és a szövetkezeti szocialista tulajdon néhány kérdéséről	7—8	899

		Folyó- irat- szám	Lap
Herédi István:	A tulajdonviszonyok elméletéhez	2	191
Jánosi Ferenc:	A gazdaságosság kategóriájának tartalma a különböző termelési módokban	11	1343
Kozma Pál:	A társadalmi-gazdasági alakulat és a tulajdon fogalma	3	311
Lengyel László:	A terv és a piac szerepe a szocializmusban	1	57
Pécsi Kálmán:	Megjegyzések a szocialista nemzetközi pénzügyi rendszer történetéhez	1	76
Pirityi Ottó:	Adalékok a szocialista tulajdonról folyó vitához	10	1223
Takács Béla:	A tulajdonfogalom értelmezéséhez	9	1072

3. Szemle

Barabás Péterné— Kádár Iván:	A vezetői információs rendszerek és az ember-gép „párbeszéde”	1	94
Farkas György— Timár Vilmos:	Gazdasági összefüggések a bauxittól a kész- áruiparig terjedő alumíniumipari komplexum- ban	5	607
Farkas Györgyné:	A fejlődő országok és a nemzetközi valuta- rendszer	7—8	944
Fáy József:	Számítási módszer a viszonylati cserearányok javítására	12	1484
Ferenci Tibor:	A lakossági szolgáltatások fejlesztésének idő- szerű kérdései	9	1091
Gyórfi Endre:	Az anyagmozgatás fejlesztéséről	3	326
Harsányi László:	A komplett technológiák szállításának igénye a fejlődő országokban	4	480
Iványi Attila Szilárd:	Üzemnagyság és technológiai korszerűség a vaskohászatban	10	1238
Izickné, Hedri Gabriella:	Burzsoá elméleti koncepciók a tőkésvilág vál- ságjelenségeiről	2	205
Kóbor Kálmán:	Az alacsony árfekvésű áruválaszték termino- lógiai megközelítése és sajátosságai az élelmi- szeriparban	7—8	918
Laczkó István:	A mezőgazdasági vezetők és szakemberek te- vékenységének struktúrája	7—8	923
Ligeti Sándor:	A tőkés monetáris irányítás minőségi mód- szerei	3	344
Lukács János:	Kedvezőtlen adottságú termelészövetkezetek fejlesztése	3	336
Najem Harchan: Ujházy, Karol:	Az arab tőke kivitel helyzete A Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1976— 1980. évi gazdasági és szociális fejlődéséről szóló irányelvek beruházási vonatkozásai	4	486
Sándor Anna:	Egy kis ország (Hollandia) nagy nemzetközi vállalatai	11	1366
Varga György:	A kis- és középüzemek szerepéről japán és olasz tapasztalatok fényében	6	724
Zboróvári Katalin:	Az európai fejlett tőkésországok vendégmun- karendszerének néhány időszerű kérdése	4	472
		7—8	934

4. Tudományos tájékoztató

		Folyó- irat- szám	Lap
Cs.—M.:	A közgazdaságtudományi kutatások helyzete „Operációkutatás és számítástechnika a mezőgazdaságban”	7—8	958
Fazekas Károly— Mausecz Zsuzsa— Inzelt Annamária:	A XV. közgazdász vándorgyűlés	9	1096
Hámori Balázs:	Tulajdon, szükségletek, érdekek, ösztönzés. Szovjet és magyar közgazdászok párbeszéde a fejlett szocializmus kérdéseiről a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen	6	735
Hamza Lászlóné— Mihályffy László— Szakolczai György:	„Operációkutatás a gyakorlatban ’75”	1	99
Marillai Vilmos:	Nemzetközi tudományos tanácskozás a mezőgazdaság és a népgazdaság más ágai közötti integrációról	3	354
r. n.:	A. G. Aganbegján a Szovjetunió X. ötéves tervéről	6	745
S. A.:	A KGST-tagállamok közgazdaságtudományi, tervgazdasági folyóiratai főszerkesztőinek harmadik, szófiai tanácskozása	7—8	965

5. Folyóiratszemle

	A fiatalok munkába állásának problémái a fejlett tőkésországokban	3	358
	A szabadversenyos vállalati magatartás megváltozása a gazdasági válságban	7—8	976
	Az amerikai iparvállalatok külföldi beruházásai	1	107
	Az élelmiszer-gazdaság fejlesztésének feltételei	2	220
Amano, Tsuneo:	A japán városok környezetvédelmi szerződést kötnek a vállalatokkal	10	1250
Bechler, Ekkehard:	Adók, vámok és a tőke nemzetközi mobilitása	2	225
Benoit, Emile:	Infláció, munkanélküliség és fellendülés	3	361
Bhalla, A. S.:	Technológia és foglalkoztatottság	10	1249
Daurés, Pierre— Frisch, Jean-Romain:	Mindent egycsapásra — Energiapolitikai el- lentmondások	5	622
Desroche, Henri:	„Kilátó 1989?” A fogyasztási szövetkezetek fejlődésének problémái	11	1375
Dolezal, B.:	Csehszlovákia külgazdasági kapcsolatainak problematikája	7—8	972
Epstein, Sz.:	A monopóliumok és az ipari kémkedés az Egyesült Államokban	5	618
Ertel, Rainer— Stobele, Wolfgang:	A relatív infláció fogalmához	9	1104
Glinski, Bohdan— Topinski, Andrzej:	A komplex gazdasági-pénzügyi rendszer be- vezetése	5	617
Gojlo, V.:	Polgári elméletek a munkaerő újratermeléséről	7—8	970

	Folyó- irat- szám	Lap
Pórecka-Poz- nanska, J.:	A természeti környezet „készleteivel” való gazdálkodás tervezésének problémái	12 1493
Subanov, N.:	Mindig ismert-e a győztes?	6 748
Gurney, Judith:	Északi-tengeri energia (Az északi-tengeri olaj és földgáz jelentősége Nyugat-Európa szem- pontjából)	4 494
Hughes, James J.:	A munkanélküliség méréséről	6 749
Idachaba, F. S.:	Jövedelmi instabilitás a fejlődő országokban (Ghanai esettanulmány)	6 752
Kolozsov, T.:	A „turizmus ipara”	3 357
Kravis, I. B.:	Áttekintés a termelékenység nemzetközi össze- hasonlításairól	7—8 978
Lesourne, Jacques:	Egy individuumról szóló elmélet vázlata	2 222
Macrea, Norman:	A japán gazdaság jövője	7—8 981
Maier, Harry:	A produktív és az improduktív munka kölcsö- nös viszonya mint a fejlett szocialista társadal- om építésének elméleti és gyakorlati problé- mája	2 216
Medvedkov, Sz.:	A külföldi tőke a kapitalista gazdaságban: a keletkezés útjai és problémái	11 1374
Meffert, H.:	Innováció a vállalatoknál és a piacon	9 1106
Misiuna, Wladislaw:	Az élelmiszer-gazdaság kialakulásának elmé- leti összefüggései	3 360
Myrdal, Gunnar:	Miért „politikai gazdaságtan”?	10 1246
Ndongko, Wilfred A.:	A gazdasági fejlődés stratégiái: Kiegyensúlyo- zott versus. kiegyensúlyozatlan növekedés	5 620
Neuberger, Oswald:	A vezetési stílus kutatásainak eredményei	10 1247
Neumark, Fritz:	Ciklusok a közgazdasági eszmék történetében	1 109
Nyikolajev, A.:	A tudományos-kutatási termékek mérésének néhány problémája	4 491
Plocica, Albin:	A vállalatok korszerűsítésének szükségessége és hatása	11 1377
Qureshi, Mahmood A.:	Pakisztán magánvállalatokkal kapcsolatos ta- pasztalatai	9 1107
Rimalov, V.:	A kapitalizmus nyersanyagválsága és a világ- piaci árak	9 1103
Spaetling, Dieter:	Az időallokáció problémája a háztartásmé- letben	7—8 973
Uszoszkin, V.:	A pénz és a modern inflációs mechanizmus	1 104
Visnyev, Sz. M.:	A burzsoá közgazdászok új gazdasági straté- giát keresnek	2 219
Volkov, M.:	A „nemzetek kölcsönös függőségének” polgári konceptiója	12 1491
Vologyin, L. N.:	Az amerikai gazdaság ágazati kapcsolati mo- delljei. Az alkalmazás területei	1 106
Williams, Maurice J.:	OPEC-segélyek és a harmadik világ	12 1492
Zalkind, A.:	Az ipar „A” és „B” szektora tervezésének ta- pasztalatai a Szovjetunióban	10 1245
Zapf, Wolfgang:	A társadalmi mutatók rendszerei	4 493

6. Szakirodalmi tájékoztató

„A NEP tapasztalatai a Szovjetunióban” és nemzetközi vonatkozásban (Tolnai György)	1	111
A problémák még megoldásra várnak (Árva László)	3	369
		1515

		Folyó- irat- szám	Lap
	A Szovjetunió és a szocialista országok nemzetközi együttműködésének hatékonysága (Drechsler László)	11	1379
	Széljegyzetek egy jelentős monográfiához (A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana) (Bauer Ilona—Szabó Katalin)	2	232
Bell, D.:	Az eljövendő posztindusztriális társadalom (Kelen Zsuzsa)	2	242
Bodnárné Karsai Éva— Fülöp Sándor— Kecskés Józsefné:	Iparvállalatok belső érdekeltségi rendszere (Jancsec Ferencné)	12	1499
Csáki Csaba— Vági Ferenc:	Mezőgazdasági vállalatok gazdaságtana (Homolya Ferenc)	7—8	988
Csernok Attila— Ehrlich Éva— Szilágyi György:	Infrastruktúra, korok és országok (Berend T. Iván)	5	624
Csikós-Nagy Béla:	Szocialista árelmélet és árpolitika (D. Szabó József)	7—8	983
Erdős Péter:	Bér, profit, adóztatás (Erdős Tibor)	9	1110
Égető Emese:	Felhalmozás és jövedelmezőség a termelőszövetkezetekben (Forgács Katalin)	6	754
Faggyejev, N. V.:	KGST (Kozma János)	2	227
Kovács Géza:	A jövő kritikus elágazási pontjai (Schmidt Ádám)	3	364
Megyeri Endre:	Erőforrás-értékelés és jövedelemszabályozás (Barta Imre)	12	1495
Nyilas József:	A világgazdaság és fejlődésének főbb tendenciái (Tálas Barna)	4	497
Radó László:	Külkereskedelmi elméletek (Facsády Júlia)	9	1119
Tallós György:	A bankhitel szerepe gazdaságirányítási rendszerünkben (Csahók István)	10	1253
Varga László:	A műszaki fejlesztés hatékonysága a mezőgazdaságban (Horváth Lajos)	9	1121
M. Venyige Júlia— Józsa Ödön— Gyetzvai László:	Munkaerő-szerkezet és mobilitás (Orolin Zsuzsa)	7—8	987

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010
Terjedelem: 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1976. október 21.

76.1063 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felölös vezető: Monori István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADEMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADEMIAI KÖNYVES-BOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1960 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Лайош Зелко</i> — Теория социалистического предприятия, политическая экономика и управление хозяйством	1389
<i>Золтан Золтан</i> — Принципы развития инфраструктуры и механизм его действия	1403
<i>Дюла Надь</i> — Некоторые вопросы руководства сельскохозяйственными производственными кооперативами	1418
<i>Эндре Ладани</i> — Роль уникального и малосерийного машиностроительного производства в развитии структуры продукции	1428
<i>Пал Бенно</i> — Влияние механизма выбора председателя на практику руководства в промышленных кооперативах	1438
<i>Ева Редз—Йозеф Кельнер</i> — Взаимосвязь между техническим развитием и оплатой труда в текстильной промышленности	1447
<i>Йозеф Никл</i> — Устранение существенных различий в жизненном уровне города и села, рабочего класса и крестьянства производственных кооперативов в Чехословакии	1461
ДИСКУССИЯ	
<i>Петер Эрдэш</i> — О закономерностях взаимосвязи между налогообложением и нормой прибыли	1476
ОБЗОР	
<i>Йозеф Фаи</i> — Метод расчета, применимый для улучшения условий торговли	1484
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1491
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
<i>Эндре Мелери</i> «Оценка ресурсов и регулирование доходов» (<i>Имре Барта</i>)	1495
<i>Ева Боднар Каршай—Шандор Фюлэп—Йозефне Кечкеш</i> «Внутренняя система заинтересованности промышленных предприятий» (<i>Ференце Янчэц</i>)	1499
Резюме статей на русском и английском языках	1501
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1505
Перечень статей, опубликованных в номерах «Кэзгаздашаги Семлек» за 1976 год.	1510

CONTENTS

<i>Lajos Zelkó</i> : Theory of the socialist firm, political economy and economic control	1389
<i>Zoltán Zoltán</i> : Principles and mechanism of developing infrastructure	1403
<i>Gyula Nagy</i> : Some problems of management in the agricultural cooperatives	1418
<i>Endre Ladányi</i> : The role of individual and small-series production in the machine building industry, with a view to developing the product pattern	1428
<i>Pál Bennó</i> : Effect of the practice of electing the chairman on the management of industrial cooperatives	1438
<i>Éva Redő—József Kellner</i> : Interrelations between technological development and wage payment in the textile industry	1447
<i>Josef Nikl</i> : Elimination of essential differences between town and countryside, between the living circumstances of the working class and the cooperative peasantry in the CSSR	1461
DISCUSSION	
<i>Péter Erdős</i> : On the interrelations between taxation and the profit quotient	1476
REVIEW	
<i>József Fáy</i> : A method of computation for the improvement of the terms of trade by countries	1484
REVIEW OF PERIODICALS	1491
BOOK REVIEW	
<i>Endre Megyeri</i> : Valuation of resources and income regulation (<i>Imre Barta</i>)	1495
<i>Mrs. Bodnár, Éva Karsai—Sándor Fülöp—Mrs. J. Kecskés</i> : Internal system of interests of industrial enterprises (<i>Mrs. F. Jancsec</i>) ...	1499
Abstracts of the articles, in russian and english	1501
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	1505
List of articles published in the 1976 issues of <i>Közgazdasági Szemle</i>	1510

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

Aganbegjan—Kozlov—Kazakevics:

ÁGAZATI RENDSZEREK TERVEZÉSE

340 l., kötve 51,— Ft

Kápolnai György—Várkonyi László:

AZ ANYAGI ÉS ERKÖLCSI ÖSZTÖNZÉS A MUNKASZERVEZÉS SZOLGÁLATÁBAN

(Munkaszervezési sorozat)

191 l., füzve 14,50 Ft

Bucsy László:

AZ INNOVÁCIÓK RENDSZERE ÉS A VÁLLALATI FEJLŐDÉS

351 l., kötve 89,— Ft

Majtényi György:

AZ IPARI TERMELÉS SZÁMÍTÓGÉPES IRÁNYÍTÁSA

(Számítógép és alkalmazása sorozat)

237 l., füzve 26,— Ft

M. L. Basin:

KUTATÓ- ÉS TERVEZŐINTÉZETEK MUNKÁJÁNAK TERVEZÉSE

250 l., kötve 42,— Ft

Krekó Béla:

LINEÁRIS ALGEBRA

(Korszerű matematikai ismeretek gazdasági szakemberek számára)

573 l., kötve 120,— Ft

Lampl Tamás és munkaközössége:

OPERÁCIÓKUTATÁS A GYAKORLATBAN

(SZÁMKI könyvek sorozat)

263 l., kötve 53,— Ft

M. K. Starr:

RENDSZERSZEMLELETŰ TERMELÉSVEZETÉS, TERMELÉSSZERVEZÉS

(Második, átdolgozott kiadás)

618 l., kötve 129,— Ft

Szentgáli Gyula:

A SZÁMÍTÓGÉP KÓRHÁZI ALKALMAZÁSA

(Számítógép és alkalmazása sorozat)

200 l., füzve 22,50 Ft

Bognár József:

VILÁGGAZDASÁGI KORSZAKVÁLTÁS

(Gondolat Könyvkiadóval közös kiadás)

225 l., kötve 31,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest V., Münnich F. u. 8.

Budapest V., Kecskeméti u. 2.
Eötvös Loránd Könyvesbolt

